हा ग्रंथ त्र्यंबक हरी आवटे यांनीं पुणें पेठ सदाशिव येथील आपल्या ' इंदिरा ' छापखान्य
छापून पुणें पेठ सदाशिव घर नंबर १८१ येथें प्रसिद्ध केला.

प्रस्तावना.

सर्व जगतांत दुःखसंबंधरहित संपूर्ण सुखांच्या ऐश्वर्यानें मंडित असा कोण आहे, असें जर आपण सूक्ष्म रीतीनें विचार करून पाहूं लागलों, तर तशा प्रकारचा प्राणी फार विरळा, किंबहुना नाहींच ह्मटलें तरी चालेल. प्रत्येकाचे पाठीमागें कांहींना कांहीं तरी दुःख आहेच. कोणास पुत्र नाहीं, कोणाची बायको कुरूप, कोणाजवळ द्रव्य नाहीं अशा प्रकारें कोणत्याना कोणत्या तरी कारणामुळें दुःख हें आहेच. एतावता, दुःखसंबंधरहित केवळ परमानंदाचा अनुभव कोणी घेत आहे असें सामान्य रीतीनें पाहणारास दिसत नाहीं; पण प्रत्येक प्राण्याची इच्छा तर तशी स्थिती आपणास असावी अशी आहे, व ती प्राप्त होण्याकरितां आपआपल्या बुद्धीनें ते लौकिक उपायही करीत असतात; परंतु लौकिकउपायेंकरून अत्यंत दुःखनाश होत नाहीं, व परमानंदाचा लाभही मिळत नाहीं. त्यास आचार्यद्वारां शास्त्रैकशरण होणें ह्राच उपाय आहे, ह्मावांचून दुसरा उपायच नाहीं. ही गोष्ट श्रुतीमध्यें अनेक ठिकाणीं सिद्ध केलेली आहे. पण त्या श्रुतीचे ठिकाणीं सर्व प्राण्यांस अधिकार नाहीं. कारण केवळ श्रुतिवाक्यावरूनच श्रुत्यर्थ ध्यानांत येण्याची योग्यता सर्वांचे ठिकाणीं नाहीं. जसा शूद्र किंवा स्त्रिया ह्मांचे ठिकाणीं अज्ञानाधिक्य असत्यामुळें त्यांस श्रुतीचे ठिकाणीं अधिकार नाहीं, तसाच स्मृतिवाक्यांचे ठिकाणींही नाहीं. ही जरी गोष्ट खरी आहे, तरी शूद्रांस किंवा स्त्रियांस दुःखाचे अत्यंत निवृत्तीची आणि परमानंदप्राप्तीरूपमोक्षाची इच्छा नाहीं, असें मात्र नाहीं. सर्वांसच मोक्षाची इच्छा आहे. अशा सर्व जीवांची भगवान व्यास यांना करुणा येऊन सर्व वेदांचें सार अशी भगवद्गीता भारताच्या भीष्मपर्वामध्यें त्यांनीं ग्रथन केली. भारत हा ग्रंथ म्हणजे फार प्राचीन काळचा इतिहास आहे. त्यांत जागोजागीं भगवद्यश वर्णन केलेलें आहे, म्हणून पुण्यरूप आहे. फार काय सांगावें! वेदामध्यें जितका अर्थ प्रतिपादित आहे, तितका सर्व अर्थ व्यासांनीं या इतिहासांत प्रतिपादन केला आहे, म्हणून यास पांचवा वेद असें श्रेष्ठांनीं म्हटलें आहे. ह्या इतिहासाचें श्रवण करण्यास सर्वांस अधिकार आहे. याच्या श्रवणापासून वर लिहिलेल्या स्वरूपाचें मोक्षरूप फल श्रवण करणारास अथवा चिंतन करणारास प्राप्त होतें. त्यांतही भाषेच्या अडचणीमुळें सर्वांचाच प्रवेश होत नाहीं; व थोडेंसें संस्कृत भाषेचें ज्ञान असलें तर त्यापासून उत्तान अर्थ कळेल, परंतु त्यांतील रहस्य कळणार नाहीं; ह्माकरितां भगवान विष्णूंनीं ज्ञानेश्वराचा अवतार धारण करून सर्व अनाथ जीवांचा उद्धार करण्याकरितां त्यावर श्रीभावार्थदीपिका (ज्ञानेश्वरी) नांवाचा टीकारूप ग्रंथ केला. प्राकृत भाषेत भगवन्मनोगत व्यक्त करून दाखविणारा ज्ञानेश्वरीशिवाय दुसरा ग्रंथच नाहीं, असें ह्मणण्यास कांहींएक धास्ती वाटत नाहीं. हें खुद्द श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं आपले ज्ञानेश्वरीचे १५ वे अध्यायांत अश्वत्थपदाचें व्याख्यान करतेवेळीं लिहिलें आहे. तसें तेरावे अध्यायांतही महाराजांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. असो; संस्कृत समजणारांसही ज्याप्रमाणें शंकराचार्यांचें भाष्य समजून घेण्यास परंपरागत सांप्रदायिकांकडे जावें लागतें; त्यावांचून स्वबुद्धीनें भाष्य पाहूं म्हटलें तर कांहींएक समजत नाहीं, त्याचप्रमाणें हाही ग्रंथ परंपरागत सांप्रदायिकांस शरण जाऊन त्यांचेपासून समजून घेतला पाहिजे, अथवा साक्षात् श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं तरी एकाद्यावर अनुग्रह केला पाहिजे. त्यापैकीं दुसरी गोष्ट अत्युत्कट पुण्याईवांचून होणार नाहीं; असे पुण्यसंपत्तिमान् पुरुष फार थोडे, अशा भाग्यवान पुरुषांपैकींच **श्रीनानामहाराज साखरे** हे होत. ह्यांची परंपरा खालीलप्रमाणें आहे.

सुमारें १५० वर्षांपूर्वी श्रीज्ञानेश्वरमहाराज ह्यांचे कृपेस पुणें येथील केसकर ह्यांचे वंशांतील श्रीअच्युत महाराज नांवाचे पुरुष पात्र झाले. जन्मांतरींच्या बहुत पुण्याईनें ह्या भाग्यवान् पुरुषास अशी इच्छा झाली कीं, श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं आपलेवर कृपा करून ज्ञानेश्वरी ग्रंथ समजून द्यावा! ही इच्छा पूर्ण व्हावी म्हणून त्या थोर पुरुषानें श्रीक्षेत्र आळंदी येथें उपोषित राहून महाराजांचे समाधीपुढें ज्ञानेश्वरीचें पारायण करण्यास आरंभ करून असा निश्चय केला कीं, ज्या दिवशीं महाराजांचा अनुग्रह होईल, त्याच दिवशीं महाराजांस नैवेद्य समर्पण करून पारणा करावयाची; नाहींपेक्षां अनुष्ठान करीत करीत प्राणत्याग करावयाचा! निश्चयाचें बळ। तुका म्हणे तेंचि फळ!॥ श्रीअच्युतमहाराज ह्यांचा हा तीव्र निश्चय पाहून १७ वे दिवशीं रात्रीं श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं स्वप्नामध्यें

न देऊन मस्तकावर वरदहस्त ठेविला, आणि सांगितलें कीं, आजपासून तूं जो ज्ञानेश्वरीचा अर्थ सांगशील तो मी तुझ्याबरोबर असेल. अशा रीतीनें श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे कृपेस पात्र झालेले श्रीअच्युत महाराज परमानंदाचा अनुभव घेत घेत शेवटीं परमानंदरूप झाले. त्यांचे एक शिष्य साधु शामराज महाराज म्हणून होते, त्यांजवर त्यांनीं अनुग्रह केला. असा जीवन्मुक्तिसुखाचा अनुभव घेत असतां अनंत जीवांवर त्यांनीं अनुग्रह केला. त्यांतच पुणें येथील राहणार व चिमाजीआप्पा (पेशव्यांचे बंधु) यांचे खासगी कारभारी रामचंद्रपंत जोशी यांजवरही त्यांनीं अनुग्रह केला, तो प्रकार असा:—

एके दिवशीं रात्रीं रामचंद्रपंत घोड्यावर बसून हिंडावयास निघाले असतां, येथील बुधवारांतील पासोड्या मारुतीचे देवळांत श्रीअच्युतमहाराज यांचें कीर्तन चालू होतें. तेथें क्षणभर उभे राहिले. श्रीअच्युतमहाराज यांची ज्ञानपूर्वक भक्ति, व निष्कपट वैराग्य पाहून, आणि अप्रतिम वक्तृत्व ऐकून दैवयोगानें त्यांस उपरति झाली. त्यांचेजवळ २१ लाख रुपये रोख होते. पोटीं पुत्रसंतान वगैरे कांहीं नव्हतें. अशा स्थितींत त्यांची अशी खात्री झाली कीं, ह्यांचेशिवाय आपलें संसारदुःख कोणी निवारण करणार नाहीं. ते दुसरे दिवशीं सकाळींच येथील सदाशिव पेठेंतील हौदापलीकडे श्रीअच्युतमहाराज यांजकडे गेले, आणि हात जोडून ह्मणाले कीं, माझेवर अनुग्रह व्हावा, मी आपला शिष्य असून आपणास शरण आलों आहें. तेव्हां अच्युत महाराजांनीं सांगितलें कीं, "बाबा, तूं श्रीमंत आहेस, आम्ही गरीब आहों, अशा स्थितींत तुझें व आमचें जमावें कसें? परमार्थाला द्रव्य फार प्रतिबंधक आहे!" असें श्रीअच्युत महाराजांचे मुखांतील वाक्य श्रवण करितांच त्यांनीं लागलींच २१ लाख रुपयांवर त्यांचे समक्ष उदक सोडलें, आणि बुधवारांतून मोरोबादादांचे हौदाचें पाणी आपल्या खांद्यावर कावडीनें त्यांचे येथें भरलें. तेव्हां, श्रीअच्युतमहाराज यांचें अंतःकरण सुप्रसन्न होऊन त्यांनीं त्यांस उपदेश देऊन त्यांचेकडून श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथ अध्ययन करविला. तसेंच २१ लाख रुपये ब्राह्मणभोजनांत खर्च कर म्हणून सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं ब्राह्मणभोजनांत त्या द्रव्याचा व्यय केला. हें ब्राह्मणभोजन करतेवेळीं पुणें येथें व श्रीक्षेत्र आळंदी येथें अशी स्थिति झाली कीं, गांवांत व्यापाऱ्यांचे दुकानांत तूप व साखर मिळेनाशी झाली; तेव्हांपासून लोकांत त्यांचें नांव साखरेबोवा असें पडलें. साखरेबोवा हे पुणें

आदि येथें रहात असत. त्यांनीं गोपालकृष्णाची मू गोपालकृष्ण महाराजांच्या पादुका यांची स्थापना [illegible] शु० १३ रोजीं केली. ते असतांना वाढदिवसाचा उत्स ज्येष्ठ शु० १३ पासून १५ पावेतों तीन दिवस कर तसेंच श्रावणमासांत श्रावण वद्य १ पासून वद्य १०पा गोकुळअष्टमीचा मोठा उत्साह करीत असत. पुढें पुण तील त्यांचे भाऊबंदांपैकीं गोविंदपंत जोशी यांचे च पुत्र केशवराव, हरीपंततात्या, विनायकराव व पंढरीना आबा हे चौघेही त्यांचे शिष्य झाले. पंढरीनाथ आबा (हे ज मर ब्रह्मचारी होते) ह्या चौघांची गृहस्थिति फार गरीबी होती, तथापि त्यांची साखरेबुवांच्या ठिकाणीं असले गुरुभक्ति मोठी अप्रतिम होती. ज्यावेळीं साखरेबोवांच मनांत संन्यास करावयाचें आलें, त्या वेळीं हें संस्थ कोणाचे स्वाधीन करावें, असा प्रश्न सहजच त्यांच्या त्यांचे हजार बाराशें शिष्य होते त्यांच्या मनांत आल त्या मंडळींत श्रीमान् लोक बरेच होते, त्यांनीं त्यांचेजव संस्थान आमचेकडे यावें ह्मणून प्रार्थना केली, परंतु आह सर्वांचे म्हणण्याचा विचार करून काय करावयाचें तें कर असें ते सांगत असत. शेवटीं त्यांनीं सर्वांस बोलावून अ सांगितलें कीं, जरी आमचेजवळ श्रीमान् लोकांनीं दे स्थानची मागणी केली, तरी आमचे मनोगताप्रमाणें दे स्थान चालविण्याचें हरीपंततात्या व पंढरीनाथआबा ह्यां शिवाय दुसऱ्याचे हातून होणार नाहीं; जरी ते गरी आहेत, तरी भगवद्भक्ति म्हणजे काय हें त्यांस माहीत आहे. असें सर्वांसमक्ष सांगून देवस्थान त्यां स्वाधीन केलें. तेव्हांपासून ह्या जोशांचे घराण्यास साखरे असें नांव पडलें, तें अद्याप चालू आहे. पुढें ते संन्यास झाले त्या वेळीं त्या आश्रमांतील त्यांचें नांव ब्रह्मानं स्वामी असें होतें.

ते पुणें येथें समाधिस्थ झाले, तेव्हां त्यांचे पट्टशिष्य उ चौघे जोशी त्यांनीं त्यांचे इच्छेप्रमाणें व निष्ठेप्रमाणें त्यांच समाधि श्रीक्षेत्र आळंदी येथें सिद्ध बेटांत त्यांस पुण्याहून नेऊन दिली, व पुढें ते त्यांची पुण्यतिथि करूं लागले. ह्य बंधुचतुष्टयांची आपले गुरूवर इतकी श्रद्धा असे कीं, आ पले गुरु ज्या ठिकाणीं रहात असत, त्या ठिकाणच कोणी गडी, मोलकरीण, माणूस, कारकून कोणीही त्यां चेकडे येवो, हे सर्व बंधु त्यास वंदन करीत असत. इतकेंच नव्हे, तर साखरेबोवा समाधिस्थ झाल्यास सुमारें १० वर्षें झालीं व त्यांचे संस्थानचा उत्साह अद्याप श्रीनानाम

पण आग्रे ह्यांच्या वाड्यांतील जानवीं काढण्यास बसणारे ... ा पंढरीनाथ महाराजांनीं व्याही असें नांव दि- ... पप्रमाणें श्रावणमासाचा उत्साह सुरू झाला कीं पहिल्या दिवशीं त्यांना भोजनास आमंत्रण करावयाचें ही गोष्ट अद्यापपावेतों साखरे यांचे घरीं चालू आहे. जोशी बंधुचतुष्टय यांचा " देह जावो अथवा राहो । पांडुरंगीं ढ भावो ॥ अन्न अच्छादन । हें तो प्रारब्धाधीन " इ- त्यादि वचनांवर पूर्ण निश्चय असल्यामुळें उपजीविकेच्या ाधनांत कोणीच प्रवृत्त झालें नाहीं. त्या चौघांपैकीं हरी- त तात्यांस तीन पुत्र व चार कन्या असा परिवार होता. थापि ते प्रपंचाकडे कधीं ढुंकून देखील बघत न- सत. उपरामस्थितींत ते नेहमीं असत. कोणी अंतरंगी पु- रुष आलाच, तर त्याच्याशीं अध्यात्मज्ञानाचीच गोष्ट बो- लावयाची, ह्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं सर्व बंधूंची गुरुबुद्धी असे. त्यांच्या परिवाराचे संगोपनाची खटपट आपण स्वत: ब्रह्मचारी असतां खुद्द पंढरीनाथआबाच करीत असत. हीं मुलें लहान असतांच हरीपंततात्या हे वारले; पुढें पंढरी- नाथआबा यांनीं ह्या मुलांचा सांभाळ करून, गुरूकडून भाग्यानें प्राप्त झालेलें श्रीगोपालकृष्णाचें संस्थान व गुरूंची कार्तिक शुद्ध ९ ची साखरेबुवांची पुण्यतिथि हीं कृत्यें ते त्यांचे हातून करवूं लागले, त्याचप्रमाणें श्रीज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव ह्या ग्रंथांचेंही त्यांनीं त्यांचेकडून अध्ययन क- रविलें. श्रीहरीपंततात्यांचे मुलांपैकीं **रामभाऊ** व **नाना** हेच काय ते अध्ययन करण्याचे वयांत होते; आणि ते त्यांचे शिष्य होते. तिसरे **दामुअण्णा** हे त्या वेळीं लहान होते. त्यांपैकीं पंढरीनाथ महाराजांचे मनाप्रमाणें श्रीज्ञा- नेश्वरीचें अध्ययन **श्रीनानामहाराज** ह्यांनीं केलें. साख- रेबोवांचे देवस्थानचे संबंधानें गुरुवारी व एकादशीस रात्रौ जागर व पहांटेस पंचपदी व रोज नित्य पंचपदी असा क्रम आहे; जागरास साखरेबोवांचे शिष्य व पुढें जोशी ह्यांचे झालेले शिष्य येत असत, त्यांचेपुढें पंढरीनाथ महा- राजांनीं **श्रीनानामहाराज** ह्यांचेकडून ज्ञानेश्वरी सांग- वावी; अशा रीतीनें **श्रीनानामहाराज** ह्यांचा सुमारें दहा बारा वर्षें श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथावर असा कांहीं अभ्यास झाला कीं, सर्व ज्ञानेश्वरी ग्रंथ त्यांस मुखोद्गत झाला. ते स्वप्नांत जरी बरळले तरी ज्ञानेश्वरीच्या ओंवींचा अर्थच बरळत. इतकी त्यांची त्या ग्रंथांत तयारी झाली. गुरुकृपेनें त्यांचे वक्तृत्वास इतका कांहीं मोहकपणा आला होता कीं, को- णीही सहज जरी श्रीनानामहाराजांचे मुखांतून ज्ञानेश्वरी- च्या चार ओंव्या ऐकिल्या तरी त्याची चित्तवृत्ति रंगून गेल्याशिवाय रहात नसे. ह्या अप्रतिम गुणामुळें, वडील व चुलते वारल्यानंतर ह्या संस्थानचे पारमार्थिक कृत्याचा सर्व भार **श्रीनानामहाराजां**वरच पडला. पूर्वीं वडिलांनीं कीर्ति संपादन केली होतीच. त्यांतही **श्रीनानामहारा- जांचे** अंगचे गुणानें हीं सर्व कृत्यें मोठ्या व्यवस्थेनें चा- ललीं. **श्रीनानामहाराज** यांनीं आपलें सर्व आयुष्य श्रीज्ञानेश्वरीचे अध्ययनांत व अध्यापनांत घालविलें. कोणी कोणत्याही वेळीं कोणतेही जातीचा कोणच्याही अधिका- राचा मनुष्य त्यांच्याकडे जावो, त्याला आतां मी सांगत नाहीं, असें त्यांनीं कधींही कोणास म्हटलें नाहीं. ते असत तोंपर्यंत त्यांचे घरीं रोज ज्ञानेश्वरीचा पाठ व त्यावर प्रवचन चालत असे.

श्री ज्ञानेश्वरीवर होत असलेल्या **श्री नानामहाराज साखरे** यांच्या प्रवचनाचा लाभ मुमुक्षुजनास करून देऊन, वडिलांची सेवा करावी म्हणून मी **श्री नानामहाराज साखरे** यांनीं सांगितलेल्या अर्थाचा ' सार्थ ज्ञानेश्वरी ' नांवाचा ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला होता. त्याचा श्रद्धाळु भाविक मुमुक्षुजनांत वारंवार पसार व्हावा याकरितां **श्री नानामहाराज साखरे** यांच्या ठिकाणीं त्र्यंबक हरी आवटे, इंदिरा छापखान्याचे मालक यांची आज ३०।३२ वर्षें असलेली भक्तिश्रद्धा व अध्यात्मिक ग्रंथप्रकाशनाची त्यांची आवड पाहून त्यांस तो प्रेमानें वारंवार प्रकाशनास दिला. त्यांनीं मोठ्या उत्साहानें सदहू ग्रंथास अनेक सद्- भक्तांच्या सूचनेवरून मोठा टाईप घातला आहे. त्यामुळें ज्ञानेश्वरीचा पाठ करणाऱ्या आबालवृद्धांच्या दृष्टीस को- णत्याही प्रकारचा त्रास न होतां पाठास सुलभ झालें आहे. ही सोय केल्यामुळें ग्रंथाचीं २०० पृष्ठें अधीक वा- ढलीं असूनही भाविक मुमुक्षु ग्राहकास सोयीवार पडेल अशीच सवलतीची किंमत ठेविली आहे. त्यांच्या प्रका- शनास वारंवार यश मिळो. असो. या ग्रंथांत दोष झाले नसतील असें मी म्हणत नाहीं तथापि विद्वान लोक ते दोष मला कळवून गुण मात्र ग्रहण करोत. अशी सर्व जीवांना बुद्धिदात्या नारायणाची प्रार्थना करून ही प्रस्तावना संपवितों.

विनायक नारायण जोशी साखरे.

श्रीनानामहाराज साखरे यांचे चिरंजीव,

हरिभक्तिपरायण विनायकबोवा साखरे.

चित्रशाळा प्रेस, पुणें.

॥ श्रीनारायणाष्टकम् ॥

श्रीज्ञानेश्वरभारतीकुमुदिनीगंधस्य यः पुष्पलिट् ।
यश्चासीद्भवदावतापितजनव्रातस्य धाराधरः ॥
प्रारब्धेरितकर्मभिर्जनचयैर्यैः पूरुषा भाविनो ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ १ ॥
यं दूरीकृतविश्वभासतिमिरं कौतूहलोत्पादकम् ।
अद्वैताब्जविकासकं स्वमहसा मायाक्षपानाशकम् ॥
जीवालेरपि मोचकं रविनिभं प्राहुश्च यं कोविदा ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ २ ॥
निर्मोहेन सदा स्वभक्तनिखिलश्रेयसेनोद्भवन्- ।
प्राणांतांबुभृदोघतीव्रमरुता स्वीयाऽशुभं नाशितम् ॥
वैराग्यामृतसेविनश्च सुहृदा येनैव कालो जितो ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ३ ॥
अंतःशत्रुजिते निजात्मकलया नित्यं जगद्व्यापिने ।
विश्वाभ्रस्य विहायसाय सततं यस्मै भवध्वंसिने ॥
संस्काराद्यतनाद्धि केशवपदे भक्तिः सदाऽरोचत ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ४ ॥
यस्माच्छावगणस्य संसृतिभवं दुःखं च मायाकृत- ।
व्यामोहो विलयं जगाम सपदि स्वांतस्य यो मोहकः ॥

यस्मान्च्छांतिदमादिपीडिततमाः क्रोधादयो निर्गताः ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ५ ॥
सच्छिष्यैर्गुरुचिंतनं मलयजं कृत्वेंद्रियाणां गणं ।
पुष्पाणि प्रतिघादिकांश्च षडरीन्धूपं मनोदीपकम् ॥
नैवेद्यं च मतिं विधाय विहितं यस्याऽनिशं पूजनम् ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ६ ॥
अज्ञाहंमतिहारके भवभयान्नित्यं नृणां तारके ।
सर्वेषां सुखकारके जनमनस्संतापसंहारके ॥
उत्कर्षस्तमसश्च सत्त्वरजसोर्यस्मिन्विनष्टोऽभवत् ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ७ ॥
भो भोः संसृतिदुःखकर्षितजनव्रातस्य पीडापह ।
भोः सौख्यप्रद शांतियुक्तमनसां निर्द्वंद्वतैकप्रिय ॥
पाह्यस्मानिति यो मुमुक्षुनिवहैर्ज्ञानाप्तये प्रार्थितो ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ८ ॥
अज्ञानौघनिवारणात्तवपुषो भक्ते दयां कुर्वतः ।
प्राप्तज्ञानचकोरवृंदशशिनस्तस्य प्रशांतात्मनः ॥
संचक्रे शिवराम आदृततनोश्चैतद्गुरोरष्टकम् ।
तेनैवाल्पधिया समर्पितमिदं श्रीसद्गुरोः पादयोः ॥९॥

इति श्रीगुरुनारायणाष्टकस्तोत्र संपूर्णम् ॥

उपक्रम.

गीताशास्त्र.

कौरव-पांडवांचें पूर्ववृत्त.

र्वी भरत कुलामध्यें **शंतनु** नांवाचा राजा राज्य
ा असतां त्यास **गंगा** नांवाच्या स्वर्गस्थ देवीचें द-
झालें. एकमेकांवर प्रेम जडून पुढें विवाहही झाला.
ही स्वर्गांतील नदी असतां शापामुळें ती या मृत्यू-
त आली होती. त्यांचें लग्न झालें खरें, परंतु त्या-
असें ठरलें कीं, आपणांस होणारे संततीवर फक्त
ाच हक्क असून तिचे मताविरुद्ध राजा वागल्यास
राजास सोडून जावें. पुढें गंगेस सात पुत्र झाले. ते
तेनें नदींत सोडून दिले, त्यामुळें राजास फार खेद
, परंतु गंगेचें अप्रतीम सौंदर्य व लग्नाचे वेळेचा
या दोन कारणानें त्यास कांहीं बोलतां येईना. पुढें
ा मुलगा झाला; त्यासही जेव्हां गंगा पाण्यांत सो-
ऊं लागली, तेव्हां राजाचा शोक अनिवार होऊन
"हा तरी मुलगा पाण्यांत टाकूं नको; माझ्याने
ःख सहन होत नाहीं" अशी तिची करुणास्वराने
केली. त्यावरून गंगेनें पुत्रास मारिलें नाहीं, परंतु
वेळचा करार राजानें मोडला म्हणून ती स्वतः
गेली. तशा प्रकारचा तिला उश्शापच होता. असो.
ठव्या पुत्राचें नांव देवव्रत होय. ह्यासच गांगेय
त. ह्यांनीं आपल्या गुणानें सर्व प्रजाजनांचीं मनें
ग करून घेतलीं. त्याप्रमाणें राजाचेंही प्रेम त्याज-
, म्हणून त्यानें लौकरच देवव्रतास युवराज पदवी
आपण मृगया करूं लागला. पढें एके दिवशीं
ती नामक एक कोळ्याची कुलीन परंतु गरीब
त्याचे दृष्टीस पडली. गंगेच्या विरहदुःखामुळें आ-
त्यवतीचें पाणीग्रहण करावें अशी त्यास इच्छा
ा ती त्यानें तिचे बापास कळविली. माझ्या मुलीस
त्रासच सर्व राज्य देईन, असें कबूल असल्यास
देतों, असें बापानें सांगितलें. देवव्रतावरील प्रे-
जास तें कबूल करवेना आणि सत्यवतीवरील
प्रेमही कमी होईना, ह्यामुळें राजा झुरणीस लागला. देव-
व्रतास ही हकीगत कर्णोपकर्णीं समजली. आपल्यामुळें
पित्याचे मनोरथ पूर्ण न होऊन त्यास कष्ट होतात हें
चांगलें नाहीं, असें त्यास वाटून तो कोळ्याकडे गेला.
कोळ्यानें आपली अट देवव्रतास कळविली, ती त्यानें क-
बूल केली. तथापि कोळ्यास देवव्रतानें जर आपला रा-
ज्यावरील हक्क सोडला नाहीं तर सत्यवतीचे मुलास राज्य
मिळणार नाहीं, अशी शंका येऊन त्यानें ती देवव्रतास
स्पष्ट कळविली. त्यावर देवव्रतानें उत्तर दिलें कीं, मी
पूर्वींच राजास आपली प्रतिज्ञा कळविली आहे ती अशीः—

राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिपाः ॥
अपत्य हेतोरपि च करिष्येऽद्य विनिश्चयं ॥
अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ॥

राज्यावरील माझा हक्क मी आतांच सोडून दिला आहे.
कदाचित् माझ्या प्रजेपासून तुम्हांस त्रास होईल, असें
तुम्हांस वाटत असेल तर "मी आजपासून आमरणांत
ब्रह्मचर्यव्रतानें राहीन, हें तुम्हांस प्रतिज्ञापूर्वक सांगतों"
हें ऐकून कोळ्यानें सत्यवती शंतनूस देण्याचें कबूल केलें.
देवव्रताचें हें पित्यावरील प्रेम व पित्याचे सुखासाठीं रा-
ज्यवैभव व स्त्रीसुख आमरणांत भोगावयाचें नाहीं, अशा
अर्थाची त्यानें केलेली घोर प्रतिज्ञा ऐकून आकाशांतून देवां-
नीं त्याजवर पुष्पवृष्टी केली आणि 'भिष्मोऽयं' (हा घोर
प्रतिज्ञा करणारा भीष्म आहे) अशी आकाशवाणी झाली.
तेव्हांपासून त्याचें नांव **भीष्म** असें पडलें.

भीष्माचें हें कृत्य पाहून शंतनूस फार संतोष झाला.
पुढें सत्यवतीपासून शंतनूस चित्रांगद व विचित्रवीर्य असे
दोन पुत्र झाले. पुढें शंतनू मरण पावला. नंतर भिष्मांनीं
चित्रांगदास राज्यावर बसविलें. तोही एका युद्धांत मृत
झाला. नंतर अल्पवयी विचित्रवीर्यास गादीवर बसवून
त्याचे नांवानें राज्यकारभार चालविला. पुढें काशी राजा-

च्या **अंबा, अंबिका** व **अंबालिका** ह्या तीन मुली [illegible] पैकीं अंबिका व अंबालिका ह्या दोन मुलींचा विचित्रवीर्याबरोबर विवाह केला.

शंतनू राजास गंगेपासून झालेला मुलगा भीष्म पण त्यानें आजन्म ब्रह्मचारी रहाण्याची प्रतिज्ञा केली, व आपले दोन्ही पुत्र जाऊन त्यांच्या **अंबिका व अंबालिका** ह्या दोन विधवा राहिल्या, हें पाहून सत्यवतीस अत्यंत दुःख झालें. नंतर तिनें भीष्मास त्या सुनांचे ठिकाणीं नियोगानें पुत्रोत्पत्ती कर, किंवा स्वतः राज्याभिषेक करून घेऊन व विवाह करून आपलें भारत कुळ समूळ नष्ट होणार नाहीं, अशी तजवीज कर असें सांगितलें, व त्यास दुसऱ्या आप्तइष्टांनीं संमत्तीही दिली. परंतु **आपली प्रतिज्ञा खरी करण्यासाठीं राजलक्ष्मी व स्त्रीसुख हीं त्यानें लाथेनें झुगारून दिलीं. केवढी सत्यप्रियता ही !** त्यानीं सत्यवतीला एकून सांगितलें कीं, " सत्याच्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते " क्षत्रियानें कसल्याही प्रसंगीं **सत्यभ्रष्ट** होऊं नये, असें धर्मशास्त्र आहे. ह्या राज्याची काय किंमत आहे, परंतु त्रैलोक्याच्या राज्यसुखाकरितांही मी सत्य कधींही सोडणार नाहीं. आतां कुळाचें निसंतान होण्याचा दुर्धर प्रसंग आला असतां वेदवेत्त्या तपोनिष्ठ ब्राह्मणाकडून नियोगानें पुत्रोत्पत्ती करविण्याची क्षत्रियांना शास्त्राची आज्ञा आहे. पाहिजे तसें कर; असें सांगितल्यावरून सत्यवतीस आपण कोळ्याचे घरीं असतांना पराशरापासून व्यास नामक पुत्र झाल्याची हकीगत तिनें भीष्मास सांगून, त्याची योजना करण्याचें उभयतांचे मतानें ठरलें. लागलीच सत्यवतीनें व्यासांचें स्मरण केलें व व्यास तेथें आले. तिनें व्यासांना स्मरण करण्याचें कारण सांगितलें. व्यासांनीं त्या स्त्रियांस एक वर्ष व्रतस्थ रहाण्यास सांगितलें. परंतु इतका काल वाट पहाण्यास सत्यवती कबूल होईना. तेव्हां व्यासांनीं " ह्या राजकन्या जर माझें हें असलें वेडेंविद्रें रूप, हा वेष व ही माझ्या शरीराची दुर्गंधी सहन करतील तर मी आतांच तुझे मनोरथ पूर्ण करतों असें सांगितलें. नंतर सत्यवतीनें दोघी सुनांची मोठ्या कष्टानें व मिनतवारीनें संमत्ती मिळविली. योग्य वेळीं थोरली सून अंबिका ऋतुस्नात झाल्यावर आपल्याकडे भीष्म येणार असें समजून विचार करीत बसली. इतक्यांत **कृष्णद्वैपायन** एकदम प्राप्त झाले. त्यांचें तें रूप, पिंगट जटा, वाढलेली दाढी, व लाल डोळे पाहून अंबिकेनें आपले डोळे झांकले, ते व्यास तेथून निघून जाईपर्यंत उघडले नाहींत. त्यामुळें तिला होणारा पुत्र सर्वगुणसंपन्न होऊनही जन्मांध होईल, असें व्यासांनीं सत्यवतीस सांगितलें. त्याप्रमाणें तिला जन्मांध पुत्र जाहला, त्याचें नांव **धृतराष्ट्र** ह्यापेक्षां राजकुळास चांगला मुलगा व्हावा, म्हणून सत्यवतीनें व्यासांचें मन वळवून आपली धाकटी सून अंबालिका हिच्याकडे व्यासांस पाठविलें. तिनें व्यासांस पाहिल्याबरोबर भयभीत होऊन पांढरी पडली म्हणून तिला होणारा पुत्र पांढ्या फिकट वर्णाचा होईल, असें व्यासांनीं सांगितलें. त्याप्रमाणें तीस पुत्र झाला, म्हणून त्याचें पांडु असें ठेविलें. अंबालिकेस असा मुलगा झाल्यावर तिनें आपले थोरले सुनेस पुनः व्यासांचा सत्कार करण्यास सांगितलें. परंतु तिचें स्वतःचें धैर्य होईना, म्हणून तिनें आपले दासीस अलंकार वगैरे घालून त्याकडे पाठविलें. त्या दासीनें व्यासांचें ओंगळरूप मनांत न आणितां त्यांचें तपःसामर्थ्य व ज्ञान हीं मनांत आणून त्यांचा अत्यंत पूज्य बुद्धीनें व प्रेमानें सत्कार केला व त्यांचें मन संतुष्ट राहील असें केलें. त्यावरून व्यासांनीं " तुझे पोटीं होणारा पुत्र बुद्धिमान् व धर्मात्मा आणि महान् भगवद्भक्त निपजेल, " असा आशिर्वाद दिला. त्याप्रमाणें तिला पुत्र झाला, त्याचें नांव **विदूर** असें ठेविलें.

धृतराष्ट्र, पांडू व **विदूर** ह्या तिन्ही मुलांचे भीष्मांनीं पालन करून त्यांस वेदशास्त्र, धनुर्विद्या व अश्वविद्या ह्यांत प्रवीण केलें. त्यांत धनुर्विद्येंत पांडू विशेष प्रवीण होता. धृतराष्ट्राचें शरीरसामर्थ्य मोठें होतें व विदूर बुद्धिविषयक कामांमध्यें श्रेष्ठ होता. धृतराष्ट्र जन्मांध असल्यामुळें व विदूर **पारसव** ब्राह्मणापासून शूद्र स्त्रीचे ठिकाणीं [जन्मलेला दासीपुत्र,] असल्यामुळें त्यास राज्यावर बसविणें चांगले नाहीं, म्हणून भीष्मांनीं पांडूस राज्याभिषेक केला व तिघांचींही लग्नें केलीं. धृतराष्ट्राचे बायकोचें नांव गांधारी, पांडूस दोन बायका. एकीचें नांव **पृथा** (कुंती) व दुसरीचें नांव **माद्री**. देवक नांवाचे राजाची एक पारसवी कन्या होती, ती त्यानें विदुरास दिली. व तिच्यापासून विदुरास शोभतील असे सद्गुणी पुत्र झाले. पांडूनें दिग्विजय करून अगणित संपत्ति व करभार हस्तनापुरास आणिला, व तें सर्व धन आपला वडील भाऊ जो धृतराष्ट्र ह्याच्या आज्ञेनें **भीष्म, सत्यवती** व आपल्या माता अंबिका व अंबालिका ह्यांचे चरणीं अर्पण केलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं आपल्या दोघी बायका घेऊन हिमालयाचे दक्षिण उतरणी-

वरील अरण्यांत शिकारीकरितां जाऊन राहिला. गांधारीस शंभर पुत्र व एक कन्या झाली. त्यांत दुर्योधन जन्मास आला, त्यावेळीं तो गाढवासारखा ओरडूं लागला व दुःचिन्हें होऊं लागलीं. त्यावरून ब्राह्मणांनीं हा कुलक्षय करणारा होईल, त्यास आतांच टाकून द्या असें सांगितलें. परंतु पुत्रस्नेहामुळे धृतराष्ट्रानें तसें केलें नाहीं. शिवाय त्यास दासीपासून एक पुत्र झाला होता.

पांडुराजा अरण्यांत शिकार करण्याकरितां गेला असतां मृगाचें रूप धारण करणारा एक ऋषि व ऋषिपत्नी क्रीडा करीत असतां, त्यानें त्यास चुकून बाण मारिला, तेव्हां त्यांनीं मारण्याचे पूर्वी तूं आपल्या स्त्रियांशीं रममाण झाल्याबरोबर मरण पावशील, असा शाप दिला. त्यामुळें त्यास फार दुःख होऊन तो आपल्या बायकांसह तपःश्चर्या करूं लागला तथापि निपुत्रिक मरणें चांगलें नाहीं, जसें वाटून त्यानें नियोगानें पुत्रोत्पत्ती करून घ्यावी, ह्मणून कुंतीजवळ गोष्ट काढली तें तिला कबूल होईना, परंतु पांडूचा फारच आग्रह पाहून लहानपणीं दुर्वास ऋषींची सेवा केल्यामुळें त्यांनीं तिला कांहीं मंत्र देऊन असा वर दिला होता कीं, ह्या मंत्राच्या जपानें तूं ज्या ज्या देवांस बोलावशील ते तुला दर्शन देऊन त्यांचेपासून पुत्र होतील, त्या मंत्राचा पाहिजे तर उपयोग कर. **कुंतीच्या** ह्या ह्मणण्यास **पांडूनें** रुकार दिल्यावर तिनें प्रथम यमधर्मास बोलाविल्याबरोबर त्यांनीं दर्शन दिलें, व त्यांचेपासून तिला एक पुत्र जाला, त्याचें नांव **धर्म**. पुढें बलानें जेष्ठ असा पुत्र व्हावा, असें पांडूस वाटल्यावरून तिनें वायूस बोलावेलें. त्यापासून कुंतीस पुत्र जाहला त्याचे नांव **भीम**. तर इंद्रापासून अर्जुन असे तीन मुलगे उत्पन्न झाले. तिकडे हस्तनापुरींत धृतराष्ट्रास शंभर पुत्र व एक कन्या झाली हें पाहून माद्रीस फार वाईट वाटलें. नंतर पांडूचे आज्ञेवरून कुंतीनें एक मंत्र माद्रीस शिकविला. तो जपून माद्रीनें अश्विनी कुमारास बोलविलें. त्यांचेपासून माद्रीस नकुळ व सहदेव असे दोन पुत्र जाहले, ह्यांसच पांडव असें ह्मणतात, व धृतराष्ट्राचे पुत्रांस कौरव असें म्हणतात.

कौरव-पांडवांमध्यें युद्धांचा प्रसंग येण्याचीं कारणें.

कर्म बलवान् आहे, तें कांहीं खोटें नाहीं. ऋषींचा तसा शाप झाला असतांही पांडूस माद्रीबरोबर रममाण होण्याची इच्छा झाली. माद्री निषेध करीत असतांही तो तिचा उपभोग घेऊं लागल्याबरोबर मृत झाला, नंतर माद्रीनें आपले दोघे मुलगे नकुळ व सहदेव कुंतीचे स्वाधीन करून आपण पतीबरोबर सहगमन केलें. पुढें कुंती व तिचे पांच मुलगे तेथील ऋषि मंडळींनीं हस्तनापुरास आणून पावते केले. तेव्हांपासून कौरव व पांडव एकत्र राहूं लागले. त्यांचा विद्याभ्यास भीष्मांनीं यथासांग करविला. त्यांचे प्रथम गुरु कृपाचार्य होते. नंतर धनुर्विद्येमध्यें पारंगत अशी ज्यांची ख्याति अशा **द्रोणाचार्यांनीं** कौरव पांडवांस युद्धकलेंत निष्णात केलें. तथापि पांडवांची आणि त्यांतही विशेषतः भीमार्जुनांची विलक्षण ग्राहकशक्ती पाहून द्रोणाचार्यांनीं धनुर्वेदाचें रहस्य त्यांस सांगितलें. पांडवांचें हें युद्धप्राविण्य पाहून कौरवांचे मनांत मत्सरबुद्धी उत्पन्न झाली. येथून कौरव–पांडवांमध्यें द्वेष उत्पन्न होण्यास आरंभ झाला. पंडूचीही थोडींच, परंतु सद्गुणी मुलें भीष्म व धृतराष्ट्र ह्यांचेशिवाय सर्व वडील माणसांचे प्रीतीस पात्र झालीं. ह्यामुळें दिवसेंदिवस ज्यास्त द्वेष वाढूं लागला. शेवटीं पांडवांस राज्य द्यावें लागेल, निदान त्यांनीं अर्धा वांटा मागितल्यास तो तरी द्यावा लागेल, ही भिती कौरवांच्या मनांत उत्पन्न झाली, व तिला शकुनी मामांनीं जास्त भर घालून पांडवांचा नाश करावा, अशी सल्ला त्यांस दिली. ती सर्वानुमतें कायम झाल्यावर कौरवांनीं त्यांच्या नाशाचे पुष्कळ प्रयत्न केले. भीमास विष घातलें, पांडवांचें रहाण्याचे ठिकाणास आग लाविली, भीमास पाण्यांत बुडविण्याचा प्रयत्न तर केलाच, पांडूनें आपल्या सामर्थ्यानें अपार संपत्ति मिळविली. त्यामुळें कौरवांचे मनांत फारच खुपूं लागलें ती त्याची संपत्ति हरण करावी या हेतूनें धर्मास द्यूत खेळण्यास बोलविलें व लबाडीनें त्याची सर्व संपत्ति हिरावून घेतली, व त्याच प्रसंगांत त्यांची महापतिव्रता व महासाध्वी द्रौपदी हिचा भर सभेंत अपमान केला आणि त्या द्यूताचे अटींत साधुवृत्तीचे पांडवांस १२ वर्षें वनवासांतही पाठविलें. एक वर्ष अज्ञातवासही सोसावयास लाविलें. असा पांडवांचा कौरव छल करीत असतांही प्रसंगविशेषीं पांडवांनीं कौरवांस साह्यही केलें. ह्यावरून घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, कोणच्याही प्रसंगांत आपलें कर्तव्य काय आहे, हें कोणीहि विसरूं नये. अशा रीतीनें दुःखभोग भोगून पांडव मुक्त झाल्यानंतर पांडवांनीं राज्यांतील आपला अर्धा वांटा मागितला. कौरवांचे मनांत त्यांना कांहींएक देऊं नये, असें होतें. म्हणून त्यांनीं अर्धा भाग देण्यास साफ नाकारलें. धर्म फार शांत होता, बाकीचे बंधु धर्माचे आज्ञेंत वागत असत, धर्माचे आज्ञेबाहेर जाण्याचें त्यांचें धैर्यच

होत नसे हा त्या वेळेच्या काळाचा महिमा आहे. धर्मानीं कलहाचा प्रसंग येऊं नये, म्हणून वडिलार्जित मिळकतीपैकीं निदान पांचजणांस पांच गांव दिले तरी आम्ही संतुष्ट राहूं, असा दुर्योधनास निरोप पाठविला. आणि **भीष्म, द्रोण** व **विदुर** ह्या सर्वांनीं कौरव आणि त्यांचे मंत्री **शकुनीमामा** (हे कौरवांस चिथाऊन देणारे) अद्वितीय धनुर्धर आणि पांडवांशिवाय इतर सर्व लोकांशीं मोठ्या उदारवृत्तीनें वागणारा **कर्ण** ह्यांचें मन वळविण्याची खटपट केली, परंतु ती व्यर्थ गेली. आंधळ्या धृतराष्ट्राची न्यायानें वागावें अशी इच्छा खरी, परंतु पुत्रमोह आडवा आल्यामुळें ती मंद होऊन गेली होती. त्या मंदवृत्तीनें दुर्योधनास उपदेश केला, परंतु दुर्योधनानें किंवा त्याच्या मंत्र्यांनीं कोणा वेळीं ऐकलें नाहीं. ह्याप्रमाणें सामाचे उपाय सर्व थकले. प्रत्यक्ष भगवान **श्रीकृष्ण**ही साम करण्यास गेले, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं. आयुष्य संपण्याचे वेळीं अश्विनीकुमारांनीं येऊन त्रैलोक्यचिंतामणीची जरी मात्रा दिली, तरी ती सुद्धां जशी व्यर्थ जाते, त्याप्रमाणें जन्मास आल्याबरोबर गाढवासारखें रडणारा, व सर्व कुळांचे नाशाकरितांच ज्याचा अवतार, त्यास साक्षात् भगवान येऊन जरी उपदेश करून गेले, तरी तो कसा पटणार ? असो. कोणच्याही उपायानें हा तंटा मिटत नाहीं, असें पाहून युद्ध करण्याविषयीं अत्यंत उत्सुक असे आपले बंधूस धर्मानें युद्ध करण्याची अगदीं निरुपायानें परवानगी दिली. राज्यांतील आपला वांटा मिळण्याकरितां व आपत्कालामध्यें सत्तेच्या जोरावर आपल्या धर्मपत्नीचा सर्व पांडवांच्या तोंडाला काळीमा लागेल अशीं कृत्यें करणाऱ्या दुष्ट कौरवांचा उत्तम प्रकारें सूड उगवावा, अशा हेतूनें पांडव युद्धास तयार झाले, कौरव तयार होतेच. दोन्ही पक्ष युद्धास सिद्ध झाले. त्यांत कौरवांचें सैन्य ११ अक्षौहिणी होतें आणि पांडवांचें ७ अक्षौहिणी होतें. एकंदर कौरव पांडवांचे युद्धांत १८ अक्षौहिणी सैन्य होतें.

कुरुक्षेत्रांत उभयतांचीं सैन्यें जाऊन दाखल झालीं. आतां युद्धास आरंभ होणार, तेव्हां साहजिकच धृतराष्ट्रास युद्धांतील सर्व हकीगत समजावी अशी प्रबळ इच्छा झाली. परंतु तो जन्मांध असल्यामुळें तेथें जाऊन युद्ध पहाणें त्यास शक्यच नव्हतें. ह्मणून त्याचे येथें घोड्याची परीक्षा करण्याकरितां ठेवलेला महाभाग्यवान संजय यांजवर भगवान व्यासांनीं अनुग्रह करून त्यास दिव्य चक्षू देऊन युद्धांत घडणाऱ्या सर्व गोष्टींचें ज्ञान येथें बसून होईल, असें सांगून त्यास धृतराष्ट्राजवळ बसविलें आणि तेथील हकीगत धृतराष्ट्रास सांगण्यास आज्ञा दिली, त्याप्रमाणें संजयानें धृतराष्ट्रास त्यासमयीं झालेली हकीगत सांगितली.

युद्धास आरंभ होण्यापूर्वी कौरवांचें सैन्य पाहून त्यांतील कोणाबरोबर मी युद्ध करावें, असें अर्जुनास वाटल्यावरून त्यानें आपलें सर्व प्रकारें साह्य करणारा व ह्या युद्धाचे प्रसंगीं सारथी झालेला **श्रीकृष्ण भगवान** यांस आपला रथ दोन्ही सैन्यामध्यें नेऊन उभा करण्यास सांगितलें व त्याप्रमाणें कृष्णांनीं रथ नेऊन उभा केला.

गीताशास्त्र उत्पन्न होण्याचें कारण.

अर्जुन तेथें जाऊन पहातो तों दोन्ही सैन्यांत आपले आजे, चुलते, मामे, बंधु, मित्र, पुतणे; मुलगे, गुरु, आप्त, वगैरे सर्व आपलाच गोतावळा त्याच्या दृष्टीस पडला, आणि त्यास मोह उत्पन्न झाला. काय चमत्कार आहे ! जसें कांहीं कोणामध्यें युद्ध होणार आहे हें तेथें जाईतोंपर्यंत अर्जुनास माहीतच नव्हतें ! कौरव अन्यायानें वागतात म्हणून रात्रंदिवस द्वेष उत्पन्न होऊन त्यांच्या नाशाविषयीं उत्सुक असणारा, आपलेपेक्षां ज्यास्त धर्मानें वागणारा, सत्यप्रिय, व शांत अशा धर्माची युद्ध करण्याविषयीं आज्ञेची वाट पाहणारा अर्जुन मोहित झाला. इतकेंच नव्हे, तर समरांगणांत प्राप्त झाल्यानंतर शत्रूस पाठ दाखवून युद्धापासून पराङ्मुख होणें महत्पाप आहे. असें माहीत असणारे अर्जुनास त्या प्रसंगीं शत्रूशीं युद्ध करणें हेंच महत्पाप असें उलटें वाटूं लागलें. मोह काय करील याचा नेम नाहीं, येथेंही अर्जुन थांबला नाहीं; तर अज्ञानानें व मोहानें उत्पन्न झालेला विचार, सर्वज्ञ सर्व जिवांना ज्ञान देणारा, जो भगवान श्रीकृष्ण ह्यासच उपदेशाच्या गोष्टी सांगू लागला. देवा ! आपल्या गोताचा नाश करणें हा अधर्म आहे. आणि ह्या युद्धापासून पराङ्मुख होऊन उदरनिर्वाहाकरितां अरण्यांत जाऊन कंदमुळें सेवन करणें, अगर भिक्षा मागून निर्वाह करणें हा **धर्म** आहे, असा माझा निश्चय आहे. म्हणून युद्ध करण्याविषयीं माझी प्रवृत्ति होत नाहीं. हें सर्व अर्जुनाचें भाषण ऐकून देव आश्चर्यचकित होऊन स्वस्थ बसले; परंतु अर्जुन खरोखरीच भाग्यवान् व त्याची आपले गुरु जे भगवान श्रीकृष्ण ह्यांचे वाक्यावर अत्यंत निष्ठा होती, म्हणून त्यां देवांची सल्ला विचारली. देवांनीं प्रथम लौकिकदृष्टीनें व

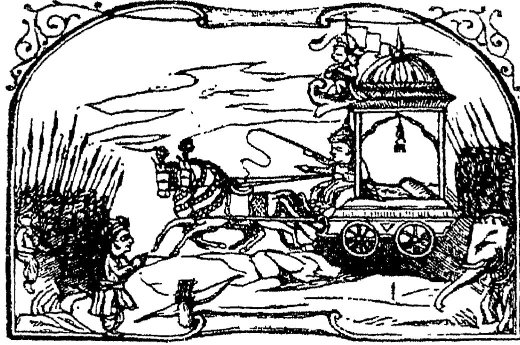
वर उपदेश केला, परंतु तो अर्जुनास चांगलासा पटला नाहीं; म्हणून त्यानें आपली शिष्यबुद्धि प्रगट करून युद्ध करणें हें मला श्रेयस्कर आहे, किंवा युद्धापासून पराङ्मुख होणें हें मला श्रेयस्कर आहे, हें मोहामुळें माझें मला समजत नाहीं, म्हणून मी आपल्याला शिष्यबुद्धीनें शरण आलों आहें; माझें खरें कल्याण कशांत आहे, तें आपण कृपा करून सांगा. अशी प्रार्थना केल्यावर अर्जुनाचेंचसें काय, परंतु सर्व जीवांचें खरें कल्याण कशांत आहे, वर्णाश्रम भेदानें कोणाचा धर्म कोण, व अधर्म कोण वगैरे सांगून जो उपदेश केला त्यास भगवद्गीता म्हणतात. त्या वेळीं झालेला श्रीकृष्णार्जुन संवाद व्यासांनीं महाभारतांत श्लोकरूपानें ग्रथन केला. त्याचे सातशें श्लोक व अठरा अध्याय आहेत. त्यासच भगवद्गीता म्हणतात. ही गीता म्हणजे सर्व उपनिषदांचें सार असून मोक्षफल देणारी आहे, मोक्ष सर्वच जीवांना पाहिजे आहे, म्हणून गीतेचें यथार्थ रहस्य जीवांना समजावें म्हणून श्रीशंकराचार्यादिकांनीं त्यांजवर मोठमोठे व्याख्यानरूपी ग्रंथ लिहिले आहेत. परंतु संस्कृतानभिज्ञ लोकांस त्याजपासून उपयोग होत नाहीं. हें पाहून भगवान श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांनीं गीतेवर भावार्थदीपिका म्हणून प्राकृत टीका केली तिलाच **ज्ञानेश्वरी** म्हणून नांव आहे. ज्या अर्थीं भगवान श्रीकृष्णांनीं सर्व जीवांचे कल्याणार्थ गीता सांगितली आहे, त्याअर्थीं ही सार्थ भगवद्गीता म्हणजे ज्ञानेश्वरी सर्व मनुष्यांस आपल्याच कल्याणार्थ अत्यंत आदरणीय आहे त्याप्रमाणें त्यांस बुद्धी होवो, अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना आहे.

अनुक्रमणिका.

सार्थ

भावार्थदीपिका

अथवा

ज्ञानेश्वरी.

ॐ

नमः परमात्मने ।

मंगलम् ।

पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं ।

व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ॥

अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी- ।

अंब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।

ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ २ ॥

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ३ ॥

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।

देवकीपरमानंदं कृष्णं वंदे जगद्गुरुम् ॥ ४ ॥

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पहिला.

ॐनमोजी आद्या । वेदप्रतिपाद्या । जय जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा १ देवा तूंचि गणेशु । सकलार्थमतिप्रकाशु । म्हणे निवृत्तिदासु । अवधारिजोजी २ हें शब्दब्रह्म अशेष । तेचि मूर्ति सुवेश । तेथ वर्णवपु निर्दोष । मिरवत असे ३ स्मृति तेचि अवयव । देखा अंगीकभाव । तेथ लावण्याची ठेव । अर्थशोभा ४ अष्टादश पुराणें । तींचि मणिभूषणें । पदपद्धती खेवणें । प्रमेयरत्नांचीं ५ पदबंध नागर । तेंचि रंगाथिलें अंबर । जेथ साहित्य वाणें सपूर । उजाळाचें ६ देखा काव्य नाटका । जे निर्धारितां सकौतुका । त्याचि रुणझुणती क्षुद्रघंटिका । अर्थध्वनि ७ नाना प्रमेयांची परी । निपुणपणें पाहतां कुसरी । दिसती उचित पदें माझारीं । रत्नें भलीं ८ तेथ व्यासादिकांच्या मती । तेचि मेखळा मिरवती । चोखाळपणें झळकती । पल्लवसडका ९ देखा षड्दर्शनें म्हणिपति । तेचि भुजांची आकृति । म्हणऊनि विसंवाद धरिती । आयुधें हातीं १० तरी तर्कु तोचि परशु । नीतिभेदु अंकुशु । वेदांतु तो महारसु । मोदकु मिरवे ११ एके हातीं दंतु । जो स्वभावता खंडितु । तो बौद्धमतसंकेतु । वार्तिकाचा १२ मग सहजें सत्कारवादु । तो पद्मकरु वरदु । धर्मप्रतिष्ठा तो सिद्धु । अभय हस्तु १३ देखा विवेकवंतु सुविमळु । तोचि शुंडादंडु सरळु । जेथ परमानंदु केवळु । महासुखाचा १४ तरी संवादु तोचि दशनु । जो समता शुभ्रवर्णु । देवो उन्मेषसूक्ष्मेक्षणु । विघ्नराजु १५ मज अवगमलिया दोनी । मीमांसाश्रवणस्थानीं । बोधमदामृत मुनी । अली सेविती १६ प्रमेयप्रवाल सुप्रभ । द्वैताद्वैत तेचि निकुंभ । सरिसेपणें एकवटत इभ । मस्तकावरी १७ उपरि दशोपनिषदें । जियें उदारें ज्ञानमकरंदें । तियें कुसुमें मुगुटीं सुगंधें । शोभती भाळीं १८ अकार चरणयुगुल । उकार उदर विशाल । मकारु महा-

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पहिला.

हे निर्गुणब्रह्म आत्मरूपा, तूं सर्वांचा आदि असून तुझें वेदांनीं वर्णन केलेलें आहे व तुझ्या स्वरूपास जाणणारा तूं (स्वयंप्रकाश) स्वतःच आहेस. तुला माझा नमस्कार असो; आणि तुझा जयजयकार होवो. १ श्रीनिवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतातः—देवा, सकल जगाच्या बुद्धीला ज्ञानाचा प्रकाश देणारा जो गणपति, तो तूंच आहेस; कसा म्हणाल तर, ऐका महाराजः—२ स्वर व व्यंजनें ही ज्या रूपाची सुंदर कांति आहे, ते शब्दमात्र म्हणजे संपूर्ण वेद हीच तुझी उत्तम गणेशमूर्ति होय; ३ असें पहा कीं, मन्वादिकांच्या स्मृति हेच त्या शरिराचे अवयव असून त्याची अंगलोट अवर्णनीय आहे; व त्यांतील अर्थ ही सौंदर्याची खाण आहे. ४ अठरा पुराणें हींच रत्नखचित भूषणें होत; व त्यांतील पदयोजना हा त्यांचा घाट असून त्यांतील गर्भित अर्थ हींच कोंदणें होत; ५ उत्तम पदरचना हेंच रंगविलेलें वस्त्र होय; व त्या पदांतील अलंकार हेच लकलकीत लांबरुंद वाण होत; ६ काव्यें आणि नाटकें पहा! त्यांची कौतुकानें योजना करूं म्हटलें, तर करगोट्याच्या घागऱ्यांच्या ठिकाणीं होते, आणि त्यांतील अर्थ हा त्या घागऱ्यांचा मंजुळ ध्वनि होतो; ७ मार्मिक दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे, त्यांतील श्लेषांच्या पर्यायांचीं उत्तम स्थलें हींच कोणी ह्या घागऱ्यांमधील रत्नें शोभतात; ८ व्यासादिकांची बुद्धि हीच त्यांवरील मेखलेच्या (कमरेच्या शेल्याच्या) ठिकाणीं शोभते; व त्या बुद्धीचा सरळपणा मेखलेच्या पदराच्या शेंड्याप्रमाणें झळकतो; ९ असें पहा कीं, सहा शास्त्रें हेच गणपतीचे सहा हात होत; आणि म्हणूनच त्यांतील भिन्न भिन्न अभिप्राय हीं त्या त्या हातांतील निरनिराळीं शस्त्रें होत; १० तरी त्यांतील तर्कशास्त्र हा फरशु, न्यायशास्त्र हा अंकुश, आणि वेदांतशास्त्र हे गोड व रसाळ मोदकाच्या ठिकाणीं शोभतें; ११ वार्तिककारांच्या व्याख्यानानें स्वभावतःच खंडित झालेलें बौद्धमत हें, एका हातांत असणाऱ्या मोडक्या दांताच्या ठिकाणीं शोभतें; १२ मग, कल्याणकारक व वरदायक असा जो हस्त, तो, सत्कारवाद म्हणजे ब्रह्मविषयकवाद होय; धर्माची स्थापना करणारा तो स्वभावसिद्ध अभयहस्त होय; १३ ज्या ठिकाणीं महासुखाचा परमानंद आहे, तो अति निर्मळ विचार हाच सरळ सोंडेचा सोट होय; १४ तसाच उत्तम संवाद हा सरळ व शुभ्र दांताचे ठिकाणीं असून, ज्ञानदृष्टि म्हणजे त्या विघ्नराजाचे सूक्ष्म नेत्र होत; १५ पूर्व व उत्तर ह्या मीमांसा मला कानांच्या ठिकाणीं भासल्या; बोधामृत हा गंडस्थलांतून निघणारा मद, व त्याचें सेवन करणारे मुनि हेच भ्रमर होत; १६ त्यांतील प्रमेयें (सिद्धांत) हींच गंडस्थलावरील सतेज पोंवळ्यांच्या ठिकाणीं असून, द्वैत व अद्वैत सिद्धांत हे गंडस्थलाच्या ठिकाणीं सारख्या प्रमाणानें शोभतात; १७ त्या गंडस्थलाच्या मुकुटावरील शोभणारीं सुगंधि फुलें ह्मणजे ज्ञानमकरंदानें परिपूर्ण असलेलीं दशोपनिषदें होत; १८ ॐकारांतील अकार हा दोन्ही चरणांचे ठिकाणीं, उकार हा विशाल उदराचे ठिकाणीं, व मकार हा

मंडल । मस्तकाकारें १९ हे तिन्ही एकवटले । तेथ शब्दब्रह्म कवळलें । तें मियां श्रीगुरुकृपा नमिलें । आदिबीज २० आतां अभिनव वाग्विलासिनी । जे चातुर्यार्थकलाकामिनी । ते शारदा विश्वमोहिनी । नमिली मियां २१ मज हृदयीं सद्गुरु । जेणें तारिलों हा संसारपुरु । म्हणऊनि विशेषें अत्यादरु । विवेकावरी २२ जैसें डोळया अंजन भेटे । ते वेळीं दृष्टीसी फांटा फुटे । मग वाम पाहिजे तेथ प्रगटे । महानिधी २३ का चिंतामणि आलिया हातीं । सदा विजयवृत्ति मनोरथीं । तैसा मी पूर्णकाम श्रीनिवृत्ति । ज्ञानदेवो म्हणे २४ म्हणोनि जाणतेन गुरु भजिजे । तेणें कृतकार्य होईजे । जैसें मूळसिंचनें सहजें । शाखापल्लव संतोषती २५ का तीर्थें जिये त्रिभुवनीं । तियें घडती समुद्रावगाहनीं । ना तरी अमृतरसास्वादनीं । रस सकळ २६ तैसा पुढत-पुढती तोचि । मियां अभिवंदिला श्रीगुरुचि । जो अभिलषित मनोरुचि । पुरविता तो २७ आतां अवधारा कथा गहन । जे सकळा कौतुकां जन्मस्थान । कीं अभिनव उद्यान । विवेकतरूचें २८ ना तरी सर्व सुखाचि आदि । जे प्रमेयमहानिधी । नाना नवरससुधाब्धि । परिपूर्ण हे २९ कीं परमधाम प्रकट । सर्व विद्यांचें मूळपीठ । शास्त्रजातां विशिष्ट । अशेषांचें ३० ना तरी सकळ धर्मांचें माहेर । सज्जनांचें जिव्हार । लावण्यरत्नभांडार । शारदेचें ३१ नाना कथारूपें भारतीं । प्रकटली असे त्रिजगतीं । आविष्करोनि महामती । व्यासाचि ये ३२ म्हणोनि हा काव्यां रावो । ग्रंथ गुरुवतीचा ठावो । एथूनि रसां झाला आवो । रसाळपणाचा ३३ तेवींचि आइका आणीक एक । एथूनि शब्द-श्री सच्छास्त्रिक । आणि महाबोधीं कोंवळीक । दुणावली । ३४ एथ चातुर्य शाहणें झालें । प्रमेय रुचीस आलें । आणि सौभाग्य पोखलें । सुखाचें एथ ३५ माधुर्यीं मधुरता । शृंगारीं सुरेखता । रूढपण उचितां । दिसलें भलें ३६ एथ कळा-विदपपण कळा । पुण्यासि प्रतापु आगळा । म्हणऊनि जनमेजयाचे अव-लीळा । दोष हरले ३७ आणि पाहतां नावेक । रंगी सुरंगतेची आगळिक । गुणां सुगुणपणाचें बिंक । बहुवस एथ ३८ भानुचेनि तेजें धवळलें । जैसें त्रैलोक्य दिसे उजळिलें । तैसें व्यासमति कवळिलें । मिरवे विश्व ३९ का सु-क्षेत्रीं बीज घातलें । तें आपुलियापरी विस्तारलें । तैसें भारतीं सुरवाडलें ।

सर्व अवयवांत श्रेष्ठ अशा मस्तकाचे ठिकाणीं आहे; १९ अकार, उकार व मकार हे ज्या वेळेस एकत्र झाले, त्या वेळेस त्यांत शब्दब्रह्माचा समावेश होऊन ॐकार हें रूप बनलें. त्या आदि-बीजाला मी श्रीगुरु निवृत्तिनाथांच्या कृपेनें नमस्कार करितों. २० आतां अपूर्व अशा वाणीचे ठिकाणीं विलास करणारी, चातुर्य, अर्थ व कला यांची स्वामिणी, आणि विश्वाला मोहित करणारी अशी जी श्री सरस्वती, तिला मी नमस्कार करितों. २१ माझ्या हृदयांत वास करणारे जे सद्गुरु, त्यांच्या कृपेनें संसारमहापुरांतून मी पार पडलों; ह्मणून विचारावर माझी विशेष प्रीति जडली. २२ ज्याप्रमाणें (पायाळूच्या) डोळ्यांत अंजन घातलें म्हणजे त्याच्या दृष्टीस विशेष सामर्थ्य येऊन तो जिकडे पाहील तिकडे त्यास भूमिगत द्रव्याचा ठेवा दिसूं लागतो, २३ किंवा चिंतामणी हातीं आल्यावर ज्याप्रमाणें मनांतील हेतु सर्वकाळ पूर्ण होतात, त्याप्रमाणें, ज्ञानदेव म्हणतात कीं, श्रीगुरु निवृत्तींच्या कृपेनें माझे सर्व हेतु तडीस जातात. २४ म्हणून, जे सुज्ञ आहेत त्यांनीं श्रीगुरूची सेवा करून कृतकृत्य व्हावें. कसें म्हणाल तर—ज्याप्रमाणें झाडाच्या मुळाशीं पाणी घातलें म्हणजे फांद्या व पानें आपोआप टवटवीत होतात, २५ किंवा त्रिभुवनांत जितकीं तीर्थें आहेत तितक्या सर्वांचें श्रेय एका समुद्रांत स्नान केल्यानें येतें, अथवा अमृतरसाचें सेवन केलें असतां सर्व रस सेवन केल्याप्रमाणें होतें; २६ त्याचप्रमाणें, इच्छित कामना पूर्ण करणारे जे श्रीगुरु त्यांसच मी पुनः पुनः नमस्कार करितों. २७ आतां, यापुढें, सर्व कौतुक उत्पन्न करणारी, अथवा विचाररूप वृक्षांची अपूर्व बागच अशी गहन कथा ऐका. २८ किंवा जी सर्व सुखाचें कारण व सर्व सिद्धांताचें आगर अथवा नवरसांनीं पूर्ण भरलेला असा अमृतसिंधुच आहे; २९ किंवा मोक्षाचें उघड स्थान, अथवा सर्व विद्यांचें आदिस्थान, किंबहुना ती (कथा) सर्व शास्त्रांना आश्रय आहे. ३० ही सर्व धर्मांचें माहेर, किंवा सज्जनांचें हृदय, अथवा सरस्वतीच्या लावण्यरूपी रत्नांचा ठेवाच आहे. ३१ किंवा ही श्रीव्यासांच्या महामतींत प्रवेश करून भारतांत कथामिषानें या त्रिजगांत प्रकट झाली आहे. ३२ म्हणून ही कथा सर्व काव्यांचा राजा असून, सर्व ग्रंथांच्या थोरपणाचें ठिकाण आहे; व येथून शृंगारादिक नवरसांना रसाळपणाचा विशेष डौल आला. ३३ तसेंच, आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवा कीं, या कथेपासूनच शब्दरूपी लक्ष्मीस सच्छास्त्रीयपणा येऊन, आत्मबोधाला विशेष शोभा आली; ३४ या कथेपासूनच चातुर्य शाहाणें झालें; तत्त्वार्थाला ज्यास्त गोडी आली; आणि या कथेपासूनच सुखाच्या सौभाग्याची वृद्धि झाली ३५ माधुर्याला मधुरपणा, शृंगाराला सुरेखपणा व योग्य वस्तूस श्रेष्ठपणा येऊन त्या सर्व उत्तम रीतीनें शोभूं लागल्या. ३६ या कथेपासूनच कलांना कौशल्य प्राप्त झालें, व पुण्याचा प्रताप फार वाढला; म्हणूनच, [अठरा दिवसांत भारताचीं अठरा पर्वें ऐकल्यामुळें] जनमेजयाचे ब्रह्महत्त्येचे दोष सहज नाहींसे झाले. ३७ आणि क्षणभर पाहूं लागलें असतां शृंगारादिक रसांस विशेष सुरेखपणा आला, व गुणाला चांगुलपणाचें भरतें या कथेनें आलें. ३८ ज्याप्रमाणें सूर्योदय झाल्यावर त्रैलोक्यावर उजेड पडतो, त्याप्रमाणें व्यासांच्या बुद्धींतून ही कथा निघाल्यामुळें सर्व जगावर उजेड पडून तें शोभलें. ३९ किंवा चांगल्या शेतांत बीं पेरलें असतां त्याचा जसा सहज विस्तार होतो, तसे ह्या भारतांत सर्व विषय शो-

अर्थजात ४० ना तरी नगरांतरीं वसिजे । तरी नागराचि होईजे । तैसें व्या-
सोक्तितेजें । धवळत सकल ४१ कीं प्रथम वयसाकाळीं । लावण्याची नव्हा-
ळी । प्रकटे जैसी आगळी । अंगनाअंगीं ४२ नातरी उद्यानीं माधवी घडे ।
तेथ वनशोभेची खाणी उघडे । आदिलापासोनि अपाडे । जियापरी ४३ नाना
घनीभूत सुवर्ण। जैसें न्याहाळितां साधारण । मग अळंकारीं बरवेपण । निवाडु
दावी ४४ तैसें व्यासोक्ति अळंकारिलें । आवडे तें बरवेपण पातलें । तें जाणोनि
काय आश्रायिलें । इतिहासीं ४५ नाना पुरतिये प्रतिष्ठेलागीं । सानीव धरूनि
आंगीं । पुराणें आख्यानरूपें जगीं । भारता आलीं ४६ म्हणऊनि महाभारतीं
नाहीं । तें नोहेचि लोकीं तिहीं। येणें कारणें म्हणिपे पाही। व्यासोच्छिष्ट जग-
त्रय ४७ ऐसी जगीं सुरस कथा । जे जन्मभूमि परमार्था । मुनि सांगे नृप-
नाथा । जनमेजया ४८ जें अद्वितीय उत्तम। पवित्रैक निरुपम । परम मंगल-
धाम । अवधारिजो ४९ आतां भारतकमळ परागु । गीताख्यु प्रसंगु । जो संवा-
दला श्रीरंगु । अर्जुनेसी ५० ना तरी शब्दब्रह्माब्धि । मथियला व्यासबुद्धि-।
निवडिलें निरवधि । नवनीत हें ५१ मग ज्ञानाग्निसंपर्कें । कडसिलेंनि विवेकें ।
पद आलें परिपाकें । आमोदासी ५२ जें अपेक्षिजे विरक्तीं । सदा अनुभविजे
संतीं । सोहंभावें पारंगतीं । रमिजे जेथ ५३ जे आकर्णिजे भक्तीं। जें आदिवंद्य
त्रिजगतीं । जें भीष्मपर्वीं संगती। म्हणितली कथा ५४ जें भगवद्गीता म्हणिजे।
जें ब्रह्मेशांनीं प्रशंसिजे । जें सनकादिकीं सेविजे। आदरेसीं ५५ जैसें शारदीयेचे
चंद्रकळे । माजीं अमृतकण कोंवळे। ते वेंचिती मनें मवाळें । चकोरतलगें ५६
तियांपरी श्रोता । अनुभवावी हे कथा । अति हळुवारपण चित्ता । आणुनियां
५७ हें शब्देंवीण संवादिजे । इंद्रियां नेणतां भोगिजे । बोलाआदि झोंबिजे ।
प्रमेयासी ५८ जैसे भ्रमर परागु नेती । परी कमळदळें नेणती। तैसी परी आहे
सेविती । ग्रंथीं इये ५९ का आपुला ठावो न सांडितां । आलिंगिजे चंद्रु प्रक-
टतां । हा अनुरागु भोगितां । कुमुदिनी जाणे ६० ऐसेनि गंभीरपणें । स्थि-
रावलेनि अंतःकरणें । आथिला तोचि जाणें । मानूं इये ६१ अहो अर्जुनाचिये
पांतीं । जे परिसणया योग्य होती । तिहीं कृपा करूनि संतीं । अवधान द्यावें
६२ हें सलगी म्यां म्हणितलें । चरणां लागोनि विनविलें। प्रभू सखोल हृदय
आपुलें । म्हणौनियां ६३ जैसा स्वभावो मायबापांचा। अपत्य बोले जरी बोबडी

भिवंत झाले आहेत. ४० अथवा, नगरांत राहिल्यावर ज्याप्रमाणें मनुष्य शाहाणा होतो, त्याप्रमाणें व्यासांच्या वाणीच्या तेजामुळें सर्व जग स्वच्छ (ज्ञानमय) झालें. ४१ तसेंच, तारुण्यदशेंत सौंदर्याची शोभा स्त्रियांच्या अंगीं जशी विशेष दृष्टीस पडते, ४२ ज्याप्रमाणें वसंत ऋतु प्राप्त झाला असतां लहानापासून थोरापर्यंत सर्व वृक्षांस वनश्रीची विशेष शोभा येते, ४३ अथवा सोन्याच्या लगडी पाहिल्या असतां दिसण्यांत साधारण दिसतात, पण त्यांचेच दागिने बनविले म्हणजे त्यांची शोभा कांहीं निराळीच दिसते. ४४ व्यासांनीं अलंकृत केलेल्या वाटेल त्या कथेला पवित्रपणा आला, तें जाणूनच कीं काय इतिहासांनीं आपण होऊनच त्या कथेचा आश्रय केला, ४५ किंवा जगांत पूर्ण प्रतिष्ठा प्राप्त होईल ह्मणून अंगीं नम्रता धरून सर्व पुराणें आख्यानरूपानें भारतांत आलीं. ४६ म्हणून, भारतांत जी कथा नाहीं ती त्रैलोक्यांतही नाहीं. यावरून, सर्व जगांत ज्या कथा आहेत त्या व्यासांच्या उष्ट्या आहेत असें म्हणतात. ४७ सर्व जगांत गोड व परमार्थाच्या उत्पत्तीचें स्थानच अशी कथा वैशंपायन हे जनमेजय राजास सांगतात. ४८ जी कथा अद्वितीय, उत्तम, पावन करणारी, उपमारहित आणि मोक्षाचें माहेरघरच अशी आहे; ती ऐका. ४९ आतां, भारत हेंच कोणी कमल, व भगवंतांनीं स्वतः अर्जुनास सांगितलेला गीताविषय हाच त्यांतील पुष्परेणु होय. ५० अथवा, व्यासांनीं वेदरूप समुद्र बुद्धिरूप रवीनें घुसळून त्यांतून शेवटीं हें गीतारूप अनुपमेय नवनीत काढिलें; ५१ त्यास ज्ञानरूपी अग्नीची आंच देऊन विचाररूप कढ आल्यावर गीता हें पद्यरूपी सुवासिक तूप झालें. ५२ ज्याची वैराग्यवान इच्छा करितात, संत नेहमीं अनुभव घेतात व ब्रह्मात्मैक्यभावानें निष्णात् झालेले ब्रह्मनिष्ठ ज्या ठिकाणीं रममाण होतात. ५३ जें भक्तांनीं ऐकण्याला योग्य व त्रैलोक्यांत परमपूज्य आहे, तें भीष्मपर्वामध्यें सांगितलें आहे. ५४ जिला ‘ भगवद्गीता ’ असें म्हणतात; ब्रह्मा व शंकर हे जिची स्तुति करितात; व सनकादिक अति आदरानें जिचें सेवन करितात. ५५ ज्याप्रमाणें शरदृतूंतील पौर्णिमेच्या चांदण्याचे अति सूक्ष्म अमृत-कण चकोर पक्ष्यांचीं पिलें हळुवार मनानें (कुशलतेनें) प्राशन करितात, ५६ त्याचप्रमाणें श्रोत्यांनीं निष्काम व कुशाग्रबुद्धीनें या भगवद्गीतेचा अनुभव घ्यावा, [असें कां, तर, ज्या गीतेंतील परमतत्त्व शब्दातीत असल्यामुळें समजण्यास कठीण आहे म्हणून] ५७ या गीतेंतील कथेचा बोलल्याशिवाय विचार करावा, इंद्रियांना न कळत अनुभव घ्यावा, आणि ती ऐकण्याचे पूर्वीं तिच्यांतील रहस्य जाणून घ्यावें. ५८ ज्याप्रमाणें भ्रमर कमलदलाला न समजूं देतां त्यांतील पुष्परेणु सेवन करतात, त्याप्रमाणें हा ग्रंथ समजून घेण्याची पद्धत आहे. ५९ किंवा चंद्रप्रकाश होण्याबरोबर चंद्रविकासिनी कमल उमलून आपली जागा न सोडतां ज्याप्रमाणें चंद्राला प्रीतीनें आलिंगन देण्याचें सौख्य जाणतें, ६० त्याप्रमाणें, शमदमांनीं ज्याचें अंतःकरण स्थिर झालें आहे, तोच या कथेचें रहस्य जाणील; असें आह्मी समजतों. ६१ [त्याप्रमाणें अर्जुन अधिकारी होता, ह्मणून महाराज संतांची प्रार्थना करितात.—] अहो, अर्जुनाच्या योग्यतेचे जे श्रवण करणारे असतील, त्या संतांनीं कृपा करून इकडे लक्ष द्यावें. [हें बोलणें जरा अधिक झालें म्हणून परिहार देतात.—] ६२ प्रभो, आपलें हृदय फार गंभीर आहे, ह्मणून माझी आपल्या चरणांपाशीं ही लडिवाळपणाची विनंती आहे. ६३ ज्याप्रमाणें आपलें मूल बोबडें बोललें तरी आईबापांना त्याचा

वाचा । तरी अधिकचि तयाचा । संतोष आथी ६४ तैसा तुम्हीं मी अंगिकारिला । सज्जनीं आपुला म्हणितला । तरी उणें सहजें उपसाहला । प्रार्थू काई ६५ परी अपराधु तो आणीक आहे । जे मी गीतार्थु कवळूं पाहें । ते अवधारा विनवूं लाहें । म्हणौनियां ६६ हें अनावर न विचारितां । वायांचि धिंवसा उपनला चित्ता । येऱ्हवीं भानुतेजीं काय खद्योता । शोभा आथी ६७ कीं टिटिभू चांचूवरी । माप सुये सागरीं । मी नेणतु त्यापरी । प्रवर्तें येथ ६८ आयका आकाश गिंवसावें । तरी आणीक त्याहूनि थोर होआवें । म्हणऊनि अपाडु हें आघवें । निर्धारितां ६९ तया गीतार्थाची थोरी। स्वयें शंभू विवरी। जेथ भवानी प्रश्नु करी । चमत्कारोनी ७० तेथ हरु म्हणे नेणिजे । देवी जैसें का स्वरूप तुझें । तैसें हें नित्य नूतन देखिजे । गीतातत्त्व ७१ हा वेदार्थ सागरु। जया निद्रिताचा घोरु । तो स्वयें सर्वेश्वरु । प्रत्यक्ष अनुवादला ७२ ऐसें जें अगाध । जेथ वेडावती वेद । तेथ अल्प मी मतिमंद । काय होय ७३ हें अपार कैसेनि कवळावें । महातेज कवणें धवळावें । गगन मुठीं सुवावें । मशकें केवीं ७४ परी एथ असे एकु आधारु । तेणेंचि बोलें मी सधरु । जैं सानुकूळ श्रीगुरु । ज्ञानदेवो म्हणे ७५ येऱ्हवीं तरी मी मूर्खु । जरी जाहला अविवेकु । तरी संतकृपादीपकु । सोज्वळु असे ७६ लोहाचें कनक होये । हें सामर्थ्य परिसींच आहे । कीं मृतही जीवित लाहे । अमृतसिद्धि ७७ जरी प्रकटे सिद्धसरस्वती । तरी मुकया आथी भारती । एथ वस्तुसामर्थ्यशक्ती । नवल कायी ७८ जयातें कामधेनु माय । तयासी अप्राप्य कांहीं आहे । म्हणऊनि मी प्रवर्तों लाहें । ग्रंथीं इये ७९ तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें । करूनि घेयावें हें तुमतें । विनवितु असें ८० आतां देइजो अवधान । तुम्हीं बोलविल्या मी बोलेन । जैसें चेष्टे सूत्राधीन । दारुयंत्र ८१ तैसा मी अनुग्रहीतु । साधूंचा निरूपितु । ते आपुलियापरी अलंकरितु । भलतयापरी ८२ तंव श्रीगुरु म्हणती राही । हें तुज बोलावें नलगे कांहीं । आतां ग्रंथा चित्त देईं । झडकरी वेगा ८३ या बोला निवृत्तिदासु । पावूनि परम उल्हासु । म्हणे परियेसा मना अवकाशु । देऊनियां ८४

स्वभावतःच अधिक संतोष वाटतो, ६४ त्याप्रमाणें माझा तुह्मी सज्जनांनीं अंगीकार केला असून, ज्या अर्थीं मला आपला म्हटला आहे, त्या अर्थीं माझें जें कांहीं उणें असेल तें तुम्ही सहज सहन कराल! त्याबद्दल ह्मणजे मला आपली प्रार्थना केली पाहिजे असें नाहीं! ६५ परंतु जो अपराध ह्मणून माझ्या हातून घडत आहे, तो निराळाच आहे; तो हा कीं, गीतेचा अर्थ मी स्पष्ट करूं पहात आहें, आणि इकडे लक्ष द्या, अशी आपल्यासारख्यांना विनंती करीत आहें. ६६ हें गीतार्थाचें काम फार कठीण आहे, याचा विचार मनांत न करतां, तो स्पष्ट करण्याविषयीं माझ्या चित्तांत व्यर्थ धैर्य उत्पन्न झालें आहे; बाकी सूर्याच्या तेजापुढें काजव्याचें तेज काय पडणार? ६७ किंवा [आपलीं पिलें समुद्रानें वाहून नेलीं ह्मणून त्याचा सूड उगविण्याकरितां] ज्याप्रमाणें समुद्र कोरडा करण्यासाठीं टिटवीनें आपल्या चोंचीनें पाणी उपसण्याचा प्रयत्न केला, त्याप्रमाणें माझा अधिकार नसतां मी गीतेसारख्या ग्रंथाचा अर्थ करण्याकरितां प्रवृत्त झालों आहें. ६८ असें पहा, आकाशाचें आकलन करावयाचें म्हटलें ह्मणजे ज्याप्रमाणें त्याहून मोठें झालें पाहिजे, त्याप्रमाणें वास्तविक पाहतां, गीतेचें व्याख्यान करण्यास माझ्यापेक्षां अधिक योग्य पुरुष पाहिजे होता; कारण, हें कृत्य माझ्या शक्तीच्या बाहेर आहे. ६९ कारण या गीतार्थाची थोरवी एवढी आहे कीं, स्वतः शंकर त्याची चर्चा करीत असतां भवानीला चमत्कार वाटून तिनें शंकराला प्रश्न केला ७० असतां शंकर ह्मणाले, हे पार्वती, तुझें स्वरूप नित्य नूतन असल्यामुळें जसा त्याचा पार लागत नाहीं, त्याप्रमाणें गीतातत्त्व नित्य नूतन आहे ह्मणून तेंही जाणलें जात नाहीं. ७१ कारण, ज्या सर्वेश्वराच्या घोरण्यापासून सहज वेद उत्पन्न झाले, त्या जगदीश्वरानें प्रत्यक्ष स्वमुखानें हें गीताशास्त्र अर्जुनाला सांगितलें. ७२ असें हें गीताशास्त्र गहन असून याच्या ठिकाणीं वेदांची देखील मति गुंग होऊन गेली. तेव्हां अशा ठिकाणीं अल्प व मतिमंद असा जो मी, त्या माझी काय कथा! ७३ हें अपार गीतातत्त्व कोणत्या उपायानें समजून घ्यावें! सूर्याच्या तेजाला कोणी उजळा द्यावा! व चिलटानें आपल्या मुठींत आकाश कसें धरावें! ७४ परंतु, ज्ञानदेव ह्मणतात, ज्या अर्थीं श्रीगुरु मला अनुकूल आहेत, त्या अर्थीं एवढें महत्कृत्य करण्याला त्यांचाच एक आधार आहे, व याचमुळें मला धीर आला आहे. ७५ एरवीं जरी मी अज्ञानी व अविवेकी असलों तरी संतांच्या कृपारूपी दीपानें सोज्वळ (योग्य) झालों आहें. ७६ परिसाच्या सामर्थ्यानें लोखंडाचें सोनें होतें; किंवा मेलेल्या मनुष्यास अमृत पाजिलें असतां तो जिवंत होतो; ७७ अथवा सरस्वतीच प्रसन्न झाली तर मुक्याला देखील वाचा फुटते; तेव्हां यांत नवल नसून हें केवळ वस्तुमाहात्म्य आहे. ७८ कामधेनुच ज्याची आई, त्याला दुर्लभ असें काय आहे? ह्मणून मी हा ग्रंथ करण्यास प्रवृत्त झालों;७९ तरी कमी असेल तें पुरें करून घेऊन अधिक असेल तें सोडून द्या, एवढी माझी आपणांस विनंती आहे. ८० महाराज, आतां आपण इकडे लक्ष द्यावें; कारण, जर आपण मला बोलवाल तर मी बोलेन. ज्याप्रमाणें कळसूत्री लांकडाची बाहुली दोऱ्याचे आधारानें नाचते, ८१ त्याप्रमाणें तुम्ही मजवर अनुग्रह केला आहे, आणि साधूंनीं आज्ञा केली आहे. करितां, आतां आपल्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणें मला सुशोभित करा; मजकडून बोलवा. ८२ तेव्हां श्रीगुरु ह्मणतातः पुरे! हें तूं आम्हांला सांगावेंस असें नाहीं; आतां गीतार्थ सांगण्याकडे लवकर लक्ष दे. ८३ अशी श्रीगुरूंची आज्ञा झालेली पाहून निवृत्तिदास ज्ञानदेव मनांत अति संतुष्ट होऊन म्हणतात कीं, मी बोलतों तें स्वस्थ मनानें ऐका. ८४

धृतराष्ट्र उवाचः—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

तरी पुत्रस्नेहें मोहितु । धृतराष्ट्र असे पुसतु । म्हणे संजया सांगे मातु । कुरुक्षेत्रींची ८५ जें धर्मालय म्हणिजे । तेथ पांडव आणि माझे । गेले असती व्याजें । जुंझाचेनि ८६ तरी तेचि येतुला अवसरीं । काय किजत असे येरयेरीं । तें झडकरी कथन करी । मजप्रती ८७

संजय उवाचः—

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा । आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

राजोवाचः—

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् । व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

तिये वेळीं तो संजय बोले । म्हणे पांडवसैन्य उचललें । जैसें महाप्रळयीं पसरलें । कृतांतमुख ८८ तैसें तें घनदाट । उठावलें एकवाट । जैसें उसळलें कालकूट । घरी कवण ८९ नातरी वडवानलु सादुकला । प्रलयवातें पोखला । सागर शोपूनि उधवला । अंबरासी ९० तैसें दळ दुर्धर । नानाव्यूहीं परिकर । अवगमलें भयासुर । तिये काळीं ९१ तें देखोनियां दुर्योधनें । अव्हेरिलें कवणें मानें । जैसें न गणिजे पंचाननें । गजघटांतें ९२ मग द्रोणापासीं आला । तयातें म्हणे हा देखिला । कैसा दळभारु उचलला । पांडवांचा ९३ गिरिदुर्ग जैसे चालते । तैसे विविध व्यूह सभंवते । रचिले आथि बुद्धिमंतें । द्रुपदकुमरें ९४ जो का तुम्हीं शिक्षापिला । विद्या देऊनि कुरुठा केला । तेणें हा सैन्यसिंधु पाखरिला । देखदेख ९५

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि । युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

आणीकही असाधारण । जे शस्त्रास्त्रीं प्रवीण । क्षात्रधर्मीं निपुण । वीर आहाती ९६ जे बळें प्रौढी पौरुषें । भीमार्जुनांसारिखे । ते सांगेन कौतुकें । प्रसंगेंची ९७ एथ युयुधानु सुभटु । आला असे विराटु । महारथी श्रेष्ठु । द्रुपदु वीरु ९८

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् । पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

चेकितान धृष्टकेतु । काशिराज वीर विक्रांतु । उत्तमौजा नृपनाथु । शैब्य देख ९९ हा कुंतिभोज पाहें । एथ युधामन्यु आला आहे । आणि पुरुजितादि राय हे । सकळ देखे १०० हा सुभद्राहृदयनंदनु । जो अपरुनवार्जुनु । तो

श्लोकान्वय-संजय, धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे युयुत्सवः समवेताः मामकाः पांडवाः च एव किम् अकुर्वत. ॥ १ ॥

श्लोकार्थ-धृतराष्ट्र म्हणालाः-संजया, धर्माचें ठिकाण जें कुरुक्षेत्र, तेथें युद्धाच्या इच्छेनें एके ठिकाणीं जमलेल्या माझ्या व पंडूच्या मुलांनीं काय केलें ? १

पुत्राच्या प्रेमानें मोहित झालेला धृतराष्ट्र राजा संजयास म्हणाला, "संजया, कुरुक्षेत्राची काय हकीकत आहे ती मला सांग. ८५ ज्या कुरुक्षेत्राला धर्माचें ठिकाण असें ह्मणतात, तेथें माझे व पंडूचे पुत्र युद्ध करण्याच्या निमित्तानें गेले आहेत, ८६ तर ते परस्परांत एवढा वेळपर्यंत काय करीत आहेत तें मला लवकर सांग. ८७"

अन्वय—तदा व्यूढं पांडवानीकं दृष्ट्वा तु राजा दुर्योधनः आचार्यं उपसंगम्य वचनं अब्रवीत् ॥२॥ आचार्य, तव धीमता शिष्येण द्रुपदपुत्रेण व्यूढां एतां पांडुपुत्राणां महतीं चमूं पश्य. ॥ ३ ॥

अर्थ—संजय म्हणालाः—पांडवसैन्याची व्यूहरचना पाहून दुर्योधन राजा अंतर्यामीं भ्याला व द्रोणाचार्याजवळ जाऊन त्यांस म्हणाला, ॥२॥ अहो गुरुमहाराज, आपला बुद्धिमान् शिष्य जो द्रुपदाचा मुलगा धृष्टद्युम्न, त्यानें पांडवांच्या प्रचंड सेनेची ही व्यूहरचना केलेली पहा. ॥ ३ ॥

तेव्हां संजय म्हणालाः—ज्याप्रमाणें महाप्रलयाचे वेळीं काळाचें तोंड पसरलेलें असतें, त्याप्रमाणें पांडवांचें सैन्य खवळलें. ८८ सर्व पांडवसैन्य एकत्र जमून एका रोखानें सज्ज झालें, तेव्हां त्याला कोण आवरणार? ज्याप्रमाणें कालकूट विष उसळलें असतां त्याचें शमन कोणाच्यानें करवत नाहीं, ८९ किंवा वडवानल पेटून तो प्रलयवातानें भडकल्यावर ज्याप्रमाणें समुद्रांतील पाण्याचें शोषण करून आकाशापर्यंत प्रदीप्त होतो, ९० त्याप्रमाणें पांडवांचें भयंकर सैन्य नानाप्रकारच्या व्यूहरचनेनें तयार केलेलें असल्यामुळें त्या वेळेस अति भेसूर असें दिसलें. ९१ परंतु ज्याप्रमाणें हत्तीचे कळप पाहून सिंह त्यांना कःपदार्थ मानतो, त्याप्रमाणें दुर्योधनानें पांडवांचें तें सैन्य पाहून त्यास यःकश्चित् मानलें. ९२ मग द्रोणाचार्यांजवळ त्यांचें मन कलुषित करण्याकरितां येऊन त्यांस ह्मणाला, पांडवांचें हें सैन्य कसें उसळलें आहे पाहिलेंना? ९३ बुद्धिमान असा जो द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्न, त्यानें या सैन्याची अशी चमत्कारिक रचना केली आहे कीं, तें चालत्या डोंगरीकिल्ल्यांप्रमाणेंच दिसत आहे. ९४ ज्या धृष्टद्युम्नाला तुम्हीं पढवून विद्येचें आगर केलें, त्यानें हा सेनासमुद्र चहूंकडे पसरविला आहे तो पहा. ९५

अन्वय—अत्र शूराः महेष्वासाः युधि भीमार्जुनसमाः युयुधानः विराटः महारथः द्रुपदः च. ॥ ४ ॥

अर्थ—या ठिकाणीं शूर, मोठीं धनुष्यें धारण करणारे, आणि युद्धामध्यें भीमार्जुनांसारखे पराक्रमी असे युयुधान, विराट, आणि महारथी द्रुपद हे आहेत. ॥४॥

याशिवाय आणखी शस्त्रास्त्रांत प्रवीण व क्षत्रधर्मांत निपुण असे महान् महान् योद्धे आहेत. ९६ जे बलानें, योग्यतेनें व पुरुषार्थानें भीमार्जुनांसारखे आहेत; यांचें सहज प्रसंगानुसार वर्णन करितों. ९७ या ठिकाणीं महायोद्धा युयुधान राजा, विराट राजा आणि श्रेष्ठ महारथी द्रुपद राजा हे आले आहेत. ९८

अन्वय—धृष्टकेतुः चेकितानः वीर्यवान् काशिराजः च पुरुजित् कुंतिभोजः च नरपुंगवः शैब्यः च ॥ ५ ॥ विक्रांतः युधामन्युः च वीर्यवान् उत्तमौजाः च सौभद्रः द्रौपदेयाः च सर्वे एव महारथः ॥ ६ ॥

अर्थ—धृष्टकेतु, चेकितान, पराक्रमी काशिराजा, पुरुजित्, कुंतिभोज व नरश्रेष्ठ शैब्य ॥५॥ शूर युधामन्यु, पराक्रमी उत्तमौजा, सुभद्रेचा मुलगा अभिमन्यु व द्रौपदीचे मुलगे हे सर्व महारथी आहेत ॥६॥

"चेकितान, धृष्टकेतु, पराक्रमी असा काशिराजा, नृपश्रेष्ठ उत्तमौजा व शैब्य राजा यांकडे पहा, ९९ हा कुंतिभोज पहा; तसाच येथें हा युधामन्यु आलेला आहे, आणि पुरुजित् आदिकरून सर्व राजे आले आहेत ते पहा." १०० दुर्योधन ह्मणतोः—अहो द्रोणाचार्य, हा पहा सुभद्रेच्या अंतःकरणाला आल्हाद देणारा तिचा मुलगा प्रतिअर्जुन

अभिमन्यु म्हणे दुर्योधनु । देखे द्रोणा १ आणीकही द्रौपदीकुमर । हे सकळही महारथी वीर । मिती नेणिजे परी अपार । मीनले असती २

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम । नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

आतां आमुच्या दळीं नायक । जे रूढवीर सैनिक । ते प्रसंगें आइक । सांगिजती ३ उद्देशें एक दोनी । जायिजती बोलोनी । तुम्ही आदिकरूनी । मुख्य जे जे ४ हा भीष्म गंगानंदनु । जो प्रतापतेजस्वी भानु । रिपुगज-पंचाननु । कर्ण वीरु ५ या एकेकाचेनि मनोव्यापारें । हें विश्व होय संहरे । हा कृपाचार्यु न पुरे । एकलाचि ६ एथ विकर्ण वीरु आहे । हा अश्वत्थामा पैल पाहे । याचा आडदरु सदा वाहे । कृतांतु मनीं ७ समितिंजयो सौमदत्ति ।

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

ऐसे आणीकही बहुत आहाती । जयांचिया बळा मिती । धाताही नेणें ८ जे शस्त्रविद्यापारंगत । मंत्रावतार मूर्त । हो का जें अस्त्रजात । एथूनि रूढ ९ हे अप्रतिमल्ल जगीं । पुरता प्रतापु अंगीं । परी सर्व प्राणें मजचिलागीं । आराइले असती ११० पतिव्रतेचें हृदय जैसें । पतीवांचूनि न स्पर्शे । मी सर्वस्व यां तैसें । सुभटांसी ११ आमुचिया काजाचेनि पाडें । देखती आपुलें जीवित थोकडें । ऐसे निरवधि चोखडे । स्वामिभक्त १२ झुंजती कुळकणी जाणती । कळें कीर्तीसी जिती । हें बहु असो क्षात्रनीती । एथोनियां १३ ऐसे सर्वांपरि पुरते । वीर दळीं आमुतें । आतां काय गणूं यांतें । अपार हे १४

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

वरी क्षत्रियांमाजी श्रेष्ठु । जो जगजेठी जगीं सुभटु । तया दळवैपणाचा पाटु । भीष्मासि पैं १५ आतां याचेनि बळें गवसलें । हें दुर्ग जैसे पन्नासिले । येणें पाडें थेंकुलें । लोकत्रय १६ आधींच समुद्र पाही । तेथ दुवाडपण कवणा नाहीं । मग वडवानळु तैसेयाही । विरजा जैसा १७ ना तरी प्रलयवन्हि महावातु । या दोघां जैसा सांघातु । तैसा हा गंगासुतु । सेनापति १८ आतां येणेंसि कवण भिडे । हें पांडव सैन्य कीर थोकडें । परि वरचिलेनि पाडें । दिसत असे १९ वरी भी-

असा अभिमन्यु १ तसेच आणखी हे द्रौपदीचे मुलगे व सर्व महारथी ज्यांची गणती करितां येत नाहीं असे अपरिमित वीर या ठिकाणीं जमले आहेत. २

अन्वय—द्विजोत्तम, अस्माकं तु ये विशिष्टाः मम सैन्यस्य नायकाः तान् निबोध, संज्ञार्थं तान् ते ब्रवीमि ॥ ७ ॥ भवान् भीष्मः च कर्णः च समितिंजयः कृपः च अश्वत्थामा विकर्णः तथैव च सौमदत्तिः ॥ ८ ॥

अर्थ—अहो द्विजश्रेष्ठ, आतां, आमच्या पक्षांतील जे मुख्य मुख्य वीर माझ्या सैन्याचे अधिपति आहेत, त्यांचीं नांवें ऐक. माझ्या सैन्याचें सामर्थ्य आपल्या लक्षांत यावें, म्हणून तीं मी आपल्याला सांगतों. आपण स्वतः भीष्म, कर्ण, समितिंजय, कृपाचार्य, अश्वत्थामा, विकर्ण व त्याचप्रमाणें सौमदत्ति (भूरिश्रवा)॥८॥

आतां, आमच्या सैन्यांत प्रमुख असे महावीर कोणकोण आहेत ते प्रसंगानुरोधानें सांगतों ऐका. ३ आपण व इतर वीर जे आहेत, त्यांपैकीं दिग्दर्शनाकरितां कांहीं मुख्यमुख्यांचीं नांवें सांगतों, ऐका. ४ शौर्यानें व बळानें केवळ प्रतिसूर्यच असे हे गंगानंदन भीष्माचार्य, शत्रुरूपी हत्तीला केवळ सिंहासारखा भासणारा असा हा पराक्रमी कर्ण; ५ या एकेकाच्या नुसतें मनांत आलें तर ह्या विश्वाचा संहार होईल. फार कशाला, हे एकटे कृपाचार्य देखील या कृत्याला पुरे नाहींत का ? ६ हा या ठिकाणीं विकर्ण वीर आहे, तसाच तो पलीकडे अश्वत्थामा पहा; प्रत्यक्ष काळाला देखील त्याची भीति वाटते ! ७ युद्धामध्यें सदैव विजयी असणारा हा सौमदत्ति (भूरिश्रवा);

अन्वय—अन्ये च बहवः शूराः मदर्थे त्यक्तजीविताः (सन्ति) सर्वे नानाशस्त्रप्रहरणाः युद्धविशारदाः (सन्ति) ॥९॥

अर्थ—आणखीही पुष्कळ शूर वीर माझ्याकरितां जिवावर उदार झालेले आहेत. ते सर्व नानाप्रकारचीं शस्त्रास्त्रें धारण करणारे व युद्धविद्येंत कुशल असे आहेत. ॥ ९ ॥

त्याचप्रमाणें ज्यांच्या शौर्याचा अंत प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवालाही लागत नाहीं असे आणखी किती तरी वीर आहेत, ८ कीं जे शस्त्रविद्येंत निपुण असून, अस्त्रविद्येचे तर साक्षात् अवतार आहेत. फार कशाला, यांच्यापासून अस्त्रविद्या जगांत इतकी प्रसिद्धीस आली ! ९ हे जरी अति बलवान् आहेत, व जगांत जरी यांच्या तोडीचे दुसरे योद्धे नाहींत, तरी ते जिवाभावानें मलाच अनुसरले आहेत. ११० ज्याप्रमाणें पतिव्रतेचें मनसुद्धां पतीवांचून दुसरे ठिकाणीं जात नाहीं; केवळ पतीच्याच ठिकाणीं असतें, त्याप्रमाणें या वीरांना मी जीव कीं प्राण आहे. ११ हे स्वामिभक्तीविषयीं इतके निस्सीम आहेत कीं, आमच्या कामापुढें ते आपले प्राणही कमी योग्यतेचे समजतात. १२ हे युद्धकलेमध्यें निष्णात असून सर्व कला व कीर्ति यांचें जीवन आहेत. फार काय सांगावें, क्षत्रियांचा धर्म यांच्यापासूनच प्रसिद्धीस आला ! १३ याप्रमाणें आमच्या सैन्यांत सर्वतोपरी पराक्रमी असे अपार वीर आहेत; त्यांची किती म्हणून गणती करावी. १४

अन्वय—तत् अस्माकं भीष्माभिरक्षितं बलं अपर्याप्तं (अस्ति) एतेषां तु भीमाभिरक्षितं इदं बलं पर्याप्तं (अस्ति) १०

अर्थ—भीष्मानें रक्षण केलेलें तें आमचें सैन्य अपरिमित आहे, आणि भीमानें रक्षण केलेलें पांडवांचें हें सैन्य परिमित आहे. ॥१०॥

तशांत, सर्व क्षत्रियांमध्यें श्रेष्ठ आणि जगांतील सर्व योद्ध्यांमध्यें प्रतापी असे जे भीष्माचार्य, त्यांच्याकडे या सर्व सैन्याचें आधिपत्य दिलेलें आहे. १५ त्यांनीं हें सर्व सैन्य आवरून अशा बेतानें रचिलें आहे कीं, जणूं काय हे किल्लेच बांधले आहेत; त्यांच्या शौर्यापुढें त्रिभुवन देखील तुच्छ आहे. १६ विचार केला असतां ज्याप्रमाणें सर्व प्रकारें समुद्र दुस्तर असून आणखी त्यास वडवानलानें साह्य व्हावें, १७ किंवा प्रलयकालच्या अग्नीला महावाताचें साहाय्य मिळून त्या उभयतांचा जसा संयोग व्हावा, तसें आमच्या या अफाट सैन्यास भीष्म हे सेनापति मिळाले आहेत. १८ तेव्हां या आमच्या सैन्याबरोबर कोण युद्ध करील ? पांडवांचें सैन्य खरोखर अगदीं थोडें आहे; परंतु त्याची रचना मात्र मोठी दिसते. १९ व त्याचें सेनापत्य

मसेनु बेथु। तो जाहला असे सेनानाथु। ऐसें बोलोनियां मातु। सांडिली तेणें १२०

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः। भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

मग पुनरपि काय बोले। सकळ सैनिकांतें म्हणितलें। आतां दळभार आपुलाले। सरसे करा २१ जया जिया अक्षौहिणी। तेणें तिया आयणी। वरगण कवणकवणी। महारथीया २२ तेणें तिया आवरिजे। भीष्मातळीं राहिजे। द्रोणातें म्हणे पाहिजे। तुम्ही सकळ २३ हाचि एकु रक्षावा। मी तैसा हा देखावा। येणें दळभारु आघवा। साचु आमुचा २४

संजय उवाचः—

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः। सिंहनादं विनद्योच्चैः शखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

या राजाचिया बोला। सेनापति संतोषला। मग तेणें केला। सिंहनादु २५ तो गाजत असे अद्भुतु। दोन्ही सैन्यांआंतु। प्रतिध्वनि न समातु। उपजत असे २६ तयाचि तुलगासवें। वीरवृत्तीचेनि थावें। दिव्य शंख भीष्मदेवें। आस्फुरिला २७ ते दोन्ही नाद मीनले। तेथ त्रैलोक्य बधिरीभूत जाहलें। जैसें आकाश का पडिलें। तुटोनियां २८ घडघडीत अंबर। उचंबळत सागर। क्षोभलें चराचर। कांपत असे २९ तेणें महाघोषगजरें। दुमदुमिताती गिरिकंदरें। तंव दळामाजि रणतुरें। आस्फुरिलीं १३०

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः। सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

उदंड सैंघ वाजतें। भयानकें खाखातें। महाप्रळयो जेथें। धाकडांसी ३१ भेरी निशाण मांदळ। शंख काहळा भोंगळ। आणि भयासुर रणकोल्हाळ। सुभटांचे ३२ आवेशें भुजा त्राहाटिती। विसणेले हांका देती। जेथ महामद भद्रजाती। आवरती ना ३३ तेथ भेडांची कवण मातु। कांचया केर फिटतु। जेणें दचकला कृतांतु। आंग नेघे ३४ एकां उभयांचि प्राण गेले। चांगांचे दांत बैसले। बिरुदाचे दादुले। हिंवताती ३५ ऐसा अद्भुत तूरबंबाळु। ऐकोनि ब्रह्मा व्याकुळु। देव म्हणती प्रळयकाळु। वोढवला आजी ३६

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ। माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः। पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः। नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

दांडग्या भीमसेनानें स्वीकारलें आहे. इतकें सांगूनही द्रोणाचार्यांचे मनावर कांहीं परिणाम होत नाहीं असें पाहून तो स्तब्ध राहिला. १२०.

अन्वय—सर्वेषु च अयनेषु यथाभागं अवस्थिताः भवन्तः सर्वे एवहि भीष्मं एव अभिरक्षन्तु ॥ ११ ॥

अर्थ--सैनिकहो, व्यूहांत प्रवेश करण्याच्या मार्गीं तुम्ही सर्वांनीं आपआपल्या स्थानीं उभें राहून भीष्माचेंच सर्व प्रकारें रक्षण करावें. ॥११॥

मग फिरून सर्व सेनापतीस ह्मणालाः—अहो आतां आपआपलें सैन्य सज्ज करा. २१ ज्यांच्या ताब्यांत सैन्याच्या ज्या अक्षौहिणी आहेत, त्यांतील श्रेष्ठ महारथ्यांनीं आपआपल्या अक्षौहिणीपुढें जाऊन उभें रहावें. २२ आणि त्यांनीं त्या त्या अक्षौहिणी संभाळून भीष्मांच्या आज्ञेंत वागावें. नंतर तो द्रोणाचार्यांस म्हणाला, " तुम्हीं सर्व सैन्यावर देखरेख ठेवावी, २३ आणि भीष्मांस मजप्रमाणेंच समजून त्यांचें रक्षण करावें; कारण, आमच्या सर्व सैन्याची भिस्त त्यांच्यावरच आहे. " २४

अन्वय-तस्य हर्षं संजनयन् प्रतापवान् कुरुवृद्धः पितामहः उच्चैः सिंहनादं विनद्य शंखं दध्मौ ॥ १२ ॥

अर्थ--संजय ह्मणालाः--मग दुर्योधनाच्या मनास हर्ष उत्पन्न करण्याकरितां महाप्रतापी व कुरुकुलांत वृद्ध असे पितामह भीष्म यांनीं मोठ्यानें सिंहगर्जना करून शंख वाजविला ॥१२॥

राजा दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकून भीष्मांस फार संतोष झाला, आणि त्यांनीं सिंहनाद केला. २५ तो नाद दोन्ही सैन्यांत दुमदुमून गेला; इतका कीं, त्याचा प्रतिध्वनि आकाशांत देखील मावेना. २६ तो प्रतिध्वनि होत आहे, तोंच वीरवृत्तीच्या बळानें भीष्मांनीं आपला दिव्य शंख वाजविला. २७ ते दोन्ही नाद एकत्र झाले तेव्हां आकाश कडकडून पडावें तसा भास झाला, आणि त्रैलोक्यांत सर्वांच्या कानठळ्या बसल्या ! २८ त्या वेळीं आकाश गडगडूं लागलें; समुद्र उसळूं लागला, हें स्थावरजंगम विश्व घाबरून जाऊन थरथर कांपूं लागलें; २९ आणि त्या महानादाच्या घोषानें पर्वतांच्या गुहांमधून देखील प्रतिध्वनि उठले; असे चालू असतां त्या सैन्यांत रणवाद्यें वाजूं लागलीं. १३०

अन्वय—ततः शंखाः च भेर्यः च पणवानकगोमुखाः (च) सहसा एव अभ्यहन्यंत सः शब्दः तुमुलः अभवत् १३

अर्थ--नंतर इतर योद्ध्यांनीं शंख, नौबदी, डंके, मृदंग व गोमुख या नांवांचीं रणवाद्यें एकदम वाजविलीं व त्यापासून प्रचंड नाद उत्पन्न झाला. ॥१३॥

त्या नानाप्रकारच्या रणवाद्यांचा ध्वनि इतका कर्कश आणि भयंकर होता कीं, बलवंतांना देखील तो महाप्रलय वाटला ! ३१ नौबद, निशाण, मांदळ (एक प्रकारचें रणवाद्य), शंख, झांज, तुतारी इत्यादि अनेक रणवाद्यांचा गजर, आणि वीरांचा युद्धसंबंधी रणकल्लोळ सुरू झाला. ३२कोणी आवेशानें दंड ठोकूं लागले, कोणी चवताळून मोठमोठ्यानें हांका मारूं लागले, आणि हत्ती बेफान होऊन आवरतनासे झाले. ३३ त्या ठिकाणीं भित्र्याची गोष्ट कशाला विचारावी ? जे कचरले ते तर कस्पटाप्रमाणें उडूनच गेले; यमास सुद्धां दहशत बसून तो इकडे तोंड देखील करीनासा झाला! ३४ कित्येकांचें उभ्या उभ्याच जीव गेले; जे धैर्यवान होते, त्यांची दांतखिळी बसली; आणि जे नामांकित योद्धे होते, त्यांच्या अंगास कांपरें सुटलें! ३५ अशा प्रकारचा तो भयंकर वाद्यध्वनि ऐकून ब्रह्मदेव देखील व्याकुळ झाला; आणि इंद्रादि देव तर, ' आज हा प्रलयकालच ओढवला कीं काय ' असें म्हणूं लागले. ३६

अन्वय-ततः श्वेतैः हयैः युक्ते महति स्यंदने स्थितौ माधवः पांडवः च दिव्यौ शंखं प्रदध्मतुः ॥१४॥ हृषीकेशः पाञ्चजन्यं धनंजयः देवदत्तं भीमकर्मा वृकोदरः पौंड्रं महाशंखं दध्मौ ॥ १५ ॥ कुंतीपुत्रः युधिष्ठिरः राजा अनन्तविजयं नकुलः सहदेवः च सुघोषमणिपुष्पकौ दध्मतुः ॥१६॥

अर्थ--नंतर, पांढरे घोडे जोडलेल्या मोठ्या रथांत बसलेले कृष्ण व अर्जुन यांनीं दिव्य शंख वाजविले ॥१४॥ श्रीकृष्णांनीं पांचजन्य नांवाचा, अर्जुनानें देवदत्त नांवाचा व भयंकर कर्म करणाऱ्या भीमसेनानें पौंड्र नांवाचा महान् शंख वाजविला ॥१५॥ कुंतीपुत्र धर्मराज व नकुलसहदेव यांनीं (अनुक्रमें) अनंतविजय सुघोष व मणिपुष्पक हे शंख वाजविले ॥१६॥

ऐसी स्वर्गीं मातु । देखोनि तो आकांतु । तंव पांडवदळाआंतु । वर्तलें कायी ३७ हो का निजसार विजयाचें । कीं तें भांडार महातेजाचें । जेथ गरुडाचिये जावळियेचे । कांतले चाऱ्ही ३८ कीं पाखांचा मेरु जैसा । रहंवरु मिरवतसे तैसा । तेजें कोंदाटलिया दिशा । जयाचेनि ३९ जेथ अश्ववाहकु आपण । वैकुंठींचा राणा जाण । तया रथाचे गुण । काय वर्णूं १४० ध्वजस्तंभावरी वानरु । तो मूर्तिमंत शंकरु । सारथी शार्ङ्गधरु । अर्जुनेंसीं ४१ देखा नवल तया प्रभूचें । अद्भूत प्रेम भक्ताचें । जे सारथ्यपण पार्थाचें । करितु असे ४२ पाइकु पाठीसीं घातला । आपण पुढां राहिला । तेणें पांचजन्यु आस्फुरिला । अवलीळाचि ४३ परी तो महाघोषु थोरु । गर्जतु असे गंहिरु । जैसा उदेला लोपी दिनकरु । नक्षत्रांतें ४४ तैसे तूरबंबाळु भंवते । कौरवदळीं गाजत होते । ते हारपोनि नेणों केउते । गेले तेथ ४५ तैसाचि देखें येरें । निनादें अति गजरें । देवदत्त धनुर्धरें । आस्फुरिला ४६ ते दोनी शब्द अचाट । मीनले एकवट । तेथ ब्रह्मकटाह शतकूट । हो पाहत असे ४७ तंव भीमसेनु विसणैला । जैसा महाकाळु खवळला । तेणें पौंड्र आस्फुरिला । महाशंखु ४८ तो महाप्रलयजलधरु । जैसा घडघडिला गंहिरु । तंव अनंत विजयो युधिष्ठिरु । आस्फुरित असे ४९ नकुळें सुघोषु । सहदेवें मणिपुष्पकु । जेणें नादे अंतकु । गजबजला ठाके १५०

काश्यश्च परमेश्वासः शिखंडी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते । सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नभश्च पृथिवींचैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

तेथ भूपती होते अनेक । द्रुपद द्रौपदेयादिक । हा काशीपति देख । महाबाहू ५१ तेथ अर्जुनाचा सुतु । सात्यकि अपराजितु । धृष्टद्युम्न नृपनाथु । शिखंडी हन ५२ विराटादि नृपवर । जे सैनिक मुख्य वीर । तिहीं नानाशंख निरंतर । आस्फुरिले ५३ तेणें महाघोषनिर्घातें । शेष कूर्म अवचितें । गजबजोनि भूभारातें । सांडूं पाहती ५४ तेथ तिन्ही लोक डळमळित । मेरु मांदार आंदोळित । समुद्रजळ उसळत । कैलासवेरी ५५ पृथ्वीतळ उलथों पहात । आकाश असे आसुडत । तेथ सडा होत । नक्षत्रांचा ५६ सृष्टि गेली रे गेली । देवां मोकळवादी जाहली । ऐशी एक टाळी पिटिली । सत्यलोकीं ५७ दिहाचि

याप्रमाणें स्वर्गलोकांत दाणादाण उडून गेली असतां, इकडे पांडवसैन्यांत काय झालें पहा. ३७ जो रथ विजयाचें प्रत्यक्ष माहेरघर असून तेजाचें केवळ भांडारच, व ज्यास गरुडाप्रमाणें वेगवान असे चार घोडे जुंपलेले असून ३८ जो पक्षयुक्त मेरुपर्वताप्रमाणें दिसत होता, तो श्रेष्ठ रथ तेथें शोभूं लागला. त्याच्या तेजानें दाही दिशा लकलकीत दिसत होत्या, ३९ ज्या रथावर प्रत्यक्ष वैकुंठाधिपति श्रीकृष्ण सारथी होते, त्या रथाचे गुण कोठवर वर्णन करावे? १४० साक्षात् शंकराचा अवतार जो मारुति, तो त्याच्या ध्वजस्तंभावर असून, शार्ङ्ग धनुष्य धारण करणारे भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाचे सारथी होते. ४१ त्या प्रभूचें नवल केवढें तें पहा:—भक्ताच्या अत्यंत प्रेमामुळे पार्थाचें सारथ्य करूं लागले. ४२ आपल्या सेवकाला पाठीशीं घालून आपण पुढें झालेल्या भगवान श्रीकृष्णांनीं आपला पांचजन्य नांवाचा शंख सहज लीलेनें वाजविला; ४३ पण सूर्याचा उदय झाला ह्मणजे ज्याप्रमाणें नक्षत्रें लोपतात, त्याप्रमाणें त्या शंखाच्या महानादानें ४४ कौरवांच्या सैन्यामध्यें होत असलेला वाद्यगजर कोणीकडे नाहींसा झाला त्याचा पत्ता लागेना. ४५ त्याचप्रमाणें अर्जुनानेंही आपला देवदत्त नांवाचा गंभीर नादाचा शंख आवेशानें वाजविला. ४६ त्या वेळीं त्या दोन्ही शंखांचा अद्भूत ध्वनि एकत्र झाल्यामुळें ब्रह्मांडाचे शतशः तुकडे होतात कीं काय असें वाटूं लागलें! ४७ इतक्यांत भीमसेनालाही आवेश आला, आणि महाकाळाप्रमाणें खवळून त्यानें आपला पौन्ड्र नांवाचा महाशंख वाजविला. ४८ त्या शंखाचा भयंकर ध्वनि महाप्रलयाच्या मेघाप्रमाणें होत आहे, तों धर्मराजानें अनंतविजय नामक शंख वाजविला. ४९ नकुलानें सुघोष नांवाचा, आणि सहदेवानें मणिपुष्पक नांवाचा शंख वाजविला. त्या नादानें प्रत्यक्ष यमाचेंही धाबें दणाणून गेलें! १५०

अन्वय—परमेष्वासः काश्यः महारथः शिखंडी च धृष्टद्युम्नः विराटः च अपराजितः सात्यकिः च ॥१७॥ द्रुपदः द्रौपदेयाः च महाबाहुः सौभद्रः (च) सर्वशः पृथिवीपते पृथक् पृथक् शंखान् दध्मुः ॥१८॥ सः तुमुलः घोषः नभः च पृथिवीं च एव व्यनुनादयन् धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥ १९ ॥

अर्थ—राजा धृतराष्ट्रा महाधनुर्धारी काशिराजा, महारथी शिखंडी, धृष्टद्युम्न, विराट, अजिंक्य सात्यकि, द्रुपद, द्रौपदीचे मुलगे, व महापराक्रमी अभिमन्यु या सर्वांनीं आपआपले शंख वाजविले. ॥१७।१८॥ तो भयंकर शंखनाद आकाश व पृथ्वी यांत दुमदुमून गेला व त्यानें दुर्योधनादिकांचें हृदय विदारिलें! ॥ १९ ॥

द्रुपद राजा, महावीर काशिराजा, द्रौपदीचे पुत्र इत्यादि अनेक राजे व वीर, त्या ठिकाणीं जमले होते; ५१ त्याचप्रमाणें अर्जुनाचा मुलगा अभिमन्यु, अजिंक्य असा सात्यकि, नृपश्रेष्ठ धृष्टद्युम्न, शिखंडी, ५२ त्याचप्रमाणें विराट व इतर जे जे सेनानायक होते, तेही आपापले निरनिराळ्या तऱ्हेचे शंख एकसारखे वाजवूं लागले. ५३ त्या शंखांच्या महाध्वनीच्या आघातानें शेष व कूर्म हे एकदम दचकले, आणि पृथ्वीचा भार टाकून देण्यास प्रवृत्त झाले. ५४ त्या योगानें त्रैलोक्य डळमळूं लागलें, मेरु व मांदार हे हालूं लागले, समुद्राचे पाणी कैलासापर्यंत उसळलें, ५५ पृथ्वी पालथी होते कीं काय व आकाश कोसळून पडतें कीं काय असें वाटूं लागलें आणि नक्षत्रांचा सडा होऊं लागला! ५६ सत्यलोकीं, 'सृष्टि बुडाली रे बुडाली आतां देव निराधार झाले' अशी एकच हाकाटी झाली; ५७ सूर्य दिवसाच थांबला; आणि

दिन थोकला । जैसा प्रळयकाळ मांडला । तैसा हाहाकारु जाहला । तिहीं लोकीं ५८ तें देखोनि आदिपुरुष विस्मितु । म्हणे झणें होय पां अंतु । मग लोपिला अद्भुतु । संभ्रमु तो ५९ म्हणोनि विश्व संवरलें । एऱ्हवीं युगान्त होतें वोडवलें । जैं महाशंख आस्फुरिले । कृष्णादिकीं १६० तो घोष तरी उपसंहरला । परी पडिसाद होता राहिला । तेणें दळभार विध्वंसिला । कौरवांचा ६१ जैसा गजघंटाआंतु । सिंह लीला विदारितु । तैसा हृदयातें भेदितु । कौरवांचिया ६२ तो गाजत जंव आइकती । तंव उभेचि हियें घालिती । एकमेकांतें म्हणती । सावधरे सावध६३

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रन्कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥

तेथ बळें प्रौढीपुरते । महारथी वीर होते । तिहीं पुनरपि दळातें । आवरिलें ६४ मग सरिसेपणें उठावले । दुणवटोनि उचलले । तया दंडीं क्षोभलें । लोकत्रय६५तेथ बाणवरी धनुर्धर । वर्षताति निरंतर । जैसे प्रळयांत जलधर । अनिवार का६६ ते देखलिया अर्जुनें । संतोष घेऊनि मनें । मग संभ्रमें दिठी सेने । घालितसे ६७ तंव संग्रामीं सज्ज जाहले । सकळ कौरव देखिले । तंव लीलाधनुष्य उचलिलें । पंडुकुमरें६८

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते । अ. उ.– । सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योध्दुकामानवस्थितान् । कैर्मयासह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः । धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

ते वेळीं अर्जुन म्हणतसे देवा । आतां झडकरी रथु पेलावा । नेऊनि मध्यें घालावा । दोहीं दळां ६९ जंव मी नावेक । हे सकळ वीर सैनिक । न्याहाळीन अशेख । झुंजते जे १७० एथ आले असती आघवे । परी कवणेंसीं म्यां झुंजावें । हें रणीं लागे पहावें । म्हणऊनियां ७१ बहुतकरूनि कौरव । हे आतुर दुःस्वभाव । वांटिवेवीण हांव । बांधिती झुंजीं ७२ झुंजाची आवडी धरिती । परी संग्रामीं धीर नव्हती । हें सांगोनि रायाप्रती । काय बोले ७३

संजय उवाचः—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् । उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् । आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा २६
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि । तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥ २७ ॥
कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

आइका अर्जुन इतुकें बोलिला । तंव श्रीकृष्णें रथु पेलिला । दोहीं सैन्यांमाजीं केला । उभा तेणें ७४ जेथ भीष्मद्रोणादिक । जवळिकेची सन्मुख । पृथिवीपति

प्रळयकालचे वेळेप्रमाणें तिन्ही लोकांत हाहाकार उडून गेला. ५८ तें पाहून भगवान श्रीकृष्ण फार विस्मित झाले, आणि कदाचित् सृष्टीचा अंत होईल असें जाणून, त्यांनीं तो अद्भुत शंखनाद बंद केला, ५९ म्हणूनच हें जग वांचलें, नाहीं तर कृष्णादिकांनीं जेव्हां शंख वाजविले, तेव्हांच त्याचा अंत होण्याची वेळ आली होती. १६० तो शंखनाद बंद झाला, तथापि त्याचा जो प्रतिध्वनि घुमत होता, त्या योगानें कौरवसैन्याची दाणादाण झाली. ६१ सिंहाच्या सहज लीलेनें जसें हत्तींच्या समुदायाचें विदारण होतें, तसें त्या शंखनादानें कौरवांचें हृदय फाटून गेलें. ६२ तो ध्वनि ऐकून उभ्याउभ्याच सर्वांचें धैर्य सुटलें आणि एकमेकांस सावधरे सावध असें ह्मणूं लागले. ६३.

अन्वय–अथ कपिध्वजः पांडवः धार्तराष्ट्रान् व्यवस्थितान् दृष्ट्वा शस्त्रसंपाते प्रवृत्ते (सति) धनुः उद्यम्य ॥२०॥

अर्थ–नंतर ज्याच्या ध्वजस्तंभावर मारुति होता, अशा अर्जुनानें दुर्योधनादिक कौरव वीर युद्धाकरितां व्यवस्थित रीतीनें उभे राहिले आहेत असें पाहून, आतां शस्त्रांचे प्रहार सुरू होणार तों, धनुष्य उचलिलें, ॥२०॥

त्या ठिकाणीं, बलानें व पुरुषार्थानें युक्त असे जे महारथी होते, त्यांनीं सैन्याला पुनः धीर देऊन सावरिलें. ६४ मग ते मोठ्या तयारीनें पुढें सरसावले, व त्यांनीं दुप्पट आवेशानें चाल केली. तेव्हां त्या आवेशयुक्त सैन्याच्या योगानें त्रिभुवन अगदीं त्रस्त होऊन गेलें. ६५ त्या धनुर्धारी वीरांनीं बाणांची एकसारखी इतकी वृष्टि केली कीं, जणूं काय प्रलयकालची भयंकर पर्जन्यवृष्टीच होत आहे! ६६ तें पाहून अर्जुनाच्या मनाला फार संतोष झाला, व त्यानें, मोठ्या गंभीरतेनें सैन्यावर नजर टाकली. ६७ तेव्हां सर्व कौरव युद्धास सिद्ध झालेले पाहून पंडुपुत्रानें सहज लीलेनें धनुष्य उचललें. ६८

अन्वय–तदा महीपते, हृषीकेश इदं वाक्यं आह. अच्युत, अहं यावत् एतान् योद्धुकामान् अवस्थितान् निरीक्षे तावत् उभयोः सेनयोः मध्ये मे रथं स्थापय. अस्मिन् रणसमुद्यमे मया कैः सह योद्धव्यं (तत् अहं अवेक्षे) दुर्बुद्धेः धार्तराष्ट्रस्य युद्धे प्रियचिकीर्षवः ये एते अत्र समागताः तान् योत्स्यमानान् अहं अवेक्षे ॥२१।२२।२३॥

अर्थ–आणि, त्या वेळेस, हे धृतराष्ट्र राजा, अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला कीं, "हे कृष्णा, माझा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं युद्धाच्या इच्छेनें उभ्या असलेल्या वीरांना मी न्याहाळून पाहीपर्यंत उभा कर. ह्या रणामध्यें मला कोणाबरोबर युद्ध करावयाचें आहे, हें मी पाहतों व अधर्मनिष्ठ दुर्योधनाला यश मिळावें या हेतूनें जे हे योद्धे येथें आले आहेत, त्यांस मी अवलोकन करितों!" २१।२२।२३॥

मग अर्जुन म्हणाला, "देवा, आतां आपला रथ लौकर नेऊन दोन्ही सैन्यांचे मध्यें उभा करा. ६९ म्हणजे येथें युद्ध करण्याकरितां आलेल्या वीरांस मी क्षणभर न्याहाळून पाहीन. १७० कारण, येथें जरी सर्व वीर जमले आहेत, तरी समरांगणीं मला कोणकोणाशीं युद्ध करावयाचें आहे तें पाहिलें पाहिजे. ७१ हे उतावळे व दुष्टबुद्धि कौरव बहुतकरून अंगांत पराक्रम नसतां युद्धाविषयीं डौल मारीत असतात. ७२ यांना युद्धाची हौस आहे खरी, परंतु यांच्यानें रणभूमीवर टिकाव धरवत नाहीं." इतकें राजाप्रत सांगून संजय पुढें ह्मणाला:-७३

अन्वय–भारत, एवं गुडाकेशेन उक्तः हृषीकेशः उभयोः सेनयोः मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षितां (प्रमुखतः) रथोत्तमं स्थापयित्वा पार्थ एतान् समवेतान् कुरून् पश्य इति उवाच. तत्र पार्थः पितॄन् अथ पितामहान् आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् तथा सखीन् श्वशुरान् सुहृदः च एव उभयोः अपि अपश्यत्. सः कौन्तेयः तान् सर्वान् बंधून् अवस्थितान् समीक्ष्य परया कृपया आविष्टः विषीदन् इदम् अब्रवीत् ॥२४।२५।२६।२७॥

अर्थ–संजय म्हणालाः–राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें अर्जुन श्रीकृष्णांस बोलल्यावर श्रीकृष्णांनीं दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं भीष्म, द्रोण व सर्व राजे यांच्या समोर तो दिव्य रथ नेऊन उभा केला, आणि अर्जुनास म्हटलें "येथें आलेल्या सर्व कौरव मंडळींस अवलोकन कर" तेव्हां अर्जुनानें वडील, आजे, गुरु, मामे, भाऊ, मुलगे, नातू, मित्र, सासरे, व आपले हितकर्ते दोन्ही सैन्यांत आहेत असें पाहिलें. त्या आप्तसुहृदांना पाहून तो करुणेनें युक्त झाला व खिन्न होत्साता बोलला.॥२४–२७॥

राजा, ऐक, अर्जुनाचें हें भाषण श्रवण करतांच श्रीकृष्णांनीं रथ नेऊन दोन्ही सैन्यांच्यामध्यें उभा केला. ७४ ज्या ठिकाणीं भीष्मद्रोणादिक आप्तसं-

आणिक । बहुत आहाती ७५ तेथ स्थिर करूनियां रथु । अर्जुन असे पाहातु ।
तो दळभार समस्तु । संभ्रमेसी ७६ मग देवा म्हणे देख देख । हे गोत्रगुरु अशेख ।
तंव कृष्णमनीं नावेक । विस्मो जाहला ७७ तो आपणयां आपण म्हणे । एथ
कायी कवण जाणे । हें मनीं धरिलें येणें । परि कांहीं आश्चर्य असे ७८ ऐसी
पुढील से घेतु । तो सहज जाणे हृदयस्थु । परि उगा असे निवांतु । तिये वेळीं
७९ तंव तेथ पार्थ सकळ । पितृ पितामह केवळ । गुरु बंधु मातुळ । देखता जाहला
१८० इष्ट मित्र आपुले । कुमरजन देखिले । हे सकळ असती आले । तयांमाजीं
८१ सुहृज्जन सासरे । आणीकही सखे सोइरे । कुमर पौत्र धनुर्धरें । देखिले तेथ
८२ जयां उपकार होते केले । कीं आपदीं जे रक्षिले । हे असो वडील धाकुले ।
आदिकरुनी ८३ ऐसें गोत्रचि दोहीं दळीं । उदित जालें असे कळी । हें अर्जुनें
तिये वेळीं । अवलोकिलें ८४ तेथ मनीं गजबज जाहाली । आणि आपैसी कृपा
आली । तेणें अपमानें निघाली । वीरवृत्ति ८५ जिया उत्तम कुळींचिया होती ।
आणि गुणलावण्य आथी । तिया आणिकीतें न साहती । सुतेजपणें ८६ नविये
आवडीचेनि भरें । कामुक निज वनिता विसरे । मग पाडेंवीण अनुसरे । भ्रम-
ला जैसा ८७ कीं तपोबळें ऋद्धी । पातलिया भ्रंशे बुद्धी । मग तया विरक्तता
सिद्धि । आठवेना ८८ तैसें अर्जुना तेथ जाहलें । असतें पुरुषत्व गेलें । जें अंतः-
करण दिधलें । कारुण्यासी ८९ देखा मंत्रज्ञ बरळु जाय । मग तेथ का जैसा
संचारु होय । तैसा तो धनुर्धर महामोहें । आकळिला १९० म्हणऊनि असतां
धीरु गेला । हृदया द्रावो आला । जैसा चंद्रकळीं शिवतला । सोमकांतु ९१
तयापरी पार्थु । अतिस्नेहें मोहितु । मग सखेद असे बोलतु । श्रीअच्युतेसीं ९२

अर्जुन उवाच—दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥
सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति । वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥
गांडीवं स्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते । न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥

तो म्हणे अवधारी देवा । म्यां पाहिला हा मेळावा । तंव गोत्रवर्गु आघ-
वा । देखिला एथ ९३ हे संग्रामीं उदित । जहाले असती कीर समस्त । पण
आपणपेयां उचित । केवीं होय ९४ येणें नांवेंचि नेणों कायी । मज आपणपें
सर्वथा नाहीं । मन बुद्धी ठायीं । स्थिर नोहे ९५ देखे देह कांपत । तोंड असे
कोरडें होत । विकळता उपजत । गात्रांसीही ९६ सर्वांगा कांटाळा आला ।

बंधी व अनेक राजे समोर उभे आहेत, ७५ त्या ठिकाणीं रथ उभा केला असतां अर्जुन त्या सेनेकडे गंभीरतेनें न्याहाळून पाहूं लागला. ७६ मग म्हणाला, " देवा, पहा पहा, हे तर सर्व आमचे आप्तवर्ग व गुरु आहेत ! " हें ऐकून श्रीकृष्णांस क्षणभर आश्चर्य वाटलें. ७७ ते आपल्या मनांत ह्मणतात, अर्जुनानें हें मनांत काय आणलें कोण जाणे; परंतु ज्या अर्थीं तो असें म्हणत आहे त्या अर्थीं कांहीं तरी चमत्कारिक प्रकार आहे. ७८ दुसऱ्याचें मनोगत सहज जाणणारे असल्यामुळें त्यांनीं पुढील भविष्य जाणलें; परंतु त्या वेळेस कांहीं एक न बोलतां ते स्तब्ध राहिले. ७९ तेव्हां अर्जुनानें आपलें सर्व वडील, आजे, गुरु, बंधु व मामा असे पाहिलें. १८० आपले इष्टमित्र व मुलगे हे सर्व त्या ठिकाणीं आलेले पाहिले. ८१ तसेच अर्जुनानें आपले जिवलग मित्र, सासरे, आप्तवर्ग व व नातू हेही त्या ठिकाणीं आलेले पाहिले. ८२ ज्यांच्यावर त्यानें उपकार केले होते, व ज्यांचें संकटसमयीं रक्षण केलें होतें, फार काय, परंतु एकंदर वडील व धाकटे यांसुद्धां ८३ आपले सर्व गोत्रज दोन्ही सैन्यांत युद्धाकरितां तयार झालेले अर्जुनानें त्या वेळेस पाहिले. ८४

त्या वेळीं त्याचें मन बावरून जाऊन त्यास आपोआप करुणा उत्पन्न झाली, व त्या अपमानामुळें वीरवृत्ति अर्जुनास सोडून निघाली. ८५ ज्या स्त्रिया उत्तम कुळांतल्या असून गुणी व लावण्यवती असतात, त्यांना आपल्या सतेजपणामुळें दुसऱ्या स्त्रियांचें वर्चस्व सहन होत नाहीं. ८६ ज्याप्रमाणें नवीन स्त्रीच्या आवडीचे भरांत विषयी पुरुष आपल्या स्त्रीस विसरून भ्रम झालेल्या मनुष्याप्रमाणें योग्यतेवाचून तिच्या नादी लागतो. ८७ किंवा तपश्चर्येच्या योगानें ऋद्धिसिद्धि प्रसन्न झाल्या असतां वैराग्यशील पुरुषांचे बुद्धीस भ्रम पडून त्याला ज्याप्रमाणें वैराग्याची आठवण राहात नाहीं, ८८ त्याप्रमाणें, अर्जुनानें आपल्या अंतःकरणांत करुणेस थारा दिल्यामुळें त्याचें पौरुषत्व गेलें. ८९ असें पहा कीं, मांत्रिक मंत्रोच्चार करण्यांत चुकूं लागला म्हणजे त्यालाच बाधा होते, त्याप्रमाणें अर्जुन महामोहानें व्याकुळ झाला, १९० व त्याचे ठिकाणीं स्वभावतःच असलेला धीर खचून जाऊन त्याच्या हृदयांत दयेचा पाझर फुटला ! ज्याप्रमाणें चंद्रकिरणांचा स्पर्श होण्याबरोबर चंद्रकांत मण्यास पाझर फुटतो, ८१ त्याप्रमाणें तो स्नेहानें अतिमोहित झाला, व मग खेदयुक्त अंतःकरणानें श्रीकृष्णांशीं बोलूं लागला.

अन्वय–कृष्ण, इमं स्वजनं युयुत्सुं समुपस्थितं दृष्ट्वा मम गात्राणि सीदन्ति मुखं च परिशुष्यति शरीरे वेपथुः च रोमहर्षः च जायते हस्तात् गांडीवं स्रंसते त्वक् च एव परिदह्यते अवस्थातुं न च शक्नोमि मे मनः च भ्रमति इव ॥३०॥

अर्थ–अर्जुन म्हणालाः–कृष्णा, हे आप्तजन युद्धासाठीं तयार झालेले पाहून ॥२८॥ माझीं गात्रें शिथिल झालीं, तोंडचें पाणी पळालें, शरिरास कंप सुटला, रोमांच उभे राहिले, ॥२९॥ गांडीव धनुष्य हातांतून गळून पडलें, सर्वांगाचा दाह होऊं लागला व आतां मला येथें उभें राहवत नाहीं ! माझें मन फार भ्रमण पावत आहे.॥३०॥

अर्जुन म्हणाला, " देवा असें पहा—मी हा सर्व सैन्यसमुदाय पाहिला, तों येथें सर्व माझे गोत्रजच माझ्या दृष्टीस पडले. ९३ हे सर्व युद्ध करण्याकरितां तयार झाले आहेत खरे; परंतु यांच्याबरोबर युद्ध करणें आपल्यास कसें उचित होईल, ९४ यांच्याशीं युद्ध करण्याची गोष्ट काढतांच माझें भान नाहींसें झालें आणि मन व बुद्धि हींही स्वस्थ नाहींत. ९५ हें पहा, माझ्या सर्व अंगास कंप सुटला असून तोंडास कोरड पडली आहे, व गात्रें शिथिल झालीं आहेत. ९६ सर्वांगावर कांटा उभा राहून अति त्रास झाल्यामुळें गांडीव ध-

अति संतापु उपनला । तेथें बेंबळ हातु गेला । गांडिवाचा ९७ तें न धरताचि निष्टलें । परि नेणेंचि हातोनि पडिलें । ऐसें हृदय असे व्यापिलें । मोहें येणें ९८ जें वज्रापासोनि कठिण । दुर्धर अतिदारुण । तयाहून असाधारण । हें स्नेह नवल ९९ जेणें संग्रामीं हरु जिंतिला । निवातकवचांचा ठावो फेडिला । तो अर्जुन मोहें कवळिला । क्षणामाजीं २०० जैसा भ्रमर भेदी कोडें । भलतैसें काष्ठ कोरडें । परि कळिकेमाजीं सांपडे । कोंवळिये १ तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणें । परि तें कमळदळ चिरूं नेणे । तैसें कठिण कोवळेंपणें । स्नेह देखा २ हे आदिपुरुषाची माया । ब्रह्मेयाही नयेचि आया । म्हणवूनि भुलविला ऐके राया । संजयो म्हणे ३ अवधारी मग तो अर्जुनु । देखोनि सकळ स्वजनु । विसरला अभिमानु । संग्रामींचा ४ कैसी नेणो सदयता । उपनली तेथें चित्ता । मग म्हणे कृष्णा आतां । नसिजे एथ ५ माझें अतिशयें मन व्याकुळ । होतसे वाचा बरळ । जे वधावे हे सकळ । येणें नांवें ६

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव । न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥

या कौरवां जरी वधावें । तरी युद्धिष्ठिरादिकां कां न वधावें । हे येरयेर आघवे । गोत्रज आमुचे ७ म्हणोनि जळो हें झुंज । प्रत्यया नये मज । एणें काय काज । महापापें ८ देवा बहुतीपरी पाहतां । एथ वोखटें होईल झुंजतां । वर कांहीं चुकवितां । लाभु आथी ९

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च । किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ३२
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानिच । तइमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ३३
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः । मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ३४

तया विजयवृत्ती कांहीं । मज सर्वथा काज नाहीं । एथ राज्य तरी कायी । हें पाहुनियां २१० या सकळांतें वधावें । मग जे भोग भोगावे । ते जळोत आघवे । पार्थु म्हणे ११ तेणें सुखेंविण होईल । तें भलतैसें साहिजेल । वरी जीवितही वेंचिजेल । याचिलागीं १२ परी यांसी घातु कीजे । मग आपण राज्यसुख भोगिजे । हें स्वप्नींही मन माझें । करूं न शके १३ तरी आम्हीं कां जन्मावें । कवणालागीं जियावें । जरी वडिलां यां चिंतावें । विरुद्ध मनें १४ पुत्रातें इच्छी कुळ । तयाचें कायि हेंचि फळ । जे निर्दळिजे केवळ । गोत्र आपुलें १५ हें मनींचि केविं धरिजे । आपण वज्राचेंया होईजे । वरी घडे तरी कीजे । भलें इयां १६ आम्हीं

नुष्य धरण्याचा हात ढिला पडला; ९७ व त्यामुळें तें माझ्या हातून केव्हां गळून पडले हें देखील मला समजलें नाहीं, इतकें माझें अंतःकरण आप्तवर्गाच्या मोहानें व्याप्त झालें आहे ! ९८ व त्यामुळें तें बरोबर धरलें गेलें नाहीं, ह्मणून माझें अंतःकरण वज्रापेक्षांही कठीण असून दुसऱ्यास दाद न देणारें असे अति भयंकर आहे, परंतु यापेक्षांही हा मोह विशेष कठीण आहे, हें मोठें आश्चर्य आहे ! " ९९ ज्यानें युद्धांत शंकरासही जिंकिलें, व निवातकवच राक्षसांचा मागमूस नाहींसा केला, तो अर्जुन मोहानें एका क्षणांत व्याप्त झाला! २०० भुंगा हा पाहिजे त्या वाळलेल्या लाकडास सहज भोंक पाडतो, परंतु कोंवळ्या कमळाच्या कळीमध्यें तीं मिटल्यावर अडकला जातो; १ तो त्या ठिकाणीं प्राणासही मुकेल, परंतु तें कमलदल फाडून बाहेर निघण्याचें त्याच्या मनांत सुद्धां येत नाहीं; त्याप्रमाणेंच आप्तवर्गाची मोहममता तोडण्यास सोपी असून कठीण झाली आहे. २ संजय म्हणतोः—राजा धृतराष्ट्र, हा मोह ह्मणजे परमेश्वराची माया आहे. ही ब्रह्मदेवालाही आवरत नाहीं. ह्मणून अर्जुनास तिनें व्याकुळ केलें. ३ राजा, ऐक; मग आपले सर्व आप्तवर्ग पाहून अर्जुनाच्या हृदयांतील युद्धाविषयींचा अभिमान मावळून गेला. ४ त्या ठिकाणीं त्याचे मनांत करुणा कशी उद्भवली हें कळत नाहीं. मग तो श्रीकृष्णास ह्मणाला, देवा, मला वाटतें, आतां येथें राहूं नये. ५ या सर्वांस मारावयाचें ही गोष्ट मनांत आल्याबरोबर माझें मन अति व्याकुळ होऊन बोबडी वळली आहे. ६

अन्वय–केशव, विपरीतानि च निमित्तानि पश्यामि आहवे च स्वजनं हत्वा श्रेयः न अनुपश्यामि ॥३१॥

अर्थ–आणि, हे केशवा, येथें कांहीं विपरीत होईल अशीं चिन्हें दिसतात, व युद्धामध्यें स्वजनांचा घात केला असतां पुरुषार्थ होईल असें मला वाटत नाहीं. ॥३१॥

या कौरवांना जर मारावयाचें, तर मग धर्मराजादिकांना कां मारूं नये ? कारण, हे सर्व परस्पर आमचे गोतजच आहेत ७ ह्मणून, देवा, आग लागो या युद्धाला; मला कांहीं तें पसंत पडत नाहीं. असलें महापातक करून आम्हांला काय करावयाचें आहे ? ८ देवा, अनेक प्रकारें विचार करून पाहतां युद्ध केल्यास त्याचा परिणाम वाईटच होईल असें वाटतें; पण जर तें टाळलें तर मात्र कांहीं तरी कल्याण होईल. ९

अन्वय–कृष्ण, विजयं न कांक्षे न च राज्यं सुखानि च, गोविंद, नः राज्येन किम् भोगैः जीवितेन वा किम् ॥३२॥ येषां अर्थे नः राज्यं कांक्षितं भोगाः सुखानि च ते इमे आचार्याः पितरः पुत्राः तथा एव च पितामहाः मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः तथा संबंधिनः प्राणान् धनानि च त्यक्त्वा युद्धे अवस्थिताः ॥३३।३४॥

अर्थ–कृष्णा, मला जय, राज्य व सुखयांची अपेक्षा नाहीं. गोविंदा, आम्हास राज्य व भोग भोगून किंवा जगून तरी काय करावयाचें आहे ? ॥३२॥ कारण, ज्यांच्याकरितां आम्हीं राज्य, भोग व सुखें यांची इच्छा करावयाची, ते हे गुरु, वडील, पुत्र, आजोबा, मामा, सासरे, नातू, मेहुणे व तसेच इतर आप्तवर्ग या ठिकाणीं आपल्या प्राणांवर व धनांवर उदार होऊन युद्धाकरितां उभे आहेत ! ॥३३।३४॥

अशा रीतीनें जय मिळविण्याची मला मुळींच गरज नाहीं, व असलें राज्य मिळवून तरी काय करावयाचें आहे ? २१० अर्जुन म्हणाला, या सर्वांचा वध करून जे भोग भोगावयाचे, त्या सर्वांस आग लागो ! ११ या असल्या सुखाशिवाय वाटतील तीं दुःखें आम्ही सोसूं, व यांच्याकरितां आम्ही आपले प्राण देखील खर्चीं घालूं; १२ परंतु यांचा घात करून आपण राज्यसुख भोगावें ही गोष्ट माझ्या स्वप्नांतही येणार नाहीं. १३ जर आमच्या वडील मंडळीचें आम्ही अहित चिंतलें तर मग आम्हीं जन्मास तरी यावयाचें कशाकरितां व जगावयाचें तरी कोणासाठीं ? १४ कुळांत पुत्रप्राप्तीची इच्छा करितात, त्याचें हेंच का फळ ! कीं पुत्रानें आपल्या गोत्रजांचा संहार करावा ! १५ आपलें मन त्याजविषयीं वज्राप्रमाणें कठोर करण्याचें मनांत तरी कसें आणावें ? त्याचें आपल्या हातून जेवढें बरें होईल तेवढें करावें. १६

जें जें जोडावें। तें समस्तीं इहीं भोगावें। हें जीवितही उपकारावें । काजीं यांच्या १७ आम्ही दिगंतीचे भूपाळ। विभांडूनि सकळ। मग संतोषविजे कुळ। आपुलें जें १८ तेंचि हे समस्त। परी कैसें कर्म विपरीत। जे जाहले असती उद्यत। झुंजावया १९ अंतोरिया कुमरें। सांडोनियां भांडारें। शस्त्राग्रीं जिव्हारें। आरोपुनी २२० ऐसियांतें कैसेनि मारूं। कवणावरी शस्त्र धरूं। निज हृदया करूं। घातु केवीं २१ हे नेणसी तूं कवण। परी पैल भीष्म द्रोण। जयांचे उपकार असाधारण। आह्मां बहूत २२ एथ शालक सासरे मातुळ। आणि बंधु कीं हे सकळ। पुत्र नातू केवळ। इष्टही असती २३ अवधारी अति जवळिकेचे। हे सकळही सोयरे आमुचे। म्हणोनि दोष आथी वाचे। बोलतांचि २४

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन। अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥३५॥

हे वरी भलतें करितु। आतांचि येथें मारितु। पारि आपण मनें घातु। न चिंतावा २५ त्रैलोक्यींचे अनकळित। जरी राज्य होईल प्राप्त। तरी हें अनुचित। नाचरें मी २६ जरी आजि एथ ऐसें कीजे। तरी कवणाच्या मनीं उरिजे। सांगे मुख केवीं पाहिजे। तुझें कृष्णा २७

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन। पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

जरी वधु करूनि गोत्रजांचा। तरी वसौटा होऊनि दोषांचा। मज जोडिलासि तूं हातींचा। दूरी होसी २८ कुळहरणीं पातकें। तिये आंगीं जडती अशेखें। तये वेळीं तूं कवणें कें। देखावासी २९ जैसा उद्यानामाजीं अनळु। संचरला देखोनि प्रबळु। मग क्षणभरी कोकिळु। स्थिर नोहे २३० का सकर्दम सरोवरु। अवलोकूनि चकोरु। न सेवितु अव्हेरु। करूनि निघे ३१ तयापरी तूं देवा। मज झकऊं न येसी मावा। जरी पुण्याचा वोलावा। नाशिजैल ३२

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान्। स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ३७

म्हणोनि मी हें न करीं। इये संग्रामीं शस्त्र न धरीं। हें किडाळ बहुतीं परी। दिसतसे ३३ तुजसीं अंतराय होईल। मग सांगे आमचें काय उरेल। तेणें दुःखें हियें फुटेल। तुजवीण कृष्णा ३४ म्हणऊनि कौरव हे वधिजती। मग आम्ही भोग भोगिजती। हे असो मात आघडती। अर्जुन म्हणे ३५

यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः। कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ॥ ३८ ॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम्। कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

हे अभिमानमदें भुलले। जरी पां संग्रामा आले। तऱ्ही आम्ही हित आपुलें।

आम्हीं जें जें मिळवावें, त्या सर्वांचा त्यांनीं उपभोग घ्यावा, इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या कामाकरितां आम्हीं आपलें जीवितही खर्च करावें. १७ आम्हीं देशोदेशीचे राजे जिंकावे, व त्यायोगें आपल्या कुळास संतोषित करावें. १८ पण कर्माची किती विपरीत गति आहे, कीं तेच हे आमचे सर्व गोत्रज आम्हांबरोबर युद्ध करण्यास उद्युक्त झाले आहेत! १९ बायका, मुलें व धन ह्या सर्वांस सोडून तरवारीच्या धारेवर ज्यांनीं आपले जीव ठेविले आहेत, २२० अशांना मी कसें मारूं, कोणावर शस्त्र धरूं, आणि मी आपल्याच जिवलगांचा कसा घात करूं? २१ हे कोण आहेत हें तुला माहीत नाहीं काय? ते पहा पलीकडे भीष्म व द्रोण आहेत. त्यांचे आमच्यावर महत् उपकार आहेत. २२ या ठिकाणीं मेहुणे, सासरे, मामा आणि बंधु, तसेच हे सर्व पुत्र, नातू व आप्तही आहेत. २३ हे पहा- हे सर्व आमचे फार जवळचे नातेवाईक आहेत, तेव्हां यांना मारण्याची गोष्ट नुसती तोंडावाटें काढली तरी देखील दोष घडतील.२४

अन्वय-मधुसूदन, (मां) घ्नतः अपि एतान् हन्तुं न इच्छामि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः अपि एतान् हन्तुं न इच्छामि महीकृते किं नु ॥३५॥

अर्थ-हे मधुसूदना, जरी ह्यांनीं माझा वध केला, तरी मी ह्यांना मारण्याची इच्छा करणार नाहीं त्रैलोक्याच्या राज्याकरितां देखील मी ह्यांना वधणार नाहीं; मग पृथ्वीच्या राज्याकरितां मी ह्यांना कसा मारीन? ॥३५॥

उलटपक्षीं ह्यांनीं वाटेल तें जरी केलें, किंवा आम्हांला येथेंच जरी मारिलें, तथापि आपण त्यांचा घात करण्याचें मनांत आणूं नये. २५ निष्कंटक असें त्रिभुवनाचें राज्य जरी प्राप्त झालें, तरी सुद्धां हें अनुचित कर्म मी करणार नाहीं. २६ कृष्णा, जर आज या ठिकाणीं आम्हीं त्यांचा वध केला, तर कोणाच्या मनांत आमच्याविषयीं आदर राहील? आणि तूंच सांग कीं, मग तुझें मुख तरी आमच्या कसें दृष्टीस पडेल? २७

अन्वय-जनार्दन, धार्तराष्ट्रान् निहत्य नः का प्रीतिः स्यात् एतान् आततायिनः हत्वा अस्मान् पापं एव आश्रयेत्३६

अर्थ-हे जनार्दना, कौरवांना मारून आम्हांला काय सुख होणार? ह्या आततायांच्या वधानें आम्हांस पापच लागेल! ॥३६॥

कारण, जर मी गोत्रजांचा वध करीन, तर मी दोषांचें घर होईन; व असें झाल्यानें, ज्या तुझी मला प्राप्ति झाली आहे तो तूंही हातचा जाशील. २८ कुलक्षय केला असतां अनंत पातकें लागतात; अशा प्रसंगीं तुम्हांला कोणीं, आणि कोठें शोधावें? २९ ज्याप्रमाणें बागेंत अग्नीचा मोठा भडका झाला असतां कोकिळ पक्षी एक क्षणभरही रहात नाहींत; २३० किंवा तलावांत चिखल झालेला पाहून चकोर पक्षी त्याचें सेवन न करितां तो सोडून चालते होतात, ३१ त्याप्रमाणें, देवा, जर माझी पुण्याई कमी होईल, तर आपण आपल्या मायेनें मला फसवून हातावर तुरी देऊन जाल! ३२

अन्वय-तस्मात् स्वबांधवान् धार्तराष्ट्रान् हन्तुं वयं अर्हाः न, माधव, स्वजनं हि हत्वा वयं कथं सुखिनः स्याम ३७

अर्थ-म्हणून, आपल्या बांधवांस-या कौरवांस-मारणें हें आम्हांस योग्य नाहीं. कारण, माधवा, आपल्या आप्तांना मारून आम्हीं सुखी कसें होऊं? ॥३७॥

म्हणून ही गोष्ट मी कधीं करणार नाहीं, व या समरंगणांत हातांत शस्त्रही धरणार नाहीं; कारण, हें कृत्य बहुत प्रकारानें निंद्य आहे असें मला वाटतें. ३३ कृष्णा, आपण आम्हांला अंतरलां म्हणजे मग आमची काय गति होईल? त्या दु:खानें आमचें हृदय कीं हो फाटून जाईल! ३४ अर्जुन पुढें म्हणतो, म्हणून, देवा, ह्या कौरवांचा वध करून मग आम्हीं राज्याचा उपभोग घ्यावा ही गोष्ट कधींही घडणार नाहीं. ३५

अन्वय-यद्यपि एते लोभोपहतचेतसः कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं न पश्यंति ३८ जनार्दन, कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिःअस्माभिः अस्मात् पापात् निवर्तितुम् कथं न ज्ञेयम् ३९

अर्थ-लोभानें चित्त भ्रष्ट झाल्यामुळें, कुलक्षय केल्यापासून लागणारा दोष व मित्राशीं वैर केल्यानें लागणारें पातक हीं जरी कौरव पहात नाहींत, ॥३८॥ तरी, हे जनार्दना, कुलक्षय केल्यापासून लागणारें पाप आम्हांस ढळढळीत दिसत असतांहि, या पापापासून निवृत्त होण्याविषयीं आम्हीं कसें जाणू नये? ॥३९॥

हे कौरव अभिमानानें उन्मत्त होऊन जरी युद्ध करण्यास आले आहेत, तरी आम्हीं आपलें हित

जाणावें लागे ३६ हें ऐसें कैसें करावें । जे आपुले आपण मारावे । जाणत जाणतांचि सेवावें । काळकूट ३७ हां जी मार्गी चालतां । पुढां सिंह जाहला अवचिता । तो तंव चुकवितां । लाभु आथी ३८ असता प्रकाशु सांडावा । मग अंधकूप आश्रावा । तरी तेथ कवणु देवा । लाभु सांगे ३९ का समोर अग्नि देखोनी । जरी न वच्चिजे वोसंडोनी । तरी क्षणीं एका कवळूनि । जाळूं सके ४० तैसे दोष हे मूर्त । अंगीं वाजो असती पाहात । हें जाणतांही केवीं एथ । प्रवर्तावें ४१ ऐसें पार्थ तिये अवसरीं । म्हणे देवा अवधारीं । या कल्मषाची थोरी । सांगेन तुज ४२

कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः । धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

जैसें काष्ठें काष्ठ मथिजे । तेथ वन्हि एक उपजे । तेणें काष्ठजात जाळिजे । प्रज्वळलेनि ४३ तैसा गोत्रींची परस्परें । जरी वधु घडे मत्सरें । तरी तेणें महादोषें घोरें । कुळचि नाशे ४४ म्हणवूनि एणें पापें । वंशजधर्मु लोपे । मग अधर्मुचि आरोपे । कुळामाजी ४५

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

एथ सारासार विचारावें । कवणें काय आचरावें । आणि विधिनिषेध आघवे । पारुषती ४६ असता दीपु दवडिजे । मग अंधकारीं राहाटिजे । तरी उजूचि का आडळिजे । जयापरी ४७ तैसा कुळीं कुळक्षयो होय । तये वेळीं तो आद्यधर्मु जाय । मग आन कांहीं आहे । पापावांचुनी ४८ जैं यमनियम ठाकती । तेथ इंद्रियें सैरा राहाटती । म्हणऊनि व्यभिचार घडती । कुळस्त्रियांसी ४९ उत्तम अधमीं संचरती । ऐसे वर्णावर्ण मिसळती । तेथ समूळ उपडती । जातिधर्म २५० जैसी चोहटाचिये बळी । पाविजे सैरा काउळीं । तैसीं महापापें कुळीं । संचरती ५१

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

मग कुळा तया अशेखा । आणि कुळघातकां । येरयेरां नरका । जाणें आथी ५२ देखे वंशवृद्धि समस्त । यापरी होय पतित । मग वोवांडिती स्वर्गस्थ । पूर्वपुरुष ५३ जेथ नित्यादि क्रिया ठाके । आणि नैमित्तिक क्रिया पारुखे । तेथ कवणा तिळोदकें । कवण अर्पी ५४ तरी पितर काय करिती । कैसेनि स्वर्गीं वसती । म्हणोनि तेही येती । कुळापासीं ५५ जैसा नखाग्रीं व्याळु लागे । तो शिखांत व्यापी वेगें । तेवीं आब्रह्म कुळ आवघें । आप्लविजे ५६

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः । उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

कशांत आहे हें पाहिलें पाहिजे. ३६ आपले आप्त आपणच मारावे अशी गोष्ट कशी करावी ? असें पहा कीं, समजून उमजून कालकूट विष कसें प्यावें ? ३७ अहो, वाट चालत असतांना जर अकस्मात् आपल्या समोर सिंह आला, तर त्याला चुकवून जाणें हेंच श्रेयस्कर आहे. ३८ आपण आयते उजेडांत बसलों असून तेथून उठून जर अंधाऱ्या विहिरींत जाऊन बसलों, तर, देवा, त्यापासून काय लाभ होईल हें तुम्हींच सांगा बरें ! ३९ किंवा समोर अग्नि आहे असें पाहून जर तो आपण बाजूस टाकून गेलों नाहीं, तर एका क्षणांत तो आपल्यास व्यापून जाळून टाकील. २४० त्याप्रमाणें, हे मूर्तिमंत दोष आम्हांला लागतील असें कळल्यावरही आम्हीं हें काम करण्यास कसें प्रवृत्त व्हावें ? ४१ त्या वेळीं इतकें बोलून अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, देवा, या पातकाची काय थोरवी आहे पहा. ४२

अन्वय–कुलक्षये सनातनः कुलधर्माः प्रणश्यंति उत धर्मे नष्टे अधर्मः कृत्स्नं कुलं अभिभवति ॥४०॥

अर्थ–कुलक्षयानें सनातन (वंशपरंपरा चालत आलेले) कुलाचार नाहींतसे होतात; आणि कुलाचार नाहीं. तसे झाले ह्मणजे अधर्मानें सर्व कूल व्यापून जातें॥४०॥

ज्याप्रमाणें लाकडावर लाकूड घांसलें असतां त्यापासून अग्नि उत्पन्न होतो, आणि त्याचा भडका झाला म्हणजे सर्व लाकडें जळून जातात, ४३ त्याप्रमाणें, आपल्या गोत्रांतच जर मत्सरानें एकमेकांनीं एकमेकांचा वध केला, तर त्या महाघोर दोषांच्या योगानें सर्व कुलाचा क्षय होतो. ४४ ह्मणून या कुलक्षयाच्या पापापासून कुलधर्माचा लोप होतो, आणि मग त्या कुलांत अधर्माचा प्रवेश होतो. ४५

अन्वय–कृष्ण, अधर्माभिभवात् कुलस्त्रियः प्रदुष्यन्ति वार्ष्णेय, स्त्रीषु दुष्टासु वर्णसंकरः जायते ॥४१॥

अर्थ–कृष्णा, अधर्मानें कुल व्यापलें असतां, कुलस्त्रिया दुराचरणाविषयीं प्रवृत्त होतात; आणि, हे वार्ष्णेया, त्यांच्या दुष्ट आचरणापासून वर्णसंकर होतो. ॥४१॥

असें झाल्यावर मग सारासार विचार, योग्यायोग्य आचरण, कर्तव्याकर्तव्य वगैरे गोष्टी दूर राहतात. ४६ असलेला दिवा मालवून अंधारांत फिरूं लागलें म्हणजे ज्याप्रमाणें सहजच मनुष्य सरळ वाटेंतही ठेंचाळतो, ४७ त्याप्रमाणें, कुलक्षयामुळें कुलधर्म नष्ट झाल्यावर मग त्या कुळांत पापावांचून दुसरी कशाची प्राप्ति होणार ? ४८ मन व इंद्रियें यांचा निग्रह होईनासा झाला ह्मणजे इंद्रियें स्वैर वर्तन करूं लागतात, व म्हणून कुलस्त्रियांच्या हातून पापाचरण घडतें, ४९ आणि उत्तम व अधम यांचा समागम होऊन ब्राह्मण शूद्रादि परस्पर वर्ण ह्यांची भेसळ होते, व त्या योगानें सर्व ज्ञातिधर्म समूळ नाहींतसे होतात.२५० कावळे जसे चव्हाट्यावर ठेवलेल्या बळीवर चोहोंकडून झडप घालतात, त्याप्रमाणें, अशा कुलामध्यें चोहों बाजूंनीं महापातकांचा प्रवेश होतो. ५१

अन्वय–संकरः कुलघ्नानां कुलस्य च नरकाय एव. एषां हि पितरः लुप्तपिंडोदकक्रियाः (सन्तः) पतन्ति ॥४२॥

अर्थ–वर्णसंकर झाला ह्मणजे कुलाचा घात करणारे पुरुष व तें कुल यांना नरकप्राप्ति होते, आणि पिंडदान व तर्पणादि क्रिया बंद होऊन दोघांचे पितर निश्चयानें नरकांत पतन पावतात ! ॥४२॥

मग त्या कुलास आणि कुळांचा नाश करणारास अशा दोघांसही नरकप्राप्ति होते. ५२ [मग] हे पहा—याप्रमाणें सर्व वंशाची वृद्धि दूषित होऊन त्यांतील स्वर्गस्थ पूर्वज आपोआप पतन पावतात. ज्या कुलांत नित्य व नैमित्तिक कर्में घडत नाहींत, त्या ठिकाणीं पितरांना तिलोदक कोण अर्पण करणार ? ५५ अशी स्थिति झाल्यावर त्या पितरांनीं काय करावें ? व स्वर्गांत कसें रहावें ? ह्मणून तेहि आपल्या कुलापाशीं येतात. ५५ ज्याप्रमाणें नखास चावलेल्या सापाची वेदना शेंडीपर्यंत सर्वांग व्यापून टाकते, त्याप्रमाणें आप्तवर्गाचा वध करण्यापासून उत्पन्न होणारे हे दोष हल्लीं जिवंत असलेल्या कुलापासून मूळ पुरुषापर्यंत सर्वांस बुडवितात!५६

अन्वय–कुलघ्नानां एतैः वर्णसंकरकारकैः दोषैः शाश्वताः जातिधर्माः कुलधर्माः च उत्साद्यंते ॥४३॥

अर्थ–वर्णसंकर उत्पन्न करणाऱ्या ह्या कुलघातक पुरुषांच्या दोषांमुळें, पुरातन जातिधर्म व कुलधर्म नाहींतसे होतात. ॥४३॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन । नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

देवा अवधारी आणीक एक । एथ घडे महापातक । जे संगदोषें हा लौकिक । भ्रंशु पावे ५७ जैसा घरीं आपुला । वानिवसें अग्नि लागला । तो आणिकांही प्रज्वळिला । जाळूनि घाली ५८ तैसिया तया कुळसंगती । जे जे लोक वर्तती । तेही बाधा पावती । निमित्तें येणें ५९ तैसें नाना दोषें सकळ । अर्जुन म्हणे तें कुळ । मग महाघोर केवळ । निरय भोगी २६० पडिलिया तिये ठायीं । मग कल्पांतींही उकलु नाहीं । येसणें पतन कुळक्षयीं । अर्जुन म्हणे ६१ देवा हें विविध कानीं ऐकिजे । परी अझुनिवरी त्रासु नुपजे । हृदय वज्राचें हें काय कीजे । अवधारीं पां ६२ अपेक्षिजे राज्यसुख । जयालागीं तें तंव क्षणिक । ऐसें जाणतांही दोख । अव्हेरू ना ६३ जे हे वडिल सकळ आपुले । वधावया दिठी सूदले । सांग पां काय थेकुलें । घडलें आम्हां ६४

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः । धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

आतां यावरी जें जियावें । तयापासूनि हें बरवें । जे शस्त्र सांडूनि साहावे । बाण यांचे ६५ तयावरी होय जितुकें । तें मरणही वरी निकें । परी येणें कल्मषें । चाड नाहीं ६६ ऐसें देखून सकळ । अर्जुनें आपुलें कुळ । मग म्हणे राज्य तें केवळ । निरयभोगु ६७

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४७॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुन विषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः

ऐसें तिये अवसरीं । अर्जुन बोलिला समरीं । संजयो म्हणे अवधारीं । धृतराष्ट्रातें ६८ मग अत्यंत उद्वेगला । न धरत गहिंवरू आला । तेथ उडी घातली खालां । रथौनियां ६९ जैसा राजकुमरु पदच्युतु । सर्वथा होय उपहतु । कां रवि राहुग्रस्तु । प्रभाहीनु २७० नातरी महासिद्धिसंभ्रमें । जिंतला तापसु भ्रमें । मग आकळूनि कामें । दीनु कीजे ७१ तैसा तो धनुर्धरु । अत्यंत दुःखें जर्जरु । दिसे जेथ रहंवरु । त्यजिला तेणें ७२ मग धनुष्य बाण सांडिले । न धरत अश्रुपात आले । ऐसें ऐक राया वर्तलें । संजयो म्हणे ७३ आतां यावरी तो वैकुंठनाथु । देखोनि सखेद पार्थु । कवणेपरी परमार्थु । निरूपील ७४ ते साविस्तर पुढारी कथा । अति सकौतुक ऐकतां । ज्ञानदेवो म्हणे आतां । निवृत्तिदासु २७५

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्लोक ४७, ओंव्या २७५.

अन्वय-जनार्दन, उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां नरके नियतं वासः भवति इति अनुशुश्रुम ॥४४॥ बत अहो महत् पापं कर्तुं वयं व्यवसिताः यत् राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुं वयं उद्यताः ॥४५॥

अर्थ-जनार्दना, ज्यांचे कुलधर्म नष्ट झाले आहेत, त्या मनुष्यांस निश्चयेंकरून नरकप्राप्ति होते असें आह्मी ऐकतों. ॥४४। अरेरे! राज्यसुखाच्या लोभानें आपल्या बांधवांस मारण्यास उद्युक्त झालों, हें केवढें मोठें पाप करण्यास आह्मी तयार झालो आहों! ॥४५॥

कृष्णा, या ठिकाणीं आणखी एक महापातक घडतें, तें कोणतें म्हणाल तर, या दोषापासून लोकाचार नाहींतसे होतात. ५७ ज्याप्रमाणें घराला एकाएकीं आग लागून तो अग्नि पेटल्यावर घराचे शेजारचीं दुसरींहि घरें जाळून टाकतो, ५८ त्याप्रमाणें, अशा कुलांचा ज्या लोकांस सहवास घडतो, त्यांनाहि त्यांच्या संगतीच्या योगानें पातक लागतें. ५९ अर्जुन म्हणतोः-देवा, त्याप्रमाणेंच, त्या कुलांत नाना प्रकारचे दोष वाढून आले ह्मणजे मग त्याला भयंकर नरकवास भोगावा लागतो. २६० अर्जुन आणखी म्हणतो, त्या नरकांत पडल्यावर मग कल्पांतींहि तेथून त्याची सुटका होत नाहीं, इतकें या कुलक्षयापासून पतन होतें ६१ देवा, एवढा वेळपर्यंत चाललेली माझी ही कटकट ऐकूनहि तिजपासून अजून आपल्या मनास त्रास होत नाहीं, तर आपण आपलें मन एवढें कठोर कां केलें? ६२ असें पहा कीं, कुलक्षय करून ज्याच्याकरितां राज्यसुखाची इच्छा करावयाची, तें शरीर तर क्षणिक आहे असें जाणूनहि आम्ही कुलक्षयाचे दोष करण्याचें सोडूं नये काय? ६३ आमचे जे हे सर्व वडील जमले आहेत त्यांचा वध करावा या हेतूनें मीं त्यांच्याकडे दृष्टि फेंकली हें आमच्या हातून काय लहान पातक घडलें आहे सांगा बरें? ६४

अन्वय-यदि शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राः अशस्त्रं अप्रतीकारं मां रणे हन्युः तत् मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

अर्थ-म्हणून, मी निःशस्त्र होऊन प्राणसंरक्षणार्थ कांहीं प्रयत्न करीत नसतांना, जरी ह्या शस्त्रधारी कौरवांनीं माझा वध केला, तरी त्यापासून देखील माझें अधिकच कल्याण होईल! ॥४६॥

तर असें करून जें वांचावें, त्यापेक्षां आपले हातांतील शस्त्र टाकून कौरवांचे बाण सहन करावे हें बरें. ६५ असें केल्यामुळें जरी मरण प्राप्त झालें, तरी तें चांगलें. परंतु यांचा वध करून पाप जोडण्याची माझी इच्छा नाहीं. ६६ याप्रमाणें अर्जुनानें आपलें सर्व कुल पाहून म्हटलें कीं, यांचा क्षय करून राज्य मिळविणें ह्मणजे केवळ नरकाची जोड करणें होय. ६७

अन्वय-एवं उक्त्वा शोकसंविग्नमानसः अर्जुनः सशरं चापं विसृज्य संख्ये रथोपस्थे उपाविशत् ॥४७॥

अर्थ-संजय ह्मणालाः-याप्रमाणें बोलून, ज्याचें अंतःकरण शोकाकुल झालें आहे असा तो अर्जुन बाण जोडलेलें धनुष्य खालीं ठेवून रणांत रथोपस्थीं बसला! ४७

संजय म्हणालाः-राजा धृतराष्ट्रा, ऐक. त्या वेळेस समरांगणांत उभा असलेला अर्जुन असें बोलला; ६८ आणि मग अत्यंत उदासीन झाला, व अनिवार गहिंवर येऊन त्यानें रथावरून खालीं उडी टाकली. ६९ ज्याप्रमाणें एकादा राजकुमर पदच्युत झाला ह्मणजे त्याला कोणीही मान देत नाहीं, किंवा राहूच्या योगानें सूर्यास ग्रहण लागलें ह्मणजे तो निस्तेज होतो, २७० किंवा तपस्वी महासिद्धीच्या प्राप्तीच्या भ्रमानें व्यापला ह्मणजे तपाचा त्याग करून कामाच्या सपाट्यांत सांपडून निंदेस पात्र होतो, ७१ त्याप्रमाणें तो अर्जुन रथाखालीं उतरल्यावर अत्यंत दुःखानें व्याप्त झालेला दिसला, ७२ संजय म्हणतो, राजा, आणखी असें झालें कीं, त्यानें धनुष्यबाण टाकून दिले, व त्याच्या डोळ्यांतून सारख्या अश्रुधारा चालल्या. ७३ आतां यापुढें अर्जुनास दुःख झालेलें पाहून वैकुंठनाथ श्रीकृष्ण हे त्यास कशा रीतीनें तत्त्वज्ञानाचा बोध करतील, ७४ ती पुढें येणारी सविस्तर कथा उत्सुकतेनें ऐका, असें निवृत्तिनाथांचे दास श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणाले. २७५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दुसरा.

संजय उवाचः—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् । विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

मग संजयो म्हणे रायातें । आइके तो पार्थु तेथें । शोकाकुल रुदनातें । करीतु असे १ तें कुळ देखोनि समस्त । स्नेह उपनलें अद्भुत । तेणें द्रवलें असे चित्त । कवणेपरी २ जैसें लवण जळें झळबलें । ना तरी अभ्र वातें हाले । तैसें सधीर परी विरमलें । हृदय तयाचें ३ म्हणोनी कृपा आकळिला । दिसतसे अति कोमाइला । जैसा कर्दमीं रुपला । राजहंसु ४ तयापरी तो पांडुकुमरु । महामोहें अति जर्जरु । देखोनी श्रीशार्ङ्गधरु । काय बोले ५

श्रीभगवानुवाचः—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् । अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

म्हणे अर्जुना आदि पाहीं । हें उचित काय इये ठायीं । तूं कवण हें कायी । करीत आहासी ६ तुज सांगे काय झालें । कवण उणें आलें । करितां काय ठेलें । खेदु कायिसा ७ तूं अनुचिता चित्त नेदिसी । धीरु कंहीं न सांडिसी । तुझेनि नामें अपयशीं । दिशा लंघिजे ८ तूं शूरवृत्तीचा ठावो । क्षत्रियांमाजीं रावो । तुझिया लाठेपणाचा आवो । तिहीं लोकीं ९ तुवां संग्रामीं हरु जिंकिला । निवातकवचांचा ठावो फेडिला । पवाडा तुवां केला । गंधर्वांसी १० पाहतां तुझेनि पाडें । दिसे त्रैलोक्यही थोकडें । ऐसें पुरुषत्व चोखडें । पार्थी तुझें ११ तो तूं कीं आजि एथें । सांडूनियां वीरवृत्तीतें । अधोमुख रुदनातें । करीतु आहासी १२ विचारी तूं अर्जुनु । कीं कारुण्यें किजसी दीनु । सांग पां अंधकारें भानु । ग्रासिला आथी १३ ना तरी पवनु मेघासि बिहे । कीं अमृतासि मरण आहे । पाहे पां इंधनचि गिळोनि जाये । पावकातें १४ कीं लवणेंचि जळ विरे । संसर्गें काळकूट मरे । सांग पां महाफणी दर्दुरें । गिळिजे कायी १५ सिंहासि झोंबे कोल्हा । ऐसा अपाडु आथि कें जाहला । परी तो त्वां साच केला । आजि एथ १६ म्हणोनि अझुनी अर्जुना । झणें चित्त देसी या

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दुसरा.

अन्वय-तथा कृपया आविष्टम् अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदन्तं तं (अर्जुनं) मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच ॥१॥

अर्थ-संजय म्हणाला:-याप्रमाणें करुणेनें व्याप्त झालेल्या, डोळे पाण्यानें भरून आलेल्या, व खिन्न झालेल्या अर्जुनाला मधुसूदन असें बोलते झाले. ॥१॥

मग संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणाला:—महाराज, ऐका. अर्जुन त्या ठिकाणीं शोकानें व्याकुळ होऊन रुदन करूं लागला. १ तें आपलें सर्व कुळ पाहून त्याच्या मनांत विलक्षण मोह उत्पन्न झाला, आणि त्या योगानें त्याचें चित्त द्रवलें; कसें ह्मणाल तर, २ पाण्यानें ज्याप्रमाणें मीठ विरघळतें, अथवा वाऱ्यानें ज्याप्रमाणें ढग नाहींतसे होतात, त्याप्रमाणें, तो मोठा धैर्यवान होता तरी त्याच्या हृदयास द्रव आला! ३ जसा राजहंस पक्षी चिखलांत रुतल्यावर म्लान दिसतो, तसा तो ममतेनें व्याकूळ होऊन अगदीं म्लान दिसूं लागला. ४ त्याप्रमाणें तो अर्जुन महामोहानें ग्रस्त झालेला पाहून भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले:—५

अन्वय-अर्जुन, अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं (च) इदं कश्मलं त्वा विषमे कुतः समुपस्थितम्?॥ २ ॥

अर्थ-श्रीभगवान म्हणाले:—अर्जुना, थोर लोकांना मान्य न होणारा, स्वर्गप्राप्तीचे आड येणारा, व कीर्तीचा नाश करणारा असा हा मोह तुला ह्या युद्धप्रसंगीं कोठून उत्पन्न झाला? ॥ २ ॥

अर्जुना, अरे असें पहा, या ठिकाणीं तुला हें शोभतें काय? तूं कोण आहेस व हें काय करीत आहेस याचा अगोदर विचार कर. ६ तुला काय झालें? सांग बरें कोणतें कमी पडलें? काय करण्याचें राहिलें? आणि दुःख कशाकरितां झालें? ७ तूं अनुचित गोष्टीकडे कधीं लक्ष देत नाहींस, व कधींही धीर सोडीत नाहींस. तुझ्या केवळ नामस्मरणानें अपयश दिगंतीं पळून जातें. ८ तूं शौर्याचें केवळ आगर व क्षत्रियांचा मुकुटमणि आहेस, व तुझ्या शौर्याचा डंका त्रैलोक्यांत गाजत आहे. ९ तूं युद्धांत शंकरास जिंकिलेंस; निवातकवचांचा समूळ उच्छेद केलास; आणि आपलें यश गंधर्वांस गाण्यास विषय करून ठेविलेंस. १० अर्जुना, ज्या तुझा पराक्रम एवढा मोठा आहे कीं, त्याच्या तुलनेला हें त्रिभुवन देखील कमी आहे, ११ तोच तूं आज वीरवृत्ति सोडून खालीं तोंड घालून रडत बसला आहेस! १२ अर्जुना, विचार कर! तुला कारुण्यानें इतकें दीन करून टाकावें काय? अरे, अंधकारानें सूर्याला कधीं गिळून टाकलें आहे कां सांग बरें? १३ किंवा वाऱ्यास मेघाचें भय कधीं वाटलें आहे? अथवा अमृतास कधीं मरण आहे? किंवा लाकडानें कधीं अग्नि गिळला आहे? १४ अथवा मिठानें पाणी कधीं विरलें आहे? किंवा कालकूट विष हें दुसऱ्याच्या संसर्गानें मेलें आहे? अथवा मोठ्या भुजंगाला कधीं बेडकानें गिळलें आहे? १५ बरें, कधीं कोल्ह्यानें सिंहाबरोबर झोंबी केली आहे? अशा विलक्षण गोष्टी कधीं तरी घडल्या आहेत का? पण त्या तूं एथें आज खऱ्या करून दाखविल्यास! १६ अर्जुना, कदाचित् वाईट गोष्टींकडे लक्ष देखील हो!

हीना । वेगीं धीर करूनियां मना । सावधु होईं १७ सांडी हें मूर्खपण । उठी घे धनुष्यबाण । संग्रामीं हें कवण । कारुण्य तुझें १८ हां गा तूं जाणता । तरी न विचारिसी कां आतां । सांगे जुंझावेळे सदयता । उचित कायी १९ हे असतिये कीर्तीसी नाशु । आणि पारत्रिकासि अपभ्रंशु । म्हणे जगन्निवासु । अर्जुनातें २०

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

म्हणोनि शोकु न करीं । तूं पुरता धीरु धरीं । हे शोच्यता अव्हेरीं । पंडुकुमरा २१ तुज नव्हे हें उचित । येणें नासेल जोडलें बहुत । तूं अझुनि वरी हित । विचारीं पां २२ येणें संग्रामाचेनि अवसरें । एथ कृपाळूपण नुपकरे । हे आतांचि काय सोयरे । जाहले तुज २३ तूं आधींचि काय नेणसी । कीं हे गोत्रज नोळखसी । वायांचि काय करिसी । अतिशो आतां २४ आजिचें हें झुंज । काय जन्मा नवल तुज । हें परस्परें तुम्हां व्याज । सदांचि आथी २५ तरी आतां काय जाहलें । कायि स्नेह उपनलें । हें नेणिजे परी कुडें केलें । अर्जुना तुवां २६ मोह धरिलिया ऐसें होईल । जे असती प्रतिष्ठा जाईल । आणि परलोकही अंतरेल । ऐहिकेंसी २७ हृदयाचें ढिलेपण । एथ निकयासि नव्हे कारण । हें संग्रामीं पतन जाण । क्षत्रियासी २८ ऐसेनि तो कृपावंतु । नानापरी असे शिकवितु । हें ऐकोनि पंडुसुतु । काय बोले २९

अर्जुन उवाचः—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

देवा हें येतुलेवरी । बोलावें नलगे अवधारीं । आधीं तूंचि विचारी । संग्रामु हा ३० हें झुंज नव्हे प्रमादु । एथ प्रवर्तलिया दिसतसे बाधु । हा उघड लिंगभेदु । वोढवला आम्हां ३१ देखे मातापितरें अर्चिजती । सर्वस्वें तोष पावविजती । तियें पाठीं केवीं वधिजती । आपुलिया हातीं ३२ देवा संतवृंद नमस्कारिजे । कां घडे तरी पूजिजे । हें वांचूनि केवीं निंदिजे । स्वयें वाचा ३३ तैसे गोत्रगुरु आमुचे । हे पूजनीय आम्हां नियमाचे । मज बहुत भीष्मद्रोणांचें । वर्ततसे ३४ जयांलागीं मनें विरूं । आम्ही स्वप्नींही न शकों धरूं । तयां प्रत्यक्ष केवीं करूं । घातु देवा ३५ वरी जळो हें जियालें । एथ आघवेयांसि हेंचि काय जाहलें । जे यांच्या वधीं अभ्यासिलें । मिरविजे आम्हीं ३६ मी पार्थु द्रोणाचा केला । येणें धनुर्वेदु मज दिधला । तेणें उपकारें काय

ह्मणून मनास लवकर धीर देऊन सावध हो. १७ हा वेडेपणा टाकून दे, ऊठ, व धनुष्यबाण हातीं घे. कारण, या रणभूमीवर तुझ्या या करुणेचा काय उपयोग? १८ अर्जुना, अरे तूं ज्ञाता ना? या वेळीं विचार कसा करीत नाहींस? अरे, युद्धाचे प्रसंगीं दया असणें योग्य आहे कां सांग बरें?१९ श्रीकृष्ण ह्मणतातः-अर्जुना, हें तुझें वर्तन आजपर्यंत संपादन केलेल्या कीर्तीचा नाश करणारें व परलोकप्राप्तीस अडथळा आणणारें आहे! २०

अन्वय-पार्थ, क्लैब्यं मा गमः स्म. एतत् त्वयि न उपपद्यते. परंतप, इदं क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा उत्तिष्ठ. ॥ ३ ॥

अर्थ-पार्था, नामर्दपणा धरूं नको. हा तुला शोभत नाहीं. शत्रूंस ताप देणाऱ्या अर्जुना, क्षुद्र असें हें मनाचें दुबळेपण टाकून युद्धाकरितां ऊठ. ॥३॥

ह्मणून, अर्जुना, तूं शोक करूं नको, पूर्ण धीर धर आणि तूं ज्याकरितां शोक करितोस ती गोष्ट सोडून दे. २१ तुला हें करणें चांगलें नाहीं. तूं आजपर्यंत जें कांहीं संपादन केलें आहेस, त्याचा या योगानें नाश होईल; ह्मणून तूं अझून तरी हित कशांत आहे पहा. २२ असल्या संग्रामाचे वेळीं कृपाळूपणा उपयोगीं नाहीं. हे कौरव काय आतांच तुझे नातलग झाले आहेत? २३ अरे, ही गोष्ट तुला पूर्वीं माहीत नव्हती का? किंवा हे नातेवाईक आहेत हें तूं ओळखीत नव्हतास काय? मग आतांच हा व्यर्थ पाल्हाळ कां लावला आहेस? २४ काय सांगावें, आजचा हा युद्धप्रसंग तुझ्या सगळ्या जन्मांत अपूर्व आहे! नाहींतर तुह्मां परस्परांमध्यें कलहाचीं कारणें नेहमीं आहेतच; २५ मग आतांच काय झालें? हा मोह तुला कसा उत्पन्न झाला कोण जाणे! पण, अर्जुना, तूं हें फार वाईट केलेंस. २६ जर तूं हा मोह धारण केलास, तर आजपर्यंत मिळविलेला लौकिक जाऊन इहपरलोकांसही अंतरशील. २७ तुझ्या अंतःकरणांतील नेभळेपणा तुझ्या कल्याणाला कारण होणार नाहीं. तो युद्धामध्यें क्षत्रियाला दुर्गतीला कारण होईल. २८ याप्रमाणें त्या दयाळू भगवंतांनीं पुष्कळ प्रकारें केलेला बोध ऐकून अर्जुन बोललाः-२९

अन्वय-मधुसूदन, अहं भीष्मं द्रोणं च संख्ये इषुभिः कथं प्रतियोत्स्यामि? अरिसूदन! (एतौ) पूजार्हौ (स्तः)॥४॥

अर्थ-अर्जुन म्हणालाः—हे मधुसूदना! मी युद्धांत भीष्म व द्रोणाचार्य यांच्यावर बाण कसे सोडूं? शत्रुदमना, हे पूजा करण्यास योग्य आहेत. ॥ ४ ॥

देवा! ऐका. इतकें बोलायाचें कांहीं कारण नाहीं. ह्या युद्धाविषयीं आधीं आपणच विचार करा. ३० हें युद्ध नसून आमचे हातून मोठी अमर्यादा होत आहे; हें करण्याला आम्ही प्रवृत्त झालों तर हा दोष आहे; इतकेंच नव्हे, तर आम्हीं आराध्यदेवतांचा उघड उघड उच्छेद करीत आहों. ३१ असें पहा कीं, मातापितरांची सेवा करून त्यांना सर्व प्रकारें संतुष्ट ठेवावें; आणि मागून त्यांचाच आपण आपल्या हातानें वध कसा करावा? ३२ देवा, साधुसंतांना नमस्कार करावा, घडेल तर त्यांची पूजा करावी, पण हें सोडून आपण आपल्याच मुखानें त्यांची निंदा कशी करावी?३३ त्याचप्रमाणें, हे तर आमचे कुलगुरु असून आह्मांला सर्वदा पूज्य आहेत. त्यांतून भीष्म व द्रोण यांचा तर मी फार ऋणी आहें. ३४ देवा, ज्यांच्याविषयीं आम्ही स्वप्नांत देखील वैर धरूं शकत नाहीं, त्यांचा प्रत्यक्ष घात कसा करावा बरें? ३५ आज या सर्वांच्या बुद्धीला झालें तरी काय? ज्या शस्त्रविद्येचा अभ्यास आम्हीं यांच्यापाशीं केला, तिचा उपयोग यांना मारण्याकडे करून त्याविषयीं प्रतिष्ठा मिरवावयाची असें जर होईल, तर जळो हें जिणें! ३६ मी-अर्जुन-द्रोणाचार्यांचा शिष्य; त्यांनींच मला धनुर्विद्या शिकविली; तर आतां त्यांना

आभारैला । वधीं तयातें ३७ जेथींचिया कृपा लाहिजे वरु । तेथेंचि मनें व्यभिचारु । तरी काय मी भस्मासुरु । अर्जुन म्हणे ३८

गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ॥
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

देवा समुद्र गंभीर आइकिजे । वरि तोहि आहाच देखिजे । परी क्षोभु मनीं नेणिजे । द्रोणाचिये ३९ हें अपार जें गगन । वरी तयाही होईल मान । परी अगाध भलें गहन । हृदय याचें ४० वरी अमृतही विटे । कीं काळवशें वज्रही फुटे । परी मनोधर्मु न लोटे । विकरविलाही ४१ स्नेहालागीं माये । म्हणिपे तें कीरु होये । परी कृपा ते मूर्त आहे । द्रोणीं इये ४२ हा कारुण्याची आदि । सकल गुणांचा निधि । विद्यासिंधु निरवधि । अर्जुन ह्मणे ४३ हा येणें मानें महंतु । वरी आम्हांलागीं कृपावंतु । आतां सांग पां येथ घातु । चिंतूं येईल ४४ ऐसे हे रणीं वधावे । मग आपण राज्यसुख भोगावें । तें मना नये आघवें । जीवितेसीं ४५ हें येणें मानें दुर्धर । जे यांहीहुनी भोग सधर । ते असतु येथवर । भिक्षा मागतां भली ४६ ना तरी देशत्यागें जाइजे । का गिरिकंदर सेविजे । परी शस्त्र आतां न धरिजे । इयांवरी ४७ देवा नवनिशातीं शरीं । वावरोनी यांच्या जिव्हारीं । भोग गिंवसावे रुधिरीं । बुडाले जे ४८ ते काढूनि काय किजती । लिप्त केवीं सेविजती । मज नये हे उपपत्ति । याचिलागीं ४९ ऐसें अर्जुन तिये अवसरीं । म्हणे श्रीकृष्णा अवधारीं । परि तें मना नयेचि मुरारी । आइकोनियां ५० हें जाणोनि पार्थु विहाला । मग पुनरपि बोलों लागला । म्हणे देवो कां चित्त या बोला । देतीचि ना ५१

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ॥
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

येऱ्हवीं माझ्या चित्तीं जें होतें । तें मी विचारूनि बोलिलों एथें । परी निकें काय यापरौतें । तें तुह्मी जाणा ५२ पैं विरु जयांसीं ऐकिजे । आणि या बोलींचि प्राणु सांडिजे । ते एथ संग्रामव्याजें । उभे आहाती ५३ आतां ऐसेयांतें वधावें । कीं अव्हेरूनियां निघावें । या दोहोंमाजीं बरवें । तें नेणों आम्ही ५४

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ॥
यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

आह्मां काय उचित । तें पाहतां न स्मरे एथ । जे मोहें येणें चित्त । व्याकुळ

मारून त्यांच्या त्या उपकारांची फेड करूं होय? ३७ अर्जुन म्हणतो:—ज्यांच्या कृपेनें आम्ही वरप्राप्ति करून घ्यावी, त्यांच्याशींच कृतघ्नपणा करायाला मी का भस्मासुर आहे? ३८

अन्वय- महानुभावान् गुरून् हि अहत्वा, इहलोके भैक्ष्यं भोक्तुम् अपि श्रेयः (अस्ति:); गुरून् हत्वा तु इह एव रुधिरप्रदिग्धान् अर्थकामान् भोगान् भुञ्जीय ॥ ५ ॥

अर्थ–अत्यंत उदार अंतःकरणाच्या भीष्मद्रोणादि गुरुजनांस न मारितां ह्या लोकीं भिक्षा मागूनही निर्वाह करणें मला कल्याणकारक वाटतें. कारण, गुरुजनांना मारून त्यांच्या रक्तानें भरलेले व अर्थ व काम ह्यांनीं युक्त असे भोग इहलोकींच आम्हांला भोगावे लागतील! ५

देवा, समुद्र गंभीर आहे असें ऐकतों, तथापि तें वरकरणींच; परंतु द्रोणाचार्यांविषयीं म्हटलें तर त्यांना राग ह्मणजे काय हें माहीत सुद्धां नाहीं. ३९ आकाशाचा अंत नाहीं, पण त्याचेंही माप करतां येईल, परंतु द्रोणाचार्यांचें अंतःकरण इतकें खोल आहे कीं, त्याचें माप करतां येणार नाहीं. ४० कदाचित् अमृतही अंबेल, किंवा वज्रही फुटेल, पण द्रोणाचार्यांस प्रयत्नांतींही राग यावयाचा नाहीं. ४१ आईशिवाय इतरांची माया व्यर्थ होय अशी जी म्हण आहे, ती खरी आहे; परंतु द्रोणाचार्यांचे ठिकाणीं माया मूर्तिमंत वास करिते. ४२ अर्जुन म्हणतो:—हे आचार्य ह्मणजे दयेचा उगम, सर्व गुणांची खाण, व विद्येचे केवळ महानिधि आहेत; ४३ अशा प्रकारें हे सर्वश्रेष्ठ असून आह्मांविषयीं तर पूर्ण कृपावंत आहेत, तेव्हां यांचा घात करण्याचें मनांत येईल तरी का? ४४ अशांना रणांत मारून मग आपण राज्यसुख भोगावें ही गोष्ट माझ्या मनांत जीव गेला तरी येणार नाहीं; ४५ इतकें हें कृत्य कठीण आहे. यांच्यापेक्षां राज्योपभोग श्रेष्ठ असतील तर असोत बिचारे! पण त्यापेक्षां भिक्षा मागणेंच बरें! ४६ नाहींपेक्षां देशत्याग करावा, अथवा गिरिकंदरांत जाऊन रहावें, परंतु याजवर आतां शस्त्र ह्मणून धरूं नये. ४७ देवा, नवीन पाजळलेल्या बाणांनीं यांच्या मर्मस्थानीं प्रहार करून त्यांच्या रक्तपातानंतर मिळणारे रक्तांत बुडालेले भोग शोधीत बसूं काय? ४८ ते प्राप्त करून घेऊन करावयाचें काय? आणि रक्तानें भरलेले ते भोग कसे उपभोगावयाचे? ह्मणून हें करणें माझ्या मनास येत नाहीं. ४९ अशा प्रकारें बोलून त्या वेळेस अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला:—" देवा ऐकलें का?" परंतु तें बोलणें कृष्णांस पसंत पडलें नाहीं, ५० असें पाहून अर्जुन आपल्या मनांत भिऊन पुनः म्हणाला:— देवा, माझ्या बोलण्याकडे आपण लक्ष कां देत नाहीं? ५१

अन्वय–नः कतरत् गरीयः, यद्वा (वयं तान्) जयेम यदि वा (ते) नः जयेयुः, एतत् अपि नच विद्मः यान् हत्वा न जिजीविषामः ते धार्तराष्ट्राः प्रमुखे अवस्थिताः एव. ६

अर्थ–(युद्ध किंवा भिक्षाटन यांपैकीं) कोणतें आम्हांस अधिक श्रेयस्कर आहे, व यांना आम्ही जिंकूं किंवा हे आम्हांला जिंकतील, हें मला कळत नाहीं. ज्या कौरवांना मारून आम्ही जगण्याची इच्छा करीत नाहीं, ते तर माझ्यासमोर युद्धास तयार होऊन उभे राहिले आहेतच! ६

बाकी माझ्या मनांत जें होतें, तें मी एथें विचार करून बोललों; परंतु यापेक्षां चांगलें कोणतें तें तुम्हांसच माहीत; ५२ हें पहा—ज्यांच्याशीं आमचें वैर आहे हीं अक्षरें ऐकल्याबरोबर आम्ही प्राण सोडावे, तेच रणभूमीवर संग्राम करण्याकरितां उभे आहेत, ५३ तर यांना मारावें किंवा सोडून निघून जावें, या दोहोंमध्यें चांगली गोष्ट कोणती हें आह्मांला समजत नाहीं. ५४

अन्वय–कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः धर्मसंमूढचेताः (अहं) त्वां पृच्छामि. यत् निश्चितं श्रेयः स्यात् तन्मे ब्रूहि; अहं ते शिष्यः (अस्मि). त्वां प्रपन्नं मां शाधि. ॥ ७ ॥

अर्थ–अज्ञाननिमित्तक दोषामुळें माझें अंतःकरण दूषित झालें आहे, व माझें कर्तव्य काय आहे हें मला समजत नाहीं, म्हणून तुम्हांला मी विचारतों; तर यांत निश्चय करून कल्याणकारक जें असेल तें मला सांगा. मी तुमचा शिष्य आहें व तुम्हांला शरण आलों आहें, यास्तव मला उपदेश करा. ॥ ७ ॥

आम्हांस कोणती गोष्ट करणें योग्य आहे हें विचार करूनही सुचत नाहीं; कारण, या मोहानें

माझें ५५ तिमिरावरुद्ध जैसें । दृष्टीचें तेज भ्रंशे । मग पासींच असतां न दिसे । वस्तुजात ५६ देवा तैसें मज जाहलें । जें मन हें भ्रांती ग्रासिलें । आतां काय हित आपुलें । तेंही नेणें ५७ तरी श्रीकृष्णा तुवां जाणावें । निकें तें आह्मां सांगावें । जे सखा सर्वस्व आघवें । आह्मांसि तूं ५८ तूं गुरु बंधु पिता । तूं आमुची इष्ट देवता । तूंचि सदा रक्षिता । आपदीं आमुतें ५९ जैसा शिष्यातें गुरू । सर्वथा नेणें अव्हेरू । कीं सरितांतें सागरू । त्यजी केवीं ६० नातरी अपत्यातें माये । सांडूनि जरी जाये । तरी तें कैसेनि जिये । ऐके कृष्णा ६१ तैसा सर्वांपरी आह्मांसी । देवा तूंचि एक आहासी । आणि बोलिलें जरी न मनिसी । मागील माझें ६२ तरी उचित काय आम्हां । जें व्यभिचरेना धर्मा । तें झडकरी पुरुषोत्तमा । सांगे आतां ६३

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां ॥
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाऽऽधिपत्यम् ॥ ८ ॥

हें सकळ कुळ देखोनि । जो शोकु उपनलासे मनीं । तो तुझिया वाक्यावांचुनी । न जाय आणिकें ६४ एथ पृथ्वीतळ आपु होईल । हें महेंद्रपदही पाविजेल । पारि मोह हा न फिटेल । मानसींचा ६५ जैसी सर्वथा बीजें आहाळलीं । तीं सुक्षेत्रीं जऱ्ही पेरिलीं । तरी न विरूढती सिंचलीं । आवडे तैसीं ६६ ना तरी आयुष्य पुरलें आहे । तरी औषधें कांहीं नोहे । एथ एकचि उपेगा जाये । परमामृत ६७ तैसे राज्यभोगसमृद्धि । उज्जीवन नोहे इये बुद्धि । एथ जिव्हाळा कृपानिधि । कारुण्य तुझें ६८ ऐसें अर्जुन तेथ बोलिला । जंव क्षणएक भ्रांती सांडिला । मग पुनरपि व्यापिला । उर्मी तेणें ६९ कीं मज पाहतां उर्मी नोहे । हें अनारिसें गमत आहे । तो ग्रसिला महामोहें । काळसर्पे ७० सवर्म हृदयकल्हारीं । तेथ कारुण्यवेळेच्या भरीं । लागला म्हणोनि लहरी । भांजेचि ना ७१ हें जाणोनि ऐसी प्रौढी । जो दृष्टिसवेंचि विष फेडी । तो धांवया श्रीहरी गारुडी । पातला कीं ७२ तैसिया पंडुकुमरा व्याकुळा । मिरवतसे श्रीकृष्णा जवळा । तो कृपावशें अवलीळा । रक्षील आतां ७३ ह्मणोनि तो पार्थु । मोहफणिग्रस्तु । म्यां ह्मणितला हा हेतु । जाणोनियां ७४ मग देखा तेथ फाल्गुनु । घेतला असे भ्रांती कवळूनु । जैसा घनपडळीं भानु । आच्छादिजे ७५ तयापरी तो धनुर्धरु । जाहलासे दुःखें जर्जरु । जैसा ग्रीष्मकाळीं

माझें चित्त व्याकुळ झालें आहे. ५५ ज्याप्रमाणें अंधारामुळें डोळ्यानें दिसेनासें झालें ह्मणजे जवळ असलेलाही पदार्थ दिसत नाहीं, ५६ त्याप्रमाणें, देवा, माझी स्थिति झाली आहे:-माझें मन भ्रांतीनें ग्रासून गेलें असून, आपलें हित कशांत आहे तेंही मला समजत नाहीं; ५७ तर श्रीकृष्णा, आपण विचार करून खरें असेल तें आम्हांला सांगा; कारण, आमचे इष्टमित्र वगैरे सर्वस्व आपण आहां. ५८ आमचे गुरु, बंधु, बाप, कुलदैवत आणि नेहमीं संकटसमयीं रक्षण करणारे आपणच आहां. ५९ ज्याप्रमाणें गुरु शिष्याचा अव्हेर करीत नाहीं. किंवा समुद्र नद्यांचा अव्हेर कसा करील ? ६० अथवा, देवा, आपणच विचार करा, कीं आई मुलास सोडून गेली तर तें कसें वांचेल ? ६१ त्याचप्रमाणें, सर्वतोपरी आम्हांस आपणच आहां व इतका वेळपर्यंत जें मी आपल्याला बोललों तें जर तुम्हांस पटत नसेल तर, ६२ पुरुषोत्तमा, जी गोष्ट आम्हांस उचित असून धर्मविरुद्ध नसेल, ती लवकर सांगा. ६३.

अन्वय-भूमौ असपत्नं ऋद्धं राज्यं सुराणां आधिपत्यं चापि अवाप्य हि, यत् मम इंद्रियाणां उच्छोषणं शोकं अपनुद्यात् तत् न प्रपश्यामि. ॥ ८ ॥

अर्थ-इहलोकीं पृथ्वीचें निष्कंटक व संपन्न राज्य आणि स्वर्गीं देवांचें आधिपत्य म्हणजे इंद्रपद मिळालें, तरीही, माझ्या इंद्रियांना शोषून टाकणारा हा शोक कोणत्या उपायांनीं दूर होईल हें मला कळत नाहीं ! ॥ ८ ॥

हे सर्व गोत्रज पाहून माझ्या मनांत जो शोक उत्पन्न झाला आहे, तो आपल्या उपदेशावांचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें नाहींसा होणार नाहीं. ६४ या ठिकाणीं पृथ्वीचें राज्य मिळालें किंवा इंद्रपद प्राप्त झालें, तरी देखील माझ्या अंतःकरणांत उत्पन्न झालेला हा मोह दूर होणार नाहीं. ६५ ज्याप्रमाणें भाजलेलें बीं कितीही उत्तम जमिनींत पेरलें व त्यास मनमुराद पाणी घातलें तरी उगवत नाहीं, ६६ किंवा जेथें आयुष्य संपलें आहे तेथें एका परमामृताशिवाय इतर औषधांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं, ६७ त्याप्रमाणें मला सर्व राज्यभोग व संपत्ति प्राप्त झाली तरी या मोहांतून पार पडण्यास त्यांचा बिलकूल उपयोग होणार नाहीं; तर, हे कृपानिधे, तुझ्या कृपेचा जिव्हाळाच उपयोगी पडेल. ६८ याप्रमाणें, क्षणभर भ्रांति दूर झाल्यामुळें अर्जुन त्या ठिकाणीं बोलला. परंतु त्याला पुनः मोहानें झपाटलें. ६९-ह्या अर्जुनाच्या स्थितीवर महाराज असें रूपक करितात कीं,-ह्याला मोहाची लहर नसून हा कांहीं निराळाच प्रकार असावासें मला वाटतें; तो कोणता ह्मणाल तर, महामोहरूपी काळसर्पानें अर्जुनास ग्रासलें; ७० आणि हृदयकमलांत कारुण्याची उसळी आली आहे अशी संधि साधून मर्मस्थानीं दंश केला असतां त्यास लहरीवर लहरी येऊन झेंडू फुटणार नाहीं काय ? ७१ असा प्रसंग पाहून, ज्याच्या कृपादृष्टीनें विष नाहींसें होतें असें ज्याचें ऐश्वर्य तो श्रीकृष्णरूपी गारुडी त्याचें रक्षण करण्याकरितां धांवून आला. ७२ तेव्हां अर्जुन श्रीकृष्णांजवळ मोहानें व्याप्त झालेल्या स्थितींत शोभूं लागला. त्याचें तो श्रीकृष्ण आपल्या कृपेनें आतां सहज रक्षण करील. ७३ ह्मणून, मोह हाच कोणी सर्प व त्यानें पार्थाला ग्रासलें आहे हा हेतु मनांत धरून मीं एथें हें रूपक केलें. ७४ ज्याप्रमाणें ढगांनीं सूर्य आच्छादित होतो, त्याप्रमाणें अर्जुन ह्या वेळीं भ्रांतीनें आच्छादित झाला. ७५ जसा उन्हाळ्यांत डोंगराला वणवा लागतो, तसा तो अर्जुन दुःखानें अ-

गिरिवरु । वणवला कां ७६ ह्मणोनि सहजें सुनीळु । कृपामृतें सजळु । तो वोळला श्रीगोपाळु । महामेघु ७७ तेथ सुदशनांची द्युति । तेचि विद्युल्लता झळकती । गंभीर वाचा ते आयती । गर्जनेची ७८ आतां तो उदार कैसा वर्षेल । तेणें अर्जुनाचळु निवेल । मग नवी विरूढी फुटेल । उन्मेषाची ७९ ते कथा आइका । मनाचिया आराणुका । ज्ञानदेवो म्हणे देखा । निवृत्तिदासु ८०

संजय उवाचः--

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः । न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

ऐसें संजयो असे सांगतु । ह्मणे राया तो पार्थु । पुनरपि शोकाकुळितु । काय बोले ८१ आइकें सखेदु बोले श्रीकृष्णातें । आतां नाळवावें तुम्हीं मातें । मीं सर्वथा न झुंजें एथें । भरंवसेनी ८२ ऐसें येकि हेळां बोलिला । मग मौन धरूनि ठेला । तेथ श्रीकृष्णा विस्मो पातला । देखोनि तयातें ८३

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥

मग आपुलां चित्तीं म्हणे । एथ हें कायी आदरिलें येणें । अर्जुन सर्वथा कांहीं नेणें । काय कीजे ८४ हा उमजे आतां कवणेपरी । कैसेनि धीरू स्वीकारी । जैसा ग्रहातें पंचाक्षरी । अनुमानी कां ८५ ना तरी असाध्य देखोनि व्याधि । अमृतासम दिव्य ओषधि । वैद्य सूचि निरवधि । निदानींची ८६ तैसें विवरीतु असे श्रीअनंतु । तया दोहीं सैन्यांआंतु । जयापरी पार्थु । भ्रांति सांडी ८७ तें कारण मनीं धरिलें । मग सरोष बोलों आदरिलें । जैसें मातेच्या कोपीं थोकुलें । स्नेह आथी ८८ कीं औषधाचिया कडुवटपणीं । जैसी अमृताची पुरवणी । ते आहाच न दिसे परी गुणीं । प्रकट होय ८९ तैसीं वरिवारि पाहतां उदासें । आंत तरी अतिसुरसें । तियें वाक्यें हृषीकेशें । बोलों आदरिलीं ९०

श्रीभगवानुवाचः—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥

मग अर्जुनातें म्हणितलें । आम्हीं आजि हें नवल देखिलें । जें तुवां एथ आदरिलें । माझारींचि ९१ तूं जाणता तरी म्हणविसी । परी नेणिवेतें न संडिसी । आणि शिकवूं म्हणों तरी बोलसी । बहुसाल नीति ९२ जात्यंधा लागे पिसें । मग तें सैरा धांवे जैसें । तुझें शाहाणपण तैसें । दिसतसे ९३ तूं आपणपें तरी नेणसी । परी या कोरवांतें शोचूं पहासी । हा बहु विस्मय आह्मांसी । पुढतपुढती ९४ तरी सांग पां अर्जुना । तुजपासूनि स्थिति या त्रिभुवना । हे अनादि

गर्दी जर्जर होऊन गेला. ७६ म्हणून, वणवा लागलेल्या डोंगरावर जसे निळ्या रंगाच्या पाण्यानें भरलेले ढग कोसळून तो शांत करितात, तसा आधींच नीलवर्ण व कृपामृतरूप जलानें भरलेला तो महामेघरूप गोपाळ वळला. ७७ त्या श्रीकृष्णरूप मेघाचे ठिकाणीं दांतांची प्रभा हीच कोणी वीज चमकत होती, व गंभीर भाषण हीच कोणी एक गर्जना होती. ७८ असा तो श्रीभगवानरूप उदार मेघ आतां कशी वृष्टि करील, व त्या वृष्टीनें अर्जुनरूप पर्वत कसा शांत होईल, आणि त्याला ज्ञानाचा कसा नवा अंकुर फुटेल, ७९ ती कथा सावधान चित्तानें ऐका, असें निवृत्तिदास ज्ञानेश्वर महाराज म्हणाले. ८०

अन्वय–परंतपः गुडाकेशः हृषीकेशं एवम् उक्त्वा ' न योत्स्ये ' इति गोविंद उक्त्वा तूष्णीं बभूव ह. ॥ ९ ॥

अर्थ–संजय म्हणालाः—शत्रूस ताप देणारा अर्जुन ह्याप्रमाणें श्रीकृष्णांस बोलून, ' मी आतां युद्ध करणार नाहीं ' असें श्रीगोविंदाला म्हणून स्तब्ध राहिला ! ॥९॥

ह्याप्रमाणें धृतराष्ट्रास सांगून संजय आणखी म्हणतोः—राजा, पुनः तो अर्जुन शोकयुक्त अंतःकरणानें काय बोलूं लागला, ८१ अर्जुन, खेदयुक्त अंतःकरणानें म्हणतो, " देवा, ऐका. आपण मला युद्ध करण्याविषयीं कोणत्याही प्रकारें भीड घालूं नका. ह्या ठिकाणीं मी निःसंशय युद्ध करणार नाहीं. " ८२ ह्याप्रमाणें एकदम बोलून पुढें कांहीं न बोलतां तो स्तब्ध राहिला. अशा स्थितींत त्याला पाहून भगवंतांस मोठें आश्चर्य वाटलें, ८३

अन्वय–भारत, उभयोः सेनयोः मध्ये विषीदन्तं (अर्जुनं) हृषीकेशः प्रहसन्निव इदं वचः उवाच. ॥ १० ॥

अर्थ–राजा, दोन्ही सैन्यांमध्यें खेद पावलेल्या अर्जुनास श्रीकृष्ण हंसल्यासारखें करून हें भाषण बोलले:–१०

भगवान आपल्या मनांत म्हणतातः ह्या प्रसंगीं अर्जुनाच्या मनानें हें काय घेतलें आहे कोण जाणे ! अर्जुनाला कांहीं कळत नाहीं याला काय करावें ! ८४ ह्याची कोणत्या उपायानें समजूत पडेल ! काय केलें असतां ह्याला धैर्य येईल ! असा विचार करूं लागले. ज्याप्रमाणें पंचाक्षरी जसा भूतबाधा निवारणाचा विचार करतो, ८५ अथवा रोग असाध्य आहेसें पाहतांच वैद्य जसा निदानींच्या अमृततुल्य दिव्य औषधीची तात्काळ योजना करतो, ८६ त्याप्रमाणें, त्या दोन्ही सैन्यांमध्यें स्थित असलेले भगवान श्रीकृष्ण विचार करूं लागले कीं, ज्या कारणानें याला शोकमोह उत्पन्न झाले आहेत, ती भ्रांति हा कसा सोडून देईल ? ८७ भ्रांतीचें कारण जें अज्ञान तें मनांत आणून मग त्यांनीं रोषयुक्त भाषण करण्यास आरंभ केला. ज्याप्रमाणें आईच्या रागांत गुप्तरूपानें स्नेह असतो, ८८ किंवा औषधाच्या कडवटपणांतच जसा अमृताचा पुरवठा असतो, तो वरकांती दिसत नाहीं तरी तो गुणामध्यें स्पष्ट होतो. ८९ त्याप्रमाणें, वरकांती क्रोधयुक्त परंतु अंतर्यामीं अतिममत्वानें भरलेला असा अर्जुनास श्रीकृष्णांनीं उपदेश करण्यास आरंभ केला. ९०

अन्वय–त्वं अशोच्यान् अन्वशोचः प्रज्ञावादान् च भाषसे; पंडिताः गतासून अगतासून् च न अनुशोचन्ति. ॥ ११ ॥

अर्थ—श्रीकृष्ण म्हणालेः—ज्यांचा शोक करणें योग्य नाहीं त्यांचा तूं शोक करतोस, आणि मोठ्या ज्ञानाच्या गोष्टी सांगतोस ! जे ज्ञानी आहेत ते मेलेल्यांबद्दल किंवा जिवंत असलेल्यांबद्दल शोक करीत नाहींत. ॥ ११ ॥

मग अर्जुनास म्हणतातः–या युद्धसमयीं तूं मध्येंच काय आरंभिलें आहेस, हें आज नवलच दृष्टीस पडलें ! ९१ तूं आपल्याला तर मोठा ज्ञानी म्हणवितोस, पण अज्ञान सोडीत नाहींस; बरें, तुला एकादी गोष्ट शिकवावी म्हटलें, तर तूं आम्हांलाच शहाणपणाच्या गोष्टी सांगतोस. ९२ जन्मांधाला वेड लागल्यावर तो सैरावैरा धावतो, त्यापैकींच तुझें हें शहाणपण दिसतें. ९३ तूं आपल्या स्वस्वरूपास न जाणतां कौरवांकरितां शोक करतोस, ह्याबद्दल आम्हांस वारंवार आश्चर्य वाटतें. ९४ तर; अर्जुना, तूंच सांग बरें, कीं या विश्वाची जी अनादि रचना, ती खोटी असून या त्रैलोक्याचा पा-

विश्वरचना । तें लटकें कायी ९५ एथ समर्थु एक आथी । तयापासूनि भूतें होतीं । तरी हें वायांचि काय बोलती । जगामाजीं ९६ हो कां सांप्रत ऐसें जाहलें । जे हे जन्ममृत्यु तुवां सृजिले । आणि नाशु पावे नाशिलें । तुझेनि कायी ९७ तूं भ्रमलेपणें अहंकृति । यांसि घातु न धरिसी चित्तीं । तरी सांगें कायि हे होती । चिरंतन ९८ कीं तूं एक वधिता । आणि सकळ लोकु हा मरता। ऐसी भ्रांति झणें चित्ता । येवों देसी ९९ अनादिसिद्ध हें आघवें । होत जात स्वभावें । तरी तुवां कां शोचावें । सांगें मज १०० परी मूर्खपणें नेणसी । न चिंतावें तें चिंतिसी । आणि तूंचि नीति सांगसी । आह्मांप्रति १ देखें विवेकी जे होती । ते दोहींतेंही न शोचिती । जे होय जाय हे भ्रांती । म्हणऊनियां २

न त्वेवाहं जातुनाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् १२

अर्जुना सांगेन आइक । एथ आम्ही तुम्ही देख । आणि हे भूपति । अशेख । आदिकरुनी ३ नित्यता ऐसेचि असोनी । ना तरी निश्चित क्षया जाउनी । हे भ्रांति वेगळी करुनी । दोन्ही नाहीं ४ हें उपजे आणि नाशे । तें मायावशें दिसे । येऱ्हवीं तत्त्वता वस्तु जे असे । ते अविनाशचि ५ जैसें पवनें तोय हालविलें । आणि तरंगाकार जाहलें । तरी कवण कें जन्मलें । ह्मणोंये तेथ ६ तेंचि वायूचें स्फुरण ठेलें । आणि उदक सहज सपाट जाहलें । तरी आतां काय निमालें । विचारीं पां ७

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

आइकें शरीर तरी एक । परी वयसाभेद अनेक । हें प्रत्यक्षचि देख । प्रमाण तूं ८ एथ कौमारत्व दिसे । मग तारुण्यीं तें भ्रंशे । परी देहचि हा न नाशे । एकेकासवें ९ तैसीं चैतन्याच्या ठायीं । इयें शरीरांतरें होतीं जातीं. पाहीं । ऐसें जाणे तया नाहीं । व्यामोहदुःख ११०

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥

एथ नेणावया हेंचि कारण । जे इंद्रियां आधीनपण । तिहीं आकळिजे अंतःकरण । म्हणऊनि भ्रमे ११ इंद्रियें विषय सेविती । तेथ हर्ष शोकु उपजती । ते अंतर आप्लविती । संगें येणें १२ जयां विषयांच्या ठायीं । एकनिष्ठता कहीं नाहीं । तेथ दुःख आणि कांहीं । सुखही दिसे १३ देखें शब्दाचि व्याप्ति । निंदा आणि स्तुति । तेथ द्वेषाद्वेष उपजती । श्रवणद्वारें १४ मृदु

लनकर्ता तूंच आहेस कीं काय ? ९५ या जगतामध्यें कोणी एक ईश्वर असून त्याच्यापासून प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते असें जे लोक म्हणतात, तें खोटें आहे कीं काय ? ९६ तेव्हां मग असें झालें, कीं जन्ममृत्यु तूंच उत्पन्न केलेस ? आणि जर तूंच मनांत आणिलेंस तरच ते नाश पावतील ? ९७ जरी भ्रममूलक अहंकारानें ग्रस्त होऊन या कौरवांचा घात करण्याचें तूं मनांत आणलें नाहींस, तरी हे चिरंजीव होतील का सांग बरें ? ९८ किंवा तूंच काय तो एक मारणारा आणि बाकीचे हे सर्व मरणारे अशी भ्रांति चित्तांत कदाचित् येऊं देशील हो ! ९९ अरे, या अनादिसिद्ध गोष्टी आपोआप घडताहेत; त्यांबद्दल तूं व्यर्थ शोक कां करतोस मला सांग पाहूं ! १०० परंतु मूर्खपणामुळें तुला हें समजत नाहीं; व ज्या गोष्टीचें चिंतन करूं नये त्या गोष्टीचें चिंतन करून उलट आणखी आह्मांलाच शहाणपणाच्या गोष्टी सांगतोस. १ हे पहा, जे विचारवंत आहेत, ते जन्म आणि मृत्यु ही भ्रांति आहे असें म्हणून दोहोंचाही शोक करीत नाहींत. २

अन्वय–अहं जातु न आसं (इति) न, (किं) तु आसं एव; त्वं (नासीः इति) न, (किंतु आसीः एव); इमे जनाधिपाः (न आसन् इति) न (किंतु आसन् एव); अतः परं सर्वे वयं न भविष्यामः इति न, (किं तु भविष्यामः एव.) १२

अर्थ–मी पूर्वी कधीं नव्हतों, किंवा तूंही कधीं नव्हतास; किंवा हे राजेही कधीं नव्हते; किंवा आपण सर्व ह्यापुढें (ह्या देहानंतर) कधीं असणार नाहीं, असें नाहीं !

अर्जुना, आणखी सांगतों, ऐक. तुम्ही, आम्ही व हे सर्व राजे जे ह्या ठिकाणीं जमले आहेत, ३ ते असेच राहतील किंवा लयाला जातील ही भ्रांति सोडून दिली म्हणजे ह्या दोन्ही गोष्टी खऱ्या नाहींत. ४ कां म्हणशील तर, उत्पत्ति किंवा नाश जे दिसतात, ते मायेच्या योगानें; एऱ्हवीं खरोखर आत्मा अविनाशीच आहे. ५ ज्याप्रमाणें वाऱ्यानें पाणी हालून तरंग उत्पन्न झाले, तेव्हां त्या ठिकाणीं कोण उत्पन्न झालें म्हणावें ! ६ बरें, वाऱ्याचें वाहणें नाहींसें झाल्यावर पाणी स्थिर झालें असतां, त्या ठिकाणीं कशाचा नाश झाला याचा विचार कर. ७

अन्वय–देहिनः अस्मिन् देहे यथा कौमारं यौवनं जरा तथा देहांतरप्राप्तिः [अस्ति]; तत्र धीरः न मुह्यति ॥ १३॥

अर्थ–देही–आत्मा, ह्याचा जो हा देह, त्याला जशा बाल्य, तारुण्य व वार्धक्य ह्या तीन अवस्था प्राप्त होतात, [परंतु त्या अवस्थांबरोबर हा देह जात येत नाहीं], तशीच आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते, (परंतु आत्मा नाश पावत नाहीं); असें समजून ज्ञानी त्या देहांतरप्राप्तीबद्दल मोहांत पडत नाहींत. ॥ १३ ॥

आणखी असें पहा कीं, शरीर तर एकच असतें, पण वयपरत्वें त्यांत देखील भेद दृष्टीस पडतात, हें प्रत्यक्षच प्रमाण आहे. ८ त्याच शरीरावर बालपण आपण पाहतों; पुढें तेंच बालपण तारुण्यांत नाहींसें होतें; परंतु त्या प्रत्येकाबरोबर शरीर नाहींसें होत नाहीं. ९ त्याचप्रमाणें, असें पहा कीं, आत्म्याच्या ठिकाणीं अनंत शरीरें होतात जातात असें जाणणारास तुझ्याप्रमाणें मोहापासून दुःख होत नाहीं. ११०

अन्वय–कौंतेय, मात्रास्पर्शाः तु शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनः अनित्याः (संति). भारत, तान् तितिक्षस्व. १४

अर्थ–अर्जुना, मात्रा म्हणजे इंद्रियें, ह्यांचे स्पर्श म्हणजे विषयांशीं संबंध हे शीत व उष्ण, आणि सुख व दुःख देणारे आहेत; ते विषयसंबंध उत्पत्तिनाशरूप आहेत म्हणून अनित्य आहेत; तर, हे भारता, ते मिथ्या समजून सहन कर. ॥ १४ ॥

इंद्रियांचे आधीन झाल्यामुळें हें मनुष्यास समजत नाहीं. इंद्रियांनीं मनुष्याचें अंतःकरण विषयाकडे ओढलें आहे. ह्मणून हा भ्रम होतो. ११ इंद्रियांनीं विषय सेवन केले, ह्मणजे सुखदुःखें उत्पन्न होतात; त्यामुळें अंतःकरण सुखदुःखांत गुंतून जातें. १२ ज्या शब्दादिक विषयांच्या ठिकाणीं एक स्थिति कधींच नसते, तेथें वेळेनुसार सुख किंवा दुःख दोन्हीही भासतात. १३ आतां शब्दविषयाची व्याप्ति पहा कीं, जर कानांनीं निंदा ऐकली, तर द्वेष उत्पन्न होतो; आणि स्तुति ऐकली तर समाधान होतें. १४ आतां मऊपणा व कठी-

आणि कठिण । हे स्पर्शाचे दोनी गुण । जे वपूचेनि संगें कारण । संतोषखेदां १५ भ्यासुर आणि सुरेख । हें रूपाचें स्वरूप देख । जें उपजवी सुखदुःख । नेत्रद्वारें १६ सुगंधु आणि दुर्गंधु । हा परिमळाचा भेदु । जो घ्राणसंगें विषादु । तोषु देता १७ तैसाचि द्विविध रसु । उपजवी प्रीतित्रासु । म्हणूनि हा अपभ्रंशु । विषयसंगु १८ देखें इंद्रिया आधीन होईजे । तैं शितोष्णांतें पाविजे । आणि सुखदुःखीं आकळिजे । आपणपें १९ या विषयांवांचूनि कांहीं । आणीक सर्वथा रम्य नाहीं । ऐसा स्वभावोचि पाहीं । इंद्रियांचा १२० हे विषय तरी कैसे । रोहिणीचें जळ जैसें । कां स्वप्नींचा आभासे । भद्रजाति २१ देखें अनित्य तियापरी । म्हणऊनि तूं अव्हेरीं । हा सर्वथा संगु न धरीं । धनुर्धरा २२

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

हे विषय जयातें नाकळिती । तया सुखदुःखें दोनी न पवती । आणि गर्भवासुसंगती । नाहीं तया २३ तो नित्यरूप पार्था । वोळखावा सर्वथा । जो या इंद्रियार्थां । नागवेचि २४

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

आतां अर्जुना कांहीं एक । सांगेन मी आइक । जें विचारपर लोक । वोळखिती २५ या उपाधिमाजीं गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत । तें तत्त्वज्ञ संत । स्वीकारिती २६ सलिलीं पय जैसें । एक होऊनि मीनलें असे । परी निवडूनि राजहंसें । वेगळें कीजे २७ कीं अग्निमुखें किडाळ । तोडोनियां चोखाळ । निवाडिती केवळ । बुद्धिमंत २८ ना तरी जाणिवेच्या आयणी । करितां दधि कडसणी । मग नवनीत निर्वाणीं । दिसे जैसें २९ कीं भूस बीज एकवट । उपणितां राहे घनवट । तेथ उडे तें फलकट । जाणों आलें १३० तैसें विचारितां निरसलें । तें प्रपंचु सहजें सांडवलें । मग तत्त्वता तत्त्व उरलें । ज्ञानियांसी ३१ म्हणोनी अनित्याच्या ठायीं । तयां आस्तिक्यबुद्धि नाहीं । निष्कर्षु दोहींही । देखिला असे ३२

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

देखें सारासार विचारितां । भ्रांति ते पाहीं असारता । तरी सार तें स्वभावता । नित्य जाणें ३३ हा लोकत्रयाकारु । तो जयाचा विस्तारु । तेथ नाम वर्ण आकारु । चिन्ह नाहीं ३४ जो सर्वदा सर्वगतु । जन्मक्षयातीतु । तया केलियाहि घातु । कदा नोहे ३५

णपणा हे स्पर्श या विषयाचे दोन भेद आहेत; परंतु ते त्वचेच्या ठिकाणीं भासल्यावर सुख व दुःख उत्पन्न होतें. १५ तसेंच, भेसूर आणि सुरेख अशीं दोन लक्षणें रूपविषयाचीं आहेत, पण तीं डोळ्यांनीं पाहिल्यावर दुःख व सुख उत्पन्न होतें. १६ त्याचप्रमाणें, गंधविषयाचे सुगंध व दुर्गंध हे दोन भेद आहेत. हे घ्राणेंद्रियद्वारा संतोष व असंतोष उत्पन्न करतात. १७ तद्वतच रसाच्या दोन स्वरूपांपासून प्रीति आणि त्रास हीं उत्पन्न होतात; ह्मणून, विषयसंग हाच मुख्य स्वरूपापासून भ्रष्ट करणारा आहे. १८ असें पहा कीं, जे इंद्रियाधीन होतात, त्यांना शीतोष्णांची बाधा होऊन ते आपोआपच सुखदुःखांचे आधीन होतात. १९ इंद्रियांची खोडच अशी आहे कीं, या विषयांशिवाय त्यांना जगतांत रम्य असें दुसरें कांहींच वाटत नाहीं. १२० हे विषय कसे आहेत, याचा विचार केला तर, मृगजळाप्रमाणें किंवा स्वप्नांतील ऐश्वर्याप्रमाणें भासतात. २१ तसे हे विषय अनित्य आहेत, असा निश्चय कर, आणि पार्था, त्यांची यत्किंचितही संगती न धरितां तूं त्यांचा त्याग कर. २२

अन्वय–पुरुषर्षभ, यं हि समदुःखसुखं धीरं पुरुषं एते (मात्रास्पर्शाः) न व्यथयन्ति, सः अमृतत्वाय कल्पते. १५

अर्थ–हे पुरुषश्रेष्ठा, ज्या, सुखदुःख समान (मिथ्या) मानणाऱ्या विवेकी पुरुषाला हे विषयसंबंध बाधा करूं शकत नाहींत, तो पुरुष मोक्षप्राप्तीस योग्य होतो. ॥१५॥

जो पुरुष या विषयाच्या स्वाधीन होत नाहीं, त्याला सुख व दुःख हीं दोन्ही प्राप्त होत नाहींत; आणि गर्भवासाची संगति घडत नाहीं. (जन्म प्राप्त होत नाहीं.) २३ अर्जुना, जो या विषयांच्या पाशांत सांपडत नाहीं. तोच अविनाशी आहे असें समज. २४

अन्वय–असतः भावः न विद्यते सतः अभावः न विद्यते, तत्त्वदर्शिभिः तु उभयोः अपि अनयोः अन्तः दृष्टः १६

अर्थ–जें असत् म्हणजे मिथ्या, तें खरेपणास कधीं यावयाचें नाहीं; आणि जें खरें आहे, त्याचा नाश कधीं व्हावयाचा नाहीं. परंतु सत् व असत् ह्यांविषयीं हा सिद्धांत तत्त्ववेत्त्यांनीं [मात्र] जाणलेला आहे ! ॥ १६ ॥

आतां, अर्जुना, तुला आणखी एक गोष्ट मी सांगतों, ती विचारवंत लोक ओळखतात. २५ ह्या जगामध्यें सर्वव्यापक असें जें एक गूढ चैतन्य आहे, त्याचा तत्त्वज्ञ लोक सदैव स्वीकार करतात. २६ दूध व पाणी एकत्र मिळविलें असतां ज्याप्रमाणें राजहंस पक्षी तें वेगळें करतात, २७ अथवा चतुर लोक डाकलग सोनें अग्नींत घालून ताव दिल्यावर शुद्ध करतात. २८ किंवा चातुर्यानें दहीं घुसळल्यानंतर शेवटीं जसें लोणी निघालेलें दृष्टीस पडतें, २९ अथवा कोंडा आणि धान्य हीं एकत्र असून वाऱ्यावर धरून उफणल्यावर ज्याप्रमाणें धान्य खालीं राहून फोल उडून जातें, १३० त्याप्रमाणें विचाराअंतीं प्रपंच सहजच नाहींसा होतो, आणि मग ज्ञानी पुरुषाला विचार करण्याला फक्त तत्त्व अर्थात् ब्रह्मच उरतें. ३१ ह्मणून, त्यांची असताचे ठिकाणीं आस्तिक्यबुद्धि नसते; कारण सत् आणि असत् या दोहोंचाही परिणाम त्यांस माहीत असतो. ३२

अन्वय–येन इदं सर्वं ततं तत् तु अविनाशि विद्धि. अस्य अव्ययस्य विनाशं कर्तुं कश्चित् न अर्हति. ॥ १७ ॥

अर्थ–ज्या चैतन्यानें सर्व जगत् व्यापलें आहे, तें नाश पावणारें नव्हे असें समज. असें नाशरहित जें चैतन्य, त्याचा नाश करण्यास कोणीही समर्थ नाहीं. १७

असें पहा कीं, खऱ्याखोट्यांचा विचार जर केला, तर सहजच, भ्रांति ही निःसार आहे आणि सार हें स्वभावतःच अविनाशी आहे हें ध्यानांत धर. ३३ ज्यापासून हें त्रैलोक्य झालें आहे, त्यास नांव, रंग, रूप हीं कांहीं चिन्हें नाहींत. ३४ तो सदैव सर्वव्यापक असून जन्ममरणातीत आहे; त्याचा नाश करूं ह्मटल्यास तो कधींसुद्धां होणार नाहीं. ३५

अंतवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः । अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

आणि शरीरजात आघवें। हें नाशवंत स्वभावें। म्हणोनि तुवां झुंजावें। पंडुकुमरा ३६

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥१९॥

तूं धरूनि देहाभिमानातें । दिठी सूनि शरीरातें । मी मारिता हे मरते । म्हणत आहासी ३७ तरी अर्जुना तूं हें नेणसी । जरी तत्त्वता विचारिसी । तरी वधिता तूं नव्हेसी । हे वध्य नव्हती ३८

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥२१॥

जैसें स्वप्नामाजि देखिजे । तें स्वप्नींचि साच आपजे । मग चेऊनियां पाहिजे । तंव कांहीं नाहीं ३९ तैसी हे जाण माया । तूं भ्रमत आहासी वायां । शस्त्रें हाणितलिया छाया । जैसी आंगीं न रुपे १४० कां पूर्ण कुंभ उलंडला । तेथ बिंबाकारु दिसे भ्रंशला । परी भानु नाहीं नासला । तयासवें ४१ ना तरी मठीं आकाश जैसें । मठाकृती अवतरलें असे । तो भंगलिया आपैसें । स्वरूपचि ४२ तैसें शरीराच्या लोपीं । सर्वथा नाशु नाहीं स्वरूपीं । म्हणऊनि तूं हें नारोपीं । भ्रांति बापा ४३

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृण्हाति नरोऽपराणि ॥
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

जैसें जीर्ण वस्त्र सांडिजे । मग नूतन वेढिजे । तैसें देहांतरातें स्वीकारिजे । चैतन्यनाथें ४४

नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यः सर्वगतःस्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

हा अनादि नित्यसिध्दु । निरुपाधि विशुध्दु । म्हणऊनि शस्त्रादिकीं छेदु । न घडे यया ४५ हा प्रळयोदकें नाप्लवे । अग्निदाहो न संभवे । एथ महाशोषु न प्रभवे । मारुताचा ४६ अर्जुना हा नित्यु । अचळु हा शाश्वतु । सर्वत्र सदोदितु । परिपूर्णु हा ४७

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते । तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

हा तर्काचिये दिठी । गोचर नोहे किरीटी । ध्यान याचिये भेटी । उत्कंठा वाहे ४८ हा सदा दुर्लभु मना । आपु नोहे साधना । निःसीमु हा अर्जु

अन्वय–अनाशिनः अप्रमेयस्य नित्यस्य शरीरिणः इमे देहाः अन्तवन्तः (विवेकिभिः) उक्ताः; तस्मात्, भारत, युध्यस्व.॥१८॥

अर्थ–अविनाशी ज्याचें मान करतां येत नाहीं, आणि जो नित्य आहे, अशा आत्म्याचे जे हे देह, ते नाशवंत आहेत, असें ज्ञानी म्हणतात; म्हणून हे भारता, तूं युद्ध कर. १८

आणि, अर्जुना, शरीरमात्र स्वभावतःच नाशिवंत आहे, ह्याकरितां तूं युद्ध कर. ३६

अन्वय–यः एनं (देहिनं) हन्तारं वेत्ति यः च एनं हतं मन्यते, तौ उभौ न विजानीतः अयं न हन्ति न हन्यते १९

अर्थ–आत्मा मारणारा आहे व आत्मा मरणारा आहे असें जे समजतात, ते दोघेही अज्ञानी आहेत; कारण, आत्मा हा कोणास मारीतही नाहीं व कोणाकडून मारलाही जात नाहीं. ॥ १९ ॥

तूं देहाचा अभिमान धरून व शरीरावर दृष्टि ठेवून मी मारणारा आणि हे कौरव मरणारे असें ह्मणत आहेस. ३७ पण, अर्जुना, त्यांतील तत्त्वार्थ तुला कळत नाहीं; जर यथार्थ विचार करशील, तर तूं मारणारा नव्हेस, व ते मरणारेही नव्हत. ३८

अन्वय–अयं कदाचित् न जायते न म्रियते वा, (अयं) भूत्वा भूयः अभविता न, अयं अजः नित्यः शाश्वतः पुराणः, शरीरे च हन्यमाने (सति) न हन्यते. ॥ २० ॥ पार्थ, यः एनं अविनाशिनं नित्यं अजं अव्ययं वेद, सः पुरुषः कथं कं घातयति कं हन्ति ? (न कंचित्कथंचिदपि घातयति हन्ति वा)२१

अर्थ–हा [आत्मा] कधींही उत्पन्न होत नाहीं व कधींही मरत नाहीं; हा मागें जन्म पावला असून पुनः मृत्यु पावणार, असेंही नाहीं. हा जन्मरहित, नित्य, शाश्वत व अनादि आहे; आणि शरीराचा वध झाला तरी ह्याचा वध होत नाहीं. ॥ २० ॥ पार्था, हा अविनाशी, नित्य, जन्मरहित व विकार न पावणारा असा आहे असें जो जाणतो, तो पुरुष दुसऱ्याला कसा व कोणाकडून मारवील आणि मारील ? [तर तो मारविणारही नाहीं व मारणाराही नाहीं.]॥२१॥

ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील विषय स्वप्नांतच खरे भासतात, परंतु जागृत झाल्यावर पहावें तों कांहींएक नसतें, ३९ त्याप्रमाणें हें सर्व मायिक असून तूं भ्रमांत व्यर्थ पडला आहेस. अरे, मनुष्याच्या सांवलीवर शस्त्रप्रहार केला तर तो जसा त्याच्या अंगांत रुपत नाहीं, १४० किंवा पाण्यानें भरलेलें भांडें पालथें केल्यावर त्यांतील सूर्यबिंब नाहींसें झालेलें दिसतें; परंतु त्याच्याबरोबर खरा सूर्य नाश पावत नाहीं, ४१ अथवा आकाश हें बांधलेल्या घरांत त्या घराच्या आकृतीचें दिसतें, पण तें घर मोडल्यावर ज्याप्रमाणें त्याचें मूळ स्वरूपच राहतें, ४२ त्याचप्रमाणें, शरीर नाश पावलें तरी आत्म्याचा कधींही नाश होत नाहीं; ह्मणून, बाबारे! तूं नसतीच भ्रांति घेऊन बसूं नको. ४३

अन्वय–यथा नरः जीर्णानि वासांसि विहाय अपराणि नवानि गृण्हाति, तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवानि संयाति ॥ २२ ॥

अर्थ–जसा पुरुष जुनीं वस्त्रें टाकून दुसरीं नवीं घेतो, तसा आत्मा जुनीं शरीरें टाकून दुसरीं नवीं धारण करितो.

मनुष्य ज्याप्रमाणें जुनें झालेलें वस्त्र टाकून नवें धारण करितो, त्याप्रमाणें हा चैतन्यनाथ–आत्मा एक देह टाकून दुसऱ्याचा स्वीकार करतो. ४४

अन्वय–एनं (प्रकृतं आत्मानं) शस्त्राणि न छिंदंति, एनं पावकः न दहति, एनं आपः न क्लेदयन्ति, एनं च मारुतः न शोषयति. ॥ २३ ॥ अयं अच्छेद्यः, अयं अदाह्यः, अयं अक्लेद्यः (अयं) च अशोष्यः एव (अस्ति.) अयं नित्यः सर्वगतः स्थाणुः अचलः सनातनः (अस्ति.) ॥ २४ ॥

अर्थ–ह्याला [आत्म्याला] शस्त्रें तोडीत नाहींत; ह्याला अग्नि जाळीत नाहीं; ह्याला पाणी भिजवीत नाहीं, व ह्याला वारा सुकवीत नाहीं. ॥ २३ ॥ हा छिन्न होण्याजोगा नाहीं, हा जाळतां येण्यासारखा नाहीं, हा भिजवितां येण्यासारखा नाहीं, व हा सुकवितां येण्याजोगा नाहीं; तर हा नाश न पावणारा, सर्वव्यापी, स्थिर, अचल, आणि त्रिकाल राहणारा असा आहे. ॥ २४ ॥

हा आत्मा जन्ममरणरहित असून नित्य स्वतःसिद्ध आहे; व तो उपाधिरहित असून शुद्ध आहे; ह्मणून, ह्याचा शस्त्रादिकांनीं सुद्धां घात होत नाहीं. ४५ हा प्रलयकालच्या पाण्यांत बुडत नाहीं. हा अग्नीपासून जळण्याचा संभव नाहीं; तसेंच वायूचीही याला शुष्क करण्याची शक्ति नाहीं. ४६ ह्मणून, अर्जुना, हा नित्य, क्रियारहित व शाश्वत असून सर्व ठिकाणीं पूर्ण भरलेला आहे. ४७

अन्वय–अयं अव्यक्तः अयं अचिन्त्यः अयं अविकार्यः उच्यते; तस्मात् एनं एवं विदित्वा (त्वं) अनुशोचितुं न अर्हसि. २५

अर्थ–ह्याला [आत्म्याला] आकार नाहीं; चित्तानें ह्याचें चिंतन करतां येत नाहीं; व हा विकाररहित आहे; असें म्हणतात. ह्यास्तव आत्मा हा अशा प्रकारचा आहे असें समजल्यावर तुला शोक करणें योग्य नाहीं. ॥२५॥

हा तर्कशास्त्राच्या दृष्टीनें दिसणारा नव्हे; ध्यानाला तर याच्या भेटीची उत्कंठा लागलेली असते; ४८

ना । पुरुषोत्तमु ४९ हा गुणत्रयारहितु । अनादि अविकृतु । व्यक्तीसी अतीतु । सर्वरूप १५० अर्जुना ऐसा हा जाणावा । सकळात्मकु देखावा । मग सहजें शोकु आघवा । हरेल तुझा ५१

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् । तथाऽपि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि २६

अथवा ऐसा नेणसी । तूं अंतवंतचि मानिसी । तऱ्ही शोचूं न पवसी । पंडुकुमरा ५२ जो आदि स्थिति अंतु । हा निरंतर असे नित्यु । जैसा प्रवाहो अनुस्यूतु । गंगाजळाचा ५३ तें आदि नाहीं खंडलें । समुद्रीं तरी असे मिनलें । आणि जातचि मध्यें उरलें । दिसे जैसें ५४ इयें तीन्ही तयापरी । सरसींच सदा अवधारीं । भूतांसि कवणीं अवसरीं । ठाकती ना ५५ म्हणोनि हें आघवें । एथ तुज नलगे शोचावें । जे स्थितीची हे स्वभावें । अनादि ऐसी ५६ ना तरी हें अर्जुना । नयेचि तुझिया मना । जे देखोनि लोकु अधीना । जन्मक्षया ५७ तरी येथ कांहीं । तुज शोकासि कारण नाहीं । हे जन्ममृत्यु पाहीं । अपरिहर ५८

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

उपजे तें नाशे । नाशलें पुनरपि दिसे । हें घटिकायंत्र जैसें । परिभ्रमे गा ५९ ना तरी उदो अस्तु आपैसे । अखंडित होत जात जैसें । हें जन्ममरण तैसें । अनिवार जगीं १६० महाप्रळयअवसरें । हें त्रैलोक्यही संहरे । म्हणोनि हा न परिहरे । आदि अंतु ६१ तूं जरी हें ऐसें मानिसी । तरी खेदु कां करिसी । काय जाणतचि नेणसी । धनुर्धरा ६२ एथ आणिकही एक पार्था । तुज बहुतीं परी पहातां । दुःख करावया सर्वथा । विषो नाहीं ६३

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

जियें समस्तें इयें भूतें । जन्माआदि अमूर्तें । मग पातलीं व्यक्तीतें । जन्मलेया ६४ तियें क्षयासि जेथ जाती । तेथ निभ्रांत आनें नव्हती । देखें पूर्व स्थितीच येती । आपुलिये ६५ येर मध्यें जें प्रतिभासे । तें निद्रिता स्वप्न जैसें । तैसा आकारु हा मायावशें । सत्स्वरूपीं ६६ ना तरी पवनें स्पर्शिलें नीर । पढियासे तरंगाकार । का परापेक्षा अळंकार । व्यक्ती कनकीं ६७ तैसें सकळ हें मूर्त । जाणपां मायाकरित । जैसें आकाशीं बिंबत । अभ्रपटळ ६८ तैसें आदीचि जें नाहीं । तयालागीं तूं रुदसी कायी । तूं अवीट तें पाही । चैतन्य एक ६९ जयाचि आर्तीचि भोगित । विषयीं त्यजिले संत । जयालागीं विरक्त । वनवासिये १७०

अर्जुना, हा मनास नेहमीं दुर्लभ, साधनानें प्राप्त न होणारा, अनंत व जीवमात्रांत श्रेष्ठ आहे. ४९ हा गुणत्रयापासून वेगळा, अनादि विकाररहित, आकाराच्या पलीकडला व वस्तुमात्राच्या स्वरुपांत व्याप्त आहे. १५० अर्जुना, अशा प्रकारें हा सर्वव्यापी आहे हें तूं जाणलेंस, ह्मणजे सहज शोकरहित होशील. ५१

अन्वय–अथ च (यदि) एनं नित्यजातं नित्यं मृतं वा मन्यसे, तथापि, महाबाहो, त्वं एवं शोचितुं न अर्हसि. २६

अर्थ–आतां, आत्मा नित्य उत्पन्न होतो व नित्य नाश पावतो, असें जरी तुझें मत असलें; तरी, अर्जुना, तुला त्याच्याबद्दल असा शोक करणें योग्य नाहीं. २६

अथवा अर्जुना, असें न जाणतां हा नाशवंत आहे असें जरी तूं मानलेंस, तरी देखील तुला शोक करण्याचें कारण नाहीं. ५२ कारण, गंगेच्या पाण्याचा ओघ ज्याप्रमाणें अखंड आहे, त्याप्रमाणें उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हीं सारखीं चाललीं आहेत. ५३ तें गंगेचें पाणी उत्पन्न होत असतें, व मध्यें प्रवाहांत वहात असून शेवटीं समुद्रांत मिळतें, ५४ त्या आत्म्याला ह्या तिन्ही अवस्था नेहमीं सारख्याच आहेत. प्राणिमात्रास या तिन्ही अवस्था कोणत्याही वेळीं सोडीत नाहींत असें जाण. ५५ म्हणून तुला या सगळ्यांबद्दल शोक करण्याचें कारण नाहीं. या सर्वांचा स्वभावतःच अनादि सृष्टिक्रम चालत आलेला आहे. ५६ हें तुझ्या मनांत येत नसेल, तर प्राणिमात्र जन्ममरणाच्या आधिन आहे असें जर आहे, ५७ तर हें जन्ममरण न टळणारें आहे असें समजून तुला शोक करण्याचें कारण नाहीं. ५८

अन्वय–जातस्य हि मृत्युः ध्रुवः (अस्ति), मृतस्य च जन्म ध्रुवम् (अस्ति); तस्मात् अपरिहार्ये अर्थे त्वं शोचितुं न अर्हसि. २७

अर्थ–कारण, जो उत्पन्न झाला तो निश्चयेंकरून मरण पावतो, व जो मरतो तो निश्चयेंकरून पुनः जन्म पावतो; ह्मास्तव ही गोष्ट टाळतां येण्यासारखी नाहीं, म्हणून हिजबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाहीं. ॥२७॥

जन्मास आलें तें नाश पावणार, व नाश पावलेलें पुनः जन्मास येणार हें रहाटगाडगें सारखें चालू आहे. ५९ अथवा सूर्याचे उदयास्त ज्याप्रमाणें आपोआप निरंतर होत असतात, चुकत नाहींत, त्याप्रमाणें या जगांत जन्ममरण अनिवार आहे. १६० महाप्रलयकालीं या त्रैलोक्याचाही संहार होतो, म्हणूनच आदि व अंत हे अपरिहार्य आहेत, ६१ अशी जर तुझी समजूत असेल, तर अर्जुना, खेद कां करतोस? आणि समजून उमजून वेडांत कां शिरतोस? ६२ पार्था, आणखीही एका बाजूनें विचार केला तर ह्या ठिकाणीं तुला दुःख करण्याचें कारण नाहीं. ६३

अन्वय–भारत, भूतानि अव्यक्तादीनि व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनानि एव (संति) तत्र परिदेवना का ?॥२८॥

अर्थ–हे भारता, सर्व भूतें मुळीं अव्यक्त म्हणजे अस्पष्ट स्थितींत असतात; नंतर मध्यें व्यक्तभावाला येतात; व शेवटीं अव्यक्तांतच जातात. तेव्हां त्यांच्याबद्दल शोक कसला करावयाचा ! ॥ २८ ॥

हे सर्व प्राणी उत्पत्तीपूर्वीं निराकार असून, जन्मधारण केल्यावर आकाराला आले. ६४ ते जेथें लय पावतात, तेथेंही ते निःसंशय दुसऱ्या स्थितींत जात नाहींत, तर आपल्या पूर्वस्थितीला ह्मणजे अव्यक्ताला प्राप्त होतात. ६५ निजलेल्या मनुष्याला ज्याप्रमाणें स्वप्न दिसतें, त्याप्रमाणें, जन्म व मृत्यु या दोन अवस्थांमध्यें दिसणारे आकार मायेच्या योगानें ब्रह्मस्वरूपावर भासतात. ६६ किंवा उदकाला वाऱ्यानें स्पर्श केल्यावर त्याच्यावर जशा लाटा दिसतात, किंवा दुसऱ्याच्या इच्छेनें सुवर्णाच्या ठिकाणीं अलंकार होतो, ६७ त्याप्रमाणें, सर्व प्राणी मायेनें उत्पन्न झालेले आहेत असें समज. ज्याप्रमाणें आकाशांत ढग उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें जें मुळांतच नाहीं, त्याजबद्दल तूं कां रडतोस? तर अक्षय्य असें जें ब्रह्म त्याजकडे लक्ष दे. ६८।६९ साधूंना त्या ब्रह्माची आवड उत्पन्न झाल्यावर त्यांना विषय सोडून जातात, आणि त्या ब्रह्माकरितां ते वनवासी किंवा वैराग्यसंपन्न होतात; १७०

दिठी सूनि जयातें । ब्रह्मचर्यादि व्रतें । मुनीश्वर तपातें । आचरताती ७१

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ॥
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

एक अंतरीं निश्चळ । जें निहाळितां केवळ । विसरले सकळ । संसारजात ७२ एकां गुणानुवादु करितां । उपरति होऊनि चित्ता । निरवधि तल्लीनता । निरंतर ७३ एक ऐकतांचि निवाले । ते देहभावीं सांडिले । एक अनुभवें पातले । तद्रूपता ७४ जैसे सरिताओघ समस्त । समुद्रामाजि मिळत । परी मागौते न समात । परतले नाहीं ७५ तैसिया योगीश्वरांचिया मती । मिळणीं सवें एकवटती । परी जे विचारूनि पुनरावृत्ति । भजतीचिना ७६

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत । तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

जें सर्वत्र सर्वही देहीं । जया करितांही घातु नाहीं । तें विश्वात्मक तूं पाहीं । चैतन्य एक ७७ जयाचेनि स्वभावें । हें होत जात आघवें । तरी सांग काय शोचावें । एथ तुवां ७८ एऱ्हवीं तरी पार्था । तुज कां नेणों न मनें चित्ता । परी किडाळ हें शोचितां । बहुतीं परी ७९

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

तूं अझुनि कां न विचारिसी । काय हें चिंतितु आहासी । स्वधर्मु तो विसरलासी । तरावें जेणें १८० या कौरवां भलतें जाहलें । अथवा तुजचि कांहीं पातलें । कीं युगचि हें बुडालें । जऱ्ही एथ ८१ तरी स्वधर्मु एक आहे । तो सर्वथा त्याज्य नोहे । मग तरिजेल काय पाहें । कृपाळूपणें ८२ अर्जुना तुझें चित्त । जऱ्ही जाहलें द्रवीभूत । तऱ्ही हें अनुचित । संग्रामसमयीं ८३ अगा गोक्षीर जरी जाहलें । तरी पथ्यासि नाहीं म्हणितलें । ऐसेनिहि विष होय सुदलें । नवज्वरीं देतां ८४ तैसें आनी आन करितां । नाशु होईल हिता । म्हणऊनि तूं आतां । सावध होईं ८५ वायांचि व्याकुळ कायी । आपुला निजधर्मु पाहीं । जो आचरितां बाधु नाहीं । कवणें काळीं ८६ जैसें मार्गेंचि चालतां । अपावो न पवे सर्वथा । कां दीपाधारें वर्ततां । नाडळिजे ८७तयापरी । पार्था । स्वधर्मे राहाटतां । सकळ कामपूर्णता । सहजें होय ८८ म्हणोनि यालागीं पाहीं । तुम्हां क्षत्रियां आणीक कांहीं । संग्रामावांचूनि नाहीं । उचित जाणें ८९ निष्कपटा होआवें । उसिणा घाई झुंझावें । हें असो काय सांगावें । प्रत्यक्षावरी १९०

आणि त्यावर दृष्टि ठेवून मननशील पुरुष ब्रह्मचर्यादि व्रतें व तपें आचरतात. ७१

अन्वय-कश्चित् एनं आश्चर्यवत् पश्यति; तथा एव च अन्यः एनं आश्चर्यवत् वदति; अन्यः च एनं आश्चर्यवत् शृणोति; कश्चित् एनं श्रुत्वा अपि न वेद. ॥ २९ ॥

अर्थ-कोणी आत्मस्वरूपाला आश्चर्य म्हणून पाहतो, कोणी आश्चर्य म्हणून त्याचें वर्णन करितो, कोणी आश्चर्य म्हणून ऐकतो, आणि कोणी त्याचे गुणानुवाद ऐकूनही त्याला जाणत नाहीं ! ॥ २९ ॥

त्या शुद्ध ब्रह्माकडे एकाग्र अंतःकरणानें पाहतां पाहतां कित्येकजण अंतर्यामीं निश्चल होऊन सर्व संसार विसरतात, ७२ कित्येक त्याचे गुणानुवाद गातांना चित्तास उपरति उत्पन्न होऊन शेवटीं त्याच्या ठिकाणीं सर्वदा निमग्न होतात, ७३ कोणी त्याचें स्वरूप ऐकूनच शांत होऊन देहाभिमानापासून निवृत्त होतात, आणि कोणी अनुभवानें तद्रूप होतात. ७४ ज्याप्रमाणें नद्यांचे सर्व ओघ समुद्रास मिळतात- परंतु समुद्रांत जागा नाहीं म्हणून मागें परतले नाहींत, ७५ त्याप्रमाणें ह्या थोर योग्यांच्या बुद्धि ब्रह्मसाक्षात्काराबरोबर तद्रूप होऊन जातात;—परंतु अशा रीतीनें विचार करून तद्रूप झालेले पुरुष पुन्हां संसाराला येत नाहींत. ७६

अन्वय-भारत, सर्वस्य देहे (वर्तमानः) अयं देही नित्यं अवध्यः तस्मात् त्वं सर्वाणि भूतानि शोचितुं न अर्हसि ३०

अर्थ-अर्जुना, सर्व देहांत विद्यमान असणारा देही जो हा आत्मा, तो कधींही वध पावत नाहीं; म्हणून सर्व भूतांच्याबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाहीं. ॥ ३० ॥

अर्जुना, सर्वत्र, सर्वांतर्यामीं व्यापलेलें व ज्याचा घात करूं गेलें असतां होत नाहीं असें एक चैतन्यच असून तें जगद्रूप आहे हें लक्षांत ठेव; ७७ ज्या चैतन्याच्या ठिकाणीं सहजरीत्या जर सर्व गोष्टींची घडामोड होते, तर मग तूंच सांग कीं, अशाबद्दल शोक कां करावा ? ७८ पार्था, हें साहजिक तुझ्या तरी मनास कां येऊं नये, हें मला समजत नाहीं; परंतु एकंदरींत हा शोक करणें तुला निंद्य आहे. ७९

अन्वय-स्वधर्मं च अपि अवेक्ष्य विकंपितुं न अर्हसि. क्षत्रियस्य हि धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् श्रेयः न विद्यते ॥३१॥

अर्थ-आणखी, स्वधर्माच्या दृष्टीनेंही त्वां कंपित होणें योग्य नाहीं; कारण, धर्मयुद्ध प्राप्त झालें असतां त्याहून क्षत्रियांना दुसरें कांहींही कल्याणकारक नाहीं. ॥ ३१ ॥

अरे, अजून तरी तूं कां विचार करीत नाहींस? हें काय तूं घेऊन बसला आहेस? ज्या स्वधर्मानें मनुष्य तरतो, त्याला तूं अगदीं विसरलास ! १८० असें समज कीं, ह्या ठिकाणीं या कौरवांचें भलतेंच कांहीं झालें, किंवा तुझें कांहीं कमजास्त झालें, अथवा सगळें जग नाहींसें झालें, ८१ तरी स्वधर्म म्हणून जो आहे, तो कदापि त्याज्य नाहीं; त्याचा त्याग केल्यावर, तुझ्या मनांत जी दया उत्पन्न झाली आहे, तिच्यापासून तूं तरला जाशील काय ? ८२ अर्जुना, ह्या ठिकाणीं तुझे चित्तांत जरी दया उत्पन्न झाली आहे, तरी ती ह्या युद्धप्रसंगीं अयोग्य आहे. ८३ अरे, असें पहा कीं, गाईचें दूध उत्तम आहे, तरी तें पथ्याला सांगितलें नाहीं, असें असूनही जर तें नवज्वराच्या मनुष्यास दिलें, तर विषवत् होतें; ८४ त्याचप्रमाणें, भलत्यानें भलतेंच ह्मणजे ब्राह्मणानें क्षत्रियादिकांच्या कर्माचें किंवा क्षत्रियादिकांनीं ब्राह्मणादिकांच्या कर्माचें आचरण केलें, तर त्याच्या हिताचा नाश होतो; ह्मणून तूं आतां सावध हो, ८५ व्यर्थ शोकाकुल होऊं नको; आणि ज्याचें आचरण केलें असतां कोणतेही काळीं दोष घडत नाहीं, त्या आपल्या क्षत्रियधर्माकडे लक्ष दे. ८६ ज्याप्रमाणें योग्य मार्गानें चाललें ह्मणजे कधींही अपाय घडत नाहीं, किंवा दिव्याच्या उजेडानें चाललें असतां ठेंच लागत नाहीं, ८७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, जो स्वधर्मानें वागतो, त्याच्या सर्व कामना सहज पूर्ण होतात. ८८ ह्याकारितां, तुम्हां क्षत्रियांना संग्रामावांचून दुसरें कांहीं योग्य नाहीं. ८९ मनांत कपट न धरतां समोरासमोर उभे राहून एकमेकांवर प्रहार करून युद्ध करावें हें प्रत्यक्ष तुला माहीत आहेच; आणखी आम्हीं काय सांगावें ? १९०

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

अर्जुना झुंज देखे आतांचें । हें हो कां जें दैव तुमचें । कीं निधान सकळ धर्माचें । प्रगटलें असे ९१ हा संग्रामु काय म्हणिपे । कीं स्वर्गुचि येणें रूपें । मूर्त कां प्रतापें । उदो केला ९२ ना तरी गुणाचेनि पतिकरें । आर्तीचेनि पडिभरें । हे कीर्तीचि स्वयंवरें । आली तुज ९३ क्षत्रियें बहुत पुण्य कीजे । तैं झुंज ऐसें लाहिजे । जैसें मार्गें जातां आडळिजे । चिंतामणि ९४ ना तरी जांभया पसरे मुख । तेथ अवचटें पडे पीयूख । तैसा संग्रामु हा देख । पातला असे ९५

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३

आतां हा ऐसा अव्हेरिजे । मग नाथिलें शोचूं बैसिजे । तरी आपण आहाणा होईजे । आपणपेयां ९६ पूर्वजांचें जोडलें । आपणचि होय धाडिलें । जरी आजि शस्त्र सांडिलें । रणीं इये ९७ असती कीर्ति जाईल । जगाचि अभिशापु देईल । आणि गिंवसित पावतील । महादोष ९८ जैसी भातारेंहीन वनिता । उपहती पावे सर्वथा । तैशी दशा जीविता स्वधर्मेंवीण ९९ ना तरी रणीं शव सांडिजे । तें चौमेरीं गिधीं विदारिजे । तैसें स्वधर्महीना अभिभाविजे । महादोषीं २००

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययाम् । संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४

म्हणोनि स्वधर्मु हा सांडसील । तरी पापा वरपडा होसील । आणि अपेशतें न वचेल । कल्पांतवरी १ जाणतेनि तंवति जियावें । जंव अपकीर्ति आंगा न पवे । आणि सांग पां केवीं निगावें । एथोनियां २ तूं निर्मत्सर सदयता । येथूनि निघसील कीर माघौता । परी ते गती समस्तां । न मनेल ययां ३ हे चहूंकडूनि वेढितील । बाणवरी घेतील । तेथ पार्था न सुटिजेल । कृपाळुपणें ४ ऐसेनिहि प्राणसंकटें । जरी विपायें पां निघणें घटे । तरी तें जियालें वोखटें । मरणाहुनी ५

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५॥

तूं आणिकही एक न विचारिसी । एक संभ्रमें झुंजों आलासी । आणि सकणवपणें निघालासी । मागुता जरी ६ तरी तुझें तें अर्जुना । या वैरियां दुर्जनां । कां प्रत्यया येईल मना । सांगें मज ७

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः । निंदन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

हे म्हणती गेला रे गेला । अर्जुन आम्हां बिहाला । हा सांगें बोलु उरला । निका कायी ८ लोक सायासें करूनि बहुतें । का वेंचिती आपुलीं जीवितें ।

अन्वय–पार्थ, अपावृतं स्वर्गद्वारं (इव) यदृच्छया उपपन्नं ईदृशं युद्धं सुखिनः क्षत्रियाः लभंते. ॥ ३२ ॥

अर्थ–पार्था, सहजरीत्या प्राप्त झालेला हा युद्धप्रसंग म्हणजे स्वर्गाचें उघडलेलें द्वारच होय ! असलें युद्ध भाग्यशाली क्षत्रियांनाच प्राप्त होतें. ॥ ३२ ॥

अर्जुना, हें युद्ध ह्मणजे तुमचें पूर्वजन्मींचें भाग्यच समजा ! अथवा सर्व धर्मांचा ठेवाच प्रकट झाला असें ह्मणा ! ९१ अरे, याला काय युद्ध म्हणावें, कीं तुमच्या प्रतापानें मूर्तिमंत स्वर्गच उदयाला आला आहे कीं काय ? ९२ किंवा तुझ्या गुणांचा लौकिक ऐकून तुजवर अतिशय आसक्त झाल्यामुळें कीर्तिरूप स्त्रीच तुला वरण्यास आली आहे कीं काय असें वाटतें. ९३ अरे ! असल्या प्रकारचें युद्ध क्षत्रियाला सहज प्राप्त होणारें नव्हे, कारण–क्षत्रियानें पुष्कळ पुण्य करावें, तेव्हां त्याला हा असला युद्धप्रसंग प्राप्त होतो. परंतु, ज्याप्रमाणें एकाद्याला मार्गानें जातांना इच्छित फल देणारा चिंतामणि सांपडावा, ९४ किंवा जांभईनें तोंड पसरल्यावर अकस्मात् त्यांत अमृत पडावें, त्याप्रमाणें हा युद्धप्रसंग तुम्हांला प्राप्त झाला आहे! ९५

अन्वय–अथ त्वं इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि चेत् ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापं अवाप्स्यसि. ॥ ३३ ॥

अर्थ–असें असतां, जर तूं ह्या धर्मयुद्धाचा त्याग करशील, तर इहलोकींची कीर्ति व परलोकाला साधन जो स्वधर्म तो नाहींसा होऊन पापाची जोड करशील. ३३

आतां, असला हा संग्राम टाकून भलत्या गोष्टीचा शोक करीत बसलास, तर आपली आपणच हानि करून घेतल्यासारखें होईल. ९६ ह्या रणाचे ठिकाणीं जर तूं आज शस्त्र टाकून दिलेंस, तर पूर्वजांनीं जोडून ठेविलेली कीर्ति घालविलीस असें होईल; ९७ इतकेंच नव्हे, तर तुझ्या असलेल्या कीर्तिचाही नाश होईल, व सर्व जग तुझी निंदा करील; आणि मग तुझ्या ठिकाणीं वास्तव्य करण्याकरितां महादोष तुला शोधीत येतील. ९८ ज्याप्रमाणें पतिविरहित स्त्री सर्वथा तिरस्करणीय होते, त्याप्रमाणेंच स्वधर्मत्याग करणाराची अवस्था होते; ९९ अथवा रणांत प्रेत पडलें ह्मणजे ज्याप्रमाणें चोहोंकडून त्याला गिधाडें फाडतात, त्याप्रमाणें स्वधर्महीन मनुष्याला महादोष व्यापून नाश करितात. २००

अन्वय–अपि च भूतानि ते अव्ययां अकीर्तिं कथयिष्यंति, संभावितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते. ॥ ३४ ॥

अर्थ–आणखी, सर्व लोक निरंतर तुझी अपकीर्ति वर्णन करतील. संभावित पुरुषाला अपकीर्ति ही मरणापेक्षांही अधिक दुःखकर आहे. ॥ ३४ ॥

एवढ्याकरितां जर तूं प्रस्तुत प्राप्त झालेल्या क्षत्रियधर्माचा त्याग करशील, तर तुला पाप लागेल आणि कल्पांतापर्यंतही अपयशाचा डाग नाहींसा होणार नाहीं. १ जोंपर्यंत अपकीर्ति झाली नाहीं तोंपर्यंतच ज्ञात्यानें जगावें; असें असतां तूंच सांग कीं, आतां एथून कसें परत जावें ? २ सदय अंतःकरणानें व मत्सररहित असा तूं माघारा फिरशील खरा, परंतु ह्या सर्वांना कांहीं ती गोष्ट पटणार नाहीं. ३ हे कौरव तुला चोहोंकडून वेढतील, व तुजवर बाणांचा मारा करतील; पार्था, मग त्या प्रसंगीं ह्या तुझ्या कनवाळूपणानें कांहीं तुझी सुटका होणार नाहीं. ४ इतकेंही करून जर कदाचित् मोठ्या कष्टानें एथून तुझी सुटका झाली, तरी तें वांचणें मरणापेक्षांही वाईट आहे. ५

अन्वय–महारथाः त्वां भयात् रणात् उपरतं मंस्यन्ते येषां च त्वं बहुमतः भूत्वा लाघवं यास्यसि. ॥ ३५ ॥

अर्थ–[हे सर्व] महारथी तूं भयानें रणांतून पळून गेलास असें मानतील; आणि मग, तूं ह्या सर्वांना जो बहुमान्य आहेस, त्या तुला कमीपणा येईल ! ॥ ३५ ॥

आणखी एक गोष्टीचा तूं विचार केला नाहींस; तूं ह्या ठिकाणीं मोठ्या थाटानें युद्धास आला असून जर दयार्द्र होऊन माघारा जाण्यास निघालास, ६ तर, अर्जुना, तूंच सांग कीं, तुझें तें दयाळूपण हे तुझे दुर्जन वैरी कौरव ह्यांना खरें वाटेल का ? ७

अन्वय–तव सामर्थ्यं निन्दन्तः तव अहिताः बहून् अवाच्यवादान् वदिष्यंति; ततः दुःखतरं नु किम् ? ॥ ३६ ॥

अर्थ–तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करून तुझे शत्रु न बोलावीं अशीं पुष्कळ दुर्भाषणें तुझ्यासंबंधानें बोलतील, ह्यापेक्षां अधिक दुःखकारक तें काय आहे ? ॥ ३६ ॥

हे म्हणतील, “ गेला रे गेला ! अर्जुन आह्मांला भिऊन पळून गेला ” अरे, असा हा दोष तुझ्यावर राहिलेला चांगला कां ! ८ धनुर्धरा, पाहि-

परी वाढविती कीर्तीतें । धनुर्धरा ९ ते तुज अनायासें । अनकळित जोडिली असे । हें अद्वितीय जैसें । गगन आहे २१० तैसी कीर्ती निःसीम । तुझ्या ठायीं निरुपम । तुझे गुण उत्तम । तिहीं लोकीं ११ दिगंतीचे भूपति । भाट होऊनि वाखाणिती । जे ऐकिलिया दचकिती । कृतांतादिक १२ ऐसी महिमा घनवट । गंगा तैसी चोखट । जया देखीं जगीं सुभट । वांट जाहली १३ तें पौरुष तुझें अद्भुत । आइकोनियां हे समस्त । जाहले आथि विरक्त । जीवितेंसी १४ जैसा सिंहाचिया हांका । युगांतु होय मदमुखा । तैसा कौरवां अशेखां । धाकु तुझा १५ जैसे पर्वत वज्रातें । ना तरी सर्प गरुडातें । तैसे अर्जुना हे तूंतें । मानिती सदा १६ तें अगाधपण जाईल । मग हीणावो अंगा येईल । जरी मागुता निघसील । न झुंजतचि १७ आणि हे पळतां पळों नेदिती । धरूनि अवकळा करिती । न गणित कुटी बोलती । आइकतां तुज १८ मग ते वेळीं हियें फुटावें । आतां लाठेपणें कां न झुंजावें । हे जिंतलें तरी भोगावें । महीतळ १९

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् । तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

ना तरी रणीं एथ । झुंजतां वेंचलें जीवित । तरी स्वर्गसुख अनकळित । पावसील २२० म्हणोनि ये गोठी । विचारु न करीं किरीटी । आतां धनुष्य घेऊनि उठीं । झुंझ वेगीं २१ देखें स्वधर्मु हा आचरतां । दोषु नाशे असतां । तुज भ्रांति हे कवण चित्ता । पातकाची २२ सांगें प्लवेंचि काय बुडिजे । कां मार्गीं जातां आडळिजे । परी विपायें चालों नेणिजे । तरी तेंही घडे २३ अमृतें तरीचि मरिजे । जरी विखेंसीं सेविजे । तैसा स्वधर्मीं दोषु पाविजे । हेतुकपणें २४ ह्मणोनियां पार्था । हेतू सांडूनि सर्वथा । तुज क्षात्रवृत्ति झुंजतां । पाप नाहीं २५

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ । ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

सुखीं संतोषा न यावें । दुःखीं विषादा न भजावें । आणि लाभालाभ न धरावे । मनामाजीं २६ एथ विजयपण होईल । कीं सर्वथा देह जाईल । हें आधींचि कांहीं पुढील । चिंतावेना २७ आपणयां उचिता । स्वधर्में राहाटतां । जें पावे तें निवांता । साहोनि जावें २८ ऐसेया मनें होआवें । तरी दोषु न घडे स्वभावें । ह्मणोनि आतां झुंजावें । निभ्रांत तुवां २९

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु । बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ३९

जे तितके सायास करून, किंवा प्रसंगीं प्राणही खर्ची घालून लोक ज्या कीर्तीचें संपादन करितात, ९ ती गगनाप्रमाणें अनुपमेय व निष्प्रतिबंध कीर्ति संपादण्याचा प्रसंग अनायासानें तुला आला आहे. २१० तुझी कीर्ति अमर्याद असून तुझे गुणही उपमारहित आहेत, अशी तिन्हीं लोकांत ख्याति आहे. ११ देशांतरीचे राजेरजवाडे स्तुतिपाठक होऊन तुझी कीर्ति गातात, ती ऐकून यमादिक देखील तुला भितात ! १२ त्या कीर्तिचा महिमा गंगेच्या पाण्याप्रमाणें निर्मळ व गहन आहे, आणि तो ऐकून जगांतील मोठमोठ्या योद्ध्यांना कीर्ती संपादन करण्याचा मार्ग झाला आहे. १३ असा तुझ्या अद्भुत शौर्याचा महिमा ऐकून हे सर्व कौरव आपल्या प्राणांवर उदार झाले आहेत. १४ ज्याप्रमाणें सिंहाची गर्जना ऐकल्याबरोबर उन्मत्त हत्तीलाही प्रळयकाळच ओढावला असें वाटतें, त्याप्रमाणें ह्या सर्व कौरवांस तुझा धाक वाटतो. १५ ज्याप्रमाणें पर्वत वज्राला किंवा सर्प गरुडाला मानतात, त्याप्रमाणें हे कौरव तुला नेहमीं मानतात. १६ तेव्हां आतां युद्ध न करितां जर माघारा फिरशील, तर ही तुझी थोरवी नाहींशी होऊन तुला हीनत्व प्राप्त होईल. १७ बरें, पळून जाऊं म्हणशील, तर हे तुला जाऊं देणार नाहींत; तुला धरून आणून तुझी फजिती करतील, आणि तुझ्या तोंडावर तुझी अतिशय निंदा करतील. १८ ते मर्मभेदक शब्द ऐकून मग अंतःकरण विदीर्ण होण्यापेक्षां आतां शौर्यानें कां युद्ध करूं नये ? जर ह्यांना तूं जिंकलेंस तर पृथ्वीचें राज्य भोगशील. १९

अन्वय–हतः स्वर्गं प्राप्स्यसि वा जित्वा महीम् भोक्ष्यसे वा; तस्मात् कौंतेय, युद्धाय कृतनिश्चयः उत्तिष्ठ. ॥ ३७ ॥

अर्थ–युद्धांत मरण पावलास तर स्वर्गप्राप्ति होईल, अथवा युद्धांत जय पावलास तर पृथ्वीचें राज्य भोगशील; म्हणून, अर्जुना, युद्धाविषयीं निश्चय करून ऊठ. ॥३७॥

अथवा ह्या रणामध्यें युद्ध करतांना तूं मेलास, तर सहज स्वर्गसुख भोगशील; २२० म्हणून, अर्जुना, ह्याबद्दल आतां विचार करीत बसूं नको; तर ऊठ आणि हातांत धनुष्य घेऊन लवकर युद्धास आरंभ कर. २१ हें पहा–स्वधर्माचें आचरण केलें तर असलेले दोष नाश पावतात, असें असून त्याच्यापासून पातक लागेल हा भ्रम तुझ्या मनांत कोठून उत्पन्न झाला ? २२ तूंच सांग, कीं नावेंत बसणारा कधीं बुडेल का ? त्याचप्रमाणें चांगल्या रस्त्यानें जाणारा कधीं ठेंच लागून पडेल का ? परंतु ज्याला चालतां येत नाहीं, तो मात्र कदाचित् ठेंच लागून पडण्याचा संभव आहे. २३ दूध प्याल्यानें मरण येणार नाहीं; परंतु तें विषाबरोबर सेवन केल्यास तो सेवन करणारा मरेल; त्याचप्रमाणें फलाच्या आशेनें स्वधर्माचें आचरण केल्यास मात्र दोष लागतील. २४ ह्मणून, अर्जुना, निष्काम होऊन क्षत्रियधर्मानें युद्ध कर, म्हणजे पातकाचा लेशही तुला लागणार नाहीं. २५

अन्वय–सुखदुःखे, लाभालाभौ, जयाजयौ समे कृत्वा ततः युद्धाय युज्यस्व, एवं पापं न अवाप्स्यसि. ॥ ३८ ॥

अर्थ–सुख व दुःख, लाभ व हानि, जय व अपजय हीं सारखीं मानून मग युद्धास तयार हो; म्हणजे तुला पाप कधींही लागणार नाहीं. ॥ ३८ ॥

सुख प्राप्त झालें असतां संतोष मानूं नये, दुःख प्राप्त झालें असतां खेद मानूं नये, आणि मनांत लाभालाभ धरूं नये. २६ ह्या समरांगणीं आपल्यास जय मिळेल किंवा आपण मरूं, ह्या पुढील गोष्टींचा अगोदरच विचार करीत बसूं नये. २७ आपण स्वधर्मानें वागत असतांना जें बरें वाईट प्राप्त होईल, तें निमूटपणानें सहन करावें. २८ अशा रीतीनें मनाचा निश्चय केला, ह्मणजे सहजच दोष घडत नाहींत; म्हणून तूं निश्चयानें आतां युद्धास आरंभ कर. २९

अन्वय–पार्थ, एषा ते सांख्ये बुद्धिः अभिहिता, योगे तु इमां शृणु, यया बुद्ध्या युक्तः (त्वं) कर्मबंधं प्रहास्यसि. ३९

अर्थ–पार्था, आतांपर्यंत तुला सांख्यबुद्धि [परमार्थशास्त्रांतील ज्ञान] सांगितली. आतां, कर्मयोगाविषयींची जी बुद्धि–जिच्या योगानें कर्मबंध नाहींसा होतो–ती ऐक. ३९

हे सांख्यस्थिति मुकुलित । सांगितली तुज येथ । आतां बुद्धियोगु निश्चित । अवधारीं पां २३० जया बुद्धियुक्ता । जाहलिया पार्था । कर्मबंधु सर्वथा । बाधूं न पवे ३१ जैसें वज्रकवच लेइजे । मग शस्त्रांचा वर्षावो साहिजे परी जैतेंसी उरिजे । अचुंबित ३२

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

तैसें ऐहिक तरी न नशे । आणि मोक्षु तो उरला असे । जेथ पूर्वानुक्रमु दिसे । चोखाळत ३३ कर्माधारें राहाटिजे । परी कर्मफळ न निरीक्षिजे । जैसा मंत्रज्ञु न बंधिजे । भूतबाधा ३४ तियापरी जे सुबुद्धि । आपुलालिया निरवधि । हा असतांचि उपाधि । आकळूं न सके ३५ जेथ न संचरे पुण्यपाप । जें सूक्ष्म अति निष्कंप । गुणत्रयादि लेप । न लगती जेथ ३६ अर्जुना ते पुण्यवशें । जरी अल्पचि हृदयीं बुद्धि प्रकाशे । तरी अशेषही नाशे । संसारभय ३७

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन । बहुशाखाह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

जैसी दीपकळिका धाकुटी । परी बहु तेजातें प्रगटी । तैसी सद्बुद्धि हे थेकुटी । ह्मणों नये ३८ पार्था बहुतीं परी । हे अपेक्षिजे विचारशूरीं । जे दुर्लभ चराचरीं । सद्वासना ३९ आणिकासारिखा बहुवसु । जैसा न जोडे परिसु । कां अमृताचा लेशु । दैवगुणें २४० तैसी दुर्लभ जे सद्बुद्धि । जिये परमात्माचि अवधि । जैसा गंगेसी उदधि । निरंतर ४१ तैसें ईश्वरावांचुनि कांहीं । जिये आणीक लाणी नाहीं । ते एकचि बुद्धि पाहीं । अर्जुना जगीं ४२ येर ते दुर्मती । जे बहुधा असे विकरती । तेथ निरंतर रमती । अविवेकिये ४३ ह्मणोनि तयां पार्था । स्वर्ग संसार नरकावस्था । आत्मसुख सर्वथा । दृष्ट नाहीं ४४

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

वेदाधारें बोलती । केवळ कर्म प्रतिष्ठिती । परी कर्मफळीं आसक्ती । धरूनियां ४५ म्हणती संसारीं जन्मिजे । यज्ञादिक कर्म कीजे । मग स्वर्गसुख भोगिजे । मनोहर ४६ एथ हेंवांचूनि कांहीं । आणिक सर्वथा सुखचि नाहीं । ऐसें अर्जुना बोलती पाहीं । दुर्बुद्धि ते ४७ देखें कामनाअभिभूत । होऊनि कर्में आचरत । ते केवळ भोगीं चित्त । देऊनियां ४८ क्रियाविशेषें बहुतें । न लोपिती विधीतें ।

एथपर्यंत हा ज्ञानयोग तुला संक्षिप्तपणें सांगितला; आतां बुद्धियोग (कर्माशीं ज्ञानाचा संबंध-कर्मयोग) सांगतों ऐक. २३० अर्जुना, पुरुष बुद्धियोगाला प्राप्त झाला असतां त्याला कर्मबंधाची मुळींच बाधा होत नाहीं. ३१ ज्याप्रमाणें अंगांत वज्रकवच घातलें म्हणजे शस्त्रांची वृष्टि सहन करून विजय खात्रीनें मिळतो. ३२

अन्वय–इह अभिक्रमनाशः न अस्ति, प्रत्यवायः न विद्यते अस्य धर्मस्य स्वल्पं अपि (अनुष्ठानं) महतः भयात् त्रायते. ॥ ४० ॥

अर्थ–ह्या कर्मयोगांत आरंभिलेलें कर्म मध्येंच बंद पडलें असतां घडलेलें कर्म नाश पावत नाहीं, व त्याला अडचण किंवा संकट येत नाहीं; आणि या धर्माच्या थोडक्या देखील अनुष्ठानानें मोठ्या भयापासून रक्षण होतें. ४०

त्याप्रमाणें इहलोकचें सुख नाहींसें न होतां मोक्ष अंतरत नाहीं. ज्या कर्मयोगांत पूर्वीं झालेलें कर्म पुढें खंड पडला तरी नासत नाहीं. ३३ कर्माच्या आधारानें वागणूक ठेवावी, परंतु त्या कर्मापासून होणाऱ्या फलाची इच्छा धरूं नये; जसा पंचाक्षरी भूतापासून बाधा पावत नाहीं, ३४ त्याचप्रमाणें, [कर्मफलाच्या ठिकाणीं आसक्ति न ठेवतां निरभिमानबुद्धीनें कर्म करण्याची] सद्बुद्धी ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्याला जन्ममरणाचा उपाधि बाधा करीत नाहीं. ३५ ज्या बुद्धीला पापपुण्याची बाधा होत नाहीं; जी अतिशय सूक्ष्म असून निश्चल आहे; आणि सत्त्व, रज, व तम हे तिन्ही गुण जिच्यांत प्रवेश करीत नाहींत; ३६ अर्जुना, अशी जी सुबुद्धि, ती पुण्याईनें थोडीशी जरी एकाद्याला प्राप्त झाली तरी ती सर्व संसारभयाचा नाश करिते. ३७

अन्वय–कुरुनंदन, इह व्यवसायात्मिका बुद्धिः एका एव, अव्यवसायिनां हि बुद्धयः बहुशाखाः अनन्ताः च (सन्ति). ४१

अर्थ–अर्जुना, ह्या कर्मयोगामध्यें निश्चयात्मक बुद्धि एकच आहे, आणि अनिश्चित पुरुषांच्या बुद्धि अनेक भेदांनीं युक्त व अनंत असतात. ॥ ४१ ॥

ज्याप्रमाणें दिव्याची ज्योत लहान असूनही तिचा प्रकाश मोठा पडतो, त्याप्रमाणें, सद्बुद्धि अल्प जरी असली, तरी तिला लहान समजूं नये. ३८ अर्जुना, जे ज्ञानी आहेत ते बहुतकरून हिची इच्छा करतात. परंतु ती सद्बुद्धि जगतांत फार दुर्लभ आहे. ३९ ज्याप्रमाणें इतर दगडांसारखे परीस कांहीं पुष्कळ सांपडत नाहींत, अथवा लेशमात्र अमृत प्राप्त होण्यास देखील दैवयोगच लागतो, २४० त्याप्रमाणें, परमेश्वरप्राप्तींतच जिचें पर्यवसान होतें अशी ही सद्बुद्धि फार दुर्लभ आहे. ज्याप्रमाणें गंगेचें पर्यवसान निरंतर समुद्रच आहे. ४१ त्याप्रमाणें, अर्जुना, जिला ईश्वरप्राप्तीवांचून दुसरी कांहीं प्राप्ति नाहीं, अशी जगतामध्यें एकच बुद्धि आहे. ४२ इजशिवाय इतर बुद्धि त्या दुर्बुद्धि होत; त्यांचे ठिकाणीं विकार उत्पन्न होतात व तेथें अविचारी लोक नेहमीं रमतात. ४३ ह्मणून, अर्जुना, त्या लोकांना स्वर्ग, संसार आणि नरकावस्था प्राप्त होते; परंतु आत्मसुख कधीं माहीतच नाहीं.

अन्वय–पार्थ, वेदवादरताः अन्यत् न अस्ति इति वादिनः अविपश्चितः कामात्मानः स्वर्गपराः भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां जन्मकर्मफलप्रदां यां पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति तया अपहृतचेतसां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां समाधौ व्यवसायात्मिका बुद्धिः न विधीयते ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अर्थ–अर्जुना, वेदाच्या नुसत्या अर्थवादांतच रत झालेले व कर्मावांचून दुसरें कांहीं नाहीं असें म्हणणारे अविचारी लोक, व त्याप्रमाणेंच विषयभोगांविषयीं तत्पर व स्वर्गप्राप्तीचा हेतु धरणारे लोक, भोग व ऐश्वर्य हीं मिळण्यासाठीं अनेक प्रकारच्या विशिष्ट क्रिया सांगणारी, व जन्म आणि कर्म हीं फळें देणारी जी पुष्पित [बाह्यतः मोहक दिसणारी] वाणी बोलतात, त्या वाणीला ज्यांचें चित्त वश झालें आहे त्या, भोग व ऐश्वर्य यांच्याविषयीं तत्पर असलेल्या लोकांच्या मनांत निश्चयात्मक म्हणजे आत्मतत्त्वविषयक किंवा कर्मयोगविषयक बुद्धि वसत नाहीं. ४२।४३।४४॥

ते वेदाचे आधारानें बोलून कर्ममार्गाचें श्रेष्ठत्व स्थापन करतात, परंतु त्या कर्माचे फलावर लोभ ठेवतात. ४५ त्यांचें असें ह्मणणें असतें कीं, मृत्युलोकीं जन्म घेऊन यज्ञादिक कर्में आचरावीं, व आल्हाददायक असें स्वर्गसुख भोगावें. ४६ अर्जुना, ते दुर्बुद्धि नेहमीं असें म्हणतात कीं, एथें ह्या स्वर्गसुखांवांचून निरंतर सुख देणारें असें दुसरें सुखच नाहीं. ४७ हें पहा–ते केवळ भोगाच्या इच्छेनें आसक्त झाल्यामुळें कर्मफलावर दृष्टि देऊनच सकाम कर्में करतात, ४८ व अनेक प्रकारचीं अनुष्ठानें

निपुण होऊनि धर्मातें। अनुष्ठिती ४९ परी एकचि कुडें करिती। जे स्वर्गकामु मनीं धरिती। यज्ञपुरुषा चुकती। भोक्ता जो २५० जैसा कर्पूराचा राशि कीजे। मग अग्नि लाऊनि दीजे। कां मिष्टान्नीं संचरविजे। काळकूट ५१ दैवें अमृतकुंभ जोडला। तो पायें हाणोनि उलंडिला। तैसा नासिती धर्मु निपजला। हेतुकपणें ५२ सायासें पुण्य अर्चिजे। मग संसारु कां अपेक्षिजे। परी नेणती ते काय कीजे। अप्राप्त देखें ५३ जैसी रांधवणी रससोय निकी। करूनियां मोलें विकी। तैसा भोगासाठीं अविवेकी। धाडिती धर्मु ५४ ह्मणोनि हे पार्था। दुर्बुद्धि देख सर्वथा। तयां वेदवादरतां। मनीं वसे ५५

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन। निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्॥४५॥

तिहीं गुणीं आवृत्त। हे वेद जाण निभ्रांत। ह्मणोनि उपनिषदादि समस्त। सात्त्विक ते ५६ येर रजतमात्मक। जेथ निरूपिजे कर्मादिक। जे केवळ स्वर्गसूचक धनुर्धरा ५७ ह्मणोनि तूं जाण। हे सुखदुःखांसीच कारण। एथ झणें अंतःकरण रिगों देसी ५८ तूं गुणत्रयातें अव्हेरीं। मी माझें हें न करीं। एक आत्मसुख अंतरीं। विसंब झणीं ५९

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके। तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः॥४६॥

जरी वेदें बहुत बोलिलें। विविध भेद सूचिले। तऱ्ही आपण हित आपुलें। तेंचि घेपें २६० जैसा प्रगटलिया गभस्ती। अशेषही मार्ग दिसती। तरी तेतुलेहि काय चालिजती। सांगें मज ६१ कां उदकमय सकळ। जऱ्ही जाहलें असे महीतळ। तरी आपण घेपें केवळ। आर्तीचजोगें ६२ तैसे ज्ञानी जे होती। ते वेदार्थातें विवरिती। मग अपेक्षित तें स्वीकारिती। शाश्वत जें ६३

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि॥४७॥

ह्मणोनि आइकें पार्था। याचिपरी पहातां। तुज उचित होय आतां। स्वकर्म हें ६४ आम्हीं समस्तही विचारिलें। तंव ऐसेंचि हें मना आलें। जे न सांडिजे तुवां आपुलें। विहित कर्म ६५ परी कर्मफळीं आस न करावी। आणि कुकर्मी संगति न व्हावी। हे सत्क्रियाचि आचरावी। हेतूविण ६६

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय। सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते४८

विधियुक्त करून तीं शेवटास नेण्याकारितां फार दक्षतेनें धर्माचरण करतात, ४९ परंतु, अर्जुना, ते एक गोष्ट फार वाईट करतात. ती ही कीं, ते मनामध्यें स्वर्गेच्छा धारण करतात; आणि यज्ञभोक्ता जो ईश्वर त्याला विसरतात. २५० ज्याप्रमाणें कापुराच्या शुभ्र राशीस अग्नि लावून तो व्यर्थ जाळून टाकावा. अथवा मिष्टान्नांत काळकूट विष मिसळावें, ५१ किंवा दैवयोगानें मिळालेल्या अमृताचा कुंभ पायानें पालथा करावा, त्याप्रमाणें, फलप्राप्तीचे हेतूनें प्राप्त झालेला धर्म हे लोक वायां दवडतात. ५२ असें पहा कीं, मोठ्या श्रमानें पुण्य संपादन करून मग संसाराची इच्छा कां करावी ? परंतु काय करावें, हें त्या अज्ञानी लोकांना समजत नाहीं. ५३ ज्याप्रमाणें उत्तम स्वयंपाकीण नानातऱ्हेचा चांगला स्वयंपाक तयार करून तें अन्न द्रव्याच्या आशेनें विकते, त्याप्रमाणें अविचारी लोक हे सुखोपभोगासाठीं धर्म गमावितात. ५४ ह्मणून, पार्था, वेदांतील अर्थवादांत मग्न झालेल्या लोकांच्या मनांत नेहमीं दुर्बुद्धिच वास कारिते हें लक्षांत असूं दे.५५

अन्वय–अर्जुन, वेदाः त्रैगुण्यविषयाः(सन्ति).(त्वं) निस्त्रैगुण्यः निर्द्वंद्वः नित्यसत्त्वस्थः निर्योगक्षेमः आत्मवान् च भव.४५

अर्थ–अर्जुना, वेदांत सत्त्व, रज व तम ह्या तीन गुणांचेंच प्रतिपादन केलें आहे, म्हणून तूं गुणातीत हो; मी व माझें हें द्वंद्व टाकून दे; नित्य शुद्ध सत्त्वगुणानें स्थिर हो; योगक्षेम म्हणजे चरितार्थ कसा चालेल, ह्याची काळजी सोड; आणि आत्मस्वरूपीं चित्त ठेव. ॥४५॥

तूं निश्चयानें असें समज कीं, वेद हे तीन गुणांनीं (सत्त्व रज, तम ह्यांनीं) भरलेले आहेत; ह्मणून सर्व उपनिषदें ह्यांची सत्त्वगुणामध्यें गणना केली जाते. ५६ धनुर्धरा, बाकी ज्यामध्यें कर्म, उपासना इत्यादिकांचें निरूपण केलेलें आहे, ते सर्व रज व तम ह्या गुणांनीं युक्त असून केवळ स्वर्गसूचकच आहेत. ५७ म्हणून, तूं असें पक्कें समज कीं, हे सुखदुःखांनाच कारण आहेत; व ह्याकरितां, तूं आपलें मन कदाचित् तेथें शिरूं देशील हो! तर तसें करूं नको. ५८ तूं ह्या गुणत्रयाची त्रिपुटी टाकून दे, व अहंममता सोडून अंतःकरणांत आत्मसुखाचा विसर पडूं देऊं नको हो ! ५९

अन्वय–यावान् अर्थः उदपाने (तावान्) सर्वतः संप्लुतोदके (भवति); (यावान् च अर्थः) सर्वेषु वेदेषु तावान् विजानतः ब्राह्मणस्य (भवति). ॥ ४६ ॥

अर्थ–अल्प जलाशयांत जीं स्नानपानादिक कामें पृथक् पृथक् होतात, तीं सर्व मोठ्या जलाशयांत एकदम होतात. तसें, सर्व वेदांतील जें पृथक् पृथक् फल तें ब्रह्मज्ञान्याला एकदम प्राप्त होतें. ॥ ४६ ॥

जरी वेदांत पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या असून पुष्कळ प्रकार सुचविले आहेत, तरी ज्यांत आपलें हित आहे तोच मार्ग स्वीकारला पाहिजे. २६० ज्याप्रमाणें सूर्योदय झाल्यावर अनेक रस्ते दृष्टीस पडतात, परंतु तितके रस्ते मनुष्य आक्रमूं शकतो काय सांग बरें ? ६१ अथवा, सर्व पृथ्वी उदकमय झाली तरी जसें आपल्या इच्छेपुरतेंच पाणी घेतलें पाहिजे, ६२ त्याप्रमाणें ज्ञानी जे आहेत, ते वेदार्थाचा विचार करून अपेक्षित अशा शाश्वत ब्रह्माचा तेवढा स्वीकार करतात. ६३

अन्वय–(पार्थ,) ते अधिकारः कर्मणि एव; कदाचन फलेषु मा; (त्वं) कर्मफलहेतुः मा भूः अकर्मणि च ते सङ्गः मा अस्तु. ॥ ४७ ॥

अर्थ–अर्जुना, तूं कर्माचाच अधिकारी आहेस, तूं फलाचा अधिकारी कधींही होऊं नकोस, व कर्माच्या फलाची इच्छा देखील धारण करूं नकोस, आणि कर्म न करण्याविषयींही आग्रह धरूं नकोस. ॥ ४७ ॥

म्हणून, पार्था, ऐक. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहतां तुला स्वकर्मच उचित आहे. ६४ आम्हीं सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहिला, तों आमचे मनास असें आलें कीं, आपलें कर्तव्यकर्म सोडूं नये. ६५ पण कर्मफलाची इच्छा न ठेवतां, आणि निषिद्ध कर्माचा अंगीकार न करतां सत्कर्माचेंच निष्काम आचरण करावें. ६६

अन्वय–धनंजय (त्वं) संगं त्यक्त्वा सिद्ध्यसिद्ध्योः समः भूत्वा योगस्थः (सन्) कर्माणि कुरु, समत्वं योगः उच्यते. ४८

अर्थ–हे धनंजया, कर्मविषयीं आसक्ति न ठेवितां कर्माच्या कर्तेपणाचा अभिमान व फलाची इच्छा टाकून कर्म कर. आरंभिलेलें कर्म शेवटास गेलें अगर न गेलें तरी हर्ष व शोक मानूं नको. योगाचा आश्रय करून कर्म कर. सुखदुःखांचे ठिकाणीं समता असणें ह्यालाच योग ह्मणतात. ४८

तूं योगयुक्त होउनी। फळाचा संगु टाकुनी। मग अर्जुना चित्त देउनी। करीं कर्में ६७ परी आदरिलें कर्म दैवें। जरी समाप्तीतें पावे। तरी विशेषें तेथ तोषावें। हेंही नको ६८ कीं निमित्तें कोणे एकें। तें सिद्धी न वचत ठाके। तरी तेथिंचेनि अपरितोखें। क्षोभावें ना ६९ आचरतां सिद्धी गेलें। तरी काजाचि कीर आलें। परी ठेलियाही सगुण जहालें। ऐसेंचि मानीं २७० देखें जेतुलालें कर्म निपजे। तेतुलें आदिपुरुषीं अर्पिजे। तरी परिपूर्ण सहजें। जहालें जाणें ७१ देखें संतासंतकर्मीं। हें जें सरिसेपण मनोधर्मीं। तेचि योगस्थिति उत्तमीं। प्रशंसिजे७२

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय। बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते। तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

अर्जुना समत्व चित्ताचें। तेंचि सार जाण योगाचें। जेथ मन आणि बुद्धीचें। ऐक्य आथी ७३ तो बुद्धियोग विवरितां। बहुतें पाडें पार्था। दिसे हा अरुता। कर्मभोगु ७४ परी तेंचि कर्म आचरिजे। तरीच हा योगु पाविजे। जें कर्मशेष सहजें। योगस्थिति ७५ ह्मणोनि बुद्धियोगु सधरु। तेथ अर्जुना होईं स्थिरु। मनें करीं अव्हेरु। फळहेतूचा ७६ जे बुद्धियोगा योजिले। तेचि पारंगत जाहले। इहीं उभयबंधीं सांडिले। पापपुण्यीं ७७

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः। जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ॥५१॥

ते कर्मीं तरी वर्तती। परी कर्मफळा नातळती। आणि यातायाति न लोपती। अर्जुना तयां ७८ मग निरामयभरित। पावती पद अच्युत। ते बुद्धियोगयुक्त। धनुर्धरा ७९

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति। तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

तूं ऐसा तैं होसी। जैं मोहातें यया सांडिसी। आणि वैराग्य मानसीं। संचरेल २८० मग निष्कळंक गहन। उपजेल आत्मज्ञान। तेणें निचाड होईल मन। अपैसें तुझें ८१ तेथ आणिक कांहीं जाणावें। कां मागिलातें स्मरावें। हें अर्जुना आघवें। पारुषेल ८२

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला। समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

इंद्रियांचिया संगति। जियें पसरु होतसे मति। ते स्थिर होईल मागुति। आत्मस्वरूपीं ८३ समाधिसुखीं केवळ। जैं बुद्धि होईल निश्चळ। तैं पावसी तूं सकळ। योगस्थिति ८४

अर्जुना, त्वां योगयुक्त होऊन फलाची इच्छा टाकून द्यावी, व मन लावून कर्में करावीं. ६७ परंतु आरंभिलेलें कर्म दैवयोगानें पूर्ण झालें तरी त्याचा संतोष मानूं नये; ६८ किंवा कोणत्याही कारणानें तें कर्म सिद्धीस न जातां तसेंच राहिलें, तरी त्याबद्दल मनांत असंतोष मानून त्रासूं नये. ६९ कर्म करतांना जर शेवटास गेलें, तर तें खरोखर उपयोगालाच आलें; परंतु कदाचित् विघ्न येऊन अपुरतें राहिलें, तरीही बरेंच झालें असें समज. २७० कारण, असें पहा–जेवढें कर्म घडेल तेवढें ईश्वराला अर्पण करावें. म्हणजे सहजरीत्या पूर्ण झालें असें समज. ७१ आणखी असें पहा कीं, चांगल्या व वाईट कर्माचे ठिकाणीं मनोधर्म सारखा राहणें हीच योगस्थिति असें उत्तम लोक म्हणतात. ७२

अन्वय–धनंजय, (फलाभिसंधिनाकृतं) कर्म बुद्धियोगात् दूरेण अवरं हि, (यतः एवं, ततः) बुद्धौ शरणं अन्विच्छ. फलहेतवः कृपणाः (संति.) ॥ ४९ ॥ बुद्धियुक्तः इह उभे सुकृतदुष्कृते जहाति. तस्मात् योगाय युज्यस्व; योगः कर्मसु कौशलम् (अस्ति.) ॥ ५० ॥

अर्थ–अर्जुना, बुद्धियोगापेक्षां म्हणजे ईश्वराला अर्पण करण्याच्या हेतूनें केलेल्या कर्मापेक्षां फलाच्या हेतूनें केलेलें कर्म फार कमी योग्यतेचें आहे; म्हणून बुद्धियोगालाच शरण जा. कर्माच्या फलाची इच्छा करणारे अति दीन होत. ॥४९॥ बुद्धियोगानें युक्त असा पुरुष, कर्माचें फल जें पापपुण्य त्यापासून ह्या लोकींच मुक्त होतो; म्हणून समत्वबुद्धियोग साध्य करून घे. कर्माचें कौशल्य ईश्वराला कर्म अर्पण करण्यांतच आहे. ॥ ५० ॥

अर्जुना, ज्या ठिकाणीं मन (क्रिया) आणि बुद्धि (ज्ञान) ह्यांचें ऐक्य आहे, त्याच ठिकाणीं चित्ताची समता राहते, आणि तेंच योगाचें सार आहे. ७३ पार्था, विचारांतीं बुद्धियोगाची व कर्मयोगाची तुलना केली असतां हा (अहंकारयुक्त व फलेच्छारहित) कर्मयोग फार कमी योग्यतेचा आहे. ७४ परंतु त्या कर्माचेंच आचरण केलें, ह्मणजे हा बुद्धियोग साध्य होतो; आणि अशा रीतीनें कर्मसिद्धि झाली ह्मणजे त्याला योगस्थिति म्हणतात. ७५ म्हणून, अर्जुना, बुद्धियोग हाच पायाशुद्ध आहे, आणि त्याचेच ठिकाणीं तूं आपलें मन लाव; परंतु मनांत फलप्राप्तीची आशा करूं नको. ७६ ज्यांची बुद्धियोगाकडे प्रवृत्ति झाली, तेच पार पडतात; आणि पाप व पुण्य या दोहोंच्या बंधनांतून सुटतात. ७७

अन्वय–बुद्धियुक्ताः हि मनीषिणः (भूत्वा) कर्मजं फलं त्यक्त्वा जन्मबंधविनिर्मुक्ताः (सन्तः) अनामयं पदं गच्छंति. ५१

अर्थ–ह्मणून समत्वबुद्धियुक्त असे पुरुष ज्ञानी होऊन कर्मफलाची आशा सोडून, व जन्मबंधापासून मुक्त होऊन सर्व उपद्रवांनीं रहित अशा [परब्रह्म] पदाप्रत पावतात. ॥ ५१ ॥

अर्जुना, त्यांनीं जरी कर्में केलीं, तरी ते कर्मांच्या फळांची इच्छा धरीत नाहींत, म्हणून ते जन्ममरणाच्या यातायातीनें लिप्त होत नाहींत म्हणजे जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडत नाहींत. ७८ धनुर्धरा, मग बुद्धियोगयुक्त होऊन ब्रह्मानंदानें भरलेलें अविनाशी असें पद ते पावतात. ७९

अन्वय–यदा ते बुद्धिः मोहकलिलं व्यतितरिष्यति, तदा त्वं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च निर्वेदं गंतासि. ॥ ५२ ॥

अर्थ–जेव्हां तुझी बुद्धि मोहरूपी अज्ञान तरून जाईल, तेव्हां तूं ऐकावयाचें व ऐकलेलें ह्यांबद्दल विरक्त होशील. ॥ ५२ ॥

जेव्हां तूं ह्या मोहाचा त्याग करशील, तुझ्या मनांत वैराग्य प्रवेश करील, २८० त्या योगानें निर्दोष आणि गहन असें आत्मज्ञान उत्पन्न होऊन तुझें अंतःकरण सर्व प्रकारें निरिच्छ होईल त्या वेळीं तूं अच्युतपदाला पावशील. ८१ त्या पदप्राप्तीनंतर पुढल्याबद्दल कांहीं विचार करणें किंवा मागील गोष्टी आठवणें हे सर्व प्रकार जागचे जागीं राहतील. ८२

अन्वय–यदा ते श्रुतिविप्रतिपन्ना बुद्धिः निश्चला (भूत्वा) समाधौ अचला स्थास्यति, तदा योगं अवाप्स्यसि. ॥५३॥

अर्थ–वेदांतील नानाप्रकारचीं वाक्यें श्रवण करून घोंटाळ्यांत पडलेली तुझी बुद्धि जेव्हां घोंटाळ्यांतून सुटून समाधीमध्यें म्हणजे आत्म्याच्या ठिकाणीं स्थिर होईल, तेव्हां तूं योगाप्रत प्राप्त होशील. ॥ ५३ ॥

इंद्रियांच्या संगतीनें जी बुद्धि चंचल होते ती आत्मस्वरूपाची प्राप्ति झाल्यावर मग सहज स्थिर होते. ८३ समाधिसुखाचे ठिकाणीं जेव्हां तुझी बुद्धि स्थिर होईल, तेव्हांच तुला सर्व योगस्थिति साधेल. ८४

अर्जुन उवाचः—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ५४

तेथ अर्जुन म्हणे देवा । हाचि अभिप्रावो आघवा । मी पुसेन आतां सांगावा । कृपानिधी ८५ मग अच्युत म्हणे सुखें । जें किरीटी तुज निकें । तें पूस पां उन्मेखें । मनाचेनि ८६ या बोला पार्थें । म्हणितलें सांग पां श्रीकृष्णातें । काय म्हणिपे स्थितप्रज्ञातें । वोळखों केवीं ८७ आणि स्थिरबुद्धि जो म्हणिजे । तो कैसिया चिन्हीं जाणिजे । जो समाधिसुख भुंजे । अखंडित ८८ तो कवणें स्थिती असे । कैसेनि रूपीं विलसे । देवा सांगावें हें ऐसें । लक्ष्मीपती ८९ तंव परब्रह्म अवतरणु । जो षड्गुणाधिकरणु । तो काय तेथ नारायणु । बोलतु असे ९०

श्रीभगवानुवाचः—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५

म्हणे अर्जुना पारियेसीं । जो हा अभिलाषु प्रौढ मानसीं । तो अंतराय स्वसुखेंसी । करीत असे ९१ जो सर्वदा नित्यतृप्तु । अंतःकरणभरितु । परी विषयामाजि पतितु । जेणें संगें कीजे ९२ तो कामु सर्वथा जाये । जयाचें आत्मतोषीं मन राहे । तोचि स्थितप्रज्ञु होये । पुरुष जाणें ९३

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥

नाना दुःखीं प्राप्ती । जयासी उद्वेगु नाहीं चि[illegible] । आणि सुखाचिया आर्ती । अडपेजेना ९४ अर्जुना तयाच्या ठायीं । कामक्रो[illegible]नाहीं । आणि भयातें नेणे कहीं । परिपूर्णु तो ९५ ऐसा जो निरवधि । तो जाण पां स्थिरबुद्धि । जो निरसूनि उपाधि । भेदरहितु ९६

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

जो सर्वत्र सदा सरिसा । परिपूर्ण चंद्रु कां जैसा । अधमोत्तम प्रकाशा- । माजीं न म्हणे ९७ ऐसी अनवच्छिन्न समता । भूतमात्रीं सदयता । आणि पालटु नाहीं चित्ता । कवणे वेळे ९८ गोमटें कांहीं पावे । तरी संतोषें तेणें नाभिभवे । जो ओखटेनि नागवे । विषादासी ९९ ऐसा हरिखशोकरहितु । जो आत्मबोधभरितु । तो जाण पां प्रज्ञायुक्तु । धनुर्धरा ३००

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः । इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

कां कूर्माचियापरी । उवाइला अवेव पसरी । ना तरी इच्छावशें आवरी । आपुले आपण १ तैसीं इंद्रियें आपैतीं होती । जयाचें म्हणितलें करिती । तयाची प्रज्ञा जाण स्थिति । पातली असे २

अन्वय-केशव, समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा ? स्थितधीः किं प्रभाषेत ? किं आसीत ? किं व्रजेत ? ॥५४॥

अर्थ-अर्जुन म्हणालाः—हे केशवा, ज्याची बुद्धि स्थिर होऊन योगस्थ झाली आहे, त्या स्थितप्रज्ञ पुरुषाचें लक्षण काय ? तो बोलतो काय ? बसतो कसा ? आणि जातो कोठें ? ॥ ५४ ॥

त्या वेळीं अर्जुन म्हणालाः—श्रीकृष्णा, कृपानिधे, ह्याजबद्दलचा खुलासा मी जो विचारीन, तो कृपा करून मला सांगा ८५मग श्रीकृष्ण म्हणतात—" अर्जुना, जें तुला संतोषित मनानें योग्य वाटेल तें खुशाल विचार. " ८६ असें म्हटल्यावर अर्जुन श्रीकृष्णांस म्हणाला, " स्थितप्रज्ञ (ज्याची बुद्धि स्थिर आहे तो) कोणाला म्हणावें, व तो ओळखावा कसा, हें उघड करून सांगा. ८७ ज्याला स्थिरबुद्धि म्हणतात, व जो निरंतर समाधिसुख भोगतो, तो कोणत्या चिन्हांनीं ओळखावा ? ८८ देवा, लक्ष्मीपते, तो कोणत्या स्थितींत असतो, व कोणत्या रूपानें वर्तन करतो, हें कृपा करून मला सांगा." ८९ तेव्हां षड्गुणैश्वर्यसंपन्न, सर्व गुणांचें अधिष्ठान व परब्रह्मावतार असे भगवान श्रीकृष्ण बोलूं लागले.

अन्वय-पार्थ, यदा (नरः) मनोगतान् सर्वान् कामान् प्रजहाति आत्मनि एव आत्मना तुष्टः (भवति), तदा स्थितप्रज्ञः उच्यते. ॥ ५५ ॥

अर्थ-श्रीकृष्ण ह्मणाले:—हे अर्जुना, जेव्हां मनुष्य मनांत असलेल्या सर्व वासना अगदीं निःशेष टाकून आत्मसमाधानानें आपल्या ठिकाणींच संतुष्ट होईल, तेव्हां त्याला स्थितप्रज्ञ असें म्हणावें. ॥ ५५ ॥

श्रीभगवान म्हणतात:—अर्जुना, ऐक. मनांतील जी बलवत्तर इच्छा, ती आत्मसुखाला विघ्न आणते. ९१ जो सर्वदा तृप्त असून ज्याचें अंतःकरण आत्मज्ञानानें भरलेलें आहे, आणि ज्याच्या संगतीनें विषयांमध्यें पतन घडतें, ९२ त्या कामाची ज्याच्या मनांतून पूर्ण निवृत्ति होऊन ज्याचें मन आत्मसंतोषांत म्हणजे स्वानंदांत रममाण असतें, तोच पुरुष स्थिरबुद्धि असें जाणावें. ९३

अन्वय-दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः मुनिः स्थितधीः उच्यते. ॥ ५६ ॥

अर्थ-ज्याचें मन दुःखप्राप्तीनें खेद पावत नाहीं, व सुखाविषयीं ज्याला इच्छा नाहीं; आणि काम, क्रोध व भय हे विकार ज्याच्या अंतःकरणांतून गेलेले आहेत, असा जो मुनि त्याला स्थितप्रज्ञ असें ह्मणतात. ॥५६॥

नानाप्रकारचीं दुःखें प्राप्त झालीं असतां ज्याच्या मनांत त्रास उत्पन्न होत नाहीं, आणि जो सुखाच्या इच्छेमध्यें अडकून रहात नाहीं; ९४ अर्जुना, त्या सत्पुरुषाचें अंतःकरणांतून कामक्रोध सहज नाहींतसे झालेले असतात, व त्या पूर्णावस्थेस पोहोंचलेल्या पुरुषास भयाचें नांव देखील माहीत नसतें; ९५ अशा प्रकारें संसार सोडून देऊन जो केवळ भेदरहित झालेला असतो तोच पुरुष स्थिरबुद्धि असें समजावें. ९६

अन्वय-यः सर्वत्र अनभिस्नेहः तत् तत् शुभाशुभं प्राप्य न अभिनन्दति न द्वेष्टि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ॥५७॥

अर्थ-सर्व विषयांविषयीं ज्याचें ममत्व नष्ट झालें आहे, व ज्याला चांगले अगर वाईट विषय प्राप्त झाले तरी त्यांपासून सुख किंवा दुःख होत नाहीं, त्याचीच बुद्धि स्थिर झाली असें समजावें. ॥ ५७ ॥

पौर्णिमेचा चंद्र जसा चांगल्या किंवा वाईट लोकांस सारखा प्रकाश देतो, तसा जो सर्वांशीं सदैव सारखें वर्तन ठेवितो; ९७ त्याप्रमाणेंच अखंड समता आणि प्राणिमात्राविषयीं सदयता असून ज्याच्या चित्ताची स्थिति कधींही पालटत नाहीं; ९८ कांहीं चांगलें प्राप्त झालें तरी त्याच्या संतोषानें ज्याला गर्व होत नाहीं, व वाईट गोष्टीपासून ज्याला दुःख होत नाहीं, ९९ असा जो हर्षशोकरहित असून नेहमीं आत्मविचारांत निमग्न असतो, तोच, अर्जुना, स्थिरबुद्धि असें जाण. ३००

अन्वय-यदा च कूर्मः अङ्गानि इव अयं इंद्रियार्थेभ्यः इंद्रियाणि सर्वशः संहरते, (तदा) तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ५८

अर्थ--ज्याप्रमाणें कांसव आपले अवयव आपले इच्छेप्रमाणें आंवरून घेतें, त्याप्रमाणें सर्व विषयांपासून इंद्रियें माघारीं ओढून आपले ताब्यांत मनुष्य जेव्हां ठेवतो, तेव्हां त्याची बुद्धि स्थिर झाली असें ह्मणावें. ॥ ५८ ॥

किंवा, कांसव आनंदांत असतां आपले हातपाय पसरतें, अथवा हवे असल्यास आपले आपण आंवरून धरतें; १ त्याप्रमाणें, ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन होऊन ज्याच्या ताब्यांत वागतात त्याची बुद्धि स्थिरता पावली असें समज. २

विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥५९॥

अर्जुना आणिकही एक । सांगेन ऐकें कवतिक । या विषयांतें साधक । त्यजिती नियमें ३ श्रोत्रादि इंद्रियें आवरिती । परि रसनें नियमु न करिती । ते सहस्रधा कवळिजती । विषयीं इहीं ४ जैसी वरिवरी पालवी खुडिजे । आणि मुळीं उदक घालिजे । तरी कैसेनि नाशु निपजे । तया वृक्षा ५ तो उदकाचेनि बळें अधिकें । जैसा आडवेनि आंगें फांके । तैसा मानसीं विषो पोखे । रसनाद्वारें ६ येरां इंद्रियां विषय तुटे । तैसा नियमूं न ये रस हटें । जें जीवन हें न घटे । येणेंविण ७ मग अर्जुना स्वभावें । ऐसिही नियमातें पावे । जैं परब्रह्म अनुभवें । होऊनि जाइजे ८ तैं शरीरभाव नासती । इंद्रियें विषय विसरती । जैं सोहंभावप्रतीति । प्रगट होय ९

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः । इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥६०॥

ये-हवीं तरी अर्जुना । हें आया नये साधना । जे राहटताती जतना । निरंतर ३१० जयातें अभ्यासाची घरटी । यमनियमांची ताटी । जे मनातें सदा मुठी । धरूनि आहाती ११ तेही किजती कासाविसी । या इंद्रियांची प्रौढी ऐसी । जैसी मंत्रज्ञातें विवसी । भुलवी कां १२ देखें विषय हे तैसे । पावती ऋद्धिसिद्धीचेनि मिषें । मग आकळिती स्पर्शें । इंद्रियांचेनी १३ तिये संधीं मन जाये । मग अभ्यासीं ठोटावलें ठाये । ऐसें बळकटपण आहे । इंद्रियांचें १४

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१

ह्मणोनि आइकें पार्था । यांतें निर्दळी जो सर्वथा । सर्व विषयीं आस्था । सांडूनियां १५ तोचि तूं जाण । योगनिष्ठेसि कारण । जयाचें विषयसुखें अंतःकरण । झकवेना १६ जो आत्मबोधयुक्तु । होऊनि असे सततु । जो मातें हृदयाआंतु । विसंबेना १७ ये-हवीं बाह्य विषय तरी नाहीं । परी मानसीं होईल जरी कांहीं । तरी साद्यंतुचि पाहीं । संसारु असे १८ जैसा कां विषाचा लेशु घेतलियां होय बहुवसु । मग निभ्रांत करी नाशु । जीवितासि १९ तैसी विषयाची शंका । मनीं वसती देखा । घातु करी अशेखा । विवेकजाता ३२०

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते । संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ६२

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३

जरी हृदयीं विषय स्मरती । तरी निसंगाही आपजे संगती । संगें प्रगटे मूर्ति । अभिलाषाची २१ जेथ कामु उपजला । तेथ क्रोधु आधींचि आला

अन्वय-निराहारस्य देहिनः विषयाः रसवर्जं विनिवर्तते; अस्य रसः अपि परं दृष्ट्वा निवर्तते. ॥ ५९ ॥

अर्थ-आहार न करणाऱ्या पुरुषांचे विषय नाहींतसे होऊन त्यांचे ठिकाणीं फक्त प्रीति उरते; परंतु ती प्रीतिही ब्रह्मसाक्षात्कार झाल्यावर नाहींशी होते. ५९

अर्जुना, आणखी एक मौजेची गोष्ट तुला सांगतों, ऐक. जे साधक या विषयांचा नियमानें त्याग करितात, ३ श्रोत्रादि इंद्रियांचें आकलन करितात, परंतु जिव्हेचा मात्र निग्रह करीत नाहींत, ते नानातऱ्हेनें ह्या विषयांमध्यें गुरफटले जातात. ४ एखाद्या वृक्षाचे वरचे वरचे शेंडे खुडले आणि मुळाशीं पाणी घातलें तर त्या वृक्षाचा नाश कसा होईल? ५तो जसा उदकाच्या बळानें आडवा फुटतो, त्याप्रमाणें ह्या रसनेच्या द्वारें अंतःकरणांत विषय अधिकाधिकच पुष्ट होतात; ६ इतर विषयांचे विषय कमी केले असतां कमी होतात; पण त्याचप्रमाणानें जिव्हेचा विषय हट्टानें कमी करतां येत नाहीं; कारण, तें जीवन आहे, त्याशिवाय हें शरीर चालावयाचें नाहीं. ७ परंतु, अर्जुना, साधक जेव्हां परब्रह्माचा अनुभव घेतो, तेव्हां रसनेचें (रसना शब्दानें उपलक्षित वासना) सहज नियमन होऊं शकतें. ८ ज्या वेळीं, आपण ब्रह्म आहों असा मनुष्यास अनुभव येतो, त्या वेळीं शरीराचे व्यवहार बाधित (दृढ मिथ्यात्व निश्चय) होऊन इंद्रियें विषयांना विसरून जातात. ९

अन्वय-कौंतेय, प्रमाथीनि इंद्रियाणि यततः विपश्चितः अपि पुरुषस्य मनः प्रसभं हरन्ति हि. ॥ ६० ॥

अर्थ-अर्जुना, बलवान् इंद्रियें, मनुष्य विद्वान् असून इंद्रियनिग्रह करण्याचा यत्न करीत असला तरी त्याचें मन बलात्कारानें आपल्याकडे ओढून घेतात. ॥ ६० ॥

एरवीं, अर्जुना, इंद्रियांना जिंकण्याबद्दल जे निरंतर यत्न करतात, त्यांच्या देखील हीं आधीन होत नाहींत. ३१० जो आपल्या भोंवतीं अभ्यासाची गस्त ठेवून यमनियमांचें कुंपण करितो, आणि मन सदा मुठींत बाळगतो, ११ त्याला सुद्धां हीं इंद्रियें व्याकूळ करून टाकतात, असा या इंद्रियांचा प्रताप आहे. ज्याप्रमाणें मांत्रिकाला जखीण भुलवून टाकते, १२ त्याप्रमाणें हे विषय ऋद्धिसिद्धीच्या रूपानें योग्याला प्राप्त होऊन इंद्रियद्वारां योग्याचें मन भ्रष्ट करतात. १३ अशा संधींत जर मन सांपडलें तर अभ्यास जागच्या जागीं राहतो, अशी ह्या इंद्रियांची मोठी शक्ति आहे ! १४

अन्वय-तानि सर्वाणि (इंद्रियाणि) संयम्य युक्तः (सन्) मत्परः असीत. यस्य हि वशे इंद्रियाणि (संति) तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ॥६१॥

अर्थ-म्हणून, तीं सर्व इंद्रियें आपल्या ताब्यांत ठेवून ज्ञानी पुरुषानें माझ्या ठिकाणींच आपलें मन स्थिर करावें. ज्यांचीं इंद्रियें स्वाधीन असतात,तो निश्चल बुद्धीचा असें समजावें ॥ ६१ ॥

म्हणून, पार्था, सर्व विषयांचे ठिकाणची इच्छा सोडून इंद्रियांना जो जिंकतो, १५ व ज्याचें अंतःकरण विषयाच्या सुखानें भुलून जात नाहीं,तोच योगनिष्ठा प्राप्त होण्यास योग्य असें जाण. १६ कारण, तो नेहमीं आत्मबोधानें युक्त होऊन राहतो, व तो अंतःकरणांत मला कधीं विसरत नाहीं. १७ जरी कोणी बाहेरचे विषय सोडून कर्मेंद्रियांना आंवरून धरून स्वस्थ बसला, व त्यानें मनांत जरी विषयांची इच्छा केली, तथापि तो जन्ममरणाचे फेऱ्यांतून सुटला असें म्हणतां येत नाहीं. १८ विष हें सेवन करतेवेळीं जरी थोडें असलें तरी तें शरीरांत पसरून जिवाचा निःसंशय नाश करितें, १९त्याप्रमाणें मनांत ज्याप्रमाणें, विषयांची थोडी जरी इच्छा राहिली,तरी ती सर्व विचारसमूहाचा घात करिते ! ३२०

अन्वय-विषयान् ध्यायतः पुंसः संगः तेषु उपजायते. संगात् कामः संजायते, कामात् क्रोधः अभिजायते, क्रोधात् संमोहः भवति, संमोहात् स्मृतिविभ्रमः (भवति), स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः (भवति), बुद्धिनाशात् (पुमान्) प्रणश्यति. ॥६२॥६३॥

अर्थ-विषयांचें चिंतन करणाऱ्या पुरुषाच्या ठिकाणीं विषयांची आसक्ति [प्रीति] उत्पन्न होते. प्रीतिमुळें काम [प्रबळ इच्छा] उत्पन्न होते, त्या इच्छेच्या आड कोणी आलें असतां क्रोध, क्रोधापासून मूर्खपणा, मूर्खपणापासून स्मृतिनाश, स्मृतिनाशापासून बुद्धिनाश व बुद्धिनाशामुळें पुरुषाचा सर्वस्वीं नाश होतो ! ॥६२॥६३॥

अंतःकरणांत विषयांची नुसती आठवण झाली, तरी विरक्तालाही त्याच्या प्राप्तीविषयीं मूर्तिमंत इच्छा म्हणजे काम उत्पन्न होतो. २१ काम उत्पन्न झाला कीं, त्या ठिकाणीं आधीं क्रोध आलेलाच, व क्रो-

क्रोधीं असे ठेविला । संमोह जाणें २२ संमोहा जालिया व्यक्ति । तरी नाशु पावे स्मृति । चंडवातें ज्योति । आहत जैसी २३ कां अस्तमानीं निशी । जैसा सूर्यतेजातें ग्रासी । तैसी दशा स्मृतिभ्रंशीं । प्राणियासी २४ मग अज्ञानांध केवळ । तेणें आप्लविजे सकळ । तेथ बुद्धि होय व्याकुळ । हृदयामाजीं २५ जैसें जात्यंधा पळणी पावे । मग ते काकुळती सैरा धांवे । तैसे बुद्धीसि होती भंवे । धनुर्धरा २६ ऐसा स्मृतिभ्रंशु घडे । मग सर्वथा बुद्धि अवघडे । तेथ समूळ हें उपडे । ज्ञानजात २७ चैतन्याच्या भ्रंशीं । शरिरा दशा जैशी । तैसें पुरुषा बुद्धिनाशीं । होय देखें २८ ह्मणोनि आइकें अर्जुना । जैसा विस्फुलिंग लागे इंधना । मग तो प्रौढ जालिया त्रिभुवना । पुरों शके २९ तैसें विषयांचें ध्यान । जरी विपायें वाहे मन । तरी येसणें हें पतन । गिंवसीत पावे ३३०

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

ह्मणोनि विषय हे आघवे । सर्वथा मनौनि सांडावे । मग रागद्वेष स्वभावें । नाशतील ३१ पार्था आणिकही एक । जरी नाशले रागद्वेष । तरी इंद्रिया विषयीं बाधक । रमतां नाहीं ३२ जैसा सूर्य आकाशगतु । रश्मिकरें जगातें स्पर्शतु । तरी संगदोषें काय लिंपतु । तेथिचेनि ३३ तैसा इंद्रियार्थीं उदासीन । आत्मरसेंचि निर्भिन्न । जो कामक्रोधविहीन । होऊनि असे ३४ तरी विषयांतही कांहीं । आपणपेंवांचूनि नाहीं । मग विषय कवण कायी । बाधितील कवणा ३५ जरी उदकीं उदकें बुडिजे । कां अग्नि आगी पोळिजे । तरी विषयसंगें आप्लविजे । परिपूर्णु तो ३६ ऐसा आपणचि केवळु । होऊनि असे निखळु । तयाचि प्रज्ञा अचळु । निर्भ्रांत मानीं ३७

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥

देखें अखंडित प्रसन्नता । आथी जेथ चित्ता । तेथ रिगणें नाहीं समस्तां । संसारदुःखां ३८ जैसा अमृताचा निर्झरु । प्रसवे जयाचा जठरु । तया क्षुधेतृषेचा अडदरु । कहींचि नाहीं ३९ तैसें हृदय प्रसन्न होये । तरी दुःख कैचें कें आहे । तेथें आपैसी बुद्धि राहे । परमात्मरूपीं ३४० जैसा निर्वातीचा दीपु । सर्वथा नेणे कंपु । तैसा स्थिरबुद्धि स्वस्वरूपु । योगयुक्तु ४१

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चाऽयुक्तस्य भावना । न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ६६

ये युक्तीचि कडसणी । नाहीं जयाच्या अंतःकरणीं । तो आकळिला जाण

घामध्यें अविचार आपला ठेविलेला असावयाचाच! २२ ज्याप्रमाणें दिव्याची ज्योत वाऱ्यानें नाहींशी होते, त्याप्रमाणें अविचारामुळें स्मृति म्हणजे आत्मज्ञान नाश पावते. २३ संध्याकाळ होतांच रात्र जशी सूर्यतेजाला गिळून टाकते, त्याप्रमाणें स्मृतीचा भ्रंश झाल्यावर मनुष्याची दशा होते. २४ मग अज्ञानामुळें त्याची बुद्धि केवळ आंधळी होऊन तो सर्व गोष्टींस आंचवतो, आणि त्याला कांहीं सुचेनासें होतें. २५ जन्मांधाला पळण्याचा प्रसंग आल्यावर तो जसा दीन होऊन सैरावैरा धांवूं लागतो, त्याप्रमाणें, अर्जुना, बुद्धीला भ्रमण होतें. २६अशा रीतीनें बुद्धीला भ्रंश झाला म्हणजे बुद्धि घोंटाळ्यांत पडते, आणि मग सर्व ज्ञान नष्ट होतें. २७ शरीरांतील प्राण निघून गेला म्हणजे जसा देह प्रेतरूपी होतो, त्याप्रमाणें बुद्धि नष्ट झाल्यावर जिवाची स्थिति होते. २८ ह्मणून, अर्जुना, ऐकः—इंधनाला ठिणगी लागून ती भडकली ह्मणजे जशी त्रिभुवनाला देखील पुरते, २९ त्याप्रमाणें अंतःकरणांत यत्किंचित् जरी विषयांचें स्मरण झालें, तरी एवढा हा अनर्थ ओढवतो! ३३०

अन्वय—विधेयात्मा तु रागद्वेषवियुक्तैः आत्मवश्यैः इंद्रियैः विषयान् चरन् प्रसादम् अधिगच्छति. ॥ ६४ ॥

अर्थ—प्रीति व द्वेष टाकून ज्यानें आपलीं इंद्रियें आपल्या आधीन ठेविलीं आहेत, त्यानें विषयांचें जरी सेवन केलें तरी त्या जितेंद्रियाच्या अंतःकरणाची प्रसन्नता बिघडत नाहीं. ॥६४॥

म्हणून, मनांतून सर्व विषय काढून टाकावे, म्हणजे राग, प्रीति आणि द्वेष [अप्रीति] हे आपोआप नाहींतसे होतात. ३१ पार्था, आणखी तुला सांगतों कीं, राग व द्वेष नाहींतसे झाल्यावर जरी इंद्रियें विषयांचे ठिकाणीं रममाण झालीं, तरी ते विषय बाधक होत नाहींत. ३२ ज्याप्रमाणें, आकाशांतून सूर्य हा आपल्या किरणरूपी हातांनीं जगतांतील वस्तूंना स्पर्श करितो, परंतु त्यांच्या संसर्गदोषानें लिप्त होतो कीं काय? [नाहीं!] ३३ त्याप्रमाणें, जो विषयांचे ठिकाणीं उदासीन, आत्मस्वरूपाचे ठिकाणीं निमग्न, व कामक्रोधापासून अलिप्त असतो, ३४ आणि, अर्जुना, जो विषयांमध्यें आपल्या स्वरूपाशिवाय दुसरें कांहींच पहात नाहीं, त्याला विषय कसले? आणि बाधणार तरी कोणाला? ३५ जर पाण्यांत पाणी बुडेल, किंवा अग्नीनें अग्नि जळेल, तर मात्र तो परिपूर्णत्वास पावलेला पुरुष विषयांचे संगतीनें बुडेल. ३६ अशा प्रकारें जो आपण स्वतःच सर्वरूप होऊन राहतो, तोच अचलप्रज्ञ (स्थिरबुद्धि) असें निभ्रांत समज. ३७

अन्वय—प्रसादे अस्य सर्वदुःखानां हानिः उपजायते, प्रसन्नचेतसः हि बुद्धिः आशु पर्यवतिष्ठते. ॥ ६५ ॥

अर्थ—चित्ताला प्रसन्नता प्राप्त झाली म्हणजे त्याच्या सर्व दुःखाचा नाश होतो, आणि प्रसन्नचित्त झालेल्या पुरुषाची बुद्धि लवकर आत्म्याच्या ठिकाणीं स्थिर होते. ६५

असें पहा कीं, ज्या ठिकाणीं मनाची पूर्ण शांति आहे, तेथें ह्या सर्व संसारदुःखांचा प्रवेश होत नाहीं. ३८ ज्याचे उदरांतच अमृताचा झरा उत्पन्न झाला आहे, त्याला जशी तहानभुकेची कधींच पीडा होत नाहीं, ३९ त्याप्रमाणें, ज्याचें हृदय प्रसन्न आहे, त्याला दुःख कसलें! आणि तें होणार तरी कोठून! त्याची बुद्धि आपोआप परमात्मस्वरूपीं जडून राहते; ३४० ज्याप्रमाणें निवाऱ्यांतील दिव्याची ज्योत मुळींच कधींही हालत नाहीं, त्याप्रमाणें, जो स्थिरबुद्धि आहे, तो आत्मस्वरूपसमाधीमध्यें निश्चलपणें रत असतो. ४१

अन्वय—अयुक्तस्य बुद्धिः नास्ति अयुक्तस्य च भावना न (अस्ति) अभावयतः च शांतिः न (अस्ति) अशांतस्य सुखं कुतः? ६६

अर्थ—ज्याचें अंतःकरण स्वस्थ नसतें, त्याला आत्मज्ञानाची बुद्धि नसते; ज्याच्या ठिकाणीं मनोनिग्रह नसतो त्याला आत्म्याचें ध्यान असत नाहीं; ज्याला आत्म्याचें ध्यान नाहीं त्याला शांति नाहीं; व ज्याला शांति नाहीं त्याला सुख कोठून असणार? ॥ ६६ ॥

हा योगयुक्तीचा विचार ज्याचे अंतःकरणांत नाहीं, त्याला शब्दादिक विषय आपले पाशांत गों-

गुणीं । विषयादिकीं ४२ तया स्थिरबुद्धि पार्था । कहीं नाहीं सर्वथा । आणि स्थैर्याची आस्था । तेही नुपजे ४३ निश्चलत्वाची भावना । जरी नव्हेचि देखें मना । तरी शांति केवीं अर्जुना। आपु होय ४४ जेथ शांतीचा जिव्हाळा नाहीं। तेथ सुख विसरोनि न रिघे कहीं । जैसा पापियाच्या ठायीं । मोक्षु न वसे ४५ देखें अग्निमाजि घापती । तियें बीजें जरी विरूढती । तरी अशांता सुखप्राप्ती। घडों शके ४६ ह्मणोनि अयुक्तपण मनाचें । तेंचि सर्वस्व दुःखाचें । या कारणें इंद्रियांचें । दमन निकें ४७

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥६७॥

इंद्रियें जें जें ह्मणती । तें तेंचि जे पुरुष करिती । ते तरलेचि न तरती । विषयसिंधु ४८ जैसी नाव थडिये ठाकितां । जरी वरपडी होय दुर्वाता । तरी चुकलाही मागौता । अपावो पावे ४९ तैसी प्राप्तेंही पुरुषें । इंद्रियें लाळिलीं जरी कौतुकें । तरी आक्रमिला जाण दुःखें । संसारिकें ३५०

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः । इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

ह्मणोनि आपुलीं आपणपया। जरी इंद्रियें येती आया। तरी अधिक कांहीं। धनंजया । सार्थक असे ५१ देखें कूर्म जियापरी । उवाइला अवयव पसरी । ना तरी इच्छावशें आवरी। आपणपेंचि ५२ तैसीं इंद्रियें अपैतीं होती । जयाचें ह्मणितलें करिती । तयाची प्रज्ञा जाण स्थिती । पावली असे ५३ आतां आणिक एक गहन । पूर्णाचें चिन्ह । अर्जुना तुज सांगेन । परिसपां ५४

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ६९

देखें भूतजात निदेलें । तेथेंचि जया पाहलें । आणि जीव जेथ चेइले । तेथ निद्रितु जो ५५ तोचि तो निरुपाधि । अर्जुना तो स्थिरबुद्धि । तोचि जाणें निरवधि । मुनीश्वर ५६

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

पार्था आणीकही परी। तो जाणों येईल अवधारीं। जैसी अक्षोभता सागरीं। अखंडित ५७ जऱ्ही सरितावोघ समस्त । परिपूर्ण होऊनि मिळत । तऱ्ही अधिक नोहे ईषत् । मर्यादा न संडी ५८ ना तरी ग्रीष्मकाळीं सरिता । शोषूनि जाती समस्ता । परी न्यून नव्हे पार्था । समुद्रु जैसा ५९ तैसा प्राप्तीं ऋद्धिसिद्धि । तयासि क्षोभु नाहीं बुद्धि । आणि न पवतां न बाधी । अधृति तयातें ३६० सांगें

वून घेतात. ४२ पार्था, त्याच्या बुद्धीला कधींही स्थिरता नसते, व तिचे प्राप्तीविषयीं त्याचे अंतःकरणांत इच्छाही उत्पन्न होत नाहीं. ४३ अर्जुना, स्थिरपणाची भावना त्याचे अंतःकरणांत मुळींच जर उत्पन्न होत नाहीं तर त्याला शांति कशाची प्राप्त होणार! ४४ पाप्याकडे मोक्ष जसा ढुंकूनही पहात नाहीं, त्याप्रमाणें जेथें शांतीचा लेशही नाहीं तेथें सुख हें चुकून देखील जात नाहीं. ४५ हें पहा—जर विस्तवांत घातलेलीं धान्याचीं बीजें उगवलीं, तरच शांतिहीन मनुष्याला सुखप्राप्ति घडूं शकेल. ४६ म्हणून मनाचा अनियमितपणा हेंच दुःखाचें कारण आहे; ह्याकरितां इंद्रियनिग्रह करणें हेंच उत्तम. ४७

अन्वय—चरतां इंद्रियाणां हि यन्मनः अनुविधीयते, तत् अंभसि वायुः नावं इव अस्य प्रज्ञां हरति. ॥ ६७ ॥

अर्थ—स्वैर संचार करणाऱ्या इंद्रियांच्या मागोमाग जेव्हां मन जातें तेव्हां तें, समुद्रांत वारा जसा नावेला ओढतो, तसें मनुष्याच्या बुद्धीला ओढतें. ॥६७॥

जे पुरुष इंद्रियांचे इच्छेप्रमाणें वागतात, ते ह्या विषयरूप सागरांतून आपण तरलों आहों असें समजत असले तरी खरोखर तरत नाहींत. ४८ ज्याप्रमाणें एकादी नाव तीराजवळ टेंकतें न टेंकते तोंच जर वादळ उत्पन्न झालें तर चुकवून आलेल्या अपायांत फिरून सांपडते, ४९ त्याप्रमाणें सिद्ध ह्मणजे कृतार्थ होण्याच्या बेतांत आलेल्या पुरुषानें जरी इंद्रियांचें कौतुकानें लालन केलें, तरी तो संसारदुःखांनीं व्यापिला जातो असें समज. ३५०

अन्वय—तस्मात्, हे महाबाहो, यस्य इंद्रियाणि इंद्रियार्थेभ्यः सर्वशः निगृहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ॥ ६८ ॥

अर्थ—म्हणून, हे महाबाहो अर्जुना, इंद्रियांचे अर्थ जे विषय, त्यांपासून इंद्रियें सर्वप्रकारेंकरून जो आंवरून धरतो, त्याची बुद्धि स्थिर झाली असें समज. ॥ ६८ ॥

ह्मणून धनंजया, आपलीं इंद्रियें आपल्या आधीन झालीं ह्मणजे मग ह्यापेक्षां अधिक सार्थक तें काय आहे? ५१ पहा कीं—ज्याप्रमाणें कांसव आपले पसरलेले अवयव स्वेच्छेनें स्वतःच आंवरतें, ५२ त्याप्रमाणें, ज्यांचीं इंद्रियें स्वाधीन असून तो म्हणेल त्याप्रमाणें करतात, त्याचीच बुद्धि स्थिरत्वाप्रत पावली असें समज. ५३ अर्जुना, आतां, ज्ञान्यास ओळखण्याची आणखी एक सूक्ष्म खूण तुला सांगतों, ती ऐक. ५४

अन्वय—या सर्वभूतानां निशा तस्यां संयमी जागर्ति. यस्यां भूतानि जाग्रति सा पश्यतः मुनेः निशा. ॥ ६९ ॥

अर्थ—स्वरूपाविषयीं अज्ञान हीच रात्र. सर्व भूतांची जी रात्र त्या रात्रीचे समयीं योगी पुरुष जागा असतो व स्वरूपानुभवरूप जागृति भोगतो; आणि ज्या रात्रीचे ठिकाणीं सर्व भूतें सत्वबुद्धीनें जागीं असतात, त्या रात्रीचे ठिकाणीं संसाराविषयीं योगी पुरुषाला झोंप आलेली असते.

सर्व प्राण्यांस अज्ञात असलेल्या आत्मस्वरूपाविषयीं ज्याला पूर्ण ज्ञान आहे, आणि ज्या व्यावहारिक विषयाच्या प्राप्तीविषयीं प्राणीमात्र जागे आहेत, त्या विषयसुखाचे ठिकाणीं जो निजलेला आहे, ५५ तोच; अर्जुना, उपाधिरहित, स्थिरबुद्धि, गंभीर आणि मुनींमध्यें ह्मणजे मनन करणारांमध्यें श्रेष्ठ आहे असें समज. ५६

अन्वय—यद्वत् आपः आपूर्यमाणं अचलप्रतिष्ठं समुद्रं प्रविशंति, तद्वत् सर्वे कामाः यं प्रविशंति सः शांतिं आप्नोति; कामकामी न. ॥ ७० ॥

अर्थ—चोहोंकडून पाण्यानें भरणाऱ्या व मर्यादा न सोडणाऱ्या समुद्रांत जशा सर्व नद्या वगैरे प्रवेश करितात, तसे, सर्व काम ज्याचे ठिकाणीं प्रवेश करितात, त्याला शांति मिळते, जो कामाची इच्छा करितो त्याला शांति मिळत नाहीं. ॥७०॥

पार्था, आणखीं एका पर्यायानें तो स्थितप्रज्ञ मनुष्य ओळखतां येतो, तो कोणता तो ऐक. समुद्राचे ठिकाणीं जशी निरंतर परिपूर्णता असते तशी ह्या पुरुषाचे ठिकाणीं असते. ५७ जरी समुद्रास पावसाळ्यांत नद्यांचे प्रवाह भरपूर होऊन मिळतात, तरी तो किंचितही अधिक न होतां आपली मर्यादा उल्लंघन करीत नाहीं; ५८ किंवा, अर्जुना उन्हाळ्यांत सर्व नद्यांचें पाणी जरी आटलें तरी तो समुद्र ज्याप्रमाणें यत्किंचित्सुद्धां कमी होत नाहीं, ५९ त्याप्रमाणें ऋद्धिसिद्धि प्रसन्न झाल्यानें तो पुरुष उल्हास पावत नाहीं, आणि प्रसन्न न झाल्या तरी असंतुष्ट होत नाहीं. ३६० पहा कीं, सूर्याचे

सूर्याच्या घरीं । प्रकाशु काय वातीवेरी । कां न लविजे तरी अंधारीं । कोंडेल तो ६१ देखें ऋद्धिसिद्धि तयापरी । आली गेली से न करी । तो विगुंतला असे अंतरीं । महासुखीं ६२ जो आपुलेनि नागरपणें । इंद्रभुवनातें पाबळें ह्मणे । तो केवीं रंजे पालिवणें । भिल्लांचेनि ६३ जो अमृतासी ठी ठेवी । तो जैसा कांजी न सेवी । तैसा स्वसुखानुभवी । न भोगी ऋध्दि ६४ पार्था नवल हें पाहीं । जेथ स्वर्गसुख लेखनीय नाहीं । तेथ ऋद्धिसिद्धि कायी । प्राकृता होती ६५

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः । निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥७१॥

ऐसा आत्मबोधें तोषला । जो परमानंदें पोखला । तोचि स्थिरप्रज्ञु भला । वोळख तूं ६६ तो अहंकारातें दंडुनी । सकळ कामु सांडुनी । विचरे विश्व होऊनि । विश्वाचीमाजीं ६७

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति७२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

हे ब्रह्मस्थिति निःसीम । जया अनुभविता निष्काम । ते पावले परब्रह्म । अनायासें ६८ जे चिद्रुपीं मिळतां । देहांतीचि व्याकुळता । आड ठाकों न सके चित्ता । प्राज्ञा जया ६९ तेचि हे स्थिति । स्वमुखें श्रीपति । सांगत अर्जुनाप्रति । संजयो म्हणे ३७० ऐसें कृष्णवाक्य ऐकिलें । तेथ अर्जुनें मनीं ह्मणितलें । आतां आमुचिया काजा कीर आलें । उपपत्ति इया ७१ जें कर्मजात आघवें । एथ निराकारिलें देवें । तरी पारुषलें म्यां झुंजावें । म्हणूनियां ७२ ऐसा श्रीअच्युताचिया बोला । चित्तीं धनुर्धर उवायिला । आतां प्रश्नु करील भला । आशंकोनी ७३ तो प्रसंगु असे नागरु । जो सकळ धर्मासि आगरु । कीं विवेकामृतसागरु । प्रांतहीनु ७४ जो आपण सर्वज्ञनाथु । निरूपिता होईल श्रीअनंतु । ज्ञानदेवो सांगेल मातु । निवृत्तिदासु ३७५

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ श्लोक ७२, ओंव्या ३७५.

घरीं दिव्याचे ज्योतीचा प्रकाश केला तरच उजेड पडतो, किंवा तो न लावला तर तो अंधारांत कोंडला जातो काय ? ६१ त्याप्रमाणें, त्या पुरुषाच्या घरीं ऋद्धिसिद्धि आल्या काय व गेल्या काय, त्यांची आठवणसुद्धां त्याला होत नाहीं. कारण, त्याचें अंतःकरण महासुखांत ह्मणजे परमात्मसुखाचे ठिकाणीं निमग्न असतें. ६२ जो आपल्या वराच्या सौंदर्यापुढें इंद्रभुवनालासुद्धां तुच्छ मानतो, त्याला भिल्लांच्या पालांपासून कसें समाधान होणार !६३ जो अमृताला देखील नांवें ठेवितो तो जसा कांजी पीत नाहीं, तसा आत्मानंदानें तृप्त असणारा पुरुष क्षुल्लक ऋद्धिसिद्धींचा उपभोग घेत नाहीं. ६४ अर्जुना, काय चमत्कार आहे पहा--ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं स्वर्गासारख्या सुखाचा जमाखर्च नाहीं, त्याला सामान्य ऋद्धिसिद्धींची कथा काय ! असें असून त्याच्या ठिकाणीं ऋद्धिसिद्धि पाहिजेतच असें ह्मणतात हें किती आश्चर्य ! ६५

अन्वय–यः पुमान् सर्वान् कामान् विहाय निस्पृहः निर्ममः निरहंकारः (सन्) चरति, सः शांति अधिगच्छति ७१

अर्थ–जो पुरुष सर्व वासनांचा त्याग करून, निस्पृह होऊन, आणि मी व माझें हें द्वंद्व टाकून निरहंकार असतो त्याला शांतिसुख प्राप्त होतें. ॥७१॥

ह्याप्रमाणें आत्मबोधानें संतोष पावलेला आणि परमानंदांत निमग्न झालेला तोच खरा स्थिरबुद्धि असें तूं समज. ६६ तो मीपणा दवडून, सर्व विषय सोडून,जगदाकार होऊन जगांत संचार करितो.६७

अन्वय–पार्थ, एषा ब्राह्मी स्थितिः, एनां प्राप्य न विमुह्यति, अंतकाले अपि अस्यां स्थित्वा निर्वाणं ब्रह्म ऋच्छति.

अर्थ–अर्जुनां, ह्याच स्थितीला ब्रह्मस्थिति (सर्व कर्म सोडून ब्रह्मरूपानें असणें) म्हणतात, ही प्राप्त झाली असतां प्राणी मोह पावत नाहीं, ह्या स्थितींत असून मरण आलें तरीही तो जन्ममरणरहित असें जें ब्रह्म त्याला प्राप्त होतो. ॥७२॥

अशा निःसीम ह्मणजे अमर्याद ब्रह्मस्थितीचा निष्काम पुरुष अनुभव घेऊं लागले असतां ते अनायासेंच परब्रह्मास (आत्मस्वरूपास) जाऊन मिळतात. ६८ ज्ञानस्वरूपीं मिळाल्यावर ज्या ब्रह्मस्थितीनें देहांतीची व्याकुळता त्यांच्या चित्तांत येऊं शकत नाहीं. ६९ संजय धृतराष्ट्रास म्हणतोः राजा, तीच ही स्थिति श्रीकृष्णांनीं स्वतः अर्जुनास सांगितली. ३७० असें श्रीकृष्णांचें बोलणें ऐकल्यावर अर्जुन मनांत ह्मणाला कीं, ही युक्ति आतां आमच्या बरी पथ्यावर पडली ! ७१ ज्या सर्व कर्मांचा देवांनीं निषेध केला, त्या निषेधानें, मी युद्ध करावें असें देवांचें ह्मणणें सहज बाजूस राहतें.७२ ह्याप्रमाणें श्रीकृष्णांचें भाषण ऐकून अर्जुन आपले मनांत फार हर्षित झाला. आतां तो शंका घेऊन पुढें गहन प्रश्न करील. ७३ तो संवाद फार सुरस असून सर्व धर्मांचें उत्पत्तिस्थान अथवा अमर्याद विचारामृतसमुद्रच आहे. ७४ त्या संवादाचें निरूपण जगदीश्वर स्वतः करतील, व ती गोष्ट निवृत्तिदास जे ज्ञानदेव ते सांगतील. ३७५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय तिसरा.

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन । तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

मग आइका अर्जुनें ह्मणितलें । देवा तुम्हीं जें वाक्य बोलिलें । तें निकें म्यां परिसिलें । कमळापती १ तेथ कर्म आणि कर्ता । उरेचिना पाहतां । ऐसें मत तुझें श्रीअनंता । निश्चित जरी २ तरी मातें केवीं श्रीहरी । म्हणसी पार्था संग्रामु करीं । इये लाजसीना महाघोरीं । कर्मीं सुतां ३ हां गा कर्म तूंचि अशेष । निराकरिसी निःशेष । तरी मजकरवीं हें हिंसक । कां करविसी ४ तरी हेंचि विचारीं श्रीहृषीकेशा । तूं मानु देसी कर्मलेशा । आणि येसणी हे हिंसा। करवीत आहासी ५

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

देवा तुवांचि ऐसें बोलावें । तरी आम्हीं नेणतीं काय करावें । आतां संपलें ह्मणों पां आघवें । विवेकाचें ६ हां गा उपदेशु जरी ऐसा । तरी अपभ्रंशु तो कैसा । आतां पुरला आह्मां धिंवसा । आत्मबोधाचा ७ वैद्यु पथ्य वारूनि जाये मग जरी आपणचि विष सुये । तरी रोगिया कैसेनि जिये । सांगें मज ८ जैसें आंधळें सुइजे आव्हांटा । कां माजवण दीजे मर्कटा । तैसा उपदेशु हा गोमटा । वोढवला आह्मां ९ मी आधींचि कांहीं नेणें । वरी कवळिलों मोहें येणें। श्रीकृष्णा विवेकु या कारणें । पुसिला तुज १० तंव तुझी एकेक नवाई । एथ उपदेशामाजिं गोवाई । तरी अनुसरलीया काई । ऐसें कीजे ११ आम्हीं तनुमनुजीवें । तुझिया बोला वोटंगावें । आणि तुवांचि ऐसें करावें । तरी सरलें ह्मणे १२ आतां ऐसियापरी बोधिसी । तरी निकें आह्मां करिसी । एथ ज्ञानाची आस कायसी । अर्जुन ह्मणे १३ तरी ये जाणिवेचें कीर सरलें । परी आणीक एक असें जाहलें । जें थितें हें डहुळलें । मानस माझें १४ तेवींचि श्रीकृष्णा हें तुझें । चरित्र कांहीं नेणिजे । जरी चित्त पाहसी माझें । येणें मिषें १५ ना

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय तिसरा.

अन्वय-जनार्दन, ते कर्मणः बुद्धिः ज्यायसी मता चेत्' तत्, केशव, मां घोरे कर्मणि किं नियोजयसि? ॥१॥

अर्थ-अर्जुन म्हणालाः-हे जनार्दना, कर्मयोगापेक्षां बुद्धियोग श्रेष्ठ आहे, असें जर तुझें मत आहे, तर मग केशवा, मला घोर कर्म करण्याला कां प्रवृत्त करितोस? १

ज्ञानोबाराय ह्मणतातः-कोणत्या प्रकारानें अर्जुनानें शंका केली ते ऐकाः- मग अर्जुन म्हणतोः- देवा कमलापते, तुम्ही जें बोललां, तें मी लक्ष्यपूर्वक ऐकलें. १ आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं कर्म आणि कर्ता हीं विचार करून पाहतां उरतच नाहींत. श्रीअनंता, हेंच जर आपलें निश्चित मत असेल, २ तर मग, हृषीकेशा, 'पार्था, तूं संग्राम कर' असें मला कां सांगता? ह्या भयंकर कर्मांत मला घालतांना तुम्हांला संकोच कसा वाटत नाहीं? ३ हें पहा-सर्व कर्मांचा तुम्ही निषेध करतां, तर मग माझ्या हातून असलें हिंसात्मक कर्म कां करवितां? ४ तर, हृषीकेशा, ह्याचा आपणच विचार करा कीं, आपण कर्ममार्गाला इतका मान देऊन माझ्या हातून ही एवढी भयंकर हिंसा करवीत आहां! ५

अन्वय-व्यामिश्रेण इव वाक्येन मे बुद्धिं मोहयसि इव, तत् निश्चित्य एकं वदयेन अहं श्रेयः आप्नुयाम्. ॥२॥

अर्थ-ह्या आपल्या जणूं काय घोंटाळ्याच्या बोलण्यानें तूं माझ्या मनाला भ्रम उत्पन्न करीत आहेस; तेव्हां तूं असें एक निश्चित सांग कीं, ज्याच्या योगानें मी आपलें कल्याण करून घेईन. ॥२॥

देवा, तुम्हीच जर असें बोलूं लागलां, तर आम्हीं अज्ञान्यांनीं काय करावें? तर आतांच सर्व विचार संपला असें ह्मणण्याची पाळी आली. ६ अज्ञान घालविण्याकरितां जर असा संदिग्ध उपदेश कराल, तर ह्याहून भ्रम निराळा तो कोणता? आतां आमची आपणापासून आत्मबोध करून घेण्याची इच्छा पूर्णच झाली ह्मणावयाची! ७ मला सांगा कीं, वैद्य हा रोग्याची प्रकृति पाहून त्यावर पथ्याची योजना करून गेल्यावर जर आपण होऊनच औषधांत विष घालील, तर रोग्यानें जगावें कसें? ८ ज्याप्रमाणें अंधळ्यास आडवाटेला लावावें, किंवा माकडाला मद्य पाजावें, तसा आपला हा उत्तम उपदेश आह्मांस चांगलाच फळला! ९ देवा, असें पहा; मला आधींच कांहीं समजत नाहीं; त्यांतून मी ह्या मोहानें ग्रस्त झालों आहे; ह्मणून तुम्हांला विचाराची गोष्ट पुसली, १० तों तुमचें आपलें एकेक नवलच! तुमच्या उपदेशांत साराच घोटाळा! तर शरणागताशीं असें का वागावयाचें! ११ आम्हीं कायावाचामनेंकरून आपल्या बोलण्यावर भरंवसा ठेवावा, आणि तुम्हींच जर असें करूं लागलां, तर मग आटोपलेंच म्हणावयाचें! १२ अर्जुन म्हणतोः-"आतां अशा प्रकारें जर आपण बोध करीत असलां, तर मग आमचें चांगलेंच करीत आहां! १३ तर आतां एथें ज्ञानाची आशा कशाला पाहिजे? ज्ञान संपादन करण्याची हौस संपली; परंतु उलटें एक असें झालें कीं, माझ्या मनाची स्थिरता जाऊन तें जास्त घोंटाळ्यांत मात्र पडलें! १४ त्याचप्रमाणें, श्रीकृष्णा, तुमची लीला आम्ही कांहीं जाणूं शकत नाहीं. ह्या उपदेशाच्या मिषानें जर आपण माझें मन पहात असाल तर कोण जाणे! १५ किंवा

तरी झकवीतु आहासी मातें । कीं तत्त्वचि कथिसी ध्वनितें । हें अवगमितां
निरुतें । जाणवेना १६ म्हणोनि आइकें देवा । हा भावार्थु आतां न बोलावा ।
मज विवेकु सांगावा । मऱ्हाटा जी १७ मी अत्यंत जड असें । परी ऐसाही
निकें परियेसें । श्रीकृष्णा बोलावें तुवां तैसें । एकनिष्ठ १८ देखें रोगातें जिणावें ।
औषध तरी देयावें । परी तें अति रुच्य व्हावें । मधुर जैसें १९ तैसें सकळा-
र्थभरित । तत्त्व सांगावें उचित । परी बोधें माझें चित्त । जयापरी २० देवा
तुजऐसा निजगुरु । आजि आर्तीधणी कां न करूं । एथ भीड कवणाची धरूं ।
तूं माय आमुची २१ हां गा कामधेनूचें दुभतें । दैवें जाहलें जरी आपैतें ।
तरी कामनेची कां तेथें । वानी कीजे २२ जरी चिंतामणी हाता चढे । तरी
वांछेचें कवण सांकडें । कां आपुलेनि सुरवाडें । इच्छावें ना २३ देखा अमृ-
तसिंधूतें ठाकावें । मग ताहानाचि जरी फुटावें । तरी सायासु कां करावे ।
मागील ते २४ तैसा जन्मांतरीं बहुतीं । उपासितां श्रीलक्ष्मीपती । तूं दैवें आजि
हातीं । जाहलासी जरी २५ तरी आपुलिया सवेशा । कां न मागावासि परेशा ।
देवा सुकाळु हा मानसा । पाहला असे २६ देखें सकळार्तीचें जियालें । आजि
पुण्य यशासि आलें । हे मनोरथ जहाले । बिजयी माझे २७ जी जी परममंग-
ळधामा । सकळदेवोत्तमा । तूं स्वाधीन आजि आह्मां । म्हणऊनियां २८ जैसें
मातेच्या ठायीं । अपत्या अनवसरु नाहीं । स्तन्यालागूनि पाहीं । जियापरी २९
तैसें देवा तूतें । पुसिजतसे आवडतें । आपुलेनि आर्तें । कृपानिधी ३० तरी पार-
त्रिकीं हित । आणि आचरितां तरी उचित । तें सांगें एक निश्चित । पार्थु म्हणे ३१

श्रीभगवानुवाचः—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

या बोला श्रीअच्युतु । म्हणतसे विस्मितु । अर्जुना हा ध्वनितु । अभिप्रावो
३२ जे बुद्धियोगु सांगतां । सांख्यमतसंस्था । प्रकटिली स्वभावता । प्रसंगें
आम्हीं ३३ तो उद्देशु तूं नेणसीचि । म्हणोनि क्षोमलासि वायांचि । तरी आतां
आणें म्यांचि । उक्त दोन्ही ३४ अवधारीं वीरश्रेष्ठा । ये लोकीं या दोन्ही निष्ठा ।
मजचिपासूनि प्रगटा । अनादिसिद्ध ३५ एक ज्ञानयोगु म्हणिजे । जो सांख्यीं
अनुष्ठिजे । जेथ बोळखीसवें पाविजे । तद्रुपता ३६ एक कर्मयोगु जाण । जेथ
साधकजन निपुण । होऊनियां निर्वाण । पावती वेळे ३७ हे मार्गु तरी दोन्ही

मला फसवीत आहां, का गूढार्थानें ब्रह्मस्वरूप सांगत आहां, ह्याचें अनुमान करतां खरें कांहींच कळत नाहीं. १६ म्हणून, देवा, ऐका. हा गूढार्थ न सांगतां, जो कांहीं आपला विचार असेल तो अडाण्यालाही समजेल अशा प्रकारें स्पष्ट सांगा. १७ श्रीकृष्णा, मी अतिशय मंदबुद्धि आहे; तेव्हां अशा मलाही चांगलें समजेल, असें एक निश्चयात्मक बोलणें आपण बोला. १८ असें पहा—औषध देऊन रोग तर नाहींसा व्हावा, परंतु तें औषध मधुर व रुचकर असावें; १९ त्याचप्रमाणें, सर्व अर्थानें परिपूर्ण व [आचरण्यास] योग्य असें तत्त्व आपण सांगा; पण ज्या रीतीनें माझ्या मनाला त्याचा पूर्ण बोध होईल त्या रीतीनें सांगा. २० देवा, तुमच्यासारखा गुरु मला मिळाला असतां आज मी आपल्या मनाची इच्छा कां न तृप्त करून घ्यावी? ह्या ठिकाणीं मी भीड कोणाची धरावी? तूं माझी माउली आहेस! २१ असें पहा कीं, दैवयोगानें कामधेनूचें दुभतें प्राप्त झाल्यावर इच्छित मागण्यास कां कमी करावें? २२ किंवा चिंतामणि हातीं आल्यावर मग इच्छित वस्तु मागण्याचें संकट कां पडावें? आपल्याला जें अपेक्षित असेल तें कां न मागावें? २३ पहा कीं, अमृतसिंधूचे कांठीं उभें राहून अमृत न पितां जर तहानेनें तरफडावें तर मग अमृतसिंधूजवळ येण्याचे श्रम तरी कां घ्यावे? २४ त्याचप्रमाणें, हे कमलापते, तुझी जन्मोजन्मीं उपासना करितां करितां दैवयोगानें आज जर तूं लाधला आहेस, २५ तर मग, परमेश्वरा, आपल्याच इच्छेनें तुमच्यापाशीं आम्ही वाटेल तें कां मागूं नये? देवा, आज मनांतील हेतु पूर्ण होण्याचा दिवस उगवला आहे! २६ हें पहा—आज माझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण होऊन व माझें पूर्वपुण्य फळास येऊन सर्व मनोरथ सिद्धीस गेले; २७ कारण, कल्याणाचें आदिपीठ व सर्व देवांचे देव जे तुम्ही ते आज आमच्या आधीन झालां आहां २८ आईचें स्तनपान करण्यास मुलाला जशी वेळअवेळ ह्यांची अडचण नसते, २९ त्याप्रमाणें, देवा कृपानिधे, मी तुम्हांला माझे इच्छेनुरूप वाटेल तें विचारीत आहें." ३० अर्जुन म्हणतो, "ह्मणून, देवा, इहलोकीं आचरण्यास योग्य व परलोकीं हितकारक अशी एक निश्चित गोष्ट सांगा." ३१

अन्वय—अनघ, अस्मिन् लोके मया द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता:—सांख्यानां ज्ञानयोगेन, योगिनां कर्मयोगेन. ॥३॥

अर्थ—श्रीभगवान् म्हणाले:—हे निष्पाप अर्जुना, ह्या लोकीं सृष्टीचे आरंभींच मीं हे दोन प्रकारचे मार्ग सांगितले आहेत. सांख्यविचार करणारांना ज्ञानयोग, व कर्म करणारांना कर्मयोग. ॥३॥

हें बोलणें ऐकून श्रीकृष्ण आश्चर्यानें ह्मणतात:— अर्जुना, तुला जो सांगितला तो गर्भितार्थ आहे. ३२ ईश्वरार्पण कर्ममार्ग सांगतांना प्रसंगानुसार जो ज्ञानमार्गाचा महिमा आम्ही सांगून गेलों, ३३ तो आमचा हेतु तूं जाणत नाहींस, ह्मणून व्यर्थ क्षोभलास; तेव्हां आतां हें ध्यानांत ठेव कीं, ज्ञानयोग आणि कर्मयोग हे दोन्ही मार्ग मींच सांगितलेले आहेत, ३४ हे वीरश्रेष्ठा, ऐक; ह्या पृथ्वीवर हे दोन्ही संप्रदाय माझ्यापासूनच पूर्वापार प्रकट झाले आहेत, ३५ जड चैतन्याचा विचार करणारे ज्याचें आचरण करतात, व ज्या योगानें ब्रह्मरूपाची ओळख होतांक्षणींच ते तद्रूप होऊन जातात, त्या एका संप्रदायाला ज्ञानयोग म्हणतात. ३६ दुसऱ्यास कर्मयोग म्हणतात. त्या योगांत तत्पर असे मुमुक्षुजन अवकाशानें (ज्ञानोत्तरकालीं) मोक्षास पावतात. ३७ तयार असलेल्या व तयार

परी एकवटती निदानीं । जैसी सिद्धसाध्यभोजनीं । तृप्ती एक ३८ कां पूर्वा-पर सरिता । भिन्न दिसती पाहतां । मग सिंधुमिळणीं ऐक्यता । पावती शेखीं ३९ तैसीं दोनीही मतें । सूचिती एका कारणातें । परी उपास्ति ते योग्यते । आधीन असे ४० देखें उत्प्लवनासारिसा । पक्षी फळासि झोंबे जैसा । सांगें नरु केवीं तैसा । पावे वेगा ४१ तो हळू हळू ढाळेंढाळें । केतुलेनि एके वेळे । तया मार्गाचेनि बळें । निश्चित ठाकी ४२ तैसें देख पां विहंगममतें । अधिष्ठूनि ज्ञानातें । सांख्य सद्य मोक्षातें । आकळिती ४३ येर योगिये कर्माधारें । विहितेंचि निजाचारें । पूर्णता अवसरें । पावते होती ४४

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

वांचोनि कर्मारंभ उचित । न करितां सिध्दवत । कर्महीना निश्चित । होईजैना ४५ कीं प्राप्तकर्म सांडिजे । येतुलेनि नैष्कर्म्य होइजे । हें अर्जुना वायां बोलिजे । मूर्खपणें ४६ सांगें पैलतीरा जावें । ऐसें व्यसन कां जेथ पावे । तेथ नावेतें त्यजावें । घडे केवीं ४७ ना तरी तृप्ति इच्छिजे । तरी कैसेनि पाकु न कीजे । कीं सिध्दुही न सेविजे । केवीं सांगें ४८ जंव निरार्तता नाहीं । तंव व्यापारु असे पाहीं । मग संतुष्टीच्या ठायीं । कुंठे सहजें ४९ म्हणोनि आइकें पार्था । जया नैष्कर्म्यपदीं आस्था । तया उचित कर्म सर्वथा । त्याज्य नोहे ५० आणि आपुलिये चाडे । आपादिलें हें मांडे । कीं त्यजिलें कर्म सांडें । ऐसें आहे ५१ हें वायांचि सैरा बोलिजे । उकलु तरी देखोनि पाहिजे । परी त्यजितां कर्म न त्यजे । निभ्रांत मानीं ५२

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

जंव प्रकृतीचें अधिष्ठान । तंव सांडी मांडी हें अज्ञान । जे चेष्टा ते गुणाधीन । आपैसी असे ५३ देखें विहित कर्म जेतुलें । तें सळें जरी वोसंडिलें । तरी स्वभाव काय निमालें । इंद्रियांचे ५४ सांगें श्रवणीं ऐकावें ठेलें । कीं नेत्रींचें तेज गेलें । हें नासारंध्र बुझालें । परिमळु नेघे ५५ ना तरी प्राणापानगति । कीं निर्विकल्प जाहली मति । कीं क्षुधातृषादि आर्ति । खुंटलिया ५६ हे स्वप्नावबोधु ठेले । चरण चालों विसरले । हें असो काय निमाले । जन्ममृत्यू ५७ हें न ठकेचि जरी कांहीं । तरी सांडिलें तें कायी । म्हणोनि कर्मत्यागु नाहीं । प्रकृतिमंतां ५८ कर्म पराधीनपणें । निपजतसे प्रकृतिगुणें । येरीं

करून घेतलेल्या अन्नाच्या भोजनापासून जशी सारखीच तृप्ति होते, तसा ह्या दोन्ही मार्गांचा साक्षात् व परंपरेनें परिणाम एकच आहे. ३८ किंवा पूर्व पश्चिम दिशांकडे जाणाऱ्या नद्या पाहिल्या तर भिन्न दिसतात, परंतु समुद्रांत मिळण्याचे वेळीं अखेरीस त्या जशा एकत्र होतात, ३९ तशीं हीं दोन्हीं मतें एकच तत्त्वाचीं सूचक आहेत; परंतु त्यांची उपासना उपासकाच्या योग्यतेवर अवलंबून आहे. ४० असें पहा—पक्षी एका उड्डाणाबरोबर झाडाच्या फळास धरतो; पण त्याच वेगानें मनुष्यास तें फळ कसें प्राप्त करून घेतां येईल सांग बरें? ४१ तो हळू हळू फांदीफांदीवरून तो मार्ग क्रमितां क्रमितां कांहीं वेळानें फळावर खरोखर जाऊन पोहोंचेल; ४२ त्याचप्रमाणें, ज्ञानमार्गाचें जे आचरण करितात, ते ज्ञानी विहंगममार्गानें तात्काल मोक्ष प्राप्त करून घेतात, ४३ इतर योगी कर्ममार्गानें (पिपीलिकामार्गानें) विहित वर्णाश्रमधर्मांचें आचरण करून परंपरेनें [ज्ञानोत्तरकालीं] मोक्ष प्राप्त करून घेतात. ४४

अन्वय–कर्मणाम् अनारंभात् पुरुषः नैष्कर्म्यं न अश्नुते कर्मणां च संन्यसनात् एव सिद्धिं न समधिगच्छति. ॥४॥

अर्थ–कर्मांचें आचरण न केल्यानें पुरुषाला कर्मशून्यत्व प्राप्त होत नाहीं, व केवळ कर्मसंन्यास केल्यानेंही सिद्धि प्राप्त होते असें नाहीं. ॥४॥

कोणीही मनुष्य आरंभापासूनच विहित कर्मे टाकून जर ज्ञानवानाप्रमाणें नैष्कर्म्य होऊं ह्मणेल, तर निश्चयानें त्याला तसें होतां येणार नाहीं. ४५ अर्जुना, जीं ज्याला विहित कर्में करावयाचीं, तीं टाकल्यानें तो कृतार्थ होईल असें ह्मणणें हा निव्वळ मूर्खपणा होय. ४६ नदी दुथडी भरली आहे, व ती उतरून पलीकडे जाण्याची जेथें आवश्यकता आहे तेथें नावेशिवाय जाऊं म्हटलें तर कसें जातां येईल सांग बरें? ४७ किंवा भोजनापासून जो तृप्तीची इच्छा करतो, त्याला स्वयंपाक न करतां अथवा तयार असलेलें अन्न न खातां ती कशी प्राप्त होईल? ४८ जोंपर्यंत निरिच्छता प्राप्त झाली नाहीं, तोंपर्यंत खटपट ही आहेच; तीच प्राप्त झाली, ह्मणजे आत्मसंतोष होऊन खटपट साहजिकच थांबते. ४९ ह्मणून, पार्था, ज्याला परमप्राप्तीची इच्छा आहे, त्याला विहित कर्माचरण कधींही सोडतां येत नाहीं; ५० आणि दुसरें असें कीं, आपल्या इच्छेनेंच कर्माचा स्वीकार व त्याग करूं ह्मटल्यानें तो होईल काय? ५१ हें बोलणें व्यर्थ बडबडल्यासारखें आहे. ह्याचा नीट विचार करून पाहिला तर कर्म टाकल्यानें कर्माचा त्याग होत नाहीं असें पक्कें समज. ५२

अन्वय–कश्चित् जातु क्षणमपि अकर्मकृत् न हि तिष्ठति, सर्वः हि अवशः (सन्) प्रकृतिजैः गुणैः कर्म कार्यते. ॥५॥

अर्थ–कारण, कोणताही प्राणी कर्म केल्यावांचून एक क्षणभरही स्वस्थ असत नाहीं; प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले सत्त्वादिक गुण हे परतंत्र असलेल्या सर्वांकडून कर्मे करविनात. ॥ ५ ॥

जोंपर्यंत मायेचा आश्रय आहे तोंपर्यंत मायेच्या सत्वादि गुणाच्या आधीन सर्व व्यापार असतात, म्हणून कर्म स्वीकारणें अगर टाकणें, हें बोलणें अज्ञानपणाचें आहे. ५३ असें पहा कीं, विहित कर्मांचा आरंभ कर्त्याचे इच्छेवर अवलंबून आहे, म्हणून द्वेषानें किंवा त्रासानें जरी त्याग केला, तरी स्वाभाविक कर्म उत्पन्न करण्याचे इंद्रियांचे धर्म नष्ट होतील काय? ५४ सांग पाहूं; विहित कर्मत्याग केला म्हणून कानांचें ऐकणें बंद झालें? कां डोळ्यांची दृष्टि गेली? का नाकाची भोंकें बुजून जाऊन वास येईनासा झाला? ५५ किंवा प्राणापानवायूंची गति बंद झाली? का मन हें कल्पनारहित झालें? अथवा भूकतहान ह्यांची इच्छा नाहींशी झाली? ५६ का स्वप्न व जागृति ह्या अवस्था बंद झाल्या? किंवा पाय चालणें विसरले? इतकेंच नव्हे, तर जन्ममरण तरी चुकलें आहे काय? ५७ मग हे इंद्रियांचे व्यापार जर बंद रहात नाहींत, तर मग सोडलें तें काय? म्हणून, देहाभिमान्याकडून कर्मत्याग कधींही होणार नाहीं. ५८ कर्म हें पराधीन ह्मणजे मायेच्या गुणा-

धरीं मोकलीं अंतःकरणें । वाहिजे वायां ५९ देखें रथीं आरूढिजे । मग जरी निश्चळु बैसिजे । तरी चळु होऊनि हिंडिजे । परतंत्रा ६० कां उचलिलें वायु-वशें । चळे शुष्क पत्र जैसें । निचेष्ट आकाशें । परिभ्रमें ६१ तैसें प्रकृतिआ-धारें । कर्मेंद्रियविकारें । नैष्कर्मही व्यापारें । निरंतर ६२ म्हणऊनि संगु जंव प्रकृतीचा । तंववरी त्यागु न घडे कर्माचा । ऐसियाहि करूं म्हणती तयांचा । आग्रहोचि उरे ६३

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६

जे उचित कर्म सांडिती । मग नैष्कर्म्य होऊं पाहती । परी कर्मेंद्रियप्रवृत्ती। निरोधुनी ६४ तयां कर्मत्यागु न घडे । जें कर्तव्य मनीं सांपडे । वरी नटती तें फुडें। दरिद्र जाण ६५ ऐसे ते पार्था । विषयासक्त सर्वथा । ओळखावे तत्त्वता । भ्रांति नाहीं ६६आतां देईं अवधान । प्रसंगें तुज सांगेन । या नैराश्याचें चिन्ह । धनुर्धरा६७

यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन । कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

जो अंतरीं दृढ । परमात्मरूपीं गूढ । बाह्य भागू तरी रूढ । लौकिक जैसा ६८ जो इंद्रियां आज्ञा न करी । विषयांचें भय न धरी । प्राप्त कर्म नाव्हेरी। उचित जें जें ६९ तो कर्मेंद्रियें कर्मीं । राहटतां तरी न नियमी । परी तेथि-चेनि ऊर्मीं । झांकोळेना ७० तो कामनामात्रें न घेपे । मोहमळें न लिंपे । जैसें जळीं जळें न शिंपे । पद्मपत्र ७१ तैसा संसर्गामाजि असे । सकळांसारिखा दिसे। जैसें तोयसंगें आभासे । भानुबिंब ७२ तैसा सामान्यत्वें पाहिजे । तरी साधार-णुचि देखिजे । येरवीं निर्धारितां नेणिजे । सोय जयाची ७३ ऐशा चिन्हीं चि-न्हितु । देखसी तोचि मुक्तु । आशापाशरहितु । वोळख पां ७४ अर्जुना तोचि योगी । विशेषिजे जो जगीं । म्हणोनि ऐसा होय यालागीं । म्हणिपें तूतें ७५ तूं मानसा नियमु करीं । निश्चळु होय अंतरीं । मग कर्मेंद्रियें व्यापारीं । वर्ततु सुखें ७६

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥

म्हणोनि नैष्कर्म्य होआवें । तरी एथ तें न संभवे । आणि निषिद्ध केवीं राहा-टावें । विचारीं पां ७७ म्हणोनि जें जें उचित । आणि अवसरेंकरूनि प्राप्त । तें कर्म हेतुरहित । आचरें तूं ७८ पार्था आणिकही एक । नेणसी तूं हें कवतिक । जें ऐसें कर्ममोचक । आपैसें असे ७९ देखें अनुक्रमाधारें । स्वधर्मु जो आचरे। तो मोक्षु तेणें व्यापारें । निश्चित पावे ८०

च्या आधीन असल्यामुळें मी कर्म करीन अगर सोडीन असें समजणें व्यर्थ होय. ५९ पहा कीं, रथांत बसल्यावर मग जरी स्तब्ध बसून राहिलें, तरी तो रथाच्या आधीन असल्यामुळें रथाचें फिरणें ह्मणजे ह्याचेंच फिरणें असें होतें; ६० किंवा झाडाचें वाळलेलें पान निश्चेष्ट असतांही ज्याप्रमाणें वायूच्या वेगानें उडून आकाशांत भ्रमण करितें, ६१ त्याप्रमाणें, मायेच्या आश्रयानें व कर्मेंद्रियांच्या विकारानें नैष्कर्म्य स्थितीला पोंचलेला पुरुषही नेहमीं शारीरिक कर्म करितो, ६२ ह्मणून, जोंपर्यंत मायेचा संबंध आहे, तोंपर्यंत कर्माचा त्याग केव्हांही घडणार नाहीं; असें असूनही जे कर्माचा त्याग करूं म्हणतात, त्यांचा तो रिकामा आग्रह मात्र उरतो. ६३

अन्वय-यः विमूढात्मा कर्मेंद्रियाणि संयम्य मनसा इंद्रियार्थान् स्मरन् आस्ते सः मिथ्याचारः उच्यते. ॥६॥

अर्थ-जो महामूर्ख पुरुष कर्मेंद्रियांचें संयमन करून इंद्रियांच्या विषयांचें चिंतन करीत राहतो, त्याला दांभिक-दुराचारी असें ह्मणतात. ॥६॥

विहित कर्माचा त्याग करून व कर्मेंद्रियांचा निग्रह करून एवढ्यानेंच जे पुरुष कर्मातीत होऊं इच्छितात, ६४ त्यांना कर्मत्याग घडत नाहीं. कारण, त्यांच्या मनामध्यें कर्तव्य शेष राहून कर्मातीत झाल्याचें वरवर दाखवितात, तें निव्वळ दरिद्र आहे, ६५ पार्था, असे हे प्राणी नेहमीं विषयासक्त असतात असें निःसंशय जाण. ६६ आतां, अर्जुना, प्रसंगानुसार तुला खऱ्या निरिच्छ मनुष्याचीं लक्षणें सांगतों तीं लक्षपूर्वक ऐक. ६७

अन्वय-अर्जुन, यः तु इंद्रियाणि मनसा नियम्य असक्तः (सन्) कर्मेंद्रियैः कर्मयोगं आरभते, स विशिष्यते. ॥७॥

अर्थ-परंतु, अर्जुना, जो मनानें इंद्रियांचें नियमन करून आसक्ति न ठेवितां कर्मेंद्रियांनीं कर्मयोगाचें आचरण आरंभितो, तो खरा श्रेष्ठ होय. ॥७॥

जो अंतर्यामीं निश्चल व परमात्म्याचे ठिकाणीं तल्लीन, तथापि बाह्यात्कारीं लोकाचाराप्रमाणें वागणारा, ६८ तसाच जो इंद्रियांना आज्ञा करीत नाहीं, विषयांची भीति बाळगीत नाहीं, आणि ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्में करावयाचीं तीं कर्में टाकीत नाहीं; ६९ कर्मेंद्रियांकडून कर्में होत असतांना तो त्यांना आवरीत नाहीं, पण त्यांच्या विकारांच्या आधीन होत नाहीं. ७० तो वासनेनें आकळला जात नाहीं; व त्याच्या मनाला मोहाची बाधा होत नाहीं. कमळाचें पान जसें रात्रंदिवस पाण्यांत असून पाण्यानें भिजत नाहीं. ७१ त्याप्रमाणें, संसारामध्यें राहून तो इतर जनांसारखा दिसतो. ज्याप्रमाणें पाण्याच्या संगतीनें सूर्यबिंब पाण्यांत दिसतें. ७२ त्याप्रमाणें, वरकांती पाहतां तो मनुष्य साधारणसा दिसतो; बाकी निश्चयानें त्याची आत्मस्थिति ओळखतां येत नाहीं. ७३ अशा गुणांनीं जो युक्त असेल, व जो निरिच्छ असेल, तोच मुक्त असें तूं समज. ७४ अर्जुना, तोच योगी व तोच जगांत स्तुतीस पात्र असतो, म्हणून तूं असा हो असें मी तुला म्हणतों. ७५ तूं आपल्या मनाला आंवरून धर, व अंतर्यामीं स्थिरबुद्धि हो. (मग) कर्मेंद्रियें खुशाल आपापले व्यापार करोत. ७६

अन्वय-त्वं नियतं कर्म कुरु, अकर्मणः कर्म ज्यायः (अस्ति), ते शरीरयात्रा अपि च अकर्मणः न प्रसिद्ध्येत्.

अर्थ-अरे, तूं विहित कर्माचें आचरण कर. कर्म न करण्यापेक्षां कर्म करणें हेंच श्रेयस्कर आहे. कर्म केल्यावांचून तुझ्या शरीराचा निर्वाह देखील होणार नाहीं. ॥८॥

म्हणून, कर्मरहित होणें हें ह्या संसारांत असंभवनीय आहे; मग शास्त्रविरुद्ध आचरण कां करावें, ह्याचा विचार कर. ७७ म्हणून, जें जें योग्य व समयानुसार प्राप्त झालेलें कर्म असेल, तें तें तूं निष्कामबुद्धीनें कर. ७८ अर्जुना, आणखी एक कौतुक तुला माहीत नाहीं; तें हें कीं, निष्काम बुद्धीनें केलेलें हें कर्म कर्मापासून म्हणजे संसारांतून सोडविणारें होतें. ७९ पहा—अधिकाराप्रमाणें स्वधर्माचें जो आचरण करतो, तो त्या आचरणानेंच निश्चयेंकरून मोक्ष पावतो. ८०

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः । तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ॥९॥

स्वधर्मु जो बापा । तोचि नित्ययज्ञु जाण पां । म्हणोनि वर्ततां तेथ पापा। संचारु नाहीं ८१ हा निजधर्मु जैं सांडे । आणि कुकर्मीं रति घडे । तैंचि बंधु पडे । संसारिक ८२ म्हणोनि स्वधर्मानुष्ठान । तें अखंड यज्ञ याजन । जो करी तया बंधन । कांहींच न घडे ८३ हा लोकु कर्में बांधिला । जो परतंत्राभूत झाला । तो नित्य यज्ञातें चुकला । म्हणोनियां ८४ आतां येचिविशीं पार्था। तुज सांगेन एक मी कथा । जैं सृष्ट्यादि संस्था । ब्रह्मेनें केली ८५

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

तैं नित्ययागसहितें । सृजिलीं भूतें समस्तें । परी नेणतीचि तियें यज्ञातें। सूक्ष्म म्हणउनी ८६ ते वेळीं प्रजीं विनविला ब्रह्मा । देवा काय आश्रयो एथ आम्हां । तंव म्हणे तो कमळजन्मा । भूतांप्रति ८७ तुम्हां वर्णविशेषवशें। आम्हीं हा स्वधर्मुचि विहिला असे । यातें उपासा मग आपैसे । पुरती काम ८८ तुम्ही व्रत नियमु न करावे । शरीरातें न पीडावें। दुरी केंही न वचावें। तीर्थांसी गा ८९ योगादिकें साधनें । साकांक्ष आराधनें । मंत्रयंत्रविधानें। झणीं करा ९० देवतांतरा न भजावें । हें सर्वथा कांहीं न करावें । तुम्हीं स्वधर्म-यज्ञीं यजावें । अनायासें ९१ अहेतुकें चित्तें । अनुष्ठा पां ययातें । पतिव्रता पतीतें । जियापरी ९२ तैसा स्वधर्मरूप मखु । हाचि सेव्यु तुम्हां एकु । ऐसें सत्यलोकनायकु । बोलता जाहला ९३ देखा स्वधर्मातें भजाल । तरी काम-धेनु हा होईल । मग प्रजाहो न संडील । तुमतें कदा ९४

देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयंतु वः । परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

जैं येणेंकरूनि समस्तां । परितोषु होईल देवतां । मग ते तुम्हां ईप्सितां। अर्थातें देती ९५ या स्वधर्मपूजा पूजितां। देवतागणां समस्तां। योगक्षेमु निश्चिता। करिती तुमचा ९६ तुम्ही देवांतें भजाल । देव तुम्हां तुष्टतील । ऐसी परस्परें घडेल। प्रीति जेथ ९७ तेथ तुम्ही जें करूं म्हणाल । तें आपैसें सिद्धी जाईल। वांछितही पुरेल । मानसींचें ९८ वाचासिद्धि पावाल । आज्ञापक होआल । म्हणिये तुमतें मागतील । महाऋद्धि ९९ जैसें ऋतुपतीचें द्वार । वनश्री निरं-तर । वोळंगे फळभार । लावण्येसी १००

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः १२

अन्वय–यज्ञार्थात् कर्मणः अन्यत्र अयं लोकः कर्मबंधनः (अस्ति) कौंतेय, (त्वं) मुक्तसंगः (सन्) तदर्थं कर्म समाचर. ॥९॥

अर्थ–अर्जुना, ईश्वरार्पणबुद्धीवांचून [फलाच्या इच्छेनें] केलेल्या कर्मांच्या योगानें हा जीव बांधला जातो; म्हणून, अर्जुना, कर्तेपणाचा अभिमान सोडून ईश्वरार्पणबुद्धीनें तूं कर्म कर. ॥९॥

बाबारे ! आपल्या धर्माप्रमाणें आचरण करणें हाच नित्ययज्ञ असें समज; म्हणून त्याप्रमाणें वर्तन केल्यावर त्यांत पापाचा रिघाव होत नाहीं. ८१ प्राणी जेव्हां हा स्वधर्म टाकतात आणि वाईट कर्मांच्या ठिकाणीं प्रवृत्त होतात, तेव्हांच जन्ममरणाचे फेऱ्यांत पडतात. ८२ म्हणून स्वधर्माप्रमाणें आचरण करणें हाच अखंड यज्ञ असें समज; आणि जो पुरुष हा यज्ञ करतो, त्याला कांहीं सुद्धां बंधन होत नाहीं. ८३ हें सर्व जग कर्मानें बांधलें जाऊन मायेचे पाशांत गुंतलें आहे, तें स्वकर्माला चुकलें म्हणूनच. ८४ पार्था; आतां तुला मी ह्याविषयीं एक कथा सांगतों. ज्या वेळेस ब्रह्मदेवानें सृष्टि निर्माण केली,

अन्वय–प्रजापतिः पुरा सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा ‘ अनेन (यूयं) प्रसविष्यध्वम् एषः वः इष्टकामधुक् (अस्तु)’ इति उवाच ॥१०॥

अर्थ–सृष्टीच्या आरंभीं यज्ञासहवर्तमान प्रजा उत्पन्न करून ब्रह्मदेव त्यांना म्हणालाः–तुम्ही स्वधर्मरूप यज्ञानें धर्माचरण करा, ह्मणजे हा यज्ञ तुमचे इच्छित मनोरथ पूर्ण करील. ॥१०॥

त्या वेळेस प्राणी व त्यांनीं नित्य आचरण्याचे धर्म हीं दोन्ही बरोबर उत्पन्न केलीं; परंतु ते गहन असल्यामुळें प्राण्यांना समजले नाहींत; ८६ तेव्हां त्यांनीं ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली कीं, “ देवा, ह्या ठिकाणीं आम्हांला काय तरणोपाय आहे ? ” तेव्हां तो त्यांना म्हणालाः–८७ “ तुमच्या वर्णाश्रमांप्रमाणें आम्हीं पूर्वींच धर्म नियमित केले आहेत, त्याप्रमाणें तुम्ही आचरण करा ह्मणजे तुमचे हेतु सहज पूर्ण होतील. ८८ तुम्ही व्रतवैकल्यें करूं नका, उपासतापास करून शरिरास कष्ट देऊं नका; व तीर्थयात्रांकरितां दूर जाण्याचे श्रम करूं नका; ८९ योगादिक साधनें, तसेंच काम्निक आराधना व मंत्रतंत्रादि अनुष्ठानें कदाचित् करण्याच्या नादीं लागाल हो ! तसेंच ९० इतर देवांस भजूं नका, व ह्या गोष्टी करूं नका. तर तुम्ही आपल्या वर्णाश्रमाप्रमाणें जो धर्म सांगितला आहे, त्याचें सुखानें आचरण करा. ९१ ज्याप्रमाणें पतिव्रता आपल्या पतीची सेवा निष्काम बुद्धीनें करिते, त्याप्रमाणें तुम्ही आपल्या स्वधर्माचें निष्काम बुद्धीनें आचरण करा ” ९२ ब्रह्मदेव म्हणालेः–“ स्वधर्माचें आचरण हाच एक तुमचा यज्ञ होय; म्हणून त्याचें आचरण करा. ९३ ” जनहो, असें पहा कीं, तुम्ही जर स्वधर्मानें वागाल तर तो कामधेनूसारखा फलद्रूप होऊन तुह्मांला कधींही अंतर देणार नाहीं ९४

अन्वय–अनेन (यूयं) देवान् भावयत, ते देवाः वः भावयन्तु; (एवं) परस्परं भावयंतः परम् श्रेयः अवाप्स्यथ. ११

अर्थ–ह्या स्वधर्मरूप यज्ञानें तुम्ही देवांचें पूजन करा, ह्मणजे ते देव तुह्मांवर प्रसन्न होतील; व ह्याप्रमाणें तुम्ही परस्परांना संतुष्ट करून आपलें उत्तम कल्याण करून घ्याल ॥११

ह्या स्वधर्माच्या आचरणानें सर्व देवता संतोष पावतील, आणि मग त्या तुम्हांला, इच्छित फल देतील. ९५ अशा रीतीनें स्वधर्माचरणरूप पूजेनें सर्व देवतागणांचें पूजन केलें असतां त्या तुम्हांस अप्राप्य वस्तूची प्राप्ति करून देऊन प्राप्त वस्तूचें संरक्षण निःसंशय करतील. ९६ तुम्ही देवांना भजाल तर देवही तुम्हांवर संतुष्ट होतील; आणि अशा प्रकारें एकमेकांचें एकमेकांवर जेव्हां प्रेम जडेल, ९७ तेव्हां तुम्हीं जें करूं म्हणाल तें सहज सिद्धीस जाईल; आणि तुमच्या मनांतील सर्व वासना पूर्ण होतील. ९८ वाणीनें बोलाल तें सिद्ध होईल, आणि तुम्ही दुसऱ्यांना आज्ञा करणारे व्हाल, व महाऋद्धि नेहमीं तुमच्या आज्ञेंत राहून ‘ सेवा घ्या ’ असें म्हणतील. ९९ वसंत ऋतूचे द्वारांत ज्याप्रमाणें वनशोभा ही आपल्या फलपुष्पभाराच्या लावण्यानें निरंतर वास करिते, १००

अन्वय–देवाः यज्ञभाविताः (संतः) वः इष्टान् भोगान् दास्यंते. तैः दत्तान् [भोगान्] एभ्यः अप्रदाय यः भुंक्ते सः स्तेनः एव हि. ॥१२॥

अर्थ–यज्ञानें पूजन केलेले देव संतुष्ट होऊन तुह्मांस तुमचे इच्छित भोग देतील. देवतांनीं दिलेले भोग त्यांना अर्पण न करितां जो आपण स्वतः भोगतो, तो चोरच समजावा. ॥१२॥

तैसें सर्व सुखेंसहित । दैवचि मूर्तिमंत । येईल देखा काढत । तुम्हांपाठीं १ ऐसे समस्त भोगभरित । होआल तुम्हीं अनार्त । जरी स्वधर्मेनिरत । वर्तोल बापा २ कां जालिया सकल संपदा । जो अनुसरेल इंद्रियमदा । लुब्ध होऊनियां स्वादा । विषयांचिया ३ तिहीं यज्ञभाविकीं सुरीं । जे हे संपत्ति दिधली पुरी । तयां स्वधर्मीं सर्वेश्वरीं । न भजेल जो ४ अग्निमुखीं हवन । न करील देवतापूजन । प्राप्तवेळे भोजन । ब्राह्मणाचें ५ विमुख होईल गुरुभक्ती । आदर न करील अतिथी । संतोष नेदील ज्ञाती । आपुलिये ६ ऐसा स्वधर्मक्रियारहितु । आथिलेपणें प्रमत्तु । केवल भोगासक्तु । होईल जो ७ तया मग अपावो थोर आहे । जेणें तें हातींचें सकळ जाये । देखा प्राप्तही न लाहे । भोग भोगूं ८ जैसें गतायुषी शरिरीं । चैतन्य वासु न करी । कां निदैवाच्या घरीं । न राहे लक्ष्मी ९ तैसा स्वधर्मु जरी लोपला । तरी सर्व सुखांचा थारा मोडला । जैसा दीपासवें हरपला । प्रकाशु जाय ११० तैसी निजवृत्ति जेथ सांडे । तेथ स्वतंत्रते वस्ती न घडे । आइका प्रजाहो फुडें । विरंचि म्हणे ११ म्हणऊनि स्वधर्मु जो सांडील । तयातें काळु दंडील । चोरु म्हणूनि हरील । सर्वस्व तयाचें १२ मग सकळ दोषु भंवते । गिंवसोनि घेती तयातें । रात्रिसमयीं स्मशानातें । भूतें जैसीं १३ तैसीं त्रिभुवनींचीं दुःखें । आणि नानाविधें पातकें । दैन्यजात तितुकें । तेथेंचि वसे १४ ऐसें होय तया उन्मत्ता । मग न सुटे बापा रुदतां । कल्पांतींही सर्वथा । प्राणिगणहो १५ म्हणऊनि निजवृत्ति हे न संडावी । इंद्रियें बरळों नेदावीं । ऐसें प्रजांतें शिकवी । चतुराननु १६ जैसें जळचरा जळ सांडे । मग तत्क्षणीं मरण मांडे । हा स्वधर्मु तेणें पाडें । विसंबों नये १७ म्हणोनि तुम्हीं समस्तीं । आपुलालिया कर्मीं उचितीं । निरत व्हावें पुढतपुढती । म्हणिपत असें १८

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः । भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

देखा विहित क्रियाविधि । निर्हेतुका बुद्धि । जो असतिये समृद्धि । विनियोगु करी १९ गुरु गोत्र अग्नि पूजी । अवसरीं भजे द्विजीं । निमित्तादिकीं यजी । पितरोद्देशें १२० या यज्ञक्रिया उचिता । यज्ञेशीं हवन करितां । हुतशेष स्वभावतः । उरे जें जें २१ तें सुखें आपुले घरीं । कुटुंबेसीं भोजन करी । कीं भोग्यचि तें निवारी । कल्मषातें २२ तें यज्ञावशिष्ट भोगी । म्हणोनि सांडिजे तो अघीं । जयापरी महारोगी । अमृतसिद्धि २३ कीं तत्त्वनिष्ठु जैसा । नागवे भ्रांतिलेशा ।

त्याप्रमाणें, तुम्ही जेथें असाल, तेथें सर्व सुखांसह मूर्तिमंत दैव तुमचा शोध करीत येईल. १ बावांनो ! जर तुम्ही एकनिष्ठेनें स्वधर्माचें आचरण कराल, तर तुम्ही ऐश्वर्ययुक्त होऊन तुम्हांला कसलीहि इच्छा राहणार नाहीं; २ सकल संपत्ति प्राप्त झाली असतां विषयसेवनाच्या गोडीला लंपट होऊन इंद्रियांच्या स्वैरवर्तनास अनुमोदन देईल, ३ यज्ञानें संतुष्ट झालेल्या देवांनीं जी ही आपल्यास पूर्ण संपत्ति दिली आहे, त्या संपत्तीनें व स्वधर्माचरणानें जो ईश्वरास भजणार नाहीं, ४ जो अग्नींत आहुति देणार नाहीं, देवतापूजन करणार नाहीं, यथाकालीं ब्राह्मणास भोजन घालणार नाहीं, ५ अथवा गुरुभक्तीला जो कंटाळेल, अतिथींचा आदरसत्कार करणार नाहीं, व आपल्या जातीस संतोष देणार नाहीं, ६ असा जो स्वधर्माचें आचरण करीत नाहीं, श्रीमंतीनें ज्याला गर्वाचा ताठा भरला आहे आणि जो केवळ विषयासक्त झाला आहे, ७ त्याला महत्संकटें येतात; त्या योगानें जवळ असलेलें ऐश्वर्य नाहींसें होतें, आणि असलेले भोग सुद्धां भोगवत नाहींत. ८ ज्याप्रमाणें, आयुष्य संपलेल्या शरीरांत जीव वास करीत नाहीं किंवा करंट्याचे घरीं लक्ष्मी रहात नाहीं, ९ त्याप्रमाणें, स्वधर्माचा लोप झाला ह्मणजे सुखाचें आश्रयस्थान नष्ट झालें म्हणून समजावें. दीप मालवतांक्षणींच जसा प्रकाश नाहींसा होतो, ११० त्याप्रमाणें, ब्रह्मदेव म्हणतो, " प्रजाजनहो ! जो आपापल्या वर्णाश्रमधर्माचें आचरण सोडतो, त्याचें स्वातंत्र्य खरोखर नष्ट होतें. ११ म्हणून, स्वधर्माचा जो त्याग करील, त्याला काळ शिक्षा करील, आणि हा चोर आहे असें समजून त्याच्या सर्वस्वाचें हरण करील. १२ मग, रात्र झाल्यावर स्मशानाला जशीं भूतें वेढतात, तशीं सर्व संकटें त्याच्याजवळ येऊन त्याला वेढतात. १३ तसेंच, त्रिभुवनांतील सर्व दुःखें, आणि हजारों प्रकारचीं पातकें, आणि झाडून सर्व दारिद्र्य हीं त्याचे ठिकाणीं वास करितात. १४ जनहो, ह्याप्रमाणें त्या उन्मत्त मनुष्याची स्थिति होते, आणि अशा दुःखांत प्राणी रडूं लागले तरी त्यांना कल्पांतींही दुःखें सोडीत नाहींत. " १५ ब्रह्मदेव प्रजेला असा बोध करतात कीं, " म्हणून आपला स्वधर्म सोडूं नका, आणि इंद्रियांना स्वैर वर्तन करूं देऊं नका. १६ ज्याप्रमाणें माशाला पाण्यांतून बाहेर काढण्याबरोबर लागलीच मृत्यु येतो त्याप्रमाणें तुमची स्थिति होईल, ह्मणून तुम्ही स्वधर्म विसरूं नका." १७ ब्रह्मदेव म्हणतोः-ह्मणून तुम्हीं सर्वांनीं आपापलें उचित कर्म आचरण्याविषयीं नेहमीं तत्पर रहावें. १८

अन्वय-यज्ञशिष्टाशिनः सन्तः सर्वकिल्बिषैः मुच्यंते; ये तु पापाः आत्मकारणात् पचन्ति ते तु अघं भुंजते. ॥१३॥

अर्थ-यज्ञाचा अवशिष्ट प्रसाद जे ग्रहण करितात, ते श्रेष्ठ पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतात; पण जे पातकी प्राणी आपल्याकरितां पाक करून भोजन करितात, ते पातकच सेवन करितात. ॥१३॥

हें पहा-जो विहित कर्माचें निष्काम बुद्धीनें आचरण करण्यामध्यें असलेल्या संपत्तीचा विनियोग करतो, १९ आपले गुरु, आप्त व अग्नि ह्यांची पूजा करतो, आणि आलेल्या ब्राह्मणांची सेवा करतो, व आपल्या पितरांच्या श्राद्धतिथि वगैरे पाळतो, १२० आणि ह्याप्रमाणें विहित कर्माचरण व पंचमहायज्ञादि करून जें यज्ञशेष बाकी राहील २१ तें सुखानें आपण कुटुंबासह सेवन करतो, त्यांच्या सर्व पातकांचा त्या यज्ञशेषसेवनानेंच नाश होतो. २२ अमृताचें सेवन केल्यापासून ज्याप्रमाणें महारोगाचा नाश होतो, त्याप्रमाणें यज्ञावशिष्ट अन्नाचें सेवन केल्यानें पातकें त्याला सोडून जातात. २३ ज्याप्रमाणें ब्रह्मनिष्ठाला भ्रांतिलेशही

तो शेष भोगी तैसा । नाकळे दोषा २४ म्हणोनि स्वधर्में जें अर्जे । तें स्वधर्मेंचि विनियोगिजे । मग उरे तें भोगिजे । संतोषेसीं २५ हें वांचूनि पार्था । राहाटों नये अन्यथा । ऐसी आद्य हे कथा । श्रीमुरारि सांगे२६ जे देहचि आपणपें मानिती। आणि विषयांतें भोग्य म्हणती । यापरतें न स्मरती । आणिक कांहीं २७ हें यज्ञोपकरण सकळ । नेणतसा ते बरळ । अहंबुद्धि केवळ । भोगूं पाहती २८ इंद्रियरुचीसारखे । करविती पाक निके । ते पापिये पातकें । सेविती जाण २९ हें संपत्तिजात आघवें । हवनद्रव्य मानावें । मग स्वधर्मयज्ञें अर्पावें । आदिपुरुषीं १३०हें सांडोनियां मूर्ख । आपणपेंयालागीं देख । निफजविती पाक । नानाविध ३१ जिहीं यज्ञु सिद्धी जाये । परेषा तोषु होये । तें हें सामान्य अन्न न होये । म्हणोनियां ३२ हें न म्हणावें साधारण । अन्न ब्रह्मरूप जाण । हें जीवनहेतु कारण । विश्वा यया३३

अन्नाद्भवंतिभूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

अन्नास्तव भूतें । प्ररोह पावती समस्तें । मग पर्जन्यु या अन्नातें । सर्वत्र प्रसवे ३४ तया पर्जन्या यज्ञीं जन्म । यज्ञातें प्रगटी कर्म । कर्मासि आदि ब्रह्म । वेदरूप ३५ तया वेदांतें परात्पर । प्रसवतसे अक्षर । म्हणऊनि हें चराचर । ब्रह्मबद्ध ३६ परी कर्माचिये मूर्ति । यज्ञीं अधिवासु श्रुति । ऐकें सुभद्रापति । अखंड गा ३७

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः । अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

ऐशी हें आदि परंपरा । संक्षेपें तुज धनुर्धरा । सांगितली या अध्वरा । लागूनियां ३८ म्हणूनि समूळ हा उचितु । स्वधर्मरूप क्रतु । नानुष्ठी जो मत्तु । लोकीं इये ३९ तो पातकांची राशी । जाण भार भूमीसी । जो कुकर्मे इंद्रियांसी । उपेगा गेला १४० तें जन्मकर्म सकळ । अर्जुना अति निष्फळ । जैसें कां अभ्रपटळ । अकाळींचें ४१ कां गळां स्तन अजेचे । तैसें जियालें देखें तयाचें । जया अनुष्ठान स्वधर्माचें । घडेचिना ४२ ह्मणोनि ऐकें पांडवा । हा स्वधर्मु कवणें न संडावा । सर्वभावें भजावा । हाचि एकु ४३ हां गा शरीर जरी जाहलें । तरी कर्तव्य वोघें आलें । मग उचित कां आपुलें । वोसंडावें ४४ परिस पां सव्यसाची । मूर्ति लाहोनि देहाची । खंती करिती कर्माची । ते गांवढे गा ४५

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

आकलन करीत नाहीं, त्याप्रमाणें यज्ञ करून शेष राहिलेल्या अन्नाचें सेवन करणाऱ्याला दोष आकलन करीत नाहींत. २४ म्हणून, स्वधर्मानें संपादन केलेलें द्रव्य स्वधर्मानेंच खर्चावें आणि बाकी राहील त्याचा संतोषानें उपभोग घ्यावा. २५ भगवान श्रीकृष्ण सांगतातः-पार्था, अशी ही आद्यस्थिति आहे; ह्याशिवाय मनुष्यानें अन्य मार्गानें वागूं नये. २६ जे पुरुष आपल्या शरीरासच आत्मा असें मानतात, विषयांचें सेवन हीच भोग्यवस्तु असें मानून त्यांशिवाय दुसरें कांहीं जाणत नाहींत, २७ हें सर्व साहित्य यज्ञसंबंधी आहे हें न जाणून जे भ्रांतींत असतात, आणि अहंकारबुद्धीनें फक्त विषयोपभोगावरच ज्यांची दृष्टि असते, २८ जे आपणांस आवडणारीं उत्तम पक्वानें तयार करून आपणच त्यांचें सेवन करतात, ते पापी असून पातकांचेंच सेवन करतात असें जाण. २९ ही सर्व संपत्ति स्वधर्मरूप यज्ञाचें हवनद्रव्य आहे, असें समजून ती स्वधर्मयज्ञानेंच परमेश्वरास अर्पण करावी. १३० हें सर्व सोडून मूर्ख लोक आपल्या करिताच नानाप्रकारचे पदार्थ तयार करवितात. ३१ ज्या अन्नापासून यज्ञाची सिद्धि होते, आणि ईश्वर संतुष्ट होतो, तें हें अन्न सामान्य नाहीं; म्हणून, ३२ ह्या अन्नाला साधारण असें न समजतां तें ब्रह्मरूप आहे असें समज. कारण, सर्व जगाचें हें जीवित होय. ३३

अन्वय-अन्नात् भूतानि भवंति, पर्जन्यात् अन्नसंभवः (भवति), यज्ञात् पर्जन्यः भवति, यज्ञः कर्मसमुद्भवः (अस्ति). ॥ १४ ॥ (त्वं) कर्म ब्रह्मोद्भवं, ब्रह्म अक्षरसमुद्भवं विद्धि, तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म यज्ञे नित्यं प्रतिष्ठितम् (अस्ति) ॥१५॥

अर्थ-अन्नापासून भूतें (प्राणी) उत्पन्न होतात; तें अन्न पर्जन्यापासून होतें; तो पर्जन्य यज्ञापासून होतो; व तो यज्ञ कर्मापासून उत्पन्न होतो; ॥१४॥ कर्म वेदापासून उत्पन्न होतें, व वेद परमेश्वरापासून उत्पन्न होतो, असें तूं समज; आणि ह्याकरितां, सर्वगत जो वेद तो स्वधर्मरूप यज्ञांत नित्य वास करितो.

अन्नापासून प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते, आणि पर्जन्यापासून सर्व ठिकाणीं अन्न उत्पन्न होतें. ३४ त्या पर्जन्याची उत्पत्ति यज्ञापासून, आणि यज्ञाची कर्मापासून होते. कर्माची उत्पत्ति वेदरूप ब्रह्मापासून, ३५ आणि त्या वेदाची उत्पत्ति परमात्म्यापासून होते; म्हणून हें सर्व जगत् परमात्म्यापासून उत्पन्न झालेलें आहे. ३६ पण, हे सुभद्रापते, ऐकः कर्माची मूर्ति जो यज्ञ, त्यांत वेदरूपीब्रह्म निरंतर वास करितें. ३७

अन्वय-पार्थ, एवं प्रवर्तितं चक्रं यः इह न अनुवर्तयति सः अघायुः इंद्रियारामः (च) मोघं जीवति. ॥१६॥

अर्थ-पार्था, अशा प्रकारें चालू असलेल्या चक्राला अनुसरून जो ह्या लोकीं वागत नाहीं, त्याचें जिणें व्यर्थ होय. तो इंद्रियलंपट पातकी आपलें आयुष्य व्यर्थ घालवितो ! ॥१६॥

ह्याप्रमाणें, धनुर्धरा, ह्या स्वधर्मरूप यज्ञाची सूळपीठिका तुला संक्षेपानें सांगितली. ३८ म्हणून, जो उन्मत्त पुरुष सर्व प्रकारें उचित अशा ह्या स्वधर्मरूप यज्ञाचें ह्या लोकीं आचरण करीत नाहीं, ३९ तसेंच, जो दुराचारी इंद्रियांना विषय पुरविण्यांत काल घालवितो, तो पापराशी भूमीला केवळ भारभूत आहे असें समज. १४० ज्याप्रमाणें अकालीं आकाशांत आलेले ढग निरुपयोगी असतात, त्याप्रमाणें, अर्जुना, त्या उन्मत्त मनुष्याची सर्व जन्मांतील कर्में निष्फल होत. ४१ ज्याला स्वधर्माचें अनुष्ठान घडत नाहीं, त्याचें जिणें शेळीच्या गळ्यांतील स्तनांप्रमाणें व्यर्थ होय. ४२ म्हणून, पांडवा, ऐक; हा स्वधर्म कोणी सोडूं नये, आणि सर्वभावानें ह्याचेंच आचरण करावें. ४३ पहा कीं, शरीर जरी प्राप्त झालें आहे, तरी पूर्वकर्तव्य कर्म हें ओघानें आलेंच, असें जर आहे तर आपलें उचित कर्म कां सोडावें ? ४४ हे सव्यसाची, हा मनुष्यदेह प्राप्त झाला असतां उचीत कर्म करण्याची ज्यांना खंती येते, ते मूर्ख असें समज. ४५

अन्वय-यः तु मानवः आत्मरतिः एव स्यात् च आत्मतृप्तः (स्यात्) च आत्मनि एव संतुष्टः (स्यात् च) तस्य कार्यं न विद्यते. ॥१७॥

अर्थ-परंतु जो आत्म्याचेच ठिकाणीं रममाण झालेला आहे, व आत्मसुखानें तृप्त झाला असून आत्मानंदानेंच संतुष्ट आहे, त्याला कांहीं कर्तव्य उरत नाहीं. १७

देखें असतेनि देहधर्मे । एथ तोचि एकु न लिंपे कर्मे । जो अखंडित रमे । आपणपांचि ४६ जे तो आत्मबोधें तोषला । तरी कृतकार्यु देखें जाहला । ह्मणोनि सहजें सांडवला । कर्मसंगा ४७

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥

तृप्ति जालिया जैसीं । साधनें सरतीं आपैसीं । देखें आत्मतुष्टीं तैसीं । कर्मे नाहीं ४८ जंववरी अर्जुना । तो बोधु भेटेना मना । तंवचि यया साधना । भजावें लागे ४९

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥

ह्मणऊनि तूं नियतु । सकळ कामरहितु । होऊनियां उचितु । स्वधर्मे रहाटें १५० जे स्वधर्मे निष्कामता । अनुसरले पार्था । ते कैवल्यपर तत्त्वता । पावले जगीं ५१

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥२०॥

देख पां जनकादिक । कर्मजात अशेख । न सांडितां मोक्षसुख । पावते जाहले ५२ याकारणें पार्था । होआवी कर्मी आस्था । हे आणिकाही एका अर्था । उपकारेल ५३ जे आचरतां आपणपयां । देखी लागेल लोका यया । तरी चुकेल अपाया । प्रसंगेंचि ५४ देखें प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले । तयाही कर्तव्य असे उरलें । लोकांलागीं ५५ मार्गी अंधासरिसा । पुढें देखणाही चाले जैसा । अज्ञाना प्रकटावा धर्मु तैसा । आचरोनि ५६ हां गा ऐसें जरी न कीजे । तरी अज्ञाना काय उमजे । तिहीं कवणेपरी जाणिजे । मार्गातें या ५७

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥

एथ वडील जें जें करिती । तया नाम धर्मु ठेविती । तेंचि येर अनुष्ठिती । सामान्य सकळ ५८ हें ऐसें असे स्वभावें । ह्मणोनि कर्म न संडावें । विशेषें आचरावें । लागे संतीं ५९

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥

आतां आणिकाचिया गोठी । कायेशा सांगों किरीटी । देखें मीचि इये राहाटी । वर्तत असें १६० काय सांकडें कांहीं मातें । कीं कवणें एकें आर्ते । आचरें मी धर्मातें । म्हणसी जरी ६१ तरी पुरतेपणालागीं । आणिकु दुसरा नाहीं जगीं । ऐसी सामग्री माझ्या अंगीं । जाणसी तूं ६२ मृत गुरुपुत्र आणिला । तो तुवां पवाडा देखिला । तोही मी उगला । कर्मी वर्ते ६३

हें पहा, जो पुरुष आत्मस्वरूपामध्यें निमग्न आहे, तो मात्र देहधर्मांत असूनही कर्मानें लिप्त होत नाहीं. ४६ कारण, तो आत्मबोधानें संतोष पावलेला असल्यामुळें कृतकार्यच झालेला असतो; ह्मणून सहजीच कर्मसंगापासून मुक्त होतो. ४७

अन्वय–इह तस्य कृतेन अर्थः न एव, अकृतेन (अपि कश्चन (अर्थः) न, सर्वभूतेषु च अस्य कश्चित् अर्थव्यपाश्रयः न.१८

अर्थ–ह्या लोकीं कर्म केल्यापासून त्याला मुळींच कांहीं लाभ नसतो. तसेंच कर्म न केल्यापासनही त्याची कांहीं हानि होत नाहीं; व कोणत्याही प्राण्यापासून त्याचें कसलेंही कार्य साधावयाचें नसतें. ॥१८॥

ज्याप्रमाणें तृप्ति झाल्यावर तिचीं साधनेंही आपोआप संपतात, त्याप्रमाणें स्वस्वरूपानंदांत निमग्न झाल्यावर कर्मेंही उरत नाहींत. ४८ अर्जुना, जोंपर्यंत अशा प्रकारचें आत्मज्ञान झालें नाहीं, तोंपर्यंत ह्या साधनाचें आचरण करावें लागतें. ४९

अन्वय–तस्मात् (त्वं) असक्तः (सन्) सततं कार्यं कर्म समाचर. पूरुषः हि असक्तः (सन्) कर्म आचरन् परं आप्नोति. १९

अर्थ–ह्या कारणास्तव, फलाची इच्छा टाकून तूं नेहमीं विहित कर्म कर. कारण, फलाविषयीं निष्काम असणारा पुरुष (विहित) कर्माच्या आचरणानें–चित्तशुद्धीमुळें–परमपद प्राप्त करून घेतो. ॥१९॥

म्हणून, नेहमीं फलाची आशा सोडून देऊन तूं उचित अशा आपल्या धर्माचें आचरण कर. १५० पार्था, ह्या जगांत खरोखर ज्यांनीं स्वधर्माचें आचरण निष्कामबुद्धीनें केलें ते मोक्षपदास गेले. ५१

अन्वय–जनकादयः कर्मणा एव संसिद्धिं आस्थिताः हि, (त्वं) अपि लोकसंग्रहं एव संपश्यन् (कर्म) कर्तुं अर्हसि. २०

अर्थ–जनकादिक ज्ञानी कर्मच करून मुक्त झाले; आणि लोकहिताकडे लक्ष देऊन तुलाही कर्मच करणें योग्य आहे. ॥२०॥

हें पहा—कर्माचा मुळींच त्याग न करितां सनकादिक मोक्षपदास गेले. ५२ ह्याकरितां, पार्था, कर्माचे ठिकाणीं तूं आस्था ठेव. कारण त्यापासून आणखीही एक उपयोग होणार आहे; ५३ त्या कर्माचें आपल्याकडून तसें आचरण झालें असतां ह्या लोकांना वळण लागेल, आणि त्यामुळें त्यांचीं दुःखें अनायासें नाहींतशीं होतील. ५४ असें पहा कीं, जे कृतार्थ होऊन निष्काम झाले आहेत, त्यांनाही लोकांवर उपकार करण्याचें कर्तव्य राहिलेंच आहे. ५५ अंधळ्यांच्या रांगेंतील पुढारी डोळस मनुष्य जसा त्यांच्याप्रमाणेंच मार्ग चालतो, त्याप्रमाणें ज्ञान्यांनीं स्वतः धर्माचें आचरण करून अज्ञानी जनांस धर्माच्या मार्गास लावावें. ५६ अरे, जर ज्ञान्यांनीं अशा प्रकारचें वर्तन केलें नाहीं, तर अज्ञानी लोकांस कसें वळण लागेल? आणि त्यांना हा मार्ग कोणच्या उपायानें समजेल? ५७

अन्वय–यत् यत् श्रेष्ठः आचरति, तत् तत् एव इतरः जनः (आचरति; सः यत् प्रमाणं कुरुते, लोकः तत् अनुवर्तते. २१

अर्थ–श्रेष्ठ पुरुष जें जें कर्म आचरण करितो, तें तेंच कर्म इतर लोक करितात; आणि तो पुरुष जें प्रमाण ठरवितो, त्याचेंच लोक अनुकरण करितात. ॥२१॥

ह्या लोकीं श्रेष्ठ लोक जें आचरण करतात, त्यालाच धर्म असें नांव ठेवून इतर सर्व लोक त्याचेंच आचरण करितात. ५८ ही गोष्ट साहजिक असल्यामुळें, कर्माचा त्याग करितां येत नाहीं; आणि साधुसंतांना तर कर्माचें आचरण विशेषेंकरून करावें लागतें. ५९

अन्वय–पार्थ, (यद्यपि) मे त्रिषु लोकेषु किंचन कर्तव्यं न अस्ति अनवाप्तं अवाप्तव्यं च न (अस्ति, तथापि) अहं कर्मणि वर्ते एव. ॥२२॥

अर्थ–पार्था, त्रैलोक्यामध्यें मला कांहीं करावयाचें आहे, अथवा कांहीं अप्राप्य प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे, असें नाहीं; तथापि (लोकसंग्रहाकरितां) मी कर्म करितोंच. ॥२२॥

अर्जुना, आतां, फार लांब दुसऱ्याच्या गोष्टी कशाला सांगत बसूं, मीच या धर्माचरणांत वागत आहे. १६० आतां, मला कांहींतरी एकादें संकट पडलें असेल, किंवा कोणती तरी इच्छा असेल, म्हणून मी स्वधर्माचें आचरण करितों असें जर तूं म्हणशील, ६१ तर ह्या जगांत माझ्याइतका गुण व ऐश्वर्य ह्यांनीं संपन्न दुसरा कोणी नाहा, हें माझें सामर्थ्य तुला माहीत आहेच; ६२ सांदीपनि गुरूचा मेलेलाही मुलगा आणून दिला, तो पराक्रम तूं पाहिलास; पण असाही जो निरिच्छ, तो सुद्धां कर्ममार्गाचें मुकाट्यानें आचरण करीत आहें. ६३

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतंद्रितः । मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

परी स्वधर्मी वर्ते कैसा । साकांक्षु कां होय जैसा । तयाचि एका उद्देशा-। लागोनियां ६४ जे भूतजात सकळ । असे आम्हांचि आधीन केवळ । तरी न व्हावें बरळ । ह्मणोनियां ६५

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् । संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः २४

आम्ही पूर्णकाम होउनी । जरी आत्मस्थिती राहुनी । तरी प्रजा हे कैसेनि। निस्तरेल ६६ इहीं आमुची वास पाहावी । मग वर्ततीपरी जाणावी । ते लोकस्थिति आघवी । नासिली होईल ६७ ह्मणोनि समर्थु जो एथें । आथिला सर्वज्ञते । तेणें सविशेषें कर्मातें । त्यजावें ना ६८

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

देखें फळाचिया आशा । आचरे कामुकु जैसा । कर्मी भरू होआवा तैसा। निराशाही ६९ जे पुढतपुढती पार्था । हे सकळ लोकसंस्था । रक्षणीय सर्वथा । ह्मणऊनियां१७० मार्गाधारें वर्तावें । विश्व हें मोहरे लावावें । अलौलिका नोहावें । लोकांप्रति ७१

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥

जें सायासें स्तन्य सेवी । तें पक्वान्नें केवीं जेवी । ह्मणोनि बाळका जैसीं नेदावीं । धनुर्धरा ७२ तैसी कर्मीं जया अयोग्यता । तयाप्रति नैष्कर्म्यता । न प्रगटावी खेळतां । आदिकरुनी ७३ तेथें सत्क्रियाचि लावावी । तेचि एकी प्रशंसावी । नैष्कर्मींही दावावी । आचरोनि ७४ तया लोकसंग्रहालागीं । वर्ततां कर्मसंगीं । तो कर्मबंधु आंगीं । वाजेलना ७५ जैसी बहुरूपियांची रावो राणी। स्त्रीपुरुषभावो नाहीं मनीं । परी लोकसंपादणी । तैसीच करिती ७६

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥२७॥

देखें पुढिलाचें वोझें । जरी आपुला माथां घेइजे । तरी सांगें कां न दाटिजे । धनुर्धरा ७७ तैसीं शुभाशुभें कर्में । जियें निफजती प्रकृतिधर्में । तियें मूर्ख मतिभ्रमें । मी कर्ता म्हणे ७८ ऐसा अहंकारादि रूढ । एकदेशी मूढ । तया हा परमार्थ गूढ । प्रगटावा ना ७९ हें असो प्रस्तुत । सांगिजेल तुज हित । तें अर्जुना देऊनि चित्त । अवधारीं पां १८०

अन्वय-यदि हि अहं अतंद्रितः (सन्) कर्मणि जातु न वर्तेय, (तर्हि) पार्थ, मनुष्याः सर्वशः मम वर्त्म अनुवर्तंते. (तऽपि कर्म न कुर्युः). ॥२३॥

अर्थ-पार्था, जर मी आळस टाकून कर्माचें कधींही आचरण करणार नाहीं, तर हे सर्व लोक सर्वांशीं माझ्या मार्गाला अनुसरून चालू लागतील. (तेही कर्म करणार नाहींत.)

परंतु त्या एका लोककल्याणाच्या उद्देशानेंच मी स्वधर्माचें आचरण कशा प्रकारें करितों, कीं जसा कांहीं सकाम पुरुषच ! १६४ कारण, सर्व प्राणी आमच्यावर अवलंबून आहेत, तेव्हां त्यांनीं कर्मभ्रष्ट होऊं नये. १६५

अन्वय-अहं कर्म न कुर्यां चेत् इमे लोकाः उत्सीदेयुः, संकरस्य कर्ता स्यां, इमाः च प्रजाः उपहन्याम्. ॥२४॥

अर्थ-जर मी कर्म करणार नाहीं, तर सर्व प्रजांचा नाश केल्याचा दोष मलाच लागेल; प्रजांचा वर्णसंकर मीच केलासें होईल; व सर्व लोकांना मारणारा मीच होईन ! २४

आम्ही निष्काम होऊन आत्मानंदामध्येंच राहिलों आणि धर्माचरण न केलें, तर प्रजेचा तरुणोपाय कसा होईल ? १६६ वास्तविक संप्रदाय असा कीं, लोकांनीं आमच्या वर्तनाकडे पाहून धर्माच्या वागणुकीचे प्रकार समजून घ्यावे, ही जी लोकांची राहाटी आहे, ती आम्हीं धर्माचरण न केलें तर बिघडून जाईल. १६७ म्हणून, जो समर्थ व सर्वज्ञानसंपन्न असेल, त्यानें विशेषेंकरून कर्माचा त्याग कधींही करूं नये. १६८

अन्वय-भारत, अविद्वांसः यथा कर्मणि सक्ताः (सन्तः कर्म) कुर्वन्ति, तथा लोकसंग्रहं चिकीर्षुः विद्वान् (कर्मणि) असक्तः (सन् कर्म) कुर्यात्. ॥२५॥

अर्थ-हे भारता, जसे अविद्वान् लोक कर्मफलाच्या ठिकाणीं सक्त होऊन कर्म करितात, तसें विद्वानांनी लोकसंग्रहार्थ फलाची इच्छा न धरितां कर्म करावें.॥२५॥

फलाची इच्छा करणारा पुरुष ज्याप्रमाणें कर्माचरण करितो, त्याप्रमाणें ज्ञानवानानेंही कर्माचरणांत विशेष भर ठेविला पाहिजे. १६९ कारण, पार्था, पुढें होणाऱ्या लोकसमुदायाचें रक्षण करणें अवश्य आहे म्हणून. १७० थोरांनीं सन्मार्गानें वागून लोकांची धर्माचरणाकडे दिशा लावावी, परंतु आपण स्वर्गादि लोकप्राप्तीविषयीं आसक्ति ठेवूं नये. १७१

अन्वय-विद्वान् कर्मसंगिनां अज्ञानां न बुद्धिभेदं जनयेत् (किंतु) युक्तः समाचरन् सर्व कर्माणि जोषयेत्. ॥२६॥

अर्थ-विद्वान् मनुष्य नें फलाच्या आशेनें कर्म करणाऱ्या अज्ञानी लोकांचा बुद्धिभेद करूं नये; तर उलट त्या कर्माचें आपण निष्कामबुद्धीनें आचरण करून त्यांना कर्म करण्याविषयीं अभिरुचि उत्पन्न करावी. ॥२६॥

त्याचप्रमाणें कर्माचरणें करून चित्तशुद्धि होण्याचे पूर्वी त्यांना नैष्कर्म ब्रह्मस्थितीचेंही ज्ञान सांगूं नये. कारण, धनुर्धरा, जें मूल स्तनपान देखील मोठ्या अयासानें करितें, तें पक्वान्नें कसें बरें खाणार? म्हणून त्याला ज्याप्रमाणें तीं देऊं नये, १७२ त्याचप्रमाणें कर्माचरण करण्यासही जो अनधिकारी आहे, त्याला ज्ञानमार्गाची थोरवी थट्टेंत सुद्धां सांगूं नये. १७३ त्याला सत्कर्माचेंच आचरण करण्यास लावावें, सत्कर्माचीच प्रशंसा करावी, आणि निष्काम झालेल्या पुरुषांनींही सत्कर्म आचरण करून दाखवावें. १७४ वर्णाश्रमधर्मरक्षणाकरितां कर्ममार्गाचें आचरण करीत असतां त्यांना कर्मसंबंध भोगावा लागणार नाहीं. १७५ बहुरूप्यांनीं जरी राजाराणीची सोंगें घेतलीं, तरी त्यांच्या मनांत स्त्रीपुरुषभाव मुळींच नसतो; पण लोकांना दाखविण्याकरितां ते तसेंच वागतात. १७६

अन्वय-प्रकृतेः गुणैः सर्वशः (अपि) कर्माणि क्रियमाणानि (सन्ति), अहंकारविमूढात्मा ' अहं कर्ता ' इति मन्यते. ॥२७॥

अर्थ-सर्व कर्में सर्व प्रकारें प्रकृतीच्या गुणांनीं होत असूनही, अहंकारानें ज्याचें मन मोहित झालें आहे असा मनुष्य तीं कर्में 'मीं केलीं' असें मानितो. २७

आतां तींच कर्में अज्ञान्यास कशीं बाधक होतात असें म्हणशील तर-अर्जुना, असें पहा कीं, दुसऱ्याचें ओझें आपल्या डोक्यावर जर घेतलें, तर आपली मान का अवघडणार नाहीं ? १७७ प्रकृतीचे गुण, जीं बरीं वाईट कर्में उत्पन्न करितात, तीं बुद्धिभ्रंशामुळें मूर्ख होऊन मींच केलीं असें म्हणतो. १७८ अशा रीतीनें साडेतीन हात देहाचाच अभिमान धारण करणाऱ्या पुरुषाला हा नैष्कर्म स्थितीचा परमार्थ प्रकट करूं नये. १७९ कारण अनधिकारामुळें परमार्थ तत्त्व कळणार नाहीं आणि कर्मापासूनही भ्रष्ट होईल.-असो. अर्जुना, हें राहूं दे. प्रस्तुत तुझें हीत कशांत आहे, तें तुला सांगतों, लक्ष देऊन ऐक. १८०

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्तत इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

जे तत्त्वज्ञानियांच्या ठायीं । तो प्रकृतिभावो नाहीं । जेथ कर्मजात पाहीं । निफजत असे ८१ ते देहाभिमानु सांडुनी । गुणकर्मे वोलांडुनी । साक्षिभूत होउनी । वर्तती देहीं ८२ ह्मणूनि शरीरीं जरी होती । तरी कर्मबंधा नातळती । जैसा कां भूतचेष्टा गभस्ती । घेपवेना ८३

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

एथ कर्मी तोचि लिंपे । जो गुणसंभ्रमें घेपे । प्रकृतीचेनि आटोपें । वर्ततु असे ८४ इंद्रियें गुणाधारें । राहाटती निजव्यापारें । तें परकर्म बलात्कारें । आपादी जो ८५

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धयस्य विगतज्वरः ३०

तरी उचितें कर्मे आघवीं । तुवां आचरोनि मज अर्पावीं । परी चित्तवृत्ति न्यासावी । आत्मरूपीं ८६ आणि हें कर्म मी कर्ता । कां आचरेन या अर्था । ऐसा अभिमानु झणें चित्ता । रिघों देसी ८७ तुवां शरीरपरा नोहावें । कामनाजात सांडावें । मग अवसरोचित भोगावे । भोग सकळ ८८ आतां कोदंड घेऊनि हातीं । आरूढ पां इयें रथीं । देईं आलिंगन वीरवृत्ती । समाधानें ८९ जगीं कीर्ति रूढवीं । स्वधर्माचा मानु वाढवीं । इया भारापासोनि सोडवीं । मेदिनी हे १९० आतां पार्था निःशंकु होईं । या संग्रामा चित्त देईं । एथ हेंवांचूनि कांहीं । बोलों नये९१

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः । श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

हें अनुपरोध मत माझें । जिहीं परमादरें स्वीकारिजे । श्रद्धापूर्वक अनुष्ठिजे । धनुर्धरा ९२ तेही सकळ कर्मी वर्ततु । जाण पां कर्मरहितु । ह्मणोनि हें निश्चितु । करणीय गा ९३

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

नातरी प्रकृतिमंतु होउनी । इंद्रियां लळा देउनी । जे हें माझें मत अव्हेरुनी । ओसंडिती ९४ जे सामान्यत्वें लेखिती । अवज्ञा करूनि देखिती । कां हा अर्थवादु म्हणती । वाचाळपणें ९५ ते मोहमदिरा भुलले । विषयविखें घारले । अज्ञानपंकीं बुडाले । निभ्रांत मानीं ९६ देखें शवाच्या हातीं दिधलें । जैसें कां रत्न वायां गेलें । नातरी जात्यंधा पाहलें । प्रमाण नोहे ९७ कां चंद्राचा उदयो जैसा । उपयोगा नवचे वायसा । मूर्खा विवेकु हा तैसा । रुचेल ना ९८ तैसे जे पार्था । विमुख या परमार्था । तयांसी संभाषण सर्वथा । करा-

अन्वय-महाबाहो, गुणकर्मविभागयोः तत्त्ववित् तु गुणाः गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते. ॥२८॥

अर्थ-हे महाबाहो, गुणकर्माच्या विभागांचें तत्त्व जाणणारा पुरुष तर, गुण हे गुणांचे ठिकाणीं ह्मणजे इंद्रियें हीं विषयांचे ठिकाणीं राहतात, असें मानून गुणकर्मांच्या ठिकाणीं आसक्त होत नाहीं. ॥२८॥

ज्या ठिकाणीं सर्व कर्म उत्पन्न होतें, तो प्रकृतीचा विकार ज्ञान्यांचे ठिकाणीं मुळींच नसतो. ८१ ते ज्ञानी देहाचा अभिमान सोडून व गुणकर्मातीत होऊन देहांत फक्त साक्षित्वानें वागतात. ८२ म्हणून सूर्य ज्याप्रमाणें जगतावर प्रकाश पाडीत असून जगाच्या कर्मांनीं लिप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें, ते जरी देह धारण करितात, तरी देहकर्मांनीं बद्ध होत नाहींत. ८३

अन्वय-प्रकृतेः गुणसंमूढाः गुणकर्मसु सज्जन्ते, कृत्स्नवित् तान् अकृत्स्नविदः मन्दान् न विचालयेत्. ॥२९॥

अर्थ-प्रकृतीच्या गुणांनीं जे मोहित झाले आहेत, ते गुणांनीं केलेल्या कर्मांच्या ठिकाणीं सक्त होतात. अशा मंदबुद्धि व अल्पज्ञ लोकांचा ज्ञानी पुरुषानें बुद्धिभेद करूं नये. ॥२९॥

प्रकृतीच्या आधीन होऊन जो वागतो, व गुणांच्या सपाट्यांत सांपडतो, तोच कर्मानें लिप्त होतो. ८४ इंद्रियें गुणांच्या आधीन होऊन आपआपल्या व्यापारांत वर्तत असतां, तें दुसऱ्याचें कर्म 'मीच करतों' असें तो मुद्दाम अंगावर घेतो. ८५

अन्वय-मयि सर्वाणि कर्माणि अध्यात्मचेतसा संन्यस्य निराशीः निर्ममः विगतज्वरः भूत्वा युद्धयस्व. ॥३०॥

अर्थ-अर्जुना, माझ्या ठायीं विचारपूर्वक सर्व कर्मे अर्पण कर; कर्मफलाचे ठिकाणीं आशा धरूं नको; कर्तेपणाचा अभिमान सोड; आणि शोकरहित होऊन युद्ध कर. ॥३०॥

ह्मणून, सर्व विहित कर्मांचें आचरण करून त्वां तीं मला अर्पण करावीं, पण चित्तवृत्ति मात्र सदैव आत्मस्वरूपीं ठेवावी. ८६ ह्या कर्माचा मी कर्ता आहें आणि अमुक फलासाठीं हें मी करीत आहें, असा अभिमान तूं आपल्या चित्तांत उत्पन्न होऊं देशील हो, ८७ तूं शरिराच्या स्वाधीन न होतां सर्व इच्छा सोडून दे, आणि मग सकल भोग यथाकालीं भोग. ८८ एवढ्याकरितां आतां हातांत धनुष्य घेऊन ह्या रथावर बैस, आणि आनंदानें वीरवृत्तीचा स्वीकार कर. ८९ जगांत तूं आपली किर्ति वाढीव, स्वधर्माचा महिमा वाढीव; आणि दुर्योधनादिक दुष्टांच्या भारापासून ह्या पृथ्वीला सोडीव. १९० पार्था, आतां तूं निःशंक होऊन ह्या युद्धाचे ठिकाणीं लक्ष दे; ह्याशिवाय दुसरें कांहीं बोलूं नको. ९१

अन्वय-ये मानवाः श्रद्धावंतः अनसूयन्तः (संतः) इदं मे मतं नित्यं अनुतिष्ठन्ति, ते अपि कर्मभिः मुच्यन्ते ॥३१॥

अर्थ-जे लोक श्रद्धेनें व धिक्कार न करितां माझ्या ह्या मताचें नेहमीं अनुष्ठान करितात, ते देखील कर्मबंधापासून मुक्त होतात. ॥३१॥

अर्जुना, ह्या माझ्या अबाधित मताचा जे मोठ्या आदरानें स्वीकार करून त्याचें श्रद्धापूर्वक आचरण करतील, ९२ ते सकल कर्मांचें आचरण करून कर्मरहित आहेत असें जाण. म्हणून, हें माझें मत निश्चयानें आचरण्यास योग्य आहे. ९३

अन्वय-ये तु एतत् अभ्यसूयंतः (संतः) मे मतं न अनुतिष्ठंति, तान् सर्वज्ञानविमूढान् अचेतसः नष्टान् विद्धि.

अर्थ-जे ह्या माझ्या मताची निंदा करून त्याचें अनुष्ठान करीत नाहींत, ते लोक, सर्व ज्ञानविहीन, मूर्ख, चित्तभ्रष्ट व नष्ट झाले असें जाण. ॥३२॥

नाहीं तर, देहाचे पाशांत गुंनून व इंद्रियांचे लाड पुरवून जे माझे मताचा तिरस्कार करून, टाकून देतात, ९४ जे त्याला सामान्य समजतात, व त्याची थट्टा करितात, किंवा वाचाळपणें ती व्याजस्तुति आहे असें म्हणतात, ९५ ते मोहरूपी मद्यपान करून भुललेले व विषयरूप विषानें व्यापलेले आणि अज्ञानरूपी चिखलांत रुतलेले आहेत असें निःसंशय समज. ९६ पहा कीं, प्रेताच्या हातीं परीक्षेकरितां दिलेलें रत्न जसें वायां जातें, किंवा, जो जन्मापासून अंधळा आहे त्यानें दिवस उगवला असें जर म्हटलें तर त्याचें बोलणें जसें लोक खरें मानीत नाहींत, ९७ अथवा चंद्रप्रकाश ज्याप्रमाणें कावळ्याच्या उपयोगीं पडत नाहीं, त्याप्रमाणें, जे मूर्ख आहेत त्यांना हा विचार रुचत नाहीं. ९८ तसेंच, पार्था, जे जन ह्या परमार्थाविषयीं बहिर्मुख आहेत, त्यां-

वेना १९९ ह्मणोनि ते न मानिती । आणि निंदाही करूं लागती । सांगें पतंगु काय साहती । प्रकाशातें २०० पतंगा दिपीं आलिंगन । तेथ त्यासी अचुक मरण । तेवीं विषयाचरण । आत्मघाता १

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

ह्मणोनि इंद्रियें एकें । जाणतेनि पुरुखें । लाळावीं ना कौतुकें । आदिकरूनी २ हां गा सर्पेसीं खेळों येईल । कीं व्याघ्रसंसर्ग सिद्धि जाईल । सांगें हाळाहाळ जिरेल । सेविलिया काई ३ देखें खेळतां अग्नि लागला । मग तो न सांवरे जैसा उधवला । तैसा इंद्रियां ळळा दिधला । भला नोहे ४ एऱ्हवीं तरी अर्जुना । या शरीरा पराधीना । कां नाना भोगरचना । मेळवावी ५ आपण सायासेंकरूनि बहुतें । सकळही समृद्धिजातें । उदोअस्तु या देहातें । प्रतिपाळावें कां ६ सर्वस्वें शिणोनि एथें । अर्जवावीं संपत्तिजातें । तेणें स्वधर्मु सांडूनि देहातें । पोखावें काई ७ मग हें तंव पांचमेळावा । शेखीं अनुसरेल पंचत्वा । ते वेळीं केला कें गिंवसावा । शीणु आपुला ८ ह्मणूनि केवळ देहभरण । ते जाणें उघडी नागवण । यालागीं एथ अंतःकरण । देयावेंना ९

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥३४॥

एऱ्हवीं इंद्रियांचिया अर्था- । सारिखा विषयो पोखितां । संतोषु कीर चित्ता आपजेल २१० परी तो संवचोराचा सांगातु । जैसा नावेक स्वस्थु । जंव नगराचा प्रांतु । सांडिजेना ११ बापा विषाची मधुरता । ह्मणें आवडी उपजे चित्ता । परी तो परिणामु विचारितां । प्राणु हरी १२ देखें इंद्रियीं कामु असे । तो लावी सुखदुराशे । जैसा गळीं मीनु आमिषें । भुलविजे गा १३ परी तयामाजी गळु आहे । जो प्राणातें घेऊनि जाये । तो जैसा ठाउवा नोहे । झांकलेपणें १४ तैसें अभिलाषें येणें कीजेल । विषयांची आशा धरिजेल । तरी वरपडा होइजेल । क्रोधानळा १५ जैसा कवळोनियां पारधी । घातेचिये संधी । आणी मृगातें बुद्धी साधावया १६ एथ तैसीचि परी आहे । ह्मणूनि संगु हा तुज नोहे । पार्था दोन्ही कामक्रोध हे । घातकु जाणें १७ ह्मणऊनि हा आश्रोचि न करावा । मनेंही आठवो न धरावा । एकु निजवृत्तीचा वोलावा । नासो नेदी १८

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मास्त्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

अगा स्वधर्मु हा आपुला । जरी कां कठिणु जाहला । तरी हाचि अनुष्ठिला । भला देखें १९ येरु आचारु जो परावा । तो देखतां कीर बरवा । परी

त्याशीं भाषण सुद्धां करूं नये. ९९ कारण ज्याप्रमाणें पतंग दिव्याचा मत्सर कारितात, त्याप्रमाणें ते जन त्या विचारावर भरवंसा न ठेवितां उलट त्यांची निंदा करतात. २०० पतंगानें दिव्याला आलिंगन दिलें असतां तेथेंच त्याचें जसें बिनचुक मरण आहे, तसें विषयाचरण करण्यांतच आत्मघात आहे. १

अन्वय–ज्ञानवान् अपि स्वस्याः प्रकृतेः सदृशं चेष्टते, भूतानि प्रकृतिं यांति, निग्रहः किं करिष्यति। ॥३३॥

अर्थ–ज्ञाता देखील आपल्या स्वभावाला अनुसरून वागतो, व सर्व भूतेंही आपल्या स्वभावाला अनुसरून वागतात. तर तेथें निश्चयाचें काय चालणार? ॥३३॥

म्हणून, कोणी विचारवान् मनुष्यानें ह्या इंद्रियांचे कौतुकानें देखील लाड पुरवूं नयेत. २ अरे, असें पहा–सर्पाबरोबर खेळतां येईल का? किंवा वाघाचा सहवास सिद्धीस जाईल का? अथवा हालाहल विष प्राशन केलें तर तें जिरेल का सांग पाहूं? ३ हें पहा–बुद्धिपूर्वक नव्हे, परंतु सहज खेळतांना जरी अग्नि लागला, तरी तो जसा भडकल्यावर आवरत नाहीं, तसें कौतुकानें इंद्रियांचे लाड पुरविणें चांगलें नाहीं. ४ अर्जुना, वास्तविक पाहतां हें शरीर पराधीन (गुणाधीन) जर आहे, तर त्याच्याकरतां यत्नानें विषयोपभोग मिळविण्याची खटपट कां करावी? ५ पुष्कळ यत्न करून आणि सर्व गोष्टी संपादन करून ह्या देहाचें अहोरात्र लालन कां करावें? ६ ह्या ठिकाणीं सर्व परिश्रम करून, पुष्कळ संपत्ति मिळवून, व स्वधर्माचा त्याग करून केवळ देहाचें पोषण कां करावें? ७ मग हें पंचतत्त्वांचें झालेलें शरीर शेवटीं पंचतत्त्वांतच जाऊन मिळाल्यावर त्या वेळीं आपण केलेली खटपट कोठें शोधीत बसावें? ८ ह्मणून केवळ शरीरपोषण करणें म्हणजे प्रत्यक्ष हानि आहे असें समज. ह्याकरितां, त्याच विचारांत आयुष्य घालवूं नये. ९

अन्वय–इंद्रियस्य अर्थे इंद्रियस्य रागद्वेषौ व्यवस्थितौ (स्तः) तयोः वशं न आगच्छेत्; तौ हि अस्य परिपंथिनौ

अर्थ–इंद्रियांचे अर्थ जे विषय, त्यांच्या ठिकाणीं इंद्रियांची प्रीति (राग) किंवा अप्रीति (द्वेष) हीं ठरलेलींच आहेत. त्या रागद्वेषांना वश होऊं नये; कारण, ते मनुष्याचा घात करितात ॥३४॥

विषय सेवनापासून प्रत्यक्ष सुख प्राप्त होत असतां, त्यांत सुख नाहीं, हें ह्मणणें सयुक्तिक नाहीं असें तुला वाटेल, तर त्याचें उत्तर हें आहे कीं, सहज विचार केला असतां, इंद्रियांना आवडेल त्याच विषयांचें सेवन केलें, तर चित्ताला समाधान होईल हें खरें; २१० परंतु तें समाधान ह्मणजे संभावित चोराची गांठ पडल्यावर तो जसा नगरसीमा ओलांडीपर्यंत क्षणभर स्वस्थ असतो, (आणि मग घोर वनांत गेल्यावर जसा सर्वस्वी नाश करितो,) तसें होय. ११ बाबारे, बचनाग (विषाची कांडी) प्रथम खातांना गोड लागतो खरी, परंतु त्याच्या परिणामाचा विचार केला असतां तो प्राणनाशक असतो, त्याप्रमाणें १२ इंद्रियांचे ठिकाणीं असणारा जो काम तो विषयसुखाच्या दुराशेला लावतो. ज्याप्रमाणें मासा गळाला लावलेल्या आमिषाला भुलतो, १३ परंतु आमिषाचे आंत गळ झांकलेला आहे तो आपला प्राण घेईल, हें त्याला कळत नाहीं. १४ त्याप्रमाणें, विषयसुखाच्या अभिलाषानें जो विषयाची इच्छा करील, तो क्रोधाग्नींत पडेल. १५ ज्याप्रमाणें पारधी मृगाला धरण्याकरितां चारी बाजूंनीं मारण्याची संधि साधून वळवून आणितात, १६ त्याप्रमाणें ह्या विषयसुखाची तऱ्हा आहे; ह्मणून, पार्था, कामक्रोध हे घातक समजून त्यांचा संग तूं करूं नको; १७ आणि ह्या विषयांना थारा न देतां मनाला त्यांची आठवण देखील होऊं देऊं नको, तसेंच आत्मज्ञानाचा ओलावा नाहींसा होऊं देऊं नको. १८

अन्वय–स्वधर्मः विगुणः (अपि) स्वनुष्ठितात् परधर्मात् श्रेयान् (अस्ति); स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मः भयावहः (अस्ति). ३५

अर्थ–आपला धर्म जरी वैगुण्ययुक्त असला, तरी उत्तम प्रकारें आचरिलेल्या परधर्मापेक्षां तो चांगला आहे. स्वधर्माचरणांत मृत्यु जरी आला तरी तो कल्याणप्रद आहे. (परंतु) परधर्म भय देणारा आहे ॥३५॥

अरे, आपला धर्म जरी आचरण्यास कठिण असला, तरी त्याचेंच आचरण करणें उत्तम होय. १९ दुसऱ्याचा धर्म खरोखर दिसण्यांत जरी चांगला

आचरतेनि आचरावा । आपुलाचि २२० सांगें शुद्रघरीं आघवीं । पक्वान्नें आ-
हाति बरवीं । तीं द्विजें केवीं सेवावीं । दुर्बळु जरी जाहला २१ हें अनुचित
कैसेनि कीजे । अग्राह्य केवीं इच्छिजे । अथवा इच्छिलेंही पाविजे । विचारीं
पां २२ तरी लोकांचीं धवळारें । देखोनियां मनोहरें । असतीं आपुलीं तणारें ।
मोडावीं केवीं २३ हें असो वनिता आपुली । कुरूप जरी जाहली । तऱ्ही
भोगितां तेचि भली । जियापरी २४ तेवीं आवडे तैसा सांकडु । आचरतां
जरी दुवाडु । तऱ्ही स्वधर्मुचि सुरवाडु । परत्रींचा २५ हां गा साकर आणि
दूध । हें गौल्य कीर प्रसिद्ध । परी कृमिदोषीं विरुद्ध । घेपे केवीं २६ ऐसे-
निही जरी सेविजेल । तरी ते आळुकीचि उरेल । जे तें परिणामीं पथ्य नव्हेल ।
धनुर्धरा २७ ह्मणोनि आणिकांसी जें विहित । आणि आपणपेयां अनुचित ।
तें नाचरावें जरी हित । विचारिजे २८ या स्वधर्मातें अनुष्ठितां । वेचु होईल
जीविता । तोहि निका वर उभयतां । दिसत असे २९ ऐसें समस्तसुरशिरो-
मणी । बोलिले जेथ श्रीशार्ङ्गपाणी । तेथ अर्जुन म्हणे विनवणी । असे देवा
२३० हें जें तुम्हीं सांगितलें । तें सकळ कीर म्यां परिसिलें । तरी आतां पु-
सेन कांहीं आपुलें । अपेक्षित ३१

अर्जुन उवाचः—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः । अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

तरी देवा हें ऐसें कैसें । जे ज्ञानियांही स्थिति भ्रंशे । मार्गु सांडुनी अना-
रिसे । चालत देखों ३२ सर्वज्ञुही जे होती । हेयोपादेयही जाणती । तेही पर-
धर्में व्यभिचरती । कवणें गुणें ३३ बीजा आणि भुसा । अंधु निवाडु नेणे
जैसा । नावेक देखणाही तैसा । बरळे कां पां ३४ जे असता संगु सांडिती ।
तेचि संसर्गु करितां न धाती । वनवासीही सेविती । जनपदातें ३५ आपण
तरी लपती । सर्वस्वें पाप चुकविती । परी बळात्कारें सुइजती । तयाचि माजीं
३६ जयाची जीवें घेती विवसी । तेचि जडोनि ठाके जीवेंसीं । चुकवितां ते
गिंवसी । तयातेंचि ३७ ऐसा बलात्कारु एकु दिसे । तो कवणाचा एथ आ-
ग्रहो असे । हें बोलावें हृषीकेशें । पार्थु म्हणे ३८

श्रीभगवानुवाचः—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

तंव हृदयकमळआरामु । जो योगियांचा निष्कामकामु । तो म्हणतसे पुरु

असला, तरी आचरण करणारांनीं आपल्याच धर्माचें आचरण केलें पाहिजे. २२० ब्राह्मण जरी दरिद्री झाला, तरी त्यानें शूद्राच्या घरचीं उत्तम पक्वान्नें कशीं सेवावीं सांग बरें ? २१ असें हें अनुचित कर्म कसें करावें ? आणि जी गोष्ट घेण्यास योग्य नाहीं, तिची इच्छा कशी करावी ? अथवा जरी इच्छित प्राप्त झालें, तरी तें घ्यावें का ? ह्याचा विचार कर. २२ तसेंच, लोकांचे मोठमोठे सुंदर वाडे पाहून आपल्या असलेल्या गवतीं झोंपड्या मोडाव्या का ? २३ हें असो, आपली स्त्री कुरूप असली तरी तीच आपल्यास भोगण्यास ज्याप्रमाणें योग्य होय, २४ त्याप्रमाणें, वाटेल तसा कठिण आणि आचरण्यास दुर्घट असा स्वधर्म असला, तरी तोच परलोकाचा सखा होय. २५ असें पहा कीं, दूध आणि साखर हे दोन पदार्थ गोड आहेत म्हणून प्रसिद्ध आहे; पण ज्यांना जंत झाले आहेत, त्यांना ते विरुद्ध आहेत, त्यांनीं ते कसे सेवन करावे ? २६ अर्जुना, इतक्यावरही जर रोग्यानें ते सेवन केले, तर त्याचा तो हटवादीपणाच आहे. कारण, परिणामीं ते त्यास हितकर होणार नाहींत. २७ ह्मणून, आम्हांला हित विचारशील तर जें दुसऱ्यास उचित असून आपल्यास अनुचित आहे, त्याचें आचरण करूं नये. २८ स्वधर्माचें आचरण करीत असतांना जरी आपला जीव खर्ची पडला, तरी तो दोन्ही लोकीं खरोखर श्रेष्ठ असा मानला जातो. २९ देवाधिदेव श्रीशार्ङ्गपाणि ह्यांचें हें भाषण ऐकून अर्जुन म्हणालाः—देवा, माझी एक विनंति आहे: २३० आपण जें मला आतां सांगितलें, तें मीं सर्व नीट ऐकलें; तर आतां मला जें कांहीं पाहिजे आहे तें मी विचारितों. ३१

अन्वय–वार्ष्णेय, अथ केन प्रयुक्तः अयं पुरुषः अनिच्छन् अपि बलात् नियोजितः इव पापं चरति ? ॥३६॥

अर्थ–अर्जुन म्हणालाः—कृष्णा, तर मग जीवाला विषयांची इच्छा नसूनही, कोणाच्या प्रेरणेनें तो जीव बलात्कारानें ढकलल्याप्रमाणें पापाचरण करितो ? ॥३६॥

देवा, ज्ञान्यांची सुद्धां स्थिति भ्रष्ट होऊन ते भलत्याच मार्गानें जातात हें कसें ? ३२ ते सर्वज्ञ असून व त्यांना त्याज्य काय व ग्राह्य काय हें माहीत असून ते परधर्माचें आचरण कां करितात ? ३३ जसे अंधळ्या मनुष्यास धान्य आणि कोंडा निराळे करतां येत नाहींत, तसें क्षणभर डोळसांनीं कां व्हावें ? ३४ जे असलेला संग सोडतात, तेच पुनः संग करूनही तृप्त होत नाहींत; व वनवासांत असलेलेही व्यावहारिक लोकांचें आचरण करितात. ३५ वास्तविक ते पापापासून अलिप्त असावे, व पाप आपल्या हातून होऊं नये अशी इच्छा करितात, परंतु त्यांना बलात्कारें करून पापांत कोणीं तरी घातल्याची प्रतीति येते. ३६ ज्या विषयांची ते मनापासून भीति बाळगतात, तेच विषय त्यांच्या जिवाशीं जडून राहतात. ते चुकवायाचा प्रयत्न केला तरी ते पुनः त्यांतच गुरफटतात. ३७ अशा रीतीनें ज्ञानवानांच्या विषय सेवनांत बलात्कार दिसतो, तो बलात्कार करण्याचा आग्रह कोणाचा आहे, हें आपण कृपा करून सांगावें, असें अर्जुन म्हणाला. ३८

अन्वय–एषः कामः एषः क्रोधः रजोगुणसमुद्भवः (अस्ति; एषः) महाशनः महापाप्मा (अस्ति; त्वं) एनं इह वैरिणं विद्धि. ॥३७॥

अर्थ–श्रीभगवान म्हणालेः—हा काम व हाच क्रोध. ह्याची उत्पत्ति रजोगुणापासून आहे. हा अधाशी व महापापी आहे. तूं या लोकीं याला वैरी समज. ॥३७॥

तेव्हां हृदयास रमविणारा, आणि योगीजन ज्याची निष्कामबुद्धीनें इच्छा करतात असा जो पुरुषोत्तम

तोत्तमु । सांगेन आइक ३९ तरी हे कामु क्रोधु पाहीं । जयांतें कृपेची सांठवण नाहीं । हे कृतांताच्या ठायीं । मानिजती २४० हे ज्ञाननिधीचे भुजंग। विषयदरीचे वाघ । भजनमार्गींचे मांग । मारक जे ४१ हे देहदुर्गींचे धोंड। इंद्रियग्रामींचे कोंड । यांचें व्यामोहादिक दबड । जगावरी ४२ हे रजोगुण मानसींचे । समूळ आसुरियेचे । धालेपण ययांचें । अविद्या केलें ४३ हे रजाचे कीर जाहले । परी तमासी पढियंते भले । तेणें निजपद यां दिधलें। प्रमादमोहो ४४ हे मृत्यूच्या नगरीं । मानिजती निकियापरी । जे जीविताचे वैरी । ह्मणऊनियां ४५ जयासि भुकेलियां आमिषा । हें विश्व न पुरेचि घांसा। कुळवाडियांचिया आशा । चाळीत असे ४६ कौतुकें कवळितां मुठी । जिये चवदा भुवनें थेंकुटीं । तिये भ्रांतिही धाकुटी । वाल्हीदुल्ही ४७ जे लोकत्रयाचें भातुकें । खेळतांचि खाय कवतिकें । तिच्या दासीपणाचेनि बिकें। तृष्णा जिये ४८ हें असो मोहें मानिजे । यांतें अहंकारें घेपे दीजे । जेणें जग आपुलेनि भोजें । नाचवीत असे ४९ जेणें सत्याचा भोकसा काढिला । मग अकृत्य तृणकुटा भरिला । तो दंभु रूढविला । जगीं इहीं २५० साध्वी शांति नागविली । मग माया मांगी शृंगारिली । तियेकरवीं विटाळविलीं । साधुवृंदें ५१ इहीं विवेकाची त्राय फेडिली । वैराग्याची खाल काढिली । जितया मान मोडिली । उपशमाची ५२ इहीं संतोषवन खांडिलें । धैर्यदुर्ग पाडिले । आनंदरोप सांडिलें । उपडूनियां ५३ इहीं बोधाचीं रोपें लुंचिलीं । सुखाची लिपि पुसिली । जिव्हारीं आगी सूदली । तापत्रयाची ५४ हे आंगा तंव घडले। जीवींचि आथी जडले । परी नातुडती गिंवसिले । ब्रह्मादिकां ५५ हे चैतन्याचे शेजारीं । वसती ज्ञानाच्या एका हारीं । म्हणोनि प्रवर्तले महामारी। सांवरती ना ५६ हे जळेंवीण बुडविती । आगीवीण जाळिती । न बोलतां कवळिती । प्राणियांतें ५७ हे शस्त्रेंवीण साधिती । दोरेंवीण बांधिती । ज्ञानियासी तरी वधिती । पैज घेउनी ५८ हे चिखलेंवीण रोंविती । पाशिकेंवीण गोंविती । हे कवणाजोगे न होती । आंतौटेपणें ५९

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च । यथोल्बेनाऽऽवृत्तो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८॥

जैसी चंदनाची मुळी । गिंवसोनि घेपे व्याळीं । नातरी उल्बाची खोळी । गर्भस्थासी २६० कां प्रभावीण भानु । धूमेवीण हुताशनु । जैसा दर्पण मळ-

तो म्हणालाः--सांगतों ऐक. ३९ हृदयामध्यें वास करणारे हे काम आणि क्रोध हेच पुरुषास पापामध्यें प्रवृत्त करणारे आहेत, कारण ज्या कामक्रोधांच्या ठिकाणीं दया ह्मणून बिलकूल नाहीं, फार काय सांगावें, दुसऱ्याचा नाश करण्याविषयीं यमाप्रमाणें यांचें सामर्थ्य आहे. २४० काय सांगूं, हे कामक्रोध ज्ञानरूप धनाच्या ठेवीवरील नाग, व विषयखोऱ्यांतील वाघ आणि भजनमार्गाचे मारेकरी मांग आहेत. ४१ देहरूप किल्ल्यावरील मोठे दगड व इंद्रियरूप गांवांतील कोंडवाडे आहेत, आणि भ्रांति वगैरे उत्पन्न करण्याचा ह्यांचा जगावर दपटशा आहे. ४२ हे मनाच्या ठिकाणीं भासणारे मुळापासून असुरी संपत्तींतील असून रजोगुणाचें कार्य आहेत. ह्यांची तृप्ती अविवेकडून होते. ४३ हे रजोगुणापासून झालेले आहेत खरे, परंतु तमोगुणाचे फार आवडते आहेत; म्हणून तमोगुणानें आपलें सर्वस्व-माजुरपणा व अज्ञान-ह्यांस दिलें आहे. ४४ हे जीवीताचे शत्रु आहेत, म्हणून मृत्यूचे नगरांत ह्यांना चांगल्या प्रकारचा मान मिळतो. ४५ काय चमत्कार सांगावा, ह्यांच्या नुसत्या भुकेच्या इच्छेला हें विश्व एक घांसाला देखील पुरत नाहीं, आणि आशा ही ह्यांच्या व्यापाराची वृद्धि करिते. ४६ जिनें सहज आपल्या मुठी वळल्या असतां त्यांत मावण्याला चौदा भुवनेंही कमीच; अशा तऱ्हेची जी भ्रांति ती आशेची धाकटी बहीण आहे. ४७ जी ही भ्रांति केवळ भातुकली खेळतां खेळतां सहज तिन्ही लोक खाऊन टाकते; आणि तृष्णा जी पुष्ट होते, ती हिच्या दास्यत्वाच्या बळावरच! ४८ हें असो; पण ह्या कामक्रोधांना मोहाच्या घरीं प्रतिष्ठा आहे; आणि ज्या अहंकारानें सर्व जगाला नाचवून सोडलें आहे, त्या अहंकाराची ह्यांशीं देवघेव आहे. ४९ ज्या दंभानें सत्याचा कोथळा फोडून त्यांत दुष्ट कृत्यांचा पेंढा भरला, त्या दंभाला ह्यांनींच जगांत प्रसिद्धीला आणलें. २५० ह्यांनीं पतिव्रतारूप शांतीला लुबाडून घेऊन मायारूप मांगिणीला सजविलें आणि तिच्याकडून साधूंचे समुदाय भ्रष्ट करविले! ५१ ह्यांनीं विवेकाचा ठिकाण नाहींसा केला; वैराग्याची खोड मोडली आणि जित्या उपशमाची मान तोडली! ५२ ह्यांनीं संतोषरूपी वन तोडून टाकिलें, धैर्यरूपी किल्ले जमीनदोस्त केले. आणि आनंदरूपी रोपडें उपटून टाकिलें. ५३ ह्यांनीं ज्ञानाचीं रोपें खुडून टाकलीं, सुखाचें नांवसुद्धां पुसून टाकलें, आणि प्राणिमात्रांच्या हृदयांत त्रिविध तापांची आग उत्पन्न केली. ५४ हे शरीराबरोबर घडलेले असून जिवांतच जडून राहिले आहेत; परंतु शोध करायाला गेलें असतां सांपडत नाहींत. ५५ हे ब्रह्मस्वरूपाच्या शेजारीं आणि ज्ञानाच्या पंक्तीला वास करितात, म्हणून जगताचा महाप्रलय करण्यास प्रवृत्त होऊन कोणाला आंवरत नाहींत. ५६ पाण्याशिवाय बुडवितात, अग्नीशिवाय जाळतात आणि प्राण्याला न कळतां ग्रासतात. ५७ हे शस्त्राशिवाय मारतात, दोराशिवाय बंधन करतात, आणि तत्त्ववेत्त्यांना तर पैजेनें आपल्या आधीन करून घेतात. ५८ हे चिखलाशिवाय रोवतात, पाशाशिवाय लोकांना बांधून ठेवितात, आणि शरिराच्या इतक्या अंतर्यामीं पोंहोंचल्यामुळें ह्यांच्या साम्यतेचे दुसरे कोणी नाहींत. ५९

अन्वय-यथा धूमेन वन्हिः आव्रियते, यथा च आदर्शः मलेन (आव्रियते), यथा गर्भः उल्बेन आवृतः, तथा तेन (कामेन) इदं आवृतम् ॥३८॥

अर्थ-जसा धुरानें अग्नि, मळानें आरसा, व खोळीनें गर्भ आच्छादिलेला असतो, तसें हें शुद्ध ज्ञान ह्या कामानें आच्छादिलेलें आहे. ॥३८॥

अर्जुना, फार काय सांगावें, जेथें ज्ञान आहे तेथें हे काम क्रोध आहेतच-- जसा साप चंदनाच्या मुळाला वेढून राहतो, किंवा मोटेनें गर्भ जसा आच्छादित असतो; २६० अथवा प्रभेशिवाय सूर्य, धुराशिवाय अग्नि किंवा मळाशिवाय आरसा हीं ज्याप्रमाणें सांपडाव-

हीनु । कहींच नसे ६१ तैसें इहींवीण एकलें । आम्हीं ज्ञान नकृपेनाहीं देखिलें । जैसें कोंडेनि पां गुंतलें । बीज निपजे ६२

आवृत्तं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणाऽनलेन च ॥ ३९ ॥

तैसें ज्ञान तरी शुद्ध । परी इहीं असे प्ररुद्ध । म्हणोनि हें अगाध । होऊनि ठेलें ६३ आधीं यांतें जिणावें । मग तें ज्ञान पावावें । तंव पराभवो न संभवे । रागद्वेषां ६४ यांतें साधावयालागीं । जें बळ बाणिजे आंगीं । तें इंधनें जैसीं आगी । सावावो होय ६५

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

तैसे उपाय कीजती जे जे । ते यांसीचि होती विरजे । म्हणोनि हटियांतें जिणिजे । इहींचि जगीं ६६ ऐसियांही सांकडां बोला । एक उपायो आहे भला । तो करितां जरी आंगवला । तरी सांगेन तुज ६७

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम ॥ ४१ ॥

यांचा पहिला कुरुठा इंद्रियें । एथूनि प्रवृत्ति कर्मातें विये । आधीं निर्दळूनि घालीं तियें । सर्वथैव ६८

इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

मग मनाची धांव पारुषेल । आणि बुद्धीची सोडवण होईल । इतुकेनि थारा मोडेल । या पापियांचा ६९

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतियोऽध्यायः

हे अंतरींहूनि जरी फिटले । तरी निभ्रांत जाण निवटले । जैसें रश्मीवीण उरलें । मृगजळ नाहीं २७० तैसे रागद्वेष जरी निमाले । तरी ब्रह्मींचें स्वराज्य आलें । मग तो भोगी सुख आपुलें । आपणचि ७१ ते गुरुशिष्याची गोठी । पदपिंडाची गांठी । तेथ स्थिर राहोनि नुठीं । कवणे काळीं ७२ ऐसें सकळ सिद्धांचा रावो । देवी लक्ष्मीयेचा नाहो । राया ऐकें देवदेवो । बोलता जाहला ७३ आतां पुनरपि तो अनंतु । आद्य एकी मातु । सांगेल तेथ पंडुसुतु । प्रश्नु करील ७४ तया बोलाचा हन पाडु । कीं रसवृत्तीचा निवाडु । येणें श्रोतयां होईल सुरवाडु । श्रवणसुखाचा ७५ ज्ञानदेवो म्हणे निवृत्तीचा । चांग उठावा करूनि उन्मेषाचा । मग संवादु श्रीहरिपार्थांचा । भोगावा बापा २७६

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां तृतियोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्लोक ४३, ओंव्या २७६.

याचीं नाहींत, ६१ त्याप्रमाणें कामक्रोधांशिवाय शुद्ध ज्ञान आमच्या दृष्टीस कधीं पडलें नाहीं. ६२

अन्वय–कौंतेय, ज्ञानिनः नित्यवैरिणा एतेन कामरूपेण दुष्पूरेण च अनलेन (इव) ज्ञानं आवृतम्. ॥३९॥

अर्थ–हे कौंतेया, ज्ञान्याचें नित्य वैर करणारा, व कधींही तृप्त न होणाऱ्या अग्नीप्रमाणें असणारा, अशा ह्या इच्छारूप कामानें ज्ञान झांकून टाकलें आहे. ॥३९॥

तसें ज्ञान हें स्वतः जरी शुद्ध आहे, तरी कामक्रोधांनीं आच्छादित असतें, ह्मणूनच तें महाबलवान होऊन बसलें आहे. ६३ अगोदर कामक्रोधास जिंकावें, मग ज्ञान प्राप्त होणार, पण त्या कामक्रोधास जिंकणें अगोदर कठीण! ६४ कारण, ह्यांना जिंकण्याकरितां जें जें अवसान आणावें तें तें उलट त्यांनाच साह्यकारी होतें. जसें अग्नी विझविण्याकरितां लांकडें टाकलीं असतां तीं त्यालाच साह्य करितात, ६५.

अन्वय–इंद्रियाणि, मनः, बुद्धिः अस्य अधिष्ठानं उच्यते. एषः एतैः ज्ञानं आवृत्य देहिनं विमोहयति. ॥४०॥

अर्थ–इंद्रियें, मन आणि बुद्धि हीं त्या कामाचीं राहण्याचीं स्थानें होत, असें सांगितलेलें आहे. म्हणून हा काम इंद्रियादिकांच्या योगें जीवाचें ज्ञान झांकून टाकून त्याला मोहांत पाडितो. ॥४०॥

त्याप्रमाणें, जे जे उपाय करावे ते ते ह्यांनाच साह्यकारी होतात; ह्मणून ह्या जगामध्यें हटयोग्यांना देखील [सुद्धां] हेच जिंकितात. ६६ मग हे काम क्रोध अजिंक्यच झाले असें तुला वाटेल, तर तसें मात्र नाहीं. अर्जुना, अशाही संकटांतून पार पडण्यास एक उत्तम उपाय आहे; तो तुला साधेल तर सांगतों. ६७

अन्वय–भरतर्षभ, तस्मात् त्वं आदौ इंद्रियाणि नियम्य ज्ञानविज्ञाननाशनं एनं पाप्मानं प्रजहि. ॥४१॥

अर्थ–म्हणून, अर्जुना, तूं प्रथम इंद्रियांना जिंक; आणि शास्त्रीय व स्वानुभविक ज्ञानाचा नाश करणाऱ्या अशा ह्या महापापी कामाला मारून टाक. ॥४१॥

ह्यांचें मूळ वास्तव्य इंद्रियांचे ठिकाणीं आहे, आणि इंद्रियांपासून कर्माची प्रवृत्ति होते, म्हणून त्या इंद्रियांना अगोदर सर्वथैव जिंक. ६८

अन्वय–इंद्रियाणि पराणि आहुः, इंद्रियेभ्यः मनः परं (अस्ति), बुद्धिः तु मनसः परा (अस्ति); यः बुद्धेः परतः सः तु (परमात्मा). ॥४२॥

अर्थ–देहापेक्षां इंद्रियें सूक्ष्म, इंद्रियांपेक्षां मन सूक्ष्म, मनापेक्षां बुद्धि सूक्ष्म, व बुद्धीपेक्षां परमात्मा सूक्ष्म, असें ज्ञानी ह्मणतात. ॥४२॥

असें झालें म्हणजे मनाची धांव कुंठित होऊन बुद्धीची सोडवणूक होईल आणि मग तेथून ह्या दुष्टांचें बिऱ्हाड मोडेल. ६९

अन्वय–महाबाहो, एवं आत्मानं बुद्धेः परं बुद्ध्वा (आत्मानं) आत्मना संस्तभ्य दुरासदं कामरूपं शत्रुं जहि. ॥४३॥

अर्थ–हे महाबाहो, ह्याप्रमाणें बुद्धीपेक्षां सूक्ष्म ह्मणजे बुद्धीच्या पलीकडे असणाऱ्या परमात्म्याला जाणून जिंकण्यास कठीण अशा कामरूपी शत्रूस जिंक. ॥४३॥

ह्याप्रमाणें ह्यांची अंतःकरणांतून वस्ती मोडली ह्मणजे हे खास मेले असें समज. ज्याप्रमाणें सूर्यकिरणांशिवाय मृगजल दृष्टीस पडवयाचें नाहीं, २७० त्याप्रमाणें, राग आणि द्वेष जर नाश पावले, तर ब्रह्मरूपी स्वराज्यच हातीं आलें असें समज. मग तो आपलेंच सुख आपण भोगतो. ७१ हीच गुरुशिष्यांची गुह्य गोष्ट; हेंच जीवब्रह्माचें ऐक्य. तूं येथें स्थिर होऊन येथून कधींही हालूं नको. ७२ संजय म्हणतोः—राजा, ऐक; सकलसिद्धमुगुटमणि लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण ह्याप्रमाणें बोलले. आतां ह्यापुढें भगवान श्रीकृष्ण एक पुरातन कथा सांगतील, ती ऐकून अर्जुन प्रश्न करील. ७३ ७४ त्या कथेची योग्यता व रसिकपणा हीं ऐकून श्रोत्यांना श्रवणसुखाचा सुकाळ होईल. ७५ निवृत्तीचे दास जे ज्ञानदेव, ते म्हणतात, "बापांनो, आत्मज्ञानप्राप्तीच्या चांगल्या तयारीनें तुम्ही कृष्णार्जुनसंवाद ऐका." २७६

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय चौथा.

आजि श्रवणेंद्रिया पाहलें । जे येणें गीतानिधान देखिलें । आतां स्वप्नचि हें तुकलें । साचासरिसें १ आधींचि विवेकाची गोठी । वरी प्रतिपादी श्रीकृष्ण जगजेठी । आणि भक्तराजु किरीटी । परिसत असे २ जैसा पंचमालापु सुगंधु । कीं परिमळु आणि सुस्वादु । तैसा भला जाहला विनोदु । कथेचा इये ३ कैसी आगळिक दैवाची । जे गंगा जोडली अमृताची । हो कां जपतपें श्रोतयांचीं । फळा आलीं ४ आतां इंद्रियजात आघवें । तिहीं श्रवणाचें घर रिघावें । मग संवादसुख भोगावें । गीताख्य हें ५ हा अतिसो अतिप्रसंगें । सांडूनि कथाचि ते सांगें । जे कृष्णार्जुन दोघे । बोलत होते ६ ते वेळीं संजयो रायातें म्हणे । अर्जुनु अधिष्ठिला दैवगुणें । जे अतिप्रीति श्रीनारायणें । बोलतु असे ७ जे न संगेचि पितया वसुदेवासी । जें न संगेचि माते देवकीसी । जें न संगेचि बंधु बळिभद्रासी । तें गुह्य अर्जुनेंशीं बोलत ८ देवी लक्ष्मीयेवढी जवळिक । परी तेही न देखे या प्रेमाचें सुख । आजि कृष्णस्नेहाचें बिक । यातेंचि आथी ९ सनकादिकांचिया आशा । वाढीनल्या होतिया कीर बहुवसा । परी त्याही येणें मानें यशा । येतीचिना १० या जगदीश्वराचें प्रेम । एथ दिसतसे निरुपम । कैसें पार्थें येणें सर्वोत्तम । पुण्य केलें ११ हो कां जयाचिया प्रीती । अमूर्त हा आला व्यक्ती । मज एकवंकी याची स्थिति । आवडतु असे १२ एऱ्हवीं हा योगियां नाडळे । वेदार्थासी नाकळे । जेथ ध्यानाचेंही डोळे । पावतीना १३ तो हा निजस्वरूप । अनादि निष्कंप । परी कवणें मानें सकृप । जाहला आहे १४ हा त्रैलोक्यपटाची घडी । आकाराची पैलथडी । कैसा याचिये आवडी । आवरला असे १५

श्रीभगवानुवाच:—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

मग देव म्हणे पंडुसुता । हाचि योगु आह्मीं विवस्वता । कथिला परी ते

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय चौथा.

गीताशास्त्राच्या प्रथम तीन अध्यायांचें व्याख्यान केल्यानंतर आपल्या श्रोत्रेंद्रियांचें भाग्य वर्णन करण्याचे मिषानें मुमुक्षूंस ग्रंथामध्यें रुची उत्पन्न होण्याकरितां महाराज अवतरण देतातः—

आज कानांना उजाडलें म्हणजे त्यांचा भाग्योदय झाला; कारण, यथार्थ गीता श्रवण होणें बहुतेक स्वप्नवत आहे! असा गीतेचा ठेवा आज त्यांनीं पाहिला. आतां जागृत झाल्यावर स्वप्नांतील गोष्ट खोटीशी भासते; पण ती आज खरी झाली! १ आधींच आत्मविचाराची गोष्ट, त्यांत श्रीकृष्ण जगजेठी प्रतिपादन करणारा, आणि भक्तशिरोमणि अर्जुन ऐकणारा.२ पंचम स्वर आणि त्यांतच उत्तम सुवास व गोडी या तिहींचा ऐक्यभाव असतां जसा आनंद होईल तसा प्रकार या गीतारूपी कथामृताचा आहे, म्हणजे यांत सर्व इंद्रियांना आनंद होईल अशी गोडी आहे. ३ दैवाची थोरवी काय वर्णावी, कीं जिच्यामुळें श्रोत्यांचीं जपतपें फळास येऊन अमृतरूप गंगाच त्यांना प्राप्त झाली.४ म्हणून, सर्व इंद्रियांनीं आपआपलीं कामें सोडून श्रवणाचे ठिकाणीं वास करून कृष्णार्जुन संवादरूप गीतेचें सुख घ्यावें. ५ तेव्हां संतमंडळी ज्ञानेश्वरास म्हणाली कीं, आतां तुझा पाल्हाळ व अधिक प्रसंग पुरे करून कृष्णार्जुन जें बोलत होते ती कथा आम्हांला सांग. ६त्या वेळेस संजय धृतराष्ट्रास म्हणालाः-दैवीसंपत्तीनें युक्त असलेल्या अर्जुनास श्रीकृष्ण अति प्रेमानें ह्मणालेः-अति प्रेमानें कशावरून म्हणशील तर—७ जें गुह्य श्रीकृष्णांनीं आपला पिता वसुदेव, माता देवकी व बंधु बलराम ह्यांसही सांगितलें नाहीं, तें अर्जुनास सांगितलें. ८ लक्ष्मी देवी नेहमीं सन्निध राहणारी, पण तिलाही ज्या प्रेमसुखाचा अनुभव लाभला नाहीं, त्या कृष्णप्रेमाचा उमाळा आज पार्थावरच आला आहे; काय चमत्कार सांगावा—९ सनकादिक त्याचीं बहुत दिवसांपासून इच्छा करीत होते, पण त्यांनाही इतक्या योग्यतेचें तें प्रेम प्राप्त झालें नाहीं. १० त्याचे ठिकाणीं जगदीश्वराचें अनुपमेय प्रेम दृष्टीस पडतें, यावरून या अर्जुनानें किती सर्वोत्कृष्ट पुण्य केलें असावें! ११ पहा कीं, ज्याच्या प्रीतीकरितां निराकार साकार झाला, ह्यावरून मला तर असें वाटतें कीं, ह्या दोघांची स्थिति (देह) जरी भिन्न आहे, तरी दोघे एकरूपच आहेत. १२ एऱ्हवीं हा भगवान् योग्यांना आढळत नाहीं, वेदालाही आकलन होत नाहीं, व त्याचे ठिकाणीं ध्यानाचीही दृष्टि पोहोंचत नाहीं. १३ असा जो आत्मस्वरूप अनादि अविक्रिय भगवान्, तो अर्जुनावर कसा कृपावंत झाला आहे! १४ हा त्रैलोक्यरूप वस्त्राच्या संकोचविस्तारांचें अधिष्ठान आहे. (त्रैलोक्य हें ह्याचें रूप असून त्याची घडी करून हा अवतार घेऊन आला आहे,) आणि आकाराच्या पलीकडला असून हा अर्जुनाला इतक्या प्रेमानें कसा स्वाधीन झाला नकळे! १५

अन्वय—अहं इमं अव्ययं योगं विवस्वते प्रोक्तवान्; विवस्वान् मनवे प्राह; मनुः (च) इक्ष्वाकवे अब्रवीत्. ॥१॥

अर्थ—श्रीभगवान ह्मणालेः—हा नाशरहित कर्मयोग आम्हीं पूर्वीं सूर्याला सांगितला; सूर्यानें मनूला सांगितला; आणि मनूनें इक्ष्वाकूला सांगितला. ॥१॥

मग श्रीकृष्ण अर्जुनास म्हणालेः— हा कर्मयोग आम्हीं पूर्वीं विवस्वानाला—सूर्याला—सांगितला; परंतु

वार्ता । बहुतां दिवसांची १६ मग तेणें विवस्वतें रवी । हे योगस्थिति आघवी। निरूपिली बरवी । मनूप्रती १७ मनूनें आपण अनुष्ठिली । मग इक्ष्वाकुवा उपदेशिली । ऐसी परंपरा विस्तारिली । आद्य हे गा १८

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥२॥

मग आणिकही या योगातें । राजर्षि जाहले जाणते । परि तेथोनि आतां सांप्रतें । नेणिजे कोण्ही १९ जे प्राणिया कामीं भरु । देहाचिवरी आदरु । म्हणोनि पडिला विसरु । आत्मबोधाचा २० अव्हांटलिया आस्थाबुद्धि । विषयसुखचि परमावधि । जीवु तैसा उपाधि । आवडे लोकां २१ एरवीं तरी खवणेयांच्या गांवीं । पाटाउवें काय करावीं । सांगें जात्यंधा रवी । काय आथी २२ कां बहिरयांच्या आस्थानीं । कवण गीतातें मानी । कीं कोल्हेया चांदणी । आवडी उपजे २३ पैं चंद्रोदया आरौतें । जयांचे डोळे फुटती असते । ते काउळे केवीं चंद्रातें । वोळखती २४ तैसी वैराग्याची शिंव न देखती । जे विवेकाची भाष नेणती । ते मूर्ख केवीं पावती । मज ईश्वरातें २५ कैसा नेणों मोहो वाढीनला । तेणें बहुतेक काळु व्यर्थ गेला । म्हणोनि योगु हा लोपला । लोकीं इये २६

स एवाऽयं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ३

तोचि हा आजि आतां । तुजप्रती कुंतीसुता । सांगितला आम्हीं तत्वता । भ्रांति न करीं २७ हें जीवींचें निज गुज । परी केवीं राखों तुज । जे पढियेसी तूं मज । म्हणऊनियां २८ तूं प्रेमाचा पुतळा । भक्तीचा जिव्हाळा । मैत्रियेचि चित्कळा । धनुर्धरा २९ तूं अनुसंगाचा ठावो । आतां तुज काय वंचूं जावो । जऱ्ही संग्रामारूढ आहों । जाहलों आम्हीं ३० तरी नावेक हें सहावें । गाजावज्यही न धरावें । परी तुझें अज्ञानत्व हरावें । लागे आधीं ३१

अर्जुन उवाचः —

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

तंव अर्जुन म्हणे श्रीहरी । माय आपुलेयाचा स्नेहो करी । येथ विस्मयो काय अवधारीं । कृपानिधि ३२ तूं संसारश्रांतांची साउली । अनाथ जीवांची माउली । आमुतें कीर प्रसवली । तुझीच कृपा ३३ देवा पांगुळ एकादें विजे । तरी जन्मौनि जोजारु साहिजे । हें बोलों काय तुझें । तुजचि पुढां ३४ आतां पुसेन जें मी कांहीं । तेथ निकें चित्त देईं । तेवींचि देवें कोपावें ना कांहीं । बोला एका ३५ तरी मागील जे वार्ता । तुवां सांगितली होती अनंता । ते

त्या गोष्टीला पुष्कळ दिवस झाले. १६ मग सूर्यानें हा सर्व योग वैवस्वत मनूला सांगितला; १७ आणि मनूनें त्याचें आचरण करून इक्ष्वाकुनामक आपल्या पुत्रास त्याचा उपदेश केला, अशी ही मुळापासून परंपरा चालत आली आहे. १८

अन्वय–परंतप, एवं परंपराप्राप्तं इमं (योगं) राजर्षयः विदुः; सः योगः महता कालेन इह नष्टः ॥२॥

अर्थ–अर्जुना, अशा परंपरेनें प्राप्त होऊन हा योग राजर्षींना समजला. परंतु तोच योग पुष्कळ काल गेल्यामुळें ह्या लोकीं नष्ट झाला. ॥२॥

पुढें आणखीही कांहीं राजर्षींना हा योग माहीत होता परंतु त्यानंतर आजपर्यंत कोणालाही तो माहीत नाहीं. १९ कारण, प्राणिमात्राची आवड विषयसेवनाविषयीं असून, देहावरच विशेष प्रेम असल्यामुळें त्यांना आत्मबोधाचा विसर पडला. २० अस्तिक्यबुद्धि आडमार्गानें गेल्यामुळें विषयसुख म्हणजेच इतिकर्तव्यता असें लोकांना वाटून, ते जीवाप्रमाणेंच विषयरूप उपाधीवर प्रेम करूं लागले! २१ असें पहा–ओसाड गांवांत उंची वस्त्रांची चाड काय असणार? किंवा जन्मांधाला सूर्याचा काय उपयोग सांग बरें? २२ किंवा बहिऱ्यांच्या सभेंत गाण्याला कोण मान देईल? अथवा कोल्ह्याला चांदण्यापासून कसा आनंद होईल? २३ तसेंच, चंद्रोदयापूर्वीं ज्यांचे डोळे फुटतात–मिटतात–ते कावळे चंद्रास कसे ओळखतील? २४ त्याचप्रमाणें, ज्यांनीं वैराग्याची शीवसुद्धां पाहिली नाहीं, आणि ज्यांना विचाराचें नांव देखील माहीत नाहीं, त्या मूर्खांना मज परमेश्वराचा लाभ कसा होईल? २५ हा मोह इतका कसा वाढला कोण जाणे; पण त्यामुळें बहुतेक काळ व्यर्थ गेला; आणि म्हणून ह्या लोकीं हा योग बुडाला. २६

अन्वय–सः एव अयं पुरातनः योगः मया अद्य ते प्रोक्तः, (त्वं) मे भक्तः असि, सखा च (असि); इति हि एतत् उत्तमं रहस्यं (ते मया कथितम्). ॥३॥

अर्थ–तोच हा पुरातन योग मीं तुला सांगितला, तू माझा भक्त व सखा आहेस, म्हणूनच हें उत्कृष्ट रहस्य मीं तुला कथन केलें ॥३॥

हे कुंतीसुता, खरोखर तोच हा योग तुला आज आम्हीं सांगितला आहे. तूं कांहींसुद्धां शंका धरूं नको. २७ हा योग म्हणजे माझा जीव कीं प्राण आहे; परंतु तुजपासून तो चोरून कसा ठेवावा? कारण, तूं माझा फार आवडता भक्त आहेस. २८ धनुर्धरा, तूं केवळ प्रेमाची मूर्ति असून भक्तीचा जिव्हाळा, जिवलग मित्रत्वाचें तर केवळ जीवन; २९ आणि माझ्या ऐक्यभावाचें ठिकाण तूं आहेस, म्हणून आपण जरी युद्धास सिद्ध झालों आहों तरी हा योग तुझ्याशीं चोरून कसा ठेवावा; ३० कारण, युद्धाची गडबड असली तरी ती क्षणभर एके बाजूस ठेवून त्यास न जुमानतां प्रथम तुझें अज्ञान आम्हांस दूर केलें पाहिजे. ३१

अन्वय–भवतः जन्म अपरं, विवस्वतः जन्म परं (अस्ति; अतः) त्वं आदौ प्रोक्तवान् इति एतत् (अहं) कथं विजानीयाम्? ॥४॥

अर्थ–अर्जुन म्हणालाः–कृष्णा, तुमचा जन्म अलीकडचा, आणि सूर्य तर प्राचीन काळचा; तेव्हां तुम्ही त्याला प्रथम योग सांगितला, हें मी कसें समजावें? ॥४॥

त्या वेळेस अर्जुन म्हणतो, "हे कृपानिधे, श्रीहरि! आईनें आपल्या लेंकरावर प्रेम केलें तर त्यांत आश्चर्य तें कोणतें? ३२ तूं संसारांत थकलेल्यांची सावली व दीन जनांची माऊली आहेस; आणि जणूं काय आमचा जन्म तुमचेच कृपेपासून झाला आहे. ३३ देवा, आईला पांगळें मूल झालें, तर त्याच्या जन्मापासून तिला त्रास सोसावा लागतो, हें सर्व तुम्ही जाणतां; तर आम्ही तुमच्या पुढें तुमचें महत्त्व काय बोलावें? ३४ आतां मी जें कांहीं विचारणार आहें, त्याकडे चांगलें लक्ष द्यावें; व त्या गोष्टीचा राग मनांत आणूं नये. ३५ हे अनंता, तुम्हीं जी मागील गोष्ट म्हणून सांगितली, (सूर्याला हा कर्मयोग मी सांगितला त्याची) ती माझ्या मनाला

नावेक मज चित्ता । मानेचिना ३६ जे तो विवस्वतु म्हणजे कायी । ऐसें हें वडिलां ठाउवें नाहीं । तरी तुवांचि केवीं पाहीं । उपदेशिला ३७ तो तरी आइकिजे बहुतां काळांचा । आणि तूं तंव श्रीकृष्ण सांपेचा । ह्मणोनि गा इये मातुचा । विसंवादु ३८ तेवींचि देवा चरित्र तुझें । आपण कांहींचि नेणिजे । हें लटिकें केवीं म्हणिजे । एकिहेळां ३९ परी हेचि मातु आघवी । मी परियेसें ऐशी सांगावी । जे तुवांचि रवी केवीं पाही । उपदेशु केला ४०

श्रीभगवानुवाचः--

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥५॥

तंव श्रीकृष्ण म्हणे पंडुसुता । तो विवस्वतु जैं होता । तैं आह्मी नसों ऐसी चित्ता । भ्रांति जरी तुज ४१ तरी तूं गा हें नेणसी । पैं जन्में आम्हा तुम्हासी । बहुतें गेलीं परी न स्मरसी । आपुलीं तूं ४२ मी जेणें जेणें अवसरें । जें जें होऊनि अवतरें । तें समस्तही स्मरें । धनुर्धरा ४३

अजोऽपिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोऽपिसन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥६॥

ह्मणोनि हें आघवें । मागील मज आठवे । मी अजुही परि संभवें । प्रकृतियोगें ४४ माझें अव्ययत्व तरी न नसे । परी होणें जाणें एक दिसे । तें प्रतिबिंबे मायावशें । माझ्याचि ठायीं ४५ माझी स्वतंत्रता तरी न मोडे । परी कर्माधीनु ऐसा आवडे । तेही भ्रांतिबुद्धि तरी घडे । एऱ्हवीं नाहीं ४६ कीं एकचि दिसे दुसरें । तें दर्पणाचेनि आधारें । एऱ्हवीं काय वस्तुविचारें । दुजें आहे ४७ तैसा अमूर्तचि मी किरीटी । परी प्रकृति जैं अधिष्ठीं । तैं साकारपणें नटनटीं । कार्यालागीं

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

जें धर्मजात आघवें । युगायुगीं म्यां रक्षावें । ऐसा ओघु हा स्वभावें । आद्यु असे ४९ म्हणोनि अजत्व परतें ठेवीं । मी अव्यक्तपणही नाठवीं । जे वेळीं धर्मातें अभिभवी । अधर्मु हा ५०

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥

ते वेळीं आपुल्याचेनि कैवारें । मी साकारु होऊनि अवतरें । मग अज्ञानाचे आंधारें । गिळूनि घालीं ५१ अधर्माची अवधी तोडी । दोषांचीं लिहिलीं फाडीं । सज्जनांकरवीं गुढी । सुखाची उभवीं ५२ दैत्यांचीं कुळें नाशीं साधूंचा मानु गिंवशीं । धर्मासीं नीतीशीं । शेंज भरीं ५३ मी अविवेकाची काजळी । फेडूनि विवेकदीप उजळीं । तैं योगियां पाहे दिवाळी । निरंतर ५४

रुचत नाहीं. ३६ सूर्य म्हणजे कोण हें आमच्या वाडवडिलांनासुद्धां माहीत नाहीं. तर त्याला आपण कधीं व कसा उपदेश केला? ३७ तो सूर्य तर फार जुनाट आहे असें ऐकतों, आणि आपण तर श्रीकृष्णा, हल्लींचे. म्हणून, ह्या गोष्टींत आम्हांला विरोध दिसतो. ३८ तशांतून देवा, तुमचें चरित्र अगाध ! आम्हांस कांहीं कळत नाहीं; तेव्हां, आपण म्हणतां तें खोटें आहे असें तरी आम्ही एकदम कसें म्हणावें? ३९ तेव्हां मी सूर्याला उपदेश केला, हें जें आपण म्हणतां तें मला समजेल अशा रीतीनें स्पष्ट सांगा. " ४०

अन्वय–परंतप अर्जुन, मे तव च बहूनि जन्मानि व्यतीतानि; तानि सर्वाणि अहं वेद, त्वं न वेत्थ. ॥५॥

अर्थ–श्रीभगवान ह्मणालेः—हे शत्रुतापना अर्जुना, माझे व तुझे बहुत जन्म होऊन गेले; त्या सर्वांचें स्मरण मला आहे, तुला (मात्र) नाहीं ! ॥५॥

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले:—अर्जुना, ज्या वेळेस तो सूर्य होता, त्यावेळेस आम्ही नव्हतों अशी जरी तुझ्या मनांत शंका आली, ४१ तरी तुला हें माहीत नाहीं, कीं तुझे व माझे जन्म पुष्कळ झाले, परंतु तुझ्या जन्मांची तुला आठवण नाहीं. ४२ अर्जुना, मीं ज्या ज्या वेळेस जे जे अवतार घेतले, त्या सर्व अवतारांचें मला स्मरण आहे. ४३

अन्वय–(अहं) अजः अव्ययात्मा अपि सन् भूतानां ईश्वरः अपि सन् स्वां प्रकृतिं अधिष्ठाय आत्ममायया संभवामि. ६

अर्थ–मी जन्मनाशरहित व सर्व भूतांचा नियंता असूनही, स्वकीय प्रकृतीचा स्वीकार करून आपल्या मायेनें जन्म घेतों. ॥६॥

म्हणून, मला मागील सर्व गोष्टींचें स्मरण आहे. मी जन्मरहित असूनही मायेचे योगानें अवतार घेतों; ४४ माझें अव्ययत्व नाहींसें होत नाहीं; पण अवतार घेणें व तो संपविणें हें जें भासतें, तें मायेच्या योगानें माझ्या ठिकाणींच भासतें. ४५ माझ्या स्वातंत्र्याचा तर भंग होत नाहींच; पण मी कर्माधीन आहें असें जें लोकांस वाटतें, तें भ्रांतीमुळें वाटतें; बाकी खरोखर पाहतां तसें कांहीं नाहीं. ४६ किंवा एकच वस्तु आरशाच्या योगानें दोन ठिकाणीं दिसते, पण वस्तुस्थितीचा विचार केला तर त्या दोन का आहेत? ४७ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, मी तर निराकारच आहे. पण जगत्कार्यासाठीं मायेचा स्वीकार करून नटाप्रमाणें बाह्यतः आकार धारण करितों. ४८

अन्वय–भारत, यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिः भवति अधर्मस्य (च) अभ्युत्थानं (भवति), तदा अहं आत्मानं सृजामि ७

अर्थ–अर्जुना, जेव्हां जेव्हां धर्म क्षीण होतो, आणि अधर्म वाढतो, तेव्हां तेव्हां मी अवतार घेतों. ॥७॥

धर्म म्हणून जेवढे आहेत त्यांचें म्यां युगायुगांचे ठायीं रक्षण करावें असा हा क्रम अगदीं मुळापासून चालत आलेला आहे, ४९ म्हणून, ज्या ज्या वेळीं अधर्मानें धर्माचा ऱ्हास होतो, त्या त्या वेळीं मी आपला जन्मरहितपणा बाजूला ठेवतों, व निराकारपणाची आठवणही धरीत नाहीं. ५०

अन्वय–साधूनां परित्राणाय, दुष्कृतां विनाशाय, धर्मसंस्थापनार्थाय च अहं युगे युगे संभवामि. ॥८॥

अर्थ–साधूचें रक्षण करण्याकरितां, दुष्टांचा समूळ नाश करण्याकरितां, व धर्म स्थापन करण्याकरितां मी युगायुगांच्या ठिकाणीं अवतीर्ण होतों. ॥८॥

त्या वेळीं भक्तांच्या कैवारानें मी देह धारण करून अवतार घेतों, आणि मग अज्ञानरूप अंधेरास गिळून टाकतों. ५१ अधर्माची मर्यादा तोडतों, दोषांनीं केलेल्या सनदा फाडून टाकतों, आणि जे साधु आहेत त्यांजकडून सुखाचे ध्वज उभारवितों. ५२ दैत्यकुळांचा नाश करतों, साधूंना योग्य मान देववितों, आणि धर्म व नीति ह्यांची ओटी भरतों (गांठ घालतों.) ५३ अविचाररूप काजळी काढून विचाररूप दिवा प्रज्वलित करतों, त्या वेळीं योगी लोकांना निरंतर आनंदाची दिवाळी भासते. ५४

सत्सुखें विश्व कोंदे । धर्मचि जगीं नांदे । भक्तां निघती दोंदें । सात्त्विकाचीं ५५ तैं पापांचा अचळु फिटे । पुण्याची पहांट फुटे । जैं मूर्ति माझी प्रगटे । पंडुकुमरा ५६ ऐसेया काजालागीं । अवतरें मी युगीं युगीं । परी हेंचि वोळखे जो जगीं । तो विवेकिया ५७

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ९

माझें अजत्वें जन्मणें । अक्रियताचि कर्म करणें । हें अविकार जो जाणे । तो परममुक्त ५८ तो चालिला संगें न चले । देहींचा देहा नाकळे । मग पंचत्वीं तंव मिळे । माझ्याचि रूपीं ५९

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

एऱ्हवीं परापर न शोचिती । जे कामनाशून्य होती । वाटा कें वेळीं न वचती । क्रोधाचिया ६० सदा मियांचि आथिले । माझिया सेवा जियाले । कीं आत्मबोधें तोषले । वीतराग जे ६१ जे तपोतेजाचिया राशी । कीं एकायतन ज्ञानासी । जे पवित्रता तीर्थांसी । तीर्थरूप ६२ ते मद्भावा सहजें आले । मी तेचि ते होऊनि ठेले । जे मज तयां उरले । पदर नाहीं ६३ सांगें पितळेची गंधिकाळिक । जैं फिटली होय निःशेख । तैं सुवर्ण काई आणिक । जोडूं जाइजे ६४ तैसे यमनियमीं कडसले । जे तपोज्ञानें चोखाळले । मी तेचि ते जाहले । एथ संशयो कायसा ६५

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् । मम वर्त्माऽनुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

एऱ्हवीं तरी पाहीं । जे जैसे माझ्या ठायीं । भजती तयां मीही । तैसाचि भजें ६६ देखें मनुष्यजात सकळ । हें स्वभावता भजनशीळ । जाहलें असे केवळ । माझ्याचि ठायीं ६७ परी ज्ञानेंवीण नाशिले । जे बुद्धिभेदासी आले । तेणेंचि त्या कल्पिलें । अनेकत्व ६८ म्हणऊनि अभेदीं भेदु देखती । यया अनाम्या नामें ठेविती । देवी देवो म्हणती । अचर्चातें ६९ जें सर्वत्र सदा सम तेथ विभाग अधमोत्तम । मतिवशें संभ्रम । विवंचिती ७०

कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

मग नानाहेतुप्रकारें । यथोचितें उपचारें । मानिलीं देवतांतरें । उपासिती ७१ तेथ जें जें अपेक्षित । तें तैसेंचि पावती समस्त । परी तें कर्मफळ निश्चित । वोळख तूं ७२ वांचूनि देतें घेतें आणिक । निभ्रांत नाहीं सम्यक । एथ कर्मचि

सत्सुखें विश्व कोंदे । धर्मेचि जगीं नांदे । भक्तां निघती दोंदें । सात्त्वि-
काचीं ५५ तैं पापांचा अचळु फिटे । पुण्याची पहांट फुटे । जैं मूर्ति माझी
प्रगटे । पंडुकुमरा ५६ ऐसेया काजालागीं । अवतरें मी युगींयुगीं । परी हेंचि
वोळखे जो जगीं । तो विवेकिया ५७

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ९

माझें अजत्वें जन्मणें । अक्रियताचि कर्म करणें । हें अविकार जो जाणे ।
तो परममुक्त ५८ तो चालिला संगें न चले । देहींचा देहा नाकळे । मग पं-
चत्वीं तंव मिळे । माझ्याचि रूपीं ५९

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

एऱ्हवीं परापर न शोचिती । जे कामनाशून्य होती । वाटा कें वेळीं न
बचती । क्रोधाचिया ६० सदा मियांचि आथिले । माझिया सेवा जियाले । कीं
आत्मबोधें तोषले । वीतराग जे ६१ जे तपोतेजाचिया राशी । कीं एकायतन
ज्ञानासी । जे पवित्रता तीर्थांसी । तीर्थरूप ६२ ते मद्भावा सहजें आले । मी
तेचि ते होऊनि ठेले । जे मज तयां उरले । पदर नाहीं ६३ सांगें पितळेची
गंधिकाळिक । जैं फिटली होय निःशेख । तैं सुवर्ण काई आणिक । जोडूं जा-
इजे ६४ तैसे यमनियमीं कडसले । जे तपोज्ञानें चोखाळले । मी तेचि ते जा-
हले । एथ संशयो कायसा ६५

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् । मम वर्त्माऽनुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

एऱ्हवीं तरी पाहीं । जे जैसे माझ्या ठायीं । भजती तयां मीही । तैसाचि
भजें ६६ देखें मनुष्यजात सकळ । हें स्वभावता भजनशीळ । जाहलें असे के-
वळ । माझ्याचि ठायीं ६७ परी ज्ञानेंवीण नाशिले । जे बुद्धिभेदासी आले ।
तेणेंचि त्या कल्पिलें । अनेकत्व ६८ ह्मणऊनि अभेदीं भेदु देखती । यया अ-
नाम्या नामें ठेविती । देवी देवो म्हणती । अचर्चातें ६९ जें सर्वत्र सदा सम
तेथ विभाग अधमोत्तम । मतिवशें संभ्रम । विवंचिती ७०

कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

मग नानाहेतुप्रकारें । यथोचितें उपचारें । मानिलीं देवतांतरें । उपासिती ७१
तेथ जें जें अपेक्षित । तें तैसेंचि पावती समस्त । परी तें कर्मफळ निश्चित । वो-
ळख तूं ७२ वांचूनि देतें घेतें आणिक । निभ्रांत नाहीं सम्यक । एथ कर्मेचि

फळसूचक । मनुष्यलोकीं ७३ जैसें क्षेत्रीं जें पेरिजे । तेंवांचूनि आन न निपजे। कां पाहिजे तेंचि देखिजे । दर्पणाधारें ७४ नातरी कडेयातळवटीं । जैसा आपुलाचि बोलु किरीटी । पडिसादु होऊनि उठी । निमित्तयोगें ७५ तैसा समस्तां या भजना । मी साक्षिभूतु पैं अर्जुना । एथ प्रतिफळे भावना । आपुलाली ७६

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

आतां याचिपरी जाण । चाऱ्ही हे वर्ण । सृजिले म्यां गुण- । कर्मविभागें ७७ जे प्रकृतीचेनि आधारें गुणाचेनि व्यभिचारें । कर्में तदनुसारें । विवंचिलीं ७८ एथ एकचि हे धनुष्यपाणी । परी जाहले गा चहूं वर्णीं । ऐसी गुणकर्मकडसणी । केली सहजें ७९ म्हणोनि आइकें पार्था । हे वर्णभेदसंस्था । मी कर्ता नव्हे सर्वथा । याचिलागीं ८०

न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते १४

हें मजचिस्तव जाहलें । परी म्यां नाहीं केलें । ऐसें जेणें जाणितलें । तो सुटला गा

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

मागील मुमुक्षु जे होते । तिहीं ऐशिया जाणोनि मातें । कर्में केलीं समस्तें । धनुर्धरा ८२ पारि तें बीजें जैसीं दग्धलीं । नुगवतीचि पेरिलीं । तैसीं कर्मेंचि परी तयां जाहलीं । मोक्षहेतु ८३ एथ आणिकही एक अर्जुना । हे कर्माकर्मविवंचना । आपुलिये चाडें सज्ञाना । योग्यु नोहे ८४

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्१६

कर्म म्हणिपे तें कवण । अथवा अकर्मा काय लक्षण । ऐसें विचारितां विचक्षण । गुंफोनि ठेले ८५ जैसें कां कुडें नाणें । खऱ्याचेनि सारखेपणें । डोळ्याचेंहि देखणें । संशयीं घाली ८६ तैसें नैष्कर्म्यतेचेनि भ्रमें । गिंवसिजत आहाती कर्में । जे दुजी सृष्टि मनोधर्में । करूं सकती ८७ वांचूनि मूर्खांची गोठी कायसी । एथ मोहले गा क्रांतदर्शी । म्हणोनि आतां तेंचि परियेसीं । सांगेन तुज८८

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

तरी कर्म म्हणजे स्वभावें । जेणें विश्वाकारु संभवे । तें सम्यक आधीं जाणावें । लागे एथ ८९ मग वर्णाश्रमासि उचित । जें विशेष कर्मविहित । तेंही बोळखावें निश्चित । उपयोगेंसीं ९० पाठीं जें निषिद्ध म्हणिपें । तेंही बुझावें

नुष्यलोकीं कर्मापासूनच फलप्राप्ति होते. ७३ जसें जमिनींत जें धान्य पेरावें त्यावांचून दुसरें उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं, किंवा आरशांत जें पहावें तेंच दृष्टीस पडतें, ७४ किंवा, अर्जुना, डोंगराच्या कड्याखालीं ज्याप्रमाणें आपलाच शब्द आपण बोलल्यानें प्रतिध्वनि घेऊन उठतो, ७५ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, प्रत्येक उपासनेला मीच आधारभूत आहे, म्हणून प्रत्येकास त्याचे भावनेप्रमाणें फलप्राप्ति होते. ७६

अन्वय–मया गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं सृष्टं; तस्य कर्तारं अपि मां अकर्तारं अव्ययं विद्धि ॥१३॥

अर्थ–गुणकर्मांच्या विभागानुसार (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे) चार वर्ण मीं उत्पन्न केले; (आणि म्हणून) ह्या वर्णांचा मी कर्ता असें दिसलें, तरी मी अकर्ता व अविकारी आहें, असें जाण. ॥१३॥

आतां ह्याचप्रमाणें तूं हेंही लक्षांत ठेव कीं, हे जे चार वर्ण आहेत; तेही गुण व कर्म यांच्या विभागानें मींच उत्पन्न केले आहेत; ७७ आणि त्या चाऱ्ही वर्णांच्या कर्मांची आपापल्या प्रकृतिधर्मानें आणि गुणांच्या तारतम्यानें व्यवस्था केली आहे. ७८ अर्जुना, हे सर्व लोक एकच असून, गुण व कर्म ह्यांच्या योगानें त्यांच्या चार वर्णांची व्यवस्था सहज झाली. ७९ गुणकर्मानुरूपच वर्णभेदाची व्यवस्था झाली आहे, म्हणून, पार्था, या वर्णभेदाच्या स्थापनेचा मी मुळींच कर्ता नाहीं. ८०

अन्वय–मां कर्माणि न लिंपन्ति, मे कर्मफले स्पृहा न, इति यः मां अभिजानाति, सः, कर्मभिः न बद्ध्यते ॥१४॥

अर्थ–कर्में मला बद्ध करीत नाहींत, आणि कर्मफलाविषयीं मला आसक्तिही नाहीं. मी असा आहें असें जो जाणतो त्यालाही कर्में बद्ध करीत नाहींत. ॥१४॥

हा वर्णभेद जरी माझ्यापासून झाला आहे म्हणजे माझ्या सत्तेनें झाला आहे; तरी तो मीं केला नाहीं असें जो जाणतो तोच कर्मातीत झाला. ८१

अन्वय–एवं ज्ञात्वा, पूर्वैः मुमुक्षुभिः अपि पूर्वैः पूर्वतरं कृतं कर्म कृतं, तस्मात् त्वं कर्म एव कुरु. ॥१५॥

अर्थ–(मी कर्म करून अकर्ता आहें) असें माझ्याविषयीं जाणून पूर्वींच्या मुमुक्षूंनीं देखील त्यांच्या पूर्वीच्या मुमुक्षूंनीं पूर्वींच्या काळीं जशीं कर्में केलीं होतीं तशीं कर्में केलीं; म्हणून तूंही तसें कर्मच कर. ॥१५॥

अर्जुना, पूर्वींचे जे मुमुक्षु झाले, त्यांनीं अशा प्रकारेंच मला जाणून सर्व कर्में केलीं, ८२ परंतु ज्याप्रमाणें भाजलेलें बीं पेरलें असतां मुळींच उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें त्यांचीं निष्काम कर्मेंच त्यांना मोक्षप्राप्तीस कारणीभूत झालीं, ८३ आणि अर्जुना, त्यांत आणखी एक गोष्ट अशी आहे कीं, हें कर्म आहे कीं अकर्म आहे ह्याचा विचार आपल्याच मतानें ठरविणें बुद्धिमानासमुद्धां कठीण आहे. ८४

अन्वय–किं कर्म किं अकर्म इति अत्र कवयः अपि मोहिताः तत् कर्म ते प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे ॥१६॥

अर्थ–कर्म म्हणजे काय, व अकर्म म्हणजे काय, हें जाणण्याविषयीं मोठे दूरदर्शी देखील मोहांत पडले आहेत ! असें जें कर्म, तें मी तुला सांगतों. तें जाणलें असतां तू संसारदुःखापासून मुक्त होशील. ॥१६॥

कर्म म्हणतात तें कोणतें, व अकर्माचें लक्षण काय हा विचार करतां करतां शहाणे देखील घोटाळ्यांत पडले. ८५ जसें खोटें नाणें खऱ्यासारखें हुबेहूब दिसल्यानें सराफाच्याही डोळ्यांस संशयांत घालते, ८६ तसें संकल्पमात्रेंकरून प्रतिसृष्टि निर्माण करण्याचें सामर्थ्य ज्यांना आहे ते ज्याला भ्रमानें नैष्कर्म्य असें समजतात तें वास्तविक कर्म असून ते कर्माचे पाशांत सांपडतात. ८७ कर्माकर्म विचारामध्यें मोठमोठ्या सर्वज्ञांची त्रेधा उडते मग मूर्खांची–अज्ञान्यांची गोष्ट कशाला पाहिजे ? म्हणून, तीच गोष्ट सांगतों ती ऐक. ८८

अन्वय–कर्मणः (तत्त्वं) हि बोद्धव्यं, विकर्मणः अपि (तत्त्वं) च बोद्धव्यं, अकर्मणः (तत्त्वं) च बोद्धव्यं; कर्मणः गतिः गहना (अस्ति). ॥१७॥

अर्थ–कर्माचें, व अकर्माचें तत्त्व यथार्थ जाणलेंच पाहिजे. कारण, त्या कर्मादिकांचें यथार्थ तत्त्व समजण्यास फार कठीण आहे. ॥१७॥

ईश्वराचे ठिकाणीं जीवांच्या कर्मानुसार विश्व उत्पन्न करण्याचा जो संकल्प, त्याचें नांव कर्म. त्याचें यथार्थ स्वरूप समजून घेतलें पाहिजे. ८९ मग जें कर्म वर्णाश्रमास योग्य व वेदांत सांगितलेलें आहे, त्याचीही अनुष्ठान, प्रकार व फल यासुद्धां ओळख करून घेतली पाहिजे. ९० आतां ज्याच्या ठिकाणीं सर्व कर्मांचा निषेध सांगितला आहे, असा जो परमात्मा, तो आपलें स्वरूपच आहे अशा रीतीनें

नुष्यलोकीं कर्मापासूनच फलप्राप्ति होते. ७३ जसें जमिनींत जें धान्य पेरावें त्यावांचून दुसरें उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं, किंवा आरशांत जें पहावें तेंच दृष्टीस पडतें, ७४ किंवा, अर्जुना, डोंगराच्या कड्याखालीं ज्याप्रमाणें आपलाच शब्द आपण बोलल्यानें प्रतिध्वनि घेऊन उठतो, ७५ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, प्रत्येक उपासनेला मीच आधारभूत आहे, म्हणून प्रत्येकास त्याचे भावनेप्रमाणें फलप्राप्ति होते. ७६

अन्वय–मया गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं सृष्टं; तस्य कर्तारं अपि मां अकर्तारं अव्ययं विद्धि ॥१३॥

अर्थ–गुणकर्मांच्या विभागानुसार (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे) चार वर्ण मीं उत्पन्न केले; (आणि म्हणून) ह्या वर्णांचा मी कर्ता असें दिसलें, तरी मी अकर्ता व अविकारी आहें, असें जाण. ॥१३॥

आतां ह्याचप्रमाणें **तूं** हेंही लक्षांत ठेव कीं, हे जे चार वर्ण आहेत; तेही गुण व कर्म यांच्या विभागानें मींच उत्पन्न केले आहेत; ७७ आणि त्या चाऱ्ही वर्णांच्या कर्मांची आपापल्या प्रकृतिधर्मानें आणि गुणांच्या तारतम्यानें व्यवस्था केली आहे. ७८ अर्जुना, हे सर्व लोक एकच असून, गुण व कर्म ह्यांच्या योगानें त्यांच्या चार वर्णांची व्यवस्था सहज झाली. ७९ गुणकर्मानुरूपच वर्णभेदाची व्यवस्था झाली आहे, म्हणून, पार्था, या वर्णभेदाच्या स्थापनेचा मी मुळींच कर्ता नाहीं. ८०

अन्वय–मां कर्माणि न लिंपन्ति, मे कर्मफले स्पृहा न, इति यः मां अभिजानाति, सः, कर्मभिः न बद्ध्यते ॥१४॥

अर्थ–कर्में मला बद्ध करीत नाहींत, आणि कर्मफलाविषयीं मला आसक्तिही नाहीं. मी असा आहें असें जो जाणतो त्यालाही कर्में बद्ध करीत नाहींत. ॥१४॥

हा वर्णभेद जरी माझ्यापासून झाला आहे म्हणजे माझ्या सत्तेनें झाला आहे; तरी तो मीं केला नाहीं असें जो जाणतो तोच कर्मातीत झाला. ८१

अन्वय–एवं ज्ञात्वा, पूर्वैः मुमुक्षुभिः अपि पूर्वैः पूर्वतरं कृतं कर्म कृतं, तस्मात् त्वं कर्म एव कुरु. ॥१५॥

अर्थ–(मी कर्म करून अकर्ता आहें) असें माझ्याविषयीं जाणून पूर्वीच्या मुमुक्षूंनीं देखील त्यांच्या पूर्वीच्या मुमुक्षूंनीं पूर्वींच्या काळीं जशीं कर्में केलीं होता तशीं कर्में केलीं; म्हणून तूंही तसें कर्मच कर. ॥१५॥

अर्जुना, पूर्वींचे जे मुमुक्षु झाले, त्यांनीं अशा प्रकारेंच मला जाणून सर्व कर्में केलीं, ८२ परंतु ज्याप्रमाणें भाजलेलें बीं पेरलें असतां मुळींच उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें त्यांचीं निष्काम कर्मेंच त्यांना मोक्षप्राप्तीस कारणीभूत झालीं, ८३ आणि अर्जुना, त्यांत आणखी एक गोष्ट अशी आहे कीं, हें कर्म आहे कीं अकर्म आहे ह्याचा विचार आपल्याच मतानें ठरविणें बुद्धिमानासमुद्धां कठीण आहे. ८४

अन्वय–किं कर्म किं अकर्म इति अत्र कवयः अपि मोहिताः तत् कर्म ते प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे ॥१६॥

अर्थ–कर्म म्हणजे काय, व अकर्म म्हणजे काय, हें जाणण्याविषयीं मोठे दूरदर्शी देखील मोहांत पडले आहेत ! असें जें कर्म, तें मी तुला सांगतों. तें जाणलें असतां तू संसारदुःखापासून मुक्त होशील. ॥१६॥

कर्म म्हणतात तें कोणतें, व अकर्माचें लक्षण काय हा विचार करतां करतां शहाणे देखील घोटाळ्यांत पडले. ८५ जसें खोटें नाणें खऱ्यासारखें हुबेहूब दिसल्यानें सराफाच्याही डोळ्यांस संशयांत घालते, ८६ तसें संकल्पमात्रेंकरून प्रतिसृष्टि निर्माण करण्याचें सामर्थ्य ज्यांना आहे ते ज्याला भ्रमानें नैष्कर्म्य असें समजतात तें वास्तविक कर्म असून ते कर्माचे पाशांत सांपडतात. ८७ कर्माकर्म विचारामध्यें मोठमोठ्या सर्वज्ञांची त्रेधा उडते मग मूर्खांची–अज्ञान्यांची गोष्ट कशाला पाहिजे ? म्हणून, तीच गोष्ट सांगतों ती ऐक. ८८

अन्वय–कर्मणः (तत्त्वं) हि बोद्धव्यं, निकर्मणः अपि (तत्त्वं) च बोद्धव्यं, अकर्मणः (तत्त्वं) च बोद्धव्यं; कर्मणः गतिः गहना (अस्ति). ॥१७॥

अर्थ–कर्माचें, व अकर्माचें तत्त्व यथार्थ जाणलेंच पाहिजे. कारण, त्या कर्मादिकांचें यथार्थ तत्त्व समजण्यास फार कठीण आहे. ॥१७॥

ईश्वराचे ठिकाणीं जीवांच्या कर्मानुसार विश्व उत्पन्न करण्याचा जो संकल्प, त्याचें नांव कर्म. त्याचें यथार्थ स्वरूप समजून घेतलें पाहिजे. ८९ मग जें कर्म वर्णाश्रमास योग्य व वेदांत सांगितलेलें आहे, त्याचीही अनुष्ठान, प्रकार व फल यासुद्धां ओळख करून घेतली पाहिजे. ९० आतां ज्याच्या ठिकाणीं सर्व कर्मांचा निषेध सांगितला आहे, असा जो परमात्मा, तो आपलें स्वरूपच आहे अशा रीतीनें

यथार्थ दृढनिश्चय झाला असतां, पुरुष कर्मामध्यें सहजच गुंतणार नाहीं, ९१ अशा विचाराचा जर अभाव असला, तर सर्व जग आपल्या ताब्यांत ठेवील; अशी कर्मांची व्याप्ति फार जबर आहे. परंतु, प्रस्तुत हें असो. आतां वर सांगितल्याप्रमाणें कर्माकर्माचें यथार्थ ज्ञान प्राप्त असणाऱ्या पुरुषाचीं चिन्हें सांगतों; ऐक. ९२

अन्वय-यः कर्मणि अकर्म पश्येत्, अकर्मणि च यः कर्म पश्येत्, सः मनुष्येषु बुद्धिमान्, सः युक्तः, (सः) कृत्स्नकर्मकृत् (अस्ति). १८

अर्थ-जो कर्मांत अकर्म पाहतो, व अकर्मांत कर्म पाहतो, तो सर्व मनुष्यांत बुद्धिमान्, योगी व सर्व कर्में करणारा होय. ॥१८॥

फळाची आशा न धरितां जो कर्माचें आचरण करितो, पण तें कर्म आपण करितों असें मानीत नाहीं. ९३ आणि त्याला अशा प्रकारें कर्मातीतपणा इतका चांगला समजला असतो कीं, त्याला आत्मस्वरूपाशिवाय जगांत दुसरें कांहीं उरलें नाहीं म्हणून कर्तव्य नाहींसें झालें. ९४ तथापि लोकदृष्ट्या तो सगळीं कर्में नीट रीतीनें आचरीत आहे असें दिसलें तरी वरच्या लक्षणानें युक्त तोच ज्ञानी आहे. ९५ ज्याप्रमाणें एकादा मनुष्य नदीच्या कांठीं उभा राहिल्यावर आपलें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहत असला तरी 'पाण्याहून मी वेगळा आहें' असें तो निःसंशय समजतो, ९६ अथवा नावेंत बसून जाणाऱ्या मनुष्यास नदीच्या कांठावरील झाडें धांवतात असें दिसतें, परंतु तोच खरें पाहूं लागला म्हणजे त्याला तीं झाडें अचल आहेत असें समजतें. ९७ त्याप्रमाणें, सर्व कर्में करीत असतां, आपल्या ठिकाणीं कर्म प्रतितीला येतें तें अगदीं खोटें असून कर्मरहित जो परमात्मा तोच आपलें स्वरूप आहे असें जो जाणतो. ९८ आणि सूर्य उगवतो व मावळतो एवढ्याच प्रमाणावरून तो चालतो असें आपल्यास दिसतें तसें कर्म आचरीत असतां तें आपण करीत नाहीं असें जो जाणतो, ९९ तो मनुष्यासारखा जरी दिसतो, तरी तो मनुष्य नसून परब्रह्मच आहे असें समजावें. ज्याप्रमाणें सूर्याचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडलें तरी सूर्य त्यांत नसतो, १०० असा जो पुरुष त्यानें कांहीं पाहिलें नाहीं, तरी सर्व विश्व पाहिलें, कांहीं केलें नाहीं, तरी सर्व केलें, कांहीं भोगिलें नाहीं, तरी यच्चयावत् भोग भोगिले. १ तो एकाच ठिकाणीं जरी बसला, तरी सर्वत्र गमन त्यानेंच केलें. हें असो, फार काय सांगावें, सर्व विश्वरूप तो बनला आहे. २

अन्वय-यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः (सन्ति), तं बुधाः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं पंडितं आहुः ॥१९॥

अर्थ-ज्याच्या सर्व कर्मांचे आरंभ फलाची इच्छा व कर्तेपणाचा अभिमान यांविरहित असतात, त्याला ज्ञानी जन 'ज्ञानाग्नीनें सर्व कर्में दग्ध झालेला पंडित' असें म्हणतात. ॥१९॥

ज्या पुरुषाला कर्माचरणाविषयीं खेद होत नाहीं, परंतु कर्मफलाची इच्छा ज्याचे मनांत मुळींच उद्भवत नाहीं, ३ आणि अमुक एक कर्म मी करीन अथवा अमुक कर्म सुरू केलेलें शेवटास नेईन, असा संकल्प देखील ज्याचे मनास स्पर्श करीत नाहीं, ४ कां ? तर-ज्ञानरूप अग्नीचे मुखांत ज्यानें आपलीं सर्व कर्में जाळून टाकलीं आहेत, असा तो पुरुष ह्मणजे मनुष्यरूपानें परब्रह्मच अवतरला आहे असें समज. ५

अन्वय- (यः) कर्मफलासंगं त्यक्त्वा नित्यतृप्तः निराश्रयः (भवति), सः कर्मणि अभिप्रवृत्तः अपि न एव किंचित् करोति. ॥२०॥

अर्थ-जो कर्माचे फलाची इच्छा सोडून देतो, आणि (आत्मानंदांत) नित्य तृप्त राहून कशाचाही आश्रय करीत नाहीं, तो सर्व कर्में करीत असला तरी वस्तुतः कांहींच करीत नाहीं. ॥२०॥

जो शरिराविषयीं उदासीन असतो, आणि कर्मापासून होणाऱ्या फलप्राप्तीविषयीं निरिच्छ असतो, व जो नेहमीं आनंदस्वरूपांत निमग्न असतो. ६ पार्था, जो संतोषाच्या गाभाऱ्यामध्यें बसून आत्मबोधाचें पक्वान्न जेवीत असतां तो पुरें म्हणत नाहीं, ७

अन्वय-निराशीः यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहः केवलं शारीरं कर्म कुर्वन् किल्बिषं न आप्नोति. ॥२१॥

अर्थ-ज्यानें आशा सोडली आहे, आपलें चित्त व बुद्धि हीं स्वाधीन ठेवलीं आहेत, आणि (अशा प्रकारें निरिच्छ होऊन) सर्व संग्रह सोडला आहे, त्यानें शरीरनिर्वाहापुरतीं (भिक्षाटनादिक) कर्में केलीं तरी त्याला कर्माचा दोष लागत नाहीं. (संसार प्राप्त होत नाहीं.) २१

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्ध्यते ॥२२॥

कैसी अधिकाधिक आवडी । घेत महासुखाची गोडी । सांडोनियां आशा कुरोंडी । अहंभावेंसीं ८ ह्मणोनि अवसरें जें जें पावे । तेणेंचि तो सुखावे । आपुलें आणि परावें । दोन्ही नाहीं ९ तो दिठीं जें पाहे । तें आपणचि होऊनि जाये । आइके तें आहे । तोचि जाहला ११० चरणीं हन चाले । मुखें जें जें बोले । ऐसें चेष्टाजात तितुलें । आपणचि जो ११ हें असो विश्व पाहीं । जयासि आपणपेंवांचूनि नाहीं । आतां कवण तें कर्म कायी । बाधी तयातें १२ हा मत्सरु जेथ उपजे । तेतुलें नुरेचि जया दुजें । तो निर्मत्सरु काइ ह्मणिजे । बोलवरी १३ ह्मणोनि सर्वांपरी मुक्तु । तो सकर्मुचि कर्मरहितु । सगुण परि गुणातीतु । एथ भ्रांति नाहीं १४

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

तो देहसंगें तरी असे । पारि चैतन्यासारिखा दिसे । पाहतां परब्रह्माचेनि कसें । चोखाळु भला १५ ऐसाही परी कौतुकें । जरी कर्मे करी यज्ञादिकें । तरी तियें लया जाती निःशेखें । तयाचाचि ठायीं १६ अकाळींचीं अभ्रें जैशीं । उर्मीवीण आकाशीं । हरपती आपैशीं । उदयलीं सातीं १७ तैसीं विधिविधानें विहितें । जरी आचरे तो समस्तें । तरी तियें ऐक्यभावें ऐक्यातें । पावतीचि गा १८

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥

हें हवन मी होता । कां इये यज्ञीं हा भोक्ता । ऐसिया बुद्धीसि नाहीं भिन्नता । ह्मणऊनियां १९ जे इष्टयज्ञ यजावे । तें हविर्मंत्रादि आघवें । तो देखतसे अविनाशभावें । आत्मबुद्धि १२० ह्मणऊनि ब्रह्म तेंचि कर्म । ऐसें बोधा आलें जया सम । तया कर्तव्य तें नैष्कर्म्य । धनुर्धरा २१ आतां अविवेक कुमारत्वा मुकले । जयां विरक्तीचें पाणिग्रहण जाहलें । मग उपासन जिहीं आणिलें । योगाग्नीचें २२

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते । ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥

जे यजनशील अहर्निशी । जिहीं अविद्या हविली मनेंसीं । गुरुवाक्यहुताशीं । हवन केलें २३ तिहीं योगाग्निकीं यजिजे । तो दैवयज्ञु ह्मणिजे । जेणें आत्मसुख कामिजे । पंडुकुमरा २४ आतां अवधारी सांगेन आणिक । जे ब्रह्माग्नी साग्निक । तयांतें यज्ञचि यज्ञु देख । उपासिजे २५

अन्वय–यदृच्छालाभसंतुष्टः, द्वंद्वातीतः, विमत्सरः, सिद्धौ असिद्धौ च समः (पुरुषः) कृत्वा अपि न निबद्ध्यते.२२

अर्थ–सहजगत्या मिळेल त्यांत संतुष्ट असणारा, (मी व माझें या) द्वंद्वाच्या पलीकडे गेलेला, मत्सररहित, आणि कर्म पूर्ण किंवा अपूर्ण झालें असतां हर्ष किंवा खेद न मानणारा असा पुरुष संपूर्ण कर्मे करीत असतांही कर्मबंधानें लिप्त होत नाहीं. ॥२२॥

जो अहंकारासुद्धां आशेची ओंवाळणी करून अधिकाधिक प्रेमानें ब्रह्मसुखाची गोडी घेतो, ८ म्हणून ज्या ज्या वेळेस जें जें मिळेल त्यांतच तो सुख मानतो, आणि ज्याला आपलें आणि दुसऱ्याचें असा भेद नाहीं, ९ तो आपल्या दृष्टीनें जें जें पाहतो व ऐकतो, तें तो आपणच होतो. ११० पायानें चालतो, तोंडानें बोलतो, व त्याचप्रमाणें शरिरानें जितके व्यापार करतो, ते सर्व आपणच बनतो; ११ हें असो; फार काय सांगावें–जगतांत पाहिलें असतां आत्मस्वरूपावांचून ज्याला दुसरें कांहीं दिसत नाहीं, त्याला कोणत्या कर्मापासून कसली बाधा होणार? १२ हा मत्सर ज्या द्वैताच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतो, तितकें सुद्धां द्वैत ज्याला दिसत नाहीं तो निर्मत्सर आहे, हें काय शब्दानें सांगितलें पाहिजे! १३ तो सर्व प्रकारें मुक्त आहे, तो सर्व कर्मे करीत असतांही कर्मरहित आहे, तो सगुण दिसतो, पण गुणातीत असतो यांत संशय नाहीं. १४

अन्वय–गतसंगस्य, मुक्तस्य, ज्ञानावस्थितचेतसः, यज्ञाय कर्म आचरतः (तत्) समग्रं प्रविलीयते. ॥२३॥

अर्थ–जो सर्वसंगविवर्जित असून धर्माधर्मांच्या बंधांतून पार पडला आहे, आणि ज्याचें चित्त ज्ञानाचे ठिकाणीं स्थिर झालें आहे, तो जरी यज्ञ शेवटास नेण्याच्या उद्देशानें कर्म करीत असला, तरी त्याचें तें कर्म फलासहवर्तमान लय पावतें. ॥२३॥

तो देहधारी आहे तरी निर्गुणासारखा दिसतो, आणि ब्रह्माच्या कसाला लावून पाहिला तर त्याच्यासारखा शुद्ध दिसतो; १५ असा जरी तो केवळ मुक्त आहे, तरी एकादे वेळेस कौतुकानें यथाविधि यज्ञादिक कर्मांचें आचरण करितो, तरी तीं संपूर्ण कर्मे त्याच्याच ठिकाणीं लयाला जातात. १६ ज्याप्रमाणें आकाशांत अकालीं उत्पन्न झालेले पोकळ ढग वृष्टि केल्यावांचून आपोआप लयाला जातात, १७ त्याप्रमाणें, तो जरी वेदविहित कर्मे यथाविधि आचरीत असला, तरी त्या कर्मांच्या ठिकाणीं त्याचा दुजाभाव नसल्यामुळें तीं त्याचेच ठायीं लय पावतात. १८

अन्वय–ब्रह्म (एव) अर्पणं, ब्रह्म (एव) हविः, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् (च) ब्रह्मकर्मसमाधिना तेन ब्रह्म एव गंतव्यं. २४

अर्थ–(कां कीं,) होमसाधन, होमद्रव्य, अग्नि, होता आणि हवनक्रिया हीं त्या ब्रह्मवेत्त्याच्या दृष्टीनें ब्रह्मच आहेत, आणि ब्रह्मरूप कर्माच्या ठिकाणीं लय लागून राहिलेल्या त्या ब्रह्मवेत्त्याला प्राप्त होणारें फलही ब्रह्मच आहे. ॥२४॥

हें एक हवन, त्याचा मी एक कर्ता, किंवा ह्या यज्ञाचा भोक्ता अमुक, अशा प्रकारें त्याच्या बुद्धीचा भिन्नभाव नाहीं; म्हणून, १९ जे जे इष्ट यज्ञ करतो, त्यांतील होमद्रव्यें व मंत्र हीं सर्व आत्मस्वरूप म्हणजे ब्रह्मस्वरूपच आहेत असें तो समजतो. १२० म्हणून, अर्जुना, ब्रह्म तेंच कर्म अशी समबुद्धि ज्याच्या अंतःकरणांत बाणली त्यानें कर्म केलें तरी तें नैष्कर्म्यच होय. २१ ज्याची अविचाररूप बाल्यावस्था गेल्यावर विरक्तीशीं लग्न लागलें, (कारण लग्न झाल्यावांचून अग्निसेवा करितां येत नाहीं) मग जीव ब्रह्मैक्यरूप जो योगाग्नी त्याची उपासना ज्यांनीं आरंभिली, २२

अन्वय–अपरे योगिनः दैवं एव यज्ञं पर्युपासते. अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं यज्ञेन एव उपजुह्वति. ॥२५॥

अर्थ–दुसरे कित्येक योगी दैवयज्ञच (इंद्रादिक देवतांकरितां केलेला यज्ञच) करितात; आणि दुसरे कित्येक, ब्रह्मरूप अग्नीचे ठिकाणीं (यज्ञसंज्ञक) स्वधर्मानें यज्ञाचें (आत्म्याचें) हवन करितात. ॥२५॥

आणि रात्रंदिवस यज्ञ करणारे आहेत त्यांनीं गुरुवाक्यरूप अग्नींत मनासह अज्ञानाचें हवन केलें. २३ अर्जुना, ज्याला आत्मसुखाची इच्छा असेल त्यांनींच ह्या योगाग्नीचें यजन करावें, व ह्यालाच दैवयज्ञ असें म्हणतात. २४ आतां, जे ब्रह्माग्नीचे अग्नीहोत्री स्वकर्मानें ईश्वराराधन करतात, त्यांजविषयीं वर्णन करितों तें ऐक. २५

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति । शब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

एक संयमाग्निहोत्री । ते युक्तित्रयाच्या मंत्रीं । यजन करिती पवित्रीं । इंद्रियद्रव्यीं २६ एकां वैराग्य रवि विवळे । तंव संयती विहार केले । तेथ अपावृत्त जाहले । इंद्रियानळ २७ तिहीं विरक्तीचि ज्वाळा घेतली । तंव विकारांचीं इंधनें पालिपलीं । तेथ आशाधूमें सांडिलीं । पांचही कुंडें २८ मग वाक्यविधीचिया निरवडी । विषय आहुती उदंडीं । हवन केलें कुंडीं । इंद्रियाग्नीच्या २९

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

एकीं ययापरी पार्था । दोषु क्षाळिले सर्वथा । आणिकीं हृदयारणीं मंथा । विवेकु केला १३० तो उपशमें निहटिला । धैर्यभारें दाटिला । गुरुवाक्यें काढिला । बळकटपणें ३१ ऐसें समरसें मथन केलें । तेथ झडकरी काजा आलें । जे उज्जीवन जहालें । ज्ञानाग्नीचें ३२ पहिला ऋद्धिसिद्धीचा संभ्रमु । तो निवर्तोनि गेला धूमु । मग प्रगटला सूक्ष्मु । विस्फुलिंगु ३३ तया मनाचें मोकळें । तेंचि पेटवण घातलें । जें यमदमीं हळुवारलें । आइतें होतें ३४ तेणें सादुकपणें ज्वाळा समृद्धा । मग वासनांतराचिया समिधा । स्नेहेंसीं नानाविधा । जाळिलिया ३५ तेथ सोहंमंत्रें दीक्षितीं । इंद्रियकर्मांचिया आहुती । तिये ज्ञानानळी प्रदीप्तीं । दिधलिया ३६ पाठीं प्राणक्रियेचिये स्रुवेनिशीं । पूर्णाहुती पडली हुताशीं । तेथ अवभृथ समरसीं । सहजें जहालें ३७ मग आत्मबोधींचें सुख । जें संयमाग्नीचें हुतशेष । तोचि पुरोडाशु देख । घेतला तिहीं ३८ एक ऐशिया इहीं यजनीं । मुक्त ते जाहले त्रिभुवनीं । या यज्ञक्रिया तरी आनानीं । परी प्राप्य तें एक ३९

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

एक द्रव्ययज्ञु ह्मणिपती । एक तपसामग्रिया निपजविती । एक योगयागुही आहाती । जे सांगितले १४० एकीं शब्दीं शब्दु यजिजे । तो वाग्यज्ञु ह्मणिजे । ज्ञानें ज्ञेय गमिजे । तो ज्ञानयज्ञु ४१ हें अर्जुना सकळ कुवाडें । जे अनुष्ठितां अतिसांकडें । परी जितेंद्रियासीचि घडे । योग्यतावशें ४२ ते प्रवीण तेथ भले । आणि योग्यसमृद्धि आथिले । ह्मणोनि आपणपां तिहीं केलें । आत्महवन ४३

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

अन्वय–अन्ये श्रोत्रादीनि इंद्रियाणि संयमाग्निषु जुह्वति. अन्ये शब्दादीन् विषयान् इंद्रियाग्निषु जुह्वति. ॥२६॥

अर्थ–कोणी श्रोत्रादि ज्ञानेंद्रियांचें हवन संयमरूपी अग्नींत करितात; आणि दुसरे कोणी शब्दादि पंचविषयांचें हवन इंद्रियरूपी अग्नींत करितात. ॥२६॥

कोणी आत्मसंयमरूप अग्नीमध्यें होम करणारे–ते कायिक, वाचिक व मानसिक या तीन युक्तिमंत्रांनीं पवित्र इंद्रियरूप द्रव्यानें हवन करतात; २६ कोणी वैराग्यरूपी सूर्य उगवल्यावर संयमाग्नीचें उद्धरण करून तो प्रज्वलित झाल्यावर इंद्रियरूप अग्नि ज्ञानानें पेटवितात; २७ त्या इंद्रियाग्नीनें वैराग्यरूप ज्वाला घेतली तेव्हां लागलीच विषयविकाररूप लांकडें पेटलीं; तेव्हां ज्ञानेंद्रियांच्या पांच विषयांच्या कुंडांचा आशारूप धुरानें त्याग केला. २८ मग वेदांत सांगितलेल्या विधीच्या योगानें इंद्रियरूप अग्नि पेटलेल्या कुंडांत विषयांच्या मोठ्या आहुति दिल्या. २९

अन्वय–अपरे ज्ञानदीपिते आत्मसंयमयोगाग्नौ सर्वाणि इंद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च जुह्वति. ॥२७॥

अर्थ–दुसरे कोणी ज्ञानानें प्रदीप्त झालेल्या मनोनिग्रहरूपी अग्नींत सर्व इंद्रियांचीं व प्राणांचीं कर्में हवन करितात. ॥२७॥

पार्था, अशा प्रकारें कोणी आपल्या सर्व दोषांचें क्षालन केलें; कोणी हृदयरूप अरणीवर विचाररूप मंथा केला, व १३० तो धैर्यरूप भारानें दाबून आणि शांतिरूप रज्जूनें घुसळून, गुरुवाक्यरूप मंत्रानें मंथन केला. ३१ अशा प्रकारें सर्व वृत्तींचें ऐक्य करून मंथन केल्यानें तेथें तत्काल कार्य झालें. (तें कोणतें ?) तर ज्ञानाग्नि प्रज्वलित झाला ! ३२ तेव्हां प्रथम ऋद्धिसिद्धींचा मोह हाच उत्पन्न झालेला धूर नाहींसा होऊन मग सूक्ष्म अशी अग्नीची ठिणगी उत्पन्न झाली. ३३ यमदमांनीं शुष्क (वाळलेलें) झालेलें जें निर्दोष मन, त्याचें अग्नीला पेटवण घातलें. ३४ त्याच्या साहाय्यानें मोठी ज्वाला उत्पन्न झाली. नंतर वासनारूप समिधांना अनेक प्रकारचा मोह हें घृत लावून त्या जाळल्या, ३५ नंतर जीवरूप दीक्षितानें ज्ञानरूपी प्रदीप्त केलेल्या अग्नीत इंद्रियकर्मांची आहुति दिली. ३६ शेवटीं, प्राणकर्म ह्याच स्रुवा नांवाच्या यज्ञपात्रासह अग्नीमध्यें पूर्ण आहुति दिल्यावर, ऐक्यबोध हें [यज्ञाच्या शेवटचें] अवभृथस्नान सहज घडलें, ३७ आणि संयमाग्नीत इंद्रियादिक होमद्रव्यांचें हवन करून बाकी राहिलेलें जें आत्मसुख, तेंच पुरोडाश ह्मणून घेतलें. ३८ कोणी अशा रीतीनें यज्ञ करून त्रिभुवनांत मुक्त झाले; ह्मणून या यज्ञक्रिया जरी नानाप्रकारच्या आहेत, तरी त्यांची अखेर फलप्राप्ति एकच आहे. ३९

अन्वय–अपरे संशितव्रताः द्रव्ययज्ञाः तपोयज्ञाः योगयज्ञाः तथा च स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः यतयः (सन्तिः). २८

अर्थ–दुसरे कोणी आरंभिलेलें कर्म निश्चयानें कडेला नेणारे यति असून द्रव्ययज्ञ, तपोयज्ञ, योगयज्ञ स्वाध्याय (वेदाध्ययन) नामक यज्ञ व ज्ञानयज्ञ असे मोक्षप्राप्तीकरितां नानाप्रकारचे यज्ञ करितात. ॥२८॥

हे जे योग सांगितले, त्यांपैकीं एकाला ‘ द्रव्ययज्ञ ’ म्हणतात, एकाला (तपःसामर्थ्यानें केलेला ‘ तपोयज्ञ ’ म्हणतात. एकाला (अष्टांगसाधनानें साधलेला) ‘ योगयज्ञ ’ म्हणतात. १४० ज्यामध्यें शब्दानें शब्दाचा होम केला जातो, त्याला ‘ वाग्यज्ञ ’ ह्मणतात; आणि ज्या यज्ञांत ज्ञानानें ब्रह्म मिळतें, त्याला ‘ ज्ञानयज्ञ ’ म्हणतात. ४१ अर्जुना, हे सर्व यज्ञ फार विकट असून यांचें आचरण करणें फार दुर्घट आहे; परंतु ज्यानें इंद्रियें जिंकलीं आहेत, त्यास मात्र ते अधिकारपरत्वें करितां येतील. ४२ योगसमृद्धीनें सुसंपन्न असलेले पुरुषच हे यज्ञ करूं शकतील; कारण त्यांनीं आपल्या जीवाचें आत्म्याचे ठिकाणीं हवन केलेलें असतें. ४३

अन्वय–तथा, अपरे अपाने प्राणं जुह्वति, प्राणे च अपानं (जुह्वति; तथा अपरे) प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः (सन्ति). ॥२९॥

अर्थ–त्याचप्रमाणें, कोणी अपानवायूच्या ठिकाणीं प्राणवायूचा प्रक्षेप (पूरक) करितात; कोणी प्राणवायूच्या ठिकाणीं अपानवायूचा प्रक्षेप (रेचक) करितात; आणि कोणी प्राण व अपान ह्या दोन वायूंचा निरोध (कुंभक) करितात; ह्यांना प्राणायामपरायण योगी म्हणतात. ॥२९॥

मग अपानाग्नीचेनि मुखीं । प्राणद्रव्यें देखीं । हवन केलें एकीं । अभ्यास-योगें ४४ एक अपानु प्राणीं अर्पिती । एक दोहींतेंही निरुंधिती । ते प्राणायामी ह्मणिपती । पंडुकुमरा ४५

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

एक वज्रयोगक्रमें । सर्वाहारसंयमें । प्राणीं प्राणु संभ्रमें । हवन करिती४६ ऐसे मोक्षकाम सकळ । समस्त हे यजनशीळ । जिहीं यज्ञद्वारा मनोमळ । क्षाळण केले ४७ जया अविद्याजात जाळितां । जें उरलें निजस्वभावता । जेथ अग्नि आणि होता । उरेचिना ४८ जेथ यजितयाचा कामु पुरे । यज्ञींचें विधान सरे । मागुतें जेथूनि वोसरें । क्रियाजात ४९ विचार जेथ न रिगे । हेतु जेथ न निगे । जें द्वैतदोषसंगें । सिंपेचिना १५०

यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनम् । नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

ऐसें अनादिसिद्ध चोखट । जें ज्ञान यज्ञावशिष्ट । तें सेविती ब्रह्मनिष्ठ । ब्रह्माहंमंत्रें ५१ ऐसे शेषामृतें धाले । कीं अमर्त्यभावा आले । ह्मणोनि ब्रह्म ते जहाले । अनायासें ५२ येरां विरक्ति माळ न घालिचि । जयां संयमाग्नीची सेवा न घडेचि । जे योगयागु न करितीचि । जन्मले साते ५३ जयां ऐहिक धड नाहीं । तयांचें परत्र पुससी काई । ह्मणोनि असो हे गोठी पाहीं । पंडुकुमरा ५४

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे । कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

ऐसें बहुतीं परी अनेग । जे सांगितले तुज कां याग । ते विस्तारूनि वेदेंचि चांग । म्हणितले आहाती ५५ परि तेणें विस्तारें काय करावें । हेंचि कर्मसिद्धि जाणावें । येतुलेनि कर्मबंधु स्वभावें । पावेल ना ५६

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

अर्जुना वेदु जयांचें मूळ । जे क्रियाविशेषें स्थूळ । जया नव्हालियेचें फळ स्वर्गसुख ५७ ते द्रव्यादियागु कीर होती । परी ज्ञानयज्ञाची सरी न पवती । जैसी तारातेजसंपत्ती । दिनकरापाशीं ५८ देखें परमात्म सुखनिधान । साधावया योगीजन । जे न विसंबिती अंजन । उन्मेषनेत्रीं ५९ जें धांवतया कर्मांची लाणी । नैष्कर्म्यबोधाची खाणी । जें भुकेलिया धणी । साधनाची१६०

कोणी अभ्यासाचे योगानें अपानवायुरूप अग्नींत प्राणवायुरूप द्रव्याचें हवन करितात; ४४ हे पंडुकुमरा, कोणी अपानवायु प्राणवायूंत मिळवितात; आणि कोणी दोन्ही वायूंचा निरोध करितात; त्यांना 'प्राणायामी' यज्ञ करणारे असें ह्मणतात. ४५

अन्वय अपरे नियताहाराः (सन्तः) प्राणान् प्राणेषु जुह्वति. एते सर्वे अपि यज्ञविदः यज्ञक्षपितकल्मषाः (सन्ति).३०

अर्थ–दुसरे, आहार नियमित करून प्राणांतच प्राणांचें हवन करितात. हे सर्व यज्ञ जाणणारे योगी यज्ञानें पापांचा नाश करितात. ॥३०॥

कोणी हठयोगाच्या क्रमानें सर्व आहार जिंकून प्राणवायुरूपी अग्नींत त्वरेनें प्राणांचें हवन करतात. ४६ अशा प्रकारें मोक्षप्राप्तीचीच इच्छा करणारे हे सर्व सांगितलेले यज्ञकर्ते असून, त्यांनीं त्या यज्ञांच्या द्वारें आपले कामक्रोधादिक विकार नाहींतसे केलेले असतात. ४७ अशा प्रकारें सर्व अविद्या–अज्ञान–जाळून टाकल्यामुळें त्याला स्वाभाविकपणेंच शुद्ध स्वरूप उरतें, व अग्नि आणि यज्ञ करणारा असा द्वैतभाव रहात नाहीं; ४८ ज्या ठिकाणीं यज्ञ करणाराची इच्छा पूर्ण होऊन यज्ञक्रिया संपतात, आणि अर्थात् शेवटीं सर्व कर्मे नाहींतशीं होतात; ४९ ज्या ठिकाणीं विचाराचा शिरकाव होत नाहीं, कामनेचा स्पर्श होत नाहीं, व द्वैतदोषांचा स्पर्श होत नाहीं; १५०

अन्वय–कुरुसत्तम, यज्ञशिष्टामृतभुजः सनातनं ब्रह्म यान्ति. अयज्ञस्य अय लोकः न अस्ति; कुतः अन्यः ? ३१

अर्थ–हे कुरुकुलश्रेष्ठा, यज्ञाचा अवशिष्ट प्रसाद घेणारे लोक सनातन ब्रह्मप्रत प्राप्त होतात. यज्ञ न करणाराला इहलोक देखील नाहीं, मग परलोक कोठून मिळणार ? ३१

असें जें अनादिसिद्ध व शुद्धयज्ञावशिष्ट ब्रह्म, त्या ब्रह्माचें, ब्रह्मनिष्ठ लोक हे अहं ब्रह्मास्मि–मी ब्रह्म आहें–या मंत्रानें सेवन करितात. (ब्रह्मरूप होतात.) ५१ ह्याप्रमाणें यज्ञाचें शिलक राहिलेलें ज्ञानरूप अमृत पिऊन जे तृप्त होऊन अमर होतात, ते सहज ब्रह्मत्व पावतात. ५२ ज्यांच्या हातून या यज्ञाचें आचरण घडत नाहीं, ज्यांना विरक्ति माळ घालीत नाहीं, ज्यांना आत्मसंयमन करतां येत नाहीं, व जे जन्मास आले असतां योगयागही करीत नाहींत; ५३ अर्जुना, ज्यांची इहलोकीं घडगत नाहीं, त्यांची परलोकची हालहवाल कशाला पुसतोस ? त्यांच्याविषयीं गोष्टच बोलणें नको. ५४

अन्वय–एवं बहुविधाः यज्ञाः ब्रह्मणः मुखे वितताः (सन्तिः त्वं) तान् सर्वान् कर्मजान् विद्धि; एवं ज्ञात्वा (त्वं) विमोक्ष्यसे. ॥३२॥

अर्थ–ह्याप्रमाणें, जे अनेक प्रकारचे यज्ञ वेदांनीं सांगितले आहेत, ते सर्व कर्मापासून उत्पन्न होणारे आहेत असें समज. असें तूं जाणलेंस म्हणजे तूं मोक्ष पावशील. ३२

अशा प्रकारें जे तुला पुष्कळ प्रकारचे (बारा) यज्ञ सांगितले, त्यांच्याबद्दल वेदांत पुष्कळ विस्तारानें चांगलें वर्णन केलें आहे. ५५ परंतु वेदांतील त्यांचें वर्णन ऐकून आपल्याला काय करावयाचें आहे ? त्यांतील सार हेंच कीं, हे सर्व यज्ञ कर्मापासून उत्पन्न झालेले आहेत, एवढें जाणलें असतां कर्माची बाधा होणार नाहीं. ५६

अन्वय–परंतप, द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान्; पार्थ, सर्वं अखिलं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते. ॥३३॥

अर्थ–हे शत्रुतापना, द्रव्यानें साध्य होणाऱ्या यज्ञापेक्षां ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे; कारण, पार्था, यच्चयावत् सर्व कर्मांचा ज्ञानामध्यें अंतर्भाव होतो. ॥३३॥

अर्जुना, ज्या यज्ञाचें मूळ वेद आणि ज्यांत क्रियांचा खटाटोप फार आहे व ज्यांचें प्रथम फल स्वर्ग आहे, ५७ ते कर्मयज्ञ आहेत खरे, परंतु सूर्यापुढें जसें नक्षत्रांचें तेज लोपतें, त्याप्रमाणें ते ज्ञानयज्ञाची बरोबरी पावत नाहींत. ५८ जें ज्ञानांजन डोळ्यांत घालून आत्मसुखरूप ठेवा मिळविण्याकरितां योगीजन रात्रंदिवस जागृत असतात, ५९ जें ज्ञान आरंभिलेल्या कर्माचें प्राप्यस्थान आहे, जें ब्रह्मावबोधाची खाण आहे, व आत्मप्राप्तीकरितां भुकेलेल्या साधकांच्या तृप्तीचें स्थान आहे, १६० ज्या

जेथ प्रवृत्ति पांगुळ जाहली । तर्काची दिठी गेली । जेणें इंद्रियें विसरलीं । विषयसंगु ६१ मनाचें मनपण गेलें । जेथ बोलाचें बोलकेपण ठेलें । जयामाजि सांपडलें । ज्ञेय दिसे ६२ जेथ वैराग्याचा पांगु फिटे । विवेकाचाही सोसु तुटे । जेथ न पाहतां सहज भेटे । आपणपें ६३

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

तें ज्ञान पैं बरवें । जरी मनीं आथि आणावें । तरी संता यां भजावें । सर्वस्वेशीं ६४ जे ज्ञानाचा कुरुठा । तेथ सेवा हा दारवंठा । तो स्वाधीन करी सुभटा । वोळगोनी ६५ तरी तनुमनुजीवें । चरणासीं लागावें । आणि अगर्वता करावें । दास्य सकळ ६६ मग अपेक्षित जें आपुलें । तेंही सांगतील पुसिलें । जेणें अंतःकरण बोधलें । संकल्पा नये ६७

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

जयाचेनि वाक्य उजिवडें । जाहलें चित्त निधडें । ब्रह्माचेनि पाडें । निःशंकु होय ६८ ते वेळीं आपणपेयां सहितें । इयें अशेषेंही भूतें । माझ्या स्वरूपीं अखंडितें । देखसी तूं ६९ ऐसें ज्ञानप्रकाशें पाहेल । तैं मोहांधकार जाईल । जैं श्रीगुरुकृपा होईल । पार्था गा १७०

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥३६॥

जरी कल्मषाचा आगरु । तूं भ्रांतीचा सागरु । व्यामोहाचा डोंगरु । होउनी अससी ७१ तऱ्ही ज्ञानशक्तिचेनि पाडें । हें आघवेंचि गा थोकडें । ऐसें सामर्थ्य असे चोखडें । ज्ञानीं इये ७२ देखें विश्वभ्रमाऐसा । जो अमूर्ताचा कडवसा । तो जयाचिया प्रकाशा । पुरेचिना ७३ तया कायसे हे मनोमळू । हें बोलतांचि अति किडाळू । नाहीं येणें पाडें ढिसाळू । दुजें जगीं ७४

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥

सांगें भुवनत्रयाची काजळी । जे गगनामाजि उधवली । तिये प्रळयींचे बाहुटळी । काय अभ्र पुरे ७५ कीं पवनाचेनि कोपें । पाणियेंचि जो पळिपे । तो प्रळयानळू दडपे । तृणें काष्ठें काई ७६

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥३८॥

ठिकाणीं कर्माची इच्छा राहिली व तर्क बंद राहिला, आणि ज्याच्या योगानें इंद्रियें विषय सेवन करणें विसरलीं, ६१ ज्या ठिकाणीं मनाचें मनपण गेलें, जेथें शब्दाची धांव खुंटली, आणि ज्या ठिकाणीं अंतर्गत जें ब्रह्म तें प्राप्त होतें, ६२ ज्या ठिकाणीं वैराग्याची कष्टप्रद स्थिति नाहींशी होते, विचाराची हाव नष्ट होते, आणि श्रमावांचून आत्मज्ञान होतें, ६३

अन्वय–तत्त्वदर्शिनः ज्ञानिनः तत् ज्ञानं प्रणिपातेन, परिप्रश्नेन, सेवया उपदेक्ष्यंति इति (त्वं) विद्धि. ॥३४॥

अर्थ–तत्त्वदर्शी ज्ञान्यांना नमस्कार करून नंतर प्रश्न करून त्यांची सेवा केली असतां ते त्या ज्ञानाचा तुला उपदेश करतील असें समज. ॥३४॥

असें जें सर्वोत्कृष्ट ज्ञान, तें तुला मिळविण्याची इच्छा असेल तर तूं ब्रह्मज्ञानसंपन्न असे जे संत त्यांची सेवा कर. ६४ ते संत ज्ञानाचें घर असून सेवाधर्म हा त्या घराचा उंबरठा आहे; तर अर्जुना, तूं तिकडे वळून सेवाधर्मरूपी उंबरठा आपल्या स्वाधीन करून घे. ६५ म्हणजे संतांची सेवा करती कशी म्हणशील तर–शरीरानें, मनानें व जीवानें सर्व प्रकारांनीं गर्वरहित होऊन चरणांची सेवा करावी. ६६ अशा प्रकारच्या सेवेनें प्रसन्न झाल्यानंतर त्या प्रसन्नस्थितींत त्यांना शिष्यांनीं जन्ममरण दुःखरूपसंसारनिवृत्तीविषयीं प्रश्न केला असतां तेही कृपेनें उपदेश करितात. त्या उपदेशापासून होणाऱ्या बोधाचें ऐश्वर्य असें आहे कीं, पुनश्च शिष्याचे अंतःकरणांत संसाराची कल्पनाही येत नाहीं. ६७

अन्वय–पांडव, यत् ज्ञात्वा पुनः एवं मोहं न यास्यसि, येन सर्वाणि भूतानि अशेषेण आत्मनि अथो मयि द्रक्ष्यसि.

अर्थ–हे पांडुपुत्रा, तें ज्ञान प्राप्त झालें असतां पुनः असा [भेदरूपी] मोह तुला होणार नाहीं; आणि त्या ज्ञानानें हीं सर्व भूतें तूं आपल्या स्वतांचे ठायीं आणि माझे ठायीं पाहशील. ॥३५॥

ज्यांच्या उपदेशापासून ब्रह्मप्रमाणें निःसंशय व निर्धास्तअंतःकरण ज्या वेळेस होईल, ६८ त्यावेळीं आपणासहवर्तमान सर्व भूतें माझ्या अखंड स्वरूपाच्या ठिकाणीं तूं पाहशील. ६९ पार्था, अशा रीतीनें जेव्हां सत्पुरुषांची कृपा होईल, तेव्हां तुझे अंतःकरणांत ज्ञानाचा उदय होऊन मोहरूपी अंधकार नाहींसा होईल. १७०

अन्वय–(त्वं) सर्वेभ्यः पापेभ्यः अपि पापकृत्तमः असि चेत् सर्वं वृजिनं ज्ञानप्लवेनैव (त्वं) संतरिष्यसि. ॥३६॥

अर्थ–तूं जरी सर्व पाप्यांपेक्षां अतिपापी असलास, तरी ज्ञानरूप नौकेच्याच साधनानें सर्व पापरूप समुद्र अनायासें तरून जाशील. ॥३६॥

तूं पातकाचें आगर, भ्रांतीचा सागर अथवा भ्रमाचा पर्वत जरी असलास, ७१ तरी ज्ञानाच्या शक्तीपुढें हें सर्व तुच्छ आहे; असें ह्या ज्ञानाच्या अंगीं उत्तम सामर्थ्य आहे. ७२ ज्या परमात्मज्ञानाचा उदय होतांच हें विश्व सत्य आहे अशा प्रकारचा भ्रम नष्ट होऊन जातो, ७३ त्या ज्ञानापुढें मनांतील अज्ञानाची काय कथा? म्हणून तुझे मनांत ही शंका येणें हेंच बरोबर नाहीं; कारण ह्या जगांत ज्ञानाच्या तोडीची दुसरी वस्तूच नाहीं. ७४

अन्वय–अर्जुन, यथा समिद्धः अग्निः एधांसि भस्मसात् कुरुते, तथा ज्ञानाग्निः सर्व कर्माणि भस्मसात् कुरुते. ३७

अर्थ–अर्जुना, प्रज्वलित झालेला अग्नि जसा काष्ठांचें भस्म करून टाकतो, तसा ज्ञानाग्नि सर्व कर्मांचें भस्म करून टाकतो. ॥३७॥

त्रैलोक्य पेटल्यावर आकाशांत पसरलेल्या त्याच्या धूराला पार उडवून देणारी जी प्रळयकाळची वावटळ, तिला ढग नाहींतसे करणें अवघड आहे का? ७५ किंवा वाऱ्याच्या सहाय्यानें भडकला असतां जो पाणीही जाळून टाकतो, तो प्रलयकाळचा अग्नि गवत आणि काष्ठें ह्यांनीं विझेल का? ७६

अन्वय- ज्ञानेन हि सदृशं इह पवित्रं न विद्यते; योगसंसिद्धः (पुरुषः) स्वयं तत् ज्ञानं कालेन आत्मनि विन्दति. ३८

अर्थ–कारण, ज्ञानाच्या बरोबरीचें पवित्र असें दुसरें ह्या जगांत कांहीं नाहीं, आणि योगानें युक्त झालेला पुरुष काळेंकरून तें [आत्मविषयक] ज्ञान स्वतांच मिळवितो. ॥३८॥

ह्मणोनि असो हें न घडे । तें विचारितांचि असंगडें । पुढती ज्ञानाचेनि पाडें । पवित्र न दिसे ७७ एथ ज्ञान हें उत्तम होये । आणिकही एक तैसें कें आहे । जैसें चैतन्य कां नोहें । दुसरें गा ७८ या महातेजाचेनि कसे । जरी चोखाळु प्रतिबिंब दिसे । कां गिंवसिलें गिंवसे । आकाश हें ७९ नातरी पृथ्वीचेनि पाडें । कांटाळें जरी जोडे । तरी उपमा ज्ञानीं घडे । पंडुकुमरा १८० ह्मणूनि बहुतीं परी पाहतां । पुढतीपुढती निर्धारितां । हे ज्ञानाची पवित्रता । ज्ञानींचि आथि ८१ जैसी अमृताची चवी निवडिजे । तरी अमृताचिसारिखी ह्मणिजे । तैसें ज्ञान हें उपमिजे । ज्ञानेंसींचि ८२ आतां यावरी जें बोलणें । तें वायांचि वेळु फेडणें । तंव साचचि हें पार्थु म्हणे । जें बोलत असां ८३ परि तेंचि ज्ञान केवीं जाणावें । ऐसें अर्जुनें जंव पुसावें । तंव तें मनोगत देवें । जाणितलें ८४ मग ह्मणतसे किरीटी । आतां चित्त देयीं इये गोठी । सांगेन ज्ञानाचिये भेटी । उपावो तुज ८५

श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः । ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥

तरी आत्मसुखाचिया गोडिया । विटे जो कां सकळ विषयां । जयाच्या ठायीं इंद्रियां । मानु नाहीं ८६ जो मनासी चाड न सांगे । जो प्रकृतीचें केलें नेघे । जो श्रद्धेचेनि संभोगें । सुखिया जाहला ८७ तयातेंचि गिंवसित । तें ज्ञान पावे निश्चित । जयामाजि अचुंबित । शांति असे ८८ तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्ठे । आणि शांतीचा अंकुर फुटे । मग विस्तार बहु प्रकटे । आत्मबोधाचा ८९ मग जेउती वास पाहिजे । तेउती शांतीचि देखिजे । तेथ आपपरु नेणिजे । निर्धारितां १९० ऐसा हा उत्तरोत्तरु । ज्ञानबीजाचा विस्तारु । सांगतां असे अपारु । परि असो आतां ९१

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ४०

ऐकें जया प्राणियाच्या ठायीं । इया ज्ञानाची आवडी नाहीं । तयाचें जियालें ह्मणों काई । वरी मरण चांग ९२ शून्य जैसें गृह । कां चैतन्येंवीण देह । तैसें जीवित तें संमोह । ज्ञानहीन ९३ अथवा ज्ञान कीर आपु नोहे । परि ते चाड एकी जरी वाहे । तरी तेथ जिव्हाळा कांहीं आहे । प्राप्तीचा पैं ९४ वांचूनि ज्ञानाची गोठी कायसी । पारि ते आस्थाही न धरी मानसीं । तरी

असो. ह्या गोष्टी कधीं घडून येणाऱ्या नाहींत, आणि त्यांचा विचार करणें हें असंगत दिसतें; म्हणून ज्ञानाचा जों जों विचार करावा, तों तों त्याच्या योग्यतेची पवित्र वस्तु दुसरी कोणतीच दिसत नाहीं. ७७ ज्याप्रमाणें चैतन्याला दुसरा पडोसा नाहीं, त्याप्रमाणें ह्या लोकीं ज्ञान ही उत्तम वस्तु असून त्याच्या बरोबरची दुसरी वस्तु कोठें मिळणार ? ७८ जर सूर्याचे कसोटीला त्याच्या प्रतिबिंबाचें तेज लागेल, किंवा आकाशाला आपल्या कवळ्यांत कवटाळतां येईल, ७९ किंवा पृथ्वीच्या बरोबरीची दुसरी वजनदार वस्तु सांपडेल, तरच, अर्जुना, ज्ञानाच्या किमतीची दुसरी वस्तु मिळेल. १८० म्हणून, पुष्कळ प्रकारानें वारंवार विचार करून पाहतां, ह्या ज्ञानाचा पवित्रपणा ज्ञानालाच आहे. ८१ अमृताची चव कोणीं विचारिली असतां ती जशी अमृतासारखीच असें म्हणावें लागतें, तशी ज्ञानाला ज्ञानाचीच उपमा ! ८२ आतां ह्यापेक्षां ज्ञानाविषयीं जास्त वाटावाट करणें म्हणजे वेळ व्यर्थ घालविणें होय. तेव्हां अर्जुन म्हणाला, " तुम्ही बोलतां तें खरें आहे " ८३ 'पण तें ज्ञान कोणत्या उपायानें प्राप्त करून घ्यावें' असें जों अर्जुन पुसणार, तोंच त्याचे मनांतील हेतु देवांनीं जाणला; ८४ आणि मग अर्जुनास म्हटलें:—हे किरीटी ज्ञानप्राप्तीचा जो उपाय मी तुला आतां सांगणार आहें, त्या गोष्टीकडे लक्ष दे. ८५

अन्वय—श्रद्धावान , तत्परः, संयतेंद्रियः (च) ज्ञानं लभते; ज्ञानं लब्ध्वा अचिरेण परां शान्ति अधिगच्छति. ३९

अर्थ—परम विश्वासू, ज्ञानप्राप्तीविषयीं तत्पर, आणि इंद्रियें जिंकलेला, अशा पुरुषास ज्ञान प्राप्त होतें; व तें प्राप्त झाल्यावर लवकरच उत्तम शांति प्राप्त होते. ॥३९॥

आत्मसुखाच्या गोडीनें ज्याचें मन सर्व विषयांविषयीं विटून जातें, आणि ज्याच्या ठिकाणीं इंद्रियांची मुळींच प्रतिष्ठा नाहीं, ८६ जो आपली इच्छा आपल्या मनाला कळूं देत नाहीं, जो प्राचीन कर्मसंस्कारानें उत्पन्न केलेल्या वासना विचारांत घेत नाहीं, दाबून टाकतो, आणि जो ज्ञानप्राप्तीच्या श्रद्धेनें संतोष पावतो, ८७ त्याच पुरुषास ज्या ज्ञानांत ओतप्रोत शांति भरलेली असते, असें ज्ञान शोधीत येऊन निश्चयानें प्राप्त होतें. ८८ तें ज्ञान मनाच्या ठिकाणीं स्थिर झालें म्हणजे मग शांतीचा अंकूर फुटून पुढें आत्मबोधाचा विस्तार होतो. ८९ मग तो जिकडे पाहील तिकडे त्याला शांतीच दिसते, आणि त्या शांतीचे ठिकाणीं खरोखर आपपरभाव नसतो. १९० अशा रीतीनें ज्ञानाविषयीं जेवढें वर्णन करावें, तेवढें थोडेंच आहे; तर ती गोष्ट आतां राहूं दे. ९१

अन्वय—अज्ञः च अश्रद्दधानः च संशयात्मा (च) विनश्यति; संशयात्मनः अयं लोकः न अस्ति, परलोकः न (अस्ति), सुखं (च न अस्ति.) ॥४०॥

अर्थ—अज्ञानी, अविश्वासी व संशययुक्त असा पुरुष नाशाप्रत पावतो; [स्वार्थाला मुकतो;] आणि त्या संशयी पुरुषास इहलोक, परलोक व मोक्षसुख हीं प्राप्त होत नाहींत. ॥४०॥

हें पहा—ज्या मनुष्याचे ठिकाणीं अशा प्रकारच्या ज्ञानाची आवड नाहीं, त्याचें जिणें काय म्हणावयाचें ? त्यापेक्षां मरण चांगलें ! ९२ एकादें ओसाड घर किंवा प्राणावांचून जसें शरीर, त्याचप्रमाणें ज्ञानहीन मनुष्याचें जीवित मोहयुक्त होय. ९३ खरें ज्ञान प्राप्त झालें नसलें, परंतु तें प्राप्त होण्याबद्दल जो मनुष्य इच्छा बाळगतो, त्याला कांहीं ज्ञानप्राप्तीचा संभव आहे. ९४ ज्ञान असण्याविषयींची गोष्ट राहिली; परंतु तें प्राप्त व्हावें, अशी ज्यास कळकळही नाहीं, तो संशयरूप अग्नींत प-

तो संशयरूप हुताशीं । पडिला जाण ९५ जे अमृतही पारि नावडे । ऐसें सावियाचि आरोचकु जैं पडे । तैं मरण आलें असे फुडें । जाणों एकीं ९६ तैसा विषयसुखें रंजे । जो ज्ञानेसींचि माजे । तो संशयें अंगिकारिजे । एथ भ्रांति नाहीं ९७ मग संशयीं जरी पडिला । तरी निभ्रांत जाणें नासला । तो ऐहिकपरत्रा मुकला । सुखासि गा ९८ जया काळज्वरु आंगीं बाणे । तो शीतोष्णें जैशीं नेणे । आगी आणि चांदिणें । सरिसेंचि मानी ९९ तैसें साच आणि लटिकें । विरुद्ध आणि निकें । संशयीं तो नोळखे । हिताहित २०० हा रात्रिदिवसु पाहीं । जैसा जात्यंधा ठाउवा नाहीं । तैसें संशयीं असतां कांहीं । मना नये १

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् । आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥

ह्मणऊनि संशयाहूनि थोर आणिक नाहीं पाप घोर । हा विनाशाची वागुर । प्राणियासी २ येणें कारणें तुवां त्यजावा । आधीं हाचि एकु जिणावा । जो ज्ञानाचिया अभावा- । माजि असे ३ जैं अज्ञानाचें गडद पडे । तैं हा बहुवस मनीं वाढे । ह्मणोनि सर्वथा मार्गु मोडे । विश्वासाचा ४ हृदयीं हाचि न समाये । बुद्धीतें गिंवसूनि ठाये । तेथ संशयात्मक होये । लोकत्रय ५

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः । छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः४

ऐसा जरी थोरावे । तरी उपायें एकें आंगवे । जरी हातीं होय बरवें । ज्ञान खड्ग ६ तरी तेणें ज्ञानशस्त्रें तिखटें । निखळु हा निवटे । मग निःशेखता फिटे । मानसींचा ७ याकारणें पार्था । उठीं वेगीं वरौता । नाशु करोनि हृदयस्था । संशयासी ८ ऐसें सर्वज्ञाचा बापु । जो श्रीकृष्णु ज्ञानदीपु । तो म्हणतसे सकृपु । ऐकें राया ९ तंव या पूर्वापर बोलाचा । विचारूनि कुमरु पंडूचा । कैसा प्रश्नु अवसरीचा । करिता होईल २१० ते कथेची संगति । भावाची संपत्ति । रसाची उन्नति । म्हणिपेल पुढां ११ जयाचिया बरवेपणीं । कीजे आठां रसांची वोवाळणी । जो सज्जनाचिये आयणी । विसांवा जगीं १२ तो शांतुचि अभिनवेल । ते परियसा मऱ्हाठे बोल । जे समुद्राहूनि सखोल । अर्थभरित १३ जैसें बिंब तरी बचकेंचि एवढें । परि प्रकाशासि त्रैलोक्य थोकडें । शा-

डला असें समज. ९५ कां कीं, अमृतहीं आवडत नाहीं अशी अरुचि जेव्हां सहज उत्पन्न होते, तेव्हां त्या मनुष्याचें मरण ओढवलें आहे असें जाणावें. ९६ त्याचप्रमाणें, विषयसुखांतच जो आनंद मानतो, आणि ज्ञानप्राप्तीविषयीं बेपरवा असतो, त्याला संशयानें ग्रासलें यांत संशय नाहीं. ९७ अशा रीतीनें जो संशयांत पडला, तो निःसंशय भ्रष्ट झाला; म्हणून तो इहलोकच्या व परलोकच्या सुखांस आंचवला! ९८ ज्याला सन्निपात ज्वर झाला आहे, त्याला ज्याप्रमाणें शीत, उष्ण कळत नाहीं, आणि तो ऊन व चांदणें सारखेंच मानतो, ९९ त्याचप्रमाणें खरें, खोटें, अनुकूल व प्रतिकूल, हित, अहित हीं संशयी पुरुषाला कळत नाहींत, २०० ज्याप्रमाणें जन्मांधास रात्र व दिवस ठाऊक नसतात, त्याचप्रमाणें संशयी पुरुषाला कशाचीच ओळख नसते. १

अन्वय–धनंजय, योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयं आत्मवंतं कर्माणि न निबध्नंति. ॥४१॥

अर्थ–अर्जुना, योगानें ज्यानें सर्व कर्मांचा संन्यास केला आहे, ज्ञानानें ज्याचे संशय नाहींतसे झाले आहेत, व आत्मस्वरूप ज्याला प्राप्त झालें आहे, त्या पुरुषाला कर्मांपासून बंधन प्राप्त होत नाहीं. ॥४१॥

म्हणून संशयापेक्षां दुसरें भयंकर पाप कोणतेंच नाहीं. प्राण्यांचा नाश करण्याचें हें एक जाळें आहे, २ ह्याकरितां तूं त्याचा संग सोडून आधीं ह्याला जिंक. ह्याचें वास्तव्य ज्ञानाच्या अभावीं असतें. ३ जेव्हां अज्ञानाचा निबिड काळोख असतो, तेव्हां हा संशय मनांत जास्त वाढतो, म्हणून तो विश्वासाचें नांव देखील येऊं देत नाहीं. ४ हा अंतःकरणांतच भरून राहतो असें नाहीं, तर हा बुद्धीलाही ग्रासून टाकितो, आणि मग त्या मनुष्याला तिन्ही लोक संशयात्मकच दिसूं लागतात. ५

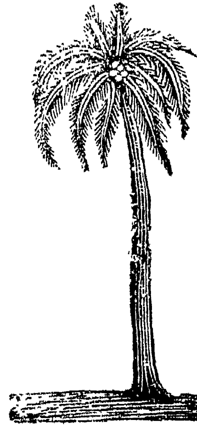
अन्वय–भारत, तस्मात् अज्ञानसंभूतं हृत्स्थं आत्मनः एनं संशयं ज्ञानासिना छित्वा योगम् आतिष्ठ युद्धाय (च) उत्तिष्ठ. ॥४२॥

अर्थ–म्हणून, अर्जुना, अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला हा हृदयांतील संशय आपल्या ज्ञानरूप शस्त्रानें नाहींसा करून [ईश्वरार्पणरूप] कर्मयोगाचें अवलंबन कर, आणि युद्धास ऊठ. ॥४२॥

पण इतका जरी तो वाढला, तरी त्याला स्वाधीन करून घेण्याला एक उपाय आहे: तीव्र ज्ञानखड्ग जर हातीं असेल, ६ तर त्या तिखट शस्त्राच्या योगानें हा सर्व नाहींसा होतो; आणि मग त्याचा मनांतून समूळ नाश होतो. ७ म्हणून, पार्था, आपल्या मनांतील संशय नाहींसा करून लवकर ऊठ. ८ संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणतो: राजा, ऐक: ज्ञानीजनांचे जनक जे ज्ञानदीप भगवान् श्रीकृष्ण ते अशा रीतीनें मोठ्या कृपेनें अर्जुनास म्हणाले. ९ तेव्हां, ह्या सर्व पूर्वापार कथेचा विचार करून तो अर्जुन समयोचित असा प्रश्न करील. २१० त्या कथेची जुळणी, अभिप्रायाची शोभा व रसाची गोडी पुढें सांगण्यांत येईल. ११ ज्याच्या बोलाच्या चांगलेपणावरून आठही रस ओंवाळून टाकावे, आणि जो सज्जनांच्या बुद्धीला ह्या जगतामध्यें विश्रांतीचें स्थान होय. १२ ज्या मराठी बोलापासून शांतरसच प्रगटेल, व जो समुद्रापेक्षां गंभीर असून अर्थभरित आहे, तो बोल ऐका. १३ जसें सूर्यबिंब हें बचकेंत मावण्याएवढेंच दिसतें, परंतु त्याचें प्रकाशाला त्रिभुवनसुद्धां पुरत नाहीं, तशी

ब्दाची व्याप्ति तेणें पाडें । अनुभवावी १४ नातरी कामितयाचिया इच्छा । फळे कल्पवृक्षु जैसा । बोलु व्यापकु होय तैसा । तरी अवधान द्यावें १५ हें असो काय म्हणावें । सर्वज्ञु जाणती स्वभावें । तरी निकें चित्त द्यावें । हे विनंती माझी १६ जेथ साहित्य आणि शांति । हे रेखा दिसे बोलती । जैसी लावण्यगुण कुळवती । आणि पतिव्रता १७ आधींचि साखर आवडे । तेचि जरी ओखदां जोडे । तरी सेवावी ना कां कोडें । नावानावा १८ सहजें मलयानिलु मंदु सुगंधु । तया अमृताचा होय स्वादु । आणि तेथेंचि जोडे नादु । जरी दैवगत्या १९ तरी स्पर्शें सर्वांग निववी । स्वादें जिव्हेतें नाचवी । तेवींचि कानांकरवीं । म्हणवी बापु माझा २२० तैसें कथेचें इये ऐकणें । एक श्रवणासि होय पारणें । आणि संसारदुःख मूळवणें । विकृतीविणें २१ जरी मंत्रेंचि वैरी मरे । तरी वायां कां बांधावीं कटारें । रोग जाय दुधसाखरें । तरी निंब कां पियावा २२ तैसा मनाचा मारु न करितां । आणि इंद्रियां दुःख न देतां । एथ मोक्षु असे आयता । श्रवणाचिमाजि २३ ह्मणोनि आथिलिया आराणुका । गीतार्थु हा निका । ज्ञानदेवो म्हणे आइका । निवृत्तिदासु २२४

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्लोक ४२, ओंव्या २२४.

या शब्दार्थाची व्याप्ति आहे असें अनुभवावें; १४ किंवा कल्पवृक्ष जसा कामीजनांच्या इच्छा पूर्ण करितो, तसे हे बोल सर्व इच्छा पूर्ण करणारे आहेत. म्हणून ह्यांच्याकडे लक्ष पुरवावें. १५ श्रोतेहो, तुम्हांला आणखी काय काय सांगावें? तुम्ही जाणतेच आहां, तेव्हां नीट लक्ष द्यावें एवढीच माझी विनंती आहे. १६ ज्याप्रमाणें एकादी स्त्री सुंदर, गुणी आणि कुलशीलवती असून पतिव्रता असते, त्याप्रमाणें, या बोलण्याचे पद्धतीवरून, या बोलामध्यें सर्व अलंकार व शांति हीं स्पष्ट दिसतात. १७ अगोदर साखरेची आवड असून, ती जर औषधाच्या अनुपानांत दिली, तर ती आनंदानें वरचेवर कां न खावी? १८ साहजिकपणें मैळागिरी पर्वतावरील सुगंध व मंद असा वारा वहात असून त्याला जर अमृताची गोडी आली, आणि दैवयोगानें तेथें जर पंचमसुरासारखा नाद कानीं आला, १९ तर त्या वाऱ्याच्या स्पर्शानें जसें सर्व अंग गार होईल, आणि गोडीनें जिव्हेला समाधान होईल, तसेंच मधूर स्वर ऐकल्यावर कान वाहवा म्हणतील, २२० त्याचप्रमाणें, हीच कथा ऐकल्यानें कानांचें पारणें फिटेल, आणि संसारदुःखापासून कांहींएक विकार न होतां तें आपोआप नाहींसें होईल. २१ जर मंत्रानेंच शत्रूचा नाश होईल, तर मग कंबरेला कट्यार कां बांधावी? तसें दुधसाखरेनें जर रोग नाहींतसे होतील, तर कडुनिंबाचें सेवन कां करावें? २२ त्याचप्रमाणें मनाला न जिंकतां व इंद्रियांना दुःख न देतां या श्रवणामध्येंच प्रत्यक्ष मोक्ष आहे; २३ म्हणून, निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात, "तुमच्या मनांत जितकी उत्कंठा असेल, तितक्या उत्कंठेनें हा गीतेचा अर्थ ऐका." २२४

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पांचवा.

अर्जुन उवाचः—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

मग पार्थु श्रीकृष्णातें म्हणे । हां हो हें कैसें तुमचें बोलणें । एक होय तरी अंतःकरणें । विचारूंये १ मागां सकळ कर्मांचा संन्यासु । तुम्हींचि निरोपिला होता बहुवसु । तरी कर्मयोगीं केवीं अतिरसु । पोखीतसां पुढती २ ऐसें व्द्यर्थ हें बोलतां । आम्हां नेणतयांच्या चित्ता । आपुलिये चाडे श्रीअनंता । उमजु नोहे ३ ऐकें एकसारातें बोधिजे । तरी एकनिष्ठचि बोलिजे । हें आणिकीं काय सांगिजे । तुम्हांप्रति ४ तरी याचिलागीं तुमतें । म्यां राउळासि विनविलें होतें । जे हा परमार्थु ध्वनितें । न बोलावा ५ परी मागील असो देवा । आतां प्रस्तुतीं उकलु देखावा । सांगें दोहोंमाजि बरवा । मार्गु कवण ६ जो परिणामींचा निर्वाळा । अचुंबितु ये फळा । आणि अनुष्ठितां प्रांजळा । सावियाचि ७ जैसें निद्रेचें सुख न मोडे । आणि मार्गु तरी बहुसाळ सांडे । तैसें सोहोकासन सांगडें । सोहपें होय ८ येणें अर्जुनाचेनि बोलें । देवो मनीं रिझले । मग होईल ऐकें म्हणितलें । संतोषोनियां ९ देखा कामधेनुऐसी माये । सदैवा जया होये । तो चंद्रुही परी लाहे । खेळावया १० पाहें पां श्रीशंभूची प्रसन्नता । तया उपमन्यूचिया आर्ता । काय क्षीराब्धि दूधभाता । देइजेचिना ११ तैसा औदार्याचा कुरुठा । श्रीकृष्ण आपु जाहलिया सुभटा । कां सर्व सुखांचा वसौटा । तोंचि नोहावा १२ एथ चमत्कारु कायसा । गोसावी श्रीलक्ष्मीकांताऐसा । आतां आपुलिया सवेसा । मागावा कीं १३ म्हणोनि अर्जुनें म्हणितलें । तें हांसोनि येरें दिधलें । तेंचि सांगेन बोलिलें । काय कृष्णें ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाचः—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

तो म्हणे गा कुंतीसुता । हे संन्यासयोगु विचारितां । मोक्षकरु तत्त्वता ।

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पांचवा.

अन्वय-कृष्ण, कर्मणां संन्यासं पुनः योगं च शंससि; एतयोः यत् एकं श्रेयः तत् मे सुनिश्चितं ब्रूहि. ॥१॥

अर्थ-अर्जुन म्हणालाः—कृष्णा, एकदा कर्मसंन्यासाची प्रशंसा करितां, व पुनः कर्मयोगाची प्रशंसा करितां; तेव्हां या दोहोंमध्यें जें एक कल्याणकारक असेल, तें निश्चयेंकरून मला सांगा. ॥१॥

मग अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, " अहो, असलें कसलें हें तुमचें [दुटप्पी] बोलणें ? तुम्ही एक कांहीं तरी सांगाल तर त्याचा अंतःकरणपूर्वक विचार करतां येईल. १ सर्व कर्मांचा त्याग करावा, असें परोपरीनें पूर्वी तुम्हींच निरूपण केलें; आणि आतां कर्म करण्याविषयीं पुनः आग्रह कां वाढवितां ? २ हे अनंता, असें तुमचें व्यर्थी बोलणें आमच्यासारख्या अज्ञान जनांच्या चित्ताला आमच्या बुद्धीनें उमजत नाहीं. ३ हें पहा देवा, एक तत्त्वाचा बोध करणें असेल, तर एकच मार्ग सांगावा, हें दुसऱ्यांनीं का आपल्याला सांगावयास पाहिजे. ४ तरी याचकरितां मीं पूर्वी तुमची विनवणी केली होती कीं, हा परमार्थ गूढ अर्थानें सांगूं नका; ५ पण, देवा, ती मागील गोष्ट राहूं द्या, प्रस्तुत दोन्ही मार्गांपैकीं उत्तम मार्ग कोणता हें स्पष्ट करून सांगा. ६ तो मार्ग शेवटपर्यंत सोबत देऊन बिनचूक फलप्रद होणारा व आचरण्यास सुलभ असा असावा. ७ ज्याप्रमाणें सोपें व सुखावह वाहन असलें म्हणजे झोंप न मोडतां पुष्कळ मार्ग क्रमिला जातो, त्याप्रमाणें तुम्ही मला सुलभ साधन सांगा. " ८ याप्रमाणें अर्जुनाचें बोलणें ऐकल्यावर देव मनांत फार प्रसन्न झाले, आणि परम उल्हासानें अर्जुनास म्हणाले, "तूं म्हणतोस त्याप्रमाणें होईल. " ९ ऐक. ज्ञानेश्वर म्हणतातः—पहा–ज्या प्रारब्धवान् पुरुषाला कामधेनूसारखी आई मिळाली आहे, त्याला खेळण्याला चंद्र देखील मिळेल. १० आणखी असें पहा कीं, उपमन्यूला श्रीशंकर प्रसन्न झाल्यावर त्याचे इच्छेप्रमाणें दूधभाताचे ऐवजीं त्याला त्यांनीं क्षीरसमुद्र दिला नाहीं का ? ११ त्याचप्रमाणें, औदार्याचें भांडार असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो अर्जुनास प्राप्त झाला असतां सुखाचें वसतीस्थान त्यांनीं कां न व्हावें ? अर्थात् होईलच. १२ किंवा, श्रीलक्ष्मीकांतासारखा ज्याचा धनी, त्यानें आपले इच्छेप्रमाणें मागावें यांत चमत्कार तो कोणता? १३ म्हणून, अर्जुनानें जें जें मागितलें, तें तें त्याला सुप्रसन्न वदनानें श्रीकृष्णांनीं दिलें, तें काय तें आतां सांगतों. १४

अन्वय-संन्यासः कर्मयोगः च उभौ निःश्रेयसकरौ (स्तः); तयोः तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते. ॥२॥

अर्थ-श्रीभगवान म्हणालेः—कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग हे दोन्ही मोक्षदायक आहेत; परंतु त्या दोहोंमध्यें, कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोग श्रेष्ठ आहे. ॥२॥

भगवान् म्हणालेः–हे कुंतीसुता, खरोखर विचार केला असतां, कर्मयोग आणि कर्मत्याग हे दो-

दोनीही होती १५ तरी जाणानेणा सकळां । हा कर्मयोगु कीर प्रांजळा । जैसी नाव स्त्रियां बाळां । तोयतरणीं १६ तैसें सारासार पाहिजे । तरी सोहपा हाचि देखिजे । येणें संन्यासफळ लाहिजे । अनायासें १७ आतां याचिलागीं सांगेन। तुज संन्यासियाचें चिन्ह । मग सहजें हें अभिन्न । जाणसी तूं १८

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो , द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ३

तरी गेलियाची से न करी । न पवतां चाड न धरी । जो सुनिश्चळु अंतरीं। मेरु जैसा १९ आणि मी माझें ऐसी आठवण । विसरलें जयाचें अंतःकरण। पार्था तो संन्यासी जाण । निरंतर २० जो मनें ऐसा जाहला । संगीं तोचि सांडिला । ह्मणोनि सुखें सुख पावला । अखंडित २१ आतां गृहादिक आघवें । तें कांहीं नलगे त्यजावें । जे घेतें जाहलें स्वभावें । निःसंगु ह्मणऊनि २२ देखें अग्नि विझोनि जाये । मग जे राखोंडी केवळु होये । तैं ते कापुसें गिंवसूंये । जियायरी २३ तैसा असतेनि उपाधी । नाकळिजे तो कर्मबंधीं। जयाचिये बुद्धी । संकल्पु नाहीं २४ ह्मणोनि कल्पना जैं सांडे । तैंचि गा संन्यासु घडे । इयें कारणें दोनी सांगडे । संन्यासयोगु २५

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ॥४॥

एऱ्हवीं तरी पार्था । जे मूर्ख होती सर्वथा । ते सांख्ययोगुसंस्था । जाणती केवीं २६ सहजें ते अज्ञान । ह्मणोनि म्हणती ते भिन्न । एऱ्हवीं दीपाप्रति काई आनान । प्रकाशु आहाती २७ पैं सम्यक एणें अनुभवें । जिहीं देखिलें तत्त्व आघवें । ते दोहींतेंही ऐक्यभावें । मानिती गा २८

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति५

आणि सांख्यीं जें पाविजे । तेंचि योगीं गमिजे । ह्मणोनि ऐक्य दोहींतें सहजें । इयापरी २९ देखें आकाशा आणि अवकाशा । भेदु नाहीं जैसा। तैसें ऐक्य योगसंन्यासा । वोळखे जो ३० तयासींचि जगीं पाहलें । आपणपें तेणेंचि देखिलें । जया सांख्ययोग जाणवले । भेदेंविण ३१

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाऽधिगच्छति ॥६॥

जो युक्तिपंथें पार्था । चढे मोक्षपर्वता । तो महासुखाचा निमथा । वहिला पावे ३२ येरा योगस्थिति जया सांडे । तो वायांचि गा हव्यासीं पडे । परि प्राप्ति कहीं न घडे । संन्यासाची ३३

न्हींही मोक्षदायकच आहेत. १५ तथापि, नाव जशी बायकांना व मुलांना उदक तरून जाण्यास सोपी आहे, तसा जाणत्याला व नेणत्याला संसाररूपी समुद्र तरून जाण्यास हा कर्मयोग खरोखर सुलभ आहे. १६ सारासार विचार करितां हाच योग सोपा आहे, आणि ह्याचें आचरण केलें असतां अनायासेंकरून कर्मत्यागाचेंही फल मिळतें. १७ याच कारणाकरितां तुला कर्मसंन्यास करणारांचें चिन्ह सांगेन, म्हणजे कर्मयोग आणि संन्यासयोग हे दोन्ही एकच आहेत अशी तुझी सहज खातरी होईल. १८

अन्वय–यः न द्वेष्टि न काङ्क्षति, सः नित्यसंन्यासी ज्ञेयः. महाबाहो, सः हि निर्द्वंद्वः सन्) बंधात् सुखं प्रमुच्यते. ३

अर्थ–अर्जुना, जो पुरुष कोणाचा द्वेष करीत नाहीं, व अभिलाष धरीत नाहीं, तो नित्यसंन्यासी समजावा; कारण, तो द्वंद्वरहित होऊन संसारबंधनापासून सुखानें मुक्त होतो. ॥३॥

जो गेल्या वस्तूची आठवण करीत नाहीं, आणि एकादी वस्तु मिळाली नाहीं तर तिची इच्छा करीत नाहीं; जो मेरु पर्वताप्रमाणें अंतर्यामीं स्थिर असतो; १९ आणि पार्था, ज्याचे अंतःकरणांत मी आणि माझें अशी आठवण देखील होत नाहीं; तो नित्य संन्यासी असे जाण. २० ज्याच्या मनाची अशी स्थिति झाली आहे, त्यालाच विषयेच्छा सोडून गेल्यामुळें, जो निःसंग झाला आहे, त्यालाच अखंड सुखाची प्राप्ती होते. २१ अशा मनुष्याला गृहादिक वगैरे कांहींएक सोडण्याचें कारण नाहीं, कां कीं, त्याच्या मनानें, ह्यांचा माझा कांहींएक संबंध नाहीं, असें निश्चित घेतलें असतें. २२ विस्तव विझाल्यावर मग त्याची झालेली नुसती राख जशी पिंजलेल्या कापसांत ठेवतां येते, २३ त्याचप्रमाणें ज्याच्या बुद्धीला, मी कर्ता आहें, असा विकार होत नाहीं, तो संसारांत राहून कर्मबंधनानें आकळिला जात नाहीं. २४ म्हणून, जेव्हां मनांतील कल्पना नाहींतशा होतात, तेव्हांच संन्यास घडतो, आणि याच कारणामुळें कर्मत्याग आणि कर्मयोग हे दोन्ही सारखे आहेत. २५

अन्वय–सांख्ययोगौ पृथक् (इति) बालाः प्रवदंति, पण्डिताः न (प्रवदंति); एकम् अपि सम्यक् आस्थितः (पुरुषः) उभयोः फलं विन्दते. ॥४॥

अर्थ–सांख्ययोग [कर्मसंन्यास] व कर्मयोग हे दोन्ही फलदृष्टीनें वेगळे आहेत, असें अज्ञानी म्हणतात, परंतु ज्ञानी तसें म्हणत नाहींत; कारण, दोहोंपैकीं एकाचेंही अनुष्ठान चांगल्या रीतीनें करणाराला दोन्ही योगांचें फल मिळतें. ॥४॥

याशिवाय, पार्था, जे सर्वस्वीं अज्ञानी आहेत, त्यांना ज्ञानयोग व कर्मयोग यांची व्यवस्था कशी समजेल ? २६ त्यांच्या स्वाभाविक अज्ञानामुळें, हे दोन्ही योग भिन्न आहेत असें ते म्हणतात; परंतु पहा कीं, झरोक्यांतून पडलेल्या एकाच दिव्याच्या प्रकाशांत कांहीं भिन्नपणा येतो काय ? २७ तथापि, या प्रकारें करून ज्यांनीं सम्यक् ज्ञानांनीं परब्रह्मरूपाचें तत्त्व जाणलें आहे, ते, हे दोन्ही योग एकच आहेत असें मानतात. २८

अन्वय–यत् स्थानं सांख्यैः प्राप्यते, तत् योगैः अपि गम्यते; यः सांख्यं च योगं च एकं पश्यति सः पश्यति. ५

अर्थ–जें पद सांख्यांना मिळतें, तेंच योग्यांनाही मिळतें; म्हणून, सांख्य व योग हे फळदृष्ट्या एकच आहेत असें जो समजतो, तोच खरा ज्ञानी होय. ॥५॥

आणि ज्ञानयोगापासून जी प्राप्ति होते, तीच कर्मयोगापासूनही होते; म्हणून अशा प्रकारें या दोहोंमध्यें सहजींच ऐक्य आहे. २९ हें पहा—आकाश आणि पोकळी यांत जसा भेद नाहीं, तसा ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांत भेद नाहीं, हें जो जाणतो, ३० ज्यानें ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांत भिन्नभाव नाहीं हें जाणलें, त्यालाच ह्या जगतामध्यें उजाडलें; [ज्ञानप्राप्ती झाली]व त्यानेंच आत्मस्वरूप पाहिलें. ३१

अन्वय–महाबाहो, संन्यासः तु अयोगतः आप्तुं दुःखम्, योगयुक्तः मुनिः नचिरेण ब्रह्म अधिगच्छति. ॥६॥

अर्थ–हे महाबाहो, कर्मयोगावांचून कर्मसंन्यास प्राप्त करून घेणें फार कठीण आहे. कर्मयोगयुक्त मुनीला संन्यास त्वरित प्राप्त होतो. ॥६॥

पार्था, जो कर्ममार्गानें मोक्षरूप पर्वतावर चढतो, तो त्या पर्वताच्या ब्रह्मरूपी शिखरावर लवकरच पोहोंचतो. ३२ एऱ्हवीं जे कर्ममार्गाचें आचरण करीत नाहींत, ते ज्ञानप्राप्तीविषयीं व्यर्थ हव्यास करतात, परंतु त्यांना तें कधीं प्राप्त होत नाहीं. ३३

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

जेणें भ्रांतीपासूनि हिरतलें । गुरुवाक्यें मन धुतलें । मग आत्मस्वरूपीं घातलें । हरौनियां ३४ जैसें समुद्रीं लवण न पडे । तंव वेगळें अल्प आवडे । मग होय सिंधूचि एवढें । मिळे तेव्हां ३५ तैसें संकल्पोनि काढिलें । जयाचें मनचि चैतन्य जाहलें । तेणें एकदेशियें परी व्यापिलें । लोकत्रय ३६ आतां कर्ता कर्म करावें । हें खुंटलें तया स्वभावें । आणि करी जऱ्ही आघवें । तऱ्ही अकर्ता तो ३७

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ८
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन ॥९॥

जे पार्था तया देहीं । मी ऐसा आठऊ नाहीं । तरी कर्तृत्व कैचें काई । उरे सांगें ३८ ऐसें तनुत्यागेंवीण । अमूर्ताचे गुण । दिसती संपूर्ण । योगयुक्ता ३९ एऱ्हवीं आणिकांच्यिये परी । तोही एक शरीरी । अशेषाही व्यापारीं वर्ततु दिसे ४० तोही नेत्रीं पाहे । श्रवणीं ऐकतु आहे । पारि तेथींचा सर्वथा नोहे । नवल देखें ४१ स्पर्शासि तरी जाणे । परिमळु सेवी घ्राणें । अवसरोचित बोलणें । तयाहि आथी ४२ आहारातें स्वीकारी । त्यजावें तें परिहरी । निद्रेचिया अवसरीं । निदिजे सुखें ५३ आपुलेनि इच्छावशें । तोही गा चालतु दिसे । पैं सकळ कर्म ऐसें । राहाटे कीर ४४ हें सांगों काई एकैक । देखें श्वासोश्वासादिक । आणि निमिषोन्मिमिष । आदिकरूनि ४५ पार्था तयाचे ठायीं । हें आघवेंचि आथि पाहीं । परी तो कर्ता नव्हे कांहीं । प्रतीतिबळें ४६ जैं भ्रांतिसेजे सुतला । तैं स्वप्नसुखें भुतला । मग तो ज्ञानोदयीं चेइला । म्हणोनियां ४७

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा १०

आतां अधिष्ठानसंगती । अशेषाही इंद्रियवृत्ती । आपुलालिया अर्थीं । वर्तत आहाती ४८ दीपाचेनि प्रकाशें । गृहींचे व्यापार जैसे । देहीं कर्मजात तैसें । योगयुक्ता ४९ तो कर्में करी सकळें । परी कर्मबंधा नाकळे । जैसें न सिंपे जळीं जळें । पद्मपत्र ५०

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ११

देखें बुद्धीची भाष नेणिजे । मनाचा अंकुर नुदैजे । ऐसा व्यापारु तो बोलिजे । शारीरु गा ५१ हेंच मराठे परियेसीं । तरी बाळकाची चेष्टा जैशी ।

अन्वय–योगयुक्तः, विशुद्धात्मा, विजितात्मा, जितेंद्रियः, सर्वभूतात्मभूतात्मा (च) कुर्वन् अपि न लिप्यते. ॥७॥

अर्थ–ज्या कर्मयोग्याचें अंतःकरण शुद्ध झालेलें आहे, ज्यानें देह व इंद्रियें हीं स्वाधीन ठेविलीं आहेत, आणि ज्याचा आत्मा सर्व भूतांचा आत्मा झालेला आहे, त्या पुरुषानें कर्में केलीं तरी तो बद्ध होत नाहीं. ॥७॥

ज्यानें आपलें मन भ्रांतीपासून सोडवून व गुरुवाक्यानें शुद्ध करून आत्मस्वरूपाचे ठिकाणीं लीन केलें; ३४ जोंपर्यंत समुद्रांत मीठ घातलें नाहीं, तोंपर्यंत तें जसें समुद्रापासून वेगळें असून लहान दिसतें, व तेंच समुद्रांत घातलें म्हणजे समुद्रभर पसरतें; ३५ त्याचप्रमाणें, ज्याचें मन संकल्पापासून काढल्यावर ब्रह्मरूपीं मिळालें आहे, त्याचें मन दिसण्यांत एकदेशीय खरें; पण त्यानें त्रिभुवन व्याप्त केलें ! ३६ मग त्याला 'मी एक कर्ता' 'हें एक कर्म,' व 'अमुक एक क्रिया करावयाची' या गोष्टी स्वभावतांच नाहींतशा होतात; आणि लोकदृष्ट्या त्यानें जरी सर्व कर्में केलीं, तरी तीं वास्तविक न केल्यासारखींच आहेत. ३७

अन्वय–युक्तः तत्त्ववित् पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन्, अश्नन्, गच्छन्, स्वपन्, श्वसन, प्रलपन्, विसृजन्, गृह्णन्, उन्मिषन्, निमिषन् अपि, इंद्रियाणि इंद्रियार्थेषु वर्तंते इति धारयन्, अहं किंचित् एव न करोमि इति मन्येत. ॥८।९॥

अर्थ–योगयुक्त झालेला तत्त्ववेत्ता पुरुष आपण स्वतः पहात असतां, ऐकत असतां, स्पर्श करीत असतां, वास घेत असतां, खात असतां, गमन करीत असतां, निद्रित असतां, श्वासोच्छ्वास करीत असतां, बोलत असतां, मलादि टाकीत असतां, ग्रहण करीत असतां किंवा डोळ्यांची उघडझांप करीत असतां, 'इंद्रियें आपापल्या विषयांचे ठायीं प्रवृत्त होत आहेत' असा निश्चय करून, 'मी कांहीं सुद्धां करीत नाहीं' असें मानतो. ॥८।९॥

कारण, पार्था, त्याला देहाच्या ठिकाणीं आत्मबुद्धिचीच आठवण नसल्यावर मग त्याच्या ठिकाणीं 'मी कर्ता' हा अभिमान कोठून उरणार सांग बरें ! ३८ याप्रमाणें शरिराचा त्याग न करितां त्या योगयुक्त पुरुषाचे अंगीं निराकार ब्रह्माचे सर्व गुण दृष्टीस पडतात. ३९ बाकी इतर लोकांप्रमाणें तोही शरिरधारी असून सर्व व्यापार करतो असें दिसतें; ४० तो नेत्रानें पाहतो, कानानें ऐकतो, तरी शरीराच्या भावांत तो लिप्त होत नाहीं, हें नवल पहा ! ४१ त्याला स्पर्श झालेला समजतो, तो नाकानें वास घेतो, आणि त्याला समयोचित भाषणही करतां येतें; ४२ तो जेवतो, टाकावयाची वस्तु टाकतो, झोंपेच्या वेळीं सुखानें झोंप घेतो, ४३ आपले इच्छेप्रमाणें तो चालतो, व त्याचप्रमाणें, ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्में करावयाचीं तीं सर्व करतो; ४४ हें आणखी एक एक काय सांगूं ? हें पहा–श्वासोच्छ्वास करणें, तसेंच डोळे मिटणें व उघडणें इत्यादि ४५ सर्व कांहीं गोष्टी त्याचे ठिकाणीं दृष्टीस पडतात; परंतु, पार्था, आत्मानुभवाचे बळानें तो त्या गोष्टींचा कर्ता नव्हे. ४६ जेव्हां तो भ्रांतिरूप बिछान्यावर निजला होता, तेव्हां स्वप्नसुखानें भुलला होता; परंतु आतां त्याला ब्रह्मज्ञानाची जागृति झाली, म्हणून तो कर्ता नव्हे. ४७

अन्वय–यः संगं त्यक्त्वा ब्रह्मणि कर्माणि आधाय (तानि) करोति, सः पद्मपत्रम् अम्भसा इव पापेन न लिप्यते. ॥१०॥

अर्थ–जो फळाची इच्छा सोडून सर्व क्रिया ब्रह्मार्पणबुद्धीनें करितो, तो, कमळाचें पान जसें पाण्यांत असूनही भिजत नाहीं, तसा [कर्में करीत असूनही तज्जन्य] पापानें लिप्त होत नाहीं. ॥१०॥

आतां, आत्म्याच्या आश्रयानें सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपल्या विषयांत राहटत असतात; ४८ दिव्याच्या उजेडानें ज्याप्रमाणें घरांतील सर्व व्यवहार चालतात; (पण स्वतः दिवा त्यांपासून अगदीं अलिप्त असतो;) त्याप्रमाणें, ज्ञान्याकडून कर्में होत असतात; [पण] ४९ कमळाचें पान जसें पाण्यांत असूनही भिजत नाहीं, तसा तो ज्ञानी सर्व कर्में करीत असतांही कर्मबंधनानें आकळिला जात नाहीं. ५०

अन्वय–योगिनः आत्मशुद्धये कायेन, मनसा, बुद्ध्या, केवलैः इंद्रियैः अपि संगं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति. ॥११॥

अर्थ–योगी हे आत्मशुद्धीकरितां केवळ शरीराचीं, मनाचीं, बुद्धीचीं व इंद्रियांचीं अशीं चार प्रकारचीं कर्में फलासक्ति टाकून करितात. ॥११॥

ज्यांत बुद्धीची खूण दिसत नाहीं, व मनाचा अंकूर उगवत नाहीं, त्या व्यापाराला 'देहव्यापार' म्हणावें. ५१ यापेक्षां ज्यास्त स्पष्ट करून सांगतों ऐक. जसे लहान मुलाचे व्यापार मन किंवा बुद्धी

योगिये कर्मे करिती तैशीं । केवळा तनु ५२ मग पांचभौतिक संचलें । जेव्हां शरीर असे निदेलें । तेथें मनचि राहाटे एकलें । स्वप्नीं जेवीं ५३ नवल ऐकें धनुर्धरा । कैसा वासनेचा पसारा । देहा होऊं नेदी उजगरा । परी सुखदुःखें भोगी ५४ इंद्रियांच्या गांवीं नेणिजे । ऐसा व्यापारु जो निपजे । तो केवळु गा ह्मणिजे । मानसाचा ५५ योगिये तोही करिती । परी कर्मे ते न बंधिजती । जे सांडिली आहे संगती । अहंभावाची ५६ आतां जाहालिया भ्रमहत । जैसें पिशाचाचें चित्त । मग इंद्रियांचें चेष्टित । विकळु दिसे ५७ स्वरूप तरी देखे । आळविलें आइके । शब्दु बोले मुखें । परी ज्ञान नाहीं ५८ हें असो काजें- विण । जें जें कांहीं कारण । तें केवळ कर्म जाण । इंद्रियांचें ५९ मग सर्वत्र जें जाणतें । तें बुद्धीचें कर्म निरुतें । वोळख अर्जुनातें । म्हणे हरी ६० ते बुद्धि धुरे करुनी । कर्म करिती चित्त देउनी । परी ते नैष्कर्म्यापासुनी । मुक्त दि- सती ६१ जें बुद्धीचिये ठावूनि देहीं । तयां अहंकाराची सेचि नाहीं । ह्मणोनि कर्म करितां पाहीं । चोखाळले ६२ अगा करितेनवीण कर्म । तेंचि तें नैष्कर्म्य । हें जाणती सुवर्म । गुरुगम्य जें ६३ आतां शांतरसाचें भरितें । । सांडीत आहे पात्रातें । जें बोलणें बोलापरौतें । बोलवलें ६४ एथ इंद्रियांचा पांगु । जया फि- टला आहे चांगु । तयासीचि आथि लागु । परिसावया ६५ हा असो अतिप्रसंगु न संडीं पां कथालागु । होईल श्लोकसंगति भंगु । ह्मणऊनियां ६६ जे मना आकळितां कुवाडें । घाघुसितां बुद्धी नातुडे । तें दैवाचेनि सुरवाडें । सांगवलें तुज ६७ जें शब्दातीत स्वभावें । तें बोलींचि जरी फावे । तरी आणिकें काय करावें । कथा सांगें ६८ हा आर्तिविशेषु श्रोतयांचा । जाणोनि दास निवृत्तीचा । म्हणे संवादु दोघांचा । परिसोनि परिसा ६९ मग श्रीकृष्ण म्हणे पार्थातें । आतां प्राप्ताचें चिन्ह पुरतें । सांगेन तुज निरुतें । चित्त देईं ७०

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते१२

तरी आत्मयोगें आथिला । जो कर्मफळाशीं विटला । तो घर रिघोनि वरिला । शांती जगीं ७१ येरु कर्मबंधें किरीटी । अभिलाषाचिया गांठी । कळासला खुंटी । फळभोगाच्या ७२

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३॥

जैसा फळाचिये हांवें । तैसें कर्म करी आघवें । मग न कीजेचि येणें भावें ।

यांना सोडून होतात, तसे योगीलोक हे केवळ देहानें कर्मे करितात. ५२ अशा प्रकारें पांच तत्त्वांनीं बनलेलें हें शरीर जेव्हां निजलें असतें, तेव्हां मन हें स्वप्नांतल्याप्रमाणें एकटेंच व्यापार करीत असतें. ५३ अर्जुना, हें एक नवल ऐक; वासनेचा असा पसारा आहे कीं, तो देहाला कळूं न देतां त्याजकडून सुखदु:खें भोगवितो. ५४ इंद्रियांना माहीत पडल्याशिवाय जो व्यापार होतो, त्यालाच केवळ मनाचा व्यापार असें म्हणावें. ५५ योगीलोक ह्याही मनोव्यापाराचें आचरण करितात, परंतु ते कर्मानें बांधले जात नाहींत; कारण, त्यांनीं अहंकाराचा त्याग केलेला असतो. ५६ ज्या वेळेस एकाद्या मनुष्याचें मन भ्रमिष्ट झालेलें असतें, किंवा जसें पिशाचाची बाधा झालेल्याचें चित्त असतें, त्या वेळेस इंद्रियांचे सर्व व्यापार अव्यवस्थित दिसतात; (मनाला आणि बुद्धीला ते धरून नसतात; कारण भ्रम नाहींसा झाल्यावर त्यांची त्याला आठवण नसते.) ५७ समोर मनुष्य आलें असतां त्याला दिसतें; कोणी हांक मारली असतां ऐकूं येते व तो स्वत: बोलतो; परंतु त्याचे ठिकाणीं ज्ञानाचा अभाव असतो. (चित्त जाग्यावर नसतें.) ५८ असो; तत्त्वार्थ काय कीं, निष्कारण जें कांहीं करणें, तें फक्त इंद्रियांचेंच कर्म होय असें समज. ५९ श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणतात:—ह्या व्यतिरिक्त, सर्व जाणून जें कर्म करणें, तें बुद्धीचें कर्म असें समज. ६० ते योगी बुद्धीला पुढें करून मनापासून कर्माचें आचरण करतात, परंतु ते कर्मातीत ब्रह्मभावाच्याही पलीकडे असून मुक्त आहेत. ६१ कारण, बुद्धीपासून देहापर्यंत त्यांना अहंकाराची आठवण सुद्धां होत नाहीं. म्हणून ते कर्म करीत असले तरी शुद्ध होत. ६२ 'कर्म करणारा मी आहें' असा भाव न ठेवितां जें कर्म करणें, तेंच नैष्कर्म्य होय, हें गुरुपासून कळणारें तत्त्व ते जाणतात. ६३ आह्मी आतां जें शब्दांनीं प्रतिपादन करतां येणार नाहीं तें बोललों, म्हणून शांतिरस इतका अधिक झाला कीं, तो ज्या पात्रांत भरला आहे, तें पात्र भरून तो खालीं सांडत आहे! ६४ हें ऐकण्याचा अधिकारी कोण असें म्हणशील तर, जो इंद्रियद्वारां प्राप्त होणाऱ्या नाशिवंत सुखांतच तृप्ति मानितो, अशा तऱ्हेचें दारिद्र्य ज्याचें नष्ट झालें आहे, असा जो वैराग्यसंपन्न तो. ६५ [मग श्रोते ज्ञानेश्वरास म्हणतात.] "अहो, हें विषयांतर पुरे करा; कथेचा संबंध सोडूं नका; कारण श्लोकांच्या संगतीचा विचाड होईल. ६६ जें मनानें समजण्यास अवघड, व विचार करूनही बुद्धीला न सांपडणारें, तें दैवाच्या अनुकूलतेनें तुम्ही आम्हांस सांगितलें. ६७ जें मुळींच बोलतां येत नाहीं, तें जर बोलण्यांत सांपडलें, तर आणखी उपाय कशास पाहिजेत! परंतु, हें असो; आतां कथा सांगा." ६८ ऐकणारांची ही उत्कट इच्छा जाणून निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले:-दोघांचा संवाद जो एवढा वेळ ऐकिला, त्याचें मनन करून पुढें तोच ऐका. ६९ मग श्रीकृष्ण पार्थाला म्हणाले:—पूर्ण ब्रह्मनिष्ठाला ओळखण्याचें खरें चिन्ह कोणचें तें मी सांगतों, चांगलें लक्ष दे. ७०

अन्वय—युक्त: कर्मफलं त्यक्त्वा नैष्ठिकीं शांतिम् आप्नोति; अयुक्त: कामकारेण फले सक्त: (सन्) निबद्ध्यते. ॥१२॥

अर्थ—आत्मनिष्ठ पुरुष हा कर्मफलांचा त्याग करून अढळ शांति प्राप्त करून घेतो; आणि आत्मनिष्ठ नसणारा पुरुष, वासनेनें प्रेरित होऊन फलासक्त झाल्यामुळें बद्ध होतो. ॥१२॥

हें पहा—आत्मज्ञानानें जो पूर्ण भरला, व ज्याला कर्मफलाचा अगदीं वीट आला, त्याला या जगामध्यें घरीं बसल्याच शांति येऊन वरते. (प्राप्त होते.) ७१ अर्जुना, दुसरा जो संसारी, तो कर्मबंधानें बांधला जाऊन अभिलाषाच्या गांठीनें फलभोगाच्या खुंट्याला बळकट बांधला जातो. ७२

अन्वय—वशी देही सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नवद्वारे पुरे न एव कुर्वन् न कारयन् सुखम् आस्ते. १३

अर्थ—परमार्थज्ञान झालेला देही, मनापासून सर्व कर्मांचा त्याग करून, ह्या नवद्वारपुरांत [शरिरांत] कांहीं एक न करितां व कांहीं एक न करवितां सुखानें राहतो. १३

फलेच्छेनें कर्माचरण करणाऱ्याप्रमाणें जो सर्व कर्में यथासांग करतो, परंतु त्या कर्मांचा मी कर्ता नव्हे, असें समजून कर्माचा त्याग करितो. त्या पुरुषाची

उपेक्षी जो ७३ तो जयाकडे वासु पाहे। तेउती सुखाची सृष्टि होये। तो म्हणे तेथ राहे। महाबोधु ७४ नवद्वारें देहीं। तो असतुचि परि नाहीं। करितुचि न करी कांहीं। फलत्यागी ७५

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः। न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥

जैसा का सर्वेश्वरु। पाहिजे तंव निर्व्यापारु। परि तोचि रची विस्तारु। त्रिभुवनाचा ७६ आणि कर्ता ऐसें म्हणिपे। तरी कवणें कर्मीं न शिंपे। जे हातुपावो न लिंपे। उदासवृत्तीचा ७७ योगनिद्रा तरी न मोडे। अकर्तेपणा सळु न पडे। परि महाभूतांचें दळवाडें। उभारी भले ७८ जगाच्या जीवीं आहे। परी कवणाचा कहीं नोहे। जगचि हें होय जाये। तो शुद्धीही नेणे ७९

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः। अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः १५

पापपुण्यें अशेषें। पासींचि असतु न देखें। आणि साक्षीही होऊं न ठके। येरी गोठी कायसी ८० पैं मूर्तीचेनि मेळें। तो मूर्तचि होऊनि खेळे। पारि अ-मूर्तपण न मैळे। दादुलयाचें ८१ तो सृजी पाळी संहारी। ऐसें बोलती जे चराचरीं। तें अज्ञान गा अवधारीं। पंडुकुमरा ८२

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

तें अज्ञान जैं समूळ तुटे। तैं भ्रांतीचें मसैरे फिटे। मग अकर्तृत्व प्रगटे मज ईश्वराचें ८३ एथ ईश्वरु एक अकर्ता। ऐसें मानलें जरी चित्ता। तरी तोचि मी हें स्वभावता। आदीचि आहे ८४ ऐसेनि विवेकें उदो चित्तीं। त-यासि भेदु कैंचा त्रिजगतीं। देखे आपुलिया प्रतीति। जगचि मुक्त ८५ जैशी पूर्वदिशेच्या राउळीं। उदया येतांचि सूर्य दिवाळी। कीं येरीही दिशा तियेचि काळीं। काळिमा नाहीं ८६

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः। गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान। ब्रह्मरूप भावी आपणा आपण। ब्रह्मनिष्ठा राखे पूर्ण। तत्परायण अहर्निशीं ८७ ऐसें व्यापक ज्ञान भलें। जयांचिया हृदया गिंवसित आलें। तयांचि समता दृष्टि बोलें। विशेषूं काई ८८ एक आपणपांचि जैसें। ते देखती विश्व तैसें। हें बोलणें कायसें। नवलु एथ ८९ परी दैव जैसें कवतिकें। कहींचि दैन्य न देखे। कां विवेकु हा नोळखे। भ्रांतीतें जेवीं ९० कातरी अंधकाराची वानी। जैसा सूर्यो न देखे स्वप्नीं। अमृत नायके कानीं।

काय योग्यता सांगावी—७३ तो पुरुष जिकडे जिकडे पाहतो, तिकडे तिकडे सुखमय सृष्टि होते; आणि तो म्हणेल तेथें ब्रह्मज्ञान उभें राहतें. ७४ एक फळाची इच्छा धरली नाहीं, म्हणजे तो नवद्वारांच्या देहांत असूनही नसल्यासारखा आहे; आणि सर्व कर्में करूनही त्यानें तीं न केल्याप्रमाणें आहेत.७५

अन्वय—प्रभुः लोकस्य कर्तृत्वं न सृजति, कर्माणि (च) न (सृजति), कर्मफलसंयोगं (च) न (सृजति) स्वभावः तु प्रवर्तते. ॥१४॥

अर्थ—ईश्वर जीवाचीं कर्में, कर्तेपणा व फळांचा संबंध हीं तिन्हीं उत्पन्न करीत नाहीं; परंतु हा सर्व मायेचा खेळ आहे

जसा ईश्वर पाहिला असतां अकर्ता आहे,परंतु (मायोपाधीचा आरोप त्याजवर केला ह्मणजे) या त्रिभुवनाचा विस्तार तोच करतो (असें दिसतें;) ७६ आणि तो कर्ता आहे असें म्हटलें तर, तो कोणत्याही कर्मानें लिप्त होत नाहीं. कारण त्याची उदासीन वृत्ति असल्याकारणानें कोणतेंही कर्म त्याला स्पर्श करीत नाहीं. ७७ त्याच्या योगनिद्रेचा मुळींच भंग होत नाहीं; व त्याच्या अकर्तेपणालाही घडी लागत नाहीं, ह्मणजे अकर्तेपणा मोडत नाहीं. पण तो महाभूतांच्या समुदयांची उत्तम उभारणी करितो ! ७८ पहायला लागलें तर ह्या जगांत प्राणिमात्राच्या ठायीं हा आहे, परंतु केव्हांही कोणाचा नसतो; आणि हें जगत् उत्पन्न होतें व लयास जातें, याची त्याला वार्ता देखील नसते ! ७९

अन्वय—विभुः कस्यचित् पापं न आदत्ते, सुकृतं च एव न (आदत्ते); ज्ञानम् अज्ञानेन आवृतम्, तेन जन्तवः मुह्यन्ति.१५

अर्थ—ईश्वर कोणाचें पाप व पुण्य आपलेकडे घेत नाहीं; पण ज्ञान हें अज्ञानानें आच्छादित झाल्यामुळें सर्व जीव मोह पावतात. ॥१५॥

पापपुण्य सर्व त्याच्या जवळ असूनही तो पहात नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्याला साक्षिभूत सुद्धां नसतो; मग दुसऱ्या गोष्टीबद्दल कशाला विचारावें ? ८० तथापि मूर्ति धारण करून तो देहाच्या बरोबर खेळतो, (अवतार घेऊन जगामध्यें वावरतो,) परंतु त्या प्रभूचें निराकारपण मोडत नाहीं. ८१ असें असतां अर्जुना, तो उत्पन्न करतो, पालन करतो, आणि संहार करतो, असें जे लोक म्हणतात, तें सर्व अज्ञानामुळें म्हणतात असें समज.८२

अन्वय—येषां तु तत् अज्ञानं आत्मनः ज्ञानेन नाशितं, तेषां तत् ज्ञानम् आदित्यवत् परं प्रकाशयति. ॥१६॥

अर्थ—ज्यांच्या ठिकाणचें तें अज्ञान आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानानें नष्ट झालें आहे, त्यांचें तें सूर्याप्रमाणें उज्ज्वल असें ज्ञान परब्रह्माप्रत प्रकाशित करितें. ॥ १६ ॥

तें अज्ञान जेव्हां समूळ नाहींसें होतें, तेव्हां भ्रांतिरूप काळोखी नाहींशी होते; असें झालें म्हणजे मग ईश्वराचें अकर्तेपण स्पष्ट समजून येतें. ८३ अशा प्रकारें ईश्वर हा अकर्ता आहे अशी जर मनाची खातरी झाली, तर तोच मी आहें हें पूर्वीपासून सिद्धच आहे; (तेव्हां अर्थात् मीही अकर्ता आहें हें सिद्धच झालें !) ८४ याप्रमाणें विवेकानें ज्याचे चित्तांत उजेड पडतो, त्याला या त्रिजगतांत भेद रहात नसून, आपले अनुभवावरून सर्व जग मुक्तच आहे असें तो समजतो. ८५ कसा ? तर—पूर्वेस सूर्य उगवतांच प्रकाश पडतो त्या वेळेस दुसऱ्याही दिशांचा अंधार नाहींसा होतो त्याप्रमाणें.८६

अन्वय—तद्बुद्धयः, तदात्मानः, तन्निष्ठाः, तत्परायणः, ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः च (पुरुषाः) अपुनरावृत्तिं गच्छंति१७

अर्थ—त्या परब्रह्माचे ठिकाणींच ज्यांची बुद्धि रममाण झाली आहे, तेंच ज्यांचा आत्मा आहे, त्याचेच ठिकाणीं ज्यांची पूर्ण निष्ठा आहे, जे तत्परायण—ब्रह्मपरायणच झाले आहेत, आणि आत्मज्ञानामुळें ज्यांचीं सर्व पातकें धुऊन गेलीं आहेत, ते जन्ममरणाच्या येरझारा करीत नाहींत. ॥ १७ ॥

ज्याच्या बुद्धीचा निश्चय आत्मज्ञानाविषयीं आहे, व जो आपण आपल्याला ब्रह्मरूप मानतो, आणि रात्रंदिवस ब्रह्मपरायण होऊन आपली ब्रह्मस्थिति पूर्णपणें राखतो; ८७ असें सर्वव्यापक ज्ञान ज्यांना शोधीत आलें, त्यांची समदृष्टि होते हें विशेषेंकरून शब्दानें बोलून काय दाखवावें ? ८८ जसे ते आपणास सच्चिदानंद ब्रह्मरूप आहोंत असें समजतात, त्याप्रमाणें ते सर्व विश्वाला मानतात यांत आश्चर्य तें काय ? ८९ ज्याप्रमाणें भाग्य हें कौतुकानें देखील दारिद्र्याचा अनुभव घेत नाहीं, किंवा विचाराला जशी भ्रांतीची ओळख देखील नसते, ९० अथवा सूर्य जसा स्वप्नांत देखील अंधकाराचें स्वरूप पहात नाहीं, किंवा अमृत कानानें देखील मृ-

मृत्युकथा ९१ हें असो संतापु कैसा । चंद्रु न स्मरे जैसा । भूतीं भेदु नेणती तैसा । ज्ञानिये ते ९२

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥१८॥

मग हा मशकु हा गजु । कीं श्वपचु हा द्विजु । पैल इतरु हा आत्मजु । हें उरलें कें ९३ ना तरी हे धेनु हें श्वान । एक गुरु एक हीन । हें असो कैचें स्वप्न जागतया ९४ एथ भेदु तरी कीं देखावा । जरी अहंभाव उरला होआवा । तो आधींचि नाहीं आघवा । आतां विषमु काई ९५

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः १९

ह्मणोनि सर्वत्र सदा सम । तें आपणचि अद्वय ब्रह्म । हें संपूर्ण जाणें वर्म समदृष्टीचें ९६ जिहीं विषयसंगु न सांडितां । इंद्रियांतें न दंडितां । पारि भोगिली निसंगता । कामनेविण ९७ जिहीं लोकांचेनि आधारें । लौकिकेंचि व्यापारें । पारि सांडिलें निदसुरें । लौकिकु हें ९८ जैसा जनामाजि खेचरु । असतुचि जना नोहे गोचरु । तैसा शरीरीं पारि संसारु । नोळखे तयातें ९९ हें असो पवनाचेनि मेळें । जैसें जळींचि जळ लोळे । तें आणिकें म्हणती वेगळें । कल्लोळ हें १०० तैसें नाम रूप तयाचें । एऱ्हवीं ब्रह्मचि तो साचें । मन साम्या आलें जयाचें । सर्वत्र गा १ ऐसोनि समदृष्टी जो होये । तया पुरुषा लक्षणही आहे । अर्जुना संक्षेपें सांगेन पाहें । अच्युत म्हणे २

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाऽप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः २०

तरी मृगजळाचेनि पूरें । जैसें न लोटिजे कां गिरिवरें । तैसा शुभाशुभीं न विकरे । पातलिया जो ३ तोचि तो निरुता । समदृष्टि तत्त्वता । हारि म्हणे पंडूसुता । तोचि ब्रह्म ४

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥२१॥

जो आपणपैं सांडूनि कांहीं । इंद्रियग्रामावरी येणेंचि नाहीं । तो विषय न सेवी हें काई । विचित्र येथ ५ सहजें स्वसुखाचेनि अपारे । सुखाडलेनि अंतरें । रचिला ह्मणऊनि बाहिरें । पाऊल न घली ६ सांगें कुमुददळाचेनि ताटें । जो जेविला चंद्रकिरणें चोखटें । तो चकोरु काई वाळुवंटें । चुंबितु असे ७ तैसें आत्मसुख उपाइलें । जयासि आपणपेंचि फावलें । तया विषयो सहज सांडवले । ह्मणों काई ८ एऱ्हवी तरी कौतुकें । विचारूनि पाहें पां निकें या विषयांचेनि सुखें । झकविजती कवण ९

त्यूची वार्ता ऐकत नाहीं; ९१ हें असो, परंतु ज्याप्रमाणें चंद्र हा उष्मा कसा आहे तें जाणत नाहीं, त्याचप्रमाणें, ज्ञानी जे आहेत, त्यांना प्राणिमात्रांत भेद दिसत नाहीं. ९२

अन्वय–पंडिताः विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे, गवि, हस्तिनि, शुनि श्वपाके च एव समदर्शिनः (संति). ॥१८॥

अर्थ–ज्ञाते–आत्मनिष्ठ पुरुष, विद्या व नम्रता या गुणांनीं युक्त असा ब्राह्मण, गाय, हत्ती, कुत्रें व चांडाळ या सर्वांचे ठिकाणीं समत्व [ब्रह्मच] पाहतात. ॥१८॥

मग हें मशक किंवा हा हत्ती, तसाच हा अंत्यज किंवा हा ब्राह्मण, तसेंच हा माझा मुलगा किंवा दुसऱ्याचा, हें त्यांच्यापाशीं कोठून उरणार? ९३ किंवा ही गाय अथवा हा कुत्रा, एक थोर एक लहान, अशा तऱ्हेचें द्वैतभावाचें स्वप्न अद्वैतबोधाचे ठिकाणीं जागृत असलेल्या पुरुषांना कोठून पडणार? ९४ जेथें मीपणा उरला असेल, तेथेंच भेद दृष्टीस पडेल; परंतु तो जेथें अजीवात नाहींसा झाला असेल, तेथें भिन्नपणा कोठून असणार?९५

अन्वय–येषां मनः साम्ये स्थितम् तैः इह एव सर्गः जितः; ब्रह्म हि निर्दोषं समं (च अस्तिः) तस्मात् ते ब्रह्मणि स्थिताः (संति). ॥१९॥

अर्थ–ज्यांचें मन सम अवस्थेमध्यें [ब्रह्माचे ठिकाणीं] स्थिर झालें आहे, ते या लोकींच जन्म व मरण जिंकितात. कारण, ब्रह्म हें दोषरहित व सम आहे; म्हणून, ते पुरुष ब्रह्माचे ठिकाणीं स्थित असतात. ॥ १९ ॥

म्हणून, ज्याची नेहमीं सर्वत्र सारखी दृष्टि आहे, तो स्वतांच अद्वितीय ब्रह्म आहे ही समदृष्टीची पूर्ण खूण आहे असें समज. ९६ ज्यानें विषयसंग तर सोडला नाहीं आणि इंद्रियांना दंडही केला नाहीं, असें असून संपूर्ण भोग भोगीत असतांही वासनेवांचून अकर्तेपणाचा अनुभव घेतला आहे; ९७ ज्यानें लोकांच्या आश्रयानें वागून, आणि सर्व व्यावहारिक व्यापार करूनही लौकिकांत असलेलें अज्ञान सोडून दिलें आहे; ९८ तो पुरुष, पिशाच ज्याप्रमाणें सर्व लोकांत असूनही दिसत नाहीं,त्याप्रमाणें, शरीरधारी असूनही संसार त्याला ओळखीत नाहीं. ९९ हें असो; वाऱ्यामुळें पाण्यांत प्राणी उसळतें; पण त्याला ज्याप्रमाणें इतर लोक पाण्याहून वेगळ्या 'लाटा' असें म्हणतात, १०० त्याप्रमाणें, ज्याचें मन सर्व ठिकाणीं समतेला पावलें आहे. त्याचें शरीर आणि नांव हीं जरी जगाप्रमाणेंच आहेत,तथापि तो साक्षात् ब्रह्मच आहे;१ भगवान् म्हणतातः–अर्जुना, अशी ज्याची समदृष्टि झालेली आहे, त्या पुरुषाचें लक्षणही आहे, तें संक्षेपानें तुला सांगतों; ऐक. २

अन्वय–स्थिरबुद्धिः, असंमूढः, ब्रह्मणि स्थितः, ब्रह्मवित् प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत्, अप्रियं प्राप्य च न उद्विजेत्. २०

अर्थ–ज्याची बुद्धि स्थिर झाली आहे, ज्याचें सर्व अज्ञान नष्ट झालें आहे, व जो ब्रह्माचे ठिकाणीं स्थित झाला आहे, असा ब्रह्मवेत्ता पुरुष आवडता विषय प्राप्त झाला असतां सुख मानीत नाहीं, व नावडता विषय प्राप्त झाला असतां दुःखी होत नाहीं. ॥ २० ॥

ज्याप्रमाणें मृगजलाच्या पुरानें डोंगर वाहून जात नाहींत. त्याचप्रमाणें, जो चांगली किंवा वाईट गोष्ट प्राप्त झाली असतां तिच्यापासून विकार पावत नाहीं,३ तोच खरा. श्रीहरि म्हणतातः-अर्जुना,त्यानेंच समदृष्टीचें तत्त्व जाणलें;आणि तोच स्वयमेव ब्रह्म होय. ४

अन्वय–यः बाह्यस्पर्शेषु असक्तात्मा (सः) आत्मनि यत् सुखं (तत्) विन्दति, सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा अक्षयं सुखम् अश्नुते. ॥२१॥

अर्थ–ज्या पुरुषाचें मन बाह्य विषयांच्या ठिकाणीं आसक्त नसतें, त्याला आत्म्याचे ठिकाणचें जें सुख तें मिळतें. तोच पुरुष जेव्हां ब्रह्मयोगयुक्त होतो, तेव्हां अक्षय सुखाला पावतो. ॥ २१ ॥

जो आत्मस्वरूपाला सोडून कधींही इंद्रियांधीन होत नाहीं, तो विषयांचें सेवन करीत नाहीं यांत नवल तें कोणतें? ५ आत्मसुखाच्या पूर्णतेनें त्याचें अंतःकरण स्वाभाविकतांच संतुष्ट झालेलें असतें, म्हणून तो बाहेर पाऊल घालीत नाहीं. (इंद्रियांकडे त्याचें मन वळत नाहीं.) ६ ज्या चकोर पक्ष्यानें चंद्रविकासी कमलांच्या पानांत उत्तम किरणांचें भोजन केलें आहे, तो वाळवंटांत वाळू चिवडीत बसेल काय? ७ ज्याला आपल्याच ठिकाणीं आत्मस्वरूप प्राप्त झालें आहे, त्याला विषयांचा सहज त्याग झाला हें म्हटलें पाहिजे का?८बाकी या विषयांच्या सुखानें कोण फसले जातात याचा कौतुकानें आपल्याशीं सहज चांगला विचार करून पहा!९

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

जिहीं आपणपें नाहीं देखिलें । तेचि इहीं इंद्रियार्थी रंजले । जैसें रंकु कां आळुकैलें । तुषांतें सेवी ११० नातरी मृगें तृषापीडितें । संभ्रमें विसरोनि जळांतें । मग तोयबुद्धी बरडीतें । ठाकूनि येती ११ तैसें आपणपें नाहीं दिठे । जयातें स्वसुखाचे सदा खरांटे । तयासीचि विषय हे गोमटे । आवडती १२ एऱ्हवीं विषयीं सुख आहे । हें बोलणेंचि सारिखें नोहे । तरी विद्युत्स्फुरणें कां न पाहे । जगामाजीं १३ सांगें वात वर्ष आतपु धरे । ऐसे अभ्रच्छायाचि जरी सरे । तरी त्रिमाळिकें धवळारें । करावीं कां १४ ह्मणोनि विषयसुख जें बोलिजे । तें नेणतां गा वायां जल्पिजे । जैसें महूर कां ह्मणिजे । विषकंदातें १५ नातरी भौमा नाम मंगळु । रोहिणीतें म्हणती जळु । तैसा सुखप्रवादु बरळु । विषयिकु हा १६ हे असो आघवी बोली । सांग पां सर्पफणीची साउली । ते शीतळ होईल केतुली । मूषकासी १७ जैसा आमिषकवळु पांडवा । मीनु न सेवी तंवचि बरवा । तैसा विषयसंगु आघवा । निभ्रांत जाणें १८ हे विरक्तांचिये दिठी जैं न्याहाळिजे किरीटी । तैं पांडुरोगाचिये पुष्टी- । सारिखें दिसे १९ ह्मणोनि विषयभोगीं जें सुख । तें साद्यंतचि जाण दुःख । परि काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे १२० तें अंतर नेणती बापुडे । म्हणोनि अगत्य सेवणें घडे । सांगें पूयपंकींचे किडे । काय चिळसी घेती २१ तयां दुःखियां दुःखचि जिव्हार । ते विषयकर्दमींचे दर्दुर । ते भोगजळींचे जलचर । सांडिती केवीं २२ आणि दुःखयोनि जिया आहाती । तिया निरर्थका तरी नव्हती । जरी विषयांवरी विरक्ती । धरिती जीव २३ नातरी गर्भवासादि संकट । कां जन्ममरणींचे कष्ट । हे विसांवेंवीण वाट । वाहवी कवणें २४ जरी विषयीं विषयो सांडिजेल । तरी महादोषीं कें वसिजेल । आणि संसारु हा शब्दु नव्हेल । लटिका जगीं २५ म्हणोनि अविद्याजात नाथिले । तें तिहींचि साच दाविलें । जिहीं सुखबुद्धी घेतलें । विषयदुःख २६ याकारणें गा सुभटा । हा विचारितां विषय वोखटा । तूं झणें कहीं या वाटा । विसरोनि जाशी २७ पैं यातें विरक्त पुरुष । त्यजिती कां जैसें विष । निराशा तयां दुःख । दाविलें नावडे २८

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

ज्ञानियांच्या हन ठायीं । याची मातुही कीर नाहीं । देही देहभावो जिहीं ।

अन्वय–कौंतेय, संस्पर्शजाः हि ये भोगाः ते आद्यन्तवन्तः, दुःखयोनयः एव सन्तिः (अतः) बुधः तेषु न रमते. ॥२२॥

अर्थ–कां कीं, अर्जुना, जे विषयांचे भोग इंद्रियांना प्राप्त होतात, ते उत्पत्ति व नाश यांनीं युक्त असून दुःखासच कारण आहेत; म्हणून ज्ञानी पुरुष त्यांचे ठिकाणीं रममाण होत नाहीं. ॥ २२ ॥

ज्याप्रमाणें दरिद्री भुकेनें व्याप्त झाल्यावर कोंडादेखील खातो, त्याप्रमाणें, ज्यांनीं आत्मस्वरूपाचा अनुभव घेतला नाहीं, तेच ह्या इंद्रियापासून होणाऱ्या विषयसुखांत रममाण होतात! ११० किंवा तहानेनें व्याकूळ झालेलीं हरणें भ्रमानें खऱ्या पाण्याला विसरून माळ जमिनीवर उत्पन्न होणाऱ्या उन्हाच्या झळ्यांनाच पाणी असें समजून धांवून येतात, ११ त्याप्रमाणें, ज्यांनीं आत्मसुखाचा अनुभव घेतला नाहीं, ज्यांना स्वात्मसुखाचा सदोदित तोटा असतो, त्यांनाच हें विषयसुख चांगलें असें वाटतें! १२ सहज पाहिलें असतां विषयांत सुख आहे हें म्हणणेंच योग्य नाहीं; तथापि सुख आहे असें धरून चाललें तर मग विजेच्या चमकण्यापासून पडणाऱ्या उजेडांत जगांतील व्यापार कां न व्हावे? १३ तूं हें सांग कीं, वारा, पाऊस आणि ऊन यांचें निवारण जर अभ्रांच्या छायेपासून होईल, तर तीन मजली घरें बांधण्याचें कारण तरी काय? १४ म्हणून, विषाच्या कांद्याला (बचनागाला) ज्याप्रमाणें अज्ञानपणानें गोड म्हणतात, त्याप्रमाणें, विषयांचे ठिकाणीं सुख आहे हें व्यर्थ बडबडणें आहे. १५ किंवा भौम ह्या ग्रहास जसें मंगळ हें नांव आहे, परंतु त्याचा अनुभव तसा नाहीं; किंवा मृगजलाला जल म्हणतात, तसें विषयसेवनांत सुख आहे हें म्हणणें व्यर्थ आहे. १६ हें सर्व बोलणें राहूं द्या. परंतु तूं असें सांग कीं, नागाच्या फणीची छाया उंदराला कितपत सुखावह होईल बरें! १७ अर्जुना, गळाला लावलेल्या मांसाला मासा तोंड लावीत नाहीं तोंपर्यंतच चांगलें; त्याचप्रमाणें, विषयसंगाचा जोंपर्यंत अनुभव घेतला नाहीं, तोंपर्यंतच तें चांगलें आहे असें वाटतें! १८ हे किरीटी, जर विरक्ताच्या दृष्टीनें हे विषय पाहिले, तर पंडुरोग्याच्या पुष्टीसारखे [निःशक्त असून] लठ्ठ दिसतात. १९ म्हणून, विषयोपभोगांत ज्याला सुख म्हणावयाचें, तें मुळापासून अखेरपर्यंत दुःखच आहे असें समज. परंतु मूर्ख जन काय करतील! कारण त्याचें सेवन केल्यावाचून त्यांना दुसरा मार्गच नाहीं! १२० त्यांना त्याचें वर्म न समजल्यामुळें त्याचें सेवन करणें भाग पडतें. पुवांत असणाऱ्या किड्यांना पुवांची किळस कधीं तरी आली आहे का सांग बरें! २१ त्या दुःखितांना दुःखच प्रीय (जीवन) असतें; कारण, ते विषयरूप चिखलांतले बेडूक व विषयोपभोगरूप जलांतील मासे असल्यानें विषयांचें सेवन कसें सोडतील? २२ जर विषयांचे ठिकाणीं जीवमात्र विरक्ति धरतील, तर जितक्या दुःखदायक योनी आहेत, तितक्या व्यर्थ होणार नाहींत का? २३ किंवा गर्भवासांत होणारीं दुःखें अथवा जन्ममरणांचे कष्ट यांचे अविश्रांतपणें चालावे लागणारे मार्ग कोणीं चालावे? २४ जर विषयासक्त जनांनीं विषयोपभोग सोडले, तर महादोषांनीं कोठें वस्ती करावी? आणि मग 'संसार' हा शब्द जगांत खोटा नाहीं का होणार? २५ म्हणून, जे विषयांच्या भोगांपासून होणाऱ्या दुःखालाच सुख मानतात, ते, 'लटकें' असें जें सर्व अज्ञान तें खरें आहे असें त्यांनीं लोकांस दाखविलें. २६ याकरितां, अर्जुना, विचार करून पाहतां हे विषय फार वाईट आहेत, म्हणून तूं कदाचित् चुकून या मार्गाला जाशील हो! २७ कारण, जे विरक्त पुरुष आहेत, ते या विषयसुखाला विषाप्रमाणें मानून त्याचा त्याग करतात; आणि ते निरिच्छ असल्यामुळें विषयांनीं दाखविलेलें सुखरूपी दुःख त्यांना आवडत नाहीं. २८

अन्वय–इह एव शरीरविमोक्षणात् प्राक् यः कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति, सः नरः युक्तः, सः सुखी भवति. २३

अर्थ–ह्या लोकींच देहपाताच्या पूर्वी कामक्रोधांपासून उत्पन्न झालेले वेग सहन करण्यास जो समर्थ आहे, तोच पुरुष योगी व तोच पुरुष सुखी होय. ॥ २३ ॥

ज्ञान्यांच्या ठिकाणीं तर निश्चयानें ह्या विषयांची गोष्ट सुद्धां निघत नाहीं; कारण ते देहधारी असूनही

स्ववश केले २९ जयांतें बाह्याची भाष । नेणिजेचि निःशेष । अंतरीं सुख। एक आथि १३० परि तें वेगळेपणें भोगिजे । जैसें पक्षिये फळ चुंबिजे । तैसें नव्हे तेथ विसरिजे । भोगितेपणही ३१ भोगीं अवस्था एक उठी । ते अहंकाराचा अचळु लोटी । मग सुखेंसि घे आंटी । गाढेपणें ३२ तिये आलिंगनमेळीं । होय आपेंआप कवळीं । तेथ जळ जैसें जळीं । वेगळें न दिसे ३३ कां आकाशीं वायु हारपे । तेथ दोन्ही हे भाष लोपे । तैसें सुखाचि उरे स्वरूपें। सुरतीं तिये ३४ ऐशी द्वैताची भाष जाय । मग म्हणों जरी एकचि होय। तरी तेथ साक्षी कवणु आहे । जाणते जें ३५

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥

लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२५॥

म्हणोनि असो हें आघवें । एथ न बोलणें काय बोलावें । ते खुणाचि पावेल स्वभावें । आत्माराम ३६ जे ऐसेनि सुखें मातले । आपणपांचि आपण गुंतले। ते मी जाणें निखिळ वोतले । सामरस्याचे ३७ ते आनंदाचे अनुकार। सुखाचे अंकुर । कीं महाबोधें विकार । केले जैसे ३८ ते विवेकाचे गांव। कीं परब्रह्मींचे स्वभाव । नातरी अळंकारले अवयव । ब्रह्मविद्येचे ३९ ते सत्त्वाचे सात्त्विक। कीं चैतन्याचे आंगिक। हें बहु असो एकैक । वानिसी काई १४० तूं संतस्तवनीं रतसी। तरी कथेची से न करिसी। कीं निराळीं बोल देखसी। सनागर ४१ परि तो रसातिशयो मुकुळीं। मग ग्रंथार्थदीपु उजळीं । करी साधुहृदयराउळीं । मंगळउखा ४२ ऐसा श्रीगुरूचा उवायिला । निवृत्तीदासासी पातला । मग तो म्हणे श्रीकृष्ण बोलिला । तेंचि आइका ४३ अर्जुना अनंत सुखाच्या डोहीं । एकसरां तळुचि घेतला जिहीं । मग स्थिराऊनि तेही। तेंचि जाहले ४४ अथवा आत्मप्रकाशें चोखें । जो आपणपोंचि विश्व देखे। तो देहेंचि परब्रह्म सुखें । मानूं येईल ४५ जें साचोकारें परम । ना तें अक्षर निःसीम । जिये गांवींचे निष्काम । अधिकारिये ४६ जें महर्षी वाढले । विरक्तां भागा फिटलें । जें निःसंशया पिकलें । निरंतर ४७

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

जिहीं विषयापासोनि हिरतलें । चित्त आपुलें आपण जिंतिलें । ते निश्चित जेथ सुतले । चेतीचिना ४८ तें परब्रह्म निर्वाण । जें आत्मविदांचें कारण।

त्यांनीं देहधर्म आपल्या ताब्यांत ठेविले आहेत. २९ ज्यांना अंतर्यामीं आत्मसुखाचा लाभ झाला आहे, ते विषयांची गोष्ट देखील जाणत नाहींत. १३० परंतु त्या आत्मसुखाचा उपभोग घेण्याची रीत निराळी आहे. कशी ? तर जसे पक्षी फळाचें चुंबन करीत असतां त्या ठिकाणीं भोक्ता, भोग्यवस्तु आणि भोग ही त्रिपुटी असते, तशी नसून, त्या ठिकाणीं ते भोक्तेपणही विसरतात. ३१ आत्मसुखाचा भोग घेण्याकरितां जी एक वृत्ति उत्पन्न होते, ती अहंकाराचा नाश करिते, व मग दृढपणानें सुखाला आलिंगन देते; (आपण सुखरूप बनते;) ३२ आणि त्या आलिंगनाचे भरांत आपोआप एकरूपता होऊन जाते. ज्याप्रमाणें पाणी पाण्यांत मिसळल्यावर वेगळें दिसत नाहीं; ३३ किंवा आकाशांतील वायु नाहींसा झाल्यावर त्या ठिकाणीं आकाश आणि वायु हा भेद नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें वृत्ति व आत्मा यांच्या एकपणांत फक्त सुखच राहतें. ३४ याप्रमाणें ज्या वेळेस दुजेपणा नाहींसा होऊन एकत्व प्राप्त होतें त्यावेळीं एकत्वाला जाणणारा तरी दुसरा साक्षी कोण आहे? ३५

अन्वय—यः अंतःसुखः, अन्तरारामः, तथा यः अंतर्ज्योतिः एव, सः योगी ब्रह्मभूतः (सन्) निर्वाणम् ब्रह्म अधिगच्छति. ॥२४॥ क्षीणकल्मषाः, छिन्नद्वैधाः, यतात्मानः, सर्वभूतहिते रताः (च) ऋषयः निर्वाणं ब्रह्म लभन्ते. ॥२५॥

अर्थ—जो योगी आपले ठिकाणीं सुखी झाला आहे, आपलेच ठिकाणीं कृतकृत्य होऊन बसला आहे, व ज्याला आपले ठिकाणीं ब्रह्माचा प्रकाश झाला आहे. तो ब्रह्मरूप होऊन शांत असें जें ब्रह्म त्या ब्रह्माप्रत प्राप्त होतो. ॥ २४ ॥ ज्यांचीं पापें नाहींतशीं झालीं आहेत, ज्यांचा द्वैतभाव गेला आहे, ज्यांनीं आपलीं अंतःकरणें जिंकिलीं आहेत, व जे सर्व भूतांचे हिताविषयीं तत्पर आहेत, असे ऋषि, शांत असें जें ब्रह्म त्याप्रत जातात. ॥२५॥

म्हणून, हें सर्व राहूं द्या. कारण, येथें (अनुभवाशिवाय) न बोलतां येणारी गोष्ट ती नुसती बोलून काय उपयोग? जो स्वतः आत्मस्वरूपी झाला, त्यालाच त्याची खूण सहज समजेल. ३६ अशा सुखानें जे परिपूर्ण झाले, आणि स्वस्वरूपांत जे निमग्न होऊन राहिले, ते मद्रूप होऊन ब्रह्मानंदाचे निखालस पुतळेच ओतले आहेत, असें मी समजतों. ३७ ते आनंदाच्या स्वरूपसुखाचे अंकूर, किंवा आत्मबोधाचें क्रीडास्थानच होत. ३८ ते विचाराचे गांव, परब्रह्माचे स्वभाव, इतकेंच नव्हे तर त्यांचे अवयव ब्रह्मविद्येच्या अलंकारांनीं सुशोभित केलेले आहेत. ३९ ते सत्त्वाचेही सात्विक किंवा चैतन्याचेच रूप आहेत. असें महाराज त्यांचें वर्णन करण्याच्या भरांत असतां श्रीगुरु निवृत्तिनाथ म्हणतात, हें असूं दे, त्या पुरुषांचें किती वर्णन करशील? १४० तूं साधुजनांची स्तुति करूं लागलास म्हणजे तुला कथेची आठवणसुद्धां नसून दुसरा प्रसंग उत्तम प्रकारें वर्णन करितोस. ४१ परंतु आतां ती स्तुति पुरे कर, आणि गीतार्थरूपी दीप उजळून साधुजनांच्या हृदयमंदिरांत मंगलदायक ज्ञानाचा उजेड कर. ४२ याप्रमाणें निवृत्तिदासाला गुरूंचा इषारा मिळाल्यावर मग तो म्हणाला कीं, कृष्ण काय बोलले तेंच ऐका. ४३ अर्जुना, आत्मसुखाच्या डोहांत ज्यांनीं एकदम तळाशींच बुडी दिली आहे, ते तेथेंच स्थिर होऊन आत्मस्वरूपच बनले; ४४ किंवा आत्म्याच्या निर्मळ प्रकाशानें जो आपल्या ठिकाणींच विश्व पाहतो, तो देहामध्यें असूनही परब्रह्म झाला असें खुशाल मानतां येईल. ४५ जें खरोखर अति उत्तम, अविनाशी व अमर्याद असें ब्रह्मसुख, त्याचे अविकारी निरिच्छ हेच होतात. ४६ तें सुख महर्षींकरितांच राखून ठेविलें; विरक्तांच्याच वांटणीस आलें; आणि तें निःसंदेह जीवांकरितांच निरंतर पिकलें आहे. ४७

अन्वय—कामक्रोधवियुक्तानां, यतचेतसां, विदितात्मनां, यतीनां अभितः निर्वाणं ब्रह्म वर्तते. ॥२६॥

अर्थ—कामक्रोधावरहित, चित्त स्वाधीन केलेले, आणि आत्मस्वरूप जाणलेले योगी जिवंतपणीं व मरणानंतर शांत असें ब्रह्मच असतात. ॥ २६ ॥

ज्यांनीं आपलें मन विषयांपासून माघारें घेऊन जिंकलें आहे, ते जेथें निजले तेथून निश्चयानें जागे होत नाहींत. (ते ब्रह्माकार होऊन देहभानावर येत नाहींत.) ४८ हे पांडुकुमरा, ते पुरुष म्हणजे, आत्म-

तेंचि ते पुरुष जाण । पंडुकुमरा ४९ ते ऐसे केसेंनि जहाले । जे देहींचि ब्र-ह्मत्वा आले । हें पुससी तरी भलें । संक्षेपें सांगों १५०

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥२७॥
यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

तरी वैराग्याचेनि आधारें । जिहीं विषय दवडूनि बाहिरें । शरीरीं एकंदरें । केलें मन ५१ सहजें तिहीं संधी भेटी । जेथ भ्रूपल्लवा पडे गांठी । तेथ पाठिमोरी दिठी । पारुखोनियां ५२ सांडूनि दक्षिण वाम । प्राणापानसम । चित्तेसीं व्योम- । गामियें करिती ५३ तेथ जैसीं रथ्योदकें सकळें । घेऊनि गंगा समुद्रीं मिळे । मग एकेक वेगळें । निवडूं नये ५४ तैसी वासनांतराची विवंचना । मग आपैसी पारुखे अर्जुना । जे वेळीं गगनीं लयो मना । पवनें कीजे ५५ जेथ हें संसारचित्र उमटे । तो मनोरूप पटु फाटे । जैसें सरोवर आटे । मग प्रतिमा नाहीं ५६ तैसें मन एथ मुदल जाय । मग अहंभावादिक कें आहे । ह्मणोनि शरीरेंचि ब्रह्म होये । अनुभवी तो ५७

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ॥२९॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगोनाम पंचमोऽध्यायः ५

आम्हीं मागां हन सांगितलें । जे देहींचि ब्रह्मत्व पावले । ते येणें मार्गें आले । ह्मणऊनियां ५८ आणि यमनियमांचे डोंगर । अभ्यासाचे सागर । क्रमोनि हें गार । पातले ते ५९ तिहीं आपणपें करूनि निर्लेप । प्रपंचाचें घेतलें माप । मग साचाचेंचि रूप । होऊनि ठेले १६० ऐसा योगयुक्तीचा उद्देशु । जेथ बोलिला हृषीकेशु । तेथ अर्जुनु सुदंशु । म्हणोनि चमत्कारला ६१ तें देखिलिया कृष्णें जाणितलें । मग हांसोनि पार्थातें ह्मणितले । काई पां चित्त उवाइलें । इये बोलीं तुझें ६२ तंव अर्जुन म्हणे देवो । परचित्तलक्षणांचा रावो । भला जाणितला जी भावो । मानसु माझा ६३ म्यां जें कांहीं विवरूनि पुसावें । तें आधींचि जाणितलें देवें । तरी बोलिलें तेंचि सांगावें । विवळ करूनि ६४ एऱ्हवीं तरी अवधारा । जो दाविला तुम्हीं अनुसारा । तो पव्हण्याहूनि पायउतारा । सोहपा जैसा ६५ तैसा सांख्याहूनि प्रांजळा । आह्मांसारिखिया अभोळां । एथ आहति परि कांहीं काळा । तो साहों ये वर ६६ ह्मणोनि एक वेळ देवा । तोचि पडताळा घेयावा । विस्तरेल तरी सांगावा । साद्यंतुचि ६७ तंव

ज्ञान्याचें कारण जें कैवल्य परब्रह्म तेंच होत. ४९ ते असे कशानें झाले, आणि देहांत असतां ब्रह्मत्वास कशानें पावले, हें तूं विचारशील, तर तुला संक्षेपानें सांगतों, ऐक. १५०

अन्वय–यः मुनिः बाह्यान् स्पर्शान् बहिः कृत्वा, भ्रुवोः अन्तरे चक्षुः (कृत्वा), नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा च यतेन्द्रियमनोबुद्धिः, विगतेच्छाभयक्रोधः, मोक्षपरायणः (स्यात्), सः सदा मुक्तः एव. ॥२७॥२८॥

अर्थ–शब्दादिक बाह्य विषय बाहेर टाकून, भ्रुकुटीमध्यें दृष्टि स्थापन करून, व नासिकेच्या आंत संचार करणारे प्राणापान वायु एकत्र करून, इंद्रियें, मन व बुद्धि यांना आपल्या अधीन करून, आणि इच्छा, भय व क्रोध नाहींतशीं करून जो योगी मोक्षपरायण असतो, तो सदा मुक्तच आहे. ॥ २७ ॥ २८ ॥

तर वैराग्याच्या आधारानें विषयांना बाहेर घालवून जे शरिराचे ठिकाणीं आपलें मन एकनिष्ठ करतात, ५१ इडापिंगला सोडून व सुषुम्नेमध्यें प्राण नेऊन, ललाटचक्रामध्यें स्वरूपाकडे दृष्टि माघारी फिरवून स्थिर करतात; ५२ डावी आणि उजवी नाकपुडी सोडून प्राण व अपान या वायूंस एक करून चित्ताला चिदाकाशांत नेतात,५३ मग रस्त्यावरील (बरें वाईट) सर्व प्रकारचें उदक घेऊन गंगा समुद्रास मिळाल्यावर ज्याप्रमाणें त्यांतून रस्त्यावरील उदक वगैरे वेगळें निवडितां येत नाहीं, ५४ त्याप्रमाणें, अर्जुना, ज्या वेळेस चिदाकाशांत मनाचा प्राणाच्या निरोधानें लय होतो, त्या वेळीं वासनांचा विचार आपोआप नाहींसा होतो.५५ ज्या मनोरूप पटावर हें संसाररूपी चित्र उमटलेलें असतें, तो पट आपोआप फाटतो. ज्याप्रमाणें सरोवर आटल्यावर त्यांत प्रतिबिंब दिसत नाहीं, ५६ त्याप्रमाणें, जेथें मुद्दल मनच नाहींसें होतें, तेथें अहंकार इत्यादि कोठून राहणार ? म्हणूनच, ब्रह्मस्वरूपाचा अनुभव घेणारा शरिरी असतांनाच ब्रह्म होतो. ५७

अन्वय–यज्ञतपसां भोक्तारं, सर्वलोकमहेश्वरं, सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिम् ऋच्छति. ॥२९॥

अर्थ–सर्व यज्ञ व तपश्चर्या ह्यांचा भोक्ता, सर्व लोकांचा महेश्वर, व सर्व भूतांचा हितकर्ता, असा जो परमेश्वर, तो मीच आहें, म्हणून जो मला जाणतो, तो शांतिसुखाप्रत प्राप्त होतो. ॥ २९ ॥

जिवंतपणींच कांहीं लोक ब्रह्म झाले म्हणून आम्ही पूर्वी तुला सांगितलें, ते तरी या योगमार्गानें आले म्हणूनच; ५८ आणि म्हणूनच ते यमनियमरूपी योगमार्गाचे डोंगर व योगाभ्यासरूप सागर ओलांडून पार झाले; (ब्रह्मत्व पावले;) ५९ आणि त्यांनींच आपल्या स्वतांला उपाधिरहित करून प्रपंच आजमावला, म्हणून ते स्वतः खऱ्या ब्रह्माचें स्वस्वरूप बनून राहिले. १६० याप्रमाणें जेव्हां, श्रीकृष्णांनीं योगयुक्तीचा अभिप्राय प्रदर्शित केला, तेव्हां, अर्जुन मार्मिक होता म्हणून त्याला मोठा चमत्कार वाटला. ६१ हें पाहून कृष्ण त्याच्या मनांतील उद्देश जाणून हास्यवदनानें पार्थास म्हणाले, " मीं जें तुला सांगितलें, त्यामुळें तुझें मन कां बरें प्रसन्न झालें ? " ६२ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, " देवा, दुसऱ्याच्या मनांतील अभिप्राय जाणणारांचे तुम्ही राजे आहां, यामुळें माझ्या मनांतील भाव तुम्ही चांगला जाणला. ६३ देवा, मीं जें कांहीं तुम्हांस विचारपूर्वक पुसावें,तें तुम्हीं आधींच जाणलें; तर तुम्ही जें कांहीं म्हणतां, तें अधिक स्पष्ट करून सांगा. ६४ बाकी योगशास्त्राचा जो मार्ग तुम्हीं सांगितला, तो कसा आहे म्हणाल तर, खोल पाण्यांतून पोहून जाण्यापेक्षां पायउतार जसा सोपा असतो तसा आहे. ६५ त्याचप्रमाणें, ज्ञानयोगापेक्षां अष्टांगयोग आमच्यासारख्या निर्बळांना सुगम आहे; परंतु तो कांहीं काळाच्या अवधीनें साध्य होणारा असला तरी चालेल. ६६ म्हणून, देवा, तो योग आणखी एक वेळ सांगावा. आतां अशानें विस्तार होईल खरा; पण तो सांग्रंत सांगाच. " ६७ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, " असें का ? तुला

श्रीकृष्ण म्हणती हो कां । तुज हा मार्गु गमला निका । तरी काय जाहलें आइकीं- जो कां । सुखें बोलों ६८ अर्जुना तूं परिससी । परिसोनि अनुष्ठिसी । तरी आम्हां- सीचि वानी कायसी । सांगावयाची ६९ आधींच चित्त मायेचें । वरी मिष जाहलें पढियंतयाचें । आतां तें अद्भुतपण स्नेहाचें । कवण जाणे १७० ते ह्मणों कारुण्यर- साची वृष्टि । कीं नवया स्नेहाची सृष्टि । हें असो नेणिजे दृष्टी । हरीची वानूं ७१ जे अमृताची वोतली । कीं प्रेमाचि पिऊन मातली । ह्मणोनि अर्जुनमोहें गुंतली । निघों नेणे ७२ हें बहु जें जें जल्पिजेल । तेथें कथेसि फांकु होईल । परि तें स्नेहरूपा न येल । बोलवरी ७३ ह्मणोनि विसुरा काय येणें । तो ईश्वरु कव- ळावा कवणें । जो आपुलें मान नेणे । आपणचि ७४ तरी मागील ध्वनी- आंतु । मज गमला सावियाची मोहितु । जे बलात्कारें असे म्हणतु । परिस बापा ७५ अर्जुना जेणें जेणें भेदें । तुझें का चित्त बोधें । तैसें तैसें विनोदें । निरूपिजेल ७६ तो काइसया नांव योगु । तयाचा कवण उपेगु । अथवा अ- धिकारप्रसंगु । कवणा येथ ७७ ऐसें जें जें कांहीं । उक्त असे इये ठाईं । तें आघवेंचि पाहीं । सांगेन आतां ७८ तूं चित्त देऊनि अवधारीं । ऐसें ह्मणोनि श्रीहरी । बोलिजेल ते पुढारी । कथा आहे ७९ श्रीकृष्ण अर्जुनासी संगु । न सां- डोनि सांगेल योगु । तो व्यक्त करूं प्रसंगु । म्हणे निवृत्तिदासु १८०

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्लोक २९, ओंव्या १८०.

हा योगमार्ग चांगला आवडला असला तर सांगायला आमचें काय जातें, आम्हीं आनंदानें सांगूं. खुशाल ऐक. ६८ अर्जुना, तूं ऐकतोस आणि त्याप्रमाणें आचरण करतोस; असें असतांना आम्हीं तुला सांगण्याची कमरता कां करावी? " ६९ या श्रीकृष्णार्जुनांच्या बोलण्यावर ज्ञानेश्वर महाराज उत्प्रेक्षा करितात—अगोदर आईचें चित्त,आणि त्यांत आवडत्या मुलाचें निमित्त झालें, तर त्या ठिकाणच्या स्नेहाचा अद्भुतपणा कोण जाणील! १७० त्या स्नेहाला कारुण्यरसाची वृष्टि झाली, किंवा अद्भुत स्नेहाची सृष्टीच निर्माण झाली असें म्हटलें तरी चालेल; परंतु हें असो, भगवंताच्या कृपादृष्टीचें कोणीं वर्णन करावें! ७१ ती दृष्टि अमृताच्या मुशींतच ओतली किंवा प्रेम पिऊन उन्मत्त झाली, म्हणून अर्जुनाच्या मोहांत गुंतून तिला बाहेर निघतां येईना. ७२ हिच्याबद्दल जों जों जास्त बोलावें,तों तों कथेचें विषयांतर होईल; तथापि श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या स्नेहाचें वर्णन शब्दानें बोलून करतां येणार नाहीं. ७३ ज्या ईश्वराला स्वतः आपलें माप करतां येत नाहीं, त्या ईश्वराला कोणीं जाणावें? म्हणून हा विचार करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे! ७४ परंतु मागें सांगितलेल्या अभिप्रायावरून मला असें वाटतें कीं, तो प्रस्तुत अर्जुनाविषयीं फार मोहित झाला आहे; कारण अर्जुनाला आग्रह करून, ऐक असें म्हणत आहे. ७५ अर्जुना, ज्या ज्या प्रकारानें तुझ्या मनाला बोध होईल, त्या त्या प्रकारानें तुला कौतुकानें आम्ही हा योगमार्ग सांगूं. ७६ त्या योगाला काय म्हणतात, त्याचा उपयोग कोणता, आणि तो आचरण्यास अधिकारी कोण,७७ असें जें जें कांहीं या संबंधानें योग्य असेल, तें सर्व आतां तुला आम्ही सांगतों, ७८ म्हणून तूं चित्त देऊन ऐक. असें बोलून श्रीहरींनीं जें कांहीं सांगितलें,ती कथा पुढें (पुढील अध्यायांत)आहे.७९ निवृत्तिदास ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात कीं, द्वैत कायम ठेवून श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला जो योग सांगितला, तो आम्ही स्पष्ट करून सांगतों. १८०

पुढील अध्यायांतील सकल संसारदुःख निवृत्त करणारा ब्रह्मविद्यायोग भाग्यवानावांचून प्राप्त होत नाहीं अशी स्थिति असतां, व्यासांच्या अनुग्रहानें युद्धांत होणारी हकीकत संजयास कळून तो धृतराष्ट्रास सांगत असतां, व ब्रह्मविद्या सांगण्याच्या उद्देशानें श्रीकृष्णार्जुन युद्धामध्यें गेले नसतां, आणि श्रीकृष्णार्जुन या उभयतांचा निकट संबंध असतांही अर्जुनास ब्रह्मविद्येचें उपोषण होतें; म्हणून अर्जुनास मोह उत्पन्न होऊन तो श्रीकृष्णास शरण गेला, तेव्हां त्याच्या मोहनिवृत्तीकरितां ब्रह्मविद्या सांगण्याचा श्रीकृष्णास सहजच प्रसंग आला, त्यामुळें अर्जुनाचें ब्रह्मविद्याउपोषणाचें पारणें फिटलें; तेव्हां तो ब्रह्मविद्याश्रवणाचा लाभ संजय व धृतराष्ट्र यांस पाहुण्याप्रमाणें आयताच प्राप्त झाला.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सहावा.

मग रायातें म्हणे संजयो । तोचि अभिप्रावो अवधारिजो । कृष्ण सांगती आतां जो । योगरूप १ सहजें ब्रह्मरसाचें पारणें । केलें अर्जुनालागीं नारायणें । कीं तेचि अवसरीं पाहुणे । पातलों आह्मी २ कैसी दैवाची आगळिक नेणिजे । जैसें तान्हेलिया तोय सेविजे । कीं तेंचि चवी करूनि पाहिजे । तंव अमृत आहे ३ तैसें आम्हां तुम्हां जाहलें । जें आडमुठीं तत्त्व फावलें । तंव धृतराष्ट्रें म्हणितलें । हें न पुसों तूतें ४ तया संजया येणें बोलें । रायाचें हृदय चोजवलें । जे अवसरीं आहे घेतलें । कुमरांचिया ५ हें जाणोनि मनीं हांसिला । म्हणे म्हातारा मोहें नाशिला । एऱ्हवीं बोलु तरी भला जाहला । अवसरीं इये ६ परि तें तैसें कैसेनि होईल । जात्यंधा कैसें पाहेल । तेवींचि येरुसे घेईल । ह्मणोनि बिहे ७ परि आपण चित्तीं आपुला । निकियापरी संतोषला । जे तो संवादु फावला । कृष्णार्जुनांचा ८ तेणें आनंदाचेनि धालेपणें । साभिप्राय अंतःकरणें । आतां आदरेंसीं बोलणें । घडेल तया ९ तो गीतेमाजि षष्ठींचा । प्रसंगु असे आयणीचा । जैसा क्षीरार्णवीं अमृताचा । निवाडु जाहला १० तैसें गीतार्थाचें सार । जें विवेकसिंधूचें पार । नानायोगवैभव भांडार । उघडलें कां ११ जें आदिप्रकृतीचें विसवणें । जें शब्दब्रह्मासि न बोलणें । जेथूनि गीतावल्लीचें ठाणें । प्ररोहो पावे १२ तो अध्याय सहावा । वरि साहित्याचिया बरवा । सांगिजेल म्हणोनि परिसावा । चित्त देऊनी १३ माझा मराठाचि बोलु कौतुकें । परि अमृतातेंही पैजां जिंके । ऐसी अक्षरें रसिकें । मेळवीन १४ जिये कोंवळिकेचेनि पाडें । दिसती नादींचे रंग थोडे । वेधें परिमळाचें बीक मोडे । जयाचेनि १५ ऐका रसाळपणाचिया लोभा । कीं श्रवणींचि होती जिभा । बोलें इंद्रियां लागे कळंभा । एकमेकां १६ सहजें शब्दु तरी विषो श्रवणाचा । परि रसना म्हणे रसु हा आमुचा । घ्राणासि भावो जाय परिमळाचा । हा तोचि होईल १७ नवल बोलतीये रेखेची वाहणी ।

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सहावा.

मग संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला, "राजा, आतां, भगवान् योगाबद्दल जो आपला अभिप्राय सांगतील तो ऐक. १ संजय ब्रह्मविद्येची व आपल्या भाग्याची थोरवी धृतराष्ट्राजवळ अडीच ओंव्यांत वर्णन करितो. नारायणांनीं अर्जुनाला सहज ज्ञानरसाचें पारणें केलें, तों तेच वेळीं आम्ही तेथें पाहुणे म्हणून गेलों होतों. २ दैवाची थोरवी काय वर्णावी! तहान लागलेल्या मनुष्यानें पाणी पिण्याकरितां म्हणून पाण्याचें भांडें तोंडीं लावावें, व त्याची चव घेतांच पाण्याचे ऐवजीं त्याला ज्याप्रमाणें अमृतच मिळावें, ३ त्याचप्रमाणें, राजा, एकादी आडगिऱ्हाइकी मूल्यवान् वस्तु थोड्क्यांत प्राप्त होते, त्याप्रमाणें मला व तुला परमात्मतत्त्व प्राप्त झालें." परंतु धृतराष्ट्र संजयाला म्हणाला कीं, "तुला ब्रह्मरसाबद्दल मी कांहीं विचारीत नाहीं!"४ या बोलण्यावरून धृतराष्ट्र राजाचें मन पुत्रांची हकीकत ऐकण्याविषयीं उत्कंठित झालें आहे असें संजयानें जाणलें; ५ हें जाणून तो मनांत विस्मय पावला आणि म्हणाला: अरे! अरे! "हा वृद्ध धृतराष्ट्र पुत्रवात्सल्यानें अगदीं वेडावला आहे; एऱ्हवीं येथपर्यंतचा कृष्णार्जुनांचा संवाद अति उत्तम झाला.६ परंतु या संवादाची गोडी याला कोठून लागणार? कारण, जो जन्मांध आहे त्याला कसें दिसेल? परंतु त्याला असें स्पष्ट जर बोलावें, तर राग येईल, म्हणून संजय भीतीनें स्पष्ट बोलला नाहीं. ७ तथापि श्रीकृष्णार्जुनांच्या परस्पर संवादापासून तो आपल्या मनांत उत्तम प्रकारें संतोषित झाला. ८ ह्या आनंदाच्या तृप्तीनें व प्रफुल्लित अंतःकरणानें तो आतां मोठ्या अदबीनें धृतराष्ट्राला अभिप्राय सांगेल. ९ क्षीरसागराचें मंथन करतांना जशी अमृताची प्राप्ति झाली, त्याप्रमाणें गीतेमध्यें सहाव्या अध्यायाचा प्रसंग उत्तम असून बुद्धीनें जाणावयाचा आहे. १० तो अध्याय गीतार्थाचें सार होय, व आत्मानात्मविचाररूपी समुद्राची पैलथडी होय. अथवा, जणूं काय योगसंपत्तीचा जामदारखानाच उघडला आहे. ११ जें आदिमायेचें विश्रांतिस्थान, व ज्या ठिकाणीं वेदांनाही मौन धारण करावें लागतें, आणि ज्यापासून गीतारूप वेलीला अंकूर फुटला, १२ तो हा सहावा अध्याय सर्व अलंकारादि साहित्यांनीं परिपूर्ण असा सांगेन, तो चित्त देऊन ऐका, अशी महाराज संतांना विनंती करितात. १३ माझे बोल शुद्ध प्राकृत आहेत खरे; परंतु ते प्रतिज्ञेनें सहज अमृतालाही जिंकतील अशा गोड अक्षरांनीं मी सांगेन. १४ त्या बोलांच्या मृदुपणानें सप्तस्वरांपासून होणारा आनंदही कमी असा भासेल, किंवा त्यांच्या छंदानें सुवासही कमीपणा पावेल. १५ पहा कीं, गोडीच्या आशेनें कानालाच जिव्हा फुटतील, व इंद्रियें आपआपसांत कलह करूं लागतील. कां कलह करतील तर—१६ शब्दविषय, सहज पाहिलें तर कानाचा आहे; परंतु जीभ, हा रस आमचा आहे असें म्हणेल, व नाकालाही हा आमचा, गंध विषय आहे, असा भास होण्याला कारण, हा शब्द विषयच होईल. १७ यापेक्षां आणखी नवल कोणतें,

देखतां डोळा पुरें लागे धणी । ते म्हणती उघडली खाणी । रूपाची हे १८ जेथ संपूर्ण पद उभारे । तेथ मनचि धांवें बाहिरें । बोलु भुजाही आविष्करे। आलिंगावया १९ ऐशीं इंद्रियें आपुलालिया भावीं । झोंबती परि तो सरिसे-पणेंचि बुझावी । जैसा एकला जग चेववी । सहस्रकरु २० तैसें शब्दाचें व्याप-कपण । देखिजे असाधारण । पाहातयां भावज्ञां फावती गुण । चिंतामणीचे २१ हें असो तया बोलांचीं ताटें भलीं । वरी कैवल्यरसें वोगरलीं । ही प्रति-पत्ति मियां केली । निष्कामासी २२ आतां आत्मप्रभा निच नवी । तेचि क-रूनि ठाणदिवी । जो इंद्रियांतें चोरूनि जेवी । तयासीचि फावे २३ येथ श्र-वणाचेनि पांगें- । वीण श्रोतयां व्हावें लागे । हे मनाचेनि निजांगें । भोगिजे गा २४ आहाच बोलाची वालीफ फेडिजे । आणि ब्रह्माचियाचि आंगा घ-डिजे । मग सुखेंसीं सुरवाडिजे । सुखाचिमाजि २५ ऐसें हळुवारपण जरी ये-ईल । तरीच हें उपेगा जाईल । एऱ्हवीं आघवी गोष्टी होईल । मुकया बहि-ऱ्याची २६ परी तें असो आतां आघवें । नलगे श्रोतयांतें कडसावें । जे अ-धिकारियें एथ स्वभावें । निष्कामकामु २७ जिहीं आत्मबोधाचिया आवडी । केली स्वर्गसंसाराची कुरोंडी । तेवांचूनि एथिंची गोडी । नेणती आणिक २८ जैसा वायसीं चंद्र नोळखिजे । तैसा प्राकृतीं ग्रंथु हा नेणिजे । आणि तो हि-मांशुचि जेविं खाजें । चकोराचें २९ तैसा सज्ञानासी तरी हा ठावो । आणि अज्ञानासी आन गांवो । ह्मणोनि बोलावया विषय पहाहो । विशेषु नाहीं ३० पारि अनुवादलों मी प्रसंगें । तें सज्जनीं उपसाहावें लागे । आतां सांगेन काय श्रीरंगें । निरोपिलें जे ३१ तें बुद्धीही आकळितां सांकडें । ह्मणऊनि बोलीं विपायें सांपडे । पारि श्रीनिवृत्तिकृपादीप उजियेडें । देखेन मी ३२ जें दिठीही न पविजे । तें दिठीविण देखिजे । जरी अतींद्रिय लाहिजे । ज्ञानबळ ३३ ना तरी जें धातुर्वादाही न जोडे । तें लोहींचि पंधरें सांपडे । जरी दैवयोगें चडे । परिसु हाता ३४ तैसी गुरुकृपा होये । तरी करितां काय आपु नोहे । म्हण-ऊनि ते अपार मातें आहे । ज्ञानदेवो म्हणे ३५ तेणें कारणें मी बोलेन । बोलीं अरूपाचें रूप दावीन । अतींद्रिय पारि भोगवीन । इंद्रियांकरवीं ३६ आइका यश श्री औदार्य । ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य । हे साही गुणवर्य । वसती जेथ ३७ म्हणोनि तो भगवंतु । जो निःसंगाचा सांगातु । तो म्हणे पार्था दत्तचित्तु । होई आतां ३८

कीं, बोलण्याची नुसती सरणी पाहून डोळे तृप्त होतील; आणि त्यांना असें वाटूं लागेल कीं, हे बोल नसून ही प्रत्यक्ष रूपाची खाणच निर्माण झाली आहे! १८ जेव्हां शब्द जुळून संपूर्ण वाक्य बाहेर पडेल, तेव्हां इंद्रियांना मागें टाकून मनच बाहेर निघेल; आणि आपले बाहु उभारून त्या वाक्याला आलिंगन देण्याला धांवेल. १९ याप्रमाणें सर्व इंद्रियें आपापल्या धर्माप्रमाणें त्या बोलाला झोंबतील, परंतु तो शब्दही सगळ्यांना सारखेपणानें शांत करील. ज्याप्रमाणें एकटा सूर्य सर्व जगाच्या व्यवहाराला प्रवृत्त करितो. २० त्याप्रमाणें शब्दांचा व्यापकपणा अलौकिक आहे असें समजा; आणि पाहूं गेलें असतां, जो त्यांचा अर्थ जाणणारा आहे, त्याला त्यांचे ठिकाणीं चिंतामणीसारखे गुण आढळून येतात. २१ हें असो; त्या बोलांचीं मोठालीं ताटें बनवून त्यांत मोक्षरस वाढून, निष्कामी जनांना ही ग्रंथरूपी मेजवानीच केली आहे. २२ या मेजवानींत उजेडाकरितां नित्य नवी अशी आत्मज्योतीची ठाणवई करून, त्या उजेडांत जो इंद्रियांना न कळत मेजवानीचें सेवन करील, त्यालाच तिची प्राप्ति होईल. २३ या ठिकाणीं श्रवणाचें साधन जे कान ते टाकून देऊन श्रोत्यांनीं मनानेंच उपभोग घ्यावा. २४ बोलरूपी साल अगोदर काढून टाकून बोलाचें लक्ष जें ब्रह्म तेथें तद्रूप होऊन मग सुखानेंच सुखाची गोडी घ्यावी. २५ इतक्या तऱ्हेचें सूक्ष्म मन जर होईल, तरच त्याचा उपयोग होईल; नाहींतर सर्व गोष्टी मुक्यानें बोलून बहिऱ्यानें ऐकल्याप्रमाणें होतील. २६ परंतु तें प्रतिपादन आतां असो! श्रोत्यांची चिकित्सा करण्याची ही वेळ नव्हे, सामान्यतः जे निष्काम पुरुष असतील तेच या मेजवानीचे अधिकारी आहेत. २७ ते निष्काम कसे म्हणशील तर—ज्यांनीं ब्रह्मज्ञानाच्या आवडीकरितां स्वर्ग आणि संसार यांच्या प्राप्तीची ओंवाळणी केली आहे, त्यांच्याशिवाय इतरांना या बोलाची गोडी कळणार नाहीं. २८ कावळ्याला जशी चंद्राची ओळख नाहीं; तशी या गीता ग्रंथाची प्राकृत जनांना ओळख नाहीं. परंतु तोच चंद्र जसा चकोराचें खाद्य आहे, [तद्वत्, कर्माच्या फलांची ज्यांना आशा नाहीं, त्यांनाच या गीता ग्रंथाची ओळख आहे.] २९ तसेंच. जे ज्ञानी आहेत, त्यांना हा ग्रंथ म्हणजे विश्रांतीचें ठिकाण आहे, आणि जे अज्ञानी आहेत, त्यांना परक्या गांवाप्रमाणें आहे. म्हणून या विषयाबद्दल विशेष बोलण्याचें कारण नाहीं. ३० परंतु प्रसंगानुसार मीं जें बोललों, त्याची सज्जनांनीं मला क्षमा करावी. यापुढें, श्रीरंगांनीं जें काय सांगितलें आहे तें मी सांगेन. ३१ तें बोलणें बुद्धीलाही कळण्याला कठीण आहे, म्हणून माझ्या सांगण्यांत कदाचित् आलें तर येईल; परंतु श्रीगुरु निवृत्ति महाराजांच्या कृपारूप दीपाच्या उजेडानें मी तें जाणून बोलेन. ३२ गुरुकृपेचें काय ऐश्वर्य सांगावें—इंद्रियातीत असें जें ब्रह्मज्ञान, तें जर प्राप्त झालें, तर जी गोष्ट दृष्टीस न पडणारी ती दृष्टीशिवाय दिसेल. ३३ जर दैवयोगानें हातास परीस लागला, तर किमयागारासही जें न मिळणारें तें सोनें लोखंडांत सांपडतें; ३४ तसें, जर सद्गुरूची कृपा होईल, तर प्रयत्न केला असतां काय प्राप्त होणार नाहीं? म्हणून, ज्ञानदेव म्हणतात, अशी जी सद्गुरुकृपा, ती मजवर पूर्ण आहे. ३५ त्यायोगानें मी बोलेन, माझ्या बोलण्यांत निराकार वस्तु सर्वांस दाखवीन, आणि जी वस्तु इंद्रियातीत आहे, ती इंद्रियांकडून भोगवीन, ३६ पहा—यश, लक्ष्मी, औदार्य, ज्ञान, वैराग्य आणि ऐश्वर्य हे सहा गुण ज्या श्रीकृष्णाचे ठिकाणीं वास करतात, ३७ म्हणून त्याला भगवान् असें म्हणतात; व ज्यांनीं सर्वसंग परित्याग केला आहे त्यांचा जो मित्र, तो पार्थास असें म्हणाला कीं, आतां चित्त देता हो. ३८

श्रीभगवानुवाच:—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः १

आइकें योगी आणि संन्यासी जनीं । हे एकचि सिनानें झणीं मानीं । एऱ्हवीं विचारिजती जंव दोन्ही । तंव एकचि ते ३९ सांडिजे दुजया नामाचा आभासु । तरी योगु तोचि संन्यासु । पाहतां ब्रह्मीं नाहीं अवकाशु । दोहीं-माजीं ४० जैसें नामाचेनि अनारिसेपणें । एका पुरुषातें बोलावणें । कां दोहीं मार्गी जाणें । एकाचि ठाया ४१ नातरी एकचि उदक सहजें । परि सिनाना घटीं भरिजे । तैसें भिन्नत्व जाणिजे । योगसंन्यासांचें ४२ आइकें सकळ सं-मतें जगीं । अर्जुना गा तोचि योगी । जो कर्में करूनि रागी । नोहेचि फळीं ४३ जैसी मही हे उद्भिजें । जनी अहंबुद्धीवीण सहजें । आणि तेथिंचीं तियें बीजें । अपेक्षीना ४४ तैसा अन्वयाचेनि आधारें । जातीचेनि अनुकारें । जें जेणें अव-सरें । करणें पावे ४५ तें तैसेंचि उचित करी । परी साटोपु नोहे शरीरीं । आणि बुद्धिही करोनि फळवेरीं । जायेचिना ४६ ऐसा तोचि संन्यासी । पार्था गा परियेसी । तोचि भरंवसेनिसीं । योगीश्वरु ४७ वांचूनि उचित कर्म प्रासंगिक । तयातें म्हणे हें सां-डावें बद्धक । तरी टांकोटांकीं आणिक एक । मांडीचि तो ४८ जैसा क्षाळूनियां लेपु एकु । सवेंचि लाविजे आणिकु । तैसेनि आग्रहाचा पाइकु । विचंबे वायां ४९ गृह-स्थाश्रमाचें वोझें । कपाळीं आधींचि आहे सहजें । कीं तेचि संन्याससवां ठे-विजे । सरिसें पुढती ५० ह्मणूनि अग्निसेवा न सांडितां । कर्माची रेखा नोलां-डितां । आहे योगसुख स्वभावता । आपणपांचि ५१

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव । न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥२॥

ऐकें संन्यासी तोचि योगी । ऐसी एकवाक्यतेची जगीं । गुढी उभविली अनेगीं । शास्त्रांतरीं ५२ जेथ संन्यासिला संकल्पु तुटे । तेथचि योगाचें सार भेटे । ऐसें हें अनुभवाचेनि घटें । साचें जया ५३

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

आतां योगाचळाचा निमथा । जरी ठाकावा आथि पार्था । तरी सोपाना या कर्मपथा । चुका झणीं ५४ येणें यमनियमांचेनि तळवटे । रिगे आसना-चिये पाउलवाटें । येई प्राणायामाचेनि आडकंठें । वरौता गा ५५ मग प्रत्यहा-राचा अधाडा । जो बुद्धीचियाहि पायां निसरडा । जेथ हटिये सांडिती होडा कडेलग ५६ तरी अभ्यासाचेनि बळें । प्रत्याहारीं निराळें । नखीं लागेल ढाळें-

अन्वय–यः कर्मफलं अनाश्रितः (सन्) कार्यं कर्म करोति, सः (अपि) संन्यासी योगी च (भवति; केवलं) निरग्निः अक्रियः च न. ॥१॥

अर्थ–श्रीभगवान म्हणाले:—जो अग्निसेवा व विहित कर्में करीत नाहीं, तोच केवळ संन्यासी व योगी असें नव्हे; तर जो कर्मांचे फलाची इच्छा न करितां विहित कर्में करितो, तोही संन्यासी व योगी होय. ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण म्हणतात:–पार्था, हें पहा-योगी आणि संन्यासी हे या जगांत एकच आहेत. ते वेगळे आहेत असें मानशील हो; कारण, ह्या दोहोंचा सहज विचार केला तर ते एकच आहेत. ३९ त्यांच्यावर दोन नांवांचा आरोप मात्र आहे तो सोड. कारण, ब्रह्मदृष्टीनें पाहूं गेलें असतां या दोहोंत भेद नाहीं, म्हणून योग तोच संन्यास होय. ४० जसें नांवाच्या वेगळेपणानें एकाच पुरुषाला हांका मारणें किंवा एकाच ठिकाणाला दोन मार्गांनें जाणें; ४१ किंवा एकच उदक दोन भांड्यांत भरल्यावर पाण्याला जसा दुजा भाव नाहीं, तसा योग आणि संन्यास यांत भेद नाहीं असें जाण. ४२ अर्जुना, जो कर्में करून त्यांच्या फलांची इच्छा धरीत नाहीं, तोच या जगतांत सर्वांच्या बुद्धीनें योगी असा समजला जातो. ४३ पृथ्वी ही वृक्षादिकांना उत्पन्न करून त्यांच्या उत्पत्तीबद्दल कांहीं अहंकारबुद्धि दाखवीत नाहीं; आणि त्यांच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या फलांचीही ज्याप्रमाणें इच्छा करीत नाहीं, ४४ त्याचप्रमाणें, आत्मबोधाच्या आधारानें आणि जातीस अनुरूप असें जें कर्म ज्या कालीं करण्याचा प्रसंग येईल, ४५ तें सर्व यथाविधि करून तो आपल्या शरिरांत अहंकार उत्पन्न होऊं देत नाहीं, आणि बुद्धीला फलाच्या आशेकडे जाऊं देत नाहीं. ४६ पार्था-ऐक. असा जो पुरुष, तोच संन्यासी, आणि तोच निःसंशय योगीश्वर होय. ४७ या हातोटीशिवाय, जो कोणी, नित्यनैमित्तिक कर्में बद्धक आहेत असें समजून त्यांचा त्याग करतो, आणि लागलीच दुसरीं कर्में करण्यास प्रवृत्त होतो; ४८ जसा कोणी एक लेप धुऊन टाकून दुसरा लेप लावण्याचे खटपटींत पडतो, त्याप्रमाणें उचित कर्म त्याग करून दुसरें कर्म करण्याच्या आग्रहांत पडून व्यर्थ त्रास सोसतो. ४९ गृहस्थाश्रमाचें ओझें सर्वांच्या कपाळीं अगोदर सहजींच लागलें आहे; परंतु गृहस्थाश्रमाचें आचरण यथाविधि न करितां संन्यास घेऊन पहिलें ओझें टाकून लगेच दुसरें ओझें डोक्यावर घेतो. ५० म्हणून, श्रौतस्मार्त होमादिक कर्मांचें यथाविधि आचरण न टाकतां कर्मांची मर्यादा ओलांडली नाहीं, तर आपल्याजवळ सहजानुसार योगसुख आहे. ५१

अन्वय–पांडव, (पंडिताः) यं संन्यासमिति प्राहुः तं योगं विद्धि; असंन्यस्तसकल्पः कश्चन योगी न भवति हि. २

अर्थ–हे अर्जुना, ज्ञाते ज्याला संन्यास असें म्हणतात, तोच योग असें तूं समज. कारण, संकल्पत्यागावाचून कोणीही योगी होत नाहीं. ॥ २ ॥

ऐक: 'संन्यासी तोच योगी' असा एकवाक्यतेचा ध्वज अनेक शास्त्रांनीं या जगांत उभारला आहे. ५२ ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं त्याग झाल्यामुळें संकल्प नष्ट झाला, त्याचे ठिकाणीं, योगाचें सार जें ब्रह्म त्याची भेट होते, असें अनुभवाअंतीं ज्याचें ठरलें आहे. ५३

अन्वय–योगम् आरुरुक्षोः मुनेः कर्म कारणम् उच्यते; योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणम् उच्यते. ॥३॥

अर्थ–ज्या मुनीला ध्यानयोग प्राप्त करून घ्यावयाचा आहे, त्याला विहित कर्मांचें आचरण हेंच साधन होय; व योग प्राप्त झाल्यावर तो पूर्णत्वास येण्याला कर्मनिवृत्ति हेंच साधन होय. ॥ ३ ॥

पार्था, अशा प्रकारें योगरूप पर्वताच्या माथ्यावर ज्याला जाण्याची इच्छा असेल, त्यानें कर्ममार्गाचा सोपा जिना आचरण्यास चुकूं नये हो! ५४ या कर्ममार्गानें जावयास लागलें, म्हणजे पहिल्यानें या पर्वताचा यमनियमरूपी तळ लागतो; नंतर आसनांच्या पाऊल वाटेनें प्राणायामरूप कड्यानें वर जावें लागतें, ५५ नंतर, प्रत्याहार हाच कोणी अर्धा तुटलेला कडा लागतो. त्याच्यावरून बुद्धीचेही पाय निसरतात; आणि तो तुटलेला कड्याचा मार्ग ओलांडतांना हठयोग्यांच्यासुद्धां प्रतिज्ञा शेवटास जात नाहींत. ५६ तथापि अभ्यासाच्या बळानें प्रत्यहाररूप शून्यासारख्या कठीण मार्गांत फक्त वैराग्यच

ढाळें वैराग्याची ५७ ऐसा पवनाचेनि पाठारें। येतां धारणेचेनि पैसारें। क्रमी ध्यानाचें चवरें। सांपडे तंव ५८ मग तया मार्गाची धांव। पुरेल प्रवृत्तीची हांव। जेथ साध्यासाधना खेंव। समरसें होय ५९ जेथ पुढील पैस पारुखे। मागील स्मरावें तें ठाके। ऐसिये सरिसीये भूमिके। समाधि राहे ६० येणें उपायें योगारूढु। जो निरवधि जाहला प्रौढु। तयाचिया चिन्हांचा निवाडु। सांगेन आइकें ६१

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते। सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥

तरी जयाचिया इंद्रियांचिया घरा। नाहीं विषयांचिया येरझारा। जो आत्मबोधाच्या वोवरां। पहुडला असे ६२ जयाचें सुखदुःखाचेनि आंगें। झगटलें मानस चेवो नेघे। विषय पासींही आलियां से न रिघे। हें काय ह्मणऊनि ६३ इंद्रियें कर्माच्या ठायीं। वाढीनलीं परि कहीं। फळहेतूची चाड नाहीं। अंतःकरणीं ६४ असतेनि देहें एतुला। जो चेतुचि दिसे निदेला। तोचि योगारूढु भला। वोळखें तूं ६५ तेथ अर्जुन म्हणे अनंता। हें मज विस्मो बहु आइकतां। सांगें तया ऐसी योग्यता। कवणें दीजे ६६

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्। आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

तंव हांसोनि श्रीकृष्ण म्हणे। तुझें नवल ना हें बोलणें। कवणासि काय दिजेल कवणें। अद्वैतीं इये ६७ पैं व्यामोहाचिये शेजे। बळिया अविद्या निद्रितु होईजे। ते वेळीं दुःस्वप्न हा भोगिजे। जन्ममृत्यूंचा ६८ पाठीं अवसांत ये चेवो। तैं तें अवघेंचि होय वावो। ऐसा उपजे नित्य सद्भावो। तोहि आपणपांचि ६९ ह्मणऊनि आपणचि आपणया। घातु कीजतु असे धनंजया। चित्त देऊनि नाथिलिया। देहाभिमाना ७०

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः। अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥

हा विचारूनि अहंकार सांडिजे। मग असतीच वस्तु होइजे। तरी आपली स्वास्ति सहजें। आपण केली ७१ एऱ्हवीं कोशकीटकाचिया परी। तो आपणयां आपण वैरी। जो आत्मबुद्धि शरीरीं। चारुस्थळीं ७२ कैसे प्राप्तीचिये वेळे। निदैवा अंधळेपणाचे डोहळे। कीं असते आपुले डोळे। आपण झांकीं ७३ कां कवण एकु भ्रमलेपणें। मी तो नव्हे गा चोरलों म्हणे। ऐसा नाथिला छंदु अंतःकरणें। घेऊनि ठाके ७४ एरवीं होय तें तोचि आहे। परि काई कीजे बुद्धि तैसी नोहे। देखा स्वप्नींचेनि घायें। कीं मरे साचें ७५ जैसी ते शुकाचेनि

हळू हळू चढूं शकतें. ५७ अशा रीतीनें वायुरूप घोड्याच्या पाठीवर बसून मार्ग क्रमीत असतां चित्त स्थिर करण्याच्या विस्तृत जाग्यावर आल्यानंतर ध्यानाचा शेवट स्वाधीन होईपर्यंत मार्ग क्रमण करितो. ५८ मग ज्या ठिकाणीं साध्य व साधन एक होतात, त्या ठिकाणीं मार्गाची धांव व प्रकृतीची हाव संपते. ५९आणि ज्या ठिकाणीं पुढील पाऊल टाकणें बंद होऊन मागीलही आठवण राहत नाहीं,अशा समान भूमिकारूप समाधीवर तो पुरुष राहतो. ६०या उपायानें जो योगारूढ होतो, तो निःसंशय परिपूर्ण झाला. आतां त्याच्या चिन्हांचा निर्णय तुला सांगतों तो ऐक. ६१

अन्वय–यदा हि (पुमान्) इंद्रियार्थेषु न कर्मसु न अनुषज्जते सर्वसंकल्पसंन्यासी च (भवति), यदा योगारूढः उच्यते ४

अर्थ–जेव्हां योगी विषयांचे ठिकाणीं व कर्मांचे ठिकाणीं सक्त होत नाहीं, आणि सर्व संकल्प टाकून देतो, तेव्हां त्याला योगारूढ असें म्हणतात. ॥ ४ ॥

हें पहा–जो आत्मबोधाच्या तळवरांत निजलेला असतो, म्हणजे ज्याला आत्मज्ञान झालेलें असतें, त्याच्या इंद्रियांच्या घरीं विषयांचें येणें जाणें बंद होतें. ६२ सुखदुःखांशीं झगडतांना ज्याचें मन जागें होत नाहीं. तसेंच त्याच्याजवळ जरी विषय मूर्तिमंत येऊन उभे राहिले, तरी ते कोण आहेत याबद्दल त्याला भानही नसतें. ६३ कदाचित् इंद्रियें कर्म करण्याला प्रवृत्त झालीं, तरी त्याला अंतःकरणांत फलाच्या हेतूची इच्छा नसते. ६४ एवढे देहाचे व्यापार चालले असतांना जो झोपेंतल्या स्थितीप्रमाणें उदासीन दिसतो, त्यालाच खरा योग साध्य झाला असें तूं समज. ६५ अशी योग्याची स्थिति ऐकून अर्जुन देवास म्हणतोः हे अनंता, तुम्ही जें सांगतां, तें ऐकून मला नवल वाटतें; तर त्या योग्याला अशी योग्यता कोण देतो हें मला सांगा. ६६

अन्वय–आत्मना आत्मानम् उद्धरेत्, आत्मानं न अवसादयेत्; आत्मा एव हि आत्मनः बंधुः,आत्मा एव आत्मनः रिपुः

अर्थ–आपण आपल्या आत्म्यानें आत्म्याचा उद्धार करून घ्यावा; आपल्या आत्म्याला अधोगतीस नेऊं नये; कारण आत्मा हाच आत्म्याचा हितकर्ता व आत्मा हाच आत्म्याचा शत्रु होय. ॥ ५ ॥

त्या वेळेस श्रीकृष्ण हंसून म्हणतातः–तुझ्या बोलण्याचें मला नवल वाटतें. कारण अशा अद्वैत स्थितींत अशी वास्तविक स्थिति आहे. परंतु कोणाला कोणी काय द्यावयाचें आहे? ६७ मनुष्य भ्रांतिरूप शय्येवर बळकट अज्ञानानें जेव्हां निजलेला असतो, त्या वेळेस जन्ममृत्यूंचीं दुष्ट स्वप्नें भोगतो. ६८ नंतर अकस्मात् जागा झाल्यावर तीं जन्ममरणरूप सर्व स्वप्नें व्यर्थ होतात; आणि आपण खरे जिवंत आहों असा त्यास निश्चय होतो, तोही त्यास आपल्यावरच होतो म्हणजे जीवितावस्था व मृतावस्था ह्या दोन्ही अवस्थेचा आश्रय हाच असतो. ६९म्हणून,हे धनंजया,खोट्या देहाचा अभिमान धरून मनुष्य आपणच आपल्या घातास प्रवृत्त होतो. ७०

अन्वय–येन आत्मना एव आत्मा जितः, तस्य आत्मनः बंधुः आत्मा; अनात्मनः तु शत्रुत्वे आत्मा एव शत्रुवत् वर्तेत. ॥ ६ ॥

अर्थ–ज्यानें आत्म्याच्या साहाय्यानेंच आत्मा जिंकिला त्याच्या आत्म्याचा बंधु म्हणजे हितकर्ता त्याचा आत्माच होय; परंतु ज्यानें आत्मा जिंकिला नाहीं, त्याचा आत्माच त्याचा शत्रु होतो. ॥ ६ ॥

विचार करून हा अहंकार सोडला म्हणजे मूळचा असलेला ब्रह्मरूप हा होतो, असें झालें म्हणजे आपण आपलें कल्याण केलें असें सहज होतें.७१ नाहींतर जो सुशोभित अशा शरिराचे ठिकाणीं लुब्ध होऊन आत्मस्वरूप विसरतो व आपलेपणा मानितो, तो कोशकिड्यांप्रमाणें आपला आपण वैरी होतो. ७२ काय सांगावें, लाभाची वेळ आली असतां हतभागी मनुष्याला अंधळेपणाचे डोहळे आठवून तो जसे आपले डोळे झांकून वस्तुलाभाला अंतरतो; ७३ किंवा एकादा मनुष्य भ्रमानें माझा मींच हरवलों असें म्हणतो, आणि अंतःकरणांत तोच खोटा भाव धरून बसतो. ७४ एऱ्हवीं या भ्रमाशिवाय पाहूं गेलें असतां तो स्वतांच ब्रह्मरूप आहे; परंतु कांहीं केल्यानें त्याचे बुद्धीला मी ब्रह्मरूप आहे असें भान न होतां, मी दुःखी आहें असा भास होतो. परंतु तेव्हांही त्याची ब्रह्मरूपता नष्ट होत नाहीं. पहा कीं–स्वप्नांतील तरवारीचे वारानें कोणी खरोखर मरतो काय? ७५ राघूला धरण्या-

आंगभारें। नळिका भोविन्नली एरी मोहरें। तेणें उडावें पारि न पुरे। मनशंका ७६ वायांचि मान पिळी। अटुवें हियें आंवळी। टिटांतु नळी। धरूनि ठाके ७७ म्हणे बांधला मी फुडा। ऐसिया भावनेचिया पडे खोडां। कीं मोकळिया पायांचा चवडा। गोंवी अधिकें ७८ ऐसा काजेंवीण आंतुडला। तो सांग पां काय आणिकें बांधला। मग न सोडीच जऱ्ही नेला। तोडूनि अर्धा ७९ म्हणऊनि आपणयां आपणचि रिपु। जेणें वाढविला हा संकल्पु। येर स्वयंबुद्धी म्हणे बापु। जो नाथिलें नेघे ८०

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः। शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः। युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥८॥

तया स्वांतःकरणजिता। सकळकामोपशांता। परमात्मा परौता। दूर नाहीं८१ जैसा किडाळाचा दोषु जाये। तरी पंधरें तेंचि होये। तैसें जीवा ब्रह्मत्व आहे। संकल्पलोपीं ८२ हा घटाकारु जैसा। निमालिया तया अवकाशा। नलगे मिळों जाणें आकाशा। आना ठाया ८३ तैसा देहाहंकारु नाथिला। हा समूळ जयाचा नाशिला। तोचि परमात्मा संचला। आधींचि आहे ८४ आतां शीतोष्णाचिया वाहणी। तेथ सुखदुःखाची कडसणी। इयें नसमाती कांहीं बोलणीं। मानापमानाचीं ८५ जे जिये वाटा सूर्यु जाये। तेउतें तेजाचें विश्व होये। तैसें तया पावे तें आहे। तोचि म्हणउनी ८६ देखें मेघौनि सुटती धारा। तिया न रुपती जैसिया सागरा। तैसीं शुभाशुभें योगीश्वरा। नव्हती आनें ८७ जो हा विज्ञानात्मकु भावो। तया विवरितां जाहला वावो। मग लागला जंव पाहों। तंव ज्ञान तें तोचि ८८ आतां व्यापकु कीं एकदेशी। हे ऊहापोही जे ऐसी। ते करावी ठेली आपैशी। दुजेनवीण ८९ ऐसा शरीरिचि परि कौतुकें। परब्रह्माचेनि पाडें तुके। जेणें जिंतलीं एकें। इंद्रियें गा ९० तो जितेंद्रियु सहजें। तोचि योगयुक्तु म्हणिजे। जेणें सानें थोर नेणिजे। कवणे काळीं ९१ देखें सोनयाचें निखळ। मेरुयेसणें ढिसाळ। आणि मातियेचें डिखळ। सारिसेंचि मानी ९२ पाहतां पृथ्वीचें मोल थोडें। ऐसें अनर्घ्य रत्न चोखडें। देखे दगडाचेनि पाडें। निचाडु ऐसा ९३

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु। साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

तेथ सुहृद आणि शत्रु। कां उदासु आणि मित्रु। हा भावभेदु विचित्रु।

करितां टांगलेली झाडावरील नळी त्याच्या अंगभारानें उलट फिरली असतां, तो उडून न जातां आपणच फिरलों अशी मनांत शंका येऊन ती जशी सोडीत नाहीं, ७६ व्यर्थ मान हालवतो, आणि छातीनें व चवड्यानें ती नळी आवळून चोंचीनें धरून ओरडतो, आणि म्हणतो कीं, ७७ मी खरोखर बांधला गेलों; अशाच समजुतीनें खोड्यांत पडतो, आणि मोकळ्या पायांचे चवड्यानें नळी अधीक बळकट धरतो. ७८ अशा स्थितींत त्याला अर्धा तोडून जरी नेला तरी तो ती नळी सोडीत नाहीं; असा जो निरर्थक सांपडला, त्याला कोणीं दुसरें बांधावयास आलें होतें का सांग बरें ? ७९ म्हणून, ज्यानें मनांतील संकल्प जास्ती वाढविले आहेत, तो आपला आपणच शत्रु होय. पण जो पुरुष वृथाभिमान धारण करीत नाहीं, तो आत्मज्ञानी होय. ८०

अन्वय-जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः (भवति. यदा) योगी विजितेंद्रियः, ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, समलोष्टाश्मकांचनः, शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः (समः), कूटस्थः (भवति, तदा) युक्तः इति उच्यते. ॥७।८॥

अर्थ-ज्यानें आपलें मन जिंकिलें व ज्याच्या मनाला प्रसन्नता प्राप्त झाली, तो जीव परमात्मरूपी आहे. जेव्हां योगी आपलीं इंद्रियें स्वाधीन ठेवितो; ब्रह्मज्ञान व आत्मसाक्षात्काराचें ज्ञान यांनीं तृप्त असतो; माती, दगड व सोनें हीं सारखीं समजतो; शीत उष्ण, सुख-दुःख, तसेंच मान-अपमान, हीं सारखीं मानितो; आणि निर्विकारस्वरूपीं मन स्थिर ठेवितो; तेव्हां त्याला ' युक्त ' असें म्हणतात. ॥७।८॥

ज्यानें आपलें मन जिंकिलें आहे, व ज्याच्या सर्व वासना शांत झाल्या आहेत, त्याला इतरांप्रमाणें परमात्मा लांब नाहीं. ८१ सोन्याचा हिणकटपणा तावून नाहींसा झाल्यावर तेंच जसें उत्तम सोनें होतें, तद्वत् मनांतील संकल्प नाहींतसे होतांच जीवास ब्रह्मत्व येतें. ८२ घटांतील आकाशाला, घटाचा नाश झाल्यावर जसें महाकाशाला मिळण्याकरितां दुसरे ठिकाणीं जावें लागत नाहीं, ८३ तसा ज्याच्या देहांतील खोट्या अहंकाराचा समूळ नाश झाला तो पुरुष मुळचाच परमात्मा आहे. ८४ अशा स्थितींत शीत किंवा ऊष्ण, सुख किंवा दुःख, मान किंवा अपमान प्राप्त झाले असतांही ज्याचे ठिकाणीं त्याचा विचार संभवत नाहीं. ८५ कारण ज्या ज्या वाटेनें सूर्य जातो, त्या त्या वाटेनें त्यास सर्व विश्व प्रकाशित दिसतें, त्याप्रमाणें, त्याला जी जी वस्तु आढळतें, ती ती-तो स्वतः ब्रह्मरूप बनल्यामुळें-ब्रह्मरूपीच भासते. ८६ पहा कीं, मेघांपासून सुटणाऱ्या पावसाच्या धारा ज्याप्रमाणें समुद्राला खुपत नाहींत, त्याचप्रमाणें, जो ब्रह्मरूप बनला आहे त्याला शुभाशुभ कर्में हीं आपल्या रूपाहून भिन्न वाटत नाहींत. ८७ प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या संसाराचा विचार केला असतां ज्याला संसार मिथ्या झाला आणि ज्या ज्ञानानें संसार मिथ्या झाला तें ज्ञानही आपलेंच स्वरूप आहे, ८८ असा निश्चय झाल्यानंतर, मी व्यापक आहे किंवा अव्यापक आहें अशी वाटाघाट करूं लागल्यास, ती जागच्या जागींच राहते; कारण, त्यास द्वैतभाव नसतो. ८९ अशा रीतीनें शरिरांत राहून ज्यानें आपलीं इंद्रियें जिंकलीं आहेत, त्यास सहजच ब्रह्माची योग्यता आली आहे. ९० तोच सहज जितेंद्रिय आणि तोच योगी होय. कारण, त्याला लहान आणि थोर हा भेद कधीं नसतो. ९१ किती अभेदबुद्धि म्हणून सांगावी, असें पहा कीं, शुद्ध सोन्याचा मेरूएवढा पर्वत व मातीचें ढेंकूळ हीं दोन्हीं जो सारखींच मानतो, ९२ ज्याचें मोल पाहूं गेलें असतां त्यापुढें पृथ्वीचेंही मोल थोडें आहे, अशा रत्नाला केवळ दगडाप्रमाणें मानण्याइतका जो निरिच्छ असतो, ९३

अन्वय-यः सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु, साधुषु, पापेषु च अपि समबुद्धिः (अस्ति, सः) विशिष्यते. ॥९॥

अर्थ-ज्या योग्याची सुहृद [प्रत्युपकाराची आशा न धरितां उपकार करणारा], मित्र [सहवासानें प्रीति करणारा], शत्रु, उदासीन, मध्यस्थ, द्वेष करण्यास योग्य, व आप्तसंबंधी यांचे ठिकाणीं, आणि साधूचे व तशीच पाप्याचे ठिकाणींही समबुद्धि असते, तो सर्वांत श्रेष्ठ होय.

त्याचे ठिकाणीं आप्त आणि शत्रु अथवा उदासीन आणि मित्र अशा विचित्र कल्पना कोठून

कल्पू कैंचा ९४ तया बंधु कोण कांह्याचा । द्वेषिया कवणु तयाचा । मीचि विश्व ऐसा जयाचा । बोधु जाहला ९५ मग तयाचिये दिठी । अधमोत्तम असे किरीटी । काय परिसाचिये कसवटी । वानिया कीजे ९६ ते जैसी निर्वाण वर्णुचि करीं । तैसी जयाचि बुद्धी चराचरीं । होय साम्याचि उजरी । निरंतर ९७ जे ते विश्वाळंकाराचें विसुरे । जरी आहाती आनानें आकारें । तरी घडले एकचि भांगारें । परब्रह्में ९८ ऐसें जाणणें जें बरवें । तें फावलें तया आघवें । ह्मणोनि आहाचवाहाचे न झकवे । येणें आकारचित्रें ९९ घापे पटामाजि दृष्टी । दिसे तंतूंची सैंघ सृष्टी । परी तो एकवांचूनि गोठी । दुजी नाहीं १०० ऐसेनि प्रतीती हें गवसे । ऐसा अनुभव जयातें असे । तोचि समबुद्धी हें अनारिसें । नव्हे जाणें १ जयाचें नांव तीर्थरावो । दर्शनें प्रशस्तीसि ठावो । जयाचेनि संगें ब्रह्मभावो । भ्रांतासही २ जयाचेनि बोले धर्मु जिये । दिठी महासिद्धीतें विये । देखें स्वर्गसुखादि इयें । खेळु जयाचा ३ विपायें जरी आठवला चित्ता । तरी दे आपुली योग्यता । हें असो तयातें प्रशंसिता । लाभु आथि ४

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

पुढती अस्तवेना ऐसें । जया पाहले अद्वैतदिवसें । मग आपणपांचि आपणु असे । अखंडीत ५ ऐसिया दृष्टी जो विवेकी । पार्था तो एकाकी । सहजें अपरिग्रही जे तिहीं लोकीं । तोचि ह्मणऊनि ६ ऐसियें असाधारणें । निष्पन्नाचीं लक्षणें । आपुलेनि बहुवसपणें । श्रीकृष्ण बोले ७ जो ज्ञानियांचा बापु देखणेयांचे दिठीचा दीपु । जया दादुलयाचा संकल्पु । विश्व रची ८ प्रणवाचिये पेठे । जाहलें शब्दब्रह्म माजिठें । तें जयाचिये यशा धाकुटें । वेढूं न पुरे ९ जयाचेनि आंगिकें तेजें । आवो रविशशीचिये वणिजे । ह्मणऊनि जग हें वशेजे- । वीण असे तया ११० हां गा नामचि एक जयाचें । पाहतां गगनही दिसे टांचें । गुण एकैक काय तयाचे । आकळशील तूं ११ ह्मणोनि असो हें वानणें । सांगों नेणों कवणाचीं लक्षणें । दावावीं मिषें येणें । कां बोलिलों ते १२ ऐकें द्वैताचा ठावोचि फेडी । ते ब्रह्मविद्या किजेल उघडी । तरि अर्जुना पढिये हे गोडी । नासेल हन १३ ह्मणोनि तें तैसें बोलणें । नव्हे सपातळ आड लावणें । केलें मनचि वेगळवाणें । भोगावया १४ जया सोहंभाव अटकु । मोक्षसुखालागोनि रंकु । तयाचिये दिठीचा झणें कळंकु । लागेल तुझिया प्रेमा

येणार? ९४ मीच जग आहे, असा ज्याच्या मनांत बोध झाला आहे, त्याला बंधु कोण आणि द्वेषी कशाचा? ९५ मग, अर्जुना, त्याच्या दृष्टीला लहान आणि थोर असा कोठून भास होणार? असें पहा कीं, परिसाच्या कसोटीस लागल्यावर निरनिराळे कस लागतील काय? ९६ ती कसोटी सर्व धातूंना उत्तम सोनेंच करिते, तशी त्याची बुद्धि नेहमीं चराचरांचे ठिकाणीं केवळ एकत्वच जाणते. ९७ कां म्हणशील तर—विश्वरूप अलंकारांचे ठसे जरी पुष्कळ आकारांचे आहेत, तरी ते एकाच परब्रह्मरूपी सुवर्णाचे घडलेले आहेत; ९८ असें शुद्ध व खरें तत्त्व ज्याला पूर्णपणें समजलें आहे, तो चित्रविचित्र रचनेनें वरचेवर फसला जात नाहीं. ९९ वस्त्राकडे पाहिलें असतां जसें तें सर्व तंतुमय दिसतें, तसें त्याला ब्रह्मावांचून जगतांत दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. १०० अशा रीतीनें सर्व जग भरलेलें आहे असा ज्याला अनुभव येतो, तोच समबुद्धि होय, हें खोटें नाहीं असें पक्कें समज. १ ज्याचें नांव तीर्थराज होय, ज्याचें दर्शन घेतलें असतां अंतःकरणाला समाधान होतें, आणि ज्याच्या संगतीनें अहंकारानें भ्रमित झालेल्या पुरुषांची भ्रांति जाऊन तो ब्रह्मस्वरूप होतो, २ ज्याचें बोलणें हें धर्माचें जीवन, आणि दृष्टि ही महासिद्धि उत्पन्न करणारी होय, व स्वर्गादि सुखें हे ज्याचें खेळ आहेत, ३ अशा मनुष्याची जरी चित्तांत आठवण झाली, तरी तो आपली योग्यता देतो. फार काय सांगावें, त्याची स्तुति केली असतां महान् लाभच आहे. ४

अन्वय—योगी रहसि स्थितः एकाकी, यतचित्तात्मा, निराशीः, अपरिग्रहः (च सन्) सततं आत्मानं युंजीत. १०

अर्थ—योग्यानें एकटेंच एकांतांत वास करून, आणि मन व देह स्वाधीन ठेवून, कशाचीही आशा व संग्रह न करितां सतत आत्मध्यान करावें. ॥ १० ॥

जो कधींही मावळत नाहीं असा ज्ञानसूर्य ज्याचे हृदयांत उदय पावला आहे, तो आपण आपल्या ठिकाणींच सदोदीत ब्रह्मानंदांत असतो. ५ पार्था, अशा दृष्टीनें जो विचार करितो, तोच अद्वितीय व तोच तिन्ही लोकीं संग्रह न करणारा असें जाण. ६ अशा प्रकारें आपल्या स्वतांच्याहीपेक्षां विशेष गौरवानें श्रीकृष्णांनीं साधूंचीं मुख्य लक्षणें सांगितलीं. ७ जो सर्व ज्ञानी लोकांत श्रेष्ठ, व सर्व पाहाणाऱ्यांच्या दृष्टीचा प्रकाशक, आणि ज्या समर्थाच्या केवळ संकल्पानें विश्वाची रचना होते; ८ ॐकाराच्या बाजारांत जें शब्दब्रह्मरूप उत्तम वस्त्र निघालें, तें ज्याच्या यशास आच्छादन करण्यास पुरत नाहीं; म्हणजे श्रीकृष्णाचें तर नाहींच परंतु त्याच्या यशाचेंही वेद वर्णन करूं शकत नाहींत; ९ ज्याच्या अंगाच्या तेजानें सूर्य आणि चंद्र यांच्या व्यापारांस प्रतिष्ठा येते, तेव्हां हें जग त्याच्या आधाराशिवाय आहे काय? ११० पहा कीं, ज्याच्या नुसत्या नांवापुढें गगन तुच्छ दिसतें, असे याचे किती गुण तूं जाणशील? ११ म्हणून ही प्रशंसा आतां पुरे; कारण, अशा लक्षणांनीं युक्त जो श्रीकृष्ण भगवान् तो ज्या साधूंचें वर्णन करितो, त्यांचीं लक्षणें आम्ही सांगूं शकत नाहीं; परंतु कांहीं सांगावीं म्हणून सांगितलीं. १२ जी ब्रह्मविद्या द्वैताचा नाश करते, ती जर स्पष्ट केली, तर आपला प्रियकर असा जो अर्जुन, त्याची प्रीति नाहींशी होईल, १३ म्हणून ब्रह्मज्ञानाविषयीं स्पष्ट न बोलतां पडद्यानें बोलून अर्जुनाचें मन त्याच्या व आपल्या प्रेमाचा उपभोग घेण्याकरितां वेगळे ठेविलें. १४ जे अहंब्रह्म ह्या स्फुरणांतच अडकून मोक्षसुखाच्या प्राप्तीकरितां दीन झाले आहेत, त्यांच्या दृष्टीचा कलंक कदाचित् तुझ्या ठिकाणीं असलेल्या प्रेमाला

१५ विषयें अहंभाव ययाचा जाईल । मी तेंचि हा जरी होईल । तरि मग काय कीजेल । एकलेया १६ दिठीचि पाहतां निविजे । कां तोंड भरोनि बोलिजे । नातरी दाटूनि खेंव दीजे । ऐसें कोण आहे १७ आपुलिया मना बरवी । असमाई गोठी जीवीं । ते कवणेंसि चावळावी । जरी ऐक्य जाहलें १८ इया काकुळती जनार्दनें । अन्योपदेशाचेनि हाता शनें । बोलामाजि मन मनें । आलिंगु सरलें १९ हें परिसतां जरी कानडें । तरी जाण पां पार्थ उघडें । कृष्णसुखाचेनि रूपडें । वोतलें गा १२० हें असो वयसेचिये शेवटीं । जैसें एकचि विये वांझोटी । मग ते मोहाची त्रिपुटी । नाचों लागे २१ तैसें जाहलें श्रीअनंता । ऐसें तारि मी न म्हणता । जरी तयाचा न देखता । अतिशयो एथ २२ पाहा पां नवल कैसें चोज । कें उपदेशु केउतें झुंज । पारि पुढें वालभाचें भोज । नाचत असे २३ आवडी आणि लाजवी । व्यसन आणि शिणवी । पिसें आणि न भुलवी । तरी तें काई २४ ह्मणऊनि भावार्थु तो ऐसा । अर्जुन मैत्रियेचा कुवासा । कीं सुखें शृंगारलिया मानसा । दर्पणु तो २५ यापरी बाप पुण्यपवित्र । जगीं भक्तिबीजासि सुक्षेत्र । तो श्रीकृष्णकृपे पात्र । याचिलागीं २६ हो कां आत्मनिवेदनातळींची । जे पीठिका होय सख्याची । पार्थु अधिष्ठात्री तेथिंची । मातृका गा २७ पासींचि गोसावी न वर्णिजे । मग पाइकाचा गुण घेइजे । ऐसा अर्जुन तो सहजें । पढिये हरी २८ पाहा पां अनुरागें भजे । जे प्रियोत्तमें मानिजे । ते पतीहूनि काय न वानिजे । पतिव्रता २९ तैसा अर्जुनचि विशेषें स्तवावा । ऐसें आवडलें मज जीवा । जे तो त्रिभुवनींचिया दैवां । एकायतनु जाहला १३० जयाचिया आवडीचेनि पांगें । अमूर्तुही मूर्ति आवगे । पूर्णाहि परी लागे । अवस्था जयाची ३१ तंव श्रोते म्हणती दैव । कैसी बोलाची हवाव । काय नादातें हन बरव । जिणोनि आली ३२ हांहो नवल नोहे देशी । मऱ्हाटी बोलिजे तरी ऐशी । वाणें उमटताहे आकाशीं । साहित्य रंगाचें ३३ कैसें उन्मेखचांदिणें तार । आणि भावार्थु पडे गार । हेचि श्लोकार्थ कुमुदिनी फार । साविया होती ३४ चाडाचि निचाडां करी । ऐसी मनोरथीं ये थोरी । तेणें विवळले अंतरीं । तेथ डोलु आला ३५ तें निवृत्तिदासें जाणितलें । मग अवधान द्या ह्मणितलें । नवल पांडवकुळीं पाहलें । कृष्णदिवसें ३६ देवकीया उदरीं वाहिला । यशोदा सायासें पाळिला । शेखीं उपेगा

लागेल. १५ कदाचित् अर्जुनाचा मीपणा जाऊन 'मी तोच हा' असें जर होईल, तर मग मी एकट्यानें काय करावयाचें आहे ? १६ पाहिल्याबरोबर डोळे शांत होण्यास, व तोंड भरून बोलण्यास, किंवा आनंदानें दृढ आलिंगन देण्याला दुसरें कोण आहे? १७ जर अर्जुनाचें आणि माझें ऐक्य झालें, तर आपल्या मनांत न मावणारी अशी उत्तम गोष्ट ती कोणाजवळ बोलावी? १८ अशा आडचणीमुळें श्रीकृष्णानीं बोलण्यांत साधूंचीं लक्षणें सांगून उपदेश केला व त्याचें मन वळवलें. १९ हें ऐकणाराला जरी अशक्य वाटेल, तरी पार्थ हा खरोखर श्रीकृष्णाच्या सुखाचीच ओतीव मूर्ति आहे असें पक्कें समजा. १२० हें असो; एकाद्या वांज स्त्रीला, तिचें वय होऊन गेल्यानंतर, एकच मूल झालें म्हणजे ती जशी त्याच्यावरील प्रेमाची प्रत्यक्ष पुतळी होऊन नाचूं लागते, २१ तशी श्रीकृष्णांची गोष्ट झाली आहे! त्यांचें अर्जुनावरील अतिशय प्रेम जर दृष्टोत्पत्तीस न येतें, तर मी असें बोललों नसतों. २२ पहा पहा, हें काय नवल व कोण आवड ! कीं कसला युद्ध प्रसंग, आणि ह्यांत हा काय ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश ! परंतु अशा ठिकाणीं भगवंताच्या प्रीतीचें चित्र जो अर्जुन, त्याच्यापुढें प्रेमाचें कौतुक नाचत आहे ! २३ आवडी असून लाज वाटत असेल, व्यसन असून शीण वाटत असेल, वेड लागून जर बुद्धि भ्रष्ट होत नसेल तर तीं आहेत असें म्हणण्यांत अर्थ काय ? २४ या गोष्टीचें सार इतकेंच कीं, अर्जुन हा श्रीकृष्णांच्या मैत्रीचें घर होय, किंवा सुखानें शृंगारलेलें श्रीकृष्णाचें मन पाहण्याचा आरसाच होय. २५ अशा प्रकारें अर्जुन हा धन्य, पुण्यपवित्र आणि भक्तिरूप बीज पेरण्याचें उत्तम शेत असल्यामुळेंच श्रीकृष्णकृपेस पात्र झाला ! २६ श्रवणापासून आत्मनिवेदनापर्यंत जी नऊ प्रकारची भक्ति आहे त्यांपैकीं आत्मनिवेदनाच्या अलीकडची जी सख्य नांवाची आठवी भक्ति, त्या ठिकाणची अर्जुन ही मुख्य देवता आहे. २७ मालक (भगवान्) श्रेष्ठ शेजारीं असतां त्याचें वर्णन न करितां सेवकाच्या गुणांचें वर्णन केलें असतां मालकाला आवडावें अशा योग्यतेचा अर्जुन हा भगवंताचा आवडता आहे. २८ जी पतिव्रता आपल्या पतीची प्रीतीनें सेवा करिते आणि पतीस मान्य होते, त्या पतिव्रतेची पतीपेक्षां वाखाणणी करीत नाहींत काय ? २९ त्याचप्रमाणें, अर्जुनाचीच विशेष स्तुति करावी असें माझ्या मनास वाटलें. कारण, तो त्रिभुवनाच्या सर्व भाग्याला एकटाच पात्र झाला आहे ! १३० ज्याच्या आवडीच्या वेडानें निराकार अशा ब्रह्माला देखील अवतार घेणें भाग पडलें; आणि त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण असूनही अर्जुनाच्या सख्याची त्याला उत्कंठा उत्पन्न झाली ! ३१ तेव्हां श्रोते म्हणाले:—दैवाची गति काय विचित्र आहे ! आणि तशीच वर्णन करण्याची शैली तरी काय आहे कीं, जिच्या सुंदरपणानें नादब्रह्मालाही जिंकलें आहे ! ३२ शुद्ध मराठी भाषेंत जर अशा रीतीचें वर्णन करितां येतें कीं, ज्याच्यापासून हृदयावर शृंगारादि नवरसांचे निरनिराळे ठसे उमटतात, तर हें अतिशय नवल नव्हे काय ? ३३ ज्ञानेश्वरांचें हें बोलणें कसें आहे म्हणाल तर-ज्ञानरूप चंद्राच्या चांदण्याप्रमाणें स्वच्छ असून, त्याच्या भावार्थापासून मनाला आनंद होतो; म्हणून गीतेच्या श्लोकांचा अर्थ चंद्रविकासी कमलाप्रमाणें सहज उमलला आहे ! ३४ त्या बोलण्याची अशी योग्यता आहे कीं, ब्रह्मविद्या ऐकणाराची इच्छा याच्या श्रवणापासून तृप्त होते; अशा या बोलापासून श्रोते अंतर्यामीं प्रसन्न होऊन डोलूं लागले. ३५ असा श्रोत्यांच्या मनांतील भाव निवृत्तिदास ज्ञानदेव यांनीं जाणून, मग, 'श्रोतेहो, इकडे लक्ष द्या' असें ते म्हणाले. कृष्णरूप दिवसानें पांडवकुलावर प्रकाश केला. (श्रीकृष्णांनीं पांडवांवर कृपा केली.) ३६ [तो कृष्ण कसा आहे म्हणाल, तर] ज्याला देवकीनें आपल्या उदरांत नऊ महिने वागविलें, यशोदेनें अति कष्टानें ज्याचें लालनपा-

गेला पांडवांसी ३७ ह्मणऊनि बहुदिवस वोळगावा । कां अवसरु पाहोनि विनवावा । हाही सोसु तया सदैवा । पडेचिना ३८ हें असो कथा सांगें वेगीं । मग अर्जुन म्हणे सलगी । देवा इयें संतचिन्हें आंगीं । न ठकती माझ्या ३९ एऱ्हवीं या लक्षणांचिया निजसारा । मी अपाडें कीर अपुरा । परि तुमचेनि बोलें अवधारा । थोरावें जरी १४० जी तुम्ही चित्त देयाल । तरी ब्रह्म मियां होइजेल । काय जहालें अभ्यासिजेल । सांगाल जें ४१ हांहो नेणों कवणाची काहाणी । आइकोनि श्लाघिजत असों अंतःकरणीं । ऐसी जाहलेपणाची शिरयाणी । कायसी देवा ४२ हें आंगें म्यां होइजो कां । येतुलें गोसावी आपुलेपणें कीजो कां । तंव हांसोनि श्रीकृष्ण होकां । करूं म्हणती ४३ देखा संतोषु एक न जोडे । तंवचि सुखाचें सैंघ सांकडें । मग जोडालिया कवणेकडे। अपुरें असे ४४ तैसा सर्वेश्वरु बळिया सेवकें । ह्मणोणि ब्रह्महीं होय तो कौतुकें । पारि कैसा भारें आतला पिकें । दैवाचेनि ४५ जो जन्मसहस्रांचियासाठीं । इंद्रादिकांही महागु भेटी । तो आधीनु केतुला किरीटी । जे बोलुही न साहे ४६ मग ऐका जें पांडवें । ह्मणितलें म्यां ब्रह्म होआवें । तें अशेषही देवें । अवधारिलें ४७ तेथ ऐसेंचि एक विचारिलें । जे या ब्रह्मत्वाचे डोहळे जाहले । पारि उदरा वैराग्य आहे आलें । बुद्धीचिया ४८ एऱ्हवीं दिवस तरी अपुरे । परी वैराग्यवसंताचेनि भरें । जे सोहंभाव महुरें । मोडोनि आला ४९ ह्मणोनि प्राप्तिफळीं फळतां । ययासि वेळु न लगेल आतां । होय विरक्तु ऐसा अनंता । भरंवसा जाहला १५० म्हणे जें जें हा अधिष्ठील । तें आरंभींच यया फळेल । ह्मणोनि सांगितला न वचेल । अभ्यासु वायां ५१ ऐसें विवरोनियां श्रीहरी । ह्मणितलें तिये अवसरीं । अर्जुना हा अवधारीं । पंथराजु ५२ तेथ प्रवृत्तितरूच्या बुडीं । दिसती निवृत्तिफळाचिया कोडीं । जिये मार्गींचा कापडी । महेशु आझुनी ५३ पैल योगिवृंदें वहिलीं । आडवीं आकाशीं निघालीं । कीं तेथ अनुभवाच्या पाउलीं । धोरणु पडिला ५४ तिहीं आत्मबोधाचेनि उजुकारें । धांव घेतली एकसरें । कीं येर सकळ मार्ग निदसुरे । सांडूनियां ५५ पाठीं महर्षी येणें आले । साधकांचे सिद्ध जाहाले । आत्मविद थोरावले । येणेंचि पंथें ५६ हा मार्गु जैं देखिजे । तैं ताहान भूक विसरिजे । रात्रिदिवसु नेणिजे । वाटे इये ५७ चालतां पाउल जेथ पडे । तेंथ अपवर्गाची खाणी उ-

ला
...न केलें, तो शेवटीं पांडवांच्या उपयोगीं पडला! ३७ म्हणून, पुष्कळ दिवस त्याची सेवा करावी, किंवा समय पाहून त्याची विनवणी करावी, इतका देखील प्रयास त्या दैववान् अर्जुनाला पडला नाहीं! ३८ श्रोते म्हणतात, "हें असो. आतां पुढें कथाभाग लवकर सांगा." तेव्हां ज्ञानेश्वर म्हणतात:—अर्जुन लडिवाळपणानें म्हणतो कीं, "देवा, तुम्हीं हीं जी संतांचीं चिन्हें सांगितलीं, तीं माझ्या अंगीं वसत नाहींत, ३९ एऱ्हवीं या लक्षणांचें तात्पर्य जाणण्यास मी खरोखर अयोग्य आणि अपुरा असा आहें; परंतु तुमच्या सांगण्यानें जर मला योग्यता आली तर येईल. १४० जर तुम्हीं मनांत आणलें, तर मी ब्रह्म सुद्धां होईन! तुम्ही ज्याचा मला अभ्यास करावयास सांगाल, तो करण्याला मला काय अशक्य आहे? ४१ ही तुम्ही कोणाची गोष्ट सांगितली हें मला कांहीं कळत नाहीं; परंतु ती ऐकल्यापासून तिची स्तुति करावी असें अंतःकरणांत वाटतें; तर ही योग्यता ज्याच्या अंगांत असेल, त्याच्या आनंदास पारावारच नाहीं! ४२ प्रभो, याचप्रमाणें माझे अंगीं योग्यता येईल एवढें आपण कराल काय?" तेव्हां श्रीकृष्ण हंसून म्हणाले कीं, "हो, तुला आम्ही ब्रह्मरूपी करूं." ४३ असें पहा कीं, जर एक संतोष प्राप्त न झाला तर चोंहींकडे सुखाची उणीव असते परंतु तो प्राप्त झाल्यावर मग कोठें सुखाची उणीव येईल? ४४ त्याचप्रमाणें; जो सर्वेश्वराचा पूर्ण सेवक बनला आहे, तो सहज ब्रह्मरूपी होऊं शकेल; पण अर्जुन सुदैवाच्या पिकाच्या भारानें किती लवला आहे पहा: ४५ जो ईश्वर हजारों जन्मांनीं इंद्राला सुद्धां भेटण्यास दुर्मिळ आहे, तो अर्जुनाच्या इतका अधीन झाला आहे कीं, त्याचें बोलणें खालीं पडूं देत नाहीं. ४६ तेव्हां ऐका कीं, अर्जुनानें मी ब्रह्म व्हावें असें जें म्हटलें तें देवांनीं सर्व ऐकिलें. ४७ त्या वेळेस देवांच्या मनांत असा विचार उत्पन्न झाला कीं, अर्जुनाला ब्रह्म होण्याविषयींचे डोहाळे लागले आहेत, यावरून त्याच्या बुद्धीच्या उदरांत वैराग्याचा गर्भ राहिला आहे. ४८ अथवा, अर्जुन हा नूतन झाड असूनही वैराग्यरूप वसंताच्या भरानें अहंब्रह्मरूप मोहरानें वांकला आहे; ४९ म्हणून याला मोक्षरूप फलाची प्राप्ति अगदीं लवकर होईल; कारण हा विरक्त झाला आहे; अशी श्रीकृष्णाचीही खातरी झाली. १५० श्रीकृष्ण म्हणतात:—आतां हा अर्जुन जें अनुष्ठान करील, त्याचें त्याला लागलीच फळ मिळेल; म्हणून, त्याला जर हा अभ्यास करावयास सांगितला तर तो वाया जाणार नाहीं. ५१ अशा प्रकारें त्या वेळीं श्रीहरींनीं मनांत विचार करून म्हटलें:—अर्जुना, आम्ही जो तुला योगमार्ग सांगणार आहों, तो सर्व मार्गांचा राजा आहे; तो तूं ऐक. ५२ तो योग असा आहे कीं, ज्याच्या प्रवृत्तिरूपी वृक्षाखालीं कोट्यवधि मोक्षफलें दृष्टीस पडतात; (ज्याचें आचरण करूं लागलें असतां मोक्षप्राप्ति होते;) त्या या मार्गाची श्रीशंकर हे अद्यापपावेतों यात्रा करीत आहेत! ५३ दुसरे योगिजनही, प्रथम हृदयाकाशांत आडव्यातिडव्या मार्गानें चालूं लागले, नंतर अनुभवानें त्यास मार्गाचें धोरण सांपडलें. ५४ आणि मग त्यांनीं इतर अज्ञानरूप सर्व मार्ग सोडून त्या योग्यांनीं आत्मबोधाच्या सरळ मार्गानें एकदम धांव घेतली! ५५ पूर्वीचे महर्षि याच मार्गानें आले, आणि ते साधकांचे सिद्ध बनले, त्याचप्रमाणें, तत्त्वज्ञानी हे याच पंथानें श्रेष्ठत्वास पावले. ५६ या मार्गानें जाण्याचा विचार करीत असतां तहान व भूक हीं हारपतात, व याची वाट चालत असतांना रात्र व दिवस यांची आठवण होत नाहीं. ५७ या मार्गाचें क्रमण करीत असतां, ज्या ठिकाणीं मनुष्य पाऊल टाकील त्या ठिकाणीं मोक्षाची खाणच उत्पन्न होते; व कदाचित् तो आ-

घडे । आन्हांटलिया तरी जोडे । स्वर्गसुख ५८ निगिजे पूर्वीलिया मोहरा। कीं येइजे पश्चिमेचिया घरा । निश्चळपणें धनुर्धरा । चालणें एथिंचें ५९ येणें मार्गें जया ठाया जाइजे । तो गांवो आपणचि होइजे । हें सांगों काय सहजें। जाणसी तूं १६० तेथ पार्थें ह्मणितलें देवा । तरि तेंचि मग केव्हां । कां आर्तिसमुद्रौनि न काढावा । बुडतु जी मी ६१ तंव कृष्ण म्हणती ऐसें । हें उत्सृंखळ बोलणें कायसें । आह्मी सांगतसों आपैसे । वरि पुशिलें तुवां ६२

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

तरी विशेषें आतां बोलिजेल । परि तें अनुभवें उपेगा जाईल । म्हणोनि तैसें एक लागेल । स्थान पाहावें ६३ जेथ आराणुकेचेनि कोडें । बैसलिया उठों नावडे । वैराग्यासी दुणीव चढे । देखिलिया जें ६४ जो संतीं वसविला ठावो । संतोषासि सावावो । मना होय उत्सावो । धैर्याचा ६५ अभ्यासुचि आपणयातें करी । हृदयातें अनुभव वरी । ऐसी रम्यपणाची थोरी । अखंड जेथ ६६ जया आड जातां पार्था । तपश्चर्या मनोरथा । पाखांडियाही आस्था । समूळ होय ६७ स्वभावें वाटे येतां । जरी वरपडा जाहला अवचितां । तरि सकामुही परि माघौता । निघों विसरे ६८ ऐसेनि न राहतयातें राहवी । भ्रमतयातें बैसवी । थापटूनि चेववी । विरक्तीतें ६९ हें राज्य वर सांडिजे । मग निवांता एथेंचि असिजे । ऐसें शृंगारियांहि उपजे । देखत खेंवो १७० जें येणेंमानें बरवंट । आणि तैसोंचि अति चोखट । जेथ अधिष्ठान प्रगट । डोळां दिसे ७१ आणिकही एक पहावें । जें साधकीं वसतें होआवें । आणि जनाचेनि पायरवें । रुळेचिना ७२ जेथ अमृताचेनि पाडें । मुळाहीसकट गोडें । जोडती दाटें झाडें । सदा फळती ७३ पाउला पाउला उदकें । वर्षाकाळेंही अति चोखें । निर्झरें का विशेखें । सुलभें जेथ ७४ हा आतपुही अळुमाळु । जाणिजे तरी शीतळु । पवनु अति निश्चळु । मंद झुळके ७५ बहुतकरूनि निःशब्द । दाट न रिघे श्वापद । शुक हन षट्पद । तेउतें नाहीं ७६ पाणिलगें हंसें । दोनी चारी सारसें । कवणें एके वेळे बैसे । तरी कोकिळही होकां ७७ निरंतर नाहीं । तरि आलीं गेलीं कांहीं । होतु कां मयूरेंही । आम्ही ना न ह्मणों ७८ परि अवश्यक पांडवा । ऐसा ठाव जोडावा । तेथ निगूढ मठ होआवा । का शिवालय ७९ दोहीं माजि आवडे तें । जें मानलें होय

डमार्गानें गेला तरी स्वर्गसुख मिळतें. ५८ तो पूर्वेच्या वाटेनें निघून म्हणजे प्रवृत्तीची वाट सोडून (इंद्रियांचें आकलन करून) पश्चिमेस येतो, (निवृत्तीच्या वाटेला लागतो.) हे धनुर्धरा, या ठिकाणचें चालणें कोणतें म्हणशील तर निश्चळपणें वसणें हें होय. ५९ या मार्गानें ज्या ठिकाणाला जातो, त्या ठिकाणीं तो गांवच आपण बनतो, हें काय सांगावें ! हें तुला माहितच आहे. १६० तेव्हां पार्थ म्हणाला, " देवा तर तुम्ही हें योगशास्त्र मला केव्हां सांगाल ? कारण, उत्कंठारूप समुद्रांत बुडालेला जो मी, त्या मला वर कां न काढावा ? " ६१ तेव्हां कृष्ण म्हणाले:—आम्ही होऊन तुला सांगत असतांना मग प्रश्न करण्याचा इतका उतावीळपणा कां करतोस ? ६२

अन्वय–शुचौ देशे न अत्युच्छ्रितं, न अतिनीचं, चैलाजिनकुशोत्तरं आत्मनः स्थिरं आसनं प्रतिष्ठाप्य. ॥११॥

अर्थ–योग्यानें शुद्ध प्रदेशीं, प्रथम दर्भ, त्यावर मृगाजिन, आणि त्यावर वस्त्र असें स्थिर आसन घालावें; तें फार उंच असूं नये, किंवा फार सखलही असूं नये. ११

तर आतां आम्ही तुला स्पष्टपणें सांगतों; पण त्याचा अभ्यास केल्यावर उपयोग घडेल, म्हणून तशा रीतीच्या योगाभ्यासाकरितां एक जागा शोधून काढावी. ६३ ती जागा अशी असावी कीं, ज्या ठिकाणीं करमणुकीची हौस पुरी होत असल्यामुळें, बसल्यावर उठूं नये असें वाटावें; आणि जी पाहतांक्षणींच वैराग्य दुप्पट वाढावें. ६४ ती जागा पूर्वीं सत्पुरुषांनीं वसविलेली असावी, व तिच्यापासून मनाच्या संतोषाला साहाय्य व्हावें, व धैर्याचा उत्कर्ष व्हावा. ६५ त्या जागेंत अभ्यास करण्यास उत्तेजन यावें आणि मनाला अनुभवानें माळ घालावी, अशी त्या जागेची रम्यपणाबद्दल नेहमीं योग्यता असावी. ६६ पार्था, त्या जागेच्या जवळून गेलें असतां पाखांड्याचेंही मनांत तपश्चर्या करण्याबद्दल आस्था उत्पन्न व्हावी. ६७ एकादा मनुष्य सहज वाट चालत असतां जर अवचित त्या ठिकाणीं येईल, तर, जरी तो कामेच्छु असून आपल्या घरीं जात असला, तरी तें ठिकाण सोडून जाऊं नये असें त्याला वाटावें. ६८ अशा रीतीनें ज्याला त्या ठिकाणीं राहण्याची इच्छा नाहीं त्यालाही ती जागा राहवून घेते, आणि फिरणारास वसवून घेते, व वैराग्यास हालवून जागें करिते. ६९ एकादा राजा, किंवा विलासी पुरुष जरी असला, तरी त्यालाही ती जागा पाहतांक्षणींच असें वाटावें कीं, आपलें राज्य सोडून या ठिकाणीं एकांतवासांत राहावें. १७० अशा प्रकारानें जें स्थान उत्तम, आणि त्याचप्रमाणें अति शुद्ध, त्या ठिकाणीं ब्रह्मानंद प्रत्यक्ष अनुभवास येतो. ७१ आणखी एक गोष्ट साधकानें पहावी: ती ही कीं, त्या ठिकाणीं साधकांची वस्ती असून इतर मनुष्यांची वर्दळ लागणार नाहीं. ७२ त्या ठिकाणीं अमृतासारखीं मुळांसुद्धां गोड व नेहमीं फळांनीं युक्त अशीं दाट झाडें असावीं; ७३ तेथें पावलापावलावर पाण्याचे झरे असावे; ते असे कीं, ज्यांचें पाणी पावसाळ्यांतही निर्मळ असतें; व तें पुष्कळ असून, उतरण्यास किंवा पाणी काढण्यास सोपें असावें. ७४ त्या ठिकाणीं सूर्याचें ऊन सौम्य असावें, आणि कदाचित् ऊन स्वच्छ पडलें तर त्यापासून ताप उत्पन्न होऊं नये. तसाच वारा मंद व शीतल वाहत असावा. ७५ तेथें बहुतकरून गडबड नसावी, व श्वापदांची गर्दी नसावी; परंतु राघू आणि भ्रमर हे जुजबी असावेत. ७६ त्या ठिकाणीं बदकें, हंस, दोन चार चक्रवाक पक्षी, तसेंच एकादे वेळेस कोकिळ पक्षी येऊन बसला तरी चालेल. ७७ नेहमीं नव्हत, पण येऊन जाऊन मोर असले तरी आम्ही त्यांना नको म्हणणार नाहीं. ७८ परंतु, हे पांडवा अवश्यमेव अशा तऱ्हेची एक जागा पहावी, आणि त्या ठिकाणीं गुप्त गुहा किंवा शिवालय असावें; ७९ आणि दोहोंतून जें आपणास आवडेल किंवा आ-

चित्तें । बहुतकरूनि एकांतें । बैसिजे गा १८० ह्मणोनि तैसें तें जाणावें । मनराहतें पाहावें । राहेल तेथ रचावें । आसन ऐसें ८१ वरी चोखट मृगसेवडी । माजी धूतवस्त्राची घडी । तळवटीं अमोडी । कुशांकूर ८२ सकोमळ सरिसे । सुबद्ध राहती आपैसे । एकपाडें तैसें । वोजा घालीं ८३ परि साविंयाचि उंच होईल । तरि आंग हन डोलेल । नीच तरी पावेल । भूमिदोषु ८४ ह्मणोनि तैसें न करावें । समभावें धरावें । हें बहु असो होआवें । आसन ऐसें ८५

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः । उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

मग तेथ आपण । एकाग्र अंतःकरण । करूनि सद्गुरुस्मरण । अनुभविजे ८६ जेथ स्मरतेंनि आदरें । सबाह्य सात्त्विकें भरे । जंव काठिण्य विरे । अहंभावाचें ८७ विषयांचा विसरु पडे । इंद्रियांची कसमस मोडे । मनाची घडीघडे । हृदयामाजीं ८८ ऐसें ऐक्य हें सहजें । फावे तंव राहिजे । मग तेणेंचि बोधें बैसिजे । आसनावरी ८९ आतां आंगातें आंग वरी । पवनातें पवनु धरी । ऐसी अनुभवाची उजरी । होंचि लागे १९० प्रवृत्ति माघौति मोहरे । समाधि ऐलाडी उतरे । आघवें अभ्यासू सरे । बैसतखेंवो ९१ मुद्रेची प्रौढी ऐशी । तेचि सांगिजेल आतां परियेसीं । तरी ऊरु या जघनासी । जडोनि घालीं ९२ चरणतळें देव्हडीं । आधारद्रुमाच्या बुडीं । सुघटितें गाढीं । संचरीं पां ९३ सव्य तो तळीं ठेविजे । तेणें सिवणीमध्यें पीडिजे । वरी बैसे तो सहजें । वाम चरणु ९४ गुद मेंढ्राआंतौतीं । चारी अंगुळें निगुतीं । तेथ सार्ध सार्ध प्रांतीं । सांडूनियां ९५ माजि अंगुळ एक निगे । तेथ टांचेचेनि उत्तरभागें । नेहेटिजे वरि आंगें । पेललेनी ९६ उचलिलें कां नेणिजे । तैसें पृष्ठांत उचलिजे । गुल्फद्वय धरिजे । तेणेंचि मानें ९७ मग शरीर संचु पार्था । अशेषही सर्वथा । पार्ष्णींचा माथा । स्वयंभु होय ९८ अर्जुना हें जाण । मूळबंधाचें लक्षण । वज्रासन गौण । नाम यासी ९९ ऐसी आधारीं मुद्रा पडे । आणि आधींचा मार्गु मोडे । तेथ अपानु आंतुलेकडे । वोहोटों लागे २००

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

तंव करसंपुट आपैसें । वाम चरणीं बैसे । तंव बाहुमूळीं दिसे । थोरीव आली १ माजि उभारलेनि दंडें । शिरकमळ होय गाढें । नेत्रद्वारींचीं कवाडें । लागूं पाहती २ वरिचिलें पातीं ढळती । तळींचीं तळीं पुंजाळती । तेथ अर्धो-

पल्या चित्तास पसंत पडेल, त्या ठिकाणीं बहुतक-रून एकांतवासांत बसावें; १८० म्हणून अशी सर्व सोय पाहून त्या ठिकाणीं मन स्थिर होतें किंवा नाहीं हें पहावें, आणि स्थिर झाल्यास तेथें आसन घालावें; त्याचा प्रकार असा: ८१ वर धूतवस्त्राची घडी असून त्याच्याखालीं कृष्णाजिन व त्याच्या-खालीं साग्र दर्भांचें आसन. ८२ ते दर्भ कोमल, सारखे आणि आपोआप एके ठिकाणीं राहतील अशा चांगल्या व्यवस्थेनें जोडलेलें असावें. ८३ परंतु तें आसन कदाचित् उंच झालें तर अंग डोलेल, आणि अगदीं सखल झालें तर भूमीचा गारवा अगर वा-ळवी इत्यादिकांपासून इजा होईल, ८४ म्हणून तसें न करितां तें समभाग घालावें. अशा रीतीनें आ-सनाची योजना करावी. ८५

अन्वय–तत्र आसने उपविश्य, मनः एकाग्रं कृत्वा, यतचित्तेन्द्रियक्रियः (सन्) आत्मविशुद्धये योगं युञ्ज्यात्. ॥१२॥

अर्थ–त्या आसनावर बसून, मन एकाग्र करून आणि चित्त व इंद्रियें यांना जिंकून आपल्या अंतःकरणाची शुद्धि करण्याकरितां योगाभ्यास करावा. ॥ १२ ॥

मग त्या ठिकाणीं मनाची एकाग्रता करून स-द्गुरूचें स्मरण करून आत्मसुखाचा अनुभव घ्यावा. ८६ त्या ठिकाणीं, अहंभाव नाहींसा होऊन अष्ट-सात्त्विकभाव अंतर्बाह्य उत्पन्न होत तोंपर्यंत सद्-गुरूचें आदरानें स्मरण करावें. ८७ जेथें विषयांची आठवण देखील राहणार नाहीं, इंद्रियांची विषयां-वरील इच्छा नाहींशी होईल, आणि मनाची हांव मोडून हृदयांत घडी बनेल, ८८ अशा रीतीनें स-हज ऐक्य होईपर्यंत त्या ठिकाणीं रहावें; आणि मग असा मनाला बोध झाल्यावर आसनावर बसावें. ८९ नंतर अंगानें अंग सावरावें व प्राणापानवायूनें प्रा-णापानाला आंवरावें; अशा रीतीनें अनुभव वाटूं लागतो. १९० त्या ठिकाणीं प्रवृत्ति मागें फिरून समाधि सहज साध्य होतो. मग आसनावर बसल्या बरोबर सर्व अभ्यास आपोआप पूर्ण होतात. ९१ मुद्रेची जी थोरवी आहे, तिचें आतां वर्णन करितों, तें ऐक. पोटऱ्या मांड्यांस लावून आसन घालावें. ९२ एका पायावर दुसरा पाय वांकडा ठेवून गुद-स्थानाच्या बुडाशीं टांच स्थिर आणि बळकट ला-वावी. ९३ उजवा पाय खालीं ठेवून, त्यानें वृष-णापासून गुदस्थानापर्यंत असणारी शिवणरेषा मध्यें दाबावी. नंतर डावा पाय उजव्या पायावर सहज ठेवावा. ९४ अपानद्वार आणि शिश्न यांमध्यें जी चार बोटें जागा आहे, ती मागेंपुढें दीडदीड बोट सोडून ९५ मध्यें जी एक बोट जागा राहते, ती, शरीर तोलून धरून टांचेच्या वरच्या भागानें दा-बावी. ९६ शरीर उचललेलें आहे असें समजूं न देतां पाठीच्या कण्याचा शेवटला भाग उचलावा आणि त्याचप्रमाणें दोन्ही पायांचे घोटे सरळ ध-रावे. ९७ मग, पार्था, हें सर्व शरीर घोट्याच्या मा-थ्यावर आधाराशिवाय स्वतःसिद्ध राहतें. ९८ अ-र्जुना, हें मूळबंध नामक आसनाचें लक्षण होय. यालाच वज्रासन असें एक गौण नांव आहे. ९९ अशा रीतीनें मूळबंधाचें आसन केलें, म्हणजे खा-लचा रस्ता बंद होतो; आणि मग अपानवायु आं-तल्या आंत वर जाऊं लागतो. २००

अन्वय–स्थिरः (भूत्वा) कायशिरोग्रीवं अचलं समं धारयन् स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य दिशः अनवलोकयन् च (योगं कुर्यात्)

अर्थ–साधकानें स्वतः स्थिर होऊन शरीर, डोकें व मान हीं नीट स्थिर धरावीं, व आपल्या नाकाच्या शेंड्याकडे दृष्टि ठेवून इकडे तिकडे न पाहतां योगाभ्यास करावा. ॥ १३ ॥

नंतर डाव्या पायावर सहज दोन्ही हात द्रोणा-कार करून ठेवावे, म्हणजे अर्थात् बाहुटे उंच होतात. १ नंतर, शरीर स्थिर राहिल्यानें शिरक-मल हें आंत गढतें, आणि त्यामुळें डोळ्यांच्या पा-पण्या मिटूं लागतात. २ वरची पापणी खालीं येते व खालची पापणी प्रफुल्लित झाल्यामुळें मोठी होते. असें झालें म्हणजे डोळ्यांची अर्धी उघडलेली व

न्मीलित स्थिती । उपजे तया ३ दिठी राहोनि आंतुलेकडे । बाहेर पाउल घाली कोडें । ते ठायीं ठावो पडे । नासाग्रपीठीं । ४ ऐसें आंतुच्या आंतुचि रचे । बाहेरी मागुतें न वचे । ह्मणोनि राहणें आधिये दिठीचें । तेथेंचि होय ५ आतां दिशांची भेटी घ्यावी । कां रूपाची वास पहावी । हे चाड सरे आघवी । आपैसया ६ मग कंठनाळ आटे । हनुवटी हडती दाटे । ते गाढी होऊनि नेहटे । वक्षस्थळीं ७ माजि घंटिका लोपे । वरी बंधु जो आरोपे । तो जाळंधरु ह्मणिपे । पंडुकुमरा ८ नाभी वरी पोखे । उदर हें थोके । अंतरीं फांके । हृदयकोशु ९ स्वाधिष्ठानावरिचिले कांठीं । नाभिस्थाना तळवटीं । बंधु पडे किरीटी । वोढियाणा तो २१० ऐसी शरीराबाहेरलीकडे । अभ्यासाची पाखर पडे ।

प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तोः युक्तः आसीत मत्परः १४

तंव आंतु त्राय मोडे । मनोधर्माची ११ कल्पना निमे । प्रवृत्ती शमे । आंग मन विरमे । सावियाचि १२ क्षुधा काय जाहाली । निद्रा केउती गेली । हे आठवणही हारपली । न दिसे वेगां १३ जो मूळबंधें कोंडला । अपानु माघौता मुरडला । तो सवेंचि वरी सांकडला । धरी फुगूं १४ क्षोभलेपणें माजे । उवाइला ठायीं गाजे । मणिपूरेंसीं झुंजे । राहोनियां १५ मग थावलिये वाहटुळी । सैंघ घेऊनि घर डहुळी । बाळपणींची कुहीटुळी । बाहेर घाली १६ भीतरीं वळी न धरे । कोठ्यामाजी संचरे । कफपित्ताचे थारे । उरों नेदी १७ धातूंचे समुद्र उलंडी । मेदाचे पर्वत फोडी । आंतील मज्जा काढी । अस्तिगत १८ नाडीतें सोडवी । गात्रांतें विघडवी । साधकातें भेडसावी । पारि बिहावे ना १९ व्याधीतें दावी । सवेंचि हरवी । आप पृथ्वी कालवी । एकवाट २२० तंव येरीकडे धनुर्धरा । आसनाचा उबारा । शक्ति करी उजगारा । कुंडलिनीतें २१ नागिणीचें पिलें । कुंकुमें नाहलें । वळण घेऊनि आलें । सेजे जैसें २२ तैसी ते कुंडलिनी । मोटकी औट वळणी । अधोमुख सर्पिणी । निदेली असे २३ विद्युल्लतेची विडी । वन्हिज्वाळांची घडी । पंधरेयाची चोखडी । घोंटीव जैशी २४ तैसी सुबंध आटली । पुटीं होती दाटली । ते वज्रासनें चिमुटली । सावधु होय २५ तेथ नक्षत्र जैसें उलंडलें । कीं सूर्याचें आसन मोडलें । तेजाचें बीज विरूढलें । अंकुरेंशीं २६ तैसी वेढियातें सोडिती । कवतिकें आंग मोडिती । कंदावरी शक्ती । उठिली दिसे २७ सहजें बहुतां दिवसांची भूक ।

अर्धी मिटलेली अशी दृष्टि होते. ३ अशा रीतीनें दृष्टि आंतल्या आंत राहून कौतुकानें फार बाहेर आलीच तर नाकाच्या शेंड्यापर्यंत येते. ४ अशी आंतल्या आंत दृष्टि कायम होऊन पुनः बाहेर येत नाहीं, म्हणून दृष्टीचें नाकाच्या शेंड्यावर राहणें कायम होतें. ५ यामुळें, इतर दिशांकडे पहावें किंवा स्वरूप दृष्टीस पडेल म्हणून वाट पहावी ही इच्छा आपोआप नाहींशी होते. ६ मग गळ्याची नळी आंत झांकली जाते, आणि हनुवटी गळ्याखालच्या खळगीला लागते व उरावर दृढ होऊन दावून राहते. ७ हे पांडुकुमरा, नंतर कंठमणि दिसेनासा होतो. अशा रीतीनें जी मुद्रा बनते, तिला जालंधरबंध असें ह्मणतात. ८ बेंबी वर फुगते, पोट सपाट होतें, व हृदयकोश अंतर्यामीं पसरतो. ९ अर्जुना, गुदद्वारावरच्या भागावर आणि बेंबीच्या खालच्या भागामध्यें जी मुद्रा बनते, तिला वोढियाणाबंध असें ह्मणतात. २१० अशा रीतीनें शरिराच्या बाहेरील भागानें अभ्यासक्रम सुरू झाला,

अन्वय–प्रशांतात्मा, विगतभीः, ब्रह्मचारिव्रते स्थितः, मनः संयम्य, मच्चित्तः, मत्परः (च) युक्तः आसीत ॥१४॥

अर्थ–योग्यानें शांत अंतःकरण ठेवून निर्भय होऊन ब्रह्मचर्यव्रत आचरून व मनाचें संयमन करून, व माझें चिंतन करीत मत्परायण होऊन ध्यानस्थ रहावें ॥१४॥

म्हणजे आंत मनाच्या धर्मांचें बळ नाहींसें होतें, ११ (ते मनोधर्म कोणते तें ऐक) कल्पना खुंटते, मनाची हांव कमी होते, आणि मनोविकार आपोआप बंद पडतात; १२ भूक काय झाली व झोंप कोणीकडे गेली ह्यांची आठवण नाहींशी होऊन त्यांचा पत्ता देखील लागत नाहीं. १३ मूलबंधानें कोंडलेला अपानवायु माघारी फिरला, म्हणजे सहज वर अडकून फुगा धरतो. १४ तो क्षोभून बलवत्तर होतो, अडकलेल्या जागीं गुरगुरतो, आणि राहून राहून लिंगचक्राशीं धडका मारितो. १५ मग अशा रीतीनें माजलेली वावटळ चोहोंकडे पोटांत फिरून ढवळाढवळ कारिते, आणि बालपणापासून सांचलेली कुजकी घाण बाहेर काढण्याचा प्रयत्न कारिते. १६ तो वायु पोटांत तळाशीं न मुरडतां कोठ्यांत शिरतो, आणि कफापित्तांचा नाश करतो. १७ सप्त धातूंचीं स्थानें ओलांडतो, मेदाचे डोंगर फोडतो, आणि हाडांतील रस बाहेर काढतो, १८ नाड्या सोडवतो, अवयवांना शिथिल करतो, आणि योगसाधन करणाराला भीति घालतो; परंतु त्यानें भिऊं नये. १९ तो व्याधि उत्पन्न करतो, आणि लागलीच नाहींशी करतो, व कफ वगैरे ओलसर पदार्थ आणि मांस वगैरे जड पदार्थ एकत्र करतो; २२० अर्जुना, दुसरीकडे काय प्रकार होतो म्हणशील, तर आसनाच्या ऊष्णतेनें कुंडलिनी नांवाची शक्ति जागी होते. २१ नागिणीचें पिल्लू कुंकवानें नाहालेलें जसें वेटोळें करून निजतें, २२ त्याप्रमाणें ती कुंडलिनी लहानसे साडेतीन वेढे घालून खालीं तोंड करून सर्पाप्रमाणें निजलेली असते. २३ ती विजेच्या कंकणाप्रमाणें, किंवा अग्निज्वालेच्या घडीप्रमाणें अथवा घोटून चकचकीत केलेल्या सोन्याच्या वेढ्याप्रमाणें, २४ नाभिस्कंदांत जी दाटून बसलेली असते, ती मूळबंधाच्या चिमट्यानें जागी होते. २५ तेव्हां, नक्षत्र तुटून पडतेवेळीं जसें चकाकतें, किंवा सूर्याचें आसन ढळावें अथवा तेजाचें बीं पेरून त्याला जसा अंकूर यावा, २६ त्याप्रमाणें ती कुंडलिनी आपले वेढे सोडून कौतुकानें आळस देऊन नाभीवर उभी राहिलेली दिसते. २७ ती सहजच फार दिवसांची भुकेलेली; त्यांत तिला जागें केल्याचें नि-

वरि चेवविली तें होय मिष । मग आवेसें पसरी मुख । ऊर्ध्वा उजू २८ तेथ हृदयकोशातळवटीं । जो पवनु भरे किरीटी । तया सगळेयाचि मिठी । देऊनि घाली २९ मुखींच्या ज्वाळीं । तळीं वरी कवळी । मांसाची वडवाळी । आरोगूं लागे २३० जे जे ठाय समांस । तेथ आहाच जोडे घाउस । पाठी एकदोनी घांस । हियाही भरी ३१ मग तळवे तळहात शोधी । उर्ध्वींचे खंड भेदी । झाडा घे संधी । प्रत्यंगाचा ३२ अधोभाग तरी न संडी । पारि नखींचेंही सत्त्व काढी । त्वचा धुवूनि जडी । पांजरेशीं ३३ अस्थींचे नळे निरपे । शिरांचे हीर वोरपे । तंव बाहेरी विरूढी करपे । रोमबीजांची ३४ मग सप्तधातूंच्या सागरीं । ताहानेली घोंट भरी । आणि सवेंचि उन्हाळा करी । खडखडीत ३५ नासापुटौनि वारा । जो जातसे अंगुळें बारा । तो गच्च धरूनि माघारा । आंतु घाली ३६ तेथ अधवरौतें । आकुंचे ऊर्ध्वतळौतें खाचे । तया खेंवामाजि चक्राचे । पदर उरती ३७ एऱ्हवीं तरी दोन्ही तेव्हांचि मिळती । परी कुंडलिनी नावेक दुश्चित्त होती । ते तयातें म्हणे परौती । तुम्हीचि कायसि एथें ३८ आयकें पार्थिव धातु आघवी । आरोगिता कांहीं नुरवी । आणि आपातें तंव ठेवी । पुसोनियां ३९ ऐसी दोनी भूतें खाये । ते वेळीं संपूर्ण धाये । मग सौम्य होऊनि राहे । सुषुम्नेपाशीं २४० तेथ तृप्तीचेनि संतोषें । गरळ जें वमी मुखें । तेणें तियेचेनि पीयूषें । प्राणु जिये ४१ तो अग्नि आंतूनि निघे । पारि सबाह्य निववूंचि लागे । ते वेळीं कसु बांधिती आंगें । सांडिली पुढती ४२ मार्ग मोडिती नाडीचे । नवविधपण वायूचें । जाय ह्मणऊनि शरीराचे । धर्मु नाहीं ४३ इडा पिंगळा एकवटती । गांठी तिन्ही सुटती । साही पदर फुटती । चक्रांचे हे ४४ मग शशी आणि भानु । ऐसा कल्पिजे जो अनुमानु । तो वातीवरी पवनु । गिंवसितां न दिसे ४५ बुद्धीची फुळिका विरे । परिमळु घ्राणीं उरे । तोही शक्तीसवें संचरे । मध्यमेमाजीं ४६ तंव वरिलेकडोनि ढाळें । चंद्रामृताचें तळें । कानवडोनि मिळे । शक्तिमुखीं ४७ तेणें नाळकें रस भरे । तो सर्वांगामाजि संचरे । जेथिंचा तेथ मुरे । प्राणपवनु ४८ तातलिये मुसें । मेण निघोनि जाय जैसें । मग कोंदली राहे रसें । वोतलेनि ४९ तैसें पिंडाचेनि आकारें । ते कळाचि कां अवतरे । वरी त्वचेचेनि पदरें । पांगुरली असे २५० जैसी आभाळाची बुंथी । करूनि राहे गभस्ती । मग फिटलीया दीसी । धरून ये ५१

मित्त झाल्यामुळें मग आवेशानें तोंड उघडून ती वर नीट उभी राहते. २८ हे किरीटी, तेव्हां हृदयकमलाच्या खालीं जो वारा भरलेला असतो, त्यास गळ्याला ती कवटाळून मिठी घालते; २९ आणि मुखांतील ज्वालांनीं खालवरचे मांसादिकांचे घांस करून खाऊं लागते. २३० ज्या ठिकाणीं मांस असेल, त्याचा सहज घांस घेते. आणि मागाहून त्या राहिलेल्या भागांचेही घांस घेते; ३१ मग पायांचे तळ व हातांचे तळ यांचें शोधन करून वरील अंगाचा भेद करिते, आणि दरएक अंगाचा व सांध्यांचा झाडा घेते. ३२ आपली मूळ जागा न सोडतां नखांतीलही सत्व काढते, व त्वचा धुऊन हाडांच्या व शीरांच्या सांपळ्यास मिळविते. ३३ अस्थींच्या नळ्यांतील रस काढून शिरांचे गाभे ओरपून टाकिते, त्या योगानें बाहेरील केसांच्या मुळांची वाढ करपून जाते. ३४ नंतर, सप्तधातूंच्या सागरांत आपली तहान भागविते, आणि त्याबरोबर जिकडे तिकडे शरीर खडखडीत कोरडें करून टाकिते. ३५ नाकपुड्यांतून जो बारा बोटें वाहणारा वारा, त्या प्राणवायूस गच्च धरून आंत ओढते. ३६ त्या वेळेस प्राण व अपान हे दोन वायु आकुंचित होतात व प्राण अपानास दाबून धरतो, आणि त्या दोघांच्या आलिंगनामध्यें चक्रांचे सांगाडे उरतात. ३७ प्राण व अपान वायु हे दोन्ही त्याच वेळेस एके ठिकाणीं मिळाले असतात; परंतु ती कुंडलिनी क्षणभर बावरी होऊन "तुम्ही माघारे जा, तुमचें काय काम?" असें त्यांना म्हणते. ३८ अर्जुना, ऐक. शरिरांतील सर्व पृथ्वीचा भाग खाऊन टाकून कांहीं शिलक ठेवीत नाहींत, व तसाच उदकाचा भाग सर्व चाटूनपुसून टाकते. ३९ अशा रीतीनें दोन्ही भूतांचा भाग खाऊन तृप्त झाल्यावर मग सौम्य होऊन स्वस्थपणें सुषुम्ना नाडीपाशीं राहते. २४० त्या ठिकाणीं तृप्तीच्या भरांत ती मुखांतून जी गरळ ओकते, त्या गरळरूपी अमृताच्या योगानें प्राण रक्षण होतात. ४१ तो गरळरूप अग्नि बाहेर निघतो खरा परंतु सर्व अंगांतील दाह शमवितो; त्यामुळें अंगांतील पूर्वी गेलेलें सामर्थ्य फिरून येऊं लागतें, ४२ नाडीचें वाहणें बंद होतें, व नऊ वायूंचे व्यापार बंद होतात, म्हणून शरिराचे धर्म रहात नाहींत. ४३ इडा व पिंगळा ह्या एक होतात, तिन्ही गांठी सुटतात आणि साही चक्रांचे संबंध नाहींतसे होतात. ४४ मग, चंद्र आणि सूर्य अशीं ज्या वायूला नांवें आहेत, तो दिव्याच्या उजेडानें पाहूं गेलें असतां दिसत नाहीं. ४५ बुद्धीची ज्ञानकळा जागचे जागीं नाहींशी होते, आणि नाकामध्यें उरलेला सुगंधही कुंडलिनीबरोबर सुषुम्नेंत जातो. ४६ त्या वेळीं, भ्रुकुटीचक्रामध्यें जें चंद्रामृताचें तळें आहे, त्याला हळूच धक्का बसून तें वांकडें होतें, व त्यांतील अमृत कुंडलिनीच्या मुखांत पडूं लागतें. ४७ त्यामुळें तिच्यांत रस भरून तो सर्वांगांत पसरतो, आणि तो प्राणवायूनें जेथच्या तेथेंच मुरतो. ४८ तापलेल्या मुशींतील मेण नाहींसें होऊन ती ज्याप्रमाणें ओतलेल्या रसानें गच्च भरून राहते. (मुशीचा आकार रसाला येतो,) ४९ त्याचप्रमाणें, ते शरीर इतकें तेजस्वी दिसतें कीं, जणू काय मूर्तिमंत तेजच त्या ठिकाणीं अवतरलें आहे! २५० सूर्य अभ्राच्या बुरख्यांत दडून राहिलेला असतो; परंतु तेंच आभाळ नाहींसें झाल्यावर तो ज्याप्रमाणें आपले तेजानें वर येतो, ५१ त्याचप्रमाणें, शरिरावर त्व-

तैसा आह्राचवरि कोरडा । त्वचेचा असे पातोडा । तो झडोनि जाय कोंडा । जैसा होय ५२ मग काश्मीरीचे स्वयंभ । कां रत्नबीजा निघाले कोंभ । अवयवकांतीची भांब । तैसी दिसे ५३ नातरी संध्यारागींचे रंग । काढूनि वळिलें तें आंग । कीं अंतर्ज्योतीचें लिंग । निर्वाळिलें ५४ कुंकुमाचें भरींव । सिद्धरसाचें वोतींव । मज पाहतां सावेव । शांतिचि ते ५५ तें आनंदचित्रींचे लेप । नातरी महासुखाचें रूप । कीं संतोषतरूचें रोप । थांवलें जैसें ५६ तो कनकचंपकाचा कळा । कीं अमृताचा पुतळा । नाना सासिनला मळा । कोंवळिकेचा ५७ हो कां जे शारदियेचेनि वोलें । चंद्रबिंब पाल्हेलें । कां तेजचि मूर्त बैसलें । आसनावरी ५८ तैसें शरीर होये । जे वेळीं कुंडलिनी चंद्र पिये । मग देहाकृति बिहे । कृतांतु गा ५९ वार्धक्य तरी बहुडे । तारुण्याची गांठी विघडे । लोपली उघडे । बाळदशा २६० वयसा तरी येतुलेवरी । एऱ्हवीं बाळाचा बळार्थु करी । धैर्याची थोरी । निरूपमु ६१ कनकद्रुमाच्या पालवीं । रत्नकळिका नित्य नवी । नखें तैसीं बरवीं । नवीं निघती ६२ दांतही आन होती । परि अपाडें सानेजती । जैसी दुबाहीं बैसे पांती । हिरेयांची ६३ माणिकुलियांचिया कणिया । सावियाचि अनुमानिया । तैसिया सर्वांगीं उधवती अणिया । रोमांचिया ६४ करचरणतळें । जैसीं कां रातोत्पलें । पाखाळींव होती डोळे । काय सांगो ६५ निडाराचेनि कोदाटें । मोतियें नावरती संपुटें । मग शिवणी जैसी उतटे । शुक्तिपल्लवांची ६६ तैसी पातियांचिये कवळिये न समाये । दिठी जाकळोनि निघों पाहे । आधिलीचि परी होये । गगना कवळिती ६७ आइकें देह होय सोनियाचें । परि लाघव ये वायूचें । जे आप आणि पृथ्वीचें । अंशु नाहीं ६८ मग समुद्रापैलीकडील देखे । स्वर्गींचा आलोचु आइके । मनोगत वोळखे । मुंगियेचें ६९ पवनाचा वारिकां वळघे । चाले तरी उदकीं पाउल न लागे । येणें येणें प्रसंगें । येती बहुता सिद्धि २७० आइकें प्राणाचा हात धरुनी । गगनाची पाउठी करुनी । मध्यमेचेनि दादराहुनी । हृदया आली ७१ ते कुंडलिनी जगदंबा । जे चैतन्यचक्रवर्तीची शोभा । जया विश्वबीजाचिया कोंभा । साउली केली ७२ जे शून्यलिंगाची पिंडी । जे परमात्मया शिवाची कंडी । जे प्रणवाची उघडी । जन्मभूमी ७३ हें असो ते कुंडलिनीबाळी । हृदयाआंतु आली । तंव अनुहताची बोली । चावळे ते ७४ शक्तीचिया आंगा लागलें । बु-

चेचा जो उगाच पापुद्रा असतो, तो कोंड्याप्रमाणें निघून जातो, ५२ मग केशराच्या स्वयमेव रंगासारखी, अथवा रत्नरूप बीजाला निघालेल्या कोंबासारखी त्या अवयवकांतीची झांक दिसते. ५३ नाहींतर संध्याकाळच्या आकाशाच्या रंगाची लाली काढून तें अंग बनविलें असावें काय, अथवा आत्मचैतन्याच्या तेजाचें लिंग केलें असावें, ५४ किंवा तें कुंकुमानें भरलेलें आणि आत्मरसानें ओतलेलें, अथवा ती मूर्तिमंत शांतिच असावी असें मला वाटतें. ५५ तें आनंदरूपी चित्राचा रंग, किंवा परब्रह्म सुखाचें रूप, अथवा संतोषरूपी वृक्षाचें रोप आहे असें भासतें. ५६ तो सोनचांफ्याचा कळा किंवा अमृताचा पुतळा, अथवा नाजुकपणाचा भर आलेला असा मळाच. ५७ शरदृतूच्या पौर्णिमेच्या ओलाव्यानें चंद्रबिंब शोभावें, किंवा जणू काय मूर्तिमंत तेजच आसनावर बसावें, ५८ त्याप्रमाणें, कुंडलिनी चंद्रामृताच्या तळ्यांतील अमृत प्याल्यावर शरीर दिसूं लागतें. मग त्या शरिराला यम देखील भितो! ५९ वृद्धपणा मागें फिरतो, तारुण्याची ज्वानी मोडते, आणि गेलेली बाल्यावस्था पुनः प्राप्त होते. २६० वयानें पाहिलें तरी एवढासाच दिसतो; परंतु, अतिशय पराक्रम करतो; व त्याचें धैर्य अनुपम असते. ६१ सुवर्णवृक्षाच्या पालवींतून रत्नाची कळी सतत नवी निघावी, त्याप्रमाणें नवीं नखें निघून सतेज दिसतात. ६२ दांतही दुसरे होतात, परंतु अतिशय बारीक बनतात—जणू काय दोहीं बाजूंला हिऱ्यांच्या पंक्तीच मांडल्या आहेत! ६३ सर्व अंगावरील रोमांचीं अग्रें माणकांच्या कण्याप्रमाणें लहान अशी सतेज उद्भवतात. ६४ हातापायांचे तळवे कमळाप्रमाणें लाल बनतात, आणि डोळे स्वच्छ होतात. आणखी काय सांगावें? ६५ मोत्यें पक्वदशेला येऊन फुगल्याकारणानें शिंपींत मात नाहींत म्हणून शिंपीचा सांधा उकलतो, ६६ त्याप्रमाणें दृष्टि पापण्यांच्या कवळींत न मावतां लांबवर पोहोंचवून बाहेर येऊं पाहते. ती दृष्टि पहिलीच खरी, परंतु सगळ्या गगनाला व्यापते. ६७ अर्जुना, ऐक: देहाची सुवर्णासारखी कांति होते, परंतु तो सर्व वायुमय असतो. त्यांत आप आणि पृथ्वी यांचा अंशही नसतो. ६८ मग त्याला समुद्रापलीकडीलही वस्तु दिसतात, स्वर्गांतील मसलती समजतात, व मुंगीच्याही मनांतील भाव ओळखता येतात. ६९ तो वाऱ्याच्या घोड्यावर स्वार होतो, पाण्यावर चालतांना पाण्याला पाय लागत नाहींत, अशा प्रकारें प्रसंगानुसार त्याला पुष्कळ सिद्धि प्राप्त होतात. २७० पहा कीं, प्राणवायूचा हात धरून व हृदयाकाशाच्या पायऱ्या करून सुषुम्नेच्या जिन्यानें हृदयांत आलेली, ७१ व जीवात्म्याला शोभा देणारी जी कुंडलिनी जगदंबा, ती जगद्बीजाचा कोंब (गाभा) जो जीव त्याच्यावर सावली करते. ७२ जी निराकार ब्रह्माची साकारमूर्ति, जी परमात्म्या शिवाची संबळी, जी ॐकाराची केवळ जन्मभूमीच. ७३ आणखी काय सांगावें! ती कुंडलिनी बाळी हृदयांत आली म्हणजे अखंड ॐकाराचा ध्वनी होऊं लागतो. ७४ त्या कुंडलि-

द्धीचें चैतन्य होतें जाहलें । तें तेणें आइकिलें । अळुमाळु ७५ घोषाच्या कुंडीं । नादचित्रांचीं रूपडीं । प्रणवाचिया मोडी । रेखिलीं ऐसीं ७६ हेंचि कल्पावें तरी जाणिजे । परी कल्पितें कैचें आणिजे । तरी नेणों काय गाजे । तिये ठायीं ७७ विसरोनि गेलों अर्जुना । जंव नाशु नाहीं पवना । तंव वाचा आथी गगना । ह्मणऊनि घुमे ७८ तया अनाहताचेनि मेघें । आकाश दुमदुमों लागे । तंव ब्रह्मस्थानींचें वेगें । सहज फिटे ७९ आइकें कमळगर्भाकारें । जें महदाकाश दुसरें । जेथ चैतन्यें आधातुरें । करूनि असिजे २८० तया हृदयाच्या परिवरीं । कुंडलिनिया परमेश्वरी । तेजाची शिदोरी । विनियोगिली ८१ बुद्धीचेनि शाकें । हातबोनें निकें । द्वैत तेथ न देखे । तैसें केलें ८२ निजकांती हारविली । मग प्राणुचि केवळ जाहाली । ते वेळीं कैसी गमली । ह्मणावी पां ८३ हो कां जे पवनाचि पुतळी । पांघुरली होती सोनसळी । ते फेडूनियां वेगळी । ठेविली तिया ८४ नातरी वायूचेनि आंगें झगटली । दीपाची दिठी निवटली । कां लखलखोनि हारपली । वीजु गगनीं ८५ तैसी हृदयकमळवेऱ्हीं । दिसे जैसी सोनियाची सरी । नातरी प्रकाशजळाची झरी । वाहत आली ८६ मग ते हृदयभूमी पोकळे । जिराली कां एके वेळे । तैसें शक्तीचें रूप मावळे । शक्तीच्चिमाजी ८७ तेव्हां तरी शक्तीचि ह्मणिजे । एऱ्हवीं तो प्राणु केवळ जाणिजे । आतां नादबिंदु नेणिजे । कळाज्योती ८८ मनाचा हन मारु । कां पवनाचा आधारु । ध्यानाचा आदरु । नाहीं परी ८९ हे कल्पना घे सांडी । ते नाहीं इये परवडी । हे महाभूतांची फुडी । आटणी देखा २९० पिंडें पिंडाचा ग्रासु । तो हा नाथसंकेतींचा दंशु । परि दाऊनि गेला उद्देशु । महाविष्णु ९१ तया ध्वनिताचें केणें सोडुनी । यथार्थाचि घडी झाडुनी । उपलविली म्यां जाणुनी । ग्राहीक श्रोते ९२

युंजन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः । शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

ऐकें शक्तीचें तेज जेव्हां लोपे । तेथ देहाचें रूप हारपे । मग तो डोळ्यामाजि लपे । जगाचिया ९३ एऱ्हवीं आधिलाचि ऐसें । सावयव तरी दिसे । परी वायूचें कां जैसें । वळिलें होय ९४ नातरी कर्दळीचा गाभा । बुंथी सांडोनी उभा । कां अवयवचि नभा । उदयला तो ९५ तैसें होय शरीर । तैं तें म्हणिजे खेचर । हें पद होतां चमत्कार । पिंडजनीं ९६ देखें साधकु निघोनि जाये । मागां पाउलांची वोळ राहे । तेथ ठायीं ठायीं होये । अणिमादिक ९७

नीच्या जवळ बुद्धि असल्यामुळें तिच्या कानावर किंचित् ॐकाराचा ध्वनि जातो. ७५ घोषाच्या कुंडींत ध्वनि व नादरूपी ॐकाराच्या आकाराचीं रेखलेलीं अशीं रूपें उमटतात. ७६ या गोष्टी कल्पनेनेंच जाणतां येतात, परंतु कल्पना करणारा कोठून आणावा? (कारण,त्याचें जीवात्म्याशीं ऐक्य झालें असतें.) म्हणून त्या हृदयाकाशांत कसली गर्जना होते ती कांहीं समजत नाहीं.७७अर्जुना, मी तुला एक गोष्ट सांगण्याची विसरलों. ती कोणती, तर जोंपर्यंत प्राण, अपान वगैरे वायूंचा नाश होत नाहीं, तोंपर्यंत हृदयाकाशाला वाचा असते, आणि म्हणूनच शब्द उत्पन्न होतो. ७८ त्या अखंड ॐकाराच्या मेघासारख्या ध्वनीनें हृदयाकाश दुमदुमूं लागतें, तेव्हां ब्रह्मरंध्राची खिडकी सहज उघडते. ७९ पहा कीं, कमळांतील पोकळीप्रमाणें हृदयाकाशांत जी पोकळ जागा असते, तेथें चैतन्य हें अधांतरीं वास करितें (पूर्ण असतें). २८० त्या आत्म्याच्या घरीं कुंडलिनी परमेश्वरी पाहुणी आल्यावर तेजरूपाची मेजवानी दिली. ८१ त्या वेळेस बुद्धिरूप भाजीसह ताट वाढून—कीं ज्यांत द्वैताचा भास देखील होऊं नये—अशी मेजवानी दिली. ८२ कुंडलिनी आपली तेजरूप कांति टाकून वायुरूप बनली, त्या वेळीं कशी दिसली म्हणाल तर,प्रत्यक्ष वाऱ्याची पुतळी जी सोनसळी होती, तें (वस्त्र) फेडून तिनें एका बाजूस ठेवल्याप्रमाणें दिसली. ८३ ८४ किंवा, दिव्याची ज्योति वारा लागल्यानें ज्याप्रमाणें मालवते, अथवा वीज चमकून गगनांत नाहींशी होते, ८५ त्याप्रमाणें हृदयकमळापर्यंत जाऊन ती सोन्याच्या जाड कांबीसारखी सतेज, किंवा तेजरूप पाण्याच्या झऱ्याप्रमाणें वहात आलेली दिसते. ८६ मग ती हृदयरूप भुसभुशीत भूमींत एकाएकीं जिरते,तेव्हां कुंडलिनीशक्तीचें रूप शक्तींतच लय पावतें. ८७ अशी स्थिति झाल्यावर हिला शक्तिच म्हणावयाचें; एऱ्हवीं ती खरोखर प्राणच होय परंतु त्या वेळेस ध्वनि, कळा, ज्योति हीं नाहींतशीं होतात. ८८ नंतर मन जिंकणें,वायूचें अधर राहणें,किंवा ध्यान करणें, हींही नाहींतशीं होतात. ८९ आणि कल्पना घेणें व सोडणें ही खटपट नाहींशी होते. असे व्यापार बंद होतात, म्हणून कुंडलिनी ही केवळ पंचमहाभूतें आटण्याची मूस होय. २९० शरिरानें शरीर नाहींसें करणें हा, योगशास्त्राचे नाथ जे शंकर, त्यांनीं केलेल्या सिद्धांताचा अभिप्राय होय: त्याचा श्रीमहाविष्णूंनीं हेतु दर्शित केला.९१[ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतातः—] त्या महाविष्णूंच्या संकेताचें गाठोडें सोडून व यथार्थरूप वस्त्राची घडी झाडून श्रोते हेच या मालाचे गिऱ्हाईक आहेत असें जाणून मी ती त्यांच्यापुढें मांडून ठेविली. ९२

अन्वय—एवं सदा आत्मानं युंजन् नियतमानसः योगी निर्वाणपरमां मत्संस्थां शांतिं अधिगच्छति, ॥१५॥

अर्थ—अशा प्रकारें सर्वकाल आपलें अंतःकरण समाधीचे ठिकाणीं लावून मनाचा निग्रह करणाऱ्या योग्याला, मोक्ष हेंच जिचें परम फळ आहे अशी माझ्या स्वरूपीं असणारी शांति प्राप्त होते. ॥ १५ ॥

पहा कीं, ज्या वेळेस शक्तीचें तेज नाहींसें होतें, त्यावेळेस देहाचें रूप नाहींसें होतें, आणि तो योगी इतकें सूक्ष्म रूप धारण करितो कीं, तो लोकांस दिसेनासा होतो. ९३ एऱ्हवीं तें शरीर पूर्वीप्रमाणेंच सावयव असतें, परंतु तें केवळ वायूचेंच असतें. ९४ किंवा केळीचीं सोपटें काढून त्याचा गाभा उभा केला ह्मणजे जसें कांहींच उरत नाहीं, किंवा आकाशालाच जसे अवयव फुटावे, तसे त्याचे अवयव असून नसल्याप्रमाणें असतात, ९५ त्याचप्रमाणें शरीर बनल्यावर त्यालाच आकाशांत संचार करणारा असें म्हणतात; आणि याप्रमाणें स्वरूप बनल्यावर त्याचा देह लोकांत आश्चर्यकारक दिसतो. ९६ पहा, योग साध्य करणारा साधक चालून गेल्यावर पाठीमागें पावलें उमटतात, त्या प्रत्येक पावलाच्या ठिकाणीं अणिमादिक सिद्धि हात जोडून उभ्या असतात. ९७ परंतु, धनंजया, ऐक; त्या

परि तेणें काय काज आपणपयां । अवधारीं ऐसा धनंजया । लोप आथी भूत-
त्रया । देहींचा देहीं ९८ पृथ्वीतें आप विरवी । आपातें तेज जिरवी । तेजातें
पवनु हरवी । हृदयामाजीं ९९ पाठीं आपण एकला उरे । परि शरीराचेनि अनु-
कारें । मग तोही निगे अंतरें । गगना मिळे ३०० ते वेळीं कुंडलिनी हे भाष
जाये । मग मारुती ऐसें नाम होये । परि शक्तिपण तें आहे । जंव न मिळे
शिवीं १ मग जालंधर सांडी । ककारांत फोडी । गगनाचिये पाहाडीं । पैठी
होय २ ते ॐकाराचिये पाठी । पाय देत उठाउठी । पश्यंतीचिये पाउठी । मागां
घाली ३ पुढें तन्मात्रा अर्धवरी । आकाशाच्या अंतरीं । भरती गमे सागरीं ।
सरिता जेवीं ४ मग ब्रह्मरंध्रीं स्थिरावोनी । सोहंभावाच्या बाह्या पसरुनी । पर-
मात्मलिंगा धांवोनी । आंगा घडे ५ तंव महाभूतांची जवनिका फिटे । मग
दोहींसि होय झटे । तेथ गगनासकट आटे । समरसीं तिये ६ पैं मेघाचेनि मुखीं
निवडला । समुद्र कां वोघीं पडिला । तो मागुता जैसा आला । आपण पयां
७ तेवीं पिंडाचेनि मिषें । पदीं पद प्रवेशें । तें एकत्व होय तैसें । पंडुकुमरा ८
आतां दुजें हन होतें । कीं एकचि हें आइतें । ऐशिये विवंचनेपुरतें । उरेचिना
९ गगनीं गगन लया जाये । ऐसें जें कांहीं आहे । तें अनुभवें जो होये । तो
होऊनि ठाके ३१० म्हणोनि तेथिंची मातु । न चढेचि बोलाचा हातु । जेणें
संवादाचिया गांवाआंतु । पैठी कीजे ११ अर्जुना एऱ्हवीं तरी । इया अभि-
प्रायाचा जे गर्व धरी । ते पाहें पां वैखरी । दुरी ठेली १२ भ्रूलता मागली-
कडे । तेथ मकाराचेंचि आंग न मांडे । सडेया प्राणा सांकडें । गगना येतां १३
पाठीं तेथेंचि तो भेसळला । तैं शब्दाचा दिवो मावळला । मग तयाहि वरी
आड्ढ भविन्नला । आकाशाचा १४ आतां महाशून्याचिया डोहीं । जेथ गग-
नासीचि थावो नाहीं । तेथ तागा लागेल काई । बोलाचा इया १५ म्हणूनि
आखरामाजि सांपडे । कीं कानावरी जोडे । हें तैसें नव्हे फुडें । त्रिशुद्धी गा १६
जैं कहीं दैवें । अनुभाविलें फावे । तैं आपणाचि हें ठाकावें । होऊनियां १७ पु-
ढती जाणणें तें नाहींचि । म्हणोनि असो किती हेंचि । बोलावें आतां वायांचि ।
धनुर्धरा १८ ऐसें शब्दजात माघौतें सरे । तेथ संकल्पाचें आयुष्य पुरे । वाराही
जेथ न शिरे । विचाराचा १९ जें उन्मनियेचें लावण्य । जें तुर्येचें तारुण्य ।
अनादि जें अगण्य । परमतत्त्व ३२० जें विश्वाचें मूळ । जें योगद्रुमाचें फळ ।

अणिमादिक सिद्धींशीं आपल्याला काय करावयाचें आहे? पृथ्वी, आप, व तेज या तीन भूतांचा देहांतल्या देहांतच लोप होतो. ९८ पृथ्वीला उदक विरवतें, उदकाला अग्नि जिरवितो, आणि हृदयांत अग्नीचा नाश वायु करितो. ९९ पाठीमागें एकटा वायु आपण उरतो, तो शरीराचे आकृतीनें असतो; पण तोही कांहीं वेळानें निघून ब्रह्मरंध्र आकाशांत जाऊन मिळतो. ३०० त्या वेळीं कुंडलिनी हें नांव जाऊन मग फक्त मारुत् (वायुमय) हें नांव प्राप्त होतें. परंतु ती ब्रह्मांत मिळेपर्यंत तिची शक्ति कायम असतेच. १ मग जालंधरबंध सोडून काकीमुख (कंठस्थान) फोडून ब्रह्मरंध्र आकाशाचे पहाडावर प्रवेश करते. २ ती ॐकाराचे पाठीवर पाय देऊन पश्यंति वाचेची पायरी मागें टाकिते. ३ पुढें ॐकारांतील अर्धवर्तुलाकार मात्रा मागें टाकून ज्याप्रमाणें नदी सागराला मिळते, त्याप्रमाणें ती ब्रह्माकाशांत जाऊन मिळते. ४ नंतर मस्तकाच्या पोकळींत (ब्रह्मरंध्रांत) स्थिर होऊन, मी ब्रह्म आहें ह्या भावनेनें बाहु पसरून परब्रह्माला मिठी मारून एकवटते. ५ त्या वेळेस पंचमहाभूतांचा पडदा नाहींसा होऊन मग शिवशक्तींचें ऐक्य होतें, त्या ठिकाणीं ती आकाशासह ब्रह्मानंदांत मिळून जाते. ६ ज्याप्रमाणें समुद्राचें पाणी मेघांच्या द्वारें जाऊन नंतर जमिनीवर वर्षाव होऊन तें नदीमार्गानें पुनः समुद्रासच येऊन मिळतें, ७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, देहाच्या निमित्तानें ब्रह्मपदीं जीवात्मा प्रवेश करितो तें एकत्वही समुद्राच्या पाण्याप्रमाणें होय. ८ नंतर, मी वेगळा व आत्मा वेगळा किंवा दोन्ही एक ही वाटाघाट उरतच नाहीं. ९ आकाश आकाशांत मिळतें असें जें कांहीं एक तत्व आहे, त्याचा जो कोणी अनुभव घेईल त्यालाच सिद्धि प्राप्त होईल. ३१० म्हणून, ज्या शब्दांनीं कोणतीही गोष्ट स्पष्ट करून सांगतां येते, त्या शब्दांनीं तेथली गोष्ट व्यक्त करतां येत नाहीं. ११ अर्जुना, खरोखर पाहिलें तर अभिप्राय सांगण्याचा गर्व वाहणारी जी वाणी, तिला देखील याचा पत्ता लागत नाहीं. १२ भिंवयांच्या आंतल्या बाजूस मकाराचा देखील प्रवेश होत नाहीं; त्याचप्रमाणें एकट्या प्राणवायूला देखील ब्रह्माकाशांत जाण्याला संकट पडतें. १३ पुढें तो वायु तेथें गेल्यावर तदाकार होतो, त्या वेळेस शब्दाचें बोलणें खुंटतें. मग आकाशतत्वाचीही आटणी होते. १४ जेथें अव्यक्त स्थितीच्या डोहांत महदाकाशाचाही पत्ता लागत नाहीं, तेथें या शब्दाची दाद लागेल काय? १५ म्हणून हें ब्रह्म अक्षरांत सांपडण्याजोगें (वर्णन करतां येण्याजोगें) किंवा ऐकूं येण्याजोगें नाहीं, हें त्रिवार सत्य जाण. १६ ज्या वेळेस कांहीं दैवगतीनें याचा अनुभव घेतो, त्या वेळेस तो अनुभव घेणारा तद्रूप होऊन जातो. १७ नंतर तेथील स्थिति जाणण्याचें आपोआप राहतें; म्हणून, धनुर्धरा, याच्याबद्दल कितीही बोललें तरी तें व्यर्थ होय. १८ याप्रमाणें सर्व बोलणें आपोआप राहतें; त्या ठिकाणीं संकल्पही मावळतो; आणि म्हणूनच विचाराची तेथें दादही लागत नाहीं. १९ तें ब्रह्मस्वरूप कसें आहे, तर सहज स्थितीचें सौंदर्य, आणि समाधि अवस्थेचें तारुण्य होय; आणि ज्याला आदि नाहीं व जें मापतां येत नाहीं, ३२० तें विश्वाचा आधार व योगरूप वृक्षाचें फळ आणि

जें आनंदाचें केवळ। चैतन्य गा २१ जें आकाराचा प्रांतु। जें मोक्षाचा एकांतु। जेथ आदि आणि अंतु। विरोनि गेले २२ जें महाभूतांचें बीज। जें महातेजाचें तेज। एवं पार्था जें निज। स्वरूप माझें २३ ते हे चतुर्भुज कोंभेली। जयाचि शोभा रूपासि आली। देखोनि नास्तिकीं नोकिलीं। भक्तवृंदें २४ तें अनिर्वाच्य महासुख। पैं आपणचि जाहले ते पुरुष। जयांचे कां निष्कर्ष। प्राप्तिवेरीं २५ आम्हीं साधन हें जें सांगितलें। तेंचि शरीरीं जिहीं केलें। ते आमुचेनि पाडें आले। निर्वाळलेया २६ परब्रह्माचेनि रसें। देहाकृतीचियेनि मुसें। वोतींव जाहले तैसे। दिसती आंगें २७ जरि हे प्रतीति हन अंतरीं फांके। तरी विश्वचि हें अवघें झांके। तव अर्जुन म्हणे निकें। साचचि जी हें २८ कां जे आपण आतां देवो। हा बोलिले जो उपावो। तो प्राप्तीचा ठावो। म्हणोनि घडे २९ इये अभ्यासीं जे दृढ होती। ते भरवसेंनि ब्रह्मत्वा येती। हें सांगतियाची रीती। कळलें मज ३३० देवा गोठीचि हे ऐकतां। बोधु उपजतसे चित्ता। मा अनुभवें तल्लीनता। नोहेल केवीं ३१ म्हणऊनि एथ कांहीं। अनारिसें नाहीं। परी नावभरी चित्त देईं। बोला एका ३२ आतां कृष्णा तुवां सांगितला योगु। तो मना तरी आला चांगु। परि न शके करूं पांगु। योग्यतेचा ३३ सहजें आंगिक जेतुलें आहे। तेतुलियाचि जरी सिद्धि जाये। तरी हाचि मार्गु सुखोपायें। अभ्यासीन ३४ नातरी देव जैसें सांगतील। तैसें आपणपें जरी न ठकेल। तरी योग्यतेवीण होईल। तेंचि पुसों ३५ जीवींचिये ऐसी धारण। म्हणोनि पुसावया जाहलें कारण। मग म्हणे तरी आपण। चित्त देइजो ३६ हांहो जी अवधारिलें। जें हें साधन तुम्हीं निरूपिलें। तें आवडतयाहि अभ्यासिलें। फावों शके ३७ कीं योग्यतेवीण नाहीं। ऐसें हन आहे कांहीं। तेथ श्रीकृष्ण म्हणती काई। धनुर्धरा ३८ हें काज कीर निर्वाण। परि आणिकही जें कांहीं साधारण। तेंही अधिकाराचे वोडवेविण। काय सिद्धी जाय ३९ पैं योग्यता जे म्हणिजे। ते प्राप्तीची अधीन जाणिजे। कां जे योग्य होऊनि कीजे। तें आरंभिलें फळे ३४० तरी तैसी एथ कांहीं। साविियाचि केणी नाहीं। आणि योग्यतेची काई। खाणी असे ४१ नावेक विरक्तु। जाहला देहधर्मीं नियतु। तरि तोचि नव्हे व्यवस्थितु। अधिकारिया ४२ येतुलालिये आयणीमाजि येवडें। योग्यपण तूंतेंही जोडे। ऐसें प्रसंगें सांकडें। फेडिलें तयाचें ४३

आनंदाचें केवळ जीवन होय. ३२१ तेथें आकाशाचा शेवट होतो; तें म्हणजे मोक्षाची केवळ स्थिति असून त्या ठिकाणीं आदि आणि अंत यांचा लय झाला आहे. २२ तें ब्रह्म पंचमहाभूतांचें मूळकारण व महातेजाचें तेज होय. सारांश, पार्था, तें ब्रह्म माझें मूळस्वरूप होय. २३ साधुवृंदांचा नास्तिकांनीं जेव्हां छल केला, तेव्हां हीच चतुर्भुज मूर्ति या स्वरूपापासून आकाराला आली. २४(अर्जुना,) असें हें महासुख अवर्णनीयच; परंतु याची प्राप्ति होईपर्यंत ज्या पुरुषांचे प्रयत्न अव्याहत चालले, ते पुरुष स्वयमेव सुखरूप झाले. २५ आम्हीं हें जें अष्टांगयोगाचें साधन सांगितलें, तें स्वतः शरीरानें जे करितात, ते योगानें तयार झाल्यामुळें माझ्याच योग्यतेस येतात. २६ त्या योग्यांचीं शरीरें परब्रह्माच्या रसानें देहाकृतीच्या मुशींत ओतल्यासारखीं सतेज दिसतात. २७ जर हा अनुभव अंतर्यामीं प्राप्त झाला; तर हें सर्व विश्व त्याला मावळतें; तेव्हां अर्जुन म्हणाला, " देवा, आपण बोललां तें सत्य आहे. २८ देवा, आपण आतां जो हा उपाय सांगितला तो ब्रह्मप्राप्तीचें ठिकाण आहे, म्हणूनच त्या ठिकाणीं ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. २९ आपण जो हा मार्ग सांगितला, त्याचा दृढ अभ्यास करणारे खरोखर ब्रह्मपदाला पावतात, हें आपल्या सांगण्यावरून मला समजलें. ३३० देवा, आपण सांगितलेली गोष्ट ऐकतांनाच चित्तांत ज्ञान उत्पन्न होतें, तर मग तिचा अनुभव घेणाराला तद्रूपता कशी बरें प्राप्त होणार नाहीं? ३१ म्हणून, हें जें आपण सांगितलें, यांत कांहीं संशय नाहीं. परंतु क्षणभर मी जी विनंती करतों, तिकडे लक्ष द्यावें. ३२ कृष्णा, आतां तुम्ही जो मला योग सांगितला, तो माझ्या मनाला फार आवडला; परंतु माझी योग्यता कमी असल्याकारणानें माझ्या हातून कांहीं तो होणार नाहीं. ३३ माझ्या अंगांत जेवढी शक्ति आहे, तेवढी खर्च करूनही जरी हा शेवटाला जाईल, तरी देखील मी मोठ्या समाधानानें याचा अभ्यास करीन. ३४ किंवा, देवा, तुम्ही जसें सांगतां तसें माझ्यानें जर न करवेल, तर आपल्या योग्यतेच्या मानानें आपल्या हातून जें होईल तेंच आपण विचारावें, ३५ अशी माझ्या मनांत इच्छा उत्पन्न झाल्यामुळें आपल्याला विचारण्याचें कारण पडलें, " अर्जुन म्हणतो, " तर मग देवा, आपण इकडे लक्ष द्यावें. ३६ महाराज, आपण हें जें योगसाधन सांगितलें, तें ऐकलें; परंतु वाटेल त्यानें याचा अभ्यास केला तर या योगाची प्राप्ति होईल काय? ३७ किंवा हें योग्यतेशिवाय होणारच नाहीं असें आहे कीं काय? " तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, " अर्जुना, हें तूं काय विचारतोस? ३८ हा योगाभ्यास जर म्हणशील तर खरोखर मोक्ष देणारा आहे; पण याशिवाय दुसरी साधारण जरी गोष्ट असली, तरी ती सुद्धां अधिकाराच्या योग्यतेशिवाय सिद्धीस जाईल काय? ३९ परंतु योग्यता म्हणून जिला म्हणतात, ती प्राप्तीचे पूर्वीं समजत नाहीं. कारण, अधिकारी होऊन आरंभिलेलें काम तत्काल फलद्रूप होतें. ३४० तरी या ठिकाणीं खरोखर तशी कांहीं अडचण नाहीं, आणि दुसरें असें पहा कीं, योग्यतेची एकादी खाण आहे कीं काय? ४१ जो थोडासा विरक्त होऊन देहाच्या धर्माचें व्यवस्थित नियमन करणारा असेल तो सुद्धां अधिकारी होणार नाहीं काय? ४२ अशा युक्तीनें इतकी योग्यता तुझे ठिकाणींही आहे. " याप्रमाणें अर्जुनाचें त्या समयाला संकट फेडलें. ४३ मग श्रीकृष्ण म्हणाले:—

मग म्हणे पार्थी । ते हे ऐसी व्यवस्था । अनियतासि सर्वथा । योग्यता नाहीं४४

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः । न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

जो रसनेंद्रियाचा अंकिला । कां निद्रेसी जीवें विकला । तो नाहीं एथ ह्मणितला । अधिकारिया ४५ अथवा आग्रहाचिये बांदोडी । क्षुधा तृषा कोंडी । आहारातें तोडी । मारूनियां ४६ निद्रेचिया वाटा नवचे । ऐसा दाढिवेचेनि अवतरणें नाचे । तें शरीरचि नव्हे तयाचें । मा योगु कवणाचा ४७ ह्मणोनि अतिशयें विषयो सेवावा । तैसा विरोधु नोहावा । कां सर्वथा निरोधावा । हेंही नको

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

आहार तरी सेविजे । परी युक्तीचेनि मापें मविजे । क्रियाजात आचरिजे । तयाचि स्थिती ४९ मितला बोली बोलिजे । मितलिया पाउलीं चालिजे । निद्रेही मानु दीजे । अवसरें एकें ३५० जागणें जरी जाहलें । तरी व्हावें तें मितलें । येतुलेनि धातुसाम्य संचलें । असेल सहजें ५१ ऐसें युक्तीचेनि हातें । जैं इंद्रियां वोपिजे भातें । तैं संतोषासी वाढतें । मनचि करी ५२

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

बाहेर युक्तीची मुद्रा पडे । तंव आंत आंत सुख वाढे । तेथें सहजेंचि योगु घडे । नाभ्यासितां ५३ जैसें भाग्याचिये भडसें । उद्यमाचेनि मिसें । मग समृद्धिजात आपैसें । घर रिघे ५४ तैसा युक्तिमंतु कौतुकें । अभ्यासाचिया मोहरा ठाके । आणि आत्मसिद्धीचि पिके । अनुभवु तयाचा ५५ ह्मणोनि युक्ति हे पांडवा । घडे जया सदैवा । तो अपवर्गीचिये राणिवा । अळंकरिजे ५६

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता । योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥१९॥

युक्ति योगाचें आंग पावे । ऐसें प्रयाग जेथ होय बरवें । तेथ क्षेत्रसंन्यासें स्थिरावे । मानस जयाचें ५७ तयातें योगयुक्त तूं ह्मण । हेंही प्रसंगें जाण । तें दीपाचें उपलक्षण । निर्वातींचिया ५८ आतां तुझें मनोगत जाणोनी । कांहीं एक आह्मी ह्मणोनि । तें निकें चित्त देउनी । परिसावें गा ५९ तूं प्राप्तीची चाड वाहसी । परि अभ्यासीं दक्षु न होसी । तें सांग पां काय बिहसी । दुवाडपणा ३६० तरी पार्था हें ह्मणें । सायास घेशी हो मनें । वायां बागूल इये

पार्था, या योगप्राप्तीची अशी व्यवस्था आहे; परंतु अव्यवस्थित मनुष्याला त्याची प्राप्ति होण्याचा कधींही संभव नाहीं. ४४

अन्वय–अर्जुन, अत्यश्नतः तु योगः न अस्ति, एकांतं अनश्नतः च योगः) न (अस्ति), अतिस्वप्नशीलस्य च (योगः) न (अस्ति); जाग्रतः एव च (योगः) न (अस्ति). ॥१६॥

अर्थ—अर्जुना, अतिशय खाणाराच्यानें योग होणार नाहीं, आणि अगदीं न खाणाऱ्याच्यानेंही [योग] होणार नाहीं; त्याचप्रमाणें अत्यंत झोंप घणाराच्यानेंही योगसाधन होणार नाहीं, व सदैव जागणाराच्यानेंही योगसाधन होणार नाहीं. ॥ १६ ॥

जो जिव्हेच्या अंकित झाला, किंवा सर्वथैव झोंपेच्या अधीन झाला, तो या योगाचा अधिकारी म्हटला जात नाहीं. ४५ अथवा, दुराग्रहाच्या आवेशांत जो भूक आणि तहान मारतो, आणि जेवण कमी करतो, ४६ आणि झोंपेचें नांव देखील न घेतां बळकट अभिमान धरतो, त्याचें शरीर सुद्धां त्याच्या अधीन रहात नाहीं, मग त्याला योग कोठून साध्य होणार? ४७ म्हणून विषयांचें अति सेवन करण्याची, किंवा त्यांचा अगदींच त्याग करण्याची इच्छा करूं नये; अर्थात् सर्व गोष्टी नियमित असाव्या. ४८

अन्वय–युक्ताहारविहारस्य, कर्मसु युक्तचेष्टस्य, युक्तस्वप्नावबोधस्य (योगिनः) योगः दुःखहा भवति. ॥१७॥

अर्थ–ज्याचे आहारविहार युक्त असतात, कर्माचरणांतील व्यापार योग्य तऱ्हेनें चाललेले असतात, आणि ज्याची निद्रा व जागृति प्रमाणशील असते, त्या पुरुषाचा योग त्याच्या दुःखाचा नाश करितो. ॥ १७ ॥

अन्न ग्रहण तर करावें, पण तें युक्तियुक्तीनें परिमित करावें; त्याचप्रमाणें, जीं जीं कामें करावयाचीं तींही सर्व युक्तीनेंच प्रमाणांत आणावीं. ४९ भाषण परिमित असावें; त्याचप्रमाणें व्यायामही माफक करावा; व झोंपही नेमलेल्या वेळींच घ्यावी. ३५० जाग्रण जरी करावयाचें झालें तरी तें नियमित वेळेपर्यंत करावें. अशा नियमित रीतीनें आचरण केल्यावर शरीरांतील रक्तादिक सप्तधातु समतोल आपोआप राहतील. ५१ अशा प्रकारें बेताबातानें इंद्रियांची तृप्ति केली, म्हणजे आपलें मनच संतोषाची वृद्धि करितें. ५२

अन्वय–यदा (योगिनां) विनियतं चित्तं आत्मनि एव अवतिष्ठते, सर्वकामेभ्यः (च सः) निस्पृहः (भवति, तदा सः) युक्तः इति उच्यते. ॥१८॥

अर्थ–जेव्हां योग्याचें नियत–एकाग्र झालेलें चित्त आत्म्याच्याच ठिकाणीं स्थिर राहतें, आणि म्हणून तो सर्व वासनांविषयी निःस्पृह–निरिच्छ बनतो, तेव्हां त्याला ' युक्त ' असें म्हणतात. ॥ १८ ॥

याप्रमाणें बाहेरील इंद्रियांची स्थिति नियमित ठेविली, तर अंतर्यामीं सुख उत्पन्न होऊन, त्या मनुष्याला अभ्यास न करितां योग सहज घडतो. ५३ ज्याप्रमाणें भाग्योदय झाला असतां उद्योगाचे निमित्तानें सर्व संपत्ति आपोआप घरीं चालून येते, ५४ त्याप्रमाणें, जो नियमशील आहे, तो कौतुकानें जरी योगाभ्यासाकडे वळला, तरी त्याला आत्मस्थितीचा अनुभव येतोच. ५५ म्हणून, अर्जुना, ज्या दैववान् पुरुषाला युक्तीचें साह्य असतें, तो मोक्षाच्या राज्यावर शोभिवंत होतो. ५६

अन्वय–यथा निवातस्थः दीपः न इङ्गते, सा उपमा आत्मनः योगं युंजतः यतचित्तस्य योगिनः स्मृता. ॥१९॥

अर्थ–निवाऱ्यांत ठेविलेला दिवा हालत नाहीं; ही उपमा आत्मविषयक योग करणाऱ्या स्थिरचित्त झालेल्या योग्याला लागू पडते. ॥१९॥

नियमित वागणाराला जर योगाभ्यास करण्याची इच्छा झाली, तर तो योग गंगा आणि यमुना यांचा संगम झालेल्या प्रयागतीर्थाप्रमाणें होय. त्या आत्मस्वरूपी प्रयागाचे ठिकाणीं ज्या मनुष्याचें मन क्षेत्रसंन्याशाप्रमाणें कायम राहतें, ५७ त्याच मनुष्याला तूं योगी म्हण; आणि प्रसंगानुरोधानें हेंही पण लक्षांत ठेव कीं, त्याच्या चित्ताला निवाऱ्यांतील दिव्याची उपमा लागू पडते. ५८ आतां तुझ्या मनांतील भाव जाणून आम्ही तुला कांहीं गोष्ट सांगतों, ती चित्त देऊन ऐक. ५९ तूं योगप्राप्तीची इच्छा मनांत बाळगतोस, परंतु अभ्यासाकडे तुझें लक्ष नाहीं; तर तो अभ्यास कठीण आहे अशी तुझ्या मनांत भीती वाटते कीं काय, तें सांग. ३६० पार्था, कदाचित् तूं ही भीति मनांत बाळगशील; पण तसें करूं नको हो! कारण हीं दुर्जन इंद्रियें त्या अभ्यासाचा उगीच बागुलबोवा करून भीति

दुर्जनें । इंद्रियें करिती ६१ पाहें पां आयुष्यातें अढळ करी । जें सरतें जीवित वारी । तया औषधातें वैरी । काय जिव्हा न म्हणे ६२ ऐसे हितासि जें जें निकें । तें सदाचि या इंद्रियां दुखे । एऱ्हवीं सोपें योगासारिखें । कांहीं आहे ६३

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥
सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् । वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

ह्मणोनि आसनाचिया गाढिका । जो आह्मीं अभ्यासु सांगितला निका । तेणें होईल तरी हो कां । निरोध ययां ६४ एऱ्हवीं तरी येणें योगें । जैं इंद्रियां विंदाण लागे । तैं चित्त भेटों रिगे । आपणपेयां ६५ परतोनि पाठिमोरें ठाके । आणि आपणियांतें आपण देखे । देखतखेंवो वोळखे । म्हणे तत्त्व हें मीचि ६६ तिये वोळखीचिसरिसें । सुखाचिया साम्राज्यीं बैसे । मग आपणपां समरसें । विरोनि जाय ६७ जयापरतें आणिक नाहीं । जयातें इंद्रियें नेणती कहीं । तें आपणचि आपुलया ठायीं । होऊनि ठाके ६८

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते२२

मग मेरूपासूनि थोरें । देह दुःखाचेनि डोंगरें । दाटिजो पां पडिभरें । चित्त न दटे ६९ कां शस्त्रें वरी तोडिलिया । देह अग्नीमाजि पडलिया । चित्त महासुखीं पहुडलिया । चेवोचि नये ३७० ऐसें आपणपां रिगोनि ठाये । मग देहाची वासु न पाहे । आणिकचि सुख होऊनि जाये । ह्मणूनि विसरे ७१

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा २३

जया सुखाचिया गोडी । मन आर्तीची सेचि सोडी । संसाराचिया तोंडीं । गुंतलें जें ७२ जें योगाची बरव । संतोषाची राणिव । ज्ञानाची जाणिव । जयालागीं ७३ तें अभ्यासिलेनि योगें । सावयव देखावें लागे । देखिलें तरी आंगें । होइजेल गा ७४

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः । मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥२४॥

तरि तोचि योगु बापा । एके परी आहे सोपा । जरी पुत्रशोकु संकल्पा । दाखवीजे ७५ हा विषयातें निमालिया आइके । इंद्रियें नेमाचिया धारणीं देखे । तरी हियें घालूनि मुके । जीवित्वासी ७६ ऐसें वैराग्य हें करी । तरी संकल्पाची सरे वारी । सुखें धृतीचिया धवळारी । बुद्धि नांदे ७७

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् २५
यतो यतो निश्चलति मनश्चंचलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

दाखवितात ! ६१ पहा–जें आयुष्य स्थिर करतें (वाढवितें), आणि संपणाऱ्या जीविताला मागें आणतें (मृत्यु टाळतें), त्या औषधाला देखील जिव्हा शत्रु समजत नाहीं का ? ६२ त्याचप्रमाणें, पारलौकिक हितास जें चांगलें, तें नेहमीं या इंद्रियांना दुःखदायक वाटतें; एऱ्हवीं या योगसाधनाइतकें दुसरें कांहीं सोपें साधन आहे का ? ६३

अन्वय–योगसेवया निरुद्धं चित्तं यत्र उपरमते, यत्र च आत्मना आत्मानं पश्यन् एव आत्मनि तुष्यति; ॥२०॥ यत्र यत् आत्यंतिकं, बुद्धिग्राह्यं अतींद्रियं सुखं तत् वेत्ति, (तत्र) च अयं स्थितः (योगी) तत्त्वतः न एव चलति. ॥२१॥

अर्थ–योगाभ्यासानें संयमित झालेलें चित्त जेव्हां कर्मांपासून उपरम पावतें, निवृत्त होतें, व जेव्हां तो आपण आपल्या ठिकाणीं आपल्या स्वरूपाला पाहूनच संतुष्ट होतो; ॥२०॥ आणि जेव्हां तो अनंत, बुद्धीला ग्रहण होण्यासारखें, व इंद्रियांना घेतां न येणारें जें सुख तें अनुभवितो, तेव्हां तो स्थिर झालेला योगी ब्रह्मस्वरूपापासून ढळतच नाहीं. ॥२१॥

म्हणून आसनाच्या बळानें जो आम्हीं खरा अभ्यास सांगितला,त्या योगानेंच या इंद्रियांचा झाला तर निग्रह होईल. ६४ एऱ्हवीं या योगसाधनानें जेव्हां इंद्रियांनाच वेध लागतो; तेव्हां आपल्या आपणच चित्त हें आत्म्याची भेट घेण्याकरितां जातें. ६५ चित्ताची धांव नेहमीं पुढें असते; ती मागें फिरून ज्या वेळेस चित्ताला आत्मदर्शन होतें, त्या वेळेस त्याला आत्मतत्त्वच मी आहें अशी ओळख पटते. ६६ ती ओळख झाल्यावरोबर तें सुखाच्या राज्यावर बसतें, आणि मग आत्मानंदांतच लय पावतें;६७आणि ज्यापेक्षां दुसरें अधिक कांहीं नाहीं,व ज्याला इंद्रियें कधीं जाणत नाहींत असें जें आत्मस्वरूप म्हणजे ब्रह्मरूप तें स्वतांच होऊन राहतें.६८

अन्वय–यं च लब्ध्वा अपरं ततः अधिकं लाभं न मन्यते; यस्मिन् स्थितः (योगी) गुरुणा अपि दुःखेन न विचाल्यते. ॥२२॥

अर्थ–आणखी, जो प्राप्त झाला असतांना योगी त्याहून दुसरा अधिक कोणताही लाभ मानीत नाहीं आणि कसलेंही महद्दुःख प्राप्त झालें तरी त्याचें चित्त स्वरूपानंदापासून ढळत नाहीं ॥ २२ ॥

मग अशी स्थिति झाल्यावर, मेरुपर्वतापेक्षांही मोठ्या दुःखाच्या भारानें देह दडपला असतां त्याच्या चित्ताला दुःख होत नाहीं; ६९किंवा शस्त्रानें जरी देह तोडला, अथवा अग्नींत जरी पडला,तरी महासुखांत निमग्न झालेलें त्याचें चित्त जागृत होत नाहीं. ३७० याप्रमाणें आत्मसुखांत निमग्न झाल्यावर तो देहाची आठवण विसरतो; आणि असें अनिर्वाच्य ब्रह्मसुख प्राप्त झाल्यामुळें इतर गोष्टींचा त्याला विसर पडतो. ७१

अन्वय–तं दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं विद्यात्; सः योगः अनिर्विण्णचेतसा निश्चयेन योक्तव्यः ॥२३॥

अर्थ–त्याला दुःखसबंधाची ताडातोड करणारा योग असें जाणावें. तो योग प्रसन्न चित्तानें साधकानें निश्चयानें करावा ॥ २३ ॥

ज्या ब्रह्मसुखाच्या गोडीनें संसारांत गुंतलेलें मन इच्छेची आठवणच सोडतें,७२ जें योगाची शोभा, संतोषाचें केवळ राज्य, आणि ज्याच्याकरितां ज्ञानाची आवश्यकता, ७३ तें ब्रह्मसुख अभ्यासाचे योगानें मूर्तिमंत दिसूं लागतें; आणि दिसूं लागल्यावर तें पाहणारा तद्रूपच बनतो. ७४

अन्वय–सर्वान् संकल्पप्रभवान् कामान् अशेषतः त्यक्त्वा, मनसा एव इंद्रियग्रामं समन्ततः विनियम्य. ॥२४॥

अर्थ–संकल्पापासून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व वासनांचा निखालस त्याग करून मनानेंच सर्व इंद्रियें सर्व बाजूंनीं जिंकून, ॥ २४ ॥

तथापि, अर्जुना, एकापरी हा योग सोपा आहे: संकल्पाचे पुत्र जे कामक्रोधादिक, त्यांचा नाश केल्यामुळें त्या संकल्पाला जेव्हां पुत्रशोक होईल, तेव्हांच तो साध्य होतो ! ७५ विषय लय पावले असें या संकल्पानें ऐकलें, व इंद्रियें नियमितपणानें वागतात असें पाहिलें, म्हणजे याची छाती फुटून जाऊन हा जिवाला मुकतो, ७६ अशा रीतीनें वैराग्य प्राप्त झाल्यावर संकल्पाच्या यात्रा संपतात, आणि धैर्याच्या मंदिरांत बुद्धि ही सुखानें वास करते. ७७

अन्वय–धृतिगृहीतया बुद्ध्या शनैः शनैः उपरमेत्; मनः आत्मसंस्थं कृत्वा किंचित अपि न चिंतयेत् ॥२५॥ चंचलं अस्थिरं मनः यतः यतः निश्चलति, ततः ततः एतत् नियम्य आत्मनि एव वशं नयेत्. ॥२६॥

अर्थ–धैर्ययुक्तबुद्धीनें हळू हळू आत्मस्वरूपीं स्थिर व्हावें. याप्रमाणें मन स्थिर करून मग कशाचेंही चिंतन करूं नये. ॥ २५ ॥ [हें] अस्थिर व चंचल मन ज्या ज्या ठिकाणीं जाईल, तेथून तेथून त्याला निग्रहानें ओढून आणून आत्मस्वरूपींच लावावें. ॥ २६ ॥

बुद्धी धैर्या होय वसौटा । तरी मनातें अनुभवाचिया वाटा । हळु हळु करी प्रतिष्ठा । आत्मसुवनीं७८याही एके परी । प्राप्ति आहे विचारीं । हें न ठके तरी सोपारी आणिक ऐकें७९आतां नियमुचि हा एकला । जीवें करावा आपुला । जैसा कृतनिश्चयाचिया बोला । बाहेरा नोहे३८०जरी येतुलेनि चित्त स्थिरावे । तरी काजा आलें स्वभावें । नाहीं तरी घालावें । मोकलुनी ८१ मग मोकलिलें जेथ जाईल । तेथूनि नियमूचि घेऊनि येईल । ऐसेनि स्थैर्याचि होईल । सावियाचि कीं ८२

प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् । उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥

पाठीं केतुलेनि एके वेळे । तया स्थैर्याचेनि मेळें । आत्मस्वरूपाजवळें । येईल सहजें ८३ तयातें देखोनि आंगा घडेल । तेथ अद्वैतीं द्वैत बुडेल । आणि ऐक्यतेजें उघडेल । त्रैलोक्य हें ८४ आकाशीं दिसे दुसरें । तें अभ्र जैं विरे । तैं गगनचि कां भरे । विश्व जैसें ८५ तैसें चित्त लया जाये । आणि चैतन्याचि आघवें होये । ऐसी प्राप्ति सुखोपायें । आहे येणें ८६

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥२८॥

या सोपिया योगस्थिती । उकलु देखिला गा बहुतीं । संकल्पाचिया संपत्ती । रुसोनियां ८७ तें सुखाचेनि सांगातें । आलें परब्रह्मा आंतौतें । तेथ लवण जैसें जळातें । सांडूं नेणे ८८ तैसें होय तिये मेळीं । मग सामरस्याचिया राउळीं । महासुखाची दिवाळी । जगेंसि दिसे ८९ ऐसें आपले पायवरी । चालिजे आपुले पाठीवरी । हें पार्था नागवे तरी । आन ऐकें ३९०

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति३०

तरि मी तंव सकळ देहीं । असें एथ विचारु नाहीं । आणि तैसेंचि माझ्या ठायीं । सकळ असे ९१ हें ऐसेंचि संचलें । परस्परें मिसळलें । बुद्धी घेपे एतुलें । होआवें गा ९२ एऱ्हवीं तरी अर्जुना । जो एकवटलिया भावना । सर्वभूतीं अभिन्ना । मातें भजे ९३ भूतांचेनि अनेकपणें । अनेक नोहे अंतःकरणें । केवळ एकत्वचि माझें जाणें । सर्वत्र जो ९४ मग तो एक हा मियां । बोलतां दिसतसे वायां । एऱ्हवीं न बोलिजे तरि धनंजया । तो मीचि आहें९५ दीपा आणि प्रकाशा । एकवंकीचा पाडु जैसा । तो माझ्या ठायीं तैसा । मी तयामाजीं ९६ जैसा उदकाचेनि आयुष्यें रसु । कां गगनाचेनि मानें अवकाशु । तैसा माझेनि रूपें रूपसु । पुरुषु तो गा ९७

बुद्धीला धैर्याचा आश्रय मिळाला, म्हणजे मग ती मनाला हळू हळू ब्रह्मानुभवाच्या वाटेला लावून त्याची ब्रह्मस्वरूपीं स्थापना करते. ७८ या एका मार्गानें ब्रह्मप्राप्ति होते, आणि हेंही वडत नसल्यास याहीपेक्षां सुलभ असा दुसरा एक मार्ग सांगतों तो ऐक. ७९ साधकानें आपला एक नियम करावा कीं, एकदा केलेला निश्चय कधींही टाळावयाचा नाहीं. ३८० अशा निश्चयानें जर चित्त स्थिर झालें, तर आनायासेंच काम झालें; पण असें जर न होईल, तर त्या चित्ताला खुशाल स्वैर वर्तूं द्यावें. ८१ मग तें मोकळें सुटल्यावर जेथें जाईल तेथून निश्चय त्याला परत घेऊन येईल; आणि अशा रीतीनें तें तत्काल स्थिर होऊन राहील. ८२

अन्वय–प्रशांतमनसं शांतरजसं ब्रह्मभूतं अकल्मशं एनं योगिनं उत्तमं सुखं उपैति हि. ॥२७॥

अर्थ–ज्या योग्याचें चित्त समाधान पावलें आहे, ज्याचा रजोगुण नाहींसा झाला आहे, व जो ब्रह्मस्वरूप व निष्पाप झाला आहे, अशा त्या योग्याला ब्रह्मसुख प्राप्त होतें. ॥ २७ ॥

नंतर अशा प्रकारें अनेक वेळां स्थिर राहण्यानें तें सहज आत्मस्वरूपाजवळ येईल; ८३ आणि त्या आत्मस्वरूपाला पाहून स्वतः तद्रूप होईल. मग अद्वैतामध्यें द्वैत हें बुडून जाईल, आणि ऐक्याच्या तेजानें हें त्रैलोक्य प्रकाशित होईल. (त्रैलोक्यभर ब्रह्मपद दिसूं लागेल.) ८४ आकाशांत उत्पन्न झालेलीं अभ्रें ज्या वेळेस नाहींतशीं होतात, त्यावेळेस जिकडे तिकडे शुद्ध आकाशच दिसतें; ८५ त्याचप्रमाणें, चित्त ब्रह्मांत लयाला जाऊन त्रैलोक्य ब्रह्मस्वरूप होणें ही प्राप्ति या उपायापासून सहज होते. ८६

अन्वय–एवं सदा आत्मानं युंजन् विगतकल्मषः योगी ब्रह्मसंस्पर्शं अत्यंतं सुखं सुखेन अश्नुते. ॥२८॥

अर्थ–याप्रमाणें निरंतर आत्मविषयक योग करणारा व पापरहित योगी ब्रह्माचा अनुभव ज्यांत आहे असें अत्यंत सुख अनायासानें मिळवितो. ॥ २८ ॥

मनांतील संकल्पविकल्प सोडून जे या सोप्या योगस्थितीचा पुष्कळ अनुभव घेऊन सुखी झाले, ८७ ते त्या सुखाच्या संगतीनें परब्रह्मपदास येऊन पोहोंचले. मीठ पाण्यांत मिळाल्यावर ज्याप्रमाणें पाण्याला सोडूं शकत नाहीं, ८८ त्याप्रमाणें, जीव आणि ब्रह्म यांचें ऐक्य झाल्यावर त्यांची स्थिति होते; आणि नंतर ब्रह्मानंदाच्या मंदिरांत महासुखाची दिवाळी तो सर्व जगास झाली आहे असें पाहतो. ८९ याप्रमाणें आपलेच पाय घेऊन आपले पाठीवर योगी चालतो. असा अवघड जो योग तो तुला घडत नसेल, तर तुला आणखी दुसरा उपाय सांगतों. ३९०

अन्वय–योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः (पुरुषः) आत्मानं सर्वभूतस्थं आत्मनि च सर्वभूतानि ईक्षते. ॥२९॥ यः मां सर्वत्र पश्यति सर्वं च मयि पश्यति, तस्य अहं न प्रणश्यामि सः च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

अर्थ-सर्वत्र समदृष्टि आहे असा योगयुक्त पुरुष सर्व भूतांमध्यें आपणच आहों व सर्व भूतें आपल्यामध्यें आहेत असें पाहतो. ॥२९॥ सर्व भूतांमध्यें मला पाहतो, व माझ्या ठिकाणीं सर्व भूतें पाहतो, त्याच्या दृष्टीआड मी होत नाहीं व माझ्या दृष्टीआड तो होत नाहीं. [कारण दोघे एकरूप असतो.] ॥ ३० ॥

मी सर्वांच्या देहांत आहें आणि माझ्या ठिकाणीं सर्व आहे याविषयीं तर वाद नाहींच. ९१ अशा रीतीनें जग व ईश्वर हीं एकमेकांत मिसळलीं आहेत. परंतु त्याप्रमाणें साधकाच्या बुद्धीनें तसें पत्करलें पाहिजे एवढेंच. ९२ अर्जुना, एऱ्हवीं तरी, जो एकत्वभावनेनें सर्व भूतांचे ठिकाणीं मी व्यापक आहें असें मानून मला भजतो, ९३ व्यक्तिमात्राच्या अनेकत्वानें ज्याचे अंतःकरणांत अनेकत्व उत्पन्न होत नाहीं, आणि जो केवळ सर्व ठिकाणीं मीच व्यापक आहें असें जाणतो, ९४ तो आणि मी एक असें बोलणेंच व्यर्थ होय; एऱ्हवीं धनंजया, बोलून दाखविलें नाहीं, तरी त्याचें व माझें रूप एकच आहे. ९५ ज्याप्रमाणें दिवा आणि प्रकाश यांच्या एकत्वाची योग्यता असते, त्याप्रमाणें तो माझ्या ठिकाणीं व मी त्याचे ठिकाणीं आहें. ९६ जसें पाण्याचे योगानें गोडी किंवा गगनाच्या योगानें पोकळी यांचें अस्तित्व असतें, तसा माझ्याच रूपानें तो योगी रूपवान दिसतो. ९७

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ३१
जेणें ऐक्याचिये दिठी । सर्वत्र मातेंचि किरिटी । देखिला जैसा पटीं । तंतु
एकु ९८ कां स्वरूपें तरी बहुतें आहाती । परी तैसीं सोनीं बहुवें न होती ।
ऐसी ऐक्याचळाची स्थिती । केली जेणें ९९ नातरी वृक्षांचीं पानें जेतुलीं ।
तेतुलीं रोपें नाहीं लाविलीं । ऐसी अद्वैतदिवसें पाहली । रात्री जया ४०० तो
पंचात्मकीं सांपडे । तरी मग सांगें पां कैसेनि अडे । जो प्रतीतीचेनि पाडें ।
मजसीं तुके १ माझें व्यापकपण आघवें । गवसलें तयाचेनि अनुभवें । तरी
न म्हणतां स्वभावें । व्यापकु जाहला २ आतां शरीरीं तरी आहे । परी शरी-
राचा तो नोहे । ऐसें बोलवरी होये । तें करूं काई ३

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ३२
म्हणोनि असो तें विशेषें । आपणपेंयासारिखें । तो चराचर देखे । अखंडित ४
सुखदुःखादि वर्में । कां शुभाशुभें कर्में । दोनी ऐसीं मनोधर्में । नेणेचि जो ५ हें सम-
विषम भाव । आणिकही विचित्र जें सर्व । तें मानी जैसे अवयव । आपुले होती ६
हें एकैक काय सांगावें । जया त्रैलोक्यचि आघवें । मी ऐसें स्वभावें । बोधा आलें ७
तयाही देह एकु कीर आथी । लौकिकीं सुखदुःखी तयातें म्हणती । परी आम्हांतें
ऐसी प्रतीती । परब्रह्मचि हा ८ म्हणोनि आपणपां विश्व देखिजे । आणि आपण
विश्व होइजे । ऐसें साम्यचि एक उपासिजे । पांडवा गा ९ हें तूतें बहुतीं प्रसंगीं ।
आम्ही म्हणों याचिलागीं । जे साम्यापरौती जगीं । प्राप्ति नाहीं ४१०

अर्जुन उवाचः—
योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन । एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ३३
चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥
तंव अर्जुन म्हणे देवा । तुम्ही सांगा कीर आमुचा कणवा । परि न पुरों जी स्व-
भावा । मनाचिया ११ हें मन कैसें केवढें । ऐसें पाहों म्हणों तरी न सांपडे । एऱ्हवीं
राहटावया थोडें । त्रैलोक्य यया १२ म्हणोनि ऐसें कैसें घडेल । जें मर्कट समाधी ये-
ईल । कां राहा म्हणतलिया राहेल । महावातु १३ जें बुद्धीतें सळी । निश्चयातें टाळी ।
धैर्येंसीं हातफळी । मिळऊनि जाय १४ जें विवेकातें भुलवी । संतोषासी चाड लावी ।
बैसिजे तरी हिंडवी । दाही दिशा १५ जें निरोधलें घे उवावो । जया संयमुचि होय
सावावो । तें मन आपुला स्वभावो । सांडील काई १६ म्हणोनि मन एक निश्चळ
राहेल । मग आम्हांसि साम्य होईल । हें विशेषेंही न घडेल । याचिलागीं १७

अन्वय-यः एकत्वं आस्थितः (सन्) सर्वभूतस्थितं मां भजति, सः योगी सर्वथा वर्तमानः अपि मयि वर्तते. ॥३१॥

अर्थ-जो योगी एकनिष्ठेनें सर्व भूतांत असलेल्या मला भजतो, तो कोणत्याही प्रकारें वागत असला तरी माझ्या स्वरूपाचे ठिकाणींच असतो. ॥ ३१ ॥

अर्जुना, ज्याप्रमाणें वस्त्रांत तंतु एक असतात, त्याप्रमाणें ज्यानें ऐक्याचे दृष्टीनें सर्व ठिकाणीं माझी व्याप्ति आहे असें जाणलें, ९८ किंवा पुष्कळ जरी अलंकार घातले तरी अनेकत्व नसणाऱ्या सोन्याप्रमाणें ज्यानें ऐक्यरूप पर्वताची स्थिति बनविली आहे, ९९ अथवा, जितकीं झाडाचीं पानें तितकीं रोपें लाविलेलीं नसतात, अशा अद्वैतप्रकाशानें ज्याची अज्ञानरात्र उजाडली आहे, ४०० तो पंचमहाभूतात्मक शरिरांत जरी सांपडला, तरी मग तो स्वस्वरूपास येण्याला कसा बरें प्रतिबंध पावेल ? कारण, अनुभवाच्या योगानें जो माझी एकता पावतो, १ त्याच्या अनुभवानें माझें सर्व ठिकाणीं व्यापकत्व आहे असें जाणलें आहे; मग 'तो सर्व व्यापक झाला' असें म्हटलेंच पाहिजे असें नाहीं, २ हें पहा-त्यानें जरी शरीर धारण केलें आहे तरी तो शरिराचा नाहीं. ही गोष्ट बोलून दाखवितां येण्यासारखी नव्हे; तेव्हां तिचें वर्णन करितां येईल काय? ३

अन्वय-अर्जुन, यः आत्मौपम्येन सर्वत्र सुखं वा दुःखं यदि वा समं पश्यति, सः योगी परमः मतः ॥३२॥

अर्थ-हे अर्जुना, जो योगी आपलेप्रमाणें सर्वत्र सुख आणि दुःख सारखें पाहतो, तो योगी परममान्य होय. ३२

अर्थात् या विषयाबद्दल जास्त सांगणें नको. जो सदोदीत आपल्यासारखेंच सर्व जग मानतो; ४ जो सुख आणि दुःख यांचे विकार अथवा शुभ व अशुभ कर्में हीं दोन आहेत असें आपल्या मनांत समजत नाहीं, ५ हें सम आणि हें विषम असा भाव मनांत न धरतां, याशिवाय इतर सर्व विचित्र गोष्टी जो आपल्या शरिराच्या अवयवांप्रमाणें एकच आहेत, असें समजतो; ६ यापेक्षां आणखी काय काय गोष्टी सांगाव्या ? ज्याला सर्व त्रैलोक्य मीच आहे असें अनुभवानें समजलें आहे, ७ त्याला शरीर आहे ही गोष्ट खरी, आणि तो सुखःदुख भोगतो असें लोक देखील म्हणतात; तथापि आमच्या अनुभवानें तो परब्रह्मच आहे. ८ ह्मणून, अर्जुना, ज्याच्या योगानें आपल्याच ठिकाणीं सर्व विश्व पाहतां येईल, आणि आपणा स्वतांःसच विश्वरूप होतां येईल, त्या समदृष्टीची तूं उपासना कर. ९ आम्ही तुला पुष्कळ प्रसंगीं याच कारणाकरितां असें सांगितलें आहे कीं, समदृष्टीपेक्षां या जगतांत दुसरी अधिक प्राप्ति कसली नाहीं. ४१०

अन्वय-मधुसूदन, त्वया अयं योगः साम्येन प्रोक्तः; अहं (मनसः) चंचलत्वात् एतस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि. ३३ कृष्ण, मनः चंचलं प्रमाथि बलवत् दृढं (अस्ति), अहं हि तस्य निग्रहं वायोः इव सुदुष्करं मन्ये. ॥३४॥

अर्थ-अर्जुन म्हणाला, " हे मधुसूदना, तुम्हीं जो हा समत्वयोग सांगितला, तो, मनाच्या चंचलपणामुळें, माझ्यानें सतत घडेल, असें मला वाटत नाहीं. ॥ ३३ ॥ हे कृष्णा-मन हें अति चंचल-कोणताही बेत तडीस जाऊं न देणारें-बलवान व अभेद्य आहे;—त्याचा निग्रह करणें वायूप्रमाणें दुःसाध्य आहे असें मी मानतों. " ३४

मग अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणतो, " देवा, तुम्हीं आमची दया मनांत आणून हा समतेचा मार्ग सांगितला, परंतु मनाच्या चंचल स्वभावापुढें आमचा टिकाव लागत नाहीं. ११ हें मन कसें आणि केवढें आहे असें पाहूं म्हटलें तर तें सांपडत नाहीं. एऱ्हवीं त्याला फिरण्याला त्रैलोक्यही पुरें होत नाहीं. १२ म्हणून, माकडाला समाधि लागणें किंवा मोठ्या वाऱ्याला स्थिर हो म्हणतांच तो थांबणें ह्या गोष्टी कशा घडतील ? १३ जें मन बुद्धीला छळतें, निश्चय मोडतें, आणि धैर्याचे हातावर हां हां म्हणतां तुरी देऊन निघून जातें, १४ जें विचाराला चकवितें, संतोषाला नादीं लावतें. आणि मनुष्य एके ठिकाणीं बसला तरी त्याला दशदिशा हिंडवितें, १५ ज्याला कोंडलें असतां तें उसळून बाहेर येतें, आणि निग्रह केला तर तो उलटा त्याला साह्य करतो, असें हें मन आपला स्वभाव सोडील का? १६ म्हणून, एक मन जर स्थिर राहील, तर मग आम्हांला समदृष्टि प्राप्त होईल, परंतु मनाची अशीच चंचल वृत्ति असल्यामुळें ती प्राप्त होणें दुर्घट आहे. १७ "

श्रीभगवानुवाचः—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

तंव कृष्ण म्हणती साचचि । बोलत आहासि तें तैसेंचि । यया मनाचा कीर चपळचि । स्वभावो गा१८परि वैराग्याचेनि आधारें । जरि लाविलें अभ्यासाचिये मोहरें । तरि केतुलेनि एके अवसरें । स्थिरावेल१९कां जें यया मनाचें एक निकें । जें देखिले गोडीचिया ठाया सोके । म्हणोनि अनुभवसुखाचि कवतिकें । दावीत जाइजे

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः । वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६

एऱ्हवीं विरक्ति जयांसि नाहीं । जे अभ्यासीं न रिघती कहीं । तयां नाकळे हें आम्हीही । न मनूं कायी २१ परि यमनियमांचिया वाटा न वचिजे । कहीं वैराग्याची से न करिजे । केवळ विषयजळीं ठाकिजे । बुडी देउनी २२ यया जालिया मानसा कहीं । युक्तीची कांबी लागली नाहीं । तरी निश्चळ होईल काई । कैसेनि सांगें २३ ह्मणोनि मनाचा निग्रहो होये । ऐसा उपाय जो आहे । तो आरंभीं मग नोहे । कैसा पाहों २४ तरी योगसाधन जितुकें । तें अवघेंचि काय लटिकें । परि आपणपयां अभ्यासूं न ठाके । हेंचि ह्मण २५ आंगीं योगाचें होय बळ । तरि मन केतुलें चपळ । काय महदादि हे सकळ । आपु नोहे २६ तेथ अर्जुन ह्मणे निकें । देवो बोलती तें न चुके । साचचि योगबळेंसीं न तुके । मनोबळ २७ तरि तोचि योगु कैसा केविं जाणों । आह्मी येतुले दिवस याची मातुही नेणों । ह्मणोनि मनातें जी ह्मणों । अनावर २८ हा आतां आघवेया जन्मा । तुझेनि प्रसादें पुरुषोत्तमा । योगपरिचय आह्मां । जाहला आजी २९

अर्जुन उवाचः—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ३७

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति । अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

परि आणिक एक गोसांविया । मज संशयो असे साविया । तो तूंवांचूनि फेडावया । समर्थु नाहीं ४३० ह्मणोनि सांगें श्रीगोविंदा । कवण एकु मोक्षपदा । झोंबत होता श्रद्धा । उपायेंविण ३१ इंद्रियग्रामोनि निगाला । आस्थेचिया वाटा लागला । आत्मसिद्धीचिया पुढिला । नगरा यावया । ३२ तंव आत्मसिद्धि न ठकेचि । आणि मागुतें न येववेचि । ऐसा अस्तु गेला माझारींचि । आयुष्यभानु ३३ जैसें अकाळीं आभाळ । अळुमाळु सपातळ । विपायें आलें केवळ । वसे ना वर्षे ३४ तैसीं दोन्ही दुरावलीं । जे प्राप्ती तंव अलग

अन्वय-महाबाहो, असंशयं मनः चलं दुर्निग्रहं (अस्ति) कौंतेय, (तत्) तु अभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते. ॥३५॥

अर्थ-श्रीभगवान् म्हणाले:—हे महाबाहो, मन हें चंचल असून त्याचा निग्रह करणें खरोखर फार कठीण आहे, हें मी निःसंशय मानतों; पण, अर्जुना, वैराग्य व अभ्यास या दोहोंच्या योगानें तें स्वाधीन करून घेतां येतें.

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणतातः—तूं जें बोललास, तें खरोखर तसेंच आहे. या मनाचा स्वभाव खरोखरी चंचल आहे. १८ परंतु याला वैराग्याच्या आधारानें अभ्यासाच्या रस्त्याला लावलें, तर कांहीं अवकाशानें हें स्थिर होईल. १९ कारण, या मनाच्या ठिकाणीं एक,चांगला गुण आहे: ज्याची याला चटक लागेल, त्याच ठिकाणीं रहावयास हें सोकावतें ! म्हणून कौतुकानें आत्मसुखाकडेसच याला वळवावें. ४२०

अन्वय-असंयतात्मना योगः दुष्प्रापः, वश्यात्मना तु यतता उपायतः अवाप्तुं शक्यः; इति मे मतिः ॥३६॥

अर्थ-जे मनाचा निग्रह करण्याचा अभ्यास करीत नाहींत, त्यांना योग प्राप्त होत नाहीं, परंतु जे अंतःकरण वश करून मनाचा निग्रह करण्याचा यत्न करतात, त्यांना उपायानें योग प्राप्त होतो, असें माझें मत आहे ॥३६॥

एऱ्हवीं ज्याला वैराग्य नाहीं, व जो कधीं अभ्यासही करीत नाहीं, त्याला हें मन आंवरणार नाहीं असें आम्ही देखील कोठें मानीत नाहीं ! २१ परंतु जो यम, नियम, प्राणायाम वगैरेंचा अभ्यास करीत नाहीं, ज्याला वैराग्याची कधीं आठवण होत नाहीं, आणि जो केवळ विषयरूप जलांत माशासारखी बुडी देऊन राहिला आहे, २२ आणि अशा प्रकारें विषयलंपट झालेल्या त्याच्या मनाला युक्तीची चिमट कधीं लागली नाहीं, त्याचें मन निश्चल कसें होईल सांग बरें ? २३ म्हणून, मनाचा निग्रह करणें हा जो उपाय आहे, त्याला तूं आरंभ कर. मग तें कसें निश्चल होत नाहीं तें पाहूं ! २४ तर योगसाधनें म्हणून जेवढीं आहेत, तेवढीं सर्व काय खोटीं आहेत ? परंतु आपल्याला अभ्यास होत नाहीं असें म्हण. २५ जर योगसाधनांचें बळ अंगांत असलें तर मनाच्या चंचलतेची कथा काय ? योगबलानें महत्तत्त्वादिक स्वाधीन होत नाहींत का ? २६ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, "देवा, आपण जें म्हणतां तें खरें आहे; खरोखर योगबलापुढें मनाचें बल टिकणार नाहीं; २७ तरी तो योग कसा आहे व कशा रीतीनें जाणावा त्याची गोष्ट इतके दिवस आम्हांस माहीत नव्हती, म्हणून मन हें अनावर आहे असें आम्ही म्हणत होतों. २८ हे पुरुषोत्तमा, तुमच्या प्रसादानें आमच्या सगळ्या जन्मांत आज योगाचा परिचय आम्हास झाला ! २९

अन्वय-कृष्ण, श्रद्धया उपेतः अयतिः योगात् चलितमानसः योगसंसिद्धिं अप्राप्य कां गतिं गच्छति ? ॥३७॥ महाबाहो, ब्रह्मणः पथि अप्रतिष्ठः विमूढः सः उभयविभ्रष्टः (सन्) छिन्नाभ्रम् इव न नश्यति कच्चित् ? ॥३८॥ कृष्ण, एतत् मे संशयं अशेषतः छेत्तुं अर्हसि; त्वदन्यः अस्य संशयस्य छेत्ता न हि उपपद्यते. ॥३९॥

अर्थ-अर्जुन म्हणाला:—हे कृष्णा, जो साधक श्रद्धेनें युक्त आहे, परंतु विशेष यत्न करीत नाहीं, त्याचें मन योगापासून भ्रष्ट झालें असतां तो योगसिद्धीला न पावतां कोणत्या गतीला जातो ? ॥ ३७ ॥ कृष्णा, ब्रह्ममार्गाचे ठिकाणीं स्थिर न होतां, मोहाला पावलेला योगी कर्ममार्ग व योगमार्ग या दोहोंपासून भ्रष्ट होऊन, तुटलेल्या ढगाप्रमाणें नाशाला पावत नाहीं काय ? ॥ ३८ ॥ हे कृष्णा, या माझ्या संशयाचा निःशेष छेद करण्यास तुम्हीच योग्य आहां, तुमच्यावाचून या संशयाचा छेद करण्यास दुसरा कोणीही समर्थ नाहीं. ॥ ३९ ॥

" परंतु, हे प्रभो, आणखी एक संशय सहज उत्पन्न झाला आहे, तो फेडण्यास आपल्याशिवाय दुसरा कोणीही समर्थ नाहीं. ४३० म्हणून, गोविंदा मला सांगा कीं, कोणीएक मनुष्य मोक्षप्राप्तीकरतां भक्तियुक्त अंतःकरणानें उपायाशिवाय इच्छा करीत होता; ३१ इंद्रियरूपी गांवाहून निघून मोक्षरूपी गांवास जाण्याकरितां तो भक्तिरूप मार्गाला लागला ३२ तों, मोक्ष प्राप्त होत नाहीं, आणि परतही येववत नाहीं, अशा स्थितींत त्याचा आयुष्यरूपी सूर्य मध्येंच मावळला; ३३ सहज अकालीं आलेला लहान पातळ ढग ज्याप्रमाणें टिकत नाहीं व वृष्टिही करीत नाहीं, ३४ त्याप्रमाणें, ज्याला दोन्ही अंतरलीं, म्हणजे मोक्षप्राप्ति तर दूरच राहिली, आणि श्रद्धे-

ठेली । आणि अप्राप्तिही सांडवली । श्रद्धा तया ३५ ऐसा दोंला अंतरला कां जी । जो श्रद्धेच्या समाजीं । बुडला तया होजी । कवण गति ३६

श्रीभगवानुवाचः—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते । न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

तंव कृष्ण म्हणती पार्था । जया मोक्षसुखीं आस्था । तया मोक्षावांचूनि अन्यथा । गती आहे गा३७परि एतुलें हेंचि एक घडे । जें माझारीं विसावावें पडे । तेंही परि ऐसेनि सुरवाडें । जो देवां नाहीं३८एऱ्हवीं अभ्यासाचा उचलता ।पाउलीं जरी चालता । तरि दिवसाआधीं ठाकिता । सोहंसिद्धीतें ३९ परि तेतुला वेग नव्हेचि । म्हणऊनि विसावा तरी निकाचि । पाठीं मोक्षु तंव तैसाचि । ठेविला असे ४४०

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ४१

ऐकें कवतिक हें कैसें ।जे शतमखा लोक सायासें । ते तो पावे अनायासें । कैवल्यकामु४१मग तेथिंचे जे अमोघ । अलौकिक भोग ।भोगितांही सांग ।कांटाळे मन ४२ हा अंतरायो अवचितां । कां वोढवला श्रीभगवंता । ऐसा दिविभोग भोगितां । अनुतापी नित्य४३पाठीं जन्मे संसारीं । परी सकळ धर्मांचिया माहेरीं । लांबा उगवे आगरीं । विभवश्रियेचा४४जयातें नीतिपंथें चालिजे । सत्यधूत बोलिजे । देखावें तें देखिजे । शास्त्रदृष्टी ४५ वेद तो जागेश्वरु । जया व्यवसाय निजाचारु । सारासार विचारु । मंत्री जया ४६ जयाच्या कुळीं चिंता । जाली ईश्वराची पतिव्रता । जयातें गृहदेवता । आदि ऋद्धि ४७ ऐसी निजपुण्याची जोडी । वाढिन्नली सर्वसुखाची कुळवाडी । तिये जन्मे तो सुरवाडी । योगच्युतु ४८

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥ ४३ ॥

अथवा ज्ञानाग्निहोत्री । जे परब्रह्मश्रोत्री । महासुखक्षेत्रीं । आदिवंत ४९ जे सिद्धांताचिया सिंहासनीं । राज्य करिती त्रिभुवनीं । जे कूजती कोकिल वनीं । संतोषाच्या ४५० जे विवेकद्रुमाचे मुळीं । बैसले आहाति नित्य फळीं । तया योगियाचिया कुळीं । जन्म पावे५१मोटकी देहाकृती उमटे। आणि निजज्ञानाची पाहांट फुटे । सूर्यापुढें प्रगटे । प्रकाशु जैसा ५२ तैसी दशेची वाट न पाहतां । वयसेचिया गांवा न येतां । बाळपणींच सर्वज्ञता । वरी तयातें ५३ तिये सिद्धप्रज्ञेचेनि लाभें । मनचि सारस्वतें दुभे । मग सकळ शास्त्रें स्वयंभें । निघती मुखें ५४ ऐसें जें जन्म । जयालागीं देव सकाम । स्वर्गीं ठेले जप होम । करिती सदा ५५ अमरीं भाट हो-

मुळें सोडलेल्या संसारासही तो मुकला, ३५ असा दोन्ही गोष्टींना जो मुकला, परंतु भक्तींत निमग्न झाला त्याला कोणती गति प्राप्त होते हें सांगा." ३६

अन्वय–पार्थ, इह अमुत्र (च) तस्य विनाशः न एव विद्यते; तात, कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं हि न गच्छति. ४०

अर्थ–श्रीभगवान् म्हणाले:—हे पार्था, असा योगभ्रष्ट पुरुष इहलोकाला व परलोकाला अंतरत नाहीं. बाबा, चांगलीं कृत्यें करणारा पुरुष दुर्गतीप्रत कधींही जात नाहीं.

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले:–पार्था, ज्याला मोक्षप्राप्तीची इच्छा आहे, त्याला मोक्षावांचून दुसरी गति आहे काय? ३७ परंतु त्याला मध्यंतरीं विश्रांति घ्यावी लागते एवढेंच काय तें! पण त्या विश्रांतींत त्याला जें सुख होतें तें देवांना सुद्धा मिळत नाहीं! ३८ एऱ्हवीं, जर ह्यानें अभ्यासाचीं पावलें जोरानें टाकिलीं असतीं म्हणजे झपाट्यानें अभ्यास केला असता तर दिवस (आयुष्य) मावळण्याच्या पूर्वींच हा मोक्षप्राप्तीच्या गावाला पोहोंचला असता! ३९ परंतु तितका त्याचा वेग नसल्यामुळें विसावा घेणें भाग पडलें, तथापि मागाहून तरी मोक्षप्राप्ति ही ठेविलीच आहे. ४४०

अन्वय–योगभ्रष्ट (पुरुषः) पुण्यकृतां लोकान् प्राप्य (तत्र) शाश्वतीः समाः उषित्वा शुचीनां श्रीमतां गेहे अभिजायते. ॥४१॥

अर्थ–योगभ्रष्टः पुरुष, महत्पुण्यानें प्राप्त व्हावयाचे जे इंद्रादिक लोक तेथें जाऊन व तेथें पुष्कळ वर्षें राहून नंतर [मृत्युलोकामध्यें] पवित्र व श्रीमत पुरुषाच्या कुळांत जन्मास येतो. ॥ ४१ ॥

अरे, हें कौतुक पहा—ज्या लोकांची प्राप्ति व्हावयास शंभर यज्ञ करणाऱ्या इंद्रालाही सायास पडतात, ते या मोक्षेच्छु पुरुषाला अनायासें प्राप्त होतात. ४१ मग तेथील निष्फळ न होणारे व अप्रतिम असे भोग भोगता भोगतां त्याच्या मनाला कंटाळा येतो! ४२ ते दिव्य भोग भोगीत असतां तेथें त्यास सुख होत नाहीं; व 'हें भगवंता, हें भोगाचें विघ्न माझ्यामागें कां लागलें?' असा तो निरंतर पश्चात्ताप करीत असतो. ४३ नंतर तो फिरून मृत्युलोकीं जन्म पावतो, पण सर्व धर्माचें माहेरघर अशा कुळांत जन्म पावतो; आणि शेंत कापल्यावर पडलेल्या भातगोट्यांचें शेत जसें जोरानें फोंफावतें, तशी त्याच्या ऐश्वर्याची वृद्धि होते. ४४ जें कुळ नीतिमार्गानें चालणारें, सत्य आणि पवित्र भाषण करणारें, आणि शास्त्ररीतीनें वागणारें, ४५ ज्या कुळांत वेद नित्य जागृत असतो, व स्वधर्माचें आचरण हा ज्याच्या कुळाचा व्यवसाय आणि सारासार विचार हाच मंत्री ४६ ज्या कुळांत चिंतेनें ईश्वरास वरिलें, (ज्या कुळाला चिंता ही ठाऊक नाहीं आणि वडील माणसें (पूज्य दैवत) हींच ज्याची संपत्ति, ४७ असें ज्या कुळानें पुण्य जोडलें आहे, व जेथें सर्व सुखाची समृद्धि आहे, अशा कुळांत तो योगभ्रष्ट पुरुष सुखानें जन्म घेतो ४८

अन्वय–अथवा धीमतां योगिनां एव कुले (जन्म) भवति; यत् ईदृशं एतत् जन्म तत्) लोके दुर्लभतरं हि ॥४२। कुरुनंदन, तत्र (सः) तं पौर्वदेहिकं बुद्धिसंयोगं लभते; ततः (च) संसिद्धौ भूयः यतते. ॥४३॥

अर्थ–अथवा बुद्धिमान् योग्यांच्याच कुळामध्यें हा योगभ्रष्ट जन्माला येतो. कां कीं, अशा प्रकारचा जन्म ह्या लोकीं फार दुर्लभ आहे ॥ ४२ ॥ अशा योग्यांच्या कुळांत जन्म झाला म्हणजे त्याला पूर्वजन्मींची योगबुद्धि ह्या जन्मीं प्राप्त होते, आणि मग तो योगाच्या सिद्धीकरितां पुनः यत्न करतो ॥ ४३ ॥

अथवा ज्ञानरूप अग्नीमध्यें हवन करणारे, व अध्यात्म सिद्धांतांत निष्णात, आणि परब्रह्मरूप गांवचे वतनदार; ४९ जे एकमेवाद्वितीय या सिद्धांतांत नेहमीं निमग्न राहून त्रिभुवनाचें राज्य करतात, आणि संतोषरूप वनांत कोकिळासारखा मधुर ध्वनि करतात, ४५० आणि जे विचारवृक्षाच्या मुळापाशीं बसून ब्रह्मरूप नित्य फळाचें सेवन करतात, अशा योग्यांच्या कुळांत तो योगभ्रष्ट पुरुष जन्म घेतो. ५१ जन्म घेतल्यावर लहान वयांतच त्याच्या ठिकाणीं आत्मज्ञानाचा उजेड पडतो; व ज्याप्रमाणें सूर्य उगवण्याच्या अगोदर चहूंकडे प्रभा फांकते, ५२ त्याप्रमाणें, प्रौढ वयाची वाट न पाहतां ज्ञान हें त्याला बालपणींच वरतें. ५३ पूर्वजन्मीं सिद्ध झालेल्या बुद्धीच्या योगानें सर्व विद्या त्याला प्राप्त होतात व त्याच्या मुखांतून सर्व शास्त्रें स्वयमेव निघूं लागतात. ५४ असें जें उत्तम कुळीं जन्म, तें प्राप्त होण्याकरितां स्वर्गवासी देव देखील मनांत हेतु धरून नेहमीं जप, होम करीत असतात. ५५ पार्था, देवांनी स्तुति-

इजे । मग मृत्युलोकातें वानिजे । ऐसें जन्म पार्था गा जें । तें तो पावे ५६

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

आणि मागील जे सद्बुद्धि । जेथ जीवित्वा जाहाली होती अवधि । मग तेचि
पुढती निरवधि । नवी लाहे ५७ तेथ सदैवा आणि पायाळा । वरि दिव्यांजन होय
डोळा । मग देखे जैसी अवलीळा । पाताळधनें ५८ तैसे दुर्भेद जे अभिप्राय । कां गु-
रुगम्य ह्न ठाय । तेथ सौरसेवीण जाय । बुद्धि तयाची ५९ बळियें इंद्रियें येती मना ।
मन एकवटे पवना । पवन सहजें गगना । मिळोंचि लागे ४६० ऐसें नेणों काय अ-
पैसें । तयातेंचि कीजे अभ्यासें । समाधि घर पुसे । मानसाचें ६१ जाणिजे योगपींठीचा
भैरवु । काय हा आरंभरंभेचा गौरवु । कीं वैराग्यसिद्धीचा अनुभवु । रूपा आला ६२
हा संसार उमाणितें माप । कां अष्टांगसामग्रीचें द्वीप । जैसे परिमळेंचि धरिजे रूप ।
चंदनाचें ६३ तैसा संतोषाचा काय घडिला । कीं सिद्धिभांडारींहूनि काढिला । दिसे
तेणें मानें रूढला । साधकदशे ६४

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

जे वर्षशतांचिया कोडी । जन्मसहस्रांचिया आडी । लंघितां पातला थडी ।
आत्मसिद्धीची ६५ म्हणोनि साधनजात आघवें । अनुसरे तया स्वभावें । मग
आयतिये बैसे राणिवे । विवेकाचिये ६६ पाठीं विचारितया वेगां । तो विवे-
कुही ठाके मागां । मग अविचारणीय तें आंगा । घडोनि जाय ६७ तेथ म-
नाचें मेहुडें विरे । पवनाचें पवनपण सरे । आपणपां आपण मुरे । आकाशही
६८ प्रणवाचा माथा बुडे । येतुलेनि अनिर्वाच्य सुख जोडे । म्हणोनि आधींचि
बोल बहुडे । तयालागीं ६९ ऐसी ब्रह्मींची स्थिती । जे सकळा गतींसी गती ।
तया अमूर्ताची मूर्ति । होऊनि ठाके ४७० तेणें बहुतीं जन्मीं मागिलीं । विक्षेपांचीं
पाणिवळें झाडिलीं । म्हणोनि उपजतखेंवो बुडाली । लग्नघटिका ७१ आणि तद्रूप-
तेसीं लग्न । लागोनि ठेलें अभिन्न । जैसें लोपलें अभ्रें गगन । होऊनि ठाके ७२ तैसें
विश्व जेथ होये । मागौतें जेथ लया जाये । तें विद्यमानेंचि देहें । जाहला तो गा ७३

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी तस्माद्योगी भवाऽर्जुन

जया लाभाचिया आशा । करूनि धैर्यबाहूंचा भरंवसा । घालीत षट्क-
र्मांचा धारसा । कर्मनिष्ठ ७४ कां जिये एक वस्तूलागीं । बाणोनि ज्ञानाची व-
ज्रांगी । झुंझत प्रपंचेंशीं समरंगीं । ज्ञानिये गा ७५ अथवा निलागें निसरडा ।

पाठक होऊन मृत्यु लोकाचें वर्णन करावें असें जें उत्तम कुलीं जन्म, तें तो योगभ्रष्ट पुरुष पावतो; ५६

अन्वय-सः अवशः अपि तेन एव पूर्वाभ्यासेन ह्रियते; योगस्य जिज्ञासुः अपि शब्दब्रह्म अतिवर्तते. ॥४४॥

अर्थ-तेथें जन्म झाल्यावर, तो परतंत्र असला तरी पूर्वाभ्यासाचे बलानें [योगाकडे] ओढला जातो; आणि तो योगाविषयीं [नुस्ता] जिज्ञासु असला तरी देखील त्याला वेदाचरणाच्या फलापेक्षां विशेष फल मिळतें ४४

आणि ज्या पूर्वजन्मांत आयुष्याचा शेवट झाला होता, त्या वेळची सद्‌बुद्धि त्याला पुनः प्राप्त होते. ५७ त्यासमयीं आधींच दैववान्, पायाळू आणखी वर डोळ्यांत दिव्यांजन घातलेल्या पुरुषास जसें भूमींतील धन सहज दृष्टीस पडतें, ५८ त्याप्रमाणें, गुरुमुखाशिवाय न कळणाऱ्या कठीण अशा अभिप्रायाच्या ठिकाणीं त्याची बुद्धि अनायासें जाऊन पोहोंचते. ५९ इंद्रियें हीं आपण होऊन मनाच्या अधीन होतात, मन प्राणवायूंत ऐक्य पावतें, व तो प्राणवायु चिदाकाशांत मिळतो. ४६० आणखी काय गोष्टी असतील त्या असोत, परंतु योगाभ्यासही त्याला आपोआप प्राप्त होतो, आणि समाधिही त्याच्या मनाचें घर विचारीत येतो. ६१ जगाला आरंभ करणारी जी रंभा म्हणजे पार्वती तिचा गौरव करणारा योगपीठीचा शंकरच कीं काय किंवा वैराग्यरूप सिद्धीचा मूर्तिमंत अनुभवच प्रकट झाला आहे कीं काय! ६२ किंवा हें संसार मोजण्याचें मापच, अथवा अष्टांगयोगसाहित्याचें बेटच होय. सुगंधानेंच ज्याप्रमाणें चंदनाचे रूप धारण करावें, ६३ त्याचप्रमाणें, साधकदशेच्या योगानें हा इतका योग धैर्ययुक्त झालेला असतो कीं, संतोषाचा पुतळा बनविल्यासारखा किंवा सिद्धीच्या भांडारांतून काढल्यासारखा दिसतो. ६४

अन्वय-प्रयत्नात् यतमानः. संशुद्धकिल्बिषः योगी तु अनेकजन्मसंसिद्धः ततः परां गतिं याति. ॥४५॥

अर्थ-पण; नियमानें प्रयत्न करणारा, सर्व पातकांपासून मुक्त झालेला, व अनेक जन्म हाच प्रयत्न करीत आलेला योगी तर परमगतीप्रत प्राप्त होतो. ॥ ४५ ॥

कारण, कोट्यवधि वर्षांनीं हजारों जन्मांचा प्रतिबंध दूर करून तो आत्मसिद्धीच्या किनाऱ्यावर येऊन पोहोंचलेला असतो. ६५ म्हणून सर्व साधनें त्याला स्वभावतःच प्राप्त होतात; आणि मग सहजच तो विचाराच्या गादीवर बसतो. ६६ नंतर, विचार करण्यामध्यें प्रबल असा विवेकही मागें राहतो; आणि अविचारणीय असें जें ब्रह्म, तें तो स्वतांच होतो. ६७ त्या ठिकाणीं मनाचे ढग नाहींतसे होतात; प्राणवायूचें हालणें बंद होतें; व आकाशही आपल्या ठिकाणीं लीन होतें. ६८ ॐकाराच्या अर्धबिंदूंत प्रणव नाहींसा होतो. अशा रीतीचें त्याला अवर्णनीय सुख प्राप्त होतें, म्हणून त्या ठिकाणीं बोलणेंच बंद होतें. ६९ मग सगळ्या गतींना गति देणारी जी ब्रह्मस्थिति, त्या निराकार स्थितीचें स्वरूपच तो बनून राहतो. ४७० त्यानें मागल्या अनेक जन्मांत, प्रतिबंध हाच कोणी पाण्यावरील मळ झाडून टाकलेला असतो, म्हणून त्याची लग्नघटका त्याचा जन्म होतांच बुडते, ७१ आणि तद्रूपतेशीं शुभलग्न होऊन तो अभिन्नत्व पावतो. अभ्रें नाहींतशीं झालीं म्हणजे ज्याप्रमाणें आकाशरूपच होऊन राहतात. ७२ त्याप्रमाणें, (विक्षेपादि विघ्नें नाहींतशीं झालीं म्हणजे,) ज्यापासून विश्वाची उत्पत्ति होते व ज्या ठिकाणीं तें पुनः लय पावते, तें ब्रह्म तो या विद्यमान देहांत असतांनाच बनतो. ७३

अन्वय-योगी तपस्विभ्यः अधिकः (अस्ति); ज्ञानिभ्यः अपि अधिकः मतः; कर्मिभ्यः च अधिकः (अस्ति); तस्मात्, अर्जुन, त्वं योगी भव. ॥४६॥

अर्थ-तप करणाऱ्यांहून ज्ञान्यांहून व कर्म करणाऱ्यांहून योगी अधिक श्रेष्ठ आहे; म्हणून, अर्जुना, तूं योगी हो. ॥ ४६ ॥

ज्या लाभाच्या आशेनें कर्मनिष्ठ पुरुष आपल्या बाहुबलाच्या भरंवशावर कर्ममार्गाच्या प्रवाहांत उडी घालतात, ७४ किंवा ज्या एका वस्तूसाठीं ज्ञानी पुरुष हे ज्ञानरूप कवच धारण करून समरांगणांत प्रपंचशत्रूंशीं झगडतात, ७५ अथवा ज्याच्या प्राप्ती-

तपोदुर्गांचा आडकडा । झोंबती तपिये चाडा । जयाचिया ७६ जें भजतियां भज्य । याज्ञिकांचें याज्य । एवं जें पूज्य । सकळां सदा ७७ तेंचि तो आपण । स्वयें जाहला निर्वाण । जें साधकांचें कारण । सिद्ध तत्त्व ७८ म्हणोनि कर्मनिष्ठां वंद्यु । तो ज्ञानियांसि वेद्यु । तापसांचा आद्यु । तपोनाथु ७९ पैं जीवपरमात्मसंगमा । जयाचें येणें जाहलें मनोधर्मा । तो शरीरीचि परी महिमा । ऐशी पावे ४८०म्हणोनि याकारणें । तूतें मी सदा म्हणे ।योगी होईं अंतःकरणें । पंडुकुमरा ८१

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगोनाम षष्ठमोऽध्यायः

अगा योगी जो म्हणिजे । तो देवाचा देव जाणिजे । आणि सुख सर्वस्व माझें । चैतन्य तो ८२ तेथ भजता भजन भजावें । हें भक्तिसाधन जें आघवें । तो मीचि जाहलों अनुभवें । अखंडित ८३ मग तया आम्हा प्रीतीचें । स्वस्वरूप बोलीं निर्वचे । ऐसें नव्हे गा तो साचें । सुभद्रापती ८४ तया एकवटलिया प्रेमा । जरी पाडें पाहिजे उपमा । तरी मी देह तो आत्मा । हेचि होय ८५ ऐसें भक्तचकोरचंद्रें । त्रिभुवनैकनरेंद्रें । बोलिलें गुणसमुद्रें । संजयो म्हणे ८६ तेथ आदिलापासूनि पार्था । ऐकिजे ऐसीचि आस्था । दुणावली हें यदुनाथा । भावों सरलें ८७ कीं सावियाचि मनीं संतोषला । जे बोला आरिसा जोडला । तेणें हरिखें आतां उपलवला । निरूपील ८८ तो प्रसंगु आहे फुडा । जेथ शांत दिसेल उघडा । तो पालविजेल मुडा । प्रमेयबीजाचा ८९ जे सात्त्विकाचेनि वडपें । गेलें आध्यात्मिक खरपें । सहजें निडारले वाफे । चतुरचित्ताचे ४९० वरी अवधानाचा वाफसा । लाधला सोनयाऐसा । म्हणोनि पेरावया धिंवसा । श्रीनिवृत्तीसी ९१ ज्ञानदेव म्हणे मी चाडें । सद्गुरूनीं केलें कोडें । माथां हात ठेविला तें फुडें । बीजचि वाइलें ९२ म्हणऊनि येणें मुखें जें जें निगे । तें संतांच्या हृदयीं साचचि लागे । हें असो सांगों श्रीरंगें । बोलिलें जें ९३ परि तें मनाच्या कानीं ऐकावें । बोल बुद्धीच्या डोळां देखावे । हे सांटोवाटीं घ्यावे चित्ताचिया ९४ अवधानाचेनि हातें । नेयावे हृदयाआंतौते । हे रिझवितील आयणीतें । सज्जनाचिये ९५ हे स्वहितातें निववितीं । परिणामातें जीवविती । सुखाची वाहती । लाखोली जीवां ९६ आतां अर्जुनेंसीं श्रीमुकुंदें । नागर बोलिजेल विनोदें । तें वोंवियेचेनि प्रबंधें । सांगेन मी ४९७

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां षष्ठमोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्लोक ४७, ओंव्या ४९७.

साठीं तपस्वी लोक हे निराधार व निसरडें झालेल्या अशा तपोरूप पर्वताच्या कड्यावरून प्रवास करितात, ७६ जें भजन करणारांच्या भजनाचें अधिष्ठान, अशा प्रकारें सर्वांस पूज्य, ७७ आणि जें साधकांचें सिद्धतत्त्व, तें निर्वाण परब्रह्म तो स्वतांच बनतो. ७८ म्हणून, तो कर्मनिष्ठांना वंद्य व ज्ञान्यांना विचारणीय आणि तपस्व्यांचा मूळ तपोनाथ होय. ७९ हें पहा—जीव व परमात्मा यांच्या संगमाच्या ठिकाणीं त्याच्या मनाचें ऐक्य झाल्याकारणानें, तो देही असूनही अशा योग्यतेस पावतो. ४८० म्हणून, अर्जुना, याच कारणास्तव, ' तूं योगी हो ' असें मनापासून तुला मी नेहमीं सांगत असतों. ८१

अन्वय—सर्वेषामपि योगिनां (मध्ये) यः श्रद्धावान् मद्गतेन अंतरात्मना मां भजते, सः मे युक्ततमः मतः (अस्ति).

अर्थ—सर्व योग्यांमध्येंही, जो श्रद्धेनें माझ्याशीं ऐक्य पावून मला भजतो, तो मला परममान्य आहे. ॥ ४७ ॥

अरे, योगी म्हणजे देवांचा देव, माझें सर्व सुखाचें आगर, आणि केवळ माझा प्राण असें समज. ८२ त्याच्या ठिकाणीं भजन करणारा, भजनक्रिया व भज्यवस्तु ही भक्तीची त्रिपुटी त्याच्या अनुभवानें मीच झालों आहें. ८३ हे सुभद्रापते, मग त्याच्या आणि माझ्या प्रीतीचें स्वरूप वर्णन करितां येत नाहीं. तर असें समज कीं, तो म्हणजे प्रत्यक्ष मीच. ८४ अशा रीतीनें जें प्रेमाचें ऐक्य झालेलें असतें, त्याच्या तुलनेला उपमा पाहिजे असली तर मी देह व तो आत्मा याशिवाय दुसरी उपमा नाहीं! ८५ संजय म्हणतोः—राजा, भक्तरूप चकोराचा चंद्र किंवा सर्व त्रिभुवनाचा राजा व गुणाचा समुद्र जो श्रीकृष्ण परमात्मा, असें बोलला असतां ८६ तेथें पार्थाला पूर्वीपासून योगाचें ऐश्वर्य ऐकण्याची आस्था होतीच, ती पुनः दुप्पट झाली असें यदुनाथानें मनांत जाणलें; ८७ आणि तें पाहून श्रीकृष्णाच्या मनांत सहज आनंद झाला कीं, मी जें सांगतों, तें प्रत्यक्ष पाहण्याचा अर्जुन हा आरसाच होय. तेव्हां आतां या आनंदाचे भरांत ते पुढील कथा सांगतील. ८८ तो प्रसंग पुढें असून त्यांत शांतिरस स्पष्ट दिसेल, व ज्ञानरूप बीजाचा मुढा उघडा होईल. ८९ जें ज्ञानबीज पेरण्याकरितां सत्त्वगुणाची वृष्टि होऊन, व आध्यात्मिक तापांचे गुंतडे वाहून जाऊन, चतुर श्रोत्यांच्या चित्ताचे वाफे सहज तयार झाले, ४९० त्यावर सोन्यासारखी अवधानाची घात साधल्यामुळें श्रीनिवृत्तिनाथांना तें ज्ञानरूप बीज पेरण्याची उत्कंठा उत्पन्न झाली. ९१ महाराज म्हणतातः—तें बीज पेरण्याकरितां सद्गुरूंनीं माझी मोठ्या कौतुकानें चाड्याच्या ठिकाणीं योजना केली, व माझ्या मस्तकावर हात ठेवला, तो हात ठेवला असें नव्हे, तर चाड्यांत बीजच घातलें. ९२ म्हणून, माझ्या मुखांतून जें जें कांहीं निघेल, तें संतांच्या मनाला रुचतें. हें असो; आतां श्रीरंग जें कांहीं बोलले, तें मी पुढें सांगतों. ९३ परंतु ते बोल मनाच्या कानानें ऐका, बुद्धीच्या डोळ्यानें बघा, आणि त्याचा ऊहापोह चित्तानें करा. ९४ श्रवणाच्या हातानें हृदयांत सांठवा, म्हणजे ते सज्जनांच्या मनाला स्मविणारे होतील. ९५ ह्या बोलापासून नित्य आत्मप्राप्ति होईल, संकटांतून मुक्तता होईल, व जीवाला सुखप्राप्ति होईल. ९६ आतां, श्रीमुकुंद अर्जुनाला विनोदानें जें कांहीं सर्वोत्कृष्ट ज्ञान सांगतील, तें मी ओंवीरूपानें तुम्हांला सांगेन. ४९७

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सातवा.

श्रीभगवानुवाच:—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥

आइका मग तो श्रीअनंतु । पार्थातें असे म्हणतु । पैं गा तूं योगयुक्तु । जालासि आतां १ मज समग्रातें जाणसी ऐसें । आपुलिया तळहातींचें रत्न जैसें । तुज ज्ञान सांगेन तैसें । विज्ञानेंसीं २ एथ विज्ञानें काय करावें । ऐसें घेसी जरी मनोभावें । तरी पैं आधीं जाणावें । तेंचि लागे ३ मग ज्ञानाचिये वेळे । झांकती जाणिवेचे डोळे । जैसी तीरीं नाव न डळे । टेकलीसांती ४ तैसी जाणीव जेथ न रिघे । विचार मागुता पाउलीं निघे । तर्कु आयणी नेघे आंगीं जयाच्या ५ अर्जुना तया नांव ज्ञान । येर प्रपंचु हें विज्ञान । तेथ सत्यबुद्धि तें अज्ञान । हेंही जाण ६ आतां अज्ञान अवघें हरपे । विज्ञान निःशेष करपे । आणि ज्ञान तें स्वरूपें । होऊनि जाइजे ७ जेणें सांगतयाचें बोलणें खुंटे । ऐकतयाचें व्यसन तुटे । हें जाणणें सानें मोठें । उरो नेदी ८ ऐसें वर्म जें गूढ । तें किजेल वाक्यारूढ । जेणें थोडेन पुरे कोड । बहुत मनींचें ९

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

पैं गा मनुष्यांचिया सहस्रशां- । माजि विपाइले याचिये धिंवसा । तैसें या धिंवसेकरां बहुवसां । माजि विरळा जाणे १० जैसा भरलेया त्रिभुवना- । आंतु एकएकु चांगु अर्जुना । निवडूनि कीजे सेना । लक्षवरी ११ कीं तयाही पाठीं । जे वेळीं लोह मांसातें घांटी । ते वेळीं विजयश्रियेच्या पाटीं । एकुचि बैसे १२ तैसे आस्थेच्या महापुरीं । रिघताती कोटिवरी । परी प्राप्तीच्या पैलतीरीं । विपाइला निगे १३ ह्मणऊनि सामान्य गा नोहे । हे सांगतां वडिल गोठि आहे । परी तें बोलों येईल पाहें । आतां प्रस्तुत ऐकें १४

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

तरी अवधारीं गा धनंजया । हे महदादिक माझी माया । जैसी प्रतिबिंबे

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सातवा.

अन्वय-पार्थ, मयि आसक्तमनाः मदाश्रयः (त्वं) योगं युञ्जन्, असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तत् शृणु ॥१॥ अहं ते इदम् सविज्ञानं ज्ञानं अशेषतः वक्ष्यामि; यत् ज्ञात्वा इह भूयः अन्यत् ज्ञातव्यं न अवशिष्यते ॥२॥

अर्थ-श्रीभगवान् म्हणाले:-अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं मन आसक्त करून व केवळ माझाच आश्रय धरून तूं योगाभ्यास करूं लागलास म्हणजे ज्या प्रकारें निःसंशयपणें मला समग्र [पूर्णपणें] जाणशील, तो प्रकार ऐक ॥ १ ॥ मी तुला विज्ञानासहवर्तमान तें ज्ञान पूर्णपणें सांगतों तें जाणल्यावर मग या लोकीं आणखी जाणावयाचें काहीं राहणार नाहीं ॥ २ ॥

श्रोतेहो, ऐका. मग श्रीअनंत पार्थाला म्हणाले:- अरे, तूं निश्चयेंकरून योगज्ञानसंपन्न झालास. १ आतां मी तुला ब्रह्मज्ञान प्रपंचज्ञानासह अशा रीतीनें सांगेन कीं, त्यायोगानें तळहातावरील रत्न आपण पहातों, त्याप्रमाणें, तूं मला सगळा ओळखशील. २ या ठिकाणीं प्रपंचज्ञानाशीं काय करावयाचें आहे? असा जर तुझ्या मनाचा ग्रह होईल, तर आधीं खरोखर तेंच समजून घेतलें पाहिजे. ३ मग ज्ञानाच्या साक्षात्काराच्या वेळीं बुद्धीची नजर कुंठित होते, ज्याप्रमाणें तीराला टेंकली असतां नाव हालत नाहीं, ४ त्याप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं बुद्धीचा शिरकाव होत नाहीं, विचार मागच्या पाउलीं परततो, आणि तर्काचा हुरूप मोडतो, ५ त्यालाच ज्ञान असें म्हणतात; अर्जुना, बाकीचीं सर्व प्रपंचज्ञानें त्याला विज्ञान असें म्हणतात; आणि तो प्रपंच खरा मानणें हें अज्ञान होय असें समज. ६ आतां सर्व अज्ञान नाहींसें होईल, विज्ञान समूळ जळून जाईल आणि मूर्तिमंत ज्ञान प्रकट होईल; ७ ज्याच्या योगानें सांगणाराचें बोलणें खुंटतें, ऐकणाराची इच्छा कमी होते, आणि अमुक मोठें व अमुक लहान असा भेद रहात नाहीं ८ व जें थोडेंच नाहीं तर त्यानें पुष्कळ हेतू पूर्ण होतील, तें गुप्त तत्त्व मी तुला सांगतों.

अन्वय-मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् सिद्धये यतति; यततां सिद्धानाम् अपि कश्चित् मां तत्त्वतः वेत्ति. ॥३॥

अर्थ-हजारों मनुष्यांमध्यें कोणी एकादाच माझ्या प्राप्तीविषयीं यत्न करितो; आणि माझ्याकरितां यत्न करणाऱ्या सिद्धांतूनही एकादाच मला तत्त्वतः [खऱ्या खऱ्या स्वरूपानें] जाणतो ॥ ३ ॥

अरे, खरोखर हजारों मनुष्यांत एकाद्यालाच या ज्ञानाची इच्छा होते, आणि तशा ज्ञानाची इच्छा उत्पन्न झालेल्या पुष्कळांत मला जाणणारा क्वचित्च सांपडतो. १० अर्जुना, ज्याप्रमाणें मनुष्यांनीं भरलेल्या त्रिभुवनांत फौजेमध्यें ठेवण्याकरितां एकेक चांगला शूर निवडून लक्षावधि फौज तयार करतात, ११ आणि यांतूनही, ज्या वेळेस तरवारीचे घाव शरीरावर बसतात त्या वेळेस एकादाच विजयश्रीचा अधिकारी होतो, १२ त्याप्रमाणें माझ्या ज्ञानाच्या प्राप्तीच्या आस्थेच्या पुरांत कोट्यावधि लोक उड्या टाकतात; परंतु एकादाच तिच्या पैलथडीस जातो. (एकाद्यालाच माझी प्राप्ति होते) १३ म्हणून, ही सामान्य गोष्ट नसून मोठी श्रेष्ठ आहे; परंतु ती पुढें सांगतां येईल. प्रस्तुत (तुला विज्ञानाचें रूप सांगतों) तें ऐक. १४

अन्वय-भूमिः, आपः, अनलः, वायुः, खं, मनः, बुद्धिः एव च अहंकारः इति अष्टधा भिन्ना मे इयं प्रकृतिः (अस्ति). ४

अर्थ-भूमि, उदक, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि आणि अहंकार अशी आठ प्रकारें विभागलेली माझी प्रकृति आहे ॥ ४ ॥

हे धनंजया, ऐक. आपल्या अंगाची पडछाया असते, त्याप्रमाणें हीं महदादि तत्त्वें हीं कार्यरूपानें

छाया। निजांगाची १५ आणि इयेतें प्रकृति ह्मणिजे। जे अष्टधा भिन्न जाणिजे। लोकत्रय निपजे। इयेस्तव १६ हे अष्टधा भिन्न कैसी। ऐसा ध्वनि धरिसी जरी मानसीं। तरी तेचि गा आतां परियेसीं। विवंचना १७ आप तेज गगन। मही मारुत मन। बुद्धि अहंकार हे भिन्न। आठै भाग १८

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्। जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

या आठांची जे साम्यावस्था। ते माझी परम प्रकृति पार्था। तिये नाम व्यवस्था। जीव ऐसी १९ जे जडातें जीववी। चेतनेतें चेतवी। मनाकरवीं मानवी। शोक मोहो २० पैं बुद्धीच्या अंगीं जाणणें। ते जिये जवळिकेचें करणें। जिया अहंकाराचें विंदाणें। जगचि धरिजे २१

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय। अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

ते सूक्ष्म प्रकृति कोडें। जैं स्थूळाचिया आंगा घडे। तैं भूतसृष्टीची पडे। टांकसाळ २२ चतुर्विध ठसा। उमटों लागे आपैसा। मोला तरी सरिसा। परि थरचि आनान २३ होती चौऱ्यांशीं लक्ष थरा। येरा मिती नेणिजे भांडारा। भरे आदिशून्याचा गाभारा। नाणेयांसी २४ ऐसे एकतुकें पांचभौतिक। पडती बहुवस टांक। मग तिये समृद्धीचे लेख। प्रकृतीचि धरी २५ जे आंखूनि नाणें विस्तारी। पाठीं तयाची आटणी करी। माजी कर्माकर्मांचिया व्यवहारीं। प्रवर्तु दावी २६ हें रूपक परी असो। सांगों उघड जैसें परियेसों। तरी नामरूपाचा अतिसो। प्रकृतीच कीजे २७ आणि प्रकृति तंव माझ्या ठायीं। बिंबे येथ आन नाहीं। ह्मणोनि आदि मध्य अवसान पाहीं। जगासि मी २८

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

हें रोहिणीचें जळ। तयाचें पाहातां येइजे मूळ। तैं रश्मि नव्हती केवळ। होय तें भानु २९ तयाचिपरी किरीटी। इया प्रकृती जालिये सृष्टी। जैं उपसंहरूनि कीजेल ठी। तैं मीचि आहें ३० ऐसें होय दिसे न दिसे। हें मजचि माजीं असे। मियां विश्व धरिजे जैसें। सूत्रें मणि ३१ सुवर्णाचे मणी केले। ते सोनियाचे सुतीं वोविले। तैसें म्यां जग धरिलें। सबाह्याभ्यंतरीं ३२

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः। प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥
पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ। जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

ह्मणोनि उदकीं रसु। कां पवनीं जो स्पर्शु। शशिसूर्यी जो प्रकाशु। तो

माझी माया होय; १५ हिलाच प्रकृति असें म्हणावें; व हिचे आठ निरनिराळे प्रकार आहेत असें समजावें; आणि हिच्यापासून हें त्रैलोक्य उत्पन्न होतें. १६ ही आठ प्रकारांनीं कशी निराळी आहे अशी शंका जर तूं मनांत आणशील, तर तोच विचार सांगतों, ऐक. १७ उदक, तेज, आकाश, पृथ्वी, वायु, मन बुद्धि आणि अहंकार हे तिचे निरनिराळे आठ प्रकार आहेत. १८

अन्वय–महाबाहो, इयम् अपरा; इतः तु अन्यां जीवभूतां मे परम् प्रकृतिं विद्धि; यया इदं जगत् धार्यते. ॥५॥

अर्थ–हे महाबाहो, ही अपरा म्हणजे गौण प्रकृति होय. इच्याहून वेगळी जी माझी जीवभूता प्रकृति ती श्रेष्ठ आहे असें समज तिचाच या जगताला आधार आहे.

पार्था, ह्या आठ भागांची साम्यस्थिति म्हणजे (एकीकरण) ती माझी परमप्रकृति होय, आणि तीच परमात्म्याचे ठिकाणीं जीवभाव उत्पन्न करिते म्हणून तिला जीवभूता ही संज्ञा आहे. १९ ही अचेतन (शरिरादिकाचें) जीवन करते, ज्ञानाला चेतना देते, आणि मनाला शोक व मोह मानण्यास लाविते. २० हें पहा–हिच्या सान्निध्यानें बुद्धीच्या अंगीं ज्ञान उत्पन्न होतें व ही अहंकाराच्या कुशलतेनें जगाला धारण करिते. २१

अन्वय–सर्वाणि भूतानि एतद्योनीनि इति उपधारय; अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः तथा प्रलयः (अस्मि). ॥६॥

अर्थ–या दोन्ही प्रकृति सर्व भूतांच्या उत्पत्तीला कारण आहेत असें तू समज; [आणि म्हणून] मी सर्व जगताचा उत्पत्तिकर्ता आणि संहारकर्ता आहें. ॥ ६ ॥

ही सूक्ष्म (परा) प्रकृति जेव्हां स्वेच्छेनें स्थूल प्रकृतीशीं संयुक्त होते, तेव्हां सृष्टींतील प्राण्यांची टांकसाळ सुरू होते. २२ त्या टांकसाळींत आपोआप चार प्रकारचे ठसे उमटूं लागतात. त्यांतील पंचमहाभूतांची योग्यता सारखीच असते, परंतु जाति भिन्न असतात. २३ त्याच्या चौऱ्यांयशी लक्ष जाति असून, त्या जातींत आणखी किती जाति आहेत त्यांची गणती नाहीं. अशा पुष्कळ नाण्यांनीं (जातींनीं) निराकार शून्य म्हणजे अव्यक्ताचा (मायेचा) गाभारा भरून जातो. २४ याप्रमाणें पंचमहाभूतांचे एकसारखे पुष्कळ ठसे बनतात, व त्यांच्या वाढीची गणती प्रकृति (माया) हीच ठेवते. २५ तीं नाण्यांवर खुणा करून त्यांचाच विस्तार करिते, व मागाहून त्यांची आटणी करिते; अशा प्रकारें कर्माकर्मप्रमाणें वडामोड करण्याची मायेची प्रवृत्ति आहे. २६ हें रूपक असो; तुला समजेल अशा उघड रीतीनें सांगावयाचें म्हटलें तर, ही प्रकृतीच प्राण्यांच्या नामरूपांचा विस्तार करते, २७ आणि प्रकृति तर निःसंशय माझ्याच ठायीं खोटी भासते म्हणून जगाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय यांस मीच कारण आहे. २८

अन्वय–धनंजय, मत्तः परतरं अन्यत् किंचित् न अस्ति; सूत्रे मणिगणाः इव इदं सर्वं मयि प्रोतं. ॥७॥

अर्थ–हे धनंजया, माझ्याहून जगाला दुसरें कारण कांहीं नाहीं. [सोन्याचे] सुतांत जसे सोन्याचे मणि ओंवावे, तसें हे सर्व जग ओतप्रोत माझ्यांत ओंविलेलें आहे!

हें दृश्य विश्व मृगजलासारखें आहे! मृगजलाचें मूळ पाहूं गेलें असतां तें केवळ सूर्यकिरण नसून सूर्यच होय; २९ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, ज्या प्रकृतीपासून ही सृष्टि झाली आहे, ती प्रकृति आणि सृष्टि हीं दोन्हीं दिसत असूनही तीं खोटीं आहेत असा दृढ निश्चय झाला असतां त्यांचें अधिष्ठान तत्व मीच आहें. ३० अशा प्रकारें, जे उत्पन्न होऊन दिसतें व नाहींसें होतें, तें माझ्याच ठिकाणीं होतें. ज्याप्रमाणें दोऱ्यानें मणि धरलेले असतात, त्याचप्रमाणें मीं हें विश्व धरलें आहे. ३१ सोन्याचे मणि करून ते सोन्याच्याच तारेंत ओंवावे, त्याप्रमाणें हें सर्व जग अंतर्बाह्य मींच व्यापलें आहे. ३२

अन्वय–कौंतेय, अहं अप्सु रसः, शशिसूर्ययोः प्रभा अस्मि; सर्ववेदेषु प्रणवः, खे शब्दः, नृषु पौरुषम् (अस्मि). ॥८॥ (अहं) च पृथिव्यां पुण्यः गंधः, विभावसौ च तेजः अस्मि; सर्वभूतेषु जीवनं, तपस्विषु च तपः अस्मि ॥९॥

अर्थ–हे कौंतेया, सर्व उदकामध्यें रस तो मी; सूर्यचंद्रामध्यें प्रभा ती मी; सर्व वेदांमध्यें प्रणव [ॐकार] तो मी; आकाशामध्यें शब्द तो मी; पुरुषामध्यें पराक्रम तो मी आहें; ॥ ८ ॥ तसाच पृथ्वीमध्यें उत्तम सुवास तो मी; अग्नीमध्यें तेज मी; सर्व भूतांच्या ठायीं जीवन मी; व तपस्व्यांमध्यें तप मी आहें. ॥ ९ ॥

म्हणून, पाण्यांत जो रस आहे. किंवा वाऱ्यांत जो स्पर्श आहे, आणि चंद्र व सूर्य यांच्यांत जो

मीचि जाण ३३ तैसाचि नैसर्गिकु शुद्धु । मी पृथ्वीच्या ठायीं गंधु । गगनीं मी शब्दु । वेदीं प्रणवु ३४ नराच्या ठायीं नरत्व । जें अहंभाविये सत्त्व । तें पौरुष मी हें तत्त्व । बोलिजत असे ३५ अग्नि ऐसें आहाच । तेजीं नामाचें आहे कवच । तें परतें केलिया साच । निजतेज तें मी ३६ आणि नानाविध योनी । जन्मोनि भूतें त्रिभुवनीं । वर्तत आहाति जीवनीं । आपुलाल्या ३७ एकें पवनेंचि पिती । एकें तृणास्तव जिती । एकें अन्नाधारें राहती । जळें एकें ३८ ऐसें भूतप्रति आनान । जें प्रकृतिवशें दिसे जीवन । तें आघवाठायीं अभिन्न । मीचि एक

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् । धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

पैं आदिचेनि अवसरें । विरूढे गगनाचेनि अंकुरें । जें अंतीं गिळी अक्षरें । प्रणवपीठींचीं ४० जंव हा विश्वाकार असे । तंव जें विश्वाचिसारिखें दिसे । मग महाप्रळयदशे । कांहींच नव्हे ४१ ऐसें अनादि जें सहज । तें मी गा विश्वबीज । हें हातातळीं तुज । देइजत असें ४२ मग उघड करूनि पांडवा । जैं हें आणिसी सांख्याचिया गांवा । तैं ययाचा उपेगु बरवा । देखशील ४३ परी हे अप्रासंगिक आलाप । आतां असतु न बोलों संक्षेप । जाण तपियांच्या ठायीं तप । तें रूप माझें ४४ बळियामाजि बळ । तें मी जाणें अढळ । बुद्धिमंतीं केवळ । बुद्धि ते मी ४५ भूतांच्या ठायीं कामु । तो मी म्हणे आत्मारामु । जेणें अर्थास्तव धर्मु । थोरु होय ४६ एऱ्हवीं विकाराचेनि पैसें । करी कीर इंद्रियांचि ऐसें । परी धर्मासि वेखासें । जावों नेदी ४७ जो अप्रवृत्तीचा अव्हांटा । सांडूनि विधीचिया निघे वाटा । तेवींचि नियमाचा दिवटा । सवें चाले ४८ कामु ऐशिया वोजा प्रवर्ते । म्हणोनि धर्मासि होय पुरतें । मोक्षतीर्थींचे मुक्तें । संसार भोगी ४९ जो श्रुतिगौरवाच्या मांडवीं । काम सृष्टीचा वेलु वाढवी । जंव कर्मफळेंसि पालवी । अपवर्गीं टेंके ५० ऐसा नियतु कां कंदर्पु । जो भूतां यां बीजरूपु । तो मी म्हणे बापु । योगियांचा ५१ हें एकेक किती सांगावें । आतां वस्तुजातचि आघवें । मजपासूनि जाणावें । विकारलें असे ५२

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि १२

जे सात्त्विक हन भाव । कां रजतमादि सर्व । ते ममरूपसंभव । वोळखें तूं ५३ हे जाले तरी माझ्या ठायीं । परी तयामाजीं मी नाहीं । जैसी स्वप्नीं-

प्रकाश आहे, तो मीच आहें असें समज.३३त्याचप्रमाणें, पृथ्वीच्या ठिकाणीं स्वभावतः असणारा जो सुवास, तो मी; आकाशांत शब्द म्हणून जो आहे,तो मी,तसेंच वेदांत ॐकार म्हणून जो आहे, तो मी. ३४ मनुष्याच्या ठिकाणीं असणारा मनुष्यपणा–जो अहंभावाचें सत्व आहे तें पौरुष मी, हें तत्त्व तुला सांगून ठेवतों. ३५ तेजाला अग्नि या नांवाचें जें उगीच पांघरूण आहे, तें दूर केलें असतां त्याचें खरें स्वरूप तें मी; ३६ आणि या त्रिभुवनांत प्राणी पुष्कळ प्रकारच्या जातींत जन्म घेऊन आपआपल्या जातीच्या अनुरोधानें अन्नादि जीवनानें जगतात; ३७ कोणी वारा पिऊन असतात, कोणी गवतावर उपजीविका करतात, कोणी अन्नावर राहतात, आणि कोणी पाण्यावर आपलें उपजीवन करतात; ३८ असें प्रत्येक प्राण्याचें त्याच्या प्रकृतीच्या मानानें जें निरनिराळें जीवन दिसतें, तें सर्व मीच आहें. ३९

अन्वय–पार्थ, मां सर्वभूतानां सनातनं बीजं विद्धि; अहं बुद्धिमतां बुद्धिः अस्मि; तेजस्विनां तेजः (अस्मि); ॥१०॥ अहं च बलवतां कामरागविवर्जितं बलं (अस्मि); भरतर्षभ भूतेषु धर्माविरुद्धः कामः अहं अस्मि. ॥११॥

अर्थ–पार्था, सर्व भूतांचें सनातन बीज मी हें जाण, बुद्धिमतांची बुद्धि मी; तेजस्व्यांचें तेज मी; ॥ १० ॥ आणि इच्छा-प्रीति-रहित असें बलवान पुरुषांचें बल मी हे भरतश्रेष्ठा, सर्व भूतांचे ठिकाणीं धर्माला अनकूल असणारा जो काम [अन्नपानादिविषयक इच्छा] तो मी आहें.

खरोखर, उत्पत्तीचे वेळीं जें आकाशाच्या अंकुरानें विस्तार पावतें आणि जें अंतकालीं ॐकाराचीं अक्षरें गिळून टाकतें; ४० जोंपर्यंत या जगाला आकार आहे, तोंपर्यंत जें त्याच्यासारखेंच दिसतें, परंतु महाप्रलयाचे वेळेस तें कोणत्याही आकाराचें नसतें; ४१ असें जें ह्या जगाचें अनादि व स्वतःसिद्ध बीज तें मी आहें; तें आज अगदीं तुझ्या हातांत देत आहे. ४२ मग, अर्जुना, तें समजून घेऊन जर तूं त्याचा विचार करशील, तर त्याचें किती उत्तम फल आहे तें पहाशील. ४३ परंतु आतां हें अप्रासंगिक बोलणें बाजूला राहूं दे. तुला मी थोडक्यांत सांगतों: हें पहा –तपस्व्यांचे ठायीं तप म्हणून जें आहे, तें माझें रूप होय.४४ बलवानांत बल म्हणून जें आहे, तें मी असें निःसंशय समज; आणि बुद्धिमंतांत बुद्धि म्हणून जी आहे ती मी. ४५ श्रीकृष्ण म्हणतात:–ज्याच्या आचरणापासून धर्म व अर्थ हे पुरुषार्थ साध्य होतात, तो प्राणिमात्रांचे ठिकाणीं असणारा काम मी ४६ एऱ्हवीं, विकाराच्या वाढीमुळें इंद्रियांच्या इच्छेप्रमाणें जरी आचरण केलें, तरी तो काम धर्माविरुद्ध जाऊं देत नाहीं. ४७ तो काम निषेधाची आडवाट सोडून विधीच्या वाटेनें नीट जातो; आणि त्याचप्रमाणें त्याच्या बरोबर नियमरूप मशाल पेटलेली असते. ४८ अशा रीतीनें हा काम चालतो, म्हणून धर्माचें आचरण पूर्ण होतें; व त्यामुळें संसारांत राहणाराला मोक्षरूपी तीर्थांत मुक्ति प्राप्त होते. ४९ तो काम वेदांनीं गौरव केलेल्या कर्मरूपी मांडवावर कर्मफलांचीं पानें मोक्षाला लागत तोंपर्यंत आपला वेल वाढवितो.५० योग्यांचे जनक श्रीकृष्ण म्हणतात:–अशा नियमानें राहणारा व प्राणिमात्रास बीजभूत असा काम,तो मी आहें, ५१हें एकेक तुला कोठवर सांगावें! तर वस्तुमात्र म्हणून जें कांहीं आहे, तें सर्व माझ्यापासून विस्तार पावलें आहे असें समज. ५२

अन्वय–ये च एव सात्त्विकाः राजसाः तामसाः च भावाः (ते) मत्तः एव इति तान् विद्धि; अहं तु तेषु न (अस्मि), ते मयि (वर्तंते). ॥१२॥

अर्थ–जे सात्त्विक, राजस आणि तामस विकार आहेत, ते माझ्यापासूनच उत्पन्न झाले आहेत, असें तूं समज. पण त्यांच्या ठायीं मी नाहीं, माझ्या ठायीं ते आहेत.

जे सात्विक किंवा रजतमादि विकार आहेत, ते सर्व माझ्या रूपापासूनच उत्पन्न झाले आहेत, असें समज. ५३ ते जरी माझ्यापासून झाले आहेत तरी मी त्यांच्यांत नाहीं. ज्याप्रमाणें स्वप्नांच्या डोहांत जा-

च्या डोहीं । जागृति न बुडे ५४ जैसी रसाचीच सुघट । बीजकणिका घनवट । परी तियेस्तव होय काष्ठ । अंकुरद्वारें ५५ मग तया काष्ठाच्या ठायीं । सांग पां बीजपण असे काई । तैसा मी विकारी नाहीं । जरी विकारला दिसें ५६ पैं गगनीं उपजे आभाळ । परी तेथ गगन नाहीं केवळ । अथवा आभाळीं होय सलिल । तेथ अभ्र नाहीं ५७ मग त्या उदकाचेनि आवेशें । प्रगटलें तेज जें लखलखीत दिसे । तिये विजूमाजीं असे । सलिल कायी ५८ सांगें अग्नीस्तव धूम होये । तिये धूमीं काय अग्नी आहे । तैसा विकारु हा मी नोहें । जरी विकारला असे ५९

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

परी उदकीं जाली बाबुळी । ते उदकातें जैसी झांकोळी । कां वायांचि आभाळीं । आकाश लोपे ६० हां गा स्वप्न लटिकें म्हणों ये । परि निद्रावशें बाणलें होये । तंव आठवु काय देत आहे । आपणपेयां ६१ हें असो डोळ्यांचें । डोळांचि पडळ रचे । तेणें देखणेपण डोळ्यांचे । न गिळिजे कायि ६२ तैसी हे माझीच बिंबली । त्रिगुणात्मक साउली । कीं मजचि आड वोडवली । जवनिका जैसी ६३ ह्मणऊनि भूतें मातें नेणती । माझींच परी मी नव्हती । जैसी जळींचीं जळीं न विरती । मुक्ताफळें ६४ पैं पृथ्वीयेचा घटु कीजे । सवेंचि पृथ्वीसि मिळे तरी मेळविजे । एऱ्हवीं तोचि अग्निसंगें सिजे । तरी वेगळा होय ६५ तैसें भूतजात सर्व । हे माझेचि कीर अवयव । परि मायायोगें जीव । दशे आले ६६ ह्मणोनि माझेचि मी नव्हती । माझेचि मज नोळखती । अहंममताभ्रांती । विषयांध झाले ६७

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥१४॥

आतां महादादि हे माझी माया । उतरोनियां धनंजया । मी होइजे हें आया । कैसेनि ये ६८ जिये ब्रह्माचळाचा आधाडा । पहिलिया संकल्पजळाचा उभडा । सवेंचि महाभूतांचा बुडबुडा । साना आला ६९ जे सृष्टिविस्ताराचेनि वोघें । चढत काळकळनेचेनि वेगें । प्रवृत्तिनिवृत्तीचीं तुंगें । तटें सांडी ७० जे गुणघनाचेनि वृष्टिभरें । भरली मोहाचेनि महापूरें । घेऊनि जात नगरें । यमनियमांचीं ७१ जे द्वेषाच्या आवर्तीं दाटत । मत्सराचे वळसे पडत । माजि प्रमादादि तळपत । महामीन ७२ जेथ प्रपंचाचीं वळणें । कर्माकर्मांचीं

गृति बुडत नाहीं; ५४ [किंवा] ज्याप्रमाणें बीं (दाणा) रसानें पूर्ण भरलेलें असतें; व त्याचेपासून अंकूर फुटून लांकूड बनतें;५५ मग त्या लांकडाचे ठिकाणीं बीज असतें का सांग बरें? त्याचप्रमाणें सात्त्विकादि सर्व विकार जरी माझ्याचपासून उत्पन्न झाले आहेत, तरी त्यांमध्यें मी नाहीं. ५६ खरोखर, आकाशांत जे ढग उत्पन्न होतात, त्यांत शुद्ध आकाश नसतें; किंवा ढगांत जें पाणी असतें, त्या पाण्यांत ढग नसतात; ५७ नंतर त्या पाण्याच्या घर्षणानें उत्पन्न होणारें तेज (वीज) जें चकचकीत दिसतें, त्या विजेमध्यें पाणी असतें काय? ५८ अग्नीपासून जो धूर उत्पन्न होतो, त्या धुरांत अग्नि आहे का सांग बरें? त्याचप्रमाणें, सात्विक सर्व विकार जरी माझ्यापासून उत्पन्न झाले आहेत, तरी त्यांत मी नाहीं. ५९

अन्वय-एभिः त्रिभिः गुणमयैः भावैः इदं सर्वं जगत् मोहितं; (यतः) एभ्यः परं अव्ययं मां न अभिजानाति. १३

अर्थ-या गुणमय तीन विकारांनीं हें सर्व जग मोहून गेलें आहे; म्हणून, या गुणांच्या पलीकडे असलेला अविनाशी असा जो मी, त्या मला हें जाणत नाहीं. ॥१३॥

तथापि, जसें पाण्यापासूनच उत्पन्न झालेलें गोंडाळ पाण्याला झांकून टाकतें, किंवा ढगाच्या योगानें आकाश व्यर्थ लोपलें जातें; ६० असें पहा कीं, स्वप्न हें खोटें आहे, परंतु ज्यावेळीं निद्रेच्या योगानें तें खरें भासतें, त्या वेळेस तें आपली आपल्याला आठवण होऊं देतें का? ६१ अथवा डोळ्यांतील पाण्यानें उत्पन्न झालेला वडस दृष्टि बंद करीत नाहीं का? ६२ त्याचप्रमाणें माझ्याच ठिकाणीं भासलेली सत्व, रज व तम या गुणांनीं युक्त अशी माझी सावली (माया) पडद्याप्रमाणें माझ्याच स्वरूपाच्या आड आली, ६३ म्हणून प्राणी मला जाणत नाहींत, आणि माझ्याचपासून उत्पन्न झालेले असून मद्रूप होत नाहींत. ज्याप्रमाणें पाण्यापासूनच उत्पन्न झालेलीं मोत्यें पाण्यांत मिसळत नाहींत, ६४ अथवा मातीचा घट करून तो कच्चेपणीं मातीस मिळविला असतां मिळतो—परंतु तोच विस्तवांत भाजल्यावर मिळत नाहीं, ६५ त्याचप्रमाणे, सर्व प्राणी हे माझेच अवयव आहेत; परंतु मायेच्या योगानें जीवपणाला पावले, ६६ म्हणून माझ्यापासून उत्पन्न झाले असून मद्रूप होत नाहींत. माझेच असून मला ओळखीत नाहींत, व 'मी' आणि 'माझें' या भ्रांतीनें विषयांध झालेले आहेत. ६७.

अन्वय-एषा दैवी गुणमयी मम माया हि दुरत्यया (अस्ति); ये मां एव प्रपद्यंते, ते एतां मायां तरंति. ॥१४॥

अर्थ-कारण, ही अति दिव्य आणि त्रिगुणात्मक अशी माझी माया दुस्तर आहे. जे मला शरण येतात, ते ही माया तरून जातात. ॥ १४ ॥

तेव्हां आतां, धनंजया, ही महतत्त्वादि माझी माया तरून मद्रूप व्हावें, ह्या गोष्टीचा अनुभव कसा यावा? ६८ [कारण] जी मायानदी निर्गुण ब्रह्मरूपी पर्वताच्या तुटलेल्या कड्यांत असतांनाच प्रथम तिच्या ठिकाणीं संकल्परूप जलाचा उगम होऊन पंचमहाभूतांचा लहानसा बुडबुडा आला; ६९ जी सृष्टीच्या विस्ताररूपी ओघानें व कालगतीच्या वेगानें कर्म व मोक्ष यांचे उंच कांठ ओलांडून चालली आहे; ७० जी सत्त्वादि गुणरूपी मेघांच्या वृष्टीनें भरून भ्रांतिरूप महापुरानें यमनियमरूपी शहरें वाहून नेत आहे; ७१ जिच्यांत द्वेषरूपी भोंवरे असून जी मत्सररूप वळणानें वहात आहे; जिच्यांत उन्मत्तपणा इत्यादि मोठाले मासे तळपत आहेत; ७२ जिच्यांत प्रपंचरूपी भेदांचीं वळणें असून कर्माकर्मांच्या पुरामध्यें

वोभाणें । वरी तरंगती वोसाणें । सुखदुःखांचीं ७३ रतीचिया बेटा । आदळती
कामाचिया लाटा । जेथ जीवफेन संघटा । सैंघ दिसे ७४ अहंकाराचिया च-
ळिया । वरि मदत्रयाचिया उकळिया । जेथ विषयोर्मीच्या आकळिया । उल्लाळ
घेती ७५ उदयास्तांचे लोंढे । पाडीत जन्ममरणांचे चोंढे । जेथ पांचभौतिक बुड-
बुडे । होती जाती ७६ सम्मोह विभ्रम मासे । गिळिताति धैर्याचीं आविसें । तेथ दे-
व्हडे भोंवत वळसे । अज्ञानाचे ७७ भ्रांतीचेनि खडुळे । रेवलें आस्थेचेनि गाळें । र-
जोगुणाचेनि खळाळें । स्वर्गं गाजे ७८ तमाचे धारसे वाड । सत्त्वाचें स्थिरपण जाड ।
किंबहुना हे दुवाड । मायानदी ७९ पैं पुनरावृत्तीचेनि उभडें । झळंबती सत्य-
लोकींचे हुडे । घायें गडबडती धोंडे । ब्रह्मगोळकाचे ८० तया पाणियाचेनि
वहिलेपणें । अझुनी न धरिती वोभाणें । ऐसा मायापूर हा कवणें । तरिजेल
गा ८१ येथ एक नवलावो । जो जो कीजे तरणोपावो । तो तो अपावो । होय
तें ऐक ८२ एक स्वयंबुद्धीच्या बाहीं । रिगाले तयांची शुद्धीचि नाहीं । एक
जाणिवेचे डोहीं । गर्वेंचि गिळिले ८३ एकीं वेदत्रयाचिया सांगडी । घेतल्या
अहंभावाचिया धोंडी । ते मदमीनाच्या तोंडीं । सगळेचि गेले ८४ एकी वय-
सेचें जाड बांधले । मग मन्मथाचिये कासे लागले । ते विषयमगरीं सांडिले ।
चघळूनियां ८५ आतां वार्धक्याच्या तरंगा- । माजि मतिभ्रंशाचा जरंगा । तेणें
कवळिजताती पैं गा । चहूंकडे ८६ आणि शोकाचा कडा उपडत । क्रोधाच्या
आवर्तीं दाटत । आपदागिधीं चुंबिजत । उधवला ठायीं ८७ मग दुःखाचेनि
बरटें बोंबले । पाठीं मरणाचिये रेवे रेवले । ऐसे कामाचे कासे लागले । ते
गेले वायां ८८ एकीं यजनक्रियेची पेटी । बांधोनि घातली पोटीं । ते स्वर्ग-
सुखाच्या कपाटीं । शिरकोनि ठेले ८९ एकीं मोक्षीं लागावयाचिया आशा ।
केला कर्मबाह्यांचा भरंवसा । परी ते पडिले वळसां । विधिनिषेधांच्या ९० जेथ
वैराग्याची नाव न रिगे । विवेकाचा तागा न लगे । वरि कांहीं तरो ये योगें ।
तरी विपाय तो ९१ ऐसें तरी जीवाचिये आंगवणें । इये मायानदीचें तरणें ।
हें कासयासारिखें बोलणें । म्हणावें पां ९२ जरी अपथ्यशीळा व्याधी । कळे
साधूसी दुर्जनाची बुद्धी । कीं रागी सांडी रिद्धी । आली सांती ९३ जरी चोरां
सभा दाटे । अथवा मीना गळु घोटे । ना तरी भेडा उलटे । विवसी जरी ९४
पाडस वाघुर करांडी । कां मुंगी मेरु वोलांडी । तरी मायेची पैलथडी । दे-

सुखदुःखरूपी केरकचरा तरंगत येऊन कडेला लागत आहे; ७३ जीमधील विषयसुखरूपी बेटावर कामरूपी लाटा आदळून त्या ठिकाणीं जीवसमुदायरूपी फेंस पुष्कळ दिसत आहे; ७४ अहंकाररूपी ओघानें, व विद्या, धन, आणि सामर्थ्य या तीन मदांच्या उकळ्यांना ज्या ठिकाणीं विषयतरंगाच्या लाटा उसळताहेत; ७५ उदय आणि अस्त यांच्या पुरानें जन्ममरणाचे धोंडे पडून त्या ठिकाणीं शरीररूप बुडबुडे उत्पन्न होतात व लय पावतात; ७६ जिच्यांत मोह व भ्रांति हे मासे धैर्य धरून मांस गिळून टाकतात; त्या ठिकाणीं अज्ञानरूपी मोठे भोंवरे फिरत असतात; ७७ भ्रांतिरूप गढूळ पाण्यानें आस्थारूप गाळांत रुतून रजोगुणाच्या खळखळाटानें स्वर्गप्राप्तीची गर्जना होत असते; ७८ त्याचप्रमाणें तमोरूपी प्रवाह, व सत्वरूपी स्थिर पाण्याचा डोह तरून जाण्यास आवघड आहे; फार काय सांगावें, ही मायानदी फार घातुक आहे. ७९ खरोखर हीमधील जन्ममृत्यूंच्या पुराच्या लोंढ्यांत सत्यलोकचे किल्ले वाहून जातात, आणि ब्रह्मांडरूप धोंडे तेव्हांच गडबडत जातात. ८० त्या पुराचा प्रवाह अजून ओसरत नाहीं! अरे, असा हा मायापूर कोणाच्यानें तरून जाववेल? ८१ आणखी एथें एक मोठेंच नवल आहे! ही नदी तरून जाण्याला जे जे उपाय करावे, ते ते अपायकारकच होतात! ८२ कोणी शहाणपणाच्या बळावर [हीमधून तरून जावें म्हणून] हिजमध्यें उडी टाकली, त्यांचा पत्ताच नाहीं; कोणाला ज्ञानरूपी डोहांत गर्वानें पार गिळून टाकलें, ८३ कोणी वेदत्रयीच्या सांगडीवर बसून तिला मीपणाचे धोंडे बांधून तरून जाण्यास निघाले, ते मदरूपी माशाच्या तोंडांत सबंधच नाहीं-तसें झाले, ८४ कोणी तारुण्याच्या बळानें कमर कसून मदनाच्या कासेला लागले. तो त्यांना विषयरूप सुसरीनेंच चघळून टाकिलें; ८५ मग ते वार्धक्यरूप लाटांमध्यें तरंगत जात असतां मतिभ्रंशरूप जाळ्यांत सांपडतात, व त्यायोगें चहूंकडून जखडले जाऊन ८६ शोकरूप कड्यावर आदळतात; व पुढें क्रोधरूपी भोंवऱ्यांत सांपडले असतां कोठें वर डोकें करावयास लागले कीं, आपत्तिरूप गिधाडें त्यांस टोंचटोंचून खाऊं लागतात; ८७ आणि मग ते दुःखरूप चिखलानें माखून मरणरूप वाळूंत रुतले जातात! अशा प्रकारें जे विषयाच्या मागें लागले, ते फुकट जातात. (त्यांचें जिणें व्यर्थ होतें) ८८ कोणी यज्ञादिक क्रियारूपी पेटा बांधून पोटाखालीं घेतात, ते स्वर्गसुखरूपी कपारींत अडकून राहतात. ८९ कोणी मोक्षप्राप्तीच्या आशेनें कर्मरूप बाहुबलावर भरंवसा ठेवतात, परंतु कर्तव्याकर्तव्यांच्या वळणांत पडतात. ९० ज्या नदीमध्यें वैराग्यरूप नाव चालत नाहीं, आणि जिला विचाराचा दोरही नाहीं, अशी नदी कोणच्या तरी उपायानें तरली जाईल काय? तरली जाणें अशक्य आहे. ९१ परंतु जीवाच्या अंगबळानें ह्या मायारूप नदींतून तरून जातां येतें, हें म्हणणें कशासारखें आहे म्हणावें तें सांगतों. ९२ जर पथ्य न करणाराची व्याधि टळेल, साधूला दुर्जनाची बुद्धि कळेल, किंवा विषयासक्त पुरुष ऐश्वर्य प्राप्त झालें असतां त्याला सोडील, ९३ जर चोरांची सभा भरेल, अथवा माशाला गळ गिळितां येईल, किंवा भित्रा पिशाच्च ओलांडून जाईल, ९४ जर हरणाचें पाडस जाळें कुरतुडील, किंवा मुंगी मेरुपर्वत ओलांडील, तरच जीवांना [आपल्या स्वतांच्या शहाणपणानें] मायानदी तरून

खती जीव ९५ ह्मणऊन गा पंडुसुता । जैसी सकामा न जिणवेचि वनिता । तेवीं मायामय हे सरिता । न तरवे जीवां ९६ येथ एकचि लीला तरले । जे सर्वभावें मज भजले । तयां ऐलीच थडी सरलें । मायाजळ ९७ जयां सद्गुरुतारु फुडें । जे अनुभवाचे कासे गाढे । जयां आत्मनिवेदन तरांडें । आकळलें ९८ जे अहंभावाचें वोझें सांडुनी । विकल्पाचिया झुळका चुकाउनी । अनुरागाचा निरुता होउनी । पाणिढाळु ९९ जया ऐक्याचिया उतारा । बोधाचा जोडला तारा । मग निवृत्तीचिया पैल तीरा । झेंपावले जे १०० ते उपरतीच्या वांवीं सेलत । सोहंभावाचेनि थावें पेलत । मग निघाले अनकळित । निवृत्तितटीं १ येणें उपायें मज भजले । ते हे माझी माया तरले । परि ऐसे भक्त विपाइले । बहुवस नाहीं २

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः । माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥
चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

जे बहुतां एकां अवांतरु । अहंकाराचा भूतसंचारु । जाहाला ह्मणोनि विसरु । आत्मबोधाचा ३ ते वेळीं नियमाचें वस्त्र नाठवे । पुढील अधोगतीची लाज नेणवे । आणि करितात जें न करावें । वेदु म्हणे ४ पाहें पां शरीराचिया गांवा । जयालागीं आलें पांडवा । तो कार्यार्थु आघवा । सांडूनियां ५ इंद्रियग्रामींचे राजबिदीं । अहंममतेचिया जल्पवादीं । विकारांतरांची मांदी । मेळवूनियां ६ दुःखशोकांच्या घाईं । मारिलियाची सेचि नाहीं । हें सांगावया कारण काई । जे ग्रासिले माया ७ ह्मणोनि ते मातें चुकले । ऐका चतुर्विध मज भजले । जिहीं आत्महित केलें । वाढतें गा ८ तो पहिला आर्तु ह्मणिजे । दुसरा जिज्ञासु बोलिजे । तिजा अर्थार्थी जाणिजे । ज्ञानिया चौथा ९.

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः १७

तेथ आर्त तो आर्तीचेनि व्याजें । जिज्ञासु तो जाणावयालागीं भजे । तिजेनि तेणें इच्छिजे । अर्थसिद्धि ११० मग चौथियाच्या ठायीं । कांहींचि करणें नाहीं । ह्मणोनि भक्तु एक पाहीं । ज्ञानिया जो ११ जे तया ज्ञानाचेनि प्रकाशें । फिटलें भेदाभेदांचें कडवसें । मग मीचि जाहाला समरसें । आणि भक्तुही तेवींचि १२ परि आणिकांचिये दिठी नावेक । जैसा स्फटिकुचि अभासे उदक । तैसा ज्ञानी नव्हे कौतुक । सांगता तो १३ जैसा वारा कां गगनीं वीरे । मग

पलीकडल्या तीरीं जातां येईल! ९५ म्हणून, हे पांडुसुता, ज्याप्रमाणें विषयी पुरुषाला स्त्री जिंकवत नाहीं, त्याप्रमाणें ही मायारूप नदी जीवाला तरवत नाहीं. ९६ परंतु जे मला अनन्यभावानें शरण येतात, ते ह्या दुस्तर नदींतून सहज तरून जातात. इतकेंच नव्हे, तर ते अलीकडच्या कांठीं असतांनाच मायारूप जल पार नाहींसं होतें. ९७ ज्यांना सद्गुरु हाच नावाडी असून ज्यांनीं ब्रह्मसाक्षात्काराची कांस बळकट धरली आहे, व ज्यांना आत्मनिवेदन हेंच तारू सांपडलें आहे; ९८ जे अहंभावाचें ओझें टाकून, विकल्परूपी वारा चुकवून, आणि बायकामुलांच्यावरील प्रेमरूपी पाण्याची धार टाळून ९९ जीवात्म्याचें ऐक्य हाच उतार त्या उतारानें बोधरूपी सांगडीच्या आश्रयानें निवृत्तीच्या पलीकडील कांठाला जाऊन पोहोंचतात, १०० ते वैराग्यरूप हात टाकीत 'अहंब्रह्म' ह्या भावाच्या बळावर पोहून मुक्तितटावर अचुक निघतात १ या उपायानें जे मला भजतात, तेच ह्या मायारूप नदींतून तरून जातात; परंतु असे भक्त फार नाहींत, अगदीं विरळा! २

अन्वय–मायया अपहृतज्ञानाः आसुरं भावम् आश्रिताः दुष्कृतिनः मूढाः नराधमाः मां न प्रपद्यन्ते. ॥१५॥ भरतर्षभ अर्जुन, आर्तः, जिज्ञासुः, अर्थार्थी, ज्ञानी च (इति) चतुर्विधाः सुकृतिनः जनाः मां भजन्ते. ॥१६॥

अर्थ–मायेनें ज्यांचें ज्ञान नष्ट केलें आहे व आसुरी प्रकृतीचा ज्यांनीं आश्रय केला आहे, असे पापी व मूर्ख नराधम मला शरण येत नाहींत. ॥ १५ ॥ हे भरतश्रेष्ठा अर्जुना, आर्त [रोगादिकांनीं पीडित], जिज्ञासु, [भगवत्तत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारा] अर्थार्थी [भोगेच्छु], आणि ज्ञानी असे चार प्रकारचे पुण्यवान लोक मला भजतात. ॥ १६ ॥

कारण, त्या एकाशिवाय इतर सर्व प्राण्यांना अनादि कालापासून अहंकाररूप भूताचा संचार झा ल्यामुळे आत्मस्वरूपाचा विसर पडतो. ३ त्यावेळीं त्यांस नियमरूपीवस्त्राचें भान रहात नाहीं, अधोगतीची लाज नाहींशी होते, आणि ते वेदबाह्य वर्तणूक करितात. ४ अर्जुना, असें पहा कीं, या शरीररूप गांवांत ज्या कार्याकरितां आले, तो सर्व कार्यभाग सोडून देऊन, ५ या इंद्रियसमुदायरूप राजमार्गावर अहंममतेची बडबड करण्याकरितां कामक्रोधादिक विकारांचा समुदाय गोळा करितात; ६ आणि दुःख व शोक यांचे घाव पडत असतांही त्यांना त्यांची आठवण सुद्धां नसते. हें सांगावयाचें कारण काय म्हणशील तर, ते मायेनें ग्रासलेले असतात; ७ म्हणून ते मला मुकतात. परंतु फक्त चौघांनींच माझें भजन करून आत्महित वृद्धिंगत केलें. ८ त्या चौघांपैकीं पहिल्याला आर्त, दुसऱ्याला जिज्ञासु, तिसऱ्याला अर्थार्थी, व चौथ्याला ज्ञानी असें म्हणतात. ९

अन्वय–तेषां नित्ययुक्तः एकभक्तिः ज्ञानी विशिष्यते. अहं हि ज्ञानिनः अत्यर्थं प्रियः (अस्मि), सः च मम प्रियः (अस्ति). ॥१७॥

अर्थ–त्यांमध्यें, ज्ञानी हा निरंतर माझे ठिकाणीं तत्पर असून एकनिष्ठेनें माझी भक्ति करितो, म्हणून श्रेष्ठ आहे. ज्ञान्याला मी अत्यंत प्रिय आहें, व तो मला अत्यंत प्रिय आहे. ॥ १७ ॥

आर्त हा दुःखनिवारणासाठीं मला भजतो; मुमुक्षु ज्ञानप्राप्तीकरतां भजतो; आणि तिसरा जो अर्थार्थी तो द्रव्यादिप्राप्तीचे इच्छेनें मला भजतो. ११० परंतु चौथा जो असतो, त्याला कांहींच कर्तव्य नसतांही तो मला भजतो, म्हणून तो एक ज्ञानी पुरुषच माझा भक्त होय हें ध्यानांत ठेव. ११ कारण, त्याचा ज्ञानाच्या प्रकाशानें भेदाभेदरूप अंधकार नाहींसा होतो; व मग त्याचें माझ्याशीं ऐक्य होऊन तो मद्रूप होऊन बसतो, व त्याची भक्तिही तशीच कायम असते. १२ परंतु स्फटिक मणि जसा उदकमय दिसतो, तसा हा ज्ञानी पुरुष इतरांच्या दृष्टीला दिसतो. याचें कौतुक कांहीं सांगतां येत नाहीं. १३ ज्याप्रमाणें वारा हा गगनांत शांत झाल्यावर मग त्याचें वारेपण वेगळें उरत

वारेपण वेगळें नुरे । तेविं भक्त हे पैज न सरे । जरी ऐक्या आला १४ जरी पवन हालवूनि पाहिजे। तरी गगनावेगळा देखिजे। एऱ्हवीं गगन तों सहजें। असे जैसें १५ तैसें शरीरीं हन कर्मे। तो भक्त ऐसा गमे। परी अंतरप्रतीतिधर्मे। मीचि जाहला १६ आणि ज्ञानाचेनि उजिडलेपणें। मी आत्मा ऐसें तो जाणें। ह्मणऊनि मीही तैसेंचि म्हणें । उचंबळला सातां १७ हा गां जीवापैलीकडिली खुणे। जो पावोनि वावरों जाणे। तो देहाचेनि वेगळेपणें। काय वेगळा होय १८

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् १८

ह्मणोनि आपुलाल्या हिताचेनि लोभें। मज आवडे तोही भक्त झोंबे। परी मीचि करी वालभें । ऐसा ज्ञानिया एक १९ पाहें पां दुभतेयाचिया आशा । जगचि धेनूसि करीतसे फांसा । पारि दोरेंवीण कैसा । वत्साचा बळी १२० कां जे तनुमनप्राणें । तें आणिक कांहींचि नेणे । देखे तयातें म्हणे । हे माय माझी २१ तें येणें मानें अनन्यगती। ह्मणूनि धेनुही तैसीचि प्रीती। यालागीं लक्ष्मीपती । बोलिले साचें २२ हें असो मग ह्मणितलें । जे कां तुज सांगितलें। तेही भक्त भले । पढियंते आम्हां २३ पारि जाणोनियां मातें । जे पाहों विसरले मागौतें । जैसें सागरा येऊनि सरितें । मुरडावें ठेलें २४ तैसी अंतःकरणकुहरीं जन्मली। जयाची प्रतीतिगंगा मज मिनली। तो मी हे काय बोली। फार करूं २५ एऱ्हवीं ज्ञानिया जो ह्मणिजे । तो चैतन्यचि केवळ माझें । हें न म्हणावें पारि काय कीजे । न बोलणें बोलों २६

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

जे तो विषयांची दाट झाडी- । माजि कामक्रोधांचीं सांकडीं । चुकावूनि आला पाडीं। सद्वासनेचिया २७ मग साधुसंगें सुभटा। उजू सत्कर्माचिया वाटा। अप्रवृत्तीचा अव्हांटा डावलूनि २८ आणि जन्मशतांचा वाहतपणा । तेविंची आशेचिया न लेचि वाहणा। तेथ फलहेतूचा उगाणा । कवणु चाळी २९ ऐसा शरीरसंयोगाचिये राती- । माजि धांवतां सांडिया आयती । तंव कर्मक्षयाची पाहाती । पाहांट जाली १३० तैसीच गुरुकृपा उखा उजळली । ज्ञानाची वोतपली पडली । तेथ साम्याची ऋद्धि उघडली । तयाचिये दिठी ३१ ते वेळीं जयाकडे वास पाहे । तेउता मीचि तया एकु आहे । अथवा निवांत जरी राहे । तऱ्ही मीचि तया ३२ हें असो आणिक कांहीं । तया सर्वत्र मी-

नाहीं, त्याप्रमाणें हा जरी मद्रूप झाला, तरी त्याचा भक्ताचा बाणा जात नाहा. १४ जर वारा हालवून पाहिला तर तो गगनाहून वेगळा असतो, एऱ्हवीं गगन आणि तो ज्याप्रमाणें एकच, १५ त्याचप्रमाणें शरीरासंबंधी सर्व कर्मांच्या आचरणानें तो माझा भक्त असा वाटतो; परंतु स्वानुभवाच्या योगानें तो मद्रूपच असतो; १६ आणि ज्ञानप्राप्तीच्या उजेडानें मीच त्याचा आत्मा आहें असें तो जाणतो, म्हणून मीही संतोष पावून त्याला आपला आत्मा असें म्हणतो. १७ जो जीवपणाच्या पलीकडील (आत्मस्वरूपाची) खूण समजून घेऊन व्यवहारांत वागतो, तो देह धारण केल्यामुळें माझ्यापासून वेगळा होईल का पहा बरें ? १८

अन्वय- एते सर्वे एव उदाराः सन्ति), ज्ञानी तु (मम) आत्मा एव (अस्ति, इति मे मतं; युक्तात्मा सः हि अनुत्तमां गतिं मां एव आस्थितः (अस्ति). ॥१८॥

अर्थ–हे सर्वच श्रेष्ठ आहेत; परंतु त्यांत ज्ञानी तर माझा आत्माच असें मी मानितों. कारण, तो माझ्या ठायीं चित्त ठेवून मलाच सर्वोत्तम गति मानून माझा आश्रय करितो. ॥ १८ ॥

म्हणून, आपल्या हिताकरितां हवा तो मनुष्य माझी भक्ति करतो, परंतु मी ज्याच्यावर प्रीति करतों असा एक भक्त ज्ञानीच होय. १९ हें पहा दुधाच्या आशेनें सर्व लोक गाईला माला घालीत आहेतच, परंतु आपल्या वासराला ती भाल्याशिवाय दूध पिऊं देत, १२० कां तर, त्याला दुसरी कांहीं एक गोष्ट माहीत नसून आपल्या तनमनप्राणानें तें आईलाच ओळखीत असतें; आणि जी वस्तु पाहील ती माझी आई आहे असें समजतें. २१ अशा प्रकारें, तें वासरूं अनन्यभक्त असतें, म्हणून त्याच्यावर गायही तशीच प्रीति करते. यास्तव लक्ष्मीपति (भगवान् श्रीकृष्ण) जें बोलले तें अगदीं खरें. २२ हें असो. मग म्हणतात:- ज्ञान्यांशिवाय जे तुला इतर भक्त सांगितले, तेही माझे आवडते आहेत. २३ त्यांना माझें ज्ञान झालें म्हणजे मग ते पुनः संसाराकडे पहात नाहींत. ज्याप्रमाणें नदी सागराला मिळाल्यावर तिचें माघारीं फिरणें खुंटतें, २४ त्याचप्रमाणें ज्याच्या अंतःकरणरूपी दरींतून अनुभवरूप गंगा निघून मला मिळाली, तो मद्रूप झाला हें वर्णन किती करूं ? २५ एऱ्हवीं ज्ञानी ज्याला म्हणतात, तो केवळ माझा जीव कीं प्राण होय, हें सांगूं नये, पण काय करावें; ही न बोलण्याची गोष्ट तुला प्रसंगोपात सांगितली. २६

अन्वय ज्ञानवान् बहूनां जन्मनां अंते ' सर्वं वासुदेवः' इति मां प्रपद्यते; सः महात्मा सुदुर्लभः (अस्ति). ॥१९॥

अर्थ-ज्ञानी पुरुषाला, बहुत जन्मांनंतर, ' सर्व कांहीं वासुदेवरूप आहे ' अशी प्रतीति होऊन माझी प्राप्ति होते. असा हा महात्मा फारच दुर्लभ आहे. ॥ १९ ॥

जो विषयरूप दाट झाडींतून कामक्रोधादिक संकटें टाळून व सद्वासनेच्या पहाडावर चढून आला; २७ नंतर, हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, साधूंच्या संगतीनें, सत्कर्माच्या सरळ वाटेनें, दुराचरणाच्या आडमार्गाला डावलून २८ आणि फलाशेच्या वाहणा पायांत न घालतां शेंकडों जन्म भक्तीची वाट चालणारा जो ज्ञानी भक्त, तो फलाच्या हेतूंचा का हिशेब करील? २९ याप्रमाणें शरीरसंबंधीं अज्ञानरूप रात्रींत उपाधिरहित एकटा वाट चालत असतां, सहज कर्मक्षय होऊन ज्ञानोदयाची पहाट होते. १३० त्याच वेळेस गुरुकृपारूप उषःकाल होतो. आणि मग ज्ञानरूप सूर्याचीं कोंवळीं किरणें पडून समदृष्टीचें ऐश्वर्य त्याच्या दृष्टीस पडतें. ३१ त्या वेळीं तो जिकडे जिकडे पाहतो, तिकडे तिकडे त्याला माझ्याशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. अथवा तो जरी स्वस्थ बसला, तरी त्याला मीच दिसतो. ३२ फार काय सांगावें ? त्याला सर्व ठिकाणीं माझ्यावांचून दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. ज्याप्रमाणें पाण्यांत बुडालेल्या

वांचूनि नाहीं । जैसें सबाह्य जळ डोहीं । बुडालिया घटा ३३ तैसा तो मज-भीतरीं । मी तया आंतुबाहेरी । हें सांगिजेल बोलवरी । तैसें नव्हे ३४ म्हणोनि असो हें इयापरी । तो देखे ज्ञानाची वाखारी । तेणें संसरलेनि करी । आपु विश्व ३५ हें समस्तही श्रीवासुदेवो। ऐसा प्रतीतिरसाचा वोतला भावो। ह्मणोनि भक्तांमाजीं रावो । आणि ज्ञानिया तोचि ३६ जयाचिये प्रतीतीचा वाखारां। पवाडु होय चराचरा। तो महात्मा धनुर्धरा। दुर्लभु आथी ३७ येर बहुत जोडती किरीटी। जयांचीं भजनें भोगासाठीं। जे आशातिमिरें दृष्टी। विषयांध जाले ३८

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः । तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

आणि फळाचिया हांवा । हृदयीं कामा जाला रिगावा । कीं तयाचिये घसणी दिवा । ज्ञानाचा गेला ३९ ऐसे उभयतां आंधारीं पडले । ह्मणोनि पासींचि मातें चुकले । मग सर्वभावें अनुसरले । देवतांतरां १४० आधींच प्रकृतीचे पाइक । वरी भोगालागीं तंव्र रंक । मग तेणें लोलुपत्वें कौतुक । कैसेनि भजती ४१ कवणी तिया नियमबुद्धि। कैसिया हन उपचारसमृद्धि। कां अर्पण यथाविधि । विहित करणें ४२

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याऽचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् २१

पैं जो जिये देवतांतरीं । भजावयाची चाड करी। तयाची ते चाड पुरी । पुरविता मी ४३ देवोदेवीं मीचि पाहीं। हाही निश्चय त्यासि नाहीं । भाव ते ते ठायीं। वेगळाला धरी ४४

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥२२॥

मग तिया श्रद्धायुक्त। तेथिंचें आराधन जें उचित। तें सिद्धीवरी समस्त। वर्तो लागे ४५ ऐसें जेणें जें भाविजे ।तें फळ तेणें पाविजे । परी तेंही सकळ निपजे । मजचिस्तव ४६

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥२३॥

परी ते भक्त माते नेणती । जे कल्पनेबाहेरी न निघती। ह्मणोनि कल्पित फळ पावती । अंतवंत ४७ किंबहुना ऐसें भजन । तें संसाराचेंचि साधन । येर फळभोग तो स्वप्न । नावभरी दिसे ४८ हें असो परौतें । मग होकां आवडतें । परि यजी जो देवतांतें । तो देवत्वासीचि ये ४९ येर तनुमनप्राणीं । जे अनुसरले माझेयाचि वाहणीं । ते देहाच्या निर्वाणीं । मीचि होती १५०

घटाच्या आंत व बाहेर पाणीच असतें; ३३ त्याप्रमाणें, तो माझ्या आंत व मी त्याच्या अंतर्बाह्य आहे हें बोलून दाखविण्यासारखें नाहीं. ३४ म्हणून तें असो. याप्रमाणें त्याला ज्ञानाची वखारच दृष्टीस पडते; आणि तो ज्ञानानें सावरल्यावर जिकडे जिकडे संचार करितो, तिकडे तिकडे त्याला आपणच विश्व आहों असें भासतें. ३५ या सर्व विश्वांत वासुदेव भरला आहे असा त्याचा पूर्ण अनुभव असतो, म्हणून भक्तांमध्यें तोच सर्व श्रेष्ठ आणि तोच ज्ञानी होय. ३६ धनुर्धरा, ज्याच्या अनुभवाच्या वखारींत सर्व चराचर विश्व सांठविलेलें आहे, असा हा महात्मा फार दुर्लभ आहे. ३७ याच्याशिवाय, अर्जुना, पुष्कळ मला भजतात, पण त्यांची भक्ति फक्त विषयसुखाशेनें असते. कारण, आशातिमिरानें त्यांची दृष्टि विषयांध झालेली असते; ३८

अन्वय–तैः तैः कामैः हृतज्ञानाः स्वया प्रकृत्या नियताः (अज्ञानिनः), तं तं नियम आस्थाय अन्यदेवताः प्रपद्यंते २०

अर्थ–वेगवेगळ्या कामनांनीं ज्यांचें ज्ञान नाहींसें झालें आहे, आणि जे अज्ञानी आपआपल्या स्वभावाच्या अधीन झालेले आहेत, ते [ज्या ज्या देवतेचा जो जो उपासनानियम असेल,] त्या त्या नियमांचें अवलंबन करून [मज आत्मरूप वासुदेवाहून भिन्न असलेल्या] इतर देवतांस भजतात. ॥ २० ॥

आणि फळाच्या इच्छेनें त्याच्या हृदयांत कामाचा रिघाव झाल्यामुळें त्याच्या संसर्गानें ज्ञानरूपी दिवा मालवतो. ३९ अशा रीतीनें त्यांना अंतर्बाह्य अंधार होतो, म्हणून मी त्यांच्याजवळ असूनही ते मला अंतरतात; आणि मग सर्वभावानें इतर देवांना भजूं लागतात. १४० अगोदर ते मायेच्या अधीन झालेले, आणि त्यांत फलप्राप्तीकरितां दीन झालेले, मग काय! ते मोठ्या कौतुकानें लंपट होऊन देवांची कशी भक्ति करितात पण! ४१ कोणत्या नियमानें व उपचारद्रव्यानें, तसेंच यथाविधि त्याला काय वस्तु अर्पण केल्या पाहिजेत इकडे लक्ष देऊन जे जे उपचार त्याला आवडत असतील ते ते करतात! ४२

अन्वय–यः यः भक्तः यां यां तनुं श्रद्धया अर्चितुं इच्छति, तां एव तस्य तस्य श्रद्धां अहं अचलां विदधामि. २१

अर्थ–जो जो भक्त ज्या ज्या देवतेच्या ठायीं भक्ति ठेवून श्रद्धेनें आराधना करूं इच्छितो, त्याची त्याची ती श्रद्धा मी त्या त्या देवतेच्या ठायीं स्थिर करितों ॥ २१॥

परंतु जो जो ज्या ज्या देवतेची फलाकरितां उपासना करितो, त्याची ती इच्छा मीच पुरवितों. ४३ हें पहा–देव–देवी मीच आहें; परंतु त्याचा तसाही निश्चय नसतो, म्हणून त्या त्या देवतांचे ठिकाणीं त्याचा निरनिराळा भाव असतो. ४४

अन्वय सः तया श्रद्धया युक्तः तस्याः राधनं ईहते, ततः च मया एव विहितान् तान् कामान् लभते हि. ॥२२॥

अर्थ–तो त्या श्रद्धेनें युक्त होऊन त्या देवतेचें आराधन करण्याचा प्रयत्न करतो; आणि मग मींच निर्माण केलेल्या त्याच्या त्या कामना पूर्ण होतात ॥ २२ ॥

मग त्यांना ज्या ज्या देवतेची श्रद्धा असेल, त्या त्या देवतेचें, आपली कार्यसिद्धि होईपर्यंत, ते यथाविधि पूजन करितात. ४५ याप्रमाणें ज्यानें जें फल इच्छावें तें त्याला प्राप्त होतें; परंतु तें सर्व माझ्यापासूनच मिळतें. ४६

अन्वय–अल्पमेधसां तेषां तत् फलं तु अन्तवत् भवति; देवयजः देवान् यान्ति, मद्भक्ताः अपि मां यान्ति. ॥२३॥

अर्थ–[परंतु अन्य देवतांस भजणाऱ्या त्या] अल्पबुद्धि मनुष्यांना प्राप्त होणारें तें फल नाशवंत असतें. देवतांचे भक्त देवतांना जाऊन मिळतात; आणि माझे भक्त मला येऊन मिळतात. ॥ २३ ॥

परंतु ते भक्त मला जाणत नाहींत; कारण ते आशापाशांतून मुक्त होत नाहींत, [त्यांतच घोटाळतात;] आणि म्हणूनच, नाशवंत अशीं इच्छित फलें त्यांना प्राप्त होतात. ४७ किंबहुना अशा प्रकारचें हें भजन म्हणजे संसाराचें साधनच होय. बाकी त्याचा फलभोग म्हणजे स्वप्नांतील क्षणिक सुखाप्रमाणेंच होय. ४८ हें एकीकडे राहूं द्या, त्याचें आवडतें दैवत कां असेना, त्यानें त्या देवतांचें पूजन केलें म्हणजे तो देवत्वच पावतो. ४९ बाकी तनमन अर्पण करून जे माझ्याच भक्तिमार्गाला लागले, ते देहांतीं माझ्याकडे येतात. १५०

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः । परं भावमजानंतो माममव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

परी तैसें न करिती प्राणियें। वांयां आपल्या हितीं वाणियें। जे पोंहताति पाणियें। तळहातिंचेनि ५१ नाना अमृताच्या सागरीं बुडिजे। मग तोंडा कां वज्रगांठी पाडिजे। आणि मनीं तरी आठविजे। थिल्लरोदकातें ५२ हें ऐसें कासया करावें। जे अमृतींही रिगोनि मरावें। तें सुखें अमृत होऊनि कां नसावें। अमृतामाजीं ५३ तैसा फळहेतूचा पांजरा। सांडूनियां धनुर्धरा। कां प्रतीतिपाखीं चिदंबरा। गोसाविया नोहावें ५४ जेथ उंचावलेनि पवाडें। सुखाचा पैसारु जोडे। आपुलेनि सुरवाडें। उडों ये ऐसा ५५ तया उपमा माप कां सुवावें। मज अव्यक्ता व्यक्त कां मानावें। सिद्ध असतां कां निमावें। साधनवरी ५६ परि हा बोल आघवा। जरी विचारिजतसे पांडवा। तरी विशेषें या जीवां। न चोजवे गा ५७

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत्तः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् २५

कां जे योगमायापडळें। हे जाले आहाती आंधळे। ह्मणोनि प्रकाशाचेनि देहबळें। न देखती मातें ५८ एऱ्हवीं भी नसें ऐसें। काय वस्तुजात असे। पाहें पां लवण जळरसें-। रहित आहे ५९ पवन कवणातें न शिवेचि। आकाश कें न समायेचि। हें असो एक मीचि। विश्वीं आहें १६०

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चाऽर्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

येथें भूतें जियें अतीतलीं। तियें मीचि होऊनि ठेलीं। आणि वर्तत आहाति जेतुलीं। तींही मीचि ६१ कां भविष्यमाणें जियें हीं। तींही मजवेगळीं नाहीं। हा बोलचि एऱ्हवीं कांहीं। होय ना जाय ६२ दोराचिया सापासी। डोंबा बडिया ना गव्हाळा ऐसी। संख्या न करवे कोण्हासी। तेवीं भूतांसि मिथ्यत्वें ६३ ऐसा मी पंडुसुता। अनुस्यूत सदा असतां। या संसार जो भूतां। तो आनें बोलें ६४ तरि तेचि आतां थोडीसी। गोठी सांगिजेल परियेसीं। जैं अहंकार तनूंसीं। वालभ पडिलें ६५

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत । सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥२७॥

तेथ इच्छा हे कुमारी जाली। मग ते कामाचिया तारुण्या आली। तेथ द्वेषेंसीं मांडिली। वराडिक ६६ तया दोघांस्तव जन्मला। ऐसा द्वंद्वमोह जाला। मग तो आजेयानें वाढविला। अहंकारें ६७ जो धृतीसि सदां प्रतिकूळु। नियमाही नागवे सळु। आशारसें दोंदिलु। जाला सांता ६८ असंतुष्टीचिया म-

अन्वय–मम परं अव्ययं अनुत्तमं भावं अजानन्तः अबुद्धयः अव्यक्तं मा व्यक्तिं आपन्नं मन्यन्ते. ॥२४॥

अर्थ–माझा उत्कृष्ट, अविनाशी व अत्युत्तम असा भाव न जाणणारे अज्ञानी लोक मी अव्यक्त असतां मला देहधारी मानतात. ॥ २ ॥

पण प्राणी तसें करीत नाहींत, आणि फुकट आपल्या हिताचें नुकसान करून घेऊन [इतर देवतांच्या पूजनानें अल्प फलप्राप्ति करून घेऊन] तळहातावरच्या पाण्यांत पोहल्याप्रमाणें करतात ! ५१ किंवा अमृताच्या समुद्रांत बुडाला असतां मग तोंड दाबून कां धरावें ? आणि मनामध्यें डबक्यांतील पाण्याची आठवण कां करावी ? ५२ अमृतांत शिरून देखील मरावयाचें, हें असें तरी का करावें ? अमृतांत सुखानें अमृतरूप होऊन कां राहूं नये ? ५३ त्याचप्रमाणें, धनुर्धरा, फलाशारूप पिंजरा टाकून देऊन अनुभवरूप पंखांनीं (संचार करून) चिदाकाशाचे (भगवत्स्वरूपाचे) धनी कां न व्हावें ? ५४ तें चिदाकाश, आपण कितीही उंच उडण्याचें मनांत आणलें तरी सुखानें उडण्यास फैलावलेलें आहे. ५५ त्या मला न मोजतां येणाऱ्याला मापांत कां घालावें ? मज निराकाराला साकार कां मानावें ? मी सिद्ध असतां माझ्या प्राप्तीकरतां साधनानें कां शिणावें ? ५६ पण, अर्जुना, खरोखर विचार केला तर हें माझें वरील बोलणें जीवांना बहुतकरून आवडत नाहीं. ५७

अन्वय–योगमायासमावृतः अहं सर्वस्य प्रकाशः न (अस्मि), अयं मूढः लोकः अजं अव्ययं मां न अभिजानाति २५

अर्थ–योगमायेनें गुरफटलेला जो मी, तो, सर्वांना स्पष्ट दिसत नाहीं. हे मूढ लोक, जन्माला न येणाऱ्या व अविनाशी अशा मला जाणत नाहींत. ॥ २५ ॥

कां कीं, योगमायेच्या पडद्यानें जे आंधळे झालेले असतात; म्हणून, देहबुद्धीच्या बळानें, प्रकाशरूप जो मी त्या मला पहात नाहींत. ५८ एऱ्हवीं मी नाहीं अशी एक तरी वस्तु आहे का ? पहा कीं, कोणतेंही पाणी रसविरहित आहे का ? ५९ वारा कोणाला स्पर्श करीत नाहीं ? आकाश कोठें समावत नाहीं ? हें असो; अवघ्या विश्वांत मीच भरलेला आहें. ६०

अन्वय–अर्जुन, अहं समतीतानि वर्तमानानि च भविष्याणि च भूतानि वेद; कश्चन तु मां न वेद. ॥२६॥

अर्थ–अर्जुना, मागें झालेलीं, सध्यां असणारीं, आणि पुढें होणारीं भूतें मी जाणतों; परंतु मला कोणी जाणत नाहीं.

ह्या जगांत जितके प्राणी होऊन गेले, त्यांचे ठिकाणीं मीच होतों, आणि हल्लीं आहेत त्यांतही मीच आहें. ६१ किंवा पुढें होणार आहेत, तेही मजपासून भिन्न नाहींत; परंतु हें फक्त बोलणें आहे. बाकी कांहीं होत नाहीं, आणि कांहीं जात नाहीं. ६२ ज्याप्रमाणें दोरीच्या सापाविषयीं तो काळा, कवड्या, गव्हाळा वगैरे कांहींच कल्पना करतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें, प्राणिमात्र मिथ्या असल्यामुळें तत्संबंधीं कोणतीच कल्पना करतां येत नाहीं. ६३ हे पांडुसुता, अशा प्रकारें मी सदा अखंड व्याप्त आहें; प्राणिमात्राच्या मागें जो संसार लागला आहे, त्याचें कारण निराळें आहे. ६४ म्हणून त्याविषयीं थोडीशी गोष्ट सांगतों, ती ऐकः अभिमान व तनु (शरीर) या दोहोंची प्रीति जडली; ६५

अन्वय–परंतप भारत, सर्वभूतानि इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन सर्गे संमोहं यान्ति. ॥२७॥

अर्थ–हे परंतपा भारता, इच्छा आणि द्वेष यांपासून उत्पन्न झालेल्या सुखदुःखरूप मोहानें सर्व भूतें वेडावून जाऊन उत्पत्तिकाली मोठ्या गोंधळांत पडतात. ॥२७॥

त्या दोघांच्या प्रीतीपासून इच्छारूप कन्या उत्पन्न झाली, व ती आपल्या कामाच्या पूर्ण तारुण्यांत आल्यावर तिचें द्वेषाशीं लग्न लागलें. ६६ त्या दोघांपासून (सुखदुःखरूप) द्वंद्वमोह हा पुत्र झाला. नंतर त्याच्या अहंकारआजोबांनीं त्याला वाढविलें. ६७ जो द्वंद्वमोह नेहमीं धैर्याला प्रतिकूळ व इंद्रियदमनाला द्वेषामुळें आकलन होत नाहीं; कारण तो आशारूप दुग्धानें पुष्ट झालेला आहे. ६८ हे धनु-

दिरा । मत्त होवोनी धनुर्धरा । विषयाचे वोवरां। विकृतीविण ६९ तेणें भावशुद्धीचिया वाटे । विखुरले विकल्पाचे कांटे । मग चिरिले अव्हांटे । अप्रवृत्तीचे १७० तेणें भूतें भांबावलीं। ह्मणोनि संसाराचिया आडवामाजि पडिलीं। मग महादुःखाच्या घेतलीं । दांडे वरी ७१

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम । ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥२८॥

ऐसे विकल्पाचे वांयाणे । कांटे देखोनि सणाणे । जे मतिभ्रमाचें पासावणें। घेतीचिना ७२ उजू एकनिष्ठेच्या पाउलीं । रगडूनि विकल्पाचिया भालीं। महापातकांची सांडिली । अटवी जिहीं ७३ मग पुण्याचे धावा घेतले। आणि माझी जवळीक पातले। किंबहुना ते चुकले । वाटवधेयां ७४

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥

एऱ्हवीं तरी पार्था । जन्ममरणाची निमे कथा । ऐसिया प्रयत्नातें आस्था वियें जयाची ७५ तया तो प्रयत्नुचि एके वेळे। मग समग्र परब्रह्में फळे। जया पिकलेया रसु गळे। पूर्णतेचा ७६ तेवेळीं कृतकृत्यता जग भरे। तेथ अध्यात्माचें नवलपण पुरे । कर्माचें काम सरे । विरमे मन ७७ ऐसा अध्यात्मलाभु तया। होय गा धनंजया । भांडवल जया । उद्यमीं मी ७८ तयातें साम्याचिये वाढी। ऐक्याची सांदे कुळवाडी । तेथ भेदाचिया दुबळवाडी । नेणिजे तया ७९

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ३०

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगोनाम सप्तमोऽध्यायः ७

जिहीं साधिभूता मातें। प्रतीतीचेनि हातें । धरूनि अधिदैवातें। शिवतलें गा १८०जया जाणिवेचेनि वेगें। मी अधियज्ञुही दृष्टी रिगें। ते तनूचेनि वियोगें। विऱ्हये नव्हती ८१ एऱ्हवीं आयुष्याचें सूत्र विघडतां। भूतांची उमटे खडाडता। काय न मरतयाहि चित्ता। युगांत नोहे ८२ परी नेणों कैसें पैं गा। जे जडोनि गेले माझिया आंगा। ते प्रयाणींचिया लगबगा। न सांडितीच मातें८३एऱ्हवीं तरी जाण। ऐसे जे निपुण। तेचि अंतःकरण-। युक्त योगी८४तंव इये शब्दकुपिकेतळीं। नोडवेचि अवधानाची अंजुळी। जे नावेक अर्जुन तये वेळीं। मागांचि होता८५ जेथ तद्ब्रह्मवाक्यफळें। जियें नानार्थरसें रसाळें। बहकताती परिमळें। भावाचेनि८६सहज कृपामंदानिळें। कृष्णद्रुमाचीं वचनफळें। अर्जुनश्रवणाचिये खोळे। अवचित पडिलीं८७ तियें प्रमेयाची हो कां वळलीं। कीं ब्रह्मरसाच्या सागरीं चुबुकळिलीं। मग तैसींच घोळिलीं। परमानंदें ८८ तेणें बरवेपणें निर्मळें । अर्जुना उन्मेषाचे डोहळे। घे-

धरा, असंतोषरूप मद्यानें उन्मत्त झाल्यामुळें तो वि-षयांच्या उपभोगाला विटत नाहीं. ६९ त्यानें शुद्ध भक्तीच्या वाटेवर विकल्पाचे कांटे पसरून मग कु-मार्गाच्या आडवाटा काढिल्या आहेत. १७० त्या-योगानें प्राणिमात्र भ्रम पावून संसाररूप अरण्यांत प-डतात, व त्यांना महादुःखाचे सपाटे सोसावे लागतात.

अन्वय–येषां पुण्यकर्मणाम् जनानां तु पापं अंतगतं (अस्ति), ते दृढव्रताः (जनाः) द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः (संतः) मां भजते ॥२८॥

अर्थ–परंतु पुण्यकर्मांच्या योगानें ज्यांचें पातक लयास गेलें आहे, ते दृढनिश्चयी जन सुखदुःखांच्या मोहापासून मुक्त होऊन मला भजतात. ॥ २८ ॥

याप्रमाणें विकल्पाचे तीक्ष्ण परंतु निष्फल कांटे पाहून, ज्यांपासून मतिभ्रमाचे पाश उत्पन्न होतात त्यांना जे मानीत नाहींत; ७२ भक्तीच्या एकनिष्ठे-च्या पावलांनीं जे नीट जातांना विकल्पाचे भा-ल्यासारखे कांटे चिरडून टाकतात; ते महापातकांचें अरण्य टाकून सरळ मार्गानें जातात. ७३ नंतर, पुण्याच्या मार्गानें धूम ठोकून माझें सान्निध्य पाव-तात, आणि अशा रीतीनें वाटमाऱ्यांच्या (काम-क्रोधादिकांच्या) हातून सुटतात ! ७४

अन्वय-ये मां आश्रित्य जरामरणमोक्षाय यतंति, ते तत् ब्रह्म, कृत्स्नं अध्यात्मं, अखिलं कर्म च विदुः. ॥२९॥

अर्थ–जे माझ्या आश्रयानें जरामरणांपासून मुक्त हो-ण्यासाठीं यत्न करतात, ते तें ब्रह्म जाणतात; आणि सर्व अध्यात्माला व सर्व कर्मालाही जाणतात. ॥ २९. ॥

एऱ्हवीं, पार्था, जन्ममरणांच्या फेऱ्यांतून सुटावें असें जें साधन आहे, त्याच्या प्राप्तीची ज्यांना इच्छा उत्पन्न होते, ७५ त्यांना त्यांचा तो प्रयत्न केव्हां तरी फलद्रूप होऊन ब्रह्मप्राप्ति होते, व पिकलेल्या फळां-च्या रसाप्रमाणें ते पूर्णतेस पावतात. ७६ त्या वेळीं, आम्ही धन्य आहों, असें त्यांना वाटून सर्व जगभर आनंद भरलेला दिसतो. नंतर आत्मज्ञानाची हौस पुरी होऊन व कर्में जागच्या जागीं राहून त्यांचें मन शांत होतें. ७७ हे धनंजया, अशा रीतीनें त्यांना आत्मज्ञानाचा लाभ होतो. कारण, त्यांच्या या पर-मार्थरूप व्यापारांत भांडवल मीच आहें. ७८ त्यांना समदृष्टि हेंच व्याज मिळून ऐक्यरूप संपत्तीची समृद्धि होते, यामुळें भेदरूप दैन्याची ओळखही रहात नाहीं.

अन्वय–ये साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं च मां विदुः, ते युक्तचेतसः प्रयाणकाले अपि च मां विदुः. ॥३०॥

अर्थ–जे [योगी] अधिभूत, अधिदैव आणि अधि-यज्ञ यांसह मला जाणतात; ते स्वस्थचित्त पुरुष मरण-कालींही मला जाणतात ॥ ३० ॥

ज्यांनीं अनुभवाच्या हातांनीं मायावश जीवाला धरून पांचभौतिकासह मला स्पर्श केला, १८० ज्यांनीं ज्ञानाच्या बळानें मला अधियज्ञ (परमात्मा) या दृष्टीनें पाहिलें, त्यांना शरिराच्या वियोगानें (म-रणसमयीं) दुःख होत नाहीं. ८१ एऱ्हवीं, आ-युष्याची दोरी तुटावयाचे बेतांत आली असतां प्राण्याची जी खळबळ उडून जाते, ती पाहून न मरणारांच्या चित्ताला सुद्धां युगांत (प्रळयकाळ) ओढवल्यासारखें नाहीं का होत ? ८२ परंतु तें माझ्या ठिकाणीं कसें व किती ऐक्यदशेला पावले आहेत, हें वर्णन करणें अशक्य आहे. कारण ते मरणाच्या कठीण प्रसंगींही मला विसंबत नाहींत. ८३ एऱ्हवीं असें पक्कें समज कीं, जे अशा प्रकारें पूर्ण ज्ञानी आहेत, तेच अंतःकरणानें माझें ऐक्य पा-वले आहेत. ८४ हें तत्त्व सांगते वेळीं श्रीकृष्णा-च्या मुखांतील शब्दरूप कुपीच्या खालीं अर्जुनाची अवधानरूप ओंजळ नव्हती. कारण त्याचें चित्त मागील एकोणतिसाव्या श्लोकार्थाच्या चिंतनांत गुंतलें होतें. ८५ त्या ठिकाणीं तीं ब्रह्मप्रतिपादक वाक्यें हींच फळें पुष्कळ अर्थरूपी रसानें भरलेलीं होतीं, व त्यांचा भक्तिरूप सुवास चोहींकडे पसरला होता. ८६ त्या वेळीं कृष्णकृपारूप मंद वाऱ्याच्या योगानें, श्रीकृष्णरूप वृक्षापासून वचनरूप फळें अर्जुनाच्या श्रवणरूप ओटींत सहज येऊन पडलीं ! ८७ तीं फळें वेदांतसिद्धांतांचींच बनलेलीं, ब्रह्मरसाच्या सा-गरांत बुचकळलेलीं, व तशींच परमानंदरूप साख-रेंत घोळलेलीं होतीं. ८८ अशा रीतीनें बनलेलीं जीं निर्मळ फळें, त्यांच्या अर्थरूपी गर्भाचा (ज्ञानाचा)

तातिं गळाले। विषयामृताचे८९तिया सुखसंपत्ति जोडलिया। मग स्वर्गीं व्रातीं वां-
कुलिया। हृदयाच्या जीवीं गुतकुलिया होत आहाती१९०ऐसें वरचिलीचि बरवा।
सुख जावों लागलें फावा। तंव रसस्वादाचिया हांवा। लाहो केला ९१ झडकरी अ-
नुमानाचेनि करतळें। घेऊनि तियें वाक्यफळें। प्रतीतिमुखीं एके वेळे। घालूं पाहे
९२तंव विचाराचिया रसना न दाटती। वरी हेतूच्या दशनीं न फुटती। ऐसें जा-
णोनि सुभद्रापती। चुंबीचिना९३मग चमत्कारला म्हणे। इयें जळींचीं मा तारागणें।
कैसा झकविलों असलगपणें। अक्षरांचेनि९४इयें पदें नव्हती फुडिया। गगनाचिया
घडिया। येथ आमुची मति बुडालिया। थाव न निघे९५वांचूनि जाणावयाची कें
गोठी। ऐसें जीवीं कल्पूनि किरीटी। तिया पुनरपि केली दृष्टी। यादवेंद्रा ९६ मग
विनविलें सुभटें। हां हो जी ये एकवाटे। सातही पदें अनुच्छिष्टें। नवलें आहाती९७
एऱ्हवीं अवधानाचेनि बहिलेपणें। नाना प्रमेयांचे उगाणे। काय श्रवणाचेनि आं-
गवणें। बोलों लाहाती ९८ परि तैसें हें नोहेचि देवा। देखिला अक्षरांचा मेळावा।
आणि विस्मयाचिया जीवा। विस्मयो जाला ९९ कानाचेनि गवाक्षद्वारें। बोलाचे
रश्मी अभ्यंतरें। पाहेना तंव चमत्कारें। अवधान ठेलें २०० तोविंचि अर्थाची चाड
मज आहे। ते सांगतांही वेळु न साहे। ह्मणूनि निरूपण लवलाहें। कीजो देवा १
असा मागील पडताळा घेउनी। पुढां अभिप्राय दृष्टी सूनी। तोविंचि माजि शिरउनी।
आर्ती आपुली २ कैसी पुसती पाहे पां जाणिव। भिडेंचि तरी लंघों नेदी शिंव।
एऱ्हवीं श्रीकृष्णहृदयासि खेंव। देवों सरला ३ अहो श्रीगुरूतें जें पुसावें। तें येणें
मानें सावध होआवें। हें एकाचि जाणें आघवें। सव्यसाची ४ आतां तयाचें तें प्रश्न
करणें। वरी सर्वज्ञ श्रीहरीचें बोलणें। हें संजयो आवडलेपणें। सांगेल कैसें ५ तिये
अवधान द्यावें गोठी। बोलिजेल नीट मऱ्हाटी। जैसी कानाचे आधीं दृष्टी। उपेगा
जाये ६ बुद्धीचिया जिभा। बोलाचा न चाखतां गाभा। अक्षरांचिया भांबा। इंद्रियें
जिती ७ पहा पां मालतीचे कळे। घ्राणासि कीर वाटले परिमळेंतळीं। वरचिला ब-
रवा काइ डोळे। सुखिये नव्हती८तैसें देशियेचिया हवावा। [illegible]ता करिती राणिवा।
मग प्रमेयाचिया गांवा। लेसां जाइजे ९ ऐसेनि नागरपणें। बाळु निमे तें बोलणें।
ऐका ज्ञानदेव म्हणे। निवृत्तीचा २१०

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्लोक ३०, ओंव्या २१०.

लाभ व्हावा अशी अर्जुनास इच्छा उत्पन्न होऊन तो विस्मयरूप अमृताचे घोंट घेऊं लागला. ८९ अशा रीतीनें सुखसंपत्तीच्या लाभामुळें अर्जुनाच्या अंतःकरणांत आनंदाच्या इतक्या गुदगुल्या होऊं लागल्या कीं, तो स्वर्गसुख भोगणारासही टुकटुक माकड करूं लागला म्हणजे तुच्छ मानूं लागला. १९० याप्रमाणें त्या फुलांचें बाहेरील स्वरूप पाहून त्याचा आनंद वाढूं लागला त्या वेळेस त्या फलांची चव घेण्याची जिभेला उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली. ९१ ह्मणून लवकर अनुमानरूप हस्तावर तीं श्रीकृष्णवाक्यरूप फलें घेऊन तीं तो अनुभवरूप मुखांत एकदम घालूं लागला. ९२ त्या वेळीं विचाररूप जिभेनें तीं घेतां येईनात, व हेतुरूप दांतांनीं फुटेनात असें जाणून, सुभद्रापति जो अर्जुन, तो त्यांना तोंड लावीना. ९३ मग चमत्कार वाटून असें म्हणतो कीं, "अहो, पाण्यांत दिसणाऱ्या नक्षत्राप्रमाणें या अक्षरांच्या सुंदरपणानें अक्षरांना फल समजून मी कसा फसलों! ९४ हीं अक्षरांचीं पदें नसून केवळ आकाशाच्या घड्या आहेत, व ह्यांत आमच्या बुद्धीनें किती जरी बुड्या मारल्या, तरी कांहीं थांग लागावयाचा नाहीं." ९५ (तेव्हां हीं फलें घेतां येत नाहींत तर) मग तीं जाणतां कशीं येतील? असें अर्जुनानें मनांत आणून पुनः यादवेंद्र श्रीकृष्णाकडे पाहिलें. ९६ मग अर्जुनानें देवाची विनंती केली कीं, "देवा, हीं जीं एकत्रटलेलीं सात पदें, त्यांचा कधींही कोणी स्वाद घेतला नाहीं, हें मोठें आश्चर्य आहे ९७ एऱ्हवीं, लक्षपूर्वक ऐकत नसतां, केवळ श्रवणाच्या जोरावर (लक्ष नसतां श्रवण केलेलें असेल तर) अनेक साधारण सिद्धांतांचे तात्पर्यार्थ तरी बोलून दाखवितां येतील का? ९८ नाहीं. आणि त्यांतूनही, देवा, आपलें हें बोलणें कांहीं साधारण नव्हे हीं अक्षरें नुसतीं पाहिल्यावर विस्मयाला देखील मोठें आश्चर्य वाटेल. ९९ कानाच्या झरोक्यांतून बोलरूपी किरण आंत शिरले नाहींत, तोंच चमत्कार वाटून माझें लक्ष खुंटलें (मति चालना.) २०० त्या शब्दांचा अर्थ समजण्याची मला फार इच्छा आहे असें म्हणण्यांत जो वेळ चालला आहे, तोही मला सहन होत नाहीं. म्हणून, देवा, लवकर सांगा." १ याप्रमाणें, मागील प्रत्यंतर घेऊन, पुढल्या अभिप्रायावर दृष्टि ठेवून व मध्येंच आपली ऐकण्याचीं इच्छा दर्शवून अर्जुनानें विचारलें. २ अर्जुनाची प्रश्न करण्याची काय शैली आहे पहा, कीं मर्यादेचें उल्लघन न करितां श्रीकृष्णाच्या हृदयाला प्रेमालिंगन देण्यास तो तयार झाला! ३ अहो, श्रीगुरूंना ज्या वेळेस पुसावयाचें त्या वेळेस अशाच मर्यादेनें पुसावें लागतें. त्यांची मर्यादा कायम ठेवून कसें पुसावें हें फक्त एक सव्यसाची अर्जुनच जाणतो. ४ आतां त्याचें तें प्रश्न करणें, आणि त्यावर सर्वज्ञ श्रीहरीचें उत्तर देणें, हें संजय कशा प्रेमानें सांगेल तें पहा. ५ जी गोष्ट नीट मराठी भाषेंत सांगितली जाईल तिच्याकडे नीट लक्ष द्या. असें कीं, ज्या योगानें कानाच्या अगोदर दृष्टीला अर्थ दिसेल. ६ बुद्धिरूप जिभेनें त्या शब्दांचा रस न चाखतां अक्षरांच्या शोभेनें इंद्रियें तटस्थ व्हावीं. ७ पहा कीं, मालती पुष्पाच्या कळ्यांचा स्वाद नाकाला खरोखर येईल, परंतु त्याच्या बाहेरील सुरेखपणानें डोळ्यांना सुख होणार नाहीं का? ८ त्याचप्रमाणें, मराठी भाषेच्या शोभेनें इंद्रियें सुखाचें राज्य करतील, व मग त्वरित सिद्धांताच्या गांवाला जातील. ९ अशा सुंदरपणानें जें बोलणें ऐकल्यापासून बोलणें बंद होतें, तें ऐका, असें निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात. २१०

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय आठवा.

अर्जुन उवाच:—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥

मग अर्जुनें ह्मणितलें । हां हो जी अवधारिलें । जें म्यां पुसिलें । तें निरूपिजें १ सांगा कवण तें ब्रह्म । कायसया नाम कर्म । अथवा अध्यात्म । का ह्मणिपे २ अधिभूत तें कैसें । एथ अधिदैवत तें कवण असे । हें उघड म परियेसें । ऐसें बोला ३

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन । प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

देवा अधियज्ञ तो काई । कवण पां इये देहीं । हें अनुमानासि कांहीं दिठी न भरे ४ आणि नियता अंतःकरणीं । तूं जाणिजसी देहप्रयाणीं । तें कैसेनि हें शार्ङ्गपाणी । परिसवा मातें ५ देखा धवळारीं चिंतामणीचा । जरी पहुडला होय दैवाचा । तरी वोसणताही बोल तयाचा । सोप न वचे ६ तैसें अर्जुनाचिया बोलासवें । आलें तेंचि ह्मणितलें देवें । परियेसें गा बरवें । जें पुसिलें तुवां ७ किरीटी कामधेनूचा पाडा । वरी कल्पतरूचा आहे मांदोडा ह्मणोनि मनोरथसिद्धीचिया चाडा । तो नवल नोहे ८ कृष्ण कोपोनि ज्यासि मारी । तो पावे परब्रह्मसाक्षात्कारीं । मा कृपेनें उपदेशु करी । तो कैशापरी न पवेल ९ जैं कृष्णचि होइजे आपण । तैं कृष्ण होय आपुलें अंतःकरण । मग संकल्पाचें आंगण । वोळगती सिद्धी १० पारि ऐसें जें प्रेम । तें अर्जुनींचि आथि निस्सीम । म्हणऊनि तयाचे काम । सदां सफळ ११ या कारणें श्रीअनंतें । तें मनोगत तयाचें पुसतें । होईल जाणूनि आइतें । वोगरूनि ठेविलें १२ जें अपत्य थानौंनि निगे । तयाची भूक ते मातेसीचि लागे । एऱ्हवीं तें शब्दें काय सांगे । मग स्तन्य दे येरी १३ ह्मणोनि कृपाळुवा गुरूचिया ठायीं । हें नवल नोहे कांहीं । पारि तें असो आइका काई । जें देव बोलते जाहले १४

श्रीभगवानुवाचः—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय आठवा.

अन्वय-पुरुषोत्तम, तत् ब्रह्म किम्? अध्यात्मं किम्? कर्म (च) किम्? अधिभूतं किम् प्रोक्तं? अधिदैवं च किम् उच्यते? ॥१॥

अर्थ-अर्जुन म्हणाला, "हे पुरुषोत्तमा, तें ब्रह्म म्हणजे काय? अध्यात्म म्हणजे काय? कर्म म्हणजे काय? अधिभूत कशाला म्हणतात? आणि अधिदैव कशाला म्हणतात? ॥ १ ॥

मग अर्जुन म्हणाला, "अहो देवा! ऐकलें का? मीं जें विचारलें तें मला विस्तार करून सांगा. १ ब्रह्म कोणतें, कर्म कशाचें नांव, अथवा अध्यात्म कशाला म्हणतात, २ अधिभूत कसें, आणि या जगांत अधिदैवत कोण आहे, हें मला नीट समजेल असें सांगा. ३

अन्वय-मधुसूदन, अत्र अस्मिन् देहे अधियज्ञः कः कथं (च) (अस्ति)? प्रयाणकाले च नियतात्मभिः त्वं कथं ज्ञेयः असि? ॥२॥

अर्थ-" हे मधुसूदना, या देहामध्यें अधियज्ञ तो कोण व कसा आहे? आणि ज्यांनीं अंतःकरण जिंकलें आहे असे योगी मरणकालीं तुला कसे जाणतात? " २

देवा, अधियज्ञ तों काय, व तो या देहांत कोणता, हें अनुमानानें नीट लक्षांत येत नाहीं. ४ हे शार्ङ्गपाणि ज्यांनीं अंतःकरण स्वाधीन करून घेतलें आहे, त्यांना अंतकालीं तुम्हांला कसें ओळखतां येतें, हें मला चांगल्या रीतीनें समजवा." ५ (ज्ञानेश्वर म्हणतात,) पहा कीं, चिंतामणीच्या मंदिरांत एकादा दैववान् मनुष्य जर निजला, तर तो जरी झोंपेंत बरळला तरी त्याचें बरळणें व्यर्थ जात नाहीं. ६ त्याचप्रमाणें, मला तें सांगा असें अर्जुन म्हणाल्याबरोबर देव म्हणाले, "तूं जें कांहीं पुसलेंस तें नीट ऐक." ७ किरीटी हें कामधेनूचें वासरूं असून त्याच्यावर कल्पतरूचा मांडव आहे, अर्थात् त्याच्या मनांतील सर्व हेतु सिद्धीस जातात यांत नवल तें काय? ८ श्रीकृष्ण ज्याला राग वून मारतात, तो देखील ब्रह्मस्वरूपाला पावतो; मग ज्याला कृपादृष्टीनें उपदेश करतील, त्याला काय प्राप्त होणार नाहीं? ९ ज्या वेळेस कृष्ण मीच आहे असा निश्चय होतो, त्या वेळीं आपलें अंतःकरणही कृष्णरूप बनतें; मग संकल्परूप आंगणांत (आपल्या मनांत जे जे संकल्प येतील, ते ते पूर्ण करण्याकरितां) ऋद्धिसिद्धि राबत असतात. १० परंतु अशा प्रकारचें जें निस्सीम प्रेम, तें एक अर्जुनाच्या ठिकाणींच आहे, म्हणून त्याच्या इच्छा नेहमीं पूर्ण होतात. ११ म्हणूनच अर्जुन हा आतां आपल्या मनांतील गोष्ट मला विचारील, असें जाणून श्रीकृष्णांनीं आयतेंच उत्तराचें ताट वाढून ठेविलें. १२ स्तनपान करून दूर खेळत असलेल्या बालकाला भूक लागली आहे, हें त्याच्या आईलाच समजतें. नाहीं तर त्यानें मागितल्यावर मग का ती त्याला दूध पाजते? १३ अर्थात् कृपाळू अशा सद्गुरूचे ठिकाणीं (आपल्या शिष्यासंबंधीं) असलें हें प्रेम असणें म्हणजे कांहीं नवल नव्हे. पण हें असो; देव जें कांहीं बोलले तें ऐका. १४

अन्वय-अक्षरं परमं ब्रह्म उच्यते; स्वभावः अध्यात्मं उच्यते:; भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्मसंज्ञितः (अस्ति). ॥३॥

अर्थ-श्रीभगवान म्हणाले:—अविनाशी व श्रेष्ठ तें ब्रह्म, स्वभाव [ब्रह्माचें शरीरांत असणें] हें अध्यात्म; आणि प्राण्यांच्या उत्पत्तीला कारण असलेला जो विसर्ग [यज्ञामध्यें चरुपुरोडाशादिकांचें प्रदान] त्याला कर्म म्हणतात, ३

मग म्हणितलें सर्वेश्वरें। जें आकारीं इये खोंकरें। कोंदलें असत न खिरे। कवणे काळीं १५ एऱ्हवीं सपूरपण तयाचें पहावें। तरि शून्यचि नव्हे स्वभावें। वरि गगनाचेनि पालवें। गाळूनि घेतलें १६ जें ऐसेंही परि विरुळें। इये विज्ञानाचिये खोळे। हालवलेंही न गळे। तें परब्रह्म १७ आणि आकाराचेनि जालेपणें। जन्मधर्मातें नेणें। आकारलोपीं निमणें। नाहीं कहीं १८ ऐशिया आपुलियाची सहज स्थिती। जया ब्रह्माची नित्यता असती। तया नाम सुभद्रापती। अध्यात्म गा १९ मग गगनीं जेविं निर्मळें। नेणों कैंचीं एक वेळे। उठती घनपटळें। नानावर्णें २० तैसे अमूर्तीं तिये विशुद्धें। महदादि भूतभेदें। ब्रह्मांडाचे बांधे। होंचि लागती २१ पैं निर्विकल्पाचिये बरडी। फुटे आदिसंकल्पाची विरूढी। आणि ते सवेंचि मोडोनि ये ढोंढी। ब्रह्मगोळकांच्या २२ तया एकैकाचे भीतरीं पाहिजे। तंव बीजाचाचि भरिला देखिजे। माजि होतिया जातिया नेणिजे। लेख जीवां २३ मग तया ब्रह्मगोळकांचे अंशांश। प्रसवती आदिसंकल्प असमसहास। हें असो ऐसी बहुवस। सृष्टी वाढे २४ परि दुजेनविण एकला। परब्रह्मचि संचला। अनेकत्वाचा आला। पूर जैसा २५ तैसें समविषमत्व नेणों कैंचें। वांयांचि चराचर रचे। पाहातां प्रसवतिया योनीचे। लक्ष दिसती २६ येरी जीवभावाचिये पालविये। कांहीं मर्यादा करूं नये। पाहिजे कवण हें आघवें विये। तंव मूळ तें शून्य २७ म्हणूनि कर्ता मुदल न दिसे। आणि सेखीं कारणही कांहीं नसे। माजि कार्यचि आपैसें। वाढोंचि लागे २८ ऐसा करितेनवीण गोचरु। अव्यक्तीं हा आकारु। निपजे जो व्यापारु। तया नाम कर्म २९

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम्। अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥

आतां अधिभूत जें ह्मणिपे। तेंहि सांगों संक्षेपें। तरी होय आणि हारपे। अभ्र जैसें ३० तैसें असतेपण आहाच। नाहीं होइजे हें साच। जयांतें रूपा आणिती पांचपांच। मिळोनियां ३१ भूतांतें अधिकरूनि असे। आणि भूतसंयोगें तरि दिसे। जे वियोगावेळे भ्रंशे। नामरूपादिक ३२ तयातें अधिभूत म्हणिजे। मग अधिदैवत पुरुष जाणिजे। जेणें प्रकृतीचें भोगिजे। उपार्जिलें ३३ जो चेतनेचा चक्षु। जो इंद्रियदेशींचा अध्यक्षु। जो देहास्तमानीं वृक्षु। संकल्पविहंगमाचा ३४ जो परमात्माचि परि दुसरा। जे अहंकारनिद्रा निदसुरा। म्ह-

मग सर्वेश्वर म्हणाले:-जें या फुटक्या आकारांत (देहांत) ओतप्रोत भरलेलें असून कोणत्याही वेळीं नाश पावत नाहीं; १५ बरें, त्याचा सूक्ष्मपणा पहावा, तर शून्यच आहे असें वाटेल, परंतु तसें नव्हे, तें किती सूक्ष्म आहे म्हणाल तर आकाशाच्या पदरांतूनही गाळून घेतलें आहे. १६ अशा प्रकारचें जें विरळ आहे व जें प्रापंचिक ज्ञानाच्या मोटेंतून (शरीरांतून) हालवलें असतांही गळत नाहीं, त्याला ' परब्रह्म ' असें म्हणतात; १७आणि आकार म्हणजे शरीर हें जन्मास आल्यानें त्याचे जे धर्म त्याला तें जाणत नाहीं, व तें शरीर नाश पावल्यावरही जें कधीं नाश पावत नाहीं. १८ हे सुभद्रापति, अशा रीतीनें ज्या ब्रह्माची आपल्याच ठिकाणीं निरंतर सहज स्थिती असते,त्याला " अध्यात्म " असें म्हणतात. १९ मग, निर्मळ आकाशांत नानारंगाचे ढग एकदम कसे उत्पन्न होतात हें ज्याप्रमाणें कळत नाहीं, २० त्याचप्रमाणें त्या निराकार शुद्ध ब्रह्मांत प्रकृति–अहंकारादि भेदांनीं ब्रह्मांडाचे आकार होऊं लागतात. २१ परंतु कल्पनातीत शुद्धब्रह्माच्या माळ जमिनींत, मी बहुत प्रकारचा होईन अशा संकल्पाचा अंकुर उत्पन्न होऊन, त्याला लागलीच ब्रह्मांडाचे पुष्कळ घोंडे (आकार) उत्पन्न होतात. २२ प्रत्येक आकारांत पाहूं लागलें म्हणजे तो त्या बीजानें म्हणजे ब्रह्मानेंच भरला आहे असें दिसतें; आणि त्या प्रत्येकांत किती जीव होतात व जातात याची गणना करतां येत नाहीं. २३ मग त्या ब्रह्मांडाच्या गोलाचे प्रत्येक अंगापासून असंख्यात आदिसंकल्प उत्पन्न होतात. असो; अशा रीतीनें सृष्टीचा विस्तार होतो. २४ परंतु दुसऱ्या कोणाशिवाय एकटेंच परब्रह्म सर्वत्र भरलें असून अनेकरूपानें नटून पूर आल्याप्रमाणें भासतें. २५ त्याचप्रमाणें, स्थावरजंगम विश्वाची रचना कारण नसतां उगीच होऊन त्यांत अधिकउणेपणा कसा होतो, हें समजत नाहीं;परंतु पाहूं गेलें असतां लक्षावधि जाति उत्पन्न झालेल्या दिसतात. २६ याव्यतिरिक्त, नानाप्रकारच्या जीवांच्या विस्ताराची मर्यादा करतां येत नाहीं. ह्यांची कोणापासून उत्पत्ति होते हें पहूं गेलें तर त्यांचें मूळ मायाच आहे. २७ म्हणून, मूळांत कर्त्याचा ठिकाण नसून आणि शेवटीं कांहीं कारणही नसतां मध्येंच कार्याची आपोआप वृद्धि होते. २८ अशाप्रकारें, अव्यक्ताच्या ठिकाणीं कर्त्यावांचून प्रत्यक्ष दिसणारा आकार उत्पन्न करण्याचा जो व्यापार, त्याला कर्म असें म्हणतात. २९

अन्वय–देहभृतां वर, यः क्षरः भावः तत् अधिभूतं, पुरुषः अधिदैवतं, अत्र च देहे अधियज्ञः अहं एव (अस्मि). ४

अर्थ–हे पुरुषश्रेष्ठा, नाशवंत जो भाव [वस्तु] त्याला अधिभूत म्हणावें; [हिरण्यगर्भ (समष्टींतील) आणि तेजस (व्यष्टींतील) जो] पुरुष त्याला अधिदैवत म्हणावें; व या देहांत [केवळ साक्षित्वानें] जो असणारा त्याला अधियज्ञ म्हणावें; व तो मीच आहें. ॥ ४ ॥

आतां ' अधिभूत ' ज्याला म्हणतात तें संक्षेपानें सांगतों–ज्याप्रमाणें ढग उत्पन्न होतात आणि लय पावतात, ३० त्याप्रमाणें, ज्याचें अस्तित्व लटकें असून खरोखर पाहूं गेलें असतां जें होत नाहीं व ज्याला पंचमहाभूतें एकत्र होऊन रूपाला आणतात; ३१ जें पंचमहाभूतांच्या आश्रयानें असतें, त्यांच्याच संयोगानें दृष्टीस पडतें, व विनाशकालीं लय पावतें, असें जें नांवरूप ३२ त्याला ' अधिभूत ' असें म्हणतात. मग अधिदैवत म्हणजे जीव असें समजावें. तो प्रकृतिजन्य भोगांचा उपभोग घेतो. ३३ जो बुद्धीचा द्रष्टा, इंद्रियरूप देशाचा अधिपति, व शरीराच्या अंतकालीं मनोरथरूप पक्ष्यांचा विसांवा घेण्याचा वृक्ष; ३४ जो प्रत्यक्ष दुसरा परमात्माच आहे, परंतु अहंकाररूप निद्रेंत

णोनि स्वप्नाचिया वोरबारा । संतोषें शिणे ३५ जीव येणें नांवें । जयातें आळ-विजे स्वभावें । तें अधिदैवत जाणावें । पंचायतनींचें ३६ आतां इयेचि शरी-रग्रामीं । जो शरीरभावातें उपशमी । तो अधियज्ञु एथ गा मी । पंडुकुमरा ३७ येर अधिदैवाधिभूत । तेहि मीचि कीर समस्त । पारि पंधरें किडाळा मिळत । तें काय सांकें नोहे ३८ तरि तें पंधरेपण न मैळे । आणि किडाळाचियाही अंशा न मिळे । पारि जंव असे तयाचेनि मेळें । तंव सांकेंचि ह्मणिजे ३९ तैसें अधिभूतादि आघवें । हें अविद्येचेनि पालवें । झांकलें तंव मानावें । वेगळें ऐसें ४० तेचि अविद्येची जवनिका फिटे । आणि भेदभावाची अवधी तुटे । मग म्हणों एक होऊनि जरी अटे । तरी काय दोनी होतीं ४१ पैं केशांचा गुंडाळा । वारि ठेविली स्फटिकशिळा । ते वारि पाहिजे डोळां । तंव भेदली गमती ४२ पाठीं केश परौते नेले । आणि भेदलेपण काय नेणों जाहालें । तरि डांकु देऊनि सांदिलें । शिळेतें काई ४३ ना ते अखंडचि आयती । पारि संगें भिन्न गमली होती । ते सारिलिया मागौती । जैसी का तैसी ४४ तेवींचि अहंभावो जाये । तरी ऐक्य तें आधींचि आहे । हेंचि साचें जेथ होये । तो अधियज्ञु मी ४५ पैं गा आम्हीं तुज । सकळ यज्ञ कर्मज । सांगितलें का जें काज । मनीं धरूनि ४६ तो हा सकळ जीवांचा विसांवा । नैष्कर्म्यसुखाचा ठेवा । पारि उघड करूनि पांडवा । दाविजत असे ४७ पहिलें वैराग्यइंधन पारिपूर्ती । इंद्रियानळीं प्रदीप्तीं । विषयद्रव्याचिया आहुती । देऊनियां ४८ मग वज्रासन तेचि उर्वी । शोधूनि आधारमुद्रा बरवी । वेदिका रचे मांडवीं । शरीराच्या ४९ तेथ संयमाग्नीचीं कुंडें । इंद्रियद्रव्याचेनि पवाडें । यजिजती उदंडें । युक्तिघोषें ५० मग मनप्राणसंयमु । हाचि हवनसंपदेचा संभ्रमु । येणें संतोषविजे निर्धूमु । ज्ञानानळु ५१ ऐसेनि हें सकळ ज्ञानीं समर्पे । मग ज्ञान तें ज्ञेयीं हारपे । पाठीं ज्ञेयचि स्वरूपें । निखिल उरे ५२ तया नांव गा अधियज्ञु । ऐसें बोलला जंव सर्वज्ञु । तंव अर्जुन अतिप्राज्ञु । तया पातलें तें ५३ हें जाणोनि ह्मणितलें देवें । पार्था परिसतु आहासि बरवें । या कृष्णाचिया बोलासवें । येरु सुखाचा जाहला ५४ देखा बालकाचिया धणि धाइजे । कां शिष्याचेनि जाहलेपणें होइजे । हे सद्गुरूचि एकलेनि जाणिजे । कां प्रसवतिया ५५ ह्मणोनि सात्त्विक भावांची मांदी । कृष्णाआंगीं अर्जुनाआधीं । न समातसे परी बुद्धी । सांव-

निजल्यामुळें ज्याला स्वप्नांच्या खटपटीनें संतोष व शीणही होतो; ३५ आणि ज्याला सहजच जीव असें म्हणतात व जो पंचभूतात्मक शरीराची मुख्य देवता आहे त्यास 'अधिदैवत' म्हणतात. ३६ आतां, पांडुकुमरा, याच शरीररूप गांवांत जो शारीरिक उपाधींचा लय करितो, तो 'अधियज्ञ' मी होय. ३७ एऱ्हवीं, अधिदैव व अधिभूत हें सर्व खरोखर मीच आहें; परंतु उत्तम कसाचें सोनें हिणकटाला मिळविल्यावर तें डागलग होत नाहीं का? ३८ तथापि त्याचा उत्तमपणा कमी होत नाहीं व तें हिणकटही होत नाहीं; परंतु जोंपर्यंत त्याच्याशीं एकत्र असतें, तोंपर्यंत त्याला डाकलगच म्हणतात; ३९ त्याचप्रमाणें,अधिभूतादि सर्व हे अज्ञानाच्या पदरानें जोंपर्यंत झांकले आहेत, तोंपर्यंत वेगळे मानले पाहिजेत. ४० तोच अज्ञानाचा पदर गेल्यामुळें भेदभाव नष्ट झाला, मग त्यांची आटणी करूं म्हटलें तर तीं मूळचीं काय दोन होतीं? ४१ असें पहा कीं, केंसांची गुंडाळी करून त्यांजवर स्फटिकाची शिळा ठेवल्यावर ती वरच्या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां जशी भंगलेली दिसते; ४२ पाठीमागून ते केंस एके बाजूस केल्यावर तिच्या चिरा कोणीकडे गेल्या हें समजत नाहीं; म्हणून ती शिळा डांक लावून जोडली आहे का? ४३ नाहीं; तर ती मूळची अखंडितच होती; परंतु केंसांच्या संगतीनें भंगलेली भासत होती, परंतु ते केंस एके बाजूस केल्यावर ती शिळा जशी होती तशीच दिसते; ४४ त्याचप्रमाणें, अहंभाव नाहींसा झाला म्हणजे ऐक्य हें मूळचेंच आहे; व हें ऐक्य जेथें प्रत्ययास येतें तो अधियज्ञ मीच. ४५ हें पहा—जो हेतु मनांत धरून, 'सर्व यज्ञ कर्मापासून झालेले आहेत' म्हणून आम्ही पूर्वी [चौथ्या अध्यायांत] तुला सांगितलें, तोच हा अधियज्ञ होय. ४६ हा सर्व जिवांचा विसांवा असून ब्रह्मसुखाचा ठेवा आहे. पण, अर्जुना, तुला तो स्पष्ट करून सांगतों. ४७ प्रथम वैराग्यरूप इंधनाच्या पूर्णतेनें इंद्रियरूप अग्नि पेटवून त्यांत विषयरूप द्रव्याची आहुति देतात; ४८ मग वज्रासन हीच भूमिका शुद्ध करून त्यावर मूळबंधमुद्रेचा ओटा करतात, त्यावर शरीराचा मांडव उभा करतात. ४९ त्या ठिकाणीं इंद्रियनिग्रहरूप अग्नीच्या कुंडांत इंद्रियरूप होमद्रव्यें घालून योगमंत्रानें हवन करतात. ५० मग मन व प्राण यांचा निग्रह हीच होमाच्या द्रव्याची तयारी, इनें धुराशिवाय निर्दोष जो ज्ञानाग्नि त्याचा संतोष करितात. ५१ याप्रमाणें हें साहित्य ज्ञानांत अर्पण करून मग तें ज्ञान ब्रह्मांत लय पावतें; नंतर निवळ जें ब्रह्म, तेंच एकटें उरतें. ५२ त्यालाच अधियज्ञ म्हणजे ब्रह्म म्हणावें, असें ज्या वेळेस सर्वज्ञ श्रीकृष्ण बोलतात. तोंच महाबुद्धिवान अशा अर्जुनाच्या ध्यानांत आलें. ५३ अर्जुनाला ब्रह्म समजलें असें देवांनीं जाणून ते म्हणाले, 'तूं फार उत्तम प्रकारें ऐकतो आहेस.' असें श्रीकृष्ण बोलल्यावर अर्जुन संतोषित झाला. ५४ पहा कीं, तान्ह्या मुलाच्या तृप्तीनें आपण तृप्त व्हावें, किंवा शिष्याच्या कृतार्थपणानें आपण कृतार्थ व्हावें, हें एक आई किंवा सद्गुरुच जाणतात. ५५ म्हणून अर्जुनाच्या पूर्वींच श्रीकृष्णाच्या अंगीं अष्टसात्त्विक भाव उत्पन्न होऊन मावेनातसे झाले; परतु देवांनीं बुद्धि आव-

रूनि देवें ५६ मग पिकलिया सुखाचा परिमळु । कीं निवालिया अमृताचा कल्लोळु । तैसा कोंवळा आणि सरळु । बोलु बोलिला ५७ ह्मणे पारिसणेयाच्या राया। आइकें बापा धनंजया । ऐसी जळीं सरलिया माया । तेथ जाळितें तेंही जळे ५८

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

जें आतांचि सांगितलें होतें । अगा अधियज्ञ ह्मणितला जयातें । जे आदीचि तया मातें । जाणोनि अतीं ५९ ते देह झोळ ऐसें मानुनी । ठेले आपणपें आपण होउनी । जैसा मठ गगना भरुनी । गगनींचि असे ६० ये प्रतीतीचिया माजवरीं । तया निश्चयाची वोवरी । आली ह्मणोनि बाहेरी । नव्हेचि से ६१ ऐसें सबाह्य ऐक्य संचलें । मीचि होऊनि असतां रचिलें । बाहेरि भूतांचीं पांचही खवलें । नेणतांचि पडिलीं ६२ आतां उभयां उभेपण नाहीं जयाचें । मा पडिलिया गहन कवण तयाचें । ह्मणोनि प्रतीतीचिये पोटींचें । पाणी न हाले ६३ ते ऐक्याची आहे वोतिली । कीं नित्यतेचिया हृदयीं घातली । जैसी सामरससमुद्रीं धुतली । रुळेचि ना ६४ पैं अथावीं घट बुडाला। तो आंतबाहेरी उदकें भरला । पाठीं दैवगत्या जरी फुटला । तरी उदक काय फुटे ६५ नातरी सर्पें कवच सांडिलें । कां उबारेनें वस्त्र फेडिलें । तरी सांग पां काय मोडलें । अवेवामाजीं ६६ तैसा आकार हा आहाच भ्रंशे । वांचूनि वस्तु ते सांचलीचि असे । तेचि बुद्धि जालिया विसुकुसे । कैसेनि आतां ६७ ह्मणोनि यापरी मातें । अंतकाळीं जाणतसाते । जे मोकळिती देहातें । ते मीचि होती ६८ एऱ्हवीं तरी साधारण । उरीं आदळलिया मरण । जो आठव धरी अंतःकरण । तेंचि होइजे ६९ जैसा कवण एक काकुळती । पळतां पवनगती । दुपाउलीं अवचितीं । कुहामाजि पडियेला ७० आतां तया पडणयाआरौतें । पडण चुकवावया परौतें । नाहीं ह्मणोनि तेथें । पडावेंचि पडे ७१ तेवि मृत्यूचेनि अवसरें एकें । जें येऊनि जीवासमोर ठाके। तें होणें मग न चुके । भलतयापरी ७२ आणि जागता जंव असिजे । तंव जेणें ध्यानें भावना भाविजे। डोळां लागलेंवो देखिजे । तेंचि स्वप्नीं ७३

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् । तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

तेवि जितेनि अवसरें । जें आवडोनि जीवीं उरे । तेंचि मरणाचिये मेरे । फार हों लागे ७४ आणि मरणीं जया जें आठवे । तो तेंचि गतीतें पावे ।

रली, व ५६ पूर्णतेस पावलेल्या सुखाच्या सुगंधाप्रमाणें किंवा थंड झालेल्या अमृताच्या लाटांप्रमाणें कोमल आणि सरळ असे बोल ते बोलूं लागले. ५७ मग म्हणतातः—श्रवण करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा अर्जुना, ऐक. बाबारे, माया जळून गेली, म्हणजे मग तिला जाळणारें ज्ञानही जळून जातें. ५८

अन्वय-यः च अंतकाले मामेव स्मरन् कलेवरम् मुक्त्वा प्रयाति, सः मद्भावं याति; अत्र संशयः न अस्ति ॥५॥

अर्थ-आणि जो अंतकालीं माझें स्मरण करीत देह सोडतो, तो माझ्या स्वरूपीं मिळून जातो, यांत संशय नाहीं

अरे! आतांच मी ज्याला अधियज्ञ म्हणून सांगितलें होतें, त्या मला जे अगोदर व प्राणांत समयींही जाणतात, ५९ ते देहाला मिथ्या मानून स्वतांचे ठिकाणींच ब्रह्मरूप होतात. ज्याप्रमाणें एकादें घर आकाशानें भरून आकाशांतच असतें, ६० त्याप्रमाणें, अनुभवरूप माजघरांत त्याची निश्चयरूप खोली असते, म्हणून त्याला ब्रह्माशिवाय देहादिकांचें स्मरण नसतें. ६१ अशा प्रकारें जो अंतर्बाह्य ऐक्यतेमुळें मद्रूपच होऊन राहिला आहे, तो, बाहेरील पंचमहाभूतांचीं पांच कवचें (शरीर) हीं त्यास न कळतांच पडून जातात. ६२ जें शरीर जिवंत असतांही त्याची जो पर्वा बाळगीत नाहीं, तें पडल्यावर त्याचें दुःख कोणाला होणार? म्हणून अनुभवाच्या पोटांतलें पाणीं हालत नाहीं. (अंतकालीं त्याचा ब्रह्माविषयींचा अनुभव ढळत नाहीं.) ६३ तो अनुभव केवळ ऐक्यभावानें ओतून अविनाशीपणाच्या हृदयांत घातला आहे, आणि तसाच पूर्णानंदसमुद्रांत धुतला आहे; म्हणून कामादिक मळांनीं तो मळत नाहीं. ६४ हें पहा-खोल पाण्यांत घट बुडाला असतां त्याच्या आंत व बाहेर पाणी असतें; पण दैवगत्या जर तो मागाहून फुटला, तर उदकाचा नाश होतो का? ६५ किंवा सर्पानें कात टाकली, अथवा उष्णतेमुळें वस्त्र फेडून टाकलें, तर अवयवांत कांहीं बिघाड होतो का सांग बरें? ६६ त्याचप्रमाणें, वरवर दिसणारें मिथ्या शरीर जरी नाश पावलें, तरी ब्रह्म हें सर्वत्र भरलेलेंच आहे. त्या ठिकाणीं बुद्धि जर निपुण झाली, तर भय कशाचें आहे? ६७ म्हणून अशा रीतीनें अंतकालीं माझें स्मरण ठेवून जे देह सोडतात ते मद्रूप होतात. ६८ एऱ्हवीं साधारण नियम असा आहे कीं, मरण प्राप्त झालें असतां अंतःकरणांत ज्याचें स्मरण असतें, त्याप्रत तो पावतो. ६९ ज्याप्रमाणें एकादा भयभीत मनुष्य वाऱ्यासारखा पळत असतां मार्गांत अवचित विहिरींत पडतो; ७० त्या स्थितींत त्याला पडण्याच्या अगोदर पळण्याचा वेग आंवरून धरून पडणें चुकवितां येत नाहीं; म्हणून विहिरींत पडणें भाग पडतें. ७१ त्याचप्रमाणें, मृत्युसमयीं जीवासमोर जी वस्तु उभी राहते तद्रूपच (मरणानंतर) त्यास व्हावें लागतें. तें कोणत्याही उपायानें चुकत नाहीं; ७२ आणि मनुष्य जागा असतां त्याच्या मनांत ज्या कल्पना येतात, त्याच कल्पना झोंप लागल्यावर स्वप्नांत दिसूं लागतात. ७३

अन्वय-कौंतेय, यं यं वापि भावं अंते स्मरन् कलेवरम् त्यजति, तं तं एव (सः) सदा तद्भावभावितः एति. ॥६॥

अर्थ-अथवा, हे कौंतेया, तो जो जो भाव मनांत आणून शेवटीं शरीर सोडतो, त्या त्या भावानेंच सदा युक्त होत्साता पुनः जन्म घेतो. ॥ ६ ॥

त्याचप्रमाणें, जिवंत असतांना अंतःकरणांत ज्याची आवड असते, त्याविषयींचीच आवड अंतकालचें समयीं वृद्धिगत होते; ७४ आणि मरणाच्या समयीं ज्या गोष्टीची आठवण असते, त्याच्याच गतीला तो (मरणानंतर) पावतो.

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

म्हणोनि सदां स्मरावें । मातेंचि तुवां ७५ डोळां जें देखावें । कां कानीं हून ऐकावें । मनीं जें भावावें । बोलावें वाचें ७६ तें आंत बाहेरी आघवें । मीचि करूनि घालावें । मग सर्वीं काळीं स्वभावें । मीचि आहें ७७ अर्जुना ऐसें जाहालिया । मग न मरिजे देह गेलिया । मा संग्रामु केलिया । भय काय तुज ७८ तूं मन बुद्धि सांचेंसीं । जरी माझिया स्वरूपीं अर्पिसी । तरी मातेंचि गा पावसी । हे माझी भाक ७९ हेंच कायिसया वरी होये । ऐसा जरी संदेहो वर्तता आहे । तरी अभ्यासूनि आदि पाहें । मग नव्हे तरी कोपें ८०

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थाऽनुचिंतयन् ॥८॥

येगेंचि अभ्यासेंसीं योगु । चित्तासि करी पां चांगु । अगा उपायबळें पंगु पहाड ठाकी ८१ तेविं सदभ्यासें निरंतर । चित्तासि परमपुरुषाची मोहर । लावी मग शरीर । राहो अथवा जावो ८२ जें नानागतीतें पाववितें । तें चित्त वरील आत्मयातें । मग कवण आठवी देहातें । गेलें कीं आहे ८३ पैं सरितेचेनि ओघें । सिंधुजळा मीनलें घोघें । तें काय वर्तत आहे मागें । म्हणोनि पाहों येती ८४ ना तें समुद्रचि होऊन ठेलें । तेवि चित्ताचें चैतन्य जाहालें । जेथ यातायात निमालें । घनानंद जें ८५

कविं पुराणमनुशासितारम् अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

जयाचें आकारावीण असणें । जया जन्म ना निमणें । जें आघवेंचि आघवेंपणें । देखत असे ८६ जें गगनाहून जुनें । जें परमाणूहूनि सानें । जयाचेनि सन्निधानें । विश्व चळे ८७ जें सर्वांतें यया विये । विश्व सर्व जेणें जिये । हेतु जया बिहे । अचिंत्य जें ८८ देखे वोळंबा इंगळु न चरे । तेजीं तिमिर न शिरे । जें देहाचें आंधारें । चर्मचक्षूसीं ८९ सुसडा सूर्यकणांच्या राशी । जो नित्य उदो ज्ञानियांसी । अस्तमानाचें जयासी । आडनांव नाहीं ९० तया अव्यंगवाणेया ब्रह्मातें । प्रयाणकाले प्राप्तें । जो स्थिरावलेनि चित्तें । जाणोनि स्मरे ९१ बाहेरी पद्मासन रचुनी । उत्तराभिमुख बैसोनि । जीवीं सुख सूनि । क्रमयोगाचें ९२ आंतु मीनलेनि मनोधर्मे । स्वरूपप्राप्तीचेनि प्रेमें । आपेंआप संभ्रमें ।

अन्वय—तस्मात्, (अर्जुन, त्वं) मयि अर्पितमनाबुद्धिः (सन्) सर्वेषु कालेषु मां अनुस्मर युद्धय च; (एवं कृते सति) असंशयः मां एव एष्यसि. ॥७॥

अर्थ—याकरितां, अर्जुना, माझ्या ठायीं मन आणि बुद्धि हीं अर्पण करून सदैव माझें चिंतन कर, आणि युद्धाला लाग, म्हणजे मलाच येऊन मिळशील यांत संशय नाहीं. ॥ ७ ॥

म्हणून तूं नेहमीं मलाच स्मरत जा, ७५ डोळ्यांनीं जें पहावें किंवा कानांनीं जें ऐकावें, मनानें जें चिंतावें अथवा वाचेनें जें बोलावें, ७६ तें हृदयांत भासणारें व बाह्यदृष्टीला दिसणारें सर्व मीच आहे असें समजावें. मग सर्वत्र मीच आहें असें सहज तुला दिसेल. ७७ अर्जुना, याप्रमाणें सर्व गोष्टी मद्रूप आहेत, असें तुझ्या मनानें घेतलें, म्हणजे देह गेला तरी तूं मरणार नाहींस. मग युद्ध केलें असतां तुला भय कसलें आहे? ७८ तूं मन आणि बुद्धि हीं खरोखर माझ्या स्वरूपास अर्पण करशील, तर मद्रूप होशील हें प्रतिज्ञापूर्वक तुला मी सांगतों. ७९ हें कशानें होईल, असा जर तुझ्या मनांत संशय येत असेल, तर अगोदर याचा अभ्यास करून अनुभव घे, आणि जर मी म्हणतो त्याप्रमाणेंच न होईल तर मग माझ्यावर रागाव. ८०

अन्वय—पार्थ, अभ्यासयोगयुक्तेन न अन्यगामिना चेतसा (माम्) अनुचिंतयन् (पुमान्) दिव्यं परमं पुरुषं याति.८

अर्थ—पार्था, आपलें चित्त दुसरे कोठेंही जाऊं न देतां अभ्यासाच्या साधनानें एकाग्र करून जो माझें चिंतन करतो; तो प्रकाशात्मक अशा परमपुरुषाला जाऊन मिळतो. ८

याकरितां चांगल्या रीतीनें चित्ताची आणि अभ्यासाची गांठ घातली (मनःपूर्वक अभ्यास केला) तर, ज्याप्रमाणें लंगडा उद्योगबलानें पर्वतही चढूं शकतो, ८१ त्याप्रमाणें नेहमीं ब्रह्मविचाराचा अभ्यास करून चित्ताला आत्म्याचा छंद लाव, मग शरीर राहो अथवा जावो. ८२ नानागति पावविणारें असें चित्त जर आत्म्याला वरील, तर मग देह गेला कीं आहे याची आठवण कोण करील? ८३ हें पहा—पाणी नदीच्या ओघानें घो घो करीत समुद्रास मिळण्यास चाललें म्हणजे, मागें काय होतें आहे हें पाहण्याकरितां परततें का? ८४ नाहीं. तें समुद्रांत मिळाल्यावर समुद्रच होतें. त्याचप्रमाणें, चित्त हें आत्मरूप झालें, म्हणजे जन्ममरणांच्या यातायाती चुकतात. कारण त्या ठिकाणीं परमानंदच भरलेला आहे. ८५

अन्वय-यः कविं, पुराणं, अनुशासितारं, अणोः अणीयांसं, सर्वस्य धातारं, अचिंत्यरूपं आदित्यवर्णं, तमसः परस्तात् (विद्यमानं पुरुषं) प्रयाणकाले अचलेन मनसा भक्त्या च योगबलेन युक्तः (सन्) भ्रुवोः मध्ये प्राणं सम्यक् आवेश्य अनुस्मरेत्, सः तं दिव्यं परं पुरुषं उपैति ॥९।१०॥

अर्थ—जो अंतकालीं निश्चल मन करून, भक्तियुक्त होऊन, योगबलानें दोन्ही भुवयांच्या मध्यभागीं प्राणाला उत्तम प्रकारें स्थिर करितो, आणि सर्वज्ञ, अनादि, सर्वांचा नियंता, सूक्ष्माहून सूक्ष्म, सर्वांचा पोषक, अचिन्त्यरूप, सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, व तमोगुणापासून दूर; अशा दिव्य परमपुरुषाचें एकसारखें चिंतन करितो, तो त्या दिव्य परमपुरुषाला जाऊन मिळतो. ॥ ९ ॥ १० ॥

ज्याचें निराकार अस्तित्व, ज्याला जन्ममरण नाहीं, व जें सर्वव्यापकपणानें सर्वांस पाहतें; ८६ जें आकाशाच्या आधींचें, जें परमाणूहूनही सूक्ष्म, ज्याच्या सान्निध्यानें विश्वाचे व्यापार चालतात, ८७ ज्याच्यापासून ह्या सर्वांची उत्पत्ति होते, सर्व विश्व जगतें, व ज्याचें अनुमान करतां येत नाहीं; कारण तें अचिंत्य आहे ८८ पहा—वाळवी कधीं इंगळ (विस्तव) खात नाहीं; तेजामध्यें अंधार शिरत नाहीं; व देहाविषयींचें अज्ञान ज्याच्या चर्मचक्षूंलाही दिसत नाहीं, ८९ जें निर्मळ अशा सूर्यरूप कणांच्या राशीसारखें आहे, व ज्ञान्याला नित्य उजेड करणारें आहे, व ज्याच्या ठिकाणीं अस्त असें अडनांवही नाहीं, ९० त्या अव्यंग अशा ब्रह्माला जाणून, मरणकाल समीप आला असतां जो एकाग्र चित्तानें त्याचें स्मरण करितो; ९१ शरीराच्या ठिकाणीं पद्मासन घालून, उत्तरेस तोंड करून बसून, आणि योगाभ्यासाच्या क्रमांत प्राप्त झालेलें सुख अंतःकरणांत सांठवून, ९२ अंतर्यामीं एकाग्र चित्तानें, स्वरूपप्राप्तीच्या प्रेमानें आपोआप ब्रह्मास

मिळावया ९३ आकळलेनि योगें । मध्यमा मध्य मार्गें । अग्निस्थानौनि निगे ब्रह्मरंध्रा ९४ तेथ अचेत चित्ताचा सांगातु । आहाचवाणा दिसे मांडतु । जेथ प्राण गगनाआंतु । संचरे कां ९५ परी मनाचेनि स्थैर्यें धरिला । भक्तीचिया भावना भरला । योगबळें आवरला । सज्ज होउनी ९६ तो जडाजडातें विरवितु । भ्रूलतामाजीं संचरतु । जैसा घंटानाद लयस्तु । घंटेसिच होय ९७ कां झांकलिये घटींचा दिवा । नेणिजे काय जाहला केव्हां । या रीती जो पांडवा । देह ठेवी ९८ तो केवळ परब्रह्म । जया परमपुरुष ऐसें नाम । तें माझें निजधाम । होऊनि ठाके ९९

यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥

सकळां जाणणेयां जे लाणी । तिये जाणिवेची जे खाणी । तयां ज्ञानियांचिये आयणी । जयातें अक्षर म्हणिपे १०० चंडवातेंही न मोडे । तें गगनचि कीं फुडें । वांचूनि जरी होईल मेहुडें । तरी उरेल कैंचें १ तेविं जाणणेया जें आकळिलें । तें जाणिवलेपणेंचि उमाणलें । मग नेणवेचि तया म्हणितलें । अक्षर सहजें २ म्हणोनि वेदविद नर । म्हणती जयातें अक्षर । जें प्रकृतीसी पर । परमात्मरूप ३ आणि विषयांचें विष उलंडूनि । जे सर्वेंद्रिया प्रायश्चित्त देऊनि । आहाति देहाचिया बैसोनि । झाडातळीं ४ ते यापरी विरक्त । जयाची निरंतर वाट पाहात । निष्कामासि अभिप्रेत । सर्वदा जें ५ जयाचिया आवडी । न गणिती ब्रम्हचर्यादि सांकडीं । निष्ठुर होऊनि बापुडीं । इंद्रियें करिती ६ ऐसें जें पद । दुर्लभ आणि अगाध । जयाचिये थडिये वेद । चुबुकळिले ठेले ७ तें ते पुरुष होती । जे यापरी लया जाती । तरी पार्था हेचि स्थिती । एक वेळ सांगों ८ तेथ अर्जुनें म्हणितलें स्वामी । हेंचि म्हणावया होतों पां मी । तंव सहजें कृपा केली तुम्हीं । तरी बोलिजो कां ९ परि बोलावें तें अति सोहोपें । तेथें म्हणितलें त्रिभुवनदीपें । तुज काय नेणों संक्षेपें । सांगेन ऐक ११० तरी मना या बाहेरिलीकडे । यावयाची साविया सवे मोडे । हें हृदयाचिया डोहीं बुडे । तैसें कीजे ११

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणाम् ॥१२॥

परी हे तरीच घडे । जरी संयमाचीं अखंडें । सर्वद्वारीं कवाडें । कळासती १२

त्वरित मिळण्याकरितां, ९३ संपादिलेल्या योगाच्या द्वारें सुषुम्नानाडीच्या मध्यमार्गानें, अग्निस्थानापासून ब्रह्मरंध्रांत जाण्याकरितां निघतो; ९४ प्राण व चित्त यांची संगति आहे असें उगीच बाह्यात्कारी दिसतें; आणि प्राणाचा लय आकाशांत होतो, ९५ परंतु मनाच्या स्थिरतेनें जो बांधला गेला, व ज्याचें अंतःकरण भक्तियुक्त झालें आहे, व जो योगाचे बळानें तयार होऊन मन आपल्या ताब्यांत ठेवितो, ९६ तो योगी चित्त व प्राण यांना भ्रुकुटीमध्यें आंवरून धरून, ज्याप्रमाणें घंटेचा नाद घंटेंतच लय पावतो, त्याप्रमाणें दोघांचा लय करतो. ९७ किंवा मडक्याखालील झांकलेला दिवा केव्हां नाहींसा होतो हें ज्याप्रमाणें समजत नाहीं, त्याप्रमाणें, अर्जुना, जो आपला देह ठेवतो, (ब्रह्माकाशांत प्राणवायु नेऊन तो आत्मस्वरूपीं केव्हां लीन होतो, हें समजूं न देतां आपला देह ठेवतो;) ९८ तो केवळ परब्रह्म ज्याला परमपुरुष असें नांव आहे तो माझ्या निजस्वरूपाप्रत जाऊन मिळतो. ९९

अन्वय–वेदविदः यत् अक्षरं वदन्ति, वीतरागाः यतयः यत् विशंति (ब्रह्मचारिणः) यत् इच्छंतः (सन्तः) ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत् पदं ते संग्रहेण प्रवक्ष्ये. ॥ ११ ॥

अर्थ–वेदवेत्ते ज्या तत्त्वाला अक्षर म्हणतात, ज्यांचे काम व क्रोध नाहींतसे झाले आहेत असे संन्यासी ज्या स्वरूपाला प्राप्त होतात, व ज्याच्या प्राप्तीसाठीं ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यव्रतानें राहतात, तें पद, अर्जुना, तुला संक्षेपानें सांगतों.

जें ज्ञान म्हणजे सर्व ज्ञानांचा शेवट, व सगळ्या ज्ञानाची खाण, अशा बुद्धिमान् ज्ञानी पुरुषांनींही ज्याला 'अक्षर' असें म्हटलें आहे. १०० झंझावातानें न मोडणारें असें एक खरोखर गगनच आहे; त्याच्याशिवाय, त्या वाऱ्यापुढें ढग आले असतां कसे टिकतील ? १ त्याचप्रमाणें, ज्ञान्याला जें समजलें तें ज्ञानाच्या मापांत आलें, म्हणून तें क्षर (नाशवंत) होय; मग, जें जाणण्यास अशक्य, झाला सहज अक्षर (अविनाशी) असें म्हणतात. २ म्हणून वेदपारंगत पुरुष ज्याला अक्षर (ब्रह्म) असें म्हणतात, व जें मायेच्या पलीकडील असून सच्चिदानंदरूप आहे; ३ आणि विषयांची इच्छा टाकून व सर्व इंद्रियांचें दमन करून देहरूपी झाडाच्या तळीं उदासीनवृत्तीनें बसलेले ४ विरक्त पुरुषही ज्याची नेहमीं वाट पहात असतात व जें नेहमीं निरिच्छ लोकांना आवडतें. ५ ज्याच्या आवडीकरितां योगिजन ब्रह्मचर्यादि संकटें जुमानीत नाहींत व निष्ठुरपणानें इंद्रियनिग्रह करितात, ६ असें जें दुर्लभ पद–ज्याचा अंत नाहीं व जें वेदालाही जाणतां आलें नाहीं; ७ त्या पदाला, मीं सांगितल्याप्रमाणें जे देह ठेवितात, ते प्राप्त होतात. म्हणून, पार्था, त्याजबद्दल आणखी एकवार तुला सांगतों. ८ त्या वेळेस अर्जुन म्हणतो, "हे गुरो, मी आपल्यास आतां हेंच विचारणार होतों, तों आपण मजवर सहजच कृपा केली, तर आतां सांगण्यास सुरवात करावी; ९ परंतु काय सांगावयाचें तें अगदीं सोप्या रीतीनें मात्र सांगा." त्यावेळीं, त्रिभुवनदीप जे श्रीकृष्ण ते म्हणालेः– तुला का आम्ही ओळखीत नाहीं ! तुला संक्षेपानें सांगतों. ११० तर मग, मनाची बाहेर हिंडण्याची स्वाभा-सवय मोडून, तें हृदयांतच स्थिर राहील असें कर. ११

अन्वय–सर्वद्वाराणि संयम्य मनः च हृदि निरुध्य, मूर्ध्नि आत्मनः प्राणं आधाय योगधारणाम् आस्थितः ॥ १२ ॥

अर्थ–जो सर्व द्वारांचा निरोध करून, मनाला हृदयांत स्थिर करून, व कपाळाच्या आंत भुवयांच्या मध्यभागीं आपल्या प्राणवायूला निश्चल करून योगाभ्यासामध्यें स्थिर होतो, ॥ १२ ॥

परंतु ज्या वेळेस इंद्रियांचीं द्वारें निग्रहानें बंद असतात, तेव्हांच ही गोष्ट घडते. १२ असें झालें

तरी सहजें मन कोंडलें । हृदयींचि असेल उगलें । जैसे करचरणीं मोडलें । परिवरु न संडी १३ तैसें चित्त राहिल्या पांडवा । प्राणांचा प्रणवुचि करावा । मग अनुवृत्तिपंथें आणावा । मूर्ध्निवरी १४ तेथ आकाशीं मिळे न मिळे । तैसा धरावा धारणाबळें । जंव मात्रत्रय मावळे । अर्धबिंबीं १५ तंववरी तो समीरु । निराळीं कीजे स्थिरु । मग लग्नीं जेविं ॐकारु । बिंबींचि विलसे १६

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् १३

तैसें ॐ हें स्मरों सरे । आणि तेथेंचि प्राणु पुरे । मग प्रणवांतीं उरे । पूर्णधन जें १७ म्हणोनि प्रणवैकनाम । हें एकाक्षर ब्रह्म । जो माझें स्वरूप परम । स्मरतसांता १८ यापरी त्यजी देहातें । तो त्रिशुद्धी पावे मातें । जया पावणया परौतें । आणिक पावणें नाहीं १९ तेथ अर्जुना जरी विपायें । तुझ्या जीवीं हन ऐसें जाये । ना हें स्मरण मग होये । कायसयावरी अंतीं १२० इंद्रियां अनुघड पडलिया । जीविताचें सुख बुडालिया । आंतुबाहेरी उघडलिया । मृत्युचिन्हें २१ ते वेळीं बैसावेंचि कवणें । मग कवण निरोधी करणें । तेथ काह्याचेनि अंतःकरणें । प्रणव स्मरावा २२ तरि गा ऐशिया हो ध्वनी । झणे थारा देशी गा मनीं । पैं नित्य सेविला मी निदानीं । सेवकु होय २३

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः १४
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमांगताः १५

जे विषयांसि तिळांजळी देऊनि । प्रवृत्तीवरी निगड वाऊनि । मातें हृदयीं सूनि । भोगिताती २४ परी भोगितया आराणुका । भेटणें नाहीं क्षुधादिकां । तेथ चक्षुरादि रंका । कवण पाड २५ ऐसे निरंतर एकवटले । जे अंतःकरणीं मजशीं लिगटले । मीचि होऊनि आटले । उपासिती २६ तयां देहावसान जैं पावे । तैं तिहीं मातें स्मरावें । मग म्यां जरी पावावें । तरि उपास्ति ते कायसी २७ पैं रंकु एक आडलेपणें । काकुळती धांव गा धांव म्हणे । तरि तयाचिये ग्लानि धांवणें । काय न घडे मज २८ आणि भक्तांही तेचि दशा । तरी भक्तीचा सोसु कायसा । म्हणउनि हा ध्वनी ऐसा । न वाखाणावा २९ तिहीं जे वेळीं मी स्मरावा । ते वेळीं स्मरला कीं पावावा । तो आभारुही जीवां साहवेचि ना १३० तें ऋणवैपण देखोनि आंगीं । मी आपुलिया उत्तीर्णत्वालागीं । भक्ताचिया तनुत्यागीं । परिचर्या करी ३१ देहवैकल्याचा वारा । झणें लागेल या सकुमारा । म्हणोनि आत्मबोधाचे पांजिरा । सूयें तयातें ३२

म्हणजे मग मन सहज कोंडलें जाऊन हृदयांतच स्वस्थ असतें ज्याप्रमाणें हातपाय मोडलेला प्राणी आपलें घर सोडीत नाहीं, १३ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, चित्ताची स्थिरता झाल्यावर प्राणायामानें ॐकाराचें ध्यान करावें, मग प्राणवायु क्रमाक्रमानें ब्रह्मरंध्रापर्यंत आणावा. १४ मग, अकार उकार व मकार हीं त्रयी अर्धमात्रेंत मिळेपर्यंत, धारणाशक्तीच्या बळानें, प्राणवायु ब्रह्माकाशांत मिळतो न मिळतो अशा बेतानें धरावा; १५ तोंपर्यंत तो वायु मस्तकाकाशांत स्थिर करावा; नंतर ॐकाराचा व त्याचा संयोग झाल्यावर, मूळ स्वरूप जें ब्रह्म त्यांत तो रममाण होतो. १६.

अन्वय– ॐ इति एकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् माम् अनुस्मरन् यः देहं त्यजन् प्रयाति, सः परमां गतिम् याति. ॥१३॥

अर्थ– आणि निर्विकार ब्रह्माचें वाचक ॐ हें एकाक्षर उच्चारून माझें स्मरण करीत देहाचा त्याग करून निघून जातो, तो उत्तम गतीला जाऊन पोहोंचतो १३.

त्याबरोबर ॐकाराचें स्मरण बंद पडतें, आणि तेव्हांच प्राणाचा शेवट होतो; मग, ॐकाराचे पलीकडील जें ब्रह्मानंदस्वरूप तेंच बाकी राहतें. १७ म्हणून, ज्याला प्रणव म्हणतात व जे एकाक्षर ब्रह्म आहे, त्या माझ्या परमस्वरूपाचें स्मरण करीत असतां १८ जो अशा स्थितींत व देहत्याग करितो, तो निश्चयानें मजप्रत पावतो. कारण, त्याला माझ्या प्राप्तीशिवाय दुसरी श्रेष्ठ गतिच नाहीं. १९ अर्जुना, कदाचित् तुझ्या मनांत जर अशी शंका येईल कीं, कायहो, मरणसमयीं माझें स्मरण कसें व्हावें ? १२० जीविताचें सुख नाहींसें होऊन व इंद्रियें संकटांत पडून अंतर्यामीं व बाहेर मृत्युचिन्हें उघड दिसूं लागल्यावर २१ त्या वेळेस उठून बसावें कोणी ? इंद्रियांचें संयमन करावें कोणीं ? आणि कोणाच्या अंतःकरणानें ॐकाराचें स्मरण करावें ? २२ तर, बाबारे, असल्या संशयास तूं आपल्या अंतःकरणांत कदाचित् थारा देशील हो ! असें पहा, माझी जो नित्य सेवा करितो, त्याच्या निदानींच्या समयीं मी त्याचा दास बनून राहतों. २३

अन्वय-पार्थ, यः नित्यशः अनन्यचेताः (सन्) मां सततं स्मरति तस्य नित्ययुक्तस्य योगिनः अहं सुलभः अस्मि. ॥ १४ ॥ परमां संसिद्धिं गताः महात्मानः माम् उपेत्य पुनः दुःखालयं अशाश्वतम् जन्म न आप्नुवन्ति ॥ १५ ॥

अर्थ– पार्था, जो योगी एकाग्रचित्तानें सदासर्वदा माझें स्मरण करणारा व निरंतर समाधानयुक्त असणारा, त्याला मी सहज प्राप्त होतों. ॥ १४ ॥ परम सिद्धीला पावलेले महात्मे, मला पावल्यावर, दुःखाचें स्थान व अशाश्वत अशा जन्माला पावत नाहींत ॥ १५ ॥

जे विषयांला तिळांजळी देऊन, विषयांविषयीं होणाऱ्या इच्छांना खोडा घालून (आवरून) व मला हृदयांत सांठवून त्या सुखाचा उपभोग घेतात, २४ त्यांना त्या समाधानांत क्षुधा वगैरेंची आठवणही रहात नाहीं. मग गरीब बिचाऱ्या नेत्रादिकांचा तेथें काय पाड ! २५ अशा रीतीनें निरंतर माझ्या ऐक्यरूपास पावलेले. आपले अंतःकरणांत माझ्याशीं तल्लीन झालेले, व मद्रूप होऊन जे माझीच सेवा करणारे आहेत, २६ त्यांचा अंतकाल समीप यावा, त्यांनीं माझें स्मरण करावें, आणि नंतर मीं त्यांस पावावें, तर मग त्यांनीं पूर्वीं जी माझी उपासना केली तिचा काय उपयोग ? २७ हें पहा – संकटाच्या वेळीं एकाद्या गरीब मनुष्यानेंही मोठ्या काकुळतीनें (देवा,) 'धांवरे धांव' म्हणून माझा धांवा केला, तर त्याचें दुःख निवारण करण्याकरितां मला जावें लागत नाहीं काय ? २८ आणि माझे जे भक्त आहेत, त्यांच्याशीं जर मीं असेंच आचरण ठेविलें, तर त्यांनीं मग माझ्या भक्तीची हांव कां करावी ? ह्मणून अशा संशयात्मक अभिप्रायाचें नांव देखील काढूं नको २९ ते ज्या वेळीं स्मरण करितात त्या वेळीं त्यांच्या स्मरणाबरोबर मी त्यांना पावतों. [ते माझी भक्ति करितात.] ह्या त्यांच्या उपकाराचे ओझें मला सहन करवत नाहीं. १३० अशा प्रकारें आपण ऋणी झालों आहों हें पाहून, त्यांतून उतराई होण्याकरितां मी आपल्या भक्तांच्या अंतकाळीं त्यांची सेवा करतो ३१ देहाच्या ग्लानीचा संबंध माझ्या त्या सुकुमार भक्ताला लागू नये म्हणून मी त्याला आत्मबोधरूपी पिंजऱ्यांत ठेवितों; ३२ त्या पिंज-

वरी आपुलिया स्मरणाची उवाइली । हींव ऐसी करीं साउली । ऐसेनि नित्य बुद्धि संचली । मी आणीं तयातें ३३ म्हणोनि देहांतींचें सांकडें । माझिया कहींचि न पडे । मी आपुलियातें आपुलिकडे । सुखेंचि आणीं ३४ वरचील देहाची गंवसणी फेडुनी । आहाच अहंकाराचे रज झाडुनी । शुद्ध वासना निवडुनी आपणपां मेळवी ३५ आणि भक्तां तरी देहीं । विषेश एकवंकीचा ठाव नाहीं । म्हणऊनि अव्हेरु कारितां कांहीं । वियोग ऐसा न वाटे ३६ नातरी देहांतींचि मियां यावें । मग आपणपें यातें न्यावें । हेंही नाहीं स्वभावें । जे आधींचि मज मीनले ३७ येरी शरीराचिया सालिलीं । असतेपण हें साउली । वांचूनि चंद्रिका ते ठेली । चंद्रीच आहे ३८ ऐसे जे नित्ययुक्त । तयासि सुलभ मी सतत । म्हणऊनि देहांतीं निश्चित । मीचि होती ३९ मग क्लेशतरूची वाडी । जें तापत्रयाग्नीची सगडी । जे मृत्युकाकासि कुरोंडी । सांडिली आहे १४० जें दैन्याचें दुभतें । जें महाभयातें वाढवितें । जें सकळ दुःखाचें पुरतें । भांडवल ४१ जें दुर्मतीचें मूळ । जें कुमार्गाचें फळ । जें व्यामोहाचें केवळ । स्वरूपचि ४२ जें संसाराचें बैसणें । जें विकाराचें उद्यानें । जें सकळ रोगांचें भाणें । वाढिलें आहे ४३ जें काळाचा खिच उशिटा । जें आशेचा आंगवठा । जन्ममरणाचा वोलिंवटा । स्वभावें जें । ४४ जें भुलीचें भरिंव । जें विकल्पाचें वोतिंव । किंबहुना पेंव । विंचुवाचें ४५ जें व्याघ्राचें क्षेत्र । जें पण्यांगनांचें मित्र । जें विषयविज्ञानयंत्र । सुपूजित ४६ जें लावेचा कळवळा । निवालिया विषोदकाचा गळाळा । जें विश्वासु आंगवळा । संवचोराचा ४७ जें कोंढियाचें खेंव । जें काळसर्पाचें मार्दव । गोरियेचें स्वभाव । गायन जें ४८ जें वैरियाचा पाहुणेर । जें दुर्जनाचा आदर । हें असो जें सागर । अनर्थाचा ४९ जें स्वप्नीं देखिलें स्वप्न । जें मृगजळें सासिन्नलें वन । जें धूम्ररजांचें गगन । ओतलें आहे १५० ऐसे जें हें शरीर । तें ते न पवतीचि पुढती नर । जे होउनि ठेले अपार । स्वरूप माझें ५१

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

एऱ्हवीं ब्रह्मपणाचिये भडसे । न चुकतीचि पुनरावृत्तीचे वळसे । पगी निवटलियाचें जैसें । पोट न दुखे ५२ नातरी चेइलियानंतरें । न बुडिजे स्वप्नींचेनि महापूरें । तेवीं मातें पावलें ते संसारें । लिपतीचि ना ५३ एऱ्हवीं जगदाकाराचें सिरें । जें चिरस्थायियांचे धुरे । ब्रह्मभुवन गा चवरें । लोकाचळाचें

त्यावर माझ्या स्मरणाची आल्हादकारक व थंडगार अशी सावली करतों; आणि अशा प्रकारें, ज्यांची बुद्धि नेहमीं मजकडे स्थिर असते, त्यांना मी आपल्या स्वरूपीं आणितों. ३३ म्हणून, देहाच्या अंतकाळचें दुःख माझ्या भक्तास कधींही होत नाहीं, व माझा जो भक्त आहे त्याला मी सुखानें आपल्याकडे आणतों. ३४ आत्म्यावरील देहरूप गंवसणी काढून व मिथ्या (खोटा) अहंकाराचा धुराळा झाडून केवळ भगवत्प्राप्तीच्या वासनेनें त्याला मद्रूप करतों; ३५ आणि भक्तालाही देहाचे ठिकाणीं ऐक्य वाटत नसल्यामुळें (प्रेम नसल्यामुळें) त्याचा त्याग करतांना, त्याची व आपली ताटातूट होते, असें वाटत नाहीं. ३६ कारण, देहाच्या अंतसमयीं भगवंतांनीं पावावें आणि आपलेजवळ न्यावें, असेंही त्यांच्या मनांत येत नाहीं; कां कीं, ते पूर्वींच मद्रूप झालेले असतात; ३७ याशिवाय, त्यांच्या त्या शरीररूप पाण्यांत आत्मा आहे असें दिसतें खरें; परंतु तो प्रतिबिंबाप्रमाणें मिथ्या आहे. ज्याप्रमाणें चांदणें जरी बाहेर पसरलेलें दिसतें, तरी खरोखर पाहूं गेलें असतां चंद्राचेंच ठिकाणीं तें आहे. ३८ अशा बोधानें माझ्याशीं जे युक्त झालेले आहेत, त्यांना मी नेहमीं जवळच आहें, म्हणून ते मरणानंतर निश्चयानें मद्रूप होतात. ३९ मग, जें (शरीर) क्लेशरूप झाडांचें बन, जें तापत्रयरूप अग्नीची शेगडी, जें मृत्युरूप कावळ्यास बळी दिलें आहे, १४० जें दरिद्र वाढविणारें, जें मृत्यूचें भय वाढविणारें, जें सर्व दुःखांचें पूर्ण भांडवल, ४१ जें वाईट बुद्धीचें मूळ, जें पूर्वजन्मींच्या वाईट कर्माचें फळ, जें भ्रांतीचें केवळ स्वरूपच, ४२ जें संसाराची बसण्याची जागा, जें अहंकारादि विकारांची बाग, जें सर्वव्याधींचें वाढलेलें ताटच ४३ होय; जें काळानें चघळून टाकलेला उष्टा खिचडा, जें आशेचें आंगवळ, जें स्वभावतः जन्ममरणाला ओल देणारें, ४४ जें भ्रांतीनें भरलेलें, जें वाईट कल्पनांचें ओतलेलें, किंबहुना विंचवांचें पेंवच होय; ४५ जें वाघाची जाळी, जें वेश्यांचें मित्र म्हणजे मनाला वेश्यांप्रमाणें मोह घालणारें, जें विषय जाणण्याचें उत्तम यंत्रच होय; ४६ जें जखिणीच्या दयेचें ठिकाण, व विषयरूपी थंड पाण्याचा घोट, जें स्नेहभावानें वागणाऱ्या चोराच्या बळकट विश्वासाप्रमाणें होय; ४७ जें कोडानें ग्रस्त झालेल्या मनुष्याचें आलिंगन, जें महाविषारी सर्पाच्या अंगाप्रमाणें मऊ; जें पारध्याच्या साहजिक गायनाप्रमाणें मधुर, ४८ जें वैऱ्याच्या पाहुणचाराची मेजवानी, जें दुर्जनांनीं केलेलें आगतस्वागत, फार काय सांगावें! जें अनर्थाचा समुद्रच होय, ४९ जें स्वप्नांत पडलेलें स्वप्न, जें मृगजळाचें तयार झालेलें वन, व जें धुराच्या रजांनीं भरलेलें आकाश, १५० तें हें शरीर, मद्रूप होऊन राहिलेल्या पुरुषांना पुनः प्राप्त होत नाहीं. ५१

अन्वय–अर्जुन, आब्रह्मभुवनात् (सर्वे) लोकाः पुनरावर्तिनः संति; कौंतेय, माम् उपेत्य तु पुनः जन्म न विद्यते. १६

अर्थ–हे अर्जुना, ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोक, ह्यांना उत्पत्ति व विनाश आहेत; परंतु, कौंतेया, माझी प्राप्ति झाल्यावर मात्र पुनः जन्म नाहीं. ॥ १६ ॥

एऱ्हवीं ब्रह्मपणाची घमेंड असणाऱ्यांना सुद्धां (ब्रह्मदेवाला सुद्धां) पुनर्जन्माचे फेरे चुकत नाहींत, परंतु मेलेल्या मनुष्याचें जसें पोट दुखत नाहीं. ५२ किंवा जागृत झाल्यावर जसें स्वप्नांतल्या महापुरांत कोणी बुडत नाहीं; त्याप्रमाणें, जे माझ्याप्रत पावले, ते संसारानें लिप्त होत नाहींत. ५३ एऱ्हवीं, चौदा भुवनांचें जें शिखर, जें सप्तचिरंजीवांमध्यें अग्रभागीं असणारें, व त्रैलोक्यरूप पर्वताचें मस्तक जें ब्रह्म-

५४ जिये गांवींचा पहार दिवोवरी । एका अमरेंद्राचें आयुष्य न धरीं । विठोनि पांतीं उठी एकसरी । चवदाजणांची ५५

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

जैं चौकडिया सहस्र जाये । तैं ठायेठावो विळचि होये । आणि तैसेंचि सहस्रवरियें पाहें । रात्री जेथ ५६ येवढें अहोरात्र जेथिंचें । तेणें न लोटती जे भाग्याचे । देखती ते स्वर्गींचे चिरंजीव ५७ येरां सुरगणांची नवाई । विशेष सांगावी तेथ काई । मुद्दल इंद्राचीचि दशा पाहीं । जे दिहाचे चौदा ५८ परि ब्रह्मयाचियाहि आठां पहारांतें । आपुलिया डोळां देखते । जे आहाति गा तयांतें । अहोरात्रविद ह्मणिपे ५९

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके: ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवाऽयं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

तये ब्रह्मभुवनीं दिवसें पाहे । ते वेळीं गणना केंही न समाये । ऐसें अव्यक्ताचें होये । व्यक्त विश्व १६० पुढती दिहाची चौपाहारी फिटे । आणि हा आकारसमुद्र आटे । पाठीं तैसाचि मग पाहांटे । भरों लागे ६१ शारदीयेचिये प्रवेशीं । अभ्रें जिरती आकाशीं । मग ग्रीष्मांतीं जैशी । निगती पुढती ६२ तैसी ब्रह्मदिनाचिये आदी । हे भूतसृष्टीची मांदी । मिळे जंव सहस्रावधी । निमित्त पुरे ६३ पाठीं रात्रीचा अवसरु होये । आणि विश्व अव्यक्तीं लया जाये । तोही युगसहस्र मोटका पाहे । आणि तैसेंचि रचे ६४ हें सांगावया काय उपपत्ती । जे जगाचा प्रळयो आणि संभूती । इये ब्रह्मभुवनींचिया होती । अहोरात्रामाजीं ६५ कैसें थोरियेचें मान पाहें पां । जो सृष्टिबीजाचा साटोपा । परि पुनरावृत्तीचिया मापा । शीग जाहाला ६६ एऱ्हवीं त्रैलोक्य हें धनुर्धरा । तिये गांवींचा गा पसारा । तो हा दिनोदयीं एकसरां । मांडतु असे ६७ पाठीं रात्रींचा समो पावे । आणि अपैसाचि सांटवे । ह्मणिये जेथिंचें तेथ स्वभावें । साम्यासि ये ६८ जैसें वृक्षपण बीजासि आलें । कीं मेघ हें गगन जाहालें । तैसें अनेकत्व जेथ सामावलें । तें साम्य म्हणिपे ६९

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०

तेथ समविषम न दिसे कांहीं । म्हणोनि भूतें हे भाष नाहीं । जेविं दूधचि जाहालिया दहीं । नामरूप जाय १७० तेविं आकारलोपासरिसें । जगाचें जगपण भ्रंशे । परि जेथें जाहालें तें जैसें । तैसेंचि असे ७१ तैं तया नांव सहज अव्यक्त । आणि आकारा वेळीं तेंचि व्यक्त । हें एकास्तव एक सूचित ।

भुवन, ५४ ज्या ब्रह्मलोकाच्या एक प्रहर दिवसापर्यंत एका इंद्राचें आयुष्य टिकत नाहीं, व एका दिवसांत एकदम चौदा इंद्रांचा निकाल लागतो; ५५

अन्वय–यत् ते अहोरात्रविदः जनाः सहस्रयुगपर्यंतम् ब्रह्मणः अहः तां युगसहस्रां रात्रिं (च) विदुः ॥ १७ ॥

अर्थ–कां कीं, चार युगें सहस्र वेळां गेलीं असतां जो काळ जातो तो ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो; आणि त्यानंतर तितकाच काळपर्यंत ब्रह्मदेवाची एक रात्र येते; असें, ते दिवस व रात्र जाणणारे लोक जाणतात. १७

चार युगें हजार वेळां जातील, तेव्हां ब्रह्मदेवाचा खरोखर पुरा एक दिवस होतो; आणि तशीच हजार चौकड्यांची जेथें रात्री आहे, ५६ एवढा दिवस व रात्र जेथें आहे, तेथें जे भाग्यवान् पुरुष आहेत, ते मरत नाहींत व त्या दिवसरात्री पाहतात, ते स्वर्गलोकचे चिरंजीव होत. ५७ एऱ्हवीं, जेथें मूळ इंद्राचीच दशा अशी आहे कीं, एका दिवसांत चौदा इंद्र होतात, तेथें देवगणांची काय प्रतिष्ठा वर्णन करावी ? ५८ परंतु ब्रह्मदेवाच्याही आठ प्रहरांला जे आपल्या डोळ्यांनीं पहातात, त्यांना (ब्रह्मदेवाचे) दिवस व रात्र जाणणारे असे म्हणतात.

अन्वय–अहरागमे सर्वाः व्यक्तयः अव्यक्तात् प्रभवन्ति; (पुनः) रात्र्यागमे तत्र अव्यक्तसंज्ञके एव प्रलीयंते ॥ १८ ॥ पार्थ, सः एव अयं भूतग्रामः अवशः (सन्) भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते (पुनः) अहरागमे प्रभवति. ॥ १९ ॥

अर्थ–दिवस आला म्हणजे अव्यक्तापासून सर्व व्यक्तींचा उदय होतो, आणि पुनः रात्र आली म्हणजे त्याच अव्यक्तामध्यें त्यांचा लय होऊन जातो. ॥ १८ ॥ हे पार्था, तोच सर्व चराचर वस्तूंचा हा समुदाय परतंत्र असा असल्यामुळें पुनः पुनः उत्पन्न होऊन रात्र येतांच लय पावतो, आणि दिवस येतांच पुनः उत्पन्न होतो. १९

त्या ब्रह्मलोकीं दिवस ज्या वेळेस उगवतो, त्या वेळेस निराकाराचें साकार विश्व अशा रीतीनें उत्पन्न होतें कीं, त्याची मोजदाद करवत नाहीं. १६० पुढें त्या दिवसाचे चार प्रहर संपल्यावर हें विश्व नाहींसें होतें; आणि पुनः पहाट झाली म्हणजे पहिल्याप्रमाणें भरूं लागतें. ६१ शरत्कालाच्या आरंभीं अभ्रें आकाशांत नाहींतशीं होतात, आणि तींच पुनः ग्रीष्मऋतूचे शेवटीं पुनः उत्पन्न होतात, ६२ त्याचप्रमाणें, ब्रह्मदेवाच्या दिवसाचे आरंभीं ह्या भूतसृष्टीचा समुदाय एकत्र होतो, व तो चार युगें हजार वेळ जात तोंपर्यंत असतो. ६३ मागाहून ब्रह्मदेवाचे रात्रीचा समय आला असतां हें विश्व निराकारांत लय पावतें, तेंही पूर्वोक्त काल गेल्यावर उदयकाळीं पूर्ववत् होतें. ६४ अशा रीतीनें विश्वाची रचना होते, हें सांगण्याचा कोणता उद्देश म्हणशील, तर या ब्रह्मदेवाच्या दिवसांत आणि रात्रींत जगाची उत्पत्ति आणि लय होतो. ६५ त्याच्या थोरपणाची योग्यता कशी आहे म्हणून पाहूं गेलें तर, तो ब्रह्मदेव सृष्टीच्या बीजाचें भांडार आहे, पण तोही जन्ममरणांच्या मापाचा कळस. ६६ हे धनुर्धरा, एऱ्हवीं ही त्रैलोक्यसृष्टि सत्यलोकचा पसारा असून, ब्रह्मदेवाचा दिवस उगवण्याबरोबर हा एकसारखा मांडला जातो, ६७ मागाहून रात्रीचा समय झाला असतां तो आपोआप अव्यक्तांत लय पावतो; व हें पंचभूतादिक ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनें सहज जेथल्या तेथें लय पावतें. ६८ ज्याप्रमाणें झाड हें बीजरूपांत सामावतें, किंवा मेघ हे आकाशांत लीन होतात, त्याप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं—प्रकृतीच्या ठिकाणीं—पुष्कळ वस्तूंचा समावेश होतो, त्याला ‘ साम्य ’ असें म्हणतात. ६९

अन्वय–यः तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति, सः, तस्मात् अव्यक्तात् अन्यः, अव्यक्तः, सनातनः, परः, भावः, (अस्ति) ॥ २० ॥

अर्थ–सर्व चराचरांचा नाश झाला असतांही जो नाश पावत नाहीं, तो त्या अव्यक्ताहून भिन्न, इंद्रियांना अगोचर, व अविनाशी असा दुसरा भाव [वस्तु] आहे. २०

त्या साम्यांत न्यूनाधिक काहीं दिसत नाहीं म्हणून तें भूत हें नाव पावत नाहीं. ज्याप्रमाणें दुधाचें दहीं झाल्यावर त्याचें (दुधाचें) नांव व रूप हीं नाहींतशीं होतात, १७० त्याप्रमाणें आकाराचा नाश झाल्याबरोबर जगाचें जगपण नाहींसें होतें; परंतु ज्यापासून हें झालें आहे, त्या ठिकाणीं तें जसेंच्या तसेंच असतें, ७१ तेव्हांच त्याला ‘अव्यक्त’ असें म्हणतात; आणि साकार होतें त्यावेळीं त्याचाच व्यक्त म्हणतात, ही एकाला एक दाखविणारी

एऱ्हवीं दोनी नाहीं ७२ जैसें आटलिया रुपें । आटलेपण ते खोटी म्हणिपे । पुढती तो घनाकारु हारपे । जे वेळीं अळंकार होती ७३ हीं दोन्ही जैशीं होणीं। एकीं साक्षिभूत सुवर्णीं । तैसी व्यक्ताव्यक्ताची कडसणी । वस्तूच्या ठायीं ७४ तें तरी व्यक्त ना अव्यक्त । नित्य ना नाशवंत । या दोहीं भावाअतीत । अनादिसिद्ध ७५ जें हें विश्वचि होऊनि असे । परि विश्वपण नासिलेनि न नासे । अक्षरें पुसिल्या न पुसे । अर्थु जैसा ७६ पाहें पां तरंग तरी होत जात । परि तेथ उदक तें अखंड असत । तेवीं भूताभावीं न नाशत । अविनाश जें ७७ना तरी आटतिये अळंकारीं । नाटतें कनक असे जयापरी । तेवीं मरतिये जीवाकारीं । अमर जें आहे ७८

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । यस्यांतः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् २२

जयातें अव्यक्त म्हणों ये कोडें । ह्मणतां स्तुति हे ऐसे नावडे । जें मनबुद्धि न सांपडे । ह्मणऊनियां ७९ आणि आकारा आलिया जयाचें । निराकारपण न वचे । आकार लोपें न विसंचे । नित्यता गा १८० ह्मणोनि अक्षर जें ह्मणिजे । तेवींचि ह्मणतां बोधुही उपजे । जयापरौता पैसु न देखिजे । या नाम परमगती ८१ परि आघवा इहीं देहपुरीं । आहे निजेलियाचे परी । जे व्यापारु करवीं ना करी । म्हणऊनियां ८२ एऱ्हवीं जे शारीरचेष्टा । त्यांमाजी एकही न ठके गा सुभटा । दाही इंद्रियांचिया वाटा । वाहतचि आहाती ८३ उकलूनि विषयांचा पेटा । होत मनाचा चोहटा । तो सुखदुःखाचा राजवांटा । भीतरीहि पावे ८४ परि रावो पहुडलिया सुखें । जैसा देशींचा व्यापारु न ठके । प्रजा आपुलालेनि अभिलाखें । करितीच असती ८५ तैसें बुद्धीचें हन जाणणें । कां मनाचें घेणें देणें । इंद्रियांचें करणें । स्फुरण वायूचें ८६ हे देहक्रिया आघवी । न करितां होय बरवी । जैसा न चलवितेनि रवी । लोकु चाले ८७ अर्जुना तया परी । सुतला ऐसा आहे शरीरीं । म्हणोनि पुरुषु गा अवधारीं । म्हणिपे जयातें ८८ आणि प्रकृति पतिव्रते । पडिला एकपत्नीव्रतें । येणेंही कारणें जयातें । पुरुषु ह्मणों ये ८९ पैं वेदाचें बहुवसपण । देखे जयाचें आंगण हें गगनाचें पांघरूण । होय देखा १९० ऐसें जाणूनि योगीश्वर । जयातें म्हणती परात्पर । जें अनन्यगतीचें घर । गिंवसीत ये ९१ जे तनू वाचा चित्तें । नाइकती दुजिये गोष्टीतें । तयां एकनिष्ठेचें पिकतें । सुक्षेत्र

आहेत, परंतु पाहूं गेलें असतां दोन्ही नाहींत.७२ ज्याप्रमाणें रुपें आटल्यावर त्या आकाराला लगड म्हणतात, पुढें त्याचे दागिने बनल्यावर ती लगड नाहींशी होते; ७३ हीं दोन्हीं रूपांतरें जशीं एका रुप्यावर किंवा सोन्यावर होतात, त्याचप्रमाणें, व्यक्त व अव्यक्त हे दोन्ही विचार ब्रह्माच्याच ठिकाणीं होतात. ७४ तें ब्रह्म तर व्यक्त नाहीं आणि अव्यक्तही नाहीं, उत्पन्न होत नाहीं आणि नाश पावत नाहीं; परंतु या दोन्ही स्थितींच्या पलीकडलें अनादिसिद्ध असें आहे. ७५ तें ब्रह्म विश्वाकार होऊन राहतें, परंतु विश्वपण लयाला गेलें तरी तें लय पावत नाहीं. ज्याप्रमाणें अक्षरें पुसून टाकलीं तरी त्यांचा अर्थ पुसला जात नाहीं, ७६ पहा कीं, उदकावर तरंग येतात व जातात, परंतु उदक हें कायमच असतें, त्याप्रमाणें, भूतें नाहींतशीं झालीं असतां अविनाशी परब्रह्म नाश पावत नाहीं.७७किंवा अलंकार आटल्यावर सोनें जसें आटलें जात नाहीं, त्याचप्रमाणें मृत्यु पावणारें शरीरांत जें अमर आहे;७८

अन्वय-यः अव्यक्तः (भावः) अक्षरः इति उक्तः, तं परमां गतिं आहुः, (ज्ञानिनः) यं प्राप्य न निवर्तंते, तत् मम परमं धाम (अस्ति). ॥२१॥ पार्थ, भूतानि यस्य अंतःस्थानि (संति), येन इदं सर्वं ततम्, सः परः पुरुषः अनन्यया भक्त्या तु लभ्यः अस्ति. ॥२२॥

अर्थ-जो अव्यक्त भाव अक्षर संज्ञेनें प्रसिद्ध आहे, त्यालाच परमगति म्हणतात. ज्ञानी जेथें प्राप्त झाले असतां पुनः मागें येत नाहींत, तें माझें परम धाम होय. ॥ २१ ॥ पार्था, ज्यांच्या आंत सर्व भूतांचा समावेश होतो, आणि ज्यानें हें सर्व जग व्यापलें आहे, तो परमपुरुष अनन्यभक्तीनेंच प्राप्त होतो. ॥ २२ ॥

ज्याला कौतुकानें अव्यक्त म्हटलें असतां त्याची स्तुति केली असें वाटत नाहीं; कारण जें मन व बुद्धि यांना सांपडत नाहीं; ७९ जें आकाराला आलें असतांही ज्याचें निराकारपण जात नाहीं, व आकाराचा नाश झाला असतां ज्याची नित्यता बिघडत नाहीं, १८० म्हणून ज्याला 'अक्षर' नाश न पावणारें म्हणतात, त्याचा अक्षर म्हणण्यांतच बोध उत्पन्न होतो; याच्या पलीकडे कशाचाही विस्तार दिसत नाहीं, आणि याचेंच नांव परमगति. ८१ परंतु तें या शरीरांत व्यापून राहिलेलें असून निजल्याप्रमाणें आहे. कां कीं, तें व्यापार करवीत नाहीं व करीतही नाहीं. ८२ हे महावीरा अर्जुना, एऱ्हवीं शरीराच्या सर्व व्यापारांत एकही व्यापार रहात नाहीं; दहाही इंद्रियांचे व्यापार चालूच आहेत. ८३ विषयरूप बाजार उघडून मनाच्या चव्हाट्यावर व्यापार सुरू झाल्यावर, त्यापासून होणाऱ्या सुखदुःखांचा मुख्य हिस्सा अंतर्यामीं अंतःकरणालाही प्राप्त होतो. ८४परंतु राजा सुखानें निजला असतां ज्याप्रमाणें त्याच्या राज्यांतील व्यापार रहात नाहींत, प्रजा आपल्या प्रीतीच्या इच्छेनें व्यापार करीतच असते, ८५ त्याप्रमाणें, बुद्धीचें जाणणें किंवा मनाचें घेणेंदेणें, इंद्रियांचें करणें, व प्राणवायूचें स्फुरण पावणें, ८६ हे सर्व देहव्यापार त्यानें न करवितां आपोआपच होतात. ज्याप्रमाणें सूर्यानें न चालवितां त्याच्या प्रकाशानें लोकत्रय चालतें; ८७त्याप्रमाणें, अर्जुना, तो शरीरांत निजल्यासारखा स्वस्थ आहे, म्हणून त्याला पुरुष म्हणतात असें समज; ८८ आणि मायारूप पतिव्रतेच्या एकपत्नीव्रतांत पडल्यामुळेंही हा पुरुष हें नांव पावला आहे. ८९ परंतु वेदानें पुष्कळ तऱ्हेनें विचार केला तरी ज्याचें आंगणही दृष्टीस पडत नाहीं, व ज्याच्यांत आकाशाचा समावेश झाला आहे १९० असें जाणूनच योगिजन त्याला जीव व प्रकृती यांच्या पलीकडचा म्हणतात; तो एकनिष्ठ भक्तांचा शोध करीत त्यांचे घरीं येतो. ९१ जो एकनिष्ठ भक्त कायावाचामनेंकरून दुसरें कांहीं जाणत नाहीं,त्याच्या एकनिष्ठेचें

जें ९२ हें त्रैलोक्यचि पुरुषोत्तमु । ऐसा साच जयाचा मनोधर्मु । तया आ-स्तिकाचा आश्रमु । पांडवा गा ९३ जें निगर्वाचें गौरव । जें निर्गुणाची जाणिव । जें सुखाची राणिव । निराशांसी ९४ जें संतोषियां वाढिलें ताट । जें अचिंता अनाथाचें मायपोट । भक्तीसी उजू वाट । जया गांवा ९५ हें एकैक सांगोनि वाया । काय फार करूं धनंजया । पैं गेलिया जया ठाया । तो ठावोचि होइजे ९६ हिं-वाचिया झुळुका । जैसें हिंवचि पडे उष्णोदका । कां समोर जालिया अ[illegible] -मचि प्रकाशु होय ९७ तैसा संसारु जया गांवा । गेला सांता पांडवा । होऊ[illegible] आघवा । मोक्षाचाचि ९८ तरि अग्नीमाजी आलें । जैसें इंधनाचि अग्नि जहालें । न निवडेचि कांहीं केलें । काष्ठपण ९९ नातरी साखरेचा माघौता । बुद्धिमंतप[illegible] दिंक-रितां । परि ऊंस नव्हे पंडुसुता । जियापरी २०० लोहाचें कनक जहालें । हें एकें परि-सेंचि केलें । आतां आणिक कैंचें तें गेलें । लोहत्व आणी १ म्हणोनि तूप होऊनि माघौतें । जेवीं दुधपण न येचि निरुतें । तेविं पावोनियां जयातें । पुनरावृत्ति नाहीं २ तें माझें परम । साचोकारें निजधाम । हें आतुवट तुज वर्म । दाविजत असें ३

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

तेवींचि आणिकेंही एके प्रकारें । हें जाणतां आहे सोपारें । तरि देह सां-डितेनि अवसरें । जेथ मिळती योगी ४ अथवा अवचटें ऐसें घडे । जे अन-वसरें देह सांडे । तरि माघौतें येणें घडे । देहासीचि ५ म्हणोनि काळशुद्धी जरी देह ठेविती । तरी ठेवितखेवीं ब्रह्मचि होती । एऱ्हवीं अकाळीं तरी येती । संसारा पुढती ६ तैसें सायुज्य आणि पुनरावृत्ती । या दोन्ही अवसरा आधीन आहाती । तो अवसरु तुजप्रती । प्रसंगें सांगों ७ तारि ऐकें गा सुभटा । पात-लिया मरणाचा माजिवटा । पांचै आपुलालिया वाटा । निघती अंतीं ८ ऐसा वरिपडिला प्रयाणकाळीं । बुद्धीतें भ्रमु न गिळी । स्मृति नव्हे आंधळी । मरे मन ९ हा चेतना वर्गु आघवा । मरणीं दिसे टवटवा । पारि अनुभवि-लिया ब्रह्मभावा । गंवसणी होऊनि २१० ऐसा सावध हा समवावो । आणि निर्वाणवेऱ्हीं निर्वाहो । हें तरीच घडे सावावो । अग्नीचा अथी ११ पाहां पां वारेनें कां उदकें । जैं दिवियाचें दिवेपण झांके । तैं असतीच काय देखे । दिठी आपुली १२ तैसें देहांतींचेनि विषमवातें । देह आंत बाहेरि श्लेष्मातें । तैं विझोनि जाय उजितें । अग्नीचें तें १३ ते वेळीं प्राणासि प्राणु नाहीं । तेथ

पीक देणारें तें उत्तम शेत होय. ९२ हे पांडवा, हें त्रैलोक्य भगवद्रूप आहे असा खरोखर ज्यांचा मनोभाव आहे, त्या आस्तिक भक्तांचा हा आश्रमच होय. ९३ जें निरभिमान्यांचें वैभव, जें गुणातीतांचें ज्ञान, व जें निस्पृहाचें सुखोपभोग घेण्याचें स्थान (राज्य); ९४ जें संतोषी जनांचें जेवण, जें संसाराची चिंता न करणाऱ्या शरणागताचें मायपोट, व जें भक्तीनें चालणाराला मोक्षरूपी गांवाची सरळ वाट. ९५ धनंजया, असें एकेक सांगून उगीच किती वर्णन करूं? परंतु ज्या ठिकाणीं गेलें असतां मनुष्य तद्रूपतेला पावतो. ९६ थंडीच्या झुळुकेनें जसें ऊन पाणी थंड होतें, किंवा सूर्य उगवल्यावर अंधारच प्रकाशरूप होतो, ९७त्याप्रमाणें, पांडवा, अज्ञान व त्याचें कार्य जग ज्या परमात्मरूपी गांवाला गेलें असतां जें आपणच मोक्ष होऊन राहतें. ९८ तसेंच, लांकूड विस्तवांत घातलें असतां विस्तवच होऊन राहतें, व मागून निवडूं गेले असतां त्याचें लांकूडपण दृष्टीस पडत नाहीं; ९९ किंवा, पांडुसुता, ज्याप्रमाणें साखर झाल्यावर पुनः चातुर्यानें तिचा ऊंस करितां येत नाहीं. २०० लोखंडाचें एक वेळ परिसानें सोनें केलें, नंतर कोणता दुसरा असा पदार्थ आहे कीं, त्याचें गेलेलें लोखंडपण परत आणील? १ म्हणून तुपाचें ज्याप्रमाणें पुनः खरोखर दूध होत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्याप्रत गेलें असतां पुनः जन्म नाहीं, २ तेंच माझें खरोखर उत्तम ठिकाण होय. हें गुह्य वर्म तुला स्पष्ट करून सांगितलें आहे. ३

अन्वय–भरतर्षभ, यत्र काले (तु) प्रयाताः योगिनः अनावृत्तिं आवृत्तिं च यांति, तं कालं वक्ष्यामि. ॥२३॥

अर्थ–हे भरतश्रेष्ठा, आतां, ज्या कालीं योगी मरण पावले असतां पुनः जन्माला येत नाहींत आणि येतात, तो काल मी तुला सांगतों. ॥ २३ ॥

त्याचप्रमाणें, देहावसानानंतर ज्या स्वरूपाला योगी प्राप्त होतात, तें गुह्य वर्म आणखी एक प्रकारानें समजण्याला सोपें आहे. ४ अथवा अकस्मात् असें घडतें कीं, जे योगी अकालीं देह सोडतात, त्यांना पुनः देह धारण करावा लागतो; ५ म्हणून, शास्त्रोक्त शुद्ध कालीं जर देहाचें अवसान झालें, तर तत्क्षणीं ते योगी ब्रह्म होतात. एऱ्हवीं अकालीं देहावसान झाल्यावर पुनः जन्मास येतात. ६ त्याचप्रमाणें मोक्ष व पुनर्जन्म हीं दोन्हीं कालाच्या स्वाधीन आहेत, असा जो काल, तो प्रसंगानुसार तुला सांगतों. ७ तर, हे महावीरा अर्जुना, ऐक. मरणकाल समीप आला असतां शेवटीं पंचमहाभूतें आपापल्या रस्त्यानें जातात. ८ असा मरणकाल प्राप्त झाला असतां बुद्धीला भ्रांति गिळीत नाहीं, स्मरणशक्ती अंधळी होत नाहीं, व मनही मरत नाहीं. ९ असा हा सर्व ज्ञानसमुदाय टवटवीत असून अनुभविलेल्या ब्रह्मभावाचाच बोध असतो. २१० अशा रीतीनें हा समुदाय सावध असतो; व ज्याला मरेपर्यंत इंद्रियांची मदत असते, असें बाह्य जठराग्नि प्रदीप्त असला म्हणजेच मिळतें. ११ पहा कीं, वाऱ्यानें किंवा पाण्यानें ज्या वेळेस दिव्याचा प्रकाश नाहींसा होतो, त्या वेळेस आपले डोळे चांगले असतांही त्यांना कांहीं दिसतें का? १२ त्याचप्रमाणें देहावसानाच्या वेळेचा वात वाढल्यानें शरीर आंतबाहेर कफानें व्याप्त होऊन जठराग्नीचें तेज विझून जातें, १३ त्या वेळेस प्राणाला अवसान नसतें, मग बुद्धी असूनही काय

बुद्धि असोनि करील काई । ह्मणोनि अग्नीवीण देहीं । चेतना न थरे १४ अगा देहींचा अग्नि जरी गेला । तरी देह नव्हे चिखलु वोला । वायां आ-युष्यवेळु आपुला । आंधारें गिंवसी १५ आणि मागील स्मरण आघवें । तें तेणें अवसरें सांभाळावें । मग देह त्यजूनि मिळावें । स्वरूपीं कीं १६ तंव तया देह श्लेष्माचे चिखलीं । चेतनाचि बुडोनि गेली । तेथ मागिली पुढिली हे ठेली । आठवण १७ ह्मणोनि आधीं अभ्यासु जो केला । तो मरण न येतां निमोनि गेला । जैसें ठेवणें न दिसतां मालवला । दीपु हातींचा १८ आतां असो हें सकळ । जाण पां ज्ञानासि अग्नि मूळ । तया अग्नीचें प्रयाणीं बळ । संपूर्ण आथी १९

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः २४

आंतु अग्निज्योतीचा प्रकाशु । बाहेरी शुक्लपक्षु आणि दिवसु । आणि सा-मासांमाजि मासु । उत्तरायण २२० ऐशिया समयोगाची निरुती । लाहोनि जे देह ठेविती । ते ब्रह्मचि होती । ब्रह्मविद २१ अवधारीं गा धनुर्धरा । येथ-वरी सामर्थ्य यया अवसरा । तेवींचि हा उजू मार्ग स्वपुरा । यावया पैं २२ एथ अग्नी हें पहिलें पायतरें । ज्योतिर्मय हें दुसरें । दिवस जाणें तिसरें । चौथें शुक्लपक्ष २३ आणि सामास उत्तरायण । ते वरचील गा सोपान । येणें सायु-ज्यसिद्धिसदन । पावती योगी २४ हा उत्तम काळु जाणिजे । यातें अर्चिरादि मार्गु म्हणिजे । आतां अकाळु तोही सहजें । सांगेन आईक २५

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते २५

तरि प्रयाणाचिया अवसरें । वातश्लेष्मां सुभरें । तेणें अंतःकरणीं आंधारें । कोंदलें ठाके २६ सर्वेंद्रियां लांकुड पडे । स्मृति भ्रमामाजि बुडे । मन होय वेडें । कोंडे प्राण २७ अग्नीचें अग्निपण जाये । मग तो धूमचि अवघा होये । तेणें चेतना गिंवसिली ठाये । शरीरींची २८ जैसें चंद्राआड आभाळ । सदट दाटे सजळ । मग गडद ना उजाळ । ऐसें झांवळें होये २९ कां मरे ना सा-वध । ऐसें जीवितासि पडे स्तब्ध । आयुष्य मरणाची मर्याद । वेळु ठाकी २३० ऐसी मनबुद्धिकरणीं । सभोंवतीं धूमाकुळाची कोंडणी । तेथ जन्मे जोड-लिये वाहणी । युगाचि बुडे ३१ हां गा हातींचें जे वेळीं जाये । ते वेळीं आणिका लाभाची गोठी कें आहे । ह्मणऊनि प्रयाणीं तंव होये । ये-तुली दशा ३२ ऐसी देहाआंतु स्थिती । बाहेरि कृष्णपक्षु वरि राती । आणि

करणार ? म्हणून अग्नीशिवाय देहांत चेतना रहात नाहीं. १४ हें पहा—शरीरांतील जठराग्नी जर नाहींसा झाला, तर तो देह नसून ओला चिखलच होय. अशा वेळेस साधक आपल्या आयुष्याची वेळ अंधेरांत चांचपडल्यासारखी घालवीत असतो. १५ अशा स्थितींत मागील अभ्यासाचें स्मरण ठेवून देह टाकून स्वरूपाच्या ठिकाणीं मिळावें हें घडावें कसें? १६ त्यावेळेस तर त्या देहांतील कफाच्या चिखलांत चेतना बुडून गेल्यामुळें मागील व पुढील गोष्टींचें स्मरण नाहींसें होतें. १७ म्हणून पूर्वीं जो योगाभ्यास केला तो मरण येण्याच्या आधींच नाश पावतो; आपण अंधारांत ठेविलेली वस्तु सांपडण्यापूर्वीं दिवा जावा त्याप्रमाणें होतें. १८ आतां या सर्व गोष्टी राहूं दे; ज्ञानाला जठराग्नि हा मूळ कारण आहे, आणि त्या जठराग्नीची मरणसमयीं ज्याला पूर्ण साह्यता आहे. १९

अन्वय-अग्निः, ज्योतिः, अहः, शुक्लः (पक्षः), षण्मासाः उत्तरायणम्, तत्र (काले) प्रयाताः ब्रह्मविदः जनाः ब्रह्म गच्छंति. ॥२४॥

अर्थ-अग्नि, ज्योति, दिवस, शुक्लपक्ष व उत्तरायणाचे सहा महिने या कालीं मरण पावलेले ब्रह्मवेत्ते लोक ब्रह्माला जाऊन मिळतात. ॥ २४ ॥

शरीराच्या आंत जठराग्नीच्या ज्योतीचा प्रकाश आणि बाहेर उत्तरायणापैकीं कोणत्याही महिन्याचा शुद्ध पक्षाचा दिवस. (रात्र नव्हे.) २२० अशा प्रकारें सर्व चांगले योग आले असतां जे ब्रह्माभ्यासी पुरुष आपला देह ठेवितात, ते ब्रह्मस्वरूपीं मिळतात. २१ धनुर्धरा, ऐक. या वेळेच्या योगाचें (तत्कालाभिमानी देवतांचें) असें विलक्षण सामर्थ्य आहे, म्हणून मोक्षप्राप्तीकरितां स्वस्वरूपी येण्यास हा सरळ मार्ग आहे. २२ या मार्गांत जठराग्नि ही पहिली पायरी होय; अग्नीचें सतेजपण ही दुसरी पायरी; दिवस ही तिसरी पायरी; शुक्लपक्ष ही चौथी पायरी; २३ आणि उत्तरायणांतील सहा महिन्यांपैकीं एक महिना ही जिन्याची वरची पायरी, अशा क्रमानें गेल्यावर योगी मोक्षसिद्धिरूप घराला पावतो. २४ हा उत्तम काल असें समज, आणि यालाच अर्चिरादि मार्ग असें शास्त्रांत म्हणतात. आतां, मरण्यास योगीसाधकांना अयोग्यकाल कोणता, तो प्रसंगानुसार तुला सांगतों, ऐक. २५

अन्वय-धूमः, रात्रिः, तथा कृष्णः, षण्मासाः दक्षिणायनम्, तत्र (काले मृतः) योगी चांद्रमसं ज्योतिः प्राप्य निवर्तते. ॥२५॥

अर्थ-धूर, रात्र, तसाच कृष्णपक्ष व दक्षिणायनाचे सहा महिने अशा समयीं मरण पावणारा योगी चंद्रलोकचे उपभोग भोगून पुढें न जातां परत येतो. ॥ २५ ॥

मरणसमयीं कफवातादि दोषांच्या अति भरानें अंतःकरणांत अंधार होऊन जातो. २६ सर्व इंद्रियांची गति कुंठित होते; स्मृतीला भ्रम उत्पन्न होतो; मन वेडावून प्राण घोंटाळतो; २७ जठराग्नि विझून जातो, व त्याचा धूर चोंहींकडे होतो, त्यामुळें शरीरांतील ज्ञान आच्छादित होतें. २८ ज्याप्रमाणें चंद्राच्या आड दाट व पाण्यानें भरलेले ढग आल्यावर धड अंधार ना प्रकाश असें झांवळें झांवळें होतें; २९ त्याचप्रमाणें, तो मरतही नाहीं व सावधही नसतो. अशा रीतीनें जीविताची स्थिति झालेली असते, व आयुष्य हें मरणाची वेळ पहात असतें. २३० अशा प्रकारें मन बुद्धि व इंद्रियें यांच्या सभोंवतीं धूर अतिशय कोंडतो, त्या वेळेस जन्मभर मिळविलेले सर्व लाभ नाश पावतात. ३१ हें पहा ज्या वेळेला हातांत असलेलें जातें त्या वेळीं दुसरीकडून आणखी लाभ होईल, ह्याची गोष्टच कशाला ? म्हणून मरणसमयीं अशी दशा प्राप्त होते. ३२ याप्रमाणें देहाच्या आंतील स्थिति असून बाहेर कृष्णपक्षाचा पंधरवडा असतो, व त्यांत रात्र आणि दक्षिणायनांतील सहा महिन्यांपैकीं एक म-

सामासही वोडवती। दक्षिणायन ३३ इये पुनरावृत्तीचीं घराणीं। आघवीं एक-वटती जयाचिया प्रयाणीं । तो स्वरूपसिद्धीची काहाणी । कैसेनि आइके ३४ ऐसा जयाचा देह पडे। तया योगी ह्मणोनि चंद्रवरी जाणें घडे । मग तेथूनि मागुता बहुडे । संसारा ये ३५ आम्हीं अकाळ जो पांडवा। ह्मणितला तो हा जाणावा। आणि हाचि धूम्रमार्गु गांवा। पुनरावृत्तीचिया ३६ येर तो अर्चिरादि मार्गु । तो वसता आणि असलगु । साविया स्वस्त चांगु । निवृत्तीवरी ३७

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥

ऐशिया अनादिया दोन्ही वाटा । एकी उजू एकी अव्हांटा । म्हणवूनि बुद्धिपूर्वक सुभटा । दाविलिया तुज ३८ कां जे मार्गामार्ग देखावे। साच ल-टिकें वोळखावें । हिताहित जाणावें । हिताचिलागीं ३९ पाहे पां नाव देखतां बरवी । कोणी आड घाली काय अथावीं । कां सुपंथ जाणोनिया अडवीं । रिगवत असे २४० जो विष अमृत वोळखे। तो अमृत काय सांडूं शके। तेविं जो उजू वाट देखे। तो अव्हांटा न वचे ४१ ह्मणोनि फुढें। पारखावें खरें कुडें। पार-खिलें तरी न पडे। अवसरें कहीं ४२ एऱ्हवीं देहांतीं थोर विषम। या मार्गाचें आहे संभ्रम। जन्में अभ्यासिलियाचें हन काम। जाईल वायां ४३ जरी अर्चिरादि मार्गु चुकलिया। अवचटें धूम्रपंथें पडिलिया। तरी संसारपांतीं जुंतलिया। भंवतचि अ-सावें ४४ हे सायास देखोनि मोठे। आतां कैसेनि पां एकवेळ फिटे। ह्मणोनि योग-मार्गु गोमटे। शोधिले दोन्ही ४५ तंव एकें ब्रह्मत्वा जाइजे। आणि ऐकें पुनरावृत्ती येइजे। पारि दैवगत्या जो लाहिजे। देहांतीं जेणें ४६

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

ते वेळीं म्हणितलें हें नव्हे। वायां अवचटें काय पावे। देह त्यजूनि वस्तु हो-आवें। मार्गेंच कीं ४७ तरी आतां देह असो अथवा जावो। आम्ही तों केवळ वस्तूचि आहों। कां जे दोरीं सर्पत्व वावो। दोराचिकडुनी ४८ मज तरंगपण असे कीं नसे। ऐसें हें उदकासी कांहीं प्रतिभासे। तें भलतेव्हां जैसें। तैसें उदकचि कीं ४९ तरंगाकारें न जन्मेचि। ना तरंगलोपें न निमेचि। तेविं देहीं जे देहेंचि। वस्तु जाहले २५० आतां शरीराचें तयाचिया ठाईं। आडनांवही उरलें नाहीं। तरि कोणें काळें काई। निमे तें पाहें पां ५१ मग मार्गातें कासया शोधावें। कोणें कोठूनि कें जावें। जरी देशकालादि आघवें। आपणाचि असे ५२ आणि हां गा घट्ट जे वेळीं फुटे। ते वेळीं तेथिंचें आकाश

हिना हीं प्राप्त होतात. ३३ हे सर्व जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पाडणारे योग ज्यांच्या मरणसमयीं एके ठिकाणीं येतात, त्यांच्या कानीं मोक्षप्राप्तीची गोष्ट कोठून पडणार? ३४ अशा वेळेवर ज्याचें देहावसान होतें, त्याला, तो योगी असल्यामुळें चंद्रलोकापर्यंत जातां येतें; मग तेथून माघारी फिरून जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत पडतो. ३५ हे पांडवा, आम्हीं मरणास अयोग्य काळ म्हणून जो म्हटला, तो हाच असें समज. जन्ममरणांच्या गांवास नेणारा धूम्रमार्ग हाच. ३६ याच्याशिवाय दुसरा जो अर्चिरादि मार्ग, तो भरवस्तीचा, सोपा, अति उत्तम व अगदीं सुलभ असून मोक्षापर्यंत गेलेला आहे. ३७

अन्वय—एते जगतः शुक्लकृष्णे गती शाश्वते मते हि; एकया अनावृत्तिं याति, अन्यया (च) पुनः आवर्तते. ॥२६॥

अर्थ—जगाच्या शुक्ल आणि कृष्ण अशा ह्या दोन गति शाश्वत मानिल्या आहेत. एका गतीनें जाणाराला परत येणें घडत नाहीं, आणि दुसऱ्या गतीनें जाणाराला पुनः परत येणें घडतें. ॥ २६ ॥

असे हे दोन मार्ग—एक सरळ आणि दुसरा वांकडा—अनादि कालापासून चालत आलेले आहेत. म्हणून, हे महावीरा, ते तुला बुद्धिपुरस्सर दाखविले. ३८ कां कीं, त्या मार्गांपैकीं चांगला कोणता व वाईट कोणता हें तुला दिसावें; आणि खरें खोटें ओळखून, आपलें हित साधून घेण्याकरितां. (त्वां) हित व अ ित यांचाही विचार करावा ३९ हें पहा—उत्तम अशी नाव पाहिल्यावरही खोल डोहांत कोणी उडी घालील काय? किंवा राजमार्ग टाकून आडमार्गाला जाईल काय? २४० जो विष आणि अमृत हीं दोन्हीं ओळखतो, तो अमृत टाकील का? त्याचप्रमाणें जो सरळ मार्ग पहातो, तो आडमार्गाला जाणार नाहीं. ४१ म्हणून प्रथम खऱ्याखोट्यांची पारख करावी. ती पारख झाली म्हणजे मग तो केव्हांही संकटांत पडत नाहीं. ४२ बांकी मरणसमयीं ह्या मार्गाची प्राप्ति होण्याला मोठी भीतीच आहे. कारण, हा काल जर प्राप्त झाला नाहीं, तर जन्मभर अभ्यास केलेला व्यर्थ! ४३ जर अर्चिरादि मार्ग चुकला, आणि तो योगी अकस्मात् धूम्रमार्गांत पडला, तर जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत गुंतून फिरत रहावें! ४४ अशीं हीं मोठालीं संकटें पाहून, तीं एकदां कशानें दूर होतील, म्हणून दोन्ही योगमार्गाचें चांगलें स्पष्टीकरण केलें. ४५ एका मार्गानें योगी मोक्षाला जातो आणि दुसऱ्या मार्गानें जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत पडतो; परंतु देहावसानाच्या वेळेस प्राक्तनानुसार ज्याला जो प्राप्त होईल तो खरा. ४६

अन्वय—पार्थ, एते सृती जानन् कश्चन योगी न मुह्यति तस्मात्, अर्जुन, (त्वं) सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः भव ॥२७॥

अर्थ—अर्जुना, हे दोन मार्ग जाणणारा कोणताही योगी मोहांत पडत नाहीं; यास्तव सर्वकाळ तूं योगयुक्त हो. २७

आकस्मात् कोणत्या वेळेस काय प्राप्त होईल याचा कांहीं नेम आहे? म्हणून ही गोष्ट राहूं दे; तर देहांतीं ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्यास मार्गच कशाला हवा? ४७ तर मग देह राहो अथवा जावो आम्हीं केवळ ब्रह्मच आहों असें ज्ञानी समजतात. कारण, दोरीवरील सर्पाचा भास जसा दोरीचें सत्यत्व भासल्यावर दोरीचे ज्ञानासह व्यर्थ होतो; ४८ आपल्यावर लाटा येतात किंवा नाहींतशा होतात, याचा पाण्याला कधीं भास होतो काय? कारण, तें केव्हांही पाहिलें तरी पाणीच्या पाणीच कायम असतें; ४९ तें पाणी लाटा उत्पन्न झाल्यामुळें जन्म पावत नाहीं, किंवा लाटा नाहींतशा झाल्यावर तें नाश पावत नाहीं; त्याप्रमाणें, देहांत राहून जे देहासुद्धां ब्रह्म झाले; २५० ते देहासकट ब्रह्म झाल्यावर त्यांच्या ठिकाणीं देहाचें आडनांव सुद्धां रहात नाहीं. मग असें पहा कीं, कोणच्या वेळेस कशाचा लय होतो? ५१ जर देश, काल इत्यादि गोष्टी आपणच होऊन राहिला आहे तर मग ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गाचा शोध कां करावा व कोणीकडून कसें जावें? ५२ आणि ज्या वेळेस घट फुटतो, त्या वेळेस त्यांतील आकाश नीट मार्गाला

लागे नीट वाटे । वाटा लागे तरि गगना भेटे । एऱ्हवीं चुके ५३ पाहें पां
ऐसें हन आहे । कीं तो आकारुचि जाये । येर गगन तें गगनींचि आहे ।
घटत्वाहि आधीं ५४ ऐसिया बोधाचेनि सुरवाडें । मार्गामार्गाचें सांकडें । तया
सोहंसिद्धां न पडे । योगियांसी ५५ याकारणें पंडुसुता । तुवां होआवें योग-
युक्ता । येतुलेनि सर्वकाळीं साम्यता । आपैसया होईल ५६ मग भलतेथ भल-
तेव्हां । देह असो अथवा जावा । परि अबंधा नित्य ब्रह्मभावा । विघड नाहीं
५७ तो कल्पादि जन्मा नागवे । कल्पांतीं मरणें नाप्लवे । माजि स्वर्गसंसारा-
चेनि लाघवें । झकवेना ५८ येणें बोधें जो योगी होये । तयासीचि या बो-
धाचें नीटपण आहे । कां जे भोगातें पेलूनि पायें । निजरूपा ये५९ पैं गा इंद्रादिकां
देवां । जयां सर्वस्वें गाजती राणिवा । तें सांडणें मानूनि पांडवा । डावली जो २६०

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम् २८

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ८

जरी वेदाध्ययनाचें जालें । अथवा यज्ञाचें शेतचि पिकलें । कीं तपोदा-
नांचें जोडलें । सर्वस्व हन जें ६१ तया आघवां पुण्याचा मळा । भार आं-
तौनि जया ये फळा । तें परब्रह्म निर्मळा । सांटि न सरे ६२ जें नित्यानंदा-
चेनि मानें । उपमेचा कांटाळा न दिसे सानें । पाहा पां वेदयज्ञादि सा-
धनें । जया सुखा ६३ जें विटे ना सरे । भोगी तयाचेनि पवाडें पुरे । पुढती
महासुखाचें सोयरें । भावंडाचि ६४ ऐसें दृष्टीचेनि सुखपणें । जयासी अदृष्टाचें
बैसणें । जें शतमखाही आंगवणें । नोहेचि एका ६५ तयातें योगीश्वर अलौ-
किकें । दिठीचेनि हाततुकें । अनुमानती कौतुकें । तंव हळुवार आवडे ६६
मग तया सुखाची किरीटी । करूनियां गा पाउठी । परब्रह्माचिये पाठीं । आ-
रूढती ६७ ऐसें चराचरैकभाग्य । जें ब्रह्मेशां आराधने योग्य । योगियांचें
भोग्य । भोगधन जें ६८ जो सकळ कळांची कळा । जो परमानंदाचा पुतळा जो
जिवाचा जिव्हाळा । विश्वाचिया ६९ जो सर्वज्ञतेचा वोलावा । जो यादव कुळींचा
कुळदिवा । तो श्रीकृष्णजी पांडवा- । प्रती बोलिला २७० ऐसा कुरुक्षेत्रींचा वृत्तांतु ।
संजयो रायासी असे सांगतु । तेचि परियेसा पुढारी मातु । ज्ञानदेव म्हणे २७१

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्लोक २८, ओंव्या २७१.

लागल्यावरच आकाशाला भेटतें, नाहीं तर चुकतें कीं काय? ५३ हें पहा--खरी गोष्ट अशी आहे कीं, त्या घटाच्या आकाराचाच नाश होतो; एऱ्हवीं घटाकाश हें घट निर्माण होण्याचे पूर्वीपासून मूळचेंच आकाशरूपी आहे. ५४अशा ज्ञानाच्या परिपूर्णतेनें आपण ब्रह्मच आहों, असा अनुभव आले त्या योग्यास चांगल्या व वाईट मार्गाचें संकट पडत नाहीं. ५५ यास्तव, हे पांडुसुता, तूं योगयुक्त हो. त्यायोगानें तुला नेहमीं आपोआप ब्रह्मस्वरूपता प्राप्त होईल.५६ मग वाटेल त्या ठिकाणीं व वाटेल तेव्हां देह असो वा जावो; परंतु निष्प्रतिबंध व नित्य अशा परब्रह्मस्वरूपाला अंतर पडणार नाहीं. ५७ तो सृष्टीच्या आरंभीं जन्माला येत नाहीं, सृष्टीच्या अंतीं मरण पावत नाहीं, व सृष्टीच्या स्थितींत स्वर्ग व संसारसुख यांच्या मोहानें कधीं फसत नाहीं, ५८ या बोधानेंच जो योगी सावध असतो. त्यालाच या बोधाची फलप्राप्ति होते. कारण, तो विषयोपभोगाला ओलांडून ब्रह्मरूपाला मिळतो.५९ हें पहा अर्जुना, इंद्रादिक देवांना स्वर्गांत नेहमीं सर्व प्रकारचे सुखांचा उपभोग मिळतो,तें सुख ओंवाळून टाकलेल्या पदार्थांप्रमाणें त्याज्य मानून तो दूर लोटतो. २६०

अन्वय--(योगी) इदं विदित्वा, वेदेषु, यज्ञेषु, तपःसु, दानेषु च एव यत् पुण्यफलं प्रतिष्ठम्, तत् सर्वं अत्येति, आद्यम् च परं स्थानम् एव उपैति. ॥२८॥

अर्थ--[योगी, ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ, व मरणकाळीं भगवच्चिंतनाचें माहात्म्य,] हें समजल्यावर, वेद, यज्ञ, तप आणि दान ह्यांच्यापासून जी पुण्यफलप्राप्ति सांगितली आहे, त्या सर्व पुण्यप्राप्तींचें अतिक्रमण करून, आद्य व उत्कृष्ट अशा स्थानालाच प्राप्त होतो. ॥ २८ ॥

जरी वेदांचें अध्ययन करून वैदिक झाला, अथवा यज्ञ करून पुण्याचें शेत पिकविलें किंवा तप आणि दान करून सर्व पुण्य जोडलें, ६१ अशा प्रकारचा सर्व पुण्याचा मळा जरी फळाच्या भारानें व्यापून गेला, तरी त्या निर्मळ ब्रह्माची बरोबरी कोणाच्यानेंही करवत नाहीं. ६२ जें नित्यानंदाच्या तुलनेनें ताजव्यांत घातलें असतां लहान दिसतें, व ज्याच्या प्राप्तीकरितां वेदयज्ञादि साधनें करावीं लागतात; ६३ जें स्वर्गसुख विटत नाहीं व संपतही नाहीं; भोगणाराच्या इच्छा पूर्ण करतें, व जें महासुखाचें (ब्रह्मसुखाचें) धाकटें भावंडच होय; ६४ अशाप्रमाणें वरकांती दिसणारें तें सुख व जें मरणानंतरच प्राप्त होतें, आणि जें शंभर यज्ञ करूनही साध्य होत नाहीं, ६५ तें स्वर्गसुख, योगीश्वर दिव्यदृष्टीच्या अटकळीनें व कौतुकानें पाहूं गेलें असतां त्यांना ब्रह्मसुखाच्यापुढें वजनाला हलकें वाटतें. ६६ मग, अर्जुना, त्या स्वर्गादिसुखाची पायरी करून म्हणजे त्या सुखाची पायमल्ली करून ते ब्रह्मपदावर चढतात. ६७ याप्रमाणें स्थावरजंगमाचें मुख्य भाग्य, जें ब्रह्मदेव व शंकर यांनीं आराधना करण्यास योग्य, व जी योग्याची उपभोग घेण्याची वस्तु, ६८ जो आद्यज्ञानस्वरूप, जो परमानंदाची केवळ मूर्ति, जो सर्व विश्वांतील प्राणिमात्रांचें जीवन, ६९ जो सर्व ज्ञानाचा जिव्हाळा, व यादवकुलाचा कुलदीपक, असा जो श्रीकृष्ण, तो अर्जुनाला बोलला. २७० असा कुरुक्षेत्रांतील कथाभाग संजय धृतराष्ट्राला सांगता झाला. ज्ञानदेव म्हणतात, ती कथा पुढें ऐका. २७१

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय नववा.

तरी अवधान एकलें दीजे । मग सर्वसुखासि पात्र होइजे । हें प्रतिज्ञोत्तर माझें । उघड आइका १ परी प्रौढी न बोलों होजी । तुम्हां सर्वज्ञांच्या समाजीं । देयावें अवधान हे माझी । विनवणी सलगीची २ कां जे ललेयाचे लळे सरती । मनोरथांचे मनोरथ पुरती । जरी माहेरें श्रीमंतें होती । तुम्हांऐसीं ३ तुमचे या दिठिवेयाचिये वोलें । सासिन्नले प्रसन्नतेचे मळे । ते साउली देखोनि लोळें । श्रांतु जी मी ४ प्रभू तुम्ही सुखामृताचे डोहो। ह्मणोनि आह्मीं आपुलिया स्वेच्छा बोलावो लाहों । येथही जरी सलगी करूं बिहों । तरी निवों कें पां ५ नातरी बाळक बोबडां बोलीं । वांकुडा विचुका पाउलीं। ते चोज करूनि माउली । रिझे जेवीं ६ तेवीं तुम्हां संतांचा पढियावो । कैसेनि तरी आम्हांवरी हो । या बहुवा आळुकिया जी आहों । सलगी करित ७ वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भवादृश श्रोते । काय धड्यात्री सारस्वतें । पढों सिकिजे ८ अवधारा आवडे तेसणा धुंधुरु । परि महातेजीं न मिरवे काय करूं । अमृताचिया ताटीं वोगरूं । ऐसी रससोय कैंची ९ हां हो हिमकरासी विंजणें । कीं नादापुढें आइकवणें । लेणियासी लेणें । हें कहीं आथी १० सांगा परिमळें काय तुरंबावें। सागरें कवणे ठायीं नाहावें। हें गगनचि आडे आघवें । ऐसा पवाडु कैंचा ११ तैसें तुमचें अवधान धाये। आणि तुम्ही म्हणा हें होये। ऐसें वक्तृत्व कवणा आहे। जेणें रिझा तुम्ही१२ तरि विश्वप्रगटितिया गभस्ती। काय हातिवेन न कीजे आरती। कां चुळोदकें आपांपती । अर्घ्यु नेदिजे १३ प्रभू तुम्ही महेशाचिया मूर्ती । आणि मी दुबळा अर्चितुसें भक्ती । ह्मणोनि बोल जऱ्ही गंगावती । तऱ्ही स्वीकाराल कीं १४ बाळक बापाचिये ताटीं रिगे । आणि बापातेंच जेवऊं लागे । कीं तो संतोषलेनि वेगें । मुखचि वोढवी १५ तैसा मीं जरी तुम्हांप्रती । चावटी करी-

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय नववा.

श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात, " श्रोतेहो, ऐका. मी प्रतिज्ञापूर्वक हें स्पष्ट सांगतों कीं, तुम्हीं एक लक्ष इकडे दिलें तर सर्व सुखाला पात्र व्हाल. १ पण तुम्हां सर्वज्ञांच्या सभेपुढें मी हें आढ्यतेनें बोलत नाहीं हो ! 'तुम्ही लक्ष द्या' ही माझी तुम्हाला लडिवाळपणाची विनंती आहे. २ कारण तुम्हांसारखीं संपन्न माहेरघरें असल्यावर, आवड म्हणून जी एक वृत्ति आहे तिची देखील आवड पूर्ण होते, आणि मनोरथाची देखील इच्छा तृप्त होते ! ३ तुमच्या कृपादृष्टीच्या ओलाव्यानें भरांत आलेल्या प्रसन्नतेच्या मळ्याची थंडगार सावली पाहून, श्रमलेला असा जो मी तो त्या ठिकाणीं विश्रांति घेतो. ४ महाराज, तुम्ही सुखामृताचे डोहच आहां; म्हणून आम्ही आपले इच्छेप्रमाणें त्यांत बागडून थंडावा मिळवूं असें म्हणतों. येथेंही जर तसें करून घेण्यास तुमच्याशीं सलगी करण्यास भिऊं लागलों, तर आम्ही तृप्त तरी व्हावें कोठें ? ५ किंवा बालकाच्या बोबड्या बोलांनीं व वेड्यावांकड्या चालण्यानें ज्याप्रमाणें कौतुक मानून आई आनंद पावते, ६ त्याप्रमाणें तुम्हां संतजनांची प्रीति कोणत्या तरी रीतीनें मजवर व्हावी, या पूर्ण उत्कट इच्छेनें मी तुमच्याशीं सलगी करीत आहें. ७ नाहींतर तुमच्यासारख्या सर्वज्ञ श्रोत्यांस माझ्या बोलण्यापासून नवीन कांहीं समजून घ्यावयाचें आहे काय ? सरस्वतीपुत्राला धडे पाठ करून विद्या शिकावी लागते काय ? ८ पहा कीं, पाहिजे तेवढा मोठा जरी काजवा असला, तरी सूर्यप्रकाशापुढें त्याचें तेज पडेल काय ? तसेंच अमृतरूप ताटांत वाढण्याजोगी पाकनिष्पत्ति कोणती आहे ? ९ अहो, ज्याचे थंड किरण आहेत, अशा चंद्राला पंख्यानें वारा घालणें, किंवा सुस्वराला गायन ऐकविणें, तसेंच दागिन्याला अलंकार घालणें असें कोठें होईल का ? १० परिमळानें कशाचा वास घ्यावा ? समुद्रानें कशांत न्हावें ? आणि हें आकाश ज्यांत मावेल अशी मोठी वस्तु कोणती आहे सांगा बरें ? ११ त्याचप्रमाणें, तुमचें अवधान तृप्त होईल, आणि तुम्ही असें म्हणाल कीं, 'वा ! उत्तम व्याख्यान झालें !' असें तुम्हाला तृप्त करण्याजोगें वक्तृत्व कोणाचें आहे ? १२—तथापि, असा जरी न्याय आहे तरी भक्तीनें अशा गोष्टी घडतात असे दृष्टांतपूर्वक महाराज सांगतात—म्हणून, सर्व जग प्रकाशमय करणाऱ्या सूर्याला काडवातीनें आरती करूं नये कीं काय ? किंवा वरुणाला चुळकाभर पाण्यानें आर्घ्य देऊं नये का ? १३ महाराज, तुम्ही केवळ शंकराची मूर्ति आहां, आणि मी गरीब तुमची भक्तीनें पूजा करीत आहें. म्हणून बोलाच्या ऐवजी माझ्या बोलरूपी निर्गुडीचाही तुम्ही स्वीकार कराल ! १४ लहान मूल बापाच्या ताटांत जेवायाला बसून आपली योग्यता नसतांनाही प्रेमानें बापालाच जेवूं घालतें, तेव्हां तो संतोषभरानें आपलें तोंड घांस घेण्याकरितां पुढें करतोच; १५ त्याचप्रमाणें, मी जरी तुमच्याशीं बालकाप्रमाणें विनोदानें वर्तन करितों, तरी

तसें बाळमती । तरी तुम्ही संतोषिजे ऐसी जाती । प्रेमाची असे १६ आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें । तुम्ही संत घेतले असा बहुवें । ह्मणोनि केलिये सलगीचा नोहे । आभारु तुम्हां १७ अहो तान्हयाचें लागतां झटें । तेणें अधिकचि पान्हा फुटे । रोषें प्रेम दुणवटे । पढियंतयाचेनि १८ ह्मणऊनि मज लेंकुरवाचेनि बोलें । तुमचें कृपाळूपण निदैलें । तें चेइलें ऐसें जी जाणवलें । यालागीं बोलिलों मी १९ एऱ्हवीं चांदिणें पिकाविजत आहे चेपणीं । कीं वारया घापत आहे वाहणी । हांहो गगनासि गंवसणी । घालिजे केवीं २० आइका पाणी वोथिजावें न लगे । नवनीतीं माथुला न रिगे । तेविं लाजिलें व्याख्यान निगे । देखोनि जयातें २१ हें असो शब्दब्रह्म जिये बाजे । शब्द मावळलेया निवांतु निजे । तो गीतार्थु मऱ्हाटीया बोलिजे । हा पाडु काई२२ पारि ऐसियाही मज धिंवसा । तो पुढतियाचि येकि आशा । जे धिटींवा करूनि भवादृशां । पढियंतया होआवें २३ तारि आतां चंद्रापासोनि निवावितें । जें अमृताहूनि जीवावितें । तेणें अवधानें कीजो वाढतें । मनोरथा माझिया २४ कां जैं दिठिवा तुमचा वरुषे । तैं सकळार्थ सिद्धिमती पिके । एऱ्हवीं कोंभेला उन्मेषु सुके । जरी उदास तुम्ही २५ सहजें तरी अवधारा । वक्तृत्वा अवधानाचा होय चारा । तरी दोंदें पेलती अक्षरां । प्रमेयाचीं २६ अर्थ बोलाची वाट पाहे । तेथ अभिप्रावोचि अभिप्रायातें विये । भावाचा फुलौरा होत जाये । मतिवरी २७ ह्मणूनि संवादाचा सुवावो ढळे । तऱ्ही हृदयाकाश सारस्वतें वोळे । आणि श्रोता दुश्चिता तारि वितुळे । मांडला रसु २८ अहो चंद्रकांतु द्रवता कीर होये । पारि ते हातवटी चंद्रीं कीं आहे । ह्मणऊनि वक्ता तो वक्ता नोहे । श्रोतेनिविण २९ परी आतां आमुतें गोड करावें । ऐसें तांदुळीं कासया विनवावें । साइखडियानें काइ पार्थावें । सूत्रधारातें ३० तो काय बाहुलियांचिया काजा नाचवी । कीं आपुलिये जाणिवेची कळा वाढवी । ह्मणऊनि आम्हा या ठेवाठेवी । काय काज ३१ तंव श्रीगुरु म्हणती काइ जाहलें । हें समस्तही आम्हां पावलें । आतां सांगें जें निरोपिलें । नारायणें ३२ येथ संतोषोनि निवृत्ति दासें । जी जी ह्मणऊनि उल्हासें । अवधारा श्रीकृष्ण ऐसें । बोलते जाहले ३३

श्रीभगवानुवाचः—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

तुम्हांला त्या माझ्या वर्तनापासून आनंदच झाला पाहिजे, असा प्रेमाचा गुण आहे; १६ आणि त्या आपलेपणाच्या अभिमानानें तुम्ही संतजनांनीं बहुत प्रकारांनीं मला 'आपला' असें म्हटलें आहे; म्हणून माझ्या या सलगीचा आपणास विषाद (ओझें) होणार नाहीं. १७ अहो, वासरानें ढुसण्या दिल्यावर गाईला ज्याप्रमाणें, अधिकच पान्हा फुटतो, त्याप्रमाणें, अत्यंत प्रिय जो मनुष्य असतो, त्याच्या रागावण्यानें प्रेम दुप्पट होतें. १८ म्हणून मज लेंकराच्या बोबड्या बोलांनीं तुमचें निजलेलें कृपाळुपण जागें होईल असें जाणून मी बोललों. १९ एऱ्हवीं चंद्राचें चांदणें कोणीं आढीत घालून पिकविलें आहे काय? किंवा वाऱ्याला वाहण्याकरितां कोणीं गति दिली आहे का? तसेंच आकाशाला कोणीं गवसणी घातली आहे का? २० ऐका: पाण्याला पातळ करावें लागत नाहीं; आणि लोणी तयार झाल्यावर तें रवीनें कोणीं घुसळीत नाहीं; त्याचप्रमाणें, ज्याला (गीतार्थाला) पाहून माझें व्याख्यान लाजल्यामुळें माघारी येतें. २१ हें असो, ज्यापुढें वेदांचे शब्द कुंठित झाल्यामुळें तेही ज्याच्या शय्येवर गाढ निद्रा घेतात, (ज्यापुढें वेदांची मति कुंठित झाल्यामुळें तेही स्तब्ध राहतात,) तो गीतार्थ मीं मराठी भाषेंत वर्णन करावा असा माझा अधिकार आहे का? २२ परंतु अशी स्थिति असतांही मला पुढच्या आशेवर इच्छा उत्पन्न झाली, ती ही कीं, कसें तरी धिटाईनें बोलून तुमच्यासारख्यांची प्रीति संपादन करावी. २३ तर आतां चंद्रापेक्षांही थंड करणाऱ्या व अमृताहूनही जीवन देणाऱ्या अशा अवधानानें माझ्या मनोरथाला पुष्टि द्या. २४ कारण, जर तुमची कृपादृष्टिरूप वृष्टि मजवर पूर्ण होईल, तर माझ्या बुद्धिरूप भूमींत सकलार्थरूप धान्य पिकेल, एऱ्हवीं जर तुम्ही उदास असाल, तर अंकुर आलेलें ज्ञान सुकून जाईल. २५ वक्तृत्वरूप पांखराला अवधानरूपी चारा मिळाल्यावर त्याच्या प्रत्येक अक्षररूपी अवयवाला अर्थरूपी पुष्टि येईल. २६ अर्थ हा शब्द बाहेर पडण्याची वाट पहात असतो; शब्द बाहेर पडल्यावर त्यांतून अर्थावर अर्थ निघतात; आणि बुद्धीला नानाप्रकारचे अभिप्राय सुचूं लागतात. २७ म्हणून, संवादरूपी अनुकूल वारा सुटला असतां वक्त्याच्या हृदयाकाशांत शास्त्रसिद्धांतरूपी मेघ भरून येतात, आणि जर ऐकणाराचें दुर्लक्ष असलें, तर वक्तृत्वाला आलेला रस वितळून जातो. २८ अहो, चंद्रकांत मण्याला पाझर सुटतो ही गोष्ट खरी आहे; परंतु ही शक्ति एक चंद्राचेच ठिकाणीं आहे म्हणून बोलणारास श्रोत्यांशिवाय किंमत नाहीं; २९ परंतु आम्हांला गोड करून घ्या अशी तांदुळांना जेवणाराची विनंती करावी लागते का? तसेंच, कळसूत्री बाहुल्यांना 'आम्हांला चांगलें नाचवा' ह्मणून सूत्रधाराची विनंती करावी लागते का? ३० तो सूत्रधार काय बाहुल्यांच्या कामाकरितां त्यांना नाचवितो? नाहीं. तर तो आपली कुशलता दाखविण्याकरितांच त्यांना नाचवितो; त्याप्रमाणें मी बाहुलें आहें, आपण जसें बोलवाल तसें मी बोलणार! ह्मणून मला असें बोलवा तसें बोलवा वगैरे प्रार्थना करण्याची उठाठेव कशाला? ३१ त्या वेळीं श्रीगुरु निवृत्तिराज ह्मणतात, "तुला इतकें व्याख्यान कशाला करायाला पाहिजे, तुझा सर्व अभिप्राय आह्मांला कळला. तर आतां श्रीकृष्णांनीं जें अर्जुनास सांगितलें, तें श्रोत्यांना सांग." ३२ तेव्हां निवृत्तिदास ज्ञानदेव संतोष पावून मोठ्या उल्हासानें ह्मणाले: होय महाराज, ऐका. श्रीकृष्ण असें ह्मणाले: ३३

अन्वय-यत् ज्ञात्वा (त्वं) अशुभात् मोक्ष्यसे, (तत्) इदं तु गुह्यतमं ज्ञानं ते अनसूयवे विज्ञानसहितं प्रवक्ष्यामि. १

अर्थ-श्रीभगवान् म्हणाले:—आतां, जें जाणलें असतां तूं अशुभ अशा संसारापासून मुक्त होशील, तें हें अत्यंत गुह्य ज्ञान, निर्मत्सर अशा तुला मी विज्ञानासहित सांगतों. ॥ १ ॥

नातरि अर्जुना हें बीज। पुढती सांगिजेल तुज। जें हें अंतःकरणींचें गुज। जिवाचिये ३४ येणें मानें जीवाचें हियें फोडावें। मग गुज कां पां मज सांगावें। ऐसें कांहीं स्वभावें। कल्पिशी जरी ३५ तरी पार्थियेसीं गा प्राज्ञा। तूं आस्थेचीच संज्ञा। बोलिलिये गोष्टीची अवज्ञा। नेणसी करूं ३६ ह्मणोनि गूढपण आपुलें मोडो। वरि न बोलणेंही बोलावें घडो। पारि आमुचिये जीवींचें पडो। तुझ्या जीवीं ३७ अगा थानीं कीर दूध गूढ। पारि थानासीचि नव्हे कीं गोड। ह्मणोनि सरो कां सेवितयाची चाड। जरी अनन्य मिळे ३८ मुडाहूनि बीज काढिलें। मग निर्वाळलिये भूमीं पेरिलें। तरि तें सांडीविखुरी गेलें ह्मणों ये कायी ३९ यालागीं सुमनु आणि शुद्धमती। जो अनिंदकु अनन्यगती। पैं गा गौप्यही परी तयाप्रती। चाळविजे सुखें ४० तरि प्रस्तुत आतां गुणीं इहीं। तूंवांचून आणिक नाहीं। ह्मणोनि गुज तरी तुझ्या ठायीं। लपऊं नये ४१ आतां किती नावानावा गूज। म्हणतां कानडें वाटेल तुज। तरि ज्ञान सांगेन सहज। विज्ञानेंसीं ४२ पारि तेंचि ऐसेनि निवाडें। जैसें भेसळलें खरें कुडें। मग काढिजे फाडोवाडें। पारखूनियां ४३ कां चांचूचेनि सांडसें। खांडिजे पय पाणी राजहंसें। तुज ज्ञान विज्ञान तैसें। वांटूनि देऊं ४४ मग वारयाचिया धारसा। पडिन्नला कोंडा कां नुरेंचि जैसा। आणि कणांचा आपैसा। राशिवा जोडे ४५ तैसें जें जाणितलेयासाठीं। संसार संसाराचिये गांठी। लाऊनि बैसवी पाठीं। मोक्षश्रियेच्या ४६

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्। प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्॥२॥

जे जाणणेया आघवेया गांवीं। गुरुत्वाची आचार्यपदवी। जें सकळ गुह्यांचा गोसावी। पवित्रां रावो ४७ आणि धर्माचें निजधाम। तेवींचि उत्तमाचें उत्तम। पैं जया येतां नाहीं काम। जन्मांतराचें ४८ मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे। आणि हृदयीं स्वयंभाचि असे। प्रत्यक्ष फावों लागे तैसें। आपैसयाचि ४९ तेवींचि गा सुखाच्या पाउटीं। चढतां येइजे जयाच्या भेटी। मग भेटल्या कीर मिठी। भोगणें याहि पडे ५० पारि भोगाचिये ऐलीकडिलिये मेरे। चित्त उभें ठेलें सुखा भरे। ऐसें सुलभ आणि सोपारें। वरि परब्रह्म ५१ पैं गा आणिकही एक याचें। जें हाता आलिया तरी न वचे। आणि अनुभवितां कांहीं न वेचे। पारि विटेहि ना ५२ येथ जरी तूं तार्किका। ऐसी ह्मन घेसी शंका।

अर्जुना, माझ्या अंतःकरणांतील अति गुह्य असें जें ज्ञानाचें आदिकारण, तें तुला पुनः सांगतों. ३४ आतां अशा प्रकारें हें जीवींचें गुह्य फोडून तें तुला मी कां सांगतों अशी जर कदाचित् तुझ्या मनांत शंका येईल, ३५ तर, बाबारे, ऐक. तूं समजदार असून केवळ आस्थेची मूर्ति आहेस; आणि आम्ही जें तुला सांगतों, त्याची हेळसांड करीत नाहींस. ३६ ह्मणून आमची गुह्य गोष्ट बाहेर पडली, तरी पडो आणि न बोलावयाची गोष्ट बोलावी लागली तरी लागो, पण आमच्या हृदयांतील गुह्य गोष्ट तुझ्या हृदयांत पडो. ३७ अरे, स्तनांत जरी दूध सांठविलेलें असलें तरी त्याची गोडी स्तनाला नसते, तें आपल्या स्तनांतील दूध सरलें तरी हरकत नाहीं, परंतु अनन्यभावानें सेवन करणाऱ्या वत्साची मातेला इच्छा असते. ३८ मुठ्यांतून बीं काढून तें तयार केलेल्या जमिनींत पेरलें, तर तें सांडलवंडीवारी गेलें असें ह्मणतां येईल का? ३९ याकरितां प्रशस्त अंतःकरणाचा, शुद्ध बुद्धीचा, निंदा न करणारा व एकनिष्ठ असा जर भक्त असेल, तर त्याला आपली मनांतील गुप्त गोष्टही आनंदानें सांगावी. ४० तर ह्या गुणांनीं संपन्न असा सांप्रत तुजवांचून कोणी नाहीं, ह्मणून गुप्त अशी ही गोष्ट तुझ्यापासून चोरून ठेवणें योग्य नाहीं. ४१ आतां वारंवार गुप्त गुप्त ह्मणून वाखाणणी करण्याचा तुला कंटाळा येईल ह्मणून तें गुह्य प्रापंचिक ज्ञानासह ब्रह्मज्ञान सांगतों. ४२ परंतु खरें किंवा खोटें नाणें एके ठिकाणीं मिसळल्यावर ज्याप्रमाणें फाडीं लावून निराळें करतात, त्याप्रमाणें ज्ञान व विज्ञान निराळें करून दाखवितों. ४३ किंवा राजहंस आपल्या चोंचीची सांडस करून दूध व पाणी निरनिराळें करतो, त्याप्रमाणें हें ज्ञान आणि विज्ञान तुला स्पष्ट विभाग करून सांगतों. ४४ म्हणजे मग, कोंडा व धान्य उपणण्याकरितां वाऱ्यावर धरलें असतां धान्याची खालीं सहज रास होऊन कोंडा निराळा होतो, ४५ त्याप्रमाणें तें जाणल्याबरोबर शरीराची व जन्ममरणाची गांठ वाढून मुमुक्षूस आत्मस्वरूपमोक्षैश्वर्याच्या पट्टावर नेऊन बसवितें. ४६

अन्वय–इदं (ज्ञानं) राजविद्या, राजगुह्यं, उत्तमं, पवित्रं प्रत्यक्षावगमं, धर्म्यं, कर्तुं सुसुखं, अव्ययं च अस्ति. ॥२॥

अर्थ–हें ज्ञान सर्व विद्यांचा राजा, सर्व गुह्यांमध्यें श्रेष्ठ, उत्कृष्ट, पवित्र, प्रत्यक्ष अनुभवास येणारें, धर्मास अनुसरून असणारें, सुखानें प्राप्त होणारें व अविनाशी असें आहे. ॥ २ ॥

ज्याला सर्व ज्ञानांच्या ठिकाणीं मुख्य असें आचार्याचें स्थान मिळतें; जें सर्व गुह्यांचा स्वामी, पवित्र वस्तूंचा राजा ४७ आणि धर्माचें अधिष्ठान; तसेंच उत्तमांत उत्तम व ज्या ज्ञानाची प्राप्ति झाली असतां दुसरा पुनः जन्म घेण्याचें कारण रहात नाहीं; ४८ जें ब्रह्मज्ञान गुरूच्या मुखानें वाक्यद्वारां उत्पन्न होतें न होतें तोंच, शिष्याच्या हृदयांत स्वयमेव असलेलें [ब्रह्म] त्यास सहजच प्रत्यक्ष होतें. ४९ त्याचप्रमाणें, सुखाच्या पायरीनें चढत गेलें असतां ज्याची भेट होते; आणि मग भेट झाल्यावर, भेटीपासून होणाऱ्या सुखाचा ज्याच्या ठिकाणीं लय होतो; ५० परंतु, ज्याच्या प्राप्तीच्या सुखाच्या अलीकडील कांठावर उभें असतांही चित्त आनंदयुक्त होतें, असें सुलभ आणि सोपें असून जें परब्रह्म होय. ५१ खरोखर या ज्ञानांत आणखीही गुण आहेत; ते हे कीं, हें प्राप्त झालें असतां नाहींसें होत नाहीं; हें अनुभव घेतल्यानें कमी होत नाहीं; आणि विटतही नाहीं. ५२ हे चतुर अर्जुना, आतां तूं जर अशी शंका घेशील कीं, एवढी अप्रतिम वस्तु असतां, लोकांच्या हातून कशी राहिली? म्ह-

ना येवढी वस्तु हे लोकां। उरली केविं पां ५३ जे एकोत्तरेयाचिया वाढी। जळतिये आगीं घालिती उडी। ते अनायासें स्वगोडी। सांडिती केविं ५४ तरि पवित्र आणि रम्य। तेविंचि सुखोपाय गम्य। आणि स्वसुख परम धर्म्य। वारि आपणपां जोडे ५५ ऐसा अवघाचि हा सुखाडु आहे। तरी जनाहातीं केविं उरों लाहे। हा शंकेचा ठाव कीर होये। पारि न धरावी तुवां ५६

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप। अप्राप्य मां निवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

पाहें पां दूध पवित्र आणि गोड। पासीं त्वचेचिया पदराआड। पारि तें अव्हेरूनि गोचिड। अशुद्ध काय न सेविती ५७ कां कमलकंदा आणि दर्दुरीं। नांदणूक एकेचि घरीं। पारि परागु सेविजे भ्रमरीं। येरां चिखलुचि उरे ५८ नातरी निदैवाच्या परिवरीं। लोह्या रुतलिया आहाति सहस्रवरी। पारि तेथ बसोनि उपवासु करी। कां दरिद्रें जिये ५९ तैसा हृदयामध्यें मी रामु। असतां सर्वसुखाचा आरामु। कीं भ्रांतासी कामु। विषयावरी ६० बहु मृगजळ देखोनि डोळां। थुंकिजे अमृताचा गिळितां गळाळा। तोडिला परिसु बांधिला गळां। शुक्तिकालाभें ६१ तैसी अहंममतेचिये लवडसवडी। मातें न पवतीचि बापुडीं। म्हणोनि जन्ममरणाचिये दुथडीं। डहुळितें ठेलीं ६२ एर्‍हवीं मी तरी कैसा। मुखाप्रति भानु कां जैसा। कहीं दिसे न दिसे ऐसा। वाणीचा नोहे ६३

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना। मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाऽहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

माझेया विस्तारलेपणा नांवें। हें जगाचि नोहे आघवें। जैसें दूध मुरालें स्वभावें। तरि तेंचि दहीं ६४ कां बीजचि जाहलें तरु। अथवा भांगारचि अळंकारु। तैसा मज एकाचा विस्तारु। तें हें जग ६५ हें अव्यक्तपणें थिजलें। तेंचि मग विश्वाकारें वोथिजलें। तैसें अमूर्तमूर्ति मियां विस्तारलें। त्रैलोक्य जाणें ६६ महदादि देहांतें। इयें अशेषेंही भूतें। पैं माझ्या ठायीं बिंबतें। जैसें जळीं फेण ६७ पारि तया फेणांआंतु पाहतां। जेवीं जळ न दिसे पंडूसुता। नातरी स्वप्नींची अनेकता। चेइलिया नोहिजे ६८ तैसीं भूतें इयें माझ्या ठायीं। बिंबती तयांमाजि मी नाहीं। इया उपपत्ती तुज पाहीं। सांगितलि या मागां ६९ म्हणऊनि बोलिलिया बोलाचा अतिसो। न कीजे यालागीं हें असो। पारि मजआंत पैसो। दिठी तुझी ७०

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्। भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ५

णजे इतक्या उत्तम वस्तूकडे लोक कां बघत नाहींत ? ५३ कारण, जे लोक एकोत्रा व्याजाकरितां ठगास पैसे देण्याच्या आगींतही उडी घालण्यास मागेंपुढें पहात नाहींत, ते सहज आपल्या ठिकाणींच असलेली गोडी कशी टाकून देतील ? ५४ तरी पवित्र आणि रमणीय, तसेंच सुख देणारें, जाणण्यास सुलभ, अति सुखकारक, धर्माला पूर्ण अनुकूल व आपले ठिकाणींच प्राप्त होणारें; ५५ अर्जुना, याप्रमाणें सर्व गोष्टी अनुकूल असतांही, लोकांच्या हातीं लागल्याशिवाय हें कसें राहिलें ? ही शंका घेण्यास जागा आहे खरी; परंतु तूं अशी शंका घेऊं नको. ५६

अन्वय–परंतप, अस्य धर्मस्य अश्रद्दधानाः पुरुषाः मां अप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तते. ॥३॥

अर्थ–हे परंतपा, ह्या [आत्मज्ञानरूप] धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे पुरुष, माझी प्राप्ति न होतां मृत्युयुक्त संसाराच्या मार्गांतच परिभ्रमण करितात. ॥ ३ ॥

हें पहा गाईचें दूध हें पवित्र असून गोड आहे; तसेंच अगदीं जवळ–त्वचेच्या पडद्याच्या आंतच–आहे; परंतु त्याचा त्याग करून गोचीड रक्तच सेवन करीत नाहीं का ? ५७ किंवा कमळाचा कांदा व बेडूक हे एकेच ठिकाणीं वास्तव्य करतात, परंतु कमळांतील मकरंदाचें सेवन भ्रमर करितात व बेडकांच्या वांट्याला चिखलच रहातो ! ५८ अथवा दुर्दैव्याच्या घरीं मोहरा वगैरे अगणित द्रव्य पुरलेलें असूनही तो तेथें बसून उपास काढून दरिद्रावस्था भोगतो. ५९ त्याचप्रमाणें, प्राणिमात्राच्या सर्व सुखाचें विश्रांतिस्थान असा मी " राम " प्राण्यांच्या हृदयांत असतां त्या अज्ञानी जीवाची विषयांवर वासना असते. ६० पुष्कळसें मृगजल दृष्टीस पडून तोंडांत असलेला अमृताचा घोंट थुंकून टाकावा, किंवा शिंप मिळाली असतां गळ्यांत बांधलेला परीस तोडून टाकावा; ६१ त्याप्रमाणें, ज्यांचे मनावर अहंममतेचा पगडा बसलेला आहे, ते बिचारे मला प्राप्त होत नाहींत; म्हणून जन्ममरणांच्या दोन्ही तीरांच्या मध्येंच बुचकळ्या खात बसतात ! ६२ एऱ्हवीं मी कसा आहें म्हणशील, तर सूर्य ज्याप्रमाणें कधीं पाहणाराला दिसतो व कधीं दिसत नाहीं त्या प्रकारचा मी नाहीं. ६३

अन्वय–अव्यक्तमूर्तिना मया इदं सर्वं जगत् ततं (अस्ति सर्वभूतानि मत्स्थानि (सन्ति), अहं च तेषु न अवस्थितः (अस्मि). ॥४॥

अर्थ–अव्यक्तस्वरूप अशा मीं हें सर्व जग व्यापून टाकलें आहे; सर्व भूतें माझे ठिकाणीं आहेत, पण मी त्यांच्यामध्यें स्थित नाहीं; ॥ ४ ॥

माझ्या निर्गुण स्वरूपाचा विस्तार हें सर्व जगच नव्हे का ? ज्याप्रमाणें, दूध सहज जरी थिजलें तरी तेंच दहीं; ६४ किंवा बीजाचाच वृक्ष होतो, अथवा सुवर्णाचे अलंकार होतात, त्याचप्रमाणें, निर्गुण असा जो एकटा मी, त्या माझा जो विस्तार, तेंच हें जग होय. ६५ माझें हें स्वरूप अव्यक्त असतें तेव्हां निराकार असतें; तेंच मग सृष्टीच्या रूपानें विस्तार पावून आकाराला येतें. याप्रमाणें निर्गुण असून साकार झालेला जो मी, त्यानेंच हें त्रैलोक्य मांडलें असें जाण. ६६ महत्तत्वापासून देहापर्यंत हीं सर्वही भूतें खरोखर माझ्याच सत्तेवर भासतात; ज्याप्रमाणें पाण्याच्या ठिकाणीं फेंस भासतो. ६७ परंतु त्या फेंसाच्या आंत पाहूं गेलें असतां पाणी दिसत नाहीं; किंवा, अर्जुना, स्वप्नांत जीवाचें अनेक रूपें धारण करणें, ज्याप्रमाणें जागें झाल्यावर नाहींसें होतें; ६८ त्याप्रमाणें, हीं भूतें जरी माझ्या ठिकाणीं भासलीं, तरी त्यांचे ठिकाणीं मी नाहीं. हें उपपादन तुला मागें [अ. ७ श्लो. १२] सांगितलेंच आहे. ६९ म्हणून बोललेल्या गोष्टीचा पाल्हाळ करूं नये, तेव्हां तें राहूं दे. परंतु तुझ्या दृष्टीचा प्रवेश माझ्या यथार्थ स्वरुपाचे ठिकाणीं होऊं दे. ७०

अन्वय–भूतानि च मत्स्थानि न (सन्ति), मे ऐश्वरं योगं पश्य. अहं भूतभृत् अपि भूतस्थः न; मम च आत्मा भूतभावनः (अस्ति). ॥५॥

अर्थ–आणि भूतें माझ्या ठिकाणीं नाहींत, अशी माझी ईश्वरी अद्भुत घटना पहा, मी भूतांना धारण करणारा असून भूतांचे ठिकाणीं राहणारा नाहीं; आणि माझा आत्मा भूतांची उत्पत्ति व संरक्षण करणारा आहे.

आमुचा प्रकृतीपैलीकडील भावो । जरी कल्पनेवीण लागसी पाहों । तरी मजमाजि भूतें हेंही वावो । जें मी सर्व ह्मणउनी ७१ एऱ्हवीं संकल्पाचिये सांजवेळे । नावेक तिमिरेजती बुद्धीचे डोळे । ह्मणोनि अखंडितचि परि झांवळें । भूतभिन्न ऐसें देखे ७२ तेचि संकल्पाची सांज जैं लोपे । तैं अखंडितचि आहे स्वरूपें । जैसें शंका जातखेंवो लोपे । सापपण माळेचें ७३ एऱ्हवीं तरी भूमीआंतूनि स्वयंभ । काय घडेयागाडगेयांचे निघती कोंभ । पारि ते कुलालमतीचे गर्भ । उमटले कीं ७४ नातरी सागरींच्या पाणी । काय तरंगाचिया आहाती खाणी । ते अवांतर करणी । वारयाची नव्हे ७५ पाहें पां कापसाच्या पोटीं । काय कापडाची होती पेटी । तो वेढितयाचिया दिठी । कापड जाहला ७६ जरी सोनें लेणें होउनि घडे । तरी तयाचें सोनेंपण न मोडे । येर अळंकार हे वरचिलीकडे । लेतयाचेनि भावें ७७ सांगें पडिसादाची प्रत्युत्तरें । कां आरिसां जें आविष्करें । तें आपलें कीं साचोकारें । तेथेंचि होतें ७८ तैसी इये निर्मळ माझ्या स्वरूपीं । जो भूतभावना आरोपी । तयासि तयाच्या संकल्पीं । भूताभासु असे ७९ तेचि कल्पिती प्रकृती पुरे । तरि भूताभासु आधींच सरे । मग स्वरूप उरे एकसरें । निखळ माझें ८० हें असो आंगीं भरलिया भवंडी । जैशा भोंवत दिसती अरडीदरडी । तैशीं आपलिया कल्पना अखंडीं । गमती भूतें ८१ तेचि कल्पना सांडूनि पाहीं । तरि मी भूतीं भूतें माझिया ठायीं । स्वप्नींही परि नाहीं । कल्पावयाजोगें ८२ आतां मीच एक भूतातें धर्ता । अथवा भूतांमाजि मी असता । या संकल्पसन्निपाता- । आतुलिया बोलिया ८३ ह्मणोनि परियेसीं गा प्रियोत्तमा । यापरी मी विश्वेंसीं विश्वात्मा । जो इया लटकिया भूतग्रामा । भाव्यु सदां ८४ रश्मीचेनि आधारें जैसें । नव्हे तेचि मृगजळ आभासे । माझ्या ठायीं भूतजात तैसें । आणि मातेंही भावी ८५ मी ये परीचा भूतभावनु । पारि सर्व भूतांसि अभिन्नु । जैसी प्रभा आणि भानु । एकचि ते ८६ हा आमुचा ऐश्वर्ययोगु । तुवां देखिला कीं चांगु । आतां सांगें कांही एथ लागु । भूतभेदाचा असे ८७ यालागीं मजपासूनि भूतें । आनें नव्हती हें निरुतें । आणि भूतांवेगळिया मातें । कहींच न मनीं हो ८८

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ६

पैं गगन जेवढें जैसें । पवनुहि गगनीं तेवढाचि असे । सहजें हालविलिया

मायेच्या पलीकडील माझें जें स्वरूप, तें जर तूं आपल्या कल्पनेशिवाय पाहूं लागलास, तर माझे ठिकाणीं सर्व भूतें आहेत, असें जें तुला सांगितलें तें सर्व मिथ्या आहे, असें तुला भासेल;कारण सर्व मींच आहे. ७१ एऱ्हवीं, संकल्परूप संध्याकाळचे वेळेस ज्ञानरूप डोळे अज्ञानरूप अंधकारानें कांहीं वेळ ग्रासले जातात; म्हणून त्या झांजडींत, मी अखंड असतां, भूतें मजहून निराळीं दृष्टीस पडतात.७२ ज्याप्रमाणें माळेवरील सापाची भ्रांति गेल्याबरोबर माळ शिलक राहते, त्याप्रमाणें त्याच संकल्पाची संध्याकाळची वेळ नाहीशी झाल्याबरोबर, माझें अखंडीत स्वरूपच अवशेष राहतें. ७३ भूतभेदाच्या प्रतीतीला पाहणाराचा संकल्पच कारण आहे, ह्यास दृष्टांत–घागर, मडकीं वगैरेंचे जमिनींतून काय कोंम निघतात? नाहीं! परंतु कुंभाराच्या बुद्धीनें ते सर्व तयार होतात.७४किंवा समुद्राच्या पाण्यांत लाटांच्या काय खाणी आहेत? तर तें कृत्य वाऱ्याचें नाहीं का? ७५ हें पहा–कापसाच्या पोटांत कापडाचे का गठ्ठे आहेत? वापरणाराच्या समजुतीनें तो कापूस कापड बनला आहे! ७६ जर सोन्याचे दागिने बनविले, तर सोनेंपण नाहींसें होत नाहीं, बाकी स्थूलदृष्टीनें वापरणाराच्या कल्पनेनें ते दागिने दिसतात;७७ आपल्या शब्दाचा जो प्रतिध्वनि ऐकूं येतो, किंवा आरशांत जें आपलें स्वरूप आपण पाहतों, तो खरोखर आपल्या बोलण्याचा किंवा पाहण्याचा परिणाम आहे, किंवा आपल्या पूर्वींच तें तेथें खरेपणानें होतें का सांग बरें! ७८ त्याप्रमाणें, ह्या माझ्या निरूपाधिक स्वरूपावर जो भूतांच्या कल्पनेचा आरोप करतो, त्याला त्याच्या कल्पनेमुळें माझ्या ठिकाणीं भूतांचा भास होतो. ७९ तीच कल्पना करणारी माया संपली, म्हणजे माझ्या ठिकाणचा भूतांचा भास अगोदरच नसतो; मग माझें निरुपाधिक असें जें शुद्ध स्वरूप, तेंच निखालस उरतें ८० हें असो; आपल्या भोंवतीं गरगर फिरतांना भोंवंड आल्यावर ज्याप्रमाणें डोंगर वगैरे फिरताततसे दिसतात, त्याप्रमाणें आपल्या मनांत कल्पना उत्पन्न झाल्यावर अखंड ब्रह्मस्वरूपांत भूतांचा भास होतो; ८१ तीच कल्पना सोडून जर पाहिलें, तर मी भूतांच्या ठिकाणीं व भूतें माझ्या ठिकाणीं आहेत, अशी स्वप्नांत देखील कल्पना करण्यासारखी गोष्ट नाहीं. ८२ आतां, 'मीच एक भूतांचा धारण करणारा अथवा भूतांत असणारा, ह्या सर्व गोष्टी संकल्परूप सान्निपात वायूच्या लहरींतील बडबडी आहेत. ८३ म्हणून, हे प्रियोत्तमा, ऐक कीं, अशा प्रकारें मी सृष्टीचा विश्वात्मा किंवा खोव्या सृष्टीचा आधार, ह्या कल्पना मिथ्या आहेत. ८४ज्याप्रमाणें सूर्याच्या किरणावर वास्तविक नसून मृगजळ आहेसें दिसतें, त्याप्रमाणें माझ्या निर्गुणस्वरूपाचे ठिकाणीं सर्व भूतें आहेत अशी भावना करितात; इतकेंच नव्हे तर, मीही एक त्यांच्यामध्यें आहे अशी भावना करितात. ८५ ह्याप्रकारें करून मी भूतांची उत्पत्ति करितों असें म्हणतात. परंतु वास्तविक भूतें आणि मी एकच. ज्याप्रमाणें सूर्य व सूर्याची प्रभा हीं दोन्ही एक असतात.८६ हा आमचा ऐश्वर्ययोग तुला चांगला समजला ना? तर आतां सांग बरें, कीं, मी व प्राणिमात्र यांच्यांत कांहींतरी भेदाचा संबंध आहे काय? ८७ याकरितां, माझ्याहून सर्व प्राणिमात्र खरोखर वेगळे नाहींत; आणि मीही त्यांच्यापासून वेगळा आहे असें कधींच समजूं नको हो! ८८

अन्वय–यथा सर्वत्रगः महान् वायुः नित्यं आकाशस्थितः (अस्ति), तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि (सन्ति), इति उपधारय. ॥६॥

अर्थ–ज्याप्रमाणें सर्वगामी मोठा वायु नेहमीं आकाशाचे ठिकाणीं असतो, त्याप्रमाणें सर्व भूतें माझे ठिकाणीं आहेत, असें तूं समज. ॥ ६ ॥

वेगळा दिसे । एऱ्हवीं गगन तेंचि तो ८९ तैसें भूतजात माझ्या ठायीं । कल्पिजे तरी आभासे कांहीं । निर्विकल्पीं तरि नाहीं । तेथ मीचि मी आघवें ९० ह्मणऊनि नाहीं आणि असे । हें कल्पनेचेनि सौरसें । जें कल्पनालोपें भ्रंशे । आणि कल्पनेसवें होय ९१ तेंचि कल्पितें मुद्दल जाये । तैं असे नाहीं हें कें आहे । ह्मणऊनि पुढती तूं पाहें । हा ऐश्वर्ययोगु ९२ ऐसिया प्रतीतिबोधसागरीं । तूं आपणेंयातें कल्लोळु एक करीं । मग जंव पाहासी चराचरीं । तंव तूंचि आहासी ९३ या जाणणेयाचा चेवो । तुज आला ना म्हणती देवो । तरी आतां द्वैत स्वप्न वावो । जालें कीं ना ९४ तरी पुढती जरी विपायें । बुद्धीसि कल्पनेची झोंप ये । तरी अभेदबोधु जाये । जें स्वप्नीं पडिजे ९५ ह्मणोनि ये निद्रेची वाट मोडे । निखिळ उद्बोधाचेंचि आपणपें घडे । ऐसें वर्म जें आहे फुडें । तें दावों आतां ९६ तरी धनुर्धरा धैर्या । निकें अवधान देईं बा धनंजया । पैं सर्व भूतांतें माया । करी हरी गा ९७

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ७

जिये नांव गा प्रकृती । जे द्विविध सांगितली तुजप्रती । एकी अष्टधा भेदव्यक्ती । दुजी जीवरूपा ९८ हा प्रकृतीविखो आघवा । तुवां मागां परिसिलासे पांडवा । ह्मणोनि असो काइ सांगावा । पुढतपुढती ९९ तरी ये माझिये प्रकृती । महाकल्पाच्या अंतीं । सर्व भूतें अव्यक्तीं । ऐक्यासि येती १०० ग्रीष्माच्या अतिरसीं । सबीजें तृणें जैसीं । मागुती भूमीसी । सुलीनें होती १ कां वार्षिये ढेंढें फिटे । जेव्हां शारदीयेचा अनुघडु फुटे । तेव्हां घनजात आटे । गगनींचें गगनीं २ नातरी आकाशाचे खोंपे । वायु निवांतुचि लोपे । कां तरंगता हारपे । जळीं जेवीं ३ अथवा जागिनलिये वेळे । स्वप्न मनींचें मनीं मावळे । तैसें प्राकृत प्राकृतीं मिळे । कल्पक्षयीं ४ मग कल्पादीं पुढती । मीचि सृजीं ऐसी वदंती । तरी इयेविषयीं निरुती । उपपत्ती आईक ५

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्रामामिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

तरी हेचि प्रकृती किरीटी । मी स्वकीया सहजें अधिष्टीं । तेथ तंतूसमवाय पटीं । जेविं विणावणी दिसे ६ मग तिये विणावणीचेनि आधारें । लहाना चौकडिया पटत्व भरे । तैसी पंचात्मकें आकारें । प्रकृतीचि होय ७ जैसें विरजणियाचेनि संगें । दूधचि आटेजों लागे । तैसी प्रकृती आंगा रिगे । सृष्टी-

आकाशाचा जेवढा विस्तार आहे, तेवढा वारा भरून राहिलेला आहे; परंतु तो सहज हालवला, तर आकाशापासून निराळा भासतो. एऱ्हवीं आकाश तेंच तो आहे. ८९ त्याप्रमाणें, प्राणी माझ्या ठिकाणीं आहेत अशी मनांत कल्पना आली, तर माझ्या ठिकाणीं भूतें आहेत, असें भासतें, तेंच कल्पनेच्या अभावीं पाहूं गेलें असतां सर्वत्र मी एकच आहे. ९० म्हणून भूतांचें नसणें आणि असणें हें कल्पनेच्या संबंधानें भासतें; व जें कल्पना नाहींशी झाल्यावर भासत नाहीं आणि कल्पनेबरोबर भासतें, ९१ तेंच कल्पना उत्पन्न करणारें अज्ञान, समूळ नाहींसें झाल्यावर, भूतांचें असणें व नसणें हें कोठून भासणार? म्हणून यापुढें माझी अद्भुत कृति तुला सांगतों ती पहा. ९२ अशा या अनुभवरूपी समुद्रांत तूं स्वतः एक लाट बनून रहा; मग तूं या चराचराकडे पाहूं लागलास, म्हणजे सर्वत्र तूंच भरला आहेस असें तुझ्या दृष्टीस पडेल! ९३ देव म्हणाले:—अर्जुना! हें जें मीं तुला ज्ञान सांगितलें, त्याचा तुझ्या मनांत कांहीं प्रकाश पडला का? तर आतां तुला जें मी व विश्व हीं दोन आहेत असें स्वप्न पडलें होतें, तें खोटें ठरलेंना? ९४ परंतु तुझ्या बुद्धीला पुनः जर कल्पनारूपी झोंप लागली, तर भेदरूपी स्वप्नांत पडशील व अभेदबोध नष्ट होऊन जाईल. ९५ म्हणून या कल्पनारूप निद्रेचीच वाट मोडून, शुद्ध बोधरूप आपणच आहोंत अशा ज्ञानाचें जें एक वर्म आहे तें तुला आतां पुढें सांगतों. ९६ तर, हे धैर्यवान् धनुर्धरा धनंजया, तूं नीट लक्ष दे कीं प्राणिमात्राची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांस एक मायाच कारण आहे. ९७

अन्वय–कौंतेय, सर्वभूतानि कल्पक्षये मामिकां प्रकृतिं यान्ति, पुनः अहं कल्पादौ तानि विसृजामि. ॥७॥

अर्थ–अर्जुना, सर्व भूतें कल्पाचे अंतीं माझ्या प्रकृतीचे ठिकाणीं लीन होतात; आणि कल्पाचे प्रारंभीं मी पुनः त्यांना उत्पन्न करीत असतों. ॥ ७ ॥

त्या मायेला प्रकृति असें म्हणतात, व ती दोन प्रकारची आहे; म्हणून तुला पूर्वी [मागें अध्याय ७ श्लोक ४।५ पहा.] सांगितलेंच आहे. पैकीं एक आठ प्रकारच्या रूपानें भिन्न आहे व दुसरी जीवरूप अशी आहे. ९८ हे पांडवा, हा प्रकृतीचा सर्व विषय तूं पूर्वीं ऐकलाच आहेस, म्हणून त्याजबद्दल पुनः पुनः सांगाण्याचें कारण नाहीं. ९९ तरी महाप्रलयाच्या शेवटीं हीं सर्व भूतें माझ्या प्रकृतिरूप अव्यक्त स्वरूपांत लय पावतात. १०० ग्रीष्मऋतूच्या शेवटीं ज्याप्रमाणें गवत बीजासह पुनः जमिनींत जिरून जातें; १ किंवा वर्षाकालच्या मेघाचें अवडंबर संपल्यावर शरदृतूचा अंकुर फुटतो, तेव्हां सर्व आकाशांतील ढग आकाशांतच जिरून जातात; २ अथवा आकाशाच्या पोकळींत ज्याप्रमाणें वायु नाहींसा होतो, किंवा पाण्यांत उत्पन्न झालेल्या लाटा पाण्यांतच नाहींतशा होतात, ३ किंवा जागें झाल्यावर मनांतलें स्वप्न मनांतच मावळतें, त्याप्रमाणें महाप्रलयाच्या शेवटीं प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेलीं सर्व भूतें प्रकृतींतच मिळतात; ४ मग सृष्टीच्या आरंभीं पुनः तीं मीच निर्माण करितों अशी जी शास्त्रांत बोलवा आहे, तीविषयींची खरी स्थिति तुला सांगतों, ती ऐक. ५

अन्वय–(अहं) स्वां प्रकृतिं अवष्टभ्य प्रकृतेः वशात् अवशं इमं कृत्स्नं भूतग्रामं पुनः पुनः विसृजामि ॥८॥

अर्थ–मी आपल्या प्रकृतीचें अवलंबन करून, स्वभावतःच पराधीन असा हा सर्व भूतसमुदाय पुनः पुनः उत्पन्न करितों. ॥ ८ ॥

तर, अर्जुना, ह्याच माझ्याप्रकृतीचा मी जेव्हां सहज अंगीकार करतो, तेव्हां वस्त्र विणतांना तंतू जसा समवायी ह्मणजे उपादानकारण होऊन ६ मग त्या विणण्याच्या व्यवहारांत प्रथम लहान चौकड्या तयार होत होत वस्त्र जसें तयार होतें; त्याप्रमाणें पंचमहाभूतकार्यांना प्रकृतीच उपादानकारण असते. ७ [ज्या कारणाचा कार्यांत प्रवेश असतो, त्याला उपादानकारण म्हणतातः—जसें घटाचें उपादान, मृत्तिका.] ज्याप्रमाणें विरजण घातल्याच्या योगानें दूधच विरजूं लागतें, त्याप्रमाणें प्रकृती ही सृष्टी-

पणाचिया ८ बीज जळाची जवळीक लाहे। आणि तेचि शाखोपशाखीं होये। तैसें मज करणें आहे। भूतांचें हें ९ अगा नगर हें रायें केलें। या म्हणणया साचपण कीर आलें। पारि निरुतें पाहतां काय सिणले। रायाचे हात ११० आणि मी प्रकृती अधिष्टीं तें कैसें। जैसा स्वप्नीं जो असे। मग तोचि प्रवेशे। जागृतावस्थे ११ तरि स्वप्नौनि जागृती येतां। काय पाय दुखती पंडुसुता। कीं स्वप्नामाजि असतां। प्रवासु होय १२ या आघवियाचा अभिप्रावो कायी। जे हें भूतसृष्टीचें कांहीं। मज एकही करणें नाहीं। ऐसाचि अर्थु १३ जैसी रायें अधिष्ठिली प्रजा। व्यापारे आपुलालिया काजा। तैसा प्रकृतिसंगु हा माझा। येर करणें तें इयेचें १४ पाहें पां पूर्णचंद्राचिये भेटी। समुद्रीं अपार भरतें दाटी। तेथ चंद्रासि काय किरीटी। उपखा पडे १५ जड परि जवळिका। लोह चळे तरि चळो कां। तरि कवणु शीणु भ्रामका। सन्निधानाचा १६ किंबहुना यापरी। मी निजप्रकृती अंगिकारीं। आणि भूतसृष्टी एकसरी। प्रसवोंचि लागे १७ जो हा भूतग्रामु आघवा। असे प्रकृतीअधीन पांडवा। जैसी बीजाचिया वेलपालवा। समर्थ भूमी १८ नातरी बाळादिकां वयसा। गोसावी देहसंगु जैसा। अथवा घनावळी आकाशा। वार्षिये जेवीं १९ कां स्वप्नासि कारण निद्रा। तैसी प्रकृती हे नरेंद्रा। या अशेषाहि भूतसमुद्रा। गोसाविणी गा १२० स्थावरा आणि जंगमा। स्थूळा अथवा सूक्ष्मा। हे असो भूतग्रामा। प्रकृतिचि मूळ २१ म्हणोनि भूतें हन सृजावीं। कां सृजिलीं प्रतिपाळावीं। इयें करणीं न येती आघवीं। आमुचिया आंगा २२ जळीं चंद्रिकेचिया पसरती वेली। ते वाढी चंद्रें नाहीं वाढविली। तेविं मातें पावोनि ठेलीं। दूरी कर्में २३

न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय। उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

आंगें सुटलिया सिंधुजळाचा लोटु। न शके धरूं सैंधवाचा घांटु। तेविं सकळ कर्मां मीच शेवटु। ती काय बांधती मातें २४ धूम्ररजांची पिंजरी। वाजतिया वायूतें जरी होकारी। कां सूर्यबिंबामाझारीं। आंधारें शिरे २५ हें असो पर्वताचिये हृदयींचें। जेविं पर्जन्यधारास्तव न खोंचे। तेविं कर्मजात प्रकृतीचें। न लगे मज २६ एऱ्हवीं इये प्रकृतिविकारीं। एकु मीचि असे अवधारीं। परि उदासीनाचिया परी। करीं ना करवीं २७ जैसा दीपु ठेविला परिवरीं। कवणातें नियमी ना निवारी। आणि कवण कवणिये व्यापारीं।

तील आकार बनूं लागते, ८ ज्याप्रमाणें, पाण्याच्या सान्निध्यानें बीजाला फांद्या वगैरे फुटून त्याचें झाड होतें, त्याप्रमाणें प्रकृतीचा पसारा माझ्यामुळें होतो. ९ अरे, एकादें शहर राजानें वसविलें ह्या ह्मणण्यांत जरी खरेपणा असला, तरी खरोखर पाहूं गेलें असतां राजाच्या हातांला कांहीं शीण पडतो का ? ११० आणि मी प्रकृतीचा स्वीकार करतों तो कसा ह्मणशील, तर जसा स्वप्नावस्थेंत असलेला मनुष्य जागृदावस्थेंत येतो तसा. ११ तर, हे पांडुसुता, स्वप्नावस्थेंतून जागृदवस्थेंत येतांना त्या मनुष्याचे पाय दुखतात का ? किंवा स्वप्नावस्थेंत असतांना त्याला खरोखर फिरण्याचे श्रम तरी होतात का ? १२ या सर्वांचा अभिप्राय काय ह्मणशील, तर ही भूतसृष्टि निर्माण करण्याला मला कांहींएक करावें लागत नाहीं, हाच अर्थ आहे. १३ ज्याप्रमाणें राजानें आज्ञेंत ठेवलेली प्रजा आपआपल्या कामाकरितां व्यापार करते, त्याप्रमाणें, प्रकृतीचा व माझा संबंध मात्र आहे. एऱ्हवीं उत्पत्ति, स्थिति व लय हें सर्व व्यापार तिचेच आहेत. १४ हें पहा, पौर्णिमेच्या चंद्राची भेट होतांच समुद्राला अपार भरती येते; पण, अर्जुना, एथें चंद्राला कांहीं श्रम पडतात का ? १५ लोखंड जड असूनही लोहचुंबक जवळ असल्यानें जरी हालतें, तरी लोहचुंबकाला लोखंडाच्या जवळ असण्यांत श्रम का आहेत ! १६ किंबहुना, याप्रमाणें मी स्वकीय प्रकृतीचा अंगीकार केला ह्मणजे एकदम प्राणिमात्राची उत्पत्ति होऊं लागते. १७ हे पांडवा, हा सर्व प्राणिसमुदाय प्रकृतीच्या अधीन आहे. ज्याप्रमाणें बीजाला वेली, पानें वगैरे उत्पन्न करण्यास भूमि समर्थ आहे, १८ अथवा बालपण, तारुण्य व वृद्धपण या अवस्थांना ज्याप्रमाणें देहसंग हें मुख्य कारण आहे, किंवा आकाशांत मेघपंक्ति उत्पन्न होण्यास जसा वर्षाकाल कारण आहे, १९ किंवा स्वप्नाला जशी निद्रा कारण आहे, त्याचप्रमाणें, हे नरेंद्रा, या सर्व प्राणिसमुदायाला प्रकृति मुख्य कारण होय, स्थावर १२० जंगमाला, स्थूलसूक्ष्माला, फार काय सांगावें, या सर्व जगाला प्रकृतीच मूळ कारण होय. २१ म्हणून, प्राणी उत्पन्न करावे किंवा उत्पन्न झालेल्यांचा प्रतिपाल करावा, या सर्व कृतींचें कर्तृत्व मजकडे येत नाहीं. २२ पाण्यांत चंद्राचा प्रकाश वेल पसरल्याप्रमाणें दिसतो, त्याची उत्पत्ति चंद्रानें केली नाहीं? त्याप्रमाणें, हीं कर्में मजपासून उत्पन्न झालेलीं असूनही मजपासून दूरच असतात. २३

अन्वय–धनंजय, तेषु कर्मसु असक्तं उदासीनवत् आसीनं मां तानि कर्माणि न च निबध्नंति. ॥९॥

अर्थ–हे धनंजया, [जगाची उत्पत्ति वगैरे] कर्मांचे ठिकाणीं उदासीन पुरुषाप्रमाणें आसक्तिरहित असणारा जो मी, त्या मला तीं कर्में बद्ध करीत नाहींत. ॥ ९ ॥

ज्याप्रमाणें, समुद्राच्या पाण्याचा लोट वाहूं लागल्यावर त्याला मिठाचा बांध आडवूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें, माझ्यांत लय पावणारीं सर्व कर्में मला कशीं बांधूं शकतील ? २४ धुराचा लोट जर वाहणाऱ्या वायूस हांक मारून अडथळा करील, किंवा सूर्यबिंबांत अंधार शिरेल, २५ फार काय सांगावें! ज्याप्रमाणें पर्वताच्या पोटांतील द्रव्यांना पर्जन्याच्या अतिवृष्टीनेंही कांहीं बाधा होत नाहीं; त्याप्रमाणें, प्रकृतीच्या कर्मांपासून मला कांहींएक बाधा होत नाहीं. २६ एऱ्हवीं त्या प्रकृतीच्या कार्याला मीच एक कारण आहें असें समज; परंतु उदासीनाप्रमाणें मी कांहीं करीत नाहीं, व करवीतही नाहीं. २७ ज्याप्रमाणें, घरांत ठेवलेला दिवा अमुक कर किंवा करूं नको असें कोणाला सांगत नाहीं, आणि

राहाटे तेंहि नेणे २८ तो जैसा कां साक्षिभूतु । गृहव्यापारप्रवृत्तिहेतु । तैसा भूतकर्मीं अनासक्तु । मी भूतीं असें २९ हा एकचि अभिप्रावो पुढतपुढती । काय सांगों बहुतां उपपत्ती । येथ एकहेळां सुभद्रापती । येतुलें जाण पां १३०

मयाऽऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

जे लोकचेष्टा समस्तां । जैसा निमित्तमात्र कां सविता । तैसा जगत्प्रभवीं पंडुसुता । हेतु मी जाणें ३१ कां जें मियां अधिष्ठिलिया प्रकृती । होती चराचराचिया संभूती । ह्मणोनि मी हेतु हे उपपत्ती । घडे यया ३२ आतां येणें उजिवडें निरुतें । न्याहाळीं पां ऐश्वर्ययोगातें । जे माझ्या ठायीं भूतें । परी भूतीं मी नसें ३३ अथवा भूतें ना माझ्या ठायीं । आणि भूतांमाजि मी नाहीं या खुणा तूं कहीं । चुकों नको ३४ हें सर्वस्व आमुचें गूढ । पारि दाविलें तुज उघड । आतां इंद्रियां देऊनि कवाड । हृदयीं भोगीं ३५ हा दंशु जंव नये हातां । तंव माझें साचोकारेंपण पार्था । न संपडे गा सर्वथा । जेविं तुषीं कण ३६ एऱ्हवीं अनुमानाचेनि पैसें । आवडे कीर कळलें ऐसें । पारि मृगजळाचेनि वोलांशें । काय भूमी तिमे ३७ जें जाळ जळीं पांगिलें । तेथ चंद्रबिंब दिसे आंतुडलें । पारि थडिये काढूनि झाडिलें । तेव्हां बिंब कें सांगें ३८ तैसे बोलवारि वाचाबळें । वायांचि झकविजती प्रतीतीचे डोळे । मग साचोकारें बोधावेळे । आथि ना होइजे ३९

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

किंबहुना भवा बिहाया । आणि साचें चाड आथि जरी मियां । तरि तूं गा उपपत्ती इया । जतन कीजे १४० एऱ्हवीं दिठी वेधली कवळें । तैं चांदणियातें म्हणे पिंवळें । तेविं माझ्या स्वरूपीं निर्मळें । देखती दोष ४१ नातरी ज्वरें विटाळलें मुख । तें दुधातें म्हणे कडू विख । तेविं अमानुषा मानुष । मानिती मातें ४२ ह्मणऊनि पुढतपुढती धनंजया । ह्मणें विसंबसी या अभिप्राया । जे यिया स्थूलदृष्टी वायां । जाइजेल गा ४३ पैं स्थूलदृष्टी देखती मातें । तेंचि न देखणें जाण निरुतें । जैसें स्वप्नींचेनि अमृतें । अमरा नोहिजे ४४ एऱ्हवीं स्थूलदृष्टी मूढ । मातें जाणती कीर दृढ । पारि तें जाणणेंचि जाणणेया आड । रिगोनि ठाके ४५ जैसा नक्षत्राचिया आभासा- । साठीं घातु झाला तया हंसा । माजीं रत्नबुद्धीचिया आशा । रिगोनियां ४६ सांगें गंगा या बुद्धी

कोण काय व्यापार करतो हेंही जाणीत नाहीं,२८ तो साक्षिभूत असून गृहकृ यांची प्रवृत्ति होण्यास कारणीभूत होतो;त्याप्रमाणें सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिती व लय या कर्मांत मी उदासीन असून भूतांच्या ठिकाणीं आहें. २९ हा एकच अभिप्राय खरा आहे. पुनः पुनः पुष्कळ पर्यायांनीं काय सांगूं? तर, हे सुभद्रापति! एकदां एवढें लक्षांत ठेव. १३०

अन्वय–कौंतेय, मया अध्यक्षेण प्रकृतिः सचराचरं सूयते; अनेन हेतुना जगत् विपरिवर्तते. ॥१०॥

अर्थ–हे कौंतेया, माझ्या अध्यक्षतेनें ही त्रिगुणात्मका माया हें चराचर उत्पन्न करिते; आणि ह्याच कारणामुळें जगत् फिरत राहतें. ॥ १० ॥

अर्जुना, सर्व सृष्टींतील लोकांच्या व्यापारास ज्याप्रमाणें सूर्य हा केवळ कारणीभूत आहे, त्याप्रमाणें, जगाच्या उत्पत्तीला मी कारण आहें असें जाण. ३१ का कीं, ज्यावेळीं मी मायेचा अंगीकार करतों, त्यावेळीं तिच्यायोगानें प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते; म्हणून या जगाच्या उत्पत्तीचें कारण मी अशी लोकांची समजूत आहे. ३२ तेव्हां माझ्यापासून भूतांची उत्पत्ति जरी होते; तरी भूतांत मी नाहीं, ही माझी अद्भुत करणी या ज्ञानाच्या उजेडानें नीट न्याहाळून पहा. ३३ अथवा प्राणी माझ्या ठिकाणीं नाहींत; व मी त्यांच्या ठिकाणीं नाहीं, हें मुख्य वर्म तूं कधींही विसरूं नको. ३४ हें माझें मुख्य वर्म तुला उघड करून दाखविलें आहे, तर आतां तूं आपल्या इंद्रियांचीं दारें बंद करून ह्मणजे विषयभोग बंद करून त्यांना कळूं न देतां आपल्या हृदयांत याचा उपभोग घे. ३५ पार्था, हें वेदांतसिद्धांताचें वर्म जोंपर्यंत हातीं लागलें नाहीं, तोंपर्यंत माझें खरें स्वरूप कधींही कळणार नाहीं. ज्याप्रमाणें, कोंड्यांत शोधूं लागलें असतां दाण्याचा एक कण सुद्धां सांपडत नाहीं; ३६ एऱ्हवीं अनुमानाच्या जोरावर जीवांना परमात्मज्ञान झालें आहे, असें वाटतें खरें, परंतु तें व्यर्थ! कारण, मृगजळाच्या ओलाव्यानें जमीन कधीं भिजली आहे का? नाहीं. ३७ माशाला धरण्याकरितां जें जाळें पाण्यांत पसरतात, त्यांत चंद्राचें बिंब सांपडल्यासारखें दिसतें, परंतु तें जाळें नदीच्या कांठावर काढून झाडल्यावर चंद्रबिंब कोठें असतें सांग बरें? ३८त्याचप्रमाणें, 'आम्हांला अनुभव आला' असे शब्दांच्या व वाणीच्या योगानें कितीएक लोक वरकरणी दाखवितात;पण मग खऱ्या बोधाच्या परीक्षेची वेळ आली म्हणजे त्या वेळेस खरोखर त्यांना असलेलें वाचाळ ज्ञान निरुपयोगी होतें. ३९

अन्वय–भूतमहेश्वरं मम परं भावं अजानन्तः मूढाः मानुषीं तनुं आश्रितं मां अवजानन्ति. ॥११॥

अर्थ–मीं मनुष्यदेह धारण केला असल्यामुळें, मूर्ख लोक माझी अवज्ञा करितात; कारण, मी सर्व भूतांचा स्वामी हें जें माझें उत्कृष्ट स्वरूप, त्याचें त्यांना ज्ञान नसतें.

किंबहुना, या संसाराला भिऊन माझ्या प्राप्तीची जर खरी इच्छा असली तर तुला हें जें मी वर्म सांगितलें, तें आपल्या लक्षांत पूर्ण वागीव. १४० एऱ्हवीं काविळीच्या योगानें दृष्टि ग्रासल्यावर तो मनुष्य चांदण्याला पिवळें म्हणतो, त्याप्रमाणें निर्दोष असें जें माझें शुद्ध स्वरूप, त्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं त्याला दोष दिसतात. ४१ किंवा तापानें कडू तोंड झाल्यावर त्याला ज्याप्रमाणें दूध विषासारखें कडू लागतें, त्याप्रमाणें मी मनुष्य नसूनही मनुष्य आहें असें मला मानतात. ४२ म्हणून हे धनंजया, वारंवार सांगतों कीं, या अभिप्रायाला कदाचित् विसरशील हो! कारण, जर नुसत्या स्थूलदृष्टीनें पाहूं लागलास, तर तुझें पाहणें व्यर्थ होईल. ४३ ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील अमृतानें कोणी अमर होत नाहीं, त्याप्रमाणें जे मला स्थूलदृष्टीनें पहातात ते खरोखर मला पहात नाहींत. ४४ एऱ्हवीं अज्ञानी लोक स्थूलदृष्टीनें मला जाणलें असें म्हणतात, परंतु त्यांचें स्थूलदृष्टीचें जाणणेंच यथार्थ ज्ञानाच्या आड येतें. ४५ ज्याप्रमाणें नक्षत्राचें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहून तें मोतींच आहे असें समजून तें प्राप्त करून घेण्याकरितां हंस पक्षी आकाशांतून उडी टाकून प्राणास मुकतो; ४६ गंगा आहे असें

मृगजळ । ठाकोनि आलियाचें कवण फळ । काय सुरतरु ह्मणोनि बाबुळ । सेविली करीं ४७ हार निळयाचाचि दुसरा । या बुद्धी हातु घातला विखारा। कां रत्नें ह्मणोनि गारा । वेंची जेविं ४८ अथवा निधान हें प्रगटलें। ह्मणोनि खदिरांगार खोळे भरिले । कां साउली नेणतां घातलें । कुहां सिंहें ४९ तेविं मी ह्मणोनि प्रपंचीं। जिहीं बुडी दिधली कृतनिश्चयाची। तिहीं चंद्रासाठीं जेविं जळींची । प्रतिमा धरिली १५० तैसा कृतनिश्चय वायां गेला । जैसा कोण्ही एकु कांजी प्याला । मग परिणाम पाहों लागला । अमृताचा ५१ तैसें स्थूलाकारीं नाशिवंतें । भरंवसा बांधोनि चित्तें । पाहती मज अविनाशातें । तरी कैंचा दिसें ५२ अगा काइ पश्चिमसमुद्राचिया तटा । निघिजेत आहे पूर्विलिया वाटा । कां कोंडा कांडतां सुभटा । कणु आतुडे ५३ तैसें विकारलें हें स्थूळ। जाणितलेया मी जाणवतसें केवळ । काइ फेण पितां जळ । सेविलें होय ५४ ह्मणोनि मोहिलेनि मनोधर्में । हेंचि मी मानूनि संभ्रमें । मग येथिंचीं जियें जन्मकर्में। तियें मजाचि म्हणती ५५ येतुलेनि अनामा नाम। मज अक्रियासि कर्म । विदेहासि देहधर्म । आरोपिती ५६ मज आकारशून्या आकारु । निरुपाधिका उपचारु । मज विधिवर्जिता व्यवहारु । आचारादिक ५७ मज वर्णहीना वर्णु । गुणातीतासि गुणु । मज अचरणा चरणु । अपाणिया पाणी ५८ मज अमेया मान । सर्वगतासी स्थान । जैसें सेजेमाजीं वन । निदेला देखे ५९ तैसें अश्रवणा श्रोत्र । मज अचक्षूसी नेत्र । अगोत्रा गोत्र । अरूपा रूप १६० मज अव्यक्तासि व्यक्ती । अनार्तासी आर्ती । स्वयंतृप्ता तृप्ती । भाविती गा ६१ मज अनावरणा प्रावरण । भूषणातीतासि भूषण । मज सकळ कारणा कारण। देखती ते ६२ मज सहजातें करिती । स्वयंभातें प्रतिष्ठिती । निरंतरातें आव्हानिती । विसर्जिती गा ६३ मी सर्वदा स्वतःसिध्दु । तो कीं बाळ तरुण वृध्दु । मज एकरूपा संबंधु । जाणती ऐसे ६४ मज अद्वैतासि दुजें । मज अकर्तयासि काजें । मी अभोक्ता कीं भुंजें । ऐसें म्हणती ६५ मज अकुळाचें कुळ वानिती । मज नित्याचे निधनें शिणती । मज सर्वांतरातें कल्पिती । अरि मित्र गा ६६ मी स्वानंदाभिरामु । तया मज अनेकसुखाचा कामु । आघवाचि मी असें समु । कीं म्हणती एकदेशी ६७ मी आत्मा एक चराचरीं । म्हणती एकाचा कैं पक्ष करीं । आणि कोपोनि एकातें मारीं । हेंचि वाढविती ६८ किंबहुना ऐसे स-

समजून मृगजलाजवळ जर कोणीं गेला, तर त्याला त्या ठिकाणीं काय प्राप्त होईल सांग बरें? त्याचप्रमाणें, कल्पवृक्ष समजून बाभूळ हातीं धरल्यावर त्याचा काय उपयोग होणार? ४७ नीळमण्याचा दोन सरांचा हार समजून जर कवड्या सर्पाला हातीं धरलें, किंवा रत्न समजून गारा वेंचून घेतल्या, ४८ अथवा द्रव्याचा ठेवा जमिनींतून वर येऊन उजेड पडला आहे असें समजून खैराचे निखारे पदरांत घेतले, अथवा आपलीच पडछाया पाण्यांत पडली आहे, असें न जाणतां सिंह विहिरींत उडी टाकून ज्याप्रमाणें प्राणास मुकतो, ४९ त्याप्रमाणें प्रपंचांत मी साकार दिसतो तसाच आहें, अशा कृतनिश्चयानें जे वागतात ते, चंद्राच्या ऐवजीं त्याचें पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब धरण्याकरितां प्रयत्न करणाऱ्याप्रमाणें फसतात; १५० त्याचप्रमाणें, संसारांत मी आहें, असा जो त्यांचा कृतनिश्चय तो वायां जातो. जसा कोणी एकादा कांजी पिऊन अमृत पासून होणाऱ्या सुखाचा लाभ इच्छितो; ५१ त्याप्रमाणें अंतःकरणपूर्वक भरंवशानें नाशवंत अशा स्थूलाकारालाच अविनाशी अशा बुद्धीनें मला पहातात, तर मी त्यांना कसा दिसेन? ५२ हें पहा; कोणी पश्चिमसमुद्राच्या तटाला जाण्याच्या हेतूनें पूर्व दिशेच्या समुद्राच्या वाटेला जाऊं लागला, तर त्याला पश्चिमसमुद्र प्राप्त होईल का? किंवा हे महावीरा, कोंडा कांडूं लागलें असतां त्यांत धान्य प्राप्त होईल का? ५३ त्याचप्रमाणें हें विस्तार पावलेलें जग जाणल्यानें, निर्दोष अशा मला जाणतां येईल का? फेंस प्याल्यानें पाणी प्याल्याप्रमाणें होतें का? ५४ म्हणून मायामोहित मनोवृत्तीनें संसारांतच मी आहें असें भ्रांतीनें मानून, तेथील जन्ममरणादि सर्व स्थिति मलाही आहेत असें समजतात. ५५ याप्रमाणें नामरहित, क्रियारहित व देहरहित असा जो मी त्या मला नामधारी, कर्मकारी व देहधर्मांनीं युक्त असणारा असें समजतात. ५६ मला निराकाराला आकार, निरुपाधिकाला उपचार, कर्तव्यरहिताला व्यवहार, ५७ मला जातिरहिताला जात, गुणातीताला गुण, चरणरहिताला चरण, हस्तरहिताला हस्त, ५८ मज परिमाणातीताला परिमाण, सर्वव्यापकाला ठिकाण; ज्याप्रमाणें अंथरुणांत निजलेला वनाची शोभा स्वप्नांत पहातो, ५९ त्याप्रमाणें कर्णरहिताला कान, नेत्ररहिताला नेत्र, गोत्ररहिताला गोत्र, निराकाराला रूप, १६० अव्यक्त असा जो मी त्या मला व्यक्ति, निरिच्छास इच्छा, व जो मी स्वयमेव तृप्त आहें त्यास तृप्ति, अशा कल्पना करतात. ६१ मी वस्त्ररहित म्हणजे सर्व जगाला पांवरूण घालणारा त्या मला पांवरूण घालतात; भूषणातीत म्हणजे निराकार असा जो मी, त्या मला दागिने घालतात; मी सर्व जगाचा उत्पन्न करणारा असून, मला दुसऱ्यांनीं उत्पन्न केला आहे असें मानतात. ६२ मी स्वयमेव असून माझ्या मूर्ति करतात. मी स्वतःसिद्ध असून माझी प्राणप्रतिष्ठा करितात. व मी नित्य सर्वत्र असतां माझें आव्हानविसर्जन करतात. ६३ मी नेहमीं स्वयमेव व निराकारसिद्ध असून मला बाल्य, तारुण्य व वृद्ध अशा प्रकारचे संबंध (अवस्था) मला लावतात. ६४ मी अद्वैत असून माझ्या ठिकाणीं द्वैत मानतात, मी कांहींएक न करणारा असून कर्मे करतों व कांहीं न खाणारा असून खातों, असें म्हणतात; ६५ मला कुळ–गोत नसून माझ्या कुळाचें वर्णन करतात; मी नित्य असून मी मरतों असें मानून माझ्या मरणानें शोक करतात. तसेंच मी सर्वांच्या अंतर्यामीं राहणारा असून अमक्याचा शत्रु, व अमक्याचा मित्र, अशी माझ्या ठिकाणीं कल्पना करतात. ६६ मी निजानंदांत निमग्न असणारा, त्या मला इतर सुखांची इच्छा करणारा असें मानतात, व सर्व ठिकाणीं माझी व्याप्ति समान असून मला एकदेशी म्हणजे एका स्थळीं राहणारा असें म्हणतात. ६७ मी सर्व स्थावरजंगमाचा आत्मा असून एकाचा कैवारी व एकावर रागावून त्यास मारणारा अशी माझी सर्वत्र प्रसिद्धि करतात. ६८ किंबहुना अशा

मस्त । जे हे मानुषधर्म प्राकृत । तयाचि नांव मी ऐसें विपरीत । ज्ञान तयाचें ६९ जंव आकारु एक पुढां देखती । तंव हा देव येणें भावें भजती । मग तोचि विघडलिया द्राकिती । नाहीं ह्मणोनि १७० मातें येणें येणें प्रकारें । जाणती मनुष्य ऐसेनि आकारें । ह्मणऊनि ज्ञानचि तें आंधारें । ज्ञानासि करी ७१

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२

याल्यागीं जन्मलेचि ते मोघ । जैसें वार्षियेवीण मेघ । कां मृगजळाचे तरंग । दुरूनीचि पाहावे ७२ अथवा कोल्हेरीचे असिवार । नातरी वोडंबरीचे अळंकार । कीं गंधर्वनगरीचे आवार । आभासती कां ७३ साबरी वाढिन्नल्या सरळा । वरी फळ ना आंतु पोकळा । कां स्तन जाले गळां । शेळिये जैसे ७४ तैसें मूर्खांचें तया जियालें । आणि धिग कर्म तयांचें निपजलें । जैसें सांवरी फळ आलें । घेपें ना दीजे ७५ मग जें कांहीं ते पढिन्नले । तें मर्कटें नारेळ तोडिले । कां आंधळ्या हातीं पडिलें । मोतीं जैसें ७६ किंबहुना तयांचीं शास्त्रें । जैशीं कुमारी हातीं दिधलीं शस्त्रें । कां अशौच्या मंत्रें । बीजें कथिलीं ७७ तेसें ज्ञानजात तयां । आणि जें कांहीं आचरलें गा धनंजया । तें आघवेंचि गेलें वायां । जे चित्तहीन ७८ पैं तमोगुणाची राक्षसी । जे सद्बुद्धीतें ग्रासी । विवेकाचा ठावोचि पुसी । निशाचरी जे ७९ तिये प्रकृती वरपडे जाले । ह्मणऊनि चिंतेचेनि कपाळें गेले । वरि तामसीयेचिये पडिले । मुखामाजीं १८० जेथ आशेचिये लाळे । आंतु हिंसा जीभ लोळे । तेवींचि असंतोषाचे चाकळे । अखंड चघळी ८१ जे अनर्थाचे कानवेरी । आबाळुवें चाटीत निघे बाहेरी । जे प्रमादपर्वतींची दरी । सदाचि मातली ८२ जेथ द्वेषाचिया दाढा । खसखसां ज्ञानाचा करिती रगडा । जे अगस्ती गवसणी मूढां । स्थूलबुद्धि ८३ ऐसे आसुरिये प्रकृतीचे तोंडीं । जे जाले गा भूतोंडीं । ते बुडोनि गेले कुंडीं । व्यामोहाच्या ८४ एवं तमाचिये पडिले गर्तें । न पविजतीचि विचाराचेनि हातें । हें असो ते गेले जेथें । ते शुद्धीचि नाहीं ८५ ह्मणोनि असोतु इयें वायाणीं । कायशीं मूर्खांचीं बोलणीं । वायां वाढवितां वाणी । शिणेल हन ८६ ऐसें बोलिलें देवें । तेथ जी जी ह्मणितलें पांडवें । आइकें जेथ वाचा विसवे । ते साधुकथा ८७

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रितः । भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

तरी जयाचे चोखटे मानसीं । मी होऊनि असें क्षेत्रसंन्यासी । जया नि-

प्रकारचे सर्व क्षुद्र मनुष्यधर्म, ते सर्व मला लागू आहेत असें त्यांचें विपरीत ज्ञान असतें. ६९ ज्या वेळेस ते दृष्टीसमोर एकादी मूर्ति पहातात,त्या वेळेस ती देवच आहे या भावानें तिला भजतात; मग तीच भंगल्यावर तिच्यांतील देवपण नाहींसें झालें असें मानून तिचा त्याग करतात. १७० मला या प्रकारानें मनुष्यच आहे असें समजतात, म्हणून त्यांचें ज्ञानच खऱ्या ज्ञानाच्या आड येतें. ७१

अन्वय-(ते) मोघाशाः मोघकर्माणः मोघज्ञानाः विचेतसः राक्षसीं आसुरीं मोहिनीं प्रकृतिं च एव श्रिताः (सन्ति)

अर्थ—त्या मूर्खांच्या आशा कर्में व ज्ञान हीं सर्व व्यर्थच असतात; ते विचारशून्य होतात; आणि ते मोह पाडणाऱ्या अशा राक्षसी व आसुरी स्वभावाचाच आश्रय करितात. ॥ १२ ॥

सारांश, ज्यांची मजविषयीं अशा प्रकारची समजूत असते, त्यांचा जन्म व्यर्थच होय. ज्याप्रमाणें, पर्जन्यकालावांचून मेघ व्यर्थ आहेत, किंवा मृगजलाच्या लाटा जशा दुरूनच पाहण्यास योग्य होत, ७२ अथवा मातीच्या चित्रांतले घोडेस्वार, मांत्रिकानें केलेले अलंकार, किंवा संध्याकाळीं ढगांत दृष्टीस पडणारें नगर जसें भासतें; ७३ शेर जरी सरळ वाढला, तरी तो जसा आंत पोकळ असून वर फळही येत नाहीं, किंवा शेळीच्या गळ्याला उत्पन्न झालेल्या स्तनांतून जसें दूध निघत नाहीं, ७४ किंवा सांवरीच्या झाडाला फळ आलें असतां तें जसें कोणाला घेतां येत नाहीं व देतांही येत नाहीं, त्याप्रमाणें, त्या मूर्खांचें जिणें होय, आणि त्यांच्या केलेल्या कर्मालाही धिःकार असो!७५ मग त्या मूर्खांनीं जें कांहीं शास्त्राध्ययन केलें असेल, तें म्हणजे माकडानें नारळ तोडल्याप्रमाणें किंवा अंधळ्याला मोतीं सांपडावें त्याप्रमाणें होय. ७६ किंबहुना त्यांनीं अध्ययन केलेलीं शास्त्रें लहान मुलींच्या हातांत दिलेल्या शस्त्रांप्रमाणें अथवा अशुचिर्भूताला बीजांसह शिकविलेल्या मंत्राप्रमाणें निरर्थक होत. ७७ धनंजया, त्याचप्रमाणें, ज्यांचें चित्त यथार्थ ज्ञानसंपन्न नाहीं, त्यांचें बाकीचें सर्व ज्ञान व आचरण हीं व्यर्थ होत. ७८ याप्रमाणें तमोगुणरूप राक्षसी सद्बुद्धीला ग्रासून ज्ञानाचा ठाव ठिकाण नाहींसा करणारी जखीण आहे. ७९ त्या प्रकृतीनें जे ग्रस्त होतात, ते सदोदीत चिंताक्रांत असून शिवाय तामस प्रकृतीच्या आयतेच वशांत उतरतात. १८० जी राक्षसी प्रकृति आशारूप लाळेंत हिंसारूप जीभ लोळवून असंतोषरूप मांसाचे गोळे निरंतर चघळते; ८१ जी अनर्थरूप कानापर्यंत ओंठ चाटीत बाहेर निघते; जी प्रमादरूपी म्हणजे भूलरूपी पर्वताची मोठी माजलेली दरी आहे; ८२ जिच्या द्वेषरूप दाढा खसखसा चावून ज्ञानाचा चुराडा करतात, व जी अगस्ति ऋषीला असलेल्या कुंभाच्या आवरणाप्रमाणें स्थूलबुद्धि लोकांना आसुरी मायेची गवसणी आहे; ८३ अशा प्रकारच्या त्या राक्षसी प्रकृतीच्या तोंडात जे बळी होऊन पडतात, ते भ्रांतिरूप कुंडांत बुडून जातात. ८४ याप्रमाणें जे अज्ञानाच्या खळग्यांत पडतात, त्यांना विचाररूपी हाताचें साह्य मिळत नाहीं. इतकेंच नव्हें, तर ते कोठें जातात त्याचा देखील पत्ता लागत नाहीं. ८५ म्हणून ही निष्फळ कथा राहूं दे. कारण, मूर्खांचें व्यर्थ वर्णन केलें असतां वाणीला शीण मात्र होईल. ८६असें श्रीकृष्ण बोलल्यावर अर्जुन 'हो हो बरें!' असें म्हणाला. नंतर भगवान फिरून म्हणतातः—जिचें वर्णन केलें असतां वाणीला सुख होतें, ती साधूंची कथा ऐक. ८७

अन्वय-पार्थ, दैवीं प्रकृतिं आश्रिताः महात्मानः तु मां भूतादिं अव्ययं ज्ञात्वा अनन्यमनसः (मां) भजन्ति. ॥१३॥

अर्थ-हे अर्जुना, दैवी प्रकृतीचा [स्वभावाचा] आश्रय केलेले महात्मे तर, मी भूतांचा आदि व अविनाशी आहें असें जाणून एकनिष्ठेनें मला भजतात. १३

ज्या साधूंच्या निर्मळ अंतःकरणांत मी क्षेत्रसंन्यासी (आजन्म एकाच पवित्र क्षेत्रांत राहण्याचा संकल्प करणारा) होऊन वास करितों, व जे नि-

जेलियातें उपासी । वैराग्य गा ८८ जयाचिया आस्थेचिया सद्भावा । आंतु धर्म करी राणिवा । जयाचें मन ओलावा । विवेकासी ८९ जे ज्ञानगंगे नाह्याले । पूर्णता जेऊनि धाले । जे शांतीसि आले । पालव नवे १९० जे परिणामा निघाले कोंभ । जे धैर्यमंडपाचे स्तंभ । जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । चुबकळोनि भारिले ९१ जयां भक्तीची येतुली प्राप्ती । जे कैवल्यातें परौतें सर म्हणती । जयांचिये लीळेमाजि नीति । जियाली दिसे ९२ जे आघवांचि करणीं । लेइले शांतीचीं लेणीं । जयांचें चित्त गवसणी । व्यापका मज ९३ ऐसे जे महानुभाव । दैविये प्रकृतीचें दैव । जे जाणोनियां सर्व । स्वरूप माझें ९४ मग वाढतेनि प्रेमें । मातें भजती जे महात्मे । पारि दुजेपण मनोधर्मे । शिवतलें नाहीं ९५ ऐसें मीच होऊनि पांडवा । करिती माझी सेवा । पारि नवलावो तो सांगावा । असे आइक ९६

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः । नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

तरी कीर्तनाचेनि नटनाचें । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्ताचे । जे नामचि नाहीं पापाचें ऐसें केलें ९७ यमदमा अवकळा आणिली । तीर्थें ठायावरूनि उठविलीं । यमलोकींची खुंटिली । राहटी आघवी ९८ यमु म्हणे काय यमावें । दमु म्हणे कवणातें दमावें । तीर्थें म्हणती काय खावें । दोष ओखधासि नाहीं ९९ ऐसे माझेनि नामघोषें । नाहींचि करिती विश्वाचीं दुःखें । अवघें जगचि महासुखें । दुमदुमित भरलें २०० ते पाहांटेवीण पाहावित । अमृतेंवीण जीववित । योगेंवीण दावित । कैवल्य डोळां १ परी राया रंका पाड धरूं । नेणती सानेयां थोरां कडसणी करूं । एकसरें आनंदाचें आवारु । होत जगा २ कहीं एकाधेनि वैकुंठा जावें । तें तिहीं वैकुंठचि केलें आघवें । ऐसें नामघोषगौरवें । धवळलें विश्व ३ तेजें सूर्य तैसे सोज्वळ । पारि तोहि अस्तवे हें किडाळ । चंद्र संपूर्ण एखादे वेळ । हे सदा पुरते ४ मेघ उदार परी वोसरे । म्हणऊनि उपमेसी न पुरे । हे निःशंकपणें सपांखरे । पंचानन ५ जयांचे वाचेपुढां भोजें । नाम नाचत असे माझें । जें जन्मसहस्रीं वोळगिजे । एकवेळ यावया ६ तो मी वैकुंठीं नसें । वेळ एक भानुबिंबींही न दिसें । वरी योगियांचींही मानसें । उमरडोनि जाय ७ परी तयांपाशीं पांडवा । मी हारपला गिंवसावा । जेथ नामघोषु बरवा । करिती माझा ८ कैसे माझ्या गुणीं धाले ।

जले असतांही वैराग्य हें ज्यांची सेवा करितें, ८८ ज्यांच्या परमात्मप्राप्तीच्या उत्कट इच्छेंत धर्म राज्य करतो, व ज्यांचें मन नेहमीं सद्विचारालाच पुष्टि देतें; ८९ जे ज्ञानरूप गंगेंत स्नान करून अंतर्बाह्य शुद्ध झाले, पूर्णब्रह्मस्वरूपाच्या प्राप्तीनें तृप्त झाले, व ज्यांचें शरीरच शांतीला नवीन पालवी फुटल्याप्रमाणें झालें. १९० तसेंच ज्यांचें शरीर जणूं काय ब्रह्माचे कोंमच किंवा धैर्यरूप मंडपाचे खांबच होत; त्याचप्रमाणें जे आनंदसमुद्रांत बुडवून काढलेल्या कुंभाप्रमाणें ओतप्रोत भरलेले असून ९१ ज्यांना भक्तीची इतकी प्राप्ती झाली आहे कीं, जे मोक्षालाही मागें सर असें म्हणतात, व ज्यांच्या सहज लीलेंतही नीति जन्मली असें दिसतें;९२ ज्यांनीं आपल्या सर्व अवयवांत शांतीरूप अलंकार घातले आहेत, व ज्यांनीं आपल्या चित्ताची मज सर्वव्यापकाला गवसणी केली आहे; ९३ असे जे महात्मे, ते भगवद्भक्तीला अनुकूल असणाऱ्या सात्विक प्रकृतीचें भाग्यच होत, दिसणाऱ्या सर्व वस्तु माझेंच रूप आहे असें जाणून; ९४ मग वाढत्या प्रेमानें ते महात्मे मला भजतात; पण त्यांच्या मनोधर्मानें द्वैताला स्पर्श सुद्धां केलेला नसतो. ९५ अर्जुना,अशा प्रकारें जे मद्रूप होऊन माझी सेवा करतात, त्या सेवेची आश्चर्यकारच गोष्ट सांगावयाची राहिली आहे ती ऐक. ९६

अन्वय-(ते) भक्त्या नित्ययुक्ताः (सन्तः) मां सततं कीर्तयन्तः यतन्तः च दृढव्रताः च मां नमस्यन्तः उपासते. १४

अर्थ—सर्वदा भक्तियुक्त असलेले, आणि जें स्वीकारलें असेल तें नेटानें चालविणारे ते महात्मे सतत माझें कीर्तन करून, इंद्रियदमन करून आणि नमस्कार करून माझी उपासना करतात; ॥ १४ ॥

तरी हरिकीर्तनाच्या प्रेमानें ते नटतात व नाचतात, त्यामुळें प्रायश्चित्ताचे सर्व व्यापार नाश पावले आहेत, व ज्या कीर्तनानें पापाचें नांव देखील राहूं दिलें नाहीं असें केलें. ९७ यम म्हणजे मनोनिग्रह व दम म्हणजे इंद्रियनिग्रह यांना निकृष्टदशा आणिली, तीर्थें आपआपल्या जाग्यांवरून उठवून लावलीं, व यमलोकचे सर्व व्यापार बंद पाडले. ९८ यम ह्मणूं लागला कीं, कोणाचें नियमन करावें? दम ह्मणाला कोणाला जिकावें? व तीर्थें ह्मणूं लागलीं "आम्ही कशाचें क्षालन करावें? कारण दोष औषधासही उरला नाहीं!" ९९ याप्रमाणें माझ्या नामघोषानें जगांतील सर्व प्राण्यांचीं दुखें नाहींतशीं करतात, व सर्व जग ब्रह्मसुखानें दुमदूमून जातें. २०० ते साधु पहांट झाल्याशिवाय जीवांना प्रकाश म्हणजे आत्मज्ञान करून देतात; अमृताशिवाय प्राण्यांच्या जिवांचें रक्षण करतात; व योगसाधनाशिवाय धडधडीत डोळ्यासमोर मोक्ष दाखवितात. १ परंतु राजांत व रंकांत अंतर मानीत नाहींत व लहान थोर जाणीत नाहींत. याप्रमाणें जगाला सरसकट आनंदाचें माहेरघर होतात. २ वैकुंठास जाणारा क्वचित् आढळतो;परंतु ह्या साधूंनीं सर्व जगच वैकुंठ करून टाकलें;अशा माझ्या नामभजनाच्या योग्यतेनें सर्व पवित्र केलें.३ त्या साधूंचें तेज सूर्याप्रमाणें निर्मळ आहे. परंतु त्या सूर्यांतही, तो अस्तास जातो, हा दोष आहे. चंद्रासारखें म्हणावें, तर तो एकादे वेळेसच पूर्ण असतो; परंतु हे साधु नेहमींच पूर्ण असतात. ४ यांचें औदार्य मेघाप्रमाणें म्हणावें, तर तो ओसरतो, म्हणून उपमा देण्यास योग्य होत नाहीं.तर हे साधु निःशंकपणें पंख असणाऱ्या सिंहाप्रमाणें होत. ५ ज्या माझ्या नांवाचा मुखानें एकदा यथार्थ उच्चार होण्याकरितां सहस्र जन्म माझी सेवा करावी लागते, तें माझें नांव ज्यांच्या वाचेपुढें कौतुकानें नाचत असतें. ६ (ज्या माझ्या नांवाचा असा महिमा आहे,) तो मी वैकुंठलोकींही नसतों; सूर्यमंडळांतही दिसत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर योग्यांच्याही मनांचें उल्लंघन करून जातो; ७ परंतु, हे पांडवा, जरी मी कोठें सांपडलों नाहीं, तरी जे माझ्या नांवाचा सतत घोष करितात, त्यांच्याजवळ सांपडावयाचाच. ८ ते माझ्या गुणांनीं इतके तृप्त झालेले असतात कीं, ते देशकालाला विसरून मन्नामसं-

देशकाळातें विसरले । कीर्तनें सुखी झाले । आपणपांचि ९ कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामाचे निखळ प्रबंध । माजी आत्मचर्चा विशद । उदंड गाती २१० हें बहु असो यापरी । कीर्तित मातें अवधारीं । एक विचरती चराचरीं । पांडुकुमरा ११ मग आणिक ते अर्जुना । साविया बहुवा जतना । पंचप्राण मना । पाढाउ घेउनी १२ बाहेरी यमनियमांची कांटी लाविली । आंतु वज्रासनाची पौळी पन्नासिली । वरी प्राणायामाची मांडिली । वाहाती यंत्रें १३ तेथ उल्हाट शक्तीचेनि उजिवडें । मन पवनाचेनि सुरवाडें । सतरावियेचें पाणियाडें । बळियाविलें १४ तेव्हां प्रत्याहारें ख्याती केली । विकारांची सपिली बोहलीं । इंद्रियें बांधोनि आणिलीं । हृदयाआंतु १५ तंव धारणावारू दाटिन्नले । महाभूतांतें एकवटिलें । मग चतुरंग सैन्य निवटिलें । संकल्पाचें १६ तयावरी जैत रे जैत । ह्मणोनि ध्यानाचें निशाण वाजत । दिसे तन्मयाचें झळकत । एकछत्र १७ पाठीं समाधिश्रियेचा अशेखा । आत्मानुभव राज्यसुखा । पट्टाभिषेको देखा । समरसें जाहला १८ ऐसें हें गहन । अर्जुना माझें भजन । आतां ऐकें सांगेन । जे करिती एक १९ तरी दोन्ही पालववेरी । जैसा एक तंतू अंबरीं । तैसा मीवांचूनि चराचरीं । जाणती ना २२० आदी ब्रह्मा करुनी । शेवटीं मशक धरुनी । माजी समस्त हें जाणोनी । स्वरूप माझें २१ मग वाड धाकुटें न म्हणती । सजीव निर्जीव नेणती । देखिलिये वस्तु उजू लुंठिती । मीचि ह्मणोनि २२ आपुलें उत्तमत्व नाठवे । पुढील योग्यायोग्य नेणवे । एकसरें व्यक्तिमात्राचेनि नांवें । नमूंचि आवडे २३ जैसें उंचीं उदक पडिलें । तें तळवटवरी ये उगेलें । तैसें नमिजे भूतजात देखिलें । ऐसा स्वभावोचि तयांचा २४ कां फळलिया तरूची शाखा । सहजें भूमीसी उतरे देखा । तैसें जीवमात्रां अशेखां । खालावती ते २५ अखंड अगर्वता होऊनि असती । तयांची विनय हेचि संपत्ती । जे जयजयमंत्रें अर्पिती । माझ्या ठायीं २६ नमितां मानापमान गळाले । ह्मणोनि अवचितां मीचि जहाले । ऐसे निरंतर मिसळले । उपासिती २७ अर्जुना हे गुरुवी भक्ती । सांगितली तुजप्रती । आतां ज्ञानयज्ञें यजिती । ते भक्त आइकें २८ परि भजन करिती हातवटी । तूं जाणत आहासि किरीटी । जे मागां इया गोष्टी । केलिया आम्हीं २९ तंव आथि जी अर्जुन म्हणे । हें देविकियाप्रसादाचें करणें । तरि काय अमृताचें आरोगणें ।

कीर्तनाच्या योगें आपल्या ठिकाणींच सुखी झालेले असतात. ९ कृष्ण विष्णु हरि गोविंद या शुद्ध नांवाच्या कविता गातात आणि मधून मधून शुद्ध आत्मविषयक चर्चा करितात. २१० हे पांडुकुमरा, अशाप्रकारें आणखी पुष्कळ तऱ्हेनें माझे गुणानुवाद वर्णन करीत कोणी जगतांत हिंडतात. ११ अर्जुना, मग दुसरें कित्येक पंचप्राण व मन यांना सर्वथैव जिंकून जयपत्र मिळवितात. १२ बाहेरून यमनियमांचें कुंपण लावून आंत मूळबंधाचा कोट तयार करतात, व त्यावर प्राणायामरूप सतत चालू असणाऱ्या तोफा ठेवतात. १३ मग कुंडलिनी ऊर्ध्वमुख होऊन, तिच्या प्रकाशानें मन व प्राण यांच्या अनुकूलतेनें चंद्रामृताचें-सतराव्या कलेचें तळें स्वाधीन करून घेतात. १४ त्या वेळीं प्रत्याहार हा मोठ्या पराक्रमानें कामक्रोधादि विकारांचा परिवारासह फडशा करतो आणि इंद्रियें बांधून हृदयांत आणतो. १५ इतक्यांत धारणारूप घोडेस्वार हे हल्ला करून पंचमहाभूतांचें ऐक्य करतात, व संकल्पाचें चतुरंग सैन्य (मन, बुद्धि, चित्त, व अहंकार) नाहींसें करतात. १६ नंतर जिंकलेंरे जिंकलें असें ध्यानाचें निशाण फडकून एकरूपतेचें छत्र चमकूं लागतें. १७ मागाहून समाधिरूप लक्ष्मीचा अखंड आत्मानुभवरूपी राज्यसुखाच्या ब्रह्मरूप ऐक्यतेनें पट्टाभिषेक होतो. १८ हे अर्जुना, असें जें माझें कठीण भजन, तें कोण करतात हें तुला सांगितलें. आतां याशिवाय दुसरें भजन करणारे कोण आहेत तें ऐक. १९ वस्त्राच्या दोन्हीं पदरापर्यंत जसा आडवा व उभा भरलेला तंतूच असतो. त्याप्रमाणें चराचर विश्वामध्यें माझ्याशिवाय ते दुसरें कांहीं ओळखत नाहींत. २२० ब्रह्मदेव एका बाजूस व दुसरे बाजूस चिलीट धरून मध्यें माझ्या स्वरूपाशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं असें ते समजतात. २१ मग लहान मोठे, सजीव व निर्जीव असा भेद न धरतां, जी जी वस्तु दृष्टीस पडेल ती मद्रूपच आहे अशा सरळ भावानें ते जीवमात्राला साष्टांग नमस्कार करतात. २२ आपला मोठेपणा विसरून, पुढें येणारी वस्तु योग्य आहे किंवा अयोग्य आहे हें न जाणतां सरसकट सर्व वस्तूंला नमस्कार करणें हेंच त्यांना आवडतें. २३ ज्याप्रमाणें पुष्कळ उंचीवरून पडणारें पाणी एकदम सहज तळाशीं येतें, त्याप्रमाणें, जो प्राणी दृष्टीस पडेल त्यास नमस्कार करणें असा त्यांचा स्वभावच बनतो; २४ किंवा फळानें भरलेल्या झाडाची खांदी जशी आपोआप भुईला लवलेली असते, त्याप्रमाणें प्राणिमात्रापुढें ते नमस्कार घालतात. २५ ते नेहमीं गर्वरहित असतात व नम्रता हीच त्यांची संपत्ति असते; व ते जयजयमंत्रानें माझ्या ठिकाणीं आपली सर्व कर्में अर्पण करतात, २६ नम्र होतां होतां त्यांना मानापमानाचा विचार रहात नाहीं म्हणून ते मीच होऊन राहतात; व अशा प्रकारें मद्रूप होऊनही निरंतर माझीच उपासना करतात. २७ अर्जुना, अशा प्रकारें ही श्रेष्ठ भक्ति तुला सांगितली. आतां जे माझी ज्ञानयज्ञानें भक्ति करतात, ते कोणते भक्त तें ऐक. २८ परंतु, हें किरिटी, त्यांची भजन करण्याची शैली तुला माहीत आहेच, व त्याबद्दल आम्हीं पूर्वीं वर्णन केलेंच आहे. २९ तेव्हां अर्जुन ह्मणाला, "होय. हा ईश्वरीप्रसादच आहे; तथापि अमृताचें सेवन करणा-

पुरे ह्मणवे २३० या बोला श्रीअनंतें । लागटा देखिलें तयातें । कीं सुखावलेनि चित्तें । डोलतु असे ३१ म्हणे भलें केलें पार्था । एऱ्हवीं हा अनवसरु सर्वथा । परि बोलवीतसे आस्था । तुझी मातें ३२ तंव अर्जुन म्हणे हे कायी। चकोरेंवीण चांदिणेंचि नाहीं। जगचि निवविजे हा तयाच्या ठायीं। स्वभावो कीं जी ३३ येरें चकोरें तिये आपुलिये चाडे । चांचू करिती चंद्राकडे। तेविं आह्मी विनवूं तें थोकडें । देवो कृपासिंधु ३४ जी मेघु आपुलिये प्रौढी । जगाची आर्ती दवडी । वांचूनि चातकाची ताहान केवढी । तो वर्षाव पाहुनी ३५ परि चुळा एकाचिया चाडे । जेविं गंगेतेंचि ठाकणें पडे । तेविं आर्त बहु कां थोडे । तरि सांगावें देवें ३६ तेथें देवें ह्मणितलें राहें । जो संतोष आह्मां जाहला आहे । तयावरी स्तुती साहे । ऐसें उरलें नाहीं ३७ पैं परिसतु आहासि निकियापरी । तेंचि वक्तृत्वा वऱ्हाडीक करी।ऐसें पुरस्करोनि श्रीहरी । आदरिलें बोलों ३८

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

तरी ज्ञानयज्ञु एवरूपु । तेथ आदिसंकल्पु हा यूपु । महाभूतें मंडपु । भेदु तो पशु ३९ मग पांचांचे जे विशेष गुण । अथवा इंद्रियें आणि प्राण । हेचि यज्ञोपचारभरण । अज्ञानघृत २४० तेथ मनबुद्धीचिया कुंडा । आंतु ज्ञानाग्नि धडफुडा । साम्य तेचि सुहाडा । वेदिका जाणें ४१ सविवेकमतीपाटव । तेचि मंत्र विद्यागौरव । शांति स्रुक्स्रुव । जीवु यज्वा ४२ तो प्रतीतीचेनि पात्रें । विवेकमहामंत्रें । ज्ञानाग्निहोत्रें । भेदु नाशी ४३ तेथ अज्ञान सरोनि जाये । आणि यजिता यजन हें ठाये । आत्मसमरसीं न्हाये । अवभृथीं जेव्हां ४४ तेव्हां भूतें विषय करणें । हें वेगळालें कांहीं न ह्मणे । आघवें एकचि ऐसें जाणे । आत्मबुद्धि ४५ जैसा चेइला तो अर्जुना । ह्मणे स्वप्नींची हे विचित्र सेना । मीचि जाहालों होतों ना । निद्रावशें ४६ आतां सेना ते सेना नव्हे । हें मीच एक आघवें । ऐसें एकत्वें मानवे । विश्व तया ४७ मग तो जीवु हे भाष सरे । आब्रह्म परमात्मबोधें भरे । ऐसे भजती ज्ञानाध्वरें । एकत्वें येणें ४८ अथवा अनादि हें अनेक । जें आनासारिखें एका एक । आणि नामरूपादिक । तेंही विषम ४९ ह्मणोनि विश्व भिन्न । परि न भेदे तयाचें ज्ञान । जैसे अवयव तरी आन आन । परि एकेचि देहींचे २५० कां शाखा सानिया थोरा । परि आ-

राच्यानें कधीं पुरे असें म्हणवतें का ? " २३० तेव्हां अर्जुनाचें हें बोलणें ऐकून, त्याची श्रवणाची आतुरता पाहून भगवान् सुखानें डोलूं लागले. ३१ आणि ह्मणाले, " पार्था, शाबास ! बाकी सांगितलेली गोष्ट पुनः सांगणें हें अप्रासंगिकच, पण तुझी ऐकण्याचा उत्कंठा पाहून मला सांगणें भाग पडतें " ३२ तेव्हां अर्जुन ह्मणतो, हें काय ? चकोराशिवाय चांदण्याचा उपयोग नाहींच कीं काय ? जगालाही शांत करणें हा त्याचा स्वभावच आहे. ३३ चकोरपक्ष्यानें मात्र आपल्या गरजेकरतां ज्याप्रमाणें चंद्राकडे चोंच करावी, त्याप्रमाणें आह्मी आपली विनंती करावी हें थोडेंच, परंतु जगाचें कल्याण करण्याविषयीं आपण कृपासिंधु आहांत. ३४ मेघ आपल्या थोरपणानें जगाची अडचण निवारण करतो, त्या त्याच्या मोठ्या वर्षावाच्या मानानें पाहिलें असतां चातकाची तहान ती केवढी असणार ! ३५ परंतु एक जरी चूळ भरण्याची इच्छा झाली तरी ज्याप्रमाणें गंगेकडे जावें लागतें, त्याप्रमाणें आमची इच्छा थोडी असो कीं फार असो, तरी ती देवांनीं पूर्ण केलीच पाहिजे. ३६ तेव्हां देव ह्मणाले:— अर्जुना, आतां तुझें बोलणें राहूं दे. आह्मांला जो सांगण्याविषयीं संतोष झाला आहे, त्याला स्तुस्तीची आवश्यकता उरली नाहीं. ३७ परंतु तूं ज्याप्रमाणें लक्ष देऊन एवढा वेळ ऐकलेंस तसेंच लक्ष देऊन आमच्या बोलण्यास मेजवानी कर, (पुढेंही तसेंच ऐक.) अशा रीतीनें श्रीहरींनीं अर्जुनास मान देऊन बोलण्यास सुरवात केली. ३८

अन्वय—अन्ये च अपि ज्ञानयज्ञेन यजन्तः, एकत्वेन, पृथक्त्वेन बहुधा, विश्वतोमुखं मां उपासते. ॥१५॥

अर्थ—दुसरे कांहीं ज्ञानयज्ञानें पूजन करणारे महात्मे, एकरूपानें, निरनिराळ्या रूपांनीं, व बहुत प्रकारांनीं, सर्वतोमुख असा जो मी त्या माझी उपासना करतात. १५

ज्ञानयज्ञाचें लक्षण कोणतें म्हणशील, तर ज्या ठिकाणीं ' ब्रह्माचें बहुत प्रकारचें होणें ' ह्मणजे आदिसंकल्प हाच यज्ञस्तंभ; पंचमहाभूतें हा यज्ञमंडप; जीव व ईश्वर यांचा भिन्नपणा हाच पशु; ३९ मग पंचमहाभूतांचे जे विशेष गुण ते, अथवा पांच इंद्रियें आणि पंचप्राण हेंच यज्ञाचें साहित्य, व ब्रह्माविषयीं जें अज्ञान तेंच तूप; २४० हे बलाढ्य अर्जुना, त्या यज्ञांत मन व बुद्धि हीं दोन कुंडें असून या दोन कुंडांत ज्ञानरूप अग्नि प्रदीप्त केला जातो; सुख व दुःख यांचे ठिकाणीं जी समता तीच वेदिका ह्मणजे यज्ञकुंडाच्या सभोंवतीं असलेला दर्भाचा परिघ होय; ४१ आत्मानात्मविचार करण्याविषयीं जी बुद्धीची कुशलता, तेंच या ज्ञांतील मंत्र होत; शांति हीच स्रुक् व स्रुवा नांवाचीं हवनपात्रें व जीव हा यज्ञ करणारा होय. ४२ तो यज्ञ करणारा जीव अनुभवरूप पात्रांनीं, ब्रह्माच्या विचाररूप महामंत्रांनीं, ज्ञानरूप अग्निहोत्र कर्मानें, जीव व ईश्वर यांच्या भिन्नपणाची आहुति देऊन तो भेद नाहींसा करतो. ४३ त्या वेळेस अज्ञान नाहींसें होऊन यज्ञ करणारा व यज्ञक्रिया हीं जागचे जागींच रहातात, नंतर आत्मब्रह्मैक्यरसांत जीवरूपी यजमानाचें जेव्हां अवभृथस्नान होतें, ४४ तेव्हां पंचमहाभूतें, शब्दस्पर्श इत्यादि विषय व इंद्रियें हीं वेगळालीं आहेत असें म्हणत नाहीं, व ब्रह्माशीं तादात्म झाल्यामुळें सर्व एक आहे असें तो जाणतो. ४५ अर्जुना, ज्याप्रमाणें झोंपेंतून जागा झालेला मनुष्य म्हणतो कीं, 'स्वप्नांत पाहिलेली चित्रविचित्र सेना झोंप लागल्यामुळें मीच झालों होतो ना ? ४६ आतां जी सेना पाहिली होती, ती सेना नव्हती; ती मीच झालों होतों; ' अर्जुना, अशा प्रकारें त्या पुरुषाला जग एकरूप भासतें. ४७ मग तो मी जीव आहे, असा व्यवहार करीत नाहीं; व ब्रह्मदेवापासून तृणापर्यंत आत्माच भरलेला आहे असें मानतो. अशा प्रकारें ज्ञानयज्ञानें ऐक्य पावून कितीएक मला भजतात. ४८ कितीएक अनादि असलेल्या विश्वामध्यें एकासारखें दुसरे परंतु भिन्न, व त्यांचीं नांवें व रूपें हीं निरनिराळीं आहेत. ४९ म्हणून विश्वामध्यें भेद दिसला तरी त्याच्या ज्ञानांत भेद होत नाहीं. ज्याप्रमाणें अवयवांत भेद असला तरी देहांत भेद होत नाहीं. २५० किंवा फांद्या जरी लहान मोठ्या असल्या तरी त्या एकाच झाडाच्या असतात, अथवा

ह्याति एकाचिये तरुवरा । बहु रश्मि पारि दिनकरा । एकाचे जेवीं ५१ तेविं नानाविधा व्यक्ती । आनानें नामें आनाना वृत्ती । ऐसें जाणती भेदलां मूर्ती । अभेदा मातें ५२ येणें वेगळालेपणें पांडवा । करिती ज्ञानयज्ञु बरवा । जे न भेदती जाणिवा । जाणते ह्मणउनी ५३ ना तरी जेधवां जिये ठायीं । देखती कां जें जें कांहीं । तें मीवांचूनि नाहीं । ऐसाचि बोधु ५४ पाहें पां बुडबुडा जेउता जाये । तेउतें जळचि एक तया आहे । मग विरे अथवा राहे । तऱ्ही जळाचिमाजीं ५५ कां पवनें परमाणु उचलले । ते पृथ्वीपणावेगळे नाहीं केले । आणि माघौते जरी पडले । तरी पृथ्वीचिवरी ५६ तैसें भलतेथ भलतेणें भावें । भलतेंही हो अथवा नोहावें । पारि तें मी ऐसें आघवें । होऊनि ठेले ५७ अगा हे जेव्हडी माझी व्याप्ति । तेव्हडीचि तयांची प्रतीती । ऐसे बहुधाकारी वर्तती । बहुचि होउनी ५८ हे भानुबिंब आवडे तया । सन्मुख जैसें धनंजया । तैसे ते विश्वा या । समोर सदा ५९ अगा तयांचिया ज्ञाना । पाठी पोट नाहीं अर्जुना । वायु जैसा गगना । सर्वांगीं असे २६० तैसा मी जेतुला आघवा । तेंचि तूक तयांचिया सद्भावा । तरी न करितां पांडवा । भजन जहालें ६१ एऱ्हवीं तरी सकळ मीचि आहें । तरी कवणीं कें उपासिला नोहें । एथ एके जाणणेवीण ठाये । अप्राप्तासी ६२ पारि तें असो येणें उचितें । ज्ञानयज्ञें यजितसांते । उपासिती मातें । ते सांगितले ६३ अखंड सकळ हें सकळां मुखीं । सहज अर्पत असे मज एकीं । कीं नेणणें यासाठीं मूर्खीं । न पविजेचि मातें ६४

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् । मंत्रोऽहमहमेवाऽऽज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

तोचि जाणिवेचा जरी उदयो होये । तरी मुद्दल वेदु मीचि आहें । आणि तो विधानातें जया विये । तो क्रतुही मीचि ६५ मग तया कर्मापासूनि बरवा । जो सांगोपांगु आघवा । यज्ञु प्रगटे पांडवा । तोही मी गा ६६ स्वाहा मी स्वधा । सोमादि औषधी विविधा । आज्य मी समिधा । मंत्रु मी हवि ६७ होता मी हवन कीजे । तेथ अग्नी तो स्वरूप माझें । आणि हुतक वस्तु जें जें । तेंही मीचि ६८

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

पैं जयाचेनि अंगसंगें । इये प्रकृतीस्तव अष्टांगें । जन्म पाविजत असे जगें । तो पिता मी गा ६९ अर्धनारीनटेश्वरीं । जो पुरुष तोचि नारी । तेविं मी चराचरीं । माताही होय २७० आणि जाहालें जग जेथ राहे । जेणें जी-

पुष्कळ किरणें दृष्टीस पडलीं तरी तीं जशीं एकाच सूर्याचीं असतात, ५१ त्याप्रमाणें अनेक व्यक्ति असून जरी त्यांचीं नांवें व स्वभाव भिन्न आहेत तरी भिन्नभिन्न भूतांमध्यें अभिन्न जो मी त्या मलाच जाणतात. ५२ हे पांडवा, अशा रीतीनें सर्व भूतें वेगळीं आहेत असें जाणून जे उत्तम असा ज्ञानयज्ञ करतात, व जे जाणते असल्यामुळें त्यांच्या ज्ञानाच्या ठिकाणीं भिन्नभाव उरत नाहीं; ५३ किंवा जेव्हां व ज्या ठिकाणीं ते जी जी वस्तू पहातात, त्यांत माझ्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं असा ज्यांच्या मनाचा निश्चय असतो; ५४ हें पहा-पाण्यावरील बुडबुडा जिकडे जातो, तिकडे त्याला एक पाणीच आहे, मग तो नाहींसा झाला अथवा राहिला तरी तो पाण्यांतच असतो; ५५ किंवा वाऱ्यानें मातीचे कण उंच उडाले तरी त्यांना कांहीं पृथ्वीपणाहून वेगळें केलें नाहीं; आणि पुनः जरी ते खालीं पडले, तरी ते पृथ्वीच; ५६ त्याचप्रमाणें, पाहिजे तेथें पाहिजे त्या भावनेनें पाहिजेल तें होवो अथवा न होवो, परंतु तें सर्व ' मीच आहें ' अशी ज्यांचे मनाची वृत्ति होऊन गेली आहे; ५७ अर्जुना, माझ्या स्वरूपाची जितकी व्यापकता आहे, तेवढाच त्यांचा बोध आहे; म्हणून बहुप्रकारानें जग दिसलें, तरी बहुरूपानें मीच आहे असा ते व्यवहार करतात ५८ ज्याप्रमाणें सूर्यबिंब सर्वांना आपल्यासमोर सारखेंच दिसतें, त्याप्रमाणें ते सर्व विश्वाला बोधानें व्यापक असल्यामुळें सन्मुखच असतात. ५९ अर्जुना, त्यांच्या ज्ञानाला आंतबाहेर असा भेद नाहीं. ज्याप्रमाणें वायू हा आकाशांत सर्वत्र भरलेला आहे, २६० त्याप्रमाणें मी जेवढा संपूर्ण आहे, तेवढाच त्यांचा अस्तित्वभाव आहे, ह्मणजे दोघांचें माप सारखें आहे; असा ज्याचा बोध आहे; त्यानें भजनाचें कर्म न केलें तरी त्याचें सहज भजन चालूच असतें ६१ एऱ्हवीं तरी मी सर्वत्र भरलेला आहें, माझी कोण उपासना करीत नाहींत ? सर्वांची सर्व ठिकाणीं सहजच उपासना चालली आहे असें असूनही ज्यांना मी अप्राप्त आहे, त्यांची उपासना माझें यथार्थ ज्ञान नाहीं म्हणून थांबल्यास रखी झाली आहे. ६२ परंतु हें असो; या योग्य ज्ञानयज्ञानें यज्ञ करून जे माझी उपासना करतात, ते भक्त तुला सांगितले. ६३ सदासर्वकालीं जीं जीं कर्में होतात, तीं सर्व बाजूनें मला सहज पावतात; परंतु हें मूर्खांना समजत नसल्यामुळें मी त्यांना प्राप्त होत नाहीं. ६४

अन्वय—अहं क्रतुः, अहं यज्ञः, अहं स्वधा, अहं औषधं, अहं मंत्रः, अहं एव आज्यं अहं अग्निः, अहं हुतं (अस्मि)

अर्थ—अग्निहोत्रादि श्रौत यज्ञ, वैश्वदेवादिक स्मार्त यज्ञ, पितरांना अर्पण केलेलें स्वधा नामक अन्न, मनुष्याचें अन्न, मंत्र, होमद्रव्य, अग्नि व हवनकर्म मीच आहें

त्याच ज्ञानाचा उदय झाला असतां, मुख्य वेद मीच आहें; त्यांत विधि—अनुष्ठान जें सांगितलें आहे तो क्रतुही (यज्ञ) मीच; ६५ मग, हे पांडवा, त्या कर्मापासून प्रकट होणारा जो यथाविधि यज्ञ, तोही मीच आहे; ६६ देवांस हवि देण्याचा मंत्र मी, पितरांसही हवी देण्याचा मंत्र मी, सोमवल्ली वगैरे नानाप्रकारच्या औषधि मी, घृत मी, समिधा मी, मंत्र मी, होमद्रव्य मी, ६७ ऋत्विज मी, ज्यांत हवन करावयाचें तो अग्निही माझें स्वरूप आहे आणि अग्नींत हवन करण्याच्या ज्या ज्या वस्तु, त्याही मीच आहें. ६८

अन्वय—अहं अस्य जगतः पिता, माता, धाता, पितामहः, वेद्यं (वस्तु), पवित्र (वस्तु), ओंकारः, ऋक्, साम, यजुः एव च अस्मि). ॥ १७ ॥

अर्थ—या जगाचा पिता, माता, प्राण्यांना कर्मफल देणारा, (पितामह म्हणजे) ब्रह्मदेवाचा पिता, जाणण्याची योग्य वस्तु, जगताला पावन करणारी वस्तु, प्रणव, आणि ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेदही मीच आहें.

हें पहा—ज्याच्या अंगसंगानें अष्टांग प्रकृति ही जगास प्रसवते, तो जगत्पिता मी; ६९ अर्धनारीनटेश्वर स्वरूपांत ज्याप्रमाणें पुरुष तोच स्त्री व स्त्री तोच पुरुष असतो, त्याप्रमाणें स्थावरजंगमाची माता ही मी; २७० आणि उत्पन्न झालेलें जग ज्या ठि-

वित वाढत आहे । तें मी वांचूनि नोहे । आन निरुतें ७१ इयें प्रकृतिपुरुषें दोन्ही । उपजलीं जयाचिया अमनमनीं । तो पितामह त्रिभुवनीं । विश्वाचा मी ७२ आणि आघवेया जाणणेयाचिया वाटा । जया गांवा येती गा सुभटा। वेदांचिया चोहटां । वेद्य जें ह्मणिजे ७३ जेथ नानामतां बुझावणी जाहाली। एकमेकां शास्त्रांची अनोळखी फिटली । चुकलीं ज्ञानें जेथ मिळों आलीं। जें पवित्र ह्मणिजे ७४ पैं ब्रह्मबीजा जाहला अंकुरु । घोषध्वनीनादाकारु। तयाचें गा भवन जो ॐकारु । तोही मी गा ७५ जया ॐकाराचिये कुशीं । अक्षरें होतीं अउमकारेंसीं । जियें उपजत वेदेंसीं । उठलीं तिन्ही ७६ ह्मणोनि ऋग्यजुःसामु । हे तीन्ही ह्मणे मी आत्मारामु । एवं मीचि कुलक्रमु । शब्दब्रह्माचा ७७

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् १८

हें चराचर आघवें। जिये प्रकृतीआंत सांठवे।ते शिणली जेथ विसवे। ते परम गती मी ७८ आणि जयाचेनि प्रकृती जिये।जेणें अधिष्ठिली विश्व विये।जो येऊनि प्रकृती इये । गुणातें भोगी ७९ तो विश्वश्रियेचा भर्ता । मीचि गा एथ पंडुसुता । मी गोसावी समस्ता। त्रैलोक्याचा २८० आकाशें सर्वत्र वसावें । वायूनें नावभरी उगें नसावें । पावकें दाहावें । वर्षावें जळें ८१ पर्वतीं बैसका न संडावी । समुद्रीं रेखा नोलांडावी । पृथ्वीया भूतें वाहावी । हे आज्ञा माझी ८२ म्यां बोलविल्या वेदु बोले । म्यां चालविल्या सूर्यु चाले । म्यां हालविल्या प्राणु हाले । जो जगातें चाळिता ८३ मियांचि नियमिलासांता । काळु ग्रासितसे भूतां । इयें ह्मणियागतें पांडुसुता । सकळें जयाचीं ८४ जो ऐसा समर्थु । तो मी जगाचा नाथु । आणि गगनाऐसा साक्षिभूतु । तोही मीचि ८५ इहीं नामरूपीं आघवा । जो भरला असे पांडवा । आणि नामरूपांचाही वोल्हावा । आपणचि जो ८६ जैसे जळाचे कल्लोळ। आणि कल्लोळीं आथी जळ। ऐसेनि वसवीतसे सकळ । तो निवासु मी ८७ जो मज होय अनन्य शरण। त्याचें निवारी मी जन्ममरण । यालागीं शरणागता शरण्य । मीचि एकु ८८ मीचि एक अनेकपणें । वेगळालेनि प्रकृतीगुणें । जीत जगाचेनि प्राणें। वर्तत असें ८९ जैसा समुद्र थिल्लर न म्हणतां । भलतेथ बिंबे सविता । तैसा ब्रह्मादि सर्वां भूतां । सुहृद तो मी २९० मीचि गा पांडवा । या त्रिभुवनासि वोलावा । सृष्टिक्षयप्रभावा । मूळ तें मी ९१ बीज शाखांतें प्रसवे। मग तें रू-

काणीं राहतें, व ज्याच्या योगानें प्राणिमात्राचें रक्षण होतें, तें निःसंशय माझ्याशिवाय दुसरें कोणी नाहीं. ७१ प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही ज्याच्या अंतःकरणोपाधिरहित स्वरूपांत ह्मणजे निर्गुणस्वरूपांत उत्पन्न होतात, तो या विश्वाचा आजा त्रिभुवनांत मीच. ७२ अर्जुना, सर्व ज्ञानाच्या वाटा ज्या गांवांत येऊन मिळतात, व चारी वेदांच्या चव्हाट्यावर ज्याला वेद्य असें म्हणतात; ७३ ज्या ठिकाणीं पुष्कळ प्रकारचीं मतें ऐक्यतेस आलीं; शास्त्रांची एकमेकांशीं ओळख झाली; व चुकलेलीं ज्ञानें जेथें एकत्र मिळालीं, असें जें स्थान त्याला पवित्र असें ह्मणतात. ७४ हें पहा—ब्रह्मबीजाला परा, पश्यन्ती, मध्यमा आणि वैखरी या चार वाचा हेच अंकुर फुटल्यावर, त्यांचें मंदिर जो ॐकार तोही मीच होय. ७५ ज्या ॐकाराच्या पोटीं अ, उ व म् (अकार उकार व मकार अशीं अक्षरें उत्पन्न होतात, व जीं उपजल्याबरोबर तीन वेद उत्पन्न झाले, ७६ म्हणून ऋक्, यजु व साम हे तिन्ही वेदही मीच, व याप्रमाणें वेदांची वंशपरंपराही मीच होय, असें श्रीकृष्ण ह्मणाले. ७७

अन्वय—(अहं गतिः, भर्ता, प्रभुः, साक्षी, निवासः, शरणं सुहृत्, प्रभवः, प्रलयः, स्थानं, निधानं, अव्ययं बीजं (अस्मि).

अर्थ—कर्मफल, जगाचें पोषण करणारा, स्वामी, साक्षी, वसतिस्थान, शरणागतांचा रक्षक, निरपेक्ष मित्र, जगताची उत्पत्ति, लय, स्थिति, निधि आणि अविनाशी बीज मी आहें. ॥ १८ ॥

हें सर्व स्थावरजंगम विश्व ज्या प्रकृतीच्या आंत भरलेलें आहे ती प्रकृति श्रमली असतां ज्या ठिकाणीं विश्रांति पावते, तें उत्तम स्थान मी; ७८ आणि ज्याच्यामुळें ही प्रकृति वांचते, ज्याच्या आश्रयानें विश्व प्रसवते, व जो प्रकृतीच्या स्वाधीन होऊन सत्त्व, रज, तम या गुणांचा उपभोग घेतो, ७९ तो विश्वलक्ष्मीचा पति मीच; आणि अर्जुना, सर्व त्रैलोक्याचा स्वामीही मीच. २८० आकाशानें सर्व ठिकाणीं असावें, वायूनें क्षणभर देखील स्वस्थ राहूं नये, अग्नीनें जाळावें, मेघानें वृष्टि करावी, ८१ पर्वतांनीं आपली जागा सोडूं नये, समुद्रानें आपली मर्यादा ओलांडूं नये, व पृथ्वीनें सर्व भूतांचा भार वहावा, ही आज्ञा माझी आहे. ८२ मीं बोलविल्यानें वेद बोलतात, मीं चालविल्यानें सूर्य चालतो, सर्व जगाचा चालक जो प्राण तोही मीं हालविल्यानें हालतो; ८३ आणि मींच आज्ञा दिली असतां भूतांना काळ ग्रासतो. अर्जुना, याप्रमाणें हीं सर्व ज्याचीं आज्ञाधारक असून आपापलीं कामें करतात, ८४ असा जो समर्थ, तो जगाचा नाथ मी; व आकाशाप्रमाणें सर्व ठिकाणीं असून साक्षिभूत असणारा तोही मीच. ८५ हे पांडवा, याप्रमाणें या नामारूपांत जो सर्वत्र भरलेला आहे, आणि जो आपणच नामरूपांचाही जिव्हाळा आहे. ८६ ज्याप्रमाणें लाटा पाण्यांतच उत्पन्न होतात, आणि लाटांतही पाणी असतें, त्याप्रमाणें जग माझ्यांत व मी जगांत आहे. अशाप्रकारें जगताचें वसतिस्थान मी. ८७ जो मला एकनिष्ठपणें शरण येतो, त्याला जन्ममरणांपासून मी मुक्त करतों, म्हणून शरणागताचें रक्षण करणारा एकटा मीच आहे. ८८ प्रकृतीच्या वेगळाल्या गुणांनीं, मी एक असून अनेकपणानें जगांतील प्राणिमात्रांत प्राणरूपानें जीवंत असतों. ८९ ज्याप्रमाणें, हा समुद्र किंवा डबकें असें न म्हणतां सूर्य वाटेल तेथें प्रतिबिंबित होतो, त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवापासून चिलटापर्यंत प्राणिमात्राला आवडता म्हणून जो आहे तो मीच. २९० हे पांडवा, या त्रिभुवनाचें जीवन मीच, आणि उत्पत्ति, स्थिति, लय ह्या तिन्ही अवस्थांस कारणही मीच. ९१ बीजापासून वृक्ष व शाखा उत्पन्न होतात,

खपण बीजीं सामावे । तैसें संकल्पें होय आघवें। पाठीं संकल्पीं मिळे ९२ ऐसें जगाचें बीज जो संकल्पु । अव्यक्त वासनारूपु । तया कल्पांतीं जेथ निक्षेपु। होय तें स्थान मी ९३ इयें नामरूपें लोटती । वर्णव्यक्ती आटती । जातीचे भेद फिटती । जैं आकारु नाहीं ९४ तैं संकल्पवासनासंस्कार । माघौतें रचावया चराचर । जेथ राहोनि असती अमर । तें निधान मी ९५

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च । अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

मी सूर्याचेनि वेषें । तपें तैं हें शोषे । पाठीं इंद्र होऊनि वर्षे । तैं पुढती भरे ९६ अग्नि काष्ठें खाये । तें काष्ठाचि अग्नि होये । तैसें मरतें मारितें पाहें । स्वरूप माझें ९७ यालागीं मृत्यूच्या भागीं जें जें । तेंही पैं रूप माझें । आणि न मरतें तंव सहजें । मीचि आहें ९८ आतां बहु बोलोनि सांगावें । तें एकिहेळां घे पां आघवें । तरी सतासतही जाणावें । मीचि पैं गा ९९ म्हणोनि अर्जुना मी नसें । ऐसा कवणु ठाव असे । परि प्राणियांचें दैव कैसें । जे न देखती मातें ३०० तरंग पाणियेवीण सुकती । रश्मि वातीवीण न देखती। तैसे मीचि ते मी नोहती । विस्मो देखें १ हें आंतबाहेर मियां कोंदलें । जग निखिल माझेंचि वोतिलें । कीं कैसें कर्म तयां आड आलें । जे मीचि नाहीं म्हणती २ परि अमृतकुहां पडिजे । कां आपणपयातें कडिये काढिजे। ऐसे आथी काय कीजे । अप्राप्तासि ३ ग्रासा एका अन्नासाठीं । अंधु धांवताहे किरीटी। आढळला चिंतामणि पायें लोटी। आंधळेपणें ४ तैसें ज्ञान जैं सांडूनि जाये। तैं ऐसी हे दशा आहे । म्हणोनि कीजे तें केलें नोहे। ज्ञानेंविण ५ आंधळेया गरुडाचे पांख आहाती। ते कवणा उपेगा जाती। तैसें सत्कर्माचे उपखे ठाती। ज्ञानेंविण ६

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

देख पां गा किरीटी । आश्रमधर्मांचिया राहाटी । विधिमार्गा कसवटी । जे आपणचि होती ७ यजन करितां कौतुकें। तिहीं वेदांचा माथा तुके। क्रिया फळेंसि उभी ठाके । पुढां जयां ८ ऐसे दीक्षित जे सोमप । जें आपणचि यज्ञाचें स्वरूप । तिही तया पुण्याचेनि नांवें पाप । जोडिलें देखें ९ जे श्रुतित्रयातें जाणोनि । शतवरी यज्ञ करूनि । यजिलिया मातें चुकोनि । स्वर्गा वरिती ३१० जैसें कल्पतरूतळवटीं । बैसोनि झोळिये देतसे गांठी। मग निदैव

पुढें तीं झाडेंच बीजांत समावेश पावतात; त्याप्रमाणें, आदिसंकल्पापासून सर्व जगाची उत्पत्ति होऊन पुन: तें जग आदिसंकल्पांतच लय पावतें. ९२ असें अव्यक्त वासानारूप जगाचें बीज जो संकल्प,त्याचा कल्पांतीं जेथें लय होतो तें स्थान मीच. ९३ जेव्हां निराकार स्वरूप प्रगट होतें, तेव्हां हीं सर्व नाना रूपें लय पावतात. वर्णव्यक्ति नाहींतशा होतात, व जातींचे भेदही रहात नाहींत;९४तेव्हां पुन: जग निर्माण करण्याकरितां संस्काररूप वासनाशक्ति धारण करून ज्या ठिकाणीं देव राहतात, तें ठिकाणही मीच. ९५

अन्वय-अर्जुन, अहं तपामि; अहं वर्षं निगृह्णामि उत्सृजामि च; अहं एव अमृतं मृत्युः च, सत् असत् च (अस्मि). १९

अर्थ—हे पार्था, सूर्यरूपानें ऊन पाडतों मीच; पर्जन्य आवरून धरितों व पाडतों मीच; अमृत मीच; मृत्यु मीच; आणि सत् म्हणजे विद्यमान असणाऱ्या वस्तु [कार्य] व असत् म्हणजे त्यांचें कारण मीच आहें. ॥ १९ ॥

मी सूर्याच्या रूपानें ज्या वेळेस तापतों, त्या वेळेस हें जग कोरडें होतें; आणि पुन: इंद्राच्या रूपानें पाऊस पाडतों, तेव्हां पुन: समृद्धि होते. ९६ ज्याप्रमाणें अग्नीनें काष्ठें भक्षण केल्यावर तें काष्ठच अग्निरूप होतें, त्याप्रमाणें मरणारें व मारणारें स्वरूप माझेंच आहे. ९७ याकरितां मृत्यूच्या वांट्याला आलेलीं जीं जीं रूपें आहेत तीं तीं माझींच आहेत, आणि न मरणारें तर सहज माझेंच रूप आहे. ९८ आतां फार बोलून काय सांगावें ? सर्व तुला एकदांच सांगतों कीं, सत् व असत् म्हणजे खरीं व खोटीं अशीं दोन्हीं रूपें माझींच आहेत असें जाण. ९९ म्हणून, अर्जुना, मी नाहीं असें कोणतें तरी ठिकाण आहे का ? परंतु प्राणिमात्राचें दैव काय चमत्कारिक आहे, कीं ते मला पहात नाहींत. ३०० ज्याप्रमाणें लाटा पाण्याशिवाय सुकाव्या किंवा सूर्यकिरण दिव्याच्या उजेडाशिवाय दिसूं नयेत,त्याप्रमाणें,सर्व जीव मीच बनलेला असून, ते मला ओळखत नाहींत, हें केवढें आश्चर्य आहे पहा. १ ह्या सकल विश्वांत अंतर्बाह्य मीच भरलेला आहें,व हें जग मद्रूपच आहे, परंतु जीवांचीं कर्में त्यांस कशीं आड येतात पहा कीं, ते मलाच ‘ नाहीं ’ असें म्हणतात. २ परंतु अमृताच्या कूपांत पडल्यावर ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य आपण बाहेर निघण्याचा प्रयत्न करितो,तेव्हां अशा त्या अभाग्याला काय म्हणावें ? ३ हे किरीटी, अन्नाकरितां धांवणाऱ्या अंधळ्याला चिंतामणि सांपडला असतां, दृष्टि नसल्यामुळें तो जसा त्याला पायानें लोटून देतो; ४ त्याप्रमाणें यथार्थ ज्ञान प्राप्त नसेल तर वरील अंधळ्याप्रमाणें स्थिती होते,ह्मणून ज्ञानाशिवाय जीं जीं कर्में करावीं तीं न केल्यासारखीं आहेत. ५ अंधळ्याला गरुडाचे पंख जरी मिळाले, तरी त्यांचा त्याला काय उपयोग होणार ? जसा त्याला उपयोग नाहीं, त्याप्रमाणें यथार्थ ज्ञानावांचून सत्कर्माचे श्रम मात्र त्याला होतात. ६ केवढालीं सत्कर्में म्हणशील तर—

अन्वय-त्रैविद्याः, सोमपाः, पूतपापाः मां यज्ञैः इष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते; ते पुण्यं सुरेंद्रलोकं आसाद्य दिवि दिव्यान् देवभोगान् अश्नंति. ॥ २० ॥

अर्थ-तीन वेद जाणणारे, सोमपान करणारे व त्या योगानें निष्पाप झालेले याज्ञिक यज्ञांचे योगानें माझें पूजन करून स्वर्गप्राप्तिविषयीं माझी प्रार्थना करितात; व ते दीक्षित पुण्यफलरूप स्वर्गांत जाऊन तेथें दिव्य असे देवांचे भोग भोगितात. ॥ २० ॥

अरे अर्जुना, हें पहा—वर्णविहित धर्माचें आचरण करून जे आपणच विधिमार्गाची कसोटी बनतात, (वेदांत सांगितल्याप्रमाणें यथाविधि आचरण करतात,) ७ ते यज्ञ करूं लागले म्हणजे तिन्ही वेद संतोष पावून मान डोलवितात, व त्यांच्यापुढें क्रियाही फलप्राप्तीसह उभी राहते. ८ याप्रमाणें यज्ञांतील सोमपान करणारे यज्ञकर्ते (दीक्षित) जे आपणच यज्ञस्वरूप होतात, त्यांनीं, नांव मात्र पुण्य, परंतु खरोखर पापाचीच जोड केली असें समज. ९ यज्ञ करून पापाची जोड कशी केली ह्मणशील तर- ते ऋक्,यजु व साम या तिन्ही वेदास जाणून शेंकडों यज्ञांनीं माझें यजन करितात;परंतु माझ्या प्राप्तीची इच्छा सोडून क्षुद्र स्वर्गप्राप्तीची इच्छा करतात. ३१० अर्जुना, ज्याप्रमाणें एखादा हत-

ऐकें किरीटी । दैन्यचि करूं ११ तैसे शतक्रतु यजिलें मातें । कीं ईप्सितातें स्वर्गसुखातें । आतां पुण्य कीं हें निरुतें । पाप नोहे १२ ह्मणोनि मजवीण पाविजे स्वर्गु । तो अज्ञानाचा पुण्यमार्गु । ज्ञानिये तयातें उपसर्गु । हानि म्हणती १३ एऱ्हवीं तरी नरकींचें दुःख । पावोनि स्वर्गा नाम कीं सुख । वांचूनि नित्यानंद गा निर्दोष । तें स्वरूप माझें १४ मज येतां पैं सुभटा । या दुविधा गा अव्हांटा । स्वर्गु नरकु या वाटा । चोरांचिया १५ स्वर्गा पुण्यात्मकें पापें येइजे । पापात्मकें पापें नरका जाइजे । मग मातें जेणें पाविजे । तें शुद्ध पुण्य १६ आणि मजचिमाजीं असतां । जेणें मी दुऱ्हावें पांडुसुता । तें पुण्य ऐसें म्हणतां । जीभ न तुटे काई १७ परि हें असो आतां प्रस्तुत । ऐकें यापरी ते दीक्षित । यजूनि मातें यांचित । स्वर्गभोगु १८ मग मी न पवाजे ऐसें । जें पापरूप पुण्य असे । तेणें लाधलेनि सौरसें । स्वर्गा येती १९ जेथ अमरत्व हें सिंहासन । ऐरावतासारिखें वाहन । राजधानी भुवन । अमरावती २२० जेथ महासिद्धींचीं भांडारें । अमृताचीं कोठारें । जिये गांवीं खिल्लारें । कामधेनूंचीं २१ जेथ वोळगे देव पाइका । सैंघ चिंतामणीचिया भूमिका । विनोदवनवाटिका । सुरतरूंचिया २२ गंधर्व गात गाणीं । जेथ रंभेऐशिया नाचणी । उर्वशी मुख्य विलासिनी । अंतौरिया २३ मदन वोळगे शेजारें । जेथ चंद्र शिंपे सांबरें । पवनाऐसे ह्मणियारे । धांवणें जेथ २४ पैं बृहस्पती मुख्य आपण । ऐसे स्वस्तीश्रियेचे ब्राह्मण । ताटिये सुरगण । बहुवस जेथें २५ लोकपाळ रांगेचे । राउत जिये पदवीचे । उच्चैःश्रवा खांचे । खोलणिये २६ हे असो बहु ऐसे । भोग इंद्रसुखासरिसे । ते भोगिजती जंव असे । पुण्यलेशु २७

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ।
एवं त्रयी धर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥२१॥

मग तया पुण्याची पाउटी सरे । सवेंचि इंद्रपणाची उटी उतरे । आणि येऊं लागती माघारे । मृत्युलोका २८ जैसा वेश्याभोगीं कवडा वेंचे । मग दारही चेपूं न ये तियेचें । तैसें लाजिरवाणें दीक्षितांचें । काय सांगों २९ एवं थितिया मातें चुकले । जिहीं पुण्यें स्वर्ग कामिले । तयां अमरपण तें वावो जालें । अंतीं मृत्युलोकु २३० मातेचिया उदरकुहरीं । पचूनि विष्टेच्या दाथरीं उकडूनि नवमासवरी । जन्मजन्म मरती ३१ अगा स्वप्नीं निधान फावे । परि

भाग्य मनुष्य कल्पतरूचे खालीं बसून झोळीच्या पदरास गांठी मारतो, आणि मग भिक्षा मागण्यास निघतो, ११ त्याप्रमाणें शेंकडों यज्ञांनीं माझें यजन करून ते स्वर्गसुखाची इच्छा करतात, तेव्हां हें पुण्य नसून खरोखर पाप नव्हे का? १२ म्हणून, माझ्या प्राप्तीची इच्छा सोडून जे स्वर्गाला जातात, त्यांना अज्ञानी लोक पुण्यमार्ग म्हणोत; परंतु ज्ञानी जे आहेत, ते तो जन्ममरणरूप फेऱ्यांत पडून त्याची हानि झाली असें ह्मणतात. १३ सहज विचार केला तरी, नरकांतील दुःखाच्या मानानें स्वर्गप्राप्तीला सुख ह्मणतां येईल; परंतु या दोहोंशिवाय अखंड आनंददायक व निर्दोष असें जें सुख, तें माझें स्वरूप होय. १४ हे महावीरा अर्जुना, माझ्या प्राप्तीला स्वर्ग व नरक हे दोन आडमार्ग असून चोरांच्या वाटा आहेत. १५ स्वर्गप्राप्ति पुण्यात्मक पापानें होते, व नरकप्राप्ति पापात्मक पापानें होते; पण ज्या योगानें माझी प्राप्ति होते, तें शुद्ध पुण्य समज. १६ हे पांडुसुता, माझाच अंश असून ज्या कर्मामुळें मी अंतरतों, त्याला पुण्य असें जर म्हटलें तर जीभ तुटणार नाहीं काय? १७ परंतु हें आतां राहूं दे. याप्रमाणें ते दीक्षित माझें यजन करून स्वर्गभोगांची इच्छा करतात. १८ मग ज्या पुण्यानें मी पावणार नाहीं असें पापरूप पुण्य प्राप्त करून हौसेनें स्वर्गीं जातात. १९ जेथें अमरत्व हेंच सिंहासन, ऐरावतासारखें वाहन, अमरावती हें राजधानीचें शहर; ३२० जेथें अष्टमहासिद्धींचीं भांडारें आहेत, अमृताचीं कोठारें आहेत, व ज्या गांवांत कामधेनूचे कळपचे कळप आहेत, २१ जेथें देवांच्या चाकरांना वागण्याकरितां सर्वत्र चिंतामणीच्या वाटा आहेत, व करमणुकीच्या लहान लहान बागा कल्पतरूच्या आहेत. २२ जेथें गंधर्व गायन करताहेत, रंभेसारख्या नृत्य करणाऱ्या आहेत, व विलासिनी स्त्रियांत जेथें उर्वशी मुख्य आहे, २३ ज्या ठिकाणीं मदन सेजघरा चाकरी करतो आहे, चंद्र सडासंमार्जन करतो आहे, व वायूसारखे म्हटल्याबरोबर धांवणारे चाकर आहेत, २४ जेथें इंद्राला आशीर्वाद देणारांत बृहस्पतीसारखे मुख्य ब्राह्मण आहेत व जेथें स्तुतिपाठक हजारों देव आहेत. २५ ज्यांच्या सभोंवतीं लोकपालांसारखे राजे चालत असून, जय मिळविलेले पदवीधर सरदार आहेत, व उच्चैःश्रवा नामक लढाऊ जगी कोतवाल घोडा आहे. २६ हें असो; याप्रमाणें, जोंपर्यंत पुण्याचा अंश आहे, तोंपर्यंत ते इंद्राच्या सुखासारखे पुष्कळ भोग भोगतात. २७

अन्वय-ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा पुण्ये क्षीणे (सति) मर्त्यलोकं विशन्ति. एवं त्रयीधर्मं अनुप्रपन्नाः कामकामाः (दीक्षिताः) गतागतं लभन्ते. ॥ २१ ॥

अर्थ--ते त्या विस्तीर्ण स्वर्गलोकाचा उपभोग घेऊन पुण्य संपल्यावर मृत्युलोकांत येतात; आणि याप्रमाणें तीन वेदांत सांगितलेलें केवळ वैदिक कर्म करणारे कामुक लोक जन्ममृत्यूंची यातायात पावतात. ॥ २१ ॥

मग त्यांच्या पुण्याची पुंजी संपतांक्षणींच इंद्रपणाच्या ऐश्वर्यावरून उतरून पुनः ते मृत्युलोकीं माघारे येतात. २८ ज्याप्रमाणें वेश्येच्या पायीं एकाद्यानें आपलें सर्व द्रव्य खर्च केल्यानंतर त्याला तिच्या दाराला बोट देखील लावण्याची सत्ता नसते, त्याप्रमाणें या यज्ञकर्त्यांची स्थिति फार लाजिरवाणी होते, ती तुला काय सांगूं? २९ याप्रमाणें, ज्या वेळेस जपावयाचें, त्या वेळेस मला चुकून ज्यांनीं पुण्यमार्गाच्या आचरणानें स्वर्गप्राप्ति करून घेतली, त्यांचें अमरत्व वायां जाऊन शेवटीं ते मृत्युलोकीं परत येतात. ३३० नंतर मातेच्या उदररूप गुहेंत विष्ठेच्या थरांत नऊ महिनेपर्यंत उकडून पक्वदशेस येतात आणि जन्माला येऊन मरण पावतात. ३१ अरे, स्वप्नांत प्राप्त झालेला ठेवा जसा जागृत झा-

चेइलिया हारपे आवघें । तैसें स्वर्गसुख जाणावें । वेदज्ञाचें ३२ अर्जुना वेदविद जऱ्ही जाहला । तरी मातें नेणता वायां गेला । कण सांडूनि उपणिला कोंडा जैसा ३३ ह्मणऊनि मज एकेंविण । हे त्रयीधर्म आकारण । आतां मातें जाणोनि कांहीं नेण । तूं सुखिया होसी ३४

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

पैं सर्वभावेंसीं उखिनें । जे वोपिले मज चित्तें । जैसा गर्भगोळु उद्यमातें । कोणाही नेणे ३५ तैसा मीवांचूनि कांहीं । आणीक गोमटेंचि नाहीं । मजचि नाम पाहीं । जिणेंया ठेविलें ३६ ऐसे अनन्यगतिकें चित्तें । चिंतितसांते मातें । जे उपासिती तयांतें । मीचि सेवीं ३७ ते एकवटूनि जिये क्षणीं । अनुसरले गा माझिये वाहणीं । तेव्हांचि तयांची चिंतवणी । मजचि पडली ३८ मग तिहीं जें जें करावें । तें मजचि पाडिलें आघवें । जैसी अजातपक्षाचेनि जीवें । पक्षिणी जिये ३९ आपुली तहान भूक नेणे । तान्हया निकें तें माउलीसिचि करणें । तैसे अनुसरले जे मज प्राणें । तयांचें सर्व मी करीं ३४० तया माझिया सायुज्यांची चाड । तरि तेंचि पुरवीं कोड । कां सेवा म्हणती तरी आड । प्रेम सुयें ४१ ऐसा मनीं जो जो धरिती भावो । तो तो पुढां पुढां लागे तयां देवों । आणि दिधलियाचा निर्वाहो । तोही मीचि करीं ४२ हा योगक्षेमु आघवा । तयांचा मजचि पडिला पांडवा । जयांचिया सर्वभावा । आश्रयो मी ४३

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयाऽन्विताः । तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

आतां आणिकही संप्रदायें । परी मातें नेणती समवायें । जे अग्निइंद्रसूर्यसोमांये । ह्मणऊनि यजिती ४४ तेही कीर मातेंचि होये । कां जें हें आघवें मीचि आहें । पारि ते भजती उजरी नव्हे । विषम पडे ४५ पाहें पां शाखा पल्लव रुखाचे । हे काय नव्हती एकाचि बीजाचे । परी पाणी घेणें मुळाचें । तें मुळींचि घापे ४६ कां दहाही इंद्रियें आहाती । इयें जरी एकेचीं देहींची होती । आणि इहीं सेविले विषयो जाती । एकाचि ठायां ४७ तरि करोनि रससोय बरवी । कानीं केविं भरावी । फुलें आणोनि बांधावीं । डोळां केविं ४८ तेथ रसु तो मुखेंचि सेवावा । परिमळु तो घ्राणेंचि घ्यावा । तैसा मी तों यजावा । मीचि ह्मणोनि ४९ येर मातें नेणोनि भजन । तें वायांचि गा आनेंआन । ह्मणोनि कर्मांचे डोळे ज्ञान । तें निर्दोष होआवें ३५०

ल्यावर सर्व नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें यज्ञकर्त्यांचें सुख आहे असें समज. ३२ अर्जुना, ज्याप्रमाणें धान्य काढून घेतलेला कोंडा उफणला असतां व्यर्थ होतो, त्याप्रमाणें, वेदार्थज्ञानी जरी झाला, तरी मला जाणल्याशिवाय त्याचा जन्म व्यर्थ होय. ३३ म्हणून माझ्या एकव्याशिवाय हे तिन्ही वेदोक्त धर्म व्यर्थ आहेत; तेव्हां आतां मलाच जाण, दुसरें कांहीं मनांत आणूं नको, म्हणजे सुखी होशील. ३४

अन्वय–अनन्याः चिन्तयन्तः (सन्तः) ये जनाः मां पर्युपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं अहं वहामि. ॥२२॥

अर्थ–जे लोक एकनिष्ठ होऊन माझें चिंतन करून माझी उपासना करितात, त्या सर्वदा माझ्याशीं युक्त असलेल्या निष्काम भक्तांचा योगक्षेम मी चालवितों. २२

हें पहा–ज्यांनीं आपलें चित्त सर्वभावेंकरून माझ्याच ठिकाणीं उक्तें विकलें आहे; ज्याप्रमाणें गर्भांतील गोळा कोणताही उद्योग करावयाचें जाणत नाहीं, ३५ त्याप्रमाणें ज्यांना माझ्यावांचून दुसरें कांहींच चांगलें दिसत नाहीं; व ज्यांनीं माझ्याकरितां आपला जीव ठेवला आहे; ३६ अशा प्रकारें एकनिष्ठ अंतःकरणानें जे माझें चिंतन करून माझी सेवा करितात, त्यांची सेवा मीच करितों. ३७ ते ऐक्यतेस पावून ज्या वेळेस माझ्याच भजनीं लागले, त्याच वेळेस त्यांची चिंता मला पडली. ३८ मग जें जें कांहीं करण्याचें ते मनांत आणतात, तें सर्व मला करावें लागतें. ज्याप्रमाणें पंख न फुटलेल्या पक्ष्यांच्या जीवनाकरितां पक्षीणच सारखी खटपट करीत असते, ३९ किंवा आपली तहानभूक न जाणतां, आपल्या तान्ह्या लेंकरास जें सुखकारक तेंच आईला करावें लागतें, त्याचप्रमाणें, ज्यांनीं मनापासून सर्व भाव मजवर टाकला आहे, त्यांचें सर्व इच्छित मीच करतों. ३४० त्यांना माझ्या ऐक्याची इच्छा झाली, तर मी त्यांचें तेंच कौतुक पुरवितों; किंवा माझी सेवाच करावी असें ते म्हणतील, तर त्यांच्या व माझ्यामध्यें प्रेमभाव उत्पन्न करतों. ४१ याप्रमाणें ते आपल्या मनांत जी जी इच्छा करतात, ती ती वारंवार मला पुरवावी लागते; आणि जें त्यांना दिलेलें असतें, त्याचें रक्षणही मीच करतों. ४२ हे पांडवा, ज्यांचा सर्व भाव मजवरच असतो, त्यांचा योगक्षेम मजवरच पडतो. ४३

अन्वय–अपि ये अन्यदेवताभक्ताः श्रद्धया अन्विताः यजन्ते, ते अपि, कौंतेय, अविधिपूर्वकं मां एव यजन्ति ॥२३॥

अर्थ--आणखी अन्य देवतांची भक्ति करणारे जे लोक श्रद्धायुक्त होत्साते त्या देवतांचें यजन करितात, ते देखील, अर्जुना, माझेंच यजन करितात; परंतु हें त्यांचें करणें अविधिपूर्वक [अज्ञानपूर्वक] असतें. ॥ २३ ॥

आतां, मी सर्वव्यापकरूपानें आहें असें न जाणून प्रत्येक सांप्रदायिक लोक अग्नि, इंद्र, सूर्य, चंद्र यांना मीच जाणून भजतात; ४४ तें त्यांचें पूजन खरोखर माझेंच होतें, कारण या सर्व जगांत मीच भरून राहिलेला आहें; परंतु तें त्यांचें भजन पद्धतशीर नसून चुकलेलें असतें. ४५ हें पहा–वृक्षांच्या शाखा, पानें वगैरे एकाच बीजापासून उत्पन्न झालेलीं नव्हत का? परंतु पाणी जें घालावयाचें तें मुळाशींच घातलें पाहिजे; ४६ किंवा दहा इंद्रियें जरी एकाच देहाचीं आहेत आणि त्यांनीं सेवन केलेले विषय जरी एकाच ठिकाणीं जातात, ४७ तरी उत्तम स्वयंपाक करून तो कानांत कसा घालावा? आणि फुलें आणून डोळ्यांवर बांधून उपयोग काय? ४८ तर अन्न हें तोंडानेंच सेवन केलें पाहिजे, आणि सुवास हा नाकानेंच घेतला पाहिजे; त्याचप्रमाणें, माझी पूजा करणें ती माझी भावना करूनच केली पाहिजे. ४९ एऱ्हवीं, मला न जाणतां जें भजन करणें तें कांहीं तरी असून व्यर्थ होय. म्हणून, कर्म आचरण्यास ज्ञान ही दृष्टी आहे, तर तें ज्ञान निर्दोष असें झालें पाहिजे. ३५०

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते २४

एऱ्हवीं पाहें पां पंडुसुता । या यज्ञोपहारां समस्तां । मीवांचूनि भोक्ता । कवणु आहे ५१ मी सकळां यज्ञांचा आदि । आणि यजना या मीचि अवधि । कीं मातें चुकोनि दुर्बुद्धि । देवां भजले ५२ गंगेचें उदक गंगे जैसें । अर्पिजे देवपितरोद्देशें । आइशें मज देती तैसें । परि आनानीं भावीं ५३ म्हणऊनि ते पार्था । मातें न पवतीचि सर्वथा । मग मनीं वाहिली जे आस्था । तेथ आले ५४

यांति देवव्रता देवान् पितॄन्यांति पितृव्रताः । भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम् २५

मनें वाचा करणीं । जयांचीं भजनें देवांचिया वाहणीं । ते शरीर जातियेक्षणीं । देवचि जाले ५५ अथवा पितरांचीं व्रतें । वाहती जयांचीं चित्तें । जीवित सरलीया तयांतें । पितृत्व वरी ५६ कां क्षुद्रदेवतादि भूतें । तियेचि जयांची परमदैवतें । जिहीं अभिचारिकीं तयांतें । उपासिली ५७ तयां देहाची जवनिका फिटली । आणि भूतत्वाची प्राप्ति जाहली । एवं संकल्पवशें फळलीं । कर्मे तयां ५८ मग मीचि डोळां देखिला । जिहीं कानीं मीचि ऐकिला । मीचि मनीं भाविला । वानिला वाचा ५९ सर्वांगीं सर्वांठायीं । मीचि नमस्कारिला जीहीं । दानपुण्यादिकें जें कांहीं । तें माझियाचि मोहरां ३६० जिहीं मातेंचि अध्ययन केलें । जे आंतबाहेरि मियांचि धाले । जयांचें जीवित्व जोडलें । मजचिलागीं ६१ जे अहंकारु वाहत आंगीं । आम्ही हरीचे भूषावयालागीं । जे लोभिये एकचि जगीं । माझेनि लोभें ६२ जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम । जे माझिया भुली सभ्रम । नेणती लोक ६३ जयांचीं जाणती मजचि शास्त्रें । मी जोडें जयांचे[illegible] कीर मातें चेष्टामात्रें । भजले मज ६४ ते मरणाऐलीचकडे । मज मिळ[illegible]व्हे ६[illegible] मग मरणीं आणिकीकडे । जातील केविं ६५ म्हणोनि मद्य[illegible]जाहाले । ते माझियाचि सायुज्या आले । जिहीं उपचारमिषें दिधलें । [illegible]पिं मज ६६ पैं अर्जुना माझे ठायीं । आपणपेंविण सौरसु नाहीं । मी उपचारें कवणाही । नाकळें गा ६७ एथ जाणीव करी तोचि नेणे । आथिलेंपण मिरवी तेंचि उणें । आम्ही जाहलों ऐसें जो म्हणे । तो कांहींचि नव्हे ६८ अथवा यज्ञदानादि किरीटी । कां तपे हन जे हुटहुटी । ते तृणा एकासाठीं । न सरे एथ ६९ पाहें पां जाणिवेचेनि बळें । कोण्ही वेदापासूनि असे आगळें । कीं शेषाहूनि तोंडाळें । बोलकें आथी

अन्वय–अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुः एव च (अस्मि); मां तु तत्त्वेन न अभिजानन्ति, अतः ते च्यवन्ति.

अर्थ--कारण, मी सर्व यज्ञांचा भोक्ता व स्वामी आहे; पण हे अन्यदेवताभक्त मला तत्त्वतः जाणीत नाहींत, म्हणून ते मुख्य यज्ञफलाला मुकतात. [माझी प्राप्ति त्यांना होत नाहीं] ॥ २४ ॥

अर्जुना, एऱ्हवीं असें पहा कीं, या सर्व यज्ञोपचारांचा माझ्यावांचून दुसरा कोण भोक्ता आहे? ५१ मी सर्व यज्ञांचा आदि आहे, व यजनाचा शेवटही मीच आहें; परंतु दुर्बुद्धि जे असतात, ते मला सोडून इंद्रादि देवांस भजतात. ५२ ज्याप्रमाणें गंगेचें पाणी देव व पितर यांच्या नांवानें गंगेतच अर्पण करतात, त्याप्रमाणें ते माझें मलाच देतात; पण निराळ्या भावानें! ५३ म्हणून पार्था, ते कधींही मला पावत नाहींत; व मनांत जी इच्छा धारण करतात, त्या ठिकाणीं जातात. ५४

अन्वय–देवव्रताः देवान् यान्ति; पितृव्रताः पितृन् यान्ति; भूतेज्याः भूतानि यान्ति; मद्याजिनः अपि मां यान्ति. ॥२५॥

अर्थ--देवांची उपासना करणारे देवलोकास जातात; पितृभक्तांना पितृलोक मिळतो; [क्षुद्रदेवतादि] भूतांचे पूजकांस भूतांची प्राप्ति होते; आणि माझें भजन करणाऱ्यांस माझी प्राप्ति होते. ॥ २५ ॥

मन, वाचा व इंद्रियें यांच्या योगानें जे इंद्रादि देवांचें (देवतोद्देशाचें) भजन करतात, ते, शरीर जातांक्षणींच देवरूप होतात. ५५ अथवा ज्यांच्या मनानें पितरांचीं व्रतें करण्याचें घेतलें आहे; त्यांना प्राणांतीं पितृलोक प्राप्त होतो; ५६ किंवा वेताळादि पिशाच व क्षुद्र देव हीं ज्यांचीं परमदैवतें आहेत, व ज्यांनीं घातक अशा जारणमारण साधण्याकरितां त्यांची उपासना केली आहे, ५७ त्यांना, देहाचा पडदा पडतांच(मेल्यावर)पिशाचयोनीची प्राप्ति होते. अशा प्रकारें त्यांच्या संकल्पाप्रमाणें त्यांचीं कर्में त्यांना फळतात! ५८ मग जे दृष्टीनें मलाच पहातात, कानांनीं माझ्या नांवाचेंच श्रवण करतात, मनानें माझेंच ध्यान करतात,व वाचेनें माझेंच वर्णन करतात, ५९ सर्वांगानें व सर्व ठिकाणीं मलाच नमस्कार करतात, दानें, पुण्य वगैरे सर्व कांहीं माझ्याच उद्देशानें करतात, ३६० ज्यांनीं माझें स्वरूप यथार्थ कळणाऱ्या शास्त्राचेंच अध्ययन केलें आहे, जे माझ्याच योगानें अंतर्बाह्य तृप्त झाले आहेत, ज्यांनीं आपलें आयुष्य माझ्याकडेच खर्च केलें आहे, ६१ ज्यांना माझ्याशिवाय दुसऱ्या कसल्याही प्राप्तीची इच्छा नाहीं, आम्ही हरीची कीर्ति वाढविणारे आहों असा जे अहंकार बाळगतात, ६२ माझ्याच इच्छेनें जे सकाम आहेत, ज्यांची इच्छा पूर्ण होते, जे मजवरच प्रेम ठेवून सप्रेम आहेत, जे माझ्या ठिकाणीं भुलून गेल्यामुळें लौकिक त्यांना दिसतही नाहीं; ६३ मलाच जाणणें हींच ज्यांचीं शास्त्रें आहेत, आणि ज्यांच्या गुरुमंत्रानें माझी प्राप्ति इतरांना होते,व अशा प्रकारें जे सर्व व्यवहारांत माझ्याशिवाय इतर कोणाचेंच भजन करीत नाहींत, ६४ ते मरणाच्या अगोदरच मद्रूप होऊन जातात; मग मरणानंतर माझ्याशिवाय दुसरीकडे कसे जातील? ६५ म्हणून, माझें यजन करणारे मद्रूप होतात, कारण, त्यांनीं सेवेच्या निमित्तानें आपलेपणा मला अर्पण केला आहे. ६६ अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं आत्मत्व समर्पण केल्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही उपचारानें लाग लागणार नाहीं. ६७ मजविषयीं ज्ञान झालें असा ज्यास गर्व असेल त्यालाच कांहीं समजलें नाहीं, मी कृतार्थ झालों असें जो दाखवितो, तोच त्याच्या कृतार्थतेंत उणेपणा; मी मुक्त झालों असें जो म्हणतो, तो मुक्त झालाच नाहीं असें समजावें. ६८ अथवा, हे किरीटी, आम्हीं यज्ञ केले, आम्हीं धर्म केला, किंवा आम्हीं तप केलें, अशी जे घमेंडी बाळगतात, त्यांना माझ्या प्राप्तीच्या मानानें पाहिलें असतां कांहींइतकीही योग्यता नसते. ६९ हें पहा–ज्ञानबलांत वेदाहून कोणी अधिक जाणता आहे काय? किंवा हजारमुखांच्या शेषापेक्षां बोलणारा कोणी अधिक

३७० तोही आंथरुणातळवटीं दडे । येरु नेति नेति ह्मणोनि बहुडे । एथ सनकादीक वेडे । पिसे जाहले ७१ करितां तापसांची कडसणी । कवणु जवळां ठेविजे शूळपाणी । तोहि अभिमानु सांडूनि पायवणी । माथां वाहे ७२ नातरी आथिलेपणें सरिशी । कवणी आहे लक्षिमयेऐसी । श्रियेसारिखिया दासी । घरीं जियेतें ७३ तिया खेळतां करिती घरकुलीं । तयां नामें अमरपुरें जरि ठेविलीं । तरि न होती काय बाहुलीं । इंद्रादिक तयांचीं ७४ तिया नावडोनि जेव्हां मोडती । तेव्हां महेंद्राचे रंक होती । तिया झाडां जेऊते पाहती । ते कल्पवृक्ष ७५ ऐसिया जियेचिया जवळिका । सामर्थ्यें घरींचिया पाइका । ते लक्ष्मी मुख्यनायका । न मनेचि एथ ७६ मग सर्वस्वें करूनि सेवा । अभिमानु सांडूनि पांडवा । ते पाय धुवावयाचिया दैवा । पात्र जाहाली ७७ ह्मणोनि थोरपण पऱ्हां सांडिजे । एथ व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे । जैं जगा धाकुटें होइजे । तैं जवळीक माझी ७८ अगा सहस्रकिरणाचिये दिठी । पुढा चंद्रुही लोपे किरीटी । तेथ खद्योत का हुटहुटी । आपुलेनि तेजें ७९ तैसें लक्ष्मियेचें थोरपण न सरे । जेथ शंभूचेंही तप न पुरे । तेथ येर प्राकृत हेंदरें । केविं जाणों लाहे ३८० यालागीं शरीरसांडोवा कीजे । सकळगुणांचें लोण उतरिजे । संपत्तिमदु सांडिजे । कुरवंडी करुनी ८१

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥

मग निःसीमभाव उल्हासें । मज अर्पावयाचेनि मिसें । फळ एक आवडे तैसें । भलतयाचें हो ८२ भक्तु माझियाकडे दावी । आणि मी दोन्ही हात वोडवीं । मग देंठु न फेडितां सेवीं । आदरेंशीं ८३ पैं गा भक्तीचेनि नांवें । फूल एक मज द्यावें । तें लेखें तरि म्यां तुरंबावें । पारि मुखींचि घालीं ८४ हें असो कायसी फुलें । पानचि एक आवडतें जाहलें । तें साजुकही न हो सुकलें । भलतैसें ८५ पारि सर्वभावें भरलें देखें । आणि भुकेला अमृतें तोखे । तैसें पत्रचि पारि तेणें सुखें । आरोगूं लागें ८६ अथवा ऐसेंही एक घडे । जे पालाही परी न जोडे । तरि उदकाचें तंव सांकडें । नव्हेल कीं ८७ तें भलतेथ निमोलें । न जोडितां आहे जोडलें । तेंचि सर्वस्व करूनि अर्पिलें । जेणें मज ८८ तेणें वैकुंठापासोनि विशाळें । मजलागीं केलीं राउळें । कौस्तुभाहोनि निर्मळें । लेणीं दिधलीं ८९ दूधाचीं सेजारें । क्षीराब्धीऐसीं मनोहरें । मजलागीं

आहे काय ? ३७० पण तो शेषही ज्याच्या अंथरुणाखालीं दडतो, म्हणजे तो शेवटीं परमात्म्याचें अंथरूण होतो, वेदही "नेति नेति" म्हणजे "ही वस्तु परमात्मा नव्हे, ही वस्तु परमात्मा नव्हे" इतकेंच म्हणून स्वस्थ राहतो. तसेंच सनकादिक परमात्मस्वरूपनिर्धाराविषयीं भांबावून गेले आहेत ७१ तपस्व्यांविषयीं विचार करूं लागलें तर महादेवाच्या योग्यतेला दुसरा कोण लागेल ? परंतु त्यानेंही अभिमान सोडून ज्याचें पादोदक म्हणजे भागीरथी आपले मस्तकावर धारण केली आहे; ७२ किंवा संपन्नपणांत लक्ष्मीपेक्षां कोणी अधिक आहे का ? तिच्या घरीं सिद्धीसारख्या दासी आहेत.७३ त्या दासी आपल्या खेळांत जीं घरकुलीं करतात त्यांचें नांव जर अमरपुरी ठेविलें, तर इंद्रादिक देव हे त्यांच्या घरकुल्यांतील बाहुली होणार नाहींत काय ? ७४ पुढें त्या दासींना तीं घरकुलीं न आवडून जेव्हां तीं मोडतात, तेव्हां इंद्राचे रंक बनतात, व त्या ज्या झाडांकडे पहातात तीं झाडें कल्पवृक्ष होतात; ७५ असें जिच्या घरांतील दासींचें सामर्थ्य आहे, त्या पट्टराणी श्रीलक्ष्मीचीही या ठिकाणीं प्रतिष्ठा नाहीं. ७६ मग, अर्जुना, मनोभावानें सेवा करून व सर्व अभिमान टाकून ती पाय धुण्याच्या अधिकारास पात्र झाली ! ७७ म्हणून, थोरपणा एकीकडे ठेवून व सर्व शास्त्रीय ज्ञानाचा अभिमान विसरून, जेव्हां जगतांत नम्रपणानें वागावें, तेव्हांच माझी प्राप्ति होते. ७८ हे किरीटी, ज्या ठिकाणीं सूर्याच्या तेजापुढें चंद्रही लोपून जातो, तेथें काजव्यानें आपल्या तेजाबद्दल कां घमेंड मारावी ! ७९ त्याचप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं लक्ष्मीचेंही ऐश्वर्य व शंभूचें तप हीं सरतीं होत नाहींत, त्या ठिकाणीं अज्ञानी व हेंदरा मला कसा जाणूं शकेल ? ३८० याकरितां, सर्व शरीर अभिमान टाकून, सर्व गुणांचें लिंबलोण उतरून आणि संपत्तीचा मद सोडून आपला देह मजवरून ओंवाळून टाकला पाहिजे. ८१

अन्वय—यः पत्रं, पुष्पं, फलं, तोयं मे भक्त्या प्रयच्छति (तस्य) प्रयतात्मनः भक्त्युपहृतं तत् अहं अश्नामि ॥२६॥

अर्थ- जो पान, फूल, फळ अथवा पाणी मला भक्तीनें अर्पण करितो, त्या शुद्धचित्त भक्तानें भक्तीनें दिलेलें [पत्र वगैरे] मी स्वीकारितों. ॥ २६ ॥

नंतर दृढभक्तानें, मला अर्पण करण्याच्या निमित्तानें, हव्या त्या झाडाचें हवें तें फळ ८२ भक्तानें माझ्यापुढें केलें न केलें इतक्यांत मी आपण होऊनच तें दोन्ही हात पुढें करून घेतों, व त्याचें देंट न तोडतां तें आदरानें सेवन करतों. इतकी मला घाई होते. ८३ हें पहा-भक्तिभावानें जर मला कोणीं एखादें फूल दिलें, तर वास्तविक पाहतां तें हुंगावयाचें; पण तें सोडून देऊन प्रेमाच्या भरांत मी तोंडांतच घालतों ! ८४ फार काय सांगावें ! फुलेंचशीं काय, परंतु मला एक झाडाचें पानही प्रिय आहे—मग तें कोणत्याही झाडाचें आणि ताजें किंवा सुकलेलें—कसेंही असो. ८५ पण तें भक्तिभावानें परिपूर्ण आहे असें पाहतांच, ज्याप्रमाणें एखादा क्षुधित मनुष्य अमृतानें तृप्त होतो, त्याप्रमाणें भक्तिभावानें परिपूर्ण असलेलें पान अमृततुल्य मानून मीं खाऊं लागतों. ८६ अथवा एखाद्या वेळेस असा प्रसंग आला कीं, झाडाला कोठेंच पाला नाहीं, पण पाणी मिळण्याचें तर संकट पडणार नाहींना ? ८७ तें वाटेल त्या ठिकाणीं फुकट मेहनतीशिवाय मिळतें. तेंच मला मनोभावानें अर्पण करतो, ८८ त्यानें माझ्याकरितां वैकुंठाहूनही मोठीं देवळें बांधल्याप्रमाणें व कौस्तुभ मण्याहूनही तेजस्वी असे दागिने दिल्याप्रमाणें होतें. ८९ त्यानें दुधासारखीं स्वच्छ व क्षीरसमुद्राप्रमाणें मनोहर अशीं अगणित

अपारें । सृजिलीं तेणें ३९० कर्पूर चंदन अगरु । ऐसेया सुगंधाचा महामेरु । मज ह्यातिवा लाविला दिनकरु । दीपमाळे ९१ गरुडासारिखीं वाहनें । मज सुरतरूचीं उद्यानें । कामधेनूचीं गोधनें । अर्पिलीं तेणें ९२ मज अमृताहूनि सुरसें । बोनीं वोगरिलीं बहुवसें । ऐसा भक्तांचेनि उदकलेशें । परितोषें गा ९३ हें सांगावें काय किरीटी । तुवांचि देखिलें आपुलिया दिठी । मी सुदामयाचिया सोडीं गांठी । पव्हयांसाठीं ९४ पैं भक्ति एकी मीं जाणें । तेथ सानें थोर न म्हणे । आह्मी भावाचे पाहुणे । भलतेया ९५ येरें पत्र पुष्प फळ । हें भजावया मिस केवळ । वांचूनि आमुचा लाग निष्कळ । भक्तितत्त्व ९६ ह्मणोनि अर्जुना अवधारीं । तूं बुद्धी एकी सोपारी करीं । तरी सहजें आपुलिया मनोमंदिरीं । न विसंबें मातें ९७

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यासि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

जे जे कांहीं व्यापार करिसी । कां भोग हन भोगिसी । अथवा यज्ञीं यजिसी । नानाविधीं ९८ नातरी पात्रविशेषें दानें । कां सेवकां देसी जीवनें तपादि हन साधनें । व्रतें करिसी ९९ तें क्रियाजात आघवें । जे जैसें निपजेल स्वभावें । तें भावना करोनि करावें । माझिया मोहरां ४०० परि सर्वथा आपुले जीवीं । केलियाची से कांहींचि नुरवीं । ऐसीं धुवोनि कर्में द्यावीं । माझिया हातीं १

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

मग अग्निकुंडीं बीजें घातलीं । तियें अंकुरदशे जेविं मुकलीं । तेविं न फळतीचि मज अर्पिलीं । शुभाशुभें २ अगा कर्में जैं उरावें । तैं तिहीं सुखदुःखीं फळावें । आणि तयातें भोगावया यावें । देहा एका ३ तें उगाणिलें मज कर्म । तेव्हांचि पुसिलें मरण जन्म । जन्मासवें श्रम । वरचिलही गेले ४ ह्मणऊनि अर्जुना यापरी । पाहेचा वेळु नव्हेल भारी । हे संन्यासयुक्ति सोपारी । दिधली तुज ५ या देहाचिये बांदोडीं न पडिजे । सुखदुःखाचिया सागरीं न बुडिजे । सुखें सुखरूपा घडिजे । माझियाचि आंगा ६

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाऽप्यहम् २९

तो मी पुससी कैसा । तरि जो सर्वभूतीं सदा सारिसा । जेथ आपपरु ऐसा । भागु नाहीं ७ जे ऐसिया मातें जाणोनि । अहंकाराचा कुरुठा मोडोनी । जे जिवें कर्में करूनि । मातें भजले ८ ते वर्तत दिसती देहीं । परि ते देहीं ना

शय्यास्थानें माझ्याकरितां निर्माण केल्याप्रमाणें आहेत. ३९० कापूर, चंदन, कृष्णागुरु अशा सुगंधाच्या महामेरूएवढाल्या ढिगांनीं माझ्यापुढें काडवाती लावून सूर्याची दिपमाळ पाजळल्याप्रमाणें आहे; ९१ त्यानें गरुडासारखीं वाहनें, कल्पतरूच्या बागा, व कामधेनूंचीं खिल्लारें मला अर्पण केल्याप्रमाणें आहे. ९२ मला अमृताहूनही गोड अशीं पुष्कळ पक्वान्नें वाढून जो संतोष होतो, तो अशा भक्तियुक्त अंतःकरणानें अर्पण केलेल्या पाण्याच्या थेंबापासून होतो. ९३ हे किरीटी, फार काय सांगूं! मला अर्पण करण्याच्या उद्देशानें आपली गरीबी जाणून पोह्यांच्या कणांची गाठोडीं सुदामजीनें प्रीतीनें बगलेंत मारून आणिली, तिच्या गांठी मीं लगबगीनें सोडल्या, त्या तूं आपल्या डोळ्यानें पाहिल्या नाहींस कां? ९४ म्हणून मी फक्त एक भक्ति ओळखतों; त्या ठिकाणीं लहानथोर हें मनांत आणीत नाहीं; आणि वाटेल त्याच्या ठिकाणीं माझ्याविषयीं अनन्यभाव असला म्हणजे त्याच्या घरचे आम्ही पाहुणेच आहोंत. ९५ एऱ्हवीं पत्रें, पुष्पें, फळें हीं आमची भक्ति करण्याकरितां केवळ निमित्तमात्र आहेत; खरोखर निष्कलंक भक्ति हें माझ्या प्राप्तीचें मुख्य साधन आहे, याशिवाय भक्तितत्त्वाखेरीज इतर सर्व सामुग्री आम्ही व्यर्थ समजतों; ९६ म्हणून, अर्जुना, ऐक. तूं आपली बुद्धि स्वाधीन करून घेऊन नेहमीं आपल्या मनोरूप मंदिरांत माझा विसर पडूं नेऊं नको. ९७

अन्वय--कौंतेय, यत् करोषि, यत् अश्नासि, यत् जुहोषि, यत् ददासि, यत् तपस्यसि, तत् मदर्पणं कुरुष्व. ॥२७॥

अर्थ--अर्जुना, तूं जें कांहीं करितोस—जें भक्षण करितोस, जें हवन करितोस,–जें दान करितोस, आणि जें तप करितोस, तें सर्व मला अर्पण कर. ॥ २७ ॥

येवढ्याकरितां तूं जे जे कांहीं व्यापार करशील, किंवा ज्या वस्तूंचा उपभोग घेशील, अथवा ज्या पुष्कळ प्रकारच्या यज्ञांनीं माझें यजन करशील, ९८ किंवा सत्पात्रीं जीं जीं दानें करशील अथवा चाकरमाणसांस जीं वेतनें देशील, आणि जीं जीं तपादि सर्व साधनें व व्रतें करशील, ९९ तीं तुझ्या हातून सहजगत्या होणारीं सर्व कर्में तूं माझ्या उद्देशानें भक्तिपुरःसर कर. ४०० परंतु तीं केल्याबद्दलची आपल्या मनांत आठवणही राहूं नये. इतक्या निरहंकारानें व निष्कामबुद्धीनें केलेलीं अशीं स्वच्छ कर्में मला अर्पण कर. १

अन्वय-एवं (कृते सति) शुभाशुभफलैः कर्मबंधनैः मोक्ष्यसे, संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तः (भूत्वा) मां उपैष्यसि (च).

अर्थ याप्रमाणें सर्व कर्में मला अर्पण केल्यावर, शुभ व अशुभ फळ देणाऱ्या कर्मबंधनांपासून तूं मोकळा होशील; व याप्रमाणें संन्यासयोगानें तुझें अंतःकरण युक्त होऊन, तूं कर्मबंधनांपासून मुक्त होत्साता मला येऊन मिळशील. ॥ २८ ॥

मग, ज्याप्रमाणें अग्नींत भाजलेल्या बीजाला अंकुर येत नाहींत, त्याप्रमाणें मला अर्पण केलेल्या शुभाशुभ कर्मांची फलप्राप्ति तुला होणार नाहीं. २ अरे, अगोदर कर्म उरलें असलें, तर कर्मांनीं सुखदुःखाच्या रूपांनीं फलद्रूप व्हावें व तीं सुखदुःखें भोगण्याकरितां जन्म घ्यावा, ३ अशी रीत आहे; परंतु तेंच कर्म ज्या वेळीं मला अर्पण केलें, त्याच वेळीं मरण व जन्म चुकले; आणि जन्मांतर येणारीं जीं दुःखें तींही आपोआप गेलीं. ४ म्हणून अर्जुना, ही सांगितलेली सोप्या संन्यासाची युक्ति 'पाहूं आतां' 'करूं आतां' असें म्हणून वेळ घालविण्याची नव्हे. ५ ह्या युक्तीनें देहाच्या बंधनांत न पडतां व सुखदुःखांच्या सागरांत न बुडतां अनायासानें, सुखरूप जो मी त्या माझ्या स्वरूपांत निमग्न होऊन जा. ६

अन्वय–अहं सर्वभूतेषु समः, मे द्वेष्यः प्रियः (च) न अस्ति; (परं) तु ये मां भक्त्या भजन्ति, ते मयि च अहं अपि तेषु (च) ॥ २९ ॥

अर्थ–मी सर्व भूतांना सारखा आहें; माझा कोणी शत्रु नाहीं व कोणी मित्र नाहीं; परंतु जे मला भक्तीनें भजतात, ते माझे ठिकाणीं, व मीही त्यांचे ठिकाणीं असतो.

तो मी कसा आहें म्हणून विचारशील, तर सर्व भूतांचे ठिकाणीं नेहमीं सारखा असून, माझ्या ठिकाणीं 'माझें' व 'तुझें' असा भेद नाहीं. ७ जे अशा माझ्या स्वरूपाला जाणतात, व अहंकाराचा वीमोड करून कायावाचामनानें होणाऱ्या कर्मांनीं मला भजतात, ८ ते जगांत देहानें व्यवहार

माझ्या ठायीं । आणि मी तयांच्या हृदयीं । समग्र असें ९ सविस्तर वटत्व जैसें । बीजकणिकेमाजि असे । आणि बीजकणु वसे । वटीं जेवीं ४१० तेवीं आम्हां तयां परस्परें । बाहेर नामाचींचि अंतरें । वांचूनि आंतुवट वस्तुविचारें । मी तेचि ते ११ आतां जायांचें जैसें लेणें । आंगावरी आहाचवाणें । तैसें देहधरणें । उदास तयांचें १२ परिमळु निघालिया पवनापाठीं । मागें वोस फूल राहे देठीं । तैसें आयुष्याचिये मुठीं । केवळ देह १३ येर अवष्टंभु जो आथवा । तो आरूढोनि मद्भावा । मजचि आंतु पांडवा । पैठा जाहाला १४

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

ऐसें भजतेनि प्रेमभावें । जयां शरीरही पाठीं न पवे । तेणें भलतया व्हावें । जातीचिया १५ आणि आचरण पाहातां सुभटा । तो दुष्कृताचा कीर सेल वांटा । परि जीवित वेंचिलें चोहटां । भक्तीचिया कीं १६ अगा अंतींचिया मती । साचपण पुढिले गती । म्हणोनि जीवित जेणें भक्ती । दिधलें शेखीं १७ तो आधीं जरी दुराचारी । तरी सर्वोत्तमुचि अवधारीं । जैसा बुडाला महापूरीं । न मरतु निघाला १८ तयाचें जीवित ऐलथडिये आलें । म्हणोनि बुडालेंपण जेविं वायां गेलें । तेविं नुरेचि पाप केलें । शेवटलिये भक्ती १९ यालागीं दुष्कृती जऱ्ही जाहाला । तरि अनुतापतीर्थीं न्हाला । न्हाऊनि मजआंतु आला । सर्वभावें ४२० तरि आतां पवित्र तयाचेंचि कुळ । आभिजात्य तेणेंचि निर्मळ । जन्मलेयाचें फळ । तयासीच जोडलें २१ तो सकळही पढिन्नला । तपें तोचि तपिन्नला । अष्टांग अभ्यासिला । योगु तेणें २२ हें असो बहुत पार्था । तो उतरला कर्मं सर्वथा । जयाची अखंड गा आस्था । मजचिलागीं २३ अवघिया मनोबुद्धीचिया राहटी । भरोनि एकनिष्ठेची पेटी । मजमाजि किरीटी । निक्षेपिली जेणें २४

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति । कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

तो आतां अवसरें मजसारिखा होईल । ऐसा हन भाव तुज जाईल । हां गा अमृताआंत राहील । तया मरण कैंचें २५ पैं सूर्य जो वेळु नुदैजे । तया वेळा कीं रात्रि ह्मणिजे । तेविं माझिये भक्तीविण जें कीजे । तें महापाप नोहे २६ ह्मणोनि तयाचिया चित्ता । माझी जवळिक पांडुसुता । तेव्हांचि तो तत्त्वता । स्वरूप माझें २७ जैसा दीपें दीपु लाविजे । तेथ आदील कोण हें नोळखिजे । तैसा सर्वस्वें जो मज भजे । तो मीचि होऊनि ठाके २८ मग

कारितात खरे, तथापि देहांत नसून त्यांचें चित्त माझे ठिकाणीं असतें, आणि मीही संपूर्ण त्यांच्या हृदयांत असतों. ९ ज्याप्रमाणें वडाचें मोठें झाड वडाच्या बीजांतच असतें, व बीज त्या झाडांतच असतें, ४१० त्याप्रमाणें माझ्यांत व त्यांच्यांत केवळ नांवाचेंच अंतर असतें, बाकी अंतःस्थितीचा विचार करून पाहतां ते व मी हे एकच आहों. ११ आतां, लोकांचे मागून आणलेले दागिने अंगावर घालणें जसें व्यर्थ, त्याचप्रमाणें त्यांचें देह धारण करणें उदासीनपणाचें असतें. १२ वाऱ्याबरोबर ज्याप्रमाणें फुलाचा वास त्याचे मागोमाग जातो, व देंठापाशीं फूल जसें वासरहित राहतें, त्याप्रमाणें, आयुष्याची मुदत संपावण्यापुरताच त्यांचा देह असतो १३ हे पांडवा, जो अभिमान म्हणून आहे, तो सर्व माझी भक्ति पावून माझ्या स्वरूपांतच मिळाला. १४

अन्वय-सुदुराचारः अपि मां अनन्यभाक् भजते चेत् सः साधुः एव मंतव्यः, सः हि सम्यग्व्यवसितः (अस्ति). ३०

अर्थ-अत्यंत दुराचारी असूनही जर तो एकनिष्ठपणानें माझें भजन करूं लागला, तर तो साधूच समजला पाहिजे. कारण त्याचा विचार चांगला असतो. ॥ ३० ॥

अशा प्रेमभावानें जे मला भजतात, व ज्यांना हें शरीर पुनः प्राप्त होत नाहीं, ते हव्या त्या जातीचे असले तरी असोत; १५ आणि हे महावीरा, त्यांचें आचरण जरी पाप करणाऱ्यांत पहिल्या प्रतीचें असलें, तरी ज्यांनीं आपल्या आयुष्याचा शेवट भक्तिमार्गांत केला आहे; १६ अरे, अंतकालीं जी मनाला बुद्धि होते, तीच गति खरोखर पुढील जन्मीं प्राप्त होते; म्हणून आपल्या आयुष्याच्या शेवटचा काळ जो माझ्या भक्तींत घालवितो, १७ तो पूर्ववयांत जरी दुराचरण करणारा असला, तरी तो सर्वोत्तमच आहे असें समज. एकाद्या मनुष्यानें महापुरांत नदीच्या अलीकडच्या कांठीं उडी घातली व सर्व मनुष्यांस तो मेला असें वाटलें, परंतु तो जर न मरतां पलीकडील कांठाला निघाला, तर १८ जसें त्याचें बुडालेंपण व्यर्थ व्हावें; त्याचप्रमाणें, पूर्ववयांत केलेलें पाप उत्तरवयांतील भक्तीनें नाहींसें होतें. १९ याकरितां, पापाचरण करणारा जरी असला, तरी तो पश्चात्तापरूप तीर्थांत न्हाऊन जर सर्वभावानें मला शरण आला, ४२० तर त्याचें व त्याच्याच योगानें निषिद्ध कर्माला निर्मलत्व प्राप्त होतें. आणि कुल पवित्रच जन्मास आल्याचें खरें फळ त्यालाच प्राप्त होतें. २१ त्याला सर्व शास्त्रें वगैरे अवगत होतात; त्याला तपाचेंही आचरण केल्याचें श्रेय येतें, व त्याला अष्टांगयोगसाधनाची सिद्धि मिळते. २२ पार्था, फार काय सांगावें! एकनिष्ठारूप पेटींत मनोबुद्धीचे सर्व व्यापार भरून ती माझ्याच ठिकाणीं जो ठेवितो, अशा प्रकारें ज्याचें अखंड प्रेम माझ्याच ठिकाणीं असतें, तोच निश्चयेंकरून सर्व कर्मांपासून उत्तीर्ण झाला. २३।२४

अन्वय-कौंतेय, (सः) क्षिप्रं धर्मात्मा भवति, शश्वत् शान्ति निगच्छति मे भक्तः न प्रणश्यति (इति त्वं) प्रतिजानीहि.

अर्थ-हे अर्जुना, तो लवकर धर्मात्मा होतो व निरंतर शांतीला प्राप्त होतो. [सारांश,] माझा भक्त कधींही नाश पावत नाहीं हें तूं पक्कें जाण. ॥ ३१ ॥

तो कांहीं अवकाशानें मजसारखा होणार असा तुझा कदाचित् समज होईल, तर पहा कीं, जो अमृतांत वास करील, त्याला मरण कोठून प्राप्त होणार? २५ हें बघ-ज्या वेळीं सूर्य उदय पावत नाहीं, त्याच वेळेला रात्र असें म्हणतात; त्याचप्रमाणें माझ्या भक्तीशिवाय जें करणें तें महापाप नव्हे काय? २६ हे पांडुसुता, त्याच्या चित्ताला जेव्हां माझा योग होतो, त्याचें चित्त मद्रूप होतें, तेव्हांच खरोखर तो माझ्या स्वरूपाला पावतो. २७ ज्याप्रमाणें एका दिव्यानें दुसरा दिवा लावला असतां त्यांत पहिला कोणता हें ओळखतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें जो सर्वभावानें मला भजतो, तो मद्रूपच होऊन राहतो. २८ मग त्याला माझी स्थिति,

माझी नित्य शांती । तया दशा तेचि कांती । किंबहुना जिती । माझेनि जीवें २९ एथ पार्थी पुढतपुढती । तेंचि तें सांगों किती । जरी मियां चाड तरी भक्ती । न विसंबिजे गा ४३० अगा कुळाचिया चोखटपणा नलगा । आभिजात्य ह्मणीं श्लाघा । व्युत्पत्तीचा वाउगा । सोसु कां वाहावा ३१ कां रूपवयसा माजा । आथिलेपणें कां गाजा । एक भाव नाहीं माझा । तरी पाल्हाळ तें ३२ कणें-विण सोपटें । कणसें दाटलीं घनदाटें । काय करावें गोमटें । वोस नगर ३३ नातरी सरोवर आटलें । रानीं दुःखिया दुःखी भेटलें । कां वांझ फुलीं फुललें । झाड जैसें ३४ तैसें सकळ तें वैभव । अथवा कुळ जाति गौरव । जैसें शरीर आहे सावेव । पारि जीवचि नाहीं ३५ तैसें माझिये भक्तीविण । जळो तें जि-यालेंपण । अगा पृथ्वीवरी पाषाण । नमती काई ३६ पैं हिवराची दाट सा-उली । सज्जनीं जैसी वाळिली । तैसीं पुण्यें डावलूनि गेलीं । अभक्तांतें ३७ निंब निंबोळिया मोडोनि आला । तरि तो काउळियांसीच्चि सुकाळु जाहला । तैसा भक्तिहीनु वाढिन्नला । दोषांचिलागीं ३८ कां षड्रस खापरीं वाढिले । वाढूनि चोहटां ठेविले । ते सुणियांची ऐसे झाले । जियापरी ३९ तैसें भक्तिहीनाचें जिणें । जो स्वप्नींहि पारि सुकृत नेणे । तेणें संसारदुःखासि भाणें । वोगारिलें ४४० ह्मणोनि कुळ उत्तम नोहावें । जाती अंत्यजही आगावें । वारि देहाचेनि नांवें । पशूचेंही लाभो ४१ पाहें पां सावजें हातिरूं धभिजग तेणें तया काकु-ळती मातें स्मरिलें । कीं तयाचें पशुत्व वावो जाहलें । पाघलिया मातें ४२

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम्

अगा नांवें घेतां वोखटीं । जे आघवेया अधमाचिये शेवटीं । तिये पापयो-नींही किरीटी । जन्मले जे ४३ ते पापयोनि मूढ । मूर्ख जैसे कां दगड । परि माझ्या ठायीं दृढ । सर्वभावें ४४ जयांचिये वाचे माझे आलाप । दृष्टी भोगी माझेंचि रूप । जयांचें मन संकल्प । माझाचि वाहे ४५ माझिया कीर्तिविण । जयांचे रिते नाहीं श्रवण । जयां सर्वांगीं भूषण । माझी सेवा ४६ जयांचें ज्ञान विषो नेणे । जाणीव मज एकातेंचि जाणें । जया ऐसें लाभे तरी जिणें । ए-व्हवीं मरण ४७ ऐसा आघवाचि परी पांडवा । जिहीं आपुलिया सर्वभावा । जियावयालागीं वोलावा । मीचि केला ४८ ते पापयोनीही होतु कां । ते श्रु-ताधीतही न होतु कां । परि मजसीं तुकितां तुकां । तुटी नाहीं ४९ पाहें पां

माझी कांति व माझी नित्य शांति प्राप्त होते, फार तर काय! तो माझ्या जीवानेंच जिवंत राहतो. २९ पार्था, एथें वारंवार तेंच-तें किती सांगू! पण जर कोणाला माझ्या प्राप्तीची इच्छा असेल तर त्यानें माझी भक्ति विसरतां कामा नये. ४३० अरे, कुळाच्या चांगुलपणाची आवश्यकता नाहीं, चांगल्या जातीचीही अडचण नाहीं, आणखी मग विद्वत्तेची तरी उगीच हाव पाहिजे कशाला? ३१ अथवा रूपाची आणि वयाची प्रतिष्ठा किंवा संपत्तीचा डौल [ह्यांपैकीं कांहीं सुद्धां नको;] एक माझ्या ठिकाणीं भक्ति नसली तर हीं सर्व व्यर्थ. ३२ दाण्याशिवाय रिकामीं कणसें जरी पुष्कळ दाट लागलीं असलीं, अथवा सुंदर शहर असून तें जर ओसाड असलें, तर त्याला काय करावयाचें आहे? ३३ किंवा मोठा तलाव असून तो जर आटला, तसेंच रानांत एका दुःखी कष्टी मनुष्यास दुसरा तसाच भेटला, अथवा ज्याप्रमाणें वांझ फुलांनीं एकादें झाड फुललें असावें, ३४ त्याचप्रमाणें, सर्व वैभव, कुळ अथवा जातीचा मोठेपणा व्यर्थ होय. जसें सर्व अवयवांनीं युक्त शरीर असून त्यांत फक्त जीव नसावा, ३५ त्याचप्रमाणें माझ्या भक्तीशिवाय त्याचें जीवन व्यर्थ होय. अरे, पृथ्वीच्या पाठीवर दगड नाहींत का? ३६ हें पहा: हिवराची-कांटेरी झाडाची-अगदीं दाट सावली आहे, पण सज्जनांनीं ती निषिद्ध मानली आहे; त्याचप्रमाणें, जो माझी भक्ति करीत नाहीं, त्याला पुण्य डावलून (सोडून) जातें. ३७ लिंब हा लिंबोळ्यांच्या भारानें जरी वांकला, तरी त्यापासून ज्याप्रमाणें कावळ्यांनाच सुकाळ होतो, त्याप्रमाणें, माझी भक्ति न करणारा पापाचीच जोड करण्याकरितां जगतो. ३८ किंवा ज्याप्रमाणें षड्रस अन्नांनीं भरलेलें खापर चव्हाट्यावर ठेविलें म्हणजे कुत्र्यांच्याच उपयोगाला येतें, ३९ त्याप्रमाणें जो स्वप्नांतही पुण्यमार्गाचें आचरण जाणत नाहीं, त्या भक्तिहीनाचें जिणें म्हणजे संसारदुःखाला ताट वाढून ठेवल्याप्रमाणेंच होय. ४४० म्हणून, उत्तम कुळ नसलें अथवा जातीनें अंत्यजही असला, व पशूचाही देह प्राप्त झाला असला, तरी चालेल, पण भक्ति पाहिजे. ४१ पहा कीं, नक्रानें गजेंद्राला धरल्यावर त्यानें दीनपणानें माझें स्मरण केलें, त्या वेळेस तो मजप्रत प्राप्त झाल्यामुळें त्याचें पशुत्व व्यर्थ झालें. ४२

अन्वय-पार्थ, ये अपि हि पापयोनयः स्त्रियः वैश्याः तथा शूद्राः स्युः, ते अपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति. ३२

अर्थ--स्त्रिया, वैश्य, शूद्र इत्यादि पापयोनींमध्यें जरी कोणी जन्मास आले असतील, तरी त्यांना देखील, कौंतेया, माझा आश्रय केल्यानें उत्तम गति मिळते. ॥३२॥

अरे, जी अधमाहून अधम, व जिचें नांव देखील घेणें उचित नव्हे, अशा पापयोनींत ज्यांनीं जन्म घेतलें आहे; ४३ जन्म तर अशा पापयोनींत व मूर्खपणानें तर केवळ दगड; परंतु माझ्या ठिकाणीं सर्वस्वीं दृढ भाव आहे; ४४ ज्यांच्या वाणीनें माझा नामोच्चार होतो, जे दृष्टीनें माझ्याच रूपाचा उपभोग घेतात, व ज्यांच्या मनांत माझ्याशिवाय दुसरा संकल्पच नसतो, ४५ ज्यांचे कान माझा गुणानुवाद ऐकण्याशिवाय रिकामे नसतात (नेहमीं ऐकतात) व ज्यांच्या सर्व अवयवांना माझ्या सेवेशिवाय दुसरें कशाचेंच भूषण नाहीं; ४६ ज्यांच्या बुद्धीला विषय दिसत नसून मीच एकटा दिसतों, अशी स्थिति असली तरच ते जिवंत रहातात, नाहीं तर मरतात. ४७ हे पांडवा, अशा सर्व प्रकारानें जे आपला भाव सर्वस्वीं मजवर ठेवून जगण्याला बोलावा करितात, ४८ ते पापयोनींत जन्म घेतलेले असोत किंवा शास्त्र देखील ऐकलेलें किंवा पढलेलें नसोत, पण त्यांचें माझ्याबरोबर वजन केलें असतां ते मजपेक्षां कमी नाहींत. ४९ हें पहा कीं,

भक्तीचेनि आथिलेपणें । दैत्यीं देवां आणिलें उणें । माझें नृसिंहत्व लेणें । ज याचिये महिमे ४५० तो प्रल्हादु गा मजसाठीं । घेतां बहुतें संकटें सदा कि रीटी । कां जें मियां द्यावें ते गोष्टी । तयाचिया जोडे ५१ एऱ्हवीं दैत्यकु० साचोकारें । पारि इंद्रही सरी न लाहे उपरें । ह्मणोनि भक्ति गा एथ सरे । जाति अप्रमाण ५२ राजाज्ञेचीं अक्षरें आहाती । तियें चामा एका जया पडती । तय चामासाठीं जोडती । सकळ वस्तु ५३ वांचूनि सोनें रुपें प्रमाण नोहे । एथ राजाज्ञाचि समर्थ आहे । तेंचि चाम एक जैं लाहे । तेणें विकती आघवीं ५४तैसें उत्तमत्व तैंचि सरे । तैंचि सर्वज्ञता सरे । जैं मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेमें ५५ म्हणो- नि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण । एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ५६ तेंचि भलतेणें भावें । मन मज आंतु येतें होआवें । आलें तरी आघवें । मागील वावो ५७ जैसे तंवचि वहाळ वोहळ । जंव न पवती गंगाजळ । मग होऊनि ठाकती केवळ । गंगारूप ५८ कां खैर चंदन काष्ठें । हे विवंचना तं- वाचि घटे । जंव न घापती एकवटे । अग्नीमाजीं ५९ तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यजादि इया । जाती तंवचि वेगळालिया । जंव न पवती मातें ४६० मग जाति व्यक्ती पडे बिंदुलें । जेव्हां भावें होती मज मीनले । जैसे लवणकण घातले । सागरामाजीं ६१ तंववरी नदानदींचीं नांवें । तंवचि पूर्वप- श्चिमेचे यावे । जंव न येती आघवे । समुद्रामाजीं ६२ हेंचि कवणें एके मिसें । चित्त माझें ठायीं प्रवेशे । येतुलें हो मग आपैसें । मिचि होणें असे ६३ अगा वरी फोडावया लागीं । लोहो मिळो कां परिसाचे आंगीं । कां जे मिळतिये प्रसंगीं । सोनेंचि होईल ६४ पाहें पां वालभाचेनि व्याजें । तिया व्रजांगनांचीं निजें । मज मीनालिया काय माझें । स्वरूप नव्हती ६५ नातरी भयाचेनि मिसें । मातें न पाविजेचि काय कंसें । कीं अखंड वैरवशें । चैद्यादिकीं ६६ अगा सोयरेपणेंचि पांडवा । माझें सायुज्य यादवां । कीं ममत्वें वसुदेवा- । दिकां सकळां ६७ नारदा ध्रुवा अक्रूरा । शुका हन सनत्कुमारा । इयां भक्ती मी धनुर्धरा । प्राप्यु जैसा ६८ तैसाचि गोपिकांसि कामें । तया कंसा भयसं- भ्रमें । येरां घातकां मनोधर्में । शिशुपालादिकां ६९ अगा मी एकुलाणीचें खागें । मज येवो पां भलतेनि मार्गें । भक्ती कां विषयविरागें । अथवा वैरें ४७० ह्म- णोनि पार्था पाहीं । प्रवेशावया माझ्या ठायीं । उपायांची नाहीं । वाणी एथ

भक्तीच्या महत्वानें दैत्यांनीं देवांनाही मागें टाकलें, व त्या प्रल्हादाच्या भक्तीच्या महिम्याकरितां मला नरसिंह अवतार घ्यावा लागला. ४५० हे किरीटी, ज्या प्रल्हादानें माझ्या प्राप्तिकरितां नेहमीं अनंत संकटें सोसिलीं, त्या प्रल्हादाचें चरित्र जर वर्णन केलें तर माझ्या प्रसन्नतेपासून जी प्राप्ति होते, तीच त्या चरित्र वर्णनापासून होते. ५१ बाकी वास्तविक पाहतां त्यानें दैत्यकुळांत जन्म घेतलेला, पण त्याच्यापेक्षां अधिक मोठेपणा इंद्रालाही प्राप्त झालेला नाहीं; म्हणून माझी प्राप्ति करून घेण्याला एक भक्तिच पुरे आहे; जात वगैरेची कांहीं एक चाड नाहीं. ५२ राजाज्ञेचीं अक्षरें एका कातड्याचे तुकड्यावर जरी पडलीं, तरी त्या कातड्यापासून सर्व वस्तु प्राप्त होतात. ५३ त्या अक्षरांवांचून सोन्यारुप्याला किंमत नाहीं; तर येथें राजाज्ञा हीच मुख्य होय; व त्याच राजशिक्क्याच्या कातड्यानें सर्व वस्तु विकत मिळतात. ५४ त्याचप्रमाणें, जेव्हां मन-बुद्धि हीं माझ्याच प्रेमानें युक्त होतात, तेव्हांच मोठेपणा व सर्वज्ञपणा यांचा उपयोग होतो. ५५ म्हणून कूळ, जात, हे निष्कारण आहेत; तर, अर्जुना, फक्त माझी भक्ति केली असतां सार्थक होतें. ५६ ती माझी भक्ति वाटेल त्यानें मनोभावानें केली असतां, तो पूर्वी कोणत्याही वर्णांतला असला तरी चिंता नाहीं. ५७ ओढे जोंपर्यंत गंगेस मिळाले नाहींत, तोंपर्यंतच त्यांस ओहोळ, वहाळ वगैरे म्हणतात; पण ते गंगेस मिळाल्यावर जसे गंगारूपच होतात; ५८ किंवा लांकडें जोंपर्यंत अग्नीत घातलीं नाहींत, तोंपर्यंतच त्यांस खैर, चंदन अशीं नांवें असतात, ५९ त्याचप्रमाणें, जोंपर्यंत मद्रूपता प्राप्त झाली नाहीं, तोंपर्यंतच क्षत्रिय, वैश्य, स्त्री, शूद्र, अंत्यज इत्यादि जाति वेगळाल्या असतात. ४६० ज्याप्रमाणें समुद्रांत मीठ वातल्यावर एकरूप होऊन जातें. त्याप्रमाणें, मनोभावानें मला शरण आल्यावर जाति, व्यक्ति वगैरे भेद नाहींसा होतो. ६१ जोंपर्यंत समुद्राला येऊन मिळाले नाहींत, तोंपर्यंत नद, नदी, पूर्ववाहिनी, पश्चिमवाहिनी, वगैरे भेद असतो, ६२ त्याचप्रमाणें, कोणत्याही निमित्तानें माझ्याकडे चित्त लागलें म्हणजे पुरे, मग सहजच मद्रूपत्व प्राप्त होतें. ६३ अरे, परिसाला फोडण्याकरितां का होईना, जरी लोखंडानें स्पर्श केला, तरी स्पर्शाबरोबर त्याचें लागलीच सोनें होतें. ६४ हें पहा-गोपींनीं विषयाच्या प्रीतीनें माझे ठिकाणीं आपलें चित्त ठेवल्यामुळें त्या मद्रूप झाल्या नाहींत का? ६५ किंवा भीतीच्या योगानें कंस मद्रूप झाला नाहीं का? किंवा माझ्याशीं अखंड वैर केल्यानें शिशुपालादिक मद्रूप झाले नाहींत का? ६६ अरे, तसेंच पांडव व यादव यांस सोयरिकीच्या नात्यानें व वसुदेवादिक यांना ममत्वानें माझें सायुज्य मिळालें नाहीं का? ६७ हे धनुर्धरा, नारद, ध्रुव, अक्रूर, शुक आणि सनत्कुमार यांना जसा मी भक्तीनें प्राप्त झालों आहे. ६८ तसाच गोपींना विषयबुद्धीनें, कंसाला भीतीनें व शिशुपालादिकांना वैरबुद्धीनें मी प्राप्त झालों आहे. ६९ अरे, मी निर्वाणीचें स्थान आहें, म्हणून मला वाटेल त्या मार्गानें—भक्तीनें, विषयबुद्धीनें, विरक्ततेनें अथवा वैरानें—कोणीही प्राप्त झाला असतां हरकत नाहीं. ४७० म्हणून, पार्था, हें पहा कीं, मला येऊन मिळण्याकरितां येथें उपायांची उणीव

पाषाण । न सुवावें केविं वोडण । रोगें दाटला आणि उदासपण । वोखदेंसीं ९१ जेथ चहूंकडे जळत वणवा । तेथूनि न निगिजे केविं पांडवा । तेविं लोका येऊनि सोपद्रवा । केविं न भजिजे मातें ९२ अगा मातें न भजावया-लागीं । कवण बळ पां आपुलिये आंगीं । काइ घरीं कीं भोगीं । निश्चिती केली ९३ नातरी विद्या कीं वयसा । ययां प्राणियांसि हा ऐसा । मज न भ-जतां भरंवसा । सुखाचा कोण ९४ तरी भोग्यजात जेतुलें । तें एका देहा-चिया निकिया लागलें । आणि एथ देह तंव असे पडिलें । काळाचिये तोंडीं ९५ बाप दुःखाचें केणें सुटलें । जेथ मरणाचे भरे लोटले । तिये मृत्युलोकींचें शेंवटिलें । येणें जाहालें हाटवेळे ९६ आतां सुखेंसि जीविता । कैंची ग्राहिकी किजेल पांडुसुता । काय राखोंडी फुंकितां । दीपु लागे ९७ अगा विषाचे कांदे वाटुनी । जो रसु घेइजे पिळुनी । तया नाम अमृत ठेउनी । जैसें अ-मर होणें ९८ तेविं विषयांचें जें सुख । तें केवळ परम दुःख । पारि काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे ९९ कां शीस खांडूनि आपुलें । पायींच्या खतीं बां-धिलें । तैसें मृत्युलोकींचें भलें । आहे आघवें ५०० ह्मणोनि मृत्युलोकीं सु-खाची काहाणी । ऐकिजेल कवणाचिये श्रवणीं । कैंची सुखनिद्रा आंथरुणीं । इंगळांच्या १ जिये लोकींचा चंद्रु क्षयरोगी । जेथ उदयो होय अस्तालागीं । दुःख लेऊनि सुखाची आंगी । साळित जगातें २ जेथ मंगळाचिया अंकुरीं । सवेंचि अमंगळाची पडे पोहरी । मृत्यु उदराचिया परिवरीं । गर्भु गिंवसी ३ जें नाहीं तयातें चिंतवी । तंव तेंचि नेइजे गंधर्वीं । गेलियाची कवणे गांवीं । शुद्धी न लगे ४ अगा गिंवसिता आघविया वाटीं । परतलें पाउलचि नाहीं किरीटी । सैंघ निमालियाचिया गोठी । तियें पुराणें जेथिंचीं ५ जेथींचिये अ-नित्यतेची थोरी । करितया ब्रह्मयाचे आयुष्यवेरी । कैसें नाहीं होणें अवधारीं । निपटूनियां ६ ऐसी लोकींची जिये नांदणूक । तेथ जन्मले आथि जे लोक । तयांचिये निश्चिंतीचें कौतुक । दिसत असे ७ पैं दृष्टादृष्टाचिये जोडी । लागीं भांडवल न सुटे कवडी । जेथ सर्वस्वें हानि तेथ कोडी । वेंचिती गा ८ जो बहुवे विषयविलासें गुंफे । तो ह्मणती उवाईं पडिला सापें । जो अभिलाष-भारें दडपे । तयातें सज्ञान म्हणती ९ जयाचें आयुष्य धाकुटें होय । बळ

असतां ढाल कां न पुढें करावी? रोगानें ग्रस्त असतां औषध घेण्याविषयीं कसें उदासीन असावें? ९१ हे अर्जुना, चोहोंकडून वणवा लागल्यावर तेथून बाहेर कसें पडूं नये? याचप्रमाणें, उपद्रवासहित असलेला जो मृत्युलोक, त्यांत जन्मल्यावर माझें भजन कां न करावें? ९२ अरे, मला न भजावें असें मनुष्यांच्या अंगीं कोणतें सामर्थ्य आहे? त्यांच्या घरीं अशी कोणती भोग्य वस्तूंची समृद्धि आहे कीं, त्यांनीं निष्काळजी रहावें? ९३ किंवा मला न भजतां विद्या, तारुण्य यांपासून सुखप्राप्ति होईल असा त्यांना कोणता भरंवसा आहे? ९४ तर, बाबारे, जितक्या ह्मणून भोग्य वस्तु आहेत, तितक्या एका देहाच्या सुखाकरितां आहेत; आणि तो देह तर ह्या मृत्युलोकीं काळाच्या तोंडांत पडलेला आहे! ९५ अरे! या मृत्युलोकच्या शेवटच्या मनुष्यरूपी बाजारांत दुःखरूपी माल भरलेला असून मरणरूपी माप चाललें आहे. त्या ठिकाणीं मनुष्यरूपानें येणें झालें आहे. ९६ तर, हे पांडुसुता, अशा दुःखरूपी बाजारांत जीवाला सुख होईल अशी कोणती वस्तु खरेदी करतां येईल? हें पहा—विस्तव विझून गेल्यावर राहिलेली राख फुंकीत बसलें तर त्यापासून दिवा लागेल का? ९७ अरे, विषाचे कांदे वांटून ते पिळावयाचे, व त्यांचा रस काढल्यावर त्याला अमृत असें म्हणावयाचें, व तें पिऊन ज्याप्रमाणें अमर होण्याची इच्छा करावयाची, ९८ त्याप्रमाणें या विषयापासून होणारें जें सुख, तें केवळ महत्‌दुःख आहे. परंतु जे अज्ञानी आहेत त्यांना त्याचें सेवन केल्याशिवाय रहावत नाहीं. ९९ किंवा पायाला झालेल्या जखमेवर आपलें डोकें तोडून बांधणें जितकें चांगलें, तितक्याच या मृत्युलोकांतील गोष्टी चांगल्या आहेत. ५०० म्हणून, या मृत्युलोकीं सुखाच्या गोष्टी कोणाचे कान ऐकत असतील ते ऐकोत! विस्तवाच्या अंथरुणावर निजलें असतां सुखाची झोंप कशी लागणार? १ अरे ज्या मृत्युलोकचा चंद्र क्षयरोगी आहे, जेथें उदयच मुळीं अस्ताकरितां होतो, व जेथें दुःख हें सुखाचें पांघरूण घेऊन जगाला छळतें; २ जेथें कल्याणाचा अंकूर फुटतो न फुटतो तोंच त्यावर अकल्याणाचें आच्छादन पडतें, व मृत्यु हा उदरांतील गर्भाला देखील शोधीत येतो; ३ जी चिंतन करण्यायोग्य नाहीं तिचें चिंतन करतो न करतो तोंच त्याला यमदूत घेऊन जातात; व कोणत्या गांवीं घेऊन जातात याचा पत्ता लागत नाहीं; ४ अरे, सर्व वाटा शोधिल्या असतांही जेथें माघारी येण्याची गोष्टच नाहीं व ज्या ठिकाणीं मृत्यु पावलेल्या लोकांच्या गोष्टी हींच पुराणें, ५ तेथील अशाश्वततेचा लौकिक सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या ब्रह्मदेवाच्या आयुष्यापर्यंत जरी वाखाणिला तरी संपणार नाहीं! ६ अशी ज्या मृत्युलोकाची स्थिति, तेथें जन्म घेणाऱ्या लोकांचा स्वस्थपणा पाहून मोठें नवल वाटतें. ७ हें पहा—प्रत्यक्ष अथवा परलोकीं होणाऱ्या लाभाच्या प्राप्तीकरितां जे एक कवडीही खर्च करीत नाहींत, ते, सर्व प्रकारें हानि होणाऱ्या ठिकाणीं कोट्यावधि द्रव्य खर्च करतात! ८ जो प्रस्तुत कालीं पुष्कळ विषयसुखांत गुंततो, त्याला सुखी असें मानतात, व जो लोभग्रस्त आहे त्याला ज्ञानी असें म्हणतात. ९ ज्याचें आयुष्य थोडें राहिलें आहे, व ज्याची शक्ति व बुद्धि कमी झाली

पाषाण । न सुवावें केविं वोडण । रोगें दाटला आणि उदासपण । वोखदेंसीं ९१ जेथ चहूंकडे जळत वणवा । तेथूनि न निगिजे केविं पांडवा । तेविं लोका येऊनि मोपद्रवा । केविं न भजिजे मातें ९२ अगा मातें न भजावया-लागीं । कवण बळ पां आपुलिये आंगीं । काइ घरीं कीं भोगी । निश्चिती केली ९३ नातरी विद्या कीं वयसा । यया प्राणियांसि हा ऐसा । मज न भजतां भरंवसा । सुखाचा कोण ९४ तरी भोग्यजात जेतुलें । तें एका देहाचिया निकिया लागलें । आणि एथ देह तंव असे पडिलें । काळाचिये तोंडीं ९५ बाप दुःखाचें केणें सुटलें । जेथ मरणाचे भरे लोटले । तिये मृत्युलोकींचें शेवटिलें । येणें जाहालें हाटवेळे ९६ आतां सुखेंसि जीविता । कैंची ग्राहिकी किजेल पांडुसुता । काय राखोंडी फुंकितां । दीपु लागे ९७ अगा विषाचे कांदे वाटुनी । जो रसु घेइजे पिळुनी । तया नाम अमृत ठेउनी । जैसें अमर होणें ९८ तेविं विषयांचें जें सुख । तें केवळ परम दुःख । परि काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे ९९ कां शीस खांडूनि आपुलें । पायींच्या खतीं बांधिलें । तैसें मृत्युलोकींचें भलें । आहे आघवें ५०० ह्मणोनि मृत्युलोकीं सुखाची काहाणी । ऐकिजेल कवणाचिये श्रवणीं । कैंची सुखनिद्रा आंथरुणीं । इंगळांच्या १ जिये लोकींचा चंद्रु क्षयरोगी । जेथ उदयो होय अस्तालागीं । दुःख लेऊनि सुखाची आंगी । साळित जगातें २ जेथ मंगळाचिया अंकुरीं । सवेंचि अमंगळाची पडे पोहरी । मृत्यु उदराचिया परिवरीं । गर्भु गिंवसी ३ जें नाहीं तयातें चिंतवी । तंव तेंचि नेइजे गंधर्वीं । गेलियाची कवणे गांवीं । शुद्धी न लगे ४ अगा गिंवसिता आघविया वाटीं । परतलें पाउलचि नाहीं किरीटी । सैंघ निमालियाचिया गोठी । तियें पुराणें जेथिंचीं ५ जेथींचिये अनित्यतेची थोरी । करितया ब्रह्मयाचे आयुष्यवेरी । कैसें नाहीं होणें अवधारीं । निपटूनियां ६ ऐसी लोकींची जिये नांदणूक । तेथ जन्मले आथि जे लोक । तयांचिये निश्चितीचें कौतुक । दिसत असे ७ पैं दृष्टादृष्टाचिये जोडी । लागीं भांडवल न सुटे कवडी । जेथ सर्वस्वें हानि तेथ कोडी । वेंचिती गा ८ जो बहुवे विषयविलासें गुंफे । तो ह्मणती उवाईं पडिला सापें । जो अभिलाष-भारें दडपे । तयातें सज्ञान म्हणती ९ जयाचें आयुष्य धाकुटें होय । बळ

असतां ढाल कां न पुढें करावी? रोगानें ग्रस्त असतां औषध घेण्याविषयीं कसें उदासीन असावें? ९१ हे अर्जुना, चोहोंकडून वणवा लागल्यावर तेथून बाहेर कसें पडूं नये? याचप्रमाणें, उपद्रवासहित असलेला जो मृत्युलोक, त्यांत जन्मल्यावर माझें भजन कां न करावें? ९२ अरे, मला न भजावें असें मनुष्यांच्या अंगीं कोणतें सामर्थ्य आहे? त्यांच्या घरीं अशी कोणती भोग्य वस्तूंची समृद्धि आहे कीं, त्यांनीं निष्काळजी रहावें? ९३ किंवा मला न भजतां विद्या, तारुण्य यांपासून सुखप्राप्ति होईल असा त्यांना कोणता भरंवसा आहे? ९४ तर, बाबारे, जितक्या ह्मणून भोग्य वस्तु आहेत, तितक्या एका देहाच्या सुखाकरितां आहेत; आणि तो देह तर ह्या मृत्युलोकीं काळाच्या तोंडांत पडलेला आहे! ९५ अरे! या मृत्युलोकच्या शेवटच्या मनुष्यरूपी बाजारांत दुःखरूपी माल भरलेला असून मरणरूपी माप चाललें आहे. त्या ठिकाणीं मनुष्यरूपानें येणें झालें आहे. ९६ तर, हे पांडुसुता, अशा दुःखरूपी बाजारांत जीवाला सुख होईल अशी कोणती वस्तु खेरदी करतां येईल? हें पहा—विस्तव विझून गेल्यावर राहिलेली राख फुंकीत बसलें तर त्यापासून दिवा लागेल का? ९७ अरे, विषाचे कांदे वांटून ते पिळावयाचे, व त्यांचा रस काढल्यावर त्याला अमृत असें म्हणावयाचें, व तें पिऊन ज्याप्रमाणें अमर होण्याची इच्छा करावयाची, ९८ त्याप्रमाणें या विषयापासून होणारें जें सुख, तें केवळ महत्‌दुःख आहे. परंतु जे अज्ञानी आहेत त्यांना त्याचें सेवन केल्याशिवाय रहावत नाहीं. ९९ किंवा पायाला झालेल्या जखमेवर आपलें डोकें तोडून बांधणें जितकें चांगलें, तितक्याच या मृत्युलोकांतील गोष्टी चांगल्या आहेत. ५०० म्हणून, या मृत्युलोकीं सुखाच्या गोष्टी कोणाचे कान ऐकत असतील ते ऐकोत! विस्तवाच्या अंथरुणावर निजलें असतां सुखाची झोंप कशी लागणार? १ अरे ज्या मृत्युलोकचा चंद्र क्षयरोगी आहे, जेथें उदयच मुळीं अस्ताकरितां होतो, व जेथें दुःख हें सुखाचें पांवरूण घेऊन जगाला छळतें; २ जेथें कल्याणाचा अंकूर फुटतो न फुटतो तोंच त्यावर अकल्याणाचें आच्छादन पडतें, व मृत्यु हा उदरांतील गर्भाला देखील शोधीत येतो; ३ जी चिंतन करण्यायोग्य नाहीं तिचें चिंतन करतो न करतो तोंच त्याला यमदूत घेऊन जातात; व कोणत्या गांवीं घेऊन जातात याचा पत्ता लागत नाहीं; ४ अरे, सर्व वाटा शोधिल्या असतांही जेथें माघारी येण्याची गोष्टच नाहीं व ज्या ठिकाणीं मृत्यु पावलेल्या लोकांच्या गोष्टी हींच पुराणें, ५ तेथील अशाश्वततेचा लौकिक सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या ब्रह्मदेवाच्या आयुष्यापर्यंत जरी वाखाणिला तरी संपणार नाहीं! ६ अशी ज्या मृत्युलोकाची स्थिति, तेथें जन्म घेणाऱ्या लोकांचा स्वस्थपणा पाहून मोठें नवल वाटतें. ७ हें पहा—प्रत्यक्ष अथवा परलोकीं होणाऱ्या लाभाच्या प्राप्तीकरितां जे एक कवडीही खर्च करीत नाहींत, ते, सर्व प्रकारें हानि होणाऱ्या ठिकाणीं कोट्यावधि द्रव्य खर्च करतात! ८ जो प्रस्तुत कालीं पुष्कळ विषयसुखांत गुंततो, त्याला सुखी असें मानतात, व जो लोभग्रस्त आहे त्याला ज्ञानी असें म्हणतात. ९ ज्याचें आयुष्य थोडें राहिलें आहे, व ज्याची शक्ति व बुद्धि कमी झाली

प्रज्ञा जिरौनि जाय । तयाचे नमस्कारिती पाय । वडिल म्हणुनी ५१० जंव जंव बाळ बळिया वाढे । तंव तंव भोजें नाचती कोडें । आयुष्य निमालें आंतुलियेकडे । ते ग्लानीचि नाहीं ११ जन्मलिया दिवसदिवसें । हों लागे काळाचेंचि ऐसें । कीं वाढती करिती उल्हासें । उभविती गुढिया १२ अगा मर हा बोलु न साहती । आणि मेलिया तरी रडती । पारि असतें जात न गणिती । गार्हिसपणें १३ दर्दुर सापें गिळिजतु आहे उभा । कीं तो मासिया वेटाळी जिभा । तैसे प्राणिये कवणा लाभा । वाढविती तृष्णा १४ अहा कटकटा हें वोखटें । इयें मृत्युलोकींचें उफराटें । एथ अर्जुना जरी अवचटें । जन्मलासी तूं १५ तरि झडझडोनि वाहिला निघ । इये भक्तीचिये वाटे लाग । जिया पावसी अव्यंग । निजधाम माझें १६

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ९

तूं मन हें मिचि करीं । माझिया भजनीं प्रेम धरीं । सर्वत्र नमस्कारीं । मज एकातें १७ माझेनि अनुसंधानें देख । संकल्पु जाळणें निःशेष । मद्याजी चोख । याचि नांव १८ ऐसा मियां आथिला होसी । तेथ माझियाचि स्वरूपा पावसी । हें अंतःकरणींचें तुजपासीं । बोलिजत असें १९ अगा आघविया चोरिया आपुलें । जें सर्वस्व आह्मीं असे ठेविलें । तें पावोनि सुख संचलें । होऊनि ठासी ५२० ऐसें सांवळेनि परब्रह्में । भक्तकामकल्पद्रुमें । बोलिलें आत्मारामें । संजयो ह्मणे २१ अहो ऐकिजत असे कीं अवधारा । तंव इया बोला निवांत म्हातारा । जैसा म्हैसा नुठी कां पुरा । तैसा उगाचि असे २२ तेथ संजयें माथा तुकिला । अहा अमृताचा पाऊस वर्षला । कीं हा एथ असतुचि गेला । सेजिया गांवा २३ तऱ्ही दातारु हा आमुचा । ह्मणोनि हें बोलतां मैळेल वाचा । काय कीजेल ययाचा । स्वभावोचि ऐसा २४ पारि बाप भाग्य माझें । जे वृत्तांतु सांगावयाचेनि व्याजें । कैसा रक्षिलों मुनिराजें । श्रीव्यासदेवें २५ येतुलें हें वाड सायासें । जंव बोलत असे दृढमानसें । तंव न धरवेचि आपुलिया ऐसें । सात्त्विकें केलें २६ चित्त चाकाटलें आढु घेत । वाचा पांगुळली जेथिंची तेथ । आपादकंचुकित । रोमांच आले २७ अर्धोन्मीलित

आहे, त्याला 'वडील, श्रेष्ठ आजोबा' म्हणून पायां पडतात. ५१० लहान मूल जों जों मोठें होतें, तों तों संतोष मानून कौतुकानें नाचतात; परंतु त्याचें आयुष्य उलट कमी झाल्याबद्दल त्यांना दुःख होत नाहीं. ११ जन्मापासून दिवसानुदिवस काळाच्याच स्वाधीन होत असतो; परंतु आनंदानें वाढदिवस करून गुढ्या उभारतात. १२ अरे, 'मर' हा शब्द देखील सहन होत नाहीं, आणि मेल्यावर तर रडतातच ! परंतु असलेलें आयुष्य संपत चाललें आहे याची मूर्खपणानें खिजगणतीही करीत नाहींत. १३ काय चमत्कार सांगावा; बेडकाला साप गिळीत असतां सुद्धां मरणाची कल्पना मनांत न आणतां तो पुनः जिभेनें माशा धरून गिळीत असतो; त्याप्रमाणें हे प्राणी कोणच्या लाभाकरितां आपली इच्छा वाढवीत असतात कोण जाणे ! १४ अरे अरे, अंगावर कांटा येतो ! ! ज्या मृत्युलोकचा व्यवहार अगदीं उलटा असून वाईट आहे म्हणून किती सांगावें ! अर्जुना, अशा मृत्युलोकांत तूं आकल्पित जन्म पावला आहेस, किती ही वाईट गोष्ट ! या मृत्युलोकीं सर्वच गोष्टी उलट्या घडतात ! तर, अर्जुना, तूं जरी एथें यदृच्छेनें जन्मला आहेस,१५ तर झडकर अंग झाडून वेगळा हो; आणि ज्या योगानें माझ्या अविनाशी पदाला प्राप्त होशील, त्या भक्तिमार्गाला लवकर लाग. १६.

अन्वय-(पार्थ), त्वं मन्मना: मद्भक्त: मद्याजी च भव; मां नमस्कुरु. एवं आत्मानं युक्त्वा मत्परायण: (सन्) मां एव एष्यसि. ॥ ३४ ॥

अर्थ-हे अर्जुना, तूं माझे ठिकाणीं आपलें मन ठेव; माझा भक्त हो; माझें यजन कर; आणि मलाच नमस्कार कर. ह्याप्रमाणें माझे ठिकाणीं चित्त स्थिर करून मत्परायण झालास म्हणजे मज परमेश्वरासच येऊन मिळशील. ३४

तूं आपलें मन मद्रूपीं करून माझें भजन करण्याविषयीं प्रेम धर, आणि सर्व ठिकाणीं मींच आहें असें समजून नमस्कार कर. १७ हें पहा, मनांतील सर्व संकल्प नाहींतसे करून जो माझ्याकडेस लक्ष ठेवितो, तोच माझें यजन करणारा असें नांव पावतो. १८ असा माझ्या योगानें संपन्न होशील, त्याच वेळेस माझ्या स्वरूपाला पावशील. ही माझ्या अंतःकरणांतील गुह्य गोष्ट तुला मीं सांगितली आहे. १९ अरे, सर्वांना चोरून ठेविलेली अशी आमची गुप्त गोष्ट ती प्राप्त करून घेऊन सुखरूप होऊन राहशील. ५२० संजय म्हणतोः—शामवर्ण परमात्मा व भक्तांची इच्छा पूर्ण करणारे कल्पवृक्ष श्रीकृष्ण, ते याप्रमाणें बोलले. २१ अहो श्रोते हो, ऐका: रेडा ज्याप्रमाणें महापुराला न जुमानतां पाण्यांतच बसतो, त्याप्रमाणें हा कृष्णार्जुन संवाद ऐकूनही वृद्ध धृतराष्ट्र स्वस्थ बसला ! २२ त्या वेळीं संजय मान डोलवून म्हणाला आहाहा ! ! आज अमृताचा वर्षाव झाला, परंतु हा येथें असून शेजारच्या गांवास गेल्यासारखें झालें. २३ तथापि हा आमचा धनी असल्यामुळें अशा रीतीनें बोललों असतां आमची वाणी दूषित होईल; पण काय करावें, याचा स्वभावच असा आहे. २४ परंतु मुनिश्रेष्ठ व्यास ऋषींनीं श्रीकृष्णार्जुनांचा संवाद धृतराष्ट्रास सांगण्यास माझी योजना केल्यामुळें माझें भाग्य धन्य होय ! २५ इतका मनाचा निश्चय करून मोठ्या सायासांनीं बोलत असतां संजयास असा अष्टसात्त्विकभाव उत्पन्न झाला कीं, तो त्यास अवरेना. २६ त्या कृष्णार्जुनसंवादामध्यें चित्त गढून गेल्यामुळें स्थिर होऊन वाणी जागच्या जागींच स्तब्ध राहिली, आणि नखशिखांत रोमांच उभे राहिले. २७ डोळे अर्धवट उघडे राहून, त्यांतून

डोळे । वर्षताति आनंदजळें । आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें । बाहेरि कांपे२८ पैं आघवाचि रोममूळीं । आली स्वेदकणिका निर्मळीं । लेइला मोतियांची कडियाळीं । आवडे तैसा २९ ऐसा महासुखाचेनि अतिरसें । जेथ आटणी हो पाहे जीवदशे । तेथ निरोपिलें व्यासें । तें नेदीच हो ५३० आणिक श्रीकृष्णाचें बोलणें । घो करी आलें श्रवणें । कीं देहस्मृतीचा तेणें । वापसा केला ३१ तेव्हां नेत्रींचें जळ विसर्जी । सर्वांगींचा स्वेदु परिमार्जी । तेवींचि अवधारा ह्मणे होजी धृतराष्ट्रातें ३२ आतां श्रीकृष्णवाक्यबीजा निवाडु । आणि संजय सात्त्विकाचा बिवडु । ह्मणोनि श्रोतयां होईल सुरवाडु । प्रमेय पिकाचा ३३ अहो अलुमाळ अवधान देयावें । येतुलेनि आनंदाचे राशीवरी बैसावें । बाप श्रवणेंद्रिया दैवें । घातली माळ ३४ ह्मणोनि विभूतींचा ठावो । अर्जुना दावील सिद्धांचा रावो । तो ऐका म्हणे ज्ञानदेवो । निवृत्तीचा ५३५

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्लोक ३४, ओंव्या ५३५.

आनंदाश्रु वाहूं लागले; व अंतर्यामीं सुखाच्या लाटा आल्यामुळें बाहेरून अंगास कंप सुटला. २८ सर्व रोमरंध्रांतून निर्मळ घामाचे बारीक कण उद्भवल्या मुळें,मोत्यांची जाळीच घातली आहे कीं काय असें वाटलें. २९ या महासुखाच्या प्रेमानें जीवदशा नाहींशी झाल्यामुळें, व्यासांनीं सोपविलेलें काम करिनासा झाला. ५३० इतक्यांत श्रीकृष्णार्जुनांचा संवाद घो घो करीत येऊन कानीं पडतांच त्या बोलण्यानें संजयाचे देहस्थितीचा वाफसा केला. [तो भानावर येऊन आपलेकडे सोंपविलेलें काम करण्यास तयार झाला.] ३१ मग लागलीच डोळ्यांचें पाणी व सर्वांगाचा घाम पुसून धृतराष्ट्राला म्हणाला, ' महाराज, ऐका: ' ३२ आतां श्रीकृष्णवाक्यरूप उत्तम बीजास संजयाच्या सात्विकतेचा विवड [पहिलें पीक काढल्यानंतर दुसऱ्या पिकास तयार होणाऱ्या जमिनीस बिवड म्हणतात.] म्हणजे, पूर्वार्धाच्या ज्ञानाचें पीक संजयाचे अंतःकरणांत आलेंच आहे, आतां उत्तरार्धांतील ज्ञानाचें पीक होण्यास संजयाचे अंतःकरणाची तयारी आहे, व त्यामुळें श्रोत्यांनाही सिद्धांतरूप पिकाचा सुकाळ होईल. ३३ अहो, किंचित् अवधान द्याल, तर आनंदरूप राशीवर बसाल; कारण, श्रवणेंद्रियांस दैवानें माळ घातली आहे. ३४ म्हणून, ईश्वरविभूतींचीं जीं स्थळें आहेत, तीं सर्व, सिद्धांचे राजे भगवान् श्रीकृष्ण, हे अर्जुनास दाखवितील. निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतातः—तीं कथा ऐका. ५३५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दहावा.

नमो विशदबोधविद्वदा । विद्यारविंदप्रबोधा । पराप्रमेयप्रमदा । विलासिया
१ नमो संसारतमसूर्या । अपरिमितपरमवीर्या । तरुणतरतुर्या । लालनलीला २
नमो जगदखिलपालना । मंगळमणिनिधाना । सज्जनवनचंदना । आराध्यलिंगा
३ नमो चतुरचित्तचकोरचंद्रा । आत्मानुभवनरेंद्रा । श्रुतिसारसमुद्रा । मन्म-
थमन्मथा ४ नमो सुभावभजनभाजना । भवेभकुंभभंजना । विश्वोद्भवभुवना ।
श्रीगुरुराया ५ तुमचा अनुग्रहो गणेशु । जैं दे आपुला सौरसु । तैं सारस्वतीं
प्रवेशु । बाळकाही आथी ६ जी दैविकीं उदार वाचा । जैं उद्देशु दे नाभि-
काराचा । तैं नवरससुधाब्धीचा । थावो लाभे ७ जी आपुलिया स्नेहाची वा-
गेश्वरी । जरी मुकेयातें अंगिकारी । तो वाचस्पतीशीं करी । प्रबंधुहोडा ८ हें
असो दिठी जयावरी झळके । कीं हा पद्मकरु माथां पारुखे । तो जीवाचि परि
तुके । महेशेंशीं ९ एवढें जिये महिमेचें करणें । ते वाचाबळें वानूं मी कवणें ।
का सूर्याचिया आंगा उटणें । लागत असे १० केउता कल्पतरूवरी फुलौरा ।
कायसेनि पाहुणेरु क्षीरसागरा । कवणें वासीं कापुरा । सुवासु देवों ११ चंद-
नातें कायसेनि चर्चावें । अमृतातें केउतें रांधावें । गगनावरी उभवावें । घंडे
केविं १२ तैसें श्रीगुरूचें महिमान । आकळितें कें असे साधन । हें जाणोनि
मियां नमन । निवांत केलें १३ जरी प्रज्ञेचेनि आथिलेपणें । श्रीगुरुसामर्थ्या-
रूप करूं म्हणे । तरि तें मोतियां भिंग देणें । तैसें होईल १४ कां साडेपं-
धरया रजतवणी । तैशीं स्तुतीचीं बोलणीं । उगियाचि माथा ठेविजे चरणीं ।
हेंचि भलें १५ मग ह्मणितलें जी स्वामी । भलेनि ममत्वें देखिलें तुम्ही । ह्म-
णोनि कृष्णार्जुनसंगमीं । प्रयागवटु जाहलों १६ मागां दूध दे ह्मणतलिया-
साठीं । आघविया क्षीराब्धीची करूनि वाटी । उपमन्यूपुढें धूर्जटी । ठेविली
जैसी १७ ना तरी वैकुंठपीठनायकें । रुसला ध्रुव कव्रातिकें । बुझाविला दे-

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दहावा.

[हे गुरो,] निर्मल अशा ब्रह्मज्ञानाचा बोध करण्यांत चतुर, विद्यारूप कमलाला विकसित करणारा, आणि परारूप ज्ञानवाणीचा जो प्रमेय म्हणजे अर्थ हीच कोणी एक प्रमदा म्हणजे तरुण स्त्री हिशीं विलास करणारा असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो! १ संसाररूप अंधकाराचा अज्ञानाचा नाश करण्यांत सूर्याप्रमाणें अतिसामर्थ्यवान व तारुण्यभरांत असणाऱ्या तूर्यावस्थेशीं विलास करणारा असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो! २ सर्व जगाचें पालन करणारा, कल्याणरूप रत्नांचा ठेवा, सज्जनरूप वनांत चंदनासारखा श्रेष्ठ, आणि ज्याचें स्वरूप आराधन करण्यास योग्य, असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो! ३ भक्तांच्या चित्तरूप चकोर पक्ष्यास चंद्रासारखा, ब्रह्मानंदरूप अनुभवाचा राजा, श्रुतींच्या ज्ञानाचा समुद्र, आणि मदनाचा नाश करणारा असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो! ४ भावयुक्त ज्ञान्यांच्या भजनास पात्र, संसाररूप हत्तींचे गंडस्थळ फोडणारा व जगाच्या उत्पत्तीचें स्थान अशा तुजप्रत नमस्कार असो! ५ गुरो, तुमच्या कृपारूप गणेशाचा जेव्हां प्रसाद होतो, तेव्हां लहान मुलालाही शास्त्रांच्या गुह्य सिद्धांतांचें ज्ञान होतें. ६ गुरूच्या उदार वाचेनें जेव्हां अभयवचन मिळतें, तेव्हां नऊ रस हीं नऊ खंडें ह्यांचा थांग लागतो. ७ जेव्हां आपली प्रेमरूप सरस्वती मुक्याचाही अंगीकार करते, तेव्हां ग्रंथ करण्यांत तो बृहस्पतीशीं सुद्धां प्रतिज्ञा करूं शकतो. ८ फार तर काय; परंतु ज्यावर आपली कृपादृष्टि होते, किंवा ज्याच्या मस्तकावर आपला वरदहस्त पडतो, तो जीव असूनही ईश्वराची साम्यता पावतो. ९ असा ज्या गुरुकृपेचा महिमा आहे, तिचें वर्णन मी कोणत्या वाचेच्या बळानें करूं शकेन? कारण, सूर्याच्या अंगाला घासून स्वच्छ करणें संभवनीय आहे का? १० कल्पतरूला फुलें येण्याची इच्छा करणें व्यर्थ आहे; [कारण तो सर्वदा फलद्रूपच आहे,] क्षीरसागराला कशाची मेजवानी करावी? कापुराला दुसऱ्या कशाचा सुवास देतां येईल? ११ चंदनाला कशाची उटी लावावी? अमृताला कसें शिजवावें? गगनापेक्षां [कांहीं] उंच करावें हें कसें घडून येणार? १२ त्याचप्रमाणें, श्रीगुरूंचा महिमा जाणण्याचें साधन कोठें आहे? हें समजूनच मी गुरूंना मुकाट्यानें स्वस्थ राहून, नमस्कार केला! १३ जर बुद्धीच्या जोरावर श्रीगुरूंच्या सामर्थ्याचें वर्णन करूं म्हटलें तर तें मोत्याला पाणी चढविल्यासारखें होईल १४ किंवा उत्तम सोन्यावर रुप्याचा मुलामा ज्याप्रमाणें व्यर्थ आहे, त्याचप्रमाणें श्रीगुरूंची स्तुति करूं लागलें असतां व्यर्थ होईल; म्हणून गुरुचरणीं लीन होऊन त्यांच्या पदीं मस्तक ठेवणें हेंच बरें होईल. १५ मग ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणाले:—"हे स्वामी तुम्ही माझ्यावर ममतेनें कृपादृष्टि केल्यामुळें कृष्णार्जुनसंवादरूपी संगमांत मी प्रयाग येथील वटवृक्षाप्रमाणें झालों! आपण कृपादृष्टीनें काय करणार नाहीं! १६ पूर्वी, 'मला दूध हवें' असें उपमन्यूनें म्हटल्यावरून शंकरांनीं ज्याप्रमाणें सर्व क्षीरसमुद्राची वाटी करून त्यापुढें ठेवली; १७ किंवा ध्रुव रुसला असतां त्याला अढळ पदाचा खाऊ देऊन श्रीविष्णूंनीं त्याची समजूत

ानि भातुकें । ध्रुवपदाचें १८ तैसी जे ब्रह्मविद्यारावो । सकळ शास्त्रांचा विसं-
ता ठावो । ते भगवद्गीता वोविये गावों । ऐसें केलें १९ जे बोलणियाचे रानीं
़डतां । नायकिजे फळलिया अक्षराची वार्ता । पारि ते वाचाचि केली कल्प-
ता । विवेकाची २० होती देहबुद्धी एकसरी । ते आनंदभांडारा केली वो-
ी । मन गीतार्थसागरीं । जळशयन जालें २१ ऐसें एकेक देवाचें करणें । तें
पार बोलों केविं मी जाणें । तऱ्ही अनुवादलों धीटपणें । तें उपसाहिजो जी
२ आतां आपुलेनि कृपाप्रसादें । मियां भगवद्गीता वोंवीप्रबंधें । पूर्वखंड वि-
दें । वाखाणिलें २३ प्रथमीं अर्जुनाचा विषादु । दुजीं बोलिला योगु विशदु ।
रे सांख्यबुद्धीसि भेदु । दाऊनियां २४ तिजीं केवळ कर्म प्रतिष्ठिलें । तेंचि
ुर्थीं ज्ञानेंशीं प्रगटिलें । पंचमीं गव्हरिलें । योगतत्त्व २५ तेंचि पष्ठामाजि
ाट । आसनालागोनि स्पष्ट । जीवात्मभाव एकवट । होती जेणें २६ तैसी
योगस्थिति । आणि योगभ्रष्टां जे गती । ते आघवीचि उपपत्ती । सांगि-
ी षष्ठीं २७ तयावरी सप्तमीं । प्रकृतिपरिहार उपक्रमीं । करूनि भजती जे
षोत्तमीं । ते बोलिले चाऱ्ही २८ पाठीं सप्तप्रश्नविधि । बोलोनि प्रयाणसम-
िद्धी । एवं सकळ वाक्यवधि । अष्टमाध्यायीं २९ मग शब्दब्रह्मीं असंख्याकें ।
ुला कांहीं अभिप्राय पिके । तेतुला महाभारतें एकें । लक्षें जोडे ३० तिये
घवांचि जें महाभारतीं । तें लाभे कृष्णार्जुनवाचोक्तीं । आणि जो अभिप्रावो
ैशती । तो एकलाचि नवमीं ३१ ह्मणोनि नवमींचिया अभिप्राया । सहसा
ा ठावावया । बिहाला मग मी वायां । गर्व कां करूं ३२ अहो गूळासा-
मालयाचे । हे बांधे तरी एकाचि रसाचे । पारि स्वाद गोडियेचे । आन
न जैसे ३३ एक जाणोनियां बोलती । एक ठायें ठाय जाणविती । एक
गों जातां हारपती । जाणते गुणेंशीं ३४ हे ऐसे अध्याय गीतेचे । पारि अ-
ोच्यपण नवमाचें । तो अनुवादलों हें तुमचें । सामर्थ्य प्रभू ३५ अहो ए-
चे शाटी तपिन्नली । एकीं सृष्टीवरी सृष्टी केली । एकीं पाषाणीं वाऊनि उतरलीं
द्रीं कटकें ३६ एकीं आकाशीं सूर्यातें धरिलें । एकीं चुळींचि सागरातें भ-
। तैसें मज मुकयाकरवीं बोलविलें । अनिर्वाच्य तुम्हीं ३७ पारि हें असो
ऐसें । राम रावण झुंजिन्नले कैसे । राम रावण जैसे । मीनले समरीं ३८
नवमीं कृष्णाचें बोलणें । तें नवमींचियाचि ऐसें मी म्हणे । या निवाडा

केली, १८ त्याप्रमाणें, ब्रह्मविद्येमध्यें श्रेष्ठ व सकलशास्त्रांचें विश्रांतिस्थान अशी जी अध्यात्मविद्यारूप भगवद्गीता, ती मी ओंवीरूपानें वर्णन करावी अशी मला शक्ति दिली! १९ज्या भाषणांच्या रानांत हिंडत असतां फलद्रूप म्हणजे फलप्राप्ति करून देणारें असें एकही अक्षर ऐकूं येत नाहीं, अशा फलद्रूप विचारयुक्त माझ्या वाणीचा कल्पवृक्षच आपण केला. २० ज्या माझ्या बुद्धीची गति देहापलीकडे गेली नव्हती, ती बुद्धि हल्लीं ब्रह्मानंदरूपी भांडाराची खोलीच बनविली आहे; आणि माझ्या मनाला गीतार्थरूपी क्षीरसागरांत जलमंदिर बांधून दिलें आहे. २१ याप्रमाणें श्रीगुरूंची एकेक करणी अगाध असल्यामुळें, मला त्यांच्या अपार सामर्थ्याचें कसें वर्णन करितां येईल! तेव्हां, महाराज, जें कांहीं मी धिटाईनें बोललों आहें, त्याची मला क्षमा असावी. २२ आतांपर्यंत आपल्या कृपाप्रसादानें मीं भगवद्गीतेच्या पूर्वखंडाचें ओंवीबद्ध वर्णन आनंदानें केलें, २३ पहिल्या अध्यायांत, आप्तस्वकीयांबरोबर युद्ध करणें अयोग्य आहे, असें वाटल्यामुळें अर्जुनास खेद उत्पन्न झाला; दुसऱ्यांत योग स्पष्ट सांगितला आहे, परंतु त्यांत ज्ञानयोग व कर्मयोग असे भेद दाखविले आहेत; २४ तिसऱ्यांत केवळ कर्मच प्रतिपादन केलें आहे; तेंच कर्म चौथ्यांत ज्ञानासह प्रकट केलें आहे; व पांचव्यांत योगतत्त्व सूचित केलें आहे २५ तेंच योगतत्त्व सहाव्या अध्यायांत आसनविधीपासून जीवाचें ऐक्य होईपर्यंत स्पष्ट सांगितलें आहे. २६ त्याचप्रमाणें, अष्टांगयोगस्थिति व योगभ्रष्टांस मिळणारी गति यांविषयीं सर्व सिद्धांत सहाव्यांत सांगितले आहेत. २७ नंतर, सातव्यांत आरंभीं प्रकृतीचा उपक्रम व परिहार सांगून, नंतर ईश्वराचें भजन करणाऱ्या चार प्रकारच्या भक्तांचें म्हणजे आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी व ज्ञानी यांचें वर्णन केलें आहे. २८ पुढें प्रश्नसप्तकाचें स्पष्टीकरण करून, मरणकालीं कालानुरोधानें कोणची स्थिति प्राप्त होते, हें सर्व आठव्या अध्यायाच्या शेवटापर्यंत सांगितलें. २९ मग अगाध वेदांत जेवढा म्हणून अभिप्राय आहे, तेवढा एक लक्ष महाभारत ग्रंथांत आणिला आहे; ३० व महाभारतांत सांगितलेला सर्व अभिप्राय कृष्णार्जुनांच्या संवादरूपी गीतेच्या सातशें श्लोकांत आहे; तोच एकट्या नवव्या अध्यायांत आणिलेला आहे. ३१ म्हणून नवव्या अध्यायाचा अभिप्राय स्पष्ट समजण्यास जेथें अर्जुनाचीही शक्ति झाली नाहीं, तो स्पष्ट करून सांगण्याबद्दल मी व्यर्थ गर्व कशाला वाहूं? ३२ अहो, गूळ आणि साखर यांच्या ढेपा जरी एका रसाच्या तयार केलेल्या असतात, तरी त्यांच्या गोडीची चव निरनिराळी असते. ३३ [त्याचप्रमाणें गीतेच्या सर्व अध्यायांत जरी ब्रह्मतत्त्वाचें वर्णन केलें आहे, तरी] कांहीं अध्याय ब्रह्म जाणून त्याचें प्रतिपादन करतात; कांहीं ब्रह्माचें ठिकाण दर्शवितात; व कांहीं ब्रह्म जाणण्यास गेले असतां आपल्या जाणत्या गुणासह ब्रह्मरूपच होतात. ३४ याप्रमाणें गीतेचे अध्याय आहेत; परंतु नववा अध्याय असा आहे कीं, त्याचें वर्णन करतां येत नाहीं. प्रभो, तो मीं वर्णन केला, हें तुमचेंच सामर्थ्य होय. ३५ अहो, एका ऋषीच्या (वसिष्ठाच्या) छाटीनें सूर्यासारखा प्रकाश पाडला; एकानें (विश्वामित्रानें) प्रतिसृष्टि निर्माण केली; एकानीं (रामचंद्रांनीं) समुद्रावर दगडाचा सेतु बांधून सर्व सैन्य पार उतरविलें; ३६ एकानें (मारुतीनें) जन्मतांच आकाशांत उड्डाण करून सूर्याला फळ म्हणून हातांत धरलें, आणि एकानीं (अगस्ती ऋषींनीं) एकाच आचमनानें समुद्र प्राशन केला; त्याचप्रमाणें, मज मुक्याकडून वाणीला अगम्य असें ब्रह्म तुम्हीं बोलविलें. ३७ परंतु तें तितकेंच राहूं द्या; कारण, रामरावणांचें युद्ध रामरावणांच्या युद्धाप्रमाणेंच झालें म्हणून (म्हणावयाचें, त्याप्रमाणेंच तें अनुपमेय होय) ३८ त्याचप्रमाणें, श्रीकृष्णाचें नवव्या अध्यायांतील बोलणें हें नवव्या अध्यायासारखेंच आहे, असें मी म्हणतों. ज्या तत्त्वज्ञान्यांना गीतेचें खरें रहस्य

तत्त्वज्ञु जाणे । जया गीतार्थु हातीं ३९ एवं नवही अध्याय पहिले । मियां मतीसारिखे वाखाणिले । आतां उत्तरखंड उवाइलें । ग्रंथाचें ऐका ४० जेथ विभूती प्रतिविभूती । प्रस्तुत अर्जुना सांगिजेती । ते विदग्दा रसवृत्ती । म्हणिपैल कथा ४१ देशियेचेनि नागरपणें । शांतु शृंगारातें जिणे । तरि ओंविया होती लेणें । साहित्यासी ४२ मूळग्रंथींचिया संस्कृता । वरि मऱ्हाटी नीट पढतां । अभिप्राय मानलिया उचिता । कवण भूमी हें न चोजवे ४३ जैसें अंगाचेनि सुंदरपणें । लेणिया आंगाचि होय लेणें । तेथ अळंकारिलें कवण कवणें । हें निर्वचेना ४४ तैसी देशी आणि संस्कृत वाणी । एका भावार्थाच्या सुखासनीं । शोभती आयणी । चोखट आइका ४५ उठावलिया भावा रूप । करितां रसवृत्तीचें लागे वडप । चातुर्य म्हणे पडप । जोडलें आह्मां ४६ तैसें देशियेचें लावण्य । हिरोनि आणिलें तारुण्य । मग रचिलें अगण्य । गीतातत्त्व ४७ जो चराचर परमगुरु । चतुरचित्तचमत्कारु । तो ऐका यादवेश्वरु । बोलता जाहला ४८ ज्ञानदेव निवृत्तीचा म्हणे । ऐसें बोलिलें श्रीहरी तेणें । अर्जुना आघवियाची मातू अंतःकरणें । घडौता आहासि ४९

श्रीभगवानुवाचः—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

आम्हीं मागील जें निरूपण केलें । तें तुझें अवधानचि पाहिलें । तंव टांचें नव्हे भलें । पुरतें आहे ५० घटीं थोडेंसें उदक घालिजे । तेणें न गळे तरी वरिता भरिजे । ऐसा परिसौनि पाहिलासि तंव परिसविजे । ऐसेंचि होतसे ५१ अवचितयावरी सर्वस्व सांडिजे । मग चोख तरी तोचि भांडारी कीजे । तैसा किरीटी तूं आतां माझें । निजधाम कीं ५२ ऐसें अर्जुना येउतें सर्वेश्वरें । पाहोनि बोलिलें अत्यादरें । गिरी देखोनि सुभरे । मेघु जैसा ५३ तैसा कृपाळुवांचा रावो । म्हणे आइकें गा महाबाहो । सांगितलाची अभिप्रावो । सांगेन पुढती ५४ पैं प्रतिवर्षीं क्षेत्र पेरिजे । पिकाची जंव जंव वाढी देखिजे । यालागीं नुबगिजे । वाहो करितां ५५ पुढतपुढती पुटें देतां । जोडे वानियेची अधिकता । म्हणोनि सोनें पांडुसुता । शोधूंचि आवडे ५६ तैसें एथ पार्था । तुज आभार नाहीं सर्वथा । आह्मी आपुलियाचि स्वार्था । बोलों पुढती ५७ जैसें बाळका लेवविजे लेणें । त्याप्रमाणें बाळ काई जाणे । परि ते सुखाचे

समजलें आहे, तेच याचा निवाडा जाणतील.३९ अशा प्रकारें पहिले नऊ अध्याय मीं यथामति वर्णन केले आहेत; आतां येथून उत्तरखंडास आरंभ झाला आहे, तें ऐका. ४० त्या उत्तरखंडांत आरंभींच्या अध्यायांत श्रीकृष्ण हे अर्जुनास आपल्या मुख्य व गौण विभूति सांगतील, ती उत्तम रसभरित कथा तुम्हांला मी सांगतों. ४१ देशी भाषेच्या सुंदरपणानें शांतरसही शृंगाररसाला जिंकील; त्या योगानें मराठी ओंव्याच अलंकार शास्त्राला भूषणासारख्या शोभतील. ४२ मूळ संस्कृत ग्रंथ व त्यावरील मराठी टीका वाचून जर खरा अर्थ मनांत उतरेल, तर त्यांतील मूळ ग्रंथ कोणता हें समजणार नाहीं. ४३ ज्याप्रमाणें शरीराच्या सौंदर्यानें शरीरच दागिन्यांना शोभवितें, त्या ठिकाणीं कोणी कोणाला शोभा आणली आहे, याचा निवाडा करतां येत नाहीं; ४४ त्याप्रमाणें देशी आणि संस्कृत भाषा एकाच ग्रंथाचा(गीतेचा) भावार्थ वर्णन करून एका जागीं कशा शोभतात, तें शुद्ध निर्मळ बुद्धीनें ऐका. ४५ कोणताही अभिप्राय प्रकट करतांना शृंगारादि रसांची वृष्टि होते, तेव्हां चातुर्याला शोभा येते;४६ त्याचप्रमाणें, देशी भाषेचें सौंदर्य व तारुण्य लुटून त्या योगानें अगणित अशा गीतातत्त्वाची रचना केली. ४७ जो स्थावरजंगमाचा परम गुरु, व चतुर जनांच्या चित्तांस आनंद देणारा, तो यादवेश्वर श्रीकृष्ण काय बोलला तें ऐका. ४८ " अर्जुना, सर्व प्रकारानें श्रवण करण्याविषयीं तुझें अंतःकरण योग्य आहे" असें भगवान बोलल्याचें ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात. ४९

अन्वय—महाबाहो, मे परमं वचः भूयः एव शृणु; यत् अहं प्रीयमाणाय ते हितकाम्यया वक्ष्यामि. ॥ १ ॥

अर्थ—भगवान म्हणालेः—हे महाबाहो, पुनरपि माझें परम वचन ऐक. तूं माझ्या भाषणानें संतुष्ट होतोस, म्हणून तुझें हित व्हावें या इच्छेनें हें मी तुला सांगतों. १

" आम्ही मागें [नऊ अध्यायांत] जें कांहीं सांगितलें, त्यांत, आमच्या बोलण्याकडे तुझें लक्ष कितपत होतें हें पाहिलें, तों तें अपुरें नाहीं—पूर्ण आहे,—अशी आमची खातरी झाली. ५० ज्याप्रमाणें मडक्यांत थोडें पाणी घालून तें गळत नाहीं अशी खातरी झाल्यावर तें पूर्ण भरतात, त्याप्रमाणें तुला आम्ही थोडें ऐकविलें, तों तें तुझ्या लक्षांत आहे अशी आमची खातरी झाल्यावरून तुला जास्तच ऐकवावें, असें आम्हांस वाटूं लागलें. ५१ ज्याप्रमाणें एकादा नवीन चाकर ठेवल्यावर त्याची कसोटी पाहण्याकरितां त्याच्या जाण्यायेण्याच्या वाटेंत वाटेल तें टाकतात, व तें त्यानें आपल्याजवळ न ठेवतां मालकाच्या स्वाधीन केल्यावर त्याची जामदारखान्यावर नेमगूक करतात, त्याप्रमाणें,अर्जुना, तूं आमच्या कसोटीस उतरल्यामुळें, तूं माझ्या ज्ञानाच्या जामदारखान्याचा मालक झालास.५२ असें भाषण, अर्जुनाला पाहून सर्वेश्वर श्रीकृष्ण अत्यादरानें बोलले; आणि ज्याप्रमाणें डोंगर पाहून मेघ भरून येतो, ५३ त्याप्रमाणें तो कृपासागर श्रीकृष्ण म्हणालाः—अर्जुना, पूर्वीं सांगितलेलाच अभिप्राय तुला पुनः सांगतों. ५४ हें पहा—दर वर्षास शेत पेरीत असतां जसजसें पीक ज्यास्ती येऊं लागतें, तसतसें त्याची पुनः लागवड करतांना कंटाळा येत नाहीं,५५ अथवा, हे पांडुसुता, ज्याप्रमाणें वरचेवर ताव दिल्यानें सोन्याचा कस वाढतो, म्हणून सोनार तें जास्तीच शुद्ध करतो, ५६ त्याप्रमाणें, पार्था, हा अभिप्राय सांगण्यांत आम्ही तुझ्यावर मुळींच उपकार करीत नसून, आपल्या स्वार्थाकरितां पुढील भाग तुला सांगत आहों, ५७ ज्याप्रमाणें बालकाला दागिने घातले असतां त्यांचें सुख त्यास असतें काय ? परंतु त्या सुखाचा उपभोग

सोहळे भोगणें । माउलियें दिठी ५८ तैसें तुझें हित आघवें । जंव जंव कां तुज फावे । तंव तंव आमुचें सुख दुणावे । ऐसें आहे ५९ आतां अर्जुना असो हे विकडीं । मज उघड तुझी आवडी । ह्मणोनि तृप्तीची सवडी । बोलतां न पडे ६० आम्हां येतुलियाचि कारणें । तेंचि तें तुजशीं बोलणें । पारि असो हें अंतःकरणें । अवधान देईं ६१ तरी ऐकें ऐकें गा सुवर्म । वाक्य माझें परम । जें अक्षरें लेऊनि परब्रह्म । तुज खेवासि आलें ६२ परी किरीटी तूं मातें । नेणसी ना निरुतें । तरि तो गा जो मी एथें । तें विश्वचि हें ६३

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

एथ वेद मुके जाहाले । मन पवन पांगुळले । रातीविण मावळले । रविशशी जेथ ६४ अगा उदरींचा गर्भु जैसा । न देखे आपुलिये मातेची वयसा । मी आघवेया देवां तैसा । नेणवे कहीं ६५ आणि जळचरां उदधीचें मान । मशका नोलांडवेचि गगन । तेविं महर्षींचें ज्ञान । न देखेचि मातें ६६ मी कवण पां केतुला । कवणाचा कैं जाहला । या निरुती करितां बोला । कल्प गेले ६७ कां जे महर्षी आणि या देवां । येरां भूतजातां सर्वां । मी आदि ह्मणोनि पांडवा । अवघड जाणतां ६८ उतरलें उदक पर्वत वळघे । जरी झाड वाढत मुळीं लागे । तरी मियां झालेनि जगें । जाणिजे मातें ६९ कां गाभेवनें वटु गिंवसवे । जरी तरंगीं सागरू सांठवे । कां परमाणूमाजीं सामावे । भूगोलु हा ७० तरी मियां जालिया जीवां । महर्षी अथवा देवां । मातें जाणावया होआवा । अवकाशु गा ७१ ऐसाही जरी विपायें । सांडूनि पुढील पाये । सर्वेंद्रियांसि होये । पाठिमोरा जो ७२ प्रवर्तलाही वेगीं बहुडे । देह सांडूनि मागलीकडे । महाभूतांचिया चढे । माथयावरी ७३

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

तेथ राहोनि ठायठिकें । स्वप्रकाशें चोखें । अजत्व माझें देखे । आपुलिया डोळां ७४ मी आदीसि परु । सकळलोकमहेश्वरु । ऐसिया मातें जो नरु । यापरी जाणे ७५ तो पाषाणामाजि परिसु । जैसा रसाआंतु सिद्धरसु । तैसा मनुष्याआंत तो अंशु । माझाचि जाण ७६ तें चालतें ज्ञानाचें बिंब । तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ । येर माणुसपण तें भांब । लौकिक भागु ७७ अगा अवचिता कापुरा । माजीं सांपडला हिरा । वरि पडिलिया नीरा । न निघे

आईसच होतो, ५८ त्याचप्रमाणें, जों जों तुला तुझें हित प्राप्त होत जाईल, तों तों आमचेंच सुख दुप्पट वाढत आहे. ५९ अर्जुना, आतां हें अलंकारिक बोलणें राहूं दे. खरोखर माझें तुझ्यावर फार प्रेम आहे; म्हणून, मी तुझ्याशीं किती जरी बोललों तरी माझ्या तृप्तीचा शेवट होत नाहीं. ६० म्हणूनच आम्हांला तीच ती गोष्ट तुझ्याशीं बोलावी लागते, तर आमच्या बोलण्याकडे अंतःकरणपूर्वक लक्ष दे. ६१ हे मार्मिक अर्जुना, अत्युत्तम असें जें माझें वाक्य तें ऐक; तें वाक्य नसून अक्षररूपानें प्रत्यक्ष परब्रह्मच तुला आलिंगन देण्यास आलें आहे. ६२ परंतु हे किरीटी, तूं खरोखर मला जाणत नाहींस ना? तर जो मी तुला एथें दिसतों आहें, तोच हें सर्व विश्व आहे. ६३

अन्वय–सुरगण: महर्षय: (च) मे प्रभवं न विदु: अहं हि देवानां महर्षीणां च सर्वश: आदि: (अस्मि). ॥ २ ॥

अर्थ–देवगणांना व महर्षींनाही माझी उत्पत्ति ठाऊक नाहीं; कां कीं, मी सर्वप्रकारें देव आणि महर्षि यांचें आदिकारण आहें. ॥ २ ॥

हें माझें स्वरूप जाणण्याविषयीं वेदांची वाणी कुंठित झाली; मन व प्राण यांची गति खुंटली; व माझ्यातेजापुढें रात्र झाल्याशिवायच सूर्य व चंद्र हे मावळले. ६४ अरे, ज्याप्रमाणें उदरांतील गर्भ आपल्या मातेचें वय जाणण्यास असमर्थ असतो, त्याप्रमाणें, माझ्यापासून उत्पन्न झालेले देव हे मला जाणण्यास समर्थ नाहींत; ६५ आणि जलचरांना ज्याप्रमाणें समुद्राचा अंत नसतो किंवा मशकाला आकाश ओलांडितां येत नाहीं, त्याप्रमाणें महर्षींचें ज्ञान मला ओळखूं शकत नाहीं. ६६ मी कोण, केवढा, कोणाचा, कोठें झालों, या गोष्टींचा निश्चय करतां करतां युगांचीं युगें लोटलीं. ६७ कारण, अर्जुना, हे सर्व महर्षि देव व इतर प्राणी या सर्वांचें मूळ मी असल्यामुळें, मला जाणणें त्यांना कठीण पडतें. ६८ जर पर्वतावरून खालीं आलेलें पाणी पुन: वर चढेल, अथवा झाड वाढत असतांना मुळाला लागेल, तर माझ्यापासून झालेलें जग मला जाणील. ६९ किंवा जर झाडांतील गाभा, झाड व वन यांना कवटाळील, अथवा लाटांत समुद्र सांठवेल, तसेंच परमाणूमध्यें जगाचा समावेश होईल, ७० तर माझ्यापासून झालेल्या जीवांस, महर्षींस किंवा देवांस मला जाणतां येईल. ७१ याप्रमाणें जरी मी जाणण्यास कठीण आहें, तरी सहज चुकून जो कोणी प्रवृत्तीची वाट सोडून इंद्रियांना पाठमोरा होतो (इंद्रियें जिंकतो) ७२ अशा रीतीनें मागें फिरल्यावर देह मागें सोडून (देहभाव सोडून) जो पंचमहाभूतांच्या पलीकडे जातो; ७३

अन्वय–य: मां अजं, अनादिं, लोकमहेश्वरं च वेत्ति, स: मर्त्येषु असंमूढ: (भूत्वा) सर्वपापै: प्रमुच्यते. ॥ ३ ॥

अर्थ–जो मला उत्पन्न न होणारा, अनादि व सर्व लोकांचा अधिपति असें जाणतो, तो मनुष्यामध्यें ज्ञानी होऊन सर्व पापांपासून मुक्त होतो. ॥ ३ ॥

अशी मनाची स्थिति कायम झाल्यावर, निर्मळ आत्मप्रकाशानें त्याच्या डोळ्यांसमोर, उत्पत्तिरहित असें जें माझें स्वरूप, तें त्याला दिसतें. ७४ मी सर्वांच्या आरंभाच्याही पलीकडचा आणि सर्व लोकांत श्रेष्ठ आहें; अशा मला जो मनुष्य याप्रमाणें जाणील, ७५ तो दगडांत जसा परीस, किंवा रसांत जसें अमृत, तसा सर्व मनुष्यांत माझा अंश आहे असें समज. ७६ तो चालत्या बोलत्या ज्ञानाची केवळ मूर्ति व त्याचे अवयव म्हणजे सुखाचे अंकूर; एऱ्हवीं लौकिकदृष्ट्या त्याचें जें मनुष्यपण, तो केवळ भ्रम होय. ७७ अरे, कापुरांत अवचित हिरा सांपडला, आणि त्याच्यावर जरी पाणी पडलें

केविं ७८ तैसा मनुष्यलोकाआंतु । तो जरी जाहला प्राकृतु । तर्‍ही प्रकृतिदोषाची मातु । नेणेचि कीं ७९ तो आपसयेंचि सांडिजे पापीं । जैसा जळत चंदनु सर्पीं । तेविं मातें जाणे तो संकल्पीं । वर्जूनि घापे ८० तेंचि आमुतें कैसेंजाणिजे। ऐसें कल्पी जरी चित्त तुझें । तरी मी ऐसा हे माझे । भाव ऐकें ८१ जे वेगळालिया भूतीं। सारिखे होऊनि प्रकृती। विखुरले आहेति त्रिजगतीं। आघवियें ८२

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः । भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

तेथ प्रथम जाण बुद्धी । मग ज्ञान जें निरवधी । असंमोह सहनसिद्धी। क्षमा सत्य ८३ मग शम दम दोन्ही । सुखदुःख वर्ते जें जनीं। अर्जुना भावाभाव मानीं । भावाचिमाजी ८४ पैं भय आणि निर्भयता । अहिंसा आणि समता । तुष्टि तप पांडुसुता। दान जे गा ८५ अगा यश अपकीर्ति । हे जे भाव सर्वत्र दिसती । ते मजचि पासूनि होती । भूतांचिया ठायीं ८६ जैसीं भूतें आहाती सिनानीं । तैसेचि हेही वेगळाले मानीं । एक उपजती माझ्या ज्ञानीं । एक नेणती मातें ८७ प्रकाश आणि कडवसें । हें सूर्याचिस्तव जैसें। प्रकाश उदयीं दिसे । तम अस्तुसीं ८८ आणि माझें जाणणें नेणणें । तें तंव भूतांचिया दैवाचें करणें। ह्मणोनि भूतीं भावाचें होणें । विषम पडे ८९ यापरी माझिया भावीं । हे जीवसृष्टि आघवी। गुंतली असे जाणावी। पंडुकुमरा ९० आतां इये सृष्टीचे पालक । जयां आधीन वर्तती लोक । ते अकरा भाव आणिक । सांगेन तुज ९१

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानसा जाता येषां लोके इमाः प्रजाः ॥६॥

तरी आघवाचि गुणीं वृद्ध । जे महर्षींमाजि प्रबुद्ध । कश्यपादि प्रसिद्ध । सप्तऋषी ९२ आणिकही सांगिजतील । जे कां चौदाआंतुल मुदल। स्वायंभू मुख्य वडिल । चारी मनु ९३ ऐसे हे अकरा। माझ्या मनीं जाहाले धनुर्धरा। सृष्टीचिया व्यापारा- । लागोनियां ९४ जैं लोकांची व्यवस्था न पडे। जैं या त्रिभुवनाचें कांहीं न मांडे । तैं महाभूतांचें दळवाडें। अचुंबित असे ९५ तैंचि हे जाहाले । मग इहीं लोक केले । तेथ अध्यक्ष रचूनि ठेविले । इहीं जन ९६ म्हणोनि अकराही हे राजा । मग येर जग यांचिया प्रजा । एवं विश्वविस्तारु हा माझा । ऐसेंचि जाण ९७ पाहें पां आरंभीं बीज एकलें। मग तेंचि

तरी हिरा हिऱ्याप्रमाणें बाहेर निवणार नाहीं काय? ७८ त्याप्रमाणें, तो जरी मनुष्यलोकांत साधारण मनुष्याप्रमाणें राहाटत असला, तरी तो मायेची बाधा ओळखीतच नाहीं; ७९ कारण, आपलाच नाश होईल या भीतीनें त्याला पाप सोडतें. आपलें रहाण्याचें स्थान जें चंदनाचें झाड, तें जर जळत असलें, तर सर्प त्याचा त्याग करितो, त्याप्रमाणें जो मला जाणतो त्याला सर्व संकल्प सोडतात. ८० तेंच मला कसें जाणावें, असें जर तुझ्या मनांत येईल, तर मी कसा आहें व माझे विकार कोणते आहेत, ते ऐक. ८१ हे विकार निरनिराळ्या प्राण्यांत त्यांच्या त्यांच्या प्रकृतीसारखे बनून त्रिजगांत पसरले आहेत. ८२

अन्वय-बुद्धिः, ज्ञानं, असंमोहः; क्षमा, सत्यं, दमः, शमः सुखं, दुःखं, भवः, अभावः भयं, च अभयं च एव ४ अहिंसा, समता, तुष्टिः तपः, दानं, यशः, अयशः (इमे) पृथग्विधाः भूतानां भावाः मत्तः एव भवंति. ॥ ५ ॥

अर्थ-बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य, दम, शम, सुख, दुःख, उत्पत्ति, विनाश, भय, अभय, ॥ ४ ॥ अहिंसा, समता, संतोष, तप, दान, यश व अपयश हे निरनिराळ्या प्रकारचे प्राण्यांचे विकार माझ्यापासूनच होतात.

त्या विकारांत पहिली बुद्धि असें समज. मग अमर्याद ज्ञान, मोह न होणें सहनशीलपणा, क्षमा व सत्य; ८३ मग मनोनिग्रह व इंद्रियनिग्रह हे दोन्हीं. आणखी अर्जुना, जगांतील सुखदुःख व जन्ममरण हे भावरूप परमात्मा जो मी त्याचे ठिकाणीं आहेत. ८४ पांडुसुता, भीती, निर्भयपणा, अहिंसा, समता, संतोष, तप आणि दान, ८५ अरे, तसेंच सर्व भूतांच्या ठिकाणीं यश, अपकीर्ति हे जे भाव दृष्टीस पडतात, ते माझ्याचपासून भूतांचे ठिकाणीं उत्पन्न होतात. ८६ जशीं भूतें निरनिराळीं आहेत, तसे हे विकारही वेगळाले आहेत असें समज. त्यांपैकीं कांहींना माझें ज्ञान होतें, व कांहींना होत नाहीं. ८७ ज्याप्रमाणें प्रकाश व अंधार हीं सूर्यापासूनच उत्पन्न होतात; प्रकाश उदयाबरोबर व अंधार अस्ताबरोबर दृष्टीस पडतो; ८८ त्याप्रमाणें, माझें ज्ञान होणें अगर न होणें, हें प्राण्यांच्या कर्मांचें फल आहे; म्हणूनच त्यांच्या ठिकाणीं निरनिराळे विकार प्राप्त होतात. ८९ याप्रमाणें, अर्जुना, ही सर्व जीवसृष्टी माझ्याच ठिकाणीं भरलेली आहे असें समज. ९० आतां, जे या सृष्टीचे पालक आहेत, आणि ज्यांच्या आज्ञेनें सर्व लोक वर्तन करतात, असे आणखी अकरा भाव आहेत, ते तुला सांगतों. ९१

अन्वय-पूर्वे सप्त महर्षयः तथा चत्वारः मनवः मद्भावः मानसाः जाताः; येषां लोके इमाः प्रजाः. ॥ ६ ॥

अर्थ-प्राचीन [भृगु आदिकरून] सात महर्षि आणि [सावर्णादिक] चार मनु हे माझ्या सामर्थ्यानें युक्त असे माझ्या मनापासून उत्पन्न झाले; व त्यांच्यापासूनच जगांतील ह्या प्राण्यांची उत्पत्ति झाली. ॥ ६ ॥

तर सर्व गुणांनीं युक्त व महर्षींत ज्ञाते असे जे कश्यपादि प्रख्यात सात ऋषि आहेत, ९२ व आणखी जे चौदा मनु आहेत, त्यांतील स्वायंभुवादि मुख्य जे चार ते तुला सांगतों. ९३ हे धनुर्धरा, असे हे अकरा भाव सृष्टीच्या उत्पत्तीकरितां माझ्या मनापासून उत्पन्न झालेले आहेत. ९४ जेव्हां लोकांची व्यवस्था लागली नव्हती, व त्रिभुवनाची रचना झाली नव्हती, तेव्हां पंचमहाभूतांचे समुदाय कार्य केल्याशिवाय जागचे जागींच स्तब्ध होते. ९५ तेव्हां हे सात ऋषि व चार मनु उत्पन्न झाले व त्यांनीं अष्टलोकपाल उत्पन्न करून त्यांना सर्व जगतांत मुख्य करून ठेवलें. ९६ म्हणून हे अकराजण राजाप्रमाणें असून इतर सर्व जग त्यांची प्रजा आहे; अशा प्रकारें हा विश्वविस्तार माझाच आहे असें समज. ९७ हें पहा: पहिल्या प्रथम बीज एकटेंच असतें; मग तेंच वाढ-

विरूढलिया बुड जाहालें । बुडीं कोंभ निघाले । खांदियांचे ९८ खांदियांपासूनि अनेका । फुटलिया नाना शाखा । शाखांस्तव देखा । पल्लव पानें ९९ पल्लवीं फूल फळ । एवं वृक्षत्व जाहालें सकळ । तें निर्धारितां केवळ । बीजचि आघवें १०० तैसें मी एकचि पहिलें । मग मी तेंचि मनातें व्यालें । तेथ सप्त ऋषि आणि जाहाले । चारी मनु १ इहीं लोकपाळ केले । लोकपाळीं विविध लोक सृजिले । लोकांपासूनि निपजले । प्रजाजात २ ऐसेनि हें विश्व येथें । मीचि विस्तारिलोंसें निरुतें । परी भावाचेनि हातें । माने जया ३

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्वतः । सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

यालागीं सुभद्रापती । हे भाव इया माझिया विभूती । आणि यांचिया व्याप्ती । व्यापिलें जग ४ ह्मणोनि गा यापरी । ब्रह्मादिपिपीलिकावरी । मीवांचूनि दुसरी । गोठी नाहीं ५ ऐसें जाणे जो साचें । तया चेयिरें जाहालें ज्ञानाचें । ह्मणोनि उत्तमाधम भेदाचें । दुःस्वप्न न देखे ६ मी माझिया विभूती । विभूतीं अधिष्ठिलिया व्यक्ती । हें आघवें योगप्रतीती । एकचि मानी ७ ह्मणोनि निःशंकें येणें महायोगें । मज मीनलें मनाचेनि आंगें । एथ संशय करणें न लगे । तो त्रिशुद्धी जाहला ८ कां जे ऐसें किरीटी । मातें भजे जो अभेदा दिठी । तयाचिये भजनाचे नाटीं । सूती मज ९ ह्मणऊनि अभेदें जो भक्तियोगु । तेथ शंका नाहीं नये खंगु । करितां ठेला तरी चांगु । तें सांगितलें षष्ठीं ११० तोचि अभेदु कैसा । हें जाणावया मानसा । साद झाली तरी परियेसा । बोलिजेल ११

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

तरि मीचि एक सर्वां । या जगा जन्म पांडवा । आणि मजचिपासूनि आघवा । निर्वाहो यांचा १२ कल्लोळमाळा अनेगा । जन्म जळींचि पैंगा । आणि तयां जळचि आश्रयो तरंगा । जीवनही जळ १३ ऐसें आघवांचि ठायीं । तया जळचि जेविं पाहीं । तैसा मीवांचूनि नाहीं । विश्वीं इये १४ ऐसिया व्यापका मातें । मानूनि जे भजती भलतेथें । परि साचोकारें उदितें । प्रेमभावें १५ देश काळ वर्तमान । आघवें मजसीं करूनि अभिन्न । जैसा वायु होऊनि गगन । गगनींचि विचरे १६ ऐसेनि जे निजज्ञानी । खेळत सुखें त्रिभुवनीं । जगद्रूपा मनीं । सांठऊनि मातें १७ जें जें भेटे भूत । तें तें मानिजे भगवंत । हा भक्तियोगु निश्चित । जाण माझा १८

त्यावर त्याचें बूड बनतें व बुडाला कोंब निघूं लागून त्याच्या खांद्या होतात. ९८ खांद्यापासून पुष्कळ फांटे फुटून त्यांना कोमल पल्लव येतात. ९९ आणि पानें फुटल्यावर फुलें व फळें येतात. याप्रमाणें सर्व झाड बनल्यावर तें कारणदृष्टीनें पाहूं लागल्यास सर्व बीजच आहे असें सिद्ध होतें; १०० त्याचप्रमाणें मूळारंभीं मी एकटाच होतों, नंतर मजपासून मन उत्पन्न झालें व त्या मनापासून सात ऋषि आणि चार मनु उत्पन्न झाले. १ त्यांच्यापासून इंद्रादि अष्टलोकपाल उत्पन्न झाले, व लोकपालांनीं पुष्कळ प्रकारचे लोक उत्पन्न केले आणि त्या लोकांपासून सर्व प्राणी उत्पन्न झाले. २ याप्रमाणें खरोखर सर्व विश्वाचा विस्तार मीच झालों आहें; परंतु हें ज्याला श्रद्धेनें मान्य होईल त्यालाच समजणार आहे. ३

अन्वय–यः मम एतां विभूतिं योगं च तत्त्वतः वेत्ति, सः अविकंपेन योगेन युज्यते; अत्र संशयः न (अस्ति). ॥७॥

अर्थ–हा माझा विस्तार व तो उत्पन्न करण्याचे चातुर्य जो खरोखर जाणतो, तो पूर्ण ज्ञानी होतो, यांत संशय नाहीं. ॥ ७ ॥

यास्तव, हे सुभद्रापते, हे माझे (वीस) भाव व (अकरा) विभूति यांनीं सर्व जग व्यापलें आहे. ४ म्हणून, ब्रह्मदेवापासून मुंगीपर्यंत याप्रमाणें माझ्याशिवाय दुसरी गोष्टच नाहीं. ५ अशा रीतीनें माझ्या सत्यस्वरुपाला जो जाणतो, त्यालाच खऱ्या ज्ञानाची जागृती झाली आहे आणि म्हणूनच उत्तम व वाईट अशा प्राण्यांतील भेदाचें त्याला स्वप्नही पडत नाहीं. ६ मी, माझ्या विभूति व माझ्या विभूतींनीं युक्त असलेले प्राणी अनुभवानें हें सर्व एकच आहे असें समज. ७ म्हणून खरोखर जो या ज्ञानयोगानें मनोभावेंकरून मद्रूप झाला, तो कृतार्थ झाला यांत संशय नाहीं. ८ कारण, अर्जुना, अभेददृष्टीनें जो मला भजतो, त्याच्या भजनाच्या छंदानें मी त्याच्या पाशांत पडतों; ९ म्हणून जो माझ्या ठिकाणीं अभेदबोधानें भक्ति करतो, त्याला माझ्या प्राप्तीमध्यें खरोखर व्यत्यय येत नाहीं व अशी भक्ति करीत असतां जरी तो मरण पावला तरी तेंही उत्तमच आहे. हें सहावे अध्यायांत पूर्णपणें सांगितलेंच आहे. ११० ती अभेदभक्ति कशी असते हें जाणण्याची जर तुझ्या मनांत इच्छा झाली असेल, तर सांगतों ऐक. ११

अन्वय–अहं सर्वस्य प्रभवः अस्मि), मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इति मत्वा बुधाः भावसमन्विताः (संतः) मां भजंते. ॥८॥

अर्थ–मी सर्वांचा उत्पादक आहे व माझ्याचपासून सर्व प्रवृत्त होतें, असें जाणून ज्ञातजन श्रद्धायुक्त होत्साते मला भजतात. ॥ ८ ॥

अर्जुना, या सर्व जगाचा उत्पन्नकर्ता व पालनकर्ताही मीच एक आहें. १२ अरे, ज्याप्रमाणें अनेक लाटांचा जन्म पाण्यांतच होतो, त्यांना आश्रय पाण्याचाच असतो त्यांचें जीवनही पाणीच असते; १३ आणि याप्रमाणें त्यांना जसें सर्व ठिणाणीं पाणीच आहे, त्याप्रमाणें या सर्व विश्वांत माझ्याशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं. १४ अशा प्रकारें मी सर्वव्यापक आहें असें जाणून जे खऱ्या उत्कंठेनें व प्रेमभावानें वाटेल त्या ठिकाणीं मला भजतात; १५ देशकालवर्तमान या सर्वांपासून मी भिन्न नाहीं (असें जे जाणतात,) ज्याप्रमाणें वायु हा आकाशरूप होऊन आकाशांतच संचार करतो, १६ त्याप्रमाणें, जे आत्मज्ञानी, सर्वव्यापक असा जो मी, त्या मला मनांत आठवून सुखानें त्रिभुवनांत कालक्रमणा करतात; १७ आणि जो जो प्राणी दृष्टीस पडेल, त्याला त्याला ईश्वर समजणें, हा माझा खरा 'भक्तियोग' आहे असें समज. १८

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् । कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥९॥

चित्तें मीचि जाहाले । मियांचि प्राणें धाले । जीवों मरों विसरले । बोधाचिया भुली ११९ मग तया बोधाचेनि माजें । नाचती संवादसुखाचीं भोजें । आतां एकमेकां घेपे दीजे । बोधचि वरी १२० जैशीं जवळिकेचीं सरोवरें । उचंबळलिया कालवती परस्परें । मग तरंगासि धवळारें । तरंगचि होती २१ तैसी येरयेरांचिये मिळणी । पडत आनंदकल्लोळांची वेणी । तेथ बोध बोधाचीं लेणीं । बोधेंचि मिरवी २२ जैसें सूर्यें सूर्यातें वोंवाळिलें । कीं चंद्रें चंद्रम्या क्षेम दिधलें । ना तरी सारिसेनि पाडें मीनले । दोन्ही वोघ २३ तैसें प्रयाग होत सामरस्याचें । वरी वोसाण तरत सात्त्विकाचें । ते संवादचतुष्पथींचे । गणेश जाहाले २४ तेव्हां तया महासुखाचेनि भरें । धांवोनि देहाचिये गांवाबाहेरें । मियां धाले तेणें उद्गारें । लागती गाजों २५ पैं गुरुशिष्यांचिया एकांतीं । जे अक्षरा एकाची वदंती । ते मेघाचियापरी त्रिजगतीं । गर्जती सैंघ २६ जैसी कमळकळिका जालेपणें । हृदयींचिया मकरंदातें राखों नेणे । दे राया रंका पारणें । आमोदाचें २७ तैसेंचि मातें विश्वीं कथित । कथितेनि तोषें कथूं विसरत । मग तया विसरामाजि विरत । आंगें जीवें २८ ऐसें प्रेमाचेनि बहुवसपणें । नाहीं राती दिवो जाणणें । केलें माझें सुख अव्यंगवाणें । आपणपेयां जिहीं २९

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥१०॥

तयां मग जें आह्मी कांहीं । द्यावें अर्जुना पाहीं । ते ठायींचीच तिहीं । घेतली सेल १३० कां जे ते जिया वाटा । निगाले गा सुभटा । ते सोय पाहोनि अव्हांटा । स्वर्गापवर्ग ३१ म्हणोनि तिहीं जें प्रेम धरिलें । तेंचि आमुचें देणें उपाइलें । पारि आह्मीं देयावें हेंहि केलें । तिहींची ह्मणिपे ३२ आतां यावरी येतुलें घडे । जें तेंचि सुख आगळें वाढे । आणि काळाची दृष्टि न पडे । हें आम्हां करणें ३३ ललेयाचिया बाळका किरीटी । गवसणी करूनि स्नेहाचिया दिठी । जैसी खेळतां पाठोपाठीं । माउली धांवे ३४ तें जो जो खेळ दावी । तो तो पुढें सोनयाचा करूनि ठेवी । तैसी उपास्तीची पदवी । पोषित सी जायें ३५ जिये पदवीचेनि पोषकें । ते मातें पावती यथासुखें । हे पाळती मज विशेखें । आवडे करूं ३६ पैं गा भक्तासि माझें कोड । मज तयाचें अन-

अन्वय–मच्चित्ताः मद्गतप्राणाः परस्परं मां बोधयंतः कथयंतः च नित्यं तुष्यंति रमंति च. ॥ ९ ॥

अर्थ–[ज्ञानी पुरुष] माझ्या ठिकाणीं चित्त ठेवून व माझ्या ठिकाणीं जीव लावून, एकमेकांला माझ्याविषयीं बोध करीत व माझें कीर्तन करीत सर्वकाळ सन्तुष्ट असतात व माझे ठिकाणीं रममाण होतात ॥ ९ ॥

जे चित्तानें मद्रूपच झाले, व माझ्याच योगानें ज्यांचे प्राण तृप्त आहेत; व जे ज्ञानाच्या नादांत जिवंतपणाचें किंवा मरणाचें त्यांना भान नाहीं. १९ नंतर बोधाच्या जोरावर ते कौतुकानें संवादसुखांत नाचूं लागतात. अशा स्थितींत एकमेकांमधील देण्याघेण्याचा व्यवहार ज्ञानाचाच होतो. १२० ज्याप्रमाणें, जवळ जवळ असलेले तलाव पाण्यानें भरून गेल्यावर त्यांचें पाणी एकमेकांत मिसळतें, आणि मग लाटांना लाटाच आश्रयभूत होतात, २१ त्याप्रमाणें, ज्ञानी एके ठिकाणीं मिळाल्यावर ब्रह्मानंदरूपी लाटा एकांत एक मिसळतात, त्याठिकाणीं आत्मबोध हा आत्मबोधाला आत्मबोधाचाच अलंकार घालून मिरवतो! २२ ज्याप्रमाणें सूर्यानें सूर्यालाच ओंवाळावें, किंवा चंद्रानें चंद्रालाच आलिंगन द्यावें, अथवा योग्यतेनें सारखे असे दोन ओघ एकमेकांत मिळावे, २३ त्याप्रमाणें ब्रह्मैक्याच्या संगमानें पूर येऊन त्यांत अष्टसात्त्विकभावरूपी केरकचरा तरंगून आला, ह्मणजे ते ज्ञाते संवादरूप चव्हाट्यावरील अधिपति बनतात. २४ तेव्हां त्या ब्रह्मानंदाच्या भरांत देहरूप गांवाच्या बाहेर धांवूं लागून माझ्या प्राप्तीमुळें संतोष झाला अशी मोठ्यानें गर्जना करूं लागतात. २५ गुरुशिष्यांच्या एकांतांत जो एकाक्षरी मंत्र सांगावयाचा, तो सर्वजण मेघाप्रमाणें तिन्ही लोकांत गर्जना करून सांगतात २६ ज्याप्रमाणें कमळाची कळी विकसित झाल्यावर आपल्यांतील मकरंद झांकूं शकत नाहीं, आणि राजापासून रंकापर्यंत सर्वांना आपल्या वासाची मेजवानी करते, २७ त्याप्रमाणें, जगतांत माझे गुण गाऊन गाण्याच्या भरांत ते स्तब्ध राहतात, देहभाव रहात नाहीं व त्या स्थितींत त्यांचा जीवभाव व देहभाव हे दोन्ही हारपतात; २८ आणि अशा प्रेमभरांत ते रात्र व दिवस जाणत नाहींत. अशा प्रकारें जे आत्मत्वानें माझें सुख परिपूर्ण घेतात, २९

अन्वय–(एवं) सततयुक्तानां प्रीतिपूर्वकम् भजतां तेषां, येन ते मां उपयांति तं बुद्धियोगं अहं ददामि. ॥ १० ॥

अर्थ–याप्रमाणें नेहमीं माझे ठिकाणीं तत्पर असलेले व प्रीतिपूर्वक मला भजणारे जे ज्ञानी, त्यांना, ते ज्या योगानें मला मिळतील असा बुद्धियोग मी देतों ॥ १० ॥

त्यांना, अर्जुना, आम्ही जें कांहीं द्यावयाचें, त्या ठिकाणाचा शेलकाच वांटा ते घेतात. १३० कारण, अर्जुना, ते ज्या मार्गानें माझ्याकडे येण्यास निघाले, त्या मार्गाच्या दृष्टीनें स्वर्ग व मोक्ष ह्या आडवाटा असें वाटतें. ३१ म्हणून त्यांनीं माझ्या ठिकाणीं जी भक्ति केली, त्या भक्तीमुळें त्यांना कांहीं द्यावें असें मला वाटलें; परंतु मी जें कांहीं त्यांस द्यावयाचें, तें त्या भक्तांनीं आपण होऊनच आपल्या आधीन करून घेतलें. ३२ आतां माझ्या भक्तीचें जें प्रेमसुख तें जास्त वाढवावें व अशा माझ्या भक्तांवर काळाची दृष्टि न पडावी, याविषयीं मला जपलें पाहिजे, एवढेंच माझें कर्तव्य आहे, ३३ हे किरीटी, ज्याप्रमाणें लाडकें लेकरूं खेळत असतां, आई त्याजवर प्रेमदृष्टि ठेवून त्याच्या मागोमाग धांवते, ३४ व तें जो जो एक एक नवीन खेळ मागेल त्या त्याप्रमाणें त्याला सोन्यासारखे पदार्थ करून ठेवते, त्याप्रमाणें माझ्या भक्तांच्या उपासनेचे संप्रदाय मला पोषण करावे लागतात. ३५ जे संप्रदाय वाढविल्यानें माझे भक्त मला सहज येऊन मिळतात, ते संप्रदाय राखावे [विशेषकरून वाढवावे] असें मला वाटतें. ३६ भक्तांना माझी आवड असल्या-

न्यगतीची चाड । कां जे प्रेमळांचें सांकड । आमुचिया घरीं ३७ पाहें पां स्वर्ग मोक्ष उपायिले । दोन्ही मार्ग तयाचिये वाहणी केले । आह्मीं आंगही शेखीं वेंचिलें । लक्ष्मियेसीं ३८ परि आपणपेंवीण जें एक । तें तैसेंचि सुख साजुक । सप्रेमळालागीं देख । ठेविलें जतन ३९ हा ठायवरी किरीटी । आह्मी प्रेमळु घेवों आपणयासाठीं । या बोलीं बोलिजत गोष्टी । तैसिया नव्हती गा १४०

तेषामेवाऽनुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

ह्मणोनि मज आत्मयाचा भावो । जिहीं जियावया केला ठावो । एक मीवांचूनि वावो । येर मानिलें जिहीं ४१ तयां तत्वज्ञां चोखटां । दिवी पोतासाची सुभटा । मग मीचि होऊनि दिवटा । पुढां पुढां चालें ४२ अज्ञानाचिये राती । माजि तमाची मिळणी दाटती । ते नाशूनि घालीं परौती । तयां करीं नित्योदयो ४३ ऐसें प्रेमळाचेनि प्रियोत्तमें । बोलिलें जेथ पुरुषोत्तमें । तेथ अर्जुन मनोधर्में । निवालों म्हणतसे ४४ हांहो जी अवधारा । भला केरु फेडिला संसारा । जाहलों जननीजठरजोहरा- । वेगळा प्रभू ४५ जी जन्मलेपण आपुलें । हें आजि मियां डोळां देखिलें । जीवित हाता चढलें । आवडतसें ४६ आजि आयुष्या उजवण जाहली । माझिया दैवा दशा उदयली । जे वाक्यकृपा लाधली । दैविकेनि मुखें ४७ आतां येणें वचनतेजाकारें । फिटलें आंतील बाहेरील आंधारें । ह्मणोनि देखतसें साचोकारें । स्वरूप तुझें ४८

अर्जुनउवाचः—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

तरी होसी गा तूं परब्रह्म । जें या महाभूतां विसवतें धाम । पवित्र तूं परम । जगन्नाथा ४९ तूं परम दैवत तिहीं देवां । तूं पुरुष जी पंचविसावा । दिव्य तूं प्रकृतिभावा- । पैलीकडील १५० अनादिसिद्ध तूं स्वामी । जो नाकळिजसी जन्मधर्मीं । तो तूं हें आह्मी । जाणितलें आतां ५१ तूं या कालत्रयासि सूत्री । तूं जीवकळेची अधिष्ठात्री । तूं ब्रह्मकटाहधात्री । हें कळलें फुडें ५२

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे १३

पैं आणिकही एके परी । इये प्रतीतीची येतसे थोरी । जे मागें ऐसेंचि ऋषीश्वरीं । सांगितलें तूंतें ५३ पारि तया सांगितलियाचें साचपण । हें आतां माझें देखतसे अंतःकरण । जे कृपा केली आपण । म्हणोनि देवा ५४ एऱ्हवीं नारद अखंड जवळां ये । तोही ऐसेंचि वचनीं गाये । पारि अर्थ न बजोनि

मुळें मला त्यांच्या एकनिष्ठेनें प्रेम उत्पन्न होतें; कारण माझ्या घरीं प्रेमळ भक्तांची फार उणीव आहे. ३७ हें पहा: वर वर भक्ति कराणारासाठीं स्वर्ग व मोक्ष असे दोन मार्ग उत्पन्न केले आहेत, आणि लक्ष्मीसह मी आपलें शरीर शेषाचे स्वाधीन केलें आहे; ३८ परंतु बाह्यशरीराव्यतिरिक्त जें एक अत्युत्कृष्ट सुख--आत्मसुख--तें प्रेमळ भक्तांकरितां तसेंच राखून ठेविलें आहे. ३९ अर्जुना, इतके आम्ही प्रेमळ भक्तांना आपल्या जवळ करितों; ह्या गोष्टी बोलून दाखविण्यासारख्या नाहींत, तर अनुभवानें समजणाऱ्या आहेत. १४०

अन्वय–तेषाम् एव अनुकंपार्थं अहं आत्मभावस्थः (सन्) भास्वता ज्ञानदीपेन अज्ञानजं तमः नाशयामि ॥ ११ ॥

अर्थ–त्यांच्यावर अनुग्रह करण्याकरितांच त्यांच्या बुद्धीमध्यें वास करून, सुप्रकाशित ज्ञानदीपाच्या योगानें त्यांच्या अज्ञानजन्य अंधकाराचा मी नाश करितों. ११

म्हणून, आत्मा जो मी, त्या माझी भक्ति हेंच आपल्या जगण्यास कारण करून ज्यांनीं माझ्याशिवाय इतर सर्व वस्तु व्यर्थ मानल्या, ४१ त्या शुद्ध आत्मज्ञान्यांकरितां मी कापुराची मशाल पाजळून मशालजी बनून त्यांच्या पुढें पुढें चालतों. ४२ कारण कीं,–अज्ञानरूप रात्रींत जमलेल्या गर्द अंधाराचा नाश करून त्या भक्तांकरितां मी नेहमीं ज्ञानरूपी सूर्योदय करतों, ४३ प्रेमळ भक्तांना प्रिय असा पुरुषोत्तम जेव्हां याप्रमाणें बोलला, तेव्हां अर्जुन म्हणाला--"देवा, माझे सर्व मनोरथ शांत झाले! ४४ हें पहा महाराज, आपण माझ्यावरील संसाररूपी केर चांगला झाडून टाकला; आणि प्रभो, त्यामुळें मी पुनर्जन्मापासून मुक्त झालों! ४५ अहो, माझे जन्म मी आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें, व माझें जीवित आज माझ्या हातीं आलें, असें मला वाटतें. ४६ प्रभो, आपल्या मुखांतून हें बोलणें ऐकून माझ्या आयुष्याचें सार्थक झालें, आणि माझ्या दैवाचा भाग्योदय झाला! ४७ आतां या वचनरूप सूर्यानें माझ्या अंतर्बाह्य अज्ञानांधकाराचा नाश झाला; म्हणून प्रभो; तुमचें यथार्थ स्वरूप मला दिसूं लागलें. ४८

अन्वय–भवान् परंब्रह्म, परं धाम परमं पवित्रं अस्ति (ऋषयः) त्वां पुरुषं, शाश्वत, दिव्यं, आदिदेवं, अजं, विभुं, आहुः १२

अर्थ–अर्जुन म्हणाला:—देवा, आपण सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म, उत्तम स्थान आणि परमपवित्र असे आहां. आपण सर्वत्र निरंतर असणारे, तेजस्वी, सर्व देवांचे आदि, उत्पन्न न होणारे व सर्वव्यापक आहां, असें ऋषिजन म्हणतात. ॥ १२ ॥

"तरी कृष्णा, आपण परब्रह्म आहां व सर्व महाभूतांचें विश्रांतिस्थान असून पवित्र आणि सर्व जगाचे पालनकर्ते आहां. ४९ तुम्ही ब्रह्मा, विष्णु व महेश या तिघांचें आदिदैवत आहां; देवा, पंचविसावें तत्त्व जो पुरुष तें आपणच; आणि मायेच्या पलीकडील जो दिव्य भाव, तोही तूंच. १५० हे स्वामी तुम्ही अनादिसिद्ध असून तुम्हांला जन्मादि धर्म नाहींत; असे तुम्ही आहां असें मला आतां समजलें. ५१ तुम्ही तीन काळांचे चालक आहां. तुम्ही जीवकलेची मुख्य देवता आहां, व तुम्हीं ब्रह्मांडास आश्रयभूत आहां, असें आतां मला स्पष्ट कळलें. ५२

अन्वय–(ईदृशं) त्वां सर्वे ऋषयः–देवर्षिः नारदः तथा. असितः देवलः व्यासः आहुः, त्वं च स्वयं एव मे ब्रवीषि. १३

अर्थ–असे आपण आहां म्हणून सर्व ऋषि–देवर्षि नारद, असित, देवल व व्यास हे सर्व ऋषि म्हणत आहेत; आणि तुम्हीही स्व : तेंच मला सांगत आहां ॥ १३ ॥

"हें पहा आणखी दुसऱ्याही एका तऱ्हेनें त्या गोष्टीच्या खरेपणाविषयीं अनुभव येतो, तो असा कीं, पूर्वीं तुमच्याविषयीं अशाच गोष्टी पुष्कळ ऋषींनीं सांगितल्या आहेत. ५३ परंतु त्यांनीं सांगितल्याचा खरेपणा आज मला कळून आला, पण ते सुद्धां तुम्ही कृपा केली म्हणूनच! ५४ एऱ्हवीं नारदमुनि आमच्या घरीं नेहमीं येतात ते सुद्धां हेंच गात असतात; पण त्याचा अर्थ न समजतां मी त्यांचें

ठाये । गीतसुखाचि ऐकों ५५ जी आंधळेयांच्या गांवीं । आपणपें प्रगटलें रवी । तरि तिहीं वोतपलीचि घ्यावी । वांचूनि प्रकाशु कैंचा ५६ पारि देवर्षि अध्यात्म गातां । आहाच रागांगेंसीं जे मधुरता । तेचि फावे येर चित्ता । नलगेचि कांहीं ५७ पैं असिता देवलाचेनि मुखें । मी एवं विधा तूतें आइकें । पारि तैं बुद्धि विषयविखें । घारिली होती ५८ विषयविषाचा पडिपाडू । गोड परमार्थु लागे कडू । कडू विषय तो गोडू । जीवासी जाहला ५९ आणि हें आणिकांचें काय सांगावें । राउळा आपणचि येऊनि व्यासदेवें । तुझें स्वरूप आघवें । सर्वदा सांगिजे १६० पारि तो अंधारीं चिंतामणि देखिला । जेवि नव्हे या बुद्धी उपेक्षिला । पाठीं दिनोदयीं वोळखिला । होय म्हणोनि ६१ तैसीं व्यासादिकांचीं बोलणीं । तिया मजपाशीं चिद्रत्नांचिया खाणी । पारि उपेक्षिल्या जात होतिया तरणी । तुजवीण कृष्णा ६२

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव । न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

ते आतां वाक्यसूर्यकर तुझे फांकले । आणि ऋषीं मार्ग होते जे कथिले । तयां आघवयांचेंचि फिटलें । अनोळखपण ६३ जी ज्ञानाचें बीज तयांचे बोल । माजि हृदयभूमिके पडिले सखोल । वरि इये कृपेची जाहाली वोल । ह्मणोनि संवाद फळेंशीं उठले ६४ अहो नारदादिकां संतां । त्यांचिया उक्तिरूप सरिता । मी महोदधीं जाहलों अनंता । संवादसुखाचा ६५ प्रभु आघवेनि येणें जन्में । जियें पुण्यें केलीं मियां उत्तमें । तयांचीं न ठकतीचि अंगीं कामें । सद्गुरु तुवां ६६ एऱ्हवीं वडिलवडिलांचेनि मुखें । मी सदां तुतें कानीं आइकें । पारि कृपा न किजेचि तुवां एकें । तंव नेणवेचि कांहीं ६७ म्हणोनि भाग्य जैं सानुकूळ । जालिया केले उद्यम सदां सफळ । तैसें श्रुताधीत सकळ । गुरुकृपा साच ६८ जी बनकरु झाडें सिंपी जीवेंसाटीं । पाडूनि जन्में काढी आटी । पारि फळेंसीं तैंचि भेटी । जैं वसंतु पावे ६९ अहो विषमा जैं वोहट पडे । तैं मधुर तें मधुर आवडे । पैं रसायनें तैं गोडें । जैं आरोग्य देहीं १७० कां इंद्रियें वाचा प्राण । यां जालियांचें तैंचि सार्थकपण । जैं चैतन्य येऊनि आण । संचरे माजीं ७१ तैसें शब्दजात आलोडिलें । अथवा योगादिक जें अभ्यासिलें । तें तैंचि म्हणों ये आपुलें । जैं सानुकूल श्रीगुरु ७२ ऐसिये जालेये प्रतीतीचेनि माजें । अर्जुन निश्चयाचि नाचतुसे भोजें । तेवींचि म्हणे

गायनसुखच ऐकत होतों. ५५ महाराज! अंधळ्याच्या गांवीं सूर्य जरी स्वतः प्रकट झाला, तरी त्यानें फक्त उन्हाचा तापच सोसावा, बाकी त्याला प्रकाश कसा दिसणार? ५६ त्याचप्रमाणें, नारद हे अध्यात्मगायन करीत असतां मला त्यांच्या रागरागिणींचें माधुर्य वरचेवरच तेवढें समजत असे, दुसरें कांहीं नाहीं. ५७ त्याचप्रमाणें, असित व देवल यांच्या तोंडूनही तुमचे याच प्रकारचे गुणानुवाद मी ऐकत असें; परंतु त्या वेळेस माझी बुद्धि विषयरूप विषानें व्यापली होती. ५८ विषयरूप विषाचा महिमा असा आहे कीं, परमार्थ गोड असून तो जीवास कडू लागतो, व विषय कडू असून ते गोड लागतात. ५९ आणखी दुसऱ्याविषयीं काय सांगूं! परंतु सर्वश्रेष्ठ जे व्यास मुनि, ते देखील स्वतः आमच्या राजवाड्यांत येऊन तुमच्या स्वरूपाचें असेंच वर्णन करीत असत. १६० परंतु एकाद्याला अंधारांत चिंतामणि सांपडून, तो चिंतामणि नव्हे, या बुद्धिनें तो टाकून देतो, आणि दिवस उगवल्यावर तोच चिंतामणि आहे असें ओळखतो, ६१ त्याचप्रमाणें, कृष्णा, व्यासादिक मुनींचीं भाषणें ज्ञानरूप रत्नांच्या खाणींप्रमाणें असून, तुमच्या उपदेशरूप सूर्याशिवाय त्या मीं टाकून दिल्या होत्या! ६२

अन्वय--केशव, यत् मां वदसि, तत् एतत् सर्व (अहं) ऋतं मन्ये; भगवन्, देवाः दानवाः (च) ते व्यक्तिं न हि विदुः. १४

अर्थ–केशवा, जें तुम्ही मला सांगतां, तें हें सर्व मी सत्य मानितों. भगवन्, देवांना आणि दैत्यांनाही तुमचे स्वरूप समजलें नाहीं. ॥ १४ ॥

"ते आतां तुमचे वाक्यरूपी किरण माझ्या हृदयांत सर्वत्र फांकून, ऋषींनीं सांगितलेल्या त्या मार्गाविषयींचें अज्ञान पार नाहींसें झालें. ६३ महाराज, त्यांचे शब्द म्हणजे ज्ञानाचें बीज; तें माझ्या हृदयरूपी खोल जमिनींत पडलें होतें, पण आतां त्याला तुमच्या कृपारूप ओलीनें संवादरूप फळें आलीं. ६४ अहो अनंता, नारदादिक संतांच्या भाषणरूपी नद्यांस, तुमचा व माझा जो संवाद त्या संवादरूपी सुखाचा मी समुद्र झालों. ६५ हे प्रभो, हे सद्गुरो, मीं जन्मजन्मांतरीं जीं जीं उत्तम पुण्यें केलीं, त्यांनीं तुमची प्राप्ति करून देऊन तीं माझ्या ऋणांतून मुक्त झालीं. ६६ एऱ्हवीं, वाडवडिलांच्या मुखांतून तुमचे गुणानुवाद माझ्या कानीं पडत असत; परंतु तुम्ही कृपा केली नव्हती, तोंपर्यंत मीं कांहींच ओळखलें नव्हतें. ६७ म्हणून, नशीब जेव्हां अनुकूल होतें तेव्हां सर्व केलेले उद्योग सफळ होतात; त्याप्रमाणें, गुरुकृपा झाली म्हणजे ऐकलेलें व अध्ययन केलेलें सर्व खरें आहे, असें अनुभवास येतें. ६८ माळी ज्या झाडांना पाणी घालून आपल्या जीवापाड जन्मभर मेहनत करतो, त्यांना ज्याप्रमाणें वसंत ऋतूशिवाय फळें येत नाहींत; ६९ अहो, जेव्हां विषमज्वराला उतार पडतो, तेव्हांच गोड पदार्थ गोड लागतो; हें पहा—औषध हें आरोग्य झाल्याशिवाय चांगलें म्हणतां येत नाहीं; १७० किंवा इंद्रियें, वाचा व प्राण यांत जेव्हां चैतन्य येऊन संचार करतें, तेव्हांच त्यांचें सार्थक होतें; ७१ त्याचप्रमाणें, वेदशास्त्रांचा अथवा योगादिकांचा अभ्यास करूनही, जेव्हां गुरूंची कृपा होते, तेव्हांच त्यांचें सार्थक होतें. ७२ याप्रमाणें अनुभव आल्यामुळें अर्जुन निश्चयपूर्वक संतोषानें नाचूं लागला व देवांस म्हणाला कीं, "तु-

देवा तुझें । वाक्य मज मानलें ७३ तरि साचचि हें कैवल्यपती । मज त्रिशुद्धी आली प्रतीती । जे तूं देवदानवांचिये मती । जोगा नव्हसी ७४ तुझें वाक्य व्यक्ती न येतां देवा । जों आपुलिया जाणे जाणिवा । तो कहींचि नोहे हें मद्भावा । भरंवसेनि आलें ७५

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम । भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

एथ आपुलें वाढपण जैसें । आपणचि जाणिजे आकाशें । कां मी येतुली घनवट ऐसें । पृथ्वीचि जाणे ७६ तैसा आपुलिये सर्वशक्ती । तुज तूंचि जाणसी लक्ष्मीपती । येर वेदादिक मती । मिरवती वांया ७७ हां गा मनातें मागां सांडावें । पवनातें वावीं मवावें । आदिशून्य तरोनि जावें । केउतें बाहीं ७८ तैसें हें तुझें जाणणें आहे । म्हणोनि कोणाही ठावकें नोहे । आतां तुझें ज्ञान होये । तुजचिजोगें ७९ जी आपणयातें तूंचि जाणसी । आणिकांतें सांगावयाही समर्थ होसी । तरि आतां एक वेळ घाम पुसीं । आर्तीचिये निडळींचा १८० हें आइकिलें कीं भूतभावना । त्रिभुवनगजपंचानना । सकळदेवदेवतार्चना । जगन्नायका ८१ जरी थोरी तुझी पाहत आहों । तरी पासीं उभे ठाकावयाही योग्य नोहों । या शोच्यता जरी विनवूं बिहों । तरी आन उपायो नाहीं ८२ भरले समुद्र सरिता चहूंकडे । परि ते बापियासि कोरडे । कां जैं मेघौनि थेंबुटा पडे । तैं पाणी कीं तया ८३ तैसें श्रीगुरु सर्वत्र आथी । परि कृष्णा आम्हां तूंचि गती । हें असो मजप्रती । विभूती सांगें ८४

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः । याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६

जी तुझिया विभूती आघविया । परि व्यापिती शक्ति दिव्या जिया । तिया आपुलिया दावाविया । आपण मज ८५ जिहीं विभूतीं ययां समस्तां । लोकांतें व्यापूनि आहासी अनंता । तिया प्रधाना नामांकिता । प्रगटा करीं ८६

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् । केषु केषु च भावेषु चिंत्योऽसि भगवन्मया १७

जी कैसें मियां तुतें जाणावें । काय जाणोनि सदा चिंतावें । जरी तूंचि ह्मणों आघवें । तरि चिंतनचि न घडे ८७ म्हणोनि मागां भाव जैसे । आपुले सांगितले तुवां उद्देशें । आतां विस्तारोनि तैसे । एक वेळ बोलें ८८ जया जया भावाचिया ठायीं । तूतें चिंतितां मज सायासु नाहीं । तो विवळ करूनि देईं । योगु आपुला ८९

मचें बोलणें माझ्या खरें प्रत्ययास आलें, ७३ तेव्हां, हे मुक्तिदात्या श्रीकृष्णा, मला खरोखर असा अनुभव आला कीं, तुम्ही देव व राक्षस यांच्या बुद्धींना जाणण्याजोगे नाहीं ! ७४ देवा, तुमच्या बोलण्याचा अनुभव न येतां जो आपल्या ज्ञानानें तुम्हांला जाणलें असें म्हणतो, त्याला तुमचें ज्ञान होत नाहीं, असें माझ्या पक्कें अनुभवाला आलें आहे. ७५

अन्वय--पुरुषोत्तम, भूतभावन, भूतेश, देवदेव, जगत्पते, त्वं स्वयं एव आत्मना आत्मानं वेत्थ. ॥ १५ ॥

अर्थ–हे पुरुषोत्तमा, भूतभावना, भूतेशा, देवदेवा, जगत्पते, आपण आपल्याच सामर्थ्यानें आपल्याला जाणतां. ॥ १५ ॥

" ज्याप्रमाणें आकाशाचें मोठेपण आकाशालाच समजतें, किंवा पृथ्वीचें वजन पृथ्वीलाच समजतें, ७६ त्याप्रमाणें हे लक्ष्मीपते, तुमची सर्व शक्ति तुम्हीच जाणता. एऱ्हवीं तुमची शक्ति आम्हांला कळली; असा वेदादिक व्यर्थ गर्व वाहतात. ७७ अहो, मनाच्या गतीला कसें मागें टाकावें ? वाऱ्याला व वेंत कसें धरावें ? आणि बाहूंनीं माया कशी तरून जावी ? ७८ त्याचप्रमाणें, तुमचें ज्ञान होणें फार दुस्तर आहे, म्हणून तें कोणाला होत नाहीं तर तुमचें तुम्हांलाच समजतें. ७९ महाराज, तुमचें ज्ञान तुम्हांलाच आहे, व तें आपण दुसऱ्यांनाही समजून देण्यास समर्थ आहां; तर एकदा आमच्या हौसेच्या कपाळाचा घाम पुसून टाका बरें ! (आमची ऐकण्याची हौस पुरी करा !) १८० अहो, प्राणिमात्रांचे उत्पादका, अहो, संसाररूपी गजाचा नाश करणाऱ्या पंचानना ! अहो, सर्व देवांना पूज्य जगदाधिपते, आपण ऐकलें का ? ८१ तुमच्या मोठेपणाचा विचार केला तर तुमच्याजवळ उभें राहण्यासही आम्ही योग्य नाहीं; अशी शंका घेऊन जर आम्ही तुमची विनंती केली नाहीं, तर आमच्या मनाच्या समाधानाला दुसरा उपायच नाहीं. ८२ चोंहींकडे समुद्र व नद्या जरी पाण्यानें भरलेल्या आहेत, तरी त्यांचा चातकास काय उपयोग ? कारण, त्याला ते कोरडेच ! जेव्हां मेघांचे थेंब पडतील, तेव्हांच त्याला पाणी पिण्यास मिळेल; ८३ त्याचप्रमाणें, कृष्णा, जगतांत जरी चोंहींकडे गुरु आहेत, तरी आम्हांला तुमच्यावांचून दुसरा गुरु नाहीं. हें असो, आतां तुमच्या विभूति सांगा. ८४

अन्वय--याभिः विभूतिभिः त्वं इमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि, ताः दिव्याः हि आत्मविभूतयः अशेषेण वक्तुं अर्हसि. १६

अर्थ–ज्या विभूतींच्या योगानें तुम्ही या लोकांना व्यापून राहतां, त्या तुमच्या अद्भुत अशा सर्व विभूति मला सांगा. ॥ १६ ॥

"महाराज, आपल्या ज्या कांहीं विभूति असतील, त्यांतून जेवढ्या व्यापक, शक्तिमान् व सतेज आहेत, तेवढ्या तुम्हीं मला दाखवा ८५ हे अनंता, ज्या तुमच्या विभूति तिन्ही लोकांना व्यापून आहेत, त्यांतील मुख्य मुख्य नांवाजलेल्या असतील त्या सांगा. ८६

अन्वय--योगिन् त्वां सदा परिचिंतयन् अहं कथं विद्याम् भगवन् केषु केषु च भावेषु त्वं मया चिन्त्यः असि ? ॥१७॥

अर्थ–हे योगिन्, तुमचें सतत चिंतन करणारा मी, तुम्हांला कसा जाणू शकेन ? आणि हे भगवन् कोणकोणत्या वस्तूचे ठिकाणी मीं तुमचें ध्यान करावें ? ॥१७॥

" महाराज, मी तुम्हांला कसें जाणावें ? व नेहमीं कशाचें चिंतन करावें ? जर सर्वत्र तुम्हींच आहां असें म्हणावें, तर माझ्या हातून तुमचें चिंतन होणार नाहीं; ८७ म्हणून पूर्वी (४।५ व ६ श्लोकांत) ज्या संक्षेपानें आपल्या विभूति सांगितल्या, त्यांचा विस्तार करून एक वेळ सांगा. ८८ ज्या ज्या विभूतींच्या ठिकाणीं तुम्ही आहां असें समजून चिंतन केलें असतां मला श्रम पडणार नाहींत, अशी तुमच्या प्राप्तीची जी युक्ति ती स्पष्ट करून सांगा. ८९

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन । भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् १८

आणि पुसलिया जिया विभूती। त्याही बोलाविया भूतपती। एथ म्हणसी
जरी पुढतीं । काय सांगों १९० तरी हा भाव मना । झणें जाय हो जना-
र्दना । पैं प्राकृताही अमृतपाना । ना न ह्मणवे जेविं ९१ जे काळकूटाचें स-
होदर । जें मृत्यूभेणें प्याले अमर। तरि दिहाचे पुरंदर। चौदा जाती ९२ ऐसा
कवण एक क्षीराब्धीचा रसु । जया वायांचि अमृतपणाचा आभासु । तया-
चाही मिठांशु। जे पुरे ह्मणों नेदी ९३ तया पाबळयाही येतुलेवरी। गोडि-
येची आथि थोरी । मग हें तंव अवधारीं । परमामृत साचें ९४ जें मंदराचळु
न ढाळितां । क्षीरसागरु न डहुळतां । अनादि स्वभावता । आइतें आहे ९५
जें द्रव ना नव्हे बद्ध । जेथ नेणिजती रस गंध । जें भलतयांही सिद्ध।आ-
ठवलेंचि फावे ९६ जयाची गोठीचि ऐकतखेंवो। आघवा संसारु होय वावो।
बळिया नित्यता लागे येवों । आपणपेयां ९७ जन्ममृत्यूजी भाख। हारपोनि
जाय निःशेख। आंत बाहेरी महासुख । वाढोंचि लागे ९८ मग दैवगत्या
जरी सेविजे । तरी तें आपणचि होऊनि ठाकिजे । तें तुज देतां चित्त माझें ।
पुरें ह्मणों न शके ९९ तुझें नामचि आम्हा आवडे । वरि भेटी होय आणि
जवळिक जोडे । पाठीं गोठी सांगसी सुरवाडें । आनंदाचेनि २०० आतां हें
सुख कायिसयासारिखें । कांहीं निर्वचेना मज परितोखें। तरि येतुलें जाणें जे
येणें मुखें । पुनरुक्तही हो १ हां गा सूर्य काय शिळा। अग्नि ह्मणों येत आहे
वोंविळा । कां नित्य वाहतया गंगाजळा । पारसेपण असे २ तुवां स्वमुखें
जें बोलिलें । हें आह्मीं नादासि रूप देखिलें । आजि चंदनतरूचीं फुलें।तु-
रंबीत आहों मां ३ तया पार्थाचिया बोला । सर्वांगें श्रीकृष्ण डोलला। म्हणे
भक्तिज्ञानासि जाहला । आगरु हा ४ ऐसा पतिकराचिया तोषा आंतु । प्रे-
माचा वेग उचंबळतु । तो सायासें सांवरूनि अनंतु । काय बोले ५

श्रीभगवानुवाच:—

हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे १९

मी पितामहाचा पिता । हें आठवितांही नाठवे चित्ता । कीं म्हणतसे बा
पांडसुता । भलें केलें ६ अर्जुनातें बा म्हणे एथ कांहीं । आह्मां विस्मो करा-
वया कारण नाहीं । आंगें तो लेंकरूं काई । नव्हेचि नंदाचें ७ परि प्रस्तुत

अन्वय–जनार्दन, आत्मनः योगं विभूतिं च विस्तरेण भूयः कथय; अमृतं शृण्वतः हि मे तृप्तिः नास्ति. ॥ १८ ॥

अर्थ–हे जनार्दना, तो तुमचा योग व विभूति मला पुनः विस्तारानें सांगा. कारण, तुमचें अमृतासारखें भाषण कितीही ऐकलें तरी माझी तृप्तिच होत नाहीं ॥ १८॥

"हे भूतपते, मी ज्या विभूतींबद्दल तुम्हांला विचारलें आहे, त्या सांगा. त्याच त्या पुनः काय सांगावयाच्या आहेत असें जर कदाचित् म्हणाल, १९० तर हे जनार्दना, अशी शंका मनांत येऊं देऊं नका. कारण, जगांतील साधारण जें अमृतपान त्यालाही पुरे असें कोणाच्यानें म्हणवत नाहीं. ९१ जें अमृत काळकूट विषाचें सख्खें भावंड आहे, तें मरणाच्या भीतीनें देवांनीं प्राशन केलें असतांही, ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसांत चौदा इंद्र लय पावतात! ९२ क्षीराब्धीचा असा एक रस आहे कीं, त्याला व्यर्थ अमृत हें नांव प्राप्त झालें आहे. पण त्याचीही गोडी पुरी झाली असें कोणाच्यानें म्हणवत नाहीं. ९३ त्या तुच्छ अमृताच्या गोडीचा जर एवढा महिमा आहे, तर मग असें पहा कीं, हें तुमचें बोलणें तर खरोखर परमामृत आहे. ९४ हें तर मंदराचल न हालवितां, क्षीरसागर न घुसळितां अनादि असून स्वभावतः स्वयमेव आहे. ९५ शिवाय जें पातळ नाहीं, व घट्टही नाहीं; व ज्याच्या ठिकाणीं गोडी व सुवास नाहींत, आठवण करण्याबरोबर वाटेल त्याला प्राप्त होतें. ९६ याची गोष्ट ऐकतांक्षणींच सर्व संसार मिथ्या वाटूं लागतो, व यामुळें बलात्कारेंकरून नित्यता आपल्याच ठिकाणीं येते. ९७ याच्या योगानें जन्ममृत्यूंची वार्ता समूळ नाहींशी होते, व अंतर्बाह्य महासुखाची वृद्धि होते. ९८ मग दैवयोगानें जर तें सेवन केलें, तर तें आत्मरूपी करून टाकतें. अशा प्रकारचें जें तुमचें परमामृत, तें तुम्ही मला पाजीत असतां माझें चित्त पुरे म्हणूं शकत नाहीं. आधीं तुमचें नांव मला आवडतें, ९९ त्यांत तुमची भेट होऊन सहवास घडला, व नंतर आनंदयुक्त होऊन तुम्हीं गोष्टी सांगत आहां. २०० तेव्हां हें सुख कशासारखें आहे हें माझ्यानें सांगवत नाहीं; परंतु मला फार संतोष होत आहे. तर मला असें वाटतें कीं, तुमच्या मुखानें पुनः एक वेळ विभूति सांगण्याची पुनरुक्ति झाली तरी हरकत नाहीं, १ कदाचित् तुमच्या मनांत शंका येईल कीं, एकवार सांगितलेलें पुनः कसें सांगावें? तर महाराज! असें पहा–सूर्याच्या नित्य प्रकाशाला शिळा म्हणतां येईल काय? अग्नीला ओंवळा म्हणतां येईल काय? किंवा अखंड वाहणाऱ्या गंगोदकास पारोसेपण आहे काय? २ तुम्ही आपल्या मुखानें जें ज्ञान सांगितलें, तें ऐकून आह्मांला असें वाटलें कीं, नाद ब्रह्म मूर्तिमंत आमच्या पुढें उभें आहे; तसेंच दुर्मिळ अशा चंदनाच्या फुलांचा आम्ही आज सुवास घेत आहों!" ३ अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून श्रीकृष्ण सर्वांगानें डोलूं लागले, आणि ह्मणाले: हा पार्थ भक्ति व ज्ञान यांचें आगरच झाला आहे. ४ याप्रमाणें आपला भक्त अर्जुन, याला जो आनंद झाला, तो पाहून, देवांनाही प्रेमाचा वेग आला, परंतु तो आंवरून धरून श्रीअनंत बोलूं लागले. ५

अन्वय–हंत कुरुश्रेष्ठ, (याः) आत्मविभूतयः (ताः) ते प्राधान्यतः कथयिष्यामि; मे विस्तरस्य हि अन्तः नास्ति. ॥१९॥

अर्थ–श्रीभगवान् म्हणाले:—बा अर्जुना, माझ्या मुख्य मुख्य विभूति तुला सांगतों; कारण, माझ्या [विभूतींच्या] विस्ताराचा अंत नाहीं. ॥ १९ ॥

मी ब्रह्मदेवाचा बाप हें माहीत असूनही त्याची आठवण न राहतां भगवान म्हणाले, "बापा अर्जुना फार चांगलें केलें. ६ आतां भगवंतांनीं अर्जुनाला 'बापा' म्हटलें म्हणून आपणांस आश्चर्य करण्याचें कारण नाहीं; कां कीं, भगवान स्वतः नंदपुत्र होऊन खेळ खेळले नाहींत का? असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. ७ पण सध्यां तें असो;

ऐसें असो । हें करवी आवडीचा अतिसो । मग म्हणे आइकें सांगतसों । धनुर्धरा ८ तरि तुवां पुसलिया विभूती । तयांचें अपारपण सुभद्रापती । ज्या माझियाचि परि माझिये मती । आकळती ना ९ आंगींचिया रोमा किती । जयाचिया तयासि न गणवती । तैसिया माझिया विभूति । असंख्य मज२१० एऱ्हवीं तरी मी कैसा केवढा । ह्मणोनि आपणपयाही नव्हेचि फुडा । यालागीं प्रधाना जिया रूढा । तिया आइकें ११ जिया जाणितलियासाठीं । आघविया जाणवतील किरीटी । जैसें बीज आलिया मुठीं । तरूचि आला होय १२ कां उद्यान हातां चढिन्नलें । तरी आपैसीं सांपडलीं फळें फुलें । तेविं देखिलिया जिया देखवलें । विश्व सकळ १३ एऱ्हवीं साचाचि गा धनुर्धरा । नाहीं शेवट्ठ माझिया विस्तारा । पैं गगना ऐशिया अपारा । मजमाजि लपणें १४

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥२०॥

आइकें कुटिलालकमस्तका । धनुर्वेदत्र्यंबका । मी आत्मा असें एकैका । भूतमात्राच्या ठायीं १५ आंतुलीकडे मीचि यांचे अंतःकरणीं । भूतांबाहेरी माझीच गंवसणी । आदि मी निर्वाणीं । मध्यही मीचि १६ जैसें मेघां या तळीं वरी । एक आकाशचि आंत बाहेरी । आणि आकाशींचि जाले अवधारीं । असणेंही आकाशीं १७ पाठीं लया जे वेळीं जाती । ते वेळीं आकाशचि होऊनि ठाती । तेविं आदि स्थिती गती । भूतांसि मी १८ ऐसें बहुवस आणि व्यापकपण । माझें विभूतियोगें जाण । तरी जीवचि करूनि श्रवण । आइकोनि आइक १९ याहीवर त्या विभूती । सांगणें ठेलें सुभद्रापती । सांगेन ह्मणितलें तुजप्रती । त्या प्रधाना आइकें २२०

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

हें बोलोनि तो कृपावंतु । म्हणे विष्णु मी आदित्यांआंतु । रवी मी रश्मिवंतु । सुप्रभांमाजी २१ मरुद्गणांच्या वर्गीं । मरीचि म्हणे मी शार्ङ्गी । चंद्रु मी गगनरंगीं । तारांमाजी २२

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः । इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना २२

वेदांआंत सामवेदु । तो मी म्हणे गोविंदु । देवांमाजि मरुद्बंधु । महेंद्रु तो मी २३ इंद्रियांमाजि अकरावें । मन तें मी हें जाणावें । भूतांमाजि स्वभावें । चेतना ते मी २४

रुद्राणां शंकरश्चाऽस्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् । वसूनां पावकश्चाऽस्मि मेरुः शिखरिणामहम् २३

हा सर्व प्रकार विशेष आवडीनें घडतो. तर भगवान म्हणाले:—हे धनुर्धरा, मी सांगतों तें ऐक. ८ हे सुभद्रापते, तूं ज्या माझ्या विभूतींबद्दल विचारलेंस, त्या अगणित असून, जरी माझ्याच आहेत तरी माझ्याही बुद्धीनें त्यांची गणना करतां येत नाहीं. ९ ज्याप्रमाणें आपल्या अंगावरील केश ज्याचे त्यासही मोजतां येत नाहींत, त्याप्रमाणें माझ्या विभूति मला मोजतां येत नाहींत. २१० एऱ्हवीं देखील, मी कसा व केवढा आहें, हें माझें मलाच खरें कळत नाहीं. याकरितां माझ्या मुख्य मुख्य विभूति ज्या प्रसिद्ध आहेत, त्या ऐक. ११ हे किरीटी, त्या जाणल्या असतां इतर सर्व विभूति जाणतां येतील. ज्याप्रमाणें झाडाचें बीं हातीं आलें असतां झाड हातीं आल्याप्रमाणेंच होतें. १२ किंवा बाग हातीं आल्यावर आपोआप फळें व फुलें हातीं लागतात, त्याप्रमाणें त्या विभूति पाहिल्या असतां सर्व विश्व पाहिल्याप्रमाणें होतें. १३ हे धनुर्धरा, बाकी खरोखर माझ्या विस्ताराचा अंत नाहीं. हें पहा, गगनासारखे मोठमोठे पदार्थही माझ्या ठिकाणीं लपून जातात. १४

अन्वय–गुडाकेश, अहं सर्वभूताशयस्थित: आत्मा; भूतानां आदि: च मध्यं च अंत: च अहमेव (अस्मि). २०

अर्थ–हे गुडाकेशा, सर्व भूतांच्या अंतरीं असणारा आत्मा मी आहें; आणि सर्व भूतांचा आदि, मध्य व अंतही मीच आहें. ॥ २० ॥

कुरळे केश मस्तकीं धारण करणाऱ्या, व धनुर्विद्येंत शिवाप्रमाणें प्रविण अशा अर्जुना, ऐक. प्रत्येक प्राण्याच्या ठिकाणीं जो आत्मा आहे तो मी. १५ शरीराच्या आंतील भागाच्या अंत:करणांत मीच आहें; प्राणिमात्राच्या बाहेरच्या बाजूसही माझेंच आच्छादन आहे; आणि प्राणिमात्राच्या आरंभी, अंतीं व मध्येंही मीच आहें. १६ ज्याप्रमाणें मेघाच्या खालीं, वर, आंत व बाहेर सर्वत्र आकाशच असतें, आणि ते आकाशांत उत्पन्न होऊन आकाशांतच असतात; १७ आणि मग ज्या वेळेस ते मेघ लय पावतात, त्या वेळेसही आकाशच होऊन राहतात, त्याप्रमाणें उत्पत्ति, स्थिति, व लय या तिन्ही गति प्राणिमात्राच्या मीच आहें. १८ याप्रमाणें माझें अनंतत्त्व आणि व्यापकपण हें माझ्या विभूतींच्या योगानें समजतें; तरी जीवालाच कान करून [अंत:करणपूर्वक] पूर्वी ऐकलेल्या गोष्टींवर अनुसंधान ठेवून पुढें ऐक. १९ हे सुभद्रापते, यापुढें तुला सांगवयाच्या राहिलेल्या विभूति ज्या तुला सांगतों म्हणून म्हटलें होतें, त्यांतील मुख्य मुख्य ऐक. २२०

अन्वय–आदित्यानां विष्णु:,अहं ज्योतिषां अंशुमान् रवि: अहं मरुतां मरीचि (अहं) नक्षत्राणां च शशी अहं अस्मि.२१

अर्थ–द्वादशादित्यांमध्यें विष्णु मी; प्रकाशवंतामध्यें किरणवंत सूर्य मी; मरुद्गणांमध्यें मरीचि मी; आणि नक्षत्रांमध्यें चंद्र मीच आहें. ॥ २१ ॥

इतकें बोलल्यावर कृपावंत श्रीकृष्ण म्हणाले, "बारा आदित्यांत विष्णु मी; तेजस्वी वस्तूंत किरणयुक्त सूर्य तो मी" २१ श्रीकृष्ण म्हणतात. "एकूणपन्नास मरुद्गणांत मरीचि मी; व आकाशांतील नक्षत्रांत चंद्र मी." २२

अन्वय–वेदानां सामवेद: अस्मि; देवानां वासव: अस्मि; इंद्रियाणां मन: अस्मि; भूतानां च चेतना अस्मि. ॥ २२ ॥

अर्थ–वेदांमध्यें सामवेद मी आहें; देवांमध्यें इंद्र मी आहें; इंद्रियांमध्यें मन मी आहें; आणि प्राण्यांमध्यें चेतना मी आहें. ॥ २२ ॥

श्रीगोविंद म्हणाले, "वेदांत सामवेद मी; देवांत मरुद्बंधु जो इंद्र तो मी; २३ आणि इंद्रियांत अकरावें जें मन तें मी असें जाण. तसेंच प्राणिमात्रांत जी मूळ जीवकळा ती मी."२४

अन्वय–रुद्राणां शंकर: यक्षरक्षसां च वित्तेश: अस्मि; अहं वसूनां पावक: च शिखरिणां मेरु: अस्मि. ॥ २३ ॥

अर्थ–रुद्रांमध्यें शंकर मी; यक्षराक्षसांमध्यें कुबेर मी; अष्टवसूंमध्यें अग्नि मी; आणि पर्वतांमध्यें मेरु मी आहें.

अशेषांही रुद्रांमाझारीं । शंकर जो मदनारी । तो मी येथ न धरीं । भ्रांति कांहीं २५ यक्षारक्षोगणांआंतु । शंभूचा सखा जो धनवंतु । तो कुबेरु मी हें अनंतु । म्हणता जाहला २६ मग आठांही वसूंमाझारीं । पावकु तो मी अवधारीं । शिखराथिलियां सर्वोपरी । मेरु तो मी २७

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम । सेनानीनामहं स्कंदः सरसामास्मिऽसागरः २४
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः २५

जो स्वर्गसिंहासना सावावो । सर्वज्ञते आदिचा ठावो । तो पुरोहितांमाजि रावो । बृहस्पती मी २८ त्रिभुवनींचिया सेनापतीं- । आंत स्कंदु तो मी महामती । जो हरवीर्यें अग्निसंगतीं । कृत्तिकाआंतु जाहला २९ सकळिकां सरोवरांसी । माजि समुद्र तो मी जळराशी । महर्षींआंतु तपोराशी । भृगु तो मी २३० अशेषांही वाचा- । माजी नटनाच सत्याचा । तें अक्षर एक मी वैकुंठींचा । वेल्हाळु म्हणे ३१ समस्तांही यज्ञांच्या पैकीं । जपयज्ञु तो मी ये लोकीं । जो कर्मत्यागें प्रणवादिकीं । निफजविजे ३२ नामजपयज्ञु तो परम । बाधूं न शके स्नानादि कर्म । नामें पावन धर्माधर्म । नाम परब्रह्म वेदार्थें३३ स्थावरां गिरींआंतु । पुण्यपुंज जो हिमवंतु । तो मी म्हणे कांतु । लक्ष्मियेचा ३४

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः । गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः २६
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

कल्पद्रुम हन पारिजातु । गुणें चंदनुही वाड विख्यात । तरि यया वृक्षजातांआंतु । अश्वत्थु तो मी३५देवऋषींआंतु पांडवा । नारदु तो मी जाणावा । चित्ररथु मी गंधर्वां । सकळिकांमाजी ३६ यया अशेषांही सिद्धां- । माजि कपिलाचार्यु मी प्रबुद्धा । तुरंगजातां प्रसिद्धां- । आंत उच्चैःश्रवा मी ३७ राजभूषण गजांआंतु । अर्जुना मी गा ऐरावतु । पयोराशी सुरमथितु । अमृतांशु तो मी३८यया नरामाजि राजा । तो विभूतिविशेष माझा । जयातें सकळ लोक प्रजा । होऊनि सेविती ३९

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् । प्रजनश्चाऽस्मि कंदर्पः सर्पाणामास्मि वासुकिः २८
अनंतश्चाऽस्मि नागानां वरुणो यादसामहम् । पितॄणामर्यमा चाऽस्मि यमः संयमतामहम् २९

पैं आघवेयां हातियेरां- । आंत वज्र तें मी धनुर्धरा । जें शतमखोत्तीर्णकरा । आरूढोनि असे २४० धेनूंमध्यें कामधेनु । तें मी म्हणे विष्वक्सेनु । जन्मवितयाआंत मदनु । तो मी जाणें ४१ सर्पकुळाआंत अधिष्टाता । वासुकी गा मी कुंतीसुता । नागांमाजि समस्तां । अनंतु तो मी ४२ अगा यादसां-

" सगळ्या रुद्रांमध्यें मदनाचा शत्रु जो शंकर तो मी आहें यावद्दल मनांत शंका धरूं नको. " २५ श्रीअनंत ह्मणतात, " यक्षराक्षसांत, शंकराचा मित्र जो धनवान् कुबेर, तो मी; २६ अष्टवसूंमध्यें अग्नि तो मी; व सर्व शिखर धारण करणाऱ्या पर्वतांत उंच असा मेरुपर्वत तो मी; २७

अन्वय–पार्थ, पुरोधसां च मुख्यं बृहस्पतिं मां विद्धि; अहं सेनानीनां स्कंदः सरसां च सागरः अस्मि; ॥ २४ ॥ अहं महर्षीणां भृगुः, गिराम् एकं अक्षरं अस्मि; यज्ञानां जपयज्ञः स्थावराणां (च) हिमालयः अस्मि. ॥ २५ ॥

अर्थ–पार्था, पुरोहितांमध्यें मुख्य जो बृहस्पति तो मी आहें असें जाण. सेनापतींमध्यें कार्तिकस्वामी मी आहें, व जलाशयामध्यें समुद्र मी आहें. ॥ २४ ॥ सप्त महर्षींमध्यें भृगु मी आहें; वाणीमध्यें ॐकार मी आहें; यज्ञामध्यें जपयज्ञ मी आहें; व अचल वस्तूंमध्यें हिमालय मी आहें. ॥ २५ ॥

" जो इंद्राचा सचिव, सर्व ज्ञानाचें आदिपीठ, व पुरोहितांमध्यें श्रेष्ठ, तो बृहस्पति मी. २८ अर्जुना, जो शंकराच्या वीर्यापासून अग्नीच्या संगानें कृत्तिकांच्या उदरीं उत्पन्न झाला, तो त्रिभुवनांतील सेनापतींत मुख्य असा कार्तिकस्वामी मी. २९सर्व सरोवरांत जलनिधि जो समुद्र तो मी, व महर्षींत तपोराशी जो भृगु तो मी. " २३० वैकुंठवासी श्रीविष्णु ह्मणाले, " सर्व बोलण्यांत ज्या सत्यानें व्यवहार होतो, तें सत्य अक्षर ॐकार मी; ३१ सर्व यज्ञांमध्यें, कर्मत्याग करून ॐकारादिकांनीं उत्पन्न होणारा जो जपयज्ञ, तो मी. ३२ जो नामजपयज्ञ श्रेष्ठ असून ज्याला स्नानादिक कर्मांची अपेक्षा नाहीं, व ज्याच्या नांवानें धर्म व अधर्म पवित्र होतात, व वेदांत ज्याला परब्रह्म ह्मणतात तो मी. " ३३ श्रीलक्ष्मीपति ह्मणाले, "स्थावर पर्वतांमध्यें पुण्यराशी जो हिमालय पर्वत, तो मी आहें. ३४

अन्वय–अहं सर्ववृक्षाणां अश्वत्थः (अस्मि); देवर्षीणां च नारदः गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां (च) कपिलः मुनिः (अस्मि) ॥ २६ ॥ अश्वानां अमृतोद्भवम्, उच्चैःश्रवसम्, गजेंद्राणां ऐरावतं, च नराणां नराधिपम् मां विद्धि. ॥२७॥

अर्थ–सर्व वृक्षांमध्यें अश्वत्थ मी आहें; देवर्षींमध्यें नारद मी आहें; गंधर्वांमध्यें चित्ररथ मी आहें; व सिद्धांमध्यें कपिल मुनि मी आहें. ॥ २६ ॥ अश्वांमध्यें, क्षीरसागरांतून निघालेला उच्चैःश्रवा नांवाचा अश्व मी आहें, उत्तम हत्तीमध्यें ऐरावत मी आहें, व नरांमध्यें राजा मी आहें, असें जाण. ॥ २७ ॥

" कल्पवृक्ष व पारिजात, तसाच चंदन हे गुणानें मोठे प्रसिद्ध आहेत, तरी या सर्व वृक्षांत पिंपळ ह्मणून जो वृक्ष आहे तो मी; ३५ हे पांडवा, सर्व देवर्षींत नारद ऋषि तो मी असें जाण; आणि सर्व गंधर्वांत चित्ररथ ह्मणून जो गंधर्व आहे, तो मी. ३६ हे ज्ञानवंता, या सर्व सिद्धांतांमध्यें कपिलाचार्य मी; प्रख्यात अशा सर्व घोड्यांत उच्चैःश्रवा नांवाचा घोडा तो मी; ३७ राजाला भूषण देणारे असे जे हत्ती, त्यांत ऐरावत नांवाचा हत्ती तो मी; देवांनीं क्षीरसागराचें मंथन करून सर्व रसांत उत्तम असें जें अमृत उत्पन्न केलें तें मी; ३८ सर्व लोक आज्ञाधारक होऊन ज्याची सेवा करतात, त्या लोकांमध्यें राजा माझी विशेष विभूति आहे. ३९

अन्वय–अहं आयुधानां वज्रं, धेनूनां कामधुक् अस्मि; प्रजनः कंदर्पः अस्मि; सर्पाणां च वासुकिः अस्मि; ॥ २८ ॥ अहं नागानां अनंतः यादसां वरुणः अस्मि; अहं पितॄणां अर्यमा संयमतां च यमः अस्मि. ॥ २९ ॥

अर्थ–आयुधामध्यें वज्र नांवाचें आयुध मी आहें; गाईमध्यें कामधेनु मी आहें; प्रजा उत्पन्न करणारा जो मदन तो मी आहें; सर्पांमध्यें वासुकी मी आहें. ॥२८॥ नागांमध्यें मी नागराज अनंत आहें; जलदेवतांमध्यें वरुण मी आहें; पितरांमध्यें अर्यमा नांवाचा पितर मी आहें; व नियमन करणारांमध्यें यम मी आहें. ॥ २९ ॥

" हें पहा–अर्जुना, शंभर यज्ञ परिपूर्ण केलेल्या इंद्राच्या हातांत असणारें आयुधांमध्यें श्रेष्ठ असें वज्र मी. " २४० (आसमंतात् ज्याची सेना आहे असे) श्रीविष्णु म्हणाले, " सर्व गाईंत कामधेनु नांवाची गाय ती मी; आणि उत्पन्न करणारांमध्यें मदन म्हणून जो आहे तो मी. ४१ हे कुंतिसुता, सर्पकुलांचा नायक वासुकि तो मी; व सर्व नागामध्यें श्रेष्ठ जो अनंत (शेष) तो मी; ४२ श्रीकृष्ण

आंतु । जो पश्चिम प्रमदेचा कांतु । तो वरुण मी हें अनंतु । सांगत असे ४३ आणि पितृगणां समस्तां- । माजि अर्यमा जो पितृदेवता । तो मी हें तत्त्वता । बोलत आहें ४४ जगाचीं शुभाशुभें लिहितीं । प्राणियांच्या मानसांचा झाडा घेती । मग केलियानुरूप होती । भोगनियम जे ४५ तयां नियमितयांमाजि यमु । जो कर्मसाक्षी धर्मु । तो मी म्हणे आत्मारामु । रमापती ४६

प्रह्लादश्चाऽस्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणां च मृगेंद्रोहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

अगा दैत्यांचिया कुळीं । प्रऱ्हादु तो मी न्याहाळीं । ह्मणोनि दैत्यभावादिमेळीं । लिंपेचिना ४७ पैं कळितयांमाजि महाकाळु । तो मी म्हणे गोपाळु । श्वापदांमाजि शार्दूळु । तो मी जाण ४८ पक्षिजातीमाझारीं । गरुड तो मी अवधारीं । यालागीं जो पाठीवरी । वाहों शके मातें ४९

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् । झषाणां मकरश्चाऽस्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ३१

पृथ्वीचिया पैसारा- । माजी घडी न लगतां धनुर्धरा । एकेचि उड्डाणें सातांहि सागरां । प्रदक्षिणा कीजे २५० तयां वहिलियां गतिमंतां- । आंत पवनु तो मी पांडुसुता । शस्त्रधरां समस्तां- । माजि श्रीराम तो मी ५१ जेणें सांकडलिया धर्माचे कैवारें । आपणपयां धनुष्य करूनि दुसरें । विजयलक्ष्मिये एक मोहरें । केलें त्रेतीं ५२ पाठीं उभें ठाकूनि सुवेळीं । प्रतापलंकेश्वराची सिसाळीं । गगनीं उदो ह्मणतया हस्तबळी । दिधलीं भूतां ५३ जेणें देवांचा मानु गिंवसिला । धर्मासि जीर्णोद्धारु केला । सूर्यवंशीं उदेला । सूर्य जो कां ५४ तो हातियेरुपराजितयाआंतु । रामचंद्र मी सीताकांतु । मकर मी पुच्छवंतु । जळचरांमाजी ५५ पैं समस्तांही वोघां । मध्यें जे भगीरथें आणितां गंगा । जन्हूनें गिळिली मग जंघा । फाडूनि दिधली ५६ ते त्रिभुवनैकसरिता । जान्हवी मी पांडुसुता । जळप्रवाहां समस्तां । माझारीं जाणें ५७ ऐसेनि वेगळालां सृष्टीपैकीं । विभूती नाम सुतां एकेकीं । सगळेन जन्मसहस्रें अवलोकीं । अर्ध्या नव्हती ५८

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाऽहमर्जुन । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ३२

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ३३

जैसीं अवघींचि नक्षत्रें वेंचावीं । ऐसी चाड उपजेल जैं जीवीं । तैं गगनाची बांधावी । लोथ जेवीं ५९ कां पृथ्वीये परमाणूंचा उगाणा घ्यावा । तरि भूगोलुचि काखे सुवावा । तैसा विस्तारु माझा पहावा । तरि जाणावें मातें २६० जैसें शाखांसी फूल फळ । एकिहेळां वेटाळूं ह्मणिजे सकळ । तरी उप-

सांगतात:—सव जलदेवतांत पश्चिम दिशेचा पति जो वरुण तो मी, ४३ सर्व पितृगणांत पितृदेवता जो अर्यमा तो मी, असें खरोखर (तात्त्विकदृष्ट्या) सांगतों. ४४ जे जगाची शुभाशुभ कर्मे लिहितात, प्राण्यांच्या मनाच्या व शरीराच्या कर्मांची झडती घेतात, व कर्मानुसार भोगांचें फल देतात, ४५ त्या नियमन करणारांत, प्राण्यांच्या कर्मांचा साक्षिभूत जो यमधर्म तो मी, असें रमापति आत्माराम म्हणाले. ४६

अन्वय–दैत्यानां प्रल्हादः अस्मि; अहं च कलयतां कालः; अहं मृगाणां मृगेंद्रः पक्षिणां च वैनतेयः (अस्मि. ॥ ३० ॥

अर्थ–दैत्यांमध्यें प्रल्हाद मी आहें; गणती करणारांमध्यें काल मी आहें; पशूंमध्यें सिंह [किंवा व्याघ्र] मी आहें; पक्ष्यांमध्यें गरुड मी आहें. ॥ ३० ॥

अरे, दैत्यकुलांत जन्मलेला प्रल्हाद म्हणून जो दैत्य तो मी असें समज; आणि म्हणूनच तो दैत्यांच्या स्वभावानें लिप्त झाला नाहीं. ४७ श्रीगोपाळकृष्ण म्हणतात:—"नाश करणारांत जो महाकाळ तो मी; व सर्व जनावरांत वाघ किंवा सिंह तो मी असें समज. ४८ अर्जुना, ऐक. सर्व पक्ष्यांत गरुड पक्षी तो मी; म्हणूनच तो मला आपले पाठीवर वाहूं शकतो." ४९

अन्वय–पवतां पवनः अस्मि; अहं शस्त्रभृतां च रामः; झषाणां मकरः अस्मि; स्रोतसां च जान्हवी अस्मि. ॥३१॥

अर्थ–पवित्र करणाऱ्या वस्तूंमध्यें वायु मी आहें; शस्त्रधरांमध्यें राम मी आहें; जळचरांमध्यें मकर मी आहें; व नद्यांमध्यें भागीरथी मी आहें. ॥ ३१ ॥

हे धनुर्धरा, या पृथ्वीच्या सभोंवतीं एक घटका न लागतां जो फिरतो, व एक उडीबरोबर सातही समुद्रांना प्रदक्षिणा करतो, २५० असा वेगवानांमध्यें श्रेष्ठ जो वायू, तो मी; आणि अर्जुना, सर्व शस्त्रधरांत श्रीराम तो मी. ५१ ज्या रामानें त्रेतायुगीं संकटांत पडलेल्या धर्माच्या कैवारानें आपल्या रूपाचेंच दुसरें धनुष्य बनवून, विजयश्रीला आपल्याशिवाय दुसरा मार्गच ठेविला नाहीं; ५२ नंतर सुवेलाचलावर उभें राहून लंकाधीश रावणाच्या मस्तकाच्या पंक्ति गगनांत उदो उदो म्हणणाऱ्या भूतांना बळी दिल्या; ५३ ज्या रामानें देवांना मान प्राप्त करून दिला, धर्माचा जीर्णोद्धार केला, व जो सूर्यवंशांत केवळ प्रतिसूर्यच उदयास आला; ५४ तो शस्त्रें धारण करणाऱ्यांत सीतापति रामचंद्र मी; व पुच्छवंत जलचरांत मकर तो मी; ५५ सर्व वाहणाऱ्या नद्यांमध्यें, ज्या गंगेला भगीरथ आणीत असतां जन्हूनें गिळून पुनः मांडी फोडून जिला वाट दिली, ५६ ती सर्व त्रैलोक्यांतील नद्यांत मुख्य नदी जान्हवी मी, असें अर्जुना, तूं जाण. ५७ हें पहा, याप्रमाणें सृष्टींतील माझ्या एकएक निरनिराळ्या विभूतींचें वर्णन करूं लागलें तर, हजार जन्मांत अर्ध्या विभूतींचेंही वर्णन होणार नाहीं. ५८

अन्वय–अर्जुन, (च) अहं सर्गाणां आदिः च मध्यं च अंतः एव (अस्मि.) अहं विद्यानां अध्यात्मविद्या प्रवदतां वादः (अस्मि). ॥ ३२ ॥ अक्षराणां अकारः अस्मि, सामासिकस्य च द्वंद्वः; अक्षयः कालः अहमेव (अस्मि), च विश्वतोमुखः धाता च अहं (अस्मि). ॥ ३३ ॥

अर्थ–हे अर्जुना, मी सृष्ट पदार्थांचा आदि, मध्य आणि अंत आहें; सर्व विद्यांमध्यें, आत्मा काय, अनात्मा काय, यांचा भेद दाखविणारी जी अध्यात्मविद्या, ती मी आहें; वादविवादांत तत्त्व जाणण्याच्या इच्छेनें केलेला जो वाद तो मी आहें; ॥ ३२ ॥ अक्षरांमध्यें अ हें अक्षर मी आहें; समासांमध्यें द्वंद्व समास मी आहें; अक्षय जो काल तो मी आहें; व सर्व बाजूंनीं कर्मांचें फल देणारा मीच आहें. ॥ ३३ ॥

ज्याप्रमाणें, सर्व नक्षत्रें वेंचून घ्यावीं अशी मनांत इच्छा उत्पन्न झाली असतां आकाशाची मोट बांधिली म्हणजे तीं सर्व हातीं येतील; ५९ किंवा पृथ्वीच्या परमाणूंचा झाडा घ्यावयाचा असल्यास भूगोलच खाकेंत मारला पाहिजे. त्याप्रमाणें, माझा विस्तार पहावयाचा असल्यास मलाच जाणलें पाहिजे; [म्हणजे तें सर्व दृष्टीस पडेल.] २६० खांद्या फुलें व फळें हीं सर्व एकदम गुंडाळून घ्यावीं असें वाटल्यास ज्याप्रमाणें झाड मुळासकट उपटून

श्वरु ८१ गायत्रीछंद जें म्हणिजे । तें सकळां छंदांमाजि माझें । स्वरूप हें जाणिजे । निभ्रांत तुवां ८२ मासांआंत मार्गशीरु । तो मी म्हणे शार्ङ्गधरु । ऋतूंमाजि कुसुमाकरु । वसंतु तो मी ८३

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् । जयोऽस्मिव्यवसायोऽस्मिसत्वंसत्ववतामहम् ॥३६॥
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ३७

छळितयां विंदाणा- । माजि जूं तें मी विचक्षणा । ह्मणोनि चोहटां चोरी पारि कवणा । निवारूं न ये ८४ अगा अशेषांही तेजसां- । आंत तेज तें मी भरंवसा । विजयो मी कार्योद्देशां । सकळांमाजी ८५ जेणें चोखाळत दिसे न्याय । तो व्यवसायांत व्यवसाय । माझें स्वरूप हें राय । सुरांचा म्हणे ८६ सत्त्वाथिलियांआंतु । सत्त्व मी म्हणे अनंतु । यादवांमाजि श्रीमंतु । तोचि तो मी ८७ जो देवकी वसुदेवास्तव जाहला । कुमारीसाठीं गोकुळीं गेला । तो मी प्राणासकट पियाला । पूतनेतें ८८ नुघडतां बालपणाची फुली । जेणें मियां अदानवी सृष्टि केली । करीं गिरि धरूनि उमाणिली । महेंद्रमहिमा ८९ कालिंदीचें हृदयशल्य फेडिलें । जेणें मियां जळत गोकुळ राखिलें । वासरुवां- साठीं लाविलें । विरंचीस पिसें २९० प्रथमदशेचिये पहांटे- । माजि कंसाऐशीं अचाटें । महाधेंडीं अवचटें । लीळाचि नासिलीं ९१ हें काय कितीएक सां- गावें । तुवांही देखिलें ऐकिलें असे आघवें । तरि यादवांमाजि जाणावें । हेंचि स्वरूप माझें ९२ आणि सोमवंशीं तुम्हां पांडवां- । माजि अर्जुन तो मी जा- णावा । ह्मणोनि एकमेकांचिया प्रेमभावा । बिघडु न पडे ९३ संन्यासी तुवां होऊनि जनीं । चोरूनि नेली माझी भगिनी । तऱ्ही विकल्पु नुपजे मनीं । मी तूं दोन्ही स्वरूप एक ९४ मुनींआंत व्यासदेवो । तो मी म्हणे यादवरावो । कवीश्वरांमाजि धैर्या ठावो । उशनाचार्य तो मी ९५

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ३८

अगा दमितयांमाझारीं । अनिवार दंडु तो मी अवधारीं । जो मुंगियेलागोनि ब्र- ह्मावेरीं । नियमित पावे ९६ पैं सारासार निर्धारितयां । धर्मज्ञानाचा पक्षु धरितयां । सकळशास्त्रांमाजि ययां । नीतिशास्त्र तें मी ९७ आघवियाचि गूढां-माजि मौन तें मी सुहाडा । ह्मणोनि न बोलतयां पुढां । स्रष्टाही नेण होय ९८ अगा ज्ञानियांचिया ठायीं । ज्ञान तें मी पाहीं । आतां असो हें ययां कांहीं । पार न देखों ९९

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन । न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ३९

८१ सर्व छंदांत गायत्री म्हणून जो छंद आहे, तें माझें स्वरूप आहे, असें तूं निःसंशय जाण. ८२ श्रीकृष्ण म्हणतात:—सर्व महिन्यांमध्यें मार्गशीर्ष मास तो मी; व ऋतूंमध्यें पुष्पांची वृद्धि करणारा जो वसंत तो मी. ८३

अन्वय—छलयतां द्युतं अस्मि; अहं तेजस्विनां तेजः; (अहं) जयः अस्मि, (अहं) व्यवसायः अस्मि; अहं सत्त्ववतां सत्त्वं (अस्मि.) ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां वासुदेवः अस्मि; पांडवानां धनंजयः (अस्मि); अहं मुनीनां अपि व्यासः अस्मि; कवीनां (च) उशना कविः (अस्मि). ॥ ३७ ॥

अर्थ—फसविणाऱ्यांमध्यें द्यूत मी आहें; तेजस्व्यांमध्यें तेज मी आहें; जय मी; उद्योग मी; सात्त्विकांमध्यें सत्त्व मी आहें; ॥ ३६ ॥ यादवांमध्यें वासुदेव मी आहें; पांडवांमध्यें अर्जुन तो मी आहें; मुनींमध्यें व्यास मी आहें; व कवींमध्यें उशना मी आहें. ॥ ३७ ॥

हे शहाण्या अर्जुना, दुसऱ्यास फसविण्याचे जे प्रकार आहेत, त्यांत जुगार म्हणून जी विद्या आहे, ती माझी विभूति. म्हणूनच, चोहोंव्यावर जुगाररूप चोरी चालली असतां कोणी निवारण करीत नाहीं. ८४ अरे, सर्व सतेज पदार्थांत तेज म्हणून जी वस्तु आहे, ती मी असें पक्कें समज; आणि सर्व आरंभिलेल्या कार्यांत ज्याची इच्छा असते तो जय मी. ८५ देवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण म्हणाले:—नीति न सोडतां सर्व उद्योगांत जो उद्योग तें माझें स्वरूप आहे. ८६ सत्त्वधीरांत सत्त्व मी, व यादवांत जो श्रीमंत तो मी असें श्रीअनंत म्हणाले. ८७ जो देवकी वसुदेवांकरितां जन्म घेऊन यशोदेच्या मुलीकरितां गोकुळांत गेला, व ज्यानें स्तनपान करण्याच्या निमित्तानें पूतना राक्षसीचें प्राणहरण केलें, तो मी. ८८ बाळपणची कळी उमलली नाहीं तोंच ज्यानें दैत्यरहित पृथ्वी केली, व हातावर गोवर्धन पर्वत धारण करून इंद्राचा गर्व हरण केला; ८९ ज्यानें यमुनेंतील कालिय सर्पाचें मर्दन करून तिचे ह्रदयांतील दुःख निवारण केलें; [कालियमर्दनाच्या समयीं सर्व लोक गोकुल सोडून यमुनेच्या कांठीं आले असतां त्यांस जाळणारा अग्नि भक्षण करून ज्यानें त्यांचें संरक्षण केलें;] आणि ब्रह्मदेवानें गोपबालकें व वासरें यांचें हरण करून नेल्यावर, तीं सर्व दुसरीं उत्पन्न करून त्यास ज्यानें वेड लावलें; २९० बालदशेच्या आरंभीं कंसचाणूरादिक मोठमोठीं धेंडें धेंडें ज्यानें सहज मारलीं, ९१ अशा तुला किती गोष्टी सांगूं? तूं सुद्धां असल्या पुष्कळ ऐकल्या व पाहिल्या आहेस. म्हणून यादवांत अशी ज्याची कृति आहे, तेंच स्वरूप माझें होय; ९२ आणि सोमवंशांत तुमच्या पांडवांत जो अर्जुन तो मी असें समज; ह्मणूनच तुझ्या व माझ्या प्रेमभावांत अंतर पडत नाहीं ९३ तूं (लोकदृष्ट्या) संन्यासी होऊन माझी भगिनी सुभद्रा हिला हरण करून नेलेंस तरी तुझ्यावद्दल माझ्या मनांत संशय उत्पन्न झाला नाहीं. कारण, तुझें व माझें स्वरूप एकच आहे. ९४ सर्व मुनींत श्रेष्ठ असे जे व्यास मुनी, ते मी; व सर्व कवींत श्रेष्ठ जे उशनाचार्य ते मी, असें यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण म्हणाले. ९५

अन्वय—अहं दमयतां दंडः अस्मि; जिगीषतां नीतिः अस्मि; गुह्यानां मौनं अस्मि; च ज्ञानवतां ज्ञानं (अस्मि). ३८

अर्थ—दमन करणारांमध्यें दंड म्हणजे शिक्षा मी आहें; जय मिळवूं इच्छिणारांची नीति मी आहें; गुह्य गोष्टींमध्यें मौन मी आहें; व ज्ञानवंत जनांचें ज्ञान तें मीच आहें. ॥ ३८ ॥

अरे, शिक्षेंत जी मोठी शिक्षा, जी मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांस सारखें शासन करते, ती मी असें समज. ९६ सारासार विचार करून ज्या शास्त्रांत धर्मज्ञानाचें अनुकरण केलेलें असतें, तें सकल शास्त्रांतील नीतिशास्त्र मी. ९७ हे बलवान् अर्जुना, सर्व गुह्य गोष्टींत मौन तें मी. म्हणून मौन धारण करणारापुढें ब्रह्मदेव देखील अज्ञानी ठरतो. ९८ अरे, ज्ञान्यांच्या ठिकाणीं जें ज्ञान आहे, तें मी असें समज. आतां विभूतिविस्तार राहूं दे; कारण, कांहीं केलें तरी या विभूतींचा अंत लागणार नाहीं. ९९

अन्वय—अर्जुन, सर्वभूतानां यत् बीजं (अस्ति,) तत् अपि अहं (अस्मि;) यत् चराचरं भूतं स्यात् तत् मया विना न अस्ति; ॥ ३९ ॥

अर्थ—अर्जुना, जें कांहीं सर्व भूतांचें बीज तें मी आहें; मजवांचून असूं शकेल असें चराचर भूत कांहीं नाहीं. ॥ ३९ ॥

नांतोस्मि मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप । एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

पैं पर्जन्याचिया धारां । वरी लेख करवेल धनुर्धरा । कां पृथ्वीचिया तृणांकुरां होईल ठी ३०० पैं महोदधीचिया तरंगां । व्यवस्था धरूं नये जेविं गा । तेविं माझिया विशेषलिंगां । नाहीं मिती १ ऐशियाही सातपांच प्रधाना । विभूती सांगितालिया तुज अर्जुना । तो हा उद्देशु जो गा मना । आहाच गमला २ येरां विभूतिविस्तारांसि कांहीं । एथ सर्वथा लेख नाहीं । ह्मणोनि परिससीं तूं काई । आह्मी सांगों किती ३ यालागीं एकिहेळां तुज । दाऊं आतां वर्म निज । तरी सर्वभूतांकुरें बीज । विरूढत असे तें मी ४ ह्मणोनि सानें थोर न म्हणावें । उंच नीच भाव सांडावे । एक मीचि ऐसें मानावें । वस्तुजातातें ५ तरी यावरी साधारण । आईक पां आणिकही खुण । तरी अर्जुना ते तूं जाण । विभूति माझी ६

यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवाऽवगच्छ त्वं मम तेजोंऽश संभवम् ॥४१॥

जेथ जेथ संपत्ति आणि दया । दोन्ही वसती आलिया ठाया । ते ते जाण धनंजया । विभूति माझी ७

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतिविस्तारयोगो नाम दशमोऽध्यायः १०

अथवा एकलें एक बिंब गगनीं । परी प्रभा फांके त्रिभुवनीं । तेविं एकाकियाची सकळ जनीं । आज्ञा पाळिजे ८ तयातें एकलें ह्मणी ह्मण । तो निर्धन या भाषा नेण । काय कामधेनूसवें सर्वस्व हन । चालत असे ९ तियेतें जे जेधवां जो मागे । तें ते एकसरेंचि प्रसवों लागे । तेविं विश्वविभवतया आंगें । होऊनि असती ३१० तयातें वोळखावया हेचि संज्ञा । जे जगें नमस्कारिजे आज्ञा । ऐसें आथि ते जाण प्राज्ञा । अवतार माझे ११ आणि सामान्य विशेष । हें जाणणें एथ महादोष । कां जे मीचि एक अशेष । विश्व हें ह्मणोनि १२ तरी आतां साधारण आणि चांगु । ऐसा कैसेनि पां कल्पावा विभागु । वायां आपुलिये मती वंगु । भेदाचा लावावा १३ एऱ्हवीं तूप कासया घुसळावें । अमृत कां रांधूनि अर्धें करावें । हां गा वायूसि काय पांडावें । उजवें आंग आहे १४ पैं सूर्यबिंबासि पोट पाठीं । पाहतां नासेल आपुली दिठी । तेविं माझ्या स्वरूपीं गोठी । सामान्यविशेषाची नाहीं १५ आणि सिनाना इहीं विभूतीं । मज अपारातें मविसील किती । ह्मणोनि किंबहुना सुभद्रापती । असो हें जाणणें १६ आतां पैं माझेनि एके अंशें । हें जग व्या-

अन्वय-परंतप, मम दिव्यानां विभूतीनां अंतः न अस्तिः एषः तु विभूतेः विस्तरः मया उद्देशतः प्रोक्तः ४०

अर्थ-हे शत्रुतापना, माझ्या दिव्य विभूतींचा अंत नाहीं; हा जो विभूतींचा विस्तार, तो मीं तुला अंशतः सांगितला. ॥ ४० ॥

हें पहा अर्जुना, पावसाच्या धारांची गणना कदाचित् करवेल किंवा पृथ्वीवरील गवतांच्या काड्यांची गणना निश्चित करतां येईल, ३०० परंतु समुद्राच्या वरील लाटांची मात्र केव्हांही गणती करतां येणार नाहीं, त्याप्रमाणें माझ्या गुणविशेष विभूतींची गणती करतां येणार नाहीं. १ अर्जुना, असें असतांही तुला माझ्या पंचाहत्तर मुख्य मुख्य विभूति सांगितल्या; परंतु ही जी माझ्या विभूति समजण्याविषयीं तुला इच्छा उत्पन्न झाली, ती सामान्य अशी मला वाटली. २ कारण, माझ्या इतर विभूतींचा केवढा विस्तार आहे, याचा पत्ता नाहीं, म्हणून त्या तूं ऐकणार काय ? व मी सांगणार तरी किती ? ३ याकरितां तुला एकवार आम्ही आपलें वर्म सांगतों कीं, ज्या बीजापासून भूतांचे अंकुर फुटतात, तें बीज मी आहें. ४ म्हणून, लहानमोठें असें कांहीं न मानतां उच्चनीच हे सर्व भाव टाकून सर्व वस्तूंच्या ठिकाणीं मीच आहें असें मान. ५ अर्जुना, यापेक्षांही सर्वसाधारण अशी एक खूण तुला सांगतों, ती ऐक. तिच्या योगानें माझ्या विभूति तुला ओळखतां येतील. ६

अन्वय-(अर्जुन,) यत् यत् सत्त्वं विभूतिमत्, श्रीमत् ऊर्जितं एव वा अस्ति, तत् तत् मम तेजोंऽशसंभवं एव अस्ति, (इति) त्वं अवगच्छ. ॥ ४१ ॥

अर्थ-अर्जुना, जी जी वस्तु ऐश्वर्ययुक्त किंवा शोभायुक्त किंवा कांहीं तरी प्रभावानें युक्त अशी असेल, ती ती माझ्या तेजाच्या अंशापासूनच झालेली आहे, असें तूं जाण.॥४१॥

धनंजया, ज्या ज्या ठिकाणीं संपत्ति आणि दया यांचें वास्तव्य आहे, त्या त्या ठिकाणीं माझा अंश आहे असें समज. ७

अन्वय-अर्जुन, अथवा एतेन बहुना ज्ञातेन तव किं (फलं अस्ति) ? अहं इदं कृत्स्नं जगत् एकांशेन विष्टभ्य स्थितः अस्मि (इति त्वं विद्धि). ॥ ४२ ॥

अर्थ-अथवा, हे अर्जुना, ह्या ज्या पुष्कळ गोष्टी मी तुला सांगितल्या, त्या समजून तुला काय फल आहे ? हें सर्व जग मीं एका अंशानें व्यापून राहिलों आहें, इतकें समज म्हणजे झालें. ॥ ४२ ॥

अथवा आकाशांत सूर्याचें बिंब एकच असून त्याची ज्याप्रमाणें त्रिभुवनांत प्रभा फांकते, त्याप्रमाणें, ज्या एकट्याची सर्व जन आज्ञा पाळतात; ८ त्या महानुभावाला एकटा असें म्हणूं नको, व निर्धन असेंही ह्मणूं नको; हें पहा—दुसऱ्याची इच्छा तृप्त करण्याकरितां कामधेनूला आपल्या बरोबर कांहीं सामग्री का घ्यावी लागते ? ९ तिला ज्या वेळेस जो कोणी जें कांहीं मागेल, तें ती एकदम देते; त्याप्रमाणें माझ्या विभूतींच्या अंगांत सर्व ऐश्वर्य भरलेलें आहे. ३१० त्यांना माझी हीच विभूति ओळखण्याची खूण आहे असें जाण. अर्जुना ज्यांच्या आज्ञा सर्व लोक शिरसा मान्य करतात असें तुझ्या दृष्टीस पडेल, त्या विभूति म्हणजे माझे अवतार आहेत असें समज. ११ हें सामान्य, हें विशेष असा भेद मानणें महादोष आहे. कारण, या सर्व विश्वांत मीच एकटा भरलेला आहें. १२ तर असें असतां सामान्य आणि विशेषच असा भेद कल्पून उगीच आपल्या बुद्धीस कलंक कां लावून घ्यावा ? १३ तूप व्यर्थ कां घुसळावें ? अमृताला शिजवून निमें कां अटवावें ? तसेंच वायूला उजवें व डावें अंग आहे का ? १४ सूर्यबिंबाचा पुढील व पाठीमागील भाग पाहूं लागलें असतां ज्याप्रमाणें आपली दृष्टि मात्र नाहींशी होईल, (तो सर्व प्रकाशमयच असल्यामुळें त्याला पुढें व मागें अशा बाजू नाहींत; व त्याकडे पाहूं लागलें म्हणजे आपलेच डोळे मात्र अंधळे होतील,) त्याप्रमाणें, माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं साधारण व विशेष असा भेद नाहीं; १५ आणि हे सुभद्रापते, माझ्या ज्या अनंत वेगळाल्या विभूति आहेत त्या तूं किती मोजशील ? म्हणून, माझ्या विभूति जाणण्याची तुझी इच्छा पुरे कर. १६ आतां हे पहा, माझ्या एका अंशानें हें सर्व जग भरलेलें आहे, म्हणून अभेदबुद्धीनें सर्वत्र मीच आहे

पिलें असे । यालागीं भेदु सांडूनि सरिसें । साम्यें भज १७ ऐसें विबुधवन-
वसंतें। तेणें विरक्तांचेनि एकांतें। बोलिलें जेथ श्रीमंतें। श्रीकृष्णदेवें १८ तेथ अ-
र्जुन म्हणे स्वामी। येतुलें हें राभस्य बोलिलें तुह्मीं। जे भेदु एक आणि आह्मीं।
सांडावा एकीं १९ हां हो सूर्य म्हणे काय जगातें। आंधारें दवडा का परौतें।
तेविं धसाळ ह्मणों देवा तूतें । तरी अधिक हा बोलु ३२० तुझें नामचि एक
कोण्ही वेळे। जयांचिये मुखासि कां काना मिळे। तयांचिया हृदयातें सांडूनि
पळे । भेदु जी साच २१ तो तूं परब्रह्मचि असकें। मज दैवें दिधलासि हस्तो-
दकें । तरी आतां भेदु कायसा कें । देखावा कवणें २२ जी चंद्रबिंबाचा गा-
भारां । रिगालियावरीही उबारा । पारि राणेपणें शार्ङ्गधरा । बोला हें तुम्ही २३
तेथ सावियाचि परितोषोनि देवें। अर्जुनातें आलिंगिलें जीवें । मग म्हणे तुवां
न कोपावें । आमुचिया बोला २४ आह्मीं तुज भेदाचिया वाहाणी । सांगि-
तली जे विभूतींची कहाणी । तें अभेदें काय अंतःकरणीं । मानिली कीं न
मने २५ हेंचि पाहावयालागीं । नावेक बोलिलों बाहेरिसवडिया भंगीं । तंव
विभूती तुज चांगी । आलिया बोधा २६ तेथ अर्जुन म्हणे देवें । हें आपुलें
आपण जाणावें । पारि देखतसें विश्व आघवें । तुवां भरलें २७ पैं राया तो
पांडुसुतु । ऐसिये प्रतीतीसि जाहला वरितु । या संजयाचिया बोला निवांतु।
धृतराष्ट्र राहे २८ कीं संजयो दुखवलेनि अंतःकरणें । म्हणतसे नवल नव्हे
दैव दवडणें । हा जीवें धडसा आहे मी म्हणें । तंव आंतुही आंधळा २९ पारि
असो हें तो अर्जुनु। स्वहिताचा वाढवितसे मानु। कीं याहीवरी तया आनु।
धिंवसा उपनला ३३० म्हणे हेचि हृदयाआंतुली प्रतीती। बाहेरी अवतरो कां
डोळ्यांप्रती । इये आर्तीचिया पाउली मती । उठती जाहली ३१ मियां इ-
हींच दोहीं डोळां । झोंबावें विश्वरूपा सकळा । एवढी हांव तो दैवाआगळा।
ह्मणऊनि करी ३२ आजि तो कल्पतरूची शाखा। ह्मणोनि वांझोळें न ल-
गती देखा । जें जें येईल तयाचिया मुखा । तें तें साचचि करीतसे येरु ३३
जो प्रल्हादाचिया बोला। विषाहीसकट आपणचि जाहाला । तो सद्गुरु असे
जोडला । किरीटीसी ३४ ह्मणोनि विश्वरूप पुसावयालागीं । पार्थ रिगता हो-
ईल कवणें भंगीं । तें सांगेन पुढिलिये प्रसंगीं । ज्ञानदेव म्हणे निवृत्तीचा ३३५

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्लोक ४२, ओंव्या ३३५.

असें समजून मला भज १७ ज्ञानरूप वनास वसंत ऋतूप्रमाणें आनंद देणारा, व विरक्तांना एकांतांत सोबत देणारा असा सकलैश्वर्यसंपन्न श्रीकृष्ण परमात्मा याप्रमाणें बोलता झाला; १८ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, "प्रभो, 'माझ्या विभूतींचे ठिकाणीं भेद मानूं नको' म्हणून जें तुम्हीं सांगितलें, तें आपल्या थोरपणाला शोभलेंच आहे! कारण, मग भेद निराळा आणि त्याचा त्याग करणारे आम्हीं निराळे असें झालें! १९ हें पहा-सूर्य उगवण्याचे पूर्वीं जगाला असें म्हणतो काय, कीं, अंधाराला एक बाजूला घालवून द्या! (कारण, सूर्य उगवल्याबरोबर अंधकाराचा आपोआप नाश होतो. त्याप्रमाणें, ईश्वरमय सर्व जगत् आहे असें ज्ञान उत्पन्न होण्याबरोबर ईश्वरास जाणणाराही तद्रूपच होतो.) पण, देवा, या बाबतींत तुम्हाला अविचारी असें म्हणावें तर अधिक प्रसंग होईल. ३२० प्रभो, तुमचें फक्त नांव जर एक वेळ कोणीं तोंडानें उच्चारलें, किंवा कानांनीं ऐकलें, तर त्याच्या मनांतून खरोखर भेद नाहींसा होतो. २१ ते तुम्ही प्रत्यक्ष परब्रह्मच जर माझ्या सुदैवानें माझ्या हातीं आलां आहां, तर तुम्हांआम्हांत भेद म्हणतां तो कोठून असणार व तो कोणीं कोठें पहावा? २२ हें पहा-एकाद्यानें चंद्रबिंबाच्या गाभाऱ्यांत प्रवेश केल्यावरही त्याला उकडावयास लागलें, असें जर कोणी म्हटलें तर त्यांत वेडेपणा आहे, पण श्रीकृष्णा, आपण मोठे आहां, तेव्हां हवें तसें बोला!" २३ हें बोलणें ऐकतांच श्रीकृष्णास अतिशय संतोष झाला, व त्यांनीं अर्जुनाला अंतःकरणपूर्वक आलिंगन देऊन म्हटलें, "आमच्या बोलण्याचा तूं राग मानूं नको. २४ भेद सांगण्याच्या ओघांत आम्हीं विभूतींविषयीं जे प्रकार सांगितले, ते अभेदरूपानें तुझ्या मनांत ठसले कीं नाहीं, २५ हें समजण्याकरितां क्षणभर बाह्यात्कारीं तसें बोललों, तों माझ्या विभूतीबद्दल तुला चांगला बोध झाला आहे असें दिसलें!" २६ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, "देवा, हें आपलें आपणच काय तें पाहून घ्या; पण या विश्वांत सर्वत्र तुम्हीं भरलेले आहां असें मला दिसतें." २७ अशा रीतीनें अर्जुन योग्यतेस आला असें संजय सांगत असतां धृतराष्ट्र राजा स्तब्ध बसला होता. २८ तेव्हां संजयाच्या मनाला खेद वाटून तो म्हणालाः—सहज लाभ होत असतां तो दडवणें हें नवल नव्हे का? धृतराष्ट्र राजाची ज्ञानदृष्टि शाबूत आहे असें मी समजत होतों; परंतु तसा प्रकार नसून हा बाह्यदृष्टीप्रमाणें ज्ञानदृष्टीनेंही अंधळा आहे. २९ परंतु धृतराष्ट्राची गोष्ट असूं द्या. अर्जुन मात्र आपल्या स्वहिताची योग्यता वाढवीत आहे. कां कीं, या गोष्टीपेक्षांही दुसऱ्या एका गोष्टीविषयीं त्याच्या मनांत उत्कंठा उत्पन्न झाली ३३० व तो म्हणाला, "सर्व जग ईश्वरमय आहे असा जो माझ्या अंतःकरणांत अनुभव आला आहे, तो माझ्या डोळ्यांसमोर प्रगट व्हावा." या इच्छेच्या पावलांनीं बुद्धि चालू लागली आहे. ३१ तो अधिक दैववान् असल्यामुळें अशी इच्छा करूं लागला कीं, "ह्याच दोन्ही डोळ्यांनीं मी सकल विश्वरूप पहावें." ३२ आज अर्जुन म्हणजे कल्पतरूची केवळ शाखाच आहे; म्हणून त्याला वांझ फुलें कधींही यावयाचीं नाहींत. कारण, त्याच्या तोंडून ज्या ज्या गोष्टी निघतील, त्या श्रीकृष्ण खऱ्या करीत आहेत. ३३ जो श्रीकृष्ण परमात्मा प्रऱ्हादाच्या बोलाप्रमाणें विषसुद्धां आपणच बनला, तो सद्गुरु अर्जुनास प्राप्त झाला आहे. ३४ ह्मणून निवृत्तिदास ज्ञानदेव ह्मणतातः—विश्वरूप पुसण्याकरितां पार्थ कशा रीतीनें आरंभ करील, ती कथा आतां पुढील प्रसंगीं सांगेन. ३३५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अकरावा.

आतां यावरी एकादशीं। कथा आहे दोन्ही रसीं। येथ पार्थी विश्वरूपेंसीं। होईल भेटी १ जेथ शांताचिया घरा। अद्भुत आला आहे पाहुणेरा। आणि येरांही रसां पांतिकरां। जाहला मानु २ अहो वधुवरांचिये मिळणीं। जैशीं वराडियांही लुगडीं लेणीं। तैसे देशियेच्या सुखासनीं। मिरवले रस ३ पारि शांताद्भुत बरवे। जे डोळियांच्या अंजळीं घ्यावे। जैसे हरिहर प्रेमभावें। आले खेंवा ४ नातरी अंवसेच्या दिवशीं। भेटलीं बिंबें दोनी जैशीं। तेवीं एकवळा रसीं। केला एथ ५ मीनले गंगेयमुनेचे ओघ। तैसें रसां जाहलें प्रयाग। ह्मणोनि सुस्नात होत जग। आघवें एथ ६ माजीं गीता सरस्वती गुप्त। आणि दोनी रस ते ओघ मूर्त। यालागीं त्रिवेणी हे उचित। फावली बापा ७ एथ श्रवाणाचेनि द्वारें। तीर्थीं रिघतां सोपारें। ज्ञानदेव म्हणे दातारें। माझेनि केलें ८ तीरें संस्कृताचीं गहनें। तोडोनि मऱ्हाठिया शब्दसोपानें। रचिलीं धर्मनिधानें। श्रीनिवृत्तिदेवें ९ ह्मणोनि भलतेणें एथ सद्भावें नाहावें। प्रयागमाधव विश्वरूप पहावें। येतुलेनि संसारासि द्यावें। तिळोदक १० हें असो ऐसे सावयव। एथ सासिन्नले आथी रसभाव। तेथ श्रवणसुखाची राणीव। जोडली जगा ११ जेथ शांताद्भुत रोकडे। आणि येरां रसां पडप जोडे। हें अल्पचि परी उघडें। कैवल्य येथ १२ तो हा अकरावा अध्यावो। जो देवाचा आपणपें विसंवता ठावो। पारि अर्जुन सदैवांचा रावो। जे एथही पातला १३ एथ अर्जुनाचि काय ह्मणों पातला। आजि आवडतयाही सुकाळु जाहला। जे गीतार्थु हा आला। मऱ्हाठिये १४ याचिलागीं माझें। विनविलें आइकिजे। तरी अवधान दीजे। सज्जनीं तुम्हीं १५ तेवींचि तुम्हां संतांचिये सभे। ऐसी सलगी कीर करूं नलभे। पारि मानावें जी तुम्हीं लोभें। अपत्या मज १६ अहो पुंसा आपणाचि पढाविजे। मग पढे तरी माथा तुकिजे।

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अकरावा.

आतां ह्यापुढें अकराव्या अध्यायांत जो कथा-भाग आहे, तो शांत व अद्भूत या दोन रसांनीं भरलेला आहे; आणि या ठिकाणीं भगवंताचें विश्व रूप अर्जुनाच्या दृष्टीस पडेल. १ या ठिकाणीं शांतरसाच्या घरीं अद्भुतरस हा पाहुणा आलेला असून, त्याच्यावरोबर इतर रसांनाही पंक्तीचा लाभ मिळाला. २ वधूवरांच्या लग्नांत ज्याप्रमाणें वऱ्हाड्यांनाही वस्त्रालंकारांनीं भूषित होऊन मिरवावयास सांपडतें, त्याप्रमाणें देशी भाषेच्या सुखासनावर सर्व रसांस मिरवणुकीचा लाभ मिळाला आहे. ३ परंतु त्या सर्वांत शांतरस व अद्भुतरस हे असे शोभले कीं, डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पहावे, अशा प्रकारें कीं, जणूं काय शंकर व विष्णु हे प्रेमभावानें एकमेकांस आलिंगन देण्याकरितांच आले आहेत. ४ किंवा अमावास्येच्या दिवशीं ज्याप्रमाणें सूर्य व चंद्र यांचीं दोन्हीं बिंबें एके समयीं भेटावीं; त्याप्रमाणें शांत व अद्भुत यांचें ऐक्य झालें आहे. ५ किंवा ज्याप्रमाणें गंगा व यमुना या दोन नद्यांचे ओघ प्रयागास मिळाले आहेत, त्याप्रमाणें शांत व अद्भुत हे दोन्ही रस एकत्र मिळून अकरावा अध्याय हा प्रयागच बनला आहे; म्हणून हा अध्याय ऐकल्यानें सर्व जगांतील मुमुक्षु जन पवित्र होतात. ६ या दोन रसांच्या संगमांत गीतारूप तिसरी सरस्वती नदी गुप्त आहे; शांत आणि अद्भुत हे दोन्ही रस गंगायमुनांच्या ओघांप्रमाणें मूर्तिमंत आहेत; म्हणून, बाबांनो, अकरावा अध्याय हा त्रिवेणीसंगमाचा योग आला आहे असें समजा. ७ या ठिकाणीं श्रवणेंद्रियाच्या द्वारानें या तीर्थांत शिरणें फार सोपें आहे. [त्रिवेणीसंगमाप्रमाणें येथें बुडण्याची भीति नाहीं.] ज्ञानदेव म्हणतातः-हा इतका सोपा मार्ग-आमचे गुरु जे निवृत्तिनाथ त्यांनीं केला आहे. ८ या गीतारूप तीर्थांचें संस्कृत भाषारूप तीर कठीण असल्यामुळें, तें तोडून व तेथें मराठी भाषारूप पायऱ्यांचे सोपे घाट करून श्रीनिवृत्तिदेवांनीं केवळ धर्माच्या ठेवीच केल्या आहेत. ९ म्हणून, वाटेल त्यानें या तीर्थांत भक्तिभावानें स्नान करावें; व ज्याप्रमाणें प्रयागास माधवाचें दर्शन होतें, त्याप्रमाणें येथें श्रीभगवंताच्या विश्वरूपाचें दर्शन घ्यावें, आणि जन्ममरणरूप संसाराला तिलांजळी द्यावी. १० फार काय सांगावें ! या अकराच्या अध्यातांत सर्व रस मूर्तिमंत उभे आहेत, व त्या ठिकाणीं जगाला श्रवणसुखाची रेलचेल झाली आहे. ११ या ठिकाणीं शांत व अद्भुत हे प्रत्यक्ष दिसत असून इतर रसांचीही शोभा दृष्टीस पडत आहे, पण ही उपमा देखील हलकीच आहे. तर या ठिकाणीं उघड उघड मोक्षसुखच प्राप्त होतें. १२ तो हा अकरावा अध्याय स्वतः देवांचें विश्रांतिस्थान आहे; पण अर्जुन हा भाग्यवानांचा मुगुटमणिच आहे. कारण, तो या अशा ठिकाणीं देखील येऊन पोहोंचला आहे. १३ या ठिकाणीं अर्जुनच आला म्हणून कशाला म्हणावें ! तर गीतेचा अर्थ मराठींत झाल्यामुळें वाटेल त्या मनुष्यास येथील सुखाचा सुकाळ झाला आहे. १४ याचकरितां माझी विनंती ऐका कीं, तुम्हीं सज्जनांनीं इकडे लक्ष द्यावें. १५ तुम्हां संतांच्या सभेपुढें मी इतक्या सलगीनें बोलणें योग्य नाहीं; परंतु तुम्हीं मला प्रेमानें आपल्या लेंकराप्रमाणें मानावें १६ अहो, राघूला आपणच

कां करविलेनि चोजें न रिझे । बाळका माय १७ तेविं मी जें जें बोलें । तें प्रभु तुमचेचि शिकविलें । ह्मणोनि अवधारिजो आपुलें । आपण देवा १८ हें सारस्वताचें गोड । तुम्हींचि लाविलें जी झाड । तरी आतां अवधानामृतें वाड । सिंपोनि कीजे १९ मग हें रसभाव फुलीं फुलेल । नानार्थ फळभारें फळा येईल । तुमचेनि धर्में होईल । सुरवाडु जगा २० या बोला संत रिझले । म्हणती तोषलों गा भलें केलें । आतां सांगें जें बोलिलें । अर्जुनें तेथ २१ तंव निवृत्तिदास म्हणे । जी कृष्णार्जुनांचें बोलणें । मी प्राकृत काय सांगों जाणें । पारि सांगवा तुम्ही २२ अहो रानींचिया पालेखाइरा । नेवाणें करविलें लंकेश्वरा । एकला अर्जुन परी अक्षौहिणी अकरा । न जिणेचि काई २३ ह्मणोनि समर्थ जें जें करी । तें न हो न ये चराचरीं । तुम्ही संत तयापरी । बोलवा मातें २४ आतां बोलिजतसें आइका । हा गीताभाव निका । जो श्रीवैकुंठनायका- । मुखौनि निघाला २५ बापबाप ग्रंथ गीता । जो वेदीं प्रतिपाद्य देवता । तो श्रीकृष्ण वक्ता । जिये ग्रंथीं २६ तेथिंचें गौरव कैसें वानावें । जें श्रीशंभूचिये मती नागवे । तें आतां नमस्कारिजे जिवेंभावें । हेंचि भलें २७ मग आइका तो किरीटी । घालूनि विश्वरूपीं दिठी । पहिली कैसी गोठी । करिता जाहला २८ हें सर्वही सर्वेश्वरु । ऐसा प्रतीतिगत जो पतिकरु । तो बाहेरी होआवा गोचरु । लोचनासी २९ हे जिवाआंतुली चाड । पारि देवासि सांगतां सांकड । कां जें विश्वरूप गूढ । कैसेनि पुसावें ३० म्हणे मागां कवणीं कहीं । जें पढियंतेनें पुसिलें नाहीं । तें सहसा कैसें काई । सांगा ह्मणों ३१ मी जरी सलगीचा चांगु । तरी काय आइसीहूनि अंतरंगु । पारि तेही हा प्रसंगु । बिहाली पुसों ३२ माझी आवडे तैसी सेवा जाहली । तरि काय होईल गरुडाचिया येतुली । पारि तोही हे बोली । करीचिना ३३ मी काय सनकादिकांहूनि जवळां । पारि तयांही नागवोचि हा चाळा । मी आवडेन काय प्रेमळां । गोकुळींचिया ऐसा ३४ तयांतेंही लेंकुरपणें झकविलें । एकाचे गर्भवासही साहिले । पारि विश्वरूप हें राहविलें । न दावीच कवणा ३५ हा ठायवरी गुज । याचिये अंतरींचें हें निज । केविं उराउरी मज । पुसों ये पां ३६ आणि न पुसेंचि जरी म्हणें । तरी विश्वरूप देखिलियाविणें । सुख नोहेचि पारि जिणें । तेंही विपायें ३७ ह्मणोनि आतां पुसों अळुमाळसें । मग करूं देवा आवडे तैसें । येणें

पढवितों, आणि तोच आपण पढविलेलें बोलल्यावर आपल्यास मान डोलवावी लागते; किंवा आई आपल्या लेंकराकडून कौतुक करवून तें पाहून रिझत नाहीं का? १७ त्याचप्रमाणें, प्रभो, मी जें जें कांहीं बोलेन, तें तुम्हींच मला शिकविलें आहे, म्हणून, देवा, आपलें बोलणें आपणच श्रवण करावें. १८ माझें भाषण म्हणजे तुम्हींच लावलेलें गोड असें एक ज्ञानाचें झाड आहे. तर याला एकाग्र अंतःकरणरूप पाण्यानें शिंपून वाढवावें. १९ मग या झाडाला नवरसादि फुलें येऊन तें फुलेल; पुष्कळ प्रकाराच्या अर्थरूप फलभारानें लवेल; व तुमच्या या कृतीनें सर्व जगास सुखप्राप्ति होईल. २० असें बोलल्यावर संतजन प्रसन्न होऊन म्हणाले, "आम्ही तुझ्या बोलण्यानें संतोष पावलों, आतां अर्जुन काय बोलला तेवढें सांगा. २१ तेव्हां निवृत्तीचे दास ज्ञानदेव म्हणाले:-कृष्णार्जुनांचा संवाद मला प्राकृताला कसा सांगतां येईल? पण तुम्ही मला शक्ति दिली, तर मी सांगेन. २२ अहो, रानांवनांतील पाला खाणाऱ्या वानरांकडून लंकाधीश रावणाचाही पराभव करविला, त्याचप्रमाणें एकट्या अर्जुनाकडून कौरवांचें अकरा अक्षौहिणी सैन्य जिंकविलें नाहीं काय? २३ जगतामध्यें समर्थ जें करायचें मनांत आणतील तें होणार नाहीं असें नाहीं; त्याचप्रमाणें, आपणही समर्थ आहां, तर मझ्याकडून गीतार्थ बोलवाल. २४ आतां वैकुंठनायक श्रीकृष्णाच्या मुखांतून जो गीतेचा खरा भावार्थ निघाला, तो मी तुम्हांला सांगतों, इकडे लक्ष असूं द्या. २५ धन्य धन्य तो गीता ग्रंथ! कारण वेद ज्या परमात्म्याचें प्रतिपादन करितात, तो परमात्मा या गीतेचा वक्ता आहे. २६ ज्या गीताशास्त्राचें महत्त्व शंकराच्या बुद्धीलाही आकलन होत नाहीं, त्या गीताशास्त्राचें महत्त्व मी कसें वर्णन करावें; म्हणून तें गीताशास्त्र जीवाभावानें वंदन करावें हेंच चांगलें. २७ असो. पुढें त्या अर्जुनानें विश्वरूप पहाण्याची मनांतील इच्छा तृप्त करून घेण्याकरितां श्रीकृष्णाबरोबर चतुराईनें बोलण्याचा कसा उपक्रम केला, तें ऐका. २८ हें सर्व जग ईश्वररूपच आहे अशा प्रतीतीला पोंचलेला जो सेवक अर्जुन त्यास बाहेरच्या दृष्टीलाही तशी ईश्वरप्रतीती यावी, २९ अशी त्याच्या मनांतील इच्छा! परंतु तसें स्पष्ट देवास सांगण्याचें त्यास संकट पडलें. कारण तें देवाचें गुह्य विश्वरूप आपण दाखवता का असें एकदम कसें विचारावें? ३० तो मनांत म्हणतोः—पूर्वी कोणत्याही आवडत्या भक्तानें जें कधींही पुसलें नाहीं, तें विश्वरूप मला दाखवा असें एकाएकीं कसें म्हणावें! ३१ मी जरी देवांच्या विशेष सलगींतला असलों, तरी आईपेक्षां जास्त अंतरंग होईन का? पण ती देखील हें विचारावयास भ्याली! ३२ मी जरी यांची हवी तेवढी सेवा केली असली, तरी माझ्यानें गरुडाची बरोबरी करवेल का? पण त्या गरुडानेंही या विश्वरूपाचें नांव काढलें नाहीं. ३३ मी सनकादिकांपेक्षां का देवांच्या सान्निध वास करणारा आहें? पण त्यांना देखील हा चाळा सुचला नाहीं. तसेंच, मी गोकुळींच्या भाविक गोपगोपींपेक्षां देवाला जास्ती आवडता आहें काय? ३४ पण त्या गोकुळांतील लोकांनाही यांनीं आपण लेंकरूं आहों, अशा समजुतीनें फसविलें, व अंबऋषादिकांकरितां गर्भवास भोगला; पण आपलें विश्वरूप कोणासही न दाखवितां गुप्त ठेविलें. ३५ एवढी श्रीकृष्णाच्या अंतर्यामींची गुह्य गोष्ट मला एकदम कशी पुसतां येईल? ३६ बरें, पुसूं नये, तर विश्वरूप पाहिल्याशिवाय मला चैन पडणार नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर मी जिवंत राहीन किंवा नाहीं हा संशयच आहे. ३७ म्हणून आतां थोडीशी विचारण्यास सुरवात करावी. मग देवांच्या इच्छेस येईल तसें करूं. असा विचार करून

प्रवर्तला साध्वसें । पार्थु बोलों ३८ पारि तेंचि ऐसेनि भावें । जे एका दों उत्त-रांसवें । दावी विश्वरूप आघवें । झाडा देउनी ३९ अहो वांसरूं देखिलियाचि-साटीं । धेनु खडबडोनि मोहें उठी । मग स्तनामुखाचिये भेटी । काय पा-न्हा धरे ४० पाहा पां तया पांडवाचेनि नांवें । जो कृष्ण रानींही प्रतिपाळूं धांवे । तयातें अर्जुनें जंव पुसावें । तंव साहील काई ४१ तो सहजेंचि स्ने-हाचें अवतरण । आणि येरू स्नेहा घातलें आहे माजवण । ऐसिये मिळवणी वेगळेपण । उरे हेंचि बहु ४२ म्हणोनि अर्जुनाचिया बोलासरिसा । देव विश्व-रूप होईल आपैसा । तोचि पहिला प्रसंगु ऐसा । ऐकिजे तरी ४३

अर्जुन उवाचः—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् । यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

मग पार्थु देवातें म्हणे । जी तुम्हीं मजकारणें । वाच्य केलें जें न बो-लणें । कृपानिधे ४४ जैं महाभूतें ब्रह्मीं आटती । जीव महदादींचें ठाय फि-टती । तैं जें देव होऊनि ठाकती । तें विसवणें शेषींचें ४५ होतें हृदयाचिये परिवरीं । रोंविलें कृपणाचिये परी । शब्दब्रह्मासिही चोरी । जयाची केली ४६ तें तुम्हीं आजि आपुलें । मजपुढां हियें फोडिलें । जया अध्यात्मा वोंवाळिलें । ऐश्वर्य हरें ४७ ते वस्तु मज स्वामी । एकिहेळां दिधली तुम्हीं । हें बोलों तरि आह्मी । तुज पावोनि कैंचे ४८ पारि साचचि महामोहाचिये पुरीं । बुडिलिया दे-खोनि सीसवरी । तुवां आपणपें घालोनि श्रीहरी । मग काढिलें मातें ४९ एक तूंवाचूनि कांहीं । विश्वीं दुजियाची भाष नाहीं । कीं आमुचें कर्म पाहीं । जे आह्मी आथि ह्मणों ५० मी जगीं एक अर्जुनु । ऐसा देहीं वाहे अभिमानु । आणि कौरवांतें इया स्वजनु । आपुले म्हणें ५१ याहीवरी यांतें मी मारीन । म्हणें तेणें पापें कें रिगेन । ऐसें देखत होतों दुःस्वप्न । तों चेवविला प्रभु ५२ देवा गंधर्वनगरींची वस्ती । सोडुनि निघाला लक्ष्मीपती । होतो उदकाचिया आर्ती रोहिणी पीत ५३ जी किरडूं तरी कापडाचें । परी लहरी येत होतिया साचें । ऐसें वायां मरतया जीवाचें । श्रेय तुवां घेतलें ५४ आपुलें प्रतिबिंब नेणता । सिंह कुहां घालील देखोनि आतां । ऐसा धरिजे तेविं अनंता । राखिलें मातें ५५ एऱ्हवीं माझा तरी येतुलेवरी । एथ निश्चय होता अवधारीं । जे आतांचि सातांही सागरीं । एकत्र मिळिजे ५६ हें जगाचि आघवें बुडावें । वारि आका-

अर्जुन भीत भीत बोलूं लागला. ३८ परंतु तो अशा खुबीनें बोलला कीं, देवांनीं एक दोन प्रश्नोत्तरांत आपलें विश्वरूपच त्यास झाडून सर्व दाखवावें. ३९ असें अर्जुनाकरितां देवांनीं करावें यांत आश्चर्य काय? अहो, वांसराला पाहिल्याबरोबर गाय प्रेमानें गडवडून उठते, व पुढें वांसराच्या तोंडाची व स्तनाची गांठ पडल्यावर तिच्यानें पान्हा चोरवेल काय? ४० असें पहा, ज्या पांडवांचें संरक्षण करण्याकरितां श्रीकृष्ण भगवान् रानांवनांतही धांवले, त्यांना अर्जुन जें विचारील तें सांगतांना राहवेल का? ४१ श्रीकृष्ण भगवान् हे मूर्तिमंत स्नेहच होत. त्यांना अर्जुनरूपी भक्ष्य मिळाल्यानें या दोघांच्या ऐक्यभावांत यांच्या दोन वेगळाल्या मूर्ति दिसतात हाच चमत्कार होय. ४२ म्हणून, अर्जुनानें विचारल्याबरोबर देव आपोआप विश्वरूप धारण करतील;तरी आतां आरंभींचा तो प्रसंग ऐकावा.

अन्वय–(भगवन्,) त्वया मदनुग्रहाय अध्यात्मसंज्ञितम् यत परमं गुह्यं वचः उक्तं, तेन अयं मम मोहः विगतः १

अर्थ–अर्जुन म्हणालाः—हे भगवन्, माझ्यावर अनुग्रह करण्याकरितां जो तुम्हीं मला अध्यात्म नामक अत्यंत गुह्य ज्ञानाचा उपदेश केला, त्याच्या योगानें माझा सर्व मोह नाहींसा झाला. ॥ १ ॥

मग पार्थ देवाला ह्मणाला, "हे कृपानिधे, तुह्मीं माझ्याकरितां, शब्दातीत जें गुह्य तें बोलून दाखविलें. ४४ जेव्हां पंचमहाभूतें ब्रह्मामध्यें लीन होतात, आणि जीव व माया लय पावतात, त्या वेळेस परमात्मा जें रूप धारण करून रहातात,तें शेवटचें स्वरूप ४५ कृपणाच्यासारखें हृदयांत सांठवलेलें असून वेदांनाही चोरून ठेविलेलें होतें,४६ तें आज माझ्यापुढें हृदय फोडून उघडें केलें; व ज्या अध्यात्मज्ञानासाठीं शंकरांनीं ऐश्वर्य सोडून स्मशानवास केला, ४७ तें ज्ञान, प्रभो, तुम्ही मला एकदम दिलें आहे. पण असें जर म्हणावें, तर तुमच्याशीं ऐक्य झाल्याचा काय उपयोग? (ऐक्य झाल्यावर देणें घेणें कोठून उरणार?) ४८ परंतु खरोखर मोहरूप पुरांत मी डोक्यापर्यंत बुडालों असें पाहून आपण स्वतः उडी घालून मला बाहेर काढलें आहे. ४९ फक्त तुमच्यावांचून या जगांत दुसरी वस्तु नाहीं; परंतु आमचें कर्म पहा कसें ओढवलें, कीं आम्ही 'देहच मी' या फेऱ्यांत पडून तुमच्याहून भिन्न आहों, असें उघड म्हणत आहों! ५० मी या जगांत कोणीएक अर्जुन आहें, असा या देहाचा मी अभिमान बाळगीत होतों, व या कौरवांना आप्त म्हणत होतों; ५१ आणखी, यांना मी मारीन व त्यापासून होणाऱ्या पापाबद्दल मला काय शासन होईल, अशा प्रकारचें वाईट स्वप्न पहात होतों, तों, प्रभो, तुम्हीं मला जागृत केलें. ५२ देवा, कोणी एक श्रीमान पुरुष भ्रमानें काल्पनिक नगराची वस्ती सोडून पाणी पिण्याच्या इच्छेनें मृगजळ पिण्यानें जसें दुःख भोगतो, ५३ अथवा कापडाचा केलेला साप असतांना हा खरा साप मला डसला अशा भावनेनें खऱ्या लहरी येतात, त्याप्रमाणें मी मरणभयाच्या दुःखांत बुडत असतांना त्यांतून वर काढण्याचें श्रेय आपण घेतलें. ५४ विहिरींत आपलें प्रतिबिंब पडलें आहे हें न समजतां सिंह आंत उडी घालतो आहे, हें पाहून कोणीं एकाद्यानें त्यास धरून रक्षण करावें, त्याप्रमाणें, अनंता, मी अज्ञानसागरांत बुडत असतां मला आंवरून आपण माझें रक्षण केलें. ५५ बाकी असें पहा कीं, माझा तर हा वेळपर्यंत निश्चयच होता कीं, आतांच जरी सप्तसमुद्र एकत्र झाले, ५६ अथवा हें सर्व जग बुडून गेलें; किंवा आकाशही तुटून पडलें (तरी चिंता नाहीं), पण गो-

शाही तुटोनि पडावें । पारि झुंजणें न घडावें । गोत्रजेशीं मज ५७ ऐसिया अहं-कारगाचिये वोढी । मियां आग्रहजळीं दिधली होती बुडी । चांगचि तूं जवळां ए-न्हवीं काढी । कवणु मातें ५८ नाथिलें आपणपां एक मानिलें । आणि नव्हतया नाम गोत्र ठेविलें । थोर पिसें होतें लागलें । पारि राखिलें तुम्हीं ५९ मागां जळत काढिलें जोहरीं । तें तें देहासीच भय अवधारीं । आतां हे जोखाहर दुसरी । चैत-न्यासकट ६० दुराग्रह हिरण्याक्षें । माझी बुद्धि वसुंधरा सूदली काखे । मग मोहा-र्णव गवाक्षें । रिघोनि ठेला ६१ तेथ तुझेनि गोसावीपणें । एकवेळ बुद्धीचिया ठाया येणें । हें दुसरें वराह होणें । पडिलें तुज ६२ ऐसें अपार तुझें केलें । एकी वाचा काय मी बोलें । पारि पांचही पालव मोकलिले । मजप्रती ६३ तें कांहीं न वचोचि वायां । भलें यश फावलें देवराया । जे साद्यंत माया । निरसिली माझी ६४ आजी आनंदसरोवरींचीं कमळें । तैसे हे तुझे डोळे । आपुलिया प्रसादाचीं राउळें । जयालागीं करिती ६५ हां हो तयाही आणि मोहाची भेटी । हे कायसी पावळी गोठी । केउती मृगजळाची वृष्टी । वडवानळेंसी ६६ आणि मी तंव दातारा । ये कृपेचिये रिघोनि गाभारां । घेत आहें चारा । ब्रह्मरसाचा ६७ तेणें माझा जी मोह जाये । एथ विस्मो कांहीं आहे । तरी उद्धरलों कीं तुझे पाये । शिवतले आहाती ६८

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया । त्वत्तः कमलपत्राक्ष महात्म्यमपि चाऽव्ययम् २

पैं कमलायतडोळसा । सूर्यकोटितेजसा । मियां तुजपासोनि महेशा । पारि-सिलें आजि६९ इयें भूतें जयापरी होती । अथवा लया हन जैसेनि जाती । ते मज-पुढां प्रकृती । विवंचिली देवें ७० आणि प्रकृती कीर उगाणा दिधला । वारि पुरुषाचाही ठावो दाविला । जयाचा महिमा पांघरोनि जाहला । घडौता वेदु ७१ जी शब्दराशी वाढे जिये । कां धर्माऐशिया रत्नातें विये । ते एथिंचे प्र-भेचे पाये । वोळगे म्हणोनि ७२ ऐसें अगाध माहात्म्य । जें सकळमार्गैकगम्य । जें स्वात्मानुभवरम्य । तें इयापरी दाविलें ७३ जैसा केरु फिटलिया आभाळीं । दिठी रिगे सूर्यमंडळीं । कां हातें सारूनि बाबुळी । जळ देखिजे ७४ नातारि उक-लता या सापाचे वेढे । जैसें चंदना खेंव देणें घडे । अथवा विवसी पळे मग चढे । निधान हाता ७५ तैसी प्रकृति हे आड होती । ते देवेंचि सारोनि परौती । मग परतत्त्व माझिये मती । शेजार केलें ७६ म्हणोनि इयेविषयींचा मज देवा ।

त्रजांबरोबर मला युद्ध करण्याचा प्रसंग न येवो' ५७ अशा अहंकाराच्या योगानें मीं आग्रहरूपी जलांत बुडी मारली होती; परंतु तुम्ही जवळ होतां म्हणून बरें झालें. एऱ्हवीं त्यांतून मला कोणीं बाहेर काढलें असतें? ५८ वास्तविक मी नसून कोणी आहें असें मानलें, व नाहींत त्यांना नांव ठेवून गोत्रज म्हटलें, अशा प्रकारचें मला जबर वेड लागलें होतें, पण त्यापासून तुम्हीं माझें रक्षण केलें. ५९ पूर्वीं लाक्षागृहांत जळत असतांना त्यांतून बाहेर काढून आपण रक्षण केलें खरें, पण त्या वेळीं फक्त देहाचेंच भय वाटत होतें. आतां हें दुसरें लाक्षागृह असून यांत माझें चैतन्यही नाश पावत होतें, त्यांतून तुम्हीं मला बाहेर काढलें. ६० दुराग्रहरूपी हिरण्याक्ष दैत्य माझी बुद्धिरूपी पृथ्वी खाकेंत मारून मोहरूपी समुद्राच्या खोल पाण्यांत घेऊन गेला, ६१ तेव्हां तुमच्या बोधाच्या सामर्थ्यानें मी एकदम शुद्धीवर आलों; हा तुम्हांलों दुसरा वराहाचा अवतारच घेणें पडलें! ६२ याप्रमाणें तुमचीं अपार महत्कृत्यें आहेत, तीं माझ्या एकव्या वाणीनें कशीं वर्णन करवतील? फार काय सांगावें; तुम्हीं आपले पंचप्राण मला अर्पण केले आहेत, ६३ त्यामुळें, देवराया, तुमचे श्रम कांहीं व्यर्थ न जातां यशप्राप्ती झाली: ती ही कीं, माझ्या अज्ञानाचा समूळ नाश झाला. ६४ महाराज, आनंदसरोवरांतील कमलांप्रमाणें असलेले आपले हे नेत्र ज्याकरितां आपल्या कृपाप्रसादाचीं मंदिरें तयार करितात, (ज्याच्यावर आपली कृपादृष्टी होते,) ६५ त्याची आणि मोहाची भेट होते हें ह्मणणें किती तुच्छ! महाराज, मृगजलाची वृष्टि वडवानलाला काय करणार? ६६ आणि हे दातारा, मी तर त्या तुझ्या कृपामंदिराच्या गाभाऱ्यांत शिरून आत्मज्ञानाचा पूर्ण अनुभव घेत आहें; ६७ तेव्हां आंता माझा मोह नाहींसा झाला यांत आश्चर्य काय? खरोखर, तुझ्याच पायाची शपथ वाहून सांगतों कीं, मी उद्धरलों! ६८

अन्वय–कमलपत्राक्ष, त्वत्तः भूतानां भवाप्ययौ मया विस्तरशः श्रुतौ हि; अव्ययं माहात्म्यं च अपि श्रुतं. ॥ २ ॥

अर्थ–हे कमलपत्राक्षा, चराचराची उत्पत्ति आणि विनाश हे दोन्ही विस्तारपूर्वक तुमच्या मुखांतून मी ऐकलें; तसाच, तुमचा अविनाशी महिमाही ऐकिला. ॥ २ ॥

अहो कमलनयना, कोटिसूर्यतेजसा, महेशा, आज तुह्मांकडून मीं असें ऐकलें; ६९ हीं सर्व भूतें जिच्यापासून उत्पन्न होतात व लय पावतात अशी जी माया, ती मला देवांनीं विस्तारपूर्वक सांगितली आहे, ७० त्या मायेचा झाडा देऊन परमात्म्याचेंही मूळस्थान दाखविलें; ज्याचें यश पांघरून वेद वस्त्रयुक्त झाले (ज्या परमात्म्याचें यश वेद गातात.). ७१ जे वेद उत्पन्न होऊन अस्तित्वांत आहेत, व ज्याच्यापासून धर्मासारखीं रत्नें निपजतात. ह्या सर्व गोष्टी, ते आपल्याच पायांचा आश्रय करतात ह्मणून, हे प्रभो, घडून येतात! ७२ त्याप्रमाणें, देवा, तुमचें जें अगाध महात्म, जें सर्व मार्गांनीं एकच जाणण्यास योग्य, व आत्मानुभवानें परिपूर्ण, तें तुह्मीं मला दाखविलें. ७३ ज्याप्रमाणें अभ्रें नाहींतशीं झाल्यावर आकाशांत सूर्यमंडळ दृष्टीस पडतें, किंवा हातानें गोंडाळ बाजूला सारल्यावर स्वच्छ उदक दृष्टीस पडतें, ७४ किंवा चंदनाच्या झाडाला सापानें दिलेले वेढे निघाल्यावर त्याला आलिंगन देतां येतें, अथवा पिशाच नाहींसें झाल्यावर द्रव्य हातीं लागतें, ७५ त्याप्रमाणें, ज्ञानाच्या आड जी माया होती, ती देवांनीं पलीकडे सारल्यामुळें माझ्या बुद्धीला ब्रह्मत्व भेटलें. ७६ ह्मणून, देवा, तुमच्या अगाध शक्तीचा माझ्या जीवाला पूर्ण भरंवसा आला आहे;

भरंवसा कीर जाहला जीवा । पारि आणीक एक हेवा । उपनला असे ७७ तो भिडां जरी म्हणों राहों । तरी आना कवणा पुसों जावों । काय तुजवांचोनि ठावो । जाणत आहों आह्मी ७८ जळचरु जळाचा आभारु धरी । बाळक स्तनपानीं उपरोधु करी । तरी तया जिणया श्रीहरी । आन उपायो असे ७९ म्हणोनि भीड सांकडी न धरवे । जीवा आवडे तेंही तुजपुढां बोलावें । तंव राहें म्हणितलें देवें । चाड मांगें ८०

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

मग बोलिला तो किरीटी । म्हणे तुम्हीं केली जे गोठी । तिया प्रतीतीची दिठी । निवाली माझी ८१ आतां जयाचेनि संकल्पें । हे लोकपरंपरा होय हारपे । जया ठायातें आपणपें । मी ऐसें ह्मणसी ८२ तें मुद्दल रूप तुझें । जेथूनि इयें द्विभुजें हन चतुर्भुजें । सुरकार्याचेनि व्याजें । घेवोंघेवों येसी ८३ पैं जळशयनाचिया अवगणिया । कां मत्स्य कूर्म इया मिरवणिया । खेळु सरलिया तूं गुणिया । सांठविसी जेथ ८४ उपनिषदें जें गाती । योगियें हृदयीं रिगोनि पाहाती । जयातें सनकादिक आहाती । पोटाळुनियां ८५ ऐसें अगाध जें तुझें । विश्वरूप कानीं ऐकिजे । तें देखावया चित्त माझें । उतावीळ देवा ८६ देवें फेडूनियां सांकड । लोभें पुसिली जरी चाड । तरि हेचि एकी वाड । आर्ती जी मज ८७ तुझें विश्वरूप आघवें । माझिये दिठीसि गोचर होआवें । ऐशी थोर आस जीवें । बांधोनि आहें ८८

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

पारि आणीक एक एथ शार्ङ्गी । तुज विश्वरूपातें देखावयालागीं । पैं योग्यता माझिया आंगीं । असे कीं नाहीं ८९ हें आपलें आपण मी नेणें । तें कां नेणसी जरी देव ह्मणे । तरी सरोगु काय जाणे । निदान रोगाचें ९० आणि जी आर्तीचेनि पडिभरें । आर्तु आपली ठाकी पैं विसरे । जैसा तान्हेला म्हणे न पुरे । समुद्र मज ९१ ऐशा सचाडपणाचिये भुली । न सांभाळवे समस्या आपुली । यालागीं योग्यता जेविं माउली । बाळकाची जाणे ९२ तयापरी श्रीजनार्दना । विचारिजो माझी संभावना । मग विश्वरूपदर्शना । उपक्रम कीजे ९३ तरि ऐसी ते कृपा करा । एऱ्हवीं नव्हे हें म्हणा अवधारा । वायां पंचमालापें बधिरा । सुख केउतें देणें ९४ एऱ्हवीं येकले बापियाचे तृषे । मेघ ज-

परंतु मला आणखी एक इच्छा उत्पन्न झाली आहे ७७ भीड धरून जर मी ती तुह्मांला विचारली नाहीं, तर दुसऱ्या कोणास विचारावयास जावें? कारण, तुमच्यावांचून दुसरें आह्मांस ठिकाण माहित आहे का? ७८ माशांनीं जळाचा आभार मानून त्यास तसदी न देतां बाहेर रहावें असें जर मनांत आणलें, किंवा बालकानें आईजवळ वरचेवर स्तनपान मागण्याची भीड धरली, तर, श्रीहरी त्यांना वांचण्याला दुसरा उपाय आहे का? ७९ ह्मणून, संकोच न करितां मनास येईल ती गोष्ट तुह्माला विचारावी इतकें अर्जुन ह्मणतो आहे, तोंच देव ह्मणाले कीं, तुझें हें बोलणें राहूं दे, तुला कसली इच्छा उत्पन्न झाली आहे ती सांग ८०

अन्वय–परमेश्वर, यथा त्वं आत्मानं आत्थ एवं एतत्. पुरुषोत्तम, ते ऐश्वरं रूपं द्रष्टुं इच्छामि. ॥ ३ ॥

अर्थ–परमेश्वरा, हें जें तुम्हीं आपल्याविषयीं वर्णन केलें, तर तें खरोखर तसेंच आहे. पुरुषोत्तमा, तुमचें व्यापक रूप पाहण्याची मला इच्छा आहे. ॥ ३ ॥

मग अर्जुन म्हणालाः–देवा, तुह्मीं ज्या गोष्टी सांगितल्या, त्यांच्या अनुभवानें माझी दृष्टि शांत झाली ८१ आतां, ज्याच्या इच्छेनें हें सर्व जग उत्पन्न होतें व लय पावतें, आणि ज्या ठिकाणाला तुम्ही हें माझें स्वरूप आहे असें ह्मणवितां, ८२ तें तुमचें मुख्य स्वरूप जेथून देवांचीं संकटें निवारण करण्याच्या निमित्तानें द्विभुज, चतुर्भुज अशीं रूपें घेऊन तुम्ही येतां; ८३ क्षीराब्धींतील शेषशयनाच्या आरंभापासून मत्स्यकूर्मादि अवतार घेऊन सर्व अवतारकृत्य संपल्यावर, हे गारोड्या श्रीकृष्णा, ज्या ठिकाणीं तुम्ही पुनः जातां, ८४ उपनिषदें ज्याचे गुणानुवाद वर्णन करतात, योगीजन हृदयांत आठवून ध्यान करतात, व ज्याला सनकादिक आलिंगन देऊन राहतात, ८५ असें जें तुमचें अगम्य विश्वरूप, ज्याचा लौकिक आम्ही ऐकतों; तें पाहण्याकरितां, देवा, माझें चित्त फार उतावळें झालें आहे. ८६ तुह्मीं मनांतील संकोच टाकून, प्रेमानें माझी इच्छा काय आहे म्हणून विचारलें, तर हीच एक माझी बलवत्तर इच्छा आहे. ८७ आपलें सर्व विश्वरूप मी दृष्टीनें पाहावें असा माझ्या मनानें ध्यास घेतलेला आहे. ८८

अन्वय–प्रभो योगेश्वर, तत् मया द्रष्टुं शक्यं इति त्वं यदि मन्यसे, ततः मे अव्ययं आत्मानं दर्शय. ॥ ४ ॥

अर्थ–प्रभो, योगेश्वरा, तें तुमचें रूप मीं पाहूं शकेन असें जर तुम्हांला वाटत असेल, तर तें तुमचें अविनाशी रूप मला दाखवा. ॥ ४ ॥

परंतु, हे शार्ङ्गधरा, आणखी एक मला अशी शंका आहे कीं, तुमचें विश्वरूप पहाण्याची माझ्या अंगांत योग्यता आहे किंवा नाहीं, ८९ हें माझें मला कांहीं समजत नाहीं; व तें कां समजत नाहीं म्हणून ह्मणाल, तर हें पहा–रोग्याला आपल्या रोगाचें निदान समजतें का? ९० आणखी, महाराज, इच्छेची आसक्ति प्रबळ असल्यामुळें इच्छा करणारा मनुष्य जशी आपली योग्यता विसरतो, किंवा ज्यास तहान लागली आहे, त्यास जसें समुद्रही आपली तहान भागविण्यास पुरा पडणार नाहीं असें वाटतें, ९१ तशाच प्रबल इच्छेनें मला भूल पडली असल्यामुळें, माझी इच्छा मला आंवरून ठेववत नाहीं. याकरितां आई ज्याप्रमाणें आपल्या मुलाची योग्यता जाणून त्याची इच्छा पुरी करिते, ९२ त्याप्रमाणें, हे जनार्दना, माझ्या अधिकाराचा विचार करून मग तुह्मी आपलें विश्वरूप दाखविण्यास आरंभ करा. ९३ माझा अधिकार असेल तर ही कृपा करा. एऱ्हवीं असें पहा कीं, माझा अधिकार नसेल तर नाहीं म्हणून सांगा; हो–पंचमस्वरांतील उत्तम गाणें ऐकून बहिऱ्याला कसें सुख होणार? ९४ बाकी मेघ हा एकट्या

गापुरतें काय न वर्षे । परी जहालीही वृष्टि उपखे । जऱ्ही खडकीं होय ९५ चकोरा चंद्रामृत फावलें । येरां आण वाहूनि काय वारिलें । परि डोळयांवीण पाहलें । वायां जाय ९६ ह्मणोनि विश्वरूप तूं सहसा । दाविसी कीर हा भरंवसा । कां जे कडाडां आणि गर्हिसा । माजि नित्य नवा तूं कीं ९७ तुझें औदार्य जाणों स्वतंत्र । देतां न म्हणसी पात्रापात्र । पैं कैवल्य ऐसें पवित्र । जें वैरियांही दिधलें ९८ मोक्षु दुराराध्यु कीर होय । परि तोही आराधी तुझे पाय । ह्मणोनि धाडिसी तेथ जाय । पाइकु जैसा ९९ तुवां सनकादिकांचेनि मानें । सायुज्यीं सौरसु दिधला पूतने । जे विषाचेनि स्तनपानें । मारूं आली १०० हां गा राजसूय यागाचिया सभासदीं । देखतां त्रिभुवनाची मांदी । कैसा शतधा दुर्वाक्य शब्दीं । निस्तेजिलासी १ ऐशिया अपराधिया शिशुपाळा । आपणपें ठावो दिधला गोपाळा । आणि उत्तानचरणाचिया बाळा । काय ध्रुवपदीं चाड २ तो वना आला याचिलागीं । जे बैसावें पितयाचिया उत्संगीं । कीं तो चंद्रसूर्यादिकांपरिस जगीं । श्लाघ्यु केला ३ ऐसा वनवासिया सकळां । देता एकचि तूं धसाळा । पुत्र आळवितां अजामिळा । आपणपें देसी ४ जेणें उरीं हाणितलासि पांपरा । तयाचा चरणु वाहासी दातारा । अझुनी वैरियांचिया कलेवरा । विसंबसीना ५ ऐसा अपकारियां तुझा उपकारु । तूं अणत्रींही परि उदारु । दे दान ह्मणोनि दारवंटेकरु । जाहलासी बळीचा ६ तूतें आराधीना आयके । होती पुंसा बोलावित कौतुकें । तिये वैकुंठीं तुवां गणिके । सुरवाडु केला ७ ऐसीं पाहूनि वायाणीं मिषें । आपणपें देवों लागसी वानिवसें । तो तूं कां अनारिसें । मजलागीं करिसी ८ हां गा दुभतयाचेनि पवाडें । जे जगाचें फेडी सांकडें । तिये कामधेनूचे पाडे । काय भुकेले ठाती ९ ह्मणोनि मियां जें विनाविलें कांहीं । तें देव न दाखविती हें कीर नाहीं । पारि देखावयालागीं देईं । पात्रता मज ११० तुझें विश्वरूप आकळे । ऐसे जरीं जाणसी माझे डोळे । तरि आर्तीचे डोहळे । पुरवीं देवा ११ ऐसी ठायेंठावो विनंती । जंव करूं सरला सुभद्रापती । तंव तया षड्गुणचक्रवर्ती । साहवेचिना १२ तो कृपापीयूषसजळु । आणि येरु जवळां आला वर्षाकाळु । नाना श्रीकृष्ण कोकिळु । अर्जुन वसंतु १३ नातरी चंद्रबिंब वाटोळें । देखोनि क्षीरसागर उचंबळे । तैसा दुणेंही प्रेमबळें । उल्लसितु जाहला १४ मग तिये प्रस-

चातकाकरितांच वर्षाव करतो, आणि जगाकरितां करीत नाहीं, असें कांहीं नाहीं; परंतु तोच पाऊस खडकावर पडला तर व्यर्थ जातो. ९५ चंद्रप्रकाशापासून चकोरालाच अमृत प्राप्त होतें, आणि दुसऱ्याला शपथ का घातली आहे ? पण [प्राशन करण्याची युक्ति चकोराप्रमाणें इतरांना माहीत नसल्यामुळें त्यांना ज्याप्रमाणें त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं त्याप्रमाणें] दृष्टीशिवाय प्रकाश व्यर्थ आहे; ९६म्हणून तुम्ही बहुतकरून मला विश्वरूप दाखवाल असा माझा पूर्ण भरंवसा आहे. कारण, भयंकर अथवा सुंदर रूप दाखविण्याची आपली अलौकिक शक्ति आहे. ९७ कारण, तुमचें औदार्य स्वतंत्र आहे व तुमच्या मनांत एकादी गोष्ट देण्याचें आलें असतां पात्र किंवा अपात्र हा भेद तुह्मी मानीत नाहीं. असें पहा-मोक्षासारखें पवित्र ठिकाण तुह्मीं आपल्या शत्रूंसही दिलें आहे. ९८ खरोखर मोक्ष जरी दुष्प्राप्य आहे, तरी तोही तुमच्या पायांची सेवा करतो; म्हणून तुह्मीं त्यास जिकडे जाण्याची आज्ञा कराल तिकडे तो जाऊन चाकराप्रमाणें तुमची आज्ञा पाळतो.९९ आपल्या स्तनांत विष घालून तुह्माला मारण्याच्या हेतूनें स्तनपान देण्याकरितां पूतना राक्षसी आली होती, तिलाही तुह्मीं सनकादिकांच्या बरोबरीनें सायुज्य मुक्ति दिली. १०० महाराज ! धर्मराजाच्या राजसूय यज्ञांत त्रिभुवनांतील देव, ऋषि व राजे जमले असतां त्या ठिकाणीं ज्यानें आपणांस दुर्वाक्यें बोलून आपला अपमान केला, १ त्या महदपराधी शिशुपालालाही तुह्मीं सरूपता मुक्ति दिली; आणखी, गोपालकृष्णा, उत्तानपाद राजाचा मुलगा जो ध्रुव, त्याची अढळपदीं बैसण्याची योग्यता होती काय ? २ बापाचे मांडीवर बसावयास मिळावें एवढ्याचकरितां तो वनांत आला होता; पण त्याला तुह्मी चंद्रसूर्यादिकांपेक्षांही श्रेष्ठ स्थानीं नेऊन बसविलें ! ३ याप्रमाणें दुःखितांना उदारपणें देणारे एक तुह्मीच. हें पहा-अजामिळानें मृत्युसमयीं पुत्रमिषानें नारायण नामाचा उच्चार केल्यामुळें त्याला मुक्ति दिली; ४ प्रभो, ज्या भृगु ऋषीनें तुमच्या हृदयावर लाथ मारली होती, त्याचें श्रीवत्सलांच्छन चिन्ह तुम्हीं आपल्या हृदयावर भूषण मानून बाळगिलें आहे; व तुमचा वैरी जो शंखासुर, त्याचें शरीर तुम्हीं हातांत धारण केलें आहे. ५ याप्रमाणें, अपकार करणारावरही तुम्ही उपकारच करितां, आणि अपात्र मनुष्यास तुम्हीं औदार्यानें दान करितां; बळीपाशीं आपण दान मागावयास जाऊन त्याचे द्वारपाळ झालां ! ६ तुमची आराधना न करतां व तुमचे गुणानुवाद न ऐकतां रावूला तुमच्या नांवानें हांक मारीत असतां गणिकेला तुह्मीं वैकुंठसुखाची प्राप्ति करून दिली; ७ अशा क्षुल्लक कारणानेंही अकस्मात तुह्मी स्वस्वरूप प्राप्त करून देणार,ते तुह्मी मला वेगळी प्राप्ती कशी करून द्याल ? ८ अहो,दुभत्याच्या अधिकपणानें जी कामधेनु जगाचें संकट निवारण करते, तिची वांसरें उपाशीं रहातील काय ? ९ ह्मणून, मीं ज्यावद्दल विनंति केली आहे, तें विश्वरूप देव मला दाखवणार नाहींत असें कधींही होणार नाहीं; परंतु तें पाहण्याची मला योग्यता द्या. ११० तुमचें विश्वरूप माझ्या डोळ्यांनीं पहावेल अशी जर तुमची खात्री असेल, तर देवा, माझे विश्वरूप पहाण्याचे डोहाळे पुरवा. ११ अशी अर्जुन विनंति करतो न करतो इतक्यांत षड्गुणैश्वर्यांचा राजा जो श्रीकृष्ण, त्याला ती सहन झाली नाहीं.—कां सहन होईना ह्मणाल तर—१२ अर्जुन हा वर्षाकाळाप्रमाणें व श्रीकृष्ण वर्षाकाळीं उत्पन्न होणाऱ्या कृपामृतयुक्त मेघाप्रमाणें दिसूं लागले.अथवा, अर्जुन हा वसंत ऋतु व त्यांत कृष्ण हे मंजुळ शब्द करणारा कोकिळ असे भासले. १३ किंवा पूर्णचंद्रबिंब पाहून ज्याप्रमाणें क्षीरसागराला भरती येते, त्याप्रमाणें त्या समुद्राच्या दुपटीपेक्षांही अधिक प्रेमानें श्रीकृष्ण उचंबळले. १४ मग कृ-

न्नतेचेनि आटोपें । गाजोनि ह्मणितलें सकृपें । पार्थी देख देख अमुपें । स्वरूपें माझीं १५ एक विश्वरूप देखावें । ऐसा मनोरथु केला पांडवें । कीं विश्वरूपमय आघवें । करूनि घातलें १६ बाप उदार देवो अपरिमितु । याचक स्वेच्छा सदोदितु । असे सहस्रवरी देतु । सर्वस्व आपुलें १७ अहो शेषाचेहि डोळे चोरिले । वेद जयालागीं झकविले । लक्ष्मीयेही राहविलें । जिव्हार जें १८ तें आतां प्रगटुनी अनेकधा । करीत विश्वरूपदर्शनाचा धांदा । बाप भाग्या अगाधा । पार्थाचिया १९ जो जागता स्वप्नावस्थे जाये । तो जेवीं स्वप्नींचें आघवें होये । तेविं अनंत ब्रह्मकटाह आहे । आपणचि जाहला १२० ते सहसा मुद्रा सोडिली । आणि स्थूळदृष्टीची जवनिका फेडिली । किंबहूना उघडिली । योगऋद्धी २१ पारि हा हें देखेल कीं नाहीं । ऐसी सेचि न करी कांहीं । एकसरां म्हणतसे पाहीं । स्नेहातुर २२

श्रीभगवानुवाच:—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ५

अर्जुना तुवां एक दावा म्हणितलें । आणि तेंचि दावूं तरि काय दाविलें । आतां देखें आघवें भरिलें । माझ्याचि रूपीं २३ एकें कृशें एकें स्थूळें । एकें ऱ्हस्वें एकें विशाळें । पृथुतरें सरळें । अप्रांतें एकें २४ एकें अनावरें प्रांजळें । सव्यापारें एकें निश्चळें । उदासीनें स्नेहाळें । तीव्रें एकें २५ एकें घूर्णितें सावधें । असलगें एकें अगाधें । एकें उदारें अतिबद्धें । क्रुध्यें एकें २६ एकें शांतें सन्मदें । स्तब्धें एकें सानंदें । गर्जितें निशब्दें । सौम्यें एकें २७ एकें साभिलाषें विरक्तें । उन्निद्रितें एकें निद्रितें । परितुष्टें एकें आर्तें । प्रसन्नें एकें २८ एकें अशस्त्रें सशस्त्रें । एकें रौद्रें अति मित्रें । भयानकें एकें विचित्रें । लयस्थें एकें २९ एकें जनलीलाविलासें । एकें पालनशीलें लालसें । एकें संहारकें सावेशें । साक्षिभूतें एकें १३० एवं नानाविधें पारि बहुवसें । आणि दिव्यतेजप्रकाशें । तेवींचि एकएकाऐसे । वर्णही नव्हे ३१ एकें तातलें साडेपंधरें । तैसीं कपिलवर्णें अपारें । एकें सर्वांगीं जैसें सेंदुरें । डवरलें नभ ३२ एकें सावियाचि चुळुकीं । जैसें ब्रह्मकटाह खचिलें माणिकीं । एकें अरुणोदयासारिखीं । कुंकुमवर्णें ३३ एकें शुद्धस्फटिकसोज्वळें । एकें इंद्रनीळसुनीळें । एकें अंजनवर्णें सकाळें । रक्तवर्णें एकें ३४ एकें लसत्कांचनसम पिंवळीं । एकें नवजलदश्यामळीं । एकें चां-

पावेत श्रीकृष्ण प्रसन्नपणाच्या भरांत मोठ्यानें ह्मणाले, " पार्था, माझीं अगणित रूपें पहा. " १५ अर्जुनाच्या मनांत देवाचें एक विश्वरूप पहावें असा हेतु होता, परंतु श्रीकृष्णांनीं सर्व जग विश्वरूप आहे असें दाखविलें. १६ धन्य आहे प्रभूचें औदार्य ! तें अपरिमित असल्यामुळें मागणाराच्या इच्छेच्या हजारोंपट आपलें रूप ते नेहमीं देतात. १७ अहो, जें आपलें गुह्य असें विश्वरूप शेषाच्या दोन हजार डोळ्यांसही दाखविलें नाहीं, वेदांनाही ज्याच्याविषयीं फसविलें, व लक्ष्मीपासूनही जें गुप्त ठेवलें, १८ तें विश्वरूप आतां अनेकप्रकारें प्रकट करून प्रभू दाखवीत आहेत. धन्य भाग्य त्या अर्जुनाचें ! १९ कोणी एकादा जागृत अवस्थेंतून स्वप्नावस्थेंत गेल्यावर ज्याप्रमाणें स्वप्नांत दृष्टीस पडणारे सर्व पदार्थ आपणच बनतो, त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण आपणच ब्रह्मांड झाले ! १२० प्रभूंनीं श्रीकृष्णरूप सोडून ज्या अज्ञानदृष्टीच्या पडद्यानें ते लोकांस मनुष्यरूपानें भासत होते, तो पडदा काढून घेऊन, आपलें सर्व योगबल प्रकट केलें. २१ परंतु अर्जुनाच्यानें हें रूप पहावेल किंवा नाहीं याची आठवण सुद्धां नाहींशी होऊन, प्रेमभरांत एकदम ' माझें रूप पहा ' असें ह्मणूं लागले. २२

अन्वय–पार्थ, नानाविधानि, नानावर्णाकृतीनि, दिव्यानि च शतशः अथ सहस्रशः मे रूपाणि पश्य. ॥ ५ ॥

अर्थ–श्रीभगवान म्हणालेः—पार्था, अनेक प्रकारचीं, अनेक वर्णांचीं आणि अनेक आकारांचीं व अलौकिक अशीं माझीं शेंकडों हजारों रूपें पहा. ॥ ५ ॥

अर्जुना, तूं माझें एकच विश्वरूप दाखवा असें ह्मटलेंस, आणि तें एकच तुला दाखविलें, तर यांत नवल तें काय ? ह्मणून आतां माझ्या स्वरूपांतच सर्व जग भरलें आहे असें पहा. २३ माझीं रूपें कशीं आहेत ह्मणशील तर तीं पहा–कांहीं रोडकीं, कांहीं लठ्ठ, कांहीं ठेंगणीं, कांहीं उंच, कांहीं जाड कांहीं सडपातळ, आणि कांहीं अमर्याद; २४ कांहीं न आवरणारीं, कांहीं निष्कपटी, कांहीं उद्योग करणारीं, कांहीं स्वस्थ बसणारीं, कांहीं उदासीन, कांहीं प्रेमयुक्त आणि कांहीं तीव्र बुद्धींचीं; २५ कांहीं बेसावध, कांहीं सावध, कांहीं सुंदर, कांहीं गंभीर, कांहीं उदार, कांहीं कृपण, कांहीं रागीट, २६ कांहीं शांत, कांहीं चांगल्या मदानें युक्त, कांहीं निरुपयोगी, कांहीं आनंदयुक्त, कांहीं ओरडणारीं, कांहीं न बोलणारीं, कांहीं सौम्य, २७ कांहीं लोभी, कांहीं विरक्त, कांहीं जागृत, कांहीं निजणारीं, कांहीं संतोषी, कांहीं दुःखी, व कांहीं प्रसन्न; २८ कांहीं निःशस्त्र, कांहीं शस्त्रधारी, कांहीं उग्र, कांहीं स्नेहाळू, कांहीं भयंकर, कांहीं चित्रविचित्र, कांहीं समाधिस्थ, २९ कांहीं जनांच्या लीलेंत निमग्न, कांहीं प्रीतीनें पालन करणारीं, कांहीं क्रोधानें संहार करणारीं, व कांहीं साक्षिभूत, १३० ह्याप्रमाणें नानाप्रकारचीं पुष्कळ आणि तेजस्वी व त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या वर्णांचीं आहेत. ३१ कांहीं तावलेल्या सोन्याप्रमाणें, त्याचप्रमाणें शेंकडों पिंगट वर्णांचीं, आकाश अस्तमानसमयीं सुशोभित दिसतें त्याप्रमाणें, कांहीं कांहीं तांबड्या रंगाचीं, ३२ कांहीं तोरमल्यांप्रमाणें लहान–जसें कांहीं सर्व ब्रह्मांड माणकांनीं भरलेलें आहे अशीं शोभणारीं–कांहीं अरुणोदयाप्रमाणें तांबड्या वर्णाचीं ३३ कांहीं शुद्ध स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ पांढरी, कांहीं इंद्रनीळ मण्याप्रमाणें निळीं, कांहीं काजळासारखीं काळीं, कांहीं रक्ताप्रमाणें लाल, ३४ कांहीं ताव दिलेल्या सोन्याप्रमाणें पिवळीं, कांहीं नव्या मेघाप्रमाणें श्याम-

पगोरीं केवळीं । हरितें एकें ३५ एकें ततताम्रतांबडीं । एकें श्वेतचंद्र चोखडीं। ऐसीं नानावर्णें रूपडीं । देखें माझीं ३६ हे जैसे कां आनान वर्ण । तैसें आकृतींही अनारिसेपण । लाजा कंदर्प रिघाला शरण । तैसीं सुंदरें एकें ३७ एकें अतिलावण्यसाकारें । एकें स्निग्धवपु मनोहरें । शृंगारश्रियेचीं भांडारें । उघडिलीं जैसीं ३८ एकें पीनावयवमांसाळें । एकें शुष्कें अतिविक्राळें । एकें दीर्घकंठें विताळें । त्रिकटें एकें ३९ एवं नानाविधाकृती । इया पाहतां पारु नाहीं सुभद्रापती । ययांच्या एकेकीं अंगप्रांतीं । देख पां जग १४०

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा । बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥६॥

जेथ उन्मीलन होत आहे दिठी । तेथ पसरती आदित्यांचिया सृष्टी । पुढती निमीलनीं मिठी। देत आहाती ४१ वदनींचिया वाफेसवें । होत ज्वाळामय आघवें । जेथ पावकादिक पावे । समूह वसूंचा ४२ आणि भ्रूलतांचे शेवट । कोपें मिळों पाहती एकवट। तेथ रुद्रगणांचे संघाट। अवतरत देखें ४३ पैं सौम्यतेचा वोलावा । मिती नेणिजे अश्विनौदेवां । श्रोतीं होती पांडवा। अनेक वायु ४४ यापरी एकेकाचिये लीळे [illegible]ती सुरसिद्धांचीं कुळें । ऐसीं अपारें आणि विशाळें । रूपें इयें पाहीं ४[illegible]पीं २३ एकें कृ[illegible]ा वेद बोबडे । पहावया काळाचेंही आयुष्य थोकडें । [illegible]तें [illegible]कें २४ एकें सांपडे । ठाव जयाचा ४६ जयातें वेदत्रयी कधीं नायके । तियें इयें प्रत्यक्ष देख अनेकें । भोगी आश्चर्याचीं कवतिकें महासिद्धी ४७

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

इया मूर्तीचिया किरीटी। रोममूळीं देखें पां सृष्टी। सुरतरूतळवटीं । तृणांकुर जैसे ४८ चंडवाताचेनि प्रकाशें । उडत परमाणु दिसती जैसे । भ्रमत ब्रह्मकटाह तैसे । अवयवसंधीं ४९ एथ एकैकाचिया प्रदेशीं । विश्व देख विस्तारेंशीं । आणि विश्वाही परौतें मानसीं । जरी देखावें वर्ते १५० तरी इयेही विषयींचें कांहीं । एथ सर्वथा सांकडें नाहीं । सुखें आवडे तें माझिया देहीं। देखसी तूं ५१ ऐसें विश्वमूर्ती तेणें । बोलिलें कारुण्यपूर्णें । तंव देखत आहे कीं नाहीं न म्हणे । निवांतुचि येरु ५२ एथ कां पां हा उगला । म्हणोनि श्रीकृष्णें जंव पाहिला । तंव आर्तीचें लेणें लेइला । तैसाचि आहे ५३

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

वर्णाचीं, कांहीं निवळ सोनचांफ्याप्रमाणें पिवळीं, कांहीं हिरवींगार, ३५ कांहीं तापलेल्या तांव्याप्रमाणें लाल, आणि कांहीं चंद्राप्रमाणें अति शुभ्र, याप्रमाणें माझीं नानावर्णांचीं रूपें पहा. ३६ हे जसे भिन्न भिन्न रंग आहेत, त्याप्रमाणें भिन्न भिन्न आकृतींही आहेत, कीं ज्या आकृतींच्या सौंदर्यापुढें मदनही लाजून शरण आला. ३७ कांहीं बांधेसूत, कांहीं तेजपुंज कांहीं मनोहर,—जणूं काय शृंगारलक्ष्मीचे जामदारखानेच उघडले आहेत—३८कांहीं गोंडस,कांहीं किडकिडीत, कांहीं अतिविक्राळ, कांहीं उंच मानेचीं, आणि कांहीं मोठ्या डोक्यांचीं भयंकर; ३९ हे सुभद्रापते, याप्रमाणें माझ्या रूपाच्या शेंकडों आकृति आहेत, व त्या पाहूं गेलें असतां त्यांचा पार लागणारा नसून, या एक एक रूपाच्या एक एक अवयवावर सर्व जग भरलेलें आहे, तें पहा. १४०

अन्वय—भारत, आदित्यान्, वसून्, रुद्रान्; अश्विनौ, तथा मरुतः पश्य; अदृष्टपूर्वाणि बहूनि आश्चर्याणि च पश्य. ६

अर्थ—हे भारता, बारा आदित्य, आठ वसु, अकरा रुद्र, दोन अश्विनीकुमार, एकुणपन्नास मरुद्गण आणि पूर्वीं कधींही पाहिलीं नाहींस अशीं अनेक आश्चर्यकारक रूपें माझे ठिकाणीं पहा. ॥ ६ ॥

माझी दृष्टी उघडण्याबरोबर आदित्यादि देवांची उत्पत्ति होते, व पुढें तीच दृष्टि मिटल्याबरोबर सर्व देव लय पावतात. ४१ माझ्या मुखांतील श्वासोच्छ्वासाबरोबर सर्व ज्वालामय होऊन ज्वालांतून अष्टवसूंचा समुदाय उत्पन्न होतो; ४२ आणि माझ्या भिंवयांचीं टोंकें रागानें एके ठिकाणीं मिळतात असें दिसूं लागलें म्हणजे अकरा रुद्रगण उत्पन्न झालेलें दृष्टीस पडतात. ४३ माझ्या सौम्य मुद्रेवरून असंख्य अश्विनीकुमार उत्पन्न होतात; ४४ आणि हे पांडवा, कानांतून अनेक वायु उत्पन्न होतात. याप्रमाणें माझ्या एकेक अवयवाच्या लीलेपासून देव व सिद्ध यांचीं कुळें उत्पन्न होतात. अशीं अपार आणि विशाळ रूपें या ठिकाणीं पहा. ४५ ज्या रूपांचें वर्णन करण्यास वेदांचीही वाणी कुंठित झाली; व जीं रूपें पहावयास काळाचेंही आयुष्य पुरलें नाहीं; व ज्या रूपांचा ब्रह्मदेवासही अंत लागला नाहीं;४६ आणि ज्यांचें नांव तीन वेदांनींही कधीं ऐकलें नाहीं, तीं माझीं अनेक रूपें या ठिकाणीं प्रत्यक्ष पहा; व तीं पाहिल्यापासून आश्चर्यकारक लीलेचा व महासिद्धींचा उपभोग घे. ४७.

अन्वय—गुडाकेश, कृत्स्नं सचराचरं जगत्, यत् अन्यत् च द्रष्टुं इच्छसि (तत् अपि इह मम देहे एकस्थं अद्य,पश्य).७

अर्थ—हे गुडाकेशा, चराचरांसहित हें सर्व जग, आणि जें कांहीं आणखी तूं पाहूं इच्छितोस तें सर्व आज माझ्या देहामध्यें एके ठिकाणीं असलेलें पहा. ॥ ७ ॥

हे किरीटी, या रूपाच्या रोमाच्या मुळाशीं सृष्टि आहे, ती पहा. जसें कांहीं कल्पतरूच्या बुडाजवळ कोंवळें गवतच उगवलेलें आहे. ४८ ज्याप्रमाणें सोसाट्याच्या वाऱ्याच्या योगानें जसे पृथ्वीचे परिमाणू प्रकाशांत उडतांना दिसतात, त्याप्रमाणें या रूपाच्या प्रत्येक अवयवाच्या सांध्यांतून ब्रह्मांडाचे थवेचे थवे भ्रमण करीत आहेत, असें दिसतें आहे पहा. ४९ या एकेक स्वरूपाच्या अवयवांच्या ठिकाणीं सर्व ब्रह्मांड भरलेलें आहे तें पहा; आणि जर तुला कदाचित् विश्वापलीकडेही आणखी पहावेंसें वाटेल, १५० तर त्याबद्दलही कांहीं संकट पडण्याचें कारण नाहीं; या माझ्या शरिरांत जें तुला आवडेल तें सुखानें पाहून घे.५१ याप्रमाणें ते विश्वरूप श्रीकृष्ण पूर्ण प्रेमानें बोलल्यावर, अर्जुन आपलें रूप पहात आहे किंवा नाहीं म्हणून पाहूं लागले, तों तो स्वस्थ बसलेला त्यांच्या दृष्टीस पडला ! ५२ तेव्हां हा कां स्वस्थ बसला म्हणून जों भगवान् पाहूं लागले, तों हा आपला विश्वरूप पाहण्याच्या आशेंत जसा गुंगलेला होता तसाच दृष्टीस पडला ! ५३

अन्वय—अनेन एव स्वचक्षुषा त्वं तु मां द्रष्टुं न शक्यसे; (अतएव) ते दिव्यं चक्षुः ददामि; मे ऐश्वरं योगं पश्य. ८

अर्थ—पण याच तुझ्या चक्षूंनीं तूं मला पाहूं शकणार नाहींस; म्हणून मी तुला दिव्य चक्षू देतों; आणि मग तूं माझी ईश्वरी शक्ति पहा. ॥ ८ ॥

मग म्हणे उत्कंठे वोहट न पडे । अर्जुनीं सुखाची सोय न सांपडे । पारि दाविलें तें फुडें । नाकळेचि यया ५४ हें बोलोनि देवो हांसिले । हांसोनि देखणिया तें म्हणितलें । आह्मीं विश्वरूप तरी दाविलें । पारि न देखसीच तूं ५५ यया बोला येरें विचक्षणें । म्हणितलें हां जी कवणासि तें उणें । तुम्ही बकाकरवीं चांदिणें । चरऊं पहा मा ५६ हांहो उटोनियां आरिसा । आंधळिया दाऊं बैसा । बहिरियापुढें हृषीकेशा । गाणीव करा ५७ मकरंदकणाचा चारा । जाणतां घालूनि दर्दुरा । वायां धाडा शार्ङ्गधरा । कोपा कवणा ५८ जें अतींद्रिय ह्मणोनि व्यवस्थिलें । केवळ ज्ञानदृष्टीचिया भागा फिटलें । तें तुम्ही चर्मचक्षूंपुढें सूदलें । मी कैसेनि देखें ५९ पारि हें तुमचें उणें न बोलावें । मीचि साहें तेंचि बरवें । एथ आथि म्हणितलें देवें । मानूं बापा १६० साच विश्वरूप जारि आह्मीं दावावें । तरी आधीं देखावया सामर्थ्य कीं द्यावें । पारि बोलत बोलत प्रेमभावें । धसाळ गेलों ६१ काय जाहलें न वाहतां भुई पेरिजे । तरी तो वेळु विलया जाइजे । तरी आतां माझें निजरूप देखिजे । ते दृष्टी देवों तुज ६२ मग तिया दृष्टीं पांडवा । आमुचा ऐश्वर्ययोगु आघवा । देखोनियां अनुभवा । माजिवडा करीं ६३ ऐसें तेणें वेदांतवेद्यें । सकळलोकआद्यें । बोलिलें आराध्यें । जगाचेनि ६४

संजय उवाचः—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥

पैं कौरवकुळचक्रवर्ती । मज हाचि विस्मयो पुढतपुढती । जे श्रियेहूनि त्रिजगतीं । सदैव असे कवणी ६५ ना तरी खुणेचें वानावयालागीं । श्रुतीवांचूनि दावा पां जगीं । ना सेवकपण तरी आंगीं । शेषाच्याचि आथि ६६ हां हो जयाचेनि सोसें । शिणत आठही पाहार योगी जैसे । अनुसरले गरुडाऐसे । कवण आहे ६७ पारि तें आघवेंचि एकीकडे ठेलें । सापें कृष्णसुख एकंदरें जाहलें । जिये दिवूनि जन्मले । पांडव हे ६८ पारि पांचांही आंतु अर्जुना श्रीकृष्ण सावियाचि जाहला अधीना । कामुक कां जैसा अंगना । आपैता कीजे ६९ पढविलें पाखिरूं ऐसें न बोले । यापरी क्रीडामृगही तैसा न चले कैसें दैव एथें सुरंवाडलें । तें जाणों न ये १७० आजि परब्रह्म हें सगळें । भोगावया सदैव याचेचि डोळे । कैसे वाचेचे हन लळे । पाळीत असे ७१ हा

मग मनांत म्हणतातः—याची उत्कंठा अजून कमी झाली नाहीं व याला [विश्वरूपदर्शनानें] आनंदही झालेला नाहीं मी ह्याला विश्वरूप दाखविलें, पण याला तें पहावलें नाहीं. ५४ असें ह्मणून देव हसले, आणि अर्जुनास म्हणाले, " आम्हीं तुला विश्वरूप दाखविलें; परंतु तूं तर तें पहातच नाहींस ! " ५५ हें बोलणें ऐकून तो बुद्धिमान् अर्जुन म्हणाला, " महाराज, हा दोष कोणाचा आहे ? तुम्ही बगळ्याकडून चंद्रामृत पिवविण्याचा प्रयत्न करीत आहां ? [आणि चांदण्याचें भोक्ते आहेत चकोरपक्षी; बगळे नाहींत !] ५६ अहो महाराज, आरसा स्वच्छ पुसून आपण तो अंधळ्यास दाखविण्याची खटपट करीत आहां; आणि, हे हृषीकेशा, बहिऱ्यापुढें गायन करीत आहां. ५७ हे शार्ङ्गधरा, आपण जाणूनबुजून पुष्पपरागाचा चारा भ्रमरास न घालतां बेडकांस घालतां आहां, आणि मग तो वायां गेला म्हणून कोणावर रागावतां ? ५८ जें विश्वरूप इंद्रियांस अगोचर आहे असें शास्त्रांनींही वर्णन केलें आहे, व जें केवळ ज्ञानदृष्टीलाच पहातां येतें, तें जर तुम्हीं माझ्या चर्मचक्षूंपुढें ठेविलें, तर माझ्यानें कसें पहावेल ? ५९ परंतु तुमच्या या चुकीचा उच्चार न करितां आपण आपलें स्वस्थ बसावें हेंच बरें. अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून देव म्हणाले: " बा अर्जुना, तुझें बोलणें मला मान्य आहे. १६० जर तुला विश्वरूप दाखवावयाचें, तर खरोखर तें पहाण्यास अगोदर आम्हीं तुला सामर्थ्य द्यावयास पाहिजे होतें; परंतु प्रेमाच्या भरांत बोलतां तुला दृष्टि देण्याचें विस्मरण झालें. ६१ नांगरल्याशिवाय जमिनींत पेरल्यामुळें तो वेळ ज्याप्रमाणें वायां जातो, त्याप्रमाणें तुला विश्वरूप दाखविण्याविषयींची माझी खटपट व्यर्थ गेली, तर तुला आतां अशी दृष्टि देतों कीं, जिच्या योगानें तुला माझें विश्वरूप पहातां येईल. ६२ मग, हे पांडवा, त्या दृष्टीनें माझा सर्व [अघटित घटनारूप] ऐश्वर्ययोग पाहून तो आपल्या पूर्ण अनुभवास आणून घे. " ६३ जो वेदांनींच जाणण्यास योग्य, व सकल लोकांचा आदिपुरुष, व सर्व जगास परमपूज्य, तो श्रीकृष्ण परमात्मा याप्रमाणें बोलला. ६४

अन्वय–राजन्, एवम् उक्त्वा ततः महायोगेश्वरः हरिः पार्थाय परमं ऐश्वरं रूपं दर्शयामास. ॥ ९ ॥

अर्थ–संजय म्हणालाः—धृतराष्ट्र राजा, याप्रमाणें बोलून नंतर महायोगेश्वर कृष्णांनीं पार्थाला आपलें परम श्रेष्ठ विश्वरूप दाखविलें. ॥ ९ ॥

संजय म्हणाला, " हे कौरवकुलांतील चक्रवर्ती धृतराष्ट्रराजा, मला वारंवार हेंच आश्चर्य वाटतें कीं, ह्या तिन्ही लोकांत लक्ष्मीपेक्षां कोणी अधिक दैववान् आहे का ? ६५ किंवा या जगांत श्रुतीशिवाय कोणी खुणेनें वर्णन करणारा दुसरा आहे का ? किंवा दास्यत्व म्हणून जें ह्मणतात तें एक शेषाच्याच अंगीं आहे. ६६ अहो, भगवंताच्या प्राप्तीसाठीं योग्यासारखी आठही प्रहर सेवा करणारा गरुडासारखा दुसरा कोणी आहे का ? ६७ परंतु तें सर्व एकीकडे राहून, ज्या दिवशीं पांडव जन्मास आले, त्या दिवसापासून हल्लीं त्यांचें ठिकाणीं कृष्णसुख एकवटलें आहे. ६८ तथापि पांचही पांडवांत, ज्याप्रमाणें कामातुर पुरुषाला एकादी स्त्री आपल्या अधीन करून घेते, त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण अर्जुनाच्या सहज अधीन झाले आहेत. ६९ इतके कीं, पढविलेला पोपटही तसा बोलणार नाहीं, किंवा खेळण्याकरितां बाळगलेला पशुही इतका आज्ञेंत चालणार नाहीं ! अर्जुनाला कसें दैव अनुकूल झालें असेल तें न कळे ! १७० आज पूर्णब्रह्म जे श्रीकृष्ण परमात्मा, त्यांचें ऐश्वर्य भोगण्यास भाग्यवान् अर्जुन याचेच डोळे योग्य आहेत, म्हणूनच त्याचें बोलणें श्रीकृष्ण कसे झेलताहेत; ७१ अर्जुन

कोपे कीं निवांतु साहे । हा रुसे तरी बुझावित जाये । नवल पिसें लागलें आहे । पार्थाचें देवा ७२ एऱ्हवीं विषय जिणोनि जन्मले । जे शुकादिक दाटुले । ते विषयोचि वानितां जाहले । भाट ययाचे ७३ हा योगियांचें समाधिधन । कीं होऊनि ठेलें पार्थाअधीन । यालागीं विस्मयो माझें मन । करीतसे राया ७४ तेवींचि संजय म्हणे कायसा । विस्मयो एथें कौरवेशा । श्रीकृष्णें स्वीकारिजे तया ऐसा । भाग्योदय होय ७५ म्हणोनि तो देवांचा रावो । म्हणे पार्थातें तुज दृष्टि देवों । जया विश्वरूपाचा ठावो । देखसी तूं ७६ ऐसीं श्रीमुखौनि अक्षरें । निघती ना जंव एकसरें । तंव अविद्येचें आंधारें । जावोंचि लागे ७७ तीं अक्षरें नव्हती देखा । ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका । अर्जुनालागीं चित्कळिका । उजळलिया श्रीकृष्णें ७८ मग दिव्यचक्षुप्रकाशु प्रगटला । तया ज्ञानदृष्टी फांटा फुटला । ययापरी दाविता जाहला । ऐश्वर्य आपुलें ७९ हे अवतार जे सकळ । ते जिये समुद्रींचे कां कल्लोळ । विश्व हें मृगजळ । जया रश्मीस्तव दिसे १८० जिये अनादिभूमिके निटे । चराचर हें चित्र उमटे । आपणपें श्रीवैकुंठें । दाविलें तया ८१ मागां बाळपणीं येणें श्रीपती । जैं एकवेळ खादली होती माती तैं कोपोनियां हातीं । यशोदां धरिला ८२ मग भेणें भेणें जैसें । मुखीं इसकळलावयाचेनि मिसें । चवदाही भुवनें सावकाशें । दाविलीं तिये ८३ ना तरी मधुवनीं ध्रुवासि केलें । जैसें कपोल शंखें शिवतलें । आणि वेदांचियेही मती ठेलें । तें लागला बोलों ८४ तैसा अनुग्रहो पैं राया । श्रीहरी केला धनंजया । आतां कवणेकडेही माया । ऐसी भाष नेणेचि तो ८५ एकसरें ऐश्वर्यतेजें पाहलें । तया चमत्काराचें एकार्णव जाहलें । चित्त समाजीं बुडोनि ठेलें । विस्मयाचिया ८६ जैसा आब्रह्म पूर्णोदकीं । पव्हे मार्कंडेय एकाकीं । तैसा विश्वरूप कौतुकीं । पार्थु लोळे ८७ म्हणे केवढें गगन एथ होतें । तें कवणें नेलें पां केउतें । तीं चराचरें महाभूतें । काय जाहलीं ८८ दिशांचे ठावही हारपले । अधोर्ध्व काय नेणों जाहले । चेइलिया स्वप्न तैसे गेले । लोकाकार ८९ नाना सूर्यतेजप्रतापें । सचंद्र तारांगण जैसे लोपे । तैसीं गिळिली विश्वरूपें । प्रपंचरचना १९० तेव्हां मनासी मनपण न स्फुरे । बुद्धि आपणपें न सांवरे । इंद्रियांचे रश्मी माघारे । हृदयवरी भरले ९१ तेथ ताटस्थ्या ताटस्थ्य पाडिलें । टकासी टक लागलें । जैसें मोहनास्त्र घातलें । विचारजातां ९२ तैसा विस्मितु पाहे कोडें । तंव पुढां होतें

रागावला तर देव स्वस्थपणें सहन करतात; आणि तो रुसला तर त्याला समजवितात. काय देवाला अर्जुनाचें वेड लागलें आहे पहा! ७२ अर्जुनाची गोष्ट सोडून दिली तर श्रीकृष्णाची योग्यता काय वर्णन करावी! ज्या समर्थ शुकाचार्यांनीं बारा वर्षेंपर्यंत मातेच्या उदरांत राहून विषय जिंकले, ते शुकाचार्य यांच्या विषयाचें [रासक्रीडेचें] वर्णन करून आपण कृतार्थ होऊं या इच्छेनें स्तुतिपाठक बनले! ७३ राजा, श्रीकृष्ण परमात्मा योग्यांच्या समाधीचें अधिदैवत, ते पार्थाच्या स्वाधीन झाले; म्हणून माझ्या मनाला मोठा चमत्कार वाटतो! ७४ इतकें बोलून संजय पुन: धृतराष्ट्राला ह्मणाला:राजा, पण यांत चमत्कार तरी कसला, श्रीकृष्ण ज्याचा अंगीकार करतील, त्याचा असा भाग्योदय व्हावयाचाच. ७५ म्हणून ते देवाधिदेव पार्थाला ह्मणाले कीं, मी तुला दिव्य दृष्टि देतों, तिच्यायोगानें अखंड विश्वरूप तुला पाहतां येईल. ७६ श्रीकृष्णांच्या मुखांतून हीं अक्षरें निघालीं नाहींत, तोंच एकदम अर्जुनाचें अज्ञान नाहींसें होऊं लागलें. ७७ ज्ञानेश्वर म्हणतात:-"तुला दिव्य दृष्टि देतों" हीं अक्षरें नसून ब्रह्माचें ऐश्वर्य दाखविणाऱ्या ज्ञानरूपी मशालीच श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाकरितां लावल्या. ७८ मग दिव्य दृष्टीचा उजेड पडल्यावरोबर अर्जुनाची ज्ञानदृष्टि चहूंकडे फांकली. याप्रमाणें आपलें ऐश्वर्य श्रीकृष्णानें त्याला दाखविलें. ७९ भगवंताचे सर्व अवतार ज्या विश्वरूप समुद्राच्या लाटा आहेत, किंवा ज्याच्या तेजरूपी सूर्य किरणामुळें हें सर्व जग मृगजलाप्रमाणें भासतें, १८० ज्याच्या अनादिसिद्ध सत्स्वरूप भूमिकेवर स्थावरजंगमरूप चित्रें उमटतात तें आपलें मूळ स्वरूप श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास दाखविलें. ८१ पूर्वीं लहानपणीं या श्रीकृष्णांनीं जेव्हां एकदां माती खाल्ली होती, तेव्हां यशोदेनें रागावून हातीं धरल्यावर ८२ भीत भीत "मीं माती खाल्ली नाहीं" म्हणून तोंडाचा झाडा देण्याच्या निमित्तानेंच कीं काय तें उघडून येशोदेला त्यांत चौदाही भुवनें सावकाशपणें दाखविलीं; ८३ किंवा मधुवनांत ध्रुव बाळ दर्शनास गेल्यावर देवाची स्तुति करावी अशी मनाची उत्कट इच्छा असून, ती कशी करावी हें माहीत नसल्यामुळें त्याच्या गालास देवांनीं आपला शंख लावल्यावरोबर तो जसा वेदांनाही जी स्तुति करतां आली नाहीं ती करूं लागला, ८४ त्याप्रमाणें, राजा, श्रीहरींनीं धनंजयाला उपदेश केल्यावर माया कोणीकडे गेली, तिचा पत्ताही लागला नाहीं. ८५ एकदम ऐश्वर्यतेजाचा उजेड पडून त्याला सर्वच चमत्कारमय दिसूं लागलें, व त्याचें चित्त आश्चर्यानें निमग्न झालें. ८६ नदीचे कांठीं मार्कंडेय ऋषि संध्या करीत असतां भगवंतांस 'आश्चर्य दाखवा' अशी विनंती केल्यावरून ज्याप्रमाणें पृथ्वीपासून आकाशापर्यंत सर्वत्र पाणी होऊन त्यांत तो एकटा पोहूं लागला; त्याप्रमाणें विश्वरूपाच्या कौतुकांत पार्थ निमग्न झाला. ८७ तो म्हणाला, "या ठिकाणीं केवढें आकाश दृष्टीस पडत होतें, तें कोणीं कोणीकडे नेलें, तसेंच हीं स्थावरजंगम महाभूतें कोणीकडे गेलीं! ८८ दिशांचा पत्ता नाहींसा झाला; आकाश व पाताळ कोणीकडे गेलें हें समजेना; आणि जागृत झालेल्या मनुष्यास ज्याप्रमाणें स्वप्नांत पाहिलेले पदार्थ दृष्टीस पडत नाहींत, त्याप्रमाणें एवढा वेळ दृष्टीस पडणारी सृष्टि नाहींशी झाली; ८९ अथवा सूर्याच्या तेजानें जसे चंद्र व तारे नाहींतसे होतात, त्याप्रमाणें सृष्टीची सर्व रचना विश्वरूपानें नाहींशी केली." १९० त्या वेळेस त्याच्या मनाची मनाला आठवण नाहींशी होऊन बुद्धि आपली आपणास आवरेना व इंद्रियांच्या वृत्ति सर्व माघाऱ्या फिरून हृदयांत साठवल्या. ९१ तेव्हां स्तब्धपणाला स्तब्धता प्राप्त झाली, एकाग्रतेस एकाग्रता आली; जणूं काय सर्व ज्ञानाला मोहनी अस्त्रच घातलें आहे. ९२ याप्रमाणें तो आश्चर्ययुक्त कौतुकानें चहूंकडे पाहूं लागला, तों त्याच्यापुढें जी

चतुर्भुज रूपडें। तेंचि नानारूप चहूंकडे। मांडोनि ठेलें ९३ जैसें वर्षाकाळींचे मेघौडे। कां महाप्रळयींचें तेज वाढे। तैसें आपणावीण कवणीकडे। नेदीचि उरों ९४ प्रथम स्वरूपसमाधान। पावोनि ठेला अर्जुन। सर्वेचि उघडी लोचन। तंव विश्वरूप देखे ९५ इहींचि दोहीं डोळां। पाहावें विश्वरूपा सकळा। तो श्रीकृष्णें सोहळा। पुरविला ऐसा ९६

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम्। अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्युतायुधम् ॥१०॥

मग तेथ सैंघ देखे वदनें। जैसीं रमानायकाचीं राजभुवनें। नाना प्रगटलीं निधानें। लावण्यश्रियेचीं ९७ कीं आनंदाचीं वनें सासिन्नलीं। जैसी सौंदर्या राणीव जोडली। तैसीं मनोहरें देखिलीं। हरीचीं वक्त्रें ९८ तयांहीमाजि एकैकें। सावियाचि भयानकें। काळरात्रीचीं कटकें। उठावलीं जैसीं९९ कीं मृत्यूसीचि मुखें जाहलीं। हो कां जे भयाचीं दुर्गें पन्नासिलीं। कीं महाकुंडें उघडलीं। प्रळयानळाचीं २०० तैसीं अद्भुतें भयासुरें। तेथ वदनें देखिलीं वीरें। आणिकें असाधारणें साळंकारें। सौम्यें बहुतें १ पैं ज्ञानदृष्टीचेनि अवलोकें। पारि वदनांचा शेवटु न टके। मग लोचन ते कवतिकें। लागला पाहों २ तंव नानावर्णें कमळवनें। विकासिलीं तैसें अर्जुनें। नेत्र देखिले पालिंगनें। आदित्यांची ३ तेथेंचि कृष्णमेघाचिया दाटी-। माजि कल्पांत विजूंचिया स्फुटी। तैसिया वन्हि पिंगळा दिठी। भ्रुभंगातळीं ४ हें एकैक आश्चर्य पाहतां। तिये एकेचि रूपीं पांडुसुता। दर्शनाची अनेकता। प्रतिफळली ५ मग म्हणे चरण ते कवणेकडे। केउते मुकुट कें दोर्दंडें। ऐसी वाढविताहे कोडें। चाड देखावयाची ६ तेथ भाग्यनिधि पार्था। कां विफलत्व होईल मनोरथा। काय पिनाकपाणीचिया भाता। वायकांडीं आहाती ७ ना तरी चतुराननाचिये वाचे। काय आहाती लटिकिया अक्षरांचे सांचे। म्हणोनि साद्यंतपण अपारांचें। देखिलें तेणें ८ जयाची सोय वेदा नाकळे। तयाचे सकळावयव एकेचि वेळे। अर्जुनाचे दोन्ही डोळे। भोगिते जाहले ९ चरणौनि मुकुटवरी। देखत विश्वरूपाची थोरी। जे नाना रत्न अलंकारीं। मिरवत असे २१० परब्रह्म आपुलेनि आंगें। ल्यावया आपणचि जाहला अनेगें। तिये लेणीं मी सांगें। काइसयासारिखीं ११ जिये प्रभेचिये झळाळा। उजाळू चंद्रादित्यमंडळा। जे महातेजाचा जिव्हाळा। जेणें विश्व प्रगटे १२ तो दिव्यतेज शृं-

चतुर्भुज लहान मूर्ति होती, ती वाढून पुष्कळ रूपानें चहूंकडे पसरली असें दिसलें. ९३ ज्याप्रमाणें पावसाळ्यांतील मेघ किंवा महाप्रळयकाळचें सूर्याचें तेज एकदम चहूंकडे पसरतें; त्याप्रमाणें भगवंतानें आपल्या शिवाय कोणीकडेही दुसरें कांहीं उरूं दिलें नाहीं. ९४ पहिल्या प्रथम अर्जुनास श्रीकृष्णाचें स्वरूप पाहून समाधान वाटलें व लागलीच डोळे उघडून पाहतो तों विश्वरूप दृष्टीस पडलें, ९५ अशा रीतीनें, या दोन्ही डोळ्यांनीं सर्व विश्वरूप पहावें अशी जी त्याची इच्छा होती तो सर्व ळळा श्रीकृष्णांनीं पुरविला. ९६

अन्वय–अनेकवक्त्रनयनं, अनेकाद्भुतदर्शनं, अनेकदिव्याभरणं, दिव्यानेकोद्यतायुधम्. ।। १० ।।

अर्थ–त्या विश्वरूपांत अनंत मुखें, अनंत नेत्र, अनंत अद्भुत दर्शनीय प्रकार, अनंत सुप्रकाशित अलंकार, व उचलून धरलेलीं अशीं अनंत चकचकीत आयुधें होतीं. १०

मग पुष्कळ तोंडें पाहिलीं, तीं केवळ श्रीविष्णूच्या राजवाड्यांप्रमाणें सुशोभित दिसलीं, अथवा लावण्यश्रियेची भांडारेंच उघडलीं. ९७ किंवा आनंदरूपी वनेंच भरास आलीं आहेत कीं काय! ज्याप्रमाणें सौंदर्याला राज्याधिकार मिळावा, त्याप्रमाणें आल्हादकारक अशीं श्रीहरीचीं मुखें अर्जुनानें पाहिलीं. ९८ आणि त्याचप्रमाणें त्या तोंडांत कांहीं भयंकर जणूं काळरात्रीचीं सैन्येंच उठलीं आहेत अशींही दिसलीं. ९९ किंवा मृत्यूलाच तोंडें उत्पन्न व्हावीं, भयाचे किल्लेच उभारावे, अथवा प्रळयाग्नीचीं महाकुंडेंच पेटवावीं, २०० त्याप्रमाणें अद्भुत व भयंकर अशीं तोंडें अर्जुनानें त्या ठिकाणीं पाहिलीं; आणि पुष्कळ सौम्य अलंकार घातलेलीं चमत्कारिक अशींही पाहिलीं. १ त्याच्या ज्ञानदृष्टीच्याही पाहण्यानें त्या मुखांचा अंत त्याला लागेनाच, म्हणून ते सोडून देऊन डोळे कोठें आहेत तें तो कौतुकानें पाहूं लागला. २ तेव्हां नाना रंगांचीं कमलवनेंच विकासित झालीं आहेत अशा सूर्यतेजाप्रमाणें चमकणाऱ्या डोळ्यांच्या पंक्ति त्या अर्जुनाच्या दृष्टीस पडल्या. ३ त्यांतच, काळ्या कुळकुळीत मेघांच्या गर्दींत कल्पांताचें वेळीं विजा चमकतात, त्याप्रमाणें भिवयाखालीं अग्नीप्रमाणें पिंगट असे नेत्र चमकत होते; ४ त्या एकच रूपावर एक एक आश्चर्य पाहून, विश्वरूपांत अनेक गोष्टी भरल्या आहेत असें त्याच्या अनुभवास आलें. ५ मग, या विश्वरूपाचे पाय कोणीकडे आहेत, मुगूट कोणीकडे आहे व बाहुदंड कोणीकडे आहेत हें पाहण्याची त्याची कौतुकानें इच्छा वाढत चालली. ६ मग भाग्यवान् असा जो पार्थ, त्याचे मनोरथ विफल होतील काय? हें पहा-शंकराच्या भात्यांत कधीं वायबाण सांपडतील का? ७ किंवा ब्रह्मदेवाच्या वाचेंत लटक्या अक्षरांचे ठसे असूं शकतील का? नाहीं; म्हणून, अपार असें जें विश्वरूप, त्याचा आदि व अंत हे अर्जुनानें पाहिले. ८ ज्या रूपाचा थांग वेदांसही लागला नाहीं, त्याचे सर्व अवयव एकदम अर्जुनानें दोन्ही डोळ्यांनीं पाहिले. ९ जें नानारत्नांच्या अलंकारांनीं शोभायमान होतें त्या विश्वरूपाचा चरणापासून मुकुटापर्यंत महिमा पाहिला. २१० परब्रह्मानें आपण स्वतः स्वरूप धारण करून त्याजवर परब्रह्मरूपीच अलंकार घातल्यावर ते अलंकार कशासारखे शोभतात म्हणून मी सांगूं? ११ ज्या तेजानें चंद्र व सूर्य यांचीं मंडळें प्रकाशित होतात, व ज्या महातेजानें विश्व प्रकाशित होतें, त्यांचें जें जीवन, १२ तें ब्रह्म, ब्रह्मरूपी अलंकार घात-

गारु । कोणाचिये मतीसी होय गोचरु । देव आपणपेंचि लेइले ऐसें वीरु। देखत असे १३ मग तेथेंचि ज्ञानाचिया डोळां । पहात करपल्लवां जंव सरळा। तंव तोडित कल्पांतींचिया ज्वाळा। तैसीं शस्त्रें झळकत देखे १४ आपण आंग आपण अलंकार। आपण हात आपण हतियार। आपण जीव आपण शरीर। देखे चराचर कोंदलें देवें १५ जयाचिया किरणांचे निखरपणें। नक्षत्रांचे होत फुटाणे। तेजें खिरडला वन्हि म्हणे। समुद्रीं रिघों १६ मग काळकूटकल्लोळीं कवळिलें। नाना महाविजूंचे दांग उमटलें। तैसे अपार कर देखिले। उदितायुधीं१७

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् । सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥११॥

कीं भेणें तेथूनि काढिली दिठी । मग कंठमुगुट पहातसे किरीटी । तंव सुरतरूंची सृष्टी । जयापासोनि का जाहली १८ जिये महासिद्धीचीं मूळपीठें। शिणली कमळा जेथ वावटे। तैसीं कुसुमें अति चोखटें। तुरंबिलीं देखिलीं१९ मुगुटावरी स्तबक। ठायीं ठायीं पूजाबंध अनेक। कंठीं रुळताति अलौकिक। माळादंड २२० स्वर्गीं सूर्यतेज वेढिलें। जैसें पंधरेनें मेरूतें मढिलें । तैसें नितंबावरी गाढिलें । पीतांबरु झळके २१ श्रीमहादेवो कापुरें उटिला। कां कैलासु पारजें डवरिला । नाना क्षीरोदकें पांघरविला । क्षीरार्णवो जैसा २२ जैसी चंद्रमयाची घडी उपलविली । मग गगनाकरवीं बुंथी घेवविली। तैसी चंदनपिंजरी देखिली । सर्वांगीं तेणें २३ जेणें स्वप्रकाशा कांती चढे। ब्रह्मानंदाचा निदाघु मोडे। जयाचेनि सौरभ्यें जीवित जोडे । वेधवतीये २४ जयाचे निर्लेप अनुलेपु करी । जे अनंगुही सर्वांगीं धरी । तया सुगंधाची थोरी । कवण वानी २५ ऐसी एकैक शृंगारशोभा। पाहतां अर्जुन जातसे क्षोभा । तेवींचि देवो बैसला कीं उभा। कासया तूंही हें नेणवे २६ बाहेर दिठी उघडोनि पाहे। तंव आघवें मूर्तिमय देखत आहे । मग आतां न पाहे ह्मणोनि उगा राहे। तरी आंतुही तैसेंचि २७ अनावर मुखें समोर देखे। तयाभेणें पाठीमोरा जंव ठाके । तंव तयाहीकडे श्रीमुखें । करचरण तैसेचि २८ अहो पाहतां कीर प्रतिभासे । एथ नवलावो काय असे । पारि न पाहतांही दिसे । चोज आइका २९ कैसें अनुग्रहाचें करणें । पार्थाचें पाहणें आणि न पाहणें । तयाहीसकट नारायणें । व्यापूनि घेतलें २३० ह्मणोनि आश्चर्याच्या पुरीं एकीं । पडिला ठायेंठाव थडी ठाकी । तंव चमत्काराचिया आणिकीं। महार्णवीं पडे ३१ ऐसा

त्यावर जाणण्याची कोणाची शक्ति होणार? तर अर्जुनाला त्या ब्रह्मानें, ब्रह्मच अलंकार घातले आहेत असें दृष्टीस पडलें. १३ मग ज्ञानदृष्टीनें विश्वरूपाचे हात पाहूं लागला, तों ते सरळ असून त्यांत कल्पांतींच्या ज्याळा तोडणारीं शस्त्रें चमकत आहेत असें दृष्टीस पडलें. १४ आपणच आंग, आपणच त्यावर घातलेले अलंकार, आपणच हात, आपणच हत्यारें, आपणच जीव, व शरीरही आपणच; फार तर काय, चराचर विश्व परमात्माच आहे, असें अर्जुन पाहता झाला. १५ त्याच्या किरणांच्या प्रखरपणानें नक्षत्रांचे फुटाणे होऊन, त्या तेजानें अग्नीही पोळल्यामुळें त्यास समुद्रांत शिरण्याची इच्छा झाली. १६ मग जणूं काय काळकूट विषाच्या लाटाच उसळल्या आहेत, किंवा महाविजांचें अरण्यच उद्भवलें आहे, अशीं आयुधें हातांत घेऊन दुसऱ्यांस मारण्याकरितां उगारल्यासारखे अपरिमित हात अर्जुनानें पाहिले. १७

अन्वय–दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं विश्वतोमुखं अनंतं देवं (अपश्यत्). ॥ ११ ॥

अर्थ–अंगावर सुप्रकाशित पुष्पें आणि वस्त्रें होतीं; व अंगाला दिव्य सुवासिक पदार्थ लावलेले होते. असा सर्व आश्चर्यांनीं भरलेला व सर्व बाजूंस तोंडें आहेत असा विश्वरूप धारण केलेला अंतरहित देव अर्जुनानें पाहिला.

त्या हातांतील असंख्य शस्त्रांच्या भयानें अर्जुनानें आपली दृष्टि फिरवून, मग तो कंठ व मुकुट यांजकडे पाहूं लागला, तेव्हां त्याला असें वाटलें कीं, कल्पतरूंची उत्पत्ति यांजपासूनच झाली आहे कीं काय? १८ महासिद्धींचें अधिष्ठान जी लक्ष्मी, ती शिणली असतां जेथें विश्रांति घेते, अशीं जीं अति उत्कृष्ट कमळें त्यांचा वास भगवान् घेत आहेत असें पाहिलें. १९ मुकुटावर अनुक्रमानें फुलांचे गुच्छ एकावर एक लावलेले असून कंठांत अवर्णनीय अशा पुष्पमाळा घातलेल्या होत्या. २२० ज्याप्रमाणें स्वर्ग सूर्यतेजानें भरलेला किंवा मेरु पर्वत सोन्यानें मढविलेला आहे, त्याप्रमाणें कंबरेंसभोंवतीं नेसलेला पिवळा पितांबर झळकत होता. २१ ज्याप्रमाणें श्रीमहादेवास कापुराची उटी लावावी, किंवा कैलास पर्वत पाऱ्यानें लिंपावा, क्षीरसमुद्राला पांढऱ्या स्वच्छ उदकानें आच्छादावा, २२ ज्याप्रमाणें चंद्राची वडी उकलून, किंवा आकाशाला बुर्खा घालावा, त्याप्रमाणें सर्गांवर पांढरी शुभ्र चंदनाची उटी दिसली. २३ ज्याच्या योगानें प्रकाशणाऱ्या वस्तूलाही तेज चढतें, 'ब्रह्मानंद' जो जात्याच अति थंड आहे, त्याचाही ज्यानें दाह नाहींसा होतो, व ज्याच्या सुगंधानें सुगंधाचा वेध लावणारे पदार्थही सुगंधीत होतात; २४ निर्लेप असा जो परमात्मा तोही ज्या गंधाचा अनुलेप करितो, व मदनही ज्याची उटी सर्वांगाला लावतो त्या सुगंधाची थोरवी कोण वर्णन करील! २५ याप्रमाणें एक एक अलंकाराची शोभा पाहून अर्जुन भांबावला; तशांत, देव बसले आहेत किंवा उभे आहेत, किंवा निजलेले आहेत अथवा कशावर आहेत हें त्यास समजेना. २६ डोळे उघडून बाहेर इकडे तिकडे पाहतो, तों सर्व विश्वरूपानें भरलें आहे असें दिसलें. म्हणून त्याकडे न पाहतां डोळे झांकून स्वस्थ बसावें, असें मनांत आणून डोळे झांकतो, तों अंतर्यामींही तसेंच विश्वरूप दिसूं लागलें. २७ समोर भयंकर तोंडें दिसतात, म्हणून त्याच्या भीतीनें पाठीमागें जों पाहूं लागला तों तिकडेही विश्वरूपाचीं तोंडें, हात, पाय तसेच दिसूं लागले. २८ अहो, दृष्टि उघडून पाहिल्यावर सर्वत्र विश्वरूपाचा भास होतो यांत आश्चर्य तें कसलें! परंतु डोळे मिटल्यावर तें दिसतें हें नवल ऐका. २९ प्रभूच्या कृपेची करणी कशी आहे ती पहा, कीं पार्थाच्या पहाण्यांत श्रीकृष्णाची व्याप्ति आहे, इतकेंच नव्हे तर, पहाण्यांतही श्रीकृष्णाचीच व्याप्ति आहे. २३० म्हणून, एका आश्चर्यरूपी पुरांत पडल्यावर तात्काळ कांठावर जाऊन जो रहातो आहे, तों दुसऱ्या चमत्काररूपी महासमुद्रांत पडला. ३१ याप्रमाणें आपल्या [विश्वरूप]

अर्जुनु असाधारणें । आपुलिया दर्शनाचेनि विंदाणें । कवळूनि घेतला तेणें । अनंतरूपें ३२ तो विश्वतोमुख स्वभावें । आणि तेचि दावावयालागीं पांडवें । प्रार्थिला आतां आघवें । होऊनि ठेला ३३ आणि दीपें कां सूर्यें प्रगटे । अथवा निमुटलिया देखावेंचि खुंटे । तैसी दिठी नव्हे जे वैकुंठें । दिधली आहे ३४ म्हणोनि किरीटीसि दोहीं परी । ते देखणें देखे आंधारीं । हे संजयो हस्तिनापुरीं । सांगतसे राया ३५ म्हणे किंबहुना अवधारिलें । पार्थें विश्वरूप देखिलें । नाना आभरणीं भरलें । विश्वतोमुख ३६

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्यमहात्मनः ॥१२॥

तिये अंगप्रभेचा देवा । नवलावो काइसया ऐसा सांगावा । कल्पांतीं एकुचि मेळावा । द्वादशादित्यांचा होय ३७ तैसे ते दिव्यसूर्य सहस्रवरी । जरी उदयजती कां एकेचि अवसरीं । तऱ्ही तया तेजाची थोरी । उपमूं नये ३८ आघवयाचि विजूंचा मेळावा कीजे । आणि प्रळयाग्नीची सर्व सामग्री आणिजे । तेवींचि दशकुही मेळविजे । महातेजांचा ३९ तऱ्ही तिये अंगप्रभेचेनि पाडें । हें तेज कांहीं कांहीं होईल थोडें । आणि तयाऐसें कीर चोखडें । त्रिशुद्धी नोहे ४० ऐसें माहात्म्य या श्रीहरीचें सहज । फांकतसें सर्वांगींचें तेज । ते मुनिकृपा जी मज । दृश्य जाहलें ४१

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥१३॥

आणि तिये विश्वरूपीं एकीकडे । जग आघवें आपुलेनि पवाडें । जैसे महोदधीमाजि बुडबुडे । सिनानें दीसती ४२ कां आकाशीं गंधर्वनगर । भूतळीं पिपीलिका बांधे घर । नाना मेरूवरी सपुर । परमाणु बैसले ४३ विश्व आघवेंचि तयापरी । तया देवचक्रवर्तीचिया शरीरीं । अर्जुन तिये अवसरीं । देखता जाहला ४४

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः । प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥१४॥

तेथ एक विश्व एक आपण । ऐसे अळुमाळ होतें जें दुजेंपण । तेंही आटोनि गेलें अंतःकरण । विरालें सहसा ४५ आंतु आनंदा चेइरें जाहलें । बाहेरि गात्रांचें बळ हारपोनि गेलें । अपाद पां गुंतलें । पुलकांचलें ४६ वार्षियें प्रथमदशे । वोहळलया शैलांचें सर्वांग जैसें । विरूढे कोमलांकुरीं तैसे । रोमांच जाहले ४७ शिवतला चंद्रकरीं । सोमकांतु द्रावो धरी । तैसिया स्वेदकणिका शरीरीं । दाटलिया ४८ माजि सांपडलेनि अलिकुळें । जळावरी क-

दर्शनाचा वेध लागलेल्या अर्जुनास कौशल्यानें श्रीकृष्णांनीं अनंतरूपें दाखवून व्यापून टाकलें. ३२ तो सर्वव्यापि व स्वभावतःच सर्वतोमुख असल्यामुळें आणि तशांत अर्जुनानें विश्वरूप दाखवा अशी प्रार्थना केल्यामुळें आपणच सर्व रूपें घेऊन नटला. ३३ अर्जुनाला श्रीकृष्णांनीं जी दिव्य दृष्टि दिली होती, ती दिव्याचा किंवा सूर्याचा प्रकाश असला तरच दिसावें किंवा मिटली असतां पहाणेंच बंद व्हावें अशांतली नव्हती, ३४ म्हणून अर्जुनास डोळे उघडे ठेवून किंवा झांकून आणि अंधकारांत सुद्धां त्या दिव्यदृष्टीनें दिसत होतें, असें हस्तिनापुरांत संजयानें धृतराष्ट्र राजास सांगितलें, ३५ व म्हटलें कीं, " राजा, ऐकलेंस का ? नाना अलंकारांनीं भरलेलें व ज्याला सर्व बाजूंनीं डोळे आहेत असें विश्वरूप पार्थानें पाहिलें. ३६

अन्वय–यदि दिवि सूर्यसहस्रस्य भाः युगपत् उत्थिता भवेत, तर्हि सा तस्य महात्मनः भासः सदृशी स्यात्. १२

अर्थ--आकाशामध्यें सहस्र सूर्यांची प्रभा जर एका क्षणीं पसरली, तर ती त्या विश्वरूपाच्या प्रभेसारखी कांहींशी दिसेल. ॥ १२ ॥

राजा, त्या विश्वरूपाचें तेज कशासारखें होतें म्हणून सांगूं? प्रलयकालीं जसे द्वादशसूर्य एकत्र मिळतात, ३७ तसे सहस्रावधि सूर्य जरी एकाच वेळेला उदय पावले, तरी त्यांच्यानेंही त्या विश्वरूपाच्या तेजाची बरोबरी करवणार नाहीं. ३८ सर्व विजा एकत्र करून व प्रळय काळच्या अग्नीचीं सर्व साहित्यें जमवून व त्यांत उदकापेक्षां दशपट असें महातेज जर मिळविलें, ३९ तर त्या विश्वरूपाच्या आंगच्या तेजाची कांहीं थोडी बरोबरी होईल; परंतु त्याची अगदीं बरोबरी तर खास होणार नाहीं. २४० असा त्या श्रीहरीचा महिमा आहे. त्याच्या विश्वरूपाचें तेज सर्वत्र पसरलें होतें तें व्यासांच्या कृपेनें माझे दृष्टीस पडलें. ४१

अन्वय–पांडवः अनेकधा प्रविभक्तं कृत्स्नं जगत् तत्र देवदेवस्य शरीरे एकस्थं तदा अपश्यत्. ॥ १३ ॥

अर्थ–नानाविध विभागांनीं भिन्न भिन्न झालेलें सर्व जग त्या देवाधिदेवाच्या शरीरामध्यें एकवटलेलें आहे, असें अर्जुनानें त्या वेळेस पाहिलें. ॥ १३ ॥

आणखी, त्या विश्वरूपावर सर्व जग एका बाजूस दिसत होतें. ज्याप्रमाणें समुद्राच्या पाण्यावर निरनिराळे बुडबुडे दृष्टीस पडतात, ४२ किंवा आकाशांत ढगावर जसें गंधर्वनगर, पृथ्वीवर मुंग्यांचें वारूळ, किंवा डोंगरावर बारीक मातीचे कण असतात, ४३ त्याप्रमाणें त्या वेळीं त्या देवाधिदेव श्रीकृष्णाच्या शरीरावर अर्जुनानें हें सर्व जग पाहिलें. ४४

अन्वय–ततः विस्मयाविष्टः हृष्टरोमा सः धनंजयः देवं शिरसा प्रणम्य कृतांजलिः (सन्) अभाषत. ॥ १४ ॥

अर्थ–तेव्हां तो धनंजय आश्चर्यानें चकित होऊन त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले; आणि नमस्कार करून व हात जोडून देवाला म्हणाला. ॥ १४ ॥

तेव्हां, विश्व वेगळें व आपण वेगळे असें जें थोडें द्वैत होतें, तेंही नाहींसें होऊन अर्जुनाचें मनही सहज विरून गेलें. ४५ अंतर्यामीं आनंद उत्पन्न होऊन बाहेरील गात्रें ढिलीं पडलीं, आणि पायांपासून मस्तकापर्यंत रोमांच उभे राहिले. ४६ पावसाळ्याच्या सुरवातीस पर्वतावरील सर्व मळ वाहून गेल्यावर जसें गवत उगवतें, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले; ४७ चंद्रकिरणांचा स्पर्श झाल्यावर ज्याप्रमाणें चंद्रकांत मण्यास पाझर सुटतो, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या शरीरावर घामाचे बिंदु आले; ४८ कमळाच्या कळींत

मळकळिका जेविं आंदोळे । तेविं आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें। बाहेरि कांपे ४९ कर्पूरकर्दळीचीं गर्भपुटें । उकलतां कापुराचेनि कोंटाटें । पुलिका गळती तेविं थेंबुटे । नेत्रौनि पडती २५० उदयलेनि सुधाकरें। जैसा भरलाचि समुद्र भरे । तैसा वेळोवेळां ऊर्मी भरे । उचंबळत असे ५१ ऐसा सात्त्विकांहीं आठां भावां। परस्परें वर्ततसे हेवा । तेथ ब्रह्मानंदाची जीवा । राणीव फावली ५२ तैसाचि तया सुखानुभवापाठीं। केला द्वैताचा सांभाळु दिठी। मग उसासौनि किरीटी । वास पाहिली ५३ तेथ बैसला होता जिया सवा। तियाचिकडे मस्तक खालविला देवा । मग जोडूनि करसंपुट बरवा । बोलतु असे ५४

अर्जुन उवाचः—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

म्हणे जयजयाजी स्वामी । नवल कृपा केली तुम्हीं । जें हें विश्वरूप कीं आह्मीं । प्राकृत देखों ५५ पारि साचचि भलें केलें गोसाविया। मज परितोषु जाहला साविया। जी देखिलासि जो इया । सृष्टीसि तूं आश्रयो ५६ देवा मंदराचेनि अंगलगें । ठायीं ठायीं श्वापदांचीं दांगें । तैसीं इयें तुझ्या देहीं अनेगें । देखतसें भुवनें ५७ अहो आकाशाचिये खोळे । दिसती ग्रहगणांचीं कुळें । कां महावृक्षीं अविसाळें । पक्षिजातीचीं ५८ तयापरी श्रीहरी । तुझिया विश्वात्मकीं इये शरीरीं । स्वर्गु देखतसें अवधारीं। सुरगणेंसीं ५९ प्रभु महाभूतांचें पंचक । येथ देखत आहें अनेक । आणि भूतग्राम एकेक। भूतसृष्टीचे २६० जी सत्यलोकु तुजमाजि आहे। देखिला चतुराननु हा नोहे आणि येरीकडे जंव पाहें । तंव कैलासुही दिसे ६१ श्रीमहादेव भवानियेंशीं। तुझ्या दिसतसे एके अंशीं । आणि तूंतेंही गा हृषीकेशी। तुजमाजि देखें ६२ पैं कश्यपादि ऋषिकुळें । इयें तुझिया स्वरूपीं सकळें। देखतसें पाताळें । पन्नगेंशीं ६३ किंबहुना त्रैलोक्यपती । तुझिया एकेकाचि अवयवाचिये भिंती। इयें चतुर्दशभुवनें चित्राकृती । अंकुरलीं जाणों ६४ आणि तेथिंचे जे जे लोक। ते चित्ररचना जी अनेक । ऐसें देखतसें अलोलिक। गांभीर्य तुझें ६५

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ।
नांतं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽदिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥१६॥

त्या दिव्यचक्षूंचेनि पैसें । चहूंकडे जंव पाहत असें। तंव दोर्दंडिकां जैसें।

मुंगा सांपडला म्हणजे ती हेलकावते, त्याप्रमाणें अंतर्यामींच्या सुखाच्या लहरीनें अर्जुनाचें शरीर कापूं लागलें; ४९ कापूर दाटल्यावर ज्याप्रमाणें कापूर-केळीचीं सोपटें उकलून कापुराचे कण बाहेर पडूं लागतात, त्याप्रमाणें डोळ्यांवाटें आनंदाश्रूंचे थेंब पडूं लागले; २५० चंद्रोदय झाल्यावर ज्याप्रमाणें समुद्र भरलेला असूनही त्यास भरती येते, त्याप्रमाणें अंतर्यामच्या सुखाच्या लाटांनीं तो वरचेवर डोलूं लागला. ५१ याप्रमाणें अष्टसात्विक भावांची एकमेकांत चढाओढ लागून, अर्जुनास ब्रह्मानंदाची राज्यप्राप्ति झाली. ५२ त्याचप्रमाणें, ब्रह्मानंदसुखाच्या मागोमाग देव व मी असें द्वैत कायम राहिल्यामुळें अर्जुन श्वासोच्छ्वास टाकून दृष्टीनें पाहूं लागला; ५३ आणि ज्या बाजूला देव बसले होते, त्या बाजूला वळून, मस्तक लववून व हात जोडून प्रार्थना करूं लागला. ५४

अन्वय–देव, तव देहे अहं सर्वान् देवान्, तथा भूतविशेषसंघान्, कमलासनस्थं च ईशं ब्रह्माणं, सर्वान् ऋषीन् च दिव्यान् उरगान् च पश्यामि. ॥ १५ ॥

अर्थ–अर्जुन म्हणालाः—हे देवा, तुमच्या देहामध्यें मला सर्व देव, निरनिराळ्या प्रकारच्या प्राण्यांचे समुदाय, कमलाच्या आसनावर बसलेला सर्व प्रजांचा स्वामी ब्रह्मदेव, सर्व ऋषि आणि दिव्य सर्प हेही दिसतात. ॥ १५ ॥

अर्जुन, म्हणाला, "प्रभो, आपला जयजयकार असो. आपली आम्हांवर मोठी कृपा झाली कीं, आम्ही सामान्य जीवहीं विश्वरूप पहातों. ५५ भगवन्, आपण ही गोष्ट फार चांगली केली, व तिच्या योगानें स्वभावतःच मला फार आनंद झाला; ती ही कीं, सर्व सृष्टीला तुमचा आश्रय आहे असें मी आज आपल्या दृष्टीनें पाहिलें. ५६ देवा, पर्वताच्या संबंधानें जशीं जागोजाग दऱ्यांतून श्वापदांचीं अरण्यें असतात. त्याप्रमाणें या तुमच्या शरीरावर शेकडों इंद्रचंद्रादि लोक माझ्या दृष्टीस पडले. ५७ अहो, आकाशावर ज्याप्रमाणें ग्रहांचे समुदाय दिसतात, किंवा थोरल्या वृक्षांवर जशीं पक्ष्यांचीं घरटीं दृष्टीस पडतात, ५८ त्याप्रमाणें, श्रीहरी, तुमच्या या विश्वरूपी शरिरावर देवांसह स्वर्ग दिसत आहे. ५९ हे प्रभो, पंचमहाभूतें व त्यांपासून उत्पन्न होणारे भूतसृष्टींतील प्राणिमात्र हें सर्व मी तुमच्या शरीरावर पहात आहें. २६० तसाच या तुमच्या शरीरावर सत्यलोकही आहे, व तेथील ब्रह्मदेव तो हाच नव्हे काय? दुसरीकडे जों पहावें तों कैलासही दिसत आहे. ६१ पार्वतीसह श्रीशंकर हे तुमच्या शरिराच्या एका भागावर दिसत आहेत. हे हृषीकेशा, तुम्हांलाही तुमच्या या शरिरावर मी पाहतों आहें. ६२ कश्यपादि ऋषींचीं सर्व कुळें व सर्पांसह पाताळही तुमच्या विश्वरूपावर दिसत आहे. ६३ किंबहुना, हे त्रैलोक्यपते, तुमच्या या एक एक अवयवरूपी भिंतीवर चौदा भुवनांच्या चित्राकृतिच काढल्या आहेत कीं काय असें वाटतें; ६४ आणि त्या भुवनांतील जे जे लोक, तेही त्या चित्रांत दिसताहेत, असें तुमचें अलौकिक मोठेपण दृष्टीस पडतें. ६५

अन्वय–(विश्वेश्वर विश्वरूप,) अहं त्वां अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं सर्वतः अनंतरूपं पश्यामि; पुनः तव अंतं, मध्यं, आदिं न पश्यामि. ॥ १६ ॥

अर्थ–हे विश्वेश्वरा, हे विश्वरूपा, तुम्हांला अनंत बाहु, अनंत उदरें, अनंत मुखें व अनंत नेत्र असून, सर्व बाजूंनीं तुम्हांला अनंत रूपें आहेत असें मी पाहतों; पण तुमचा आदि, मध्य व अंत मला दिसत नाहीं. ॥१६॥

तुम्हीं दिलेल्या दिव्य चक्षूंच्या बळानें चहूंकडे पाहूं लागलों, तों तुमच्या बाहुदंडाचे ठिकाणीं आकाशाचे कोंब आले आहेत कीं काय, असें

आकाश कोंभेलें ६६ तैसे एकचि निरंतर । देवा देखत असे तुझे कर । करीत आघवेचि व्यापार । एकेचि काळीं ६७ मग महाशून्याचेनि पैसारें । उघडलीं ब्रह्मकटाहाचीं भांडारें । तैसीं देखतसें अपारें । उदरें तुझीं ६८ जी सहस्रशी- र्षयाचें देखिलें । कोडीवरी होताति एकिवेळे । कीं परब्रह्मचि वदनफळें । मो- डोनि आलें ६९ तैसीं वक्रें जेउतीं तेउतीं । तुझीं देखतसें विश्वमूर्ती । आणि तयाचिपरी नेत्रपंक्ति । अनेका सैंघ २७० हें असो स्वर्ग पाताळ । कीं भूमी दिशा अंतराळ । हे विवक्षा ठेली सकळ । मूर्तिमय देखतसें ७१ तुजवीण एकादियाकडे । परमाणुहि एतुला कोडें । अवकाशु पाहतसें पारि न सांपडे । ऐसें व्यापिलें तुवां ७२ इये नानापरी अपरिमित । जेतुलीं सांठविलीं होतीं महाभूतें । तेतुलाही पवाडु तुवां अनंतें । कोंदला देखतसें ७३ ऐसा कवणे ठायाहूनि तूं आलासी । एथ बैसलासि कीं उभा आहासी । आणि कवणिये मायेचिये पोटीं होतासी । तुझें ठाण केवढें ७४ तुझें रूप वय कैसें । तुजपै- लीकडे काय असे । तूं काइसयावरी आहासि ऐसें । पाहिलें मियां ७५ तंव देखिलें जी आघवेंचि । तरि आतां तुझा ठावो तूंचि । तूं कवणाचा नव्हेसि ऐसाचि । अनादि आयता ७६ तूं उभा ना बैठा । दिघडु ना खुजटा । तुज तळीं वरी वैकुंठा । तूंचि आहासी ७७ तूं रूपें आपणयांचि ऐसा । देवा तुझी तूंचि वयसा । पाठी पोट परेशा । तुझें तूं गा ७८ किंबहुना आतां । तुझें तूंचि आघवें अनंता । हें पुढत पुढती पाहतां । देखिलें मियां ७९ पारि या तु- झिया रूपाआंतु । जी उणीव एक असें देखतु । जे आदि मध्य अंतु । तीन्ही नाहीं २८० एऱ्हवीं गिंवसिलें आघवा ठायीं । पारि सोय न लाहेचि कहीं । ह्मणोनि त्रिशुद्धी हे नाहीं । तीन्ही एथ ८१ एवं आदिमध्यांतरहिता । तूं वि- श्वेश्वरा अपरिमिता । देखिलासि जी तत्त्वता । विश्वरूपा ८२ तुज महामूर्ती- चिया आंगीं । उमटलिया पृथक् मूर्ती अनेगी । लेइलासि वानपरीची आंगीं । ऐसा आवडतु आहासी ८३ नाना पृथक् मूर्ती तिया द्रुमवल्ली । तुझिया स्व- रूपमहाचळीं । दिव्यालंकार फुलीं फळीं । सासिन्नलिया ८४ हो कां जे महो- दधी तूं देवा । जाहलासि तरंगमूर्ती हेलावा । कीं तूं एक वृक्षु बरवा । मूर्ति- फळीं फळलासी ८५ जी भूतीं भूतळ मांडिलें । जैसें नक्षत्रीं गगन गुढलें । तैसें मूर्तिमय भरलें । देखतसें तुझें रूप ८६ जी एकेकीच्या अंगप्रांतीं । होय जाय

वाटतें; ६६ त्याचप्रमाणें, देवा तुमच्या हातांनीं एकाच वेळीं सर्व व्यापार होत आहेत असें दृष्टीस पडलें; ६७ व आकाशांत जशीं जगाचीं भांडारें उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें तुमच्या शरीरावर अपार उदरें दिसत आहेत. ६८ तुमच्या हजार मस्तकांची कोट्यवधि मुखें जणूं काय परब्रह्मरूपी वृक्ष वदनरूपी फळांनीं लवून आल्याप्रमाणें दिसत आहेत. ६९ त्याचप्रमाणें, तुमच्या विश्वमूर्तीवर जिकडे तिकडे तोंडें दिसत आहेत, व नेत्रांच्याही अनेक रांगा दिसताहेत. २७० इतकेंच नव्हे, तर स्वर्ग, पाताळ, भूमि, दिशा किंवा आकाश हा सर्व भेद नाहींसा होऊन हें सर्व विश्व मूर्तिमय दिसत आहे. ७१ तुमच्याशिवाय एकाद्या बाजूसही परमाणूइतकी जागा कौतुकानें पाहूं गेलें असतां सांपडत नाहीं; याप्रमाणें सर्व तुम्ही व्यापिलें आहे. ७२ नानाप्रकारच्या अपरिमित महाभूतांनीं जें सर्व जग व्यापिलें होतें, तें सर्व, हे अनंता, तुम्ही व्यापिलें आहे असें दिसतें. ७३ असे तुम्हीं कोठून आलां, या ठिकाणीं बसले आहां किंवा उभे आहां, कोणत्या आईच्या पोटांत होतां, व तुमची केवढी आकृति आहे, ७४ तुमचें रूप आणि वय कसें आहे, तुमच्या पलीकडे काय आहे, व तुमचें अधिष्ठान कोणतें हें जों मी पाहूं लागलों, ७५ तों मीं सर्वत्र पाहिलें; आणि तुमचें अधिष्ठान तुम्ही आहां, तुम्ही कोणापासून उत्पन्न झालां नाहीं, जन्मरहित व असेच स्वयमेव आहां, ७६ देवा, तुम्ही उभे नाहीं व बसलेलेही नाहीं, ओणवे नाहीं व ठेंगणे नाहीं, तुमच्या वर व खालीं तुम्हींच आहां ७७ देवा, तुमचें रूप कशाप्रमाणें म्हणाल, तर तुमच्यासारखेंच आहे; व तुमचें वयही तुमच्यासारखेंच आहे. हे देवाधिदेवा, तुमची पाठ व पोट हीं तुमचीं तुम्ही आहां; ७८ फार तर काय हे अनंता, मी जों आणखी पाहूं लागलों, तों तुमच्यासारखे तुम्हींच आहां असें माझ्या दृष्टीस पडलें. ७९ पण तुमच्या विश्वरूपांत मला एक कमीपणा दिसतो; तो हा कीं, त्याला आदि, मध्य व अंत हीं तिन्ही नाहींत. २८० बाकी मी सर्व ठिकाणीं शोधून पाहिलें, परंतु मला पत्ता लागला नाहीं; म्हणून आदि, मध्य व अंत हीं तिन्ही तुमच्या रूपाला नाहींतच यांत संशय नाहीं. ८१ हे आदिमध्यांतरहिता, हे अपरिमिता जगदीशा, खरोखर, याप्रमाणें मीं तुमचें विश्वरूप पाहिलें. ८२ तुमच्या विश्वरूपावर शेंकडों निरनिराळ्या मूर्ति उमटलेल्या आहेत, त्यामुळें तुमच्या अंगांत नानाप्रकारच्या रंगांचा आंगरखाच घातला आहे असे तुम्ही दिसतां आहां. ८३ तुमच्या विश्वरूपी पर्वतावर ज्या तऱ्हेतऱ्हेच्या निरनिराळ्या मूर्ति आहेत, त्या वृक्ष व वेली यांप्रमाणें शोभत असून, मूर्तीवरचे जे अलंकार ते फुलें व फळें आहेत. ८४ हे देवा, तुम्ही महासमुद्र असून मूर्तिरूप लाटांनीं उसळलेले दिसतां; किंवा तुम्ही एक उत्तम वृक्ष असून मूर्तिरूप फळांनीं भरलेले दिसतां. ८५ पृथ्वी जशी भूतांनीं भरलेली आहे, किंवा आकाश जसें नक्षत्रांनीं व्यापिलें आहे, तसें तुमचें विश्वरूप मूर्तींनीं भरलेलें आहे असें दिसतें. ८६ ज्या एकेक मूर्तीच्या अंगावर त्रैलोक्य उत्पन्न होतें व लय पा-

हे त्रिजगती । एवढियाही तुझ्या आंगीं सूर्ती । कीं रोमा जालिया ८७ ऐसा पवाडु मांडूनि विश्वाचा । तूं कवण पां एथ कोणाचा । हें पाहिलें तंव आमुचा । सारथी तोचि तूं ८८ तरी मज पाहतां मुकुंदा । तूं ऐसाचि व्यापकु सर्वदा । मग भक्तानुग्रहें तया मुग्धा । रूपातें धरिसी ८९ कैसें चहूं भुजांचें सांवळें । पाहतां वोल्हावती मन डोळे । खेंव देऊं जाइजे तरि आकळे । दोहींचि बाहीं २९० ऐसी मूर्ति कोडिसवाणी कृपा । करूनि होसी ना विश्वरूपा । कीं आमुचियाचि दिठी सलेपा । जे सामान्यत्वें देखती ९१ तरी आतां दिठीचा विटाळु गेला । तुवां सहजें दिव्यचक्षू केला । ह्मणोनि यथारूपें देखवला । महिमा तुझा ९२ पारि मकरतुंडामागिलेकडे । होतासि तोचि तूं एवढें । रूप जाहलासि हें फुडें । वोळखिलें मियां ९३

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतोदीप्तिमंतम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

नोहे तोचि हा शिरीं । मुकुट लेइलासि श्रीहरी । पारि आतांचें तेज आणि थोरी । नवल कीं बहु हें ९४ तेंचि हें वरिलियेचि हातीं । चक्र पारिजितया आयती । सांवरितासि विश्वमूर्ती । ते न मोडे खुण ९५ येरीकडे तेंचि हे नोहे गदा । आणि तळिलिया दोनी भुजा निरायुधा । वागोरे सांवरावया गोविंदा । संसरिलीया ९६ आणि तेणेंचि वेगें सहसा । माझिया मनोरथासरिसा । जाहलासि विश्वरूपा विश्वेशा । ह्मणोनि जाणें ९७ पारि कायसें बा हें चोज । विस्मयो करावयाहि पाडु नाहीं मज । चित्त होऊनि जातसे निर्बुज । आश्चर्यें येणें ९८ हें एथ आथि कां येथ नाहीं । ऐसें श्वसोंही नये कांहीं । नवल अंगप्रभेची नवाई । कैसी कोंदली सैंघ ९९ एथ अग्नीचीही दिठी करपत । सूर्य खद्योतु तैसा हारपत । ऐसें तीव्रपण अद्भुत । तेजाचें यया ३०० होकां महातेजाचिया महार्णवीं । बुडोनि गेली सृष्टि आघवी । कीं युगांतविजूंच्या पालवीं झांकलें गगन १ ना तरी संहारतेजाचिया ज्वाळा । तोडोनि माचु बांधला अंतराळां । आतां दिव्य ज्ञानाचिया डोळां । पाहवेना २ उजाळु अधिकाधिक बहुवसु । धडाडीत आहे अतिदाहसु । पडत दिव्यचक्षूंसही त्रासु । न्याहाळितां ३ हो कां जे महाप्रळयींचा भडाडु । होता काळाग्निरुद्राचिया ठायीं गूढु । तो तृतीयनयनाचा मढ । फुटला जैसा ४ तैसें पसरलेनि प्रकाशें । सैंघ पांचव-

वर्ते, तेवढाल्या मूर्ति तुमच्या अंगावरील एका रोमाच्या ठिकाणीं आहेत. ८७ असा या जगाचा विस्तार करणारे जे तुम्हीं, ते तुम्ही कोण व कोणाचे, हें जों मी पाहूं लागलों, तों आमचे जे सारथि तेच तुम्ही आहां. ८८ तर, हे मुकुंदा, तुम्ही सर्वदा असेच सर्वव्यापक आहां, परंतु भक्तांवर अनुग्रह करण्याकरितांच सगुण रूप धारण करतां असें मला वाटतें. ८९ तुमची ती चतुर्भुज सांवळी मूर्ति पाहिल्यावर मन व डोळे कसे तृप्त होतात! तिला आलिंगन देऊं लागलें तर ती दोन्ही हातांत सुद्धां धरतां येते! २९० हे विश्वधारण करणाऱ्या देवा, असें गोजिरवाणें रूप तुम्ही भक्तावर कृपा करण्याकरितां घेत नाहीं का? तर घेतां; पण आमच्या दूषित दृष्टीनें तें तुमचें रूप सामान्य मनुष्याप्रमाणें आम्ही मानतों. ९१ तुम्हीं सहज दिव्यचक्षु दिल्यामुळें माझ्या दृष्टीचा दोष नाहींसा होऊन तुमचा महिमा यथार्थ दृष्टीस पडला. ९२ परंतु, रथाच्या मकरावर ध्वजाच्या मागल्या बाजूला जे तुम्ही बसला होतां त्याच तुम्ही एवढें विश्वरूप धारण केलें आहे एवढें मी पक्कें ओळखलें. ९३

अन्वय–त्वां किरीटिनं गदिनं चक्रिणं तेजोराशिं सर्वतः दीप्तिमंतं समंतात दीप्तानलार्कद्युतिम् अप्रमेयम् दुर्निरीक्ष्यं च पश्यामि. ॥ १७ ॥

अर्थ–[हे भगवन,] ज्याच्या मस्तकावर किरीट, हातांत गदा आणि चक्र, जो तेजःपुंज, सर्व बाजूंनीं देदीप्यमान, प्रदीप्त अग्नीच्या आणि सूर्याच्या प्रभेसारखी ज्याची प्रभा आहे, व ज्याची गणती करितां येत नाहीं, व कोणीकडूनही पाहण्यास जो अशक्य अशा तुम्हांला मी पहातों. ॥ १७ ॥

हे श्रीहरी, तुम्हीं जो डोक्यावर मुकूट धारण केला होता, तोच हा नव्हे का? पण हल्लींचें त्याचें तेज व आकार विशेष आहे, हेंच मोठें आश्चर्य आहे. ९४ वरच्या हातांतील फिरत असलेलें चक्र हेंच नव्हे का? कारण, हे विश्वमूर्ते, तें तुम्ही सांवरून हातांत धरीत आहां, ही खूण कायम आहे. ९५ दुसऱ्या हातांत तीच ही गदा नव्हे काय? हे गोविंदा, खालचे दोन हात घोडे सावरण्याकरितां तयार असलेले निःशस्त्र नाहींत का? ९६ आणि हे विश्वेशा, माझी विश्वरूप पाहण्याची इच्छा पूर्ण करण्याच्या हेतूनेंच तुम्हीं हें एकदम विश्वरूप धारण केलें, हें मी जाणतों आहें; ९७ परंतु, देवा, ह्या तुमच्या रूपाचें आश्चर्य मानण्याची ही माझी योग्यता नाहीं; या आश्चर्यानें माझें मन थक्क होऊन गेलें आहे यांत नवल तें काय? ९८ हें तुमचें विश्वरूप येथें आहे किंवा नाहीं, असा विचार करण्यासही अवकाश नाहीं. त्या रूपाच्या तेजाचा चमत्कार असा आहे कीं, तें सर्वत्र भरलेलें दिसतें. ९९ या रूपाच्या तेजाची अशी अलौकिक तीव्रता आहे कीं, त्याच्यापुढें अग्नीचीही दृष्टि करपून जाते व सूर्यही काजव्याप्रमाणें दिपून जातो! ३०० असें वाटतें कीं, सर्व सृष्टि महातेजाच्या मोठ्या समुद्रांत बुडाली आहे, किंवा कल्पांतींच्या वेळेच्या विजांनीं सर्व आकाश झांकून टाकलें आहे कीं काय? १ अथवा प्रळयकाळच्या तेजाच्या ज्वाळांनीं आकाश व्यापिलें आहे! असें तुमचें तेज माझ्या दिव्य दृष्टीनें पहावत नाहीं. २ तें तेज अधिक प्रखर होऊन शरीरास अति दाह होत आहे; त्याजकडेस पाहून माझ्या दिव्य चक्षूंसही त्रास होत आहे. ३ अहो महाराज, प्रलयकालचा अग्नि जो काळाग्निरुद्राच्या ठिकाणीं गुप्त असतो, त्या प्रलयरुद्राची जणु कळीच उमलली आहे असें भासतें; ४ तसेंच तुमच्या पसरलेल्या विश्वरूपाच्या तेजाच्या वळशांत पंच-

निया ज्वाळांचे वळसे । पडतां ब्रह्मकटाह कोळिसे । होत आहाती ५ ऐसा अद्‌भुत तेजोराशी । जन्मा नवल म्यां देखिलासी । नाहीं व्याप्ती आणि कांतीसी । पारु जी तुझिये ६

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

देवा तूं अक्षर । औटाविये मात्रेसि पर । श्रुती जयाचें घर । गिंवसीत आहाती ७ जें आकाराचें आयतन । जें विश्वनिक्षेपैकनिधान । तें अव्यय तूं गहन । अविनाश जी ८ तूं धर्माचा वोलावा । अनादिसिद्ध तूं नित्य नवा । जाणें मी सदतिसावा । पुरुष विशेष तूं ९

अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम ॥१९॥

तूं आदिमध्यांतरहितु । स्वसामर्थ्यें तूं अनंतु । विश्वबाहु अपरिमितु । विश्वचरण तूं ३१० पैं चंद्र चंडांशु डोळां । दावितासि कोपप्रसाद लीळा । एकां रूससी तमाचिया डोळां । एकां पाळितोसि कृपादृष्टी ११ जी एवंविधा तूं तें । मी देखतसें हें निरुतें । पेटलें प्रळयाग्नीचें उजितें । तैसें वक्त्र हें तुझें १२ वणिवेनि पेटले पर्वत । कवळूनि ज्वाळांचे उभड उठत । तैसी चाटीत दाढा दांत । जीभ लोळे १३ इये वदनींचिया उबा । आणि जी सर्वांगकांतीचिया प्रभा । विश्व तातलें अति क्षोभा । जात आहे १४

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२०॥

कां जे द्यौलोक आणि पाताळ । पृथिवी आणि अंतराळ । अथवा दशदिशा समाकुळ । दिशाचक्र १५ हें आघवेंचि तुवां एकें । भरलें देखत आहें कौतुकें । परि गगनाहीसकट भयानकें । आप्लविजे जेवीं १६ ना तरी अद्‌भुतरसाचिया कल्लोळीं । जाहली चवदाही भुवनांसि कडियाळी । तैसें आश्चर्येचि मग मी आकळीं । काय एक १७ नावरे व्याप्ती हे असाधारण । न साहवे रूपाचें उग्रपण । सुख दूरी गेलें परी प्राण । विपायें धरिजे १८ देवा ऐसें देखोनि तूतें । नेणों कैसें आलें भयाचें भरितें । आतां दुःखकल्लोळीं झळंबतें । तीन्ही भुवनें १९ एऱ्हवीं तुज महात्मयाचें देखणें । तरि भयदुःखासि कां मेळवणें । परि हें सुख नव्हेचि जेणें गुणें । तें जाणत आहे मज ३२० जंव तुझें

महाभूतात्मक शरीरें जळून ब्रह्मकटाहाचे कोळसे होत आहेत. ५ ज्या तुमच्या रूपाच्या व्याप्तीला व तेजाला अंत नाहीं, असें हें अद्भूत रूप मीं यावज्जन्मांत पाहिलें नाहीं. ६

अन्वय–(भगवन्,) त्वं वेदितव्यं परमं अक्षरं; त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानम्; त्वं अव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता; त्वं सनातनः पुरुषः मे मतः ॥ १८ ॥

अर्थ–हे प्रभो, जाणण्यास योग्य असें जें अक्षर नांवाचें परब्रह्म तें तुम्ही आहां; तुम्ही विश्वास मोठे आधारभूत आहां. तुम्ही अविनाशी असून सनातन धर्माचे रक्षक आहां; व तुम्ही चिरकाल राहणारे असे पुरुष आहां, हें मला मान्य आहे. ॥ १८ ॥

देवा, तुम्ही परब्रह्म असून, साडेतीन मात्रांचा जो ॐकार, त्याच्याही पलीकडील आहां; व तुमचें स्थान श्रुति शोधीत असतांही त्यांस सांपडत नाहीं. ७ तुमच्या ठिकाणीं प्राणिमात्र लय पावतात, व तुम्ही विश्व सांठविण्याचें स्थान असून गहन, अव्यय आणि अविनाशी असे आहां. ८ तुम्हीं धर्मांचें जीवन आहां; अनादिसिद्ध असून नित्य नवे आहां; व छत्तीस तत्त्वांच्याही पलीकडील सदतिसावे पुरुष असन, या जगाचे ईश्वर आहां. ९

अन्वय–(भगवन्,) अनादिमध्यांतं, अनंतवीर्यं, अनंतबाहुं, शशिसूर्यनेत्रं, दीप्तहुताशवक्त्रं, स्वतेजसा इदं विश्वं तपंतम् त्वां पश्यामि. ॥ १९ ॥

अर्थ–हे प्रभो, ज्याला आदि, मध्य व अंत नाहीं, ज्याच्या शक्तीला अंत नाहीं, ज्याला अनंत हस्त आहेत; सूर्य व चंद्र ज्याचे डोळे आहेत, प्रदीप्त अग्नि हें ज्याचें तोंड आहे; व जो आपल्या तेजानें या विश्वाला तप्त करितो, अशा तुम्हांला मी पाहतों. ॥ १९ ॥

तुम्ही आदिमध्यांतरहित असून स्वतःच्या पराक्रमानें अपार आहां; तुम्हांला चहूं बाजूंनीं असंख्य हात व पाय आहेत; ३१० चंद्र व सूर्य हे तुमचे डोळे असून, ते शांति व कोप यांची लीला दाखवितात. तुह्मी तमोरूप डोळ्यानें एकाला शासन करतां व कृपारूप डोळ्यानें एकाचें पालन करतां. ११ खरोखर अशा अनेक प्रकारांनीं तुह्मी माझ्या दृष्टीला दिसत आहां. ज्याप्रमाणें प्रळयाग्नि पेटल्यावर चहूंकडे उजेड पडतो, त्याप्रमाणें तुमचें तोंड महाप्रखर दिसत आहे. १२ वणव्यानें पर्वत पेटल्यावर ज्याप्रमाणें पर्वतावरील सर्व पदार्थ पेटून ज्वाळा भडकत असतात, त्याप्रमाणें तुमची जीभ व दाढा दांत चाटीत आहे अशी दिसते. १३ तुमच्या या तोंडांतील अग्नीच्या उष्णतेनें तुमच्या विश्वरूपाच्या तेजानें सर्व करपून जाऊन नाश पावत आहे. १४

अन्वय–(महात्मन्,) त्वया एकेन द्यावापृथिव्योः इदं अंतरं व्याप्तं; सर्वाः दिशः च (व्याप्ताः); इदं तव अद्भुतं उग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं हि. ॥ २० ॥

अर्थ—हे महात्मन्, आकाश आणि पृथ्वी यांमधील हें अंतर आणि सर्व दिशा तुम्हीं एकट्यानें व्यापून टाकल्या आहेत. तुमचें हें अद्भुत उग्र रूप पाहून हें सर्व त्रैलोक्य अतिशय भयभीत झालें आहे ! ॥ २० ॥

किंवा स्वर्ग, पाताळ, पृथ्वी आणि अंतरिक्ष तशाच दहा दिशा व सर्व दिशाचक्र, १५ हें सर्व तुमच्या एकरूपानें व्यापून गेलें आहे, असें कौतुकानें मी पहातों; परंतु आकाशासकट तुमच्या भेसूर रूपांत जणूं काय सर्व बुडत आहे, १६ किंवा तुमच्या अद्भुत रूपाच्या रसाच्या ताटांत चौदाही भुवनें सांपडलीं आहेत, असें तुमचें रूप आश्चर्यकारक आहे तें कसें पहावेल ? १७ तुमच्या भव्य रूपाच्या प्राप्तीची कल्पना करवत नाहीं, तुमच्या रूपाचें तेज सहन करवत नाहीं, व या तुमच्या रूपाच्या दर्शनापासून जगाला सुख प्राप्त होण्याचें एकीकडे राहून उलट जग कष्टानें प्राण धरीत आहे. १८ देवा, असें तुमचें अद्भुत रूप पाहून भीतीचें भरतें कसें आलें हें समजत नाहीं. कारण, भीतीपासून होणाऱ्या दुःखाच्या लाटांत त्रैलोक्य बुडत आहे. १९ एऱ्हवीं तुम्हां महात्म्यांच्या दर्शनापासून भय व दुःख यांची का प्राप्ति व्हावी ? परंतु या तुमच्या रूपापासून सुख होणारच नाहीं असें मला भासत आहे. ३२० जोंपर्यंत

ऱ्प नोहे दिठें । तंव जगासि संसारिक गोमटें । आतां देखिलासि तरी विष- ाविटें । उपनला त्रासु २१ तेवींचि तुज देखिलियासाठीं । काय सहसा तुज ्वों येईल मिठी । आणि नेदीं तरी शोकसंकटीं । राहों केविं २२ ह्मणोनि ागां सरों तंव संसारु । आडवीत येतसे अनिवारु । आणि पुढां तूं तंव अ- ावरु । नयेसि घेवों २३ ऐसा माझारिलिया सांकडां । बापुड्या त्रैलोक्याचा ोतसे हुरडा । ऐसा हा ध्वनी जी फुडा । चोजवला मज २४ जैसा आरंब- ठला आगीं । तो समुद्रा ये निवावयालागीं । तंव कल्लोळपाणियाचिया तरंगीं । ागळा बिहे २५ तैसें या जगासि जाहलें । तूंतें देखोनि तळमळित ठेलें ।

अमी हि त्वा सुरसंघा विशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

ामाजि पैल भले । ज्ञानशूरांचे मेळावे २६ हे तुझेनि आंगिकें तेजें । जा- ळूनि सर्व कर्मांचीं बीजें । मिळत तुज आंतु सहजें । सद्भावेंसीं २७ आणिक ्क सावियाचि भयभीरु । सर्वस्वें धरूनि तुझी मोहरु । तुज प्रार्थिताति करु । ोडोनियां २८ देवा अविद्यार्णवीं पडिलों । जी विषयवागुरें आंतुडलों । स्व- ्गसंसाराचिया सांकडलों । दोहीं भागीं २९ ऐसें आमुचें सोडवणें । तुजवां- चोनि कीजेल कवणें । तुज शरण गा सर्वप्राणें । म्हणत देवा ३३० आणि महर्षी अथवा सिद्ध । विद्याधरसमूह विविध । हे बोलत तुज स्वस्तिवाद । करिती स्तवन ३१

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

हे रुद्रादित्यांचे मेळावे । वसु हन साध्य आघवे । अश्विनौ देव विश्वेदेव वैभवें । वायुही हे जी ३२ अवधारा पितर हन गंधर्व । पैल यक्षरक्षोगण सर्व । जी महेंद्रमुख्य देव । कां सिद्धादिक ३३ हें आघवेचि आपुलालिया लोकीं । सोत्कंठित अवलोकीं । हे महामूर्ती दैविकी । पाहत आहाती ३४ मग पाहात पाहात प्रतिक्षणीं । विस्मित होऊनि अंतःकरणीं । करित निजमुकुटीं वोवाळणी । प्रभुजी तुज ३५ ते जयजय घोष कलिरवें । स्वर्ग गाजविताती आघवे । ठेवित ललाटावरी बरवे । करसंपुट ३६ तिये विनयद्रुमाचिये आरवीं । सुरवाडली सा- त्विकांची माधवी । ह्मणोनि करसंपुटपल्लवीं । तूं होतासि फळ ३७

तुमचें रूप दृष्टीस पडलें नव्हतें, तोंपर्यंत जगाला संसारसुखच उत्तम वाटत होतें, परंतु तुमचें रूप पाहिल्यामुळें विषयवासनाही विटून गेल्या आणि त्रासही उत्पन्न झाला ! २१ तसेंच तुमच्या ह्या भयंकर रूपास पाहून त्याला एकाएकी मिठी मारतां येईल काय ? आणि मिठी न मारली तर ह्या तुमच्या भयंकर विश्वरूपदर्शनाच्या दुःखांत कसें राहावें ? २२ ह्मणून, मागें सरावें तर, अनिवार जन्ममरणरूप संसार, प्रतिबंध करितो; (दुःख देतो) आणि पुढें सरावें तर हें प्रचंड विश्वरूप धारण केल्यामुळें तुम्हांला आलिंगन देतां येत नाहीं. २३ अशा रीतीनें दोन संकटांच्या कचाटींत सांपडून बिचारें त्रैलोक्य होरपळून जात आहे; अशी माझी तुमचें विश्वरूप पाहण्याची खरी हौस माझ्या अनुभवास आली आहे. २४ ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य अग्नींत पोळल्यामुळें आपला दाह शमन होण्याकरितां समुद्राकडे धांव घेतो, तों समुद्राच्या लाटा पाहून त्याला जास्तच भीति वाटते, २५ त्याप्रमाणें या जगाची स्थिति झाली आहे. तुम्हांला पाहून तें तळमळावयास लागलें आहे.

अन्वय–(भगवन्,) अमी हि सुरसंघाः त्वा विशंति; केचित् भीताः प्रांजलयः (संतः), गृणंति; महर्षिसिद्धसंघाः स्वस्ति इति उक्त्वा पुष्कलाभिः स्तुतिभिः त्वां स्तुवंति. २१

अर्थ-हे प्रभो, भुभार हरण करण्याकरितां अवतरलेले देवांचे अंश, असे हे कित्येक योद्धे तुमच्या स्वरूपांत प्रवेश करीत आहेत; कित्येक भयभीत होऊन हात जोडून तुमची स्तुति करीत आहेत; व महर्षि आणि सिद्ध यांचे समुदाय ‘ स्वस्ति ’ असा शब्द उच्चारून संपूर्ण स्तुतींनीं तुमचा स्तव करीत आहेत. ।। २१ ।।

आतां त्या पलीकडील ज्ञानी पुरुषांच्या समुदायांची झालेली स्थिति पहा. २६ तुमच्या अंगच्या तेजानें हे पुरुष सर्व कर्मांचीं बीजें जाळून सद्भावानें तुमच्या ठिकाणीं लीन होत आहेत; २७ आणखी कांहीं सध्या तुमच्या रूपास पाहून भयभीत झालेले, तुमच्याच ठिकाणीं सर्वस्व विश्वास ठेवून तुमच्यासमोर उभे राहून हात जोडून तुमची प्रार्थना करीत आहेत. २८ देवा, अज्ञानसमुद्रांत पडून विषयांच्या जाळ्यांत आम्हीं सांपडलों आहों, व स्वर्गसुख आणि संसार या दोहोंच्या कचाट्यांत पडलों आहों, २९ अशा संकटांतून तुमच्यावांचून आम्हांस कोण सोडवील ? म्हणून देवा, आह्मी सर्व भावानें तुला शरण आलों आहों, असें म्हणताहेत तें पहा. ३३० आणखी कश्यपादि महर्षि व कपिलादि सिद्ध व विद्याधर आदिकरून गंधर्वांचे मेळे हे “ तुमचें कल्याण होवो ” असें म्हणत असून तुमची प्रार्थना करिताहेत. ३१

अन्वय–(भगवन्,) रुद्रादित्याः वसवः ये च साध्याः विश्वे अश्विनौ च मरुतः ऊष्मपाः च ये गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः, ते सर्वे विस्मिताः एव (संतः) त्वा वीक्षंते. ।। २२।।

अर्थ–हे प्रभो, रुद्र, आदित्य, वसु, साध्य, [रुद्रगण] विश्वेदेव, अश्विनीकुमार. मरुत्, पितर, आणि गधर्व यक्ष असुर व सिद्ध यांचे समुदाय हे अगदीं विस्मित होऊन तुमच्या रूपाकडे टक लावून पहात आहेत. ॥ २२ ॥

हे अकरा रुद्र, बारा आदित्य, आठ वसू, व साध्य नामक सर्व देव, अश्विनीकुमार व एकुणपन्नास मरुद्गण हे सर्व आपल्या वैभवानें, ३२ व तसेंच पितर, गंधर्व, यक्ष, व सर्व राक्षसगण, इंद्रादिक मुख्य देव व सर्व सिद्ध ३३ हे सर्व आपआपल्या लोकांतून मोठ्या उत्कंठेनें तुमचें विश्वरूप पहात आहेत तें पहा, ३४ आणि प्रभो, तुम्हांला पहातांना क्षणोक्षणीं मनांत आश्चर्य मानून तुमच्या पुढें आपलें मस्तक लववीत आहेत. ३५ ते सर्व मंजुल शब्दानें स्वर्गांत तुमचा जयजयकार करीत आहेत; व जोडलेले हात मस्तकावर ठेऊन तुम्हांला नमस्कार करीत आहेत. ३६ त्या देवांच्या नम्रतारूपी वृक्षांच्या बागेंत अष्टसात्विकभावरूप वसंत प्राप्त होऊन, त्या वृक्षांस करसंपुटरूपी पालवी फुटून तुमची प्राप्ति त्यांना फलरूपी झाली ! ३७

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥२३॥

जी लोचनां भाग्य उदेलें। मना सुखाचें सुयाणें पाहलें। जे अगाध तुझें देखिलें। विश्वरूप इहीं ३८ हें लोकत्रयव्यापक रूपडें। पाहतां देवांही चवक पडे। याचें सन्मुखपण जोडे। भलतयाकडुनी ३९ ऐसें एकचि परि विचित्रें। आणि भयानकें वक्त्रें। बहुलोचन हे सशस्त्रें। अनंतभुजा ३४० अनंत चारु बाहु चरण। बहूदर आणि नानावर्ण। कैसें प्रतिवदनीं मातलेपण। आवेशाचें ४१ हो कां महाकल्पाचिया अंतीं। तवकलेनि यमें जेउतेतेउतीं। प्रळयाग्नीचीं उजितीं। आंबुखिलीं जैसीं ४२ नातरी संहार त्रिपुरारीचीं यंत्रें। कीं प्रळयभैरवांचीं क्षेत्रें। नाना युगांतशक्तीचीं पात्रें। भूतखिचा वोढविलीं ४३ तैसीं जियेतियेकडे। तुझीं वक्त्रें जीं प्रचंडें। न समाती दरीमाजि सिंहाडे। तैसे दशन दिसती रागीट ४४ जैसें काळरात्रीचेनि अंधारें। उन्हासत निघती संहारखेचरें। तैसिया वदनीं प्रळयरुधिरें। काटलिया दाढा ४५ हें असो काळें अवंतिलें रण। कां सर्वसंहारें मातलें मरण। तैसें अतिभिंगुळवाणेंपण। वदनीं तुझिये ४६ हे बापडी लोकसृष्टी। मोटकीये विपाइली दिठी। आणि दुःखकालिंदीचिया तटीं। झाड होऊनि ठेली ४७ तुज महामृत्यूचिया सागरीं। आतां हे त्रैलोक्यजीविताची तरी। शोकदुर्वातलहरी। आंदोळत असे ४८ एथ कोपोनि जरी वैकुंठें। ऐसें ह्न म्हणिपैल अवचटें। जे तुज लोकांचें काइ वाटे। तूं ध्यानसुख हे भोगीं ४९ तरी जी लोकांचें कीर साधारण। वांयां आड सूतसें वोडण। केवीं सहसा म्हणें प्राण। माझेचि कांपती ३५० ज्या मज संहाररुद्र वासिपे। ज्या मज भेणें मृत्यु लपे। तो मी एथें अहाळबाहळीं कांपें। ऐसें तुवां केलें ५१ परि नवल बापा हे महामारी। इया नाम विश्वरूप जरी। हे भ्यासुरपणें हारी। भयासि आणी ५२

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥२४॥

ठेलीं महाकाळेंसि हटेंतटें। तैसीं कितीएकें मुखें रागिटें। इहीं वाढोनियां धाकुटें। आकाश केलें ५३ गगनाचेनि वाडपणें नाकळे। त्रिभुवनींचियाही वारिया न वेंटाळे। ययाचेनि वाफा आगी जळे। कैसें धडाडीत असे ५४ तेवींचि एकासारिखें एक नोहे। एथ वर्णावर्णाचा भेदु आहे। हो कां जे प्र-

अन्वय–महाबाहो, बहुवक्त्रनेत्रं, बहुबाहूरुपादं, बहूदरं, बहुदंष्ट्राकरालं ते महत् रूपं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथिताः (सन्ति), तथा अहं (अपि प्रव्यथितः अस्मि). ॥ २३ ॥

अर्थ–हे महाबाहो, तुझें बहुत मुखांचें, बहुत नेत्रांचें, बहुत हस्तांचें, बहुत मांड्यांचें, बहुत पायांचें, बहुत पोटांचें, व बहुत दाढांनीं विक्राळ, असें विशाल रूप पाहून सर्व लोक भयानें अत्यंत भयभीत झाले आहेत; आणि मीही तसाच भयभीत झालों आहें. ॥ २३ ॥

जणूं काय त्यांच्या नेत्रांचें भाग्यच उदयास आलें व तुमचें हें अगाध विश्वरूप पाहून त्यांच्या मनाला आज सुखाचा सुदिन उगवला. ३८ हे तीन लोक व्यापणारें तुमचें स्वरूप पाहून देवही चकीत झाले. कारण, हें स्वरूप वाटेल तिकडून पाहिलें असतां प्रत्येक पहाणाराला आपल्या समोर आहे असें दिसतें. ३९ याप्रमाणें हें एकच असून विचित्र व भेसूर आहे; याला पुष्कळ तोंडें व नेत्र आहेत; व अनंत हात असून त्यांत शस्त्रें धारण केलेलीं आहेत. ३४० तसेंच अनंत उत्तम बाहु, पाय, उदर आणि नानावर्ण इतकीं असून प्रत्येक मुख खावयाला उठलें आहे असें दिसतें; ४१ ज्याप्रमाणें महाकल्पाच्या अंतीं रागावलेला यम जिकडे तिकडे प्रळयाग्नीच्या होळ्या पसरतो, ४२ किंवा शंकरांचीं संहार करण्याचीं यंत्रेंच अथवा पात्रें, प्रळय भैरवाचे जमाव, किंवा अंत करणाऱ्या जगदंबेचीं विभूति संहार करण्याकरितां यावी कीं काय, ४३ त्याप्रमाणें जिकडे तिकडे तुमचीं प्रचंड तोंडें दिसतात; आणि दरींमध्यें ज्याप्रमाणें सिंह मावत नाहींत, त्याप्रमाणें तुमचे दांत तोंडांत न मावतां भयंकर दिसतात. ४४ प्रळयरात्रींच्या अंधारामध्यें जशीं नाश करणारीं पिशाचें निघतात, त्याप्रमाणें प्रळयकाळच्या संहाराच्या रक्तानें तुमच्या दाढा किटलेल्या दिसतात. ४५ फार काय सांगावें ! काळानें जसें युद्धाला आमंत्रण द्यावें, किंवा सर्वसंहारांत जिवाचा नाश व्हावा, त्याप्रमाणें तुमच्या मुखांमध्यें अत्यंत भयंकरपणा दिसतो. ४६ काय सांगूं ! हें सर्व जग अत्यंत दीन दिसतें. कारण, जगाकडे किंचित नजर टाकून पाहील, त्याला, तें दुःखरूप यमुना नदीच्या कांठच्या झाडाप्रमाणें उभें राहिलेलें आहे असें दिसेल. ४७ तुमच्या या महामृत्युरूपी सागरांत जगताचें आयुष्य हीच कोणी नाव शोकरूपी तुफानानें हेलकावे खात आहे. ४८ देवा, कदाचित् तुम्ही असें म्हणाल कीं, तुला लोकांच्या भीतीबद्दल बाटाघाट करण्याचें काय कारण आहे ? तर तसें न करतां; जें हल्लीं विश्वरूप पाहिलें आहेस, त्याचें मनांत ध्यान करून सुखाचा उपभोग घे. ४९ तर, लोकांच्या भीतीचा फक्त आडपडदा असून, खरें म्हणाल तर भीतीनें माझीच पांचांवर धारण बसली आहे. ३५० ज्या मला प्रळयकाळाचा रुद्र भितो, व माझ्या भीतीनें मृत्यु लपतो, तो मी अंतर्बाह्य तुमचें स्वरूप पाहून कांपत आहें. अशी तुम्ही माझी स्थिति करून टाकिली. ५१ परंतु, हे प्रभो, ह्या तुमच्या अतिभयंकर रूपाला–जें आपल्या उग्र तेजानें भयालाही जिंकून टाकतें त्याला–विश्वरूप म्हणणें हें नव्हे नवल काः तर ही महामारी होय. ५२

अन्वय–विष्णो, त्वां नभःस्पृशं, दीप्तं, अनेकवर्णं, व्यात्ताननं, दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा अहं प्रव्यथितांतरात्मा (अस्मि) धृतिं शमं च न विंदामि. ॥ २४ ॥

अर्थ–हे विष्णो, आकाशापर्यंत पोंहोंचलेले, प्रकाशमान, अनेक वर्णांचे, पसरलेल्या तोंडांचे व प्रदीप्त आणि विशाल नेत्रांचे, त्या अशा तुम्हांला पाहून माझा अंतरात्मा भयभीत होऊन गेला आहे; माझें धैर्य टिकत नाहीं; व मला शांतिही वाटत नाहीं ! ॥ २४ ॥

कित्येक रागीट मुखें जणूं काय महाकाळाबरोबर पैजेनें लढताहेत, व त्यांनीं आपल्या मोठेपणानें आकाशास मागें टाकलें आहे ५३ तीं आकाशाच्याही मोठेपणानें आकळलीं जात नाहींत; व त्रिभुवनाच्या वाऱ्यानेंही ज्यांचें वेष्टन होत नाहीं; उलट तीं आपल्या वाफांनीं अग्नीला जाळून सर्वत्र भडका करीत आहेत ! ५४ त्याचप्रमाणें, तीं एकासारखीं एक नसून प्रत्येकांत रंगारूपाचा भेद आहे, व प्रळयकाळाचा अग्नि ज्या वेळेस उत्पन्न होतो,

ळयीं सात्रावो लाहे । वन्ही ययाचा ५५ जयाचिये आंगींची दीप्ती येवढी । जे त्रैलोक्य कीजे राखोंडी । कीं तयाही तोंडें आणि तोंडीं । दांत दाढा ५६ कैसा वाग्या धनुर्वात चढला । समुद्र कीं महापुरीं पडिला । विषाग्नि मारा प्रवर्तला । वडवानळासी ५७ हळाहळ आगी पियालें । नवल मरण मारा प्रवर्तलें । तैसें संहारतेजा या जाहलें । वदन देखा ५८ परी कोणें मानें विशाळ। जैसें तुटिलिया अंतराळ। आकाशासि कव्हळ। पडोनि ठेलें ५९ नातरी काखे सूनि वसुंधरी । जैं हिरण्याक्षु रिगाला विवरीं। तैं उघडलें हाटकेश्वरीं । जेविं पाताळकुहर ३६० तैसा वक्त्रांचा विकाशु । माजि जिव्हांचा आगळाचि आवेशु । विश्व न पुरे म्हणोनि घांसु । न भरीचि कोंडें ६१ आणि पाताळव्याळांचिया फूत्कारीं । गरळज्वाळा लागती अंबरीं । तैसी पसरलिये वदनदरी-। माजि हे जिव्हा ६२ काढूनि प्रळयविजूचीं जुंबाडें । जैसे पन्नासिले गगनाचे हुडे । तैसे आवाळुवांवरी आंकडे । धगधगीत दाढांचे ६३ आणि ललाटपटाचिये खोळे । कैसे भयातें भेडवितातीं डोळे । हो कां जे महामृत्यूचे उमाळे। कडवसां राहिले ६४ ऐसें वाऊनि भयाचें भोज। एथ काय निपजवूं पाहतोसि काज । तें नेणों परी मज । मरणभय आलें ६५ देवा विश्वरूप पहावयाचे डोहळे । केले तियें पावलों प्रतिफळें । बापा देखिलासि आतां डोळे । निवाले तैसे निवाले ६६ अहो देहो पार्थिव कीर जाये । ययाची काकुळती कवणा आहे । पारि आतां चैतन्य माझें विपायें । वांचे कीं न वांचे ६७ एऱ्हवीं भयास्तव आंग कांपे । नावेक आगळें तरी मन तापे । अथवा बुद्धिही वासिपे । अभिमानु विसरिजे ६८ परी येतुलियाही वेगळा । जो केवळ आनंदैककळा । तया अंतरात्मयाही निश्चळा । शियारी आली ६९ बाप साक्षात्काराचा वेधु । कैसा देशधडी केला बोधु । हा गुरुशिष्यसंबंधु । विपायें नांदे ३७० देवा तुझ्या ये दर्शनीं । जें वैकल्य उपजलें आहे अंतःकरणीं । तें सांवरावयालागीं गंवसणी । धैर्याची करितसें ७१ तंव माझेनि नामें धैर्य हारपलें । कीं तयाहीवरी विश्वरूपदर्शन जाहलें । हें असो परि मज भलें आतुडविलें । उपदेशा इया ७२ जीव विसंवावयाचिया चाडा । सैंघ धांवाधांवी करितसे बापुडा । पारि सोय ही कवणेकडा । न लभे एथ ७३ ऐसें विश्वरूपाचिया महामारी । जीवित्व गेलें आहे चराचरीं । जी न बोलें तारि काय करीं । कैसेनि राहें ७४

त्या वेळेस तो यांच्याच साहाय्यानें पृथ्वीचा प्रळय करतो कीं काय कोण जाणे! ५५ यांच्या अंगचें एवढें तेज आहे कीं, ज्यानें त्रैलोक्याची राखुंडी होते, त्यांतही तोंडें आहेत आणि तोंडांत दांत व दाढा आहेत! ५६ काय वाऱ्याला धनुर्वात झाला? किंवा समुद्राला महापूर येऊन तो मर्यादा सोडून वाहूं लागला? अथवा वडवानळाच्या साहाय्यानें विषरूप अग्नि मारण्यास प्रवर्तला आहे कीं काय? ५७ काळकूट विष अग्नीनें प्यावें, अथवा मरण हेंच मारण्यास उद्युक्त व्हावें, त्याप्रमाणें या विश्वरूपाचें तेज प्रखर असून त्याला आणखीं तोंडेंही आहेत. ५८ परंतु तीं तोंडें केवढीं मोठीं आहेत म्हणाल, तर आकाश मध्येंच तुटून त्याला जशी खिंड पडावी त्याप्रमाणें; ५९ किंवा हिरण्याक्ष राक्षस पृथ्वी काखेंत मारून, ज्या वेळेस पाताळांत जावयास निघाला, त्या वेळेस हाटकेश्वरानें (सप्तपाताळाखालील महादेवाच्या अवतारानें) जसें पाताळाचें विवर उघडलें, ३६० त्याप्रमाणें हीं तुमचीं तोंडें पसरलेलीं असून, त्यांत जिव्हा आवेशानें लडबडताहेत; आपल्या एके घासासही विश्व पुरणार नाहीं म्हणून कौतुकानें देखील तें खाऊन टाकीत नाहींत; ६१ आणि पाताळांतील नागांच्या फुस्काऱ्यानें जशा विषाच्या ज्वाला आकाशास लागतात, त्याप्रमाणें ह्या तोंडांच्या दरींत जिव्हा भासतात! ६२ प्रळयकाळच्या विजांचे समुदाय एकत्र करून जसे गगनाचे किल्ले शृंगारावे, त्याप्रमाणें ओंठाच्या दोन्ही बाजूंस दाढांचे आंकडे प्रखर दिसतात; ६३ आणि कपाळाच्या भागांतील खळग्यांत भयाला भिवविणारे असे डोळे दिसत असून, ते महामृत्यूचे प्रवाह अंधारांत दडून बसल्यासारखे दिसताहेत. ६४ याप्रमाणें भीतीचें कौतुक करून या ठिकाणीं तुम्हीं कसल्या प्रातीची आशा करतां हें मला समजत नाहीं; परंतु मला मात्र मरणाची भीती उत्पन्न झाली आहे. ६५ देवा, मला जें विश्वरूप पाहण्याविषयीं डोहाळे झाले होते, ते माझे मलाच फळले, व तें रूप पाहून जशा रीतीनें डोळ्यांची शांति व्हावयाला पाहिजे होती, त्याप्रमाणें झाली आहे. ६६ देवा, शरीर हें तर मातीचें असून तें नाहींसें झालें असतां त्याची कोण पर्वा करील? परंतु माझें चैतन्य हेंही कदाचित् राहील कीं नाहीं याचा भरंवसा नाहीं. ६७ थोडा बहुत मनालाही ताप उत्पन्न होत आहे, व बुद्धीला भीति उत्पन्न होऊन अभिमानाचाही विसर पडला आहे. ६८ इतकेंच नव्हे, तर इंद्रियांहून निराळा असा जो आनंदस्वरूपी निश्चळ आत्मा, त्यालाही शिसारी आली आहे. ६९ देवा, विश्वरूपाचा साक्षात्कार काय सांगावा, कीं ज्याच्या दर्शनानें माझें ज्ञानच देशोधडीस लागलें; आणि माझा व तुमचा जो गुरुशिष्यांचा संबंध, तो या जगांत उरेल कीं नाहीं याचा मला संशय आहे. ३७० देवा, तुमच्या विश्वरूपाच्या दर्शनानें माझें व्याकूळ झालेलें अंतःकरण सांवरून धरण्याकरितां त्याला मी धीर देण्याची खटपट करीत आहें; ७१ मूळ माझें व धैर्याचें वांकडें पडलें होतें, तशांत हें विश्वरूप डोळ्यांनीं पाहिलें. हें असो. परंतु शाबास, तुम्ही मला उपदेशाच्या घोटाळ्यांत चांगलें पाडलें! ७२ माझा जीवात्मा विसांवा घेण्याच्या निमित्तानें बिचारा चहूंकडे धांव घेत आहे, परंतु त्याला कोठेंही थारा मिळत नाहीं. ७३ याप्रमाणें तुमच्या या विश्वरूपी महामारीच्या दर्शनानें स्थावरजंगमादि सृष्टींतील सर्वांचें जीवित्व नाहींसें झालें आहे. पण जर तुम्हांला शरण न आलों तर मी जिवंत तरी कसा राहीन? ७४

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

पैं अखंड डोळयांपुढें । फुटलें जैसें महाभयाचें भांडें । तैशीं तुझीं मुखें वितंडें । पसरलीं देखें ७५ असो दांतदाढांची दाटी । न झांकवे मा दोदो वोठीं । सैंघ प्रळयशस्त्रांचिया दाट कांटी । लागलिया जैशा ७६ जैसें तक्षका विष भरलें । हो कां जे काळरात्रीं भूत संचरलें । कीं अग्नेयास्त्र परजिलें । वज्राग्नि जैसें ७७ तैशीं तुझीं वक्त्रें प्रचंडें । वरि आवेश हा बाहेरी वोसंडे । आले मरणरसाचे लोंढे । आम्हांवरी ७८ संहारसमर्थींचा चंडानिळु । आणि महाकल्पांत प्रळयानळु । या दोहीं जैं होय मेळु । तैं काय एक न जळे ७९ तैसीं संहारकें तुझीं मुखें । देखोनि धीरु कां आम्हां पारुखे । आतां भुललों मी दिशा न देखें । आपणपें नेणें ३८० मोटकें विश्वरूप डोळां देखिलें । आणि सुखाचें अवर्षण पडिलें । आतां जापाणिं जापाणिं आपुलें । अस्ताव्यस्त हें८१ ऐसें करिसी ह्मणोनि जरि जाणें । तरि हे गोष्टि सांगावी कां मी म्हणें । आतां एक वेळ वांचवीं जी प्राणें । या स्वरूपप्रळयापासोनि ८२ जरि तूं गोसावी आमुचा अनंता । तरि सुई वोडण माझिया जीविता । सांटवीं पसारा हा मागुता । महामारीचा ८३ आइकें सकळ देवांचिया परदेवते । तुवां चैतन्यें गा विश्व वसतें । तें विसरलासि हें उपरतें । संहारूं आदरिलें ८४ ह्मणोनि वेगीं प्रसन्न होईं देवराया । संहरीं संहरीं आपुली माया । काढी माते महाभया । पासोनियां ८५ हा ठायवरी पुढतपुढती । तूतें ह्मणिजे बहुवा काकुळती । ऐसा मी विश्वमूर्ती । भेडका जाहलों ८६ जैं अमरावतीये आला धाडा । तैं म्यां एकलेनि केला उवेडा । जो मी काळाचियाही तोंडा । वासिपु न धरीं ८७ परि तया आंतुल नव्हे हे देवा । एथ मृत्यूसही करूनि चढावा । तुवां आमुचाजि घोटु भरावा । या सकळ विश्वेसीं ८८ कैसा नव्हता प्रळयाचा वेळु । गोखा तूंचि मिनलासि काळु । बापुडा हा त्रिभुवन गोळु । अल्पायु जाहला ८९ अहा भाग्या विपरीता । विघ्न उठिलें शांत करितां । कटकटा विश्व गेलें आतां । तूं लागलासि ग्रासूं ३९० हें नव्हे मा रोकडें । सैंघ पसरूनिया तोंडें । कवळितासि चहूंकडे । सैन्यें इयें ९१

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

अन्वय–देवेश, जगन्निवास, कालानलसन्निभानि दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वा एव (अहं) दिशः न जाने, शर्म च न लभे; (तस्मात् त्वं) प्रसीद. ॥ २५ ॥

अर्थ–हे देवाधिदेवा, जगन्निवासा, प्रलयकालच्या अग्नीसारखीं प्रदीप्त आणि [भयंकर] दाढांनीं विक्राळ अशीं तुमचीं मुखें पाहतांच मला दिशा समजेनातशा झाल्या व मी घाबरलों; तस्मात् आपण मजवर कृपा करा. ॥ २५ ॥

जसें महाभयाचें सबंध भांडें फुटून आपल्या डोळ्यांपुढें उघड दिसावें, त्याप्रमाणें तुमचीं आक्राळविक्राळ मोठीं तोंडें पसरलेलीं दिसतात,७५ आणि आंतील दांत व दाढा यांची इतकी गर्दी झालेली आहे कीं, त्या दोन्ही ओठांच्या आंत मावत नाहींत; त्यायोगानें चहूंकडे प्रलयकालच्या शस्त्रांचें दाट कुंपण लावलें आहे कीं काय असें वाटतें. ७६ तक्षक हा पूर्ण विषारी असून त्याच्या तोंडांत जशी विषाचीच भर घालावी, किंवा अमावास्येच्या रात्रीं भूतांचा संचार व्हावा; अथवा प्रळयाग्नीनें आग्नेयास्त्र परजावें, ७७ त्याप्रमाणें तुमचीं विशाळ तोंडें असून त्यांतून आवेश बाहेर उचंबळत आहे, व त्या योगानें आमच्यावर मरणरूपी पाण्याचे लोंढेच आले आहेत कीं काय असें वाटतें. ७८ सर्व ब्रह्मांडाचा नाश करणारा प्रळयाग्नि उद्भवला; व त्याला प्रळयकाळचा प्रचंड वारा सहाय्य झाला, तर तो काय जाळणार नाहीं ?७९ त्याप्रमाणें संहार करणारीं अशीं हीं तुमचीं तोंडें पाहून माझा धीर अगदीं खचला, व मी वेडावून जाऊन मला दिशांचीही भूल पडली व माझा मलाच विसर पडला! ३८० तुमचें विश्वरूप मीं डोळ्यांनीं पाहिलें नाहीं, तोंच त्यापासून होणारें सुख नाहींसें झालें.म्हणून,हें तुमचें अवाढव्य स्वरूप आतां झांका झांका महाराज. ८१ तुम्हीं अशा रीतीनें मला भिववाल असें जर माहीत असतें,तर मला विश्वरूप दाखवा असें तुम्हांला कां म्हटलें असतें ? तर आतां ह्या आपल्या विश्वरूप प्रळयाग्नीपासून एक वेळ माझे प्राण वांचवा. ८२ हे अनंता, तुम्ही जर आमचे खरोखर धनी आहां, तर माझ्या मरणाच्या आड कांहीं तरी घालून मग हा महामारीरूपी तुमच्या विश्वरूपाचा पसारा आंवरा. ८३ हे देवाधिदेवा, सर्व विश्वाचें वसतिस्थान असें जे तुह्मी, ते सर्व जगाचें पालन करण्याचें विसरून त्याचा उलट संहार करूं पाहतां काय ! ८४ म्हणून, हे देवराया, लवकर प्रसन्न होऊन आपली माया आंवरा आंवरा, आणि मला या मोठ्या दुःखापासून सोडवा. ८५ एवढा वेळपर्यंत पुष्कळ काकुळतीस येऊन तुमची जी वारंवार विनवणी करीत आहें, त्याचें कारण या विश्वरूपाला पाहून इतका मी भित्रा झालों ! ८६ ज्या वेळेस अमरावतीवर राक्षसांचा छापा पडला होता, त्यावेळेस त्यांचा पराभव मीं एकट्यानें केला, मी काळाच्याही तोंडांत जाण्यास भिणारा नव्हे; ८७ परंतु, देवा, हें आपलें विश्वरूप या गोष्टीपैकीं नव्हे; या ठिकाणीं मृत्यूवरही ताण करून सकल विश्वासहित आमचा घोट घ्यावा, या हेतूनें तुम्ही प्राप्त झालां आहां. ८८ हें पहा–प्रलयकालचा समय नसूनही प्रस्तुत तुम्ही रक्षणकर्तेच काळरूपानें प्राप्त झाल्यामुळें, या विचाऱ्या त्रिभुवनगोलाचीं शंभर वर्षे आजच भरलीं आहेत ! ८९ अहारे दैवा ! तुझी गति किती विपरीत आहे? विश्वरूपाच्या दर्शनापासून शांति होईल अशा समजुतीनें मी देवांस ‘ विश्वरूप दाखवा’ म्हणून म्हटलें,तर तें सुख न होतां उलट विघ्न ओढवलें. अरे ! देवा, आंता मात्र हें विश्व बुडालें; कारण, तूंच त्याला ग्रासूं लागलास ! ३९० देवा, अहो, आपण अनेक मुखें पसरून या सर्व सैन्याला चहूंकडून भक्षण करीत आहां, हें प्रत्यक्ष माझ्या दृष्टीस पडत नाहीं का? ९१

अन्वय–(भगवन्,) अमी च सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः अवनिपालसंघैः सह एव तथा भीष्मः द्रोणः असौ सूतपुत्रः अस्मदीयैः अपि योधमुख्यैः सह, ॥ २६ ॥

अर्थ–आणि, हे प्रभो, हे धृतराष्ट्राचे दुर्योधनादि सर्व पुत्र राजांचे समुदायांसह, आणि भीष्म, द्रोण, व तसाच हा कर्ण, आमच्याकडील मुख्य मुख्य योद्ध्यांसह, ॥ २६ ॥

नोहेति हे कौरवकुळींचे वीर । आंधळिया धृतराष्ट्राचे कुमर । हे गेले गेले सहपरिवार । तुझिया वदनीं ९२ आणि जे जे यांचेनि सावांयें । आले देशोदेशींचे राये । तयांचें सांगावया जावों न लाहे । ऐसें सरकटित आहासी ९३ मदमुखाचिया संघटा । घेत आहासि घटघटां । आरणीं हन थाटा । देतासि मिठी ९४ जंत्रावरिचील मार । पदातींचे मोगर । मुखाआंत भार । हारपताति मा ९५ कृतांताचिया जावळी । जें एकचि विश्वातें गिळी । तियें कोटीवरी सगळीं । गिळितासि शस्त्रें ९६ चतुरंगा परिवारा । संजोडियां रहंवरा । दांत न लाविसी मा परमेश्वरा । कैसा तुष्टलासि बरवा ९७ हां गा भीष्माऐसा कवणु । सत्यशौर्यनिपुणु । तोही आणि ब्राह्मण द्रोणु । ग्रासिलासि कटकटा ९८ अहा सहस्रकराचा कुमरु । एथ गेला गेला कर्णवीरु । आणि आमुचिया आघवयांचा केरु । फेडिला देखें ९९ कटकटा धातया । कैसें जाहलें अनुग्रहा यया । मियां प्रार्थूनि जगा बापुडिया । आणिलें मरण ४०० मागां थोडिया बहुवा उपपत्ती । येणें सांगितलीया विभूती । तैसा नसेचि मा पुढती । बैसलों पुसों १ म्हणोनि भोग्य तें त्रिशुद्धी न चुके । आणि बुद्धिही होणारासारिखी ठाके । माझ्या कपाळीं पिटावें लोकें । तें लोटेल कांह्या २ पूर्वीं अमृतही हाता आलें । पारि देव नसतीचि उगले । मग काळकूट उठविलें । शेवटीं जैसें ३ पारि तें एकबगीं थोडें । केलिया प्रतिकारामाजिवडें । आणि तिये अवसरींचें तें सांकडें । निस्तरविलें शंभू ४ आतां हा जळता वारा कें वेंटाळे । कोणाही विषा भरलें गगन गिळे । महाकाळेंसि कें खेळें । आंगवत असे ५ ऐसा अर्जुन दुःखें शिणतु । शोचित असे जिवाआंतु । पारि न देखे तो प्रस्तुतु । अभिप्राय देवाचा ६ जे मी मारिता हे कौरव मरते । ऐसेनि वेंटाळिला होता मोहें बहुतें । तो फेडावयालागीं अनंतें । हें दाखविलें निज ७ अरे कोण्ही कोण्हातें न मारी । एथ मीचि हो सर्व संहारीं । हें विश्वरूपव्याजें हरी । प्रकटित असे ८ पारि वायांचि व्याकुळता । ते न चोजवेचि पंडुसुता । मग अहा कंपु नव्हता । वाढवित असे ९

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

तेथ म्हणे पाहा हो एके वेळे । सासिकवचेंसि दोन्ही दळें । वदनीं गेलीं आभाळें । गगनीं कां जैसीं ४१० कां महाकल्पाचिया शेवटीं । जैं कृतांतु कोपला होय सृष्टी । तैं एकविसांही स्वर्गां मिठी । पाताळासकट दे ११ नातरी उदासीनें

अहो, कौरवकुलांतील वीर आणि आंधळ्या धृतराष्ट्राचे मुलगे हेच नव्हत का! अहाहा! हे गेले, गेले! सहपरिवार तुमच्या मुखांत गेले! ९२ आणखी जे देशोदेशींचे राजे यांचें साह्य करण्याकरितां आले होते, त्यांचा निरोप माघारा सांगण्याकरितां देखील कोणी मनुष्य उरला नाहीं. अशा रीतीनें तुम्ही सर्वांना गिळीत आहां. ९३ या रणांत मोठ्या थाटानें हत्तींच्या समुदायांचे देखील घटघटा घांस करीत आहां. ९४ बंदुकी, तोफा यांचा मारा करणारे आणि पायदळांचे समुदाय यांच्या झुंडीच्या झुंडी तुमच्या मुखांत कीं हो ना हींतशा होत आहेत! ९५ कृतांताच्या तोंडीचीं अशीं अस्त्रें, कीं ज्यांपैकीं एक देखील सर्व विश्वाचा नाश करील, अशीं कोट्यवधि तुम्ही गिळून टाकित आहां! ९६ चतुरंग सेना, तसेच घोडे जोडलेले रथ या सर्वांना दांत न लावतां गट्ट करीत आहां; तर, देवा, यापासून तुम्हांला कसा संतोष वाटतो? ९७ अहो, भीष्मासारखा सत्यवादी व शौर्यनिपुण असा दुसरा कोण आहे? याला, आणि हा द्रोण ब्राह्मण असून त्याला देखील आपण ग्रासून टाकलेंना! ९८ अरेरे! अहो सूर्यपुत्र जो महावीर कर्ण, तोही गेला; आणि आतां आमच्याकडील योद्ध्यांची पाळी येऊन, त्यांची अडचण नाहींशी केली! ९९ हायरे ब्रह्मदेवा! या प्रभूच्या प्रसादापासून ही काय अनन्वित गोष्ट घडत आहे, कीं मी प्रभूची प्रार्थना करून बिचाऱ्या जगाला मारण्यास मात्र कारण झालों! ४०० पूर्वीं थोड्या बहुत प्रकारांनीं प्रभूंनीं आपल्या विभूति सांगितल्या; त्यावर समाधान मानावें, पण त्याप्रमाणें न मानतां विश्वरूप दाखवा म्हणून हट्ट मी धरून बसलों. १ म्हणून, भोक्तव्य चुकत नाहीं म्हणतात ती गोष्ट अगदीं खरी आहे; आणि बुद्धिही त्याप्रमाणेंच होते हेंही खरें आहे. लोकांनीं आपल्या मरणाचें खापर माझ्या डोक्यावर फोडावें ही गोष्ट कशी चुकणार? २ पूर्वीं समुद्रमंथनाच्या वेळीं अमृत हाताला आलें असूनही देवांनीं समुद्रमंथन बंद न करतां ज्यास्ती इच्छा केली, तेव्हां शेवटीं त्यांच्या हातीं काळकूट विष आलें! ३ परंतु तेंही एका प्रकारें कमीच; शिवाय, त्याचें निराकरण करण्यासारखें होतें; आणि त्या वेळचें तें संकट शंकरांनीं दूरही केलें. ४ पण हल्लींचा जो हा विश्वरूपाचा प्रकार—हा अग्नीस मदत करणारा वारा नसून प्रत्यक्ष पेटलेला वाराच आहे, तर त्याला कोण आंवरील? तसेंच, सर्व गगनांत जें विष पसरलें आहे, तें कोण गिळील? व महाकाळाबरोबर खेळण्याचें कोणाचें सामर्थ्य आहे? ५ ज्ञानेश्वर म्हणतातः-याप्रमाणें अर्जुन दुःखानें व्यापून मनांतल्या मनांत शोक करूं लागला. परंतु या प्रसंगीं देवांच्या मनांतील अभिप्राय त्याला कळला नाहीं. ६ मी मारणारा व हे कौरव मरणारे अशा मोहानें जो तो व्यापून गेला होता, तो त्याचा मोह नाहींसा करण्याकरितांच श्रीअनंतानें आपलें हें विश्वरूप दाखविलें; ७ आणि कोणी कोणास मारीत नाहीं; तर या ठिकाणीं सर्वांचा संहार करणारा मीच आहें, हें त्यांनीं विश्वरूपाच्या योगानें व्यक्त केलें. ८ परंतु अर्जुनास हें न समजतां तो व्यर्थ व्याकूळ झाला व उगीच मनांत भीति धरूं लागला. ९

अन्वय—ते दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वक्त्राणि त्वरमाणाः विशंति; (तेषां मध्ये) केचित् दशनांतरेषु विलग्नाः, केचित् चूर्णितैः उत्तमांगैः युक्ताः संदृश्यंते. ॥ २७ ॥

अर्थ—हे योद्धे, दाढांनीं विक्राळ अशा तुमच्या भयंकर मुखांमध्यें त्वरेनें शिरत आहेत. त्यांत कित्येक तुमच्या दांतांच्या मध्यें सांपडले आहेत असे दिसतात; आणि कित्येकांच्या मस्तकांचा चुराडा होऊन गेला आहे असे दिसतात. ॥ २७ ॥

त्या वेळेस तो पुनः ह्मणाला, " अहो, हें पहा! आकाशांत ज्याप्रमाणें अभ्रें नाहींतशीं होतात, त्याप्रमाणें शिरस्त्राणें व कवचें यांसकट हीं दोहींकडचीं सैन्यें तुमच्या तोंडांत नाहींतशीं झालीं. ४१० किंवा महाप्रळयाच्या वेळीं यम कोपल्यावर जसा एकवीस स्वर्गांना पाताळासह गिळून टाकतो, ११ अथवा दैव प्रतिकूळ झाल्यावर संग्रह करणाराचें

दैवें । संचकाचीं वैभवें । जेथींचीं तेथ स्वभावें । विलया जाती १२ तैसीं सासिन्नलीं सैन्यें एकवटें । इयें मुखीं जाहलीं प्रविष्टें । परि एकही तोंडौनि न सुटे। कैसें कर्म देखा १३ अशोकाचे अंगवसे । चघाळिले कन्हेनि जैसे । लोक वक्त्रामाजि तैसे । वायां गेले १४ परि सिसाळें मुकुटेंसीं । पडिलीं दाढांचे सांडसीं । पीठ होत कैसीं । दिसत आहाती १५ तियें रत्नें दांतांचिये सवडी। कूट लागलें जिभेच्या बुडीं । कांहीं कांहीं आगरडी । दंष्ट्रांचीं माखलीं १६ हो कां जे विश्वरूपें काळें । ग्रासिलीं लोकांचीं शरीरें बळें । परि जीवित्व देहींचीं सिसाळें । अवश्य कीं राखिलीं १७ तैशीं शरीरामाजि चोखडीं । इयें उत्तमांगें होतीं फुडीं । म्हणोनि महाकाळाचियाही तोंडीं । परि उरलीं शेखीं १८ मग म्हणें हें काई । जन्मलयां आन मोहरचि नाहीं । जग आपैसेंचि वदनडोहीं। संचारताहे १९ यया आपेंआप आघविया सृष्टी । लागलिया आहाति वदनाचिया वाटीं । आणि हा जेथिचिया तेथ भिठी । देतसे उगला ४२० ब्रह्मादिक समस्त । उंचा मुखांमाजि धांवत । येर सामान्य हे भरत । ऐलीच वदनीं २१ आणीकही भूतजात । तें उपजलेचि ठायीं ग्रासित । परि याचिया मुखा निभ्रांत । न सुटेचि कांहीं २२

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥

जैसे महानदीचे वोघ । वहिले ठाकिती समुद्राचें आंग । तैसें आघवांचिकडूनि जग । प्रवेशत मुखीं २३ आयुष्यपंथें प्राणिगणीं । करोनि अहोरात्रांची मोवणी । वेगें वक्त्रामिळणीं साधिजत आहाती २४

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

जळतया गिरीच्या गवखा । माजि घापती पतंगाचिया झाका । तैसे समग्र लोक देखा । इये वदनीं पडती २५ परि जेतुलें येथ प्रवेशलें । तें ततलिया लोहें पाणीचि पां गिळिलें । वहिवटींहि पुसिलें । नामरूप तयांचें २६

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान् समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥ ३० ॥

आणि येतुलियाही आरोगण । करितां भुके नाहीं उणेपण । कैसें दीपन असाधारण । उदयलें यया २७ जैसा रोगिया ज्वराहूनि उठिला । कां भगणा

ऐश्वर्य जागचे जागीं आपल्या आपणच नाहींसें होतें, १२ त्याप्रमाणें हीं कर्मांची गति कशी विलक्षण आहे तें पहा, कीं हीं जमलेलीं सैन्यें एकदम या मुखांत शिरून त्यांतून एकही बाहेर पडत नाहीं ! १३ उंटाच्या तोंडांत अशोक वृक्षाचे डहाळे जसे चघळतांना दृष्टीस पडतात, त्याप्रमाणें हे सर्व लोक या तोंडांत लयास गेले ! १४ परंतु मुकुटांसह मस्तकें दाढांच्या चिमट्यांत सांपडून त्यांचें कसें पीठ होत आहे पहा. १५ तीं मस्तकें दांतांच्या मधल्या भागांत रत्नांसारखीं चमकत आहेत, व त्यांचें पीठ जिभेच्या बुडाला उगीच लागलें असून, त्यांत जीं ठोक ठोकळ होतीं त्यांच्या रक्तांनीं दाढा कांहीं माखल्या आहेत; १६ या विश्वरूप काळानें ज्या बळकट लोकांचीं शरीरें ग्रासलीं आहेत, त्यांच्या देहांचे सांगाडे जीवित्व नाहींसें करून मुद्दाम राखून ठेवले आहेत. १७ त्याप्रमाणें, शरीरांत उत्तम भाग जें मस्तक, तें जरी महाकाळाच्या तोंडांत सांपडलें होतें, तरी तीं मुद्दाम शेवटीं राखून ठेविलीं आहेत ! १८ मग अर्जुन पुनः म्हणतो, काय चमत्कार आहे ! या जगांत जन्माला आलेल्यास मृत्युमुखांत जाऊन पडावें याशिवाय दुसरा मार्गच नाहीं, म्हणून सर्व जग या वदनरूपी डोहांत आपोआप येऊन बुडत आहे. १९ ही सर्व सृष्टि आपोआप या मुखाच्या वाटेला लागली आहे, आणि हा परमात्मा जागच्या जागीं स्वस्थ राहून सर्व जगाला सहज गिळीत आहे; ४२० ब्रह्मदेवासारखी मोठमोठाली मंडळी, या विश्वरूपाचें जें सर्वांत अति उंच तोंड, त्यांत धांव घेत आहेत; एऱ्हवीं इतर मंडळी अलीकडल्याच मुखांत शिरताहेत; २१ व इतर प्राणिमात्र हे उपजल्या ठिकाणींच नाहींतसे होत आहेत, परंतु या विश्वरूपाच्या मुखांच्या सपाट्यांतून निःसंशय कांहींच सुटत नाहीं. २२

अन्वय–(भगवन् ,) यथा नदीनां बहवः अंबुवेगाः अभिमुखाः (संतः) समुद्रं एव द्रवंति, तथा अमी नरलोकवीराः तव अभिविज्वलंति वक्त्राणि विशंति ॥ २८ ॥

अर्थ–हे प्रभो, जसे नद्यांचे मोठमोठे प्रवाह एकदां वाहूं लागले म्हणजे समुद्राकडेसच धांव घेत असतात, तसे हे मृत्युलोकींचे वीर ह्या तुमच्या प्रज्वलित मुखामध्येंच शिरत आहेत. ॥ २८ ॥

ज्याप्रमाणें महानद्यांचे प्रवाह सहज समुद्राकडे वळतात, त्याप्रमाणें सर्व जग चोहोंकडून येऊन तुमच्या मुखांत प्रवेश करीत आहे; २३ व सर्व प्राणी आयुष्यरूपी मार्गांत दिवसरात्रींच्या मापानें त्वरेनें तुमच्या मुखांत येऊन मिळण्याचा योग साधीत आहेत. २४

अन्वय–(देव,) यथा पतंगाः समृद्धवेगाः (संतः) नाशाय प्रदीप्तं ज्वलनं विशंति, तथा एव लोकाः समृद्धवेगाः (संतः) तव अपि वक्त्राणि नाशाय विशंति ॥ २९ ॥

अर्थ–हे प्रभो; जसे नाश पावण्यास्तव पतंग मोठ्या वेगानें भडकलेल्या अग्नीमध्यें शिरत असतात, तसेच हेही सर्व लोक तुमच्या मुखांमध्यें नाश पावण्यास्तव मोठ्या वेगानें शिरत आहेत ! ॥ २९ ॥

" ज्याप्रमाणें वणवा लागलेल्या डोंगराच्या दरींत पतंग उड्या घालतात, त्याप्रमाणें सर्व लोक तुमच्या मुखांत येऊन पडत आहेत; २५ परंतु ज्याप्रमाणें तापलेल्या तव्यावर पाणी पडलें असतां जळून खाक होतें, त्याप्रमाणें ज्यांनीं ज्यांनीं तुमच्या मुखांत प्रवेश केला, त्यांचें नांवरूप वहिवाटींतून देखील अजीबात पुसून टाकलें. (त्यांच्या नांवरूपांचा पत्ता देखील नाहीं.) २६

अन्वय–विष्णो, समंतात् ज्वलद्भिः वदनैः समग्रान् लोकान् ग्रसमानः त्वं लेलिह्यसे; तव उग्राः भासः तेजोभिः समग्रं जगत् आपूर्य प्रतपंति. ॥ ३० ॥

अर्थ–हे विष्णो, सर्व बाजूंनीं पेटलेल्या मुखांनीं सर्व लोकांना गट्ट करून तुम्हीं वारंवार जिभल्या चाटीत आहां; तुमच्या उग्र प्रभा संपूर्ण जगताला व्यापून आपल्या प्रखर तेजानें तापवीत आहेत. ॥ ३० ॥

" आणि याप्रमाणें सर्व जगाचें भक्षण करूनही तुमची भूक कमी होत नाहीं, तर तुमचा जठराग्नि इतका प्रदीप्त तरी झाला कसा ? २७ ज्याप्रमाणें एखादा रोगी तापांतून बरा झाल्यावर त्याला खा खा सुटते, किंवा एकादा भिकारी दुष्काळांत

दुकाळु पाहला । तैसा जिभांचा ललल्ळाटु देखिला । आवाळुवें चाटितां २८ तैसें आहाराचें नांवें कांहीं । तोंडापासूनि उरलेंचि नाहीं । कैसी समसमित नवाई । भुकेलेपणाची २९ काय सागराचा घोंटु भरावा । कीं पर्वताचा घांसु करावा । ब्रह्मकटाहो घालावा । आघवाचि दाढे ४३० दिशा सगळियाचि गिळाविया । चांदिणिया चाटूनि घ्याविया । ऐसें वर्तत आहे साविया । लोलुप्य बा तुझें ३१ जैसा भोगीं कामु वाढे । कां इंधनें आगीसि हाकाक चढे । तैसीं खातखातांचि तोंडें । खाखातें ठेलीं ३२ कैसें एकचि केवढें पसरलें । त्रिभुवन जिव्हाग्रीं आहे टेंकलें । जैसें कां कवींठ घातलें । वडवानळीं ३३ ऐसीं अपार वदनें । आतां येतुलीं कैंचीं त्रिभुवनें । कां आहारु न मिळतां येणें मानें । वाढविलीं सैंघ ३४ अगा हा लोकु बापुडा । जाहला वदनज्वाळां वरपडा । जैसीं वणवेयाचिया वेढां । सांपडती मृगें ३५ आतां तैसें या विश्वा जाहालें । देव नव्हे हें कर्म आलें । कां जगजळचरां पांगिलें । काळजाळें ३६ आतां इये अंगप्रभेचिये वागुरे । कोणीकडूनि निगिजैल चराचरें । हीं वक्त्रें नोहेति जोहरें । वोडवलीं जगा ३७ आगी आपुलेनि दाहकपणें । कैसेनि पोळिजे तें नेणें । परि जया लागे तया प्राणें । सुटिकाचि नाहीं ३८ नातरी माझेनि तिखटपणें । कैसें निवटे हें शस्त्र कायि जाणे । कां आपुलियां मारा नेणे । विष जैसें ३९ तैसी तुज कांहीं । आपुलिया उग्रपणाची सेचि नाहीं । परी ऐलीकाडिले मुखीं खाई । हों सरली जगाची ४४० अगा आत्मा तूं एकु । सकळ विश्वव्यापकु । तरी कां आम्हां अंतकु । तैसा वोडवलासी ४१ तरि मियां सांडिली जीवित्वाची चाड । आणि तुवांही न धरावी भीड । मनीं आहे तें उघड । बोल पां सुखें ४२ किती वाढविसी या उग्ररूपा । आंगींचें भगवंतपण आठवीं बापा । नाहीं तरि कृपा । मजपुरती पाहीं ४३

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

तरि एक वेळ वेदवेद्या । जी त्रिभुवनैकआद्या । विनवणी विश्ववंद्या । आइके माझी ४४ ऐसें बोलोनि वीरें । चरण नमस्कारिले शिरें । मग म्हणे तरी सर्वेश्वरें । अवधारिजो ४५ मिया होआवया समाधान । जी पुसिलें विश्वरूपध्यान । आणि एकेचि काळें त्रिभुवन । गिळितुचि उठिलासि ४६ तरि तूं कोण

पडावा, त्याप्रमाणें सर्व जगाचा लय करूनही अ-जून तुम्ही जिभल्या चाटीत आहां! २८ याचप्रमाणें या तुमच्या तोंडांपुढें खाण्याचा जिन्नस ह्मणाल तर एकही उरला नाहीं. तेव्हां आपल्या खमंग भुकेचा महिमा काय वर्णन करावा? २९ का समुद्राचा एक घोट करावा, का पर्वताचा एक घांस करावा, का हा सर्व ब्रह्मगोल दाढेखालीं चिरडावा; ४३० सर्व दिशा गिळून टाकाव्या, चंद्रसान्या चांदण्या चाटून टाकाव्या, अशा प्रकारचा तुमचा हावरेपणा नजरेस येत आहे! ३१ ज्याप्रमाणें भोग ज्यास्ती घेऊं लागले असतां काम वाढतो, किंवा विस्तवाला जों जों लांकडें लावावीं तों तों तो ज्यास्ती भडकतो, त्याप्रमाणें सर्व जगाला खात असतांही तुमचीं तोंडें खा खा करीत उठलीं आहेत. ३२ ज्याप्रमाणें वणव्यांत कवठ टाकलें असतां तें त्याला पुरत नाहीं, त्याप्रमाणें आपलें हें एकच तोंड केवढें पसरलें आहे पहा, कीं त्याच्या जिभेच्या टोंकाला त्रिभुवनही पुरे होत नाहीं! ३३ तेव्हां एका तोंडाची जर ही वाट, तर तुमच्या या अगणित तोंडांना इतकीं त्रिभुवनें कोठून आणावीं? तेव्हां त्यांना खाद्य मिळत नसून इतकीं पुष्कळ कां उत्पन्न केली आहेत? ३४ ज्याप्रमाणें चोहोंकडून वणवा लागून मध्यें हरणें सांपडावीं, त्याप्रमाणें सर्व जग तुमच्या या वदनरूपी ज्वाळांच्या मध्यें सांपडलें आहे; ३५ या विश्वाची स्थिति अशी झाली आहे कीं, तुम्ही देव नसून या विश्वरूपानें त्यांचें कर्मच ओढवलें आहे; किंवा जगरूपी जळचरांना तुमचें वदनरूपी काळजाळेंच पसरलें आहे, ३६ म्हणून तुमच्या विश्वरूपाच्या तेजरूपी जाळ्यांतून स्थावरजंगम वस्तूंनीं कोणीकडून बाहेर पडावें? हीं तुमचीं तोंडें नसून जगाला लाक्षागृहेंच ओढवलीं आहेत! ३७ आपल्या प्रखर तेजानें प्राणिमात्राचीं अंगें कशीं पोळतात हें अग्नीला समजत नाहीं, परंतु ज्याला स्पर्श होतो, त्याचा मात्र प्राण गेल्याशिवाय रहात नाहीं; ३८ किंवा आपल्या तीक्ष्ण धारेनें दुसऱ्याला कसें मरण येतें हें जसें शस्त्राला माहित नसतें, अथवा आपल्या सेवनानें लोकांचे प्राण कसे हरण होतात हें जसें विषाला समजत नाहीं, ३९. त्याप्रमाणें, तुमच्या मुखांच्या प्रखरपणाची तुह्मांला आठवणच नाहीं; परंतु तुमच्या या अलीकडील मुखांतच सर्व जग नाश पावलें आहे. ४४० देवा, आत्मा ह्मणून ज्याला म्हणतात, तो तुम्ही एकच असून सर्व विश्वाचे व्यापकही आहां, मग आमचा नाश करण्यास कां प्रवृत्त झालां? ४१ मीं तर आपल्या जिवाची आशा सोडली आहे, आणि तुम्हीही भीड न धरतां तुमच्या मनांत जें काय असेल तें खुशाल उघडपणें सांगा. ४२ तुम्ही आपल्या विश्वाचें उग्रपण किती वाढवणार! देवा, तुमच्या अंगीं जो पालनकर्तेपणा आहे, त्याची तरी आठवण करा; निदान माझ्यावर तरी कृपा करा. ४३

अन्वय–देववर, ते नमः अस्तु; त्वं प्रसीद. भवान् उग्ररूपः कः अस्ति, तत् मे आख्याहि. अहं आद्यं भवंतं विज्ञातुं इच्छामि; तव प्रवृत्तिम् अहं न हि प्रजानामि. ॥३१॥

अर्थ–हे प्रभो, तुम्हांला नमस्कार असो. तुम्ही प्रसन्न व्हा. उग्र रूप धारण केलेले असे तुम्ही कोण आहां तें मला सांगा. जे तुम्ही सर्वांचे आदि आहां, त्या तुम्हांला मी विशेष जाणण्याची इच्छा करितों. तुमचा हेतु मला कांहींच कळत नाहीं! ॥ ३१ ॥

"अहो वेदवंद्य त्रिभुवनैकआद्य विश्ववंद्य महाराज, माझी एवढी विनंती ऐकावी." ४४ याप्रमाणें बोलून अर्जुनानें भगवंताच्या चरणांवर मस्तक ठेविलें, आणि म्हटलें, "देवाधिदेवा, माझी विनंति ऐका. ४५ मला समाधान व्हावें म्हणून 'विश्वरूप दाखवा' असें मीं म्हटलें, तों तुम्ही एकदम त्रिभुवनाला गिळण्याच्या हेतूनें मोठें भयंकर रूप धारण केलें; ४६ तर तुम्ही कोण आहां, अशीं

कां येतुलीं । इयें भ्यासुरें मुखें कां मेळविलीं । अवघियाचि करीं पारिजिलीं । शस्त्रें कांह्या ४७ जी जंव तंव रागीटपणें । वाढोनि गगना आणितोसि उणें । कां डोळे करूनि भिगुळवाणे । भेडसावीत आहासी ४८ एथ कृतांतेंसीं देवा । कासया किजतसे हेवा । हा आपुला तुवां सांगावा । अभिप्राय मज ४९ या बोला म्हणे अनंतु । मी कोण हें आहासी पुसतु । आणि कायिसयालागीं असे वाढतु । उग्रतेंसीं ४५०

श्रीभगवानुवाच:—
कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यंति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥

तरि मी काळु गा हें फुडें । लोक संहारावयालागीं वाढें । सैंघ पसरिलीं आहाती तोंडें । आतां ग्रासीन हें आघवें ५१ एथ अर्जुन म्हणे कटकटां । उबगिलों मागिल्या संकटा । ह्मणोनि आळविला तंव वोखटा । उवाइला हा ५२ तेवींचि कठिण बोलें आसतुटी । अर्जुन होईल हिंपुटी । ह्मणोनि सर्वेचि म्हणे किरीटी । पारि आन एक असे ५३ तारि आतांचिये संहारवाहरे । तुम्ही पांडव असा बाहिरे । तेथ जातजातां धनुर्धरें । सांवरिले प्राण ५४ होतां मरणमहामारीं गेला । तो मागुता सावधु जाहला । मग लागला बोला । चित्त देऊं ५५ ऐसे ह्मणिजत आहे देवें । अर्जुना तुम्ही माझे हें जाणावें । येर जाण मी आघवें । सरलों ग्रासूं ५६ वज्रानळीं प्रचंडीं । जैसी घापे लोणियाची उंडी । तैसें जग हें माझिया तोंडीं । तुवां देखिलें जें ५७ तारि तयामाझारीं कांहीं । भरंवसेनि उणें नाहीं । इयें वायांचि सैन्यें पाहीं । बरवत आहाती ५८ ऐशा चतुरंगाचिया संपदा । करित महाकाळेंसीं स्पर्धा । वांटिवेचिया मदा । वळंघले जे ५९ म्हणती सृष्टीवरी सृष्टी करूं । आण वाहूनि मृत्यूतें मारूं । आणि जगाचा भरूं । घोंटु यया ४६० पृथ्वी सगळीचि गिळूं । आकाश वरिच्यावरि जाळूं । का बाणवरी खिळूं । वारयातें ६१ हे जे मिळोनियां मेळे । कुंथती वीरवृत्तीचेनि बळें । जमावरी जगदळें । वाखाणिजताती ६२ बोल हतियेराहूनि तिखट । दिसती अग्नीपरिस दासट । मारकपणें काळकूट । महुर म्हणत ६३ तरि हे गंधर्वनगरींचे उमाळे । जाण पोकळींचे पेंडवळे । अगा चित्रीव फळें । वीर हे देखें ६४ हां गा मृगजळाचा पूर आला । दळ नव्हे कापडाचा साप केला । इया शृंगारूनियां खाला । मांडिलिया पैं ६५

इतकीं भयंकर तोंडें कां धारण केलीं, आणि त्याचप्रमाणें ह्या सर्व हातांत शस्त्रें कशाकरितां घेतलीं आहेत? ४७ वारंवार रागावून, गगनापेक्षां अधिक उंच होऊन व डोळे लाल करून भीति कां दाखवितां? ४८ देवा, या ठिकाणीं यमाचा हेवा कां करतां? असें उग्र रूप धारण करण्याचा तुमचा काय हेतु आहे तो तरी मला सांगा." ४९ असें ऐकून श्रीकृष्ण म्हणाले, "मी कोण आहें व कशाकरितां उग्र रूप धारण करून एवढा मोठा झालों आहें, हेंचना तुझें म्हणणें? ४५०

अन्वय–(अहं) लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः कालः अस्मि; इह लोकान् समाहर्तुं प्रवृद्धः (अस्मि); प्रत्यनीकेषु ये योधाः अवस्थिताः (संति), ते सर्वे अपि त्वा ऋते न भविष्यंति. ३२

अर्थ–श्रीभगवान म्हणालेः–जगाचा क्षय करणारा, वाढलेला काळ तो मी आहे. प्राण्यांचा संहार करण्यास्तव मी एथें प्रवृत्त झालों आहें. उभय सैन्यांमध्यें जे योद्धे उभे आहेत, ते सर्व, तूं खेरीज करून जगणार नाहींत. ३२

"तर खरोखर मी काळ आहें, व लोकांचा संहार करण्याकरितां मोठा वाढून चहूंकडे तोंडें पसरलीं आहेत, आणि आतां मी सर्व विश्वाला गिळून टाकीन." ५१ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, "अरेरे! मागल्या संकटाला त्रासून याची प्रार्थना केली, तों हें उलट जास्तच भयंकर असें संकट प्राप्त झालें." ५२ आपल्या अशा कठोर भाषणानें अर्जुन खिन्न होईल म्हणून श्रीकृष्ण अर्जुनास पुनः म्हणाले, "पण एक सवड आहे. ५३ ती ही कीं, तुम्ही पांडव या संहाररूपी लाक्षागृहांतून निभावाल." ऐवढें ऐकतांच अर्जुनाच्या जिवांत जीव आला. ५४ तो मृत्युरूप महामारीच्या तडाक्यांतच सांपडला होता, पण हे शब्द ऐकतांच पुनः सावध होऊन श्रीकृष्णाचे बोल लक्षपूर्वक ऐकूं लागला. ५५ देव म्हणालेः–अर्जुना, अरे तुम्ही पांडव हे माझे आहां, हें ध्यानांत ठेव; बाकी या सर्व जगाला मी गिळण्याकरितां प्राप्त झालों आहें. ५६ प्रळयकाळच्या प्रचंड अग्नींत लोण्याचा गोळा घातल्यावर जसा तो नाश पावतो, त्याप्रमाणें माझ्या तोंडांत सर्व जग गेलेलें तूं पाहिलेंच आहेस; ५७ तर त्या सर्व जगाचा नाश होईल, हें तूं निसंशय समज. हें सर्व शोभिवंत दिसत आहे. ५८ हें सर्व या ठिकाणीं मिळालेलें सैन्य वीरवृत्तीच्या बळावर मोठ्या डौलानें बोलत आहे कीं यमही आमच्यापुढें तुच्छ आहे! ५९ ते म्हणतात कीं, आम्ही सृष्टीवर प्रतिसृष्टि निर्माण करूं, पैजेनें मृत्यूला मारूं, व जगाचा संहार करूं, ४६० सर्व पृथ्वी गिळून टाकूं, आकाश वरच्या वरच जाळून टाकूं, व बाणानें वाऱ्याला हलूं देणार नाहीं. ६१ अशा चतुरंग सेनेच्या संपत्तीच्या बळावर कृतांतावरोबरही जे स्पर्धा करितात, व पराक्रमाच्या गर्वानें जे चढून गेले आहेत, ६२ शस्त्रापेक्षां ज्यांचे बोल अति तिखट आहेत, जे अग्नीपेक्षां दाहक आहेत, व मारण्याच्या कामांत काळकूट विषाला मद्दूर असें म्हणवितात. ६३ तर जसे गंधर्वनगरीचे लोट किंवा पोकळीचे भेंडोळे अथवा चित्रांतील फळें असतात, त्याप्रमाणें हे वीर निर्जीव आहेत असें समज. ६४ अरे, जसा मृगजळाचा पूर यावा, तद्वत् हें सैन्य आहे; अथवा कापडाचा साप करावा, आणि अलंकार घालून बाहुली उभी करावी, तशीं हीं सैन्यें होत. ६५

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

येर चेष्टवितें जें बळ । तें मागांचि मियां ग्रासिलें सकळ । आतां कोल्हारिचे वेताळ । तैसे निर्जीव हे आहाती ६६ हालविती दोरी तुटली । तरि तियें खांबावरील बाहुलीं । भलतेणें लोटिलीं । उलथोनि पडती ६७ तैसा सैन्याचा यया बगा । मोडतां वेळ्ळ न लगेल पैं गा । म्हणोनि उठीं उठीं वेगां । शाहाणा होईं ६८ तुवां गोग्रहणाचेनि अवसरें । घातलें मोहनास्त्र येकसरें । मग विराटाचेनि महाभेडें उत्तरें । आसडूनि नागविलें ६९ आतां हें त्याहूनि निपटारें जाहलें । निवटीं आयितें रण पडिलें । घेईं यश रिपु जिंतिले । एकलेनि अर्जुनें ४७० आणि कोरडें यशचि नोहे । समग्र राज्यही आलें आहे । तूं निमित्तमात्रचि होयें । सव्यसाची ७१

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युद्ध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

द्रोणाचा पाडु न करीं । भीष्माचें भय न धरीं । कैसेनि कर्णावरी । पजूं न म्हण ७२ कोण उपायो जयद्रथा कीजे । हें न चिंतू चित्त तुझें । आणिकही आथि जे जे । नावानिगे वीर ७३ तेही एक एक आघवे । चित्रींचे सिंहाडे मानावे । जैसे वोलेनि हातें घ्यावे । पुसोनियां ७४ यावरी पांडवा । कायसा युद्धाचा मेळावा । हा आभासु गा आघवा । येर ग्रासिलें मियां ७५ जेव्हां तुवां देखिले । हे माझिया वदनीं पडिले । तेव्हांचि यांचें आयुष्य सरलें । आतां रितीं सोपें ७६ म्हणोनि वहिला उठीं । मियां मारिले तूं निवटीं । न रिघें शोकसंकटीं । नाथिलिया ७७ आपणचि आडखिळा कीजे । तो कौतुकें जैसा विंधोनि पाडिजे । तैसें देखें गा तुझें । निमित्त आहे ७८ बापा विरुद्ध जें जाहलें । तें उपजतांचि वाघें नेलें । आतां राज्येंशीं संचलें । यश तूं भोगी ७९ सावियाचि उतत होते दायाद । आणि बळिये जगीं दुर्मद । ते वधिले विशद । सायासु न लागतां ४८० ऐसिया इया गोष्टी । विश्वाच्या वाक्पटीं । लिहूनि घालीं किरीटी । विजयी होईं ८१

संजय उवाचः—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाऽऽह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

अन्वय–तस्मात्, सव्यसाचिन्, त्वं उत्तिष्ठ, यशः लभस्व, शत्रून्, जित्वा समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व; मया एव एते पूर्वं एव निहताः (संति), त्वं निमित्तमात्रं भव. ॥ ३३ ॥

अर्थ-यास्तव, हे अर्जुना, तूं ऊठ, यश मिळव, आणि शत्रूंला जिंकून सर्व राज्याचा उपभोग घे, हे मीं पूर्वीच मारून ठेविलेले आहेत. तूं निमित्ताला मात्र पुढें हो. ॥३३॥

एऱ्हवीं, ज्या बळानें शरीराच्या चेष्टा चालतात, तें सर्व मीं पूर्वींच ग्रासून टाकलें आहे. आतां, हें सर्व सैन्य कुंभाराच्या घरच्या पुतळ्यांप्रमाणें निर्जीव आहे. ६६ कळसूत्री बाहुल्यांस हालविणारी दोरी तुटल्यावर तीं वाटेल त्यानें लोटलीं असतां जशीं उलथून पडतात, ६७ त्याप्रमाणें या सर्व सैन्याचा हा आकार मोडून टाकण्यास वेळ लागणार नाहीं. म्हणून, अर्जुना, लवकर ऊठ व शुद्धीवर ये. ६८ तूं उत्तरगोग्रहणाच्या वेळीं शत्रूंच्या सर्व सैन्यास मोहनास्त्र घालून, विराटाच्या भित्र्या उत्तराकडून त्यांचीं वस्त्रें हरण करविलींस; ६९ तेंच सैन्य आतां त्या वेळेपेक्षां निकृष्ट झालें आहे व आयतें रणांत आलेलें आहे, तर त्याचा संहार कर व ' एकट्या अर्जुनानें शत्रूंस जिंकलें' असें यश मिळीव. ४७० तें यश कोरडें नसून त्याच्या बरोबर सर्व राज्याचीही प्राप्ति होईल; हे सव्यसाचिन्, तूं निमित्तमात्र होऊन शत्रूंचा संहार कर. ७१

अन्वय–(त्वं) द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथा मया हतान् अन्यान् अपि योधवीरान् जहि, मा व्यथिष्ठाः, युध्यस्व, रणे सपत्नान् जेता असि. ॥ ३४ ॥

अर्थ–द्रोण, भीष्म, जयद्रथ, कर्ण आणि दुसरे पराक्रमी योद्धे यांना मीं आधींच मारलेलें आहे. यांना तूं मार; खिन्न होऊं नको; युद्ध कर; रणामध्यें तूं शत्रूंना जिंकशील. ॥ ३४ ॥

तूं द्रोणाची पर्वा करूं नको, भीष्माचें भय बाळगूं नको, व कर्णावर शस्त्र कसें धरूं असें म्हणूं नको; ७२ आणि जयद्रथाला मारण्याकरितां कशाची योजना करावी याजविषयीं विचार करूं नको. आणखीही इतर जे नामांकित वीर आहेत, ७३ ते सर्व भिंतीवरील चित्रांतल्या सिंहांप्रमाणें निर्जीव समज. त्यांना काय, पोतेऱ्यानें पुसून टाकावयाचें ! ७४ तेव्हां, अर्जुना, या युद्धाकरितां जमलेल्या वीरांची काय कथा आहे ? हा सर्व भास आहे. बाकी खरोखर त्यांना मीं ग्रासून टाकलेलें आहे ! ७५ जेव्हां तूं हे सगळे माझ्या तोंडांत गेलेले पाहिलेस, तेव्हांच यांचें आयुष्य संपलें ! हे आतां रिकाम्या सोंपटांप्रमाणें आहेत. ७६ म्हणून लवकर ऊठ, आणि मीं ज्यांना मारलेलें आहे त्यांचा तूं संहार कर. नसत्या शोकसंकटांत बुडूं नको ! ” ७७ आपणच एकादें निशाण धरून तें जसें कौतुकानें भेदून पाडावें, त्याप्रमाणें या सर्वांचा नाश करण्याकरितां तूं केवळ निमित्तमात्र आहेस. ७८ अरे, जे तुझ्याशीं वैर करीत होते, त्यांना उपजतांक्षणींच या विश्वरूपी वाघानें नेलें आहे. तर आतां राज्यासह यश संपादन करून त्याचा उपभोग घे. ७९ स्वभावतः उन्मत्त, सर्व जगांत बलवान् व दुष्ट, आणि विष घालणारे असे जे भाऊबंद, ते वेळ न लागतां मारले, ४८० अशा प्रकारच्या या गोष्टी, अर्जुना, जगाच्या वाक्पटावर लिहून ठेव (लोकांच्या चर्चेस विषय करून ठेव) आणि विजयी हो. ८१

अन्वय–एतत् केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः किरीटी कृतांजलिः (सन्) कृष्णं नमस्कृत्वा प्रणम्य भीतभीतः (सन्) भूयः एव सगद्गदं आह. ॥ ३५ ॥

अर्थ–संजय म्हणालाः–याप्रमाणें केशवाचें भाषण ऐकून, थरथर कांपणारा किरीटी हात जोडून श्रीकृष्णांना नमस्कार करून नम्र होऊन भीत भीत सद्गदित अंतःकरणानें पुनः म्हणाला. ॥ ३५ ॥

ऐसी आघवीचि हे कथा। तया अपूर्णमनोरथा। संजयो सांगे कुरुनाथा। ज्ञानदेवो म्हणे ८२ मग सत्यलोकौनि गंगाजळ। सुटलिया वाजत खळाळ। तैशी वाचा विशाळ। बोलतां तया ८३ नातरी महामेघांचे उमाळे। घडघडीत एके वेळे। कां घुमघुमिला मंदराचळे। क्षीराब्धि जैसा ८४ तैसें गंभीरें महानादें। हें वाक्य विश्वकंदें। बोलिलें अगाधें। अनंतरूपें ८५ तें अर्जुनें मोटकें ऐकिलें। आणि सुख कीं भय दुणावलें। हें नेणों परी कांपिन्नलें। सर्वांग तयाचें ८६ सखोलपणें वळली मोट। आणि तैसेचि जोडलें करसंपुट। आणि वेळोवेळां ललाट। चरणीं ठेवीं ८७ तेवींचि कांहीं बोलों जाये। तंव गळा बुजलाचि ठाये। हें सुख कीं भय होये। हें विचारा तुम्हीं ८८ परि तेव्हां देवाचेनि बोलें। अर्जुना हें ऐसें जाहलें। मियां पदांवरूनि देखिलें। श्लोकाचिया ८९ मग तैसाचि भेणभेण। पुढती जोहारूनि चरण। मग ह्मणे जी आपण। ऐसें बोलिलेति९०

अर्जुन उवाचः—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥३६॥

ना तरी अर्जुना मी काळु। आणि ग्रसिजे तो माझा खेळु। हा बोलु तुझा कीर अढळु। मानूं आह्मी ९१ परि तुवां जी काळें। आजि स्थितीचिये वेळे। ग्रासिजे हें न मिळे। विचारासी ९२ कैसेनि आंगींचें तारुण्य काढावें। कैचें नव्हे तें वार्धक्य आणावें। ह्मणोनि करूं म्हणसी तें नव्हे। बहुतकरुनी ९३ हां जी चौपाहारी न भरतां। कोणेही वेळे श्रीअनंता। काय माध्यान्हीं सविता। मावळतु आहे ९४ पैं तुज अखंडिता काळा। तिन्ही आहाती जी वेळा। त्या तिन्ही परी सबळा। आपुलालिया समयीं ९५ जे वेळीं हों लागे उत्पत्ती। ते वेळीं स्थिति प्रळयो हारपती। आणि स्थितिकाळीं न मिरविती। उत्पत्ति प्रळयो ९६ पाठीं प्रळयाचिये वेळे। उत्पत्ति स्थिति मावळे। हें कायसेनही न ढळे। अनादि ऐसें ९७ ह्मणोनि आजि तंव भरें भोगें। स्थिति वर्तिजत आहे जगें। एथ ग्रसिसी तूं हें नलगे। माझ्या जीवीं ९८ तंव संकेतें देव बोले। अगा या दोन्ही सैन्यांसीचि मरण पुरलें। तें प्रत्यक्षचि तुज दाविलें। येर यथाकाळें जाण ९९ हा संकेतु जंव अनंता। वेळु लागला बोलतां। तंव अर्जुनें लोकु मागुता। देखिला यथास्थिति ५०० मग म्हणतसे देवा। तूं सूत्रीं विश्वलाघवा। जग आला मा आघवा। पूर्वस्थिती पुढती १

ज्ञानदेव म्हणतातः-याप्रमाणें ही सर्व कथा संजयानें अपूर्णमनोरथ अशा धृतराष्ट्राला सांगितली. ८२ मग म्हणतो, "सत्य लोकांतून गंगेचा ओघ निघाल्यावर जसा खळखळ वाजतो, त्याप्रमाणें गंभीर वाणीनें श्रीकृष्ण बोलले. ८३ किंवा मेघाच्या पाण्याचे लोट जसे वडवडा एकदम वाजत सुटतात, अथवा समुद्रमंथनाच्या वेळीं क्षीराब्धि जसा मंदराचलाच्या रवीनें दणाणत होता, ८४ त्याप्रमाणें अनंतरूपी विश्वाचें मूळ असे श्रीकृष्ण गंभीर वाणीनें हें वाक्य बोलले, ८५ तें अर्जुनानें थोडेंसें ऐकलें, त्यामुळें त्याचें सुख वाढलें किंवा दुःख वाढलें हें कांहीं कळलें नाहीं. परंतु त्याचें सर्वांग कापूं लागलें ! ८६ तो अति नम्रपणानें लवून हात जोडून वरचेवर श्रीकृष्णांच्या चरणीं मस्तक ठेवूं लागला. ८७ आणि कांहीं बोलणार, तों कंठ भरून आला. श्रोतेहो, ही स्थिति सुखामुळें झाली, किंवा दुःखामुळें झाली, याचा तुम्हीच विचार करा? ८८ परंतु देवांच्या बोलण्यानें अर्जुनाची अशी स्थिति झाली हें श्लोकांतील पदांच्या अर्थावरून मी ह्मणतों. ८९ मग भीत भीत त्यानें भगवंताच्या चरणांवर पुनः मस्तक ठेविलें, आणि तो ह्मणाला, महाराज ! आपण असेंच ना बोललां, ४९०

अन्वय–हृषीकेश, तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यति, अनुरज्यते च, रक्षांसि भीतानि (संति), दिशः द्रवंति, सर्वे च सिद्धसंघाः नमस्यंति, (एतत्) स्थाने. ॥ ३६ ॥

अर्थ–अर्जुन म्हणालाः–हृषीकेशा, तुमच्या विशेष कीर्तीनें सर्व जगत् आनंदभरित होतें, आणि तुमच्यावर प्रेम करितें; तसेंच, राक्षस भयभीत होऊन दशदिशांकडे धांव घेतात, आणि सर्व सिद्धांचे समुदाय तुला नमस्कार करितात, हें योग्यच आहे ॥ ३६ ॥

'कीं अर्जुना, मी कालरूपी असून, ह्या सर्वांना जें ग्रासून टाकलें तो केवळ माझा खेळ आहे. आम्हीं हें तुमचें बोलणें खरें मानलें असतें; ९१ परंतु तुम्ही काळरूपी परमेश्वरानें जगताचा प्रळय करण्याचा समय नसतां, स्थितिकालांतच नाशाला प्रवृत्त झालांत, हें विचारानें बरोबर वाटत नाहीं. ९२ एकाद्याच्या अंगांतील तारुण्य काढून एकाएकीं म्हातारपण कसें घालतां येईल ? म्हणून तुम्ही जें करूं म्हणतां तें बहुतकरून न होण्याजोगें आहे. ९३ हें पहा; अनंता, दिवसाचे चार प्रहर न भरतां कधीं तरी भर दुपारींच सूर्य मावळतो का ? ९४ इतकेंच नव्हे, तर हें पहा–तुम्ही अखंडित असे जे काल, त्यालाही तीन स्थिति आहेत; आणि त्या प्रत्येक आपआपल्या वेळीं बलवान आहेत. ९५ ज्या वेळेस उत्पत्ति होऊं लागते, त्या वेळीं स्थिति व प्रळय ह्या नाहींतशा होतात; आणि स्थितीच्या वेळेस उत्पत्ति व प्रळय यांचें कांहीं चालत नाहीं; ९६ आणि मागाहून प्रळयाच्या वेळीं उत्पत्ति व स्थिति ह्या आपोआप नाहींतशा होतात. ह्या अवस्था अनादि असून कशानेंही टळत नाहींत. ९७ म्हणून, आज हें जग स्थितीचा उपभोग घेण्याच्या भरांत असतां त्याला ग्रासलें असें तुम्ही ह्मणतां ही गोष्ट मला रुचत नाहीं.' ९८ तेव्हां खुणेनें देव म्हणाले, "अरे, ह्या दोन्ही सैन्यांचें आयुष्य संपलें आहे, हें प्रत्यक्ष तुला दाखविलें; परंतु इतर लोक यथाकालींच मरण पावतील असें समज." ९९ इतकी गोष्ट श्रीकृष्ण भगवान् बोलताहेत, तोंच पूर्ववत् अर्जुनानें सर्व सैन्य जागचे जागीं आहे असें पाहिलें. ५०० मग तो ह्मणतो, "देवा, आपण विश्वाचें चालन करणारे सूत्रधार आहां, त्या योगानें हें जग पूर्वस्थितीला पुनः प्राप्त झालें; १

पारि पडिलिया दुःखसागरीं । तूं काढिसी कां जयापरी । ते कीर्ति तुझी श्रीहरी । आठवित असें २ कीर्ति आठवितां वेळोवेळां । भोगीतसें महासुखाचा सोहळा । तेथ हर्षामृतकल्लोळा- । वरि लोळत आहें ३ देवा जियालेपणें जग। धरी तुझ्या ठायीं अनुराग । आणि दुष्टां तयां भंग। अधिकाधिक ४ पैं त्रिभुवनींचिया राक्षसां। महाभय तूं हृषीकेशा । ह्मणोनि पळताती दाही दिशां। पैलीकडे ५ एथ सुर नर सिद्ध किन्नर । किंबहुना चराचर । ते तुज देखोनि हर्षनिर्भर । नमस्कारित असती ६

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

एथ गा कवणा कारणा । राक्षस हे नारायणा । न लगतीचि चरणा । पळते जाहले ७ आणि हें काय तूतें पुसावें । येतुलें आह्मांसिही जाणवे । तरी सूर्योदयीं राहावें । कैसेनि तमें ८ जी तूं प्रकाशाचा आगरु । आणि जाहला आम्हांसि गोचरु । ह्मणोनिया निशाचरां केरु । फिटला सहजें ९ हें येतुले दिवस आह्मां । कांहीं नेणवेचि श्रीरामा । आतां देखतसें महिमा। गंभीर तुझा ५१० जेथूनि नाना सृष्टीचिया वोळी । पसरती भूतग्रामाचिया वेली । तया महद्ब्रह्मातें व्याली । दैविकी इच्छा ११ देवो निःसीम तत्त्व सदोदितु । देवो निःसीम गुण अनंतु। देवो निःसीम साम्य सततु । नरेंद्र देवांचा १२ जी तूं त्रिजगातिये वोलावा। अक्षर तूं सदाशिवा। तूंचि सदसत् देवा। तयाही अतीत तें तूं १३

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥

तूं प्रकृतिपुरुषांचिया आदी । जी महत्तत्वा तूंचि अवधी । स्वयें तूं अनादी । पुरातनु १४ तूं सकळ विश्वजीवन । जीवांसि तूंचि निधान । भूतभविष्याचें ज्ञान । तुझ्याचि हातीं १५ जी श्रुतीचिया लोचना। स्वरूपसुख तूंचि अभिन्ना । त्रिभुवनाचिया आयतना । आयतन तूं १६ ह्मणोनि जी परम । तूंतें ह्मणिजे महाधाम । कल्पांतीं महद्ब्रह्म । तुजमाजि रिगे १७ किंबहुना तुवां देवें । विश्व विस्तारिलें आहे आघवें । तारि अनंतरूपा वानावें । कवणें तूतें १८

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

परंतु, हे श्रीहरी, दुःखसागरांत पडलेल्यांना तुम्ही बाहेर काढतां अशी तुमची कीर्ति आहे, याची आम्हांला पूर्ण आठवण आहे. २ तुमच्या कीर्तीचें वारंवार स्मरण होऊन महासुख भोगीत असून आनंदसमुद्राच्या लहरींत मी लोळत आहें. ३ देवा, हें जग जिवंत राहिल्यानें तुमच्या ठिकाणीं प्रीति धरून सुखानें राहतें व जे दुष्ट आहेत त्यांचा तुम्ही नाश करतां; ४ परंतु, हे हृषीकेशा, त्रिभुवनांतल्या राक्षसांना तुमचें भय वाटतें, म्हणून तुमच्यापासून ते दाही दिशा दूर पळतात. ५ एऱ्हवीं देव, मनुष्य, सिद्ध, यक्ष, किंबहुना सर्व स्थावरजंगम हे तुम्हांला पाहून हर्षयुक्त होऊन वंदन करतात. ६

अन्वय-महात्मन्, अनंत, देवेश, गरीयसे, ब्रह्मणः अपि आदिकर्त्रे (तुभ्य), ते कस्मात् न नमेरन्; जगन्निवास, यत् सत् असत् (अस्ति), तत्परं (यत्) अक्षरं तत् त्व ३७

अर्थ-हे महात्मन्, हे अनंता, हे देवाधिदेवा, तुम्ही श्रेष्ठ असून ब्रह्मदेवाचेही उत्पन्नकर्ते आहां, मग ते तुम्हांला कां नमस्कार करणार नाहींत ? हे जगन्निवासा, जे सत् आणि असत् आहे, त्याच्या पलीकडचें जें अविनाशी ब्रह्म तें तुम्ही आहां. ॥ ३७ ॥

नारायणा, काय कारणास्तव राक्षस तुम्हांला नमस्कार न करतां दूर पळतात, ७ हें तुम्हांला विचारावें असें नाहीं; कारण आम्हांला इतकें कळत आहे. हें पहा-सूर्योदय झाल्यावर अंधार कसा राहील ? त्याप्रमाणें, तुमच्यापुढें राक्षस कसे उभे रहातील ? ८ तुम्ही स्वप्रकाशाचें मुख्य ठिकाण दृष्टीस पडल्यावर राक्षस सहज नाहींतसे झाले. ९ हे श्रीरामा, इतके दिवस ही गोष्ट आम्हांला समजली नव्हती; परंतु आतां तुमचा हा अलौकिक महिमा आमच्या दृष्टीस पडत आहे. ५१० ज्या ठिकाणाहून अनेक सृष्टींच्या ओळी व प्राणिमात्राच्या वेली जगभर पसरतात, त्या मायेला तुमची इच्छा ही आदिस्थान होय. ११ तुम्ही अगणित अशा सत्त्वानें नेहमीं भरलेले आहां, तुमच्यांत परमावधि अनंत गूण भरलेले आहेत; सर्वत्र सतत समदृष्टि असून तुम्ही देवांचे देव आहां. १२ हे सदाशिवा, तुम्ही ह्या सकल ब्रह्मांडाचें राहण्याचें ठिकाण असून अविनाशी आहां; आणि देवा, तुम्हीच व्यक्त व अव्यक्त असून, त्यापलीकडील जाणतां येणारें जें तत्त्व तेंही तुम्हीच आहां. १३

अन्वय-त्वं आदिदेवः, त्वं पुराणः पुरुषः, त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानं, त्वं वेत्ता च वेद्यं च परं धाम (च) असि; अनंतरूप, त्वया विश्वं ततं (अस्ति). ॥ ३८ ॥

अर्थ-तुम्ही आदिदेव, व पुराणपुरुष; तुम्ही या विश्वाचें लयस्थान, तुम्ही ज्ञाते, तुम्ही जाणावयाची योग्य वस्तु, व तुम्ही परमपद आहां. हे अनंतरूपा, तुम्हीं हें सर्व जग व्यापिलें आहे. ॥ ३८ ॥

तुम्ही शिव (पुरुष) व शक्ति (प्रकृति) यांच्या अगोदरचे असून मायेची मर्यादाही तुम्हीच आहां, व तुम्ही पुरातन असून तुमच्या पूर्वीचा असा दुसरा कोणी नाहीं. १४ तुम्ही सर्व विश्वाचे चालक व सर्व जीवांचें अधिष्ठान असून, भूत व भविष्य हें ज्ञान तुह्मांलाच आहे. १५ श्रुतींच्या नेत्रांत ज्या स्वरूपापासून सुख होतें, तें, भेदरहित असे जे तुम्ही त्या तुमचेंच होय; व ज्या मायेनें हें सर्व जग व्यापलें आहे, तिला आश्रयही तुमचाच आहे, १६ म्हणून तुम्ही सर्व सृष्टीचें आश्रयस्थान असून परमश्रेष्ठ आहां, व ब्रह्मांडाच्या अंतकाळीं मायाही तुमचेच ठिकाणीं लय पावते, १७ किंबहुना, देवा, हें सर्व जग तुम्हींच विस्तारलें आहे. तेव्हां अनंत रूप असे जे तुम्ही त्या तुमचें वर्णन कोण करूं शकेल ? १८

अन्वय-त्वं वायुः, (त्वं) यमः, (त्वं) अग्निः, (त्वं) वरुणः, (त्वं) शशांकः, (त्वं) प्रजापतिः, (त्वं) च प्रपितामहः (असि); ते सहस्रकृत्वः नमो नमः, पुनश्च भूयः अपि (ते) नमो नमः अस्तु ॥ ३९ ॥ सर्व, ते पुरस्तात् नमः, अथ (ते) पृष्ठतः नमः (अस्तु). ते सर्वतः एव नमः अस्तु. त्वं अनंतवीर्यामितविक्रमः, सर्वं समाप्नोषि, ततः सर्वः असि. ४०

अर्थ-वायु, यम, अग्नि, वरूण, चंद्र, कश्यपादि प्रजापति व ब्रह्मदेवाचा पिताही तुम्हीच आहां. सहस्र वेळां तुम्हांला नमस्कार असो आणि पुनः पुनः तुम्हाला नमस्कार असो. ॥ ३९ ॥ हे सर्वरूपा परमेश्वरा, तुम्हांला समोरून, मागून आणि सर्व बाजूंनीं नमस्कार असो. ज्याच्या बलाला आणि पराक्रमाला पार नाहीं असे तुम्ही आहां. ज्यापेक्षां तुम्ही सर्व जग व्यापिलें आहे; त्यापेक्षां तुम्ही सर्वस्वरूप आहां ॥ ४० ॥

जी काय एक तूं नव्हसी। कवणे ठायीं नससी। हें असो जैसा आहासी। तै-
सिया नमों १९ वायु तूं अनंता। यम तूं नियमिता। प्राणिगणीं वसता। अग्नि
तो तूं ५२० वरुण तूं सोम। स्त्रष्टा तूं ब्रह्म। पितामहाचाही परम। आदि ज-
नक तूं २१ आणीकही जें जें कांहीं। रूप आथि अथवा नाहीं। तया नमो
तुज तैसयाही। जगन्नाथा २२ ऐसें सानुरागें चित्तें। नमन केलें पांडुसुतें।
मग पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २३ पाठीं तिये साद्यंतें। न्याहाळी
श्रीमूर्तीतें। आणि पुढती ह्मणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २४ पाहतां पाहतां प्रांतें।
समाधान पावे चित्तें। आणि पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २५ इयें च-
राचरीं जीं भूतें। सर्वत्र देखे तयातें आणि पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो
२६ ऐसीं रूपें तियें अद्भुतें। आश्चर्यें स्फुरती अनंतें। तंव तंव नमस्ते। न
मस्तेचि म्हणे २७ आणिक स्तुतिही नाठवे। आणि निवांतुही न बैसवे। नेणें
कैसा प्रेमभावें। गाजोंचि लागे २८ किंबहुना इयापरी। नमन केलें सहस्त्रवरी।
कीं पुढती म्हणे श्रीहरी। तुज सन्मुखा नमो २९ देवासि पाठीं पोट आथि
कीं नाहीं। येणें उपयोगु आह्मां काई। तरि तुज पाठिमोरेयाही। नमो स्वामी
५३० उभा माझिये पाठीसीं। ह्मणोनि पाठिमोरें म्हणावें तुम्हांसी। सन्मुख
विमुख जगेंसीं। न घडे तुज ३१ आतां वेगळालिया अवयवां। नेणें रूप करूं
देवा। म्हणोनि नमो तुज सर्वां। सर्वात्मका ३२ जी अनंत बळसंभ्रमा। तुज
नमो अमित विक्रमा। सकळकाळीं समा। सर्वरूपा ३३ आघविया आकाशीं
जैसें। अवकाशचि होऊनि आकाश असे। तूं सर्वपणें तैसें। पातलासि सर्व
३४ किंबहुना केवळ। सर्व हें तूंचि निखिळ। परि क्षीरार्णवीं कल्लोळ। पयाचे
जैसे ३५ म्हणोनियां देवा। तूं वेगळा नव्हसी सर्वां। हें आलें मज सद्भावा।
आतां तूंचि सर्व ३६

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि॥ ४१॥

पारि ऐसिया तूतें स्वामी। कहींच नेणोंजी आम्ही। म्हणोनि सोयरे संबं-
धधर्मीं। राहाटलों तुजसीं ३७ अहा थोर वाउर जाहलें। अमृतें संमार्जन म्यां
केलें। वारिकें घेऊनि दिधलें। कामधेनूतें ३८ परिसाचा खडवाचि जोडला।
कीं फोडोनि आम्ही गांडोरां घातला। कल्पतरु तोडोनि केला। कूप शेता

तुम्ही ज्यांत नाहीं अशी या जगांत कोणती वस्तु आहे ! व तुम्हीं नाहीं असें कोणतें ठिकाण आहे ? तेव्हां, तुम्ही जेथें जेथें असाल, तेथें तेथें तुम्हांला माझा नमस्कार असो. १९ श्रीअनंता,तुम्ही वायु आहां. शासन करणारा जो यम, तो तुम्ही आहां. प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं वास करणारा जो जठराग्नि तोही तुम्ही आहां. ५२० तुम्ही वरुण, चंद्र व सृष्टि निर्माण करणारे ब्रह्मदेव आहां;व ब्रह्मदेवालाही जो उत्पन्न करणारा, तोही तुम्हीच आहां. २१ श्रीजगन्नाथा, ह्याशिवाय इतर म्हणून ज्या आपल्या विभूति आहेत, त्यांना आकार असो वा नसो, त्यांना माझा नमस्कार असो. २२ याप्रमाणें अर्जुनानें सप्रेम चित्तानें नमस्कार केला; व पुनः, हे प्रभो,तुम्हांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें तो म्हणूं लागला. २३ नंतर श्रीकृष्णाच्या मूर्तीकडे नीट न्याहाळून पाहिल्यावर,पुनः हे प्रभो, तुह्मांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें ह्मणूं लागला. २४ एकेक अवयवांकडे पाहून चित्तांत समाधान पावल्यानें, पुनः, हे प्रभो, तुह्मांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें ह्मणूं लागला. २५ स्थावरजंगम पदार्थ व प्राणी त्या रूपाचे ठिकाणीं पाहून, हे प्रभो, तुह्मांस नमस्कार असो, नमस्कार असो, असेंच ह्मणूं लागला. २६ याप्रमाणें अद्‌भुत अशीं रूपें श्रीअनंताचे ठिकाणीं आश्चर्यानें पाहून, नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें ह्मणूं लागला. २७ यापेक्षां जास्त स्तुति कशी करावी हें आठवेना आणि स्वस्थही बसवेना,अशी अर्जुनाची स्थिति होऊन तो प्रेमभावानें ज्यास्त स्तुतीच करूं लागला, ती सांगतां येत नाहीं. २८ याप्रमाणें त्यानें हजारों वेळां नमस्कार केले व तो पुनः श्रीहरीस ह्मणाला, " तुम्ही माझ्यासमोर जे दिसत आहां, त्या तुह्मांला नमस्कार असो. २९ देवाला पाठपोट आहे कीं नाहीं याची चौकशी करून आह्मांला काय उपयोग होणार ? तथापि, हे स्वामी, माझ्या पाठीमागें जे तुम्ही आहां, त्या तुम्हांला नमस्कार असो. ५३० तुम्ही माझ्या पाठीशीं उभे आहां म्हणून तुम्ही पाठीमागें आहां असें ह्मणतां येतें, परंतु खरोखर तुह्मी जगाच्या पाठीमागें किंवा पुढें आहां असें कांहींच ह्मणतां येत नाहीं. ३१ तुमच्या निरनिराळ्या अवयवांची गणती करतां येत नाहीं; ह्मणून सर्वस्वरूपी असे जे तुह्मी त्या तुमच्या सर्व अंगाला नमस्कार असो. ३२ देवा, जे तुह्मी अनंत बळाचा सांठा आहां, तुह्मी अगणित पराक्रमी व सर्व रूपांस सर्वकाळीं सम आहां, त्या तुह्मांला नमस्कार असो. ३३ ज्याप्रमाणें सर्व आकाशांत आकाशमय होऊन आकाशच असतें, त्याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं तुमची व्याप्ति असल्यामुळें तुह्मी सर्वांत आहां; ३४ किंबहुना सर्वत्र तुह्मीच केवळ भरलेले आहां. पण ज्याप्रमाणें क्षीरसमुद्रांत लाटाही दुधाच्याच येतात, [त्याप्रमाणें.] ३५ ह्मणून देवा, तुह्मी सर्व पदार्थांपासून वेगळे नाहीं हें माझ्या प्रत्ययास आलें आहे; तेव्हां आतां सर्वत्र तुह्मी भरलेले आहां. ३६

अन्वय–(भगवन्,) तव महिमानं अजानता मया सखा इति मत्वा, हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे, इति प्रमादात् प्रणयेन वा अपि प्रसभं यत् उक्तं (अस्ति), ॥ ४१ ॥

अर्थ–हे प्रभो, तुमचा हा महिमा न जाणतां, मी तुम्हांला मित्र समजून; हे कृष्णा, हे यादवा, हे सख्या, असें अमर्यादेनें अथवा प्रीतीनें जें उद्दाम भाषण बोललों; ॥ ४१ ॥

परंतु, प्रभो, तुमचें असें ऐश्वर्य आहे असें मीं मुळींच जाणलें नाहीं, म्हणून सोयरेपणाच्या नात्यानें तुमच्याशीं वागलों. ३७ अरेरे ! माझ्या हातून फार वाईट गोष्ट घडली, कीं म्यां अमृताचा उपयोग सडासंमार्जनाकडे केला, व कामधेनु देऊन तिच्या बदला शिंगरूं घेतलें ! ३८ परिसाचा डोंगर मिळाला असतां तो फोडून त्याची आह्मीं वराच्या पायांत भर घातली; तसेंच कल्पतरु तोडून

जी काय एक तूं नव्हसी। कवणे ठायीं नससी। हें असो जैसा आहासी। तैसिया नमों १९ वायु तूं अनंता। यम तूं नियमिता। प्राणिगणीं वसता। अग्नि तो तूं ५२० वरुण तूं सोम। स्रष्टा तूं ब्रह्म। पितामहाचाही परम। आदि जनक तूं २१ आणीकही जें जें कांहीं। रूप आथि अथवा नाहीं। तया नमो तुज तैसयाही। जगन्नाथा २२ ऐसें सानुरागें चित्तें। नमन केलें पांडुसुतें। मग पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २३ पाठीं तिये सार्थतें। न्याहाळी श्रीमूर्तीतें। आणि पुढती ह्मणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २४ पाहतां पाहतां प्रांतें। समाधान पावे चित्तें। आणि पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २५ इयें चराचरीं जीं भूतें। सर्वत्र देखे तयातें आणि पुढती म्हणे नमस्ते। नमस्ते प्रभो २६ ऐसीं रूपें तियें अद्भुतें। आश्चर्यें स्फुरती अनंतें। तंव तंव नमस्ते। नमस्तेचि म्हणे २७ आणिक स्तुतिही नाठवे। आणि निवांतुही न बैसवे। नेणें कैसा प्रेमभावें। गाजोंचि लागे २८ किंबहुना इयापरी। नमन केलें सहस्रवरी। कीं पुढती म्हणे श्रीहरी। तुज सन्मुखा नमो २९ देवासि पाठी पोट आथि कीं नाहीं। येणें उपयोगु आह्मां काई। तरि तुज पाठिमोरेयाही। नमो स्वामी ५३० उभा माझिये पाठीसीं। ह्मणोनि पाठिमोरें म्हणावें तुम्हांसी। सन्मुख विमुख जगेंसीं। न घडे तुज ३१ आतां वेगळालिया अवयवां। नेणें रूप करूं देवा। म्हणोनि नमो तुज सर्वा। सर्वात्मका ३२ जी अनंत बळसंभ्रमा। तुज नमो अमित विक्रमा। सकळकाळीं समा। सर्वरूपा ३३ आघविया आकाशीं जैसें। अवकाशचि होऊनि आकाश असे। तूं सर्वपणें तैसें। पातलासि सर्व ३४ किंबहुना केवळ। सर्व हें तूंचि निखिळ। परि क्षीरार्णवीं कल्लोळ। पयाचे जैसे ३५ म्हणोनियां देवा। तूं वेगळा नव्हसी सर्वां। हें आलें मज सद्भावा। आतां तूंचि सर्व ३६

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि॥ ४१॥

परि ऐसिया तूतें स्वामी। कहींच नेणोंजी आम्ही। म्हणोनि सोयरे संबंधधर्मीं। राहाटलों तुजसीं ३७ अहा थोर वाउर जाहलें। अमृतें संमार्जन स्यां केलें। वारिकें घेऊनि दिधलें। कामधेनूतें ३८ परिसाचा खडवाचि जोडला। कीं फोडोनि आम्ही गांडोरां घातला। कल्पतरु तोडोनि केला। कूप शेता

तुम्ही ज्यांत नाहीं अशी या जगांत कोणती वस्तु आहे ! व तुम्ही नाहीं असें कोणतें ठिकाण आहे ? तेव्हां, तुम्ही जेथें जेथें असाल, तेथें तेथें तुम्हांला माझा नमस्कार असो. १९ श्रीअनंता, तुम्ही वायु आहां. शासन करणारा जो यम, तो तुम्ही आहां. प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं वास करणारा जो जठराग्नि तोही तुम्ही आहां. ५२० तुम्ही वरुण, चंद्र व सृष्टि निर्माण करणारे ब्रह्मदेव आहां; व ब्रह्मदेवालाही जो उत्पन्न करणारा, तोही तुम्हीच आहां. २१ श्रीजगन्नाथा, ह्याशिवाय इतर म्हणून ज्या आपल्या विभूति आहेत, त्यांना आकार असो वा नसो, त्यांना माझा नमस्कार असो. २२ याप्रमाणें अर्जुनानें सप्रेम चित्तानें नमस्कार केला; व पुनः, हे प्रभो, तुम्हांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें तो म्हणूं लागला. २३ नंतर श्रीकृष्णाच्या मूर्तीकडे नीट न्याहाळून पाहिल्यावर, पुनः हे प्रभो, तुह्मांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें ह्मणूं लागला. २४ एकेक अवयवांकडे पाहून चित्तांत समाधान पावल्यानें, पुनः, हे प्रभो, तुह्मांला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें ह्मणूं लागला. २५ स्थावरजंगम पदार्थ व प्राणी त्या रूपाचे ठिकाणीं पाहून, हे प्रभो, तुह्मांस नमस्कार असो, नमस्कार असो, असेंच ह्मणूं लागला. २६ याप्रमाणें अद्भुत अशीं रूपें श्रीअनंताचे ठिकाणीं आश्चर्यानें पाहून, नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें ह्मणूं लागला. २७ यापेक्षां जास्त स्तुति कशी करावी हें आठवेना आणि स्वस्थही बसवेना, अशी अर्जुनाची स्थिति होऊन तो प्रेमभावानें ज्यास्त स्तुतीच करूं लागला, ती सांगतां येत नाहीं. २८ याप्रमाणें त्यानें हजारों वेळां नमस्कार केले व तो पुनः श्रीहरीस ह्मणाला, "तुम्ही माझ्यासमोर जे दिसत आहां, त्या तुह्मांला नमस्कार असो. २९ देवाला पाठपोट आहे कीं नाहीं याची चौकशी करून आह्मांला काय उपयोग होणार ? तथापि, हे स्वामी, माझ्या पाठीमागें जे तुम्ही आहां, त्या तुम्हांला नमस्कार असो. ५३० तुम्ही माझ्या पाठीशीं उभे आहां म्हणून तुम्ही पाठीमागें आहां असें ह्मणतां येतें, परंतु खरोखर तुह्मी जगाच्या पाठीमागें किंवा पुढें आहां असें कांहींच ह्मणतां येत नाहीं. ३१ तुमच्या निरानिराळ्या अवयवांची गणती करतां येत नाहीं; ह्मणून सर्वस्वरूपी असे जे तुह्मी त्या तुमच्या सर्व अंगाला नमस्कार असो. ३२ देवा, जे तुह्मी अनंत बळाचा सांठा आहां, तुह्मी अगणित पराक्रमी व सर्व रूपांस सर्वकाळीं सम आहां, त्या तुह्मांला नमस्कार असो. ३३ ज्याप्रमाणें सर्व आकाशांत आकाशमय होऊन आकाशच असतें, त्याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं तुमची व्याप्ति असल्यामुळें तुह्मी सर्वांत आहां; ३४ किंबहुना सर्वत्र तुह्मीच केवळ भरलेले आहां. पण ज्याप्रमाणें क्षीरसमुद्रांत लाटाही दुधाच्याच येतात, [त्याप्रमाणें.] ३५ ह्मणून देवा, तुह्मी सर्व पदार्थांपासून वेगळे नाहीं हें माझ्या प्रत्ययास आलें आहे; तेव्हां आतां सर्वत्र तुह्मी भरलेले आहां. ३६

अन्वय–(भगवन्,) तव महिमानं अजानता मया सखा इति मत्वा, हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे, इति प्रमादात् प्रणयेन वा अपि प्रसभं यत् उक्तं (अस्ति), ॥ ४१ ॥

अर्थ–हे प्रभो, तुमचा हा महिमा न जाणतां, मी तुम्हांला मित्र समजून; हे कृष्णा, हे यादवा, हे सख्या, असें अमर्यादेनें अथवा प्रीतीनें जें उद्दाम भाषण बोललों; ॥ ४१ ॥

परंतु, प्रभो, तुमचें असें ऐश्वर्य आहे असें मीं मुळींच जाणलें नाहीं, म्हणून सोयरेपणाच्या नात्यानें तुमच्याशीं वागलों. ३७ अरेरे ! माझ्या हातून फार वाईट गोष्ट घडली, कीं म्यां अमृताचा उपयोग सडासंमार्जनाकडे केला, व कामधेनु देऊन तिच्या बदला शिंगरूं घेतलें ! ३८ परिसाचा डोंगर मिळाला असतां तो फोडून त्याची आह्मीं घराच्या पायांत भर घातली; तसेंच कल्पतरु तोडून

३९ चिंतामणीची खाणी लागली । तेणें करें वोढाळें वोल्हांडिलीं । तैसी तुझी जवळिक धाडिली । सांगातीपणें ५४० हें आजिचेंचि पाहें पां रोकडें । कवण जुंझ हें केवढें । एथ परब्रह्म तूं उघडें । सारथी केलासी ४१ ययां कौरवांचिया घरा । शिष्टाई धाडिलासि दातारा । ऐसा वणिजेसाठीं जगेश्वरा । विकलासि आम्हीं ४२ तूं योगियांचें समाधिसुख । कैसा जाणेचिना मी मूर्ख । उपरोधु जी सन्मुख । तुजसीं करूं ४३

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

तूं या विश्वाची अनादि आदी । बैससी जिये सभासदीं । तेथें सोयरीकीचिया संबंधीं । रळीं बोलों ४४ विपायें राउळा येवों । तरि तुझेनि अंगें मानु पावों । न मानिसी तरी जावों । रुसोनि सलगी ४५ पायां लागोनि बुझावणी । तुझ्या ठायीं शार्ङ्गपाणी । पाहिजे ऐशी करणी । बहु केली आम्ही ४६ सजनपणाचिया वाटा । तुजपुढें बैसें उफराटा । हा पाडु काय वैकुंठा । परि चुकलों आम्ही ४७ देवेंसि कोलकाठीं धरूं । अखंड झोंबीलोंबीं करूं । सारी खेळतां आविष्करूं । निकरेंही भांडों ४८ चांग तें उराउरी मागों । देवासि कीं बुद्धि सांगों । तेवींचि म्हणों काय लागों । तुझें आम्ही ४९ ऐसा अपराधु हा आहे । जो त्रिभुवनीं न समाये । जी नेणतांचि कीं पाये । शिवतिले तुझे ५५० देवो बोनयाच्या अवसरीं । लोभें कीर आठवण करी । परि माझा निसुग गर्व अवधारीं । जे फुगूनचि बैसें ५१ देवाचिया भोगायतनीं । खेळतां आशंकेना मनीं । जी रिगोनियां शयनीं । सरिसा पहुडे ५२ कृष्ण म्हणोनि हाकारिजे । यादवपणें तूतें लेखिजे । आपली आण घालिजे । जातां तुज ५३ मज एकासनीं बैसणें । कां तुझा बोलु न मानणें । हें वोतटीचेनि दाटपणें । बहुत घडलें ५४ म्हणोनि काय काय आतां । निवेदिजेल अनंता । मी राशि आहें समस्तां । अपराधांचि ५५ यालागीं पुढां अथवा पाठीं । जियें राहटलों बहुवें वोखटीं । तियें मायेचिया परी पोटीं । सामावीं प्रभो ५६ जी कोण्ही एके वेळे । सरिता घेऊनि येती खडुळें । तियें सामाविजेति सिंधुजळें । आन उपायो नाहीं ५७ तैसीं प्रीती कां प्रमादें । देवेंसीं मज विरुद्धें । बोलविलीं तियें मुकुंदें । उपसाहावीं जी ५८ आणि देवाचेनि क्षमत्वें क्षमा । आधारु जाली आहे या

त्याचें शेतास कुंपण केलें; ३९ चिंतामणीची खाण लागली असून ते दगड गोफणीनें मारून ओढाळ गुरें हांकून लावलीं; त्याप्रमाणें तुमच्याशीं असलेल्या अतिस्नेहाचा उपयोग करून नघेतां तुह्मांला दूर केलें. ५४० हें आजचेंच उघड उघड उदाहरण पहा, कीं हें युद्ध केवढें व काय किमतीचें, पण परब्रह्म जे तुम्ही त्या तुम्हांला आम्हीं आपले सारथि केले. ४१ हे कृपासागरा, दुष्ट अशा कौरवांकडे तुम्हांला शिष्टाई करण्याकरितां आम्हीं धाडलें; याप्रमाणें, हे जगदीश्वरा आम्हीं आपल्या कामाकरितां तुमचा उपयोग करून घेतला. ४२ तुम्ही योग्यांचें समाधिसुख असून म्यां मूर्खानें तुम्हांला जाणलें नाहीं, व तुमच्या बरोबर विनोदाचीं भाषणें केलीं. ४३

अन्वय–अच्युत, यत् च विहारशय्यासनभोजनेषु अवहासार्थं एकः अथवा तत्समक्षं असत्कृतः असि, तत् अहं अप्रमेयं त्वां क्षामये. ॥ ४२ ॥

अर्थ– आणखी, हे अच्युता, खेळतांना, निजतांना, बसतांना आणि जेवतांना आपण उभयतां एकेकटे असतां अथवा दुसरे लोकांच्या समक्ष मीं थट्टेनें जो तुमचा अपमान केला, त्याबद्दल, अनंत असे जे तुम्ही, त्या तुमची मी 'क्षमा करा' अशी प्रार्थना करितों. ॥ ४२ ॥

तुम्ही विश्वाचे आदिपुरुष आहां, तुमच्या अगोदरचा दुसरा कोणी नाहीं. ते तुम्ही ज्या सभेंत बसत होतां, तेथें तुम्ही आमचे नातेवाईक या संबंधानें मी तुमच्याशीं विनोदानें बोललों. ४४ कदाचित् तुमच्या घरीं आलों, तर तुमच्या बरोबरीनें मान घेत होतों आणि तो तुम्हीं न दिला तर स्नेहाच्या नात्यानें आम्ही रुसून परत जात होतों. ४५ हे शार्ङ्गपाणी, तुम्ही माझे पाय धरून समजूत करीत असां. याप्रमाणें हव्या त्या प्रकारानें आम्हीं तुमचा उपमर्द केला. ४६ शहाणपणाच्या घमेंडीवर आम्ही तुमच्यापुढें पाठमोरे देखील बसलों आहों; तर, हे श्रीकृष्णा, अशी आमची योग्यता आहे का? परंतु आमची चूक झाली. ४७ देवा, तुमच्याबरोबर दांडपट्टा वगैरे खेळ तर खेळलों; आखाड्यांत कुस्ती तर केली; व सोंगट्या खेळतांना तुमचा तिरस्कार करून तुमच्याबरोबर निकरानें तर भांडलों, ४८ जी उत्तम वस्तु असेल, ती अगोदर आह्मांला द्या म्हणून मागितली; सर्वज्ञ असे जे तुम्ही त्या तुह्मांला युक्तीच्या गोष्टी सांगितल्या. त्याचप्रमाणें, तुमचें आह्मी काय लागत आहों? असें तुह्मांला ह्मटलें. ४९ अशा रीतीनें, त्रिभुवनांत न मावतील असे आमचे हातून अपराध घडले आहेत, परंतु तुमच्याच पायाची शपथ कीं, आह्मी तुह्मांला न ओळखतां तुमच्याशीं असें वर्तन केलें. ५५० देवांनीं जेवणाचे वेळेस लोभानें खरोखर माझी आठवण करावी, परंतु मीं रिकामा गर्व करून रुसून बसावें; ५१ देवांच्या अंतःपुरांतही खेळतांना माझ्या मनांत शंका उत्पन्न होत नसे, व अंथरुणावर जाऊन मी शेजारीं निजत असें. ५२ मी तुह्मांला 'कृष्णा' ह्मणून हांक मारीत असून, इतर यादवांप्रमाणें तुह्मांला मानीत होतों, आणि तुह्मी जाऊं लागला ह्मणजे मी आपली शपथ घालीत असें. ५३ माझें तुमच्याबरोबर एका आसनावर बसणें, किंवा तुमचा शब्द मोडणें, हें अति परिचयामुळें पुष्कळ वेळां घडलें आहे. ५४ म्हणून, हे अनंता, आणखी अशा अमर्यादेच्या तुह्मांला किती तरी गोष्टी सांगू? तर मी सर्व अपराधांची रासच आहें. ५५ याकरितां, प्रभो, तुमच्या समक्ष किंवा पश्चात् जितक्या ह्मणून माझ्या हातून वाईट गोष्टी घडून आल्या असतील तितक्या आईप्रमाणें पोटांत घाला. ५६ एकादे वेळेस नदीचें पाणी गढूळ होऊन समुद्रास मिळण्यास गेलें असतां त्याचा अंगीकार केल्याशिवाय समुद्रास दुसरा उपाय नसतो; ५७ त्याप्रमाणें, प्रीतीनें ह्मणा, अथवा चुकीनें ह्मणा, देवा, तुह्मांला विरुद्ध अशीं जीं जीं भाषणें मी बोललों, तीं तीं, हे मुकुंदा पोटांत घाला. ५८ देवा, तुमच्या सहन करण्याच्या शक्तीनें ही पृथ्वी प्राणिमात्राचा भार सहन करण्यास समर्थ झाली आहे, ह्मणून, हे पुरुषोत्तमा, जित-

तग्रामा । म्हणोनि जी पुरुषोत्तमा । विनवूं तें थोडें ५९ तरि आतां अप्रमेया । मज शरणागता आपुलिया । क्षमा कीजो जी यया । अपराधांसी ५६०

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥

जी जाणितलें मियां साचें । महिमान आतां देवाचें । जे देवो होय चराचराचें । जन्मस्थान ६१ हरिहरादि समस्तां । देवा तूं परम देवता । वेदांतेंही पढविता । आदि गुरु तूं ६२ गंभीर तूं श्रीरामा । नानाभूतैकसमा । सकळगुणीं अप्रतिमा । अद्वितीया ६३ तुजसी नाहीं सारिसें । हें प्रतिपादनचि कायसें । तुवां जालेंनि आकाशें । सामाविलें जग ६४ तया तुझेनि पाडें दुजें । ऐसें बोलतांचि लाजिजे । तेथ अधिकाचि कीजे । गोठी केवीं ६५ म्हणोनि त्रिभुवनीं तूं एकु । तुजसारिखा ना अधिकु । तुझा महिमा अलौकिकु । नेणिजे वानूं ६६

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम ॥४४॥

ऐसें अर्जुनें म्हणितलें । मग पुढती दंडवत घातलें । तेथें सात्त्विकाचें आलें । भरतें तया ६७ मग म्हणतसे प्रसीद प्रसीद । वाचा होतसे सद्गद । काढी जी अपराध । समुद्रौनि मातें ६८ तुज विश्वसुहृदातें कहीं । सोयरेपणें न मनूंचि पाहीं । तुज विश्वेश्वराचिया ठायीं । आश्चर्य केलें ६९ तूं वर्णनीय परी लोभें । मातें वर्णिसी पां सभे । तरि मियां वल्गिजे क्षोभें । अधिकाधिक ५७० आतां ऐसिया अपराधां । मर्यादा नाहीं मुकुंदा । म्हणोनि रक्ष रक्ष प्रमादा- । पासोनियां ७१ जी हेंचि विनवावयालागीं । कैंची योग्यता माझिया आंगीं । पारि अपत्य जैसें सलगी । बापेंसिं बोले ७२ पुत्राचे अवराध । जरी जाहले अगाध । तरी पिता साहे निर्द्वंद्व । तैसें साहिजो जी ७३ सख्याचें उद्धत । सखा साहे निवांत । तैसें तुवां समस्त । साहिजो जी ७४ प्रियाचिया ठायीं सन्मान । प्रिय न पाहे सर्वथा जाण । तेविं उच्छिष्ट काढिलें आपण । ते क्षमा कीजो जी ७५ नातरी प्राणाचें सोयरें भेटे । मग जीवें भूतलीं जियें संकटें । तियें निवेदितां न वाटे । संकोचु कांहीं ७६ कां उखितें आंगें जीवें । आपणपें दिधलें जिया मनोभावें । तिया कांतु मिनलिया न राहवे । हृदय जेवीं ७७ तयापरी जी मियां । हें विनविलें तुमतें गोसाविया । आणीक कांहीं एक म्हणावया । कारण असे ७८

की तुमची विनंती करावी तितकी थोडी आहे. ५९ तर आतां हे अतर्क्या कृष्णा, तुमचा ह्मणविलेला मी तुह्मांला शरण आलों आहें, तर माझ्या सर्व अपराधांची क्षमा करा. ५६०

अन्वय–अप्रतिमप्रभाव, त्वं अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता, गरीयान् पूज्यः गुरुः च असि; लोकत्रये अपि त्वत्समः न अस्ति, अधिकः अन्यः कुतः (अस्ति) ? ॥ ४३ ॥

अर्थ–[देवा,] ज्याच्या सामर्थ्याला उपमा नाहीं असे तुम्ही या चराचर जगताचे उत्पादक व अति श्रेष्ठ आणि पूज्य असे गुरू आहां तुमच्यासारखा या त्रैलोक्यांत दुसरा कोणी नाहीं;तेव्हां तुमच्यापेक्षां अधिक कोठून असणार ? ४३

हे श्रीकृष्णा, तुमचा महिमा मीं आतां यथार्थ जाणला आहे. देवा, तुम्ही या चराचराचें उत्पत्तिस्थान आहां. ६१ तुम्ही विष्णु, शंकर आदिकरून सर्व देवांचें परमदैवत आहां; आणि वेद ज्याला पढविले आहेत, त्या ब्रह्मदेवाचेही मूळ गुरू तुम्ही आहां. ६२ हे श्रीरामा, तुम्ही गंभीर असून सर्व भूताचे ठिकाणीं तुमची समदृष्टि आहे तुम्ही सर्व गुणांत अप्रतिम असून अद्वितीय आहां. ६३ तुमच्या बरोबरीचा दुसरा कोणी नाहीं, यांचें प्रतिपादन तरी काय करावें ? कारण तुम्ही जें आकाश उत्पन्न केलें आहे, त्यांत सर्व जगाचा समावेश होतो. ६४ त्या तुमच्या बरोबरीचे दुसरे कोणी आहे असें म्हणणेंच लज्जास्पद होय. तुमच्यापेक्षां दुसरा कोणी अधिक आहे, ही गोष्टच बोलण्यास नको ! ६५ म्हणून सर्व त्रिभुवनांत तुम्ही एकच असून, तुमच्या बरोबरीचा किंवा तुमच्याहून अधिक दुसरा कोणी नाहीं; व तुमचा महिमा अगाध असून तो वर्णन करण्यास आम्ही असमर्थ आहों. ६६

अन्वय–देव, तस्मात् कायं प्रणिधाय प्रणम्य अहं ईड्यं ईशं त्वां प्रसादये. पुत्रस्य (अपराधं) पिता इव, सख्युः (अपराधं) सखा इव, प्रियायाः (अपराधं) प्रियः (इव) (मम अपराधान् सोढुं (त्वं) अर्हसि. ॥ ४४ ॥

अर्थ–म्हणून, हे देवा, साष्टांग नमस्कार करून स्तुत्य व समर्थ अशा तुम्हांला प्रसन्न होण्याकरितां मी प्रार्थना करितों, जसा पिता पुत्राचे अपराध, मित्र मित्राचे अपराध, आणि पुरुष आपल्या प्रियेचे अपराध सहन करितो, तसे तुम्ही माझे अपराध सहन करण्यास योग्य आहां. ४४

याप्रमाणें बोलून अर्जुनानें भगवंतास साष्टांग नमस्कार घातला. त्या वेळीं त्याला अष्टसात्त्विक भाव उत्पन्न झाले. ६७ मग गहिंवरून म्हणाला, " प्रसन्न व्हा व मला अपराधरूपी समुद्रांतून बाहेर काढा. ६८ तुम्ही आमचे नातेवाईक आहां, अशा समजुतीनें तुम्हां विश्वसुहृदाला कधींच मान दिला नाहीं; व तुम्ही सर्व विश्वाचें ईश्वर आहां, असें कोणीं म्हटलें, तर उलट आम्ही आश्चर्य करीत होतों. ६९ आम्हींच तुमचें वर्णन करणें योग्य असतांही, सभेमध्यें जों जों तुम्हीं प्रेमानें माझें वर्णन करावें, तों तों रागावून मीं अधिक अधिक बडबड करावी. ५७० हे मुकुंदा, असे जे माझे हातून एक एक अपराध झाले आहेत, ते अमर्याद आहेत, ह्मणून त्या अपराधांपासून माझें रक्षण करा. ७१ अहो, अशा प्रकारें तुमची प्रार्थना करण्याची देखील योग्यता माझ्या अंगीं नाहीं; पण लहान मूल जसें बापाशीं लडिवाळपणानें बोलतें, ७२ त्याप्रमाणें, मी म्हणतों, प्रभो, पुत्राच्या हातून पुष्कळ अपराध घडले असले तरी पिता दुजा भाव सोडून जसे ते सहन करतो, तसे माझे सर्व अपराध तुम्हीं सहन करा. ७३ देवा, मित्राचा उद्धटपणा जसा मित्र निवांतपणें सहन करतो, तसे माझे सर्व अपराध तुम्ही सहन करा. ७४ ज्याप्रमाणें आपल्या आवडत्या मित्राकडून आपला सन्मान व्हावा अशी कधीं कोणी अपेक्षा करीत नाहीं त्याप्रमाणें [राजसूय यज्ञांत] तुम्हीं उष्टीं काढलीं त्याची क्षमा करा. ७५ किंवा आपला जिवलग स्नेही भेटल्यावर, आपण जितकीं संकटें अनुभविलीं असतील, तितकीं त्याला सांगण्याचा कधींही संकोच वाटत नाहीं. ७६ अथवा जिनें आपलें तन, मन व आत्माही मनोभावानें आपले पतीस अर्पण केला आहे, अशा पतिव्रता स्त्रीस पतीची गांठ पडल्यावर जशी मनांतील गोष्ट सांगितल्याशिवाय रहावत नाहीं, ७७ त्याप्रमाणें, प्रभो, माझे अपराध क्षमा करण्याबद्दल मीं तुम्हांस विनंती केली, परंतु मला आणखी एक गोष्ट विचारावी असें वाटत आहे. ७८

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥

तरि देवेसी सलगी केली । जे विश्वरूपाची आळी घेतली । ते मायबापें
पुरविली । स्नेहाळाचेनि ७९ सुरतरूचीं झाडें । आंगणीं दावावीं कोडें । दे-
यावें कामधेनूचें पाडें । खेळावया ५८० मियां नक्षत्रीं डाव पाडावा । चंद्र चेंडु-
वालागीं आणावा । हा छंदु सिद्धी नेला आघवा । माउलिये तुवां ८१ जिया
अमृतलेशालागीं सायास । तयाचा पाउस केला चारी मास । पृथ्वी वाहून
चासेचास । चिंतामणि पेरिले ८२ ऐसा कृतकृत्य केला स्वामी । बहुवे लळा
पाळिला तुम्हीं । दाविलें जें हरब्रह्मीं । नायकिजे कानीं ८३ मा देखावयाची
केउती गोठी । जयाची उपनिषदां नाहीं भेटी । ते जिव्हारींची गांठी । मज-
लागीं सोडिली ८४ जी कल्पादीलागोनि । आजिची घडी धरुनी । माझीं जे-
तुलीं होउनी । गेलीं जन्में ८५ तयां आघवियांचिआंतु । घरडोळी घेऊनि
असें पाहतु । परि हीं देखिली ऐकिली मातु । आतुडेचिना ८६ बुद्धीचें जाणणें ।
कांहीं न वचेचि याचेनि आंगणें । हे सादही अंतःकरणें । करवेचिना ८७
तेथ डोळयां देखी होआवी । ही गोठीचि कायसया करावी । किंबहुना पूर्वीं ।
दृष्ट ना श्रुत ८८ तें हें विश्वरूप आपुलें । तुम्हीं मज डोळां दाविलें । तरि
माझें मन झालें । हृष्ट देवा ८९ परि आतां ऐसी चाड जीवीं । जे तुजसी गोठी
करावी । जवळीक हे भोगावी । आलिंगावासी ५९० ते याचि रूपीं करूं ह्म-
णिजे । तरि कोणे एके मुखेंसीं चावळिजे । आणि कवणा खेंव देइजे । तुज
लेखा नाहीं ९१ ह्मणोनि वारियासवें धांवणें । न ठके गगना खेंव देणें । जळ
केली खेळणें । समुद्रीं केंउतें ९२ यालागीं जी देवा । एथिंचें भय उपजतसे
जीवा । ह्मणोनि येतुला ळळा पाळावा । जे पुरे हें आतां ९३ पैं चराचर वि-
नोदें पाहिजे । मग तेणें सुखें घरीं राहिजे । तैसें चतुर्भुज रूप तुझें । तो वि-
सांवा आह्मां ९४ आह्मीं योगजात अभ्यासावें । तेणें याचि अनुभवा यावें ।
शास्त्रार्तें आलोडावें । परि सिद्धांतु तो हाचि ९५ आह्मीं यजनें किजती स-
कळें । परि तियें फळावीं येणेंचि फळें । तीर्थें होतु सकळें । याचिलागीं ९६
आणीकही कांहीं जें जें । दान पुण्य आह्मीं कीजे । तया फळीं फळ तुझें ।
चतुर्भुज रूप ९७ ऐसीं तेथिंची जीवा आवडी । ह्मणोनि तेंचि देखावया लवड-

अन्वय-देवेश जगन्निवास, अदृष्टपूर्वं (विश्वरूपं) दृष्ट्वा (अहं) हृषितः अस्मि, मे मनः च भयेन प्रव्यथितं (अस्ति; अतः,) देव, त्वं प्रसीद च तत् (च पूर्वं) एव रूपं मे दर्शय. ॥ ४५ ॥

अर्थ-हे देवाधिदेवा जगन्निवासा, पूर्वी कधीं न पाहिलेलें असें [तुझें] विश्वरूप पाहून मला हर्ष झाला; आणि भयानें माझें मन अति व्याकूळ झालें. यास्तव, हे देवा, प्रसन्न व्हा, आणि तुमचें तें [पूर्वींचें] रूप मला दाखवा. ॥ ४५ ॥

" श्रीकृष्णा, तुमच्याशीं सलगी करून ' विश्वरूप दाखवा ' म्हणून जो छंद घेतला, तो अत्यंत दयाळूपणानें तुम्हीं पुरविला. ७९ अंगणांत कल्पतरु लावण्याची व कामधेनूचें वांसरूं खेळावयास देण्याची माझी हौस पुरविली, ५८० मला फाशांच्या ऐवजीं खेळण्यास नक्षत्रें द्यावीं, व चेंडूच्या ऐवजीं चंद्र द्यावा, ही माझी सर्व हौस तुम्हीं मातेप्रमाणें पूर्ण केली. ८१ जें अमृत थोडकें मिळविण्यासही श्रम पडतात, त्याचा चार महिने पाऊस पाडला; आणि जमीन उत्तम रीतीनें तयार करून तिच्या प्रत्येक वाफ्यांत चिंतामणि पेरले ! ८२ याप्रमाणें, प्रभो, सर्व गोष्टी मला देऊन माझे लाड पुरविल्यानें मी कृतकृत्य झालों; आणि जें तुम्हीं मला प्रत्यक्ष दाखविलें, त्या विश्वरूपाची गोष्ट शंकर, ब्रह्मदेव यांनीं कानांनीं ऐकिलीही नाहीं. ८३ मग तें त्यांच्या दृष्टीस कोठून पडणार ? हें पहा-उपनिषदांसही ज्याची भेट झाली नाहीं, तें आपलें अंतरंगांतील रूप तुम्हीं माझ्याकरितां उघड करून दाखविलें. ८४ कल्पाच्या आरंभापासून आज घटकेपर्यंत जितके माझे जन्म होऊन गेले, ८५ त्या सर्व जन्मांत प्रत्येक जन्माचा झाडा घेऊन पहातों, परंतु या रूपाची गोष्ट मी कधीं ऐकिली आहे किंवा हें रूप पाहिलें आहे, असें आढळून येत नाहीं. ८६ या विश्वरूपाच्या अंगणांत देखील बुद्धीची कल्पना गेली नाहीं, मग अंतःकरणांत त्याची आठवण कोठून होणार ? ८७ अशा स्थितींत तें विश्वरूप डोळ्यांनीं पहावें, याजबद्दल गोष्ट बोलायालाच नको. किंबहुना असें पूर्वी कधीं ऐकिलें नाहीं व पाहिलेंही नाहीं. ८८ देवा, तें हें तुमचें विश्वरूप तुम्हीं मला दाखविल्यानें माझें मन चकित झालें. ८९ परंतु आतां अशी एक मनांत इच्छा उत्पन्न झाली आहे कीं, तुमच्या बरोबर गोष्टी सांगून तुमच्या स्नेहाचा उपभोग घ्यावा, व तुम्हांला आलिंगन द्यावें. ५९० तेव्हां तें या अशा स्थितींतच करूं म्हटलें, तर तुमच्या कोणत्या तोंडाबरोबर बोलावें ? व कोणाला आलिंगन द्यावें ? कारण, तुमच्या रूपाला पार नाहीं. ९१ ह्मणून, वाऱ्याबरोबर धांवणें अगर गगनाला आलिंगन देणें हें घडावयाचें नाहीं, तसेंच समुद्रांत जलक्रीडा कशी करितां येईल ? ९२ याकरितां, देवा, या विश्वरूपाचें मला भय वाटतें; ह्मणून हें आटोपून घ्यावें, एवढीच माझी हौस पुरवावी. ९३ हें पहा-या चराचराचें कौतुकानें अवलोकन करूनही जसें घरींच रहावेसें वाटतें, त्याप्रमाणें तुमचें चतुर्भुज रूपच आमच्या विश्रांतीचें स्थान होय. ९४ आम्ही सर्व योगांचा अभ्यास केला, तरी त्यायोगानें पहावयास मिळणार हेंच; आणि शास्त्रांचा विचार केला असतांही याच स्वरूपाचा सिद्धांत होतो. ९५ आह्मीं सर्व यज्ञ केले, तरी त्यांची फलप्राप्ति हेंच रूप होय; व याच रूपाकरितां सर्व तीर्थें करावीं लागतात. ९६ आणखीही जें जें कांहीं पुण्य अथवा दान आम्हीं करितों, त्याची फलप्राप्ति तुमचें चतुर्भुज रूपच होय. ९७ याप्रमाणें त्या चतुर्भुज रूपाची जिवास आवड उत्पन्न होऊन, तें पहाण्याकरितां माझी लगबग उ-

सवडी । वर्तत असे ते सांकडी । फेडिजे वेगीं ९८ अगा जीवींचें जाणतेया । सकळ विश्व वसवितेया । प्रसन्न होईं पूजितया । देवांचिया देवा ९९

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

कैसें नीलोत्पलाते रांवित । आकाशाही रंगु लावित । तेजाची वोज दावित । इंद्रनीळा ६०० जैसा परिमळ जाहला मगरजा । कां आनंदासि निघालिया भुजा । ज्याचे जानूवरी मकरध्वजा । जोडली बरव १ मस्तकीं मुकुटातें ठेविलें । कीं मुकुटा मुकुट मस्तक झालें । शृंगारा लेणें लाधलें । आंगाचेनि जया २ इंद्रधनुष्याचिये आडणी- । माजि मेघ गगनरंगणीं । तैसें आवरिलें शार्ङ्गपाणी । वैजयंतिया ३ आतां कवणी ते उदार गदा । असुरां देत कैवल्य सदा । कैसें चक्र हन गोविंदा । सौम्यतेजें मिरवे ४ किंबहुना स्वामी । तें देखावया उत्कंठित पां मी । ह्मणोनि आतां तुम्ही । तैसया होआवें ५ हे विश्वरूपाचे सोहळे । भोगूनि निवाले जी डोळे । आतां होताति आंधळे । कृष्णमूर्तीलागीं ६ तें साकार कृष्णरूपडें । वांचूनि पाहों नावडे । तें न देखतां थोडें । मानिताती हे ७ आह्मां भोगमोक्षाचिया ठायीं । श्रीमूर्तीवांचूनि नाहीं । ह्मणोनि तैसाचि साकारु होईं । हें सांवरीं आतां ८

श्रीभगवानुवाचः—
मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥

या अर्जुनाचिया बोला । विश्वरूपा विस्मयो जाहला । म्हणे ऐसा नाहीं देखिला । धसाळ कोणी ९ कोण हे वस्तु पावला आहासी । तया लाभाचा तोषु न घेसी । मा भेणें काय नेणों बोलसी । हेकाडु ऐसा ६१० आह्मी सावियाचि जैं प्रसन्न होणें । तैं आंगचिवरी म्हणे देणें । वांचोनि जीव असे वेंचणें । कवणासि गा ११ तें हें तुझिये चाडे । आजि जिवाचेंचि दळवाडें । कामऊनियां येवढें । रचिलें ध्यान १२ ऐसी काय नेणों तुझिये आवडी । जाहली प्रसन्नता आमुची वेडी । म्हणोनि गौप्याचीही गुढी । उभविली जगीं १३ तें हें अपारांअपार । स्वरूप माझें परात्पर । एथूनि ते अवतार । कृष्णादिक १४ हें ज्ञानतेजाचें निखिळ । विश्वात्मक केवळ । अनंत हें अढळ । आद्य सकळां १५ हें तुजवांचोनि अर्जुना । पूर्वीं श्रुत दृष्ट नाहीं आना । जे जोगें नव्हे साधना । ह्मणोनियां १६

डाली आहे. तर ही माझी अडचण लवकर दूर करा. ९८ अहो, दुसऱ्याच्या मनांतील गोष्ट जाणणारे जगन्निवासा, परमपूज्य देवाधिदेवा, प्रसन्न व्हा. ९९

अन्वय–सहस्रबाहो विश्वमूर्ते, अहं त्वां किरीटिनं गदिनं च तथा एव चक्रहस्तं द्रष्टुं इच्छामि; (तस्मात्) तेन एव चतुर्भुजेन रूपेण (युक्तः) भव. ॥ ४६ ॥

अर्थ–हे सहस्रबाहो विश्वमूर्ते, तुम्हांस मुकुट घातलेलें आणि हातांत गदा व तसेंच चक्र घेतलेलें पहावें, अशी माझी इच्छा आहे; म्हणून त्याच चतुर्भुज रूपानें युक्त असे तुम्ही व्हा. ॥ ४६ ॥

" देवा, तुमच्या अंगकांतीचें कोठवर वर्णन करावें ? ज्याच्या योगानें नीलकमलास व आकाशासही निळेपणा येतो, व इंद्रनील मण्याच्या तेजाची झांक पसरते; ६०० ज्याप्रमाणें पाचेला सुगंध फुटावा किंवा आनंदाला हात फुटावे, त्याप्रमाणें प्रभूचें गुडघ्यांपासून मदनाला शोभा येते; १ प्रभूंनी मस्तकावर धारण केलेल्या मुगुटास मस्तकाच्या सौंदर्यानें जास्त शोभा येते, व अंगाच्या प्रभेनें शृंगारास शोभा येते; २ श्रीहरीनें गळ्यांत घातलेली वैजयंती माळ इंद्रधनुष्याच्या मधल्या भागांत आकाशांतील मेघाप्रमाणें शोभते; ३ आतां, राक्षसांनाही मोक्षपद देणारी प्रभूंच्या हातांतील उदार गदा व तसेंच हातांतील चक्र किती सौम्य दिसतें; ४ म्हणून, प्रभो, अशी तुमची सर्व शोभा पहावयास मी उत्सुक झालों आहें; तर तें रूप तुम्ही धारण करा. ५ विश्वरूप पहाण्याचे सोहाळे भोगून माझे डोळे निवाले आहेत, व ते आतां कृष्णमूर्ति पहाण्याला भुकेले आहेत. ६ तुमचें गोजिरवाणें कृष्णरूप पहाण्याशिवाय दुसरी कोणतीही इच्छा नाहीं. तें जर दृष्टीस न पडलें, तर त्याच्यापेक्षां विश्वरूपाची किंमत कमी मानतों. ७ आम्हांला तुमच्या मूर्तीवांचून मुक्ति व मुक्ति देणारें दुसरें कांहीं नाहीं, म्हणून हें विश्वरूप आतां आंवरून चतुर्भुज गोजिरवाणें रूप धारण करा. " ८

अन्वय–अर्जुन, यत् त्वदन्येन दृष्टपूर्वं न (आसीत्, तत्) इदं मे तेजोमयं, विश्वं, अनन्तं, आद्यं, परं रूपं प्रसन्नेन मया आत्मयोगात् तव दर्शितं. ॥ ४७ ॥

अर्थ–श्रीभगवान् म्हणालेः–हे अर्जुना, जें तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणीं पूर्वी कधीं पाहिलें नाहीं, तें हें माझें दिव्य, सर्वव्यापक, अपार, सर्वांचें मूळ व उत्कृष्ट असें रूप मीं प्रसन्न होऊन आपल्या योगसामर्थ्यानें तुला दाखविलें. ॥ ४७ ॥

याप्रमाणें अर्जुनाचें बोलणें ऐकून श्रीकृष्णांना मोठें आश्चर्य वाटलें व ते म्हणाले, " तुझ्यासारखा अविचारी मनुष्य मीं पाहिला नाहीं. ९ अरे, तुला हा कसला लाभ झाला आहे, याचा संतोष न मानतां भीतीनें हेकडासारखा काय बोलतोस ? ६१० आम्ही कोणासही प्रसन्न झालों तर बाह्यात्कारींच होतों, परंतु मनापासून प्रसन्न कोणालाही होत नाहीं. ११ तें आमचें मनापासून प्रसन्न होणें तुझ्याचकरितां असून अंतःकरणांतील गुह्य कमावून एवढें मोठें ध्यान तयार केलें. १२ माझें मन तुझ्या प्रेमभक्तीनें कसें वेडावलें हें मला कळत नाहीं; म्हणून, आमचें जें परम गुह्य विश्वरूप, त्याचा जगतांत ध्वज उभारिला. १३ तें हें माझें अखंडच व अनादि स्वरूप असून, याच्यापासून कृष्णादिक अवतार उत्पन्न होतात. १४ हें स्वरूप केवळ ज्ञानतेजानें भरलेलें, विश्वव्यापक, अनंत व दृढ असून सर्वांच्या आरंभींचें आहे. १५ अर्जुना, तुझ्यावांचून हें दुसऱ्या कोणीं पूर्वी ऐकिलेलें व पाहिलेलें नाहीं. कारण, हें साधनानें प्राप्त होणारें नव्हे. १६

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्नच क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

याची सोय पातले । आणि वेदीं मौनचि घेतलें । याज्ञकी माघौते आले । स्वर्गौनियां १७ साधकीं देखिला आयासु । म्हणोनि वाळिला योगाभ्यासु । आणि अध्ययनें सोरसु । नाहीं एथ १८ सीगेची सत्कर्मे । धाविन्नलीं संभ्रमें । तिहीं बहुतेकीं श्रमें । सत्यलोकु ठाकिला १९ तपीं ऐश्वर्य देखिलें । आणि उग्रपण उभयांचि सांडिलें । एवं तपसाधना जें ठेलें । अपारांतरें ६२० तें हें तुवां अनायासें । विश्वरूप देखिलें जैसें । इये मनुष्यलोकीं तैसें । न फवेची कवणा २१ आजि ध्यानसंपत्तीलागीं । तूंचि एकु आथिला जगीं । हें परमभाग्य आंगीं । विरंचीही नाहीं २२

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

म्हणोनि विश्वरूपलाभें श्लाघ । एथिंचें भय नेघ नेघ । हेंवांचूनि अन्य चांग । न मनीं कांहीं २३ हां गा समुद्रु अमृताने पाहों ॥ आणि अवसांत वरपडा जाहला । मग कोणीही आथि वोसांडिला । ...ल ह्मणोनि वांचूनि तरी सोनयाचा डोंगरु । येसणा न चले हा थोरु । ऐसें म्हणोनि अव्हेर । करणें घडे २५ दैवें चिंतामणि लेईजे । कीं हें ओझें म्हणोनि सांडिजे । कामधेनु दवडिजे । न पोसवे ह्मणोनि २६ चंद्रमा आलिया घरा । म्हणे निगें कारितोसि उबारा । पडिसायि पाडितोसि दिनकरा । परता सर २७ तैसें ऐश्वर्य हें महातेज । आजि हातां आलें आहे सहज । कीं एथ तुज गजबज । होआवी कां २८ पारि नेणसीच गांवढिया । काय कोपों आतां धनंजया । आंग सांडोनि छाया । आलिंगितोसि मा २९ हें नव्हे जो मी साचें । एथ मन करूनियां काचें । प्रेम धरिसी अवगणियेचें । चतुर्भुज जें ६३० तारि आझुनिवरी पार्था । सांडीं सांडीं हे व्यवस्था । इयेविषयीं आस्था । करिसी झणें ३१ हें रूप जरी घोर । विकृती आणी थोर । तरी कृतनिश्चयाचें घर । हेंचि करीं ३२ कृपण चित्तवृत्ति जैसी । रोंवोनि घालीं ठेवयापासीं । मग नुसधेनि देहेंसीं । आपण असे ३३ कां अजातपक्षिया जवळां । जीव बैसवूनि अविसाळां । पाक्षिणी अंतराळा । माजि जाय ३४ नाना गाय चरे डोंगरीं । पारि चित्त बांधिलें वत्सें घरीं । तैसें प्रेम एथिंचें करीं । स्थानपती ३५ येरें वरिचिलेनि चित्तें । बाह्य सख्य सुखापुरतें । भोगिजो का श्रीमूर्तीतें । चतु-

अन्वय-कुरुप्रवीर, अहं एवंरूपः नृलोके न वेदयज्ञाध्ययनैः न दानैः न क्रियाभिः न उग्रैः तपोभिः त्वदन्येन द्रष्टुं शक्यः ॥ ४८ ॥

अर्थ-हे कुरुश्रेष्ठा, या मृत्युलोकीं तुजवांचून दुसऱ्या कोणालाही या प्रकारचें माझें विश्वरूप वेदाध्ययनानें, यज्ञाचरणानें, दानानें, कर्माचरणानें, व तसेंच उग्र तपाचरणानेंही दृष्टीस पडणें शक्य नाहीं. ॥ ४८ ॥

" या स्वरूपाचे ठिकाणापर्यंत येतांच वेदांनीं मौन धारण केलें; यज्ञ करणारे स्वर्गापर्यंत जाऊन मागें परतले; १७ साधकांनीं, योगाभ्यासाच्या ठिकाणीं श्रम पडतात असें पाहून योगाभ्यासच सोडला; आणि अध्ययन करणारांसही ह्या स्वरूपापर्यंत येणें सुलभ नाहीं. १८ पूर्णत्वास आलेल्या नित्यनैमित्तिक कर्मांनीं आपल्या मोठेपणाच्या श्रमानें धांव घेतली, तीं तरी मोठ्या श्रमानें सत्यलोकापर्यंत येतात; १९ तपस्व्यांनीं यांचें ऐश्वर्य पाहून उभ्याउभ्याच आपला उग्रपणा टाकला; याप्रमाणें तपसाधन करणारेही यापासून दूर राहिले; ६२० तें हें विश्वरूप सहजीं जसें तुझ्या दृष्टीस पडलें, तसें या मनुष्यलोकांत कोणालाही प्राप्त झालें नाहीं.२१ आज या जगांत ध्यानसंपत्तीला योग्य असा तूं एकटाच आहेस. ब्रह्मदेवाच्याही नशीबीं या विश्वरूपदर्शनाचा लाभ नाहीं. २२

अन्वय-(अर्जुन,) मम इदं ईदृक् घोरं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा मा (अस्तु) विमूढभावः च (मा अस्तु;) त्वं व्यपेतभीः प्रीतमनाः (सन) पुनः तत् एव इदं मे रूपं प्रपश्य.४९

अर्थ-हे अर्जुना, हें माझें असलें घोर रूप पाहून तूं भिऊं नको, आणि गोंधळूंही नको; भय सोडून संतुष्ट मनानें माझें हेंच रूप पुनः नीट पहा. ॥ ४९ ॥

" म्हणून, विश्वरूपदर्शनाच्या लाभानें तूं आज धन्य झाला आहेस. बाबारे! याचें भय मानूं नको, आणि यावांचून दुसरें कांहीं चांगलें आहे असें मनांत देखील आणूं नको. २३ अरे, अमृतानें भरलेला समुद्र जर अकस्मात् प्राप्त झाला, तर आपण त्यांत बुडून मरूं अशा भीतीनें तो कोणी सोडून देईल का? २४ किंवा सोन्याचा डोंगर दृष्टीस पडल्यावर हा एवढा मोठा कसा नेतां येईल असें म्हणून कोणी सोडून जाईल का? २५ दैवयोगानें चिंतामणि प्राप्त झाल्यावर तो अंगावर बाळगण्याचें सोडून ओझें होतें म्हणून कोणी टाकून देईल का? तसेंच, कामधेनु प्राप्त झाली असतां आपल्याला ती पोसवत नाहीं म्हणून तिला कोणी घालवून देईल का? २६ शीत उत्पन्न करणारा चंद्र जर घरांत आला, तर त्याच्यापासून उष्मा होतो, असें म्हणून त्याला बाहेर जा असें कोणी म्हणेल का? तूं सावली पाडतोस म्हणून पलीकडे जा असें कोणी सूर्याला ह्मणेल काय? २७ त्याचप्रमाणें, या विश्वरूपाचें ऐश्वर्य आज तुझ्या हातीं सहज लगलें असून तुझ्या अंगीं असा बावरेपणा कां उत्पन्न व्हावा? २८ पण, अर्जुना, तूं अगदीं गांवढळ असून तुला कांहीं समजत नाहीं, तुला काय ह्मणावें? अरे, तूं अंग सोडून पडछायेला आलिंगन देतोस?२९तूं आपलें मन अधीर करून अलिकडील साकार चतुर्भुज रूपावर प्रीति करतोस, पण तें माझें खरें स्वरूप नव्हे. ६३० म्हणून, पार्था, अजून तरी चतुर्भुज रूपाची आस्था सोड; व माझ्या विश्वरूपाची अनास्था करूं नको. ३१ हें विश्वरूप जरी भयंकर आवाढव्य आहे, तरी त्याच्या ठिकाणीं तूं आपला पूर्ण निश्चय ठेव. ३२ ज्याप्रमाणें कृपण आपलें मन द्रव्याच्या ठेव्याजवळ ठेवून फक्त शरीरानें जगांत व्यापार करतो, ३३ किंवा पंख फुटले नाहींत अशा पिलांजवळ घरट्यांत आपल्या आपला जीव ठेवून पक्षिणी भ्रमण करिते, ३४ अथवा गाय जरी डोंगरावर चरत असली तरी तिचें चित्त घरीं बांधलेल्या वांसराकडे असतें, तसें तुझें प्रेम या माझ्या विश्वरूपाचे ठिकाणीं कायम ठेव. ३५ बाकी मनाच्या समाधानाकरितां वरकांती माझ्या चतुर्भुज मूर्तीचें ध्यान

भुंज ३६ परि पुढतपुढती पांडवा । हा एक बोलु न विसरावा । जे इये रूपीं-हूनि सद्भावा । नेदावें निघों ३७ हें कहीं नव्हतेंचि देखिलें । ह्मणोनि भय जें तुज उपजलें । तें सांडीं एथ संचलें । असों दे प्रेम ३८ आतां करूं तुज यासारिखें । ऐसें ह्मणितलें विश्वतोमुखें । तरि मागील रूप सुखें । न्याहाळीं पां तूं ३९

संजय उवाच:--

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

ऐसें वाक्य बोलतखेंवो । मागुता मनुष्य जाहला देवो । हें ना परि नवलावो । आवडीचा तिये ६४० श्रीकृष्णचि कैवल्य उघडें । वरि सर्वस्व विश्वरूपायेवढें । हातीं दिधलें कीं नावडे । अर्जुनासी ४१ वस्तु घेऊनि वाळिजे । जैसें रत्नासि दूषण ठेविजे । नातरी कन्या पाहूनियां म्हणिजे । मना नये हे ४२ तया विश्वरूपायेवढी दशा । करितां प्रीतीचा वाढू कैसा । शेल दिधलीसे उपदेशा । किरीटीसि देवें ४३ मोडोनि भांगाराचा रवा । लेणें घडिलें आपलिया सवा । मग नावडे जरी जीवा । तरी आटिजे पुढती ४४ तैसें शिष्याचिये प्रीती जाहलें । कृष्णत्व होतें तें विश्वरूप केलें । तें मना नयेचि मग आणिलें । कृष्णपण मागुतें ४५ हा ठाववरी शिष्याची निकसी । साहाते गुरु आहाती कवणे देशीं । परी नेणिजे आवडी कैशी । संजयो ह्मणे ४६ मग विश्व व्यापूनि भोंवतें । जें दिव्य तेज प्रगटलें होतें । तेंचि सामावलें मागुतें । कृष्णरूपीं तये ४७ जैसें त्वंपद हें आघवें । तत्पदीं सामावे । अथवा द्रुमाकारु सांठवे । बीजकणिके जेवीं ४८ नातरी स्वप्नसंभ्रमु जैसा । गिळी चेइली जीवदशा । श्रीकृष्णें योगु हा तैसा । संहारिला तो ४९ जैसी प्रभा हारपली बिंबीं । कीं जळदसंपत्ती नभीं । नाना भरतें सिंधुगर्भीं । रिगालें राया ६५० हो कां जे कृष्णकृतीचिये मोडीं । होती विश्वरूपपटाची घडी । ते अर्जुनाचिये आवडी । उकलूनी दाविली ५१ तव परिमाणा रंगु । तेणें देखिले साविया चांगु । तेथ ग्राहकीये नव्हेचि लागु । ह्मणोनि घडी केली पुढती ५२ तैसें वाढीचेनि बहुवसपणें । रूपें विश्व जिंतिलें जेणें । तें सौम्य कोडिसवाणें । साकार जाहलें ५३ किंबहुना अनंतें । धरिलें धाकुटपण मागुतें । परि आश्वासिलें पार्थातें । बिहालियासी ५४ जो स्वप्नीं स्वर्गा गेला । तो अवसांत जैसा चेइला । तैसा विस्मयो जाहला । किरीटीसी ५५ नातरी गुरुकृपेसवें । वोसरलेया प्रपंचज्ञान आघवें । स्फुरे तत्त्व

कर. ३६ परंतु, हे पांडवा, वारंवार हें माझें वाक्य विसरूं नको; आणि या माझ्या स्वरूपापासून तूं आपला भाव दुसरीकडेस जाऊं देऊं नको. ३७ हें तूं पूर्वीं कधीं पाहिलें नव्हतेंस, म्हणून तुला भीति उत्पन्न झाली आहे, ती सोडून दे; व या विश्वरूपाच्या ठिकाणीं तुझें प्रेम कायम राहूं दे." ३८ नंतर विश्वरूप धारण करणारे श्रीकृष्ण भगवान् म्हणाले, " अर्जुना, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें मी आतां आपलें पूर्वीचें चतुर्भुज रूप धारण करतों, तें तूं सुखानें पहा. " ३९.

अन्वय–महात्मा वासुदेवः इति तथा अर्जुनं उक्त्वा भूयः स्वकं रूपं दर्शयामास; पुनः च सौम्यवपुः भूत्वा भीतं एनं आश्वासयामास. ॥ ५० ॥

अर्थ–संजय म्हणाला:-भगवान वासुदेवांनीं याप्रमाणें भाषण करून पुनः आपलें रूप अर्जुनाला दाखविलें; आणि सौम्यरूप होऊन; भ्यालेल्या अर्जुनाला पुनः धीर दिला. ५०

एवढें वाक्य बोलून देवांनीं पुनः लागलींच मनुष्यरूप धारण केलें. महाराज ह्मणतात:–मनुष्य रूप धारण केलें यांत कांहीं विशेष नाहीं, हा देवभक्तांच्या आवडीचा चमत्कार आहे ! ६४० श्रीकृष्ण हे केवळ परब्रह्म, आणि त्यांनीं विश्वरूपासारखें आपलें सर्वस्व अर्जुनाच्या हातीं दिलें, पण तें त्याला आवडलें नाहीं. ४१ आपणास एकादी वस्तु पाहिजे ह्मणून मागून घेऊन ती टाकावी, अथवा रत्नाला दूषण ठेवावें, किंवा एकादी मुलगी पाहिल्यावर ' मला ती आवडत नाहीं ' असें ह्मणावें, तसा हा प्रकार झाला. ४२ श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास, उपदेशाचा शेलका वांटा जें विश्वरूप तें दाखविलें. यापेक्षां आणखी त्याजवर प्रीति तरी कशी करावयाची !' ४३ सोन्याची लगड मोडून आपल्या हौसेप्रमाणें दागिना घडल्यावर तो जर आपल्या मनास न आला, तर आटवून जशी त्याची पुनः लगड करावी; ४४ त्याप्रमाणें, प्रथम कृष्णरूप होतें त्याचें अर्जुनाच्या आवडीकरितां विश्वरूप केलें, तें त्याच्या मनाला आवडलें नाहीं; म्हणून पुनः कृष्णरूप झाले, ४५ अशा प्रकारची शिष्याची जिकीर सहन करणारे गुरु कोणत्या तरी देशांत पाहिले आहेत का? परंतु ह्यावरून देवाला भक्ताची किती आवड आहे हें सांगतां येत नाहीं; असें संजय म्हणाला. ४६ भगवंतांनीं विश्व व्यापून विश्वरूपाचें जें दिव्य तेज प्रकट केलें होतें, त्याचा पुनः त्याच कृष्णरूपांत समावेश केला. ४७ ज्याप्रमाणें परमात्मस्वरूपांत सर्व जीवस्वरूपाचा समावेश होतो, अथवा बीजांत वृक्षाकार सांठवला जातो, ४८ किंवा स्वप्नाचा विस्तार जागृत झाल्यावर नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं चतुर्भुज मूर्ति धारण करून विश्वरूपाचा योग नाहींसा केला. ४९ जशी सूर्याची प्रभा सूर्यांतच लय पावते, अथवा मेघ आकाशांत लय पावतात, किंवा समुद्राची भरती समुद्रांतच जिरते; ६५० असें पहा–अर्जुनाच्या आवडीकरितां कृष्णरूप आकृतींत जी विश्वरूपवस्त्राची घडी घातली होती, ती उघडून दाखविली, ५१ तेव्हां त्या वस्त्राची लांबी, रुंदी व रंग सर्व नीट पाहिल्यावर, गिऱ्हाईक जो अर्जुन त्यास तें वस्त्र घेण्याची आवड नसल्यामुळें पुनः त्याची घडी घातली. ५२ याप्रमाणें, ज्या विश्वरूपाच्या अति वाढण्यानें सर्व जग व्यापून टाकलें होतें, तेंच रूप चतुर्भुज गोजिरवाणें असें झालें. ५३ किंबहुना अनंतानेंच पुनः लहान स्वरूप धारण करून अर्जुन जो अगदीं भिऊन गेला होता त्याला आश्वासन दिलें. ५४ एकादा मनुष्य स्वप्नांत स्वर्गास गेला असतां जसा एकाएकीं जागा होऊन आश्चर्य पावतो, तसा अर्जुन चकित झाला; ५५ किंवा, गुरुकृपा होतांक्षणींच सर्व प्रपंचज्ञान लय पावून परमात्म साक्षात्कार होतो, त्याप्रमाणें श्री-

तंवि पांडवें। श्रीमूर्ति देखिली ५६ तया पांडवा ऐसें चित्तीं। आड विश्वरूपाची जवनिका होती। ते फिटोनि गेली परौती। हें भलें जाहलें ५७ काय काळातें जिणोनि आला। कीं महावातु मागां सांडिला। आपुलिया बाहीं उतरला। सातही सिंधु ५८ ऐसा संतोष बहु चित्तें। घेइजत असे पंडुसुतें। विश्वरूपापाठीं कृष्णातें। देखोनियां ५९ मग सूर्याचिया अस्तमानीं। मागुती तारा उगवती गगनीं। तैसा देखों लागला अवनी। लोकांसहित ६६० पाहे तंव तेंचि कुरुक्षेत्र। तैसेंचि देखे दोहीं भागीं गोत्र। वीर वर्षताति शस्त्रास्त्र। संघाटवरी ६१ तया बाणांचिया मांडवाआंतु। तैसाचि रथु देखे निवांतु। धुरे बैसला लक्ष्मीकांतु। आपण तळीं ६२

अर्जुन उवाचः—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन। इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

एवं मागितलें जैसें तैसें। तेणें देखिलें वीरविलासें। मग म्हणे जियालों ऐसें। जाहलें आतां ६३ बुद्धीतें सांडोनि ज्ञान। भेणें वळघलें रान। अहंकारेंसीं मन। देशधडी जाहलें ६४ इंद्रियें प्रवृत्ती भुललीं। वाचा प्राणा चुकली। ऐसी आपांपरी होती जाली। शरीरग्रामीं ६५ तियें आघवींचि मागुतीं। जिवंत भेटलीं प्रकृती। आतां जिताणें श्रीमूर्तीं। जाहलें यियां ६६ ऐसें सुख जीवीं घेतलें। मग श्रीकृष्णातें म्हणितलें। मियां तुमचें रूप देखिलें। मानुष हें ६७ हें रूप दाखवणें देवराया। कीं मज अपत्या चुकलिया। बुझावोनि तुवां माया स्तनपान दिधलें ६८ जी विश्वरूपाचिया सागरीं। होतों तरंग मवित बांवेवरी। तो इये निजमूर्तीच्या तीरीं। निगालों आतां ६९ आइकें द्वारकापुरसुहाडा। मज सुकतियाजी झाडा। हे भेटी नव्हे बहुडा। मेघाचा केला ६७० जी साविंयाचि तृषा फुटला। तया मज अमृतसिंधु हा भेटला। आतां जिणयाचा जाहला। भरंवसा मज ७१ माझिया हृदयरंगणीं। होताहे हरिखलतांचीं लावणी। सुखेंसीं बुझावणी। जाहली मज ७२

श्रीभगवानुवाचः—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम। देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥५२॥

यया पार्थाचिया बोलासवें। हें काय म्हणितलें देवें। तुवां प्रेम ठेवूनि यावें। विश्वरूपीं कीं ७३ मग इये श्रीमूर्तीं। भेटावें सडिया आयती। ते शिकवण सुभद्रापती। विसरलासि मा ७४ अगा आंधाळिया अर्जुना। हाता

कृष्ण पाहून अर्जुनाची स्थिति झाली. ५६ अर्जुनाच्या मनाला असें वाटलें कीं, या चतुर्भुज मूर्तीच्या आड जो विश्वरूपाचा पडदा होता, तो नाहींसा झाला, ही गोष्ट फार उत्तम झाली. ५७ जसें काळाला जिंकावें, किंवा भयंकर वाऱ्यांतून सुटून जावें, अथवा सातही समुद्र आपल्या हातांनीं तरून गेल्यावर ५८ जसा आनंद होतो, त्याप्रमाणें, विश्वरूप पाहून श्रीकृष्णरूप पाहिल्यावर अर्जुनाच्या चित्तांत फार समाधान झालें ५९ मग सूर्य अस्तास गेल्यावर जशा आकाशांत चांदण्या पुनः चमकूं लागतात, त्याप्रमाणें विश्वरूप नाहींसें झाल्यावर अर्जुनास सर्व लोकसमुदायासह पृथ्वी दृष्टीस पडली; ६६० आणि पहातों तों तेंच कुरुक्षेत्र असून आपल्या व शत्रूंच्या सैन्यांत सर्व गोत्रज आहेत व एकमेकांवर शस्त्रास्त्रांचा वर्षाव करीत असून ६१ त्यांनीं टाकलेल्या बाणांच्या मंडपाखालीं आपला रथ जागच्या जागीं उभा आहे, व भगवान् लक्ष्मीपति धुऱ्यावर बसलेले असून आपण रथाखालीं आहों. ६२

अन्वय–जनार्दन, तव इदं मानुषं सौम्यं रूपं दृष्ट्वा (अहं) इदानीं सचेताः संवृत्तः प्रकृतिं गतः अस्मि. ५१

अर्थ–अर्जुन म्हणालाः—हे जनार्दना, हें तुमचें सौम्य मानवरूप पाहून आतां मी सावध होऊन माझें मन पूर्ववत् स्वस्थ झालें आहे. ॥ ५१ ॥

याप्रमाणें वीरश्रेष्ठ अर्जुनानें जसें मागितलें, तसें प्रभूंचें पूर्ववत् स्वरूप पाहिल्यावर तो मग म्हणालाः— महाराज! खरोखर मी आतां वांचलों असें मला वाटतें. ६३ ज्ञान हें बुद्धीला सोडून भीतीनें रानांत शिरलें होतें, अहंकारासह मन हें देशोधडीस लागलें होतें, ६४ इंद्रियांचे व्यापार बंद झाले होते, वाचा बोलणें विसरली होती, आणि याप्रमाणें शरीररूप गांवांत अव्यवस्था झाली होती. ६५ ही सर्व अव्यवस्था मोडून इंद्रियें आपआपले व्यापार करूं लागलीं. म्हणून श्रीकृष्णमूर्तीच्या दर्शनानें मी आतां खास वांचलों असें त्यास वाटलें. ६६ याप्रमाणें अंतर्यामीं सुख पावून अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला कीं, "देवा, तुम्हीं हें जें मनुष्यरूप धारण केलें तें मीं डोळे भरून पाहिलें. ६७ देवराया, आपण या रूपाचें दर्शन मला दिलें हें मज चुकलेल्या लेंकरास समजावून त्यां मातेनें स्तनपान दिलें. ६८ विश्वरूपसमुद्रांत जो मी हातांनीं लाटांचें पाणी तोडीत होतों, तो आतां या तुमच्या चतुर्भुज मूर्तिरूप तीराला येऊन लागलों. ६९ हे द्वारकावासी वीरश्रेष्ठा, आपण मला हें दर्शन दिलें असें नाहीं, तर मजसारख्या सुकून चाललेल्या वृक्षावर मेघवर्षाव केला! ६७० महाराज, प्रस्तुत तहानेनें व्याकुळ झालेल्या मला अमृतसिंधूच भेटला; म्हणून माझ्या जगण्याचा मला भरंवसा आला. ७१ माझ्या हृदयरूप अंगणांत हर्षरूप वेलीची लावणी होऊन त्यापासून सुखाची व माझी समजूत झाली म्हणजे मला आनंद झाला. ७२

अन्वय–(अर्जुन, त्वं) यत् मम सुदुर्दर्शं इदं रूपं दृष्टवान् असि, अस्य रूपस्य देवाः अपि नित्यं दर्शनकांक्षिणः (संति). ५२

अर्थ–श्रीभगवान् म्हणालेः–हे अर्जुना, पाहण्यास अति अशक्य असें जें माझें हें रूप तूं पाहिलेंस, तें रूप पहावें असें देव देखील निरंतर इच्छितात. ॥ ५२ ॥

हें अर्जुनाचें भाषण ऐकल्याबरोबर श्रीकृष्ण म्हणालेः–अरे हें काय! विश्वरूपावर प्रेम ठेव, ७३ आणि मग या चतुर्भुज मूर्तीला भेटण्याकरितां फक्त शरीरानें ये, हें जें मी तुला पूर्वीं शिकविलें, तें विसरलास का! ७४ हा वेड्या अर्जुना, अंधळ्याच्या हातीं सोन्याचा जरी मेरुपर्वत लागला,

आलिया मेरुही होय साना । ऐसा आथी मना । चुकीचा भावो ७५ तारि वि-
श्वात्मक रूपडें । जें दाविलें आह्मीं तुजपुढें । तें शंभूही पारि न जोडे । तपें
करितां ७६ आणि अष्टांगादिसंकटीं । योगी शिणताति किरीटी । पारि अवसरु
नाहीं भेटी । जयाचिये ७७ तें विश्वरूप एकादे वेळ । कैसेनि देखों अळुमाळ ।
ऐसें स्मरतां काळ । जातसे देवां ७८ आशोचिया अंजुळी । ठेऊनि हृदयाचिया
निडळीं । चातक निराळीं । लागले जैसे ७९ तैसे उत्कंठानिर्भर । होऊनियां
सुरवर । घोकीत आठही पाहार । भेटी जयाची ३८० पारि विश्वरूपासारिखें ।
स्वप्नींही कोण्ही न देखे । तें प्रत्यक्ष तुवां सुखें । देखिलें हें ८१

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥

पैं उपायांसि वाटा । न वाहती एथ सुभटा । साहीसहित वोहटा । वा-
हिला वेदीं ८२ मज विश्वरूपाचिया मोहरा । चालावया धनुर्धरा । तपांचि-
याही संभारा । नव्हेचि लागु ८३ आणि दानादि कीर कानडें । मी यज्ञींही
तैसा न सांपडें । जैसेनि कां सुरवाडें । देखिला तुवां ८४ तैसा मी एकीचि परी ।
आतुडें गा अवधारीं । जरी भक्ति येऊनि वरी । चित्तातें गा ८५

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥५४॥

पारि तेचि भक्ति ऐसी । पर्जन्याची सुटिका जैसी । धरावांचूनि अनारिसी
गातिचि नेणे ८६ कां सकळ जळसंपत्ति । घेऊनि समुद्रातें िवसिती । गंगा
जैसी अनन्यगती । मिळालीच मिळे ८७ तैसें सर्वभावसंभारें । न धरत प्रेम
एकसरें । मजमाजि संचरे । मीचि होऊनी ८८ आणि तेवींचि मी ऐसा । थ-
डिये माझारीं सारिसा । क्षीराब्धि कां जैसा । क्षीराचाचि ८९ तैसें मजलागुनी
मुंगीवरी । किंबहुना चराचरीं । भजनासि कां दुसरी । परीचि नाहीं ६९० त-
याचि क्षणासवें । एवंविध मी जाणवें । जाणितला तरी स्वभावें । दृष्टही होय
९१ मग इंधनीं अग्नि उद्दीपे । आणि इंधन हे भाष हारपे । तें अग्निचि होऊनि
आरोपे । मूर्त जेविं ९२ कां उदय न कीजे तेजाकारें । तंव गगनचि होऊनि
असे आंधारें । मग उदईलिया एकसरें । प्रकाशु होय ९३ तैसें माझिये साक्षात्कारीं ।
सरे अहंकाराची वारी । अहंकारलोपीं अवधारीं । द्वैत जाय ९४ मग मी तो हें
आघवें । एक मीचि आथी स्वभावें । किंबहुना सामावे । समरसें तो ९५

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥५५॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ११

तरी त्याला त्याचें ज्ञान नसल्यामुळें तो लहानच वाटतो, ही चूक मनाच्या भावनेची आहे; ७५ तर, बाबा, आम्हीं जें विश्वव्यापकरूप तुला दाखविलें तें तप केल्यानें शंकरासही प्राप्त होत नाहीं; ७६ आणि हे किरीटी, अष्टांगयोगसाधनांनीं योगी जरी शिणले, तरी त्यांनाही जें विश्वरूप पहाण्याला सांपडत नाहीं, ७७ तें विश्वरूप एकदा तरी थोडेसें दृष्टीस पडावें असें घोकतां घोकतां देवांचेंही आयुष्य निघून जातें; ७८ आशारूप ओंजळ हृदयरूप कपाळावर ठेवून (अतिशय आशाबद्ध होऊन) चातक पक्षी जसा मेघाची वाट पहात आकाशाकडे बघत बसतो, ७९ त्याप्रमाणें उत्सुक होऊन देव, व मनुष्यें ज्याच्या भेटीची आठही प्रहर इच्छा करितात, ६८० पण त्यांपैकीं कोणी स्वप्नांत देखील जें पाहिलें नाहीं तें विश्वरूप प्रत्यक्ष मोठ्या आनंदानें त्वां पाहिलें. ८१

अन्वय-(अर्जुन,) त्वं यथा मां दृष्टवान् असि, एवंविधः अहं न वेदैः, न तपसा, न दानेन, न च इज्यया द्रष्टुं शक्यः (अस्मि). ५३

अर्थ-हे अर्जुना; तुला जसें माझें दर्शन झालें; तसें वेदाध्ययनानें, तपानें, दानानें किंवा यज्ञानें देखील कोणाला होऊं शकणार नाहीं. ॥ ५३ ॥

हें बघ अर्जुना, या विश्वरूपाचें दर्शन होण्यास कांहीं उपाय नाहींत म्हणून चारी वेदांनीं सहा शास्त्रांसह माघार घेतली. ८२ हे धनुर्धरा, माझ्या विश्वरूपासमोर येण्यास पुष्कळ तपेंही समर्थ नाहींत. ८३ ज्याप्रमाणें तूं अनायासें माझें विश्वरूप पाहिलेंस, त्याप्रमाणें तें दानें व यज्ञ करणाऱ्यांच्याही दृष्टीस पडणें कठीण आहे. ८४ असा जो मी, तो एकच उपायानें सांपडेन; ध्यानांत ठेव, तो उपाय हा कीं, जर अंतःकरण भक्तियुक्त होईल, तरच माझ्या विश्वरूपाचें दर्शन होईल. ८५

अन्वय-परंतप अर्जुन, (किं) तु अहं एवंविधः तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं प्रवेष्टुं च अनन्यया भक्त्या (एव) शक्यः (अस्मि).

अर्थ—हे परंतप अर्जुना, माझें विश्वरूप खरोखर जाणण्याला, पहाण्याला व मद्रूप होण्याला एक अनन्यभक्तिच साधन आहे. ॥ ५४ ॥

परंतु ती भक्ति, पावसाच्या धारा आकाशांतून सुटल्यावर त्यांना जशी पृथ्वीवर येऊन पडल्याशिवाय दुसरी गतिच नाहीं, त्याप्रमाणें जर एकनिष्ठ असेल; ८६ किंवा ज्याप्रमाणें गंगा आपल्यांत मिळालेले सर्व ओघ घेऊन समुद्रास मिळण्याकरितां जाते, तिला दुसरी गति नाहीं, म्हणून समुद्रांत मिळून पुनः सारखी मिळतच असते; ८७ त्याप्रमाणें अष्टसात्त्विकभावांनीं जो सर्वत्र सारखें प्रेम धरतो तो मजप्रत प्राप्त होऊन मद्रूप होतो; ८८ आणि ज्याप्रमाणें क्षीरसमुद्र हा कांठाशीं व मध्यभागीं सारखाच गोड असतो, त्याप्रमाणें मी सर्वत्र सारखाच आहे, ८९ त्याचप्रमाणें माझ्यापासून मुंगीपर्यंत किंबहुना स्थावरजंगम प्राणिमात्राचें ठिकाणीं ज्यांना भजन करण्यास द्वैतभावच उरत नाहीं. ६९० अशी ज्या वेळेस चित्तवृत्ति होते, त्याच वेळेस माझ्या विश्वरूपाचें ज्ञान होतें, आणि ज्ञान झालें म्हणजे अर्थात् दर्शनही होतें ९१ मग जसें लांकडापासून अग्नि उत्पन्न होऊन लांकूड पेटल्यावर लांकूड हें नांव नाहींसें होऊन तें अग्निरूप बनतें, ९२ किंवा जोंपर्यंत सूर्य व चंद्र हे उगवले नाहींत तोंपर्यंत गगन अंधकारानें भरलेलें असतें, मग तेच उगवल्यावर जसा सर्वत्र प्रकाश होतो, ९३ त्याप्रमाणें माझ्या विश्वरूपाचा प्रत्यय आल्यावर अहंकार नाहींसा होतो व अहंकार नाहींसा झाल्यावर द्वैतभाव नाहींसा होतो असें समज. ९४ मग मी तो हे, सर्व सहजगत्या मत्स्वरूपच आहेत; फार काय सांगावें अशा बोधानें तो ऐक्यभावांत प्राप्त होतो. ९५

अन्वय-पांडव, यः मत्कर्मकृत् मत्परमः संगवर्जितः सर्वभूतेषु निर्वैरः मद्भक्तः (अस्ति) सः मां एति. ॥ ५५ ॥

अर्थ-हे पांडवा, माझ्या उद्देशानें कर्म करणारा, मीच सर्वस्व आहें असें मानणारा, उपाधिरहित असणारा, व प्राणिमात्राशीं वैर न करणारा असा जो माझा भक्त, तो [मात्र] मला प्राप्त होतो. ॥ ५५ ॥

जो मजचि एकालागीं । कर्मे वाहतसे आंगीं । जया मजवांचोनि जगीं गोमटें नाहीं ९६ दृष्टादृष्ट सकळ । जयाचें मीचि केवळ । जेणें जिणयाचें फळ । मजजि नाम ठेविलें ९७ मग भूतें हें भाष विसरला । जे दिठी मीचि आहे सूदला । ह्मणोनि निर्वैर जाहला । सर्वत्र भजे ९८ ऐसा जो भक्तु होये । त-याचें त्रिधातुक हें जैं जाये । तैं मीचि होऊनि ठायें । पांडवा गा ९९ ऐसें जगदुदरदोंदिलें । तेणें करुणारसरसाळें । संजयो म्हणे बोलिलें । श्रीकृष्णदेवें ७०० ययावरी तो पांडुकुमरु । जाहला आनंदसंपदा थोरु । आणि कृष्णचर-णचतुरु । एक तो जगीं १ तेणें देवाचिया दोनही मूर्ती । निकिया न्याहा-ळिलिया चित्तीं । तंव विश्वरूपाहूनि कृष्णाकृतीं । देखिला लाभु २ परि तया । चिये जाणिवे । मानु न कीजेचि देवें । जे व्यापकाहूनि नव्हे । एकदेशी ३ हेंचि समर्थावयालागीं । एक दोन चांगी । उपपत्ती शार्ङ्गी । दाविता जाहला ४ तिया ऐकोनि सुभद्राकांतु । चित्तीं आहे म्हणतु । तरि होय बरवें दोन्ही आंतु । तें पुढती पुसों ५ ऐसा आलोचु करूनि जीवीं । आतां पुसती वोज बरवी । आदरील ते परिसावी । पुढें कथा ६ प्रांजळ ओंवीप्रबंधें । गोष्टी सांगि-जेल विनोदें । तें परिसा आनंदें । ज्ञानदेवो म्हणे ७ भरोनि सद्भावाची अं-जुळी । मियां वोंवियाफुलें मोकळीं । अर्पिलीं अंघ्रियुगुलीं । विश्वरूपाच्या ७०८

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्लोक ५५, ओंव्या ७०८.

जो मलाच एकट्याला स्वतः केलेलीं कर्में अर्पण करतो; व ज्याला जगांत माझ्यावांचून दुसरें कांहीं आवडत नाहीं; ९६ जो इह व पर या लोकांचें फल मीच असें समजतो; ज्यानें मलाच जीवनाचें फल असें मानलें आहे; ९७ जो प्राणिमात्र हें नांव विसरून मलाच सर्वत्र पाहतो म्हणून तो निर्वैर होऊन जगतांतील जी जी वस्तु दृष्टीस पडेल, तिला भजतो; ९८ हे पांडवा, याप्रमाणें ज्या भक्ताची वृत्ति बनते, आणि ज्या वेळेस त्यांचें कफपित्तवातात्मक शरीर नाहींसें होतें, त्या वेळेस तो मद्रूप होतो. ९९ संजय ह्मणतोः—हे धृतराष्ट्रा, ज्याच्या उदरांत सर्व जगत् भरून उदर मोठें झालें आहे अशा त्या श्रीकृष्ण भगवानानें करुणारसयुक्त वाणीनें असें भाषण केलें. ७०० आनंदरूप संपत्तीनें श्रीमान् व या सर्व जगतांत कृष्णाची भक्ति करण्यांत चतुर असा जो अर्जुन, १ त्यानें देवाच्या दोन्हीं मूर्ति नीट न्याहाळून पाहिल्या; परंतु त्यांत विश्वरूपापेक्षां कृष्णमूर्तींत विशेष लाभ आहे असें मानलें. २ पण अर्जुनाच्या या समजुतीस श्रीकृष्णांनीं मान दिला नाहीं. कारण व्यापक रूपापेक्षां एकदेशीरूप खरें नव्हे, ३ हेंच सिद्ध करण्याकरितां श्रीकृष्णानीं एक दोन चांगले दाखले दिले. ४ ते ऐकून अर्जुन आपल्या मनांत असें ह्मणूं लागला कीं, या दोन्हीं रूपांत चांगलें रूप कोणतें आहे तें पुढें विचारावें. ५ याप्रमाणें मनांत विचार करून, पुढें तो कशा रीतीनें श्रीकृष्णास प्रश्न करील ती कथा ऐका. ६ ज्ञानदेव म्हणतातः—जी गोष्ट ओंवीप्रबंधांत विनोदानें सांगितली जाईल, ती आनंदयुक्त अंतःकरणानें ऐका. ७ सद्भावाची ओंजळ भरून ओंवीरूप मोकळीं फुलें विश्वरूपाच्या दोन्हीं पायांवर मीं अर्पण केलीं ! ७०८

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय बारावा.

जयजय वो शुद्धे । उदारे प्रसिद्धे । अनवरत आनंदे । वर्षतिये १ विषयव्याळें मिठी । दिधलिया नुठी ताठी । ते तुझिये गुरुकृपादृष्टी । निर्विष होय २ तरि कवणातें तापु पोळी । कैसेनि वो शोकु जाळी । जरि प्रसादरस कल्लोळीं । पुरियेसि तूं ३ योगसुखाचे सोहळे । सेवकां तुझेनि स्नेहाळे । सोहंसिद्धीचे लळे । पाळिसी तूं ४ आधारशक्तीचिया अंकीं । वाढविसी कौतुकीं । हृदयाकाशपल्लकीं । परियेदेसी निजें ५ प्रत्यक्‌ज्योतीचीं वोवाळणीं । करिसी मनपवनाचीं खेळणीं । आत्मसुखाचीं बाळलेणीं । लेवविसी ६ सतरावियेचें स्तन्य देसी । अनुहताचा हल्लरु गासी । समाधिबोधें निजविसी । बुझाऊनि ७ म्हणोनि साधकां तूं माउली । पिके सारस्वत तुझिया पाउलीं । या कारणें [illegible] ७ [illegible]उली । न संडीं तुझी ८ अहो सद्‌गुरूचिये कृपादृष्टी । तुझें कारुण्य जयां[illegible]गुलीं । वि[illegible] तो सकळ विद्यांचिये सृष्टी । धात्रा होय ९ ह्मणोनि अंबे श्रीमंते । [illegible]नजजनकल्पलते । आज्ञापीं मातें । ग्रंथनिरूपणीं १० नवरसीं भरवीं सागरु । करवीं उचित रत्नांचे आगरु । भावार्थाचे गिरिवरु । निफजवीं माये ११ साहित्यसोनियाचिया खाणी । उघडवीं देशियेचिया अक्षौणी । विवेकवल्लीची लावणी । हों देईं सैंघ १२ संवादफळनिधानें । प्रमेयाचीं उद्यानें । लावीं म्हणें गहनें । निरंतर १३ पाखांडाचे दरकुटे । मोडीं वाग्वाद अव्हांटे । कुतर्कांचीं दुष्टें । सावजें फेडीं १४ श्रीकृष्णगुणीं मातें । सर्वत्र करीं वो सरतें । राणिवे बैसवीं श्रोते । श्रवणाचिये १५ ये मऱ्हाठियेचिया नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकाळु करीं । घेणें देणें सुखाचिवरी । हों देईं या जगा १६ तूं आपुलेनि स्नेहपल्लवें । मातें पांघुरविशील सदैवें । तरि आतांचि हें आघवें । निर्मीन माये १७ इये विनवणीचेसाठीं । अवलोकिलें गुरुकृपादृष्टी । ह्मणे गीतार्थेंसीं उठीं । न बोलें बहु १८ तेथ जी जी महाप्रसादु । ह्मणोनि साविया जाह्‌ला आनंदु । आतां निरोपीन प्रबंधु । अवधान दीजे १९

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय बारावा.

[हे गुरुकृपादृष्टे,] तुझा जयजयकार असो. तूं कशी आहेस ? तर निर्मल, उदार, निरंतर आवरणरहित असा आनंदाचा वर्षाव करण्याविषयीं प्रसिद्ध आहेस. १ हे गुरुकृपादृष्टे, विषयरूप सर्पानें मिठी मारल्यावर मूर्छित झालेल्या मनुष्याचें विष तुझ्या योगानें उतरतें. २ तुझ्या प्रसादरूपी लाटांचा पूर आला, म्हणजे संसारतापापासून कोणाला त्रास होईल ? व शोकापासून कोण पीडा पावेल ? ३ हे स्नेहाळे, तुझ्यापासून सेवकाला योगसुखाचे चमत्कार प्राप्त होतात; व ' मी ब्रह्म व्हावें ' अशी जी सेवकाची हौस, तीही तूं पूर्ण करतेस. ४ [भक्ताला] तूं आपल्या आधारशक्तीच्या अंकावर कौतुकानें बसवून हृदयाकाशरूपी पाळण्यांत आपल्या उपदेशानें निजवून झोंके देतेस; ५ मन विषयापासून पराङ्मुख करवून व आत्मज्योतीची ओंवळणी करून, मन व पवन यांचीं खेळणीं करतेस, आणि सेवकाकडून आत्मसुखाचीं बाळलेणीं लेववितेस; ६ जीवनकलेचें अमृतपान देऊन ' हंसः सोऽहं ' या अखंड ध्वनीचा हातांत खुळखुळा देऊन समाधिसुखाचा बोध करून निजवितेस; ७ म्हणून तूं साधकांची आई आहेस, व तुझे पाय धरल्यानें ज्ञानमात्राची प्राप्ति होते;याकारितां, मी तुझा आश्रय सोडीत नाहीं. ८ हे सद्गुरुकृपादृष्टे तुझी ज्याच्यावर दया होते, तो सर्वविद्यारूप सृष्टीचा उत्पन्नकर्ताच होतो. ९ म्हणून, हे श्रीमान् अंबे, तूं सेवकाच्या मनांतील इच्छा पूर्ण करणारी कल्पलताच आहेस. तर या गीतेचा अर्थ सांगण्याची मला आज्ञा दे. १० माते, या माझ्या ग्रंथांत नवरसांचे सागर, अलंकारांच्या खाणी व भावार्थांचे पर्वत निर्माण कर. ११ देश—भाषारूप जमिनींत अलंकाररूप सोन्याच्या खाणी उकरून विचाररूप वेलींची दाट लावणी कर. १२ त्यांत संवादरूप फळांचे ठेवे व मार्मिक—अर्थरूपी सतत राहणाऱ्या अशा पुष्कळ बागा लाव. १३ पाखंडरूपी दरडी, व वितंडवादरूपी आडवाटा मोडून, कुतर्करूपी दुष्ट हिंसक जनावरें नाहींतशीं कर. १४ मला श्रीकृष्णाचे गुण नेहमीं गाण्यास उद्युक्त कर, व श्रोत्यांना श्रवणरूपी राज्यावर बसीव. १५ मराठी भाषारूप नगरांत ब्रह्मविद्या स्वस्त कर, व सर्व लोकांनीं सुखाच्या देण्याघेण्याचा व्यापार करावा असें कर. १६ हे सदैव गुरुकृपादृष्टे माये, तूं आपल्या कृपारूप पदराचें मला पांघरूण घालशील, तर याप्रमाणें ग्रंथनिरूपणादिक सर्व मी उत्पन्न करीन. १७ एवढी विनंती ऐकल्याबरोबर गुरुकृपादृष्टीनें ज्ञानेश्वराकडे अवलोकन करून असें भाषण केलें कीं, तूं आतां पाल्हाळ न लावतां गीतेचा अर्थ सांगण्यास सुरवात कर. १८ तेव्हां ज्ञानेश्वर महाराज मर्यादादर्शक जी जी शब्द म्हणून हा माझ्यावर महाप्रसादच झाला आहे; त्यामुळें आनंद पावून मी आतां गीतेच्या अर्थावरील कविता सांगेन, तिकडे लक्ष द्यावें, अशी त्यांनीं श्रोत्यांची प्रार्थना केली. १९

अर्जुन उवाचः—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

तरी सकळवीराधिराजु । जो सोमवंशीं विजयध्वजु । तो बोलता ज ाहला आत्मजु । पांडुनृपाचा २० कृष्णातें म्हणे अवधारिलें । आपण विश्वरूप मज दाविलें । तें नवल म्हणोनि बिहालें । चित्त माझें २१ आणि इये कृष्णमूर्तीची सवे । यालागीं सोय धरिली जीवें । तंव नको म्हणोनि देवें । वारिलें मातें २२ तरि व्यक्त आणि अव्यक्त । हें तूंचि एक निभ्रांत । भक्तीं पाविजे व्यक्त । अव्यक्त योगें २३ या दोनी जी वाटा । तूतें पावावया वैकुंठा । व्यक्ताव्यक्त दारवंठा । रिगिजे यथ २४ पैं जे वानी श्यातुका । तेचि वेगळिये वाला येका । म्हणोनि एकदेशीया व्यापका । सरिसा पाडू २५ अमृताचिया सागरीं । जे लाभे सामर्थ्याची थोरी । तेचि दे अमृतलहरी । चुळी घेतलिया २६ हे कीर माझ्या चित्तीं । प्रतीति आथि जी निरुती । परि पुसणें योगपती । तें याचिलागीं २७ जें देवा तुम्हीं नावेक । अंगीकारिलें व्यापक । तें साचचि कीं कवतिक । हें जाणावया २८ तरि तुजलागीं कर्म । तूंचि जयाचें परम । भक्तीसी मनोधर्म । विकोनि घातला २९ इत्यादि सर्वीपरी । जे भक्त तूतें श्रीहरी । बांधोनियां जिव्हारीं । उपासिती ३० आणि जें प्रणवापैलीकडे । वैखरीयेसि जें कानडें । कायिसयाहि सांगडें । नव्हेचि जें वस्तु ३१ तें अक्षर जी अव्यक्त । निर्देश देशरहित सोहंभावें उपासित । ज्ञानिये जें ३२ तयां आणि जी भक्तां । येरयेरांमाजि अनंता । कवणें योगु तत्त्वता । जाणितला सांगा ३३ इया किरीटीचिया बोला । तो जगद्बंधु संतोषला । म्हणे हों प्रश्नु भला । जाणसी करूं ३४

श्रीभगवानुवाचः—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

तरि अस्तुगिरीचिया उपकंठीं । रिगालिया रवि बिंबापाठीं । रश्मी जैशा किरीटी । संचरती गा ३५ कां वर्षाकाळीं सरिता । जैसी चढों लागें पांडुसुता । तैसी नीच नवी भजतां । श्रद्धा दिसे ३६ परि ठाकिलियाहि सागरु । जैसा मागीलही यावा अनिवारु । तिये गंगेचिये ऐसा पडिभरु । प्रेमभावा ३७ तैसें सर्वेंद्रियांसहित । मजमाजि सूनि चित्त । जे रात्रिदिवस न म्हणत । उपासिती ३८ इयापरी जे भक्त । आपणपें मज देत । तेचि मी योगयुक्त । परम मानीं ३९

अन्वय–(भगवन् ,) एवं सततयुक्ताः ये भक्ताः त्वां पर्युपासते ये अव्यक्तं च अक्षरं अपि (पर्युपासते,) तेषां (मध्ये) के योगवित्तमः (सन्ति) ॥१॥

अर्थ–अर्जुन, म्हणालाः—देवा, याप्रमाणें एकनिष्ठ होऊन तुझ्या सगुण रूपाची उपासना करितात ते, आणि अव्यक्त व अविनाशी अशा निर्गुण ब्रह्माची उपासना करितात ते, या दोहों प्रकारच्या भक्तांमध्यें भक्तीचें खरें तत्त्व कोणास समजलें आहे ? ॥ १ ॥

सकलवीर्यशिरोमणि, सोमवंशाचा विजयध्वज, व पंडूचा मुलगा जो अर्जुन, तो म्हणालाः–२०हे श्रीकृष्णा, ऐकलें का ? तुम्हीं जें मला विश्वरूप दाखविलें, तें अद्भुत असल्यामुळें माझ्या चित्तास भीति उत्पन्न झाली; २१ आणि तुमच्या या सगुण मूर्तीची संवय असल्यामुळें माझ्या मनानें तिचीच आवड घेतली; परंतु, देवा, तुम्हीं माझा निषेध केला. २२ तरी साकार व निराकार हीं दोन्ही रूपें निःसंशय तुमचींच आहेत. भक्तीनें सगुणरूपाची व योगानें निर्गुणरूपाची प्राप्ति होते. २३ हे वैकुंठनायका श्रीकृष्णा, तुमची प्राप्ति करून घेण्याकरितां या दोन वाटा असून, साकार व निराकार हे दोन उंबरे आहेत. २४ हें पहा–शंभर भार वजनाच्या सोन्याच्या गटास जो कस लागतो, तोच कस त्या गटांतील थोडें सोनें निराळें करून त्यास लाविला तरी लागतो; म्हणून व्यापक अथवा एकदेशीय रूपाची योग्यता सारखीच आहे. २५ अमृताच्या समुद्रांत जें सामर्थ्य आहे, तेंच चुळकाभर अमृतांतही आहे; २६आणि माझ्या मनाचा अनुभव खरोखर हाच आहे, पण याचकरितां मला तुम्हांला कांहीं विचारावयाचें आहे; २७ देवा, तुम्ही जें क्षणभर व्यापकरूप धारण केलें होतें, तेंच तुमचें खरें स्वरूप किंवा ती लीला आहे, हें समजण्याची माझी इच्छा आहे. २८तर, जो आपलीं सर्व कर्में तुमच्याचकरतां करतो; ज्याला तुमच्याशिवाय श्रेष्ठ असें जगतांत दुसरें कांहीं नाहीं; व ज्यानें आपलें सर्व मनोधर्म तुमच्या भक्तीला विकले आहेत; २९ याप्रमाणें, हे श्रीहरी, जे भक्त सर्वतोपरी तुमची मूर्ति हृदयांत धरून उपासना करतात; ३० आणि जें तुमचें स्वरूप ॐकारापलीकडे असून वाणीनें वर्णन करण्यास अशक्य, व कोणच्याही वस्तूबरोबर ज्याची तुलना होत नाहीं; ३१ जें अविनाशी, निराकार, स्थलरहित व नामरहित आहे; आणि ज्याची ज्ञानी लोक हे सोहंभावानें उपासना करितात, ३२ त्या ज्ञान्यांमध्यें व भक्तांमध्यें, हे श्रीअनंता, खरा योग कोणास समजला तें सांगा. ३३ अर्जुनाच्या या बोलण्यानें जगद्बंधु श्रीकृष्ण संतोष पावून म्हणालेः—वाहवा ! प्रश्न करण्याची शैली तुला फार चांगली साधली आहे ! ३४

अन्वय–(अर्जुन, मयि मनः आवेश्य नित्ययुक्ताः (सन्तः) ये परया श्रद्धया उपेताः मां उपासते, ते युक्ततमाः मे मताः. २

अर्थ–श्रीभगवान् म्हणालेः—अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं चित्त स्थिर करून नित्ययुक्त होत्साते जे उत्कृष्ट श्रद्धेनें मला भजतात; त्यांनीं भक्तियोग खरा जाणला असें मी मानतो. ॥ २ ॥

हें पहा–अस्तमानच्या समयीं सूर्यबिंब नाहींसें झाल्यावर ज्याप्रमाणें त्याच्या मागें किरण जातात; ३५ किंवा, अर्जुना, पावसाळ्यांत नदी अधिक वाढते, त्याप्रमाणें माझी भक्ति करितांना ज्याच्या ठिकाणीं नित्य नवी श्रद्धा दृष्टीस पडते; ३६अथवा समुद्रास मिळाल्यावरही जिच्यामध्यें मागून अनिवार लाटा येतच असतात त्या गंगेप्रमाणें ज्यांच्या ठिकाणीं पूर्ण प्रेमभाव उचंबळत असतो; ३७तसेंच, दिवस व रात्र मनांत न आणितां कायावाचामनेंकरून माझ्याच ठिकाणीं चित्त ठेवून जे माझी उपासना करितात; ३८ आणि याप्रमाणें जे भक्त आपणां स्वतांला माझे ठिकाणीं वाहून घेतात, त्यांनाच मी ‘ परम योगयुक्त ’ असें समजतों; ३९

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥
संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥

आणि येर तेही पांडवा । जे आरूढोनि सोहंभावा । झोंबती निरवयवा । अक्षरासी ४० मनाची नखी न लगे । जेथ बुद्धीची दृष्टी न रिगे । इंद्रियां कीर जोगें । कायि होईल ४१ परि ध्यानाही कुवाडें । ह्मणोनि एके ठायीं न संपडे । व्यक्तीसि माजिवडें । कवणेंही नोहे ४२ जया सर्वत्र सर्वपणें । सर्वांही काळीं असणें । जें पावूनि चिंतवणें । हिंपुटी जाहलें ४३ जें होय ना नोहे । जें नाहीं ना आहे । ऐसें ह्मणोनि उपाये । उपजतीचिना ४४ जें चळे ना ढळे । सरे ना मैळे । तें आपुलेनीचि बळें । आंगविलें जिहीं ४५ पैं वैराग्यमहापावकें । जाळूनि विषयांचीं कटकें । अधपलीं तवकें । इंद्रियें धरिलीं ४६ मग संयमाची थाटी । सूनि मुरडिलीं उफराटीं । इंद्रियें कोंडिलीं कपाटीं । हृदयाचिया ४७ अपानींचिया कवाडा । लावोनि आसनमुद्रा सुहाडा । मूळबंधाचा हुडा । पन्नासिला ४८ आशेचे लाग तोडिले । अधैर्याचे कडे झाडिले । निद्रेचें शोधिलें । काळवखें ४९ वज्राग्नीचिया ज्वाळीं । करूनि सप्तधातूंची होळी । व्याधीच्या सिसाळीं । पूजिलीं यंत्रें ५० मग कुंडलिनियेचा टेंभा । आधारीं केला उभा । तया चोजवले प्रभा । निमथावरी ५१ नवद्वारांचिया चौचकीं । बाणूनि संयतीची आडवंकी । उघडली खिडकी । ककारांतींची ५२ प्राणशक्तिचामुंडे । प्रहारूनि संकल्प मेंढे । मनोमहिषाचेनि मुंडें । दिधली बळी ५३ चंद्रसूर्यां बुझावणी । करूनि अनुहताची सुडावणी । सतरावियेचें पाणी । जिंतिलें वेगीं ५४ मग मध्यमा मध्य विवरें । तेणें कोरिवें दादरें । ठाकिलें चवरें । ब्रह्मरंध्र ५५ वरी मकारांत सोपान । तें सांडोनियां गहन । काखेसूनियां गगन । भरले ब्रह्मीं ५६ ऐसे जे समबुद्धी । गिळावया सोहंसिद्धी । आंगविताति निरवधी । योगदुर्गें ५७ आपुलिया साटोवाटीं । शून्य घेती उठाउठी । तेही मातेंचि किरीटी । पावती गा ५८ वांचूनि योगाचेनि बळें । अधिक कांहीं मिळे । ऐसें नाहीं आगळें । कष्टचि तया ५९

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

जिहीं सकळभूतांचिया हितीं । निरालंबीं अव्यक्तीं । पसरलिया आसक्ती । भक्तीवीण ६० तयां महेंद्रादि पदें । करिताति वाटवधें । आणि ऋद्धिसिद्धींचीं

अन्वय–ये तु सर्वभूतहिते रताः सर्वत्र समबुद्धयः (सन्तः) इंद्रियग्रामं संनियम्य, अनिर्देश्यं, अव्यक्तं, सर्वत्रगं, अचिन्त्यं, कूटस्थं, अचलं, ध्रुवं च अक्षरं पर्युपासते, ते मां एव प्राप्नुवंति.

अर्थ–प्राणिमात्राचें हित करण्याविषयीं तत्पर आणि सर्वत्र–समदृष्टि असे जे पुरुष सर्व इंद्रियांचें नियमन करून, अनिर्देश्य, अव्यक्त, सर्वव्यापी, अचिंत्य, कूटस्थ, अचल व शाश्वत अशा नाशरहित ब्रह्माची उपासना करितात, ते मलाच येऊन मिळतात. ॥ ३–४ ॥

आणि अर्जुना, दुसरे जे माझे ज्ञानी भक्त आ-
हेत, ते, ‘ आपण ब्रह्म आहों ’ अशी वृत्ति धरून,
निराकार जें ब्रह्म तें प्राप्त करून घेण्याची खटपट
करितात, ४० जें मनाला अचिंत्य, व बुद्धीला न
समजणारें, तें इंद्रियांना कसें समजेल ? ४१ परंतु
ध्यानासही गूढ असल्यामुळें जें एके ठिकाणीं सां-
पडत नाहीं, व ज्याला कोणचाही आकार नाहीं;
४२ जें सर्व ठिकाणीं सर्वरूपानें नेहमीं असतें, व
ज्याची प्राप्ति झाली असतां चिंतन आपोआप थां-
बतें;४३ जें कधीं झालेंही नाहीं,व होणारही नाहीं;
तसेंच,जें आहे असेंही नाहीं,व नाहीं असेंही नाहीं,
म्हणजे ज्याच्या प्राप्तीविषयीं उपायच नाहीं; ४४
जें चालत नाहीं व हालतही नाहीं, जें संपत नाहीं
व दुषितही होत नाहीं, तें ज्यांनीं आपल्या अंगब-
ळानें स्वाधीन करून घेतलें आहे; ४५ वैराग्यरूप
मोठ्या अग्नीनें विषयरूप सैन्य जाळून जे आपली
होरपळलेलीं इंद्रियें मोठ्या कष्टानें धारण करतात;
४६ मग आत्मसंयमनाचे पाशानें उरफाटीं करून
हृदयाच्या गुहेंत तीं कोंडतात; ४७ अपानवायूच्या
द्वाराला आसनाची बळकट मुद्रा लावून मुळबंधाचे
बुरूज उभे करतात; ४८ आशेचे संबंध तोडून
व अधीरपणाचे कडे दूर करून निद्रारूप अंधार
नाहींसा करितात; ४९ मूळबंध आसनाच्या ज्वा-
लाग्नीनें शरीरांतील सप्तधातूंची होळी करून व्या-
धींचीं शिरें षट्चक्रांस अर्पण करितात; ५० मग
कुंडलिनीचा टेंभा आधारचक्रावर उभा करून त्या
उजेडांत आनंदानें मस्तकापर्यंत जातात; ५१ न-
वद्वारांच्या चौकींत इंद्रियनिग्रहाचा आडसर घालून
सुषुम्ना नाडीची वाट मोकळी करतात; ५२ प्रा-
णशक्तिरूप चामुंडादेवीप्रीत्यर्थ संकल्परूपी मेंढे
मारून मनोरूपी महिषासुराचें मस्तक बळीं देतात;
५३ इडा व पिंगला या नाड्यांचें ऐक्य करून
व अनुहस्तध्वनीचा गजर करून जीवनक-
ळेच्या तळावापर्यंत जाऊन ठेपतात; ५४ मग
सुषुम्ना नाडीच्या मध्य विवरांतील कोरीव दादरानें
वर चढून मस्तकांतील ब्रह्मरंध्रापर्यंत मजल गांठ-
तात; ५५ नंतर मकाराचा कठीण जिना चढून
व माया खाकेंत मारून ब्रह्मास मिळतात; ५६
याप्रमाणें सर्वत्र सारखी बुद्धि ठेवून ब्रह्मप्राप्ती क-
रून घेण्याकरितां योगादिक कठीण मार्ग वेळ न
लागतां स्वाधीन करून घेतात. ५७ अशा प्रकारें,
अर्जुना, आपली अदलाबदल निरवयवाशीं करतात,
तेही मलाच येऊन मिळतात. ५८ बाकी योगाच्या
बळानें त्यांना अधिक कांहीं प्राप्ती होते असें नाहीं;
उलट जास्त यातना मात्र सोसाव्या लागतात ! ५९

अन्वय–अव्यक्तासक्तचेतसां तेषां अधिकतरः क्लेशः अस्ति; तैः, देहवद्भिः अव्यक्ता गतिः दुःखं अवाप्यते हि. ॥ ५ ॥

अर्थ—निर्गुण ब्रह्माची उपासना करणाऱ्या देहधारी पुरुषांना उपासनेचे कष्ट होऊन, अव्यक्त गति फार प्रयासानें प्राप्त होते. ॥ ५ ॥

प्राणिमात्राला प्रिय, अनाश्रित व अव्यक्त असें
जें ब्रह्म, तें भक्तिशिवाय प्राप्त करून घेण्याची जे
इच्छा करितात, ६० त्यांना वाटमारीं अशीं जीं
इंद्रादिक पदें, तीं माळ घालतात; आणि ऋद्धि-

द्वंद्वें । पडोनि ठाती ६१ कामक्रोधांचे विलग । उठावती अनेग । आणि शून्येंसीं आंग । झुंझवावें कीं ६२ ताहानें ताहानचि पियावी । भुकेलिया भूकचि खावी । अहोरात्र वावीं । मवावा वारा ६३ उनि दिहाचें पहुडणें । निरोधाचें वेल्हावणें । झाडासि साजणें । चाळावें गा ६४ शीत वेढावें । उष्ण पांघुरावें । वृष्टीचिया असावें । घराआंतु ६५ किंबहुना पांडवा । हा अग्निप्रवेशु नीच नवा । भातारेंवीण करावा । तो हा योगु ६६ एथ स्वामीचें काज । ना बापिकें व्याज । परि मरणेंसीं झुंझ । नीच नवें ६७ ऐसें मृत्यूहूनि तिख । कां घोंटे कढत विख । डोंगर गिळतां मुख । न फाटे काई ६८ ह्मणोनि योगाचियां वाटा । जे निगाले गा सुभटा । तयां दुःखाचाचि शेल वांटा । भागा आला ६९ पाहें पां लोहाचे चणे । जैं बोचरिया पडती खाणें । तैं पोट भरणें कीं प्राणें । शुद्धी होय ७० ह्मणोनि समुद्र बाहीं । तरणें आथि केंही । कां गगनामाजि पाईं । खोलिजतु असे ७१ वळघलिया रणाची थाटी । आंगीं न लगतां काठी । सूर्याची पाउटी । कां होय गा ७२ यालागीं पांगुळा हेवा । नव्हे वायूसि पांडवा । तेविं देहवंता जीवां । अव्यक्तीं गति ७३ ऐसाही जरी धिंवसा । बांधोनियां आकाशा । झोंबती तरी क्लेशा । पात्र होती ७४ ह्मणोनि येर ते पार्था । नेणतीचि हे व्यथा । जे कां भक्तिपंथा । वोटंगले ७५

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥६॥

कर्मेंद्रियें सुखें । करितीं कर्में अशेखें । जिये कां वर्णविशेखें । भागा आलीं ७६ विधीतें पाळित । निषेधातें गाळित । मज देऊनि जाळित । कर्मफळें ७७ ययापरी पाहीं । अर्जुना माझे ठाईं संन्यासूनि नाहीं । करिती कर्में ७८ आणीकही जे जे सर्व । कायिक वाचिक मानसिक भाव । तयां मीवांचूनि धांव । आनौती नाहीं ७९ ऐसे जे मत्पर । उपासिती निरंतर । ध्याननिमिषें घर । माझें झालें ८० जयाचिये आवडी । केली मजशीं कुळवाडी । भोग मोक्ष बापुडीं । त्यजिलीं कुळें ८१ ऐसें अनन्ययोगें । विकलें जीवें मनें आंगें । तयांचें कायि एक सांगें । जे सर्व मी करीं ८२

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

किंबहुना धनुर्धरा । जो मातेचिया ये उदरा । तो मातेचा सोयरा । केतुला पां ८३ तेवीं मी तयां । जैसे असती तैसियां । कळिकाळ नोकोनियां । घेतला

सिद्धींची जोडी ब्रह्मप्राप्तीच्या आड येते. ६१ कामक्रोधादि पुष्कळ उपद्रव उत्पन्न होतात, व निराकार परब्रह्माची प्राप्ति करून घेण्याकरितां त्यांना शून्याशीं (आकाशाशीं) झटावें लागतें. ६२ तहान लागली असतां तीच पिऊन तृप्त व्हावें लागतें, भूक लागली असतां तीच खाऊन समाधान करावें लागतें, व रात्रंदिवस हाताच्या वावांनीं निराकाराच्या प्राप्तीकरितां वाराच मोजावा लागतो; ६३ दिवसा उन्हांत निजणें, स्वैर इंद्रियांचा निरोधरूपी उपभोग घेणें, व झाडाबरोबर मित्रभावानें खेळणें; ६४ थंडी नेसणें, ऊन पांघरणें व पावसांत बसणें; ६५ किंबहुना, अर्जुना, पतीशिवाय रोज सती जाणें, अशा प्रकारचा हा योग होय. ६६ या ठिकाणीं पतीकरितां अग्नीप्रवेश करण्याचें किंवा हव्यकव्याचें निमित्त नसूनही मृत्युबरोबर नित्य नवी लढाई करावी लागते. ६७ असें मृत्यूहूनही तिखट व कढत जें विष, तें गिळवेल का? अरे! डोंगर गिळतांना तोंड नाहीं का फाटणार? ६८ म्हणून, हे महावीरा, जे असे योगसाधन करण्यास निघाले, त्यांच्या नशीबीं दुःखाचा शेलकाच वांटा आला! ६९ हें पहा—लोखंडाचे चणे जेव्हां बोथऱ्याला खाण्याचा प्रसंग येतो, तेव्हां त्याचें पोट भरेल का प्राण जाईल हें कांहीं समजत नाहीं! ७० म्हणून, समुद्र कोणी बाहूंनीं तरून गेला आहे का? किंवा आकाशांत कोणी पायांनीं चालला आहे का? ७१ समरांगणांत गेल्यावर अंगावर समोरून वार न होतां सूर्यलोक प्राप्त होईल का? ७२ वास्तव, अर्जुना, ज्याप्रमाणें पांगळ्याला वायूबरोबर धावण्याची पैज मारतां येणार नाहीं, त्याप्रमाणें देहाभिमानी जीवाला निराकाराची प्राप्ति होणार नाहीं, ७३ असें असूनही मनांत इच्छा धारण करून जे अव्यक्तप्राप्तीविषयीं झटतात, ते क्लेशांस पात्र होतात. ७४ म्हणून, पार्था. ज्यांनीं भक्तिमार्गाचा स्वीकार केला आहे, त्यांना असे कष्ट सोसावे लागत नाहींत. ७५

अन्वय—ये तु मत्पराः (जनाः) सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य (मां) ध्यायंतः अनन्येन योगेन एव मां उपासते; ६

अर्थ—परंतु, जे मत्पर होऊन, सर्व कर्में मला अर्पण करून, व माझें ध्यान करून अनन्यभावानें माझी उपासना करतात; ॥ ६ ॥

आपल्या वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें जीं कर्में करावयाचीं, तीं सर्व कर्में इंद्रियें सुखानें आचरतात; ७६ सर्व कर्में यथाविधि मला अर्पण करून, व निषिद्ध कर्में टाकून, कर्मापासून होणारीं फळें जाळून टाकतात; ७७ याप्रमाणें, अर्जुना, सर्व कर्में मला अर्पण करून कर्मनाश करतात; ७८ आणखी कायिक, वाचिक, मानसिक जीं जीं कर्में करण्याची इच्छा ज्यांना असते, त्यांनाही माझ्याशिवाय दुसरी सोयच नसते; ७९ असे जे निरंतर माझी सेवा करून मत्पर होतात, ते माझ्या ध्यानाच्या निमित्तानें माझे रहाण्याचें ठिकाण होतात. ८० यांची आवड माझ्याशीं व्यवहार करून, बिचारी मुक्ति व भुक्ति हीं गरीब कुळें टाकून देते; ८१ याप्रमाणें अनन्यभावानें ज्यांनीं आपला जीव, मन व शरीर मला अर्पण केलें, त्यांची एकादी गोष्ट मी करतों असें काय सांगूं? कारण त्यांच्या सर्व इच्छा मलाच पूर्ण कराव्या लागतात. ८२

अन्वय—पार्थ, मयि आवेशितचेतसां तेषां अहं मृत्युसंसारसागरात् न चिरात् समुद्धर्ता भवामि. ॥ ७ ॥

अर्थ—त्या माझे ठिकाणीं चित्त समर्पण केलेल्या भक्तांचा, हे पार्था, मी जन्ममरणयुक्त संसारसमुद्रापासून लवकरच उद्धार करितों. ॥ ७ ॥

किंबहुना, पार्था, जो आपल्या मातेच्या उदरीं जन्म घेतो, तो तिचा कितपत आवडता असतो हें सांगावयास नको. ८३ त्याचप्रमाणें, माझे भक्त कोणी व कसलेही असोत, त्यांना मी आवडता आहें व तेही मला आवडते आहेत; आणि त्यांना जे त्रास देणारे असतील त्यांचा नाश करण्याचा

पट्टा ८४ एऱ्हवीं तरी माझिया भक्तां । आणि संसाराची चिंता । काय समर्थाची कांता । कोरान्न मागे ८५ तैसे ते माझें । कलत्र हें जाणिजे । कायिसेनिही न लाजे । तयांचेनि मी ८६ जन्ममृत्यूचिया लाटीं । झळंबती इया सृष्टी । तें देखोनियां पोटीं । ऐसें जाहलें ८७ भवसिंधूचेनि माजें । कवणासि धाकु नुपजे । तेथ जरीकीं माझें । बिहिती हन ८८ ह्मणोनि गा पांडवा । मूर्तीचा मेळावा । करूनि त्यांचिया गांवा । धांवतु आलों ८९ नामाचिया सहस्रवरी । नावा इया अवधारीं । सजूनियां संसारीं । तारू जाहलों ९० सडे जे देखिले । ते ध्यानकासे लाविले । परिग्रही घातले । तरियावरी ९१ प्रेमाची पेटी । बांधली एकाचिया पोटीं । मग आणिले तटीं । सायुज्याचिया ९२ पारि भक्तांचेनि नांवें । चतुष्पदादि आघवे । वैकुंठींचिये राणिवे । योग्य केले ९३ ह्मणोनि गा भक्तां । नाहीं एकही चिंता । तयांतें समुद्धर्ता । आथि मी सदा ९४ आणि जेव्हांचि कां भक्तीं । दिधली आपुली चित्तवृत्ती । तेव्हांचि मज सूती । त्यांचिये नाटीं ९५ याकारणें गा भक्तराया । हा मंत्र तुवां धनंजया । शिकिजे जैं यया । मार्गा भजिजे ९६

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥

अगा मानस हें एक । माझ्या स्वरूपीं वृत्तिक । करूनि घाली निष्टंक । बुद्धि निश्चयेंसी ९७ इयें दोनी सरिसीं । मजमाजि प्रेमेंसीं । रिगालीं तरी पावसी । मातें तूं गा ९८ जे मन बुद्धि इहीं । घर केलें माझ्या ठायीं । तरि सांगें मग काई । मी तूं ऐसें उरे ९९ ह्मणोनि दीप पालवे । सवेंचि तेज मालवे । कां रविबिंबासवें । प्रकाशु जाय १०० उचललेया प्राणासरिसीं । इंद्रियेंही निगती जैसीं । तैसा मनोबुद्धिपाशीं । अहंकारु ये १ ह्मणोनि माझिया स्वरूपीं । मनबुद्धि इयें निक्षेपीं । येतुलेनि सर्वव्यापी । मीचि होसी २ यया बोला कांहीं । अनारिसें नाहीं । आपली आण पाहीं । वाहतु असें गा ३

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनंजय ९

अथवा हें चित्त । मनबुद्धीसहीत । माझ्या हातीं अचुंबित । न शकसी देवों ४ तरि गा ऐसें करीं । यया आठां पाहारांमाझारीं । मोटकें निमिषभरी । देतु जाय ५ मग जें जें कां निमिख । देखेल माझें सुख । तेतुलें अरोचक । विषयीं घेईल ६ जैसें शरत्कालु रिगे । आणि सरिता वोहटूं लागे । तैसें चित्त काढेल वेगें । प्रपंचौनी ७ मग पुनवेहूनि जैसें । शशिबिंब दिसेंदिसें । हारपत

मीं पतकरच घेतला आहे. ८४ बाकी माझ्या भक्तांना संसाराची चिंता कां असावी? हें पहा-श्रीमंताच्या बायकोला कधीं कोरान्न माग,ण्याचा प्रसंग येईल का? ८५ याचप्रमाणें, माझे भक्त माझ्या कुटुंबापैकींच आहेत असें मी समजतों; अर्थात् त्यांना कोणतेंही संकट आलें तर त्याची लाज मला नाहीं का? ८६ माझे भक्त या सृष्टींत जन्ममृत्यूंच्या लाटांत बुडताहेत असें पाहून माझ्या पोटांत कसेंसेंच झालें! ८७ भवसागराच्या लाटांची कोणाला भीति वाटत नाहीं? अर्थात् त्यांची माझ्या भक्तांनाही भीति वाटतेच; ८८ म्हणून, अर्जुना, रामकृष्णादि अवतार घेऊन या मृत्युलोकीं त्यांच्या गांवीं मी धांव घेतली; ८९ माझ्या सहस्रनामरूपी नावा तयार करून, या संसाररूप सागरांत मी त्यांना तारक झालों असें समज. ९० जे उपाधिरहित होते, त्यांना मीं आपलें ध्यान करण्यास सांगितलें; व जे परिवारासह आले, त्यांना नावेवर बसण्यास सांगितलें [त्यांना नामस्मरण करण्यास सांगितलें.] ९१ कांहीं भक्तांच्या पोटाला प्रेमरूपी सांगड बांधून त्यांना मुक्तिरूप तटाला आणलें ९२ परंतु ज्यांनीं ह्मणून आपल्यास माझे भक्त ह्मणविलें-मग ते चतुष्पाद का असतना-त्यांना मीं वैकुंठाच्या राज्यावर बसण्यास योग्य केलें. ९३ ह्मणून, माझ्या भक्तांना कसलीही चिंता उत्पन्न होत नाहीं; कारण, त्यांना तारणारा मी सदोदित उभा आहें; ९४ आणि ज्या वेळेस भक्त आपली चित्तवृत्ति माझ्या ठिकाणीं अर्पण करितात, त्याच वेळेस ते आपल्या छंदांत मला घालतात; ९५ त्याच कारणास्तव, हे भक्तराया धनंजया, जर तुला या भक्तिमार्गाला लागायचें असेल तर सर्व चित्तवृत्ति मला अर्पण करण्याचा हा मंत्र शीक. ९६

अन्वय-(अर्जुन,) मयि एव मनः आधत्स्व, मयि बुद्धिं निवेशय च; अतः ऊर्ध्वं मयि एव निवसिष्यसि, (अत्र) संशयः न) ॥ ८ ॥

अर्थ-अर्जुना, तूं माझ्या ठिकाणीं मन ठेव; व माझ्याच ठिकाणीं बुद्धीची स्थापना कर. असें केल्यावर तूं माझ्या ठिकाणीं वास करशील यांत संशय नाहीं. ॥ ८ ॥

अरे, मन व बुद्धि हीं निश्चयासहित माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं वतनदार करून ठेव. ९७ याप्रमाणें हीं दोन्हीं (मन व बुद्धि)प्रेमानें माझ्या स्वरूपांत बरोबर रीतीनें एकत्र होऊन माझ्या ठिकाणीं प्रविष्ट झालीं, म्हणजे तूं मलाच येऊन मिळशील ९८ कारण, मन व बुद्धि यांनीं माझ्या ठिकाणीं वास्तव केल्यावर, तूं व मी अशा प्रकारचा दुजेपणा उरेल का सांग बरें? ९९ ह्मणून दिवा मालवल्याबरोबर ज्याप्रमाणें त्याचें तेज नाहींसें होतें, किंवा सूर्यबिंब मावळल्याबरोबर प्रकाश नाहींसा होतो, १०० अथवा बाहेर निघूं पहाणाऱ्या प्राणाबरोबर इंद्रियें बाहेर पडतात, त्याप्रमाणें मन व बुद्धि एकत्र होऊन जिकडे जातील तिकडे अहंकार हा त्यांचेबरोबर आपोआप जातो. १ म्हणून, माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं मन व बुद्धि हीं दोन्ही कायम ठेव; ह्मणजे सर्वव्यापक असा जो मी तोच तूं होशील. २ अर्जुना, मी आपल्या गळ्याची शपथ वाहून सांगतों कीं, या माझ्या बोलण्यांत एक अक्षर देखील खोटें नाहीं. ३

अन्वय-धनंजय, अथ मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि, ततः अभ्यासयोगेन मां आप्तुं इच्छ. ॥ ९ ॥

अर्थ-धनंजया, जर तूं आपलें चित्त माझ्या स्वरूपीं स्थिर करण्यास समर्थ नसशील, तर अभ्यासाच्या योगानें मला प्राप्त करून घेण्याची इच्छा धर. ॥ ९ ॥

अथवा, जर मन व बुद्धि यांसहित तूं आपलें चित्त माझ्या ठिकाणीं पूर्णपणें अर्पण करण्यास समर्थ नसशील, ४ तर असें कर कीं, या आठ प्रहरांमध्यें एक क्षणभर तरी मन व बुद्धि यांना माझ्याकडे लाव. ५ मग जितका वेळ तुझ्या मनाला माझ्या समागमसुखाचा अनुभव येईल, तितका वेळपर्यंत त्याला विषयाची अरुचि उत्पन्न होईल. ६ मग, ज्याप्रमाणें शरदृतु सुरू झाला ह्मणजे नद्यांचें पाणी कमी होऊं लागतें, त्याप्रमाणें, जसजसें माझ्या ठिकाणीं तुझें चित्त गुंतेल, तसतसें तें प्रपंचांतून बाहेर निघेल. ७ अथवा, ज्याप्रमाणें पौर्णिमेपासून चंद्रबिंब दिवसानुदिस कमी होत जा-

अवसे । नाहींचि होय ८ तैसें भोगाआंतूनि निगतां । चित्त मजमाजि रिगतां हळू हळू पांडुसुता । मीचि होईल ९ अगा अभ्यासयोगु म्हणिजे । तो ह एकु जाणिजे । येणें कांहीं न निपजे । ऐसें नाहीं ११० पैं अभ्यासाचेनि बळें एकां गति अंतराळें । व्याघ्र सर्प प्रांजळे । केलें एकीं ११ विष कीं आहारीं पडे । समुद्रीं पायवाट जोडे । एकीं वाग्ब्रह्म थोकडें । अभ्यासें केलें १२ म्हणोनि अभ्यासासि कांहीं । सर्वथा दुष्कर नाहीं । यालागिं माझ्या ठायीं । अभ्यासें मिळ १३

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव । मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

कां अभ्यासाही लागीं । कसु नाहीं तुझिया आंगीं । तरी आहासी जया भागीं । तैसाचि असें १४ इंद्रियें न कोंडीं । भोगातें न तोडीं । अभिमानु न संडीं । स्वजातीचा १५ कुळधर्मु चाळीं । विधिनिषेध पाळीं । मग सुखें तुज सरळी । दिधली आहे १६ पारि मनें वाचा देहें । जैसा जो व्यापारु होये । तो मी करितु आहें । ऐसें न म्हण १७ करणें कां न करणें । हें आघवें तोचि जाणे । विश्व चळतसे जेणें । परमात्मेनि १८ उणयापुरेंयाचें कांहीं । उरों नेदीं आपुलिया ठायीं । स्वजाती करूनि घेईं । जीवित्व आपुलें १९ माळिये जेउतें नेलें । तेउतें निवांतचि गेलें । तया पाणिया ऐसें केलें । होआवेंगा २० म्हणोनि प्रवृत्ती आणि निवृत्ती । इये वोझीं नेघें मती । अखंड चित्तवृत्ती । माझ्या ठायीं २१ एऱ्हवीं तरी सुभटा । उजू कां अव्हांटा । रथु काई खटपटा । करितु असे २२ आणि जें जें कर्म निपजे । तें थोडें बहु न म्हणिजे । निवांतचि अर्पिजे । माझ्या ठायीं २३ ऐसिया मद्भावना । तनुत्यागीं अर्जुना । तूं सायुज्य सदना । माझिया येसी २४

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः । सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

ना तरी हेंही तुज । नेदवे कर्म मज । तरी गा तूं बुझ । पांडुकुमरा २५ बुद्धीचिये पाठीं पोटीं । कर्माआदि कां शेवटीं । मातें बांधणें किरीटी । दुवाड जरी २६ तरि हेंही असो । सांडीं माझा अतिसो । पारि संयतिसीं वसो । बुद्धि तुझी २७ आणि जेणें जेणें वेळे । घडती कर्में सकळें । तयांचीं तियें फळें । त्यजितु जाय २८ वृक्ष कां वेली । लोटती फळें आलीं । तैसीं सांडीं निपजलीं । कर्में सिद्धें २९ परि मातें मनीं धरावें । कां मजउद्देशें करावें । हें कांहीं नको आघवें । जाऊं दे शून्यीं १३० खडकीं जैसें वर्षलें । कां आगीमाजि पेरिलें । कर्म मानीं देखिलें । स्वप्न जैसें ३१ अगा आत्मजेच्या विषीं ।

ऊन अमावास्येला नाहींसें होतें, ८ त्याप्रमाणें, अर्जुना, तें चित्त हळू हळू विषयोपभोगांतून निघून माझ्या ठिकाणीं लागतां लागतां शेवटीं मद्रूपच होऊन जाईल ! ९ अरे, अभ्यासयोग ज्याला ह्मणतात तो हाच असें पक्कें समज. यापासून प्राप्त होणार नाहीं अशी कोणतीही वस्तु नाहीं ! ११० अभ्यासाच्या बळानें कोणी अंतरिक्षांत फिरतात, कोणी वाघ,सर्प ह्यांना देखील निर्वैर करतात. ११ विष सुद्धां पचनीं पडतें,समुद्रावरही पायवाट होते, व कोणीं कोणीं तर अभ्यासाच्या योगानें वेदांसही हस्तगत करून घेतलें आहे; १२ म्हणून, अभ्यास केला असतां कोणतीही वस्तु प्राप्त होणारी नाहीं असें नाहीं; याकरितां, अभ्यासाच्या योगातें तूं मला येऊन मीळ, १३

अन्वय–(त्वं) अभ्यासे अपि असमर्थः असि (चेत्) मत्कर्मपरमः भव; मदर्थं कर्माणि कुर्वन् अपि सिद्धिं अवाप्स्यसि. १०

अर्थ--अभ्यास करण्याचें देखील जर तुला सामर्थ्य नसलें; तर माझ्या उद्देशानें कर्में करीत जा, माझ्या उद्देशानें कर्में केलींस तरी तुला मोक्षप्राप्ति होईल. ॥ १० ॥

किंवा अभ्यास करण्याची जर तुझ्या अंगांत शक्ति नसेल तर तुझ्या आचरणाचा जो क्रम असेल तो तसाच चालीव. १४ इंद्रियांना कोंडूं नको, उपभोग कमी करूं नको, आणि आपल्या स्वतांच्या जातीचा अभिमान सोडूं नको; १५ आपलें कुळधर्म कुळाचार यथाविधि कर; जीं कर्में करण्यास योग्य असतील तीं कर; व करण्यास अयोग्य असतील तीं करूं नको. याप्रमाणें सुखानें वागण्याची तुला मोकळीक आहे. १६ परंतु कायावाचामनेंकरून जे व्यापार होतील, ते ' मी करतों ' असें ह्मणूं नको. १७ जो परमात्मा या विश्वाचा चालक आहे. तो कर्माचा कर्ता कोण व कर्म न करणारा कोण हें सर्व जाणतो आहे. १८ अमुक कर्म कमी झालें व अमुक कर्म जास्ती झालें, याविषयीं आपल्या मनांत खेद मानूं नको, कारण जसा प्राचीन संस्कार असेल तशीं तीं घडतील, अशा रीतीनें जीवाच्या ठिकाणीं निश्चय कर,अन्य आग्रह करू नको. १९ ज्याप्रमाणें, माळी नेईल तिकडे पाणी हें निवांतपणें जातें, त्याप्रमाणें मनांतील कर्तृत्वाभिमान टाकून द्यावा. १२० ह्मणजे प्रवृत्तिनिवृत्तींचें ओझें बुद्धी आपल्यावर घेत नाहीं, कारण चित्तवृत्ति माझ्या ठायीं अखंड असते. २१ बाकी, अर्जुना, वाट सरळ आहे किंवा वांकडी आहे, याविषयीं रथाला कांहीं काळजी आहे का ? जिकडे त्यास न्यावें तिकडे तो जातो; २२ त्याचप्रमाणें, जें जें कर्म तूं करशील, तें थोडें किंवा पुष्कळ आहे असें न म्हणतां एकनिष्ठेनें मला अर्पण कर. २३ अर्जुना, अशा प्रकारें तूं सर्व कर्मांविषयीं माझ्याच ठिकाणीं भावना धरलीस, (सर्व कर्में मलाच अर्पण केलींस,) म्हणजे शरीरत्यागानंतर तूं मत्पदालाच येशील. २४

अन्वय–अथ एतत् अपि कर्तुं अशक्तः असि, ततः यतात्मवान् मद्योगम् आश्रितः (सन्) सर्वकर्मफलत्यागं कुरु. ११

अर्थ–आतां, हेंहीं करण्याला जर तूं असमर्थ असलास, तर मनाचा संयम कर; आणि अनन्यभावकरून मला शरण येऊन, सर्व कर्मांच्या फलाचा त्याग कर. ॥ ११ ॥

किंवा, हे पांडुकुमारा, जर तुझ्यानें मला कर्में अर्पण करवणार नाहींत, तर तूं असें समज; २५ कर्म करण्याला उद्युक्त करणारी जी बुद्धि, तिच्या अगोदर किंवा पाठीमागून, अथवा कर्माच्या अगोदर किंवा अंतीं माझी आठवण करणें तुला जर कठीण वाटलें, २६ तर माझी वरचेवर आठवण करणें हेंही एका बाजूस राहूं दे; परंतु तूं आपल्या बुद्धीचा विनियोग इंद्रियनिग्रह करण्यांत कर; २७ आणि ज्या ज्या वेळीं जीं जीं कर्में घडतील त्यांच्या त्यांच्या फलांची आशा धरूं नको. २८ ज्याप्रमाणें वृक्ष किंवा वेली आपल्यास फळें आलीं असतां त्यांची आशा न धरतां तीं टाकून देतात, त्याप्रमाणें जीं जीं कर्में पूर्ण होतील, त्यांच्या त्यांच्या फलांची आशा सोडून दे. २९ परंतु मला मनांत आठवून किंवा मला उद्देशून कोणतींही कर्में करावीं, ही खटपट न करितां सर्व निष्फळ होऊं दे. १३० ज्याप्रमाणें खडकावर पाऊस पडला असतां किंवा अग्नींत बीं पेरलें असतां निष्फळ होतें, त्याप्रमाणें, जें जें कर्म तूं करशील, तें तें स्वप्नवत् मान. ३१ अरे, ज्या-

जिवु जैसा निरभिलाषी । तैसा कर्मीं अशेषीं । निष्कामु होईं ३२ वन्हीची ज्वाळा जैसी । वायां जाय आकाशीं । क्रिया जिरों दें तैसी । शून्यामाजीं ३३ अर्जुना हा फलत्यागु । आवडे कीर असलगु । पारि योगामाजि योगु । धुरेचा हा ३४ येणें फलत्यागें सांडे । तें तें कर्म न विरूढे । एकचि वेळें वेळुझाडें । वांझें जैसीं ३५ तैसें येणेंचि शरीरें । शरीरा येणें सरे । किंबहुना येरझारे । चिरा पडे ३६ पैं अभ्यासाचिया पाउटीं । ठाकिजे ज्ञान किरीटी । ज्ञानें येइजे भेटी । ध्यानाचिये ३७ मग ध्यानासि खेंव । देती आघवेचि भाव । तेव्हां कर्मजात सर्व । दूरी ठाके ३८ कर्म जेथ दुरावे । तेथ फलत्यागु संभवे । त्यागास्तव आंगवे । शांति सगळी ३९ ह्मणोनि यावया शांती । हाचि अनुक्रमु सुभद्रापती । ह्मणोनि अभ्यासुचि प्रस्तुतीं । करणें एथ १४०

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते । ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् १२

अभ्यासाहूनि गहन । पार्था मग ज्ञान । ज्ञानापासोनि ध्यान विशेषिजे ४१ मग कर्मफलत्यागु । तो ध्यानापासोनि चांगु । त्यागाहूनि भोगु । शांतिसुखाचा ४२ ऐसिया या वाटा । इहींचि पेणा सुभटा । शांतीचा माजिवटा । ठाकिला जेणें ४३

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥

जो सर्व भूतांच्या ठायीं । द्वेषातें नेणेंचि कहीं । आपपरु नाहीं । चैतन्या जैसा ४४ उत्तमातें धरिजे । अधमातें अव्हेरिजे । हें कांहींच नेणिजे । वसुधा जेवीं ४५ कां रायाचें देह चाळूं । रंका परौतें गाळूं । हें न म्हणेचि कृपाळू । प्राणु पैं गा ४६ गाईची तृषा हरूं । कां व्याघ्रा विष होऊनि मारूं । ऐसें नेणेंचि का करूं । तोय जैसें ४७ तैसी आघवियांचि भूतमात्रीं । एकपणें जया मैत्री । कृपेशीं धात्री । आपणाचि जो ४८ आणि मी हे भाष नेणे । माझें कांहींचि न म्हणे । सुख दुःख जाणणें । नाहीं जया ४९ तेवींचि क्षमेलागीं । पृथ्वीसि पवाडु आंगीं । संतोषा उत्संगीं । दिधलें घर १५०

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४

वार्षियेवीण सागरु । जैसा जळें नित्य निर्भरु । तैसा निरुपचारु । संतोषी जो ५१ वाहूनि आपुली आण । धरी जो अंतःकरण । निश्चया साचपण । जयाचेनि ५२ जीवु परमात्मा दोनी । बैसऊनि ऐक्यासनीं । जयाचिया हृदयभुवनीं । विराजती ५३ ऐसा योगसमृद्धि । होऊनि जो निरवधि । अर्पी मनो-

प्रमाणें पिता आपल्या कन्येविषयीं अभिलाष बाळगीत नाहीं, त्याप्रमाणें जीं जीं कर्में तूं करशील त्यांच्या फलप्राप्तीची इच्छा करूं नको. ३२ त्याप्रमाणें अग्नीची ज्वाला आकाशांत व्यर्थ जाते, त्याप्रमाणें कर्मांपासून उत्पन्न होणारीं फळें व्यर्थ जाऊं दे. ३३ अर्जुना, कर्में करून त्यांच्या फलांची इच्छा न करणें हा जरी सामान्य मार्ग वाटत आहे, तरी सर्व योगांत हा श्रेष्ठ योग आहे. ३४ याप्रमाणें कर्में करून त्यांचा फलत्याग केला, म्हणजे तीं कर्में पुनर्जन्मास कारणीभूत होत नाहीत. जसें वेळूचें झाड एक वेळ व्यालें म्हणजे पुनः वीत नाहीं, ३५ तसें या देहानें (याच जन्मीं) पुनः देह धारण करणें संपतें; किंबहुना जन्ममरणांच्या फेऱ्यांतून मुक्तता होते. ३६ परंतु अर्जुना, अभ्यासाच्या योगानें ज्ञान प्राप्त होतें, व ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर ध्यान करतां येतें. ३७ नंतर सर्व मनोवृत्ति व धर्म ध्यानाला आलिंगन देतात; तेव्हां कर्म आपोआप दूर रहातें. ३८ जेव्हां कर्म आपोआप दूर रहातें, तेव्हां फलाची इच्छा नाहींशी होते. असें झाल्यावर सर्व शांति आपल्या अधीन होते. ३९ म्हणून, हे सुभद्रापते, शांति उत्पन्न होण्याचा हाच एक मार्ग आहे; तेव्हां तुला अगोदर अभ्यासच केला पाहिजे. १४०

अन्वय–अभ्यासात् ज्ञानं श्रेयः (अस्ति); ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते; ध्यानात् कर्मफलत्यागः (विशिष्यते); अनंतरं त्यागात् शांतिः (भवति) हि. ॥ १२ ॥

अर्थ–अभ्यासाहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे; ज्ञानाहून ध्यान श्रेष्ठ आहे; ध्यानाहून कर्मफलत्याग श्रेष्ठ आहे; कां कीं, कर्मफलत्यागापासून शांति प्राप्त होते. ॥ १२ ॥

पार्था, अभ्यासापेक्षां ज्ञान कठीण, व ज्ञानापेक्षां ध्यान अधिक कठीण आहे. ४१ नंतर कर्मांच्या फलांची इच्छा सोडणें हें ध्यानापेक्षांही उत्तम आहे; व त्यागापेक्षांही ब्रह्मरूपप्राप्तीचें सुख विशेष आहे. ४२ हे महावीरा, याप्रमाणें हे ब्रह्मरूपप्राप्तीचे मार्ग असून याच टप्पानें जो शांतीची प्राप्ति करून घेतो; ४३

अन्वय–(यः) सर्वभूतानां अद्वेष्टा, मैत्रः, करुणः च एव, निर्ममः, निरहंकारः, समदुःखसुखः, क्षमी, ॥ १३ ॥

अर्थ–जो कोणाचाही द्वेष करीत नाहीं; जो सर्व भूतांचा मित्र, जो दयाळू, जो ममत्वशून्य, जो निरहंकार, ज्याला सुख व दुःख हीं दोन्हीं समान, जो क्षमावान आहे. १३

त्याच्या मनांत भूतमात्राविषयीं द्वेष म्हणून मुळींच वसत नाहीं. (त्याची सर्वत्र समदृष्टि असते.) चैतन्याला जसा आपपरभाव नाहीं; ४४ पृथ्वी ज्याप्रमाणें उत्तम मनुष्याचा भार सहन करावा व अधमाचा करूं नये असा भेद बाळगीत नाहीं; ४५ अथवा कृपावंत प्राणाला, ज्याप्रमाणें राजाचे देहांत रहावें व रंकाच्या देहांत राहूं नये असें वाटत नाहीं; ४६ किंवा पाणी ज्याप्रमाणें गाईची तहान भागवावी व वाघाला विषाप्रमाणें होऊन मारावें असें मनांत आणीत नाहीं, ४७ त्याप्रमाणें, प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं ज्याची सारखी मैत्री असून जो कृपेला आपण आधारभूत होतो, ४८ आणि मी व माझें असें ज्याच्या मनांत उद्भवत नाहीं, व सुखदुःख हेंही ज्याचे मनांत येत नाहीं; ४९ त्याचप्रमाणें, क्षमेविषयीं ज्याची पृथ्वीसारखी योग्यता आहे, व संतोषाला ज्यानें आपल्या मांडीवर रहाण्यास जागा दिली आहे; १५०

अन्वय–सततं संतुष्टः, योगी, यतात्मा, दृढनिश्चयः, मय्यर्पितमनोबुद्धिः, सः मद्भक्तः, मे प्रियः (अस्ति). ॥१४॥

अर्थ–जो सर्वदा संतुष्ट आहे, जो स्थिरचित्त आहे, ज्याच्या मनाचा संयम झाला आहे, ज्याचा निश्चय बळकट आहे, आणि ज्यानें आपलें मन व बुद्धि हीं मला अर्पण केलीं आहेत, असा जो माझा भक्त, तो मला प्रिय असतो. ॥ १४ ॥

वर्षाऋतूशिवाय देखील जसा समुद्र नेहमीं पाण्यानें भरलेला असतो, तसा आनंदाचे उपचार केल्याशिवायही जो सहज आनंदांत निमग्न असतो; ५१ जो आपलें मन आपलीच शपथ घालून ताब्यांत ठेवतो, व ज्याच्या निश्चयाच्या बळानें निश्चयाला खरेपणा येतो; ५२ ज्याच्या हृदयमंदिरांत एकाच आसनावर बसून जीव व परमात्मा हे दोन्ही विराजमान होतात; ५३ अशा योगसंपत्तीनें पूर्णत्वास पावला असून जो मन व बुद्धि माझ्या ठि-

बुद्धि । माझ्या ठायीं ५४ आंतु बाहेरि योगु । निर्वाळलेयाही चांगु । तरि माझा अनुरागु । सप्रेम जया ५५ अर्जुना तो भक्तु । तोचि योगी तोचि मुक्तु । तो वल्लभा मी कांतु । ऐसा पढिये ५६ हें ना तो आवडे । मज जीवाचेनि पाडें । हेंही एथ थोकडें । रूप करणें ५७ तरी पढियंतयाची कहाणी । हे भुलीची भारणी । इयें तंव न बोलणीं । परी बोलवी श्रद्धा ५८ ह्मणोनि गा आम्हां । वेगा आली उपमा । एऱ्हवीं काय प्रेमा । अनुवादु असे ५९ आतां असा हें किरीटी । पैं प्रियाचिया गोष्टी । दुणा थांव उठी । आवडी गा १६० तयाही वरी विपायें । प्रेमळु संवादिया होये । तिये गोडीसी आहे । कांटाळें मग ६१ ह्मणोनि गा पांडुसुता । तूंचि प्रियु आणि तूंचि श्रोता । वरि प्रियाची वार्ता । प्रसंगें आली ६२ तरि आतां बोलों । भलें या सुखा मीनलों । ऐसें ह्मणतखेवीं डोलों । लागला देवो ६३ मग म्हणे जाण । तया भक्ताचें लक्षण । जया मी अंतःकरण । बैसों घालीं ६४

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः १५

तरि सिंधूचेनि माजें । जळचरां भय नुपजे । आणि जळचरीं नुबगिजे । समुद्र जैसा ६५ तेविं उन्मत्तें जगें । जयासि खंती न लगे । आणि जयाचेनि आंगें । न शिणे लोकु ६६ किंबहुना पांडवा । शरीर जैसे अवयवां । तैसा नुबगे जीवां । जीवपणें जो ६७ जगचि देह जाहलें । ह्मणोनि प्रियाप्रिय गेलें । हर्षामर्ष ठेले । दुजेनविण ६८ ऐसा द्वंद्वनिर्मुक्तु । भयोद्वेगरहितु । याही वरि भक्तु । माझ्या ठायीं ६९ तरि तयाचा गा मज मोहो । काय सांगों तो पढियावो । हें असो जीवें जीवो । माझेनि तो १७० जो निजानंदें धाला । परिणामु आयुष्या आला । पूर्णते जाहला । वल्लभु जो ७१

अनपेक्षः शुचिर्दक्षः उदासीनो गतव्यथः । सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

जयाचिया ठायीं पांडवा । अपेक्षे नाहीं रिगावा । सुखासि चढावा । जयाचें असणें ७२ मोक्ष देऊनि उदार । काशी होय कीर । परि वेंचे शरीर । तिये गांवीं ७३ हिमवंतु दोष खाये । परि जीविताची हानि होये । तैसें शुचित्व नोहे । सज्जनाचें ७४ शुचित्वें शुचि गांग होये । आणि पाप तापही जाये । परि तेथें आहे । बुडणें एक ७५ खोलिये पारु नेणिजे । तरी भक्तीं न बुडिजे । रोकडाचि लाहिजे । न मरतां मोक्षु ७६ संताचेनि अंगलगें । पापातें जिणणें गंगें । तेणें संतसंगें । शुचित्व कैसें ७७ ह्मणोनि असो जो ऐसा । शु-

कार्णी अर्पण करतो; ५४ आणि अंतर्यामीं ध्यानयोगानें व बाहेरून अष्टांगयोगानें जरी सिद्ध झाला, तरी माझी प्रीति जो प्रेमानें करतो. ५५ अर्जुना, तोच भक्त, तोच योगी, आणि तोच मुक्त. फार काय सांगावें ! तो स्त्री व मी पति इतका मला तो आवडता आहे ! ५६ छे, छे, असें नव्हे, तो मला माझ्या जिवापेक्षांही जास्त प्रियकर आहे; परंतु हाही दृष्टांत या ठिकाणीं कमीच होय. ५७ तर, आवडत्याची गोष्ट ही केवळ भुरळ पाडणारी भूलच होय. ही बोलून दाखविण्यासारखी गोष्ट नाहीं. परंतु आवडच आमच्याकडून वदविते; ५८ आणि म्हणूनच आम्ही सहज अशी उपमा देऊन गेलों; बाकी प्रेमाचें वर्णन करतां आलें आहे का ? ५९ अर्जुना, ह्या सर्व गोष्टी बाजूस ठेव; कारण, आवडत्या मनुष्याविषयीं गोष्टी निघाल्या असतां आवड दुप्पट वाढते. १६० त्यांतूनही कदाचित् गोष्ट ऐकणाराही प्रेमळच भेटला, तर त्या गोडीला उपमा देतां येईल का ? ६१ म्हणून, अर्जुना, तूंच माझा आवडता असून, तूंच आवडीच्या गोष्टी ऐकणारा आहेस; आणि त्यांतून माझ्या प्रिय भक्तांचीच गोष्ट तुझ्याजवळ बोलण्याचा प्रसंग आला ६२ तर आतां काय होईल तें होवो, मी बोलतोंच; व बोलण्याचा प्रसंग आला हेंही आपलें भाग्यच समजतों. असें म्हणून देव डोलूं लागले. ६३ मग म्हणाले:—ज्यांना मी आपल्या हृदयांत सांठवून ठेवितों त्यांचीं लक्षणें कोणतीं तीं ऐक. ६४

अन्वय—लोकः यस्मात् न उद्विजते, यः च लोकात् न उद्विजते, यः च हर्षामर्षभयोद्वेगैः मुक्तः, सः मे प्रियः (अस्ति).

अर्थ—ज्याच्यापासून लोकांना उद्वेग होत नाहीं, व लोकांपासून ज्याला संताप होत नाहीं, आणि जो [विषयसंबधीं] आनंद, क्रोध, भय व त्रास या सर्वांपासून मुक्त असतो, तो मला प्रिय असतो. ॥ १५ ॥

ज्याप्रमाणें समुद्र क्षोभला असतां जलचरांना त्याची भीति वाटत नाहीं, व जलचरांचा पुष्कळ समुदाय वाढला असतां समुद्रही त्यांचा कंटाळा करीत नाहीं. ६५ त्याचप्रमाणें, उन्मत्त जगाचा ज्याला खेद वाटत नाहीं व ज्याच्या योगानें लोकांनाही त्रास होत नाहीं; ६६ फार काय सांगावें ! शरीर ज्याप्रमाणें अवयवांना कंटाळत नाहीं; त्याप्रमाणें, आपण सर्वांचा जीव आहों असें मानून जो प्राणिमात्राला कंटाळत नाहीं; ६७ जग हेंच शरीर बनल्यामुळें ज्याला आवडती नावडती गोष्ट असा भेद रहात नाहीं, व अशा प्रकारें द्वैतभाव नाहींसा झाला म्हणजे ज्याच्या ठिकाणचे आनंद व क्रोध हे विकार नाहींतसे होतात. ६८ याप्रमाणें सुखदुःखांपासून ज्याला बाधा होत नाहीं; जो भय, उद्वेग इत्यादिकांनीं रहित असतो; आणि इतकी स्थिति प्राप्त झाली असूनही जर तो माझी भक्ति करीत असला, ६९ तर त्याची मला फार आवड असते; त्या प्रेमाचें मी काय वर्णन करूं ? इतकेंच नव्हे, तर तो माझ्या प्राणाचा प्राण आहे. १७० जो आत्मानंदानें तृप्त झाला आहे, व रूपांतर घेऊन जो जन्मास आला आहे, तो पूर्णतारूप तरुण स्त्रीचा पतिच होय. ७१

अन्वय—यः मद्भक्तः अनपेक्षः, शुचिः, दक्षः, उदासीनः, गतव्यथः, सर्वारंभपरित्यागी, सः मे प्रियः. ॥ १६ ॥

अर्थ—जो माझा भक्त निस्पृह, अंतर्बाह्य पवित्र, दक्ष, उदासीन, निर्भय, व फलाच्या इच्छेनें कोणतेही कर्म न करणारा असा असतो, तो मला प्रिय होतो ॥ १६ ॥

त्याच्या ठिकाणीं, अर्जुना, इच्छा अगदीं नसते व त्याच्या वृत्तींत सुखाची नेहमीं भर पडत असते. ७२ काशी क्षेत्र मोक्षप्राप्ति करून देण्याबद्दल प्रख्यात आहे परंतु त्या ठिकाणीं शरीर ठेवल्याशिवाय मोक्ष मिळत नाहीं. ७३ हिमालय पर्वतावर गेलें असतां दोषांचें क्षालन होतें परंतु तेथील हवा न मानवल्यामुळें जीवाची हानि होते; परंतु जे सज्जन आहेत, त्यांच्यापासून जीवाची हानि न होतां पवित्रता प्राप्त होते. ७४ पावन करणाऱ्या गंगेचें उदकही पवित्र आहे, त्यांत स्नान केल्यानें पाप व मनाचा ताप हीं दूर होतात; परंतु त्यांत बुडण्याची भीति असते, ७५ तशी भक्तिरूप नदीची खोली अपार आहे, तरी जो मनुष्य तिच्या मार्गानें जाईल, तो न बुडतां व त्याची प्राणहानि न होतां त्याला अविच्छिन्न मोक्ष प्राप्त होतो. ७६ ज्या संतांच्या समागमानें गंगेचेंही पातक नाहींसें होतें, त्या संतसंगापासून पवित्रता प्राप्त होईल किंवा नाहीं हें कशास विचारावें ? ७७ म्हणून,

चित्तें तीर्थी कुवासा। जेणें उलंघविले दिशा। मनोमळ ७८ आंतु बाहेरि चोखाळु। सूर्य तैसा निर्मळु। आणि तत्त्वार्थांचा पायाळु। देखणा जो ७९ व्यापक आणि उदास। जैसें कां आकाश। तैसें जयाचें मानस। सर्वत्र गा १८० संसारव्यथें फिटला। जो नैराश्यें विनटला। व्याधाहातोनि सुटला। विहंगु जैसा ८१ तैसा सतत जो सुखें। कोणीही टवंच न देखे। नेणिजे गतायुषें। लज्जा जेवीं८२ आणि कर्मारंभालागीं। जया अहंकृती नाहीं आंगीं। जैसें निरिंधन आगी। विझोनी जाय ८३ तैसा उपशमुचि भागा। जयासि आला पैं गा। जो मोक्षाचिया आंगा। लिहिला असे ८४ अर्जुना हा ठावोवरी। जो सोहंभावो सरोभरी। द्वैताच्या पैलतीरीं। निगों सरला ८५ कीं भक्तिसुखालागीं आपणपेंचि दोही भागीं। वांटूनियां आंगीं। सेवकै बाणे ८६ येरा नाम मी ठेवी। मग भजती वोज बरवी। न भजतया दावी। योगिया जो ८७ तयाचें आम्हां व्यसन। आमुचें तो निजध्यान। किंबहुना समाधान। तो मिळे तैं ८८ तयालागी मज रूपा येणें। तयाचेनि मज एथें असणें। तया लोण कीजे जीवें प्राणें। ऐसा पढिये ८९

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति। शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः १७

जो आत्मलाभासारिखें। गोमटें कांहींचि न देखे। ह्मणोनि भोगविशेखें। हरिखेजेना१९०आपणचि विश्व जाहला। तरि भेदभावो सहजचि गेला। ह्मणोनि द्वेषु ठेला। जया पुरुषा ९१ पैं आपुलें जें साचें। तें कल्पांतींही न वचे। हें जाणोनि गताचें। न शोची जो ९२ आणि जयापरौतें कांहीं नाहीं। तें आपणपेंचि आपल्या ठायीं। जाहला यालागीं जो कांहीं। आकांक्षी ना ९३ वोखटें कां गोमटें। हें कांहींचि तया नुमटे। रात्रिदिवस न घटे। सूर्यासि जेवीं ९४ ऐसा बोधुचि केवळु। जो होऊनि असे निखळु। त्याहीवरी भजनशीळु। माझ्या ठायीं ९५ तरि तया ऐसें दुसरें। आम्हां पढियंतें सोयरें। नाहीं गा साचोकारें। तुझी आण ९६

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः। शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः १८

पार्था जयाचिया ठायीं। वैषम्याची वार्ता नाहीं। रिपुमित्रा दोहीं। सरिसा पाडु ९७ कां घरिंचियां उजियेडु करावा। पारखियां आंधारु पाडावा। हें नेणेचि गा पांडवा। दीपु जैसा ९८ जो खांडावया वावो घाली। कां लावणी जयानें केली। दोघां एकचि साउली। वृक्षु दे जैसा ९९ नातरी इक्षुदंडु। पाळितया गोडु। गाळी तया कडु। नोहेचि जेवीं २०० अरिमित्रीं तैसा। अर्जुना जया भावो ऐसा। मानापमानीं

जो साधु आहे, तो आपल्या पवित्रपणानें तीर्थां-लाही आश्रयभूत होऊन मनाचे सर्व विकार दश-दिशांस लावतो. ७८ तो सूर्याप्रमाणें अंतर्बाह्य नि-र्मळ असून, पायाळु मनुष्याला ज्याप्रमाणें द्रव्यदृष्टि असते, त्याचप्रमाणें त्याला ब्रह्मतत्त्व दिसतें. ७९ ज्याप्रमाणें आकाश हें सर्वव्यापक असून अलिप्त आहे, त्याप्रमाणें ज्याचें मन सर्वव्यापक असून कशानेंही लिप्त होत नाहीं; १८० ज्याप्रमाणें पारध्याचे हातून पक्षी सुटून गेल्यावर निर्भय होतो, त्याप्रमाणें जो संसाराच्या काळजींतून दूर होऊन निरिच्छ बनलेला असतो; ८१ मेलेल्या मनुष्यास आपलें अंग उघडें पडलें याबद्दल जशी लाज वाटत नाहीं, तसा जो नेहमीं सुखी असतो त्याला कोणीही तुच्छ दिसत नाहीं. ८२ आणि कोणतेंही कर्म आरंभ करण्यापूर्वीं त्याचे मनांत कर्तृत्वाभिमान बिलकूल नसतो. ८३ ज्याप्रमाणें अग्नि सर्पणाशिवाय आपोआप विझून जातो, त्या प्रमाणें मोक्षप्राप्तिकरितां सांगितलेल्या अंगांपैकीं उपशम (शांति) ज्याच्या वांट्याला आलेला आहे; ८४ अर्जुना, अशा प्रकारें आत्मस्वरूपानें ओतप्रोत भरलेला पुरुष द्वैताच्या पलीकडील तीरा-वर निघून जातो; ८५ किंवा भक्तिपासून उत्पन्न होणाऱ्या सुखाकरितां आपणच आपली दोन ठि-काणीं वांटणी करून, एकाचें नांव 'सेवक' असें ठेवितो, ८६ व सेवकाहून जो दुसरा त्याचें नांव 'देव' असें ठेवून, जो भक्ति न करणाऱ्या लोकां-स भक्तिमार्ग आचरून दाखवितो; ८७ त्याचीच आम्हांला प्रीति, तो आमचें निजध्यान होतो, किंबहुना तो मिळेल तेव्हांच आम्हांस समाधान होतें. ८८ त्याच्याचकरितां मला हे अवतार घ्यावे लागतात; त्याच्याचकरितां मला या ठिकाणीं वास्तव्य करावें लागतें; आणि त्याच्यावरून मी पंचप्राण ओंवा-ळून टाकतों, इतका तो मला आवडता असतो ! ८९

अन्वय–यः न हृष्यति, न शोचति, न काङ्क्षति, यः शुभा-शुभपरित्यागी भक्तिमान् (अस्ति), सः मे प्रियः (अस्ति). १७

अर्थ–जो इष्ट वस्तूच्या लाभापासून आनंद मानीत नाहीं, तो न मिळाल्याचा खेद मानीत नाहीं, तिचा वियोग झाला असतां शोक करीत नाहीं, व ती प्राप्त होण्या-बद्दल इच्छा करीत नाहीं, आणि शुभाशुभ कर्मांचा त्याग करितो, व माझी भक्ति करतो, तो मला प्रिय होतो ॥ १७

जो ब्रह्मप्राप्तीच्या लाभाप्रमाणें उत्तम असें दु-सरें कांहींच मानीत नाहीं, त्याला कोणत्याही वि-शेष उपभोगापासून आनंद होत नाहीं. १९० जो आपणच विश्व झाल्यामुळें सहज दुजा भाव विसरतो, म्हणून ज्या पुरुषाचे मनांतून द्वेष ना-हींसा होतो; ९१ जी खरोखर आपली वस्तु आहे, ती कल्पांतींही नाहींशी व्हावयाची नाहीं, असें मनांत पक्कें समजून जो गत गोष्टीचा शोक करीत नाहीं; ९२ ज्या स्वरूपापेक्षां उत्तम वस्तु या जगांत दुसरी कोणतीच नाहीं, तें जो स्वतांच होऊन राहिला, तो कसल्याही गोष्टीची इच्छा क-रीत नाहीं. ९३ वाईट अगर चांगलें हें कांहींच त्याला वाटत नाहीं; सूर्याजवळ रात्र व दिवस हा भेद मुळींच नसतो, ९४ त्याप्रमाणें जो केवळ ज्ञानस्वरूप होऊनही माझ्या भजनांत आपला काळ घालवितो, ९५ त्या भक्ताप्रमाणें आम्हांला दुसरें आवडतें असें कोणी नाहीं. हें तुझ्याच ग-ळ्यांशपथ मी खरोखर सांगतों ! ९६

अन्वय–(यः) शत्रौ च मित्रे (च) तथा मानापमानयोः समः, शीतोष्णसुखदुःखेषु समः, संगविवर्जितः (च) (अस्ति);

अर्थ–जो शत्रूशीं आणि मित्राशीं सारखा वागतो; मान आणि अपमान सारखा मानतो; शीतऊष्ण व सुख दुःख हीं सारखींच समजतो; व ज्याचा कशावरही आसक्ति नसते; १८

पार्था, ज्याच्या मनांत वांकडेपणाची गोष्टही न-सते, आणि जो शत्रु व मित्र या दोघांनाही सार-खेंच मानतो; ९७ किंवा अर्जुना, आपल्या घरच्या लोकांनाच उजेड पाडावा, व परक्यांना अंधार पाडावा, हें ज्याप्रमाणें दिवा जाणत नाहीं; ९८ जो आपल्यावर तोडण्याकरितां घाव घालतो, किंवा जो आपल्यास लावतो, त्या दोघांनाही झाड सारखीच सावली करितें; ९९ किंवा ऊंस हा जो पाणी घा-लून वाढवितो त्यासच गोड, व जो चरकांत घा-लून गाळतो त्यास कडू असा कधींच लागत नाहीं; २०० त्याप्रमाणें, अर्जुना, शत्रुमित्रभाव ज्याच्या

सरिसा। होतु जाय १ तिहीं ऋतूं समान । जैसें कां गगन । तैसा एकचि मान । शीतोष्णीं जया २ दक्षिण उत्तर मारुता । मेरु जैसा पांडुसुता । तैसा सुखदुःखप्राप्तां । मध्यस्थु जो ३ माधुर्यें चंद्रिका । सरिसी राया रंका । तैसा जो सकळिकां । भूतां समु ४ आघविया जगा एक । सेव्य जैसें उदक । तैसें तयातें तीन्ही लोक । आकांक्षिती ५ जो सबाह्यसंग । सांडोनियां लाग । एकाकी असे आंग । आंगीं सूनी ६

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥

जो निंदेतें नेघे । स्तुति न श्लाघे । आकाशा न लगे । लेपु जैसा ७ तैसें निंदे आणि स्तुती । मानु करूनि एके पांती । विचरे प्राणवृत्ती । जनीं वनीं ८ साच लटिकें दोन्ही । बोलोनि न बोले जाहला मौनी । जो भोगितां उन्मनीं । आरायेना ९ जो यथालाभें न तोखे । अलाभें न पारुखे । पाउसेंवीण न सुके । समुद्र जैसा २१० आणि वायूसि एके ठायीं । बिढार जैसें नाहीं । तैसा न धरीच कहीं । आश्रयो जो ११ आघवाचि आकाशस्थिति । जेविं वायूसि नित्य वसति । तेविं जगचि विश्रांति- । स्थान जया १२ हें विश्वचि माझें घर । ऐसी मती जयाची स्थिर । किंबहुना चराचर । आपण जाहला १३ मग याहीवरी पार्था । माझ्या भजनीं आस्था । तरि तयातें मी माथां । मुकुट करीं १४ उत्तमासि मस्तक । खालविजे हें काय कौतुक । परि मानु करिती तिन्ही लोक । पायवणियां १५ तरि श्रद्धावस्तूसि आदरु । करितां जाणिजे प्रकारु । जरी होय श्रीगुरु । सदाशिवु १६ परि हें असो आतां । महेशातें वानितां । आत्मस्तुति तत्त्वता । संचारु असे १७ ययालागीं हें नोहे । म्हणितलें रमानाहें । अर्जुना मी वाहें । शिरीं तयातें १८ जे पुरुषार्थसिद्धि चौथी । घेऊनि आपुलिया हातीं । रिगाला भक्तिपंथीं । जगा देतु १९ कैवल्याचा अधिकारी । मोक्षाची सोडी बांधी करी । कीं जळाचिये परी । तळवटु घे २२० म्हणोनि गा नमस्कारूं । तयातें आम्ही माथां मुकुट करूं । तयाची टांच धरूं । हृदयीं आम्ही २१ तयाचिया गुणांचीं लेणीं । लेववूं आपुलिये वाणीं । तयाची कीर्ति श्रवणीं । आम्ही लेऊं २२ तो पाहावा हे डोहळे । म्हणोनि अचक्षूसी मज डोळे । हातींचेनि लीलाकमळें । पुजूं तयातें

मनांत नसतो, व जो मानापमानांचे ठिकाणीं समबुद्धि ठेवतो; १ आकाश ज्याप्रमाणें तिन्ही ऋतूंत सारखें असतें, त्याप्रमाणें जो थंडी व उन्हाळा या दोहोंस सारखेंच मानतो; २ अर्जुना, मेरु पर्वत ज्याप्रमाणें दक्षिण व उत्तर या दोन्ही दिशांकडील वाऱ्यास सारखाच मानतो, त्याप्रमाणें सुखदुःख प्राप्त झालें असतां जो आपल्या मनाची समता ढळूं देत नाहीं; ३ रावापासून रंकापर्यंत चांदणें सर्वांस सारखेंच सुखकर असतें, त्याप्रमाणें जो प्राणिमात्रास सारखेंच मानतो; ४ सर्व जगाला पाणी सारखेंच सेव्य आहे, त्याप्रमाणें ज्याची तिन्ही लोक इच्छा करतात; ५ जो अंतर्बाह्य होणाऱ्या विषयांचे संबंध व तसेंच पुढें प्राप्त होणारे संबंध सोडून देतो, व एकांतांत राहून आपलें मन आपल्या मनावरच स्थिर करून सुख मानतो; ६

अन्वय–(यः) तुल्यनिंदास्तुतिः, मौनी, येनकेनचित् संतुष्टः, (भवति) अनिकेतः, स्थिरमतिः, भक्तिमान्, सः नरः मे प्रियः (अस्ति). ॥ १९ ॥

अर्थ–ज्याला निंदा आणि स्तुति समान आहे; जो मौन धारण करितो; यदृच्छया जें कांहीं मिळेल त्यांतच संतुष्ट असतो; ज्याचें कोणतेंही ठिकाण ठरलेलें असें नाहीं; ज्याची बुद्धि स्थिर आहे; आणि जो माझी भक्ति करितो, तो मनुष्य मला प्रिय असतो. ॥ १९ ॥

जो दुसऱ्यानें आपली निंदा केली असतां राग मानीत नाहीं, व स्तुति केली असतां आपल्यास धन्य मानीत नाहीं; ज्याप्रमाणें आकाश सर्वव्यापक असून त्याला कशाचाही संसर्ग होत नाहीं, ७ त्याप्रमाणें निंदा व स्तुति यांची सारखीच गणना करून जो प्रपंचांत व वनांत आपली वृत्ति सारखी ठेवून वागतो; ८ खरें व खोटें भाषण मुखांतून निघालें असतां संकल्पवृत्ति नसल्यानें त्याचें मौन मोडत नाहीं, व ब्रह्मस्थितीचा उपभोग घेत असतां ज्याला विश्रांती नाहीं. ९ ज्याप्रमाणें पाऊस न पडला तरी समुद्र आटत नाहीं, त्याप्रमाणें आपले इच्छेप्रमाणें जरी गोष्टी घडल्या, तरी जो संतोष मानीत नाहीं, व इच्छेविरुद्ध घडल्या तरी रागावत नाहीं; २१० आणि ज्याप्रमाणें वायूचें एक ठिकाणीं राहणें नसतें, त्याप्रमाणें जो कोठें आश्रय करून राहत नाहीं; ११ ज्याप्रमाणें वायु सर्व आकाशभर नित्य राहतो, त्याप्रमाणें सर्व जग हें ज्याचें विश्रांतिस्थान आहे; १२ हें विश्वच माझें घर आहे अशी ज्याची पक्की समजूत झाली आहे, किंबहुना स्थावरजंगम विश्वच जो आपण बनला आहे; १३ आणि अर्जुना, अशा पूर्णत्वास पोहोंचला असूनही ज्याची माझ्या भजनाविषयीं पूर्ण इच्छा आहे, त्याला मी आपल्या मस्तकावर मुकुटाप्रमाणें धारण करितों. १४ जो उत्तम पुरुष आहे, त्याला मस्तक लवविणें यांत कांहीं नवल नाहीं; परंतु तिन्ही लोकचे लोक ज्याच्या पायांचें तीर्थ घेऊन आपल्यास धन्य मानतात, असा जो मी, तो त्याला मस्तकावर धारण करतों. १५ तर ज्याची माझ्या ठिकाणीं पूर्ण श्रद्धा आहे, त्याचा आदरसत्कार कसा करावा ही गोष्ट श्रीशंकर गुरु होतील तरच समजणारी आहे. १६ परंतु ही गोष्ट राहूं दे. कारण श्रीशंकराचें वर्णन करूं लागलें म्हणजे खरोखर आपली स्तुति केल्याप्रमाणें होणार आहे. १७ म्हणून, श्रीकृष्ण म्हणतातः—अर्जुना, हा दृष्टांत या ठिकाणीं बरोबर नाहीं; तर अशा माझ्या भक्तांना मी आपल्या मस्तकावर धारण करतों. १८ तो पुरुष चौथी पुरुषार्थसिद्धि जो मोक्ष तो हातांत घेऊन भक्तिमार्गानें जात असतां जगाला कित्ता घालून देतो. १९ तो ब्रह्मप्राप्तीचा पूर्ण अधिकारी असून मोक्षाची वांधसोड करितो, परंतु पाण्याप्रमाणें नम्र असतो. २२० म्हणूनच त्याला आम्ही नमस्कार करितों, आपल्या मस्तकावर धारण करतों, व त्याची टांच म्हणजे श्रीवत्सलांच्छन चिन्ह आम्ही आपल्या हृदयावर धारण करतों. २१ त्याचे गुणरूपी अलंकार आम्ही आपले वाणीकडून धारण करवूं (त्याचे गुणानुवाद आम्ही गाऊं) व त्याचे कीर्तिरूप अलंकार कानांकडून धारण करवूं (त्याचें यश कोणी गाइलें असतां आम्ही ऐकूं); २२ असे जे माझे भक्त आहेत, त्यांना पहावें असे डोहळे आम्हांस झाल्यावरून, नेत्ररहित असा जो मी, तो अवतार धारण करून

२३ दोंवरी दोनी । भुजा आलों घेउनी । आलिंगावयालागुनी । तयाचें आंग २४ तयासंगाचेनि सुरवाडें । मज विदेहा देह धरणें घडे । किंबहुना आवडे । निरुपमु २५ तेणेंसीं आह्मां मैत्र । एथ कायसें विचित्र । पारि तयाचें चरित्र । ऐकती जे २६ तेही प्राणापरौते । आवडती हें निरुतें । जे भक्तचरित्रातें । प्रशंसिती २७ जो हा अर्जुना साद्यंत । सांगितला प्रस्तुत । भक्तियोगु समस्त । योगरूप २८ जेणें मी प्रीति करीं । कां मनीं शिरसा धरीं । येवढी थोरी । जया स्थितीये २९

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते । श्रद्दधानाः मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः १२

ते हे गोष्टी रम्य । अमृतधारा धर्म्य । करिती प्रतीतिगम्य । आइकोनि जे २३० तैसीचि श्रद्धेचेनि आदरें । जयांचे ठायीं विस्तरे । जीवीं जयां थारे । जे अनुष्ठिती ३१ पारि निरूपिली जैसी । तैसीच स्थिति मानसीं । मग सुक्षेत्रीं जैसी । पेरणी केली ३२ पारि मातें परम करूनि । इये अर्थीं प्रेम धरूनि । हेंचि सर्वस्व मानूनि । घेती जे पैं ३३ पार्था गा जगीं । तेचि भक्त तेचि योगी । उत्कंठा तयांलागीं । अखंड मज ३४ ते तीर्थ ते क्षेत्र । जगीं तेचि पवित्र । भक्तिकथेसि मैत्र । जयां पुरुषां ३५ आह्मी तयांचें करूं ध्यान । ते आमुचें देवतार्चन । तेवांचूनि आन । गोमटें नाहीं ३६ तयांचें आह्मां व्यसन । ते आमुचें निधिनिधान । किंबहुना समाधान । तो मिळे तैं ३७ पै प्रेमळाची वार्ता । जे अनुवादती पांडुसुता । ते मानूं परमदेवता । आपुली आह्मी ३८ ऐसें निजजनानंदें । तेणें जगदादिकंदें । बोलिलें मुकुंदें । संजयो म्हणे ३९ राया जो निर्मळु । निष्कलंक लोककृपाळु । शरणागतां प्रतिपाळु । शरण्यु जो २४० पैं सुरसहायशीळु । लोकलालनलीळु । प्रणतप्रतिपाळु । हा खेळु जयाचा ४१ जो धर्मकीर्ति धवळु । अगाध दातृत्वें सरळु । अतुळबळें प्रबळु । बळिबंधनु ४२ जो भक्तजनवत्सलु । प्रेमळजन प्रांजलु । सत्यसेतु सकळु । कलानिधि ४३ तो श्रीकृष्ण वैकुंठींचा । चक्रवर्ती निजांचा । सांगे येरु दैवाचा । आइकतु असे ४४ आतां ययावरी । निरूपिती पारि । संजयो म्हणे अवधारीं । धृतराष्ट्रातें ४५ तेचि रसाळ कथा । मऱ्हाठिया प्रतिपथा । आणिजेल आतां । अवधारिजो ४६ ज्ञानदेव म्हणे तुम्ही । संत वोळगावेति आह्मीं । हें पढविलों जी स्वामी । निवृत्तिदेवीं २४७

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्लोक २०, ओंव्या २४७.

पाहतों; व नेहमीं आमच्या हातांत असणाऱ्या कमळानें त्यांचें पूजन करतों. २२ दोन हातांवर दुसरे दोन हात धारण करून त्यांना आलिंगन देण्याकरितां मी अवतरलों आहें! २४ त्यांच्या संगतीच्या सुखातिशयानें, निराकार जो मी, त्या मला देह धारण करावा लागला! फार काय सांगावें! ते माझे जीव कीं प्राण अहेत! २५ तेच एक आमचे परम मित्र आहेत असें म्हणण्यांत विशेष गोष्ट ती कोणती? तर इतकेंच नव्हे, परंतु जे त्यांचे चरित्र ऐकतात, २६ व जे माझ्या भक्तांच्याच चरित्राची प्रशंसा करितात, तेही माझ्या प्राणाहून मला जास्त आवडतात. २७ अर्जुना, तुला जो हा पूर्ण रीतीनें योग सांगितला, तो भगवत्प्राप्तीच्या उपायानें भरलेला असा पूर्ण 'भक्तियोग' आहे. २८ ज्या योगाच्या स्थितीची अशी थोरवी आहे कीं, ज्याच्यावर मी प्रीति करतों, आणि ज्याला आपल्या मनांत व मस्तकावर धारण करतों, २९

अन्वय–ये तु श्रद्दधानाः मत्परमाः भक्ताः इदं यथोक्तं धर्म्यामृतं पर्युपासते, ते मे अतीव प्रियाः (सन्ति). ॥ २० ॥

अर्थ–पण माझ्यावर श्रद्धा ठेवून आणि मत्पर होऊन जे माझे भक्त ह्या आतांपर्यंत सांगितलेल्या धर्म्यामृताचें सेवन करितात, ते मला अतिशय प्रिय होतात ॥ २० ॥

त्या ह्या योगाच्या रम्य, अमृत वर्षाव करणाऱ्या व धर्मास अनुकूल अशा गोष्टी ऐकून जे त्यांचा अनुभव घेतात; २३० त्याचप्रमाणें, त्या योगाचे ठिकाणीं पूर्ण श्रद्धा ठेवून ज्यांच्या मनांत तो उत्तम रीतीनें ठसतो, व त्याजविषयीं आपले मनांत पूर्ण विचार करून जे त्याचें आचरण करतात; ३१ व ज्यांच्या मनाची खरोखर अशी स्थिति होते, त्यांना, चांगल्या शेतांत पेरणी केली असतां जसें उत्तम पीक होतें, तसें उत्तम फळ प्राप्त होतें. ३२ परंतु मला परम श्रेष्ठ मानून व माझ्या ठिकाणीं प्रेम धरून, मी सर्वव्यापक आहें असें जे मानतात. ३३ तेच या जगतांत माझे भक्त व योगी होत; आणि म्हणूनच पार्था, त्यांच्याविषयीं मला अतिशय प्रेम असतें. ३४ ज्यांना भक्तिकथा अत्यंत आवडते, तेच या जगतांत आमचें तीर्थ; तेच क्षेत्र व तेच पवित्र पुण्य आहेत. ३५ त्यांचें आम्ही ध्यान करतों, तेच आमचे पूर्णदैवत, व त्यांशिवाय आम्हांला दुसरी आवडती गोष्ट कोणतीही नाहीं, ३६ त्यांचाच आम्हांला नाद लागतो, व तेच आमचा ठेवा होत: फार काय सांगावें! त्यांना पाहिल्याशिवाय आम्हांला समाधान होत नाहीं. ३७ हे पांडुसुता, माझ्या प्रेमळ भक्तांच्या गोष्टी जे सांगतील, तीच आमची परमदेवता असें आम्ही मानूं. ३८ संजय ह्मणतो:-सर्व जगास आनंद देणारा, व सर्व जगाचा उत्पन्न करणारा जो मुकुंद तो याप्रमाणें बोलला. ३९ राजा धृतराष्ट्रा, जो निर्मळ, निष्कलंक, लोकांवर कृपा करणारा, शरणागतांचें रक्षण करणारा, शरण जाण्यास योग्य, २४० देवांना साह्य करणें हेंच ज्याचें शील व लोकांचें लालन करणें हीच ज्याची लीला, व शरणागतांचें रक्षण करणें हाच ज्याचा खेळ आहे. ४१ जो धर्म व कीर्ति यांनीं स्वच्छ शोभणारा दान करण्यांत ज्याचा अगाध सरळपणा आहे, व निरुपम बळवान असून बळीच्या प्रेमबंधनानें बद्ध झाला आहे, ४२ जो भक्तजनांचा कनवाळू, प्रेमळ, जनाशीं मोकळ्या मनानें वागणारा, खऱ्या रीतीनें वागणाऱ्यांचा तारक, आणि चौदा विद्या व चौसष्ट कला यांचा निधि, ४३ तो भक्तांचा राजा वैकुंठनायक श्रीकृष्ण भगवान् दैवशाली अशा अर्जुनास सांगता झाला व त्यानें ऐकलें. ४४ संजय आणखी ह्मणतो:-हे राजा धृतराष्ट्रा, यापुढें कथा सांगण्याचा जो प्रकार आहे तो ऐक. ४५ तीच रसभरीत गोष्ट मराठी भाषेंत आम्ही सांगूं, ती ऐका. ४६ ज्ञानदेव म्हणतात:-श्रोतेहो, तुम्हांसारख्या संतांना आह्मीं शरण जावें, हेंच आह्मांस आमच्या गुरूंनीं-निवृत्तिनाथांनीं शिकविलें आहे! २४७

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय तेरावा.

आत्मरूप गणेशु केलिया स्मरण। सकळ विद्यांचें अधिकरण। तोचि वंदूं श्रीचरण। श्रीगुरूचे १ जयांचेनि आठवें। शब्दसृष्टी आंगवे। सारस्वत आघवें। जिव्हेसि ये २ वक्तृत्वा गोडपणें। अमृतातें पारुखें म्हणे। रस होती वोळंगणें। अक्षरांसी ३ भावाचें अवतरण। अवतरविती खुण। हाता चढे संपूर्ण। तत्त्वभेद ४ श्रीगरूचे पाय। जैं हृदय गिंवसूनि ठाय। तैं येवढें भाग्य होय। उन्मेषासी ५ ते नमस्कारूनि आतां। जो पितामहाचा पिता। लक्ष्मीयेचा भर्ता। ऐसें म्हणे ६

श्रीभगवानुवाचः—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते। एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥

तरी पार्था परिसिजे। देह हें क्षेत्र म्हणिजे। जो हें जाणे तो बोलिजे। क्षेत्रज्ञु एथें ७

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम् ॥२॥

तरी क्षेत्रज्ञु जो एथें। तो मी जाण निरुतें। जो सर्व क्षेत्रांतें। संगोपोनि असे ८ क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञातें। जाणणें जें निरुतें। ज्ञान ऐसें तयातें। मानूं आह्मी ९

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत्। स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥३॥

तरि क्षेत्र येणें नांवें। हें शरीर जेणें भावें। म्हणितलें तें आघवें। सांगों आतां १० हें क्षेत्र कां म्हणिजे। कैसें कें हें उपजे। कवणकवणीं वाढविजे। विकारीं एथ ११ हें औट हात मोटकें। कीं केवढें पां केतुकें। बरड कीं पिके। कोणाचें हे १२ इत्यादि सर्व। जे जे याचे भाव। ते बोलिजती सावेव। अवधान देईं १३ पैं याचि स्थळाकारणें। श्रुति सदां बोबाणे। तर्कु येणेंचि ठी करणें। तोंडाळु केला १४ चाळितां होचि बोली। दर्शनें शेवटा आलीं। तेवींचि नाहीं बुझविलीं। अझुनी द्वंद्वें १५ शास्त्रांचिये सोयरिके। विचळिजे येणेंचि एकें। याचेनि एकवंकें। जगासि वादु १६ तोंडेंसी तोंडा न पडे। बोला बोलेंसी न घडे। इया युक्ति बडबडें। त्राय जाहली १७ नेणों कोणाचें हें स्थळ।

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय तेरावा.

आत्मरूप गणेशाचें स्मरण करून, सर्व विद्यांचें आश्रयस्थान असे जे श्रीगुरूंचे चरण, त्यांस माझा नमस्कार असो. १ त्यांचें स्मरण केलें असतां सर्व कविताशक्ति स्वाधीन होते व सर्व विद्या जिव्हाग्रीं येतात, २ तसेंच भाषणाला इतकें माधुर्य येतें कीं, तें अमृतासही फिकें पाडते; व तोंडांतून निघणाऱ्या प्रत्येक अक्षरास रस अनुकूल होतात; ३ गर्भित अर्थांची रेलचेल होऊन ते एकामागून एक सुचतात, व आत्मज्ञानाचें वर्म समजतें. ४ जर आपल्या मनांत श्रीगुरूंचे चरण नेहमीं आठवले, तर अशा रीतीनें ज्ञानाचा भाग्योदय होतो; ५ त्या गुरुचरणांस वंदन करून, ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात:— ब्रह्मदेवाचा पिता व श्रीलक्ष्मीचा नाथ जे श्रीकृष्ण भगवान्, ते असें म्हणाले:—६

अन्वय—कौंतेय, इदं शरीरं क्षेत्रं इति अभिधीयते; यः एतत् वेत्ति, तं क्षेत्रज्ञः इति तद्विदः प्राहुः. ॥ १ ॥

अर्थ—श्रीभगवान ह्मणाले:—हे कुंतीपुत्रा, या शरीराला ‘ क्षेत्र ’ ह्मणतात; आणि जो हें जाणतो, त्याला, [क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांचें ज्ञान असलेले] तत्त्वज्ञ ‘ क्षेत्रज्ञ ’ असें ह्मणतात. ॥ १ ॥

पार्था, ऐक. या देहाला क्षेत्र असें म्हणतात; व जो हें क्षेत्र जाणतो, त्याला क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात; ७

अन्वय—भारत, सर्वक्षेत्रेषु मां अपि च क्षेत्रज्ञं विद्धि; यत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानं, तत् ज्ञानं (इति) मम मतं (अस्ति).

अर्थ—हे अर्जुना, सर्व क्षेत्रांमध्यें जो क्षेत्रज्ञ, तोही मीच आहे असें जाण. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें जें ज्ञान, तेंच उत्तम ज्ञान, असा माझा अभिप्राय आहे. ॥ २ ॥

आणि क्षेत्रज्ञ ज्याला म्हणतात व जो सर्व क्षेत्रांचें पोषण करतो, तो मीच होय असें पक्कें समज. ८ ज्या ज्ञानानें क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यथार्थ जाणले जातात, त्यालाच आम्ही ज्ञान असें समजतों. ९

अन्वय—तत् क्षेत्रं यत् च, यादृक् च, यद्विकारि (च) यतः च यत्; सः च यः, यत्प्रभावः च (अस्ति) तत् (त्वं) मे समासेन शृणु. ॥ ३ ॥

अर्थ—तें क्षेत्र काय, कोणत्या प्रकारचें, व कोणत्या विकारांचें आहे, आणि त्यापासून कोणतीं कार्यें उत्पन्न होतात; आणि तो क्षेत्रज्ञ कोण, व त्याचें सामर्थ्य काय आहे, तें सर्व मजपासून संक्षेपानें ऐक. ॥ ३ ॥

तर आतां या शरीराला ज्या अभिप्रायानें ‘क्षेत्र’ हें नांव दिलें, तो सर्व अभिप्राय आम्ही सांगतों. १० याला क्षेत्र कां म्हणावें, हें कसें व कोठें उत्पन्न होतें, कोणत्या कोणत्या विकारांनीं हें वाढलें जातें, ११ हें लहान जें साडेतीन हातांचें आहे, तें केवढें मोठें व किती वजनदार आहे, तसेंच नापीक किंवा पिकाऊ, कोणाचें आहे, १२ इत्यादि जे जे याचे गुण आहेत, ते यथासांग आम्ही वर्णन करतों, तिकडे तूं लक्ष दे. १३ याच क्षेत्राकरितां श्रुतींची नेहमीं बडबड चालू आहे; व तर्कही याचाच निश्चय करण्याकरितां एकसारखी वाटाघाट करितो; १४ याच गोष्टीचा खल करतां करतां सहा शास्त्रें थकून स्वस्थ बसलीं; आणि म्हणूनच त्यांच्यांत अजून ऐक्य झालें नाहीं; १५ या क्षेत्राविषयीं एकमत स्थापन करण्याकरितां सर्व जगभर शास्त्रसंबंधयुक्त वाटाघाट चालू आहे. १६ पण अजून एकमेकांचीं तोंडें मिळालीं नाहींत, व ऐक्यही झालें नाहीं; आणि याच संबंधानें युक्ति लढवितां लढवितां शिकस्त झाली. १७ हें क्षेत्र कोणाचें आहे हें

परि केसें अभिलाषाचें बळ। जे घरोघरीं कपाळ। पिटवीत असे १८ नास्तिका द्यावया तोंड। वेदांचें गाढें बंड। तें देखोनि पाखांड। आनचि वाजे १९ ह्मणती तुम्ही निर्मूळ। लटिकें हें वाग्जाळ। ना म्हणसी तरी पोफळ। घातलें आहे २० पाखांडाचे कडे। नागवीं लुंचिती मुंडें। नियोजिलीं वितंडें। ताळासि येती २१ मृत्युबळाचेनि माजें। हें जाईल वीण काजें। तें देखोनियां व्याजें। निघाले योगी २२ मृत्यूनि आधाधिले। तिहीं निरंजन सेविलें। यमनियमांचे केले। मेळावे पुरे २३ येणेंचि क्षेत्राभिमानें। राज्य त्यजिलें ईशानें। गुंति जाणोनि स्मशानें। वासु केला २४ ऐसिया पैजा महेशा। पांघुरणें दाही दिशा। लांचकरु ह्मणोनि कोळसा। कामु केला २५ पैं सत्यलोकनाथा। वदनें आलीं बळार्था। तरी तो सर्वथा। जाणेचिना २६

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक्। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥४॥

एक म्हणती हें स्थळ। जीवाचेंचि समूळ। मग प्राण हें कूळ। तयाचें एथ २७ जया प्राणाचे घरीं। अंगें राबती भाऊ चारी। आणि मनाऐसा आवरी। कुळवाडीकरू २८ तयातें इंद्रियबैलांची पेटी। न म्हणे अवसीं पाहाटीं। विषयक्षेत्रीं आटी। काढी भली २९ मग विधीची वाफ चुकवी। आणि अन्यायाचें बीज वाफवी। कुकर्माचा करवी। [illegible] नयाचिसारिखें। असंभड पाप पिके। मग जन्मकोटी दुःखें तें। जो सर्व क्षेत्रां[illegible] नातरी विधीचिये वाफे। सत्क्रिया बीज आरोपे। तरी जन्मश[illegible] ऐसें[illegible]। सुखचि मवि ३२ तंव आणिक म्हणती हें नव्हे। हें जिवाचेंचि न म्हणावें। आमुतें पुसा आघवें। क्षेत्राचें या ३३ अहो जीवु एथ उखिता। वस्तीकरु वाटे जातां। आणि प्राणु हा बलैता। ह्मणोनि जागे ३४ अनादि हे प्रकृती। सांख्य जियेतें गाती। क्षेत्र हे वृत्ती। तियेचि जाणा ३५ आणि तियेतेंचि आथवा। आथी घरमेळावा। म्हणोनि ते वाहिवा। घरीं वाहे ३६ बाह्याचिये रहाटी। जे कां मुद्दल तिघे इये सृष्टीं। ते इयेच्याचि पोटीं। जहाले गुण ३७ रजोगुण पेरी। तेतुलें सत्त्व सोकरी। मग एकलें तम करी। संवगणी ३८ रचूनि महत्तत्त्वाचें खळें। मळी एके काळुगेनि पोळें। तेथ अव्यक्ताची मिळे। सांज भली ३९ तंव एकीं मतिवंतीं। या बोलाचिया खंती। म्हणितलें या ज्ञप्ती। अर्वाचीना ४० हां हो परतत्त्वाआंतु। कें प्रकृतीची मातु। हा क्षेत्रवृत्तांतु। उगोंचि आइका ४१ शून्यसेजे शा-

कोणी जाणत नाहीं, परंतु त्याच्या निपजाबद्दलची काय थोरवी वर्णावी, कीं ज्याच्या योगानें वरोवर याचाच काथ्याकूट केला जातो! १८ नास्तिकांचें तोंड बंद करण्याविषयीं वेद महान् प्रबळ आहे हें पाहून पाखांड्यांची वेदाविषयीं तिरपीच वडवड सुरू झाली. १९ ते म्हणतात: तुम्ही वेद निर्मूल असून व्यर्थ वडवड करणारे आहां, असें नाहीं म्हणाल तर, तसें सिद्ध करण्याकरितां प्रतिज्ञेची सुपारी ठेविली आहे. २० पाखांड्यांचे थवेच्या थवे–कोणी कच्छहीन (कासोट्यावांचून) वनून केंस उपटून काढितात, तरी त्यांनीं ठरविलेले सर्व वितंडवाद आपोआप खालीं बसतात. २१ हें क्षेत्र मृत्यूच्या सपाट्यांत सांपडून निरर्थक जाईल म्हणून [आत्मा ब्रह्मांडीं नेऊन त्याचें संरक्षण करण्याकरितां] योगी पुढें सरसावतात. २२ जे मृत्यूला भितात, ते एकांतवास करून यमनियमांचे साधनसमुदाय जमवितात; २३ याच क्षेत्राच्या विचाराच्या अभिमानाकरितां श्रीशंकरांनीं राज्य सोडिलें; आणि त्यापासून आपल्यास उपाधि लागूं नये, म्हणून ते स्मशानांत जाऊन राहिले. २४ या क्षेत्राचें ज्ञान करून घेणार अशी प्रतिज्ञा करून शंकरांनीं वनांत राहून दाही दिशा हेंच आपलें पांघरूण असें मानलें; व काम हा योगभ्रष्ट करणारा (लांचखाऊ) असें जाणून त्यास जाळून टाकलें. २५ ह्याच गोष्टीचा निश्चय करण्याकरितां ब्रह्मदेवाला जरी चार तोंडें उत्पन्न झालीं, तरी त्यालाही या क्षेत्राची ओळख पटली नाहीं. २६

अन्वय–(इदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानं) ऋषिभिः बहुधा गीतं, तथा विविधैः छंदोभिः पृथक् गीतं) हेतुमद्भिः विनिश्चितैः ब्रह्मसूत्रपदैः च (गीतं) एव. ॥ ४ ॥

अर्थ–हें क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञान ऋषींनीं बहुत प्रकारांनीं सांगितलें आहे; ऋग्वेदादि वेदांनीं वेगळें वेगळें सांगितलें आहे; आणि युक्तीनें युक्त व निश्चयरूप अशा ब्रह्मप्रतिपादक सूत्रांनीं व पदांनीही सांगितलें आहे ॥ ४ ॥

जे कर्मवादी आहेत, ते असें म्हणतात कीं, हें सर्व क्षेत्र जीवाच्या ताब्यांत असून त्याची सर्व व्यवस्था प्राणाकडे सोंपविली आहे. २७ ज्या प्राणाच्या घरीं त्याचे चार भाऊ (अपान, व्यान, समान व उदान) हे अंगमेहनतीनें झटतात, व त्यांच्यावर मनासारखा देखरेख करणारा कुळवाडी आहे; २८ त्या जीवाजवळ पंचज्ञानेंद्रियें व पंचकर्मेंद्रियें मिळून दहा इंद्रियरूप बैलांची जोडी असून, तो रात्र, दिवस कांहीं न म्हणतां शरीराच्या ठिकाणीं मेहनत करवून घेऊन विषयाचा राव काढतो; २९ मग कर्तव्याची वाफ चुकवून (विहित कर्माचरणाची संधी दवडून) व अन्यायाचें बीज पेरून त्याला वाईट कर्माचें खत घालतो; ३० त्या योगानें बीजाप्रमाणें अनन्वित पापें पिकून मग कोट्यवधि जन्मपर्यंत जीव दुःखें भोगितो. ३१ किंवा विहित कर्माचरणरूपी वाफ साधून सत्क्रियेचें बीज पेरल्यास कोट्यवधि जन्मपर्यंत सुखच भोगितो. ३२ पण सांख्यमतवाद्यांचें असें म्हणणें नसून ते म्हणतात कीं, क्षेत्र हें जीवाच्या स्वाधीन नाहीं; तें कोणाच्या स्वाधीन आहे तें सर्व आम्हांस पुसा. ३३ अहो, जीव हा उपरा वाटसरू असून वाट चालत असतांना क्षेत्रांत नुसती वस्ती करितो; आणि प्राण हा वलुतदार असल्यामुळें जागा रहातो. ३४ ज्या अनादिसिद्ध प्रकृतीची सांख्यमतवादी स्तुति करतात, त्या प्रकृतीची या क्षेत्राचे ठिकाणीं वृत्ति आहे असें समजा; ३५ आणि त्या प्रकृतीच्या घरचा सर्व जमाव असल्यामुळें, क्षेत्राची सर्व वहिवाट ती घरीं करते. ३६ त्या शेताची मूळ लागवड करणारे या सृष्टींत जे मुख्य तीन गुण, ते तिच्या पोटीं उत्पन्न झाले आहेत. ३७ रजोगुण हा पेरणी करतो, सत्त्वगुण हा राखतो, व मग एकटा तमोगुण सर्व पीक गोळा करतो. ३८ नंतर महत्तत्त्वाचें खळें करून काल नामक जबरदस्त पोळाकडून ती मळणी घालते; मग अव्यक्तरूपी आयतीच संध्याकाळ होते. ३९ इतक्यांत बुद्धिवान् संकल्पवाद्यांना हें बोलणें न रुचून ते म्हणाले कीं, या तुमच्या कल्पना अगदीं अलीकडल्या आहेत! ४० अहो, ब्रह्मापुढें प्रकृतीची काय बाब! या क्षेत्राची हकीकत आम्ही सांगतों, ती ऐका तर खरी! ४१

लिये । सुलीनतेचिये तुळिये । निद्रा केली होती बळियें । संकल्पें येणें ४२ तो अवसांत चेइला । उद्यमीं सदैव भला । म्हणोनि ठेवा जोडला । इच्छावशें ४३ निरालंबींची वाडी । होती त्रिभुवनायेवढी । हे तयाचिये जोडी । रूपा आली ४४ मग महाभूतांचें एकवाट । सैरा वेंटाळूनि भाट । भूतग्रामांचे आघाट । चिरिले चारी ४५ यावरी आदी । पांचभूतिकांची मांदी । बांधली प्रभेदीं । पंचभुतिकीं ४६ कर्माकर्मांचे गुंडे । बांध घातले दोहींकडे । नपुंसकें बरडें । रानें केलीं ४७ तेथ येरझारेलागीं । जन्ममृत्यूची सुरंगी । सुहाविली निलागी । संकल्पें येणें ४८ मग अहंकारासि एकलाधी । करूनि जीवितावधी । वहाविलें बुद्धी । चराचर ४९ यापरी निराळीं । वाढे संकल्पाची डाहाळी । म्हणोनि तो मुळीं । प्रपंचा यया ५० ययापरि मत्तमुगुतकीं । तेथ पडिघायिले आणिकीं । म्हणती हांहो विवेकी । कैसे तुम्ही ५१ परतत्त्वाचिया गांवीं । संकल्पसेज देखावी । तरि कां पां न मनावी । प्रकृति तयाची ५२ पारि असो हें नव्हे । तुम्ही या न लगावें । आतांचि हें आघवें । सांगिजेल ५३ तरि आकाशीं कवणें । केलीं मेघाचीं भरणें । अंतरिक्ष तारांगणें । धरी कवण ५४ गगनाचा तडावा । कोणें वेढिला केधवां । पवनु हिंडतु असावा । हें कवणाचें मत ५५ रोमां कवण पेरी । सिंधू कवण भरी । पर्जन्याचिया करी । धारा कवण ५६ तैसें क्षेत्र हें स्वभावें । हे वृत्ती कवणाची नव्हे । हें वाहे तया फावे । येरां तुटे ५७ तंव आणिकें एकें । क्षोभें म्हणितलें निकें । तरि भोगिजे एकें । काळें केविं हें ५८ तरि ययाचा मारु । देखताति अनिवारु । परी स्वमतीं भरु । अभिमानियां ५९ हें जाणे मृत्यूचा रागिटा । सिंहाडयाचा दरकुटा । पारि काय कीजे वांजटा । पूरीजत असे ६० महाकल्पापरौती । कव घालूनि अवचितीं । सत्यलोकभद्रजाती । आंगी वाजे ६१ लोकपाळ नित्य नवे । दिग्गजांचे मेळावे । स्वर्गींचिये आडवे । रिगोनि मोडी ६२ येर ययाचेनि अंगवातें । जन्ममृत्यूचिये गर्तें । निर्जिवें होऊनि भ्रमतें । जीवमृगें ६३ न्याहाळीं पां केव्हडा । पसरलासे चवडा । करूनियां माजिवडा । आकारगजु ६४ म्हणोनि काळाची सत्ता । हाचि बोलु निरुता । ऐसे वाद पांडुसुता । क्षेत्रालागीं ६५ हे बहु उखिविखी । ऋषीं केली नैमिषीं । पुराणें इयेविषीं । मतपत्रिका ६६ अनुष्टुभादि छंदें । प्रबंधि जे एवंविधें । तें पक्षावलंबन मदें । करिती अझुनी ६७ वेदींचें बृहत्सामसूत्र । जें देखणेपणें पवित्र । परी त-

लयरूपी पलंगावरील शून्यरूपी बिछान्यावर बलवान् संकल्प निजला होता, ४२ तो अकस्मात जागा झाला, व तो आपल्या व्यापारांत नेहमीं तत्पर होता म्हणून त्याला त्याच्या इच्छेनुरूप ठेवा मिळाला; ४३ आणि त्या संकल्पाच्या निर्गुण स्वरूपाची त्रिभुवनाएवढी बाग त्याच्या खटपटीनें रंगारूपाला आली. ४४ नंतर निरनिराळीं पंचमहाभूतें एकत्र करून, भूतग्रामांचें जारज, स्वेदज, अंडज, व उद्भिज्ज असे चार वाट रचिले; ४५ नंतर प्रथम पंचमहाभूतांचे निरनिराळे पोटभेद करून बांधे तयार केले; ४६ त्या वाटांच्या दोन्ही बाजूंस कर्म व अकर्म यांच्या ताली घातल्या, व त्यामवील नापीक जमिनीची ह्मणजे पशुपक्षादिक हीं रानें वनविलीं; ४७ नंतर या संकल्पाच्या योगानें जन्ममृत्यूंच्या येरझारा करण्याकरितां सोपी व कधीं बंद न पडणारी अशी वाट तयार केली; ४८ मग संकल्पानें अहंकारावरोवर ऐक्य करून, बुद्धीकडून चराचरांची वहिवाट करवूं लागला! ४९ याप्रमाणें चिदाकाशांत संकल्पाची ढाळी वाढल्यामुळें प्रपंचाला तो मूळ कारण झाला. ५० याप्रमाणें संकल्पवाद्यांची मुक्ताफळें ऐकून, त्या ठिकाणीं जे दुसरे (स्वभाववादी) होते ते पुढें होऊन म्हणाले कीं, "आपण फार विद्वान् आहां, तरी आपलें मत आपले जवळच ठेवा. ५१ परब्रह्माच्या गांवांत जर संकल्पाचें बिऱ्हाड आहे, असें मानावयाचें, तर मग सांख्याची प्रकृती कां मानूं नये? ५२ परंतु हें असो, तुम्ही या भानगडींत पडूं नका, हें काय प्रकरण आहे हें अस्मादिक सांगतील. ५३ तर आकाशांतील ढगांमध्यें पाण्याचा भरणा कोण करतो? व अंतरिक्षांतील चांदण्या खालीं पडत नाहींत, त्यांना कोणाचा आधार आहे? ५४ आकाशाचें छत मध्यें झोल न येतां जें सारखें ताणलेलें आहे, तें कोणी व केव्हां ताणलें? आणि वाऱ्यास नेहमीं वाहण्यास कोणी सांगितलें आहे? ५५ अंगावरील जी लव दिसते तिची पेरणी कोण करतो? व समुद्र कधींही आटत नाहीं त्यांत पाणी कोण भरतो? आणि पावसाच्या धारा कोण उत्पन्न करतो? ५६ या गोष्टीप्रमाणें क्षेत्र हें स्वभावसिद्ध असून याचा कोणीही वतनदार नाहीं. जो यांत खपेल त्यास हें फलद्रूप होईल, व खपणार नाहीं त्यास फलद्रूप होणार नाहीं." ५७ इतक्यांत दुसरे एक (कालवादी) रागावून म्हणाले कीं, "तुम्ही म्हणतां हें जर खरें आहे, तर या क्षेत्रावर कालाची सत्ता कां आहे? ५८ तथापि, त्या कालाचा अनिवार सपाटा आहे हें जाणूनही, जे अभिमानी आहेत ते त्यास न जुमानतां आपल्याच मताचें समर्थन करतात. ५९ सिंहाच्या दरीप्रमाणें मृत्यु हा भयंकर आहे, असें समजून जर तुम्हीं या क्षेत्राबद्दल व्यर्थ बडबड केली, तर ती काय पुरी पडणार आहे? ६० हा काळ महाकल्पापलीकडेहीं मिठी घालून, ब्रह्मदेवाचें स्थान जो सत्यलोक त्यालाही जाऊन मिठी मारतो, ६१ स्वर्गाच्या अरण्यांत शिरून अष्टलोकपाळ नित्य नवे करतो, व आठ दिशांच्या आठ ऐरावतांचा संहार करतो. ६२ याच्या अंगवायूनें जीवरूप मृग जन्ममृत्यूंच्या खळग्यांत पडून निर्जीव होऊन भ्रमण करतात. ६३ या कालानें हाताचा पंजा केवढा मोठा पसरला आहे तो पहा, कीं जगदाकाररूपी जो हत्ती तो यानें आपल्या तळहातांत धरिला आहे. ६४ म्हणून, काळाची सत्ता आहे असें ह्मणतात; हीच गोष्ट खरी आहे." याप्रमाणें, अर्जुना, या क्षेत्राबद्दल मतभेद आहेत. ६५ अशी पुष्कळ भवति न भवति नैमिषारण्याचे ठिकाणीं ऋषींनीं केली, याबद्दल आपल्यास पुराणांचा आधार आहे. ६६ वेदांतील अनुष्टुभादि छंदांत याबद्दल पुष्कळ चर्चा केली असून, या क्षेत्राविषयीं गर्वानें अद्याप ग्रंथ तयार करतात. ६७ वेदांतील बृहत्सामसूत्र—जें ज्ञानदृष्टीनें अति पवित्र आहे, त्यालाही क्षेत्र म्हणजे काय हें

याही हें क्षेत्र । नेणवेचि ६८ आणीक आणीकींही बहुतीं । महाकवीं हेतुमंतीं । ययालागीं मती । वेंचिलीया ६९ परि ऐसें हें एवढें । कीं अमुकेयाचेंचि फुडें । हें कोण्हाही वरपडे । होयचिना ७० आतां यावरी जैसें । क्षेत्र हें असे । तुज सांगों तैसें । सायंतु गा ७१

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पंच चेन्द्रियगोचराः ॥५॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृति । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

तरि महाभूतपंचकु । आणि अहंकारु एकु । बुद्धि अव्यक्त दशकु । इंद्रियांचा ७२ मन आणीकही एकु । विषयांचा दशकु । सुख दुःख द्वेषु । संघात इच्छा ७३ आणि चेतना धृती । एवं क्षेत्रव्यक्ती । सांगितली तुजप्रती । आघवीची ७४ आतां महाभूतें कवणें । कवण विषयो कैसीं करणें । हें वेगळालेपणें । एकैक सांगों ७५ तरी पृथ्वी आप तेज । वायु व्योम इयें तुज । सांगितलीं बुझ । महाभूतें पांचें ७६ आणि जागातिये दशे । स्वप्न लपालें असे । नातरी अंवसे । चंद्र गूढु ७७ नाना अप्रौढबाळकीं । तारुण्य राहे थोकीं । कां न फुलतां कळिकीं । आमोदु जैसा ७८ किंबहुना काष्ठीं । वन्हि जेविं किरीटी । तेविं प्रकृतीचिया पोटीं । गोप्यु जो असे ७९ जैसा ज्वरु धातुगतु । अपथ्याचें मिष पहातु । मग जालिया आंतु- । बाहेरी व्यापी ८० तैसी पांचांही गांठी पडे । जैं देहाकारु उघडे । तैं नाचवी चहूंकडे । तो अहंकारु गा ८१ नवल अहंकाराची गोठी । विशेषें न लगे अज्ञानापाठीं । सज्ञानाचे झोंबे कंठीं । नाना संकटीं नाचवी ८२ आतां बुद्धि जे म्हणिजे । ते ऐशिया चिन्हीं जाणिजे । बोलिलें यदुराजें । तें आइकें सांगों ८३ तरी कंदर्पाचेनि बळें । इंद्रियवृत्तीचेनि मेळे । विभांडूनि येती पाळे । विषयांचे ८४ तो सुखदुःखांचा नागोवा । जेथ उगाणों लागे जीवा । तेथ दोहींसी बरवा । पाडु जे धरी ८५ हें सुख हें दुःख । हें पुण्य हे दोष । कां हें मैळ हें चोख । ऐसें जे निवडी ८६ जिये अधमोत्तम सुझे । जिये सानें थोर बुझे । जिया दिठी पारखिजे । विषो जिवें ८७ जे तेजतत्त्वाची आदी । जे सत्त्वगुणाची वृद्धी । जे आत्मया जीवाची संधी । वसवीत असे जे ८८ अर्जुना ते गा जाण । बुद्धि तूं संपूर्ण । आतां आइकें वोळखण । अव्यक्ताची ८९ पैं सांख्याचिया सिद्धांतीं । प्रकृती जे महामती । तेचि एथें प्रस्तुतीं । अव्यक्त गा ९० आणि सांख्ययोगमतें । प्रकृती परिसविली तूतें ।

समजलें नाहीं; ६८ आणखी पुष्कळ दूरदर्शी महाकवि या क्षेत्राबद्दल वादविवाद करून थकले; ६९ परंतु हें एवढें विकट आहे कीं, हें खरोखर कोणाचें आहे हें सांगतां येत नाहीं;व कोणाच्याही स्वाधीन होत नाहीं ७० तर आतां क्षेत्र म्हणजे काय आहे याविषयीं साद्यंत विचार तुला मी सांगतों. ७१

अन्वय–महाभूतानि, अहंकारः, बुद्धिः, अव्यक्तं एव च, दश इंद्रियाणि च, एकं (मनः), इंद्रियगोचराः पंच च, ॥ ५ ॥ इच्छा, द्वेषः, सुखं, दुःखं, संघातः, चेतना, धृतिः, एतत् सविकारं क्षेत्रं मया समासेन उदाहृतम् ॥ ६ ॥

अर्थ–पंचमहाभूतें, अहंकार, बुद्धि, अव्यक्त आणि दहा इंद्रियें, मन, आणि श्रोत्रादिक ज्ञानेंद्रियांचे पांच विषय; [व वागादि कर्मेंद्रियांचे पांच विषय,] ॥ ५ ॥ इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, संघात [समुदाय], चेतना, व धर्य एतद्विकारयुक्त असें हें शरीर संक्षेपानें मीं सांगितलें. ॥ ६ ॥

तर पंचमहाभूतें, अहंकार, बुद्धि, प्रकृति, पंचज्ञानेंद्रियें व पंचकर्मेंद्रियें मिळून दहा इंद्रियें,७२ एक मन, ज्ञानेंद्रियांचे पांच व कर्मेंदियाचे पांच असे दहा विषय, सुख, दुःख, द्वेष, संघात,इच्छा, ७३ चेतना (आत्मसत्ता) आणि धृति याप्रमाणें या क्षेत्राचीं छत्तीस तत्वें आहेत तीं तुला सर्व सांगितलीं.७४ आतां,महाभूतें कोणतीं, विषय कोणते, इंद्रियें कोणतीं,हें प्रत्येकाचें वर्णन निरनिराळें करून तुला सांगतों.७५ हें पहा–पृथ्वी,अप्, तेज, वायु व आकाश हीं पंचमहाभूतें आहेत असें समज; ७६ –अहंकाराचें रूप दृष्टांतपूर्वक सांगतात–आणि जागृदवस्थेंत जसें स्वप्न गुप्त असतें, किंवा अमावास्येच्या दिवशीं चंद्र जसा गुप्त असतो,७७ अथवा लहान बालकाच्या ठिकाणीं तारुण्य जसें गुप्त असतें, किंवा फुलाची कळी उमलण्याच्या पूर्वी जसा तिच्यांत सुगंध गुप्त असतो; ७८ किंबहुना,अर्जुना, लांकडांत ज्याप्रमाणें अग्नि गुप्त असतो, त्याप्रमाणें मायेच्या पोटांत जो गुप्त असतो; ७९ ज्याप्रमाणें हाडज्वर हा कुपथ्याचें निमित्त होण्याची वाट पहात असतो, व तेंच झाल्यावर तो शरिराला अंतर्बाह्य व्यापून टाकतो, ८० त्याप्रमाणें पंचमहाभूतांची गांठ पडून ज्या वेळीं देहाचा आकार बनतो, त्या वेळीं त्या देहाला जो चहूंकडे नाचवितो, त्यालाच अहंकार असें म्हणतात. ८१ या अहंकाराची अशी गंमत आहे कीं, तो अज्ञानाच्या पाठीस न लागतां सज्ञानाच्या पाठीस लागून त्याला नानाप्रकारच्या संकटांत घालतो. ८२ यदुराज श्रीकृष्ण म्हणतातः–अर्जुना ! ऐक.आतां, बुद्धि जिला म्हणतात, ती या खुणांनीं जाणावी: ८३ कामाचा जोर उत्पन्न झाल्यावर जी इंद्रियांच्या सहाय्यानें विषयांचे समुदाय जिंकून आणते; ८४ त्या सुखदुःखांच्या लुटीचा जेव्हां जीवास अनुभव घ्यावा लागतो, तेव्हां सुख व दुःख यांत जास्ती योग्यता कोणाची आहे हें जिच्या योगानें समजतें; ८५ हें सुख व हें दुःख,हें पुण्य व हें पाप हें वाईट व हें चांगलें, असें जिच्या योगानें निवडतां येतें;८६ जिच्या योगानें उच्च-नीच हें समजतें,लहान-मोठें कळतें,व जिच्या दृष्टीनें जीवांना विषय ओळखतां येतात८७ जी ज्ञानतत्वाचें मूळ,जी सत्वगुणाची वाढती दशा, आणि जी आत्मा व जीव या दोहोंच्या संधींत असते, ८८ अर्जुना, तीच बुद्धि आहे असें समज. आतां अव्यक्ताचीं सर्व लक्षणें तुला सांगतों, ती ऐक. ८९ हे महाबुद्धिमंता, सांख्यांच्या मतानें जिला प्रकृति हें नांव आहे, तेंच तूं सध्यां अव्यक्त असें समज. ९० आणि पूर्वी [सातव्या अध्यायांत] सांख्य व योग या मतांतील प्रकृतीचे दोन प्रकार पुष्कळ विस्तारानें जेथें वर्णिले

ऐसी दोहीं परी जेथें । विवंचिली ९१ तेथ दुजी जे जीवदशा । तिये नांव वीरेशा । येथें अव्यक्त ऐसा । पर्यावो हा ९२ तऱ्ही पाहालया रजनी । तारा लोपती गगनीं । कां हारपे अस्तमानीं । भूतक्रिया ९३ नातरी देहो गेलिया पाठीं । देहादिक किरीटी । उपाधि लपे पोटीं । कृतकर्मांचा ९४ कां बीजमुद्रेआंतु । थोके तरु समस्तु । कां वस्त्रपणें तंतु- । दशे राहे ९५ तैसे सांडूनियां स्थूळधर्म । महाभूतें भूतग्राम । लया जाती सूक्ष्म । होऊनि जेथें ९६ अर्जुना तया नांवें । अव्यक्त हें जाणावें । आतां आइकें आघवे । इंद्रियभेद ९७ तरि श्रवण नयन । त्वचा घ्राण रसन । इयें जाणें ज्ञान- । करणें पांचें ९८ इये तत्त्वमेळापंकीं । सुखदुःखाची उखिविखी । बुद्धि ीते मुखीं । पांचें इहीं ९९ मग वाचा आणि कर । चरण आणि अधोद्वार षयो ९ प्रकार । पांच आणिक १०० कर्मेंद्रियें म्हणिपती । तीं इयें जाणिती । अ वायु व्योम ती । सांगतसे १ पैं प्राणाची अंतौरी । क्रियाशक्ति जे शरीरीं । तियेचि रिगिनिगी द्वारीं । पांचें इहीं २ एवं दाहाही करणें । सांगितलीं देवो म्हणे । परिस आतां फुडेपणें । मन तें ऐसें ३ जें इंद्रियां आणि बुद्धी । माझारिलिये संधीं । रजोगुणाच्या खांदीं । तरळत असे ४ नीळिमा अंबरीं । कां मृगतृष्णा लहरीं । तैसें वायांचि फरारी । वावो जाहलें ५ आणि शुक्रशोणिताचा सांधा । मिळतां पांचांचा बांधा । वायुतत्त्व दशधा । एकचि जाहलें ६ मग तिहीं दाहेभागीं । देहधर्मांच्या खैवंगीं । अधिष्ठिलें आंगीं । आपुलाला ७ तेथ चांचल्य निखळ । एकलें ठेलें निढाळ । म्हणोनि रजाचें बळ । धरिलें तेणें ८ तें बुद्धीसी बाहेरी । अहंकाराच्या उरावरी । ऐसा ठायीं माझारीं । बळियावलें ९ वायां मन हें नांव । एऱ्हवीं कल्पनाचि सावेव । जयाचेनि संगें जीव- । दशा वस्तु ११० जें प्रवृत्तीसि मूळ । कामा जयाचे बळ । जें अखंड सूये छळ । अहंकारासी ११ जें इच्छेतें वाढवी । आशेतें चढवी । जें पाठीं पुरवी । भयासि गा १२ द्वैत जेथें उठी । अविद्या जेणें लाठी । जें इंद्रियांतें लोटी । विषयांमाजी १३ संकल्पें सृष्टी घडी । सवेंचि विकल्पूनि मोडी । मनोरथांच्या उतरडी । उतरी रची १४ जें भुलीचें कुहर । वायुतत्त्वाचें अंतर । बुद्धीचें द्वार । झांकविलें जेणें १५ तें गा किरीटी मन । या बोला नाहीं आन । आतां विषयाभिधान- । भेदु आइकें १६ तरी स्पर्शु आणि शब्दु । रूप रस गंधु । हा विषयो पंचविधु । ज्ञानेंद्रियांचा १७ इहीं पांचै द्वारीं । ज्ञानासि धांव

आहेत, ९१ त्यांतील दुसरी जी जीवदशा, तिलाच हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, अव्यक्त असें पर्यायानें ह्मणत आहेत. ९२ पहांट झाल्यावर ज्याप्रमाणें आकाशां-तील नक्षत्रें नाहींतशीं होतात, अथवा अस्तमान झाल्यावर प्राणिमात्राचे व्यापार बंद होतात, ९३ अथवा, अर्जुना, देह नाहींसा झाल्यावर देहापासून वासनेपर्यंत सर्व विकार केलेल्या कर्मांत गुप्त अस-तात; ९४ किंवा बीजाच्या आकारांत जसा वृक्ष अंतर्गत असतो; अथवा तंतूच्या दशेंत ज्याप्रमाणें वस्त्र अंतर्गत असतें, ९५ त्याप्रमाणें महाभूतें व भूतां-चा समुदाय आपला स्थूल धर्म टाकून ज्या ठि-काणीं सूक्ष्म होऊन अंतर्धान पावतात, ९६ त्या-लाच अर्जुना, अव्यक्त असें समज. आतां सर्व इं-द्रियांचे भेद तुला सांगतों, ते ऐक. ९७ कान, डोळे, त्वचा, नाक, व जिव्हा हीं पांच ज्ञानेंद्रियें आहेत. ९८ या पांच तत्त्वांचें ऐक्य झालें म्हणजे ह्यांच्याद्वारें बुद्धि ही सुखदुःखांचा विचार करते. ९९ वाचा, हात, पाय, गुद व शिश्न हे इंद्रियांचे आणखी पांच प्रकार आहेत. १०० श्रीकृष्ण म्हणतात, "अ-र्जुना, ज्यांना कर्मेंद्रियें म्हणतात तीं हीं होत. १ प्राणाची स्त्री क्रियाशक्ति, जी या शरिरांत वास क-रते, ती त्या पांच कर्मेंद्रियांच्या द्वारानें आंतबाहेर जाण्यायेण्याचा व्यापार करते. २ श्रीकृष्ण ह्मण-तातः-याप्रमाणें पंचज्ञानेंद्रियें व पंचकर्मेंद्रियें अशीं दहा इंद्रियें सांगितलीं. आतां मन ह्मणजे काय तें तुला स्पष्टपणें सांगतों, तें ऐक. ३ जें इंद्रियें आणि बुद्धि या दोहोंच्या सांध्यामध्यें रजोगुणाच्या खांदीवर च-मकत असतें; ४ ज्याप्रमाणें आकाशाचा नीलवर्ण अथवा मृगजळाच्या लाटा व्यर्थ भासतात; त्या-प्रमाणें वायूचें जें व्यर्थ चमकणें, तेंच मन आहे; ५ आणि शुक्र व शोणित यांचें ऐक्य होऊन जेव्हां पंचतत्त्वांचा आकार बनतो, तेव्हां एका वायुत-त्त्वाचे स्थानभेदानें पांच प्राण व पांच उपप्राण असे दहा प्रकार होतात. ६ मग ते दहा भाग आपा-पल्या धर्मांच्या बळानें देहांतील एक एक भागाच्या ठिकाणीं वस्ती करतात. ७ त्यांमध्यें निखालस चं-चलपणा राहिल्यानें त्याचे अंगीं रजोगुणाचें बळ उत्पन्न होतें, ८ तें बुद्धीच्या बाहेर व अहंकाराच्या उरावर अशा मध्यभागांत बळाव्य होतें. ९ त्याला मन हें व्यर्थ नांव आहे. एरव्हीं तें मूर्तिमंत कल्प-नारूपच होय. ज्याच्या योगानें ब्रह्माला जीवदशा घ्यावी लागली, ११० जें कोणतीही गोष्ट कर-ण्यास मूळ कारण आहे, ज्याच्या योगानें वासना उत्पन्न होते, व जें नेहमीं अहंकाराशीं स्पर्धा करतें, ११ ज्याच्या योगानें इच्छा वाढते; आशा प्रबळ होते, व ज्याच्या योगानें भयाला मदत होते; १२ ज्याच्या ठिकाणीं द्वैतभाव उत्पन्न होतो व अज्ञान ज्याच्या योगानें जोरावतें, जें इंद्रियांना विषयांत ढक-लितें; १३ जें एका क्षणांत सृष्टि उत्पन्न करतें, व ती लागलीच मोडूनही टाकतें आणि मनोरथांच्या उत-रंडी रचतें व उतरतें. १४ जें भ्रमाचें कोठार व वायु-तत्त्वाचा अर्क आहे; व जें बुद्धीचें कांहीं चालूं देत नाहीं ह्मणजे तिला कोंडून टाकतें, १५ त्यालाच, अर्जुना, मन म्हणतात हें निःसंशय होय. आतां विष-यांचे भेद ऐक. १६ शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे पांच ज्ञानेंद्रियांचे पांच विषय आहेत. १७ ज्याप्रमाणें जनावर हिरव्या चाऱ्याकडे धांव घेतें, त्याप्रमाणें ह्या

बाहेरी। जैसा कां हिरवे चारीं। भांबावे पशु १८ मग स्वर वर्ण विसर्गु। अ-
थवा स्वीकार त्यागु। संक्रमण उत्सर्गु। विण्मूत्राचा १९ हे कर्मेंद्रियांचे पांच।
विषय गा साच। जे बांधोनियां माच। क्रिया धांवे १२० ऐसे हे दाही। वि-
षय गा इये देहीं। आतां इच्छा तेही। सांगिजैल २१ तरि भूतलें आठवे।
कां बोलें कान झांकवे। ऐसियावरि चेतवे। जे गा वृत्ती २२ इंद्रियाविषयां-
चिये भेटी-। सरसीच जे गा उठी। कामाची बाहुटीं। धरूनियां २३ जिये-
चेनि उठिलेपणें। मना सैंघ धांवणें। न रिघावें तेथ करणें। तोंडें सुती २४
जिये वृत्तीचिया आवडी। बुद्धी होय वेडी। विषयां जिया गोडी। ते गा इ-
च्छा २५ आणि इच्छिलिया सांगडें। इंद्रियां आमिष न जोडे। जेथ जोडेऐसा
जो डावो पडे। तोचि द्वेषु २६ आतां यावरी सुख। तें एवंविध देख। जेणें
एकेंचि अशेष। विसरे जिवु २७ मना वाचे काये। जे आपुली आण वाये।
देहस्मृतीची त्राये। मोडित जे ये २८ जयाचेनि जालेपणें। पांगुळा होइजे
प्राणें। सात्विकासी दुणें। वरीही लाभु २९ कां आघवियाचि इंद्रियवृत्ती। हृ-
दयाचिया एकांतीं। थापटूनि सुषुप्ति। आणी जें गा १३० किंबहुना सोये।
जीव आत्मयाची लाहे। तेथ जें होये। तया नाम सुख ३१ आणि ऐसी हे
अवस्था। न जोडतां पार्था। जी जें तेंचि सर्वथा। दुःख जाणें ३२ तें मनो-
रथसंगें नव्हे। एऱ्हवीं सिद्धि गेलेंचि आहे। हे दोनीचि उपाये। सुखदुःखासी
३३ आतां असंगा साक्षिभूता। देहीं चैतन्याची जे सत्ता। तिये नाम पांडु-
सुता। चेतना येथें ३४ जे नखौनि केशवरी। उभी जागे शरीरीं। जे तिहीं
अवस्थांतरी। पालटेना ३५ मनबुद्ध्यादि आघवीं जियेचेनि टवटवीं। प्रकृ-
तिवनमाधवी। सदांचि जे ३६ जडाजडीं अंशीं। राहाटे जे सरिसी। ते चे-
तना गा तुजसीं। लटिकें नाहीं ३७ पैं रावो परिवारु नेणे। आज्ञाचि परचक्र
जिणे। कां चंद्राचेनि पूर्णपणें। सिंधू भरती ३८ नाना भ्रामकाचें सन्निधान।
लोहो करी सचेतन। कां सूर्यसंगु जन। चेष्टवी गा ३९ अगा मुखमेळेंविण।
पिलियाचें पोषण। करी निरीक्षण। कूर्मी जेवीं १४० पार्था तियापरी। आत्मसं-
गती इये शरीरीं। सजीवत्वाचा करी। उपेगु जडा ४१ मग तियेतें चेतना।
म्हणिपे पैं अर्जुना। आतां धृतिविवंचना-। भेदु आइक ४२ तरी तत्वां परस्परें।
उघड जातिस्वभाववैरें। नव्हे पृथ्वीतें नीरें। न नाशिजे ४३ नीरातें आटी तेज।

पांच ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारानें ज्ञान बाहेर धांव घेतें. १८ मग स्वर व वर्ण यांचा उच्चार. वस्तु घेणें व टाकणें, चालणें व मलमूत्र विसर्जन करणें १९ हे पांच कर्मेंद्रियाचे पांच विषय आहेत. ज्यांच्या आधारानें क्रिया बाहेर धांव घेते, १२० असे हे ज्ञानेंद्रियांचे व कर्मेंद्रियांचे दहा विषय या देहांत आहेत. आतां इच्छा म्हणजे काय ते सांगतों. २१ पूर्वी ज्या पदार्थाचा उपभोग घेतला आहे, त्याची आठवण होणें; आणि कानावर शब्द पडण्याबरोबर जी प्रकाशित होणारी वृत्ति, २२ इंद्रियांची व विषयांची गांठ पडतांक्षणींच कामाचा टेका घेऊन जी लागलीच उत्पन्न होते, २३ ज्या वृत्तीच्या उद्भवण्यानें मन इकडे तिकडे धांवूं लागतें व जिकडे जाऊं नये अशा ठिकाणीं इंद्रियें तोंडें घालतात; २४ ज्या वृत्तीच्या संगतीनें बुद्धि वेडी होते व जिची विषयांवर आवड असते, त्या वृत्तीला इच्छा असें म्हणतात; २५ आणि इच्छा उत्पन्न होण्याबरोबर इंद्रियांना विषय उपभोगास मिळाले नाहींत तर त्या वेळीं जी वृत्ति उत्पन्न होते, तिला द्वेष असें म्हणतात. २६ आतां सुख हें या लक्षणांनीं जाणावें कीं, जे प्राप्त झालें असतां इतर सर्व वस्तूंचा जिवाला विसर पडतो. २७ जें काया, वाचा आणि मन यांना आपली शपथ घालून देहाच्या आठवणीचा नाश करतें; २८ जें प्राप्त झाले असतां प्राण लंगडा पडून सात्विक वृत्ति पूर्वींपेक्षा दुप्पट वाढते; २९ सगळ्या इंद्रियांच्या वृत्तींना हृदयाच्या एकांतांत थोपटून जें निद्रा घेण्यास लावतें; १३० फार काय सांगावें! जीवाला ज्या ठिकाणीं आत्म्याचा लाभ होतो, त्यालाच सुख असें म्हणतात; ३१ आणि पार्था, अशी ही स्थिति न लाभतां जी स्थिति असणें, तेंच खरोखर दुःख असें समज. ३२ ज्या ठिकाणीं कल्पना उत्पन्न झाली, त्या ठिकाणीं सुख होत नाहीं. म्हणून, कल्पना नाहींशी झाल्यावर तें सहजानुसार प्राप्तच आहे. म्हणून, कल्पना नाहींशी होणें, उत्पन्न होणें हींच सुखदुःखांचा कारण आहेत. ३३ आतां अर्जुना, अलिप्त व सर्वसाक्षिभूत अशा ब्रह्माची (चैतन्याची) जी देहांत सत्ता आहे, तिला चेतना असें म्हणतात. ३४ या शरीरांत जी नखशिखांत नेहमीं जागृत असते, व जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति, या तिन्ही अवस्थांमध्यें जिच्यांत फरक पडत नाहीं; ३५ जिच्या योगानें मन, बुद्धि इत्यादिकांना टवटवी असते व जी मायारूप वनाला नेहमीं वसंत ऋतूप्रमाणें प्रफुल्लित ठेवते; ३६ आणि जड व चेतन वस्तूंत जिचा अंशरूपानें सारखा संचार असतो. तिला चेतना असें ह्मणतात, यांत संशय नाहीं. ३७ हें पहा–राजा जसा आपल्या लवाजम्यास जाणत नसून, त्याच्या फक्त आज्ञेनेंच त्याची प्रजा परचक्रांस जिंकिते; किंवा चंद्राच्या योगानें जशी समुद्रास भरती येते; ३८ अथवा लोहचुंबकाच्या सान्निध्यानें जसा लोखंडास चंचलपणा येतो; किंवा सूर्याचा प्रकाश जसा सर्व जीवांकडून व्यापार घडवितो; ३९ अथवा स्तनास तोंड लावल्याशिवाय कांसवी ज्याप्रमाणें केवळ नजरेनेंच आपल्या पिलांचें पोषण करते, १४० त्याप्रमाणें, अर्जुना या शरीरांत जी आत्म्याच्या संमत्तीनें जड वस्तूला सजीवपणा आणते, ४१ तिलाच बाबारे, चेतना हें नांव आहे. आतां धैर्याचे भेद कोणते आहेत ते ऐक. ४२ पंचतत्त्वाचें एकमेकांशीं जातिस्वभावावरून उघड वैर असतें. पहा कीं, पाणी हें पृथ्वीचा नाश करीत नाहीं का? ४३ पाण्याचें शोषण तेज करतें,

तेजा वायूसिं झुंझ । आणि गगन तंव सहज । वायू भक्षी ४४ तेवींचि को-
णेही वेळे । आपण कायिसयाही न मिळे । आंत रिघोनि वेगळें । आकाश हें
४५ ऐसीं हीं पांचही भूतें । न साहती एकमेकांतें । कीं तियेंही ऐक्यातें । दे-
हासी येती ४६ द्वंद्वाची उखिविखी । मोडूनि वसती एकी । एकएकातें पोखी ।
निजगुणें गा ४७ ऐसें न मिळे तयां साजणें । चळे धैर्यें जेणें । तयां नांव ह्मणे ।
धृती मी गा ४८ आणि जीवेंसी पांडवा । या छत्तिसांचा मेळावा । तो हा एथ
जाणावा । संघातु पैं गा ४९ एवं छत्तीसही भेद । सांगितले तुज विशद । यया
येतुलेयातें प्रसिद्ध । क्षेत्र म्हणिजे १५० रथांगांचा मेळावा । जेविं रथु म्हणिजे
पांडवा । कां अधोर्ध्व अवेवां । नाव देहो ५१ करीतुरंगसमाजें । सेना नाम नि-
फजे । कां वाक्यें ह्मणिपती पुंजे । अक्षरांचे ५२ कां जळधारांचा मेळा । वाच्य
होय आभाळा । नाना लोकां सकळां । नाम जग ५३ कां स्नेहसूत्रवन्ही ।
मेळु एकिचि स्थानीं । धरिजे तो जनीं । दीपु होय ५४ तैसीं छत्तीसही इयें तत्त्वें ।
मिळती जेणें एकत्वें । तेणें समूहपरत्वें । क्षेत्र ह्मणिपे ५५ आणि वाहतेनि भौ-
तिकें । पाप पुण्य येथें पिके । ह्मणोनि आह्मी कौतुकें । क्षेत्र ह्मणों ५६ आणि
एकाचेनि मतें । देह म्हणती ययातें । पारि असो हें अनंतें । नामें यया ५७
पैं परतत्त्वाअरौतें । स्थावराआंतौतें । जें कांहीं होतें जातें । तें क्षेत्रचि हें ५८
पारि सुर नर उरगीं । घडत आहे योनिविभागीं । तें गुणकर्मसंगीं । पडिलें सातें ५९
होचि गुणविवंचना । पुढां ह्मणिपैल अर्जुना । प्रस्तुत आतां तुज ज्ञाना । रूप दावूं
१६० क्षेत्र तंव सविस्तर । सांगितलें सविकार । ह्मणोनि आतां उदार । ज्ञान
आइकें ६१ जया ज्ञानालागीं । गगन गिळिताति योगी । स्वर्गाची आडवंगी ।
उमरडोनि ६२ । न करिती सिद्धीची चाड । न धरिती ऋद्धीची भीड । योगाऐसें
दुवाड । हेळसिती ६३ तपोदुर्गें वोलांडित । क्रतुकोटि वोवांडित । उलथूनि
सांडित । कर्मवल्ली ६४ नानाभजनमार्गीं । धांवत उघडिया आंगीं । एक रिघताति
सुरंगीं । सुषुम्नेचिये ६५ ऐसी जिये ज्ञानीं । मुनीश्वरांची उतान्ही । वेदतरूच्या पा-
नोवानीं । हिंडताती ६६ देईल गुरुसेवा । इया पांडोवा । जन्मशताचा सांडीवा । टा-
कित जे ६७ जया ज्ञानाची गिंवणी । अविद्ये उणें आणी । जीवात्मया बुझावणी ।
मांडूनि दे ६८ जें इंद्रियांचीं द्वारें आडी । प्रवृत्तीचे पाय मोडी । जें दैन्याचि
फेडी । मानसाचें ६९ द्वैताचा दुकाळु पाहे । साम्याचें सुयाणें होये । जया ज्ञा-

तेज वायूबरोबर झगडतें, आणि आकाश हें वायूस सहज गिळून टाकतें; ४४ त्याचप्रमाणें कधींही कशाबरोबर न मिळतां सर्वत्र ओतप्रोत भरलेलें असून आकाश वेगळें असतें; ४५ अशा प्रकारें पंचमहाभूतें एकमेकांशीं विरुद्ध असूनही देहामध्यें एकत्र रहातात. ४६ दुजेपणाचा वादविवाद सोडून एकत्र राहून जीं आपल्या गुणांनीं एकमेकांचें पोषण करतात; ४७ याप्रमाणें न होणारी मैत्री जिच्या योगानें होते, व धैर्य कायम रहातें, त्या वृत्तीला मी धृति असें म्हणतों. ४८ आणि हे पांडवा, जीवासह या छत्तीस तत्त्वांचें जें ऐक्य होतें, त्यालाच संघात असें ह्मणतात. ४९ याप्रमाणें हे छत्तीस भेद तुला स्पष्ट रीतीनें सांगितले, व या सर्वांना मिळून क्षेत्र हें नांव प्राप्त झालें आहे. १५० बा अर्जुना, रथाचे सर्व भाग मिळून जसें रथ हें नांव येतें; किंवा पायापासून डोक्यापर्यंत सर्व अवयव मिळून देह हें नांव येतें. ५१ अथवा हत्ती, घोडे, रथ व पायदळ या सर्वांना मिळून जसें सेना हें नांव येतें, किंवा अक्षरांच्या समुदायाला वाक्य असें म्हणतात; ५२ मेघांच्या सर्व समुदायाला जसें आभाळ म्हणतात; किंवा सर्व लोकांच्या समुदायाला ज्याप्रमाणें जग असें म्हणतात; ५३ अथवा तेल, वात व अग्नि हीं एकत्र मिळालीं म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याला दिवा असें लोक ह्मणतात ५४ त्याचप्रमाणें, हीं छत्तीस तत्त्वें जेव्हां एके ठिकाणीं मिळतात; तेव्हां त्या सर्वांना मिळून क्षेत्र म्हणतात, ५५ आणि सर्व प्राणी जगतांत राहाटून जी पापाची किंवा पुण्याईची कमाई येथें करतात, तेंच पीक समजून यास आम्ही क्षेत्र (शेत) असें कौतुकानें म्हटलें, ५६ आणि कोणी या क्षेत्रास देह असें ह्मणतात. पण तें असो, याला अनेक नांवें आहेत. ५७ हें पहा—ब्रह्माच्या अलीकडे ब्रह्मदेवापासून स्थावरजंगमापर्यंत जेवढें कांहीं निर्माण होतें व लय पावतें, तें सर्व क्षेत्रच होय. [हेंच क्षेत्राचें मुख्य लक्षण होय.] ५८ परंतु देव, मनुष्य, सर्प, असे निरनिराळ्या योनींत जे निर्माण होतात, ते सत्त्व, रज व तम या गुणांची संगति घडल्यानें उत्पन्न होतात. ५९ अर्जुना, या गुणांचा विचार पुढें [चौदाव्या अध्यायांत] सांगू. सध्यां तुला ज्ञानाचें स्वरूप काय आहे तें सांगतों. १६० क्षेत्राचीं एकंदर सर्व लक्षणें विकारासह तुला सांगितलीं; तर यापुढें ज्यापासून मोक्षप्राप्ति होते त्या उदार ज्ञानाविषयीं तुला सांगतों, तें ऐक. ६१ ज्या ज्ञानाकरितां योगी लोक स्वर्गाचा आडमार्ग ओलांडून ब्रह्मरंध्र आकाश गिळून टाकतात; ६२ सिद्धींची गरज बाळगीत नाहींत, ऋद्धीची भीड धरीत नाहींत, व कठीण असें जें योगसाधन त्याची हेळणा करतात; ६३ तपोरूपी किल्ले ओलांडून, कोट्यवधि यज्ञ ओंवाळून टाकून कर्मकांडरूप वल्ली उपटून टाकतात; ६४ पुष्कळ प्रकारचे उपासनामार्ग स्वीकारून कोणी उघड्या अंगानेंच वागतात, व कोणी सुषुम्नेच्या गुप्त मार्गानें जातात; ६५ असें जें ज्ञान, त्याच्या प्राप्तीकरितां सर्व ऋषि उत्कट इच्छा मनांत धारण करून, वेदरूपी झाडाच्या पानांवरून हिंडतात. (वेदांत सांगितलेल्या सर्व मार्गांचें शोधन करतात.) ६६ हे पांडवा, गुरूची सेवा केली असतां त्यापासून ज्ञानप्राप्ति होईल, या बुद्धीनें पुढील येणाऱ्या अनेक जन्मांची गुरुसेवेवरून ओंवाळणी करतात, ६७ ज्या ज्ञानाची प्राप्ति झाली असतां अज्ञान नाहींसें होतें; व जीवाचें आणि आत्म्याचें ऐक्य होतें, ६८ जें ज्ञान इंद्रियांस विषयांची इच्छा होऊं देत नाहीं, कर्माची हाव मोडून टाकितें, व मनाची काळजी दूर करितें; ६९ ज्या ज्ञानाचा लाभ झाला असतां द्वैताचा अभाव होतो,

नाची सोये । ऐसें करी १७० मदाचा ठावोचि पुसी । जें महामोहातें ग्रासी । नेदी आपपरु ऐसी । भाष उरों ७१ जें संसारातें उन्मूळी । संकल्पपंकु पाखाळी । अनावरातें वेंटाळी । ज्ञेयातें जें ७२ जयाचेनि जालेपणें । पांगुळ होइजे प्राणें । जयाचेनि विंदाणें । जग हें चेष्टे ७३ जयाचेनि उजाळें । उघडती बुद्धीचे डोळे । जीवु दोंदावरी लोळे । आनंदाचिया ७४ ऐसें जें ज्ञान । पवित्रैकनिधान । जेथ विटाळलें मन । चोख कीजे ७५ आत्मया जीवबुद्धी । जे लागली होती क्षयव्याधी । ते जयाचिया सन्निधी । निरुजा कीजे ७६ तें अनिरूप कीं निरूपिजे । ऐकतां बुद्धी आणिजे । वांचूनि डोळां देखिजे । ऐसें नाहीं ७७ मग तेचि इये शरीरीं । जैं आपुला प्रभावो करी । तैं इंद्रियांचिया व्यापारीं । डोळांहि दिसे ७८ पैं वसंताचें रिगवणें । झाडांचेनि साजेपणें । जाणिजे तेविं करणें । सांगती ज्ञान ७९ अगा वृक्षासि पाताळीं । जळ सांपडे मुळीं । तें शाखांचिये बाहाळीं । बाहेर दिसे १८० कां भूमीचें मार्दव । सांगें कोंभाची लवलव । नाना आचारगौरव । सुकुलीनाचें ८१ अथवा संभ्रमाचिया आयती । स्नेहो जैसा ये व्यक्ती । कां दर्शनाचिये प्रशस्तीं । पुण्यपुरुष ८२ नातरी केळीं कापूर जाहला । जेविं परिमळें जाणों आला । कां भिंगारीं दीपु ठेविला । बाहेरि फांके ८३ तैसें हृदयींचेनि ज्ञानें । जिये देहीं उमटती चिन्हें । तियें सांगों आतां अवधानें । चांगें आइक ८४

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

तरी कवणेही विषयींचें । साम्य होणें न रुचे । संभावितपणाचें । वोझें जया ८५ आथिलेचि गुण वानितां । मान्यपणें मानितां । योग्यतेचें येतां । रूप आंगा ८६ तैं गजबजों लागे कैसा । व्याधें रुंधला मृगु जैसा । कां बाहीं तरतां वळसा । दाटला जेविं ८७ पार्था तेणें पाडें । सन्मानें जो सांकडे । गरिमेतें आंगाकडे । येवोंचि नेदी ८८ पूज्यता डोळां न देखावी । स्वकीर्ती कानां नायकावी । हा अमुका ऐसी नोहावी । सेचि लोकां ८९ तेथ सत्काराची कें गोठी । कें आदरा देईल भेटी । मरणेंसीं साटी । नमस्कारितां १९० वाचस्पतीचेनि पाडें । सर्वज्ञता तरी जोडे । पारि वेडिवेमाजि दडे । महिमेभेणें ९१ चातुर्य लपवी । महत्त्व हारवी । पीसेपण मिरवी । आवडोनी ९२ लौकिकाचा उद्वेगु । शास्त्रांवरी उबगु । उगेपणीं चांगु । आथी भरु ९३ जगें अव-

व अद्वैताचा सुकाळ होतो; १७० ज्याच्या योगानें गर्वाचा मागमूस नाहींसा होतो; जें मायेला थारा देत नाहीं, व ज्याच्या ठिकाणीं आपपरभाव उरत नाहीं; ७१ जें संसाराला उपटून टाकितें, संकल्प-रूपी चिखल धुवून टाकितें, व सर्वव्यापक परब्रह्माची भेट करून देतें. ७२ जें प्राप्त झालें असतां प्राण पांगळा होतो, (इंद्रियांकडून विषयोपभोग मिळविण्याची त्याची हांव बंद होते.) व ज्याच्या सत्तेनें सर्व जगतांतील व्यापार चालत असतात; ७३ आणि ज्याच्या प्रकाशानें बुद्धि प्रौढ होऊन जीव आनंदमय होतो, ७४ असें जें ज्ञान, जें पवित्रपणाचा ठेवा, व जें प्राप्त झालें असतां विषयांनीं विटाळलेलें मन निर्मळ होतें; ७५ 'मी जीव आहें' असा जो आत्म्याला क्षयरोग लागलेला असतो, तो ज्याच्या प्राप्तीनें लय पावतो, ७६ तें ज्ञान निरूपण करण्यास अशक्य असूनही आम्हीं समजून सांगतों, तर तें ऐकून नीट समजून घे. बाकी तें डोळ्यांसमोर दिसेल अशी वस्तु नाहीं. ७७ मग तेंच ज्ञान ज्या वेळेस या शरीरांत उत्पन्न होतें, त्या वेळीं इंद्रियांच्या आचरणावरून दृष्टोत्पत्तीस येतें. ७८ ज्याप्रमाणें झाडाच्या टवटवीतपणावरून वसंत ऋतू सुरू झाला हें समजतें, त्याप्रमाणें इंद्रियांच्या व्यापारांवरून ज्ञानप्राप्तीची लोकांस ओळख होते,७९. अरे! झाडाला जमिनींत मुळाशीं पाणी मिळालें म्हणजे फांद्यांच्या विस्तारावरही जशी त्याची टवटवी दिसते, १८० अथवा कोंबाच्या कोंवळेपणावरून जसा जमिनीचा मृदुपणा दिसून येतो, किंवा कुलीन मनुष्याच्या वागण्याच्या पद्धतीवरून त्याचा थोरपणा दिसून येतो; ८१ अथवा आदरातिथ्यावरून जसा स्नेहभाव दृष्टीस पडतो, किंवा एकाद्याचें दर्शन होतांच मनाला प्रशस्तपणा आल्यामुळें हा पुण्यपुरुष आहे असें कळून येतें, ८२ अथवा केळींत उत्पन्न झालेला कापूर जसा वासानें समजून येतो, किंवा तावदानांत ठेविलेल्या दिव्याचा ज्याप्रमाणें बाहेर प्रकाश पडतो, ८३ त्याप्रमाणें, हृदयांत ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर जीं शरीरावर त्याचीं लक्षणें दृष्टीस पडतात तीं आतां सांगतों, तीं लक्ष देऊन उत्तम रीतीनें ऐक. ८४

अन्वय–अमानित्वं, अदंभित्वं, अहिंसा, क्षांतिः, आर्जवं आचार्योपासनं, शौचं, स्थैर्यं, आत्मविनिग्रहः; ॥ ७ ॥

अर्थ—मनाची इच्छा नसणें, दांभिकपणा नसणें, अहिंसा, क्षांति [शांति] सरळपणा, आचार्योपासन, अंतर्बाह्य शुचिर्भूतपणा, स्थिरता, आणि आत्मसंयमन;॥७॥

कोणत्याही रीतीनें व्यवहारांत सर्व गोष्टी जुळून येण्याची ज्याला आवड नसते,व लोकांनीं संभावित म्हटलें असतां ज्याला पराकाष्ठेचें ओझें वाटतें;८५ असलेले गुण वर्णन केले असतां, लोकांनीं सन्मान केला असतां, किंवा अंगची योग्यता लोकांनीं वर्णन केली असतां, ८६ कसा बावरा होतो म्हणशील, तर व्याधानें अडविलेला हरिण, किंवा नदी पोहून पलीकडे जात असतांना भोंवऱ्यांत सांपडलेला मनुष्यच! ८७ अशा प्रकारें, प.र्था, लोकांनीं सन्मान केला असतां जो कष्टी होतो, व आपल्याकडे मोठेपणा येऊं देत नाहीं;८८ आपल्यास लोकांनीं पूज्य मानलेलें आपण न पहावें, आपली कीर्ति आपल्या कानांनीं न ऐकावी, व आपण अमुक आहों अशी लोकांना आठवण सुद्धां होऊं नये, अशी ज्या पुरुषाची इच्छा असते, ८९ त्या पुरुषाचे ठिकाणीं सत्काराची गोष्ट कशास बोलावी? व तो आदराचा तरी कसा स्वीकार करणार? कोणी त्यास नमस्कार केला असतां त्याला तें मरण वाटतें! १९० बृहस्पतीसारखी सर्वज्ञता जरी अंगीं असली,तरी आपलें माहात्म्य लोकांत वाढेल या भीतीनें जो वेड्यासारखा वागतो; ९१ आपल्या अंगचें शहाणपण दाखवीत नाहीं, आपला मोठेपणा सोडून देतो, आणि मोठ्या प्रेमानें वेडेपणा स्वीकारतो; ९२ ज्याला कीर्तीचा कंटाळा असून, प्रवृत्तिशास्त्रावरील वादविवादाची हयगय करून स्वस्थपणें बसण्याचीच फार आवड असते; ९३ लोकांनीं आपला अपमान

ज्ञाचि करावी । संबंधीं सोयचि न धरावी । ऐसी ऐसी जीवीं । चाड बहु ९४ तळौटेपण वाणे । आंगीं हिणावो खेवणें । तें तेंचि करणें । बहुतकरुनी ९५ हा जीतु ना नोहे । लोक कल्पी येणें भावें । तैसें जिणें होआवें । ऐसी आशा ९६ पैं चालतु कां नोहे । कीं वारेंनि जातु आहे । जना ऐसा भ्रमु जाये । तैसें होइजे ९७ माझें असतेपण लोपो । नामरूप हारपो । मज झणें वासिपो । भूत-जात ९८ ऐसीं जयाचीं नवसियें । जो नित्य एकांता जातु जाये । नामेंचि जो जिये । विजनाचेनि ९९ वायू आणि तया पडे । गगनेसीं बोलों आवडे । जीवें प्राणें झाडें । पडियंतीं जया २०० किंबहुना ऐसीं । चिन्हें जया देखसी । जाण तया ज्ञानेंसीं । शेज जाहली १ पैं अमानित्व पुरुषीं । तें जाणावें इहीं मिषीं । आतां अदंभाचिया वोळखीसी । सौरसु देवों २ तरि अदंभित्व ऐसें । लोभियाचें मन जैसें । जीवु जावो परि नुमसे । ठेविला ठावो ३ तयापरी किरीटी । प-डिलाही प्राणसंकटीं । परि सुकृत न प्रकटी । आंगें बोलें ४ खडाणे आला पान्हा । पळवी जेवीं अर्जुना । कां लपवी पण्यांगना । वडिलपण ५ आढ्यु आतुडे आडवीं । मग आढ्यता जेवीं हारवी । नातरी कुळवधू लपवी । अवे-वांतें ६ नाना कृषीवळु आपुलें । पांघुरवी पेरिलें । तैसें झांकी निपजलें । दान-पुण्य ७ वरिवरी देहो न पूजी । लोकांतें न रंजी । स्वधर्मु वाग्ध्वजीं । बांधों नेणे ८ परोपकारु न बोले । न मिरवी अभ्यासिले । न शके विकूं जोडलें । स्फीतीसाठीं ९ शरीरभोगाकडे । पहातां कृपणु आवडे । एऱ्हवीं धर्मविषयीं थोडें । बहु न म्हणे २१० घरीं दिसे सांकड । देहींची आयती रोड । परि दानीं जया होड । सुरतरूसीं ११ किंबहुना स्वधर्मीं थोरु । अवसरीं उदारु । आत्म-चर्चे चतुरु । एऱ्हवीं वेडा १२ केळींचें दळवाडें । हळू पोकळ आवडे । परि फळोनियां गाढें । रसाळ जैसें १३ कां मेघाचें आंग झील । दिसे वारेनि जैसें जाईल । परि वर्षती नवल । घनवट तें १४ तैसा जो पूर्णपणीं । पाहतां धाती आयणी । एऱ्हवीं तरी वाणी । तोचि ठावो १५ हें असो या चिन्हांचा । नट-नाचु ठायीं जयाच्या । जाण ज्ञान तयाच्या । हातां चढे १६ पैं गा अदंभपण । म्हणितलें तें हें जाण । आतां आईक खुण । अहिंसेची १७ तरि अहिंसा ब-हुतीं परी । बोलिली असे अवधारीं । आपुलालिया मतांतरीं । निरूपिली १८ परि ते ऐसी देखा । जैशा खांडुनियां शाखा । मग तयाचिया बुडुखा । कुंप

करावा, व आप्तवर्गांनीं आपली संगती धरूं नये अशा प्रकारची ज्याच्या मनाला फार आवड असते. ९४ अंगांत नम्रपणा पूर्ण भरलेला असून हीनपणा हें आपलें भूषण होईल अशाच गोष्टी तो बहुतकरून करतो; ९५ आपण जीवंत आहों किंवा नाहीं असें लोकांस वाटावयाजोगें आपलें वर्तन असावें, अशी जो इच्छा करतो; ९६ हा आपल्या पायांनीं चालत आहे किंवा वाऱ्यानें ढकलाला जात आहे असें लोकांस वाटावें असें जो इच्छितो; ९७ प्राणिमात्राला माझ्यापासून कदाचित् भय वाटेल म्हणून माझ्या अस्थित्वाचा लोप होवो, माझें नांवरूप नाहींसें होवो, ९८ असे ज्याचे देवापाशीं नवस असतात; जो नित्य एकांतवास करतो, व एकादी जागा निर्जन आहे असें ऐकल्यावरोबर आनंद पावतो; ९९ वायूच्या अनुरोधानें जो वागतो, व आकाशावरोबर ज्याला बोलणें आवडतें, व ज्याला झाडेंच जीव कीं प्राण आहेत; २०० किंबहुना हीं लक्षणें ज्याच्या अगांत आहेत, असें दृष्टीस पडेल, तोच ज्ञानाच्या विछान्यावर आहे म्हणजे त्यालाच ज्ञान हस्तगत झालें आहे असें समज. १ म्हणून [अमानित्व] जो मनुष्य अभिमानरहित आहे, तो या लक्षणांनीं ओळखावा. आतां अदांभिकत्व ओळखण्याचे अभिप्राय सांगतों. २ तर अदंभित्व असें असतें कीं, ज्याप्रमाणें कृपणाचें मन; त्याचा जीव गेला तरी तो आपल्या पुरून ठेवलेल्या पैशाचें ठिकाण कोणालाही सांगावयाचा नाहीं. ३ त्याप्रमाणें, अर्जुना आपल्या प्राणावर येऊन बेतली तरी तो आपलें सुकृत स्वतः बोलून दाखवीत नाहीं. ४ ज्याप्रमाणें खोडकर गाय आलेला पान्हा पळविते, किंवा वेश्या आपलें प्रौढ वय लपविते; ५ एकाद्या धनवान् मनुष्याला अरण्यांत चोरट्यांनीं गांठलें असतां तो ज्याप्रमाणें आपली श्रीमंती प्रगट करीत नाहीं; किंवा कुलीन मुलगी आपले विशेष अवयव वस्त्रांनीं आच्छादित करिते; ६ अथवा, धान्य पेरल्यावर त्याच्यावर कुळवानें माती ओढून शेतकरी ज्याप्रमाणें तें झांकून टाकतो, त्याप्रमाणें, आपण केलेलें दान व पुण्य जो कोणासही कळूं देत नाहीं; ७ आपल्या देहास सुशोभित करीत नाहीं, लोकांचें आर्जव करीत नाहीं, आणि आपल्या दानधर्माविषयीं आपणच टिमकी वाजवीत नाहीं! ८ तसेंच, लोकांवर उपकार केलेले बोलून दाखवीत नाहीं; आपल्यास येत असलेल्या विद्येची प्रौढी मिरवित नाहीं; व प्रतिष्ठेसाठीं आपल्या विद्येचा विक्रय करित नाहीं; ९ आपल्या शरीराच्या उपभोगाकरितां कृपणाप्रमाणें कांहीं खर्च करीत नाहीं; बाकी धर्माची बाब आली म्हणजे थोडा फार न म्हणतां हवा तेवढा खर्च करीतो; २१० बरांत पाहिलें असतां सर्व प्रकारें अडचण असून स्वतःचें शरीर पाहूं गेलें असतां रोड असावयाचें; परंतु दान करण्याची वेळ आली म्हणजे कल्पवृक्षालाही मागें हटवितो; ११ फार काय सांगावें! स्वधर्माचें आचरण करण्यांत जो गंभीर असून प्रसंग आला असतां अति उदार असतो, आणि त्याचप्रमाणें आत्मानात्मविचाराच्या गोष्टी निघाल्या असतां जो वादविवादांत महाचतुर असतो, बाकी इतर बाबतींत पाहूं लागलें असतां वेड्यासारखा दिसतो; १२ केळीचीं सोंपटें हलकीं व पोकळ दिसलीं तरी त्यांचीं फळें मोटीं रसाळ असतात. १३ किंवा मेघ ज्याप्रमाणें दिसण्यांत हलके असून सहज वाऱ्यानें जातील असें दिसतात, परंतु वर्षाव होऊं लागला म्हणजे ते भरींव आहेत असा निश्चय होतो. १४ त्याप्रमाणें, ज्याची पूर्णता पाहिली असतां बुद्धीला समाधान वाटतें व वाणीला वर्णन करण्यास ठिकाण तोच असतो १५ हें असो; ह्या चिन्हांचा ज्याच्या ठिकाणीं धुमाकूळ दृष्टीस पडतो, त्याच्या हातीं ज्ञान आलें असें समज. १६ अदांभिकत्व ज्याला म्हणतात, तें हें होय. आतां अहिंसेचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. १७ हें पहा—अहिंसेचें पुष्कळ प्रकारच्या मतवाद्यांनीं आपापल्या मताप्रमाणें वर्णन केलें आहे, तें ऐक. १८ परंतु ती अहिंसा इतकी चमत्कारिक आहे कीं, ज्याप्रमाणें झाडांच्या फांद्या तोडून त्या झाडाच्या बुध्या-

कीजे १९ का बाहु तोडोनि पचाविजे। मग भुकेची पीडा राखिजे। नाना देऊळ मोडूनि कीजे। पौळी देवा २२० तैसी हिंसाचि करूनि अहिंसा। निफजविजे हा ऐसा। पैं पूर्वमीमांसा। निर्णो केला २१ जे अवृष्टीचेनि उपद्रवें। गादलें विश्व आघवें। ह्मणोनि पर्जन्येष्टी करावे। नाना याग २२ तंव तिये इष्टीचिया बुडीं। पशुहिंसा रोकडी। मग अहिंसेची थडी। कैंची दिसे २३ पेरिजे नुसधी हिंसा। तेथ उगवैल काय अहिंसा। परी नवल बापा धिंवसा। या याज्ञिकांचा २४ आणि आयुर्वेदु आघवा। तो याच मोहोरा पांडवा। जे जीवाकारणें करावा। जीवघातु २५ नानारोगें अहाळलीं। लोळती भूतें देखिलीं। ते हिंसा निवारावया केली। चिकित्सा कां २६ तंव ते चिकित्से पहिलें। एकाचे कंद खणविले। एका उपडाविलें। समूळीं सपत्रीं २७ एकें आड मोडविली। अजंगमाची खाल काढविली। एकें गर्भिणी उकडविली। पुटामाजीं २८ अजातशत्रु तरुवरां। सर्वांगीं देवविल्या शिरा। ऐसे जीव घेऊनि धनुर्धरा। कोरडे केले २९ आणि जंगमाही हात। लाऊनि काढिलें पित्त। मग राखिले शिणत। आणिक जीव २३० अहो वसतीं धवळारें। मोडूनि केलीं देव्हारें। नागवूनि वेव्हारें। गवादी घातली ३१ मस्तक पांघुरविलें। तंव तळवटीं उघडें पडलें। घर मोडोनि केले। मांडव पुढें ३२ नाना पांघुरणें। जाळूनि जैसें तापणें। कां जालें आंगधुणें। कुंजराचें ३३ नातरी बैल विकूनि गोठा। पुंसा लावोनि बांधिजे गांठा। इया करणी कीं चेष्टा। काइ हंसों ३४ एकीं धर्मांचिया वाहणी। गाळूं आदरिलें पाणी। तंव गाळितया आहाळणी। जीव मेले ३५ एक न पचवितीचि कण। इये हिंसेचे भेण। तेथ कदर्थले प्राण। तेचि हिंसा ३६ एवं हिंसाचि अहिंसा। कर्मकांडीं हा ऐसा। सिद्धांतु सुमनसा। वोळखें तूं ३७ पाहिलें अहिंसेचें नांव। आह्मी केलें जंव। तंव स्फूर्ति बांधली हांव। इये मती ३८ तरि कैसेनि ययातें गाळावें। ह्मणोनि पाडिलें बोलावें। तेवींचि तुवांही जाणावें। ऐसा भावो ३९ बहुतकरूनि किरीटी। हाचि विषयो इये गोठी। एऱ्हवीं कां आडवाटीं। धांविजैल २४० आणि स्वमताचिया निर्धारा-। लागोनियां धनुर्धरा। प्राप्त मतांतरां। निर्वेचु कीजे ४१ ऐसी हे अवधारीं। निरूपिती परी। आतां ययावरी। मुख्य जें मा ४२ तें स्वमत बोलिजैल। अहिंसे रूप किजैल। जिया उठलिया आंतुल।

भोंवतीं त्यचेंच कुंपण घालणें, १९ किंवा आपले हात तोडून ते शिजवून आपली भूक शमन करणें, अथवा देऊळ मोडून त्याच सामानानें देवाभोंवतीं आवार बांधणें, २२० त्याप्रमाणें यज्ञादिकर्मांत हिंसा करून मग तिच्यापासून अहिंसा उत्पन्न करावयाची असा चमत्कारिक कर्मकांडकारांनीं निर्णय केला आहे. २१ कारण, पावसाच्या अवर्षणामुळें सर्व जग गांजून गेलें म्हणून पर्जन्याकरितां कारिरी इत्यादि याग करितात. २२ तों त्या यागाच्या मुळाशीं पाहूं गेलें असतां पशूंची हिंसा ही स्पष्ट घडून येते; मग अहिंसेचा जो पर्लीकडील कांठ, तो त्या ठिकाणीं कसा दृष्टीस पडणार? २३ जर केवळ हिंसाच पेरली, तर त्या ठिकाणीं अहिंसा उगवेल काय? परंतु अर्जुना, या याज्ञिकांच्या हैंसेची कमाल आहे! २४ वा पांडवा, सर्व वैद्यकग्रंथ अशाच तऱ्हेचे आहेत कीं, एका जीवाचें रक्षण करण्याकरितां दुसऱ्या जीवाचा घात करावा! २५ नानाप्रकारच्या रोगांनीं ग्रस्त होऊन पुष्कळ जीव लोळत आहेत, असें पाहून ह्या घडत असलेल्या हिंसेच्या निवारणार्थ रोगाची परीक्षा करून औषधांची योजना करितात; २६ त्या औषधांच्या योजनेकरितां प्रथम एका झाडाचें मूळ खणून आणतात, व दुसऱ्या झुडपाला मुळासकट उपटून आणतात; २७ एक झाड मध्येंच मोडतात, एका मोठ्या झाडाची साल काढून आणतात, व गाभण असलेला जीव खालीं वर आच्छादन घालून उकडून काढतात. २८ ज्याला शत्रुभाव मुळींच नाहीं अशा झाडाच्या सर्वांगावर घाव घालून त्यांतून निघणारा चीक काढून घेतात याप्रमाणें, धनुर्धरा, सर्व वनस्पतींचें सत्व नाहींसें करून तीं झाडें वठवितात; २९ आणि सजीवांच्या अंगांत हात घालून त्यांचें पोटांतील पित्त काढून घेतात, व त्यामुळें पीडित झालेले पुष्कळ जीव रक्षण करतात. २३० अहो, नांदतीं घरें मोडून त्यांचे देव्हारे किंवा देऊळें केलीं, सावकार बुचाडून अन्नसत्रें घातलीं, ३१ डोक्याला वस्त्र गुंडाळल्यामुळें खालचें अंग उघडें पडलें, पुढील आंगण उघडें होतें त्यावर घर मोडून मांडव घातले; ३२ अथवा पांघरुणें जाळून शेकटी केली ती जशी व्यर्थ, किंवा हत्तीला स्नान घालणें व्यर्थ, कारण हत्तीला स्नान घालून स्वच्छ धुऊन काढल्यावर पाण्यांतून वर येतांच पुनः तो सोंडेनें चिखल घेऊन आपलें अंग भरवितो; ३३ किंवा बैल विकून टाकून त्या पैशांचा गोठा बांधणें, अथवा राघू हांकून देऊन मग त्याच्याकरितां पिंजरा तयार करणें, याचें नांव काय कीं चेष्टा! आणि यास काय हंसावें कीं रडावें! ३४ कोणी धर्मसंप्रदायाप्रमाणें पाणी गाळून पिऊं लागतात, तों चिरगुटांतील पाणी पिळून घेतेवेळीं जीव मरतात; ३५ कोणी हिंसा होईल या भीतीनें धान्य न शिजवितां उपाशींच रहातात, त्यामुळें त्यांचे प्राण व्याकूळ होतात हीही हिंसाच होते; ३६ याप्रमाणें, हे प्रसन्न मनाच्या अर्जुना, हिंसेलाच कर्मकांडांत अहिंसा मानून सिद्धांत केला आहे, तो नीट समजून घे. ३७ पहिल्या प्रथम अहिंसेचीं लक्षणें सांगावीं असें जेव्हां आम्ही मनांत आणलें, तेव्हां आमच्या बुद्धीला असें वाटलें कीं, अगोदर खऱ्या अहिंसेचीं लक्षणें सांगावीं. ३८ परंतु वर वर्णन केलेल्या नांवाच्या मात्र अहिंसा यांना कशा गाळाव्या, म्हणून त्यांचें वर्णन करावें लागलें, त्याचप्रमाणें तुलाही कळावें असा आमच्या अंतःकरणांत भाव होता. ३९ अर्जुना, मुख्यत्वेंकरून हाच हेतु मनांत येऊन आम्हीं तुला अहिंसेचीं लक्षणें सांगितलीं. बाकी आडमार्गानें कोणी उगीच धांवेल का? २४० आणि अर्जुना, आपलें मत स्थापन करण्याकरितां दुसऱ्यांच्या मतांविषयीं विचार करावा लागतो. ४१ ह्याप्रमाणें आपलें मत स्पष्ट सांगण्याची ही रीत आहे; तर आतां यापुढें आमचें जें मुख्य मत आहे, तें ऐक. ४२ तें आमचें मत स्पष्ट सांगून अहिंसेचीं लक्षणें सांगूं. जी अहिंसा अंतः-

ज्ञान दिसे ४३ पारि तें अधिष्ठिलेनि आंगें। जाणिजे आचरतेनि बागें। जैसी कसवटी सांगे। वानियातें ४४ तैसें ज्ञानामनाचिये भेटी। सरिसेंसि अहिंसेचें बिंब उठी। तेंचि ऐसें किरीटी। परिस आतां ४५ तारि तरंगु नोलांडितु। लहरी पायें न फोडितु। सांचलु न मोडतु। पाणियाचा ४६ वेगें आणि लेसा। दिठी घालूनि आंविसा। जळीं वकु जैसा। पाउल सुये ४७ कां कमळावरी भ्रमर। पाय ठेविती हळुवार। कुचंबैल केसर। इया शंका ४८ तैसें परमाणु पां गुंतले। जाणूनि जीव सानुले। कारुण्यामाजि पाउलें। लपवूनि चाले४९ ते वाट कृपेची करितु। ते दिशाचि स्नेहभरितु। जीवातळीं आंथरितु। आपुला जीवु २५० ऐसिया जतना। चालणें जया अर्जुना। हें अनिर्वाच्य परिमाणा पुरिजेना ५१ पैं मोहाचेनि सांगडें। लासी पिलीं धरी तोंडें। तेथ दांतांचे आगरडे। लागती जैसे ५२ कां स्नेहाळु माये। तान्हयाची वास पाहे। तिये दिठी आहे। हळूवार जें ५३ नाना कमळदळें। डोलेविजती ढाळें। तो जेणें पाडें बुबुळें। वारा घेपे ५४ तैसेनि मार्दवें पाय। भूमीवरी न्यसीतु जाय। लागती तेथ होय। जीवां सुख ५५ ऐसिया लघिमा चालतां। कृमि कीटक पांडुसुता। देखे तारि माघौता। हळूचि निघे ५६ म्हणे पावो धडफडील। तारि स्वामीची निद्रा मोडैल। रचलेपणा पडैल। झोती हन ५७ इया काकुळती। वाहणी घे माघौती। कोणेही व्यक्ती। न वचे वरी ५८ जीवाचेनि नांवें। तृणातेंही नोलांडावे। मग न लेखितां जावें। हे कें गोठी ५९ मुंगिये मेरु नोलांडवे। मशका सिंधु न तरवे। तैसें भेटालियां न करवे। अतिक्रमु २६० ऐसी जयाची चाली। कृपाफळीं फळा आली। देखसी जियाली। दया वाचे ६१ स्वयें श्वसणेंचि तें सुकुमार। मुख मोहाचें माहेर। माधुर्या जाहले अंकुर। दशन तैसे ६२ पुढां स्नेह पाझरे। माघां चालती अक्षरें। शब्द पाठीं अवतरे। कृपा आधीं ६३ तंव बोलणेंचि नाहीं। बोलों म्हणे जरी कांहीं। तरि बोल कोणाही। खुपेल कां ६४ बोलतां अधिकुही निघे। तरि कोण्हाही वर्मीं न लगे। आणि कोण्हासि न रिघे। शंका मनीं ६५ मांडिली गोठी हन मोडैल। वासिपैल कोणी उडैल। आइकोनि वोवांडिल। कोण्ही जरी ६६ तरि दुवाळी कोणा नोहावी। भंवई कवणाची नुचलावी। ऐसा भावो जीवीं। म्हणोनिया ६७ मग प्रार्थिला विपायें। जरि लोभें बोलों जाये। तरि परिसतया होये। माय-

करणांत उत्पन्न झाली असतां स्पष्ट ज्ञान दिसतें, ४३ परंतु ती अहिंसा ज्याच्या आंगावर पूर्ण बाणली आहे, तीं त्याच्या आचरणावरून समजून येते ज्याप्रमाणें सोनें कसास लावलें म्हणजे त्याचा दर लावतां येतो, ४४ त्याप्रमाणें खरोखर ज्ञानामनाची भेट झाली तरच (ज्ञान झालें तरच) अहिंसेचा मनावर ठसा उमटतो; अर्जुना, तो ठसा कसा उमटतो तें ऐक.४५ पाण्याच्या लाटा न बिघडूं देतां व पाण्याचें स्थिरपण न मोडतां ४६ वेगानें हळूच आपलें खाद्य जो मासा, त्यावर नजर ठेवून बगळा ज्याप्रमाणें पाण्यांत पाऊल टाकतो,४७ किंवा आंतील केसर दुखावेल या भीतीनें भुंगा कमळावर हळूच पाय ठेवतो, ४८ त्याप्रमाणें, परमाणूंत सुद्धां अति सूक्ष्म जीव भरलेले आहेत, असें जाणून ते न मरावे अशी मनांत करुणा उत्पन्न होऊन तो जमिनीवर बेतानें पावलें ठेवून चालतो; ४९ तो ज्या वाटेनें जातो तिकडे कृपादृष्टीनें पहात चालून व ज्या दिशेस जातो तिकडे स्नेहभाव धरून, कोणाही प्राण्यास उपद्रव होऊं नये म्हणून आपल्या जिवापेक्षां त्याच्या जिवाला जपतो; २५० अर्जुना, अशा रीतीनें जपून जे चालतात, त्यांच्या अहिंसेचें माप शब्दांनीं करतां येत नाहीं. ५१ मायेच्या योगानें मांजरी आपल्या तोंडांत पिलास धरिते, त्या वेळेस ज्याप्रमाणें तिचे दांत त्यास लागत नाहींत, ५२ किंवा ज्याप्रमाणें ममताळू आईची आपल्या मुलाच्या वाटेकडे दृष्टि लागली असतां त्या दृष्टींत प्रेम असतें; ५३ अथवा कमळाच्या पानानें वारा वेऊं लागलें असतां ज्याप्रमाणें डोळ्यांच्या बुबुळांस समाधान होतें, ५४ त्याप्रमाणें तो जमिनीवर पाय हळूच टेंकून चालतो; व ते ज्या जीवांना लागतात त्यांना त्रास न होता, जपून टाकल्यामुळें उलट सुख होतें. ५५ अर्जुना, याप्रमाणें तो हळू चालत असतां जमिनीवर किडा किंवा मुंगी दृष्टीस पडली, तर तो हळूच माघारा फिरतो. ५६ जर आपण पाय आपटीत चाललों, तर स्वामींच्या निद्रेचा भंग होईल, व त्यांच्या प्रकृतीच्या स्वस्थपणास धक्का बसेल, ५७ अशी दया मनांत उत्पन्न होऊन, कोणत्याही प्राण्याचें उल्लंघन न करतां माघारा फिरतो; ५८ जीवाचा नाश होईल म्हणून गवतावरही पाय देऊन जात नाहीं, मग एकादा प्राणी दृष्टीस पडून त्याला न जुमानतां त्याची प्राणहानि होईल असें मनांत न आणितां तो वाट चालेल, ही गोष्ट त्याचे हातून कशी घडेल? ५९ ज्याप्रमाणें मुंगीला मेरु पर्वत ओलांडून जातां येत नाहीं, अथवा चिलटाला समुद्र तरून जातां येत नाहीं, त्याप्रमाणें प्राण्याची गांठ पडली असतां ज्याच्यानें त्याचें उल्लंघन करवत नाहीं; २६० अशी ज्याची वागणूक कृपारूप फळांनीं फळास येऊन वाणींतही मूर्तिमंत दया जगली आहे; ६१ स्वतः श्वासोच्छ्वास टाकाव याच तोही शेजारच्या मनुष्याला त्रास न होईल अशा बेतानें हळू टाकतो; व त्याचें मुख पाहिलें असतां केवळ प्रेमाचें माहेरघर असें दिसतें; तसेंच त्याचे दांत माधुर्याला अंकुर फुटल्याप्रमाणें दिसतात; ६२ त्याच्या तोंडांतून अक्षरें बाहेर पडण्याचे अगोदर तोंडावर स्नेहभाव दृष्टीस पडूं लागतो; व पोटांत अगोदर दया उत्पन्न होऊन नंतर कृपेनें भरलेले असे शब्द बाहेर पडतात. ६३ तो होतां होईतोंपर्यंत कोणाशीं बोलतच नाहीं; कदाचित् त्यानें बोलण्याचें मनांत आणलें, तर आपलें बोलणें कोणास लागेल कीं काय अशी त्यास भीति वाटते; ६४ बोलतांना जर आपल्या तोंडांतून कमीजास्त शब्द निघाले, तर ते कोणाच्या वर्मीं न लागावे व त्यापासून कोणाच्याही मनांत शंका उत्प होऊं नये; ६५ त्यापासून कोणाचा ठरलेला बेत मोडेल, कोणास भीति वाटेल, व कोणी दचकून जागें होईल; आणि जरी कोणी आपल्या बोलण्याचा तिरस्कार केला, ६६ तरी कोणाला पीडा होऊं नये व कोणी भिंवया चढवून आपलेकडे पाहूं नये, असें मनांत आणून जो बोलत नाहीं; ६७ मग कदाचित् कोणी प्रार्थना केली,व लोभानें जर बोलूं लागला, तर ऐकणारास त्याचें बोलणें आई-

वापु ६८ कां नादब्रह्मचि मुसे आलें। कीं गंगापय असललें। पतिव्रते आलें। वार्धक्य जैसें ६९ तैसे साच आणि मवाळ। मितले आणि रसाळ। शब्द जैसे कल्लोल। अमृताचे २७० उरोधुवादुबळु। प्राणिपापढाळु। उपहासु वाळु। वर्मस्पर्शु ७१ आटु वेगु विंदाणु। आशा शंका प्रतारणु। हे संन्यसिले अवगुणु। जया वाचा ७२ आणि तयाचि परी किरीटी। थाउ जयाचिये दिठी। सांडिलिया भृकुटी। मोकळिया ७३ कां जे भूतीं वस्तु आहे। तिये रूपों शके विपायें। ह्मणोनि वासु न पाहे। बहुतकरूनि ७४ ऐसाही कोणे एके वेळे। भीतरले कृपेचेनि बळें। उघडोनि डोळे। दृष्टी घाली ७५ तरि चंद्रबिंबौनि धारा। निघतां नव्हती गोचरा। परि एकसरें चकोरां। निघती दोंदें ७६ तैसें प्राणियांसि होये। जरी तो कहीं वासु पाहे। तया अवलोकनाची सोये। कूर्मीही नेणें ७७ किंबहुना ऐसी। दिठी जयाची भूतांसी। करही देखसी। तैसेचि ते ७८ तरी होऊनियां कृतार्थ। राहिले सिद्धांचे मनोरथ। तैसे जयाचे हात। निर्व्यापार ७९ अक्षमें आणि संन्यासिलें। कां निरिंधन आणि विझालें। मुकेनि घेतलें। मौन जैसें २८० तयापरी कांहीं। जयां करां करणें नाहीं। जे अकर्तयाच्या ठायीं। बैसों येती ८१ आसुडैल वारा। नख लागेल अंबरा। इया बुद्धी करां। चळों नेदी ८२ तेथ आंगावरिलीं उडवावीं। कां डोळां रिगतें झाडावीं। पशुपक्ष्यां दावावी। त्रासमुद्रा ८३ इया केउतिया गोठी। नावडे दंडु काठी। मग शस्त्राचें किरीटी। बोलणें कें ८४ लीलाकमलें खेळणें। कां पुष्पमाळा झेलणें। न करी म्हणे गोफणें। ऐसें होईल ८५ हालवतील रोमावळी। यालागीं आंग न कुरवाळी। नखांची गुंडाळी। बोटांवरी ८६ तंव करणेयाचाचि अभावो। पारि ऐसाही पडे प्रस्तावो। तरि हातां हाचि सरावो। जे जोडिजती ८७ कां नाभिकारा उचलिजे। हातु पडिलिया देइजे। नातरि आर्तातें स्पर्शिजे। अळुमाळु ८८ हेंही उपरोधें करणें। तरी आर्तभय हरणें। नेणती चंद्रकिरणें। जिव्हाळा तो ८९ पावोनि तो स्पर्शु। मळयानिळु खरपुसु। येणें मानें पशु। कुरवाळणें २९० जे सदा रिते मोकळे। जैशीं चंदनांगे निसळें। न फळतांही निर्फळें। होतीचि ना ९१ आतां असो

बापांप्रमाणें आनंददायक व्हावें; ६८ किंवा मधुर नाद हा मूर्तिमंत पुढें उभा राहिला आहे, अथवा स्वच्छ गंगोदक उसळलें आहे, किंवा पतिव्रता स्त्रीला वृद्धपण प्राप्त झालें आहे. ६९ त्याप्रमाणें खरे आणि मऊ, परिमित व प्रेमळ असे अमृताच्या लाटांप्रमाणें त्याच्या तोंडांतून शब्द निघतात; २७० जे शब्द व्याजस्तुतीनें भरलेले आहेत, ज्यापासून वाद उत्पन्न होतो व दुसऱ्यास त्रास उत्पन्न होतो, तसेंच ज्यापासून निंदा व छळ होतो व जे दुसऱ्याच्या वर्मीं लागतात; ७१ आणि ज्यांत अडखळणें, अति वेगानें बोलणें, अवसान कपट, आशा, शंका व ठकबाजी हीं त्याच्या वाणींत नाहींत; ७२ त्याचप्रमाणें, अर्जुना ज्याची दृष्टि स्थिर असून भिंवया मोकळ्या असतात; ह्मणजे ज्याच्या कपाळावर आठ्या दृष्टीस पडत नाहींत; ७३ कारण, प्रत्येक प्राण्यांत ब्रह्म भरलेलें आहे, त्याला कदाचित् त्रास होईल म्हणून जो बहुतकरून कोणाकडेही पहात नाहीं; ७४ असें असतांही एकाद्या वेळीं आंतल्या कृपेच्या बळानें जर डोळे उघडून कोणाकडे पाहील, ७५ तर चंद्रबिंबांतून निघणाऱ्या अमृताच्या धारा जरी कोणाच्या दृष्टीस पडत नाहींत, तरी चकोरपक्ष्यांना त्या कळतात, म्हणजे त्यांना आनंद होतो. ७६ त्याप्रमाणें, ज्या प्राण्याकडे तो आपल्या दृष्टीनें पाहील, त्याला समाधान होवें; त्याच्या अवलोकनांत किती प्रेम आहे, हें कासवीलाही माहीत नाहीं. (कासवीच्या केवळ कृपादृष्टीनेंच तिचीं मुलें वाढतात असें तिच्या दृष्टींत प्रेम, पोसण्याचें सामर्थ्य आहे.) ७७ किंबहुना जो भूतमात्राकडे अशा प्रेमळ दृष्टीनें पहातो, त्याच्या हाताचे गुण पाहूं गेलें असतां तेही दृष्टीप्रमाणेंच आहेत. ७८ ज्याप्रमाणें ब्रह्मनिष्ठाचे मनोरथ पूर्ण झालेले असतात, त्याप्रमाणें, ज्याचे हातांस कांहींएक करण्याची इच्छा नसून ते निर्व्यापार असतात; ७९ जन्मांधानें ज्याप्रमाणें पहाण्याची क्रिया सोडावी, किंवा अग्नीस पेटवण नसून तो जसा विझावा, अथवा मुक्या मनुष्यानें जसें मौनव्रत धारण करावें, २८० तसें ज्याच्या हातांना कांहींएक करावयाचें उरलें नसतें, व जे कांहींएक व्यापार न करतां स्वस्थ असतात; ८१ वाऱ्याला धक्का लागेल किंवा आकाशाला नख लागेल, असें वाटून जो आपले हात हालवीत नाहीं, ८२ तेथें आंगावर बसलेली माशी उडवावी, किंवा डोळ्यांत जाणारीं घुंगुरटीं एकीकडे करावीं अथवा पशुपक्ष्यांना डोळ्यांनीं भीति दाखवावी, ८३ या गोष्टी कोठून घडणार? हे किरीटी, त्याला हातांत दंड किंवा काठी वगैरेही जर आवडत नाहीं, तर मग शस्त्रांची गोष्ट कशाला पाहिजे! ८४ हातांत लीलेनें कमळ घेऊन फिरविल्यास अथवा फुलांचा हार झेलल्यास ते गोफणीप्रमाणें एकाद्या जीवास लागून त्यास इजा होईल अशा समजुतीनें हेंही व्यापार जो हातानें करीत नाहीं; ८५ अंगावरील लवेस इजा होईल म्हणून जो अंगावरून हात फिरवीत नाहीं; व बोटाचीं नखें काढिलीं असतां हिंसा होईल म्हणून जो तीं वाढवितो; ८६ अगोदर कोणती गोष्ट हातानें करावयाचीच नाहीं, परंतु जर प्रसंग आलाच तर हात जोडण्याशिवाय दुसरा अभ्यासच त्याला ठाऊक नाहीं. ८७ किंवा हातानें व्यापार केलाच तर दुसऱ्यास हात उचलून अभय वचन देणें किंवा एकादा कोणी पडत असल्यास त्यास हातानें सांवरणें, अथवा पीडित मनुष्याच्या अंगावरून हळूच हात फिरविणें, ८८ ह्या गोष्टी मोठ्या संकटानें जो करितो, तथापि पीडित मनुष्याची चिंता तो हस्तस्पर्शानें दूर करतो, या त्याच्या करण्यानें जो कृपेचा पाझर सुटतो, तसा चंद्रकिरणापासून सुटणें कठीण आहे. ८९ मलय पर्वतावरील वाऱ्यानें पीडित मनुष्यास जसा आनंद होतो, त्याप्रमाणेंच ज्याच्या हाताच्या कुरवाळण्यानें पशूस आनंद होतो. २९० जे हात नेहमीं मोकळे असतात, आणि चंदनाच्या झाडाचा कोणताही भाग थंडगार असतो, व त्याला फळें न येतांही तो निष्फळ आहे असें कोणास वाटत नाहीं; ९१ आतां हें वाक्पांडित्य राहूं दे; सज्जनाचें शील व स्वभाव

हें वाग्जाळ । जाणें तें करतळ । सज्जनांचें शीळ । स्वभाव जैसे ९२ आतां मन तयाचें । सांगों ह्मणों जरी साचें । तरी सांगितले कोणाचे । विलास हे९३ काइ शाखा नव्हे तरु । जळेंवीण असे सागरु । तेज आणि तेजाकारु । आन काई ९४ अवयव आणि शरीर । हे वेगळाले काय कीर । कीं रसु आणि नीर । सिनानीं आथी ९५ ह्मणोनि हे जे सर्व । सांगितले बाह्यभाव । तें मनाचि गा सावयव । ऐसें जाणें ९६ जें बीज भुईं खोंविलें । तेंचि वरी रूख जाहलें । तैसें इंद्रियद्वारीं फांकलें । अंतरचि कीं ९७ पैं मानसींचि जरी । अहिंसेची अवसरी । तरी कैंची बाहेरी । वोसंडेल ९८ आवडे ते वृत्ती किरीटी । आधीं मनौनीचि उठी । मग ते वाचे दिठी । करांसि ये ९९ वांचूनि मनींचि नाहीं । तें वाचेसि उमटेल काई । बींवीण भुईं । अंकुर असे ३०० ह्मणोनि मनपण जैं मोडे । तैं इंद्रिय आधींचि उबडें । सूत्रधारेंवीण साइखडें । वावो जैसें १ उगमींचि वाळूनि जाये । तें वोघीं कैचें वाहे । जीवु गेलिया मड्यांचे चेष्टा देहीं २ तैसें मन हें पांडवा । मूळ या इंद्रियभावा । हेंचि राहटे आघवा । द्वारीं इहीं ३ परि जिये वेळीं जैसें । जें होऊनि आंतु असे । बाहेरि ये तैसें । व्यापाररूपें ४ यालागीं साचोकारें । मनीं अहिंसा थांवे थोरें । जैसी पिकली द्रुती आदरें । बोभात निघे ५ ह्मणोनि इंद्रियें तेचि संपदा । वेचितां हीं उदावादा । अहिंसेचा धंदा । करितें आहाती ६ समुद्रीं दाटे भरितें । तैं समुद्रचि भरी तरियांतें । तैसें स्वसंपत्ति चित्तें । इंद्रियां केलें ७ हें बहु असो पंडितु । धरूनि बाळकाचा हातु । वोळी लिही व्यक्तु । आपणचि ८ तैसें दयालुत्वा आपुलें । मनें हातापायां आणिलें । मग तेथ उपजविलें । अहिंसेतें ९ याकारणें किरीटी । इंद्रियांचिया गोठी । मनाचियेचि राहाटी । रूप केलें ३१० ऐसा मनें देहें वाचा । सर्व संन्यासु दंडाचा । जाहला ठायीं जयाचा । देखशील ११ तो जाण वेल्हाळ । ज्ञानाचें वेळाउळ । हें असो निखिळ । ज्ञानचि तो १२ जे अहिंसा कानें ऐकिजे । ग्रंथाधारें निरूपिजे । ते पाहावी हें उपजे । तैं तोचि पाहावा १३ ऐसें म्हणितलें देवें । तें बोलें एकें सांगावें । पारि फांकला हें उपसाहावें । तुम्ही मज १४ ह्मणाल हिरवे चारीं गुरूं । विसरे मागील मोहर धरूं । कां वारेलगे पाखिरूं । गगनीं भरे १५ तैसिया प्रेमाचिया स्फूर्ती । फांवलिया रसवृत्ती । वाहविला मती । आकळेना १६ तारि तैसें नोहे अवधारा । कारण

हीं जशीं असतात, तसेंच त्याच्या हातांचें आचरण असतें. ९२ आतां त्याचें मन कसें आहे म्हणून जर सांगावयाचें म्हटलें तर ह्या ज्या गोष्टी वर्णन केल्या, ती कृति कोणाची आहे? ९३ झाडांच्या फांद्या ह्मणजे झाडें नाहींत काय? पाण्याशिवाय समुद्र आहे काय? तेज आणि सूर्य हीं निराळीं आहेत का? ९४ अवयव आणि शरीर हीं निराळीं आहेत का? किंवा पाणी व पाण्याची गोडी हीं कांहीं निराळीं का आहेत? ९५ म्हणून हे जे सर्व इंद्रियांचे बाह्य व्यापार सांगितले ते मनाचेच आहेत असें समज. ९६ जें बीज जमीनींत पेरलें असतें, तेंच वर झाडाच्या रूपानें दृष्टीस पडतें; त्याचप्रमाणें, इंद्रियांकडून जे व्यापार घडतात, ते मनाच्याच प्रेरणेनें होतात. ९७ परंतु मनांत जर अहिंसेचा उदय झाला नसेल, तर इंद्रियांकडून ती बाहेर कशी पडेल? ९८ अर्जुना, कोणतीही वृत्ति अगोदर मनाच्या ठिकाणींच उत्पन्न होते; आणि मग तीच वाचेनें, दृष्टीनें व हातांनीं घडते. ९९ बाकी जी गोष्ट मनांत येत नाहीं, ती तोंडानें बोलली जाईल का? हें पहा—बीजाशिवाय जमीनींत अंकूर उत्पन्न होईल का? ३०० म्हणून, ज्याप्रमाणें सूत्रधाराशिवाय कळसूत्री बाहुली हालत नाहीं, त्याप्रमाणें; मन जेव्हां कोणाचाही व्यापार करण्यास प्रवृत्त होत नाहीं, तेव्हां इंद्रियें अगोदर निर्बल होतात. १ जें पाणी उगमापाशींच आटून जातें, तें नदीच्या ओघांत कोठून वाहणार? हें पहा—प्राण गेल्याबरोबर देहाकडून कांहीं व्यापार घडतात का? २ त्याप्रमाणें, पार्था, मन हें या इंद्रियांच्या व्यापारास मूळ कारण आहे व हेंच सर्व इंद्रियांकडून व्यापार करवितें. ३ परंतु ज्या वेळीं मनांत जशी वासना उत्पन्न होते, तसे इंद्रियांकडून बाहेर व्यापार घडतात; ४ ह्याकरितां, ज्याप्रमाणें पिकलेल्या फळाचा वास आपोआप चहूंकडे पसरतो; त्याप्रमाणें खरोखर मनांत अहिंसा बळकट कायम असली म्हणजे इंद्रियांच्या व्यापारांत अहिंसाच दृष्टीस पडते. ५ म्हणून, इंद्रियें हीं, अहिंसा हीच आपली संपत्ति असें पूर्णपणें जाणून तिचीच देवघेव म्हणजे व्यापार करीत असतात. ६ ज्याप्रमाणें समुद्राला भरती आली म्हणजे समुद्राच्या पाण्यानें खाड्या भरतात; त्याप्रमाणें मनांत अहिंसेचें आलेलें भरतें इंद्रियांच्या व्यापारांतही दृष्टीस पडतें. ७ फार काय सांगावें! पंतोजी ज्याप्रमाणें लहान मुलाचा हात धरून त्याजकडून सुरेख अक्षर लिहवितो, ८ त्याप्रमाणें, आपले ठिकाणीं पूर्णत्वास आलेली दया, हस्तपादादि इंद्रियांचे ठिकाणीं आणून मन हें त्या ठिकाणीं अहिंसा उत्पन्न करवितें (त्या इंद्रियांकडून अहिंसेचें आचरण घडतें.) ९ ह्याकरितां, अर्जुना, इंद्रियांकडून घडणाऱ्या अहिंसेच्या ज्या गोष्टी सांगितल्या त्या मनाच्याच आहेत असें समज. १० अशा प्रकारें ज्यानें कायावाचामनेंकरून हिंसेचा त्याग केला आहे असें तूं पहाशील, ११ तो पुरुष ज्ञानाचा विलासी व वसतिस्थान आहे असें समज. फार तर काय, तो मूर्तिमंत ज्ञानच आहे. १२ ज्या अहिंसेचें वर्णन आपण कानांनीं ऐकतों, व ग्रंथाच्या आधारानें जिचें निरूपण करितों, ती अहिंसा प्रत्यक्ष पहावीशी वाटल्यास त्याच पुरुषाचें दर्शन घ्यावें. १३ ज्ञानदेव म्हणतातः—असें जें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास सांगितलें, तें मी तुह्मांला एका शब्दांत सांगावयास पाहिजे होतें; परंतु त्याचा फार विस्तार झाला, ह्याबद्दल तुह्मी मला क्षमा करा. १४ तुह्मी ह्मणाल कीं, जनावर हिरवें गवत खाऊं लागलें ह्मणजे खात खात पुढें जातां जातां मागील क्रम सोडतें; किंवा पक्षी आकाशांत उडूं लागल्यावर वाऱ्याच्या वेगानें पुढेंच भराऱ्या मारीत जातो, १५ त्याचप्रमाणें प्रेमाच्या भरांत रसवृत्ति पसरून माझी बुद्धि मलाच आवरेनाशी झाली, १६ असें आपण संतजन म्हणाल, पण तशांतला कांहीं प्रकार

असे विस्तारा। एऱ्हवीं पद तरी अक्षरां। तिहींचेंचि १७ अहिंसा म्हणतां थोडी। परि ते तैंचि होय उघडी। जैं लोटिजती कोडी। मतांचिया १८ एऱ्हवीं प्रासें मतांतरें। थातंबूनि आंगभरें। बोलिजैल तें न सरे। तुह्मांपाशीं १९ रत्नपारखियांच्या गांवीं। जाईल गंडकी तरि सोडावी। काश्मीरीं न करावी। मिडगण जेवीं ३२० काइसा वासु कापुरा। मंद जेथ अवधारा। पिठाचा विकरा। तियेसातें २१ ह्मणोनि इये सभे। बोलकेपणाचेनि क्षोभें। लाग संरू न लभे बोला प्रभु २२ सामान्या आणि विशेषा। सकळै कीजेल देखा। तरि कानाचेया मुखा-। कडे न्याल ना तुह्मी २३ शंकेचेनि गदळें। जैं शुद्ध प्रमेय मैळे। तैं मागुतिया पाउलीं पळे। अवधान येतें २४ कां करूनि बाबुळियेची बुंथी। जळें जियें ठाती। तयांची वास पाहाती। हंस काई २५ कां अभ्रापैलीकडे। जैं येत चांदिणें कोडें। तैं चकोरें चांचुवडें। उचलीतना २६ तैसें तुम्ही वास न पाहाल। ग्रंथु नेघा वरि कोपाल। जरी निर्विवाद नव्हैल। निरूपण २७ न बुझावितां मतें। न फिटे आक्षेपाचें लागतें। तें व्याख्यान जी तुमतें। जोडूनि नेदी २८ आणि माझें तंव आघवें। ग्रंथन येणेंचि भावें। जे तुम्ही संतीं होआवें। सन्मुख सदां २९ एऱ्हवीं तरी साचोकारें। तुम्ही गीतार्थाचे सोइरे। जाणोनि गीता एकसरें। धरिली मियां ३३० जे आपुलें सर्वस्व घ्याल। मग इयेतें सोडवून न्याल। ह्मणोनि ग्रंथु नव्हे बोल। साचचि हे ३१ कां सर्वस्वाचा लोभु धरा। बोलीचा अव्हेरु करा। तरि गीते मज अवधारा। एकचि गती ३२ किंबहुना मज। तुमचिया कृपा काज। तियेलागीं व्याज। ग्रंथाचें केलें ३३ तार तुम्हां रसिकांजोगें। व्याख्यान शोधावें लागे। ह्मणूनि जी मतांगें। बोलों गेलों ३४ तंव कथेसि पसरु जाहला। श्लोकार्थु दूरि गेला। कीजो क्षमा यया बोला। अपत्या मज ३५ आणि घांसाआंतिल हरळु। फेडितां लागे वेळु। तें दूषण नव्हे खडळु। सांडावा कीं ३६ कां संवचोरां चुकवितां। दिवस लागलिया माता। कोपावें कीं जीविता। जिताणें कीजे ३७ परि यावरील हें नव्हे। तुम्ही उपसाहिलें तेंचि बरवें। आतां अवधारिजो देवें। बोलिलें ऐसें ३८ म्हणे उन्मेखसुलोचना। सावध होई अर्जुना। करूं तुज ज्ञाना। वोळखी आतां ३९ तरि ज्ञान गा तें एथें। वोळख तूं निरुतें। आक्रोशेंवीण जेथें। क्षमा असे ३४० अगाधसरोवरीं। कमळिणी जियापरी। कां सदैवाचिया घरीं।

नसून, विस्तार करण्याला कारण आहे. बाकी अहिंसा शब्द तीनच अक्षरांचा आहे. १७ पाहूं गेलें तर अहिंसेचें वर्णन थोडक्यांत करतां येईल; परंतु ज्या वेळेस हिंसेलाच अहिंसा म्हणणाऱ्या बहुमतांचें खंडण करावें, तेव्हांच ती स्पष्ट करतां येईल. १८ बाकी अहिंसेसंबंधानें जीं उपलब्ध मतें आहेत, तीं जशींच्या तशींच ठेवून जर मी अहिंसा सांगितली, तर तुम्हांला माझें बोलणें आवडणार नाहीं. १९ रत्नपारख्यांच्या गांवांत शालिग्राम शिळा जर विकल्या जातील, तरच त्यांचें गांठोडें सोडावें. सरस्वतीच्या पुढें जशी कोणाची वक्तृत्व करण्याची शक्ति नाहीं. ३२० ज्या ठिकाणीं पिठाचीच विक्री कमी होते, त्या ठिकाणीं कापराच्या वासाला कोण विचातो ? २१ ह्मणून श्रोतेहो, तुमच्या सभेमध्यें मी मोठा वक्ता आहे असा जर अभिमान बाळगला, तर माझें बोलणें तुम्हांस रुचणार नाहीं. २२ सामान्य व विषेश गोष्टी जर सरसकट करून सांगितल्या, तर त्या तुह्मी आपल्या कानाच्या मुखाकडे सुद्धां नेणार नाहीं. (कानावरसुद्धां पडूं देणार नाहीं.) २३ जर कोणत्याही वस्तूचें खरें स्वरूप सांगतांना शंकेस जागा राहील, तर तुह्मी जें मजकडे लक्ष देत आहां, तें मागच्या पावलांनींच नाहींसें होईल ! २४ ज्या पाण्यावर शेवाळें पसरलेलें असतें, त्या पाण्याकडे हंस पक्षी जातात काय ? २५ किंवा अभ्राच्या पलीकडे जर सुंदर चांदणें पडलें असलें तर तें भक्षण करण्याकरितां चकोर पक्षी चोंच उघडीत नाहींत; २६ त्याप्रमाणें जर निरूपण निर्दोष झालें नाहीं, तर तुह्मी माझ्याकडे पाहणार नाहीं, (ग्रंथ हातांत धरणार नाहीं.) इतकेंच नाही तर उलट रागवाल. २७ अहिंसेवरील निरनिराळीं मतें समजून सांगतांना जर आक्षेपांचें निरसन होणार नाहीं, तर तें व्याख्यान मला तुमचा लाभ जोडूं देणार नाहीं; (तुह्मी माझें व्याख्यान ऐकत बसणार नाहीं;) २८ आणि माझें हें सर्व प्रतिपादन तरी तुह्मी संतजनांनीं नेहमीं प्रसन्न व्हावें ह्याकरितांच आहे. २९ बाकी खरोखर पाहूं गेलें असतां तुम्हीं गीतेच्या अर्थाचे मोके आहां, असें समजून मी एकदम गीताच व्याख्यानास घेतली, ह्मणजे गीताच धरून ठेविली. ३३० त्या गीतेकरितां तुह्मी आपली वाटेल ती हानी पत्कराल, परंतु गीता सोडवून घ्याल. ह्मणून, हा ग्रंथ नव्हे, तर तुमच्या कृपेचा जामीनच आहे. ३१ इतक्याकरितां सर्वस्वाचा लोभ धरून ह्या गीताग्रंथरूपी जामिनाचा अव्हेर कराल, तर गीतेची जी गती तीच माझी गती असें समजा. ३२ तात्पर्य काय कीं, तुमच्या कृपाप्रसादाची मला जरूर असल्यामुळेंच मीं गीतेचा अर्थ सांगण्याचें निमित्त केलें आहे. ३३ तेव्हां तुमच्यासारख्या रसिक श्रोत्यांना रुचेल असें व्याख्यान केलें पाहिजे, ह्मणून अहिंसेवरील वेगळीं वेगळीं मतें तुह्मांस सांगितलीं. ३४ त्यामुळें कथेचा विस्तार होऊन श्लोकाचा अर्थ बाजूला राहिला, त्याची मज लेकराला आपण क्षमा करा. ३५ जेवतांना घांसांत खडा लागला, तर तो काढण्यास लागलेला वेळ व्यर्थ गेला हा दोष नव्हे, कारण, तो खडा काढून टाकलाच पाहिजे. ३६ आपला मुलगा गांवांहून येत असतांना जर चोरांना चुकवून येण्याकरितां त्यास वेळ लागला, तर आईनें त्याच्यावर रागवावें, का तो जिवंत घरीं आला म्हणून त्याच्यावरून लिंबलोण उतरून टाकावें ? ३७ परंतु हे दाखले देण्याचें कांहीं कारण नाहीं. माझ्या वाढलेल्या व्याख्यानाबद्दल मला क्षमा केलीत हें चांगलेंच झालें, म्हणून श्रीकृष्ण हे अर्जुनास काय ह्मणाले तें ऐका. ३८ भगवान् ह्मणाले:–हे ज्ञानेत्तमनयना अर्जुना, सावध हो. तुला ज्ञानाची आतां चांगली ओळख करून देतों. ३९ हें पहा–ज्ञान म्हणून जें आहे, तें ज्या ठिकाणीं खेदावांचून क्षमा वास करिते, त्याच ठिकाणीं खरोखर आहे असें समज. ३४० जल कितीही असलें तरी त्याच्यावर कमलें असतात, किंवा दैव-

संपत्ति जैसी ४१ पार्था तेणें पाडें। क्षमा जयातें वाढे। तेही लक्षे तें फुडें। लक्षण सांगों ४२ तरि पढियंतें लेणें। आंगीं भावें जेणें। धरिजे तेविं साहणें। सर्वचि जया ४३ त्रिविध मुख्य आघवे। उपद्रवांचे मेळावे। वरि पडिलिया नव्हे। वांकुडा जो ४४ अपेक्षित पावे। तें जेणें तोषें मानवें। अनपेक्षिताही करवे। मानु तोचि ४५ जो मानापमानातें साहे। सुखदुःख जेथ सामाये। निंदास्तुती नोहे। दुखंडु जो ४६ उन्हाळेनि जो न तपे। हिमवंतीं न कांपे। कायसेनिही न वासिपे। पातलेया ४७ स्वशिखरांचा भारु। नेणे जैसा मेरु। कीं धरा यज्ञसूकरु। वोझें न म्हणे ४८ नाना चराचरीं भूतीं। दाटणी नव्हे क्षिती। तैसा नाना द्वंद्वीं प्राती। घामेजेना ४९ घेउनी जळाचे लोट। आलिया नदीनदांचे संघाट। करी वाड पोट। समुद्र जेवीं ३५० तैसें जयाचिया ठायीं। न साहणें कांहींचि नाहीं। आणि साहतु असे ऐसेंही। स्मरण नुरे ५१ आंगा जें पातलें। तें करूनि घालीं आपुलें। तेथ साहतेनि नवलें। घेपिजेना ५२ हे अनाक्रोश क्षमा। जयापाशीं प्रियोत्तमा। जाण तेणें महिमा। ज्ञानासि गा ५३ तो पुरुषु पांडवा। ज्ञानाचा वोलावा। आतां परिस आर्जवा। रूप करूं ५४ तरि आर्जव तें ऐसें। प्राणाचें सौजन्य जैसें। आवडे तयाही दोषें। एकाचि गा ५५ कां तोंड पाहूनि प्रकाशु। न करी जेविं चंडांशु। जगा एकुचि अवकाशु। आकाश जैसें ५६ तैसें जयाचें मन। माणुसप्रती आन आन। नव्हे आणि वर्तन। ऐसें पैं तें ५७ जें जगेंचि सनोळख। जगेंसीं जुनाट सोयरिक। आप पर हे भाख। जाणणें नाहीं ५८ भलतेणेंसीं मेळु। पाणिया ऐसा ढाळु। कवणेविखीं आडळु। नेघे चित्त ५९ वारियाची धांव। तैसे सरळ भाव। शंका आणि हांव। नाहीं जया ३६० मायेपुढें बाळका। रिगतां न पडे शंका। तैसें मन देतां लोकां। नालोची जो ६१ फांकलिया इंदीवरा। परिवारु नाहीं धनुर्धरा। तैसा कोनकोंपरा। नेणोचि जो ६२ चोखाळपण रत्नाचें। रत्नावरी किरणाचें। तैसे पुढां मन जयाचें। करणें पाठी ६३ आलोचूं जो नेणे। अनुभवचि जोगावणें। धरी मोकली अंतःकरणें। नव्हेचि जया ६४ दिठी नोहे सिणधी। बोलणें नाहीं संदिग्धीं। कवणेंसीं हीनबुद्धी। सहटीजे ना ६५ दा-

वानाच्या वरीं लक्ष्मी वास करिते,४१ त्याप्रमाणें, पार्था ज्यांच्या योगानें क्षमा वृद्धिंगत होते, तीं लक्षणें सांगतों, म्हणजे ती पूर्णपणें लक्षांत येईल. ४२ आवडत्या मुलाच्या आंगावर आईबापानें घातलेले दागिने तें मूल जसें उदास वृत्तीनें धारण करितें, त्याप्रमाणें सर्व भोग उदासवृत्तीनें धारण करितो.४३ कितीही दुःखप्रसंग असले तरी त्याचे आध्यात्मिक, आधिदैविक आणि आधिभौतिक असे तीन भेद आहेत.तितकेही एकदम प्राप्त झाले तरी त्यांच्या भारानें जो वांकत नाहीं, ४४ अपेक्षित वस्तु प्राप्त झाली असतां ज्या मानानें संतोष होतो, तेंच प्रमाण अनिच्छित वस्तुविषयीं असतें. ४५ जो मानापमान सहन करतो, सुखदुःखांनाही जागा देतो, आणि निंदेनें किंवा स्तुतीनें मनाची समता भंगू देत नाहीं; ४६ जो उन्हाच्या तापानें तप्त होत नाहीं, व थंडीनें कांपत नाहीं, ह्मणजे शीतोष्ण सहन करितो, आणि कसलाही प्रसंग आला असतां भीत नाहीं;४७ मेरु पर्वताला जसा आपल्या शिखरांचा भार होत नाहीं, किंवा यज्ञवराह जसा दंताग्रीं धारण केलेली पृथ्वी जड आहे असें ह्मणत नाहीं; ४८ अथवा स्थावरजंगम भूतांचें ज्याप्रमाणें पृथ्वीला ओझें होत नाहीं, त्याप्रमाणें, अनेक प्रकारचीं सुखदुःखें प्राप्त झालीं तरी ज्याच्या अंतःकरणाला घाम येत नाहीं; ४९ नदी व नद हे पाण्याचे लोटच्या लोट घेऊन जरी आले तरी त्यांना कोठें ठेवावें अशी चिंता न करितां ज्याप्रमाणें समुद्र त्यांना आपल्या पोटांत सहज सामावून घेतो, ३५० त्याप्रमाणें, ज्याला सहन होत नाहीं असें कांहींच नसून, आपण सर्व गोष्टी सहन करतों ही आठवण करण्याइतका अभिमानही नसतो. ५१ देहाला ज्या ज्या गोष्टी प्राप्त होतात, त्या सर्व आपणच आहों, म्हणून आपण सर्व गोष्टी सहन करतों असा ज्याला अभिमान उत्पन्न होत नाहीं; ५२ अशा प्रकारची खेदरहित क्षमा ज्या पुरुषापाशीं वास करिते. त्या पुरुषाच्या योगें, अर्जुना, ज्ञानासही मोठेपणा येतो. ५३ हे पांडवा, असा जो पुरुष, तो ज्ञानाचा खरोखर जिव्हाळाच होय. आतां आर्जव (सरळपणा) ह्याविषयींचें वर्णन करतों. तें ऐक. ५४ वाटेल त्या उद्देशानें जरी मनुष्यानें कांहींही आचरण केलें, तरी ज्याप्रमाणें त्याला प्राण अनुकूळ असतो, ५५ किंवा सूर्य जसा हा चांगला, हा वाईट, अशी भेदबुद्धि न ठेवतां प्रकाश करितो, तोंडाकडे पाहून प्रकाश पाडीत नाहीं, किंवा आकाश हें ज्याप्रमाणें सर्व जगाला सारखाच अवकाश देतें. ५६ त्याप्रमाणें ज्याचें मन प्राण्यागणिक निरनिराळें नसून त्याचें वर्तन असें असतें कीं, ५७ सर्व जग जसें ओळखीचेंच असून सर्व जगाबरोबर जसाकाई सोयरिकीचाच संबंध आहे, आणि ज्याला आपपरभावाची ओळखच नाहीं; ५८ ज्याची वाटेल त्याबरोबर मैत्री होते; पाण्याला ज्याप्रमाणें ढाळ असतो, त्याप्रमाणें ज्याचा स्वभाव आहे; व कोणतीही गोष्ट करण्याविषयीं ज्याचें मन आड येत नाहीं; ५९ वाऱ्याच्या वेगाप्रमाणें ज्याचे मनाचा सरळपणा आहे; आणि ज्याला शंका व इच्छा मुळींच नाहीं; ३६० ज्याप्रमाणें आईचे मांडीवर बसण्यास मुलाला शंका येत नाहीं, त्याप्रमाणें जो दुसऱ्यास आपलें मत देण्याविषयीं विचार करीत बसत नाहीं; ६१ हे धनुर्धरा, फुललेल्या कमळास ज्याप्रमाणें आपला सुवास दाबून ठेवतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें आंत एक व बाहेर एक असे विचार ज्याचे मनांत नाहींत; ६२ ज्याप्रमाणें रत्नाचा सुरेखपणा दृष्टीस पडण्याच्या पूर्वीं त्याचें तेज फांकतें,त्याप्रमाणें,कोणतीही गोष्ट करण्याच्या अगोदर ज्याच्या मनाची धांव पुढें असते; व व्यवहार पाठीमागून असतो. ६३ ज्याला चिंतन करणें हें माहीत नाहीं, व सदोदित तृप्त असणें हाच ज्याचा अनुभव आहे; अमुक गोष्ट करावयाची व अमुक गोष्ट करावयाची नाहीं, असा ज्याच्या अंतःकरणांत विचार नसतो; ६४ ज्याची दृष्टि लाचलुचपत खाणारी नाहीं, व ज्याचें बोलणें संदिग्ध नाहीं; आणि जो कोणाबरोबरही वाईट बुद्धीनें वागत नाहीं; ६५ ज्याचीं

हाही इंद्रियें प्रांजळें। निष्प्रपंचें निर्मळें। पांचही पालव मोकळे। आठही पाहर ६६ अमृताची धार। तैसें उजू अंतर। किंबहुना जो माहेर। या चिन्हांचें ६७ तो पुरुष सुभटा। आर्जवाचा आंगवटा। जाण तेथेंचि घरटा। ज्ञानें केला ६८ आतां ययावरी। गुरुभक्तीची परी। सांगों गा अवधारीं। चतुरनाथा६९ आघवीयाची दैवां। जन्मभूमि हे सेवा। जे ब्रह्म करी जीवा। शौच्यातेंही३७० ते आचार्योपास्ती। प्रकटिजैल तुजप्रती। बैसों दे एकपांती। अवधानाची७१ तरि सकळ जळसमृद्धी। घेऊनि गंगा निघाली उदधी। कीं श्रुति हे महापदीं। पैठी जाहाली ७२ नाना वेंटाळूनि जीवितें। गुणागुण उखितें। प्राणनाथा उचितें। दिधलें प्रिया ७३ तैसें सबाह्य आपुलें। जेणें गुरुकुळीं वोपिलें। आपणपें केलें। भक्तीचें घर ७४ गुरुगृह जये देशीं। तो देशुचि वसे मानसीं। विरहिणी कां जैसी। वल्लभातें ७५ तियेकडोनि येतसे वारा। देखोनि धांवे सामोरा। आड पडे म्हणे घरा। बीजें कीजो। ७६ साचा प्रेमाचिया भुली। तया दिशेसीचि आवडे बोली। जीवु थानापती करूनि घाली। गुरुगृहीं जो ७७ पारि गुरुआज्ञा धरिलें। देह गांवीं असे एकलें। वांसरुवा लाविलें। दावें जैसें ७८ म्हणे कैं हें बिरडें फिटेल। कैं तो स्वामी भेटेल। युगाहूनि वडिल। निमिष मानी ७९ ऐसेया गुरुग्रामींचें आलें। कां स्वयें गुरूनींचि धाडिलें। तरी गतायुष्या जोडलें। आयुष्य जैसें ३८० कां सुकतया अंकुरा-। वरि पडलिया पीयूषधारा। नाना अल्पोदकींचा सागरा। आला मासा ८१ नातरी रंकें निधान देखिलें। कां आंधळिया डोळे उघडले। भणंगाचिया आंगा आलें। इंद्रपद ८२ तैसें गुरुकुळाचेनि नांवें। महासुखें अति थोरावे। जे कोडेंही पोटाळवे। आकाश कां ८३ पैं गुरुकुळीं ऐसी। आवडी जया देखसी। जाण ज्ञान तयापासीं। पाइकी करी ८४ आणि अभ्यंतरिलियेकडे। प्रेमाचेनि पवाडें। श्रीगुरूचें रूपडें। उपासी ध्यानीं ८५ हृदयशुद्धीचिया आवारीं। आराध्यु तो निश्चल ध्रुव करी। मग सर्व भावेंसी परिवारीं। आपण होय ८६ कां चैतन्याचिये पोवळीं। माजि आनंदाचिया राउळीं। श्रीगुरुलिंगा ढाळी। ध्यानामृत ८७ उदयिजतां बोधार्का। बुद्धीची डाळ सात्त्विका। भरोनियां त्र्यंबका। लाखोली वाहे ८८ काळशुद्धी त्रिकाळीं। जीवदशा धूप जाळी। ज्ञानदीपें वोंवाळी। निरंतर ८९ सामरस्याची रससोय। अखंड अर्पितु जाय। आपण भ-

दहा इंद्रियें व पंचप्राण सदासर्वदा निष्कपट बुद्धीनें वर्तन करीत असतात; ६६ अमृताच्या प्रवाहाप्रमाणें ज्याचें मन सरळ आहे; किंबहुना जो या चिन्हांचें माहेरघरच आहे: ६७ हे वीरा, तो पुरुष मूर्तिमंत आर्जवच होय; आणि त्याच्याच ठिकाणीं ज्ञानानें आपलें बिऱ्हाड ठेविलें आहे हें ध्यानांत असूं दे. ६८ हे चतुरश्रेष्ठा, आतां यापुढें तुला गुरुभक्तीचे पर्याय सांगतों, ते ऐक. ६९ ही गुरुसेवा ह्मणजे सर्व भाग्यांची जन्मभूमि बरें;कारण शोकानें ग्रस्त झालेल्या जीवास ही ब्रह्मस्वरूप करते. ३७० अशी ही जी गुरुसेवा, ती तुला समजून सांगतों, तिकडे तुझें पूर्ण लक्ष असूं दे. ७१ हें पहा—ज्याप्रमाणें आपलें सर्व उदक घेऊन गंगा समुद्रास मिळते किंवा सर्व अभिप्रायांसह श्रुति ब्रह्मपदीं प्रविष्ट होते; ७२ अथवा पतिव्रता स्त्री आपलें जीवित व गुणावगुण हे सर्व आपल्या प्रिय पतीस अर्पण करिते, ७३ त्याप्रमाणें ज्यानें आपलें सर्व कांहीं गुरुकुलाचे ठिकाणीं अर्पण केलें आहे; आणि आपलें शरीर ह्मणजे गुरुभक्तीचें आगरच केलें आहे; ७४—कसें म्हणशील तर—ज्याप्रमाणें विरहिणी पतिव्रता नेहमीं पतीचेंच चिंतन करिते, त्याप्रमाणें ज्या देशांत आपल्या गुरूंचें घर असेल तोच देश ज्याचे मनांत नेहमीं घोळत असतो; ७५ त्या दिशेनें येणाऱ्या वाऱ्यासही सामोरा जाऊन त्यास जो साष्टांग नमस्कार घालतो; आणि माझ्या घरीं वस्तीला यावें अशी प्रार्थना करितो; ७६ खऱ्या प्रीतीनें वेडावून जाऊन, गुरु ज्या दिशेस रहातात त्या दिशेशींच ज्याला बोलणें आवडतें; व जो गुरूच्या घरीं आपला जीव वतनदार करून ठेवतो; ७७ परंतु ज्याप्रमाणें वांसराला दावें लावलें असल्यामुळें त्याचें सर्व लक्ष गाईकडे लागलेलें असलें तरी त्याचें शरीर गोठ्यांतच असतें, त्याप्रमाणें केवळ गुरूंच्या आज्ञेमुळेंच ज्याचा देह मात्र आपल्या गांवीं असून ७८ त्याला असें वाटत असतें कीं, आपल्या गळ्याचें हें गुर्वाज्ञारूप वेडें केव्हां सुटेल, व गुरूंची भेट केव्हां होईल; अशा चिंतेंत त्याला एक एक क्षणही युगापेक्षां मोठा भासत असतो. ७९ तशांत जर आपलें गुरूंचे गांवाहून कोणी मनुष्य आला, किंवा स्वतः गुरूंनीच एकादा मनुष्य पाठविला, तर, गतायुषी माणसाला आणखी आयुष्य मिळावें, ३८० किंवा वाळलेल्या अंकुरावर अमृताच्या धारा पडाव्या,अथवा डबक्यांतील मासा समुद्रांत यावा, ८१ नाहीं तर एकाद्या दरिद्र्यानें द्रव्याचा ठेवा पहावा, किंवा जन्मांधास एकाएकीं दृष्टि यावी, अथवा भिकाऱ्याच्या वांट्यास इंद्रपद यावें, ८२ त्याप्रमाणें गुरूंच्या कुळाचें नांव ऐकतांच तो महासुखानें अतिशय थोरावतो; इतका कीं, कौतुकानें आकाशही त्याला सहज कवटाळतां येईल. ८३ हें बव—गुरुकुलाच्या ठिकाणीं ज्याची अशी प्रीति असलेली तुझ्या नजरेस येईल, त्याच्याजवळ ज्ञान हें सेवा करीत राहिलेलें असतें असें समज. ८४ आणि अंतःकरणांत अत्यंत प्रेमयुक्त होऊन, श्रीगुरूंच्या मूर्तीची जो ध्यानोपासना करतो; ८५ शुद्ध हृदय हेंच देवळाच्या तटाच्या भोंवतालचें आवार; व आपलें जें आराध्यदैवत श्रीगुरु, त्यांची त्या आवारांत स्थापना करून मग आपल्या भावनेनें आपणच पूजासाहित्य बनतो; ८६ अथवा ज्ञानरूपी तटांत आनंदरूप देऊळ बनवून, त्यांत श्रीगुरुरूप शिवलिंगाची स्थापना करून त्याच्यावर ध्यानरूपी अमृतानें अभिषेक करितो; ८७ बोधरूप सूर्य उगवल्यावर सात्विकबुद्धिरूप मसुराच्या डाळीची ओंजळ भरून जो शिवरूपी गुरूला लाखोली वहातो; ८८ उत्तम वेळ हेच शिवाच्या पूजेचे तीन्ही काल असें मानून, त्यांत देहाभिमानरूपी धूप जाळतो; व ज्ञानरूप दिव्यानें जो नेहमीं गुरुरूपी श्रीशंकरास ओंवाळतो; ८९ गुरूंशीं ऐक्य हाच नैवेद्य गुरूंला नेहमीं अर्पण करून, आपण पुजारी बनून गुरूंस शंकराचे ठिकाणीं मानून स्त-

राडा होय। गुरु तो लिंग ३९० नातरी जीवाचिये सेजे। गुरु कांतु करूनि भुंजे। ऐसी प्रेमाचेनि भोजें। बुद्धी वाहे ९१ कोणेएके अवसरीं। अनुरागु भरे अंतरीं। कीं तया नाम करी। क्षीराब्धी ९२ तेथ ध्येयध्यान बहु सुख। तेचि शेषतुळिका निर्दोख। वरि जळशयन देख। भावी गुरु ९३ मग वोळगती पाय। ते लक्ष्मी आपण होय। गरुड होऊनि उभा राहे। आपणाचि ९४ नाभीं आपण जन्मे। ऐसें गुरुमूर्तिप्रेमें। अनुभवी मनोधर्में। ध्यानसुख ९५ एकाधिये वेळे। गुरु माय करी भावबळें। मग स्तन्यसुखें लोळे। अंकावरी ९६ नातरी गा किरीटी। चैतन्यतरुतळवटीं। गुरु धेनु आपण पाठीं। वत्स होय ९७ गुरुकृपास्नेहसलिलीं। आपण होय मासोळी। कोणे एके वेळीं। हेंचि भावीं ९८ गुरुकृपामृताचें वडप। आपण सेवावृत्तीचें होय रोप। ऐसेसे संकल्प। वियेमन ९९ चक्षुपक्षेंवीण। पिलूं होय आपण। कैसें पैं अपारपण। आवडीचें ४०० गुरूतें पक्षिणी करी। चारा घे चांचूवरी। गुरु तारू धरी। आपण कास १ ऐसे प्रेमाचेनि थावें। ध्यानचि ध्यानातें प्रसवे। पूर्णसिंधू हेलावे। फुटती जैसे २ किंबहुना यापरी। श्रीगुरुमूर्ती अंतरीं। भोगी आतां अवधारीं। बाह्यसेवा ३ तरि जीवीं ऐसें आवांके। म्हणे दास्य करीन निकें। जैसेनि गुरु कौतुकें। माग म्हणती ४ तैसिया साचा उपास्ती। गोसावी प्रसन्न होती। तेथ मी विनंती। ऐसी करीन ५ म्हणेन तुमचा देवा। परिवारु जो आघवा। येतुले रूपें होआवा। मीचि एकु ६ आणि उपकरतीं आपुलीं। उपकरणें आथि जेतुलीं। माझीं रूपें तेतुलीं। होआवी स्वामी ७ ऐसा मागेन वरु। तेथ हो म्हणती श्रीगुरु। मग तो परिवारु। मीचि होईन ८ उपकरणजात सकळिक। तें मीचि होईन एकैक। तेव्हां उपास्तीचें कौतुक। देखिजेल ९ गुरु बहुतांची माये। परि एकलौति होऊनि ठाये। तैसें करूनि आण वाये। कृपे तिये ४१० तया अनुरागा वेधु लावीं। एकपत्नीव्रत घेववीं। क्षेत्रसंन्यासु करवीं। लोभाकरवीं ११ चतुर्दिक्षु वारा। न लाहे निघों बाहिरा। तैसा गुरुकृपे पांजिरा। मीचि होईन १२ आपुलिया गुणांचीं लेणीं। करीन गुरुसेवे स्वामिणी। हें असो होईल गंवसणी। मीचि भक्तीसी १३ गुरुस्नेहाचिये वृष्टी। मी पृथ्वी होईन तळवटीं। ऐसिया मनोरथांचिया सृष्टी। अनंता रची १४ म्हणे श्रीगुरूचें भुवन। आपण मी होईन। आणि दास होऊनि करीन। दास्य तेथिचें १५ निर्गमागमीं दातारें। जे वोलां-

वन करतो; ३९० अथवा आपल्या जीवाची शेज करून गुरु हे आपले पति आहेत असें समजून जो त्यांचा उपभोग घेतो; आणि अशा प्रकारें प्रेमाच्या योगानें जो आपल्या बुद्धींत अशीं कौतुकें धारण करतो; ९१ एकादे वेळेस मनांत गुरूं-विषयीं प्रीतीचा उमाळा आला असतां त्यालाच क्षीराब्धि असें मानतो; ९२ त्या ठिकाणीं गुरुध्यानापासून होणाऱ्या बुद्धसुखरूप शेषशय्येवर गुरु हे भगवान् विष्णूच निजलेले आहेत असें मानतो: ९३ मग, पाय रगडणारी जी लक्ष्मी, ती आपणच होतो; आणि गरुडही आपणच होऊन पुढें हात जोडून उभा राहतो; ९४ नाभीपासून उत्पन्न होणारा जो ब्रह्मदेव, तोही आपणच होऊन गुरुमूर्तीच्या प्रेमानें आपल्या मनांत ध्यानसुखाचा अनुभव घेतो; ९५ एखादे वेळेस भक्तीच्या प्रेमानें गुरूला आई असें कल्पून, स्तनपानापासून होणाऱ्या सुखाचा अनुभव घेत तिच्या अंकावर लोळतो, ९६ किंवा, अर्जुना, ज्ञानरूप वृक्षाच्या खालीं गुरु हीच कोणी गाय असें मानून, आपण तिच्या पाठीस लागलेलें वांसरूं बनतो; ९७ गुरुकृपेच्या स्नेहरूप उदकांत आपण मासोळी झालों आहों, अशीच एकादे वेळीं भावना करतो; ९८ गुरुकृपा हीच अमृताची वृष्टि आणि आपण गुरुसेवावृत्तिरूप रोप आहों, असे निरनिराळे संकल्प त्याच्या मनांत उत्पन्न होतात; ९९ त्याच्या आवडीचें अपारपण कसें आहे तें पहा कीं, डोळे व पंख या शिवायच आपण पिलूं होतो; ४०० मग गुरूला पक्षिणी करून त्या पक्षिणीच्या चोंचीवरील चारा आपण घेतो; किंवा गुरु तारू आहेत असें समजून आपण त्यांच्या कासेस लागतो. १ अशा प्रकारें, ज्याप्रमाणें समुद्राला भरती आल्यावर लाटांपासून लाटा उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें प्रेमाच्या बळानें गुरुध्यानापासून अनेक ध्यानें उत्पन्न होतात. २ असे बहूत प्रकार किती सांगावे!

तर याप्रमाणें गुरूंची मूर्ति अंतर्यामीं धारण करून तो ध्यानसुखाचा अनुभव घेतो. आतां तो श्रीगुरूंची बाह्यसेवा कशी करतो तें ऐक. ३ तो मनांत असा निश्चय करतो कीं, मी गुरूंची इतकी उत्तम सेवा करीन कीं, गुरूंनीं संतोष पावून मला ‘ कांहीं तरी माग’ असें म्हणावें. ४ अशा प्रकारच्या माझ्या शुद्ध सेवेनें गुरु प्रसन्न होतील, तेव्हां मी त्यांची प्रार्थना करून असें ५ म्हणेन कीं, “ हे प्रभो, आपला जेवढा परिवार आहे, त्या सर्व परिवाराचीं रूपें मीच एकट्यानें घ्यावीं; ६ आणि आपल्या उपभोगास लागणारीं जितकीं साधनें आहेत तितक्या सर्वांचीं रूपें मीच एकट्यानें घ्यावीं. ” ७ याप्रमाणें मीं वर मागितल्यावर श्रीगुरु ह्मणतील, ‘ हो ’ मग त्यांचा सर्व परिवार मीच होईन. (मीच त्यांची सर्व प्रकारें सेवा करीन.) ८ त्यांच्या उपयोगीं पडणाऱ्या जेवढ्या म्हणून वस्तु आहेत, त्यांपैकीं प्रत्येक वस्तु मीच होईन; त्या वेळेस माझ्या सेवेचा चमत्कार दृष्टीस पडेल. ९ गुरु हे जरी पुष्कळ भक्तांची माउली आहेत, तरी त्या गुरूंच्या कृपेस मी आपली शपथ घालून माझी एकट्याची माउली करून घेईन; ४१० गुरूंच्या प्रेमास आपलें वेड लावून, त्यांच्याकडून एकपत्नीव्रत आचरवीन; आणि गुरूंच्या लोभाकडून माझेच ठिकाणीं वास करण्याविषयीं क्षेत्रसंन्यास घेववीन; ११ वारा किती जरी वाहूं लागला तरी तो चारी दिशांच्या आंतच वाहतो; त्याप्रमाणें गुरूंच्या कृपेस सर्व बाजूंनीं मीच पिंजरा होईन. १२ माझी स्वामिनी जी गुरुसेवा, तिला मी आपल्या गुणांचीं लेणीं करीन. फार तर काय, पण गुरुभक्तीला मीच गंवसणी होईन; (आपल्याशिवाय दुसऱ्या कोणासही गुरुसेवा करूं देणार नाहीं;) १३ आणि गुरुस्नेहरूप वृष्टीखालीं मी पृथ्वी होईन. याप्रमाणें नानाप्रकारच्या कल्पना जो मनांत करतो; १४ आणि म्हणतो कीं, मी श्रीगुरूंचें राहण्याचें घर होईन; आणि दास होऊन त्यांची त्या ठिकाणीं सेवा करीत राहीन, १५ जातां येतां

डिजती उंबरे । ते मी होईन आणि द्वारें । द्वारपाळु १६ पाउवा मी होईन । तियां मीचि लेववीन । छत्र मी आणि करीन । वारीपण १७ मी तळ उपरु जाणविता । चंवरधरु हातु देता । स्वामीपुढें खोलता । होईन मी १८ मीचि होईन सगळा । करूं सुईन गुरुळां । सांडिती तो नेपाळा । पडिघा मीचि १९ हडप मी वोगळेन । मीचि उगाळु घेईन । उळिग मी करीन । आंघोळीचें४२० होईन गुरूचें आसन । अळंकार परिधान । चंदनादि होईन । उपचार ते २१ मीचि होईन सुआरु । वोगरीन उपहारु । आपणपें श्रीगुरु । वोंवाळीन २२ जे वेळीं देवो आरोगिती । तेव्हां पांतीकरु मीचि पांतीं । मीचि होईन पुढती । देईन विडा २३ ताट मी काढीन । सेज मी झाडीन । चरणसंवाहन । मीचि करीन २४ सिंहासन होईन आपण । वरि गुरु करिती आरोहण । होईन पुरेपण । वोळगेचें २५ श्रीगुरूचें मन । जया देईल अवधान । तो मी पुढां होईन । चमत्कारु २६ तया श्रवणाचे आंगणीं । होईन शब्दांचिया अक्षौहिणी । स्पर्श होईन घसणी । आंगाचिया २७ श्रीगुरूचे डोळे । अवलोकनें स्नेहाळें । पाहाती तियें सकळें । होईन रूपें २८ तिये रसने जो जो रुचेल । तो तो रसु स्यां होइजेल । गंधरूपें कीजेल । घ्राणसेवा २९ एवं बाह्यमनोगत । श्रीगुरुसेवा समस्त । वेंटाळीन वस्तुजात । होऊनियां ४३० जंव देह हें असेल । तंव वोळगी ऐसी कीजेल । मग देहांतीं नवल । बुद्धि आहे ३१ इये शरीरींची माती । मेळवीन तिये क्षिती । जेथ श्रीचरण उभे ठाती । श्रीगुरूचे ३२ माझा स्वामी कवतिकें । स्पर्शीजति जियें उदकें । तेथ लया नेईन निकें । आपीं आप ३३ श्रीगुरु वोंवाळिजती । कां भुवनीं जे उजाळिजती । तयां दीपांचिया दीप्तीं ठेवीन तेज ३४ चंवरी हन विंजणा । तेथ लयो करीन प्राणा । मग आंगाचा वोळंगणा । होईन मी ३५ जिये जिये अवकाशीं । श्रीगुरु असती परिवारेंसीं । आकाश लया आकाशीं । नेईन तिये ३६ परि जीतु मेला न संडीं । निमेषु लोकां न घडीं । ऐसोनि गणावया कोडी । कल्पांचिया ३७ येतुलेवरी धिंवसा । जयाचिया मानसा । आणि करूनियांहि तैसा । अपारु जो ३८ रात्र दिवस नेणे । थोडें बहु न म्हणे । ह्मणियाचेनि दाटपणें । साजा होय ३९ तो व्यापारु येणें नांवें । गगनाहूनि थोरावे । एकला करी आघवें । एकेचि काळीं ४४० हृदयवृत्ती पुढां । आंगाचि घे दवडा । काज करी होडा । मानसेंशीं ४१ एखादियां

जे उंबरे गुरु ओलांडतात, ते मीच होईन आणि दारेंही मीच होऊन, द्वारपाळही मीच होईन; १६ मी गुरूंच्या पादुका होऊन, त्या पादुका गुरूंच्या पयीं मीच लेववीन; आणि छत्रही मीच होऊन मीच तें गुरूंवर धरीन. १७ या ठिकाणीं खोल खळगा आहे, या ठिकाणीं उंचवटा आहे, अशी इशारत देणारा मी गुरूंचा चोपदार होईन; आणि गुरूंवर चवरी धरणारा, गुरूंस हात देणारा, व गुरूंपुढें पळणारे हुजऱ्याही मीच होईन; १८ गुरूंची झारी हातांत घेणारा शागिर्द मी होईन; व गुरूंला चूळ भरण्यास पाणीही मीच देईन; व चूळ टाकण्याचें निर्मळ तस्तही मीच देईन; १९ गुरूंची हसवी मी आपल्या खांद्यावर वाळगीन; व मी उटणें घेऊन गुरूंला स्नान घालण्याचें काम करीन, ४२० गुरूंचें आसन, अलंकार, वस्त्रचंदनादिक सर्व उपचार हे सर्व मीच होईन, २१ मीच आचारी होऊन गुरूंला फराळाचे पदार्थ वाढीन, आणि आत्मत्वानें श्रीगुरूंला ओंवाळीन; (गुरूंवरून अलईवलई उतरीन.) २२ ज्या वेळेस गुरुमहाराज भोजन करतील, त्या वेळेस त्यांचे पंक्तीचाही लाभ घेईन; आणि मीच पुढें होऊन त्यांस विडा देईन; २३ गुरूंचें उष्टें मीच काढीन, गुरूंचा बिछाना मीच झाडीन; व गुरूंची पादसेवाही मीच करीन; २४ आणि गुरूंचें सिंहासनही मीच होईन; व मग त्यावर गुरु आरोहण करतील. याप्रमाणें सर्वप्रकारें गुरूंची सेवा करीन. २५ ज्या चमत्काराकडे श्रीगुरूंचें लक्ष लागेल, तो चमत्कारही मीच होईन; २६ गुरूंच्या श्रवणरूप अंगणांत शब्दांचे असंख्य समुदाय मीच होईन; आणि गुरूंचें ज्या ठिकाणीं अंग लागेल, तें ठिकाणही मीच होईन. २७ श्रीगुरूंचे डोळे प्रेमळपणानें अवलोकन करतील तीं सर्व रूपें मीच होईन; २८ त्यांच्या जिव्हेस जो जो पदार्थ आवडेल, तो तो मीच होईन; मीच सुवासरूप होऊन त्यांच्या घ्राणेंद्रियाची सेवा करीन; २९ याप्रमाणें गुरूंची बाह्यसेवा सर्व प्रकारें करून, गुरूंना लागणाऱ्या सर्व वस्तु मीच होऊन व्यापून टाकीन." ४३० महाराज म्हणतात:—जोंपर्यंत हा देह आहे, तोंपर्यंत गुरूंची अशीच सेवा करीन म्हणतो; मग देह पडल्यावर त्याची बुद्धि सेवेविषयीं आस्था धरिते, तें नवल ऐका. ३१ तो म्हणतो:--"या शरीराची माती पृथ्वीच्या त्या भागांत मिळवीन, कीं ज्या ठिकाणीं श्री-गुरूंचें चरण उभे रहातील! ३२ मी आपल्या शरीरांतील उदकाचा भाग खरोखर त्या उदकाला नेऊन मिळवीन, कीं ज्या उदकाला माझे स्वामी कौतुकानें स्पर्श करतील! ३३ आपल्या देहांतील तेज त्या दिव्यांत नेऊन मिळवीन, कीं ज्या दिव्यांनीं लोक श्रीगुरूंना ओंवाळतील, अथवा जे दिवे श्रीगुरूंच्या मंदिरांत प्रकाश करीत असतील! ३४ मी आपल्या देहांतील प्राणवायूचा लय त्या ठिकाणीं करीन कीं, ज्या ठिकाणीं श्रीगुरूंना पंख्यानें व चंवरीनें वारा घातला जात असेल! ३५ मी आपल्या शरीरांतील आकाशाचा भाग त्या ठिकाणीं मिळवीन कीं, ज्या अवकाशांत (पोकळींत) श्रीगुरु आपल्या परिवारासह असतील! ३६ परंतु जिवंत असतांना व मेल्यावरही श्रीगुरूंची सेवा केल्याशिवाय रहाणार नाहीं; आणि एक पळभरही दुसऱ्यास गुरूंची सेवा करूं देणार नाहीं. याप्रमाणें कल्पचे कल्प गुरुसेवा करीन." ३७ अशा प्रकारची पूर्ण इच्छा ज्याचे मनांत आहे; आणि त्या आपल्या इच्छेप्रमाणेंच अपार गुरुसेवा करूनही जो ३८ गुरुसेवेला रात्र-दिवस किंवा थोडी-फार म्हणत नाहीं; आणि तशांत जर गुरूंनीं काम करण्याची आज्ञा केली, तर त्याला जास्त स्फुरण येतें; ३९ गुरूंची सेवा अशा प्रकारें करण्यास जो गगनाएवढा होतो, व तें काम एकटाच एकदम करतो; ४४० मनाच्या धांवेपेक्षां याच्या अंगाची धांव पुढें असते; व याची काम करण्याची इच्छा मनाशीं पैज बांधिते; ४१ एकादे वेळेस श्रीगुरूंच्या लीलांना

वेळां । श्रीगुरूचिया खेळा । लोण करी सकळा । जीविताचें ४२ जो गुरुदास्यें कृशु । जो गुरु प्रेमें सपोषु । जो गुरुआज्ञेनिवासु । आपणाचि जो ४३ जो गुरुकुळें सुकुलीनु । जो गुरुबंधुसौजन्यें सुजनु । जो गुरुसेवाव्यसनें सव्यसनु । निरंतर ४४ गुरुसंप्रदायधर्म । तेचि जयाचे वर्णाश्रम । गुरुपरिचर्या नित्यकर्म । जयाचें गा ४५ गुरु क्षेत्र गुरु देवता । गुरु माता गुरु पिता । जो गुरुसेवेपरौता । मार्गु नेणे ४६ श्रीगुरूचें द्वार । तें जयाचें सर्वस्व सार । गुरुसेवकां सहोदर । प्रेमें भजे ४७ जयाचें वक्त्र । वाहे गुरुनामाचे मंत्र । गुरुवाक्यावांचूनि शास्त्र । हातीं न शिवे ४८ शिवतलें गुरुचरणीं । भलतैसें हो पाणी । तया सकळ तीर्थें आणी । त्रैलोक्यींचीं ४९ श्रीगुरूचें उशिटें । लाहे जैं अवचटें । तैं तेणें लाभें वेटे । समाधीसी ४५० कैवल्यसुखासाठीं । परमाणु घे किरीटी । उधळती पायांपाठीं । चालतां जे ५१ हें असो सांगावें किती । नाहीं पारु गुरुभक्ती । परी गा उत्क्रांतमतीं । कारण हें ५२ जया इये भक्तीची चाड । जया इये विषयींचें कोड । जो हे सेवेवांचून गोड । न मनीं कांहीं ५३ तो तत्वज्ञानाचा ठावो । ज्ञाना तेणेंचि आवो । हें असो तो देवो । ज्ञानभक्तु ५४ हें जाण पां साचोकारें । तेथ ज्ञान उघडोनि द्वारें । नांदत असे जगा पुरे । इया रीती ५५ जिये गुरुसेवेविखीं । माझा जीव अभिलाखी । ह्मणोनि सोयचुकी । बोली केली ५६ एऱ्हवीं असतां हातीं खुळा । भजनावधानीं आंधळा । परिचर्येलागीं पांगुळा । पासूनि मंदु ५७ गुरुवर्णनीं मुका । आळशी पोशिजे फुका । पारि मनीं आथी निका । सानुरागु ५८ तेणेंचि पैं कारणें । हें स्थूळ पोसणें । पडलें मज म्हणे ज्ञानदेवो ५९ पारि तो बोलु उपसाहावा । आणि वोळगे अवसरु देयावा । आतां म्हणेन जी बरवा । ग्रंथार्थुचि ४६० परिसा परिसा श्रीकृष्णु । जो भूतभारसहिष्णु । तो बोलतसे विष्णु । पार्थु ऐके ६१ म्हणे शुचित्व गा ऐसें । जयापाशीं दिसे । आंग मन जैसें । कापुराचें ६२ कां रत्नाचें दळवाडें । जैसें सबाह्य चोखडें । आंत बाहेरि एके पाडें । सूर्यु जैसा ६३ बाहेरीं कर्में क्षाळला । भीतरीं ज्ञानें उजळला । इहीं दोहीं परी आला । पाखाळा एका ६४ मृत्तिका आणि जळें । बाह्य येणें मेळें । निर्मळु होय बोलें । वेदाचेनी ६५ भलतेथ बुद्धी बळी । रज आरिसा उजळी । सौंदणी फेडी थिगळी । वस्त्रांचिया ६६ किंबहुना यियापरी । बाह्य चोख अवधारीं । आणि ज्ञानदीपु अंतरीं । म्हणौनि शुद्ध ६७ एऱ्हवीं तरी

आपल्या जीविताचें लिंबलोण करितो: (त्याच्या लीलांवरून आपलें जीवित उतरून ठेवितो.)४२ जो गुरूंच्या सेवेनें कृश असतो, व गुरूंच्या प्रेमानें पुष्ट असतो, आणि गुरूंच्या आज्ञेला आपणच स्थान असतो, ४३ जो गुरुकुलाच्या योगें आपणास कुलीन असें मानतो; जो आपल्या गुरुबंधूंच्या बरोबर सौजन्यानें वागून सुजन असतो, व जो गुरुसेवारूप व्यसनानें निरंतर व्यसनी असतो; ४४ गुरूंचे परंपरा चालत आलले धर्म तेच ज्याचे वर्णाश्रमधर्म होत; व गुरूंची सेवा करणें हेंच ज्याचें नित्यनैमित्तिक कर्म होय; ४५ ज्याचें गुरु हेंच क्षेत्र, गुरु हेंच दैवत, गुरुच आई व गुरुच बाप; आणि ज्याला गुरुसेवेशिवाय दुसरें कांहींच माहीत नाहीं; ४६ गुरूंचें जें द्वार तेंच ज्याचें सर्व धर्मांचें सार होय; आणि गुरुसेवकावर आपल्या सख्या भावाप्रमाणें जो प्रेम करितो. ४७ ज्याच्या वाणींतून रात्रंदिवस गुरुनामाचा उच्चार चालत असतो; व जो गुरुवाक्यावांचून दुसरें कोणतेंही शास्त्र हातीं धरीत नाहीं; (म्हणजे मानीत नाहीं.)४८ ज्या पाण्यास गुरूंचे चरण लागले आहेत तें पाणी कसलेंही असलें तरी तें इतकें मोठें तीर्थ समजतो कीं, त्यांत त्रैलोक्यांतील सर्व तीर्थें तीर्थयात्रेकरितां येतात. ४९ अकस्मात् श्रीगुरूंचा उच्छिष्ट प्रसाद मिळाला तर त्या लाभापुढें जो समाधिसुखालाही तुच्छ मानतो; ४५० गुरु चालत असतां मार्गे जे गुरूंचे पदरजःकण उडतात ते जो आपले मस्तकावर धारण करितो, व त्या लाभापुढें मोक्षसुख तुच्छ मानितो; ५१ हें असो; गुरुभक्तीचा महिमा किती म्हणून सांगावा ! कारण, त्याला पार नाहीं. परंतु माझ्या बुद्धीला गुरुभक्तीची उकळी फुटल्यामुळें सांगणें भाग पडलें ! ५२ ज्याला या गुरुभक्तीची इच्छा आहे, व ज्याला याच गुरुभक्तीचें कौतुक वाटतें, आणि ज्याला या गुरुसेवेवांचून दुसरें कांहींही गोड लागत नाहीं, ५३ तो ब्रह्मज्ञानाचें माहेरघर असून ज्ञानाला त्याच्याच योगानें शोभा येते; फार तर काय ! गुरूची सेवा करणारा देव व ज्ञान हें त्याचा भक्त आहे. ५४ ज्याला खरोखर गुरुभक्तीची आवड आहे, त्याचे वरीं जगाला पुरून उरेल इतकें ज्ञान भरलेलें असतें. ५५ महाराज म्हणतातः - गुरुसेवेविषयीं माझ्या मनांत खरी उत्कंठा आहे म्हणून मीं त्या गुरुभक्तीचें अनर्वाद असें वर्णन केलें. ५६ एऱ्हवीं मी हात असून थोटा, डोळे असून भजनाविषयीं आंधळा, व पाय असून गुरुसेवा करण्याविषयीं पांगळ्यापेक्षांही पांगळा:५७ आणि गुरूंचें वर्णन करण्याविषयीं मुका व आळशी आहे;इतका अवगुण असूनही फुकट पोषण करीत आहें. परंतु तशी गुरुभक्ति होण्याविषयीं माझी उत्कट इच्छा आहे. ५८ महाराज म्हणतातः एवढ्याच कारणाकरितां मला शरीराचें पोषण करणें भाग पडलें. ५९ परंतु मी एवढें अमर्याद गुरुसेवेविषयीं वर्णन केलें, तें सहन करून मलातुमची सेवा करण्यास संधि द्या,म्हणजे मी ग्रंथार्थ उत्तम रीतीनें सांगेन. ४६० साधुजनहो, ऐका ऐका, भूतांचा भार सहन करणारा विष्णूचा अवतार जो श्रीकृष्ण भगवान्, तो सांगत असून पार्थ ऐकतो आहे. ६१ कापूर अंतर्बाह्य शुद्ध असतो, तसें ज्याचें शुचित्व स्वच्छ दिसतें तेंच खरें शुचित्व होय; ६२ किंवा रत्नाचें खोड जसें अंतर्बाह्य चकचकीत असतें, अथवा सूर्य जसा आंत व बाहेर लकलकीत दिसतो; ६३ कर्मांच्या योगानें ज्याची बाह्यशुद्धि झाली असून ज्ञानाच्या योगें ज्याची अंतःशुद्धि झालेली आहे; आणि अशा दोन्ही प्रकारांनीं जो शुद्ध झाला आहे; ६४ वेदांत सांगितल्याप्रमाणें मंत्रोच्चार करून मृत्तिका व पाणी बाहेरून लाविलीं असतां जशी बाह्यशुद्धि होते; ६५ ज्याप्रमाणें वाटेल तेव्हां बुद्धीच्या योगानें आरसा धुळीनें स्वच्छ करतां येतो, किंवा परटाच्या सतेलांत वस्त्र धुतल्यानें त्याचा डाग नाहींसा होतो; ६६ फार काय सांगावें ! याप्रमाणें जो बाहेर निर्मळ झाला आहे, आणि अंतर्यामीं ज्ञानाचा उजेड झाल्यामुळें खरोखर अंतर्बाह्य शुद्ध झाला आहे; ६७ बाकी, अर्जुना, अंतर्यामीं

पांडुसुता । आंत शुद्ध नसतां । बाहेरि कर्म तो तत्त्वतां । विटंबु गा ६८ मृत
जैसा शृंगारिला । गाढव तीर्थी न्हाणिला । कडुदुधिया माखिला । गुळें जैसा
६९ वोसगृहीं तोरण बांधिलें । कां उपवासी अन्नें लिंपिलें । कुंकुमसेंदुर केलें ।
कांतहीनेनें ४७० कळस ढिमाचे पोकळ । जळो वरील ते झळाळ । काय करूं
चित्रींव फळ । आंतु शेण ७१ तैसें कर्म वरिचिलेकडां । न सरे थोर मोलें कुडा ।
नव्हे मदिरेचा घडा । पवित्र गंगें ७२ म्हणोनि अंतरीं ज्ञान व्हावें । मग बाह्य
लाभेल स्वभावें । वरि ज्ञानें कर्म संभवे । ऐसें कें जोडे ७३ यालागीं बाह्य
भागु । कर्में धुतला चांगु । ज्ञानें फिटला वंगु । अंतरींचा ७४ तेथ अंतर-
बाह्य गेलें । निर्मळत्व एक जाहलें । किंबहुना उरलें । शुचित्वाचि ७५ म्ह-
णोनि सद्भाव जीवगत । बाहेरि दिसती फांकत । स्फटिकगृहींचे डोलत ।
दीप जैसे ७६ विकल्प जेणें उपजे । नाथिली विकृति निपजे । अप्रवृत्तीचीं
बीजें । अंकुर घेती ७७ तें आइके देखे अथवा भेटे । परि मनीं कांहींचि नुमटे
मेघरंगें न कांटे । व्योम जैसें ७८ एऱ्हवीं इंद्रियांचेनि मेळें । विषयांवरी तरी
लोळे । परि विकाराचेनि विटाळें । लिंपिजेना ७९ भेटलेया वाटेवरी । चोखी
आणि माहारी । तेथ नातळे तियापरी । राहाटों जाणे ४८० कां पतिपुत्रांतें
आलिंगी । एकचि ते तरुणांगी । तेथ पुत्रभावाच्या आंगीं । न रिगे कामु ८१
तैसें हृदय चोख । संकल्पविकल्पीं सनोळख । कृत्याकृत्य विशेख । फुडें जाणे
८२ पाणियें हिरा न भिजे । आधणीं हरळु न शिजे । तैसी विकल्पजातें न
लिंपिजे । मनोवृत्ती ८३ तया नांव शुचिपण । पार्था गा संपूर्ण । हें देखसी
तेथ जाण । ज्ञान असे ८४ आणि स्थिरता साचें । घर रिगाली जयाचें । तो
पुरुष ज्ञानाचें । आयुष्य गा ८५ देह तरी वरिचिलीकडे । आपुलिया परी हिंडे ।
परि बैसका न मोडे । मानसींची ८६ वत्सावरूनि धेनूचें । स्नेह राना न
वचे । नव्हती भोग सतियेचे । प्रेमभोग ८७ कां लोभिया दूर जाये । परि जीव
ठेविलाचि ठाये । तैसा देहो चाळितां नव्हे । चळचित्ता ८८ जातया अभ्रा-
सवें । जैसें आकाश न धांवे । भ्रमणचक्रीं न भंवे । ध्रुव जैसा ८९ पांथि-
काचिया येरझारा । सवें पंथु न वचे धनुर्धरा । कां नाहीं जेवीं तरुवरां । येणें
जाणें ४९० तैसा चळणवळणात्मकीं । असोनि ये पांचभौतिकीं । भूतोर्मी एकीं ।
चळिजेना ९१ वाहुटोळीचेनि बळें । पृथ्वी जैसी न ढळे । तैसा उपद्रवउमाळें ।

शुद्ध न होतां जो बाह्यात्कारीं कर्मे करितो, त्याची सर्वत्र विटंबना होते; ६८ ज्याप्रमाणें प्रेतावर दागिने घालून त्याला श्रृंगारावें, किंवा गाढवास तीर्थांत न्हाऊं घालावें, अथवा कडु दुध्या भोपळा गुळानें माखावा, ६९ किंवा ओसाड घराला तोरण बांधावें, अथवा उपाशी मनुष्याच्या पोटावर अन्न लिंपावें, किंवा गतभर्तृकेनें कुंकूं व शेंदूर लावावा, ४७० मुलाम्याच्या कळसाचा पोकळ डेरा जरी किती चकचकीत दिसला, तरी तो व्यर्थ होय; तसेंच, चित्रांतील फळ किती जरी उत्तम दिसलें, तरी त्यांत शेणच भरलेलें असतें; ७१ त्याप्रमाणें बाह्यात्कारीं कर्म करणाराची स्थिति आहे! हिणकट पदार्थाला पुष्कळ मोल येत नाहीं; किंवा मद्य भरलेली घागर गंगेंत नेऊन ठेविली तरी पवित्र होत नाहीं; ७२ म्हणून अंतर्यामीं ज्ञानप्राप्ति झाली असतां बाहेरची कर्मशुद्धि सहजच होईल, परंतु ज्ञानपूर्वक बाह्यकर्माचरण कोठें आहे? ७३ याकरितां बाह्यात्कारीं कर्मांचें आचरण करून जो शुद्ध झाला आहे, व ज्ञानप्राप्तीमुळें ज्यांचें अंतर्याम निर्मळ झालें आहे, ७४ त्या ठिकाणीं आंत व बाहेर हा भेद न राहतां सर्वत्र शुद्धि होऊन त्याचे ठिकाणीं केवळ शुचित्वच वास करितें. ७५ म्हणून, अंतर्यामीं शुद्ध वासना झाली म्हणजे बाहेर इंद्रियांत ती तशीच दिसून येते. ज्याप्रमाणें स्फटिकाच्या घरांत लावलेल्या दिव्याचा प्रकाश आंतल्याप्रमाणें बाहेरही लकलखीत दिसतो; ७६ ज्या योगानें संशय उत्पन्न होतात, नसत्या विकृति जडतात, व कुकर्माकडे प्रवृत्ति होते, ७७ असे विषय जरी भेटले, अथवा कानानें ऐकले, किंवा प्रत्यक्ष पाहिले, तरी ज्याच्या मनावर त्यांचा कांहींच ठसा उमटत नाहीं; ज्याप्रमाणें आकाशाला मेघांच्या रंगामुळें कोणत्याही प्रकारची बाधा होऊं शकत नाहीं; ७८ एऱ्हवीं, ज्याचीं इंद्रियें विषयोपभोग घेत असलीं तरी विषयांच्या विकारानें ज्याच्या मनावर कोणत्याही रीतीचा पगडा बसत नाहीं; ७९ वाटेनें जात असतां एकाद्यास पवित्र अथवा अपवित्र स्त्री भेटल्यानें तिजविषयीं ज्याच्या मनांत जसा विकार उत्पन्न होत नाहीं, अशा रीतीनें जो संसारांत राहत असतां इंद्रियांच्या विकारांचें प्राबल्य आपल्या मनावर होऊं देत नाहीं; ४८० एकादी तरुण स्त्री आपल्या पतीला व पुत्रालाही आलिंगन देते, परंतु पुत्राला आलिंगन देते वेळीं तिच्या मनांत कामवासना उत्पन्न होत नाहीं, ८१ त्याप्रमाणें ज्याचें मन निर्मळ असून चांगल्या व वाईट विकारांचीं ज्याला ओळख असते, ८२ व योग्यायोग्य कर्म जाणण्याचें ज्याला ज्ञान असतें; ज्याप्रमाणें पाण्यांत हिरा भिजत नाहीं, व अवणांत वाळू शिजत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याच्या मनोवृत्तीला विकारांची बाधा होत नाहीं; ८३ पार्था, ह्याच आचरणाचें नांव शुचित्व; व ज्याचे ठिकाणीं हें दृष्टीस पडतें तेथें ज्ञान आहे असें समज. ८४ आणि स्थिरपणा ज्याच्या मनांत आपण होऊन पूर्णपणें प्राप्त झाला आहे, तो पुरुष ज्ञानाचें जीवनच होय. ८५ जरी तो वरकांति देहानें वाटेल तिकडे हिंडत असतो तरी त्याच्या मनाची बैठक कायम असते. ८६ ज्याप्रमाणें गाय रानांत चरावयास गेली असतां तिचें वांसरावरील प्रेम रानांत जात नाहीं, अथवा पतिव्रता स्त्रीस सहगमनसमयींचे भोग प्रेमदायक नसतात; ८७ किंवा कृपण घर सोडून लांब गेला तरी त्याचें चित्त पुरून ठेवलेल्या द्रव्याजवळ असतें, त्याप्रमाणें देहाचे व्यापार जरी चालू असले, तरी ज्याचें चित्त स्थिरच असतें; ८८ धांवणाऱ्या ढगांबरोबर ज्याप्रमाणें आकाश धांवत नाहीं, अथवा फिरणाऱ्या नक्षत्रांबरोबर ध्रुव फिरत नाहीं, ८९ अर्जुना, प्रवास करणाऱ्या मनुष्यावरोबर ज्याप्रमाणें रस्ता चालत नाहीं किंवा झाडें जात येत नाहींत, ४९० त्याप्रमाणें पंचमहाभूतात्मक शरीराची जरी इंद्रियांच्या संबंधानें हालचाल होत असली, तरी ज्याचें मन कोणच्याही विकाराच्या लहरीनें ढळत नाहीं, ९१ वावटळीच्या योगानें ज्याप्रमाणें पृथ्वी हालत नाहीं, त्याप्रमाणें विकारांच्या योगानें ज्याचें मन ढळत

न लोटे जो ९२ दैन्यदुःखीं न तपे । भयशोकीं न कंपे । देहमृत्यु न वासिपे। पातलेनी ९३ आर्ति आशा पडिभरे । वय व्याधीं गजरें । उजू असतां पाठिमोरे । नव्हे चित्त ९४ निंदा निस्तेज दंडी । कामलोभा वरपडी । परी रोमा नव्हे वांकुडी । मानसाची ९५ आकाश हे वोसरो । पृथ्वी वारि विरो । पारि नेणे मोहरों । चित्तवृत्ती ९६ हाती हाला फुलीं । पासवणा जेविं न घाली । तैसा न लोटे दुर्वाक्यशेलीं । सलिला सांता ९७ क्षीरार्णवाचिया कल्लोळीं । कंपु नाहीं मंदराचळीं । आकाश न जळे जाळीं । वणविद्याच्या ९८ तैशा आल्या गेल्या ऊर्मी । नव्हे गजबज मनोधर्मीं । किंबहुना धैर्य क्षमी । कल्पांतींही९९ पैं स्थैर्य ऐसी भाष । बोलिजे जे सविशेष । ते हे दशा गा देख । देखणेया ५०० हें स्थैर्य निधडें । जेथ आंगें जीवें जोडे । तें ज्ञानाचें उघडें । निधान साचें १ आणि इसाळु जैसा घरा । कां द्वंद्वीं हतियेरा । न विसंबे भांडारा । बद्धकु जैसा २ कां एकलौतिया वाळका । वारि पडौनि ठाके अंबिका । मधुविषीं मधुमक्षिका । लोभिणी जैसी ३ अर्जुना जो यापरी । अंतःकरण जतन करी । नेदी उभें ठाको द्वारीं । इंद्रियांच्या ४ म्हणे काम बागुल ऐकेल । हे आशा सियारी देखैल । तरी जीवा टेंकैल । ह्मणोनि बिहे ५ बाहेरी धीट जैसी । दाटुगा पति कळासी । करी टेहणी तैसी । प्रवृत्तीसीं ६ सचेतनीं वाणेपणें । देहासकट आटणें । संयमावरी करणें । बुझूनि घाली ७ मनाचिया महाद्वारीं प्रत्याहाराचिया ठाणांतरीं । जो यमदम शरीरीं । जागवी उभे ८ आधारीं नाभीं कंठीं । बंधत्रयाची घरटी । चंद्रसूर्य संपुटीं । सुये चित्त ९ समाधीचे शेजेपासीं । बांधोनि घाली ध्यानासी । चित्त चैतन्य समरसीं । अतुर तें ५१० अगा अंतःकरणनिग्रहो जो । तो हा हें जाणिजो । हा आथी तेथ विजयो । ज्ञानाचा पैं ११ जयाची आज्ञा आपण । शिरीं वाहे अंतःकरण । मनुष्याकारें जाण । ज्ञानचि तो १२

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

आणि विषयांविखीं । वैराग्याची निकी । पुरवणी मानसीं कीं । जिती आथी १३ वमिलिया अन्ना । लाळ न घोटीं रसना । कां आंग न सूये आलिंगना । प्रेताचिया १४ विष खाणें नागवे । जळत घरीं न रिघवे । व्याघ्रविवरा न वचवे । वस्ती जेवीं १५ धडाडीत लोहरसीं । उडी न घालवे जैसी । न करवे

नाहीं; ९२ दारिद्र व दुःख यांपासून जो पीडित होत नाहीं, भीति व शोक यांपासून जो व्याकूळ होत नाहीं, व देहास मृत्यु आला असतांही जो भीत नाहीं; ९३ एकाद्या वस्तूची बलवत्तर आशा, वार्धक्य, तशांत व्याधि यांचा भर अंगावर प्राप्त झाला असतां ज्याचें चित्त डगमगत नाहीं. ९४ निंदा, अपमान, दंड, काम व लोभ यांचा वरपगडा झाला असतांही ज्याचे मनाचा केंस सुद्धां वांकडा होत नाहीं;९५ आकाश तुटून पडलें किंवा पृथ्वी विरून गेली तरी ज्याची चित्तवृत्ति माघारी फिरत नाहीं; ९६ हत्तीला फुलानें मारिलें असतां त्याचा मार जसा त्याचे पासंगालाही नसतो, तसा सलण्यासारख्या शब्दाचा प्रहार केला असतांही ज्याला ते सलत नाहींत.९७ क्षीराब्धीच्या लाटांनीं ज्याप्रमाणें मंदराचल हालत नाहीं किंवा वणव्याच्या ज्वालांनीं आकाश जळत नाहीं, ९८ त्याप्रमाणें इंद्रियांवर विषयविकारांच्या कितीहि लाटा आल्या किंवा गेल्या तरी ज्याचें मन गडबडत नाहीं, किंवा कल्पांतींही जो धैर्य सोडीत नाहीं, ९९ हे डोळसा अर्जुना, स्थैर्य म्हणून ज्याला म्हणतात, व जें या नांवानें प्रसिद्ध आहे, त्याचीं हीं अशीं लक्षणें आहेत, ५०० हेंच अविनाशी स्थैर्य ज्याच्या अंगीं अतर्बाह्य बाणलें आहे तो ज्ञानाचा उघड उघड ठेवाच आहे. येथून अंतःकरणनिग्रहाचें लक्षण दृष्टांतपूर्वक सांगतात—१ आणि साप जसें आपली खोडी करणाऱ्या मनुष्याचें घर किंवा योद्धा आपलें हत्यार, अथवा कृपण आपला ठेवा विसरत नाहीं; २ किंवा ज्याप्रमाणें एकुलत्या एक मुलावर त्याची आई जीव कीं प्राण करून असते, अथवा मधमाशी मधाविषयीं आसक्त असते, ३ त्याप्रमाणें, अर्जुना, जो आपलें अंतःकरण संभाळून इंद्रियांच्या दारांतही उभें राहूं देत नाहीं; ४ तो म्हणतो, आपण अंतःकरण ताब्यांत ठेवलें हें कामरूप बागुलबोवा ऐकेल, व आशारूप डाकीण अंतःकरणाची अशी स्थिति पाहून त्याचा आपल्या पाशांत गुंतवील, म्हणून तो फार भिऊन असतो. ५ ज्याप्रमाणें व्यभिचारिणी स्त्रीला तिचा दांडगा नवरा बाहेर फिरकूं न देतां घरांत कोंडून ठेवतो, त्याप्रमाणें आपल्या मनोवृत्तीला जो इंद्रियांकडे जाऊं न देतां अंतर्यामीं कोंडून ठेवतो; ६ जिवंतपणीं देहाची पर्वा न करितां देह झिजवून इंद्रियांचा निग्रह करितो, ७ मनाच्या दरवाजांत व प्रत्याहाराच्या जागेंत जो यम व दम अनुक्रमें रात्रंदिवस पहारेकरी उभे करितो, ८ मूळबंध, ओढियाणा बंध व जालंधर बंध हे तिन्ही स्थिर करून इडा व पिंगला यांच्यामध्यें असणाऱ्या सुषुम्नेंत चित्ताचा लय करितो,९ समाधीच्या शेजेजवळ जो ध्यानाला बांधून टाकतो, आणि चित्त,चैतन्यांत ऐक्य होण्याविषयीं अतुर असतें. ५१० अशी जी चित्ताची स्थिती, त्याला अंतःकरणनिग्रह असें म्हणतात. आणि असा अंतःकरणनिग्रह ज्याच्या ठिकाणीं आहे, त्याच्या ठिकाणीं ज्ञानाचा विजय आहे असें समज. ११ ज्या साधकाची आज्ञा, त्याचें मन शिरसा वंद्य मानतें, तो जरी मनुष्याच्या आकाराचा दिसला, तरी तो मूर्तिमंत ज्ञानच आहे, असें जाण. १२

अन्वय–इंद्रियार्थेषु वैराग्यं, अनहंकारः एव, जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्, ॥ ८ ॥

अर्थ–विषयांविषयीं विरक्ती, अहंपणाचा अभाव आणि जन्म, मृत्यु, वृद्धपणा व शरीरव्यथा यांचे ठिकाणीं दोषदृष्टीनें पाहणें. ॥ ८ ॥

आणि विषयांविषयीं ज्याच्या मनांत वैराग्याची जिवंत मदत आहे; १३ ओकलेलें अन्न फिरून खाण्याविषयीं जिव्हेला इच्छा होत नाहीं;अथवा प्रेताला आलिंगन देण्याविषयीं इच्छा होत नाहीं; १४ विष खाल्लें असतां जशी नागवण खास होते, जळत्या घरांत ज्याप्रमाणें फिरण्याचें धैर्य होत नाहीं, किंबहुना व्याघ्राच्या गुहेंत ज्याप्रमाणे वस्ती करवत नाहीं, १५ सळसळीत लोखंडाचें रसांत उडी घालवत नाहीं, किंवा अजगराची उशी कर-

उशीशी । अजगराची १६ अर्जुना तेणें पाडें । जयासी विषयवार्ता नावडे । नेदी इंद्रियांचेनि तोंडें । कांहींच जावों १७ जयाचे मनीं आलस्य । देहीं अतिकार्श्य । शमदमीं सौरस्य । जयासि गा १८ तपोव्रतांचा मेळावा । जयाचे ठायीं पांडवा । युगांत जया गांवा- । आंतु येतां १९ बहु योगाभ्यासीं हांव । विजनाकडे धांव । न साहे जो नांव । संघाताचें ५२० नाराजांचीं आंथुरणें । पूयपंकीं लोळणें । तैसें लेखी भोगणें । ऐहिकींचें २१ आणि स्वर्गातें मानसें । ऐकोनि मानी ऐसें । कुहिलें पिशित जैसें । श्वानाचें कां २२ तें हें विषयवैराग्य । जें आत्मलाभाचें सभाग्य । येणें ब्रह्मानंदा योग्य । जीव होती २३ ऐसा उभयभोगीं त्रासु । देखसी जेथ बहुवसु । तेथ जाण रहिवासु । ज्ञानाचा तूं २४ आणि सचाडाचिये परी । इष्टापूर्तें करी । परी केलेंपण शरीरीं । वसों नेदी २५ वर्णाश्रमपोषकें । कर्में नित्यनैमित्तिकें । यामाजि कांहीं न ठके । आचरतां २६ परि हें मियां केलें । कीं हें माझेनि सिद्धी गेलें । ऐसें नाहीं ठेविलें । वासनेमाजी २७ जैसें अवचितपणें । वायूसि सर्वत्र विचरणें । कीं निरभिमान उदैजणें । सूर्याचें जैसें २८ कां श्रुति स्वभावता बोले । गंगा काजेंविण चाले । तैसें अवष्टंभहीन भलें । वर्तणें ज्याचें २९ ऋतुकाळीं तरी फळती । परी फळलों हें नेणती । तयां वृक्षांचिये ऐसी वृत्ती । कर्मीं सदा ५३० एवं मनीं कर्मीं बोलीं । जेथ अहंकारा उखी जाहली । एकावळीची काढिली । दोरी जैसी ३१ संबंधेंवीण जैसीं । अभ्रें असती आकाशीं । देहीं कर्में तैसीं । जयासि गा ३२ मद्यपाआंगींचें वस्त्र । कां लेपाहातींचें शस्त्र । बैलावरी शास्त्र । बांधलें आहे ३३ तया पाडें देहीं । जया मी आहें हे सेचि नाहीं । निरहंकारता पाहीं । तया नांव ३४ हें संपूर्ण जेथें दिसे । तेथेंचि ज्ञान असे । इयेविषीं अनारिसें । बोलों नये ३५ जन्ममृत्यु जरा दुःखें । व्याधिवार्धक्यकलुषें । तियें आंगा न येतां देखे दुरूनि जो ३६ साधकु विवासिया । कां उपसर्गु योगिया । पावे उणेयापुरेया । वोथंबा जेवीं ३७ वैर जन्मांतरींचें । सर्पा मनौनि न वचे । तेविं अतीता जन्माचें । उणें जो वाहे ३८ डोळां हरळ न विरे । घाईं कोत न जिरे । तैसें काळींचें न विसरे । जन्मदुःख ३९ म्हणे पूयगर्तें रिगाला । अहा मूत्ररंध्रें नि-

वत नाहीं, १६ त्याप्रमाणें अर्जुना, ज्याला विषयांचें नांव घेतलेलें देखील खपत नाहीं; तो, इंद्रियांची व विषयांची गांठ पडूं देत नाहीं. १७ ज्याच्या मनांत विषयसेवनाविषयीं आळस भरलेला आहे, व जो विषयसेवन केल्यामुळें रोड झाला आहे, परंतु ज्याच्या मनाचें इंद्रियनिग्रहाशीं ऐक्य आहे; १८ हे पांडवा, जे नहमीं तपें व व्रतें एकसारखीं करतो; व ज्याला मनुष्याच्या वस्तींत येणें, म्हणजे प्रळयकाळाप्रमाणें दुःख होतें; १९ ज्याची योगाभ्यासाविषयीं फार इच्छा असते; व अरण्यांत रहाणें त्याला फार आवडतें, आणि मंडळींत मिसळण्याचें नुसतें नांवही ज्याला सहन होत नाहीं. ५२० बाणांच्या शय्येवर निजणें, अथवा पूवांच्या चिखलांत लोळणें, याप्रमाणें जो ऐहिक भोगांची योग्यता समजतो; २१ आणि स्वर्गप्राप्तीची गोष्ट काढल्यावर जो त्याला कुत्र्याच्या कुजलेल्या मांसाप्रमाणें मानतो; २२ ज्याला विषयवैराग्य असें म्हणतात तें हें होय; व हेंचआत्मप्राप्तीचें भाग्य असून त्याच्याच योगानें जीव ब्रह्मानंदाचें सुख भोगण्यास योग्य होतात. २३ याप्रमाणें इहपरलोकींच्या सुखोपभोगांचा ज्याला पूर्ण कंटाळा आहे, तेथेंच ज्ञानाची वस्ती आहे असें पक्कें समज. २४-येथून निरभिमानाचें वर्णन दृष्टांतपूर्वक करितात.-आणि जो आस्थापूर्वक यज्ञ करणें व तलाव, बाग वगैरे बांधणें हीं कर्में करितो; परंतु कर्तृत्वाच्या अभिमानाचा लेश सुद्धां आपल्या अंगीं वसूं देत नाहीं; २५ वर्णाश्रमाचें पोषण करणारीं जीं नित्यनैमित्तिक कर्में तीं ज्याच्या आचरणांत रहात नाहींत, २६ परंतु हें कर्म मीं केलें किंवा मीं केल्यामुळें सिद्धीस गेलें, असें मुळींच मनांत आणीत नाहीं; २७ ज्याप्रमाणें वायु हा सहज सर्वत्र फिरतो, किंवा सूर्य निरभिमानानें सर्वत्र प्रकाश पाडतो; २८ अथवा श्रुतिही स्वभावतः सर्वांस इष्ट अशाच गोष्टींचें वर्णन करिते, किंवा गंगा अमुकच ठिकाणीं जाण्याचें मनांत न धरितां सहज ओघानें जाते, त्याप्रमाणें, ज्याचें नेहमींचें वर्तन अभिमानशून्यतेचें आहे; २९ वृक्षास यथाकालीं फळें येतात, परंतु त्यांची त्यास आठवणही नसते, त्या वृक्षांप्रमाणेंच कर्में करीत असतांना कर्मफलप्राप्तीविषयीं ज्याची वृत्ति उदासीन असते; ५३० ज्याप्रमाणें हारांतील दोरी काढून घेतल्यावर त्याचें ऐक्य नाहींसें होतें, त्याप्रमाणें मनांत, आचरणांत व बोलण्यांत ज्यानें अहंकाराचा नाश केला आहे; ३१ अभ्रांचा आकाशाशीं संबंध नसतांही ज्याप्रमाणें तीं आकाशांत आपल्या दृष्टीस पडतात, त्याप्रमाणें जो देहानें कर्माचें आचरण करीत असतां त्यापासून अलिप्त रहातो; ३२ मद्यप्याला ज्याप्रमाणें आपल्या अंगावरील वस्त्राची आठवण नसते, किंवा चित्राच्या हातीं दिलेल्या शस्त्राचा उपयोग त्याला कांहीं नसतो, अथवा बैलावर बांधलेल्या शास्त्रांचा त्याला उपयोग नसतो, ३३ त्याप्रमाणें जो आपल्या देहाविषयीं निरभिमान असतो, त्यालाच निरअहंकार असें म्हणतात. ३४ हें चिन्ह ज्याचे ठिकाणीं पूर्णपणें दृष्टीस पडतें, त्याचेच ठिकाणीं ज्ञान वास करितें, त्याजबद्दल बिलकूल शंका नाहीं. ३५ जो जन्म, मृत्यु, जरा, दुःखें, व्याधि, वार्धक्य व पातकें ही येण्याचे पूर्वी तीं दूर आहेत तोंच आतां प्राप्त झालीं आहेत अशी कल्पना करून जो सावध रहातो; ३६ ज्याप्रमाणें आपल्यास पिशाच्च बाधा होऊं नये, म्हणून मांत्रिक अगोदर व्यवस्था करतो अथवा आपल्यास दुसऱ्याचा उपसर्ग लागूं नये, म्हणून योगी अगोदर तजवीज करतो, किंवा गवंडी हा भिंत बांधते वेळीं ओळंबा लावून ती मागें पुढें जाऊं देत नाहीं.- येथून जन्माविषयींचा विचार दृष्टांतपूर्वक सांगतातः-३७ सर्पाचे मनांतून ज्याप्रमाणें जन्मांतरींचेंही वैर नाहींसें होत नाहीं, त्याप्रमाणें जो पूर्वजन्मींचें दुःख आठवून पुनः जन्म न होऊं देण्याबद्दल उद्योग करतो; ३८ ज्याप्रमाणें डोळ्यांत खडा गेला असतां तो विरत नाहीं, किंवा शस्त्राच्या घावांत भाला सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें या जन्मीं रोज होणारीं दुःखें जो विसरत नाहीं, ३९ व म्हणतो कीं, अरेरे, मी मूत्रद्वारांतून पूर्वीच्या खाड्यांत गेलेल्या रेतापासून जन्मलों आहे

घाला । कटारें मियां चाटिला । कुचस्वेदु ५४० ऐसऐसिया परी । जन्माचा कांटाळा धरी । म्हणे आतां तें मी न करी । जेणें ऐसें होय ४१ हारी उमचा- वया । जुंवारी जैसा ये डाया । कीं वैरा बापाचेया । पुत्र जचे ४२ मारिलिया- चेनि रागें । पाठीचा जेवीं सूड मागे । तेणें आक्षेपें लागे । जन्मापाठीं ४३ पारि जन्मती ते लाज । न सांडी जयाचें निज । संभाविता निस्तेज । न जिरे जेवीं ४४ आणि मृत्यु पुढां आहे । तोचि कल्पांतीं कां पाहे । पारि आजीच होये । सावधु जो ४५ माजि अथाव म्हणतां । थडियेचि पांडुसुता । पोहणार आइता । कासे जेवीं ४६ कां न पवतां रणाचा ठावो । सांभाळिजे जैसा आवो । वोडण सुइजे घावो । न लागतांचि ४७ पाहेचा पेणा वाटवधा । तंव आजीचि होइजे सावधा । जीवु न वचतां औषधा । धांविजे जेवीं ४८ एऱ्हवीं ऐसें घडे । जो जळत घरीं सांपडे । तो मग न पवाडे । कुहा खणों ४९ चोंढिये पाथरु गेला । तैसेनि जो बुडाला । तो बोंबेहीसकट निमाला । कोण सांगे ५५० ह्मणोनि सम- थैंसीं वैर । जया पडिलें हाडखाइर । तो जैसा आठही पाहर । परजूनि असे ५१ नातरी केळवली नोवरी । कां संन्यासी जयापरी । तैसा न मरतां जो करी । मृत्युसूचना ५२ पैं गा जो ययापरी । जन्मेंचि जन्म निवारी । मरणें मृत्युमारी आपण उरे ५३ तया घरीं ज्ञानाचें । सांकडें नाहीं साचें । जया जन्ममृत्यूचें । निमालें शल्य ५४ आणि तयाचिपरी जरा । न टेकतां शरीरा । तारुण्याचिया भरा- । माजि देखे ५५ म्हणे आजिच्या अवसरीं । पुष्टि जे शरीरीं । ते पाहे होईल काचरी । वाळली जैसी ५६ निदैवाचे व्यवसाय । तैसे ठाकती हातपाय । अमंत्र्या राज्याची परी आहे । बळा यया ५७ फुलांचिया भोगा- । लागीं प्रे- मटां गा । तें करेयाचा गुडघा । तैसें होईल ५८ वोढाळाच्या खुरीं । आखरुआतें बुरी । ते दशा माझ्या शिरीं । पावेल गा ५९ पद्मदळेंसीं इसाळें । भांडताति हे डोळे । ते होती पडवळें । पिकलीं जैसीं ५६० भंवईचीं पडळें । वोमथती शिन- साळें । उरु कुहिजेल जळें । आंसुवांचेनी ६१ जैसें बाभुळीचें खोड । गिरबडूनि जाती सरड । तैसें पिचडीं तोंड । सरकेटिजेल ६२ रांधवणी चुलीपुढें । पऱ्हे उन्मादती खातवडे । तैसींचि यें नाकाडें । बिडबिडती ६३ तांबूलें वोंठ राऊं । हांसतां दांत दाऊं । सनागर मिरऊं । बोल जेणें ६४ तयाचि पाहें या तोंडा । येईल जळंबटाचा लोंढा । इया उमळती दाढा । दांतांसहित ६५ कुळवाडी रिणें

व मातेचें स्तनपान करतेवेळीं माझे तोंडांत स्तनावरील घामही गेला आहे! ५४० याप्रमाणें जो जन्माचा कंटाळा करतो; व असें ह्मणतो कीं ज्या योगानें मला असा जन्म पुनः प्राप्त होईल तें कर्म मी करणार नाहीं; ४१ ज्याप्रमाणें जुगारी हा डाव हारल्यावर तो फेडण्याकरितां पुनः सावधगिरीनें खेळतो, किंवा मुलगा आपल्या बापाचें वैर उगवतो; ४२ अथवा एकाद्यास कोणी मारिलें असतां त्याचा पाठिराखा जसा सूड उगवतो; तसा हा जन्म पुनः न यावा ह्मणून जो काळजीनें त्याचे पाठीस लागून दक्ष असतो; ४३ ज्याप्रमाणें संभाविताला अपकीर्ति सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याच्या मनांतून अशा अमंगल जन्माची लज्जा नाहींशी होत नाहीं.--येथून मृत्युविषयींचा विचार दृष्टांतपूर्वक सांगतातः--४४ पुढें येणारा मृत्यु कल्पांतीं का असेना, पण जो त्याच्याविषयीं आजच सावध राहतो; ४५ अर्जुना, नदीच्या मध्यभागीं अतिशय खोल पाणी आहे, असें कोणी सांगितल्यावरोबर पोहणारा पुरुष कांठावर उभा असतांच सहजच कांस बांधतो ४६ किंवा रणांत जाण्याचे पूर्वींच जो आपलें अवसान संभाळून असतो किंवा जो घाव लागण्याचे पूर्वींच ढाल पुढें करतो; ४७ उद्यांच्या मुक्कामाला कांहीं दगा होईल असें समजल्यावर जो आजच सावध राहतो; अथवा प्राण जाण्याचे पूर्वींच औषधाची योजना करतो. ४८ नाहीं तर जळत्या घरांत सांपडल्यावर मग विहीर खणण्याचा प्रयत्न जसा व्यर्थ. ४९ अरे, डोहाचे तळाशीं जाणाऱ्या दगडाप्रमाणें जो या संसारसागरांत बुडतो, तो बोंबसह बुडाला म्हणून कोण सांगणार? ५५० म्हणून बलवंताबरोबर ज्याचें हाडवैर पडलें आहे, तो जसा रात्रंदिवस शस्त्र परजून असतो; ५१ किंवा उपवर झालेली नोवरी लवकरच दुसऱ्याच्या घरीं खास जाणार असल्यामुळें ती घरांत असूनही नाहीं असें तिचा बाप समजतो, अथवा संन्यास घेतल्यावर ज्याप्रमाणें तो मरणास तयार असतो, त्याप्रमाणें जो जिवंत असूनही आतांच मृत्यु प्राप्त झाला आहे, असाबद्दल विचार करतो; ५२ जो याप्रमाणें जिवंत असतांनाच पुनर्जन्माचें निवारण करतो, या देहाच्या मृत्यूनें मृत्यूलाच मारून टाकून आपण ब्रह्मरूपानें उरतो. ५३ आणि अशा प्रकारें ज्याला जन्ममृत्यूचें दुःख राहिलें नाहीं; त्याला ज्ञानाची कधींही उणीव नसते. ५४ आणि त्याचप्रमाणें शरीरास म्हातारपण आलें नाहीं, तोंच ऐन तारुण्याच्या भरांतच जो म्हातारपणचा विचार करतो, ५५ तो म्हणतोः आजमितीस माझ्या शरीरांत जी शक्ति आहे, तें शरीर जरा प्राप्त झाल्यावर वाळलेल्या काचरीसारखें होईल. ५६ दैवहीनाच्या खटपटी व्यर्थ होतात, किंवा एकाद्या राजास प्रधान नसला म्हणजे त्याची जशी स्थिति होते, तसे माझे हातपाय चालेनातसे झाले ह्मणजे या माझ्या शक्तीची स्थिति होईल; ५७ फुलांचा वास घेणारें नाक तें उंटाच्या गुडघ्याप्रमाणें बधिर होईल; ५८ आषाढ महिन्यांत पावसाच्या झडींत, ज्याप्रमाणें ओढाळगुराचे पाय चिखलानें कुजतात, त्याप्रमाणें माझें हें शरीर होईल; ५९ जे माझे डोळे सांप्रत कमलपत्राशीं स्पर्धा करीत आहेत, तेच पुढें पिकलेल्या पडवळाप्रमाणें निस्तेज होऊन खोल जातील; ५६० भूंवया वाळलेल्या सालीप्रमाणें डोळ्यांवर लोंबतील, व डोळ्यांतून वाहणाऱ्या पाण्यामुळें ऊर कुजून जाईल; ६१ ज्याप्रमाणें सरड हा बाभळीच्या खोडावरून खालीं वर आल्यागेल्यामुळें तें डिंकानें बुळबुळीत होतें, त्याप्रमाणें थुंकीनें तोंड भरून जाईल; ६२ स्वयंपाकाच्या चुलीपुढें खणलेल्या चरांत ज्याप्रमाणें पाणी सांचून बुडबुडे येतात, त्याप्रमाणें नाक शेंबडानें बरबटून जाईल; ६३ ज्या ह्या तोंडाचे ओंठ मी तांबुलानें रंगवितो, हंसतांना दांत दाखवितो, व ज्याच्या योगानें मला उत्तम भाषण करतां येतें; ६४ त्याच या तोंडाला लाळेचा लोंढा येईल, व दातांमधल दाढा पडतील; ६५ कर्ज झाल्यावर

दाटलीं । कां वांकडिया ढोरें बैसलीं । तैसी नुठी कांहीं केली । जीभाचि हे ६६ कुसळें कोरडीं । वारेनें जाती बरडीं । तैसी आपदा तोंडीं । दाढियेसी ६७ आ-पाढींचेनि जळें । जैसीं झिरपती शैलाचीं मौळें । तैसे खांडीहूनि लाळे । पेटती पुर ६८ वाचेसि अपवाडु । कानीं अनुघडु । पिंड गरुवा माकडु । होईल हा ६९ तृणाचें बुझवणें । आंदोळे वारेनगुणें । तैसें येईल कांपणें । सर्वांगासी ५७० पायां पडती वेंगडी । हात वळती मुरकुंडी । बरवेपणा बागडी । नाचविजैल ७१ मळमूत्रद्वारें । होऊनि ठाती खोंकरें । नवासियें होती इतरें । माझिया निधनीं ७२ देखोनि थुंकील जगु । मृत्यूचा पडैल पांगु । सोइरियां उबगु । येईल माझा ७३ स्त्रिया म्हणती विवसी । बाळें जाती मूर्च्छीं । किंबहुना चिळसी । पात्र होईन ७४ उभळीचा उजगरा । सेजारिया सोइलिया घरा । शिणवील म्हणती म्हातारा । बहुतांतें हा ७५ ऐसी वार्धक्याची सूचणी । आपणिया तरुणपणीं । देखे मग मनीं । विटे जो गा ७६ म्हणे पाहे हें येईल । आणि आतांचें भोगितां जाईल । मग काय उरेल । हितालागीं ७७ म्हणोनि नाइकणें पावे । तंव आइकोनि घाली आघवें । पंगु न होतां जावें । तेथ जाय ७८ दृष्टी जंव आहे । तंव पाहावें तेतुलें पाहे । मूकत्वा आधीं वाचा वाहे । सुभाषितें ७९ हात होती खुळे । हें पुढील मोटकें कळे । तंव करूनि घाली सकळें । दानादिकें ५८० ऐसी दशा येईल पुढें । तैं मन होईल वेडें । तंव चिंतूनि ठेवी चोखडें । आत्मज्ञान ८१ जैं चोर पाहे झोंबती । तंव आजीचि रुसिजे संपत्ती । कां झांकाझांकि वाती । न वचतां कीजे ८२ तैसें वार्धक्य यावें । मग जें वायां जावें । तें आतांचि आघवें । सवतें करी ८३ आतां मोडूनि ठेलीं दुर्गें । कां वळित धरिलें खगें । तेथ उपेक्षूनि जो निघे । तो नागवला कीं ८४ तैसें वृद्धाप्य होय । आलेपण तें वायां जाय । जे तो शतवृद्ध आहे । नेणों कैंचा ८५ झाडिलींचि कोळें झाडी । तया न फळे जेविं बोंडी । जाहला अग्नि तरी राखोंडी । जाळील काई ८६ म्हणोनि वार्धक्याचेनि आठवें । वार्धक्या जो नागवे । तयाच्या ठायीं जाणावें । ज्ञान आहे ८७ तैसेंचि नाना रोग । पडिघाती ना जंव पुढां

शेतकरी जसा बुडतो, किंवा पावसाच्या झडींत जनावरांना उठवत नाहीं, तशी जीभ कांहीं केल्यानें हालतच नाहीं; ६६ जशीं वाळलेल्या गवताचीं कुसळें वाऱ्यानें उडून जातात, तशी दशा दाढीचे केसांस येऊन लहान मुलें तीं उपटावयास लागतील. ६७ आषाढ महिन्यांतील पावसाच्या झडीनें ज्याप्रमाणें पर्वतांचीं शिखरें पाझरतात, त्याप्रमाणें शरीरावरील खवंदांतून पाण्याचे पूर लोटतात. ६८ तोंडांतून शब्दांचा उच्चार होणार नाहीं, व कानांनीं स्पष्ट ऐकूं येणार नाहीं, अशी या शरीराची वृद्ध माकडाप्रमाणें स्थिति होईल. ६९ शेतांतील पांखरांकरितां उभें केलेलें गवताचें बुजगावणें जसें वाऱ्यानें सहज हालतें, तसें सर्वांग सहज हालूं लागेल; ५७० पायांत पाय आडकतील व हात कांपूं लागतील, याप्रमाणें सर्व शरीराच्या चेष्टांचें सोंग होईल! ७१ मलमूत्रद्वारेंही फुटक्या मडक्यासारखी होऊन आपल्या अवसानाबाहेर जातील आणि माझा अंत केव्हां होईल म्हणून जवळची मंडळी देवास नवस करतील! ७२ माझी अशी अवस्था पाहून जग माझा धिःकार करील, मृत्यु लवकर येणार नाहीं, आणि सोयऱ्याधायऱ्यांना माझा कंटाळा येईल. ७३ बायका मला पिशाच्च म्हणतील, आणि तें ऐकून मुलांना माझी फार भीति वाटेल; फार काय सांगावें! मी सर्व प्रकारें लोकांना चिळस येण्यास पात्र होईन. ७४ खोकल्याची उभळ रात्रभर ऐकून शेजारच्या घरांतील निजलेलीं माणसें म्हणूं लागतील कीं, हा म्हातारा कितीकांना त्रास देईल न कळे! ७५ याप्रमाणें म्हातारपणीं आपली स्थिति होईल, असें मनांत आणून जो तारुण्यांतच त्या स्थितीबद्दल मनांत खंती बाळगतो, ७६ व असें म्हणतो कीं, पुढें आपल्यास म्हातारपण येईल, आणि हल्लींचें तारुण्य विषयोपभोगांत नाहींसें होईल, मग आपलें हित होण्याकरितां आपल्याजवळ काय राहील? ७७ म्हणून कान बधिर झाले नाहींत, तोंपर्यंतच आत्मानात्मविचाराच्या सर्व गोष्टी ऐकून घेतो; आणि जोंपर्यंत शरीर स्वाधीन आहे, तोंपर्यंतच तीर्थयात्रा करून घेतो; ७८ दृष्टि शाबूद आहे, तोंपर्यंतच शास्त्रानें पाहण्यास योग्य म्हणून सांगितलें तें पाहून घेतो; आणि जोंपर्यंत वाणी कायम आहे, तोंपर्यंतच ईश्वराचे गुणानुवाद गाऊन घेतो; ७९ पुढें आपले हात खुळे होतील हें ओळखून, ते शाबूत आहेत तोंच सर्व दानधर्म करून घेतो; ५८० याप्रमाणें पुढें दशा आल्यावर मन शुद्धीवर रहाणार नाहीं म्हणून अगोदरच शुद्ध आत्मज्ञानाचा पूर्ण विचार करून ठेवतो; ८१ उद्यां आपल्यास चोर लुटतील, असें समजून जो आजच आपले जवळील संपत्तीची व्यवस्था लावून अलिप्त राहतो, किंवा दिवा जाण्याच्यापूर्वी सर्व जिनसा व्यवस्थित ठेवतो, ८२ त्याप्रमाणें म्हातारपण आल्यावर तारुण्यांत ज्ञानप्राप्ति न करून घेतल्यामुळें जे जन्ममृत्यूंच्या फेऱ्यांत पडून व्यर्थ जावें, त्यापेक्षां जन्ममृत्यु देणाऱ्या सर्व गोष्टी आपल्यापासून दूर कराव्या. ८३ ज्या वाटेंत पुष्कळ डोंगर, किल्ले, वगैरे आहेत असें समजून किंवा पक्षी आपापल्या घरट्यांकडे परत जात आहेत तेव्हां संध्याकाळ झाली असें समजून, जो आपल्याजवळ कांहींएक ऐवज न घेतां सडा जातो, त्यास चोर कसे लुटतील? ८४ त्याप्रमाणें, वार्धक्य आल्यानंतर आत्मज्ञानावांचून फुकट जावें, असा विचार करून ज्यानें तारुण्यांतच आत्मचिंतन करून ठेवलें आहे, तो वृद्धापेक्षांही वृद्ध आहे असें कसें समजूं नये? ८५ तिळाच्या झाडाचीं झाडलेलीं बोंडें पुनः झाडलीं तरी जसे तीळ सांपडावयाचे नाहींत; अथवा मोठा अग्नी जरी झाला तरी जी मूळची राखोंडी आहे तिला पोळील काय? ८६ म्हणून वार्धक्याचा ज्यानें अगोदरच विचार केलेला आहे त्याची वार्धक्यापासून हानि होत नाहीं आणि त्याच्याच ठिकाणीं ज्ञान आहे असें समजावें. ८७— येथून रोगाविषयीं दृष्टांतपूर्वक सांगतात:—त्याचप्रमाणें, नाना प्रकारचे रोग जोंपर्यंत शरीरास जडले नाहींत, तोंपर्यंतच शरीराच्या आरोग्याचा आत्मज्ञा-

आंग । तंव आरोग्याचे उपेग । करूनि घाली ८८ सापाच्या तोंडीं । पडिली
जे उंडी । ते लाऊनि सांडी । प्रबुध्दु जैसा ८९ तैसा वियोगें जेणें दुःखें । वि-
पत्ति शोक पोखे । तें स्नेह सांडूनि सुखें । उदासु होय ५९० आणि जेणेंजेणें
कडे । दोष मूतील तोंडें । तयां कर्मरंध्रीं गुंडे । नियमाचे दाटी ९१ ऐसऐ-
सिया आइती । जयाची परी असती । तोचि तो ज्ञानसंपत्ती । गोसावी गा ९२
आतां आणीकही एक । लक्षण अलौकिक । सांगेन आइक । धनंजया ९३

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टाऽनिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

तरि जो या देहावरी । उदासु ऐसिया परी । उखिता जैसा बिढारीं । बै-
सला आहे ९४ कां वृक्षाची साउली । वाटे जातां मीनली । घरावरी तेतुली ।
आस्था नाहीं ९५ साउली सारिसीच असे । परी असे हें नेणिजे जैसें । स्त्रि-
येचें तैसें । लोलुप्य नाहीं ९६ आणि प्रजा जे जाली । तियें वस्ती कीर आलीं ।
कां गोरुवें बैसलीं । रुखातळीं ९७ जो संपत्तीमाजि असतां । ऐसा गमे पां-
डुसुता । जैसा कां वाटे जातां । साक्षी ठेविला ९८ किंबहुना पूंसा । पांजरिया-
माजि जैसा । वेदाज्ञेसी तैसा । बिहूनि असे ९९ एऱ्हवीं दारागृहपुत्रीं । नाहीं
जया मैत्री । तो जाण पां धात्री । ज्ञानासि गा ६०० महासिंधू जैसें । ग्रीष्म
वर्षीं सरिसें । इष्टानिष्टीं तैसें । जयाच्या ठायीं १ कां तिन्ही काळ होतां ।
त्रिधा नव्हे सविता । तैसा सुखदुःखीं चित्ता । भेदु नाहीं २ जेथ नभाचेनि
पाडें । समत्वा उणें न पडे । तेथ ज्ञान रोकडें । वोळख तूं ३

मयि चाऽनन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥१०॥

आणि मीवांचूनि कांहीं । आणीक गोमटें नाहीं । ऐसा निश्चयोचि पाहीं ।
जयाचा केला ४ शरीर वाचा मानस । पियालीं कृतनिश्चयाचा कोश । एक
मीवांचूनि वास । न पाहती आन ५ किंबहुना निकट निज । जयाचें जाहलें
मज । तेणें आपणयां आम्हां सेज । एकी केली ६ रिगतां वल्लभापुढें । नाहीं
आंगीं जीवीं सांकडें । तिये कांतेचेनि पाडें । एकसरला जो ७ मिळोनि मिळ-
तचि असे । समुद्रीं गंगाजळ जैसें । मी होऊनि मज तैसें । सर्वस्वें भजती ८
सूर्याच्या होण्या होइजे । कां सूर्यासवेंचि जाइजे । हें विकल्पेण साजे । प्रभेसि
जेवीं ९ पैं पाणियाचिये भूमिके । पाणी तळपे कौतुकें । ते लहरी म्हणती लौ-
किकें । एऱ्हवीं तें पाणी ६१० जो अनन्यु यापरी । मी जाहलाही मातें वरी ।

नाकडे उपयोग करितो. ८८ ज्याप्रमाणें मानाच्या तोंडांतून पडलेली पिठाची उंडी शहाणा मनुष्य टाकून देतो, ८९ त्याप्रमाणें, ज्या मुखाच्या वियोगापासून दुःख. विपत्ति व शोक प्राप्त होतात, त्यांच्यावरील प्रेम अगोदरच टाकून जो उदासीन वृत्तींत रहातो; ५९० आणि ज्या ज्या योगानें आपल्याला दोष लागतील, तीं कर्मे करीत नाहीं; व कर्मेंद्रियाच्या मार्गांनीं दोष आंत जाऊं नयेत म्हणून नियमरूपी धोंडे आड बसवून त्या वाटा बंद करतो. ९१ याप्रमाणें जो वागतो, तोच ज्ञानसंपन्न पुरुष असें समज. ९२ आतां अर्जुना, तुला त्या ज्ञानवंताचें आणखी एक अलौकिक लक्षण सांगतों, तें ऐक. ९३

अन्वय–असक्तिः, पुत्रदारगृहादिषु अनभिष्वंगः इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यं समचित्तत्वं च, ॥ ९ ॥

अर्थ–सर्वत्र उदासीनता; पुत्र, स्त्री, गृह इत्यादिकांच्या ठिकाणीं पूर्ण अनासक्ति; आणि इष्ट अथवा अनिष्ट कांहीं प्राप्त झालें तरी आपल्या चित्ताचें समाधान नेहमीं कायम ठेवणें; ॥ ९ ॥

हें पहा–जो आपल्या शरीराविषयीं उदास असतो; जसा एक वाटसरू दुसऱ्या वाटसरानें आपले स्वाधीन कांहीं वेळ केलेलें गाठोडें अभिलाष न धरितां तो वाटसरू परत येईपर्यंत जतन करितो; ९४ किंवा वाटेनें जातांना ऊन टाळण्याकरितां ज्याप्रमाणें एकादा मनुष्य झाडाचे सावलींत बसतो, तितकीसुद्धां आस्था ज्याची घराविषयीं नसते; ९५ ज्याप्रमाणें मनुष्याची पडछाया त्याचेबरोबर असूनही ती आहे हें त्याच्या गांवींही नसतें, त्याप्रमाणें नेहमीं सन्निध असणाऱ्या स्त्रीविषयीं ज्याला प्रेम वाटत नाहीं; ९६ बरें, संततीविषयीं म्हटलें तर ती संतति म्हणजे ज्याप्रमाणें वाटसरू धर्मशाळेंत वस्तीस राहतात, किंवा गुरें दोनप्रहरीं झाडाखालीं सावलींत बसतात, त्याप्रमाणें मानतो; ९७ अर्जुना, जो श्रीमंत असतांनाहीं ज्याप्रमाणें कोणी मनुष्य वाटेनें जातांना रस्त्यांतील एकाद्या गोष्टीविषयीं केवळ साक्षिभूत असतो, त्याप्रमाणें संपत्तीविषयीं उदास असतो; ९८ किंवा पिंजऱ्यांतील रावू जसा [illegible] आंतून वागतो, त्याप्रमाणें जो वेदाज्ञेचें उल्लंघन करीत नाहीं. ९९ बायको, पुत्र, घर यांजविषयीं जो प्रीति बाळगीत नाहीं. तो ज्ञानाचें अधिष्ठान आहे असें जाण. ६०० समुद्र जसा ग्रीष्मकाळीं कमी होत नाहीं, व वर्षाकाळीं वाढतही नाहीं, तशी ज्याला लाभ व हानि यांपासून बाधा होत नाहीं. १ किंवा तिन्ही काळांत सूर्याचे ज्याप्रमाणें तीन प्रकार होत नाहींत, त्याप्रमाणें ज्याच्या मनाला सुखदुःखांपासून भेद होत नाहीं; २ आणि ज्याच्या ठिकाणीं आकाशाप्रमाणें समतेंत कमीपणा पडत नाहीं, त्याचे ठिकाणीं ज्ञान प्रत्यक्ष वास करीत आहे असें समज. ३

अन्वय–मयि च अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः, विविक्तदेशसेवित्वं, जनसंसदि अरतिः ॥ १० ॥

अर्थ–आणि माझ्या ठिकाणीं अनन्यभावेंकरून निर्दोष भक्ति असणें, एकांतांत राहण्याची आवड असणें, व लोकसमुदायांत राहण्याची आवड नसणें; ॥ १० ॥

ज्यानें कायावाचामनेंकरून असा निश्चय केला आहे कीं, परमात्म्यावांचून या जगतांत दुसरी चांगली वस्तु नाहींच. ४ ज्याच्या शरीरानें, वाचेनें व मनानें अशा कृतनिश्चयाची शपथ वाहिली आहे कीं, या जगतांत माझ्यावांचून दुसरें कांहीं पाहण्यासारखें नाहीं; ५ फार काय सांगावें ! ज्यानें आपलें मन माझ्या स्वरूपीं लीन केलें, त्यानेंच आपलें व माझें ऐक्य करून, जणू काय माझ्या स्वरूपाचा बिछानाच केला. ६ ज्याप्रमाणें आपले पतीशीं समागम करण्यास जातेवेळीं स्त्रीचे मनांत मुळींच शंका येत नाहीं, त्याप्रमाणें माझ्याबरोबर ऐक्य करण्यास ज्याला शंका येत नाहीं; ७ ज्याप्रमाणें गंगा समुद्रास एकदा मिळाल्यावरही त्यांतच मिळून असते, त्याप्रमाणेंच माझें ऐक्य पावल्यावरही जे सर्वभावेंकरून मलाच भजतात; ८ सूर्याचे प्रभेचा सूर्याबरोबर उदय होतो, व अस्ताबरोबर लय होतो, हें ऐक्य जसें प्रभेसच शोभतें; ९ तसेंच वाऱ्यानें पाण्यावर जें पाणी उसळून वर येतें, त्यास लोक लाटा असें म्हणतात; परंतु पाहूं गेलें असतां तें खरोखर पाणीच असतें; ६१० याप्रमाणें एकनिष्ठ होऊन जो माझी सेवा करतो, तोच

तोचि तो मूर्तिधारी । ज्ञान पैं गा ११ आणि तीर्थें धौतें तटें । तपोवनें चोखटें । आवडती कपाटें । वसवूं जया १२ शैलकक्षांचीं कुहरें । जळाशय परिसरें । अधिष्ठी जो आदरें । नगरा नये १३ बहु एकांतावरी प्रीति । जया जनपदाची खंती । जाण मनुष्याकारें मूर्ती । ज्ञानाची तो १४ आणिकही पुढती । चिन्हें गा सुमती । ज्ञानाचिये निरुती- । लागीं सांगों ॥१५॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

तरी परमात्मा ऐसें । जें एक वस्तु असे । तें जया दिसे । ज्ञानास्तव १६ तें एकवांचूनि आनें । जियें भवस्वर्गादि ज्ञानें । तें अज्ञानें ऐसा मनें । निश्चयो केला १७ स्वर्गा जाणें हें सांडी । भवविषयीं कान झाडी । दे अध्यात्मज्ञानीं बुडी । सद्भावाची १८ भंगलिये वाटे । शोधूनियां अव्हांटे । निविजे जेवीं निटें । राजपंथें १९ तैसें ज्ञानजातां करी । आघवेंचि एकीकडे सारी । मग मन बुद्धि मोहरी । अध्यात्मज्ञानीं ६२० म्हणे एक हेंचि आथी । येर जाणणें ते भ्रांती । ऐसी निकुरेंसीं मती । मेरु होय २१ एवं निश्चयो जयाचा । द्वारीं अध्यात्मज्ञानाचा । ध्रुव देवो गगनींचा । तैसा राहिला २२ तयाचिया ठायीं ज्ञान । या बोला नाहीं आन । जे ज्ञानीं बैसलें मन । तेव्हांचि ते तो मी २३ तरि बैसलेपणें जें होये । तें बैसतांचि बोलें न होये । तरि ज्ञाना तया आहे । सरिसा पाडु २४ आणि तत्त्वज्ञान निर्मळ । फळे जें एक फळ । ते ज्ञेयही वरी सरळ । दिठी जया २५ एऱ्हवीं बोधा आलेनि ज्ञानें । जरी ज्ञेय न दिसेचि मनें । तरि ज्ञानलाभुही न मने । जाहला सांता २६ आंधळेनि हातीं दिवा । घेऊनि काय करावा । तैसा ज्ञाननिश्चयो आघवा । वायांचि जाय २७ जरि ज्ञानाचेनि प्रकाशें । परतत्त्वीं दिठी न पैसे । ते स्फूर्तीचि असे । अंध होउनी २८ ह्मणोनि ज्ञान जेतुलें दावी । तेतुली वस्तुचि आघवी । ते देखे ऐसी व्हावी । बुद्धि चोख २९ यालागीं ज्ञानें निर्दोखें । दाविलें ज्ञेय देखे । तैसेनि उन्मेषें । आथिला जो ६३० जेवढी ज्ञानाची वृद्धी । तेवढीच जयाची बुद्धी । तो ज्ञान हें शब्दीं । करणें न लगे ३१ पैं ज्ञानाचिये प्रमेसवें । जयाची मती ज्ञेयीं पावे । तो हातधराणिया शिवे । परतत्त्वातें ३२ तोचि ज्ञान हें बोलतां । विस्मयो कवण पांडुसुता । काय सवितयातें सविता । म्हणावें असे ३३ तंव श्रोते म्हणती असो । न संग तयाचा अतिसो । ग्रंथोक्ती तेथ आडसो । घालि-

मूर्तिमंत ज्ञान होय. ११ अशा मनुष्यास पवित्र तीर्थें, उत्तम तपोवनें व गुहा या ठिकाणीं राहण्याची आवड असते. १२ पर्वताच्या गुहा व सरोवरांचीं तीरें या ठिकाणीं रहावयाची त्याला विशेष आवड असते, व ज्यास शहरांत राहण्याचें आवडत नाहीं; १३ ज्याला एकांतवासाची फार आवड असते, व मनुष्यवस्तींत राहण्याचा कंटाळा असतो, तो ज्ञानाची मनुष्यरूपी मूर्तिच होय. १४ हे सुबुद्धिमंता, तुला ज्ञानाच्या स्पष्टीकरणार्थ आणखी कांहीं लक्षणें पुढें सांगतों. १५

अन्वय—अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं, तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं, एतत् ज्ञानं इति प्रोक्तं, यत् अतः अन्यथा (तत्) अज्ञानं (प्रोक्तं).

अर्थ—अध्यात्मज्ञानांत निमग्न असणें, व पारमार्थिक ज्ञानाचा साक्षात्कार होणें, हीं लक्षणें ज्ञानप्राप्ति करून देणारीं आहेत, म्हणून यांना ज्ञान असें म्हटलें आहे; आणि यांहून जें उलट, तें अज्ञान होय. ॥ ११ ॥

हें पहा—परमात्मा म्हणून जी एक वस्तु आहे ती ज्या ज्ञानानें दिसते, १६ त्या एका ज्ञानाशिवाय, संसार व स्वर्ग ज्या ज्ञानापासून प्राप्त होतात तीं सर्व ज्ञानें अज्ञानच आहेत असें ज्याच्या मनानें पक्कें घेतलें आहे; १७ म्हणून तो स्वर्गास जाण्याची इच्छा सोडून देतो, संसाराविषयीं कंटाळा करतो, व अध्यात्मज्ञानाचे ठिकाणीं सद्भावानें बुडी मारतो; १८ ज्याप्रमाणें एकादा वाटसरू ज्या ठिकाणीं अनेक वाटा फुटतात त्या ठिकाणीं नीट शोध करून आडमार्ग सोडून सरळ राजमार्गानें जातो, १९ त्याप्रमाणें, ज्ञानमात्राविषयीं विचार करून इतर ज्ञानें टाकून देऊन आपलें मन व बुद्धि अध्यात्मज्ञानाकडेसच लावतो; ६२० त्याचप्रमाणें, इतर ज्ञान भ्रांतिमूलक आहे म्हणून जो आपली बुद्धि मेरुपर्वताप्रमाणें स्थिर करून अध्यात्मज्ञानाकडेसच लावतो; २१ ज्याप्रमाणें आकाशांतील नक्षत्राप्रमाणें ध्रुव केव्हांही हालत नाहीं, त्याप्रमाणें अध्यात्मज्ञान संपादन करण्याविषयीं ज्याचा निश्चय टळत नाहीं; २२ त्याच्याच ठिकाणीं ज्ञान वास करतें यांत शंका नाहीं; आणि अशा प्रकारें त्याचे मनांत तें ज्ञान पूर्णपणें बिंबल्यावरोबर तो मद्रूप होतो. २३ ज्याप्रमाणें कोणी मनुष्य जेवणाकरितां पानावर बसला असतां, जेवण्यास सुरवात केल्याशिवाय तो जेवावयास बसला असें म्हणतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्ञानाचे प्राप्तीची इच्छा झाल्यावर ज्ञान मिळाल्याशिवाय त्याला ज्ञानी असें नांव प्राप्त होत नाहीं; तरी त्याची त्यासारखीच योग्यता आहे. २४ आणि तत्त्वज्ञानापासून जें एक फळ प्राप्त होतें, तें ज्ञेय होय. त्याच्यावरच त्याची सरळ दृष्टि जाते. २५ एऱ्हवीं ज्ञानाचा लाभ झाल्यावर जर ज्ञेय हातीं लागलें नाहीं, तर ज्ञानाचा लाभ होऊनही न झाल्याप्रमाणेंच आहे, असें आम्ही समजूं. २६ अंधळ्यानें हातीं दिवा घेतला असतां त्याचा त्याला काय उपयोग आहे? त्याप्रमाणें, ज्ञानाचा नुसता निश्चय करून जर आत्मदर्शन झालें नाहीं, तर तें व्यर्थ होय. २७ जर ज्ञानाचे प्रकाशानें परमात्म्याची प्राप्ति होत नाहीं तर ती बुद्धि अंधळ्याप्रमाणें निरर्थक होय. २८ म्हणून, त्या ज्ञानानें जिकडे पहावें तिकडे परमात्माच दृष्टीस पडतो, अशी ज्याची बुद्धि स्वच्छ झाली आहे, २९ म्हणून त्या निर्दोष ज्ञानानें दाखविलेलें ज्ञेय जो पहातो, त्याच ज्ञानानें जो संपन्न झाला आहे; ६३० आणि ज्ञान जितकें मोठें आहे तितकीच ज्याची बुद्धीही मोठी आहे, तो ज्ञानसंपन्न आहे हें शब्दांनीं सांगावयास नको. ३१ ज्याची बुद्धि ज्ञानाचे प्रकाशाबरोबर ज्ञेयास झोंबते, तो हातोहात परतत्त्वाची प्राप्ति करून घेतो. ३२ अर्जुना, तोच ज्ञानरूप आहे असें म्हटलें असतां त्यांत आश्चर्य तें कोणतें? हें पहा, सूर्याला सूर्य असें म्हणावें लागतें काय? ३३ तेव्हां श्रोते म्हणूं लागले, "आतां ज्ञान्याविषयीं अतिशयोक्ति करून चालू

तासी कां ३४ तुझा हाचि आह्मां थोरु । वक्तृत्वाचा पाहुणेरु । जे ज्ञानविषो फारु । निरोपिला ३५ रसु होआवा अतिमात्रु । हा घेतासि कविमंत्रु । तरी अवंतूनि शत्रु । करितोसि कां गा ३६ ठायीं बैसतिये वेळे । जे रससोय घेऊनि पळे । तियेचा येरु वोडव मिळे । कोणा अर्था ३७ आघवाचि विषयीं भादी । परि सांजवणीं टेकों नेदी । ते खुरतोंडी नुसधी । पोषी कवण ३८ तैसी ज्ञानीं मती न फांके । येर जल्पती नेणों कौतुकें । परि तें असो निकें । केलें तुवां ३९ जया ज्ञानलेशोद्देशें । किजती योगादि सायासें । तें धणीचें आणि तुझिया ऐसें । निरूपण ६४० अमृताची सातवांकुडी । लागो कां अनुघडी । सुखाच्या दिवसकोडी । गणिजतु कां ४१ पूर्णचंद्रेसीं राती । युग एक असोनि पाहाती । तरि काय न पाहत आहाती । चकोर ते ४२ तैसें ज्ञानाचें बोलणें । आणि येणें रसाळपणें । आतां पुरे कोण म्हणे । आकर्णितां ४३ आणि सभाग्यु पाहुणा ये । सुभगाचि वाढती होये । तैं सरों नेणें रससोये । ऐसें आथी ४४ तैसा जाहला प्रसंगु । जे ज्ञानीं आह्मांसि लागु । आणि तुजही अनुरागु । आथि तेथ ४५ ह्मणोनि यया वाखाणा- । पासीं से आली चौगुणा । न ह्मणों नयेसी देखणा । होसी ज्ञानी ४६ तरी आतां ययावरी । प्रज्ञेच्या माजघरीं । पदें साच करीं । निरूपणीं ४७ या संतवाक्यासारिसें । ह्मणितलें निवृत्तिदासें । माझेंही जी ऐसें । मनोगत ४८ यावरी आतां तुम्हीं । आज्ञापिला स्वामी । तरि वायां वाग् मी । वाढों नेदी ४९ एवं इयें अवधारा । ज्ञानलक्षणें अठरा । श्रीकृष्णें धनुर्धरा । निरूपिलीं ६५० मग म्हणे या नांवें । ज्ञान एथ जाणावें । हें स्वमत आणि आघवें । ज्ञानियेही म्हणती ५१ करतळावरी वाटोळा । डोलतु देखिजे आंवळा । तैसें ज्ञान आह्मी डोळां । दाविलें तुज ५२ आतां धनंजया महामती । अज्ञान ऐसी वदंती । तेही सांगों व्यक्ती । लक्षणेंसीं ५३ एऱ्हवीं ज्ञान फुडें जालिया । अज्ञान जाणवे धनंजया । जें ज्ञान नव्हे तें अपैसया । अज्ञानचि ५४ पाहें पां दिवसु आघवा सरे । मग रात्रीची वारी उरे । वांचूनि कांहीं तिसरें । नाहीं जेवीं ५५ तैसें ज्ञान जेथ नाहीं । तें अज्ञानचि पाहीं । तरी सांगों कांहीं कांहीं । चिन्हें तियें ५६ तरि संभावने जिये । जो मानाची वाट पाहे । सत्कारें होये । तोषु जया ५७ गर्वें पर्वताचीं शिखरें । तैसा महत्त्वावरूनि नुतरे । तयाचिया ठायीं पुरें । अज्ञान आहे ५८ आणि स्वधर्माची मां-

प्रकरणांत अडथळा कां घालितोस ? ३४ तूं अध्यात्म ज्ञानाविषयीं विस्तारें करून निरूपण केलेंस हाच तुझा आह्मांस वक्तृत्वाचा पाहुणचार आहे! ३५ इतर कवि कोणत्याही वस्तूचें वर्णन करूं लागले असतां, त्या वस्तूविषयीं वर्णन न करतां तिच्या उपांगांविषयीं मोठ्या कौतुकानें फाजील वर्णन करितात, हा कवींचा मंत्र तूं आपले वर्तनांत आगंतुकाप्रमाणें कां घुसडतोस ? ३६ एकाद्या स्त्रीनें जेवावयास बोलावून व पाटरांगोळ्यांचा थाट करून, मंडळी पानावर बसल्यावर जर तयार असलेलें अन्न त्या ठिकाणावरून लांबविलें, तर तिनें बोलाविलेल्या मंडळीचें आणखी कितीही आदरातिथ्य केलें तरी त्यांना त्याचा काय उपयोग ? ३७ सर्व गुणांनीं युक्त असून जी गाय धार काढतेवेळीं कासेंत हात घालूं न देतां लाथा मारते, तिला फुकट कोण पोशिल ? ३८ त्याप्रमाणें, ज्ञानाविषयीं न बोलतां इतर कवि हवें तेवढें वर्णन करितात, तसें तूं न करतां आह्मांस खऱ्या ज्ञानाची पूर्णपणें ओळख करून दिलीस हें चांगलें केलेंस. ३९ ज्या ज्ञानाच्या थोड्या प्राप्तीकरितां लोक योगादि साधनें मोठ्या कष्टानें करतात, अशा तऱ्हेच्या बुद्धीला तृप्त करून टाकणारें ज्ञान तुझ्या सारख्यानें वर्णन केलें. ६४० अशा तऱ्हेच्या अमृताच्या वृष्टीचें जरी सारखें सातें लागलें तरी त्याला कोणी कंटाळेल काय ? व सुखाचे कोट्यवधि जरी दिवस गेले, तरी ते मोजीत बसून त्यांचा कोणी कंटाळा करतील काय ? ४१ पौर्णिमेच्या चंद्राच्या रात्री, एक युगपर्यंत असल्या, तरी चकोर त्याच्याकडे पहात नाहींत काय ? ४२ त्याप्रमाणें तुझ्यासारख्या रसाळ वक्त्याकडून ज्ञानाचें बोलणें चाललें असतां, तें ऐकतांना, आतां पुरे, असें कोण ह्मणेल ? ४३ आणि भाग्यवान् पाहुण्याला, चतुर वाढणारीण असल्यावर, त्याच्या मनांत जसे पदार्थ सरूं नयेत, अशी इच्छा असते, ४४ त्याप्रमाणें आजचा हा प्रसंग आहे. कारण आम्हांला ज्ञानाविषयीं श्रवण करण्याची आवड असून तुलाही तें सांगण्याविषयीं प्रेमच आहे. ४५ या कारणामुळें तुझ्या व्याख्यानास चौपट बळ आलें आहे, तर तुला आम्ही 'ज्ञानाविषयीं तूं परिपूर्ण आहेस' असें म्हटल्यावांचून कसें राहूं ? ४६ तर आतां, यापुढें, बुद्धीचे माजघरांत, ज्ञानाच्या अठरा लक्षणांविरुद्ध जें अज्ञान त्याचें वर्णन कर." ४७ हें संतांचें भाषण ऐकल्यावर, निवृत्ति महाराजांचे दास ज्ञानदेव म्हणाले कीं, माझेंही मनांत अज्ञानाविषयींच वर्णन करावयाचें होतें. ४८ तशांत, गुरो, तुम्ही मला आज्ञा केली; तेव्हां आतां मी व्यर्थ शब्द वाढूं देणार नाहीं. ४९ हें पहा—याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास ज्ञानाचीं अठरा लक्षणें सांगितलीं. ६५० मग देव म्हणाले, हीं लक्षणें ज्याचे ठिकाणीं दृष्टीस पडतील, त्याचे ठिकाणीं ज्ञान वास करतें, हें माझें स्वतःचें मत असून सर्व ज्ञानीही असेंच म्हणतात. ५१ आम्हीं तुला तळहातावरील आंवळ्याप्रमाणें ज्ञान स्पष्ट दाखविलें. ५२ हे महाबुद्धिमंता अर्जुना, आतां अज्ञान ज्याला म्हणतात तेंही त्याच्या लक्षणांसह स्पष्ट करून सांगतों: ५३ धनंजया, ज्ञान समजल्यावर अज्ञान सहज ओळखतां येतें. कारण, जें ज्ञान नव्हे तेंच अज्ञान होय. ५४ हें पहा—दिवस संपल्यावर मग रात्रीचीच पाळी उरते, कारण रात्र व दिवस या दोहोंवांचून तिसरा प्रकारच नाहीं; ५५ त्याप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं ज्ञान नाहीं, तेंच अज्ञान आहे असें समज. तथापि अज्ञानाचीं कांहीं लक्षणें तुला सांगतों. ५६ आपली प्रतिष्ठा व्हावी म्हणून लोक आपल्यास मान केव्हां देतील, याची जो वाट पहात असतो, व लोकांकडून सत्कार झाला तरच जगतो व संतोष पावतो; ५७ व तसा मान मिळाला म्हणजे गर्वानें पर्वताचे शिखराइतका चढून जाऊन कधींही खालीं उतरत नाहीं, अशा पुरुषाचे ठिकाणीं पूर्ण अज्ञान वास करतें असें समज. ५८ आणि स्वधर्माचर-

गळी। बांधे वाचेच्या पिंपळीं। उभिला जैसा देउळीं। जाणोनि कुंचा ५९ घाली विद्येचा पमारा। सुये सुकृताचा डांगोरा। करी तेतुलें मोहरा। स्फीतीचिया ६६० आंग वरिवरी चर्ची। जनातें अभ्यर्चितां वंची। तो जाण पां अज्ञानाची। खाणी एथ ६१ आणि वन्ही वनीं विचरे। तेथ जळती जैसीं जंगमेंस्थावरें। तैसें जयाचेनि आचारें। जगा दुःख ६२ कौतुकें जें जें जल्पे। तें साबळाहूनि तीख रुपे। विषाहूनि संकल्पें। मारकु जें ६३ तयातें बहु अज्ञान। तो अज्ञानाचें निधान। हिंसेसि आयतन। जयाचें जिणें ६४ आणि फुंके भाता फुगे। रेचिलिया सवेंचि उफगे। तैसा संयोगवियोगें। चढे वोहटे ६५ पडली वारयाचिया धाळसां। धुळी चढे आकाशा। हरिखा वळघे तैसा। स्तुतीवेळे ६६ निंदा मोटकी आइके। आणि कपाळ धरूनि ठाके। थेंबें विरे वारेनि शोखे। चिखलु जैसा ६७ तैसा मानापमानीं होये। जो कोण्हीचि ऊर्मी न साहे। तयाच्या ठायीं आहे। अज्ञान पुरें ६८ आणि जयाचिया मनीं गांठी। वरिवरी मोकळी वाचा दिठी। आंगें मिळे जीवें पाठी। भलतया दे ६९ व्याधाचें चारा घालणें। तैसें प्रांजळ जोगावणें। चांगाचीं अंतःकरणें। विरु करी ६७० गार शेवाळें गुंडाळली। कां निंबोळी जैसी पिकली। तैसी जयाची भली। बाह्यक्रिया ७१ अज्ञान तयाचिया ठायीं। ठेविलें असे पाहीं। या बोला आन नाहीं। सत्य मानीं ७२ आणि गुरुकुळीं लाजे। जो गुरुभक्ती उमजे। विद्या घेऊनि माजे। गुरूसींचि जो ७३ तयाचें नाम घेणें। तें वाचे शूद्रान्न होणें। पारि घडलें लक्षणें। बोलतां इयें ७४ आतां गुरुभक्ताचें नांव घेवों। तेणें वाचेसी प्रायश्चित्त देवों। गुरुसेवका नांव पावों। सूर्य जैसा ७५ येतुलेनि पांगु पापाचा। निस्तरेल हे वाचा। जो गुरुतल्पगाचा। नामीं जाला ७६ हा ठायवरी। तया नामाचें भय हरी। मग म्हणे अवधारीं। आणिकें चिन्हें ७७ तरी आंगें कर्में ढिला। जो मनें विकल्पें भरला। अडवींचा अव्रगळला। कुहा जैसा ७८ तया तोंडीं कांटिवडें। आंतु नुसधीं हाडें। अशुचि तेणें पाडें। सबाह्य जो ७९ जैसें पोटालागीं सुणें। उघडें झांकलें न म्हणे। तैसें आपलें परावें नेणे। द्रव्यालागीं ६८० इया ग्रामसिंहाचिया ठायीं। जैसा मिळणी ठावो अठावो नाहीं। तैसा स्त्रीविषयीं कांहीं। विचारीना ८१ कर्माचा वेळु चुके। कां नित्य नैमित्तिक

णाविषयीं पिंपळाची मुंज केल्यावर त्यास जो दोर बांधतात, त्याप्रमाणें, किंवा पार बांधतात, त्याप्रमाणें, अथवा देवळांतील कुंचा वाटेल त्याच्या उपयोगास येतो, त्याप्रमाणें लोकांत आपले कृतकर्माची प्रसिद्धी करतो; ५९ आपल्यास येत असलेल्या विद्येची आपल्या मुखानें प्रसिद्धी करतो; व आपले हातून घडलेल्या सत्कृत्याचा पसारा मांडून लोकांत डांगोरा पिटतो; याप्रमाणें ज्या कृत्यांपासून आपली प्रतिष्ठा वाढेल तीं कृत्यें नेहमीं करीत असतो; ६६० आणि दिवसांतून तीनदा स्नान करून अंगास अत्तर वगैरे लावून शरीर नटवितो, परंतु प्राण्यांचें पूजन करण्याविषयीं कंटाळा करतो, तो अज्ञानाची खाण आहे असें समज ६१ ज्याप्रमाणें रानांत वणवा पेटल्यावर स्थावर जंगम सर्व जळतें, त्याप्रमाणें, ज्याच्या सहज आचरणानें जगास दुःख होतें; ६२ तो सहजगत्या जें भाषण करतो तें मनुष्याचे हृदयास तीक्ष्ण पहारीचे टोंकाप्रमाणें भेदतें; व ज्याचे सर्व बेत इतर जनांस विषाहूनही घातक असतात, ६३ त्याचे ठिकाणीं अज्ञान आहे. फार काय सांगावें! तो अज्ञानाचें माहेरघरच होय; आणि त्याचें जिणें म्हणजे हिंसेचें आश्रयस्थान होय. ६४ आणि भाता फुंकला म्हणजे जसा तो वाऱ्यानें फुगतो, व तोच वारा नाहींसा झाला म्हणजे लागलीच दबतो, तसा लाभ झाला असतां जो चढून जातो व हानि झाली असतां लगेच दुःखमग्न होतो; ६५ वावटळींत सांपडलेली धूळ ज्याप्रमाणें आकाशापर्यंत उंच उडते, त्याप्रमाणें लोकांनीं स्तुति केली असतां जो हर्षानें फुगतो; ६६ थेंबभर पाण्यानें ज्याप्रमाणें चिखल ओला होतो आणि वारा सुटल्यावर हडकतो, त्याप्रमाणें कोणीं थोडी निंदा केली असतांही जो वाईट वाटून कपाळ धरून बसतो; ६७ तसेंच ज्याला मान व अपमान हे दोन्ही सहन होत नाहींत, त्याचें ठिकाणीं पूर्ण अज्ञान वास करतें, असें समज. ६८ जो मनांत एक असून तोंडानें दुसरेंच बोलून दाखवितो, व एकास वचन देऊन त्याचे उलट दुसऱ्यास मदत करतो; ६९ पारधी मृगादिकांना जसा दुष्ट बुद्धीनें चारा घालतो, दुसऱ्याशीं प्रांजळपणें वागल्यासारखें दाखवून उत्तम लोकांशींही अंतःकरणानें वैर करितो. ६७० शेवाळानें लिप्त झालेली शिळा वरकांती हिरवीगार दिसते, किंवा निंबोळ्या पिवळ्या धनक दिसतात, त्याप्रमाणें ज्याचीं कृत्यें बाह्यात्कारी मात्र उत्तम दिसतात, ७१ त्या मनुष्याचे ठिकाणीं अज्ञान निःसंशय आहे हें तूं पक्कें समजून ठेव. ७२ आणि गुरुकुलाचें नांव घ्यावयास ज्याला लाज वाटते, गुरुसेवेचा जो तिरस्कार करतो, आणि ज्या गुरुपासून आपल्यास विद्या प्राप्त झाली आहे त्यालाही जो मानीत नाहीं, ७३ अशा मनुष्याचें नांव घेणें म्हणजे शूद्राच्या घरीं अन्न सेवन केल्याप्रमाणें होय! पण काय करावें; अज्ञानाचीं लक्षणें सांगतांना त्याचा उच्चार करावा लागला! ७४ तेव्हां आतां ज्या गुरुभक्ताचें नांव सूर्याचे तेजाप्रमाणें सर्व अज्ञानांधकार नाहींसा करणारें आहे, त्याचें नांव घेऊन, वाचेनें घडलेले पापास प्रायश्चित्त देतो! ७५ इतक्यानेंच गुरुनिंदकाच्या नामोच्चारणानें वाचेस झालेल्या महान् दोषाचें निरसन होईल. ७६ गुरुनिंदकाच्या नामोच्चारणापासून उत्पन्न होणारें महान् भय हीं निवृत्त करण्याचें सामर्थ्य गुरुभक्ताच्या नामोच्चारांत आहे. असो. अज्ञानाचीं आणखीं चिन्हें ऐका:—७७ जो स्वतः कर्मे करीत नाहीं, व मनांत संशय धारण करतो, तो रानांतल्या गाळानें व कांट्यानें भरलेल्या विहिरीप्रमाणें होय. ७८ ती विहीर कशी असते? तर, तिचे तोंडावर कांटेरीं झाडें उगवलेलीं असतात, व आंत पुष्कळ प्राणी पडून मेल्यामुळें हाडें सांचलेलीं असतात; त्याप्रमाणें जो मनुष्य अंतर्बाह्य अशुद्ध असतो; ७९ ज्याप्रमाणें अन्न उघडें आहे किंवा झांकलेलें आहे हें न पाहतां कुत्रें तें खातें, त्याप्रमाणें आपलें किंवा दुसऱ्याचें याचा विचार न करितां जो द्रव्याचा अभिलाष करतो ६८० कुत्र्याच्या ठिकाणीं जसा स्त्रीसंग करण्याविषयीं एकांत किंवा चव्हाट्याची जागा यांचा विधिनिषेध नाहीं, तसा जो स्त्रीसंगाविषयीं निर्लज्ज असतो; ८१ स्व-

ठाके। तें जया न दुखे। जीवामाजीं ८२ पापीं जो निसुगु। पुण्याविषयीं अति निलागु। जयाचिया मनीं वेगु । विकल्पाचा ८३ तो जाण निखिळा । अज्ञानाचा पुतळा । जो बांधोनि असे डोळा । वित्ताशेतें ८४ आणि स्वार्थें अळुमाळें । जो धैर्यापासोनि चळे । जैसें तृणबीज ढळे। मुंगियेचेनि ८५ पावो सूदलिया सवें । जैसें थिल्लर कालवे। तैसा भयाचेनि नांवें । गजबजे जो ८६ मनोरथांचिया धारसा । वाहणें जयाचिया मानसा। पूरीं पाडिला जैसा । दुधिया पाहीं ८७ वायूचेनि सावायें। धू दिगंतरा जाये। दुःखवार्ता होये। तैसें जया ८८ वाउधणाचिया परी। जो आश्रो केहींचि न धरी। क्षेत्रीं तीर्थीं पुरीं। थारों नेणें ८९ का मानलिया सरडा । पुढती बुडुख पुढती शेंडा । हिंडण वारा कोरडा। तैसा जया ६९० जैसा रोंविल्याविणें । रांजणु थारों नेणे। तैसा पडे तैं राहणें। एऱ्हवीं हिंडे ९१ तयाच्या ठायीं उदंड । अज्ञान असे वितंड । जो चांचल्यें भावंड । मर्कटाचें ९२ आणि पैं गा धनुर्धरा । जयाचिया अंतरा। नाहीं वोढावारा । संयमाचा ९३ लेंडिये आला लोंढा । न मनीं वाळुवेचा वरवंडा। तैसा निषेधाचिया तोंडा। बिहेना जो ९४ व्रतातें आड मोडी। स्वधर्मु पायें वोलांडी। नियमाची आश तोडी। जयाची क्रिया ९५ नाहीं पापाचा कंटाळा। नेणे पुण्याचा जिव्हाळा। लाजेचा पेंडवळा। खाणोनि घाली ९६ कुळेंसीं जो पाठमोरा। वेदाज्ञेसीं दुऱ्हा । कृत्याकृत्यव्यापारा । निवाडु नेणे ९७ वसू जैसा मोकाटु । वारा जैसा अफाटु । फुटला जैसा पाटु । निरंजनीं ९८ आंधळें हातिरूं मातलें। कां डोंगरीं जैसें पेटलें। तैसें विषयीं सुटलें। चित्त जयाचें९९ पैं उबधडां काय न पडे। मोकाटु कोणां नातुडे। ग्रामद्वारींचें आडें। नोलांडी कोण ७०० जैसें सत्रीं अन्न जालें। कां सामान्या बीक आलें। वाणसियेचें उभविलें। कोण न रिगे १ तैसें जयाचें अंतःकरण । तयाच्या ठायीं संपूर्ण । अज्ञानाची जाण। ऋद्धि आहे २ आणि विषयांची गोडी । जो जीतु मेला न संडी। स्वर्गींही खावया जोडी । एथूनीचि ३ जो अखंड भोगा जचे। जया व्यसन काम्यक्रियेचें । मुख देखोनि विरक्ताचें । सचैल करी ४ विषो शिणोनि जाये। पारि न शिणे सावधु नोहे। कुहिला हातीं खाये । कोढी जैसा ५ खरी टेंको नेदी उडे। लातौनि फोडी नाकाडें। तऱ्ही जेविं न काढे। माघौता खरु ६ तैसा जो विषयांलागीं । उडी घाली जळतिये आगीं । व्यसनाचीं आंगीं।

धर्माप्रमाणें कर्म करण्याची वेळ चुकत आहे किंवा नित्यनैमित्तिक कर्में करावयाचीं तीं रहात आहेत, त्याच्याबद्दल ज्याचे मनांत खेद वाटत नाहीं; ८२ पापाचरणाबद्दल जो निःसंग व पुण्यकर्माचें आचरण करावें अशी ज्याच्या मनांत कल्पनाही येत नसून, ज्याच्या मनांत अतिशय विकल्प येतात, ८३ आणि जो द्रव्यप्राप्तीविषयीं पापपुण्याची चाड बाळगीत नाहीं, तो केवळ अज्ञानाचा पुतळाच आहे असें समज. ८४ ज्याप्रमाणें गवताच्या काडीवर मुंगी चढली तरी ती गवताची काडी लवते, त्याप्रमाणें जो अल्प लाभाकरितांही बुद्धीच्या स्थिरपणापासून ढळतो; ८५ डबक्यांत पाय पडल्याबरोबर जसें त्यांतील पाणी गढूळ होतें, तसा जो भयाचें नांव ऐकल्याबरोबर घाबरा होतो; ८६ पुरांत पडलेला भोंपळा जसा हवा तिकडे वहात जातो, तसा तो मनोरथाच्या पुरांत वहात जातो; ८७ वाऱ्याचे साह्यानें धूर जसा गगनापर्यंत उंच जातो, तसा जो दुःखाची गोष्ट ऐकल्याबरोबर गडबडतो; ८८ वावटळ ज्याप्रमाणें कोठेंही स्थिर होत नाहीं, त्याप्रमाणें जो क्षेत्राचे, तीर्थाचे किंवा शहराचे ठिकाणीं कोठेंही कायम रहात नाहीं, ८९ किंवा माजलेल्या सरडास ज्याप्रमाणें वरून खालीं व खालून वर जाण्याचा व्यर्थ नाद लागतो; ६९० ज्याप्रमाणें पाण्याचा रांजण पुरल्याशिवाय जाग्यावर ठरत नाहीं, त्याप्रमाणें जो निद्रेशिवाय एके ठिकाणीं न रहातां चोहोंकडे हिंडतो; ९१ व ज्याची माकडाप्रमाणें नेहमीं चळवळ असते, त्याचे ठिकाणीं अज्ञान पूर्णपणें वास करतें. ९२ आणि अर्जुना, ज्याचे अंतर्यामीं आत्मसंयमनाचा वाराही नसतो; ९३ ज्याप्रमाणें एकादे ओहोळास लोंढा आला म्हणजे तो वाळूच्या बांधास जुमानीत नाहीं, त्याप्रमाणें जो शास्त्रनिषिद्ध गोष्टींस भीत नाहीं; ९४ जो व्रतें पाळीत नाहीं, स्वधर्मास लाथेनें झुगारतो, व शास्त्रानें घालून दिलेल्या नियमांविरुद्ध ज्याची क्रिया असते; ९५ ज्याला पापाचरणाचा कंटाळा नसतो, पुण्याचरणाचा लेशही नाहींत नसतो, आणि जो लज्जेची मर्यादा खणून टाकतो; ९६ जो कुलधर्म ओळखीत नाहीं, वेदांतील आज्ञा मानीत नाहीं, व ज्याला बऱ्या वाईट गोष्टींची चाड नसते; ९७ ज्याप्रमाणें पोळ मोकळा सुटलेला असतो, किंवा वारा अफाट वाहतो, अथवा रानांतील फुटलेल्या पाटाचें पाणी वाटेल तिकडे जातें; ९८ आंधळा हत्ती माजावा, किंवा डोंगरास वणवा लागावा, याप्रमाणें ज्याचें मन विषयांविषयीं बहकलेलें असतें. ९९ हें पहा, उकिरड्यावर काय टाकीत नाहींत? पोळाला कोण आंवरतो? आणि वेशीच्या उंबऱ्यावरून कोण जात नाहीं? ७०० ज्याप्रमाणें अन्नछत्रांत वाटेल त्यानें जेवावें, किंवा साधारण मनुष्यास अधिकार प्राप्त झाल्यावर त्यानें तो वाटेल तसा गाजवावा, अथवा वाण्याचे दुकानांत कोणीही जावें, १ त्याप्रमाणें, ज्यांचें अंतःकरण चंचल आहे, त्याचे ठिकाणीं संपूर्ण अज्ञानाची वृद्धि होते असें समज. २ आणि जो जिवंत असतांना व मेल्यावरही विषयांची इच्छा सोडीत नाहीं; व ज्या योगानें स्वर्गांतही विषयोपभोग प्राप्त होतील त्या मार्गाचें आचरण ह्या लोकीं करतो; ३ ज्याचे सर्व श्रम विषयोपभोगांचे प्राप्तीकरतां असतात, व ज्याला सकाम कर्मांशिवाय इतर कर्में आवडत नाहींत; आणि विरक्तांचें दर्शन झालें असतां जो सचैल स्नान करतो; ४ ज्याप्रमाणें कोड असलेल्या मनुष्यास आपल्या कुचक्या हातानें अन्न खाण्यास खंती वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याचा विषयांस जरी कंटाळा आला तरी तो त्यांस कंटाळत नाहीं, व कर्मफलांविषयीं निरिच्छ होत नाहीं; ५ गाढवीच्या पाठीस गाढव लागल्यावर तिनें लाथा झाडून त्याचें नाक फोडलें तरी तो मागें न वळतां तिच्याच पाठीस लागतो, ६ त्याप्रमाणें, जो विषयांकरतां जळत्या आगींतही उडी घालण्यास मागेंपुढें पहात नाहीं, आणि आपलें व्यसन हें

लेगीं मिरवी ७ फुटोनि पडे तंव । मृग वाढवी हांव । परि न म्हणे ते माव । रोहिणीची ८ तैसा जन्मोनि मृत्यूवरी । विषयीं त्रासितां बहुतीं परी । तऱ्ही त्राम नेघे धरी । आधिकें प्रेम ९ पहिलिये बाळदशे । आई बा हेंचि पिसें । तें सरे मग स्त्रीमांसें । भुलोनि ठाके ७१० मग स्त्री भोगितां थावो । वृद्धाप्य लागे येयों । तेव्हां तोचि प्रेमभावो । बाळकासि आणी ११ आंधळें व्यालें जैसें । तैसा बाळें परिवसे । परी जीवें मरे तों न त्रासे । विषयांसि जो १२ जाण तयाच्या ठायीं । अज्ञानासि पारु नाहीं । आतां आणीक कांहीं चिन्हें । सांगों १३ तरि देह हाचि आत्मा । ऐसेया जो मनोधर्मा । वळघोनियां कर्मा । आरंभु करी १४ आणि उणें कां पुरे । जें जें कांहीं आचरे । तयाचेनि आविष्कारें । कुंथों लागे १५ डोइये ठेविलेनि भोजें । देवलविसें जेवीं फुंजे । तैसा विद्यावयसा माजे । उताणा चाले १६ म्हणे मीचि एकु आथीं । माझ्याचि घरीं संपत्ती । माझी आचरती रिती । कोणा आहे १७ नाहीं माझेनि पाडें वाडु । मी सर्वज्ञ एकुचि रूढु । ऐसा गर्वतुष्टीगंडु । घेऊनि ठाके १८ व्याधि लागलिया माणुसा । नयेचि भोग दाऊं जैसा । निकें न साहे जो तैसा । पुढिलांचें १९ पैं गुणु तेतुला खाय । स्नेह कीं जाळितु जाय । जेथ ठेविजे तेथ होय । मसीऐसें ७२० जीवनें शिंपिला तिडपिडी । वीजिला प्राण सांडी । लागला तरी काडी । उरों नेदी २१ आळुमाळ प्रकाशु करी । तेतुलेनीच उबारा धरी । तैसिया दीपाचिया परी । सुविद्यु जो २२ औषधाचेनि नांवें अमृतें । जैसा नवज्वरु आंबुथे । कां विषाचि होऊनि परते । सर्पा दूध २३ तैसा सद्गुणी मत्सरु । व्युत्पत्ती अहंकारु । तपोज्ञानें अपारु । ताठा चढे २४ अंत्यु राणिवे बैसाविला । आरें धारणु गिळिला । तैसा गर्वें फुगला । देखसी जो २५ जो लाटणें ऐसा न लवे । पाथरु तेविं न द्रवे । गुणियासि नागवे । फोडसें तैसें २६ किंबहुना तयापासी । अज्ञान आहे वाढिसी । हें निकें गा तुजसीं । बोलत असों २७ आणीपाही धनंजया । जो गृहदेह सामग्रिया । न देखे कालचेया । जन्मातें गा २८ कृतघ्ना उपकारु केला । कां चोरा व्यवहारु दिधला । निसुगु स्तविला । विसरे जैसा २९ वोढाळितां लाविलें । तें तैसेंचि कान पूंस वोलें । कीं फुढती वोढाळूं आलें । सुणें जैसें ७३० बेडूक सापाचिया तोंडीं । जातसे सबुडबुडीं । तो मक्षिकांचिया कोडी । स्मरेना कांहीं ३१ तैसीं नवही द्वारें स्रवती ।

दूषण नसून भूषणच आहे असें मानतो; ७ मृगजलाच्या लालसेनें धांवतां धांवतां जरी मृगाचा ऊर फुटला, तरी त्याची हांव कमी न होतां अधिकच वाढते, पण हें मिथ्या आहे असें तो मानीत नाहीं. ८ त्याप्रमाणें, जन्मापासून मरेपर्यंत विषयप्राप्ति करतां सारखे श्रम करतो, तथापि त्याबद्दल त्यास तिटकारा न येतां उलटें अधिकच प्रेम सुटतें; ९ बालपणीं मातापितरांचें वेड असतें; व तें संपल्यावर तारुण्यदशेंत स्त्रीचें वेड लागतें;७१०नंतर स्त्रीचा उपभोग पूर्ण झाल्यावर म्हातारपण येतें, तेव्हां तेंच प्रेम तो मुलांबाळांवर करूं लागतो ११ जन्मांध जसा घर सोडून जात नाहीं, तसा जो मुलांबाळांतच कालक्रमण करतो, परंतु ज्यास मरेपर्यंत विषयाचा तिटकारा येत नाहीं, १२ त्यांचे ठिकाणीं अज्ञानास पार नाहीं असें समज. आतां अज्ञानाचीं आणखी कांहीं लक्षणें सांगतों. १३ हें पहा—जो आपले देहालाच आत्मा असें समजून कर्में करूं लागतो; १४ आणि जर एकादे कर्माचें आचरण कमी किंवा जास्त झालें तर अभिमानानें फुगून जाऊन कुंथूंही लागतो. १५ देवाचा प्रसाद डोक्यावर ठेवतांच जसा देवाचा भगत घुमूं लागतो, तसा जो विद्येच्या जोरावर व वयाचे मानावर अभिमानाचा ताठा धरून उताणा चालतो;१६आणि सर्व जगांत काय तो मीच शहाणा, मीच श्रीमंत, माझेप्रमाणें चालरीत कोणाची आहे ? १७ माझे बरोबरीचा दुसरा कोणी नाहीं, मी सर्वज्ञ असून मी एकटाच या जगांत ज्ञाता आहे, याप्रमाणें सर्व गोष्टींबद्दल गर्व बाळगतो; १८ व्याधिग्रस्त माणसाला ज्याप्रमाणें कोणताही भोग सहन होत नाहीं. त्याप्रमाणें दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें ज्याला सहन होत नाहीं; १९ हें पहा—दिवा हा गुण (वात) तेवढाच खाऊन टाकून स्नेह (तेल) जाळून टाकतो; आणि ज्या जागीं ठेवावा ती जागा काळीकुट्ट करून टाकतो; ७२० पाण्याचा थेंब पडला तर तडतडतो; वाऱ्यानें विझतो. वरास लागला तर कांहीं देखील उरूं देत नाहीं, २१ आणि कोठें उगीच थोडासा प्रकाश करतो तर तेवढ्यानेंही उष्मा करावयास लागतो,ह्या त्याच्या अल्प गुणांप्रमाणें ज्याच्याजवळ विद्या अल्प व दोष बहुत आहेत ! २२ नवज्वर झालेल्या रोग्यास दूध हें औषध म्हणून जरी दिलें, तरी तें त्याचा ताप विकोपास नेतें; किंवा सापास दूध पाजलें असतां तें विष होऊन तो ओकतो, २३ त्याप्रमाणें, गुणवान मनुष्याचा जो मत्सर करतो, व्युत्पत्तीबद्दल अहंपणा बाळगतो, व तपाचरणानें ज्याचे अंगीं ताठा भरतो; २४ अंत्यजाला गाद्यावर बसविलें असतां तो जसा अभिमानानें फुगतो, अथवा अजगरानें खांब गिळल्यावर तो जसा ताठतो, तसा ज्याच्या अंगीं गर्वाचा ताठा भरलेला पहाशील; २५ आणि जो लाटण्याप्रमाणें केव्हांही लवत नाहीं व दगडाप्रमाणें ज्याला घाम येत नाहीं आणि फुरसें जसें गारोड्याचे मंत्रानेंही उतरत नाहीं, २६ फार काय सांगावें,अशी ज्याची स्थिति असते, त्याचे जवळ अज्ञान वाढीस लागलें आहे, हें तुला निश्चयानें सांगतों. २७हे पहा धनंजया, जो आपलें वरदार, संपत्ति देह व आपला विद्यमान जन्म यांजविषयीं कांहीं सुद्धां विचार करीत नाहीं; २८ कृतघ्नावर उपकार केला असतां, अथवा चोरास व्यापाराकरितां भांडवल दिलें असतां, किंवा निर्लज्ज मनुष्याची स्तुति केली असतां, ते ज्याप्रमाणें केलेले उपकार विसरतात; २९ द्वाड कुत्र्याचे कान आणि शेपूट कापून त्यास घरांतून हांकून लाविलें, तरी तें रक्त गळत असतांच जसें पुनः त्याच घरांत शिरतें;७३० सापाचे तोंडांत सांपडून गिळला जात असतांही बेडूक कौतुकानें देखील माशा गिळण्याची इच्छा धरीत नाहीं काय ? ३१ त्याप्रमाणें अंगांत लूत भरून नवद्वारें वहात असतांही ज्याचे मनांत आ-

आंगीं देहाची स्फुती जिती । जेणें जाली तें चित्तीं । सलेना जया ३२ मातेच्या उदरकुहरीं । पचूनि विष्ठेच्या दाथरीं । जठरीं नवमासवरी । उकडला जो ३३ ते गर्भींची जे व्यथा । कां जें जालें उपजतां । तें कांहींचि सर्वथा । नाठवी जो ३४ मलमूत्रपंकीं । जें लोळतें बाळ अंकीं । तें देखोनि जो न थुंकी । त्रासु नेघे ३५ कालचि ना जन्म गेलें । पाहेंच पुढती आलें । ऐसें हें कांहीं वाटलें । नाहीं जया ३६ आणि पैं तयाचि परी । जीविताची फरारी । देखोनि जो न करी । मृत्युचिंता ३७ जिणेयाचेनि विश्वासें । मृत्यु एक एथ असे । हें जयाचेनि मानसें । मानिजेना ३८ अल्पोदकींचा मासा । हें नाटे ऐसिया आशा । न वचेचि कां जैसा । अगाध डोहां ३९ कां गोरीचिया भुली । मृग व्याधादृष्टि न घाली । गळु न पाहतां गिळिली । उंडी मीनें ७४० दीपाचिया झगमगा । जाळील हें पतंगा । नेणवेचि पैं गा । जयापरी ४१ गव्हारु निद्रासुखें । घर जळत असे तें न देखे । नेणतां जेवी विखें । रांधिलें अन्न ४२ तैसा जीविताचेनि मिषें । हा मृत्युचि आला असे । हें नेणेचि राजसें । सुखें जो गा ४३ शरीरींचि वाढी । अहोरात्रांची जोडी । विषयसुखप्रौढी । साचचि मानी ४४ परि बापुडा ऐसें नेणे । जें वेश्येचें सर्वस्व देणें । तेंचि तें नागवणें । रूप एथ ४५ संवचोराचें साजणें । तेंचि तें प्राण घेणें । लेपा स्नपन करणें । तोचि नाशु ४६ पांडुरोगें आंग सुटलें । तें तयाचि नांवें खुंटलें । तैसें नेणें भुललें । आहारनिद्रा ४७ सन्मुख शूळा । धांवतया पायें चपळा । प्रतिपदीं ये जवळा । मृत्यु जेवीं ४८ तेविं देहा जंव जंव वाढु । जंव जंव दिवसांचा पवाडु । जंव जंव सुरवाडु । भोगाचा या ४९ तंव तंव अधिकाधिकें । मरण आयुष्यातें जिंके । मीठ जेविं उदकें । घांसिजत असे ७५० तैसें जीवित्व जाये । तयास्तव काळु पाहे । हें हातोहातींचें न होये । ठाउकें जया ५१ किंबहुना पांडवा । हा आंगींचा मृत्यु नित्य नवा । न देखे जो मावा । विषयांचिया ५२ तो अज्ञानदेशींचा रावो । या बोला महाबाहो । न पडे गा ठावो । आणिकांचा ५३ पैं जीविताचेनि तोषें । जैसा कां मृत्यु न देखे । तैसाचि तारुण्यें पोखे । जरा न गणी ५४ कडाडीं लोटला गाडा । कां शिखरौनि सुटला धोंडा । तैसा न देखे जो पुढां । वार्धक्य आहे ५५ कां आडवोहळा पाणी आलें । कां जैसें म्हैसयाचें जुंझ मातलें । तैसें तारुण्याचें चढलें । भुररें जया ५६ पुष्टि लागे विघरों ।

पली अशी स्थिति होण्याचें कारण काय याचा खेद सुद्धां वाटत नाहीं; ३२ आईच्या गर्भाशया मध्यें विष्टेच्या थरांत नऊ महिनेपर्यंत जो उकडला जातो, ३३ तो त्या गर्भांतील दुःख किंवा उदरांतून बाहेर निघते समयींचें दुःख यांविषयीं कांहींच स्मरण बाळगीत नाहीं; ३४ मांडीवर घेतलेले मूल मलमूत्रांच्या चिखलांत लोळत असतांना पाहूनही ज्याला चिळस न येऊन त्रासही उत्पन्न होत नाहीं; ३५ हल्लीं ज्या जन्मांत आपण आहों तो, व पुढें येणारा जन्म, यांविषयीं ज्याचे मनांत कांहींही विचार उत्पन्न होत नाहीं; ३६ आणि त्याचप्रमाणें आपले तारुण्याचे भरांत पुढें येणारे मृत्यूबद्दल जो कांहींही काळजी गाळगीत नाहीं; ३७ आपल्या जीवितावर पूर्ण विश्वास ठेवून आपल्यास पुढें मृत्यू येणार आहे, याजबद्दल ज्याचे मनांत बिलकूल विचार नसतो; ३८डबकें आटणार नाहीं अशा समजुतीनें जसा त्यांतील मासा मोठ्या डोहांत जात नाहीं; ३९ किंवा पारध्याच्या गाण्यास भुलून मृग जसा पारध्याकडे पहात नाहीं; अथवा मासा हा गळास लावलेल्या आमिषाचें आंत गळ आहे असे न समजतां तें खाऊन मरतो; ७४० किंवा दिव्याच्या ज्योतीनें आपण जळून जाऊं असें न समजतां पतंग त्यावर झडप घालतो; ४१ घर जळत असतांही एकादा मूर्ख निद्रेच्या भरांत तिकडे लक्ष देत नाहीं; किंवा ज्या अन्नांत विष घातलें आहे तें अन्न न समजतां एकादा निर्धास्तपणानें खातो, ४२ त्याप्रमाणें, जीविताचे रूपानें हा मृत्यूच आला असें जो विषयसुखाचे भरांत जाणत नाहीं; ४३ आपल्या शरीराचा पुष्टपणा, रात्र व दिवस यांचा उपयोग, आणि विषयसुख हीं मोठ्या प्रौढीनें सत्य मानतो; ४४ परंतु विचारा असें समजत नाहीं कीं, वेश्या आपल्यास तनमन अर्पण करिते,त तिचें करणें वरकांतीं असून,उलट आपणास बुचाडण्याचाच तो मार्ग आहे!४५वाटेनें जातांना संवचोरांची गांठ पडल्यावर त्यानें आपल्यास वरकांतीं मैत्री दाखविणें म्हणजे ती खरोखर मैत्री नसून रानांत नेल्यावर आपला प्राण घेणेंच होय; व मारावयाचे मेंढरास स्नान वगैरे घालून पूजन करणें म्हणजे त्याचा नाश करणेंच होय; ४६ पंडरोगानें मनुष्य लठ्ठ झाला म्हणजे तो सशक्त नसून त्याचें आयुष्य संपलें असें समजावें; त्याप्रमाणें, जो आहार व निद्रा यांत गर्क होऊन, त्यांपासून आपला नाश आहे असें समजत नाहीं; ४७ सुळी देण्याकरितां नेत असलेला मनुष्य समोर सूळ पाहिल्यावर त्याकडे धांवत जाऊं लागला म्हणजे तो आपल्या प्रत्येक पावलास मृत्यु जवळ करतो; ४८ त्याप्रमाणें, देह जों जों वाढेल, आयुष्य जों जों वृद्धिंगत होईल, व जों जों या विषयसुखांत निमग्न होईल, ४९ तों तों मरण आयुष्यास जिंकील; आणि मीठ ज्याप्रमाणें पाण्यांत टाकल्यावर विरघळतें,७५० त्याप्रमाणें जों जों आयुष्य वाढेल तों तों तें काळ जवळ आणील,व तो आपल्यास हातोहात घेऊन जाईल,हें ज्याला समजत नाहीं.५१ अर्जुना,आयुष्याच्या वृद्धीपासून आपला मृत्यु रोज जवळ जवळ येत आहे हें ज्याला विषयांच्या धुंदीनें समजत नाहीं, ५२ तो, हे महाबाहो अर्जुना, अज्ञानरूप देशाचा राजा या म्हणण्यांत कांहीं शंका नाहीं. ५३ ज्याप्रमाणें तो आयुष्याच्या भरांत पुढें येणाऱ्या मृत्यूबद्दल विचार करीत नाहीं त्याचप्रमाणें तारुण्याच्या भरांत पुढें येणाऱ्या म्हातारपणाबद्दलही काळजी करीत नाहीं. ५४ डोंगराच्या कड्यावरून गाडी लोटल्यावर किंवा पर्वताच्या शिखरावरून धोंडा सुटल्यावर त्याला ज्याप्रमाणें आपलें पुढें काय होईल हें माहीत नसतें, त्याप्रमाणें जो आपल्यास वार्धक्य येऊन आपली काय स्थिति होईल याकडे लक्ष देत नाहीं, ५५ किंवा आडरानांतील ओढ्यास लोंढा आल्यावर त्यांतून पलीकडे जातां येत नाहीं; इतक्या जोरानें तो वाहतो अथवा रेड्यांची टक्कर लागल्यावर ते उन्मत्त होऊन दुसऱ्यास जवळ येऊं देत नाहींत, त्याप्रमाणें ज्याच्या अंगावर तारुण्याची धुंदी चढलेली असते; ५६ शरीरसंपत्ति कमी होते, अंगावरील तेज

कांति पाहे निसरों। मस्तक आदरीं शिरो। मागीं कंप ५७ दाढी साऊळ धरी।
मान हालौनि वारी। तरी जो करी। प्रायेचा पैसु ५८ पुढील उरीं आदळे।
तंव न देखे जेविं आंधळें। कां डोळ्यावरलेनि गळें। आळशी तोषे ५९ तैसें
तारुण्य आजिचें। भोगितां वृद्धाप्य पाहेचें। न देखे तोचि साचें। अज्ञानु
गा ७६० देखे अक्षमें कुब्जें। कीं विटावूं लागे फुंजें। पारि न म्हणे पाहें माझें।
ऐसेंचि भवे ६१ आणि आंगीं वृद्धाप्यतेची। संज्ञा ये मरणाची। पारि जया
तारुण्याची। भुली न फिटे ६२ तो अज्ञानाचें घर। हें साचचि घे उअरे। ते-
वींचि परियेसीं थोर। चिन्हें आणिक ६३ तरि वाघाचिये अडवे टे एके वेळ
आला चरोनि दैवें। तेणें विश्वासें पुढती धांवे। वसू जैसा ६४ भुली।
आंतु। अवचटें ठेवा आणिला स्वस्थु। येतुलियासाठीं निश्चितु, दीपांतु
होय ६५ तैसेंचि अवचटें हें। एकदोनीवेळां लाहे। एथ रोग एवहारु थि। हें
मानीना जो ६६ वैरिया नीद आली। आतां द्वंद्वें माझीं सरलीं। हेन ४२ तो
सापिलीं। मुकला जेवीं ६७ तैसी आहारनिद्रेची उजरी। रोग निवांतु सुखेंवरी।
तंव जो न करी। व्याधीं चिंता ६८ आणि स्त्रीपुत्रादिमेळें। संपत्ति चि जंव
फळे। तेणें रजें डोळे। जाती जयाचे ६९ सवेंचि वियोगु पडेल। मैळौनि
विपत्ति येईल। हें दुःख पुढील। देखेना जो ७७० तो अज्ञान गा पांडवा।
आणि तोही तोचि जाणावा। जो इंद्रियें अव्हासवा। चारी एथ ७१ वयसे-
चेनि उवायें। संपत्तीचेनि सावायें। सेव्यासेव्य जाये। सरकटितु ७२ न क-
रावें तें करी। असंभाव्य मनीं धरी। चिंतूं नये तें विचारी। जयाची मती ७३
रिघे जेथ न रिघावें। मागें जें न घ्यावें। स्पर्शे जेथ न लागावें। आंग मन ७४
न जावें तेथ जाये। न पाहावें तें जो पाहे। न खावें तें खाये। तेवींचि तोषे
७५ न धरावा तो संगु। न लगावें तेथ लागु। नाचरावा तो मार्गु। आचरे
जो ७६ नायकावें तें आइके। न बोलावें तें बके। पारि दोष होतील हे न देखे।
प्रवर्ततां ७७ अगा मनासि रुचावें। येतुलेनि कृत्याकृत्य नाठवे। जो करणें-
याचेनि नांवें। भलतेंचि करी ७८ पारि पाप मज होईल। कां नरकयातना ये-
ईल। हें कांहींचि पुढील। देखेना जो ७९ तयाचेनि आंगलगें। अज्ञान जगीं
वाढे। जें सज्ञानाहीसंगें। झोंबों सके ७८० परी असो हें आइक। अज्ञान

लोपतें, व डोकें मानेवरोवर हालूं लागतें; ५७ दाढी पांढरी होऊन मान नाहीं नाहीं म्हणण्याप्रमाणें उगीच हालते, अशी स्थिति झाली असतांही जो आशा वाढवितो. ५८ अंधळ्याला ज्याप्रमाणें पुढें असलेला खांब उरावर आदळेपर्यंत समजत नाहीं, किंवा डोळ्याजवळ झाडावरून पडलेले जांभुळ दुसऱ्यानें तोंडांत घातलें असतां संतोष पावतो, परंतु आपण खटपट करीत नाहीं, ५९ त्याप्रमाणें तारुण्याचा उपभोग घेत असतां पुढें येणाऱ्या म्हातारपणाबद्दल जो विचार करीत नाहीं, तो केवळ अज्ञानरूपच होय. ७६० तारुण्याचे भरांत, कोणीं अंधळा अगर कुबड वांकलेला मनुष्य दिसला, तर तो त्यास वेडावून दाखवितो; परंतु पुढें आपलीही अशीच स्थिति होईल असें मनांत आणीत नाहीं; ६१ आणि मरणाची खूण जें म्हातारपण, तें जरी प्राप्त झालें, तरी जो तारुण्याची घमेंडी सोडीत नाहीं, ६२ तो पुरुष अज्ञानाचें घर आहे असें पक्कें समज. त्याचप्रमाणें, अज्ञानाचीं आणखी कांहीं ठोकळ लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ६३ वाघाचे रानांतून एक वेळ बैल चरून नशिबानें सुखरूप घरीं परत आला असतां विश्वासानें तो ज्याप्रमाणें त्या रानांत फिरून चरावयास जातो; ६४ अथवा ज्या घरांतील संपत्तीवर सर्प बसला आहे, त्यांतील ठेवा सर्पदंश न होतां एकाद्यानें आणिला म्हणजे तो 'संपत्तीवर सर्प बसतो' या गोष्टीवर विश्वास ठेवीत नाहीं; ६५ त्याप्रमाणें, कांहीं कालपर्यंत आपलें शरीर निरोगी आहे एवढ्या घमेंडीवर पुढें रोग येतील हे सत्य मानीत नाहीं, ६६ आपला वैरी निजला आहे, तेव्हां आतां त्याचें व आपलें वैर संपलें असें जर कोणीं मानील, आणि त्या भरंवशावर स्वस्थ बसेल तर तो वैरी जागृत झाल्यावर, तो ज्याप्रमाणें आपल्या मुलांबाळांसह जीवास मुकेल, ६७ त्याप्रमाणें, जोंपर्यंत भूक व झोंप चांगली लागत आहे, व जोंपर्यंत रोगराई वगैरे कांहीं झालें नाहीं, तोंपर्यंत, आपल्यास वृद्धापकाळीं रोग वगैरे जडतील याची जो काळजी बाळगीत नाहीं; ६८ आणि स्त्रीपुत्रादि व संपत्ति हीं जों जों जास्त निकट लागतात, तों तों त्याच्या डोळ्यांवर अधिकाधिक धूर चढून डोळे धुंद होतात. ६९ आणि स्त्रीपुत्रादिकांचा वियोग एका क्षणांत होईल व एका क्षणांत संपत्ति जाऊन विपत्ति येईल. हें पुढील दुःख जो पहात नाहीं. ७७० तो अज्ञानी होय. आणि अर्जुना, जो या मृत्युलोकीं इंद्रियांना स्वस्थ चरूं देतो, [स्वैर वर्तन करूं देतो] तोही केवळ अज्ञानरूपच समजावा. ७१ जो तारुण्याचे भरांत संपत्तीच्या मदानें सेव्यासेव्य वस्तूंचा विचार न करितां सरसकट त्यांचा उपभोग घेतो; ७२ जी गोष्ट करूं नये ती करतो, असंभाव्य गोष्टींची हांव धरितो, आणि ज्या गोष्टींबद्दल विचार करूं नये अशा गोष्टी नेहमीं मनांत आणितो; ७३ जेथें प्रवेश करूं नये तेथें शिरकाव करतो, जी वस्तु घेऊं नये ती मागतो, आणि ज्या गोष्टी मनांत सुद्धां आणू नयेत किंवा ज्यांस स्पर्शही करूं नये, त्या करतो; ७४ जेथें जाऊं नये तेथें जातो, पाहूं नये तें पहातो, खाऊं नये तें खातो, आणि याप्रमाणें वर्ज केलेल्या गोष्टी केल्यानेंच ज्याचा संतोष होतो; ७५ ज्याची संगत धरूं नये त्याची संगत धरतो, ज्या ठिकाणीं संबंध असूं नये त्या ठिकाणीं संबंध ठेवतो, आणि ज्या मार्गाचें आचरण करूं नये तो मार्ग आचरतो; ७६ जें ऐकूं नये तें ऐकतो, बोलूं नये तें बडबडतो, परंतु या गोष्टी केल्यानें आपल्या हातून दोष घडतील असें मनांतही आणीत नाहीं; ७७ आपल्या मनांत येईल व आपल्यास सुखावह होईल, तीच गोष्ट करण्याकडे लक्ष असल्यामुळें, जो बरी वाईट गोष्ट करण्याबद्दल मुळींच विचार करीत नाहीं; आणि यामुळें भलत्याच गोष्टींचें आचरण करितो; ७८ परंतु आपले हातून पाप घडेल, किंवा आपल्याला नरकयातना सोसाव्या लागतील, या पुढील गोष्टींबद्दल जो विचार करीत नाहीं, ७९ त्या धर्मभ्रष्टाच्या संगतीनें सर्व जगांत अतिशय अज्ञान पसरतें; आणि तें इतकें वाढतें कीं, ज्ञानासही तें आपल्या बळानें मागें हटवूं शकतें. ७८० पण

चिन्हें आणिक। जेणें तुज सम्यक। जाणवे तें ८१ तरी जयाची प्रीति पुरी। गुंतली देखसी घरीं। नवगंधकेसरीं। भ्रमरी जैसी ८२ साकरेचिया राशीं। बैसली नुठे माशी। तैसेनि स्त्रीचित्त आवेशीं। जयाचें मन ८३ ठेला बेडूक कुंडीं। मशक गुंतला शेंबुडीं। जैसा ढोरु सबुडबुडीं। रुतला पंकीं ८४ तैसें घरीहूनि निघणें। नाहीं जीवें मनें प्राणें। जया साप होऊनि असणें। भाटीं तिये ८५ प्रियोत्तमाचिया कंठीं। प्रमदा घे आटी। तैशी जीवेंसी कोंपटी। धरूनि ठाके ८६ मधुरसादोशें। मधुकर जचे जैसें। गृहसंगोपन तैसें। करी जो गा ८७ म्हातापणीं जालें। मा आणिक एक उपाइलें। तयाचें कां जेतुलें। मातापितरां ८८ तेतुलेनि पाडें पार्था। घरीं जया प्रेमआस्था। आणि स्त्रीवांचूनि सर्वथा। जाणेना जो ८९ तैसा स्त्रीदेहीं जो जीवें। पडोनियां सर्वभावें। कोण मी काय करावें। कांहीं नेणें ७९० महापुरुषाचें चित्त। जालिया वस्तुगत। ठाके व्यवहारजात। जयापरी ९१ हानि लाज न देखे। परापवादु नाइके। जयाचीं इंद्रियें एकमुखें। स्त्रिया केलीं ९२ चित्त आराधी स्त्रियेचें। आणि तियेचेनि छंदें नाचे। माकड गारुडियाचें। जैसें होय ९३ आपणपेंही शिणवी। इष्टमित्र दुखवी। मग कवडाचि वाढवी। लोभी जैसा ९४ तैसा दानपुण्यें खांची। गोत्रकुटुंबा वंची। परी गारी भरी स्त्रियेची। उणी हों नेदी ९५ पूजितीं दैवतें जोगावी। गुरूतें बोलें झकवी। मायबापां दावी। निदारपण ९६ स्त्रियेच्या तरी विखीं। भोगुसंपत्ति अनेकीं। आणि वस्तु निकी। जे जे देखे ९७ प्रेमाथिलेनि भक्तें। जैसेनि भाजिजे कुळदैवतें। तैसा एकाग्रचित्तें। स्त्री जो उपासी ९८ साच आणि चोख। तें स्त्रियेसीचि अशेख। येरांविषयीं जोगावणूक। तेही नाहीं ९९ इयेतें हन कोणी देखैल। इयेसी वेखासें जाईल। तरि युगचि बुडैल ऐसें जया ८०० नायटचांभेण। न मोडिजे नागांची आण। तैसी पाळी उणखुण। स्त्रियेची जो १ किंबहुना धनंजया। स्त्रीचि सर्वस्व जया। आणि तियेचिया जालियां-। लागीं प्रेम २ आणिकही जें समस्त। तियेचें संपत्तिजात। तें जीवाहूनि आप्त। मानी जो कां ३ तो अज्ञानासी मूळ। अज्ञाना त्याचेनि बळ। हें असो केवळ। तो तेंचि रूप ४ आणि मातलिया सागरीं। मोकलिलिया तरी। लाटांच्या येरझारीं। आंदोळे जेवीं ५ तेवीं प्रिय वस्तु पावे। आणि सुखें जो उंचावे। तैसाचि अप्रियासवें। तळवटु घे ६ ऐसेनि जयाचे चित्तीं।

हें असो. ज्या योगानें तुला अज्ञानाचें स्वरूप स्पष्ट समजेल अशीं त्याचीं आणखी कांहीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ८१ ज्याप्रमाणें भ्रमराचें चित्त नवीन उमललेल्या कमळाच्या केसरावर आसक्त असतें, त्याप्रमाणें ज्याची प्रीति घरावर जडलेली असते, ८२ ज्याप्रमाणें साखरेच्या राशींवरून माशी उठत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याचें मन स्त्रीवर आसक्त झालेलें असतें; ८३ ज्याप्रमाणें बेडूक पाण्याच्या कुंडांतून बाहेर पडत नाहीं, माशी शेंबडांत गुंतल्यावर बाहेर पडूं शकत नाहीं किंवा जनावर चिखलांत रुतल्यावर बाहेर निघूं शकत नाहीं, ८४ त्याप्रमाणें ज्याचें मन घरावरून दूर होत नाहीं. व जो मरणानंतर आपल्या वखळींत साप होऊन बसतो; ८५ एकादी स्त्री आपल्या जिवलगाच्या गळ्यांत मिठी मारून बसते, त्याप्रमाणें जो आपलें खोंपट जिवाशीं धरून बसतो; ८६ मधाचे संरक्षणार्थ मधमाशा जाच सोसतात, त्याप्रमाणें जो हवीं तीं संकटें सोसून आपल्या घराचें संरक्षण करतो; ८७ म्हातारपणीं झालेलें, आणि त्यांतही एकुलतें एक असें मूल असलें ह्मणजे त्याच्या आईबापांचें जितकें त्याच्यावर प्रेम असतें, ८८ तितकें ज्याचें प्रेम घरावर असतें; आणि अर्जुना, ज्याला स्त्रीवांचून जगतांत दुसरी प्रिय वस्तु नाहीं; ८९ त्याचप्रमाणें, जो जिवाभावानें स्त्रीवर प्रेम करितो, आणि आपण कोण आहों, व आपलें सार्थक कशानें होईल हें कांहीं जाणत नाहीं; ७९० ज्याप्रमाणें सिद्ध पुरुषाचें चित्त ब्रह्मस्वरूपीं लीन झाल्यावर त्याचे सर्व व्यवहार थांबतात, ९१ त्याप्रमाणें ज्यानें आपलें सर्वस्व स्त्रीला विकलें आहे, तो आपली हानि, लोकलज्जा किंवा लोकांनीं केलेली निंदा इकडे लक्ष देत नाहीं. ९२ ज्याप्रमाणें माकड गारोड्याचे ताब्यांत रहातें, त्याप्रमाणें जो मनांत स्त्रीचा ध्यास धरून तिचेच छंदानें वागतो; ९३ आणि ज्याप्रमाणें आपण अतिशय कष्ट सोसून आप्त मंडळींना दुखवून कृपण मनुष्य द्रव्यच वाढवितो, ९४ त्याप्रमाणें दानपुण्य न करितां आपल्या कुटुंबांतील इतर मंडळींनाही फसवतो, परंतु आपल्या कुटुंबाची विषयेच्छा तृप्त करण्यांत उणेपणा होऊं देत नाहीं. ९५–तेवढ्याकरितां कोणाला कसें फसवितो तें पहा–आपल्या आराध्यदेवतेची साधारण सेवा करतो, गुरूला थापा देतो, व आईबापांनीं पैसे मागितले तर त्यांस 'शिल्लक नाहींत' ह्मणून सांगतो; ९६ पण स्त्रीविषयीं ह्मटलें तर जी जी उत्तम वस्तु पाहील, ती ती तिच्या उपभोगाकरितां घेऊन येतो; ९७ ज्याप्रमाणें प्रेमळ भक्त आपल्या इष्ट देवतेस भजतो, त्याप्रमाणें जो स्त्रीची एकाग्र चित्तानें सेवा करतो; ९८ जेवढ्या उत्तम व मूल्यवान् वस्तु, तेवढ्या सर्व स्त्रीलाच देतो, आणि कुटुंबांतील बाकीच्या माणसांना निर्वाहापुरत्या सुद्धां जिनसा देत नाहीं; ९९ स्त्रीकडे जर कोणी वांकड्या नजरेनें पाहील किंवा तिच्या विरुद्ध जाईल, तर ज्याला युगाचा अंत झाल्याप्रमाणें वाईट वाटतें; ८०० नायटे होतील या भीतीनें ज्याप्रमाणें नागाचे नवस फेडितात, त्याप्रमाणें जो स्त्रीची थुंकी झेलतो; १ अर्जुना, फार काय सांगावें! ज्याला स्त्री हेंच दैवत वाटतें, व जो निजपासून झालेल्या पुत्रादिकांवर विशेष प्रेम करितो; २ आणखी तिचे जेवढे आप्तसंबंधी असतील त्यांना आपल्या जिवापलीकडील समजतो, ३ तो अज्ञानाचें मूळ आहे, व त्याच्याचमुळें अज्ञानाची वृद्धि होते. फार काय सांगावें! तो केवळ अज्ञानरूपच होय. ४ ज्याप्रमाणें खवळलेल्या समुद्रांत घातलेली नौका लाटांमुळें हेलकावे खाते, ५ त्याप्रमाणें जो आवडती वस्तु प्राप्त झाली असतां सुखाच्या शिखरावर चढतो, व नावडती वस्तु मिळाली असतां खालीं आपटतो; ६ याप्रमाणें, हे महाबुद्धिमंता अर्जुना, ज्याचे चित्तांत वस्तूच्या

वैषम्यसाम्याची वाखती । वाहे तो महामती । अज्ञान गा ७ आणि माझ्या ठायीं भक्ती । फळालागीं जया आर्ती । धनोद्देशें विरक्ती । नटणें जेवीं ८ नातरी कांताच्या मानसीं । रिगोणि स्वैरिणी जैसी । राहाटे जारेंसीं । जावयालागीं ९ तैसी मातें किरीटी । भजती गा पाउटी । करूनि जो दिठी । विषो सूये ८१० आणि भजिन्नलियासवें । तो विषो जरी न पावे । तरी सांडी म्हणे आघवें । टवाळ हें ११ कुणबट कुळवाडी । तैसा आन आन देव मांडी । आदिलाची परवडी । करी तया १२ तया गुरुमार्गा टेंके । जयाचा सुगरवा देखे । तरी तयाचा मंत्रु शिके । येरु नेघे १३ प्राणिजातेंसी निष्ठुरु । स्थावरीं बहु भरु । तेवींची नाहीं एकसरु । निर्वाहो जया १४ माझी मूर्ति निफजवी । ते घराचे कोनीं बैसवी । आपण देवो देवी । यात्रे जाय १५ नित्य आराधन माझें । काजीं कुळदेवता भजे । पर्वविशेषें कीजे । पूजा आना १६ माझें अधिष्ठान घरीं । आणि वोवसे आनाचे करी । पितृकार्यावसरीं । पितरांचा होय १७ एकादशीच्या दिवसीं । चेतुला पाडु आह्मांसी । तेतुलाचि नागांसी । पंचमीच्या दिवशीं १८ चौथ मोटकी पाहे । आणि गणेशाचाचि होये । चावदसी म्हणे माये । तुझाचि वो दुर्गे १९ नित्य नैमित्तिकें कर्में सांडी । मग बैसे नवचंडी । आदित्यवारीं वाढी । बहिरवां पात्रीं ८२० पाठी सोमवार पावे । आणि बेलेंसीं लिंगा धांवे । ऐसा एकलाचि आघवे । जोगावी जो २१ ऐसा अखंड भजन करी । उगा नोहे क्षणभरी । अवघेन गांवद्वारीं । अहेव जैसी २२ ऐसेनि जो भक्तु । देखसी सैरा धांवतु । जाण अज्ञानाचा मूर्तु । अवतार तो २३ आणि एकांतें चोखटें । तपोवनें तीर्थें तटें । देखोनि जो गा विटे । तोहि तोचि २४ जया जनपदीं सुख । गजबजेचें कवतिक । वानूं आवडे लौकिक । तोहि तोचि २५ आणि आत्मा गोचरु होये । ऐसी जे विद्या आहे । ते आइकोनि डौर वाहे । विद्वांसु जो २६ उपनिषदांकडे न वचे । योगशास्त्र न रुचे । अध्यात्मज्ञानीं जयाचें । मनचि नाहीं २७ आत्मचर्चा एकी आथी । ऐसिये बुद्धीची भिंती । पाडूनि जयाची मती । वोढाळ जाहली २८ कर्मकांड तरी जाणे । मुखोद्गत पुराणें । ज्योतिषीं तो म्हणे । तैसेंचि होय २९ शिल्पीं अति निपुण । सूपकर्मींही प्रवीण । विधि आथर्वण । हातीं आथी ८३० कोकीं नाहीं ठेलें । भारत करी म्हणितलें । आगम आफाविले । मूर्त होती ३१ नीतिजात सुझे । वैद्यकही बुझे

लाभालाभांपासून चिंता उत्पन्न होते, तो अज्ञानी होय. ७ आणि जो माझी भक्ति करतो, परंतु मनांत फलाची इच्छा धरतो; आणि बाहेरून विरक्तपणा दाखविणारा मनुष्य ज्याप्रमाणें अंतर्यामीं धनाची इच्छा करतो, ८ किंवा व्यभिचारिणी स्त्री आपलें जारकर्म चालविण्याकरितां पतीच्या पुढें पुढें करून त्याची मर्जी संपादिते, ९ त्याप्रमाणें, हे किरीटी, मजवर भक्ति आहे असें दाखवून जो विषयांकडे दृष्टि ठेवितो, ८१० आणि विषयप्राप्तीकरितां माझी भक्ति करून विषयप्राप्ति झाली नाहीं तर माझी भक्ति सोडून देऊन 'ईश्वर खोटा आहे' अशी माझी टवाळी करितो, ११ कुणबी जशी आपली शेतकी वाढवितो, तसा हा पुष्कळ देवांची सेवा करितो; व पहिल्या देवाप्रमाणेंच दुसऱ्या देवांचीही परवड करितो, १२ ज्याचे ठिकाणीं विशेष थाटमाट आहे अशा गुरूवर भक्ति ठेवून त्याजपासून गुरुमंत्र घेतो, व इतरांला विचारीत नाहीं; १३ प्राणिमात्राबरोबर कठीण शब्द बोलून त्यांचा तिरस्कार करतो, व पाषाणाच्या मूर्तींवर विशेष प्रेम करितो; तसेच ज्याला एकनिष्ठपणानें भक्ति करून रहावत नाहीं; १४ माझी मूर्ति तयार करून तिची घराच्या एका कोपऱ्यांत स्थापना करतो, आणि आपण इतर देवांच्या यात्रा करीत हिंडतो; १५ रोज माझी पूजा करितो; कार्यप्राप्तीकरितां कुलदेवतेची पूजा करितो; आणि एकादी पर्वणी आली असतां तिसऱ्याच देवाची पूजा करितो; १६ मी घरांत असतांना दुसऱ्या देवाला नवस करितो, खेट्या घालतो, व श्राद्धकाळीं पितरांची पूजा करितो, १७ एकादशीच्या दिवशीं जशी माझी भक्ति करितो, तसाच नागपंचमीच्या दिवशीं नागास भजतो; १८ चतुर्थीचे दिवशीं गणपतीची पूर्ण भक्ति करितो व चतुर्दशीचे दिवशीं देवीचें पूजन करून, 'हे अंबे, मी तुझा आहे,' अशी तिची प्रार्थना करितो, १९ नित्यनैमित्तिक कर्में अवश्य केलीं पाहिजेत तीं टाकून देऊन नवरात्रांत नवचंडीचा पाठ एके जागीं बसून करितो; आदित्यवार आला म्हणजे बहिरे बाच्या नांवानें खिचडा वाटतो; ८२० पुढें सोमवार आला म्हणजे बेल घेऊन शंकरास वाहण्याकरितां जातो; व याप्रमाणें जो एकटाच सर्व देवांची सेवा करितो; २१ ज्याप्रमाणें गांवांतील वेश्या आपली प्रीति दाखवून सर्वांचें मन आकर्षण करून घेते, त्याप्रमाणें जो क्षणभरही स्वस्थ न बसतां विषयप्राप्तीकरितां सर्व देवांचें पूजन करितो; २२ याप्रमाणें जो देवांची भक्ति करीत चोहोंकडे धांवत असतो, तो अज्ञानाचा अवतारच होय; २३ आणि उत्तम एकांतस्थानें, तपोवनें, तीर्थें व तटें हीं पाहून ज्याचें मन विटतें, तोही केवळ अज्ञानरूपच होय. २४ ज्याला शहरांत रहाण्यानें सुख होतें, पुष्कळ मंडळींत बसणें आवडतें, व लौकिकांतील गोष्टी सांगण्याची हौस वाटते; तोही केवळ अज्ञानरूपीच होय. २५ आणि जो अशा प्रकारचा विद्वान् असतो कीं, ज्या विद्येपासून आत्म्याची प्राप्ति होते ती ऐकूं आली असतां उपहास करून ती कानीं पडूं देत नाहीं. २६ उपनिषदांकडे जो पहात नाहीं, योगशास्त्र ज्याला आवडत नाहीं, व अध्यात्मज्ञानाकडे ज्याचें लक्ष जात नाहीं; २७ ज्या बुद्धीपासून आत्मानात्म निरूपण होतें, ती बुद्धि टाकून ज्याचें मन इतर सर्व शास्त्रांकडे ओढ घेतें; २८ जो कर्मकांड पूर्णपणें जाणतो, ज्याला पुराणें मुखोद्गत आहेत, आणि ज्योतिषांत तर इतका निपुण आहे कीं, तो म्हणेल तसेंच व्हावयाचें! २९ जो कलाकौशल्यशास्त्रांत अति निष्णात आहे, पाकशास्त्रांत प्रवीण आहे, आणि जारण, मारण, उच्चाटन व वशीकरण हीं म्हणजे केवळ ज्याचा हातचा मळ आहेत; ८३० कामशास्त्रांत जो पक्का दर्दी आहे, एकादी गोष्ट ऐकली असतां तिजविषयीं भारताप्रमाणें व्याख्यान करतो; व शास्त्रें ज्याचेपुढें मूर्तिमंत उभीं रहातात; ३१ जो नीतिजात उत्तम जाणतो, वैद्यशास्त्रांत जो निपुण आहे,

काव्यनाटकीं दुजें । चतुर नाहीं ३२ स्मृतींची चर्चा । दंशु जाणे गारुडियाचा । निघंटु प्रज्ञेचा । पाइकी करी ३३ पैं व्याकरणीं चोखडा । तर्की अतिगाढा । पारि एक आत्मज्ञानीं फुडा । जात्यंधु जो ३४ तें एकवांचूनि आघवां शास्त्रीं । सिद्धांत निर्माणधात्री । पारि जळो तें मूळनक्षत्रीं । न पाहें गा ३५ मोराआंगीं अशेषें । पिसें असती डोळसें । पारि एकली दृष्टि नसे । तैसें तें गा ३६ जरी परमाणूएवढें । संजीवनीमूळ जोडे । तरी बहु काय गाडे । भरणें येरें ३७ आयुष्यावीण लक्षणें । सिसेंवीण अळंकरणें । वोहरेवीण वाधावणें । तो विटंबु गा ३८ तैसें शास्त्रजात जाण । आघवेंचि अप्रमाण । पार्था आध्यात्मज्ञानेंविण । एकलेनी ३९ यालागीं अर्जुना पाहीं । अध्यात्मज्ञानाच्या ठायीं । जया नित्यबोधु नाहीं । शास्त्रमूढा ८४० तया शरीर जें जालें । तें अज्ञानाचें बीं विरूढलें । तयाचें व्युत्पन्नत्व गेलें । अज्ञानवेलीं ४१ तो जें जें बोले । तें अज्ञानचि फुललें । तयाचें पुण्य जें फळलें । तें अज्ञान गा ४२ आणि अध्यात्मज्ञान कांहीं । जेणें मानिलेंचि नाहीं । तो ज्ञानार्थु न देखे काई । हें बोलावें असे ४३ ऐलीचि थडी न पवतां । पळे जो माघौता । तया पैलद्वीपीची वार्ता । काय होय ४४ कां दारवंठाचि जयाचें । शीर रोंविलें खांचे । तो केविं परिवरींचें । ठेविलें देख ४५ तेविं अध्यात्मज्ञानीं जया । अनोळख धनंजया । तया ज्ञानार्थु देखावया । विषो काई ४६ ह्मणोनि आतां विशेषें । तो ज्ञानाचें तत्त्व न देखे । हें सांगावें आंखेंलेखें । न लगे तुज ४७ जेव्हां सगर्भे वाढिलें । तेव्हांचि पोटींचें धालें । तैसें मागिले पदें बोलिलें । तेंचि होय ४८ वांचूनियां वेगळें । रूप करणें हें न मिळे । जेविं अवांतिलें आंधळें । तें दुजेनसीं ये ४९ एवं इये उपरतीं । अज्ञानचिन्हें मागुती । अमानित्वादि प्रभृति । वाखाणिलीं ८५० जे ज्ञानपदें अठरा । केलियां येरी मोहरां । अज्ञान या आकारा । सहजें येती ५१ मागां श्लोकाचेनि अर्धार्धें । ऐसें सांगितलें श्रीमुकुंदें । ना उफराटीं इयें ज्ञानपदें । तेंचि अज्ञान ५२ ह्मणोनि इया वाहणी । केली म्यां उपलवणी । वांचूनि दुधा मेळऊनि पाणी । फार कीजे ५३ तैसें जी न बडबडी । पदाची कोर न सांडीं । मूळध्वनींचिये वाढी । निमित्त जाहलों ५४ तंव श्रोते म्हणती राहें । कें पारिहारा ठावो आहे । बिहिसी कां वायें । कविपोषका ५५ तूतें श्रीमुरारी । ह्मणितलें प्रगट करीं । जे अभिप्राय गव्हरीं । झांकिले आह्मीं ५६ तें देवाचें मनोगत ।

आणि काव्यनाटकांत ज्याचा हात कोणी धरूं श कत नाहीं; ३२ स्मृतींची जो चर्चा करितो, गा रोड्यांची मंत्रविद्या जाणतो, वेदांतील शब्दांचा कोश तर जणूं काय याचा सेवकच ! ३३ आणखी जो व्याकरणांत निपुण आहे, व न्यायशास्त्रांत ज्याची मति गहन आहे, परंतु एक आत्मज्ञानाविषयीं जो जन्मांध आहे; ३४ तो त्या एका आत्मज्ञानाशिवाय इतर सर्व शास्त्रांतील सिद्धांतांना आधारभूत असेल. पण जळो तें त्याचें ज्ञान ! तें म्हणजे सर्व लक्ष णांनीं संपन्न असलेल्या पण मूळ नक्षत्रावर जन्मलेल्या मुलांप्रमाणें होय. तूं तिकडे मुळींच लक्ष देऊं नको. ३५ ज्याप्रमाणें मोराच्या सर्वांगावरील पिसाऱ्यावर डोळे असतात, परंतु त्यांस एक दृष्टि नाहीं, त्याप्रमाणें त्याची ती सर्वविद्यासंपन्नता होय. ३६ मेलेल्या मनुष्यास जिवंत करणारी मुळी जर परमाणू एवढीही सांपडली, तर मग इतर गाडाभर मुळ्या करावयाच्या आहेत काय ? ३७ उत्तम लक्षणें असून अल्पायुष्य असणें, किंवा मस्तकाशिवाय अलंकार घालणें, अथवा वर असल्या वांचून वरघावा काढणें ही विटंबना होय; ३८ त्याप्रमाणें, पार्था, एक अध्यात्मज्ञानावांचून इतर सर्व शास्त्रें अप्रमाण होत. ३९ यास्तव, अर्जुना, तूं हें ध्यानांत धर कीं, ज्या पढतमूर्खाला आत्मज्ञानाचा नित्यावबोध नाहीं, ८४० त्या मनुष्याचें शरीर म्हणजे अज्ञानाचें वाढलेलें बीजच होय; आणि त्याची व्युत्पन्नता म्हणजे अज्ञानाच्या वेली होत. ४१ तो जें बोलतो, तें अज्ञानाचें फूलच होय; व तो जें पुण्यमार्गाचें आचरण करितो, तें अज्ञानाचें फल होय; ४२ आणि ज्याची अध्यात्मज्ञानावर श्रद्धा नाहीं, त्याला ज्ञानार्थ (तत्त्वार्थ) प्राप्त होत नाहीं हें बोलूनच का दाखविलें पाहिजे ? ४३ नदीच्या अलीकडील कांठापर्यंतही न येतां जो माघारी जातो, त्याला पलीकडच्या कांठची बातमी कशी बरें कळेल ? ४४ किंवा घरांत शिरतांना उंबऱ्यांतच ज्याचें मस्तक कापून खांचेंत दडपलें, तो घरांत काय ठेवलें आहे हें कसें पाहील ? ४५ त्याप्रमाणें, अर्जुना, अध्यात्मज्ञानाची व ज्याची ओळखही नाहीं, त्याला ज्ञानार्थ (तत्त्वार्थ) पहावयास कसा विषय होईल ? ४६ म्हणून, अशा मनुष्यास ज्ञानाचें तत्त्व कळत नाहीं, हें तुला विशेषेंकरून खडे मांडून सांगण्याचें कारण नाहीं. ४७ गरोदर स्त्रीला वाढलें तेव्हांच तिच्या उदरांतील गर्भाची तृप्ति झाली; त्याप्रमाणें, पूर्वीं जीं ज्ञानाचीं लक्षणें सांगितलीं, तद्विरुद्ध ज्या गोष्टी तेंच अज्ञान होय. ४८ आंधळ्यास जेवणाचें आमंत्रण दिल्यावर ज्याप्रमाणें त्याबरोबर दुसरा मनुष्य येतोच, त्याप्रमाणें, ज्ञानाचीं लक्षणें सांगितल्यावर अज्ञानाचेंही लक्षण आपोआप होतेंच ४९ याप्रमाणें अमानित्वादिकांच्या उलट अज्ञानाचीं लक्षणें सांगितलीं, ८५० तीं ज्ञानाचीं अठरा लक्षणें उलटपक्षीं लाविलीं असतां सहज अज्ञानाचीं लक्षणें सिद्ध होतात. ५१ मागें अकराव्या श्लोकाच्या उत्तरार्धाच्या दुसऱ्या अर्धामध्यें श्रीमुकुंदांनीं सांगितलें कीं " हीं ज्ञानाचीं लक्षणें; आणि यांचे उलट जीं लक्षणें, तें अज्ञान होय " ५२ म्हणूनच या प्रकारानें मीं अज्ञान लक्षणांचा विस्तार केला. एऱ्हवीं दुधांत पाणी मिळवून दूध वाढवून काय करावयाचें ? ५३ त्याचप्रमाणें, एक अक्षरही न सोडतां आणि व्यर्थ बडबड न करितां, मुळांत जो अर्थ होता, तोच मीं विस्तारानें सांगितला. ५४ तेव्हां श्रोते ह्मणतात, " हे कविपोपका, तुला परिहार देण्यास तुझ्याकडून असा काय अन्याय झाला आहे ! ५५ तुला श्रीमुरारींनींच सांगितलें आहे कीं, ' आम्हीं जे अभिप्राय गुप्तस्थळीं झांकून ठेविले आहेत, ते तूं प्रकट कर. ' ५६ तें देवाचें मनोगत आम्हांला तूं स्पष्ट करून सांगितलेंस असें जरी

दावित आहासी तूं मूर्त । हेंही म्हणतां चित्त । दाटैल तुझें ५७ ह्मणोनि असो हें न बोलों । परि साविया गा तोषलों । जे ज्ञानतरिये मेळविलों । श्रवणसुखाचिये ५८ आतां इयावरी । जे तो श्रीहरी । बोलिला तें करीं । कथन वेगां ५९ इया संतवाक्यासरिसें । म्हणितलें निवृत्तिदासें । जी अवधारा तरी ऐसें । बोलिलें देवें ८६० म्हणती तुवां पांडवा । हा चिन्हसमुच्चयो आघवा । आयकिला तो जाणावा । अज्ञानभागु ६१ इया अज्ञानविभागा । पाठी देऊनि पैं गा । ज्ञानविखीं चांगा । दृढा होइजे ६२ मग निर्वाळिलेनि ज्ञानें । ज्ञेय भेटेल मनें । तें जाणावया अर्जुनें आस केली ६३ तंव सर्वज्ञांचा रावो । म्हणे जाणोनि तयाचा भावो । परिसें ज्ञेयाचा अभिप्रावो । सांगों आतां ६४

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

तरि ज्ञेय ऐसें म्हणणें । वस्तु तें येणेंचि कारणें । जें ज्ञानेंवांचूनि कवणें । उपायें नये ६५ आणि जाणितलेयावरौतें । कांहींच करणें नाहीं जेथें । जाणणेंचि तन्मयातें । आणी जयाचें ६६ जें जाणितलेयासाठीं । संसार काढूनियां कांठीं । जिरोनि जाइजे पोटीं । नित्यानंदाच्या ६७ तें ज्ञेय गा ऐसें । आदि जया नसे । परब्रह्म आपैसें । नाम जया ६८ जें नाहीं म्हणों जाइजे । तंव विश्वाकारें देखिजे । आणि विश्वचि ऐसें म्हणिजे । तरि हे माया ६९ रूप वर्ण व्यक्ती । नाहीं दृश्य द्रष्टा स्थिती । तरि कोणें कैसें आथी । म्हणावें पां ८७० आणि साचचि जरी नाहीं । तरि महदादि कोणें ठाईं । स्फुरत कैचें काई । तेणेंवीण असे ७१ म्हणोणि आथी नाथी हे बोली । जें देखोनि मुकी जाहली । विचारेंसीं मोडली । वाट जेथें ७२ जैसी भांडघटशरावीं । तदाकारें असे पृथ्वी । तैसें सर्व होऊनियां सर्वीं । अजे जे वस्तु ७३

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

आघवांचि देशीं काळीं । नव्हतां देशकाळांवेगळी । जे क्रिया स्थूलास्थूळीं । तेचि हात जयाचे ७४ तयातें याकारणें । विश्वबाहु ऐसें म्हणणें । जें सर्वचि सर्वपणें । सर्वदा करी ७५ आणि समस्तांही ठायां । एके काळीं धनंजया । आलें असे म्हणोनि जया । विश्वांघ्रि नाम ७६ पैं सवितया आंग डोळे । नाहींत वेगळे वेगळे । तैसें सर्वद्रष्टें सकळें । स्वरूपें जें ७७ म्हणोनि विश्वतश्चक्षु । हा अचक्षूच्या ठायीं पक्षु । बोलावया दक्षु । जाहला वेदु ७८ जें सर्वांचे शि-

आम्हीं म्हटलें, तरी तुला त्यापासून महिंवर येईल! ५७ म्हणून आम्हीं आतां या सर्व गोष्टी सोडून देतों: पण सध्यां तूं श्रवणसुखाची ज्ञाननौका आम्हांस प्राप्त करून दिलीस, त्यायोगानें आम्हांस फार संतोष झाला आहे. ५८ आतां यापुढें "श्रीहरि काय बोलले तें आम्हांस लवकर कथन कर." ५९ हें संतांचें वाक्य ऐकल्याबरोबर निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले, तर ऐका. देव असें बोलले. ८६० काय बोलले? तर ते म्हणाले, "अर्जुना, हीं जीं तूं सर्व लक्षणें ऐकलींस, तीं अज्ञानाचीं होत. ६१ ह्या अज्ञानभागाकडे दुर्लक्ष करून तूं ज्ञानप्राप्तीविषयीं आपला निश्चय दृढ कर. ६२ मग त्या शुद्ध ज्ञानाच्या योगें तुला ज्ञेयाची प्राप्ति होईल." हें ऐकतांच अर्जुनानें तें जाणण्याविषयीं मनःपूर्वक इच्छा केली. ६३ तेव्हां सर्वज्ञांचा राजा श्रीकृष्ण यानें अर्जुनाच्या मनांतील भाव जाणून त्यास म्हटलें कीं, आतां तुला ज्ञेय म्हणजे काय तें सांगतों, ऐक. ६४

अन्वय--यत् ज्ञेयं यत् ज्ञात्वा (जीवः) अमृतं अश्नुते तत् प्रवक्ष्यामि. तद् अनादिमत् परं ब्रह्म सद् न असद् च न इति उच्यते. ॥ १२ ॥

अर्थ–जें ज्ञेय म्हणजे जाणण्यास योग्य, जें जाणल्यानें जीवाला मोक्ष मिळतो, तें तुला मी आतां सांगतों. ज्याला आदि नाहीं, तें सर्वोत्कृष्ट ब्रह्म, सत् म्हणतां येत नाहीं व असत्‌ही म्हणतां येत नाहीं. ॥ १२ ॥

हें पहा, ज्ञेय म्हणजे परमात्मवस्तु–त्याला ज्ञेय म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं, तें ज्ञानाशिवाय इतर कोणत्याही उपायानें प्राप्त होत नाहीं; ६५ आणि तें समजल्यावर मुमुक्षूस कांहीं कर्तव्य उरत नाहीं. कारण, ज्याचें ज्ञानच मुमुक्षूला तद्रूपतेला आणतें (तें जाणल्याबरोबर तो तद्रूप होतो.) ६६ जें जाणलें असतां मुमुक्षूंनीं संसाराचा त्याग करून नित्यानंदांत निमग्न व्हावें, ६७ तें ज्ञेय असें आहे कीं, त्याला आदि नाहीं आणि त्याला साहजिकतःच परब्रह्म हें नांव आहे. ६८ तें नाहीं म्हणावयास जावें तर विश्वरूपेंकरून दृष्टीस पडतें; आणि विश्वच परब्रह्म असें म्हणावें, तर ही आहे माया! ६९ त्याला रूप, वर्ण, आकार हीं नाहींत; तसेंच तें दृष्टीस पडणारें नाहीं, व तें कशास पहातही नाहीं; तेव्हां 'तें आहे' असें कोणीं व कसें म्हणावें? ८७० बरें, तें नाहीं असें धरून चाललें, तर हीं महत्तत्वादि कोठून स्फुरण पावलीं? आणि त्यावांचून दुसरें आहे तरी काय? ७१ म्हणून त्यासंबंधानें 'आहे' 'नाहीं' असें कांहींच बोलतां न येऊन वेदांचीही वाणी मुकी झाला; आणि त्याच्या ठिकाणीं विचारासह वाट खुंटली! ७२ ज्याप्रमाणें मातीपासून तयार केलेले डेरे, घागरी, परळ इत्यादिकांच्या आकारांप्रमाणें पृथ्वी दिसते, [परंतु त्यांपासून निराळी आहे,] त्याप्रमाणें ब्रह्म आपणच सर्व जग नटलेलें असून जगांत ओतप्रोत भरलेलें आहे; [तथापि तें त्याहून भिन्न आहे.] ७३.

अन्वय–लोके तत् सर्वतःपाणिपादं, सर्वतःअक्षिशिरोमुखं, सर्वतःश्रुतिमत् (अस्ति), सर्वं च आवृत्य तिष्ठति. ॥१३॥

अर्थ—या जगांत त्याला सर्व बाजूंनीं हात व पाय आहेत; सर्व बाजूंनीं नेत्र, मस्तकें व मुखें आहेत, सर्व बाजूंनीं कान आहेत; आणि तें सर्वाला व्यापून राहिलें आहे. ॥ १३ ॥

सर्व देशांत सर्व कालीं स्थूल व सूक्ष्म वस्तूंपासून जी क्रिया होते ती त्याच्या सत्तेनें होते, कारण तें सर्वत्र व्यापक आहे, म्हणून क्रियेचे हात तेंच आहे. ७४ त्या ब्रह्माला या कारणामुळेंच 'विश्वबाहु' असें म्हटलें आहे; कां कीं, तें सर्वत्र सर्वप्रकारें सर्वदा क्रिया करवीत असतें; म्हणजे त्याच्या सत्तामात्रेंकरून क्रिया होतात. ७५ आणि अर्जुना, तें सर्व ठिकाणीं एकसमयावच्छेदेंकरून असतें, म्हणूनच त्याला 'विश्वांघ्रि' हें नांव प्राप्त झालें आहे. ७६ ज्याप्रमाणें सूर्याला अंग व डोळे हे अवयव वेगळे वेगळे नाहींत, त्याप्रमाणें जें सर्व आपल्या स्वप्रकाशानें पहातें म्हणजे भासवतें, ७७ म्हणूनच त्यास डोळे नाहींत, तरी वेदानें त्याला मोठ्या शहाणपणानें 'विश्वतश्चक्षु' असें म्हटलें आहे; ७८ जें सर्वांपेक्षां उंच व सर्व प्रकारें नित्य

रावरी । नित्य नांदें सर्वांपरी । ऐसिये स्थितीवरी । विश्वमूर्धा म्हणेपे ७९ पैं गा मूर्ति तेंचि मुख । हुताशना जैसें देख । तैसें सर्वपणें अशेख । भोक्तें जें ८८० यालागीं तया पार्था । विश्वतोमुख हे व्यवस्था। आली वाक्पथा । श्रुतीचिया ८१ आणि वस्तुमात्रीं गगन । जैसें असे संलग्न। तैसे शब्दजातीं कान। सर्वत्र जया ८२ म्हणोनि आम्ही तयातें । म्हणों सर्वत्र आइकतें ।एवं जें सर्वांतें । आवरूनि असें ८३ एऱ्हवीं तरी महामती । विश्वतश्चक्षु इया श्रुती । तयाचिये व्याप्ती । रूप केलें ८४ वांचूनि हस्त नेत्र पाये । हे भाष तेथ कें आहे । सर्व शून्याचा न साहे । निष्कर्षु जे ८५ पैं कल्लोळातें कल्लोळें । ग्रसिजत असें ऐसें कळे । पारि ग्रसितें ग्रासावेगळें। असे काई ८६ तैसें साचाचि जें एक। तेथ कें व्याप्यव्यापक । पारि बोलावया नावेक । करावें लागे ८७ पैं शून्य जैं दावावें जाहलें । तैं बिंदुलें एक केलें । तैसें अद्वैत सांगावें बोलें । तें द्वैत कीजे ८८ एऱ्हवीं तरी पार्था । गुरुशिष्यसत्पथा । आडळु पडे सर्वथा । बोल खुंटे ८९ म्हणोनि गा श्रुती । द्वैतभावें अद्वैतीं । निरूपणाची वाहती । वाट केली ८९० तेंचि आतां अवधारीं । इयें नेत्रगोचरें आकारीं । तें ज्ञेय गा जयापरी । व्यापक असे ९१

सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

तरि तें गा किरीटी ऐसें। अवकाशीं आकाश जैसें । पटीं पटु होऊनि असे। तंतु जेवीं ९२ उदक होऊनि उदकीं । रसु जैसा अवलोकीं । दीपपणें दीपकीं। तेज जैसे ९३ कर्पूरत्वें कापुरीं । सौरभ्य असे जयापरी । शरीर होऊनि शरीरीं । कर्म जेवीं ९४ किंबहुना पांडवा । सोनेंचि सोनयाचा रवा । तैसे जे या सर्वां । सर्वांगीं असे ९५ परी असे रवेपणामाजिवडे । तंव रवा ऐसे आवडे । वांचूनि सोनें सांगडें । सोनया जेवीं ९६ पैं गा वोघुचि वांकुडा । परि पाणी उजू सुहाडा । वन्हि आला लोखंडा । लोह नव्हे कीं ९७ घटाकारें वेंटाळें । तेथ नभ गमे वाटोळें । मठीं तरी चौफळें । आयें दिसे ९८ परि ते अवकाश जैसे । नोहिजतीचि कां आकाशें । जें विकार होऊनि तैसें । विकारी नोहे ९९ मन मुख्य इंद्रियां । सत्त्वादि गुणां ययां । सारिखें ऐसें धनंजया । आवडे कीर ९०० पैं गुळाची गोडी । नोहे बांधया सांगडी । तैसीं गुण इंद्रियें फुडीं। नाहीं तेथ १ अगा क्षीराचिये दशे । घृत क्षीराकारें असे । परि क्षीरचि नोहे

आहे, म्हणूनच ज्याला ‘ विश्वमूर्धा ’ असें म्हणतात; ७९ हें पहा—अग्नीची जी मूर्ति तेंच त्याचें मुख होय; त्याचप्रमाणें, जें ब्रह्म सर्व वस्तूंचा उपभोग घेतें;८८० पार्था, याच कारणास्तव श्रुतींना ब्रह्माला ‘ विश्वतोमुख ’ असें म्हटलें आहे. ८१ आणि आकाश ज्याप्रमाणें सर्व वस्तूंत ओतप्रोत भरलें आहे, त्याप्रमाणें शब्दमात्रावरोबर त्याचे श्रवण आहेत, ८२ म्हणूनच त्या ब्रह्माला आम्ही ‘सर्वत्र ऐकणारें ’ असें म्हणतों. कारण, तें या जगतांत सर्वांला व्यापून आहे. ८३ हे महामते अर्जुना, वास्तविक विश्वतश्चक्षु इत्यादि श्रुतींनीं परमात्म्याच्या नेत्रादि अवयवांचें वर्णन जें केलें आहे, तें परमात्म्याला अवयव आहेत असें सिद्ध करण्याकारितां नाहीं, तर परमात्म्याचें व्यापकत्व दाखविण्याचा त्यांचा मुख्य अभिप्राय आहे. ८४ वास्तविक, सर्व पदार्थांच्या अभावालाही जो सहन करीत नाहीं, त्याच्या ठिकाणीं नेत्र, हात, पाय इत्यादि अवयवांची गोष्टच नको. ८५ आतां लोकदृष्टया एकादी मोठी लाट लहान लाटेचा नाश करते असें दिसतें, परंतु ती थोरली लाट त्या लहान लाटेपासून पाण्याच्या दृष्टीनें वेगळी आहे काय ? ८६ त्याप्रमाणें, खरोखरीच जर ब्रह्म सर्वत्र भरलेलें आहे, तर त्याचे ठिकाणीं व्याप्यव्यापकभाव कोठून येणार ? मग शास्त्र व्याप्यव्यापकभावाचें प्रतिपादन कां करितें, असें म्हणशील तर, शिष्याला यथार्थ बोध होण्याकरितां तसें वर्णन करावें लागतें. ८७ ज्याप्रमाणें हिशोब लिहितांना बाकी पूज्य दाखविण्याची वेळ येते त्या वेळेस शून्याबद्दल वर्तुलाकृति काढतात, त्याप्रमाणें अद्वैत स्पष्ट करून सांगावयाचें म्हटलें, म्हणजे द्वैताचा स्वीकार करूनच स्पष्टीकरण करावें लागतें.८८ नाहीं तर, अर्जुना, गुरुशिष्यसंप्रदाय चहूंकडे बंद पडेल; आणि अद्वैताविषयीं सर्व भाषण बंद होईल. ८९ म्हणून श्रुतींनीं द्वैताच्या रूपानें अद्वैताचें प्रतिपादन करण्याचा राजमार्ग सुरू केला. ८९० तेव्हां आतां, आपल्या नेत्रांनीं जो आकार दिसतो, त्यांत तें ब्रह्म कसें व्यापक आहे, तें ऐक. ९१

अन्वय—(तत्) सर्वेन्द्रियगुणाभासं, सर्वेन्द्रियविवर्जितं, असक्तं सर्वभृत् च एव निर्गुणं गुणभोक्तृ च (अस्ति). १४

अर्थ—तें सर्व इंद्रियांना त्यांच्या विषयांचें ज्ञान करून देणारें असून, सर्वेंद्रियरहित आहे; तें कोठेंही सक्त नसून सर्वांना धारण करणारें आहे; आणि गुणरहित असून गुणांचा उपभोग घेणारें आहे. ॥ १४ ॥

हें पहा—अर्जुना. तें ब्रह्म म्हणजे, ज्याप्रमाणें पोकळींत सर्व आकाश भरलेलें असतें, किंवा तंतु हे वस्त्रामध्यें वस्त्ररूप होऊन असतात;९२ हें बघ, रस ज्याप्रमाणें उदकामध्यें उदकरूप होऊन असतो, तेज ज्याप्रमाणें दीपामध्यें दीपपणानें असतें; ९३ सुगंध जसा कापुराच्या रूपानें कापुरांत भरलेला असतो, व क्रिया शरीराच्या रूपानें शरीरांत दृष्टीस पडते;९४ किंबहुना,अर्जुना, सोनें ज्याप्रमाणें सोन्याच्या रव्याच्या रूपानें दृष्टीस पडतें, त्याप्रमाणें जें या सर्व जगाचें आदिकारण असून सर्वांत दृष्टीस पडतें; ९५ तें सोनें ज्यावेळेस रव्याच्या रूपानें दृष्टीस पडतें, त्या वेळेस आपल्यास तो रवा आहे असें वाटतें,परंतु सोनें या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां तो रवा सोनेंच होय.९६ अर्जुना, पाण्याचा ओघ वांकडा असला म्हणजे पाणी वांकडें दिसतें, परंतु तें खरोखर वांकडें नाहीं; लोखंड तापवून लाल झाल्यावर त्याचा आकार दृष्टीस पडतो, तो अग्नीचा नसून लोखंडाचा आहे; ९७ घटाच्या आकारानें आकाश वाटोळें दिसतें, व तेंच घराचे चौकांत पाहिलें म्हणजे चौकोनी दिसतें; ९८ परंतु तोच मठ व घट नाश पावल्यावर आकाशाचा नाश होत नाहीं, त्याप्रमाणें जें ब्रह्म मायेचे उपाधीनें विश्वमय होतें, परंतु मायेंत नसतें; ९९अर्जुना,तें ब्रह्म मन इत्यादि इंद्रियांप्रमाणें व सत्त्वादि गुणांप्रमाणें आकारास आलें आहे असा भास होतो, ९०० परंतु ज्याप्रमाणें गुळाची गोडी ही गुळाच्या आकारांत नसते, त्याप्रमाणें इंद्रियें व गुण यांत ब्रह्म नसतें. १ हे कपिध्वजा, ज्याप्रमाणें दुधाच्या अवस्थेंत तूप दुधा-

जैसें । कपिध्वजा २ तैसें जें इये विकारीं । विकार नोहे अवधारीं । पैं आकारा नाम भोंवरी । यर सोनें तें सोनें ३ इया उघड मऱ्हाटिया । तें वेगळेपण धनंजया । जाण गुणइंद्रियां- । पासोनियां ४ नामरूपसंबंधु । जातिक्रियाभेदु । हा आकारासीच प्रवादु । वस्तूसि नाहीं ५ तें गुण नव्हे कहीं । गुणा तया संबंधु नाहीं । परि तयाच्याचि ठाईं । आभासती ६ येतुलेयासाठीं । संभ्रांताच्या पोटीं । ऐसें जाय किरीटी । जें हेंचि धरी ७ तरि तें गा धरणें ऐसें । अभ्रातें जेविं आकाशें । कां प्रतिवदन जैसें । आरसेनि ८ नातरी सूर्य प्रतिमंडळ । जैसेंनि धरी सलिल । कां रश्मिकरीं मृगजळ । धरिजे जेवीं ९ तैसें गा संबंधेंविण । यया सर्वातें धरी निर्गुण । परि तें वायां जाण । मिथ्यादृष्टी ९१० आणि यापरि निर्गुणें । गुणातें भोगणें । रंका राज्य करणें । स्वप्नीं जैसें ११ ह्मणोनि गुणाचा संगु । अथवा गुणभोगु । हा निर्गुणीं लागु । बोलों नये १२

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥ १५ ॥

जें चराचर भूतां- । माजि असे पांडुसुता । नाना वन्हीं उष्णता । अभेदें जैसी १३ तैसेनि अविनाशभावें । जें सूक्ष्मदशे आघवें । व्यापूनि असे तें जाणावें । ज्ञेय एथ १४ जें एक आंतुबाहेरी । जें एक जवळ दुरी । जें एकवांचूनि परी । दुजी नाहीं १५ क्षीरसागरींची गोडी । माजि बहु थडिये थोडी । हें नाहीं तया परवडी । पूर्ण जें गा १६ स्वेदजप्रभृती । वेगळाल्या भूतीं । जयाचिये अनुस्यूती । खोमणें नाहीं १७ पैं श्रोतेमुखटिळका । घटसहस्रा अनेका- । माजि बिंबोनि चंद्रिका । न भेदे जेवीं १८ नाना लवणकणाचिये राशी । क्षारता एकचि जैसी । कां कोडी एकीं उसीं । एकचि गोडी १९

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च १६

तैसें अनेकीं भूतजातीं । जें आहे एकी व्याप्ती । विश्वकार्या सुमती । कारण जें गा ९२० म्हणोनि हा भूताकारु । जेथोनि तेंचि या आधारु । कल्लोळा सागरु । जियापरी २१ बाल्यादि तीन्ही वयसीं । काया एकचि जैसी । तैसें आदिस्थितिग्रासीं । अखंड जें २२ सायंप्रातर्मध्यान्ह । होतां जातां दिनमान । जैसें कां गगन । पालटेना २३ अगा सृष्टीवेळे प्रियोत्तमा । जया नांव म्हणती ब्रह्मा । व्याप्ति जें विष्णुनामा । पात्र जाहलें २४ मग अकारु हा

च्या आकारानें असतें, परंतु तें दूध म्हणजे नूर नव्हे, २ त्याप्रमाणें जें ब्रह्म विश्वांत भरलेलें असून तें विश्व नव्हे. कारण, सुवर्णाचे अलंकार बनवि-ल्यावर त्यांस आपण फूल, वांकी अशीं नांवें देतों, बाकी सुवर्णदृष्टीनें सोनें तें सोनेंच! ३ याप्रमाणें मीं उघड मराठी भाषेंत सांगतों: अर्जुना, ब्रह्म हें गुण व इंद्रियें यांपासून वेगळें आहे ४ नांव, रूप संबंध, जाति, क्रिया, भेद हे सर्व प्रकार आकारा-सच लागू आहेत, ब्रह्माला नाहींत. ५ तें ब्रह्म गुण नाहीं, व त्याचा आणि गुणांचा संबंध नाहीं, परंतु त्याचेच ठिकाणीं ते भासतात. ६ या कारणावरून अर्जुना, अज्ञान्याच्या मनांत असें येतें कीं, गुण हे ब्रह्माचे व आहेत. ७ परंतु ब्रह्माच्या ठिकाणीं गुण आहेत असें मानणें, म्हणजे ज्याप्रमाणें ढग आका-शांत दृष्टीस पडतात म्हणून त्यांना आकाश धारण करतें, किंवा आरशांत पाहिलें असतां जें प्रतिबिंब दृष्टीस पडतें तें आरशाचेंच आहे, असें म्हणण्या-प्रमाणें होय ८ किंवा सूर्याचें प्रतिबिंब पाणी धारण करितें, अथवा सूर्यरश्मी मृगजल धारण करितात, असें वास्तविक नसतांना लोक समजतात. ९ गु-णाचा व ब्रह्माचा संबंध नसतांनाही ब्रह्म गुणाला धारण करितें असा जो निश्चय, तो भ्रांतिमुळें व्यर्थ आहे. ९१० ज्याप्रमाणें भिकारी मनुष्य स्वप्नांत रा-ज्याचा उपभोग घेतो हें मिथ्या होय, त्याप्रमाणें ब्रह्म स्वतः निर्गुण असतां गुणाचा भोग घेतें, हें म्हणणें व्यर्थ होय. ११ म्हणून, ब्रह्म गुणांचा संग करतें अथवा गुणांचा उपभोग घेतें, असें म्हणतां येत नाहीं. १२

अन्वय–तत् भूतानां बहिः अंतः च (अस्ति), अचरं चरं च एव (अस्ति); सूक्ष्मत्वात् अविज्ञेयं (अस्ति) दूरस्थं च अंतिके च (अस्ति) ॥ १५ ॥

अर्थ–तें [सर्व] भूतांच्या बाहेर असून आंतही आहे; स्थिर असून हालणारें आहे; अत्यंत सूक्ष्म असल्यामुळें जाणतां येत नाहीं; आणि दूर असून जवळही आहे. ॥ १५ ॥

हे पांडुसुता, अग्नीचे निखारे जरी पुष्कळ आ-कारांचे निरनिराळे असले, तरी त्यांतील उष्णता ज्याप्रमाणें एकच होय, त्याप्रमाणें चराचर भूतांमध्यें ब्रह्म व्यापक आहे. १३ याप्रमाणें, जें अविनाशी असून सूक्ष्मपणानें सर्व जगांत व्यापून आहे, तें प्रस्तुतचें ज्ञेय आहे, १४ जें शरीराचे आंत असतें व बाहेरही असतें; तसेंच जें पाहिलें असतां जवळ आहे व दूरही आहे; व जें एक असून दुसरा प्र-कारच नाहीं; १५ क्षीरसागराची गोडी कांठाशीं थोडी व मध्यभागीं पुष्कळ अशी नसते, त्याप्रमा-णें जें सर्वत्र व्यापक असून पूर्ण आहे; १६ जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज्ज या सर्व वेगळाल्या भू-तांच्या ठिकाणीं ज्याच्या अखंड व्याप्तीला हानी नाहीं, १७ हे श्रोतृशिरोमणे, हजारों घटांच्या नि-राळ्या आकारांत चंद्राचें बिंब निराळें दिसत, परंतु त्याला जसा भेद नाहीं; १८ मिठाच्या पुष्कळ राशी जरी असल्या तरी सर्वांचा खारटपणा जसा एक असतो, अथवा मोळीभर ऊंस जरी असले तरी त्या सर्वांची गोडी जशी एकच असते, १९

अन्वय–तत् ज्ञेयं अविभक्तं भूतेषु च विभक्तं इव स्थि-तम्, भूतभर्तृ च ग्रसिष्णु च प्रभविष्णु च (अस्ति). १६

अर्थ–तें ब्रह्म भूतांचें विभागलेलें नसून प्राणिमात्रांच्या ठिकाणीं विभागल्यासारखें दिसतें; आणि तें सर्व भूतांना धारण करणारें, सर्वांचा नाश करणारें, व सर्वांची उत्पत्ति करणारें आहे. ॥ १६ ॥

तशी अनेक भूतमात्रांत ज्याची एकत्वानें व्याप्ति आहे; आणि अर्जुना, विश्वाच्या रचनेंत जें आदि-कारण आहे; ९२० म्हणून ज्याप्रमाणें लाटा स-मुद्रापासून उत्पन्न होऊन लाटांना आधार समुद्रच असतो, त्याप्रमाणें प्राणिमात्राच्या उत्पत्तीला जो हेतु तोच त्याचा आधार आहे, २१ बाल्यावस्था, तारुण्यावस्था व वृद्धावस्था, ह्यांना जसें एकच श-रीर अधारभूत असतें, तसें उत्पत्ति, स्थिति व लय ह्या तिन्ही अवस्थांस जें आधारभूत आहे; २२ प्रा-तःकाळ मध्यान्हकाळ व सायंकाळ हे दिवसाचे तिन्ही काळ जरी गेले, तरी आकाशांत जसा पा-लट नसतो; २३ हे प्रियोत्तमा, सृष्टीच्या उत्पत्ति-कालीं ज्याला आपण ब्रह्मदेव म्हणतों, व व्याप्ति कालीं म्हणजे स्थितिकालीं ज्याला विष्णु हें नांव देतों, २४ मग लय करते वेळेस ज्याला आपण रुद्र असें म्ह-णतों, व हीं तिन्ही कार्यें ज्या वेळेस लोप पावतात, त्या

हारपे। तेव्हां रुद्र जें म्हणिपे। तेंही गुणत्रय जेव्हां लोपे। तैं जें शून्य २५ नभाचे शून्यत्व गिळून। गुणत्रयातें नुरऊन। तें शून्य तें महाशून्य। श्रुतिवचनसंमत २६

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते। ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥१७॥

जें अग्नीचें दीपन। जें चंद्राचें जीवन। सूर्याचे नयन। देखती जेणें २७ जयाचे उजियेडें। तारांगण उभडें। महातेज सुरवाडें। राहाटे जेणें २८ जें आदीची आदी। जें वृद्धीची वृद्धी। बुद्धीची जें बुद्धी। जीवाचा जीवु २९ जें मनाचें मन। जें नेत्राचे नयन। कानाचे कान। वाचेची वाचा ९३० जें प्राणाचा प्राण। जें गतीचे चरण। क्रियेचें कर्तेपण। जयाचेनि ३१ आकारु जेणें आकारे। विस्तारू जेणें विस्तारे। संहारू जेणें। संहारे। पांडुकुमरा ३२ जें मेदिनीची मेदिनी। जें पाणी पिऊनि असे पाणी। तेजा दिवेलावणी। जेणें तेजें ३३ जें वायूचा श्वासोश्वासु। जें गगनाचा अवकाशु। हें असो आघवाचि आभासु। आभासे जेणें ३४ किंबहुना पांडवा। जें आघवेंचि असे आघवा। जेथ नाहीं रिगावा। द्वैतभावासी ३५ जें देखिलियाचिसवें। दृश्य द्रष्टा हें आघवें। एकवाट कालवे। सामरस्यें ३६ मग तेंचि होय ज्ञान। ज्ञाता ज्ञेय हन। ज्ञेय गामिजे स्थान। तेंहि तेंचि ३७ जैसें सरलियां लेख। आंख होती एक। तैसें साध्यसाधनादिक। ऐक्यासि ये ३८ अर्जुना जिये ठायीं। न सरे द्वैताची वही। हें असो जें हृदयीं। सर्वांच्या असे ३९

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः। मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१८॥

एवं तुजपुढां। आदीं क्षेत्र सुहाडा। दाविलें फाडोवाडां। विवंचुनी ९४० तैसेंचि क्षेत्रापाठीं। जैसेनि देखसी दिठी। तें ज्ञानही किरीटी। सांगितलें ४१ अज्ञानाही कौतुकें। रूप केलें निकें। जंव आयणी तुझी टेंके। पुरे म्हणे ४२ आणि आतां हें रोकडें। उपपत्तीचेनि पवाडें। निरूपिलें उघडें। ज्ञेय पैं गा ४३ हे आघवीच विवंचना। बुद्धी भरोनि अर्जुना। मात्सिद्धिभावना। माझिया येती ४४ देहादि परिग्रहीं। संन्यासु करूनियां जिहीं। जीवु माझ्या ठाईं। वृत्तिकु केला ४५ ते मातें किरीटी। हेंचि जाणोनियां शेवटीं। आपणपयां साटोवाटीं। मीचि होती ४६ मीचि होती परी। हे मुख्य गा अवधारीं। सोहोपी सर्वांपरी। रचिलीं आम्हीं ४७ कडां पायरी कीजे। निराळीं माचु बांधिजे। अथावीं सुइजे। तरी जैसी ४८ एऱ्हवीं अवघेंचि आत्मा। हें सांगों

वेळेस जें शून्य असतें त्याला प्रकृती असें ह्मणतात; २५ आणि आकाशाचें शून्यत्व गिळून गुणत्रय नाहींसें करणारें जें प्रकृतिशून्य, त्याला जें नाहींसें करतें, तें श्रुतींनीं वर्णन केलेलें महाशून्य तेंच आमचें ज्ञेय होय. २६

अन्वय–तत् ज्योतिषां अपि ज्योतिः (अस्ति); तमसः परं उच्यते ज्ञानं, ज्ञेयं, ज्ञानगम्यं (अस्ति ; सर्वस्य हृदि धिष्ठितम् (अस्ति). ॥ १७ ॥

अर्थ—तें ब्रह्म चंद्रसूर्यादिकांनाही प्रकाश देणारें आहे; तें अज्ञानरूप अंधकाराच्या पलीकडे आहे असें म्हणतात; तें ज्ञानस्वरूप आहे, ज्ञेयस्वरूप आहे, व ज्ञानानें मिळण्याजोगें आहे; आणि तेंच सर्वांच्या हृदयामध्ये विद्यमान आहे. ॥ १७ ॥

जें ब्रह्म अग्नीला दीपन करण्याची शक्ति देतें, ज्या चंद्रापासून जगतांत अमृताची प्राप्ति होते त्याला जें अमृत देतें, ज्या सूर्याचे उजेडापासून सर्व जग व्यवहार करितें,त्याला ज्याचेपासून दृष्टि प्राप्त होते,२७ ज्याचे तेजानें तारांगणांस तेज प्राप्त होतें; तसेंच महातेज ज्याचे तेजानें तेजस्वी होतें; २८ जगतांत जे मूळ पदार्थ म्हणून आहेत, त्यांचेंहि जें मूळ म्हणजे आदि, जें वृद्धीची वृद्धी, तसेंच बुद्धीची बुद्धी व जीवाचा जीव; २९ जें मनाचें मन, डोळ्याचा डोळा, कानाचा कान व वाचेची वाचा; ९३० जें प्राणाचें जीवन, गतीचे चरण व ज्याच्यामुळें क्रियेस कर्तेपणा येतो; ३१ हे पांडुकुमरा, ज्याच्यामुळें आकार, विस्तार व संहार यांस आपापलें रूप प्राप्त होतें; ३२ जें पृथ्वीस धारण करणारें, जें पाण्याचें जीवन, व ज्याचे योगानें तेज प्रकाशमान होतें; ३३ जें वायूस वाहण्याची शक्ति देतें व ज्यांत आकाश सामावतें; फार काय सांगावें, सर्व भासमान वस्तु ज्याचे तेजानें भासल्या जातात ३४ हे पांडवा, या सर्व जगतांत सर्व पदार्थांच्या रूपानें सर्वपणानें आहे, आणि ज्याच्या ठिकाणीं द्वैतभावाचा प्रवेशच नाहीं, ३५ ज्याचें दर्शन होण्याबरोबर द्रष्टा, दृश्य व दर्शन ही त्रिपुटी ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं ऐक्यभावाला येते, ३६ मग तेंच ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान ही त्रिपुटी होऊन ज्याचे योगानें ब्रह्म कळतें, तेंही तेंच होय. ३७ ज्याप्रमाणें हिशेबाचा ताळा जमल्यावर हिशेबाच्या कच्च्या कागदाचें काम संपतें, त्याप्रमाणें ब्रह्मप्राप्ति झाल्यावर साध्य व साधक हे भाव नाहींतसे होतात. ३८ अर्जुना, ब्रह्माचे ठिकाणीं द्वैताचा संबंधही रहात नाहीं; आतां हें राहूं दे. तें सर्वांच्या हृदयांत वास करतें. ३९

अन्वय–इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं च समासतः उक्तं; मद्भक्तः एतत् विज्ञाय मद्भावाय उपपद्यते. ॥ १८ ॥

अर्थ—याप्रमाणें क्षेत्र, ज्ञान आणि ज्ञेय हीं संक्षेपानें तुला सांगितलीं. हीं जाणल्यानें माझा भक्त माझ्या स्वरूपाला मिळतो. ॥ १८ ॥

याप्रमाणें, हे प्रियमित्रा, तुला क्षेत्र ह्मणजे काय हें खडे मांडून विस्तारानें कळविलें. ९४० त्याचप्रमाणें, अर्जुना, त्या क्षेत्रानंतर, तुला उघड दृष्टीनें पाहतां येईल अशा रीतीनें ज्ञानही समजून सांगितलें. ४१ त्याप्रमाणेंच, तुझे बुद्धीची तृप्ति होऊन तूं पुरे म्हणेपर्यंत अज्ञानाच्याही लक्षणांचें कौतुकानें निरूपण केलें. ४२ आणि आतांच दृष्टांत देऊन तुला ज्ञेय ह्मणजे काय तें स्पष्ट करून सांगितलें. ४३ अर्जुना, या सर्व गोष्टींचा विचार करून, माझ्या प्राप्तीची इच्छा धरून माझे भक्त मद्रूप होतात. ४४ देहादिक परिवाराचा त्याग करून जे माझे ठिकाणीं आपलें चित्त वतनदार करतात,४५ हे किरीटी, ते माझे भक्त आपलें चित्त मला अर्पण करून व माझें चित्त आपलेकडे घेऊन मद्रूप होतात. ४६ अशा रीतीनें मद्रूप होण्याचा सर्वांत सुलभ मार्ग मीं मुमुक्षूंकरितां तयार करून ठेवला आहे. ४७ कड्यावर चढून जाणें झाल्यास जशा पायऱ्या कराव्या लागतात, किंवा अंतराळीं चढून जाणें असल्यास जसा पहाड बांधावा लागतो,किंवा खोल पाण्यांतून तरून जावयाचें असल्यास जशी नांव घालावी लागते; ४८ एऱ्हवीं हे वीरोत्तमा, सर्वत्र आत्मा आहे असें जर तुला वर्णन क-

जरी वीरोत्तमा । परी तुझिया मनोधर्मा । मिळेल ना ४९ म्हणोनि एकाचि संचलें । चतुर्धा आम्हीं केलें । जें अदळपण देखिलें । तुझिये प्रज्ञे ९५० पैं बाळ जैं जेवविजे । तैं घांसु विसा ठायीं कीजे । तैसें एकाचि हें चतुर्धा जें । कथिलें आम्हीं ५१ एक क्षेत्र एक ज्ञान । एक ज्ञेय एक अज्ञान । हे भाग केले अवधान । जाणोनि तुझें ५२ आणि ऐसेनही पार्था । जरी हा अभिप्रावो तुज हाता । नये तरी हे व्यवस्था । एक वेळ सांगों ५३ आतां चौठायीं न करूं । एकही म्हणोनि न सरूं । आत्मानात्मया धरूं । सरिसा पाडु ५४ परि तुवां येतुलें करावें । मागौनि तें आम्हां देआवें । जे कानाचें नांव ठेवावें । आपणपैं गा तें ५५ या श्रीकृष्णाचिया बोला । पार्थु रोमांचितु जाहला । तेथ देवो म्हणती भला । उचंबळेना ५६ ऐसेनि तो येतां वेगु । धरूनि म्हणे श्रीरंगु । प्रकृतिपुरुषविभागु । परिसें सांगों ५७ जया मार्गातें जगीं । सांख्य ह्मणती योगी । जयाचिये भाटिवेलागीं । मी कपिल जाहलों ५८ तो आईक निर्दोखु । प्रकृतिपुरुषविवेकु । म्हणे आदिपुरुखु । अर्जुनातें ५९

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥१९॥

तरि पुरुष अनादि आथी । आणि तैंचि लागोनि प्रकृती । संसरिसीं दिवोराती । दोनी जैसीं ९६० कां रूप नोहे वायां । परी रूपा लागली छाया । निकणु वाढे धनंजया । कणसीं कोंडा ६१ तैसीं जाण जवटें । दोन्ही इयें एकवटें । प्रकृतिपुरुष प्रकटें । अनादिसिद्धें ६२ पैं क्षेत्र येणें नांवें । जें सांगितलें आघवें । तेंचि एथ जाणावें । प्रकृति हे गा ६३ आणि क्षेत्रज्ञु ऐसें । जयातें ह्मणितलें असे । तो पुरुष हें अनारिसें । न बोलों घेईं ६४ इयें आनानें नांवें । परि निरूप्य आन नोहे । हें लक्षण न चुकावें । पुढतपुढती ६५ तरी केवळ जे सत्ता । तो पुरुषु गा पांडुसुता । प्रकृतीतें समस्ता । क्रिया नाम ६६ बुद्धि इंद्रियें अंतःकरण । इत्यादि विकारभरण । आणि ते तीन्ही गुण । सत्वादिक ६७ हा आघवाचि मेळावा । प्रकृती जाहला जाणावा । हेचि हेतु संभवा । कर्माचिया ६८

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

तेथ इच्छा आणि बुद्धी । घडवी अहंकारेंसीं आधीं । मग तिया लाविती वेधीं । कारणाच्या ६९ तेंचि कारण ठाकावया । जें सूत्र धरणें उपाया । तया नांव धनंजया । कार्य पैं गा ९७० आणि इच्छा मदाच्या थावीं । लागली म-

रून सांगूं लागलों, तर तुला तें स्पष्ट कळणार नाहीं. ४९ ह्मणून, तुझी बुद्धी जड आहे असें पाहून, तें एकच ब्रह्म चार विभाग करून सांगितलें. ९५० ज्याप्रमाणें मुलाला जेऊं घालावयाचें असलें ह्मणजे जो आपण एक घास घेतों तोच त्याला वीस वेळ थोडथोडा द्यावा लागतो, त्याप्रमाणें ब्रह्म हें चार प्रकारांनीं तुला मीं स्पष्ट करून सांगितलें. ५१ तुझी अवधानशक्ति पाहून एक क्षेत्र, एक ज्ञान, एक ज्ञेय व एक अज्ञान असे त्या ब्रह्माचे चार भाग केले. ५२ आणि पार्था, इतकें करून जर ब्रह्म तुला नीट कळत नसलें, तर तुला दुसऱ्या रीतीनें आणखी एकदा स्पष्ट करून सांगतों. ५३ आतां त्याचे चार भाग न करितां, तसेंच तें एकही न मानतां, आत्मा व अनात्मा (पुरुष व प्रकृति) असे दोन भाग करून तें तुला सांगतों. ५४ परंतु तूं एक गोष्ट कर कीं, आम्ही मागूं तें आम्हांस दे. तें काय ह्मणशील, तर तूं लक्षपूर्वक कान देऊन आम्ही सांगूं तें ऐक. ५५ असें श्रीकृष्णाचें वचन ऐकून पार्थाचे अंगावर रोमांच उभे राहिले. तेव्हां देव ह्मणाले कीं, याचे मनांत ही गोष्ट पूर्णपणें बिंबली आहे. ५६ याप्रमाणें श्रीकृष्णालाही वेग आला; परंतु तो आंवरून धरून ते म्हणतात:—अर्जुना, तुला ब्रह्माचे प्रकृति व पुरुष असे दोन भाग स्पष्ट करून सांगतों, ते ऐक. ५७ प्रकृति व पुरुष यांचें ज्यांत विवेचन आहे, त्या मार्गाला योगी लोक ' सांख्यमार्ग ' असें ह्मणतात; व ज्याचें पूर्णपणें वर्णन करण्याकरितां मीं कपिलावतार घेतला, ५८ तो प्रकृति व पुरुष यांचेविषयीं निर्दोष विचार ऐक, असें श्रीकृष्ण परमात्मा अर्जुनास म्हणाले. ५९

अन्वय–(त्वं) प्रकृतिं पुरुषं च उभौ अपि अनादी एव विद्धि; विकारान् च गुणान् च प्रकृतिसंभवान् एव विद्धि. १९

अर्थ—प्रकृति आणि पुरुष हे दोन्ही अनादिच आहेत. असें तूं समज; आणि विकार व गुण हे प्रकृतीपासूनच उत्पन्न झाले आहेत, असें तूं समज. ॥ १९ ॥

तरी पुरुष हा अनादि आणि तेव्हांपासून त्याला लागूनच प्रकृतिही आहे. ज्याप्रमाणें दिवस व रात्र यांची जोड आहे; ९६० छाया ही रूप नव्हे, परंतु ती रूपाबरोबर असते; तसेंच, हे धनंजया, बीं पेरल्यावर त्याचे बरोबर ज्याप्रमाणें कण व कोंडा हीं दोन्हीं बरोबरच उत्पन्न होतात, ६१ त्याप्रमाणें प्रकृति व पुरुष ह्यांचें अनादिसिद्ध जोडपें प्रसिद्ध आहे. ६२ तर क्षेत्र या नांवानें तुला जें सांगितलें त्यालाच या ठिकाणीं प्रकृति म्हणून समजावें; ६३ आणि क्षेत्रज्ञ म्हणून ज्याला ह्मणतात. तो पुरुष हें आम्ही निःसंशय सांगतों, असें समज. ६४ यांचीं जरी हीं निरनिराळीं नांवें आहेत, तरी त्यांजविषयीं निरूपण निराळें नाहीं, ही गोष्ट तूं वरचेवर पूर्णपणें लक्षांत ठेव. ६५ हे पाडुसुता, ज्या सत्तेला कधींही नाश नाहीं; तिला पुरुष असें समजावें व सत्तेच्या योगानें ज्या क्रिया घडतात, त्यांना प्रकृति असें ह्मणावें. ६६ बुद्धि, इंद्रियें, अंतःकरण इत्यादि ज्यांपासून विकार उत्पन्न होतात—आणि सत्व, रज व तम हे तिन्ही गुण ६७ या सर्वांची प्रकृतीपासून उत्पत्ति होते व याचेपासून सर्व कर्में होतात. ६८

अन्वय–प्रकृतिः कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः उच्यते; पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः उच्यते. ॥ २० ॥

अर्थ–प्रकृति ही कार्य म्हणजे शरीर व करण ह्मणजे तेरा इंद्रियें यांच्या उत्पत्तीला कारण आहे; आणि पुरुष हा सुखदुःखांच्या भोक्तेपणास कारण आहे. ॥ २० ॥

त्या ठिकाणीं इच्छा व बुद्धि यांच्यापासून अहंकार उत्पन्न होतो; व त्यामुळें ती इच्छा व बुद्धि फलप्राप्तीकरितां इंद्रियांना आपापलीं कार्यें करण्याकरितां नादीं लावतात, ६९ तेंच फल प्राप्त होण्याकरितां जो उपाय करावयाचा, त्यास, हे धनंजया, कार्य असें म्हणतात. ९७० तीच इच्छा

नातें उठवी । तें इंद्रियें राहाटवी । हें कर्तृत्व पैं गा ७१ ह्मणोनि तीन्ही या जाणा । कार्यकर्तृत्वकारणा । प्रकृति मूळ हे राणा । सिद्धांचा म्हणे ७२ एवं तिहींचेनि समवायें । प्रकृति कर्मारूप होये । पारि जया गुणा वाढे त्राये । त्याचि सारिखी ७३ जें सत्त्वगुणें अधिष्ठिजे । तें सत्कर्म ह्मणिजे । रजोगुणें निपजे । मध्यम तें ७४ जें कां केवळ तमें । होती जियें कर्मे । निषिद्धें अ-धर्मे । जाण तियें ७५ ऐसेंनि संतासंतें । कर्मे प्रकृतीस्तव होतें । तयापासोनि निर्वाळनें । सुखदुःख गा ७६ असंतीं दुःख उपजे । सत्कर्मी सुख निफजे । तया दोहींचा बोलिजे । भोगु पुरुषा ७७ सुखदुःखें जंववरी । निफजती साचो-कारीं । तंव प्रकृति उद्यमु करी । पुरुषु भोगी ७८ प्रकृतिपुरुषांची कुळवाडी । सांगतां असंगडी । जे आंबुली जोडी । आंबुला खाय ७९ आंबुला आंबुलिये । संगती ना सोये । कीं आंबुली जग विये । चोज ऐका ९८०

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् । कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु २१

जे अनंगु तो पैंधा । निकवडा नुसधा । जीर्णु अतिवृद्धा । पासोनि वृध्दु ८१ तया आडनांव पुरुषु । एऱ्हवीं स्त्री ना नपुंसकु । किंबहुना एकु । निश्चयो नाहीं ८२ तो अचक्षु अश्रवणु । अहस्तु अचरणु । रूप ना वर्णु । नाम आथी ८३ अर्जुना कांहींचि जेथ नाहीं । तो प्रकृतीचा भर्ता पाहीं । कीं भोगणें ऐसयाही । सुखदुःखाचें ८४ तो तरी अकर्ता । उदासु अभोक्ता । पारि इया पतिव्रता । भोगविजे ८५ जियेतें अळुमाळु । रूपा गुणाचा चाळढाळु । ते भलतैसाही खेळु । लेखा आणी ८६ इये प्रकृती तंव । गुणमयी ईंचि नांव । किंबहुना सावेव । गुण तेचि हे ८७ हे प्रतिक्षणीं नित्य नवी । रूपा गुणाचीच आघवी । जडातेंही माजवी । इयेचा माजु ८८ नामें इयें प्रसिद्धें । स्नेहो इया स्निग्धें । इंद्रियें प्रबुद्धें । इये चेनि ८९ कायि मन हें नपुंसक । कीं तें भोगवी तिन्ही लोक । ऐसें ऐसें अ-लौकिक । करणें इयेचें ९९० हे भ्रमाचें महाद्वीप । हे व्याप्तिचें रूप । विकार उमप । इया केले ९१ हे कामाची मांडवी । हे मोहवनींची माधवी । इये प्र-सिद्धाचि दैवी । माया हें नाम ९२ हे वाङ्मयाची वाढी । हे साकारपणाची जोडी । प्रपंचाची धाडी । अभंग हे ९३ कळा येथूनि जालिया । विद्या इये-च्या केलिया । इच्छा ज्ञान क्रिया । वियाली हे ९४ हे नादाची टांकसाळ । हे चमत्काराचें वेळाऊळ । किंबहुना सकळ । खेळु इयेचा ९५ जे उत्पत्ति प्र-

प्रवळ होऊन मन जागृत करतें, व त्याजकडून सर्व व्यहार करवितें. ७१ म्हणून कार्य, कर्तृत्व व कारण या त्रिपुटीस प्रकृति मूळ होय, असें सिद्धांचा राणा जो श्रीकृष्ण परमात्मा तो म्हणाला. ७२ याप्रमाणें तिन्हीं एकत्र झाल्यावर प्रकृति क्रियारूप होते; परंतु ज्या गुणाचा विशेष जोर होईल, त्या गुणाप्रमाणें ती क्रिया घडते. ७३ जें कर्म सत्त्वगुणापासून उत्पन्न होतें, तें सत्कर्म होय. रजोगुणापासून उत्पन्न होतें, तें मध्यम, ७४ आणि जीं कर्में केवळ तमोगुणापासून उत्पन्न होतात, तीं निषिद्ध म्हणजे धर्मविरुद्ध कर्में होत. ७५ याप्रमाणें प्रकृतीपासून चांगलीं व वाईट कर्में घडतात, व त्या कर्मांपासून सुखदुःख प्राप्त होतें: ७६ वाईट कर्मांपासून दुःख उत्पन्न होतें, सत्कर्मांपासून सुख उत्पन्न होतें, व त्या दोहोंचा उपभोग पुरुषास घ्यावा लागतो. ७७ जोंपर्यंत सुख व दुःख सत्यत्वानें उत्पन्न होतें, तोंपर्यंत व्यापार प्रकृतीचा व भोग पुरुषाचा. ७८ प्रकृति व पुरुष यांचा व्यापार इतका विसंगत आहे कीं, स्त्रीनें मिळवावें व नवऱ्यानें स्वस्थ बसून खावें. ७९ काय चमत्कार आहे पहा कीं, या स्त्रीपुरुषांचा कधींहि संग न घडतां स्त्रीपासून जगाची उत्पत्ति होते. ८८०

अन्वय–पुरुषः प्रकृतिस्थः (सन्) प्रकृतिजान् गुणान् भुंक्ते हि; गुणसंगः अस्य सदसद्योनिजन्मसु कारणं (अस्ति). २१

अर्थ–पुरुष प्रकृतीशीं संबंध ठेवून प्रकृतीच्या गुणांचा उपभोग घेतो; व गुणसंबंध हाच पुरुषाच्या बऱ्या–वाईट जन्माला कारण होतो ॥ २१ ॥

जो पुरुष ब्रह्म निराकार असून उदासिन आहे, तसेंच निर्धन असून, केवळ एकटा आहे आणि जीर्ण असून, या जगांत जी अति वृद्ध वस्तु असेल तिच्यापेक्षांही वृद्ध आहे. ८१ त्याला आडनांव पुरुष हें आहे. एऱ्हवीं तें स्त्री किंवा नपुंसक यांपैकीं निश्चयानें कोणतेंच सांगतां येत नाहीं. ८२ त्याला डोळे, कान, हात, पाय, रूप, वर्ण व नांव हें कांहींएक नाहीं. ८३ अर्जुना, त्याला कोणतेही अवयव नाहींत, असा हा प्रकृतीचा नवरा असून त्यालाही सुखदुःख भोगावें लागतें. ८४ तो कर्म न करणारा, उदासीन व उपभोग न घेणारा असा जरी आहे, तरी ही पतिव्रता प्रकृति त्याला उपभोग घेण्यास लावते. ८५ जी प्रकृति आपल्या गुणांच्या व रूपाच्या अनुरोधानें विलक्षण खेळ करून दाखविते, ८६ म्हणून या प्रकृतीला गुणमयी असें नांव दिलें आहे; किंबहुना ही मूर्तिमंत गुणच आहे. ८७ ही क्षणोक्षणीं नित्य नवी असून रूप व गुण यांनीं युक्त आहे; व ही जड वस्तूकडूनही आपले कर्तबगारीनें कर्म करविते. ८८ नांव, प्रीति, इंद्रियें या सर्वांचें व्यापाराला ही कारण आहे. ८९ पांढरें गेलें असतां मन हें नपुंसक असूनही त्याला तिन्ही लोकांत हिंडवितें. याप्रमाणें इची अलौकिक करणी आहे. ९९० ही भ्रमाचें केवळ महाद्वीप, स्वयमेव व्याप्ति करणारी व अमर्याद विकार उत्पन्न करणारी अशी आहे. ९१ ही कामरूप वेलीचा मांडव असून मोहरूप वनाचा वसंत ऋतु आहे; व ही देवी माया या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ९२ ही शब्दमय शास्त्राची वाटी आहे, ही निराकाराला आकार देणारी आहे, व प्रपंचाची सतत धाड घालणारी आहे. ९३ सर्व कला हिच्यापासून उत्पन्न झालेल्या असून, सर्व विद्याही हिनेंच केलेल्या आहेत; आणि इच्छा, ज्ञान व क्रिया यांसही हीच व्यायली आहे. ९४ ही नादाची (छंदाची) टांकसाळ आहे; ही चमत्काराचें घर आहे. फार काय सांगावें ! हा सर्व खेळ हिचाच आहे. ९५ जगाची उत्पत्ति आणि प्रळय

लयो होत । ते इयेचे सायंप्रात । हें असो अद्भुत । मोहन हे ९६ हे अद्व-
याचें दुसरें । हे निःसंगाचें सोयरें । हें निराळेंसि घरें । नांदतु असे ९७ इयेतें
येतुलावरी । सौभाग्यव्याती थोरी । ह्मणोनि तया आवरी । अनावरातें ९८ त-
याच्या तंव ठायीं । निपटूनि कांहींचि नाहीं । कीं तया आघवेंही । आपणचि
होय ९९ तया स्वयंभाची संभूतीं । तया अमूर्ताची मूर्ती । आपण होय स्थिती ।
ठावो तया १००० तया अनार्ताची आर्ती । तया पूर्णाची तृप्ती । तया अकु-
ळाची जाती । गोत होय १ तया अचर्चाचें चिन्ह । तया अपाराचें मान । तया
अमनस्काचें मन । बुद्धी ही होय २ तया निराकाराचा आकारु । तया निर्व्या-
पाराचा व्यापारु । निरहंकाराचा अहंकारु । होऊनि ठाके ३ तया अनामाचें
नाम । तया अजाचें जन्म । आपण होय कर्म । क्रिया तया ४ तया निर्गुणाचे
गुण । तया अचरणाचे चरण । तया अश्रणाचें श्रवण । अचक्षूचे चक्षु ५ तया
भावातीताचे भाव । तया निरवयवाचे अवयव । किंबहुना होय सर्व । पुरु-
षाचें हे ६ ऐसेनि इया प्रकृती । आपुलिया सर्व व्याप्ती । तया अविकारातें वि-
कृती- । माजी कीजे ७ तेथ पुरुषत्व जें असे । तें इये प्रकृतिदशे । चंद्रमा अं-
वसे । पडिला जैसा ८ विद्ळ बहु चोखा । मीनालिया वाला एका । कसु होय
पांचका । जयापरी ९ कां साधूतें गोंधळी । संचरोनि सुये मैळीं । नाना सुदि-
नाचा आभाळीं । दुर्दिनु कीजे १०१० जेविं पय पशूच्या पोटीं । कां वन्हि
जैसा काष्ठीं । गुंडूनि घेतला पटीं । रत्नदीपु ११ राजा पराधीनु जाहला । कीं
सिंहु रोगें रुंधला । तैसा पुरुष प्रकृतीं आला । स्वतेजा मुके १२ जागता नरु
सहसा । निद्रा पीडूनि जैसा । स्वप्नींचिया सोसा । वश्यु कीजे १३ तैसें प्र-
कृति जालेपणें । पुरुषा गुण भोगणें । उदास अंतुरीगुणें । आतुडे जेवीं १४
तैसें अजा नित्या होये । आंगीं जन्ममृत्यूचे घाये । वाजती जैं लाहे । गुण-
संगातें १५ परि तें ऐसें पंडुसुता । तातलें लोह पिटितां । जेवीं वन्हीसीचि घाता ।
बोलती तया १६ कां आंदोळलिया उदक । प्रतिमा होय अनेक । तें नानात्व
म्हणती लोक । चंद्रीं जेवीं १७ दर्पणाचिया जवळिका । दुजेपण जैसें ये मुखा ।
कां कुंकुमें स्फटिका । लोहितत्व ये १८ तैसा गुणसंगमें । अजन्मा हा जन्मे ।
पावतु ऐसा गमे । एऱ्हवीं नाहीं १९ अधमोत्तम योनी । यासि ऐसिया मानी ।
जैसा संन्यासी होय स्वप्नीं । अंत्यजादि जाती १०२० ह्मणोनि केवळा पुरुषा ।

जे होतात ते हिचे सायं-प्रातःकाल होत. हें असो; ही जगाला अद्भुत मोह घालणारी आहे. ९६ ही अद्वयाची दुसरी मूर्ति आहे; ही संगरहिताची सोबतीण आहे; आणि हिचें वास्तव्य शून्यांत असून त्या ठिकाणीं ही नांदते. ९७ याप्रमाणें हिच्या सौभाग्याचा महिमा आहे. म्हणूनच अनावर असें जें ब्रह्म त्याला ही आंवरते. ९८ वस्तुतः ब्रह्माचे ठिकाणीं कोणतेच विकार नाहींत; परंतु त्याचे ठिकाणीं ही आपण स्वतः विकार बनते. ९९ त्या स्वयंभूला उत्पत्ति, त्या निराकाराला आकार, स्थिति व ठिकाण आपणच बनते. १००० त्या इच्छारहिताची इच्छा, त्या पूर्णाची तृप्ति, त्या कुलरहिताची जात व गोतही आपणच होते १ त्या अवर्णनीयाचें लक्षण, त्या अपाराचें प्रमाण, आणि अमनस्काचें मन व बुद्धिही आपणच होते. २ त्या निराकाराचा आकार, निर्व्यापाराचा व्यापार, व निरहंकाराचा अहंकारही आपणच होऊन रहाते. ३ त्या नामरहिताचें नांव, व त्या जन्मरहिताचे जन्म आणि कर्म व क्रिया आपणच होऊन रहाते. ४ त्या निर्गुणाचे गुण, त्या आचरणाचे चरण, त्या अश्रवणाचे कान व अचक्षूचे नेत्र आपण होऊन रहाते. ५ त्या भावातीताचे भाव, निरवयवाचे अवयव, किंबहुना माया आपण स्वतःच पुरुषाचे सर्व विकार बनते. ६ याप्रमाणें प्रकृती आपल्या सामर्थ्यानें त्या अविकारी ब्रह्माला विकारवश करते. ७ ज्याप्रमाणें आमावास्येच्या दिवशीं चंद्राचें तेज लोपतें, त्याप्रमाणें ब्रह्माचें तेज या प्रकृतीच्या पुढें पडत नाहीं. ८ उत्तम प्रकारच्या सोन्यांत जर वालभर अन्य धातु मिसळली, तर त्या सर्व सोन्याचा कस जसा कमी लागतो, ९ अथवा सदाचारी मनुष्यही संध्याकाळीं अपवित्र जागेंत गेला असतां त्यास पिशाच्चबाधा होऊन तो जसा वेडा होतो; अथवा ढग जसे दोन प्रहरच्या वेळीं स्वच्छ आकाशांत निबिड अंधकार करून सुदिनाचा दुर्दिन करतात; १०१० ज्याप्रमाणें गाईचे पोटांत दूध किंवा लांकडांत अग्नि असतो, अथवा उत्तम रत्नाचें तेज वस्त्रांत गुंडाळून घेतल्यास बाहेर पडत नाहीं; ११ राजा पराधीन झाल्यावर किंवा सिंह रोगग्रस्त झाल्यावर ज्याप्रमाणें त्याचें तेज लोपतें. त्याप्रमाणें, पुरुष प्रकृतीच्या अधीन झाल्यावर त्याचें तेज पडत नाहीं. १२ झोंप जशी जागृत अवस्थेंत असलेल्या पुरुषाला तो निजल्यावर सहज स्वप्नांतील सुखदुःख भोगावयास लावते. १३ त्याप्रमाणें, प्रकृतीच्या अधीन झाल्यामुळें पुरुषाला गुण भोगावे लागतात. ज्याप्रमाणें उदासीन पुरुष असला तरी स्त्रीच्या अधीन झाला म्हणजे तिच्या नादानें अगदींच वेडा होऊन जातो, १४ त्याप्रमाणें, तें ब्रह्म अज आणि नित्य आहे, तरी तें प्रकृतीच्या अधीन होऊन त्याला गुणसंग झाला म्हणजे जन्ममृत्यूचे घाव सोसावे लागतात. १५ परंतु अर्जुना, हें कसें आहे म्हणशील, तर तापलेल्या लोखंडावर घाव घालतेवेळीं ते घाव अग्नीवर बसतात असें लोक म्हणतात; १६ किंवा पाणी हाललें म्हणजे त्यांत चंद्राचीं अनेक बिंबें दृष्टीस पडतात; व त्यायोगें लोक चंद्राचे ठिकाणीं अनेकत्व कल्पितात; १७ आरशांत तोंड पाहिल्यावर ज्याप्रमाणें दोन तोंडें दृष्टीस पडतात, किंवा कुंकुवावर स्फटिक मणि ठेविला म्हणजे तो लाल दिसतो, १८ त्याप्रमाणें, गुणांच्या संगतीनें, जन्मरहित जो पुरुष तो जन्म घेतो असें वाटतें; परंतु खरोखर पाहूं गेलें असतां तशी गोष्ट नाहीं. १९ पुरुष उत्तम व वाईट योनींत जन्म घेतो असें वाटतें, पण ज्याप्रमाणें संन्यासी हा स्वप्नांत आपण अंत्यजादि जातींत प्रविष्ट झालों आहों असें पहातो, पण तें सत्य नसतें; त्याप्रमाणें असें वाटणें हा केवळ भास होय. १०२०

नाहीं होणें भोगणें देखा । येथ गुणसंगुचि अशेखा- । लागी मूळ २१

उपद्रष्टाऽनुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२२॥

हा प्रकृतिमाजीं उभा । परि जुई जैसा वोथंबा । इया प्रकृति पृथ्वीनभा ।
तेतुला पाडु २२ प्रकृतिसारितेच्या तटीं । मेरु होय हा किरीटी । माजि बिंबे परी
लोटी । लोटों नेणें २३ प्रकृति होय जाये । हा तो असतुचि आहे । ह्मणोनि
आब्रह्माचें होये । शासन हा २४ प्रकृति येणें जिये । याचिया सत्ता जग वियें ।
इयालागीं इये । वरपेतु हा २५ अनंतें काळें किरीटी । जिया मिळति इया सृष्टी ।
तिया रिगती ययाच्या पोटीं । कल्पांतसमयीं २६ हा महद्ब्रह्मगोसावी । ब्रह्म-
गोल लाघवी । अपारपणें मवी । प्रपंचातें २७ पैं या देहामाझारीं । परमात्मा
ऐसी जे परी । बोलिजे ते अवधारीं । ययातेंचि २८ अगा प्रकृतिपरौता । एकु
आथी पंडुसुता । ऐसा प्रवादु तो तत्त्वता । पुरुषु हा पैं २९

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

जो निखिळपणें येणें । पुरुषा यया जाणे । आणि गुणाचें करणें । प्रकृतीचें
तें १०३० हें रूप हे छाया । पैल जळ हे माया । ऐसा निवाडु धनंजया । जेविं
कीजे ३१ तेणें पाडें अर्जुना । प्रकृतिपुरुषविवंचना । जयाचिया मना । गोचर
जाहली । ३२ तो शरीराचेनि मेळें । करू कां कर्में सकळें । परि आकाश धुई
न मैळे । तैसा असें ३३ आथिलेनि देहें । जो न घेपे देहमोहें । देह गेलिया
नोहे । पुनरपि तो ३४ ऐसा तया एकु । प्रकृतिपुरुषविवेकु । उपकारु अलौ-
किकु । करीं पैं गा ३५ पारि हाचि अंतरीं । विवेक भानूचियापरी । उदैजे ते
अवधारीं । उपाय बहुत ३६

ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना । अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चाऽऽपरे २४

कोणी एकु सुभटा । विचाराचा आगिटा । आत्मानात्मकिटा । पुटें देउनी
३७ छत्तीसही वानी भेद । तोडोनियां निर्विवाद । निवडिती शुद्ध । आपणपें
३८ तया आपणपयाच्या पोटीं । आत्मध्यानाचिया दिठी । देखती गा किरीटी ।
आपणपेंचि ३९ आणिक पैं दैवबगें । चित्त देती सांख्ययोगें । एक ते अंगलगें ।
कर्माचेनि १०४०

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२५॥

ह्मणून, जो पुरुष, त्याला जन्ममृत्यु हे भोगावे लागत नाहींत; परंतु तसें वाटतें याला सर्व कारणें, प्रकृतीच्या गुणांची संगत होय. २१

अन्वय–उपद्रष्टा, अनुमंता, भर्ता, भोक्ता, महेश्वरः इति च परमात्मा इति उक्तः परः पुरुषः अस्मिन् देहे अस्ति) २२

अर्थ–साक्षिभूत, प्रवृत्तीला अनुकूल असणारा, धारण करणारा, उपभोग घेणारा, परमेश्वर, आणि ज्याला परमात्मा असें म्हटलें आहे, असा श्रेष्ठ पुरुष या देहामध्यें विद्यमान आहे. ॥ २२ ॥

हा पुरुष प्रकृतीचे ठिकाणीं आहे; पण जुईच्या झाडाला टेंका देण्याकरितां उभा केलेला खांब ज्याप्रमाणें त्या झाडाच्या सर्व विकारांपासून अलिप्त असतो, त्याप्रमाणें अलिप्त आहे; आणि प्रकृतींत व यांत जमीन अस्मानाचें अंतर आहे, २२ अर्जुना, हा प्रकृतिरूप नदीच्या तीरावर मेरु पर्वताप्रमाणें अचल उभा असतो, आणि याचें प्रतिबिंब जरी नदींत पडलेलें असतें, तरी तिच्या प्रवाहानें हा वाहून जात नाहीं. २३ प्रकृति उत्पन्न होते व लयही पावते; तथापि हा कायमच असतो, ह्मणून सर्व जगताचा हा शास्ता आहे. २४ प्रकृति याचे योगानें वांचते व याच्याच सत्तेनें ती जग निर्माण करिते, ह्मणून हा प्रकृतीचा भर्ता होय. २५ हे किरीटी, अनंत कालापासून चालत आलेली सृष्टि कल्पांतसमयीं याचे ठिकाणीं लय पावते. २६ हा प्रकृतीचा स्वामी आहे; व या ब्रह्मांडाचा सूत्रधार असून आपल्या थोरपणानें प्रपंचाला आजमावणारा आहे; २७ व या देहांत परमात्मा ह्मणून जो म्हणतात, तो हाच होय, असें समज. २८ हे पांडुसुता, प्रकृतीच्या पलीकडे एक पुरुष आहे असें जें म्हणतात, तो खरोखर हा होय. २९

अन्वय–यः एवं पुरुषं गुणैः सह प्रकृतिं च वेत्ति, सः सर्वथा वर्तमानः अपि भूयः न अभिजायते. ॥ २३ ॥

अर्थ–जो याप्रमाणें परमात्म्याला आणि गुणांसह प्रकृतीला जाणतो, तो सर्व प्रकारांनीं कर्में करीत असला तरी पुनः जन्म पावत नाहीं. ॥ २३ ॥

जो या पुरुषाला याप्रमाणें पूर्णपणें जाणतो, आणि तसेंच, सर्व गुण व कर्में प्रकृतीचीं आहेत हें जाणतो; १०३० हे धनंजया, हें रूप, ही छाया, हें पलीकडील सत्य जल, व हें पलीकडील मृगजल असा निर्णय ज्याप्रमाणें शहाणा मनुष्य करितो, ३१ त्याप्रमाणें अर्जुना, ज्यानें आपले मनाशीं प्रकृति व पुरुष यांच्या स्वरूपाचा यथार्थ विचार त्याच्या मनाला कळला आहे, ३२ तो शरीरानें जरी सर्व कर्में करीत असला, तरी आकाश जसें धूळ उंच उडाल्यानें मळत नाहीं, तसा तो प्रकृतीच्या कर्मांनें लिप्त होत नाहीं. ३३ जिवंतपणीं जो देहाच्या मोहांत पडून प्रकृतीच्या आधीन होत नाहीं, तो देह गेल्यावर पुनः जन्म पावत नाहीं, म्हणजे जन्ममरणापासून मुक्त होतो. ३४ अशा तऱ्हेचा अलौकिक उपकार प्रकृतिपुरुषांच्या यथार्थ विचारापासून होतो. ३५ आतां, अंतःकरणामध्यें हाच विचार सूर्याप्रमाणें उदय करून देतील असे उपाय पुष्कळ आहेत, ते ऐक. ३६

अन्वय केचित् ध्यानेन आत्मनि आत्मना आत्मानं पश्यंति; अन्ये सांख्येन योगेन आत्मानं पश्यंति; अपरे च कर्मयोगेन आत्मानं पश्यंति). ॥ २४ ॥

अर्थ–कोणी ध्यानाच्या योगानें शुद्ध झालेल्या मनानेंच आपल्या ठिकाणीं आत्म्याला पाहतात; कोणी सांख्य विचारानें, आणि कोणी कर्मयोगानें आपल्या ठिकाणीं आत्म्याला पाहतात. ॥ २४ ॥

हे सुभटा, कोणी विचाररूप शेगडींत श्रवणमनननिदिध्यासरूपी पुटें देऊन आत्म्यावरील अनात्मरूप किडाळ काढून टाकून आत्मरूप सुवर्ण शुद्ध करतात; ३७ छत्तीस भेदरूपी हिणकस जाळून आपलें शुद्ध तत्त्व निवडून घेतात; ३८ मग, अर्जुना, त्या आत्मस्वरूपाचे पोटांत आत्मज्ञानाच्या दृष्टीनें आत्मस्वरूप पहातात; ३९ आणि कोणी भक्तीमार्गानें, कोणी विचाराच्या योगानें व कोणी कर्मयोगाचे आधारानें आत्मस्वरूपाची ओळख करून घेतात. १०४०

अन्वय–अन्ये तु एवम् अजानंतः अन्येभ्यः श्रुत्वा उपासते, ते श्रुतिपरायणः च अपि मृत्युं अतितरंति एव. ॥२५॥

अर्थ–पण, याप्रमाणें ज्यांना आत्म्याचें ज्ञान नाहीं असे दुसरे लोक गुरुमुखानें आत्म्याचें ज्ञान ऐकून आत्म्याची उपासना करितात; व ते श्रवणानुरूप उपासना करणारेही जन्ममृत्यु तरून जातात. ॥ २५ ॥

येणें येणें प्रकारें। निस्तरती साचोकारें। हें भवभिडरें। आघवेंचि ४१ परि ते करिती ऐसें। अभिमानु दवडूनि देशें। एकाचिया विश्वासें। टेंकती बोला ४२ जे हिताहित देखती। हानि कणवा घेपती। पुसोनि शिणु हरिती। देती सुख ४३ तयांचेनि मुखें जें निघे। तेतुलें आदरें चांगें। ऐकोनियां आंगें। मनें होती ४४ तया ऐकणेयाचि नांवें। ठेविती गा आघवें। तया अक्षरांसी जीवें। लोण करिती ४५ तेही अंतीं कपिध्वजा। इया मरणार्णवसमाजा-। पासूनि निवती वोजा। गोमटिया ४६ ऐसेसे हे उपाये। बहुवस एथें पाहें। जाणावया होये। एकी वस्तु ४७ आतां पुरे हें बहुत। पैं सर्वार्थांचें मथित। सिद्धांतनवनीत। देऊं तुज ४८ येतुलेनि पंडुसुता। अनुभव लाहाणा आयिता। येर तंव तुज होतां। सायास नाहीं ४९ ह्मणोनि बुद्धि रचूं। मतवाद हे खांचूं। सोलींव निर्वचूं। फलितार्थुचि १०५०

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम्। क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२६॥

तरी क्षेत्रज्ञ येणें बोलें। तुज आपणपें जें दाविलें। आणि क्षेत्रही सांगितलें। आघवें जें ५१ तया येरयेरांच्या मेळीं। होइजे भूतीं सकळीं। अनिलसंगें सालिलीं। कल्लोळ जैसे ५२ कां तेजा आणि उखरा। भेटी जालिया वीरा। मृगजळाचिया पूरा। रूप होय ५३ नाना धाराधरधारीं। झळंबलिया वसुंधरीं। उठिजे जेवीं अंकुरीं। नानाविधीं ५४ तैसें चराचर आघवें। जें कांहीं जीवु नांवें। तें तों उभययोगें संभवे। ऐसें जाण ५५ इयालागीं अर्जुना। क्षेत्रज्ञा प्रधाना। पासूनि न होती भिन्ना। भूतव्यक्ति ५६

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरम्। विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

पैं पटत्व तंतु नव्हे। तरि तंतूसीचि तें आहे। ऐसें खोलीं डोळां पाहें। ऐक्य हें गा ५७ भूतें आघवींचि होतीं। एकाचीं एक आहाती। परी तूं प्रतीती। यांची घे पां ५८ ययांची नामेंही आनानें। अनारिसीं वर्तनें। वेषही सिनानें। आघवेयांचे ५९ ऐसें देखोनि किरीटी। भेद सूसी हन पोटीं। तरि जन्माचिया कोटी। न लाहसी निघों १०६० पैं नानाप्रयोजनशीळें। दीर्घें वक्रें वर्तुळें। होती एकीचींच फळें। तुंबिणीयेचीं ६१ होतु कां उजू वांकुडे। परि बोरीचे हें न मोडे। तैसीं भूतें अवघडें। परि वस्तु उजू ६२ अंगारकणीं बहुवसीं। उष्णता समान जैसी। तैसा नाना जीवराशी। परेशु असे ६३ गगनभरी धारा।

अशा प्रकारानें खरोखर या संसाररूप सागरां- तून सर्व तरून जातात. ४१ पण ते असें करि- तात: कोणी अभिमान टाकून श्रद्धेनें एकाच्या श- ब्दावर विश्वास ठेवतात. ४२ कोणाच्या शब्दा- वर विश्वास ठेवतात असें म्हणशील तर-जे पुरुष प्रा- णिमात्राचें हित कशांत आहे व अहित कशांत आहे हें यथार्थ जाणतात, आणि कळकळीनें त्यांची ज्यांत हानि असेल ती आपण होऊन विचारून नाहींशी करितात. व त्यास सुख देतात. ४३ मग त्या पुरुषाच्या मुखांतून जे जे शब्द निघतील त्यां- चा उत्तम रीतीनें आदर करून श्रवण केल्यावर, आपलें तनमन त्याचे ठिकाणीं अर्पण करितात. ४४ आणि त्या श्रवण करण्यालाच दान, धर्म, तप इत्यादि नांवें ठेवतात, फार काय सांगावें, त्याच्या मुखांतून निघणाऱ्या अक्षरावरून जी- वाचें निंबलोण उतरून टाकतात. ४५ हे कपि- ध्वजा, अशा रीतीनें जे वागतात, ते अंतीं ह्य मृत्युरूप समुद्रांतून उत्तम प्रकारें पार पडतात. ४६ याप्रमाणें ब्रह्मवस्तु जाणण्याचे या मृत्युलोकीं पुष्क- ळ मार्ग आहेत. ४७ पण आतां हे बहुत उपाय राहूं दे. त्या सगळ्यांचें मंथन करून सिद्धांतरूप नवनीत तुला देतों. ४८ त्यामुळें अर्जुना, तुला सहज अनुभव येऊन ब्रह्मरूप होण्यास श्रम पड णार नाहींत, ४९ म्हणून मतवाद्यांचें खंडन करून सिद्धांत ठरवून केवळ शुद्धतत्त्व तुला सांगतों. १०५०

अन्वय–भरतर्षभ, यावत् किंचित् स्थावरजंगमं सत्त्वं संजायते, तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् (संजायते इति त्वं) विद्धि. ॥ २६ ॥

अर्थ–हे भरतश्रेष्ठा स्थावर अथवा जंगम असा जो कोणताही प्राणी उत्पन्न होतो तो क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांच्या संयोगानें उत्पन्न होतो, असें तूं समज. ॥ २६ ॥

तरी 'क्षेत्रज्ञ' या शब्दानें जें तुला आम्हीं दाखविलें, आणि 'क्षेत्र' म्हणून जें सर्व कांहीं सांगितलें, ५१ त्या परस्परांच्या ऐक्यापासून या सर्व सृष्टीची उत्पत्ति होते; वाऱ्याच्या संयोगानें ज्या प्रमाणें उदकांत लाटा उत्पन्न होतात; ५२ किंवा, हे वीरा, नाळ जमिनीवर सूर्यकिरण पडल्यावर जशा मृगजळाच्या लाटांवर लाटा निर्माण होतात; ५३ अथवा पावसाच्या धारा पृथ्वीवर पडल्यावर ज्याप्रमाणें कोठ्यावधि अंकुर जमिनीवर उत्पन्न होतात, ५४ त्याप्रमाणें, सर्व चराचर–ज्याला म्ह- णून 'जीव' असें नांव आहे, तें या दोघांच्या संयोगा- पासून उत्पन्न होतें, असें समज. ५५ यास्तव, अर्जुना, पुरुष व प्रकृति यांहून भूतव्यक्ति भिन्न नाहींत. ५६

अन्वय–यः विनश्यत्सु सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठंतं अविन- श्यंतं परमेश्वरं पश्यति, सः पश्यति. ॥ २७ ॥

अर्थ—जो नाशवंत अशा सर्व भूतांच्या ठिकाणीं समत्वानें राहणारा आणि नाश न पावणारा परमेश्वर आहे असें जाणितो, तोच खरा ज्ञानी होय. ॥ २७ ॥

हें पहा—वस्त्र हें जरी तंतु नव्हे, तरी ते तंतूं- चेंच केलेलें आहे; याप्रमाणें जो पूर्ण दृष्टि देऊन पुरुष आणि प्रकृति यांच्यांतील ऐक्य पहातो; ५७ हीं सर्व भूतें एकापासून एक निर्माण झालेलीं आ- हेत; पण तूं यांचा अनुभव असा घे; ५८ त्याच- प्रमाणें त्यांचीं नांवें निरनिराळीं असून, वर्तनही भिन्न असतें; आणि सर्वांचे वेषही तऱ्हेतऱ्हेचे अ- सतात, ५९ असें पाहून जर तूं मनांत अशी गांठ मारलीस कीं, आत्मा व भूतें यांचे ठिकाणीं भेद आहे. तर, अर्जुना, तूं या संसारांतून कोट्यावधि जन्मपर्यंत पार पडणार नाहींस. १०६० ज्याप्र- माणें एकाच भोपळ्याच्या वेलाला जसजसा आधार असेल तसतसे लांब वाटोळे व वांकडे असे भोपळे येतात; ६१ बोरीचे झाडाची फांदी सरळ असो किंवा वांकडी असो, तिला बोरीचीच म्हणतात; याप्रमाणें जीवमात्र जरी वेडेवांकडे असले तरी त्यां- तील आत्मा म्हणून जी वस्तु आहे ती सरळच आहे. ६२ पुष्कळ निखारे जरी असले तरी त्यांची उष्णता सारखीच असते; त्याप्रमाणें पुष्कळ जी- वराशी जरी असल्या, तरी त्यांतील परमात्मा एकच आहे. ६३ वीरा अर्जुना, सर्व गगनांतून जरी पा-

पारि पाणी एकचि वीरा । तैसा या भूताकारा । सर्वांगीं तो ६४ हे भूतग्राम विषम । परि वस्तु ते एथ सम । घटमठीं व्योम । जियापरी ६५ हा नाशतां भूताभासु । एथ आत्मा तो अविनाशु । जैसा केयूरादिकीं कसु । सुवर्णाचा ६६ एवं जीवधर्महीनु । जो जीवेंसीं अभिन्नु । देखे तो सुनयनु । ज्ञानियांमाजीं ६७ ज्ञानाचा डोळा डोळसा- । माजि डोळस तो वीरेशा । हे स्तुति नोहे बहुवसा । भाग्याचा तो ६८

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् २८

हे गुणेंद्रिय धोकोटी । देह धातूंची त्रिकुटी । पांचमेळावा वोखटी । दारुण हे ६९ हे उघड पांचवेउली । पंचधा आगी लागली । जीवपंचानना सांपडली हरिणकुटी हे १०७० ऐसा असोनि इये शरीरीं । कोण नित्यबुद्धीची सुरी । अनित्यभावाच्या उदरीं । दाटीजिना ७१ पारि इये देहीं असतां । जो नयेचि आपणया घाता । आणि शेखीं पंडुसुता । तेथेंचि मिळे ७२ जेथ योगज्ञानाचिया प्रौढी । वोलांडूनियां जन्मकोडी । न निगों इया भाषा बुडी । देती योगी ७३ जें आकाराचें पैल तीर । जें नादाची पैल मेर । तुर्येचें माजघर । परब्रह्म जें ७४ मोक्षासकट गती । जेथें येती विश्रांति । गंगादि अपांपती । सरिता जेवीं ७५ तें सुख येणेंचि देहें । पाय पाखाळणिया लाहे । जो भूतवैषम्यें नोहे । विषमबुद्धी ७६ दीपांचिया कोडीं जैसें । एकचि तेज सारिसें । तैसा जो असतचि असे । सर्वत्र ईशु ७७ ऐसेनि समत्वें पंडुसुता । जिये जो देखत साता । तो मरणा आणि जीविता । नागवे फुडा ७८ ह्मणोनि तो दैवागळा । वानीत असों वेळोवेळां । जे साम्यसेजे डोळा । लागला तया ७९

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२९॥

आणि मनोबुद्धिप्रमुखें । कर्मेंद्रियें अशेखें । करी प्रकृतीचि हें देखे । साचें जो गा १०८० घरींची राहटती घरीं । घर कांहीं न करी । अभ्र धांवे अंबरीं । अंबर तें उगें ८१ तैसी प्रकृति आत्मप्रभा । खेळे गुणीं विविधारंभा । येथ आत्मा तो बोथंबा । नेणे कोण ८२ ऐसेनि येणें निवाडें । जयाच्या जीवीं उजिवडें । अकर्तयातें फुडें । देखिलें तेणें ८३

वसाच्या धारा पडत असल्या, तरी त्यांतील पाणी एकच आहे; त्याप्रमाणें, हे भूतांचे आकार जरी निरनिराळे असले तरी सर्वांचे ठिकाणीं परमात्मा म्हणून जो आहे तो एकच आहे. ६४ घट अथवा मठ यांमधील आकाश जरी निराळ्या आकाराचें असलें, तरी तें आकाशरूपानें एकच असतें; त्याप्रमाणें, भूतें जरी निराळीं असलीं, तरी त्यांतील आत्मा म्हणून जी वस्तु आहे ती एकच आहे. ६५ सुवर्णाचे बाहुभूषणें इत्यादि अलंकार जरी पुष्कळ असले, तरी सर्वांतील सोन्याचा कस एकच असतो; त्याप्रमाणें, भूतांचा भास नाशवंत असून त्या सर्वांतील आत्मा हा अविनाशी आहे. ६६ याप्रमाणें व्यावहारिक जीवधर्माहून वेगळा आणि पारमार्थिक जिवाशीं अभिन्न असा परमात्मा आहे असें ज्ञानी लोकांत जो बघतो, तोच उत्तम डोळस होय. ६७ ज्ञानाच्या डोळ्यामुळें जे डोळस आहेत, त्यांच्यांतीलही हा मुख्य डोळस होय. अर्जुना, ही त्याची स्तुति करितों असें समजूं नको. फार काय सांगू, परमभाग्यवान पुरुष तोच. ६८

अन्वय– (यः) सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरं समं पश्यन् आत्मना आत्मानं न हिनस्ति (सः) ततः परां गतिं याति. २८

अर्थ–सर्व भूतांचे ठिकाणीं परमात्मा समदृष्टीनें आहे असें पाहून जो आपल्या आत्मस्वरूपाचा नाश करीत नाहीं, तो उत्तम गतीस पोहोंचतो. ॥ २८ ॥

हें शरीर म्हणजे गुण व इंद्रियें यांची धोकटी आहे; वात, पित्त व कफ या धातूंनीं हें भरलेलें आहे. वाईट अशा पंचतत्त्वांनीं बनलेलें असून हें बलवान आहे; ६९ हें उघड उघड पांच नांग्यांची इंगळीच होय; याला पांच प्रकारचे अग्नि लागले आहेत, व जीवरूप सिंहाला शरीररूपी हरिणाचें खोंपट सांपडलें आहे. वास्तविक सिंहाला ज्याप्रमाणें हरिणाच्या कोपटीचा नाश करून टाकण्यास कांहींच प्रयास नाहीं, त्याप्रमाणें जीवानें अनित्य शरिरादिकांचा नाश करून टाकण्यास कांहींच अडचण नाहीं, तथापि काय चमत्कार सांगावा! कोणीही त्याच्या नित्यभावाची सुरी अनित्य जे देहादिक यांच्या पोटांत घालून नाश करीतच नाहींत. १०७०।७१ तथापि अर्जुना, जो ज्ञानी आहे, तो या देहांत असूनही आपला घात करून न घेतां शेवटीं ब्रह्मपदालाच जाऊन मिळतो. ७२ ज्या पदाला योगज्ञानाच्या दृष्टीनें कोट्यवधि जन्म ओलांडून 'पुनः जन्म येणार नाहीं' असें म्हणून त्या ठिकाणीं योगी लोक बुडी देतात; ७३ तें ठिकाण योगाचें म्हणजेच नर, जें आकाराच्या व नादाच्या पलीकडील व तुर्येचें जें सव्वर, ज्याला परब्रह्म असें म्हणतात; ७४ आणि गंगादि नद्या समुद्राला जाऊन विश्रांति पावतात, त्याप्रमाणें मोक्षासह नानाविध सर्व गती ज्या ठिकाणीं विश्रांतीला येतात. ७५ अशा तऱ्हेचें सौख्य ज्या पुरुषांना भूतांच्या ठिकाणीं सत्यैक्यकरून विषम बुद्धि नाहीं त्या पुरुषास याच देहामध्यें पाय धुण्यास मिळतें. ७६ पुष्कळ दिवे जरी असले, तरी त्या सर्वांचें तेज एकच असतें; याप्रमाणें, पूर्वीपासून अनादि असा जो परमात्मा, तो सर्वत्र भरलेला आहे. ७७ हे पांडुसुता, याप्रमाणें ज्याचें जीव व आत्मा याविषयीं समत्व आहे, तो जन्ममरणांच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं. ७८ जो साम्यरूप बिछान्यावर स्वस्थ निजला आहे, म्हणून त्याचें भाग्यवान् असें वरचेवर वर्णन करितों. ७९

अन्वय–यः च प्रकृत्या एव कर्माणि सर्वशः क्रियमाणानि (संति इति) पश्यति, तथा आत्मानं अकर्तारं पश्यति, सः पश्यति.

अर्थ–प्रकृतीच्या योगानेंच सर्व प्रकारें कर्में केलीं जातात, आणि आत्मा हा कर्ता नाहीं असें जो पाहतो, तोच खरा ज्ञानी होय. ॥ २९ ॥

आणि मन, बुद्धि इत्यादि पांच कर्मेंद्रियें यांचेपासून होणारीं कर्में हीं प्रकृतीचीं कर्में होत, असें पूर्णपणें जाणतो. १०८० घरांतील रहाणारीं माणसें सर्व व्यापार करतात, परंतु घर कांहींएक करीत नाहीं; तसेंच आकाशांत ढग धांवतांना दृष्टीस पडले, तरी आकाश ज्याप्रमाणें स्थिर असतें, ८१ त्याप्रमाणें प्रकृति आत्म्याचे प्रकाशानें गुणांनीं युक्त होऊन पुष्कळ खेळ खेळते, तथापि आत्मा हा खांबाप्रमाणें अचल असून तिनें केलेलें कर्म जाणीत नाहीं. ८२ याप्रमाणें अनुभव घेऊन ज्यानें आपल्या हृदयांत प्रकाश पाडला आहे, त्यानें अकर्त्या आत्म्याला पूर्णपणें जाणलें, असें समज. ८३

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३०॥

एऱ्हवीं तैंचि अर्जुना । होईजे ब्रह्मसंपन्ना । जैं या भूताकृती भिन्ना । दि-सती एकी ८४ लहरी जैसिया जळीं । परमाणुकणिका स्थळीं । रश्मीकरमंडळीं । सूर्याच्या जेवीं ८५ नातरी देहीं अवेव । मनीं आघवेचि भाव । विस्फुलिंग सावेव । वन्हीं एकीं ८६ तैसे भूताकार एकाचे । हें दिठी रिगे जैं साचें । तैंचि ब्रह्मसंपत्तीचें । तारूं लागे ८७ मग जया तया कडे । ब्रह्मेंचि दिठी उघडे । किंबहुना जोडे । अपार सुख ८८ येतुलेनि तुज पार्था । प्रकृतिपुरुषव्यवस्था । ठायें ठावो प्रतिपथा- । माजीं जाहलीं ८९ अमृत जैसें ये चुळा । कां निधान देखिजे डोळां । तेतुला जिव्हाळा । मानावा हा १०९० जी जाहलिये प्रतीती । घर बांधणें जें चित्तीं । तें आतां ना सुभद्रापती । इयावरी ९१ तरि एक दोन्ही ते बोल । बोलिजती सखोल । देईं मनातें बोल । मग तें वेईं ९२ ऐसें देवें म्हणितलें । मग बोलों आदरिलें । तेथें अवधानाचेंचि केलें । सर्वांग येरें ९३

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ॥३१॥

तरि परमात्मा म्हणिपे । तो ऐसा जाण स्वरूपें । जळीं जळें न लिंपे । सूर्यु जैसा ९४ कां जे जळा आदीं पाठीं । तो असतुचि असे किरीटी । माजि बिंबे तें दृष्टी । आणिकांचिये ९५ तैसा आत्मा देहीं । आथि ह्मणिपे हें कांहीं । साचें तरी नाहीं । तो जेथिंचा तेथें ९६ आरिसां मुख जैसें । बिंबलिया नाम असे । देहीं वसणें तैसें । आत्मतत्त्वा ९७ तया देहा ह्मगती भेटी । हे सपायी निर्जिव गोठी । वारिया वाळुवे गांठी । केंही आहे ९८ आगी आणि कापुसा । दोरा सुवावा कैसा । केउता सांदा आकाशा । पाषाणेंसीं ९९ एक निघे पूर्वे-कडे । एक तें पश्चिमेकडे । तिये भेटीचेनि पाडें । संबंधु हा ११०० उजियेडा आणि अंधारेया । जो पाडु मृता उभया । तोचि गा आत्मया । देहा जाण १ रात्री आणि दिवसा । कनका आणि कापुसा । अपाडु कां जैसा । तैसाचि यासी २ देह तंव पांचांचें जालें । हें कर्माचे गुणीं गुंथलें । भवंतसें चाकीं सू-दलें । जन्ममृत्यूच्या ३ हें काळानळाच्या तोंडीं । घातली लोणियाची उंडी । माशी पांखु पाखडी । तंव हें सरे ४ हें विपायें आगींत पडे । तरि भस्म हो-

अन्वय यदा भूतपृथग्भावं एकस्थं च ततः एव च विस्तारं अनुपश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते ॥ ३० ॥

अर्थ–जेव्हां मनुष्य सर्व भूताचा वेगळेपणा एका परमेश्वराचे ठिकाणीं पहातो, आणि परमेश्वरापासूनच या जगाचा विस्तार झाला आहे असें जाणतो तेव्हां तो ब्रह्मसंपन्न होतो. ॥ ३० ॥

अर्जुना, ज्या वेळेस भिन्न भिन्न असलेलीं भूतें एकरूपानें पाहील त्या वेळेमच तो ब्रह्मसंपन्न झाला असें म्हणावें. ८४ ज्याप्रमाणें पाण्यावरील लाटा, किंवा जमिनीवरील परमाणूंचे कण, अथवा सूर्यमंडळांतील सूर्यकिरण, ८५ अथवा देहांतील सर्व अवयव, मनांतील सर्व भाव, व विस्तवापासून निघणाऱ्या सर्व ठिणग्या, या सर्व गोष्टी आपल्या उत्पत्तिस्थानापासून भिन्न दिसल्या, तरी ज्या भूमिकेपासून त्या उत्पन्न झाल्या आहेत, त्यांच्याशीं त्या साम्यत्वानेंच असतात. ८६ त्याप्रमाणें, प्राणिमात्र एकच आत्म्यापासून उत्पन्न झाले आहेत, अशी ज्याच्या मनाची खरोखर खात्री झाली आहे, त्यालाच ब्रह्मरूप संपत्तीचें जहाज सांपडलें, असें म्हणतां येईल. ८७ मग तो जिकडे पाहील तिकडे त्याला सर्व ब्रह्ममयच दिसतें. फार काय सांगावें, त्याला अपार सुख होतें. ८८ पार्था, याप्रमाणें तुला प्रकृति व पुरुष यांची व्यवस्था अनुभवसिद्ध दाखले देऊन सांगितली, ती समजली ना? ८९ ज्याप्रमाणें अमृत हातांत यावें, किंवा ठेवा दृष्टींत पडावा, त्या योग्यतेचा हा लाभ आहे असें मान. १०९० हे सुभद्रापते, या आलेल्या अनुभवावरून तूं आपले मनांत जो एक कायम विचार करणार असशील, तो इतक्यांत करूं नको. कारण, यावर ९१ तुला आणखी एक दोन गहन विचार मी सांगणार आहें ते तूं आपलें मन मला जामीन दिल्यावर मग सांगेन. ९२ याप्रमाणें भगवंतांनीं बोलून सांगण्यास आरंभ केला, तों आपलें सर्वांग अवधानमय करून अर्जुन ऐकण्यास तयार झाला. ९३

अन्वय–कौन्तेय, अयं परमात्मा अनादित्वात्, निर्गुणत्वात्, अव्ययः अस्ति; (अतः) सः शरीरस्थः (सन्) अपि न करोति; न (च) लिप्यते. ॥ ३१ ॥

अर्थ–हे कौंतेया, हा परमात्मा अनादि व निर्गुण असल्यामुळें अविनाशी आहे; आणि यामुळें तो शरीरांत असला तरी कांहीं करीत नाहीं, व कशानेंही लिप्त होत नाहीं. ॥ ३१ ॥

ज्याप्रमाणें सूर्याचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडलें असतां त्याजपासून अलिप्त असतें. त्याप्रमाणें, परमात्मा म्हणून ज्याला म्हणतात, तो असा–शरीरांत असूनही शुद्धस्वरूपच–असतो, असें जाण. ९४ हे किरीटी, सूर्य पाणी उत्पन्न होण्याचे अगोदर व मागूनही, पूर्वी होता त्याप्रमाणेंच कायम असतो; परंतु अज्ञानी लोकांच्या दृष्टीनें पाण्यांत दृष्टीस पडल्यावर त्यांस तें प्रतिबिंब सूर्यच भासतें; ९५ त्याप्रमाणें आत्मा देहांत आहे हें म्हणणें खरें नसून, देह उत्पन्न होण्याचे पूर्वीपासून तो जेथें होता तेथेंच नंतरही असतो. ९६ ज्याप्रमाणें आरशांत आपलें स्वरूप आहे असा भास होतो, त्याप्रमाणें आत्मा देहांत वास करतो हें म्हणणें मिथ्या होय. ९७ या देहाचा व आत्म्याचा संबंध आहे हें म्हणणें सर्वथैव व्यर्थ होय. हें पहा–वारा व वाळू यांची कधीं गांठ मारता येईल काय? कारण, एक अदृश्य व दुसरी जड वस्तु आहे. ९८ तसेंच, अग्नि आणि कापूस हीं दोन्ही दोऱ्यांत कशीं ओंवतां येतील? आणि आकाश व पाषाण यांचा जोड कसा करतां येईल? ९९ एकाच ठिकाणाहून निघून एक मनुष्य पूर्वेकडे जावयास निघावा, आणि एक पश्चिमेकडे जावयास निघावा, मग त्यांची गांठ पडावी, त्याप्रमाणें हा संबंध आहे! ११०० उजेड व अंधेर, मेलेला व जिवंत मनुष्य यांचा ज्याप्रमाणें एकमेकांशीं संबंध नाहीं, त्याचप्रमाणें आत्मा व शरीर यांचा संबंध नाहीं, असें समज. १ रात्र व दिवस, सोनें आणि कापूस यांचा ज्याप्रमाणें संबंध नाहीं, त्याचप्रमाणें आत्मा व देह यांचा संबंध नाहीं. २ पाहूं गेलें असतां शरीर हें पंचतत्त्वांचें बनलेलें आहे, कर्माच्या दोऱ्यांनी गोवलेलें आहे, व जन्ममृत्यूच्या भवचक्रांत फिरत आहे; ३ कालरूपी अग्नीच्या तोंडांत लोण्याच्या उंडी माण घातलेलें असून, माशीचा पंख हालण्यास जितका वेळ लागतो तितक्या थोड्या वेळांत हें शरीर नाहींसें होतें. ४ हा देह

ऊनि उडे । जाहलें श्वाना वरपडें । तरि तें विष्ठा ५ या चुके दोहीं काजा ।
तरि होय कृमींचा पुंजा । हा परिणामु कपिध्वजा । कश्मलु गा ६ या दे-
हाची हे दशा । आणि आत्मा तो एथ ऐसा । पैं नित्य सिद्ध अपैसा । अना-
दिपणें ७ सकळु ना निष्कळु । अक्रियु ना क्रियाशीळु । कृश ना स्थूळु । नि-
र्गुणपणें ८ आभासु ना निराभासु । प्रकाशु ना अप्रकाशु । अल्प ना बहु-
वसु । अरूपपणें ९ रिता ना भरितु । रहितु ना सहितु । मूर्तु ना अमूर्तु ।
शून्यपणें ११११० आनंदु ना निरानंदु । एकु ना विविधु । मुक्त ना बध्दु । आ-
त्मपणें ११ येतुला ना तेतुला । आइता ना रचिला । बोलता ना उगला ।
अलक्षपणें १२ सृष्टीचा होणा न रचे । सर्वसंहारें न वेंचे । आथी नाथी या
दोहींचें । पंचत्व तो १३ मवे ना चर्चे । वाढे ना खांचे । विटे ना वेंचे । अ-
व्ययपणें १४ एवंरूप पैं आत्मा । देहीं जें ह्मणती प्रियोत्तमा । तें मठाकारें
व्योमा । नाम जैसें १५ तैसें तयाचिये अनुस्यूती । होती जाती देहाकृती ।
तो घे ना सांडी सुमती । जैसा तैसा १६ अहोरात्रें जैशीं । येती जाती आ-
काशीं । आत्मसत्ते तैसीं । देहे जाण १७ म्हणोनि इये शरीरीं । कांहीं करवी
ना करी । आयताही व्यापारीं । सज्ज न होय १८ यालागीं स्वरूपें । उणा
पुरा न घेपे । हें असो तो न लिंपे । देहीं देहा १९

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

अगा आकाश कें नाहीं । हें न रिघेचि कवणे ठायीं । पारि कायिसेनि कहीं ।
गादिजेना ११२० तैसा सर्वत्र सर्व देहीं । आत्मा असतुचि असे पाहीं । परी
संगदोषें एकेही । लिप्त नोहे २१ पुढतपुढती एथें । हेंचि लक्षण निरुतें । जे
जाणावें क्षेत्रज्ञातें । क्षेत्रविहीना २२

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३३

संसर्गें चेष्टिजे लोहें । पारि लोह भ्रामक नोहे । क्षेत्रक्षेत्रज्ञां आहे । तेतुला
पाडु २३ दीपकाची अर्ची । राहाटी बाहे घरींची । पारि वेगळीक कोडीची ।
दीपा आणि घरा २४ पैं काष्ठाच्या पोटीं । वन्हि असे किरीटी । पारि काष्ठ नोहे
या दृष्टी । पाहिजे हा २५ अपाडु नभा आभाळा । रवि आणि मृगजळा । तै
साचि हाही डोळां । देखसी जरी २६ हें आघवेंचि असो एकु । गगनौनि जैसा अर्कु ।

कदाचित् अग्नींत पडला, तर त्याची राख होऊन उडून जातें, व कुत्र्याच्या तावडींत सांपडला तर त्याची विष्ठा बनते. ५ हे कपिध्वजा, या दोन प्रकारांतून जर देह चुकला तर ज्या ठिकाणीं हा पडेल त्याठिकाणीं यामध्यें किडे व आळ्या यांचे पुंजच्या पुंजके सांपडतात, अशा रीतीनें त्याचा वाईट परिणाम होतो. ६ या देहाची ही अशी वाईट दशा होते, परंतु आत्मा तर नित्य, सिद्ध व अनादित्वानें सहज आहे. ७ तो निर्गुण असल्यामुळें पूर्णही नाहीं, व अपूर्णही नाहीं; क्रिया करणारा नाहीं व क्रिया न करणाराही नाहीं, तसेंच रोडका नाहीं, व लठ्ठही नाहीं, ८ तो निराकार असल्यामुळें दृश्य नाहीं व अदृश्यही नाहीं, तो प्रकाशमान नाहीं व निस्तेजही नाहीं आणि थोडा नाहीं व पुष्कळही नाहीं. ९ तो शून्य असल्यामुळें रिकाम नाहीं व भरलेलाही नाहीं; कशाविरहित अथवा कशासहितही नाहीं, आणि तो साकार नाहीं व निराकारही नाहीं, १११० तो आत्मरूपानें असल्यामुळें त्याला आनंदही नाहीं, व दुःखही नाहीं, तो एकही नाहीं व अनेकही नाहीं, आणि तो कशापासून मुक्त नाहीं, व कशानें बद्धही नाहीं, ११ तो लक्षणरहित असल्यामुळें एवढा किंवा तेवढा, आयता किंवा बनलेला, आणि बोलका किंवा मुका असाही नाहीं. १२ सृष्टीच्या होण्याबरोबर हा होत नाहीं, व सृष्टीचा संहार झाल्यावर हा नाश पावत नाहीं, आणि हा असणें व नसणें या दोन्ही स्थितींचें लयस्थान होय. १३ हा अव्यय असल्यामुळें मोजतां व वर्णन करितां येत नाहीं, हा वाढत अथवा कमी होत नाहीं, आणि हा विटत नाहीं किंवा खर्च होत नाहीं. १४ हे प्रियोत्तमा, असें ज्या आत्म्याचें स्वरूप आहे. तो देहांत आहे असें जे म्हणतात, त्यांचें तें म्हणणें—मठांत असलेल्या आकाशाला आकार आहे ह्या म्हणण्याप्रमाणें आहे. १५ तसेंच आत्म्याच्या व्यापक स्थितींत देहाकृति उत्पन्न होतात व जातात, देह उत्पन्न झाला म्हणून तो देह धारण करीत नाहीं, व नाश पावला असतां तो देह टाकीत नाहीं, तो आपल्या स्वरूपानें जसा आहे तसाच असतो. १६ ज्याप्रमाणें आकाशांत दिवस व रात्र येतात व जातात, त्याप्रमाणें आत्म्याच्या आश्रयावर देह येतात व जातात १७ म्हणून या शरीरांत तो कांहीं करीत नाहीं. व करवीतही नाहीं व शरीराच्या कोणत्याही व्यापारांत कर्तेपणानें तयार होत नाहीं. १८ वास्तव त्याचे स्वरूपांत कमी अगर जास्त कांहीं होत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर तो देहांत असूनही देहाच्या सर्व व्यापारापासून अलिप्त असतो. १९

अन्वय—यथा सर्वगतं आकाशं सौक्ष्म्यात् न उपलिप्यते, तथा सर्वत्र देहे अवस्थितः आत्मा न उपलिप्यते ॥ ३२ ॥

अर्थ—जसें सर्वव्यापक आकाश सूक्ष्मपणामुळें कशानेंही लिप्त होत नाहीं, तसा सर्व देहाचे ठिकाणीं अधिष्ठित असलेला आत्मा देहादिकांच्या कर्मांनीं लिप्त होत नाहीं

अर्जुना, आकाश कोठें नाहीं ? व त्याचा कोठें रिगाव होत नाहीं ? म्हणजे हें सर्वत्र आहे; परंतु याला कशापासूनही पीडा होत नाहीं. ११२० त्याप्रमाणें सर्वत्र सर्व देहांत आत्मा जरी आहे, तरी देहाच्या कोणत्याही उपाधीपासून तो लिप्त होत नाहीं. २१ तर वारंवार शुद्धतत्त्वाचें हेंच लक्षण तूं ध्यानांत ठेव कीं, क्षेत्र म्हणजे शरीर किंवा त्याचे धर्म यांहून क्षेत्रज्ञ म्हणजे आत्मा अगदीं निराळा आहे. २२

अन्वय—भारत, यथा एकः रविः इमं कृत्स्नं लोकं प्रकाशयति, तथा क्षेत्री कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकाशयति. ॥ ३३ ॥

अर्थ—हे भारता, जसा एकटा सूर्य या सर्व जगताला प्रकाशित करितो तसाच क्षेत्रज्ञ हा सर्व क्षेत्रांना प्रकाशित करितो ॥ ३३ ॥

आत्म्याच्या संबंधानें शरीरादिकांच्या ठिकाणीं चेष्टा दिसल्या तरी देह आत्मा नव्हे. लोहचुंबकाच्या संसर्गानें लोखंड हालतें, परंतु लोखंड हें लोहचुंबक नव्हे. तीच व्यवस्था आत्मा व देह यांस लागू आहे. २३ दीपज्योतीच्या उजेडानें घरांतील सर्व व्यवहार करितां येतात, परंतु दिवा आणि घर यांत कोटिशः अंतर आहे; २४ हे किरीटी, लांकडाच्या पोटांत अग्नि आहे, परंतु तो लांकूड नव्हे अशा दृष्टीनें पहावा. २५ आकाश व अभ्र किंवा सूर्य व मृगजल यांच्यांत ज्या मानानें अंतर आहे, त्याच मानानें देह व आत्मा यांजमधील अंतर मागें दिलेले दृष्टांत एके बाजूला ठेवून पहाशील, तर २६

प्रगटवी लोकु । नांवें नांवें २७ एथ क्षेत्रज्ञु तो ऐसा । प्रकाशकु क्षेत्राभासा । यावरुतें हें न पुसा । शंका नेघा २८

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परम् ॥३४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥१३

शब्दतत्त्वसारज्ञा । पैं देखणी तेचि प्रज्ञा । जे क्षेत्रक्षेत्रज्ञा । अपाडु देखे२९ इया दोहींचें अंतर । देखावया चतुर । ज्ञानियांचें द्वार । आराधिती ११३० याचिलागीं सुमती । जोडिती शांतिसंपत्ती । शास्त्रांची दुभतीं । पोसिती घरीं ३१ योगाचिया आकाशा । वळघिजे येवढाचि धिंवसा । याचियाचि आशा । पुरुषासि गा ३२ शरीरादि समस्त । मानिताति तृणवत । जीवें संतांचे होत । वाहणधरु ३३ ऐसैसियापरी । ज्ञानाचिया भरोवरी । करूनियां अंतरीं । निरुते होती ३४ मग क्षेत्रक्षेत्रज्ञांचें । जें अंतर देखती साचें । ज्ञानें उन्मेख तयांचें । वोवाळूं आम्ही ३५ आणि महाभूतादिकीं । प्रभेदलीं अनेकीं । पसरलीसे लटिकी । प्रकृति जे हे ३६ जे शुकनळिकान्यायें । न लगति लागली आहे । हें जैसें तैसें होये । ठाउवें जयां ३७ जैसी माळा ते माळा । ऐसीचि देखिजे डोळां । सर्पबुद्धि टवाळा । उखी होउनी ३८ कां शुक्ति ते शुक्ती । हे साच होय प्रतीती । रुपयाची भ्रांती । जाऊनियां ३९ तैसी वेगळी वेगळेपणें । प्रकृति जे अंतःकरणें । देखती ते मी म्हणे । ब्रह्म होती ११४० जें आकाशाहूनि वाड । जें अव्यक्ताची पैल कड । जें भेटलिया अपाडा पाड । पडों नेदी ४१ आकारु जेथ सरे । जीवत्व जेथें विरे । द्वैत जेथ नुरे । अद्वय जें ४२ तें परमतत्त्व पार्था । होती ते सर्वथा । जे आत्मानात्मव्यवस्था । राजहंसु ४३ ऐसा हा जी आघवा । श्रीकृष्णें तया पांडवा । उगाणा दिधला जीवा । जीवाचिया ४४ येर कलशीचें येरीं । रिचविजें जयापरी । आपणपें तया श्रीहरी । दिधलें तैसें ४५ आणि कोणा देता कोण । तो नर तैसा नारायण । वारि अर्जुनातें श्रीकृष्ण । हा मी म्हणे ४६ पारि असो तें नाथिलें । न पुसतां कां मी बोलें । किंबहुना दिधलें । सर्वस्व देवें ४७ कीं तो पार्थु जी मनीं । अझुनी तृप्ती न मनी । अधिकाधिक उतान्ही । वाढवीतु असे ४८ स्नेहाचिया भरोवरी । आंबुथिला दीपु घे थोरी । चाड अर्जुना अंतरीं । परिसतां तैसी ४९ तेथ सुगारिणी आणि उदारे । रसज्ञ आणि जेवणारे । मिळती मग अवतरे ।

गगनांत सूर्य एकटा असून ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या सर्व लोकांना प्रकाशित करितो,२७ त्याप्रमाणें आत्मा हा सर्व देहांत प्रकाश पाडणारा आहे, असें कळून येईल. यापुढें आत्मा व देह यांविषयीं पुनः शंका घेऊन विचारूं नको. २८

अन्वय–ये एवं ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो. (ज्ञानं) भूतप्रकृतिमोक्ष च विदुः, ते पर यान्ति. ॥ ३४ ॥

अर्थ—जे याप्रमाणे क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांच्यामधील अंतर, आणि सर्व भूतांची प्रकृतीपासून सुटका कशी होते, हें जाणतात, ते ब्रह्माला पावतात ॥ ३४ ॥

हे शब्दतत्त्वसारज्ञा,तीच बुद्धि जाणती म्हणावी कीं, जिच्या योगानें शरीर व आत्मा या दोहोंमधील अंतर समजतें. २९ या दोहोंमधील अंतर समजण्याकरितां चतुर (मुमुक्षु) लोक हे ज्ञानीजनांच्या घराच्या उंबऱ्याची साल काढतात; ११३० आणि, अर्जुना, हेंच समजण्याकरितां शांतिरूप संपत्ति स्वाधीन करून घेऊन शास्त्ररूपी दुभत्या गाई वगैरे पाळतात. (नेहमीं शास्त्राध्ययन करितात. ३१ हेंच समजण्याकरितां पुरुष योगरूपआकाश चढून जाण्याची मनांत हांव धरितात; ३२ शरीर आदिकरून सर्व तृणप्राय मानतात, आणि संतांच्या पादुका आपल्या डोक्यावर घेतात. ३३ याप्रमाणें ज्ञानाचीं साधनें करून अंतर्यामीं खात्री करून घेतात. ३४ नंतर शरीर व आत्मा यांमधील खरें अंतर त्यांच्या दृष्टीस पडतें, तेव्हां भगवान म्हणतातः—आम्ही आपलें ज्ञान त्यांच्या ज्ञानावरून ओंवाळून टाकतो ३५ आणि या पृथ्वीवर प्राण्यांच्या भिन्न भिन्न रूपाने जी ही लटकी माया पसरलेली आहे; ३६ जी शुकनलिकान्यायानें जीवांच्या मार्गे न लागतां लागली आहे असें दिसतें,अशी ही वस्तुस्थिती ज्याला पूर्णपणें माहीत आहे; ३७ ज्याप्रमाणें माळेवरील लटकी सर्पबुद्धि नष्ट झाली म्हणजे माळ ती माळच दिसावी; ३८ अथवा शिंपीच्या चकाकण्यामुळें तिजवरील रुप्याचा भास जाऊन ती केवळ शिंपीच आहे असें प्रत्ययास यावें, ३९ त्याप्रमाणें, आत्म्यापासून प्रकृति वेगळी आहे, असें जे आपल्या अंतःकरणांत पहातात, ते ब्रह्मरूप होतात असें मी ह्मणतों. ११४० जें ब्रह्म आकाशाहूनही व्यापक आहे, जें प्रकृतीची पैलथडी आहे, व जें प्राप्त झालें असतां आपल्यापासून दूर करीत नाहीं, ४१ या ब्रह्माचे ठिकाणीं प्रकृतीच्या अनुरोधानें आलेला आकार नाहींसा होतो, जीवपणा विरून जातो, आणि द्वैतभाव नाहींसा होतो, असें जें अद्वय आहे; ४२ पार्था, असें हें परमतत्त्व तेच पुरुष स्वतः होतात, कीं जें दूध व पाणी निराळें करणाऱ्या राजहंसाप्रमाणें आत्मा व प्रकृति यांचा फाड करितात ! ४३ महाराज म्हणतातः—याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला प्रकृति व आत्मा यांजविषयीं अनुभव आणून दिला. ४४ ज्याप्रमाणें एका भांड्यांतील पाणी दुसऱ्या भांड्यांत ओतावें, त्याप्रमाणें श्रीहरींनीं आपल्या हृदयांतील हें ज्ञान अर्जुनाच्या हृदयांत ओतलें. ४५ आणि यांत विशेष तें काय झालें ? कारण, जो नर तोच नारायण असल्यामुळें, ज्ञान कोणीं कोणास दिलें ? तर श्रीकृष्ण अर्जुनाकडे बोट दाखवून ‘ हा तो मीच आहें ’ असें म्हणाले. ४६ परंतु ही गोष्ट मला कोणीं विचारल्याशिवाय सांगण्याचें कारण नाहीं. असो. फार काय सांगावें ! देवांनीं अर्जुनास आपलें सर्वस्व दिलें. ४७ परंतु भगवंतांनीं इतकें जरी सांगितलें, तरी अर्जुन आपले मनांत तृप्त न होतां त्यांनीं अधिक सांगावें अशी हांव करूं लागला. ४८ दिव्यांत जों जों तेल घालावें, तों तों अधिकाधिक प्रकाश पडतो; त्याप्रमाणें, श्रीकृष्ण जों जों जास्ती सांगूं लागले, तों तों अर्जुनाचे मनांत ऐकण्याविषयीं इच्छा वाढत चालली ! ४९ ज्याप्रमाणें एकादी सुगरण बायको असून वाढण्यांत सढळ हाताची असली व जेवणारे चतुर असून मोकळे असले म्हणजे दोघांनाही वाढ-

हातु जैसा ११५० तैसें जी होतसे देवा। तथा अवधानाचिया लवलवा। पाहातां व्याख्यान चढलें थांवा। कौतुकें करी ५१ सुवायें मेघु सांवरे। जैसा चंद्रें सिंधु भरे। तैसा मातला रसु आ.रें। श्रोतयांचेनि ५२ आतां आनंदमय आघवें। विश्व कीजेल देवें। तें रायें परिसावें। संजयो म्हणे ५३ एवं जे महाभारतीं। श्रीव्यासें अभ्रांतमतीं। भीष्मपर्वसं.तीं। म्हणितली कथा ५४ तो श्रीकृष्णार्जुनसंवादु। नागरी बोली विशदु। सांगोनि दाऊं प्रबंधु। वोंवियेचा ५५ नुसधीचि शांतिकथा। आणिजेल कीर वाक्पथा। जे शृंगाराच्या माथां। पाय ठेवी ५६ दाऊं वेल्हाळे देशी नवी। जे साहित्यातें वोजावी। अमृतातें चुकी ठेवी। गोडसपणें ५७ बोल ओल्हावतेनि गुणें। चंद्रासि घे उमाणे। रसरंगी भुलवणें। नादु लोपी ५८ खेचराचियाही मना। आणी सात्त्विकाचा पान्हा। श्रवणासवें सुमना। समाधि जोडे ५९ तैसा वाग्विलास विस्तारूं। गीतार्थेंसी विश्व भरूं। आनंदाचें आवारू। मांडूं जगा ११६० फिटो विवेकाची वाणी। हो काना मनाची जिणी। देखो आवडे तो खाणी। ब्रह्मविद्येची ६१ दिसो परतत्त्व डोळां। पाहो सुखाचा सोहळा। रिघो महाबोध सुकाळा-। माजि विश्व ६२ हें निफजेल आतां आघवें। ऐसें बोलिजेल बरवें। जे अधिष्ठिला असें परमदेवें। श्रीनिवृत्ति मी ६३ म्हणोनि अक्षरीं सुभेदीं। उपमा श्लोक कोंदाकोंदी। झाडा देईन प्रतिपदीं। ग्रंथार्थासी ६४ हा ठावोवरी मातें। पुरतया सारस्वतें। केलें असे श्रीमंतें। श्रीगुरुरायें ६५ तेणें जी कृपासावायें। मी बोलें तेतुलें सामाये। आणि तुमचिये सभे लाहें। गीता म्हणों ६६ वरि तुम्हां संतांचे पाये। आजि मी लाधलों आहें। म्हणोनि जी नोहे। अटकु कांहीं ६७ प्रभु काश्मिरीं मुकें। नुपजे हें काय कौतुकें। नाहीं उणीं सामुद्रिकें। लक्ष्मीयेसी ६८ तैसी तुम्हां संतांपासीं। अज्ञानाची गोठी कायसी। यालागीं नवरसीं। वरुषेन मी ६९ किंबहुना आतां देवा। अवसरु मज देयावा। ज्ञानदेव म्हणे बरवा। सांगेन ग्रंथु ११७०

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्लोक ३४, ओंव्या ११७०.

ण्याची व जेवणाची परस्पर हौस उत्पन्न होते, ११५० त्याप्रमाणें अर्जुनाची ऐकण्याची चळवळ पाहून देवांची स्थिति झाली, व त्यांचें व्याख्यान चौपट वाढलें. ५१ ज्याप्रमाणें अनुकूल वाऱ्यानें मेघ सांवरून वृष्टि होते, किंवा चंद्रोदय झाला म्हणजे समुद्रास भरती येते, त्याप्रमाणें ऐकणाराच्या आदरबुद्धीनें वक्त्यास बोलण्याचें स्फुरण येतें. ५२ संजय म्हणतो:—धृतराष्ट्र राजा, याप्रमाणें अर्जुनाची ऐकण्याची इच्छा पाहून, देव हे आतां आपल्या वक्तृत्वानें सर्व विश्व आनंदभरित करितील, तें वक्तृत्व ऐक. ५३ याप्रमाणें महाभारतांत भीष्मपर्वाच्या संगतींत श्रीव्यास मुनींनीं आपल्या अमर्याद बुद्धीनें जी कथा सांगितली आहे, ५४ तो कृष्णार्जुनांचा संवाद उत्तम मराठी भाषेंत ओंवी छंदानें सांगतों. ५५ मी आतां नुमती शांतिरसकथा सांगेन, पण ती शृंगारादि रसांच्या वरचढ होईल. ५६ ही देवभाषा साहित्याला शिकविणारी असून, आपल्या गोडीनें अमृतही फिकें पाडील. ५७ ज्या चंद्राचे उदयापासून चंद्रकांत मण्याला पाझर फुटतात, त्या चंद्रालाही माझे बोलापासून पाझर फुटेल. तसेंच, माझे वाक्याचे रसानें नादब्रह्म देखील लोपून जाईल; ५८ अज्ञानांच्या मनास देखील सात्त्विकतेचा पान्हा फुटेल, आणि जो अधिकारी आहे, त्याला तर ऐकण्याबरोबर समाधि लागेल! ५९ गीतेचा अर्थ असा सांगेन कीं, तो सर्व जगभर पसरून सर्व जगास आनंददायक होईल ११६० त्यामुळें विचाराचें दैन्य फिटून मन आणि श्रवण हीं जगतील, फार काय सांगावें, आज वाटेल त्यानें ब्रह्मविद्येची स्वर्गीच पहावी. ६१ ब्रह्म डोळ्यांनीं पाहून सुखाचा सोहळा दृष्टीस पडावा, व सर्व जगांत आत्मज्ञानाचा सुकाळ व्हावा. ६२ मजवर श्रीनिवृत्तिमहाराजांचा अनुग्रह असल्यामुळें, मी आतां असें म्हणणें करीन कीं, या सर्व गोष्टी आपल्या अनुभवास येतील. ६३ म्हणून प्रत्येक अक्षराचे ठिकाणीं कवित्व आणि उपमा यांची गर्दी करून सोडीन; आणि ग्रंथाच्या प्रत्येक पदांतील अर्थाचा झडा देईन; एक पदही सोडणार नाहीं.—ज्ञानेश्वरमहाराज आपल्या गर्वोक्तीचा परिहार करितात.—६४ येथपर्यंत मला आमच्या श्रीमंत अशा गुरूंनीं सर्व शास्त्रांत निपुण केलें आहे, ६५ आणि मी जें भाषण करतों तें आपण मान्य करितां, व आपणासारख्या संतमंडळींच्या सभेंत गीतेचा अर्थ सांगण्याची मला योग्यता आली आहे, हें तरी त्यांच्याच कृपेचें ऐश्वर्य आहे! ६६ त्यांत तुमच्यासारख्या संतांचे पाय आज माझ्या दृष्टीस पडले आहेत, म्हणून मला कसलीही अडचण पडत नाहीं. ६७ प्रभो, सरस्वती जी सर्वांस बोलण्याची शक्ति देणारी आहे, तिला मुकें मूल होणार नाहीं ह्यांत कांहीं कौतुक का आहे? लक्ष्मीच्या हातावर सामुद्रिक चिन्हांची उणीव असूं शकणार नाहीं; ६८ त्याप्रमाणें, तुह्मां संतांच्या पुढें कोणीही आला असतां तो अज्ञानी राहील अशी गोष्ट कशी होईल? तेव्हां मी आतां बोलण्यांत नवरसांची रेलचेल करून देईन. ६९ तर, हे प्रभो, आतां मला थोडा वेळ द्या, म्हणजे मी उत्तम रीतीच्या कथा सांगेन, असें ज्ञानदेव म्हणाले. ११७०

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय चौदावा.

जयजय आचार्या । समस्तसुरवर्या । प्रज्ञाप्रभासूर्या । सुखोदया १ जय-जय सर्वविसांवया । सोहंभावसुहावया । नाना लोक हेलावया । समुद्रा तूं २ आइकें गा आर्तबंधू । निरंतरकारुण्यसिंधू । विशदविद्यावधू- । वल्लभा जी ३ तूं जयाप्रति लपसी । तया विश्व हें दाविसी । प्रकट तैं करिसी । आघ-वेंचि तूं ४ कीं पुढिलाची दृष्टि चोरिजे । हा दृष्टिबंधु निफजे । परी नवल लाघव तुझें । जें आपणपें चोरे ५ जी तूंचि तूं सर्वा यया । मा कोणा बोधु कोणा माया । ऐसिया आपेंआप लाघविया । नमों तुज ६ जाणों जगीं आप वोलें । तें तुझिया बोला सुरस जालें । तुझेनि क्षमत्व आलें । पृथ्वीयेसी ७ रविचंद्रादि शुक्ति । उदय करिती त्रिजगतीं । तें तुझिया दीप्ती- । तेज तेजां ८ जें चळवळिजे अनिळें । तें दैविकेनि जी निजबळें । नभ तुजमाजी खेळे । लपिथपि ९ किंबहुना माया असोस । ज्ञान जी तुझेनि डोळस । असो वान-णें सायास । श्रुतीसि हें १० वेद वानूनि तंवचि चांग । जंव न दिसे तुझें आंग । मग आम्हां तया मुग । एके पांतीं ११ जी एकार्णवाचे ठाईं । पाहतां थेंबाचा पाडु नाहीं । मा महानदी काई । जाणिजती १२ कां उदयलिया भा-स्वतु । चंद्र जैसा खद्योतु । आम्हां श्रुती तुज आंतु । तो पाडु असे १३ आणि दुजया थांवो मोडे । जेथ परेशीं वैखरी बुडे । तो तूं मा कोणें तोंडें । वाना-वासी १४ यालागीं आतां । स्तुति सांडूनि निवांता । चरणीं ठेविजे माथा । हेंचि भलें १५ तरी तूं जैसा आहासि तैसिया । नमों जी श्रीगुरुराया । मज ग्रंथोद्यमु फळावया । वेव्हारा होईं १६ आतां कृपाभांडवल सोडीं । भरीं मति माझी पोतडी । करीं ज्ञानपद्यजोडी । थोरा मातें १७ मग मी संसरेन तेणें ।

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय चौदावा.

हे गुरो, तुम्ही सकल देवांत श्रेष्ठ असून आनंदकुद्रीरूप प्रभेचा उदय करणारे सूर्य आहां. तुमचा जयजयकार असो. १ तुम्ही सर्वांचे विश्रांतिस्थान असून सर्वांच्या हृदयांत अहंब्रह्म हें तत्त्व घालणारे आहां; किंवा तुह्मी समुद्ररूपी असून तुमच्यांत चौदा लोक लाटांप्रमाणें हेलकावे खातात. तुमचा जयजयकार असो २ तुम्ही दीनदयाळ असून निरंतर करुणेचे सागर आहां, आणि ब्रह्मविद्यावधूचे वर आहां. ३ जे कोणी तुह्मांला जाणत नाहींत, त्यांना हें सर्व विश्व खरें भासतें; व जे कोणी तुह्मांला जाणतात, त्यांना सर्व विश्वांत तुमच्याशिवाय कांहीं दिसत नाहीं. ४ नजरबंद खेळांत गारोडी दुसऱ्याची दृष्टि चोरतो असा दिसतो, म्हणजे त्याला स्वतःला लपवितां येत नाहीं, परंतु आपण स्वतःच लपवून रहाण्याचें आपलें चातुर्य विलक्षण आहे. ५ महाराज, या सर्व जगांत तुम्ही कोणाला ज्ञानाचा बोध करतां, व तुम्हीच कोणाला मायेच्या सपऱ्यांत गुंतवितां, असा तुमचा आपल्याच ठिकाणीं सहज खेळ सुरू आहे. अशा तुम्हाला नमस्कार असो. ६ जगतांत ज्याला पाणी असें म्हणतात, त्याला जी गोडी आहे, ती तुमच्यामुळें आली आहे; व पृथ्वीला जी सहन करण्याची शक्ति आहे, तिला तुमचीच शक्ति कारण आहे. ७ चंद्र व सूर्य हे केवळ मोठ्या शिंपल्यांप्रमाणें निस्तेज आहेत; परंतु त्यांचा जो तिन्ही लोकांवर उजेड पडतो, तो तुमच्या तेजाच्या शक्तीचा प्रभाव आहे. ८ चहूंकडे फिरणारा वायु हाही तुमच्याच शक्तीमुळें फिरत असतो; व आकाश जरी मोठें दिसतें तरी त्याचा समावेश तुमच्यांत होऊन तें लपंडावाप्रमाणें तुमच्या एका कोपऱ्यांत असतें. ९ फार काय सांगावें! सर्व माया ही तुमच्याच ठिकाणीं असून, ज्ञानही तुमच्याच शक्तीनें चहूंकडे पहातें; इतकेंच नव्हे, तर तुमच्या स्वरूपाचा पार न लागल्यामुळें तें श्रुतीला वर्णन करण्याचे श्रम झाले. १० वेद वर्णन करण्यांत चतुर खरा. परंतु जोंपर्यंत तुमचें दर्शन झालें नाहीं, तोंपर्यंतच वेद तुमचें वर्णन करूं शकतात, परंतु तेंच आपलें दर्शन झाल्यावर आमची व त्यांची एकच दशा होते, व दोघांसही स्वस्थ बसावें लागतें. ११ सर्व जलमय झाल्यावर त्यांत एका थेंबाची खिजगणती नसतेच, परंतु मोठी नदी तरी ओळखतां येते काय? १२ किंवा सूर्य उगवल्यावर चंद्र जसा काजव्याप्रमाणें होतो म्हणजे सूर्यापुढें चंद्र आणि काजवा ह्यांची किंमत एक, त्याप्रमाणें तुमच्या स्वरूपापुढें माझी आणि श्रुतींची किंमत एक. १३ आणि ज्या ठिकाणीं द्वैताचा ठव मोडून परेसह वैखरी–वाणी स्तब्ध राहाते, त्या तुमचें कोणत्या तोंडानें वर्णन करावें, म्हणजे कोणालाही वर्णन करता येणार नाहीं, १४ म्हणून आतां तुमची स्तुति करण्याचें सोडून मुकाट्यानें तुमच्या चरणांवर मस्तक ठेवावें हाच उत्तम मार्ग होय. १५ तर, हे गुरुराया, तुम्ही जसे आहां तशाच तुम्हांला मी नमस्कार करतों. तुम्ही माझ्या गीतार्थकथनरूपी व्यापारांत मला नफा करून देण्याकरितां माझे सावकार व्हा. १६ तर आतां आपल्या कृपारूप भांडवलाच्या थैलीची गांठ सोडून माझी मतिरूप पोतडी भरा; आणि आपण थोर आहां, तेव्हां मला ज्ञानदाची (ज्ञानरूप नफ्याची) जोड करून द्या. १७ मग मी या व्या-

करीन संतांसी कर्णभूषणें । लेववीन सुलक्षणें । विवेकाचीं १८ जी गीतार्थ-
निधान । काढू माझें मन । सुयीं स्नेहांजन । आपलें तूं १९ हे वाक्सृष्टि
एके वेळे । देखतु माझे बुद्धीचे डोळे । तैसा उदैजो जी निर्मळें । कारुण्य बिंबें
२० माझी प्रज्ञावेली वेल्हाळ । काव्यें होय सफळ । तो वसंतु होय स्नेहाळ ।
शिरोमणी २१ प्रमेय महापूरें । हे मतिगंगा ये थोरें । तैसा वरिष उदारें दिठी-
त्रेनी २२ अगा विश्वैकधामा । तुझा प्रसाद चंद्रमा । करू मज पूर्णिमा ।
स्फुर्तींची जी २३ जी अवलोकिलिया मातें । उन्मेषसागरीं भरितें ।
वोसंडेल स्फूर्तीतें । रसवृत्तीचे २४ तंव संतोषोनि श्रीगुरुराजें । म्हणितलें वि-
नंतिव्याजें । मांडिलें देखोनि दुजे । स्तवनमिषें २५ हें असो आतां वांजटा ।
तो ज्ञानार्थ करूनि गोमटा । ग्रंथु दावीं उत्कंठा । भंगों नेदीं २६ हो कां जी
स्वामी । हेंचि पाहत होतों मी । जे श्रीमुखें म्हणा तुम्ही । ग्रंथ सांग २७ स-
हजें दूर्वेचा डिरु । आंगेंचि तंव अमरु । वरी आला पुरु । पीयूषाचा २८ तरि
आतां येण प्रसादें । विन्यास विदग्धें । मूळशास्त्रपदें । वाखाणीन २९ परि
जीवा आंतुलीकडे । जैसी संदेहाची डोणी बुडे । ना श्रवणीं तरि चाडे । वाढी
दिसे ३० तैसी बोली साचारी । अवतरो माझी माधुरी । भाले मागूनें घरीं ।
गुरुकृपेच्या ३१ तरी मागां त्रयोदशीं । अध्यायीं गोठी ऐसी । श्रीकृष्ण अर्जु-
नेंसीं चावळले ३२ जे क्षेत्रक्षेत्रयोगें । होइजे येणें जगें । आत्मा गुणसंगें । सं-
सारिया ३३ आणि हाचि प्रकृतिगतु । सुखदुःखभोगीं हेतु । अथवा गुणातीतु ।
केवळु हा ३४ तरि कैसा पां असंगा संगु । कोण तो क्षेत्रक्षेत्रज्ञायोगु । सुखदुः-
खादि भोगु । केविं तया ३५ गुण ते कैसे किती । बांधती कवणे रीती । ना-
तरी गुणातीतीं । चिन्हें काई ३६ एवं इया आघवेया । अर्थारूप करावया ।
विषो एथ चौदाविया । अध्यायासी ३७ तरि तो आतां ऐसा । प्रस्तुत परियेसा ।
अभिप्रावो विश्वेशा । वैकुंठाचा ३८ तो म्हणे गा अर्जुना । अवधानाची सर्व
सेना । मेळऊनि इया ज्ञाना । झोंबावें हो ३९ आह्मी मागां तुज बहुतीं । दा-
विलें हें उपपत्ती । तरि आझुनी अप्रतीती । कुशीं न निघे ४०

श्रीभगवानुवाचः—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः १

म्हणौनि गा पुढती । सांगिजेल तुजप्रती । पर म्हण म्हणोनि श्रुतीं । डा-

पारावर सांवरून संतांच्या कानांत सुंदर असें विचाररूप कर्णभूषणें तयार करून घालीन. १८ महाराज, गीतार्थरूपी ठेवा बाहेर काढण्याविषयीं माझ्या मनांत जी इच्छा उत्पन्न झाली आहे, ती सफल करण्याकरितां तुम्ही आपलें स्नेहरूप अंजन माझ्या डोळ्यांत घाला. १९ माझ्या बुद्धिरूप डोळ्यांना एक वेळ शब्दमय सृष्टि पहातां येईल, अशा तऱ्हेचा आपल्या करुणारूप सूर्यबिंबाचा निर्मळ प्रकाश पडो. २० माझी बुद्धिरूप वेली पुष्कळ वाढून तिला काव्यरूपी फळें येण्याकरितां वेलींना प्रफुल्लित करण्याची कृपा करण्यामध्यें श्रेष्ठ असा जो वसंत, तो तुम्ही व्हां. २१ आपल्या कृपादृष्टीचा इतका औदार्यानें वर्षाव करा कीं, त्यानें माझ्या बुद्धिरूप गंगेस अर्थरूपी (सिद्धांतरूपी) महापूर यावा. २२ हे विश्वैकधामा, आपला प्रसादचंद्रमा मला स्फूर्तीची पौर्णिमा करो: (पूर्णचंद्रोदयानें पौर्णिमा शोभते, त्याप्रमाणें आपल्या कृपेनें मला पूर्ण स्फूर्ति येवो.) २३ ती पौर्णिमा मी अवलोकन केली, (आपला कृपाप्रसाद झाला,) म्हणजे माझ्या ज्ञानसमुद्राला भरतें येईल; आणि नवरस हे स्फूर्ति भरून सांडूं लागतील! २४ असें ज्ञानदेवाचें भाषण ऐकून श्रीगुरु निवृत्तिनाथ महाराज संतोष पावून म्हणाले कीं, तूं स्तुतीच्या मिषानें द्वैत व्यर्थ वाढवितोस. २५ तर आतां ही व्यर्थ स्तुति राहूं दे; जो जाणण्याचा विषय आहे, तो चांगला तयार करून ग्रंथ सांग. उत्कंठेचा भंग होऊं देऊं नको. २६ तेव्हां महाराज म्हणाले:—प्रभो, तुम्ही आपल्या मुखानें ग्रंथ सांग, हेंच म्हणण्याची मी वाट पहात होतों. २७ अगोदरच हरळीची मुळी अमर, त्यांत तिजवर अमृताचा वर्षाव झाला, मग काय विचारतां! २८ आतां गुरुप्रसाद झाल्यामुळें गीतेंतील सूक्ष्म शास्त्राच्या प्रत्येक पदार्थाचें सविस्तर व स्पष्ट वर्णन करीन, २९ कीं जें ऐकल्यामुळें मनांतील सर्व संशय नाहींसा होऊन श्रवणाची इच्छा दुणावेल. ३० माझ्या मधुर वाणींतून असे उत्तम शब्द निघावे एवढेंच गुरुंच्या पायांपाशीं माझें मागणें आहे. ३१ असो: तूर्त तेराव्या अध्यायांत श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास अशी कथा सांगितली: ३२ कीं, आत्मा व प्रकृति यांच्या संयोगानें हें जग निर्माण होतें; व गुणांच्या अनुरोधानें आत्मा संसारांत निमग्न होतो; ३३ नाशोपार्जितें ह्यालच सुखदुःख भोगावें लागतें; व तोच गुणसंगरहित झाला म्हणजे मुक्त होतो. ३४ तर संगरहित असा जो आत्मा, त्याला प्रकृतीचा संग व्हावाच कसा? आत्मा व प्रकृति यांचा संयोग होतो तो कोणता? त्याला सुखदुःखादिभोग व्हावा कसा? ३५ ते गुण कसे व किती आहेत? त्या गुणांची बाधा कशा रीतीनें होते, आणि पुरुष गुणातीत झाला म्हणजे त्याचीं लक्षणें कोणतीं, ३६ अशा प्रकारें या सर्व गोष्टींचें वर्णन करणें हाच विषय या चौदाव्या अध्यायांत आहे. ३७ तर आतां त्या वैकुंठनिवासी विश्वेशांचा अभिप्राय काय आहे, तो ऐका. ३८ ते म्हणाले:— अर्जुना, श्रवण करण्याची सर्व सामग्री जमवून तूं या ज्ञानाला झोंब बरें का! ३९ पूर्वी तुला आम्हीं हें ज्ञान अनेक प्रकारें स्पष्ट करून सांगितलें, परंतु तुझें अज्ञान अजून पूर्ण नाहींसें होत नाहीं. ४०

अन्वय—यत् ज्ञात्वा सर्वे मुनयः इतः परां सिद्धिं गताः, (तत्) ज्ञानानां उत्तमं परं ज्ञानं भूयः (अहं ते) प्रवक्ष्यामि. १

अर्थ श्रीभगवान् म्हणाले:—ज्या ज्ञानाला जाणून सर्व मुनि या जन्मांतून मोक्षसिद्धि पावले, तें सर्व ज्ञानांत उत्तम व श्रेष्ठ असें ज्ञान मी तुला पुनः सांगतों. ॥ १ ॥

म्हणून बाबारे, 'पर' या शब्दाचा महिमा श्रुतींनीं जो वर्णन केला आहे, तो तुला आम्ही

हारिलें जें ४१ एऱ्हवीं ज्ञान हें आपुलें । परि पर ऐसेंनि जालें । जे आवडोनि घेतलें । भवस्वर्गादिक ४२ अगा याचि कारणें । हें उत्तम सर्वांपरी मी म्हणें । जे वन्हि हें तृणें । येरें ज्ञानें ४३ जियें भवस्वर्गातें जाणती । यागचि चांग म्हणती । पारखी फुडी आथी । भेदीं जयां ४४ तियें आघवींचि ज्ञानें । केलीं येणें स्वप्नें । जैशा वातोर्मी गगनें । गिळिजती अंतीं ४५ कां उदितें रश्मिराजें । लोपिलीं चंद्रादि तेजें । नाना प्रळयांबुमाजें । नदी नद ४६ तैसें येणें पाहलेया । ज्ञानजात जाय लया । म्हणोनियां धनंजया । उत्तम हें ४७ अनादि जे मुक्तता । आपली असे पंडुसुता । तो मोक्षु हाता येता । होय जेणें ४८ जयाचिया प्रतीती । विचारवीरीं समस्तीं । नेदिजेचि संसृती । माथा उधऊं ४९ मनें मन घाळूनि मागें । विश्रांति जालिया आंगें । ते देहीं देहाजोगे । होतीचि ना ५० मग तें देहाचें बेळें । वोलांडूनि एकेचि वेळे । संवतुकी कांटाळें । माझें जाले ५१

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च ॥२॥

जे माझिया नित्यता । तेणें नित्य ते पंडुसुता । परिपूर्ण पूर्णता । माझियाचि ५२ मी जैसा अनंतानंदु । जैसाचि सत्यसिध्दु । तैसेचि ते भेदु । उरेचि ना ५३ जें मी जेव्हढें जैसें । तेंचि ते जाले तैसें । घटभंगीं घटाकाशें । आकाश जेवीं ५४ नातरि दीपमूळकीं । दीपशिखा अनेकीं । मीनलिया अवलोकीं । होय जैसें ५५ अर्जुना तयापरी । सरली द्वैताची वारी । नांदे नामार्थ एकाहारीं । मीतूंविण ५६ येणेंचि पैं कारणें । जैं पहिलें सृष्टीचें जुंपणें । तेंही तया होणें । पडेचिना ५७ सृष्टीचिये सर्वादी । जयां देहाची नाहीं बांधी । ते कैंचें प्रळयावधी । निमतील पां ५८ म्हणौनि जन्मक्षयां । अतीत ते धनंजया । मी जाले ज्ञाना इया । अनुसरोनि ५९ ऐसी ज्ञानाची वाडी । वानिली देवें आवडी । तेविंचि पार्थाही गोडी । लावावया ६० तंव तया जालें आन । सर्वांगीं निघाले कान । सपाई अवधान । आतला पां ६१ आतां देवाचिया ऐसें । जाकळीजत असे वोरसें । जे निरूपण आकाशें । वेंटाळेना ६२ मग म्हणे गा प्रज्ञाकांता । उजवली आजि वक्तृत्वता । जे बोलायेवढा श्रोता । जोडलासी ६३ तरि एकु मी अनेकीं । गोंविजे देहपाशकीं । त्रिगुणीं लुब्धकी । कवणेपरी ६४ कैसा क्षेत्रयोगें । विये इयें जगें । तें परिस सांगें । कवणेपरी ६५ पैं क्षेत्र येणें व्याजें । यालागीं हें बोलिजे । जे मत्संगबीजें । भूतीं पिके ६६

पुनः सांगतों. ४१ आपल्याच आत्मज्ञानास ' पर ' ह्मणण्याचें कारण संसार व स्वर्ग हेच आपल्या स्वरूपाप्रमाणें आवडले ह्मणून झालें आहे. ४२ अरे, याच कारणास्तव आत्मज्ञान सर्वांपेक्षां उत्तम असें मीं ह्मणतों. कारण, हें अग्निरूप असून इतर ज्ञानें ह्याच्यापुढें तृणरूपी आहेत. ४३ कारण, ज्या ज्ञानाची मजल संसार व स्वर्ग या सुखांपलीकडे नसते, ज्याला यज्ञयागादि कर्मेंच उत्तम वाटतात, व ज्याला द्वैताशिवाय दुसऱ्या कशाची ओळख नसते, ४४ तीं सर्व ज्ञानें आत्मज्ञानापुढें स्वप्नवत् भासतात. ज्याप्रमाणें गगनांत उत्पन्न झालेला वायु कितीही मोठा असला तरी त्याचा त्यांतच लय होतो, ४५ किंवा सूर्य उगवल्यावर जसें चंद्रादि नक्षत्रांचें तेज लोपतें, अथवा प्रलयकालचें पाणि वाढल्यावर ज्याप्रमाणें नदी, नद हा भेद रहात नाहीं, ४६ त्याप्रमाणें आत्मज्ञानाचा उदय झाल्यावर इतर सर्व ज्ञानें लय पावतात. ह्मणून, अर्जुना, याला आह्मी ' उत्तम ' असें म्हणतों. ४७ हे पांडुसुता, अनादिकालापासून आपल्याजवळ सहज असणारी जी आपली मुक्तता किंवा मोक्ष ह्या ज्ञानाच्या प्राप्तीपासून आपल्या हातास येतो. ४८ ज्याचा अनुभव आला असतां, सर्व ज्ञाते संसाराला वर डोकें काढूं देत नाहींत; ४९ आपल्या मनाची विषयांकडे जाणारीं धांव मागें हटवून त्याला जागच्या जागीं बसविल्यावर, सहज विश्रांति प्राप्त होते, असें झाल्यावर ते देही असूनही नसल्यासारखे होतात. ५० नंतर ते देहद्वयाचें बेळकें एकदम ओलांडून माझ्याच योग्यतेस पावतात. ५१

अन्वय-(ये) इदं ज्ञानं उपाश्रित्य मम साधर्म्यं आगताः (ते) सर्गे अपि न उपजायन्ते, प्रलये च न व्यथन्ति. ॥ २ ॥

अर्थ-ह्या ज्ञानाचा आश्रय करून जे माझ्या सायुज्याला प्राप्त झाले, ते सृष्टीच्या उत्पत्तिकालींही जन्मत नाहींत. आणि प्रलयकालींही नाश पावत नाहींत. ॥२॥

कारण, अर्जुना, जे माझ्या नित्यतेनें नित्य आणि माझ्या परिपूर्णतेनें पूर्ण आहेत, ५२ आणि ज्याप्रमाणें मी जसा नेहमीं अनंत असून महानंदरूप असतों, व सत्यसिद्ध असतों, त्याप्रमाणेंच ते असतात; त्यांच्या व माझ्यांत भेद मुळींच रहात नाहीं. ५३ ज्याप्रमाणें मी अनंत आहे, त्याप्रमाणें तेही होतात; ज्याप्रमाणें घटाचा नाश झाल्यावर घटाकाश महाकाशरूप होतें; ५४ किंवा मूळ दिव्यापासून लावलेल्या पुष्कळ वाती एकत्र केल्या म्हणजे त्या मूळ दिव्यांतच तेज मिळतें ५५ त्याप्रमाणें, अर्जुना, द्वैतत्व नाहींसा होऊन मी व तूं हे भेद एकाच पंक्तीला बसून एकत्र नांदतात. ५६ याच कारणामुळें, ज्या वेळीं समूळ सृष्टीला आरंभ होतो, त्या वेळीं त्याला जन्म घ्यावा लागत नाहीं. ५७ मग, ज्यांना सृष्टीच्या उत्पत्तीबरोबर देह घ्यावा लागत नाहीं, त्यांचा प्रलयकाळीं नाश कोठून होणार? ५८ म्हणून, धनंजया, जे आत्मज्ञानाला अनुसरून मद्रूप झाले आहेत, ते जन्ममरणातीत आहेत. ५९ याप्रमाणें आत्मज्ञानाची प्रौढी देवांनीं आपल्या आवडीनें वर्णन केली, आणि अर्जुनालाही त्या ज्ञानाविषयीं आवड उत्पन्न व्हावी अशा हेतूनें ही प्रौढी वर्णन केली. ६० तों अर्जुनाची अशी स्थिति झाली कीं, त्याच्या सर्वांगालाच कान फुटले, ह्मणजे अर्जुन नखशिखांत अवधानरूप बनला. ६१ आपलें सांगणें आकाशासही आंवरलें जाणार नाहीं, तें अर्जुन धारण करतो आहे, असें पाहून देवांनाही प्रेमाचें भरतें आलें; त्यांची सांगण्याची हौस गगनांत मावेना. ६२ मग भगवान् म्हणालेः—अर्जुना, माझ्या वक्तृत्वरूपी कन्येस तूं बुद्धिरूप वर मिळाल्यामुळें तो आज उजवली! कारण माझ्या बोलण्याच्या हौसेप्रमाणें तूं उत्तम श्रोता मिळालास! ६३ तर आतां, मी एक असून, त्रिगुणरूपी पारधी हे देहरूपी पाश टाकून मला अनेक रूपें कशीं घ्यावयास लावतात, ६४ व मायेच्या उगाधीनें माझ्यापासून हें जग कसें उत्पन्न होतें तें सांगतों, ऐक. ६५ हें पहा—माझ्या संगरूपी बीजापासून प्राणिमात्र उत्पन्न होतात, याच कारणामुळें प्रकृतीला क्षेत्र असें म्हणावयाचें. ६६

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् । संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

एऱ्हवीं तरी महद्ब्रह्म । यालागीं हें ऐसें नाम । जे महदादिविश्राम ।
शालिका हें ६७ विकारां बहुवस थोरी । अर्जुना होंचि करी । म्हणोनि अव-
धारीं । महद्ब्रह्म ६८ अव्यक्तवादमतीं । अव्यक्त ऐसी वदंती । सांख्याचिया
प्रतीतीं । प्रकृति हेचि ६९ वेदांतीं इयेतें माया । ऐसें म्हणिजे प्राज्ञराया ।
असो किती बोलों वायां । अज्ञान हें ७० आपला आपणपेयां । विसरु जो
धनंजया । तेंचि रूप यया । अज्ञानासी ७१ आणिकही एक असे । जें वि-
चारावेळे न दिसे । वातीं पाहतां जैसें । आंधारें कां ७२ हालविलिया जाय ।
निश्चळीं तरी होय । दुधीं जैसी साय । दुधाची ते ७३ पैं जागरु ना स्वप्न ।
ना स्वरूप अवस्थान । ते सुषुप्ति कां घन । जैसी होय ७४ कां न वियतां
वायूतें । वांझें आकाश रितें । तया ऐसें निरुतें । अज्ञान गा ७५ पैल खांब
कां पुरुखु । ऐसा निश्चयो नाहीं एकु । परि काय नेणो आलोकु । दिसत असे
७६ तेविं वस्तु जैसी असे । तैसी कीर न दिसे । परि कांहीं अनारिसें । दे-
खिजेना ७७ ना राती ना तेज । ते संधि जेविं सांज । तेविं विरुद्ध ना निज ।
अज्ञान आथी ७८ ऐसी कोण्ही एकी दशा । तिये वादु अज्ञान ऐसा । तया
गुंडालिया प्रकाशा । क्षेत्रज्ञु नाम ७९ अज्ञान थोरिये आणिजे । आपणपें तरी
नेणिजे । तें रूप जाणिजे । क्षेत्रज्ञाचें ८० हाचि उभय योगु । बुझें बापा चांगु ।
सत्तेचा नैसर्गु । स्वभावो हा ८१ आतां अज्ञानासारिखें । वस्तु आपणपांचि
देखे । परि रूपें अनेकें । नेणों कोणें ८२ जैसा रंकु भ्रमला । म्हणे जारे मी
रावो आला । कां मूर्च्छितु गेला । स्वर्गलोका ८३ तेविं लचकलिया दिठी ।
मग देखणें जें जें उठी । तया नाम सृष्टी । मीचि वियें पैं गा ८४ जैसें कां
स्वप्न मोहा । तो एकाकी देखे बहुवा । तोचि पाडु आत्मया । स्मरणेंवीण असे
८५ हेंचि अनिभ्रांती । प्रमेय उपलवूं पुढती । परि तूं प्रतीती । याची घे पां ८६
तरी माझी हे गृहिणी । अनादि तरुणी । अनिर्वाच्यगुणी । अविद्या हे ८७ इये
नाहीं हेंचि रूप । ठाणें हें अति उमप । हें निद्रितां समीप । चेतां दुरी ८८ पैं
माझेनिचि आंगें । पहुडल्या हे जागे । आणि सत्तासंभोगें । गुर्विणी होय ८९
महद्ब्रह्माउदरीं । प्रकृति आठै विकारीं । गर्भाची करी । पेलोवेली ९० उभय-
संगु पहिलें । बुद्धितत्त्व प्रसवलें । बुद्धितत्त्वें भारैलें । होय मन ९१ तरुणी म-

अन्वय–भारत, महद् ब्रह्म मम योनिः (अस्ति); तस्मिन् अहं गर्भं दधामि; ततः सर्वभूतानां संभवः भवति. ॥ ३ ॥

अर्थ–हे भारता, महद्ब्रह्म [प्रकृति] हें माझें गर्भ ठेवण्याचें ठिकाण आहे; त्याजमध्यें मी गर्भ ठेवितों, आणि त्यापासून सर्व भूतांची उत्पत्ति होते. ॥ ३ ॥

ही माया महतत्त्वादिकांचें मूळ विश्रान्स्थान म्हणजे लयस्थान आहे. अर्थात सर्व जगापेक्षां मोठी आहे, म्हणून हिला 'महद्ब्रह्म' असें नांव दिलें आहे. ६७ तसेंच अर्जुना, हिच्या योगानें विकार व गुण हे वृद्धि पावतात, म्हणून हिला महद्ब्रह्म असें म्हटलें आहे. ६८ अव्यक्त मतवाद्यां या मतें हिला अव्यक्त असें नांव आहे. व सांख्यमतवादी हिलाच " प्रकृति " असें म्हणतात. ६९ हे प्राज्ञशिरोमणे वेदांती हिला 'माया' असें म्हणतात. असो; उगीच फार काय बोलावें! अज्ञान जें तें हेंच. ७० हे धनंजया; आपल्या आत्मस्वरूपाचा आपल्यास जो विसर पडतो, तेंच या अज्ञानाचें रूप. ७१ आणखी एक असें आहे कीं, ज्याप्रमाणें हातांत दिवा घेऊन अंधार शोधूं लागलें असतां तो दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपाचा विचार केला कीं तें दिसेनासें होतें. ७२ दूध घोंटीत बसलें ह्मणजे जशी त्यावर साय येत नाहीं, व तेंच घोंटलें नाहीं ह्मणजे त्यावर साय येते, ७३ किंवा मनुष्य ज्या वेळेस जागृत अवस्थेंत अथवा स्वप्नावस्थेंत नसतो, किंवा समाधिस्थ नसतो, त्या वेळेस जशी गाढ झोंप लागते; ७४ किंवा वायू उत्पन्न झाला नसतां ह्मणजे ज्याप्रमाणें आकाश मात्र एकटें असतें, त्याप्रमाणें इतर अवस्था, शिवाय जी निवांत निद्रावस्था, तेंच अज्ञान होय. ७५ ज्या वेळेस आपल्या समोर एकादा झाडाचा बुडखा असून तो खांब आहे, किंवा पुरुष आहे असें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं, परंतु कांहीं तरी दिसत आहे, असा भास होतो; ७६ त्याप्रमाणें आत्म्याचें निवळ स्वरूप ज्या वेळेस खरोखर दिसत नाहीं, व दुसरी कांहीं वस्तु आहे, असाही निश्चय होत नाहीं; ७७ रात्र नाहीं व दिवस नाहीं या दोहोंच्या संध्येला जसा सायंकाळ म्हणतात, त्याचप्रमाणें आत्मा व जगत् यांच्या ज्ञानाच्या अभावाच्या स्थितीला अज्ञान असें म्हणतात. ७८ जरी ती एक दोहोंमधील अनिर्वचनीय स्थिति, तिला 'अज्ञान' असें म्हणतात; व त्या अज्ञानानें आवरण झालेलें जें चैतन्य, त्याला क्षेत्रज्ञ असें ह्मणतात. ७९ आपलें शुद्धस्वरूप न जाणतां जें अज्ञान वाढतें, तें क्षेत्रज्ञाचें (जीवात्म्याचें) रूप होय. ८० हा माया व चैतन्य यांचा योग नीट लक्षांत आण. कारण, मूळ स्वरूपावर मायेचा स्वभावच असा आहे. ८१ याप्रमाणें मायेच्या अनुरोधानें चैतन्य आत्मस्वरूप विसरून अनेक रूपें घेतें. ८२ ज्याप्रमाणें दरिद्री मनुष्याला भ्रम झाला असतां, तो रस्त्यानें जाऊं लागला ह्मणजे इतर लोकांस 'आमची राजाची स्वारी आली' असें ह्मणतो, किंवा मूर्च्छा आलेला मनुष्य ज्याप्रमाणें 'स्वर्ग पाहून आलों' असें म्हणतो, ८३ त्याप्रमाणें एकदा दृष्टि आत्मस्वरूपावरून चळली ह्मणजे जी जी कल्पना उत्पन्न होते, तिला सृष्टि असें म्हणतात. ती माझ्यापासूनच उत्पन्न होते, ८४ मनुष्य एकटा असून स्वप्नाच्या भ्रांतीनें पुष्कळ वस्तु पहातो, तोच प्रकार चैतन्याला आत्मस्वरूपाचा विसर पडला म्हणजे होतो. ८५ हीच भ्रांति पुनः शुद्ध स्वरूपावर आलेली अन्य प्रकारानें तुला पुढें सांगूं. परंतु मूळ स्वरूपावर हें मायेचें रुप आहे ही गोष्ट तूं विसरूं नको. ८६ तर, माया ही माझी स्त्री असून अद्यंतरहित, तरुण, अलौकिक व गुणवान् आहे. ८७ हिचें रूप पाहूं गेलें असतां कांहीं नाहीं हेंच हिचें रूप. हिची आकृति फार व्यापक आहे. ही अज्ञान्याच्या सन्निध असते, व ज्ञान्यापासून दूर रहाते. ८८ परंतु ही माया माझ्या आत्मस्वरूपावर निजल्यामुळें आत्मसत्तेच्या संभोगानें गर्भ धारण करते. ८९ मग जीवभूता प्रकृतीच्या उदरीं प्राकृत अष्ट विकाररूप गर्भाची ही वृद्धि करिते. ९० आत्मा व प्रकृति यांच्या संयोगापासून प्रथम बुद्धितत्त्व उत्पन्न होतें, व तीच बुद्धि बळावल्यावर मन होतें. ९१ मना-

मता मनाची। ते अहंकार तत्त्व रची। तेणें महाभूतांची। अभिव्यक्ति होय९२ आणि विषयेंद्रियां गोंसी। स्वभावें तंव भूतांसी। म्हणोनि येती सरिसीं। तियेंही रूपा ९३ जालेनि विकारक्षोभें। पाठीं त्रिगुणाचें उभें। तेव्हां ये वासनागर्भें। ठायेंठावो ९४ रुखाचा आवांका। जैसी बीजकणिका। जीवीं बांधे उदका। भेटतखेंवो ९५ तैसी माझेनि संगें। अविद्या नाना जगें। आर धेवों लागे। अणियाची ९६ मग गर्भगोळा तया। कैसें रूप तें ये आया। तें परियेसें राया। सुजनांचिया ९७ पैं मणिज स्वेदज। उद्भिज जारज। उमटती सहज। अवयव हे ९८ व्योमवायुवशें। बाढलेनि गर्भरसें। मणिजु उससे। अवयव तो ९९ पोटीं सूनि तमरजें। आगळिकां तोय तेजें। उठितां निपजे। स्वेदजु गा १०० आपपृथ्वी उत्कटें। आणि तमोमात्रें निकृष्टें। स्थावरु उमटे। उद्भिजु हा १ पांचां पांचही विरजीं। होती मनबुद्ध्यादि साजीं। हीं हेतु जारजीं। ऐसे जाण २ ऐसे चारी हे सरळ। करचरणतळ। महाप्रकृति स्थूळ। तेंचि शिर ३ प्रवृत्ति पेललें पोट। निवृत्ति ते पाठी नीट। सुर योनी आंगें आठ। उर्ध्वींचीं ४ कंठु उल्हासता स्वर्गु। मृत्युलोकु मध्यभागु। अधोदेशु चांगु। नितंबु तो ५ ऐसें लेंकरूं एक। प्रसवली हें देख। जयाचें तिन्ही लोक। बाळसें गा ६ चौऱ्यांयशीं लक्ष योनी। तियें कांडा पेरां सांदणी। वाढे प्रतिदिनीं। बाळक हें ७ नाना देह अवयवीं। नामाचीं लेणीं लेववी। मोहस्तन्यें वाढवी। नित्य नवें ८ सृष्टी वेगवेगळीया। तिया करांग्रीं आंगोळियां भिन्नाभिमान सूदलिया। मुदिया तेथें ९ हें एकोलतें चराचर। अविचारित सुंदर। प्रसवोनि थोर। थोरावली ११० पैं ब्रह्मा प्रातःकाळु। विष्णु तो मध्यान्ह वेळु। सदाशिव सायंकाळु। बाळा यया ११ महाप्रळयसेजे। खेळोनि निवांत निजे। विषमज्ञानें उमजे। कल्पोदयीं १२ अर्जुना इयापरी। मिथ्यादृष्टीच्या घरीं। युगानुवृत्तीची करी। चोज पाउलें १३ संकल्पु जयाचा इष्टु। अहंकारु तो विनटु। ऐसिया होय शेवटु। ज्ञानें यया १४ आतां असो हे बहु बोली। ऐसें विश्व माया व्याली। तेथ साह्य जाली। माझी सत्ता १५

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः। तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥

याकारणें मी पिता। महद्ब्रह्म हे माता। अपत्य पंडुसुता। जगडंबरु १६ आतां शरीरें बहुतें। देखोनि न भेदें हो चित्तें। जें मनबुद्ध्यादि भूतें। एकेंचि

ची स्त्री ममता हिच्यापासून अहंकार उत्पन्न होतो, व त्याच्या योगानें पंचमहाभूतांची उत्पति होते; ९२ आणि विषय व इंद्रियें यांचा भूतांसह संबंध असल्यामुळें त्यांचीही यांचेबरोबर उत्पत्ति होते. ९३ विषय व इंद्रियें यांचा क्षोभ झाल्यावर पाठोपाठ सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण असावयाचेच. त्यायोगानें वासना होईल त्याप्रमाणें जीव हा जागोजागीं जन्म घेतो. ९४ ज्याप्रमाणें बीजाची व पाण्याची गांठ पडल्याबरोबर त्यास अंकूर फुटून झाडाचें अवसान येतें, ९५ त्याप्रमाणें माझ्या संगानें मायला अनेक प्रकारचे विश्वांकूर फुटूं लागतात. ९६ हे सुजनश्रेष्ठा, मग त्या गर्भाला कसें रूप येतें, तें ऐक. ९७ हें पहा- अंडज, स्वेदज, उद्भिज्ज आणि जारज असे अंकूर तिला साहजिक फुटतात. ९८ आकाश व वायु यांचा ज्यांत जास्त अंश असतो असा जो गर्भरस, त्याला मणिज असें नांव आहे; हा एक त्याचा अवयव होय. ९९ तम व रज या गुणांनीं युक्त असून ज्यांत जल व तेज यांचा अधिक अंश असतो, त्याला स्वेदज म्हणतात. १०० जल व पृथ्वी यांचा विशेष अंश असून, केवळ ज्यांत तमोगुण दृष्टीस पडतो, ते उद्भिज्ज होत. १ पंचज्ञानेंद्रियें, व पंचकर्मेंद्रियें हीं ज्यांत समान असतात, व मन आणि बुद्धि यांची ज्याला जोड असते, ते जारज होत. २ याप्रमाणें हे—जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज्ज असे- चार देह म्हणजे दोन हात व दोन चरणतळ असून अष्टधा प्रकृति हें ज्याचें शिर आहे; ३ प्रपंच हें ज्याचें मोठें पोट असून, निवृत्ति ही ज्याची पाठ आहे; व बेंबीवरील भागांत आठ देवसर्ग आहेत; ४ वरील स्वर्गलोक हा कंठ, मृत्युलोक हा मध्यभाग, व पाताळलोक हा कमरेखालील भाग होय; ५ असें एक लेंकरूं या मायेस झालें. तीन लोकचा विस्तार हें या मुलाचें बाळसें होय. ६ चौऱ्यांयशीं लक्ष योनि म्हणजे त्याच्या बोटांचीं पेरीं व सांधे असून, हें मूल प्रतिदिनीं वृद्धिंगत होतें. ७ नानाप्रकारचे देह, अवयव व नामें हे अहंकार घालून माया ही त्या मुलाला मोहरूप स्तनपान देऊन वाढविते. ८ वेगवेगळ्या सृष्टि ह्या त्याचीं बोटें व करंगळ्या होत. आणि निरनिराळ्या प्रकारचे देह ह्या त्यांमधील अंगठ्या होत. ९ असें एकुलतें एक विश्वरूपी लेंकरूं अज्ञानरूपी प्रकृतीस जन्मल्यावर, आपण भाग्यवान् आहों, असें तिला वाटलें. ११० ब्रह्मा हा या बाळाचा प्रातःकाल, विष्णु हा माध्यान्हकाल व सदाशिव हा सायंकाल म्हणजे उत्पत्ति, स्थिति व लय हे तीन काल होत; ११ आणि महाप्रलय हेंच याचें आंथरूण होय. त्यावर खेळ खेळून हें निवांत निजतें, व पुनः कल्पाचा उदय झाल्यावर विपरीत ज्ञानानें जागें होतें. १२ अर्जुना, याप्रमाणें मिथ्या ज्ञानाच्या व्यवहारांत कालगतीच्या योगानें हें लेंकरूं पाऊल टाकूं लागतें. १३ ज्याचा संकल्प हा आवडता स्नेही असून अहंकार ही शोभा आहे, अशा या बालकाला आत्मज्ञान झालें म्हणजे मरण येतें. १४ असो; आतां विशेष वर्णन न करतां इतकेंच सांगतों कीं, याप्रमाणें मायेपासून हें विश्व माझ्या सत्तेच्या साह्यानें उत्पन्न झालें. १५

अन्वय–कौन्तेय सर्वयोनिषु याः मूर्तयः संभवन्ति, तासां योनिः महद् ब्रह्म (अस्ति); अहं बीजप्रदः पिता (अस्मि). ४

अर्थ–हे कौंतेया, चौऱ्यांयशीं लक्ष योनींमध्यें ज्या व्यक्ति उत्पन्न होतात, त्या सर्वांचें कारण महद्ब्रह्म [प्रकृति] आहे; आणि त्या प्रकृतींत बीजारोपण करणारा पिता मी आहें. ॥ ४ ॥

वास्तव, अर्जुना, मी बाप, माया ही आई, व हें जग आमचें लेंकरूं आहे. १६ या जगांत पुष्कळ शरीरें दृष्टीस पडल्यामुळें, जग माझें आपत्य असून माझें व त्याचें ऐक्य नाहीं, अशी शंका तुझ्या मनांत येऊं देऊं नको. कारण, सर्व भूतांची उत्पत्ति, मन, बुद्धि वगैरे पंचेंद्रियांपासूनच

येथें १७ हां गा एकचि देहीं । काय अनारिसें अवयव नाहीं । तेविं विचित्र विश्व पाहीं । एकचि हें १८ पैं उंचा नीचा डाहाळिया । विषमा वेगळालिया । येकाचि जेवीं जालिया । बीजाचिया १९ आणि संबंधु तोही ऐसा । मृत्तिके घटु लेंकु जैसा । कां पटत्व कापुसा । नातू होय १२० नाना कल्लोळपरंपरा । संतती जैसी सागरा । आम्हां आणि चराचरा । संबंधु तैसा २१ म्हणोनि वन्हि आणि ज्वाळ । दोन्ही वन्हीचि केवळ । तेविं मी गा सकळ । संबंधु वावो २२ जालें-नि जगें मी झांके । तरि जगत्वें कोण फांके । किळेवरी माणिकें । लोपिजे काई २३ अळंकारातें आलें । तरि सोनेंपण काइ गेलें । कीं कमळ फांकलें । कमळ-त्वा मुके २४ सांग पां धनंजया । अवयवीं अवयविया । आच्छादिजे कीं तया । तेंचि रूप २५ कीं विरूढलिया जोंधळा । कणिसाचा निर्वाळा । वेंचला कीं आगळा । दिसतसे २६ म्हणोनि जग परौतें । सारूनि पाहिजे मातें । तैसा नोहें उखितें । आघवें मीचि २७ हा तूं साचोकारा । निश्चयाचा खरा । गांठी बांध वीरा । जीवाचिये २८ आतां मियां मज दाविला । शरीरीं वेगळाला । गुणीं मीचि बांधला । ऐसा आवडें २९ जैसें स्वप्नीं आपण । उठूनियां आत्ममरण । भोगिजे गा जाण । कपिध्वजा १३० कां कवळातें डोळे । प्रकाशूनि पिंवळें । देखती तेही कळे । तयांसीचि ३१ नाना सूर्यप्रकाशें । प्रकटी तैं अभ्र भासे । तो लोपला हेंही दिसे । सूर्येंचि कीं ३२ पैं आपणपेनि जालिया । छाया गा आपुलिया । बिहोनि बिहालिया । आन आहे ३३ तैसीं इयें नाना देहें । दा-ऊनि मी नाना होयें । तेथ ऐसा जो बंधु आहे । तेंही देखें ३४ बंधु कां न बंधिजे । हें जाणणें मज माझें । नेणणेनि उपजे । आपलेनि ३५ तरि कोणें गुणें कैसा । मजचि मी बंधु ऐसा । आवडे तें परियेसा । अर्जुन देवा ३६ गुण ते किती किं धर्म । काय ययां रूपनाम । कें जालें हें वर्म । अवधारीं पां ३७

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः । निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

तरी सत्त्वरजतम । तिघांसि हें नाम । आणि प्रकृति जन्म- । भूमिका ययां ३८ येथ सत्त्व तें उत्तम । रज तें मध्यम । तिहींमाजीं तम । साविया-धारें ३९ हें एकेचि वृत्तीच्या ठायीं । त्रिगुणत्व आवडे पाहीं । वयसात्रय देहीं । येकीं जेविं १४० कां मीनलेनि कीडें । जंवजंव तूक वाढे । तंवतंव सोनें हीन पडे । पांचिका कसीं ४१ पैं सावधपण जैसें । वाहविलें आळसें । सु-

आहे १७ हें पहा कीं, एकाच शरीराला निरनिराळे अवयव नाहींत का? त्याप्रमाणें या जगांत जरी पुष्कळ देह दृष्टीस पडले तरी सर्व एकरूप आहेत. १८ हें बघ झाडास लांब, आंखूड, जाड व बारीक अशा खांद्या एकाच बीजापासून उत्पन्न झालेल्या असतात. १९ ह्मणून जगत् व मी यांचा संबंध असा आहे ज्याप्रमाणें, मातीपासून उत्पन्न झालेला घट मातीचें लेंकरूं होय, किंवा वस्त्र हें कापसाचें नातवंड होय; (कारण कापसाचें सूत बनतें व त्यापासून वस्त्र तयार होतें; १२० अथवा समुद्रावर उत्पन्न होणाऱ्या असंख्य लाटा, ज्याप्रमाणें समुद्राची संतति आहे, त्याप्रमाणेंच चराचर व मी यांचा संबंध आहे २१ म्हणून अग्नि व ज्वाला हीं दोन्ही ज्याप्रमाणें अग्नीचींच स्वरूपें होत. त्याप्रमाणें मी व जगत् हीं दोन्ही एकच स्वरूपें असून मजपासून जगाची उत्पत्ति असा संबंध म्हणणें व्यर्थ होय २२ जगाच्या उत्पत्तीमुळे जर माझें स्वरूप लोपतें म्हणावें तर हें जगत् कोणाच्या तेजानें प्रकट होतें? हें पहा माणकाच्या तेजानें माणीक झांकलें जातें का? २३ तसेंच सोन्याचे अलंकार बनविल्यानें त्यांतील सुवर्णत्व नाहींसें होतें का? अथवा कमल उमल्यावर त्याचें कमलत्व नाहींसें होतें कीं काय? २४ अर्जुना, अवयव धारण करणारा अवयवानें झांकला जातो किंवा अवयवांसहवर्तमान असणें हेंच त्याचें रूप आहे, सांग बरें? २५ जोंधळ्याचं बीं पेरल्यावर त्याला कणीस आलें म्हणजे तो कमी झाला ह्मणावा का वाढला ह्मणावा? २६ म्हणून, जगाला बाजूस सारून मला पाहूं म्हणशील, तर मी निराळा दिसणार नाहीं; कारण मीच सर्व जगद्रूप आहें. २७ हे वीरा, या सिद्धांताची तूं आपल्या मनांत खरोखर पूर्णपणें गांठ बांधून ठेव. २८ आतां मी जरी पुष्कळ शरीरांनीं वेगळा दृष्टीस पडलों, तरी तीं सर्व शरीरें एकाच गुणांनीं बांधलेलीं आहेत, असें समज. २९ हे कपिध्वजा, ज्याप्रमाणें मनुष्य स्वप्नामध्यें आपण मेलों आहों, अशी कल्पना करतें, १३० किंवा कावीळ झाल्यानें मनुष्याचे डोळे पिवळे होऊन, तो जी जी वस्तु पहातो ती ती त्यास त्याच डोळ्यांनीं पिवळी दिसते, ३१ अथवा सूर्याच्या प्रकाशानें जसें अभ्र दिसतें व तो अभ्राच्छादित झाला हेंही त्याच्याच तेजानें दिसतें; ३२ किंवा हें पहा–आपल्यामुळेंच पडलेली आपली छाया पाहून जो भितो. तो ज्या छायेला भ्याला त्या छायेहून निराळा आहे का? ३३ त्याचप्रमाणे, जगांत जरी पुष्कळ देह दृष्टीस पडले, तरी तितक्या अनंत रूपानें मीच बनलों आहें. त्या ठिकाणीं अनेकत्वाचा जो बंध आहे त्यालाही मीच जाणतों. ३४ बंध किंवा मोक्ष हे माझ्याच ठिकाणीं मद्रूपानें जाणणें आहे. अज्ञान्याला आपलें स्वरूप न समजल्यामुळें बंध, मोक्ष त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतात. ३५ अर्जुना, मीच मला बंध कोणच्या गुणांनीं केला आहेसा वाटतो, तें ऐक. ३६ आतां अगोदर गुण किती आहेत व त्यांचे धर्म काय आहेत, आणि त्यांचें स्वरूप व त्यांचीं नांवें, आणि ते कोठें झाले, ह्याचें वर्म सांगतों, ऐक. ३७

अन्वय–महाबाहो, सत्त्व, रजः तमः इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः संति; ते) देहे अव्ययं देहिनं निबध्नंति. ॥ ५ ॥

अर्थ-हे महाबाहो सत्त्व, रज व तम हे तीन गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले आहेत; ते या देहांत अविनाशी आत्म्याला बांधून टाकतात. ॥ ५ ॥

तरी सत्व, रज, तम अशी गुणांचीं तीन नांवें आहेत, व ते मायेपासून उत्पन्न झाले आहेत. ३८ त्यांत सत्वगुण हा उत्तम, रजोगुण हा मध्यम, व तमोगुण कनिष्ठ होय. ३९ हे तिन्ही गुण एकाच अंतःकरणवृत्तीच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतात. त्यामुळें अंतःकरणही त्रिगुण आहे असें वाटतें. ज्याप्रमाणें एकाच देहास बाल्य, तारुण्य, व वार्धक्य या तिन्ही अवस्था येतात; १४० किंवा उत्तम सोन्यांत किडाळ सोनें मिळविल्यावर जों जों त्याचें वजन वाढतें तों तों सोनें फिकें दिसून कसास कमी उतरतें; ४१ ज्याप्रमाणें आळस आल्यावर जागृति

घुसि बैसे । वगावोनी ४२ तैसी अज्ञानांगीकारीं । निघाली वृत्ति विखुरे । ते सत्त्वरजद्वारें । तमही होय ४३ अर्जुना गा जाण । ययां नाम गुण । आतां दाखऊं खुण । बांधिती ते ४४ तरी क्षेत्रज्ञदशे । आत्मा मोटका पैसे । हें देह मी ऐसें । कुमुहूर्त करी ४५ आजन्ममरणांतीं । देहधर्मीं समस्तीं । ममत्वाची सूती । घे ना जंव ४६ जैसी मीनाच्या तोंडीं । पडेना जंव उंडी । तंव गळ आसुडी । जळपारधी ४७

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

तेविं सत्त्वें लुब्धकें । सुखज्ञानाचीं पाशकें । वोढिजती मग खुडके । मृगु जैसा ४८ मग ज्ञानें चडफडी । जाणिवेचे खुरखोडी । स्वयं सुख हें धाडी । हातींचें गा ४९ तेव्हां विद्यामानें तोखे । लाभमात्रें हरिखे । मी संतुष्ट हेंही देखे । श्लाघों लागे १५० म्हणे भाग्य ना माझें । आजि सुखियें नाहीं दुजें । विकाराष्टकें फुंजे । सात्त्विकाचेनि ५१ आणि येणेंही न सरे । लांकण लागे दुसरें । जें विद्वत्तेचें भरे । भूत आंगीं ५२ आपणचि ज्ञानस्वरूप आहे । तें गेलें हें दुःख न वाहे । कीं विषयज्ञानें होये । गगनायेवढा ५३ रावो जैसा स्वप्नीं । रंकपणें निघे धानीं । तो दों दाणा मानी । इंद्रु ना मी ५४ तैसें गा देहातीता । जालेया देहवंता । हों लागे पंडुसुता । बाह्यज्ञानें ५५ प्रवृत्तिशास्त्र बुझे । यज्ञविद्या उमजे । किंबहुना सुझे । स्वर्गवरी ५६ आणि म्हणे आजि आन । मीवांचूनि नाहीं सज्ञान । चातुर्यचंद्रा गगन । चित्त माझें ५७ ऐसें सत्त्व सुखज्ञानी । जीवासि लाऊनि कानीं । बैलाची करी वानी । पांगुळाचिया ५८ आतां हाचि शरीरीं । रजे जियापरी । बांधिजे ते अवधारीं । सांगिजेल ५९

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं । तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥

हें रज याचि कारणें । जीवातें रंजऊं जाणे । हें अभिलाखाचें तरुणें । सदाचि गा १६० हें जीवीं मोटकें रिगे । आणि कामाच्या मदीं लागे । मग वारया वळघे । तृष्णेचिया ६१ घृतें आंबुखूनि आगिआळें । वज्राग्नीचें सादुकलें । आतां बहु थेंकुलें । आहे तेथ ६२ तैसी खवळे चाड । होय दुःखासकट गोड । इंद्रश्रीहि सांकड । गमों लागे ६३ तैसी तृष्णा वाढनलिया । मेरुही हाता आ-

नाहींशी होऊन झोंप वाटते, ४२ त्याप्रमाणें. अज्ञानाचा स्वीकार केल्यावर जी वृत्ति वाढते तिला सत्त्व, रज, तम असें म्हणतात. ४३ अर्जुना, ज्यांच्या योगानें वृत्ती निरनिराळ्या तऱ्हेची होते, त्यांना गुण असें म्हणतात. आतां ते आत्म्याला कसें बंधन करितात, तें सांगतों. ४४ तर जीवात्मा ज्या वेळेस देहाचा अभिमान धारण करतो, त्याच वेळेस त्याला वाईट शकून होतो, असें समज. ४५ वाईट कुनाचें फल काय म्हणशील तर, देहाच्या ठिकाणीं हा देह माझा आहे, इतका अभिमान धारण केल्याबरोबर जन्मापासून मरणापर्यंत सर्व देहधर्माचीं दुःखें भोगण्याचा प्रसंग येतो. ४६ ज्याप्रमाणें गळास लाविलेलें अमिष मासा धरतो न धरतो, इतक्यांत मासे धरणारा गळाला हिसडा मारून प्राण घेतो. ४७

अन्वय अनघ तत्र अनामय प्रकाशक सत्त्व निर्मलत्वात् (आत्मानं सुखसंगेन ज्ञानसंगेन च बध्नाति ॥ ६ ॥

अर्थ–हे निष्पाप अर्जुना, त्यांमध्यें निर्दोष आणि प्रकाशक असा जो सत्त्वगुण, तो निर्मल असल्यामुळें आत्म्याला सुखसंबंधानें व ज्ञानसंबंधानें या देहांत बांधून टाकतो. ॥ ६ ॥

त्याप्रमाणें सत्वगुण हाच कोणी पारधी सुख व ज्ञान या पाशांनीं जीवास ओढतो; व ज्याप्रमाणें मृग पारध्याच्या पाशांत सांपडल्यावर तडफडतो, ४८ त्याप्रमाणें जीव सत्वगुणाच्या सपाट्यांत सांपडल्यावर, मी ज्ञानी आहें अशी कल्पना करतो. आणि माझ्याप्रमाणें कोणी जगांत ज्ञाता नाहीं अशी घमेंड बाळगतो, याकारणानें आत्मज्ञानापासून होणारें सुख आपल्या हातचें दवडतो. ४९ मग विद्वान् म्हणून कोणी आपला बहुमान केला असतां आनंद पावतो, व थोड्या लाभानेंही हर्ष मानतो. माझ्याप्रमाणें कोणी जगांत सुखी नाहीं असे मानतो, १५० व माझ्यासारखा या जगांत दुसरा कोणी सुखी नाहीं हें माझें केवढें भाग्य आहे, असें मानून अष्टसात्विक भावांनीं दाटतो. ५१ आणि एवढ्यानेंच आटोपत नाहीं, तर जगांत कायतो मी विद्वान् हें अहंकाराचें दुसरें एक लचांड त्याच्या पाठीस लागतें. ५२ आपण स्वतः ज्ञानरूपी आहों, याचें ज्ञान नाहींसें झाल्याबद्दल त्यास दुःख वाटत नाहीं, परंतु उलट विषयज्ञानाच्या मतांत तो गगनाएवढा फुगतो. ५३ ज्याप्रमाणें एखादा राजा स्वप्नांत भिकारी होऊन भिक्षा मागण्यास निघाल्यावर इतरांपेक्षां थोडी जास्त भिक्षा मिळाल्यामुळें आपण इंद्र म्हणजे मोठे भाग्यवान् आहों असें मानीत नाहीं का? ५४ त्याप्रमाणें, अर्जुना, जीवात्म्यानें देहाचा अभिमान धरल्यावर बाह्यज्ञानानें त्याची स्थिति होते, ५५ प्रवृत्तिशास्त्रांत तो निपुण होतो, यज्ञविद्येंत तो निष्णात बनतो, किंबहुना तो स्वर्गांतीलही बातमी जाणतो. ५६ आणि माझ्याशिवाय या जगांत दुसरा कोणी ज्ञानवान् नाहीं व चातुर्यरूपी चंद्रास प्रकाश करण्यास माझें चित्त गगनरूपी आहे, असें मानतो. ५७ याप्रमाणें सत्त्वगुण हा, जीवात्म्यास सुख व ज्ञान यांच्या दोऱ्या कासरा लावून पांगूळ जसा बैलास ओढतो, त्याप्रमाणें आपल्या ताब्यांत आणतो. ५८ आतां, रजोगुणही या जीवास या शरीराचे ठिकाणीं कसें बंधन करतो, तीं लक्षणें ऐक. ५९

अन्वय–कौन्तेय, रागात्मकं रजः तृष्णासंगसमुद्भवं; विद्धि; तत् देहिनं कर्मसंगेन निबध्नाति. ॥ ७ ॥

अर्थ–हे कौंतेया, प्रीतिस्वरूप जो रजोगुण, तो आशा व आसक्ति यांच्या संबंधानें उत्पन्न झाला आहे; तो आत्म्याला कर्म करणाऱ्या आसक्तीनें या देहांत बांधून टाकतो. ॥ ७ ॥

या गुणापासून जीवाचें नेहमीं रंजन होतें, व कामवासना सदैव जागृत रहाते, म्हणूनच त्यास रजोगुण असें म्हणतात. १६० जीवाच्या ठिकाणीं याचा थोडा शिरकाव होतांक्षणीं हा त्याला कामाच्या नादीं लावतो, मग मनाच्या इच्छा वाऱ्याप्रमाणें वाढूं लागतात. ६१ मग, अग्निकुंडांत अग्नीवर तूप घातलें म्हणजे जसा वज्राग्नि भडकतो, व त्याला लहान व मोठी वस्तु यांचें भान न रहातां तो सर्वांचा नाश करतो, ६२ त्याप्रमाणेंच याच्या इच्छा प्रबल होऊन दुःखदायक गोष्टीही त्याला सुखदायक वाटतात, व इंद्रलोक जरी प्राप्त झाला, तरी त्याची तृप्ति होत नाहीं. ६३ अशा प्रकारें विषयवासना वाढल्यावर, मेरु पर्वतही त्याच्या हस्तगत झाला, तरी त्यापेक्षांही अधिक मोठी वस्तु प्राप्त

लिया । तऱ्ही म्हणे एखादिया । दारुणा वळघो ६४ जीविताची कुरोंडी । वोंवाळूं लागे कवडी । मानी तृणाचिये जोडी । कृतकृत्यता ६५ आजि असतें वेंचिचेल । पारि पाहे काय कीजेल । ऐसा पांगी वडील । व्यवसाय मांडी ६६ म्हणे स्वर्गा हन जावें । तरि काय तेथें खावें । इयालागीं धांवे । याग करूं ६७ व्रतापाठीं व्रतें । आचरे इष्टापूर्तें । काम्यावांचूनि हातें । शिवणें नाहीं ६८ पैं ग्रीष्मांतींचा वाग । विसांवो नेणे वीरा । तैसा न म्हणे व्यापारा । रात्र दिवस ६९ काय चंचळु मासा । कामिनीकटाक्षु जैसा । लवलाहो तैसा । विजूही नाहीं १७० तेतुलेनि गा वेगें । स्वर्गसंसारपांगें । आगीमाजीं रिगे । क्रियांचिये ७१ ऐसा देहीं देहावेगळा । ले तृष्णेचिया सांखळा । खटाटोपु वाहे गळां । व्यापाराचा ७२ हें रजोगुणाचें दारुण । देहीं देहियासि बंधन । परिस आतां विंदाण । तमाचें तें ७३

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥८॥

व्यवहाराचेहि डोळे । मंद जेणें पडळें । मोहरात्रीचें काळें । मेहुडें जें ७४ अज्ञानाचें जियालें । जया एका लागलें । जेणें विश्व भुललें । नाचत असे ७५ अविवेकमहामंत्र । जें मौढ्यमद्याचें पात्र । हें असो मोहनास्त्र । जीवांसि जें ७६ पार्था तें गा तम । रचूनि ऐसें वर्म । चौखुरी देहात्म । मानियातें ७७ हें एकचि कीर शरीरीं । माजों लागे चराचरीं । आणि तेथ दुसरी । गोठी नाहीं ७८ सर्वेंद्रिया जाड्य । मनामाजि मौढ्य । माल्हाती दार्ढ्य । आलस्याचें ७९ आंगें आंग मोडामोडी । कार्यजातीं अनावडी । नुसती परवडी । जांभयांची १८० उघडियाची दिठी । देखणें नाहीं किरीटी । नाळवितांचि उठी । वो म्हणौनि ८१ पडलिये धोंडी । नेणे कानीं मुरडी । तयाचि परी मुरकुंडी । उकलूं नेणें ८२ पृथ्वी पाताळीं जावो । कां आकाशही वरी येवो । परी उठणें हा भावो । उपजों नेणे ८३ उचितानुचित आघवें । झांसुरतां नाठवे जीवें । जेथिंचा तेथ लोळावें । ऐसी मेधा ८४ उभऊनि करतळें । पडिघाये कपोळें । पायाचें शिरियाळें । मांडूं लागे ८५ आणि निद्रेविषयीं चांगु । जीवीं आथि लागु । झोंपीं जातां स्वर्गु । वावो म्हणे ८६ ब्रह्मायु होइजे । मा निजेलियाचि असिजे । हें वांचूनि दुजें । व्यसन नाहीं ८७ कां वाटे जातां वोघें । कल्हातांही डोलों लागे । अमृतही परी नेघे । जरी नीद आली ८८ तेविंचि आक्रोशबळें । व्या-

व्हावी असें म्हणतो. ६४ एका कवडीकरितांही आपलें जीवित ओंवाळून टाकण्यास तो मागेंपुढें पहात नाहीं, आणि तृणाइतकी जरी अल्प वस्तु प्राप्त झाली, तरी आपल्यास धन्य मानतो. ६५ आपल्या जवळ असलेलें द्रव्य जर आज संपविलें, तर उद्यां आपली काय वाट होणार, असें मानून तृष्णेच्या जोरावर मोठमोठे उद्योग सुरू करतो; ६६ आणि म्हणतो कीं, जर आपल्यास स्वर्गप्राप्ति झाली, तर त्या ठिकाणीं आपल्यास खावयास काय मिळणार? याकरितां यज्ञयागादि क्रिया करतो. ६७ व्रतावर व्रतें करतो; इष्टापूर्त (विहिरी तलाव वगैरे बांधणें, यज्ञयागादि करणें) कर्में करतो, काम्य (कामनिक) व्रतांवांचून इतर व्रतांचें आचरण करीत नाहीं; ६८ ज्याप्रमाणें ग्रीष्मऋतूंतील अखेरचा आषाढ महिन्यांतला वारा रात्रंदिवस सारखा वहातो, त्याप्रमाणें अर्जुना, अशा प्रकारच्या व्यापारांत हा रात्रंदिवस खपत असतो. ६९ मासा किंवा कामिनी स्त्रीचे नेत्रकटाक्ष हे चंचल आहेत, व विजेला तर अति चंचल असें ह्मणतात; परंतु त्यांची रजोगुणाच्या चंचलतेशीं तुलना केली असतां ती कमी भरतील; १७० अशा अति वेगानें स्वर्ग व संसार यांच्या प्राप्तीकरितां हा अग्नींतही उडी टाकण्यास मागेंपुढें पहात नाहीं. ७१ याप्रमाणें देहांत असून देहावेगळा जो जीव, तो तृष्णेच्या सपाट्यांत सांपडल्यावर आपल्या गळ्यांत व्यापाराचा साखळदंड वागवितो. ७२ अशा रीतीनें देहांत राहाणारा जो जीव, त्याला रजोगुणाचें बळकट बंधन असतें. आतां तमोगुणाचें लक्षण ऐक. ७३

अन्वय-भारत, तमः तु सर्वदेहिनां मोहनं अज्ञानजं विद्धि; तत् (देहिनं) प्रमादालस्यनिद्राभिः निबध्नाति. ॥ ८

अर्थ-हे भारता, प्राणिमात्राला मोहून टाकणारा तमोगुण तर अज्ञानापासून उत्पन्न झाला आहे असें तूं समज. तो या देहांत आत्म्याला कर्तव्याविषयीं दुर्लक्ष, आळस व झोंप यांनीं बांधून टाकतो. ॥ ८ ॥

ज्याच्या पडद्यानें मनुष्याची व्यवहाराकडील दृष्टि मंद होते; जें मोहरूप रात्रीचें काळेंभोर असें आभाळच; ७४ जो तमोगुण अज्ञानानें वाढतो, तो सर्व विश्वास अज्ञानांत गाडून नाचवितो. ७५ हा तमोगुण अविचाराचा महामंत्र होय. व अज्ञानरूपी मद्याचें पात्र होय. फार काय सांगावें, जीवास मोह पाडणारें असें हें एक अस्त्रच होय. ७६ पार्था, ह्या लक्षणानेंच तमोगुण असें ह्मणतात. व जे देहालाच आत्मा मानतात, त्यांना हाच गुंगून टाकतो. ७७ हा तमोगुण एकटाच चराचराच्या अंगीं वाढूं लागला, ह्मणजे त्या ठिकाणीं दुसऱ्या कोणाचाही शिरकाव होऊं देत नाहीं. ७८ हा सर्व इंद्रियांना जडत्व आणतो, मनाला मूढत्व आणतो, व याच्या योगानें आळस येतो. ७९ याच्या योगानें मनुष्य नेहमीं अंग मोडतो, काम करण्याची हौस नसते, आणि जांभयांची रेलचेल होते. १८० अर्जुना, त्या मनुष्याचे डोळे उघडे असूनही त्याला समोरील वस्तु दिसत नाहींत, आणि हांका मारल्याशिवाय तो मध्येंच 'ओ' ह्मणून अंथरुणांतून उठतो. ८१ मोठा एकादा धोंडा खालीं पडल्यावर तो जसा एका बाजूवरून दुसऱ्या बाजूवर फिरत नाहीं, त्याप्रमाणें हा मुरकुंडी मारून एकदा निजला, म्हणजे ह्या कुशीचा त्या कुशीवर होत नाहीं. ८२ पृथ्वी पाताळास जावो, अथवा आकाश तुटून पडो, परंतु याच्या मनांत उठण्याची ह्मणून इच्छा उत्पन्न होत नाहीं. ८३ हा स्वस्थ निजल्यावर आपल्या आन्हिक कर्मांची सुद्धां यास आठवण होत नाहीं; परंतु अंथरुणाच्या अंथरुणावरच लोळावें, अशी त्याची बळकट बुद्धि असते. ८४ हात वर करून, बोटांत बोटें अडकवून व ते डोक्यावर ठेवून हा गुडघ्यांत डोकें घालून बसतो; ८५ आणि मनांत निद्रेविषयीं पूर्ण इच्छा धरून, झोंप लागल्यावर तिच्यापुढें स्वर्ग देखील तुच्छ मानतो. ८६ मला ब्रह्मदेवाचें आयुष्य यावें, व मी असाच निजलो रहावा, याशिवाय त्याला दुसरें व्यसन कांहीं नसतें. ८७ वाटेनें जातांना जर पाय घसरून पडला, तर त्या ठिकाणींही त्याला झोंप लागते, आणि झोंप जर आली असली, तर कोणी अमृत देऊं लागल्यास त्याचा देखील तो अव्हेर करतो. ८८ त्याचप्रमाणें, रागानें किंवा ब-

पारे कोणे एके वेळे। निगाळें तरी आंधळें। रोषें जैसें ८९ केधवां कैसें राहा-टावें। कोणेसीं काय बोलावें। हें ठाकतें कीं नागवे। हेंही नेणे १९० वणवा मियां आघवा। पांखें पुसोनि घेयावा। पतंगु पां हांवा। घाली जेविं ९१ तैसा वळघे साहसा। अकरणींच धिंवसा। किंबहुना ऐसा। प्रमादु रुचे ९२ एवं निद्रालस्यप्रमादीं। तम इया त्रिबंधीं। बांधे निरुपाधी। चोखटातें ९३ जैसा वन्ही काष्ठीं भरे। तैं दिसे काष्ठाकारें। व्योम घटे आवरे। तें घटाकाश ९४ नाना सरोवर भरलें। तैं चंद्रत्व तेथें बिंबलें। तैसें गुणाभासीं बांधलें। आत्मत्व गमे ९५

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत। ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥९॥
रजस्तमश्चाऽभिभूय सत्त्वं भवति भारत। रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

पैं हरूनि कफवात। जैं देहीं आटोपे पित्त। तैं करी संतप्त। देह जेविं ९६ कां वरिष आतप जैसें। जिणोनि शीतचि दिसे। तेव्हां होय हिंव ऐसें। आकाश हें ९७ नाना स्वप्न जागृती। लोपूनि ये सुषुप्ति। तैं क्षणु एक चित्तवृत्ती। तेचि होय ९८ तैसीं रजतमें हारवी। जैं सत्त्व माजु मिरवी। तैं जीवाकरवीं म्हणवी। सुखिया ना मी ९९ तैसेंचि सत्त्व रज। लोपूनि तमाचें भोज। वळघे तैं सहज। प्रमादी होय २०० तयाचि गा परिपाठीं। सत्त्व तमातें पोटीं। घालूनि जेव्हां उठी। रजोगुण १ तेव्हां कर्मावांचूनि कांहीं। आन गोमटें नाहीं। ऐसें मानी देहीं। देहराजु २ त्रिगुण वृद्धी निरूपण। तीं श्लोकीं सांगितलें जाण। आतां सत्त्वादि वृद्धिलक्षण। सादर परियेसी ३

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते। ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥
लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा। रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च। तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन ॥१३॥
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्। तदोत्तमविदाँल्लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥१४॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते। तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

पैं रजतमविजयें। सत्त्व गा देहीं इये। वाढतां चिन्हें तियें। ऐसी होती ४ जे प्रज्ञा आंतुलीकडे न समाती बाहेरी वोसंडे। वसंतीं पद्मखंडें। द्रुती जैसी ५ सर्वेंद्रियांच्या आंगणी। विवेक करी राबणी। साचाचि करचरणीं। होती

लात्कारानें एकादा व्यापार करूं लागला, तर आंधळ्यानें जसें चालावें, त्याप्रमाणें त्याचा व्यापार ज्ञानशून्य असतो. ८९ कारण, कोणच्या वेळेस कसें वागावें, कोणाबरोबर कसें बोलावें, व ज्याच्या बरोबर देवघेव करावयाची तो वरंदाज आहे अथवा कफल्लक आहे, ह्याचाही तो विचार करीत नाहीं. १९० ज्याप्रमाणें, वणवा लागला असतां तो मी आपले पंखांनीं स्वाधीन करून घेईन, अशी पतंगास अज्ञानमूलक इच्छा असते, ९१ त्याप्रमाणें साहस कर्म करण्यास प्रवृत्त होऊन वेदबाह्य कर्में करण्याची त्याला हौस असते; किंबहुना असले प्रमाद करणेंच त्याला गोड वाटतें. ९२ याप्रमाणें तमोगुण हा निद्रा, आळस व प्रमाद या तीन पाशांनीं उपाधिरहित अशा जीवास बंधन करतो. ९३ ज्याप्रमाणें अग्नि काष्ठास लागला असतां काष्ठाच्या आकाराप्रमाणें दिसतो, किंवा आकाश हें घटांत त्या घटाच्या आकाराप्रमाणें भासतें, ९४ अथवा भरलेल्या सरोवरांत चंद्राचें बिंब दिसतें, त्याप्रमाणें, जीव गुणपाशांनीं बद्ध झाल्यावर गुणांच्या लक्षणांसारखा दिसतो. ९५

अन्वय—भारत, सत्त्वं (देहिनं) सुखे संजयति; रजः कर्मणि (संजयति); उत तमः तु ज्ञानं आवृत्य प्रमादे संजयति, ॥ ९ ॥ भारत, सत्वं, रजः तमः च अभिभूय (स्वयं) भवति; रजः, सत्वं तमः च (अभिभूय स्वयं भवति); तथा तमः, सत्वं रजः च (अभिभूय स्वयं भवति). ॥ १० ॥

अर्थ—हे भारता, सत्त्वगुण हा आत्म्याला सुखाचा संबंध करून देतो; रजोगुण हा आत्म्याला कर्माचा संबंध करून देतो; व तमोगुण तर ज्ञान आच्छादन करून आत्म्याला कर्तव्याविषयीं दुर्लक्षाचा संबंध करून देतो. ॥ ९ ॥ हे भारता, सत्त्वगुण हा रज व तम या गुणांना जिंकून आपण वाढतो; रजोगुण हा सत्व आणि तम या गुणांना जिंकून आपण वाढतो; आणि तमोगुण हा सत्त्व आणि रज या गुणांना जिंकून आपण वाढतो ॥ १० ॥

हे पहा—कफ व वात यांस मागें सारून देहांत पित्त वाढलें असतां तें जसें शरीर तप्त करितें, ९६ किंवा उन्हाळा आणि पावसाळा निघून गेल्यावर थंडी पडूं लागली असतां, आकाश चहूंकडे थंड होऊन जातें, ९७ अथवा जागृति व स्वप्न ह्या अवस्था नाहींतशा होऊन गाढ झोंप लागली असतां जशी क्षणभर चित्तवृत्ति होते, ९८ त्याप्रमाणें रज व तम यांपेक्षां जेव्हां सत्त्वगुण अधिक वाढतो, तेव्हां 'मी सुखी आहें' असें तो या जीवास म्हणावयास लावतो. ९९ त्याचप्रमाणें, सत्त्व व रज या गुणांचा लोप होऊन जेव्हां तमाचें प्राबल्य होतें तेव्हां साहजिकपणें प्रमाद वहून येतात. २०० त्याच रीतीनें सत्त्व व तम या गुणांना दाबून जेव्हां रजोगुण बळावतो, १ तेव्हां देहांत रहाणारा जो देहाचा राजा जीवात्मा, त्याला कर्मांवांचून दुसरें कांहीं चांगलें दिसत नाहीं. २ याप्रमाणें तीन श्लोकांनीं तीन गुणांचें निरूपण केलें. आतां ह्या सत्त्वादि गुणांच्या वृद्धीचें लक्षण लक्षपूर्वक ऐक. ३

अन्वय—उत यदा अस्मिन् देहे सर्वद्वारेषु प्रकाशः ज्ञानं च उपजायते, तदा सत्वं विवृद्धं इति विद्यात् ॥ ११ ॥ भरतर्षभ, लोभः, प्रवृत्तिः, कर्मणाम् आरंभः, अशमः, स्पृहा एतानि (चिन्हानि) रजसि विवृद्धे (सति) जायन्ते. ॥ १२ ॥ कुरुनंदन, अप्रकाशः, अप्रवृत्तिः च, प्रमादः च, मोहः एव, एतानि तमसि विवृद्धे (सति) जायन्ते. ॥ १३ ॥ यदा तु सत्त्वे प्रवृद्धे (सति) देहभृत् प्रलयं याति, तदा उत्तमविदां अमलान् लोकान् प्रतिपद्यते. ॥ १४ ॥ (देहभृत्) रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते; तथा (सः), तमसि प्रलीनः मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

अर्थ—या देहामध्यें सर्व इंद्रियांच्या ठिकाणीं ज्ञानाचा प्रकाश पडतो, तेव्हां सत्त्वाची वृद्धि झाली आहे असें समजावें. ॥ ११ ॥ हे भरतश्रेष्ठा, लोभ, प्रवृत्ति, कर्मारंभ, उच्छृंखलपणा आणि इच्छा हीं चिन्हें [रजोगुणाची विशेष वृद्धि झाली असतां] उत्पन्न होतात. ॥ १२ ॥ विवेकाचा नाश, उद्योगाचा कंटाळा, दुर्लक्ष, आणि मोह हीं चिन्हें [तमोगुणाची विशेष वृद्धि झाली असतां]. उत्पन्न होतात. ॥ १३ ॥ सत्त्वाची वृद्धि झाली असतां जर प्राणी मृत्यु पावला, तर तो, महत्तत्त्वादिक जाणणाऱ्यांना जो उत्तम लोक प्राप्त होतो, त्या उत्तम लोकाप्रत [ब्रह्मलोकाप्रत] जातो. ॥ १४ ॥ रजोगुणाची वृद्धि झाली असतां जर प्राणी मृत्यु पावला, तर, कर्माच्या ठायीं आसक्त असे जे जन, त्यांमध्यें तो जन्म पावतो; आणि तमोगुणाची वृद्धि झाली असतां जर प्राणी मृत्यु पावला, तर तो पशु इत्यादि मूढ योनींत जन्म पावतो. १५

हें पहा—रज व तम या गुणांना जिंकून जेव्हां सत्त्वगुण या देहांत वाढतो, तेव्हां जीं लक्षणें होतात तीं अशीं: ४ वसंत ऋतूमध्यें कमळें फुलल्यावर त्यांचा वास जसा चहूंकडे पसरतो, त्याप्रमाणें ज्ञान हें अंतर्यामीं ओतप्रोत भरून बाहेर निघतें, ५ सर्व इंद्रियांमध्यें विचार असतो, व खरोखर हा-

डोळे ६ राजहंसापुढें । चांचूचें आगरडें । तोडी जेविं झगडे । क्षीरनीराचे ७ तेविं दोषादोषविवेकीं । इंद्रियेंचि होती पारखीं । नियमु बोरे पायिकीं । वोळगे तैं ८ नायिकणें तें कानचि वाळी । न पाहणें तें दिठीचि गाळी । अवाच्य तें टाळी । जीभाचि गा ९ वाती पुढां जैसें । पळों लागे काळवसें । निषिद्ध इंद्रियां तैसें । समोर नोहे २१० धाराधरकाळें । महानदी उचंबळे । तैसी बुद्धि पघळे । शास्त्रजातीं ११ अगा पुनवेच्या दिवशीं । चंद्रप्रभा धांवे आकाशीं । ज्ञानीं वृत्ति तैसी । फांके सैंघ १२ वासना एकवटे । प्रवृत्ति वोहटे । मानस विटे । विषयांवरी १३ एवं सत्त्व वाढे । तैं हें चिन्ह फुडें । आणि निधनही घडे । तेव्हांचि जरी १४ कां पाहालेनि सुयाणें । जालया परगुणें । पढियंतें पाहुणें । स्वर्गौनियां १५ तरि जैसीचि घरींची संपत्ती । आणि तैसीच औदार्यधैर्यवृत्ती । मा परत्रा आणि कीर्तीं । कां नोहावें १६ मग गोमटेया तया । जावळी असे धनंजया । तेविं सत्त्वीं जाणें देहा । कें आथि गा १७ जे स्वगुणीं उद्भट । घेऊनि सत्त्व चोखट । निगे सांडूनि कोपट । भोगक्षेम हें १८ अवचटें ऐसा जो जाये । तो सत्त्वाचाचि नवा होये । किंबहुना जन्म लाहे । ज्ञानियांमाजीं १९ सांग पां धनुर्धरा । रावो रायपणें डोंगरा । गेलिया अपुरा होय काई २२० नातरि येथिंचा दिवा । नेलिया सेजिया गांवा । तो तेथें तरि पांडवा । दीपचि कीं २१ तैसी ते सत्त्वशुद्धी । आगळी ज्ञानेंसी वृद्धी । तरंगावों लागे बुद्धी । विवेकावरी २२ पैं महदादि परिपाठी । विचारूनि शेवटीं । विचारासकट पोटीं । जिरोनि जाय २३ छत्तिसां सदतिसावें । चोविसां पंचविसावें । तिन्ही नुरोनि स्वभावें । चतुर्थ जें २४ ऐसें सर्व जें सर्वोत्तम । जालें असे जया सुगम । तयासवें निरुपम । लाहे देह २५ इयाचि पारि देख । तमसत्त्व अधोमुख । बैसोनि जैं आगळीक । धरी रज २६ आपलिया कार्याचा । धुमाड गांवीं देहाचा । माजवी तैं चिन्हांचा । उदयो ऐसा २७ पांजरली वाहटुळी । करी वेगळ वेंटाळी । तैसी विषयीं सरळी । इंद्रियां होय २८ परदारादि पडे । पारि विरुद्ध ऐसें नावडे । मग शेळियेचेनि तोंडें । सैंघ चारी २९ हा ठायवरी लोभु । करी स्वैरत्वाचा राबु । वेंटाळितां अलाभु । तें तें उरे२३० आणि आड पडलिया । उद्यमा जाती भलतिया । प्रवृत्ति धनंजया । हातु न काढी ३१ तेवींचि एखादा प्रासादु । कां करावा अश्वमेधु । ऐसा अचाट छंदु ।

तांगायांनाही डोळे येतात. सत्कर्म कोणतें व दुष्कर्म कोणतें हें त्यांनाच समजतें; विचार करावयाची आवश्यकता नसते. ६ राजहंसापुढें दूध व पाणी मिसळून ठेवल्यावर, जसा त्याचे चोंचीच्या टोकानें त्या दोहोंचा निवाडा होतो, ७ त्याप्रमाणें बा अर्जुना, इंद्रियेंच बऱ्यावाईट कर्मांची पारख करतात, व नियम हा त्याची सेवा करतो; ८ न ऐकण्यासारख्या गोष्टी त्याचे कानच ऐकत नाहींत; न पाहण्यासारख्या वस्तु त्याचे डोळेच पहात नाहींत; जें भाषण बोलूं नये, तें त्याची जीभच बोलत नाहीं; ९ काळोख जसा दिव्यासमोर न येतां नाहींसा होतो; त्याप्रमाणें निषिद्ध व्यवहार त्याच्या इंद्रियांसमोर येतच नाहीं. २१० हें पहा, नदी जशी पर्जन्यकाळीं पाण्यानें उचंबळूं लागते त्याप्रमाणें त्याची बुद्धि सर्व शास्त्रांत वाढते ११ ज्याप्रमाणें पौर्णिमेचे दिवशीं सर्व आकाशांतच चंद्राचा प्रकाश पसरतो, त्याप्रमाणें त्याची वृत्ति सर्व ज्ञानामध्यें फांकते. १२ त्याच्या सर्व वासना एकत्र होऊन प्रवृत्तिमार्गाकडे त्याचें मन जात नाहीं.त्याचप्रमाणें त्याच्या मनाला विषयांचा वीट येतो. १३ याप्रमाणें सत्त्वगुण वाढून त्याचीं लक्षणें दिसत असतां जर त्याचा काळ झाला; १४किंवा दुष्काळाचें दिवस गेल्यावर उत्तम पाऊस पडून सर्व सुबत्ता झाली, तशांत एकादा मोठा सण प्राप्त झाला, आणि अशा समयीं जसे आपले स्वर्गांतील पूर्वज पाहुणे यावेत, इतक्या प्रीतीचा पाहुणा आल्यास परमानंद कां होणार नाहीं? १५ त्याचप्रमाणें घरांत पुष्कळ संपत्ति असून दानधर्म करण्याविषयीं औदार्य असतें, तर त्यापासून इहलोकीं कीर्ति होऊन स्वर्गलोकाची प्राप्ति कां होणार नाहीं? १६ अर्जुना, अशा रीतीचें आचरण असलें म्हणजे मग त्याला दुसरी तोड कोठून असणार? त्याचप्रमाणें सत्त्वगुण वाढला असतां मरणानंतर तो दुसरा कोठें जाईल? १७ कारण, उत्तम आचरण करणारा, भोग भोगण्याचें ठिकाण जें शरीर तें टाकून शुद्ध सत्त्वगुणाला घेऊन जातो. १८ अशा रीतीनें जो देह टाकतो. तो केवळ सत्त्वाची मूर्तिच बनून पुनः ज्ञान्यांत जन्म घेतो. १९ हे धनुर्धरा, राजा आपल्या गादीवर असतांना जर डोंगरावर जाऊन उभा राहिला,तर त्याला त्या ठिकाणींही कांहीं कमी पडतें का सांग बरें? २२० किंवा, बाबारे, एका गांवाहून दुसऱ्या गांवास नेलेल्या दिव्याचा उजेड जसा सारखाच पडतो, २१ त्याप्रमाणें सत्वगुणाची वृद्धि झाल्यावर ज्ञान अधिक वाढतें, व बुद्धि विचारांत तरंगूं लागते; २२ नंतर महत्तत्वादि अनात्मक पदार्थांचा विचार करून तो त्या विचारासह आत्मस्वरूपांत निमग्न होतो. २३ तेराव्या अध्यायांत वर्णन केल्याप्रमाणें छत्तीस तत्त्वांहून सदतिसावें, सांख्यमताप्रमाणें चोविसांहून पंचविसावें, व तिन्ही गुणांहून निराळें असें जें चौथें; २४सर्वांत उत्तम ब्रह्म तें ज्यांना प्राप्त झालें आहे, त्यांच्या कुळांत सर्वोत्कृष्ट देहप्राप्ति होते. २५ याचप्रमाणें पहा कीं, तमोगुण व सत्त्वगुण यांस दाबून ज्या वेळेस रजोगुण वाढतो; २६ व ज्या वेळीं तो शरीररूप गांवांत आपली कृति चोहोंकडे प्रगट करतो, तेव्हां त्याचीं लक्षणें अशीं असतातः २७ वावटळ सुटल्यावर ज्याप्रमाणें ती सर्व जिनसा एकत्र करून वर उडवते, त्याप्रमाणें इंद्रियें विषयांकडे मोकळीं सुटतात.२८ परस्त्री दृष्टीस पडल्यावर तिचा भोग भोगणें हें त्यास निषिद्ध न वाटतां शेळीच्या चरण्याप्रमाणें यथेच्छ भोग भोगतो. २९ लोभ इतका वाढतो कीं, जी वस्तु याच्या सपाट्यांत सांपडणार नाहीं, तेवढीच काय ती बाजूस उरते. २३० अर्जुना, हवा तो उद्योग याच्यापुढें आला असतां तो करण्यास हा मागें घेत नाहीं. ३१ त्याचप्रमाणें, एकादें अवाढव्य देऊळ बांधणें किंवा अश्वमेध यज्ञ करणें,अशा

वेऊनि उठी ३२ नगरेंचि रचावीं । जळाशयें निर्मावीं । महावनें लावावीं । नानाविधें ३३ ऐसैसां अफाटीं कर्मीं । समारंभु उपक्रमी । आणि दृष्टादृष्टकामीं पुरे न म्हणे ३४ सागरुही सांडीं पडे । अग्नी न लाहे तीन कवडे । ऐसें अभिलाषीं जोडे । दुर्भरत्व ३५ स्पृहा मना पुढां पुढां । आशेचा घे दवडा । विश्व घापे चाडा । पायांतळीं ३६ इत्यादि वाढतां रजीं । इयें चिन्हें होती साजीं । आणि ऐशा समाजीं । वेंचे जरी देह ३७ तरि आघवाचि इहीं । परिवारला आनी देहीं । रिगे परि योनिही । मानुषीचि ३८ सुरवाडेंसि भिकारी । वसो पां राजमंदिरीं । तरी काय अवधारीं । रावो होईल ३९ बैल तेथें करबाडें । हें न चुके गा फुडें । नेइजो कां वऱ्हाडें । समर्थाचेनि २४० म्हणौनि व्यापारा हातीं । उसंतु दिहा ना राती । तैसयाचिये पांतीं । जुंपिजे तो ४१ कर्मजडाच्या ठायीं । किंबहुना होय देही । जो रजोवृत्तीच्या डोहीं । बुडोनि निमे ४२ मग तैसाचि पुढती । रजसत्त्ववृत्ती । गिळूनि ये उन्नती । तमोगुण ४३ तैंचि जियें लिंगें । देहींचीं सबाह्य सांगें । तियें परिस चांगें । श्रोत्रबळें ४४ तरी होय ऐसें मन । जैसें रविचंद्रहीन । रात्रींचें का गगन । अंवसेचिये ४५ तैसें अंतर असोस । होय स्फूर्तिहीन उद्दस । विचाराची भाष । हारपे तैं ४६ बुद्धि मेचवेना धोंडी । हा ठायवरी मवाळें सांडी । आठवो देशधडी । जाला दिसे ४७ अविवेकाचेनि माजें । सबाह्य शरीर गाजे । एकलेनि घेपे दीजे । मौढ्य तेथ ४८ आचारभंगाचीं हाडें । रूपती इंद्रियापुढें । मरे जरी तेणें कडे । क्रिया जाय ४९ पैं आणिकही एक दिसे । जे दुष्कृतीं चित्त उल्हासे । आंधारीं देखणें जैसें । डुडुळाचें २५० तैसें निषिद्धाचेनि नांवें । भलतेही भरे हांवे । तियेविषयीं धांवे । घेती करणें ५१ मदिरा न घेतां डुले । सन्निपातेंवीण बरळे । निष्प्रेमेंचि भुले । पिसें जैसें ५२ चित्त तरी गेलें आहे । पारि उन्मनी ते नोहे । ऐसें माल्हातिजे मोहें । माजिरेंनि ५३ किंबहुना ऐसैसीं । इयें चिन्हें तम पोषी । जैं वाढे आयितीसी । आपुलिया ५४ आणि हेंचि होय प्रसंगें । मरणाचें जरी पडे खागें । तरि तेतुलेनि निगे । तमेंसीं तो ५५ राई राईपण बीजीं । सांठवूनियां अंग त्यजी । मग विरूढे तैं दुजी । गोठी आहे ५६ पैं होऊनि दीपकलिका । येरु आगी विझो कां । कां जेथ लागे तेथ असका । तोचि आहे ५७ म्हणोनि तमाचिये लोथे । बांधोनियां संकल्पातें । देह जाय तैं मागौतें । तमाचेचि होय

अचाट छंदाच्या मागें लागतो. ३२ एकादें शहर वसवावें, किंवा मोठाले तलाव बांधावे, अथवा विस्तीर्ण अरण्यांत बागा कराव्या, ३३ याप्रमाणें आचाट कृत्यें हातीं घेतो; आणि इहपरलोकप्राप्तीची त्याची इच्छा कधीं कमी होत नाहीं. ३४ समुद्रही हार देईल, व अग्नीला तीन कवड्याइतकी देखील किंमत येणार नाहीं. इतका याचा अभिलाष प्रबल होऊन बसतो. ३५ याच्या इच्छेची धांव मनापुढें असतें, व सर्व विश्वही याला फिरण्यास पुरेसें होत नाहीं. ३६ याप्रमाणें रजोगुण वाढून लक्षणें दिसूं लागतात, आणि अशा स्थितींत जर देहावसान झालें, ३७ तर दुसऱ्या देहांतही याच गुणांनीं युक्त होऊन मनुष्ययोनींत जन्म घेतो ३८ एकादा भिकारी सर्व सुखासह जरी राजवाड्यांत बसला, तरी तो राजा होऊं शकेल का ? ३९ बैल जरी श्रीमान् गृहस्थाच्या वऱ्हाडाबरोबर गेला, तरी त्याला कडबाच खावयास मिळतो. २४० ह्मणून, ज्या व्यापारांत रात्रंदिवस विसांवा नाहीं, त्याच्या पंक्तीला हा जाऊन बसतो. ४१ जो रजोवृत्तीच्या डोहांत बुडून मरतो, तो काम्य कर्म करणारांच्या घराण्यांतच जन्म घेतो. ४२ त्याचप्रमाणें, पुढें रज व सत्त्वगुण यांस नाहींतसे करून तमोगुणवृत्ति जास्त वाढते. ४३ त्या कालीं देहांत व बाह्यात्कारीं जीं चिन्हें दिसतात, तीं नीट लक्ष देऊन ऐक. ४४ तर, मन हे अज्ञानानें इतकें भरून जातें कीं, जणूं काय चंद्र व सूर्य दोन्ही हे नसलेल्या अमावास्येच्या रात्रीचें आकाशच. ४५ त्याचप्रमाणें, अंतःकरणपूर्वक अज्ञानभरित होऊन तेथें विचाराची गोष्टही निघत नाहीं. ४६ बुद्धि ही कठीणपणांत दगडालाही मागें सारते, आणि स्मृति देखोधडीनें कायद्याप्रमाणें टिकते. ४७ त्याचे शरीरावर अंतर्बाह्य अविचार दर्शीत दडतो, व त्याचे सर्व व्यापार मूर्खपणाचे असतात. ४८ त्याच्या इंद्रियांसमोर अनाचार उभा असतो, आणि मेला असतांही जो अनाचाराच्या क्रिया करतो. ४९ ज्याप्रमाणें घुबडास अंधाऱ्या रात्रींही स्वच्छ दिसतें, त्याप्रमाणें इतर कोणापेक्षां वाईट कर्में करण्यास त्याच्या मनाला फार हौस असते. २५० त्याचप्रमाणें, निषिद्ध कर्में करण्याची ह्याला फार हांव असून त्याचे इंद्रियांची धांवही तिकडेच असते. ५१ हा मद्य न पितांच झुंगतो. सन्निपात न होतांच बरळूं लागतो, आणि प्रेमाशिवायच वेड्याप्रमाणें रडतो. ५२ त्याचें चित्त तर ताळ्यावर नसतेंच, परंतु तो कांहीं समाधि नव्हे. याप्रमाणें मोहाच्या वाढीनें ज्ञानशून्य असतो. ५३ किंबहुना, आपल्या सर्व सामुग्रीसह तमोगुण वाढला म्हणजे अशीं चिन्हें दिसूं लागतात. ५४ आणि प्रसंगानुसार अशाच स्थितींत मरण आलें, तर दुसऱ्या जन्मींही तो तमोगुणांतच जन्म घेतो. ५५ मोहरी पेरल्यावर आपलें रूप सोडून ज्या वेळेस तिचें झाड होतें, त्या वेळेसही तिला जीं फळें येतात तीं मोहरीशिवाय दुसरीं कोठून येणार ? ५६ त्याचप्रमाणें, दिवा पेटो किंवा विझो, परंतु तो ज्या ठिकाणीं लागला असेल त्या ठिकाणीं अग्निरूपानें तोच असतो. ५७ ह्मणून आपल्या संकल्पांत तमाचें गांठोडें बांधून देह ठेवल्यावर पुनः जन्म घेणें तो

५८ आतां काय येणें बहु हें । जो तमोवृद्धि मृत्यु लाहे । तो पशु कां पक्षी होये । झाड कां कृमी ५९

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् । रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् १६

येणेंचि पैं कारणें । जें निपजे सत्त्वगुणें । तें सुकृत ऐसें म्हणे । श्रौत-समो २६० म्हणौनि तया निर्मळा । सुखज्ञानी सरळा । अपूर्व ये फळा । सात्त्विक तें ६१ मग राजसा जिया क्रिया । तया इंद्रावणी फळलिया । जे सुखें चितारूनियां । फळती दुःखें ६२ कां निंबोळियेचें पिक । वरि गोड आंत विख । तैसें तें राजस देख । क्रियाफळ ६३ तामस कर्म जितुकें । अज्ञान फळेंचि पिके । विषांकुर विखें । जियापरी ६४

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

म्हणौनि बारे अर्जुना । येथ सत्त्वचि हेतु ज्ञाना । जैसा कां दिनमाना । सूर्यू हा पैं ६५ आणि तैसेंचि हें जाण । लोभासि रज कारण । आपलें विस्मरण । अद्वैता जेवीं ६६ मोह अज्ञान प्रमादा । ययां मैळेंा दोषवृंदा । पुढती पुढती प्रबुद्धा । तमचि मूळ ६७ ऐसें विचाराच्या डोळां । तिन्ही गुण वेगळवेगळां । दाविले जैसा आंवळा । तळहातींचा ६८ तंव रजतमें दोन्हीं । देखिलीं प्रौढपतनीं । सत्त्वावांचूनि नाणी । ज्ञानाकडे ६९ म्हणौनि सात्त्विकवृत्ती । एक जाले गा जन्मव्रती । सर्वत्यागें चतुर्थी । भक्ति जैसी २७०

ऊर्ध्वं गच्छंति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छंति तामसाः १८

तैसें सत्त्वाचेनि नटनाचें । असणें जाणें जयांचें । ते तनुत्यागीं स्वर्गींचे राय होती ७१ इयाचि परी रजें । जिहीं कांजीं जे मरिजे । तिहीं मनुष्य होइजे । मृत्युलोकीं ७२ तेथ सुखदुःखाचे खिचटें । जेविजे एकेचि ताटें । जेथ इये मरणवाटे । पाडिलें नुठी ७३ आणि तयाचि स्थिति तमीं । जे वाढोनि निमती भोगक्षमीं । ते घेती नरकभूमी । मूळपत्र ७४ एवं वस्तूचिया सत्ता । त्रिगुणासी पंडुसुता । दाविली सकारणता । आघवीचि ७५ पैं वस्तु वस्तुत्वें असिकें । तें आपणपें गुणासारिखें । देखोनि कार्यविशेखें । अनुकरे गा ७६ जैसें कां स्वप्नींचेनि राजें । जैं परचक्र देखिजे । तैं हारि जैत होइजे । आपणपांचि ७७ तैसें मध्योर्ध्व अध । जे हे गुणवृत्तिभेद । ते दृष्टीवांचूनि शुद्ध । वस्तुचि असे ७८

तमोगुणांतच येतो. ५८फार काय सांगावें ! तमोगुण वाढला असतां जो मृत्यु पावतो, तो पुनः पशु किंवा पक्षी अथवा झाड किंवा किडे यांचा जन्म पावतो. ५९

अन्वय–सुकृतस्य कर्मणः फलं सात्त्विकं निर्मलं, रजसः फलं तु दुःखं, तमसः (च) फलं अज्ञानं आहुः. ॥ १६ ॥

अर्थ–पुण्यकर्माचें फल सात्त्विक आणि निर्मल, रजोगुणाचें फल दुःख, आणि तमोगुणाचें फल अज्ञान हें आहे, असें म्हणतात. ॥ १६ ॥

याच कारणास्तव, सत्त्वगुणापासून जें उत्पन्न होतें, ते 'सुकृत' होय, असें श्रुतीसमुदाय ह्मणतो. २६० ह्मणून, सत्त्वगुणापासून सहज सुख व ज्ञान अपूर्व फलास येतें. यास्तव त्याला सात्त्विक (सत्कर्म) फल असें म्हणतात. ६१ आतां रजोगुणापासून ज्या क्रिया उत्पन्न होतात, त्या कडू इंद्रावनाप्रमाणें वाहेरून दिसण्यांत मात्र सुख असून अंतर्यामीं केवळ दुःख अशा फलद्रूप होतात. ६२ अथवा, निंबोळ्या ज्याप्रमाणें वरून दिसण्यांत पिवळ्या धमधमीत असून आंत विषाप्रमाणें कडू असतात, त्याप्रमाणें रजोगुणापासून होणारीं फळें आहेत. ६३ ज्याप्रमाणें, विषाचा कांदा लावला असतां त्याला विषाचा अंकूर फुटतो, त्याप्रमाणें तमोगुणापासून होणाऱ्या क्रिया अज्ञानमयच असतात. ६४

अन्वय–सत्वात् ज्ञानं संजायते; रजसः च लोभः एव (संजायते); तमसः प्रमादमोहौ भवतः, अज्ञानं च एव (भवति) १७

अर्थ–सत्त्वगुणापासून ज्ञान उत्पन्न होतें, रजोगुणापासून लोभ मात्र उत्पन्न होतो, आणि तमोगुणापासून प्रमाद, मोह आणि अज्ञान हीं मात्र उत्पन्न होतात. १७

म्हणून, बाबा अर्जुना, ज्याप्रमाणें दिवसाला सूर्य कारण आहे, त्याप्रमाणें ज्ञानास सत्त्वगुणच कारण आहे; ६५ आणि ज्याप्रमाणें अद्वैत होण्याला आपलें स्वतःचें विस्मरण व्हावें लागतें, त्याप्रमाणें लोभ उत्पन्न होण्यास रजोगुण कारण होतो. ६६ हे ज्ञानवंता, मोह, अज्ञान व प्रमाद या त्रिदोषसमुदायाला तमोगुणच कारण आहे. ६७ज्याप्रमाणें तळहातावर आंवळा घेऊन एकादे मनुष्यास प्रत्यक्ष दाखवावा, त्याप्रमाणें, विचारवंत मनुष्यास विचार करण्याकरितां तिन्ही गुण वेगवेगळे स्पष्ट करून सांगितले. ६८ तेव्हां रज व तम हे दोन्ही गुण म्हणजे नरकाचीं मोठीं साधनें मानलीं आहेत, आणि ज्ञानाची प्राप्ति सत्त्वावांचून व्हावयाची नाहीं, ६९ म्हणून ज्याप्रमाणें इतर भक्तींचा त्याग करून ज्ञानी चौथ्या भक्तीचा स्वीकार करतात, त्याप्रमाणें कोणी आजन्म सात्विक वृत्ति धारण करतात. २७०

अन्वय–सत्त्वस्थाः ऊर्ध्वं गच्छन्ति, राजसाः मध्ये तिष्ठन्ति जघन्यगुणवृत्तिस्थाः तामसाः अधः गच्छन्ति. ॥ १८

अर्थ–जे सत्त्वगुणी आहेत, ते देवयानाला पावतात; जे रजोगुणी आहेत, ते मनुष्ययोनीला पावतात; आणि कनिष्ठ गुणामध्यें असणारे जे तामस, ते पश्वादि योनीला पावतात. ॥ १८ ॥

अशा प्रकारें जे सात्विक वृत्तीचें नेहमीं आचरण करितात, ते देह ठेवल्यावर स्वर्गांत वास करतात. ७१ त्याचप्रमाणें, जे राजस वृत्तीचें आचरण करीत असतां देहत्याग करतात, ते मृत्युलोकीं मनुष्ययोनींत जन्म घेतात. ७२ त्या मृत्युलोकांत सुख व दुःख यांची खिचडी एकाच ताटांत खावी लागते, (एकाच देहास सुखदुःख भोगावें लागतें) व तेथें कांहीं केल्यानें मृत्यु टळत नाहीं ७३ आणि त्याचप्रमाणें तमोगुणाचें जे आचरण करतात, ते देहांतील नरकभूमींत जाण्याची सनद मिळवितात. ७४ अर्जुना, याप्रमाणें वस्तूच्या सत्तेनें वाढणारे तिन्ही गुण त्यांच्या लक्षणांसह तुला स्पष्ट सांगितले. ७५ परंतु वस्तूच्या स्वरूपांत बदल न होतां, ती गुणांच्या उपाधीनें आपणच गुणलक्षणांप्रमाणें कार्य करते. ७६ आपण राजे झालों आहों, व आपल्यावर परचक्र आलें आहे. असें स्वप्नांत पहाणारा मनुष्य ज्याप्रमाणें आपला जय व अपजय आपल्याच ठिकाणीं पहातो, ७७ त्याप्रमाणें स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे गुणांच्या वृत्तींचे भेद आहेत, गुणदृष्टि बाजूस ठेवून पाहिलें असतां ते शुद्ध वस्तूच होत. ७८

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति १९

पारि हे वाहणी असो । तरि तुज आन न दिसो । पारिसें तें सांगतसों । मागील गोठी ७९ तरि ऐसें जाणिजे । सामर्थ्यें तिन्ही सहजें । होती देह-व्याजें । गुणचि हे २८० इंधनाचेनि आकारें । अग्नि जैसा अवतरे । कां आंगवे तरुवरें । भूमिरसु ८१ ना ना दहियाचेनि मिसें । परिणमे दूधचि जैसें । कां मूर्त होय उसें । गोडी जेवीं ८२ तैसें हें स्वांतःकरण । देहाचि होती त्रिगुण । म्हणोनि बंधासि कारण । घडे कीर ८३ पारि चोज हें धनुर्धरा । जे एवढा हा गुंफिरा । मोक्षाचा संसारा । उणा नोहे ८४ त्रिगुण आपुलालेनि धर्में । देहींचें माथीत साउमें । चाळितांही न खोमे । गुणातीतता ८५ ऐसी मुक्ति असे सहज । ते आतां परिसऊं तुज । जे तूं ज्ञानांबुज । द्विरेफु कीं ८६ आणि गुणीं गुणाजोगें । चैतन्य नोहे मागें । बोलिलों तें खागें । तेवींचि हें ८७ तरि पार्था जैं ऐसें । बोधलेनि जीवें दिसे । स्वप्न कां जैसें । चेइलेनि ८८ नातरी आपण जळीं । बिंबलों तीरोनि कळी । चलण होतां कल्लोळीं । अनेकधा ८९ कां नटलेनि लाघवें । नटु जैसा न झकवे । तैसें गुणजात देखावें । न होनियां २९० पैं ऋतुत्रय आकाशीं । धरूनियांही जैसें । नेदिजेचिये वोंवसें । वेगळेपणा ९१ तैसें गुणीं गुणापरौतें । जें आपणपें असे आयितें । तिये अहं बैसे अहंते । मूळकेचिये ९२ पैं तेथूनि मग पाहतां । म्हणे साक्षी मी अकर्ता । हे गुणचि क्रियाजातां । नियोजित ९३ सत्त्वरजतमाच्या । भेदीं पसरु कर्माचा । होत असे तो गुणांचा । विकारु हा ९४ ययामाजि मी ऐसा । वनीं कां वसंतु जैसा । वनलक्ष्मीविलासा । हेतुभूत ९५ कां तारांगणीं लोपावें । सूर्यकांतीं उद्दीपावें । कमळीं विकासावें । जावें तमें ९६ यया कोणाचीं काजें कहीं । सावितिया जैसा नाहीं । तैसा अकर्ता मी देहीं । सत्तारूप ९७ मी दाऊनि गुण देखे । गुणता हे मियां पोखे । ययाचेनि निःशेषें । उरे तें मी ९८ ऐसेनि विवेकें जया । उदो होय धनंजया । ये गुणातीतत्व तया । अर्थपंथें ९९

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

आतां निर्गुण असे आणिक । तें तो जाणे अचुक । जे ज्ञानें केलें टीक । तयाचिवरी ३०० किंबहुना पंडुसुता । ऐसी तो माझी सत्ता । पावे जैसी सरिता । सिंधुत्व गा १ नाळिकेवरूनि उठिला । जैसा शुक शाखे बैसला । तैसा

अन्वय–यदा द्रष्टा गुणेभ्यः अन्यं कर्तारं न अनुपश्यति, गुणेभ्यः च परं (आत्मानं) वेत्ति, तदा सः मद्भावं अधिगच्छति.

अर्थ–जेव्हां जीव हा गुणांहून कर्ता निराळा नाहीं असें पाहतो, आणि आपण गुणांच्या पलीकडे आहे असें समजतो; तेव्हां तो माझ्या स्वरूपाला पावतो. ॥ १९ ॥

पण हें बोलणें आतां बाजूस टेवूं. मात्र तूं ए-वढें लक्षांत ठेव कीं, वस्तूवांचून दुसरें कांहीं नाहीं. आतां तुला मागील गोष्ट सांगतों, ती ऐक. ७९ तर तूं असें पक्कें समज कीं, वस्तुच्या सामर्थ्यानें हे तिन्ही गुण सहज देहाच्या निमित्तानें उत्पन्न हो-तात. २८० लाकडें पेटल्यावर जसा अग्नि त्यांच्या आकारासारखा दिसतो, किंवा भूमि व पाणी यांचा रस जसा झाडांत दृष्टीस पडतो, [कारण, झाडांत भूमि व उदक हींच दोन तत्वें आहेत.] ८१ अ-थवा दूध विरजलें असतां जसें दह्याच्या आकारा-नें दिसतें; किंवा उंसाच्या आकारानें गोडी व्यक्त होते. ८२ त्याप्रमाणें, अंतःकरणासह सूक्ष्म देहच हे तिन्ही गुण बनतो, म्हणून त्यांच्या सपाट्यांत तो सांपडतो. ८३ परंतु, अर्जुना हें केवढें आ-श्चर्य आहे कीं, सूक्ष्म देहाची व गुणांची ही एव-ढी गुंतागुंत झाली असतांही ज्ञान्यांना मोक्षाचा व्यवहार कमी पडत नाहीं. ८४ तिन्ही गुण आ-पापल्या धर्माप्रमाणें देहाच्या माथ्यावर संपूर्ण व्य-वहार करीत असतांही गुणातीततेंत कमीपणा येत नाहीं. ८५ अशा प्रकारची सहज असणारी मुक्ती तुला आतां ऐकवूं. कारण, तूं ज्ञानकमळा-वरील भ्रमर आहेस, म्हणजे ऐकण्यास योग्य आ-हेस. ८६ आणि चैतन्य गुणांप्रमाणें न होतां त्यां-पासून अलिप्त असतें, असें जें तत्व तुला मागें सांगितलें आहे तेंच हें होय. ८७ तर, पार्था, ज्ञानाचा बोध झाल्यावर गुणांपासून चैतन्य वेगळें आहे असे दिसतें. जागृत झाल्यावर जसें स्वप्न. ८८ किंवा नदीच्या कांठीं उभा राहिलेला मनुष्य आपलें प्रतिबिंब पाण्यांत पहातो. व पाणी हाल-विल्यावर तेंच प्रतिबिंब जसें पुष्कळ ठिकाणीं दृ-ष्टीस पडतें; ८९ किंवा नटानें स्त्रीवेष घेतल्यावर ज्याप्रमाणें तो स्त्रीच्या गुणांनीं फसत नाहीं. आ-पण पुरुष आहों हें विसरत नाहीं, त्याप्रमाणें स्व-स्वरूपीं सत्य बुद्धि कायम ठेवून गुण नुसते प-हावे. २९० ज्याप्रमाणें आकाशावर तिन्ही ऋतु होतात व जातात, परंतु त्यांजपासून तें अलिप्त असतें, ९१ गुणांचे व्यवहार चालत असतांनाही गुणांहून पलीकडे आत्मरूप स्वतःसिद्ध आहे, त्या-मुळे आत्मस्वरूपावरती ज्याचा अहंकार जाऊन ब-सतो; ९२ मग त्या ठिकाणाहून पाहूं लागला अ-सतां म्हणतो कीं, मी कर्मकर्ता नसून फक्त साक्षि-भूत आहें, आणि सर्व क्रिया गुणच उत्पन्न करणारे आहेत; ९३ सत्व, रज व तम या गुणापासून निरनिराळीं कर्में जीं होतात, तीं आपण न करितां त्याला गुणच कारण आहेत, ९४ वनशोभेला जसा वसंत ऋतु कारण असतो, परं-तु अलिप्त असतो, तसा मी सर्व क्रिया करीत अ-सूनही अलिप्त आहें. ९५ अथवा नक्षत्रांचा लोप व्हावा, सूर्यकांत मण्यानें अग्नि उत्पन्न करावा, क-मळानें विकसित व्हावें, तमाचा नाश व्हावा, या सर्व गोष्टी एका सूर्योदयापासून होतात. ९६ परंतु सूर्य त्यांकडे पहात नाहीं; त्याप्रमाणें माझ्याच स-त्तेनें कर्में होत असूनही मी या देहांत सत्तारूप मात्र असून अकर्ता आहें. ९७ मी दाखविल्यानें गुण दृष्टीस पडतात, माझ्याच सत्तेनें गुण वाढतात, व ते नाहींतसे झाल्यावर जे बाकी रहातें, तेंही मीच होय. ९८ धनंजया, याप्रमाणें ज्याच्या हृदयांत ज्ञानाचा उदय झाला आहे, तो अर्थात् गुणातीत होय. ९९

अन्वय–देही एतान् देहसमुद्भवान् त्रीन् गुणान् अतीत्य जन्ममृत्युजरादुःखैः विमुक्तः (सन्) अमृतं अश्नुते ॥ २० ॥

अर्थ–जीव हा देहापासून उत्पन्न झालेल्या तीन गु-णांचा अतिक्रम करून, जन्म, मृत्यु व वार्धक्य या दुः-खांपासून मुक्त होऊन मोक्षाप्रत प्राप्त होतो. ॥ २० ॥

मग तो निर्गुण असें ब्रह्म अचूकपणें जाणतो. कारण, ज्ञानाच्या योगानें त्यानें तेथेंच स्थिति केलेली असते ३०० किंबहुना अर्जुना, नदी ज्याप्रमाणें समुद्रत्व पावते, त्याप्रमाणें तो माझीच सत्ता पाव-तो. १ ज्याप्रमाणें नलिकेवरून उठून झाडाच्या दुसऱ्या फांदीवर बसल्यावर राघू बंधरहित होतो,

मूळअहंतें वेठिला । तो मी म्हणौनि २ अगा अज्ञानाचिया निदा । जो १९
रत होता बदबदा । तो स्वस्वरूपीं प्रबुद्धा । चेइला कीं ३ पैं बुद्धिभेदाचा ऑ।
रिसा । तया हातोनि पडिला वीरेशा । म्हणौनि प्रति-मुखाभासा । मुकला ईह-
४ देहाभिमानाचा वारा । आतां वाजों ठेला वीरा । तैं ऐक्य वीचिसागरां-
जीवेशां हें ५ म्हणौनि मद्भावेंसीं । प्राप्ति पाविजे तेणेंसरिसी । वर्षांतीं अं।
काशीं । घनजात जेवीं ६ तेविं मी होऊनि निरुता । मग देहींचिये असतें-
नागवे देहसंभूतां । गुणांसि तो ७ जैसा भिंगाचेनि घरें । दीपप्रकाशु नावें जे
कां न विझेचि सागरें । वडवानळु ८ तैसा आलागेला गुणाचा । बोधु न मैनि
तयाचा । तो देही जैसा व्योमींचा । चंद्र जळीं ९ तिन्ही गुण आपुलालिसी
प्रौढी । देहीं नाचविती बागडीं । तो पाहोंही न धाडी । अहंतेतें ३१० हा ठायेंचि
वरी । नेहटोनि ठेला अंतरीं । आतां काय वर्ते शरीरीं । हेंही नेणे ११ सां-
डूनि आंगींची खोळी । सर्प रिगालिया पाताळीं । ते त्वचा कोण सांभाळी ।
तैसें जालें १२ कां सौरभ्य जीर्णु जैसा । आमोदु मिळोनि जाय आकाशा ।
माघारा कमळकोशा । नयेचि तो १३ पैं स्वरूपसमरसें । ऐक्य गा जालें तैसें ।
तेथ किं धर्म हें कैसें । नेणे देह १४ म्हणौनि जन्मजरामरण । इत्यादि जे साही
गुण । ते देहींचि ठेले कारण । नाहीं तयां १५ घटाचिया खापरिया । घट-
भंगीं फेडिलिया । महदाकाश अपैसया । जालेंचि असे १६ तैसी देहबुद्धि
जाये । जैं आपणपां आठौ होये । तैं आन कांहीं आहे । तेंवांचुनी १७ येणें
थोर बोधलेपणें । तयासि गा देहीं असणें । म्हणूनि तो मी म्हणें । गुणातीत १८
यया देवाचिया बोला । पार्थु अतिसुखावला । मेघें संबोखिला । मोरु जैसा १९

अर्जुन उवाचः—

कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो । किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥२१॥

तेणें तोषें वीर पुसे । जी कोण्हीं चिन्हीं तो दिसे । जयामाजीं वसे । ऐसा बोधु
३२० तो निर्गुण काय आचरे । कैसोनि गुण निस्तरे । हें सांगिजो माहेरें ।
कृपेचेनि २१ यया अर्जुनाचिया प्रश्ना । तो षड्गुणांचा राणा । परिहारु आ-
कर्णा । बोलतु असे २२ म्हणे पार्था तुझी नवाई । हें येतुलेंचि पुससी काई ।
तें नामाचि तया पाहीं । सत्य लटिकें २३ गुणातीत जया नांवें । तो गुणाधीन
तरी नव्हे । ना होय तरी नागवे । गुणां यया २४ पारि अधीन कां नागवे ।

अ[?]प्रमाणें गुणातीत झाला, तो गुणांच्या सपाट्यां-त न सांपडतां अहंब्रह्म जसें जाणतो. २ हे ज्ञानवंता, जो अज्ञानरूप निद्रेंत मोठमोठ्यानें घोरत पडलेला असतो, तो स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी जागा होतो. ३ हे बघ—अर्जुना त्याच्या हातून बुद्धिभेदरूपी आरसा खालीं पडल्यामुळें त्यांत दिसणाऱ्या सुखदुःखरूपी प्रतिबिंबापासून तो मुक्त होतो. ४ मग हे वीरा, देहाभिमानरूपी वारा वहावयाचा बंद होऊन, त्याच्यावरील जीव, व ईश एतद्रूपी लाटा आत्मस्वरूपरूपी सागरांत मिळतात. ५ ह्मणून, असें होण्याबरोबर ते मद्रूप होतात. ज्याप्रमाणें वर्षाकाळाचे अखेरीस आकाशांत उत्पन्न होणारे ढग आकाशांतच लय पावतात, पर्जन्यवृष्टि करीत नाहींत, ६ त्याप्रमाणें मद्रूप झाल्यावर, तो जरी देहांत असला तरी गुणांनीं लिप्त होत नाहीं. ७ ज्याप्रमाणें दिवा भिंगाच्या घरांत ठेवला म्हणजे त्याचा उजेड आंवरत नाहीं, अथवा वडवानल हा समुद्राच्या पाण्यानेंही विझत नाहीं, ८ त्याप्रमाणें गुणांच्या येण्याजाण्यानें त्याचें शुद्ध ज्ञान मलीन होत नाहीं; आणि आकाशांतील चंद्राचें पाण्यांत बिंब पडलें, तरी तो जसा पाण्यापासून वेगळा असतो, त्याप्रमाणें तो देहांत असूनही गुणांनीं बद्ध होत नाहीं. ९ तिन्ही गुण त्याच्या देहांत आपापल्या इच्छेप्रमाणें जरी धुमाकूळ घालीत असले, तरी त्यांकडे तो ढुंकूनही पहात नाहीं. ३१० इतक्या स्थितीपर्यंत तो अंतर्यामीं निश्चळ असतो अशा स्थितींत तें शरीर काय व्यवहार करितें, हेही जाणत नाहीं. ११ साप आपली कात टाकून बिळांत जातो, त्या वेळेस जसें आपल्या कातीचें काय होईल इकड लक्ष देत नाहीं, तसे ज्ञानी आपल्या शरीराविषयीं निष्काळजी असतात. १२ अथवा कमल उमलल्यावर त्याचा सुवास आकाशांत निघून गेल्यावर ज्याप्रमाणें माघारा कमलकोशांत येत नाहीं, १३ त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपांत ऐक्य झाल्यावर मग हा देह कोणत्या धर्मानें वागतो, हें पहात नाहीं. १४ म्हणून, जन्म, जरा, मरण इत्यादि जे सहा गुण, त्यांचा संबंध देहाच्या ठिकाणीं असतो; ज्ञान्याला आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं नसतो. १५ घट फुटून त्याच्या ठिकऱ्या झाल्या ह्मणजे त्यांतील आकाश (घटाकाश) जसें सहज महदाकाशांत मिळतें, १६ तशी देहबुद्धि नाहींशी झाल्यावर जेव्हां आत्मस्वरूपाची ओळख होते, तेव्हां अशा स्थितींत आत्मस्वरूपाशिवाय दुसऱ्या कशाची आठवण होणार? १७ याप्रमाणें ज्याच्या अंतःकरणांत बोध झाला आहे, तो जरी देहधारी असला तरी तो गुणातीत आहे असें मी ह्मणतो. १८ मेघाची गर्जना ऐकून जसा मोराला संतोष होतो, तसा या श्रीकृष्णांच्या भाषणानें पार्थास फार संतोष वाटला. १९

अन्वय-प्रभो एतान् त्रीन् गुणान् अतीतः जीवः) कैः लिंगैः (ज्ञातः भवति? (सः) किमाचारः? (सः) च एतान् त्रीन् गुणान् कथं अतिवर्तते? ॥ २१ ॥

अर्थ-अर्जुन म्हणाला:—हे प्रभो, या तिन्ही गुणांना मागें टाकून पलीकडे गेलेला जीव कोणत्या चिन्हांनीं ओळखावा? त्याचा आचार कसा असतो? आणि तो या तीन गुणांना कसा ओलांडून जातो? ॥ २१ ॥

अशा हर्षयुक्त अंतःकरणानें तो वीर अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, " ज्याच्या अंतःकरणांत असा बोध झाला आहे, त्याचीं लक्षणें काय असतात? ३२० तो गुणातीत कशा रीतीनें वागतो? व गुणांचें निवारण कसें करतो? देवा, आपण कृपेचें माहेर व्हा, तेव्हां हें सर्व मला स्पष्ट करून सांगा." २१ या अर्जुनाच्या प्रश्नास षड्गुणैश्वर्यसंपन्न श्रीकृष्ण परमात्मा काय उत्तर देतात, तें ऐका. २२ ते म्हणतात:—पार्था, हाच का तुझा प्रश्न आहे! कारण, गुणातीत हें नांव उच्चारण्याबरोबरच त्याचें आचरण काय, हा प्रश्न संभवत नाहीं. २३ कारण, ज्याला गुणतीत ह्मणतात, तो गुणाधीन खास नसतो; अथवा गुणांत रहात असला तरी गुणांच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं. २४ पण त्याचा गुणांशीं संबंध असून तो गुणांच्या अधीन आहे, किंवा नाहीं हें कसें

होंचि कैसेनि जाणावें । गुणांचिये स्वरवे । माजि असतां २५ हा संदेह जरी वाहसी । तरि सुखें पुसों लाहसी । परिस आतां तयासी । रूप करूं २६

श्रीभगवानुवाच:—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२॥

तरी रजाचेनि माजें । देहीं कर्मांचें आणोजें । प्रवृत्ति जैं घेइजे । वेंटाळूनि २७ तैं मीचि कां कर्मठ । ऐसा नये श्रीमाठ । कां दरिद्रलिये बुद्धी वीट । तोही नाहीं २८ अथवा सत्त्वेंचि अधिकें । जें सर्वेंद्रियीं ज्ञान फांके । तैं सुविद्यता तोखें । उभेजेही ना २९ कां वाढिनलेनि तमें । न गिळेजेचि मोहभ्रमें । तैं अज्ञानत्वें न श्रमे । घेणेंही नाहीं ३३० पैं मोहाच्या अवसरीं । ज्ञानाची चाड न धरी । ज्ञानें कर्में नादरी । होतां न दुःखी ३१ सायंप्रातर्माध्यान्हा । या तिही काळांची गणना । नाहीं जेविं तपना । तैसा असे ३२ तया वेगळाचि काय प्रकाशें । ज्ञानित्व यावें असे । कायि जळार्णव पाउसें । साजा होय ३३ ना प्रवर्तलेंनि कर्में । कर्मठत्व तया का गमे । सांगें हिमवंतु हिमें । कांपे कायि ३४ नातरि मोह आलिया । काइ पां ज्ञाना मुकिजेल तया । हो मा आगीतें उन्हाळेया । जाळवत असे ३५

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्तंत इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥

तैसें गुणागुणकार्य हें । आघवेंचि आपण आहें । म्हणौनि एकेका नोहे । तडातोडी ३६ येवढेया गा प्रतीती । तो देहा आलासे वस्ती । वाटे जातां गुंती- । माजि जैसा ३७ तो जिणता ना हारवी । तैसा गुण नव्हे ना करवी । जैसी कां श्रोणवी । संग्रामींचि ३८ कां शरीराआंतील प्राणु । घरीं आतिथ्याचा ब्राह्मणु । नाना चोहटाचा स्थाणु । उदासु जैसा ३९ आणि गुणाचा यावाजावा । ढळे चळे ना पांडवा । मृगजळाचा हेलावा । मेरु जैसा ३४० हें बहुत कायि बोलिजे । व्योम वारेनि न बचिजे । कां सूर्य ना गिळिजे । अंधकारें ४१ स्वप्न कां गा जियापरी । जागतयातें न सिंतरी । गुणी तैसा अवधारीं । न बंधिजे तो ४२ गुणांसि कीर नातुडे । परि दुरूनि जैं पाहे कोडें । तैं गुणदोष सायिखडें । सम्भु जैसा ४३ सत्कर्में सात्त्विकीं । रज तें रजोविषयकीं । तम मोहादिकीं । वर्तत असे ४४ परिस तयाचिया गा सत्ता । होती गुणक्रिया समस्ता । हें फुडें जाणे सविता । लौकिका जेविं ४५ समुद्रचि भरती । सोमकांतची द्रवती । कुमुदें विकासती । चंद्रु तो गा ४६ कां वाराचि वाजे विझे । गगनें निश्चळ अ-

हेंचि कैसेनि जाणावें । गुणांचिये स्वरवे । नाजि असतां २५ हा संदेह जरी
वाहसी । तरि सुखें पुसों लाहसी । परिस आतां तयासी । रूप करूं २६

श्रीभगवानुवाचः—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२॥

तरी रजाचेनि माजें । देहीं कर्माचें आणोजें । प्रवृत्ति जैं घेइजे । वेंटा-
ळूनि २७ तैं मीचि कां कर्पठ । ऐसा नये श्रीमाठ । कां दरिद्रलिये बुद्धी वीट ।
तोही नाहीं २८ अथवा सत्त्वेंचि अधिकें । जैं सर्वेंद्रियीं ज्ञान फांके । तैं सुवि-
द्यता तोखें । उमेजेही ना २९ कां वाढिनलेनि तमें । न गिळेजेचि मोहभ्रमें ।
तैं अज्ञानत्वें न श्रमे । घेणेंही नाहीं ३३० पैं मोहाच्या अवसरीं । ज्ञानाची
चाड न धरी । ज्ञानें कर्में नादरी । होतां न दुःखी ३१ सायंप्रातर्माध्यान्हा ।
या तिही काळांची गणना । नाहीं जेविं तपना । तैसा असे ३२ तया वेग-
ळाचि काय प्रकाशें । ज्ञानित्व यावें असे । कायि जळार्णव पाउसें । साजा
होय ३३ ना प्रवर्तलेंनि कर्में । कर्मठत्व तया का गमे । सांगें हिमवंतु हिमें ।
कांपे कायि ३४ नातरि मोह आलिया । काइ पां ज्ञाना मुकिजेल तया । हो
मा आगीतें उन्हाळेया । जाळवत असे ३५

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्तंत इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥

तैसें गुणागुणकार्य हें । आघवेंचि आपण आहे । म्हणौनि एकेका नोहे ।
तडातोडी ३६ येवढेया गा प्रतीती । तो देहा आलासे वस्ती । वाटे जातां
गुंती- । माजि जैसा ३७ तो जिणता ना हारवी । तैसा गुण नव्हे ना करवी ।
जैसी कां श्रोणवी । संग्रामींचि ३८ कां शरीराआंतील प्राणु । घरीं आतिथ्याचा
ब्राह्मणु । नाना चोहटाचा स्थाणु । उदासु जैसा ३९ आणि गुणाचा यावा-
जावा । ढळे चळे ना पांडवा । मृगजळाचा हेलावा । मेरु जैसा ३४० हें बहुत
कायि बोलिजे । व्योम वारेंनि न वचिजे । कां सूर्य ना गिळिजे । अंधकारें
४१ स्वप्न कां गा जियापरी । जागतयातें न सिंतरी । गुणी तैसा अवधारीं ।
न बंधिजे तो ४२ गुणांसि कीर नातुडे । परि दुरूनि जैं पाहे कोडें । तैं गुणदोष
सायिखडें । सभ्यु जैसा ४३ सत्कर्में सात्त्विकीं । रज तें रजोविषयकीं । तम मोहा-
दिकीं । वर्तत असे ४४ परिस तयाचिया गा सत्ता । होती गुणक्रिया समस्ता । हें फुडें
जाणे साविता । लौकिका जेविं ४५ समुद्राचि भरती । सोमकांतची द्रवती । कु-
मुदें विकासती । चंद्रु तो गा ४६ कां वाराचि वाजे विझे । गगनें निश्चळ अ-

सिजे । तैसा गुणाचिये गजबजे । डोलेना जो ४७ अर्जुना येणें लक्षणें । तो गुणातीतु जाणणें । परिस आतां आचरणें । तयाचीं जीं ४८

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः २४

तरि वस्त्रासि पाठीं पोटीं । नाहीं सुतावांचूनि किरीटी । ऐसें सुये दिठी । चराचर मद्रूपें ४९ म्हणोनि सुखदुःखासरिसें । कांटाळें आचरे ऐसें । रिपुभक्तां जैसें । हरीचें देणें ३५० एऱ्हवीं तरी सहजें । सुखदुःख तैंचि सेविजे । देहजळीं होइजे । मासोळी जैं५१ आतां तें तंव तेणें सांडिलें । आहे स्वस्वरूपेंसींचि मांडिलें । सस्यांतीं निवडिलें । बीज जैसें ५२ कां वोघ सांडूनि गांग । रिघोनि समुद्राचें आंग । निस्तरली लगबग । खळाळाची ५३ तेविं आपणपांचि जया । वस्ती झाली गा धनंजया । तया देहीं अपैसया । सुख तैसें दुःख ५४ रात्रि तैसें पाहलें । हें धारणा जेंवि एक जालें । आत्माराम देहीं आतलें । द्वंद्व तैसें ५५ पैं निद्रिताचेनि आंगेंसि । साप तैशी उर्वशी । तेंवि स्वरूपस्था सारिसीं । देहीं द्वंद्वें५६ म्हणौनि तयाच्या ठायीं । शेणा सोनया विशेष नाहीं । रत्ना गुंडेया कांहीं । नेणिजे भेदु ५७ घरा येवो पां स्वर्ग । कां वरिपडो वाघ । परि आत्मबुद्धीसि भंग । कदा नोहे ५८ निवटलें न उपवडे । जळीनलें न विरूढे । साम्यबुद्धी न मोडे । तयापरी ५९ हा ब्रह्म ऐसेनि स्तविजो । कां नीच ह्मणोनि निंदिजो । परि नेणें जळों विझों । राखोंडी जैसी ३६० तैसी निंदा आणि स्तुती । नये कोण्हेचि व्यक्ती । नाहीं अंधारें कां वाती । सूर्यां घरीं ६१

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

ईश्वरु ह्मणोनि पूजिला । कां चोरु ह्मणोनि गांजिला । वृषगजीं वेढिला । केला रावो ६२ कां सुहृद पासीं आलें । अथवा वैरी वरपडे जाले । परि नेणे रातीं पाहालें । तेज जेविं ६३ साही ऋतु येतां आकाशें । लिंपिजेचि ना जैसें । तेविं वैषम्य मानसें । जाणिजेना ६४ आणीकही येकु पाहीं । आचारु तयाच्या ठायीं । तरि व्यापारासि नाहीं । जालें दिसे ६५ सर्वारंभा उटकले प्रवृत्तीचें तेथ मावळलें । जळती गा कर्मफळें । ते तो आगी ६६ दृष्टादृष्ट नांवें । भावचि जीवीं नुगवे । सेवी जें कां स्वभावें । पैठें होय ६७ शिणे । पाषाणु का जेणें मानें । तैसीं सांडीमांडी मनें । वर्जिली असे किती हा विस्तारु । जाणें ऐसा आचारु । जयातें तोचि साचारु ।

आहे, त्याप्रमाणें गुणांनीं जरी पुष्कळ गडबड केली तरी त्यांच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं ४७ अर्जुना, याप्रमाणें गुणातीताचीं चिन्हें तुला सांगितलीं. आतां त्याचें आचरण कसें असतें, तें सांगतों, ऐक. ४८

अन्वय– यः, समदुःखसुखः, स्वस्थः, समलोष्टाश्मकांचनः तुल्यप्रियाप्रियः, धीरः, तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः; ॥ २४ ॥

अर्थ–जो सुखदुःख समान जाणणारा, आत्मस्वरूपीं स्थिर असणारा, मानी, दगड व सोनें सारखें मानणारा, प्रिय व अप्रिय समान मानणारा, धैर्यवान्, आपली निंदा आणि स्तुति सारखी मानणारा; ॥ २४ ॥

अर्जुना, ज्याप्रमाणें वस्त्राच्या आंत बाहेर सुतावांचून दुसरें कांहीं नाहीं, त्याप्रमाणें जो मद्रूप झाला आहे, त्याला सर्व चराचरांत माझ्या रूपाशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. ४९ म्हणून, ज्याप्रमाणें ईश्वर आपल्या शत्रूंस व भक्तांस सारखीच मुक्ति देतो, त्याप्रमाणें सुख व दुःख प्राप्त झालें असतां ज्याचें मन ताजव्याप्रमाणें समतोल रहातें; ३५० बाकी देहरूप जलांत मनरूपी मासा खेळत असला म्हणजे सुख व दुःख यांची सहज बाधा होते; ५१ आतां, तो तर देहाभिमान सोडून आत्मरूप झाल्यामुळें, बीज पेरून धान्य आल्यावर त्यांत जसा बीजाचा परिपाक होतो, ५२ किंवा गंगा ओघ संपून समुद्रांत मिसळून गेल्यावर जसा तिचा खळखळाट आपोआप बंद होतो, ५३ त्याप्रमाणें, अर्जुना, ज्यानें आत्मस्वरूपीं लय लावलें आहे, तो देहांत असला तरी सुख व दुःख यांपासून बाधा पावत नाहीं. ५४ घराच्या खांबास ज्याप्रमाणें रात्र किंवा दिवस हीं दोन्ही सारखींच आहेत, त्याप्रमाणें देहांतील आत्म्यास सुख व दुःख हीं दोन्ही सारखींच आहेत. कारण, तो गुणापासून अलिप्त असतो. ५५ ज्याप्रमाणें निजलेल्या मनुष्याचे एका अंगास साप व दुसऱ्या अंगास उर्वशी जरी असली, तरी त्या दोघांची सारखीच योग्यता असते, त्याप्रमाणें, जो आत्मस्वरूपीं लीन झाला आहे, त्यास सुख व दुःख यांची सारखीच योग्यता आहे. ५६ म्हणून त्याच्या ठिकाणीं शेण व सोनें यांची सारखीच किंमत आहे, आणि रत्न व धोंडा यांतही तो कांहीं भेद जाणत नाहीं; ५७ स्वर्गसुख घरीं चालत येवो, अथवा त्यास खाण्याकरितां वाघ त्याच्यावर धांवून येवो, परंतु त्याच्या आत्मस्वरूपाच्या बुद्धीस केव्हांही भंग होत नाहीं. ५८ मेलेलें जसें जिवंत होत नाहीं, आणि जळालेलें पुनः उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें याची आत्मस्वरूपाविषयीं जी साम्यबुद्धि झाली आहे, तिचा कशानेंही भंग होत नाहीं. ५९ 'हा ब्रह्मदेव आहे' म्हणून कोणी स्तुति करो, किंवा 'नीच आहे' म्हणून कोणी निंदा करो; परंतु राख झाल्यावर तिला ज्याप्रमाणें जळण्याची अगर विझण्याची भीति राहत नाहीं, ३६० त्याप्रमाणें निंदा किंवा स्तुति केली असतां त्यापासून त्याला राग अथवा लोभ उत्पन्न होत नाहीं. हें पहा-सूर्याच्या घरीं अंधार किंवा दिवा यांची गोष्टच बोलण्यास नको. कारण तो सदोदित स्वयंप्रकाशच आहे.

अन्वय–(यः) मानापमानयोः तुल्यः, मित्रारिपक्षयोः तुल्यः, सर्वारंभपरित्यागी (च) (अस्ति), सः गुणातीतः उच्यते २५

अर्थ–ज्याला मान व अपमान हे सारखे आहेत, मित्र व शत्रु हेही सारखेच आहेत, आणि ज्यानें सर्व कर्माचा त्याग केला आहे, त्याला गुणातीत असें म्हणावें ॥२५॥

ईश्वर समजून ज्याची पूजा केली, अथवा चोर समजून मार दिला, किंवा हत्ती, घोडे, रथ वगैरेंनीं वेष्टित करून त्याला राजा बनविला; ६२ अथवा आप्त जवळ येऊन बसले, किंवा वैरी जवळ येऊन बसला, तथापि त्याला सर्वच सारखे. ज्याप्रमाणें सूर्याचे तेजास रात्र व दिवस माहीत नसतात; ६३ आकाशावर सहा ऋतु जरी येऊन गेले तरी तें ज्याप्रमाणें अलिप्त असतें, त्याप्रमाणें त्याच्या बुद्धीला विषमता ही कधीं ठाऊक नसते ६४ त्याचे ठिकाणीं आणखी असें दिसतें कीं, तो कोणतेही व्यापार करीत नसतो, ६५ तो कोणतीही गोष्ट आरंभीत नाहीं; प्रवृत्तिमार्गापासून दूर रहातो, व तो ज्ञानवान् असल्यामुळें त्याच्या कर्माचीं फळें जळून जातात. ६६ इहलोक अथवा परलोक यांच्याविषयीं ज्याच्या मनांत विचारही येत नाहींत, परंतु सहजानुसार जें जें प्राप्त होईल, तें तें तो सेवन करतो. ६७ पाषाणाप्रमाणें ज्याचें मन कठीण आहे, तो सुख झालें असतां आनंद मानीत नाहीं व दुःख झालें असतां शीण मानीत नाहीं; त्याचप्रमाणें जो मनानें कांहींएक व्यापार करीत नाहीं; ६८ आणखी तुला किती स्पष्ट सांगूं! तर असें ज्याचें आचरण असेल, तोच गुणातीत असें जाण. ६९

गुणांतें अतिक्रमणें। घडे उपायें जणें। तो आतां आइक म्हणे। श्रीकृष्णनाथु७०

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते। स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

तरि व्यभिचाररहित चित्तें। भक्तियोगें मातें। सेवी तो गुणातें। जाळूं शके ७१ तरि कोण मी कैसी भक्ती। अव्यभिचारा काय व्यक्ती। हे आघवीचि निरुती। होआवी लागे ७२ तरी पार्था परियेसा। मी तंव येथ ऐसा। रत्नीं किळावो जैसा। रत्नचि कीं तो ७३ कां द्रवपणचि नीर। अवकाशचि अंबर। गोडी तेचि साखर। आन नाहीं ७४ वन्हि तेचि ज्वाळ। दळाचि नांव कमळ। रूख तेंचि डाळ। फळादिक ७५ अगा हिम जें आकर्षलें। तेंचि हिमवंत जेविं जालें। नाना दूध मुरालें। तेंचि दहीं ७६ तैसें विश्व येणें नांवें। हें मीचि पैं आवघें। घेई चंद्रबिंब सोलावें। न लगे जेविं ७७ घृताचें थिजलेंपण। न मोडितां घृतचि जाण। कां नाटितां कांकण। सोनेंचि तें ७८ न उकलितां पटु। तंतुचि असे स्पष्टु। न विरवितां घटु। मृत्तिका जेविं ७९ म्हणोनि विश्वपण जावें। मग मातें घेयावें। तैसा नव्हे आघवें। सकटचि मी ३८० ऐसेनि मातें जाणिजे। ते अव्यभिचारी भक्ति म्हणिजे। येथ भेद कांहीं देखिजे। तरि व्यभिचारु तो ८१ याकारणें भेदातें। सांडूनि अभेदें चित्तें। आपणा सकट मातें। जाणावें गा ८२ पार्था सोनयाची टिका। सोनयासी लागली देखा। तैसें आपणपें आणिका। मानावें ना ८३ तेजाचा तेजौनि निघाला। पारि तेजींचि असे लागला। तया रश्मी ऐसा भला। बोधु होआवा८४ पैं परमाणु भूतळीं। हिमकणु हिमाचळीं। मजमाजीं न्याहाळीं। अहं तैसें ८५ हो कां तरंगु लहानु। पारि सिंधूसीं नाहीं भिन्नु। तैसा ईश्वरीं मी आनु। नोहेचि मा ८६ ऐसेनि बा समरसें। दृष्टि जे उल्हासे। ते भक्ति पैं ऐसे। आम्ही ह्मणों ८७ आणि ज्ञानाचें चांगावें। इयेचि दृष्टि नांवें। योगाचेंही आघवें। सर्वस्व हें ८८ सिंधू आणि जळधरा-। माजी लागली अखंड धारा। तैसी वृत्ति वीरा। प्रवर्ते ते ८९ कां कुहेसीं आकाशा। तोंडीं सांदा नाहीं जैसा। तो परमपुरुषीं तैसा। एकवटे गा ३९० प्रतिबिंबौनि बिंबवरी। प्रभेची जैसी उजरी। ते सोहंवृत्ती अवधारीं तैसी होय ९१ ऐसेनि मम परस्परें। ते सोहंवृत्ति जैं अवतरे। तैं तियेंहि सकट सरे। अपैसया ९२ जैसा सैंधवाचा रवा। सिंधूमाजि पांडवा। विराल्या विरवावा। हेंही ठाके ९३ नातरि जाळूनि

श्रीकृष्ण म्हणतात-तो गुण किंवा गुणांचे धर्म यांना ज्या उपायानें ओलांडून जातो, तो उपायसांगतो, ऐक.

अन्वय-यः च मां अव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते, सः एतान् गुणान् समतीत्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

अर्थ-आणि जो एकनिष्ठभक्तीनें माझी सेवा करतो, तो या तीन गुणांना उत्तम प्रकारें जिंकून ब्रह्मरूप होण्याला योग्य होतो. ॥ २६ ॥

जो अभेदबुद्धीनें माझी भक्ति करितो, तो या गुणांचा नाश करूं शकतो ! ७१ तर मी कोण, माझी भक्ति कशी करावयाची, अव्यभिचार भक्ति म्हणजे काय, या सर्व गोष्टी तुला स्पष्ट करून सांगितल्या पाहिजेत. ७२ तर, अर्जुना, ऐक. मी या जगांत असा आहे कीं, रत्नाचें तेज व रत्न हें जसें एकच आहे, ७३ अथवा पातळपणा व पाणी, अवकाश व आकाश, गोडी व साखर हीं जशीं भिन्न नसून एकच आहेत; ७४ विस्तव व ज्वाला हीं एकच आहेत, कमळाच्या पाकळ्या हेंच कमळ, झाड हेंच फांद्या, फळें व पानें; ७५ ज्याप्रमाणें थंडी, व ज्या ठिकाणीं थंडी वास करते तो हिमालय पर्वत, हीं दोन्ही एकच आहेत, व दूध विरजलें म्हणजे ज्याप्रमाणें त्यालाच दहीं म्हणतात, ७६ त्याप्रमाणें विश्व म्हटलें म्हणजे तें सर्व मद्रूपच आहे. पहा कीं, चंद्राची कला पाहणें झाल्यास ती जशी चंद्रापासून सोडून काढावी लागत नाहीं, कां कीं, दोन्ही एकच आहेत. ७७ तूप जरी थिजलें, तरी त्या स्थितींतही तें तूपच असतें; किंवा कंकण आटवून जरी त्याची लगड केली नाहीं, तरी तें जसें सोनेंच होय; ७८ वस्त्र फाडून त्यांतील तंतु जरी निराळे केले नाहींत, तरी तें जसे तंतुमयच आहे, व मडकें फोडून विरवलें नाहीं, तरी ती ज्याप्रमाणें मातीच होय, ७९ त्याप्रमाणें विश्व एका बाजूला सारून मी निराळा आहे, अशांतला प्रकार नसून, सर्व विश्वच मी आहें. ३८० अशा ऐक्यबुद्धीनें जें मला जाणणें त्यालाच माझी अव्यभिचारी म्हणजे अभेदभक्ति म्हणतात, आणि मी व विश्व ह्यांत यत्किंचित् भेदबुद्धि झाली, तर तोच व्यभिचार. ८१ याकरितां, भेद न मानतां एकनिष्ठ चित्तानें तूं आपल्या स्वरूपासुद्धां मीच आहें, असें समज; म्हणजे भक्तपणानें तूं माझ्याहून निराळा राहूं नकोस. ८२ पार्था, सोन्याची टीक करून जरी ती सोन्याच्या दागिन्यावर बसविली, तरी त्या दोहोंत ज्याप्रमाणें भेद नसतो, त्याप्रमाणें आपल्यापासून विश्व वेगळें आहे, असें समजूं नको. ८३ सूर्यापासून निघालेले किरण जसे तेजोमय असून सूर्यापासून निराळे झालेले नसतात ८४ तसा मी व विश्व यांबद्दल ऐक्यबोध व्हावा. भूमीवरील रज:कण आणि हिमालयावरील हिमकण हे ज्याप्रमाणें भूमि व हिमालय यांहून निराळे नाहींत, त्याप्रमाणें माझ्या ठिकाणीं सर्व विश्व आहे, असें जाण. ८५ लाट किती जरी लहान असली, तरी ती जशी समुद्राहून निराळी नाही. तसा ईश्वराहून मी निराळा नाहीं. ८६ अशा प्रकारें सर्वत्र ऐक्यता आहे, अशी जी दृष्टि फांकते, तिलाच आम्ही भक्ती असें म्हणतों. ८७ आणि याच दृष्टीनें ज्ञानही आम्ही सर्वांत उत्तम असें समजतों; व योगाचेंही सार हेंच आहे ८८ समुद्र आणि मेघ यांच्यामध्यें पाऊस पडूं लागल्यावर ज्याप्रमाणें अखंड धारा पडत असतात, त्याप्रमाणें, अर्जुना, भक्ति, भक्त, व भजन या त्रिपुटींत परमात्मा भरलेला आहे. ८९ विहिरीच्या तोंडाशीं असलेल्या आकाशास जसा जोड नाहीं, तसा जो आपल्यांत व परमात्मस्वरूपांत भेद न मानतां ऐक्य आहे असें जाणतो, ३९० त्याला, सूर्याची प्रभा प्रतिबिंबापासून सूर्यापर्यंत जशी सारखी नटलेली असते, त्याप्रमाणें अहंब्रह्म अशी वृत्ति बनल्यावर ब्रह्म व विश्व यांत अंतर दिसत नाहीं ९१ याप्रमाणें अहंब्रह्म अशी मनाची वृत्ति बनल्यावर तीही पुढें आपोआप लय पावते. ९२ हे पांडवा, ज्याप्रमाणें मिठाचा खडा समुद्रांत टाकला असतां तो विरल्यावर त्याचें विरणें आपोआपच रहातें, ९३ किंवा गवत जळल्यावर विस्तवही आपोआपच विझून

तृण । वन्हिही विझे आपण । तैसें भेदु नाशूनि जाण । ज्ञानही नुरे ९४ माझें पैलपण जाये । भक्त हें ऐलपण ठाये । अनादि ऐक्य जें आहे । तेंचि निवडे ९५ आतां गुणातें तो किरीटी । जिणे या नव्हती गोष्टी । जे एकपणाही मिठी । पडों सरली ९६ किंबहुना ऐसी दशा । तें ब्रह्मत्व गा सुदंशा । हें तों पावे जो ऐसा । मातें भजे ९७ पुढती इहीं लिंगीं । भक्तु जो माझा जगीं । हे ब्रह्मता तयालागीं । पतिव्रता ९८ जैसें गंगेचेनि वोघें । डळमळीत जळ जें निघे । सिंधुपद तयाजोगें । आन नाहीं ९९ तैसा ज्ञानाचिया दिठी । जो मातें सेवी किरीटी । तो होय ब्रह्मतेच्या मुकुटीं । चूडारत्न ४०० यया ब्रह्मत्वासीचि पार्था । सायुज्य ऐसी व्यवस्था । याचि नांवें चौथा । पुरुषार्थु गा १ परी माझें आराधन । ब्रह्मत्वीं होय सोपान । तेथ मी हन साधन । गमेन हो २ तरि झणी ऐसें । तुझ्या चित्तीं पैसे । पैं ब्रह्म आन नसे । मीवांचूनि ३

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥२७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगोनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अगा ब्रह्म या नांवा । अभिप्रायो मी पांडवा । मीचि बोलिजे आघवा । शब्दीं इहीं ४ पैं मंडळ आणि चंद्रमा । दोन्ही नव्हती सुवर्मा । तैसा मज आणि ब्रह्मा । भेदु नाहीं ५ अगा नित्य जें निष्कंप । अनावृत धर्मरूप । सुख जें उमप । अद्वितीय ६ विवेकु आपलें काम । सारूनि ठाकी जें धाम । निष्कर्षाचें निःसीम । किंबहुना मी ७ ऐसेसें हो अवधारा । तो अनन्याचा सोयरा । सांगतसे वीरा । पार्थासी ८ येथ धृतराष्ट्र म्हणे । संजया हें तूतें कोणें । पुसलेनिविण वायाणें । कां बोलसी ९ माझी अवसरी ते फेडीं । विजयाची सांगें गुढी । येरु जीवीं म्हणे सांडीं । गोठी यिया १० संजयो विस्मयो मानसीं । आहा करूनी सारिसी । म्हणे कैसें पां दैवेंसीं । द्वंद्व यया ११ तरि कृपाळु तो तुष्टो । यया विवेकु हा घोंटो । मोहाचा फिटो । महारोगु १२ संजयो ऐसें चिंतितां । संवादु तो सांभाळितां । हरिखाचा येतु चित्ता । महापुरु १३ म्हणोनि आतां येणें । उत्साहाचेनि अवतरणें । श्रीकृष्णाचें बोलणें । सांगिजेल १४ तया अक्षरांतील भावो । पाववीन मी तुमचा ठावो । आइका म्हणे ज्ञानदेवो । निवृत्तीचा १५

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्लोक २७, ओंव्या ४१५.

जातो, त्याप्रमाणें ज्या ज्ञानापासून ब्रह्माचें ऐक्य होतें, तें ज्ञानही मागून नाहींसें होतें. ९४ मी पलीकडे फार मोठा आहें, व भक्त अलीकडे दीन आहेत, हें अज्ञान नष्ट होऊन देवभक्तांचें जें अनादि स्वाभाविक ऐक्य आहे, तेंच केवळ उरतें. ९५ हे किरीटी, अशा ठिकाणीं ऐक्य आहे हें सुद्धां बोलणें संभवत नाहीं. त्या ठिकाणीं गुणांना तो जिंकतो, असें म्हणणेंच उरत नाहीं. ९६ किंबहुना, हे मर्मज्ञा, याच दशेस ब्रह्मत्व असें म्हणतात; आणि जो माझी अव्यभिचार भक्ति करतो, त्यालाच ब्रह्मत्व प्राप्त होतें. ९७ अशा लक्षणांनीं या जगांत जो माझा भक्त होतो, त्याची ब्रह्मता ही पतिव्रता आहे. ९८ ज्याप्रमाणें गंगेचें पाणी वहात चालल्यावर त्याला समुद्राशिवाय गत्यंतरच नसतें, ९९ त्याप्रमाणें, अर्जुना, ज्ञानाच्या दृष्टीनें जो माझी सेवा करतो, तो ब्रह्मतेच्या मुकुटावरील मणि होतो ४०० पार्था, या ब्रह्मप्राप्तीलाच सायुज्य मुक्ति म्हणतात. व हिलाच चौथा पुरुषार्थ (मोक्ष) असें म्हणतात. १ परंतु ब्रह्मत्व पावण्याकरितां माझी आराधना हा जिना होय; तेव्हां तें प्राप्त झाल्यावर, मी व माझ्या प्राप्तीकरितां करावयाचें साधन हीं दोन्हीं निराळीं आहेत, असें समजशील हो! २ तर माझ्यापासून ब्रह्म निराळें आहे, अशी तुझ्या मनांत कल्पनाही येऊं देऊं नको. ३

अन्वय–अमृतस्य अव्ययस्य च ब्रह्मणः, शाश्वतस्य च धर्मस्य, ऐकांतिकस्य सुखस्य च हि प्रतिष्ठा अहं (अस्मि). २७

अर्थ–कारण, अविनाशी व निर्विकार अशा ब्रह्माचें सनातन धर्माचें, व अखंड अशा सुखाचें स्थान मी आहें

हे पांडवा, ब्रह्म म्हणून ज्याला म्हणतात, तो मीच होय; व मलाच हीं नांवें आहेत. ४ पहा कीं, चंद्र व त्याचें मंडळ हीं ज्याप्रमाणें दोन नाहींत, त्याप्रमाणें, हे मर्मज्ञ अर्जुना, मी व ब्रह्म यांत भेद नाहीं, ५ तें ब्रह्म नित्य, निष्कंप, आवरण नसणारें, धर्मरूप व अपार सुख देणारें असें अद्वितीय आहे. ६ अज्ञानाचा नाश करून ज्ञान ज्या स्वरूपीं लय पावतें, तें सिद्धांतानें ठरलेलें शेवटचें स्वरूप मीच होय. ७ एकनिष्ठ भक्तांचा जो आवडता परमात्मा, तो श्रीकृष्ण पार्थाला याप्रमाणें सांगता झाला. ८ तेव्हां धृतराष्ट्र संजयास म्हणाला कीं, या गोष्टी तुला कोणीं पुसल्या होत्या? व त्या तूं मला व्यर्थ कां सांगतोस? ९ माझ्या मुलांच्या विजयाची गोष्ट मला सांगून माझी शंका फेड. त्या वेळेस संजय आपल्या मनांत म्हणतो, अरे, या गोष्टी सोडून दे.! ४१० संजय मनांत विस्मय पावून आपल्यास फार उत्तम गोष्ट ऐकण्यास सांपडली असें मानून म्हणाला, दैवगति काय विचित्र आहे, कीं, याला युद्धाचीच आवड आहे. ११ तरी कृपाळू भगवान् संतुष्ट होऊन याच्या मनांत विवेकरूपी औषध घालून, याचा मोहरूपी महारोग नाहींसा करो. १२ संजय अशा प्रकारें मनांत विचार करतो आहे, इतक्यांत कृष्णार्जुनांच्या संवादाकडे लक्ष जाऊन त्याच्या चित्तांत आनंदाचा महापूर आला. १३ म्हणून मनांत हर्षयुक्त होऊन, श्रीकृष्ण काय म्हणाले, तें तो सांगेल. १४ निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले:—त्याच्या बोलण्याचा भाव मी तुमच्या हृदयांत ठसवीन तो ऐका. ४१५

या अध्यायांत सांगितल्याप्रमाणें गुणातीत होऊन शुद्ध झालेल्या चित्ताच्या ठिकाणीं श्रीगुरूंच्या पाऊलांची स्थापना करून पूजा करण्याचे मिष करून पुढलि अध्यायास श्रीज्ञानेश्वरमहाराज प्रारंभ करितात.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पंधरावा.

आतां हृदय हें आपुलें । चौफाळूनियां भलें । वरी बैसऊं पाउलें । श्रीगुरूचीं १ ऐक्यभावाची अंजुळी । सर्वेंद्रियकुड्मुळीं । भरूनियां पुष्पांजुळी । अर्घ्यु देवों २ अनन्योदकें धुवट । वासना जे तन्निष्ठ । तें लागलेंसें अबोट । चंदनाचें ३ प्रेमाचेनि भांगारें । निर्वाळूनि नूपुरें । लेवऊं सुकुमारें । पदें तियें ४ घणावली आवडी । अव्यभिचारें चोखडी । तिये घालूं जोडी । आंगोळिया ५ आनंदामोदबहुळ । सात्विकाचें मुकुळ । तें उमललें अष्टदळ । ठेऊं वरी ६ तेथें अहं हा धूप जाळूं । नाहं तेजें वोवाळूं । सामरस्यें पोटाळूं । निरंतर ७ माझी तनु आणि प्राण । इया दोनी पाउवा लेऊं श्रीचरण । करूं भोगमोक्ष निंबलोण । पायां तयां ८ इया गुरुचरणसेवा । हों पात्र तया दैवा । जे सकळार्थमेळावा । पाटु बांधे ९ ब्रह्मींचें विसवणेंवरी । उन्मेख लाहे उजरी । जें वाचेतें इये करी । सुधासिंधू १० पूर्णचंद्राचिया कोडी । वक्तृत्वा घापे कुरोंडी । तैसी आणी गोडी । अक्षरांतें ११ सूर्यें अधिष्ठिली प्राची । जगा राणीव दे प्रकाशाची । तैशी वाचा श्रोतयां ज्ञानाची । दिवाळी करी १२ नादब्रह्म खुजें ।। कैवल्यही तैसें न सजे । ऐसा बोलु देखिजे । जेणें दैवें १३ श्रवणसुखाच्या मांडवी । विश्व भोगी माधवी । तैसी सासिन्नली बरवी । वाचावल्ली १४ ठावो न पवता जयाचा । मनेंसी मुरडली वाचा । तो देवो होय शब्दाचा । चमत्कारु १५ जें ज्ञानासि न चोजवे । ध्यानासिही जें नागवे । तें अगोचर फावे । गोठीमाजीं १६ येवढें एक सौभग । वळघे वाचेचें आंग । श्रीगुरुपादपद्मपराग । लाहे जैं कां १७ तरि बहु बोलूं काई । आजि तें आनी ठाईं । मातेंवाचूनि नाहीं । ज्ञानदेवो म्हणे १८ जे तान्हेनि मियां अपत्यें । आणि माझे गुरु एकलौते । म्हणोनि कृपेसि एकहातें । जालें तिये १९ पाहा पां भरोवरी आघवी । मेघ चातकांसी रिचवी । मजलागीं गोसावी । तैसें केलें २० म्हणोनि

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पंधरावा.

आतां आपलें हृदय चांगलें स्वच्छ करून त्यावर श्रीगुरूंच्या पादुकांची स्थापना करूं. १ नंतर एकनिष्ठपणाच्या ओंजळींत सर्वेंद्रियरूपी पुष्पांच्या कळ्या घेऊन श्रीगुरूंस अर्घ्य देऊं. २ अनन्यभावरूपी स्वच्छ उदकानें स्नान घालून त्यांच्याच ठिकाणीं असणाऱ्या एकनिष्ठ वासवारूप चंदनाचें श्रीगुरूंस अनामिकेनें गंध लावूं. ३ प्रेमरूपी शुद्ध सोन्याच्या घागऱ्या करून गुरूंच्या सुकुमार पायांत घालूं ४ गुरू यां ठिकाणीं असलेल्या एकनिष्ठ व सर्वोत्तम दृढ आवडीचीं रणजोडवीं करून गुरूंच्या अंगठ्यांत घालूं ५ अष्टभावरूपी पाकळ्या उमललेल्या आहेत, असें सात्विभावरूपी कमल आनंदरूपी वासासह त्यांच्या चरणांवर वाहूं. ६ त्या ठिकाणीं अहंकाराचा धूप करून निरभिमानाचा दीप ओंवाळूं; व निरंतर असणाऱ्या ऐक्यभावानें गुरूंस आलिंगन देऊं. ७ आपलें शरीर व प्राण या दोन पादुका करून श्रीगुरूंच्या चरणांत घालूं; व गुरूंच्या चरणावरून भोग व मोक्ष यांचें लिंबलोण करूं. ८ या प्रकारची श्रीगुरूंच्या चरणांची सेवा, जो कोणी परम भाग्यवान् असेल त्यालाच ती प्राप्त होईल. ज्या सेवेचें फल मोक्षासकट सर्व अर्थांची यथेच्छ प्राप्ती करून देते. ९ इतकेंच नाहीं तर, तो उपासक ब्रह्मस्वरूपीं स्थित होण्यावरही त्याच्या ज्ञानाची इतकी परिपक्वता होते की, त्याची वाणी अमृताचा सागरच होऊन जाते. १० फार काय सांगावें, त्याच्या वक्तृत्वाला इतकी, गोडी येते कीं, आल्हाद देणारे पौर्णिमेचे कोट्यावधि चंद्र त्याच्यावरून ओंवाळून टाकावे. ११ तसेंच पूर्वेस सूर्य उगवल्याबरोबर ज्याप्रमाणें सर्व जगांत प्रकाशाची रेलचेल होते, त्याप्रमाणें त्याच्या तोंडांतून निघणाऱ्या भाषणांनीं श्रोत्यांना ज्ञानाची दिवाळी होते १२ नादब्रह्म त्याच्या बोलण्याच्या माधुर्यापुढें फिकें पडतें, व तसेंच मोक्षसुखही त्याची योग्यता पावत नाहीं. याप्रमाणें उत्तम असें जें भाषण तेंही ज्याला भाग्यानेंच प्राप्त होतें. १३ श्रवणसुखरूपी मांडवांत, वसंत ऋतूंत ज्याप्रमाणें चहूंकडे झाडें टवटवीत दिसतात, त्याप्रमाणें वाचारूप वेल चहूंकडे पसरतो. १४ काय चमत्कार सांगावा! ज्या परमात्म्याचा ठाव न लागतां वाणी मनासह माघारी फिरते, असाही परमात्मा गुरुचरणउपासकाच्या मुखावाटें जीं अक्षरें निघतील त्या शब्दाप्रमाणें नाचूं लागतो. १५ ज्ञानासही जाणण्यास कठीण व ध्यानासही सांपडण्यास कठीण असा जो न कळणारा परमात्मा तो त्याच्या सहज बोलण्यांत येतो. १६ एवढें जें ऐश्वर्य त्याच्या वाणीला प्राप्त होतें, तें केवळ श्रीगुरुपदकमलपरागाच्या प्राप्तीनेंच येतें. १७ श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सद्गदीत होऊन म्हणतात, फार काय सांगूं! अशा प्रकारचें भाग्य आज माझ्यावांचून दुसऱ्या ठिकाणीं नाहींच. १८ याचें कारण असें कीं, मी माझ्या गुरूचें एकुलतें एक तान्हें लेकरूं असल्यामुळें, त्यांच्या कृपेस दुसरीकडे जाण्यास जागाच नसल्यामुळें मी एकटाच पात्र झालों. १९ असें पहा, मेघ हा एका चातक पक्षास पाणी मिळावें, म्हणून आपल्याजवळ असलेल्या पाण्याचा वर्षाव करितो, (त्यांत जगाचें स्वाभाविकच कल्याण होतें.) त्याप्रमाणें श्रीगुरूंनीं मजवरच कृपा केली. २० म्हणून कृ-

रिकामें तोंड । करूं गेलें बडबड । कीं गीता ऐसें गोड । आतुडलें २१ होय अदृष्ट आपैतें । तैं वाळूचि रत्नें परते । उजू आयुष्य तैं मारितें । लोभु करी २२ आधणीं घातलिया हरळ । होती अमृताचे तांदुळ । जरी भुकेची राखे वेळ । श्रीजगन्नाथु २३ तयापरी श्रीगुरु । करिती जैं अंगीकारु । तैं होऊनि ठाके संसारु । मोक्षम. आघवा २४ पाहा पां काई नारायणें । तया पांडवांचें उणें । कीजेचि ना पुराणें । विश्ववंद्यें २५ तैसें श्रीनिवृत्तिराजें । अज्ञानपण हें माझें । आणिलें वोजे । ज्ञानाचिया २६ परि हें असो आतां । प्रेम रुळतसे बोलतां । कें गुरुगौरव वर्णितां । उन्मेष असे २७ आतां तेणेंचि पसायें । तुम्हां संतांचे मी पाये । वोळगेन अभिप्रायें । गीतेचेनी २८ तरि तोचि प्रस्तुतीं । चौदाविया अध्यायाच्या अंतीं । निर्णयो कैवल्यपती । ऐसा केला २९ जें ज्ञान जयाच्या हातीं । तोचि समर्थु मुक्ती । जैसा शतमख संपत्ती । स्वर्गींचिये ३० कां शत एक जन्मां । जो जन्मेनि ब्रह्मकर्मा । करी तोचि ब्रह्मा । आनु नोहे ३१ नाना सूर्याचा प्रकाशु । लाहे जेविं डोळसु । तेविं ज्ञानेंचि सौरसु । मोक्षाचा तो ३२ तरि तया ज्ञानालागीं । कवणा पां योग्यता आंगीं । हें पाहतां जगीं । देखिला एकु ३३ जे पाताळींचेंही निधान । दावील कीर अंजन । परि होआवे लोचन । पायाळाचे ३४ तैसें मोक्ष देईल ज्ञान । येथ कीर नाहीं आन । परि तेंचि थारे ऐसें मन । शुद्ध होआवें ३५ तरी विरक्तीवांचूनि कहीं । ज्ञानासि तगणेंचि नाहीं । हें विचारूनि ठाईं । ठेविलें देवें ३६ आतां विरक्तीची कवण परी । जे येऊनि मनातें वरी । हेंही सर्वज्ञें श्रीहरी । देखिलें असे ३७ जे विषें रांधिली रससोये । जैं जेवणारा ठाऊवि होये । तैं तो ताटचि सांडूनि जाये । जियापरी ३८ तैसी संसारा या समस्ता । जाणिजे जैं अनित्यता । तैं वैराग्य दवडितां । पाठीं लागे ३९ आतां अनित्यत्व या कैसें । तेंचि वृक्षाकारमिषें । सांगिजत असे विश्वेशें । पंचदशीं ४० उपडिलें कवतिकें । झाड येरिमोहरा ठाके । तें वेगें जैसें सुके । तैसें हें नोहे ४१ यातें एकेपरी । रूपकाचिया कुसरी । सारीतसे वारी । संसाराची ४२ करूनि संसार वावो । स्वरूपीं अहंते ठावो । होआवया अध्यावो । पंधरावा हा ४३ आतां हेंचि आघवें । ग्रंथगर्भींचें चांगावें । उपलविजेल जीवें । आकर्णिजे ४४ तरि महानंद समुद्र । जो पूर्णिमा चंद्र । तो द्वारकेचा । नरेंद्र । ऐसें म्हणे ४५ अगा पैं पंडुकुमरा । येतां

पेची खूण ही आहे कीं, माझें रिकामें तोंड सहज बडबड करूं लागलें असतां, त्यांत गीतेसारखें गोड व्याख्यान सांपडलें. २१ यांत तरी विशेष आश्चर्य काय! अहो, प्रारब्ध अनुकूल असल्यावर वाळू हातांत घेतली असतां तींच रत्नें होतात, आणि आयुष्याची दोरी बळकट असल्यावर मारणाराही लोभ करतो; २२ ज्या वेळीं ईश्वराच्याच मनांत अन्न देऊन जगवावयाचें असतें, त्या वेळीं आधणांत खडे वैरले असतांही त्यांचे अमृततुल्य तांदूळ होतात; २३ त्याप्रमाणें, ज्याचा श्रीगुरूंनीं अंगीकार केला, त्याचा सर्व दुःखरूप संसारच मोक्षरूप म्हणजे आनंदरूप होतो. २४ पहा कीं, पांडवांचें सर्व प्रकारें उणें असूनही श्रीकृष्णानें त्यांच्या निंद्य कथेस पुराणाची योग्यता आणून ती सर्व जगास वंद्य अशी करून ठेविली नाहीं का! २५ त्याप्रमाणें, श्रीगुरु निवृत्ति महाराजांनीं माझ्या अज्ञानासच ज्ञानाच्या योग्यतेस आणून बसविलें. २६ परंतु, हें असो, अशा बोलण्यानें प्रेम अधिकच वाढत जातें. आणि श्रीगुरुमहात्म्य वर्णन करण्यास मला तरी ज्ञान आहे कोठें? २७ ह्मणून आतां गुरूंच्याच प्रसादानें व तुम्हां संतांच्या पायांच्या दर्शनानें गीतेचा अभिप्राय वर्णन करण्याकडे मी वळतों. २८ चौदाव्या अध्यायाच्या शेवटीं, मोक्षदाते असे जे भगवान् श्रीकृष्ण त्यांनीं असा निर्णय केला कीं, २९ ज्याला ब्रह्मज्ञानप्राप्ति झाली आहे, त्यालाच मोक्ष प्राप्त होतो. ज्याप्रमाणें शंभर यज्ञ करणारास स्वर्गांतील संपत्ति (इंद्रपद प्राप्त होतें; ३० किंवा जो शंभर जन्म ब्रह्मकर्मांत घालवितो, तोच निसंशय ब्रह्मदेवाचें पद मिळवितो; ३१ किंवा सूर्याचे प्रकाशाचा उपयोग एक डोळसासच होतो, त्याप्रमाणें जो ज्ञानी आहे, त्यालाच मोक्षप्राप्तीचें सुख मिळतें. ३२ तर हें ज्ञान मिळविण्याची कोणाच्या ठिकाणीं योग्यता आहे, हें पाहूं गेलें असतां जगांत एकच पुरुष दृष्टीस पडतो. ३३ ज्याप्रमाणें, भूमिगत द्रव्य अंजन घातलें असतां दृष्टीस पडतें, परंतु तें अंजन घालण्यास एखादा मनुष्यच अधिकारी आहे, ३४ त्याप्रमाणें, ज्ञान मोक्ष देईल यांत शंका नाहीं; परंतु तें ज्ञान टिकेल, अशी अंतःकरणाची भूमिका शुद्ध असली पाहिजे. ३५ ह्याचा स्पष्ट अर्थ असा आहे कीं, वैराग्याशिवाय ज्ञान रहाणारच नाहीं, असा देवांनीं विचारपूर्वक निश्चय करून ठेविला आहे. ३६ आतां वैराग्य आपण होऊन मनांत कसें शिरेल. याजबद्दलही सर्वज्ञ श्रीहरींनीं विचार केला आहे. तो प्रथम दृष्टांत देऊन सांगतात—३७ ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य भोजनास बसल्यावर अन्नांत विष घातलें आहे, असें समजतांच ताट टाकून उठून जातो, त्यास भोजनाविषयीं विरक्ती उत्पन्न होतेच; ३८ त्याप्रमाणें सर्व संसार अनित्य म्हणजे रज्जुसर्पवत् मिथ्या आहे, असा ज्या वेळेला दृढ निश्चय होईल, त्या वेळेस वैराग्य नको नको म्हणतां अंतःकरणांत बलात्कारेंकरून प्रवेश करील. ३९ आतां संसाराला मिथ्यात्व कसें आहे, तें या पंधराव्या अध्यायांत वृक्षाच्या रूपकानें भगवान् सांगत आहेत. ४० इतर झाडें स्वभावतः पडलीं असतां त्यांचीं बुडें वरतीं येऊन तीं जशीं सुकतात, त्याप्रमाणें हा संसारवृक्ष सुकणारा नाहीं. ४१ याप्रमाणें संसाराविषयीं झाडाचें कुशलतेनें रूपक करून श्रीकृष्ण भगवान् मुमुक्षूंस जन्ममरणांच्या येरझारांपासून सोडवितात. ४२ संसाराला मिथ्यात्व ठरवून ब्रह्मच मी आहें, असा निश्चय करून द्यावयाचा हाच या अध्यायाचा विषय आहे. ४३ हाच उत्तम विषय या गीताशास्त्रांतील या अध्यायांत आहे, तो मी उकलून सांगतों, आपण मनःपूर्वक ऐका. अशी महाराज संतांना प्रार्थना करून ४४ महानंदाचा समुद्र, सिद्धांचा पूर्णचंद्र, व द्वारकेचा राजा जो श्रीकृष्ण भगवान् अर्जुनास काय म्हणाला तें सांगतातः—४५ अरे अर्जुना, आत्मस्वरूपाच्या घरा-

स्वरूपाचिया घरा । करीतसे आडवारा । विश्वाभासु जो ४६ तो हा जगडंबरु। नोहे येथ संसारु । हा जाणिजे महातरु । थांवला असे ४७ परि येरां रुखां-सारिखा । तळीं मुळें वरी शाखा । तैसा नोहे ह्मणोनि लेखा । नयेचि कवणा ४८ आगी कां कुऱ्हाडी । होय रिगावा जरी बुडीं । तरी हो कां भलतेवढी । वरिचील वाढी ४९ जे तुटलिया मुळापासीं । उलंडेल कां शाखांसीं । परी तैसी गोठी कायसी । हा सोपा नव्हे ५० अर्जुना हें कवतिक । सांगतां असे अलौकिक । जे वाढी अधोमुख । रुखा यया ५१ जैसा भानु उंची नेणों कें । रश्मिजाळ तळीं फांके । संसार हें कावरुखें । झाड तैसें ५२ आणि आथी नाथी तितुकें । रुंधलें असे येणेंचि एकें । कल्पांतींचेनि उदकें । व्योम जैसें ५३ कां रवीच्या अस्तमानीं । आंधारेनि कोंदे रजनी । तैसा हाचि गगनीं । मांडला असे ५४ यया फळ ना चुंबितां । फूल ना तुरंबितां । जें कांहीं पंडुसुता । तें रुखुचि हा ५५ हा ऊर्ध्वमूळ आहे । परि उन्मूळिला नोहे । येणेंचि हा होये । शाडुळु गा ५६ आणि ऊर्ध्वमूळ ऐसें । निगदिलें कीर असे । परी अधींही असोसें । मूळें यया ५७ बलवचेचि महामारी । पिंपळा कां वडाचिया परी । जे पारंबियांमाझारीं । डाळिया असती ५८ तेविंचि गा धनंजया । संसारतरू यया । अधींचि आथी खांदिया । हेंही नाहीं ५९ तरी ऊर्ध्वाहीकडे । शाखांचे मांदोडे । दिसताति अपाडें । सासिन्नले ६० जालें गगनाचिपा वेली ये । कां वारा मांडला रुखाचेनि आयें । नाना अवस्थात्रयें । उदयला असे ६१ ऐसा हा एकु । विश्वाकार विटंकु । उदयला जाण रुखु । ऊर्ध्वमूळु ६२ आतां ऊर्ध्व या कवण । येथें मूळ तें किं लक्षण । कां अधोमुखपण । शाखा कैसिया ६३ अथवा द्रुमा यया । अधीं जिया मुळिया । तिया कोण कैसिया । ऊर्ध्व शाखा ६४ आणि अश्वत्थु हा ऐसी । प्रसिद्धि कायसी । आत्मविदाविलासीं । निर्णयो केला ६५ हें आघवेंचि बरवें । तुझिये प्रतीतीसि फावे । तैसेनि सांगों सोलिंवें । विन्यासें गा ६६ परी ऐकें गा सुभगा । हा प्रसंगु असे तुजचि जोगा । कानाचि करी हो सर्वांगा । हिये आथिलिया ६७ ऐसें प्रेमरसें सुरफुरें । बोलिलें जंव यादवीरें । तंव अवधान अर्जुनाकारें । मूर्त जालें ६८ देव निरुपिती तें थेंकुलें । येवढें श्रोतेपण फांकलें । जैसें आकाशा खेंव पसरिलें । दाहीं दिशीं ६९ श्री-

ला म्हणजे स्वस्वरूप प्रतीला येत असतां मध्यें जो विश्वाभास म्हणजे प्रपंच आड येतो, ४६ तो हा विश्वाभास म्हणजे प्रपंच नसून मोठा वळाव-लेला कोणी एक वृक्षच आहे, अशी कल्पना कर. ४७ पण इतर झाडांचीं मुळें खालीं असून वर फांद्या असतात तसा हा नाहीं, म्हणून याचें कोणालाही वर्णन करितां येत नाहीं. ४८ सामान्य वृक्षाच्या मुळाशीं कुऱ्हाड घातली, किंवा अग्नी लावला, तर वृक्षाचा वरचा विस्तार केवढाही असला तरी ४९ तो वृक्ष मुळापाशीं तुटल्यावर शाखासहवर्तमान उलथून पडतो, परंतु तशा प्रकारानें उलथून पडण्याइतका हा वृक्ष सोपा नाहीं. ५० या वृक्षाचें कौतुक काय सांगावें, कीं, ज्या मूळ वरच्या बाजूस असून या वृक्षाची वाढ खालच्या बाजूला आहे. ५१ ज्याप्रमाणें सूर्याची उंची किती आहे हें कळत नाहीं, पण त्याचीं किरणें खालच्या बाजूला पसरतात, त्याप्रमाणें संसाररूपी वृक्ष चमत्कारिक आहे. ५२ आणखी, या जगतांत जेवढें कांहीं आहे नाहीं, तेवढें सर्व या झाडाच्या पोटांत आहे, म्हणजे या झाडानें व्यापून टाकलें आहे. ज्याप्रमाणें कल्पांतसमयींच्या उदकानें जसें सर्व आकाश व्यापून जातें, ५३ किंवा सूर्य अस्तास गेल्यावर ज्याप्रमाणें रात्र अंधारानें कोंदलेली असते; त्याप्रमाणें, हा वृक्ष सर्व गगनांत भरलेला आहे. ५४ चाखावें म्हटलें तर याला फळ नाहीं; हुंगावें म्हटलें तर फूलही नाहीं; जें कांहीं आहे, तें सर्व हा वृक्षच. ५५ याचें मूळ वर आहे, तथापि हा उपटून टाकलेला नाहीं. अर्जुना, याच कारणास्तव हा नेहमीं टवटवीत असतो. ५६ आणि याचें वर मूळ आहे असें जरी म्हटलें आहे, तरी खालींही याला पुष्कळ मुळें आहेत. ५७ ह्याच्या महान् शक्तीच्या जोरानें पिंपळ किंवा वड यांच्याप्रमाणें पारंब्यामध्येंही डाहाळ्या पसरल्या आहेत; ५८ त्याप्रमाणें अर्जुना, संसाररूपी वृक्षास खालींच खांद्या आहेत, असाही प्रकार नाहीं. ५९ तर, वरही झाला अपार खांद्या असून त्या विस्तार पावलेल्या आहेत. ६० गगनच या झाडाचा वेल आहे, आन्याच्या रूपानें हा वृक्षच आहे, किंवा अवस्थांचा म्हणजे जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति किंवा उत्पत्ति, स्थिति, लय यांना आश्रयरूपानें उत्पन्न झालेला आहे. ६१ याप्रमाणें हा एक विश्वाच्या आकारानें वरच्या बाजूला मूळ व खालच्या बाजूला शाखा असा विलक्षण वृक्ष उदयास आलेला आहे. ६२ आतां याचें ऊर्ध्व कोणचें, मूळाचें लक्षण काय आणि खालच्या बाजूच्या शाखा कोणच्या, ६३ अथवा या वृक्षाला खालीं ज्या मुळ्या आहेत, त्यांपासून वर खांद्या कोणत्या व कशा उत्पन्न होतात, ६४ आणि या वृक्षास 'अश्वत्थ' हें नांव कशावरून प्राप्त झालें, या सर्वांचा आत्मवेत्त्याशीं विलास करणारा भगवान् श्रीकृष्ण, यांनीं निर्णय करून, अर्जुनास म्हणतात: ६५ हें सर्व तुझ्या प्रतीतीस चांगल्या प्रकारानें येईल, असें स्वच्छ विस्तारानें सांगतों. ६६ हे भाग्यवंता, हें निरूपण ऐकण्यास अधिकारसंपन्न तूंच आहेस; एवढ्याकरितां हे धैर्यवंता, सर्व अंगाला कानच कर, म्हणजे एकाग्र चित्त होऊन ऐक. ६७ यादववीर जो श्रीकृष्ण भगवान्, तो याप्रमाणें प्रेमरसानें भरलेलें असें भाषण बोलल्यावर, अर्जुनाच्या ठिकाणीं अवधान हें मूर्तिमंत दिसूं लागलें. ६८ ज्याप्रमाणें, आकाश मोठें असूनही त्यास दाही दिशांनीं आलिंगन दिलें आहे, त्याप्रमाणें अर्जुनाचा श्रोतेपणा एवढा वाढला कीं, देवांनीं कितीही निरूपण केलें तरी तें थोडेंच! ६९ श्री-

कृष्णोक्तिसागरा । हा अगस्तीचि दुसरा । म्हणौनि घोंटु भरों पाहे एकदसरा। अवघेयाचा ७० ऐसी सोय सांडूनि खवळिली। आवडी अर्जुनीं देवें देखिली। तथ जालेनि सुखें केली । कुरवंडी तया ७१

श्रीभगवानुवाच:—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

मग म्हणे धनंजया । तें ऊर्ध्व गा तरू यया । येणें रुखेंचि कां जयां । ऊर्ध्वता गमे ७२ एऱ्हवीं मध्योर्ध्व अध । हे नाहीं जेथ भेद । अद्वयासीं एकवद । जया ठायीं ७३ जो नाइकिजतां नादु । जो असौरभ्य मकरंदु । जो आंगाथिला आनंदु । सुरतेंविण ७४ जया जें आऱ्हां परौतें । जया जें पुढें मागौतें । दिसतेनविण दिसतें । अदृश्य जे ७५ उपाधीचा दुसरा । घालितां वोपसरा । नामरूपाचा संसारा । होय जयातें ७६ ज्ञातृज्ञेयाविहीन नुसधेंचि जें ज्ञान । सुखा भरलें गगन । गाळींव जें ७७ जें कार्य ना कारण । जया दुजें ना एकपण। आपणयां जें जाण। आपणचि ७८ ऐसें वस्तु जें साचें। तें ऊर्ध्व गा यया तरूचें। तेथ आर घेणें मूळाचें । तें ऐसें असे ७९ तरी माया ऐसी ख्याती । नसतीच यया आथी । कां वांझेची संतती। वानणें जैशी ८० तैसी सत् ना असत् होये । जे विचाराचें नाम न साहे । ऐसेया परीची आहे । अनादि म्हणती ८१ जे नानातत्त्वांची मांदुस। जे जगदभ्राचें आकाश। जे आकारजाताचें दुस । घडी केलें ८२ जे भवद्रुमबीजिका । जे प्रपंचाची भूमिका। विपरीतज्ञानदीपिका । सांचली जे ८३ ते माया वस्तूच्या ठायीं । असे जैसेनि नाहीं । मग वस्तुप्रभाचि पाहीं । प्रगट होय ८४ जेव्हां आपणया आली निद । करी आपणपें जेविं मुग्ध । कां काजळी आणी मंद । प्रभा दीपीं ८५ स्वप्नीं प्रियापुढें तरुणांगी । निदेली चेवऊनि वेगीं । आलिंगिलेनिवीण आलिंगी। सकामु करी ८६ तैसी स्वरूपीं जाली माया। आणि स्वरूप नेणे धनं-

कृष्णाच्या भाषणरूपी समुद्रास अर्जुनाचें श्रोतेपण हाच कोणी एक आचमनांत संपविणारा दुसरा अगस्ती ऋषिच होय. म्हणून, श्रीकृष्ण जें सांगतील; त्या सर्वांचा एकच घोंट करण्यास अर्जुन प्रवृत्त झाला! ७० अर्जुनाच्या ठिकाणीं ऐकण्याची अशी अमर्याद इच्छा उत्पन्न झालेली पाहून श्रीकृष्णांनीं आपल्यास झालेलें समाधान त्याच्यावरून ओंवाळून टाकलें! ७१

अन्वय-(इन संसारवृक्ष) अश्वत्थं ऊर्ध्वमूलं, अधःशाखं अव्ययं च प्राहुः. छंदांसि यस्य पर्णानि सन्ति; यः तं वेद, सः वेदवित्. ॥ १ ॥

अर्थ-श्रीभगवान म्हणाले:--ह्या संसाररूप अश्वत्थ वृक्षाचीं पाळेंमुळें वर आहेत, व शाखा खालीं आहेत. आणि ह्याचा कधींही नाश होत नाहीं, असें म्हणतात; छंदोबद्ध वेद हीं ह्या वृक्षाचीं पानें होत; आणि ज्याला हें सर्व प्रकारें अवगत आहे, तोच वेदवित् ह्मणजे वेदवेत्ता [ज्ञाता] होय. ॥ १ ॥

मग श्रीकृष्ण भगवान् अर्जुनास म्हणतातः- धनंजया, ब्रह्म या वृक्षाला ऊर्ध्व आहे; [येथें ऊर्ध्व म्हणजे उंच, उंच म्हणजे श्रेष्ठ, श्रेष्ठ म्हणजे सर्वोत्तम, सर्वोत्तम म्हणजे ब्रह्म असा ऊर्ध्व शब्दाचा मुख्य अर्थ आहे.] आणि या वृक्षामुळेंच त्यास ऊर्ध्वता आली, असें म्हणावें लागतें. ७२ नाहीं तर, ज्याच्या ठिकाणीं एकत्वही लयाला जातें, त्याच्या ठिकाणीं मध्य, ऊर्ध्व व अध (मध्यें वर व खालीं) हे भेद कोठून असणार? ७३ व जें तंतुवाद्यापासून उत्पन्न होऊन ऐकूं येणाऱ्या नादाच्या पूर्वींचा जो मूळ नाद, तसेंच मकरंदांतून उत्पन्न होणाऱ्या सुगंधाच्या मूळाचा जो सुगंध, व जो विषयसेवनाशिवाय उत्पन्न होणारा स्वरूपानंद-असें आहे; ७४ ज्याला अलीकडे व पलीकडे, पुढें व मागें अशी मर्यादा नाहीं; व जें पाहणारा वांचूनच स्वयंप्रकाश असून जें अदृश्य असतें; ७५ मायारूप उपाधीचा ओपसरा (तोरमल्लीच्या तेजाला मदत करणारा पदार्थ) घातला असतां ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं नामरूपादि प्रपंचाचा विस्तार होतो, तें ब्रह्म ७६ ज्ञाता व ज्ञेय या दोहींहून शुद्ध ज्ञानमात्र असून सर्व जगांत निरुपाधिक सुखानें व्याप्त असणारें, ७७ तसेंच जें कोणापासून झालेलें नाहीं. व ज्याच्यापासून कांहीं होत नाहीं, ज्याला दुसरेपणा नाहीं व एकपणाही नाहीं, व जें आपणच आपल्याला प्रकाशित करतें. ७८ याप्रमाणें जें तत्त्व ब्रह्म तें या तरूचें ऊर्ध्व आहे. ऊर्ध्वाच्या ठिकाणीं या वृक्षाचें मूळ जी माया तिचा आरंभ पुढें सांगतों असा तऱ्हेचा आहे. ७९ आतां माया अशी जिला आख्या आहे, ती वास्तविक नसून, आहे अशी प्रसिद्धि आहे बाकी तुरळ्या पोकळ गोष्टी आहेत. जशी वांझेची संतति वर्णन करणें व्यर्थ आहे. ८० (जगद्रुपी कार्याच्या संगतीकरितां मानावी लागली, तर अनिर्वचनीय मानतात. अनिर्वचनीय म्हणजे सतासताहून विलक्षण) त्याप्रमाणें माया विचारानें नाश पावते म्हणून सत् नाहीं, जगद्‌कार्यरूपानें प्रतीत होते, म्हणून असत् नाहीं, अशा प्रकारें ही सतासताहून विलक्षण असून अनादि आहे. ८१ शिवाय जी पंचभूतादि तत्त्वांची पेटी होय, जी जगद्रूप अभ्राला आधार होय, व विश्वाकाररूप वस्त्राची घडी होय, ८२ जी संसाररूप वृक्षाची बी, जी प्रपंचाचें चित्र काढण्याची भूमिका, व जी ब्रह्मज्ञानाशिवाय इतर ज्ञानाच्या प्रकाशानें भरलेली आहे; ८३ याप्रमाणें वर्णन केलेली माया, ब्रह्मवस्तूच्या ठिकाणीं नसल्यासारखी आहे. मग जितका ज्ञानव्यवहार दिसतो. तितका परमात्मवस्तूचा प्रकाशच प्रकट होतो, असें समज. ८४ तसें ज्ञान कां होत नाहीं, असें म्हणशील तर-- जागृत मनुष्यास निद्रा आली असतां तो जसा जागचे जागीं ज्ञानशून्य होतो; किंवा दिव्याच्या आश्रयानें असणारी काजळी दिव्याच्या प्रभेला मंद करिते; ८५ अथवा स्वप्नांत एकाद्या मनुष्याजवळ त्याच्याच कल्पनेनें उत्पन्न झालेली तरुण स्त्री येऊन याला निजलेला जागा करून आलिंगन दिल्यावांचून, आलिंगन देऊन पुरुषाला सकाम करिते. ८६ त्याप्रमाणें अर्जुना, ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं माया असून ब्रह्मस्वरूपाला आच्छादन करण्याला कारण झाली. त्या वेळीं हिलाच अज्ञान असें म्हणतात, आणि

जया । तेंचि रुखा यया । मूळ पहिलें ८७ वस्तूसी आपुला जो अबोधु । तो ऊर्ध्वीं आडुळैजे कंदु । वेदांतीं हाचि प्रसिध्दु । बीज भावो ८८ घन अज्ञान सुपुप्ती । तो बीजांकुरभावो म्हणती । येर स्वप्न हन जागृती । हा फळभावो तियेचा ८९ ऐसी यया वेदांतीं । निरूपणभाषाप्रतीती । परी तें असो प्रस्तुतीं अज्ञान मूळ ९० तें ऊर्ध्व आत्मा निर्मळें। अधोर्ध्व सूचिती मूळें । बळिया बांधोनि आळें । मायायोगाचें ९१ मग आधिलीं सदेहांतरें। उठती जियें अपारें। तें चौपासी घेऊनि आगारें । खोलावती ९२ ऐसें भवद्रुमाचें मूळ । हें ऊर्ध्वीं करी बळ । मग आणियांचें बेंचळ । अधीं दावी ९३ तेथ चिद्वृत्ती पहिलें । महतत्त्व उमललें। तें पान वाल्हेंदुल्हें। एक निघे ९४ मग सत्त्वरजतमात्मकु। त्रिविध अहंकारु जो एकु। तो तिवणा अधोमुखु। डिरु फुटे ९५ तो बुद्धीची घेऊनि आगारी । भेदाची वृद्धि करी । तेथ मनाचें ढाळ धरी । साजेपणें ९६ ऐसा मूळाचिया गाढिका । विकल्परस कोंवाळिका । चित्तचतुष्टय डाहाळिका । कोंभिजेतो ९७ मग आकाश वायु द्योतक । आप पृथ्वी हे पांच फोंक । महाभूतांचे सरोख । सरळे होती ९८ तैसीं श्रोत्रादि तन्मात्रें । तियें अंगवसां गर्भपत्रें । लुळलुळितें विचित्रें । उमळती गा ९९ तेथ शब्दांकुर वरिपडी । श्रोत्रा वाढी देव्हडी । होता करित कांडीं । आकांक्षेचीं १०० अंगत्वचेचे वेलपल्लव । स्पर्शांकुरीं घेती धांव । तेथें बांबळ पडे अभिनव। विकारांचें १ पाठीं रूपपत्र पालोवेलीं । चक्षुलांब तें कांडें घाली । ते वेळीं व्यामोहता भली । पाहाळीं जाय २ आणि रसाचें आंगवसें । वाढतां वेगें बहुवसें । जिव्हे आर्तीची असोसें। निघती बेंचें ३ तैसेंचि कोंभलेनि गंधें । घ्राणाची डिरी थांवु बांधे । तेथ तळु घे स्वानंदें । प्रलोभाचा ४ एवं महदहंबुद्धी । मनें महाभूतसंमृद्धि । इये संसाराचिया अवधि । शासन जें ५ किंबहुना इहीं आठें । आंगीं हा अधिक फांटे। परी शिंपीचि येवढें उमटे । रुपें जेविं ६ कां समुद्राचेनि पैसारें । वरी तरंगता आसारे। तैसें ब्रह्मचि होय वृक्षाकारें। अज्ञानमूळ ७ आतां याचा हाचि विस्तारु । हाचि यया पैसारु । जैसा आपणपें स्वप्नीं परिवारु । येकाकिया ८ परि तें असो हें ऐसें । कावरें झाड उससे । यया महदादि आरवसें । अधोशाखा ९ आणि अश्वत्थु ऐसें ययातें । म्हणती जे जाणते । तेंही परिस हो येथें । सांगिजेल ११० तरि श्वा म्हणिजे उखा । तोंवरि एकसा-

तें अज्ञानच या संसाररूप वृक्षाचें ऊर्ध्व जें ब्रह्म त्याच्या ठिकाणीं पहिलें मूळ आहे. ८७ ब्रह्मवस्तूला मायेच्या आवरणानें होणारें जें अज्ञान, तेंच ऊर्ध्व जें ब्रह्म त्याच्या ठिकाणीं प्रथम कंद बळकट होतो, व त्यालाच वेदांतशास्त्रामध्यें संसाररूप वृक्षाचा बीजभाव असें प्रसिद्ध आहे. ८८ निबिड अज्ञान म्हणजे सुषुप्ति, ह्याला बीजांकुरभाव म्हणतात, आणि तिचाच परिणाम स्वप्न व जागृति या दोन अवस्थांना फलभाव म्हणतात. ८९अशा रीतीनें मायेचें वर्णन भिन्न भिन्न प्रकारानें वेदांतशास्त्रांत केल्याचा अनुभव आहे, परंतु, तें असो. सध्यां संसाररूप वृक्षाचें मूळ अज्ञान आहे, असें समज. ९० निर्मळ ब्रह्मरूप आत्म्याचे ठिकाणीं सहज असणारी जी माया, तिच्या खालच्या व वरच्या बाजूस मुळें निघून, त्यांना मायारूपी आळ्यांत पाणी मिळून तीं मुळें बळकट होतात. ९१ मग खालच्या बाजूस अनंत देह उत्पन्न होतात. ते चार प्रकारचे अंकूर घेऊन जोरावतात. ९२ याप्रमाणें संसाररूपी झाडाचें मूळ, ब्रह्माचे ठिकाणीं बळकट होऊन नंतर लागलेंच अंकुरांना जोर येतो. ९३ त्या अंकुरांत ज्ञानरूप वृत्ति अंतःकरणांत उत्पन्न होऊन तें प्रथमचें एक कोवळें लुसलुसीत पान निघतें. ९४ नंतर सत्वरजतमात्मक जो अहंकार, तो एक तीन पानांचा अंकुर खालच्या बाजूस फुटतो. ९५ त्यालाच बुद्धिरूप दुसरी डाहाळी फुटून भेदाची वृद्धि होते; त्या योगानें मनरूपी डाहाळीस ओलावा मिळून ती टवटवीत होते.९६ याप्रमाणें मूळ बळकट झाल्यावर, विकल्परूपीरसाच्या योगानें, त्याला चित्तचतुष्टय ह्या चार कोंहळ्या फुटतात. ९७ मग आकाश, वायु, तेज, पाणी व पृथ्वी हे पंचमहाभूतांचे पांच फोंक वेगानें सरळ निघतात. ९८ त्याचप्रमाणें, त्या फोंकांला श्रोत्रादि पंचज्ञानेंद्रियें व त्यांचे विषय ही कोंवळी विचित्र पालवी फुटते. ९९ नंतर शब्दरूपी अंकुर कानांच्या व्याप्तीपर्यंत फुटून ऐकण्याची इच्छा पूर्ण करतो. १०० मग अंग व त्वचा ही वेल आणि पानें फुटून त्याला स्पर्शरूपी अंकूर येतो, आणि मग नानाप्रकारच्या विकारांचें आधिक्य होतें. १ पुढें रूप हें पान फुटून डोळा हा भ्रमानें त्याची गोडी घेण्याविषयीं धांव घेतो, २ आणि रसरूपी फांदी वेगानें फुटून जिभेस अपार इच्छा उत्पन्न होते. ३ त्याचप्रमाणें, गंधरूपी कोंब येऊन नाकाची इच्छा प्रबळ होऊन लोभ उत्पन्न होतो. ४ याप्रमाणें मन, बुद्धि, अहंकार व पंचमहाभूतें अशी जी अष्टधाप्रकृति, ती या मायेपासून प्रपंचाच्या शेवटापर्यंत तयार होते. ५ फार काय ! परंतु हा वृक्ष ह्या आठ प्रकारांनीं अधिक वाढतो, पण शिंपीवर भासलेले रुपें जसें शिंपीच्या आकाराएवढेंच भासतें, ६ किंवा समुद्रावर उत्पन्न होणाऱ्या लाटा ज्याप्रमाणें समुद्राएवढ्या असून पोकळ असतात, त्याप्रमाणें, अज्ञानमूलक जो हा जगद्रुपी वृक्ष, तो ब्रह्मच बनतें, ७ म्हणून सर्व जग हा अज्ञानाचा विस्तार असून त्यावर त्याचा पसारा भासतो. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत मनुष्य एकटा असून जें जें कांहीं पहातो, तें सर्व आपणच होतो; ८ परंतु या सर्व गोष्टी बाजूस ठेव. याप्रमाणें हें आश्चर्यकारक झाड वाढतें, व याला महत्तत्त्वादि अंकुर खालच्या बाजूस फुटतात; ९ आणि या झाडाला ज्ञाते लोक अश्वत्थ असें जे म्हणतात, त्याबद्दलही तुला सांगतों, तें ऐक. ११० तर श्वा (श्व) याचा अर्थ ‘ उद्यां असें म्हणे तोंपर्यंतही या प्रपंचरूपी झाडाचें एक स्वरूप रहात नाहीं, ’ म्हणून याला ‘ अश्वत्थ ’ असें म्हणतात.

रिखा । नाहीं निर्वाहो यया रुखा । प्रपंचरूपा ११ जैसा न लोटतां क्षणु ।
मेघु होय नानावर्णु । कां विजु नसे संपुर्णु । निमेषभरी १२ ना कांपतया पद्म-
दळा । वरीलिया बैसका नाहीं जळा । कां चित्त जैसें व्याकुळा । माणुसाचें१३
तैसीचि ययाची स्थिती । नासत जाय क्षणक्षणाप्रती । म्हणौनि ययातें म्ह-
णती । अश्वत्थु हा १४ आणि अश्वत्थु येणें नांवें । पिंपळु म्हणती स्वभावें ।
पारि तो अभिप्राय नोहे । श्रीहरीचा १५ एऱ्हवीं पिंपळु म्हणतां विखीं । मियां
गति देखिली असे निकी । पारि तें असो काय लौकिकीं । हेतु काज १६ म्ह-
णौनि हा प्रस्तुतु । अलौकिकु परिसा ग्रंथु । तरी क्षणिकत्वेंचि अश्वत्थु । बो-
लिजे हा १७ आणीकही येकु थोरु । यया अव्ययत्वाचा डगरु । आथी परी
तो भीतरु । ऐसा आहे १८ जैसा मेघाचेनि तोंडें । सिंधु एके आंगें काढे ।
आणि नदी येरीकडे । भरितीचि असती १९ तेथ वोहटे ना चढे । ऐसा परि-
पूर्णुचि आवडे । परी ते फुली जंव नुघडे । मेघानदीची १२० ऐसें या रुखाचें
होणें जाणें । न तर्के होतेंनि वहिलेपणें । म्हणौनि ययातें लोकु म्हणे । अव्ययु
हा २१ एऱ्हवीं दानशीळु पुरुषु । वेंचकपणेंचि संचकु । तैसा व्ययेंचि हा रुखु ।
अव्ययो गमे २२ जातां वेगें बहुवसें । न वचे कां भूमी रुतलें असे । रथाचें
चक्र दिसे । जिया परी २३ तैसें काळातिक्रमें जे वाळे । ते भूतशाखा जेथ गळे ।
तेथ कोडीवरी उमाळे । उठती आणिक २४ परी येकी केधवां गेली । शाखा-
कोडी केधवां जाली । हें नेणवे जेविं उमललीं । आषाढअभ्रें २५ महाकल्पा-
च्या शेवटीं । उदेलिया उमळती सृष्टी । तेसेंचि आणिखीचें दांग उठी । सासि-
न्नलें २६ संहारवातें प्रचंडें । पडती प्रळयांतींचीं सालडें । तंव कल्पादीचीं जुं-
बाडें । पाल्हेजती २७ रिगे मन्वंतर मनूपुढें । वंशावरी वंशांचें मांडे । जैसी इ-
क्षुवृद्धी कांडेंनकांडें । जिंके जेविं २८ कलियुगांतीं कोरडीं । चहूं युगांचीं सालें
सांडी । तंव कृतयुगाची पेली देव्हडी । पडे पुढती २९ वर्ततें वर्ष जाये । तें पु-
ढिला मुळहारी होये । जैसा दिवसु जात कीं येत आहे । हें चोजवेना १३०
जैशा वारियाचा झुळका । सांदा ठाउवा नव्हे देखा । तैसिया उठती पडती
शाखा । नेणों किती ३१ एकी देहाची डिरी तुटे । तंव देहांकुरी बहुवी फुटे ।
ऐसेनि भवतरु हा वाटे । अव्ययो ऐसा ३२ जैसें वाहतें पाणी जाय वेगें । तैं
तेंचि आणिक मिळे मागें । येथ असंताचि असिजे जगें । मानिजे संत ३३ कां

(संस्कृतांत, क्षणभरही जो एकसारखा नसतो तो अश्वत्थ.) ११ ज्याप्रमाणें एका क्षणांत मेघाचे नानातऱ्हेचे रंग बदलतात, किंवा वीज निमिषमात्र देखील पूर्णपणें टिकत नाहीं; १२ कमळाच्या हालणाऱ्या पानावर जसें पाणी ठरत नाहीं, किंवा व्याकूळ झालेल्या मनुष्याचें मन ज्याप्रमाणें स्थिर नसतें १३ त्याचप्रमाणें, या संसाररूपी झाडाची स्थिति असून प्रत्येक क्षणास तिचा नाश होतो, म्हणूनच याला 'अश्वत्थ' असें म्हणतात; १४ आणि व्यवहारांत 'अश्वत्थ' म्हणजे पिंपळ असें म्हणतात; परंतु श्रीहरींचा या ठिकाणीं तसा अभिप्राय नाहीं. १५ बाकी या झाडास पिंपळ म्हणावें असें लौकिकदृष्टीनें बरें, असें मला वाटलें, परंतु लौकिक अर्थ प्रतिपादन करण्याचें कारण नाहीं. १६ म्हणून सध्यां हा अलौकिक ग्रंथ ऐका. तर संसाररूपी वृक्ष हा क्षणिक आहे, म्हणूनच याला अश्वत्थ असें म्हणतात. १७ आणखी, हा वृक्ष अव्यय म्हणजे नित्य या नांवानें प्रसिद्ध आहे. परंतु ह्याचा गर्भित अर्थ असा आहे कीं, १८ ज्याप्रमाणें, समुद्राचें पाणी वाफेच्या रूपानें मेघ शोषण करितात, व तेच मेघ वर्षाव करून नदींत पडल्यावर त्या नद्या समुद्रास मिळतात; १९ समुद्र आटतही नाहीं, व वाढतही नाहीं, म्हणून परिपूर्ण असा दिसतो; परंतु जोंपर्यंत मेघाचें शोषण करणें किंवा नद्यांचें समुद्रास मिळणें या दोहोंपैकीं एकास फांटा मिळाला नाहीं, तोंपर्यंतच तो पूर्ण होय; १२० त्याप्रमाणें, या संसाररूपी झाडाची उत्पत्ति व लय हीं अतित्वरेनें होतात, म्हणून त्यांचा तर्क करितां येत नाहीं; यास्तव लोक याला 'अव्यय' असें म्हणतात. २१ एऱ्हवीं, दानशील पुरुष हा, जरी धर्म करून सर्व पैसा खर्च करून टाकतो असें दिसतें, तरी तो ज्याप्रमाणें पुढील जन्मीं आपल्यास ठेव जोडतो, त्याप्रमाणें हा वृक्ष अति वेगानें उत्पत्ति, स्थिति व लय पावत असल्यामुळें लोकांस नित्य असा भास होतो. २२ रथाचें चाक भूमीवर न टेंकतां अति वेगानें चाललें असतां त्याची गति लोकांस न दिसल्यामुळें ज्याप्रमाणें तें स्थिर आहे असें भासतें. २३ त्याप्रमाणें. कालातिक्रमानें ह्या झाडाची जी प्राचीनत्व शाखा गळून पडते, तीच पुनः तीन कोट्यवधि अंकुर फुटतात. २४ परंतु एक खांदी केव्हां गळाली अथवा कोट्यवधि फांद्या केव्हां फुटल्या, हें, ज्याप्रमाणें आषाढ महिन्यांत अभ्रांवर अभ्रें येत असलीं म्हणजे कोणचीं आलीं व कोणचीं गेलीं हें कळत नाहीं, त्याप्रमाणें कळत नाहीं. २५ प्रलयकालाचे शेवटीं ह्या संसाररूपी वृक्षाच्या देहरूपी शाखा गळून पडतात, व पुनः जगोत्पत्तीच्या वेळीं नव्या फुटतात. २६ संहारकालच्या प्रचंड वाऱ्यानें प्रळयाच्या अंतीं शरीरें पडतात, व तींच कल्पाच्या सुरवातीस पुनः झुबक्यांचे झुबके उगवतात. २७ मग एका मन्वंतरापुढें दुसरें मन्वंतर, याप्रमाणें सूर्यवंश, चंद्रवंश असा विस्तार होतो; व ऊंस ज्याप्रमाणें पेऱ्यापेऱ्यांनीं वाढत जातो, त्याप्रमाणें हें सर्व विश्व वाढतें. २८ कलियुगाच्या अंतीं चारी युगांतील शरीरें खालीं पडतात, (झाडाच्या सालीं झडून तें वठतें,) इतक्यांत कृतयुग सुरू झालें, म्हणजे त्याची पुनः उत्पत्ति होऊन तें जास्त वाढतें. २९ चालू असलेलें वर्ष संपून तें जसें पुढील वर्षास आमंत्रण देतें, किंवा ज्याप्रमाणें दिवस जातो किंवा येतो, हें त्याच्या नित्य येण्याजाण्यानें कळत नाहीं, १३० ज्याप्रमाणें वाऱ्याच्या झुळकांवर झुळका येऊं लागल्या म्हणजे कोणची झुळुक संपली व कोणची आली हें समजत नाहीं, त्याप्रमाणें किती शरीरें उत्पन्न होतात व लय पावतात, हें समजत नाहीं. ३१ एक डिरी तुटून पडली न पडली, तों दुसऱ्या शेंकडों डिऱ्या फुटतात, त्या योगानें हा भवरूपी वृक्ष नित्य आहे, असा भासतो. ३२ नदीचें वहातें पाणी वेगानें चाललें म्हणजे त्याला ज्याप्रमाणें मागून येणारें पाणी वरचेवर मिळून वहातें, त्या योगानें जसा त्याचे ठिकाणीं स्थिरतेचा भास होतो, त्याप्रमाणें हें जग नाशवंत असून त्याला स्थिर असें समजतात. ३३

लागोनि डोळां उघडे । तंव कोडीवरी घडे मोडे । नेणतया तरंगु आवडे । नित्यु ऐसा ३४ वायसा एकें बुबुळें दोहींकडे । डोळा चाळितां अपाडें । दोन्ही आथी ऐसा पडे । भ्रमु जेविं जगा ३५ पैं भिंगोरी निधिये पडली । ते गमे भूमीसी जैसी जडली । ऐसा वेगातिशयो भुली । हेतु होय ३६ हें बहु असो झडती । आंधारें भोवंडितां कोलती । ते दिसे जैसी आयती । चक्राकार ३७ हा संसारवृक्षु तैसा । मोडतु मांडतु सहसा । न देखोनि लोकु पिसा । अव्ययो मानी ३८ परि ययाचा वेगु देखे । जो हा क्षणिक ऐसा वोळखे । जाणे कोडिवेळां निमिखें । होत जात ३९ नाहीं अज्ञानावांचूनि मूळ । ययाचें असिलेंपण टवाळ । ऐसें झाडचि सिनसाळ । देखिलें जेणें १४० तयातें गा पंडुसुता । मी सर्वज्ञुही म्हणें जाणता । पैं वाग्ब्रह्म सिद्धांता । वंद्यु तोचि ४१ योगजाताचें जोडलें । तया एकासीचि उपयोगा गेलें । किंबहुना जिरालें । ज्ञानही त्याचेनि४२ हें असो बहु बोलणें । वानिजेल तो कवणें । जो भवरुखु जाणे । उखि ऐसा४३

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

मग ययाचि प्रपंचरूपा । अधोशाखिया पादपा । डाहाळिया जाती उमपा । ऊर्ध्वांही उजू ४४ आणि अधीं फांकलीं डाळें । तियें होती मूळें । तयांही तळीं पघळे । वेल पालवु ४५ ऐसें जें आम्हीं । म्हणितलें उपक्रमीं । तेंही पारिसें सुगमीं । बोलीं सांगों ४६ तरी बद्धमूळ अज्ञानें । महदादिकीं शासनें । वेदांचीं थोर वनें । घेऊनियां ४७ परि आधीं तंव स्वेदज । जारज उद्भिज अंडज । हे बुडौनि महाभुज । उठती चारी ४८ यया एकैकाचेनि आणगटें । चौऱ्यांशीं लक्षधा फुटे । ते वेळीं जीवशाखीं फांटे । सैंघचि होती ४९ प्रसवती शाखा सरळिया । नानासृष्टि डाहाळिया । आड फुटती माळिया । जातिचिया १५० स्त्री पुरुष नपूंसकें । हे व्यक्तिभेदांचे टके । आंदोळती आंगिकें । विकारभारभारें ५१ जैसा वर्षाकाळु गगनीं । पाल्हेजे नवघनीं । तैसें आकारजात अज्ञानीं । वेली जाय ५२ मग शाखांचेनि आंगभारें । लवोनि गुंफती परस्परें । गुणक्षोभाचे वारे । उदयजती ५३ तेथ तेणें अचाटें । गुणांचेनि झडझडाटें । तिहीं ठायीं हा फांटे । ऊर्ध्वमूळ ५४ ऐसा रजाचिया झुळुका । झडाडितां आगळिका । मनुष्यजातीं शाखा । थोरावती ५५ तिया ऊर्ध्वीं ना अधीं । माझारींचि कों-

किंवा डोळ्याचें पातें लवतें न लवतें तोंच कोट्यावधि प्राण्यांची घडामोड होते; परंतु समुद्रावर ज्या लाटांवर लाटा येतात त्या नित्य भासतात, त्याप्रमाणें अज्ञान्याला संसार नित्य भासतो. ३४ कावळा आपलें एक बुबूळ एका क्षणांत दोन्ही डोळ्यांत फिरवितो, आणि त्या योगानें त्याला एक डोळा असतांही दोन आहेत असें लोकांस वाटतें, त्याप्रमाणें, जग अनित्य असून नित्य आहे, असा भ्रम होतो. ३५ किंवा भोंवरा अतिवेगानें फिरूं लागला ह्मणजे फिरत असून स्थिर आहे असा भास होतो, त्याप्रमाणें या जगाचा प्रकार आहे. ३६ हें पुष्कळ दाखले राहूं दे; परंतु एकादा मनुष्य हातांत कोलती घेऊन आपले भोंवतीं फिरवूं लागला, म्हणजे ती ज्याप्रमाणें अति वेगामुळें मोठ्या चक्राच्या आकाराप्रमाणें स्थिर दिसते, ३७ त्याप्रमाणें, हा संसाररूपी वृक्ष नेहमीं नाश पावतो व उत्पन्न होतो, हें न समजल्यामुळें, लोक वेडेपणानें यास नित्य मानतात. ३८ परंतु या संसाररूपी वृक्षाचा वेग जाणून हा क्षणीक आहे व हा एका निमिषांत कोट्यावधि वेळां उत्पन्न होतो व लय पावतो: ३९ आणि ह्याला अज्ञानावांचून दुसरें कारण नाहीं, व याचें अस्तित्व खोटें आहे. याप्रमाणें जो या संसाररूपी वृक्षास मुळापासून शेवटापर्यंत पूर्णपणें जाणतो, १४० त्यालाच मी सर्वज्ञ असून जाणता असें म्हणतों, आणि वैदिक सिद्धांतालाही पूज्य तोच आहे. ४१ योगापासून मिळणारें फळही त्यालाच मिळतें. फार काय सांगावें! त्याच्याच योगानें ज्ञानालाही जीवन मिळतें. ४२ हें पुष्कळ बोलणें असो; अशा प्रकारें हा संसाररूपी वृक्ष अनित्य आहे असें ज्यानें जाणलें, त्याचें कोणाच्यानेंही वर्णन करवणार नाहीं. ४३

अन्वय—तस्य गुणप्रवृद्धाः विषयप्रवालाः शाखाः अधः ऊर्ध्वं च प्रसृताः (संति); अधः च मनुष्यलोके कर्मानुबंधीनि मूलानि अनुसंततानि (संति). ॥ २ ॥

अर्थ—त्या वृक्षाच्या फांद्या सत्वादि गुणांनीं वाढलेल्या व शब्दादि विषयांच्या पालवीनें युक्त अशा असून, त्या [सत्यलोकापर्यंत] वर व [पाताळलोकापर्यंत] खालीं पसरलेल्या आहेत; आणि खालीं मनुष्यलोकांत या वृक्षाचीं कर्मसंबंधी मुळें पसरून पक्कीं गुंतून राहिलीं आहेत. ॥ २ ॥

मग या प्रपंचरूपी वृक्षास खालीं शाखा येऊन, त्या जमिनींत गेल्यावर, पुनः त्यांना शाखा उत्पन्न होऊन, वरही सरळ शाखा उत्पन्न होतात; ४४ व ज्या डाहाळ्या खालीं येतात, त्यांनाही मूळ फुटून, खालच्या बाजूस वेल वाढून पानें येतात. ४५ याप्रमाणें, जें आह्मीं आरंभीं ह्मटलें आहे, तेंच अधिक स्पष्ट करून सांगतों, ऐक. ४६ तर मूळ अज्ञान असून, त्याच्यापासून अष्टधा प्रकृति उत्पन्न होऊन, ज्ञानरूप मोठालीं वनें उत्पन्न होतात. ४७ पण, आधीं या झाडाच्या बुडापासून स्वेदज, जारज, उद्भिज्ज व अंडज अशा चार मोठाल्या फांद्या फुटतात. ४८ ह्यांपैकीं एक एक फांदी बळावली ह्मणजे त्यांच्या चौऱ्यांयशीं लक्ष योनिरूप फांद्या फुटतात; व फांद्यांस जीवरूपी फाटे फुटतात. ४९ या सरळ फांद्यांपासून ज्या डाहाळ्या आडव्या माळेसारख्या फुटतात, त्या निरनिराळ्या जाति होत. १५० मग स्त्री, पुरुष व नपुंसक असे व्यक्तीचे भेद उत्पन्न होऊन त्या विषयांच्या भारानें एकमेकांवर आदळतात. ५१ ज्याप्रमाणें वर्षाकालीं आकाशांत मेघ उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें अज्ञानामुळें पुष्कळ जातींचीं शरीरेंरूपी वेली उत्पन्न होतात. ५२ मग गुणरूपी वारें सुटल्यावर खांद्या आपल्या भारानें लवून एकमेकांत गुंततात. ५३ ते गुण अति वाढल्यामुळें, ह्या ऊर्ध्वमूलाच्या वृक्षास खालीं, वर व मध्यें असे तीन भेद होऊन फांटे फुटतात. ५४ याप्रमाणें रजोगुणाची झुळूक सुटून ती जोरानें वाहूं लागल्यावर मनुष्यजातिरूपी शाखा थोरावते. ५५ त्या शाखेला वर किंवा खालीं शाखा

दाकोंडीं । आड फुटती खांदी । चतुर्वर्णांच्या ५६ तेथ विधिनिषेध सपल्लव । वेदवाक्यांचे अभिनव । पालव डोलती बरव । नीच नवे ५७ अर्थु कामु पसरे । अग्रवनें घेती थारे । तेथ क्षणिकें पदांतरें । इहभोगाचीं ५८ तेथ प्रवृत्तीचेनि वृद्धिलोभें । खांकरेजती शुभाशुभें । नानाकर्मांचे खांबे । नेणों किती ५९ तेवींचि भोगक्षीणें मागिलें । पडती देहांतींचीं बुडसळें । तंव पुढां वाढी पेले । नवेया देहांची १६० आणि शब्दादिक सुहावे । सहज रंगें हवावे । विषयपल्लव नवे । नित्य होती ६१ ऐसे रजोवातें प्रचंडें । मनुष्यशाखांचे मांदोडे । वाढती तो एथ रूढे । मनुष्यलोक ६२ तैसाचि तो रजाचा वारा । नावेक धरी वोसरा । मग वाजों लागे घोरा । तमाचा तो ६३ तेधवां याचिया मनुष्यशाखा । नीच वासना अधीं देखा । पाल्हेजती डाहाळिका । कुकर्मांचिया ६४ अप्रवृत्तीचे खणुवाळे । कोंभ निघती सरळे । घेत पान पालव डाळें । प्रमादाचीं ६५ बोलती निषेधनियमें । जिया ऋचा यजुःसामें । तो पाला तया घुमे । टकेयावरी ६६ प्रतिपादिती अभिचार । आगम जे परमार । तिहीं पानीं घेती प्रसर । वासना वेली ६७ तंव तंव होती थोराडें । अकर्मांचीं तळबुडें । आणि जन्मशाखा पुढेंपुढें । घेती धांव ६८ तेथ चांडाळादि निकृष्टा । दोषजातीचा थोर फांटा । जाळ पडे कर्मभ्रष्टां । मुळोनियां ६९ पशु पक्षी सूकर । व्याघ्र वृश्चिक विखार । हे आडशाखा प्रकार । पैसु घेती १७० पारि ऐशा शाखा पांडवा । सर्वांगींही नित्य नवा । निरयभोग यावा । फळाचा तो ७१ आणि हिंसाविषयपुढारी । कुकर्मसंगें धुरधरी । जन्मवरी आगारी । वाढतीचि असे ७२ ऐसे होती तरुतृण । लोह लोष्ठ पाषाण । इया खांदिया तेवींचि जाण । फळेंही हेंचि ७३ अर्जुना गा अवधारीं । मनुष्यालागोनि इया परी । वृद्धि स्थावरांतवरी । अधोशाखांची ७४ ह्मणोनि जीं मनुष्यढाळें । तियें जाणावीं अधींचीं मूळें । जे एथूनि हा पघळे । संसारतरु ७५ एऱ्हवीं ऊर्ध्वींचें पार्था । मुद्दल मूळ पाहातां । अधींचिया मध्यस्था । शाखा इया ७६ पारि नामसी सात्त्विकीं । सुकृतदुष्कृतात्मकीं । विरूढती या शाखीं । अधोर्ध्वींचिया ७७ आणि वेदत्रयींचिया पाना । नये अन्यत्र लागों अर्जुना । जे मनुष्यावांचूनि विधाना । विषय नाहीं ७८ ह्मणोनि तनु मानुषा । इया ऊर्ध्वमूळौनि जरी शाखा । तरी कर्मवृद्धीसि देखा । इयेंचि मूळें ७९ आणि आनी तरी झाडीं । शाखा वाढतां

न फुटतां, मध्येंच (मृत्युलोकीं) चार वर्णांच्या चार फांद्या दाटीनें फुटतात. ५६ त्या फांद्यांत विधिनिषेधरूपी पानें व वेदवाक्यें हाच कोंवळा पाला फुटतो; ५७ आणि अर्थ व काम यांचा विस्तार होऊन, इहलोकींच्या क्षणिक सुखाचे कोंब येतात. ५८ नंतर, प्रवृत्तिमार्ग वाढावा, या हेतूनें शुभाशुभ कर्मांचे किती फांटे फुटतात हें समजत नाहीं. ५९ त्याचप्रमाणें, भोगांचा क्षय झाला म्हणजे मागले देह शुष्क होऊन खालीं पडतात, तों दुसरीकडे नव्या देहांचे फांटे फुटतात; १६० आणि पंच-विषयांच्या साह्यानें इच्छा उत्पन्न होऊन विषयरूपी नवीं नवीं पानें नित्य येतात. ६१ याप्रमाणें रजो-गुणाचा मोठा वारा सुटल्यावर मनुष्यरूपी शाखांचे समुदाय ज्या ठिकाणीं वाढतात, त्याला मनुष्यलोक म्हणतात. ६२ त्याचप्रमाणें हा रजोगुणरूपी वारा क्षणभर थांबल्यावर तमोगुणरूपी वारा मोठ्या स-पाट्यानें वाहूं लागतो. ६३ मग याच मनुष्यरूपी शाखांना वाईट वासना उत्पन्न होऊन कुकर्मांच्या डाहळ्या खालीं फुटूं लागतात. ६४ अप्रवृत्तीचे (वाईट मार्गाचे) बळकट सरळ सोट निघून त्यांस प्रमादरूपी पानें व डाहळ्या फुटतात. ६५ ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद यांच्या ऋचांत जे नियमानें निषेध सांगितले आहेत, त्यांचा अग्रभागीं पाला फुटतो. ६६ अथर्वणवेदांत जें जारणमारण सांगितलें आहे, व ज्यांत परपीडा ही मुख्य धरली आहे, अशा तीन पानांचा वासनारूपी वेल पसरतो. ६७ नंतर वाईट कर्मांचीं मूळें मोठीं होऊन त्यांना जन्मरूपी शाखा पुष्कळ फुटतात. ६८ त्या वाईट कर्माला फुटून गेल्यानें, त्याला चांडालादि नीच कर्मांचा मोठा फांटा फुटून कर्मभ्रष्टाचे जातींत जन्मावें लागतें. ६९ पशु, पक्षी, वाघ, डुक्कर, विंचू, सर्प याप्रमाणें आडव्या फांद्या पुष्कळ फुटतात. १७० अर्जुना, याप्रमाणें त्या वृक्षाच्या सर्वांगावर नित्य नव्या फांद्या फुटून त्यांना नरकभोगाची प्राप्ती होते; ७१ आणि हिंसाविषय पुढें करून वाईट संगतीच्या योगानें अनेक जन्म घ्यावे लागतात. ७२ याप्रमाणें झाडें, गवत, लोखंड, माती व दगड या खांद्यांनाही तसलींच फळें येतात. ७३ अर्जुना, मनुष्यापासून स्थावरापर्यंत सगळ्या शाखांची वाढ खालींच आहे. ७४ म्हणून मनुष्यरूपी खांदीच खालीं जाणाऱ्या खांद्यांचें मूळ असून हिजपासूनच हा संसारवृक्ष वाढतो. ७५ एऱ्हवीं पार्था, वर जाणाऱ्या खांदीचें मूळ पाहूं गेलें असतां, वर व खालीं यांच्यामध्यें जी खांदी आहे तेंच (मनुष्यजन्मच) होय. ७६ परंतु तमोगुण व सत्त्वगुण यांच्या दुष्कर्म व सत्कर्म यांनीं भरलेल्या शाखा या मधल्या शाखेपासून खालीं व वर जातात. ७७ अर्जुना, वेदत्रयरूपी पानें दुसऱ्या कोणाला लागू नसून त्यांतील विधि केवळ मनुष्ययोनीलाच विषय करतात. ७८ म्हणून, मनुष्यरूप खांदी ही जरी वरच्या मुळापासून खालीं वाढली आहे, तरी कर्मवृद्धिरूप शाखा इच्यापासूनच उत्पन्न होतात. ७९ आणि दुसऱ्या झाडांची तरी हीच तऱ्हा आहे कीं, फांद्या वाढल्या म्हणजे मूळ दृढ

मुळें गाढीं । मूळ गाढें तंव वाढी । पैस आथी १८० तैसेंचि इया शरीरा। कर्म तंव देहा संसारा । आणि देह तंव व्यापारा । ना म्हणोंचि नये ८१ म्हणोनि देहें मानुषें । इयें मूळें होती न चुके । ऐसें जगज्जनकें । बोलिलें तेणें ८२ मग तमाचें तें दारुण । स्थिरावलेया वाउधाण । सत्त्वाची सुटे सत्राण । वाहुटळी ८३ तें याचि मनुष्याकारा। मुळीं सुवासना निघती आरा। घेऊनि फुटती कोंबारा । सुकृतांकुरीं ८४ उकलतेनि उन्मेखें । प्रज्ञाकुशलतेंचि तिखें । डिरिया निघती निमिखें । बाबळैजुनी ८५ मतीचे सोट वावे । घालिती स्फूर्तीचेनि । थांवें । बुद्धिप्रकाश घे धांवें । विवेकावरी ८६ तेथ मेधारसें सगर्भ । अस्थापत्रीं सवोंब । सरळ निघती कोंभ । सद्‍वृत्तीचे ८७ सदाचाराचिया सहसा । टका उठती बहुवसा। घुमघुमिती घोषा । वेदपद्याच्या ८८ शिष्टागमविधानें । विविधयागवितानें । इये पानावरी पानें । पालेजती ८९ ऐशा यमदमीं घोंसाळिया। उठती तपाचिया डाहाळिया । देती वैराग्यशाखा कोंवळिया। वेल्हाळपणें १९० विशिष्टां व्रतांचे फोंक । धीराच्या अणगटी तिख । जन्मवेगें ऊर्ध्वमुख । उंचावती ९१ माजि वेदाचा पाला दाट । तो करी सुविद्येचा झडझडाट । जंव वाजे अचाट । सत्वानिळु तो ९२ तेथ धर्मडाळ बाहाळी। दिसती जन्मशाखा सरळी । तिया आड फुटती फळीं । स्वर्गादिकीं ९३ पुढां उपरति रागें लोहिवी। धर्ममोक्षाची शाखा पालवी । पाल्हाजत नित्य नवी । वाढतीचि असे ९४ पैं रविचंद्रादि ग्रहवर । पितृ ऋषि विद्याधर । हे आडशाखाप्रकार । पैसु घेती ९५ याहीपासून उंचवडें । गुढले फळाचेनि बुडें । इंद्रादिक ते मांदोडे। थोर शाखांचे ९६ मग तयांही उपरी डाहाळिया । तपोज्ञानीं उंचावलिया। मरीचि कश्यपादि इया । उपरी शाखा ९७ एवं माळोवाळी उत्तरोत्तरु । ऊर्ध्वशाखांचा पैसारु । बुडीं साना अग्रीं थोरु । फळाढ्यपणें ९८ वरी उपरिशाखाही पाठीं । येती फळभार जे किरीटी । ते ब्रह्मेशांत अणगटीं । कोंभ निघती ९९ फळाचेनि वोझेपणें । ऊर्ध्वीं वोवांडें दुणें । जंव माघौतें बैसणें । मूळींचि होय २०० प्राकृताही तरी रुखा । जें फळें दाटली होय शाखा । ते वोवांडली देखा। बुडासि ये १ तैसें जेथूनि हा आघवा। संसारतरूचा उठावा। तियें मूळीं टेंकती पांडवा । वाढतेनि ज्ञानें २ म्हणौनि ब्रह्मेशानपरौतें । वाढणें नाहीं जीवातें । तेथूनि मग वरौतें । ब्रह्माचि कीं ३ पारि हें असो ऐसें ।

होतें, व मूळ बळकट झालें म्हणजे फांद्यांचा विस्तार होतो. १८० त्याचप्रमाणें या शरीराची गोष्ट होय; म्हणजे कर्मशेष आहे तोंपर्यंत शरीर आहे, शरीर आहे तोंपर्यंत कर्म करणार नाहीं असें म्हणण्याची सोय नाहीं. ८१ म्हणून, मनुष्यदेह हा अन्यकर्मरूपी खांद्यांचें मूळ होय, यांत संशय नाहीं; असें त्या जगज्जनक श्रीकृष्णांनीं सांगितलें. ८२ मग म्हणतातः–नंतर तमोगुणाचें वादळ स्थिर झाल्यावर सत्त्वगुणाचें वादळ जोरानें सुटतें, ८३ तेव्हां मात्र मनुष्याकाररूपी मूळास सद्वासनारूपी अंकुर फुटून त्याला सुकृतरूपी कोंब येतात. ८४ मग ज्ञानाच्या योगानें जाणतेपणाच्या तीक्ष्ण अशा जोरानें एके क्षणांत बुद्धीला डिऱ्या फुटतात. ८५ नंतर बुद्धीरूपी फोंक विस्तारून स्फूर्तीचे फांटे फुटतात; त्या योगानें बुद्धीस विचार सुचतो, ८६ त्या ठिकाणीं मेधारसानें भरलेलीं अशीं निष्ठारूपी पानें सुशोभित दिसून, सत्त्ववृत्तीचे कोंब सरळ निघतात. ८७ सदाचाररूपी पुष्कळ अंकूर सहज निघून, त्या योगानें चहूंकडे वेदघोष चालतो. ८८ शिष्टाचार, वेदोक्त आचरण, व नानाप्रकारचीं यज्ञयागादि कर्में अशीं पानांवर पानें फुटतात. ८९ याप्रमाणें यमदमरूपी घोंस व तपाच्या डाहळ्या फुटतात; आणि वैराग्यरूपी कोंवळ्या शाखा पुष्कळ फुटतात, १९० विशिष्ट व्रतांचे फोंक व धीराच्या तीक्ष्ण अणकुच्या फुटून वेगानें वर जातात. ९१ मध्यंतरीं वेदरूपी दाट पानें फुटून, त्या योगानें, सत्त्वरूपी प्रचंड वारा वाहात आहे, तोंपर्यंत सुविवेक चहूंकडे प्रकाश होतो. ९२ मग धर्मरूपी एक नवळ शाखा निघते; व तिला स्वर्गादिक फळांची आडकाठी फुटते. ९३ दुसरी उपरतिरूप लाल शाखा फुटून तिला मोक्षरूपी नित्य नवी पालवी फुटतच असते. ९४ पुढें रवि, चंद्र इत्यादि ग्रह, व पितर, ऋषि, विद्याधर एतद्रूपी आडव्या फांद्या फुटतात. ९५ या शाखांपेक्षांही उंच अशा दुसऱ्या शाखा फुटून त्यांना इंद्रादि लोकरूपी फळें पुष्कळ येतात. ९६ मग त्या खांद्यांवर, तप व ज्ञान यांत श्रेष्ठ अशा मरीचि, कश्यप इत्यादिरूप दुसऱ्या उंच शाखा येतात. ९७ अशा प्रकारें मालिका लागल्यावर वरतीं शाखांचा विस्तार होऊन, हा वृक्ष बुडाशीं लहान असूनही वर झाला मोठालीं फळें येतात. ९८ त्यावरही आणखी ज्या दुसऱ्या फांद्या येतात, त्यांना अर्जुना, ब्रह्मदेव व शिव यांपर्यंत वर शाखा फुटतात. ९९ फळांच्या भारानें वरच्या खांद्या खालीं लवून मुळाशीं टेंकतात. २०० इतर झाडांचीही अशीच स्थिति आहे कीं, फांद्यांना पुष्कळ फळें आलीं, म्हणजे त्या वांकून बुडाला लागतात; १ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, हा संसाररूपी वृक्ष ज्या ठिकाणाहून उत्पन्न होतो, त्याच मुळाशीं ज्ञानाचे वाढीनें पुनः लवतो. २ म्हणून ब्रह्मा व शिव यांच्या पलीकडे जीवाची वाढ नसून, तेथून पुढें वरतीं ब्रह्मच लागतें. ३ परंतु हें असूं दे; या ब्रह्मा-

ब्रह्मादिक ते आंगवसें। ऊर्ध्वमूळामरिसें। न तुकती गा ४ आणिकही शाखा उपरता। जिया सनकादिक नामें विख्याता। तिया फळीं मूळीं नाडळतां। भरलिया ब्रह्मीं ५ ऐसी मनुष्यापासूनि जाणावी। ऊर्ध्वी ब्रह्मादिशेष पालवी। शाखांची वाढी वरवी। उंचावे पैं ६ पार्था ऊर्ध्वींचिया ब्रह्मादि। मनुष्यत्वचि होय आदि। म्हणौनि इयें अधीं। म्हणितलीं मूळें ७ एवं तुज अलौकिकु। हा अधोर्ध्वशाखु। सांगितला भवरुखु। ऊर्ध्वमुळु ८ आणि अधींचीं हीं मूळें। उपरती परिसविलीं सविवळें। आतां परिस उन्मूळें। कैसोनि हा ९

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥३॥

पारि तुझ्या हन पोटीं। ऐसें गमेल किरीटी। जे येवढें झाड उत्पाटीं। ऐसें कायि असे २१० कीं ब्रह्मयाच्या शेवटवरी। ऊर्ध्व शाखांची थोरी। आणि मूळ तंव निराकारीं। ऊर्ध्वी असे ११ हा स्थावराही तळीं। फांकत असे अ-धींच्या डाळीं। माजि धांवतसे दुजा मुळीं। मनुष्यरूपीं १२ ऐसा गाढा आणि अफाटु। आतां कोण करी यया शेवटु। तरि झणी हा हळुवटु। धरिसी भावो १३ तरि हा उन्मूळावया दोषें। येथ सायासाचि कायिसे। काय बाळा बागुल देशें। दवडावा आहे १४ गंधर्वदुर्ग कायी पाडावे। काय शशवि-षाण मोडावें। होआवें मग तोडावें। खपुष्प कीं १५ तैसा संसारु हा वीरा। रूख नाहीं साचोकारा। मा उन्मूळणीं दरारा। कायिसा तरी १६ आह्मीं सां-गितली जे परी। मूळडाळांची उजरी। ते वांझेचीं घरभरी। लेंकुरें जैसीं १७ काय कीजती चेइलेपणीं। स्वप्नींचीं तियें बोलणीं। तैसी जाण ते काहाणी। दुगळीचि ते १८ वांचूनि आह्मीं निरूपिलें जैसें। ययाचें अचळ मूळ असे तैसें। आणि तैसाचि जरी हा असे। साचोकारा १९ तरि कोणाचेनि संतानें। नि-पजती तया उन्मूळणें। काय फुंकिलिया गगनें। जाइजेल गा २२० ह्मणौनि पैं धनंजया। आह्मीं वानिलें रूप तें माया। कासवीचेनि तुपें राया। वोग-रिलें जैसें २१ मृगजळाचीं गा तळीं। तिये दिठी दुरूनि न्याहाळीं। वांचूनि तेणें पाणियें साळी केळी। लाविसी काई २२ मूळ अज्ञानाचि तंव लटिकें। मा तयाचें कार्य हें केतुकें। म्हणोनि संसाररुख सतुकें। वावोचि गा २३ आणि अंतु यया नाहीं। ऐसें बोलिजे जें कांहीं। तेंही साचाचि पाहीं। येके परी २४

दिक खांद्या संसाररूप वृक्षाचें मूळ ज्या ऊर्ध्वाचे ठिकाणीं आहे, त्याची योग्यता पावत नाहींत. ४ आणखी, निवृत्तिमार्गाच्या ज्या वर सनकादिरूपी शाखा आहेत, त्यांना फळें व मुळें नसून त्या ब्रह्मरूपीच आहेत. ५ याप्रमाणें मनुष्यरूप खांदीपासून वरच्या बाजूस ज्या ब्रह्मादिरूप खांद्या आहेत, त्या फार उंच जातात. ६ पार्था, ब्रह्मादिरूप ज्या वरच्या उंच खांद्या आहेत, त्या मनुष्यरूप खांदीपासूनच उत्पन्न झाल्या आहेत, म्हणून तिला आम्ही वरच्या खांद्यांचें मूळ असें म्हटलें आहे. ७ याप्रमाणें, जो अलौकिक संसाररूपी वृक्ष ऊर्ध्वमूल असून, ज्याला खालीं वर अशा शाखा फुटलेल्या आहेत, त्याचें वर्णन तुला सांगितलें. ८ याप्रमाणें या झाडाला खालचीं व वरचीं मुळें असून त्यांविषयीं सर्व विवेचन तुला सांगितलें; आतां असा जो हा बळकट वृक्ष, तो कोणत्या उपायानें उपटून टाकतां येतो, तें ऐक. ९

अन्वय–(यथा अयं वर्णितः) तथा अस्य रूपं इह न उपलभ्यते; (अस्य) अन्तः न आदिः च न, संप्रतिष्ठा च न (उपलभ्यते), सुविरूढमूलं एनं अश्वत्थं दृढेन असंगशस्त्रेण छित्त्वा, ॥ ३ ॥

अर्थ–या अश्वत्थ वृक्षाचें हें जें वर्णन केलें आहे, तसें त्याचें खरें रूप अनुभवास येत नाहीं; व याला अंत, आदि व स्थिती हींही नाहींत. अशा या बळकट मुळांच्या वृक्षाचा दृढवैराग्यरूप शस्त्रानें छेद करून, ॥ ३ ॥

परंतु, अर्जुना, तुझ्या मनांत अशी शंका येईल कीं, याप्रमाणें हा एवढा प्रचंड वाढलेला जो संसाररूपी वृक्ष, त्याला उपटून टाकील असें काय साधन आहे? २१० कारण, ज्याच्या वरच्या बाजूच्या शाखांची वाढ ब्रह्मलोकापर्यंत असून ज्याचें मूळ निराकार ब्रह्माचे ठिकाणीं आहे; ११ या वृक्षाच्या खालीं येणाऱ्या फांद्या स्थावरजंगमांच्या तळांत शिरलेल्या असून, याच्या मध्यभागांत मृत्युलोक भरलेला आहे; १२ याप्रमाणें हा वृक्ष अति बळकट व अफाट असून, याचा नाश कोणाच्यानें करवेल, अशी क्षुद्र भावना कदाचित् तूं आपले मनांत धरशील हो! १३ तर हें वद, हा वृक्ष उपटून टाकण्यास श्रम ते कसले आहेत? लहान मुलाला जें बागुलबोवा दाखवितात, तो हांकून देण्यास त्याला कोठें दुसऱ्या देशांत का घालवावा लागतो? १४ आकाशांत दिसणारे किल्ले काय पाडावे लागतात? तसेंच सशाच्या शिंगास काय तोडावें लागतें? आकाशांत जर पुष्प येईल, तरच तें तोडतां येईल! तें मुळीं नाहीं, मग तोडण्याचे श्रम कसले? १५ त्याचप्रमाणें अर्जुना, हा तुला सांगितलेला संसाररूपी वृक्ष खरा नाहीं. मग तो उपटून टाकण्यास कसली भीति आली आहे? १६ आम्हीं त्या झाडाचीं मुळें व डाहळ्या यांविषयीं जो प्रकार सांगितला, तो वांझेच्या वरांत पुष्कळ मुलेंलेंकरें आहेत असें सांगण्यापैकींच होय. १७ स्वप्नांत जी आपण भाषणें करतों, त्यांचा जागें झाल्यावर कांहीं खरेपणा प्रत्ययास येतो का? त्याचप्रमाणें, या संसाररूपी वृक्षाची कहाणी स्वप्नाचें भारंडच आहे. १८ नाहींतर ज्याप्रमाणें आम्हीं या झाडाचें वर्णन केलें, त्याप्रमाणें जर याचीं मुळें भक्कम असून हा विस्तार पावलेला खरा असता, १९ तर कोणाची माय व्याली होती कीं, त्याला उपटून टाकील? हें पहा—फुंकर घातल्यानें आकाश कोठें नाहींसें होतें काय? २२० म्हणून, हे धनंजया, ज्याप्रमाणें कासवीच्या तुपाची राजास मेजवानी करणें असंभवनीय आहे, त्याप्रमाणें, आम्हीं जें या संसाररूपी वृक्षाच्या स्वरूपाचें वर्णन केलें, तें सर्व मिथ्या होय. २१ बाबारे, मृगजळाचे तलाव दुरून दृष्टीनें पाहण्यासच योग्य आहेत; बाकी त्यांच्या पाण्यावर कधीं साळी, केळी करशील काय? २२ अगोदर अज्ञान हें मिथ्या आहे, मग त्यापासून होणारें कार्य काय किंमतीचें असणार? म्हणून, संसाररूपी वृक्ष हा सर्व खोटा आहे; २३ आणि या वृक्षाला अंत नाहीं, असें म्हणणें हेंही एका प्रकारानें खरें आहे. २४ तर जोंपर्यंत मनुष्य जागा

तरी प्रबोधु जंव नोहे । तंव निद्रे काय अंतु आहे । कीं रात्री न सरे तंव न पाहे । तया अरौतें २५ तैसा जंव पार्था । विवेकु नुधवी माथा । तंव अंतु नाहीं अश्वत्था । भवरूपा या २६ वाजतें वारें निवांत । जंव न राहे जेथिंचें तेथ । तंव तरंगता अनंत । ह्मणावीचि कीं २७ म्हणौनि सूर्य जैं हारपे । तैं मृगजळा भासु लोपे । कां प्रभा जाय दीपें । मालवलेनि २८ तैसें मूळ अविद्या खाये । तें ज्ञान जैं उभें होये । तैंचि यया अंतु आहे । एऱ्हवीं नाहीं २९ तेवींचि हा अनादी । ऐसी ही आथी शाब्दी । तो आळु नोहे अनुरोधी । बोलातें यया २३० जे संसारवृक्षाच्या ठायीं । साचोकार तंव नाहीं । मा नाहीं तया आदि काई । कोण होईल ३१ जो साच जेथूनि उपजे । तयातें आदि हें साजे । आतां नाहींचि तो म्हणिजे । कोठूनियां ३२ म्हणौनि जन्मेना आहे । ऐसिया सांगों कवण माये । यालागीं नाहींपणेंचि होये । अनादि हा ३३ वांझेचिया लेंका । कैंची जन्मपत्रिका । नभीं निळी भूमिका । कें कल्पूं पां ३४ व्योमकुसुमाचा पांडवा । कवणें देंठ तोडावा । म्हणौनि नाहीं ऐसिया भवा । आदि कैंची ३५ जैसें घटाचें नाहींपण । असतचि असे केलेनिवीण । तैसा समूळ वृक्षु जाण । अनादि हा ३६ अर्जुना ऐसेनि पाहीं । आद्यंतुययासि नाहीं । माजि स्थिती आभासे कांहीं । परि टवाळ ते गा ३७ ब्रह्मगिरीहूनि न निगे । आणि समुद्रींही कीर न रिगे । माजि दिसे वाउगें । मृगांबु जैसें ३८ तैसा आद्यंतीं कीर नाहीं । आणि साचही नोहे कहीं । परि लटिकेपणाची नवाई । पडिभासे गा ३९ नाना रंगीं गजबजे । जैसें इंद्रधनुष्य देखिजे । तैसा नेणतया आपजे । आहे ऐसा २४० ऐसेनि स्थितीचिये वेळे । भुलवी अज्ञानाचे डोळे । लाघवी हरी मेखळे । लोकु जैसा ४१ आणि नसतीचि श्यामिका । व्योमीं दिसे तैसी दिसो कां । तरी दिसणेंही क्षणा एका । होय जाय ४२ स्वप्नींही मानिलें लटिकें । तरी निर्वाहो कां एकसारिखें । तेविं आभास हा क्षणिकें । रिताचि गा ४३ देखतां आहे आवडे । घेऊं जाइजे तरी नातुडे । जैसा टिकु कीजे माकडें । जळामाजीं ४४ तरंगभंगु सांडीं पडे । विजूही न पुरे होडे । आभासासि तेणें पाडें । होणें जाणें गा ४५ जैसा ग्रीष्मशेषींचा वारा । नेणिजे समोर कीं पाठीमोरा । तैसी स्थिती नाहीं तरुवरा । भवरूपा यया ४६ एवं आदि ना अंत स्थिती । ना रूप ययासि आथी । आतां कायसी कुंथाकुंथी । उन्मूळणीं गा ४७ आ-

झाला नाहीं, तोंपर्यंत निद्रेला शेवट आहे काय? किंवा रात्र सरली नाहीं, तोंपर्यंत उजाडत नाहीं. २२५ त्याप्रमाणें, हे पार्था, जोंपर्यंत ब्रह्मज्ञान उत्पन्न झालें नाहीं, तोंपर्यंत या संसाररूपी अश्वत्थास अंत नाहीं. २६ जोंपर्यंत वारा वाहतांना राहिला नाहीं, तोंपर्यंत समुद्रावरील लाटांना शेवट नाहीं, असें म्हणावें लागतें. २७ म्हणून, ज्या वेळेस सूर्य अस्तास जातो, त्या वेळेस मृगजलाचा भास नाहींसा होतो, किंवा दिव्याचा प्रकाश दिवा मालवल्यावर नाहींसा होतो; २८ त्याप्रमाणें या संसाररूपी वृक्षाचें मूळ जें अज्ञान, तें ब्रह्मज्ञानाचा उदय झाल्याशिवाय नाहींसें होत नाहीं. २९ त्याचप्रमाणें हा अनादि आहे असें लोक म्हणतात; तर खरोखर पाहूं गेलें असतां हा त्याच्यावर आळ आलेला नसून, ही गोष्ट त्याच्या लक्षणांस अनुसरूनच आहे. २३० कारण, संसारवृक्षाचे ठिकाणीं जर खरेपणाच नाहीं; मग जो मुळांत नाहीं, तर त्याचा आरंभ कोण होईल. ३१ जो खरोखर एकाद्या ठिकाणाहून उत्पन्न होतो, त्याला आदि आहे हें म्हणणें शोभतें, व जो वस्तुतः नाहींच, त्याला आदि कोठून असणार? ३२ म्हणून, ज्याला जन्म नाहीं त्याची आई कोण ह्मणून म्हणावी? यास्तव हा वृक्ष अभावरूपानें म्हणजे नाहींपणानेंच आहे, ह्मणून याला अनादि म्हटलें आहे इतकेंच! ३३ वांझेच्या मुलाची जन्मपत्रिका कोठून असणार? त्याचप्रमाणें, आकाशाचा रंग निळा आहे अशी कल्पना कशी करतां येईल? ३४ अर्जुना, आकाशाच्या पुष्पाचा देंठ कोणास तोडतां येईल? ह्मणून, ज्या संसाररूपी वृक्षास अस्तित्व नाहीं, त्याला मूळारंभ कोठून असणार? ३५ ज्याप्रमाणें घटोत्पत्तीच्या पूर्वी असणारा घटाचा अभाव, कोणीं केल्यावांचून अनादीच आहे, त्याप्रमाणें संसारवृक्षाचें मूळ जी माया, तिच्या सहवर्तमान हा संसार अभावरूपानें अनादि आहे असें जाण. ३६ अर्जुना, अशा रीतीनें हा अभावरूप आहे, म्हणून याला आदि नाहीं व अंतही नाहीं, असें असूनही व्यवहारदशेंत हा प्रत्यक्ष दिसतो. तथापि तें दिसणें मृगजलाप्रमाणें व्यर्थ होय. ३७ कारण, मृगजळाची एकाद्या ब्रह्मगिरीपासून उत्पत्ति होत नाहीं व एकाद्या समुद्राच्या ठिकाणीं लयही होत नाहीं, असें असूनही मध्यंतरीं दिसतें, म्हणून त्याही वेळेला तें वास्तविक नाहींच. ३८ त्याप्रमाणें संसारवृक्ष हा आदिकालीं नाहीं, अंतींही नाहीं. आणि मध्यें दिसला, तरी नाहीं. तात्पर्य कोणच्याही कालीं ह्याचें अस्तित्व नाहींच; परंतु याच्या लटकेपणाचा काय चमत्कार सांगावा कीं, हा नसून आहे असा भासतो. ३९ इंद्रधनुष्य ज्याप्रमाणें नानाप्रकारच्या रंगांनीं भरलेलें दिसतें, त्याप्रमाणें हा संसाररूपी वृक्ष अज्ञान्यालच आहे, असा दिसतो. २४० संसार आपल्या स्थितीच्या वेळेस अज्ञान्यांच्या डोळ्याला आपल्या सत्यत्वाची भूल पाडतो. जसा बहुरूपी लोकांच्या डोळ्याला आपल्या चातुर्यानें भुलवतो. ४१ आणि आकाशाच्या ठिकाणीं नसतांना निळा रंग दिसला तर दिसो, त्यांत तरी खरेपणा आहे काय? तोही क्षणांत नष्ट होऊन जातो. ४२ स्वप्नांतले पदार्थ लटके असून सत्य मानले तरी त्यांच्यापासून कायमचा निर्वाह होतो का? नाहीं. त्याप्रमाणें हा आभासमात्र संसार वस्तुतः नाहीं, दिसला तरी तो क्षणभरही एकरूपानें रहात नाहीं. ४३ हा संसार चांगला दिसतो, म्हणून विचार करून घ्यायला गेलें असतां, कोठें आढळत नाहीं. जसें माकड चेष्टा करितें, त्याप्रमाणें जलांतही चेष्टा दिसतात, परंतु त्या खऱ्या नसतात. ४४ लाटांची एकामागून एक येण्याची त्वरा व विजेचें चमकणें यांच्यापेक्षांही या विश्वाभासरूपी झाडाचें होणें जाणें अति जलद आहे. ४५ ग्रीष्म ऋतूच्या शेवटचा वारा जसा समोरून किंवा पाठीमागून येतो, हें समजत नाहीं, तशी या नसणाऱ्या संसाररूपी वृक्षाची स्थिति आहे. ४६ याप्रमाणें या वृक्षास आदि, अंत, स्थिति व रूप हीं नाहींत, म्हणून हा उपटून टाकण्यास खटाटोप कशाला पाहिजे? ४७ अर्जुना, आत्मस्वरूपाचे अ-

पुलिया अज्ञानासाठीं । नव्हता थांवला किरीटी । तरि आतां आत्मज्ञानाच्या लोटीं । खांडेनि गा ४८ वांचूनि ज्ञानेंवीण एकें । उपाय करिसी जितुके । तिहीं गुंफसि अधिकें । रुखीं इये ४९ मग किती खांदोखांदीं । यया हिंडावें ऊर्ध्वीं अधीं । ह्मणौनि मूळचि अज्ञान छेदीं । सम्यक्ज्ञानें २५० एऱ्हवीं दोरीचिया उरगा । डांगा मेळवितां पैं गा । तो शिणुचि वाउगा । केला होय ५१ तरावया मृगजळाची गंगा । डोणीलागीं धांवतां दांगा- । माजि वोहळें बुडिजे पैं गा । साच जेविं ५२ तेविं नाथिलिया संसारा । उपाइं जाचतया वीरा । आपणपें लोपे वारा । विकोपीं जाय ५३ ह्मणोनि स्वप्नींचेया घाया । ओखद चेवोचि धनंजया । तेविं अज्ञानमूळा यया । ज्ञानचि खड्ग ५४ परि तेचि लीला परजवे । तैसें वैराग्याचें नवें । अभंगबळ होआवें । बुद्धीसी गा ५५ उठिलेनि वैराग्यें जेणें । हा त्रिवर्गु ऐसा सांडणें । जैसें वमुनियां सुणें । आतांचि गेलें ५६ हा ठायवरी पांडवा । पदार्थजाती आघवा । विटवी तो होआवा । वैराग्य लाटु ५७ मग देहाहंतेचें दळें । सांडूनि ऐकेचि वेळे । प्रत्यक्बुद्धी करतळें । हातवसावे ५८ निसळें विवेकसाहणें । जे ब्रह्माहमस्मिबोधें सणाणें । मग पुरतेनि बोधें उटणें । एकलेंचि ५९ पारि निश्चयाचें मुष्टिबळ । पाहावें एकदोन वेळ । मग तुळावें अति चोखाळ । मननवरी २६० पाठीं हतियेरां आपणयां । निदिध्यासें एक जालिया । पुढें दुजें नुरेल घाया- । पुरतें गा ६१ तें आत्मज्ञानाचें खांडें । अद्वैत प्रभेचे निवाडें । नेदील उरों कवणेकडे । भववृक्षासि ६२ शरदागमींचा वारा । जैसा केरु फेडी अंबरा । कां उदयला रवी आंधारा । घोंटु भरी ६३ नाना उपवढ होतां खेंवो । नुरे स्वप्नसंभ्रमाचा ठावो । स्वप्रतीतिधारेचा वाहो । करील तैसें ६४ तेव्हां ऊर्ध्वींचें मूळ । कां अधींचें हन शाखाजाळ । तें कांहींचि न दिसे मृगजळ । चांदिणा जेविं ६५ ऐसेनि गा वीरनाथा आत्मज्ञानाचिया खड्गलता । छेदुनियां भवाश्वत्था । ऊर्ध्वमूळातें ६६

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यम् यस्मिन् गता न निवर्तंति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

मग इदंतेसि वाळलें । जें मीपणेंवीण डाहारलें । तें रूप पाहिजे आपलें । आपणचि ६७ पारि दर्पणाचेनि आधारें । एकचि करून दुसरें । मुख पाहाती गव्हारें । तैसें नको हो ६८ हें पाहाणें ऐसें असे वीरा । जैसा न बोडलिया

ज्ञानामुळें हा नसलेला वृक्ष वळावला आहे, तर आतां आत्मज्ञानरूप शस्त्रानें हा तोडून टाक, म्हणजे झालें. ४८ कारण, (जें ज्याच्या अज्ञानेंकरून भासतें तें त्याच्याच ज्ञानेंकरून निवृत्त होतें, अन्य कशानेंही होत नाहीं, याकरितां) एक ब्रह्मज्ञानाशिवाय याला छेदण्याचे जेवढे असुरी उपाय करशील, तितका तूं या वृक्षांत—संसारांत अधिकाधिकच गुंतून पडशील. ४९ मग तूं किती खांद्यांवरून हिंडशील, आणि तसाच वर किंवा खालीं अशा अगणित खांद्यावर जाशील याचा नेम नाहीं. म्हणून, याचें मूळ जें अज्ञान, तें तूं यथार्थ छेदून टाक, २५० एऱ्हवीं, दोरीवर भासलेला सर्प मारण्याकरितां पुष्कळ काठ्या मिळविल्या म्हणजे तो जसा व्यर्थ शीण केल्याप्रमाणें होय. ५१ मृगजलाच्या मोठ्या नदींतून तरून जाण्याकरितां नाव शोधण्याची धांवाधांव करीत असतां, अरण्यांतील खऱ्या ओहोळांत जसा एकादा बुडतो, ५२ त्याप्रमाणें, वीरा अर्जुना, या लटक्या संसाराच्या निवृत्तीचा मनुष्य उपाय करीत असतां भ्रम पावतो; आणि आपल्या खऱ्या ज्ञानाचा लोप झाल्यामुळें त्याच्या अंगांत ‘ संसार सत्य ’ असें जें वारें भरलेलें असतें, तें अधिकच होतें. ५३ धनंजया, स्वप्नांत लागलेल्या तरवारीचे वारास ज्याप्रमाणें जागृति हेंच औषध, त्याप्रमाणें, ज्या संसाराची अज्ञानापासून उत्पत्ति आहे, त्याचा छेद करण्यास ज्ञानच खड्ग पाहिजे. ५४ परंतु तेंच ज्ञानखड्ग सहज धारण करतां येईल असें बुद्धीस वैराग्याचें बळ असावें लागतें. ५५ जें वैराग्य उठल्याबरोबर, कुत्र्याच्या ओकीवर जितक्या जोरानें त्यागबुद्धि उत्पन्न होते, त्या प्रकारानें त्रैलोक्यांतील सर्व भोगावर त्यागबुद्धि झाली पाहिजे. ५६ अर्जुना, पदार्थमात्राबद्दल अशा तऱ्हेचा वीट उत्पन्न करणारा वैराग्याचा जोर असावा लागतो. (म्हणजे ज्ञानखड्ग सहज धरतां येतें.) ५७ मग देहाची अहंता हें म्यान, त्या वैराग्यरूप खड्गावरून एकदम काढून, तें विचारवंत बुद्धिरूपी हातांत घ्यावें. ५८ मग तें खड्ग विवेकरूप सहाणेवर पाजवून, अहंब्रह्म या बोधाची तीक्ष्ण धार लावावी, आणि त्यास अद्वैतरूपी पाणी द्यावें. ५९ इतकें झाल्यावर निश्चयरूपी मूठ हातांत घेऊन, व मनन करून, तें खड्ग एक दोन वेळ अजमावून पहावें. २६० नंतर ज्ञानखड्गाचें व आपलें निदिध्यासानें ऐक्य झाल्यावर आपल्यापुढें वाव मारण्यापुरता मुद्धां तो द्वैतरूपी वृक्ष उरणारच नाहीं. ६१ तें आत्मज्ञानरूप शस्त्र अद्वैतप्रभेच्या तेजानें भवरूपी वृक्षास कोठेंही उरूं देणार नाहीं. ६२ शरदृतूच्या सुरवातीचा वारा ज्याप्रमाणें आकाशांतील सर्व केर नाहींसा करतो, अथवा सूर्योदय झाल्यावर सर्व अंधार नाहींसा होतो; ६३ किंवा जागें होण्याबरोबर स्वप्नांतील गोष्टी नाश पावतात, त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानानुभवरूपी धारेच्या तिखटपणामुळें संसाररूप तरूचा नाश होतो. ६४ त्या वेळेन, ज्याप्रमाणें चांदणें पडल्यावर मृगजल दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें संसाररूपी वृक्षाचीं वरचीं व खालचीं मुळें अथवा खालीं वाढलेला सर्व विस्तार हीं नाहींतशीं होतात. ६५ याप्रमाणें, हे वीरोत्तमा अर्जुना, आत्मज्ञानरूपी खड्गानें हा संसाररूपी अश्वत्थवृक्ष मुळासुद्धां छेदून टाक. ६६

अन्वय—ततः, यस्मिन् गताः भूयः न निवर्तन्ति, तत् पदं परिमार्गितव्यं; यतः पुराणी प्रवृत्तिः प्रसृता (अस्ति,) तम् एव आद्यं पुरुषं अहं प्रपद्ये. ॥ ४ ॥

अर्थ—नंतर, ज्या पदाला प्राप्त झालेले लोक पुनः मागें येत नाहींत, तें पद शोधून काढावें [कसें ? तर,] ज्याच्यापासून अनादि प्रवृत्ति चालत आली आहे, त्याच आद्य पुरुषाला मी शरण आहें, अशा भावनेनें [त्या पदाचा शोध लावावा.] ॥ ४ ॥

म्हणजे इदं हें अशा सर्वनामानें जाणवलें जात नाहीं, व अहं अशा वृत्तीलाही विषय होत नाहीं, असें जें डाहारलें, म्हणजे संचलेलें आत्मरूप आपणच पहावें, ६७ परंतु वेडे लोक आपलेंच मुख आरशांत प्रतिबिंबित करून म्हणजे दुसरें करून पहातात, तसें आत्म्याच्या ठिकाणीं द्वैत उत्पन्न करून पाहूं नकोस हो ! ६८ अर्जुना, आत्मस्वरूपाचें पहाणें असें आहे कीं, ज्याप्रमाणें विहीर न

ज्ञानामुळें हा नसलेला वृक्ष वळावला आहे, तर आतां आत्मज्ञानरूप शस्त्रानें हा तोडून टाक, म्हणजे झालें. ४८ कारण, (जें ज्याच्या अज्ञानेंकरून भासतें तें त्याच्याच ज्ञानेंकरून निवृत्त होतें, अन्य कशानेंही होत नाहीं, याकरितां) एक ब्रह्मज्ञानाशिवाय याला छेदण्याचे जेवढे असुरी उपाय करशील, तितका तूं या वृक्षांत–संसारांत अधिकाधिकच गुंतून पडशील. ४९ मग तूं किती खांद्यांवरून हिंडशील, आणि तसाच वर किंवा खालीं अशा अगणित खांद्यावर जाशील याचा नेम नाहीं. म्हणून, याचें मूळ जें अज्ञान, तें तूं यथार्थ छेदून टाक, २५० एऱ्हवीं, दोरीवर भासलेला सर्प मारण्याकरितां पुष्कळ काठ्या मिळविल्या म्हणजे तो जसा व्यर्थ शीण केल्याप्रमाणें होय. ५१ मृगजलाच्या मोठ्या नदींतून तरून जाण्याकरितां नाव शोधण्याची धांवाधांव करीत असतां, अरण्यांतील खऱ्या ओहोळांत जसा एखादा बुडतो, ५२ त्याप्रमाणें, वीरा अर्जुना, या लटक्या संसाराच्या निवृत्तीचा मनुष्य उपाय करीत असतां भ्रम पावतो; आणि आपल्या खऱ्या ज्ञानाचा लोप झाल्यामुळें त्याच्या अंगांत 'संसार सत्य' असें जें वारें भरलेलें असतें, तें अधिकच होतें. ५३ धनंजया, स्वप्नांत लागलेल्या तरवारीचे वारास ज्याप्रमाणें जागृति हेंच औषध, त्याप्रमाणें, ज्या संसाराची अज्ञानापासून उत्पत्ति आहे, त्याचा छेद करण्यास ज्ञानच खड्ग पाहिजे. ५४ परंतु तेंच ज्ञानखड्ग सहज धारण करतां येईल असें बुद्धीस वैराग्याचें बळ असावें लागतें. ५५ जें वैराग्य उठल्याबरोबर, कुत्र्याच्या ओकीवर जितक्या जोरानें त्यागबुद्धि उत्पन्न होते, त्या प्रकारानें त्रैलोक्यांतील सर्व भोगावर त्यागबुद्धि झाली पाहिजे. ५६ अर्जुना, पदार्थमात्राबद्दल अशा तऱ्हेचा वीट उत्पन्न करणारा वैराग्याचा जोर असावा लागतो. (म्हणजे ज्ञानखड्ग सहज धरतां येतें.) ५७ मग देहाची अहंता हें म्यान, त्या वैराग्यरूप खड्गावरून एकदम काढून, तें विचारवंत बुद्धिरूपी हातांत घ्यावें. ५८ मग तें खड्ग विवेकरूप सहाणेवर पाजवून, अहंब्रह्म या बोधाची तीक्ष्ण धार लावावी, आणि त्यास अद्वैतरूपी पाणी द्यावें. ५९ इतकें झाल्यावर निश्चयरूपी मूठ हातांत धरून, व मनन करून, तें खड्ग एक दोन वेळ अजमावून पहावें. २६० नंतर ज्ञानखड्गाचें व आपलें निदिध्यासानें ऐक्य झाल्यावर आपल्यापुढें वाव मारण्यापुरता मुद्दां तो द्वैतरूपी वृक्ष उरणारच नाहीं. ६१ तें आत्मज्ञानरूप शस्त्र अद्वैतप्रभेच्या तेजानें भवरूपी वृक्षास कोठेंही उरूं देणार नाहीं. ६२ शरदृतूच्या सुरवातीचा वारा ज्याप्रमाणें आकाशांतील सर्व केर नाहींसा करतो, अथवा सूर्योदय झाल्यावर सर्व अंधार नाहींसा होतो; ६३ किंवा जागें होण्याबरोबर स्वप्नांतील गोष्टी नाश पावतात, त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानानुभवरूपी धारेच्या तिखटपणामुळें संसाररूप तरूचा नाश होतो. ६४ त्या वेळेन, ज्याप्रमाणें चांदणें पडल्यावर मृगजल दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें संसाररूपी वृक्षाचीं वरचीं व खालचीं मुळें अथवा खालीं वाढलेला सर्व विस्तार हीं नाहींतशीं होतात. ६५ याप्रमाणें, हे वीरोत्तमा अर्जुना, आत्मज्ञानरूपी खड्गानें हा संसाररूपी अश्वत्थवृक्ष मुळासुद्धां छेदून टाक. ६६

अन्वय–ततः, यस्मिन् गताः भूयः न निवर्तन्ति, तत् पदं परिमार्गितव्यं; यतः पुराणी प्रवृत्तिः प्रसृता (अस्ति,) तम् एव आद्यं पुरुषं अहं प्रपद्ये. ॥ ४ ॥

अर्थ–नंतर, ज्या पदाला प्राप्त झालेले लोक पुनः मागें येत नाहींत, तें पद शोधून काढावें [कसें ! तर,] ज्याच्यापासून अनादि प्रवृत्ति चालत आली आहे, त्याच आद्य पुरुषाला मी शरण आहें, अशा भावनेनें [त्या पदाचा शोध लावावा.] ॥ ४ ॥

म्हणजे इदं हें अशा सर्वनामानें जाणवलें जात नाहीं, व अहं अशा वृत्तीलाही विषय होत नाहीं, असें जें डाहारलें, म्हणजे संचलेलें आत्मरूप आपणच पहावें, ६७ परंतु वेडे लोक आपलेंच मुख आरशांत प्रतिबिंबित करून म्हणजे दुसरें करून पहातात, तसें आत्म्याच्या ठिकाणीं द्वैत उत्पन्न करून पाहूं नकोस हो ! ६८ अर्जुना, आत्मस्वरूपाचें पहाणें असें आहे कीं, ज्याप्रमाणें विहीर न

उकरतांना तिचा झरा आपल्या उगमाच्या ठिकाणीं भरलेलाच असतो. ६९ किंवा पाणी आटल्यावर जसें त्यांतील प्रतिबिंब मुख्य बिंबाशीं ऐक्य पावतें, अथवा घट फुटल्यावर घटांतील आकाश महदाकाशास मिळतें; २७० किंवा लांकडें नाहींतशीं झाल्यावर त्यांतील अग्नि जसा स्वस्वरूपीं लय पावतो, तसें, अर्जुना, आपलें स्वरूप हें आपल्या स्वरूपांत पहावें लागतें. ७१ जसें जिव्हेनें आपली स्वतःची चव पहाणें, किंवा डोळ्यांनीं आपलें बुबूळ पहाणें, तसें आपलें स्वरूप आपण पहाणें हें होय. ७२ किंवा प्रभा जशी प्रभेस मिळते, आकाश आकाशावरच असतें, अथवा पाणी ज्याप्रमाणें पाण्याचे खोळींत भरावें, ७३ त्याप्रमाणें अद्वैतदृष्टीनें आपलें स्वरूप आपण पहाण्याची रीत आहे. हें तुला निश्चयपूर्वक सांगतों: ७४ ती अशी: पहाणारा (द्रष्टा), पहाण्याचा पदार्थ (दृश्य) यांच्यावाचून जें ज्ञान, ह्मणजे कांहीं विशेष भावानें न जाणणें, आणि ज्ञान मातृत्वानें असणें, यांचें नांव आत्मस्वरूपाचें जाणणें; यालाच आद्यपुरुष असें म्हणतात. ७५ त्याच्या ठिकाणीं उपाधीचा आश्रय करून श्रुती लांब लांब जिभा काढून नामरूपाची व्यर्थ वडवड करितात, असो. ७६ परंतु अशा स्वरूपाच्या ठिकाणीं प्राप्त होण्याकरितां स्वर्ग व संसार ह्यांना कंटाळूनजे मुमुक्षु पुनः माघारे येणार नाहींत, अशा पैजेनें योगज्ञानाकडे निघाले, ७७ आणि संसाराच्या हातावर हात मारून त्याच्यापुढें वैराग्यसंपन्न धूम ठोकीत असतां, कर्मानें प्राप्त होणारें अत्यंत मोठें ऐश्वर्य जें ब्रह्मपद, त्यालाही ओलांडून मागें टाकतात. ७८ अशा स्थितींतही वैराग्य किंवा ज्ञानसंपन्न आपण आहोंत अशा तऱ्हेचा सूक्ष्म अभिमान रहाण्याचा संभव आहे; त्याचाही झाडा देऊन, जे विचारवान मुमुक्षु आपल्या मूळ घराप्रत ह्मणजे निजस्वरूपाप्रत प्राप्त होण्याकरितां दाखला घेतात. ७९ ज्या निजस्वरूपाच्या ठिकाणीं एवढा विश्वपरंपरेचा वेल वाढला आहे, असें सामान्य शास्त्रें किंवा लोक म्हणतात, परंतु तें म्हणणें व्यर्थ आहे. ज्याप्रमाणें भाग्यहीन पुरुषाच्या आशेचा वेल वाढत असतो, त्याचप्रमाणें निजस्वरूपाच्या ठिकाणीं विश्वपरंपरेची कहाणी आहे. २८० कारण, ज्या परमात्मवस्तूचें न जाणणें म्हणजे अज्ञान हेंच विश्वाच्या ज्ञानास धीरणा आणतें, आणि त्या अज्ञानानेंच कालत्रय नसणारा मीतूंपणा जगतांत नांदविला आहे. ८१ अर्जुना, या रीतीनें विश्वाच्याही पूर्वी असलेलें जें ब्रह्म तेंच आपलें निजस्वरूप आहे, असें पाहिलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें थंडीनें थंडीलाच विरघ करावयाचा त्याप्रमाणें होय. ८२ हे धनंजया, तें निजपद (आत्मस्वरूप) ओळखण्याची आणखी एक खूण अशी आहे कीं, ज्या स्वरूपाची भेट झाली असतां त्या ठिकाणाहून पुनः परत येणें घडत नाहीं. ८३ महाप्रलयकालीं जसें सर्वत्र जलमय होतें, तसे जे ज्ञानाच्या योगानें सर्वच परिपूर्ण सच्चिदानंद परब्रह्मास आत्मरूपानें जाणतात; तद्व्यतिरिक्त दुसरी प्रतीति त्यांना होतच नाहीं, अशा रीतीनें ब्रह्मस्वरूपास भेटतात. ८४

अन्वय–निर्मानमोहाः, जितसंगदोषाः, अध्यात्मनित्याः, विनिवृत्त कामाः, सुखदुःखसंज्ञैः द्वंद्वैः विमुक्ताः, अमूढाः, तत् अव्ययं पदं गच्छन्ति. ॥ ५ ॥

अर्थ–ज्यांचा अभिमान आणि मोह गेला आहे, ज्यांनीं विषयासक्तिरूप दोष जिंकले आहेत, जे आत्मचिंतनांत सदैव रममाण असतात, ज्यांच्या सर्व वासना नाहींतशा झाल्या आहेत, आणि जे सुखदुःखरूप द्वंद्वापासून मुक्त झाले आहेत, असे जे ज्ञाते जन, ते त्या शाश्वत पदाला जाऊन मिळतात. ॥ ५ ॥

वर्षाऋतूच्या अखेरीस ज्याप्रमाणें मेघ आकाशास सोडून जातात, त्याप्रमाणें ज्या पुरुषाचे मनाला मोह व अभिमान आपण होऊन सोडून जातात; ८५ निर्धन व निष्ठुर अशा मनुष्यास ज्याप्रमाणें त्याचे आप्त सोडतात, त्याप्रमाणें जे विकारांचे सपाट्यांत सांपडत नाहींत; ८६ केळीला केळीं आल्यावर ती जशी उन्मळून पडते, तशा आत्मस्वरूपलाभाच्या प्रबलतेनें ज्यांच्या क्रिया हळूहळू बंद पडूं लागतात, ८७ वृक्षाला आग लागल्यावर त्यावर बसणारे पक्षी ज्याप्रमाणें तो सोडून जातात, त्याप्रमाणें ज्यांना सर्व विकल्प सोडून जातात; ८८ ज्या भेदबुद्धिरूप पृथ्वीवर सर्वदोषरूप तृणाचे अं-

उकरतांना तिचा झरा आपल्या उगमाच्या ठिकाणीं भरलेलाच असतो. ६९ किंवा पाणी आटल्यावर जसें त्यांतील प्रतिबिंब मुख्य बिंबाशीं ऐक्य पावतें, अथवा घट फुटल्यावर घटांतील आकाश महदाकाशास मिळतें; २७० किंवा लांकडें नाहींतशीं झाल्यावर त्यांतील अग्नि जसा स्वस्वरूपीं लय पावतो, तसें, अर्जुना, आपलें स्वरूप हें आपल्या स्वरूपांत पहावें लागतें. ७१ जसें जिव्हेनें आपली स्वतःची चव पहाणें, किंवा डोळ्यांनीं आपलें बुबुळ पहाणें, तसें आपलें स्वरूप आपण पहाणें हें होय. ७२ किंवा प्रभा जशी प्रभेस मिळते, आकाश आकाशावरच असतें, अथवा पाणी ज्याप्रमाणें पाण्याचे खोळींत भरावें, ७३ त्याप्रमाणें अद्वैतदृष्टीनें आपलें स्वरूप आपण पहाण्याची रीत आहे. हें तुला निश्चयपूर्वक सांगतों: ७४ ती अशी: पहाणारा (द्रष्टा), पहाण्याचा पदार्थ (दृश्य) यांच्यावाचून जें ज्ञान, म्हणजे कांहीं विशेष भावानें न जाणणें, आणि ज्ञान मातृत्वानें असणें, यांचें नांव आत्मस्वरूपाचें जाणणें; यालाच आद्यपुरुष असें म्हणतात. ७५ त्याच्या ठिकाणीं उपाधीचा आश्रय करून श्रुती लांब लांब जिभा काढून नामरूपाची व्यर्थ वडवड करितात, असो. ७६ परंतु अशा स्वरूपाच्या ठिकाणीं प्राप्त होण्याकरितां स्वर्ग व संसार ह्यांना कंटाळूनजे मुमुक्षु पुनः माघारे येणार नाहींत, अशा पैजेनें योगज्ञानाकडे निघाले, ७७ आणि संसाराच्या हातावर हात मारून त्याच्यापुढें वैराग्यसंपन्न धूम ठोकीत असतां, कर्मानें प्राप्त होणारें अत्यंत मोठें ऐश्वर्य जें ब्रह्मपद, त्यालाही ओलांडून मागें टाकतात. ७८ अशा स्थितींतही वैराग्य किंवा ज्ञानसंपन्न आपण आहोंत अशा तऱ्हेचा सूक्ष्म अभिमान रहाण्याचा संभव आहे; त्याचाही झाडा देऊन, जे विचारवान मुमुक्षु आपल्या मूळ घराप्रत ह्मणजे निजस्वरूपाप्रत प्राप्त होण्याकरितां दाखला घेतात. ७९ ज्या निजस्वरूपाच्या ठिकाणीं एवढा विश्वपरंपरेचा वेल वाढला आहे, असें सामान्य शास्त्रें किंवा लोक म्हणतात, परंतु तें म्हणणें व्यर्थ आहे. ज्याप्रमाणें भाग्यहीन पुरुषाच्या आशेचा वेल वाढत असतो, त्याचप्रमाणें निजस्वरूपाच्या ठिकाणीं विश्वपरंपरेची कहाणी आहे. २८० कारण, ज्या परमात्मवस्तूचें न जाणणें म्हणजे अज्ञान हेंच विश्वाच्या ज्ञानास थारेपणा आणतें, आणि त्या अज्ञानानेंच कालत्रयीं नसणारा मीतूंपणा जगतांत नांदविला आहे. ८१ अर्जुना, या रीतीनें विश्वाच्याही पूर्वी असलेलें जें ब्रह्म तेंच आपलें निजस्वरूप आहे, असें पाहिलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें थंडीनें थंडीलाच हिंव करावयाचें त्याप्रमाणें होय. ८२ हे धनंजया, तें निजपद (आत्मस्वरूप) ओळखण्याची आणखी एक खूण अशी आहे कीं, ज्या स्वरूपाची भेट झाली असतां त्या ठिकाणाहून पुनः परत येणें घडत नाहीं. ८३ महाप्रलयकालीं जसें सर्वत्र जलमय होतें, तसे जे ज्ञानाच्या योगानें सर्वच परिपूर्ण सच्चिदानंद परब्रह्मास आत्मरूपानें जाणतात; तद्व्यतिरिक्त दुसरी प्रतीति त्यांना होतच नाहीं, अशा रीतीनें ब्रह्मस्वरूपास भेटतात. ८४

अन्वय–निर्मानमोहाः, जितसङ्गदोषाः, अध्यात्मनित्याः, विनिवृत्तकामाः, सुखदुःखसंज्ञैः द्वंद्वैः विमुक्ताः, अमूढाः, तत् अव्ययं पदं गच्छन्ति. ॥ ५ ॥

अर्थ–ज्यांचा अभिमान आणि मोह गेला आहे, ज्यांनीं विषयासक्तिरूप दोष जिंकले आहेत, जे आत्मचिंतनांत सदैव रममाण असतात, ज्यांच्या सर्व वासना नाहींतशा झाल्या आहेत, आणि जे सुखदुःखरूप द्वंद्वापासून मुक्त झाले आहेत, असे जे ज्ञाते जन, ते त्या शाश्वत पदाला जाऊन मिळतात. ॥ ५ ॥

वर्षाऋतूच्या अखेरीस ज्याप्रमाणें मेघ आकाशास सोडून जातात, त्याप्रमाणें ज्या पुरुषाचे मनाला मोह व अभिमान आपण होऊन सोडून जातात; ८५ निर्धन व निष्ठुर अशा मनुष्यास ज्याप्रमाणें त्याचे आप्त सोडतात, त्याप्रमाणें जे विकारांचे सपाट्यांत सांपडत नाहींत; ८६ केळीला केळीं आल्यावर ती जशी उन्मळून पडते, तशा आत्मस्वरूपलाभाच्या प्रबलतेनें ज्यांच्या क्रिया हळूहळू बंद पडूं लागतात, ८७ वृक्षाला आग लागल्यावर त्यावर बसणारे पक्षी ज्याप्रमाणें तो सोडून जातात, त्याप्रमाणें ज्यांना सर्व विकल्प सोडून जातात; ८८ ज्या भेदबुद्धिरूप पृथ्वीवर सर्वदोषरूप तृणाचे अं-

फूर फुटतात, त्या भेदबुद्धीची ज्याला गोष्ट सुद्धां माहीत नाहीं; ८९ सूर्योदय होण्याबरोबर रात्र जशी आपोआप नाहींशी होते, तसा आत्मस्वरूपाचा लाभ झाल्यावर ज्यांचा देहविषयक अभिमान अज्ञानासह नाहींसा होतो; २९० हें पहा—आयुष्यहीन जीवास ज्याप्रमाणें शरीर अवचित सोडतें, त्याप्रमाणें मोह पाडणारें द्वैत ज्यांना सोडून जातें; ९१ परिसाला जसें लोखंड दुर्मिळ आहे, किंवा सूर्याची व अंधकाराची ज्याप्रमाणें गांठ पडत नाहीं, त्याप्रमाणें द्वैतबुद्धीचा ज्यांच्यापाशीं सदोदीत तोटा असतो; ९२ अरे, या देहाचा अभिमान धरल्यावर, सुख-दुःखाकाररूपी जें द्वैत (द्वंद्व) दृष्टीस पडतें, तें ज्यांच्यापुढें सुद्धां येत नाहीं, ९३ ज्याप्रमाणें जागें झाल्यावर स्वप्नांत मिळालेलें राज्य अथवा प्राप्त झालेलें मरण यांजपासून हर्ष किंवा शोक होत नाहीं, ज्याप्रमाणें गरुडापुढें सर्प येत नाहीं, त्याप्रमाणें, सुखदुःखरूपी पुण्य व पाप उत्पन्न करणारें जें द्वैत, तें ज्यांना जिंकीत नाहीं; ९५ आणि असद्वस्तुरूपी पाणी टाकून विचारी राजहंस ज्याप्रमाणें सद्वस्तुरूप दुधाचें सेवन करतात; ९६ ज्याप्रमाणें सूर्य पृथ्वीवर पाऊस पाडून तेंच पाणी आपल्या किरणद्वारां आपल्या ठिकाणींच शोषण करून घेतो, ९७ त्याप्रमाणें, आत्मस्वरूपाची भ्रांति पडल्यामुळें जें ब्रह्म चहूंकडे फांकलें असतें, तें ज्ञानदृष्टि झाल्यावर आपल्या स्वरूपांत नेहमीं ऐक्य पावतें. ९८ फार काय सांगावें! ज्याप्रमाणें गंगेचा ओघ समुद्रास मिळाल्यावर नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपाचा निर्धार करणारा जो विचार, तोही त्या निर्धारांत म्हणजे आत्मस्वरूपांत लीन होतो. ९९ ज्याप्रमाणें आकाशाची सर्वत्र व्याप्ति असल्यामुळें त्याला एका गांवाहून दुसरे गांवास जाणें शक्य नाहीं; त्याप्रमाणें सर्वच आपलें रूप झाल्यामुळें अमुक एका पदार्थाचा अभिलाष आहे, असें त्यास उरत नाहीं. ३०० ज्याप्रमाणें अग्नीच्या डोंगरावर कसलेंही बीं पेरलें असतां उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्याचे मनांत ज्ञानाचा उदय झाला आहे. येथें कोणतेंही विकार उद्भवत नाहींत. १ समुद्रमंथनसमयीं क्षीरसमुद्रांत घातलेला मंदराचल त्यांतून काढून घेतल्यावर तो समुद्र स्थिर झाला, त्याप्रमाणें, आत्मप्राप्ति झाल्यामुळें ज्यांचे मनांत कामवासना उत्पन्न होत नाहीं; २ ज्याप्रमाणें चंद्र षोडश कलांनीं पूर्ण झाल्यावर कोणतेंही बाजूनें कधीं हिनत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मप्राप्ति झाल्यामुळें ज्यांचे मनांत कोणतीच इच्छा उत्पन्न होत नाहीं; ३ अशा निरुपम गोष्टी तुला किती सांगूं? ज्याप्रमाणें वायूच्या पुढें परमाणु टिकत नाहीं; त्याप्रमाणें विषयाचें नांवही ज्याला आवडत नाहीं. ४ अशा प्रकारें, द्वैत भक्षण करणारा जो ज्ञानाग्नि, त्यांत ज्यांनीं सर्व विषय जाळून टाकले आहेत ते पुरुष सुवर्णांत सुवर्ण मिळाल्याप्रमाणें त्या ठिकाणीं प्राप्त होतात. ५ त्या ठिकाणीं म्हणजे कोठें असें म्हणशील तर, ज्या पदाचा केव्हांही नाश होत नाहीं, अशी जी परमात्मवस्तु तेथें प्राप्त होतात. ६ दृश्यत्वानें पहावें, किंवा ज्ञेयत्वानें जाणावें, किंवा हें अमूक आहे असें म्हणावें, इत्यादि व्यवहार ज्याच्या ठिकाणीं होतात, ती वस्तु ब्रह्म नव्हे, त्याला कोणीही दाखवूं शकत नाहीं. ७

अन्वय—न सूर्यः, न शशांकः, न पावकः (च) तत् (पदं) भासयते. यत् गत्वा न निवर्तन्ते, तत् मम परमं धाम. ॥ ६ ॥

अर्थ—त्या पदाला प्रकाशित करण्यास सूर्य, चंद्र किंवा अग्नि हे समर्थ नाहींत. ज्या पदाला प्राप्त झालेले लोक पुनः परत येत नाहींत, तें माझें परम धाम [उत्तम पद] होय.

परंतु दिव्याच्या मोठ्या उजेडानें अथवा चंद्राच्या प्रकाशानें—फार तर काय! परंतु ज्या सूर्यापासून सर्व जग प्रकाशित होतें, त्याच्या प्रकाशानें—८ ह्या सर्वांच्या प्रकाशानें जें दृष्टीस पडतें, तेंच काय, परंतु सर्व विश्व परमात्मस्वरूपाच्या अज्ञानांत अज्ञानामुळें दृष्टीस पडतें. ९ जसजसा शिंपीपणाचा लोप होतो, तसतसा रुप्याचा भास वाढतो; किंवा दोरीचा लोप झाल्यावर सापाची प्रतीति येऊं लागते. ३१० त्याप्रमाणें, चंद्रसूर्यादिकांचें जे प्रखर तेज, तें ज्या स्वरूपाच्या अंधकारांत प्रकाशित होतें, ११ अशी जी वस्तु, ती अति ते-

भूतात्मक सारिसी । चंद्रसूर्यांच्या मानसीं । प्रकाशे जे १२ ह्मणौनि चंद्रसूर्य कडवसां । पडती वस्तूच्या प्रकाशा । यालागीं तेज जें तेजसा । तें वस्तूचें आंग १३ आणि जयाच्या प्रकाशीं । जग हारपे चंद्रार्केंसीं । सचंद्र नक्षत्रें जैसीं । दिनोदयीं १४ नातरी प्रबोधलिये वेळे। ते स्वप्नींची डिंडीमा मावळे। कां नुरेचि सांजवेळे। मृगतृष्णिका १५ तैसा जिये वस्तूच्या ठायीं । कोण्हीच कां आभासु नाहीं । तें माझें निजधाम पाहीं । पाटाचें गा १६ पुढती जे तेथ गेले। ते न घेतीचि माघौतीं पाउलें । महोदधीं कां मिनले। स्रोत जैसे १७ कां लवणाची कुंजरी । सूदलिया लवणसागरीं । होयचि ना माघारी । परती जैसी १८ नाना गेलिया अंतराळा । न येतीचि वन्हिज्वाळा । नाहीं तप्तलोहौनि जळा । निघणें जेविं १९ तेविं मजसीं एकवाट । जे जाले ज्ञानें चोखट। तयां पुनरावृत्तीची वाट । मोडली गा ३२० तेथ प्रज्ञापृथ्वीचा रावो । पार्थु म्हणे जी जी पसावो । परि विनंती एकी देवो। चित्त देतु २१ तरी देवेंसि स्वयें एक होती। मग माघौते जे न येती। ते देवेंसि भिन्न आथी ।कीं अभिन्न जी २२ जरि भिन्नचि अनादिसिद्ध। तरी न येती हें असंबद्ध। जे फुलां गेलें षट्पद । ते फुलेंचि होती पां २३ पैं लक्षाहूनि अनारिसे। बाण लक्षीं शिवोनि जैसे। मागुते पडती तैसे। येतीचि ते २४ नातरि तूंचि ते स्वभावें । तरि कोण कोणेंसि मिळावें। आपणयासी आपण रुपावें । शस्त्रें केविं २५ ह्मणौनि तुजसी अभिन्नां जीवां । तुझा संयोगवियोगु देवा । नये बोलों अवयवां । शरीरेंसीं २६ आणि जे सदां वेगळे तुजसीं । तयां मिळणी नाहीं कोणे दिवसीं। मा येती न येती हे कायसी । वायबुद्धि २७ तरि कोण गा ते तूतें । पावोनि न येती माघौते । हे विश्वतोमुखा मातें । बुझावीं जी २८ इये आक्षेपीं अर्जुनाच्या । तो शिरोमणि सर्वज्ञांचा । तोषला बोध शिष्याचा । देखोनियां २९ मग म्हणे गा महामती । मातें पावोनि न येती पुढती। ते भिन्नाभिन्न रिती। आहाती दोनी ३३० जैं विवेकें खोलें पाहिजे । तरि मी तोचि ते सहजें। ना आहाचवाहाच तरि दुजे । ऐसेही गमती ३१ जैसे पाणियावरी वेगळ। तळपतां दिसती कल्लोळ । एऱ्हवीं तरी निखिळ । पाणीचि तें ३२ कां सुवर्णाहुनि आनें । लेणीं गमती भिन्नें । मग पाहिजे तंव सोनें । अघवेंचि तें ३३ तैसें ज्ञानाचिये दिठी । मजसीं अभिन्नचि ते किरीटी। येर भिन्नपण तें उठी।

जस्वी असून, सर्व भूतांना व्यापून चंद्र व सूर्य यानांही प्रकाश देते. १२ म्हणून, या वस्तूच्या प्रकाशापुढें चंद्र व सूर्य यांच्या तेजाचा कवडसा पडतो, याकरितां, सर्व तेजस्वी वस्तूंस तेज देणारें असें या वस्तूचें (ब्रह्माचें) त्यास साह्य आहे. १३ आणि या वस्तूचा (ज्ञानकालांत) प्रकाश झाला असतां चंद्रसूर्यांसह जगाचा लोप होतो. ज्याप्रमाणें सूर्योदय झाल्यावर नक्षत्रांसह चंद्र निस्तेज होतो, १४ किंवा जागें झाल्यावर स्वप्नांत भासलेला सर्व पसारा मावळतो, अथवा संध्याकाल झाल्यावर मृगजल आपोआप नाहींसें होतें, १५ त्याप्रमाणें, ज्या वस्तूचे ठिकाणीं कसलाच भास रहात नाहीं, तें माझें मुख्य स्थान होय. १६ त्या ठिकाणीं जे गेले, ते, ज्याप्रमाणें पाण्याचे ओघ समुद्रास मिळाल्यावर माघारे येत नाहींत, त्याप्रमाणें संसाराकडे माघारे येत नाहींत. १७ किंवा मिठाची तयार केलेली हत्तीण समुद्रांत बुडविल्यावर जशी माघारी येत नाहीं. १८ किंवा आकाशांत गेलेल्या अग्नीच्या ज्वाला जशा खालीं परतून येत नाहींत, किंवा तापलेल्या लोखंडावर टाकलेलें पाणी जसें नाहींसें होतें (माघारीं येत नाहीं.), १९ तसें शुद्धज्ञान झाल्यामुळें जे माझें ऐक्य पावतात, ते पुनर्जन्मापासून मुक्त होतात. ३२० (येथपासून ३४२ ओंवीपर्यंतच्या ओंव्या पुढच्या श्लोकाचें अवतरण म्हणून महाराजांनीं दिल्या आहेत.) भगवंताचें असें बोलणें ऐकून बुद्धिरूप पृथ्वीचा राजा जो अर्जुन, तो म्हणाला, “ प्रभो, आपला आज मजवर प्रसाद झाला आहे; परंतु एक माझी विनंती आहे, तिकडे लक्ष द्यावें. २१ तर जे देवांच्या स्वरूपांत जाऊन मिळाल्यावर माघारी येत नाहींत, ते पूर्वीं देवांच्या स्वरूपापासून भिन्न होते, किंवा एकरूपच होते ? २२ जर ते अनादिसिद्ध भिन्न असतील, तर ते माघारी येत नाहींत, हें म्हणणें असंभवनीय होय. कारण, असें पहा—भ्रमर फुलांतील मकरंद सेवन करण्यास गेले असतां कधीं फुलेंच होतात काय ? २३ दुसरें असें पहा—लक्ष्याहून वेगळें असे जे बाण, ते सोडल्यावर त्यापासून लक्ष्यास भेदून पुनः खालीं पडतातच. (ऐक्य पावत नाहींत.) त्याप्रमाणें ते परत येतातच. तुमच्या स्वरूपांत मिळाले असतांही माघारे येत नाहींत, हें म्हणणें शोभत नाहीं. २४ नाहीं तर, तुम्ही तेच ते असें जर वस्तुतः असेल, तर कोणीं कोणास मिळावयाचें ? असें पहा—शस्त्रानें शस्त्राचा (आपल्या स्वतांचा छेद) होतो काय ? २५ म्हणून, देवा, तुमच्या स्वरूपाशीं ज्यांचें ऐक्य आहे. त्यांना तुमचा संयोग किंवा वियोग होतो, असें कसें म्हणतां येईल ? अवयव आणि शरीर कधीं एकमेकांपासून वेगळीं आहेत. असें म्हणतां येत नाहीं. २६ बरें, जे नेहमीं तुमच्या स्वरूपापासून भिन्न आहेत, ते केव्हांही तुमच्या स्वरूपांत ऐक्य पावावयाचे नाहींत; मग ते माघारी येतात किंवा येत नाहींत, हें व्यर्थ बोलणें तरी कशाला हवें ? २७ तर, श्रीकृष्णा, ज्या तुम्हांला सर्वत्र मुखें आहेत, त्या तुमच्या स्वरूपांत मिळाल्यावर कोण माघारी येत नाहींत, ते मला नीट समजावून सांगा. ” २८ अर्जुनाची ही शंका ऐकून आपण सांगितलेलें त्याच्या मनांत पूर्णपणें बिंबलें, असें पाहून सर्वज्ञशिरोमणि भगवान् श्रीकृष्ण यांस संतोष वाटला. २९ मग भगवान् म्हणतातः—हे महामते अर्जुना, मला प्राप्त झाल्यानंतर जीव माघारे येत नाहींत, तेव्हां जीव माझ्याशीं भिन्न आहेत कीं अभिन्न आहेत, असा तुझा प्रश्न आहे. त्याचें उत्तर असें कीं, ते माझ्या स्वरूपाशीं अभिन्नही म्हणतां येतील व भिन्नही म्हणतां येतील. ३३० जर विचारदृष्टीनें पूर्ण लक्ष देऊन पाहिलें, तर माझें व त्यांचे स्वरूपांत स्वभावतःच ऐक्य असतें; आणि वरवर विचार करून पाहिलें, तर ते माझ्यापासून भिन्न आहेत असेंही दिसतें. ३१ ज्याप्रमाणें पाणी हालले असतां त्यावर येणाऱ्या लाटा पाण्यापासून वेगळ्या दिसतात, बाकी वस्तुतः तें निवळ पाणीच होय; ३२ किंवा सोन्याचे दागिने सोन्याहून भिन्न दिसतात; पण मग विचारपूर्वक पाहिलें असतां तें सर्व सोनेंच आहे; ३३ त्याप्रमाणें, हे किरीटी, ज्ञानदृष्टीनें पाहिलें अ-

आज्ञानास्तव ३४ आणि साचोकारेंनि वस्तुविचारें। कैंचें मज एकासि दुसरें। जें भिन्नाभिन्न व्यवहारें। उमसिजेल ३५ आघवेंचि आकाश सूनि पोटीं। बिंबाचि जैं आते खोटी। तैं प्रतिबिंब कें उठी। कें रश्मि शिरे ३६ कां कल्पांतींचिया पाणिया। काय वोत भरिती धनंजया। म्हणौनि कैंचे अंश अविक्रिया। एका मज ३७ परि ओघाचेनि मेळें। पाणी उजू परि वांकुडें जालें। रवी दुजेपण आलें। तोयबागें ३८ व्योम चौफळें कीं वाटोळें। हें ऐसें कायिसयाही मिळे। परि घटमठीं वेंटाळें। तैसेंही आथी ३९ हां गा निद्रेचेनि आधारें। काय एकलेनि जग न भरे। स्वप्नींचेनि जैं अवतरे। रायपणें ३४० कां मिनलेंनि किडाळें। वानिभेदासि ये सोळें। तैसा स्वमायें वेंटाळें। शुद्ध जैं मी ४१ तैं अज्ञान एक रूढे। तेणें कोहंविकल्पाचें मांडे। मग विवरूनि कीजे फुडें। देहो मी ऐसें ४२

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः। मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

ऐसें शरीराचि येवढें। जैं आत्मज्ञान वेगळें पडे। तैं माझा अंशु आवडे। थोडेपणें ४३ समुद्र कां वायुवशें। तरंगाकार उल्लसे। तो समुद्रांशु ऐसा दिसे। सानिवा जेविं ४४ तेविं जडातें जीवविता। देह अहंता उपजविता। मी जीव गमें पंडुसुता। जीवलोकीं ४५ पैं जीवाचिया बोधा। गोचरु जो हा धांदा। तो जीवलोक शब्दा। अभिप्रायो ४६ अगा उपजणें निमणें। हें साचचि जें कां मानणें। तो जीवलोकु मी म्हणें। संसारु हन ४७ एवंविध जीवलोकीं। तूं मातें ऐसा अवलोकीं। जैसा चंद्रु कां उदकीं। उदकातीत ४८ पैं काश्मीराचा रवा। कुंकुमावरी पांडवा। आणिका गमे लोहिवा। तो तरी नव्हे ४९ तैसें अनादिपण न मोडे। माझें अक्रियत्व न खंडे। परि कर्ता भोक्ता ऐसें आवडे। ते जाण गा भ्रांती ३५० किंबहुना आत्मा चोखटु। होऊनि प्रकृतीसी एकवटु। बांधे प्रकृतिधर्माचा पाटु। आपणपयां ५१ पैं मनादि साही इंद्रियें। श्रोत्रादि प्रकृतिकार्यें। तियें माझीं म्हणौनि होये। व्यापारारूढ ५२ जैसें स्वप्नीं परिव्राजें। आपणपयां आपण कुटुंब होईजे। मग तयाचेनि धांविजे। मोहें सैरा ५३ तैसा आपालिया विस्मृती। आत्मा आपणचि प्रकृती-। सारिखा गमोनि पुढती। तियेसीचि भजे ५४ मनाच्या रथीं वळघे। श्रवणाच्या द्वारें निघे। मग शब्दाचिया रिघे। रानामाजीं ५५

सतां ते मद्रूपच आहेत; एऱ्हवीं त्यांच्यांत व माझ्यांत जो भिन्नपणा वाटतो, तो अज्ञानामुळें; ३४ आणि वास्तविक परमात्मदृष्टीनें विचार केला तर भिन्नाभिन्न प्रश्न उद्भवेल इतकें द्वैत माझ्या ठिकाणीं कोठून येणार? सूर्यबिंबानें सर्व आकाश व्यापून पोटांत घातल्यावर त्याचें प्रतिबिंब कोठें दिसणार ? व किरणें तरी कशावर पडतील ? ३६ किंवा, अर्जुना, कल्पांतींच्या पाण्यानें सर्वच जलमय करून टाकल्यावर खाड्या भरल्या जातात असा व्यवहार होतो का ? म्हणून अविक्रिय एकरस जो मी, त्या मला अंश कोठून असणार ? व ते भिन्न आहेत कीं अभिन्न आहेत हा प्रश्न तरी कसा संभवणार ? म्हणून जीव माझ्याशीं अभिन्नच आहेत. ३७ परंतु भिन्न दिसतात याचें कारण, ओवाच्या अनुरोधानें जसें पाणी उजू असूनही वांकडें होतें, किंवा पाण्याच्या उपाधीनें जसा सूर्याच्या बिंबास त्याच्या प्रतिबिंबानें दुजेपणा येतो; ३८ आकाश हें चौकोनी किंवा वाटोळें आहे, हें कोणच्याही रीतीनें ठरवितां येणार नाहीं, परंतु तेंच घट व मठ यांच्या उपाधीनें तसेंही दिसतें. ३९ अरे हें पहा— निद्रेच्या उपाधीनें स्वप्नांत ज्या वेळीं मनुष्य राज्यपदावर आरूढ होतो, त्या वेळीं राजा, प्रजा इत्यादि सर्व जग त्या एकट्यानेंच व्याप्त होत नाहीं काय ? ३४० किंवा सोळाच्या दराच्या उत्तम सोन्यांत किडाळ मिळविल्यावर तें कसास कमी उतरतें, त्याप्रमाणें, शुद्धस्वरूप असा मी जेव्हां मायेनें परिवेष्टित होतों, तेव्हां माझे ठिकाणीं मायेच्या उपाधीनें जीव व ईश्वर हे भाव उत्पन्न होतात. ४१ त्या वेळीं एक अज्ञानच चहूंकडे रूढ होतें, आणि त्यायोगानें मी कोण, असा विकल्प उत्पन्न होऊन देहच मी आहें, असा विचाराअंतींही निश्चय होतो. ४२

अन्वय–जीवलोके मम एव सनातनः जीवभूतः अंशः (अस्तिसः) प्रकृतिस्थानि मनःषष्ठानि इंद्रियाणी कर्षति. ॥७

अर्थ–मनुष्यलोकीं माझाच सनातन असा जीवरूप अंश आहे. तो प्रकृतीमध्यें असलेलीं पंचज्ञानेंद्रियें व मन यांना आकर्षित करितो. ॥ ७ ॥

अशा प्रकारें आपल्या शरीरांत व्याप्त असणाऱ्या परमात्म्याच्या ठिकाणीं शरीरसहवर्तनानें आत्मा आहे, असा निश्चय होतो तेव्हां जीव माझा अंश आहे, असें भासतें. ४३ वाऱ्यामुळें समुद्रावर लाटा उत्पन्न होतात, त्या जशा समुद्राचा एक लहानसा अंश असें दिसतें, ४४ त्याप्रमाणें, हे पांडुसुता, देहाचा अहंकार उत्पन्न झाल्यावर, त्या जड देहाचा जो चालक, तो या मृत्युलोकांत जीवरूपी मीच होय. ४५ त्याच जीवाच्या दृष्टीनें, जो हा अखंड व्यापार चालतो, त्याला जीवलोक सृष्टि असें ह्मणतात. ४६ अरे, ज्या ठिकाणीं जन्म व मृत्यु हे खरे म्हणून मानले जातात, त्या ठिकाणाला मी जीवलोक किंवा संसार असें म्हणतों. ४७ अशा प्रकारच्या या जीवलोकांत, ज्याप्रमाणें चंद्र हा पाण्यापासून वेगळा असतांही पाण्यांत प्रतिबिंब पडल्यावर त्यांत आहे असा भासतो, त्याप्रमाणें मी आहें असें समज. ४८ अर्जुना, स्फटिकाचा मणि कुंकुमावर ठेवला असतां तो पहाणाराला तांबडा दिसतो, तथापि तो कांहीं तांबडा नव्हे; ४९ त्याप्रमाणें, माझें अनादिपण मोडत नाहीं, आणि अक्रियत्वही भंगत नाहीं; तथापि मला कर्ता, भोक्ता असें जें म्हणतात, ती केवळ त्यांची भ्रांती आहे, असें समज. ३५० किंबहुना, शुद्ध असा हा आत्मा प्रकृतीशीं ऐक्य पावून, प्रकृतीचे उपाधीनें तिच्या धर्मओघांत आपल्याला बांधून घेतो. ५१ मग मन व श्रोत्रादि पांच इंद्रियें हीं माझीं आहेत असें म्हणून, व्यापार करावयास लागतो. ५२ ज्याप्रमाणें स्वप्नांत संन्याशानें आपणच आपलें कुटुंब बनून संसार थाटावा, व त्याच्या मोहानें सैरावैरा धांवावें, संसारांतील सुखदुःख भोगावें) ५३ त्याप्रमाणें आपली विस्मृति झाल्यावर, आत्मा हा आपलें स्वरूपही तिजसारखेंच आहे असें मानून, तिच्या अनुरोधानें तिचींच कार्ये करतो; ५४ मनरूपी रथावर बसून श्रवणाच्या द्वारानें बाहेर निघून शब्दरूपी रानांत संचार करतो; ५५ तोच प्रकृतीचा लगाम हातांत धरून

तोचि प्रकृतीचा वागोरा । करी त्वचेचिया मोहरा । आणि स्पर्शाचिया घोरा। वना जाय ५६ कोणे एके अवसरीं । रिघोनि नेत्राच्या द्वारीं । मग रूपाच्या डोंगरीं । सैरा हिंडे ५७ कां रसनेचिया वाटा । निघोनि गा सुभटा । रसाचा दरकुटा । भरोंचि लागे ५८ नातरि येणेंचि घ्राणें । जैं देहांशु करी निघणें । मग गंधाचीं दारुणें । आडवें लंघी ५९ ऐसेनि देहेंद्रियनायकें । धरूनि मन जवळिकें । भोगिजती शब्दादिकें । विषयभरणें ३६०

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ॥ ८ ॥

परि कर्ता भोक्ता ऐसें । हें जीवाचें तैंचि दिसे । जैं शरीरीं कां पैसे । येकाधिये ६१ जैसा आथिला आणि विलासिया । तैंचि वोळखों ये धनंजया । जैं राजसेव्या ठाया । वस्तीसि ये ६२ तैसा अहंकर्तृत्वाचा वाढु । कां विषयेंद्रियांचा धुमाडु । हा जाणिजे तैं निवाडु । जैं देह पाविजे ६३ अथवा शरीरातें सांडी । तऱ्ही इंद्रियांची तांडी । हे आपणपयांसवें काढी । घेऊनि जाय ६४ जैसा अपमानिला अतिथी । ने सुकृताची संपत्ति । कां साइखडेयाची गति । सूत्रतंतू ६५ ना ना मावळतेनि तपनें । नेइजती लोकांचीं दर्शनें । हें असो द्रुती पवनें । नेईजे जैसीं ६६ तेविं मनःषष्ठां ययां । इंद्रियांतें धनंजया । देहराजु ने देहा- । पासुनि गेला ६७

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥

मग येथ अथवा स्वर्गीं । जेथ जे देह आपंगी । तेथ तैसेंचि पुढती पांगी। मनादिक ६८ जैसा मालवलिया दिवा । प्रभेसि जाय पांडवा । मग उजळिजे तेथ तेधवां । तैसाचि फांके ६९ तरि ऐसैसिया राहाटी । अविवेकियांचे दिठी। येतुलें हें किरीटी । गमेचि गा ३७० जे आत्मा देहासि आला। आणि विषयो येणेंचि भोगिला। अथवा देहोनि गेला। हें साचाचि मानिती ७१ एऱ्हवीं येणें आणि जाणें । कां करणें हन भोगणें । हें प्रकृतीचें तेणें । मानियेलें ७२

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः १०
यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् । यतंतोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ११

परि देहाचें मोटकें उभें । आणि चेतना तेथ उपलभे । तिये चळवळेचेनि लोभें । आला म्हणती ७३ तैसेंचि तयां संगती । इंद्रियें आपलाला अर्थीं वर्तती । तया नांव सुभद्रापती । भोगणें जया ७४ पाठीं भोगक्षीण आपैसें। देह गेलिया तें न दिसे। तेथें गेला गेला ऐसें। बोभाती गा ७५ पैं रुखु डोलतु देखावा।

त्वचेच्या द्वारानें स्पर्शरूपी घोर वनांत जातो; ५६ एकाद्या वेळेस नेत्राच्या द्वारानें बाहेर पडून रूपविषयाच्या डोंगरावर स्वच्छंदानें हिंडतो; ५७ किंवा हे सुभटा, जिव्हेच्या द्वारानें बाहेर पडून रसाच्या गुहेंत हिंडतो; ५८ किंवा, माझा अंश जो हा जीव, तो नाकाच्या द्वारानें बाहेर पडून सुगंधाच्या अरण्यांत हिंडतो. ५९ याप्रमाणें, देह व इंद्रियें यांचा नायक जें मन, तें धरून, पंचेंद्रियांचे विषय जे शब्दादिक, त्यांचा उपभोग घेतो. ३६०

अन्वय–यत् (यदा) ईश्वरः शरीरं अवाप्नोति अपि च यत् (यस्मात्) (तत्) उत्क्रामति; (तत्–तदा) वायुः आशयात् गंधान् इव एतानि गृहीत्वा संयाति. ॥ ८ ॥

अर्थ–[केव्हां ? तर] जेव्हां शरीरस्वामी शरीर प्राप्त करून घेतो आणि मग तें सोडून जातो, तेव्हां तो, वायु जसा पुष्पादिकांपासून सुगंध घेऊन जातो तसा, मन व इंद्रियें आपल्याबरोबर घेऊन जातो. ॥ ८ ॥

पण जीवाचें कर्तृत्व किंवा भोक्तृत्व तेव्हांच दृष्टीस पडतें, कीं, जेव्हां तो एकाद्या शरीरांत प्रवेश करितो. ६१ ज्याप्रमाणें एकाद्या संपन्न व विलासी पुरुषाचें ऐश्वर्य तेव्हांच दृष्टीस पडतें, कीं जेव्हां तो एकाद्या राजवाड्यांत रहावयास येतो, ६२ त्याप्रमाणें ज्या वेळेस जीव देह धारण करतो, त्या वेसळेच जीवाच्या अहंकाराची वाढ किंवा विषयेंद्रियांची धामधूम दिसण्यांत येते. ६३ अथवा शरीर जर टाकलें, तर जीव आपल्याबरोबर नेहमीं असणारें मन व इंद्रियांचा तांडा ही आपली संपत्ति घेऊन जातो. ६४ ज्याप्रमाणें अतिथि भोजनास आला असतां त्याचा अपमान करून त्यास माघारा लावल्यावर तो यजमानाचें पुण्य घेऊन जातो, किंवा दोऱ्या काढून घेतल्यावर कळसूत्री बाहुल्यांची गति नाहींशी होते; ६५ अथवा, सूर्य मावळला असतां तो लोकांची दृष्टि आपल्या बरोबर घेऊन जातो. फार काय सांगावें ! वारा ज्याप्रमाणें आपल्या बरोबर पुष्पांतील सुवास घेऊन जातो, ६६ त्याप्रमाणें, हें धनंजया जीव देहाला सोडून गेला म्हणजे आपल्याबरोबर पांच ज्ञानेंद्रियें व सहावें मन यांना घेऊन जातो. ६७

अन्वय–अयं (जीवः) श्रोत्रं, चक्षुः, स्पर्शनं च, रसनं, घ्राणं, मनः एव च अधिष्ठाय विषयान् उपसेवते. ॥ ९ ॥

अर्थ–तो जीव, कर्ण, नेत्र, त्वचा, जिव्हा, घ्राण व तसेंच मन यांचा आश्रय करून विषयांचा उपभोग घेतो.

मग एथें अथवा स्वर्गलोकांत–ज्या ज्या ठिकाणीं जो जो देह धारण करील, त्या त्या ठिकाणीं मनादिक सह इंद्रियांचा पुनः पसारा घालतो. ६८ अर्जुना, दिवा मालवल्यावर जसा आपल्या तेजासह नाहींसा होतो, तसाच तो फिरून लावल्यावर आपल्या तेजासह फांकतो; ६९ तर अर्जुना, अशा प्रकारच्या व्यवहारांत आज्ञान्याचे दृष्टीला पुढें सांगितल्याप्रमाणें वाटूं लागतें. ३७० आत्माच या देहामध्यें आला, आणि यानेंच विषयांचा उपभोग घेतला, अथवा तोच हा देह सोडून गेला, हेंच खरें असें मानितात. ७१ एऱ्हवीं जन्म घेणें अथवा मरणें, किंवा क्रिया करणें अथवा विषयांचा उपभोग घेणें, हे वास्तविक प्रकृतींचे धर्म असून त्यांनीं हें आत्म्याचे मानिले आहेत. ७२

अन्वय–उत्क्रामन्तं, स्थितं वा, भुंजानं गुणान्वितं वा अपि (तं) विमूढाः न अनुपश्यन्ति; ज्ञानचक्षुषः पश्यन्ति. ॥ १० ॥ यतन्तः योगिनः आत्मनि अवस्थितं एनं पश्यन्ति; अचेतसः अकृतात्मानः च यतन्तः अपि एनं न पश्यन्ति. ॥ ११ ॥

अर्थ–देहापासून वियुक्त होणारा किंवा देहामध्येंच असणारा, शब्दादि विषयांचा उपभोग घेणारा अथवा सुखदुःखादिकांनीं युक्त असणारा जो जीव, त्याचें सत्स्वरूप मूढजनांना दिसत नाहीं; ज्यांना ज्ञानचक्षु आहेत त्यांनाच दिसतें. ॥ १० ॥ यत्न करणारे योगी आपले ठिकाणीं स्थित असलेल्या जीवाला [आत्म्याला] पाहतात; आणि जे शास्त्रसंस्काररहित व अविचारी आहेत, त्यांना यत्न करूनही जीवाचें स्वरूप दृष्टीस पडत नाहीं.

परंतु देह उत्पन्न होऊन त्यांत चलनवलन दिसलें कीं, त्यावरून आत्मा आला असें म्हणतात. ७३ त्याचप्रमाणें, हे सुभद्रापते, त्याच्या संगतीनें इंद्रियें आपआपले विषय सेवीत असतां जीव उपभोग घेतो, असें म्हणतात. ७४ अरे, शरीर क्षीण होऊन भोग घेणें आपोआप राहिल्यावर देह पडून नाहींसा झाला म्हणजे जीव गेला असा बोभाट करतात. ७५ हे पांडवा, झाड हालत असलें म्हणजे-

तरी वारा वाजतु मानवा। रुखु नसे तेथें पांडवा। नाहीं तो गा ७६ कां आरसा समोर ठेविजे। आणि आपणपें तेथ देखिजे। तरि तेधवांचि जालें मानिजे। काय आधीं नाहीं ७७ कां परता केलिया आरसा। लोपु जाला तया आभासा। तरी आपणपें नाहीं ऐसा। निश्चयो करावा ७८ शब्द तरि आकाशाचा। परि कपाळीं पिटे मेघाचा। कां चंद्रीं वेगु अभ्राचा। आरोपिजे ७९ तैसें होइजे जाइजे देहें। तें आत्मसत्ते अविक्रियें। निष्टंकिती गा मोहें। आंधळे ते ३८० येथ आत्मा आत्मयाच्या ठायीं। देखिजे देहींचा धर्मु देहीं। ऐसे देखणें ते पाहीं। आन आहाती ८१ ज्ञानें कां जयाचे डोळे। देखोनि न राहाती देहींचे खोळे। सूर्यरश्मी आणियाळे। ग्रीष्मीं जैसे ८२ तैसी विवेकाचेनि पैसें। जयांची स्फूर्ती स्वरूपीं बैसे। ते ज्ञानिये देखती ऐसें। आत्मयातें ८३ जैसें तारांगणीं भरलें। गगन समुद्रीं बिंबलें। परि तें तुटोनि नाहीं पडिलें। ऐसें निवडे ८४ गगन गगनींचि आहे। हें आभासे तें वायें। तैसा आत्मा देखती देहें। गंवसिलाही ८५ खळाळाच्या लगबगी। फेडूनि खळळाच्या भागीं। देखिजे चंद्रिका कां उगी। चंद्रीं जेविं ८६ कां नाडरचि भरे शोषे। सूर्यु तो जैसा तैसाचि असे। देह होतां जातां तैसें। देखती मातें ८७ घट मठु घडले। तेचि पाठीं मोडले। परि आकाश तें संचलें। असताचि असे ८८ तैसें अखंडे आत्मसत्ते। अज्ञानदृष्टि कल्पितें। हें देहचि होतें जातें। जाणती फुडें ८९ चैतन्य चढे ना वोहटे। चेष्टवी ना चेष्टे। ऐसें आत्मज्ञानें चोखटें। जाणती ते ३९० आणि ज्ञानही आपैतें होईल। प्रज्ञा परमाणुही उगाणा घेइल। सकळ शास्त्रांचें येईल। सर्वस्व हाता ९१ परी ते व्युत्पत्ती ऐसी। जरी विरक्ती न रिगे मानसीं। तरी सर्वात्मका मजसीं। नव्हेचि भेटी ९२ पैं तोंड भरो कां विचारा। आणि अंतःकरणीं विषयांसी थारा। तरी नातुडें धनुर्धरा। त्रिशुद्धी मी ९३ हां गा वोसणतयाच्या ग्रंथीं। काइ तुटती संसारगुंती। कीं पारिवसिलिया पोथी। वाचिली होय ९४ ना ना बांधोनियां डोळे। घ्राणीं लाविजती मुक्ताफळें। तरी तयांचें काय कळे। मोल मान ९५ तैसा चित्तीं अहंते ठावो। आणि जिभे सकळशास्त्रांचा सरावो। ऐसेनि कोडी एक जन्म जावो। परि न पविजे माते ९६ जो एक मी कां समस्तीं। व्यापकु असें भूतजातीं। एक लियें व्याप्ती। रूप करूं ९७

च वारा वाहतो आहे असें समजावें, आणि ज्या ठिकाणीं वृक्षच नाहीं, त्या ठिकाणीं वारा मुळींच नाहीं, असें समजावें का ? ७६ किंवा आरसा समोर ठेवून आपलें रूप त्यांत दिसेल, तेव्हांच आपण आहोंत, आणि त्याच्या आधीं नव्हतों का ? ७७ अथवा तो आरसा बाजूस केल्यावर आपल्या रूपाचा लोप झाला, ह्मणून आपण या जगांतून नाहींसे झालों असा निश्चय करावा का ? तर, होणें जाणें हें आरशांतल्या प्रतिबिंबाचें आहे, आपलें नाहीं. ७८ आकाशांत होणारा गडगडाट हा जरी खरोखरी आकाशापासूनच होतो, तरी तो मेघांपासून होतो, असा लोक त्याच्यावर आरोप करतात; अथवा ढग वेगानें इकडून तिकडे जाऊं लागले, ह्मणजे त्यांतून दिसणारा चंद्र जरी स्थिर आहे, तरी तोच वेगानें धांवतो आहे, असा लोक आरोप करतात; ७९ त्याप्रमाणें, मोहानें अंधळे झालेले ते लोक, देह उत्पन्न होतो किंवा नाहींसा होतो, ह्मणजे अविक्रिय असा आत्माच उत्पन्न होतो, किंवा नाहींसा होतो, असा निश्चय करतात. ३८० या व्यवहारांत आत्मा आत्मपणानें असून, कर्तृत्व भोक्तृत्व धर्म देहाचेच आहेत, असें पहाणारे विचारवान् निराळे आहेत. ८१ देह हा जीवाची राहण्याची पिशवी आहे, असें ज्ञानाच्या प्रकाशानें पाहून, ज्यांचे डोळे त्यांत गुंतत नाहींत; ज्याप्रमाणें ग्रीष्म ऋतूंत पुष्कळ ढग आले तरी त्यांतून सूर्याचे किरण बाहेर आल्याशिवाय रहात नाहींत, ८२ त्याप्रमाणें, ज्ञानाच्या प्रभेनें ज्यांची स्फूर्ति स्वरूपाच्या ठिकाणापर्यंत पोहोंचली आहे, ते ज्ञानी, आत्मा हा अकर्ता आहे, असें मानतात. ८३ ज्याप्रमाणें, नक्षत्रांनीं भरलेलें आकाश प्रतिबिंब पडल्यावर समुद्रांत दिसलें, म्हणून तें वरून गळून खालीं पडलें नाहीं, हें खचीत आहे. ८४ आकाश आकाशाचे जागीं आहे; व जें समुद्रांत दिसतें, तें प्रतिबिंब खोटें आहे; त्याप्रमाणें, आत्मा देहांत कर्ताभोक्ता दिसला, तरी अकर्तृत्व रूपानेंच आहे. ८५ खळाळाची लगबग खळाळाच्या ठिकाणींच ठेवून त्यासंबंधानें चंद्राच्या ठिकाणीं चंचलत्व दिसतें, तरी चंद्र तसा स्वस्थ असतो, ८६ किंवा ढगाच्यांत रात्रीं लोपल्यावर त्यांत सूर्य दिसतो, व तेंच रात्रीं अदृश्य वर तो दिसत नाहीं; परंतु सूर्य पाहूं गेलें असतां आपल्या ठिकाणींच असतो; त्याप्रमाणें, देह उत्पन्न झाल्यावर व नाहींसा झाल्यावर मी उत्पन्न होत नाहीं, व मरतही नाहीं, मी अविनाशच आहे, अशा दृष्टीनें जे मला पहातात, ८७ मातीचे घट अथवा मठ तयार करून पुनः जरी मोडून टाकले, तरी त्या घटमठांत दिसणारें आकाश, हें जसेंच्या तसेंच कायम असतें; ८८ त्याप्रमाणें, अखंड जी आत्मसत्ता, त्या सत्तेच्या आधारावर, अज्ञान दृष्टीनें कल्पित देह होतात व जातात, असें स्पष्ट समजतात. ८९ आत्मा हा वाढत नाहीं व ओहोटही पावत नाहीं, चेष्टा करवीत नाहीं व करीतही नाहीं, हें ज्यांना यथार्थ आत्मज्ञान झालें आहे, तेच जाणतात; ३९० आणि ज्ञान प्राप्त होईल, बुद्धि परमाणूंचाही झाडा घेईल व तो सकल शास्त्रांत निपुण होईल; ९१ परंतु इतका शास्त्रसंपन्न होऊनही जर त्या मनुष्याच्या मनांत वैराग्याचा लेश नसला, तर सर्व व्यापक असा जो मी, त्या माझी भेट त्याला होणार नाहीं. ९२ त्याचप्रमाणें, सर्व शास्त्रें जरी मुखोद्गत असलीं, आणि अंतःकरणांत जर विषयांचें चिंतन असलें, तर अर्जुना, खचीत खचीत त्याला माझी प्राप्ती व्हावयाची नाहीं ! ९३ अरे, असें पहा—स्वप्नांत सर्व ग्रंथ जरी मुखोद्गत झाले, तरी त्या योगानें संसारांतून मुक्त होतां येईल, का ? किंवा घरांत असलेले वडिलोपार्जित ग्रंथ रक्षण करून ठेवल्यानें ते वाचले असें ह्मणतां येईल का ? ९४ अथवा डोळे बांधून मोतीं जर नाकास लावलीं, तर त्यांचें पाणी व किंमत कळेल का ? ९५ त्याचप्रमाणें चित्तांत अभिमान बाळगून तोंडानें सर्व शास्त्रें जरी पाठ म्हटलीं, आणि असे कोट्यवधि जन्म गेले, तरी त्यास माझी प्राप्ती होणार नाहीं. ९६ जो मी एकच असून प्राणिमात्रांत व्यापून राहिलों आहे, त्या माझी व्याप्ति कशी आहे, तें तुला स्पष्ट करून सांगतों, ऐक. ९७

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

तरी सूर्यासकट आघवी । हे विश्वरचना जे दावी । ते दीप्ति माझी जाणावी । आद्यंतीं आहे ९८ जल शोषूनि गेलिया सविता । ओलांशु पुरवीतसे जे माघौता । ते चंद्रीं पंडुसुता । ज्योत्स्ना माझी ९९ आणि दहनपाचनसिद्धी। करीतसे जे निरवधी । ते हुताशीं तेजोवृद्धी । माझीचि गा ४००

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा । पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमोभूत्वा रसात्मकः १३

मी रिगालों असें भूतळीं । म्हणौनि समुद्र महाजळीं । हे पांसूची ढेंपुळी । विरोचिना १ आणि भूतेंही चराचरें । हे धरितसे जियें अपारें । तियें मीचि धरी धरे । रिगोनियां २ गगनीं मी पंडुसुता । चंद्राचेनि मिसें अमृता । भरला जालों चालता । सरोवरु ३ तेथूनि फांकती रश्मिकर । ते पाट पेलूनि अपार । सर्वौषधींचे आगर । भरित असें मी ४ ऐसेनि सस्यादिकां सकळां । करी धान्यजाती सुकाळा । दें अन्नद्वारा जिव्हाळा । भूतजातां ५ आणि निपजविलें अन्न । तरि तैसें कैंचें दीपन । जेणें जिरूनि समाधान । भोगिती जीव ६

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं १४

ह्मणौनि प्राणिजाताच्या घटीं । करूनि कंदावरी आगिठी । दीप्त जठरींही किरीटी । मीचि जालों ७ प्राणापानाच्या जोडभातीं । फुंकफुंकोनियां अहोराती । आटीतसें नेणों किती । उदरामाजीं ८ शुष्कें अथवा स्निग्धें । सुपक्कें कां विदग्धें । एवं मीचि गा चतुर्विधें । अन्नें पचीं ९ एवं मीचि आघवें जन । जनानिरवितें मीचि जीवन । जीवनीं मुख्य साधन । वन्हिही मीचि ४१० आतां ऐसियाहीवरी काई । सांगों व्याप्तीची नवाई । येथ दुजें नाहींचि घेईं । सर्वत्र मी गा ११ तरि कैसेंनि पां वेखें । सदा सुखियें एकें । एकें तियें बहुदुःखें । क्रांत भूतें १२ जैसी सगळिये पाटणीं । एकेचि दीपें दिवेलावणी । जालिया कां न देखणी । उरलीं एकें १३ ऐसी हन उखिविखी । करित आहासी मानसीं कीं । तरि परिस तेही निकी । शंका फेडूं १४ पैं आघवा मीचि असे । येथ नाहीं कीर अनारिसें । परि प्राणियांचिया उल्हासें । बुद्धी ऐसा १५ जैसें एकचि आकाशध्वनी । वाद्यविशेषीं आनानीं । वाजावें पडे भिन्नीं । नादांतरीं १६ कां लोकचेष्टीत वेगळाला । जो हा एकुचि भानु उदैला । तो आनानी परी गेला । उपयोगासी १७ ना ना बीजधर्मानुरूप । झाडीं उपजविलें आप ।

अन्वय–यत् आदित्यगतं तेजः अखिलं जगत् भासयते, यत् च चन्द्रमसि यत् च अग्नौ (स्थितं अस्ति), तत् मामकं तेजः विद्धि. ॥ १२ ॥

अर्थ–जें सूर्याच्या ठिकाणीं असलेलें तेज सर्व जगाला प्रकाशित करितें, आणि जें अग्नि व चंद्र यांचे ठिकाणीं आहे, तें तेज माझें आहे, असें समज. ॥ १२ ॥

तर ज्या सूर्याच्या तेजानें सर्व विश्वरचना दृष्टीस पडते, तें तेज सूर्यासकट माझें आहे, असें जाण. ९८ हे पांडुसुता, सूर्याच्या तेजानें पाणी शोषण करून घेतल्यावर पुनः पृथ्वीस जो ओलावा येतो, तो आणणारी जी चंद्राचे ठिकाणची प्रभा, ती माझी होय. ९९ आणि दहन करणें किंवा पाचन करणें, ही जी अग्नीचे ठिकाणीं असलेली अमर्याद तेजोवृद्धि, ती माझीच आहे. ४००

अन्वय–अहं च गाम् आविश्य ओजसा भूतानि धारयामि रसात्मकः सोमः भूत्वा च सर्वाः औषधीः पुष्णामि, ॥ १३ ॥

अर्थ–आणि मी या पृथ्वीमध्यें प्रवेश करून आपल्या सामर्थ्यानें सर्व भूतें धारण करितों; व रसात्मक चंद्र होऊन सर्व औषधींचें पोषण करितों. ॥ १३ ॥

मी पृथ्वीमध्यें शिरून तिला आधारभूत झालों आहे, म्हणूनच, ही जरी रजःकणांची बनलेली मोठी ढेप आहे, तरी समुद्राच्या अपार पाण्यांत असूनही विरघळून जात नाहीं; १ आणि ही आपल्या पृष्ठभागावर अपरिमित चराचर भूतें धारण करते, तीं भूतेंही मीच तिच्यामध्यें शिरून धारण करतों. २ हे पांडुसुता, मी आकाशांत चंद्राच्या रूपानें जणूं काय अमृताचें चालतें सरोवरच झालों आहें, ३ आणि तेथून चंद्राच्या किरणरूपी ओघानें सर्व वनस्पतींचें पोषणही मीच करतों. ४ अशा प्रकारें सर्व धान्यादिकांचें पोषण करून व नानाप्रकारच्या धान्याची समृद्धि करून अन्नद्वारां प्राणिमात्राचें रक्षण मीच करतों. ५ आणि अन्न जरी उत्पन्न केलें तरी प्राणिमात्रास तें असें कसें पचेल, की ज्याच्या योगानें जिवास समाधान होईल. ६

अन्वय–अहं प्राणिनां देहं आश्रितः प्राणापानसमायुक्तः वैश्वानरः भूत्वा चतुर्विधं अन्नं पचामि. ॥ १४ ॥

अर्थ–मी प्राण्यांच्या देहांमध्यें शिरून आणि प्राण, अपान इत्यादि वायूंत मिळून, जठराग्नि होऊन [भक्ष्य, भोज्य, लेह्य व चोष्य अशा] चतुर्विध अन्नाचें पचन करितों. ॥ १४ ॥

ह्मणून अर्जुना प्राणिमात्राच्या शरीरांत नाभिकंदावर शेगडी पेटवून जठरामध्यें मीच प्रदीप्त झालों ! ७ प्राण व अपान या वायूंच्या जोडभात्याच्या वाऱ्यानें रात्रंदिवस तो जठराग्नि पेटून या उदरांत किती अन्नाचा फन्ना करतो याचा पत्ता नाहीं ! ८ कोरडें, स्निग्ध, शिजलेलें व कच्चें अशा चतुर्विध अन्नाचे पचनही मीच करतों. ९ अशा प्रकारें सर्व जग मी, जगाचा निर्वाह ज्यावर होतो, तें धान्य मी, व जीवनाचें मुख्य साधन जो जठराग्नि, तोही मीच आहें. ४१० आतां यापेक्षां माझ्या व्यापकपणाचें नवल तुला काय सांगूं ! तर तूं हें पक्कें लक्षांत ठेव कीं, या जगांत द्वैत नाहींच; सर्वत्र मीच भरलेला आहें. ११ तर मग, "या जगांत कांहीं प्राणी सर्वदा सुखी असे दिसतात, व कांहीं दुःखानें अगदीं व्याप्त झालेले दिसतात, ते कशानें ?" १२ जसें एकाद्या शहरांत एकाच दिव्यानें सर्व दिवे लावले तर त्यांपैकीं कांहीं दिवे प्रकाश करतात व कांहीं करीत नाहींत, असें कसें होईल ? १३ अशा प्रकारचे तर्कवितर्क जर तूं आपल्या मनांत करीत बसला असशील, तर त्यांचेंही चांगलें निवारण करतों, ऐक. १४ हें पहा–सर्वत्र मी भरलेला आहें, ही गोष्ट तर अगदीं निर्विवाद आहे; परंतु प्राण्यांच्या बुद्धीच्या कल्पनेप्रमाणें मी त्यांस भासतों. १५ ज्याप्रमाणें एकाच आकाशध्वनीचे निरनिराळ्या वाद्यांच्या अनुरोधानें निरनिराळे नाद ऐकूं येतात; १६ किंवा सूर्य एकच आहे, पण तो उगवल्यावर लोकांच्या व्यापारांस निरनिराळ्या प्रकारें उपयोगी पडतो; १७ अथवा पाणी एकच असून, बीजांच्या निरनिराळ्या धर्माप्रमाणें झाडांमध्यें उत्पन्न होतें, (निरनिराळीं झाडें

तैसें परिणमलें स्वरूप । माझें जीवां १८ अगा नेणा आणि चतुरा । पुढां नि-
ळयांचा दुसरा । नेणा सर्पत्वें जाला येरा । सुखालागीं १९ हें असो स्वातीचें उदक ।
शुक्तीं मोतीं व्याळीं विख । तैसा सज्ञानांसी मी सुख । दुःख तों अज्ञानासी ३२०

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

एऱ्हवीं सर्वांच्या हृदयदेशीं । मी अमुका आहें ऐसी । जे बुद्धि स्फुरे अह-
र्निशीं । ते वस्तु गा मी २१ पारि संतांसवें वसतां । योगज्ञानीं पैसतां । गुरुचरण
उपासितां वैराग्येंसीं २२ येणेंचि सत्कर्में । अशेषही अज्ञान विरमे । जयांचें अहं
विश्रामे । आत्मरूपीं २३ ते आपेआप देखोनि देखीं । मियां आत्मेनि सदा
सुखी । येथें मीवांचून अवलोकीं । आन हेतु असे २४ अगा सूर्योदयो जा-
लिया । सूर्यें सूर्यचि पहावा धनंजया । तेविं मातें मियां जाणावया । मीचि
हेतु २५ ना शरीरपरातें सेवितां । संसारगौरवचि ऐकतां । देहीं जयांची अ-
हंता । बुडोनि ठेली २६ ते स्वर्गसंसारालागीं । धांवतां कर्ममार्गीं । दुःखाच्या
सेलभागीं । विभागी होती २७ पारि हेंही होणें अर्जुना । मजचिस्तव तया अ-
ज्ञाना । जैसा जागताचि हेतु स्वप्ना । निद्रेतें होय २८ पैं अभ्रें दिवसु हरपला ।
तोही दिवसेंचि जाणों आला । तेविं मी नेणोनि विषयो देखिला । मजचिस्तव
भूतीं २९ एवं निद्रा कां जागणिया । प्रबोधुचि हेतु धनंजया । तेविं ज्ञाना अ-
ज्ञाना जीवां यां । मीचि मूळ ४३० जैसें सर्पत्वा कां दोरां । दोरुचि मूळ धनु-
र्धरा । तैसा ज्ञाना अज्ञानाचिया संसारा । मियांचि सिध्दु ३१ म्हणोनि जैसा
असें तैसया । मातें नेणोनि धनंजया । वेदु जाणों गेला तंव तया । जालिया
शाखा ३२ तारि तिहीं शाखाभेदीं । मीचि जाणिजे त्रिशुद्धी । जैसा पूर्वापरा
नदी । समुद्रुचि ठी ३३ आणि महासिद्धांतापासीं । श्रुति हारपती शब्देंसीं ।
जैसिया सगंधा आकाशीं । वातलहरी ३४ तैसें समस्तही श्रुतिजात । ठाके ला-
जिलें ऐसें निवांत । तें मीचि करीं यथावत । प्रकटोनियां ३५ पाठीं श्रुतीस-
हित अशेष । जग हारपे जेथ निःशेष । तें निजज्ञानही चोख । जाणता मीचि
३६ जैसें निदेलिया जागिजे । तेव्हां स्वप्नींचें कीर नाहीं दुजें । पारि एकत्वही
देखों पाविजे । आपलेंचि ३७ तैसें आपलें अद्वयपण । मी जाणतसें दुजेनवीण ।

उत्पन्न होतात,) त्याप्रमाणें मी एकच असून निरनिराळ्या प्राण्यांचे ठिकाणीं माझें स्वरूप परिणाम पावलें आहे. १८ अरे, एक अज्ञान व एक चतुर अशा दोघां वाटसरांच्या दृष्टीस दोन सरांचा नीलमण्यांचा एक हार पडला, तेव्हां जो अज्ञानी होता, त्याला तो सर्प असें वाटून भीति उत्पन्न झाली, व दुसरा जो चतुर होता, त्याला तो हार आहे असें वाटून सुख झालें. १९ हें असो; स्वाती नक्षत्राचें पाणी सारखेंच असून तें शिंपल्यांत पडलें असतां त्याचीं मोत्यें होतात, व सर्पाच्या तोंडांत पडलें असतां विष उत्पन्न होतें; त्याप्रमाणें, जे ज्ञानी आहेत, त्यांना मजपासून सुख उत्पन्न होतें, व अज्ञानी आहेत, त्यांना दुःख होतें. ४२०

अन्वय–अहं च सर्वस्य हृदि सन्निविष्टः (अस्मि), मत्तः सर्वस्य स्मृतिः ज्ञानं अपोहनं च (अस्ति); अहं च एव सर्वैः वेदैः वेद्यः (अस्मि); अहं एव वेदांतकृत् वेदवित् च (अस्मि). १५

अर्थ–मी सर्वांच्या हृदयामध्यें प्रवेश करून राहतों; मजपासून सर्वांना स्मृति, ज्ञान आणि या दोहोंचा अभाव [विस्मरण व अज्ञान] हीं उत्पन्न होतात; सर्व वेदांनीं जाणण्यास मीच योग्य आहें; आणि वेदांताचा सिद्धांत करणारा व त्याचा ज्ञाताही मीच आहें. ॥ १५ ॥

एऱ्हवीं, सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत, 'मी अमुक आहें' अशी जी बुद्धि (ज्ञान) रात्रंदिवस स्फुरण पावत असते, तीही मीच आहें. २१ परंतु साधूंच्या समागमानें, ब्रह्मात्म्यैक्य ज्ञानाचे अभ्यासानें, आणि वैराग्यासहवर्तमान गुरुचरणांच्या सेवेनें–२२ ह्मणजे ह्याच सदाचरणानें सर्व अज्ञान नाहींसें होऊन, त्याचा मीपणा आत्मस्वरूपांत लय पावतो. २३ मग आत्मस्वरूपाकडे दृष्टि गेल्यावर, मज आत्माच्या योगानें तो नेहमीं सुखांतच असतो. अशी स्थिति होण्यास माझ्याशिवाय दुसरा कोणीं कारणीभूत आहे काय? २४ हे धनंजया, सूर्य उगवल्यावर सूर्याच्या तेजानेंच सूर्य पहावा लागतो; त्याप्रमाणें, मला जाणण्यास मीच कारण आहें. २५ नाहीं तर, व्यावहारिक लोकांची सेवा करून संसाराचा चांगुलपणा ऐकतांना देहाच्या ठिकाणींच त्यांची अहंबुद्धी गढून गेली आहे. २६ ते स्वर्ग व संसार या सुखांच्या प्राप्तीकरितां कर्ममार्गाचें आचरण करतात, त्यामुळें त्यांना दुःखाचा मोठा वांटा प्राप्त होतो. २७ परंतु, अर्जुना, हीही स्थिति त्या अज्ञानी लोकांस प्राप्त होण्यास कारण मीच आहें. ज्याप्रमाणें जागा असणारा मनुष्यच स्वप्न व निद्रा या अवस्थांचा कारण असतो; २८ परंतु, दिवसा ढगांनीं आकाश व्यापलें ह्मणजे उजेड कमी होतो, हेंही दिवसाच्या उजेडानेंच जसें समजतें; त्याप्रमाणें, मला न जाणून प्राणी विषयांचें सेवन करतात, हेंही माझ्याच सत्तेनें होतें. २९ याप्रमाणें, हे धनंजया, निद्रेला किंवा जागृतीला जसें मूळ ज्ञानच कारण आहे, त्याप्रमाणें, या ज्ञानी व अज्ञानी अशा जीवांना मीच मूळ आहें. ४२० हे धनुर्धरा ज्याप्रमाणें, सर्पाच्या किंवा दोरीच्या भासास मूळ दोरीच कारण आहे, त्याप्रमाणें ज्ञान व अज्ञान यांच्या व्यवहारास मीच कारण आहें, हें सिद्ध आहे ३१ ह्मणून, हे धनंजया, माझें खरें स्वरूप न समजल्यामुळें वेद मला जाणण्याकरितां खटपट करूं लागला, तों त्याच्या शाखा झाल्या. ३२ तथापि त्या वेदाच्या तीनही शाखांनीं (ऋक्, यजु व साम यांनीं) माझेंच वर्णन केलें आहे. ज्याप्रमाणें पूर्वपश्चिमवाहिनी नद्यांस समुद्रच प्राप्य स्थान होय; ३३ आणि ज्याप्रमाणें महासिद्धांताजवळ (ब्रह्माजवळ) श्रुती शब्दासहवर्तमान लय पावतात, जसा वाऱ्याच्या झुळका गंधासहवर्तमान आकाशांत लय पावतात. ३४ त्याप्रमाणें, सर्व श्रुति ज्या ठिकाणीं लाजून स्तब्ध रहातात, तें ब्रह्मस्वरूप मीच यथार्थ प्रकट करतों. ३५ नंतर, श्रुतीसह सर्व जग ज्या ठिकाणीं लय पावतें, तें शुद्ध आत्मज्ञान जाणणारा मीच आहें. ३६ ज्याप्रमाणें निजलेला मनुष्य जागा झाल्यावर स्वप्नांत भासलेल्या वस्तु आपणच झालों होतों असें तो समजतो, त्याप्रमाणेंच जागृदवस्थेंतही आपण एकटेच आहों, हेंही तोच समजतो. ३७ त्याप्रमाणें, जें माझें आत्मस्व-

तयाही बोधाकारण । जाणता मीचि ३८ मग आगी लागलिया कापुरा । ना काजळी ना वैश्वानरा । उरणें नाहीं वीरा । जयापरी ३९ तेविं समूळ अविद्या खाये । तें ज्ञानही जैं बुडोनि जाये । तऱ्ही नाहीं कीर नोहे । आणि न साहे असणेंही ४४० पैं विश्व घेऊनि गेला मागेंसीं । तया चोरातें कवण कें गिवसी । जे कोणी एकी दशा ऐसी । शुद्ध ते मी ४१ ऐसी जडाजडव्याप्ती । रूप करितां कैवल्यपती । ठी केली निरुपहितीं । आपुल्या रूपीं ४२ तो आघवाचि बोधु सहसा । अर्जुनीं उमटला कैसा । व्योमींचा चंद्रोदयो जैसा । क्षीरार्णवीं ४३ कां प्रतिभिंतीं चोखटे । समोरील चित्र उमटे । तैसा अर्जुनें आणि वैकुंठें । नांदतसे बोधु ४४ तरि बाप वस्तुस्वभावो । फावे तंव तंव गोडिये थांवो । ह्मणौनि अनुभवियांचा रावो । अर्जुन म्हणे ४५ जी व्यापकपण बोलतां । निरुपाधिक जें आतां । स्वरूप प्रसंगता । बोलिले देवो ४६ तें एक वेळ अव्यंगवाणें । कीजो कां मजकारणें । तेथ द्वारकेचा नाथु म्हणे । भलें केलें ४७ पैं अर्जुना आह्मांहि वाडेंकोडें । अखंड बोलों आवडे । परि काय कीजे न जोडे । पुसतें ऐसें ४८ आजि मनोरथांसि फळ । जोडलासि तूं केवळ । जे तोंड भरूनि निखळ । आलासि पुसों ४९ जें अद्वैतावरीही भोगिजे । तें अनुभवींच तूं विरजें । पुसोनि मज माझें । देतासि सुख ४५० जैसा आरिसा आलिया जवळां । दिसे आपणपें आपला डोळा । तैसा संवादिया तूं निर्मळा । शिरोमणी ५१ तुवां नेणोनि पुसावें । मग आह्मीं परिसऊं बैसावें । तो गा हा पाडु नव्हे । सोयरेया ५२ ऐसें ह्मणौनि आलिंगिलें । कृपादृष्टी अवलोकिलें । मग देवो काय बोलिले । अर्जुनेंसीं ५३ पैं दोहीं वोठीं एक बोलणें । दोहीं चरणीं एक चालणें । तैसें पुसणें सांगणें । तुझें माझें ५४ एवं आह्मी तुम्ही येथें । देखावें एका अर्थातें । सांगतें पुसतें येथें । दोन्ही एक ५५ ऐसा बोलत देवो भुलला मोहें । अर्जुनातें आलिंगूनि ठाये । मग बिहाला म्हणे नोहे । आवडी हे ५६ जाले इक्षुरसाचे ढाळ । तरि लवण देणें किडाळ । जे संवादसुखाचें रसाळ । नासेल थितें ५७ आधींच आम्हां यया कांहीं । नरनारायणासी भिन्न

रूप, त्याचा बोध होण्यास दुसऱ्यावांचून मीच कारण आहें; व त्या आत्मस्वरूपाचा जाणणारा मीच आहें. ३८ वीरा अर्जुना, ज्याप्रमाणें कापुर जळल्यावर मागें त्याची काजळी रहात नाहीं व अग्निही रहात नाहीं, ३९ त्याप्रमाणें, अज्ञानाचा समूळ नाश करणारें जें ज्ञान, तेंही ज्या वेळेस लय पावतें, त्या वेळेस कांहीं नाहीं असेंही ह्मणतां येत नाहीं, व आहे असेंही म्हणणें ज्या स्थितीमध्यें सहन होत नाहीं, ह्मणजे ज्ञानाज्ञानाचा लय झाल्यावर जें शुद्ध स्वरूप उरतें, त्याच्या ठिकाणीं शब्दाचा साक्षात् प्रवेश होत नाहीं; म्हणून आहे किंवा नाहीं, अशा शब्दानें ती स्थिति सांगतां येत नाहीं. ४४० हें पहा—विश्वाचें कारण जें अज्ञान, त्यासहवर्तमान सर्व विश्वाचा नाश करून टाकणार, त्याच्या विश्वांतर्गत साधनांनीं कोण व कोठें पत्ता लावणार. अशा तऱ्हेची जी कांहीं विशेष स्थिति, तें माझें शुद्ध स्वरूप आहे. ४१ कैवल्यपती भगवान् यांनीं जडाजड पदार्थांमध्यें आपल्या व्याप्तीचें रूप करितां करितां आपल्या निरुपाधिक स्वरूपाच्या ठिकाणीं मजल पोंचविली. ४२ ज्याप्रमाणें आकाशांत चंद्रोदय झाल्यावर क्षीरसमुद्रांत त्याचें पूर्ण प्रतिबिंब दिसतें, त्याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं केलेला हा सर्व बोध अर्जुनाच्या मनांत प्रतिबिंबित झाला. ४३ चित्रें काढलेल्या भिंतीच्या समोरील भिंत घोंटून गुळगुळीत केल्यावर, तींत ज्याप्रमाणें त्या चित्रांचें प्रतिबिंब दिसतें, त्याप्रमाणें वैकुंठनायक जो श्रीकृष्ण परमात्मा, त्याच्या मनांतील बोध अर्जुनाच्या शुद्ध अंतःकरणामध्यें प्रतिबिंबित झाला. ४४ धन्य! धन्य!! परमात्म स्वभाव!!! जशी जशी त्याची प्राप्ति होईल, तशी तशी आनंदाची प्राप्ति वाढते. अशा अनुभवाचा राजा जो अर्जुन तो पुनः देवाला ह्मणतो. ४५ देवा, आपल्या व्यापकपणाचें वर्णन करतांना आपण प्रसंगानुसार जें निरुपाधिक स्वरूपाचें वर्णन केलें. ४६ तें निरुपाधिक स्वरूप एक वेळ मजकरितां स्पष्ट करा. तेव्हां द्वारकानाथ ह्मणाले, "चांगलें विचारलेंस" ४७ हें पहा अर्जुना, आम्हांलाही कोडकौतुकानें नेहमीं हेंच बोलावेंसें वाटतें, पण काय करावें, कोणी असें विचारणाराच भेटत नाहीं. ४८ तूं आज गोड भक्त मोठ्या आस्थेनें पुनः निरुपाधिक स्वरूप सांगा, ह्मणून विचारलेंस म्हणून मला असें वाटतें, आजपर्यंत माझ्या मनांत असा विचारणारा कोणी तरी भेटावा, अशी फार इच्छा होती, त्या इच्छेचें फळ आज तूं मला प्राप्त झालास. ४९ अद्वैत अनुभवानंतर जो सुखाचा उपयोग घ्यावा, तो घेण्यास आज मला तूं साह्य झाला आहेस. कारण, माझें निरुपाधिक स्वरूप मला पुनः सांगा असें विचारूनच मला सुख देत आहेस. ४५० ज्याप्रमाणें आरशांत पाहिल्यावर आपलें स्वरूप आपल्या नेत्रांनीं दिसतें, त्याप्रमाणें तुझ्याबरोबर संवाद केल्यामुळें मला सुख झालें आहे, म्हणून तूं संवाद करणारांत शिरोमणि आहेस. ५१ मित्रा अर्जुना, तुला समजत नाहीं म्हणून त्वां आम्हांस विचारावें, आणि आह्मीं तुझी समजूत करून द्यावी, अशी तुझी योग्यता नाहीं बरें!" ५२ असें ह्मणून देवाला आनंदातिशयामुळें अर्जुनास आलिंगन देऊन व कृपादृष्टीनें पाहून मग भगवान् अर्जुनाला असें म्हणाले ५३ कीं, ओंठ जरी दोन असले तरी बोलणें जसें एक, दोन पाय असले तरी चालणें जसें एक, त्याप्रमाणें तुझें पुसणें व माझें सांगणें दोन्ही एक आहेत. ५४ याप्रमाणें तुझें व माझें स्वरूप एकच आहे असें समज; आणि मी सांगणारा व तूं पुसणारा हे आपण दोघेही एकच आहों." ५५ असें बोलतां बोलतां मोहानें गुढून जाऊन अर्जुनास आलिंगन देऊन स्तब्ध झाले. इतक्यांत चकित होऊन म्हणाले:—इतकें प्रेम चांगलें नाहीं! ५६ उंसाच्या रसाची गुळाची ढेप करतेवेळीं त्यांत ज्याप्रमाणें हीन असा क्षार घालावा लागतो, त्याप्रमाणें आमच्या संवादरूपी सुखांत द्वैत उत्पन्न केलें नाहीं, तर स्राज आलेलें प्रेम नाहींसें होईल. ५७ अर्जुन नर, व मी नारायण असल्यामुळें आम्हां दोघांत आधींच भेद नाहीं. पण मला आलेलें हें प्रेमाचें भरतें आतां माझ्या ठिका-

नाहीं । परी आतां जिरो माझ्या ठाईं । वेगु हा माझा ५८ इया बुद्धी सहसा। श्रीकृष्ण म्हणे वीरेशा । पैं गा तो तुवां कैसा । प्रश्नु केला ५९ जो अर्जुन श्रीकृष्णीं विरत होता। तो परतोनियां मागुता । प्रश्नावळीची कथा। ऐकों आला ४६० तेथ सद्गदें बोलें । अर्जुनें जी जी ह्मणितलें । निरुपाधिक आपुलें। रूप सांगा ६१ यया बोला तो शार्ङ्गी । तेंचि सांगावयालागीं । उपाधी दोहीं भागीं । निरूपीत असे ६२ पुसिलिया निरुपहित । उपाधि कां सांगे यथ । हें कोण्हाही प्रस्तुत । गमे जरी ६३ तरि ताकाचें अंश फेडणें । याचि नांव लोणी काढणें । चोखाचिये शुद्धी तोडणें । कीडाचि जेविं ६४ बाबुळीचि सारावी हातें । पारि पाणी तंव असे आइतें । अभ्रचि जावें गगन तें । सिद्धचि कीं ६५ वरिल कोंडियाचा गुंडाळा । झाडूनि केलिया वेगळा । कणु घेतां विरंगोळा। असे काई ६६ तैसा उपाधि उपहितां। शेवटु जेथ विचारितां। तें कोणातेंही न पुसतां । निरुपाधिक ६७ जैसें न सांगणेवरी । बाळा पतीसी रूप करी । बोल निमालेपणें विवरी।अचर्चातें ६८ पैं सांगणेयाजोगें नव्हे । तेथिंचें सांगणें ऐसें आहे । ह्मणौनि उपाधि लक्ष्मीनाहें । बोलिजे आदि ६९ पाडिव्याची चंद्ररेखा । निरुती दावावया शाखा । दाविजे तेविं औपाधिका। बोली इया ४७०

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

मग तो म्हणे गा सव्यसाची । पैं इये संसारपाटणींची । वस्ती साविया टांची । दुपुरुषीं ७१ जैसी आघवांचि गगनीं । नांदत दिवोरात्री दोन्ही । तैसे संसारराजधानीं। दोन्हीचि हे ७२ आणिकही तिजा पुरुषु आहे । परि तो या दोहींचें नांव न साहे । जो उदेला गांवेंसीं खाये । दोहींतें ययां ७३ परि ते तंव गोठी असो । आधीं दोहींची हे पारियेसों । जे संसारग्रामा वसों । आले असती ७४ एक आंधळा वेडा पंगु । येर सर्वांगें पुरता चांगु । परि ग्रामगुणें संगु । घडला दोघां ७५ तया एका नाम क्षरु । येरातें ह्मणती अक्षरु। इहीं दोहींचि पारि संसारु । कोंदला असे ७६ आतां क्षरु तो कवणु । अक्षरु तो किलक्षणु । हा अभिप्रावो संपूर्णु । विवंचूं गा ७७ तरी महदहंकारा-।

णींच जिरूं द्या. ५८ याप्रमाणें बुद्धि स्थिर करून श्रीकृष्ण भगवान् ह्मणाले हे वीरश्रेष्ठा, "तूं मला काय प्रश्न केलास?" ५९ इकडे अर्जुन जो श्रीकृष्णांच्या स्वरूपांत लीन होत होता, तो देहभानावर येऊन आपल्या प्रश्नाचें उत्तर ऐकण्यास तयार झाला. ४६० तेव्हां सद्गदित वाणीनें अर्जुनानें म्हटलें: "देवा, आपलें निरुपाधिक रूप कोणतें तें सांगा." ६१ अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून, तें निरुपाधिक स्वरूप सांगण्याकरितां, श्रीकृष्ण भगवान् अगोदर दोन प्रकारें करून उपाधींचें वर्णन करितात. ६२ आपलें निर्गुणरूप सांगा म्हणून विचारलें असतां, उपाधींविषयीं भगवान् अगोदर वर्णन कां करतात, अशी जर कोणास शंका येईल, ६३ तर असें पहा कीं, कोणीं लोणी मागावयास आला तर, ताक अगोदर करून त्यांतून तें त्याला काढून द्यावें लागतें, किंवा शुद्ध सोनें पाहिजे असल्यास तें जसें अगोदर तावून त्यांतील वाईट धातू काढावी लागते; ६४ पाण्यावरील शेंवाळच काढून टाकावयाचें असतें, ह्मणजे मग पाणी शुद्धच आहे; अथवा अभ्र नाहींसें झाल्यावर आकाश स्वच्छच असतें; ६५ तांदुळावरील भाताचा कोंडा काढून टाकल्यावर तांदूळ हातीं येण्यास कांहीं हरकत असते काय? ६६ त्याप्रमाणें स्वरूपावरील उपाधि काढून टाकल्यावर, विचार केला तर जें बाकी रहातें, तेंच शुद्ध स्वरूप, हें कोणास विचारावयास नको. ६७ ज्याप्रमाणें लहान मुलीला तिच्या पतीचें नांव विचारल्यावर, जें नांव घेतलें असतां ती गप्प रहाते, तेंच तिच्या पतीचें नांव समजावयाचें, त्याप्रमाणें जेथें शब्दांची गति कुंठीत होते, तेंच अवर्णनीय असें निरुपाधिक शुद्ध स्वरूप होय. ६८ म्हणून, ज्याचें स्वरूप शब्दानें सांगतां येत नाहीं, त्याच स्वरूपाच्या ठिकाणचें वर्णन अजुबाजूच्या गोष्टीनेंच करावें लागतें, ह्मणून लक्ष्मीपती भगवान् अगोदर उपाधी सांगूं लागले; ६९ शुद्ध प्रतिपदेच्या चंद्राची कोर दाखविते वेळीं ज्याप्रमाणें एखाद्या झाडाच्या खांदीच्या आधारानें ती दाखवावी लागते, त्याप्रमाणें निरुपाधिक स्वरूपाचें लक्षण सांगते वेळीं उपाधींचें स्वरूप सांगावें लागतें. ४७०

अन्वय–लोके क्षरः अक्षरः च एव इमौ द्वौ पुरुषौ (स्तः) सर्वाणि भूतानि क्षरः (उच्यते), कूटस्थः अक्षरः उच्यते. १६

अर्थ–या लोकीं क्षर आणि अक्षर हे दोनच पुरुष [पदार्थ] आहेत. सर्व भूतांना क्षर म्हणतात, आणि कूटस्थाला [मायोपाधियुक्त जीवाला] अक्षर म्हणतात.

मग श्रीकृष्ण म्हणतात:–हे सव्यसाची, या संसाररूपी नगरांत खरोखर मोजकी दोन पुरुषांची वस्ती आहे. ७१ ज्याप्रमाणें सर्व आकाशांत कायतीं दिवस (उजेड) व रात्र (काळोख) हींच नांदतात, त्याप्रमाणें संसाररूपी राजधानींत हे दोघेच रहातात. ७२ आणखीही एक तिसरा पुरुष आहे, परंतु त्याला या दोघांचें नांव देखील सहन होत नाहीं. कारण, तो येथें आला असतां नगरासह त्या दोघांचा नाश करतो. ७३ परंतु त्या तिसऱ्याची गोष्ट सध्यां राहूं दे. अगोदर जे या संसाररूपी नगरांत वस्ती करण्याकरितां आले आहेत, त्या दोघांविषयीं सांगतों, तें ऐक. ७४ त्यांपैकीं एक अंधळा, वेडा व पंगू असा आहे. आणि दुसरा सर्व अवयवांनीं परिपूर्ण आहे. परंतु हे त्यांचे धर्म स्वतःचे नसून ज्या गांवांत ते वस्तीला आले आहेत, त्या गांवाच्या संगतीमुळें आले आहेत. ७५ त्या एकाचें नांव 'क्षर' व दुसऱ्याचें नांव 'अक्षर.' या दोघांनींच हें संसाररूपी नगर व्यापून टाकिलें आहे. ७६ आतां 'क्षर' म्हणून आहे तो कोण, व 'अक्षर' म्हणतात त्याचीं लक्षणें काय हें सर्व तुला फोड करून सांगतों.–ह्या ठिकाणीं शुद्ध परमात्म्यालाच क्षराक्षराची संज्ञा केली आहे. क्षर पुरुष संज्ञा करते वेळेस मायाकार्य महत्तत्त्वापासून तृणापर्यंत जो प्रपंच तो 'क्षर' म्हणजे प्रतिक्षणीं नाश पावणारा आहे. त्याची उपाधी परमात्म्याला घेऊन क्षर पुरुष असें म्हटलें आहे; आणि येथून सर्व क्षर उपाधींचें वर्णन केलें आहे, हें लक्षांत घेऊन ग्रंथ वाचावा, म्हणजे समजण्यास कठीण जाणार नाहीं.–७७ तर, अर्जुना, महत्तत्त्वापासून ग-

लागुनियां धनुर्धरा । तृणांतीचा पांगोरा- । वरी पैं गा ७८ जें कांहीं सानें थोर । चालतें अथवा स्थिर । किंबहुना गोचर । मनबुद्धीसि जें ७९ जेतुलें पांचभौतिक घडतें । जें नामरूपा सांपडतें । गुणत्रयाच्या पडतें । कामठां जें ४८० भूताकृतींचें नाणें । घडत भांगारें जेणें । काळासि जूं खेळणें । जिहीं कवडा ८१ जाणणेंचि विपरीतें । जें जें कांहीं जाणिजेतें । जें प्रतिक्षणीं निमतें । होऊनियां ८२ अगा काढूनि भ्रांतीचें दांग । उभवी सृष्टीचें आंग । हें असो बहु जग । जया नाम ८३ पैं अष्टधा भिन्न ऐसें । जें दाविलें प्रकृतिमिसें । जें क्षेत्रद्वारा छत्तिसें । भागीं केलें ८४ हें मागील सांगों किती । अगा आतांचि जें प्रस्तुतीं । वृक्षाकार रूपाकृति निरूपिली ८५ तें आघवेंचि साकारें । कल्पुनी आपणपयां पुरें । जालें असे तदनुसारें । चैतन्यचि ८६ जैसा कुहां आपणचि बिंबे । सिंह प्रतिबिंब पाहतां क्षोभे । मग क्षोभला समारंभें । घाली तेथ ८७ कां सलिलीं असतचि असे । व्योमावरी व्योम बिंबे जैसें । अद्वैत होऊनि तैसें । द्वैत धेपे ८८ अर्जुना गा यापरी । साकार कल्पूनि पुरीं । आत्मा विस्मृतीची करी । निद्रा तेथ ८९ पैं स्वप्नीं सेजार देखिजे । मग पहुडणें जैसें तेथ कीजे । तैसें पुरीं शयन देखिजे । आत्मयासी ४९० पाठीं तिये निद्रेचेनि भरें । मी सुखी दुःखी म्हणत घोरें । अहंममतेचेनि थोरें । वोसणाये सादें ९१ हा जनकु हे माता । हा मी गौर हीन पुरता । पुत्र वित्त कांता । माझें हें ना ९२ ऐसिया वळघोनि स्वप्ना । धांवत भवस्वर्गाचिया राना । तया चैतन्य नाम अर्जुना । क्षर पुरुषु गा ९३ आतां ऐक क्षेत्रज्ञु येणें । नामें जयातें बोलणें । जग जीवु कां म्हणे । जिये दशेतें ९४ जो आपुलेनि विसरें । सर्व भूतत्वें अनुकरें । तो आत्मा बोलिजे क्षरें । पुरुषनामें ९५ जे तो वस्तुस्थिती पुरता । ह्मणोनि आली पुरुषता । वरी देहपुरीं निदैजतां । पुरुषनामें ९६ आणि क्षरपणाचा नाथिला । आळु यया ऐसेनि आला । जे उपाधींचि आतला । ह्मणोनियां ९७ जैसी खळाळींचिया उदका । सरसीं आंदोळे चंद्रिका । तैसा विकारां औपाधिकां । ऐसाचि गमे ९८ कां खळाळु मोटका शोषे । आणि चंद्रिका तैं सरिसीच भ्रंशे । तैसा उपाधिनाशीं न दिसे । उपाधिकु ९९ ऐसें उपाधीचेनि पाडें । क्षणिकत्व यातें जोडे । तेणें खोंकरपणें घडे । क्षर हें नाम ५०० एवं जीवचैतन्य आघवें । हें क्षर पुरुष जाणावें । आतां रूप करूं बरवें ।

वताच्या काडीपर्यंत सर्व ७८ जें कांहीं ल्हान व थोर चालणारें अथवा स्थिर, किंवा मन व बुद्धि यांस समजणारें; ७९ जें पंचमहाभूतांनीं बनलेलें, नांवारूपांत येणारें, आणि सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांच्या कमावणींत आलेलें, ४८० ज्या सोन्यानें म्हणजे पंचमहाभूतानें भूताकृतीचें नाणें तयार होतें, व ज्या शरीररूपी कवड्यानें काळाला जुगार खेळतां येतें; ८१ विपरीत ज्ञानानें जें जाणतां येतें, व जें प्रतिक्षणीं उत्पन्न होऊन लय पावतें; ८२ अरे, भ्रांतिरूपी अरण्यांत (मायेंत) शिरून जें सृष्टिरूपी अवयव उत्पन्न करतें; फार काय सांगावें! ज्याला 'जग' असें म्हणतात; ८३ जें सातवे अध्यायांत आठ प्रकारच्या प्रकृतीनें वर्णन केलें आहे;व तेराव्या अध्यायांत छत्तीस प्रकारांनीं क्षेत्राच्या रूपानें वर्णन केलें आहे; ८४ या मागील गोष्टी कशास पाहिजेत? अरे, आतां याच अध्यायांत वृक्षाकार रूपाकृतीनें जें तुला सांगितलें; ८५ तें सर्व साकार पदार्थ आपलीं रहाण्याचीं गांवें आहेत, अशी कल्पना करून, त्यांत व्याप्त होऊन त्या त्या आकारानें चैतन्यच बनलें आहे. ८६ विहिरींत पडलेलें आपलें प्रतिबिंब पाहून हा कोणीं दुसरा सिंह आहे असें मानून, रागानें त्याचा नाश करण्याकरितां जसा सिंह विहिरींत उडी घालतो, ८७ किंवा उदकामध्यें आकाश व्याप्त असूनही पुनः त्याच्यावर आकाशाचें प्रतिबिंब दिसतें, तसें चैतन्य आपण स्वतः अद्वैत असून उपाधींच्या योगानें द्वैतरूप बनतें. ८८ अर्जुना, याप्रमाणें आकारयुक्त नगरीची कल्पना करून आत्मा आपल्या स्वरूपाच्या विस्मृतीची त्या ठिकाणीं निद्रा करतो. ८९ मग, स्वप्नांत जसा एकादा मनुष्य अंथरूण पाहून त्यावर निजतो, तसा आत्मा या जगांत स्वस्थ झोंप घेतो. ४९० मग, त्या निद्रेच्या भरांत, मी सुखी आहें, मी दुःखी आहें, असा बोलत सुटतो; आणि अहंकार व ममता यांच्या ममत्वांत सांपडून बरळतो. ९१ हा माझा बाप, ही माझी आई, मी गोरा, मी काळा, मी पूर्ण आहें, मुलगा, संपत्ति व स्त्री हीं माझीं नव्हत का! ९२ याप्रमाणें स्वप्नाच्या आधारानें स्वर्ग व संसार या रानांत धांवणारें जें चैतन्य, त्याला अर्जुना, 'क्षर' पुरुष असें ह्मणतात. ९३ आतां, ज्याला क्षेत्रज्ञ असें ह्मणतात, व ज्या दशेस सर्व जग जीव ह्मणतें, ९४ आणि जो आत्मस्वरूपाच्या विस्मृतीनें सर्व भूतांत संचार करतो, त्या जीवात्म्याला 'क्षर' पुरुष असें ह्मणतात. ९५ कारण, तो वस्तुतः स्वरूपानें परिपूर्ण आहे, ह्मणून त्याला 'पुरुष' हें नांव प्राप्त झालें. शिवाय तो देहांत वास करतो म्हणूनही त्याला 'पुरुष' असें नांव आहे; ९६ आणि उपाधी तादात्म्यसंबंधानें त्याच्यावर क्षरपणाचा खोटा आळ आला आहे. ९७ ज्या प्रमाणें हालणाऱ्या पाण्यांत चंद्राचें प्रतिबिंब हालतें असें वाटतें, त्याप्रमाणें विकाराच्या उपाधींनीं आत्मा उपाधियुक्त भासतो. ९८ नंतर तेंच हालणारें पाणी नाहींसें झाल्यावर त्यांत दिसणारें चंद्रप्रतिबिंबही नाहींसें होतें. त्याप्रमाणें, उपाधींचा नाश झाल्यावर चैतन्य दिसेनासें होतें. ९९ याप्रमाणें उपाधींच्या योगानें चैतन्यास क्षणिकत्व प्राप्त होतें, आणि असा कमीपणा आल्यानें त्याला 'क्षर' असें म्हणतात. ५०० अशा प्रकारें सर्व जीवचैतन्यास 'क्षर' असें म्हणावें. आतां अक्षराचीं लक्षणें कोणतीं, तें उत्तम प्रकारें सांगतों.—येथून अक्षरपुरुषाचें वर्णन करण्याकरितां, ज्ञानावांचून नाश न पावणारी जी माया किंवा अज्ञान, तिला अक्षर असें म्हणतात. त्या उपाधीशीं युक्त जो परमात्मा त्याला अक्षर पुरुष असें म्हटलें आहे. येथून अगोदर त्या उपाधीचें

अक्षरासी १ तरि अक्षरु जो दुसरा । पुरुषु पैं धनुर्धरा । तो मध्यस्थु गा गि-रिवरां । मेरु जैसा २ जे तो पृथ्वी पाताळ स्वर्गीं । इहीं न भेदे तिहीं भागीं । तैसा दोहीं ज्ञानज्ञानांगीं । पडेना जो ३ ना यथार्थज्ञानें एक होणें । ना अ-न्यथात्वें दुजें घेणें । ऐसें निखिळ जें नेणणें । तेंचि तें रूप ४ पांसुता निः-शेष जाये । ना घटभांडादि होये । तया मृत्पिंडा ऐसें आहे । मध्यस्थ जें ५ पैं आटोनि गेलिया सागरु । मग तरंगु ना नीरु । तया ऐशी अनाकारु । जे दशा गा ६ पार्था जागणें तरी बुडे । परि स्वप्नाचें कांहीं न मांडे । तैसिये निद्रे सां-गडें । न्याहाळणें जें ७ विश्व आवघेंचि मावळे । आणि आत्मबोधु तरी नुजळे । तिये अज्ञानदशे केवळे । अक्षरु नामें ८ सर्वां कळीं सांडिलें जैसें । चंद्रपण उरे अंवसे । रूप जाणावें तैसें । अक्षराचें ९ पैं सर्वोपाधिविनाशें । हे जीवदशा जेथ पैसे । फळपाकांत जैसें । झाड बीजीं ५१० तैसें उपाधी उपहित । थोकोनि ठाके जेथ । तयातें अव्यक्त । बोलती गा ११ घन अज्ञान सुषुप्ती । तो बीज-भावो म्हणती । येर स्वप्न हन जागृती । फळभावो तयाचा १२ जयासी कां बीजभावो । वेदांतीं केला ऐसा आवो । तो तया पुरुषा ठावो । अक्षराचा १३ जेथुनी अन्यथा ज्ञान । फांकोनि जागृती स्वप्न । नानाबुद्धीचें ज्ञान । रिगालें असे १४ जीवत्व जेथुनी किरीटी । विश्व उठतचि उठी । ते उभय भेदांची मिठी । अक्षरु पुरुषु १५ येरु क्षरु पुरुषु कां जनीं । जिहीं खेळे जागृतीं स्वप्नीं । तिया अवस्था जो दोन्ही । वियाला गा १६ पैं अज्ञानघनसुषुप्ती । ऐसैसी जे कां ख्याती । या उणी येकी प्राप्ती । ब्रह्माची जे १७ साचचि पुढती वीरा । जरि न येतां स्वप्न जागरा । तरी ब्रह्मभावो साचोकारा । ह्मणों येता १८ परि प्रकृतिपुरुषें दोनी । अभ्रें जालीं जिये गगनीं । क्षेत्रक्षेत्रज्ञु स्वप्नीं । देखिला जियें १९ हें असो अधोशाखा । या संसाररूपा रुखा । मूळ तें रूप पुरुषा । अक्षराचें ५२० हा पुरुषु कां ह्मणिजे । जे पूर्णपणेंचि निजे । पैं मायापुरीं पहुडिजे । तेणेंही बोलें २१ आणि विकारांची जे वारी । ते विपरीत ज्ञानाची परी । नेणिजे जिये माझारीं । ते सुषुप्ती गा हा २२ ह्मणौनि यया आपैसें । क्षरणें या नसे । आणि केंही हा न नाशे । ज्ञानाउणें २३ यालागीं हा अक्षरु । ऐसा वेदांतीं डगरु । केला देशीं थोरु । सिद्धांताच्या २४ ऐसें जीवकार्य कारण । जया मायासंगुचि ल-क्षण । अक्षर पुरुषु जाण । चैतन्य तें २५

वर्णन करितात, हें लक्षांत ठेवावें.– १ तर अर्जुना, दुसरा जो 'अक्षर पुरुष,' तो मध्यस्थ आहे; ज्याप्रमाणें, सर्व पर्वतांत मेरु पर्वत मध्यस्थ आहे, त्याप्रमाणें परमात्मा व मायाकार्य यांच्यामध्यें अक्षर पुरुषाची उपाधि जें अज्ञान तें मध्यें आहे, ह्मणून तद्विशिष्ट अक्षर पुरुषाला मध्यस्थ ह्मटलें आहे, २ कारण तो मेरु पर्वत पृथ्वी, पाताळ व स्वर्ग या तिन्ही लोकांत सारखाच आहे; त्याप्रमाणें जो ज्ञान किंवा अज्ञानकार्य यांना समानच आहे. ३ यथार्थ ज्ञानानें ऐक्य होणें किंवा विपरीत ज्ञानानें द्वैत पावणें या दोन स्थितींमधील जी केवळ अज्ञान स्थिति तेंच ज्याचें स्वरूप होय; ४ माती भिजवून तिचा गोळा करावा, मग तिचें भांडें घडावयाचे पूर्वी तिचा मातीपणा तर गेलेला असतो, व तिला मडक्याचाही आकार नसतो; त्या गोळ्याप्रमाणें या अक्षर पुरुषाची मधली स्थिति आहे. ५ समुद्र आटल्यावर त्यांत लाटाही नसतात किंवा पाणीही नसतें, त्याप्रमाणें जी आकाररहित स्थिति; ६ पार्था, जागृदवस्था जाऊन स्वप्नावस्था ही आली नाहीं अशी जी निद्रावस्था, त्याप्रमाणें ज्याचें स्वरूप आहे; ७ आणि जगाचा भास नाहींसा होणें, व आत्मज्ञानाचा बोध न होणें, या दोहोंमधील जी केवळ अज्ञानदशा, तिलाच "अक्षर"असें म्हणतात.८ अमावास्येच्या दिवशीं सर्व कला नाहींतशा होऊन जसें चंद्राचें स्वरूप असतें, त्याप्रमाणें शुद्ध ज्ञान व विपरीत ज्ञान याविरहित केवळ अज्ञान असें अक्षराचें रूप आहे. ९ हें पहा, सर्व उपाधींचा नाश झाल्यावर ज्या अज्ञानांत जीवात्मा लय पावतो. ज्याप्रमाणें फळ आल्यावर झाड त्यांत बीजरूपानें असतें, ५१० त्याप्रमाणें उपाधि व उपाधीचा स्वीकार करणारा जेथें विश्रांति घेतो, त्या स्थानाला अव्यक्त असें म्हणतात. ११ पूर्ण अज्ञान ज्या निद्रावस्थेंत असतें, तिला 'बीजभाव' असें म्हणतात; व स्वप्न व जागृति ह्यांना 'फळभाव' असें ह्मणतात. १२ वेदांतशास्त्रांत त्या स्थितीला 'बीजभाव' असें ह्मणतात. त्या स्थितीलाच 'अक्षर पुरुष' असें म्हणतात. १३ आणखी जेथून विपरीत ज्ञान उत्पन्न होऊन जागृति व स्वप्न या दोहोंनीं चालतें; आणि अनेकबुद्धिरंगांकडून ज्ञान जेथून निघतें. १४ अर्जुना, जीवधर्म जेथून उत्पन्न होतो, तसेंच अनंत विश्व जेथें उत्पन्न होतात, आणि त्या जीवभावाची व विश्वाची प्रलयकाळीं जेथें साम्यावस्था होते त्या उपाधीच्या ठिकाणीं ह्मणजे अज्ञानाच्या ठिकाणीं असणाऱ्या चैतन्याला अक्षर पुरुष म्हणतात. १५ दुसरा क्षर पुरुष जो जागृत-स्वप्नावस्थेंत खेळतो, त्या जागृत-स्वप्न या दोन अवस्था ज्याच्यापासून उत्पन्न होतात, १६ किंवा ज्या अवस्थेला पूर्ण अज्ञानानें भरलेली अशी निद्रावस्था ह्मणतात, व जिला ब्रह्मस्थिती ह्मणण्याला एकच उणेपणा आहे. १७ वीरा अर्जुना. खरोखर या निद्रावस्थेपासून जर स्वप्न किंवा जागृति या अवस्था प्राप्त न होतील, तर या सुषुप्तीलाच ब्रह्मस्थिति असें ह्मटलें असतें. १८ पण या निद्रारूपी आकाशांत प्रकृतिपुरुषरूपी ढग येऊन क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ असे जिच्या स्वप्नांत दिसतात. १९ हें असो, खालच्या बाजूला विस्तार पावणाऱ्या संसाररूपी वृक्षाचें जें मूळ म्हणजे अज्ञान, तेंच या अक्षर पुरुषाचें रूप होय.५२० याला पुरुष कां ह्मणावयाचें? तर हा पूर्णपणें निद्रा घेतो म्हणून, व मायारूपी नगरांत शयन करतो ह्मणून; २१ आणि ज्या गाढ निद्रेंत विकार अथवा विपरीत ज्ञान यांचा भास नसतो, तें याचें रूप होय. २२ ह्मणून याचा स्वभावतः किंवा ज्ञानावांचून दुसऱ्या कशानेंही नाश होत नाहीं. २३ ह्मणून वेदांत शास्त्राच्या सिद्धांतांत याच्यावर 'अक्षर' असा आरोप केला आहे. २४ याप्रमाणें जीव कार्य व कारण हे व्यवहार होण्यास परमात्म्याशीं मायेच्या संबंधाचीच जरूरी आहे. ह्मणून त्या मायेचा संबंध असलेल्या चैतन्यालाच 'अक्षर' पुरुष ह्मणतात, असें समज. २५

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

आतां अन्यथाज्ञानी। या दोनी अवस्था जया जनीं। तया हरपती घनीं। अज्ञानत्वीं २६ तें अज्ञान ज्ञानीं बुडालिया। ज्ञानें कीर्तिमुखत्व केलिया। जैसा वन्हि काष्ठ जाळूनियां। स्वयें जळे २७ तैसें अज्ञान ज्ञानें नेलें। आपण वस्तु देऊनि गेलें। ऐसें जाणणेंनिवीण उरलें। जाणतें जें २८ तें तो गा उत्तम पुरुषु। जो तृतीय कां निष्कर्षु। दोहींहून आणिकु। मागिला जो २९ सुषुप्तीं आणि स्वप्ना-। पासूनि बहुवें अर्जुना। जागणें जैसें आना। बोधाचेंचि २३० कां रश्मी हून मृगजळा-। पासूनि अर्कमंडळा। अफाटु तेविं वेगळा। उत्तमु गा ३१ हें ना काष्ठींचा काष्ठाहुनी। अनारिसा जैसा वन्ही। तैसा क्षराक्षरापासुनी आनचि तो ३२ पैं ग्रासूनि आपली मर्यादा। एक करीत नदीनदां। उठी कल्पांतीं उदावादा। एकार्णवाचा ३३ तैसें स्वप्न ना सुषुप्ती। ना जागराची गोठी आथी। जैसी गिळिली दिवोराती। प्रळयतेजें३४मग एकपण ना दुजें। असें नाहीं हें नेणिजे। अनुभऊ निर्बुजे। बुडाला जेथें ३५ ऐसें आथि जें कांहीं। तें तो उत्तम पुरुषु पाहीं। जें परमात्मा इहीं। बोलिजे नामीं ३६ तेंही एथ न मिसळतां। बोलणें जीवत्वें पंडुसुता। जैसी बुडणेयाची वार्ता। थडियेचा कीजे३७ तैसें विवेकाचिये कांठीं। उभें ठाकलिया किरीटी। परावराचिया गोठी। करणें वेदां ३८ ह्मणौनि पुरुषु क्षराक्षरु। दोन्ही देखोनि अवरु। यातें म्हणतीं परु। आत्मरूप ३९ अर्जुना ऐसिया परी। परमात्मा शब्दवरी। सूचिजे गा अवधारीं। पुरुषोत्तमु २४० एऱ्हवीं न बोलणेंनि बोलणें। जेथिंचें सर्व नेणिवा जाणणें। कांहींच न होनि होणें। जे वस्तु गा ४१ सोहं तेही अस्तवलें। जेथ सांगतेंचि सांगणें जालें। द्रष्टृत्वेंसी गेलें। दृश्य जेथ ४२ आतां बिंबा आणि प्रतिबिंबा-। माजि कैंची हें ह्मणों नये प्रभा। ऱ्ही कैसेनि हे लाभा। जायेचि ना ४३ कां घ्राणा फुला दोहीं। द्रुती असे जे माझारिला ठायीं। ते न दिसे तरी नाहीं। ऐसें बोलों नये ४४ तैसें द्रष्टा दृश्य हें जाये। मग कोण म्हणे काय आहे। हेंचि अनुभवें तेंचि पाहे। रूप तया ४५ जो प्रकाश्येंवीण प्रकाशु। जो ईशितव्येंवीण ईशु। आपणेंनीचि अवकाशु। वसवीत असे जो ४६ जो नादें ऐकिजत नादु। स्वादें चाखिजता स्वादु। जो भोगिजतसे आनंदु। आनंदेंचि ४७ जो पूर्णतेचा परिणामु। पुरुषु गा पुरुषोत्तमु। विश्रांती-

अन्वय–उत्तमः पुरुषः तु अन्यः (अस्ति), सः परमात्मा इति उदाहृतः; यः अव्ययः ईश्वरः लोकत्रयं आविश्य तत् बिभर्ति. १७

अर्थ–उत्तम पुरुष तर या दोहोंहून निराळा आहे. त्याला परमात्मा म्हणतात. तो अविनाशी ईश्वरस्वरूप होऊन या जगत्रयांत शिरून त्याचें धारण व पोषण करतो. ॥ १७ ॥

आतां विपरीत ज्ञानानें या विश्वांत उत्पन्न होणाऱ्या ज्या जागृति व स्वप्न या अवस्था, त्या ज्या गाढ अज्ञानांत लय पावतात; २६ तें अज्ञान ज्ञानांत बुडून ज्ञानही पलीकडे गेल्यावर, ज्याप्रमाणें अग्नि लांकडास जाळून मागाहून आपणही नाहींसा होतो, २७ त्याप्रमाणें ज्ञानानें अज्ञान नाहींसें केलें, आणि ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति करून देऊन तें आपणही नष्ट झालें. मग असें जें जाणणेपणाशिवाय जाणणें उरतें, २८ तें अर्जुना, तो उत्तम पुरुष होय, कीं जो शेवटचा तिसरा ह्मणून सांगितला; आणि जो मागें सांगितलेल्या दोघांहून निराळा होय. २९ अर्जुना, निद्रा आणि स्वप्न यापेक्षां जागृदवस्था जशी निराळ्याच बोधाची असते, ५३० किंवा सूर्यकिरण आणि मृगजल यांहून जसें सूर्यमंडळ अगदींच वेगळें,तसा हा उत्तम पुरुष त्या दोघांहून अगदींच वेगळा होय. ३१ इतकेंच नव्हे, तर लांकडांत असलेला अग्नि जसा लांकडापासून वेगळा आहे, तसा क्षर व अक्षर यांहून तो वेगळा आहे. ३२ कल्पांतसमयीं ज्याप्रमाणें समुद्राची मर्यादा नाहींशी होऊन सर्वत्र जलमय झालें म्हणजे नदी व नद सर्व एकत्र होतात. ३३ त्याप्रमाणें, स्वप्न, गाढ झोंप किंवा जागृति यांचा जेथें भास उरत नाहीं; कसा उरत नाहीं? तर, प्रळयकाळच्या तेजानें रात्र व दिवस हीं गिळून टाकावीं, त्याप्रमाणें. ३४ मग अद्वैत किंवा द्वैत हा भाव रहात नाहीं; असणें व नसणें हेंही उरत नाहीं; आणि जेथें अनुभव घाबरा होऊन नष्ट होतो; ३५ असें जें कांहीं तत्त्व आहे; तें ह्मणजे तो उत्तम पुरुष समज, कीं ज्याला परमात्मा असें म्हणतात. ३६ पण, अर्जुना, तें बोलणेंही येथें न मिळतां जीवदशा पतकरूनच होय. ज्याप्रमाणें कांठावर उभें असलेल्या मनुष्यानें बुडाल्याची वार्ता सांगावी, त्या बुडणाऱ्याबरोबरच जो बुडाला तो काय सांगणार? ३७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, विचाररूपी कांठावर जोंपर्यंत वेद उभे आहेत, तोंपर्यंतच अलीकडच्या किंवा पलीकडच्या गोष्टी बोलण्यास त्यांस शक्ति असते. ३८ म्हणून क्षर व अक्षर पुरुष हे दोन्ही अलीकडचे आहेत, असें पाहून या आत्मस्वरूपाला पर पुरुष असें ह्मणतात. ३९ अशा प्रकारें, अर्जुना, परमात्मा या शब्दानें पुरुषोत्तम ओळखावा, असें तूं समज. ५४० एऱ्हवीं ज्या ठिकाणीं शब्द मावळतो,ज्ञान लोप पावतें, व सर्व व्यापार बंद रहातात अशी जी वस्तु आहे;४१ अहंब्रह्म हा भावहीजेथें नाहींसा होतो,तेथें सांगणाराच जें सांगावयाचें तें होतो; आणि द्रष्टयासह दृश्य नाहींसें होतें; ४२ आतां, बिंब व त्याचें पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब यांच्यामध्यें असणारी प्रभा जरी आपल्यास दिसत नाहीं, तरी ती नाहीं असें म्हणतां येत नाहीं; ४३ किंवा नाक व फूल या दोहोंमध्यें जो फुलांचा सुगंध असतो, तो जरी आपल्यास न दिसला तरी नाहीं असें म्हणतां येत नाहीं! ४४ त्याप्रमाणें द्रष्टा व दृश्य नष्ट झाल्यावर, अमुक वस्तु आहे असें कोण म्हणेल? पण हेंच अनुभवानें पहाणें तेंच त्याचें रूप होय. ४५ जो प्रकाशित होणाऱ्या वस्तूशिवाय प्रकाशक, व जो नियम्य पदार्थाशिवाय नियमन करणारा असा जो ईश्वर तो आपले स्वरूपांतच आपण असतो. ४६ जो नादब्रह्माला ऐकण्याची शक्ति देणारा नाद, स्वादाला स्वादाची शक्ति देणारा मूळ स्वाद, व जो ब्रह्मानंदाला आनंदाची शक्ति देणारा आनंद; ४७ जो पूर्णत्वाचा शेवट, व सर्व पुरुषांमध्यें श्रेष्ठ पुरुष व

चाही विश्रामु । विराला जेथें ४८ सुखासि सुख जोडिलें । जें तेज तेजा सांपडलें । शून्यही बुडालें । महाशून्यीं जिये ४९ जो विकासाही वरी उरतों। ग्रासातेंही ग्रासूनि पुरता । जो बहुतें पाडे बहुतां- । पासूनि बहु ५५० पैं नेणा तयाप्रती । रुपेपणाची प्रतीती । रुपें न होनि शुक्ती । दावी जेवीं ५१ कां स्वु नाअलंकारदशे । सोनें न लपत लपालें असे । विश्व न होनियां तैसें । विश्व जो धरी ५२ हें असो जलतरंगा । नाहीं सिनानेंपण जेवीं गा । तेवीं दिसणीं प्रकाशु जगा । आपणचि जो ५३ आपलिया संकोचविकासा । आपणचि रु° वीरेशा । हा जळीं चंद्रु हन जैसा । समग्रु गा ५४ तैसा विश्वपणें कांहीं होयें विश्वलोपीं कहीं न जाये । जैसा रात्री दिवसें नोहे । द्विधा रवि ५५ तैसा कां हींचि कोणीकडे । कायिसेनिहि वेंचीं न पडे । जयाचें सांगडें । जयासीचि ५६

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितःपुरुषोत्तमः ॥१८॥

जो आपणपेंचि आपणया । प्रकाशीतसे धनंजया । काय बहु बोलों जया । नाहीं दुजें ५७ तो गा मी निरुपाधिकु । क्षराक्षरोत्तमु एकु म्हणोनि म्हणे वेद लोकु । पुरुषोत्तमु ५८

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥

पारि हें असो ऐसिया । मज पुरुषोत्तमातें धनंजया । जाणे जो पाहलेया । ज्ञानमित्रें ५९ चेइलिया आपुलें ज्ञान । जैसें नाहींचि होय स्वप्न । तैसें स्फुरतें त्रिभुवन । वावों जालें ५६० कां हातीं घेतलिया माळा । फिटे सर्पाभासाचा कांटाळा । तैसा माझेनि बोधें टवाळा । नागवे तो ६१ लेणें सोनेंचि जो जाणे । तो लेणेंपण तें वावो म्हणे । तेवीं मी जाणोनि जेणें । वाळिला भेदु ६२ मग म्हणे सर्वत्र सच्चिदानंदु । मीचि एकु स्वतःसिध्दु । जो आपणेनसीं भेदु । ने-णोनियां जाणे ६३ तेणेंचि सर्व जाणितलें । हेंही म्हणणें थेंकुलें । जे तया सर्व उरलें । द्वैत नाहीं ६४ म्हणोनि माझिया भजना । उचितु तोचि अर्जुना । गगन जैसें आलिंगना । गगनाचिया ६५ क्षीरसागरा परगुणें । कीजे क्षीर-सागरपणें । अमृतचि होऊनि मिळणें । अमृतीं जेवीं ६६ साडेपंघरा मिसळावें । तैं साडेपंधरेंचि होआवें । तेवीं मी जालिया संभवे । भक्ति माझी ६७ हां गा सिंधूसि आनी होती । तरि गंगा कैसोनि मिळती । म्हणौनि मी न होतां [illegible] । अन्वयो आहे ६८ ऐसियालागीं सर्व प्रकारीं । जैसा कल्लोळु अनन्यु

विश्रांतीला विश्रांतीचें स्थान; ४८ जें सुखास सुखच जोडलें, तेजास तेज प्राप्त झालें, व शून्य महाशून्यांत लय पावलें; ४९ जो उदय झाल्यावरही यापासून दूर असतो, व लय झाल्यावरही त्यापलीकडे असतो. फार काय सांगावें! जो सर्वांहून दूर आहे; ५५० ज्याप्रमाणें शिंपी आपण रुपें नसून अज्ञान्याला रुप्याचा भास करते, ५१ किंवा अलंकाराच्या रूपानें सोनें नाहींसें न होतां नाहीं असें भासतें, त्याप्रमाणें, आपण विश्व न होतां जो विश्व धारण करितो; ५२ हें असो; पाणी व लाटा यांत कांहीं वेगळेपणा आहे का? त्याचप्रमाणें जग व परमात्मस्वरूप वेगळें नाहीं. ५३ हे वीरेशा, जगाच्या संकोचाला व विस्ताराला जो कारण आहे; ज्याप्रमाणें पाण्यांत पडणाऱ्या प्रतिबिंबास सर्वथैव चंद्र कारण असतो. ५४ त्याप्रमाणें, जगाची उत्पत्ति झाली असतां ज्याच्यांत फरक होत नाहीं, व लय झाला असतां जो कोठें जात नाहीं; ज्याप्रमाणें रात्र व दिवस हीं आलीं असतां सूर्यांत कांहीं फरक पडत नाहीं, ५५ त्याप्रमाणें तो कोणांत नसतो, कोणाच्यानेंही नाश पावत नाहीं, आणि ज्याची तुलना करावयास तो स्वतःच योग्य आहे; ५६

अन्वय-यस्मात् अहं क्षरं अतीतः, अक्षरात् अपि च उत्तमः; अतः अहं लोके वेदे च पुरुषोत्तमः इति प्रथितः अस्मि. ॥ १८ ॥

अर्थ-ज्या अर्थी मी क्षराच्या पलीकडला आणि अक्षराहूनही उत्तम आहें; त्या अर्थी मी लोकांमध्यें व वेदांमध्यें पुरुषोत्तम या नांवानें प्रसिद्ध आहें. ॥ १८ ॥

हे धनंजया, जो आपणच आपल्याला प्रकाशित (स्वयंप्रकाश आहे) करितो, फार काय सांगावें! ज्याचे ठिकाणीं द्वैतसंबंध नाहीं, ५७ तें माझें निरुपाधिक रूप असून, क्षर व अक्षर यांच्या पलीकडचा मी आहें. म्हणून मला वेद आणि लोक हे ' पुरुषोत्तम ' असें म्हणतात. ५८

अन्वय-भारत, यः असंमूढः मां पुरुषोत्तमं एवं जानाति, सः सर्ववित् (भूत्वा) मां सर्वभावेन भजति. ॥ १९ ॥

अर्थ-अर्जुना, जो ज्ञानी या प्रकारें मला पुरुषोत्तम असें समजतो, तो सर्वज्ञ होऊन सर्वभावेंकरून मला भजतो.

मग हें असो; अर्जुना, अशा मज पुरुषोत्तमाला तोच पुरुष जाणतो, कीं ज्याला ज्ञानरूपी सूर्याचा उजेड झाला आहे. ५९ ज्याप्रमाणें जागृत झाल्यावर आपल्यास स्वप्न भासत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानाचा उदय झाल्यावर सर्व जग (बाधीत होऊन जातें) व्यर्थ भासतें. ५६० किंवा माळ हातीं घेतली, ह्मणजे ज्याप्रमाणें तीवर झालेला सर्पाचा भास नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें माझें स्वरूपज्ञान झाल्यानें जगाचा मिथ्याभास नाहींसा होतो. ६१ जो सोन्याच्या अलंकाराला सोन्याच्या दृष्टीनें पहातो, तो त्याचें अलंकारत्व व्यर्थ मानतो; त्याप्रमाणें, ज्याला माझें ज्ञान प्राप्त होतें, त्याला ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान ही त्रिपुटी नाहींशी होते. ६२ मग म्हणतो, ' मीच एक स्वतःसिद्ध सच्चिदानंद सर्वत्र आहें.' अशा अद्वैतदृष्टीनें आपला सुद्धां भेद न ठेवतां जो मला जाणतो, ६३ त्यानेंच सर्व जाणलें हें ह्मणणें देखील शोभत नाहीं. कारण, त्याला सर्व शब्दाला विषय जें द्वैत तेंही उरलें नाहीं. ६४ ह्मणून, अर्जुना, तोच माझें भजन करण्यास अधिकारी होय. ज्याप्रमाणें आकाशास आलिंगन देण्यास आकाशच योग्य होय; ६५ क्षीरसागराला ज्याप्रमाणें क्षीरसागरपणानेंच मेजवानी करणें योग्य होय; अथवा ज्याप्रमाणें अमृतरूप होऊनच अमृतास मिळावें लागतें; ६६ उत्तम सोन्यांत उत्तम सोनेंच मिसळल्यावर त्याची एक किंमत लागते; त्याप्रमाणें मद्रूप झाल्यावरच माझी भक्ति करण्यास पुरुष योग्य होतो. ६७ असें पहा कीं, समुद्राहून गंगा जर निराळी असती, तर ती समुद्राला कशी मिळाली असती? म्हणून मद्रूप झाल्याशिवाय माझी भक्ति करणें शक्य आहे काय? ६८ याप्रमाणें, समुद्रांतील लाटा जशा सर्व प्रकारें समुद्राहून भिन्न नाहींत, त्याप्रमाणें जो माझें भजन क-

सागरीं । तैसा मातें अवधारीं । भजिन्नला जो ६९ सूर्या आणि प्रभे । एकवंकी जेणें लोभें । तो पाडु मानूं लाभे । भजना तया ५७०

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः १५

एवं कथिलयादारभ्य । जें हें सर्व शास्त्रैकलभ्य । उपनिषदां सौरभ्य । कमळदळां जेविं ७१ हें शब्दब्रह्माचें मथितें । श्रीव्यासप्रज्ञेचेंनि हातें । मथूनि काढिलें आयितें । सार आह्मीं ७२ जे ज्ञानामृताची जान्हवी । जे आनंदचंद्रींची सतरावी । विचारक्षीरार्णवींची नवी । लक्ष्मी जे हे ७३ ह्मणोनि आपुलेनि पदें वर्णे । अर्थाचेनि जीवेंप्राणें । मीवांचोनि हों नेणें । आन कांहीं ७४ क्षराक्षरत्वें समोर जाले । तयाचें पुरुषत्व वाळिलें । मग सर्वस्व मज दिधलें । पुरुषोत्तमीं ७५ ह्मणौनि जगीं गीता । मियां आत्मेनि पतिव्रता । जे हे प्रस्तुत तुवां आतां । आकर्णिली ७६ साचाचि बोलाचें नव्हे हें शास्त्र । पैं संसार जिणें हें शस्त्र । आत्मा अवतरवी ते मंत्र । अक्षरें इयें ७७ पारि तुजपुढां सांगितलें । तें अर्जुना ऐसें जालें । जें गौप्यधन काढिलें । माझें आजि ७८ मज चैतन्यशंभूचा माथा । जो निक्षेपु होता पार्था । तया गौतमु जालासि आस्था- । निधी तूं गा ७९ चोखटिवा आपुलिया । पुढिला उगाणा घेयावया । तया दर्पणाचीचि परी धनंजया । केली आम्हां ५८० कां भरलें चंद्रतारांगणीं । नभ सिंधू आपणयामाजि आणी । तैसा गीतेंसीं मी अंतःकरणीं । सूदला तुवां ८१ जे त्रिविधमळिकटा । तूं सांडिलासि सुभटा । ह्मणौनि गीतेंसीं मज वसौटा । जालासि गा ८२ पारि हें बोलों काय गीता । जे हे माझी उन्मेषलता । जाणे तो समस्ता । मोहा मुके ८३ सेविली अमृतसरिता । रोगु दवडूनि पंडुसुता । अमरपण उचितां । देऊनि घाली ८४ तैसी गीता हे जाणितलिया । काय विस्मयो मोह जावया । पारि आत्मज्ञानें आपणपयां । मिळिजे येथ ८५ जया आत्मज्ञानाच्या ठायीं । कर्म आपुलेया जीविता पाहीं । होऊनियां उतराई । लया जाय ८६ हरपलें दावूनि जैसा । माग सरे वीरविलासा । ज्ञानचि कळस वळघे तैसा । कर्मप्रासादाचा ८७ ह्मणौनि ज्ञानिया पुरुषा । कृत्य करूं सरलें देखा । ऐसा अनाथाचा सखा । बोलिला तो ८८ तें श्रीकृष्णवचनामृत । पार्थीं भरोनि असे वोसंडत । मग व्यासकृपा प्राप्त संज-

रतो, त्याच्यांत व माझ्यांत द्वैत नसतें. ६९ सूर्य आणि प्रभा यांच्यांत जसें ऐक्य आहे, तसें माझें भजन केलें असतां माझ्यांत व भक्तांत अंतर रहात नाहीं. ५७०

अन्वय–अनघ, इति इदं गुह्यतमं शास्त्रं मया उक्तम्; भारत, एतत् बुद्ध्वा (जीवः) बुद्धिमान् कृतकृत्यः च स्यात् ॥ २० ॥

अर्थ–हे निष्पापा, याप्रमाणें असें हें अत्यंत गुह्य शास्त्र मीं तुला सांगितलें; अर्जुना, हें जाणल्यानें मनुष्य बुद्धिमान् आणि कृतकृत्य होईल. ॥ २० ॥

याप्रमाणें पंधराव्या अध्यायांत सांगावयास आरंभ केल्यापासून सर्व शास्त्रांनींच प्राप्त होणारा असा उपनिषद्रूपी कमलदलांतून गीतारूपी सुवास सर्व जगभर फांकला; ७१ जी गीता वेदांचें मंथन करून श्रीव्यास मुनींच्या ज्ञानरूप हातानें काढलेल्या लोण्याप्रमाणें होय; ७२ जी गीता ज्ञानामृतानें भरलेली दुसरी भागीरथी नदीच होय; व आनंदरूपी चंद्राची सतरावी कला होय व विचाररूपी क्षीरसागराचें मंथन करून काढलेली नवीन लक्ष्मीच होय. ७३ ह्मणून ही गीता आपल्या पदानें, वर्णानें किंवा अर्थाच्या जीवप्राणानें माझ्यावांचून दुसऱ्याला मिळत नाहीं, मद्रूपच होते, ७४ हिच्यासमोर क्षर व अक्षर पुरुष प्राप्त झालें असतां त्यांचें पुरुषत्व गीतारूप लक्ष्मीला पटलें नाहीं, ह्मणून त्यांना एके बाजूस सारून तिनें आपलें सर्वस्व पुरुषोत्तमाला अर्पण केलें ७५ म्हणून, हल्लीं जी तूं गीता ऐकलीस, तिनें मलाच वरल्यामुळें जगतांत पतिव्रता हें नांव मिळविलें. ७६ खरोखर, ही गीता म्हणजे बोलून वर्णन करण्याजोगें शास्त्र नाहीं; परंतु संसाराला जिंकण्याचें एक शस्त्रच आहे. गीतेचीं अक्षरें हीं आत्मभाव उत्पन्न करणारे मंत्रच होत. (आत्मप्राप्ति करून देण्याची हिच्या अक्षरांत शक्ति आहे. ७७ अर्जुना, तुला जी ही गीता सांगितली, तो प्रकार कसा झाला ह्मणशील, तर माझे जवळील गुप्त ठेवा तूं आज बाहेर काढलास. ७८ ज्याप्रमाणें गौतम मुनींनीं तपश्चर्या करून शंकराचे जटेंतून गंगा वर काढली, त्याप्रमाणें जो चैतन्यशंभु मी, त्या माझे जटेंतून गीतारूपी गंगा काढण्यास श्रद्धावान् तूं गौतम झालास. ७९ आपले चांगलेपणाचा अनुभव घेण्यास जसा आरसा समोर घ्यावा लागतो, तसा हे धनंजया, आत्मस्वरूप पहाण्यास तूं हा गीतारूप आरसाच केलास. ५८० ज्याप्रमाणें आकाशांतील चंद्र व नक्षत्रें हीं सर्व समुद्रांत प्रतिबिंबित होतात, त्याप्रमाणें गीतेसह मला तूं आपल्या अंतःकरणांत प्रतिबिंबित केलेस. ८१ अर्जुना, तुझ्या ठिकाणचा त्रिविधतापरूपी मळ गेल्यामुळें तूं गीतेसह माझें रहाण्याचें ठिकाण झाला आहेस. ८२ परंतु, फार काय सांगावें! गीता ही केवळ माझी ज्ञानवल्ली आहे; व तिला जो जाणतो, तो या संसारमोहापासून मुक्त होतो. ८३ हे पांडुसुता, ज्याप्रमाणें अमृतरूपी नदीचें पाणी प्याल्यावर रोग नाहींसा होऊन योग्य असें अमरपण प्राप्त होतें, ८४ त्याप्रमाणें गीता पूर्णपणें समजल्यावर मोहाचा नाश होतो, यांत आश्चर्य तें काय? परंतु, आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीनें आत्मस्वरूपाशीं ऐक्य होतें. ८५ जें आत्मज्ञान प्राप्त झालें असतां कर्मच आपोआप निष्कर्म होतें, व तें ज्ञानाचें उतराई होऊन लय पावतें; ८६ हे वीरविलासा अर्जुना, ज्याप्रमाणें हरवलेली जिन्नस दाखवून माग नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें कर्मरूपी देवळाचा ज्ञानच कळस होतो. ८७ म्हणून, ज्ञान प्राप्त झालेल्या पुरुषांचीं कर्में सर्व संपतात. अनाथाचा सखा जो श्रीकृष्ण भगवान् तो याप्रमाणें बोलला. ८८ असें जें श्रीकृष्णवदनांतील अमृतरूपी भाषण पार्थाचे मनांत ठसून वर उतूं आलें, तेंच व्यासांच्या कृपेनें संजयास प्राप्त झालें.

यासी ८९ तो धृतराष्ट्र राया। सूतसे पान करावया। म्हणौनि जीवितांतया। नो- हेचि भारी ५९० एऱ्हवीं गीताश्रवण अवसरीं। आवडों लागतां अनधिकारी। परि सेखीं तेचि उजरी। पातला भली ९१ जेव्हां द्राक्षीं दूध घातलें। तेव्हां वायां गेलें गमलें। परि फळपाकीं दुणावलें। देखिजे जेवि ९२ तैसीं श्रीहरिवक्रींचीं अ- क्षरें। संजयें सांगितलीं आदरें। तिहीं अंधु तोही अवसरें। सुखिया जाला ९३ तेंचि मऱ्हाटेनि विन्यासें। मियां उन्मेषें ठसेंठोंबसें। जी जाणें नेणें तैसें। निरोपिलें ९४ सेवंतीये अरिसि कांहीं। आंग पाहतां विशेषु नाहीं। परि सौ- रम्य नेलें तिहीं। भ्रमरीं जाणिजे ९५ तैसें घडतें प्रमेय घेइजे। उणें तें मज देइजे। जें नेणणें हेंचि सहजें। रूप कीं बाळा ९६ तरि नेणतें जऱ्ही होये। तऱ्ही देखोनि बाप कीं माये। हर्ष केंही न समाये। चोज करिती ९७ तैसें संत माहेर माझें। तुम्हीं मिनलिया मी लाडें जें। तेंचि ग्रंथाचेनि व्याजें। जाणिजो जी ९८ आतां विश्वात्मकु हा माझा। स्वामी श्रीनिवृत्तिराजा। तो अवधारु वा- क्यपूजा। ज्ञानदेवो म्हणे ५९९

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्लोक २०, ओंव्या ५९९.

८९ तें अमृत धृतराष्ट्र राजास संजय पाजीत असतां, तें योग्यतेचें आहे असें त्याला वाटलें नाहीं. ५९० एऱ्हवीं, अनधिकारी धृतराष्ट्रास सहज गीताश्रवण झालें, तरी त्याचा शेवट गोड झाला. ९१ द्राक्षाचे वेलास पाण्याचे ऐवजीं दूध घालते वेळीं तें त्याप्रमाणें व्यर्थ गेलेंसें वाटतें, परंतु तेंच त्या वेलास द्राक्षांचे घोंस आले, म्हणजे परिणाम गोड दिसतो. ९२ त्याप्रमाणें, श्रीहरींच्या मुखांतील अक्षरें संजयानें अति आदरानें धृतराष्ट्रास सांगितल्यावर कांहीं कालानें तोही सुखी झाला. ९३ तींच अक्षरें मी ओबडधोबड मराठी भाषेंत, ज्याप्रमाणें मला समजलीं, त्याप्रमाणें सांगितलीं. ९४ कांटे सेवतीचें आंग पाहिलें असतां त्यांत कांहीं विशेष दिसत नाहीं, परंतु त्यांतील विशेष सुगंध नेणाऱ्या भ्रमरांनाच माहिती आहे. ९५ त्याप्रमाणें, माझ्या बोलण्यांत जे योग्य सिद्धांत असतील तेच आपण घ्यावे, व जे असतील ते टाकून द्यावे; कारण लहान बाळाला कांहीं न समजणें हेंच त्याचें स्वरूप होय. ९६ परंतु नेणतें जरी वाईट असलें, तरी त्याचें तें अज्ञान पाहून, आईबापांस अति हर्ष होऊन ते कौतुक मानितात. ९७ त्याचप्रमाणें, तुम्ही संत माझे आईबाप आहां. तुमची प्राप्ती झाल्याबरोबर मी जें तुमच्यापुढें कौतुकानें वागतों, तेंच हा ग्रंथ आहे, असें तुम्हीं समजा. ९८ महाराज म्हणतातः—आतां, विश्वव्यापक असे जे माझे गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ, ते ही माझी वाक्यरूपी पूजा सेवन करोत. ५९९.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सोळावा.

मावळवीत विश्वाभासु । नवल उदयला चंडांशु । अद्वयाब्जिनीविकाशु । वंदूं आतां १ जो अविद्याराती रुसोनियां । गिळी ज्ञानाज्ञानचांदणियां । जो सुदिनु करी ज्ञानियां । स्वबोधाचा २ जेणें विवळतिये सवळे । लाहोनि आत्मज्ञानाचे डोळे । सांडिती देहाहंतेचीं अविसाळें । जीवपक्षी ३ लिंगदेह कमळाचा । पोटीं वेंचु तया चिद्भ्रमराचा । बंदि मोक्षु जयाचा । उदैला होय ४ शब्दाचिया आसकडीं । भेदनदीच्या दोहीं थडीं । आरडा ते विरहवेडीं । बुद्धिबोधु ५ तया चक्रवाकांचें मिथुन । सामरस्याचें समाधान । भोगवी जो चिद्गगन । भुवनदिवा ६ जेणें पाहालिये पाहांटे । भेदाची चोर वेळ फिटे । रिघती आत्मानुभववाटे । पांथिक योगी ७ जयाचेनि विवेककिरणसंगें । उन्मेखसूर्यकांत फुणगे । दीपले जाळिती दांगें । संसाराचीं ८ जयाचा रश्मिपुंजु निबरु । होता स्वरूप उखरीं स्थिरु । ये महासिद्धीचा पूरु । मृगजळ तें ९ जो प्रत्यग्बोधाचिया माथया । सोहंतेचा मध्यान्हीं आलिया । लपे आत्मभ्रांति छाया । आपणपां तळीं १० ते वेळीं विश्वस्वप्नासाहितें । कोण अन्यथामती निद्रेतें । सांभाळी नुरेचि जेथें । मायाराती ११ म्हणौनि अद्वयबोधपाटणीं । तेथ महानंदाची दाटणी । मग सुखानुभूतीचीं घेणीं देणीं । मंदावों लागती १२ किंबहुना ऐसैसें । मुक्तकैवल्य सुदिवसें । सदा लाहिजे कां प्रकाशें । जयाचेनि १३ जो निजधामव्योमींचा रावो । उदैलाचि उदैजतखेंवो । फेडी पूर्वादि दिशांसि ठावो । उदोअस्तूचा १४ न दिसणें दिसणेंनसीं मावळवी । दोहीं झांकिलें तें सैंघ पालवी । काय बहु बोलों ते आघवी । उखाचि आनी १५ तो अहोरात्रांचा पैलकडु । कोणें देखावा ज्ञानमार्तंडु । जो प्रकाश्येंवीण सुरवाडु । प्रकाशाचा १६ तया चित्सूर्या श्रीनिवृत्ती । आतां नमो म्हणों पुढतपुढती । जे बाधका येइजतसे स्तुती । बोलाचिया १७ देवाचें महिमान पाहोनियां ।

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सोळावा.

श्रीसद्गुरूला सूर्याची उपमा देऊन महाराज ह्मणतातः—जगाचा भास नाहींसा करणारा व अद्वैतरूप कमलाला उमलविणारा असा चमत्कारिक सूर्योदय झाला आहे, त्याला माझा नमस्कार असो. १ जो सूर्य उगवल्यामुळें अज्ञानरूप रात्रीचा नाश करून व ज्ञानाज्ञानरूपी चांदण्या नाहींतशा करून ज्ञानी लोकांस आत्मबोधाचा सुदिन करतो; २ जो सूर्य उगवल्यामुळें आत्मज्ञानाचा प्रकाश होऊन जीवरूप पक्षी देहाभिमानरूप घरटीं सोडून जातात; ३ वासनात्मक सूक्ष्मदेहरूपी कमलांत जीवचैतन्यरूपी भ्रमर जो अडकलेला असतो, तो ज्या सूर्याच्या उगवण्यामुळें बाहेर पडतो; ४ शास्त्रादिकांच्या शब्दरूप अडचणींमध्यें सांपडतांच अज्ञानरूप सायंकाळ झाल्यामुळें ज्या बुद्धि व ज्ञान या चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोड्याची फुटाफूट होऊन तीं उभयतां जीवेश्वरभेदरूप नदीच्या दोन्ही कांठांवर वियोगदुःखानें ओरडत असतात, ५ त्या बुद्धिबोधरूपी चक्रवाक पक्ष्यांचें जोडपें ब्रह्मरूप आकाशांत ह्या सूर्योदयाच्या प्रकाशामुळें एकत्र होऊन समाधान पावतें. ६ ज्या श्रीगुरुरूप सूर्याचा उदय झाल्यावर भेदरूपी चोरांची भीति नाहींशी होऊन, योगी हेच पांथस्थ आत्मानुभवरूप वाट चालावयास लागतात; ७ ज्या सूर्याच्या विवेकरूपी किरणानें ज्ञानरूपी सूर्यकांत प्रदीप्त होऊन संसाररूपी वनें जाळून टाकतो; ८ ज्या सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं आत्मस्वरूपी माळ जमीनीवर मृगजळाप्रमाणें महासिद्धींचा दूर आलेला दिसतो; ९ जो आत्मबोधाच्या माथ्यावर सोहंरूपी माध्यान्हाच्या वेळीं आल्यामुळें देहाभिमानाची म्हणजे 'मी देह आहें' ही भ्रांतीची छाया पायाखालीं नाहींशी होते. १० त्या वेळेस मायारूपी रात्र नाहींशी झाल्यामुळें विश्वरूपी स्वप्नासह विपरीत ज्ञानरूपी निद्रेची आठवण कोठून राहणार? ११ ह्मणून, अद्वयबोधरूपी नगरांत महानंदाची गर्दी होऊन आनंदानुभवाची देवघेवही मंद होऊं लागते, १२ किंबहुना याप्रमाणें मोक्षकैवल्य सुदिन नेहमीं ज्या सूर्याच्या तेजामुळें प्रकाशित होतो; १३ जो सूर्य आत्मस्वरूपी आकाशाचा राजा असून नेहमीं बोधाचा उदय करणारा आहे, तो पूर्वादि दिशांसह उदय व अस्त यांचें अस्तित्व नाहींसें करतो. १४ ज्ञानासकट अज्ञान नाहींसें करून, शेवटीं ज्ञानाचाही लोप करून आत्मज्ञानाचा उजेड करितो. फार काय सांगावें! तो उदय कांहीं निराळाच आहे. १५ ज्या सूर्याच्या तेजापुढें दिवस व रात्र यांचा भास होत नसून, जो दुसऱ्या प्रकाशाशिवाय स्वयंप्रकाशित असतो; १६ असे चैतन्यरूपी सूर्य जे निवृत्ति महाराज, त्यांना वारंवार माझा नमस्कार असो. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज आणखी म्हणतात, त्यांची वाणीनें स्तुति करणें शोभत नाहीं. १७ ज्या वेळेस स्तुति करणारा, स्तोत्र व स्तुत्य ही त्रिपुटी नाहींशी होते,

स्तुती तरि येइजे चांगावया । जरि स्तव्यबुद्धीसीं लया । जाइजे कां १८ जो सर्वनेणिवां जाणिजे । मौनाचिया मिठीया वानिजे । कांहींच न होनि आणिजे। आपणपयां जो १९ तया तुझिया उद्देशासाठीं । पश्यंती मध्यमा पोटीं । सूनि परेंसींही पाठीं । वैखरी विरे २० तया तूतें मी सेवकपणें । लेववीं बोलकेया स्तोत्राचें लेणें । हें उपहासावेंही म्हणतां उणें । अद्वयानंदा २१ परि रंकें अमृताचा सागरु । देखिलिया उचिताचा पडे विसरु । मग करूं धांवे पाहुणेरु । शाकांचा तया २२ तेथ शाकुही कीर बहुत म्हणावा । तयाचा हर्षवेगुचि तो घ्यावा । उजळोनि दिव्यतेजा हातिवा । ते भक्तीचि पाहावी २३ बाळा उचित जाणणें होये । तरि बाळपणाचि कें आहे । परि साचचि येरी माये । म्हणोनि तोषे २४ हां गा गावरसें भरलें । पाणी पाठीं पाय देत आलें । तें गंगा काय ह्मणितलें । परतें सर २५ जी भृगूचा कैसा अपकारु । कीं तो मानूनि प्रियोपचारु । तोषेचिना शार्ङ्गधरु । गुरुत्वासी २६ कीं आंधारें खतेलें अंबर । झालेया दिवसनाथासमोर । तेणें तयातें पऱ्हां सर । ह्मणितलें काई २७ तेविं भेदबुद्धीचिये तुळे । घालूनि सूर्यश्लेषाचे कांटाळें । तुकिलासि तें येकी वेळे । उपसाहिजो जी २८ जिहीं ध्यानाचा डोळां पाहिलासी । वेदादि वाचां वानिलासी । जें उपसाहिलें तयांसी । तें आह्मांही करीं २९ परि मी आजि तुझ्या गुणीं। लांचावलों अपराधु न गणीं । भलतें करीं परी अर्धघणीं । नुठीं कदा ३० मियां गीता येणें नांवें । तुझें पसायामृत सुहावें । वानूं लाधलों तें दुणेन थावें । दैवलों दैवें ३१ माझिया सत्यवादाचें तप । वाचा केलें बहुत कल्प । तया फळाचें हें महाद्वीप । पातली प्रभु ३२ पुण्यें पोशिलीं असाधारणें । तियें तुझे गुण वानणें । देवूनि मज उत्तीर्णें । जालीं आजि ३३ जी जीवित्वाच्या आडवीं। आतुडलों होतों मरणगांवीं । ते अवदसाचि आघवी । फेडिली आजी ३४ जे गीता येणें नांवें नावाणिगी । जे अविद्या जिणोनि दाटुगी । ते कीर्ति तुझी आह्मांजोगी । वानावया जाली ३५ पैं निर्धना घरीं वानिवसें । महालक्ष्मी येऊनि बैसे । तयातें निर्धन ऐसें । म्हणों ये काई ३६ कां अंधकाराचिया ठाया । दैवें सूर्यु आलिया । तो अंधारुचि जगा यया । प्रकाशु नोहे ३७ जया देवाची पाहतां थोरी । विश्व परमाणुही दशा न धरी । तो भावाचिये सरोभरी । नव्हेचि काई ३८ तैसा मी गीता वाखाणीं । हे खपुष्पाची तुरंबणी । परि समर्थें तुवां

तेव्हांच देवाच्या योग्यतेचे मानानें खरी स्तुति होते" १८ सर्व वस्तूंचें ज्ञान नाहींसें होणें हेंच ज्याला जाणणें होय, व मौन धरून कांहींएक वर्णन न करणें हेंच ज्याचें वर्णन करणें होय; आणि जेव्हां आपलेपणाची आठवण नाहींशी होते, त्या वेळेस ज्याची प्राप्ति होते, १९ त्या तुमची स्तुति करण्याकरितां पश्यंती व मध्यमा ह्या परेसह वैखरीस पाठीं घालून लय पावतात. २० त्या तुम्हांला, हे अद्वयानंदरूपी गुरो, मी सेवक या नात्यानें स्तुतिरूप अलंकार घालतों. हें घालणें जरी आपल्या योग्यतेच्या मानानें कमी आहे, तरी त्याचा आपण स्वीकार करावा. २१ एखाद्या दरिद्र्यानें अमृताचा सिंधु पाहिल्यावर त्याच्या योग्यतेनुसार त्याचा काय पाहुणचार करावा, ह्याचें भान न राहून तो जसा भाजीपाल्याचीच मेजवानी करतो; २२ त्या ठिकाणीं, भाजीपाला हेंच पक्वान्न समजून त्याची पाहुणचार करण्याची पूर्ण इच्छा, तीच विशेष मानली पाहिजे; अथवा सूर्याला काडवातीनें त्याच्या दिव्य तेजापुढें कोणी ओवाळूं लागला असतां, त्या ठिकाणीं काडवातीच्या उजेडाचा कमीपणा मनांत न आणतां, त्याची भक्तिच विशेष मानली पाहिजे. २३ लहान बालकाला योग्य व अयोग्य हें जर समजलें, तर मग बाळपण तें काय ? म्हणून, त्याच्या कृत्याचेच मातुश्री कौतुक मानून संतोष पावते. २४ असें पहा—नाल्याच्या पाण्याचे लोट गंगेच्या पाण्यावर पाय देऊन आंत घुसले, तर ती त्याला नको येऊं किंवा परत जा असें म्हणते का ? २५ भृगु ऋषींनीं श्रीकृष्णांच्या हृदयावर लाथ मारली, हा खरोखर पाहूं गेलें असतां केवढा अन्याय त्यांनीं केला ? परंतु उलटा तोच प्रेमानें अलंकार समजून श्रीकृष्णांनीं आपल्या हृदयावर गुरुप्रसाद म्हणून श्रीवत्सलांच्छन चिन्ह बाळगलें ! २६ किंवा अंधारानें भरलेलें जग सूर्योदय झाल्याबरोबर उजेडानें भरलें, त्या वेळेस सूर्यानें अंधारास ' मागें सर ' म्हणून म्हटलें आहे का ? २७ त्याचप्रमाणें, तुमच्या ठिकाणीं मेरुबुद्धीची तराजू करून तुम्हांला सूर्याबरोबर पारड्यांत घालून तुलना केली, हा माझे हातून घडलेल्या अपराधाची, गुरो, आपण क्षमा करा. २८ योग्यांनीं ध्यान करून तुमची प्राप्ति करून घेतली, व वेदांनीं आपल्या वाचेनें तुमचें वर्णन केलें, ह्या गोष्टी जशा तुम्हीं सहन केल्या, त्याप्रमाणें, मीं जी तुमची तुलना केली, त्याची क्षमा करा. २९ परंतु तुमचे गुणानुवाद वर्णन करण्यास प्रवृत्त झालों आहें, तर तो माझा अपराध न समजतां, काय पाहिजे तें करा, परंतु मी अर्धपोटीं उठणार नाहीं. ३० मी गीतारूप प्रसादामृताचें आवडीनें वर्णन करूं लागलों, तों तुमच्या कृपेनें मला दुप्पट बळ आलें. ३१ प्रभो, माझ्या वाचेनें अनंत जन्मीं सत्यभाषणरूप तप केलें. त्याचें फळ हें गीतानामक महाद्वीप मला मिळालें. ३२ मीं आजपर्यंत जी बहुत पुण्याई केली, तिनें तुमचे गुणानुवाद वर्णन करणें, हेंच फळ मला देऊन ती माझी उतराई झाली. ३३ मी देह संबंधाच्या अरण्यांत—जेथें जन्ममरण घ्यावें लागतें, तेथें सांपडलों होतों. ती सर्व माझी पीडा आज दूर झाली. ३४ जी ' गीता ' या नांवानें प्रसिद्ध आहे, व अविद्येचा नाश करून बळवान् झाली आहे, ती तुमची कीर्ति आम्हीं वर्णन करण्यासारखी आहे. ३५ दरिद्र्याचे घरीं अकस्मात् महालक्ष्मी आली, तर मग त्याला दरिद्री म्हणतां येईल काय ? ३६ अथवा अंधाराच्या घरीं दैवयोगानें सूर्य पाहुणा आला, तर तोच अंधकार जगाला प्रकाशमय होत नाहीं का ? ३७ ज्या ईश्वराच्या योग्यतेपुढें जग हें परमाणूएवढेंही दिसत नाहीं, तो ईश्वर भक्तीनें पाहिजे तें रूप धारण करीत नाहीं काय ? ३८ त्याप्रमाणें, माझें गीतेचें व्याख्यान म्हणजे आकाशाच्या पुष्पाचा वास घेण्यासारखी अघटित करणी होय; परंतु आपण समर्थ अ-

शिरयाणी । फेडिली ते ३९ म्हणौनि तुझेनि प्रसादें । मी गीतापद्यें अगाधें। निरूपीन जी विशदें । ज्ञानदेवो म्हणे ४० तरि अध्यायीं पंधरावा । श्रीकृष्णें तया पांडवा । शास्त्रसिद्धांतु आघवा । उगाणिला ४१ जे वृक्षरूपक परिभाषा। केलें उपाधिरूप अशेषा । सद्वैद्यें जैसें दोषा । अंगलीना ४२ आणि कूटस्थु जो अक्षरु । दाविला पुरुषप्रकारु । तेणें उपहिताही आकारु । चैतन्या केला ४३ पाठीं उत्तम पुरुष । शब्दाचें करूनि मिष । दाविलें चोख । आत्मतत्त्व ४४ आत्मविषयीं आंतुवट । साधन जें आंगदट । ज्ञान हेंही स्पष्ट । चावळला ४५ म्हणौनि इये अध्यायीं । निरूप्य नुरेचि कांहीं । आतां गुरुशिष्यां दोहीं। स्नेहो लाहणा ४६ एवं इयेविषयीं कीर । जाणते बुझावले अपार । परि मुमुक्षु इतर । साकांक्ष जाले ४७ त्या मज पुरुषोत्तमा । ज्ञानें भेटे जो सुवर्मा । तो सर्वज्ञु तोचि सीमा । भक्तीचीही ४८ ऐसें हें त्रैलोक्यनायकें। बोलिलें अध्यायांत श्लोकें । तेथें ज्ञानाचि बहुतेकें । वानिलें तोषें ४९ भरूनि प्रपंचाचा घोंटु। कीजे देखतांचि देखतया द्रष्टु । आनंदसाम्राज्यीं पाटु। बांधिजे जीवा ५० येवढेया लाठेपणाचा उपावो । आनु नाहींचि म्हणे देवो । हा सम्यक् ज्ञानाचा रावो । उपायांमाजि ५१ ऐसे आत्मजिज्ञासु जे होते । तिहीं तोषलेनि चित्तें। आदरें तया ज्ञानातें। वोंवाळिलें जीवें ५२ आतां आवडी जेथ पडे । तयाची अवसरी पुढें पुढें । रिगों लागे हें घडे । प्रेम ऐसें ५३ म्हणौनि जिज्ञासूंच्या पैकीं। ज्ञानी प्रतीति होय ना जंव निकी। तंव योग क्षेमु ज्ञानविखीं । स्फुरेलचि कीं ५४ म्हणोनि तेंचि सम्यक् ज्ञान । कैसेनि होय स्वाधीन । जालिया वृद्धियत्न। घडेल केवीं ५५ कां उपजोंचि जें न लाहे। जें उपजलेंही अव्हांटा सूयें। तें ज्ञानीं विरुद्ध काय आहे। हें जाणावें कीं ५६ मग जाणतया जें विरू। तयाची वाट वाहती करूं। ज्ञानाहित तेंचि विचारूं। सर्वभावें ५७ ऐसा ज्ञानजिज्ञासु तुम्ही समस्तीं । भावो जो धरिला असे चित्तीं । तो पुरवावया लक्ष्मीपती। बोलिजेल ५८ ज्ञानासि सुजन्म जोडे । आपली विश्रांतिही वरी वाढे । ते संपत्तीचे पवाडे । सांगिजेल दैवी ५९ आणि ज्ञानाचेनि कामाकारें । जे रागद्वेषांसि दे थारे । तिये आसुरियेहि घोरे । करील रूप ६० सहज इष्टानिष्टकरणी। दोघींचि इया कवतुकिणी । हे नवमाध्यायीं उभारणी । केली होती ६१ तेथ साउमा घेयावया उवावो । तंव वोडवला आन प्रस्तावो । तरी तया प्रसंगें आतां देवो ।

सल्यामुळें माझी हौस पूर्ण केली. ३९ म्हणून, महाराज म्हणतात, तुमच्या प्रसादानें गीतेंतील सर्व श्लोकांचा अर्थ मी स्पष्ट सांगेन. ४० तरी पंधराव्या अध्यातांत श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास सर्व शास्त्रसिद्धांत स्पष्ट करून सांगितला. ४१ ज्याप्रमाणें अंगांत मुरलेल्या रोगाची उत्तम वैद्यानें चिकित्सा करून निदान ठरवावें, त्याप्रमाणें, ब्रह्म हें मायेच्या उपाधीनें जगद्रूप धारण करतें, त्याची वृक्षाबरोबर तुलना केली; ४२ आणि अविनाशी असा जो देहांतील जीवात्मा, तो पुरुष या शब्दानें स्पष्ट करून सांगितला. त्यानें उपाधियुक्त जें चैतन्य त्याचेंही ज्ञान करून दिलें. ४३ नंतर, केवळ शुद्ध जें आत्मतत्त्व (ब्रह्म) त्याला उत्तम पुरुष या शब्दानें स्पष्ट केलें. ४४ आत्मप्राप्तीकरितां बळकट साधन जें ज्ञान, तेंही स्पष्ट करून सांगितलें. ४५ म्हणून या अध्यायांत निरूपण करण्याचें कांहीं उरलें नाहीं, परंतु गुरु व शिष्य यांच्या स्नेहातिशयामुळें बोललेलीच गोष्ट पुनः बोलण्यांत येते. ४६ याप्रमाणें, पंधराव्या अध्यायांत सांगितलेल्या सर्व गोष्टी ज्ञान्यांना पूर्ण रीतीनें समजल्या, परंतु इतर जे मुमुक्षु होते, त्यांची शंका निवारण झाली नाहीं. ४७ ' असा जो मी पुरुषोत्तम, त्याला जो मर्मज्ञ ज्ञानाची प्राप्ति करून घेऊन भेटतो, तो सर्वज्ञ, व तोच माझा खरा भक्त होय. ' ४८ असें त्रैलोक्यनायक भगवान् श्रीकृष्णांनीं पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटल्या श्लोकांत परम संतोषानें ज्ञानाचें विशेष वर्णन केलें आहे. ४९ संसाराचा घोंट घेऊन ब्रह्माचें दर्शन होण्याबरोबर, म्हणणारा ब्रह्मरूप होऊन जीवाला आत्मस्वरूपी राज्याचा पट्टाभिषेक होतो, ५० असा ज्ञानप्राप्तीचा दुसरा बळकट उपाय नाहीं, व सर्व उपायांत यथार्थ ज्ञान हा राजा आहे, असें श्रीकृष्ण म्हणाले. ५१ याप्रमाणें, आत्मज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणारे जे होते, त्यांना संतोष होऊन त्यांनीं आपले प्राण ज्ञानावरून ओंवाळून टाकले. ५२ आतां, ज्याबद्दल आवड उत्पन्न होते, त्या वस्तूबद्दल अधिकाधिकच विचार उत्पन्न होतात, असें प्रेमाचें लक्षणच आहे. ५३ म्हणून, जिज्ञासूंपैकीं ज्यांना केवळ ज्ञानाचा अनुभव नव्हता, त्यांना, ज्ञान प्राप्त करून घेऊन त्याचें रक्षण कसें करावें, अशी काळजी उत्पन्न होणें साहजिक आहे. ५४ म्हणून, तेंच अपरोक्ष ज्ञान आपल्यास कसें प्राप्त होईल, व पुढें कसें वृद्धिंगत होईल; ५५ किंवा जें ज्ञान प्राप्त न व्हावें, व प्राप्त झालें असतांही आडमार्गास लावावें, अशी ज्ञानास विघ्न करणारी कोणती गोष्ट आहे ती समजावी. ५६ मग ज्ञानप्राप्तीच्या विरुद्ध अशी जी गोष्ट असेल, ती सोडून देऊन ज्ञानप्राप्तीस हितकर अशी कोणती गोष्ट आहे, ती मनोभावानें, विचारावी; ५७ याप्रमाणें, ज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या, तुम्हीं जी मनांत शंका आणली आहे, तिचें निवारण करण्याकरितां श्रीकृष्ण उपाय सांगतील. ५८ ज्ञानाची उत्तम वेळेवर प्राप्ति होऊन त्याचे योगानें स्वरूपाची प्राप्ति होईल, अशी जी दैवी संपत्ति तिचें वर्णन करतील; ५९ आणि ज्या आसुरी संपत्तिमुळें रागद्वेषांस थारा मिळून ज्ञानाचा नाश होतो, तिचेंही वर्णन करतील. ६० अशी दैवी व आसुरी संपत्ति, ज्यांचे योगानें इष्ट व अनिष्ट कृत्यें घडतात, तें सांगण्याची नवव्या अध्यायांत सुरवात केली होती, ६१ त्या वेळेस सगळा विचार करावयाचा होता, परंतु दुसरा प्रसंग उद्भवल्यामुळें तो तसाच राहिला. म्हणून तो प्रसंग

निरूपीत असे ६२ तया निरूपणाचेनि नांवें । अध्याय पद सोळावें । लावणी पाहतां जाणावें । मागिलावरी ६३ परि हें असो आतां प्रस्तुतीं । ज्ञानाच्या हिताहितीं । समर्था संपत्ती । इयाचि दोन्ही ६४ जे मुमुक्षुमार्गींची बोळावी । जे मोहरात्रीची धर्मदिवी । ते आधीं तंव दैवी । संपत्ती ऐका ६५ जेथ एक एकातें पोखी । ऐसे बहुत पदार्थ येकीं । संपादिजती ते लोकीं । संपत्ति म्हणिजे ६६ ते दैवी सुखसंभवी । तेथ दैवगुणें येकोपजीवी । जाली म्हणौनि दैवी । संपत्ति हे ६७

श्रीभगवानुवाचः—

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

आतां तयाचि दैवगुणां- । माजि धुरेचा बैसणा । बैसे तया आकर्णा । अभय ऐसें ६८ तरि न घलूनि महापुरीं । न घेपे बुडणयाची शियारी । कां रोगु न गणिजे घरीं । पथ्याचिया ६९ तैसा कर्माकर्मांचि भंखोहरा । उठूं नेदूनि अहंकारा । संसाराचा दरारा । सांडणें येणें ७० अथवा ऐक्यभावाचेनि पैसें । दुजे मानूनि आत्मा ऐसें । भयवार्ता देशें । दवडणें जें ७१ पाणी बुडऊं ये मिठातें । तंव मीठचि पाणी आतें । तेविं आपण जालेनि अद्वैतें । नाशे भय ७२ अगा अभय येणें नांवें । बोलिजे तें हें जाणावें । सम्यक्ज्ञानाचें आधवें । धांवणें हें ७३ आतां सत्त्वशुद्धी जे म्हणिजे । ते ऐशा चिन्हीं जाणिजे । तरी जळे ना विझे । राखोंडी जैसी ७४ कां पाडिवा वाढी न मगे । अंवसे तुटी सांडूनि मागें । माजी अतिसूक्ष्म अंगें । चंद्र जैसा राहे ७५ नातरी वार्षिया नाहीं मांडिली । ग्रीष्में नाहीं सांडिली । माजि निजरूपें निवडली । गंगा जैसी ७६ तैसी संकल्पविकल्पाचि वोढी । सांडूनि रजतमाची कावडी । भोगितां निजधर्माची आवडी । बुद्धि उरे ७७ इंद्रियवर्गीं दाखविलिया । विरुद्धा अथवा भलीया । विस्मयो कांहीं केलिया । नुठी चित्तीं ७८ गांवा गेलिया वल्लभु । पतिव्रतेचा विरहक्षोभु । भलतेसणी हानिलाभु । न मनीं जेवीं ७९ तेविं सत्स्वरूप रुचलेपणें । बुद्धी जें ऐसें अनन्य होणें । ते सत्वशुद्धी म्हणे । केशिहंता ८० आतां आत्मलाभाविखीं । ज्ञानयोगामाजी एकीं । जे आपुलिया ठाकीं । हांवे भरे ८१ तेथ सगळिये चित्तवृत्ती । त्यागु करणें या रीती । निष्कामें पूर्णाहुती । हुताशीं जैसी ८२ का सुकुळीनें आपुली । आ-

आतां देव निरूपण करतील, ६२ त्या निरूपणाच्या संबंधानें मागील पंधरा अध्याय झाले, त्याचे पुढचा हा सोळावा अध्याय होय. ६३ परंतु हें असो; या दोन संपत्ति (दैवी व आसुरी) ज्ञानाची प्राप्ति व हानि करून देण्यास समर्थ आहेत. ६४ जी दैवी संपत्ति मुमुक्षूला मोक्षमार्गांत सोबत करणारी व मोहरूप रात्रीं वाट चालण्यास धर्मरूप मशाल होय, तिचें आधीं वर्णन करतों, तें ऐका. ६५ ज्या ठिकाणीं एक दुसऱ्याला साह्य करितो, असे पुष्कळ पदार्थ एके ठिकाणीं जमतात, त्याला संपत्ति असें ह्मणतात. ६६ अशी जी दैवयोगानें एके ठिकाणीं जमलेल्या सर्वांस, सुख देणारी संपत्ति तिलाच दैवीसंपत्ति असें म्हणतात. ६७

अन्वय–अभयं, सत्वसंशुद्धिः, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः, दानं दमः च यज्ञः च, स्वाध्यायः, तपः, आर्जवम् ॥ १ ॥

अर्थ–श्रीभगवान् म्हणाले.—अभय, चित्तशुद्धि, ज्ञान व योग यांचे ठिकाणीं एकनिष्ठता, दातृत्व, बाह्य इंद्रियांचा संयम, यज्ञ, वेदाचें सार्थ पठण, तप, सरळपणा, १

आतां, त्या दैवगुणांमध्यें ज्याला प्रमुखत्व प्राप्त होतें, त्याला अभय असें म्हणतात. ६८ जो महापुरांत उडी घालीत नाहीं, त्याला बुडण्याचें भय नसतें; किंवा जो पथ्यानें वागतो, त्याला रोग उत्पन्न होत नाहींत, ६९ त्याचप्रमाणें, जो कोणतेंही कर्म करते वेळीं अहंकार उत्पन्न होऊं देत नाहीं, त्याला संसाराचें भय कोठून असणार ? ७० अथवा अद्वैतभावाच्या विस्तारानें जो सर्व जग आत्मस्वरूप आहे असें समजतो, त्याला भयाची गोष्टही ऐकूं येत नाहीं. ७१ पाणी मिठास बुडविण्यास लागलें असतां जसें मिठाचेंच पाणी होतें, त्याप्रमाणें आपली अद्वैतभावना झाल्यावर भयाचा नाश होतो. ७२ अरे, अभय ज्याला म्हणतात त्याचीं हीं लक्षणें होत, व हें अभय सम्यक्ज्ञानाची इच्छा करणाराचें [illegible] होय. ७३ आतां, शुद्ध बुद्धि जिला म्हणतात, ती अशा चिन्हांनीं ओळखावी: ज्याप्रमाणें राखोंडी जळतही नाहीं, व विझतही नाहीं, त्याप्रमाणें ज्या बुद्धीच्या ठिकाणीं संकल्प व विकल्प हे दोन्ही नसतात; ७४ किंवा प्रतिपदेस सुरवात होण्याच्या पूर्वी व अमावास्या संपल्यावर मधल्या वेळांत चंद्राचें जसें निजरूप असतें; ७५ अथवा ग्रीष्म ऋतूच्या अंतीं व वर्षाऋतु सुरू होण्याच्यापूर्वीं गंगेच्या पाण्याचें स्वरूप निवळ ज्याप्रमाणें असतें; ७६ त्याप्रमाणें, संकल्प व विकल्प हे दोन्ही ज्या ठिकाणीं उरले नाहींत; व रजोगुण व तमोगुण हेही ज्या ठिकाणीं नाहींतसे झाले आहेत, व ज्या बुद्धीस स्वरूपाचें ध्यान करण्याची आवड उत्पन्न झालेली आहे; ७७ इंद्रियवर्गांनीं आवडते किंवा नावडते विषय दाखविले असतांही ज्या बुद्धीच्या ठिकाणीं इच्छा उत्पन्न होत नाहीं; ७८ पतिव्रता स्त्रीचा पति गांवास गेल्यामुळें ती विरहानें विव्हळ झाली असतां, तिला पाहिजे तेवढी हानि किंवा लाभ यांची वार्ता सांगितली, तरी त्याकडे जसें तिचें मन जात नाहीं, ७९ त्याप्रमाणें स्वस्वरूपाची आवड उत्पन्न होऊन बुद्धि एकनिष्ठ होणें, याला सत्वशुद्धि म्हणतात, असें केशी दैत्यास मारणारे श्रीकृष्ण म्हणाले. ८० आतां, आत्मलाभाकरितां, ज्ञान किंवा योग या दोहोंपैकीं आपली बुद्धि ज्यावर स्थिर होईल, ८१ त्याठिकाणीं आपली चित्तवृत्ति स्थिर करावी. ज्याप्रमाणें पुढें कोणतीही आहुति देणें राहिली नाहीं, म्हणजे पूर्णाहुति देतात; ८२ किंवा कुलीन मनुष्यानें आपली कन्या उत्तम कुळांत अर्पण केल्यावर जशी तिजविषयीं त्याची कांहींएक इच्छा उरत

त्मजा सत्कुळींचि दिधली । हें असो लक्ष्मी स्थिरावली । मुकुंदीं जैसी ८३ तैसें निर्विकल्पपणें । जें योगज्ञानींच या वृत्तिक होणें । तो तिजा गुण म्हणे । कृष्णनाथु ८४ आतां देहवाचाचित्तें । यथासंपन्नें वित्तें । वैरी जालियाही आर्तातें । न वंचणें जें कां ८५ पत्र पुष्प छाया । फळ मूळ धनंजया । वाटेचा न चुके आलिया । वृक्षु जैसा ८६ तैसें मनौनि धनधान्यवरी । विद्यमानें आल्या अवसरीं । श्रांतांचिये मनोहारीं । उपयोगा जाणें ८७ तया नांव जाण दान । जें मोक्षनिधानाचें अंजन । हें असो आयिक [illegible]न्ह । दमाचें तें ८८ तरि विषयेंद्रियां मिळणी । करूनि घापे वितुटणी । [illegible] तोडिजे खड्गपाणी । पारकया ८९ तैसा विषयजातांचा वारा । वाजों ने[illegible] [illegible]द्वारां । इयें बांधोनि प्रत्याहारा । हातीं वोपी ९० आंतुला चित्ताचे अंगणा । [illegible]वृत्ति पळे पर बाहेरीं । आगी सुयिजे दाहींही द्वारीं । वैराग्याची ९१ श्वासोश्वासाहुनी बहुवसें । व्रतें आचरे खरपुसें । वोसंतिता रात्रिदिवसें । नाराणुक जया ९२ पैं दमु ऐसा म्हणिपे । तो हा जाण स्वरूपें । यागार्थुही संक्षेपें । सांगों ऐक ९३ तरि ब्राह्मण करूनि धुरे । स्त्रियादिक पैल मेरे । माझारी अधिकारें । आपुलालेनि ९४ जया जे सर्वोत्तम । भजनीय देवताधर्म । ते तेणें यथागम । विधी यजिजे ९५ जैसा द्विज षट्कर्में करी । शूद्र तयातें नमस्कारी । कीं दोहींसिही सरोभरी । निपजे यागु ९६ तैसें अधिकारपर्यालोचें । हें यज्ञ करणें सर्वांचें । परि विषयविष फळाशेचें । न घापे माजीं ९७ आणि मी कर्ता ऐसा भावो । नेदिजे देहाचेनि द्वारें जावों । ना वेदाज्ञेसि तरी ठावो । होइजे स्वयें ९८ अर्जुना एवं यज्ञु । सर्वत्र जाण साज्ञु । कैवल्यमार्गींचा अभिज्ञु । सांगाती हा ९९ आतां चेंडुवें भूमी हाणिजे । हे नव्हे तो हाता आणिजे । कीं शेतीं बीं विखुरिजे । परी पिकीं लक्ष १०० नातरी ठेविलें देखावया । आदर कीजे दिविया । कां शाखा फळें यावया । सिंपिजे मूळ १ हें बहु असो आरिसा । आपणपें देखावया जैसा । पुढतपुढती बहुवसा । उटिजे प्रीती २ तैसा वेदप्रतिपाद्यु जो ईश्वरु । तो होआवयालागीं गोचरु । श्रुतीचा निरंतरु । अभ्यासु करणें ३ तेंचि द्विजांसीच ब्रह्मसूत्र । येरां स्तोत्र कां नाममंत्र । आवर्तवणें पवित्र । पावावया तत्त्व ४ पार्था या स्वाध्यावो । बोलिजे तो हा म्हणे देवो । आतां तप शब्दाभिप्रावो । आईक सांगों ५ तरी दानें सर्वस्व देणें । वेंचणें तें व्यर्थ करणें । जैसें फळोनि

नाहीं; अथवा समुद्रमंथन करून लक्ष्मी वर आल्यावर तिनें सर्व देवांस सोडून एक विष्णूसच वरलें. ८३ त्याप्रमाणें, विकल्परहित होऊन योग किंवा ज्ञान यांच्या ठिकाणीं वतनदार होणें हा तिसरा 'ज्ञानयोग' आहे, असें श्रीकृष्ण म्हणाले. ८४ आतां, कायावाचामनेंकरून शक्त्यनुसार आपल्यास जें दान करावयाचें, तें, आपला शत्रु असून जर खरोखर अडलेला असेल, तर त्यासही विमुख लावूं नये, हेंच खरें दान होय. ८५ धनंजया, वृक्ष ज्याप्रमाणें आपलीं फुलें, फळें, छाया, मुळ्या, पानें यांपैकीं कांहींही वाटेनें जाणारापासून लपवून ठेवीत नाहीं, (पाहिजे त्यास आपल्या सर्वस्वाचा उपभोग घेण्यास मनाई करीत नाहीं,) ८६ त्याप्रमाणें मनापासून संपत्तीपर्यंत प्रसंगानुसार हवें तें देऊन दमलेल्याचें त्याच्या मनोरथाप्रमाणें समाधान करणें, ८७ त्यालाच दान असें ह्मणतात व तें मोक्षरूपी ठेवा दृष्टीस पडण्याचें अंजन आहे. हें असो; आतां दमाचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ८८. ज्याप्रमाणें शस्त्र धारण करणारा शत्रूचा नाश करितो, त्याप्रमाणें विषय व इंद्रियें यांचें जें ऐक्य झालेलें असतें, त्याचा जो वियोग करतो; ८९ त्याचप्रमाणें, इंद्रियद्वारांनीं येणाऱ्या विषयांचा वारा देखील लागूं देत नाहीं, व सर्व इंद्रियें प्रत्याहाराच्या ताब्यांत बांधून देतो; ९० चित्ताच्या आंत गढून गेलेली जी प्रवृत्ति ती दहा इंद्रियांच्या द्वारांनीं वैराग्यरूप अग्नि आंत घालवून बाहेर काढतो. ९१ श्वासोच्छ्वास बंद करण्याहूनही योग्यांचीं जीं अति कठिण व्रतें, त्यांचें उत्तम रीतीनें जो रात्रंदिवस आचरण करतो, ९२ हें दम म्हणून ज्याला म्हणतात, त्याचें लक्षण आहे. आतां यज्ञ म्हणजे काय, तें संक्षेपानें सांगतों, ऐक. ९३ तर ब्राह्मण व स्त्रियादिक यांच्यामधील सर्वांनीं आपापल्या अधिकारानुरूप, ९४ ज्याला ज्या उक्त दैवतांचें पूजन व धर्म असतील, तें यथाशास्त्र विधीनें आचरावें. ९५ ज्याप्रमाणें ब्राह्मणानें षट्कर्मांचें आचरण करावें, व शूद्रानें त्यांस वंदन करावें, हाच त्यांचा यज्ञ होय, आणि त्या दोघांसही त्यांच्या यज्ञाचें सारखें फल मिळतें. ९६ त्याचप्रमाणें अधिकारपरत्वें विचार करून सर्वांनीं आपापले यज्ञ करावे, परंतु फलाशेचें विष त्यांत वाढूं नये; ९७ आणि या यज्ञाचा मी कर्ता, असा देहाचे द्वारानें मनांत भाव उत्पन्न होऊं देऊं नये, तथापि वेदांच्या सर्व आज्ञा स्वतः पाळाव्या. ९८ अर्जुना, यालाच सशास्त्र यज्ञ म्हणतात, व हा मोक्षमार्गाचा जाणता असून सोबती होय. ९९ आतां, चेंडू भुईवर आपटतो असें नव्हे, तर तो पुनः आपले हाताकडे आणतो. किंवा शेतांत जें धान्य फेंकतों, तो नाश नव्हे, तें पिकाकडे लक्ष देऊन जमिनींत टाकणें आहे. १०० किंवा ठेवलेली जिन्नस दृष्टीस पडावी, या हेतूनें जसा कोणी हातांत दिवा घेतो, अथवा झाडांच्या मुळांशीं, त्याला फांद्या व फळें यावीं म्हणून जसा कोणी पाणी घालतो. १ फार काय! परंतु आपलें स्वरूप आरशांत पहाण्याच्या हेतूनें जसा वरचेवर प्रीतीनें एकादा मनुष्य तो स्वच्छ पुसतो, २ त्याचप्रमाणें, वेदांनीं ज्या ईश्वराचें वर्णन केलें आहे, तो आपल्यास प्राप्त व्हावा, म्हणून वेदांचा सतत अभ्यास करतो. ३ ब्रह्मप्राप्ति होण्याकरितां ब्राह्मणांनीं वेदांतील ब्रह्मसूत्र, व इतरांनीं स्तोत्र किंवा ईश्वराचें नांव, हेंच वरचेवर म्हणावें. ४ देव म्हणतात, पार्था, ज्याला स्वाध्याय म्हणतात, तो हाच होय. असो; आतां तुला तप शब्दाचा अभिप्राय सांगतों, तो ऐक. ५ तर आपलें सर्वस्व दान करणें, यालाच दान म्हणतात; व द्रव्य उडविणें तें दान नसून व्यर्थ खर्च करणें होय. ज्याप्रमाणें कडू वृंदावनाचें फळ झाडास लागूनही कोणाच्या उप-

स्वयें सुकणें । इंद्रावणी जेवीं ६ ना ना धूपाचा अग्निप्रवेशु । कनकीं तुकाचा नाशु । पितृपक्षु पोषितां हारासु । चंद्राचा जैसा ७ तैसा स्वरूपाचिया प्रसरा-लागीं प्राणेंद्रियशरीरां । आटणीं करणें जें वीरा । तेंचि तप ८ अथवा अनारिसे । तपाचें रूप जरी असे । तरि जाण जेविं दुधीं हंसें । सूदली चांचू ९ तैसें देह-जीवाचिये मिळणीं । जो उदयजत सूये पाणी । तो विवेकु अंतःकरणीं । जाग-वीजे ११० पाहतां आत्मयाकडे । बुद्धीचा पैसु सांकडे । सनिद्र स्वप्न बुडे । जा-गणा जैसें ११ तैसा आत्मपर्यालोचु । प्रवर्ते जो साचु । तपाचा हा निर्वेचु । धनुर्धरा १२ आतां बाळाच्या हितीं स्तन्य । जैसें नानाभूतीं चैतन्य । तैसें प्रा-णिमात्रीं सौजन्य । आर्जव तें १३

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥

आणि जगाचिया सुखोद्देशें । शरीरवाचामानसें । राहाटणें तें अहिंसे । रूप जाण १४ आतां तीख होउनी मवाळ । जैसें जातीचें मुकुळ । कां तेज परी शीतळ । शशांकाचें १५ शके दावितांचि रोगु फेडूं । आणि जिभे तरि नव्हे कडु । तें वोखदु नाहीं मा घडु । उपमे कैंची १६ तरि मऊपणें बुबुळें । झगड-तांही परि नाडळे । एऱ्हवीं फोडी कोराळें । पाणी जैसें १७ तैसें तोडावया सं-देह । तीख जैसें कां लोह । श्राव्यत्वें तरि माधुर्य । पायीं घालीं १८ ऐकों ठातां कौतुकें । कानातें निघती मुखें । जें साचारिवेचोनि बिकें । ब्रह्मही भेदी १९ किंबहुना प्रियपणें । कोणातेंही झकऊं नेणे । यथार्थ तरी खुपणें । नाहीं कवणा १२० एऱ्हवीं गोरी कीर काना गोड । परि साचाचा पारवाळीं कीड । आगिचें करणें उघड । परि जळो तें साच २१ कानीं लागतां महुर । अर्थें विभांडी जि-व्हार । ते वाचा नव्हे सुंदर । लांवचि पां २२ परि अहितीं कोपोनि सोप । ला-ळनीं मऊ जैसें पुष्प । तिये मातेचें स्वरूप । जैसें कां होय २३ तैसें श्रवण-सुख चतुर । परिणमोनि साचार । बोलणें जें अविकार । तें सत्य येथें २४ आतां घालितांही पाणी । पाषाणीं न निघे आणी । कां मथिलिया लोणी । कांजी नेदी २५ त्वचा पायें शिरीं । हालेयाही फडे न करी । वसंतींही अंबरीं । न होती फुलें २६ ना ना रंभेचेनिही रूपें । शुकीं नुठिजेचि कंदर्पें । कां भस्मी

योगास न येतां व्यर्थ सुकून जातें; पण औदवळ्-यानें सर्व जगाच्या उपयोगीं पडतें. ६ किंवा धूप अग्नींत पडून स्वतांचा नाश करून घेतो, पण स-र्वांस सुगंध देतो. किंवा सोनें जों जों शुद्ध करावें, तों तों तें वजनांत कमी भरतें, पण कसास जास्त चढतें; किंवा कृष्णपक्षामध्यें चंद्र एकेक कलेनें कमी होतो, पण कृष्णपक्षाचें पोषण करितो. (सर्व औ-षधींचें पोषण करितो.) ७ त्याप्रमाणें, हे वीरा, ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होण्याकरितां प्राण, इंद्रियें व शरीर यांचें जें झिजवणें, त्यालाच तप असें ह्मण-तात. ८ अथवा इतर जीं तपें आहेत, तीं ह्या तपाप्रमाणें शुद्ध नाहींत. म्हणून, हंस पक्षी जसें दु-धांत आपली चोंच घालून दूध व पाणी वेगळें क-रतो, ९ त्याप्रमाणें, देह व जीव यांचें ऐक्य मोडून टाकण्याकरितां तो जन्मतःच हात घालून विवेका-नें निराळें करण्याचा विचार नेहमीं अंतःकरणांत बाळगतो, व ११० आत्मविचार झाला असतां बु-द्धीचे विषयांकडील मार्ग कुंठित होतात. ज्याप्रमा-णें मनुष्य जागा झाला असतां निद्रा व स्वप्न हीं दोन्हीं आपोआप नाहींतशीं होतात. ११ याप्रमा-णें, धनुर्धरा, आत्मप्राप्ति करून घेण्याकरितां जो अंतःकरणांत विवेक उत्पन्न होतो, त्यालाच तप ह्म-णतात. १२ ज्याप्रमाणें दूध हें मुलांस हितकारक आहे, व प्राण हा जसा सर्व भूतांचे ठायीं सारखा-च आहे, त्याप्रमाणें, ज्याचें प्राणिमात्राशीं सौजन्य आहे, त्यालाच "आर्जव" असें म्हणतात. १३

अन्वय–अहिंसा, सत्यं, अक्रोधः, त्यागः शांतिः, अपै-शुनम्, भूतेषुदया, अलोलुप्त्वं, मार्दवं, ह्रीः, अचापलम् २

अर्थ–अहिंसा, सत्य भाषण, राग न येणें, संन्यास, अंतःकरणाचा उपशम, चहाडी न करणें, प्राणिमात्रावर दया करणें, विषयलंपट न होणें, नम्रता, जनलज्जा आणि स्थिरपणा, ॥ २ ॥

आणि कायावाचामनानें जगाला सुख व्हावें, या हेतूनें जें वर्तन करणें, तेंच अहिंसेचें खरें लक्षण जाण. १४ आतां, तीक्ष्ण असून मऊ ह्मटलें म्हणजे जसें कमळ–तें पाण्याचा भेद करून वर येतें, प-रंतु मऊ असतें, किंवा चंद्राचें तेज पडतें परंतु तें कोमळ असतें; १५ जें औषध रोग्याला दाखवितां क्षणींच रोगाचा नाश करील, आणि खाल्लें तर जि-भेसही कडू लागणार नाहीं, असें औषधच नाहीं, मग उपमा कशी द्यावी? १६ तर मऊपणा ह्मट-ला ह्मणजे डोळ्यांतील बुबुळांवर घातलें असतांही जें खुपत नाहीं, व कठोरपणा पाहूं गेलें असतां जें पाणी पर्वताचा कडाही फोडून बाहेर पडतें. १७ त्याप्रमाणें संशयनिवृत्ति करण्यांत जें लोखं-डाप्रमाणें तीक्ष्ण असतें, व ऐकिलें असतां माधु-र्याला लाजवितें; १८ जें ऐकलें असतां काना-सही त्याचें सेवन करावें असें वाटतें, व सत्यपणा-च्या बळानें ब्रह्मापर्यंत जाऊन ठेपतें; १९ फार काय! परंतु त्याची गोडी इतकी असते कीं, को-णीही फसत नाहीं व त्यांतील अर्थ पाहूं गेलें अ-सतां त्यापासून कोणाच्या मनालाही धक्का बसाव-याचा नाहीं. १२० एऱ्हवीं पारध्याचें गाणें कानास गोड लागतें; परंतु खरेपणाच्या दृष्टीनें पाहिलें अ-सतां तें मृगास घातक असतें, अथवा अग्नि हा आपलें कृत्य उघड रीतीनें करतो, परंतु ह्या त्याच्या खरेपणास आग लागो! २१ कानास मधूर लाग-णारें असून अर्थ पाहूं गेलें असतां जें काळीज भेदतें, तें भाषण नसून सुंदर विवशीच होय. २२ परंतु रागावल्यावर अहित होण्याबद्दल बोलणें पो-कळ असून, लालन करण्यांत पुष्पाप्रमाणें मऊ असतें, असें आईचें जें स्वरूप, २३ त्याप्रमाणें, ऐकलें असतां ज्यापासून सुखाची प्राप्ति होते, व परिणामीं गोड असून कोणाचाही मर्मभेद न कर-णारें जें बोलणें, त्यालाच सत्य बोलणें असें बो-लतात. २४ आतां, दगडावर पाणी घातलें अस-तांही त्यास अंकूर फुटत नाहींत, किंवा ताकाची निवळ घुसळली असतां त्यास लोणी येत नाहीं; २५ सापाच्या कातीच्या डोक्यावर पाय दिला असतां, ती फडा वर करीत नाहीं, व वसंत ऋतु प्राप्त झाला असतांही आकाशास जशीं फुलें येत नाहींत; २६ अथवा रंभेच्या स्वरूपानें शुकास ज्याप्रमाणें विषयवासना झाली नाहीं, किंवा भस्मांत तूप ओ-

वन्हि न उद्दीपे । घृतेंही जेविं २७ तेविंचि कुमारु क्रोधें भरे । तैसिया मंत्राचीं बीजाक्षरें । तियें निमित्तेंही अपारें । मीनलिया २८ पैं धातृयाही पायां पडतां । नुठी गतायु पंडुसुता । तैसी नुपजे उपजवितां । क्रोधोर्मी गा २९ अक्रोधत्व ऐसें । नांव तें ये दृशे । जाण ऐसें श्रीनिवासें । म्हणितलें तया १३० आतां मृत्तिकात्यागें घटु । तंतुत्यागें पटु । त्यजिजे जेविं वटु । बीजत्यागें ३१ कां त्यजूनि भिंतिमात्र । त्यजिजे आघवेंचि चित्र । कां निद्रात्यागें विचित्र । स्वप्नजाळ ३२ ना ना जळत्यागें तरंग । वर्षात्यागें मेघ । त्यजिजती जैसे भोग। धनत्यागें ३३ तेविं बुद्धिमंतीं देहीं । अहंता सांडून पाहीं । सांडिजे अशेषही संसारजात ३४ तया नांव त्यागु । म्हणे तो यज्ञांगु । हें मानूनि सुभगु । पार्थु पुसे ३५ आतां शांतीचें लिंग । तें व्यक्त मज सांग । देवो म्हणती चांग। अवधान देईं ३६ तरी गिळोनि ज्ञेयातें । ज्ञाता ज्ञानही मावौतें । हारपे निरुतें । ते शांति पैं गा ३७ जैसा प्रळयांवूचा उमडु । बुडवूनि विश्वाचा पवाडू । होय आपणपें निविडु । आपणचि ३८ मग उगम ओघ सिंधु । हा नुरेचि व्यवहार भेदु । पारि जळैक्याचा बोधु । तोही कवणा ३९ तैसी ज्ञेया देतां मिठी। ज्ञातृत्वही पडे पोटीं । मग उरे तेंचि किरीटी । शांतीचें रूप १४० आतां कदर्थवित व्याधी । बळीकरणाचिया आधीं । आपपरु न शोधी । सद्वैद्यु जैसा ४१ कां चिखलीं रुतली गाये । धड भाकड न पाहे । जो तियेचिया ग्लानी होये । कालाभुला ४२ ना ना बुडतयातें सकरुणु । न पुसे अंत्यजु कीं ब्राह्मणु । काढूनि राखे प्राणु । हेंचि जाणे ४३ कीं महावनीं पापिये । उघडी केली विपायें । ते नेसविल्यावीण न पाहे । शिष्टु जैसा ४४ तैसें अज्ञानप्रमादादिकीं । कां प्राक्तनही सदोषीं । निंद्यत्वाच्या सर्वविषीं । खिळिले जे ४५ तयां आंगीक आपुलें । देऊनियां भलें । विसरविजती सलें । सलतीं तियें ४६ अगा पुढिलाचा दोषु । करूनि आपुलिये दिठी चोखु । मग घापे अवलोकु । तयावरी ४७ जैसा पुजूनि देवो पाहिजे । पेरूनि शेता जाइजे । तोषौनि प्रसादु घेइजे । अतिथीचा ४८ तैसें आपुलेनि गुणें । पुढिलाचें उणें । फेडुनियां पा-

तळें असतां जसा अग्नि पेटत नाहीं, २७ त्याप्रमाणें, ज्या अक्षरांनीं काम व क्रोध उत्पन्न होतो, त्यांचा उच्चार केला असतां, २८ किंवा हे पांडुसुता, ज्याचें आयुष्य संपलें आहे, त्याला उठविण्याकरितां ब्रह्मदेवाच्या जरी पायां पडलें, तरी तो ज्याप्रमाणें उठत नाहीं, त्याप्रमाणें, त्याच्या ठिकाणीं क्रोध आणण्याविषयीं खटपट केली असतां क्रोध येत नाहीं. २९ यःच स्थितीला "अक्रोधत्व" ह्मणतात, असें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास सांगितलें. १३० मृत्तिकेचा त्याग केला असतां जसा घटाचा त्याग आपोआप होतो, व तंतूचा त्याग केला असतां वस्त्राचा त्याग, तसेंच, बीजाचा त्याग केला असतां वृक्षाचा त्याग सहज होतो; ३१ किंवा भिंतीचा त्याग केला असतां त्यावरील सर्व चित्रांचा त्याग आपोआप होतो, अथवा झोंपेचा त्याग केला असतां नानातऱ्हेच्या स्वप्नांचा त्याग जसा आपोआप होतो; ३२ किंवा जलाचा त्याग केला असतां लाटांचा त्याग, व वर्षाकालाचा त्याग केला असतां मेघांचा, व धनाचा त्याग केला असतां ज्याप्रमाणें विषयोपभोगांचा आपोआप त्याग होतो, ३३ त्याप्रमाणें जे ज्ञानी आहेत, ते, देहच मी अशा अहंतेचा त्याग करून सर्व संसाराचा त्याग करितात. ३४ त्यालाच त्याग म्हणतात, असें यज्ञभोक्ता श्रीकृष्ण परमात्मा यानें सांगितलेलें मनांत उमजून भाग्यवान् जो पार्थ, त्यानें प्रश्न केला: ३५ "हे प्रभो, शांतीचीं लक्षणें काय आहेत, तीं मला उघड करून सांगा." तेव्हां देव म्हणाले, "तूं फार उत्तम गोष्ट विचारलीस; तर तीं सांगतों, तिकडे लक्ष दे. ३६ ज्ञात्यानें जी वस्तु जाणावयाची, ती पूर्णपणें जाणल्यावर मागून ज्ञाता व ज्ञान हीं ज्या ठिकाणीं लय पावतात, त्यालाच (ब्रह्माला) शांति असें म्हणतात. ३७ ज्याप्रमाणें प्रलयकालचें उदक वाढल्यावर सर्व विश्व बुडून आपलें स्वरूपांत आपण लय पावतें. ३८ मग उगम, प्रवाह, व समुद्रास मिळणें ह्या अवस्था रहात नाहींत; व सर्वत्र जलमय आहे. याचाही बोध कोणास होत नाहीं; ३९ त्याप्रमाणें, ज्ञेयाचें ऐक्य ज्ञात्यावर ज्ञातृत्वही आपोआप नाहींसें होतें. मग, अर्जुना, बाकी जें ज्ञान उरतें, तेंच शांतीचें रूप होय. १४० आतां, पीडा देणाऱ्या व्याधीनें किंवा एकादी वाईट बातमी ऐकून उत्पन्न होणाऱ्या चिंतेनें जो ग्रस्त झाला आहे, तो आपला आहे किंवा परका आहे हें मनांत न आणतां जसा चांगला वैद्य त्याच्या दुःखाचें निवारण करितो; ४१ किंवा एकादी गाय चिखलांत रुतल्यावर तिचें दुःख पाहून ज्याचे मनांत कळवळा होतो, तो ती दुभती आहे, किंवा भाकड आहे, इकडे लक्ष न देतां तिला वर काढतो; ४२ किंवा बुडणाऱ्या मनुष्याकडे पाहून ज्याच्या मनांत करुणा उत्पन्न होते, तो ज्याप्रमाणें बुडणारा ब्राह्मण आहे, किंवा अंत्यज आहे, याची चौकशी न करितां त्यास बाहेर काढून त्याचें प्राणरक्षण करतो; ४३ अथवा महावनांत दुष्टांनीं एकाद्या पतिव्रता स्त्रीस लुबाडून तिला वस्त्रहीन करून सोडून दिलें आहे, अशी स्त्री एकाद्या संभावित मनुष्याच्या दृष्टीस पडल्यावर, तो जसा प्रथम तिच्या अंगावर आपलें वस्त्र टाकून नंतर तिची पुसतपास करितो, ४४ तसेंच, जे अज्ञान व प्रमाद यांनीं व्याप्त आहेत, किंवा पूर्वकर्मानुरूप ज्यांस कांहीं व्याधि जडलेली आहे, व जे सर्वांच्या निंदेस पात्र झाले आहेत, ४५ त्यांना आपण स्वतः साह्य करून, त्यांना ज्या व्याधीपासून दुःख होत असतें, तिचा विसर पाडतात. ४६ अरे, त्यांच्यापुढें येणाऱ्या मनुष्यांचे दोष ते आपल्या दृष्टीनें नाहींतसे करून मग त्यांचेकडे अवलोकन करतात. ४७ ज्याप्रमाणें शालिग्राममूर्तीस वस्त्रालंकार घालून व उत्तम पुष्पें वाहून मग आपलें चित्त तिच्याकडे लावावें, किंवा शेतांत धान्य पेरून उत्तम रीतीचें पीक आल्यावर, जसें त्याजकडे पाहून समाधान मानावें, अथवा आपल्या घरीं अतिथि आला असतां, त्यास अन्नदान देऊन संतोषित केल्यावर ज्याप्रमाणें त्याचा आशीर्वाद घ्यावयाचा, ४८ त्याप्रमाणें, आपल्या पुढें येणाऱ्या मनुष्याचा कमी-

हणें । तयाकडे ४९ वांचूनि न विंधिजे वर्मी । नातुडाविजे अकर्मी । न बोलविजे नामीं । सदोषीं तिहीं १५० वरि कोणे एके उपायें । पडिलें तें उभें होये । तेंचि कीजे पारि घायें । नेदावे वर्मी ५१ पैं उत्तमाचियासाठीं । नीच मानिजे किरीटी । हें वांचोनि दिठी । दोपु न घेपे ५२ अगा अपैशून्याचें लक्षण । अर्जुना हें फुडें जाण । मोक्षमार्गीचें सुखासन । मुख्य हें गा ५३ आतां दया ते ऐसी । पूर्णचंद्रिका जैसी । निवावितां न कडसी । सानें थोर ५४ तैसें दुःखिताचें शिणणें । हिरतां सकणवपणें । उत्तमाधम नेणे । विवंचूं गा ५५ पैं जगीं जीवनासारिखें । वस्तु अंगवरी उपखे । पारि जातें जीवित राखे । तृणाचेंही ५६ तैसे पुढिलाचेनि तापें । कळवळलिये कृपें । सर्वस्वेंसीं दिधलेंही आपणपें । थोडेंचि गमे ५७ नि भरालियाविणें । पाणी ढळोंचि नेणें । तेविं श्रांत तोषौनि जाणें । सामोरें पां ५८ पैं पायीं कांटा नेहटे । तंव व्यथा जीवीं उमटे । तैसा पोळे संकटें । पुढिलांचेनि ५९ कां पावो शीतळता लाहे । कीं ते डोळयाचिलागीं होये । तैसें परसुखें जायें । सुखावतु १६० किंबहुना तृषितालागीं । पाणी आरायिलें असे जगीं । तैसें दुःखितांचे सेलभागीं । जिणें जयाचें ६१ तो पुरुष वीरराया । मूर्तिमंत जाण दया । मी उदयजतांचि तया । ऋणिया लाभें ६२ आतां सूर्यासि जीवें । अनुसरलिया राजीवें । पारि तें तो न शिवे । सौरभ्य जैसें ६३ कां वसंताचिया वाहाणीं । आलिया वनश्रीच्या अक्षौहिणी । ते न करीतुचि घेणी । निगाला तो ६४ हें असो महासिद्धींसी । लक्ष्मीही आलिया पाशीं । पारि महाविष्णु जैसी । न गणीच ते ६५ तैसे ऐहिकींचे कां स्वर्गींचे । भोग पाइक जालिया इच्छेचे । परि भोगावें हें न रुचे । मनामाजीं ६६ बहुवें काय कौतुकीं । जीव नोहे विषयाभिलाखी । अलोलुप्त्वदशा ठाउकी । जाण ते हे ६७ आतां माशियां जैसें मोहळ । जळचरां जेविं जळ । कां पक्षियां अंतराळ । मोकळें हें ६८ नातरी बाळाकोदेशें । मातेचें स्नेह जैसें । कां वसंतींच्या स्पर्शें । मऊ मलयानिलु ६९ डोळयां प्रियाची भेटी । कां पिलियां कूर्मींची दिठी । तैसी भूतमात्रीं राहटी । मवाळ ते १७० स्पर्शें अतिमृदु । मुखीं घेतां सुस्वादु । घ्राणासि सुगंधु । उजाळु आंगें ७१ तो आवडे तेवढा घेतां । विरुद्ध जरी न होता । तरी उपमे येता । कापुर कीं ७२ परी

पणा आपल्या गुणसामर्थ्यानें दूर करून नंतर त्याजकडे दयार्द्र दृष्टीनें पहातात. ४९ इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या वर्माविर डाग देऊं नये, अथवा त्यांच्या पापकर्मांचा उच्चार करून त्यांस दुःख देऊं नये; व त्यांस असणाऱ्या व्याधीचें नांव घेऊन तूं व्याधिष्ट आहेस, असें म्हणूं नये. १५० परंतु ज्या उपायानें कोणीही मनुष्य वाईट स्थितींतून उत्तम स्थितींत येईल, तेच उपाय जो करतो. पण त्याच्य वर्मी डाग देत नाहीं; ५१ तर अर्जुना, उत्तम मनुष्याच्या मानानें जो दुसऱ्यास कनिष्ट मानीत नाहीं, व त्याचे दोष मनांत आणीत नाहीं, ५२ तेंच ' अपैशून्याचें ' खरें लक्षण होय. आणि अर्जुना, मोक्षमार्गाचें सुखावह मुख्य साधन हेंच होय. ५३ आतां दया अशी असावी कीं, ज्याप्रमाणें पौर्णिमेचा चंद्र हा शांति देण्यांत लहान अथवा थोर, असा पर्याय न ठेवितां सर्वांस सारखीच शांति देतो ५४ त्याप्रमाणें, दयार्द्र अंतःकरणानें दुःखित मनुष्याचें दुःख हरण करिते वेळेस तो उत्तम आहे, किंवा अधम आहे, हें मनांत न आणतां सर्वांचें दुःख निवारण करतो. ५५ जगतांत पाण्यासारखी वस्तु दुसरी कोणती आहे, कीं गवत सुकूं लागलें असतां जें आपला स्वतः नाश करून घेऊन त्याचें आपल्या ओलाव्यानें रक्षण करितें ! ५६ त्याप्रमाणें, आपल्यासमोर पीडित मनुष्य आला असतां, त्याच्या कळवळीनें त्यास जरी आपलें सर्वस्व दिलें, तर आपण त्यास कांहींच दिलें नाहीं, असें जो मानतो; ५७ पाणी वाहात असतांना वाटेंत खळगा आला असतां, तो भरून टाकल्याशिवाय जसें तें पुढें जात नाहीं, तसा आपल्या समोरील श्रमलेल्या मनुष्यास संतोषित केल्याशिवाय जो पुढें जात नाहीं; ५८ ज्याप्रमाणें पायांत कांटा बोंचला असतां जीव कळवळतो, त्याप्रमाणें दुसऱ्याचें संकट पाहिलें असतां ज्याचें मन कळवळतें; ५९ किंवा पायास थंड पदार्थ चोळल्यावर डोळ्यांस जसा गारवा येतो, तसें दुसऱ्याचें सुख पाहून ज्याला सुख होतें; १६० किंबहुना, तहान लागलेल्या मनुष्याची तृषा भागण्याकरितां जसें जगांत पाणी निर्माण केलें आहे, त्याप्रमाणें दुःखित मनुष्याचें दुःख हरण करण्याकरितांच जो या जगांत रहातो; ६१ अशा गुणांनीं युक्त जो पुरुष असतो, तो दयेची केवळ मूर्तिच होय; आणि हे वीरोत्तमा, त्याचा जन्मतःच मी ऋणी आहें. ६२ सूर्योदय होण्याबरोबर कमळाचें फूल उमलतें, परंतु सूर्य जसा त्याच्या सुगंधाचा उपभोग घेत नाहीं; ६३ किंवा वसंतऋतूंत वनांत पुष्कळ झाडें टवटवीत होतात, तथापि त्यांतील एकाही झाडाचा उपभोग न घेतां तो जसा चालता होतो; ६४ फार काय ! लक्ष्मी महासिद्धीसह जरी श्रीविष्णूंजवळ प्राप्त झाली, तरी जसें त्यांचें तिच्याकडे लक्ष जात नाहीं; ६५ तसें आपल्यास आवडणारे इहलोकींचे किंवा परलोकींचे भोग जरी चाकर झाले, तरी त्यांच्या मनांत त्यांचा उपभोग घ्यावा असें येत नाहीं. ६६ फार काय सांगावें ! ते कौतुकानें देखील विषयाची इच्छा करीत नाहींत. अशी जी दशा, तिला ' अलोलुपत्व ' असें ह्मणतात. ६७ मधमाशीस जसें तिचें मोहोळ सुखकारक आहे, किंवा जलचरांस जसें पाणी प्रिय आहे, किंवा पक्ष्यांना आकाश फिरण्यास मोकळें आहे; ६८ किंवा बाळकाला सुख व्हावें या दृष्टीनें आईचें जसें त्यावर प्रेम असतें अथवा वसंतऋतु सुरू झाल्यावर जसा मलय पर्वतावरील वारा मंद सुगंध वहातो, ६९ प्रीय वस्तु पाहिली असतां जसें डोळ्यांस समाधान होतें, किंवा ज्याप्रमाणें कासवी आपल्या दृष्टीनें पिलांचें पोषण करतें, त्याप्रमाणें ज्यांची दृष्टी भूतमात्राच्या ठिकाणीं प्रेमयुक्त असतें, १७० हात लावला असतां मऊ लागतो, तोंडांत घातला असतां रुचकर लागतो, नाकास ज्याचा सुगंध येतो, व रूपानें पाहिला असतां जो पांढरा स्वच्छ आहे, ७१ असा जो कापूर, तो वाटेल तितका खाल्ला असतां जर त्याजपासून बाधा झाली नसती, तर तो उपमेस पात्र झाला असता; ७२ परंतु ज्याच्या पोटांत पं-

महाभूतें पोटीं वाहे । तेवींचि परमाणूमाजि मामाये । या विश्वानुसार होये । गगन जैसें ७३ काय सांगों ऐसें जिणें । जें जगाचेनि जीवें प्राणें । तयां नांव म्हणे । मार्दव मी ७४ आतां पराजयें राजा । जैसा कदर्थिजे लाजा । कां मानिया निस्तेजा । निकृष्टान्तव ७५ ना ना चांडाळमंदिराशीं । अवचटें आलिया संन्यासी । मग लाज होय जैसी । उत्तमा तया ७६ क्षत्रियां रणीं पळोनि जाणें । ते कोण आहे लाजिरवाणें । कां वैधव्यें पाचारणें । महासतियेतें ७७ रूपसा उदयलें कुष्ट । संभावितां कुटीचें बोट । तया लाजा प्राण संकट । होय जैसें ७८ तैसें औटहातपणें । जें शव होऊनि जिणें । उपजों उपजों मरणें । नावानावा ७९ तियें गर्भमेदमुसें । रक्तमूत्ररसें । वोंतीव होऊनि असे । तें लाजिरवाणें १८० हें बहु असो देहपणें । नामरूपासि येणें । नाहीं गा लाजिरवाणें । तयाहूनि ८१ ऐसैसिया अवकळा । घेपे शरीराचा कंटाळा । ते लाज पैं निर्मळा । निसुगा गोड ८२ आतां सूत्रतंतु तुटलिया । चेष्टाचि ठाके सायखेडिया । तैसी प्राणजयें कर्मेंद्रियां । खुंटे गती ८३ कीं मावळलिया दिनकरु । सरे किरणांचा प्रसरु । तैसा मनोजयें प्रकारु । ज्ञानेंद्रियांचा ८४ एवं मनपवननियमें । होती दाही इंद्रियें अक्षमें । तें अचापल्य वर्मे । येणें होय ८५

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवंति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

आतां ईश्वरप्राप्तीलागीं । प्रवर्ततां ज्ञानमार्गीं । धिवसेयाच्या आंगीं । उणीव नोहे ८६ वोखटें मरणाऐसें । तेंही आलें अग्निप्रवेशें । परी प्राणेश्वरोद्देशें । न गणीचि सती ८७ तैसें आत्मनाथाचिया आधीं । लाऊनि विषयविषाची बाधी । धांवों आवडे पाणधीं । शून्याचिये ८८ न ठाके निषेधु आड । न पडे विधीची भीड । नुपजेचि जीवीं कोड । महासिद्धीचें ८९ ऐसें ईश्वराकडे निज । धांवे आपसया सहज । तया नांव तेज । अध्यात्मिक तें १९० आतां सर्वही साहातिया गरिमा । गर्वा न ये तेचि क्षमा । जैसें देह वाहोनि रोमा । वाहणें नेणें ९१ आणि मातलिया इंद्रियांचे वेग । कां प्राचीनें खवळले रोग । अथवा योगवियोग । प्रियाप्रियाचे ९२ यया आघवियाचाचि थोरु । एके वेळे आलिया पुरु । तरी अगस्त्य कां होऊनि धीरु । उभा ठाके ९३ आकाशीं धूमाची रेखा । उठिली बहुवा आगळिका । ते गिळी येकीं झुळुका । वारा जेवीं ९४ तैसें अधिभूताधिदैवां । अध्यात्मादि उपद्रवां । पातलेया पांडवा । गिळूनि

चमहाभूतांचा समावेश होतो, त्याचप्रमाणें जो पर-माणूंतही सामावतो, व गगन जसें विश्वाच्या आ-काराप्रमाणें आकारास येतें; ७३ फार काय सां-गावें ! जें जगाच्या जीवनाकरितांच वांचतात; अशी जी स्थिति तिला "मार्दव" असें मी म्हणतों. ७४ पराजित झालेला राजा जसा लज्जेनें दुःखी होतो, अथवा निकृष्ट स्थिति प्राप्त झाली असतां, मानी पुरुष जसा निस्तेज होतो; ७५ किंवा एकादा उत्तम संन्यासी अकस्मात् एकाद्या चांडाळाच्या घरांत गेला असतां त्यास जशी लज्जा उत्पन्न होते;७६ क्षत्रियाला रणांतून पळून जाण्याचा प्रसंग आला असतां, तो सहन करण्यास जशी त्याला लाज वाटते; किंवा पतिव्रता स्त्रीस 'गंगा-भागीरथी' या नांवानें हांक मारली असतां जसें तिला दुःख होतें; ७७ सुंदर मनुष्यास कोड उत्पन्न झालें, अथवा संभावितावर वाईट आळ आला, तर त्यांना ज्याप्रमाणें लज्जेनें प्राणसंकट उत्पन्न होतें, ७८ त्याप्रमाणें साडेतीन हात शरीर धारण करून निरनिराळ्या योनींत उत्पन्न होणें, व मरणें याची, ७९ आणि गर्भभेदरूपी मुशींत रक्त व मूत्र यांच्या रसांचें ओतीव शरीर धारण करण्याची ज्यांना लाज वाटते; १८० फार काय सांगावें ! तर ज्यांना देह धारण करून नांवारूपास येण्या-पेक्षां दुसरी कोणतीही लाजिरवाणी गोष्ट वाटत नाहीं, ८१ अशा दुःचिन्हांनीं युक्त असें जें शरीर, तें धारण करण्याचा साधूंना कंटाळा असून लाज उत्पन्न होते; व इतर जे कोडगे लोक आहेत, त्यांना तेंच शरीर धारण करण्याची गोडी वाटते. ८२ ज्याप्रमाणें कळसूत्री बाहुल्यांच्या दोऱ्या तुट-ल्यावर त्यांची चेष्टा बंद होते, त्याप्रमाणें प्राणाचा जय केला असतां कर्मेंद्रियांची गति बंद होते; ८३ किंवा सूर्य मावळल्यावर त्याच्या किरणांची प्रभा बंद होते, त्याप्रमाणें मनाचा जय केला अ-सतां ज्ञानेंद्रियांची गति कुंठित होते, ८४ याप्रमाणें मन व प्राण यांचा जय केला असतां दहा इंद्रियें पंगु होतात, त्यालाच 'अचापल्य' असें म्हणतात ८५

अन्वय—भारत, तेजः, क्षमा, धृतिः, शौचम्, अद्रोहः, नातिमानिता (एतानि लक्षणानि) दैवीं संपदं अभिजातस्य (पुरुषस्य) भवन्ति. ॥ ३ ॥

अर्थ—अर्जुना, तेजस्विता, क्षमा, धैर्य, शुचिर्भूतपणा, दुसऱ्याचा द्वेष न करणें व मानीपणाचा अभाव हीं लक्षणें दैवी संपत्तींत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे ठिकाणीं असतात.

आतां, ईश्वरप्राप्तीकरितां ज्ञानमार्गाचें मनापासून अवलंबन केलें असतां त्याला उणीव पडत नाहीं. ८६ पतिव्रता स्त्री पतीच्या मरणानंतर अग्निप्रवेश करून मरणासारखा वाईट प्रसंग आला, तरी स-हगमन करण्यास मागेंपुढें पहात नाहीं, ८७ त्या-प्रमाणें जो आत्म्याची चिंता लागल्यामुळें विषयां-स विषयवत् मानून आत्मप्राप्तीकरितां सुषुम्ना ना-डींतून प्राणवायु नेण्यासारख्या कठीण मार्गाचेंही अवलंबन करतो; ८८ त्याला शास्त्रांत सांगितलेल्या विधिनिषेधांची अडचण व भीड नसते; व महा-सिद्धि प्राप्त झाली असतां तिचेंही त्यास कौतुक वाटत नाहीं. ८९ याप्रमाणें ज्याचें मन आपण होऊन ईश्वराकडे धांव घेतें, त्याला शारीरिक तेज असें ह्मणतात. १९० आतां, सर्व सहन करणारां-त मी श्रेष्ठ, असा ज्याला गर्व उत्पन्न होत नाहीं त्यालाच क्षमा असें ह्मणतात. ज्याप्रमाणें देह हा सर्व रोम धारण करीत असूनही त्याचा गर्व बा-ळगीत नाहीं; ९१ आणि विषयसेवनाविषयीं इंद्रि-यांची अति प्रवृत्ति, किंवा पूर्वकर्मानें रोगाची प्राप्ति, अथवा अप्रिय वस्तुचा योग, किंवा प्रिय वस्तूचा वियोग. ९२ या सर्व गोष्टी जरी एक-समयावच्छेदेंकरून प्राप्त झाल्या, तरी जो अगस्ती ऋषीप्रमाणें धीर धरून त्या सहन करतो; ९३ आकाशांत धुराचा मोठा लोट गेला, तरी ज्याप्रमा-णें वाऱ्याची एक झुळुक त्यास नष्ट करते, ९४ त्याप्रमाणें, अर्जुना, आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक हे उपद्रव जरी एकदम उत्पन्न झाले,

वाली ९५ ऐसें चित्तक्षोभाच्या अवसरीं । उचलूनि धैर्या जें चांगावें करी । धृती म्हणिपे अवधारीं । तियेतें गा ९६ आतां निर्वाळूनि कनकें । भरिला गांगें-पीयूखें । तया कलशाचियासारिखें । शौच असे ९७ जे आंगीं निष्काम आ-चारु । जीवीं विवेकु माचारु । तो सबाह्य घडला आकारु । शुचित्वाचाचि ९८ कां फेडित पाप ताप । पोखीत तीरींचे पादप । समुद्रा जाय आप । गंगेचें जैसें ९९ कां जगाचें आंध्य फेडितु । श्रियेचीं राउळें उघाडितु । निघे जैसा भास्वतु । प्रदक्षिणे २०० तैसीं बांधलीं सोडिता । बुडालीं काढिता । सांकडीं फेडिता । आ-र्तांचिया १ किंबहुना दिवसराती । पुढिलांचें सुख उन्नति । आणित आणित स्वार्थीं । प्रवेशिजे २ वांचूनि आपुलिया काजालागीं । प्राणिजाताच्या अहि-तभागीं । संकल्पाचीही आडवंगी । न करणें जें ३ पैं अद्रोहत्व ऐशिया गोष्टी । ऐकसी जिया किरीटी । तें सांगितलें हें दिठी । पाहों ये तैसें ४ आणि गंगा शं-भूच्या माथां । पावोनि संकोचे जेविं पार्था । तेविं मान्यपणें सर्वथा । लाजणें जें ५ तें हें पुढत पुढती । अमानित्व जाण सुमती । मागां सांगितलेंसें किती । तेंचि तें बोलों ६ एवं इहीं सव्विसें । ब्रह्मसंपदा हे वसत असे । मोक्षचक्र-वर्तीचें जैसें । अग्रहार होय ७ ना ना हे संपत्ति दैवी । या गुणतीर्थांची नीच नवी । निर्विण्णसगराची दैवी । गंगाचि आली ८ कीं गुणकुसुमांची माळा । हे घेऊनि मुक्तिबाळा । वैराग्यनिरपेक्षाचा गळा । गिंवसीत असे ९ कीं स-व्विसेंगुणज्योती । इहीं उजळूनि आरती । गीता आत्मया निजपती । नीरां-जना आली २१० उगळितें निर्मळें । गुण इयेंचि मुक्ताफळें । दैवी शुक्ति कळें । गीतार्णवींची ११ काय बहु वानूं ऐसी । अभिव्यक्ती ये अपैसी । केलें दैवी गुणराशी । संपत्तिरूप १२ आतां दुःखाची आंतुवट वेली । दोषकाट्यांची जरी भरली । तरी निजाभिधानीं घालीं । आसुरी ते १३ पैं त्याज्य त्यजाव-यालागीं । जाणावी जरी अनुपयोगी । तरी ऐका ते चांगी । श्रोत्रशक्ती १४ तरी नरकव्यथा थोरी । आणावया दोषींघोरीं । मेळू केला ते आसुरी । सं-पत्ति हे १५ ना ना विषवर्गु एकवटु । तया नांव जैसा बासटु । आसुरी सं-पत्ति हा खोटु । दोषांचा तैसा १६

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

तरी तयाचि आसुरां । दोषांमाजीं जया वीरा । वाडपणाचा डांगोरा । तो

तरी जो ते सर्व गिळून टाकतो; ९५ आणि याप्रमाणें चित्तांत राग उत्पन्न होण्याचे वेळीं धैर्य कायम ठेवितो, त्यालाच धृति असें म्हणतात. ९६ आतां, सुवर्णकलश स्वच्छ करून त्यांत गंगारूपी अमृत भरलें असतां, तें जसें सर्वच शुद्ध असतें, त्याप्रमाणें 'शौच' होय. ९७ ज्या मनुष्याचें आचरण निष्काम असतें व ज्याच्या अंतर्यामीं विवेक जागृत असतो, तो जसा अंतर्यामीं व बाहेरूनही शुद्ध असतो, त्याप्रमाणें 'शौच' होय. ९८ गंगेचें उदक जसें समुद्राकडे जातांना सहज तीरावरील वृक्षांचें पोषण करितें, व स्नान करणारांचेंही पाप व ताप नाहींसें करतें;९९किंवा ज्याप्रमाणें सूर्य आपली रोजची प्रदक्षिणा करण्यास निघाला म्हणजे अंधकाराचा नाश करतो, व जगांतील संपत्तीचीं मंदिरें उघडून व्यापार सुरू होतो, २०० त्याप्रमाणें, जे बद्ध असतील त्यांना मुक्त करून व जे संसारसागरांत बुडाले आहेत, त्यांना तारून, जे पीडित आहेत त्यांचें दुःख निवारण करतो; १ किंबहुना रात्रंदिवस स्वार्थ साधीत असतांही जो दुसऱ्याचें सुख वाढवितो; आणि २ स्वार्थ साधण्याकरितां दुसऱ्याचा नाश करण्याविषयीं ज्याच्या अंतःकरणांत संकल्पही उत्पन्न होत नाहींत, ३ त्यालाच,अर्जुना, 'अद्रोहत्व' असें म्हणतात; व तें मीं तुला तुझ्या दृष्टीस उघड रीतीनें पडेल असें सांगितलें आहे. ४ आणि पार्था, भगीरथानें गंगेची प्रार्थना करून तिला मृत्युलोकांत आणिते वेळीं तिला शंकरांनीं आपले जटेंत धारण केल्यावर तिचा आपले वेगाचा गर्व हरण होऊन ती लज्जित झाली, त्याप्रमाणें, लोकांनीं मान दिला असतां जो संकोचित होतो, ५ त्यालाच, हे सुमते अर्जुना, 'अमानित्व' असें ह्मणतात; याबद्दल तुला मागें पुष्कळ वेळां सांगितलें आहे. तेंच तें पुनः किती सांगूं ! ६ याप्रमाणें दैवी संपत्ति या सव्वीस गुणांना चक्रवर्ती परमात्म्यानें अग्रहार करून दिली आहे. ७किंवा ही दैवी संपत्ति या सव्वीस गुणरूपी तीर्थांनीं नित्य नवी असून, वैराग्यरूपी सगराचा उद्धार करण्याकरितां जणूं काय भगवती गंगाच प्राप्त झाली आहे. ८ किंवा ही गुणरूपी पुष्पांची माळ हातांत घेऊन मुक्तिरूप वधू निरपेक्ष वैराग्यरूप वराचा गळा शोधीत आहे; (त्याला वरण्याकरितां पहात आहे;) ९ अथवा या गुणरूपी वाती लावून, गीता आपल्या आत्मरूपी पतीस ओंवाळण्याकरितां आरती घेऊन आली आहे. २१० किंवा गीतारूप समुद्रांतील हीं सगुणरूपी मोत्यें दैवी संपत्तिरूप शिंपल्यांत उत्पन्न झालीं आहेत. ११ दैवी संपत्तीचीं जीं हीं लक्षणें सांगितलीं, त्यांपेक्षां अधिक किती म्हणून सांगूं ! १२ आतां, आसुरी संपत्ति ही दुःखरूपी वेली असून दोषरूपी कांट्यांनीं जरी भरलेली आहे, तरी तूं आपले मनांत ती समजून घे. १३ कारण असें पहा—जी वस्तू त्याज्य आहे, ती आपल्या उपयोगाची नाहीं हें खरें; पण तिचा त्याग करण्याकरितांच ती फार सावधपणें ऐकून घे. १४ हें बघ—जीवांना भयंकर अशी नरकप्राप्ति करून देण्याकरितां घोर दोषांनीं जी आपली जूट केली आहे, तीच ही आसुरी संपत्ति. १५ किंवा, सगळीं विषें एकत्र झालीं म्हणजे ज्याप्रमाणें त्यास काळकूट हें नांव द्यावें, त्याप्रमाणें आसुरी संपत्ति ह्मणजे दोषांचा गोळाच होय. १६

अन्वय—पार्थ, दंभः, दर्पः, अतिमानः, क्रोधः, पारुष्यं एव च, अज्ञानं च (एतानि लक्षणानि) आसुरीं संपदम् अभिजातस्य (पुरुषस्य भवन्ति). ॥ ४ ॥

अर्थ—अर्जुना, ढोंगीपणा, गर्व, मानीपणा, क्रोध, मर्मभेदक भाषण, आणि अज्ञान हीं लक्षणें आसुरी संपत्तींत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे ठिकाणीं असतात. ॥४॥

हे वीरा, ह्या असुर दोषामध्यें जो मुख्य म्हणून प्रसिद्ध आहे, तो दंभ असा आहेः

दंभु ऐसा १७ जैसी आपुली जननी । नग्न दाविलिया जनीं । तें तीर्थंचि परी पतनीं । कारण होय १८ कां विद्या गुरूपदिष्टा । बोभाइलिया चोहटां । तरी इष्टदा परि अनिष्टा । हेतु होती १९ पैं आंगें बुडतां महापूरीं । जे वेगें काढी पैलतीरीं । ते नांवचि बांधिलिया शिरीं । बुडवी जैसी २२० कारण जें जीविता । तें वानिलें जरि सेवितां । तरि अन्नचि पंडुसुता । होय विष २१ तैसा दृष्टादृष्टाचा सखा । धर्मु जाला तो फोकारिजे देखा । तरि तारिता तोचि दोखा- । लागीं होय २२ म्हणौनि वाचेचा चौबारा । घातलिया धर्माचा पसारा । धर्मुचि तो अधर्मु होय वीरा । तो दंभु जाणें २३ आतां मूर्खाचिये जिभे । अक्षराचा आंबुखा सुभे । आणि तो ब्रह्मसभे । न रिझे जैसा २४ कां मादुरी लोकांचा घोडा । गजपतिही मानी थोडा । कां कांटियेवरिल्या सरडा । स्वर्गुही नीच २५ तृणाचेनि इंधनें । आगी धांवे गगनें । थिल्लरबळें मीनें । न गाणिजे सिंधू २६ तैसा माजे स्त्रिया धनें । विद्या स्तुती बहुतें मानें । एकें दिवसींचेनि परान्नें । अल्पकु जैसा २७ अभ्रच्छायेचिया जोडी । निदैवु घर मोडी । मृगांबु देखोनि फोडी । पाणियाडे मूर्ख २८ किंबहुना ऐसैसें । उतणें जें संपत्तिमिसें । तो दर्पु गा अनारिसें । न बोलें घेईं २९ आणि जगा वेदीं विश्वासु । आणि विश्वासीं पूज्य ईशु । जगीं एक तेजसु । सूर्युचि हा २३० जग स्पृहे आस्पद । एक सार्वभौमपद । न मरणें निर्विवाद । जगा पढियें ३१ म्हणौनि जग उत्साहें । यातें वानूं जाये । कीं ते आइकोनि मत्सरु वाहे । फुगों लागे ३२ म्हणे ईश्वरातें खायें । तया वेदा विष सूयें । गोखामाजीं त्राये । भंगीत असे ३३ पतंगा नावडे ज्योती । खद्योता भानूची खंती । टिटिभेनें अपांपती । वैरी केला ३४ तैसा अभिमानाचेनि मोहें । ईश्वराचेंही नाम न साहे । बापातें म्हणे मज हे । सवती जाली ३५ ऐसा मान्यतेचा पुष्टगंडु । तो अभिमानी परमलंडु । रौरवाचा रूढु । मार्गुचि पैं ३६ आणि पुढिलांचें सुख । देखणियांचें होय मिष । चढे क्रोधाग्नीचें विख । मनोवृत्ती ३७ शीतळाचिये भेटी । तातला तेलीं आगीं उटी । चंद्रु देखोनि जळे पोटीं । कोल्हा जैसा ३८ विश्वाचें आयुष्य जेणें उजळे । तो सूर्यु उदैला देखोनि सबळे । पापिया फुटती डोळे । डुडुळाचे ३९ जगाची सुखपहांट । चोरां मरणाहूनि निकृष्ट । दुधाचें काळकूट । होय व्याळीं २४० अगाधें समुद्रजळें । प्राशितां अधिक जळे । व-

२१७ त्याप्रमाणें आपल्या आईची निंदा करून ति-
चे दोष लोकांस उघड केले असतां ती तीर्थाप्रमाणें आपल्यास पावन करणारी असूनही आपल्या पतनास तीच कारणीभूत होते; २१८ किंवा गुरूपासून संपादन केलेली ब्रह्मविद्या जर चव्हाट्यावर उघड करीत बसलें, तर ती आपलें हित करणारी असूनही तिजपासून आपलें अहितच होतें. २१९ हें पहा—जी स्वतः महापुरांत पाण्यांत बुडून दुसऱ्यास वेगानें पलीकडील तीरास नेते, तीच नाव जर आपल्या डोक्यावर घेतली, तर त्याप्रमाणें आपल्यास बुडवितें; २२० हे पांडुसुता, जीवाचें रक्षण करणारें जें अन्न तेंच उत्तम म्हणून जर अधिक सेवन केलें, तर तें अन्न खरें—परंतु विषाप्रमाणें घातक होतें, २२१ त्याप्रमाणें, इहपरलोकींचा सखा जो धर्म, तो जर चव्हाट्यावर उघडा केला, तर तो आपल्यास तारणारा खरा—परंतु त्याजपासून दोष घडतात. २२२ म्हणून, हे वीरा, आपण केलेला धर्म जर चहूंकडे आपल्या वाचेनें प्रसिद्ध केला, तर तो धर्मच अधर्म होतो, आणि त्यालाच दंभ असें म्हणतात. २२३ आतां, मूर्ख मनुष्यास चार अक्षरें येण्याबरोबर तो जसा ब्रह्मदेवाचे सभेस तुच्छ मानतो, २२४ किंवा मद्यपान केलेल्या मनुष्याचा घोडा जसा राजाचे स्वारीसही तुच्छ मानतो; अथवा कांटेरी झाडांवरील सरडा झाडाच्या वरच्या टोंकावर बसला, म्हणजे आपण स्वर्गालाही नीच मानतो. २२५ तृण हेंच इंधन मिळालें तरी अग्नीच्या ज्वाला ज्याप्रमाणें आकाशाला जाऊन पोहोंचतात; किंवा डबक्यांतील मासा त्याच्या जोरावर समुद्र तुच्छ मानतो; २२६ अथवा ज्याप्रमाणें एक दिवस परान्न मिळालें, कीं तेवढ्यानें दरिद्री उन्मत्त होतो, त्याप्रमाणें जो स्त्री, धन, विद्या, स्तुति व बहुमान यांनीं उन्मत्त होतो. २२७ एकादे दिवशीं अभ्रच्छाया पडलेली पाहून, आतां आपल्याला वसावयास सावली काय करावयाची आहे, अशा विचारानें दैवहीन मनुष्य ज्याप्रमाणें आपलें घर मोडून टाकतो, किंवा जसा मृगजळ पाहून एकादा मूर्ख मनुष्य आपल्या वर्गांतील आड बुजवून टाकतो; २२८ किंबहुना याप्रमाणें संपत्तीच्या योगानें जें उत्पन्न होतें, त्याला दर्प असें म्हणतात. असें तुला मी निःसंशय सांगतों. २२९ आणि सर्व जगाचा वेदावर भरंवसा आहे; व ईश्वर सर्व जगास पूज्य आहे; आणि सर्व जगांत सूर्याप्रमाणें तेजस्वी दुसरा कोणी नाहीं; २३० सर्व जगास एका सार्वभौमपदाची इच्छा असते; व आपल्यास मरण येऊं नये, हें सर्व जगास आवडतें हें निर्विवाद आहे; २३१ म्हणून लोक मोठ्या उत्साहानें वेदाचें व ईश्वराचें वर्णन करतात; पण तें ऐकल्याबरोबर ज्याचे मनांत मत्सर उत्पन्न होऊन जो रागावतो; २३२ व म्हणतो कीं, मी ईश्वरास खाऊन टाकीन, वेदांस विष वाटून ठार करीन, व जो सर्वांचें रक्षण करणारा त्याची सत्ता हरण करीन! २३३ पतंगाला दिव्याचा उजेड सहन होत नाहीं, काजव्याला सूर्याचा तिटकारा येतो, व टिटवी समुद्राशीं वैर मांडते; २३४ त्याप्रमाणें, ईश्वराची कोणीं स्तुति केली असतां अभिमानाच्या मदानें त्याला सहन होत नाहीं: व बाप, आपल्या संपत्तीचा अंश मागेल, या भीतीनें म्हणतो कीं, ही मला स्वतःच उत्पन्न झाली आहे! २३५ याप्रमाणें ज्याचे अंगांत मानाचा अतिशय ताठा भरला आहे, तोच 'अभिमानी' होय. तो उन्मत्त पुरुष रौरव नरकाचा हमरस्ताच होय. २३६ आणि दुसऱ्याचें सुख पहाण्याचें निमित्त होण्याबरोबर ज्याच्या मनोवृत्तीस क्रोधरूप अग्नीचें विष चढतें; २३७ ज्याप्रमाणें तापलेल्या तेलांत थंड पाणी टाकलें असतां तें जास्त भडकतें, किंवा चंद्राला पहातांच कोल्हा आपल्या मनांत जळफळायास लागतो; २३८ ज्याच्या योगानें सर्व विश्वाचे व्यापार सुरू होतात, तोच सूर्य सकाळीं उगवलेला पाहून पापी घुबडाचे मात्र डोळे फुटतात; २३९ जी पहांट झाली ह्मणजे सर्व लोकांस सुख होतें, तिच्याचपासून चोरांस मरणाहूनही जास्त दुःख होतें; आणि सर्पास दूध घातलें तरी त्याचें भयंकर असें विषच होतें. २४० अगाध अशा

डवाग्नी न मिळे । शांति कहीं ४१ तैसा विद्याविनोदविभवें । देखे पुढिलांचीं दैवें । तंव तंव रोपु दुणावे । क्रोधु तो जाण ४२ आणि मन सर्पांची कुटी । डोळे नाराचांची सुटी । बोलणें ते वृष्टी । इंगळांची ४३ येर जें क्रियाजात । तें तिखयाचें कर्वत । ऐसें सबाह्य खत्रासित । जयाचें गा ४४ तो मनुष्यांत अधमु जाण । पारुष्याचें अवतरण । आतां आइक खूण । अज्ञानाची ४५ तरी शीतोष्णस्पर्शा । निवाडु नेणे पाषाणु जैसा । कां रात्री आणि दिवसा । जात्यंधु तो ४६ आगी उठिला आरोगणें । जैसा खाद्याखाद्य न म्हणे । कां परिस पाडु नेणे । सोनया लोहा ४७ नातरि ते नानारसीं । रिघोनि दर्वी जैसी । पारि रसस्वादासी । चाखों नेणें ४८ कां वारा जैसा पारखी । नव्हेचि गा मार्गामार्गांविखीं । तैसें कृत्याकृत्य विवेकीं । अंधपण जें ४९ हें चोख हें मैळ । ऐसें नेणोनियां बाळ । देखे तें केवळ मुखींचि घाली २५० तैसें पापपुण्याचें खिचटें । करोनि खातां बुद्धिचेष्टे । कडु मधुर न वाटे । ऐसी जे दशा ५१ तिये नाम अज्ञान । या बोला नाहीं आन । एवं साही दोषांचें चिन्ह । सांगितलें ५२ इहींच साही दोषांगीं । हे आसुरी संपत्ति दाटुगी । जैसें थोर विषय सुभगे अंगीं । अंग सानें ५३ कां तिघां वन्हींच्या पाती । पाहतां थोडे ठाय गमती । पारि विश्वही प्राणाहुती । करूं न पुरे ५४ धातयाही गेलिया शरण । त्रिदोषीं न चुके मरण । तया तिहींची दुणी जाण । साही दोष हे ५५ इहीं साही दोषीं संपूर्णीं । जाली इयेचि उभारणी । ह्मणौनि आसुरी उणी । संपदा नव्हे ५६ पारि क्रूरग्रहांची जैसी । मांदी मिळे एकेचि राशी । कां येती निंदकापासीं । अशेष पापें ५७ मरणाराचें आंग । पडिघाती अवघेचि रोग । कां कुमुहूर्तीं दुर्योग । एकवटती ५८ विश्वासला आतुडवीजे चोरा । शिणला सुइजे महापुरा । तैसें दोषीं इहीं नरा । अनिष्ट कीजे ५९ कां आयुष्य जातिये वेळे । शेळिये सातवेउळि मिळे । तैसे साही दोष सगळे । जोडती तया २६० मोक्षमार्गाकडे । जैं ययाचा आंबुखा पडे । तैं न निघे म्हणौनि बुडे । संसारीं जो ६१ अधमां योनींच्या पाउटीं । उतरत जो किरीटी । स्थावरांही तळवटीं । बैसणें घे ६२ हें असो तयाच्या ठायीं । मिळोनि साही दोषीं इहीं । आसुरी संपत्ति पाहीं । वाढविजे ६३ ऐसिया या दोनी । संपदा प्रसिद्धा जनीं । सांगितलिया चिन्हीं । वेगळाल्या ६४

समुद्रजलाचें प्राशन करीत असतांही वडवाग्नि उलट अधिकच प्रदीप्त होतो, आणि त्याला शांतता म्हणून कसली ती नाहींच; ४१ त्याप्रमाणें, दुसऱ्याचें विद्याविनोदवैभव आणि सभाग्यता हीं पाहून ज्याच्या अंगाचा अगदीं तीळपापड होऊन जातो, त्याला 'क्रोध' असें म्हणतात. ४२ ज्याचें मन सर्पाच्या वारुळाप्रमाणें असून दृष्टि बाणांच्या अग्रांप्रमाणें तीक्ष्ण असते, व ज्याचें भाषण अग्नीच्या वर्षावाप्रमाणें प्रखर असतें; ४३ आणि ज्याच्या इतर क्रिया पोलादी कर्वतीप्रमाणें इतरांना त्रासदायक आहेत; अशा प्रकारें जो दुसऱ्याचे मनास भेद होणाऱ्या क्रियांनीं अंतर्बाह्य भरलेला आहे, ४४ तो मनुष्यांत अधम असें समज. याप्रमाणें पारुष्याचें लक्षण होय; आतां अज्ञानाचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ४५ ज्याप्रमाणें दगडास थंडी व ऊन यांच्या स्पर्शाची समज नसते; किंवा जन्मांधास रात्र व दिवस समजत नाहींत, ४६ अग्नि भडकल्यावर तो जसा कोणत्या वस्तूचा नाश करावा; किंवा कोणतीचा करूं नये, हें जाणत नाहीं; अथवा परिसास सोनें किंवा लोखंड यांत जसा भेद नसतो; ४७ किंवा पळी ज्याप्रमाणें नानातऱ्हेच्या रसांत फिरविली, तरी तिला रस किंवा स्वाद यांचा उपभोग घेतां येत नाहीं; ४८ अथवा वारा वाहूं लागला म्हणजे हा लहान किंवा मोठा रस्ता न समजतां सर्वत्र वहातो, त्याप्रमाणें चांगल्या किंवा वाईट कृत्याच्या विचाराविषयीं जो अंधळा असतो; ४९ ही वस्तु चांगली किंवा वाईट हें न जाणतां, लहान मूल जसें जी वस्तु पाहील, ती तोंडांत घालतें, २५० त्याप्रमाणें पापपुण्यांची खिचडी करून ती खाते वेळीं (कोणतेंही कृत्य करतेवेळेस) बुद्धि व्यापारास कडू किंवा मधुर (बरें किंवा वाईट) न समजणें अशी जी दशा, ५१ तिला अज्ञान असें म्हणतात, यांत संशय नाहीं. याप्रमाणें सहाही दोषांचीं लक्षणें तुला सांगितलीं. ५२ हे सहाही दोष अंगीं असल्यामुळेंच ही आसुरी संपत्ति मोठी बलाढ्य झालेली आहे. ज्याप्रमाणें सडपातळ स्त्रीचें शरीर बारीक खरें, परंतु तिच्या ठिकाणीं विषय अधिक असतो. ५३ किंवा प्रलयाग्नि, विद्युदग्नि व वडवाग्नि या तीन अग्नींची संख्या पाहूं गेलें असतां थोडी आहे, पण ते भडकल्यावर त्यांना प्राणाहुति करण्याला हें विश्वही पुरणार नाहीं; ५४ ब्रह्मदेवास शरण गेलें असतांही ज्या त्रिदोष झालेल्या मनुष्याचें मरण चुकत नाहीं, त्या तीन दोषांच्या दुप्पट हे सहा दोष आहेत, असें समज. ५५ या संपूर्ण सहा दोषांनीं ह्या आसुरी संपत्तीची उभारणी झाली असल्यामुळें, ही कमी आहे, असें नाहीं. ५६ परंतु दुष्ट ग्रहांचा समुदाय एकादे वेळीं एकाच राशीला येतो, किंवा निंदा करणाराला जशी सर्व पापें लागतात; ५७ मरण समीप आलेल्या मनुष्यास ज्याप्रमाणें सर्व रोग ग्रस्त करतात, किंवा कुमुहूर्ताचे वेळीं कुयोग एकत्र होतात; ५८ दुसऱ्यावर विश्वास ठेवणारा मनुष्य चोरांच्या तावडींत सांपडावा, किंवा थकला भागलेला मनुष्य महापुरांत पडावा, म्हणजे त्याचे वाईट परिणाम होतात. त्याप्रमाणें, या दोषांनीं मनुष्याचें अतिशय अनिष्ट होतें ५९ किंवा शेळी चरतांना सात नागांची इंगळी चावली असतां मरते, त्याप्रमाणें हे सहाही दोष त्या मनुष्यास प्राप्त होतात, २६० ज्याला मोक्षमार्गास जाण्याचे उपाय माहीत नसल्यामुळें जो संसारसागरांत बुडून रहातो बाहेर निघत नाहीं; ६१ आणि अर्जुना, अधम योनीच्या पायऱ्यांनीं उतरत उतरत जो स्थावर योनीच्या तळापर्यंत येऊन ठेपतो. ६२ हें असो; त्याच्या ठिकाणीं हे सहा दोष एकत्र होऊन आसुरी संपत्ति वाढवितात. ६३ याप्रमाणें जगांत ज्या ह्या दोन संपत्ति प्रसिद्ध आहेत, त्यांचीं निरनिराळीं लक्षणें तुला सांगितलीं ६४

दैवी संपद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता । मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥५॥

इया दोन्हींमाजीं पहिली । दैवी जे म्हणितली । ते मोक्षसूर्यें पाहली । उखाचि जाण ६५ येरी जे दुसरी । संपत्ति कां आसुरी । ते मोहलोहाची खरी । सांखळी जीवां ६६ पारि हें आइकोनि झणें । भय घेसी हो मनें । काय रात्रीचा दिनें । धाकु धरिजे ६७ हे आसुरी संपत्ति तया । बंधालागीं धनंजया । जो साहीं दोषां ययां । आश्रयो होय ६८ तूं तंव पांडवा । सांगितलेया दैवा । गुणनिधी बरवा । जन्मलासी ६९ म्हणोनि पार्था तूं या । दैवी संपत्ती स्वामिया । होऊनि यावें उवाया । कैवल्याचिया २७०

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च । दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ६

आणि दैवां आसुरां । संपत्तिवंतां नरां । अनादिसिद्ध उजगरा । राहाटीचा आहे ७१ जैसें रात्रीच्या अवसरीं । व्यापारिजे निशाचरीं । दिवसा सुव्यवहारीं । मनुष्यादिकीं ७२ तैसिया आपुलालिया राहाटीं । वर्तती दोनी सृष्टी । दैवी आणि किरीटी । आसुरी येथ ७३ तेवींचि विस्तारूनि दैवी । ज्ञानकथनादि प्रस्तावीं । मागील ग्रंथीं बरवी । सांगितली ७४ आतां आसुरी जे सृष्टि । तेथिंची उपलऊं गोठी । अवधानाची दिठी । दे पां निकी ७५ तरी वाद्येंवीण नादु । नेदी कवणाही सादु । कां अपुष्पीं मकरंदु । न लभे जैसा ७६ तैसी प्रकृति हे आसुर । एकली नोहे गोचर । जंव एकाधें शरीर । माल्हातीना ७७ मग आविष्करला लांकुडें । पावकु जैसा जोडे । तैसी प्राणिदेहीं सांपडे । आटोपली हे ७८ ते तेळीं जे वाढी उंसा । तेचि आंतुला रसा । देहाकारु होय तैसा । प्राणियांचा ७९ आतां तयाचि प्राणियां । रूप करूं धनंजया । घडले जे आसुरीया । दोषवृंदीं २८०

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः । न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ७

तरि पुण्यालागीं प्रवृत्ती । कां पापाविषयीं निवृत्ती । या जाणणेयाची राती । तयांचें मन ८१ निगणेया आणि प्रवेशा । चित्त नेदीतु आवेशा । कोशकिटु जैसा । जाचिन्नला पैं ८२ कां दिधलें मागुती येईल । कीं नये हें पुढील । न पाहातां दे भांडवल । मूर्ख चोरां ८३ तैसिया प्रवृत्ति निवृत्ति दोनी । नेणिजती आसुरीं जनीं । आणि शौच तें स्वप्नीं । देखती ना ते ८४ काळिमा सांडील कोळसा । वरि चोखी होईल वायसा । राक्षसही मांसा । विटों शके ८५ पारि

अन्वय-दैवी संपत् विमोक्षाय आसुरी संपत् च निबंधाय मता पाण्डव, (त्वं दैवीं संपदं अभिजातः असि, (तस्मात्) मा शुचः. ॥ ५ ॥

अर्थ-दैवी संपत्तीच्या योगें संसारांतून सुटका होते, आणि आसुरी संपत्तीच्या योगें संसारबंधन प्राप्त होतें. अर्जुना, तूं दैवी संपत्तींत जन्मला आहेस, म्हणून तूं शोक करूं नको. ॥ ५ ॥

या दोन संपत्तींपैकीं पहिली जी दैवि संपत्ति तुला सांगितली, ती म्हणजे मोक्षरूपी सूर्याच्या उदयानें झालेली पहांटच आहे, असें समज. (सूर्योदयाच्यापूर्वी जशी पहांट होते, तशी ह्या दैवी संपत्तीची प्राप्ति म्हणजे मोक्षापूर्वीची स्थिति होय.) ६५ दुसरी जी आसुरी संपत्ति, ती जीवास मोहरूपी लोखंडाची बिडीच होय. ६६ पण हें ऐकून तूं मनांत धास्ती घेशील हो! हें पहा-सूर्यानें रात्रीचा का धाक बाळगावा? ६७ हे धनंजया, या आसुरी संपत्तीच्या सपाटयांत तोच सांपडतो, कीं जो या सहा गुणांस आश्रय होतो. ६८ अर्जुना, तूं तर असा जन्म पावला आहेस कीं, आतां सांगितलेल्या या दैवी गुणांचा उत्तम असा समुद्रच. ६९ म्हणून पार्था, तूं या दैवी संपत्तीचा स्वामी होऊन मोक्षसुख घेण्यास ये. २७०

अन्वय-पार्थ, अस्मिन् लोके दैवः असुरः च एव द्वौ भूतसर्गौ (स्तः; तत्र) दैवः विस्तरशः प्रोक्तः; आसुरं मे शृण. ६

अर्थ-अर्जुना, या लोकीं दैव आणि आसुर असे दोन प्रकारचेच मनुष्यांचे वर्ग आहेत. त्यांपैकीं, दैववर्ग पूर्वी तुला विस्तारानें सांगितलाच आहे; आतां आसुरवर्गाचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ॥ ६ ॥

आणि या दैवी व आसुरी संपत्तींनीं युक्त अशा लोकांच्या वागणुकीचे अनादिसिद्ध मार्ग चालत आलेले आहेत. ७१ ज्याप्रमाणें रात्रीं निशाचरांचे व्यापार चालू असतात, व दिवसा मनुष्यादिकांचे उत्तम व्यापार चालत असतात, ७२ त्याप्रमाणें, अर्जुना, आपापल्या मार्गानें ही दैवी व आसुरी संपत्तीचे व्यवहार जगांत चालू आहेत, ७३ त्याचप्रमाणें ज्ञान सांगते वेळीं दैवी संपत्ति मागें विस्तारेंकरून सांगितली. ७४ आतां, आसुरी संपत्तींत वागणारे जे लोक, त्यांजविषयीं तुला सांगतों, तिकडे पूर्ण लक्ष असूं दे. ७५ तर नाद ज्याप्रमाणें वाद्याशिवाय कोणास ऐकूं येत नाहीं, किंवा पुष्पाशिवाय मकरंद मिळत नाहीं, ७६ त्याप्रमाणें ह्या आसुरी संपत्तीनें एकाद्या शरीराचा आश्रय केल्याशिवाय ती दृष्टीस पडत नाहीं. ७७ मग लांकडावर लांकूड घांसल्यानें जसा त्या ठिकाणीं अग्नि दृष्टीस पडतो, तशी मनुष्याच्या देहांत ओतप्रोत भरलेली ही दृष्टोत्पत्तीस येते. ७८ त्या वेळीं, ऊंस ज्याप्रमाणें वाढत जाईल, तसा त्यांतील रसही वाढतो. त्याप्रमाणें, जसजसा प्राण्याचा देह वाढेल, तसतशी तीही वाढते. ७९ आतां, अर्जुना, आसुरी संपत्तीच्या दोषांनीं युक्त असे जे प्राणी जन्मलेले आहेत, त्यांचीं लक्षणें तुला सांगतों. २८०

अन्वय-आसुराः जनाः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च न विदुः; तेषु च न शौचं, न आचारः अपि न सत्यम् विद्यते. ॥ ७ ॥

अर्थ-आसुरी संपत्तीच्या लोकांना, कोणतें काम करावें व कोणतें करूं नये, हें समजत नाहीं; आणि त्यांचे ठिकाणीं अंतर्बाह्य शुचिर्भूतपणा आणि त्याचप्रमाणें आचार व सत्य हीं नसतात. ॥ ७ ॥

तर, पुण्याचरणाविषयीं प्रवृत्ति किंवा पापाचरणाविषयीं निषेध या ज्ञानाचा ज्यांचे अंतःकरणांत काळोख असतो; ८१ कोशकिडा आवेशानें आपलें घरटें बांधूं लागला, म्हणजे ज्याप्रमाणें आपल्यास बाहेर निघण्याला किंवा आंत प्रवेश करण्याला वाट आहे किंवा नाहीं, इकडे लक्ष न देतां आंत कोंडला जातो; ८२ अथवा आपण दिलेलें भांडवल वसूल होईल किंवा नाहीं, हा पुढील विचार न पहातां मूर्ख मनुष्य चोरास कर्जाऊ पैसे देतो, ८३ त्याप्रमाणें, आसुरी संपत्तीचा आश्रय करणारे जे लोक आहेत, ते प्रवृत्ति व निवृत्ति हे दोन्ही मार्ग जाणीत नाहींत; आणि शुचित्व कसें तें त्यांना स्वप्नांत देखील माहीत नसतें. ८४ कोळसाही आपला काळेपणा टाकील, कावळाही पांढरा होईल, आणि राक्षसही मांस खाण्याचा वीट मानतील; ८५

आसुरां प्राणिया । शौच नाहीं धनंजया । पवित्रत्व जेविं भांडिया । मद्याचिया ८६ वाढविती विधीची आस । कां पाहाती वडिलांची वास । आचाराची भाष । नेणतीचि ते ८७ जैसें चरणें शेळियेचें । कां धांवणें वारियाचें । जाळणें आगीचें । भलतेउतें ८८ तैसें पुढां सूनि स्वैर । आचरती ते गा आसुर । सत्येंसि कीर वैर । सदाचि तयां ८९ जरी नांगिया आपुलिया । विंचू करी गुदगुलिया । तरी साचा बोली बोलिया । बोलती ते २९० आपानाचेनि तोंडें । जरि सुगंधा येणें घडे । तरि सत्य तयां जोडे । आसुरांतें ९१ ऐसें ते न करितां कांहीं । आंगेंचि वोखटें पाहीं । आतां बोलती ते नवाई । सांगिजेल ९२ एऱ्हवीं करेयाच्या ठायीं चांग । तें तयासि कैंचें नीट आंग । तैसा आसुरांचा प्रसंग । प्रसंगें परिस ९३ उधवणीचें जेविं तोंड । उभळी धुवाचे उभड । हें जाणिजे तेविं उघड । सांगों ते बोल ९४

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

तरि विश्व हा अनादि ठावो । येथ नियंता ईश्वररावो । चावडिये न्यावो अन्यावो । निवडी वेदु ९५ वेदीं अन्यायी पडे । तो निरयभोगें दंडे । संन्यायी तो सुरवाडें स्वर्गीं जिये ९६ ऐसी हे विश्वव्यवस्था । अनादि जे पार्था । इयेतें ह्मणती ते वृथा । अवघेंचि हें ९७ यज्ञमूढ ठकिले यागीं । देवपिसे प्रतिमालिंगीं । नागवले भगवे योगी । समाधिभ्रमें ९८ येथ आपलेनि बळें । भोगिजे जें जें वेंटाळे । हेंवांचोनि वेगळें । पुण्य आहे ९९ ना अशक्तपणें आंगिकें । वेगळ वेंटाळीं न टके । ऐसा गादिजेवीण विषयसुखें । तेंचि पाप ३०० प्राण घेपती संपन्नांचे । हें पाप जरी साचें । तरी सर्वस्व हाता ये तयांचें । हें पुण्यफळ कीं १ बळी अबळातें खाय । हेंचि बाधित जरी होय । तरी मासयां कां न होय । निसंतान २ आणि कुळें शोधूनि दोन्ही । कुमारेंचि शुभलग्नीं । मेळवीजती प्रजासाधनीं । हेतु जरी ३ तरी पशुपक्षादि जाती । जया मिती नाहीं संतती । तयां कोणें प्रतिपत्तीं । विवाह केले ४ चोरियेचें धन आलें । तरि तें कोणासि विष जालें । वालभें परद्वार केलें । कोढी कोणी होय ५ ह्मणोनि देवो गोसावी । तो धर्माधर्मु भोगवी । आणि परत्राच्या गांवीं । करी तो भोगी ६ परि परत्र ना देवो । न दिसे ह्मणोनि तें वावो । आणि कर्ता निमे मा ठावो । भोक्तयासि कवणु ७ येथ उर्वशिया इंद्र सुखी । जैसा कां स्वर्गलोकीं । तैसाचि

पण अर्जुना, ज्याप्रमाणें मद्याच्या पात्रास पवित्रपणा येत नाहीं, त्याप्रमाणें या आसुरी प्राण्यास शुचित्व येणार नाहीं. ८६ ज्यांना शास्त्रोक्त कर्माची इच्छा नसते, जे वडिलांच्या आज्ञेची वाट पहात नाहींत, आणि आचाराची ज्यांना ओळखही नसते; ८७ ज्याप्रमाणें शेळी हवा तो पाला खाते, किंवा वारा वाटेल तिकडे वाहतो, तसाच अग्नि एकदां भडकल्यावर हवा तो पदार्थ जाळून टाकतो, ८८ त्याप्रमाणें, आपले इच्छेला पुढें करून आसुरी संपत्तीचे लोक आचरण करितात, व सत्याबरोबर त्यांचें नेहमीं हाडवैर असतें. ८९ जर विंचू आपली नांगी मारून त्या योगानें लोकांस गुदगुल्या करूं शकेल, तरच त्यांच्या बोलण्यांत सत्य आढळेल! २९० गुदद्वारांतून निघणारा वारा जर सुगंधयुक्त निघेल, तरच आसुरी संपत्तीच्या लोकांजवळ सत्य सांपडेल! ९१ अशा प्रकारें कांहीं न करतांही ते स्वभावतःच वाईट असतात. समजलास? आतां, त्यांचे बोलण्याचा नवलाव तुला सांगतों. ९२ एऱ्हवीं, उंटाच्या ठिकाणीं पाहूं गेलें तर त्याचा कोणता अवयव नीट आहे म्हणून सांगता येणार? त्याप्रमाणें आसुरी संपत्तीच्या लोकांची स्थिति आहे. परंतु प्रसंगानुसार सांगतों, ती ऐक. ९३ आतां, जीं आम्ही त्यांचीं भाषणें सांगणार आहों तीं म्हणजे धुराड्याच्या तोंडांतून ज्याप्रमाणें धुराचे लोट बाहेर निघतात, त्याप्रमाणें असतात, असें समज. ९४

अन्वय–' (इदं) जगत् असत्यं, अप्रतिष्ठं, अनीश्वरम्, अपरस्परसंभूतं, कामहैतुकं (च) (अस्ति), अन्यत् किम्?' (इति ते) आहुः. ॥ ८ ॥

अर्थ–' हें जग लबाड, धर्माधर्माची स्थिति ज्यांत नाहीं असें, ईश्वररहित, स्त्रीपुरुषसंयोगजन्य आणि ज्याला काम हेंच मूळ कारण, असें आहे, दुसरें काय?' असें ते म्हणतात. ॥ ८ ॥

तर विश्व हें अनादि चालत आलेलें आहे, व त्या ठिकाणीं ईश्वर हा सर्वांत श्रेष्ठ असून तेथील नियंता आहे, आणि तेथील चावडीवर वेद हे न्याय व अन्याय यांचा उलगडा करतात; ९५ वेद ज्याला अन्यायी ठरवितात, त्याला नरकभोगाची शिक्षा होते, व न्यायी ठरवितात तो सुखानें स्वर्गवास करतो. ९६ पार्था, अनादिकालापासून चालत आलेली जी ही विश्वाची व्यवस्था, तिला, हें सर्व खोटें आहे, असें ते म्हणतात. २७ ज्यांना यज्ञाचें वेड लागलें आहे, ते यज्ञ करून फसतात; ज्यांना देवांची पूजा करण्याचें वेड लागलें आहे; ते मूर्तिपूजा करतात; व जे समाधियोगानें भ्रम पावले आहेत, ते हा संसार टाकून भगवीं वस्त्रें पांघरून योगी होतात. ९८ या जगांत आपल्या सामर्थ्यानें ज्याचा उपभोग घेतां येईल त्यांवांचून दुसरें पुण्य आहे काय? ९९ सर्व विषयोपभोग एकत्र करून अंगांत शक्ति नसल्यामुळें त्यांचा उपभोग ज्याला घेतां येत नाहीं, तेंच पाप होय. ३०० श्रीमान् लोकांचे प्राण हरण करणें हें जर खरोखर पाप म्हणावें, तर त्यांचें सर्व धन आपले हातांत येतें, हें पुण्यफळ नाहीं का? १ जो बलवान् असतो तो अशक्ताचा नाश करतो, हें जर पाप म्हणावें तर मोठे मासे लहान माशांस खातात तर त्यांचें निसंतान कसें होत नाहीं? २ आणि दोन्हींकडील कुळें शोधून प्रजा उत्पन्न करण्याच्या हेतूनें जर मुलामुलींच्या विवाहास सुमुहूर्तच लागतो, असें जर असेल ३ तर पशुपक्ष्यादिकांस जी अनिवार संतति होते त्यांचीं सुमुहूर्तें पाहून पावलोपावलीं कोण लग्नें लावितो? ४ चोरून आणिलेल्या धनाचा कोणीं उपभोग केला असतां, कोणास तें विषाप्रमाणें बाधलें आहे काय? किंवा आवडीनें व्यभिचार केला असतां कोणास कोड उत्पन्न झालें आहे काय? ५ म्हणून, ईश्वर जो जगाचा स्वामी आहे, तो धर्माधर्मानें वागणाऱ्यास सुख आणि दुःख हीं फळें भोगवतो, आणि या लोकीं केलेल्या कर्माचा भोग परलोकामध्यें, जो करतो, त्यासच भोगावा लागतो. ६ हें शास्त्राचें म्हणणें खरें असें मानावें, परंतु परलोक व ईश्वर दिसत नाहींत, म्हणून त्याविषयीं बोलणें व्यर्थ होय; आणि पुण्य किंवा पाप करणारा मरण पावला तर, त्याचीं फळें भोगण्यास कोण उरतो? ७ हें पहा–

कृमिही नरकीं । लोळतु श्लाघे ८ म्हणौनि नरक स्वर्गु । नव्हे पापपुण्यभागु ।
जे दोहीं ठायीं सुखभोगु । कामाचाचि तो ९ याकारणें कामें । स्त्रीपुरुषयुग्में ।
मिळती तेथ जन्मे । आघवें जग ३१० आणि जें जें अभिलाषें । स्वार्थालागीं
हें पोषे । पाठीं परस्परद्वेषें । कामचि नाशी ११ एवं कामावांचूनि कांहीं । जगा
मूळचि आन नाहीं । ऐसें बोलती पाहीं । आसुर गा ते १२ आतां असो हें
किडाळ । बोली न करूं पघळ । सांगतांचि सफोल । होतसे वाचा १३

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

आणि ईश्वराचिया खंती । नुसधियाचि करिती चांथी । हेंही नाहीं चित्तीं ।
निश्चयो एकु १४ किंबहुना उघड । आंगीं लाऊनियां पाखांड । नास्तिकपणाचें
हाड । रोंविलें जीवीं १५ ते वेळीं स्वर्गालागीं आदरु । कां नरकाचा अडदरु ।
या वासनांचा अंकुरु । जळोनि गेला १६ मग केवळ ये देहखोडां । अमेध्यो-
दकाचा बुडबुडा । विषयपंकीं सुहाडा । बुडाले गा १७ जैं आटावे होती ज-
ळचर । तैं डोहीं मिळती ढीवर । कां पडावें होय शरीर । तैं रोगा उदयो १८ उ-
दैजणें केतूचें जैसें । विश्वा अनिष्टोद्देशें । जन्मती ते तैसे । लोकां आटुं १९
विरूढलिया अशुभ । फुटती तैं ते कोंभ । पापाचे कीर्तिस्तंभ । चालते ते३२०
आणि मागां पुढां जाळणें । वांचूनि आगी कांहीं नेणे । तैसें विरुद्धचि एक
करणें । भलतेयां २१ पारि तेंचि गा करणें । आदरिती संभ्रमें जेणें । तो आयिक
पार्था म्हणे । श्रीनिवासु २२

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः । मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्रहान्प्रवर्ततेऽशुचिव्रताः ॥१०॥

तारि जाळ पाणियें न भरे । आगी इंधनें न पुरे । तयां दुर्भरांचिये धुरे ।
भुकाळु जो २३ तया कामाचा वोलावा । जीवीं धरूनि पांडवा । दंभमानाचा
मेळावा । मेळविती २४ मातलिया कुंजरा । आगळी जाली मदिरा । तैसा म-
दाचा ताठा तंव जरा । चढतां आंगीं २५ आणि आग्रहा तोचि ठावो । वरि
मौढ्याऐसा सावावो । मग काय वानूं निर्वाहो । निश्चयाचा २६ जिहीं परोप-
तापु घडे । परावा जीवु रगडे । तिहीं कर्मीं होऊनि गाढे । जन्मवृत्ती २७मग
आपलें केलें फोकारिती । आणि जगातें धिक्कारिती । दाहीं दिशीं पसरिती । स्पृहा-
[illegible] २८ ऐसेनि गा आटोपें । थोरिये जाणिती पापें । धर्म धेनू खुरपें । सु[illegible]ें जैसें २९

स्वर्गलोकीं ज्याप्रमाणें उर्वशीच्या उपभोगानें इंद्र सुखी असतो, त्याप्रमाणें नरकांतील किडेही त्यांतच संतोष मानतात. ८ म्हणून नरक किंवा स्वर्ग हें पापकर्माचें किंवा पुण्यकर्माचें फल नाहीं. कारण दोन्ही, ठिकाणीं कामाचाच सुखोपभोग प्राप्त होतो. ९ यास्तव कामाच्या इच्छेनें स्त्रीपुरुष एकत्र झाले असतां, सर्व जगाची उत्पत्ति होते; ३१० आणि आपल्या हिताकरितां जी जी इच्छा करून आपण कांहीं मिळवितों, त्याचा आपल्यास वीट आल्यावर द्वेष उत्पन्न होऊन आपली इच्छाच त्याचा नाश करिते. ११ याप्रमाणें, जगाच्या उत्पत्तीस कामावांचून दुसरें कांहीं नाहीं, असें असुर लोक म्हणतात. १२ आतां ह्या निंद्य बोलण्याचा जास्ती विचार नको. कारण याविषयीं चर्चा करणें केवळ व्यर्थ होय. १३

अन्वय—एतां दृष्टिम् अवष्टभ्य नष्टात्मानः अल्पबुद्धयः, उग्रकर्माणः, अहिताः जगतः क्षयाय प्रभवन्ति. ॥ ९ ॥

अर्थ—या पूर्वोक्त दृष्टीचा आश्रय करून, आत्मघातकी, अल्पबुद्धि, भयंकर कर्में करणारे, व सर्वांचे वैरी, असे आसुरी संपत्तींतील लोक जगाचा नाश करण्यास उत्पन्न झालेले असतात. ॥ ९ ॥

आणि ईश्वरासंबंधानें नुसत्या चांथी म्हणजे गप्पा सुद्धां मारीत नाहीत, त्यांच्या चित्तांत कोणत्याही प्रकारचा एक निश्चय नसतो. १४ फार काय सांगावें ! उघड रीतीनें आपण नास्तिक आहोंत, असा आपल्या ठिकाणीं बाणा बाळगतो. जशी महारवाडा समजण्याची खूण हाड रोवणें ही असते, त्याप्रमाणें ज्ञानावांचून पापपुण्यासंबंधानें निर्धास्तता बाळगणें, हें एक नास्तिकपणाचें हाडच होय. १५ अशा स्थितींत स्वर्गाविषयीं श्रद्धा किंवा नरकाचें भय यांविषयीं त्याचे मनांत कांहिंएक वागत नाहीं. १६ मग, वीरा अर्जुना, हे आसुरी लोक देहरूपी खोड्यांत सांपडून अपवित्र जलाच्या नाशवंत बुडबुड्याप्रमाणें विषयरूपी चिखलांत बुडतात. १७ ज्या वेळेस जलचरांचा मृत्यु ओढवतो, त्या वेळेस त्यांना धरण्याकरितां डोहावर कोळी लोक जमून जाळीं टाकतात; किंवा शरीरपतनाची वेळ आल्यावर रोग उद्भवतात; १८ किंवा प्रजेला पीडा व्हावयाची असें जगाचें ज्याप्रमाणें धूमकेतु आकाशांत उगवतो, त्याप्रमाणें लोकांचा नाश होण्याची वेळ आली म्हणजे आसुरी संपत्तीच्या लोकांचा उदय होतो. १९ ज्याप्रमाणें अशुभ पेरलें असतां त्याला अशुभच कोंब येतात, त्याप्रमाणें हे पापाचे चालतेबोलते कीर्तिस्तंभच आहेत. ३२० आणि ज्याप्रमाणें अग्नीला मागें अथवा पुढें आलेली वस्तु जाळण्याशिवाय दुसरें कर्तव्य नसतें, त्याप्रमाणें त्यांच्याजवळ येणारा मनुष्य चांगला असो, अथवा वाईट असो, त्याचा हे नाशच करतात. २१ परंतु ज्या समारंभानें ते आपलीं कृत्यें करतात, त्याचें वर्णन करतों, तें ऐक, असें श्रीनिवास पार्थास म्हणाले. २२

अन्वय—दुष्पूरं कामम् आश्रित्य मोहात् असद्ग्राहान् गृहीत्वा अशुचिव्रताः दम्भमानमदान्विताः प्रवर्तन्ते. ॥ १० ॥

अर्थ—अनिवार कामाचा स्वीकार करून व मोहानें भलताच ग्रह धरून ते दुराचारी, आणि दंभ, मान व मद यांनीं युक्त असे लोक कर्म करण्यास उद्युक्त होतात.

तर जाळ्यांत कधीं पाणी सांठवितां येत नाहीं, व अग्नीला काष्टें कधीं पुरीं होत नाहींत, अशा दुर्भर वस्तूंप्रमाणें जो नेहमीं बुभुक्षित असतो, २३ त्या कामाला आपला मनांत आश्रय देऊन, हे पांडवा, जे दंभ व मान यांची त्यांत भर घालतात; २४ माजलेल्या हत्तीस ज्याप्रमाणें दारू पाजल्यावर तो अधिक उन्मत्त होतो, त्याप्रमाणें अंगांत मदाचा ताठा भरलेले ते आसुरी संपत्तीनें युक्त असे लोक, जों जों वृद्ध होतात, तों तों आपणांस मोठे दुढ्ढाचार्य असें समजतात; २५ आणि ते कोणतीही गोष्ट दुराग्रहानें तडीस नेल्याशिवाय ठेवीत नाहींत, तशांत मूर्खपणाची भर पडल्यावर मग निश्चयाची दाद कोठें लागणार? २६ ज्या योगानें दुसऱ्यास पीडा होईल किंवा दुसऱ्याची प्राणहानि होईल तीं कर्में करण्याविषयीं जे नेहमीं प्रवृत्त असतात; २७ आपण केलेलें कृत्य चहूंकडे प्रसिद्ध करतात व जगाला तुच्छ मानतात; आणि त्यांच्या इच्छेस धांव घेण्यास दशदिशाही पुरत नाहींत ! २८ ज्याप्रमाणें गाय शेतांत मोकळी सोडल्यावर ती हवी तिकडे चरते, त्याप्रमाणें अभिमानानें पापाचरणाची वृद्धि करतात. २९

चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

याचि येका आयती । तयाचिया कर्मप्रवृत्ती । आजि जिणियाही परौती ।
वाहती चिंता ३३० पाताळाहूनि निम्न । जियेचिये उंचिये सानें गगन । जें
पाहतां त्रिभुवन । अणुही नोहे ३१ ते योगपटाची मवणी । जीवीं अनियम
चिंतवणी । जे सांडूं नेणे मरणीं । वल्लभा जैसी ३२ तैसी चिंता अपार । वा-
ढविती निरंतर । जीवीं मूनि असार । विषयादिक ३३ स्त्रिया गाइलें आइ-
कावें । स्त्रीरूप डोळां देखावें । सर्वेंद्रियें आलिंगावें । स्त्रियेतेंचि ३४ कुरवंडी
कीजे अमृतें । ऐसें सुख स्त्रियेपरौतें । नाहींचि ह्मणौनि चित्तें । निश्चयो केला ३५
मग तयाचि स्त्रीभोगा- । लागीं पाताळ स्वर्गा । धांवती दिग्विभागा- । परौतेही ३६

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

आमिषकवळु थोरी आशा । न विचारितां गिळी मासा । तैसें कीजे वि-
षयाशा । तयांसि गा ३७ वांछित तंव न पवती । मग कोरडियेचि आशेची
संतती । वाढऊं वाढऊं होती । कोशकिडे ३८ आणि पसरिला अभिलाषु ।
अपूर्णु होय तोचि द्वेषु । एवं कामक्रोधांहूनि अधिकु । पुरुषार्थु नाहीं ३९
दिहा खोलणें रात्रीं जागोवा । ठाणांतरिया जैसा पांडवा । अहोरात्रिही वि-
सांवा । भेटेचिना ३४० तैसें उंचौनि लोटिलें कामें । नेहटती क्रोधाचिये ढेमे ।
तरी रागद्वेष प्रेमें । न माती केंही ४१ तेविंचि जीवींचिया हांवा । विषयवा-
सनांचा मेळावा । केला परी तो भोगावा । अर्थें कीं ना ४२ ह्मणोनि भोगा-
वयाजोगा । पुरता अर्थु पैं गा । आणावया जगा । झोंबती सैरा ४३ एकातें
साधूनि मारिती । एकाचि सर्वस्वें हरिती । एकालागीं उभारिती । अपाययंत्रें
४४ पाशिकें पोतीं वागुरा । सुणीं ससाणे चिकाटी खोंचारा । घेऊनि निघती
डोंगरा । पारधी जैसे ४५ ते पोसावया पोट । मारूनि प्राणियांचे संघाट ।
आणिती ऐसें निकृष्ट । तेंही करीती ४६ परप्राणघातें । मेळविती वित्तें । मि-
ळाल्या चित्तें । तोषणें ४७

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

म्हणे आजि मियां । संपत्ति बहुतेकांचिया । आपुल्या हातीं केलिया ।

अन्वय-(ते) अपरिमेयां प्रलयान्तां चिन्ताम् उपाश्रिताः कामोपभोगपरमाः च एतावत् इति निश्चिताः ॥ ११ ॥

अर्थ-जिचें मोजमाप करितां येत नाहीं, व मरणापर्यंत जिचा अंत होत नाहीं, अशा चिंतेचा आश्रय केलेल्या आणि कामोपभोगांमध्येंच मग्न झालेल्या पुरुषांचा, [कामशांति] हाच पुरुषार्थ होय, असा निश्चय झालेला असतो. ॥ ११ ॥

याच एका साधनानें ते आपलीं कर्मे करतात, आणि मरण पावल्यावरही आपल्यास सुख मिळावें, म्हणून काळजी वहातात. ३३० जी चिंता पाताळाहूनही खोल व गगनाहूनही उंच, आणि जिच्याशीं तुलना केली असतां त्रिभुवन अणूएवढेंही दिसत नाहीं; ३१ संन्याशास घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणें हे आपला कित्ता वळवून मनांत अनियमित चिंता धारण करतात; आणि ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्री संकटसमयींही आपल्या नवऱ्यास सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें ती चिंताही यांना सोडीत नाहीं. ३२ त्याचप्रमाणें, असार अशा विषयादिकांविषयीं नेहमीं मनांत लालसा बाळगून त्यांच्या प्राप्तीविषयीं अपार चिंता वहातात; ३३ स्त्रियांचें गाणें नेहमीं ऐकावें, स्त्रियांचें स्वरूप डोळ्यांनीं पहावें, सर्व इंद्रियांना स्त्रियांचेंच आलिंगन करण्यास सांपडावें; ३४ आणि स्त्रीपासून होणाऱ्या सुखावरून अमृतही ओंवाळून टाकावें; अशा प्रकारें, स्त्रीपेक्षां अधिक असें दुसरें सुखच नाहीं. असा त्यांचे मनानें निश्चय केलेला असतो. ३५ मग त्याच स्त्रीभोगाकरितां स्वर्गांत, पाताळांत किंवा दिशांचे सीमेपलीकडेही धांव घेण्यास ते तयार असतात. ३६

अन्वय-आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणः कामभोगार्थं अन्यायेन अर्थसंचयान् ईहन्ते. ॥ १२ ॥

अर्थ-शतशः आशापाशांनीं बद्ध झालेले व कामक्रोधांचे ठिकाणीं तत्पर असलेले ते लोक आपल्या इच्छेप्रमाणें भोग भोगण्याकरितां अन्यायानें पुष्कळ द्रव्य मिळविण्याची इच्छा करितात. ॥ १२ ॥

गळास लाविलेल्या अमिषाच्या आशेनें मासा जसा तें खावयास जाऊन मरण पावतो, तसे हे विषयांच्या आशेनें मरण पावतात. ३७ इच्छित गोष्ट प्राप्त न होतां नेहमीं विषयांची कोरडी आशाच करून शेवटीं हे आपल्यास कोशकिड्यांप्रमाणें बंधन करून घेतात; ३८ आणि ज्या वस्तूची इच्छा करावी, ती जर पूर्ण झाली नाहीं, तर तात्काळच द्वेष उत्पन्न होतो. याप्रमाणें केवळ वस्तुलाभापासून तृप्ति मानून तीच वस्तु न मिळाल्यामुळें क्रोधयुक्त होतात. एवंच कामक्रोधाशिवाय पलीकडे त्यांना कर्तव्य नसतें; ३९ अर्जुना, ज्याप्रमाणें ठाण्यांतील स्वारास दिवसा कामगिरीकरितां फिरावें लागतें, व रात्रीं गस्त घालावी लागते, म्हणून त्याला रात्रंदिवस विसावा नसतो; ३४० त्याप्रमाणें, उंच शिखरावरून कामानें लोटून दिल्यामुळें (ज्या वस्तूविषयीं अतिशय इच्छा धरली ती न मिळाल्यामुळें) क्रोधाच्या टेंकडीवर आदळतात. (क्रोधाविष्ट होतात.) तरी त्यांचें कामक्रोधांविषयींचें प्रेम कमी होत नाहीं. ४१ त्याचप्रमाणें, मनांत उत्पन्न झालेली विषयांची इच्छा नाशाशिवाय पूर्ण कोठून होणार? ४२ म्हणून विषयवासना पूर्ण होण्यापुरतें द्रव्य मिळविण्याकरितां जगांतील लोकांस त्रास देतात. ४३ एकाद्याला आडरानांत गांठून मारतात, एकाद्याचें सर्वस्व हरण करतात, व एकाद्याचा नाश करण्याकरितां उपायांची योजना करितात. ४४ पारधी लोक डोंगरावर शिकारीस जाते वेळीं ज्याप्रमाणें आपल्याजवळ पाश, पोतीं, जाळीं, शिकारी कुत्रे, बहिरी ससाणे, चिकाट्या व भाले घेतात; ४५ आणि आपलें पोट भरण्याकरितां पुष्कळ प्राणी मारून आणतात, त्याप्रमाणें हेही अशींच वाईट कर्मे करतात; ४६ दुसऱ्याचा प्राणघात करून द्रव्य मिळवितात; आणि तें मिळाल्यावर त्यांच्या चित्तास कसा संतोष होतो, तें ऐक. ४७

अन्वय-अद्य इदम् मया लब्धं, इमं मनोरथं (श्वः) प्राप्स्ये, इदम् धनं (अधुना) मे अस्ति, (इदम्) अपि धनम् च पुनः भविष्यति. ॥ १३ ॥

अर्थ-हें मीं आज मिळविलें, हा मनोरथ मी उद्यां साध्य करीन, हें इतकें धन आतां मजपाशीं आहे आणि हेंही पुनः आणखी मिळेल, [असें मनोराज्य ते करितात].

तो ह्मणतो, "आज बहुतेकांची संपत्ति मी स्वाधीन करून घेतली आहे, तेव्हां मी आतां धन्य

धन्यु ना मी ४८ ऐसा श्लाघों जंव जाये । तंव मन आणीकही बाहे । सवेंचि म्हणे पाहे । आणिकांचेंही आणूं ४९ हें जेतुलें असे जोडिलें । तयाचेनि सांडवलें । लाभा घेईन उरलें । चराचर हें ३५० ऐसेनि धना विश्वाचिया । मीचि होईन स्वामिया । मग दिठी पडे तया । उरों नेदीं ५१

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥

हे मारिले वैरी थोडे । आणीकही साधीन गाढे । मग नांदेन पवाडें । येकलाचि मी ५२ मग माझी होतील कामारीं । तियेंवांचूनि येरें मारीं । किंबहुना चराचरीं । ईश्वरु तो मी ५३ मी भोगभूमीचा रावो । आजि सर्वसुखासी ठावो । ह्मणोनि इंद्रुही वावो । मातें पाहूनि ५४ मी मनें वाचा देहें । करीं तें कैसें नोहे । कें मजवांचूनि आहे । आज्ञासिद्ध आन ५५ तंवचि बळिया काळु । जंव न दिसें मी अतुर्बळु । सुखाचा कीर निखिळु । रासिवा मीचि ५६

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

कुबेरु आथिला होये । परी तो नेणे माझी सोये । संपत्ती मजसम नव्हे । श्रीनाथाही ५७ माझिया कुळाचा उजाळु । कां जातिगोत्रांचा मेळु । पाहतां ब्रह्माही हळु । उणाचि दिसे ५८ ह्मणोनि मिरविती वायां नेहटती कां ईश्वरादि आघवे । नाहीं मजसीं सरी पावे । ऐसें कोण्ही ५९ आतां लोपला अभिचारु । त्याचा करीन मी जीर्णोद्धारु । प्रतिष्ठीन परमारु । यागवरि ३६० मातें गाती वानिती । नटनाचें रिझविती । तयां देईन मागती । ते ते वस्तु ६१ माजिरा अन्नपानीं । कपदांच्या आलिंगनीं । मी होईन त्रिभुवनीं । आनंदाकारु ६२ काय बहु सांगों ऐसें । ते आसुरीप्रकृती पिसें । तुरांबिती असोसें । गगनौळें तियें ६३

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

ज्वराजेनि आटोपें । रोगी भलतैसें जल्पे । चावळती संकल्पें । जाण ते तैसे ६४ अज्ञान आतुले धुळी । ह्मणौनि आशा वाहटुळी । भोवंडीजती अंतराळीं । मनोरथांच्या ६५ अनियम आषाढ मेघ । कां समुद्रोर्मी अभंग । तैसे कामिती अनेग । अखंड काम ६६ मग पैं कामनाचि तया । जिवीं जाल्या वेलरिया । जैसिया कांटिया । कमळें जैसीं ६७ कां पाषाणाचिया माथां । हांडी फुटली

नाहीं बरें ? " ४८ याप्रमाणें आपणच आपली प्रौढी मिरवीत आहे, तों त्याचे मनांत लागलीच इच्छा उत्पन्न होते कीं, " आणखीही दुसऱ्या लोकांचें द्रव्य हरण करून आणूं. ४९ जेवढें कांहीं आज आपण मिळविलें आहे, तेवढ्या भांडवलावर, कांहीं जें आणखी चराचरापैकीं शिल्लक असेल तेवढें मिळवीन. " (लुबाडावयाजोग्या श्रीमंतांजवळ आणखी कांहीं जी स्थावरजंगम संपत्ति शिलक असेल, तीही हरण करून आणीन.) ३५० याप्रमाणें या विश्वांतील सर्व संपत्तीचा मीच मालक होईन. मग ज्याच्याकडे दृष्टि फिरवीन, त्याचा नाश करीन ! ५१

अन्वय–असौ शत्रुः मया हतः; अपरान् च अपि हनिष्ये; अहं ईश्वरः अहं भोगी; अहं सिद्धः; बलवान् सुखी (च अहं अस्मि). ॥ १४ ॥

अर्थ–हा शत्रु मी मारला, व दुसरे आणखी देखील मारीन. मी मोठा समर्थ, मी विषयोपभोग घेणारा, मी संपन्न, मी बलवान, व मीच सुखी, [आहें असें ते मानितात.] १४

" हे आजपर्यंत नष्ट केलेले शत्रु थोडे आहेत, तर आणखी दुसरे जे बलाढ्य आहेत, त्यांनाही जिंकीन, आणि मग मी एकटाच मोठ्या लौकिकानें नांदेन, ५२ मग माझे जे सेवक होतील, त्याखेरीज इतरांचा मी नाश करीन; फार काय सांगावें ! या सर्व जगाचा ईश्वर जर कोणी असला, तर तो मी. ५३ मी भोगरूपी पृथ्वीचा राजा असून सर्व सुखांच्या उपभोगाचें ठिकाणही मीच; माझें ऐश्वर्य पाहून इंद्रही फिका !! ५४ मी कायावाचामनें करून जें करीन तें सिद्धीस कसें जाणार नाहीं ? आणि माझ्यावांचून दुसरा आज्ञा करणारा कोण असणार ? ५५ महाबलवान् असा जो मी, त्या मला पाहिलें नाहीं तोंपर्यंतच कालाच्या बलाची प्रतिष्ठा आहे; आणि मी तर सुखाची केवळ रासच होय. ५६

अन्वय–आढ्यः; अभिजनवान् अस्मि, मया सदृशः कः अन्यः अस्ति ! अहं यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्ये. इति ते अज्ञानविमोहिताः (संतः). ॥ १५ ॥

अर्थ–धनाढ्य मी, कुलीन मी, या जगांत मजसारखा दुसरा कोण आहे ! मी यज्ञ करण्याच्या कामांत सर्वांवर कडी करीन, नट वगैरे लोकांना विशेष देणग्या देईन, व आनंद पावेन, [अशा प्रकारें अतिशय मूढ होऊन ते बडबड करितात]. १५ ॥

" कुबेर संपन्न आहे खरा, परंतु तो माझी बरोबरी करणार नाहीं; आणि माझ्या ऐश्वर्यप्रमाणें श्रीविष्णूचीही संपत्ति नाहीं. ५७ माझ्या कुळाचा नांवलौकिक किंवा अन्वयाचा महत्त्व यांच्या मानानें तुच्छकली ब्रह्मदेवही थोडा कमीच होईल. ५८ म्हणून, लोक जे ईश्वरादिकांचा लौकिक गातात, ते व्यर्थ असून माझी बरोबरी करणारा कोणीही सांपडणार नाहीं. ५९ आतां, जारणमारणादिकांचा जो लोप झाला आहे, त्यांचा मी जीर्णोद्धार करीन, व लोकांस पीडा करणारे जे यज्ञयाग ते करीन. ३६० माझ्या ऐश्वर्याचें जे वर्णन करतील, किंवा माझी स्तुति करतील, आणि नाचतनाचे करून जे मला संतोषवितील, त्यांना ते मागतील त्या वस्तु मी देईन. ६१ मादक अन्न खाऊन व मद्य वगैरे पिऊन स्त्रियांना आलिंगन देण्यांत या त्रिभुवनांत मी तल्लीन होईन. ६२ असें आणखी काय काय म्हणून सांगूं ? ज्यांना आसुरी प्रकृतीचें वेड लागलें आहे, ते अशा प्रकारें आकाशपुष्पांचा अपरिमित इच्छेनें वास घेतात ! ६३

अन्वय–अनेकचित्तविभ्रान्ताः, मोहजालसमावृताः, कामभोगेषु प्रसक्ताः, ते अशुचौ नरके पतन्ति. ॥ १६ ॥

अर्थ–अशा प्रकारें अनेक मनोरथांनीं ज्यांचें चित्त विक्षिप्त झालेलें आहे, मोहजालानें वेढलेले जे आहेत, आणि कामभोगांमध्यें जे अत्यंत आसक्त झालेले आहेत, ते पुरुष अमंगल नरकामध्यें पडतात. ॥ १६ ॥

ज्याप्रमाणें सन्निपात झालेला रोगी हवें तें बरळतो, त्याप्रमाणें आसुरी संपत्तीनें वेडे झालेले लोक हव्या त्या कल्पना तोंडानें बकतात, असें समज ६४ अज्ञानरूपी धूळ आशारूपी वावटळीच्या सपाट्यांत सांपडल्यावर मनोरथरूपी आकाशांत वाटोळी फिरत जाते. ६५ ज्याप्रमाणें आषाढाचे महिन्यांत एकावर एक असे ढग पुष्कळ येतात, किंवा समुद्रांत [illegible]र लाटा येतात, त्याप्रमाणें ते अखंड कामाची इच्छा करतात. ६६ मग मनोरथरूपी वेल मनांत पसरल्यावर, ज्याप्रमाणें कांट्यांवरून कमळें ओढलीं असतां फाटून जातात, ६७ किंवा पार्था, ज्याप्रमाणें दगडावर हंडी आपटली असतां

पार्था । जीवीं तैसें सर्वथा । कुटके जाले ६८ तेव्हां चढतिये रजनीं । तमाची होय पुरवणी । तैसा मोहो अंतःकरणीं । बाढोंचि लागे ६९ आणि वाढे जंव जंव मोहो । तंव तंव विषयीं रोहो । विषय तेथ ठावो । पातकासी ३७० पापें आपलेनि थांवें । जंव करिती मेळावे । तंव जितांचि आघवे । येती नरकां७१ ह्मणोनि गा सुमती । जे कुमनोरथां पाळिती । ते आसुर येती वस्ती । तया ठाया ७२ जेथ असिपत्रतरुवर । खदिरांगाराचे डोंगर । तातला तेलीं सागर । उततातीं ७३ जेथ यातनांची श्रेणी । हे नित्य नवी यमजाचणी । पडती तिये दारुणीं । नरकलोकीं ७४ ऐसे नरकाचिये सेले । भागीं जे जे जन्मले । तेही देखों भुलले । यजिती यागीं ७५ एऱ्हवीं यागादिक क्रिया । आहाणतेची धनंजया । पारि विफळती आचरोनियां । नाटकी जैसे ७६ वल्लभाचिया उजरिया । आपणयाप्रति कुस्त्रिया । जोडोनि तोषिती जैसिया । अहेवपणें ७७

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः । यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाऽविधिपूर्वकम् ॥१७॥

तैसें आपणयां आपण । मानिता महंतपण । फुगती असाधारण । गर्वें तेणें ७८ मग लवों नेणती कैसे । आटिवा लोहाचे खांब जैसे । कां उधवले आकाशें । शिळाराशी ७९ तैसे आपुलिये बरवे । आपणचि रिझतां जीवें । तृणाहीहूनि आघवें । मानिती नीच ३८० वारि धनाचिया मदिरा । माजूनि धनुर्धरा । कृत्याकृत्यविचारा । सवतें केलें ८१ जया आंगीं आयती ऐसी । तेथ यज्ञाची गोठी कायसी । तरि काय काय पिसीं । न करिती गा ८२ म्हणौनि कोणे एके वेळे । मौढ्यमद्याचेनि बळें । यागाचींही टवाळें । आदरिती ८३ ना कुंड मंडप वेदी । ना उचित साधनसमृद्धी । आणि तयांसी तंव विधी । द्वंद्वचि सदा ८४ देवां ब्राह्मणांचेनि नांवें । आडवारेनहि नोहावें । ऐसें आथी तेथ यावें । लागे कवणा ८५ पैं वासरुवाचा भोंकसा । गाईपुढें ठेवूनि जैसा । उगाणा घेती क्षीररसा । बुद्धिवंत ८६ तैसें यागाचेनि नांवें । जग वाऊनि हांवें । नागविती आघवें । अहेरावारीं ८७ ऐशा कांहीं आपुलिया । होमिती जे उजरिया । तेणें कामिती प्राणिया । सर्वनाशु ८८

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

मग पुढां भेरी निशाण । लाउनी ते दीक्षितपण । जगीं फोकारिती आण । वावो वावो ८९ तेव्हां महत्त्वें तेणें अधमा । गर्वा चढे महिमा । जैसे लेवे दि-

फुटतें, त्याप्रमाणें त्यांच्या मनोरथांचे तुकडे तुकडे होतात! ६८ तेव्हां, जों जों रात्र वाढेल तों तों काळोखही वाढतो, त्याप्रमाणें (जों जों अज्ञान वाढेल तों तों) त्यांचे अंतःकरणांत मोह वाढतो; ६९ आणि जों जों मोह वाढेल, तों तों विषय वासनेची वृद्धि होते; आणि विषय तर पातकाला कारण आहेत. ३७० पापें वळावून जों जों वाढतील, तों तों जिवंतपणींच नरकयातना भोगाव्या लागतात! ७१ म्हणून, हे सुबुद्धिमंता, जे वाईट वासना मनांत आणतात, ते आसुर त्या ठिकाणीं वस्तीला येतात, ७२ कीं ज्या ठिकाणीं तरवारीच्या धारेसारख्या तीक्ष्ण पानांचीं झाडें असून खैराच्या निखाऱ्यांचे डोंगर आहेत, व तापलेल्या तेलाचे समुद्र उतू येतात; ७३ आणि जेथें यातनांची ओळची ओळच असून यमाची नित्य नवी जाचणी असते. अशा घोर नरकलोकांत ते पडतात. ७४ अशा नरकाच्या शेलक्या भागांत जे जन्म घेतात, तेही पहावें तों यज्ञयागादिक कर्मे करण्यांत निमग्न झालेले असतात. ७५ बाकी, अर्जुना, त्यांच्या यज्ञादिक क्रिया जरी आह्माण ह्मणजे पोकळ असतात, तरी नाटकी लोकांप्रमाणें त्यांचें आचरण असल्यामुळें त्या निष्फळ होतात. ७६ वेश्या ज्याप्रमाणें आपल्या यजमानाच्या आश्रयानें आपल्यास सौभाग्यवती मानून संतोष मानतात, ७७

अन्वय–आत्मसंभाविताः, स्तब्धाः, धनमानमदान्विताः, ते दंभेन अविधिपूर्वकम् नामयज्ञैः यजन्ते. ॥ १७ ॥

अर्थ–आपणच आपली प्रशंसा करणारे, ताठ्यानें वागणारे, व धनाच्या आणि थोरपणाच्या गर्वानें उन्मत्त झालेले, ते लोक शास्त्रविधीला सोडून दांभिकपणानें केवळ नांवाचे यज्ञ करितात. ॥ १७ ॥

त्याप्रमाणें, मी सर्वांत श्रेष्ठ आहे, असें आपणच आपल्यास मानून, ज्यांचे अंगांत गर्वाचा ताठा भरतो; ७८ मग, बिडाचे खांब वांकत नाहींत, त्याप्रमाणें हे लवत नाहींत, किंवा आकाशांत उंच गेलेले पर्वत ज्याप्रमाणें खालीं लवत नाहींत, ७९ त्याप्रमाणें, आपणच आपल्या ऐश्वर्यानें मनांत संतोष मानून, इतरांस तृणाहूनही कमी लेखितात. ३८० अर्जुना, संपत्तीच्या मदानें उन्मत्त होऊन हे योग्यायोग्य विचारास फाटा देतात. ८१ अरे, ज्यांच्या अंगात असा ताठा भरलेला आहे, त्यांच्या ठिकाणीं यज्ञाची काय किंमत आहे? तथापि मूर्ख लोक काय करीत नाहींत? ८२ म्हणून, एकादे वेळेस मौर्ख्यरूप मद्याच्या बळानें आभास मात्र यज्ञही करण्यास तयार होतात! त्या यज्ञाची तऱ्हा काय म्हणशील तर, ८३ त्यांना कुंड, मंडप, वेदी किंवा तत्संबंधीं लागणारी सर्व सामुग्री यांची जरूर नसते; आणि विधीचें कोणतेंही कर्म यथाविधि करण्याचें तर त्यांशीं सदाच वैर असतें. ८४ देवब्राह्मणाचें नांव नुसतें वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर जरी यांच्या कानांवर पडलें, तरी तेंही त्यांना खपत नाहीं अशी जेथें स्थिति आहे, तेथें देवब्राह्मण कशाला येतील? ८५ परंतु ज्याप्रमाणें शहाणे लोक मेलेल्या वांसराचे पोटांत पेंढा भरून तें गाईचे पुढें उभें करून तिचें दूध काढून घेतात, ८६ त्याप्रमाणें यज्ञाच्या मिषानें सर्व लोकांस आमंत्रण करून आपल्यास कांहीं मिळेल या आशेनें ते आलें असतां उलट त्यांजपासूनच अहेर उपटून त्यांस नागवितात! ८७ याप्रमाणें यज्ञाचा दांभिकपणा माजवून ते प्राण्यांच्या नाशाची इच्छा करतात. ८८

अन्वय–अहंकारं, बलं, दर्पं, कामं, क्रोधं च संश्रिताः, आत्मपरदेहेषु (स्थितं) मां प्रद्विषन्तः, अभ्यसूयकाः च, १८

अर्थ–मीपणा, बल, गर्व, काम व क्रोध यांचा आश्रय केलेले, आपल्या व दुसऱ्याच्या शरीरामध्यें असणारा मी परमेश्वर त्या माझा द्वेष करणारे, आणि दुसऱ्यांचा [साधूंचा] उत्कर्ष सहन न करणारे [असे ते हे लोक असतात.] ॥ १८ ॥

मग आपल्या पुढें डंकानिशाण लावून आम्ही दीक्षित आहों अशी जगांत व्यर्थ प्रसिद्धि करतात; ८९ त्या वेळीं त्या अधमांस अशा दीक्षितपणाच्या महत्त्वानें अधिकच गर्व चढतो. ज्याप्रमाणें अंधकाराला काजळाचीं पुटें द्यावीं, ह्मणजे तो

घले तमा । काजळाचे ३९० तैसें मौढ्य घणावे । औद्धत्य उंचावे । अहंकारु दुणावे । अविवेकुही ९१ मग दुजयाची भाष । नुरवावया निःशेष । बळीयेपणा अधिक । होय बळ ९२ ऐसा अहंकार बळा । जालिया येकवळा । दर्पसागरु मर्यादवेळा । सांडूनि उते ९३ मग वोसंडिलेनि दर्पें । कामाही पित्त कुरुपे । तया धर्गीं सैंध पळिपे । क्रोधाग्नि तो ९४ तेथ उन्हाळा आगी खरमरा । तेलातुपाचिया कोठारा । लागला आणि वारा । सुटला जैसा ९५ तैसा अहंकारु बळा आला । दर्पु कामक्रोधीं गूढला । या दोहींचा मेळु जाला । जयांच्या ठायीं ९६ ते आपुलियासवेंशा । मग कोणी कोणी हिंसा । या प्राणियांतें वीरेशा । न साधिती गा ९७ पहिलें तंव धनुर्धरा । आपुलिया मांसरुधिरा । वेंचु करिती अभिचारा- । लागोनियां ९८ तेथ जाळिती जियें देहें । यामाजि जो मी आहें । तया आत्मया मज घाये । वाजती ते ९९ आणि अभिचारकीं तिहीं । उपद्राविजे जेतुलें कांहीं । तेथ चैतन्य मी पाहीं । सीणु पावे ४०० आणि अभिचारावेगळें । विपायें जें अवगळे । तया टाकिती इटाळें । पैशुन्याचीं १ सती आणि सत्पुरुख । दानशीळ याज्ञिक । तपस्वी अलौकिक । संन्यासी जे २ कां भक्त हन महात्मे । इयें माझीं निजाचीं धामें । निर्वाळलीं होमधर्में । श्रौतादिकीं ३ तयां द्वेषाचेनि काळकूटें । बासटोनि तिखटें । कुबोलांचीं सदटें । सूति कांडें ४

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

ऐसे आघवाचि परी । प्रवर्तले माझ्या वैरी । तयां पापियां जें मी करी । तें आइक पां ५ तरी मनुष्यदेहाचा तागा । घेऊनि रुसती जे जगा । ते पदवी हिरोनि पैं गा । ऐसे ठेवीं ६ जे क्लेशगांवींचा उकरडा । भवपुरींचा पानवडा । ते तमोयोनि तयां मूढां । वृत्तिचि दें ७ मग आहाराचेनि नांवें । तृणही जेथ नुगवे । ते व्याघ्र वृश्चिक आडवे । तैसिये करीं ८ तेथ क्षुधादुःखें बहुतें । तोडूनि खाती आपणयातें । मरमरों मागुतें । होताचि असती ९ कां आपला गरळजाळीं । जाळिती आंगाची पेंदळी । ते सर्पचि करीं बिळीं । निरुंधला ४१० परी घेतला श्वासु घापें । येतुलेनही मापें । विसांवा तयां नाटोपे । दुर्जनांसी ११ ऐसेंनि कल्पांचिया कोडी । गणितांही संख्या थोडी । तेतुला वेळु न काढीं । क्लेशौनि तयां १२ तरि तयांसी जेथ जाणें । तेथिचें हें पहिलें पेणें । तें पावोनि येरें दारुणें । न होती दुःखें १३

अधिक काळेपणा पावतो, ३९० त्याप्रमाणें, त्यांचें मूर्खत्व वळावून उद्धटपणा वाढतो, व अहंकारानें अज्ञानही वाढतें ९१ मग आपल्यापेक्षां जगांत दुसरा कोणी बलवान् नाहीं, असें त्यांस वाटतें. ९२ याप्रमाणें अहंकार एकदां प्रबळ झाल्यावर दर्परूपी सागर आपली मर्यादेची वेल सोडून वाहूं लागतो. ९३ मग याप्रमाणें दर्प वाढला ह्मणजे कामाचेंही पित्त खवळतें; आणि त्याच्या धर्गानें क्रोधाग्नि अधिकच पेटतो. ९४ मग जसा उन्हाळ्यांत प्रखर अग्नि तेलातुपाच्या कोठारास लागावा, आणि तशांत वारा सुटावा, ९५ तसा अहंकार प्रबळ झाल्यावर, व दर्प कामक्रोधांत गुरफटून गेल्यावर या दोहोंचें ऐक्य ज्यांचे ठिकाणीं होतें, ९६ ते, अर्जुना, आपल्या इच्छेप्रमाणें कोणत्या कोणत्या हिंसा करून प्राण्याचा नाश करणार नाहींत? ९७ हे धनुर्धरा, प्रथम हे दीक्षित अभिचाराकरितां ह्मणजे जारणमारणांच्या नादास लागून आपल्या रक्तमांसांचा व्यय करतात; ९८ ते आपल्या देहास जो त्रास करून घेतात, त्याचे घाव त्या देहांत जो वास करणारा मी, त्या मज आत्म्याला बसतात; ९९ आणि जारणमारणादि क्रियांनीं ज्याला ज्याला ह्मणून पीडा देतात, त्यांच्यांत वास करणारें जें जीवचैतन्य त्याला त्रास होतो; ४०० आणि कदाचित् त्यांच्या जारणमारण क्रियेच्या सपाट्यांतून कोणी बचावलेच, तर त्यांचीं वर्में काढून त्यांच्या मनास ते त्रास देतात. १ सती, सत्पुरुष, दानशील, यज्ञ करणारे, जे अलौकिक तप करणारे, व संन्याशी, २ किंवा भक्त, महात्मे पुरुष किंवा ज्यांचीं घरें श्रोतादिक होमधर्मानें पवित्र झालीं आहेत, हीं जीं माझीं आवडतीं व रहाण्याचीं स्थळें आहेत. ३ त्यांना द्वेषरूपी काळकूट विषानें तीक्ष्ण केलेले दुःशब्दरूपी बळकट बाण मारतात! ४

अन्वय—तान् द्विषतः, क्रूरान्, अशुभान् नराधमान् संसारेषु आसुरीषु एव योनिषु अजस्रं अहं क्षिपामि ॥१९॥

अर्थ—त्या साधुद्वेषी व क्रूर अशा पापी नराधमांना संसारांतील [अतिशय दुःखदायक अशा] आसुरी योनींमध्येंच मी निरंतर जन्मास घालितों ॥ १९ ॥

याप्रमाणे जे सर्व प्रकारें मजशीं वैर करण्यास प्रवृत्त होतात, त्या पाप्यांना मी कोणती शिक्षा देतो, ती ऐक. ५ तर, मनुष्यदेह धारण करून जे या जगांत आपलें कर्तव्य काय तें विसरतात, त्यांची मनुष्यदेहरूप पदवी हरण करून मी त्यांना अशा स्थितींत ठेवतों ६ कीं, जी क्लेशरूपी गांवाचा उकीरडा, व संसारपुरीचा पाणवठा! अशी जी तमोयोनि, तेथील त्या मूर्खांस वतनदार करतों. ७ मग, भूक लागली असतां, ज्यांना गवतही खाण्याची सोय नाहीं, अशा वाघ, विंचू इत्यादि रानांत राहणाऱ्या योनींत त्यांना घालतों. ८ त्या योनींत ते भुकेनें अतिग्रस्त झाले म्हणजे आपल्या अंगाचे लचके तोडतोडून खातात, व मरतात, आणि पुनः त्याच योनींत कित्येक वेळां जन्म घेतात. ९ किंवा आपल्या विषाच्या दाहानें ज्याच्या शरीराचा दाह होतो, असा त्याला सर्प करून बिळांत कोंडून टाकतों. ४१० परंतु आंत घेतलेला श्वास बाहेर टाकतां येईल इतका थोडा वेळही त्या दुर्जनांस मी विश्रांति मिळूं देत नाहीं, ११ याप्रमाणें, ज्यांचे माप करतां येत नाहीं, असे कल्पचे कल्प त्यांना अशा क्लेशदायक योनींत ठेवतों. १२ परंतु त्यांना ज्या ठिकाणीं जावयाचें आहे, त्या मार्गांतील हा पहिला मुक्काम होय. मग त्या ठिकाणीं गेल्यावर त्यांना यांहीपेक्षां भयंकर अशीं दुःखें होणार नाहींत का? १३

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिम् २०

हा ठायवरी । संपत्ति ते आसुरी । अधोगति अवधारीं । जोडिली तिहीं१४ पाठीं व्याघ्रादि तामसा । योनी तो अळुमाळु ऐसा । देहाधाराचा उसासा । आथी जोही १५ तोही मी वोल्हावा हिरें । मग तमाचि होती एकसरें । जेथ गेलें आंधारें । काळवंडैजे १६ जयांची पापा चिळसी । नरक घेती विवसी । शीण जाय मूर्च्छी । शिणें जेणें १७ मळु जेणें मैळे । तापु जेणें पोळे । जयाचेनि नांवें सळे । महाभय १८ पापा जयाचा कंटाळा । उपजे अमंगळ अमंगळा । विटाळुही विटाळा । बिहे जया १९ ऐसें विश्वाचे या वोखटेया । अधम जे धनंजया । तैं ते होती भोगूनियां । तामसा योनि ४२० अहा सांगतां वाचा रडे । आठवितां मन खिरडे । कटारे मूर्खीं केवढे । जोडिले निरय २१ कायिसया ते आसुर । संपत्ति पोषिती वाउर । जिया दिधलें घोर । पतन ऐसें २२ ह्मणौनि तुवां धनुर्धरा । नोहावें गा तिया मोहरा । जेउता वासु आसुरा । संपत्तिवंता २३ आणि दंभादि दोष साही । हे संपूर्ण जयांच्या ठायीं । ते त्यजावे हें काई । म्हणो कीर २४

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

पारि काम क्रोध लोभ । या तिहींचेंचि थोंब । थांवे तेथें अशुभ । पिकलें जाण २५ सर्व दुःखां आपुलिया । दर्शना धनंजया । पाढाऊ हे भलतया । दिधलें आहाती २६ कां पापियां नरकभोगी । सुवावयालागीं जगीं । पातकांची दाटुगी । सभाचि हे २७ ते रौरव गा तंवचिवरी । आइकिजती पटांतरीं । जंव हे तिन्ही अंतरीं । उठती ना २८ अपाय तिहीं आसलग । यातना इहीं सवंग । हाणी हाणी नोहे हे तिघ । हेचि हाणी २९ काय बहु बोलों सुभटा । सांगितलिया निकृष्टा नरकाचा दारवंटा । त्रिशंकु हा ४३० या कामक्रोध लोभां- । माजि जीवें जो होय उभा । तो निरयपुरीची सभा । सन्मानु पावे ३१ ह्मणौनि पुढतपुढतीं किरीटी । हे कामादिदोषत्रिपुटी । त्यजावीचि गा वोखटी । आघवा विषयीं ३२

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

धर्मादिकां चौंहीआंतु । पुरुषार्थांची तैंचि मातु । करावी जैं संघातु । सांडील हा ३३ हे तिन्ही जीवीं जंव जागती । तंववरी निकियाची प्राप्ती । हे

अन्वय–कौन्तेय, आसुरीं योनिम् आपन्नाः जन्मनि जन्मनि मूढाः (सन्तः) माम् अप्राप्य एव ततः अधमां गतिं यान्ति. २०

अर्थ–अर्जुना, आसुरी योनीला पावलेले ते पुरुष जन्मोजन्मीं [अधिकाधिकच] मूढ होत्साते मला न पावतां उत्तरोत्तर अधम गतीला प्राप्त होतात. ॥ २० ॥

अशा प्रकारें, या आसुरी संपत्तीचा महिमा असा आहे कीं, ज्याच्या योगानें अधोगति प्राप्त होते. १४ नंतर व्याघ्रादि तामस योनींत देहाचे आधारानें जी थोडी स्वस्थता प्राप्त होते, १५ तीही स्वस्थता हिरावून घेऊन, जेथें अंधेर गेला असतांही काळवंडतो, अशा तमाच्या योनींत त्यांना मी घालतों. १६ ज्या तमाची पापालाही किळस उत्पन्न होते, नरकही ज्याला भितो, व जेथील श्रमानें श्रमही मूर्च्छित होतो; १७ ज्याच्या योगानें मळ मलिन होतो, तापालाही ताप होतो, व ज्याचें नांव काढलें असतां महाभयही भीति पावतें; १८ ज्या तमाचा पापालाही कंटाळा येतो, अमंगळ वस्तूसही ज्याच्या स्पर्शानें अमंगळपणा वाटतो, व विटाळही ज्याच्या विटाळाची भीति मानतो; १९ धनंजया, अशी जी या साऱ्या जगांतील निकृष्ट अवस्था, ती भोगून हे अधम तामस योनींत जन्म घेतात. ४२० अरे, त्या योनींचें वर्णन करतांना वाचेस अश्रु येतात, व त्या योनीची आठवण होण्याबरोबर मन मागें फिरतें. अरे! अरे! त्या मूर्खांनीं काय ही नरकवासाची जोड करून घेतली! २१ ज्या आसुरी संपत्तीनें असें घोर पतन प्राप्त होतें, ती ते वावुर म्हणजे व्यर्थ कां वाढवितात? २२ अर्जुना, ज्या आसुरी संपत्तिवंतांना असा नरकवास भोगावा लागतो, त्या मार्गाकडे तूं जाऊं नको; २३ आणि ज्या आसुरी संपत्तीच्या अंगीं दंभ आदिकरून सहा दोष भरलेले असतात, तिचा त्याग कर, हें खरोखर तुला सांगावयाला का पाहिजे? २४

अन्वय–कामः क्रोधः, तथा लोभः इदं त्रिविधं आत्मनः नाशनं नरकस्य द्वारं (अस्ति); तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेत्.

अर्थ–काम, क्रोध आणि लोभ हीं जीवाला कोणत्याही पुरुषार्थाची प्राप्ति करून न देणारीं नरकाचीं तीन द्वारें आहेत; याकरतां या तिहींचा त्याग करावा. ॥ २१ ॥

परंतु काम, क्रोध व लोभ या तिघांचें कूड जेथें जोरावलें आहे, तेथें अर्जुन निकलें, असें समज. २५ हे धनंजया, आपल्यास सर्व दुःखांचा अनुभव येण्यास हे वाटेल त्याला वाटाडेच झालेले आहेत; २६ किंवा पापी लोकांस नरकभोग प्राप्त करून देण्यास पातकांची ही मोठी थोरली सभाच आहे. २७ रौरवनरक म्हणून ज्याची पुराणांतरीं आपण ख्याति ऐकतों, त्या रौरव नरकाची तोंपर्यंतच प्रतिष्ठा आहे, कीं जोंपर्यंत हे तिन्हीं दोष अंतर्यामीं उठले नाहींत! २८ यांच्यामुळें अपाय फार लवकर प्राप्त होतो, यातना फार सवंग होतात, व हानि हानि म्हणून जिला म्हणतात ती हानि नसून हे तिन्हीं दोषच हानिरूप होत. २९ अर्जुना, यांची जी अति निकृष्ट अवस्था सांगितली, तिच्यापेक्षां काय अधिक वर्णन करूं! फार काय सांगावें! हा त्रिदोषसमुदाय म्हणजे नरकाच्या दरवाजांचा उंबरठाच होय. ५३० काम, क्रोध व लोभ यांना जो मनःपूर्वक अनुकूल होतो, तो नरकपुरीच्या सभेंत सन्मानास पात्र होतो. ३१ म्हणून, हे किरीटी, तुला वारंवार सांगतों कीं, काम क्रोध व लोभ यांची ही त्रिपुटी—जी सर्व विषयांत अति वाईट आहे, तिचा त्याग करावा. ३२

अन्वय–कौन्तेय, एतैः त्रिभिः तमोद्वारैः विमुक्तः नरः आत्मनः श्रेयः आचरति, ततः परां गतिं याति. ॥ २२ ॥

अर्थ–हे कौंतेया, नरकाच्या या तिन्ही द्वारांपासून जो मनुष्य मुक्त होतो, तो आपलें कल्याण करून घेण्याचे मार्गाला लागतो; आणि नंतर उत्तम गतीला पोहोंचतो. ॥ २२ ॥

धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारही पुरुषार्थांची गोष्ट तेव्हांच काढतां येईल, कीं ज्या वेळेस काम, क्रोध व लोभ हे तिन्ही सुटतील. ३३ काम, क्रोध व लोभ हे तिन्ही जोंपर्यंत अंतर्यामीं वास करीत आहेत, तोंपर्यंत, एकाद्याचें कल्याण होईल,

माझे कान नाइकती । देवोही म्हणे ३४ जया आपणपें पढिये । आत्मनाशा जो बिहे । तेणें न धरावी हे सोये । सावधु होइजे ३५ पोटीं बांधोनि पाषाण । समुद्रीं बाहीं आंगवण । कां जियावया जेवण । काळकूटाचें ३६ इहीं कामक्रोधलोभेंसीं । कार्यसिद्धि जाण तैसी । म्हणोनि ठावोचि पुसीं । ययांचा गा ३७ जैं कहीं अवचटें । हे तिकडी सांखळ तुटे । तैं सुखें आपलिये वाटे । चालों लाभे ३८ त्रिदोषीं सांडिलें शरीर । त्रिकुटीं फिटलिया नगर । त्रिदाह निमालिया अंतर । जैसें होय ३९ तैसा कामादिकीं तिघीं । सांडिला सुख पावोनि जगीं । संगु लाहे मोक्षमार्गीं । सज्जनाचा ४४० मग सत्संगें प्रबळें । सच्छास्त्राचेनि बळें । जन्ममृत्यूचीं निमाळें । निस्तरें रानें ४१ ते वेळीं आत्मानंदें आघवें । जें सदा वसतें बरवें । तें तैसेंचि पाटण पावे । गुरुकृपेचें ४२ तेथ प्रियाची परमसीमा । तो भेटे माउली आत्मा । तये खेंवीं आटे डिंडिमा । सांसारिक हे ४३ ऐसा जो कामक्रोधलोभां । झाडी करूनि ठाके उभा । तोचि येवढिया लाभा । गोसावी होय ४४

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् २३

ना हें नावडोनि कांहीं । कामादिकांच्याचि ठायीं । दाटिली जेणें डोई । आत्मचोरें ४५ जो जगीं समान सकृपु । हिताहित दाविता दीपु । तो अमान्यु केला बापु । वेदु जेणें ४६ न धरीचि विधीची भीड । न करीचि आपली चाड । वाढवीत गेला कोड । इंद्रियांचें ४७ कामक्रोधलोभांची कास । न सोडीच पाळिली भाष । स्वैरचोराचें असोस । वळघला रान ४८ तो सुटकेचिया वाहिणीं । मग पिवों न लाहे पाणी । स्वप्नींही ते काहाणी । दूरीचि तया ४९ आणि परत्र तंव जाये । हें कीर तया आहे । परि ऐहिकही न लाहे । भोग भोगूं ४५० तरि माशालागीं भुलला । ब्राह्मण पाणबुडा रिघाला । कीं तेथही पावला । नास्तिकवादु ५१ तैसें विषयांचेनि कोडें । जेणें परत्रा केलें उबडें । तंव तोचि आणिकीकडे । मरणें नेला ५२ एवं परत्र ना स्वर्गु । ना ऐहिकही विषयभोगु । तेथ केउता प्रसंगु । मोक्षाचा तो ५३ म्हणौनि कामाचेनि बळें । जो विषय सेऊं पाहे सळें । तया विषयो ना स्वर्गु मिळे । ना उद्धरे तो ५४

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः

हें ह्मणणें माझे तर कान ऐकत नाहींत, असें भगवान् श्रीकृष्ण सुद्धां म्हणतात ! ३४ ज्याला आपल्या कल्याणाची इच्छा आहे, किंवा आपला नाश होईल ह्मणून जो भितो, त्यानें सावध होऊन या तिघांची संगत करूं नये. ३५ पोटाला दगड बांधून समुद्रांत वाहूनीं तरून जाणें, किंवा जगण्याकरितां काळकूट विषाचें सेवन करणें, ३६ त्याप्रमाणें ह्या कामक्रोधलोभांच्या संगतीनें कार्यसिद्धि होते ! ह्मणून यांचा मनांतून मागमूस नाहींसा करून टाक. ३७ ज्या वेळेस सहजगत्या हीं तीन कड्यांची सांखळी पायांतून तुटून जाईल, त्या वेळेस आपल्या हिताची वाट सुखानें चालतां येईल. ३८ कफ, वात व पित्त हे तिन्ही दोष जोंपर्यंत शरीरांत उत्पन्न झाले नाहींत, किंवा चहाडी, चोरी व शिंदळकी यांपासून जोंपर्यंत एकादें शहर अलिप्त आहे; आणि जोंपर्यंत आध्यात्मिक, आधिदैविक व अधिभौतिक ह्या त्रिविध तापांपासून अंतःकरण मुक्त आहे, तोंपर्यंत जसें सुख प्राप्त होतें, ३९ तसें काम, क्रोध व लोभ हे ज्यानें सोडले आहेत, त्याला या जगतांत सुख प्राप्त होतें; आणि सज्जनांचे संगतीनें मोक्षमार्गाची प्राप्ति होते. ४४० मग तो सत्संगतीच्या बलानें व सच्छास्त्रांच्या योगानें जन्ममृत्यूंचीं माळरानें उल्लंघन करितो. ४१ त्या वेळेस, ज्या ठिकाणीं आत्मानंद नेहमीं वास करतो असें जें गुरुकृपेचें स्थान, तें त्याला प्राप्त होतें. ४२ प्रीतीच्या पलीकडील स्थान जी आत्मरूपी माउली, तिची त्या ठिकाणीं भेट होते; व तिला आलिंगन दिल्यावर संसाराचा ताप आपोआप नाहींसा होतो. ४३ याप्रमाणें जो काम, क्रोध व लोभ यांचा त्याग करून मोकळा होतो, तोच आत्म्याची प्राप्ति करून घेण्यास समर्थ होतो. ४४

अन्वय–यः शास्त्रविधिं उत्सृज्य कामकारतः वर्तते, सः न सिद्धिम् न सुखं न च परां गतिं अवाप्नोति. ॥ २३ ॥

अर्थ–जो शास्त्रोक्त विधीला सोडून आपल्या इच्छेप्रमाणें वागतो, त्याला सिद्धि, सुख आणि उत्तम गति हीं मिळत नाहींत. ॥ २३ ॥

किंवा आत्मप्राप्तीचा लाभ न आवडून जो कामादिकांच्या ठिकाणींच डोकें देऊन रहातो, तो आत्मघात करणारा होय. ४५ या जगांत सर्वांना सारखे असून सर्वांवर सारखी कृपा करणारे, व आपलें हित किंवा अनहित दाखविणारे केवळ दीपच, असे जे सर्वांचे गुरु वेद, त्यांची आज्ञा जो पाळीत नाहीं; ४६ जो शास्त्रांत सांगितलेल्या विधिनिषेधांची भीड धरीत नाहीं, व आपलें हित न पहातां इंद्रियांचे सर्व कोड पुरवितो; ४७ काम, क्रोध व लोभ यांची कास सोडीत नाहीं, आणि त्यांनीं घातलेली शपथ मोडीत नाहीं, व आपल्या इच्छेस येईल, त्याप्रमाणें विषयाच्या रानांत हिंडतो, ४८ त्याची त्यांच्यापासून क्षणभर देखील सुटका होत नाहीं; सुखाची गोष्ट तर स्वप्नांत देखील त्याजपासून दूर असते; ४९ आणि परलोकास तो अंतरतो, यांत शंका नाहीं. परंतु त्याला या लोकीचेही भोग भोगण्यास मिळत नाहींत. ४५० तर एकादा ब्राह्मण नदीच्या तीरीं स्नानसंध्या करीत असतां माशावर मन जाऊन तो धरावयास गेला असतां, त्याचें कृत्य लोकांनीं पाहिल्यावर जसें त्यास ते नास्तिक असें ह्मणतात; ह्मणून अर्थात् त्याची माशाविषयीं इच्छाही पुरी होत नाहीं, व तो ब्राह्मणत्वासही मुकतो; ५१ त्याप्रमाणें, विषयांच्या नादाला लागून ज्यानें परलोक पालथा घातला, व इहलोकींही पाहूं गेलें असतां जो मृत्यूच्या सपाट्यांत सांपडला; ५२ याप्रमाणें त्याला परलोक नाहीं व स्वर्गही नाहीं ! आणि ज्याला इहलोकींही विषयांचा भोग भोगावयास सांपडत नाहीं, तेथें मोक्षप्राप्तीची गोष्ट कशास बोलावयास पाहिजे ? ५३ म्हणून, कामाच्या वृद्धीनें जो विषयांचें सेवन करूं पहातो, त्याला विषय भोगावयास मिळत नाहींत; स्वर्गही प्राप्त होत नाहीं; आणि तो उद्धरूनही जात नाहीं ! ५४

अन्वय–तस्मात्, कार्याकार्यव्यवस्थितौ ते शास्त्रं प्रमाणम् (अस्ति) शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा (तत् त्वं) इह कर्तुं अर्हसि. ॥ २४ ॥

अर्थ–यास्तव; कार्य अथवा अकार्य यांचा निर्णय करण्याच्या कामीं तुला शास्त्र हेंच प्रमाण आहे. शास्त्रानें सांगितलेलें कर्म समजून घेऊन तें या लोकीं करणें तुला योग्य आहे. ॥ २४ ॥

याकारणें पैं बापा । जया आथी आपली कृपा । तेणें वेदांचिया निरोपा। आन न कीजे ५५ पतीचिया मता । अनुसरोनि पतिव्रता । अनायासें आत्म-हिता । भेटेचि ते ५६ नातरी श्रीगुरुवचना । दिठी देतु जतना । शिष्य आ-त्मभुवना- । माजि पैसे ५७ हें असो आपुला ठेवा । हाता आथी जरी यावा । तरी आदरें जेविं दिवा । पुढां कीजे ५८ तैसा अशेषांही पुरुषार्थां । जो गो-सावी हो म्हणे पार्था । तेणें श्रुतिस्मृति माथां । बैसणें घापे ५९ शास्त्र म्हणेल जें सांडावें । तें राज्यही तृण मानावें । जें घेववी तें न म्हणावें । विषही विरु ४६० ऐसिया वेदैकनिष्ठा । जालिया जरी सुभटा । तरि कें आहे अनिष्टा । भेटणें गा ६१ पैं अहितापासूनि काढिती । हित देउनी वाढविती । नाहींगा श्रुतीपरौती । माउली जगा ६२ ह्मणौनि ब्रह्मेंशीं मेळवी । तंव हे कोणें न सांडावी । अगा तुवांही ऐसीचि भजावी । विशेषेंसी ६३ जे आजि अर्जुना तूं येथें । करावया सत्य शास्त्रें सार्थें । जन्मलासि बळार्थें । धर्माचेनि ६४ आणि धर्मानुज हें ऐसें । ओघेंचि आलें अपैसें । ह्मणौनि अनारिसें । करूं नये ६५ कार्याकार्य-विवेकीं । शास्त्रेंचि करावीं पारखीं । अकृत्य तें कुडें लोकीं । वाळावें गा ६६ मग कृत्यपणें खरें निगे । तें तुवां आपलेनि आंगें । आचरोनि आदरें चांगें । सारावें गा ६७ जे विश्वप्रामाण्याची मुदी । आजि तुझ्या हातीं असे सुबुद्धी । लोकसंग्रहासि त्रिशुद्धी । योग्यु होसी ६८ एवं आसुरवर्गु आघवा । सांगोनि तेथिंचा निगावा । तोही देवें पांडवा । निरूपिला ६९ इयावरी तो पंडूचा । कु-मरु सद्भावो जीवींचा । पुसेल तो चैतन्याचा । कानीं ऐका ४७० संचयें व्या-साचिया निरोपा । तो वेळु फेडिला तया नृपा । तैसा मीही निवृत्तिकृपा । सां-गेन तुम्हां ७१ तुम्ही संत माझिया कडा । दिठीचा कराल बहुडा । तरि तुम्हां माने येवढा । होईन मी ७२ ह्मणोनि निज अवधान । मज वोळगे पसाय-दान । दीजो जी सनाथु होईन । ज्ञानदेवो म्हणे ४७३

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्लोक २४, ओंव्या ४७३.

वास्तव, बापा अर्जुना, ज्याला आपलें कल्याण व्हावें अशी इच्छा आहे, त्यानें वेदांत सांगितले-ल्या गोष्टींची अवज्ञा करूं नये. ५५ पतीच्या मर्जीप्रमाणें पतिव्रता स्त्री वागून अनायासानें आपलें हित करून घेते; ५६ किंवा श्रीगुरूंच्या आज्ञेकडे लक्ष देऊन जो वागतो, तो शिष्य आत्मप्राप्ति करून घेतो; ५७ फार काय! परंतु आपणच ठेवलेली ठेव हातीं येण्याकरितां ज्याप्रमाणें दिव्याचा उजेड अगत्य पुढें करावा लागतो ५८ त्याप्रमाणें पार्था, सर्व पुरुषार्थांचा स्वामी होण्याची ज्याला इच्छा असेल, त्यानें श्रुति व स्मृति यांना शिरसा वंद्य मानलेंच पाहिजे. ५९ जें टाकून द्यावें ह्मणून शास्त्रानें सांगितलें आहे, तें राज्यही असलें तरी सोडून द्यावें, व ज्या गोष्टीचें सेवन करावें असें सांगितलें आहे, तें मारक विष जरी असलें, तरी घ्यावें. ४६० हे सुभटा, याप्रमाणें जो वेदांची एकनिष्ठपणें आज्ञा पाळतो, त्याची व अनिष्टाची गांठ कोठून पडणार? ६१ हें बघ-अहितापासून सोडविणारी, आणि हित करून वाढविणारी श्रुतीप्रमाणें जगांत दुसरी माउली नाहीं बरें. ६२ ह्मणून जिच्या योगानें ब्रह्मप्राप्ति होते, त्या ह्या श्रुतीची कोणीं अवज्ञा करूं नये; व तूंही विशेषेंकरून श्रुतीचीच आज्ञा पाळ. ६३ अर्जुना, मागील जन्मीं धर्माचरण केल्यामुळें या जन्मीं सच्छास्त्रें यथार्थ करण्यास तूं उत्पन्न झाला आहेस; ६४ आणि धर्माचरणाचा तूं ठाव असल्यामुळें धर्मानुज हें नांव तुला सहज प्राप्त झालें आहे. तेव्हां तूं वेदबाह्य वर्तन करूं नको. ६५ हें कार्य आहे, किंवा अकार्य आहे, याची पारख शास्त्रदृष्टीनेंच करावी, शास्त्रांनीं जें अकार्य म्हणजे निषिद्ध असें ठरविलें असेल, तें वाईट म्हणून टाकून द्यावें, ६६ मग खरोखर जें उत्तम कर्तव्य आहे, तें स्वतः अगत्यपूर्वक आचरावें. ६७ हे सुबुद्धिमंता, आज तुझ्या हातांत जगानें प्रमाण मानण्याजोगा शिक्का असल्यामुळें. खरोखर लोकांनीं तुझे आचरणाचा कित्ता बळवावा, अशी तुझी योग्यता होईल. ६८ महाराज ह्मणतात, याप्रमाणें आसुरवर्गाचीं सर्व लक्षणें सांगून, त्यांचा निर्णयही देवांनीं अर्जुनास सांगितला. ६९ यावर तो अर्जुन अंतर्यामीं सद्भाव ठेवून जें कांहीं विचारील, तें सावधान चित्तानें ऐका. ४७० श्रीव्यासांनीं आज्ञा केल्याप्रमाणें संजयानें धृतराष्ट्र राजाचा वेळ घालविला. त्याप्रमाणें निवृत्ति महाराजांचे कृपेनें मीही तुम्हांला सांगेन. ७१ तुम्ही संत मंडळी जर माझ्यावर कृपादृष्टि कराल, तर तुमच्यासारखा मी होईन. ७२ म्हणून, महाराज म्हणतात:—आपलें अवधान देऊन शिष्यावर प्रसाद करावा, ह्मणजे मी कृतकृत्य होईन. ४७३

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सतरावा.

विश्वविकासित मुद्रा । जया सोडी तुझी योगनिद्रा । तया नमोजी ग-
णेंद्रा । श्रीगुरुराया १ त्रिगुणत्रिपुरीं वेढिला । जीवत्वदुर्गीं आडिला । तो आ-
त्मा शंभूनें सोडाविला । तुझिया स्मृती २ ह्मणोनि शिवेंसीं कांटाळा । गुरुत्वें
तूंचि आगळा । तऱ्ही हळु मायाजळा- । माजि तारूनि ३ जे तुझ्याविखीं
मूढ । तयांलागीं तूं वक्रतुंड । ज्ञानियांसि तरी अखंड । उजूचि आहासि ४
दैविकी दिठी पाहतां सानी । तऱ्ही मीलनोन्मीलनीं । उत्पत्ति प्रळयो दोन्ही ।
लीलाचि करिसी ५ प्रवृत्तिकर्णाच्या चाळीं । उठिला मदगंधानिळीं । पूजीजसी
नीलोत्पळीं । जीवभृंगाच्या ६ पाठीं निवृत्तिकर्णचाळें । आहाळी ते पूजा वि-
धुळे । तेव्हां मिरविसी मोकळें । आंगाचें लेणें ७ वामांगीचा लास्यविलासु ।
जो हा जगद्रूप आभासु । तो तांडवमिसें कळासु । दाविसी तूं ८ हें असो वि-
स्मो दातारा । तूं होसी जयाचा सोयरा । सोइरिकेचिया व्यवहारा । मुकेचि तो ९
फेडितां बंधनाचा ठावो । तूं जगद्बंधु ऐसा भावो । धरूं वोळगे उवावो । तु-
झाचि आंगीं १० तंव दुजयाचेनि नांवें तया । देहही नुरेचि पैं देवराया ।
जेणें तूं आपणपयां । केलासि दुजा ११ तूतें करूनि पुढें । जे उपायें घेती द-
वडे । तयां ठासी बहुवें पाडें । मागांचि तूं १२ जो ध्यानें सूये मानसीं । तया-
लागीं नाहीं तूं त्याचे देशीं । ध्यानही विसरे तेणेंसीं । वालभ तुज १३ तूतें
सिद्धाचि जो नेणे । तो नांदे सर्वज्ञपणें । वेदांही येवढें बोलणें । नेघसी कानीं
१४ मौन गा तुझें राशिनांव । आतां स्तोत्रीं कें बांधों हांव । दिससी तेतुली

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सतरावा.

अहो श्रीगुरुराया, ज्या तुमची योगरूपी माया जगद्रूपी प्रफुल्लित अशा मुद्रेला विकसित करिते, त्या तुम्हां गणपतीस माझा नमस्कार असो. १—त्रिपुरवधाच्या वेळेला शंकरांनीं पुष्कळ खटपट केली असतांना, गणपतीचें स्मरण केलें नसल्यामुळें त्यांना यश आलें नाहीं, नंतर गणपतीचें स्मरण केलें, त्या वेळेस त्रिपुरासुराचा वध झाला व आपण संकटांतून सुटले या रूपकानें गुरूची स्तुति करितात.—त्रिगुणरूपी त्रिपुरांनीं वेढलेला, व जीवत्वरूपी किल्ल्यामध्यें आडलेला जो आत्मारूपी शंकर, त्यानें, हे गणपतीरूप श्रीगुरो, तुमच्या स्मरणानें आपणास संकटापासून मुक्त करून घेतलें. २ ह्मणून श्रीशंकरांबरोबर तुमची तुलना केली असतांही तुमची योग्यता विशेष आहे. (तुमचें पारडें वजनानें खालीं बसतें.) तथापि मायारूप समुद्रांतून (भवसमुद्रांतून) मुमुक्षूंस तारून नेण्याविषयीं नावेप्रमाणें तुम्ही हलके आहां. ३ जे तुमच्याविषयीं अजाण आहेत, त्यांना तुह्मी वक्रतुंड (वांकड्या सोंडेचे) दिसतां; व जे तुमचें स्वरूप जाणतात, त्यांना तुह्मी नित्य सरळ तोंडाचेच आहां. ४ हे गणपतीरूप श्रीगुरुराया, तुमचे डोळे पाहूं गेलें असतां लहान दिसतात, तथापि त्यांच्या उघडझांपीनें आपण जगाची उत्पत्ति व नाश लीलेनें करितां. ५ प्रवृत्तिरूप कान हालविल्यानें (संसाररूपी वृत्ति उत्पन्न होऊन) मदाचा सुगंध वायु सुटून, त्यास लुब्ध झालेले जीवरूपी भ्रमर गंडस्थलावर बसल्यानें, नीलकमलांनीं तुमची पूजा केल्याप्रमाणें तुमचें गंडस्थळ शोभतें. ६ नंतर दुसरा निवृत्तिकर्ण हालविल्यानें अंतर्मुखवृत्ति उत्पन्न होऊन तुमची बांधलेली पूजा विसर्जन होते, त्या वेळेस आपलें शुद्ध स्वरूप फार गोड दिसतें. ७ तुमच्या डाव्या मांडीवर बसलेल्या सरस्वतीची [शक्तीची] नृत्यक्रीडाच जगत् उत्पन्न करिते; व त्या नृत्याच्या मिषानें आपण सर्व जगताचा व्यवहार चालवितां. ८ हें असो; हे गुरुराया, आपण ज्याचे सोयरे (संबंधी) होतां, तो सोयरिकीच्या व्यवहाराला मुकतो, (त्याचा द्वैतभाव नाहींसा होऊन तो तुमच्या स्वरूपांत मिळतो.) ही केवढी विस्मयाची गोष्ट आहे ! ९ तुह्मी जगाचे बंधनाचा ठावठिकाणही नाहींसा करितां; ह्मणून, आपण जगद्बंधु आहां असा भाव धरून जे मोठ्या आनंदानें आपल्याला आत्मस्वरूपभावानें शरण येतात, १० त्यांचा देह सुद्धां द्वैतपणानें शिल्लक उरत नाहीं. कारण, देवराया, त्या दुसऱ्याला आपण स्वस्वरूपच करितां. त्यांचे ठिकाणचें द्वैत नष्ट केलें, मग सर्वत्र अद्वैत झाल्यावर दुजाभाव कोठून उरणार? ११ जे तुम्हांला निराळा असें समजून तुमची प्राप्ति करून घेण्याकरितां धांवत सुटतात, त्यांना तुमची प्राप्ति न होतां तुह्मी सर्व प्रकारें मागेंच रहातां. १२ जे ध्यान करण्याच्या निमित्तानें तुमची मूर्ति मनांत आणितात, त्यांना तुम्ही न सांपडतां त्यांच्या देशांतही तुह्मी वास करीत नाहीं; परंतु जे ध्यानासह तुमचेविषयीं आपला द्वैतभाव सोडतात, ते तुम्हाला अति प्रियकर आहेत. १३ तुह्मी जे सिद्ध, त्या तुम्हांला जो जाणत नाहीं, त्यालाच सर्वज्ञ असें म्हणतात. वेदांनीं जें तुमचें एवढें वर्णन केलें आहे, तें तुह्मी ऐकत देखील नाहीं. १४ तुमचे राशीवरून ‘ मौन ’ असें नांव निघतें. म्हणून आपली स्तुति करण्याची मीं कशाला इच्छा करावी?

मात्र । भजों काई १५ दैविकें सेवकु हों पाहों । तरी भेदितां द्रोहोचि लाहों । ह्मणोनि आतां कांहीं नोहों । तुजलागीं जी १६ जैं सर्वथा सर्वही नोहिजे । तैं अद्वया तूतें लाहिजे । हें जाणें मी वर्म तुझें । आराध्य लिंगा १७ तरि नुरोनि वेगळेंपण । रसीं भजिन्नलें लवण । तैसें नमन माझें जाण । बहु काय बोलों १८ आतां रिता कुंभ समुद्रीं रिगे । तो उचंबळत भरोनि निगे । कां दशी दीपसंगें । दीपुचि होय १९ तैसा तुझिया प्रणितीं । मी पूर्णु जाहलों श्रीनिवृत्ति । आतां आणीन व्यक्ती । गीतार्थु तो २० तरि षोडशाध्यायशेखीं । तिये समाप्तीच्या श्लोकीं । जो ऐसा निर्णयो निष्टंकीं । ठेविला देवें २१ जे कृत्याकृत्यव्यवस्था । अनुष्ठावया पार्था । शास्त्रचि एक सर्वथा । प्रमाण तुज २२ तेथ अर्जुन मानसें । म्हणे हें ऐसें कैसें । जे शास्त्रेंवीण नसे । सुटिका कर्मा २३ तरी तक्षकाची फडे । ठाकोनि कैं तो मणि काढे । कैं नाकींचा केशु जोडे । सिंहाचिये २४ मग तेणें तो वोंविजे । तरीच लेणें पाविजे । एऱ्हवीं काय असिजे । रिक्त कंठीं २५ तैसी शास्त्रांची मोकळी । यां कैं कोण पां वेंटाळी । एकवाक्यतेच्या फळीं । पैसिजे कैं २६ जालयाही एकवाक्यता । कां लाभे वेळु अनुष्ठितां । कैंचा पैसारु जीविता । येतुलालिया २७ आणि शास्त्रें अर्थें देशें काळें । या चहूंही जे एकफळे । तो उपावो कें मिळे । आघवयांसी २८ ह्मणौनि शास्त्राचें घडतें । नोहे प्रकारें बहुतें । तरि मूर्खा मुमुक्षां येथें । काय गती पां २९ हा पुसावया अभिप्रावो । जो अर्जुन करी प्रस्तावो । तो सतराविया ठावो । अध्याया येथ ३० तरी सर्वविषयीं वितृष्णु । जो सकळकळीं प्रवीणु । कृष्णाही नवल कृष्णु । अर्जुनत्वें जो ३१ शौर्या जोडला आधार । जो सोमवंशाचा शृंगार । सुखादि उपचार । जयाची लीला ३२ जो प्रज्ञेचा प्रियोत्तमु । ब्रह्मविद्येचा विश्रामु । सहचरु मनोधर्मु । देवाचा जो ३३

अर्जुन उवाचः—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः । तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः १

तो अर्जुन म्हणे गा तमालश्यामा । इंद्रियां फांवलिया ब्रह्मा । तुझा बोलु आम्हां । साकांक्षु पैं जी ३४ जें शास्त्रेंवांचूनि आणिकें । प्राणिया स्वमोक्षु न देखे । ऐसें का कैंपखें । बोलिलासी ३५ तरी न मिळेचि तो देशु । नव्हेचि काळा अवकाशु । जो करवी शास्त्राभ्यासु । तोही दुरी ३६ आणि अभ्यासीं

हें सर्व भासमान् जगत्, ही सर्व आपली माया आहे, म्हणून, तुमचें भजन कसें करतां येईल ? १५ तुमचा सेवक होईन म्हटलें, तर द्वैतरूपी द्रोह माझे पदरांत येतो; म्हणून तुमचा कांहीं संबंध न ठेवणें म्हणजे तुमच्यांत व माझ्यांत द्वैतभाव न ठेवणें हें उत्तम होय, म्हणजे तुमचें पूजन होय. १६ जेव्हां मी सर्व प्रकारें तुमचा कोणी नाहीं असें म्हणावें, तेव्हां तुमच्यांत व माझ्यांत अद्वैत आहे असें होईल; तर, हे आराध्यदैवता गुरुराया, तुमचें हें वर्म मला माहीत आहे. १७ तर, मीठ ज्याप्रमाणें पाण्यापासून वेगळें नसून त्यांत मिळविलें असतां ऐक्य पावतें, त्याप्रमाणें तुमच्यांत व माझ्यांत द्वैतभाव नसून मी तुम्हांस नमस्कार करतों. यापेक्षां विशेष काय बोलावें ? १८ हें पहा—रिकामी घागर समुद्रांत बुडविली असतां ती जशी पाण्यानें उचंबळून भरून निघते, किंवा दिव्याच्या संसर्गानें वात दीपस्वरूपच होते; १९ त्याप्रमाणें हे गुरुराया निवृत्तीनाथा, तुम्हांला नमस्कार केल्यानें मी कृतकृत्य झालों. आतां गीतेचा अर्थ मी स्पष्ट करीन. २० तर सोळाव्या अध्यायाच्या शेवटल्या श्लोकांत देवांनीं जो असा निश्चयपूर्वक सिद्धांत सांगितला २१ कीं, पार्था, चांगल्या अथवा वाईट गोष्टींचें आचरण करण्यास तुला शास्त्रच सर्वथैव प्रमाण मानलें पाहिजे. २२ तें ऐकून अर्जुन मनांत म्हणतो, "हें असें कसें ? कोणतेंही कर्म करण्यास शास्त्रनिर्णयावांचून सुटका नाहीं हें काय ? २३ ह्याचा अर्थ असा कीं, सर्पाच्या जवळ जाऊन त्याच्या फणीवरील मणि काढावा कसा ? आणि सिंहाच्या नाकांतील केंस मिळवावा कसा ? २४ मग त्या केंसांत तो मणि ओंवला म्हणजेच गळ्यांत भूषण घालावें, नाहीं तर गळा मोकळाच ठेवावा कीं काय ? २५ त्याप्रमाणें, निरनिराळ्या शास्त्रांना एकत्र कोण करील ? आणि त्यांची एकवाक्यता करून त्यांचा उपयोग कोण करून घेईल ? २६ बरें, एकवाक्यताही जरी कोणी केली, तरी त्याप्रमाणें आचरण करण्यास वेळ कोठून सांपडणार ? आणि इतकें आयुष्य तरी कोणास असणार ? २७ आणि शास्त्र, अर्थ, देश व काळ यांची एकाग्रास जरी प्राप्ति झाली, तरी यांची सर्वांना प्राप्ति कोठून असणार ? २८ म्हणून पुष्कळ प्रकारानें शास्त्राचें साधन या मृत्युलोकीं सर्वांना प्राप्त होणार नाहीं, तर मग मूर्ख अशा मुमुक्षूंना कोणता तरणोपाय आहे ?" २९ हा अभिप्राय पुसण्याकरितां अर्जुनानें जी प्रस्तावना केली. ती या सतराव्या अध्यायाचा मूळ विषय होय. ३० तर सर्व विषयांविषयीं निरिच्छ व सकळ कलांत प्रवीण, आणि अर्जुनाच्या रूपानें श्रीकृष्णालाही आनंद देणारा असा जो कृष्ण (अर्जुन), ३१ जो शौर्याचा आधार, जो सोमवंशाचें भूषण, आणि ज्याच्या लीलेनें देवाला फार सुख होतें; ३२ जो बुद्धीचा आवडता, जो ब्रह्मविद्येचें विश्रांतिस्थान, आणि जो सदैव श्रीकृष्णांच्या अंतःकरणांत असणारा, ३३

अन्वय—कृष्ण, ये शास्त्रविधिम् उत्सृज्य श्रद्धयान्विताः (संत) यजन्ते तेषां तु का निष्ठा ? सत्त्वम्, रजः आहो तमः ? १

अर्थ—अर्जुन म्हणालाः—श्रीकृष्णा, जे कोणी शास्त्रविधीला टाकून, खऱ्या श्रद्धेनें युक्त होत्साते तुम्हांला भजतात, त्यांची ती भक्ति कोणत्या प्रकारची ? सात्त्विक, राजस कीं तामस ? ॥ १ ॥

तो अर्जुन म्हणतो, "हे तमालश्यामा, सर्व इंद्रियांस प्रत्यक्ष भोगतां येणाऱ्या परब्रह्मा, तुमचें भाषण मला संशययुक्त दिसतें. ३४ प्राणिमात्राला शास्त्रज्ञानावांचून मोक्षप्राप्ति होतच नाहीं. असें जें आपण एकपक्षी बोललां, त्याचा हेतु काय ? ३५ तर, ज्या देशांत शास्त्राभ्यास करण्याची सोय आहे तोही ज्यास प्राप्त होत नाहीं; तसेंच, अभ्यासाला लागणाऱ्या आयुष्याचीही ज्याला अनुकूलता नाहीं; व ज्या गुरुपासून शास्त्राची माहिती मिळावयाची तीही दूर आहे; ३६ आणि अभ्यासाला

विराजिया । होती जिया सामुग्रिया । त्याही नाहीं आपैतिया । तिये वेळीं ३७ उजू नोहेचि प्राचीन । नेदिचि प्रज्ञा संवाहन । ऐसें ठेलें आपादन । शास्त्राचें जया ३८ किंबहुना शास्त्रविखीं । एकही न लाहातीचि नखी । म्हणूनि उखिविखी। सांडिली जिहीं ३९ परि निर्धारूनि शास्त्रें। अर्थानुष्ठानें पवित्रें। नांदताति पत्रें । साचारें जे ४० तयांऐसें आम्हीं होआवें। ऐसी चाड बांधोनि जीवें। घेती तयांचे मागावे । आचरावया ४१ घडयाचियां आखरां। तळीं बाळ लिहे दातारा । कां पुढांसूनि पडिकरा । अक्षमु चाले ४२ तैसें सर्वशास्त्रनिपुण । तयाचें जें आचरण । तेंचि करिती प्रमाण। आपलिये श्रद्धे ४३ मग शिवादिकें पूजनें । भूम्यादिकें महादानें । अग्निहोत्रादि यजनें । करिती जे श्रद्धा ४४ तयां सत्वरजतमां- । माजि कोण पुरुषोत्तमा। गति होय ते आम्हां । सांगिजो जी ४५ तंव वैकुंठपिठींचें लिंग । जो निगमपद्माचा पराग । जिये जयाचेनि हें जग । अंगच्छाया ४६ काळ सावियाचि वाढु । लोकोत्तर प्रौढु । अद्वितीय गूढु। आनंदघनु ४७ इयें श्लाघिजती जेणें बिकें । तें जयाचे आंगीं असिकें । तो श्रीकृष्ण स्वमुखें । बोलत असे ४८

श्रीभगवानुवाचः—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु २

म्हणे पार्था तुझा अतिसो। हेंही आम्ही जाणतसों । जे शास्त्राभ्यासाचा आडसो । मानितासि कीं ४९ नुसधियाचि श्रद्धा । झोंबों पाहसी परमपदा । तरी तैसें हें प्रबुद्धा । सोहोपें नोहे ५० श्रद्धा म्हाणितलियासाठीं । पातेजों नये किरीटी । काय द्विजु अंत्यजघृष्टीं । अत्यंजु नोहे ५१ गंगोदक जरी जालें । तरि मद्यभांडां आलें । तें घेऊं नये कांहीं केलें । विचारीं पां ५२ चंदनु होय शीतळु । परी अग्नीसी पावे मेळू । तैं हातीं धरितां जाळू । न शके काई ५३ कां किडाचिये आटतिये पुटीं । पडिलें सोळें किरीटी । घेतलें चोखासाठीं । नागवीना ५४ तैसें श्रद्धेचें दळवाडें । आंगें कीर चोखडें । परि प्राणियाच्या पडे। विभागीं जें ५५ तें प्राणिये तंव स्वभावें। अनादिमायाप्रभवें । त्रिगुणाचेचि आघवे । वळिले आहाती ५६ तेथही दोन गुण खांचती । मग एक धरी उन्नती । तैं तैसियाचि होती वृत्ती । जीवांचिया ५७ वृत्तीऐसें मन धरिती । मनासारखी क्रिया करिती । केलियाऐसीं वरिती । मरोनि देहें ५८ बीज मोडे झाड

साह्य करणाऱ्या ज्या सामुग्री त्याही त्या वेळीं त्याजवळ नाहींत; ३७ तसेंच पूर्वकर्म अनुकूल नसल्यामुळें बुद्धीचेंही साह्य नाहीं; अशा प्रकारें ज्याचें शास्त्रसंपादन खुंटलें आहे; ३८ किंबहुना, शास्त्रांची एकवाक्यता करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें ज्यांनीं वादविवाद करण्याचें सोडून दिलें आहे, ३९ पण शास्त्रांचा अभ्यास करून त्यांत सांगित्याप्रमाणें यथाविधि अनुष्ठान करून परलोकीं जे आनंदानें नांदतात, ४० त्यांच्याप्रमाणें आपण व्हावें, अशी मनांत इच्छा धरून त्यांच्या मार्गाचें जे आचरण करतात, ४१ प्रभो, ज्याप्रमाणें वर काढून दिलेल्या धड्याच्या अक्षरांप्रमाणें लहान मूल खालीं अक्षरें काढतें, किंवा डोळस मनुष्यास पुढें करून अंधळा मनुष्य वाट चालतो, ४२ त्याप्रमाणें, जे सर्व शास्त्रांत निपुण आहेत, त्यांचें आचरण प्रमाण मानून त्यावर जे श्रद्धा ठेवतात; ४३ आणि शंकर आदिकरून देवांचें पूजन करणें, भूमि वगैरे महादानें देणें, व अग्निहोत्रादि यज्ञ करणें, हीं कर्में श्रद्धेनें करतात. ४४ पुरुषोत्तमा, सत्त्व, रज व तम यांपैकीं कोणती गति प्राप्त होते, तें आम्हांला सांगा." ४५ तेव्हां वैकुंठपीठींचें अधिदैवत, वेदरूपी कमलांतील पराग, ज्याच्या सत्तेनें हें सर्व जग वांचतें; ४६ जो लोकोत्तर प्रौढ व स्वभावतः मोठा असा काल, जो अद्वितीय, गूढ व आनंदघन, ४७ आणि हे सर्व गुण ज्या शक्तीच्या आधारानें वर्णनीय होतात, ती शक्ति ज्याचे अंगीं आहे, तो श्रीकृष्ण भगवान् स्वमुखानें बोलत आहे. ४८

अन्वय–देहिनां या, स्वभावजा श्रद्धा, सा सात्त्विकी च राजसी च तामसी (च) एव इति त्रिविधा भवति, तां शृणु. २

अर्थ–श्रीभगवान म्हणाले:--मनुष्यांची स्वाभाविक जी श्रद्धा, ती सात्त्विक, राजस आणि तामस अशी तीन प्रकारची असते, ती ऐक. ॥ २ ॥

भगवान् म्हणतात:–पार्था, शास्त्राभ्यासाची अडचण आहे, असा तुझ्या मनाचा कल आहे, हेंही आम्ही जाणतों. ४९ तूं नुसत्या श्रद्धेनेंच मोक्षप्राप्ति करून घेऊं पहात आहेस; पण, हे प्रबुद्धा, तूं म्हणतोस तितकें हें काम सोपें नाहीं. ५० अर्जुना, श्रद्धेवरच नुसता विश्वास ठेवूं नये. हें पहा–अंत्यजाच्या समागमानें ब्राह्मणही अंत्यज म्हणजे भ्रष्ट होत नाहीं का? ५१ गंगेचें जरी पाणी असलें तरी तें जर मद्याच्या भांड्यांत घातलें, तर तें कांहीं केल्या घेऊं नये, याचा विचार कर. ५२ चंदन हा थंड आहे खरा; परंतु त्याचा अग्नीशीं संबंध झाला, तर हात भाजूं शकणार नाहीं का? ५३ किंवा अर्जुना, हिणकट सोनें आटवीत असतां त्यांत उत्तम सोनें पडलें, आणि मग तें जर उत्तम सोन्याच्या भावानें विकत घेतलें, तर तें नागवणार नाहीं का? ५४ त्याप्रमाणें श्रद्धेचें स्वरूप जरी मुळचें शुद्ध आहे, तरी जेव्हां ती प्राण्यांच्या वांटणीला येते, ५५ तेव्हां, प्राणी तर स्वभावतःच अनादि मायेच्या शक्तीनें तीन गुणांचेच बनले आहेत; ५६ त्यांतही, दोन गुण क्षीण होऊन तिसरा ज्या वेळेस वाढतो, त्या वेळेस त्या गुणाच्या अनुरोधानें जीवांच्या वृत्ति होतात; ५७ वृत्तींच्या अनुरोधानेंच ते मन (वासना) धारण करितात, मनाप्रमाणें क्रिया करितात, आणि मेल्यावर पुनः आपल्या कर्माप्रमाणेंच देह धारण करतात; ५८ बीज नाहीसें होतें आणि झाड वाढतें,

होये । झाड मोडे बीजीं सामाये । ऐसेनि कल्पकोडी जाये । परी जाति न नशे ५९ तियापरि यियें अपारें । होतां जातां जन्मांतरें । परि त्रिगुणत्व न व्यभिचरे । प्राणियांचें ६० म्हणूनि प्राणियांच्या पैकीं । पडिली श्रद्धा अवलोकीं । ते होय गुणासारिखी । तिहीं ययां ६१ विपायें वाढे सत्त्व शुद्ध । तेव्हां ज्ञानासी करी साद । परि एका दोघे वोखद । येर आहाती ६२ सत्त्वाचेनि आंगलगें । ते श्रद्धा मोक्षफळा रिगे । तंव रज तम उगे । कां पां राहाती ६३ मोडोनि सत्त्वाची त्राये । रजोगुण आकाशें जाये । तेव्हां तेचि श्रद्धा होये । कर्मकेरसुणी ६४ मग तमाची उठी आगी । तेव्हां तेचि श्रद्धा भंगी । हों लागे भोगालागीं । भलतेया ६५

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३

एवं सत्त्वरजतमा- । वेगळी श्रद्धा सुवर्मा । नाहीं गा जीवग्रामा- । माजीं यया ६६ म्हणोनि श्रद्धा स्वाभाविक । असे पैं त्रिगुणात्मक । रजतमसात्त्विक । भेदीं इहीं ६७ जैसें जीवनचि उदक । परि विषीं होय मारक । कां मिरयांमाजि तीख । उंशीं गोड ६८ तैसा बहुवसें तमें । जो सदाचि होय निमे । तेथ श्रद्धा परिणमे । तेंचि होऊनि ६९ मग काजळा आणि मसी । न दिसे विवंचना जैसी । तेवीं श्रद्धा तामसी । सिनी नाहीं ७० तैसीच राजसीं जीवीं । रजोमय जाणावीं । सात्त्विकीं आघवी । सत्वाचीच ७१ ऐसेनि हा सकळु । जगडंबरु निखिळु । श्रद्धेचाचि केवळु । वोतला असे ७२ परि गुणत्रयवशें । त्रिविधपणाचें लासें । श्रद्धे जें उठिलें असे । तें वोळख तूं ७३ तरि जाणिजे झाड फुलें । कां मानस जाणिजे बोलें । भोगें जाणिजे केलें । पूर्वजन्मींचें ७४ तैसीं जिहीं चिन्हीं । श्रद्धेचीं रूपें तीन्ही । देखिजती ते वानी । अवधारीं पां ७५

यजंते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ४

तरी सात्त्विक श्रद्धा । जयांचा होय बांधा । तयां बहुतकरूनि मेधा । स्वर्गीं आथी ७६ ते विद्याजात पढती । यज्ञक्रिये निवडती । किंबहुना पडती । देवलोकीं ७७ आणि श्रद्धा राजसा । घडले जे वीरेशा । ते भजती राक्षसां । खेचरां हन ७८ श्रद्धा जे कां तामसी । ते मी सांगेन तुजपाशीं । जे कां केवळ पापराशी । अतिकर्कशी निर्दयत्वें ७९ जीववधें साधूनि बळी । भूतप्रेतमेळीं । स्मशानीं संध्याकाळीं । पूजिती जे ८० ते तमोगुणाचें सार । का-

व झाड नाहींसें होतें, आणि बीजांत सामावतें; याप्रमाणें कल्पाचें कल्प जरी गेले, तरी मूळ झाडाची जात कांहीं नाहींशी होत नाहीं; ५९ त्याप्रमाणें, जीवांची पुष्कळ जन्मांतरें झालीं, तरी त्यांच्यांतील तीन गुणांचा बदल होत नाहीं. ६० म्हणून, प्राण्यांच्या वांट्याला जी श्रद्धा आलेली असते, ती गुणांच्या अनुरोधानें तीन प्रकारची असते, असें समज. ६१ कदाचित् शुद्ध सत्त्वगुण वाढला, तर तो ज्ञानाला हांक मारितो; परंतु त्याला रज व तम हे दोन गुण विरुद्ध आहेत. ६२ सत्त्वगुणाच्या अनुरोधानें जी श्रद्धा असते, ती मोक्षफलापर्यंत जाते; पण रज व तम हे दोन गुण स्वस्थ कसे बसतील? ६३ सत्त्वगुणाचा आश्रय नाहींसा करून ज्यावेळेस रजोगुण वाढतो, त्या वेळेस तीच श्रद्धा कर्मरूप होते. ६४ मग तमोगुणाचा ज्या वेळेस जोर होतो, तेव्हां त्या श्रद्धेचा भंग होऊन तीच श्रद्धा वाटेल ते भोग भोगण्यास उद्युक्त होते. ६५

अन्वय–भरत; सर्वस्य सत्त्वानुरूपा श्रद्धा भवति; अयं पुरुषः श्रद्धामयः (अस्ति). यः यच्छ्रद्धः (भवति), सः एव सः (जीवः). ॥ ३ ॥

अर्थ–हे भारता, सर्वांना आपल्या पूर्वसंस्कारानुसार श्रद्धा उत्पन्न होते; कारण हा जीव श्रद्धामय आहे. जो ज्या प्रकारच्या श्रद्धेनें युक्त असतो, तो त्या योग्यतेचा असतो. ॥ ३ ॥

याप्रमाणें, हे सुज्ञा, या जीवसमुदायांत सत्त्व, रज व तम यांच्याशिवाय निराळी श्रद्धा नाहीं. ६६ म्हणून सत्त्व, रज व तम या भेदांनीं अशी ही श्रद्धा स्वभावतःच त्रिगुणात्मक आहे. ६७ प्राणिमात्राचें जीवन–पण तेंच बचनागास दिलें असतां ज्याप्रमाणें मारक होतें, किंवा मिर्च्यांस दिलें असतां तिखट होतें, आणि उंसास दिलें तर गोड होतें, ६८ त्याप्रमाणें, तमोगुण वाढला असतां, जो नेहमीं जन्म पावतो व मरतो, त्या प्राण्याच्या ठिकाणीं श्रद्धाही तमोगुणाच्याच अनुरोधानें परिणाम पावते. ६९ मग, काजळ आणि मस यांत जसा फरक दिसत नाहीं; तशी ही तामसी श्रद्धा त्या मनुष्याहून निराळी नसते. ७० त्याचप्रमाणें, राजस प्राण्यांच्या ठिकाणीं येणारी श्रद्धा रजोगुणमय आणि सात्त्विकांच्या ठिकाणीं असणारी सगळी सत्त्वगुणमयच असते. ७१ याप्रमाणें हें सर्व जग खरोखर श्रद्धेचेंच ओतलेलें आहे. ७२ परंतु, त्रिगुणांच्या अधीन असल्यानें श्रद्धेचे ठिकाणीं जें तीन प्रकारचें चिन्ह प्राप्त होतें, तें तूं ओळख. ७३ तर ज्याप्रमाणें फुलांच्या बारावरून झाडाला येणाऱ्या फळांचें अनुमान समजतें, किंवा बोलण्यावरून स्वभावाचें लक्षण समजतें, व मनुष्याच्या प्रस्तुत स्थितीवरून त्याचें पूर्वजन्मींचें कर्म ओळखतां येतें, ७४ त्याप्रमाणें ज्या चिन्हांनीं श्रद्धेचीं तिन्ही रूपें ओळखतां येतील, त्या लक्षणांची खूण सांगतो, ती ऐक. ७५

अन्वय–सात्त्विकाः देवान् यजन्ते; राजसाः यक्षरक्षांसि यजन्ते; अन्ये तामसाः जनाः प्रेतान् भूतगणान् च यजन्ते. ४

अर्थ–जे सात्त्विक असतात, ते देवांचें पूजन करितात; जे राजस असतात, ते यक्षराक्षसांचें पूजन करितात; आणि बाकी राहिलेले जे तामस जन, ते प्रेत आणि भूतगण यांचें पूजन करितात. ॥ ४ ॥

तर ज्यांचें शरीर सात्त्विक श्रद्धेनें बनलेलें आहे त्यांची बुद्धि बहुतकरून स्वर्गप्राप्तीविषयींच होते. ७६ ते सर्व विद्या शिकतात; कोणते यज्ञ करणें योग्य आहे, त्याची वाटाघाट करतात; फार काय, ते देवलोकास पावतात. ७७ आणि हे वीरशिरोमणे, ज्यांचें शरीर रजोगुणात्मक श्रद्धेचें बनलेलें आहे, ते राक्षस व पिशाच यांना भजतात. ७८ ज्यांचें शरीर तमोगुणात्मक श्रद्धेचें बनलेलें आहे, त्याविषयीं मी तुला सांगतो कीं, ते केवळ पापराशी असून अति कठोर व दयाहीन असतात. ७९ ते जीवांचा वध करून बळी देतात, आणि भूत, प्रेत वगैरे दैवतांची स्मशानांत संध्याकाळीं पूजा करितात. ८० ते तमोगुणांचें सार काढून निर्माण

हूनि निर्मिले नर । जाण तामसियेचें घर । श्रद्धेचें तें ८१ ऐसीं इहीं तिहीं लिंगीं। त्रिविध श्रद्धा जगीं । पैं हें ययालागीं सांगतु असें ८२ जे हे सात्त्विक श्रद्धा। जतन करावी प्रबुद्धा । येरी दोनी विरुद्धा । सांडाविया ८३ हे सात्त्विकमति जया । निर्वाहती होय धनंजया । वागूळ नोहे तया । कैवल्य तें ८४ तो न पढो कां ब्रह्मसूत्र । ना लोढो सर्व शास्त्र । सिद्धांत न होत स्वतंत्र । तयाच्या हातीं ८५ परी श्रुतिस्मृतींचें अर्थ । जे आपण होऊन मूर्त । अनुष्ठानें जगा देत। वडील जे हे ८६ तयांचीं आचरतीं पाउलें । पाऊनि सात्त्विकी श्रद्धा चाले । तो तेंचि फळ ठेविलें । ऐसें लाहे ८७ पैं एक दीपु लावी सायासें । आणिक तेथें लाऊं बैसे । तरी तो काय प्रकाशें । वंचिजे गा ८८ कां एकें मोल अपार । वेंचोनि केलें धवळार । तो सुखाडु वस्तीकर । न भोगी काई ८९ हें असो जो तळें करी । तें तयाचीच तृषा हरी । कीं सुआरासीचि अन्न घरीं । येरां नोहे ९० बहुत काय बोलों पैं गा । येका गौतमासीचि गंगा । येरां समस्तां काय जगा। वोहोळ जाली ९१ म्हणोनि आपुलिया परी । शास्त्र अनुष्ठिती कुसरी । जाणे तयातें श्रद्धाळू जो वरी । तो मूर्खही तरे ९२

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः । दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

ना शास्त्राचेनि कीर नांवें । खाकरोंही नेणती जीवें । परि आस्त्रज्ञांही शिवें। टेंको न देती ९३ वडिलांचिया क्रिया । देखोनि वाती वांकुलिया । पंडितां डाकुलिया । वाजविती ९४ आपलेनीचि आटोपें । धनित्वाचेनि दर्पें । साचचि पाखंडाचीं तपें । आदरिती ९५ आपुलिया पुढिलांचिया । आंगीं घालूनि कातिया । रक्तमांसा प्रणीतया । भरभरों ९६ रिचविती जळतकुंडीं । लाविती चेडयाच्या तोंडीं । नवसियां देती उंडी । बाळकांची ९७ आग्रहाचिया उजरिया। क्षुद्र देवतां वरिया । अन्नत्यागें सातरिया । ठाकती एक ९८ अगा आत्मपरपीडा । बीज तमक्षेत्रीं सुहाडा। पेरिती मग पुढां । तेंचि पिकें ९९ बाहू नाहीं आपलिया । आणि नावेतेंही धनंजया। न धरी होय तया । समुद्रीं जैसें १०० कां वैद्यातें करी सळा । रसु सांडी पाय खोळां । तो रोगिया जेवीं विव्हळा- । सवता होय १ ना ना पडिकराचेनि सळें । काढी आपलेचि डोळे । तें बान-

केलेलें पुरुष, म्हणजे तामस श्रद्धेचें आगरच होय. असें समज. ८१ याप्रमाणें, सात्विक, राजस व तामस अशी तीन प्रकारची श्रद्धा जगांत आहे. परंतु मी हें एवढ्याकरितां सांगत आहे ८० कीं, त्या तिहींपैकीं जी सात्विक श्रद्धा तिचा स्वीकार करावा; आणि हे बुद्धिमंता, दुसऱ्या ज्या दोन्ही राजस व तामस श्रद्धा, त्यांचा त्याग करावा. ८३ धनंजया, ही सात्विक बुद्धि जे आचरतात, त्यांना मोक्षप्राप्तीचा मोठासा बागुल बोवा नाहीं, म्हणजे कठीण नाहीं, ८४ तो मनुष्य वेदाचें पठण न करो, शास्त्राध्ययन न करो, अथवा शास्त्रांची एकवाक्यता करून कोणताही सिद्धांत न ठरवो; ८५ परंतु जे श्रुतिस्मृतींचें अध्ययन करून मूर्तिमंत वेद बनतात, (विद्वान् झालेले असतात,) व आपल्या आचरणानें ते सिद्धांत जनापुढें ठेवतात ८६ त्यांचे आचरणाचा कित्ता वळवून जो सात्त्विक श्रद्धेनें चालतो, त्याला त्यांना मिळणारें फळच प्राप्त होतें ८७ हें पहा-एकादा मनुष्य मोठ्या प्रयासानें दिवा लावतो, आणि त्या दिव्यावरून जर दुसरा कोणी दिवा लावूं लागला, तर तो दिवा त्याला फसवील काय? (त्याच्या घरी उजेड पाडणार नाहीं, असें होईल काय?) ८८ किंवा एकाद्यानें अपार द्रव्य खर्च करून घर बांधलें, तर त्या घरांत रहाणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यास तें सुख भोगतां येत नाहीं काय? ८९ हें असो; जो तळें बांधतो, त्याचीच का तहान त्यांतील पाण्यानें भागते? अथवा घरामध्यें स्वयंपाक करणाऱ्याचीच तेवढी त्या अन्नानें तृप्ति होते, आणि इतरांची होत नाहीं कीं काय? ९० उगीच पुष्कळ बोलून काय करावयाचें आहे? अरे, गौतम ऋषींनीं दीर्घ प्रयत्नानें आणिलेली गंगा ही एक त्यांसच पवित्र करते, आणि जगांतील इतर सर्व लोकांविषयीं ती ओढ्याची योग्यता पावते कीं काय? ९१ म्हणून, आपल्यापेक्षां जे दक्षतेनें शास्त्रांचें अनुष्ठान करितात, त्यांचेप्रमाणें जो श्रद्धाळु पुरुष आचरण करतो, तो मूर्ख असला तरी तरतो! ९२

अन्वय-दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ये जनाः अशास्त्रविहितं घोरं तपः तप्यन्ते, ॥ ५ ॥

अर्थ-दंभ आणि अहंकार यांनीं युक्त व त्याप्रमाणेंच काम व प्रीति यांच्या बळानें युक्त असे जे जन शास्त्रविरुद्ध घोर तप आचरण करितात; ॥ ५ ॥

गवयाच्या गळ्याच्या दूरी जसें त्यानें खाकरणें, गाण्याचा आरंभ सुचविनें, त्याप्रमाणें शास्त्रांच्या नांवानें जे मनापासून खाकरले सुद्धां नाहींत, म्हणजे ज्यांना शास्त्र काय याची कल्पना सुद्धां नाहीं. हें असो, परंतु कोणी शास्त्रज्ञ आपल्या गांवीं येऊं लागला, तर गांवाच्या शिवेलाही शिवूं देत नाहींत, म्हणजे गांवांत येऊं देत नाहींत; ९३ तसेंच वडिलांचें स्नानसंध्यादि आचरण पाहून जे त्यांस वेडावून दाखवितात, व पंडितांचा संवाद ऐकिला असतां टिमक्या वाजवितात, व त्यांचे शब्द देखील कानीं पडूं देत नाहींत,; ९४ उलट आपल्या शहाणपणानें व द्रव्याच्या मदानें आपल्याच कुर्यांत असतात, ते खरोखर पाखांडयाच्या तपाचें आचरण करतात. ९५ आपल्यापुढें आलेल्या मनुष्यांच्या अंगावर शस्त्रांचे प्रहार करून त्यांच्या रक्तमांसांनीं यज्ञपात्रें भरभरून ९६ प्रदीप्त अग्निकुंडांत चेडयांना आहुति देतात; व त्यांस नवस करून बाळकांचे बळी देतात! ९७ क्षुद्र दैवतांपासून वरप्राप्ति करून घेण्याकरितां आग्रहाच्या आढ्यतेनें सात सात दिवस अन्न सेवन न करितां अनुष्ठानें करतात. ९८ हे सुज्ञा, अशा प्रकारें ते आपल्यास व दुसऱ्यास पीडा करण्याचें बीज तमोरूपी जमिनींत पेरतात, आणि त्यापासून पुढें तमाचेंच पीक येतें. ९९ अर्जुना, ज्या मनुष्यास स्वतः पोहतां येत नाहीं, तो नावेचा आश्रय न करितां समुद्रांत गेला असतां त्याची जी स्थिति होते; १०० किंवा वैद्याचा द्वेष करून जो लाथेनें काढा लवंडून देतो, तो रोगी जसा जीवापासून वेगळा होतो, म्हणजे मरतो, १ अथवा जो डोळस मनुष्याचा कंटाळा करतो, आणि अशा प्रकारें आपलेच डोळे काढून टाकतो, त्या अंधळ्या मनुष्याची जशी त्याच्या मा-

वसो आंधळे । जैसें ठाके २ तैसें तयां असुरां होये । जे निंदूनि शास्त्रांची सोये । सैंघ धांवताती मोहें । आडवी जे कां ३ कामु करवी तें करिती । क्रोधु मारवी तें मारिती । किंबहुना मातें पुरिती । दुःखाचा गुंडां ४

कर्शयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवांतः शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

आपुलां परावां देहीं । दुःख देती जें जें कांहीं । मज आत्मया तेतुलाही । होय शीणु ५ पैं वाचेचेनिही पालवें । पापियां तया नातळावें । परि पडिलें सांगावें । त्यजावया ६ प्रेत बाहिरें घालिजे । कां अंत्यजु संभाषणीं त्यजिजे । हें असो हातें क्षाळिजे । कश्मलातें ७ येथ शुद्धीचिया आशा । तो लेपु न मनवे जैसा । तयांतें सांडावया तैसा । अनुवादु हा ८ तरि अर्जुना तूं तयांतें । देखसी तैं स्मरहो मातें । जे आन प्रायश्चित्त येथें । मानेल ना ९ म्हणौनि श्रद्धा जे सात्त्विकी । पुढती तेचि पैं येकी । जतन करावी निकी । सर्वांपरी ११० तरि धरावा तैसा संगु । जेणें पोखे सात्त्विक लागु । सत्त्ववृद्धीचा भागु । आहारु घेपे ११ एऱ्हवीं तरी पाहीं । स्वभाववृद्धीच्या ठाईं । आहारावांचूनि नाहीं । बळी हेतु १२ प्रत्यक्ष पाहें पां वीरा । जो सावध घे मदिरा । तो होऊनि ठाके माजिरा । तियेचि क्षणीं १३ कां जो सेविया अन्नरसु सेवी । तो व्यापिजे वातश्लेष्मस्वभावीं । काय ज्वरु जालिया निववी । पयादिक १४ नातरि अमृत जयापरी । घेतलिया मरण वारी । कां आपुलियाऐसें करी । जैसें विष १५ तेविं जैसा घेपे आहारु । धातु तैसाचि होय आकारु । आणि धातु ऐसा अंतरु । भावो पोखे १६ जैसें भांडियाचेनि तापें । आंतुलें उदकही तापे । तैसी धातुवशें आटोपे । चित्तवृत्ति १७ म्हणौनि सात्त्विकु रसु सेविजे । तैं सत्त्वाची वाढी पाविजे । राजसा तामसा होईजे । यरीं रसीं १८ तरी सात्त्विकु कोण आहारु । राजसा तामसा कायी आकारु । हें सांगों करीं आदरु । आकर्णनीं १९

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आणि एकसरें आहारा । कैसेनी तिनी मोहरा । जालिया तेही वीरा । रोकडें दाऊं १२० तरि जेवणाराचिया रुची । निष्पत्ति कीं बोनियांची । आणि जेविता तंव गुणांची । दासी येथ २१ जो जीव कर्ता भोक्ता । तो गुणास्तव स्वभावता । पावोनिया त्रिविधता । चेष्टे त्रिधा २२ म्हणौनि त्रिविधु आहारु ।

आणि 'अलौकीक युद्धपराक्रम' हा त्याच प्रकृतीचा पांचवा गुण होय. ६४ सूर्यकमलें जशीं नेहमीं सूर्याला सन्मुख असतात, तसें शत्रूंच्या समोर नेहमीं असणें; ६५ गरोदर स्त्री पतिसमागमास जशी प्रयत्नेंकरून चकवितें तसें शत्रूला रणांगणांत पाठ दाखविण्याचें तो चुकवीतो. ६६ चार पुरुषार्थांत 'भक्ति' हा पुरुषार्थ जसा श्रेष्ट आहे, तसा क्षात्र प्रकृतीच्या गुणांमध्यें हा पांचवा गुण इंद्राप्रमाणें श्रेष्ठ आहे, असें समज. ६७ आणि वृक्ष आपलीं पानें, फुलें व फळें हीं जशीं याचकास अर्पण करण्यास तयार असतो, अथवा परिमळाविषयीं कमल जसें उदार असतें; ६८ अथवा, ज्याला जितकी आवड असेल तितकें त्यानें चांदण्याचें सुख घ्यावें, तसें याचकास त्याचे इच्छेप्रमाणें देणें, ६९ याला 'अमर्याद दान' असें ह्मणतात. तें क्षात्र प्रकृतीचें सहावें गुणरत्न होय, आणि आज्ञेचें रहाण्याचें एक स्थान क्षत्रिय होय. ९७० आपल्या हस्तपादादिक अवयवांचें चांगलें पोषण केलें असतां त्यांजकडून वाटेल तें काम करून घेतां येतें, त्याप्रमाणें प्रजेचें प्रेमानें पालन केलें असतां प्रजेचा उपभोग राजाला वाटेल तसा घेतां येतो, ७१ प्रजेला उत्तम रीतीनें वागाविणें यालाच 'ईश्वरभाव' असें म्हणतात, व त्याचे ठिकाणीं सर्व सामर्थ्य वास करितें. तो या क्षात्र प्रकृतीच्या सर्व गुणांचा राजा असा सातवा गुण होय. ७२ अशा शौर्य आदिकरून सात गुणांनीं जो पुरुष विशेष अलंकृत आहे, तो सप्तर्षींच्या सात चांदण्यांनीं आकाश शोभतें, त्याप्रमाणें शोभतो. ७३ अशा प्रकारें, या सात पवित्र गुणांनीं या जगांत जें कर्म पवित्र झालेलें असतें, तें क्षात्र प्रकृतीचें स्वाभाविक कर्म आहे. ७४ अथवा असा जो पुरुष तो क्षत्रिय नसून सत्त्वरूप सोन्याचा मेरूच होय, म्हणून तो सप्तगुणरूपी स्वर्गाला धारण करितो. ७५ किंवा सत्वगुणरूपी समुद्रानें वेष्टित केलेली ही क्षात्रप्रकृतिरूप पृथ्वी होय. ७६ अथवा सत्वगुणरूपी ओघानें क्षात्रक्रियारूपी गंगा ही क्षात्र प्रकृति धारण करणाऱ्या ह्या महोदधीला मिळून शोभते. ७७ या सर्व गोष्टी राहूं दे. क्षात्र प्रकृतीचीं शौर्यादि गुणात्मक कर्में हीं स्वाभाविक आहेत. ७८ आतां हे महामते, वैश्य जातीला जें योग्य कर्म आहे तें तुला सांगतों, ऐक. ७९

अन्वय–कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं स्वभावजं वैश्यकर्म (अस्ति); अपि (च) शूद्रस्य परिचर्यात्मकं कर्म स्वभावजं (अस्ति). ४४

अर्थ–कृषि म्हणजे शेती, गौरक्ष्य म्हणजे गुरें बाळगणें, आणि वाणिज्य म्हणजे क्रयविक्रय करणें, हें वैश्याचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. आणि परिचर्या म्हणजे सेवा करणें हें शूद्राचेंही स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४४ ॥

तर, शेत, बीज, नांगर इत्यादि साहित्य मिळवून त्यांच्यायोगें पुष्कळ नफा मिळविणें, ८८० किंवहुना कृषिकर्म करून अथवा गाईंचें संरक्षण करून किंवा सवंग वस्तु घेऊन महाग दरानें विकावी. ८१ अर्जुना, वैश्य जातीनें ह्या तीन प्रकारें कर्म करून निर्वाह करणें, हाच त्यांचा स्वाभाविक धर्म होय. ८२ आणि वैश्य, क्षत्रिय व ब्राह्मण या तिन्ही वर्णांस द्विज हें नांव आहे, व यांची सेवा करणें, हाच शूद्र वर्णाचा स्वाभाविक धर्म आहे. ८३ परंतु, द्विजांच्या सेवेवांचून शूद्रांना दुसरें कर्मच नाहीं. या प्रकारेंकरून चारी वर्णांचीं कर्में तुला सांगितलीं. ८४

अन्वय–स्वे स्वे कर्मणि अभिरतः नरः संसिद्धिं लभते. स्वकर्मनिरतः (नरः) यथा सिद्धिः विन्दति, तत् शृणु. ४५

अर्थ–आपापल्या कर्माच्या ठायीं जो तत्पर असतो, त्याला ज्ञाननिष्ठेला पात्र होण्याची योग्यता येते. आपल्या कर्माच्या ठिकाणीं तत्पर असणाराला ती योग्यता कशी येते, तें ऐक. ॥ ४५ ॥

आतां, या चार वर्णांचीं निरनिराळीं उचित कर्में तुला स्पष्ट करून सांगतों. ज्याप्रमाणें कर्णादि इंद्रियांना शब्दादिक विषयच उचित होत; [illegible] मेघापासून पडलेल्या उदकास योग्य स्थान नदीच

यज्ञुही त्रिप्रकारु । तप दान हन व्यापारु । त्रिविधचि ते २३ पैं आहारलक्षण
पहिलें । सांगों जें म्हणितलें । तें आईक ना भलें । रूप करूं २४

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

तरी सत्त्वगुणाकडे । जैं दैवें सोन्हा पडे । तैं मधुरीं रसीं वाढे । मेचु तया
२५ आंगेंचि द्रव्यें सुरसें । जे आंगेंचि पदार्थ गोडसे । आंगेंचि स्नेहें बहुवसें ।
सुपक्कें जियें २६ आकारें नव्हती डगळें । स्पर्शे अति मवाळें । जिभेलागीं स्ने-
हाळें । स्वादें जियें २७ रसें गाढीं वरी ढिलीं । द्रवभावीं आथिलीं । ठायें टावो
सांडिलीं । अग्नितापें २८ आंगें सानें परिणामीं थोर । जैसें गुरुमुखीचें अक्षर ।
तैसा अल्पीं जिहीं अपार । तृप्ति राहे २९ आणि मुखीं जैसें गोडें । तैसी-
चिहि ते आंतुलेकडे । तिये अन्नीं प्रीति वाढे । सात्त्विकांसी १३० एवंगुणल-
क्षण । सात्त्विक भोज्य जाण । आयुष्याचें त्राण । नीच नवें हें ३१ येणें
सात्त्विक रसें । जंव देही मेहो वरिषे । तंव आयुष्यनदी उससे । देहाचि देहा
३२ सत्त्वाचिये कीर पाळती । कारण हाचि सुमती । दिवसाचिये उन्नती ।
भानु जैसा ३३ आणि शरीरा हन मानसा । बळाचा पैं कुवासा । हा आहारु
तरी दशा । कैंची रोगां ३४ हा सात्त्विकु होय भोग्यु । तैंचि भोगावया आ-
रोग्यु । शरीरासी भाग्यु । उदयलें जाणों ३५ आणि सुखाचें घेणें देणें । निकें
उवाया ये जेणें । हें असो वाढे साजणें । आनंदेंसीं ३६ ऐसा सात्त्विकु आहारु ।
परिणमला थोरु । करी हा उपकारु । सबाह्यासी ३७ आतां राजसासि प्रीति ।
जिहीं रसीं आथी । करूं तयाही व्यक्ती । प्रसंगें गा ३८

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

तरी मारें उणें काळकूट । तेणें मानें जें कडुवट । कां चुनियाहूनि दासट ।
आम्ल हन ३९ कणिकीतें जैसें पाणी । तैसेचि मीठ बांधया आणी । तेतुलीच
मेळवणी । रसांतरांची १४० ऐसे खारट अपाडें । राजसा तया आवडे । उ-
न्हाचेनि मिषें तोंडें । आगीचि गिळी ४१ वाफेचिया सिगे । वातीही लाविल्या
लागे । तैसें उन्ह मागे । राजसु तो ४२ वावदळ पाडून ठाये । साबळ डाहा-
रला आहे । तैसें तीख तो खाये । जें घायेंविण रुपे ४३ आणि राखेहूनि को-
रडें । आंत बाहेरी येके पाडें । तो जिव्हादंशु आवडे । बहु तया ४४ परस्परें

व्यापारही तीन प्रकारचे आहेत. २३ परंतु प्रथमतः तुला जें आहाराचें लक्षण सांगूं म्हणून म्हटलें, तें स्पष्ट करून सांगतों, ऐक. २४

अन्वय–आयुः सत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनः रस्याः स्निग्धाः स्थिराः हृद्याः आहाराः सात्विकप्रियः (सन्ति). ८

अर्थ–आयुष्य, उत्साह, बल, आरोग्य, सुख व प्रीति यांना वाढविणारे, आणि रसभरित, स्निग्ध, पौष्टिक, व मनाला आनंद देणारे असे आहार सात्विकांना प्रिय असतात ॥ ८ ॥

तर जेव्हां दैवयोगानें जीव सत्त्वगुणाचा बनलेला असतो, तेव्हां मधुर अन्न खाण्याविषयीं त्याला विशेष आवड असते. २५ जे पदार्थ स्वतःच उत्तम रसानें युक्त, जे स्वतः गोड, जे स्वतः अति स्निग्ध व पक्व झालेले असतात; २६ जे आकारानें फार मोठे नसतात, हातास मऊ लागतात, जिभेवर ठेविले असतां लवकर विरघळतात, व स्वादिष्ट असतात; २७ जे रसानें पूर्ण असून रस निघण्यास कठीण नसतात, व पाणीदार असून विस्तवाच्या आंचीनें जागजागीं काळे झालेले नसतात, २८ श्रीगुरूंच्या मुखांतील अक्षरें जरी थोडीं असलीं, तरी त्यांचा परिणाम फार चांगला होतो, त्याप्रमाणें, जे पदार्थ थोडे खाल्ले असतांही त्यांपासून अपार तृप्ति होते; २९ आणि जें खातेवेळेस तोंडास गोड लागतें तसें परिणामींही गोड असतें, अशा अन्नाविषयीं सात्विकाची विशेष प्रीति असते. १३० याप्रमाणें सात्विक मनुष्याला आवडणाऱ्या पदार्थांचीं गुणलक्षणें होत. अशा पदार्थांचे सेवनापासून आयुष्याचें बल नित्य वाढतें. ३१ अशा सात्विकरसरूप मेघाची जों जों देहावर वृष्टि होते, तों तों आयुष्यरूप नदीस दिवसानुदिवस देहांत पूर येतो. ३२ हे सुबुद्धिमंता, ज्याप्रमाणें दिवसाची उन्नति होण्यास सूर्य कारण आहे, त्याप्रमाणें सत्वाचें रक्षण करण्यास हाच आहार योग्य आहे; ३३ आणि शरीर व मन यांचे बळाची वृद्धि ह्याच आहारापासून होते. मग त्या ठिकाणीं रोगाचा शिरकाव कोठून होणार ? ३४ या सात्विक अन्नाचें सेवन केलें तरच शरीरास आरोग्य भोगण्याचें भाग्य प्राप्त होतें, असें समजावें. ३५ आणि मग त्याच्या सर्व व्यापारांचा विस्तार सुखमय होतो, फार काय, तर त्याची आनंदाबरोबर मैत्री होते. ३६ याप्रमाणें या सात्विक आहाराचा परिणाम थोर असून, तो शरीराला अन्तर्बाह्य सुखकर होतो. ३७ आतां, राजस गुणाच्या मनुष्याची कोणत्या अन्नावर भक्ति असते तें तुला प्रसंगानुसार स्पष्ट करून सांगतों. ३८

अन्वय–कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः दुःखशोकामयप्रदाः आहाराः राजसस्य इष्टाः (सन्ति). ॥९॥

अर्थ–अतिशय कडू, आंबट, खारट, ऊष्ण, तिखट, रुक्ष व जळजळणारे, आणि दुःख, शोक व रोग यांना उत्पन्न करणारे असे आहार राजसांना प्रिय असतात. ९

तर मारकपणानें मात्र उणें, बाकी काळकूटाच्या बरोबरीचेंच कडू किंवा चुन्याहूनही दाहक असून जें आंबट असतें, ३९ कणीक भिजविण्यास जितकें पाणी लागतें, तितकेंच मीठ आणि अशांतरही खारट जिन्नस त्यांत मिसळणें, १४० याप्रमाणें अतिशय खारट पदार्थ राजस गुणाच्या मनुष्यास आवडतात; आणि ऊन ऊन इतकें खातो कीं, केवळ तोंडानें अग्निच गिळतो ! ४१ ज्या पदार्थांतून इतक्या वाफा निघतात कीं, त्याजवर दिव्याची वातही लावतां येईल, असे ऊन पदार्थ राजस गुणाचा मनुष्य खावयास मागतो. ४२ वावडळीला मागें सारून पहारीच्या टोंकाप्रमाणें प्रहार करणारे तिखट पदार्थ तो खातो, कीं ज्या योगानें जखम न पडतां शस्त्राप्रमाणें वेदना होतात; ४३ आणि राखेहून रुक्ष, व अंतर्बाह्य कोरडें असलेलें असें, तोंडीं लावणें त्याला फार आवडतें. ४४ जो पदार्थ खातेवेळेस दांतावर दांत आदळतात, इतकें

दांतां । आदळु होय खातां । तो गा तोंडीं घेतां । तोपीं लागे ४५ आधींच द्रव्यें चुरमुरीं । वरी परवडिजती मोहरी । जियें घेतां होती धुवारी । नाकेंतोंडें ४६ हें असो उगें आगीतें । म्हणे तैसें राइतें । पढियें प्राणापरतें । राजसासि गा ४७ ऐसा न पुरोनि तोंडा । जिभा केला वेडा । अन्नमिषें अग्नि भडभडां । पोटीं भरी ४८ तैसाचि लवंगा सुंठे । मग भुईं ना सेजे सांठे । पाणियाचें न सुटे । तोंडोनि पात्र ४९ ते आहार नव्हती घेतले । व्याधिव्याळ जे सुतले । ते चेववावया घातले । माजवण पोटीं १५० तैसें एकमेकां सळें । रोग उठती एके वेळे । ऐसा राजसु आहारु फळे । केवळ दुःखें ५१ एवं राजसा आहारा । रूप केलें धनुर्धरा । परिणामाचाही विसुरा । सांगितला ५२ आतां तया तामसा । आवडे आहारु जैसा । तेंही सांगों चिळसा । झणें तुम्हीं ५३ तरि कुहिलें उष्टें खातां । न मनिजे तेणें अनहिता । जैसें कां उपहिता । म्हैसी खाय ५४

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं ॥ १० ॥

निपजलें अन्न तैसें । दुपाहरीं कां येरें दिवसें । अतिकरें तें तामसें । घेईजेते ५५ नातरी अर्ध उकडिलें । कां निपट करपोनि गेलें । तैसेंही खाय चुकलें । रसा जें येवों ५६ जया कां आथि पूर्ण निष्पत्ती । जेथ रसु धरी व्यक्ती । तें अन्न ऐसी प्रतीती । तामसा नाहीं ५७ ऐसेनि कहीं विपायें । सदन्ना वरपडा होये । तरी घाणी सुटे तंव राहे । व्याघ्र जैसा ५८ कां बहुवे दिवशीं वोलांडिलें । स्वादपणें सांडिलें । शुष्क अथवा सडलें । गाभिणेंही हो ५९ तेंही बाळाचे हातवरी । चिवडिलें जैसी राडी करी । कां सवें बैसोनि नारी । गोतांबीळ करी ६० ऐसेनि कश्मळें जें खाय । तें तया सुखभोजन ऐसें होय । पारि येणेंही न धाय । पापिया तो ६१ मग चमत्कारु देखा । निषेधाचा आंबुखा । जया कां सदोषा । कुद्रव्यासी ६२ तया अपेयाच्या पानीं । अखाद्यांच्याही भोजनीं । वाढविजे उतान्ही । तामसें तेणें ६३ एवं तामस जेवणारा । ऐसैसी मेचु हे वीरा । तयाचें फळ दुसरां । क्षणीं नाहीं ६४ जे जेव्हांचि हें अपवित्र । शिवे तयाचें वक्र । तेव्हांचि पापा पात्र । जाला तो कीं ६५ यावरतें जें जेवी । ते जेविती वोज न म्हणावी । पोटभरती जाणावी । यातना ते ६६ शिरच्छेदें काय होये । कां आगी रिघतां कैसें आहे । हें जाणावें काई पाहें । पारि साहातुचि असे ६७ म्हणौनि तामसा अन्ना । परिणामु गा लिना । न सांगोंचि गा अर्जुना । देवो

कठीण पदार्थ खतेवेळेस त्याला आनंद होतो. ४५ अगोदरच झणझणीत पदार्थ, त्यांत त्यांना आणखी मोहरी लावावयाची; मग काय विचारतां ! त्यांचें सेवन केले असतां नाकातोंडांतून झिगझिण्या येतात ! ४६ हें तर राहूंच द्या, पण जें अग्नीला मागें सारतें, असें रायतें राजस गुणाच्या मनुष्यास प्राणापेक्षांही विशेष आवडतें. ४७ अशा प्रकारें, कांहीं खाल्ल्यानें ज्याची तृप्ति होत नाहीं, तो तोंड हातांत धरलेला मनुष्य अन्नाच्या निमित्तानें पेटलेला अग्निच पोटांत घालतो, ४८ त्याचप्रमाणें, लवंगा व सुंठ खाऊन त्यामुळें भुईवर गडबडा लोळतो, व तोंडाचें पाण्याचें भांडें एकीकडे ठेवीत नाहीं; ४९ तर हें अन्न नसून, निजलेले व्याधिरूप सर्प जागे करण्याकरितां पोटांत कैफच घालणें आहे. १५० त्याबरोबर एकमेकांच्या स्पर्धेनें रोग एकदम उठतात. याप्रमाणें राजस अन्नापासून केवळ दुःख हें फळ मिळतें. ५१ हे धनुर्धरा, याप्रमाणें राजस अन्नाचें वर्णन केलें, व त्याच्या परिणामाचाही विचार तुला सांगितला. ५२ आतां तमोगुणाच्या मनुष्यास जो आहार आवडतो, तोही तुला सांगतों, पण तूं त्याची किळस करशील हो ! ५३ तर कुजलेलें, व उष्टें अन्न खातांना यापासून अहित होईल असें त्याच्या मनांतही येत नाहीं ! ज्याप्रमाणें म्हैस आंबोण खाते, ५४

अन्वय–यत् यातयामं, गतरसम्, पूति, पर्युषितं च, उच्छिष्टं, अपि च अमेध्यं भोजनं, तत् तामसप्रियं (अस्ति).

अर्थ–जें अर्धवट शिजलेलें, बेचव झालेलें, आंबलेलें, शिळें, आणि उष्टें व अपवित्र असें अन्न, तें तामसांना प्रिय असतें. ॥ १० ॥

त्याप्रमाणें, सकाळीं शिजविलेलें अन्न दुपारीं, किंवा दुसरे दिवशीं खाण्याची तामस मनुष्यास अति प्रीति असते. ५५ किंवा अर्धेकच्चें, अथवा केवळ रातुंडें झालें, तसेंच त्यांच्यांतून रस निघून गेला आहे, असें अन्न तो खातो; ५६ जें अन्न पूर्ण पक्व झालेलें व रसभरीत असतें, त्याला तामस मनुष्य अन्न असें मुळींच मानीत नाहीं. ५७ असें उत्तम अन्न कदाचित् खाण्याचा प्रसंग आला, तर, वाघाप्रमाणें तें अन्न ठेवून त्यास वास येईपर्यंत तो खात नाहीं; ५८ किंवा ज्या अन्नाला बहुत दिवस झाले आहेत असें, रुचि नाहींसें झालेलें, कोरडें झालेलें, किंवा सडलेलें अथवा सुतें पडलेलें, ५९ आणि तेंहि मुलांनीं हातांनीं चिखलाप्रमाणें चिवडलेलें असलें, म्हणजे बायको व इतर मंडळी घेऊन गोतांबीळ करतो, म्हणजे सर्व मिळून खातो. १६० अशा प्रकारचें घाणेरडें अन्न जेव्हां तो खातो, तेव्हां त्याला सुखाचें भोजन केलेंसें वाटतें. परंतु एवढ्यानेंच त्या पाप्याची तृप्ति होत नाहीं ! ६१ मग चमत्कार पहा कीं, ज्या वाईट पदार्थांवर शास्त्रनिषेधाचा शिक्का पडून ते त्याज्य ठरले आहेत, ६२ त्या अपेयांचें पान करण्याची व अभक्ष्यांचें भक्षण करण्याची त्या मनुष्यास अतिशय इच्छा होते. ६३ वीरा अर्जुना, अशा प्रकारें त्या तामस मनुष्याची असले पदार्थ खाण्याची जी आवड असते, त्या आवडीचें फल त्यास तत्क्षणींच मिळतें ! ६४ कारण, ज्या वेळीं तो अपवित्र पदार्थाचें सेवन करतो, त्या वेळेसच तो पापास पात्र होतो; ६५ मग जें जेवणें, तें खरोखर जेवण नव्हे, तर पोटांत यातनांची भरच करावयाची, असें समजावें. ६६ शिरच्छेद केल्यापासून काय होतें, किंवा अग्नींत उडी घातल्यापासून काय परिणाम होतो, या गोष्टींचा प्रत्यक्ष का अनुभव घ्यावा लागतो ? पण पहा—तसलेंही परिणाम तो सहन करतो ! ६७ म्हणून, श्रीकृष्ण म्हणतात:–अर्जुना, तामस अन्नाचा परिणाम नि-

म्हणे ६८ आतां ययावरी । आहाराचिया परी । यज्ञुही अवधारीं । त्रिधा असे६९ तरी तिहींमाजी प्रथम । सात्त्विक यज्ञाचें वर्म । आईक पां सुमहिम- । शिरोमणी७०

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ११

तरि एकु प्रियोत्तमु । वांचोनि वाढों नेदी कामु । जैसा कां मनोधर्मु । पतिव्रतेचा ७१ ना ना सिंधूतें ठाकोनि गंगा । पुढारां न करीचि रिगा । कां आत्मा देखोनि उगा । वेदु ठेला ७२ तैसें जे आपुला स्वहितीं । वेंचूनियां चित्तवृत्ती । नुरवितीचि अहंकृती । फळालागीं ७३ पातलेया झाडाचें मूळ । मागुतें सरों नेणेचि जळ । जिरालें कां केवळ । तयाच्याचि आंगीं ७४ तैसें मनें देहीं । यजननिश्चयाच्या ठाईं । हारपोनि जे कांहीं । वांछितीना ७५ तिहीं फळवांच्छात्यागीं । स्वधर्मावांचूनि विरागीं । कीजे जो यज्ञु सर्वांगीं । अळंकृतु ७६ परि आरिसा आपणपें । डोळां जैसे घेपे । कां तळहातींचें दीपें । रत्न पाहिजे ७७ नाना उदितें दिवाकरें । गमावा मार्गु दिठी भरे । तैसा वेदु निर्धारें । देखोनियां ७८ तियें कुंडें मंडप वेदी । आणीकही संभारसमृद्धी । ते मेळवणी जैसी विधी । आपणपां केली ७९ सकळावयव उचितें । लेणीं पातलीं जैसी आंगातें । तैसें पदार्थ जेथिंचे तेथें । विनियोगुनी १८० काय वानूं बहुतीं बोलीं । जैसी सर्वाभरणीं भरली । ते यज्ञविद्याचि रूपा आली । यजनमिषें ८१ तैसा सांगोपांगु । निपजे जो यागु । नुठऊनियां लागु । महत्त्वाचा ८२ प्रतिपाळु तरी पाटाचा । झाडीं कीजे तुळसीचा । परी फळा फुला छायेचा । आश्रयो नाहीं ८३ किंबहुना फळाशेवीण । ऐसेया निगुती निर्माण । होय तो यागु जाण । सात्त्विकु गा ८४

अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

आतां यज्ञु कीर विरेशा । करी पैं याचिऐसा । परि श्राद्धालागीं जैसा । अवंतिला रावो ८५ जरि राजा घरासि ये । तरी बहुत उपेगा जाये । आणि कीर्तिही होये । श्राद्ध न ठके ८६ तैसा धरूनि आवांका । म्हणे स्वर्गु जोडेल असिका । दीक्षितु होईन मान्यु लोकां । घडेल यागु ८७ ऐसी केवळ फळालागीं । महत्त्व फोकारावया जगीं । पार्था निष्पत्ति जे यागीं । राजस पैं ते ८८

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

आणि पशुपक्षिविवाहीं । जोशी कामापरौता नाहीं । तैसा तामसा यज्ञा

राळा सांगण्याचें कारण नाहीं. ६८ आतां यापुढें, आहाराप्रमाणें यज्ञ तीन प्रकारचा आहे. ६९ तर, अर्जुना, त्या तीहींमधील सात्त्विक यज्ञाचें लक्षण प्रथम सांगतों तें ऐक. १७०

अन्वय–अफलाकाङ्क्षिभिः (पुरुषैः) यष्टव्यमेव इति मनः समाधाय विधिदृष्टः यः यज्ञः इज्यते, सः सात्त्विकः (यज्ञः मतः). ॥ ११ ॥

अर्थ–फलाची इच्छा न करणाऱ्या पुरुषांच्या हातून, कर्तव्य म्हणून करावयाचाच अशा मनाच्या निर्धारानें जो शास्त्रोक्त यज्ञ केला जातो, त्याला सात्त्विक यज्ञ असें म्हणतात. ॥ ११ ॥

तर ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्रीचा मनोधर्म प्रिय पतीवांचून अन्याविषयीं काम वाढूं देत नाहीं;७१ किंवा गंगा नदी समुद्रास मिळाल्यावर पुढें जाण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, अथवा आत्मस्वरूपाचें दर्शन होतांच वेद स्तब्ध रहातो, ७२ त्याप्रमाणें, आपल्या हिताकरितां चित्ताची वृत्ति अर्पण करून जे फळाच्या आशेनें अहंकार वाळगीत नाहींत, ७३ जसें पाणी झाडाचे मुळाजवळ गेल्यावर मागें परतत नाहीं, पण त्यास मिळून त्याचें पोषण करतें, ७४ तसें जे मनानें व देहानें निश्चय करून यज्ञ करण्यांत निमग्न होतात, परंतु त्यापासून कसल्याही फलाची इच्छा करीत नाहींत. ७५ फलाची इच्छा सोडून, स्वधर्माशिवाय इतर गोष्टींविषयीं विरक्त होऊन जो सर्वांग परिपूर्ण यज्ञ करतात; ७६ परंतु आपल्या हातांत आरसा घेतल्यावर आपलें स्वरूप जसें डोळ्यांनीं पाहातां येतें, किंवा तळहातावरील रत्न दिव्याच्या उजेडानें जसें स्वच्छ दिसतें, ७७ अथवा दिवस उगवल्यावर मार्ग जसा स्पष्ट दिसतो, तसा वेदांत सांगितलेल्या मार्गावर विश्वास ठेवून जे आचरण करतात, ७८ ते कुंडें मंडप, वेदी वगैरे यज्ञाची सर्व सामुग्री अशा रीतीनें तयार करतात कीं, जणूं काय वेदांनींच स्वतः येऊन तयारी केली आहे. ७९ सर्व अवयवांत जेथल्या तेथें दागिने घातले असतां ते जसे शोभतात, तसे यज्ञाचे सर्व पदार्थ जागच्या जागीं नीट व्यवस्थेनें मांडतात; १८० आणखी त्यांचें शब्दांनीं किती वर्णन करूं ? तर तो यज्ञमंडप पाहिला असतां असें वाटतें कीं, मूर्तिमंत यज्ञविद्या ही यज्ञाच्या मिषानें या ठिकाणीं आली आहे ! ८१ अशा प्रकारें जो यज्ञ सांगोपांग होतो, आणि ज्यांत कसल्याही फलाची इच्छा नसते; ८२ तुळशीच्या झाडापासून फल, पुष्प, छाया यांची प्राप्ति नाहीं, तरी लोक पाटांतील पाण्यानेंही त्याचा प्रतिपाळ करतात; ८३ फार सांगून काय करावयाचें आहे ! तर फलाशेशिवाय अशा युक्तीनें जो यथासांग यज्ञ होतो, त्यालाच सात्त्विक यज्ञ असें म्हणतात. ८४

अन्वय–भरतश्रेष्ठ, फलं तु अभिसंधाय अपि च दंभार्थम् एव यत् इज्यते, तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

अर्थ–हे भरतश्रेष्ठा, फलाची इच्छा धरून किंवा दंभासाठीं केलेला जो यज्ञ, त्याला राजस यज्ञ म्हणतात, असें तूं समज. ॥ १२ ॥

आतां, हे वीरश्रेष्ठा, दुसऱ्या प्रकारचा जो राजस यज्ञ, तोही याच्या सारखाच करितात; पण श्राद्धतिथीचे दिवशीं सहज राजासही मेजवानीला बोलवावें त्याप्रमाणें ! ८५ कारण, जर राजा आपले घरीं भोजनास आला, तर त्यापासून आपल्यास पुष्कळ उपयोग होऊन आपला लौकिक होईल आणि श्राद्धही थांबवणार नाहीं. तें तर पार पडेलच, एवंच, कामांत काम होऊन जाईल ! ८६ त्याप्रमाणें, फलाशा धरून मनांत म्हणतो कीं, आपल्यास स्वर्गप्राप्ति होईल, लोक दीक्षित म्हणून आपल्यास बहुमान देतील, व आपल्या हातून यज्ञासारखें महत्कार्य घडेल ! ८७ अशा प्रकारें केवळ फळाची अशा धरून व जगांत कीर्ति व्हावी म्हणून जे यज्ञ होतात, ते, अर्जुना, राजस यज्ञ होत. ८८

अन्वय–विधिहीनं, असृष्टान्नं, मंत्रहीनं, अदक्षिणं, श्रद्धाविरहितं (च) यज्ञं तामसं परिचक्षते. ॥ १३ ॥

अर्थ–अशास्त्र, अन्नदानरहित, मंत्ररहित, दक्षिणारहित आणि श्रद्धारहित असा जो यज्ञ, त्याला विद्वान लोक तामस यज्ञ म्हणतात. ॥ १३ ॥

आणि पशुपक्ष्यांच्या विवाहास कामावांचून जसा दुसरा जोशी लागत नाहीं, तसा तामस यज्ञाला

पाहीं । आग्रहोचि मूळ ८९ वारया वाट न वाहे । कीं मरण मुहूर्त पाहे । निषिद्धांसी बिहे । आगी जरी १९० तरी तामसाचिया आचारा । विधीचा आथी वोढावारा । म्हणूनि तो धनुर्धरा । उत्सृंखळु ९१ नाहीं विधीची तेथ चाड । नये मंत्रादिक तयाकड । अन्नजातां न सुये तोंड । मासिये केविं ९२ वैराग्याचा बोधु ब्राह्मणा । तेथ कें रिगेल दक्षिणा । अग्नि जाला वाउधाणा । बरपडा जैसा ९३ तैसें वायांचि सर्वस्व वेंचे । मुख न देखती श्रद्धेचें । नागविलें निपुत्रिकाचें । जैसें घर ९४ ऐसा जो यज्ञाभासु । तया नाम यागु तामसु । आइकें म्हणे निवासु । श्रियेचा तो ९५ आतां गंगेचें एक पाणी । परि नेलें आनानीं वाहणीं । एक मळी एक आणी । शुद्धत्व जैसें ९६ तैसें तिहीं गुणीं तप । येथ जाहालें आहे त्रिरूप । तें एक केलें दे पाप । उद्धरी एक ९७ तरि तेंचि तिहीं भेदीं । कैसेनि पां म्हणौनि सुबुद्धी । जाणों पाहासी तरि आधीं । तपचि जाण ९८ येथ तप म्हणिजे काई । तें स्वरूप दाऊं पाहीं । मग भेदिले गुणीं तिहीं । तें पाठीं बोलों ९९ तरि तप जें कां सम्यक । तेंही त्रिविध आइक । शारीर मानसिक । शाब्द गा २०० आतां या तिहींमाझारीं । शारीर तंव अवधारीं । तरि शंभू कां श्रीहरी । पढियंता होय १

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

तया प्रिय देवतालया । यात्रादिकें करावया । आठही पाहार जैसें पायां । उळिग घापे २ देवांगणमिरवणियां । अंगोपचार पुरवणियां । करावया म्हणियां । शोभती हात ३ लिंग का प्रतिमा दिठीं । देखतखेंवो अंगेष्टी । लोटिजे कां काठी । पडली जैसी ४ आणि विधिविनयादिकीं । गुणी वडील जे लोकीं । तयां ब्राह्मणाची निकी । पाइकी कीजे ५ अथवा प्रवासें कां पीडा । कां शिणले जे सांकडां । ते जीव सुरवाडा । आणिजती ६ सकल तीर्थांचिये धुरे । जियें कां मातापितरें । तयां सेवेसि कीर शरीरें । लोण कीजे ७ आणि संसाराऐसा दारुणु । जो भेटलाचि हरी शीणु । तो ज्ञानदानीं सकरुणु । भजिजे गुरु ८ आणि स्वधर्माचा आगिठा । देह जाड्याचिया किटा । आवृत्तिपुटीं सुभटा । झाडी कीजे ९ वस्तु भूतमात्रीं नमिजे । परोपकारीं भजिजे । स्त्रीविषयीं नियमिजे । नांवेंनांवें १० जन्मतोनि प्रसंगें । स्त्रीदेह शिवणें आंगें । तेथूनि जन्म आघवें । सोंवळें कीजे ११ भूतमात्राचेनि नांवें । तृणही नासुडावें ।

आग्रहच कारण होय. ८९ वाऱ्याला वाहण्यास वाट लागत नाहीं, किंवा मरणास मुहूर्त लागत नाहीं; आणि अग्नि जर निषिद्ध पदार्थ जाळण्यास भिईल, १९० तरच तामसाच्या यज्ञाला विधीची मर्यादा असेल! म्हणून, हे धनुर्धरा, तो अमर्याद होय. ९१ त्याला विधीची चाड नसते, मंत्राची वगैरे जरूर लागत नाहीं, आणि माशीलाही त्या मंडपांतून जातांना अन्न मिळत नाहीं! ९२ त्याठिकाणीं ब्राह्मणांविषयीं पूर्ण वैरभाव असतो मग दक्षिणेचा विचार कोठून असणार? आणि अग्नि ज्याप्रमाणें वाऱ्यानें वणव्यासारखा भडकतो, ९३ किंवा निपुत्रिकाचें घर त्याचे पश्चात् पाहिजेत्यानें लुटावें, त्याप्रमाणें सर्व द्रव्य व्यर्थ खर्च होऊन, त्यांत श्रद्धेचा लवलेशही नसतो. ९४ श्रीनिवास म्हणतात:—असा जो यज्ञाविषयीं वरकांती केलेला डौल, त्याला तामस यज्ञ असें म्हणतात, समजलास! ९५ आतां गंगेचें पाणी जसें निरनिराळ्या मार्गांनीं उपयोगास आणलें असतां शुद्धता व अपवित्रता आणतें, ९६ तसें सत्त्व,रज, तम या तीन गुणांच्या योगें जें तप त्रिविध झालें आहे, त्यांपैकीं एकापासून मोक्ष व एकापासून अधोगति प्राप्त होते. ९७ तर, अर्जुना, या तपाचे तीन भेद कसे होतात हें तूं समजून घेऊं पहात असलास, तर आधीं तप म्हणजे काय, हें समजून घे. ९८ तर, तप म्हणजे काय त्याचें स्वरूप तुला सांगतों. मग गुणांच्या योगें त्याचे भेद कसे होतात, तें मागून सांगेन. ९९ तरी, अर्जुना, उत्तम तप, ज्याला म्हणतात, त्याचेही तीन प्रकार आहेत. ते कायिक, मानसिक व वाचिक हे होत. २०० आतां, या तीहींमधील कायिक तप कोणतें, तें ऐक. तर शंकर अथवा विष्णु यांपैकीं कोणाचीही ज्यास भक्ति असेल, १

अन्वय–देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं, शौचं, आर्जवं, ब्रह्मचर्यं, अहिंसा च इति शारीरं तपः उच्यते. ॥ १४ ॥

अर्थ–देव, ब्राह्मण, गुरु व विद्वान यांचें पूजन, शुचि, र्भूतपणा, सरळपणा, ब्रह्मचर्य आणि अहिंसा यांला कायिक तप म्हणतात. ॥ १४ ॥

त्या आपल्या प्रियदेवतांच्या मंदिरांत जाऊन त्यांचें दर्शन करण्याविषयीं किंवा यात्रादि करण्याविषयीं आठही प्रहरांत ज्याच्या पायांला विसांवा नसतो; २ देवांचें आंगण सुशोभित करण्याविषयीं, पूजासाहित्य पुरविण्याविषयीं व देवाची सेवा करण्याविषयीं ज्याचे हात शोभतात; ३ शंकराचें लिंग अथवा विष्णूची मूर्ति दृष्टीस पडल्यावरोवर जो दंडाप्रमाणें जमिनीवर अंग टाकून सपशेल नमस्कार घालतो; ४ आणि विद्याविनयादि गुणांनीं पूज्य असे जे ब्राह्मण, त्यांची सेवा करतो; ५ अथवा प्रवासानें थकलेले किंवा संकटांत सांपडलेले जे जीव असतील, त्यांना सुखावस्थेस आणतो; (त्यांची सेवा वगैरे करून श्रमपरिहार करितो, किंवा संकट निवारण करून त्यांस दुःखमुक्त करितो;) ६ सर्व तीर्थांमध्यें श्रेष्ठ मानलेलीं जीं मातापितरें, त्यांची सेवा करण्यांत जो आपलें शरीरही त्यावरून ओंवाळून टाकतो; ७ आणि संसारासारख्या दुर्धर व्याधीपासून आपल्या दर्शनानें मुक्त करणारा व ज्ञानामृत पाजण्याविषयीं तत्पर असा जो गुरु, त्याची सेवा करतो. ८ आणि अर्जुना, देहाभिमानरूपी कीट नाहींसें करण्याकरितां त्याला स्वधर्मरूप अग्नींत जो वेदाध्ययनरूपी पुटें देतो; ९ प्राणिमात्राचे ठिकाणीं एकच आत्मा आहे, असें समजून त्यास नमस्कार करतो; परोपकार करण्याविषयीं जो तत्पर असतो; आणि स्त्रीसंबंधी तर त्याचा असा नियम झालेला असतो कीं, तिचें नांवही घ्यावयाचें नाहीं! २१० जन्माच्या वेळेस स्त्रीशरीराचा म्हणजे आईचा स्पर्श झाला, तेवढाच काय तो स्त्रीस्पर्श! तेथून पुढें जन्मभर स्त्रीशरीराला स्पर्श नाहीं. ११ गवतासही जीव आहे, असें समजून जो तें तुड-

किंबहुना सांडावे । छेद् भेद १२ ऐसैसी जें शरीरीं । राहाटीची पडे उजरी । तैं शारीर तप बुमरी । आलें जाण १३ पार्था समस्तही हें करणें । देहाचेनि प्रधानपणें । म्हणौनि ययातें मी म्हणें । शारीर तप १४ एवं शारीर जें तप । तयाचें दाविलें रूप । आतां आईक निष्पाप । वाङ्मय तें १५

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

तरी लोहाचें आंग तुक । न तोडितांचि कनक । केलें जैसें देख । परिसें तेणें १६ तैसें न दुखवितां सेजें । जावळिया सुख निपजे । ऐसें साधुत्व कां देखिजे । बोलणा जिये १७ पाणी मुदल झाडा जाये । तृग ते प्रसंगेंचि जिये । तैसें एका बोलिलें होये सर्वांहि हित १८ जोडे अमृताची सुरसरी । तैं प्राणांतें अमर करी । स्न नें पाप ताप वारी । गोडीही दे १९ तैसा अविवेकुही फिटे । आपुलें अनादित्व भेटे । आइकतां रुचि न विटे पीयुषीं जैसी २२० जरी कोणी करी पुमणें । तरी होआवें ऐसें बोलणें । नातरी आवर्तणें । निगमु कां नाम २१ ऋग्वेदादि तिन्ही । प्रतिष्ठीजती वाग्भुवनीं । केली जैसी वदनीं । ब्रह्मशाळा २२ नातरि एकाधें नांव । तेंचि शैव कां वैष्णव । वाचे वसे तें वाग्भव । तप जाणावें २३ आतां तप जें मानसिक । तेंही सांगों आइक । ह्मणे लोकनाथनायक । नायकु तो २४

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

तरि सरोवरतरंगीं । सांडिलें आकाश मेघीं । कां चंदनाचें उरगीं । उद्यान जैसें २५ नाना कळावैषम्यें चंद्रु । कां सांडिला आधीं नरेंद्रु । नातरि क्षीरसमुद्रु । मंदराचळें २६ तैसीं नाना विकल्पजाळें । सांडूनि गेलिया सकळें । मन राहे कां केवळें । स्वरूपें जें २७ तपनेंवीण प्रकाशु । जाड्येंवीण रसीं रसु । पोकळीवीण अवकाशु । होय जैसा २८ तैसी आपली सोय देखे । आणि आपलिया स्वभावा मुके । हिंवलीं जैसी आंगिकें । हिंवों नेदी निजांग २९ मग न चलतें कळंकेंवीण । शशिबिंब जैसें परिपूर्ण । तैसें चोखी शृंगारपण । मनाचें जें २३० बुजाली वैराग्याची वोरप । जिराली मनाची धांप कांप । तेथ केवळ जाली वाफ । निजबोधाची ३१ ह्मणौनि विचारावया शास्त्र । राहाटवावें जें वक्र । तें वाचेचेंही सूत्र । हातीं न धरी ३२ तें स्वलाभ लाभलेपणें । मन मनपणाही धरूं नेणें । शिवतलें जैसें लवणें । आपुलें निज ३३ तेथ कें

वीत नाहीं; फार काय, परंतु जो कोणालाही टाकून किंवा वर्मी लागेल असें बोलत नाहीं; १२ अशा प्रकारें शरीरानें व्यापार करण्याची ज्या वेळेस संवय होते, त्या वेळेस त्याचे अंगांत शारीर तप पूर्णपणें ठसलें आहे, असें समज. १३ पार्था, या सर्व गोष्टी देहाच्या अनुरोधानें घडून येतात, म्हणून मी यास शारीर (कायिक) तप असें म्हणतों. १४ याप्रमाणें शारीरतप ज्यास म्हणतात, त्याचीं लक्षणें तुला सांगितलीं. आतां, निष्पाप असें जें वाचिक तप, त्याचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. १५

अन्वय–यत् अनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं वाक्यं च, यत् स्वाध्यायाभ्यसनं, च (तत्) एव वाङ्मयं तपः इति उच्यते.

अर्थ–कोणाच्याही मनाला न लागणारें, सत्य व गोड असून परिणामीं हितकारक असें भाषण करणें, आणि वेदाचें अध्ययन करणें, याला वाचिक तप असें म्हणतात. ॥ १५ ॥

तर असें पहा कीं, परिस लोखंडाचा आकार व वजन हीं कमी न करतां ज्याप्रमाणें त्याचें सोनें करितो, १६ त्याप्रमाणें ज्याशीं बोलावयाचें, त्याचेजवळ असणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यास दुःख न होतां सहज सुख व्हावें, अशी ज्या बोलण्याची शक्ति आहे; १७ वस्तुतः पाणी झाडास दिलें जातें, पण त्या योगें त्याच्याजवळ असणारें गवत सहज वाढतें, तसें एकास बोलते वेळीं त्या बोलण्यापासून सर्वांचें हित होतें; १८ अमृताची गंगा प्राप्त झाली असतां ती प्राण्यास जशी प्राशनानें अमर करते, स्नानानें पाप नाहींसें करून संसारतापापासून मुक्त करते, व गोडीही देते, १९ त्याप्रमाणें, अज्ञान नाहींसें होऊन आत्मस्वरूपाची भेट होते, व पुष्कळ वेळ ऐकल्यानें अमृताप्रमाणें ज्याची रुचि बिघडत नाहीं; २२० जर कोणी प्रश्न केला, तर अशा प्रकारें भाषण करतात; नाहीं तर वेदाचें अध्ययन अथवा हरिस्मरण करतात. २१ ऋग्वेदादि तिन्ही वेदांची वाचारूप मंदिरांत प्राणप्रतिष्ठा करून जे आपल्या वदनाची वेदशाळाच करतात; २२ किंवा शिव अथवा विष्णु यांपैकीं एकाचें नामस्मरण करणें, हेंच वाचेपासून उत्पन्न झालेलें वाचिक तप असें जाणावें. २३ आतां मानसिक तपाचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक असें, लोकनाथांचा नायक जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो म्हणाला. २४

अन्वय–मनः प्रसादः, सौम्यत्वं, मौनं, आत्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिः इति एतत् मानसं तपः उच्यते. ॥ १६ ॥

अर्थ–मनाची प्रसन्नता, सौजन्य, मौन, आत्मसंयम आणि अंतःकरणशुद्धि याला मानसिक तप म्हणतात. १६

तर लाटांशिवाय सरोवर, किंवा अभ्रांशिवाय स्वच्छ असलेलें आकाश, किंवा सर्पांनीं सोडलेली चंदनाची बाग, २५ अथवा पूर्णचंद्र, चिंतारहित राजा, अथवा जसा मंदराचलाशिवाय असलेला क्षीरसमुद्र, २६ तसे अनेक कल्पनातरंग अगदीं निःशेष नाहींनसे झाल्यावर, मन जें शुद्धस्वरूपीं निमग्न होऊन रहातें; २७ अथवा उष्णतेवांचून प्रकाश. जाड्यावांचून अन्न, आणि पोकळीशिवाय असलेली वस्तु. २८ तसेंच आपलें स्वरूप जाणून जो आपला स्वभाव टाकतो; थंडीनें थंडीचें अंग कांकडल्यावर ज्याप्रमाणें थंडीची बाधा होत नाहीं; २९ मग, अचल आणि कलंकरहित असें चंद्राचें बिंब जसें पूर्ण असतें, तसें आत्मस्वरूपीं जें मन स्थिर झालेलें असतें, २३० वैराग्याची इच्छा जेथें नाहींशी झाली आहे, आणि मनाची धांव व भीति जेथें कमी झाली आहे, तेथें बोधस्वरूपी मन होतें. ३१ म्हणून, शास्त्रांचा विचार करण्यास ज्या मुखास शीण द्यावयाचा, (ज्या मुखानें शास्त्राध्ययन करावयाचें,) तें मुख वाचेचें सूतही हातीं धरीत नाहीं, (भाषणविरहित मौन संपन्न–असतें.) ३२ त्या मनाला आत्मस्वरूपाचा लाभ झाल्यामुळें, ज्याप्रमाणें मीठ आपलें मूळ स्वरूप जें पाणी, त्यांत घातलें असतां तद्रूप होतें, त्याप्रमाणें तें संकल्पविकल्प सोडून देतें. ३३ अशा वेळेस त्या मनांत

उठिती ते भाव। जिहीं इंद्रियमार्गीं धांव। घेऊनि ठाकावे गांव। विषयांचे ते २३४ ह्मणौनि तिये मानसीं। भावशुद्धिचि असे अपैसी। रोमशुचि जैसी। तळहातासी ३५ काय बहु बोलों अर्जुना। जैं हे दशा ये मना। तैं मनस्तपोभिधाना। पात्र होय ती ३६ परि तें असो हें जाण। मानस तपाचें लक्षण। देवो म्हणे संपूर्ण। सांगितलें ३७ एवं देहवाचाचित्तें। जें पातलें त्रिविधत्वातें। तें सामान्य तप नूतें। परिसविलें गा ३८ आतां गुणत्रयसंगें। हेंचि विशेषीं त्रिविधीं रिगे। तेंही आइक चांगें। प्रज्ञाबळें ३९

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः। अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

तरि हेंचि तप त्रिविधा। जें दाविलें तुज प्रबुद्धा। तेंचि करी पूर्णश्रद्धा। सांडूनि फळ २४० जैं पुरतिया सत्त्वशुद्धी। आचरिजे आस्तिक्यबुद्धी। तैं तयातेंचि गा प्रबुद्धीं। सात्त्विक ह्मणिपे ४१

सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत्। क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

नातरि तपस्थापनेलागीं। दुजेपण मांडूनि जगीं। महत्त्वाच्या शृंगीं। बैसावया ४२ त्रिभुवनींचिया सन्माना। न वचावें ठाया आना। धुरेचिया आसना। भोजनालागीं ४३ विश्वाचिया स्तोत्रा। आपण होआवया पात्रा। विश्वें आपलिया यात्रा। कराविया यावें ४४ लोकांचिया विविधा पूजा। आश्रयो न धरावया दुजा। भोग भोगावे वोजा। महत्त्वाचिये ४५ अगा बोल माखूनि तपें। विकावया आपणपें। अंगहीन पडपे। जियापरी ४६ हें असो धनमानीं आस। वाढउनी तप कीजे सायास। तैं तेंचि तप राजस। बोलिजे गा ४७ परी पहुरणीं जें दुहिलें। तैं तें गुरूं न दुभेचि व्यालें। कां उभें शेत चारिलें पिकावया नुरे ४८ तैसें फोकारिता तप। कीजे जें साक्षेप। तें फळीं तंव सोप निःशेष जाय ४९ ऐसें निर्फळ देखोनि करितां। माझारीं सांडी आपी। ह्मणौनि नाहीं स्थिरता। तपा तया २५० एर्‍हवीं तरी आकर्षी निजांग गर्जोनि ब्रह्मांड फोडी। तो अवकाळु मेघु काय घडी। रात्र चोखी शृंग तैसें राजस तप जें होये। तें फळीं कीर वांझ जाये। पाली मनाची नोहे। निर्वाहतें गा ५२ आतां तेंचि तप पुढती। तामसाचिये विचारपैं परत्रा आणि कीर्ती। मुकोनि कीजे ५३

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः। परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

इच्छा कोठून उत्पन्न होणार, कीं जिच्या योगानें इंद्रियाकडे धांव घेऊन विषयांचे गांवास प्राप्त व्हावें! ३४ ह्मणून, तळहातावर ज्याप्रमाणें, केश नसतात, त्याप्रमाणें, अशा प्रकारें तयार झालेल्या मनाचे ठिकाणीं सहजच भावशुद्धि असते. (संकल्पविकल्प नसतात). ३५ अर्जुना, फार काय सांगावें! जेव्हां मनास ही योग्यता प्राप्त होते, तेव्हांच मानस तप असें नांव मिळतें. ३६ देव ह्मणतातः– परंतु तें असो; मानस तपाचीं जीं लक्षणें आहेत, तीं मीं तुला सर्व सांगितलीं. ३७ याप्रमाणें देह, वाचा व चित्त यांच्या योगानें जें त्रिविधत्वास पावलें आहे, तें सामान्य तप तुला सांगितलें. ३८ आतां तीन गुणांच्या संगानें हेंच तप तीन प्रकारचें होतें, तें बुद्धीच्या बळानें चांगलें ऐक. ३९

अन्वय–अफलाकाङ्क्षिभिः युक्तैः नरैः परया श्रद्धया तप्तं यत् त्रिविधं, तत् सात्त्विकं परिचक्षते. ॥ १७ ॥

अर्थ—फलाची आशा न करणाऱ्या आणि समाधानी अशा पुरुषांनीं उत्तम श्रद्धेनें आचरिलेलें असें जें हें तीन प्रकारचें [कायिक; वाचिक व मानसिक] तप, त्याला सात्त्विक तप म्हणतात ॥ १७ ॥

तर, हे प्रबुद्धा, हें जें आम्हीं तुला तीन प्रकारचें तप सांगितलें, त्याचेंच पूर्णश्रद्धापूर्वक आचरण कर, पण फलाची आशा धरूं नको. २४० अरे, ज्या वेळीं मन पूर्णपणें शुद्ध ठेवून श्रद्धेनें या तपाचें आचरण करावें, त्या वेळीं याच तपाला ज्ञाते जन सात्त्विक असें म्हणतात. ४१

अन्वय–सत्कारमानपूजार्थं दंभेन च एव यत् तपः क्रियते, तत् इह राजसं, चलं, अध्रुवं प्रोक्तम. ॥ १८ ॥

अर्थ–आपली स्तुति, बहुमान व पूजा व्हावी या हेतूनें किंवा केवळ दांभिकपणानें केलेलें जें तप, तें येथें राजस, चंचल आणि अस्थिर असें म्हटलें आहे. ॥१८॥

अथवा, तप करण्याच्या हेतूनें जगांत द्वैत स्थापन करून मोठेपणाच्या शिखरावर बसण्याची जे इच्छा करतात; ४२ त्रिभुवनांतील सर्व सन्मान दुसऱ्या कोणास मिळूं नयेत, आणि सभेंत व भोजनाचे समयीं आपल्यास अग्रमान मिळावा; ४३ सर्व जगांतील लोकांनीं आपली स्तुति करण्यास आपण पात्र व्हावें; आणि लोकांनीं आपले दर्शनास यावें; ४४ लोकांनीं आपलीच विशेष पूजा करावी, व सर्व महत्त्वाचे भोग आपल्यास उपभोगास मिळावे. ४५ अरे, अशा प्रकारें, जशी एखादी वृद्ध वेश्या आपलें वय झांकण्याकरितां वरकांनीं शृंगार करून थाटमाटानें बसते, तसें तपाचें ढोंग माजवून जे आपलें स्वरूप लोकांस विकतात; ४६ फार काय सांगावें! परंतु द्रव्य व मान यांच्या प्राप्तीची इच्छा धरून जें सायासानें तप करणें, त्यालाच राजस तप म्हणतात. ४७ परंतु पहुरणीं वाच्या किड्यानें त्या गाईच्या स्तनांतील दूध पिऊन टाकलें असतें, ती गाय व्याली तरी दूध देत नाहीं; किंवा उभें शेत जनावरास चारल्यावर जशी त्यापासून पिकाची प्राप्ति होत नाहीं, ४८ तसें आपली प्रसिद्धि व्हावी या हेतूनें केलेलें जें तप, त्याचे फल पाहूं गेलें असतां शेवटीं व्यर्थ होतें. ४९ याप्रमाणें अर्जुना, तपापासून फलप्राप्ति नाहीं, असें समजल्यावर तो तें मध्येंच सोडून देतो, ह्मणून त्या तपाला स्थिरता नसते. २५० एऱ्हवीं असें पहा कीं, आकाशांत अभ्रांची अकालीं गर्दी होऊन तीं ब्रह्मांडांत गर्जना करतात; परंतु तीं घटकाभर तरी टिकतात काय? ५१ तसें राजस तपाचें फल खरोखर वांझेप्रमाणें व्यर्थ होय, परंतु त्याचें आचरण केलें असतां तें आचरणही टिकत नाहीं. ५२ आतां यापुढें जें तामस तप, तेंही अशा प्रकारचेंच आहे पण यांत एक कीर्ति तरी मिळण्याचा संभव आहे. त्यांत तर कीर्ति आणि स्वर्ग या दोहोंचीही प्राप्ति होत नाहीं! ५३

अन्वय–मूढग्राहेण, आत्मनः पीडया, परस्य उत्सादनार्थं वा यत् तपः क्रियते, तत् तामसं उदाहृतम्. ॥ १९ ॥

अर्थ–वेडेपणानें दुराग्रह धरून, आपल्या शरीराला दुःख देऊन, अथवा दुसऱ्याचा नाश व्हावा अशी इच्छा धरून, केलेलें जें तप, तें तामस तप म्हटलें आहे. १९

केवळ मूर्खपणाचा वारा । जीवीं घेऊनि धनुर्धरा । नाम ठेविजे शरीरा । वैरियाचें ५४ पंचाग्नीची दडगी । खोलवीजती शरीरालागीं । कां इंधन कीजे हे आगी । आतुलावी ५५ माथां जाळिजती गुगुळु । पाठीं घालिजती गळु । आंग जाळिती इंगळु । जळतभीतां ५६ दवडोनि श्वासोश्वास । कीजती वायांचि उपवास । कां घेपती धूमाचे घांस । अधोमुखें ५७ हिमोदकें आकंठें । खडकें सेविजती तटें । जितया मांसाचे चिमुटे । तोडिती जेथ ५८ ऐसी नानापरी हे काया । घाय सूतां पैं धनंजया । तप कीजे नाशावया । पुढिलातें ५९ आंगभारें सुटला धोंडा । आपण फुटोनि होय खंडखंडा । कां आड जालिया तें रगडा । करी जैसा २६० तेविं आपलिया आटाणिया । सुखें असतया प्राणिया । जियावया शिराणिया । कीजती गा ६१ किंबहुना हे वोखटी । घेऊनि क्लेशाची हातवटी । तप निफजे तें किरीटी । तामस होय ६२ एवं सत्त्वादिकाच्या आंगीं । पडिलें तप तिहीं भागीं । जालें तेंही तुज चांगी । दाविलें व्यक्ती ६३ आतां बोलतां प्रसंगा । आलें ह्मणोनि पैं गा । करूं रूप दानलिंगा । त्रिविधा तया ६४ येथ गुणाचेनि बोलें । दानही त्रिविध असें जालें । तोंचि आइक पहिलें । सात्त्विक ऐसें ६५

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

तरि स्वधर्मा आंतौतें । जें जें मिळेल आपणयातें । तें तें दीजे बहुतें । सन्मानयोगें ६६ जालया सुबीजप्रसंगु । पडे क्षेत्र वाफेचा पांगु । तैसाचि दानाचा हा लागु । देखतसे ६७ अनर्घ्य रत्न हाता चढे । तैं भांगाराची वोढी पडे । दोनी जालीं तरी न जोडे । लेतें आंग ६८ पारि सण सुहृद संपत्ती । हे तिन्ही येकीं मिळती । जैं भाग्य धरी उन्नती । आपुल्याविषीं ६९ तैसें निफजवावया दान । जैं सत्त्वासि ये संवाहन । तैं देश काळ भाजन । द्रव्यही मिळे २७० तरि आधीं तंव प्रयत्नेंसीं । होआवें कुरुक्षेत्र कां काशी । नातरि तुके जो इहींसीं । तो देशही हो ७१ तेथ रविचंद्राहुमेळु । होतां पाहे पुण्यकाळु । कां तयासारिखा निर्मळु । आनुही जाला ७२ तैशा काळीं तिये देशीं । होआवी पात्रसंपत्ती ऐसी । मूर्ति आहे धरिली जैसी । शुचित्वेंचि कां ७३ आचाराचें मूळपीठ । वेदांची उतारपेठ । तैसें द्विजरत्न चोखट । पावोनियां ७४ मग तयाचे ठाईं वित्ता । निवर्तवावी स्वसत्ता । पारि प्रियापुढें कांता । रिगे जैसी ७५

हे धनुर्धरा, मूर्खपणाचा अभिमान मनांत बाळगून जे आपल्या शरीरास सुद्धां वैरी असें समजतात; ५४ आपलें शरीर हेंच लांकूड असें मानून आपल्या शरीरांतील पंचाग्नीनें त्यास पेटवितात, ५५ आपल्या डोक्यावर शेगडी घेऊन त्यांत गुगुळ जाळतात, पाठीला गळ लावतात, भोंवताली अग्नि पेटवून मध्यें आपलें शरीर जाळतात, ५६ श्वासोच्छ्वास बंद करून व्यर्थ उपास करतात; अथवा उफराटें टांगून घेऊन धूम्रपान करतात; ५७ हिंवाळ्यांत नदींत गळ्याइतक्या पाण्यांत उभे रहातात, व खडकावर किंवा नदीचे तीरास बसतात; आणि आपल्या अंगाचें जिवंतपणीं मांस काढतात! ५८ हे धनंजया, अशा नानातऱ्हेनें आपल्या शरीरास दुःख देऊन दुसऱ्याचा नाश करण्याकरितां तपाचें आचरण करतात. ५९ डोंगरावरील धोंडा आपल्या जडपणानें सुटल्यावर खालीं पडला, ह्मणजे त्याचे तुकडे तुकडे होतात, परंतु तो खालीं येते वेळेस जर त्याचे सपाट्यांत एकादी वस्तु सांपडली तर तो जसा तिचा चुरा करितो, २६० तसें आपल्या शरीरास दुःख देऊन, जे सुखी प्राणी असतील अथवा जे प्रमुख असतील त्यांना जिंकण्याकरितां तपाचें आचरण करतात; ६१ अर्जुना फार काय सांगावें! परंतु अशा वाईट व क्लेशयुक्तीनें जें तप करतात, त्यास तामस तप म्हणतात. ६२ याप्रमाणें सत्त्व, रज व तम यांच्या अनुरोधानें जे तपाचे तीन भाग झाले ते तुला चांगले स्पष्ट करून दाखविले. ६३ आतां, बोलण्याचा ओघ आला ह्मणून, दानाचे तीन प्रकार कसे होतात, त्याचीं लक्षणें तुला सांगतों. ६४ हें पहा–गुणाच्या अनुरोधानें दानाचेही तीन प्रकार झाले आहेत. ह्यापैकीं पहिलें जें सात्त्विक दान तें ऐक. ६५

अन्वय–दातव्यम् इति यत् दानं देशे च काले च पात्रे (च) अनुपकारिणे दीयते, तत् दानं सात्त्विकं स्मृतम्. २०

अर्थ–दान करणें आपलें कर्तव्य आहे अशा हेतूनें जें दान पुण्यक्षेत्रीं, पर्वकाळीं व सत्पात्रीं, आणि दानाचा मोबदला न करणारा अशाला दिलें जातें, तें सात्त्विक दान होय. ॥ २० ॥

तर, आपण स्वकष्टानें व सन्मार्गानें मिळविलेलें जें धन, तें जो आदरातिथ्यानें दुसऱ्यास अर्पण करतो; ६६ कदाचित् उत्तम बीज मिळालें तर उत्तम जमीन व वाफ यांची उणीव पडते; त्याचप्रमाणें दानाची इच्छा असली तरी दान देण्यास पात्र मनुष्य आणि देश व काल यांची उणीव असते. ६७ अमोल रत्न सांपडलें असतां त्याला कोंदण करण्यास सोन्याची उणीव पडते; कदाचित् सोनेंही मिळालें, तरी अलंकार घालण्याच्या इंद्रियांची उणीव पडते; ६८ परंतु दिवाळीसारखा सण, आपले आप्तवर्ग व संपत्ति हे तीन योग एकत्र मिळणें नशीबावर अवलंबून आहे. ६९ तसें आपल्या हातून दान घडावयाचें असलें, तर सत्त्वगुणाची साह्यता होऊन, देश, काल, सत्पात्र ब्राह्मण व द्रव्य हे सर्व योग अनुकूल होतात. २७० प्रथम यत्नानें होईल तेवढें दान करण्यास कुरुक्षेत्र अथवा काशी हे देश असावे, नाहीं तर यांच्या बरोबरीचे तरी दुसरे देश असावे; ७१ त्या पुण्यक्षेत्रांत सूर्यग्रहण किंवा चंद्रग्रहण यांसारखा पुण्यकाल असावा, अथवा त्याच्या योग्यतेचा दुसरा असावा; ७२ तशा देशांत व त्या पर्वकालीं असा सत्पात्र ब्राह्मण असावा कीं, मूर्तिमंत शुचित्वच होय. ७३ तो ब्राह्मण केवळ आचाराचेंच मुख्यस्थान, व वेदाचें वसतिस्थान, अशा योग्यतेचा असावा. ७४ त्या ब्राह्मणास द्यावयाचें जें दान, त्यावरील आपली सत्ता काढून घेऊन त्यास तें अर्पण करावें. तें असें कीं, जशी स्त्री आपल्या पतीजवळ स्वसंतोषानें जाते, ७५

कां जयाचें ठेविलें तया। देऊनि होय उतराइया। नाना हडपें विडा राया। दिधला जैसा ७६ तैसेनि निष्कामें जीवें। भूम्यादिक अर्पावें। किंबहुना हांवे। नेदावें उठों ७७ आणि दान जया द्यावें। तयातें ऐसेया पाहावें। जया घेतलें नुमचवे। कायसें नाहीं ७८ साद घातलिया आकाशा। नेदी प्रतिशब्दु जैसा। कां पाहिला आरसा। येरीकडे ७९ नातरी उदकाचिये भूमिके। आफाळिलेनि कंदुकें। उधळौनि कवतिकें। न येइजे हाता २८० नाना वसो घातला चारु। माथां तुरंबिला बुरु। न करी प्रत्युपकारु। जियापरी ८१ तैसें दिधलें दातयाचें। जो कोणेही आंगें नुमचे। अर्पिलया साम्य तयाचें। कीजे पैं गा ८२ ऐसिया जैं सामग्रिया। दान निफजे वीरराया। तें सात्त्विक दानवर्या। सर्वांही जाण ८३ आणि तोचि देशु काळु। घडे तैसाचि पात्रमेळु। दानभागुही निर्मळु। न्यायगतु ८४

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः। दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२१॥

परि मनीं धरूनि दुभतें। चारिजे जेविं गाईतें। कां पेंव करूनि आइतें। पेरूं जाइजे ८५ ना ना दिठी घालूनि आहेरा। अवंतुं जाइजे सोयिरा। कां वाण धाडिजे घरा। वोवसीयाचे ८६ पैं कळांतर गांठीं बांधिजे। मग पुढिलाचें काज कीजे। पूजा घेऊनि रसु दीजे। पीडितांसि ८७ तैसें जया जें दान देणें। तो तेणेंचि गा जीवनें। पुढती भुंजावा भावें येणें। दीजे जें कां ८८ अथवा कोणी वाटे जातां। घेतलें उमचों न शकता। मिळे जैं पंडुसुता। द्विजोत्तमु ८९ तरी कवड्या एकासाठीं। अशेषां गोत्रांचींच किरीटी। सर्व प्रायश्चित्तें सुये मुठी। तयाचिये २९० तेविंचि पारलौकिकें। फळें वांछिजती अनेकें। आणि दीजे तरी भुके। येकाही नोहे ९१ तेंही ब्राह्मणु नेवों सरे। कीं हानिचेनि शिणें झांसुरे। सर्वस्व जैसें चोरें। नागऊनि नेलें ९२ काय बहु सांगों सुमती। जें दीजे या मनोवृत्ती। तें दान गा त्रिजगतीं। राजस पैं ९३

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

मग म्लेंच्छांचे वसौटे। दांगाणें हन कैकटें। कां शिबिरें चोहटें। नगरींचे ते ९४ तेही ठाइं मिळणी। समयो सांजवेळु कां रजनी। तेव्हां उदार होणें धनीं। चोरियेच्या ९५ पात्रें भाट नागारी। सामान्य स्त्रिया कां जुवारी। जियें मूर्तिमंतें भुररीं। भुतलिया ९६ रूपानृत्याची पुरवणी। ते पुढां डोळेभारणी। गीत भाटींव तो श्रवणीं। कर्णजपु ९७ तयाहीवरी अळुमाळु। जैं घे फुलागंधा-

किंवा एकाद्याची आपल्या जवळ असलेली ठेव आपण जशी त्यास स्वसंतोषानें परत देऊन उतराई होतों; अथवा खिसमतगाराजवळ असलेला विडा जसा तो राजास अर्पण करतो, ७६ तसें निष्काम बुद्धीनें भूमि आदिकरून दान ब्राह्मणास अर्पण करावें, परंतु त्या दानाविषयीं कोणत्याही प्रकारची फलेच्छा होऊं देऊं नये; ७७ आणि दान ज्यास द्यावयाचें, तो अशा रीतीचा असावा कीं त्याचेकडून आपल्यास उलट कोणतेही प्रकारें कांहींही लाभ होणार नाहीं. ७८ आकाशांत पुष्कळ आरोळ्या मारल्या तरी जसें त्याचें प्रत्युत्तर आकाशापासून मिळत नाहीं; किंवा आरशाचे मागें पाहिलें असतां, जसें त्यांत प्रतिबिंब दिसत नाहीं; ७९ अथवा उदकावर चेंडू मारला असतां, तो जसा उसळून हातांत येत नाहीं; २८० किंवा वसूस (पोळास घातलेल्या चाऱ्यापासून जसा तो उपकार मानीत नाहीं; अथवा ज्याप्रमाणें कृतघ्न मनुष्यावर केलेले उपकार तो फेडीत नाहीं, ८१ त्याप्रमाणें, दान करणारावर कोणत्याही प्रकारानें उलट उपकार होणार नाहींत, अशा मनुष्यास दान द्यावें, व आपण दान दिल्याबद्दल अभिमान वाळगूं नये. ८२ हे वीरोत्तमा अर्जुना, अशा प्रकारचें जें दान, तें सर्व दानांत उत्तम, असें जें सात्त्विक दान, तें होय. ८३ आणि याप्रमाणेंच देश, काल, सत्पात्र ब्राह्मण व यथान्याय मिळविलेलें द्रव्य हें आहे; ८४

अन्वय-यत् तु प्रत्युपकारार्थं फलं उद्दिश्य वा पुनः परिक्लिष्टं च दीयते, तत् दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अर्थ-प्रत्युपकाराकरितां किंवा फलाच्या इच्छेनें अथवा मोठ्या कष्टानें दिलेलें जें दान, तें राजस दान होय.

परंतु, मनांत दुधाची इच्छा धरून जसें गाईस उत्तम रीतीनें चारावें, किंवा पेंव तयार करून त्यांत दाणे साठविण्याकरितां शेताची मेहनत मशागत करून त्यांत धान्य पेरावें; ८५ अथवा आहेरावर नजर ठेऊन जसें सोयऱ्याधायऱ्यांस लग्नकार्याचे वेळीं आमंत्रण करावें, किंवा जेवून ओवसा माघारा येईल, अशा ठिकाणींच वाण द्यावें; ८६ अथवा लांच पदरांत घेऊन मग दुसऱ्याचें काम करावें, किंवा द्रव्य घेऊन रोग्यास औषध द्यावें, ८७ तसें ज्याला जें दान द्यावें त्याचें त्यापासून संरक्षण होऊन त्यानें आपली लोकांत वाखाणणी करावी, या हेतूनें दान करतात; ८८ अथवा अर्जुना, वाटेनें जातांना कोणी एकादा उत्तम ब्राह्मण भेटला, पण त्यापासून प्रत्युपकार होण्यासारखा नसला, ८९ किंवा दान दिल्याची प्रसिद्धि करणारा नसला, तर, हे किरीटी, त्यास एक कवडी दान देऊन आपल्या सर्व आप्तवर्गांच्या प्रायश्चित्तांचा संकल्प करून त्याचे हातावर पाणी सोडतात. २९० त्याचप्रमाणें, त्या दानापासून परलोकच्या सर्व फलांची आशा करून त्यास देतात, आणि तें तरी किती? तर तें त्या ब्राह्मणाच्या एक वेळच्या भुकेलाही पुरावयाचें नाहीं. ९१ बरें, तेवढेंच कां होईना! पण तें तरी संतोषानें द्यावयाचें, तर नाहीं! तो ब्राह्मण तें घेऊन चालला असतां आपली मोठी हानि झाली, असें म्हणून मनांत झुरतात; जणूं काय चोरानें यांचें सर्वस्वच हरण केलें! ९२ हे सुमते अर्जुना, आणखी काय सांगावें! अशा मनोवृत्तीनें जें दान देतात, तें दान त्रिजगतांत राजस दान समज. ९३

अन्वय-यत् दानं असत्कृतं अवज्ञातं अदेशकाले अपात्रेभ्यः च दीयते, तत् तामसं उदाहृतम्. ॥ २२ ॥

अर्थ-जें दान सत्काररहित, अपमानपूर्वक, आणि पुण्यदेश, पुण्यकाल व सत्पात्र नसून दिलें जातें, तें तामस दान होय. ॥ २२ ॥

मग म्लेच्छांची वस्ती असेल तीं ठिकाणें, अथवा अरण्यें, किंवा अपवित्र जागा, अथवा तंबू, किंवा नगराचे चव्हाटे, ९४ अशा ठिकाणीं जमून संध्याकाळीं अथवा रात्रीं, चोरी करून आणिलेल्या धनाचें उदारपणानें दान करतात; ९५ हें दान देण्यास पात्रें कोण? तर भाट लोक, तमासगीर लोक, किंवा वेश्या अथवा जुगार खेळणारे, किंवा मूर्तिमंत चेटकी, यांच्यावरच खुष होतात! ९६ अशा लोकांनीं त्यांच्यापुढें नृत्यगायन केल्यावर अथवा भाट लोकांनीं स्तुति केलेली ऐकल्यावर, तींच त्यांच्या कानांत नेहमीं गुणगुणत असतात. ९७ त्याही-

चा गुगुळु । तंव भ्रमाचा तो वेताळू । अवतरे तैसा ९८ तेथ विभांडुनियां जग। आणिले पदार्थ अनेग । तेणें घालूं लागे मातंग । गवादी जैसी ९९ एवं ऐसेनि जें देणें । तें तामसदान मी म्हणें। आणि घडे दैवगुणें । आणिकही ऐक ३०० विपायें घुणाक्षर पडे । टाळिये काउळा सांपडे । तैसें तामसां पर्व जोडे। पुण्यदेशीं १ तेथ देखोनि तो आथिला । योग्यु मागोंही आला । तोही दर्पा चढला । भांबावे जरी २ तरी श्रद्धा न धरी जीवीं । तया माथाही न खालवी। स्वयें न करीना करवी । अर्घ्यादिक ३ आलिया न घली बैसों । तेथ गंधाक्षतांचा काय अनिसो । हा अप्रसंगु कीर असो । तामसीं नरीं ४ पैं बोळविजे रिणाइतु । तैसा झकवी तयाचा हातु । तूं करणें याचा बहुतु । प्रयोगु तेथ ५ आणि जया जें दे किरीटी। तयातें उमाणी तयासाठीं। मग कुबोलें कां लोटी। अवज्ञेच्या ६ हें बहु असो यापरी । मोल वेंचणें जें अवधारीं। तया नांव चराचरीं । तामस दान ७ ऐसें आपुलाला चिन्हीं । अळंकृतें तिन्ही । दानें दाविलीं अभिधानीं । रजतमाचिया ८ तेथ मी जाणत असें । विपायें तूं गा ऐसें। कल्पिसील मानसें । विचक्षणा ९ जे भवबंधमोचक । येकले कर्म सात्त्विक। तरी कां वेखासी सदोख । येर बोलावीं ३१० परि नोसंतितां विवसी । भेटी नाहीं निधीसी । कां धूं न साहतां जैसी । वाती न लगे ११ तैसें शुद्धसत्त्वाआड । आहे रजतमाचें कवाड। तें भेदणें यातें कीड। म्हणावें कां १२ आह्मी श्रद्धादि दानांत। जें समस्तही क्रियाजात । सांगितलें कां व्याप्त । तिहीं गुणीं १३ तेथ भरंवसेनि तिन्ही । न सांगोंचि ऐसें मानीं । परि सत्त्व दावावया दोन्ही । बोलिलों येरें १४ जें दोहींमाजि तिजें असे । तें दोन्ही सांडितांचि दिसे । अहोरात्रत्यागें जैसें । संध्यारूप १५ तैसें रजतमविनाशें । तिजें जें उत्तम दिसे । तें सत्त्व हें आपैसें । भावासि ये १६ एवं दावावया सत्त्व तुज। निरूपिलें तम रज । तें सांडूनि सत्त्वें काज। साधीं आपलें १७ सत्त्वेंचि येणें चोखाळें। करीं यज्ञादिकें सकळें। पावसी तैं करतळें। आपुलें निज १८ सूर्यें दाविलें सांतें। काय एक न दिसे येथें । तेविं सत्त्वें केलें फळातें। काय नेदी १९ हे कीर आवडतांविखीं । शक्ति सत्त्वीं आथी निकी। परि मोक्षेंसी एकी। मिसळणें जें ३२० तें एक आनचि आहे । तयाचा सावावो जैं लाहे । तैं मोक्षाचाही होये । गांवीं सरतें २१ पैं भांगार जऱ्ही पंधरें। तऱ्ही राजावळीचीं

नंतर जेव्हां पुष्पें अगर सुगंधि द्रव्यें यांचा सुवास घेतात, तेव्हां तल्लीन होऊन केवळ भ्रमाचे मूर्तिमंत वेताळ बनतात ! ९८ मग दुसऱ्यास लुटून आणलेल्या अनेक पदार्थांचें मांस वगैरे लोकांत अन्नसत्र घालतात. ९९ याप्रमाणें, जें दान करणें तें तामस दान असें मी म्हणतों; आणि दैववशात् आणखीही एक प्रकार घडून येतो, तो ऐक. ३०० कदाचित् भुंग्यानें लांकूड पोखरल्यावर त्यास रामनाम अक्षरांचा आकार यावा, किंवा सहज टाळी वाजवीत असतां दोन्ही हातांच्या मध्यें कावळा सांपडावा, त्याप्रमाणें तामस मनुष्यास पुण्यक्षेत्राचे ठिकाणीं पर्वणीचा लाभ झाला, १ आणि त्या ठिकाणीं ह्याचें ऐश्वर्य पाहून योग्य अतिथि प्राप्त झाला, आणि त्यास पाहून हा भांबावून जाऊन त्याला कांहीं द्यावें असेंही जरी मनांत आलें, २ तरी त्याजविषयीं पूज्य बुद्धि न बाळगतां व त्यास नमस्कार न करतां, आपण स्वतः दुसऱ्याकडूनही त्याला अर्घ्यादिकही समर्पण करीत नाहीं, ३ आणि त्याला बसावयास आसनही देत नाहीं, मग गंधाक्षतांनीं त्याचें पूजन करण्याची गोष्ट कशास पाहिजे ? याप्रमाणें तामसी पुरुष अतिथीची अप्रतिष्ठा करतात. ४ परंतु ऋणकऱ्याची बोळवण करावी, त्याप्रमाणें त्याच्या हातावर कांहीं द्रव्य ठेवून 'अरे तुरे' करून त्याचा अपमान करतात; ५ आणि अर्जुना, त्याला जें दान द्यावयाचें, तितकीच त्याची किंमत आहे, अशी त्याची हेलना करतात; आणि मग त्या ब्राह्मणास वाईट शब्द बोलून धक्के मारून त्याची अमर्यादा करतात. ६ हें पुष्कळ बोलणें राहूं दे. याप्रमाणें जें द्रव्य दान करणें, त्याला या जगांत तामस दान असें म्हणतात. ७ याप्रमाणें ज्याच्या त्याच्या चिन्हांनीं युक्त अशीं हीं सात्त्विक, राजस आणि तामस हीं दानें तुला स्पष्ट सांगितलीं. ८ त्याविषयीं अर्जुना, मला असें वाटतें कीं, कदाचित् तूं आपल्या मनांत अशी शंका घेशील कीं, ९ संसारबंधनापासून सोडविणारें जर एक सात्त्विक कर्मच आहे, तर त्यांतून दोषयुक्त अशीं जीं वेगळीं कर्में त्यांचें वर्णन कां करावें ? ३१० परंतु द्रव्याच्या ठेव्यावरील सनदेचें निवारण केल्याशिवाय जसें तें हातीं येत नाहीं, अथवा धूर सोसल्याशिवाय जसा अग्नि पेटत नाहीं, ११ तसें शुद्ध सत्वगुणाचे आड जें रजस्तमोगुणाचें द्वार आहे, तें फोडण्याचा प्रयत्न केला असतां त्यास वाईट कां म्हणावें ? १२ आम्हीं श्रद्धेपासून दानापर्यंत जेवढ्या क्रिया सांगितल्या, त्या सर्व तीन गुणांनीं युक्त आहेत. १३ त्या तिन्ही गुणांचा मी खरोखर उल्लेख करणार नव्हतों; परंतु सत्वगुण उघड रीतीनें दाखविण्याकरितां दुसऱ्या दोन गुणांचें वर्णन केलें. १४ जें दोहोंमध्यें तिसरें आहे, तें दोघांचा त्याग केल्यावर दिसतें. ज्याप्रमाणें दिवस व रात्र यांचा त्याग केला असतां संध्याकाळ दिसतो, १५ त्याप्रमाणें रज व तम यांचा नाश झाल्यावर, तिसरा जो उत्तम सत्त्वगुण, तो आपोआप प्राप्त होतो. १६ अशा प्रकारें सत्त्वगुण दाखविण्याकरितां तुला तम व रज या गुणांचीं लक्षणें सांगितलीं, तर त्यांचा त्याग करून सत्वगुणाच्या योगें आपली कार्यसिद्धि करून घे. १७ या शुद्ध सत्वगुणानेंच तूं यज्ञादि सर्व कर्मांचें आचरण कर, म्हणजे तूं स्वस्वरूपाला अगदीं सहज प्राप्त होशील. १८ स्वतः सूर्यच जर कोणतीही वस्तु दाखवावयास लागला, तर काय एक दिसणार नाहीं ! तसें सत्वगुणानें आचरण केलें असतां तें कोणतें फल देणार नाहीं ? १९ अशी सर्वतोपरी सत्वगुणाच्या अंगीं शक्ति आहे खरी; परंतु मोक्षाची प्राप्ति जेणेंकरून होते, ३२० ती एक निराळीच वस्तु आहे; आणि तिचें जेव्हां सत्वगुणास साहाय्य होतें; तेव्हांच मोक्षप्राप्तीची योग्यता येते. २१ हें पहा—जरी पंधराच्या दराचें उत्तम सोनें असलें, तरी जेव्हां त्याच्यावर राजाचा

अक्षरें । लाहे तैंचि सरे जियापरी २२ स्वच्छें शीतळें सुगंधें । जळें होती सुख प्रदें । पारि पवित्रत्व संबंधें । तीर्थांचेनि २३ न यो कां भलतैसी थोरी । पारि गंगा जैं अंगिकारी । तैंचि तिये सागरीं । प्रवेशु गा २४ तैसें सात्त्विका कर्मा किरीटी । येतां मोक्षाचिये भेटी । न पडे आडकाठी । तें वेगळें आहे २५ हा बोलु आइकतखेंवीं । अर्जुना आधि न माये जीवीं । म्हणे देवें कृपा करावी। सांगावें तें २६ तेथ कृपाळुचक्रवर्ती । म्हणे आईक तयाची व्यक्ती । जेणें सात्त्विकें तें मुक्ती । रत्न देखे २७

ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

तरि अनादि परब्रह्म। जें जगदादि विश्रामधाम। तयाचें एक नाम । त्रिधा पैं असे २८ तें कीर अनाम अजाती । पारि अविद्यावर्गांचिये राती-। माजि वोळखावया श्रुती । खूण केली २९ उपजलिया बाळकासी । नांव नाहीं तयापासीं । ठेविलेनि नांवेंसीं । ओ देत उठी ३३० कष्टले संसारशिणें । जे देवों येती गाऱ्हाणें । तयां ओ दे नांवें जेणें । तो संकेतु हा ३१ ब्रह्माचा अबोला फिटावा । अद्वैतत्त्वें तो भेटावा । ऐसा मंत्रु देखिला कणवा । वेदें बापें ३२ मग दाविलेनि जेणें एकें । ब्रह्म आळविलें कवतिकें । मागां असत ठाके। पुढां उभें ३३ पारि निगमाचळशिखरीं । उपनिषदार्थनगरीं । आहाति जे ब्रह्माच्या येकाहारीं । तयांसीच कळे ३४ हेंही असो प्रजापती । शक्ति जे सृष्टि करिती । ते जया एका आवृत्ती । नामाचिये ३५ पैं सृष्टीचिया उपक्रमा-। पूर्वीं गा विरोत्तमा । वेडा ऐसा ब्रह्मा । एकला होता ३६ मज ईश्वरातें नोळखे। ना सृष्टिही करूं न शके । तो थोरु केला एकें । नामें जेणें ३७ जयाचा अर्थु जीवीं ध्यातां । जें वर्णत्रयाचि जपतां । विश्वसृजनयोग्यता । आली तया ३८ तेधवां रचिले ब्रह्मजन । तयां वेद दिधले शासन । यज्ञाऐसें वर्तन । जीविकें केलें ३९ पाठीं नेणों किती येर । स्रजिले लोक अपार । जाले ब्रह्मदत्त अग्रहार । तिन्ही भुवनें ३४० ऐसें नाममंत्रें जेणें । धातया अढंच करणें । तयाचें स्वरूप आइक म्हणे । श्रीकांतु तो ४१ तारि सर्व मंत्रांचा राजा । तो प्रणवो आदिवर्णु बुझा । आणि तत्कारु तो दुजा । तिजा सत्कारु ४२ एवं ॐतत्सदाकार । ब्रह्मनाम हें त्रिप्रकार । हें फुल तुरंबीं सुंदर । उपनिषदाचें ४३ येणेंसीं गा होऊनि एक । जैं कर्म चाले सात्त्विक । तैं कैवल्यातें पाइक । घरींचें

शिक्का पडेल, तेव्हांच तें चहूंकडे चालतें. २२ अनेक ठिकाणचें जल स्वच्छ, थंड, सुगंधयुक्त व सुखदायक असेल, पण तीर्थाला मिळाल्याशिवाय त्याला पवित्रता येत नाहीं; २३ इतर ठिकाणच्या पाण्याला कसलीही योग्यता नसेना, पण जेव्हां गंगा त्याचा अंगीकार करील, तेव्हांच त्याचा समुद्रांत प्रवेश होतो; २४ त्याप्रमाणें, अर्जुना, सात्विककर्माच्या आचरणानें मोक्षाच्या भेटीला येत असतां, ज्याच्यायोगें मध्यें आडकाठी होत नाहीं, तें वेगळेंच आहे. २५ हें भाषण ऐकतांच अर्जुनाचे मनांत अनिवार चिंता उत्पन्न होऊन तो म्हणाला कीं, "देवांनीं कृपा करून तें सांगावें." २६ तेव्हां भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले:—जिचे योगानें सात्विक गुणास मोक्षरूपी रत्नाचा लाभ होतो, त्या वस्तूचीं लक्षणें ऐक. २७

अन्वय-ॐतत् सत् इति ब्रह्मणः त्रिविधः निर्देशः स्मृतः; तेन ब्राह्मणाः वेदाः यज्ञाः च पुरा विहितः ॥ २३ ॥

अर्थ-ॐ तत् सत् अशीं तीन प्रकारचीं ब्रह्माचीं नांवें आहेत. त्यांच्या योगानें ब्राह्मण, वेद आणि यज्ञ हे पूर्वी उत्पन्न केले आहेत. ॥ २३ ॥

तर अनादि जें परब्रह्म, व जें जगत् आदिकरून सर्वांचें विश्रांतिस्थान आहे, त्याचें एकच नांव तीन प्रकारचें आहे. २८ तें ब्रह्म खरोखर नाम व जात एतद्रहित आहे. परंतु अज्ञानी लोकांच्या अंधकारांत ओळखण्याकरितां वेदांनीं त्याला नांव दिलें. २९ मूल जन्मल्यावर त्याला नांव नसतें, पण तेंच त्याचें नांव ठेवून हांका मारूं लागल्यावर तें ओ देत उठतें, ३३०त्याप्रमाणें, संसाराच्या कष्टानें शिणलेले जीव वेदाकडे गाऱ्हाणें सांगण्यास आले असतां त्यांनीं हांका मारल्यावर वेद त्यांस ओ देतात, तेंच नांव हें होय. ३१ ब्रह्माचें अनिर्वाच्यपण फिटावें, व ऐक्यरूप होऊन भेट व्हावी, असा वेदांनीं कृपावंत होऊन मंत्र शोधून काढला. ३२ मग ज्या मंत्रानें ब्रह्मास हांक मारली असतां तें सहज मागें असूनही पुढें उभें रहातें; ३३ परंतु वेदरूपी पर्वताच्या शिखरावर उपनिषद्रूपी नगरांत जे ब्रह्माच्या पंक्तीस असतात, त्यांनाच तें कळतें. ३४ फार काय, परंतु सृष्टि उत्पन्न करण्याची ब्रह्मदेवास जी शक्ति आली, ती ज्या एका नामाच्या अनुष्ठानानेंच प्राप्त झाली; ३५ परंतु, हे वीरोत्तमा, सृष्टि उत्पन्न करण्याचे पूर्वी ब्रह्मदेव एकटा उत्पन्न झाल्यावर वेडाच होऊन गेला. ३६ ज्या मजपासून त्याची उत्पत्ति झाली, त्या ईश्वरासही तो ओळखीना, अथवा सृष्टिही उत्पन्न करूं शकेना; ती योग्यता ज्या एका नांवाच्या उच्चारानें त्यास प्राप्त झाली; ३७ ज्याचा अर्थ मनांत आणल्यावर, व ज्या तीन अक्षरांचा जप केल्यावर सृष्टि उत्पन्न करण्याची योग्यता जेव्हां आली, ३८ तेव्हां ब्राह्मण निर्माण करून त्यांना वेदांची आज्ञा मान्य करण्यास सांगून त्यांचे निर्वाहाकरितां त्यानें त्यांस यज्ञाचें वगैरे आचरण करण्यास सांगितलें. ३९ नंतर अपार लोक उत्पन्न केले कीं, ज्यांची गणना करितां येत नाहीं, व तिन्ही भुवनें हीं ब्रह्मदेवानें त्यांस अग्रहार करून दिलीं. ३४० श्रीलक्ष्मीपति म्हणतात:—अशा प्रकारें ज्या नाममंत्राच्या योगानें ब्रह्मदेव श्रेष्ठत्वास पावला, त्याचें लक्षण ऐक. ४१ तर सर्व मंत्रांत श्रेष्ठ जो ॐकार, तो मूळ अक्षर असें समज; आणि तत्कार दुसरें अक्षर, व तिसरें सत्कार होय. ४२ याप्रमाणें ॐतत्सत् असें तीन प्रकारचें ब्रह्माचें नांव आहे; आणि उपनिषदाचें हें जें नामरूपी सुंदर पुष्प, त्याचा तूं वास घे. ४३ याचें ऐक्य झाल्यावर जर सात्विक कर्माचें आचरण

करी ४४ परि कापुराचें थळींव । आणूनि देईल दैव । लेवों जाणणेंचि आडव। तेथ असे बापा ४५ तैसें आदरिजेल सत्कर्म । उच्चरिजेल ब्रह्मनाम । परि नेणि-जेल जरि वर्म । विनियोगाचें ४६ तरि महंताचिया कोठी । घरा आलियाही वोढी । मानूं नेणतां परवडी । मुदल तुटे ४७ कां ल्यावया चोखट । टीक भांगार एकवट । घालूनि बांधली मोट । गळा जेवीं ४८ तैसें तोंडीं ब्रह्मनाम। हातीं तें सात्त्विक कर्म । विनियोगेंवीण काम । विफळ होय ४९ अगा अन्न आणि भूक । पासीं असे परि देख । जेऊं नेणतां बाळक । लंघनाचि कीं ३५० कां स्नेहसूत्र वैश्वानरा । जालियाही संसारा । हातवटी नेणतां वीरा । प्रकाशु नोहे ५१ तैसें वेळे कृत्य पावे । तेथिंचा मंत्रुही आठवे । पारि व्यर्थ तें आघवें। विनियोगेंवीण ५२ म्हणौनि वर्णत्रयात्मक । जें हें परब्रह्मनाम एक । विनि-योगु तूं आइक । याचा आतां ५३

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

तरि या नामींचीं अक्षरें तिन्ही । कर्मा आदिमध्यनिदानीं । प्रयोजावीं पैं स्थानीं । इहीं तिन्ही ५४ हेचि एकी हातवटी । घेउनी हन किरीटी । आले ब्रह्मविद भेटी । ब्रह्माचिये ५५ ब्रह्मेंसीं होआवया एकी । ते न वचती यज्ञा-दिकीं । जें चावळलें वोळखी । शास्त्रांचिया ५६ तो आदि तंव ओंकारु । ध्यानें करिती गोचरु । पाठीं आणिती उच्चारु । वाचेही तो ५७ तेणें ध्यानें प्रकटें । प्रणवोच्चारें स्पष्टें । लागती मग वाटे । क्रियांचिये ५८ आंधारीं अ-भंगु दिवा । आडवीं समर्थु बोळावा । तैसा प्रणवो जाणावा । कर्मारंभीं ५९ उचितदेवोद्देशें । द्रव्यें धर्म्यें आणि बहुवसें । द्विजद्वारा हन हुताशें । यजि-ती पैं ते ३६० आहवनीयादि वन्हीं । निक्षेपरूपीं हवनीं । यजिती पैं विधा-नीं । फुडे होउनी ६१ किंबहुना नाना याग । निष्पतीचें घेउनी अंग । क-रिती नावडतेया त्याग । उपाधीचा ६२ कां न्यायें जोडला पवित्रीं । भूम्या-दिकीं स्वतंत्री । देशकाळशुद्ध पात्रीं । देती दानें ६३ अथवा एकांतरा कृच्छ्रीं। चांद्रायणें मासोपवासीं । शोषोनि गा धातुराशी । करिती तपें ६४ एवं यज्ञ-दानतपें । जियें गाजती बंधरूपें । तिहींच होय सोपें । मोक्षाचें तयां ६५ स्थळीं नावा जिया दाटिजे । जळीं तियांचि जेवीं तरिजे । तेविं बंधकीं कर्मीं सुटि-जे । नामें येणें ६६ परि हें असो ऐसिया । या यज्ञदानादि क्रिया । ओंकारें

केलें, तर मोक्ष आपल्या घरचा चाकर होतो. ४४ परंतु दैवयोगानें जर कापुराचे अलंकार प्राप्त झाले, तर बाबारे, ते कसे वापरावे, हें समजण्याचीच अडचण असते; ४५ तसें सत्कर्माचें आचरण करून ब्रह्माच्या नांवाचा जरी उच्चार केला, पण त्याचें व्यवस्थेचें वर्म जर माहीत नसलें, ४६ तर, साधुवृंद घरीं आलें असतां त्यांचा सन्मान न करितां अपमान केला म्हणजे पुण्याचा क्षय होतो; ४७ अथवा सुंदर टिका वगैरे सोन्याचे दागिने एके ठिकाणीं बांधून ते जसे गळ्यांत अडकवावे, ४८ तसा तोंडानें ब्रह्माचे नांवाचा उच्चार केला, व हातानें सात्विक कर्माचें आचरण केलें, पण त्याची व्यवस्था माहीत नसली, तर तें सर्व कर्म व्यर्थ होय. ४९ अरे, अन्न जवळ असून भूकही लागली आहे; परंतु असें पहा कीं, लहान बालकास तें हातानें घेऊन तोंडांत घालण्याची व्यवस्था माहीत नसल्यामुळें त्यास लंघनच घडतें, ३५० अथवा अर्जुना, तेल, वात व अग्नि हीं एके ठिकाणीं असतांही दिवा कसा लावावा, हें माहीत नसेल, तर उजेड करतां येत नाहीं; ५१ त्याप्रमाणें, पर्वकाळ प्राप्त होऊन, व कर्म करण्याची इच्छा होऊन त्या वेळचा मंत्रही जरी आठवला, तरी त्याची व्यवस्था माहीत नसल्यामुळें ते सर्व योग व्यर्थ होतात. ५२ म्हणून, तीन अक्षरांचें जें हें ब्रह्माचें नांव, त्याची व्यवस्था कशी करावी ती सांगतों ऐक. ५३

अन्वय–तस्मात् ब्रह्मवादिनां विधानोक्तः यज्ञदानतपः क्रियाः ॐ इति उदाहृत्य सततं प्रवर्तते. ।। २४ ।।

अर्थ–याकरितां, वेदवेत्त्यांच्या यथाविधि यज्ञ, दान व तप या क्रिया ॐ या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून निरंतर चालू असतात. ।। २४ ।।

तर, या परब्रह्म नांवाचीं जीं तीन अक्षरें आहेत त्या तिहींची योजना कर्माच्या आधीं, मध्यें व शेवटीं करावी. ५४ हे किरीटी, याच हातोटीनें ब्रह्मज्ञान्यांना ब्रह्माची भेट होते. ५५ ज्यांनीं शास्त्राची माहिती करून घेतली आहे, ते ब्रह्माशीं ऐक्य होण्याकरितां यज्ञादि क्रियांचा त्याग करीत नाहींत. ५६ ते अगोदर ध्यानानें ॐकार सिद्ध करून मागून वाचेनें त्याचा उच्चार करतात. ५७ अशा रीतीनें ध्यान केल्यावर प्रणवोच्चार स्पष्ट करून मग क्रिया करण्यास आरंभ करितात. ५८ मग अंधरांत न जाणाऱ्या दिव्याप्रमाणें अथवा अरण्यांत बरोबर असणाऱ्या बलवान् सोबत्याप्रमाणें, कर्मारंभींचा प्रणवोच्चार कर्म करते वेळीं सोबत करतो, असें समज. ५९ धर्मानें मिळविलेलें पुष्कळ द्रव्य वेदांत सांगितलेल्या देवतेला अर्पण करण्याच्या हेतूनें ब्राह्मणद्वारा अथवा अग्नीच्या मुखानें यज्ञ करतात; ३६० आहवनीय, गार्हपत्य व दक्षिण या तीन अग्नींत ते यथाविधि हवन करतात; ६१ फार काय, परंतु नानातऱ्हेचे यज्ञ उत्पन्न करून नावडत्या अहंकारादि संसाराचा त्याग करतात; ६२ किंवा न्यायानें मिळविलेलें पवित्र द्रव्य, व भूमि आदिकरून मुख्य दानें हीं देशकाल पाहून पवित्र ब्राह्मणांस देतात. ६३ अथवा एक दिवसाआड, किंवा एक महिन्याआड चांद्रायण व्रताचें आचरण करून महिन्याचे महिने केलेल्या उपासानें शरीरांतील सप्तधातु शोषून शरीर शुद्ध करून तपाचें आचरण करतात; ६४ अशा प्रकारें यज्ञ, दान व तप हीं जीं कर्में बंधरूप म्हणून प्रसिद्ध आहेत, त्यांचे आरंभीं प्रणवोच्चार केला असतां त्या योगानें मोक्ष सोपा होतो. ६५ नदीच्या कडेस असलेली नाव पाण्यांत लोटते वेळीं जड लागते, परंतु तिच्याच योगानें पाण्यावरून तरून जातां येतें, त्याप्रमाणें, संसारांत पाडणारीं अशीं जीं कर्में त्या कर्मांपासून या नामाच्या योगानें मनुष्य मुक्त होतो. ६६ परंतु या गोष्टी तशाच राहूं दे. या यज्ञ, दान वगैरे ज्या क्रिया आहेत, त्या ॐकाराच्या

सांवायिलिया । प्रवर्तनी ६७ तिया मोटकिया जेथ फळीं । रिगों पाहाती नि-
हाळीं । प्रयाजितीं तिये काळीं । तच्छब्दु तो ६८

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकाङ्क्षिभिः २५

जे सर्वांही जगापरौतें । जें एक सर्वही देखतें । जे तच्छब्दे बोलिजे तें।
पैल वस्तु ६९ तें सर्वादिकत्वें चित्तीं । तद्रूप ध्यावूनियां सुमती । उच्चारेंही
व्यक्ती । आणिती पुढती ३७० म्हणती तद्रूपा ब्रह्मा तया । फळेंसीं क्रिया
इया । तेचि होतु आम्हां भोगावया । कांहींचि नुरो ७१ ऐसेनि तदात्मकें
ब्रह्में । तेथ उगाणूनि कर्में । आंग झाडिती न ममें । येणें बोले ७२ आतां
ओंकारें आदरिलें । तत्कारें समर्पिलें । इया रिती जया आलें । ब्रह्मत्व कर्मा
७३ ते कर्म कीर ब्रह्माकारें । जालें तेणेंही न सरे । जें करी तेणेंसीं दुसरें।
आहे म्हणौनि ७४ मीठ आंगें जळीं विरे । परि क्षारता वेगळी उरे। तैसें कर्म
ब्रह्माकारें । गमे तें द्वैत ७५ आणि दुजें जंव जंव घडे । तंव तंव संसारभय
जोडे । हें देवो आपुलेनि तोंडें । बोलती वेद ७६ म्हणोनि परत्वें ब्रह्म असे।
तें आत्मत्वें परियवसे । सच्छब्दया रिणोद्देशें । ठेविला देवें ७७ तरि ओंकार
तत्कारीं । कर्म केलें जें ब्रह्मशरीरीं । जें प्रशस्तादि बोलवरी । वाखाणिलें ७८
प्रशस्तकर्मीं तिये । सच्छब्दा विनियोगु आहे। तोचि आइका होये। तैसा सांगों ७९

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥

तरि सच्छब्दें येणें । आटूनि असंताचें नाणें । दाविजे अव्यंगवाणें । स-
त्तेचें रूप ३८० जें सत्तेचि काळें देशें । होऊं नेणेचि अनारिसें । आपणपां
आपण असे । अखंडित ८१ हें दिसतें जेतुलें आहे । तें असतपणें जें नोहे।
देखतां रूपीं सोये । लाभे जयाची ८२ तेणेंसीं प्रशस्त तें कर्म । जें जालें स-
र्वात्मक ब्रह्म । देखिजे करूनि सम । ऐक्यबोधें ८३ तरी ओंकारतत्कारें । जें
कर्म दाविलें ब्रह्माकारें । तें गिळूनि होइजे एकसरें । सन्मात्रचि ८४ ऐसा हा
अंतरंगु । सच्छब्दाचा विनियोगु । जाणा म्हणे श्रीरंगु । मी ना म्हणें हो ८५
ना मीचि जरी हो म्हणें । तरी श्रीरंगीं दुजें हेंचि उणें । म्हणौनि हें बोलणें।
देवाचेंचि ८६ आतां आणिकीही परी । सच्छब्दु हा अवधारीं । सात्त्विक कर्मा
करी । उपकारु जो ८७ तरी सत्कर्में चांगें । चालिलीं अधिकारबगें । परी एका-
धे कां आंगें । हिणावती जैं ८८ तैं उणें एकें अवयवें । शरीर ठाके आघवें।

साह्यानें योग्यतेस येतात. ६७ तीं कर्में फळाला आलीं असें ज्या वेळेस यांच्या दृष्टीस पडतें; त्या वेळेस ' तत् ' शब्दाचा उपयोग करितात. ६८

अन्वय–मोक्षकाङ्क्षिभिः तत् इति (उदाहृत्य) फलं अनभिसंधाय विविधाः यज्ञतपः क्रियाः दानक्रियाः च क्रियंते.

अर्थ–मुमुक्षु जन ' तत् ' या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून फळाची आशा न धरितां यज्ञ, तप आणि दान यांच्या अनेक प्रकारच्या क्रिया करितात. ॥ २५ ॥

जें सर्व जगाच्या पलीकडे आहे, व जें एकटें सर्वांला पाहूं शकतें, असें जें परब्रह्म, तें ' तत् ' या शब्दानें म्हणतात. ६९ अर्जुना, तें सर्वांच्याहून अगोदरचें आहे, असें लक्षांत आणून त्याच्या रूपाचें ध्यान करून पुढें त्याचा ' तत् ' उच्चार करतात; ३७० आणि असें म्हणतात कीं, तद्रूपी जें ब्रह्म, त्याला फळांसह सर्व क्रिया अर्पण असोत. आम्हांस भोगावयास कांहीं शिल्लक न राहोत. ७१ याप्रमाणें तत्स्वरूपीं ब्रह्मास कर्में अर्पून तीं ' माझीं नव्हेत ' असें म्हणून अंग झाडून मोकळे होतात. ७२ आतां, ॐकाराचा उच्चार करून ज्याचा आरंभ केला, व ' तत् ' याचा उच्चार करून ज्याचें फळ अर्पण केलें, आणि अशा रीतीनें ज्या कर्माला ब्रह्मत्व प्राप्त झालें, ७३ तें कर्म खरोखर जरी ब्रह्मरूप झालें, तरी तेवढ्यानेंच कार्यभाग होत नाहीं. कारण जो कर्म करणारा असतो, त्याचा दुजाभाव शिल्लक रहातो. त्याचें ब्रह्माशीं ऐक्य होत नाहीं. ७४ मीठ पाण्यांत टाकलें असतां विरून जातें, परंतु त्याचा खारटपणा पाण्यापासून वेगळाच असतो; तसें कर्म ब्रह्माकार झालें, असें समजणें तेंच द्वैत होय; ७५ आणि जसें जसें द्वैत वाढेल, तसें तसें संसारभयही अधिक प्राप्त होईल. हे देव स्वतः आपल्या तोंडानें बोलतात, इतकेंच नव्हे तर वेदही तसेंच सांगतात. ७६ म्हणून, ब्रह्माच्या ठिकाणीं असलेलें द्वैत हें ' सत् ' शब्दाच्या ज्ञानानें निरसन होण्याकरितां देवांनीं ' सत् ' शब्दाची योजना केली आहे. ७७ तर ॐकार व तत्कार यांच्या उच्चारानें केलेलें कर्म ब्रह्मस्वरूपी होतें. त्याला प्रशस्त कर्म असें म्हणतात. ७८ प्रशस्त कर्मांचे ठिकाणीं ' सत् ' शब्दाचा उपयोग करतात, तो ऐकण्याजोगा आहे, तो सांगतों. ७९.

अन्वय–(ज्ञानिभिः) सत् इति एतत् सद्भावे साधुभावे च प्रयुज्यते; तथा, पार्थ, प्रशस्ते कर्मणि सत् शब्दः युज्यते. ॥ २६ ॥

अर्थ–ज्ञानी हे ' सत् ' या ब्रह्माच्या नांवाची योजना अस्तित्व आणि चांगलेपणा दाखविण्याकरितां करितात. तसेंच, पार्था, शुभ कर्म दाखविण्यालाही ' सत् ' हा शब्द योजीत असतात. ॥ २६ ॥

तर या सत् शब्दानें असद्रूपी मिथ्या नाणें आटून सत्तेचें व्यंगरहित स्वरूप दृष्टीस पडतें. ३८० त्या सत्तेला देशानें किंवा कालानें भिन्नरूप प्राप्त होत नाहीं. ती आपल्या ठिकाणीं जशी असते तशीच असते. ८१ हें जें सर्व दृश्यमान जगत् असत् आहे तें सत्तेचें रूप नाहीं. ज्या सत्तेचें रूप दृष्टीस पडलें असतां आत्मस्वरूपाची प्राप्ती होते. ८२ त्या सत्तेबरोबर ऐक्यबोधानें कर्म ब्रह्मरूप होतें ८३ तर ॐकार व तत्कारानें जें कर्म ब्रह्मरूप झालें, असें पूर्वींच दाखविलें आहे मग या सत् शब्दाचा उपयोग काय, असें म्हणशील तर, कर्म ब्रह्मरूप झालें, असाही संस्कार राहूं नये म्हणून सत् शब्दाचा विनियोग आहे. ८४ याप्रमाणें ही ' सत् ' शब्दाची अंतर्गत व्यवस्था समजा, असें श्रीरंग म्हणाले. महाराज म्हणतातः—मी म्हणत नाहीं हो ! ८५ किंवा मीच म्हणतों देव म्हणत नाहींत असें जर म्हटलें, तर श्रीरंगांचे ठिकाणीं द्वैताचा भाव उत्पन्न होऊन उणेपणा येतो. म्हणून मी जें बोलत आहे तें देवांचेंच बोलणें आहे. ८६ आतां ' सत् ' शब्द हा दुसऱ्या एका तऱ्हेनें सात्त्विक कर्मावर उपकार करतो, तो ऐक. ८७ तर सत्कर्में यथाविधि उत्तम प्रकारें चाललीं असतां त्यांत एकाद्या बाजूनें जेव्हां उणेपणा येतो, ८८ तेव्हां शरीराचा एकादा अवयव कमी असला म्हणजे जसे शरीराचे व्यापार थांबतात, किंवा रथा-

कां अंगहीन न भांडावे । रथाची गती ८९ तैसें एकेचि गुणेंवीण । सताचि
परी असतपण । कर्म धरी गा जाण । जिये वेळे ३९० तेव्हां ओंकार तत्का-
रीं । सावायिला हा चांगी परी । सच्छब्दु कर्मा करी । जीर्णोद्धारु ९१ तें अ.
सतपण फेडी । आणि सद्भावाचिये रूढी । निजसत्त्वाचिये प्रौढी । सच्छब्दु हा
९२ दिव्यौषध जैसें रोगिया । कां सावावो ये भंगलिया । सच्छब्दु कर्मा व्यंग-
लिया । तैसा जाण ९३ अथवा कांहीं प्रमादें । कर्म आपुलिये मर्यादे । चु-
कोनि पडे निषिद्धे । वाटे हन ९४ चालतयाचि मार्गु सांडे । पारखियाचि अ-
खरें पडे । राहाटीमाजि न घडे । काइ काइ ९५ म्हणौनि तैसी कर्मा । राभ-
स्यें सांडे सीमा । असाधुत्वाचिया दुर्नामा । येवों पाहे जें ९६ तेथ गा हा
सच्छब्दु । येरां दोहींपरीस प्रबुध्दु । प्रयोजिला करी साधु । कर्मातें यया ९७
लोहा परिसाची घृष्टी । वोहळा गंगेची भेटी । कां मृता जैसी वृष्टी । पीयूषाची
९८ पैं असाधुकर्मा तैसा । सच्छब्दप्रयोगु वीरेशा । हें असो गौरवुचि ऐसा ।
नामाचा यया ९९ घेऊनि येथिंचें वर्म । जैं विचारिसी हें नाम । तैं केवळ हेंचि
ब्रह्म । जाणसी तूं ४०० पाहें पां ओंतत्सत् ऐसें । हें बोलणें तेथ नेतसे । जेथू-
नि कां हें प्रकाशें । दृश्यजात १ तें तंव निर्विशिष्ट । परब्रह्म चोखट । तयाचें
हें आंतुवट । व्यंजक नाम २ परि आश्रयो आकाशा । आकाशचि कां जैसा ।
या नामा नामीं आश्रयो तैसा । अभेदु असे ३ उदयिला आकाशीं । रवीचि
रवीतें प्रकाशी । हे नामव्यक्ती तैसी । ब्रह्माचि करी ४ म्हणौनि त्र्यक्षर हें नाम ।
नव्हे जाण केवळ ब्रह्म । यालागीं कर्म । जें जें कीजे ५

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥

तें याग अथवा दानें । तपादिकेंही गहनें । तियें निफजतु कां न्यूनें । हो-
ऊनि ठातु ६ परि परिसाचा वरकलीं । नाहीं चोंखाकिडाची बोली । तैसीं
ब्रह्मीं अर्पितां केली । ब्रह्मचि होती ७ उणिया पुरियाची परी । नुरेचि तेथ
अवधारीं । निवडूं न येती सागरीं । जैसिया नदी ८ एवं पार्था तुजप्रती । ब्र-
ह्मनामाची हे शक्ती । सांगितली उपपत्ती । डोळसा गा ९ आणि येकें कांहीं
अक्षरा । वेगळवेगळा वीरा । विनियोगु नागरा । बोलिलों रीती ४१० एवं
ऐसे सुमहिम । म्हणौनि हे ब्रह्मनाम । आतां जाणितलें कीं सुवर्म । राया तुवां
११ तरी येथूनि याचि श्रद्धा । उपलविली हो सर्वदा । जयाचे जाले बंधा ।

चा एकादा भाग कमी झाल्यावर रथाची गति जशी कमी होते, ८९ तसें कर्म सत् (उत्तम) खरें, परंतु ज्या वेळीं एकाद्याच गुणाच्या अभावीं तें असत् होतें, ३९० तेव्हां ॐकार व तत्कार यांच्या साहाय्यानें 'सत्' शब्द हा त्या व्यंग कर्माचा उत्तम प्रकारें जीर्णोद्धार करतो; ९१ आणि आपल्या तेजाचे जोरानें कर्माचें व्यंग नाहींसें करून त्यास सद्भावाच्या योग्यतेस आणतो. ९२ दिव्य औषध जसें रोग्याला बरें करतें, किंवा एकाद्याचा पराजय झाला असतां त्यास साह्य मिळाल्यावर जशी दुप्पट शक्ति येते, तसा 'सत्' हा शब्द व्यंग कर्माचा न्यूनपणा नाहींसा करतो, असें समज. ९३ अथवा कांहीं प्रमादानें कर्म आपली मर्यादा सोडून जर निषिद्ध मार्गानें गेलें; ९४ चालणारा आहे तोच मार्ग चुकतो, आणि परीक्षकालाच भ्रम होतो; तर व्यवहारांत काय काय होत नाहीं ? ९५ म्हणून, तशी कर्माची अविचारानें मर्यादा सुटून त्याला जर निषिद्ध कर्माचें वाईट नांव प्राप्त झालें, ९६ तर दोहोंपेक्षां ज्ञाता असा जो हा 'सत्' शब्द, त्याची योजना केली असतां हा वाईट कर्माचें चांगलें कर्म करितो. ९७ लोखंडाला जसें परिसाचें घर्षण, ओढ्यास जशी गंगेची भेट, अथवा मेलेल्या मनुष्यास जशी अमृताची वृष्टि, ९८ तसा, हे वीरेशा, असत्कर्माला 'सत्' ह्या शब्दाचा प्रयोग होय. फार काय सांगावें ! 'सत्' या नामाचा महिमाच असा आहे. ९९ अशा रीतीनें सत् शब्दाचें वर्म जाणून घेऊन जेव्हां तूं त्या नामाचा उच्चार करशील, तेव्हां हेंच केवळ ब्रह्म आहे, असें तुला समजेल. ४०० हे पहा—ॐतत्सत् हीं अक्षरें मुमुक्षूस त्या ठिकाणीं नेतात, कीं ज्या ब्रह्मापासून दृष्टिगोचर सर्व पदार्थ प्रकाशमान होतात. १ तें परब्रह्म स्वच्छ अमूर्त अपरिच्छिन्न आहे. व ॐतत्सत् हें त्याचें अंतर्गत दर्शक नाम आहे. २ परंतु आकाशाला जसा आकाशाचाच आश्रय आहे, तसा ॐतत्सत् या अक्षरांना ब्रह्माचाच आश्रय आहे. ३ आकाशांत उदय पावल्यावर सूर्यच सूर्याला प्रकाशित करितो, त्याप्रमाणें या नांवाचे उच्चाराबरोबर ब्रह्माची प्राप्ति होते. ४ म्हणून हें त्र्यक्षरी नांव नसून केवळ ब्रह्म आहे असें समज; आणि याप्रीत्यर्थ जें जें कर्म तूं करशील, ५

अन्वय—यज्ञे, दाने, तपसि, च स्थितिः सत् इति च उच्यते; तदर्थीयं च कर्म सत् इति अभिधीयते एव. ॥ २७ ॥

अर्थ—यज्ञ दान व तप यांमध्यें तत्पर असणें याला 'सत्' म्हणतात, आणि त्यांच्याकरितां केलेलें जें कर्म, त्यालाही सत् असेंच म्हणतात. ॥ २७ ॥

आणि त्या कर्मांमध्यें आरंभींच कांहीं व्यंग उत्पन्न होवो, किंवा तीं आरंभूनही अपूर्ण राहोत: यज्ञ, दानें, किंवा गहन तपें असोत, ६ पण परिसाच्या स्पर्शानें झालेल्या सोन्याच्या कसोटींत उत्तम किंवा हिणकट ह्याची भासही नसते, त्याप्रमाणें केलेलीं कर्मे ब्रह्मार्पण केलीं असतां ब्रह्मरूपच होतात. ७ आणि ज्याप्रमाणें समुद्रांमध्यें नद्या निवडतां येत नाहींत, त्याप्रमाणें त्या कर्मांच्या ठिकाणीं पूर्णापूर्ण (उत्तम किंवा निषिद्ध) हा भेद उरत नाहीं, समजलास ! ८ याप्रमाणें, हे ज्ञानवंता अर्जुना, ब्रह्मनामाची शक्ति तुला दृष्टांतपूर्वक उघड करून सांगितली; ९ आणि हे वीरा, ब्रह्मनामाच्या, एकेक अक्षरांचीही निरनिराळी व्यवस्था तुला चांगल्या रीतीनें सांगितली. ४१० याप्रमाणें अर्जुना, ब्रह्मनामाची ही अशी थोरवी आहे, हें वर्म तुला समजलें ना ! ११ तर यापुढें नेहमीं याच नामावर श्रद्धा ठेवलीस, तर जन्मबंधनापासून तूं

उरो नेदी १२ जिये कर्मीं हा प्रयोगु । अनुष्टिजे साद्विनियोगु । तेथ अनुष्ठिला सांगु । वेदुचि तो । १३

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभाग योगो नाम सप्तदशोऽध्यायः १७

ना सांडूनि हे सोये । मोडूनि श्रद्धेची बाहे । दुराग्रहाची त्राये । वाढऊनियां १४ मग अश्वमेध कोडी कीजे । रत्नें भरोनि पृथ्वी दीजे । एकांगुष्ठींही तपिजे । तपसाहस्रीं १५ जळाशयाचेनि नांवें । समुद्रही कीजती नवे । पारि किंबहुना आघवें । वृथाचि तें १६ खडकावरी वर्षलें । जैसें भस्मीं हवन केलें । कां खेंव दिधलें । साउलिये १७ नातारि जैसें चडकणा । गगन हाणितलें अर्जुना । तैसा समारंभु सुणा । गेलाचि तो १८ घाणा [illegible] गुंडे । तेथ तेल ना पेंडी जोडे । तैसें दरिद्र तेवढें । ठेलेंचि आंगीं [illegible] । कां [illegible] बांधली खापरी । येथें अथवा पैलतीरीं । न सरोनि जैसी मारी । [illegible] वीरेशा । हें असो [illegible] कर्मजातें तेणें । नाहीं ऐहिकीचें भोगणें । तेथ परत्र तें कवणें । [illegible] २१ म्हणौनि ब्रह्मनामश्रद्धा । सांडूनि कीजे जो धांदा । हें असो सिणु नुसधा । दृष्टादृष्टीं तो २२ ऐसें कलुषकरिकेसरी । त्रितापतिमिरतमारी । श्रीवर वीर नरहरी । बोलिलें तेणें २३ तेथ निजानंदा बहुवसा । माजि अर्जुनु तो सहसा । हरपला चंद्रु जैसा । चांदिणेनि २४ अहो संग्रामु हा वाणिया । मापें नाराचांचिया आणिया । सूनि माप घे मवणिया । जीवितेंसी २५ ऐसिया समयीं कर्कशें । भोगीजत स्वानंदराज्य कैसें । आणि भाग्योदयो हा नसे । आणिके ठाईं २६ संजयो म्हणे कौरवराया । गुणा रिझों ये रिपूंचिया । आणि गुरुही हा आमुचेया । सुखाचा येथ २७ हा न पुसता हे गोठी । तरी देवो कां सोडिते गांठीं । तरी कैसेनि आम्हां भेटी । परमार्थेंसीं २८ होतों अज्ञानाच्या आंधारां । वोसंतीत जन्मवाहरा । तों आत्मप्रकाशमंदिरा । आंतु आणिलें २९ येवढा आम्हां तुम्हां थोरु । केला येणें उपकारु । म्हणोनि हा व्याससहोदरु । गुरुत्वें होय ४३० तेविंचि संजयो म्हणे चित्तीं । हा अतिशयो या नृपती । खुपेल म्हणौनि किती । बोलत असों ३१ ऐसी हे बोली सांडिली । मग येरीचि गोठी आदरिली । जे पार्थें कां पुसिली । श्रीकृष्णातें ३२ याचें जैसें कां करणें । तैसें मीही करीन बोलणें । ऐकिजो ज्ञानदेवो म्हणे । निवृत्तीचा ४३३

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्लोक २८, ओंव्या ४३३.

मुक्त होशील. १२ जें कर्म करतांना या शब्दाचा उत्तम रीतीनें उपयोग करण्यांत येईल, तें कर्म पूर्ण होऊन वेदरूपीच होईल. १३

अन्वय-पार्थ, अश्रद्धया हुतं, दत्तं, तपः तप्तं यत् च कृतं, तत् असत् इति उच्यते. तत् प्रेत्य, इह (अपि) च (फलप्रदं) नो (भवति). ॥ २८ ॥

अर्थ-पार्था, श्रद्धेवांचून केलेलें हवन [यज्ञ] दान, तप आणि कोणतेंही कर्म याला ' असत् ' असें म्हणतात. तें परलोकीं फलप्रद होत नाहीं, व या लोकींही फलप्रद होत नाहीं. ॥ २८ ॥

अथवा हा मार्ग सोडून, श्रद्धा नाहींशी करून व दुराग्रहाचें बल वाढवून १४ मग कोट्यवधि अश्वमेघ यज्ञ केले, सर्व पृथ्वी रत्नांनीं भरून दान दिली, एक अंगुष्ठावर उभें राहून सहस्रावधि वर्षे तपश्चर्या केली, १५ आणि जलाशयांप्रमाणें गोड्या पाण्याचा समुद्र बांधला, तरी तें सर्व व्यर्थ होय. १६ खडकावर वृष्टि व्हावी, किंवा भस्मांत आहुति द्यावी, अथवा सावलीस आलिंगन द्यावें. १७ किंवा अर्जुना, आकाशास चापटी मारावी, त्याप्रमाणें हे सर्व समारंभ फुकट जातात ! १८ घाण्यांत जर बोटें घालून गाळले, तर त्यापासून तेल अथवा पेंड प्राप्त होत नाहीं; त्या प्रमाणें, या गोष्टीपासून दरिद्रच प्राप्त होणार ! १९ पदरांत खापरखुंटी बांधून या देशांत अथवा दुसऱ्या देशांत गेलें, तरी जशी ती द्रव्याच्या ऐवजीं न चालतां उपाशी मारते, ४२० तसें त्या सर्व कर्मांचे आचरणापासून इहलोकीं सुख मिळत नाहीं; मग परलोकच्या सुखाची इच्छा कशास करावी ? २१ म्हणून ब्रह्माचे ठिकाणीं श्रद्धा न ठेवतां (ब्रह्मार्पण न करतां) जें कर्म करावें, त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं;—तो इहपरलोकीं केवळ शीण होय ! २२ असें पातकरूपी हत्तीचा नाश करणारा सिंह, त्रितापरूपी अंधकाराचा सूर्य लक्ष्मीपति व सर्व वीरामध्यें श्रेष्ठ असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो बोलला. २३ तेव्हां, आत्मानंदांत निमग्न झालेला अर्जुन हा पौर्णिमेच्या चांदण्यानें चंद्र हारपला जातो, तसा हारपला. (मागें पडला.) २४ अहो, संग्राम हा केवळ वाणी असून बाणांचीं टोकें हींच त्याचीं मापें होत. त्यांनीं जीविताचें जणूं काय मापच घेतो आहे. २५ अशा दुर्घट प्रसंगीं आत्मानंदाचे भरांत अर्जुन कसा निमग्न झाला आहे ! आज ह्याच्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणाचें भाग्य उदयास आलेलें दिसत नाहीं ! २६ संजय म्हणतोः—हे कौरवेश्वरा धृतराष्ट्रा, शत्रूचे (अर्जुनाचे) गुण पाहून प्रीति उत्पन्न होते, आणि आमच्या सुखप्राप्तीला हाच येथें गुरु (कारण) झाला आहे. २७ जर ह्यानें ही गोष्ट विचारली नसती, तर देवांनीं आपलें हृद्गत कशाला सांगितलें असतें ? व आम्हांस परमार्थाची भेट तरी कशी झाली असती ? २८ अज्ञानरूपी अंधकारांत जन्ममरणांच्या येरझारा करीत पडलों होतों, तों आत्मप्रकाशरूपी मंदिरांत मला आणून सोडलें. २९ एवढा माझ्यावर व तुझ्यावर उपकार केला आहे, म्हणून हा व्यासाप्रमाणें आमचा गुरु झाला. ४३० इतक्यांत संजय आपले मनांत म्हणाला कीं, मीं जी अर्जुनाची अतिशय स्तुति केली, ती धृतराष्ट्रास सहन होणार नाहीं; तेव्हां आतां फार बोलूं नये. ३१ याप्रमाणें संजयानें ही गोष्ट सोडून, अर्जुनानें श्रीकृष्णास दुसरीच गोष्ट विचारली, ती सांगण्यास आरंभ केला. ३२ निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतातः—त्यानें जशी आपली गोष्ट फिरविली, तशी मीही सांगतों, ती ऐका. ४३३

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अठरावा.

जयजय देव निर्मळ । निजजनाखिलमंगळ । जन्मजराजलदजाळ- । प्रभंजन १ जयजय देव प्रबळ । विदळितामंगळकुळ । निगमागमद्रुमफळ । फलप्रद २ जयजय देव सकल । विगतविषयवत्सल । कलितकाळकौतूहल । कलातीत ३ जयजय देव निश्चळ । चलितचित्तपानतुंदिल । जगदुन्मीलनाविरल । केलिप्रिय ४ जयजय देव निष्कळ । स्फुरदमंदानंदबहळ । नित्यनिरस्ताखिलमळ । मूळभूत ५ जयजय देव स्वप्रभ । जगदंबुदगर्भनभ । भुवनोद्भवारंभस्तंभ । भवध्वंस ६ जयजय देव विशुद्ध । विदुदयोद्यानद्विरद । शमदममदनमद । दयार्णव ७ जयजय देवैकरूप । अतिकृतकंदर्पसर्पदर्प । भक्तभावाभुवनदीप । तापापह ८ जयजय देव अद्वितीय । परिणतोपरमैकप्रिय । निजजनजित भजनीय । मायागम्य ९ जयजय देव श्रीगुरो । अकल्पनाख्यकल्पतरो । स्वसंविद्द्रुमबीजप्ररो- । हणावनी १० हे काय एकैक ऐसैसें । नानापरिभाषावशें । स्तोत्र करूं तुजोद्देशें । निर्विशेषा ११ जिहीं विशेषणीं विशेषिजे । तें दृश्य नव्हे रूप तुझें हें जाणें मी म्हणोनि लाजें । वानणा इहीं १२ परी मर्यादेचा सागरु । हा तंवाचि तया डगरु । जंव न देखे सुधाकरु । उदया आला १३ सोमकांतु निजनिर्झरीं । चंद्रा अर्घ्यादिक न करी । तें तोचि अवधारीं । करवी कीं जी १४ नेणो कैसी वसंतसंगें । अवचितिया वृक्षाचीं अंगें । फुटती तैं तयांही जोगें । धरणें नोहे १५ पद्मिनी रविकिरण । लाहे मग लाजे कवण । कां जळें शिवतलें लवण । आंग भुले १६ तैसा तूतें जेथ मी स्मरें । तेथ मीपण मी विसरें । मग जाकळिला ढेकरें । तृप्तु जैसा १७ मज तुवां जी केलें तैसें । माझें मीपण दवडूनि

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अठरावा.

हे देवा, तुह्मी निर्मळ असून आपल्या भक्तांचें सर्वथैव मंगल करणारे आहां; आणि जन्म व वार्धक्य एतद्रूपी मेघांचा नाश करणारे वायूच आहां. तुमचा जयजयकार असो. १ देवा, तुह्मी सर्वांत बलवान् असून दुःखाचा समूळ नाश करणारे आहां, व वेद व शास्त्ररूपी वृक्षाचें फळ असून लाभदायक आहां. तुमचा जयजयकार असो. २ देवा, तुह्मी संपूर्ण असून, ज्यांनीं विषयांचा त्याग केला आहे त्यांच्यावर कृपा करणारे आहां, व लीलेनें काळाच्या क्रीडेस आपण कारण असून कलातींत असे पूर्ण आहां. तुमचा जयजयकार असो. ३ देवा, तुह्मी अचल असून चंचल चित्ताच्या प्राशनानें तुमचें दोंद वाढलें आहे, आणि वरचेवर जग उत्पन्न करून क्रिया करण्याची तुह्मांस आवड आहे. तुमचा जयजयकार असो. ४ देवा, तुमचें रूप निवळ शुद्ध असून तुह्मी आनंदाला स्फूर्ति देणारे व सर्व पापांचें नित्य निरसन करणारे आहां, व सर्व जगास कारणीभूत आहां. तुमचा जयजयकार असो. ५ हे देवा, तुह्मी स्वयंप्रकाश आहां, व जगद्रूप मेघाचें धारण करणारें आकाशच आहां; तसेंच जगद्रूप उत्पत्तीचें मूळस्तंभ असून संसाराचा नाश करणारे आहां, तुमचा जयजयकार असो. ६ हे देवा, तुह्मी उपाधिरहित आहां, व विद्यारूपी बागेचा नाश करणारे हत्तीच आहां, आणि शमदमेंकरून काममदाचा नाश करणारे व दयेचे समुद्रच आहां, तुमचा जयजयकार असो. ७ हे देवा, तुमचें एकच रूप असून तुम्ही कामरूपी सर्पाच्या गर्वाचा तिरस्कार करणारे आहां, व भाविक भक्तांचे चित्तरूपी मंदिरांतील दीप आहां, आणि संसारतापाचा नाश करणारे आहां. तुमचा जयजयकार असो. ८ हे देवा, तुमचें रूप अद्वितीय असून तुह्मी दीन नम्र झालेल्या मनुष्यावर प्रेम करणारे आहां; व भक्ताधीन असून भजनास योग्य व सदैव अनन्य आहां. तुमचा जयजयकार असो. ९ हे देवा, गुरुराया, तुम्ही कल्पनातीत वस्तूंचे कल्पवृक्षच आहां, व आपल्या ज्ञानवृक्षाच्या बीजाचें उत्पत्तिस्थान आहां. तुमचा जयजयकार असो. १० याप्रमाणें अनेक प्रकारच्या प्रत्ययांनीं विशेषणें देण्यास योग्य नाहीं, असे जे सर्वविशेषणावरहित तुम्हीं, त्या तुमची स्तुति किती करूं? ११ ज्या विशेषणांनीं तुमची स्तुति करावी, तें तुमचें स्पष्ट रूप नव्हे, हें मी जाणतों. म्हणून तुमच्या ह्या वर्णनाची मला लाज वाटते.—मग वर्णन कां करितां, असें कोणीं म्हणेल तर माझ्याच्यानें राहवत नाहीं, म्हणून त्याचें समाधान दृष्टांतपूर्वक सांगतात.—१२ परंतु समुद्राला मर्यादा आहे, असा जो ह्याचा लौकिक आहे तो जोंपर्यंत चंद्र उगवला नाहीं तोंपर्यंतच! १३ सोमकांत मणि हा आपल्या स्वतःच्या उदकानें चंद्रास अर्घ्य देत नाहीं; तर चंद्रच त्याजकडून तें करवितो. १४ वसंत ऋतु सुरू झाल्याबरोबर वृक्षास एकदम पालवी कशी फुटते, हें समजत नाहीं, त्याचप्रमाणें माझीही स्थिति झाली असें कां समजूं नये? १५ सूर्यविकासिनी कमल सूर्यकिरण पडतांक्षणींच लज्जा सोडून प्रफुल्लित होतें, किंवा मीठ पाण्यांत घातल्यावर जसें तद्रूप होतें, १६ तसा जेव्हां मी तुमचें स्मरण करतों, तेव्हां आपलें स्वरूप विसरून जातों. मग भोजनापासून तृप्त झालेला मनुष्य इच्छेवांचून जसा ढेंकरावर ढेंकरा देतो, १७ तसें, हे श्रीगुरुराया, माझा मी-

तो अपैसा मांडला कळसु । उपरि गीतादिकीं व्यासु । ध्वजें लागला ४१ म्ह-
णोनि मागील जे अध्याय । ते चढते भूमीचे आय । तयांचें पुरें दाविताहे ।
आपुल्या आंगीं ४२ जालया कामा नाहीं चोरी । ते कळसें होय उजरी । तेविं
अष्टादशु विवरी । साद्यंत गीता ४३ ऐसा व्यासें विंदाणिये । गीताप्रासादु
सोडवणिये । आणूनि राखिले प्राणिये । नानापरी ४४ एक प्रदक्षिणा जपा-
चिया । बाहेरोनि करिती यया । एक ते श्रवणमिषें छाया । सेविती ययाची
४५ एक ते अवधानाचा पुरा । विडापाऊड भीतरां । घेऊनि रिघती गाभारां ।
अर्थज्ञानाच्या ४६ ते निजबोधें उराउरी । भेटती आत्मया श्रीहरी । परी मो-
क्षप्रासादीं सरी । सर्वांही आथी ४७ समर्थाचिये पंक्तिभोजनें । तळिल्या वरि-
ल्या एकचि पक्वान्नें । तेविं श्रवणें अर्थें पठणें । मोक्षुचि लाभे ४८ ऐसा गीता
वैष्णवप्रासादु । अठरावा अध्याय कळसु विशदु । म्यां म्हणितला हा भेदु ।
जाणोनियां ४९ आतां सप्तदशापाठीं । अध्याय कैसेनि उठी । तो संबंधु सांगों
दिठी । दिसे तैसा ५० कां गंगायमुना उदक । वोघबगें वेगळिक । दावी हो-
ऊनि एक । पाणीपणें ५१ न मोडतां दोन्ही आकार । घडिलें एक शरीर । हें
अर्धनारीनटेश्वर । रूपीं दिसे ५२ ना ना वाढिली दिवसें । कळा बिंबीं पैसे ।
परि सिनानें लेवे जैसे । चंद्रीं नाहीं ५३ तैसीं सिनानीं चारी पदें । श्लोक तो
श्लोकावच्छेदें । अध्यावो अध्यायभेदें । गमे कीर ५४ परी प्रमेयाची उजरी ।
आनान रूप न धरी । नाना रत्नमणीं दोरी । एकचि जैसी ५५ मोतियें मि-
ळोनि बहुवें । एकावळीचा पाडु आहे । परी शोभे रूप होये । एकचि तेथ५६
फुलां फुलसरां लेख चढे । द्रुतीं दुजी अंगुळी न पडे । श्लोक अध्याय तेणें
पाडें । जाणावे हे ५७ सात शतें श्लोक । अध्यायां अठरांचे लेख । परी देवो
बोलिले एक । जें दुजें नाहीं ५८ आणि म्यांही न सांडूनि ते सोये । ग्रंथ-
व्यक्ती केली आहे । प्रस्तुत तेणें निर्वाहें । निरूपण आइका ५९ तरी सतरावा
अध्यावो । पावतां पुरता ठावो । जे संपता श्लोकीं देवो । बोलिले ऐसें ६० अ
र्जुना ब्रह्मनामाच्याविखीं । बुद्धि सांडूनि आस्तिकीं । कर्में कीजती तितुकीं ।
असंतें होतीं ६१ हा ऐकोनि देवाचा बोलु । अर्जुना आला डोलु । म्हणे कर्म-
निष्ठां मळु । ठेविला देखों ६२ तो अज्ञानांधु तंव बापुडा । ईश्वरुचि न देखे
एवढा । तेथ नावेक पुढां । कां सुझे तया ६३ आणि रजतमें दोन्ही । गेलि-

रूपी सहजच कळस उत्तम रीतीनें बसवून त्यावर व्यासकृत गीता हा ध्वज उभारला. ४१ म्हणून, मागचे जे अध्याय, ते एकावर एक चढते थर असून, त्यांची आपल्या योगानें, पूर्णता झाली हें हा अठरावा अध्याय दाखवितो. ४२ कोणतेंही पुरें झालेलें काम चोखून न ठेवतां कळसाच्या योगानें स्पष्ट दृष्टीस पडतें, तसें अठराव्या अध्यायांत सायंत गीतेचें वर्णन आहे. ४३ याप्रमाणें व्यासांनीं कुशलतेनें गीतारूपी देवालय तयार करून प्राणिमात्राचा नानाप्रकारें उद्धार केला. ४४ कोणी बाहेरून प्रदक्षिणा करून जप करतात (गीतेचा पाठ करितात;) कोणी श्रवणरूप छायेंत देवालयाचे भिंतीस टेंकून बसतात;४५ कोणी अवधानरूपी विडा व पैसा घेऊन देवळाच्या अर्थज्ञानरूपी गाभाऱ्यांत शिरतात, ४६ ते आत्मबोधाच्या योगानें जगदात्मा श्रीहरीची सत्वर भेट घेतात. परंतु मोक्षरूपी देवालयांत या सर्वांची योग्यता सारखीच आहे. ४७ समर्थाचे घरीं भोजनास गेलें असतां पंक्तींत वरच्या व खालच्या पानावर ज्याप्रमाणें एकसारखींच पक्वान्नें असतात, [पंक्तिभेद नसतो,] त्याप्रमाणें गीता श्रवण करणारास, अर्थ जाणणारास व पठण करणारास मोक्षच प्राप्त होतो. ४८ असो; गीताग्रंथ हा विष्णूचे देवालय असून अठरावा अध्याय हा त्यावरील उघड कळस आहे, असा भेद मीं जाणूनबुजून केला. ४९ आतां सतराव्या अध्यायापर्यंत सर्व अध्यायांची कशी उभारणी झाली आहे तें तुमच्या दृष्टीस पडेल असें समजून सांगतों. ५० प्रयागास गंगा व यमुना यांचे संगमाचे ठिकाणीं उदक जरी ओघाच्या बळानें निराळें दिसलें, तरी पाणी या भावनेनें तें एकच आहे.५१ अर्धनारीनटेश्वराचे रूपांत जसे स्त्री व पुरुष यांचे आकार कायम असून एकच शरीर दिसतें. ५२ शुद्ध पक्षांत चंद्राची कला जशी रोज वाढलेली दिसते, परंतु चंद्राचे दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां, तो पूर्णच आहे, त्याच्यावर निराळे थर नाहींत. ५३ तसे श्लोक चार चरणांनीं वेगळे वेगळे दिसतात, व अध्याय अध्यायांमुळें वेगळे भासतात खरे; ५४ परंतु अर्थाच्या दृष्टीनें त्यांत भेद नाहीं. जशी पुष्कळ रत्नें धारण करणारी दोरी एकच असते; ५५ पुष्कळ मोती मिळून एकावळीची माळ तयार होते,परंतु सर्वांची कांति एकच असते; ५६ माळेंत फुलें ओंवण्यास लागल्यावर फुलांची संख्या वाढते,परंतु त्यांचा सुगंध घेऊं गेलें असतां संख्येकरितां दुसरें बोट घालावें लागत नाहीं; म्हणजे सारखाच सुगंध असतो;त्याचप्रमाणें, श्लोक व अध्याय हे जरी पुष्कळ असले, तरी त्यांतील अर्थ एकच आहे. ५७ गीतेचे श्लोक सातशें असून अध्याय अठरा आहेत, परंतु देवांनीं या सर्वांत एकच तत्वाचें विवेचन केलें आहे; दुसरें कांहीं वर्णन केलें नाहीं. ५८ आणि मीही देवांचा मार्ग न सोडतां ग्रंथाचें स्पष्टीकरण केलें आहे.तूर्त ह्याच समजुतीनें मी अठरावा अध्याय सांगतों, तो ऐका. ५९ तर सतराव्या अध्ययांतील शेवटच्या श्लोकांत देव असें ह्मणाले कीं, ६० " अर्जुना, ब्रह्मनामाच्या विषयीं श्रद्धा सोडून जितकीं कर्में करशील, तितकीं व्यर्थ होत. " ६१ असें देवांचें बोलणें ऐकून अर्जुनास मोठा आनंद झाला; आणि तो म्हणाला कीं, देवांनीं कर्मावर श्रद्धा ठेवणारास दोष ठेविला आहे. ६२ तो बिचारा अज्ञानामुळें अंध झालेला असल्यामुळें, सर्व जगतांत ईश्वर भरलेला आहे, हें त्यास समजलें नाहीं; मग तो प्रत्यक्ष त्याच्या पुढें असूनही ब्रह्मनामश्रद्धेचें वर्म त्यास कसें समजेल ? ६३ रज व तम या दोन्ही गुणांचा नाश

यावीण श्रद्धा सानी । ते कां लागे अभिधानीं । ब्रह्माचिये ६४ मग कोता खेंव देणें । वार्तेवरील धांवणें । सांडीं पडे खेळणें । नागिणीचें तें ६५ तैसीं कर्में दुवाडें । तयां जन्मांतराची कडे । दुर्मेळावे येवढे । कर्मामाजीं ६६ ना विपायें हें उजू होये । तरी ज्ञानाची योग्यता लाहे । एऱ्हवीं येणेंचि जाये । निरयालया ६७ कर्मीं हा ठायवरी । आह्माती बहुवा अवसरी । आतां कर्मठां कैवारी । मोक्षाची हे ६८ तरी फिटो कर्माचा पांगु । कीजो अवघाचि त्यागु । आदरी जो अव्यंगु । संन्यासु हा ६९ कर्मबाधेची कहीं । जेथ भयाची गोठी नाहीं । तें आत्मज्ञान जिहीं । स्वाधीन होय ७० ज्ञानाचे आवाहनमंत्र । जें ज्ञानपिक तें सुक्षेत्र । ज्ञान आकर्षितें सूत्र । तंतु जे कां ७१ ते दोनी संन्यास त्याग । अनुष्ठूनि सुटे जग । तरी हेंचि आतां चांग । व्यक्त पुसों ७२ ऐसें ह्मणोनि पार्थें । त्यागसंन्यासव्यवस्थे । रूप होआवया जेथें । प्रश्नु केला ७३ तेथ प्रत्युत्तरें बोली । श्रीकृष्णें जे चावळिली । तया व्यक्ती जाली । अष्टादशा ७४ एवं जन्यजनकभावें । अध्यावो अध्यायातें प्रसवे । आतां ऐका बरवें । पुसिलें जें ७५ तरि पंडुकुमरें तेणें । देवाचें सरतें बोलणें । जाणोनि अंतःकरणें कानीं घेतली ७६ एऱ्हवीं तत्त्वविषयीं भला । तो निश्चितु असे कीर जाहला । परी देवो राहे उगला । ते साहावेना ७७ वत्स धालयाही वरी । धेनू न वचावी दुरी । अनन्य प्रीतीची परी । ऐसी आहे ७८ तेणें काजेंवीणही बोलावें । तें देखिलें तरी पाहावें । भोगितां चाड दुणावे । पढियंता ठायीं ७९ ऐसी प्रेमाची हे जाती । आणि पार्थ तंव तेचि मूर्ती । ह्मणूनि करूं लाहे खंती । उगेपणाची ८० आणि संवादाचेनि मिषें । जे अव्यवहारी वस्तु असे । ते भोगिजे कीं जैसें । आरिसां रूप ८१ मग संवादु तोही पारुखे । तरी भोगितां भोगणें थोके । हें कां साहावेल सुखें । लांचावलेया ८२ यालागीं त्याग संन्यास । पुसावयाचें घेऊनि मिस । मग उपलविलें दुस । गीतेचें तें ८३ अठरावा अध्यावो नोहे । हे एकाध्यायी गीताचि आहे । जैं वांसरुचि गाय दुहे । तैं वेळु कायसा ८४ तैसी संपतां अवसरीं । गीता आदरविली माघारीं । स्वामी भृत्याचा न करी । संवादु काई ८५ परि हें असो ऐसें । अर्जुनें पुसिजत असे । ह्मणे विनंती विश्वेशें । अवधारिजो ८६

झाल्याशिवाय जी श्रद्धा असते, ती ब्रह्माच्या ब्रह्मश्रद्धेच्या नांवास कशी पात्र होईल ? ६४ मग, शस्त्राला आलिंगन देणें, अथवा वातमी ऐकतांक्षणींच धांवत सुटणें, व नागिणीला हातांत धरून खेळणें, या गोष्टी जशा मरणास कारण होतात, ६५ तशीं कर्में कठीण असून तीं जन्ममरण देण्यास कारणीभूत होतात, असे कर्मांचे दुष्ट धर्म आहेत. ६६ कदाचित् कर्में यथासांग झालीं तर त्यांना ज्ञानाची योग्यता येते, व तेंच कर्म यथासांग न झाल्यास नरकप्राप्तीस कारण होतें. ६७ कर्म करणाराला अशा प्रकारच्या अडचणी पुष्कळ येतात, म्हणून त्यांचा कैवार घेऊन, त्यांना मोक्षप्राप्ति कशी होईल. असा प्रश्न अर्जुनानें केला. ६८ तर कर्मांचें दैन्य फिटून व त्याचा सर्वत्याग करून अव्यंग असा जो कर्मसंन्यास त्याचा आदर करावा. ६९ ज्याच्या योगानें कर्मांच्या बाधेपासून भीति नसते, व आत्मज्ञान प्राप्त होतें, ७० व जो कर्मसंन्यास आणि कर्मत्याग हे ज्ञानाला आमंत्रण करण्याचे मंत्र, अथवा ज्ञान पिकण्याचें क्षेत्र अथवा ज्ञानाला आकर्षण करणाऱ्या सूत्राचे तंतू होत, ७१ ते दोन्ही संन्यास व त्याग यांचें अनुष्ठान करून जग मुक्त होवो, तर हेंच आतां उघड रीतीनें सांगा असें देवांस पुसावें. ७२ असें पार्थानें मनांत आणून, त्याग व संन्यास यांचें स्पष्टीकरण व्हावें ह्मणून प्रश्न केला. ७३ तेव्हां श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाचे प्रश्नास जें उत्तर दिलें, तोच हा अठरावा अध्याय होय. ७४ याप्रमाणें कार्यकारणभावानें एक अध्याय दुसरे अध्यायास कारणीभूत होतो. तर अर्जुनानें काय प्रश्न केला, तो ऐका. ७५ सतरावे अध्यायांत देवांनीं जो शेवटचा श्लोक सांगितला, त्याचें अंतःकरणांत मनन करून अर्जुनानें अशी शंका घेतली. ७६ एऱ्हवीं त्याला देवांनीं सांगितलेलें तत्त्व पूर्णपणें समजलें होतें; परंतु देव कांहीं न बोलतां स्वस्थ बसले, तें त्याला बरें वाटेना. ७७ वांसराचें पोट भरल्यावरही गाईनें त्याचेपासून दूर न व्हावें, असें एकनिष्ठ प्रेमाचें लक्षण आहे. ७८ आपल्यास जो मनुष्य परम प्रिय असतो, त्यानें कांहीं कारण नसतांही आपल्याशीं बोलावें व आपल्यास पाहिल्यावरही आपल्याकडे पहातच असावें, असें प्रीतीचें लक्षण आहे. ७९ अशी प्रेमाची जात असून, पार्थ तर श्रीकृष्णांच्या प्रेमाची मूर्तिच आहे, ह्मणून भगवान् स्वस्थ बसल्यामुळें पार्थास अवघड वाटलें; ८० आणि संवादाच्या योगानें, पारमार्थिक वस्तु जें ' ब्रह्म ' तें, आरशांत पाहिल्यावर जसें आपलें रूप स्पष्ट दिसतें, तसें भोगितां येतें. ८१ मग संवाद बंद पडल्यावर ब्रह्मप्राप्तिही बंद होते, ही गोष्ट सुखप्राप्तीला सवकलेल्या अर्जुनाला कशी सहन होईल ? ८२ ह्मणून त्याग व संन्यास ह्मणजे काय, हें पुसण्याच्या निमित्तानें गीतारूपी वत्साची अर्जुनानें पुनः घडी उकलली. ८३ तर हा अठरावा अध्याय नसून ही एकाध्यायी गीताच आहे. पहा कीं, जेव्हां वांसरूंच गाईस पान्हा आणतें, तेव्हां वेळअवेळ याचा गाईस विचार असतो काय ? ८४ त्याप्रमाणें, गीता संपण्याचे वेळीं पुनः गीतेच्या पूर्वपदावर अर्जुन आला, तर सेवकानें प्रश्न केल्यावर स्वामी त्याचें उत्तर कसें देणार नाहींत ? ८५ परंतु ही गोष्ट राहूं द्या; अर्जुनानें श्रीकृष्णाची विनंती करून म्हटलें कीं, भगवंतांनीं आतां माझ्या विनंतीकडे लक्ष द्यावें. ८६

अर्जुन उवाचः—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

हां जी संन्यासु आणि त्यागु । इयां दोहीं एक अर्थी लागु । जैसा संघातु आणि संघु । संघातेंचि बोलिजे ८७ तैसोंचि त्यागें आणि संन्यासें । त्यागुचि बोलिजतु असे । आमचेनि तंव मानसें । जाणिजे हेंचि ८८ ना कांहीं आथी अर्थभेदु । तो देव करोतु विशदु । तेथ म्हणती श्रीमुकुंदु । भिन्नचि पैं ८९ तरी अर्जुना तुझ्या मनीं । त्याग संन्यास दोनी । एकार्थ गमले हें मानीं । मीही साच ९० इहीं दोहीं कीर शब्दीं । त्यागुचि बोलिजे त्रिशुद्धी । परी कारण एथ भेदीं । येतुलेंचि ९१ जें निपटूनि कर्म सांडिजे । तें सांडणें संन्यासु म्हणिजे । आणि फल मात्र कां त्यजिजे । तो त्यागु गा ९२ तरी कोणा कर्माचें फळ । सांडिजे कोण कर्म केवळ । हेंही सांगों विवळ । चित्त दे पां ९३ तरी आपैसीं दांगें डोंगर । झाडें डाळती अपार । तैसें लांबे राजागर । नुठिती ते ९४ न पेरितां सैंघ तृणें । उठती तैसें साळीचें होणें । नाहीं गा राबाउणें । जियापरी ९५ कां अंग जाहलें सहजें । परी लेणें उद्यमें कीजे । नदी आपैसी आपादिजे । विहिरी जेविं ९६ तैसें नित्य नैमित्तिक । कर्म होय स्वाभाविक । परी न कामितां कामिक । न निफजे जें ९७

श्रीभगवानुवाचः—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः २

कां कामनेचेंचि दळवाडें । जें उभारावया घडे । अश्वमेधादिक फुडे । याग जेथ ९८ वापी कूप आराम । अग्रहारें हन महाग्राम । आणीकही नानासंभ्रम व्रतांचे ते ९९ ऐसें इष्टापूर्त सकळ । जया कामना एक मूळ । जें केलें भोगवी फळ । बांधोनियां १०० देहाचिया गांवा आलिया । जन्ममृत्यूचिया सोहळया । ना म्हणों नये धनंजया । जियापरी १ कां ललाटींचें लिहिलें । न मोडे गा कांहीं केलें । काळेगोरेपण धुतलें । फिटों नेणे २ केलें काम्य कर्म तैसें । फळ भोगावया धरणें बैसे । न फेडितां ऋण जैसें । वोसंडीना ३ कां कामनाही न करितां । अवसांत घडे पंडुसुता । तरी बायकांडे न झुंझतां । लागे जैसें ४ गूळ नेणतां तोंडीं । घातला देचि गोडी । आगी मानूनि राखोंडी । चेपिला पोळी ५ काम्यकर्मी हें एक । सामर्थ्य आथी स्वाभाविक । म्हणोनि नको कौतुक । मुमुक्षु एथ ६ किंबहुना पार्था ऐसें । जें काम्यकर्म गा असे । तें त्याजिजे विष

अन्वय-महाबाहो, हृषीकेश, केशिनिषूदन, अहं संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वम् पृथक् वेदितुम् इच्छामि. ॥ १ ॥

अर्थ—हे महाबाहो हृषीकेशा, केशिदैत्यांतका, मी ' संन्यास ' शब्दाचा खरा अर्थ आणि ' त्याग ' शब्दाचाही खरा अर्थ पृथक् जाणूं इच्छितों. ॥ १ ॥

" हे प्रभो, संन्यास आणि त्याग या दोहोंचा एकाच अर्थाशीं संबंध आहे. जसा 'संघात' आणि 'संघ' या दोन्ही शब्दांचा निर्देश संघात या शब्दानेंच करितात, ८७ तसाच त्याग आणि संन्यास या दोन्ही शब्दांनीं त्यागाचाच बोध होतो; आमच्या मनाला तर हें असें वाटतें. ८८ मग जर त्यांच्या अर्थांत कांहीं भेद असेल, तर तो देवांनीं स्पष्ट करून सांगावा. " तेव्हां श्रीमुकुंद म्हणाले:-अरे, हे दोन्ही शब्द भिन्नच आहेत. ८९ तथापि अर्जुना, त्याग व संन्यास हे दोन्ही शब्द एकार्थींच आहेत, असें जें तुझ्या मनाला वाटलें, तें बरोबर आहे असें मीही म्हणतों. ९० खरोखर या दोन्ही शब्दांनीं एक त्यागाचाच निर्देश होतो, हें खरें आहे; पण त्यांच्या अर्थामध्यें भेद होण्याचें कारण एवढेंच आहे कीं, ९१ जें सर्वथैव कर्म सोडणें, त्या सोडण्याला संन्यास असें म्हणतात; आणि अर्जुना, कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान व फल ह्यांचा त्याग करणें, त्याला त्याग असें ह्मणतात. ९२ तर कोणत्या कर्माचें फल टाकावें, व कोणतें कर्म मुळींच टाकावें, हेंही स्पष्ट करून सांगतों, तें चित्त देऊन ऐक. ९३ तर ज्याप्रमाणें अरण्यांत व डोंगरावर पुष्कळ झाडें आपोआप उगवतात, त्याप्रमाणें लांबीचें भात व बागेंतील झाडें आपोआप उगवत नाहींत; ९४ पेरल्याशिवाय गवत हवें तेवढें उगवतें, तसें शेतांत राब घातल्याशिवाय साळीचें पीक होत नाहीं; ९५ अथवा शरीर जरी सहज झालेलें आहे, तरी दागिने उद्योग करूनच करावे लागतात; किंवा नदीचें पाणी सहज प्राप्त होतें, पण विहीर खणावी लागते; ९६ त्याप्रमाणें, नित्यनैमित्तिक कर्म हें स्वाभाविक आहे; परंतु काम्य कर्म हें इच्छा केल्याशिवाय उत्पन्न होत नाहीं ! ९७

अन्वय-कवयः काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं विदुः विचक्षणाः च सर्वकर्मफलत्यागं त्यागं प्राहुः. ॥ २ ॥

अर्थ-पंडित जन काम्यकर्मांचा त्याग करणें याला संन्यास म्हणतात; व विद्वान् लोक सर्व कर्में करून त्यांच्या फळांचा त्याग करणें याला त्याग म्हणतात. ॥ २ ॥

किंवा, येथें कामनेच्या जोरानें उत्पन्न होणारे जे यथासांग अश्वमेधादि याग; ९८ पुष्करिणी, विहिरी इत्यादि बांधणें, बागा लावणें, अग्रहार देणें, व एकादे ठिकाणीं शहर वसविणें व आणखी पुष्कळ प्रकारचीं व्रतें, ९९ असें जें सर्व इष्टापूर्त कर्म—ज्याला कामना मूळ कारण आहे, आणि ज्याचें आचरण केलें असतां तें करणारास बद्ध करून फल भोगण्यास लावतें; १०० अर्जुना, देहरूप गांवास आल्यावर जन्ममृत्यूच्या सोहळ्यांना नाहीं म्हणतां येत नाहीं, १ किंवा ललाटीं लिहिलेलें कांहीं टळत नाहीं, अथवा काळेपण व गोरेपण कितीही धुतलें तरी नाहींसें होत नाहीं, २ तसें, काम्यकर्म केलें असतां, ऋण फेडल्यावांचून ज्याप्रमाणें सुटका होत नाहीं, त्याप्रमाणें तें फळ भोगविण्याकरितां दारांत धरणें घेऊन बसतें ! ३ अथवा, अर्जुना, इच्छा न करितां जरी काम्यकर्म अकस्मात् घडलें, तरी केवळ करमणुकीकरितां बायबाणांनीं युद्ध करीत असतां तो मर्मस्थलीं लागला, तर जसा जीव घेण्यास कमी करीत नाहीं; ४ गूळ न समजून जरी तोंडांत घातला तरी गोडच लागतो, किंवा अग्नीस राखोंडी समजून जरी त्यावर पाय दिला तरी तो भाजतोच; ५ त्याप्रमाणें, काम्यकर्मांचे ठिकाणीं फल भोगविण्याचें स्वाभाविक सामर्थ्य आहे. म्हणून मुमुक्षूनें कौतुकानेंही त्याचें आचरण करूं नये. ६ किंबहुना, बा पार्था, असें जें काम्यकर्म आहे, तें विष पोटांत गेलें ह्मणजे जसें ओकून टाकतात, तसें

जैसें । वोकूनियां ७ मग तया त्यागातें जगीं । संन्यासु ऐसया भंगीं । बोलिजे अंतरंगीं । सर्वद्रष्टा ८ हें काम्यकर्म सांडणें । तें कामनेतेंचि उपडणें । द्रव्य-त्यागें दवडणें । भय जैसें ९ आणि सोमसूर्यग्रहणें । येऊनि करविती पार्वणें। कां मातापितरमरणें । अंकित जे दिवस ११० अथवा अतिथी हन पावे । हें ऐसैसें पडे जें करावें । तैं तें कर्म जाणावें नैमित्तिक गा ११ वार्षिया क्षोभे गगन । । वसंतें दुणावें वन । देहा शृंगारी यौवन- । दशा जैसी १२ कां सोमकांतु सोमें पघळे । सूर्यें फांकती कमळें । एथ असे तेंचि पाल्हाळे । आन नये १३ तैसें नित्य जें कां कर्म । तेंचि निमित्ताचे लाहे नियम । एथ उंचावे तेणें नाम । नैमित्तिक होय १४ आणि सायंप्रातर्मध्यान्हीं । जें कां करणीय प्रति-दिनीं । परि दृष्टि जैसी लोचनीं । अधिक नोहे १५ कां नापादितां गती। चरणीं जैसी आथी । नातरी ते दीप्ती दीपबिंबीं १६ वासु नेदितां जैसें । चं-दनीं सौरभ्य असे । अधिकाराचें तैसें । रूपचि जें १७ नित्य कर्म ऐसें जनीं पार्था बोलिजे तें मानीं । एवं नित्य नैमित्तिक दोन्हीं । दाविलीं तुज १८ हेंचि नित्य नैमित्तिक । अनुष्ठेय आवश्यक । म्हणोनि म्हणों पाहती एक । वांझ ययातें १९ परी भोजनीं जैसें होये । तृप्ति लाभे भूक जाये । तैसें नित्यनैमि-त्तिकीं आहे । सर्वांगीं फळ १२० कीड आगिटां पडे । तरी मळु तुटे वानी चढे । यया कर्मा तया सांगडें । फळ जाणावें २१ जे प्रत्यवाय तंव गळे । स्वाधिकार बहुवें उजळे । तेथ हातोफळिया मिळे । सद्गतीसी २२ येवढेवरी ढिसाळ । नित्यनैमित्तिकीं आहे फळ । परी तें त्यजिजे मूळ । नक्षत्रीं जैसें २३ लता पिके आघवी । तंव च्यूत बांधे पालवी । मग हात न लावित माधवी। सोडूनि घाली २४ तैसी नोलांडितां कर्मरेखा । चित्त दीजे नित्यनैमित्तिका । पाठीं फळा कीजे अशेखा । वांताचे वानी २५ यया कर्मफळत्यागातें । त्यागु म्हणती पैं जाणते । एवं त्याग संन्यास तूतें । पारिसविले २६ हा संन्यासु जैं संभवे । तैं काम्य बाधूं न पवे । निषिद्ध तंव स्वभावें । निषेधें गेलें २७ आणि नित्यादिक जें असे । ते येणें फळत्यागें नासे । शिर लोटलिया जैसें । येर आंग २८ मग सस्य फळपाकांत । तैसें निमालिया कर्मजात । आत्मज्ञान गिंवसित । अपैसें ये २९ ऐसिया निगुती दोनी । त्याग संन्यास अनुष्ठानीं। पडले गा आत्मज्ञानी । बांधती पाट्ट १३० नातरी हे निगुती चुके । मग

टाकून द्यावें. ७ मग त्याच त्यागाला जगांत संन्यास असें म्हणतात, असें सर्वांतरसाक्षी भगवान् श्रीकृष्ण बोलले. ८ मग म्हणतात:—ज्याप्रमाणें आपल्या-जवळील द्रव्य टाकून दिलें म्हणजे त्यापासून उत्पन्न होणारें भय नाहींसें होतें, त्याप्रमाणें ह्या काम्यकर्माचा त्याग करणें म्हणजे मनांतील वासना समूळ नाहींतशा करणें होय. ९ आणि चंद्रग्रहण व सूर्यग्रहण ह्या पर्वणींच्या दिवशीं, किंवा मातापितरांच्या श्राद्धतिथींस, ११० अथवा काकबलि टाकण्याचे समयास अतिथी प्राप्त झाला असतां, जीं जीं कर्में करावीं लागतात, तीं नैमित्तिक कर्में होत. ११ वर्षाकाळीं जसें आकाश भरून येऊन मेघांची गर्जना होते, वसंतऋतूच्यायोगानें वनास पालवी फुटून दुप्पट शोभा येते, अथवा शरीराला यौवनदशा शोभा आणिते १२ किंवा सोमकांत मणि चंद्राच्या किरणांनीं द्रवतो व सूर्याचे किरणांनीं सूर्यविकासिनी कमलें प्रफुल्लित होतात; या ठिकाणीं, जें मूळचें असतें तेंच वाढतें, निराळें कांहीं उत्पन्न होत नाहीं; १३ त्याप्रमाणें, जें नित्यकर्म आहे, त्यालाच निमित्ताचे नियम लागले कीं, नैमित्तिक हें मोठें नांव त्याला प्राप्त होतें, १४ आणि दररोज सकाळीं, दुपारीं व सायंकाळीं, जें कर्म करावें लागतें; परंतु ज्याप्रमाणें डोळ्यांतील दृष्टि अधिक होत नाहीं, १५ अथवा गतीचा स्वीकार न करितां ती जशी पायांत आपोआपच आहे, किंवा दिव्याचे ठिकाणींच जसें त्याचे सहज तेज आहे १६ चंदनास वरून वास लावल्याशिवाय जसा अंगचा सुगंध असतो, तसें अधिकाराचें लक्षण होय. १७ त्या कर्मास पार्था, जगांत नित्यकर्म म्हणतात, असें समज. याप्रमाणें तुला नित्य व नैमित्तिक हीं दोन्हीं कर्में दाखविलीं. १८ हेंच नित्यनैमित्तिक कर्म अवश्य केलें पाहिजे, म्हणून कांहीं लोक या कर्मास निष्फल कर्म असें म्हणूं पहातात. १९ परंतु भोजनापासून जशी तृप्ति प्राप्त होऊन क्षुधा नष्ट होते, तशी या नित्यनैमित्तिक कर्मापासून सर्व प्रकारें फलप्राप्ति होते. १२० ज्याप्रमाणें हिणकट सोनें अग्नींत घातल्यावर त्याचा हिणकटपणा जाऊन कस वाढतो, त्याप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मापासून फलप्राप्ति होते. (चित्तशुद्धि होते.) २१ कारण, या कर्मांच्या आचरणानें दोष नाहींतसे होऊन आपला अधिकार जास्त वाढतो; आणि असें झाल्यावर हातोहात सद्गति प्राप्त होते. २२ नित्यनैमित्तिक कर्मापासून जरी एवढी मोठी फलप्राप्ति होते, तरी मूळनक्षत्रावर उपजलेल्या मुलाप्रमाणें त्याच्या फलाचा त्याग करावा. २३ वसंतऋतूच्या योगानें जरी सर्व वेल वाढले, व आम्रवृक्षास पालवी फुटली, तरी जसा तो त्यांस हात न लावितां टाकून जातो, २४ तसें नित्यनैमित्तिक कर्मांचें चित्त देऊन यथाविधिआचरण करावें, पण त्यापासून निष्पन्न होणाऱ्या सर्व फलांचा वांतीप्रमाणें त्याग करावा. २५ अशा रीतीनें नित्यनैमित्तिक कर्मांचे फलांचा त्याग करणें यालाच ज्ञाते पुरुष 'त्याग' असें म्हणतात. याप्रमाणें त्याग व संन्यास हे—त्यांची फोड करून तुला सांगितलें. २६ याप्रमाणें जेव्हां संन्यास घडतो, तेव्हां काम्यकर्मापासून बाधा होऊं शकत नाहीं; आणि निषिद्ध कर्म तर निषेधाच्या योगें स्वभावतःच नाहींसें होतें. २७ आणि ज्याप्रमाणें शिर कापल्यावर धड आपोआप निर्जीव होऊन खालीं पडतें, त्याप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फलांचा आतां सांगितल्या रीतीनें त्याग केला असतां, त्यापासून बाधा होत नाहीं. २८ मग, धान्य पिकल्यावर जशी पिकाची वाढ खुंटते, तसा सर्व कर्मांचा क्षय झाला म्हणजे आत्मज्ञान आपण होऊन शोधीत येतें. २९ अशा युक्तीनें नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फलांचा त्याग व काम्यकर्मांचा संन्यास जे करतात, ते आत्मज्ञानाचे प्राप्तीला योग्य होतात. १३० किंवा ही युक्ति चुकून जर कोणी अ-

त्यागु कीजे हाततुकें । तें कांहीं न त्यजे अधिकें । गोंवींचि पडे ३१ जें औ-
षध व्याधी अनोळख । तें घेतलिया परतें विख । कां अन्न न मानितां भूक ।
मारीना काय ३२ म्हणौनि त्याज्य जें नोहे । तेथ त्यागातें न सुवावें । त्या-
ज्यालागीं नोहावें । लोभापरा ३३ चुकलिया त्यागाचें वेंझें । केला सर्वत्या-
गुही होय वोझें । न देखती सर्वत्र दुजें । वीतराग ते ३४

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

एकां फळाभिलाष न ठकें । ते कर्मातें म्हणती बंधकें । जैसें आपण नग्न
भांडकें । जगातें म्हणे ३५ कां जिव्हालंपट रोगिया । अन्नें दूषी धनंजया ।
आंगा न रुसे कोढिया । आसियां कोपे ३६ तैसें फळकाम दुर्बळ । म्हणती
कर्मचि किडाळ । मग निर्णयो देती केवळ । त्यजावें ऐसा ३७ एक म्हणती
यागादिक । करावेचि आवश्यक । जे यावांचूनि शोधक । आन नसे ३८
मनशुद्धीच्या मार्गी । जैं विजयी व्हावें वेगीं । तैं कर्म सबळालागीं । आळ-
सु न कीजे ३९ भांगार आथी शोधावें । तरी आगी जेविं नुबगावें । कां दर्प-
णालागीं सांचावें । अधिक रज १४० नाना वस्त्रें चोख होआवीं । ऐसें आथी
जरी जीवीं । तरी संवदणी न मानावी । मलिन जैसी ४१ तैसीं कर्में क्लेशकारें ।
म्हणोनि न न्यावीं अव्हेरें । कां अन्नलाभें अरुवारें । रांधितिये उणें ४२
इहीं इहीं गा शब्दीं । एक कर्मी बांधविती बुद्धी । ऐसा त्यागु विसंवादीं ।
पडोनि ठेला ४३ तरी विसंवादु तो फिटे । त्यागाचा निश्चयो भेटे । तैसें बोलों
गोमटें । अवधान देईं ४४

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥

तरी त्यागु एथें पांडवा । त्रिविधु पैं जाणावा । तया त्रिविधाही बरवा ।
विभाग करूं ४५ त्यागाचे तीन्ही प्रकार । कीजती जरी गोचर । तरी तूं इत्य-
र्थाचें सार । इतुलें जाण ४६ मज सर्वज्ञाचिये बुद्धी । जें आलोट माने त्रि-
शुद्धी । निश्चयतत्व आधीं । अवधारीं पां ४७ तरी आपुलीये सोडवणें । जो
मुमुक्षु जागों म्हणे । तया सर्वस्वें करणें । हेंचि एक ४८

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ५

जियें यज्ञदानतपादिकें । इयें कर्में आवश्यकें । तियें न सांडावीं पांथिकें ।

टकळीनें त्याग करूं ह्मणतील, तर कर्मांचा त्याग न होतां ते अधिक घोंटाळ्यांत पडतात. ३१ रोगाची चिकित्सा न करितां घेतलेलें भलतेंच औषध विषतुल्य होतें, अथवा अन्नाचें सेवन केलें नाहीं, तर भुकेनें मनुष्य मरणार नाहीं काय? ३२ म्हणून, ज्या गोष्टीचा त्याग करूं नये असें सांगितलें आहे, तिचा त्याग करूं नये, व ज्या गोष्टीचा त्याग करावा असें सांगितलें आहे, तिचें आचरण करण्याचा लोभ धरूं नये. ३३ त्याग करण्याची युक्ति चुकली तर कर्मत्याग करूनही मनुष्य कर्मबंधांत सांपडतो; म्हणून, वैराग्यसंपन्न जे आहेत, ते केव्हांही त्याज्य गोष्टींचें आचरण करीत नाहींत. ३४

अन्वय—एके मनीषिणः कर्म दोषवत् (अस्ति तस्मात्) त्याज्यम् इति प्राहुः, अपरे च यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यम् इति (आहुः). ॥ ३ ॥

अर्थ—कित्येक पंडित असें म्हणतात कीं, कर्म दोषयुक्त असल्यामुळें त्याचा त्याग करावा; आणि दुसरे पंडित असें म्हणतात कीं, यज्ञ, दान व तप या कर्मांचा त्याग करूं नये. ॥ ३ ॥

कित्येकांस फलाभिलाष सोडवत नाहीं, म्हणून 'कर्म बंधक' आहे, असें तें ह्मणतात. ज्याप्रमाणें एकादा मनुष्य नग्न असून त्यास नग्न ह्मटलें असतां जग भांडखोर आहे असें तो ह्मणतो; ३५ किंवा, हे धनंजया, जिव्हेच्या अधीन झालेला रोगी पाहिजे तें खातो, आणि तें पचलें नाहीं ह्मणजे अन्नास दोष देतो; किंवा कुष्ट रोगी आपल्या शरीरावर न रुसतां त्यावर बसणाऱ्या माशांवर रागावतो; ३६ त्याप्रमाणें, जे कर्मफलत्यागाविषयीं अशक्त आहेत, ह्मणून कर्मच वाईट असें ते ह्मणतात, आणि मग कर्मत्याग करावा असा सिद्धांत ठरवितात. ३७ कोणी असें म्हणतात कीं, यज्ञयागादिक हे अवश्य केलेच पाहिजेत; कारण, त्यावांचून चित्तशुद्धि होण्यास दुसरा उपायच नाहीं. ३८ जर चित्तशुद्धि लवकर व्हावी अशी इच्छा असेल, तर कर्मांचें आचरण करण्यास आळस करूं नये. ३९ सोनें शुद्ध करावयाचें असेल, तर तें अग्नींत घालण्याविषयीं जसा कंटाळा करूं नये, अथवा आरशांत पहावयाचें असल्यास त्यावरील मळ काढण्याकरितां चुना लावून तो साफ करावा लागतो; ४० अथवा वस्त्रें स्वच्छ निघावीं, अशी जर इच्छा असेल, तर तीं धुण्याच्या गलिच्छ सतालांत घालण्याविषयीं मनांत शंका बाळगूं नये; ४१ किंवा उत्तम अन्न हवें असेल, तर तें तयार केल्याशिवाय कसें प्राप्त होईल? त्याप्रमाणें, कर्में क्लेशदायक आहेत, ह्मणून त्यांची हेळसांड करूं नये. ४२ या प्रकारचे सिद्धांत ठरवून कोणी कर्म करण्यास तयार होतात, व कोणी कर्में टाकावीं ह्मणतात. अशा प्रकारें, कर्मत्यागाविषयीं वाद पडला आहे. ४३ तर ह्या वादाचा निकाल करून, कर्मांचा त्याग कसा करावा तें तुला उत्तम रीतीनें सांगतों, तिकडे लक्ष दे. ४४

अन्वय—भरतसत्तम, तत्र त्यागे मे निश्चयं शृणु. पुरुषव्याघ्र, त्यागः हि त्रिविधः संप्रकीर्तितः (अस्ति). ॥ ४ ॥

अर्थ—हे भरतसत्तमा, त्या त्यागाविषयीं [त्याग आणि संन्यास यांविषयीं] माझें निश्चित मत काय आहे तें तुला सांगतों, ऐक. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्याग तीन प्रकारचा सांगितला आहे. ॥ ४ ॥

तर अर्जुना, असें पहा कीं, हा त्याग तीन प्रकारचा आहे, समजलास? आतां ते तिन्ही प्रकार नीट वर्णन करून सांगतों, ४५ त्यागाचे तीन प्रकार जरी स्पष्ट सांगितले, तरी त्यांचें तात्पर्य एवढेंच आहे, असें तूं समज. ४६ मज सर्वज्ञाच्याही बुद्धीला जें खरें वाटतें, आणि ज्याविषयीं माझे मनाचा निश्चय ठरला आहे तो निश्चय कोणता, तो ऐक. ४७ संसारापासून आपली सुटका व्हावी ह्मणून जो मुमुक्षु दक्ष असतो, त्यानें सर्व प्रकारें हेंच एक करावें;—त्यागाचें खरें स्वरूप ओळखून तो करावा. ४८

अन्वय—यज्ञः दानं तपः कर्म न त्याज्यम्, तत् कार्यम् एव; यज्ञः दानं, तपः च एतानि मनीषिणाम् पावनानि (एव संति). ॥ ५ ॥

अर्थ—यज्ञ, दान व तप या कर्मांचा त्याग करूं नये, तीं केलींच पाहिजेत. कारण यज्ञ दान आणि तप हीं कर्में निष्काम कर्म करणारांचें चित्त शुद्ध करणारीं आहेत. ५

पांथिकानें ज्याप्रमाणें पावलें टाकण्याचें (मार्गी चालण्याचें) सोडतां कामा नये, त्याप्रमाणें, यज्ञ, दान व तप हीं जीं आवश्यक कर्में तीं सोडूं

पाउलें जैसीं ४९ हारपलें न देखिजे। तंव तयाचा मागु न सांडिजे। कां तृप्त
न होतां न लोटिजे। भाणें जेविं १५० नाव थडी न पवतां। न खांडिजे केळी
न फळतां। कां ठेविलें न दिसतां। दीपु जैसा ५१ तैसी आत्मज्ञानविखीं। जंव
निश्चिती नाहीं निकी। तंव नोहावें यागादिकीं। उदासीन ५२ तरी स्वाधिका-
रानुरूपें। तियें यज्ञदानें तपें। अनुष्ठावींचि साक्षेपें। अधिकेंवर ५३ जें चा-
लणें वेगावत जाये। तो वेगु बैसावयाचि होये। तैसा कर्मातिशयो आहे। नै-
ष्कर्म्यालागीं। ५४ अधिकें जंव जंव औषधीं। सेवनेचि मांडी बांधी। तंव
तंव मुकिजे व्याधी। तयाचिये ५५ तैसीं कर्में हातोपातीं। जैं कीजती यथा-
निगुती। तैं रजतमें झडती। झाडा देउनी ५६ कां पाटोवाटीं पुटें। भांगारा
खारु देणें घटे। तैं कीड झडकरी तुटे। निर्व्याज होय ५७ तैसें निष्ठा केलें
कर्म। तें झाडी करूनि रजतम। सत्वशुद्धीचें धाम। डोळां दावी ५८ म्हणो-
नियां धनंजया। सत्त्वशुद्धी गिंवसितया। तीर्थांचिया सावाया। आलीं कर्में
५९ तीर्थें बाह्यमळु क्षाळे। कर्में अभ्यंतर उजळे। एवं तीर्थें जाण निर्मळें। स-
त्कर्मेंचि १६० तृषार्ता मरुदेशीं। झळे अमृतें वोळलीं जैसीं। कीं अंधालागीं
डोळयांसीं। सूर्यु आला ६१ बुडतया नदीच धाविन्नली। पडतया पृथ्वीच
कळवाळिली। निमतया मृत्यूनें दिधली। आयुष्यवृद्धी ६२ तैसें कर्में कर्मबद्धता।
मुमुक्षु सोडविले पंडुसुता। जैसा रसरीति मरतां। राखिला विषें ६३ तैसीं एकें
हातवटिया। कर्में कीजती धनंजया। बंधकेंचि सोडवावया। मुख्यें होती ६४ आतां
तेचि हातवटी। तुज सांगों गोमटी। जया कर्मातें किरीटी। कर्मचि रुसे ६५

एतान्यपि तु कर्माणि सैंगं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ६

तरी महायागप्रमुखें। कर्में निफजतांही अचुकें। कर्तेपणाचें न ठाके। फुं-
जणें आंगीं ६६ जो मोलें तीर्था जाये। तया मी यात्रा करितु आहें। ऐसिये
श्लाघ्यतेचा नोहे। तोषु जीवीं ६७ कां मुद्रा समर्थाचिया। जो एकवटु झोंबे
राया। तो मी जिणता ऐसिया। नयेचि गर्वा ६८ जो कांसे लागोनि तरे।
तया पोहती उर्मी नुरे। पुरोहितु नाविष्करे। दातेपणें ६९ तैसें कर्तृत्व अहं-
कारें। नेघोनि यथा अवसरें। कृत्यजातांचे मोहरें। सारीजती १७० केल्या कर्मा
पांडवा। जो आथी फळाचा यावा। तया मोहरा हों नेदावा। मनोरथु ७१
आधींचि फळीं आस तुटिया। कर्में आरंभावीं धनंजया। परावें बाळ धाया।

नयेत. ४९ हारवलेला जिन्नस सांपडेपर्यंत जसा त्याचा माग सोडतां येत नाहीं; अथवा पोट भरल्याशिवाय जसें आपल्या पुढील पान दूर सारतां येत नाहीं १५० किंवा नाव नदीचे कांठास पोहोंचल्याखेरीज मध्येंच सोडतां येत नाहीं, अथवा केळी आल्याशिवाय केळीचीं झाडें कापतां येत नाहींत; किंवा ज्याप्रमाणें ठेवलेली वस्तु सांपडल्याशिवाय दिवा मालवितां येत नाहीं, ५१ त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानाविषयीं दृढ निश्चय झाला नाहीं, तोंपर्यंत यागादिक कर्में करण्याविषयीं उदासीन होऊं नये. ५२ तर आपल्या अधिकाराप्रमाणें यज्ञ, दान व तप यांचें यथाविधि वरचेवर अचरण केलेंच पाहिजे. ५३ जो चालण्याची त्वरा करतो, त्याला तीच त्वरा विसांवा घेण्यास उपयोगी पडते; तसें कर्माचें अधिक आचरण करणें हें कर्मत्यागास उपयोगीं पडतें. ५४ एकादा रोगी औषध घेण्याविषयीं जों जों अधिकाधिक तयार होतो, तों तों तो रोगापासून मुक्त होत जातो; ५५ त्याप्रमाणें, जों जों कर्में विधिपूर्वक लवकर लवकर करावीं, तों तों रज व तम हे गुण समूळ नाहींत होतात. ५६ अथवा, सोन्यास एकामागून एकजेव्हां खाराचीं पुटें द्यावीं, तेव्हां त्याचा हिणकटपणा जाऊन तें शुद्ध होतें, ५७ तसें निष्ठेनें कर्मा आचरण केलें असतां, तें रज व तम यांचा नाश करून सत्त्वशुद्धीचें दर्शन करून देतें. ५८ म्हणून अर्जुना, सत्वशुद्धि प्राप्त होण्यास सत्कर्में हींच तीर्थांची योग्यता पावतात. ५९ तीर्थांनीं बाह्य मळाचें क्षालन होतें, आणि कर्मांच्या योगें अंतर्मळाहींसा होतो, एवंच, सत्कर्में हींच चित्तशुद्धीसतीर्थें होत. १६० तहान लागलेल्या मनुष्यास मारवाड देशांत जसा एकादा अमृताचा झरा सांपडावा किंवा अंधळ्याच्या डोळ्यांत सूर्याचें तेज यावें ६१ बुडणाऱ्यास तारण्याकरितां नदीनेंच धांवावें, पडणाराला जसें पृथ्वीनेंच झेलावें अथवा मरणारास मृत्यूनेंच आयुष्यवृद्धि द्यावी; ६२ त्याप्रमाणें कर्मांपासून मुमुक्षूस होणारी पीडा कर्मांनींच दूर करावी; अथवा, हे अर्जुना, रसायन करण्याची ज्यास युक्ति माहीत आहे, तो वैद्य, ज्याप्रमाणें विष शुद्ध करून त्याचें अमृत करून मरणाराचें रक्षण करतो, ६३ त्याप्रमाणें, धनंजया, युक्तीनें कर्में केलीं असतां तीं बाधक असूनही मुक्त करण्यास कारणीभूत होतात. ६४ तर अर्जुना, जिच्यायोगें कर्मापासूनच कर्मांचा नाश होतो, ती युक्ति कोणती ती तुला उत्तम रीतीनें सांगतों. ६५

अन्वय-अपि तु एतानि कर्माणि सङ्गं फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानि, इति, पार्थ, मम निश्चितम् उत्तमं मतम् (अस्ति). ॥ ६

अर्थ-परंतु पार्था, हीं कर्में कर्तेपणाचा अभिमान आणि फळाची इच्छा टाकून करावीं, असें माझें निश्चित उत्तम मत आहे. ॥ ६ ॥

तर पंचमहायज्ञादि प्रमुख कर्में यथाविधि घडत असतां जो कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत नाहीं; ६६ जो मोलानें (दुसऱ्याजवळून पैसे घेऊन) तीर्थयात्रा करतो, त्याला मी यात्रा करीत आहें, अशा, मोठेपणाचा हर्ष होत नाहीं; ६७ किंवा राजशिक्क्याच्या बळावर जो एकटा राजासही पकडून आणतो त्याला मी या राजास जिंकलें, असा गर्व होत नाहीं; ६८ जो दुसऱ्याच्या कांसेस लागून नदी उतरून पलीकडे जातो, त्याला मी पोहणारा आहें, असा गर्व होत नाहीं; किंवा ज्याप्रमाणें राजाचे उपाध्यायास राजाकरितां दुसऱ्यास आपल्या हातानें दिलेल्या दानाबद्दल अभिमान वाटत नाहीं, ६९ त्याप्रमाणें कर्तृत्वाचा अभिमान न बाळगितां, ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्में करावयाचीं, तीं तीं यथाविधि जो करितो; १७० हे पांडवा, केलेल्या कर्माची जी फलप्राप्ति व्हावयाची तिच्या विषयीं जो आपले मनांत इच्छा उत्पन्न होऊं देत नाहीं; ७१ हे धनंजया, प्रथम फळाची आशा सोडून निष्काम कर्मास आरंभ करावा; ज्याप्रमाणें दुसऱ्याचें लेंकरूं पाहून त्याचे ठिकाणीं प्रीति

पाहिजे जैसें ७२ पिंपरुवांचिया आशा । न शिंपिजे पिंपळु जैसा । तैसिया फळनिराशा । कीजती कर्मे ७३ सांडूनि दुधाची टकळी । गोंवारी गांवगोधेनु वेंटाळी । किंबहुना कर्मफळीं । तैसें कीजे ७४ ऐसी हे हातवटी । घेऊनि जे क्रिया उठी । आपणा आपुलिया गांठी। लाहेचि तो ७५ ह्मणोनि फळीं लागु सांडोनि देहसंगु । कर्मे करावीं हा चांगु । निरोपु माझा ७६ जो जीवबंधें शिणला । सुटके जाचे आपला । तेणें पुढतपुढती या बोला । आन न कीजे ७७

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

नातरी आंधाराचेनि रोखें । जैसीं डोळां रोंविजती नखें । तैसा कर्मद्वेषें अशेखें । कर्मेचि सांडी ७८ तयाचें जें कर्म सांडणें । तें तामस पैं मी म्हणें । शिसाराचे रागें लोटणें । शिरचि जैसें ७९ हां गा मार्गु दुवाडु होये । तरी निस्तरितील पाये । कीं तेचि खांडणें आहे । मार्गापराधें १८० भुकेलियापुढें अन्न । हो कां भलतैसें ऊन्ह । तरी बुद्धी न घेतां लंघन । भाणें गपरां हाल्या ८१ तैसा कर्माचा बाधु कर्मे । निस्तरिजे करितेनि वर्में । हे तामसु नेणें भ्रमें । माजविला ८२ कीं स्वभावें आलें विभागा । तें कर्मचि वोसंडी पैं गा । तरी ह्मणें आतळ त्यागा । तामसा तया ८३

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत ॥८॥

अथवा स्वाधिकारु बुझे । आपलें विहितही सुझे । परी करितया उभजे । निबरपणा ८४ जे कर्माची ऐलीकड । नावेक दिसे दुवाड जे वाहतिये वेळे जड । शिदोरी जैसी ८५ जैसा निंब जिभे कडवटु । हिरडा पहिले तुरटु । तैसा कर्मा ऐल सेवटु । खणुवाळा होय ८६ कां धेनू दुवाड शिंग । शेंवतीये अडव आंग । भोजनसुख महाग । पाकु करितां ८७ तैसें पुढतपुढती कर्म । आरंभींच अति विषम । ह्मणोनि तो तें श्रम । करितां मानी ८८ एऱ्हवीं विहितलें मांडी । परी घालितां असुरवाडीं । तेथ पोळला ऐसा सांडी । आदरिलेंही ८९ म्हणे वस्तु देहासारिखी । आली बहुतीं भाग्यविशेखीं । हा जाचु कां कर्माविकीं । पापिया जैसा १९० केले कर्मीं जें द्यावें । तें ह्मणें मज होआवें । आजि भोगूं ना कां बरवें । हातिंचे भोग ९१ ऐसा शरीराचेया क्लेशा- । भेणें कर्मे वीरेशा । सांडी तो परियेसा । राजसु त्यागु ९२ एऱ्हवीं तेथही कर्म सांडे । परी तया त्यागफळ न जोडे । जैसें उतलें आगीं पडे । तें नलगोचि होमा ९३

नें प्रपंच करितात, पण जे त्याचें सेवन करितात, ते द्रव्य खर्चूनही मरण पावतात! ३५ त्याप्रमाणें, कर्तेपणाचा अभिमान धरून कर्म करो, किंवा मी कर्ता नाहीं असें समजून फळाची आशा सोडून कर्म करो, तरी दोघांनाही कर्म करणें चुकत नाहीं. ३६ वाटेवरील वृक्षाच्या पिकलेल्या फळाची जो इच्छा करितो, त्यासच ती बाधक होते; तसें कर्माच्या फळाची इच्छा करणारास तें बाधक होतें. ३७ परंतु कर्म करून जो फलाची आशा करीत नाहीं, तो जन्ममृत्यूंच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं. कारण, हें तीन प्रकारचें जग कर्माचें फल आहे. ३८ देव, मनुष्य व स्थावर यालाच जग असें म्हणतात; आणि हे तिन्ही प्रकार तर कर्मफलाचेच आहेत. ३९ तेंच कर्म एक अनिष्ट (प्रतिकूल), एक केवळ इष्ट (अनुकूल), आणि एक इष्टानिष्ट (मिश्र) असें तीन प्रकारचें आहे. २४० परंतु जे विषयासक्त आहेत, ते अविधीचा अंगीकार करून निषिद्ध अशा कर्मांचे ठिकाणीं प्रवृत्त होतात; ४१ आणि त्यायोगें कृमि, कीटक अथवा माती असे वाईट देह पावतात. त्याला अनिष्ट कर्मफळ असें ह्मणतात. ४२ किंवा स्वधर्माला मान देऊन आपल्या अधिकारानुरूप वेदांत सांगितल्याप्रमाणें जेव्हां सुकृत करतात, ४३ तेव्हां अर्जुना, त्यांना इंद्रादिक देवतांचे देह प्राप्त होतात. त्या कर्मफलाला पुण्यकर्म असें म्हणतात; ४४ आणि गोड व आंबट हीं एकत्र केलीं असतां ज्याप्रमाणें या दोहोंहून वरचढ असा निराळ्या रुचीचा मधुर रस उत्पन्न होतो; ४५ किंवा प्राणवायु योगाभ्यासानें कुंभक होतो, त्याप्रमाणें सत्य व असत्य यांचें ऐक्य झाल्यावर तें त्या दोहोंनाही जिंकण्यास कारण होतें. ४६ ह्मणून, शुभ व अशुभ कर्में समभाग मिळून जें कर्म घडतें, त्याचें मनुष्यदेहाचा लाभ हेंच मिश्रफळ होय. ४७ असें या जगांत तीन प्रकारचें कर्मफल आहे; आणि जे या कर्मफलाची आशा टाकीत नाहींत. ते जन्ममरणाचे फेऱ्यांत पडतात. ४८ ज्या जेवणाराला जेला सहन न होईल इतके तिखट पदार्थ खाऊन समाधान होतें, त्याला त्यायोगें परिणामीं अवश्य मरण प्राप्त होतें; ४९ जोंपर्यंत अरण्य लागलें नाहीं, तोंपर्यंतच संवचोराची मैत्री बरी; किंवा वेश्येशीं जोंपर्यंत समागम घडला नाहीं, तोंपर्यंतच तिच्याशीं मैत्री बरी असते; २५० त्याप्रमाणें, देहांत आहेत तोंपर्यंत कर्में करीत असतां कर्तेपणाचा गर्व वाहतात, परंतु शेवटीं मरणानंतर त्यांना फळें भोगावींच लागतात. ५१ जसा समर्थ असून त्याचेजवळ ऋण काढलें, आणि मग तो जरी बायकोही मागूं लागला, तरी नाहीं म्हणवत नाहीं, त्याप्रमाणें, प्राणिमात्राला कर्माचें फळ भोगणें भाग पडतें. (कर्मफल चुकत नाहीं.) ५२ मग कणसांतून दाणा खालीं पडल्यावर तो उगवला ह्मणजे पुनः त्याला कणीस येतें, व त्याचे दाणे भूमीवर पडले म्हणजे दाण्याचें कणीस व व कणसाचे दाणे असा क्रम सुरू होतो. ५३ त्याप्रमाणें, उपभोगाचें फल जें शरीर तें फलाच्या शेवटीं जन्म घेतें. जसा वाट चालणारा मनुष्य एकेक पाऊल टाकून वाट जिंकितो; ५४ होडी एक तीराहून दुसरे तीरास गेली असतां, तिला प्रत्येक तीर अलीकडलाच होय, कारण प्रत्येक तीरास तिला पलीकडेपणा आहेच ह्मणून वाहून न्यावें लागतें, तसा फलाच्या उपभोगाला शेवट नाहीं. ५५ हें वच—साध्य व साधन अशा क्रमानें फल व फलाचा भोग हीं वाढतात; व फलेच्छेचा त्याग न करणारे याप्रमाणें संसारांत गुंडाळले जातात. ५६ एऱ्हवीं, जाईचें फूल ज्याप्रमाणें प्रफुल्लित होतांक्षणीं सुकतें, त्याप्रमाणें कर्माचा आरंभ करूनही फक्त अभिमान सोडून तें न केल्याप्रमाणें जे फलापासून अलिप्त असतात; ५७ बीजाकरितां ठेवलेलें धान्य जर दररोजच्या खर्चास खाऊन टाकलें, तर मग पुढें पेरण्याचा प्रकार जसा बंद होतो, तसें फलाच्या त्यागानें कर्मांपासून प्राप्त होणारे जन्ममृत्यु बाजूस रहातात. ५८ शुद्ध सत्वाच्या साह्यानें गुरुकृपारूपी अमृताच्या तुषारानें सिद्ध झालेला जो आत्मबोध,

मृततुषारें । सासिन्नलेनि बोधें वोसरे । द्वैतदैन्य ५९ तेव्हां जगदाभासमिषें ।
स्फुरे तें त्रिविध फल नाशे । येथ भोक्ता भोग्य आपैसें । निमालें हें २६० घडे
ज्ञानप्रधानु हा ऐसा । संन्यासु जयां वीरेशा । तेचि फळभोगसोसा । मुकले
गा ६१ आणि येणें कीर संन्यासें । जैं आत्मरूपीं दिठी पैसे । तैं कर्म एक
ऐसें । देखणें आहे ६२ पडोनि गेलिया भिंती । चित्रांची केवळ होय माती ।
कां पाहालेया राती । आंधारें उरे ६३ जैं रूपचि नाहीं उभें । तैं साउली का-
ह्माची शोभे । दर्पणेंवीण बिंबे । वदन कें पां ६४ फिटलिया निद्रेचा ठावो ।
कैंचा स्वप्नासि प्रस्तावो । मग साच का वावो । कोण ह्मणे ६५ तैसें गा सं-
न्यासें येणें । मूळ आविद्येसीचि नाहीं जिणें । मा तियेचें कार्य कोणें । घेपे दीजे
६६ ह्मणोनि संन्यासियें पाहीं । कर्माची गोठी कीजेल काई । परी अविद्या आ-
पुला देहीं । आहे जैं कां ६७ जैं कर्तेपणाचेनि थांवें । आत्मा शुभाशुभीं धांवें ।
दृष्टि भेदाचिये राणिवे । रचलीसे जैं ६८ तैं तरी गा सुवर्मा । बिजावळी आ-
त्मया कर्मा । अपाडें जैसी पश्चिमा । पूर्वेसि कां ६९ नातरी आकाशा कां आ-
भाळा । सूर्या आणि मृगजळा । बिजावळी भूतळा । वायूसि जैसी २७० पां-
घरोनि नईचें उदक । असे नयींमाजि खडक । परी जाणिजे कां वेगळिक ।
कोडीची ते ७१ हो कां उदकाजवळी । परी सीनानीचि ते बाबुळी । काय सं-
गास्तव काजळी । दीपु ह्मणों ये ७२ जरी चंद्रीं जाला कलंकु । तरी चंद्रेंसीं
नव्हे एकु । आहे दृष्टी डोळयां विवेकु । अपाडु तेतुला ७३ नाना वाटा वाटे
जातया । वोघा वोघीं वाहतया । आरसा आरसां पाहतया । अपाडु जेतुला ७४
पार्था गा तेतुलेनि मानें । आत्मेनिसीं कर्म सिनें । परी घेववीजे अज्ञानें । तें
कीर ऐसें ७५ विकाशें रवीतें उपजवी । द्रुती अलीकरवीं भोगवी । ते सरोवरी
कां बरवी । अब्जिनी जैसी ७६ पुढतपुढती आत्मक्रिया । अन्यकारणकाचि
तैशिया । करूं पांचांही तयां । कारणां रूप ७७

पंचैमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे । सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् १३

आणि पांचही कारणें तियें । तूंही जाणसील विपायें । जे शास्त्रें उभऊनी बाहे ।
बोलती जयांतें ७८ वेदरायाचिया राजधानीं । सांख्यवेदांताच्या भुवनीं । नि-
रूपणाच्या निशाणध्वनीं । गर्जती जियें ७९ जें सर्वकर्मसिद्धीलागीं । इयेंचि
मुद्दलें हो जगीं । तेथ न सुवावा अभंगीं । आत्मराजु २८० इया बोलाचे डांगु-

त्यानें द्वैताचें दैन्य नाहींसें होतें. ५९ मग, ज्या तीन प्रकारच्या फळापासून सर्व जग उत्पन्न होतें, तें आपोआप नाश पावून भोक्ता व भोग्य वस्तु याही आपोआप लयास जातात. २६० हे वीरेशा, ज्यांच्या हातून अशा प्रकारच्या कर्माचा ज्ञानप्रमुख संन्यास होतो, त्यांनाच फळाच्या भोगापासून होणारें दुःख होत नाहीं. ६१ आणि या संन्यासानें खरोखर जेव्हां आत्मस्वरूपीं दृष्टि पोहोंचते, तेव्हां कर्म निराळें आहे असें दिसतें काय? ६२ चित्रें काढलेली भिंत पडल्यावर चित्रें मातीस मिळतात, अथवा उजाडल्यावर रात्रीचा अंधार दिसतो काय? ६३ जर आकृतीच नसली, तर सावली कशाची पडणार? आरसाच नसेल तर आपल्या मुखाचें प्रतिबिंब कोठें पडेल? ६४ झोंप पुरी झाल्यावर स्वप्न कोठून पडणार? आणि मग त्याला खरें अथवा खोटें कोण म्हणेल? ६५ त्याप्रमाणें कर्मफळाचा संन्यास केला असतां मूळच्या अविद्येलाच थारा मिळत नाहीं; मग तिच्यापासून होणारें जें फळ, त्याचा कोण उपभोग घेईल देईल? ६६ म्हणून, संन्यास केल्यावर कर्माची गोष्ट कोठून बोलतां येणार? परंतु जर आपल्या देहांत अज्ञान वास करीत असेल; ६७ जेव्हां कर्तेपणाच्या बळानें आत्मा चांगलीं व वाईट कर्में करण्यास प्रवृत्त होतो, व दृष्टीही भेदाच्या ऐश्वर्यानें जेव्हां युक्त असते, ६८ तेव्हां, हे सुवर्मा अर्जुना, आत्मा व कर्म यांचे ठिकाणीं पूर्व व पश्चिम याप्रमाणें द्वैतविशेष असतें. ६९ आकाश व आभाळ, सूर्य आणि मृगजळ व पृथ्वी आणि वायु यांच्यांत संबंध जरी दिसला, तरी ते फार दूर आहेत; २७० नदीचें पाणी पांघरून नदींत खडक असतो, परंतु त्या दोहोंत जसें कोटपट अंतर असतें; ७१ चंद्रावर असलेलें डाग हें त्याच्यापासून वेगळें असतें; काजळाचा दिव्याशीं संबंध आहे, म्हणून त्या काजळाला दीप म्हणतां येईल काय? ७२ जरी चंद्राला कलंक लागला आहे, तरी त्याचें चंद्राशीं ऐक्य नाहीं; तसेंच, दृष्टि व डोळे यांमध्यें जितका भेद आहे; ७३ अथवा वाट व तिजवरून चालणारा वाटसरू, ओघ व ओघांत वाहणारें पाणी, आणि आरसा व आरशांत पहाणारा मनुष्य यांच्यांत जितका भेद आहे, ७४ तितक्याच मानानें आत्म्यापासून कर्म भिन्न आहे; परंतु अर्जुना, अज्ञानामुळें तीं दोन्हीं एकच आहेत, असें वाटतें. ७५ जशीं सरोवरांतील कमळें आपल्या फुलण्यानें रवीचा उदय झाला असें कळवितात, व आपल्यांतील मकरंदाचा भ्रमरांकडून उपभोग घेववितात; ७६ तशीं आत्म्याच्या ठिकाणीं असलेलीं कर्में अन्य कारणानें वारंवार उत्पन्न होतात. तीं कारणें पांच आहेत, त्यांचीं लक्षणें तुला सांगतों. ७७

अन्वय—महाबाहो, सर्वकर्मणां सिद्धये कृतान्ते सांख्ये प्रोक्तानि इमानि पंच कारणानि मे निबोध. ॥ १३ ॥

अर्थ—हे महाबाहो अर्जुना, सर्व कर्मांच्या सिद्धीकरितां वेदांतशास्त्राचे सिद्धांतांत हीं पांच कारणें सांगितलेलीं मी सांगतों, तीं समजून घे. ॥ १३ ॥

तीं पांच कारणें तूंही कदाचित् जाणत असशील. कारण, ज्याविषयीं शास्त्रांनीं उंच हात करून वर्णन केलेलें आहे, ७८ तीं वेदराजाच्या राजधानींत सांख्य वेदांतरूप मंदिरांत निरूपणरूपी नौबदीनें प्रसिद्ध आहेत. ७९ कारण, सर्व कर्मांची सिद्धि होण्याकरितां या जगांत हींच मुख्य आवश्य आहेत, तर त्यांचे ठिकाणीं आत्म्यास कारणीभूत मानूं नको. २८० अर्जुना, अशी दौंडी पिटल्यानें

रटी । तियें प्रसिद्धी आलीं किरीटी । ह्मणोनि तुझ्या हन कर्णपुटीं । वसों ।
काज ८१ आणि मुखांतरीं आइकीजे । तैसें कायसें हें ओझें । मी चिद्रत्नें
तुझें । असतां हातीं ८२ दर्पणु पुढां मांडलेया । कां लोकांचियां डोळयां । मालु
द्यावा पहावया । आपुलें निकें ८३ भक्त जैसेनि जेथ पाहे । तेथ तें तेंचि होय
जायें । तो मी तुझें जाहालों आहें । खेळणें आजी ८४ ऐसें हें प्रीतीचेनि वेगें ।
देवो बोलतां से नेघे । तंव आनंदामाजीं आंगें । विरतसे येरु ८५ चांदिणि-
याचा पडिभरु । होतां सोमकांताचा डोंगरु । विघरोनि सरोवरु । हो पाहे जैसा ८६
तैसें सुख आणि अनुभूती । या भावांची मोडूनि भिंती । आतलें अर्जुनाकृती ।
सुखचि जेथ ८७ तेथ समर्थु ह्मणोनि देवा । अवकाशु जाहला आठवा । मग बुडते-
याचा धांवा । जीवें केला ८८ अर्जुना येसणें धेंडें । प्रज्ञापसरेंसीं बुडे । आलें भरतें
एवढें । तें काढूनि पुढती ८९ देवो म्हणे हां गा पार्था । तूं आपणपें देख सर्वथा ।
तंव श्वासूनि येरें माथा । तुकियेला २९० म्हणे जाणसी दातारा । मी तुजशीं
व्यक्तिशेजारा । उबगला आदीं एकाहारा । येवों पाहें ९१ तयाही हा ऐसा ।
लोभें देतसां जरी लालसा । तरी कां जी घालीतसां । आड आड जीवा ९२ तेथ
श्रीकृष्ण म्हणती निकें । अद्यापि नाहीं मा ठाउकें । वेड्या चंद्रा चंद्रिके । न
मिळणें आहे ९३ आणि हाही बोलोनि भावो । तुज दाऊं आह्मी भिवों । जे
रुसतां बांधे थांवो । तें प्रेम गा हें ९४ एथ एकमेकांचिये खुणे । विसंवादु तं-
वचि जिणें । म्हणोनि असो हें बोलणें । इयेविषयींतें ९५ मग कैशी कैशी तें
आतां । बोलत होतों पंडूसुता । सर्वकर्माभिन्नता । आत्मेनिसीं ९६ तंव अर्जुन
म्हणे देवें । माझिये मनींचेंचि स्वभावें । प्रस्ताविलें बरवें । प्रमेय तें जी ९७
जें सकळकर्माचें बीज । कारणपंचक तुज । सांगेन ऐसी पैज । घेतली कां ९८
आणि आत्मया एथ कांहीं । सर्वथा लागु नाहीं । हें पुढारलासि तें देईं । ला-
हाणें माझें ९९ यया बोला विश्वेशें । म्हणितलें तोषें बहुवसें । इयेविषयीं धरणें
बैसे । ऐसें कें जोडे ३०० तरी अर्जुना निरूपिजेल । ते ऋीर भाषेआंतुल । परी
मेचुये होइजेल । ऋणिया तुज १ तंव अर्जुन म्हणे देवो । काइ विसरले मा-
गील भावो । इये गोठीस कीं राखत आहों । मीतूंपण जी २ एथ श्रीकृष्ण
म्हणती होकां । आतां अवधानाचा पसरु निका । करूनियां आइका । पुढा-
रलों तें ३ तरी सत्याचि गा धनुर्धरा । सर्व कर्मांचा उभारा । होतसे बाहिरबा-

त्यांची चहूंकडे प्रसिद्धि झालेली आहे, ह्मणून तुलाही ठाऊक असूं दे, उपयोग होईल; ८१ आणि मी ज्ञानरूपी रत्न तुझे हातीं असल्यावर, दुसऱ्याचे तोंडांतून तूं ही गोष्ट ऐकावीस, इतकी अडचण तुला कशास पाहिजे ? ८२ आपल्यासमोर आरसा असल्यावर, आपलें रूप पहाण्यास लोकांना माझें रूप कसें दिसतें तें मला सांगा, अशी विनंति कां करावी ? ८३ भक्त ज्या स्थितींत जिकडे पाहील, त्या ठिकाणीं ती वस्तु मी त्याच्या दृष्टीस पाडतों. तो मी आज तुझें खेळणें झालों आहें. (हस्तगत झालों आहें.) ८४ असें प्रेमाच्या भरांत देव बोलत असतां त्यांना आठवण राहिली नाहीं, तों इकडे पार्थ आनंदांत निमग्न होऊन गेला. ८५ पौर्णिमेच्या चांदण्यांत सोमकांत मण्याचा डोंगर जरी असला; तरी तो पांझरून त्याचें सरोवर बनावें, ८६ त्याप्रमाणें सुख व त्याचा अनुभव ह्या भावांचा पडदा नाहींसा होऊन सुखच अर्जुनाच्या आकृतीचें दिसूं लागलें. ८७ तेव्हां देव समर्थ असल्यामुळें त्यांस आठवण होऊन त्यांनीं सुखाचे समुद्रांत बुडणाऱ्या अर्जुनास वर काढलें. ८८ अर्जुनासारखा थोर असूनही तो बुद्धीच्या प्रसारासह बुडूं लागला, एवढें प्रेमाचें भरतें आलें असून तें बाजूला सारून, ८९ देव म्हणाले पार्था, " तूं आपलें स्वरूप पाहून शुद्धीवर ये. " तेव्हां उसासा टाकून अर्जुनानें मान डोलवली; २९० आणि तो ह्मणाला कीं, " हे प्रभो, जो मी तुमच्या सांनिध्यास (द्वैतभावास) त्रासून आज तुमच्या ऐक्यास येऊं पहात आहे, ९१ त्या माझें तुह्मी जर प्रेमानें कौतुक करीत असाल, तर मला जीवदशेस कां आणतां ? " ९२ तेव्हां श्रीकृष्ण ह्मणतात कीं, " अरे वेड्या खरोखर तुला अजून कसें माहीत नाहीं, कीं चंद्र आणि प्रभा यांचा कधीं वियोग घडतो का ? ९३ आणि असेंच वेगळून तुला जी आह्मी भीति दाखवितों, तिनें तूं दचकलास म्हणजे आमच्या प्रीतीला जास्त बळ येतें, अशी ही प्रीति होय. ९४ या ठिकाणीं एकमेकांचें खुणेनें परस्परास जें बोलणें, तेंच आपल्या वांचण्यास कारण होय, ह्मणून याविषयीं वादविवाद पुरे. ९५ मग अर्जुना, आपण काय बरें बोलत होतों, कीं सर्व कर्में आत्म्यापासून भिन्न आहेत, असेंच ना ? ९६ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, देवा, माझे मनांतील तात्पर्यच सांगण्यास तुह्मीं होऊन आरंभ केला. ९७ सर्व कर्मांस कारणीभूत अशीं पांच कारणें तुला सांगेन, अशी जी तुम्हीं प्रतिज्ञा केली, ९८ आणि आत्म्याचा कर्माशीं कांहीं संबंध नाहीं असें जें तुह्मी बोललां होतां, तें माझें आवडतें मला द्या. ९९ हें बोलणें ऐकून भगवान् अति संतोषानें म्हणाले, याविषयीं तूं धरणें घेऊन बसलास, असा विचारणारा आम्हांला कोठें मिळतो आहे ? ३०० तर अर्जुना, तुला खरोखर सिद्धांत सांगतों. कारण, मी तुझा ऋणी असल्यामुळें तुला मोठा नमून आहें. १ तेव्हां अर्जुन ह्मणाला, हे देवा, तुम्ही मागील गोष्टीचा अभिप्राय विसरलां काय ? आणि मी व तूं हें द्वैत आपल्या भाषणांत कां आणतां ? २ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, बरें तर, आतां मीं जी गोष्ट तुला सांगण्यास सुरवात केली होती, ती सांगतों, सावधान चित्तानें ऐक. ३ तर ते धनुर्धरा, खरोखर सर्व कर्मांची उ-

हिरा । कारणीं पांचें ४ आणि पांचकारण दुळवाडें । जिहीं कर्माकारु मांडे । ते हेतुस्तव घडे । पांच आथी ५ येर आत्मतत्त्व उदासीन । तें ना हेतु ना उपादान । ना तें अंगें करी संवाहन । कर्मसिद्धीचें ६ तेथ शुभाशुभीं अंशीं । निफजती कर्में ऐसीं । रातीं दिवो आकाशीं । जियापरी ७ तोय तेज धूमु । ययां वायूसीं संगमु । जालिया होय अभ्रागमु । व्योम तें नेणे ८ नाना काष्ठीं नाव मिळे । ते नावाडेनि चळे । चालविजे अनिळें । उदक तें साक्षी ९ कां कवणे एके पिंडें । वेंचितां अवतरे भांडें । मग भवंडिजे दंडें । भ्रमें चक्र ३१० आणि कर्तृत्व कुलालाचें । तेथ काय तें पृथ्वीयेचें । आधारावांचूनि वेंचे । विचारीं पां ११ हेंही असो लोकांचिया । राहाटी होतां आघविया । कोण काम सवितया । आंगा आलें १२ तैसें पांचहेतुमिळती । पांचेंचि इहीं कारणीं । कीजे कर्मलतांची लावणी । आत्मा सिना १३ आतां तेचि वेगळालीं । पांचही विवंचूं गा भलीं । तुकोनि घेतलीं । मोतियें जैसीं १४

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवाऽत्र पंचमम् १४

तैसीं यथा लक्षणें । आइकें कर्म-कारणें । तरी देह हें मी म्हणें । पहिलें एथ १५ ययातें अधिष्ठान ऐसें । म्हणिजे तें याचि उद्देशें । जे स्वभोग्येंसीं वसे । भोक्ता येथ १६ इंद्रियांच्या दाहें हातीं । जाचोनियां दिवोराती । सुखदुःखें प्रकृती । जोडीजती जियें १७ तियें भोगावया पुरुखा । आन ठावोचि नाहीं देखा । म्हणोनि अधिष्ठानभाखा । बोलिजे देह १८ हें चोविसांही तत्त्वांचें । कुटुंबघरवस्तीचें । तुटे बंधमोक्षांचें । गुंथाडें एथ १९ किंबहुना अवस्थात्रया । हें अधिष्ठान धनंजया । म्हणोनि देहा यया । हेंचि नाम ३२० आणि कर्ता हें दुजें । कर्माचें कारण जाणिजे । प्रतिबिंब म्हणिजे । चैतन्याचें जें २१ आकाशचि वर्षे नीर । तें तळवटीं बांधे नाडर । मग बिंबोनि तदाकार । होय जेवीं २२ कां निद्राभरें बहुवें । राया आपणपें ठाउवें नव्हे । मग स्वप्नीचिये सामावे । रंकपणीं २३ तैसें आपुलेनि विसरें । चैतन्याचि देहाकारें । आभासोनि आविष्करे । देहपणें जें २४ जया विसराच्या देशीं । प्रसिद्धि गा जीवु ऐसी । जेणें भाष केली देहेंसी । आघवाविषयीं २५ प्रकृति करी कर्में । तें म्यां केलीं म्हणे भ्रमें । येथ कर्ता येणें नामें । बोलिजे जीवु २६ मग पातेयांच्या केशीं । एकीच उठी दिठी जैसी । मोकळी चंवरी ऐसी । चिरींव गमे २७ कां घराआंतुल एकु

भारणी या पांच कारणांनीं परभारें होते. ४ आणि ज्या या पांच कारणांच्या योगानें जो कर्माचा प-सारा होतो, तींच पांच कारणें त्या कर्मास हेतु अ-सतात. ५ दुसरा जो आत्मा, तो उदासीन असून कर्माला निमित्त कारण किंवा उपादान कारण न-सतो, अथवा तो स्वतः कर्माला साह्य करीत नाहीं. ६ त्याचे ठिकाणीं शुभ किंवा अशुभ कर्में अशा री-तीनें होतात कीं, रात्र व दिवस आकाशांत उत्प-न्न झालीं, तरी आकाश त्याहून जसें वेगळें अस-तें; ७ पाणी व तेज यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या बा-फेचा वायूशीं संबंध झाला, ह्मणजे ती आका-शांत जाऊन तिचे ढग बनतात, परंतु आकाशास जशी ही गोष्ट माहीत नसते; ८ पुष्कळ लांकडें एकत्र जोडून तयार केलेली नाव वाऱ्याच्या जोरानें ना-वाडी पाण्यावर चालवितो, परंतु त्या ठिकाणीं उ-दक जसें कांहींएक न करितां साक्षिभूत असतें; ९ किंवा मातीचा गोळा घेऊन चक्रावर ठेवून दांड्या-नें चाक हालविल्यावर त्याचें मातीपण जाऊन भांडें तयार होतें; ३१० तर या ठिकाणीं कुंभाराच्या क-सबाशिवाय भांड्यास आधारावांचून पृथ्वीचें दुसरें कोणतें साह्य मिळतें, याचा विचार कर. ११ हेंही असो; परंतु जगांत लोकांचे सर्व व्यापार सूर्यप्रका-शानें चालत असतांही सूर्य ज्याप्रमाणें त्यांपासून अलिप्त असतो, १२ त्याचप्रमाणें पांच कारणें मि-ळाल्यानें सर्व कर्मरूप वेलाची मांडणूक होते, व आत्मा हा वेगळाच असतो. १३ आतां तींच पांच कारणें चांगल्या प्रकारें वेगवेगळालीं वर्णन करून सांगतों. मोत्यें ज्याप्रमाणें वजन करून घ्यावीं लागतात. १४

अन्वय—अधिष्ठानं, तथा कर्ता, पृथग्विधं कारणं च, विविधाः पृथक् चेष्टाः, अत्र दैवं पंचमं एव (भवति). १४

अर्थ—अधिष्ठान म्हणजे आधारभूत शरीर, तसाच कर्ता म्हणजे जीव, वेगळालीं इंद्रियें, प्राणापानादि वायूंचे नानाप्रकारचे व्यापार, आणि दैव म्हणजे इंद्रियांच्या देवता हीं पांच कारणें आहेत. ॥ १४ ॥

त्याप्रमाणें, कर्माच्या कारणांचीं सर्व यथार्थ ल-क्षणें तुला सांगतों, तीं ऐक. तर देह हें पहिलें का-रण होय. असें मी ह्मणतों. १५ या देहाला अ-धिष्ठान म्हणण्याचें प्रयोजन इतकेंच कीं, भोग्य जे विषय, त्यांसहवर्तमान भोक्ता या ठिकाणीं रहातो. १६ इंद्रियांच्या दहा हातांनीं रात्रंदिवस कष्ट सो-सून प्रकृतीच्या योगानें जीं सुखें व दुःखें उत्पन्न होतात, १७ तीं भोगण्याकरितां मनुष्यास दुसरें ठिकाणच नाहीं म्हणून देहाला अधिष्ठान असें म्ह-णतात. १८ हें चोवीस तत्त्वांचें वसतिस्थान अ-सून बंध व मोक्ष यांचा उलगडा या ठिकाणीं होतो. १९ फार काय ! परंतु जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति यांचें हें मुख्य ठिकाण होय. म्हणून हे धनंजया, या देहाला अधिष्ठान हेंच नांव योग्य आहे. ३२० आणि कर्माचें दुसरें कारण कर्ता हें होय. आणि ह्यालाच चैतन्याचें प्रतिबिंब म्हणजे जीव असें ह्म-णतात. २१ आकाशांतून पाऊस पडल्यावर त्याचें पृथ्वीवर डबकें होतें; आणि मग त्यांत आकाशा-चेंच प्रतिबिंब पडल्यावर ज्याप्रमाणें तें प्रतिबिंब त्याचेच आकाराचें होतें; २२ किंवा निद्रेच्या भ-रांत राजा आपलें ऐश्वर्य विसरून स्वप्नांत आपण भिकारी झालों आहें असें समजतो, २३ तसेंच चै-तन्य आपलें स्वरूप विसरून देहच मी असें मा-नून देहरूपानें प्रकट होतें. २४ ज्या देहांत आ-त्मस्वरूपाचा विसर पडतो, तेथें चैतन्य 'जीव' या नांवानें प्रसिद्ध आहे; व त्या जीवानें देहाला मी तुझा अभिमान कधींही सोडणार नाहीं, असें वचन दिलें आहे. २५ देहाकडून जीं जीं कर्में होतात, तीं मींच केलीं असें भ्रमानें म्हणतो, ह्मणून जीवाला कर्माचा कर्ता आहे, असें म्हणतात. २६ मग दृष्टि ही एकच असून ज्याप्रमाणें पापण्यांच्या केसांमुळें चवरीच्या केसांप्रमाणें चिरल्यासारखी दिसते; २७ अथवा घरांत असलेला एकच दिवा झरोक्यांतून

दीपाचा तो अवलोकु । गवाक्षभेदें अनेकु । आवडे जेविं २८ कां एकुचि पु-
रुषु जैसा । अनुसरत नवां रसां । नवविधु ऐसा । आवडों लागे २९ तेविं बु-
द्धीचें एक जाणणें । श्रोत्रादिभेदें येणें । बाहेरी इंद्रियपणें । फांके जें कां ३३०
तें पृथक्‌विध करण । कर्माचें इया कारण । तिसरें गा जाण । नृपनंदना ३१
आणि पूर्वपश्चिमवाहणी । निघालिया वोघाचिया मिळणी । होय नदी नद पाणी ।
एकचि जेविं ३२ तैसी क्रियाशक्ति पवनीं । असे जे अनपायिनी । ते पाडि-
ली नानास्थानीं । नाना होय ३३ जैं वाचे करी येणें । तैं तेचि होय बोलणें ।
हातां आली तरी घेणें । देणें होय ३४ अगा चरणाच्या ठायीं । तरि गति तेचि
पाहीं । अधोद्वारीं दोहीं । क्षरणें तेचि ३५ कंदौनि हृदयवरी । प्रणवाची उज-
री । करितां तेचि शरीरीं । प्राणु म्हणिजे ३६ मग ऊर्ध्वींचिया रिगानिगा ।
पुढती तेचि शक्ति पैं गा । उदानु ऐसिया लिंगा । पात्र जाहली ३७ अधो-
रंध्राचेनि वाहें । अपानु हें नाम लाहे । व्यापकपणें होये । व्यानु तेचि ३८
आरोगिलेनि रसें । शरीर भरीं सरिसें । आणि न सांडितां असे । सर्वसंधीं ३९
ऐसिया इया राहटीं । मग तेचि क्रिया पाठीं । समान ऐसी किरीटी । बोलि-
जे गा ३४० आणि जांभई शिंक ढेंकर । ऐसैसा होतसे व्यापार । नाग कूर्म
कृकर । इत्यादि होय ४१ एवं वायूची हे चेष्टा । एकीचि परी सुभटा । वर्त-
नास्तव पालटा । येतसे जे ४२ ते भेदली वृत्तिपंथें । वायुशक्ति गा एथें ।
कर्मकारण चौथें । ऐसें जाण ४३ आणि ऋतु बरवा शारदु । शारदीं पुढती
चांदु । चंद्रीं जैसा संबंधु । पूर्णिमेचा ४४ कां वसंतीं बरवा आरामु । आरामींहि
प्रियसंगमु । संगमीं आगमु । उपचारांचा ४५ नाना कमळीं पांडवा । वि-
कासु जैसा बरवा । विकासींही यावा । परागाचा ४६ वाचे बरवें कवित्व ।
कवित्वीं बरवें रसिकत्व । रसिकत्वीं परतत्त्व । स्पर्शु जैसा ४७ तैसी सर्व-
वृत्तिवैभवीं । बुद्धिचि एकली बरवी । बुद्धीही बरव नवी । इंद्रियप्रौढी ४८
इंद्रियप्रौढीमंडळा । शृंगारु एकुचि निर्मळा । जैं आधिष्ठात्रियां कां मेळा । दे-
वतांचा जो ४९ म्हणूनि चक्षुरादिकीं दाहें । इंद्रियां पाठीं स्वानुग्रहें । सूर्या-
दिकां कां आहे । सुरांचें वृंद ३५० तें देववृंद बरवें । कर्मकारण पांचवें । अ-
र्जुना एथ जाणावें । देवा म्हणे ५१ एवं मानें तुझिये आयणी । तैसी कर्म-

पाहिला असतां, जसे त्याचे पुष्कळ दिवे दिसतात;
२८ किंवा एकच पुरुष शृंगार, वीर, करुणा इ-
त्यादि नवरसांचे अविर्भाव दाखवूं लागला, म्हणजे
तो जसा नऊ प्रकारचा वाटूं लागतो, २९ तसें
बुद्धीचें एकच ज्ञान असून तें नेत्रादि इंद्रियांच्या नि-
राळेपणानें बाहेर येऊं लागतें. ३३०हे नृपनंदना,
तीं निरनिराळीं इंद्रियें हें कर्माचें तिसरें कारण होय,
असें समज.३१आणि पूर्वपश्चिमवाहिनी नद्या वहा-
त वहात समुद्रास मिळाल्यावर त्या जशा पाण्याच्या
रूपानें एकत्र होतात,३२तशी रजोगुणाची कर्तृ-
त्वशक्ति–जी संपादन केल्याशिवाय प्राणवायूंत मू-
ळचीच आहे, ती निरनिराळ्या अवयवांत निरनि-
राळी भासते. ३३ जेव्हां ती वाचाद्वारें बाहेर पडते,
तेव्हां तिला बोलणें असें आपण म्हणतों, व हस्त-
द्वारें बाहेर पडल्यावर घेण्यादेण्याचा व्यापार असें म्ह-
णतात. ३४ अरे,जी पायांत आली असतां गति असें
ह्मणतात, व मलमूत्रद्वारें आली असतां क्षालन असें
म्हणतात. ३५ नाभीपासून हृदयापर्यंत ॐकाराची
शरीरांत वृद्धि करते,तिलाच प्राण असें म्हणतात.३६
मग वर जो श्वासोच्छ्वास जातो, त्याच शक्तीला
उदान (कंठस्थ वायु) असें नांव प्राप्त होतें;३७
व गुदद्वारानें बाहेर येऊं लागली, ह्मणजे अपान
(गुदस्थ वायु) हें नांव प्राप्त होतें; आणि सर्व श-
रीरास व्यापक झाली असतां व्यान (शरीरस्थ वायु)
असें ह्मणतात. ३८ खाल्लेल्या अन्नाचा रस सर्व
शरीरांत पसरून जी सर्व सांध्यांत भरलेली असते;
३९ अर्जुना, असा सर्व क्रिया होत असून या शक्तीस
नंतर समान म्हणजे नाभिस्थ वायु असें ह्मणतात,
३४० आणि जांभई, शिंक, ढेंकर, वगैरे जे वा-
यूचे व्यापार होतात, ते नाग, कूर्म, कृकर इत्यादि
उपप्राणांचे होत. ४१ हे सुभटा, याप्रमाणें सर्व
वायूचे खेळ असून त्यांच्या त्यांच्या वर्तनाप्रमाणें नां-
वांत बदल होतो.४२ अशी जी आपआपल्या व्या-
पारानें वायूची शक्ति निरनिराळी होते, तें कर्माचें
चौथें कारण होय,असें समज.४३आणि शरदृतूमार-
खा उत्तम ऋतु असून त्यांत चंद्रोदय व्हावा, व तशांत
पौर्णिमेचा योग असावा;४४अथवा वसंत ऋतु असून
त्यांत उत्तम बाग असावी, व बागेंत प्रिय मनु-
ष्याचा व साहित्याचा संबंध असावा. ४५ अथवा
अर्जुना, कमल असून तें उमलावें; व मग त्यांत पुष्प-
रेणूंचा उद्भव व्हावा; ४६ एकाद्याचे वाणींत क-
वित्व असावें, त्या कवितेंत रसिकता असावी,
आणि त्या रसिकतेंत आत्मतत्त्वाची भर पडावी;
४७ तसेंच, सर्व वृत्तींच्या ऐश्वर्यानें युक्त जी बुद्धि,
ती उत्तम प्रकारची असून तशांत सर्व इंद्रियेंही
तिला अनुकूल असावीं; ४८ आणि सर्व इंद्रियांना
भूषण देणारा त्या त्या इंद्रियांच्या देवतांचा मेळा
तोही त्यांत अनुकूल असावा;४९ म्हणून चक्षुरादि
दहा इंद्रियांच्या ठिकाणीं सूर्यादि देवांच्या समुदा-
याची जी अनुकूलता, ३५०तें देवांचे समुदाय हें
या कर्माचें पांचवें कारण होय. देव म्हणतातः—
समजलास अर्जुना? ५१ याप्रमाणें, तुझ्या बुद्धी-
स कळेल अशा रीतीनें कर्माचीं पांच प्रकारचीं का-

जातांची हे खाणी । पंचविध आकर्णीं । निरूपिली ५२ आतां हेचि खाणी वाढे । मग कर्मांची सृष्टि घडे । जिहीं ते हेतुही उघडे । दाऊं पांचै ५३

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥१५॥

तरी अवसांत आली माधवी । ते होतु होय नववल्लवीं । पल्लव पुष्पपुंज दावी । पुष्प फळातें ५४ कां वार्षिये आणिजे मेघु । मेघें वृष्टिप्रसंगु । वृष्टीस्तव भोगु । सस्यसुखाचा ५५ नातरी प्राची अरुणातें विये । अरुणें सूर्योदयो होये । सूर्ये सगळा पाहे । दिवो जैसा ५६ तैसें मन हेतु पांडवा । होय कर्मसंकल्पभावा । तो संकल्पु लावी दिवा । वाचेचा गा ५७ मग वाचेचा तो दिवटा । दावी कृत्यजातांचिया वाटा । तेव्हां कर्ता रिगे कामठां । कर्तृत्वाच्या५८ तेथ शरीरादिक दळवाडें । शरीरादिकां हेतुचि घडे । लोहकाम लोखंडें । निर्वाळिजे जैसें ५९ कां तांथुवाचा ताणा । तांथु घालितां वैरणा । तो तंतुचि विचक्षणा । होय पटु ३६० तैसें मनवाचादेहाचें । कर्म मनादि हेतुचि रचे । रत्नीं घडे रत्नाचें । दळवाडें जेविं ६१ एथ शरीरादिकें कारणें । तेचि हेतु केविं हें कोणें । अपेक्षिजे तरी तेणें । अवधारिजो ६२ आइका सूर्याचिया प्रकाशा । हेतु कारण सूर्युचि जैसा । कां उंसाचें कांडें उंसा । वाढी हेतु ६३ नाना वाग्देवता वानावी । तैं वाचाचि लागे कामवावी । कां वेदां वेदेंचि बोलावी । प्रचिष्ठा जेविं ६४ तैसें कर्मा शरीरादिकें । कारण हें कीर ठाउकें । पारि हेंचि हेतु न चुके । हेंही एथ ६५ आणि देहादिकीं कारणीं । देहादि हेतुमिळणी । होय जया उभारणी । कर्मजाता ६६ तें शास्त्रार्थें मानिलेया । मार्गा अनुसरे धनंजया । तरी न्याय तो न्याया । हेतु होय ६७ जैसा पर्जन्योदकाचा लोटु । विपायें धरी साळीचा पाटु । तो जिरे पारि अचाटु । उपयोगु आथी ६८ कां रोषें निघालें अवचटें । पडिलें द्वारकेचिये वाटे । तें शिणे परी सुनाटें । न वचती पदें ६९ तैसें हेतुकारणमेळें । उठी कर्म जें आंधळें । तें शास्त्राचे लाहे डोळे । तैं न्याय म्हणिपे ३७० ना दूध वाढितां ठावो पावे । तंव उतोनि जाय स्वभावें । तोही वेंचु परी नव्हे । वेंचिलें तें ७१ तैसें शास्त्रसाह्येंवीण । केलें नोहे जरी अकारण । तरी लागो कां नागवण । दानलेखीं ७२ अगा बावना वर्णांपरता । कोण मंत्रु आहे पंडुसुता । कां बावनही नुच्चारितां । जीवु आथी ७३ परी मंत्राची कडसणी । जंव नेणिजे कोदंडपाणी । तंव उच्चार फळावाणी । न पवे जेविं ७४ तेविं का-

रणें तुला सांगितलीं, तीं ऐकिलींसना ? ५२ आतां ज्या हेतूंच्या योगें हीं कर्में घडतात, ते पांच हेतु तुला उघड करून सांगतों. ५३

अन्वय–नरः शरीरवाङ्मनोभिः न्याय्यं वा विपरीतं वा यत् कर्म प्रारभते, तस्य (एते) पंच हेतवः (सन्तिः .

अर्थ–मनुष्य, शरीरानें, वाणीनें व मनानें सशास्त्र किंवा अशास्त्र असें जें कर्म करितो, त्याचे हे अधिष्ठानादि पांच हेतु आहेत. ॥ १५ ॥

तर अकस्मात् वसंतऋतु प्राप्त झाला असतां त्याच्या योगानें झाडास नवी पालवी फुटते. पालवी फुटल्यावर फुलांचे घोंस येतात, आणि फुलांपासून फळें निर्माण होतात; ५४ अथवा पावसाळ्यांत मेघ उत्पन्न होतात, मेघांपासून पर्जन्यवृष्टी होते आणि पर्जन्यवृष्टीपासून धान्य उत्पन्न होतें; ५५ किंवा पूर्वेस अरुणोदय होतो, अरुणोदय झाल्यावर सूर्य उगवतो, आणि सूर्याचा पूर्ण प्रकाश झाला म्हणजे दिवस होतो; ५६ त्याप्रमाणें अर्जुना, मन हें कर्माचा संकल्प होण्यास कारण आहे; आणि तोच संकल्प झाला म्हणजे वाचेनें बाहेर पडतो. ५७ मग वाणीच्या उजेडानें कर्माची वाट स्पष्ट दिसूं लागते, तेव्हां कर्ता कर्म करण्यास लागतो, ५८ तेव्हां शरीरादिक सर्व इंद्रियें कर्माला कारण होतात. लोखंडाचा एकादा जिन्नस तयार करणें झाल्यास ज्याप्रमाणें तो लोखंडाच्या हत्यारांनींच तयार करावा लागतो; ५९ अथवा तंतूंच्या मागांत तंतूच आडवे घातले म्हणजे त्या तंतूंचें वस्त्र होतें; ३६० जसे हिऱ्याला पैलू पाडावयाचे, ते हिऱ्यानेंच पाडावे लागतात, तसें मन, वाचा व देह यांच्या कर्मांस मनच कारण आहे. ६१ या ठिकाणीं, कर्माची शरीरादिक कारणें, तींच त्यांना हेतु कशीं होतील, अशी जर कोणी शंका घेईल, तर सांगतों ऐक. ६२ हें पहा–सूर्याच्या प्रकाशास जसा सूर्यच हेतु व कारण आहे, किंवा उंसाचें कांडें हेंच उंसाच्या वाढीस हेतु आहे; ६३ अथवा सरस्वतीची स्तुति करणें असल्यास जसे वाणीलाच श्रम घ्यावे लागतात, किंवा वेदांची थोरवी वर्णन करावयाची असल्यास तीं वेदांनींच करावीं लागेत, ६४ तसें कर्माला शरीरादि हींच कारणें होत, हें सर्वांस माहीत आहे. परंतु या ठिकाणीं शरिरादिकच कर्मास हेतुही आहेत, यांत शंका नाहीं. ६५ आणि देहादिक अधिष्टानाला देहादिकच हेतु आहेत; व त्याच्यामुळें कर्माची उभारणी होते, ६६ तें कर्म शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें जर केलें, तर हे धनंजया, तें पुण्यकर्म होय; व त्यालाच न्यायकर्म म्हणतात; आणि त्याचा हेतुही न्यायच होय. ६७ जसें पर्जन्याचें पाणी अवचित साळीला लावलें, तर तें जमिनींत जीरतें, परंतु त्यापासून पुष्कळ उपयोग होतो; ६८ अथवा कोणी एकादा मनुष्य रागावून घरांतून निघाला व सहज द्वारकेच्या वाटेस लागला, तर त्याला चालण्याचे श्रम होतील खरे, परंतु त्याचें एक पाऊलही व्यर्थ जाणार नाहीं; ६९ तसें हेतु व कारण यांच्या योगानें जे आंधळें कर्म घडतें, तेंच जर सशास्त्र होईल, तर त्यालाच पुण्यकर्म म्हणावें. ३७० अथवा एका भांड्यांतील दूध ब्राह्मणांस वाढून संपलें, आणि दुसऱ्या पात्रांतील दूध आपोआप उतू जाऊन संपलें, तर त्या दोन्ही पात्रांतील दूध खर्च झालें खरें, तथापि उतू गेलेलें दूध खर्च झालें, (कारणीं लागलें) असें म्हणतां येत नाहीं; ७१ तसें शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें कर्म न केलें तर तें जर व्यर्थ होणार नाहीं, तर दरवड्यांत गेलेलें द्रव्य दान केलें असें कां समजूं नये ? ७२ अर्जुना, बावन वर्णांविरहित कोणचा मंत्र आहे ? अथवा बावन वर्णांपैकीं एकाचा तरी उच्चार न करणारा असा कोण प्राणी सांपडेल ? ७३ परंतु अर्जुना, जोंपर्यंत मंत्राची युक्ति समजली नाहीं, तोंपर्यंत त्या बावन अक्षरांच्या उच्चारास मंत्रोच्चाराची फलप्राप्ति होणार नाहीं; ७४ त्याप्रमाणें, कारण

रणहेतुयोगें । जें विसाट कर्म निगे । तें शास्त्राचिये न लगे । कांसे जंव ७५ कर्म होतचि असे तेव्हांही । परी तें होणें नव्हे पाहीं । तो अन्यायो गा अन्यायीं । हेतु होय ७६

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

एवं पंचकारणा कर्मा । पांचही हेतु हे सुमहिमा । आतां एथें पाहें पां आत्मा । सांपडला असे ७७ भानु । न होनि रूपें जैसीं । चक्षुरूपातें प्रकाशी । आत्मा न होनि कर्में तैसीं । प्रकटित असे गा ७८ पैं प्रतिबिंब आरिसा । दोन्ही न होनि वीरेशा । दोहींतें प्रकाशी जैसा । न्याहाळिता तो ७९ कां अहोरात्र सविता । न होनि करी पंडुसुता । तैसा आत्मा कर्मकर्ता । न होनी दावी३८० परी देहाहंमानभुली । जयाची बुद्धि देहींच आतली । तया आत्मविषयीं जाली । मध्यरात्री गा ८१ जेणें चैतन्या ईश्वरा ब्रह्मा । देहचि केलें परमसीमा । तया आत्मा कर्ता हे प्रमा । अलोट उपजे ८२ आत्माचि कर्मकर्ता । हाही निश्चयो नाहीं तत्त्वता । देहोचि मी कर्मकर्ता । मानितो साच ८३ जे आत्मा मी कर्मातीतु । सर्वकर्मसाक्षिभूतु । हे आपुली कहीं मातु । नायकेचि कानीं ८४ म्हणोनि उमाप आत्मयातें । देहचिवरी मविजे एथें । विचित्र काई रात्रि दिवसातें । डुडुळ न करी ८५ पैं जेणें आकाशींचा कहीं । सत्य सूर्यु देखिला नाहीं । तो थिल्लरींचें बिंब काई । मानूं न लाहे ८६ थिल्लराचेनि जालेपणें । सूर्यासि आणी होणें । त्याच्या नाशीं नाशणें । कंपें कंपु ८७ आणि निद्रिस्ता चेवो नये । तंव स्वप्न साच हों लाहे । रज्जु नेणतां सापा बिहे । विस्मो कवण ८८ जंव कवळ आथि डोळां । तंव चंद्रु देखावा कीं पिंवळा । काय मृगींही मृगजळा । भाळावें नाहीं ८९ तैसा शास्त्रागुरूचेनि नांवें । जो वाराही टेंकों नेदी शिवें । केवळ मौढ्याचेनिचि जीवें । जियाला जो ३९० तेणें देहात्मदृष्टीमुळें । आत्मया घापे देहाचें जाळें । जैसा अभ्राचा वेगु कोल्हें । चंद्रीं मानी ९१ मग तया मानणयासाठीं । देहबंदिशाळे किरीटी । कर्माच्या वज्रगांठी । कळासे तो ९२ पाहें पां बद्ध भावना दृढा । नळियेवरी तो बापुडा । काय मोकळे पायाचाही चवडा । न ठकेचि पुंसा ९३ म्हणोनि निर्मळे आत्मस्वरूपीं । जो प्रकृतीचें केलें आरोपी । तो कल्पकोडीच्या मापीं । मवीचि कर्में ९४ आतां कर्मामाजि असे । परी तयातें कर्म न स्पर्शे । वडवानळातें जैसें । समुद्रोदक ९५

व हेतु यांच्या योगानें जें सामान्य कर्म घडतें, तें जेव्हां यथाशास्त्र घडत नाहीं, ७५ तेव्हांही कर्म हें घडतच असतें; पण बाबारे! तें घडणें नव्हे; तें पापकर्म असून पापकर्मालाच हेतु आहे. ७६

अन्वय—तत्र एवं सति यः तु केवलं आत्मानं कर्तारं पश्यति, सः दुर्मतिः अकृतबुद्धित्वात् न पश्यति. ॥ १६ ॥

अर्थ—याप्रमाणें सर्व कर्मांना हे पांच हेतु असतात; ह्यास्तव, जो मनुष्य केवळ आत्माच कर्ता आहे असें पहातो, तो अज्ञानी वेदांतसंस्कारशून्य असा असल्यामुळें कांहींच जाणत नाहीं. ॥ १६ ॥

अशा प्रकारें, हे सुमहिमा, कर्माच्या पांच कारणांस पांच हेतु आहेत. तर आतां या ठिकाणीं आत्मा हा कर्मास कारण आहे काय, सांग बरें? ७७ ज्याप्रमाणें सूर्य हा स्वतः विषय न होतां नेत्रादि पांच इंद्रियांचे विषय प्रकट करतो, त्याप्रमाणें, आत्मा कर्म न होतां करणाराकडून तीं तीं प्रकाशित करितो. ७८ हें बघ—अर्जुना, आरसा व प्रतिबिंब हीं दोन्ही आपण न होतां पहाणारा जसा दोहींला प्रकाशित करितो; ७९ किंवा हे पांडुसुता, सूर्य हा दिवस व रात्र यांस कारणभूत असून ज्याप्रमाणें त्यांपासून अलिप्त असतो, त्याप्रमाणें आत्म्याच्या अधिष्ठानावर जरी कर्म होतें, तरी तो कर्मकर्ता नाहीं असें दाखवितो. ३८० परंतु मीपणाच्या भ्रमानें ज्याची बुद्धि देह हाच मी अशी पक्की झाली आहे, त्याला आत्मस्वरूपाची मध्यरात्रच झाली आहे. ८१ ज्यानें चैतन्य, ईश्वर व ब्रह्म हें सर्व देहालाच मानलें आहे, त्याला आत्मा कर्ता आहे ही बुद्धि यथार्थ असते. ८२ आत्मा हाच कर्म कर्ता आहे असाही पक्का निश्चय जो करीत नाहीं, तो खरोखर देहालाच कर्मकर्ता असें मानतो. ८३ कारण, मी आत्मा कर्मातीत असून सर्व कर्मांना साक्षिभूत आहें, अशी स्वस्वरूपाची गोष्ट तो कानानेंही कधीं ऐकत नाहीं; ८४ ह्मणून, सर्वव्यापक असा जो आत्मा, तो देहच होय असें तो मानतो. काय चमत्कार पहा, कीं घुबड हें आपले डोळे झांकून घेऊन दिवसालाच रात्र असत नाहीं काय? ८५ हें पहा—ज्यानें आकाशांतील खऱ्या सूर्यास कधीं पाहिलें नाहीं, तो डबक्यांतील पाण्यांत पडलेल्या प्रतिबिंबास सूर्य समजत नाहीं काय? ८६ डबक्यांत पाणी सांचलें म्हणजे सूर्य जन्मास आला असें म्हणतो, तेंच पाणी वाऱ्यानें हाललें म्हणजे सूर्यास कंप सुटला असें म्हणतो, आणि डबकें कोरडें पडलें म्हणजे सूर्याचा नाश झाला असें समजतो; ८७ आणि निजलेला मनुष्य जोंपर्यंत जागा होत नाहीं, तोंपर्यंत त्याला स्वप्न खरें भासतें; ज्याला ही दोरी आहे हें कळत नाहीं, तो तिला साप समजून भितो, यांत नवल तें कोणतें? ८८ जोंपर्यंत कावीळ झालेली आहे, तोंपर्यंत चंद्राचा रंग पिवळा दिसतो. अरे, मृगांनीं मृगजलाला भुलूं नये, तर मग कोणीं भुलावें? ८९ त्याप्रमाणें, शास्त्र व गुरु यांचीं नांवें उच्चारल्याबरोबर तो त्यांचा वाराही आपल्या शिवेस लागूं देत नाहीं. कारण, तो मूर्खपणाच्याच जोरावर वांचलेला असतो. ३९० अभ्रें चालत असलीं म्हणजे ज्याप्रमाणें कोल्हे हे चंद्र चालतो असा त्याचेवर आरोप करतात, त्याप्रमाणें, त्यानें देहच आत्मा आहे, अशा दृष्टीनें आत्म्याला देहरूप जाळें घातलें आहे. ९१ मग अर्जुना, त्याच्या या समजुतीनें देहरूपी बंदीशाळेंत कर्माच्या बळकट गांठीनें तो बंदिवान होतो. ९२ अरे हें पहा—बिचारा राघू नळीवर बसलेला असतो, तो मी बांधला गेलों आहें, अशा दृढ कल्पनेनें आपल्या मोकळ्या पायाचा पंजा मोकळा असूनही ती नळी सोडीत नाहीं; ९३ ह्मणून, निर्मळ अशा आत्मस्वरूपावर जो देहानें केलेल्या कर्मांचा आरोप करतो, तो कल्पकोटीपर्यंत कर्मांतच गुंडाळला जातो.—येथून पुढच्या श्लोकास अवतरण देतात.—९४ आतां कर्म करीत असूनही ज्याला कर्माचा स्पर्श होत नाहीं; जसा वडवानल हा समुद्रांत असूनही त्याला समुद्र स्पर्श करीत नाहीं, ९५ तसें जो अलिप्तपणानें कर्म करीत

तैसेनि वेगळेपणें । जयाचें कर्मीं असणें । तो कीर वोळखावा कवणें । तरी सांगों ९६ जे मुक्तातें निर्धारितां लाभे आपलीच मुक्तता । जैसी दीपें दिसे पाहतां । आपली वस्तु ९७ नातरी दर्पणु जंव उटिजे । तंव आपणपयां आपण भेटिजे । कां तोय पावतां तोय होइजे । लवणें जेविं ९८ हें असो परतोनि मागुतें । प्रतिबिंब पाहे बिंबातें । तंव पाहणें जाउनी आयितें । बिंबचि होय ९९ तैसें हारपलें आपणपें पावे । तैं संतातें पाहातां गिवसावें । म्हणोनि वानावे ऐकावे । तेचि सदा ४०० परी कर्मीं असोनि कर्में । जो नावरे समेंविषमें चर्मचक्षूंचेनि चामें । दृष्टि जैसी १ तैसा सोडवला जो आहे । तयाचें रूप आतां पाहें । उपपत्तीची बाहे । उभऊनि सांगों २

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबद्ध्यते १७

तरी अविद्येचिया निदा । विश्वस्वप्नाचा हा धांदा । भोगीत होता प्रबुद्धा । अनादि जो ३ तो महावाक्याचेनि नांवें । गुरुकृपेचेनि थांवें । माथां हातु ठेवला नव्हे । थापटिला जैसा ४ तैसा विश्वस्वप्नेंसीं माया । नीद सांडूनि धनंजया । सहसा चेइला अद्वया । नंदपणें जो ५ तेव्हां मृगजळाचे पुर । दिसते एक निरंतर । हारपती कां चंद्रकर । फांकतां जैसे ६ कां बाळत्व निघोनि जाय । तैं बागुला नाहीं त्राय । पैं जळालिया इंधन न होय । इंधन जेविं ७ ना ना चेवो आलिया पाठी । तैं स्वप्न न दिसे दिठी । तैसी अहंममता किरीटी । नुरेचि तया ८ मग सूर्य आंधारालागीं । रिघो कां भलते सुरंगी । परी तो तयाच्या भागीं । नाहींचि जैसा ९ तैसा आत्मत्वें वेष्टिला होये । तो जयातया दृश्यातें पाहे । तें दृश्य द्रष्टेपणेंसीं होत जाये । तयाचेंचि रूप ४१० जैसा वन्हि जया लागे । तें वन्हिचि जालिया आंगें । दाह्यदाहकविभागें । सांडिजे तें ११ तैसा कर्माकारा दुजेया । तो कर्तेपणाचा आत्मया । आळु आला तो गेलिया । कांहीं बाहीं जें उरे १२ तिये आत्मस्थितीचा जो रावो । मग तो देहीं इये जाणेल ठावो । काय प्रलयांबूचा उन्नाहो । वोघु मानी १३ तैसी ते पूर्ण अहंता । काई देहपणें पंडुसुता । आवरे काई सविता । बिंबें धरिला १४ पैं मथूनि लोणी घेपे । तें मागुती ताकीं घापे । तरी तें अलिप्तपणें सिंपे । तेणेंसीं काई १५ नाना काष्ठौनि वीरेशा । वेगळाविलिया हुताशा । राहे काष्ठाचिया मांडुसा । कोंडलेपणें १६ कां रात्रीचिया उदराआंतु । निगाला जो हा

असतो, तो खरोखर कसा ओळखावा, तें सांगतों. ९६ मुक्ताच्या स्वरूपाविषयीं विचार करूं लागलें असतां आपली स्वाभाविक असणारी मुक्तता आपल्यास प्राप्त होते. जसें दिव्याच्या उजेडानें पाहूं लागल्यावर आपली वस्तु आपल्याला दिसतें; ९७ अथवा आरसा स्वच्छ करूं लागलें असतां आपलें स्वरूप त्यांत आपल्यास दिसतें; किंवा मीठ पाण्यांत घातलें असतां जसें त्याचें पाणी होतें; ९८ फार काय, आरशांतील प्रतिबिंबाकडे न पहातां मागें फिरून पाहिलें असतां आपलें स्वरूप आपोआप दिसतें, ९९ तसें संतांच्या स्थितीचा विचार केला असतां आपलें हारवलेलें स्वरूप आपल्यास मिळतें. ह्मणून संतांचेंच नेहमीं वर्णन करावें व त्यांचेच गुण नेहमीं श्रवण करावे. ४०० परंतु कर्म करीत असून जो कर्माच्या वाईट अथवा चांगल्या परिणामानें लिप्त होत नाहीं; जशी चर्मचक्षूंच्या चर्मानें खरी दृष्टी लोपत नाहीं, १ तसा जो कर्मातीत झाला आहे, त्यांचीं लक्षणें तुला युक्तीचे बाहु उभारून सांगतों. २

अन्वय—यस्य अहंकृतः भावः न, यस्य बुद्धिः न लिप्यते, सः इमान् लोकान् हत्वा अपि न हंति न निबद्ध्यते.

अर्थ—ज्याला मी हें अमुक कर्म करितों असा ज्याला अभिमान नाहीं, आणि ज्याच्या बुद्धीला कर्मापासून विकार होत नाहीं, त्यानें जरी या सर्व लोकांचा वध केला, तरी तो वध करीत नाहीं, व त्या वधाच्या दोषानें बद्ध होत नाहीं. ॥ १७ ॥

तर, हे प्रबुद्धा अर्जुना, जो अज्ञानाच्या निद्रेंत विश्वरूपी स्वप्नाचा अनुभव पुष्कळ वर्षें घेत होता, ३ तो तत्त्वमसि हें महावाक्य कानीं पडून गुरुकृपेच्या बलानें मस्तकावर नुसता हात ठेवणें नव्हे, तर जसा थापटून जागा केला आहे; ४ तसा अर्जुना, जगद्रूपी स्वप्न व अज्ञानरूपी निद्रा टाकून सहज निजस्वरूपाचे दर्शनानें जागा झाला. ५ तेव्हां, चंद्र उगवल्यावर मृगजळाचे दिसणारे पूर आपोआप जसे नाहींसे होतात; ६ किंवा बाल्यदशा निघून गेल्यावर बागुलबुवाला जसें कोणी भित नाहीं; किंवा कोंपट जळल्यावर त्यांत जसें लांकूडपण रहात नाहीं; ७ अथवा जागृत झाल्यावर स्वप्न जसें दृष्टीस पडत नाहीं, तसा अर्जुना, त्याला मी व माझें हा अभिमान रहात नाहीं. ८ मग, अंधार पहाण्याकरितां जरी सूर्य हा वाटेल त्या भुयारांत शिरला, तरी तेथें जसा अंधार रहात नाहीं, ९ तसा मी आत्मा आहे, अशी ज्याची पूर्ण समजूत झाली, तो ज्या वस्तूकडे पाहील ती वस्तु व त्याची दृष्टि हीं त्याला आत्मरूपींच दिसतील. ४१० अग्नि ज्या पदार्थास लागतो तो पदार्थ जसा अग्निरूपच होतो; व मग जसा दाह्य व दाहक हा भेद शिल्लक रहात नाहीं, ११ तसें कर्माचे ठिकाणीं द्वैत मानून तें कर्म करण्याचा आत्म्यावर आळ आलेला नाहींसा झाल्यावर जें कांहीं उरतें, १२ त्या आत्मस्थितींत रहाणारा जो श्रेष्ठ पुरुष, तो हा देह माझा आहे, मी या देहाहून निराळा आहें, असें मानील काय? हें पहा, प्रलयकालचें वाढलेलें जल बोंवाला आपल्याहून निराळें ठेवीत नाहीं, १३ त्याप्रमाणें अर्जुना, ब्रह्माच्या ठिकाणीं अहंता उत्पन्न झाली असतां, ह्मणजे ब्रह्मच मी आहें असा अगाध बोध झाला असतां, तो ब्रह्मरूप झालेला अहंकार देहापुरता कसा आंवरला जाईल? हें पहा—सूर्याचें पडलेलें प्रतिबिंब हातांत धरलें असतां सूर्य धरला जातो काय? १४ ताक घुसळून लोणी काढल्यावर तें पुनः ताकांत घातलें, तर तें त्यापासून अलिप्त असल्यामुळें त्यांत मिसळतें का? १५ अथवा हे वीरेशा, लांकडांतून अग्नि तयार करून निराळा काढल्यावर तो लांकडाच्या पेटींत कोंडून राहील काय? १६ किंवा रात्रीच्या उदरांतून जो सूर्य बाहेर निघाला

भास्वतु । तो रात्री ऐसी मातु । ऐके कायी १७ तैसें वेद्यवेदकपणेंसीं । पडि-
लें कां जयाचे ग्रासीं । तया देह मी ऐसी । अहंता कैंची १८ आणि आका-
शें जेथें जेथुनी । जाइजे तेथ असे भरोनि । म्हणोनि ठेलें कोंदोनी । आपें-
आप १९ तैसें जें तेणें करावें । तो तेंचि आहे स्वभावें । मा कोणें कर्मीं वे-
वेष्टावें । कर्तेपणें ४२० नुरेचि गगनावीण ठावो । नोहेचि समुद्रा प्रवाहो । नु-
ठीचि ध्रुवा जावो । तैसें जाहलें २१ ऐसेनि अहंकृतिभावो । जयाचा बोधीं जा-
हला वावो । तऱ्ही देहा जंव निर्वाहो । तंव आथी कर्में २२ वारा जरी वा-
जोनि वोसरे । तरी तो डोलरुखीं उरे । कां सेंदे द्रुति राहे कापुरें । वेंचले नही
२३ कां सरलेया गीताचा समारंभु । न वचे राहिलेपणाचा क्षोभु । भूमी लो-
ळोनि गेलिया अंबु । वोल थारे २४ अगा मावळलेनि अकें । संध्येचिये भू-
मिके । ज्योतिदीप्ती कौतुकें । दिसे जैसी २५ पैं लक्ष भेदिलियाहीवरी । बाण
धांवेचि तंववरी । जंव भरली आथी उरी । बळाची तया २६ नाना चाकीं
भांडें जालें । तें कुलालें परतें नेलें । परी भ्रमेचि तें मागिले । भोंवडिलेपणें
२७ तैसा देहाभिमानु गेलिया । देह जेणें स्वभावें धनंजया । जालें तें अपै-
सया । चेष्टवीच तें २८ संकल्पेंवीण स्वप्न । न लावितां दांगीचें वन । न र-
चितां गंधर्वभुवन । उठी जैसें २९ आत्मयाचेनि उद्यमेंवीण । तैसें देहादिपं-
चकारण । होय आपणयां आपण । क्रियाजात ४३० पैं प्राचीनसंस्कारवशें ।
पांचही कारणें सहेतुकें । कामवीजती गा अनेकें । कर्माकारें ३१ तया कर्मा-
माजीं मग । संहरो आघवें जग । अथवा नवें चांग । अनुकरो ३२ परी कु-
मुद कैसेनि सुकें । तें कमळ कैसें फांके । हीं दोन्हीं रवी न देखे । जयापरी
३३ कां वीजु वर्षोनि आभाळ । ठिकरिया आतो भूतळ । अथवा करू शा-
ड्वळ । प्रसन्नावृष्टी ३४ तरी तया दोहींतें जैसे । नेणिजेचि कां आकाशें । तैसा
देहींच जो असे । विदेहदृष्टी ३५ तो देहादिकीं चेष्टीं । घडतां मोडतां हे सृष्टी ।
न देखे स्वप्न दृष्टी । चेइला जैसा ३६ एऱ्हवीं चामाचे डोळेवरी । जे देखती
देहचिवरी । ते कीर तो व्यापारी । ऐसेंचि मानिती ३७ कां तणाचा बाहुला ।
जो आगरामेरें ठेविला । तो साचाचि राखता कोल्हा । मानिजे ना ३८ पिसें
नेसलें कां नागवें । हें लोकीं येऊनि जाणावें । ठाणोरियांचे मवावे । आणिकीं
घाय ३९ कां महासतीचे भोग । देखे कीर सकळ जग । परी ते आगी ना आंग ।

आहे, तो ' रात्र ' अशी गोष्ट कानांनीं ऐकील तरी का ? १७ त्याप्रमाणें, जाणण्याची वस्तु व जाणणारा हीं ज्याचे बोधांत नाहींशीं झालीं आहेत, त्याला मी देह आहें, अथवा देहच आत्मा आहे, असा गर्व कोठून असणार ? १८ आणि आकाशानें जेथून ज्या ठिकाणीं जावें, त्या ठिकाणीं तें भरलेलें असल्यामुळें सहजच तें सर्वत्र ठिकाणीं व्याप्त आहे. १९ तसें तो जें जें करितो, तें आत्मस्वरूपच आहे; मग कोणत्या कर्मानें तो आपलेकडे कर्तेपणा घेईल? ४२० गगनाशिवाय कोणतेंही ठिकाण नाहीं, समुद्राला प्रवाह नाहीं, व ध्रुव नक्षत्राला कोठेंही जातां येत नाहीं, तशी त्या मनुष्याची स्थिति झाली आहे. २१ अशा प्रकारें ज्याला आत्मज्ञानाच्या योगें कर्माच्या कर्तेपणाचा अभिमान बाधीत ह्मणजे मिथ्या आहे, तथापि त्याचा देह आहे, तोंपर्यंत त्याच्याकडून कर्में होणारच; २२ वारा वाहण्याचा जरी बंद झाला, तरी झाडाचें हालणें बंद होत नाहीं; अथवा कापूर जरी संपला, तरी करंड्यांत वास शिल्लक असतो; २३ अथवा गाण्याचा समारंभ संपला, तरी गाणें ऐकून मनास झालेल्या आनंदाचा भर जसा कमी होत नाहीं, किंवा पाण्यानें जमीन ओली होऊन पाणी कमी झालें असतां जशी त्याची ओल मागें राहते; २४ अरे, सूर्य मावळल्यावर संध्याकाळीं पश्चिमेकडे आकाशांत सूर्याच्या ज्योतीचें तेज (संधिप्रकाश) जसें दिसतें; २५ तसेंच निशाण मारल्यावरही बाण जसा त्यांतील शक्ति कमी होईपर्यंत पुढेंच जातो; २६ अथवा, कुंभाराच्या चाकावर तयार झालेलें भांडें कुंभारानें काढून घेतल्यावरही पूर्वी दिलेल्या गतीनें चाक फिरतच असतें. २७ तसा हे धनंजया, देहाचा अभिमान नाहींसा झाल्यावरही, ज्या कर्मांनीं देह उत्पन्न झाला आहे, तें कर्में त्या देहाकडून चेष्टा करविलच. त्या चेष्टा याच्या इच्छेवर अवलंबून नसतात. २८ संकल्पाशिवाय स्वप्न दिसतें, न लावितां जशीं अरन्यांत झाडें उत्पन्न होतात, व रचना केल्याशिवाय आकाशांत जशीं गंधर्वनगरें दृष्टीस पडतात, २९ तशीं आत्म्याच्या संकल्पाशिवाय देहादि पांच कारणें मागें सांगितलीं, तीं क्रिया करण्यास कारणीभूत होतात. ४३० परंतु पूर्वजन्मींच्या संस्कारानें पांचही कारणें व हेतु अनेक क्रिया करवितात. ३१ त्या कर्मांत मग सर्व जगाचा संहार होवो, अथवा नवें जग उत्पन्न होवो; ३२ परंतु कुमुद कसें सुकतें, व कमलांची प्रभा कशी फांकते, हे आपल्यापासून होणारे दोन्ही परिणाम सूर्यास माहीत नसतात; ३३ किंवा आकाशांतून वीज पडून जमिनीच्या जरी ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडाल्या किंवा पाऊस पडून जरी जमीन हिरवीगार झाली, ३४ तरी या दोहींलाही जसें आकाश जाणत नाहीं; तसा जो देहाभिमानरहित देहांतच वास करतो, ३५ तो जसा स्वप्नांतून जागा झालेला मनुष्य स्वप्न पहात नाहीं, तसा देहादिकांपासून सृष्टीचा उद्भव झाला किंवा लय झाला, तरी जाणत नाहीं. ३६ एऱ्हवीं, हा देही आहे असें जे चर्मचक्षूंनीं पहातात, ते त्यालाच कर्म करणारा असें मानतात. ३७ अथवा गवताचें बुजगावणें करून तें शेताच्या कडेस उभें केलें, ह्मणजे कोल्हा त्यालाच खरा रखवालदार समजत नाहीं काय ? ३८ वेडा मनुष्य वस्त्र नेसलेला आहे, किंवा नागवा आहे हे जसें लोकांनीं जाणावें लागतें; किंवा रणांत पडलेल्या मनुष्याच्या अंगावरचे घाव जसे दुसऱ्यांनीं मोजावे लागतात, ३९ अथवा महासती ही सती जाते वेळेस जरी न्हाणें, माखणें, मळवट भरणें इत्यादि उपभोग भोगीत आहे असें लोकांस वाटतें, तरी तिला अग्नि दिसत नाहीं, स्वतःच्या शरीराची तिला स्मृति नसते, किंवा लोकांकडेही तिचें लक्ष नसतें, तर ती पतिस्व-

ना लोकु देखे ४४० तैसा स्वस्वरूपें उठिला । जो दृश्येंसीं द्रष्टा आटला । तो नेणे काय राहटला । इंद्रियग्रामु ४१ अगा थोरीं कल्लोळीं कल्लोळ साने । लोपतां तिरींचोनि जनें । एकीं एक गिळिलें हें मनें । मानिजे जऱ्ही ४२ तऱ्ही उदकाप्रति पाहीं । कोण ग्रसितसे काई । तैसें पूर्णा दुजें नाहीं । जें तो मारी ४३ सुवर्णाचिया चंडिका । सुवर्णशूळेंचि देखा । सुवर्णाचिया महिखा । नाशु केला ४४ तो देवलवसिया कडा । व्यवहारु गमला फुडा । वांचूनि शूळ महिष चामुंडा । सुवर्णाचि तें ४५ पैं चित्रींचें जळ हुताशु । तो दृष्टीचाचि आभासु । पटीं आगी वोलांशु । दोन्ही नाहीं ४६ मुक्ताचें देह तैसें । हालत संस्कारवशें । तें न देखोनि लोक पिसे । कर्ता म्हणती ४७ आणि तयां कारणेयाआंतु । घडो तिहीं लोकां घातु । परी तेणें केला हे मातु । बोलों नये ४८ अगा अंधारुचि देखावा तेजें । मग तो फेडिजे हें बोलिजे । तैसें ज्ञानिया नाहीं दुजें । जें तो मारील ४९ म्हणोनि तयाची बुद्धी । नेणे पापपुण्याची गंधी । गंगा मीनलिया नदी । विटाळु जैसा ४५० आगीसी आगी झगडालिया । काय पोळे धनंजया । कीं शस्त्र रुपे आपणया । आपणचि ५१ तैसें आपणपयापरतें । जो नेणे क्रियाजातातें । तेथ काय लिंपवी बुद्धीतें । तयाचिये ५२ म्हणोनि कार्य कर्ता क्रिया । हें स्वरूपचि जाहलें जया । नाहीं शरीरादिकीं तया । कर्मबंधु ५३ जे कर्ता जीव विंदाणीं । काढूनि पांचही खाणी । घडित आहे करणीं । आउती दाहें ५४ तेथ न्यावो आणि अन्यावो । हा द्विविधु साधूनि आवो । उभवितां न लवी खेंवो । कर्मभुवनें ५५ या थोराडा कीर कामा । विरजा नोहे आत्मा । परी म्हणसी हन उपक्रमा । हातु लावी ५६ तो साक्षी चिद्रूपु । कर्मप्रवृत्तीचा संकल्पु । उठी तो कां निरोपु । आपणाचि दे ५७ तरी कर्मप्रवृत्तीहीलागीं । तया आयासु नाहीं आंगीं । जे प्रवृत्तीचेही उळिगीं । लोकुचि आथी ५८ म्हणोनि आत्मयाचें केवळ । जो रूपचि जाहला निखिळ । तया नाहीं बंदिशाळ । कर्माची हे ५९ परी अज्ञानाच्या पटीं । अन्यथा ज्ञानाचें चित्र उठी । तेथ चितारणी हे त्रिपुटी । प्रसिद्ध जे कां ४६०

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

जें ज्ञान ज्ञाता ज्ञेय । हें जगाचें बीजत्रय । तें कर्माचि निःसंदेह । प्रवृत्ति जाण ६१ आतां ययाचि गा तया । व्यक्ती वेगळालिया । आइकें धनंजया ।

रूपीं तल्लीन झालेली असते, ४४० त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपप्राप्तीच्या योगें जो द्रष्टा दृश्यासह नष्ट झाला, (पहाणारा व पहावयाची वस्तु हा भाव नाहींसा झाला,) तो, इंद्रियसमुदायानें काय कर्म केलें हें जाणत नाहीं. ४१ अरे, समुद्राचे तीरावर असलेल्या लोकांस जरी असें वाटलें कीं, थोरल्या लाटेनें धाकट्या लाटांस एकदम गिळून टाकलें आहे, ४२ तरी उदकाच्या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां कोणती लाट कोणत्या लाटेस खाऊन टाकते ? त्याप्रमाणें, जो आत्मस्वरूपास मिळाला, त्यास कर्म टाकावें असें कर्माविषयीं द्वैत राहत नाहीं. ४३ पहा-सोन्याच्या देवीनें, सोन्याच्या त्रिशूलानें, सोन्याच्याच महिषासुराचा नाश केला, ४४ हा सर्व प्रकार भक्तांच्या दृष्टीनें खरा असा भासतो, परंतु सोन्याच्या दृष्टीनें त्रिशूळ, महिषासूर व देवी हें सर्व सोनेंच आहे; ४५ तसेंच, भिंतीवर काढलेल्या चित्रांत एक तलाव व एक अग्निकुंड हा फक्त दृष्टीचाच भेद आहे; परंतु त्या दोहोंस वस्त्र लावलें असतां तें भिजत नाहीं व जळतही नाहीं; ४६ त्याप्रमाणें, जो ज्ञानी आहे, त्याच्या देहाचा व्यवहार पूर्वकर्मानुसार होत असतो; परंतु हें न समजतां वेडे लोक त्यालाच कर्मकर्ता असें म्हणतात. ४७ आणि तो कर्म करीत असतां जरी त्यायोगें त्रैलोक्याचा घात झाला, तरी तो त्यानें केला असें म्हणूं नये. ४८ अरे, सूर्यानें अंधार पहावा, आणि मग त्याला दूर करा असें म्हणावें, त्याप्रमाणें, ज्ञान्याला अशी कांहीं दुसरी वस्तुच नाहीं, कीं जिचा तो नाश करील. त्याचे ठिकाणचा द्वैतभाव जाऊन सर्व जग त्याला स्वस्वरूप झालेलें असतें. ४९ ह्मणून त्याच्या बुद्धीला पाप व पुण्य यांचा गंधही नसतो. जशी एखादी नदी गंगेस मिळाली असतां तिचा अपवित्रपणा नाहींसा होतो. ४५० अर्जुना, अग्नीवर जर अग्नि पडला, तर तो भाजतो का ? किंवा शस्त्र आपणच आपल्याला कधीं रुपेल काय ? ५१ त्याप्रमाणें, आपल्या स्वरूपाहून कोणतेंही कर्म भिन्न नाहीं असें जो समजतो, तेथें कोणत्या पदार्थानें त्याची बुद्धि लिप्त होईल ? ५२ ह्मणून जो कार्य, कर्ता व क्रिया ही त्रिपुटी आपणच झाला आहे, तो शरीरादिकांपासून होणाऱ्या कर्मापासून बद्ध होत नाहीं. ५३ कारण, जीवात्मा हा मोठेपणानें आपल्यास कर्ता समजून दहा इंद्रियांच्या साधनानें पांच हेतु धारण करितो; ५४ आणि त्या ठिकाणीं न्याय किंवा अन्याय अशी दोन प्रकारचीं कर्में करून एका क्षणांत कर्माचीं भुवनें तयार करतो. ५५ पण या मोठ्या कृत्यास आत्मा हा साह्यकर्ता नाहीं, व तो आरंभ करतो, असेंही म्हणूं नको. ५६ तो साक्षिभूत व ज्ञानस्वरूप आहे; तेव्हां कर्मप्रवृत्तीचा जो संकल्प उत्पन्न होतो, त्याला तो का आज्ञा देईल ? ५७ तर जीं जीं कर्में करण्याकरितां सर्व लोक श्रम करीत असतात, तीं तीं कर्में करण्याविषयीं त्याच्या शरीरास आयास पडत नाहींत. ५८ म्हणून, जो केवळ शुद्ध आत्मस्वरूपी झाला आहे, त्याला हीं कर्माची बंदिशाळा नाहीं. ५९ परंतु अज्ञानाच्या पटावर जो द्वैतज्ञानाचें चित्र काढतो, तेथें चित्र, चित्र काढणारा, चित्रपट ही त्रिपुटी तुला स्पष्ट आहे, ती सांगतों. ४६०

अन्वय-ज्ञानं, ज्ञेयं, परिज्ञाता (इति) त्रिविधा कर्मचोदना अस्ति; करणं, कर्म, कर्ता इति त्रिविधः कर्मसंग्रहः (अस्ति). ॥ १८ ॥

अर्थ-ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ही त्रिपुटी कर्माला प्रेरक आहे; आणि करण, कर्म व कर्ता ही त्रिपुटी कर्मसंग्रहास कारण आहे. ॥ १८ ॥

कारण, ज्ञान, ज्ञाता व ज्ञेय ही त्रिपुटी जगास कारणीभूत असून, इजपासूनच कर्माची निःसंशय प्रवृत्ति होते. ६१ हे धनंजया, आतां ह्याच त्रिपुटीचीं निरनिराळीं स्वरूपें उघड करून सां-

करूं रूप ६२ तरी जीवसूर्यबिंबाचे । रश्मी श्रोत्रादिक पांचें । धांवोनि विषयपद्माचे । फोडिती मढ ६३ कीं जीवनृपाचे वारु उपलाणे । घेऊनि इंद्रियांचीं केकाणें । विषयदेशींचें नागवणें । आणीत जे ६४ हें असो इहीं इंद्रियीं राहटे । जें सुखदुःखेंसीं जीवा भेटे । तें सुषुप्तिकालीं वोहटे । जेथ ज्ञान ६५ तया जीवा नांव ज्ञाता । आणि जें हें सांगितलें आतां। तेंचि एथ पंडुसुता । ज्ञान जाण ६६ जें अविद्येचिये पोटीं । उपजतखेंवों किरीटी । आपणयातें वांटी । तिहीं ठायीं ६७ आपुलिये धांवे पुढां । घालूनि ज्ञेयाचा गुंडा। उभारी मागिलीकडां । ज्ञातृत्वातें ६८ मग ज्ञातया ज्ञेया दोघां । तो नांदणुकेचा बगा । माजि जालेनि पैंगा । वाहे जेणें ६९ ठाकूनि ज्ञेयाची शिंव । पुरे जयाची धांव । सकळ पदार्थां नांव । सूतसे जें ४७० तें गा सामान्य ज्ञान। या बोला नाहीं आन । ज्ञेयाचेंही चिन्ह । आइक आतां ७१ तरि शब्द स्पर्शु। रूप गंध रसु । हा पंचविध आभासु । ज्ञेयाचा तो ७२ जैसें एकेचि चूतफळें। इंद्रियां वेगळवेगळें । रसें वर्णें परिमळें । भेटिजे स्पर्शें ७३ तैसें ज्ञेय तरी एकसरें । परी ज्ञान इंद्रियद्वारें । घे ह्मणोनि प्रकारें । पांचें जालें ७४ आणि समुद्रीं वोघाचें जाणें । सरे लाणीपासीं धांवणें । कां फळीं सरे वाढणें । सस्याचें जेविं ७५ तैसें इंद्रियांच्या वाहवटीं । धांवतया ज्ञाना जेथ ठी । होय तें गा किरीटी । विषय ज्ञेय ७६ एवं ज्ञातया ज्ञाना ज्ञेया। तिहीं रूप केलें धनंजया। हे त्रिविध सर्वक्रिया। प्रवृत्ति आण ७७ जे शब्दादि विषय। हें पंचविध जें ज्ञेय। तेंचि प्रिय कां अप्रिय । एकेपरीचें ७८ ज्ञान मोटकें ज्ञातया । दावी ना जंव धनंजया। तंव स्वीकारा कीं त्यजावया । प्रवर्तेचि तो ७९ परी मीनातें देखोनि बकु । जैसा निधानातें रंकु । कां स्त्री देखोनि कामुकु । प्रवृत्ति धरी ४८० जैसें खालावा धांवे पाणी । भ्रमर पुष्पाचिये घाणी । ना ना सुटला सांजवणीं । वत्सुचि पां ८१ अगा स्वर्गींची उर्वशी । ऐकोनि जेविं माणुसीं । वार्ता लावीजती आकाशीं । यागांचिया ८२ पैं पारिवा जैसा किरीटी । चढला नभाचिये पोटीं । पारवी देखोनि लोटी । आंगाचि सगळें ८३ हें ना घनगर्जनासरिसा । मयूर वोवांडे आकाशा । ज्ञाता ज्ञेय देखोनि तैसा । धांवचि घे ८४ म्हणोनि ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता । हे त्रिविध गा पंडुसुता । होयाचि कर्मा समस्तां । प्रवृत्ति येथ ८५ परी तेंचि ज्ञेय विपायें । जरी ज्ञातयातें प्रिय होये । तरी भो-

गतों, तीं ऐक. ६२ तर जिवरूपी सूर्यबिंबाचे ज्ञानेंद्रियादि पंचेंद्रियरूपी किरण विषयरूपी कमळाचे कळीवर पडून तीं उमलवितात; ६३ अथवा जीवरूपी राजा, हा शरीररूपी उपलाणी म्हणजे खोगराशिवाय घोड्यावर बसून हातांत इंद्रियरूपी भाले, घेऊन विषयरूपी देशांतून लूट आणतात; ६४ फार काय! जें या इंद्रियांत वागत असून जीवाला सुख व दुःख भोगावयास देतें, व जें ज्ञान गाढ झोंपेंत जेथें नाहींसें होतें; ६५ त्या जीवाला अर्जुना, ज्ञाता असें ह्मणतात; आणि जें आतां सांगितलें त्यालाच ज्ञान असें ह्मणतात. ६६ अर्जुना, जें अज्ञानाच्या पोटांत उपजतांक्षणीं आपल्यास तीन ठिकाणीं वांटून घेतें, ६७ आपल्या वृत्तीपुढें जाणावयाचा विषयरूप ज्ञेयाचा दगड घालून आपल्या मागचे बाजूस ज्ञात्याला उभें करतें, ६८ मग ज्ञाता व ज्ञेय या दोघांच्या मधील व्यवहार होत असतांना जें ज्ञान मध्यें रहातें. ६९ ज्ञेयाला जाऊन पोहोंचल्यावर ज्याची धांव खुंटते, व जें सर्व पदार्थाला नांव ठेवितें, ४७० त्याला सामान्य ज्ञान असें ह्मणतात, यांत संशय नाहीं. आतां ज्ञेयाचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ७१ तर शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे ज्ञेयाचे पांच प्रकारचे धर्म आहेत. ७२ जसा एकच आंबा दृष्टीस पडल्यावर पांच इंद्रियांना निरनिराळ्या प्रकारानें भासतो, ह्मणजे आंबा या शब्दानें कानास समजतो, रसानें जिभेस समजतो, रंगानें डोळ्यांस समजतो, वासानें नाकास समजतो, आणि स्पर्शानें त्वचेस समजतो, ७३ तसें ज्ञेय तर एकच आहे, परंतु आपल्या इंद्रियांच्या द्वारानें त्याजविषयीं निरनिराळें ज्ञान उत्पन्न होतें, ह्मणून तें पांच प्रकारचें झालें आहे. ७४ समुद्रास मिळाल्यावर नदीचा ओघ संपतो, मुक्कामास गेल्यावर चालणें संपतें, अथवा फळ आल्यावर ज्याप्रमाणें धान्याची वाढ खुंटते, ७५ त्याप्रमाणें अर्जुना, इंद्रियांच्या मार्गानें धांवत असलेल्या ज्ञानाचा जेथें शेवट होतो, त्या विषयालाच ज्ञेय असें ह्मणतात. ७६ याप्रमाणें धनंजया, ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय यांचीं लक्षणें तुला सांगितलीं. ही त्रिपुटी तीन प्रकारच्या सर्व कर्मांत कारणीभूत आहे. ७७ कारण शब्दादि पांच विषय हेंच ज्ञेय होय आणि तेंच प्रिय किंवा अप्रिय यांपैकीं कोणतें तरी एक असतें. ७८ हे धनंजया, ज्ञान हें ज्ञात्याला ज्ञेय पदार्थ किंचित् दाखवित आहे, तोंच त्याचा स्वीकार किंवा त्याग करण्याविषयीं ज्ञाता उद्युक्त होतो. ७९ परंतु माशाला पहातांच जसा बगळा त्यास धरावयास धांवतो, अथवा द्रव्याचा ठेवा पहातांक्षणीं तो घेण्यास दरिद्री धांवतो, किंवा स्त्री पहातांच जसा कामुक पुरुष तिची प्राप्ति करून घेण्याविषयीं प्रवृत्त होतो; ४८० जसें पाणी उतरत्या जमिनीकडे धांवतें, भ्रमर पुष्पांचा वास घेण्यास जातो, अथवा धार काढण्याचे वेळीं वांसरूं सोडल्यावर तें गाईकडे धांवत जातें; ८१ अरे, स्वर्गांतील उर्वशी नामक अप्सरेचें वर्णन ऐकून ती उपभोगास मिळावी, ह्मणून जसे लोक आकाशांत यज्ञरूपी शिड्या लावतात; ८२ अथवा अर्जुना, पारवा आकाशांत फिरत असतां पारवीस पहातांच एकदम सगळें आंग टाकून तिजजवळ येतो, ८३ इतकेंच नव्हे, तर मेघांची गर्जना होतांक्षणींच मोर जसा आपल्यास आकाशावरून ओंवाळून टाकतो, तसा ज्ञाता हा ज्ञेयास (विषयास) पाहून उडी घालतो. ८४ ह्मणून हे पांडुसुता, ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ही त्रिपुटी सर्व कर्में करण्यास कारणीभूत होते. ८५ आणि कदाचित् तोच विषय जर ज्ञात्यास आवडता असला, तर मग तो भोगण्याविषयीं

गावया न साहे । क्षणही विलंबु ८६ नातरी अवचटें । तेंचि विरुद्ध होऊनि भेटे । तरी युगांत वाटे । सांडावया ८७ व्याळा कां हारा । वरपडा जालेया नरा । हरिखु आणि दरारा । सरसाचि उठी ८८ तैसें ज्ञेय प्रियाप्रियें । देखिलेनि ज्ञातया होये । मग त्याग स्वीकारीं वाहे । व्यापारातें ८९ तेथ रागी प्रतिमल्लाचा । गोसांवी सर्व दळाचा । रथु सांडूनि पायांचा । होय जैसा ४९० तैसें ज्ञातेपणें जें असे । तें ये कर्ता ऐसिये दशे । जेवितें बैसलें जैसें । रंधन करूं ९१ कां भंवरेंचि केला मळा । वरकलुचि जाला अंकसळा । ना ना देवो रिगाला देउळा- । चिया कामा ९२ तैसा ज्ञेयाचिया हांवा । ज्ञाता इंद्रियांचा मेळावा । राहाटवी तेथ पांडवा । कर्ता होय ९३ आणि आपण होउनी कर्ता । ज्ञाना आणि करणता । तेथें ज्ञेयचि स्वभावता । कार्य होय ९४ ऐसा ज्ञानाचिये निजगती । पालटु पडे गा सुमती । डोळयाची शोभा रातीं । पालटे जैसी ९५ कां अदृष्ट जालिया उदासु । पालटे श्रीमंताचा विलासु । पुणिवेपाठीं शीतांशु । पालटे जैसा ९६ तैसा चाळितां करणें । ज्ञाता वेष्टिजे कर्तेपणें । तेथिंचीं तियें लक्षणें । ऐक आतां ९७ तरी बुद्धि आणि मन । चित्त अहंकार हन । हें चतुर्विध चिन्हं । अंतःकरणाचें ९८ बाह्य त्वचा श्रवण । चक्षु रसना घ्राण । हें पंचविध जाण । इंद्रिय गा ९९ तेथ आंतुलें तंव करणें । कर्ता कर्तव्या घे उमाणें । मग तें जरी जाणे । सुखा येतें ५०० तरी बाहेरिलें तियेंही । चक्षुरादिकें दाहाही । उठौनि लवलाहीं । व्यापारा सुये १ मग तो इंद्रियकदंबु । करविजे तंव राबु । जंव कर्तव्याचा लाभु । हातासि ये २ ना तें कर्तव्य जरी दुःखें । फळेल ऐसें देखे । तो लावी त्यागमुखें । तियें दाहाही ३ मग फिटे दुःखाचा ठावो । तंव राहटवी रात्रिदिवो । विकणुवातें कां रावो । जयापरी ४ तैसेंनि त्यागस्वीकारीं । वाहातां इंद्रियांची धुरी । ज्ञातयातें अवधारीं । कर्ता म्हणिपे ५ आणि कर्तयाच्या सर्व कर्मीं । आउतांचिया परी क्षमी । म्हणोनि इंद्रियांतें आम्ही । करणें म्हणों ६ आणि हेचि करणेंवरी । कर्ता क्रिया ज्या उभारी । तिया व्यापे तें अवधारीं । कर्म एथ ७ सोनाराचिया बुद्धी लेणें । व्यापे चंद्रकरी चांदिणें । कां व्यापे वेल्हाळपणें । वेली जैसी ८ ना ना प्रभा व्यापे प्रकाशु । गोडिया इक्षुरसु । हें असो अवकाशु । आकाशीं जैसा ९ तैसें कर्तयाचिया क्रिया । व्या-

त्याला एकाक्षणाचाही विलंब खपत नाहीं. ८६ अथवा अवचित तोच विषय जर नावडता असला, तर त्याचा त्याग करण्याविषयीं एकेक क्षण त्याला युगाप्रमाणें भासतो ८७ सर्प असून नीळ मण्यांचा हार आहे, या भावनेनें हर्ष होतो, व त्यास हात लावतांक्षणींच सर्प आहे असें लक्षांत येऊन लागलीच भीति उत्पन्न होते; ८८ त्याप्रमाणें प्रिय किंवा अप्रिय विषय पाहिल्यावर ज्ञात्याची स्थिति होते; आणि मग त्याचा त्याग किंवा स्वीकार करण्याबद्दल कर्म उत्पन्न होतें. ८९ जो कुस्तीचा शोकी आहे, त्यानें दुसरा मल्ल समोर पाहिल्यावर, तो जरी सर्व सैन्याचा अधिपति असला, तरी रथ सोडून पादचारी होतो, ४९० तसा जो ज्ञाता म्हणून असतो, तो विषयासक्त झाला म्हणजे आपल्यास कर्ता असें म्हणवितो, तें त्याचें कर्तेपणास येणें, ज्याप्रमाणें पानावर बसून आयतें जेवणाऱ्या मनुष्यानें तें सुख सोडून स्वयंपाकाचे कष्ट करण्यास तयार व्हावें, ९१ किंवा, आपल्यास पुष्परेणु खाण्यास मिळावे म्हणून भ्रमरानें जशी बाग लावण्याची खटपट करावी, अथवा कसोटीनें आपलें ऐश्वर्य तुच्छ मानून धातु व्हावें; किंवा देवांनीं देवळांत स्वस्थ बसण्याचें सोडून देऊळ बांधण्यास प्रवृत्त व्हावें, ९२ तसें विषयांच्या इच्छेनें ज्ञाता जेथें इंद्रियांचे लाड पुरवितो, तेथें अर्जुना, त्याला कर्ता असें नांव प्राप्त होतें. ९३ आणि आपण जो ज्ञाता, तो कर्ता होऊन ज्ञानाला कारण (साधन) करतो. मग तेथें ज्ञेय हें सहज कार्य होतें. ९४ हे सुमते, ज्ञानाच्या त्रिपुटीस अशा रीतीनें पालट पडतो. जसें नेत्रांचें तेज रात्रीं उपयोगीं पडत नाहीं; ९५ किंवा दैव प्रतिकूल झाल्यावर श्रीमंताचे विलास बदलतात; अथवा पौर्णिमा झाल्यावर ज्याप्रमाणें चंद्र एकेक कलेनें कमी होत जातो, ९६ त्याप्रमाणें इंद्रियांचे लाड पुरवीत असतां ज्ञाता हा कर्तेपणाच्या अभिनादांत तुंगतो. त्या वेळचीं त्याचीं लक्षणें आतां तुला सांगतों. तीं ऐक. ९७ तर बुद्धि, मन, चित्त व अहंकार हें या अंतःकरणाचें चतुर्विध चिन्ह आहे; (अंतःकरणाच्या ह्या चार वृत्ति आहेत;) ९८ आणि त्वचा, कान, डोळे, जिव्हा व नाक अशीं पांच प्रकारचीं इंद्रियें आहेत. ९९ त्या ठिकाणीं अंतःकरणाच्या वृत्तींच्या योगें जीवास कर्म करण्याविषयीं स्फुरण येतें; मग या कर्मापासून सुखप्राप्ति होईल असें वाटूं लागलें, ५०० तर नेत्रादि दहाही बाह्येंद्रियांना उठवून त्यांना तो व्यापार करावयास लावितो १ नंतर त्या इंद्रियसमुदायाला तोंपर्यंत राबवितो, कीं जोंपर्यंत कर्माचें फल हातीं आलें नाहीं ! २ किंवा जर त्या कर्मापासून दुःख होईल असें दिसलें, तर त्या कर्माचा त्याग करण्याकरितां त्या दहाही इंद्रियांची योजना करतो. ३ मग जसा एकादा राजा वसूल करण्याकरितां आपल्या सेवकांना रात्रंदिवस राबवितो, तसा तो तें दुःख नाहींसें होईपर्यंत रात्रंदिवस खटपट करितो. ४ अशा प्रकारें कर्माचा त्याग अथवा स्वीकार करण्याकरितां इंद्रियांचें पुढारीपण ज्ञात्यानें घेतलें, म्हणजे त्यालाच कर्ता असें म्हणतात; ५ आणि कर्ता हा कर्म करण्याकरितां आउताप्रमाणें सर्व इंद्रियांना खपवितो, म्हणून आम्ही त्यांस करणें म्हणजे क्रियेचीं साधनें असें म्हणतों; ६ आणि हें करण्याकरितां कर्ता ज्या ज्या क्रिया उत्पन्न करितो, त्यांनीं जें व्यापिलें जातें त्यास कर्म असें म्हणतो. ७ सोनाराच्या बुद्धीनें जसे दागिने व्यापले जातात, चंद्राच्या किरणांनीं जसें चांदणें व्यापलें जातें, किंवा विस्तारानें जसा वेल व्यापला जातो, ८ अथवा सूर्याच्या प्रभेनें जसा सूर्यप्रकाश व्यापला जातो, व गोडीनें जसा ऊंसाचा रस व्यापला जातो, हें असो; अवकाशानें जसें आकाश व्यापलें जातें; ९ तसें, अर्जुना, कर्त्याच्या क्रियांनीं जें व्यापिलें जातें

पलें जें धनंजया। तें कर्म गा बोलावया। आन नाहीं ५१० एवं कर्ता कर्म करण। या तिहींचेंही लक्षण। सांगितलें तुज विचक्षण। शिरोमणी ११ एथ ज्ञाता ज्ञान ज्ञेय। हें कर्माचें प्रवृत्तित्रय। तैसेंचि कर्ता करण कार्य। हा कर्मसंचयो १२ वन्हीं ठेविला असे धूमु। आथि बिजीं जेविं द्रुमु। कां मनीं जोडे कामु। सदा जैसा १३ तैसा कर्ता क्रिया करणीं। कर्माचें आहे जितवणी। सोनें जैसें खाणी। सुवर्णाचिये १४ म्हणोनि हें कार्य मी कर्ता। ऐसें आथि जेथ पंडुसुता। तेथ आत्मा दूरी समस्तां-। क्रियांपासीं १५ यालागीं पुढतपुढती। आत्मा वेगळाचि सुमती। आतां असो हे किती। जाणतासि तूं १६

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः। प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

परी सांगितलें जें ज्ञान। कर्म कर्ता हन। ते तीन्ही तिहीं ठायीं भिन्न। गुणीं आहाती १७ म्हणोनि ज्ञाना कर्मा कर्तया। पातेजों नये धनंजया। जे दोनी बांधती सोडावया। एकचि प्रौढ १८ तें सात्त्विक ठाउवें होवे। तो गुणभेदु सांगों पाहें। जो सांख्यशास्त्रीं आहे। उवाइला १९ जें विचारक्षीरसमुद्र। स्वबोधकुमुदिनीचंद्र। ज्ञानडोळसां नरेंद्र। शास्त्रांचा जें ५२० कीं प्रकृतिपुरुष दोनी। मिसळलीं दिवोरजनीं। तियें निवडितां त्रिभुवनीं। मार्तंडु जें २१ जेथ अपारा मोहराशी। तत्त्वाच्या मापीं चोविसीं। उगाणा घेऊनि परेशीं। सुखाडिजे २२ अर्जुना तें सांख्यशास्त्र। पढे जयाचें स्तोत्र। तें गुणभेदचरित्र। ऐसें आहे २३ जे आपुलेनि आंगिके। त्रिविधपणाचेनि अंकें। दृश्यजात तितुकें। अंकित केलें २४ एवं सत्त्वरजतमा। तिहींची एवढी असे महिमा। जे त्रैविध्य आदी ब्रह्मा। अंतीं कृमी २५ परी विश्वीची आघवी मांदी। जेणें भेदलेनि गुणभेदीं। पडिली तें तंव आदी। ज्ञान सांगों २६ जे दिठी जरी चोख कीजे। तरी भलतेंही चोख सुजे। तैसें ज्ञानें शुद्धें लाहिजे। सर्वही शुद्ध २७ म्हणोनि तें सात्त्विक ज्ञान। आतां सांगों दे अवधान। कैवल्यगुणनिधान। श्रीकृष्ण म्हणे २८

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

तरी अर्जुना गा तें फुडें। सात्त्विक ज्ञान चोखडें। जयाच्या उदयीं ज्ञेय बुडे। ज्ञातेनिसीं २९ जैसा सूर्य न देखे आंधारें। सरिता नेणिजती सागरें। कां कवळिलिया न धरे। आत्मच्छाया ५३० तयापरी जया ज्ञाना। शिवादि

तें कर्म होय, यांत शंका नाहीं. ५१० याप्रमाणें अर्जुना, तुला कर्म, कर्ता व करण या तिघांचीं लक्षणें सांगितलीं. ११ तर ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी कर्मप्रवृत्तिकारक आहे. तसेंच कर्ता, करण व कार्य ही त्रिपुटी हा कर्मसंचय आहे. १२ विस्तवांत जसा धूर ठेवलेलाच असतो, बीजांत जसा वृक्ष असतो, अथवा मनांत जशी नेहमीं इच्छा असते, १३ आणि सोनें जसें सुवर्णाच्या खाणींत सांपडतें, तसा कर्ता, क्रिया व करणें (इंद्रियें) ही त्रिपुटी कर्माचा जिव्हाळाच (उत्पत्तिस्थानच) आहे. ह्मणून, १४ हे पांडुसुता, अमुक कार्याचा मी कर्ता, असा जीवानें कर्तेपणा धारण केला, म्हणजे सर्व क्रिया जवळ येतात, व आत्मा त्या सर्व क्रियापासून दूर असतो. १५ यास्तव हे सुमते, कर्मांपासून आत्मा वेगळाच आहे, हें तुला वारंवार काय सांगावें? कारण हें तूं जाणतोच आहेस. १६

अन्वय–ज्ञानं, कर्म च, कर्ता च, त्रिधा एव गुणभेदतः गुणसंख्याने प्रोच्यते. तान् अपि यथावत् शृणु. ॥ १९ ॥

अर्थ–ज्ञान, कर्म व कर्ता हे गुणभेदानें तीन प्रकारचे आहेत, असें सांख्यशास्त्रांत सांगितलें आहे, तेंही तूं यथार्थ ऐक. ॥ १९ ॥

पण तुला जें ज्ञान, कर्म व कर्ता म्हणून सांगितलें, तीं तीन्हीं तीन गुणांनीं निरनिराळीं आहेत. १७ ह्मणून अर्जुना, ज्ञान, कर्म व कर्ता यांच्यावर विश्वास ठेवूं नको. कारण, यांतील रज व तम या दोन गुणांपासून मनुष्य बद्ध होतो; व फक्त सत्त्वगुणच सुटका करण्यास समर्थ आहे. १८ तो सात्त्विक गुणाचा भेद—ज्याविषयीं सांख्यशास्त्रांत विवेचन केलेलें आहे,—तो तुला समजेल असा सांगतों. १९ जें सांख्यशास्त्र विचाररूपी क्षीरसमुद्रच आहे, आत्मबोधरूपी कमलास प्रफुल्लित करणारा चैतन्य आहे, व ज्ञान उत्पन्न करणाऱ्या शास्त्रांत श्रेष्ठ आहे; ५२० किंवा, प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही जीं दिवस व रात्र याप्रमाणें एकमेकांत मिसळलीं आहेत, तीं निराळीं करून दाखविणारा या त्रिभुवनांतील सूर्यच आहे. २१ जें अपार असा मोहाचा चोवीस तत्त्वांनीं ठाव घेऊन परतत्त्वाची प्राप्ति करून देऊन सुख भोगावयास लावतें; २२ अर्जुना, असें जें सांख्यशास्त्र, तें ज्या गुणांचें स्तवन करितें, त्या तीन गुणांचें वर्णन असें आहे. २३ ज्या गुणांनीं आपल्या बळानें तीन प्रकारचे शिक्के देऊन सर्व दृश्य पदार्थ स्वाधीन करून घेतले आहेत. २४ याप्रमाणें सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांचें एवढें सामर्थ्य आहे कीं, त्यांनीं ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत तीन भेद केले आहेत. २५ परंतु, हें सर्व विश्व ज्याच्या योगानें या तीन गुणांच्या सपाट्यांत सांपडलें, तें ज्ञान तुला अगोदर सांगतों. २६ कारण, दृष्टि शुद्ध झाली ह्मणजे पाहिजे त्या पदार्थाचें स्वरूप समजतें; त्याप्रमाणें, शुद्ध ज्ञान प्राप्त झालें असतां सर्व पदार्थांचें शुद्ध स्वरूप कळतें. २७ ह्मणून सात्त्विक ज्ञान आतां तुला सांगतों, लक्ष दे. असें कैवल्यगुणनिधान भगवान् श्रीकृष्ण ह्मणाले. २८

अन्वय–येन (जीवः) विभक्तेषु सर्वभूतेषु अविभक्तं, एकं अव्ययं भावं ईक्षते, तत् ज्ञानम् सात्त्विकं विद्धि. ॥२०॥

अर्थ–ज्या ज्ञानाच्या योगानें, जीव हा वेगळाल्या सर्व भूतांमध्यें न विभागलेला असा एकच अविनाशी भाव पहातो, तें ज्ञान सात्त्विक होय, असें समज. ॥ २० ॥

तर अर्जुना, तेंच खरोखर शुद्ध सात्त्विक ज्ञान होय कीं, ज्याचा उदय झाल्याबरोबर त्यामध्यें ज्ञेय हें ज्ञात्यासह लीन होतें. २९ ज्याप्रमाणें सूर्य अंधाराला पाहूं शकत नाहीं, किंवा समुद्राला नद्यांची ओळखही नसते, अथवा आपल्या पडछायेस धरूं लागलें असतां ती सांपडत नाहीं, ५३० त्याप्रमाणें, ज्या ज्ञानाला शिवापासून गवतापर्यंत

तृणावसाना । इया भूतव्यक्ति भिन्ना । नाडळती ३१ जैसें हातें चित्र पाहतां। होय पाणियें मीठ धुतां । कां चेवोनि स्वप्ना येतां । जैसें होय ३२ तैसें ज्ञानें जेणें । करितां ज्ञातव्यातें पाहाणें । जाणता ना जाणणें । जाणावें उरे ३३ पैं सोनें आटूनि लेणीं । न काढिती आपुलिया आयणी । कां तरंग न घेपती पाणी । गाळूनि जैसें ३४ तैसी जया ज्ञानाचिया हाता । न लगेचि दृश्यपथा । तें ज्ञान जाण सर्वथा । सात्त्विक गा ३५ आरिसा पाहों जातां कोडें । जैसें पाहातेंचि कां रिगे पुढें । तैसें ज्ञेय लोटोनि पडे । ज्ञाताचि जें ३६ पुढतीं तेंचि सात्त्विक ज्ञान । जें मोक्षलक्ष्मीचें भुवन । हें असो ऐक चिन्ह । राजसाचें ३७

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् २१

तरी पार्था परियेस । तें ज्ञान गा राजस । जें भेदाची कांस । धरूनि चाले ३८ विचित्रता भूतांचिया । आपण आंतोनि ठिकारिया । बहु चकै ज्ञातया । आणिली जेणें ३९ जैसें साचा रूपाआड । घालूनि विसराचें कवाड । मग स्वप्नाचें काबाड । ओपी निद्रा ५४० तैसें स्वज्ञानाचिये पौळी- । बाहेरि मिथ्या महीखळी । तिहीं अवस्थांचिया बाह्याळी । दावी जें जीवा ४१ अलंकारपणें झांकलें । बाळा सोनें कां वायां गेलें । तैसें नामीं रूपीं दुरावलें । अद्वैत जया ४२ अवतरलीं गाडग्यां घडां । पृथ्वी अनोळख जाली मूढां । वन्हि जाला कानडा । दीपत्वासाठीं ४३ कां वस्त्रपणाचेनि आरोपें । मूर्खाप्रति तंतु हारपे । नाना मुग्धा पटु लोपे । दाऊनि चित्र ४४ तैशि जया ज्ञाना । जाणोनि भूतव्यक्ती भिन्ना । ऐक्यबोधाची भावना । निमोनि गेली ४५ मग इंधनीं भेदला अनळु । फुलावरी परिमळु । कां जळभेदें शकलु । चंद्रु जैसा ४६ तैसे पदार्थभेद बहुवस । जाणोनि लहान थोर वेष । आतलें तें राजस । ज्ञान येथ ४७ आतां तामसाचेंही लिंग । सांगेन तें वोळख चांग । डावलावया मातंग । सदन जैसें ४८

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

तरी किरीटी जें ज्ञान । हिंडे विधीचेनि वस्त्रेंहीन । श्रुति पाठमोरी नग्न । ह्मणौनि तया ४९ येरीही शास्त्र बटिकरीं । जें निंदेचे विटाळवरी । बोळविलेंसे डोंगरीं । म्लेंच्छधर्माच्या ५५० जें गा ज्ञान ऐसें । गुणग्रहें तामसें । घेतलें भोंवे पिसें । होऊनियां ५१ जें सोयरिके बाधु नेणे । पदार्थीं निषेधु न म्हणे । निरोविलें जैसें सुणें । शून्यग्रामीं ५२ तया तोंडीं जें नाडळे । कां खातां जेणें

सर्व व्यक्तींत भिन्नपणा दिसत नाहीं; ३१ भिंतीवरील चित्र सारवून पाहिलें असतां, किंवा नोट धुतलें असतां जसें होतें अथवा जागृत झाल्यावर स्वप्नाची जशी स्थिति होते; ३२ तसें ज्या ज्ञानाच्या प्रकाशानें ज्ञेय पाहूं गेलें असतां, ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी नाहींशी होते; ३३ परंतु ज्ञात्यांस जसें सोन्याची परीक्षा करण्याकरितां आपल्या बुद्धीनें दागिने आटवून त्यांतील सोनें काढावें लागत नाहीं, किंवा पाणी घ्यावयाचें असल्यास त्यावरील लाटा गाळून तें घेत नाहींत, ३४ तसा सर्व दृश्य वस्तूंचे ठिकाणीं ज्या ज्ञानाला भेद दिसत नाहीं, त्याच ज्ञानाला सात्त्विक ज्ञान असें म्हणतात. ३५ आरसा पाहूं गेलें असतां जसें पाहाणाराचेंच प्रतिबिंब त्यांत दिसतें, तसें ज्ञेय लोटून प्रत्येक वस्तूचे ठिकाणीं ज्ञाता आपलें स्वरूपच पहातो. ३६ हेंच सात्त्विक ज्ञान मोक्ष लक्ष्मीचें मंदिर होय. हें असो; आतां तुला 'राजस' ज्ञानाचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ३७

अन्वय–यत् ज्ञानं पृथक्त्वेन सर्वेषु भूतेषु पृथग्विधान् नानाभावान् वेत्ति, तत् ज्ञानं राजसं विद्धि. ॥ २१ ॥

अर्थ–जें ज्ञान वेगळेपणानें सर्व भूतांचे ठिकाणीं नानाप्रकारचे भिन्नभिन्न भाव जाणतें, तें राजस होय असें समज. ॥ २१ ॥

तर पार्था, तेंच ज्ञान राजस होय, कीं जें भूतमात्राचे ठिकाणीं भेदभाव मानून चालतें, समजलास. ३८ ज्या ज्ञानानें भूतमात्राचे ठिकाणीं अनेकत्व मानून आपल्या ठिकऱ्या (वेगळेपणा) करून घेतल्या आहेत; व ज्यानें ज्ञात्याला चकवून सोडलें आहे;३९ ज्याप्रमाणें निद्रा ही स्वस्वरूपाचे आड अज्ञानाचा पडदा घालून मग स्वप्नांतील कष्टमय स्थिति आणते, ५४० त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानाच्या मंदिराभोंवताली मायेचा पसारा घालून जागृती, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या थापा मारून जें जीवास फसवितें. ४१ लहान मुलाला दागिन्यांच्या रूपानें सोनें दाखविलें असतां सोन्याची ओळख नसते, तसें नामरूपांच्या भेदामुळें ज्या ज्ञानाला अद्वैत दुरावतें; ४२ अज्ञान मनुष्याला मातीपासून केलेली मडकीं व घागरी हीं दाखविलीं असतां त्यास जशी मूळ मातीची ओळख नसते; अथवा दिवा लाविला असतां अग्नीची ओळख नसते, ४३ किंवा नुसते मनुष्याला वस्त्र दाखविलें असतां तंतूंची ओळख पटत नाहीं; अथवा त्यास पडद्यावरील चित्रें दाखविलीं असतां पडद्याची ओळख नसते, ४४ तसें भूतमात्र भिन्न भिन्न आहे, या समजुतीनें ज्या ज्ञानाची ऐक्यबोधाची भावना नाश पावली आहे;४५ मग लांकडें पेटल्यावर त्यांचे आकारांप्रमाणें अग्नि निरनिराळा आहे, अथवा फुलांवरून वास निरनिराळे आहेत, अथवा चंद्राचा प्रकाश पाण्यांत पडल्यामुळें तें हालल्यावर चंद्राचे तुकडे झाले आहेत, ४६ तसा नानाप्रकारच्या पदार्थांत पुष्कळ भिन्नपणा आहे, अथवा वेषावरून लहान व मोठा हा भेद आहे, या समजुतीनें जें भरलेलें ज्ञान, तें राजस ज्ञान होय. ४७आतां, गांवाबाहेर असणाऱ्या मांगाचें घर टाळण्याकरितां जसें वाटसरास बजावून सांगावें लागतें, तशीं तामस ज्ञानाचीं लक्षणें तुला सांगतों, तीं पूर्ण ध्यानांत ठेव. ४८

अन्वय–यत् तु एकस्मिन् कार्ये कृत्स्नवत् सक्तं अहेतुकं अतत्त्वार्थवत् अल्पं च, तत् ज्ञानं तामसं उदाहृतम् ॥ २२ ॥

अर्थ–जें ज्ञान, एक शरीर अथवा उपास्य देवतेची मूर्ति, यांपलीकडे कांहीं नाहीं असें पाहतें, व तेथें आसक्त असतें; आणि जें असयुक्तिक, तात्पर्यहीन व थोडें असतें त्याला तामस ज्ञान म्हणतात. ॥ २२ ॥

तर अर्जुना, जें ज्ञान विधिरूपी वस्त्र पांघरल्याशिवाय संचार करितें, आणि म्हणूनच तें नग्न असल्यामुळें, सर्व शास्त्रांची 'माता' जी श्रुति ती त्याला पाठमोरी असते; ४९ इतर शास्त्रांनींही त्या ज्ञानास बट्टा लावून त्याची निंदा केली असतां आपल्यास विटाळ होईल, म्हणून म्लेंच्छधर्मरूपी डोंगराकडे ज्याची बोळवण केली; ५५० जें ज्ञान तमोगुणरूपी ब्रह्मराक्षसाचा संचार झाल्यामुळें वेड्याप्रमाणें फिरतें; ५१ जें शरीरसंबंधाची अडचण बाळगीत नाहीं, व पदार्थांचे ठिकाणीं निषेधपणा ओळखीत नाहीं; जसें ओसाड गांवांत सोडलेलें कुत्रें स्वेच्छेनें वागतें; ५२ त्याच्या तोंडांत

पोळे । तेंचि एक वाळे । येर घेणेंचि ५३ पैं सोनें चोरितां उंदिरु । न ह्मणे थरु-विथरु । नेणें मांसखाइरु । काळें गोरें ५४ ना ना वनामाजीं बोहरी । कडसणी जेवीं न करी । कां जीत मेलें न विचारी । बैसतां माशी ५५ अगा वांता कां वाढिलेया । साजुक कां सडलिया । विवेकु कावळिया । नाहीं जैसा ५६ तैसें निषिद्ध सांडूनि जावें । कां विहित आदरें घ्यावें । हें विषयांचेनि नांवें । ने-णेचि जें ५७ जेतुलें आड पडे दिठी । तेतुलें वेचि विषयासाठीं । मग तें वाटी। शिश्नोदरां ५८ तीर्थातीर्थ हे भाष । उदकीं नाहीं सनोळख । तृषा वोळे तेंचि सुख । वांचूनियां ५९ तयाचिपरी खाद्याखाद्य । न ह्मणे निंद्यानिंद्य । तोंडा आवडे तें मेध्य । ऐसाचि बोधु ५६० आणि स्त्रीजात तितुकें । त्वचेंद्रियेंचि वो-ळखे । तियेविषयीं सोयरिके । एकाचि बोधु ६१ पैं स्वार्थी जें उपकरे । तयाचि नाम सोयिरें । देहसंबंधु न सरे । जिये ज्ञानी ६२ मृत्यूचें आघवेंचि अन्न । आ-घवेंचि आगी इंधन । तैसें जगचि आपलें धन । तामसज्ञाना ६३ ऐसेनि विश्व सकळ । जेणें विषयोचि मानिलें केवळ । तया एक जाण फळ । देहभरण ६४ आकाशपतिता नीरा । जैसा सिंधुचि येक थारा । तैसें कृत्यजात उदरा । ला-गींचि बुझे ६५ वांचूनि स्वर्गु नरकु आथी । तया हेतु प्रवृत्ति निवृत्ती । इये आघविये राती । जाणिवेची जें ६६ जें देहखंडा नाम आत्मा । ईश्वर पाषाण-प्रतिमा । ययापरौती प्रमा । ढळों नेणे ६७ ह्मणे पडिलेनि शरीरें । केलेनिसीं आत्मा विसरे । मा भोगावया उरे । कोण वेषें ६८ ना ईश्वरु पाहतां आहे । तो भोगवी हें जरी होये । तरी देवाचि खाये । विकूनियां ६९ गांवींचे देवळेश्वर । नियामकचि होती साचार । तरी देशींचे डोंगर । उगे कां असती ५७० ऐसा विपायें देवो मानिजे । तरी पाषाणमात्रचि जाणिजे । आणि आत्मा तंव ह्म-णिजे । देहातेंचि ७१ येरें पापपुण्यादिकें । तें आघवेंचि करोनि लटिकें । हित मानी अग्निमुखें । चरणें जें कां ७२ जे चामाचे डोळे दाविती । जें इंद्रियें गोडी लाविती । तेंचि साच हे प्रतीती । फुडी जया ७३ किंबहुना ऐशी प्रथा । वाढती देखसी पार्था । धूमाची वेली वृथा । आकाशीं जैसी ७४ कोरडा ना बोला । उ-पेगा आथी गेला । तो वाढोनि मोडला । भेंडु जैसा ७५ ना ना उंसांची क-

सांपडत नाहीं, अथवा जें खाल्लें असतां तोंड भाजतें, तीच वस्तु तें टाकतें, बाकी सर्व वस्तु त्याजपाशीं खपतात; ५३ उंदीर सोन्यासारखे पदार्थ नाश करीत असतां चांगलें अथवा वाईट हें तो जाणत नाहीं, अथवा मांस खाणारा हा मांसाचे ठिकाणीं काळें व गोरें हा भेद जाणत नाहीं; ५४ किंवा रानास वणवा लागल्यावर त्याला जसा कसलाच विचार रहात नाहीं, अथवा प्राणी जिवंत किंवा मेलेला याचा विचार न करितां माशी बाटेल त्यावर बसते; ५५ अरे, कावळ्यास जसा अन्न ओकलेलें, किंवा वाढलेलें, साजुक किंवा सडलेलें हा विचार नसतो, ५६ तसें, अपवित्र वस्तूचा त्याग करावा, अथवा शास्त्रांत सांगितलेल्या गोष्टींचा आदरानें स्वीकार करावा, हें विषयांचे भरांत जें जाणत नाहीं. ५७ जी जी वस्तु दृष्टीस पडेल,त्या त्या वस्तूचा उपभोग घेतें; आणि मग स्त्री असल्यास शिश्नास व द्रव्य असल्यास उदरास वांटून देतें; ५८ उदकाचे ठिकाणीं हें तीर्थ किंवा हें अपवित्र ही ज्यास ओळख नसते, परंतु त्यापासून तहान भागते, एवढेंच सुख जें मानतें; ५९ त्याचप्रमाणें, भक्ष्याभक्ष्य व निंद्यानिंद्य यांचा जें विचार करीत नाहीं, परंतु आपल्यास जें आवडेल तेंच पवित्र आहे, असा ज्याचा निश्चय झालेला असतो; ५६०आणि स्त्रीजात म्हणून जेवढी आहे तिजविषयीं भोग्य विषय एवढीच ज्याची ओळख आहे,व तिचे ठिकाणीं आप्तपणा करण्याविषयीं जें तत्पर असतें;६१ हें पहा—आपल्या जे उपयोगी पडतील तेच आपले सोयरे आहेत, व देहसंबंध ज्यांच्याशीं झालेले आहेत, ते सोयरे आहेत, असा बोध नाहीं, अशी ज्या ज्ञानाची समजूत असते; ६२ मृत्यूला दृश्यपदार्थ-मात्र हे भक्ष्यस्थानींच होत, व अग्नीला सर्व दृश्यमानवस्तु काष्ठांप्रमाणेंच आहेत, तसें तामस ज्ञानाला जगांत असलेलें सर्व धन आपलेंच आहे, असें वाटतें. ६३ याप्रमाणें, सर्व जग हें उपभोगाकरितांच निर्माण केलें आहे, अशी ज्या ज्ञानाची समजूत झालेली आहे, त्यास देहभरणाशिवाय दुसरा पुरुषार्थच नसतो; ६४ आकाशांतून पडलेल्या पर्जन्यास जसें समुद्रासच मिळावें लागतें, तसें कोणतेंही खटपट करणें झाल्यास तें ज्ञान पोटाकरितांच करितें. ६५ स्वर्ग किंवा नरक यांच्या प्राप्तीकरितां यथाशास्त्र व निषिद्ध आचरण हेंच कारण होय, याविषयीं ज्या ज्ञानास अज्ञान असतें; ६६ देहाच्या तुकड्यासच आत्मा हें नांव आहे, व ईश्वर ही दगडाचीच मूर्ति आहे, या पलीकडे ज्याच्या बुद्धीची धांव नसते, ६७ आणि तें असें म्हणतें कीं, हें शरीर पडल्यावर आत्मा केलेल्या कर्मांसह नाश पावतो; मग कर्मांचीं फळें भोगावयास या मृत्युलोकीं कोणत्या रूपानें आत्मा रहातो ? ६८ किंवा आपल्या केलेल्या कर्मांस ईश्वर साक्षी असून तो त्या कर्मांचीं फळें भोगावयास लावतो असें म्हणावें, तर सोन्यारुप्याच्या केलेल्या देवांच्या मूर्ति बाजारांत नेऊन विकल्या असतां, त्याजबद्दल देव शासन करील अशी भीति नसते. ६९ गांवांतील प्रमुख देव जर कर्मांबद्दल शासन करतील म्हणावें, तर त्या मूर्ति ज्या डोंगरांतील दगडांच्या तयार केलेल्या असतात, ते डोंगर स्वस्थ कां बसतात, ? ५७० याप्रमाणें, कदाचित् देव आहे असें मानलें, तरी तो दगडाची मूर्ति आहे असें समजतें, आणि आत्मा म्हणजे देहच असें समजतें, ७१ याशिवाय, पाप किंवा पुण्य हीं सर्व लटकीं आहेत, व अग्नि पेटल्यावर पुढें येणाऱ्या सर्व जिनसांचें भक्षण करतो, त्याप्रमाणें, जी जी गोष्ट भोगण्यास मिळेल, तिचा भोग घेण्यांतच हित आहे असें जें समजतें; ७२ चर्मचक्षूंनीं जे जे पदार्थ दृष्टीस पडतील, व इंद्रियें ज्या विषयांची गोडी लावतील, त्याच गोष्टी खऱ्या आहेत, असा ज्याचा पक्का अनुभव आहे ७३ किंबहुना पार्था आकाशांत धुराचे लोट व्यर्थ जातात, त्याप्रमाणें ज्याची बुद्धि अशा रीतीनें वाढत जाते; ७४ वरूंतील भेंड जसें कोरडें किंवा ओलें असलें, तरी मोठें वाढल्यावरही कोणत्याच उपयोगास येत नाहीं ७५ अथवा उंसास आलेलीं कणसें किंवा

णसें । कां नपुंसकें माणुसें । वन लागलें जैसें । साबरीचें ७६ नातरी बाळ-
काचें मन । कां चोराघरींचें धन । अथवा गळास्तन । शेळियेचे ७७ तैसें जें
वायाणें । वोसाळ दिसे जाणणें । तयातें मी ह्मणें । तामसज्ञान ७८ तेंही ज्ञान
इया भाषा । बोलिजे तो भावो ऐसा । जात्यंधाचा कां जैसा । डोळा वाडु ७९
कां बधिराचे नीट कान । अपेया नाम पान । तैसें आडनांव ज्ञान । तामसा तया
५८० हें असो किती बोलावें । तरी ऐसें जें देखावें । तें ज्ञान नोहे जाणावें ।
डोळस तम ८१ एवं तिहीं गुणीं । भेदलें यथालक्षणीं । ज्ञान श्रोतेंशिरोमणी ।
दाविलें तुज ८२ आतां याचि त्रिप्रकारा । ज्ञानाचेनि धनुर्धरा । प्रकाशें होती
गोचरा । कर्तयांच्या क्रिया ८३ म्हणौनि कर्म पैं गा । अनुसरे तिहीं भागां ।
मोहरें जालिया वोघा । तोय जैसें ८४ तेंचि ज्ञानत्रयवशें । त्रिविध कर्म जें
असें । तेथ सात्विक तंव ऐसें । परिस आधीं ८५

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

तरी स्वाधिकाराचेनि मार्गें । आलें जें मानिलें आंगें । पतिव्रतेचेनि पारि-
ष्वंगें । प्रियातें जैसें ८६ सांवळ्या आंगा चंदन । प्रमदालोचनां अंजन । तैसें
अधिकारासी मंडण । नित्यपणें जें ८७ तें नित्य कर्म भलें । होय नैमित्तिकीं
सावाइलें । सोनयासि जोडलें । सौरभ्य जैसें ८८ आणि आंगा जीवाची सं-
पत्ती । वेंचूनि करी बाळाची पाळती । परी जीवें उबगणें हें स्थिती । न पाहे
माय ८९ तैसें सर्वस्वें कर्म अनुष्ठी । परी फळ न सुये दिठी । उखिती क्रिया
पैठी । ब्रह्मींचि करी ५९० आणि प्रिय आलिया स्वभावें । सबल उरे वेंचे ठा-
उवें नव्हे । तैसें सत्प्रसंगें करावें । पारुषे जरी ९१ तरि अकरणाचेनि खेदें ।
द्वेषातें जिवीं न बांधे । जालियाचेनि आनंदें । फुंजो नेणें ९२ ऐसऐसिया हा-
तवटिया । कर्म निफजे जें धनंजया । जाण सात्त्विक हें तया । गुणनाम गा ९३ य-
यावरी राजसाचें । लक्षण सांगिजेल साचें । न करी अवधानाचें । वाणेंपण ९४

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

तरी घरीं मातापितरां । धड बोली नाहीं संसारां । येर विश्व भरी आदरा ।
मूर्खु जैसा ९५ कां तुळशीचिया झाडा । दुरूनि न घापे सिंतोडा । द्राक्षीं-
चिया तरी बुडा । दूधचि लाविजे ९६ तैसीं नित्यनैमित्तिकें । कर्मे जियें आ-
वश्यकें । तयांचेविषीं न शके । बैसला उठूं ९७ येरां काम्याचेनि तरी नांवें ।

नपुंसक मनुष्य अथवा निवडुंगाचें वन, हीं सर्व जशीं निरुपयोगी आहेत; ७६ अथवा बालकाचें मन जसें चंचल असतें, किंवा चोरानें चोरून आणलेलें धन जसें त्याला राजरोस वापरतां येत नाहीं अथवा शेळीचे गळ्यास असणारें स्तन जसे निरुपयोगी असतात, ७७ तसें जें निरर्थक व ओशाळलेलें ज्ञान, त्याला मी तामस ज्ञान असें ह्मणतों. ७८ त्यालाही ज्ञान अशा शब्दानें वर्णन करण्याचा अभिप्राय हाच कीं, मनुष्य जन्मांध असला, तरी त्याच्या डोळ्यांचें वर्णन करूं लागलें असतां त्याचे डोळे मोठे आहेत, असें विरुद्ध अर्थानें ह्मणतों. ७९ किंवा बहिऱ्याचे कान काय मोठे आहेत, असें त्यास ऐकूं येत नसतांही वाखाणतों; अथवा न पिण्याच्या अपवित्र वस्तूस आपण पान (पिण्याची वस्तु) असें ह्मणतों, तसें या तामस ज्ञानाला ज्ञान हें आडनांव होय ! ५८० हें असो; आणखी किती वर्णन करावें ! तर असें जें ज्ञान, त्यास ज्ञान न समजतां प्रत्यक्ष डोळस तमोगुणच समजावें. ८१ याप्रमाणें, हे श्रोतृश्रेष्ठा, तीन गुणांनीं भेद पावलेलें जें ज्ञान, त्याचीं यथार्थ लक्षणें तुला सांगितलीं. ८२ हे धनुर्धरा; आतां याच तीन प्रकारच्या ज्ञानाच्या प्रकाशानें कर्त्यांच्या क्रिया उघड दिसतात. ८३ ह्मणून पाण्याला जिकडे लावावें तिकडे जसें तें जातें, तसें कर्म हें ज्ञानाच्या तीन भागांनीं निरनिराळें घडतें. ८४ तेंच ज्ञानाच्या अनुरोधानें जें तीन प्रकारचें कर्म होतें, त्यांपैकीं सात्विक कर्माचीं लक्षणें प्रथम ऐक. ८५

अन्वय–अफलप्रेप्सुना यत् नियतम् कर्म संगरहितम् अरागद्वेषतः कृतम्, तत् सात्त्विकं उच्यते. ॥ २३ ॥

अर्थ–फलाची इच्छा न करितां जें नित्यनैमित्तिक कर्म कर्तेपणाचा अभिमान सोडून रागद्वेषरहित केलें जातें, त्याला सात्त्विक कर्म म्हणतात. ॥ २३ ॥

तर, पतिव्रता स्त्री आपल्या प्रिय पतीस जसें आलिंगन देते, तसें आपल्या अधिकारानुरूप आपल्यास उक्त असेल, तें कर्म जो आचरण करितो; ८६ सांवळ्या रंगाच्या शरीरास जसें चंदन शोभतें व स्त्रियांच्या नेत्रांस जसें अंजन शोभा देतें, तसें जें अधिकारानुरूप नित्य आचरण केलें असतां सुभग होय. ८७ तो नित्यकर्में करीत असून त्यांत नैमित्तिक कर्मांची भर पडली असतां, सोन्याच्या दागिन्यास सुगंधानें शोभा येते, त्याप्रमाणें होय. ८८ जशी शरीरानें जीवानें व सर्वस्वानें माता आपल्या बालकाचें रक्षण करिते, तरी तिला कंटाळा आला असें कधीं वाटत नाहीं, ८९ तसें सर्वपरी कर्माचें अनुष्ठान फलाची इच्छा न धरितां करितो व तें सर्व कर्म ब्रह्मार्पण करितो; ५९० आणि आपला प्रियपति घरीं आल्यावर त्याच्या भोजनाचे समयीं आपल्यास जिन्नस उरेल किंवा संपेल हें जसें पतिव्रतेच्या लक्षांत सुद्धां येत नाहीं, तसें, कर्म करीत असतां साधुजन घरीं आल्यावर त्यांचें आदरातिथ्य करण्यांत वेळ मोडून जरी कर्म राहिलें, ९१ तरी जो कर्म करण्याचें राहिलें असा खेद मनास होऊं देत नाहीं व रागावत नाहीं, व तें कर्म शेवटास गेलें असतांही जो आनंदानें गर्व मानीत नाहीं; ९२ या युक्तीनें जें कर्म होतें, त्याला अर्जुना, सात्विक कर्म म्हणतात, असें समज. ९३ यापुढें राजस कर्माचें खरें स्वरूप तुला सांगतों, तें ऐकण्यास हयगय करूं नको. ९४

अन्वय–पुनः यत् तु कामेप्सुना साहंकारेण वा बहुलायासं कर्म क्रियते, तत् राजसं उदाहृतम्. ॥ २४ ॥

अर्थ–पण जें कर्म फलाची इच्छा धरून किंवा अहंकारपूर्वक, पुष्कळ आयासानें केलें जातें, त्याला राजस कर्म म्हणतात. ॥ २४ ॥

तर, घरीं मातापितरें असून त्यांच्याशीं जो संसारांत गोड भाषणही करीत नाहीं, परंतु मूर्खाप्रमाणें जगांतील सर्व लोकांचें आदरातिथ्य करितो; ९५ किंवा तुळशीचे झाडास दुरून पाण्याचा शिंतोडा पडूं देत नाहीं, कारण त्यापासून फल किंवा पुष्प यांची प्राप्ति नाहीं, परंतु द्राक्षांच्या झाडास दूध घालतो; ९६ त्याप्रमाणें, आवश्यक अशीं जीं नित्यनैमित्तिक कर्में, त्यांचें आचरण करण्याविषयीं जो बसल्या जागेवरून उठत सुद्धां नाहीं; ९७ एऱ्हवीं काम्यकर्माविषयीं सर्व देह जरी झिजला, तरी त्यास

देह सर्वस्व आघवें । वेंचितांही न मनवे । बहु ऐसें ९८ अगा देवढी वाढी लाहिजे । तेथ मोल देतां न धाइजे । पेरितां पुरे न म्हणिजे । बीज जेवीं९९ कां परिसु जालिया हातीं । लोहालागीं सर्वसंपत्ती । वेंचितां ये उन्नती । साधकु जैसा ६०० तैसीं फळें देखोनि पुढें । काम्यकर्में दुवाडें । करी परी तें थोकडें । केलेंही मानी १ तेणें फळकामुकें । यथाविधि नेटकें । काम्य कीजे तितुकें । क्रियाजात २ आणि तयाही केलियाचें । तोंडीं लावी दौंडीचें । कर्मी या नांव पाटाचे । वाणें सारी ३ तैसा भरे कर्माहंकारु । मग पिता अथवा गुरु ते न मनी काळज्वरु । औषध जैसें ४ तैसेनि साहंकारें । फळाभिलाषियें नरें । कीजे गा आदरें । जें जें कांहीं ५ परी तेंही करणें बहुवसा । वळघोनि करी सायासा । जीवनोपावो कां जैसा । कोल्हाटियांचा ६ एका कणालागीं उंदिरु । आसका उपसे डोंगरु । कां शेवाळोद्देशें दर्दुरु । समुद्र डहुळी ७ पैं भिकेपरतें न लाहे । तऱ्ही गारुडी सापु वाहे । काय कीजे शीणुचि होये । गोंडु येकां ८ हें असो परमाणूचेनि लाभें । पाताळ लंघिती वोळंबे । तैसें स्वर्गसुखलोभें । विचंबणें जें९ तें काम्य कर्म सक्लेश । जाणावें येथ राजस । आतां चिन्ह परिस । तामसाचें १०

अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

तरी तें गा तामस कर्म । जें निंदेचें काळे धाम । निषेधाचें जन्म । साच जेणें ११ जें निपजविल्यापाठीं । कांहींच न दिसे दिठी । रेघ काढिलिया पोटीं । तोयाचे जेविं १२ कां कांजी घुसळलिया । कां राखोंडी फुंकलिया । कांहीं न दिसे गाळिलिया । वाळुघाणा १३ ना ना उपणिलिया भूंस । कां विंधिलिया आकाश । ना ना मांडिलिया पाश । वारयासी १४ हें अवघेंचि जैसें । वांझें होऊनि नासे । जें केलिया पाठीं तैसें । वायांचि जाय १५ एऱ्हवीं नरदेहाही येवढें । धन आटणीयें पडे । तें कर्म निफजवितां मोडे । जगाचें सुख १६ जैसा कमळवनीं फांसु । काढिलिया कांटसु । आपण झिजे नाशु । कमळां करी १७ कां आपण आंगें जळे । आणि नागवी जगाचे डोळे । पतंगु जैसा सळे । दीपाचेनि १८ तैसें सर्वस्व वायां जावो । करी देहाही होय घावो । परी पुढीला आपावो । निफजविजे जेणें १९ मासी आपणयातें गिळवी । परी पुढीला वांती शिणवी । तें करसळ आठवी । आचरण जें ६२० तेंही करावया दोषें । मज सामर्थ्य असे

शीण येत नाहीं. (थोडकेंच केलें असें मानतो.) ९८ अरे, वाढीदीडीच्या व्यापारांत पैसे खर्च करण्यास ज्याची तृप्ति होत नाहीं, व जमिनींत धान्य पेरूं लागल्यावर कितीहि पेरलें तरी ज्याला पुरेसें वाटत नाहीं;९९किंवा, परीस हातीं आल्यावर जो लोखंडाचें सोनें करण्याकरितां तयार केलेलें सोनें विकून लोखंडच खरेदी करतो, ६०० त्याप्रमाणें फलावर आशा ठेवून कठीण अशीं काम्यकर्में पुष्कळ करतो, परंतु तीं थोडींच केलीं असें मानतो;१ याप्रमाणें फलाची इच्छा धरून, काम्यकर्में जितकीं असतील, तितकीं यथाविधि करतो, २ आणि केलेल्या कर्मांचीं आपल्या तोंडानें वाखाणणी करितो, व त्या केलेल्या कर्मांची चहूंकडे वार्ता वांटतो. ३ अशा रीतीनें मनांत अभिमान उत्पन्न झाल्यावर बाप अथवा गुरु यांस मानीत नाहीं. ज्याप्रमाणें काळज्वर कोणच्याही औषधाची पर्वा करीत नाहीं, ह्मणजे कोणच्याही औषधानें बरा होत नाहीं, ४ तसा अहंकारयुक्त होऊन व फलावर नजर ठेवून अगत्यानें जें जें कर्म करितो; ५परंतु कोल्हाट्याचे श्रम त्याला केवळ उदरभरणासच उपयोगीं पडतात, तसें अति कष्टानें कर्म करून त्याला दुसरें कांहीं प्राप्त होत नाहीं; ६ एक कणाकरितां उंदीर जसा सर्व डोंगर पोखरतो, अथवा शेवाळाच्या प्राप्तीकरितां बेडूक समुद्र ढवळतो; ७ भिक्षेशिवाय दुसरी कांहीं प्राप्ति न होतां गारुडी जसें सापाचें ओझें वाहतो; काय करावें ! या लोकांना खटपटच प्रिय आहे.८हें असो; एक कणाच्या आशेकरितां वाळवी ही पाताळापर्यंत खोल खणते,त्याप्रमाणें, स्वर्गसुखाचें प्राप्तीकरितां जे श्रम करितात! ९ याप्रमाणें अति दगदगीचें असें जें काम्यकर्म, त्याला राजस कर्म असें म्हणावें. आतां तामस कर्माचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ६१०

अन्वय—अनुबंधं, क्षयं, हिंसां पौरुषं च अनपेक्ष्य यत् कर्म मोहात् आरभ्यते, तत् तामसं उच्यते. ॥ २५ ॥

अर्थ—परिणाम, हानि, हिंसा व आपलें सामर्थ्य इकडे लक्ष न देतां अज्ञानानें जें कर्म केलें जातें, त्याला तामस कर्म म्हणतात. ॥ २५ ॥

तर, तामस कर्म तें होय, कीं तें निंद्यत्वें काळें (तमोमय) वस्त्र होय; आणि त्याच्या योगें निषेधाच्या जन्माचें सार्थक झालें आहे ! ११ जें कर्म झालें असतां त्यापासून कांहींच फलप्राप्ति दृष्टीस पडत नाहीं: जशी पाण्यावर रेघ ओढली असतां ती निष्फळ होय; १२ किंवा नाकाची निवळ घुसळली असतां जसें लोणी निघत नाहीं; किंवा सोनाराच्या घरांतल्या राखेशिवाय इतर ठिकाणची राख फुंकीत बसलें असतां, जसे सोन्याचे कण वगैरे कांहीं सांपडत नाहीं; अथवा वाळू घाण्यांत घातली असतां जसें तिजपासून तेल किंवा पेंड कांहींच उत्पन्न होत नाहीं; १३ अथवा भूस उफणणें किंवा आकाशांत बाण मारीत बसणें; अथवा वाऱ्यास धरण्याकरितां फांस टाकणें, १४ या गोष्टी ज्याप्रमाणें करून निष्फळ आहेत, त्याप्रमाणें ज्या कर्माचें आचरण करूनही व्यर्थ होतें; १५ एव्हवीं नरदेहासारखी अमूल्य वस्तु प्राप्त होऊन आणि संपत्ति ही खर्च करून जें कर्म केलें असतां जगाला उलट दुःख मात्र होतें; १६ ज्याप्रमाणें कमळें काढण्याकरितां त्यांवर कांट्यांचा फांस टाकून ओढला असतां आपल्यास श्रम होऊन कमलांचाही नाश होतो; १७ किंवा पतंग ज्याप्रमाणें दिव्याचा हेवा करून त्यावर झडप घालतो, आणि स्वतः नाश पावून जगालाही अंधार करतो; १८ त्याप्रमाणें, आपलें सर्वस्व वायां जाऊन देहाला श्रम जरी झाले, तरी दुसऱ्यास ज्या कर्मापासून अपाय होतो; १९ माशी ही स्वतःला गिळविते, (पोटांत जाऊन स्वतः मरते,) पण दुसऱ्याला वांती करून शिणविते, तर जें आपण त्या वाईट गोष्टीची आठवण करून देतें; ६२० बरें, तेंही कर्म करण्याचें आपल्यांत सामर्थ्य आहे किंवा नाहीं, हा पुढील विचार तर करावा !

कीं नसे। हेंही पुढील तैसें। न पाहतां करी २१ केवढा माझा उपावो। करितां कोण प्रस्तावो। केलियाही आवो। काय येथ २२ इये जाणिवेची सोये। अविवेकाचेनि पायें। पुसोनियां होये। साटोप कर्मी २३ आपुला वसौटा जाळुनी। बिसाटे जैसा वन्ही। कां स्वमर्यादा गिळोनि। सिंधु उठी २४ मग नेणे बहु थोडें। न पाहे मागें पुढें। मार्गामार्ग येकवढें। करीत चाले २५ तैसें कृत्याकृत्य सरकटित। आपपर नुरवित। कर्म होय तें निश्चित। तामस जाण- २६ ऐसी गुणत्रयभिन्ना। कर्माची गा अर्जुना। हे केली विवंचना। उपपत्तींसीं २७ आतां ययाचि कर्मा भजतां। कर्माभिमानिया कर्ता। तो जीवुही त्रिविधता। पातला असे २८ चतुराश्रमवशें। एकु पुरुषु चतुर्धा दिसे। कर्तया त्रैविध्य तैसें। कर्मभेदें २९ तरी तयां तिहीआंतु। सात्त्विक तंव प्रस्तुतु। सांगेन दत्ताचित्तु। आकर्णी तूं ६३०

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विकउच्यते २६

तरी फळोद्देशें सांडिलिया। वाढिती जेविं सरळिया। शाखा कां चंदनाचिया। बावन्नया ३१ कां न फळतांही सार्थका। जैसिया नागलतिका। तैसिया करी नित्यादिकां। क्रिया जो कां ३२ परी फलशून्यता। नाहीं तया विफळता। पैं फळासीचि पंडुसुता। फळें कायिसी ३३ आणि आदरें करी बहुवसें। परी मी कर्ता हें नुमसे। वर्षाकाळींचें जैसें। मेघवृंद ३४ तेवींचि परमात्मलिंगा। समर्पावयाजोगा। कर्मकलापु पैं गा। निपजावया ३५ तया काळातें नुलंघणें। देशशुद्धिही साधणें। कां शास्त्रांच्या वातीं पाहणें। क्रियानिर्णयो ३६ वृत्ती करणें येकवळा। चित्त जावों न देणें फळा। नियमांचिया सांखळा। वाहणें सदा ३७ हा निरोधु साहावयालागीं। धैर्याचिया चांगचांगीं। चिंतवणी जिती आंगीं। वाहे जो कां ३८ आणि आत्मयाचिये आवडी। कर्में करितां वरपडीं। देहसुखाचिये परवडीं। येवों न लाहे ३९ आळस निद्रा दुऱ्हावे। क्षुधा न बाणवे। सुरवाडु न पावे। आंगाचा ठावो ६४० तंव अधिकाधिक। उत्साहो धरी आगळीक। सोनें जैसें तुक। तुटलिया कसीं ४१ जरी आवडी आथी साच। तरी जीवितही सलंच। आगीं घालितां रोमांच। देखिजती सतिये ४२ मा आत्मयायेवढीया प्रिया। वालभेला जो धनंजया। देहही सिदतां तया। काय खेदु होईल ४३ म्हणौनि विषय सुरवाडु तुटे। जंव

पण तसें कांहीं न करतां कर्म करूं लागतो; २१ माझा केवढा प्रयत्न, व त्याचा मीं केवढा पसारा मांडिला आहे, आणि तो केल्यापासून मला काय प्राप्ति होणार, २२ या विचाराला अविवेकाच्या पायांखालीं तुडवून टाकतो; आणि त्या कर्माबद्दल अभिमान बाळगतो; २३ अग्नि ज्या वेळूंपासून उत्पन्न होतो ती आपली रहाण्याची जागा (वेळूंचें बेट) जाळून पसरतो, अथवा आपली मर्यादा सोडून समुद्र वाढला २४ म्हणजे मग लहान किंवा मोठी वस्तु यांचा विचार न करितां पवित्र व अपवित्र वस्तु एकत्र करून चालतो, २५ तसें योग्यायोग्य एके ठिकाणीं रगडून आपलें व दुसऱ्याचें हा भेद जें उरूं देत नाहीं, तें तामस कर्म असें समज. २६ याप्रमाणें अर्जुना, गुणांच्या भिन्नपणानें कर्म तीन प्रकारचें कसें झालें, तें तुला दाखल्यांसह स्पष्ट करून सांगितलें. २७ आतां, या कर्मांचा अभिमान बाळगून त्याचें आचरण करणारा जो जीव, तो याचे योगानें तीन प्रकारचा झाला आहे. २८ ज्याप्रमाणें, एकाच पुरुषावर ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ व संन्यास या चार आश्रमांच्या योगें चार अवस्था दिसतात, त्याचप्रमाणें, कर्मांच्या भेदानें कर्त्याला तीन अवस्था येतात. २९ तर त्या तिहींपैकीं सात्त्विक अवस्थेचें प्रथम वर्णन करितों, तें पूर्ण लक्ष देऊन ऐक. ६३०

अन्वय–यो मुक्तसंगः अनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः निर्विकारः कर्ता सात्त्विकः उच्यते. ॥२६॥

अर्थ–सर्वसंगपरित्यागी, निरहंकार, धैर्य व उत्साह यांनीं युक्त आणि कार्याच्या सिद्धीपासून अथवा असिद्धीपासून विकार न पावणारा याला सात्त्विक कर्ता म्हणतात. ॥ २६ ॥

तर, ज्याप्रमाणें मलय पर्वतावरील चंदनाच्या फांद्या फलाची इच्छा न धरितां सरळ वाढतात, तथापि त्या झाडाच्या सर्व भागास उत्तम सुवासच असतो; ३१ किंवा नागवेल न फळतांही सार्थकीं लागतो, नागवेलीला जरी फळ येत नाहीं तरी तिचीं पानेंच उपयोगी पडतात; त्याप्रमाणें जीं सर्वतोपरी उत्तम आहेत, त्या नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फळांचीं इच्छा न धरितां जो त्यांचें आचरण करितो, ३२ पण त्याला फळशून्य असें म्हणूं नये; कारण, त्या कर्माला विफलता नाहींच म्हणून अर्जुना, फळाला फळें कोठून येणार ? ३३ आणि तीं कर्में आदरानें करितो, पण कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत नाहीं; ज्याप्रमाणें पावसाळ्यांतील मेघसमुदाय कांहीं गर्जना न करितां वृष्टि करितात, ३४ त्याप्रमाणें, परमात्म्याला अर्पण करण्यास योग्य होतील अशीं कर्में करण्याकरितां ३५ कालाची मर्यादा न सोडतां, देशशुद्धि राखून कर्मांच्या योग्यायोग्यतेचा निर्णय शास्त्ररूप दिव्यानें पहातो, कर्मांच्या योग्यायोग्यतेचा निर्णय शास्त्रानुरोधें करितो. ३६ इंद्रियें व वृत्ति यांचें ऐक्य करून फळाकडे चित्तास जाऊं न देतां, जो नियमाची बेडी पायांत बाळगितो; ३७ ही अट सहन करण्याकरितां उत्तम प्रकारचें धैर्य आपल्या अंगीं असावें, अशाविषयीं जो आपले मनांत जिवंत चिंता वहातो, (अहोरात्र त्याजविषयींच विचार करीत असतो,) ३८ आणि आत्म्याचे प्राप्तीविषयीं कर्म करीत असतां देहसुखाच्या नाशाची पर्वा करीत नाहीं; ३९ तो आळस व झोंप टाकून देतो, व त्याला भुकेचीही आठवण होत नाहीं; आणि त्या योगें जों जों सुखावस्था दूर दूर पळते, ६४० तों तों सोनें ज्याप्रमाणें आंचीत घातल्यावर वजनास कमी भरलें तरी कसास जास्त लागतें, त्याप्रमाणें कर्म करण्याविषयीं नानाप्रकारें अधिकाधिक उत्साह धरतो. ४१ जेथें खरोखर प्रीति आहे, तेथें जीवितही तुच्छ असतें. सहगमन करतांना अग्नींत उडी टाकते समयींही पतिप्रेमामुळें पतिव्रता स्त्रीच्या अंगावर रोमांच उभे रहातात ! ४२ मग अर्जुना, आत्मप्राप्तीसारखी प्रिय वस्तु प्राप्त होण्याविषयीं ज्याला इच्छा झाली आहे, त्याचे शरीरास जरी कष्ट झाले, तरी त्यास खेद होईल काय ! ४३ म्हणून विषयसुखेच्छा नाहींशी होऊन जों जों देहाविषयीं अभिमान कमी होतो,

जंव देहबुद्धि आटे । तंव तंव आनंदु दुणवटे । कर्मीं जया ४४ ऐसेनि जो कर्म करी । आणि कोणे एके अवसरीं । तें ठाके ऐसी परी । वाहे जरी ४५ तरी कडाडीं लोटला गाडा । तो आपणपें न मनी अवघडा । तैसा ठाकलेनिही थोडा । नोहे जो कां ४६ नातरी आदारिलें । अव्यंग सिद्धी गेलें । तरी तेंहीं जिंतिलें । मिरऊं नेणे ४७ इया खुणा कर्म करितां । देखिजे जो पंडुसुता । तयातें म्हणिपे तत्त्वता । सात्त्विकु कर्ता ४८ आतां राजसा कर्तेया । वोळखणें हें धनंजया । जे अभिलाषा जगाचिया । वसौटा तो ४९

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परीकीर्तितः २७

जैसा गांवींचिया कश्मळा । उकरडा होय येकवळा । कां स्मशानीं अमंगळा । आघवयांचि ६५० तया परी जो अशेषा । विश्वाचिया अभिलाषा । पायपाखाळणिया दोषां । घरटा जाला ५१ म्हणोनि फळाचा लागु । देखे जिये असलगु । तिये कर्मीं चांगु । रोहो मांडी ५२ आणि आपण जालिये जोडी । उपखों नेदी कवडी । क्षणक्षणा कुरोंडी । जीवाची करी ५३ कृपणु चित्तीं ठेवा आपुला । तैसा दक्षु पराविया माला । बकु जैसा खुतला । मासेयासी ५४ आणि गोंवी गेलिया जवळी । झगटलिया अंग फाळी । फळे तरी आंतु पोळी । बोरांटी जैसी ५५ तैसें मनें वाचा कायें । भलतया दुःख देतु जाये । स्वार्थु साधितां न पाहे । पराचें हित ५६ तेविंच आंगें कर्मीं । आचरणें नोहे क्षमी । न निघे मनोधर्मीं । अरोचकु ५७ कनकाचिया फळा । आंतु माज बाहेरी मौळा । तैसा सबाह्य डुबळा । शुचित्वें जो ५८ आणि कर्मजात केलिया । फळ लाहे जरी धनंजया । तरी हरिखें जगा यया । वांकुलिया वाये ५९ अथवा जें आदरिलें । हीनफळ होय केलें । तरी शोकें तेणें जिंतिलें । धिक्कारों लागे ६६० कर्मीं राहाटी ऐसी । जयातें होती देखसी । तोचि जाण त्रिशुद्धीसी । राजस कर्ता ६१ आतां यया पाठीं येरु । जो कुकर्माचा आगरु । तोही करूं गोचरु । तामस कर्ता ६२

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते २८

तरी मियां लागलिया कैसें । पुढील जळत असे । हें नेणिजे हुताशें । जियापरी ६३ पैं शस्त्रें मियां तिखटें । नेणिजे कैसेनि निवटे । कां नेणिजे काळकूटें । आपलें केलें ६४ तैसा पुढीलया आपुलया । घातु करीत धनंजया ।

तों तों कर्म करण्याविषयीं त्याला दुप्पट आनंद होतो. ४४ याप्रमाणें कर्म करीत असतां एखादे वेळीं तें कर्म जरी बंद पडलें, तरी ४५ गाडा डोंगरावरून आपोआप खालीं पडून त्याचे तुकडे झाले तरी जसें त्याला त्याजबद्दल अवघड वाटत नाहीं, तसें कर्म राहिलें असतां तो यत्किंचितही खेद मानीत नाहीं. ४६ अथवा आरंभिलेलें कर्म पूर्णपणें सिद्धीस गेलें असतांही त्याजबद्दल प्रतिष्ठा मिरवूं जाणत नाहीं. ४७ अर्जुना, कर्माचें आचरण करीत असतां, हीं लक्षणें ज्याचे ठिकाणीं आढळतील, त्याला निश्चयानें सात्विक कर्ता ह्मणावें. ४८ हे धनंजया, आतां राजस कर्त्यांचीं चिन्हें तुला सांगतों. कारण, जगांतील सर्व अभिमानांचें हें माहेरघरच होय. ४९

अन्वय–रागी, कर्मफलप्रेप्सुः, लुब्धः, हिंसात्मकः, अशुचिः, हर्षशोकान्वितः (यः) कर्ता, (सः) राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अर्थ–विषयासक्त, कर्मफलाची इच्छा करणारा, लोभी, घातकी, अपवित्र, आणि हर्ष व शोक यांनीं युक्त असा जो कर्ता, तो राजस ह्मणून प्रसिद्ध आहे. ॥ २७ ॥

ज्याप्रमाणें गांवांतील सर्व घाणेरडे पदार्थ टाकण्याचें उकिरडा हें ठिकाण असतें, अथवा सर्व अमंगळ पदार्थ जसे स्मशानांत टाकतात, ६५० त्याप्रमाणें वस्तुतः पाहिलें असतां ही जगांतील सर्व कामांची पाय धुण्याची जागाच होय. ५१ म्हणून, ज्या कर्मापासून इच्छित फलप्राप्ति होईल तें कर्म करण्याकडे रोंख ठेवतो, ५२ आणि आपण संपादन केलेल्या पदार्थांपैकीं एक कवडीही खर्च करीत नाहीं, व क्षणोक्षणीं त्या पदार्थांवरून आपला जीव ओंवाळून टाकतो. ५३ कृपण मनुष्य आपल्या ठेवीवर जसें नेहमीं लक्ष ठेवतो, तसा हा दुसऱ्याचे पदार्थ मिळविण्याविषयीं दक्ष असतो; जसा बगळा मासा धरण्याविषयीं मोठा तत्पर असतो, ५४ आणि बोरीचें झाड जसें जवळ गेलें असतां वस्त्र अडकून ठेवितें, दांडगाईनें फाडूं लागल्यावर अंगास ओरखडतें; व निंबीं नळें चाखूं गेलें असतां कोळिताप्रमाणें आंबट असतात; ५५ तसें कायावाचामनेंकरून जो दुसऱ्यास दुःख देतो, व आपलें हित साधण्याकरितां दुसऱ्याचे हिताकडे लक्ष देत नाहीं; ५६ तसेंच, स्वतः जें कर्म आरंभिलें तें निरंतर चालण्याचा नेम नसतो, व त्या कर्माविषयीं ज्याचे मनाला कंटाळा येत नाहीं; ५७ जो ज्याचे फळास जशीं आंतून मूळ व बाहेरून कांटे असतात तसा जो शुचित्वाविषयीं अंतर्बाह्य दरिद्री असतो; ५८ आणि अर्जुना, केलेल्या कर्माची फलप्राप्ति झाली असतां त्या आनंदाचे भरांत दुसऱ्यास वेडावून दाखवितो, ५९ अथवा आरंभिलेलें कर्म फलद्रूप न झालें ह्मणजे शोकानें त्या कर्माचा धिक्कार करतो; ६६० अशा रीतीनें कर्माविषयीं ज्याची वागणूक दृष्टीस पडेल तो राजस कर्ता होय, असें खचीत खर्चीत समज. ६१ आतां, यानंतर वाईट कर्मांची खाणच असा जो तामस कर्ता, त्याचीं लक्षणें तुला कळतील, अशीं सांगतों. ६२

अन्वय–अयुक्तः, प्राकृतः, स्तब्धः, शठः, नैष्कृतिकः, अलसः, विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामसः उच्यते. ॥ २८ ॥

अर्थ–अजितेंद्रिय, मूर्ख, उन्मत्त, कपटी, परोत्कर्ष सहन न करणारा, आळशी, दुर्मुख व चेंगट असा जो कर्ता, त्याला तामस ह्मणतात. ॥ २८ ॥

तर, आपल्या स्पर्शामुळें समोर येणारे जिन्नस कसे जळतात हें जसें अग्नीस समजत नाहीं; ६३ अथवा आपल्या धारेनें दुसऱ्याचा जीव कसा जातो, हें जसें शस्त्राला समजत नाहीं; किंवा आपल्यायोगें दुसऱ्याचा नाश कसा होतो, हें काळकूट विषाला समजत नाहीं; ६४ तसा हे धनंजया, ज्या क्रियेनें आपला व दुसऱ्याचा नाश होईल, अशा वाईट

तों तों कर्म करण्याविषयीं त्याला दुप्पट आनंद होतो. ४४ याप्रमाणें कर्म करीत असतां एकादे वेळीं तें कर्म जरी बंद पडलें, तरी ४५ गाडा डोंगरावरून आपोआप खालीं पडून त्याचे तुकडे झाले तरी जसें त्याला त्याजबद्दल अवघड वाटत नाहीं, तसें कर्म राहिलें असतां तो यत्किंचितही खेद मानीत नाहीं. ४६ अथवा आरंभिलेलें कर्म पूर्णपणें सिद्धीस गेलें असतांही त्याजबद्दल प्रतिष्ठा मिरवूं जाणत नाहीं. ४७ अर्जुना, कर्माचें आचरण करीत असतां, हीं लक्षणें ज्याचे ठिकाणीं आढळतील, त्याला निश्चयानें सात्त्विक कर्ता ह्मणावें. ४८ हे धनंजया, आतां राजस कर्त्याचीं चिन्हें तुला सांगतों. कारण, जगांतील सर्व अभिमानाचें हें माहेरघरच होय. ४९

अन्वय–रागी, कर्मफलप्रेप्सुः, लुब्धः, हिंसात्मकः, अशुचिः, हर्षशोकान्वितः (यः) कर्ता, (सः) राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अर्थ–विषयासक्त, कर्मफलाची इच्छा करणारा, लोभी, घातकी, अपवित्र, आणि हर्ष व शोक यांनीं युक्त असा जो कर्ता, तो राजस ह्मणून प्रसिद्ध आहे. ॥ २७ ॥

ज्याप्रमाणें गांवांतील सर्व घाणेरडे पदार्थ टाकण्याचें उकिरडा हें ठिकाण असतें, अथवा सर्व अमंगळ पदार्थ जसे स्मशानांत टाकतात, ६५०त्याप्रमाणें वस्तुतः पाहिलें असतां ही जगांतील सर्व कामांची पाय धुण्याची जागाच होय. ५१म्हणून, ज्या कर्मापासून इच्छित फलप्राप्ति होईल तें कर्म करण्याकडे रोख ठेवतो, ५२ आणि आपण संपादन केलेल्या पदार्थांपैकीं एक कवडीही खर्च करीत नाहीं, व क्षणोक्षणीं त्या पदार्थांवरून आपला जीव ओंवाळून टाकतो. ५३ कृपण मनुष्य आपल्या ठेवीवर जसें नेहमीं लक्ष ठेवतो, तसा हा दुसऱ्याचे पदार्थ मिळविण्याविषयीं दक्ष असतो; जसा बगळा मासा धरण्याविषयीं मोठा तत्पर असतो,५४ आणि बोरीचें झाड जसें जवळ गेलें असतां वस्त्र अडकून गुंतवितें, डांगराईनें फळें लागल्यावर अंगास ओरखडतें; व निंबाचें फळ चाखूं गेलें असतां कोंडितप्रमाणें आंबट असतात; ५५ तसें कायावाचामनेंकरून जो दुसऱ्यास दुःख देतो, व आपलें हित साधण्याकरितां दुसऱ्याचे हिताकडे लक्ष देत नाहीं; ५६ तसेंच, स्वतः जें कर्म आरंभिलें तें निरंतर चालण्याचा नेम नसतो, व त्या कर्माविषयीं ज्याचे मनाला कंटाळा येत नाहीं;५७धोत्र्याचे फळास जसें आंतून मूळ व बाहेरून कांटे असतात तसा जो शुचित्वाविषयीं अंतर्बाह्य दरिद्री असतो; ५८ आणि अर्जुना, केलेल्या कर्माची फलप्राप्ति झाली असतां त्या आनंदाचे भरांत दुसऱ्यास वेडावून दाखवितो,५९अथवा आरंभिलेलें कर्म फलद्रूप न झालें ह्मणजे शोकानें त्या कर्माचा धिक्कार करतो; ६६० अशा रीतीनें कर्माविषयीं ज्याची वागणूक दृष्टीस पडेल तो राजस कर्ता होय, असें खचीत खचीत समज.६१ आतां, यानंतर वाईट कर्मांची खाणच असा जो तामस कर्ता, त्याचीं लक्षणें तुला कळतील, अशीं सांगतों. ६२

अन्वय–अयुक्तः, प्राकृतः, स्तब्धः, शठः, नैष्कृतिकः, अलसः, विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामसः उच्यते. ॥२८॥

अर्थ–अजितेंद्रिय, मूर्ख, उन्मत्त, कपटी, परोत्कर्ष सहन न करणारा, आळशी, दुर्मुख व चेंगट असा जो कर्ता, त्याला तामस ह्मणतात. ॥ २८ ॥

तर, आपल्या स्पर्शामुळें समोर येणारे जिन्नस कसे जळतात हें जसें अग्नीस समजत नाहीं; ६३ अथवा आपल्या धारेनें दुसऱ्याचा जीव कसा जातो, हें जसें शस्त्राला समजत नाहीं; किंवा आपल्यायोगें दुसऱ्याचा नाश कसा होतो, हें काळकूट विषाला समजत नाहीं; ६४ तसा हे धनंजया, ज्या क्रियेनें आपला व दुसऱ्याचा नाश होईल, अशा वाईट

क्रिया करण्यास जो प्रवृत्त होतो; ६५ ज्याप्रमाणें वाव-टळ सुटल्यावर वायु हवा तसा वाहतो, त्याप्रमाणें तीं कर्मे करते वेळीं, यांत काय लाभ झाला याची जो काळजी बाळगीत नाहीं; ६६ हें वघ अर्जुना, ज्याच्या कृतीला व इच्छेला कांहीं मेळ नसतो, असल्या तामस कर्त्याला पाहून त्याचे पुढें वेड्याची काय किंमत आहे? ६७ आणि बैलाचे कांसेस जसे गोचीड अगदीं चिकटून रहातात, तसें इंद्रियांनीं दिलेले भोग भो-गून जो आपलें जीवीत रक्षण करतो. ६८ ज्या-प्रमाणें लहान मुलास हसण्यास व रडण्यास वेळ लागत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याच्या कृतींत कांहीं मेळ नसतो; ६९ प्रकृतीचे स्वाधीन असल्यामुळें, काय करावें, व काय न करावें, याविषयीं ज्याला ज्ञान नसतें, व केरानें जसा उकिरडा फुगतो, तसा जो कुकर्मानें फुगलेला असतो; ६७० ह्मणून गर्वाच्या भरांत ईश्वरासही नम्र होत नाहीं, व ताठ्यानें डों-गरालाही तुच्छ करतो; ७१ आणि ज्याचें मन ह्म-णजे केवळ विषयांच्या लाटा होत; ज्याचें आचरण नेहमीं चोरटे, वरकांतीं दिसण्यांत चांगलें, पण अंतर्यामीं दुसऱ्याचा घात करणारें; आणि दृष्टि केवळ वेश्यांच्या मालिकेप्रमाणें दिसण्यांत गोड पण दुसऱ्याचें सर्वस्व हरण करणारी होय. ७२ किंब-हुना, ज्याचा सर्व देह कपटाचाच बनलेला आहे, व ज्याचें आयुष्य जुगाराचें वाईट कृत्याचें माहेर-घरच होय, ७३ त्याची प्रसन्नता ह्मणचे केवळ अभिलाषरूप भिल्लांचें गांवच होय, म्हणून त्या वा टेनें कोणींही जाऊं नये. ७४ आणि दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें पाहून ज्यास वैर उत्पन्न होतें; ज्या-प्रमाणें दुधांत मीठ मिळालें असतां तें पिण्यास अयोग्य होतें; ७५ अथवा कितीही थंड पदार्थ जर अग्नींत घातला तर तो अग्नी उलट त्याच क्षणीं धडाडतो, ७६ किंवा अर्जुना, कितीही उत्तम उ-त्तम पदार्थ असले तरी ज्याप्रमाणें ते पोटांत गेले ह्मणजे त्यांचा मळच होतो, ७७ त्याप्रमाणें, दुस-ऱ्याचें चांगलें झालेलें यानें ऐकलें किंवा पाहिलें, तर तें याला सहन न होऊन तो उलट निंदा करूं लागतो. (त्याला वाईट वाटतें.) ७८ सर्पास दूध पाजलें तरी ज्याप्रमाणें त्याचें विषच होतें, त्याप्र-माणें दुसऱ्याचे गुण ऐकल्याबरोबर जो त्यांस दु-र्गुण मानतो; ७९ आणि इहलोकीं कीर्ति होऊन ज्याचे योगानें परलोकही मिळेल असें कृत्य ज्या वेळेस प्राप्त होईल, ६८० त्या वेळेस ज्याला हट-कून झोंप ठेवल्याप्रमाणें येतें; आणि वाईट कर्मा-च्या वेळेस तीच झोंप विटाळशीसारखी दूर रहाते. ८१ हें पहा—द्राक्षांच्या किंवा आंब्यांच्या दिवसांत ज्याप्रमाणें कावळ्यास मुखरोग होतो, किंवा घुब-डाचे डोळे ज्याप्रमाणें दिवसास फुटतात, ८२ त्याप्रमाणें कल्याण होण्याची वेळ आली असतां ह्मणजे सत्संगती किंवा सत्शास्त्र श्रवणाची वेळ आली असतां, त्याच्यावर आळस लोटतो, आणि अन्यायाचें कर्म करण्याचे वेळीं तोच आळस त्याचे हुकमांत वागतो. ८३ जसा समुद्राचे पोटांत अग्नि (वडवानळ) अखंड जळत असतो, तसा याच्या अंतःकरणांत, दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन होत नाहीं, असा विषाद असतो. ८४ लेंड्यांचे विस्तवांत जसा धूरच असतो, किंवा अपानद्वारानें निघणारा वायु जसा दुर्गंध युक्तच असतो, तशी जन्मभर विषा-दाची गांठ ज्याच्या जिवाशीं असते, (विषाद म-नांत बाळगतो;) ८५ आणि अर्जुना, जो कल्पां-ताच्याही पलीकडे लाभ होईल, अशा कल्पनेनें व्यापाराला आरंभ करतो; ८६ अरे, जगांतील लोक जे व्यापार करीत नाहींत, ते करण्याविषयीं मनांत इच्छा धरून कर्म करतो, परंतु ज्यापासून तृणाचाही लाभ त्यास होत नाहीं; ८७ असा जो लोकांमध्यें मूर्तिमंत पापाची राशीच होय, तो निः-संशय तामस कर्ता असें जाण. ८८ याप्रमाणें, अर्जुना, तुला कर्म, कर्ता व ज्ञान या तिहींची त्रिविध लक्षणें सांगितलीं. ८९

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥

आतां अविद्येच्या गांवीं । मोहाची वेढूनि मदवी । संदेहाचीं आघवीं । ले-ऊनि लेणीं ६९० आत्मनिश्चयाची वरव । जया आरिसां पाहे सावयव । तिये बुद्धीचीही धांव । त्रिधा असे ९१ अगा सत्त्वादि गुणीं इहीं । काइ एक तिहीं ठायीं । न कीजेचि येथ पाहीं । जगामाजीं ९२ आगी न वसतां पोटीं । कवण काष्ठ असे सृष्टी । तैसें तें कैचें दृश्यकोटी । त्रिविध जें नोहे ९३ म्हणौनि तिहीं गुणीं । बुद्धी केली त्रिगुणी । धृतीसिही वांटणी । तैसीचि असे ९४ तेंचि येक वेगळालें । येथ चिन्हीं अळंकारलें । सांगिजेल उपाइलें । भेदलेपणें ९५ परी बुद्धि धृति इयां । दोहीं भागांमाजि धनंजया । आधीं रूप बुद्धीचिया । भेदासि करूं ९६ तरी उत्तमा मध्यमा निकृष्टा । संसारासि गा सुभटा । प्राणिया येतिया वाटा तिनी आथी ९७ जे अकरणीय काम्य निषिद्ध । ते हे मार्ग तिन्ही प्रसिद्ध । संसारभयें सबाध । जिवा ययां ९८

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी३०

म्हणोनि अधिकारें मानिलें । जें विधीचेनि वोघें आलें । तें येकचि येथ भलें नित्य कर्म ९९ तेंचि आत्मप्राप्ति फळ । दिठी सूनि केवळ । कीजे जैसें कां जळ । सेविजे ताहनें ७०० येतुलेनि तें कर्म । सांडी जन्मभय विषम । करूनि दे सुगम । मोक्षसिद्धि १ ऐसें करी तो भला । संसारभयें सांडिला । करणीयत्वें आला । मुमुक्षुभागा २ तेथ जे बुद्धि ऐसा । बळिया बांधे भरंवसा । मोक्षु ठेविला ऐसा । जोडेल येथ ३ म्हणौनि निवृत्तिचि मांडली । सूनि प्रवृत्तितळीं । इये कर्मी बुडकुळी । द्यावी कीं ना ४ तृषार्ता उदकें जिणें । कां पुरीं पडलिया पोहणें । अंधकूपीं गति किरणें । सूर्याचेनि ५ ना ना पथ्येंसीं औषध लाहे । तरी रोगें दाटलाही जिये । कां मीना जिव्हाळा होये । जळाचा जरी ६ तरी तयाच्या जीविता । नाहीं जेवीं अन्यथा । तैसें कर्मी इये वर्ततां । जोडेचि मोक्षु ७ हें करणीयाचिया कडे । जें ज्ञान आथी चोखडें । आणि अकरणीय हें फुडें । ऐसें जाण ८ जीं तिये काम्यादिकें । संसारभयदायकें । अकृत्यपणाचें आंबुखें । पडिलें जयां ९ तिये कर्मी अकार्यीं । जन्ममरणसमयीं । प्रवृत्ति पळवी पायीं । मागिलींचि ७१० पैं आगीमाजि न रिघवे । अथावीं न घलवे । धगधगीता नांगवे । शूळ जेवीं ११ कां काळियानाग धुंधुवातु । देखोनि न

अन्वय—धनंजय, बुद्धेः धृतेः च एव गुणतः त्रिविधं भेदं अशेषेण पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं शृणु. ॥ २९ ॥

अर्थ—हे धनंजया गुणांच्या योगानें, झालेले बुद्धीचे व धैर्याचे, तीन प्रकारचे भेद तुला वेगळे वेगळे सांगतों, ते ऐक. ॥ २९ ॥

आतां, आज्ञानरूपी गांवांत मोहरूपी वस्त्र नेसून संशयरूपी सर्व अलंकार घालून, ६९० आत्मनिश्चयाचा चांगलेपणा ज्या बुद्धिरूप आरशांत स्पष्ट दिसतो, त्या बुद्धीचेही तीन प्रकार आहेत. ९१ अर्जुना, अरे! या सत्त्वरजतमोगुणांनीं जगांतील कोणत्या वस्तूचे तीन प्रकार केले नाहींत? ९२ पोटांत अग्नि नाहीं असें या सृष्टींत कोणतें लांकूड आहे? त्याप्रमाणें, जिचे तीन प्रकार नाहींत, अशी दृश्य वस्तूंत कोणती वस्तु आहे? ९३ म्हणून, या तीन गुणांनीं बुद्धीचे तीन प्रकार केले आहेत. तसेंच धृतीचेंही तीन गुणांनीं तीन प्रकार झालेले आहेत. ९४ तेच निरनिराळे भेद त्यांच्या चिन्हांसहवर्तमान विस्तारपूर्वक सांगतों. ९५ परंतु हे धनंजया, बुद्धि व धृति या दोहींपैकीं अगोदर बुद्धीच्या भेदाचीं लक्षणें सांगतों. ९६ तर, हे सुभटा, मनुष्याला या संसारांत येण्यास उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन मार्ग आहेत. ९७ ते तीन मार्ग म्हणजे अकरणीय, काम्य व निषिद्ध कर्म हे प्रसिद्ध आहेत; आणि प्राणिमात्राला यांच्यापासून संसारभय प्राप्त होत असतें. ९८

अन्वय—पार्थ, या बुद्धिः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये बंधं मोक्षं च वेत्ति, सा सात्त्विकी मता. ३०

अर्थ—हे पार्था, जी बुद्धि प्रवृत्ति [कर्ममार्ग] व निवृत्ति [संन्यासमार्ग], काय करावें व काय करूं नये, भय कशापासून व अभय कशापासून, आणि बंध कसा होतो व मोक्ष कसा होतो, हें जाणते, तिला सात्त्विक म्हणतात. ॥ ३० ॥

याकरितां, या लोकीं अधिकारसंमत व विधीच्या ओघानें प्राप्त झालेलें जें कर्म, तें नित्यकर्मच एक उत्तम होय. ९९ तेंच नित्य कर्म आत्मप्राप्तिरूप फलावर दृष्टि ठेवून, तृषाक्रांत मनुष्य जसें अत्यंत आदरानें पाणी पितो, तसें करावें. ७०० अशा युक्तीनें नित्य कर्म केलें असतां, तें दुस्तर अशा जन्मभयापासून सोडवितें, आणि मोक्षप्राप्ति सुलभ करून देतें. १ अशा रीतीनें जो सुज्ञ पुरुष कर्म करितो, तो संसारभयापासून मुक्त होतो; व या आचरणानें मुमुक्षुत्वाच्या पायरीला येऊन पोंचतो. (मोक्षमार्गास लागतो.) २ या नित्य कर्मावर भरंवसा ठेवून जी बुद्धि त्याच्या आचरणाविषयीं निश्चय करिते, तेथें मोक्षप्राप्ति ठेवलेलीच आहे. ३ म्हणून, ज्याची निवृत्तीचे पायावर प्रवृत्तीची उभारणी आहे अशा या कर्मांत बुडी कां न मारावी? ४ तहान लागलेल्या मनुष्यास पाणी असल्यावर, पुरांत पडलेल्यास पोहतां येत असतांना, अंधकारांत सूर्याच्या प्रकाशाचें साह्य असल्यावर,५ अथवा पथ्यासह औषध घेतलें असतां जसा रोगानें ग्रस्त झालेला मनुष्य वांचतो, किंवा माशाला जर पाण्याचा आश्रय असला, ६ तर त्याच्या जीवास जसें भय नाहीं, तसें ह्या नित्यकर्माचें आचरण केलें असतां मोक्षप्राप्ति होतेच होते. ७ हें नित्यकर्म करण्याकडे ज्या ज्ञानाची प्रवृत्ति असते; आणि हें बघ खरोखर आचरण्यास योग्य नव्हत अशीं ८ जीं काम्यादिक कर्में—जीं संसारभय उत्पन्न करतात, व ज्यांच्यावर निषिद्धपणाचा शिक्का आहे, ९ त्या अनाचरणीय व जन्ममरणदायक अशा वाईट कर्मांपासून जो आपली प्रवृत्ति मागल्या पायींच पळवितो; ७१० अग्नींत जसा प्रवेश करवत नाहीं, खोल पाण्यांत जशी उडी घालवत नाहीं, व तापून लाल झालेला सूळ जसा हातांत धरवत नाहीं, ११ अथवा काळा नाग फुसकारे टाकीत असलेला दिसत असला म्हणजे त्यास

पाळचे हातु । न रचवे सर्पाआंतु । बाधाच्चिये १२ तैसें कर्म अकरणीय । दे-खोनि महाभय । उपजे निःसंदेह । बुद्धी जिये १३ वाढिलें रांधूनि विषें । तेथें जाणिजे मृत्यु न चुके । तेविं निषेधीं कां देखे । बंधातें जे १४ मग बंधभय-भरितीं । तियें निषिद्धीं प्राप्तीं । विनियोगु जाणे निवृत्ती । कर्माचिये १५ ऐसेनि कार्याकार्यविवेकीं । जे प्रवृत्ति निवृत्ति मापकीं । खरा कुडा पारखी । जिया परी १६ तैसी कृत्याकृत्यशुद्धी । बुझे जे निरवधी । सात्त्विक म्हणिपे बुद्धी । तेचि तूं जाण १७

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

आणि वकाच्या गांवीं । घेपे क्षीरनीर सकलवी । कां अहोरात्रींची गोंवी । आंधळे नेणे १८ जया फुलाचा मकरंदु फावे । तो काष्ठें कोरूं धांवे । परि भ्र-मरपणा नव्हे । अव्हांटा जेविं १९ तैसीं इयें कार्याकार्यें । धर्माधर्मरूपें जियें । तियें न चोजवितां जाये । जाणती जे कां ७२० अगा डोळांवीण मोतियें । घेतां पाडु मिळे विपायें । न मिळे तें आहे । ठेविलें तेथें २१ तैसें आक-रणीय अवचटें । नोडवे तरीच लोटे । एऱ्हवीं जाणें एकवटें । दोन्ही जे कां २२ ते गा बुद्धि चोखविखीं । जाण येथ राजसी । अक्षत टाकिली जैसी । मांदियेवरी२३

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽवृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ३२

आणि राजा जिया वाटा जाये । ते चोरांसि आडव होये । कां राक्षसां दिवो पाहे । राति होऊनि २४ ना ना निधानचि निदैवा । होये कोळसयाचा उ-डवा । पैं असतें आपणपें जीवा । नाहीं जालें २५ तैसें धर्मजात तितुकें । जिये बुद्धीसी पातकें । साच तें लटिकें । ऐसेंचि बुझे २६ ते आघवेचि अर्थ । करूनि घाली अनर्थ । गुण ते ते व्यवस्थित । दोषचि मानी २७ किंबहुना श्रुतिजातें । अधिष्ठूनि केलें सरतें । तेतुलेंहि उपरतें । जाणे जे बुद्धी २८ को णातेंही न पुसतां । तामसी जाणावी पंडुसुता । रात्री काय धर्मार्थी । साच करावी २९ एवं बुद्धीचे भेद । तिन्ही तुज विशद । सांगितले स्वबोध- । कुमुदचंद्रा ७३० आतां ययाची बुद्धिवृत्ती । निष्टंकिला कर्मजातीं । खांदु मां-डिजे धृती । त्रिविधा तया ३१ तिये धृतीचेही विभाग । तिन्ही यथालिंग । सांगिजती चांग । अवधान देईं ३२

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः । योगेनाऽव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

पाल्हेवे हातु । न रिघवे आगीआंतु । बाधाचिये १२ तैसें कर्म अकरणीय । देखोनि महाभय । उपजे निःसंदेह । बुद्धी जिये १३ वाढिलें रांधूनि विषें । तेथें जाणिजे मृत्यु न चुके । तेविं निषेधीं कां देखे । बंधातें जे १४ मग बंधभय-भरितीं । तियें निषिद्धीं प्राप्तीं । विनियोगु जाणे निवृत्ती । कर्माचिये १५ ऐसेनि कार्याकार्यविवेकीं । जे प्रवृत्ति निवृत्ति मापकीं । खरा कुडा पारखी । जिया परी १६ तैसी कृत्याकृत्यशुद्धी । बुझे जे निरवधी । सात्त्विक म्हणिपे बुद्धी । तेचि तूं जाण १७

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

आणि बकाच्या गांवीं । घेपे क्षीरनीर सकलवी । कां अहोरात्रींची गोंवी । आंधळें नेणे १८ जया फुलाचा मकरंदु फावे । तो काष्ठें कोरूं धांवे । पारि भ्रमरपणा नव्हे । अव्हांटा जेविं १९ तैसीं इयें कार्याकार्यें । धर्माधर्मरूपें जियें । तियें न चोजवितां जाये । जाणती जे कां ७२० अगा डोळांवीण मोतियें । घेतां पाडु मिळे विपायें । न मिळणें तें आहे । ठेविलें तेथें २१ तैसें आकरणीय अवचटें । नोडवे तरीच लोटे । एऱ्हवीं जाणें एकवटें । दोन्ही जे कां २२ ते गा बुद्धि चोखविखीं । जाण येथ राजसी । अक्षत टाकिली जैसी । मांदियेवरी २३

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽवृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ३२

आणि राजा जिया वाटा जाये । ते चोरांसि आडव होये । कां राक्षसां दिवो पाहे । राति होऊनि २४ ना ना निधानचि निदैवा । होये कोळसयाचा उडवा । पैं असतें आपणपें जीवा । नाहीं जालें २५ तैसें धर्मजात तितुकें । जिये बुद्धीसी पातकें । साच तें लटिकें । ऐसेंचि बुझे २६ ते आघवेचि अर्थ । करूनि घाली अनर्थ । गुण ते ते व्यवस्थित । दोषचि मानी २७ किंबहुना श्रुतिजातें । अधिष्ठूनि केलें सरतें । तेतुलेंहि उपरतें । जाणे जे बुद्धी २८ कोणातेंही न पुसतां । तामसी जाणावी पंडुसुता । रात्री काय धर्मार्था । साच करावी २९ एवं बुद्धीचे भेद । तिन्ही तुज विशद । सांगितले स्वबोध- । कुमुदचंद्रा ७३० आतां ययाची बुद्धिवृत्ती । निष्टंकिला कर्मजातीं । खांडु मांडिजे धृती । त्रिविधा तया ३१ तिये धृतीचेही विभाग । तिन्ही यथालिंग । सांगिजती चांग । अवधान देईं ३२

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः । योगेनाऽव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

तरी उदेलिया दिनकरु । चोरीसिं थोके आधारु । कां राजाज्ञा अव्यवहारु । कुंठवी जेवीं ३३ ना ना पवनाचा साटु । वाजीनलिया नीटु । आंगेंसीं वोमाटु । सांडिती मेघ ३४ कां आगस्तीचेनि दर्शनें । सिंधु घेउनी ठाती मौनें । चंद्रोदयीं कमळवनें । मिठी देती ३५ हें असो पावो उचलिला । मदमुख न ठेविती खालां । गर्जोनि पुढां जाला । सिंहु जरी ३६ तैसा जो धीरु । उठलिया अंतरु । मनादिकें व्यापारु । सांडिती उभीं ३७ इंद्रियां विषयांचिया गांठी । अपैसया सुटती किरीटी । मन मायेच्या पोटीं । रिगती दाही ३८ अधोर्ध्व गुढें काढी । प्राण नवांची पेंडी । बांधोनि घाली उडी । मध्यमेमाजीं ३९ संकल्पविकल्पांचें लुगडें । सांडूनि मन उघडें । बुद्धि मागिलेकडे । उगीचि बैसे ७४० ऐसी धैर्यराजें जेणें । मन प्राण करणें । स्वचेष्टांचीं संभाषणें । सांडविजती ४१ मग आघवींचि सडीं । ध्यानाच्या आंतुला मढीं । कोंडिजती निरवडी । योगाचिये ४२ परी परमात्मया चक्रवर्ती । उगाणिती जंव हातीं । तंव लांचु न घेतां धृती । धरिजती जिया ४३ ते गा धृती येथें । सात्त्विक हें निरुतें । आईक अर्जुनातें । श्रीकांतु म्हणे ४४

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ३४

आणि होऊनियां शरीरीं । स्वर्गसंसाराच्या दोहीं घरीं । नांदे जो पोटभरी त्रिवर्गोपायें ४५ तो मनोरथांच्या सागरीं । धर्मार्थकामांच्या तारुवावरी । जेणें धैर्यबळें करी । क्रिया वणिज ४६ जें कर्म भांडवला सुये । तयाची चौगुणी येती पाहे । येवढें सायास साहे । जया धृती ४७ ते गा धृती राजस । पार्था येथ पारियेस । आतां आइक तामस । तिसरी जे कां ४८

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ३५

तरि सर्वाधमें गुणें । जयाचें कां रूपा येणें । कोळसा काळेपणें । घडला जैसा ४९ अहो प्राकृत आणि हीनु । तयाही कीं गुणत्वाचा मानु । तरि न म्हणिजे पुण्यजनु । राक्षसु काई ७५० पैं ग्रहांमाजि इंगळु । तयातें म्हणिजे मंगळु । तैसा तमीं धसाळु । गुणशब्दु हा ५१ जे सर्वदोषांचा वसौटा । तमचि कामऊनि सुभटा । उभारिला आंगवठा । जया नराचा ५२ तो आळसु सूनि असे कांखे । म्हणौनि निद्रे कहीं न मुके । पापें पोषितां दुःखें । न सांडिजे जेविं ५३ आणि देहधनाचिया आवडी । सदा भय तयातें न सांडी ।

तर, सूर्योदय होतांच जसा चौर्यकर्मासह अंधकार नाहींसा होतो, किंवा राजाज्ञा झाली असतां कुव्यवहार बंद पडतो; ३३ किंवा वारा एकसारखा सपाट्यानें वाहूं लागला म्हणजे मेघ हे आपल्या गर्जनांसह नाहींतसे होतात, ३४ अथवा अगस्ति ऋषींच्या दर्शनानें समुद्राच्या गर्जना बंद पडतात, किंवा चंद्रोदय झाल्यावर सूर्यविकासिनी कमळें आपोआप मिटतात; ३५ फार काय सांगावें ! गर्जना करून सिंह पुढें आला तर मदोन्मत्त हत्तीला देखील उचललेला पाय खालीं ठेवण्याचें सुचत नाहीं; ३६ तसें, सात्त्विक धैर्य उत्पन्न झालें असतां मन, प्राण व इंद्रियें यांचे व्यापार जागचे जागीं बंद पडतात. ३७ अर्जुना, इंद्रियें व विषय यांचा स्नेह आपोआप सुटतो, आणि तीं घाबरून आपली आई जें मन त्याच्या पोटांत शिरतात. ३८ प्राणाचे जे नऊ प्रकारचे भेद आहेत, ते सर्व मोडून व एकत्र करून त्यांस सुषुम्ना नाडीच्या कोठडींत अडकवून टाकितें; ३९ मनाचें संकल्पविकल्परूपी वस्त्र फेडून मन उघडें करितें, आणि मग बुद्धी मनाच्या मागें स्वस्थ बसते; ७४० याप्रमाणें जो धैर्यराज मन, प्राण व इंद्रियें यांच्या स्वकीय चेष्टांचीं भाषणें बंद पाडितो; ४१ मग सर्वांचा झाडा घेऊन त्यांस ध्यानाच्या आंतल्या कोठडींत युक्तीनें कोंडून टाकतो; ४२ परंतु चक्रवर्ती जो परमात्मा, त्याच्या ताब्यांत त्यांस देईपर्यंत त्यांजपासून लांच न घेतां त्यांना तो धैर्यराज सोडीत नाहीं. ४३ लक्ष्मीपति भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनाला ह्मणतातः–असें जें धैर्य, तें केवळ सात्विक धैर्य होय, असें समज. ४४

अन्वय–अर्जुन, (नरः) यया धृत्या धर्मकामार्थान् धारयते, (यया च नरः) प्रसंगेन फलाकांक्षी (भवति), सा धृतिः राजसी. ॥ ३४ ॥

अर्थ–हे अर्जुना, ज्या धैर्यानें, धर्म, काम व अर्थ हे तीनच पुरुषार्थ मनुष्य करितो; व त्या त्या पुरुषार्थांच्या आचरणसमयीं फलांची इच्छा करितो, तें राजस धैर्य होय. ॥ ३४ ॥

आणि, शरीर हेंच माझें स्वरूप असें मानून जो स्वर्ग व संसार ह्या दोहोंतच धर्म, अर्थ व काम या तीन उपायांनीं आनंदानें वास करतो; ४५ तो मनोरथसागरांत धर्मार्थकामरूपी नौकेवर ज्या धैर्यानें व्यापार करितो, ४६ जें कर्मरूपी भांडवल घातलें असतां त्याचा चौपट फायदा येतो, असें मानून ज्या धैर्यानें साहस कर्म करितो, ४७ या धैर्यास अर्जुना, राजस धैर्य असें ह्मणतात. आतां, तिसऱ्या तामस धैर्याचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ४८

अन्वय–पार्थ दुर्मेधाः (नरः) यया (धृत्या) स्वप्नं, भयं, शोकं, विषादं, मदं एव च न विमुंचति, सा धृतिः तामसी (मता). ॥ ३५ ॥

अर्थ–पार्था, ज्या धैर्यानें दुष्टबुद्धीचा मनुष्य झोंप, त्रास, शोक, खेद, व मद यांना सोडीत नाहीं तें तामस धैर्य होय. ॥ ३५ ॥

तर, सर्व नीच गुणांनीं युक्त असून जें उत्पन्न होतें; जसा कोळसा हा काळेपणानें घडलेला असतो; ४९ अहो, प्राकृत (जड) आणि हीन असा असूनही त्याला गुण हें मोठें नांव देण्याचें प्रयोजन काय ? अशी शंका येईल, तर असें पहा कीं, राक्षसांलाही पुण्यजन ह्मणत नाहींत काय ?७५० सर्व ग्रहांत जो इंगळ (निखाऱ्याप्रमाणें ताप देणारा), त्यालाही मंगळ म्हणत नाहींत काय ? तसा तमाला गुण हा ढसाळ (साधारण) शब्द आहे. ५१ हे सुभटा अर्जुना, सर्व दोषांचें वसतिस्थान जो तमोगुण, तो कमवून ज्या नराची मूर्ति बनलेली आहे;५२ ज्याप्रमाणें पापाचें पोषण केलें असतां दुःख सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें तो खाकेंत आळस बाळगून असतो, ह्मणून निद्रा त्याला कधीं सोडीत नाहीं; ५३ आणि ज्याप्रमाणें दगडापासून कठीणपणा कधीं दूर होत नाहीं, त्याप्रमाणें देह-

विसंवूं न सके धोंडी । काठिण्य जैसें ५४ आणि पदार्थजातीं स्नेहो । बांधे ह्मणोनि तो शोका ठावो । केला न शके पाप जावों । कृतघ्नौनि जैसें ५५ आणि असंतोष जीवेंसीं । धरूनि ठेला अहर्निशीं । म्हणौनि मैत्री तेणेंसीं । विषादें केली ५६ लसणातें न सांडी गंधी । कां अपथ्यशीळातें व्याधी । तैसी केली मरणावधी । विषादें तया ५७ आणि वयसा वित्तकामु । ययाचा वाढवी संभ्रमु । म्हणौनि मदें आश्रमु । तोचि केला ५८ आगीतें न सांडी तापु । सळातें जातीचा सापु । कां जगाचा वैरी वासिपु । अखंडु जैसा ५९ नातरी शरीरातें काळु । न विसंबे कवणे वेळु । तैसा आथि अढळु । तामसीं मदु ७६० एवं पांचही हे निद्रादिक । तामसाच्या ठाईं दोख । जिया धृती देख । धरिले आहाती ६१ तिये गा धृती नांवें । तामसी येथ हें जाणावें । म्हणितलें तेणें देवें । जगाचेनि ६२ एवं त्रिविध जे बुद्धि । कीजे कर्मनिश्चयो आधि । तो धृती या सिद्धि । नेइजो येथ ६३ सूर्यें मार्गु गोचरु होये । आणि तो चालती कीर पाये । परि चालणें तें आहे । धैर्यें जेविं ६४ तैसी बुद्धि कर्मातें दावी । ते करणसामग्री निफजवी । परि निफजावया होआवी । धीरता जे ६५ ते हे गा तुजप्रति । सांगितली त्रिविध धृती । यया कर्मत्रया निष्पत्ति । जालिया मग ६६ येथ फळ जें एक निफजे । सुख जयातें म्हणिजे । तेंही त्रिविध जाणिजे । कर्मवशें ६७ तरि फळरूप तें सुख । त्रिगुणीं भेदलें देख । विवंचूं आतां चोख । चोखीं बोलीं ६८ परि चोखी ते कैसी सांगे । पैं घेवों जातां बोलबगें । कानींचियेही लागे । हातींचा मळु ६९ म्हणौनि जयाचेनि अव्हेरें । अवधानही होय बाहिरें । तेणें आइक हो अंतरें । जिवाचेनि ७७० ऐसें ह्मणौनि देवो । त्रिविधा सुखाचा प्रस्तावो । मांडला तो निर्वाहो । निरूपित असे ७१

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ॥३६॥

म्हणे सुखत्रयसंज्ञा । सांगों ह्मणौनि प्रतिज्ञा । बोलिलों तें प्राज्ञा । ऐक आतां ७२ तरि सुख तें गा किरीटी । दाविजेल तुज दिठी । जें आत्मयाचिये भेटी । जीवासि होय ७३ परी मात्रेचेनि मापें । दिव्यौषध जैसें घेपे । कां कथिलाचें कीजे रूपें । रसभावनीं ७४ ना ना लवणाचें जळ । होआवया दोनि चार वेळ । देऊनि सांडिजती ढाळ । तोयाचे जेविं ७५ तेविं जालेनि सुखलेशें । जीवु भाविलिया अभ्यासें । जीवपणाचें नासे । दुःख जेथें ७६ तें येथ

रूप बनावर त्याची नेहमीं अत्यंत प्रीति असल्यामुळें त्याला भय सोडीत नाहीं; ५४ आणि कृतघ्न मनुष्याचें पाप जाण्याविषयीं कितीही खटपट केली असतां जसें तें जात नाहीं, तसें पदार्थमात्राचे ठिकाणीं प्रीति ठेवल्यामुळें तो शोकाचें रहाण्याचें ठिकाण होतो; ५५ आणि रात्रंदिवस असंतोष आपल्या जीवाशीं बांधून ठेविला असल्यामुळें विषादानें ज्याच्याशीं मैत्री केली आहे; ५६ लसुणाची घाण जशी त्याजपासून दूर होत नाहीं, किंवा कुपथ्य करणाऱ्या मनुष्याला व्याधि सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें. विषादानें याजबरोबर आजन्म मैत्री केलेली असते; ५७ आणखी तारुण्य, वित्त व काम यांचा जो गर्व वहातो, ह्मणून त्याचे ठिकाणीं मदही वास करतो; ५८ अग्नीला जशी तप्तता सोडीत नाहीं; जातिवंत सापाचा सळसळपणा जसा सुटत नाहीं; अथवा भय हें जसें सर्व जगाचें वैरी असून त्याला सोडीत नाहीं; ५९ अथवा काळ हा शरीराला कधींही विसरत नाहीं, तसा तमोगुणाच्या ठिकाणीं मद अखंड असतो. ७६० याप्रमाणें निद्रा, भय, शोक, विषाद व मद हे पांच तमाचे दोष ज्या धैर्यानें धारण केले आहेत, ६१ त्या धैर्याला तामस धैर्य असें म्हणतात, असें जगन्नायक भगवान् श्रीकृष्ण बोलले. ६२ याप्रमाणें, तीन प्रकारच्या बुद्धींनीं जो कर्माचा निश्चय केला, तो धैर्य शेवटास नेतें. ६३ सूर्य उगवल्यावर मार्ग दिसूं लागून त्यावरून मनुष्य पायांनीं चालतो, परंतु चालणारानें धैर्य धारण केल्याशिवाय चालणें होत नाहीं; ६४ त्याप्रमाणें, बुद्धि ही कर्माला दाखविते तें कर्म इंद्रियें उत्पन्न करितात, परंतु उत्पन्न होण्याला तें धैर्य लागतें, ६५ तें धैर्य तुला तीन प्रकारांनीं सांगितलें; आणि त्याच धैर्यामुळें तीन प्रकारचें कर्म उत्पन्न झालें. ६६ मग त्याला जें फळ येतें, व ज्याला सुख अशी संज्ञा आहे, तेंही कर्माप्रमाणें तीन प्रकारचें आहे. ६७ तर फळरूप जें सुख, तें तीन गुणांनीं निरनिराळें केलेलें आहे. त्याचा आतां स्पष्ट भाषणांनीं विचार करूं. ६८ तें स्पष्ट कसें सांगेन म्हणशील, तर शब्दाच्या मार्गानें सांगण्यास गेलें असतां शब्दाचा मळ त्याला लागतो, व कर्णद्वारां श्रवण केलें असतां, कर्णरूप हाताचा मळ त्याला लागतो. ६९ म्हणून शब्दाचा व अवधानाचा अव्हेर करून तें केवळ अंतःकरणानें श्रवण कर. ७७० असें बोलून देवांनीं त्रिविध सुखाचें वर्णन करण्याविषयीं प्रस्तावना केली, तीच व्यवस्था मी सांगतों. ७१

अन्वय–भरतर्षभ, इदानीं तु त्रिविधं सुखं मे शृणु; यत्र (सुखे जीवः) अभ्यासात् रमते, दुःखांतं च निगच्छति.

अर्थ–आतां, हे भरतश्रेष्ठा, ज्या सुखाचे ठिकाणीं अभ्यासानें जीव रमतो, व त्याच्या दुःखाचा नाश होतो, तें सुखही तीन प्रकारचें आहे; तें मी सांगतों, ऐक. ॥ ३६ ॥

भगवान् म्हणतातः—हे बुद्धिमंता अर्जुना, सुखाचीं तीन रूपें गुणांच्या योगानें आहेत म्हणून तुला जें म्हटलें होतें, तीं सगतों, ऐक. ७२ हे किरीटी, जीवाला आत्म्याची भेट होते वेळेस जो आनंद होतो, त्याला सुख असें म्हणावें. तें सुख तुला समजेल असें सांगतों ७३ जसें उत्तम औषध मात्रेच्या प्रमाणानें सेवन करावें, अथवा रसाचीं पुटें देऊन जसें कथलाचें रुपें करावें, ७४ किंवा मिठाचें पाणी करणें असल्यास ज्याप्रमाणें त्याजवर दोन चार वेळ पाणी घालावें लागतें, ७५ त्याप्रमाणें, सुखाचा यत्किंचित् लाभ झाला असतां तोच अभ्यास पुढें वाढवून जीवदशेचें दुःख जेथें नाहींसें होतें, ७६ तें आत्मसुखही गुणांच्या यो-

आत्मसुख । जालें असे त्रिगुणात्मक । तेंही सांगों एकैक । रूप आतां ७७

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

आतां चंदनाचें बुड । सर्पीं जैसें दुवाड । कां निधानाचें तोंड । विवसिया जेवि ७८ अगा स्वर्गींचें गोमटें । आडव यागसंकटें । कां बाळपण दासटें । त्रासकाळें ७९ हें असो दीपाचिये सिद्धी । अवघड धू आधीं । नातरि तो औषधीं । जिभेचा ठावो ७८० तयापरी पांडवा । जया सुखाचा रिगावा । विषम तेथ मेळावा । यमदमांचा ८१ देत सर्वस्नेहा मिठी । आंगीं ऐसें वैराग्य उठी । स्वर्गसंसारा कांटी । काढितची ८२ विवेकश्रवणें खरपुसें । जेथ व्रताचरणें ककेशें । करितां जाती भोकसे । बुद्‌ध्यादिकांचे ८३ सुषुम्नेचेनि तोंडें । गिळिजे प्राणापानाचे लोंढे । बोहणियेसीचि येवढें । भारी जेथ ८४ जें सारसांही विघडतां । होय वोहाहूनि वत्स काढितां । ना भणगु दवडितां । भाणयावरुनी ८५ पैं मायेपुढौनि बाळक । काळें नेतां एकुलतें एक । होय कां उदक । तुटतां मीना ८६ तैसें विषयांचें घर । इंद्रियां सांडितां थोर । युगांतु होय तें वीर । विराग साहाती ८७ ऐसा जया सुखाचा आरंभु । दावी काठिण्याचा क्षोभु । मग क्षीराब्धीं लाभु । अमृताचा जैसा ८८ पहिलया वैराग्यगरळा । धैर्यशंभु वोडवी गळा । तरि ज्ञानामृतें सोहळा । पाहे जेथें ८९ पैं कोलिताही कोपे ऐसें । द्राक्षांचें हिरवेपण असे । तें परिपाकीं कां जैसें । माधुर्य आते ७९० तें वैराग्यादिक तैसें । पिकालिया आत्मप्रकाशें । मग वैराग्येंसींही नाशे । अविद्याजात ९१ तेव्हां सागरीं गंगा जैसी । आत्मीं मीनल्या बुद्धि तैसी । अद्वयानंदाची आपैसी । खाणी उघडे ९२ ऐसें स्वानुभवविश्रामें । वैराग्यमूळ जें परिणमे । तें सात्त्विक येणें नामें । बोलिजे सुख ९३

विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

आणि विषयेंद्रियां । मेळु होतां धनंजया । जें सुख जाय थडिया । सांडूनि दोन्ही ९४ अधिकारिया रिगतां गांवो । होय जैसा उत्साहो । कां रिणावरी विवाहो । विस्तारिला ९५ ना ना रोगिया जिभेपासीं । केळें गोड साखरेंसीं । कां बचनागाची जैसी । मधुरता पहिली ९६ पहिलें संवचोराचें मैत्र । हाटभेटीचें कलत्र । कां लाघवियाचे विचित्र । विनोद ते ९७ तैसें विषयेंद्रियदोखीं । जें सुख जीवातें पोखी । मग उपडिला खडकीं । हंसु जैसा ९८ तैसी जोडी आ-

गानें तीन प्रकारचें झालें आहे, त्या एकेकाचीं लक्षणें तुला सांगतों. ७७

अन्वय–यत् अग्रे विषं इव, परिणामे अमृतोपमम् आत्मबुद्धिप्रसादजं (अस्ति), तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम्. ३७

अर्थ–जें आरंभीं विषासारखें कडू, परिणामीं अमृतासारखें गोड, आणि आत्मविषयक बुद्धीच्या प्रसादापासून उत्पन्न झालेलें असतें, तें सात्त्विक सुख होय. ॥ ३७ ॥

आतां, चंदनाच्या बुडापासून वरपर्यंत जशीं सर्पांचीं वेष्टणें असतात अथवा द्रव्याच्या ठेव्यावर जसा ब्रह्मराक्षसादिकांचा प्रतिबंध असतो. ७८ अरे, स्वर्गाचे उत्तम भोग मिळविण्यास प्रथम जसें यज्ञाचें महत्संकट आहे, किंवा बालदशेमध्यें मुलांचा सर्वस्वीं त्रास सहन करावा लागतो; ७९ हें राहो; पण दिवा लावणें झाल्यास प्रथम विस्तव पेटविण्यास जसा धुराचा त्रास सोसावा लागतो,७८० त्याप्रमाणें अर्जुना,आत्मसुखाची प्राप्ति करून घेण्याकरितां यमदमादिक साधनांचें दुःख सोसावें लागतें. ८१ देहादिकांवरील प्रीतीचा ग्रास करणारें असें अग्नीप्रमाणें तीव्र वैराग्य जेव्हां उत्पन्न होईल, तेव्हां तें स्वर्ग व संसार यांचें कुंपण उपटून टाकतें. ८२ तीव्र अशा ज्ञानाचें श्रवण व कठोर व्रताचरण करतांना जेथें बुद्धि इत्यादिकांचे वाभाडे निघतात, ८३ सुषुम्ना नाडीच्या तोंडानें प्राण व अपान या वायूंचा रोध करावा लागतो, याप्रमाणें सुरवातीस जेथें महत्कष्ट आहेत; ८४ चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोड्याची ताटातूट केली असतां अथवा गाईला पान्हा फुटल्यावर कांसेपासून वांसरास माघारी ओढलें असतां, किंवा क्षुधितास पानावरून उठवून लाविलें असतां, ८५ अथवा आईपुढून एकुलतें एक लेंकरूं काळानें ओढून नेलें असतां, किंवा माशास पाण्यांतून काढलें असतां जसें दुःख होतें, ८६ तसें विषयांचें घर सोडते वेळेस इंद्रियांना युगांत ओढवल्याप्रमाणें दुःख होतें; परंतु वैराग्यसंपन्न शूर तेंही दुःख सहन करतात. ८७ असा ज्या सुखाचा आरंभ कष्टमय आहे, तो जो सहन करील, त्याला जसा क्षीराब्धीचें मंथन करिते वेळेस ज्यांनीं दुःख सहन केलें त्यांना अमृताचा लाभ झाला, तसा परमसुखाचा लाभ होतो. ८८ प्रथम वैराग्यरूप गरळ ज्यांत निवेल तें प्राशन करण्यास सात्त्विकधैर्यरूपी शंभु जेव्हां आ करील, तेव्हां परिणामीं ज्ञानरूप अमृताचा सोहळा भोगावयास सांपडतो. ८९ हें पहा--द्राक्षांचा आंबटपणा कच्चेपणीं कोळितासही मागें सारतो, परंतु तींच पिकल्यावर मधुर लागतात; ७९० तसें वैराग्य आत्मप्रकाशानें पूर्णतेस आल्यावर मग तेथें वैराग्य दिक सर्व दुःखांचा नाश होतो.९१ समुद्रास गंगा मिळाल्यावर जशी सुखरूप होते, तशी बुद्धि आत्म्याचे ठिकाणीं मिळाली असतां तिला अद्वयानंदरूपी सुखाची खाण उघडते. ९२ याप्रमाणें, ज्या सुखास वैराग्य हें मूळ असून आत्मानंदप्राप्ति हा ज्याचा परिणाम होय, त्या सुखाला सात्त्विक सुख असें म्हणतात. ९३

अन्वय–यत् विषयेन्द्रियसंयोगात् अग्रे अमृतोपमं परिणामे (च) विषं इव अस्ति), तत् सुखं राजसं स्मृतं. ३८

अर्थ–जें विषय आणि इंद्रियें यांच्या संयोगानें आरंभीं अमृतासारखें गोड आणि परिणामीं विषासारखें कडू असतें, तें राजस सुख होय. ॥ ३८ ॥

आणि अर्जुना, विषय व इंद्रियें यांचा संबंध झाला म्हणजे दुथड्या भरून जो सुखाचा पूर येतो; ९४ अधिकारी आपल्या अधिकाराच्या गांवीं गेला असतां जसा उत्सव होतो; किंवा ऋण काढून लग्नाचा जसा समारंभ करावा; ९५ अथवा रोग्याला साखर केळीं हीं कुपथ्यें असूनही जशीं गोड लागतात; किंवा वचनाग खाते वेळेस जसा गोड लागतो;९६ संवचोराची मैत्री जशी प्रथम गोड असते किंवा बाजारांतील स्त्रियांचें (वेश्यादिकांचें) आचरण प्रथम सुखकर वाटतें; किंवा नटाचे अविर्भाव जसे आल्हादकारक वाटतात, ९७ तसें विषय व इंद्रियें यांच्या संबंधानें जीवाला जें सुख होतें, तें परिणामीं दुःखदायक असतें. खडकावर सांचलेल्या पाण्यांत शुक्रादि चांदण्यांचें प्रतिबिंब पडलेलें पाहून तीं रत्नें आहेत, अशा भ्रमानें हंसानें त्यावर उडी घातली असतां, रत्नप्राप्ति न होतां जसा तो प्राणास मुकतो, ९८ तशी, ज्यायोगें सुकृतानें मि-

घवी आटे । जीविताचा ठाय फिटे । सुकृताचियाही सुटे । धनाची गांठी ९९ आणिक भोगिलें जें कांहीं । तें स्वप्न तैसें होय नाहीं । मग हानीच्याचि घाईं लोळावें उरे ८०० ऐसें आपत्ती जें सुख । ऐहिकीं परिणमे देख । परत्रीं कीर विख । होऊनि परते १ जे इंद्रियजाता लळा । दिधलिया धर्माचा मळा । जाळूनि भोगिजे सोहळा । विषयांचा जेथ २ तेथ पातकें बांधिती थावो । तियें नरकीं देती ठावो । जेणें सुखें हा अपावो । परत्रीं ऐसा ३ पैं नामें विष महुरें । परी मारूनि अंतीं खरें । तैसें आदि जें गोडिरें । अंतीं कडू ४ पार्था तें सुख साचें । वळिलें आहे रजाचें । म्हणौनि न शिवें तयाचें । आंग कहीं ५

यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

आणि अपेयाचेनि पानें । अखाद्याचेनि भोजनें । स्वैरस्त्रीसंनिधानें । होय जें सुख ६ कां पुढीलांचेनि मारें । नातरी परस्वापहारें । जें सुख अवतरे । भाटाच्या बोलीं ७ जें आलस्यावरी पोखिजे । निद्रेमाजीं जें देखिजे । जयाच्या आद्यंतीं भुलिजे । आपुली वाट ८ तें गा सुख पार्था । तामस जाण सर्वथा । हें बहु न सांगोंचि जे कथा । असंभाव्य हे ९ ऐसें कर्मभेदें मुदलें । फळसुखही त्रिधा जालें । तें हें यथागमें केलें । गोचर तुज ८१० तें कर्ता कर्म कर्मफळ । ये त्रिपुटी येकी केवळ । वांचूनि कांहींचि नसे स्थूळ- । सूक्ष्मीं इये ११ आणि हे तंव त्रिपुटी । तिहीं गुणीं इहीं किरीटी । गुंफिली असे पटीं । तांतुवीं जैसी १२

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्रिभिर्गुणैः ४०

म्हणौनि प्रकृतीच्या अवलोकीं । न बंधिजे इहीं सत्त्वादिकीं । तैसी स्वर्गीं ना मृत्युलोकीं । आथी वस्तु १३ कैंचा लोंवेवीण कांबळा । मातियेवीण मोदळा । कां जळेवीण कल्लोळा । होणें आहे १४ तैसें न होनि गुणाचें । सृष्टीची रचना रचे । ऐसें नाहींच गा साचें । प्राणिजात १५ यालागीं हे सकळ । तिहीं गुणांचेंचि केवळ । घडलें आहे निखिळ । ऐसें जाण १६ गुणीं देवां त्रयी लाविली । गुणीं लोकीं त्रिपुटी पाडिली । चतुर्वर्णी घातली । सिनानीं उळिगें १७

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

तेचि चारी वर्ण । पुससी जरी कोण कोण । तरी जयां मुख्य ब्राह्मण । धुरेचे कां १८ येर क्षत्रिय वैश्य दोन्ही । तेही ब्राह्मणाच्याचि मानिजे मानीं ।

ठविलेल्या सुखांची जोड नाहींशी होते, व जीवांचाही नाश होतो; आणि विषयसुख मिळण्याकरितां संपादिलेल्या सर्व पुण्यरूपी धनाचाही नाश होतो; ९९ आणि भोगलेले जे विषय तेही स्वप्नाप्रमाणें नाहींतसे होतात. मग दुःखाच्या राशींत लोळणें, हेंच त्याच्या वांट्यास रहातें. ८०० इहलोकीं प्राप्त झालेलें जें सुख, त्याचा हा अशा प्रकारचा परिणाम होतो; आणि तें परलोकींही खरोखर विषरूपानेंच फलप्रद होतें. १ जे इंद्रियांचें लाड पुरविण्याकरितां धर्मरूपी मळा त्यांचे स्वाधीन करतात, ते धर्म जाळून इंद्रियांकडून विषयांचा सोहळा भोगवितात. २ मग पातकांस थारा मिळून तीं बलवान् होतात, व नरकप्राप्ति करून देतात. ज्या इहलोकच्या सुखानें परलोकीं हा असा घात होतो. ३ हें पहा—जसें विष हें शब्दानें मात्र मधूर, परंतु परिणामीं प्राणनाश करणारें आहे, तसें इहलोकींचें सुख आरंभीं गोड असून परिणामीं कडू आहे. ४ पार्था, हें सुख केवळ रजोगुणाचेंच बनलेलें (राजस) आहे, म्हणून त्याला तूं कधींही स्पर्श करूं नको. ५

अन्वय–यत् अग्रे अनुबंधे च आत्मनः मोहनं निद्रालस्यप्रमादोत्थं (च), तत् सुखं तामसं उदाहृतं. ॥ ३९ ॥

अर्थ-जे आरंभीं व शेवटीं चित्ताला मोह उत्पन्न करणारें, आणि निद्रा, आळस व प्रमाद यांपासून उत्पन्न झालेलें, तें तामस सुख होय. ॥ ३९ ॥

आणि अपेयपानानें, अभक्ष्यभक्षणानें व स्वैरिणी स्त्रीच्या संयोगानें उत्पन्न होणारें जें सुख, ६ किंवा दुसऱ्याचा घात करून अथवा दुसऱ्याचें सर्वस्व हरण करून किंवा भाटाच्या स्तुतिपाठानें जें सुख होतें; ७ जें आळसानें किंवा निद्रेनें वाढतें; आणि ज्या सुखाच्या आरंभीं व शेवटीं आपल्या कल्याणाची शुद्धि नसतें, ८ तें सुख अर्जुना, तामस असें जाण. ही कथा मी विस्तारानें सांगत बसत नाहीं. कारण, ती असंभाव्य आहे. ९ अशा प्रकारें मूळ कर्माच्या भेदानें फलरूप सुख हें तीन प्रकारचें झालें आहे, तें तुला यथाशास्त्र सांगितलें. ८१० सर्व जगतांत लहान व मोठ्या वस्तु ज्या आहेत, त्यांत एकही वस्तु कर्ता, कर्म व फल या त्रिपुटीशिवाय सांपडणार नाहीं. ११ आणि अर्जुना, पट जसा तंतूंनीं तयार केला आहे, तशी ही त्रिपुटी पाहूं गेलें असतां तीन गुणांनीं भरलेली आहे. १२

अन्वय–यत् सत्त्वं एभिः प्रकृतिजैः त्रिभिः गुणैः मुक्तं स्यात्, तत् पृथिव्यां वा दिवि वा पुनः देवेषु (वा) न अस्ति.

अर्थ–प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या या तीन गुणांपासून अलिप्त अशी स्थावरजंगम वस्तु पृथ्वीवर, स्वर्गीं व देवादिकांतही दृष्टीस पडत नाहीं. ॥ ४० ॥

म्हणून, तूं हें लक्षांत ठेव कीं, प्रकृतीच्या गुणांनीं बद्ध झालेली अशी कोणतीही वस्तु या लोकीं अथवा स्वर्गलोकीं नाहीं. १३ लोंकरीवांचून कांबळा व मातीवांचून गोळा कसा होणार? अथवा पाण्यावांचून लाटा कशा होतील? १४ त्याप्रमाणें, जीवमात्र गुणांच्या रचनेवांचून या सृष्टींत मोकळे नाहींत. १५ यास्तव, हे सर्व जगांतील पदार्थ तीन गुणांनींच केवळ रचलेले आहेत, असें समज. १६ या तीन गुणांची शक्ति इतकी अचाट आहे कीं, त्यांनीं एका देवाचे तीन देव केले; आणि लोकाचे तीन लोक (स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ) गुणांनींच केले आहेत; आणि चार वर्ण व त्यांचीं कर्में निरनिराळीं केलीं आहेत. १७

अन्वय–परंतप, ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च कर्माणि स्वभावप्रभवैः गुणैः प्रविभक्तानि (सन्ति). ॥ ४१ ॥

अर्थ–हे परंतपा, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांचीं कर्में प्रकृतिजन्य गुणांनीं निरनिराळीं आहेत. ॥ ४१ ॥

ते चार वर्ण कोणते असें जर पुसशील, तर ज्यांत अग्रभागीं ब्राह्मण आहेत. १८ दुसरे क्षत्रिय व वैश्य हे दोन वर्ण वैदिक कर्म करण्याचे अ-

जे ते वैदिकविधानीं । योग्य म्हणौनि १९ चौथा शूद्रु जो धनंजया । वेदीं
लागु कीर नाहीं तया । तऱ्ही वृत्ति वर्णत्रया- । अधीन तयाची ८२० निये
वृत्तीचिया जवळिका । वर्णा ब्राह्मणादिकां । शूद्रु कीही देखा । चौथा जाला
२१ जैसा फुलाचेनि सांगातें । तांतु तुरंबिजे श्रीमंतें । तैसें द्विजसंगें शूद्रातें ।
स्वीकारी श्रुती २२ ऐसेसी गा पार्था । हे चतुर्वर्ण्यव्यवस्था । करूं आतां कर्म-
पथा । यांचिया रूपा २३ जिहीं गुणीं ते वर्ण चारी । जन्ममृत्यूचिये कातरी ।
चुकोनियां ईश्वरीं । पैठे होती २४ जियें आत्मप्रकृतीचे इहीं । गुणीं सत्त्वा-
दिकीं तिहीं । कर्में चौघां चहूं ठाईं । वांटिलीं वर्णा २५ जैसें बापें जोडिलें लेंका ।
वांटिलें सूर्यें मार्ग पांथिकां । ना ना व्यापार सेवकां । स्वामी जैसे २६ तैसी
प्रकृतीच्या गुणीं । जया कर्मांची वेल्हावणी । केली आहे वर्णीं । चहूं इहीं २७
तेथ सत्त्वें आपल्या आंगीं । समीननिमीन भागीं । दोघे केले नियोगी । ब्रा-
ह्मण क्षत्रिय २८ आणि रज परी सात्त्विक । तेथ ठेविले वैश्य लोक । रजचि
तमभेसक । तेथ शूद्र ते गा २९ ऐसा येकाचि प्राणिवृंदा । भेदु चतुर्वर्णधा ।
गुणींचि प्रबुद्धा । केला जाण ८३० मग आपलें ठेविलें जैसें । आइतेंचि दीपें
दिसे । गुणभिन्न कर्म तैसें । शास्त्र दावी ३१ तेंचि आतां कोण कोण । वर्णवि-
हिताचें लक्षण । हें सांगों ऐक श्रवण । सौभाग्यनिधी ३२

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥

तरी सर्वेंद्रियांचिया वृत्ती । घेऊनि आपुल्या हातीं । बुद्धि आत्मया मिळे
येकांतीं । प्रिया जैसी ३३ ऐसा बुद्धीचा उपरमु । तया नाम म्हणिपे शमु ।
तो गुण गा उपक्रमु । जया कर्मांचा ३४ आणि बाह्येंद्रियांचें धेंडें । पिटूनि
विधीचेनि दंडें । नेदिजे अधर्माकडे । कहींचि जावों ३५ तो पैं गा शमा वि-
रजा । दम गुण जेथ दुजा । आणि स्वधर्माचिया वोजा । जिणें जें कां ३६
सटवीचिये रातीं । न विसंबिजे जेविं वाती । तैसा ईश्वरनिर्णयो चित्तीं । वा-
हणें सदा ३७ तया नाम तप । तें तिजया गुणाचें रूप । आणि शौचही नि-
ष्पाप । द्विविध जेथ ३८ मन भावशुद्धी भरलें । आंग क्रिया अळंकारिलें ।
ऐसें सबाह्य जियालें । साजिरें जें कां ३९ तया नाम शौच पार्था । तो कर्मीं
गुण जये चौथा । आणि पृथ्वीचिया परी सर्वथा । सर्व जें साहाणें ८४० ते
गा क्षमा पांडवा । गुण जेथ पांचवा । स्वरामाजीं सुहावा । पंचमु जैसा ४१

धिकारी असल्यांमुळें ब्राह्मणांतच घेतले आहेत. १९ हे धनंजया, चौथा जो शूद्रवर्ण, त्याला वेदाचा अधिकार नाहीं; तर त्याची सेवावृत्ति तीन वर्णांच्या अधीन आहे. ८२० त्या ब्राह्मणादि तीन वर्णांच्या सेवावृत्तीच्या सान्निध्यानें शूद्रालाही चौथ्या वर्णांत गणिलें. २१ जसा फुलांच्या संगतीनें आंतील दोऱ्याचाही श्रीमंत लोक वास घेतात, तसें श्रुतींनीं ब्राह्मणांच्या संगतीनें शूद्रांचा वर्णांत समावेश केला. २२ पार्था, आतां अशा चार प्रकारांनीं या चार वर्णांची व्यवस्था झालेली आहे, तर त्या त्या वर्णांचीं कर्में कोणतीं, ते भेद तुला सांगतों. २३ ज्या गुणांनीं ते चारी वर्ण जन्ममृत्यूचें संकट चुकवून ईश्वराप्रत प्राप्त होतात. २४ आत्म्याची जी प्रकृति, तिच्या सत्वादि गुणांनीं चार वर्णांला चार ठिकाणीं कर्में वांटून दिलीं आहेत. २५ ज्याप्रमाणें बापानें मिळविलेली संपत्ति मुलांना वांटून देतात, किंवा सूर्य वाटसरूंस त्यांचे त्यांचे मार्ग दाखवून देतो, अथवा स्वामी सेवकांस भिन्न भिन्न व्यवहार सांगतो, २६ त्याप्रमाणें, प्रकृतीचे जे गुण, त्यांनीं कर्मांचा विस्तार करून त्यांची चार वर्णांचे ठिकाणीं वांटणी केली. २७ त्या ठिकाणीं सत्वगुणानें आपल्या समविषम भागानें ब्राह्मण व क्षत्रिय हे दोन वर्ण उत्पन्न केले; २८ आणि रजोगुण व सत्वगुण यांच्या मिश्रमानें वैश्य वर्ण उत्पन्न झाला. व रज आणि तम यांच्या मिश्रणानें शूद्रवर्ण उत्पन्न झाला. २९ अशा प्रकारें, हे प्रबुद्धा, एकरूपच अशा प्राणिमात्राचा गुणांनीं चार प्रकारचा भेद केला आहे, असें समज. मग आपली ठेवलेली वस्तु जशी दिव्याच्या ८३० उजेडानें सहज दिसते, तसें गुणांनीं वेगळें झालेलें कर्म शास्त्रांत स्पष्ट सांगितलें आहे. ३१ हे भाग्यवंता, कोणत्या वर्णाला कोणतें विहित कर्म, तेंच तुला आतां सांगतों, ऐक. ३२

अन्वय–शमः, दमः, तपः, शौचं, शांतिः, आर्जवं, ज्ञानं, विज्ञानं, आस्तिक्यं एव च (इति) स्वभावजं ब्रह्मकर्म (अस्ति). ॥ ४२ ॥

अर्थ–शम म्हणजे चित्ताचें नियमन; दम म्हणजे बाह्येंद्रियांचें नियमन, कायिक, वाचिक, व मानसिक तप, शुचिर्भूतपणा, क्षमा, सरळपणा, शास्त्रज्ञान, अनुभवज्ञान आणि श्रुतिस्मृतींविषयीं श्रद्धा हें ब्राह्मणाचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४२ ॥

तर, प्रिया ज्याप्रमाणें आपले पतीशीं एकांतीं ऐक्य पावते, त्याप्रमाणें सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपल्या हातांत घेऊनि जी बुद्धि आत्मस्वरूपीं मिळते; ३३ असा जो बुद्धीचा लीनपणा, त्याला ' शम ' असें ह्मणतात, तो सर्व गुणांमध्यें प्रथम असून, त्याजपासून सर्व कर्मांचा आरंभ होतो. ३४ आणि जो बाह्य इंद्रियांना विधीचा दंड करून अधर्माच्या मार्गाला कधींही जाऊं देत नाहीं, ३५ तो शमाला साह्यकर्ता असा दुसरा ' दम ' गुण होय. तो इंद्रियांना स्वधर्मानें चालवितो. ३६ जसें षष्ठीपूजनाचे रात्रीं दिव्याला विसंबत नाहींत, तसें सर्वकाळ चित्तांत ईश्वरस्वरूपाचा विचार करणें, ३७ त्याला ' तप ' असें ह्मणतात; आणि हा ब्राह्मण कर्माचा तिसरा गुण आहे. आणखी शौच ह्मणजे पवित्रपणा, हा निष्पाप असून दोन प्रकारचा आहे. ३८ मन हें शुद्ध भावानें भरलेलें असून सर्व शरीर सत्कर्मानें सुशोभित आहे, असा अंतर्बाह्य शुचिपणा भरलेला आहे, ३९ त्याला पार्था, ' शौच ' असें म्हणतात; व तो ब्रह्मकर्मापैकीं चौथा गुण होय. आणि पृथ्वीप्रमाणें नेहमीं सर्व दुःखें सहन करणें, ८४० त्याला अर्जुना, ' क्षमा ' असें म्हणतात, व ब्राह्मणकर्मांपैकीं हा पांचवा गुण होय. हा म्हणजे सप्तस्वरांत पंचमस्वर जसा अति मधुर आहे, तसा होय. ४१ आणि गंगेचा ओघ जरी वांकडा

आणि वांकडेनि बोथेंसीं । गंगा वाहे उजूचि जैसी । कां पुटीं वळला उसीं । गोडी जैसी ४२ तैसा विषमांहि जीवां- । लागीं उजु कारु बरवा । तें आर्जव गा साहावा । जेथिंचा गुण ४३ आणि पाणियें प्रयत्नें माळी । अखंड जचे झाडामुळीं । परी तें आघवेंचि फळीं । जाणे जेविं ४४ तैसें शास्त्राचारें तेणें । ईश्वरुचि येक पावणें । हें फुडें जें कां जाणणें । तें येथ ज्ञान ४५ तें गा कर्मी जिये । सातवा गुण होये । आणि विज्ञान हें पाहें । एवंरूप ४६ तरी सत्त्वशुद्धीचिये वेळे । शास्त्रें कां ध्यानबळें । ईश्वरतत्त्वींचि मिळे । निष्टंकबुद्धी ४७ हें विज्ञान बरवें । गुणरत्न जेथ आठवें । आणि आस्तिक्य जाणावें । नववा गुण ४८ पैं राजमुद्रा आथिलिया । प्रजा भजे भलतया । तेविं शास्त्रें स्वीकारिलीया । मार्गमात्रातें ४९ आदरें जें कां मानणें । तें आस्तिक्य मी म्हणें । तो नववा गुण जेणें । कर्म तें साच ८५० एवं नवही शमादिक । गुण जेथ निर्दोष । तें कर्म जाण स्वाभाविक । ब्राह्मणाचें ५१ तो नवगुणरत्नाकरु । यया नवरत्नांचा हारु । न फेडित ले दिनकरु । प्रकाशु जैसा५२ ना ना चांपा चांपौळी पूजिला । चंद्रु चंद्रिका धवळला । कां चंदनु निजें चर्चिला । सौरभ्यें जेविं ५३ तेविं नवगुणटिकलग । लेणें ब्राह्मणाचें अव्यंग । कहींचि न संडी आंग । ब्राह्मणाचें ५४ आतां उचित तें क्षत्रिया । तेंही कर्म धनंजया । सांगों ऐक प्रज्ञेचिया । भरोवरीं ५५

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षत्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥

तरी भानु हा तेजें । नापेक्षी जेविं विरजें । कां सिंहें न पाहिजे । जावळिया ५६ ऐसा स्वयंभ जो जीवें लाठु । सावायेंवीण उद्भटु । तें शौर्य गा जेथ श्रेष्ठु । पहिला गुण ५७ आणि सूर्याचेनि प्रतापें । कोडिही नक्षत्र हारपे । ना तो तरी न लोपे । सचंद्रीं तिहीं ५८ तैसेनि आपुले प्रौढिगुणें । जगा या विस्मयो देणें । आपण तरी न क्षोभणें । कायसेनही ५९ तें प्रागल्भ्यरूप तेजा । जिये कर्मीं गुण दुजा । आणि धीरु तो तिजा । जेथिंचा गुण ८६० वरिपडलिया आकाश । बुद्धीचे डोळे मानस । झांकी ना तें पारियेस । धैर्य जेथें ६१ आणि पाणी हो कां भलतेतुकें । परी तें जिणौनि पद्म फांके । कां आकाश उंचिया जिंके । आवडे तयातें ६२ तेविं विविधा अवस्था । पातालिया जिणौनि पार्था । प्रज्ञाफळ तया अर्था । वेझ देणें जें ६३ तें दक्षत्व गा चोख । जेथ चौथा

आणि 'अलौकीक युद्धपराक्रम' हा त्याच प्रकृतीचा पांचवा गुण होय. ६४ सूर्यकमलें जशीं नेहमीं सूर्याला सन्मुख असतात, तसें शत्रूंच्या समोर नेहमीं असणें; ६५ गरोदर स्त्री पतिसमागमास जशी प्रयत्नेंकरून चकविते तसें शत्रूला रणांगणांत पाठ दाखविण्याचें तो चुकवीतो. ६६ चार पुरुषार्थांत 'भक्ति' हा पुरुषार्थ जसा श्रेष्ठ आहे, तसा क्षात्र प्रकृतीच्या गुणांमध्यें हा पांचवा गुण इंद्राप्रमाणें श्रेष्ठ आहे, असें समज. ६७ आणि वृक्ष आपलीं पानें, फुलें व फळें हीं जशीं याचकास अर्पण करण्यास तयार असतो, अथवा परिमळाविषयीं कमल जसें उदार असतें; ६८ अथवा, ज्याला जितकी आवड असेल तितकें त्यानें चांदण्याचें सुख घ्यावें, तसें याचकास त्याचे इच्छेप्रमाणें देणें, ६९ याला 'अमर्याद दान' असें ह्मणतात. तें क्षात्र प्रकृतीचें सहावें गुणरत्न होय, आणि आज्ञेचें रहाण्याचें एक स्थान क्षत्रिय होय. ९७० आपल्या हस्तपादादिक अवयवांचें चांगलें पोषण केलें असतां त्यांजकडून वाटेल तें काम करून घेतां येतें, त्याप्रमाणें प्रजेचें प्रेमानें पालन केलें असतां प्रजेचा उपभोग राजाला वाटेल तसा घेतां येतो, ७१ प्रजेला उत्तम रीतीनें वागविणें यालाच 'ईश्वरभाव' असें म्हणतात, व त्याचे ठिकाणीं सर्व सामर्थ्य वास करितें. तो या क्षात्र प्रकृतीच्या सर्व गुणांचा राजा असा सातवा गुण होय. ७२ अशा शौर्य आदिकरून सात गुणांनीं जो पुरुष विशेष अलंकृत आहे, तो सप्तर्षींच्या सात चांदण्यांनीं आकाश शोभतें, त्याप्रमाणें शोभतो. ७३ अशा प्रकारें, या सात पवित्र गुणांनीं या जगांत जें कर्म पवित्र झालेलें असतें, तें क्षात्र प्रकृतीचें स्वाभाविक कर्म आहे. ७४ अथवा असा जो पुरुष तो क्षत्रिय नसून सत्त्वरूप सोन्याचा मेरूच होय, म्हणून तो सत्त्वगुणरूपी स्वर्गाला धारण करितो. ७५ किंवा सत्त्वगुणरूपी समुद्रानें वेष्टित केलेली ही क्षात्रप्रकृतिरूप पृथ्वी होय. ७६ अथवा सत्त्वगुणरूपी ओघांनीं क्षत्रियरूपी गंगा ही क्षात्र प्रकृति धारण करणाऱ्या ह्या महोदधीला मिळून शोभते. ७७ या सर्व गोष्टी राहूं दे. क्षात्र प्रकृतीचीं शौर्यादि गुणात्मक कर्में हीं स्वाभाविक आहेत. ७८ आतां हे महामते, वैश्य जातीला जें योग्य कर्म आहे तें तुला सांगतों, ऐक. ७९

अन्वय–कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं स्वभावजं वैश्यकर्म (अस्ति); अपि (च) शूद्रस्य परिचर्यात्मकं कर्म स्वभावजं (अस्ति). ४४

अर्थ–कृषि म्हणजे शेती, गोरक्ष्य म्हणजे गुरें बाळगणें, आणि वाणिज्य म्हणजे क्रयविक्रय करणें, हें वैश्याचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. आणि परिचर्या म्हणजे सेवा करणें हें शूद्राचेंही स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४४ ॥

तर, शेत, बीज, नांगर इत्यादि साहित्य मिळवून त्यांच्यायोगें पुष्कळ नफा मिळविणें, ८८० किंबहुना कृषिकर्म करून अथवा गाईचें संरक्षण करून किंवा सवंग वस्तु घेऊन महाग दरानें विकावी. ८१ अर्जुना, वैश्य जातीनें ह्या तीन प्रकारें कर्म करून निर्वाह करणें, हाच त्यांचा स्वाभाविक धर्म होय. ८२ आणि वैश्य, क्षत्रिय व ब्राह्मण या तिन्ही वर्णांस द्विज हें नांव आहे, व यांची सेवा करणें, हाच शूद्र वर्णाचा स्वाभाविक धर्म आहे. ८३ परंतु, द्विजांच्या सेवेवांचून शूद्रांना दुसरें कर्मच नाहीं. या प्रकारेंकरून चारी वर्णांचीं कर्में तुला सांगितलीं. ८४

अन्वय–स्वे स्वे कर्मणि अभिरतः नरः संसिद्धिं लभते. स्वकर्मनिरतः (नरः) यथा सिद्धिः विन्दति, तत् शृणु. ४५

अर्थ–आपापल्या कर्माच्या ठायीं जो तत्पर असतो, त्याला ज्ञाननिष्ठेला पात्र होण्याची योग्यता येते. आपल्या कर्माच्या ठिकाणीं तत्पर असणाराला ती योग्यता कशी येते, तें ऐक. ॥ ४५ ॥

आतां, या चार वर्णांचीं निरनिराळीं उचित कर्में तुला स्पष्ट करून सांगतों. ज्याप्रमाणें कर्णादि इंद्रियांना शब्दादिक विषयच उचित होत; ८८५ मेघापासून पडलेल्या उदकास योग्य स्थान नदीच

गुण देख। आणि जुंझ अलौकिक। तो पांचवा गुण ६४ आदित्याचीं झाडें। सदा सन्मुख सूर्याकडे। तेविं समोर शत्रुपुढें। होणें जें कां ६५ माहेवणी प्रयत्नेंसीं। चुकविजे सेजे जैसी। रिपू पाठी नेदिजे तैसी। समरंगणीं ६६ हा क्षत्रियाचेया आचारीं। पांचवा गुणेंद्रु अवधारीं। चहूं पुरुषार्थां शिरीं। भक्ति जैसी ६७ आणि जालेनि फुलें फळें। शाखिया जैसी मोकळे। कां उदार परिमळें। पद्माकरु ६८ ना ना आवडीचेनि मापें। चांदिणें भलतेणें घेपे। पुढिलांचेनि संकल्पें। तैसें जें देणें ६९ तें उमप गा दान। जेथ सहावें गुणरत्न। आणि आज्ञे एकायतन। होणें जें कां ८७० पोपूनि अवयव आपुले। करविजती मानविले। तेविं पालणें लोभविलें। जग जें भोगणें ७१ तया नाम ईश्वरभावो। जो सर्वसामर्थ्याचा ठावो। तो गुणांमाजीं रावो। सातवा जेथ ७२ ऐसें जें शौर्यादिकीं। इहीं सात गुणविशेखीं। अळंकृत सप्तऋखीं। आकाश जैसें ७३ तैसें सप्तगुणीं विचित्र। कर्म जें जगीं पवित्र। तें सहज जाण क्षात्र। क्षत्रियाचें ७४ ना ना क्षत्रिय नव्हे नरु। तो सत्वसोनयाचा मेरु। म्हणौनि गुण स्वर्गां आधारु। सातां इयां ७५ नातरी सप्तगुणार्णवीं। परिवारली बरवी। हे क्रिया नव्हे पृथ्वी। भोगीतसे तो ७६ कां गुणांचे सातांही ओघीं। हे क्रिया ते गंगा जगीं। तया महोदधीचिया आंगीं। विलसे जैसी ७७ परी हें बहु असो देख। शौर्यादि गुणात्मक। कर्म गा नैसर्गिक। क्षत्रजातीसी ७८ आतां वैश्याचिये जाती। उचित जे महामती। तें ऐकें निरुती। क्रिया सांगों ७९

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्। परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

तरी भूमि बीज नांगरु। यया भांडवलाचा आधारु। घेऊनि लाभु अपारु। मेळवणें जें ८८० किंबहुना कृषी जिणें। गोधनें राखोनि वर्तणें। कां सवघीची विकणें। महार्घी वस्तु ८१ येतुलाचि पांडवा। वैश्यातें कर्माचा मेळावा। हा वैश्यजातिस्वभावा- । आंतुला जाण ८२ आणि वैश्य क्षत्रिय ब्राह्मण। हे द्विजन्मे तीन्ही वर्ण। ययांचें जें शुश्रूषण। तें शूद्रकर्म ८३ पैं द्विजसेवेपरौतें। धांवणें नाहीं शूद्रातें। एवं चतुवर्णोचितें। दाविलीं कर्में ८४

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः। स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ४५

आतां इयेचि विचक्षणा। वेगळालिया वर्णां। उचित जैसें करणां। शब्दादिक ८५ नातरि जळदच्युता। पाणिया उचित सरिता। सरितेसी पांडुसुता।

आणि 'अलौकीक युद्धपराक्रम' हा त्याच प्रकृतीचा पांचवा गुण होय. ६४ सूर्यकमलें जशीं नेहमीं सूर्याला सन्मुख असतात, तसें शत्रूंच्या समोर नेहमीं असणें; ६५ गरोदर स्त्री पतिसमागमास जशी प्रयत्नेंकरून चकविते तसें शत्रूला रणांगणांत पाठ दाखविण्याचें तो चुकवीतो. ६६ चार पुरुषार्थांत 'भक्ति' हा पुरुषार्थ जसा श्रेष्ठ आहे, तसा क्षात्र प्रकृतीच्या गुणांमध्यें हा पांचवा गुण इंद्राप्रमाणें श्रेष्ठ आहे, असें समज. ६७ आणि वृक्ष आपलीं पानें, फुलें व फळें हीं जशीं याचकास अर्पण करण्यास तयार असतो, अथवा परिमळाविषयीं कमल जसें उदार असतें; ६८ अथवा, ज्याला जितकी आवड असेल तितकें त्यानें चांदण्याचें सुख घ्यावें, तसें याचकास त्याचे इच्छेप्रमाणें देणें, ६९ याला 'अमर्याद दान' असें ह्मणतात. तें क्षात्र प्रकृतीचें सहावें गुणरत्न होय, आणि आज्ञेचें रहाण्याचें एक स्थान क्षत्रिय होय. ९७० आपल्या हस्तपादादिक अवयवांचें चांगलें पोषण केलें असतां त्यांजकडून वाटेल तें काम करून घेतां येतें, त्याप्रमाणें प्रजेचें प्रेमानें पालन केलें असतां प्रजेचा उपभोग राजाला वाटेल तसा घेतां येतो, ७१ प्रजेला उत्तम रीतीनें वागविणें यालाच 'ईश्वरभाव' असें म्हणतात, व त्याचे ठिकाणीं सर्व सामर्थ्य वास करितें. तो या क्षात्र प्रकृतीच्या सर्व गुणांचा राजा असा सातवा गुण होय. ७२ अशा शौर्य आदिकरून सात गुणांनीं जो पुरुष विशेष अलंकृत आहे, तो सप्तर्षींच्या सात चांदण्यांनीं आकाश शोभतें, त्याप्रमाणें शोभतो. ७३ अशा प्रकारें, या सात पवित्र गुणांनीं या जगांत जें कर्म पवित्र झालेलें असतें, तें क्षात्र प्रकृतीचें स्वाभाविक कर्म आहे. ७४ अथवा असा जो पुरुष तो क्षत्रिय नसून सत्त्वरूप सोन्याचा मेरूच होय, म्हणून तो सत्त्वगुणरूपी स्वर्गाला धारण करितो. ७५ किंवा सत्त्वगुणरूपी समुद्रानें वेष्टित केलेली ही क्षात्रप्रकृतिरूप पृथ्वी होय. ७६ अथवा सत्त्वगुणरूपी ओघानें क्षत्रियरूपी गंगा ही क्षात्र प्रकृति धारण करणाऱ्या ह्या महोदधीला मिळून शोभते. ७७ या सर्व गोष्टी राहूं दे. क्षात्र प्रकृतीचीं शौर्यादि गुणात्मक कर्में हीं स्वाभाविक आहेत. ७८ आतां हे महामते, वैश्य जातीला जें योग्य कर्म आहे तें तुला सांगतों, ऐक. ७९

अन्वय–कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं स्वभावजं वैश्यकर्म (अस्ति); अपि (च) शूद्रस्य परिचर्यात्मकं कर्म स्वभावजं (अस्ति). ४४

अर्थ–कृषि म्हणजे शेती, गौरक्ष्य म्हणजे गुरें बाळगणें, आणि वाणिज्य म्हणजे क्रयविक्रय करणें, हें वैश्याचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. आणि परिचर्या म्हणजे सेवा करणें हें शूद्राचेंही स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४४ ॥

तर, शेत, बीज, नांगर इत्यादि साहित्य मिळवून त्यांच्यायोगें पुष्कळ नफा मिळविणें, ८८० किंबहुना कृषिकर्म करून अथवा गाईंचें संरक्षण करून किंवा सवंग वस्तु घेऊन महाग दरानें विकावी. ८१ अर्जुना, वैश्य जातीनें ह्या तीन प्रकारें कर्म करून निर्वाह करणें, हाच त्यांचा स्वाभाविक धर्म होय. ८२ आणि वैश्य, क्षत्रिय व ब्राह्मण या तिन्ही वर्णांस द्विज हें नांव आहे, व यांची सेवा करणें, हाच शूद्र वर्णाचा स्वाभाविक धर्म आहे. ८३ परंतु, द्विजांच्या सेवेवांचून शूद्रांना दुसरें कर्मच नाहीं. या प्रकारेंकरून चारी वर्णांचीं कर्में तुला सांगितलीं. ८४

अन्वय–स्वे स्वे कर्मणि अभिरतः नरः संसिद्धिं लभते. स्वकर्मनिरतः (नरः) यथा सिद्धिः विन्दति, तत् शृणु. ४५

अर्थ–आपापल्या कर्माच्या ठायीं जो तत्पर असतो, त्याला ज्ञाननिष्ठेला पात्र होण्याची योग्यता येते. आपल्या कर्माच्या ठिकाणीं तत्पर असणाराला ती योग्यता कशी येते, तें ऐक. ॥ ४५ ॥

आतां, या चार वर्णांचीं निरनिराळीं उचितें कर्में तुला स्पष्ट करून सांगतों. ज्याप्रमाणें कर्णादि इंद्रियांना शब्दादिक विषयच उचित होत; किंवा मेघापासून पडलेल्या उदकास योग्य स्थान नदीच

सिंधु उचितु ८६ तैसें वर्णाश्रमवेशें। जें करणीय आलें असे। गोरेया आंगा जैसें। गोरेपण ८७ तया स्वभावविहिता कर्मा। शास्त्राचेनि मुखें वीरोत्तमा। प्रवर्तावयालागीं प्रमा। अढळ कीजे ८८ पै आपुलेंचि रत्न थितें। घेपे पारखियाचेनि हातें। तैसें स्वकर्म आपैतें। शास्त्रें करावें ८९ जैसी दिठी असे आपुलिया ठायीं। परी दीपेंवीण भोग नाहीं। मार्गु न लाहतां काई। पाय असतां होय ८९० म्हणौनि जातिवशें साचारु। सहज असे जो अधिकारु। तो आपुलालिया शास्त्रें गोचरु। आपण कीजे ९१ मग घरींचाचि ठेवा। जेविं डोळयां दावी दिवा। तरी घेतां काय पांडवा। आडळु असे ९२ तैसें स्वभावें भागा आलें। वरी शास्त्रें खरें केलें। तें विहित जो आपुलें। आचरे गा ९३ परी आळसु सांडुनी। फळकाम दवडुनी। आंगें जीवें मांडुनी। तेथेंचि भरु ९४ वोघीं पडिलें पाणी। नेणे आनानी वाहणी। तैसा जाय आचरणीं। व्यवस्थौनि ९५ अर्जुना जो यापरी। तें विहित कर्म स्वयें करी। तो मोक्षाच्या ऐलद्वारीं। पैठा होय ९६ जे अकरणा आणि निषिद्धा। नवचेचि कांहीं संबंधा। म्हणौनि भवा विरुद्धा। मुकला तो ९७ आणि काम्यकर्मांकडे। न परतेचि जेथ कोडें। तेथ चंदनाचेही खोडें। न लेचि तो ९८ येर नित्य कर्म तंव। फलत्यागें वेंचिलें सर्व। म्हणौनि मोक्षाची शिंव। ठाकूं लाहे ९९ ऐसेनि शुभाशुभीं संसारीं। सांडिला तो अवधारीं। वैराग्यमोक्षद्वारीं। उभा ठाके ९०० जें सकळ भाग्याची सीमा। मोक्षलाभाची जें प्रमा। नाना कर्ममार्गश्रमा। शेवटु जेथ १ मोक्षफळें दिधली वोल। जें सुकृततरूचें फूल। तये वैराग्यीं ठेवी पाऊल। भंवरु जैसा २ पाहीं आत्मज्ञानसुदिनाचा। वाधावा सांगतया अरुणाचा। उदयो त्या वैराग्याचा। ठावो पावे ३ किंबहुना आत्मज्ञान। जेणें हाता ये निधान। तें वैराग्य दिव्यांजन। जीवें ले तो ४ ऐसी मोक्षाची योग्यता। सिद्धी जाय तया पंडुसुता। अनुसरोनि विहिता। कर्मा यया ५ हें विहित कर्म पांडवा। आपुला अनन्य वोलावा। आणि हेचि परम सेवा। मज सर्वात्मकाची ६ पैं धावाचि भोगेंसीं। पतिव्रता क्रीडे प्रियेंसीं। कीं तयाचि नामें जैसीं। तपें तियां केलीं ७ कां बाळका एकी माये-। वांचोनि जिणें काय आहे। म्हणौनि सेवि[illegible] कीं तो होये। पाटाचा धर्मु ८ ना ना पाणी म्हणौनि मासा। गंगा न सांडिता जैसा। सर्वतीर्थसहवासा। वरपडा जाला ९ तैसें आपलिया विहिता।

होय; आणि अर्जुना, नदीस उचित स्थान समुद्र, ८६ तसें वर्णाश्रमधर्मांप्रमाणें जें आवश्यक कर्म, तें केलें असतां गौर अंगास जसें तें गोरेपण शोभा देतें, तशी त्या वर्णाला अत्यंत शोभा येते. ८७ हे वीरोत्तमा, त्या स्वभावजन्य कर्माचें शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें आचरण करण्याविषयीं आपली बुद्धि निश्चित करावी. ८८ परंतु आपल्या जवळ असलेलें रत्न जसें रत्नपारख्याच्या हातून पारखून घ्यावें लागतें, तसें आपलें स्वकर्म शास्त्राच्या आधारानें समजून घ्यावें. ८९ जशी आपले जवळ दृष्टि असूनही दिव्यावांचून तिचा उपयोग होत नाहीं, आणि मार्ग न सांपडला तर पाय असतांही त्यांचा काय उपयोग? ८९० म्हणून, जातीप्रमाणें जो जो योग्य अधिकार असेल, तो आपण आपल्या शास्त्राप्रमाणें समजून घ्यावा. ९१ मग अर्जुना, दिवा जसा आपल्या घरांतील ठेवा आपल्या डोळ्यांस दाखवितो, तेव्हां तो घेण्याविषयीं प्रतिबंध असतो काय? ९२ तसें स्वभावतः आपल्या वांट्यास आलेलें व शास्त्रानें खरें केलेलें असें जें विहित कर्म, त्याचें जो आचरण करतो; ९३ पण आळस सोडून व फलेच्छा टाकून मोठ्या हौसेनें शरीरानें जीव लावून त्या ठिकाणीं जो आपला सर्व काळ घालवितो; ९४ पाणी ओघांत पडल्यावर जसें भलतीकडे जात नाहीं, तसें ज्याचें आचरण यथाशास्त्र होतें; ९५ अर्जुना, याप्रमाणें जो विहित कर्माचें स्वतः आचरण करतो, तो पुरुष मोक्षाच्या अलीकडलें जें द्वार 'वैराग्य' तेथें प्राप्त होतो. ९६ जो अकरण व निषिद्ध या कर्मांचा संबंध होऊं देत नाहीं, म्हणून आत्मप्रातीस विरुद्ध जो संसार, त्याच्या भयापासून मुक्त होतो; ९७ तसेंच, चंदनाचाही खोडा पायांत घालण्यास आणिला तरी पाय अडकवून घेत नाहीं. तसें काम्यकर्मांकडे जो कौतुकानेंही पहात नाहीं; ९८ आणि दुसरें जें नित्य कर्म, त्याचा फलत्याग केल्यामुळें तेंही तो संपवितो; म्हणून तो मोक्षाच्या शिवेजवळ प्राप्त होतो. ९९ अशा युक्तीनें कर्माचें निरसन करून शुभाशुभ संसारापासून तो सुटतो, व मोक्षाचें द्वार जें वैराग्य तेथें येऊन उभा रहातो. ९०० जें वैराग्य सकळ भाग्याची सीमा होय, व मोक्षलाभाचा निश्चय, अथवा कर्ममार्गांचें श्रम परिहार होण्याचें स्थान होय; १ ज्याला मोक्षफल जामीन झालेलें आहे, किंवा जें सत्कर्मरूप वृक्षाचें फूलच होय, त्या वैराग्याचे ठिकाणीं साधक पुरुष भ्रमराप्रमाणें पाऊल ठेवतो. २ पहा—काय आश्चर्य आहे कीं, आत्मज्ञानरूप सूर्याच्या पुढें वैराग्य हें वरधाव्याप्रमाणें अरुणोदय होय. ३ किंबहुना, आत्मज्ञानरूप जें निधान, तें ज्या वैराग्यरूप दिव्यांजनानें हातास येतें, तें जो जिवेंभावेंकरून बुद्धिरूप डोळ्यांत घालतो; ४ अर्जुना, अशा प्रकारें विहित कर्माला अनुसरून आचरण केलें असतां, त्याला मोक्षप्राप्तीची योग्यता प्राप्त होते. ५ हे पांडवा, विहित कर्म हा आपल्या कल्याणाचा जिव्हाळा होय, व त्याचेंच आचरण करणें हीच मज सर्वात्मक ईश्वराची सेवा होय. ६ संपूर्ण भोगेंकरून पतिव्रता स्त्री आपल्या प्रियपतीबरोबर क्रीडा करते, त्याच तिच्या आचरणास 'तप' असें ह्मणावें. ७ किंवा, बाळाला आईवांचून जगण्याला दुसरें साधनच नाहीं, म्हणून तिची सेवा केली असतां त्याचें कल्याण होतें; त्याप्रमाणें, स्वधर्माचें आचरण करणें हाच मुख्य धर्म होय. ८ अथवा, केवळ पाणी समजून गंगेंत राहिलेल्या माशाला तेथें राहिल्यानें जसा सर्व तीर्थांचा सहज लाभ होतो, ९ तसें आपल्या विहित कर्मांचें आचरण केल्यावांचून दुसरा उपायच नाहीं व अशा निश्चयानें त्यांचें आचरण केलें असतां,

ठायीं असे न विसंबितां । ऐसा कीजे कीं जगन्नाथा । आभारु पडे९१०अगा
जयाचें विहित । तें ईश्वराचें मनोगत । म्हणौनि केलिया निभ्रांत । सांपडेचि
तो ११ पैं जीवाचे कसीं उतरली । ते दासी कीं गोसांवीण जाली । सिसे वेंचि
तया मविली । वही जेविं १२ तैसें स्वामीचिया मनोभावा । न चुकिजे हेचि
परमसेवा । येर तें गा पांडवा । वणिज करणें १३

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥४६॥

म्हणौनि विहित क्रिया केली । नव्हे तयाची खूण पाळिली । जयापासूनि
कां आलीं । आकारा भूतें १४ जो अविद्येचिया चिंधिया । गुंडूनि जीव बा-
हुलिया । खेळवीतसे तिगुणिया । अहंकाररज्जू १५ जेणें जग हें समस्त । आंत
बाहेरी पूर्ण भरित । जालें आहे दीपजात । तेजें जैसें १६ तया सर्वात्मका ई-
श्वरा । स्वकर्मकुसुमांची वीरा । पूजा केली होय अपारा । तोषालागीं १७ म्ह-
णौनि तिये पूजे । रिझलेनि आत्मराजें । वैराग्यसिद्धि देइजे । पसाय तया१८
जिये वैराग्यदशे । ईश्वराचेनि वेधवशें । हें सर्वही नावडे जैसें । वांत होय १९
प्राणनाथाचिया आधीं । विरहणीतें जिणेंही बाधी । तैसें सुखजात विशुद्धी ।
दुःखाचि लागे ९२० सम्यक्ज्ञान नुदैजतां । वेधेंचि तन्मयता । उपजे ऐसी
योग्यता । बोधाचि लाहे २१ म्हणौनि मोक्षलाभालागीं । जो व्रतें वाहतसे
आंगीं । तेणें स्वधर्मु आस्था चांगी । अनुष्ठावा २२

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

अगा आपुला हा स्वधर्मु । आचरणीं जरी विषमु । तरी पाहावा तो परि-
णामु । फळेल जेणें २३ जैं सुखालागीं आपणपयां । निंबाचि आथी धनंजया ।
तैं कडुवटपण तयाचिया । उबगिजे ना २४ फळणया ऐलीकडे । केळीतें पाहतां
आस मोडे । ऐसी त्यजिली तरी जोडे । तैसें कें गोमटें २५ तेविं स्वधर्मु सां-
कडु । देखोनि केला जरी कडु । तरी मोक्षसुरवाडु । अंतरला कीं २६ आणि
आपुली माये । कुब्ज जरी आहे । तरी जीजे तें नोहे । स्नेह कुन्हें कीं २७
येरी जिया पराविया । रंभेहूनि बरविया । तिया काय कराविया । बाळकें तेणें
२८ अगा पाणियाहूनि बहुवें । तुपीं गुण कीर आहे । परी मीना काय होये ।
असणें तेथ २९ पैं आघविया जगा जें विख । तें विखकीडियाचें पीयूख । आणि
जगा गुळ तें देख । मरण तया ९३० म्हणौनि जे विहित जया जेणें । फिटे

जगन्नाथ जो ईश्वर त्यावर आपलें ओझें पडतें. ९१० अरे, ज्याचें जें विहित कर्म नेमलेलें आहे, तें त्यानें करणें हेंच ईश्वराचें मनोगत आहे, म्हणूनच तें कर्म केलें असतां निःसंशय ईश्वर प्राप्त होतो. ११ दासी असूनही जर राजाच्या कसोटीस उतरली, तर तीच सर्वांची स्वामिणी होते; किंवा स्वामिकार्यार्थ जो आपलें डोकें देणारा त्याला स्वामी जसा इनामपत्र करून देऊन आपले दप्तरीं दाखला ठेवितो, १२ तसें ईश्वराच्या मनोभावाप्रमाणें वागणें हांच त्याची परम सेवा होय; व यावांचून जें दुसरें कृत्य करणें, तें अर्जुना, वाणिज्य कर्माप्रमाणें आहे. १३

अन्वय–यतः भूतानां प्रवृत्तिः (अस्ति), येन इदं सर्वं ततं (अस्ति), तं (ईश्वरं) स्वकर्मणा अभ्यर्च्य मानवः सिद्धिं विन्दति. ॥ ४६ ॥

अर्थ- ज्याच्या सत्तेनें सर्व भूतांच्या इंद्रियचेष्टा चालतात, आणि ज्यानें हें सर्व विश्व व्यापिलें आहे, त्या ईश्वराला स्वकर्मानें भजणाऱ्या मनुष्यास ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धि मिळते. ॥ ४६ ॥

म्हणून, विहित कर्म केलें म्हणजे तें कर्म केलें असें नव्हे, तर ज्या परमात्म्यापासून सर्व भूतें उत्पन्न झालीं आहेत, त्याचें मनोगतच आपण पाळिलें! १४ जो परमात्मा अज्ञानरूपी चिंध्या गुंडाळून जीवरूपी बाहुल्या तयार करतो, आणि सत्व, रज व तम अशा तीन पदरी अहंकाररूप सूत्रानें त्यांना खेळवितो. १५ दिवा जसा तेजानें अंतर्बाह्य भरलेला असतो, तसें ज्या परमात्म्यानें हें सर्व जग अंतर्बाह्य ओतप्रोत भरलेलें आहे. १६ वीरा अर्जुना, त्या सर्वात्मक ईश्वराची स्वकर्मरूपी पुष्पांनीं पूजा केली असतां, ती पूजा त्याला परमसंतोषकारक होते. १७ म्हणून त्या पूजेच्या योगानें आत्मराज प्रसन्न होऊन भक्ताला वैराग्य उत्पन्न करतो. हाच त्याचा भक्तावर खरे खर प्रसाद!! १८ जी वैराग्यदशा प्राप्त झाली असतां ईश्वराचा छंद लागून हा सर्व संसार वमनप्राय भासतो; १९ ज्याप्रमाणें आपल्या प्रिय पतीच्या वियोगानें विरहिणी स्त्रीस जिवंत रहाणें देखील नकोसें होतें, त्याप्रमाणें संसारांतील सर्व सुखें त्याला खरोखर दुःखवत् भासतात. ९२० ईश्वराचें अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न होण्याचे पूर्वीं त्याच्या ध्यासानें तन्मयता प्राप्त होते; अशी बोधाची योग्यता आहे. २१ यास्तव, ज्याच्या मनांत मोक्ष प्राप्त व्हावा, अशी इच्छा असेल, त्यानें स्वधर्मानें परम आस्थेनें आचरण करावें. २२

अन्वय–विगुणः स्वधर्मः स्वनुष्ठितात् परधर्मात् श्रेयान् (अस्ति) स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् नरः किल्बिषं न आप्नोति.

अर्थ–स्वधर्म हा आचरण्यास कठीण असला तरी, [आचरण्यास सुलभ अशा] परधर्मापेक्षां तो श्रेष्ठ आहे स्वभावनियत जें कर्म, तें केल्यानें मनुष्य पापानें लिप्त होत नाहीं. ॥ ४७ ॥

अरे, आपला धर्म जरी आचरण करण्यास कठीण असला, तरी त्यापासून परिणामीं जें फल प्राप्त होणार, त्यावर लक्ष ठेविलें पाहिजे. २३ हे धनंजया, कडुलिंबाचें सेवन केलें असतां जर आपल्याला सुख होत असेल, तर त्याच्या कडुपणास कंटाळूं नये. २४ केळ विण्याचे पूर्वीं तिच्याकडे पाहून निराशा होते; आणि तशा स्थितींतच जर ती तोडून टाकिली, तर तिजपासून उत्तम फळ कोठून प्राप्त होणार? २५ त्याप्रमाणें, स्वधर्म आचरण्यास कठीण आहे असें म्हणून जर त्याचा त्याग केला, तर तो मोक्षसुखाला अंतरलाच कीं! २६ आणि आपली आई जरी कुरूप असली, तरी ज्या तिच्या प्रेमामुळें आपण जगतों, तें तिचें प्रेम कांहीं वांकडें नाहीं. २७ एऱ्हवीं दुसऱ्या स्त्रिया जरी रंभेहून सुस्वरूप असल्या, तरी बालकाला त्या काय करावयाच्या आहेत? २८ अरे, पाण्यापेक्षां तुपांत पुष्कळ गुण आहेत हें खरें; पण माशाला तुपांत ठेवलें असतां तो जगेल का? २९ हें पहा जो बचनाग सर्व जगाला विष आहे, तोच त्यांतील किड्याला अमृत आहे; आणि गूळ–जो साऱ्या जगाला गोड आहे, तोच त्या किड्याला मृत्यु आहे! ९३० म्हणून, ज्याला जें विहित कर्म सांगितलें आहे, कीं ज्याच्या आचरणानें संसाराचें

संसाराचें वरणें । क्रिया कठोर तऱ्ही तेणें । तेचि करावी ३१ येरा पराचारा वरविया । ऐसें होईल टेंकलेया । पायांचें चालणें डोइया । केलें जैसें ३२ यालागीं कर्म आपुलें । जें जातिस्वभावें असे आलें । तें करी तेणें जिंतिलें । कर्मबंधातें ३३ आणि स्वधर्मुचि पाळावा । परधर्मु तो गाळावा । हा नेमुही पांडवा । न कीजेचि पैं गा ३४ तरी आत्मा दृष्ट नोहे । तंव कर्म करणें कां ठाये । आणि करणें तेथ आहे । आयासु आधीं ३५

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् । सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

म्हणौनि भलतिये कर्मीं । आयासु जऱ्ही उपक्रमीं । तरी काय स्वधर्मीं, दोषु सांगें ३६ अगा उजू वाटा चालावें । तऱ्ही पायाचि शिणवावें । ना आडरानें धांवावें । तऱ्ही तेंचि ३७ पैं शिळा कां सिदोरिया । दाटणें एक धनंजया । परी जें वाहतां विसांवया । मिळिजे तें घेपे ३८ एऱ्हवीं कणा आणि भूसा । कांडितांही सोसु सरिसा । जेंचि रंधन श्वान मांसा । तेंचि हवी३९दधी जळाचिया घुसळणा । व्यापार सारिखेचि विचक्षणा । वाळुवे तिळा घाणा । गाळणें एक ९४० पैं नित्य होम देयावया । कां सैरा आगी सुवावया । फुंकितां धू धनंजया । साहणें तेंचि ४१ परी धर्मपत्नी घांगडी । पोसितां जरी एकी वोढी । तरी कां अपरवडी । आणावी आंगा ४२ हां गा पाठी लागला घाई । मरण न चुकेचि पाहीं । तरी समोरला काई । आगळें न कीजे ४३ कुलस्त्री दांडयाचे घाये । परघर रिगालीहि जरी साहे । तरी स्वपतीतें वांयें । सांडिलें कीं ४४ तैसें आवडतेंही करणें । न निपजे शिणल्याविणें । तरि विहित बोरे कोणें । बोलें भारी ४५ वरी थोडेंचि अमृत घेतां । सर्वस्व वेंचो कां पंडुसुता । जेणें जोडे जीविता । अक्षयत्व ४६ येर कांद्या मोलें वेंचूनि । विष पियावें घेऊनि । आत्महत्येसि निमोनि । जायिजे जेणें ४७ तैसें जाचूनियां इंद्रियें । वेंचूनि आयुष्याचेनि दियें । सांचले पापीं आन आहे । दुःखावांचूनि ४८ म्हणोनि करावा स्वधर्मु । जो करितां हिरोनि घे श्रमु । उचित देईल परमु । पुरुषार्थराजु ४९ याकारणें किरीटी । स्वधर्माचिये राहाटी । न विसंबिजे संकटीं । सिद्धमंत्रु जैसा ९५० कां नाव जैसी उदधीं । महारोगी दिव्यौषधी । न विसंबिजे तया बुद्धी । स्वकर्म येथ ५१ मग ययाचि गा कपिध्वजा । स्वकर्माचिया महापूजा । तोषला ईशु तमरजा । झाडा करूनि ५२ शुद्ध सत्त्वाचिया

बंधन तुटतें, तें कितीही कष्टसाध्य असलें तरी त्यानें त्याचेंच आचरण करावें. ३१ पण, तोच दुसऱ्याचा धर्म उत्तम म्हणून जर का त्याचें आचरण केलें, तर पायानें चालण्याचें काम डोक्यानें केल्याप्रमाणें होऊन उलट तें दुःखाला मात्र कारण होईल. ३२ याकरितां, आपल्या जातिस्वभावानुसार आपल्या वांट्यास जें कर्म आलेलें आहे, त्याचें जो आचरण करतो, त्यानें कर्मबंधाला जिंकलें; (तो कर्मबंधनापासून मुक्त झाला;) ३३ आणि म्हणूनच, अर्जुना, परधर्माचा त्याग करून स्वधर्माचेंच आचरण करण्याविषयीं नियम नको का करायाला ? ३४ तर आत्मा जोंपावेतों दृष्ट झाला नाहीं, तोंपर्यंत कर्म करण्याचें राहील काय? नाहीं. तें अवश्य केलेंच पाहिजे; आणि कर्म करावयाचें ह्मटलें म्हणजे प्रथम कष्ट आहेतच. ३५

अन्वय–कौन्तेय, सहजं कर्म, सदोषम् अपि न त्यजेत्; धूमेन अग्निः इव हि सर्वारंभाः दोषेण आवृताः (संति). ४८

अर्थ–हे कौंतेया स्वभावसिद्ध जें कर्म, त्यामध्यें जरी दोष असला, तरी तें सोडूं नये; कारण, जसा धुरानें अग्नि व्यापिलेला आहे, तसें सर्व कर्मांचें आरंभ दोषानें व्यापिलेले आहेत. ॥ ४८ ॥

याचकरितां, कोणतेंही कर्म केलें तरी जर प्रारंभीं आयास पडतात, तर स्वधर्माचें आचरण केलें असतां दोष का लागेल सांग बरें ? ३६ अरे, सरळ वाटेनें चालावयाचें झालें, तरी पायांलाच शीण द्यावयाचा; आणि आडरानांत भटकावयाचें झालें तरी तीच स्थिति ! ३७ अर्जुना, हें बघ–वाटेनें जातांना पदरांत शिळा किंवा शिदोरी (फराळाचें) हीं दोन्ही जरी बांधलीं, तरी ओझें सारखेंच होतें. परंतु जें विसाव्याचे (मुक्कामाचे) ठिकाणीं सुखकर होईल, तेंच घ्यावें. ३८ बाकी धान्य आणि भूस कांडतांना श्रम सारखेच पडतात; अथवा खाण्याकरितां किंवा होमाकरितां मांस शिजविण्याचे श्रमही सारखेच आहेत. ३९ हे विचक्षणा, दहीं किंवा पाणी यांच्या घुसळण्याचे श्रम सारखेच; अथवा वाळू किंवा तीळ घाण्यांत गाळण्याचे श्रम सारखेच; ९४० हें बघ, अर्जुना, नित्यहोम देण्याकरितां किंवा एन्हवीं विस्तव पेटविण्याचे वेळीं धूर हा दोघांसही सोसावा लागतोच; ४१ अथवा लग्नाची बायको किंवा एकादी ठेवलेली स्त्री या दोघींचेंही पोषण करण्यास जर सारखाच खर्च लागतो, तर मग एकादा स्त्री जवळ ठेवून अपकीर्तीचा डाग कां लावून घ्यावा ? ४२ अरे, पाठीकडच्या बाजूला घाय लागून जर मरण चुकत नाहीं, तर शत्रुसमोर युद्ध करून मेलें असतां मरणाहून अधिक स्वर्गाची प्राप्ति होणार नाहीं का ? ४३ कुलस्त्री दुसऱ्याचे घरांत शिरूनही जर तिला दांडक्याचा मार सोसावा लागतो तर तिनें आपला पति व्यर्थ सोडला असें नाहीं का होत ? ४४ त्याप्रमाणें, पाहिजे तें कर्म केलें असतांही जर दुःख सोसावें लागतें, तर बापा, स्वधर्माचरण कठीण असें कोणत्या तोंडानें म्हणतां येईल ? ४५ हे पांडुसुता, ज्या अमृतसेवनानें अमरत्व प्राप्त होतें, त्याच्या अल्पप्राप्तीकरितांही सर्वस्व कां खर्च करूं नये ? ४६ आणि ज्या विषाचें सेवन केलें असतां सर्व सुखाचा नाश होऊन आत्महत्येचें पातक लागतें, तें विष विकत घेऊन कां प्यावें ? ४७ त्याप्रमाणें इंद्रियांना शीण देऊन आयुष्याचे दिवस खर्च करून पापाचा संचय केला असतां दुःखांवांचून दुसरें फल आहे काय ? ४८ म्हणून, स्वधर्माचेंच आचरण करावें. तो आपल्या श्रमांचा परिहार करून, उचित अशा परमपुरुषार्थाची–सर्वश्रेष्ठ मोक्षाची–प्राप्ति करून देईल. ४९ याकरितां, स्वधर्माचें आचरण सोडूं नये. ज्याप्रमाणें संकटसमयींही सिद्धमंत्र विसरूं नये, ९५० अथवा समुद्रांत पडलेल्यानें नाव सोडूं नये, किंवा महारोग्यानें दिव्यौषधीचा त्याग करूं नये, त्याप्रमाणें स्वकर्माचें आचरण सोडूं नये. ५१ मग हे कपिध्वजा, याच स्वकर्मरूप महापूजेनें संतुष्ट झालेला ईश्वर, तम व रज या गुणांचा नाश करून ५२ आपल्या उत्कंठेला शुद्धसत्त्वगुणाच्या मार्गाला ला-

वाटा । आणी आपुली उत्कंठा । भव स्वर्ग काळकूटा- । ऐसें दावी ५३ वारा
वैराग्य येणें बोले । मागां सांसिद्धि रूप केलें । किंबहुना तें आपुलें । ऐ या-
खागें ५४ मग जिंतिलिया हे भोये । पुरुष सर्वत्र जैसा होये । कां जाला क-
लाहे । तें आतां सांगों ५५ पां-

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

तरी देहादिक हें संसारें । सर्वही मांडलेंसे जें गुंफिरें । नेथें नातुडे तो वागुरें । वारा जैसा ५६ पैं परिपाकाचिये वेळे । फळ देठें ना देठु फळें । न धरे तैसें स्नेह खुळें । सर्वत्र होय ५७ पुत्र वित्त कलत्र । हे जालियाही स्वतंत्र । माझें न म्हणें पात्र । विषाचें जैसें ५८ हें असो विषयजाती । बुद्धी पोळली ऐसी मागौती । पाउलें घेऊनि एकांतीं । हृदयाच्या रिगे ५९ ऐसया अंतःकरण । बाह्य येतां तयाची आण । न मोडी ममर्था भेण । दासी जैसी ९६० तैसें ऐक्याचिये मुठी । माजिवडें चित्त किरीटी । करूनि वेधीं नेहटी । आत्मयाच्या ६१ तेव्हां दृष्टादृष्ट स्पृहे । निमणें जालेंचि आहे । आगी दडपलिया धुयें । राहिजे जैसें ६२ ह्मणौनि नियमिलिया मानसीं । स्पृहा नासोनि जाय आपैसी । किंबहुना तो ऐसी । भूमिका पावे ६३ पैं अन्यथा बोधु आघवा । मावळोनि तया पांडवा । बोधमात्रींचि जीवा । ठावो होय ६४ धरवणी वेंचे सरें । तैसें भोगें प्राचीन पुरे । नवें तंव नुपकरे । कांहींचि करूं ६५ ऐशी कर्मसाम्यदशा । होय तेथ वीरेशा । मग श्रीगुरु आपैसा । भेटेचि गा ६६ रात्रीची चौपाहरी । वेंचलिया अवधारी । डोळयां तमारी । मिळे जैसा ६७ कां येऊनि फळाचा घडु । पारुषवी केळीची वाढु । श्रीगुरु भेटोनि करी पाडु । बुभुत्सू तैसा ६८ मग आलिंगिला पूर्णिमा । जैसा उणीव सांडी चंद्रमा । तैसें होय वीरोत्तमा । गुरुकृपा तया ६९ तेव्हां अबोधुमात्र असे । तो तंव तया कृपा नासे । तेथ निशीसवें जैसें । आंधारें जाय ९७० तैसी अबोधाचिये कुशीं । कर्म कर्ता कार्य ऐशी । त्रिपुटी असे ते जैसी । गाभिणी मारिली ७१ तैसेंचि अबोधनाशासवें । नाशे क्रियाजात आघवें । ऐसा समूळ संभवे । संन्यासु हा ७२ येणें मूळाज्ञानसंन्यासें । दृश्याचा जेथ ठावो पुसे । तेथ बुझावें तें आपैसें । तोचि आहे ७३ चेइलियावरी पाहीं । स्वप्नींचिया तिये डोहीं । आपणयातें काई । काढूं जाइजे ७४ तैं मी नेणें आतां जाणेन । हें सरलें तया दुःस्वप्न । जाला

आणि संसार व स्वर्ग हे काळकूट विषाप्रमाणें आहेत, असें वाटावयास लावितो. नंतर ५३ वैराग्य या शब्दानें संसिद्धि या शब्दाचें जें वर्णन, तें आपलें वैराग्यरूप स्थान तो मिळवितो. ५४ ही वैराग्यभूमिका जिंकल्यावर जी त्याची योग्यता होते, किंवा पूर्णत्वास पावलेल्या त्या पुरुषाला कशाचा लाभ होतो, तें आतां सांगतों. ५५

अन्वय–सर्वत्र असक्तबुद्धिः, जितात्मा, विगतस्पृहः (नरः) परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं संन्यासेन अधिगच्छति. ॥४९॥

अर्थ–ज्याची बुद्धि कोठेंही आसक्त होत नाहीं, व जो जितेंद्रिय व निस्पृह आहे, असा मनुष्य संन्यासाच्या योगानें उत्कृष्ट अशा ज्ञानसिद्धीला प्राप्त होतो. ॥ ४९ ॥

तर, वारा जसा पारध्याच्या जाळ्यांत इकडून तिकडे जातांना अडकत नाहीं, तसा देह आदिकरून जे संसाराचे पाश, त्यांत तो असूनही सांपडत नाहीं. ५६ हें पहा-पिकलेलें, फळ जसें देंठाला धरीत नाहीं, किंवा देठही त्याला धरीत नाहीं, तसें संसारादिकांवरील सर्व प्रेम निर्जीव होतें. ५७ पुत्र, द्रव्य व स्त्री हीं आपल्या आपल्या तंत्रानें वागत असलीं तरी तो ' हीं माझीं आहेत ' असें न ह्मणतां त्यांचा विषाप्रमाणें त्याग करतो. ५८ फार काय सांगावें ! कढत पदार्थांच्या योगें हाताला चटका बसतांच जसा मनुष्य हात मागें घेतो, तशी त्याची बुद्धि विषयांपासून मागें परतून आत्मविचाराकडे लागते. ५९ अशा प्रकारें अंतःकरण हें इंद्रियद्वारां विषयांकडे न जाण्याविषयीं याची शपथ मोडीत नाहीं. जशी स्वामीच्या भयानें दासी आज्ञा मोडीत नाहीं. ९६० तसें, अर्जुना, ऐक्याच्या मुठीमध्यें चित्त धरून त्याला आत्म्याच्या छंदास लावतो. ६१ त्या वेळेस, जसा अग्नि राखेंत पुरला ह्मणजे धूर आपोआप रहातो; तशी इहपर विषयांची इच्छा सहजच नष्ट होते. ६२ ह्मणून, मनाचा निग्रह झाला ह्मणजे इच्छा आपोआप नाहींशी होते; फार सांगून काय करावयाचें आहे ! अशी भूमिका साधकाला प्राप्त होते. ६३ हें बघ अर्जुना, विपरीत बोध सगळा नाहींसा होऊन त्याला खरा बोधच प्राप्त होतो. ६४ जसें सांचविलेलें पाणी रोज खर्च केलें ह्मणजे तें सरतें, तसें प्रारब्धकर्म हें भोगांतीं सरतें; आणि अहंकर्तृत्वभावना नसल्यामुळें नवीन कर्म उत्पन्न होत नाहीं. ६५ अर्जुना, अशा प्रकारें सर्व कर्मांची क्षीणदशा झाली ह्मणजे मग श्रीगुरूंची आपोआप भेट होते. ६६ हें पहा—रात्रीचे चार प्रहर संपले म्हणजे अंधकाराचा नाश करणारा जो सूर्य दृष्टीस पडतो; ६७ अथवा फळाचा घड येऊन तो ज्याप्रमाणें केळीची वाढ खुटवितो, त्याप्रमाणें, श्रीगुरु हे भेटून जिज्ञासूची कर्मकर्तृत्वाची खटपट बंद करतात. ६८ मग, पौर्णिमा प्राप्त झाली ह्मणजे ज्याप्रमाणें चंद्राचे ठिकाणीं मुळींच उणीव रहात नाहीं, त्याप्रमाणें गुरुकृपा झाली ह्मणजे जिज्ञासूला कोणतीही उणीव रहात नाहीं. ६९ त्या वेळीं, अज्ञान ह्मणून जेवढें असतें, तेवढें तर त्यांच्या कृपेनेंच नष्ट होतें; आणि रात्र गेल्यावर अंधार नाहींसा होतो; ९७० त्याप्रमाणें, अज्ञानाचा नाश झाला ह्मणजे, त्याच्या पोटांत जी कर्म, कर्ता आणि कार्य ही त्रिपुटी आहे तीही नाश पावते. जशी गर्भिणी मारली म्हणजे पोटांतला गर्भ निराळा मारावा लागत नाहीं—तो आपोआपच मरतो, ७१ तसा अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे सर्व कर्मांचा नाश होतो. अशा प्रकारें सर्व कर्मांचा समूळ नाश होणें यालाच संन्यास म्हणतात, तोच त्याला प्राप्त होतो. ७२ त्यामुळें अज्ञानाच्या त्यागानें सर्व दृश्य पदार्थ नष्ट झाले ह्मणजे मग जाणावयाचें जें तें तो आपण स्वतःच आहे. ७३ असें पहा-मनुष्य झोंपेंतून जागा झाल्यानंतर, आपण डोहांत बुडत असल्याचा जो त्याला स्वप्नांत भ्रम झाला होता, तो सत्य मानून त्यांतून आपल्याला काढण्याविषयीं तो खटपट करील काय ? ७४ त्याप्रमाणें, मला कळत नाहीं, मी आतां समजून घेईन, हें त्याचें दुःस्वप्न नष्ट होतें, आणि ज्ञेय व ज्ञाता हे

ज्ञातृज्ञेयाविहीन । चिदाकाश ७५ मुखाभासेंसीं आरिसा । परौता नेलिया वी-रेशा । पाहातेपणेंवीण जैसा । पाहाता ठाके ७६ तैसें नेणणें जें गेलें । तेणें जा-णणेंही नेलें । मग निष्क्रिय उरलें । चिन्मात्राचि ७७ तेथ स्वभावें धनंजया । नाहीं कोणीचि क्रिया । म्हणौनि प्रवादु तया । नैष्कर्म्यु ऐसा ७८ तें आपुलें आपणपें । असें तेंचि होऊनि हारपे । तरंगु कां वायुलोपें । समुद्र जैसा ७९ तैसें न होणें निफजे । ते नैष्कर्म्यसिद्धि जाणिजे । सर्वासिद्धींत सहजें । परम हेचि ९८० देउळाचिया कामा कळसु । उपरम गंगेसी सिंधु प्रवेशु । कां सुव-र्णशुद्धी कसु । सोळावा जैसा ८१ तैसें आपुलें नेणणें । फेडिजे कां जाणणें । तेंही गिळूनि असणें । ऐसी जे दशा ८२ तियेपरतें कांहीं । निपजणें आन नाहीं । ह्मणौनि ह्मणिपे पाहीं । परमसिद्धि ते ८३

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निबोध मे । समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ५०

परी हेचि आत्मसिद्धि । जो कोणी भाग्यनिधि । श्रीगुरुकृपालब्धि- । काळीं पावे ८४ उदयजतांचि दिनकरु । प्रकाशुचि आते आंधारु । कां दीपसंगें का-पुरु । दीपुचि होय ८५ तया लवणाची कणिका । मिळतखेंवो उदका । उद-कचि होऊनि देखा । ठाके जेविं ८६ कां निद्रित चेवलिया । स्वप्नेंसि निद्-रायां । जाऊनि आपणपया । मिळे जैसा ८७ तैसें जया कोण्हासि दैवें । गुरु-वाक्य श्रवणाचिसवें । द्वैत गिळोनि विसंवे । आपणया वृत्ती ८८ तयासी मग कर्म करणें । हें बोलिजैलाचि कवणें । आकाशा येणें जाणें । आहे काई ८९ ह्म-णौनि तयासि कांहीं । त्रिशुद्धि करणें नाहीं । परी ऐसें जरी हें कांहीं । नव्हे जया ९९० काना वचनाचिये भेटी- । सरिसाचि पैं किरीटी । वस्तु होऊनि उठी । कवणि एकु जो ९१ एऱ्हवीं स्वकर्माचेनि वन्हीं । काम्यनिषिद्धाचिया इंधनीं । रजतमें कीर दोन्ही । जाळिलीं आधीं ९२ पुत्र वित्त परलोकु । यया तिहींचा अभिलाखु । घरीं होय पाइकु । हेंही जालें ९३ इंद्रियें सैरा पदार्थीं । रिगतां विटाळलीं होतीं । तियें प्रत्याहार तीर्थीं । न्हाणिलीं कीर ९४ आणि स्वधर्माचें फळ । ईश्वरीं अर्पूनि सकळ । घेऊनि केलें अढळ । वैराग्यपद ९५ ऐसी आत्मसाक्षात्कारीं । लाभे ज्ञानाची उजरी । ते सामुग्री कीर पुरी । मेळ-विली ९६ आणि तेचि समयीं । सद्गुरु भेटले पाहीं । तेवींचि तिहीं कांहीं । वंचिजेना ९७ परी वोखद घेतखेंवो । काय लाभे आपुला ठावो । कां उदयज-

तांची दिवो । मध्यान्ह होय ९८ सुक्षेत्रीं आणि वोलटें । बीजही पेरिलें गो- मटें । तरी आलोट फळ भेटे । परि वेळें कीं गा ९९ जोडला मार्गु प्रांजळु । मिनला सुसंगाचाही मेळु । तरी पाविजे वांचूनि वेळु । लागेचि कीं १००० तैसा वैराग्यलाभु जाला । वरि सद्गुरुही भेटला । जीवीं अंकुरु फुटला । वि- वेकाचा १ तेणें ब्रह्म एक आथि । येर आघवीचि भ्रांति । हेही कीर प्रतीति । गाढ केली २ परी तेंचि जें परब्रह्म । सर्वात्मक सर्वोत्तम । मोक्षाचेंही काम । सरे जेथ ३ यया तिन्ही अवस्था पोटीं । जिरवी जें गा किरीटी । तया ज्ञा- नासिही मिठी । दे जें वस्तु ४ ऐक्याचें एकपण सरे । जेथ आनंदकणुही विरे । कांहींचि नुरोनि उरे । जें कांहीं गा ५ तियें ब्रह्मीं ऐक्यपणें । ब्रह्मचि होऊनि असणें । तें क्रमेंचि करून तेणें । पाविजे पैं ६ भुकेलियापासीं । वो- गरिलें षड्रसीं । तो तृप्ति प्रतिग्रासीं । लाहे जेवि ७ तैसा वैराग्याचा वोलावा । विवेकाचा तो दिवा । आंवुथितां आत्मठेवा । काढीचि तो ८ तरी भोगिजे आत्मऋद्धी । येवढी योग्यतेची सिद्धी । जयाच्या आंगीं निरवधी । लेणें जाली ९ तो जेणें क्रमें ब्रह्म । होणें करी मा सुगम । तया क्रमाचें आतां वर्म । आईक सांगों

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च । शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ५१

तरी गुरु दाविलिया वाटा । येऊन विवेकतीर्थतटा । धुऊनियां मळकटा । बुद्धीचा तेणें ११ मग राहूनें उगाळिली । प्रभा चंद्रें आलिंगिली । तैसी शुद्धत्वें जडली । आपणयां बुद्धि १२ सांडूनि कुळें दोन्ही । प्रियासी अनुसरे कामिनी । द्वंद्वत्यागें स्वचिंतनीं । पडली तैसी १३ आणि ज्ञानाऐसें जिव्हार । नेवों नेवों निरंतर । इंद्रियीं केले थोर । शब्दादिक जे १४ ते रश्मिजाळ काढलेया । मृ- गजळ जाय लया । तैसें धृतिरोधें तयां । पांचांही केलें १५ नेणतां अधमाचि- या अन्ना । खादलिया कीजे वमना । तैसीं वोकविलीं सवासना । इंद्रियें वि- षयीं १६ मग प्रत्यगावृत्ती चोखटें । लाविलीं गंगेचेनि तटें । ऐसीं प्रायश्चित्तें धुवटें । केलीं जेणें १७ पाठीं सात्त्विकें धीरें तेणें । शोधारलीं तियें करणें । मग मनेंसीं योगधारणें । मेळविलीं १८ तेविंचि प्राचीनें इष्टानिष्टें । भोगेंसीं येउनी भेटे । तेथ देखिलियाहि वोखटें । द्वेषु न करी १९ ना गोमटेंचि वि- पायें । तें आणूनि पुढां सूये । तयालागीं न होये । साभिलाषु १०२० यापरी इष्टानिष्टीं । रागद्वेष किरीटी । त्यजूनि गिरिकपाटीं । निकुंजीं वसे २१

प्रातःकाळीं सूर्य उगवतांच मध्यान्हकाल होतो काय? ९९८ उत्तम जमीन असून पर्जन्यवृष्टी झाली, व त्यांत उत्तम बीजही पेरलें, ह्मणजे त्यास पुष्कळ पीक येतें; परंतु अर्जुना, त्याला वेळ लागतो;९९ उत्तम मार्ग असून त्यांत चांगल्याची सोबतही मिळाली, तरी ज्या ठिकाणीं आपल्यास जावयाचें असेल त्या ठिकाणीं जाण्यास वेळ हा लागावयाचाच.१००० याप्रमाणें, वैराग्यही प्राप्त झालें,त्यांत सद्गुरूंचीही भेट झाली व ज्ञानप्राप्ति करून घेण्याचीही अंतःकरणांत इच्छा झाली;१ मग त्यांच्या उपदेशानें ब्रह्म एक सत्य आहे, व त्यावांचून इतर सर्व प्रपंच भ्रांतिरूप आहे, हें ऐकून साधकाचाही त्याप्रमाणें दृढनिश्चय झाला; २ परंतु असें जें सर्वव्यापक व सर्वोत्तम परब्रह्म—ज्या ठिकाणीं मोक्ष शब्दही नाहींसा होतो; ३ अर्जुना, साध्य, साधक व साधन ही त्रिपुटी ज्या ज्ञानानें नाहींशी होते असें जें ज्ञान तें ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं लय पावतें; ४ जेथें ऐक्याचा एकपणाही उरत नाहीं, व जेथें आनंदसुखाचा लेशही उरत नाहीं; व जेथें कांहीं न उरून जें उरतें, ५ असें जें ब्रह्म, त्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं ऐक्य पावून रहाणें तें त्याला मंदाधिकत्वामुळें क्रमानेंच प्राप्त होतें. ६ क्षुधितापुढें षड्रस अन्नाचें ताट वाढून ठेवलेलें असलें, तरी तो एकदम तृप्त न होतां प्रत्येक घासानें तृप्ति वाढतां वाढतां शेवटल्या घासाला पूर्ण तृप्त होतो;७त्याप्रमाणें, तो साधक वैराग्याच्या आश्रयानें व विवेकरूप दीपाच्या प्रकाशानें आत्मस्वरूपीं ठेव्यास प्राप्त होतो.८ तर आत्मरूप ऐश्वर्य भोगण्याची ज्या साधकाचे अंगीं खरोखर योग्यता प्राप्त झाली, ९तो ज्या क्रमानें ब्रह्मप्राप्ति सुलभ करून घेतो,त्या क्रमाचें वर्म तुला सांगतों, ऐक. १०१०

अन्वय–विशुद्धया बुद्ध्यायुक्तः, धृत्या आत्मानं नियम्य च, शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा, रागद्वेषौ व्युदस्य च; ५१

अर्थ–जो मनुष्य अत्यंत शुद्धबुद्धीनें युक्त होऊन, धैर्यानें आत्म्याचें नियमन करून, शब्दादिक विषय टाकून, प्रीति व अप्रीति नाहींशी करून टाकतो, ॥५१॥

तर, श्रीगुरूंनीं दाखविलेला मार्ग स्वीकारून विवेकरूपी तीर्थाच्या तटावर बुद्धीचा मळ धुऊन टाकतो; ११ मग ज्याप्रमाणें राहूनें ग्रासलेली चंद्राची प्रभा त्यानें सोडल्यावर ती चंद्रास आलिंगन देते, त्याप्रमाणें बुद्धीचा शुद्धपणा--जो नानाप्रकारच्या दुर्वासनांनीं भ्रष्ट झाला होता, तो शुद्ध होऊन ती आपले मूळचे स्थितीस प्राप्त होते.१२ कुलस्त्री जशी दोन्ही कुलांचा अभिमान टाकून केवळ आपल्या प्रियपतीलाच अनुकूल असते, तशी बुद्धि ही द्वैतभावना सोडून आत्मचिंतनांतच रत होते. १३ जीवाचें आवडतें असें जें ज्ञान, तें नेऊन इंद्रियांनीं ज्या शब्दादिक विषयांला थोरपणा दिला, (प्रौढी वाढविली,) १४ ते पंचविषय, सूर्याचे किरण नाहींतसे झाले म्हणजे मृगजळ जसें आपोआप नाहींसें होतें, तसें धैर्यानें इंद्रियांचा रोध झाला ह्मणजे आपोआप नाहींतसे होतात. १५ न समजतां भ्रष्टाच्या घरचें खाल्लेलें अन्न जसें कळल्यावर ओकून टाकावें लागतें,तशा अंतःकरणांतील विषयवासना इंद्रियांकडूनच ओकविल्या. १६ मग आत्मवृत्तिरूप जी शुद्ध गंगा, तिच्या तीराला वृत्ति आणून स्नान घातलें. याप्रमाणें ज्यानें वृत्ति शुद्ध केली; १७ नंतर सात्त्विक धैर्यानें तीं सर्व इंद्रियें शुद्ध केलीं;आणि मग मनाला योगाभ्यास करण्यास लावलें; १८ त्याचप्रमाणें, पूर्वकर्माच्या योगानें चांगलें किंवा वाईट भोग प्राप्त झाले असतां वाईट भोगांविषयीं खेद करीत नाहीं; १९ अथवा सहज चांगला भोग भोगण्याचा समय आला असतां त्याविषयीं अभिलाष धरीत नाहीं; १०२० याप्रमाणें अर्जुना, इष्ट किंवा अनिष्ट भोगांविषयीं हर्ष अथवा खेद टाकून,पर्वताचें गुहेंत अथवा निरंजन वनांत वास करितो.२१

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥

गजबजा सांडिलिया । वसवी वनस्थळिया । अंगाचियाचि मांदिया ।
एकलेया २२ शमदमादिकीं खेळे । न बोलणेंचि चावळे । गुरुवाक्याचेनि मेळें ।
नेणे वेळु २३ आणि आंगा बळ यावें । नातरि क्षुधा जावें । कां जीभेचे पु-
रावे । मनोरथ २४ भोजन करितांविखीं । यया तिहींतें न लेखी । आहारीं
मिती संतोषीं । माप न सूये २५ अशनाचेनि पावकें । हारपतां प्राणु पोखे ।
इतुकियाचि भागु मोटकें । अशन करी २६ आणि परपुरुषें कामिली । कुळ-
वधू आंग न घाली । निद्रालस्या न मोकली । आसन तैसें २७ दंडवताचेनि
प्रसंगें । भुयीं हन अंग लागे । वांचूनि येर नेघे । राभस्य तेथ २८ देहनि-
र्वाहापुरतें । राहाटवी हातांपायांतें । किंबहुना आपैतें । सबाह्य केलें २९ आणि
मनाचा उंबरा । वृत्तीसी देखों नेदी वीरा । तेथ कें वाग्व्यापारा । अवकाशु
असे १०३० ऐसेनि देह वाचा मानस । हे जिणोनि बाह्यप्रदेश । आकळिलें
आकाश । ध्यानाचें तेणें ३१ गुरुवाक्यें उठविला । बोधीं निश्चयो आपुला ।
न्याहाळीं हातीं घेतला । आरिसा जैसा ३२ पैं ध्याता आपणाचि परी । ध्या-
नरूप वृत्तिमाझारीं । ध्येयत्वें घे हे अवधारीं । ध्यानरूढी गा ३३ तेथ ध्येय ध्यान
ध्याता । ययां तिहीं एकरूपता । होय तंव पंडुसुता । कीजे तें गा ३४ म्ह-
णौनि तो मुमुक्षु । आत्मज्ञानीं जाला दक्षु । परी पुढां सूनि पक्षु । योगाभ्या-
साचा ३५ अपानरंध्रद्वया- । माझारीं धनंजया । पार्ष्णी पिडूनियां । कांवरु-
मूळ ३६ आकुंचूनि अध । देऊनि तिन्ही बंध । करूनि एकवद । वायू भेदीं
३७ कुंडलिनी जागवूनि । मध्यमा विकाशूनि । आधारादि भेदूनि । आज्ञा-
वरी ३८ सहस्रदळाचा मेघु । पीयूषें वर्षोनि चांगु । तो मूळवरी वोघु । आ-
णूनियां ३९ नाचतया पुण्यगिरी । चिद्भैरवाच्या खापरीं । मनपवनाची खीच
पुरी । वाढूनियां १०४० जालिया योगाचा गाढा । मेळावा सूनि हा पुढां ।
ध्यान मागिलीकडां । स्वयंभ केलें ४१ आणि ध्यान योग दोनी । इये आत्म-
तत्त्वज्ञानी । पैठीं होआवया निर्विघ्नीं । आधींचि तेणें ४२ वीतरागतेसा-
रिखा । जोडूनि ठेविला सखा । तो आघावियाचि भूमिका- । सवें चाले ४३
पहावें दिसे तंववरी । दिठीतें न संडी दीपु जरी । तरी कें आहे अवसरी । दे-
खावया ४४ तैसें मोक्षीं प्रवर्तलया । वृत्ती ब्रह्मीं जाय लया । तंव वैराग्य

अन्वय—विविक्तसेवी, लघ्वाशी, यतवाक्कायमानसः नित्यं ध्यानयोगपरः, वैराग्यं समुपाश्रितः च ॥ ५२ ॥

अर्थ—जो एकांतवास करणारा, मिताहारी, काया, वाचा व मन यांना स्वाधीन ठेवणारा, निरंतर ध्यानयोगांत तत्पर असणारा, आणि वैराग्याचा आश्रय करणारा असा असतो; ॥ ५२ ॥

ज्या ठिकाणीं लोकांचा गलबला नाहीं असें अरण्य पाहून त्या ठिकाणीं वस्ती करितो; तेथें समाज जर कसला असेल तर त्या एकट्याच्या अवयवसमुदायाचाच असतो; २२ इंद्रियें व मन यांचा निग्रह हीच त्याची क्रीडा; न बोलणें हेंच त्याचें बोलणें; गुरुवाक्याचे मननामुळें दुसऱ्या कशाचेंही चिंतन करण्यास त्यास वेळच फावत नाहीं; २३ आणि आपले अंगांत शक्ति यावी, व क्षुधा नाहींशी व्हावी, आणि जिव्हेचे लाड पूर्ण व्हावे, २४ या तिन्हीं गोष्टींची भोजनप्रसंगीं पर्वा करीत नाहीं; आणि मिताहार करतो, माप भरीत नाहीं; २५ अन्नपचन करणारा जो जठराग्नि, त्याला जर कांहीं आहार दिला नाहीं, तर तो प्राणनाश करील, ह्मणून, प्राणरक्षण होईल इतक्यापुरताच आहार करतो; २६ आणि परपुरुषानें इच्छा केली, तरी कुलस्त्री जशी त्याला वश होत नाहीं, तसें निद्रेला किंवा आळसाला वश होऊन आपलें आसन ढळूं देत नाहीं; २७ ईश्वराला दंडवत करते समयीं जो जमिनीला स्पर्श होईल त्यावांचून कधींही अविचारानें जमिनीवर निद्रेकरितां अंग टाकीत नाहीं; २८ शरीरनिर्वाहापुरता जो हातपायांचा उपयोग करितो; किंबहुना ज्यानें अंतःकरण व बाह्येंद्रियें स्वाधीन ठेवलीं आहेत; २९ आणि अर्जुना, जो आपल्या वृत्तीला मनाच्या उंबऱ्यापर्यंतही येऊं देत नाहीं, त्याच्या ठिकाणीं बोलणें, चालणें वगैरे व्यापारांस कोठून थारा मिळणार ? १०३० अशा प्रकारें शरीर, वाणी व मन हीं सर्व जिंकून ज्यानें ध्यानाकाश स्वाधीन करून घेतलें; ३१ ज्याप्रमाणें आरसा हातीं घेतला असतां त्यांत आपलें स्वरूप स्पष्ट दिसतें, त्याप्रमाणें गुरुवाक्याच्या बोधानें त्यानें आपल्या बोधाचा निश्चय केला आहे; ३२ तो ध्यानाचा प्रकार असा कीं, ध्यान करणारा ध्याता, त्याची जी वृत्ति ती ध्यानरूपी वृत्ति, व त्या वृत्तीनें ज्याचें ध्यान करावयाचें तें ध्येय ही त्रिपुटी आपले ठिकाणींच पहातो; ३३ हे पाहूनसुद्धा, त्या ठिकाणीं ध्येय, ध्यान व ध्याता ही त्रिपुटी विसरून केवळ एकच रूप राहीं तोंपर्यंत ध्यान करावें लागतें; ३४ म्हणून, तो मोक्षेच्छु आत्मज्ञानाविषयीं दक्ष होतो; परंतु योगाभ्यासाचा पक्ष पुढें करून, ३५ अर्जुना गुद व शिश्न या दोहोंच्या मध्यमार्गीं पायाच्या टांचेनें दाबून मूळबंध करितो; ३६ अधोभाग संकुचित करून मूळबंध, ओढियाणाबंध, जालंधरबंध, ह्या तीन बंधांनीं वायूचे भेद मोडून एकविध करतो; ३७ अशा प्रकारें प्राणांचा रोध झाला म्हणजे कुंडलिनी जागी होऊन मध्यमा म्हणजे सुषुम्नामार्ग मोकळा होतो; आणि आधारचक्रापासून आज्ञाचक्रापर्यंत प्राणभेद करून ऊर्ध्व जातो. ३८ मग ब्रह्मरंध्रांतील सहस्त्रदलकमलरूपी मेघापासून अमृतवृष्टि होते, त्याचा ओघ सुषुम्नानाडीनें मूळबंधापर्यंत येतो; ३९ मग मूर्ध्नि आकाशामध्यें चैतन्यरूपी भैरवाच्या खापरांत (पात्रांत) मन व वायु ह्यांचा खिचडा वाढतो. १०४० अशा प्रकारें हा योगसाधनांचा बळकट मेळावा पुढें करून त्याचे मागें ध्यान निश्चित करतो; ४१ आणखी, ध्यान व योग हे दोन्ही निर्विघ्नपणें आत्मतत्त्वज्ञानाच्या ठिकाणीं प्राप्त होण्याचे अगोदरच ४२ जो वैराग्यासारखा परममित्र जोडून ठेवलेला असतो, तो ज्या ज्या भूमिकेवर साधक प्राप्त होईल, तेथें तेथें त्याजबरोबर असतो. ४३ आपल्याला जें पहावयाचें आहे तें दिसलें नाहीं तोंपर्यंत जर दिव्याची सोबत आहे, तर मग पाहण्यास काय उशीर ? ४४ त्याप्रमाणें, मोक्षप्राप्ति व्हावी म्हणून प्रवृत्त झालेल्या साधकास, त्याची वृत्ति ब्रह्मस्वरूपाचे ठिकाणीं लय पावेतोंपर्यंत जर वैराग्याची सोबत आहे, तर त्याच्या मोक्षप्राप्तीस भंग

आथी तया । भंगु कैंचा ४५ ह्मणौनि सवैराग्यु । ज्ञानाभ्यासु तो सभाग्यु । करोनि जाला योग्यु । आत्मलाभा ४६ ऐसी वैराग्याची अंगीं । बाणूनियां वज्रांगी । राजयोगतुरंगीं । आरूढला ४७ वरी आड पाडिलें दिठी । सानें थोर निवटी । तें बळी विवेकमुष्टीं । ध्यानाचें खांडें ४८ ऐसेनि संसाररणाआंतु । आंधारीं सूर्यु तैसा असे जातु । मोक्षविजयश्रीये वरैतु । होआवयालागीं ४९

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

तेथ आडवारया आले । दौषवैरी जे धोपटिले । तयांमाजीं पहिले । देहाहंकारु १०५० जो न मोकली मारुनी । जीवों नेदी उपजवोनी । विचंबवी खोडां घालूनि । हाडांचिया ५१ तयाचा देहदुर्ग हा थारा । मोडूनि घेतला तो वीरा । आणि बळ हा दुसरा । मारिला वैरी ५२ जो विषयाचेनि नांवें । चौगुणेंही वरी थांवे । जेणें मृतावस्था धांवे । सर्वत्र जगा ५३ तो विषय विषाचा अथावो । आघविया दोषांचा रावो । परी ध्यानखड्गाचा घावो । साहेल कैंचा ५४ आणि प्रिय विषयप्राप्ती । करी जया सुखाची व्यक्ति । तेचि घालूनि बुंथी । आंगीं जो वाजे ५५ जो सन्मार्गा भुलवी । मग अधर्माच्या आडवीं । सूनि वाघां सांपडवी । नरकादिकां ५६ तो विश्वासें मारिता रिपु । निवटूनि घातला दर्पु । आणि जयाचा अहा कंपु । तापसांसी ५७ क्रोधा ऐसा महादोखु । जयाचा देखा परिपाकु । भारिजे तंव अधिकु । रिता होय जो ५८ तो कामु कोणेच ठायीं । नसे ऐसें केलें पाहीं । कीं तेंचि क्रोधाही । सहजें आलें ५९ मुळाचें तोडणें जैसें । होय कां शाखोद्देशें । कामु नाशलेनि नाशे । तैसा क्रोधु १०६० ह्मणौनि काम वैरी । जाला जेथ ठाणोरी । तेथ सरली वारी क्रोधाचीही ६१ आणि समर्थु आपला खोडा । शिसें वाहवी जैसा होडा । तैसा भुंजौनि जो गाढा । परिग्रहो ६२ जो माथांचि पालाणवी । अंगा अवगुण घालवी । जीवें दांडी घेववी । ममत्वाची ६३ शिष्यशास्त्रादिविलासें । मठादिमुद्रेचेनि मिसें । घातले आहाती फांसे । निःसंगा जेणें ६४ घरीं कुटुंबपणें सरे । तरी वनीं वन्य होऊनि अवतरे । नागवीयाही शरीरें । लागला आहे ६५ ऐसा दुर्जयो जो परिग्रहो । तयाचा फेडूनि ठावो । भवविजयाचा उत्साहो । भोगीतसे जो ६६ तेथ अमानित्वादि आघवे । ज्ञानगुणाचे जे मेळावे । ते कैवल्यदेशींचे आघवे । रावो जैसे आले ६७ तेव्हां सम्यक्ज्ञानाचिया । राणिवा उजा-

कसा होईल? ४५ म्हणून, वैराग्ययुक्त ज्ञानाचा अभ्यास करणारा जो भाग्यवान् पुरुष, तो आत्मलाभाला योग्य होतो; ४६ असें वैराग्याचें वज्रकवच अंगांत घालून जो राजयोगरूप घोड्यावर स्वार होतो; ४७ मग लहानमोठें जें दृष्टीस पडेल, त्याचें निवारण करण्याकरितां विवेकरूपी मुठींत ध्यानरूपी खड्ग बळकट घेतो; ४८ आणि अशा प्रकारें, सूर्य जसा अंधारांत निःशंकपणें शिरतो, तसा जो मोक्षरूपी विजयश्रीला वरण्याकरितां संसाररूपी रणांत निःशंकपणें शिरतो; ४९

अन्वय–अहंकारं, बलं, दर्पं, कामं, क्रोधं, परिग्रहं (च) विमुच्य (च) निर्ममः शान्तः, सः नरः ब्रह्मभूयाय कल्पते.

अर्थ–आणि जो मनुष्य अहंकार, सामर्थ्य, उन्मत्तपणा, काम, क्रोध व संग्रह या विकारांना टाकून ममतारहित होऊन शांत असतो, तो मनुष्य ब्रह्मरूप होण्यास योग्य होतो. ॥ ५३ ॥

त्या ठिकाणीं त्याला आडविण्याकरितां आलेले जे दोषरूपी वैरी तो मारतो, त्यांपैकीं पहिला वैरी 'देहाहंकार' हा होय. १०५० जो अहंकार मनुष्याला मारून सोडीत नाहीं, व उत्पन्न करून जगूं देत नाहीं; तर देहाच्या सांपळ्यांत घालून कुचंबवीत ठेवितो, ५१ त्या अहंकाराचें रहाण्याचें ठिकाण जो देहरूप किल्ला, तो फोडून हस्तगत करून घेतो, आणि त्याचप्रमाणें, अर्जुना, 'बल' हा जो दुसरा वैरी, त्याचाही नाश करितो. ५२ जो बलरूप शत्रु विषयांचें नांव ऐकल्याबरोबर चौपट वाढून सर्व जगाला विषयांशिवाय इतर वस्तूंचें भान राहूं देत नाहीं, ५३ तो बलरूपी शत्रु विषयरूपी विषाचा केवळ डोह असून, सर्व दोषांचा राजा आहे. पण त्याला ध्यानरूपी खड्गाचा घाव कसा सहन होईल? ५४ आणि प्रिय विषयांची प्राप्ति झाली असतां ज्याला परम आनंद होतो; व त्याच आनंदानें जो जिवाला आच्छादन करतो; ५५ जो सन्मार्गाविषयीं भूल पाडून व अधर्माच्या रानांत घालून नरकादिरूप वाघांच्या तावडींत देतो, ५६ असा जो विश्वासघातकी 'गर्वरूप शत्रु' तो मारून टाकतो.–येथून पुढें कामरूपी शत्रूचें वर्णन आहे–आणि ज्या कामाला भिऊन तापसी लोक थरथर कांपतात; ५७ भयंकर क्रोध हा ज्याचा परिणाम होय; आणि जों जों लाड पुरवावे तों तों जो अधिकाधिक वाढतो, ५८ असा जो 'काम' त्याचा नायनाट केल्यावर क्रोधाचीही सहज तीच वाट होते. ५९ झाडाचें मूळ तोडून टाकलें म्हणजे खांद्यांचा नाश जसा आपोआप होतो, तसा कामाचा नाश केला म्हणजे क्रोधाचा नाश सहज होतो. १०६० म्हणून, 'काम' शत्रु मारून टाकला म्हणजे क्रोधाचें येणें जाणें सहज चुकतें. ६१ आणि राजा जसा प्रतिज्ञेनें आपला घोडा ज्याला घालावयाचा असेल, त्याचेच डोक्यावर देऊन तो नेववितो, तसा 'परिग्रह' शत्रु मनुष्याचे मनांत स्फुरण करितो. ६२ जो परिग्रह वैराग्यशीलाचें नांव ऐकल्याबरोबर डोकें हालवून त्या वैराग्यशील पुरुषाचे अंगांत संचार करून अवगुण उत्पन्न करतो; व 'हें माझें' अशा अभिमानांत त्याला गुंतवितो; ६३ ज्या परिग्रहानें, 'हा मठ माझा आहे' 'हे शिष्य माझे' 'हे ग्रंथ माझे' या चिन्हांनीं वैराग्यशील पुरूषासही पाशांत घातलें आहे. ६४ वैराग्यशील पुरुष हा कुटुंबादि संसाराचा त्याग करून वनांत गेला तरी त्याजकडून जो परिग्रह तेथील पदार्थांवर ममत्व ठेववितो; सारांश, अगदीं नागवा उघडा असला तरी त्याला आपल्या पाशांत गुंतवितो; ६५ असा जो अजिंक्य शत्रु परिग्रह, त्याचा ठावठिकाण नाहींसा करून जो पुरुष संसार जिंकल्याचा आनंद भोगतो, ६६ त्याच्या भेटीला ज्ञानगुणाचे अमानित्वादिक समुदाय हेच कोणी मोक्षरूपी देशाचे मांडलिक राजे येतात. ६७ तेव्हां यथार्थ ज्ञान हेंच सार्वभौम राज्य त्या साधकाला अर्पण करून, आपण त्याचे परि-

णूनि तया। परिवारु होऊनियां। राहत आंगें ६८ प्रवृत्तीचिये राजबिदीं। अव-
स्थाभेद प्रमदीं। कीजत आहे प्रतिपदीं। सुखाचें लोण ६९ पुढां बोधाचिये कांबी-
वरी। विवेकु द्दश्याची मांदी सारी। योगभूमिका आरती करी। येती जैसिया
१०७० तेथ ऋद्धिसिद्धींचीं अनेगें। वृंदें मिळती प्रसंगें। तिये पुष्पवर्षी आंगें।
नाहातसे तो ७१ ऐसेनि ब्रह्मैक्यासारिखें। स्वराज्य येतां जवळिकें। झळंबित
आहे हरिखें। तिन्ही लोक ७२ तेव्हां वैरिया कां मैत्रिया। तयासि साझें म्ह-
णावया। समानता धनंजया। उरेचिही ना ७३ हें ना भलतेणें व्याजें। तो ज-
यातें म्हणे माझें। तें नोडवेचि कां दुजें। अद्वितीय जाला ७४ पैं आपुलिया
एकी सत्ता। सर्वही कवळूनिया पंडुसुता। कहीं न लगती ममता। धाडिली
तेणें ७५ ऐसा जितिलिया रिपुवर्गे। अपमानिलिया हें जग। अपैसा योगतुरंग।
स्थिर जाला ७६ वैराग्याचें गाढलें। अंगीं त्राण होतें भलें। तेंही नावेक ढिलें।
तेव्हां करी ७७ आणि निवटी ध्यानाचें खांडें। तें दुजें नाहींचि पुढें। म्हणूनि
हातु आसुडे। वृत्तीचाही ७८ जैसें रसौषध खरें। आपुलें काज करूनि पुरें।
आपणही नुरे। तैसें होतसे ७९ देखोनि ठाकिता ठावो। धांवता थिरावे पावो।
तैसा ब्रह्मसामीप्यें थांवो। अभ्यासु सांडी १०८० घडतां महोदधीसी। गंगा
वेगु सांडी जैसी। कां कामिनी कांतापासीं। स्थिर होय ८१ ना ना फळतिये
वेळे। केळीची वाढी मांटुळे। कां गांवापुढें वळे। मार्गु जैसा ८२ तैसा आ-
त्मसाक्षात्कारु। होईल देखोनि गोचरु। ऐसा साधनहातियेरु। हळूचि ठेवी
८३ म्हणौनि ब्रह्मेंसीं तया। ऐक्याचा समो धनंजया। होतसे तैं उपाया। वों-
हटु पडे ८४ मग वैराग्याची गोंधळुक। जे ज्ञानाभ्यासाचें वार्धक्य। योगफ-
ळाचाही परिपाक। दशा जे कां ८५ ते शांति पैं गा सुभगा। संपूर्ण ये तया-
चिया आंगा। तैं ब्रह्म होआवयाजोगा। होय तो पुरुषु ८६ पुनवेहुनी चातु-
र्दशी। जेतुलें उणेपण शशी। कां सोळेपाऊनि जैसी। पंधरावी वानी ८७ सा-
गरींही पाणी वेगें। संचरें तें रूप गंगें। येर निश्चळ जें उगें। तें समुद्र जैसा
८८ ब्रह्मा आणि ब्रह्महोतिये। योग्यते तैसा पाडु आहे। तेचि शांतीचेनि ल-
वलाहें। होय तो गा ८९ पैं तोंचि होणेनवीण। प्रतीती आलें जें ब्रह्मपण।
ते ब्रह्म होती जाण। योग्यता येथ १०९०

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कङ्क्षति। समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ५४

धार होऊन रहातात. ६८ प्रवृत्तिरूपी राजमार्गानें त्याची स्वारी चालली असतां तीन अवस्थारूपी स्त्रिया येऊन त्याच्यावरून पदोपदीं आपल्या सुखाचें लिंबलोण करून टाकतात. ६९ त्या सार्वभौमराजाच्या पुढें विवेकरूपी चोबदार बोधरूप सोन्याची काठी हातांत घेऊन दृश्य पदार्थांची गर्दी नाहींशी करीत चालतो. आणि योगभूमिका जणूं काय आरत्याच घेऊन त्यास ओंवाळण्यास येतात. १०७० तेव्हां ऋद्धिसिद्धींचे अनेक समुदाय मिळून त्या प्रसंगीं त्यांनीं केलेल्या पुष्पवृष्टीच्या योगानें तो नाहातो. ७१अशा प्रकारें ब्रह्मैक्यरूप स्वराज्य प्राप्त होण्याची वेळ जों जों जवळ येतें, तों तों त्याला त्रैलोक्य हर्षानें भरलेलें दिसतें. ७२ त्या वेळीं अर्जुना, हा आपला वैरी आहे,किंवा हा आपला मित्र आहे म्हणून हा माझाच आहे, असें म्हणावयास त्यास समानता उरतच नाहीं. ७३ इतकेंच नव्हे, तर तो ज्याला ' माझें ' असें म्हणेल असें दुसरें कांहींच नसतें. कारण, तो अद्वितीय झालेला असतो. (द्वैतच नष्ट झाल्यावर दुसरें तेथें काय शिल्लक रहाणार ?)७४ हें बघ अर्जुना,आपल्या त्या एकसत्तेनें सर्व विश्व व्यापून टाकल्यावर ' माझें ' असें म्हणण्यास अवकाश नसल्यामुळें ममतेचा त्याग होतो. ७५ याप्रमाणें सर्व अहंकारादि रिपुवर्ग जिंकून सर्व जगत् मीच आहे,असें समजल्यामुळें योगरूपी घोड्याची धांव आपोआप बंद होते; ७६ आणि मग अंगांत जें वैराग्याचें बळकट कवच घातलेलें असतें,तेही तो त्या वेळीं क्षणभर सैल करतो. ७७ आणखी ध्यानखड्गाच्या योगें ज्याचा नाश होतो, असें कांहींच नसल्यामुळें, तें धारण करणाऱ्या वृत्तीचाही हात आसडून खालीं येतो. ७८ जसें एकादें खरें रसायन असतें तें रोगाचा नाश करून आपणही नाहींसें होतें, तशी यांची स्थिति होते. ७९ किंवा मुक्कामाचें ठिकाण पाहिल्यावरोबर जसें धांवणें थांबतें, तसें ब्रह्मप्राप्ति झाल्याबरोबर अभ्यास आपोआप रहातात. १०८० गंगा समुद्रास मिळाल्यावर आपला वेग जसा टाकते, किंवा कामिनी स्त्री आपला पति भेटला म्हणजे जशी शांत होते; ८१ अथवा केळ व्याली म्हणजे तिची वाढ खुंटते, किंवा गांव येतांच त्याप्रमाणें मार्ग संपतो, ८२ त्याप्रमाणें आपल्याला आत्मसाक्षात्कार होईल असें दृष्टीस पडतांच तो साधनरूपी हत्यारें हातांतून हळूच खालीं ठेवतो. ८३ म्हणून अर्जुना,ब्रह्माशीं ऐक्य होण्याचे वेळेस त्याचे सर्व उपाय मागें फिरतात. ८४ वैराग्यरूपी गोंधळीक लग्नाची वेळ, किंवा ज्ञानरूपी अभ्यासाचें वृद्धपण, अथवा योगरूप फळाची परिपक्वदशा ८५ अशी जी शांति, ती अर्जुना, त्याचे ठिकाणीं संप्राप्त होते, तेव्हां तो पुरुष ब्रह्म होण्यास अधिकारी होतो. ८६ पुनवेपेक्षां चतुर्दशीचे दिवशीं जितका चंद्राच्या कलेंत उणेपणा असतो, किंवा सोळा आणे कसापेक्षां पंधरा आणे कसांत जितकी कमतरता आहे; ८७ जसा सागरांत गंगेनें प्रवेश केल्यावरही तिचा वेग जेथपर्यंत दृष्टीस पडतो ती गंगा, व जेथें तो वेग थांबतो तो समुद्र; ८८ तसें ब्रह्म व ब्रह्म होणारा यांत अंतर असतें, तें अंतर शांतीच्या योगें लागलीच नाहींसें होतें. ८९ तें ब्रह्म आपण होण्यावांचून मूळचेच आहोंत असें ज्यांच्या प्रतीतीला आलें आहे, हीच ब्रह्म होण्याची योग्यता आहे, असें तूं जाण. १०९०.

अन्वय-(सः) ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा (सन्) न शोचति न काङ्क्षति; च सर्वेषु भूतेषु समः भूत्वा परां मद्भक्तिं लभते.

अर्थ-आणि तो ब्रह्मरूप झालेला पुरुष प्रसन्नांतःकरण होऊन कशाचा शोक करीत नाहीं, व कशाची इच्छाही करीत नाहीं; तर सर्व भूतांच्या ठिकाणीं समबुद्धि ठेवून माझी परमभक्ति प्राप्त करून घेतो. ॥ ५४ ॥

ते ब्रह्मभावयोग्यता । पुरुषु तो मग पंडुसुता । आत्मबोधप्रसन्नता-। पदीं बैसे ९१ जेणें निपजे रससोय । तो तापुही जें जाय । तैं ते कां होय । प्रसन्न जैसी ९२ ना ना भरतिया लगबगा । शरत्काळीं सांडिजे गंगा । कां गीत राहतां उपांगा । वोहट्ट पडे ९३ तैसा आत्मबोधीं उद्यमु । करितां होय जो श्रमु । तोही जेथें समु । होऊनि जाय ९४ आत्मबोधप्रशस्ती । हे तिये दशेची ख्याती । ते भोगीतसे महामती । योग्यु तो गा ९५ तेव्हां आत्मत्वें शोचावें । कांहीं पावावया कामावें । हें सरलें समभावें । भरितें तया ९६ उदया येतां गभस्ती । नाना नक्षत्रव्यक्ती । हारवीजती दीप्ती । आंगिका जेविं ९७ तेविं उठतिया आत्मप्रथा । हे भूतभेदव्यवस्था । मोडत मोडत पार्था । वास पाहे तो ९८ पाटियेवरील अक्षरें । जैसीं पुसतां येती करें । तैसीं हारपती भेदांतरें । तयांचिये दृष्टी ९९ तैसेनि अन्यथाज्ञानें । जिये घेपती जागरस्वप्नें । तियें दोन्ही केलीं लीनें । अव्यक्तामाजीं ११०० मग तेंही अव्यक्त । बोध वाढतां झिजत । पुरला बोधीं समस्त । बुडोनि जाय १ जैसी भोजनाच्या व्यापारीं । क्षुधा जिरत जाय अवधारीं । मग तृप्तीच्या अवसरीं । नाहींच होय २ नाना चालीचिया वाढी । वाट होत जाय थोडी । मग पातला ठायीं बुडी । देऊनि निमे ३ कां जागृती जंव जंव उद्दीपे । तंव तंव निद्रा हारपे । मग जागीनलिया स्वरूपें । नाहींच होय ४ हें ना आपुलें पूर्णत्व भेटे । जेथ चंद्रासीं वाढी खुंटे । तेथ शुक्लपक्षु आटे । निःशेषु जैसा ५ तैसा बोध्यजात गिळितु । बोधु बोधें ये मजआंतु । मिसळला तेथ साद्यंतु । अबोधु गेला ६ तेव्हां कल्पांताचिये वेळे । नदी सिंधूचें पेंडवळें । मोडूनि भरलें जळें । आब्रह्म जैसें ७ ना ना गेलिया घट मठ । आकाश ठाके एकवट । कां जळोनि काष्ठें काष्ठ । वन्हीचि होय ८ नातरि लेणियांचे ठसे । आटोनि गेलिया मुसे । नामरूपभेदें जैसें । सांडिजे सोनें ९ हेंही असो चेइलया । तें स्वप्न नाहीं जालया । मग आपणचि आपणयां । उरिजे जैसें १११० तैसा मी एकवांचूनि कांहीं । तया तयाहीसकट नाहीं । हे चौथी भक्ति पाहीं । माझी तों लाहे ११ येर आर्तु जिज्ञासु अर्थार्थी । हें भजती जिये पंथीं । ते तिन्ही पावोनि चौथी । म्हणिपत आहे १२ एऱ्हवीं तिजी ना चौथी । हे पहिली ना सरती । पैं माझिये सहजस्थिती । भक्ति नाम १३ जे नेणणें माझें प्रकाशूनि । अन्यथात्वें मातें दाऊनि । सर्वेही सर्वीं भजौ-

अर्जुना, ती ब्रह्मभावाची योग्यता असलेला पुरुष मग आत्मबोधप्रसन्नतेच्या पदावर बसतो. ९१ ज्या अग्नीच्यायोगें स्वयंपाक तयार होतो, त्या अग्नीची त्या स्वयंपाकामधील (पदार्थांमधील) उष्णता (कढतपणा) जेव्हां नाहींशी होते, तेव्हांच जसें तें अन्न समाधानकारक होतें ९२ अथवा ज्याप्रमाणें शरदृतु लागला ह्मणजे वर्षाकालांत दररोज येणारी भरती, ओहोटी ही गंगेची लगबग जाऊन गंगा स्थिर होते; किंवा गाण्याचा समारंभ संपला ह्मणजे उपांगें (मृदंग तंबुरा वगैरे) बंद होऊन मागें केवळ वाहवा मात्र उरते, ९३ त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानप्राप्तीविषयीं जे श्रम केले होते, त्यांचीही ज्या प्रसन्नस्थितीच्या ठिकाणीं ऐक्यता होऊन जाते. (परिहार होतो.) ९४ जेथें श्रमांचीही आठवण रहात नाहीं, त्या स्थितीला आत्मज्ञानाची प्रसन्नता असें म्हणतात. अर्जुना, ही स्थिति भोगण्यास तोच पुरुष योग्य आहे. ९५ तेव्हां ऐक्यभावाचें भरतें आल्यामुळें अमुक एक वस्तु माझी आहे ह्मणून तिच्याकरतां शोक करावा, अथवा कांहीं प्राप्त व्हावें ह्मणून इच्छा करावी, या दोन्ही गोष्टी आपोआप रहातात. ९६ सूर्य उगवल्यावर सर्व नक्षत्रें हीं आपल्या अंगचें तेज हारवितात; ९७ त्याप्रमाणें अर्जुना, आत्मप्रथा (आत्मानुभव) प्राप्त झाली ह्मणजे भूतांचे ठिकाणीं जिकडे जिकडे पाहील, तिकडे तिकडे भेदभाव मोडत मोडत नाहींसा होऊन अभेददृष्टि होते. ९८ पाटीवरील लिहिलेलीं अक्षरें हातानें पुसतां येतात, तसें याच्या दृष्टीनें सर्व भेद व द्वैत नाहींसें होतें ९९ त्यायोगें, जागृती व स्वप्न या दोन अवस्थांमधील जीं विपरीत ज्ञानें आहेत, तीं दोन्ही ज्ञानें आज्ञानामध्यें लीन होतात. ११०० मग अन्यथा ज्ञानाला कारण जें अज्ञान, तेंही आत्मबोध वाढल्यावर झिजतां झिजतां पूर्णबोधाचे ठिकाणीं सर्व नाहींसें होतें. १ भोजनास आरंभ केला ह्मणजे जसा प्रत्येक घांसानें भूक कमी कमी होत जाऊन शेवटच्या घासानें तृप्ति झाली ह्मणजे भूक अगदींच नाहींशी होते, २ अथवा चालण्याचे क्रमानें वाट कमी होतां होतां मुक्कामास गेलें ह्मणजे सर्व वाट चालण्याचें सरते; ३ किंवा, मनुष्य जों जों हळू हळू जागा होत जातो तों तों झोंप कमी कमी होते व पूर्ण जागा झाला म्हणजे निद्रा संपूर्ण नाहींशी होते; ४ अथवा पौर्णिमेच्या दिवशीं पूर्ण कला प्राप्त झाली म्हणजे चंद्राची वाढ खुंटून शुक्ल पक्ष नाहींसा होतो; ५ त्याप्रमाणें बोध्य नाहींसें होतां होतां पूर्ण बोधाचे ठिकाणीं बोधपणाही जेव्हां समभावाप्रत ऐक्य पावतो, त्या वेळेस सर्व अज्ञान नाहींसें होतें. ६ कल्पांत समयीं सर्व जलमय होतें, ते वेळेस समुद्र व नदी हे भेद मोडून आब्रह्मस्तंबपर्यंत जसें जलच होतें; ७ किंवा घटमठादि उपाधि गेल्या म्हणजे मग एकदम एक आकाशच रहातें, अथवा काष्ठमात्र नाहींसें झालें म्हणजे केवळ अग्नि मात्र उरतो; ८ अथवा अनेक प्रकारचे दागिने मुशींत घालून आटले म्हणजे दागिन्यांचें नांव व आकार नष्ट होऊन केवळ सुवर्ण मात्र उरतें. ९ हें असो; मनुष्य जागा झाला म्हणजे स्वप्न नाहींसें होतें, आणि मग केवळ आपण मात्र उरतो, १११० त्याप्रमाणें एक मजवांचून त्याच्यासुद्धां त्या पुरुषाला भेद उरत नाहीं. त्या स्थितीला चौथी भक्ति (ज्ञानी) म्हणतात, ती त्यास प्राप्त होते. ११ दुसरे आर्त, जिज्ञासु आणि अर्थार्थी हे भक्त ज्या पंथानें माझें भजन करितात, ते तीन पंथ पाहून या भक्तीला चौथी असें ह्मणणें आहे. १२ बाकी पहिली, दुसरी, तिसरी व चौथी असें कांहींच हिला म्हणतां येत नाहीं; परंतु केवल माझी जी सहजस्थिति, तिलाच भक्ति असें म्हणतात. १३ जी भक्ति अज्ञानाला प्रकाशित करून मलाच विपरीत भावानें (जगद्रूपानें) दाखवून सर्व लोकांकडून माझी

नि। वुझावीतसे जे १४ जो जेथ जैसें पाहों वैसे। तया तेथ तैसोंचि असे। हें उजियेडें कां दिसे। अखंडें जेणें १५ स्वप्नाचें दिसणें न दिसणें। जैसें आपलेनि असलेपणें। विश्वाचें आहे नाहीं जेणें। प्रकाशे तैसें १६ ऐसा हा सहज माझा। प्रकाशु जो कपिध्वजा। तो भक्ति या वोजा। बोलिजे गा १७ म्हणौनि आर्ताच्या ठायीं। हें आर्ति होऊनि पाहीं। अपेक्षणीय जें कांहीं। तें मीचि केला १८ जीज्ञासुपुढां वीरेशा। हेंचि होऊनि जिज्ञासा। मी कां जिज्ञासु ऐसा। दाखविला १९ हेंचि होऊनि अर्थना। मीचि माझ्या अर्थी अर्जुना। करूनि अर्थाभिधाना। आणी मातें ११२० एवं घेऊनि अज्ञानातें। माझी भक्ति जे हे वर्ते। तें दावी मज दृष्टयातें। दृश्य करूनि २१ येथें मुखचि दिसे मुखें। या बोला कांहीं न चुके। परी दुजेपण हें लटिकें। आरिसा करी २२ दिठी चंद्रचि घे साचें। परि येतुलें हें तिमिराचें। जे एकचि असे तयाचे। दोनी दावी २३ तैसा सर्वत्र मीचि मियां। घेपतसें भक्ति इया। पारि दृश्यत्व हें वायां। अज्ञानवशें २४ तें अज्ञान आतां फिटलें। माझें द्रष्टृत्व मज भेटलें। निजबिंबीं एकवटलें। प्रतिबिंब जैसें २५ पैं जेव्हांही असे किडाळ। तेव्हांही सोनेंचि अढळ। परि तें कीड गेलिया केवळ। उरे जैसें २६ हां गा पूर्णिमे आधीं कायी। चंद्रु सावयवु नाहीं। परी तिये दिवसीं भेटे पाहीं। पूर्णता तया २७ तैसा मीचि ज्ञानद्वारें। दिसें पारि हस्तांतरें। मग द्रष्टृत्व तें सरे। मियांचि मी लाभें २८ ह्मणौनि दृश्यपथा- । अतीतु माझा पार्था। भक्तियोगु चवथा। म्हणितला गा २९

भक्त्यामामभिजानाति यावान्यश्चास्मितत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ५५

या ज्ञान भक्ति सहज। भक्तु एकवटला मज। तो मीचि केवळ हें तुज। श्रुतही आहे ११३० जे उभऊनियां भुजा। ज्ञानिया आत्मा माझा। हें बोलिलों कपिध्वजा। सप्तमाध्यायीं ३१ ते हे कल्पादीं भक्ति मियां। भागवतमिषें ब्रह्मया। उत्तम म्हणौनि धनंजया। उपदेशिली ३२ ज्ञानी इयेतें स्वसंविति। शैव म्हणती शक्ति। आम्ही परमभक्ति। आपुली म्हणों ३३ हे मज मिळतिये वेळे। तयां क्रमयोगियां फळे। मग समस्तही निखिळें। मियांचि भरे ३४ तेथ वैराग्य विवेकेंसीं। आटे बंध मोक्षेंसीं। वृत्ती तये आवृत्तीसी। बुडोनि जाय ३५ घेऊनि ऐलपणातें। परत्व हारपे जेथें। गिळूनि चाऱ्ही भूतें। आकाश जैसें ३६ तया परी थड्थांद। साध्यसाधनातीत शुद्ध। तें मी होऊनि

भक्ति करून समजावीत असते, १४ जो भक्त ज्या ठिकाणीं जशी कल्पना करून पाहील, त्याला तेथें तशीच दिसते, हें ज्या अखंड प्रकाशानें जाणतें; १५ ज्याप्रमाणें आपण असल्यामुळें स्वप्नाचा आहेपणा व नाहींपणा भासतो, त्याप्रमाणें विश्वाचा उदय व लोप ज्या प्रकाशानें होतो; १६ हे कपिध्वजा, असा जो माझा सहज प्रकाश आहे, त्यालाच उत्तम भक्ति असें म्हणतात. १७ म्हणून, आर्त भक्तांच्या ठायीं 'आर्ति' आपणच होऊन, ज्या पदार्थाची अपेक्षा केली, तो पदार्थही ती भक्तिच बनते; १८ त्याचप्रमाणें अर्जुना, जिज्ञासु भक्ताच्या पुढें जाणण्याची इच्छा व जाणणें हीं दोन्ही आपणच बनते. १९ अर्जुना, हीच भक्ति आपणच अर्थ, अर्थप्राप्तीचें साधन व अर्थप्राप्तीची इच्छा करणारा अशी त्रिपुटी होऊन मलाच अर्थ या नांवाला आणते; ११२० अशा प्रकारें अज्ञानाला घेऊन जी माझी भक्ति वागते, ती मी जो पाहणारा त्या मला पाहण्याची वस्तु बनविते; २१ आरशांत आपलें स्वरूप पाहिल्यावरच त्याचें प्रतिबिंब दिसतें यांत कांहीं शंका नाहीं; परंतु मिथ्या दुजेपण (एक मुखाचीं दोन मुखें दिसणें) हें आरसा करितो. २२ दृष्टीनें चंद्रच दिसतो हें खरें, परंतु एका चंद्राचे दोन चंद्र दिसणें हें डोळ्यांमध्यें 'तिमिर' नांवाचा रोग असल्यामुळेंच होतें; २३ त्याप्रमाणें या भक्तीच्यायोगें मीच मी आपल्याला सर्वत्र प्रतीत होतो; परंतु दृश्यत्व जें आहे तें मिथ्या असून अज्ञानाच्या उपाधीनें होतें. २४ तें भेद दाखविणारें अज्ञान या भक्तियोगानें नाहींसें होऊन ज्याप्रमाणें उपाधीचा नाश झाल्यावर प्रतिबिंब आपलें स्वरूपांत ऐक्य पावतें, त्याप्रमाणें माझें द्रष्टृत्व मला भेटलें. (माझे ठिकाणींच लीन झालें.) २५ हें बघ—ज्या वेळीं सोन्यांत किडाळ मिसळलेलें असतें, त्या वेळीं देखील सोनेंच अढळ असतें; परंतु तें हीण काढून टाकल्यावर जसें शुद्ध सोनें उरतें. २६ अरे, पौर्णिमेच्या अगोदर चंद्र संपूर्ण नाहीं कीं काय ? पण त्या दिवशीं जशी त्याची पूर्णता त्याला भेटते, २७ तसा मीच वृत्तिज्ञानद्वारें दिसतों, परंतु त्यांत द्रष्टृत्वरूप भेद असतो; तेंच द्रष्टृत्व नाहींसें झालें म्हणजे माझा मीच मला प्राप्त होतों. २८ म्हणून पार्था, माझा जो चौथा भक्तियोग आहे, तो दृश्यमार्गाहून भिन्न आहे. २९

अन्वय–(किंच , यावान् यः च अस्मि, तं मां तत्वतः भक्त्या अभिजानाति, ततः तत्वतः मां ज्ञात्वा तदनंतरम् (मां) विशते. ॥ ५५ ॥

अर्थ–आणि तो, मी जेवढा आणि जसा आहे तसा मला भक्तीच्या योगानें यथार्थ जाणतो, व मला यथार्थ जाणल्यावर तो मद्रूप होतो. ॥ ५५ ॥

ह्या ज्ञानभक्तीच्या योगें जो माझ्याशीं ऐक्य पावतो, तो केवळ मीच आहे, (त्याच्यांत व माझ्यांत अंतर नाहीं तो मद्रूपच आहे.) हें तुलाही माहित आहे. ११३० कारण अर्जुना, 'ज्ञानी हा माझा आत्मा आहे,' असें सातव्या अध्यायामध्यें हात उभारून प्रतिज्ञेनें मीं सांगितलें आहे. ३१ अर्जुना, ती ही भक्ति उत्तम आहे म्हणूनच मीं ती कल्पाच्या आरंभीं भागवतमिषानें ब्रह्मदेवाला उपदेशिली. ३२ ज्ञानी याच भक्तीला स्वसंविती म्हणतात, शैव शक्ति म्हणतात, व आम्ही आपली परमभक्ति असें म्हणतों. ३३ ही भक्ति त्या क्रमयोग्याला माझ्याशीं ऐक्य होतेवेळीं फलद्रूप होते; आणि मग हें सर्व केवळ माझ्याच योगें ओतप्रोत भरलेलें आहे, असें ज्ञान करून देते. ३४ तेव्हां वैराग्य विचारासह नष्ट होतें, बंध मोक्षासह नाहींसा होतो, आणि ब्रह्माकार वृत्ति ही नामशेष होते. ३५ ज्या भक्तीच्या योगानें अलीकडील व पलीकडील हे भेद नाहींतसे होतात; जसें आकाश हें पृथ्वी, अप्, तेज व वायु या चारी भूतांना व्यापून शेष रहातें. ३६ तसें अलीकडील कांठ, मध्यभाग व पलीकडील कांठ याप्रमाणें साध्य, साधन व साधक या त्रिपुटीहून पलीकडील जें माझें शुद्ध

एकवद । भोगितो मातें ३७ वडोनि सिंधूचिया आंगा । सिंधूवरी तळपे गंगा। तैसा पाडू तया भोगा । अवधारी जो ३८ कां आरिसयासि आरिसा । उटूनि दाविलिया जैसा । देखणा अतिशयो तैसा । भोगणातिये ३९ हें असो दर्पणु नेलिया । तो मुखबोधुही गेलिया । देखलेंपण एकलेया । आस्वादिजे जेविं ११४० चेइलया स्वप्न नाशे । आपलें ऐक्यचि दिसे । तें दुजेनवीण जैसें । भोगिजे कां ४१ तोचि जालिया भोगु तयाचा । न घडे हा भावो जयांचा । तिहीं बोले केविं बोलाचा । उच्चारु कीजे ४२ तयांच्या नेणो गांवीं । रवी प्रकाशी हन दिवी । कीं व्योमालागीं मांडवी । उभिली तिहीं ४३ हां गा राजन्यत्व नव्हतां आंगीं । रावो रायपण काय भोगी । कां आंधारु हन आलिंगी । दिनकरातें ४४ आणि आकाश जें नव्हे । तया आकाश काय जाणवे । रत्नाच्या रूपीं मिरवे । गुंजांचें लेणें ४५ म्हणौनि मी होणें नाहीं । तया मीचि आहे केंही । मग भजेल हें कायी । बोलों कीर ४६ यालागीं तो क्रमयोगी । मी जालाचि मातें भोगी । तारुण्य कां तरुणांगी । जियापरी ४७ तरंग सर्वांगीं तोय चुंबी। प्रभा सर्वत्र विलसे बिंबीं । ना ना अवकाश नभीं । लुंठतु जैसा ४८ तैसा रूप होऊनि माझें । मातें क्रियावीण तो भजे । आलंकारु कां सहजें । सोन- यातें जेविं ४९ कां चंदनाची द्रुती जैसी । चंदनीं भजे अपैसी । कां अकृ- त्रिम शशीं । चंद्रिका ते ११५० तैसी क्रिया कीर न साहे । तऱ्ही अद्वैतीं भक्ति आहे । हें अनुभवाचिजोगें नव्हे । बोलाऐसें ५१ तेव्हां पूर्वसंस्कार छंदें। जें कांहीं तो अनुवादे । तेणें आळाविलेनि वो दें । बोलतां मीचि ५२ बो- लतया बोलताचि भेटे । तेथें बोलिलें हें न घटे । तें मौन तंव गोमटें । स्त- वन माझें ५३ ह्मणौनि तया बोलतां । बोलीं बोलतां मी भेटतां । मौन होय तेणें तत्त्वता । स्तवितो मातें ५४ तैसेंचि बुद्धी कां दिठी । जें तो देखों जाय किरीटी । तें देखणें दृश्य लोटी । देखतेंचि दावी ५५ आरिसया आधीं जैसें। देखतेंचि मुख दिसे । तयाचें देखणें तैसें । मेळवी द्रष्टें ५६ दृश्य जाउनियां द्रष्टें । द्रष्टयासीचि जैं भेटे । तैं एकलेपणें न घटे । द्रष्टेपणही ५७ तेथ स्व- प्नींचिया प्रिया । चेवोनि झोंबों गेलिया । ठायिजे दोन्ही न होनियां । आ- पणचि जैसें ५८ कां दोहीं काष्टांचिये घृष्टी । माजीं वन्हि येक उठी । तो दोन्ही हे भाष आटी । आपणचि होय ५९ ना ना प्रतिबिंब हातीं । घेऊं गे-

स्वरूप; त्याच्याशीं ऐक्य पावून माझें भजन करतो. ३७ सिंधूत गंगा मिळाल्यावरही जशी वेगळेपणानें समुद्रांत दिसते, तसा जो माझ्याशीं ऐक्य पावला आहे, तो माझे भक्तीचा उपभोग द्वैतवांचून घेतो. ३८ किंवा दोन आरसे स्वच्छ करून एकापुढें एक ठेविले असतां एकमेकाला पाहण्याचें सुख भोगितात, तसा मद्रूप झाल्यावर तो ज्ञानी माझे भक्तीचा उपभोग घेतो. ३९ इतकेंच नव्हे. परंतु आरसा बाजूस केल्यावर व त्यांतील प्रतिबिंब दिसेनासें झाल्यानंतरही पहाणारा आपले ठिकाणींच आपल्या स्वरूपाचा आनंद भोगितो. ११४० जागें झाल्यावर स्वप्न नाहींसें होऊन आपल्या स्वरूपास मिळाल्यावर मग आपलें ऐक्य जसें द्वैतावांचून भोगतो, ४१ याजवर शंका करणारा अशी शंका करतो कीं, ऐक्य पावल्यावर त्याचा भोग कसा घेतां येतो? तर पहा कीं, शब्दानें शब्दाचा उच्चार कसा करितां येतो? ४२ यावरून, शंका घेणाराचे गांवांत कदाचित् सूर्याला दिव्यानें पहाण्याची चाल असेल तर नकळे! अथवा आकाशाला मांडव घालण्याची चाल असल्यास असेल! ४३ अरे, ज्याचे अंगीं राजपण नाहीं, त्याला राजा राजेपणाचें काय सुख भोगतो हें कसें समजणार? किंवा सूर्याला अंधार आलिंगन देईल कीं काय? ४४ आणि जो स्वत: आकाश झाला नाहीं, त्याला आकाशाची व्याप्ति कशी समजेल? व गुंजांचे दागिने रत्नांच्या दागिन्यांची बरोबरी कशी करतील? ४५ म्हणून, जो मद्रूप झाला नाहीं, त्याला मी कोठें आहे, हें कसें समजणार? मग तो माझें भजन करतो असें कसें म्हणतां येईल? ४६ यास्तव, क्रमानें येणारा योगी मत्स्वरूप होतो, तेव्हां माझे स्वरूपाचा उपभोग घेतो. जशी तरुणी स्त्री आपल्या तारुण्याचा उपभोग घेते. ४७ पाण्याच्या लाटा सर्व बाजूंनीं पाण्याचेंच सेवन करतात; किंवा प्रकाश जो आहे तो सर्वप्रकारेंकरून सूर्यबिंबांतच असतो; अथवा पोकळी ज्याप्रमाणें सर्वत्र आकाशास व्यापून असते, ४८ त्याप्रमाणें, माझें स्वरूप होऊन माझें भजन क्रियेवांचून करतो; जसा अलंकार सोन्याला सहज भजतो; ४९ चंदनाचा सुगंध चंदनाचें सेवन करतो; किंवा चंद्राची प्रभा चंद्राच्या ठिकाणीं सहज असते; ११५० त्याप्रमाणें क्रिया सहज होत नाहीं, तथापि अद्वैतस्वरूपाचे ठिकाणीं भक्ति असते. ह्याचा अनुभव घेतला तरच समजेल, नुसती बोलून सांगतां येण्याजोगी ही गोष्ट नव्हे, ५१ अशा योग्यतेस आलेला मनुष्य पूर्वसंस्कारेंकरून जें कांहीं बोलेल, त्यानें मला आळविल्यामुळे त्यानें हांक मारतांक्षणींच मी त्याला ओ देतों. ५२ जेथें बोलणाराला त्याच्या शिवाय दुसरें कोणी बोलण्यास भेटत नाहीं तेथें ते. बोलतो असें कसें म्हणतां येईल? अशा प्रकारचें जें बोलणें, तें न बोलण्यासारखेंच असून तेंच माझें उत्तम स्तवन होय. ५३ म्हणून तो बोलणें बोलत असतां, व त्या बोलण्यानें मी भेटलों असतां, तें बोलणेंच मौन होतें, आणि त्या मौनानेंच माझें खरोखर स्तवन होतें. ५४ तसेंच हे किरीटी त्याचे बुद्धीनें अथवा दृष्टीनें जें जें तो जाणील अथवा पाहील, तें जाणणें व पहाणें, जाणण्याची किंवा पहाण्याची वस्तु एकीकडे करून, जाणणारालाच व पहाणारालाच दाखवितें. ५५ आरशांत पहाण्याचे पूर्वी जें सुख होतें, तेंच आरसा पहातांक्षणींच आरशाला न पाहतां मुखालाच पहातें; तद्वत् त्याचें पहाणें पहाणारालाच दाखवितें. ५६ पहाण्याची वस्तु जाऊन पाहणाराच पहाणाराला जर पाहील, तर पहाणेपणाचा धर्म उरत नाहीं. ५७ स्वप्नांत पाहिलेल्या स्त्रीला जागें होऊन मोठ्या प्रेमानें आलिंगन देऊं गेलें असतां आलिंगन देणारा, व आलिंगन देण्याची वस्तु दोन्ही नसून एकटाच पुरुष जसा असतो; ५८ अथवा दोन लांकडांच्या घर्षणानें जो अग्नि उत्पन्न होतो, तो दोन्ही लांकडांस जाळून लांकडाचें नांव नाहींसें करून आपणच होतो; ५९ अथवा आपलें पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब सूर्य हातानें घेऊं

लिया गभस्ती । बिंबताही असती । जाय जैसी ११६० तैसा मी होऊनि दे-खतें । तो घेऊं जाय दृश्यातें । तेथ दृश्य ने थितें । द्रष्टृत्वेंसी ६१ रवि आं-धारु प्रकाशिता । नुरेचि जेविं प्रकाश्यता । तेविं दृश्यीं नाहीं द्रष्टृता । मीं जालिया ६२ मग देखिजे ना न देखिजे । ऐसी जे दशा निपजे । ते तें दर्शन माझें । साचोकारें ६३ तें भलतयाही किरीटी । पदार्थाचिया भेटी । द्रष्टृदृश्या-तीता दृष्टी । भोगितो सदा ६४ आणि आकाश हें आकाशें । दाटलें न ढळे जैसें । मिया आत्मेन आपणपें तैसें । जालें तय ६५ कल्पांतीं उदक उदकें । रुंधिलिया वाहों ठाके । तैसा आत्मेनि मियां येकें । राहिला तो ६६ पावो आपणपयां बोळघे । केविं वन्हि आपणपयां लागे । आपआलिंगणीं रिघे । स्नाना कैसें ६७ ह्मणोनि सर्व मी जालेपणें । ठेलें तया येणें जाणें । तेंचि गा यात्रा करणें । अद्वया मज ६८ पैं जळावरील तरंगु । जरी धाविन्नला सवेगु । तरी नाहीं भूमिभागु । क्रमिला तेणें ६९ जें सांडावें कां मांडावें । जें चालणें जेणें चालावें । तें तोयचि एक आघवें । ह्मणोनियां ११७० गेलियाही भलतेउता । उदकपणें पंडुसुता । तरंगाची एकात्मता । न मोडेचि जेविं ७१ तैसा मीपणें हा लोटला । तो आघवेंयाचि मजआंतु आला । या यात्रा होय भला । कापडी माझा ७२ आणि शरीरस्वभाववशें । कांहीं येक करूं जरी बैसे । तरी मीचि तो तेणें मिषें । भेटे तया ७३ तेथ कर्म आणि कर्ता । हें जाऊनि पंडुसुता । मियां आत्मेनि मज पाहतां । मीचि होय ७४ पैं दर्पणातें दर्पणें । पाहिलिया होय न पाहणें । सोनें झांकिलिया सुवर्णें । न झांके जेविं ७५ दीपातें दीपें प्रकाशिजे । तें न प्रकाशणेंचि निपजे । तैसें कर्म मियां कीजे । तें करणें कैंचें ७६ कर्मही करितचि आहे । जैं करावें हे भाष जाये । तैं न करणेंचि होये । तयाचें केलें ७७ क्रियाजात मी जालेपणें । घडे कांहींचि न करणें । तयाचि नांव पूजणें । खुणेचें माझें ७८ म्हणौनि करी तयाही बोजा । तें न करणें हेंचि कपिध्वजा । निफजे तिया महापूजा । पूजी तो मातें ७९ एवं तो बोले तें स्तवन । तो देखे तें दर्शन । अद्वया मज गमन । तो चाले तेंचि ११८० तो करी तेतुली पूजा । तो कल्पी तो जपु माझा । तो असे तेचि कपिध्वजा । समाधी माझी ८१ जैसें कनकेंसीं कांकणें । असिजे अनन्यपणें । तो भक्तियोगें येणें । मजसीं तैसा ८२ उदकीं कल्लोळु । कापुरीं परिमळु । रत्नीं उजाळु । अनन्यु

लागला असतां, त्याचें प्रतिबिंब नाहींसें होऊन त्याचें असलेलें बिंबत्वही जातें; ११६० त्याप्रमाणें, मद्रूप होऊन जो दृश्य वस्तु पहाण्यास जातो, त्याला ती दुसरी दृश्य वस्तु वेगळी उरत नाहीं. परंतु त्याचें असलेलें द्रष्टृत्वही नाहींसें होतें. ६१ सूर्य अंधाराला प्रकाशित करावयास गेला असतां प्रकाश्य जो अंधकार, तो जर उरत नाहीं, तर मग सूर्यावरील प्रकाशक धर्मही नाहींसा होतो; त्याप्रमाणें दृश्य वस्तु जर मीच झालों आहे, तर आपल्याहून दृश्य वस्तु भिन्न नाहीं; मग पहाणारा द्रष्टाही उरत नाहीं. ६२ यावर पहाणें व न पहाणें या एतद्विवर्जित जी स्थिति, तें माझें खरोखर दर्शन होय. ६३ हे किरीटी, तें दर्शन वटेल त्या पदार्थाच्या भेटीबरोबर त्याला होतें. मग दृश्य व द्रष्टा या द्वैताच्या पलीकडील जी दृष्टि, ती सर्वकाळ भोगतो, ६४ आणि आकाश हें सर्वव्यापक असल्यामुळें त्याला जसें ढळणें नाहीं, तसा मी जो आत्मा, तेणेंकरून सर्वत्र माझीच व्याप्ति झाली आहे. ६५ कल्पांतकालीं ओतप्रोत उदकच भरल्यामुळें जसें उदकाचें वाहणें बंद होतें, तसें सर्व विश्व आत्मत्वानें कोंदलें असल्यामुळें त्याला आत्म्यावांचून दुसरा पदार्थच उरत नाहीं. ६६ पाय पायावर चढेल काय ? अग्नि अग्निसच जाळील काय ? पाणी पाण्यांतच स्नान कसें करील ? ६७ म्हणून, सर्वत्र माझी व्याप्ति झाल्यामुळें त्याचें येणेंजाणें बंद पडतें; व अद्वय असा जो मी परमात्मा, त्याची त्याला या त्याच्या कृतीनेंच यात्रा घडते. ६८ तसेंच, पाण्यावरील बुडबुडा मोठ्या वेगानें जरी धांवत गेला, तरी तो पाण्याशिवाय भूमीवर धांवत नाहीं, अर्थात् त्याचें तें धांवणें हें न धांवण्याचेंच ठिकाणीं समजलें पाहिजे. ६९ म्हणून, जें स्थळ सोडावयाचें तें व ज्या स्थळास जावयाचें तें व चालणारा व चालण्याचे पाय हें सर्व उदक असल्यामुळें, ११७० तो तरंग पाहिजे तितका धांवत गेला तरी, हे पांडुसुता, तो उदकच असल्यामुळें त्याचा एकपणा मोडत नाहीं. ७१ त्याप्रमाणें मद्रूप झाल्यावर, मीपणानें जरी त्याला स्फुरण झालें, तरी तो संपूर्ण माझेकडेसच आला. अशी जी यात्रा, त्या यात्रेनें तो माझा यात्रेकरूच झाला. ७२ आणि त्याचे शरिराचे स्वभावामुळें त्यानें कांहींही कृत्य आरंभिलें, तरी त्या कृत्याचे मिषानें मीच त्याला भेटतों. ७३ हे पांडुसुता, अशा स्थितींत हें कर्म व हा कर्ता हा भेद जाऊन आत्मत्वेंकरून मला पाहिलें असतां मद्रूप होतो. ७४ हें पहा—ज्याप्रमाणें आरशानें आरशाला पाहिलें असतां तें न पाहणें होतें, किंवा सोन्यानें सोनें झांकलें तर झांकणें होत नाहीं, ७५ दिव्यानें दिव्याला प्रकाशित केलें तर तें प्रकाश न करणेंच होय. त्याप्रमाणें, मद्रूप होऊन कर्म केलें तें कर्म करणें कसें म्हणावें ? ७६ कर्म करीत असतां मी कर्ता असा अभिमान नाहींसा झाला म्हणजे त्याचें सर्व करणें न करणेंच होतें. ७७ त्याला सर्व क्रिया आत्मस्वरूप झाल्यामुळें, त्या सर्व क्रियांला न करणेंच म्हणावें; व तीच माझी खुणेची पूजा होय. ७८ म्हणून हे कपिध्वजा, तो ज्या ज्या यथासांग क्रिया करतो, त्या न केल्याप्रमाणें होऊन तीच माझी महापूजा होते. ७९ याप्रमाणें, तो जें जें बोलेल ती माझी स्तुति; तो जें पाहतो तें माझें दर्शन; अद्वय जो मी त्याची तो चालेल ती यात्रा होय. ११८० हे कपिध्वजा, तो जें करील ती माझी पूजा, तो जी कल्पना करील तो माझा जप, व तो ज्या स्थितींत असेल, तो माझा समाधि होय. ८१ जसें सुवर्णाशीं सुवर्णाचें कंकण अभेद आहे, तसा भक्तियोगानें माझ्याशीं तो ऐक्य पावतो. ८२ पाण्याचे ठिकाणीं लाट, कापुराचे ठिकाणीं परिमळ,

जैसा ८३ किंबहुना तंतूंसीं पटु । कां मृत्तिकेसीं घटु । तैसा तो एकवटु । म-
जसीं माझा ८४ इया अनन्यसिद्धा भक्ती । या आघवाचि दृश्यजातीं । मज
आपणपेंया सुमती । द्रष्टयातें जाणें ८५ तिन्ही अवस्थांचेनि द्वारें उपाध्युपहि-
ताकारें । भावाभावरूप स्फुरे । दृश्य जें हें ८६ तें हें आघवेंचि मी द्रष्टा । ऐ-
सिया बोधाचा माजिवटा । अनुभवाचा सुभटा । धेंडा तो नाचे ८७ रज्जु जा-
लिया गोचरु । आभासतां तो व्याळाकारु । रज्जुच ऐसा निर्धारु । होय जेवीं
८८ भांगारापरतें कांहीं । लेणें गुंजहीभरी नाहीं । हें आटुनियां ठायीं कीजे जैसें
८९ उदका येकापरतें । तरंग नाहींचि हें निरुतें । जाणोनि तया आकारातें ।
न वेपे जेवीं ११९० नातरी स्वप्नविकारां समस्तां । चेऊनियां उमाणें घेतां ।
तो आपणयापरौता । न दिसे जैसा ९१ तैसें जें कांहीं आथि नाथी । येणें
होय ज्ञेयस्फूर्ती । तें ज्ञाताचि मी हे प्रतीती । होऊनि भोगी ९२ जाणे अजु
मी अमरु । अक्षयो मी अक्षरु । अपूर्वु मी अपारु । आनंदु मी ९३ अचळु मी
अच्युतु । अनंतु मी अद्वैतु । आद्यु मी अव्यक्तु । व्यक्तुही मी ९४ ईश्य मी
ईश्वरु । अनादि मी अजरु । अभय मी आधारु । आधेय मी ९५ स्वामी मी
सदोदितु । सहजु मी सततु । सर्व मी सर्वगतु । सर्वातीतु मी ९६ नवा मी पु-
राणु । शुन्यु मी संपूर्णु । स्थूलु अणु । जें कांहीं त मी ९७ अक्रियु मी येकु ।
असंगु मी अशोकु । व्याप्यु मी व्यापकु । पुरुषोत्तमु मी ९८ अशब्दु मी अ-
श्रोत्रु । अरूपु मी अगोत्रु । समु मी स्वतंत्रु । ब्रह्म मी परु ९९ ऐसें आत्मत्वें
मज एकातें । इया अद्वयभक्ती जाणोनि निरुतें । आणि याही बोधा जांणतें ।
तेंही मीचि जाणें १२०० पैं चेइलेयानंतरें । आपुलें एकपण उरे । तेंही तोंवरी
स्फुरे । तयासींचि जैसें १ कां प्रकाशतां अर्कु । तोचि होय प्रकाशकु । तयाही
अभेदा द्योतकु । तोचि जैसा २ तैसा वेद्यांच्या विलयीं । केवळ वेदकु उरे
पाहीं । तेणें जाणवे तया तेंही । हेंही जो जाणे ३ तया अद्वयपण आपुलिया ।
जाणती ज्ञप्ती जे धनंजया । ते ईश्वरचि मी हे तया । बोधासि ये ४ मग द्वैत-
द्वैतातीत । मीचि आत्मा एकु निभ्रांत । हें जाणोनि जाणणें जेथ । अनुभवीं
रिघे ५ तेथ चेइलयां येकपण । दिसे जे आपुलया आपण । तेंही जातां नेणों
कोण । होइजे जेवीं ६ कां डोळां देखतिये क्षणीं । सुवर्ण पण सुवर्णीं । नाटितां
होय आटणी । अळंकाराचीही ७ ना ना लवण तोय होये । मग क्षारता तो-

व रत्नाचे ठिकाणीं तेज जसें भिन्न नाहीं. ८३ फार काय! जसा तंतूंशीं पट, किंवा मृत्तिकेशीं जसा घट यांचें ऐक्य असतें, तसा तो माझा भक्त माझ्याशीं ऐक्य पावतो. ८४ अर्जुना, ही जी एकनिष्ठ भक्ति, त्या भक्तीच्या योगानें, दृश्यमात्राचे ठिकाणीं, मी आत्मा जो द्रष्टा त्या मला तो जाणतो. ८५ जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या योगानें, आणि शरीर व शरीराचा चालक यांच्या योगानें व्यक्त व अव्यक्त एतद्रूपानें सर्व दृश्य पदार्थांचें स्फुरण होतें. ८६ हे सुमते अर्जुना. तें सर्व दृश्य मीच आहें, अशा बोधाच्या भरांत अनुभवाचा झेंडा नाचतो. ८७ दोर दृष्टीस पडल्यावर त्यावर झालेला सर्पाचा भास नाहींसा होऊन दोरच आहे असा जेव्हां निश्चय होतो; ८८ सोन्यावेगळे गुंजभर सुद्धा अलंकार नाहींत, असा दृढ निश्चय होण्यानें सर्व अलंकारांची आटणी होते; ८९ पाण्यावर येणारे तरंग उदकाविरहित नाहींत, असें पक्कें समजून त्यांच्या आकाराला जो भुलत नाहीं; ११९० अथवा स्वप्नांतील पाहिलेले सर्व विकार जागें झाल्यावर पाहूं गेलें असतां आपलेविरहित दुसरें कांहीं नाहीं, असें जसें दिसतें. ९१ तसें जें कांहीं आहे व नाहीं, त्याच्या योगें हें जाणण्याची स्फूर्ति होते, व ते सर्व पदार्थ मीच आहें, अशा अनुभवाचा तो उपभोग घेतो. ९२ मी उत्पन्न न होणारा, जरारहित, नाशरहित, अविनाशी, ज्याच्या पूर्वी कांहीं नाहीं असा, ज्याला अंत नाहीं असा, व नेहमीं आनंदमय असा आहें असें तो समजतो. ९३ चलन न पावणारा, व पतित न होणारा, अंतरहित, अद्वैत, सर्वांचा मूळ, निराकार व साकारही मीच आहें. ९४ सर्वांचा ईश, अनादि व अमर, अभय आणि आधार व आधारावर असणारें जें आधेय तें सर्व असा मी आहें. ९५ सर्वांचा अधिपति व नेहमीं असणारा, सहज व संतत सर्वव्यापि, व सर्वत्र भरून असणारा, आणि सर्वांच्या पलीकडचा असा मी आहें. ९६ सर्वांत नवा व जुना, अनावलंब व संपूर्ण, सर्वांहून मोठा व अणुरेणूहून लहान जें कांहीं आहे तें मी आहें. ९७ क्रियारहित व एक, संगरहित व शोकरहित सर्व वस्तूंत मी असून, माझ्यांत सर्व वस्तू आहेत, असा सर्वांत उत्तम पुरुष मी आहें. ९८ शब्दातीत व कर्णरहित, रूपरहित आणि गोत्ररहित, सर्वत्र सारखा व स्वतंत्र ब्रह्म व परब्रह्म मी आहें. ९९ असें आत्मस्वरूपीं ऐक्य पावून माझी खरोखर अद्वयभक्ति करून मला जाणतो; व याही बोधाला जाणणारा जो मी परमात्मा, तोही आपण आहों असें तो समजतो. १२०० जसें जागें झाल्यावर आपलें एकत्व उरतें, व हेंही जसें ज्याचें त्यालाच समजतें; १ प्रकाश करणारा जो सूर्य, व ज्या पदार्थाला प्रकाशित करावयाचें ते पदार्थही तोच आहे; आणि प्रकाशक व प्रकाश्य या दोहोंमधील अभेदही तोच जाणतो; २ तसा, जाणण्यास योग्य अशा पदार्थांच्या नाशानंतर केवळ जाणणारा उरतो, हेंही ज्याला समजतें असा जो तोही मीच आहें असें जो समजतो, ३ त्याला अर्जुना, आपल्या अभेदपणास जाणणारी ज्ञानकला तीही मी ईश्वरच आहे, तोही मीच आहें असें तो समजतो. ४ मग द्वैत व अद्वैत या पलीकडील जो आत्मा, तोच निःसंशय मी आहें असें समजून तें ज्ञानही जेथें मुरून जातें. ५ तेव्हां जागें झाल्यावर जें आपल्याला आपलें स्वरूप दिसतें, तेंही नाहींसें होऊन कोणती स्थिति प्राप्त होते तेंही जसें सांगतां येत नाहीं; ६ किंवा सोन्याचें सोनेंपण दृष्टीनें पाहतांक्षणीं अलंकाराची आटणी न करतां आटणी केल्याप्रमाणेंच होतें; ७ अथवा मिठाचें पाणी होतें, परंतु त्या पाण्यांत खारटपणा रहातो, तोही जिरून गेल्यावर जसा मीठपणा

यत्वें राहे। तेही जिरतां जेविं जाये। जालेपण तें ८ तैसा मी तो हें जें असे। तें स्वानंदानुभवसमरसें। कालवूनियां प्रवेशे। मजचिमाजीं ९ आणि तो है भाष जेथ जाये। तेथें मी हें कोण्हासी आहे। ऐसा मी ना तो तिये सामाये। माझ्याचि रूपीं १२१० जेव्हां कापुर जळों सरे। तयाचि नाम अग्नि पुरे। मग उभयतातीत उरे आकाश जेविं ११ कां धाडलिया एका एकु। वाढे तो शून्यविशेखु। तैसा आहेनाहींचा शेखु। मीचि मग आथी १२ तेथ ब्रह्म आत्मा ईशु। यया बोला मोडे सौरसु। न बोलणें याही पैसु। नाहीं तेथ १३ न बोलणेंही न बोलोनी। तें बोलिजे तोंड भरुनी। जाणिव नेणिव नेणोनी। जाणिजे तें १४ तेथ बुझिजे बोधु बोधें। आनंदु घेपे आनंदें। सुखावारी नुसधें। सुखचि भोगिजे १५ तेथ लाभु जोडला लाभा। प्रभा आलिंगिली प्रभा। विस्मयो बुडाला उभा। विस्मयामाजीं १६ शमु तेथ सामावला। विश्रामु विश्रांति आला। अनुभवु वेडावला। अनुभूतिपणें १७ किंबहुना ऐसें निखळ। मीपण जोडे तया फळ। सेवूनि वेली वेल्हाळ। क्रमयोगाची ते १८ पैं क्रमयोगिया किरीटी। चक्रवर्तींच्या मुकुटीं। मी चिद्रत्न तें साटोवाटीं। होय तो माझा १९ कीं क्रमयोगप्रासादाचा। कळसु जो हा मोक्षाचा। तयावरील अवकाशाचा। उवावो जाला तो १२२० ना ना संसारआडवीं। क्रमयोग वाट बरवी। जोडिली ते मदैक्यगांवीं। पैठी जालीसे २१ हें असो क्रमयोगबोधें। तेणें भक्तिचिद्रागें। मी स्वानंदोदधी वेगें। ठाकिला कीं गा २२ हा ठायवरी सुवर्मा। क्रमयोगीं आहे महिमा। म्हणौनि वेळोवेळां तुम्हां। सांगतों आम्ही २३ पैं देशें काळें पदार्थें। साधूनि घेइजे मातें। तैसा नव्हे मी आयतें। सर्वांचें सर्वही २४ ह्मणौनि माझ्या ठायीं। जाचावें न लगे कांहीं। मी लाभें इये उपायीं। साचचि गा २५ एक शिष्य एक गुरु। हा रूढला साच व्यवहारु। तो मत्प्राप्तिप्रकारु। जाणावया २६ अगा वसुधेच्या पोटीं। निधान सिद्ध किरीटी। वन्हि सिद्ध काष्ठीं। वोहां दूध २७ परी लाभें तें असतें। तया कीजे उपायातें। येर सिद्धचि तैसा येथें। उपायीं मी २८ हा फळहीवरी उपावो। कां पां प्रस्तावीतसे देवो। हें पूसतां तरी अभिप्रावो। येथिंचा ऐसा २९ जे गीतार्थाचें चांगावें। मोक्षोपायपर आघवें। आन शास्त्रोपाय कीं नव्हे। प्रमाणसिद्ध १२३० वारा आभाळाचि फेडी। वांचूनि सूर्यातें न घडी। कां हातु बाबुळी

नाहींसा होतो, ८ तसा मी व तो हा भेद असतो, तोही पूर्ण आनंदाचे भरांत एकत्र होऊन मद्रूपीं लय पावतो. ९ आणि तोही (दुसरा) भास जेथें नाहींसा होतो, तेथें 'मी' हा शब्द कोठें उरणार? असा मी नाहीं व तोही नाहीं असें जें माझें रूप, त्या ठिकाणीं तो ऐक्य पावतो. १२१० कापूर जळतांक्षणीच जसें अग्नीचेंही नांव नाहींसें होतें, व मग कापूर व अग्नि याहून भिन्न जें आकाश तेंच उरतें, ११ किंवा एकांत एक वजा केला असतां बाकी जसें शून्य उरतें, तसा आहे व नाहीं यांची वजाबाकी केली असतां बाकी मीच उरतों. १२ त्या ठिकाणीं ब्रह्म, आत्मा, ईश या बोलण्यालाही जागा रहात नाहीं, व कांहीं न बोलणें यालाही तेथें तेथें ठाव नाहीं. १३ न बोलणें हें न बोलून मग तोंडभर बोललें जातें, तसें ज्ञान व अज्ञान टाकून जें जाणलें जातें. १४ तशा स्थितींत बोध बोधानें जाणून आनंदानें आनंद भोगून सुखानें सुखचाच अनुभव घेतो. १५मग लाभांत लाभाची भर पडून प्रकाशानें प्रकाशास आलिंगन देऊन आश्चर्य आश्चर्यांत उभेचें उभेंच बुडून जातें. १६शम विश्रांति पावून विश्रामही विश्रांतीस येतो; व अनुभव अनुभवानेंच संकोच पावतो. १७ फार काय सांगावें! क्रमयोगाच्या सुंदर वेलीचें सेवन केल्यामुळें त्याला मद्रूप प्राप्तीचें सुंदर फळ मिळतें. १८ हे किरीटी, क्रमयोगरूपी चक्रवर्तीच्या मुकुटावरील ज्ञानरूप रत्न मी होतो, व माझे मुकुटावर तें रत्न शोभतें. १९ किंवा क्रमयोगरूपी देवळाच्या मोक्षरूपी कळसावरील अवकाशाचा प्रसार तो होतो. १२२० अथवा संसाररूपी अरण्यांतील क्रमयोगरूपी राजमार्गानें माझ्या ऐक्यरूपी गांवांत प्रविष्ट होतो. २१ फार काय सांगावें! क्रमयोगाच्या ओघानें भक्तिज्ञानरूपी गंगा ही आनंदरूपी समुद्र जो मी, त्याला येऊन मिळते. २२ हे मर्मज्ञ अर्जुना, असा या क्रमयोगाचा महिमा आहे, म्हणून मी वारंवार त्याचें वर्णन तुझ्याजवळ करितों. २३ परंतु, देश, काल, पदार्थ यांच्या अनुकूलतेनें मला साध्य करून घ्यावे, असा मी नाहीं. मीच सर्वांचा आत्मा असल्यामुळें सर्वांना सहजच प्राप्त आहे. २४ म्हणून, माझ्या प्राप्तीकरितां शीण न घेतां मी या क्रमयोग उपायानें खरोखर सहज प्राप्त होतो. २५ माझ्या प्राप्तीचा उपाय समजण्याकरितां गुरु व शिष्य हा संप्रदाय खरोखर अनादिसिद्ध आहे. २६ अरे अर्जुना, पृथ्वीच्या पोटांत द्रव्य सिद्ध आहे, तशाच काष्ठांत अग्नि व कासेंत दूध याही गोष्टी सिद्ध आहेत. २७ परंतु या गोष्टी सिद्ध आहेत तरी त्यांचा लाभ होण्याकरितां उपाय करावे लागतात. पण माझी गोष्ट विचारशील तर मी स्वतःसिद्ध असून, माझ्या आड येणारे पदार्थ दूर करण्यास उपाय केले पाहिजेत. २८ ही फलप्राप्ति झाल्यावर पुनः उपायांची प्रस्तावना देवांनीं कां केली, अशी जर कोणी शंका घेईल तर देवांचे बोलण्याचा असा अभिप्राय आहे कीं, २९ गीतार्थाचें सामर्थ्य मोक्षाचें साधन प्राप्त करून देण्याचें आहे, हा त्यांत चांगुलपणा आहे. दुसरीं शास्त्रें प्रमाणसिद्ध मोक्षोपाय नाहींत. १२३० वाऱ्यानें सूर्याचे आड आलेले ढग दूर होतात, परंतु त्याच्यानें सूर्य उत्पन्न करवत नाहीं; किंवा हातानें पाण्यावरील गोंडाळ दूर करतां येतें, पाणी करितां येत नाहीं,

धाडी। तोय न करी ३१ तैसा आत्मदर्शनीं आडळु। असे अविद्येचा जो मळु। तो शास्त्र नाशी येरु निर्मळु। मी प्रकाशें स्वयें ३२ म्हणोनि आघवींचि शास्त्रें। अविद्याविनाशाचीं पात्रें। वांचोनि न होती स्वतंत्रें। आत्मबोधीं ३३ तया अध्यात्मशास्त्रांसीं। जैं साचपणाची ये पुसी। तैं येइजे जया ठायासी। ते हे गीता ३४ भानु भूषिता प्राचिया। सतेजा दिशा आघविया। तैसीं शास्त्रेश्वरा गीताया। सनाथें शास्त्रें ३५ हें असो येणें शास्त्रेश्वरें। मागां उपाय बहुवे विस्तारें। सांगीतला जैसा करें। घेवों ये आत्मा ३६ परी प्रथमश्रवणासवें। अर्जुना विपायें हें फावे। हा भावो सकणवे। धरूनि श्रीहरी ३७ तेंचि प्रमेय एकवेळ। शिष्यीं होआवया अढळ। सांगतसे मुकुळ। मुद्रा आतां ३८ आणि प्रसंगें गीता। ठावोही हा संपतां। ह्मणौनि दावी अद्यंता। एकार्थत्व ३९ जे ग्रंथाच्या मध्यभागीं। नानाअधिकारप्रसंगीं। निरूपण अनेगीं। सिद्धांतीं केलें १२४० तरी तेतुलेही सिद्धांत। इये शास्त्रीं प्रस्तुत। हें पूर्वापर नेणत। कोण्ही जैं मानीं ४१ तैं महासिद्धांताचा आवांका। सिद्धांतकक्षा अनेका। भिडऊनि आंग्भु देखा। संपवितु असे ४२ एथ अविद्यानाशु हें स्थळ। तेणें मोक्षोपादान फळ। या दोहीं केवळ। साधन ज्ञान ४३ हें इतुलेंचि नानापरी। निरूपिलें ग्रंथविस्तारीं। तें आतां दोहीं अक्षरीं। अनुवादावें ४४ म्हणौनि उपेयही हातीं। जालया उपायस्थिती। देव प्रवर्तले ते पुढती। येणेंचि भावें ४५

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः। मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

मग म्हणे गा सुभटा। तो क्रमयोगिया निष्ठा। मी होउनी होय पैठा। माझ्या रूपीं ४६ स्वकर्माच्या चोखौळीं। मज पूजा करूनि भली। तेणें प्रसादें आकळी। ज्ञाननिष्ठेतें ४७ ते ज्ञाननिष्ठा जेथ हातवसे। तेथ भक्ति माझी उल्लासे। तिया भजन समरसें। सुखिया होय ४८ आणि विश्वप्रकाशितया। आत्मया मज आपुलिया। अनुसरे जो करूनियां। सर्वत्रता हे ४९ सांडूनि आपला आडळ। लवण आश्रयी जळ। कां हिंडोनि राहे निश्चळ। बायु व्योमीं १२५० तैसा बुद्धी वाचा कायें। जो मातें आश्रऊनि ठाये। तो निषिद्धेंही विपायें। कर्मे करू ५१ परी गंगेच्या संबंधीं। बिदी आणि महानदी। येक तेविं माझ्या बोधीं। शुभाशुभांसीं ५२ कां बावनें आणि धुरें। हा निवाडु तंवचि सरे। जंव न बेपती वैश्वानरें। कवळूनि दोन्ही ५३ ना ना पां-

धाडी। तोय न करी ३१ तैसा आत्मदर्शनीं आडळु। असे अविद्येचा जो मळु। तो शास्त्र नाशी येरु निर्मळु। मी प्रकाशें स्वयें ३२ म्हणोनि आघवींचि शास्त्रें। अविद्याविनाशाचीं पात्रें। वांचोनि न होती स्वतंत्रें। आत्मबोधीं ३३ तया अध्यात्मशास्त्रांसीं। जैं साचपणाची ये पुसी। तैं येइजे जया ठायासी। ते हे गीता ३४ भानु भूषिता प्राचिया। सतेजा दिशा आघविया। तैसीं शास्त्रेश्वरा गीताया। सनाथें शास्त्रें ३५ हें असो येणें शास्त्रेश्वरें। मागां उपाय बहुवे विस्तारें। सांगीतला जैसा करें। घेवों ये आत्मा ३६ परी प्रथमश्रवणासवें। अर्जुना विपायें हें फावे। हा भावो सकणवे। धरूनि श्रीहरी ३७ तेंचि प्रमेय एकवेळ। शिष्यीं होआवया अढळ। सांगतसे मुकुळ। मुद्रा आतां ३८ आणि प्रसंगें गीता। ठावोही हा संपतां। म्हणौनि दावी अद्यंता। एकार्थत्व ३९ जे ग्रंथाच्या मध्यभागीं। नानाअधिकारप्रसंगीं। निरूपण अनेगीं। सिद्धांतीं केलें १२४० तरी तेतुलेही सिद्धांत। इये शास्त्रीं प्रस्तुत। हें पूर्वापर नेणत। कोण्ही जैं मानीं ४१ तैं महासिद्धांताचा आवांका। सिद्धांतकक्षा अनेका। भिडऊनि आंगेंभु देखा। संपवितु असे ४२ एथ अविद्यानाशु हें स्थळ। तेणें मोक्षोपादान फळ। या दोहीं केवळ। साधन ज्ञान ४३ हें इतुलेंचि नानापरी। निरूपिलें ग्रंथविस्तारीं। तें आतां दोहीं अक्षरीं। अनुवादावें ४४ म्हणौनि उपेयही हातीं। जालया उपायस्थिती। देव प्रवर्तले ते पुढती। येणेंचि भावें ४५

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः। मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

मग म्हणे गा सुभटा। तो क्रमयोगिया निष्ठा। मी होउनी होय पैठा। माझ्या रूपीं ४६ स्वकर्माच्या चोखौळीं। मज पूजा करूनि भली। तेणें प्रसादें आकळी। ज्ञाननिष्ठेतें ४७ ते ज्ञाननिष्ठा जेथ हातवसे। तेथ भक्ति माझी उल्लासे। तिया भजन समरसें। सुखिया होय ४८ आणि विश्वप्रकाशितया। आत्मया मज आपुलिया। अनुसरे जो करूनियां। सर्वत्रता हे ४९ सांडूनि आपला आडळ। लवण आश्रयी जळ। कां हिंडोनि राहे निश्चळ। वायु व्योमीं १२५० तैसा बुद्धी वाचा कायें। जो मातें आश्रऊनि ठाये। तो निषिद्धेंही विपायें। कर्में करू ५१ परी गंगेच्या संबंधीं। बिदी आणि महानदी। येक तेविं माझ्या बोधीं। शुभाशुभांसीं ५२ कां बावनें आणि धुरें। हा निवाडु तंवचि सरे। जंव न घेपती वैश्वानरें। कवळूनि दोन्ही ५३ ना ना पां-

चिकें आणि सोळें। हें सोनया तंवचि आलें। जंव परिसु आंगमेळें। येकव टीना ५४ तैसें शुभाशुभ ऐसें। हें तंवचिवरी आभासे। जंव येकु न प्रकाशे। सर्वत्र मी ५५ अगा रात्री आणि दिवो। हा तंवाचि द्वैतभावो। जंव न रिगिजे गांवो। गभस्तीचा ५६ म्हणौनि माझिया भेटी। तयाचीं सर्व कर्मे किरीटी। जाऊनि बैसे तो पाटीं। सायुज्याच्या ५७ देशें काळें स्वभावें। वेंचु जया न संभवे। तें पद माझें पावे। अविनाश तो५८ किंबहुना पंडुसुता। मज आतमयाची प्रसन्नता। लाहे तेणें न पविजता। लाभु कवणु असे ५९

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः। बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

याकारणें गा तुवां इया। सर्व कर्मा आपुलिया। माझ्या स्वरूपीं धनंजया। संन्यासु कीजे १२६० परी तोचि संन्यासु वीरा। करणीयेचा झणें करा। आत्मविवेकी धरा। चित्तवृत्ति हे ६१ मग तेणें विवेकबळें। आपणपें कर्मावेगळें। माझ्या स्वरूपीं निर्मळें। देखिजेल ६२ आणि कर्माची जन्मभोये। प्रकृति जे कां आहे। ते आपणयाहूनि बहुवे। देखसी दुरी ६३ तेथ प्रकृति आपणया। वेगळी नुरे धनंजया। रूपेंवीण कां छाया। जयापरी ६४ ऐसेंनि प्रकृतिनाशु। जालया कर्मसंन्यासु। निफजेल अनायासु। सकारणु ६५ मग कर्मजात गेलया। मी आत्मा उरे आपणपयां। तेथ बुद्धि घापे करूनियां। पतिव्रता ६६ बुद्धि अनन्य येणें योगें। मजमाजीं जैं रिगे। तैं चित्त चैत्यत्यागें। मातेंचि भजे ६७ ऐसें चैत्यजातें सांडिलें। चित्त माझ्या ठायीं जडलें। ठाके तैसें वहिलें। सर्वदा करी ६८

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि। अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥५८॥

मग अभिन्ना इया सेवा। चित्त मियांचि भरेल जेधवां। माझा प्रसादु जाण तेधवां। संपूर्ण जाहला ६९ तेथ सकळ दुःख धामें। भुंजीजती जियें मृत्युजन्में। तियें दुर्गमेंचि सुगमें। होती तुज १२७० सूर्याचेनि सावायें। डोळा सावाइला होये। तैं आंधाराचा आहे। पाडु तया ७१ तैसा माझेनि प्रसादें। जीवकणु जयाचा उपमर्दे। तो संसाराचेनि बाधे। बागुलें केविं ७२ म्हणौनि धनंजया। तूं संसारदुर्गती या। तरसील माझिया। प्रसादास्तव ७३ अथवा हन अहंभावें। माझें बोलणें हें आघवें। कानामनाचिये शिवें। नेदिसी टेंकों ७४ तरि नित्य मुक्त अव्ययो। तूं आहासि तें होऊनि वावो। देहसंबं-

अथवा सोळा रुपये दराचें सोनें हा भेद सोन्या-नव्हे तोंपर्यंतच असतो, कीं जोंपर्यंत परिसाशीं संबंध झाला नाहीं. ५४ त्याप्रमाणें शुभ व अशुभ हा भेद तोंपर्यंतच असतो, कीं जोंपर्यंत सर्वत्र माझा प्रकाश झाला नाहीं! ५५ अरे, जोंपर्यंत सूर्याच्या गांवांत प्रवेश झाला नाहीं, तोंपर्यंतच रात्र व दिवस हा भेद आहे. ५६ म्हणून अर्जुना, माझी भेट झाली म्हणजे त्याचीं सर्व कर्में नाहींतशीं होऊन तो सायुज्य पदावर बसतो. ५७ ज्या पदाचा देशानें, कालानें व स्वभावानें कधीं नाश होत नाहीं तें अविनाशपद त्याला प्राप्त होतें. ५८ फार काय सांगावें! अर्जुना, मी जो आत्मा, त्या माझी प्रसन्नता ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्यापेक्षां मोठा लाभ जगतांत कोणता आहे? ५९

अन्वय–(त्वं) सर्वकर्माणि चेतसा मयि संन्यस्य मत्परः (सन्) बुद्धियोगं उपाश्रित्य मच्चितः सततं भव. ५७

अर्थ–असें आहे म्हणून तूं मनानें सर्व कर्में मला अर्पण करून माझे ठिकाणीं तत्पर हो, आणि माझ्या ठिकाणीं बुद्धि ठेवून सतत मन्निष्ठ हो. ॥ ५७ ॥

यास्तव धनंजया, तूं आपली सर्व कर्में माझे ठिकाणीं समर्पण कर. (असा संन्यास कर.) ६० परंतु हे वीरा, तोच कर्माचा संन्यास वरकांतीं न करतां, विचाराचे ठिकाणीं चित्तवृत्ति ठेवून मनापासून कर. ६१ मग त्या विचाराच्या बळानें, आपलें कर्माहून वेगळें असें निर्मळ स्वरूप माझ्या स्वरूपांत पहाशील; ६२ आणि सर्व कर्मांची जन्मभूमि जें अज्ञान (माया) तें आपल्याहून फार दूर आहे, असें तुझ्या दृष्टीस पडेल. ६३ मग अर्जुना, जशी रूपावांचून छाया दृष्टीस पडत नाहीं, तसें अज्ञान हें आपल्याहून निराळें नाहीं, असें तुझ्या दृष्टीस पडेल. ६४ अशा ज्ञानानें अज्ञानाचा नाश झाला, म्हणजे समूळ कर्माचा संन्यास अनायासानें झाला, असें होईल. ६५ मग आत्म्यावर जो भ्रमानें कर्माचा भास दिसतो आहे, तो विचारानें गेला म्हणजे शुद्ध आत्म्याचे ठायीं बुद्धि पतिव्रता (अनन्य) करून स्थापन कर. ६६ अशा अनन्ययोगेंकरून ज्या वेळेस बुद्धि माझ्या ठिकाणीं प्रवेश करील, त्या वेळेस चित्त हें चिंतन करण्याच्या पदार्थांचा त्याग करून माझेंच भजन करतें. ६७ याप्रमाणें चिंतन करण्याचे विषय टाकून सर्वकाल चित्त माझे ठिकाणीं जडून नेहमीं राहील, असें त्वरित कर. ६८

अन्वय–(त्वं) मच्चित्तः (सन्) सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि; अथ त्वं अहंकारात् न श्रोष्यसि, चेत् विनंक्ष्यसि.

अर्थ–जर तूं माझ्या ठिकाणीं चित्त ठेवून राहशील, तर माझ्या प्रसादानें सर्व संकटांतून पार पडशील. आतां तूं जर अभिमानानें माझें न ऐकशील, तर नाश पावशील. ५८

मग याप्रमाणें अभेदरूपी सेवेनें जेव्हां तुझें चित्त मद्रूप होईल, तेव्हां माझा तुझ्यावर पूर्ण प्रसाद होईल, असें समज. ६९ मग जे जन्ममृत्यु सर्व दुःखांचीं घरें जीवमात्र भोगतो व जीं अति दुर्घट आहेत, तींच तुला सुखकारक होतील. १२७० सूर्यप्रकाशाची डोळ्याला साह्यता मिळाल्यावर मग अंधाराची किंमत आहे काय? ७१ त्याप्रमाणें, माझ्या प्रसादानें ज्याचा जीवपणा नष्ट झालेला आहे, तो संसाररूपी बागुलाच्या भयानें भिईल कीं काय? ७२ म्हणून हे धनंजया, माझ्या प्रसादेंकरून संसारदुर्गतीपासून तूं तरशील, ७३ अथवा, अभिमानाच्या योगानें माझें हें सर्व भाषण कानानें न ऐकशील, किंवा मनावर न घेशील, ७४ तर तूं जरी नित्यमुक्त अव्यय आहेस, तरी तें व्यर्थ हो-

[illegible] घावो । वाजेल आंगीं ७५ जया देह संबंधाआंतु । प्रतिपदीं आत्मघातु । झुंजतां उसंतु । कहींच नाहीं ७६ येवढेंनि दारुणें । निमणेनवीण निमणें । पडेल जरी बोलणें । नेघसी माझें ७७

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ५९

पथ्यद्वेषिया पोषी ज्वरु । कां दीपद्वेषिया अंधकारु । विवेकद्वेषें अहंकारु । पोषूनि तैसा ७८ स्वदेहा नाम अर्जुनु । परदेहा नाम स्वजनु । संग्रामा नाम मलिनु । पापाचारु ७९इया मती आपुलिया । तिघां तीन नामें ययां । ठेऊनियां धनंजया । न झुंझें ऐसा १२८० जीवामाजीं निष्टंकु । करिसी जो आत्यंतिकु । तो वायां धाडील नैसर्गिकु । स्वभावोचि तुझा ८१ आणि मी अर्जुनु हे आत्मिक । ययां वधु करणें हें पातक । हे माया वांचूनि तात्त्विक । कांहीं आहे ८२ आधीं झुंझार तुवां होआवें । मग झुंझावया शस्त्र घेयावें । कां न झुंझावया करावें । देवांगण ८३ म्हणौनि न झुंझणें । म्हणसी तें वायाणें । ना मानूं लोकपणें । लोकदृष्टीही ८४ तऱ्ही न झुंझें ऐसें । निष्टंकिसी जें मानसें । तें प्रकृति अनारिसें । करवीलचि ८५

स्वभावजेनकौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपितत् ६०

पैं पूर्वे वाहतां पाणी । पव्हिजे पश्चिमेचे वाहणीं । तरी आग्रहोचि उरे तें आणी । आपुलिया लेखा ८६ कां साळीचा कणु म्हणे । मी नुगवें साळीपणें । तरी आहे आन करणें । स्वभावासि ८७ तैसा क्षात्रसंस्कारसिद्धा । प्रकृती घडिलासी प्रबुद्धा । आतां नुठीं म्हणसी हा धांदा । परी उठविजसीचि तूं ८८ पैं शौर्य तेज दक्षता । एवमादिक पंडुसुता । गुण दिधले जन्मतां । प्रकृती तुज ८९ तरी तयाचिया समवाया- । अनुरूप धनंजया । न करितां उगलियां । नयेल असों १२९० म्हणौनियां तिहीं गुणीं । बांधलासि तूं कोदंडपाणी । त्रिशुद्धी निघसी वाहणीं । क्षात्राचिया ९१ ना हें आपुलें जन्ममूळ । न विचारीतचि केवळ । न झुंझें ऐसें अढळ । व्रत जरी घेसी ९२ तरी बांधोनि हात पाये । जो रथीं घातला होये । तो न चले तरी जाये । दिगंतां जेविं ९३ तैसा तूं आपुलियाकडुनी । मी कांहींच न करी म्हणौनी । ठासी परी भरंवसेनी । तूंचि करिसी ९४ उत्तरु वैराटींचा राजा । पळतां तूं कां निघालासि झुंझा । हा क्षात्रस्वभावो तुझा । झुंझवील तुज ९५ महावीर अकरा

ऊन देहसंबंधाचे घाव तुला सोसावे लागतील ! ७५ ज्या देहसंबंधाचे ठिकाणीं पदोपदीं आपला घात आहे, तो भोगतांना कधींही विश्रांती मिळावयाची नाहीं ! ७६ जर माझें बोलणें न ऐकशील, तर एवढा भयंकर मृत्यु वास्तविक न मरतां तुला सोसावा लागेल ! ७७

अन्वय–यत् अहंकारं आश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे, (तत्) एषः ते व्यवसायः मिथ्या (अस्ति; यतः) प्रकृतिः त्वां नियोक्ष्यति. ॥ ५९ ॥

अर्थ–जर अहंकाराचा आश्रय करून, मी युद्ध करणार नाहीं, असें म्हणशील तर हा तुझा हट्ट व्यर्थ आहे; कारण, क्षत्रिय स्वभाव हा तुला जबरदस्तीनें युद्ध करण्यास लावील. ॥ ५९ ॥

पथ्याच्या द्वेषानें जसा ज्वर वाढतो, अथवा दिव्याचे द्वेषानें जसा अंधकार वाढतो, तसा विवेकाचे द्वेषानें अहंकार वाढेल. ७८ मग, आपल्या देहाला अर्जुन, दुसऱ्याचे देहाला माझे आप्त, व यांच्याशीं संग्राम करणें हेंच पातक, ७९ याप्रमाणें आपल्या बुद्धीनें तिघांना अशीं तीन नांवें ठेवून अर्जुना, मी युद्ध करणार नाहीं असा १२८० आपले अंतःकरणांत पूर्ण निश्चय केलास, तरी तुझा जो नैसर्गिक स्वभाव आहे, तो तुझा निश्चय टिकूं देणार नाहीं. ८१ वास्तविक विचार करून पाहिलें असतां, मी अर्जुन, व हे माझे आप्त, व यांचा वध करणें हें पातक, ह्या सर्व कल्पना मायेवांचून खऱ्या आहेत काय ? ८२ अरे, अगोदर तूं युद्धास तयार झालास, व युद्धाकरितां शस्त्रही घेतलेंस, आणि आतां युद्ध न करण्याची शपथ घेतोस, हें योग्य आहे का ? ८३ याजकरितां, मी युद्ध करणार नाहीं हें तुझें म्हणणें व्यर्थ होय. शिवाय लोकदृष्टीनेंही तुझें म्हणणें कोणी मान्य करणार नाहीं ८४ तर मी युद्ध करणार नाहीं, असा जो आपले मनानें निश्चय करीत आहेस, तो व्यर्थ होऊन, तुझी स्वकीय क्षात्रप्रकृति आहे ती तुझ्या निश्चयाचे उलट तुझ्याकडून युद्ध करवीलच करवील ! ८५

अन्वय–कौन्तेय, स्वभावजेन स्वेन कर्मणा निबद्धः(त्वं) यत् मोहात् कर्तुं न इच्छसि, तत् अवशः सन् अपि करिष्यसि.

अर्थ–हे कौंतेया, स्वभावसिद्ध जें तुझें युद्धकर्म, त्यानें बद्ध झालेला तूं मोहानें जें कर्म इच्छित नाहींस, तें तूं परतंत्र होऊनही करशील. ॥ ६० ॥

हें पहा–पूर्वेकडे पाण्याचा ओघ चाललेला असून, पोहणारा जर ह्मणेल कीं, ' मी पश्चिमेकडे जाईन, ' तर त्याचें ह्मणणें व्यर्थ होऊन तें पाणी त्याला ओघाकडेच (पूर्वेकडेच) ओढून नेईल. ८६ किंवा साळीचा कण जर असें ह्मणेल कीं, मी साळीपणानें उगवणार नाहीं, तर तें त्याचें ह्मणणें व्यर्थ होय. कारण, त्याला त्याच्या स्वभावाच्या उलट जातां येईल काय ? ८७ त्याप्रमाणें हे प्रबुद्धा, तुझी प्रकृति क्षात्रगुणानें घडलेली असल्यामुळें मी युद्ध करण्याला उठणार नाहीं, असें म्हणशील तर तें व्यर्थ होय. तुझा क्षात्रधर्मच तुला युद्ध करण्यास उठवील. ८८ हें पहा अर्जुना, तुझ्या क्षात्रप्रकृतीनें शौर्य, तेज, दक्षता इत्यादि गुण जन्मतःच तुला दिले आहेत. ८९ तर हे धनंजया, त्या प्रकृतीच्या गुणानुरोधानें, युद्ध न करतां स्वस्थ बसणें होणार नाहीं. १२९० ह्मणून हे कोदंडपाणी, त्या क्षात्रगुणांणीं तूं बद्ध झाल्यामुळें तुला तुझ्या स्वभावाच्या विरुद्ध खरोखर जातां येणार नाहीं, ९१ अथवा, आपल्या जन्माच्या मूळाचा विचार न करतां, मी युद्ध करणार नाहीं असेंच अढळ व्रत धारण केलेंस, ९२ तर हातपाय बांधून रथावर घातलेला मनुष्य मी चालणार नाहीं असें जरी ह्मणेल, तरी तो जसा रथाबरोबर दिगंतराला जातो, ९३ तसा तूं आपल्याकडून मी कांहीं करणार नाहीं, असें ह्मणून जरी स्वस्थ बसशील, तरी खास तूंच युद्ध करशील, यांत संशय नाहीं. ९४ उत्तरगोग्रहणाचे वेळीं विराट राजाचा पुत्र उत्तर, हा युद्धांतून माघारी पळत असतांना तूं बृहन्नडेचें सोंग घेतलें असूनही त्याचा सारथि होऊन युद्ध कां केलेंस ? तर तोच तुझा क्षात्रिय स्वभाव उगीच न बसतां तुझ्याकडून युद्ध करवीलच करवील ! ९५ अर्जुना, त्या युद्धांत अकरा अक्षौहिणी महावीर तूं

अक्षौहिणी । तुवां येकें नागविलें रणांगणीं । तो स्वभावो कोदंडपाणी । जुंझवील तूतें ९६ हां गा रोगु कायी रोगिया । आवडे दरिद्र दरिद्रिया । परी भोगविजे बळिया । अदृष्टें जेणें ९७ तें अदृष्ट अनारिसें । न करील ईश्वरवशें । तो ईश्वरुही असे । हृदयीं तुझ्या ९८

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

सर्व भूतांच्या अंतरीं । हृदय महाअंबरीं । चिद्वृत्तीच्या सहस्रकरीं । उदयला असे जो ९९ अवस्थात्रय तिन्ही लोक । प्रकाशूनि अशेष । अन्यथादृष्टि पांथिक । चेवविले १३०० वेद्योदकाच्या सरोवरीं । फांकतां विषय कल्हारीं । इंद्रियषट्पदा चारी । जीवभ्रमरातें १ असो रूपक हें तो ईश्वरु । सकल भूतांचा अहंकारु । पांघरोनि निरंतरु । उल्हासत असे २ स्वमायेचें आडवस्त्र । लावूनि एकला खेळवी सूत्र । बाहेरी नटी छायाविचित्र । चौऱ्याशीं लक्ष ३ तया ब्रह्मादिकीटांता । अशेषांही भूतजातां । देहाकार योग्यता । पावोनि दावी ४ तेथ जैं देह जयापुढें । अनुरूपपणें मांडे । तें भूततया आरूढें । हें मीं म्हणौनि ५ सूत सुतें गुंतलें । तृण तृणेंचि बांधलें । कां आत्मबिंबा घेतलें । बाळकें जळीं ६ तयापरी देहाकारें । आपणपेंचि दुसरें । देखोनि जीव आविष्करें । आत्मबुद्धी ७ ऐसेनि शरीराकारीं । यंत्रीं भूतें अवधारीं । वाऊनि हालवी दोरी । प्राचीनाची ८ तेथ जया जें कर्मसूत्र । मांडूनि ठेविलें स्वतंत्र । तें तिये गती पात्र । होंचि लागे ९ किंबहुना धनुर्धरा । भूतांतें स्वर्गसंसारा- । माजीं भोंवडी तृणें वारा । आकाशीं जैसा १३१० भ्रामकांचेनि संगें । जैसें लोहो वेढा रिगे । तैसीं ईश्वरसत्तायोगें । चेष्टती भूतें ११ जैसें चेष्टा आपुलिया । समुद्रादिक धनंजया । चेष्टती चंद्राचिया । सन्निधी येकी १२ तया सिंधुभरितें दाटे । सोमकांता पाझरु फुटे । कुमुदांचकोरांचा फिटे । संकोचू तो १३ तैसीं बीजप्रकृतिवशें । अनेकें भूतें येकें ईशें । चेष्टवीजती तो असे । तुझ्या हृदयीं १४ अर्जुनपण न घेतां । मी ऐसें जें पंडुसुता । उठतसे तें तत्त्वता । तयाचें रूप १५ यालागीं तो प्रकृतीतें । प्रवर्तवील हें निरुतें । आणि ते जुंझवील तूतें । न जुंझसी जऱ्ही १६ म्हणोनि ईश्वरु गोसावी । तेणें प्रकृती हे नेमावी । तिया सुखें राबवावीं । इंद्रियें आपुलीं १७ तूं करणें न करणें दोन्ही । लाऊनि प्रकृतीच्या मानीं । प्रकृतिही कां अधीनीं । हृदयस्था जया १८

एकट्यानें त्याजवर मोहनास्त्र घालून त्यांचीं वस्त्रें नागविलींस, तो तुझा क्षात्रस्वभाव तुझ्याकडून युद्ध करवील. ९६ अरे असें पहा कीं, रोग्याला रोग आवडतो का? दरिद्री यास दरिद्र आवडतें काय? परंतु बलवान् जें प्रारब्ध, तें त्याजकडून भोगवितेंच. ९७ तर तें प्रारब्ध ईश्वरसत्तेनें अन्यथा कधीं करणार नाहीं असा जो ईश्वर, तो तुझ्या हृदयांत वास करीत आहे. ९८

अन्वय–अर्जुन, यंत्रारूढानि सर्वभूतानि मायया भ्रामयन् ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति. ॥ ६१ ॥

अर्थ–हे अर्जुना, देहादिकयंत्रावर अभिमानानें चढलेलीं जीं सर्व भूतें, त्यांना आपल्या मायारूप शक्तीनें नाना योनींत फिरविणारा असा परमेश्वर सर्व भूतांच्या हृदयांत वास करितो. ॥ ६१ ॥

सर्व भूतांचें अंतःकरण हेंच कोणी महाआकाश, त्यांत ज्ञानरूपी वृत्ति हींच ज्याचीं सहस्र किरणें आहेत, त्या किरणांनीं जो उदयास आलेला आहे, ९९ त्या ईश्वरसूर्यानें जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति हेंच कोणी तीन लोक, यांस प्रकाशित करून विपरीत ज्ञानानें भुललेले जीव हेंच वाटसरू जागृत केले. १३०० वेदोदकाच्या सरोवरांत विषयरूपी कमलें प्रफुल्लित करवून पंचज्ञानेंद्रियें व सहावें मन यांस या सहा पायांच्या जीवरूपी भ्रमरांकडून त्या कमलाचें सेवन करवितो. १ हें सूर्याचें रूपक असूं दे. सर्वांच्या हृदयांत वास करणारा जो ईश्वर तोच सर्व भूतांचें अहंकाररूपी पांघरूण आपले अंगावर घेऊन प्रकटत आहे. २ जो आपल्या मायेचा आडपडदा लावून आंतून एकटाच सूत हालवून बाहेर चौऱ्यांशीं लक्ष छायारूपी चित्रें नाचवितो, ३ त्या ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत सर्व भूतमात्रांना योग्यतेनुसार देहाच्या आकारास आणतो. ४ ज्या भूतापुढें त्याच्या योग्यतेप्रमाणें जो देह मांडला, तो देह मीच आहें, अशा बुद्धीनें तो देहरूपी यंत्रावर चढतो. ५ सूत सुतानेंच बांधावें, गवत गवतानेंच बांधावें, किंवा आपलें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहून बालक ज्याप्रमाणें भ्रमानें तें घेण्यास धांवतें, ६ त्याप्रमाणें, देहरूप आकारानें जो दुसरा तो मीच आहें, म्हणून भ्रमानें ग्रहण करितो. (अभिमान बाळगतो.) ७ या प्रकारें शरीराकारयंत्रावर भूतांना बसवून पूर्वकर्मानुरूप सूत्रें हालवितो, ८ तेव्हां, ज्या भूताचें जें प्रारब्धसूत्र स्वतंत्र असेल, तें तें भूत त्या त्या गतीला प्राप्त होतें. ९ जसा वारा हा आकाशामध्यें तृणाला फिरवितो, तसें धनुर्धरा, सर्व भूतांना स्वर्ग व संसार यामध्यें प्रारब्ध फिरवितें. १३१० लोहचुंबकाचे सत्तेनें जसें लोखंड हालतें, तशीं ईश्वरसत्तेच्यायोगानें सर्व भूतें व्यवहार करतात. ११ हे धनंजया, जसें चंद्राचें सान्निध्य झालें म्हणजे समुद्रादिकांच्या चेष्टा सुरू होतात, १२ समुद्राला भरती येते, सोमकांत मण्याला पाझर सुटतो, चंद्रविकासिनी कमलें उमलतात, व चकोर पक्ष्यांना आनंद होतो, १३ तसा पराप्रकृतीच्या योगानें अनेक भूतांना जो एक ईश्वर चेष्टवितो, तो तुझ्या हृदयांत वास करीत आहे. १४ हे पांडुसुता, अर्जुनपणाचा अभिमान न धरितां जो मीपणा तुझ्या ठिकाणीं उद्भवतो, तें त्या ईश्वराचें खरें रूप होय. १५ म्हणून, तो ईश्वर प्रकृतीला प्रवृत्त करून तूं जरी युद्ध केलें नाहींस, तरी तुझ्याकडून युद्ध करवील. १६ याकरितां, सर्वांचा स्वामी ईश्वर आहे, तो सर्व भूतांना जशी प्रकृति देतो, त्या प्रकृत्यनुरूप सर्व इंद्रियें आपआपल्या क्रिया करतात. १७ एवढ्याकरितां, कर्माचा अभिमान न धरितां त्या सगळ्या क्रिया प्रकृतीच्या अधीन आहेत असें समजून, प्रकृति ज्या हृदयस्थ आत्म्याच्या स्वाधीन आहे, १८

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥

तरी अवधान पघळ । करूनियां आणिक एकवेळ । वाक्य माझें निर्मळ ।
अवधारीं पां ४१ हें वाच्य ह्मणौनि बोलिजे । का श्राव्य मग आयिकिजे ।
तैसें नव्हे परी तुझें । भाग्य बरवें ४२ कूर्मीचिया पिलियां । दिठी पान्हा ये
धनंजया । कां आकाश वाहे बापिया । घरींचें पाणी ४३ जो व्यवहारु जेथ
न घडे । तयाचें फळचि तेथ जोडे । काय दैवें न सांपडे । सानुकूळें ४४ ए-
व्हवीं द्वैताची वारी । सारूनि ऐक्याच्या परिवरीं । भोगिजे तें अवधारीं । र-
हस्य हें ४५ आणि निरुपचारा प्रेमा । विषय होय जें प्रियोत्तमा । तें दुजें नव्हे
कीं आत्मा । ऐसेंचि जाणावें ४६ आरिसाचिया देखिलया । गोमटें कीजे ध-
नंजया । तें तया नोहे आपणयां- । लागीं जैसें ४७ तैसें पार्था तुझेनि मिषें ।
मी बोलें आपणयाचि उद्देशें । माझ्या तुझ्या ठाईं असे । मीतूंपण गा ४८ ह्म-
णौनि जिव्हारींचें गुज । सांगतसें जीवासी तुज । हें अनन्यगतीचें मज ।
आथी व्यसन ४९ पैं जळा आपणपें देतां । लवण भुललें पंडुसुता । कीं आ-
घवें तयाचें होतां । न लजेचि तें १३५० तैसा तूं माझ्या ठाईं । राखों नेणसीचि
कांहीं । तरी आतां तुज काई । गोप्य मी करूं ५१ ह्मणौनि आघवींचि गूढें ।
जें पाऊनि अति उघडें । तें गोप्य माझें चोखडें । वाक्य आइक ५२

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ६५

तरी बाह्य आणि अंतरा । आपुलिया सर्व व्यापारा । मज व्यापकातें वीरा ।
विषयो करीं ५३ आघवां आंगीं जैसा । वायु मिळोनि आहे आकाशा । तूं
सर्व कर्मीं तैसा । मजसींचि आस ५४ किंबहुना आपुलें मन । करीं माझें ए-
कायतन । माझेनि श्रवणें कान । भरूनि घालीं ५५ आत्मज्ञानें चोखडीं । संत
जे माझीं रूपडीं । तेथ दृष्टि पडो आवडी । कामिनी जैसी ५६ मीं सर्व व-
स्तीचें वसौटें । माझीं नामें जियें चोखटें । तियें जियावया वाटे । वाचेचिये
लावीं ५७ हाताचें करणें । कां पायांचें चालणें । तें होय मजकारणें । तैसें करी
५८ आपुला अथवा परावा । ठायीं उपकरसी पांडवा । तेणें यज्ञें होयीं ब-
रवा । याज्ञिकु माझा ५९ हें एकैक शिकऊं काई । पैं सेवकें आपुल्या ठाईं ।
उरूनि येर सर्वही । मी सेव्यचि करीं १३६० तेथ जाऊनि भूतद्वेषु । सर्वत्र
नमवेन मीचि एकु । ऐसेनि आश्रयो आत्यंतिकु । लाहसी तूं माझा ६१ मग

अन्वय–सर्वं गुह्यतमं परमं वचः मे भूयः शृणु; मे दृढं इष्टः असि इति ततः ते हितं वक्ष्यामि. ॥ ६४ ॥

अर्थ–सर्वांहून अतिशय गुह्य असें माझें वचन पुनः तूं ऐक. कारण तूं माझा अत्यंत आवडता आहेस, म्हणून तुझ्या हिताची गोष्ट सांगतों. ॥ ६४ ॥

तर, आणखी एक वेळ अवधान चांगलें विस्तीर्ण करून माझें निर्मळ वचन ऐक. ४१ हें वचन वाच्य आहे ह्मणून बोलावें किंवा श्राव्य ह्मणून ऐकावें, असें नसून हें केवळ ब्रह्मस्वरूपच आहे. परंतु तूं भाग्यवान् असल्यामुळें तुला हें प्राप्त झालें आहे. ४२ हे धनंजया, कासवीच्या दृष्टीला पिलें पाहतांक्षणींच पान्हा फुटतो, आणि तीं तृप्त होतात;किंवा आकाश हें चातक पक्ष्यांकरितां सर्व काळ पाणी पोटांत बाळगितें; ४३ ह्मणून जो व्यवहार जेथें घडत नाहीं, त्याचें फळ तेथेंच प्राप्त होतें. याचें कारण काय ह्मणून विचारशील तर, अनुकूळ दैव असल्यावर कोणता लाभ होणार नाहीं? ४४ बाकीं हें रहस्य किती दुर्लभ आहे, तें सांगतां येत नाहीं. कारण, द्वैताचा भाव टाकून ऐक्याचे घरामध्यें भोगण्यासारखें हें रहस्य आहे. ४५ हे प्रियोत्तमा, उपचाररहित जें आमचें प्रेम, त्या प्रेमाला जो तूं विषय झाला आहेस, तो तूं दुसरा कोणी नसून माझा आत्माच आहेस, असें समज. ४६ अर्जुना, आरशाला वारंवार स्वच्छ करून पुसावयाचें,तें आरशाकरितां नसून, स्वस्वरूपसौख्य भोगण्याकरितां आपण करितों. ४७ त्याप्रमाणें पार्था, तुझें उगीच निमित्त करून मी आपल्याच करितां बोलतों; तुझ्या व आमच्यामध्यें कांहीं दुजेपण आहे काय? ४८ याकरितां, आमच्या अगदीं जीवींचें गुह्य तुला मी सांगतों, कारण, एकनिष्ठ भक्ताचा मला नादच लागला आहे. ४९ हे पांडुसुता, जसें मीठ जलाला आपलेपणा सर्वस्वीं देतें व तत्स्वरूप होण्यास लाजत नाहीं, ५० त्याप्रकारें तूं माझ्याशीं भेद ठेवीत नाहींस, तर मी तरी तुला चोरून गुप्त गोष्ट कशी ठेवूं? ५१ म्हणून जेवढीं गुह्यें म्हणून आहेत, तेवढीं सर्व ज्या आमच्या गुह्य वचनापुढें उघडीं पडतात, तें माझें निर्मळ गुह्य वचन ऐक. ५२

अन्वय–मन्मनाः, मद्भक्तः, मद्याजी (च) भव; मां नमस्कुरु; (एवं कृत्वा त्वं) मां एव एष्यसि; (इति) ते सत्यं प्रतिजाने, (यतः त्वं) मे प्रियः असि. ॥ ६५ ॥

अर्थ–माझ्या ठायीं मन ठेव, माझी भक्ति कर, माझें पूजन कर, व मला नमस्कार कर. असें केल्यानें मलाच प्राप्त होशील, असें मी प्रतिज्ञा करून तुला खरोखर सांगतों; कारण, तूं माझा आवडता आहेस. ॥ ६५ ॥

तर वीरा अर्जुना, तुझे मानसिक व शारीरिक असें जे जे सर्व व्यापार होतील, त्यांना मी जो सर्वव्यापक तोच विषय कर. ५३ वायु ज्याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं आकाशास मिळालेला असतो, त्याप्रमाणें, तूं जीं सर्व कर्में करशील, तीं माझ्या प्रीत्यर्थच कर. ५४ फार काय सांगावें! तूं आपलें मन माझें रहाण्याचें स्थान कर, आणि तूं आपल्या कानानें माझ्या गुणांचें श्रवण कर. ५५ आत्मज्ञानानें युक्त असें जे संत–जीं माझींच रूपें आहेत, त्यांचे ठिकाणीं तुझी दृष्टि कामिनी स्त्रीवर जशी लुब्ध असते, तशी ठेव. ५६ वस्तुमात्राचें वसतिस्थान जो मी, माझीं जीं निर्मळ नामें तीं जगण्याकरितां तूं आपल्या वाणीच्या वाटेला लाव. ५७ हातांनीं जीं जीं कृत्यें करशील, किंवा पायानें जिकडे जाशील, त्या सर्व क्रिया माझ्याचकरितां कर. ५८ आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडणाऱ्या ज्या ज्या क्रिया करशील; त्या अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं अर्पण करून माझा याज्ञिक हो. ५९ आतां, एक एक अशा किती गोष्टी शिकवूं! तर आपले ठिकाणीं सेवकभाव मानून जें सर्वत्र तुला दृष्टीस पडेल, तें सर्व मद्रूप आहे, असें समजून त्याची सेवा कर. १३६० मग प्राणिमात्राच्या ठिकाणचा द्वैतभाव नाहींसा होऊन सर्वत्र ठिकाणीं मीच आहे, असें तुझ्या अनुभवास येऊन सर्वत्र नम्र होऊन वंदन कर. एवढ्यानें माझा अत्यंत आश्रय तुला प्राप्त होईल. ६१ मग, सर्व जगांत तिसरे-

भरलेया जगाआंतु। जाऊनि तिजयाची मातु। होऊनि ठायील एकांतु । आम्हां तुम्हां ६२ तेव्हां भलतिये आवस्थे । मी तुतें तूं मातें । भोगिसी ऐसें आइतें। वाढेल सुख ६३ आणि तिजें आडळ करितें । निमालें अर्जुना जेथें । तें मीचि म्हणौनि तूं मातें । पावसी शेखीं ६४ जैसी जळींची प्रतिभा। जळनाशीं बिंबा। येतां गाभागोभा । कांहीं आहे ६५ पैं पवनु अंबरा । कां कल्लोळु सागरा । मिळतां आडवारा । कोणाचा गा ६६ म्हणौनि तूं आणि आम्हीं । हें दिसताहे देहधर्मीं । मग ययाच्या विरामीं । मीचि होसी ६७ यया बोलामाझारीं । होय नव्हे ह्मणें करीं। येथ आन आथी तरी । तुझीच आण ६८ पैं तुझी आण वाहणें । हें आत्मलिंगातें शिवणें। प्रीतीची जाति लाजणें। आठवों नेदी ६९ एऱ्हवीं वेद्यु निष्प्रपंचु। जेणें विश्वाभासु हा साचु। आज्ञेचा नटनाचु। काळातें जिणे १३७०तो देवो मी सत्यसंकल्पु। आणि जगाच्या हितीं बापु। मा आणेचा आक्षेपु। कां करावा७१परी अर्जुना तुझेनि वेधें। मियां देवपणाचीं बिरुदें। सांडिलीं गा मी हें आधें। सगळेनि तुवां७२पैं काजा आपुलिया। रावो आपुली आपणया । आण वाहे धनंजया। तैसें हें कीं७३ तेथ अर्जुनु म्हणे देवें। अचाट हें न बोलावें। जे आमचें काज नांवें। तुझेनि एकें ७४ यावरी सांगों बैससी। कां सांगतां भाषही देसी। या तुझिया विनोदासी । पारु आहे जी ७५ कमळवना विकाशु। करी रवीचा एक अंशु । तेथ आघवाचि प्रकाशु । नित्य देतो ७६ पृथ्वी निवऊनि सागर। भरीजती येवढें थोर । वर्षे तेथ मिषांतर । चातकु कीं ७७ म्हणौनि औदार्या तुझेया । मज निमित्त ना म्हणावया । प्राप्ति असे दानीराया । कृपानिधी ७८ तंव देवो म्हणती राहें । या बोलाचा प्रस्तावो नोहे । पैं मातें पावसी उपायें। साचचि येणें ७९ सैंधव सिंधू पडिलिया । जो क्षणु धनंजया । तेणें विरेचि कीं उरावया । कारण कायी १३८० तैसें सर्वत्र मातें भजतां। सर्व मी होतां अहंता । निःशेष जाऊनि तत्त्वता । मीचि होसी ८१ एवं माझिये प्राप्तीवरी। कर्मालागोनि अवधारीं । दाविली तुज उजरी । उपायांची ८२ जे आधीं तंव पंडुसुता । सर्व कर्में मज अर्पितां । सर्वत्र प्रसन्नता । लाहिजे माझी ८३ पाठीं माझ्या इये प्रसादीं । माझें ज्ञान जाय सिद्धी । तेणें मिसळिजे त्रिशुद्धी । स्वरूपीं माझ्या ८४ मग पार्था तिये ठायीं। साध्य साधन होय नाहीं । किंबहुना

पणा नाहींसा होऊन देव भक्ताचा (माझा व तुझा) एकांत झालेला पहाशील. ६२ मग वाटेल त्या स्थितींत पाहिजे त्या वेळेस मी तुला व तूं मला भोगशील, असें अत्यंत व सहज सुख वाढेल. ६३ आणि अर्जुना, तिसरेपणा (जगभाव) आडवा येतो, तो नाहींसा झाला ह्मणजे तूं माझाच आहेस, ह्मणून मला प्राप्त होशील. ६४ जलाचा नाश झाल्यावर जलांतील प्रतिबिंबाला मूळबिंबास येऊन मिळण्यास कांहीं हरकत होते काय? ६५ तसेंच, वारा आकाशास किंवा लाटा समुद्रास मिळण्यास कोणाची अडचण असते काय? ६६ ह्मणून देहभेदामुळें तूं आणि मी हा जो भेद दिसतो आहे, तो भेद नाहींसा झाल्यावर तूं मद्रूप होशील. ६७ या माझ्या बोलण्याविषयीं खरें किंवा खोटें अशी शंका घेऊं नको; यांत जर कांहीं फरक पडला तर तुझीच शपथ. ६८ परंतु अशी कल्पना करशील कीं, तुझी आण वाहिली ह्मणजे मी मोकळाच राहून परिणाम तुझ्यावर होईल, तर असें नाहीं. तुझी शपथ वाहणें ह्मणजे केवळ आपल्या आत्मालिंगास हात लावणेंच होय. परंतु प्रीतीची जातच अशी आहे कीं, मनुष्यास कसलीही लाज वाटत नाहीं. ६९ ज्यांचे बोलण्याचा कोणींच विश्वास मानीत नाहीं, त्यांनाच शपथ वाहण्याचा प्रसंग येतो. परंतु भगवान् असे आहेत कीं, ज्यांना सर्व वेद जाणतात, व जे निर्भेद आहेत; व ज्यांच्या सत्तेनें हा सर्व जगदाभास दिसतो, व ज्यांच्या आज्ञेची अशी शक्ति आहे कीं, ती काळालाही जिंकिते, १३७० तो मी देव, सत्यसंकल्प असून जगाच्या हिताविषयीं बापाप्रमाणें कळकळ बाळगणारा आहे, त्या मीं शपथ वाहण्याची खटपट कां करावी? ७१ परंतु अर्जुना, तुझा जो मला अतिशय छंद लागला आहे, त्यायोगानें मी आपलें देवपणाचें ब्रीद टाकून भक्त झाल्यामुळें अर्धा आहे व तुला माझा छंद लागून तूं मद्रूप झाल्यामुळें तूं सगळा आहेस. ७२ हे धनंजया, राजाही आपल्या कार्याकरितां जशी प्रधानादि आपले पदरचे मंडळींबरोबर त्यांचा आपल्यावर विश्वास बसण्याकरितां आपली शपथ आपण वाहतें, तसा हा प्रकार होय. ७३ त्या वेळेस अर्जुन ह्मणाला कीं, हे देवा, हें अचाट बोलणें बोलावयाचें प्रयोजन नाहीं. केवळ तुमच्या नामस्मरणानेंच आमचीं सर्व कार्यें सिद्धीस जातात. ७४ असें असतां यावर आपण सांगतां आणि त्यामध्यें शपथही वाहतां, या आपल्या विनोदाला कांहीं पार आहे काय? ७५ कमलवनांला सूर्याचा यत्किंचित् प्रकाश जरी प्राप्त झाला, तरी तें एकदम प्रकाशित होतें; असें जरी आहे, तरी सूर्य आपल्या सामर्थ्यानें सर्व जगताला एकंदर प्रकाश पूर्ण अंशानें करतो, निमित्त मात्र कमलाचें आहे. ७६ चातकांच्या तृषा तृप्त करण्याकरितां ह्मणून मेघ वृष्टी करतो, परंतु त्यामध्यें पृथ्वी संपूर्ण जलानें परिपूर्ण करून जलाच्या ओघानें समुद्राचीही भरती होते, एवढें त्याच्या औदार्याचें सामर्थ्य आहे. ७७ ह्मणून हे कृपानिधे, तुमच्या औदार्याला सीमा नाहीं; परंतु मला निमित्तमात्र करून जगदोद्धार होण्याकरितां आपण हें एवढें ज्ञान सांगितलें. ७८ तेव्हां देव ह्मणाले कीं, आतां ही तुझी स्तुति पुरे कर. परंतु तुला जो उपाय सांगितला, या उपायानें तूं खरोखर मद्रूप होशील ७९ हे धनंजया, मीठ समुद्रांत पडल्यावर जो जो क्षण जाईल, तो तो तें विरेल, परंतु उरण्याचें कांहीं कारण आहे काय? १३८० तसें सर्वप्रकारें सर्वत्र माझें भजन केलें असतां सर्वत्र मीच आहें, अशी तुझी बुद्धि झाली ह्मणजे अहंकार समूळ नाहींसा होऊन तूं मद्रूप होशील. ८१ या प्रकारें, कर्मापासून ज्ञानानें माझी प्राप्ति होईपर्यंतच उपायांचे प्रकार स्पष्टपणें तुला सांगितले. ८२ हे पांडुसुता, अगोदर सर्व कर्में ईश्वरार्पण करावीं, ह्मणजे सर्व ठिकाणीं ईश्वर आहे अशी भावना होते. ८३ मग माझ्या प्रसादानें माझें ज्ञान त्यास प्राप्त होतें व त्या ज्ञानानें माझ्या शुद्ध स्वरूपामध्यें सत्व सत्य तो मिळून जातो. ८४ मग पार्था,

तुज कांहीं। उरेचिना ८५ तरी सर्व कर्मे आपलीं। तुवां सर्वदा मज अर्पिलीं। म्हणौनि प्रसन्नता लाधली। आजि हे माझी ८६ म्हणौनि येणें प्रसादबळें। नवे झुंजाचेनि आडळें। न ठाकोंचि येकवेळे। भाळलों तुज ८७ जेणें सप्रपंच अज्ञान जाये। येकु मी गोचरु होयें। तें उपपत्तीचेनि उपायें। गीतारूप हें ८८ मियां ज्ञान तुज आपुलें। नानापरी उपदेशिलें। येणें अज्ञानजात सांडिवियालें। धर्माधर्म जें ८९

सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६॥

आशा जैसी दुःखातें। व्याली निंदा दुरितें। हें असो जैसें दैन्यातें। दुर्भगत्व १३९० तैसें स्वर्गनरकसूचक। अज्ञान व्यालें धर्मादिक। तें सांडूनि घालीं अशेख। ज्ञानें येणें ९१ हातीं घेऊनि तो दोरु। सांडिजे जैसा सर्पाकारु। कां निद्रात्यागें घराचारु। स्वप्नींचा जैसा ९२ ना ना सांडिलेनि कवळें। चंद्रींचें धुयें पिंवळें। व्याधित्यागें कडुवाळें। पण मुखाचें ९३ अगा दिवसा पाठीं देउनी। मृगजळ घापे त्यजुनी। कां काष्ठत्यागें वन्ही। त्यजिजे जैसा ९४ तैसें धर्माधर्माचें टवाळ। दावी अज्ञान जें कां मूळ। तें त्यजूनि त्यजीं सकळ। धर्मजात ९५ मग अज्ञान निमालिया। मीचि येकु असें अपैसया। सनिद्र स्वप्न गेलया। आपणपैं जैसें ९६ तैसा मी एकवांचूनि कांहीं। मग भिन्नाभिन्न आन नाहीं। सोऽहंबोधें तयाच्या ठायीं। अनन्यु होय ९७ पैं आपलेनि भेदेंविण। माझें जाणिजे जें एकपण। तयाचि नांव शरण। मज येणें गा ९८ जैसें घटाचेनि नाशें। गगनीं गगन प्रवेशे। मज शरण येणें तैसें। ऐक्य करी ९९ सुवर्णमणि सोनया। ये कल्लोळु जैसा पाणिया। तैसा मज धनंजया। शरण ये तूं १४०० वांचूनि सागराच्या पोटीं। वडवानळु शरण आला किरीटी। जाळूनि ठाके तया गोठी वाळूनि दे पां १ मजही शरण रिघिजे। आणि जीवत्वेंचि असिजे। धिग् बोली यिया न लजे। प्रज्ञा केविं २ अगा प्राकृताही राया। आंगीं पडे जें धनंजया। तें दासिरूहि कीं तया। समान होय ३ मा मी विश्वेश्वरु भेटें। आणि जीवग्रंथी न सुटे। हे बोल नको वोखटे। कानीं लाऊं ४ ह्मणौनि मी होऊनि मातें। सेवणें आहे आयितें। तें करीं हाता येतें। ज्ञान येणें ५ मग ताकौनियां काढिलें। लोणी मागौतें ताकीं घातलें। परि न घेपेचि कांहीं केलें। तेणें जेविं ६ तैसें अद्वयत्वें मज। शरण रिघालिया तुज। धर्माधर्म हे सहज। लागतील ना ७ लोह उभें खाय माती। तें परिसाचिये

माझ्या स्वरूपांत मिळाल्यानंतर साध्य व साधन हें लय पावतें. असें झाल्यावर तुला कांहीं करण्याचें उरणार नाहीं. ८५ तर तूं आपलीं सर्व कर्में सर्वकाळ मला अर्पण केलींस, म्हणून माझी प्रसन्नता आज तुला मिळाली आहे. ८६ म्हणून त्या प्रसन्नतेच्या बळानें युद्धाचे प्रसंगाची अडचण न जुमानितां तुला मी एकदम भाळलों. ८७ गीता या नामें करून जे दृष्टांत व युक्ती यांसह ज्ञान तुला सांगितलें, त्या ज्ञानेंकरून प्रपंचभेदासह अज्ञान नाहींसें होईल; व मी एकत्वेंकरून तुला प्राप्त होईन. ८८ तुला मीं आपलें ज्ञान नानाप्रकारें जें सांगितलें, त्या ज्ञानेंकरून धर्माधर्माला प्रसवलेलें जें अज्ञान, तें टाकून दे. ८९

अन्वय-(त्वं) सर्वधर्मान् परित्यज्य मां एकं शरणं व्रज, अहं त्वा सर्वपापेभ्यः मोक्षयिष्यामि; (त्वं) मा शुचः ६६

अर्थ-तूं सर्व धर्म टाकून मला एकट्यालाच शरण ये, मी तुला सर्व पापांपासून मुक्त करीन, तूं शोक करूं नको. ॥ ६६ ॥

जशीं आशेपासून सर्व दुःखें प्राप्त होतात, व निंदेपासून सर्व पातकें उत्पन्न होतात, व दुर्दैवेंकरून दरिद्र प्राप्त होतें, १३९० तसें स्वर्ग व नरक हे प्राप्त होण्यास साधनभूत जे धर्म व अधर्म, ते ज्या अज्ञानापासून उत्पन्न होतात, त्या अज्ञानाचा या ज्ञानानें समूळ नाश करून टाक. ९१ ज्या दोरावर सर्पाचा भास झालेला असतो, तो दोर हातांत घेतल्यावर मग जसा सर्पभ्रम नाहींसा होतो, अथवा झोंप गेली म्हणजे स्वप्नांतील घरादारासुद्धां प्रपंच नाहींसा होतो; ९२ अथवा कावीळ नाहींशी झाल्यावर चंद्राचा पिवळेपणा जसा नाहींसा होतो; अथवा व्याधि दूर झाल्यानें तोंडाचा कडूपणा नाहींसा होतो; ९३ अरे, दिवस नसला म्हणजे मृगजल जसें आपोआप नाहींसें होतें, किंवा काष्ठांचा त्याग केला म्हणजे अग्नीचा जसा त्याग होतो, ९४ तसें धर्माधर्म भासविणारें जें अज्ञान, तें टाकलेंस म्हणजे सर्व धर्म आपोआप जातील. ९५ मग तें अज्ञान नाहींसें झालें म्हणजे मी सहज एकटाच उरेन. जसें निद्रा व तिचेपासून भासलेलें स्वप्न यांसुद्धां निद्रा गेली म्हणजे मनुष्य आपण आपण एकटा उरतो, ९६ तसा माझ्याशिवाय त्याला भिन्नाभिन्न दुसरा कांहीं भाव उरत नाहीं. मग तो मीच आहे, अशा बुद्धीनें माझ्या स्वरूपीं ऐक्य पावतो. ९७ आपलेपणाचा भेद न ठेवून माझें एकत्व जें जाणणें, त्यालाच मला शरण आला असें म्हणावें. ९८ जसें घटोपाधीनें घटाकाश वेगळें दिसतें, व घटनाश झाल्यावर घटाकाश महाकाशांत ऐक्य पावतें, तसें मला शरण आलें म्हणजे माझ्या रूपाशीं ऐक्य पावशील. ९९ सुवर्णाचा मणि सुवर्णाशीं जसा ऐक्यरूप असतो, अथवा पाण्याची लाट जशी पाण्याशीं ऐक्यरूपानें असते, तशा रीतीनें हे धनंजया, तूं मला ऐक्यत्वेंकरून शरण ये. १४०० यावांचून वडवानळ समुद्राला शरण जाऊनही जसा नाश करतो, तसा मला शरण येऊन माझ्याशीं द्वैतभावानें वागण्याचा विरुद्ध मार्ग टाकून दे. १ मला शरण येऊन जिवाभावानें वेगळा रहातो, असें बोलण्याला त्याची बुद्धि कशी लाजत नाहीं. म्हणून त्या बोलण्याला धिक्कार असो. २ हे धनंजया, राजाचे जवळ जी बाळगलेली यःकश्चित् बटीक असते, ती त्याच्याशीं संबंध झाल्यानें त्याची बरोबरी पावते, ३ मग मी जो विश्वाचा ईश्वर, त्या माझी भेट झाल्यावर जीवदशेचें बंधन सुटत नाहीं, असें घाणेरडें भाषण ऐकूं देखील नको. ४ याकरितां, मी होऊन मग माझी भक्ती सहज होईल, अशी भक्ति या ज्ञानेंकरून प्राप्त करून घे. ५ मंथन करून ताकांतून लोणी वेगळें काढल्यावर पुनः जरी ताकांत घातलें. तरी तें कांहीं केल्यानें त्यांत मिळत नाहीं; ६ त्याप्रमाणें, अद्वितीयबोधानें तूं मला शरण आल्यावर तुला धर्माधर्मांचा स्पर्श होणार नाहीं. ७ लोखंड उभें खुंटीस अलग अडकाविलें, तरी त्याला तांब चढते; तेंच परिसाच्या

संगती । सोनें जालया पुढती । न शिविजे मळें ८ हें असो काष्ठापासोनि । म-
थूनि घेतलिया वन्ही । मग काष्ठेंही कोंडोनि । न ठके जैसा ९ अर्जुना काय
दिनकरु । देखत आहे अंधारु । कीं प्रबोधीं होय गोचरु । स्वप्नभ्रमु १४१०
तैसें मजसीं येकवटलेया । मी सर्वरूप वांचूनियां । आन कांहीं उरावया ।
कारण असे ११ ह्मणौनि तयाचें कांहीं । चिंतीं ना आपुल्या ठाईं । तुझें पाप-
पुण्य पाहीं । मीचि होईन १२ तेथ सर्वबंधलक्षणें । पापें उरावें दुजेपणें । तें
माझ्या बोधीं वायाणें । होऊनि जाईल १३ जळीं पडिलिया लवणा । सर्वही
जळ होय विचक्षणा । तुज मी अनन्य शरणा । होईन तैसा १४ येतुलेनि
आपैसया । सुटलाचि आहासी धनंजया । वेईं मज प्रकाशोनियां । सोडवीन
तूतें १५ याकारणें पुढती । हे आधि न वाहें चित्तीं । मज एकासि ये सुमती ।
जाणोनि शरण १६ ऐसें सर्वरूपरूपसें । सर्वदृष्टिडोळसें । सर्वदेशनिवासें । बो-
लिलें श्रीकृष्णें १७ मग सांवळा सकंकणु । बाहु पसरोनि दक्षिणु । आलिंगिला
स्वशरणु । भक्तराजु तो १८ न पवतां जयातें । कावेसूनि बुद्धीतें । बोलणें
मागौतें । वोसरलें १९ ऐसें जें कांहीं येक । बोला बुद्धीसीही अटक । तें द्या-
वया मिष । खेंवाचें केलें १४२० हृदया हृदय येक जालें । ये हृदयींचें ते हृ-
दयीं घातलें । द्वैत न मोडितां केलें । आपणाऐसें अर्जुना २१ दीपें दीपु ला-
विला । तैसा परिष्वंगु तो जाला । द्वैत न मोडितां केला । आपणपें पार्थु २२
तेव्हां सुखाचा मग तया । पूरु आला जो धनंजया । तेथ वाडु तऱ्हीं बुडो-
नियां । ठेला देवो २३ सिंधु सिंधूतें पावों जाये । तें पावणें ठाके दुणा होये ।
वरी रिगे पुरवणिये । आकाशही २४ तैसें तया दोघांचें मिळणें । दोघां नावरे
जाणावें कवणें । किंबहुना नारायणें । विश्व कोंदलें २५ एवं वेदाचें मूळसूत्र ।
सर्वाधिकारैकपवित्र । श्रीकृष्णें गीताशास्त्र । प्रकट केलें २६ येथ गीता मूळ
वेदां । ऐसें केविं पां आलें बोधा । हें ह्मणाल तरी प्रसिद्धा । उपपत्ति सांगों२७
तरी जयाच्या विश्वासीं । जन्म झालें वेदराशी । तो सत्यप्रतिज्ञ पैजेसी । बो-
लिला स्वमुखें २८ म्हणौनि वेदां मूळभूत । गीता ह्मणों हें होय उचित । आ-
णिकही येकी येथ । उपपत्ति असे २९ जें न नशतु स्वरूपें । जयाचा विस्तारु
जेथ लपे । तें तयाचें म्हणिपे । बीज जगीं १४३० तरी कांडत्रयात्मकु । श-
ब्दराशी अशेषु । गीतेमाजि असे रुखु । बीजीं जैसा३१ म्हणोनि वेदांचें बीज ।

स्पर्शानें सोनें झाल्यावर पुनः मातींत पुरून ठेविलें तरी त्याला तांब चढत नाहीं. ८ फार तर काय ! काष्ठ मथून काढिलेला अग्नि पुनः जरी लांकडाचे पेटींत कोंडून ठेवला, तरी तींत जसा रहात नाहीं; ९ अर्जुना, सूर्याला जसा अंधार भेटत नाहीं, किंवा जागें झाल्यावर स्वप्न दृष्टीस पडत नाहीं, १४१० तसें माझ्याशीं ऐक्य पावल्यावर सर्वरूप असा जो मी, त्या माझ्यावांचून दुसरें कांहीं उरण्यास कारण आहे काय ? ११ याकरितां, पापपुण्यांची किंवा धर्माधर्मांची चिंता करूं नको. तुझें पाप व पुण्य मीच होईन, समजलास ! १२ सर्व बंध देणारें असें जें पाप, त्याचें हेंच लक्षण होय कीं, माझ्याहून भिन्नपणानें उरणें, तें पाप माझ्या ज्ञानानें नाश पावेल. १३ हे विचारशीला अर्जुना, उदकांत मीठ पडलें म्हणजे आपण नाहींसें होऊन सर्व जलरूप होतें, त्याप्रमाणें तूं अनन्यभावानें मला शरण आलास म्हणजे मद्रूपच होशील. १४ हे धनंजया, या योगानें तूं आपोआप सर्व बंधांपासून सुटशील, याकरितां मला जाणून तूं माझी प्राप्ति करून घे, म्हणजे मग मी सर्व बंधांपासून तुला मुक्त करीन. १५ म्हणून हे सुमते, धर्माधर्मांची चिंता मनांत ठेवूं नको. एक अद्वितीय जो मी, त्या मला जाणून शरण ये, म्हणजे झालें १६ याप्रमाणें, सर्व रूपांचें रूप, सर्व दृष्टींची दृष्टि व सर्व देशांचें वसतिस्थान असे जे श्रीकृष्ण भगवान् ते बोलले. १७ मग श्यामसुंदर मूर्ति जो श्रीकृष्ण भगवान् त्यांनीं आपला भूषणयुक्त उजवा हात पुढें करून, आपल्यास शरण आलेला जो भक्तराज अर्जुन, त्याला वर घेऊन आलिंगन दिलें. १८ ज्या स्वरूपाला प्राप्त न होतां शब्द व बुद्धि यांस मागें ओढून बोलणें माघारी फिरलें, १९ असें जें बुद्धीला व शब्दाला आकलन न होणारें स्वरूप तें स्वरूप देण्याकरितां देवांनीं आलिंगनाचें निमित्त केलें. १४२० अर्जुनाचें व आपलें हृदय देवांनीं मिळवून आपले हृदयांतील ज्ञान त्याचे हृदयांत घातलें, आणि देवभक्तांचें द्वैत न मोडतां अर्जुनास आत्मरूप केलें. २१ एक दिव्यानें दुसरा दिवा लावल्यावर जसें द्वैत कायम राहून ऐक्य मोडत नाहीं, तसा प्रकार या आलिंगनाचा होऊन द्वैत न मोडतां पार्थाला आपलेपणा दिला. २२ मग, त्या वेळेस अर्जुनाला त्या आनंदाचें सुखाचा जो पूर आला, त्या पुरांत भगवान सर्वव्यापक असेत, तरी तेही बुडून गेले ? २३ समुद्रास समुद्र मिळाल्यावर पाणी दुप्पट वाढून पुरवणीला आकाश घ्यावें लागतें, २४ तसें श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या आलिंगनाचें प्रेम दोघांनाही आंवरेना, तें कोणी जाणावें ? फार काय सांगावें ! सर्व विश्वनारायणरूप होऊन गेलें. २५ याप्रमाणें, वेदांचें मूळसूत्र आणि ज्याच्या श्रवणपठणाचा सर्वांना अधिकार आहे, असें पवित्र हें गीताशास्त्र श्रीकृष्णांनीं प्रकट केलें. २६ या ठिकाणीं, गीताशास्त्र हें वेदांचें मूळ आहे, असें कसें तुमचें बोधास आलें असें म्हणाल, तर ज्या कारणानें आमचे बोधास आलें तीं प्रसिद्ध कारणें सांगतों, असें महाराज म्हणाले. २७ तर, ज्या ईश्वराच्या श्वासोच्छ्वासापासून वेद निघाले, तो सत्यप्रतिज्ञ ईश्वर स्वमुखानें प्रतिज्ञा करून गीताशास्त्र बोलला. २८ या कारणास्तव, गीताशास्त्र हें वेदाचें मूळ आहे, हें म्हणणें योग्य आहे; व याविषयीं आणखीही एक कारण आहे; २९ जें वृक्षस्वरूपानें नसून त्याचा विस्तार जेथें अंतर्गत असतो, तें त्या झाडाचें बीज अशी जगांत म्हण आहे. १४३० जसा वृक्ष बीजामध्यें गुप्तरूपानें असतो, तसा त्रिकांडवेद (कर्म-उपासना व ज्ञान) गीतेमध्यें गुप्तरूपानें आहे. ३१ म्हणून, वेदाचें बीज गीता आहे असें मला वाटतें,

श्रीगीता होय हें मज । गमे आणि सहज । दिसतही आहे ३२ जे वेदांचे तिन्ही भाग । गीते उमटले असती चांग । भूषणरत्नीं सर्वांग । शोभलें जैसें ३३ तियेंचि कर्मादिकें तीन्ही । कांडें कोण कोणे स्थानीं । गीते आहाति तें नयनीं । दाखऊं आइक ३४ तरी पहिला जो अध्यावो । तो शास्त्रप्रवृत्तिप्रस्तावो । द्वितीयीं सांख्यसद्भावो । प्रकाशिला ३५ मोक्षदानीं स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हें शास्त्र । येतुलालें दुजीं सूत्र । उभारिलें ३६ मग अज्ञानें बांधलेया। मोक्षपदीं बैसावया । साधनारंभु तो तृतीया- । ध्यायीं बोलिला ३७ जे देहाभिमानें बंधें । सांडूनि काम्यनिषिद्धें । विहित परी अप्रमादें । अनुष्ठावें ३८ ऐसेनि सद्भावें कर्म करावें । हा तिजा अध्यावो जो देवें । निर्णय केला ते जाणावे । कर्मकांड येथ ३९ आणि तेंचि नित्यादिक । अज्ञानाचे अवश्यक । आचरतां मोचक । केविं होय पां १४४० ऐसी अपेक्षा जालिया । बद्ध मुमुक्षुते आलिया । देवें ब्रह्मार्पणत्वें क्रिया । सांगीतली ४१ जे देह वाचा मानसें । विहित निपजे जें जैसें । तें एक ईश्वरोद्देशें । कीजे म्हणीतलें ४२ हेंचि ईश्वरीं कर्मयोगें । भजनकथनाचें खागें । आदरिलें शेषभागें । चतुर्थाचेनी ४३ तें विश्वरूप अकरावा । अध्यायो संपे जंव आघवा । तंव कर्में ईशु भजावा । हें जें बोलिलें ४४ तें अष्टाध्यायीं उघड । जाण येथें देवताकांड । शास्त्र सांगतसे आड । मोडूनि बोले ४५ आणि तेणेंचि ईशप्रसादें । श्रीगुरुसंप्रदायलब्धें । साच ज्ञान उद्बोधें । कोवळें जें ४६ तें अद्वेष्टादिप्रभृतिकीं । अथवा अमानित्वादिकीं । वाढविजे म्हणोनि लेखी । बारावा गणूं ४७ तो बारावा अध्याय आदी । आणि पंधरावा अवधि । ज्ञानफळपाकसिद्धि । निरूपणासी ४८ म्हणौनि चहूंही इहीं। ऊर्ध्वमूळांतीं अध्यायीं । ज्ञानकांड ये ठायीं । निरूपिजे ४९ एवं कांडत्रयनिरूपिणी । श्रुतिचि हे कोडिसवाणी । गीतापद्यरत्नाचीं लेणीं । लेयिली आहे १४५० हें असो कांडत्रयात्मक । श्रुति मोक्षरूप फळ येक । बोभावें जें आवश्यक । ठाकावें म्हणौनि ५१ तयाचेनि साधन ज्ञानेंसी । वैर करी जो प्रतिदिवशीं । तो अज्ञानवर्ग शोडशीं । प्रतिपादिजे ५२ तोचि शास्त्राचा बोळावा । घेवोनि वैरी जिणावा । हा निरोपु तो सतरावा । अध्याय येथ ५३ ऐसा प्रथमालागोनी । सतरावा लाणी करूनी । आत्मनिश्वास विवरूनि । दाविला देवें ५४ तया अर्थजातां अशेषां । केला तात्पर्याचा

व उघड दिसतही आहे. ३२ जसें अंग रत्नांनीं सुशोभित दिसतें, तशीं वेदाचीं तीन कांडें गीतेमध्यें स्पष्ट केलीं आहेत. ३३ तीं वेदाचीं कर्मादिक तीन कांडें गीतेमध्यें कोणकोणते ठिकाणीं वर्णिलीं आहेत, तीं डोळ्यांनीं दिसतील अशीं दाखवितों, तीं ऐका: ३४ पहिला अध्याय गीताशास्त्र केव्हां व कां प्रवृत्त झालें, याच्या प्रस्तावनेकरितां आहे. दुसऱ्या अध्यायांत सांख्य विचार म्हणजे ज्ञान विचार प्रकट केला आहे. ३५ जें ज्ञान मोक्ष प्राप्त करून देण्याविषयीं दुसऱ्याची ह्मणजे कर्मादिकांची अपेक्षा न करितां स्वतंत्र आहे; इतक्याच गोष्टीचा द्वितीय अध्यायांत सूत्ररूपानें आरंभ केला आहे. ३६ मग स्वस्वरूप अज्ञानाच्या योगानें बंधांत सांपडलेला पुरुष, मोक्षपदावर बसण्याची इच्छा करून, मोक्षसाधनांत आरंभींचा उपाय (कर्माचरण) तिसऱ्या अध्यायांत सांगितला आहे. ३७ जे देहाभिमानानें बद्ध झाले आहेत, त्यांनीं निषिद्ध व काम्य कर्में टाकून विहित कर्में निरभिमानबुद्धीनें करावीं. ३८ अशा रीतीनें सद्भावानें कर्मांचें आचरण करावें, असा देवांनीं तिसरे अध्यायांत निर्णय केला आहे. म्हणून या अध्यायाला कर्मकांड असें म्हणावें. ३९ त्या नित्यनैमित्तिक कर्मांचें आचरण केलें असतां, तीं अज्ञानाचा कसा नाश करतील, १४४० अशी इच्छा होऊन बद्ध हा मुमुक्षुत्वाच्या पायरीला आला, तर त्याच्याकरितां, तींच सर्व कर्में ब्रह्मार्पणबुद्धीनें करावीं, असें देवांनीं सांगितलें. ४१ जीं जीं विहितकर्में (कायिक, वाचिक व मानसिक) करशील, तीं सर्व कर्में ईश्वरप्रसन्नतेकरतांच करून ईश्वरार्पण कर, असें सांगितलें. ४२ ईश्वराचे ठायीं कर्मयोगानें भजन व कथन करण्याचा प्रकार चौथ्या अध्यायाचे शेवटीं सांगण्याचा आरंभ केला आहे. ४३ तो प्रकार, अर्जुनास विश्वरूपदर्शनपर्यंत, कर्में ईश्वरास अर्पून ईश्वराचें भजन कसें करावें, हें सांगितलें आहे. ४४ तेंच चौथ्या अध्यायापासून अकराव्या अध्यायापर्यंत आठ अध्यायांत उपासनाकांड (देवताकांड) सर्व अडचणी दूर करून येथें सांगितलें आहे. ४५ आणि ईश्वरप्रसादानें व श्रीगुरुसंप्रदायानें कोमल असें जें ज्ञान उत्पन्न होतें, ४६ तें ज्ञान बाराव्या अध्यायामध्यें " अद्वेष्टा सर्वभूतानां " या श्लोकापासून अथवा तेराव्या अध्यायांतील " अमानित्वम् " इत्यादि श्लोकापासून विस्तारानें सांगितलें आहे. म्हणून बारावा अध्याय हा ज्ञानकांडांतच धरिला आहे. ४७ त्या बाराव्या अध्यायाच्या आरंभापासून पंधराव्या अध्यायाचे अखेरपर्यंत चार अध्यायांत ज्ञानफल आणि त्याची सिद्धि यांचें निरूपण झालेलें आहे. ४८ म्हणून, पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटापर्यंत या चार अध्यायांनीं येथें ज्ञानकांड सांगितलें आहे. ४९ अशा प्रकारें, कर्म, उपासना व ज्ञान या कांडत्रयाचें निरूपण करणारी ही गीता, गीता नसून एक लहानशी गोजिरवाणी श्रुतीची मूर्तीच आहे; आणि ती गीतापद्यरूप रत्नांचीं लेणीं ल्याली आहे. १४५० हें असो; अशी जी ही कांडत्रयात्मक श्रुति, ती मोक्षरूप फळ अवश्य घ्या, असा दांडोरा पिटीत आहे. ५१ त्या ज्ञानाच्या साधनांचा सदैव वैर करणारा जो अज्ञानवर्ग, तो सोळाव्या आयाध्यांत सांगितला आहे. ५२ त्याच शत्रूला शास्त्राचे साह्यानें जिंकावा, अशी आज्ञा ज्या अध्यायांत केली आहे, तो सतरावा अध्याय होय. ५३ अशा प्रकारें पहिल्या अध्यायापासून सतराव्या अध्यायाचे अखेरपर्यंत, आपले श्वासापासून झालेल्या वेदाचें देवांनीं निरूपण केलें आहे. ५४ त्या सर्व अध्यायांचा तात्पर्यार्थ ज्या अठराव्यांत आहे, तो हा शेवटील अध्याय सर्व अ-

आवांका। तो हा अठरावा देखा। कलशाध्यायो ५५ एवं सकळ संख्यासिध्दु। श्रीभगवद्गीताप्रबंधु। हा औदार्यें आगळा वेदु। मूर्तु जाण ५६ वेदु संपन्नु होय ठाईं। परि कृपणु ऐसा आनु नाहीं। जे कानीं लागला तिहीं। वर्णांच्याची ५७ येरां भवव्यथा ठेलियां। स्त्रीशूद्रादिकां प्राणिया। अनवसरू मांडूनियां। राहिला आहे ५८ तरी मज पाहतां तें मागील उणें। फेडावया गीतापणें। वेदु वेठला भलतेणें। सेव्य होआवया ५९ ना हें अर्थु रिगोनि मनीं। श्रवणें लागोनि कानीं। जपमिषें वदनीं। वसोनियां १४६० ये गीतेचा पाठु जो जाणे। तयाचेनि सांगातीपणें। गीता लिहोनि वाहाणें। पुस्तकमिषें ६१ ऐसैसास मिसकटा। संसाराचा चोहटां। गवादी घालीत चोखटा। मोक्षसुखाची ६२ परी आकाशीं वसावया। पृथ्वीवरी बैसावया। रविदीप्ती राहाटावया। आवारु नभ ६३ तेविं उत्तम अधम ऐसें। सेवितां कवणातेंही न पुसे। कैवल्य दानें सरिसें। निववीत जगा ६४ यालागिं मागिली कुटी। भ्याला वेदु गीतेच्या पोटीं। रिगाला आतां गोमटी। कीर्ति पातला ६५ म्हणौनि वेदाची सुसेव्यता। ते हे मूर्त जाण श्रीगीता। श्रीकृष्णें पंडुसुता। उपदेशिली ६६ परी वत्साचेनि वोरसें। दुभतें होय घरोदेशें। जालें पांडवाचेनि मिषें। जगदुद्धरण ६७ चातकाचिये कणवे। मेघु पाणियेंसिं धांवे। तेथ चराचर आवघें। निवालें जेविं ६८ कां अनन्यगतीकमळा-। लागीं सूर्य ये वेळोवेळां। कीं सुखिया होइजे डोळा। त्रिभुवनींचा ६९ तैसें अर्जुनाचेनि व्याजें गीता प्रकाशूनि श्रीराजें। संसारायेवढें थोर ओझें। फेडिलें जगाचें १४७० सर्वशास्त्ररत्नदीप्ती। उजळिता हा त्रिजगतीं। सूर्य नव्हे लक्ष्मीपती। वक्त्राकाशींचा ७१ बाप कुळ तें पवित्र। जेथिंचा पार्थु या ज्ञाना पात्र। जेणें गीता केलें शास्त्र। आवारु जगा ७२ हें असो मग तेणें। सद्गुरु श्रीकृष्णें। पार्थाचें मिसळणें। आणिलें द्वैता ७३ पाठीं म्हणतसे पांडवा। शास्त्र हें मानलें कीं जीवा। तेथ येरु म्हणे देवा। आपुलिया कृपां ७४ तरी निधान जोडावया। भाग्य घडे गा धनंजया। परी जोडिलें भोगावया। विपायें होय ७५ पैं क्षीरसागरायेवढें। अविरजी दुधाचें भांडें। सुरां असुरां केवढें। मथितां जालें ७६ ते सायासही फळा आलें। जें अमृतही डोळां देखिलें। परी वरिचिली चुकलें। जननेतें ७७ तेथ अमरत्वा वोगरिलें। तें मरणाचिलागीं जालें। भोगों नेणतां जोडलें। ऐसें आहे ७८ नहुषु स्वर्गाधिपति जाहला।

त्यायांचा कळस आहे. ५५ अशा प्रकारें, सातशें श्लोकांच्या संख्येनें सिद्ध झालेला हा श्रीमद्भगवद्गीता-प्रबंध मूर्तिमंत वेद असून औदार्यानें वेदाहीपेक्षां श्रेष्ठ आहे. ५६ वेद संपन्न खरा, परंतु त्याच्या-सारखा कृपण दुसरा कोणीं नाहीं. कारण तो ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन वर्णांच्याच कानीं लागला. (त्यांनाच आपलें हृद्गत कानांत सांगतो.) ५७ यांशिवाय जे स्त्रीशूद्रादिक जीव संसारव्यथेनें पीडित झालेले आहेत, त्यांचा रिवाव होण्याला स-वडच नाहीं असें म्हणून तो स्वस्थ बसला आहे. ५८ तर महाराज म्हणतात:-मला असें दिसतें कीं, तो आपला मागील उणेपणा जाऊन, आपल्यास सत्कीर्ति मिळावी या हेतूनें, वाटेल त्यानें, आपलें सेवन करावें, म्हणून हा वेदच गीतारूपानें प्रकट झाला आहे. ५९ कारण असें पहा—वेद सुलभ झाला नाहीं कां? कां कीं, तो अर्थानें मनांत प्रवेश करितो, श्रवणमिषानें कानांत शिरतो, व जपमिषानें मुखांत रहातो. १४६० किंवा, या गीतेचा जो नित्य पाठ करतो, किंवा पाठ करणाराच्या संगतीनें असतो, अथवा पुस्तकाच्या मिषानें गीता लिहून लोकांस देतो; ६१ अशा प्रकारें प्राणिमात्रास सरसकट संसारबाजारांत मोक्षसुखाचें सदावर्त घालतो; ६२ आकाशांत वास करण्याकरितां, पृथ्वीवर वसण्याकरितां अथवा सूर्याचे दीप्तीचा व्यवहार होण्याकरितां ज्याप्रमाणें आकाश सर्वांना आधार आहे. ६३ त्याप्रमाणें, गीतेचें सेवन करणारांत उत्तम, अधम ही निवड न करितां, सरसकट त्या सर्वांना मोक्षपद देऊन सर्व जगाला ती सुखी करते. ६४ एवढ्याकरितां, आपल्या मागल्या निंदेला भ्यालेला वेद गीतेच्या पोटांत शिरला; त्यामुळें उत्तम कीर्तीला पात्र झाला. ६५ म्हणून, वेदांचेंही सुसेवन करण्यास योग्य अशी ही मूर्तिमान् गीता स्वतः श्रीकृष्णांनीं पांडुसुत अर्जुन याला सांगितली. ६६ परंतु वांसराचे प्रीतीकरितां सर्व घरादाराला गाईच्या दुधाचें सुख मिळतें, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या निमित्तें सर्व जगाचा उद्धार झाला. ६७ चातकाची कळकळ मनांत आणून मेघ पावसाची वृष्टी करितो, त्या वृष्टीनें सहज सर्व जगाचें जसें जीवन होतें; ६८ अथवा, एकनिष्ठ जें कमळ, त्याला प्रफुल्लित करण्याकरितां वारंवार सूर्य उदयास येतो. परंतु, तेवढ्यानें त्रिभुवनांतील सर्व प्राण्यांचे डोळ्यांना प्रकाश मिळाल्यामुळें सुख होतें. ६९ या न्यायानें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाच्या निमित्तें गीता प्रकटून जगाचें संसारपणाचें मोठें ओझें हलकें केलें. १४७० सर्वशास्त्ररूपी रत्नांचें तेज या तीन लोकांत प्रकट करणारा लक्ष्मीपति जो श्रीकृष्ण, त्याचें मुख हेंच कोणी आकाश—त्या आकाशामध्यें गीताशास्त्र हा सूर्य उगवला नाहीं काय? ७१ त्या कुळांत अर्जुनानें जन्म घेतला, व जो या गीताज्ञानाला पात्र होऊन सर्व जगाला ज्यानें गीताशास्त्राचें आधार घातलें, तें कुल धन्य होय. ७२ हें असो; मग सद्गुरु श्रीकृष्णांनीं, पार्थ आपल्या स्वरूपामध्यें मिसळून गेला होता, तो द्वैतभावावर आणिला. ७३ त्यावर अर्जुनास भगवान् म्हणतात कीं, "तुला जें आम्हीं गीताशास्त्र सांगितलें, तें तुझ्या मनाला पटलें का म्हणजे यथार्थ समजलें कां?" तेव्हां अर्जुन म्हणाला हे देवा "आपल्या कृपेनें समजलें." ७४ भगवान् म्हणतात: हे धनंजया, भाग्यानें कदाचित् ऐश्वर्याची जोड होते; परंतु जोडलेल्या ऐश्वर्याचा उपभोग कसा घ्यावा हें एकाद्यासच समजतें. ७५ जोडलेलें ऐश्वर्य प्राप्त होऊन कसें नाहींसें होतें, याविषयीं भगवान् उपपत्ति सांगतात कीं, जसें क्षीरसागराएवढें निरुपम दुधाचें भांडें मंथन करण्याला देवदैत्यांना किती श्रम पडले! ७६ त्या श्रमाचें फळ जें अमृत, तेंही प्राप्त झालें; परंतु तें जतन करण्याची त्यांची हातोटी चुकली. ७७ अमर व्हावें, म्हणून अमृत प्राप्त करून घेतलें, तों तेंच राहू दैत्यास मरणास कारण झालें; तर भोग कसा घ्यावा ही युक्ति जर कळली नाहीं, तर जोडलेल्याचा असा परिणाम होतो. ७८ नहुष राजा यज्ञादिक कष्टमय आचरण करून स्व-

परी राहाटीं भांबावला । तो भुजंगत्व पावला । नेणसी कायी ७९ म्हणौनि बहुत पुण्य तुवां । केलें तेणें धनंजया । आजि शास्त्रराजा इया । जालासि विषयो १४८० तरि ययाचि शास्त्राचेनि । संप्रदायें पांघुरौनि । शास्त्रार्थु हा निकेनि । अनुष्ठीं हो ८१ एऱ्हवीं अमृतमथना- । सारिखें होईल अर्जुना । जरी रिघसी अनुष्ठाना । संप्रदायेंवीण ८२ गाय धड जोडे गोमटी । ते तैंचि पिवों ये किरीटी । जैं जाणिजे हातवटी । सांजवणीची ८३ तैसा श्रीगुरु प्रसन्नु होये । शिष्य विद्याही कीर लाहे । परि ते फळे संप्रदायें । उपासिलिया ८४ म्हणौनि शास्त्रीं जो इये । उचितु संप्रदायो आहे । तो ऐक आतां बहुवें । आदरेंसीं ८५

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥

तरि तुवां हें जें पार्था । गीताशास्त्र लाधलें आस्था । तें तपोहीना सर्वथा सांगावें ना हो ८६ अथवा तापसुही जाला । परि गुरुभक्तीं जो ढिला । तो वेदीं अंत्यजु वाळिला । तैसा वाळी ८७ नातरि पुरोडाशु जैसा । न घापे वृद्ध तरी वायसा । गीता नेदी तैसी तापसा । गुरुभक्तिहीना ८८ कां तपही जोडे देहीं । भजे गुरुदेवांच्या ठायीं । परि आकर्णनीं नाहीं । चाड जरी ८९ तरि मागील दोहीं आंगीं । उत्तम होय कीर जगीं । परि या श्रवणालागीं । योग्यु नोहे १४९० मुक्ताफळ भलतैसें । हो परी मुख नसे । तंव गुण प्रवेशे । तेथ कायी ९१ सागरु गंभीरु होये । हें कोण ना म्हणत आहे । परि वृष्टि वायां जाये । जाली तेथ ९२ धालिया दिव्यान्न सुवावें । मग जें वांया धाडावें । तें आर्तीं कां न करावें । उदारपण ९३ म्हणौनि योग्य भलतैसें । होतु परि चाड नसे । तरि झणें वानिवसें । देसी हें तयां ९४ रूपाचा सुजाणु डोळा । वोढवूं ये कायि परिमळा । जेथ जें मानें तें फळा । तेथचिये गा ९५ म्हणौनि तपी भक्ति । पाहावे ते सुभद्रापति । परि शास्त्रश्रवणीं अनासक्ति । वाळावेचि ते ९६ नातरी तपभक्ति । होऊनि श्रवणीं आर्ति । आथी ऐसीही आयती । देखसी जरी ९७ तरी गीताशास्त्रानिर्मिता । जो मी सकळलोकशास्ता । तया मातें सामान्यता । बोलेल जो ९८ माझ्या सज्जनेंसिं मातें । पैशून्याचेनि हातें । येक आहाती तयांतें योग्य । न ह्मण ९९ तयांची येर आघवी । सामग्री ऐसी जाणावी । दीपेंवीण ठाणदिवी । रात्रीचीं जैसी १५०० अंग गोरें आणि तरुणें । वरि लेयिलें आहे लेणें । परि येकलेनि प्राणें । सांडिलें जेविं १ सोनयाचें सुं-

र्गाचा अधिपति (इंद्र) झाला. परंतु तेथील वागणुकीची पद्धत न समजल्यामुळें नांवाजून जाऊन सर्पयोनींत गेला, हें तुला माहित नाहीं काय? ७९ यास्तव हे धनंजया, तूं बहुत पुण्य केल्यामुळें सर्व शास्त्रांचा राजा जें गीताशास्त्र, तें सांगण्यास कारण झालास. १४८० तर या शास्त्राचा जो वागण्याचा संप्रदाय आहे, तो समजून घेऊन मग शास्त्राप्रमाणें त्याचें अनुष्ठान कर हो. ८१ एऱ्हवीं अर्जुना, संप्रदाय सोडून जर त्याचें अनुष्ठान करावयास लागशील, तर अमृतमंथनाप्रमाणें परिणाम होईल. ८२ हे किरीटी, गाय उत्तम मिळाली, तरी तिचें दूध काढण्याची हातोटी माहीत असली, तरच ती दूध देईल; ८३ तसे सद्गुरुही प्रसन्न होतील, व त्यांच्यापासून शिष्याला विद्याही प्राप्त होईल; परंतु संप्रदायानें गुरुसेवा केली तरच ती फळास येईल; ८४ म्हणून हें गीताशास्त्र प्राप्त करून घेण्याचा जो योग्य संप्रदाय आहे, तो मी सांगतों, तो आदरानें ऐक. ८५

अन्वय–इदं ते न अतपस्काय, (च) न अभक्ताय, न च अशुश्रूषवे, न च यः मां अभ्यसूयति (तस्मै) कदाचन वाच्यम्. ॥ ६७ ॥

अर्थ–मी तुला सांगितलेलें हें ज्ञान तपोविहीनाला तूं कधींही सांगूं नको; अभक्तालाही सांगूं नको; ज्याला ऐकण्याची इच्छा नाहीं त्याला सांगूं नको; आणि जो माझा द्वेष करितो, त्यालाही सांगूं नको. ॥ ६७ ॥

तर हे पार्था, तुला या गीताशास्त्राची आस्थापूर्वक प्राप्ति झाली आहे, तर तें तपोहीन मनुष्यास कधींही सांगूं नको हो. ८६ अथवा, तापसीही मनुष्य असला, परंतु तो गुरुभक्ति करित नसेल, तर वेदांनीं जसा अंत्यज्याला आपलेपासून दूर केला आहे, तसा त्याला तूं दूर ठेव. ८७ अथवा, यज्ञाचा अवशिष्ट भाग (पुरोडाश) जसा कावळा वृद्ध असला, तरी त्यास घालीत नाहींत, तसें हें गीताशास्त्र गुरुभक्ति न करणाऱ्या तापसासही सांगूं नको. ८८ किंवा शरीरानें तपही करीत असून गुरु व देव यांचीही भक्ति जो करितो, परंतु श्रवणाची त्याला इच्छा नाहीं; ८९ तर तप व गुरुभक्ति या दोन अंगांनीं जरी तो योग्य आहे, तरी श्रवणाची इच्छा नसल्यामुळें तो गीताशास्त्र ऐकण्यास योग्य नाहीं. १४९० उत्तम मोतीं असून जर त्यास वेज पाडलें नसेल, तर त्यांत दोऱ्याचें सूत घालून शोभित करतां येईल काय? ९१ समुद्र गंभीर आहे, हें कोण नाहीं म्हणेल? परंतु त्याच्यावर पाऊस पडला असतां तो जसा व्यर्थ जातो; ९२ तृप्त झालेल्या मनुष्याचे तोंडांत पक्वान्नें वाढून तीं वांया दवडावीं, त्यापेक्षां तींच पक्वान्नें क्षुधित मनुष्यास वाढून आपलें औदार्य कां न प्रकट करावें? ९३ म्हणून, सर्व रीतीनें योग्य असून जर श्रवणाची इच्छा नसेल तर हें गीताशास्त्र मागील दोन गुण पाहून अकस्मात् त्यास सांगशील हो. ९४ रूप जाणण्याविषयीं चाहाणा जो डोळा तो फुलाचा वास घेण्यास योग्य होईल काय? ज्याची जी योग्यता असेल तेथेंच त्याचा उपयोग होईल. ९५ म्हणून हे सुभद्रापते, तपस्वी, गुरु, व देव यांची भक्ति करणारा असूनही जर शास्त्रश्रवणाविषयीं त्यास आवड नसेल, तर त्याचा त्याग करावा. ९६ अथवा तपस्वी, व गुरु आणि देव यांची भक्ति करणारा असून शास्त्रश्रवणाचीही इच्छा आहे, असा मनुष्य सर्व प्रकारें युक्त असलेला जरी तुला आढळला, ९७ तरी सकल लोकांचें शासन करणारा व गीताशास्त्र निर्माण करणारा जो मी, त्या मला साधारण मनुष्याप्रमाणें जो समजेल; ९८ तसेंच, माझी व माझ्या सज्जनांची छिद्रें बाहेर काढून निंदा करतात, तेही हें शास्त्र ऐकण्यास योग्य नाहींत, असें समज. ९९ त्यांची इतर सर्व सामुग्री कशी आहे म्हणशील, तर, रात्रीं दिव्याचे ज्योतीशिवाय तेलवातीनें भरलेली ठाणवई जशी व्यर्थ होय; १५०० ज्याप्रमाणें एकादा तरुण मनुष्य गोरापान असून व त्याचे अंगावर दागिनेही घातलेले असून जर त्यांत जीव नसेल; १ सोन्याचे

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

पैं माझिया तुझिया मिळणीं । वाढीनली जे हे काहाणी । मोक्षधर्म कां जिणी । आलासे जेथें २४ तो हा सकळार्थप्रबोधु । आम्हां दोघांचा संवादु । न करितां पदभेदु । पाठेंचि जो पढे २५ तेणें ज्ञानानळीं प्रदीप्तीं । मूळ अविद्येचिया आहुतीं । तोषविला होय सुमती । परमात्मा मी २६ घेऊनि गीतार्थ उगाणा । ज्ञानिये जें विचक्षणा । टाकिती तें गाणावाणा । गीतेचा तो लाहे २७ गीता पाठकासि असे । फळ अर्थज्ञाचि सरिसें । गीता माउलियेसि नसे । जाणें तान्हें २८

श्रद्धावाननसूयश्च श्रृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

आणि सर्वमार्गीं निंदा । सांडूनि आस्था पैं शुद्धा । गीताश्रवणीं श्रद्धा । उभारी जो २९ तयाच्या श्रवणपुटीं । गीतेचीं अक्षरें जंव पैठीं । होती ना तंव उठाउठीं । पळेचि पाप १५३० अटवियेमाजीं जैसा । वन्हि रिघतां सहसा । लंघिती कां दिशा । वनौकें तियें ३१ कां उदयाचळकुळीं । झळकतां अंशुमाळी । तिमिरें अंतराळीं । हारपती ३२ तैसा कानाच्या महाद्वारीं । गीता गजर जेथ करी । तेथ सृष्टीचिये आदिवरी । जायचि पाप ३३ ऐसी जन्मवेली धुवट । होय पुण्यरूप चोखट । याहीवरी अचाट । लाहे फळ ३४ जे इये गीतेचीं अक्षरें । जेतुलीं कां कर्णद्वारें । रिघती तेतुले होती पुरे । अश्वमेध कीं ३५ म्हणौनि श्रवणें पापें जाती । आणि धर्म घरी उन्नती । तेणें स्वर्गराज संपत्ती । लाहेचि शेखीं ३६ तो पैं मज यावयालागीं । पहिलें पेणें करी स्वर्गीं । मग आवडे तंव भोगी । पाठीं मजचि मिळे ३७ ऐसी गीता धनंजया । ऐकतया आणि पढतया । फळे महानंदें मियां । बहु काय बोलों ३८ याकारणें हें असो । परि जयालागीं शास्त्रातिसो । केला तें तंव तुज पुसों । काज तुझें ३९

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजयः ॥७२॥

तरी सांग पां पांडवा । हा शास्त्रसिद्धांतु आघवा । तुज एकचित्तें फावा । ला आहे १५४० आम्हीं जैसें जया रीती । उगाणिलें कानांच्या हातीं । येरी तसेंचि तुझ्या चित्तीं । पैठें केलें कीं ४१ अथवा माझारीं । गेलें सांडीविखुरी । किंवा उपेक्षेवरी । वाळूनि सांडिलें ४२ जैसें आह्मी सांगितलें । तैसेंचि हृदयीं फावलें । तरी सांग पां वहिलें । पुसेन तें मी ४३ तरी स्वाज्ञानजनितें । मा-

अन्वय–यः च आवयोः इमं धर्म्यं संवादम् अध्येष्यते, तेन ज्ञानयज्ञेन अहं इष्टः स्याम् इति मे मतिः (स्यात्). ॥ ७० ॥

अर्थ–आणि जो तुझ्या व माझ्या ह्या धार्मिक संवादाचें पठन करील, त्यानें ज्ञानयज्ञानें माझें पूजन केलें असें मी समजेन. ॥ ७० ॥

माझ्या व तुझ्या समागमांत जो हा संवाद झाला, तो या पृथ्वीवर मोक्ष जिंकण्यासच आला आहे. २४ तो सकल अर्थ प्राप्त करून देणारा आपला दोघांचा संवाद त्यांतील पदांचा विचार न करितां जो केवळ पठन करतो, २५ त्यानें ज्ञानरूपी प्रज्वलित अग्नींत अज्ञानाची आहुति देऊन, मी जो परमात्मा, त्याला हे सुमते अर्जुना, संतोषित केल्याप्रमाणें होतें. २६ गीतेच्या अर्थाचा अनुभव घेऊन, जे शोधक ज्ञानी आहेत, ते जी योग्यता पावतात तीच योग्यता गीतेचें गायन करणारे व वर्णन करणारे यांनाही प्राप्त होते. २७ गीतेचा पाठ करणाऱ्यास गीतेचा अर्थ जाणणाऱ्याप्रमाणेंच फलप्राप्ति होते. कारण, गीतामाउलीजवळ जाणतें व नेणतें मूल असा भेद नाहीं. २८

अन्वय–श्रद्धावान् अनसूयः च यः नरः (इदं) शृणुयात् अपि, सः मुक्तः (सन्) पुण्यकर्मणां शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

अर्थ–जो मनुष्य भक्तियुक्त अंतःकरणानें निर्मत्सर होऊन हें शास्त्र नुसतें ऐकेल, तोही मुक्त होऊन, पुण्यवान् पुरुष ज्या शुभ लोकीं जातात, तेथें जाईल. ॥ ७१ ॥

आणि सर्वत्र निंदा सोडून शुद्ध आस्थेनें जो गीतेच्या श्रवणावर श्रद्धा ठेवतो, २९ त्याच्या कानांत गीतेचीं अक्षरें पडल्याबरोबर हालोहाल पातकें पळून जातात. १५३० जसा अरण्यांत अग्नि सहज शिरला म्हणजे तेथील वनचरें व पशुपक्ष्यादिक दाही दिशांस पळून जातात; ३१ अथवा उदयाचलावर सूर्य उगवला म्हणजे जसा आकाशांत अंधकार नाहींसा होतो, ३२ तसा गीतेचा घोष कानाच्या महाद्वारानें अंतःकरणांत गेल्यावर सृष्टि उत्पन्न होण्यापासून त्या अघोरकर्म्यांचीही पापें नाहींतशीं होतात. ३३ अशा रीतीनें सर्व कुळ पवित्र होऊन तो पुरुष केवळ पुण्यरूपच होतो. याप्रमाणें त्याला अलभ्य लाभ होतो. ३४ या गीतेचीं जितकीं जितकीं अक्षरें कर्णद्वारानें अंतःकरणांत प्रवेश करतील, तितके अश्वमेध केल्याचें पुण्य लागतें. ३५ म्हणून, गीतेच्या श्रवणानें पापें नाहींतशीं होऊन धर्माची वृद्धि होते, व त्या योगानें शेवटीं स्वर्गाचें राज्य उपभोगास मिळतें. ३६ असा जो पुरुष, तो माझ्या प्राप्तीचा पहिला मुक्काम स्वर्गलोकीं करून, तेथें वाटेल तोंपर्यंत सुख भोगून नंतर मलाच येऊन मिळतो. ३७ हे धनंजया, गीता ऐकणारास व गीतेचा पाठ करणारास, फार काय सांगावें ! पण आनंदस्वरूपी जो मी, तें मद्रूप फल गीता त्याला प्राप्त करून देतें. ३८ वास्तव या गोष्टी असूं दे. परंतु ज्या कारणाकरितां हें गीताशास्त्र सांगण्यास मीं आरंभ केला, तें तुझें काम झालें काय? ३९

अन्वय–पार्थ, त्वया एतत् एकाग्रेण चेतसा श्रुतं कच्चित्, धनंजय, ते अज्ञानसंमोहः प्रनष्टः कच्चित् ? ॥ ७२ ॥

अर्थ–हे पार्था, मीं सांगितलेलें हें शास्त्र तूं एकाग्रचित्तानें ऐकलेंस ना ? हे धनंजया, अज्ञानापासून जो तुझ्या मनामध्यें मोह उत्पन्न झाला होता, तो नाहींसा झाला ना ? ॥ ७२ ॥

तर पांडवा, सांग बरें, ह्या गीताशास्त्रांतील सर्व सिद्धांत तुझ्या मनांत पूर्णपणें ठसले आहेत काय ? १५४० आम्हीं जसे व ज्या रीतीनें हे सिद्धांत कानांच्या स्वाधीन केले, तसे त्यांनीं तुझ्या चित्ताचे स्वाधीन केले ना ? ४१ अथवा मधल्यामध्येंच लक्ष नसल्यामुळें फुकट गेले कीं काय? किंवा तूं चाळढकल करून झुगारून दिलेस. ४२ जसे आम्हीं ते सांगितले, तसेच जर तुझ्या हृदयांत त्यांनीं पोंचते केले असतील, तर जें मी तुला आतां पुसेन, तें सत्वर सांग पाहूं ? ४३ अरे, तुझ्या अज्ञानापासून मागें उत्पन्न झालेला व ज्यानें तुला भूल पाडली तो मोह

गिले मोहें तूतें । भुलविलें तो येथें । असें कीं नाहीं ४४ हें बहु पुसों काई ।
सांगें तूं आपुल्या ठाईं । कर्माकर्म कांहीं । देखतासी ४५ पार्थु स्वानंदैकरसें ।
विरेल ऐसा भेददशे । आणिला येणें मिषें । प्रश्नाचेनि ४६ पूर्णब्रह्म जाला
पार्थु । तरी पुढील साधावया कार्यार्थु । मर्यादा श्रीकृष्णनाथु । उल्लंघों नेदी
४७ एऱ्हवीं आपुलें करणें । सर्वज्ञ काय तो नेणे । परि केलें पुसणें । याचि-
लागीं ४८ एवं करोनियां प्रश्न । नसतेंचि अर्जुनपण । आणूनियां जालें पूर्ण-
पण । तें बोलवीं स्वयें ४९ मग क्षीराब्धीतें सांडितु । गगनीं पुंजु मंडितु ।
निवडे जैसा न निवडितु । पूर्णचंद्र १५५० तैसा ब्रह्म मी हें विसरें । तेथ जगचि
ब्रह्मत्वें भरे । हेंही सांडी तरी विरे । ब्रह्मपणही ५१ ऐसा मोडतु मांडतु ब्रह्में ।
तो दुःखें देहाचिये सीमे । मी अर्जुन येणें नामें । उभा ठेला ५२ मग कां-
पतां करतळीं । दडपूनि रोमावळी । पुलिका स्वेदजळीं । जिरऊनियां ५३ प्राण
क्षोभे डोलतया । आंगा आंगाचि टेंकया । सूनि स्तंभु चाळया । भुलौनियां ५४
नेत्रयुगुळाचेनि वोतें । आनंदामृताचें भरितें । वोसंडत तें मागुतें । काढूनियां ५५
विविधा औत्सुक्यांची दाटी । चीप दाटत होती कंठी । ते करूनियां पैठी । हृदया-
माजीं ५६ वाचेचें वितुळणें । सांवरूनि प्राणें । अक्रमाचें श्वसणें । ठेऊनि ठायीं ५७

अर्जुन उवाचः—

नष्टो मोहःस्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ७३

मग अर्जुन म्हणे काय देवो । पुसताति आवडे मोहो । तरि तो सकुटुंब गेला
जी ठावो । घेऊनि आपला ५८ पासीं येऊनि दिनकरें । डोळ्यातें आंधारें ।
पुसिजे हें कायि सरे । कोणे गांवीं ५९ तैसा तूं श्रीकृष्णराया । आमुचिया
डोळ्यां । गोचर हेंचि कायिसया । न पुरे तंव १५६० वरि लोभें मायेपासूनि ।
तें सांगसी तोंड भरूनि । जें कायिसेनिही करूनि । जाणूं नये ६१ आतां मोह
असे कीं नाहीं । हें ऐसें जी पुससी काई । कृतकृत्य जाहलों पाहीं । तुझेपणें ६२
गुंतलों होतों अर्जुनगुणें । तो मुक्त जालों तुझेपणें । आतां पुसणें सांगणें । दो-
न्ही नाहीं ६३ मी तुझेनि प्रसादें । लाधलेनि आत्मबोधें । मोहाचे तया कांदे ।
नेदींच उरों ६४ आतां करणें कां न करणें । हें जेणें उठी दुजेपणें । तें तूंवांचू-
नि नेणें । सर्वत्र गा ६५ येविषयीं माझ्या ठायीं । संदेहाचें नुरेचि कांहीं । वि-
शुद्धी कर्म जेथ नाहीं । तें मी जालों ६६ तुझेनि मज मी पावोनि । कर्तव्य गेलें

तुझ्याजवळ अजूनही आहे, किंवा नाहींसा झाला? ४४ फार किती विचारीत बसूं, तूं आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं कांहीं पापपुण्य जाणतो आहेस काय, इतकें सांग म्हणजे झालें. ४५ पार्थ निजानंदैक्यरूपांत निमग्न होऊन जाईल, ह्मणून या प्रश्नांच्या निमित्तानें भेदबुद्धीवर आणला. ४६ पार्थ पूर्णब्रह्मरूपी झाला तर आपलें पुढील कार्य साधणार नाहीं, ह्मणून श्रीकृष्णनाथांनीं त्याला भेददशेची मर्यादा उल्लंघूं दिली नाहीं. ४७ एऱ्हवीं, सर्वज्ञ जो श्रीकृष्ण, त्याला आपलें करणें समजलें नव्हतें काय? परंतु या कारणाकरितांच त्यानें अर्जुनास प्रश्न केला. ४८ याप्रमाणें प्रश्न करून नाहींसें झालेलें अर्जुनपण आणून, अर्जुन पूर्णदशेस आला हें त्याचेकडूनच देवांनीं बोलविलें. ४९ मग, पूर्णचंद्र हा क्षीराब्धीला सोडून, आकाशांतील तारकापुंजास सुशोभित करीत आहे असें दिसलें, तरी तो जसा क्षीराब्धीपासून वेगळा नाहीं, १५५० तसा मी ब्रह्म झालों होतों हें विसरून, मग सर्व जग ब्रह्मरूपी आहे, हेंही विसरून ब्रह्मपण आपोआप विरघळलें. ५१ अशा रीतीनें ब्रह्माची स्मृति ठेवून वागणारा व ब्रह्माच्या विस्मृतीनें ब्रह्मरूपीच असणारा तो अति कष्टानें मी अर्जुन आहें, असें समजून देहस्थितीवर येऊन उभा राहिला. ५२ मग हातपाय कांपावयास लागून अंगावरील उभे राहिलेले रोमांच दडपून, घामाचे बिंदु जिरवून, ५३ प्राणवायूच्या वाढण्यानें डोलत असलेल्या अंगास अंगाचाच टेंका देऊन व कंठ सद्गदित झाला होता, तों हे सर्व विकार त्यानें आंत जिरवून टाकले. ५४ दोन्ही नेत्रांतून प्रेमाश्रुधारा चाललेल्या आंवरून मग पुसून टाकल्या. ५५ नानाप्रकारच्या उत्कंठांच्या भरानें कंठ दाटत होता, त्या उत्कंठा हृदयांत दाबून, ५६ व वाचा जी वितळली होती, ती सांवरून, प्राणक्षोभ झाला होता तोही सांवरला; आणि श्वासोच्छ्वासाची गति विपरीत झाली होती, ती पूर्ववत् सांवरली. ५७

अन्वय–अच्युत, त्वत्प्रसादात् मे मोहः नष्टः; मया स्मृतिः लब्धा; गतसंदेहः स्थितः अस्मि; (अहं) तव वचनं करिष्ये.

अर्थ–अर्जुन म्हणालाः–हे अच्युता, तुमच्या प्रसादेंकरून माझा मोह नाहींसा झाला; मला माझ्या स्वरूपाची आठवण झाली; मी संशयरहित झालों; आतां तुम्ही सांगाल तसें मी करीन. ॥ ७३ ॥

मग अर्जुन देवास म्हणाला कीं, तुम्हीं मला 'मोहाची अजून आवड आहे कीं काय' असें विचारिलें, तर तो आपल्या कुटुंबासह ठावठिकाण सोडून गेला! ५८ सूर्य जवळ आल्यावर डोळ्यांला अंधार दृष्टीस पडतो कीं काय, हें ह्मणणें कोणत्या गांवीं शोभेल? ५९ तसें हे श्रीकृष्णराया, तुम्हीं आमच्या डोळ्यांस प्रत्यक्ष दर्शन दिल्यावर तें मोहाच्या नाशास पुरे होणार नाहीं काय? १५६० तशांत, तुम्हीं आईपेक्षांही अति प्रेमानें, जें कोणत्याही प्रयासानें दुसरे कोणापासून समजणार नाहीं, तें ज्ञान विस्तारानें सांगितलें. ६१ आतां मोह अद्याप आहे किंवा नाहींसा झाला असें तुम्ही विचारतां, तर तुमच्या कृपेनें मी आज कृतार्थ झालों आहें. ६२ मी अर्जुन आहें अशा अभिमानानें मोहांत गुंतलों होतों, तो तुमच्या रूपाशीं ऐक्य पावल्यामुळें मुक्त झालों, म्हणून, आतां पुसणें किंवा सांगणें, या दोन्ही गोष्टी आपोआप नाहींतशा झाल्या. ६३ तुमच्या प्रसादानें आत्मबोधाची प्राप्ति झाल्यामुळें माझा मोह समूळ नाहींसा झाला. ६४ आतां, ज्या द्वैतामुळें क्रिया करणें अथवा न करणें हे भाव उत्पन्न होत होते, तें द्वैत मी जाणत नसून, या जगतांत तुम्हांशिवाय दुसरें कांहीं जाणत नाहीं. ६५ याविषयीं माझ्या ठिकाणीं संशय बिलकूल राहिला नाहीं; तर खरोखर जेथें कर्म उरत नाहीं, ती ब्रह्मस्थिति मी पावलों आहें. ६६ तुमच्या योगानें मला माझें स्वरूप प्राप्त होऊन माझें कर्तव्य समूळ नाहींसें झालें. परंतु हे प्रभो, तु-

निपटूनि । परि आज्ञा तुझीवांचोनि । आन नाहीं प्रभो ६७ कां जें दृश्य दृश्यातें नाशी । जें दुजें द्वैतातें ग्रासी । जें एक परी सर्वदेशीं । वसवी सदा ६८ जयाचेनि संबंधें बंधु फिटे । जयाचिया आशा आस तुटे । जें भेटलया सर्व भेटे । आपणपांचि ६९ तें तूं गुरुलिंग जी माझें । जें येकलेपणींचें विरजें । जयालागीं वोलांडिजे । अद्वैतबोधु १५७० आपणचि होऊनि ब्रह्म । सारिजे कृत्याकृत्यांचें काम । मग कीजे कां निःसीम । सेवा जयाची ७१ गंगा सिंधु सेवूं गेली । पार्वतांचि समुद्र जाली । तेविं भक्तां सेल दिधली । निजपदाची ७२ तो तूं माझा जी निरुपचारु । श्रीकृष्णा सेव्य सद्गुरु । मा ब्रह्मतेचा उपकारु । हाचि मानीं ७३ जें मज तुम्हां आड । होतें भेदाचें कवाड । तें फेडोनि केलें गोड । सेवासुख ७४ तरी आतां तुझी आज्ञा । सकळ देवाधिदेवराज्ञा । करीन देयीं अनुज्ञा । भलतियेविषयीं ७५ यया अर्जुनाचिया बोला । देवो नाचे सुखें भुलला । म्हणे विश्वफळा जाला । फळ हा मज ७६ उणेनि उमचला सुधाकरु । देखुनी आपला कुमरु । मर्यादा क्षीरसागरु । विसरेचि ना ७७ ऐसें संवादाचा बहुलां । लग्न दोघांचिया आंतुला । लागलें देखोनि जाला । निर्भरु संजयो ७८ तेणें उचंबळलेपणें । संजय धृतराष्ट्रातें म्हणे । जी कैसें बादरायणें । रक्षिलों दोघे ७९ आजि तुमतें अवधारा । नाहीं चर्मचक्षुही संसारा । कीं ज्ञानदृष्टिव्यवहारा । आणिलेती १५८० आणि रथींचिये राहाटी । घेई जो घोडेयासाठीं । तया आम्हां या गोष्टी । गोचरा होती ८१ वरी जुंझाचें निर्वाण । मांडलें असे दारुण । दोहीं हारीं आपण । हारपिजे जैसें ८२ येवढा जिये सांकडां । कैसा अनुग्रहो पैं गाढा । जे ब्रह्मानंदु उघडा । भोगवीतसे ८३ ऐसें संजय बोलिला । परि न द्रवे येरू उगला । चंद्रकिरणीं शिवतला । पाषाणु जैसा ८४ हे देखोनि तयाची दशा । मग करीचि ना सरिसा । परि सुखें जाला पिसा । बोलतसे ८५ भुलविला हर्षवेगें । म्हणौनि धृतराष्ट्रा सांगे । एऱ्हवीं नव्हे तयाजोगें । हें कीर जाणे

संजय उवाचः—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

मग म्हणे पैं कुरुराजा । ऐसा बंधुपुत्र तो तुझा । बोलिला तें अधोक्षजा । गोड जालें ८७ अगा पूर्वापर सागर । यया नामासीचि सिनार । येर आघवें तें नीर । एक जैसें ८८ तैसा श्रीकृष्ण पार्थ ऐसें । हें आंगाचिपासीं दिसे ।

नच्या आज्ञेशिवाय मला कांहींहि दुसरें करावयाचें नाहीं. ६७ कारण, जें दृश्य प्राप्त झालें असतां दृश्यभावाचा नाश होतो; जें द्वैत गुरुशिष्यभाव नाहींसा करतें, जें एक असून सर्व देश व्यापून र-हातें; ६८ ज्याचा संबंध झाला असतां सर्व बंध नाहींतसे होतात; ज्यच्या आशेनें आशा कुंठित होते व ज्याची भेट झाली असतां सर्वत्र आत्मत्व-रूपच दिसतें, ६९ ते तुम्ही माझी सद्गुरुमूर्ति आहां कीं, जी एकत्वाचे भाला साह्य करते व जिच्या-वरून अद्वैताचा बोधहि ओंवाळून टाकावा; १५७० आणि जे आपणच ब्रह्म होऊन चांगलें व वाईट काम नाहींसें करतात; आणि मग त्याची निःसीम सेवा करावी; ७१ गंगा समुद्राची सेवा करावयास गेली असतां समुद्रांत व तिची गांठ पडल्यावर ती समुद्ररूपच झाली त्याप्रमाणें ज्यांनीं आपल्या भक्तांना आत्मपदाचा आपला शेलका वांटा दिला, ७२ ते तुम्ही, हे श्रीकृष्ण, भेदरहित व सेवा करण्यास योग्य असे माझे सद्गुरु आहां, म्हणून हाच ब्रह्म-मय होण्याचा मजवर आपला उपकार आहे असें समजा. ७३ जें तुमचा व माझ्या एकरूपतेच्या आडभेदाचें प्रतिबंधककवाड होतें, तें तुम्हीं ना-हींसें करून उत्तम अशा सेवासुखाची जोड करून दिली. ७४ तर सर्व देवांचे राजे जे तुम्हीं, ते मला जी आज्ञा कराल ती मी पाळीन. फार काय! वाटेल त्याविषयीं मला आज्ञा करा. ७५ हें अर्जु-नाचें भाषण ऐकून देव सुखानें अति हर्ष पावून प्रेमानें नाचूं लागले; आणि म्हणाले कीं, या विश्वरूप फळाला मला अर्जुन हेंच फळच उत्पन्न झालें! ७६ पूर्णकलेनें युक्त असा आपला मुलगा जो चंद्र, त्याला पाहून क्षीरसागर मर्यादा विसरत नाहीं काय? म्हणजे भरती येत नाहीं काय? ७७ असें संवादरूपी बोहल्या-वर हृदयस्थ खुणेनें श्रीकृष्ण भगवान व अर्जुन या दोघांचें लग्न लागलें पाहून संजय तल्लीन झाला.

७८ अशा रीतीनें प्रेमाचा नाहींसर आल्यामुळें संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणाला कीं, हे राजन्! केवढें आपलें दोघांचें नशीब थोर आहे कीं, श्रीव्यासांनीं आपलें अशा समयास रक्षण केलें. ७९ आज पहा कीं, तुम्हांला व्यावहारिक दृष्टीही नसून ज्ञानदृष्टि आपल्यास सहज प्राप्त झाली; १५८० आणि रथ चालविण्याकरितां व त्यांच्या घोड्यांची परिक्षा क-रण्याकरितां मला ठेवलेलें असून, मला कृष्ण व अ-र्जुन यांचा संवाद ऐकण्याचा प्रसंग आला! ८१ यु-द्धाचा घोर प्रसंग सुरू असून, दोन्ही पक्षांकडील योद्धे आपणच होऊन जय व अपजय कोणाचाही झाला, तरी तो आपलाच होय; ८२ एवढ्या सं-कटसमयीं केवढा महान् अनुग्रह, कीं ज्याच्या यो-गानें ब्रह्मानंदाचा उघड उघड उपभोग घ्यावयास सांपडतो! ८३ हें संजयाचें भाषण ऐकून, दगडा-वर चंद्राचे किरण पडले, तरी जसा त्याला पा-झर फुटत नाहीं, तसा धृतराष्ट्र राजा स्वस्थ ब-सून त्याचे मनास काडीइतकाही द्रव आला नाहीं. ८४ अशी राजाची स्थिति पाहून संजयानें त्या-च्याशीं भाषण करण्याचें टाकलें; परंतु तो सुखाचे भरानें वेडा होऊन बोलूं लागला. ८५ हर्षाच्या भरानें भुलून गेल्यामुळें धृतराष्ट्राशीं संजयानें भा-षण केलें; एऱ्हवीं तें ऐकण्याची राजाची योग्यता नाहीं, असें तो जाणत होता. ८६

अन्वय–इति अहं वासुदेवस्य महात्मनः पार्थस्य च इमम् अद्भुतं रोमहर्षणं संवादं अश्रौषम्. ॥ ७४ ॥

अर्थ–संजय म्हणालाः–हे धृतराष्ट्रराजा, याप्रमाणें वासुदेवाचा आणि परमश्रेष्ठ अर्जुनाचा अद्भुत व रोमांच उत्पन्न करणारा असा हा संवाद मीं ऐकिला. ॥ ७४ ॥

मग म्हणाला कीं, हे धृतराष्ट्र राजा, तुझा पुत-ण्या जो अर्जुन, तो असें बोलल्यावर श्रीकृष्णास परम आनंद झाला. ८७ राजा, पूर्वसमुद्र व प-श्चिमसमुद्र हीं नांवें मात्र वेगळीं आहेत; परंतु उ-दकाचे दृष्टीनें ते दोन्ही जसे एकच आहेत, ८८ तसे श्रीकृष्ण व अर्जुन हे देहाच्या दृष्टीनें भिन्न

मग संवादीं जी नसे । कांहींच भेदु ८९ पैं दर्पणाहूनि चोखें । दोन्ही होती सन्मुखें । तेथ येरी येर देखे । आपणपें जैसें १५९० तैसा देवेंसीं पंडुसुतु । आपणपें देवीं देखतु । पांडवेंसीं देखे अनंतु । आपणपें पार्थीं ९१ देवदेवो भक्तालागीं । जिये विवरूनि देखे आंगीं । येरु तियेचेही भागीं । दोन्ही देखे ९२ आणिक कांहींचि नाहीं । म्हणौनि करिती काई । दोघे येकपणें पाहीं । नांदताती ९३ आतां भेदु जरी मोडे । तरी प्रश्नोत्तर कां घडे । ना भेदुचि तरी जोडे । संवादसुख कां ९४ ऐसें बोलतां दुजेपणें । संवादीं द्वैत गिळणें । तें ऐकिलें बोलणें । दोघांचें मियां ९५ उट्टानि दोन्ही आरसे । वोडविलीया सरिसे । कोण कोणा पाहातसे । कल्पावें पां ९६ कां दीपासन्मुखु । ठेविलया दीपकु । कोण कोणा अर्थिकु । कोण जाणें ९७ ना ना अर्कापुढें अर्कु । उदयलिया आणिकु । कोण ह्मणे प्रकाशकु । प्रकाश्य कवण ९८ हें निर्धारूं जातां फुडें । निर्धारासि ठक पडे । ते दोघे जाले येवढे । संवादें सरिसे ९९ जी मिळतां दोन्ही उदकें । माजीं लवण वारूं ठाके । कीं तयासीही निमिखें । तेचि होय १६०० तैसे श्रीकृष्ण अर्जुन दोन्ही । संवादले तें मनीं । धरितां मजही वानी । तेचि होतसे १ ऐसें ह्मणे ना मोटकें । तंव हिरोनि सात्त्विकें । आठव नेला नेणों कें । संजयपणाचा २ रोमांच जंव फरके । तंव तंव अंग सुरके । स्तंभ स्वेदातें जिंकें । एकला कंपु ३ अद्वयानंदस्पर्शें । दिठी रसमय जाली असे । ते अश्रु नव्हती जैसें । द्रवत्वचि ४ नेणो काय न माय पोटीं । काय नेणों गुंफे कंठीं । वागर्थीं पडत मिठी । उससाचिया ५ किंबहुना सात्त्विका आंठां । चाचरु मांडतां उमेठा । संजयो जालासे चोहटा । संवादसुखाचा ६ तया सुखाची ऐसी जाती । जे आपणचि धरी शांती । मग पुढती देहस्मृती । लाधली तेणें ७

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् । योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥

तेव्हां बैसतोनि आनंदें । म्हणे जी जें उपनिषदें । नेणतीं तें व्यासप्रसादें । ऐकिलें मियां ८ ऐकतांचि ते गोठी । ब्रह्मत्वाची पडिली मिठी । मीतूंपणेंसीं सृष्टी । विरोनि गेली ९ हे आवघेचि कां योग । जया ठायां येती मार्ग । तयाचें वाक्य सवंग । केलें मज व्यासें १६१० अहो अर्जुनाचेनि मिषें । आपणपेंचि दुजे ऐसें । नटोनि आपणया उद्देशें । बोलिले जें देव ११ तेथ कीं माझे श्रोत्र । पाटाचें जाले जी पात्र । काय वानूं स्वतंत्र । सामर्थ्य श्रीगुरूचें १२

आहेत; परंतु त्यांच्या झालेल्या भाषणांत तो भेद उरला नाहीं. ८९ दोन आरसे स्वच्छ करून समोरासमोर ठेवल्यावर जसें एकमेकांत एकमेकांचें रूप दिसतें, १५९० तसा देवांसह अर्जुन देव आपले स्वरूपांत पाहूं लागले, व अर्जुनासह देव अर्जुन आपले स्वरूपांत पाहूं लागला. ९१ तो देवांचा देव हा भक्ताकरितां विचार करून आपल्या स्वरूपाकडे पाहूं लागला, तों त्यांत दोघांचेंही स्वरूप दिसूं लागलें. ९२ द्वैतभाव मुळींच उरला नाहीं, म्हणून श्रीकृष्ण भगवान् व अर्जुन ऐक्याचे भरांत निमग्न झाले. ९३ आतां दोघांवरील भेद जर नाहींसा झाला, तर दोघांचे प्रश्न व उत्तरें होणार नाहींत; व तोच जर भेद नाहीं होणार नाहीं, तर संवादाचें सुख कोठून मिळणार? ९४ असें द्वैतपणाचें भाषण चाललें असतां त्यांत द्वैत नाहींसें झालें; तें श्रीकृष्ण भगवान् व अर्जुन यांचें भाषण मीं ऐकलें. ९५ दोन आरसे स्वच्छ करून समोरासमोर ठेवले असतां कोण कोणाला पहातो याची कल्पना कशी करावी? ९६ अथवा, दिव्यासमोर दुसरा दिवा ठेविला असतां कोणता प्रकाशक व कोणता प्रकाश्य (ज्यावर उजेड पडावयाचा ती वस्तु) हें कोणीं जाणावें? ९७ किंवा सूर्यासमोर दुसरा सूर्य उगवला असतां अमुक प्रकाशक व अमुक प्रकाश्य असें कोण म्हणेल? ९८ श्रीकृष्ण व अर्जुन हे संवादाच्या भरांत इतक्या ऐक्यास पावले कीं, त्याचा विचार करूं लागलें असतां तो जागच्या जागीं बंद रहातो. ९९ दोन नद्यांचे प्रवाह मिळत असतां, त्या दोहोंस वेगळे करण्याकरितां मीठ मध्यें ठेवलें तर त्या मिषें एके क्षणांत जसें पाणीच व्हावें लागतें, १०० तसें श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचें जें भाषण झालें, तें ध्यानांत धरतांना माझीही स्थिति तशीच झाली. १ इतकें संजय भाषण करीत आहे, तोंच अष्टसात्त्विक भावांनीं त्याचा संजयपणा हिरावून नेला. २ अंगावर जों जों रोमांच उभे राहूं लागले, तों तों मुरकुन्या पडल्या; स्तब्धपणा येऊन घाम सुटून त्याहीपेक्षां कंप विशेष वाढला. ३ अद्वयानंदाच्या भरानें दृष्टि ब्रह्मानंदमय होऊन प्रेमाश्रु वाहूं लागले; जणूं काय पाझरच सुटले आहेत! ४ त्याचे पोटांत काहींएक भावनांनीं होऊन कंठ दाटून आला; व श्वासोच्छ्वासामुळें तोंडांतून शब्द बाहेर पडेना. ५ फार काय! अष्टसात्त्विक भावानें संजयाची अतिशय बोबडी वळली; आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादसुखाचा संजय हा चव्हाटाच झाला. ६ त्या सुखाची अशी जात आहे कीं, त्याच्या योगानें आपोआप शांति उत्पन्न होते; म्हणून संजय पुढें सहज देहभानावर आला. ७

अन्वय—व्यासप्रसादात् एवं योगं कथयतः योगेश्वरात् कृष्णात् एतत् परं गुह्यम् अहं साक्षात् श्रुतवान्. ॥ ७५ ॥

अर्थ—श्रीव्यासांच्या प्रसादानें, स्वतः अर्जुनाला ज्ञानयोग सांगणाऱ्या योगेश्वर श्रीकृष्णापासून हें अति गुह्य ज्ञान मीं प्रत्यक्ष ऐकलें. ॥ ७५ ॥

तेव्हां संजयाचें आनंदाचें भरतें कमी झाल्यावर तो असें म्हणाला कीं, उपनिषदांनाही जें गुह्य ठाऊक नाहीं, तें श्रीव्यासांच्या प्रसादानें मला ऐकण्यास मिळालें. ८ तें गुह्य ऐकल्याबरोबर ब्रह्मभावाची मिठी पडून मीं व तूं या भावासहवर्तमान सृष्टि बुडून गेली. ९ हे सर्व योगमार्ग ज्या ठिकाणीं येऊन मिळतात, असा जो श्रीकृष्ण भगवान्, त्याचें वाक्य श्रीव्यासांचे कृपेनें मला स्वस्त झालें. १६१० अहो, अर्जुनाच्या निमित्तानें श्रीकृष्ण भगवान आपणच अर्जुनरूप होऊन आपल्यालाच उद्देशून बोलले. ११ तें बोलणें ऐकण्यास माझे कान योग्य झाले; तर श्रीगुरूंच्या अद्भुत सामर्थ्याचें काय वर्णन करावें! १२

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् । केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

राया हें बोलतां विस्मित होये । तेणेंचि मोडावला ठाये । रत्नीं कीं रत्नकिळा ये । झांकोळित जैसी १३ हिमवंतींचीं सरोवरें । चंद्रोदयीं होती कास्मीरें। मग सूर्यागमीं माघारें। द्रवत्व ये १४ तैसा शरीराचिया स्मृती । तो संवादु संजय चित्तीं । धरी आणि पुढती । तोचि होय १५

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः । विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ७७

मग उठोनि म्हणे नृपा । श्रीहरीचिया विश्वरूपा। देखिलिया उगा कां पां। असों लाहसी १६ न देखणेनि जें दिसे । नाहींपणेंचि जें असे । विसरे आठवे तें कैसें । चुकऊं आतां १७ देखोनि चमत्कारु। कीजे तो नहीं पैसारु । मजहीसकट महापुरु । नेत आहे १८ ऐसा श्रीकृष्णार्जुन- । संवादसंगमीं स्नान। करूनि देतसे तिळदान। अहंतेचें १९ तेथ असंवरें आंदें । अलौकिकही कांहीं स्फुंदे । श्री कृष्ण म्हणे सद्ददें। वेळोवेळां १६२० या अवस्थांची कांहीं। कौरवातें परी नाहीं । म्हणोनि रायें तें कांहीं । कल्पावें ना २१ तंव जाला सुखलाभु। आपणपां करूनि स्वयंभु । बुझाविला अवष्टंभु संजयें तेणें२२तेथ कोणी येकी अवसरीं। होआवी ते करूनि दुरी। रावो म्हणे संजयापरी। कैसी तुझी गा २३ तेणें तूंतें येथें व्यासें । बसविलें कासया उद्देशें । अप्रसंगामाजि ऐसें । बोलसी काई २४ रानींचें राऊळा नेलिया । दाही दिशा मानी सुनिया। कां रात्री होय पाहलया। निशाचरां २५ जो जेथिंचें गौव नेणे । तयासि तें भिंगुळवाणें। म्हणौनि अप्रसंगु तेणें । म्हणावा कीं तो २६ मग म्हणे सांगें प्रस्तुत । उदयलेंसे जें उत्कळित। तें कोणासि बा रे जैत देईल शेखीं २७ एऱ्हवीं विशेषें बहुतेक। आमुचें ऐसें मानसिक । जे दुर्योधाचें अधिक। प्रताप सदा २८ आणि येरांचेनि पाडें। दळही याचें देव्हडें। म्हणौनि जैत फुडें । आणिल ना तें २९ आम्हां तंव गमे ऐसें । मा तुझें जोतीष कैसें । तें नेणों संजया असे । तैसें सांग पां १६३०

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

यया बोला संजयो म्हणे । जी येरयेरांचें मी नेणें । परी आयुष्य । तेथें जिणें। हें फुडें कीं गा ३१ चंद्र तेथें चांद्रिका। शंभु तेथें अंबिका। संत तेथें विवेका। असणें कीं जी ३२ रावो तेथें कटक। सौजन्य तेथें सोइरीक।

अन्वय–राजन्, (अहं) केशवार्जुनयोः इमं पुण्यं अद्भुतं संवादं संस्मृत्य संस्मृत्य मुहुः मुहुः हृष्यामि. ॥ ७६ ॥

अर्थ–हे राजा, केशवार्जुनाच्या या पुण्यकारक व अद्भुत संवादाचें वारंवार स्मरण होऊन मला पुनः पुनः आनंद होतो. ॥ ७६ ॥

संजय धृतराष्ट्र राजास इतकें बोलून पुनः विस्मय पावला, व त्याचा संजयपणाचा आठव मोडला. जशी रत्नाची प्रभा वटकेंत चमकते व वटकेंत बंद पडते; १३ हिमालय पर्वतावरील सरोवरांतील पाणी चंद्रोदय होतांच गोठून तीं स्फटिकमण्याच्यासारखीं दिसतात व तींच सूर्योदय झाला म्हणजे विरघळून पूर्ववत् पाणी होतें; १४ तसा संजय देहभानावर आलावर, श्रीकृष्णार्जुनांचे संवादाची त्याचे चित्तांत आठवण होण्याबरोबर विस्मय होई. १५

अन्वय–राजन्, हरेः तत् अत्यद्भुतं रूपं संस्मृत्य संस्मृत्य मे महान् विस्मयः (भवति) अहं पुनः पुनः हृष्यामि च. ७७

अर्थ–आणि हे राजा, त्या श्रीकृष्णाच्या अत्यद्भुत विश्वरूपाचें वारंवार स्मरण होऊन मला मोठा विस्मय होतो, आणि पुनः पुनः मला आनंद वाटतो. ॥ ७७ ॥

मग त्या आनंदाचे रांत उभा राहून संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला कीं हे राजा, श्रीहरीचें विश्वरूप पाहून देखील तुला आनंद न होतां तूं स्वस्थ कां बसलास? १६ जें वैश्वरूप न पहातांही दिसतें, जें नाहीं म्हटलें तर ज्याचें अस्तित्व बुडत नाहीं, व जें विसरूं म्हटलें तरी आठवतें, तें चुकवितां कसें येईल? १७ त्या आनंदाचा पूर जो आला तो पाहून, काय चमत्व आहे, असें म्हणण्याला देखील अवकाश उरला नाहीं. तो आनंदाचा महापूर माझेपणाचा आठव वाहून जात आहे. १८ या प्रकारेंकरून श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपी संगमांत त्यानें स्नान करून अहंतेला तिलांजलि देऊन तिचा संबंध तोडला. १९ त्या आनंदांत मोठा श्वासोच्छ्वास टाकून सद्गदित होऊन वारंवार, "हे कृष्णा, हे कृष्णा," असें संजय म्हणूं लागला. १६२० ही संजयाची अवस्था पाहून, त्यांतील एकेही गोष्टीचा गंध धृतराष्ट्र राजाच्या ठिकाणीं नव्हता, म्हणून त्या आनंदाची कल्पना त्याला येईना. २१ इतक्यांत झालेला जो सुखाचा लाभ, तो आपले ठिकाणीं दडवून संजय देहभानावर आला. २२ त्या वेळेस धृतराष्ट्र राजा म्हणतो:–संजया, माझा वेळ जावा म्हणून, तुला येथें श्रीव्यासांनीं बसविलें असून, ती गोष्ट न करतां हा तूं काय प्रकार मांडला आहेस? २३ त्या व्यासमुनींनीं तुला कोणते उद्देशानें बसविलें? आणि येथें ही भलती भाषणें काय बोलतोस? २४ –ह्या धृतराष्ट्राच्या बोलण्याचा चमत्कार वाटून ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात:–अहो, रानटी मनुष्यास एखादे मोठे महालांत नेल्यावर त्याला जशा दाही दिशा उदास दिसतात; किंवा उजाडलें म्हणजे जशी निशाचरांस रात्र होते; २५ ज्याला ज्या गोष्टीचा अनुभव नाहीं, त्यानें ती गोष्ट भयंकर मानणें हें योग्यच आहे, म्हणून चांगल्या गोष्टीस वाईट गोष्ट म्हणणें हेंही योग्यच होय. २६ मग धृतराष्ट्र राजा म्हणाला कीं, हल्लीं जो हा कलह उत्पन्न झाला आहे, यामध्यें शेवटीं बा संजया, कोणाला जय मिळेल? २७ एऱ्हवीं बहुतकरून आमची अशी मनोदेवता धांवते कीं, दुर्योधनाचाच प्रताप सर्वदा जास्ती आहे, २८ आणि पांडवांचे मानानें पाहिलें असतां आमचें सैन्यही दिढीनें जास्त आहे, म्हणून खरोखर दुर्योधनाचाच जय मिळेल. २९ आम्हांला तर असें वाटतें, मग तुला कसें काय वाटत असेल तें असो. परंतु संजया, तुझें भाकीत काय आहे, तें आम्हांला सांग. १६३०

अन्वय–यत्र योगेश्वरः कृष्णः, यत्र धनुर्धरः पार्थः, तत्र श्रीः, विजयः, भूतिः, ध्रुवा नीतिः च इति मम मतिः (अस्ति). ॥ ७८ ॥

अर्थ–जिकडे योगेश्वर असा श्रीकृष्ण आणि धनुर्धारी असा पार्थ आहे, तिकडे लक्ष्मी, विजय, ऐश्वर्य आणि निश्चल नीति ह्या गोष्टी असावयाच्याच, असें माझें मत आहे. ॥ ७८ ॥

हें राजाचें भाषण ऐकून संजय म्हणाला कीं, तुम्हां दोघांपैकीं कोणाला जय येईल, हें मला सांगवत नाहीं. परंतु जेथें आयुष्य आहे, तेथें जगणें हें खास आहे. ३१ चंद्र तेथें चांदणें, शंकर तेथें पार्वती, संत तेथें ज्ञान या गोष्टी निश्चित असावयाच्याच. ३२ राजा तेथें सैन्य, सौजन्य तेथें सोय-

वन्हि तेथें दाहक । सामर्थ्य कीं ३३ दया तेथें धर्मु । धर्मु तेथें सुखागमु । सुखीं पुरुषोत्तमु । असे जैसा ३४ वसंत तेथें वनें । वन तेथ सुमनें । सुमनीं पालिंगनें । सारंगांचीं ३५ गुरु तेथ ज्ञान । ज्ञानीं आत्मदर्शन । दर्शनीं समाधान । आथी जैसें ३६ भाग्य तेथ विलासु । सुख तेथें उल्लासु । हें असो तेथ प्रकाशु । सूर्य जेथें ३७ तैसें सकळ पुरुषार्थ । जेणें स्वामी कां सनाथ । तो श्रीकृष्ण रावो जेथ । तेथ लक्ष्मी ३८ आणि आपलेनि कांतेंसी । ते जगदंबा जयापासीं । अणिमादिकी काय दासी । नव्हती तयाचे ३९ कृष्ण विजयस्वरूप निजांगें । तो राहिला असे जेणें भागें । तें जयो लागवेगें । तेथेंचि आहे १६४० विजयी नामें अर्जुन विख्यातु । विजयस्वरूप श्रीकृष्णनाथु । श्रियेसीं विजय निश्चितु । तेथेंचि असे ४१ तयाचिये देशींच्या झाडीं । कल्पतरूतें होडी । न जिणावें कां येवढी । मायबापें असतां ४२ तेपाषाणही आववे । चिंतारत्नें कां नोहावे । तिये भूमिके कां न यावें । सुवर्णत्व ४३ तयाचिया गांवींचिया । नदी अमृतें वाहाविया । नवल कायि राया । विचारीं प ४४ तयाचे विसाट शब्द । सुखें ह्मणों येती वेद । सदेह सच्चिदानंद । कां नोहावे ते ४५ पैं स्वर्गापवर्ग दोन्ही । इयें पदें जया अधीनीं । जे श्रीकृष्ण बाप जननी । कमळा जया ४६ म्हणौनि जिया बाहीं उभा । तो लक्ष्मीयेचा वल्लभा । तेथ सर्वसिद्धी स्वयंभा । येर मी नेणें ४७ आणि समुद्राचा मेघु । उपयोगें तयाहूनि चांगु । तैसा पार्थी आजि लागु । आहे तये ४८ कनकत्वदीक्षागुरु । लोहा परिसु होय कीरु । परि जगा पोसिता व्यवहारु । तेंचि जाणें ४ येथ गुरुत्वा येंतसे उणें । ऐसें ह्मणें कोण्ही म्हणे । वन्हिप्रकाश दीपपणें प्रकाशी आपला १६५० तैसा देवाचिया शक्ती । पार्थु देवासीचि बहुती । प माने इये स्तुती । गौरव असे ५१ आणि पुत्रें मी सर्व गुणीं । जिणावा हे पा शिराणी । तरी ते शार्ङ्गपाणी । फळा आली ५२ किंबहुना ऐसा नृपा । पाः जालासे कृष्णकृपा तो जयाकडे साक्षेपा । रिती आहे ५३ तोचि गा विजया ठावो । तेथ तुज कोण संदेहो । तेथ नये तरी वावो । विजयोचि होय ५४ म्हणौनि जेथ श्री तेथें श्रीमंतु । जेथ पंडूचा सुतु । तेथ विजय समस्तु । अभ्युदः तेथ ५५ जरी व्यासाचेनि साचे । धिरे मन तुमचें । तरी या बोलाचें । ध्रुचि माना ५६ जेथ तो श्रीवल्लभु । जेथ भक्तकदंबु । तेथ सुख आणि लाभु मंगळाचा ५७ या

ईक, अग्नि तेथें दाहकतेचें सामर्थ्य, ३३ दया तेथें धर्म, धर्म तेथें सुखाचें स्थान, व जेथें सुख आहे तेथें पुरुषोत्तम या गोष्टी असावयाच्याच. ३४ वसंत तेथें वन. वन तेथें फुलें, आणि फुलांचे ठिकाणीं भ्रमरांचे समुदाय; ३५ गुरु तेथें ज्ञान, ज्ञानाचे ठिकाणीं आत्मानुभव, आणि आत्मानुभव झाल्यावर समाधान हें असावयाचेंच. ३६ भाग्य तेथें विलास, सुख तेथें उल्हास, फार काय सांगावें ! जेथें सूर्य तेथें प्रकाश हा असावयाचाच. ३७ त्याप्रमाणें, चार पुरुषार्थ (धर्म अर्थ, काम व मोक्ष) ज्याच्या योगानें सनाथ झाले आहेत, तो श्रीकृष्ण भगवान जेथें आहे, तेथें लक्ष्मी असावयाचीच; ३८ आणि आपल्या पतीसह ज्याजवळ जगदंबा आहे, त्या ज्याजवळ जगदंबेच्या दासी अष्टसिद्धि ह्या असणार नाहींत काय ? ३९ विजयस्वरूप जो श्रीकृष्ण, तो ज्यापक्षाकडे स्वतः उभा राहिला आहे, तिकडेच जय असावयाचा. १६४० जो अर्जुन विजय नांवानें प्रख्यात आहे, आणि विजयरूप श्रीकृष्ण भगवान हा लक्ष्मीसह जिकडे आहे तिकडेच जय खास ठेवला आहे. ४१ ज्या भक्ताला श्रीकृष्ण भगवान् व लक्ष्मी हीं बाप व आई आहेत, त्याच्या देशांतील झाडांनीं कल्पतरूची बरोबरी कां न करावी ? ४२ तेथील सर्व दगड चिंतामणि कां न होतील ? व तेथील जमिनी सुवर्णाच्या कां न होतील ? ४३ त्याच्या गांवच्या नद्या अमृतानें कां न वाहतील ? यांत नवल तें काय ? राजा, याचा तूंच विचार कर. ४४ त्याच्या तोंडांतून निघणारे जे शब्द, त्यांना सुखानें वेदवाक्य म्हणतां येईल. देह असतांना ते सच्चिदानंद स्वरूप कां न होतील ? ४५ म्हणून स्वर्ग व मोक्ष हीं दोन्ही पदें ज्याच्या सत्तेत आहेत, असा श्रीकृष्ण भगवान् व कमला (लक्ष्मी) हीं ज्याचा बाप व आई प्राप्त झाली आहेत, ४६ म्हणून, ज्याच्याकडे लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण भगवान् उभे आहेत तिकडे स्वयमेव सर्व सिद्धी असावयाच्याच, याविषय मी दुसरें कांहीं जाणीत नाहीं. ४७ आणि समुद्रापासून उत्पन्न होणारा जो मेघ, त्याचा समुद्राहूनही जगतास विशेष उपयोग होतो; तसें श्रीकृष्णापेक्षां पार्थाचें भाग्य आज विशेष आहे. ४८ लोखंडाला कनकाची दीक्षा देणारा परिस हा गुरु खरा, परंतु जगाला व्यवहारांत ज्याचा (सोन्याचा) उपयोग होतो, त्याचीच योग्यता विशेष मानली जाते. ४९ या उक्तीनें गुरुत्वाला उणेपणा येतो असें कदाचित् कोणी म्हणेल, तर अग्नीचा प्रकाश जो दीप, त्याची प्रशंसा केली असतां ती जशी अग्नीचीच होते, १६५० तशी देवांच्याच प्रसादानें पार्थाची शक्ति देवांहून विशेष आहे. परंतु पार्थाचीच स्तुति केली असतां त्याचें देवाला विशेष गौरव वाटतें. ५१ आणि पुत्रानें मला सर्व गुणांनीं जिंकावें अशी बापास जी इच्छा असते, तीच श्रीकृष्णाची इच्छा परिपूर्ण झाली आहे. ५२ राजा, फार काय सांगूं ! कृष्णकृपेनें युक्त जो पार्थ तो ज्या बाजूला आहे, ५३ तेंच विजयाचें ठिकाण, याविषयीं तुला संशय कशास पाहिजे ? तेथें जर विजय नाहीं आला, तर विजयाचें विजयपण व्यर्थ होईल. ५४ याकरितां, जेथें लक्ष्मी तेथें तिचा पति श्रीकृष्ण भगवान, व जेथें पांडुपुत्र अर्जुन तेथें विजय असून भाग्योदयही तेथेंच आहे. ५५ जर श्रीव्यासांचे बोलण्यावर तुमचा भरंवसा असेल, तर मी जे आतां बोललों तें खचीत आहे, असें समजा. ५६ जेथें लक्ष्मीचा पति श्रीकृष्ण व भक्तकंदब अर्जुन हे आहेत, तेथें मंगलाचा लाभ आणि सौख्य आहे. ५७

बोला आन होये । तरि व्यासाचा अंकु न वाहे । ऐसें गाजोनि बाहे । उभिली तेणें ५८ एवं भारताचा आवांका । आणूनि श्लोका येका । संजयें कुरुनायका । दिधला हातीं ५९ जैसा नेणों केवढा वन्ही । परी गुणाग्रीं ठेउनी। आणिजे सूर्याची हानी । निस्तरावया १६६० तैसें शब्दब्रह्म अनंत । जाले सवालक्ष भारत । भारताचे शतें सात । सर्वस्व गीता ६१ तयांही सातां शतांचा इत्यर्थु हा श्लोक शेषींचा । व्यासशिष्य संजयाचा । पूर्णोद्गारु जो ६२ येणें येकेंचि श्लोकें । राहे तेणें असकें । अविद्याजाताचें निकें । जितिलें होय ६३ ऐसे श्लोकशतें सात । गीतेचीं पदें आंगें वाहत । पदें म्हणों कीं परमामृत । गीताकाशींचे ६४ कीं आत्मराजाचिये सभे । गंधे वोडवले हे खांबे । मज श्लोक प्रतिभे । ऐसे येत ६५ कीं गीता हे सप्तशती । मंत्रप्रतिपाद्य भगवती । मोहमहिषा मुक्ती । आनंदली असे ६६ म्हणौनि मनें कायें वाचा । जो सेवकु होईल इयेचा । तो स्वानंदसाम्राज्याचा । चक्रवर्ती करी ६७ कीं अविद्यातिमिररोखें । श्लोक सूर्यातें पैजा जिंके । ऐसे प्रकाशिले गीतामिषें । रायें श्रीकृष्णें ६८ कीं श्लोकाक्षरद्राक्षलता । मांडव जाली आहे गीता । संसारपथश्रांता । विसंवावया ६९ कीं सभाग्य संतीं भ्रमरीं । केले ते श्लोक कल्हारीं । श्रीकृष्णाख्यसरोवरीं । सासिन्नली हे १६७० कीं श्लोक नव्हती आन । गमे गीतेचें महिमान । वाखाणिते बंदिजन । उदंड जैसे ७१ कीं श्लोकांचिया आवारा । सात शतें करूनि सुंदरा । सर्वागम गीतापुरा । वसों आले ७२ कीं निजकांता आत्मया । आवडी गीता मिळावया । श्लोक नव्हती बाह्या । पसरु कां जो ७३ कीं गीताकमळींचे भृंग । कीं हे गीतासागरतरंग । कीं हरीचे हे तुरंग । गीतारथींचे ७४ कीं श्लोकसर्व तीर्थसंघातु । आला श्रीगीतेगंगे आंतु । जे अर्जुन नर सिंहस्थु । जाला म्हणौनि ७५ कीं नोहे हे श्लोकश्रेणी । अचिंतचित्तचिंतामणी । कीं निर्विकल्पां लावणी । कल्पतरूची ७६ ऐसिया शतेंसात श्लोकां । परी आगळा येकयेका । आतां कोण वेगळिका । वानावा पां ७७ तान्ही आणि पारठी । इया कामधेनूतें दिठी । सूनि जैसिया गोठी । कीजती ना ७८ दीपा आगिलु मागिलु । सूर्य धाकुटा वडीलु । अमृतसिंधु खोलु । उथळु कायसा ७९ तैसें पहिले सरते । श्लोक न म्हणावे गीते । जुनीं नवीं पारिजातें । आहाती काई १६८० आणि श्लोका पाडु नाहीं । हें कीर समर्थु काई । येथ वाच्य

हें माझें बोलणें जर असत्य होईल, तर मी व्यासांचा शिष्य म्हणविणार नाहीं, असें हात उभारून मोठ्यानें गर्जना करून तो बोलला. ५८ याप्रमाणें सर्व भारताचा सारांश संजयानें गीतेच्या अठराव्या अध्यायांतील एका अठ्याहत्तराव्या श्लोकांत आणून, कुरुनायक जो धृतराष्ट्र राजा त्याचे हातांत दिला. ५९ अग्नि किती मोठा आहे ! परंतु वातीच्या शेवटाला लावला असतां, त्याच्या उजेडानें सूर्य मावळल्यावर जो अंधार पडतो, त्याचें निवारण होतें; १६६० त्याप्रमाणें, वेद अनंत असून त्याचें सार सवालक्ष भारत केलें व त्या भारताचा सारांश गीतेच्या सातशें श्लोकांत आणिला. ६१ व्यासांचा शिष्य जो संजय, त्याचा गीतेच्या सातशें श्लोकांतील शेवटला जो श्लोक तो पूर्ण उद्गार होय. ६२ या एकाच श्लोकानें अज्ञानाचें मूळ समूळ जिंकून टाकलें. ६३ असे गीतेचे सातशें श्लोक हीं गीतेचीं पदें (पाउलें) असून, गीतेला घेऊन जात आहेत; किंवा हीं पदें नसून हे श्लोकही गीताकाशींची अमृतवृष्टिच आहे कीं काय ? ६४ किंवा हे श्लोक नव्हेत, तर आत्मराजाची सभा जी गीता, त्या गीतारूप सभेचे हे सातशें श्लोकरूप खांबच आहेत, असें मला वाटतें. ६५ किंवा, गीता ही सातशें श्लोकांनीं प्रतिपादन केलेली साक्षात् भगवती देवीच आहे. या देवीनें मोहरूप महिषासुरास मारून ही आनंदाप्रत पावली आहे. ६६ म्हणून, या गीतारूप देवीचा जो कायावाचामनेंकरून सेवक होईल, तो आनंदरूपी साम्राज्यपटाचा सार्वभौम राजाच होईल. ६७ किंवा अज्ञानरूप जो अंधकार, त्याला प्रतिज्ञेनें जिंकणारे हे सातशें श्लोक नसून हे सातशें सूर्यच श्रीकृष्णांनीं गीतेच्या रूपानें प्रकाशित केले आहेत. ६८ किंवा संसारमार्गानें चालणारांना जे श्रम झाले आहेत, त्यांचा परिहार होऊन विसांवा घेण्याकरितां सातशें श्लोक हे द्राक्षांचे वेलच असून ते गीतारूप मांडवावर पसरलेले आहेत. ६९ किंवा, श्रीकृष्णाख्यानरूपी गीतासरोवरांत सातशें श्लोक हीं कमळें असून, त्यांचा गंध घेणारे भाग्यवान संत हे भ्रमरच होत. १६७० किंवा हे श्लोक नव्हेत, तर गीतेचा महिमा वर्णन करणारे हे सातशें स्तुतिपाठकच आहेत. ७१ किंवा गीतारूप शहराला सभोंवतालून सातशें श्लोकांचा कोटच आहे, ह्मणून सर्व शास्त्रें गीतापुरांत वास करण्यास आलीं आहेत. ७२ किंवा, आपला पति जो आत्मा, त्याला प्रेमानें आलिंगन देण्याकरितां गीता ही श्लोकरूपी बाहु पसरून आली आहे असें वाटतें. ७३ किंवा गीतारूप कमळाचा गंध घेणारे हे श्लोक नसून भ्रमरच आहेत; अथवा हे श्लोक गीतारूप सागराच्या लाटाच आहेत; किंवा श्रीहरीचा गीतारूप रथ ओढणारे हे घोडेच आहेत. ७४ किंवा गीता ही गंगा असून इचे ठायीं सर्व श्लोकरूपी तीर्थें नरावतार अर्जुनरूपी सिंहस्थ पर्वणी आल्यामुळें मिळावयास आलीं आहेत. ७५ किंवा हे श्लोक पंक्ति नसून, चित्ताला अचिंत्य जें ब्रह्म, त्याची प्राप्ति करून देणारे चिंतामणिच आहेत; अथवा, कल्पनातीत जें ब्रह्म, तें प्राप्त करून देणारे हे कल्पतरूच आहेत. ७६ असे हे सातशें श्लोक एकापेक्षां एक वरचढ आहेत. तर यांत लाहान मोठे अशा वेगळेपणानें कोणत्या श्लोकाचें वर्णन करावें ? ७७ कामधेनूकडे बघितलें म्हणजे जशी ती दुभती व आटलेली या गोष्टी संभवत नाहींत; ७८ दिव्यांमध्यें अगोदरचा व मागचा कोणता, व सूर्याकडे पाहिलें म्हणजे धाकटा किंवा मोठा हें समजत नाहीं, आणि अमृतसमुद्राला खोल किंवा उथळ हें ह्मणतां येईल काय ? कारण, सर्वांचीं फळें एकच आहेत. ७९ त्याप्रमाणें, गीतेच्या सातशें श्लोकांत पहिला व शेवटला हें ह्मणतां येत नाहीं. पहा कीं, सुवर्णपारिजातकाच्या पुष्पांत ताजीं व शिळीं असा भेद करतां येईल काय ? १६८० आणि श्लोकांत कमजास्तपणा नाहीं याविषयीं काय सिद्ध करूं ? परंतु या गीताशास्त्रामध्यें सांगणारा व ऐकणारा या दोघांत भेद नसून ते एकस्वरूपच

वाचकही। भागु न धरी ८१ जे इये शास्त्रीं येकु। श्रीकृष्णाचि वाच्य वाचकु। हें प्रसिद्ध जाणे लोकु। भलताही ८२ येथें अर्थें तेचि पाठें। जोडे येवढेंनि घटें। वाच्यवाचक येकवटें। साधितें शास्त्र ८३ म्हणोनि मज कांहीं। समर्थनीं आतां विषय नाहीं। गीता जाणा हे वाङ्मयी। श्रीमूर्ति प्रभूची ८४ शास्त्र वाच्यें अर्थें फळे। मग आपण मावळे। तैसें नव्हे हें सगळें। परब्रह्मचि ८५ कैसा विश्वाचिया कृपा। करूनि महानंद सोपा। अर्जुनव्याजें रूपा। आणिला देवें ८६ चकोराचेनि निमित्तें। तिन्ही भुवनें संततें। निववि‌लीं कळावंतें। चंद्रें जेविं ८७ कां गौतमाचेनि मिषें। कळिकाळज्वरितोद्देशें। पाणिढाळु गिरीशें। गंगेचा केला ८८ तैसें गीतेचें हें दुभतें। वत्स करूनि पार्थातें। दुभीनली जगापुरतें। श्रीकृष्ण गाय ८९ येथें जीवें जरी नाहाल। तरी हेचि कीर होआल। नातरी पाठमिषें तिंबाल। जीभचि जरी १६९० तरी लोह एकें अंशें। झगटलिया पारिसें। येरीकडे अपैसें। सुवर्ण होय ९१ तैसी पाठाची ते वाटी। श्लोकपाद लावा ना जंव वोठीं। तंव ब्रह्मतेची पुष्टी। येईल आंगा ९२ ना येणेसीं मुख वांकडें। करूनि ठाकाल कानवडे। तरी कानींही घेतां पडे। तेंचि लेख ९३ जे हे श्रवणें पाठें अर्थें। गीता नेदी मोक्षाअरौतें। जैसा समर्थ दाता कोण्हातें। नास्ति न म्हणे ९४ म्हणोनि जाणतया सवा। गीताचि येकी सेवा। काय कराल आघवां। शास्त्रीं येरीं ९५ आणि कृष्णार्जुनीं मोकळी। गोठी चावळिली जे निराळी। ते श्रीव्यासें केली करतळीं। घेवों ये ऐसी ९६ बाळकातें वोरसें। माय जैं जेवऊं बैसे। तैं तया ठाकती तैसे। घांस करी ९७ कां अफाटा समीरणा। आपैतेंपण शाहाणा। केलें जैसें विंजणा। निर्मूनियां ९८ तैसें शब्दें जें न लभे। तें घडूनियां अनुष्टुभें। स्त्रीशूद्रादि प्रतिभे। सामाविलें ९९ स्वातीचेनि पाणियें। न होतीं जरी मोतियें। तरी अंगीं सुंदराचिये। का शोभती तियें १७०० नादु वाद्या न येतां। तरी कां गोचरु होता। फुलें न होतां घेपता। आमोदु केविं १ गोडी न होती पक्वान्नें। तरी कां फावती रसनें। दर्पणावीण नयनें। नयनु कां दिसे २ द्रष्टा श्रीगुरुमूर्ती। न रिगता दृश्यपंथीं। तरी कां ह्या उपास्ती। आकळता तो ३ तैसें वस्तु जें असंख्यात। तया संख्या शतें सात। न होती तरी कोणा येथ। फावों शकतें ४ मेघ सिंधूचें पाणी वाहे। तरी जग तयातेंचि पाहे। कां जें उमप तें नोहे। ठाकतें कोण्हा ५ आणि वाचा जे न पवे। तें हे श्लोक न होते बरवे। तरी कानें मुखें फावे। ऐसें कां होतें ६ ह्मणोनि श्रीव्यासाचा हा थोरु। विश्वा

आहेत. ८१ कारण, या गीताशास्त्रांत श्रीकृष्ण सांगणारे व अर्जुन हा श्रीकृष्णरूपच ऐकणारा या गोष्टी सर्वांना ठाऊक आहेत. ८२ या गीतेंत अर्थानें जें फळ, तेंच पाठ करण्यानें धट लावून मिळतें, ह्मणून वाच्य व वाचक या दोघांनाही सारखीच योग्यता देणारें हें शास्त्र आहे. ८३ ह्मणून, त्या गीतेविषयीं जास्त सिद्ध करण्याचें राहिलें नाहीं. कारण, गीता ही भगवंताची शब्दमय मूर्तिच आहे. ८४ इतर शास्त्रांचें वाचन करून अर्थ समजल्यावर फलप्राप्ति झाली म्हणजे तें शास्त्र नाहींसें होतें; तसें हें गीताशास्त्र नसून हें ओतप्रोत परब्रह्मस्वरूपच आहे. ८५ काय सांगावें ? अर्जुनाचें निमित्त करून सर्व जगावर कृपा करण्याकरितां श्रीकृष्णांनीं दुर्लभ असा ब्रह्मानंद सुलभ करून ठेवला आहे. ८६ जसा पूर्णकलायुक्त चंद्र चकोराच्या निमित्तानें प्रकाशित होऊन तिन्ही लोकांच्या तापाची निवृत्ति करितो; ८७ अथवा गौतमाच्या निमित्तानें, कळिकाळरूपी ज्वरानें पीडित झालेल्या जगाच्या दोषांची निवृत्ति होण्याकरितां श्रीशंकरांनीं गंगा या मृत्युलोकीं पाठवून दिली, ८८ त्याप्रमाणें पार्थरूपी वत्साचें निमित्त करून श्रीकृष्णरूपी गाईनें हें गीतारूप दूध देऊन सर्व जगाला संतोषित केलें. ८९ या गीताशास्त्राचे ठिकाणीं जिवाभावानें आवडी घाल, तर गीतारूपच व्हाल, अथवा पाठ करण्यानें जिभेला जर श्रम घाल, तर गीतारूपच व्हाल. १६९० परिसाचें सामर्थ्य असें आहे कीं, तो लोखंडाच्या बाजूस लागला असतां सर्व लोखंड आपोआप सुवर्णमय होतें, ९१ तशी गीतापाठरूपी [illegible], ज्या श्लोकाचें पद मुखाला लावाल न लावाल, त्याच ब्रह्मत्वाची पुष्टि अंगांत येईल. ९२ अथवा, गीता पाठ करण्याविषयीं तोंड वांकडें करून जर कुशीवर वळाल, तर तीं अक्षरें कानांत जरी पडलीं, तरी त्यांचेंही फळ तेंच येईल. ९३ गीतेचें औदार्य काय सांगावें, कीं जी आपल्या श्रवणानें, पाठानें व अर्थानें मोक्षाशिवाय दुसरें फळच देत नाहीं. जसा समर्थ दाता कोणालाही विमुख लावीत नाहीं तशी. ९४ म्हणून, जितके शहाणे आहेत, त्यांनीं एक गीतेचें सेवन करावें. यावांचून इतर शास्त्राचें सेवन करून काय प्राप्त होणार आहे ? ९५ आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनीं जें नुसतें संभाषण केलें, तें श्रीव्यासांनीं हातांत घेतां येईल, तितकें सुलभ केलें. ९६ मुलाला आई प्रेमानें जेऊं घालण्यास बसली म्हणजे त्याला जसे गिळतां येतील तसेच लहान घांस करिते; ९७ किंवा अफाट जो वायु तो आपल्या हातांत यावा, ह्मणून शहाण्यांनीं जशी पंख्याची योजना केली, ९८ तसें शब्दानें जें कळावयाचें नाहीं, त्याचे अनुष्टुभ छंद करून, स्त्री, शूद्र आदिकरून सर्वांच्या बुद्धीला तें सुलभ करून ठेवलें. ९९ स्वाती नक्षत्राच्या पाण्यापासून जर मोतीं उत्पन्न झालीं नसतीं, तर स्त्रियांचीं अंगें कशानें शोभिवंत झालीं असतीं ? १७०० नादब्रह्म जर वाद्यांत आलें नसतें, तर नाद आपल्यास कसा कळला असता ? फुलें जर नसतीं, तर वास कसा घेतां आला असता ? १ पक्वान्नांत जर गोडी नसती, तर ती जिभेला कशी प्राप्त झाली असती ? आरसा जर नसता, तर डोळ्यांला आपलें रूप कसें पहातां आलें असतें ? २ निराकार श्रीगुरु जर आकारास आले नसते, तर उपासकांना कशी सेवा करतां आली असती ? ३ तसें अगणित जें ब्रह्म, तें गीतेच्या सातशें श्लोकांच्या रूपानें जर प्रकट झालें नसतें, तर कोणालाही जाणतां आलें असतें काय ? ४ मेघ समुद्राचेंच पाणी वर घेऊन वृष्टि करून सर्वांचा उपयोग करतो, तरी लोक मेघांचीच आशा करतात. कारण, अमर्याद जो समुद्र, त्यापासून कोणाचाच उपयोग होत नाहीं. ५ म्हणून, जें वाणीला देखील प्राप्त होत नाहीं, तें व्यासांनीं जर हे उत्तम श्लोक केले नसते, तर ऐकावयाला किंवा मुखानेंतरी वर्णन करावयाला कसें आलें असतें ? ६ याकरितां, श्रीकृष्णांची जी उक्ति (संभाषण), तिची गीतेच्या रूपानें व्यासांनीं रचना केली, म्हणून सर्व जगतावर त्यांचा मोठा उपकार झाला आहे.—त्या

[illegible] उपकारु । जो श्रीकृष्णें [illegible] आकरु । ग्रंथाचा केला ७ आणि तोचि हा
सौ आतां । श्रीव्यासाचीं पदें पाहात पाहतां । आणिला श्रवणपथा । मऱ्हाठिया८
व्यासादिकांचे उन्मेष । राहाटती जेथ साशंक । तेथ मीही रंक येक । चावळी करीं
९ जरी गीता ईश्वरु भोळा । जे व्यासोक्तिकुसुममाळा । तरी माझीया दूर्वादळा ।
ना न म्हणे कीं १० आणि क्षीरसिंधूचिया तटा । पाणिया येती गजघंटा । तेथ काय
मुरकुटा । वारिजत असे ११ पांखकुटें पाखिरुं । वुडे तरी नभींच थिरु । गगन आ-
क्रमी सत्वरु । तो गरुडही तेथ १२ राजहंसाचें चालणें । भूतळीं जालिया शाहाणें ।
आणिकें काय कोणें । चालवेंचि ना १३ जी आपुलेनि अवकाशें । अगाध जळ घेपे
कलशें । चुळीं चूळपणाऐसें । भरूनि न निघे १४ दिवटीच्या आंगीं थोरी । तरी ते
बहु तेज धरी । वाती आपुलियापरी । आणीच कीं ना १५ जी समुद्राचेनि पैसें । स-
मुद्रीं आकाश आभासे । थिल्लरीं थिल्लराऐसें । बिंबेचि पैं १६ तेविं व्यासादिक महा-
मती । वावरों येती इये ग्रंथीं । मा आम्ही ठाकों हे युक्ती । न मिळे कीर १७ जिये सा-
गरीं जळचरें । संचरती मंदराकारें । तेथ देखोनि शफरें येरें । पोहों न लाहती १८ अ-
रुण आंगाजवळिके । म्हणोनि सूर्यातें देखे । मा भूतळींची न देखे । मुंगी काई १९
यालागीं आम्हां प्राकृतां । देशिकारें बंधे गीता । म्हणणें हें अनुचिता । कारण नोहे
२० आणि बापु पुढां जाये । ते घेत पाउल [illegible] सोये । बाळ ये तरी न लाहे । पावों
काई २१ तैसा व्यासाचा मागोवा घेतु । [illegible]कारातें वाट पुसतु । अयोग्यही मी
न पवतु । कैं जाईन २२ आणि पृथ्वी जय नाया क्षमा । नुबगे स्थावरजंगमा । जया-
चेनि अमृतें चंद्रमा । निववी जग २३ जयाचे आंगिक असिकें । तेज लाहोनि अर्कें ।
आंधाराचें सावाइकें । लोटिजत आहे २४ समुद्रा जयाचें तोय । तोया जयाचें मा-
धुर्य । माधुर्या सौंदर्य । जयाचेनि २५ पवना [illegible] याचें बळ । आकाश जेणें पघळ । ज्ञान
जेणें उज्वळ । चक्रवर्ती २६ वेद जेणें सुभ[illegible] । सुख जेणें सोल्लास । हें असो रूपस ।
विश्व जेणें २७ जो सर्वोपकारी समर्थु । सद्गुरु श्रीनिवृत्तिनाथु । राहटत असे मज-
हीआंतु । रिघोनियां २८ आतां आयती गीता जगीं । मी सांगें मऱ्हाठिया भंगीं ।
येथ कें विस्मयालागीं । ठावो आहे २९ श्रीगुरूचेनि नांवें माती । डोंगरीं जयापासीं
होती । तेणें कोळियें त्रिजगतीं । येकवद केली ३० चंदनें वेधलीं झाडें । जालीं चंद-
नाचेनि पाडें । वसिष्ठें मांडली कीं भांडे । भानूसीं शाटी ३१ मा मी तंव चित्ताथिला ।
आणि श्रीगुरु ऐसा दादुला । जो दिठी वेनि आपुला । बैसवी पदीं ३२ आधींचि दे-

व्यासांच्या गीतेवर व्याख्यान केल्याबद्दल महाराज परिहार देतातः– ७आणि आतां तोच गीतार्थ मी व्यासांचीं पदें पाहून पाहून शुद्ध मराठी भाषेत ऐकण्याजोगा केला. ८ ज्या गीतार्थाचें यथार्थ व-र्णन करण्याविषयीं व्यासादिकांचें देखील ज्ञान साशं-क होतें, त्या गीतेचें मीं हें गरीबानें व्याख्यान केलें आहे. ९ परंतु गीतारूप ईश्वर हा अत्यंत भोळा आहे, म्हणून व्यासांच्या भाषणरूपी पुष्पमाला धा-रण करितो, व आमचे गरीबाचे दुर्वांकुरांसही नाहीं म्हणत नाहीं १७१० आणि क्षीरसमुद्राचे कांठा-ला हत्तींचे समुदाय पाणी पिण्यास येतात, तेथें त्यांना तेवढी परवानगी असून, मुरकुटांना तो मा-वारी लावतो काय? ११पंख फुटतात न फुटतात अशा पांखराला जरी उडतां आलें नाहीं, तरी तें आकाशांतच रहातें,व सर्व गगनाचें आक्रमण करणारा गरूडही त्या आकाशांतच रहातो. १२राजहंसाची मंद गति सर्व जगतांत उत्तम असली,म्हणून दुसऱ्या कोणी चालूं नये कीं काय? १३ कलशांत पुष्कळ सांठवण असल्यामुळें पुष्कळ पाणी मावतें; पण चूळ लहा-न असली तरी तिच्या मानानें तींत पाणी येत नाहीं काय? १४ मशाल मोठी असल्यामुळें तिचें तेज मोठें पडतें; पण वात जरी लहान असली, तरी तिच्या मानानें तिचें तेज पडतें कीं नाहीं? १५ समुद्राच्या विस्ताराप्रमाणें त्यांत आकाशाचें प्रतिबिंब मोठें दिसतें; पण तें डबक्यांतही डबक्याचे मानानें दिसतेंच; १६ त्याप्रमाणें, व्यासादिकांच्या महाम-तींनीं या ग्रंथाविषयीं विचार करावा,व आम्हीं स्वस्थ बसावें, ही गोष्ट युक्तीला जुळत नाहीं. १७ ज्या समुद्रामध्यें मंदराचलासारखे महान् महान् जलचर वास करतात,त्यांचें वैभव पाहून लहान लहान माशां-नीं तेथें राहूंच नये कीं काय? १८अरुण हा सूर्याचें सन्निध आहे, म्हणून तो सूर्यास पहातो, आणि पृ-थ्वीवर जी लहान मुंगी आहे ती त्याकडे पहात नाहीं कीं काय? १९ यास्तव, आम्हीं प्राकृत ज-नांनीं गीतेचें देशभाषेंत वर्णन केलें, ही गोष्ट अ-योग्य आहे, असें म्हणण्याचें कारण नाहीं. १७२० आणि बापाच्या मार्गानें लहान मूल जर चालूं ला-गलें तर ज्या स्थानाला बाप गेला त्या स्थानाला तें पोहोंचूं शकणार नाहीं काय? २१ तसा मी व्यासांचा माग घेत आणि भाष्यकारांला वाट वि-चारीत चाललों असतां, मी जरी अयोग्य आहें, तरी व्यास ज्या ठिकाणीं गेले, त्या ठिकाणाला पा-वणार नाहीं तर कोठें जाईन? २२ आणि ज्या परमेश्वराच्या क्षमेनें पृथ्वी स्थावरजंगम विश्वाचा उप-द्रव सहन करते,व ज्या परमेश्वराच्या अमृतानें चंद्र स-र्व [illegible]ाच्या तापाची निवृत्ति करून शांत करितो; २३ ज्या प[illegible]श्वराच्या अंगच्या तेजानें सूर्याला तेज प्राप्त झालें आहे, म्हणून तो सर्व जगाला अंधारापासून प्राप्त होणारें संकट दूर करतो; २४ ज्या परमेश्वराच्या सत्तेनें स[illegible] उदक मिळालें आहे, २५ व पा-ण्याला माधुर्य व माधुर्याला सौंदर्य प्राप्त झालें आहे; ज्या परमेश्वराच्या सत्तेनें वाऱ्याला गतिरूप बळ, आ-काशाला विस्तार,व ज्ञानाला उज्ज्वल सार्वभौमत्व प्राप्त झालें आहे; २६ ज्याच्या सत्तेनें वेदाला बोलण्याची शक्ति, सुखाला आनंदितपणा, हें असो; परंतु ज्याच्या योगानें सर्व विश्वाला रूप प्राप्त झालें आहे, २७तो वस्तुमात्रावर उपकार करणारा समर्थ सद्गुरु श्री-निवृत्तिनाथ माझे अंतःकरणांत शिरून वास करीत आहे. २८ तेव्हां आतां आयती तयार जी गीता, ती मी जगताला मराठी भाषेनें सांगण्यास समर्थ झालों आहें,यांत आश्चर्य तें काय? २९ श्रीगुरूंच्या नांवानें डोंगरावर मातीची द्रोणाचार्यांची मूर्ति स्थापून त्याची सेवा करून एकलव्य कोळ्यानें आपले विद्येची कीर्ति त्रिजगतांत सर्वमान्य करून घेतली; १७३० चंदनाचे आसपास असलेले वृक्ष त्याच्या अंगच्या सुगंधानें सर्व चंदन होतात;व वसिष्ठांनीं स्वीकारि-लेली छाटी आपले तेजानें सूर्याबरोबर भांडूं लागली, ३१ मग मी तर गीताव्याख्यान करण्याविषयीं उ-त्सुक, त्यावर सद्गुरु साह्य करणारा जो दृष्टीनें अवलोकन केल्याबरोबर आपलें स्वरूप देतो असा आहे; ३२ अगोदरच उत्तम दृष्टि असून त्यांत

खणी दिठी । वरी भूयें पुरवी पाठी । तें न दिसे ऐसी गोठी । केंही आहे ३३ ह्मणोनि माझे नित्य नवे । श्वासोश्वासही प्रवंध होआवे । श्रीगुरुकृपा काय नोहे । ज्ञानदेवो म्हणे ३४ याकारणें मियां । श्रीगीतार्थ मऱ्हाठिया । केला लोकां ययां । दिठीचा विषो ३५ परी मऱ्हाटे बोलरंगें । कवळितां पैं गीतांगें । तें गातयाचेनि पांगें । हेकाडता नोहे ३६ ह्मणौनि गीता गावों म्हणे । तैं गाणिवे होती लेणें । ना मोकळे तरि उणें । गीताही आणित ३७ सुंदर आंगीं लेणें न सूये । तैं तो मोकळा शृंगारु होये । ना लेइलें तरि आहे । तैसें कें उचित ३८ कां मोतियांची जैसी जाती । सोनयाही मान देती । नातरी मानविती । अंगेंचि सडीं ३९ ना ना गुंफिलीं कां मोकळीं । उणीं न होती परिमळीं । वसंतागमींचीं [illegible]टोळीं । मोगरीं जैसीं ४० तैसा गाणिवेतें मिरवी । गीतेवीणही रंगु दावीं । तो लोभाचा प्रबंधु ओवीं । केला मियां ४१ तेणें आबालसुबोधें । वोवीयेचेनि प्रबंधें । ब्रह्मरससुस्वादें । अक्षरें गुंथिलीं ४२ आतां चंदनाच्या तरुवरीं । परिमळालागीं फुलवरीं । पारखणें जियापरी । लागेना कीं ४३ तैसा प्रबंधु हा श्रवणीं । लागतखेंवो समाधि आणी । ऐकिलियाही वाखाणी । काय व्यसन न लवी ४४ पाठ करितां व्याजें । पांडित्यें येती वेषजे । तैं अमृतातें नेणिजे । फावलिया ४५ तेसेनि आइतेपणें । कवित्व जालें हें उपेणें । मनन निदिध्यास श्रवणें । जिंतिलें आतां ४६ हे स्वानंदभोगाची सेल । भलतयासीचि देईल । सर्वेंद्रियां पोषवील । श्रवणा करवीं ४७ चंद्रातें आंगवणें । भोगूनि चकोर शाहाणे । परी फावे जैसें चांदिणें । भलतयाही ४८ तैसें अध्यात्मशास्त्रीं यियें । अंतरंगचि अधिकारियें । परी लोकु वाक्चातुर्यें । होईल सुखिया ४९ ऐसें श्रीनिवृत्तिनाथाचें । गौरव आहे जी साचें । ग्रंथु नोहे हें कृपेचें । वैभव तिये ५० क्षीरसिंधुपरिसरीं । शक्तीच्या कर्णकुहरीं । नेणों कैं श्रीत्रिपुरारीं । सांगितलें जें ५१ तें क्षीरकल्लोळाआंतु । मकरोदरीं गुप्तु । होता तयाचा हातु । पैठें जालें ५२ तो मत्स्येंद्र सप्तशृंगीं । भग्नावयव चौरंगी । भेटला कीं तो सर्वांगीं संपूर्ण जाला ५३ मग समाधि अव्युत्थया । भोगावी वासना यया । ते मुद्रा श्रीगोरक्षराया । दिधली मीनीं ५४ तेणें योगाब्जिनीसरोवरु । विषयविध्वंसैकवीरु । तिये पदीं कां सर्वेश्वरु । अभिषेकिली ५५ मग तिहीं तें शांभव । अद्वयानंदवैभव । संपादिलें सप्रभव । श्रीगहिनीनाथा ५६ तेणें कळिकळितु भूतां । आला देखोनि निरुता । ते आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा । दिधली ऐसी ५७ ना आदिगुरु शंकरा- । लागोनि शिष्यपरंपरा । बोधाचा हा संसरा । जाला जो आमुतें ५८ तो हा तूं

सूर्याचे तेजाची मदत मिळाल्यावर, मग दिसणार नाहीं अशी कोणती गोष्ट आहे !३३ म्हणून, श्रीज्ञानदेवमहाज म्हणतात कीं, माझे तोंडांतून निवणारे नवे श्वासोच्छ्वास देखील प्रवंध होतील;कारण श्रीगुरूंच्या कृपेनें काय एक होणार नाहीं ? ३४ याकरितां मीं गीतेचा अर्थ मराठींत अशा रीतीनें सोपा केला कीं, तो लोकांच्या नजरेनें पहाण्यास योग्य होईल. ३५ परंतु मराठी भाषेंत गीतेचा अर्थ स्पष्ट केला आहे, तो जरी कोणीं वक्ता नसला तरी नुसतीं वाक्येंच वाचलीं असतां उदासीन न दिसतां स्पष्टपणें समजतो. ३६ म्हणून, गीतेचें वक्तृत्व करणाराच्या बोलण्याला माझा अर्थ भूषणेंच होतात; व गाणारा नसला तरी नुसती वाचली असतां, वक्ता जरी नसला तरी उणेपणा दिसत नाहीं. ३७ दागिने सुंदर अंगावर न घालतां नुसते जरी ठेविले, तरी ते जसे शोभिवंत दिसतात, अथवा ते जरी अंगावर घातले तरी शोभा देतीलच, परंतु या दोन गोष्टी एके ठिकाणीं कधीं मिळतात ? ३८ किंवा मोत्यांची जात अशी आहे कीं, तीं सोन्याला अनुकूल होऊन शोभा देतात, कदाचित् सोनें नसलें तरी तीं नुसतीं सडींच अंगानें शोभा देतात;३९ अथवा वसंतऋतूंतील वाटोळीं मोगऱ्याचीं फुलें जशीं गुंफून गजरा केला अथवा मोकळीं घेतलीं, तरी त्यांचे वासांत कमीपणा नसतो,१७४० तसा गाणारा भेटला तरी त्याला शोभा देतो, व गाणारा नसला तरी त्याचें तेज पडतें, असा सर्वलाभदायक मीं हा ओंवीप्रबंधानें ग्रंथ केला आहे. ४१या ग्रंथांत आबालवृद्धांस समजण्याजोग्या ओंवीच्या प्रबंधानें सर्व ब्रह्मरसानें भरलेल्या अशा अक्षरांची योजना केली आहे. ४२ चंदनाच्या झाडाजवळ गेल्यावर वास घेण्यास त्याला फुलें नाहींत म्हणून खिन्न होण्याचें कारण नाहीं; कां कीं, त्याचें सर्वांगसुगंधमयच आहे.४३ तसा हा माझा ग्रंथ श्रवणांत (कानांत) पडतांक्षणींच समाधि आणितो; मग त्याचें व्याख्यान ऐकल्यावर तो पुन: ऐकण्याविषयीं नाद लावणार नाहीं काय ? ४४या माझे ग्रंथाचा पाठ करीत असतां जर वक्तृत्व केलें,तर त्यापासून उत्पन्न होणारी गोडी अमृतालाही मागें टाकते.४५तसें हें अमृताहून सुरस आयतें कवित्व श्रीगुरुप्रसादानें उत्पन्न झालेलें, याच्या श्रवणानें मनन व निदिध्यास यांस जिंकिलें आहे. ४६ हें वाटेल त्यास आत्मरूपाच्या आनंदाचा शेलका वांटा घेववील, व श्रवणाकडून सर्व इंद्रियांची तृप्ति करवील.४७ आपल्या शक्तीनें चतुर चकोर पक्षी चंद्राचे अमृताचा जसा उपभोग घेतात, तसा सर्वांना उपभोग घेतां येत नाहीं; तरी चांदण्याचा उपभोग सर्वांस होतो. ४८ तसा या अध्यात्मशास्त्रापासून जितेंद्रिय पुरुष जे अधिकारी आहेत त्यांनाच खरा आनंद प्राप्त होतो; परंतु इतर लोकांना वाणीच्या सौंदर्यापासून सुख होतें. ४९ अशा प्रकारचें श्रीगुरु निवृत्तिनाथांचें खरें ऐश्वर्य आहे, म्हणून हा माझा ग्रंथ नसून त्यांच्या कृपेचें वैभवच होय. १७५० क्षीरसिंधूच्या पलीकडे पार्वतीचे कानांत श्रीशंकरांनीं जें ज्ञान सांगितलें,—केव्हां सांगितलें तें माहीत नाहीं.५१तें ज्ञान,क्षीरसमुद्रामध्यें माशाचे पोटांत जे मत्स्येंद्रनाथ गुप्तरूपानें होते त्यांना प्राप्त झालें. ५२ते मत्स्येंद्रनाथ सहज संचार करितां करितां सप्तशृंगावर आले. तेथें ज्यांचे अवयव भंगलेले होते, असे चौरंगीनाथ, हें मत्स्येंद्रनाथांचें दर्शन होण्याबरोबर सर्व अवयवांनीं परिपूर्ण झाले. ५३ मग, त्या अचल समाधीचा उपभोग घ्यावा या इच्छेनें ते आपलें ऐश्वर्य मत्स्येंद्रनाथांनीं गोरक्षनाथांस दिलें. त्या मत्स्येंद्रनाथांनीं योगरूप कमलिणी धारण करणारें सरोवर व विषयविध्वंस करण्याविषयीं महाशूर असे जे गोरक्षनाथ, त्यांजला आपले योगैश्वर्याचे पदावर बसवून राज्याभिषेक केला. ५५ त्यानंतर, शंकरांपासून परंपरेनें आलेलें जें अद्वयानंदसुख, तें गहिनीनाथ यांनीं गोरक्षनाथांपासून संपूर्ण संपादन केलें. ५६ मग, कलीनें सर्व भूतांचा ग्रास केलेला आहे असें पाहून गहिनीनाथांनीं श्रीनिवृत्तिनाथांना अशी आज्ञा केली ५७ कीं, आदिगुरु शंकरापासून शिष्यपरंपरेनें जें हें बोधाचें ऐश्वर्य आमचे कुलांत प्राप्त झालें आहे, ५८ तें तूं घेऊन कलीनें त्रस्त केलेले

येऊनि आम्हां । करीं गिळितयां जीवां । सर्व प्रकारीं धांवा । करीं पां वेगीं ५९ आ-
धींच तंव तो कृपाळु । वरी गुरुआज्ञेचा बोलु । जाला जैसा वर्षाकाळु । खवळणें मे-
घां ६० मग आर्तांचेनि वोरसें । गीतार्थग्रंथनमिसें । वर्षला शांतरसें । तो हा ग्रंथु ६१
तेथ पुढा मी चापिया । मांडला आर्ती आपुलिया । कीं यासाठीं येवढिया । आणिलों
यशा६२ एवं गुरुक्रमें लाधलें । समाधिधन जें आपुलें । तें ग्रंथें बोधौनि दिधलें । गो-
सावी मज ६३ वांचूनि पढे ना वाची । ना सेवाही जाणे स्वामीची । ऐशिया मज
ग्रंथाची । योग्यता कें असे ६४ परी साचचि गुरुनाथें । निमित्त करूनि मातें प्रबंध-
व्याजें जगातें रक्षिलें जाणा ६५ तऱ्ही पुरोहितगुणें । मी बोलिलों पुरें उणें । तें तुम्हीं
माउलीपणें । उपसाहिजो जी६६ शब्द कैसा घडिजे । प्रमेयीं कैसें पां चढिजे । अळं-
कारु म्हणिजे । काय तें नेणें६७साविखडेयाचें बाहुलें । चाळवित्या सूत्राचेनि चाले।
तैसा मातें दावीत बोलें । स्वामी तो आज्ञा६८यालागीं मी गुणदोष-। विषीं क्षमाविना
विशेष । जे मी संजात ग्रंथलों देख । आचार्यें कीं ६९ आणि तुम्हां संतांचिये सभे।
जें उणिवेंसीं ठाके उभें । तें पूर्ण नोहे तैं लोभें । तुम्हांसीचि कोपे ७० सिवतलियाही
परिसें । लोहत्वाचिये अवदसे । न मुकिजे आयसें । तैं कवणा बोलु ७१ वोहळें हेंचि
करावें । जे गंगेचें आंग ठाकावें । मगही गंगा जरी नोहावें । तैं तो काय करी७२ म्ह-
णौनि भाग्ययोगें बहुवें । तुम्हां संतांचे मी पाये । पातलों आतां कें आहे । उणें जगीं
७३ अहो जी माझेनि स्वामी । मज संत जोडूनि तुम्हीं । दिधलेति तेणें सर्वकामीं ।
परिपूर्ण जालों७४ पाहा पां मातें तुम्हां सांगडें । माहेर तेणें सुरवाडें । ग्रंथाचें आळि-
याडें । सिद्धी गेलें ७५ जी कनकाचें निखळ । वोतूं येईल भूमंडळ । चिंतारत्नीं कु-
ळाचळ । निर्मूं येती७६ सातांही हो सागरातें । सोपें भरितां अमृतें । दुवाड नोहे ता-
रांतें । चंद्र करितां ७७ कल्पतरूचे आराम । लावितां नाहीं विषम । परीगीतार्थाचें
वर्म । निवडूं नये ७८ तो मी येकु सर्व मुका । बोलोनि मऱ्हाटिया भाषा । करी डो-
ळेवरी लोकां । घेवों ये ऐसें ७९ हा ग्रंथसागरु येऱ्हडा । उतरोनि पैलीकडा । कीर्ति-
विजयाचा धेंडा । नाचे जो कां८० गीतार्थाचा आवारु । कळशेंसीं महामेरु । रचूनि
माजीं श्रीगुरु-। लिंग जें पूजीं८१ गीता निष्कपट माय । चुकोनि तान्हें हिंडे जें वाय।
ते मायपूतां भेटी होय । हा धर्म तुमचा८२ तुम्हां सज्जनांचें केलें । आकळुनी जी मी
बोलें । ज्ञानदेव म्हणे थेंकुलें । तैसें नोहे ८३ काय बहु बोलों सकळा । मेळविलों ज-
न्मफळा । ग्रंथसिद्धीचा सोहळा । दाविला जो हा ८४ मियां जैसजैसिया आशा ।

जीवांना दु:खापासून सर्व प्रकारें मुक्त कर. ५९ अगोदर श्रीनिवृत्तिनाथ हे दयाळू असून त्यांत श्रीगुरूंची आज्ञा झाल्यावर परमानंद झाला. जसा मेघ वृष्टि करण्याकरितां स्वतः उत्सुक असून त्यांतच वर्षाकाल आल्यावर तो अत्यंत खवळतो तसा. १७६० मग, पीडीत झालेल्या जनांला दु:खापासून सोडवावें या कळकळीनें गीतेचा अर्थ करण्याचे मिषानें ब्रह्मरसाचा जो त्यांनीं वर्षाव केला, तो हा ग्रंथ होय. ६१ तेथें मीं चातकासारखा गुरूचा प्रसाद प्राप्त व्हावा, अशी इच्छा करून बसलेला अनन्य शिष्य पाहून मजवर त्यांनीं कृपा केली, म्हणून मी या यशास प्राप्त झालों. ६२ अशा प्रकारें करून गुरुपरंपरेनें प्राप्त झालेलें समाधिधन एके ठिकाणीं बांधून श्रीनिवृत्तिनाथांनीं मजला दिलें. ६३ एऱ्हवीं, मीं अध्ययन केलें नाहीं व कांहीं ऐकलेंही नाहीं; व तसेंच स्वामींची सेवा करण्याचेंही मला ज्ञान नाहीं; मग ग्रंथ करण्याची योग्यता कोठून येणार? ६४ परंतु वास्तविक पाहिलें असतां, श्रीगुरूंनीं माझें निमित्त करून जो ग्रंथ केला, त्या योगानें सर्व जगाचें संरक्षण झालें आहे. ६५ याजकरितां, मी पुरोहिताप्रमाणें जें कांहीं न्यूनाधिक बोललों असेन, तें तुम्ही आईप्रमाणें सहन करा. ६६ शब्दाची रचना कशी करावी व त्याचा अर्थ कसा चढता असावा, व अलंकार कशाला ह्मणतात, हें मला माहीतही नाहीं. ६७ कळसूत्री बाहुलें जसें सूत्रधारानें हालविल्याप्रमाणें हालतें, तसें माझ्या गुरूंनीं जें जें अंत:करणांत प्रकाशित केलें तें मीं बोललों; ६८ ह्मणून, माझ्या ग्रंथांतील गुणदोष सहन करा, असें मी म्हणत नाहीं; कारण माझ्या गुरूंनीं मजजवळ ठेविलेला जांगड ग्रंथ मीं आपल्यापुढें मांडला आहे. ६९ आणि तुम्हां संतजनांच्या सभेंत एखाद्या गोष्टीचा उणेपणा नाहींसा न होईल, तर लडिवाळपणें मी तुमच्यावर रागावेन. १७७० लोखंडाचा कमीपणा परिसाच्या स्पर्शानें जर सहज नाहींसा होणार नाहीं, तर त्याचा दोष कोणाकडे येईल? ७१ ओहोळानें इतकेंच करावें कीं, गंगेत जाऊन मिळावें; मग जर त्याला ती आपल्यांत स्वीकार करून न घेईल (पवित्र न करील), तर त्याच्याकडे काय दोष आहे? ७२ म्हणून महाज्ञान्याच्या योगानें मी तुम्हां संतजनांच्या पायांजवळ आलों आहें; तर आतां या जगांत मला काय कमी आहे? ७३ अहो, काय सांगावें! माझ्या गुरूंनीं तुम्हां संतजनांची भेट करून दिली, त्या योगानें माझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झाल्या आहेत. ७४ पहा कीं तुमचेसारखें अनुकूल माहेरघर मला मिळालें, म्हणून हा ग्रंथ करण्याचा माझा छंद सिद्धीस गेला. ७५ एऱ्हवीं सर्व पृथ्वी निखळ सोन्याची करतां येईल, व कुलपर्वत चिंतामणीचे करितां येतील; ७६ सात समुद्र अमृतानेंही भरण्याचें सोपें आहे; तान्यांना चंद्र करणें हेंही कठीण नाहीं; देशांत कल्पतरूचे बाग लावण्यांत कांहीं कठिण नाहीं; या सांगितलेल्या सर्व गोष्टी तपाच्या बळानें करतां येतील, परंतु गीतेच्या अर्थाचें वर्म गुरुप्रसादाशिवाय समजावयाचें नाहीं. ७८ तो मी सर्व प्रकारें मुका असून, गुरूंच्या कृपेनें गीतेचा अर्थ मराठींत अशा रीतीनें केला आहे कीं, सर्व लोकांना प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं दिसावा; ७९ व त्यांच्याच कृपेनें एवढा ग्रंथरूपी सागर तरून पलीकडे कीर्तिरूप विजयाचा झेंडा नाचविला. १७८० गीतेचें अर्थरूप देवालय अठरावे अध्यायरूपी कळसासुद्धां रचून त्यांत श्रीगुरूंचें लिंग स्थापन करून त्यांची पूजा केली. ८१ गीता ही निष्कपट आई असून, मुमुक्षु हीं जीं तिचीं लहान पोरें, त्यांची व तिची चुकामुक पडून जीं तीं सैरावैरा हिंडतात, त्या मायलेंकरांची गांठ पाडणें, हा तुह्मां संतजनांचा धर्म आहे. ८२ महाराज ह्मणतात कीं, तुह्मीं संतजनांनीं जी कृपा केली, त्यामुळें मी जें बोललों, तें अल्प नव्हे. ८३ फार काय सांगूं! हा ग्रंथ शेवटास गेल्यामुळें मला माझ्या सर्व पूर्वजन्मांचें फळ तुह्मीं प्राप्त करून दिलें आहे. ८४ मी तुमच्यावर भरंवसा ठेवून जी जी इच्छा केली

केला तुमचा भरंवसा। ते पुरवूनि जी बहुवसा। आणिलों सुखा ८५ मजलागीं ग्रंथाची स्वामीं। दुजी सृष्टी जे हे केली तुम्हीं। ते पाहोनि हांसों आह्मीं। विश्वामित्रातेंही८६जे असोनि त्रिशंकुदोषें। घातयाही आणावें वोसें। तें नासतें कीजे कीं ऐसें। निर्मावें नाहीं८७ शंभू उपमन्यूचेनि मोहें। क्षीरसागरुही केला आहे। येथ तोही उपमेसरी नोहे। जे विषगर्भ कीं८८अंधकारु निशाचरां। गिळितां सूर्यें चराचरां। घांवा केला तरी खरा। ताउनी कीं तो८९तातलिया जगाकारणें। चंद्रें वेंचिलें चांदणें। तया सदोषा केविं म्हणें। सारखें हें ९० म्हणोनि तुम्हीं मज संतीं। ग्रंथरूप जो हा त्रिजगतीं। उपयोग केला तो पुढती। निरूपम जी ९१ किंबहुना तुमचें केलें। धर्मकीर्तन हें सिद्धी नेलें। येथ माझें जी उरलें। पाईकपण९२आतां विश्वात्मकें देवें। येणें वाग्यज्ञें तोषावें। तोषोनि मज द्यावें। पसायदान हें९३जे खळांची व्यंकटी सांडो। तयासत्कर्मीं रती वाढो। भूतां परस्परें पडो। मैत्र जीवाचें९४दुरिताचें तिमिर जावो। विश्व स्वधर्मसूर्यें पाहो ।जो जें वांछील तो तें लाहो। प्राणिजात ९५ वर्षत सकळमंगळीं। ईश्वरनिष्ठांची [illegible] दियाळी। अनवरतभूतळीं। भेटतु यां भूतां९६ चलां कल्पतरूचे अरव। चेतना चिंतामणीचे गांव। बोलते जे अर्णव। पीयूषाचे ९७ चंद्रमे जें अलांछन। मार्तंड जें तापहीन। ते सर्वांही सदा सज्जन। सोयरे होतु ९८ किंबहुना सर्वसुखीं। पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं। भजिजो आदिपुरुषीं। अखंडित ९९ आणि ग्रंथोपजीविये। विशेषीं लोकीं इयें। दृष्टादृष्टविजयें। होआवें जी १८०० तेथ म्हणे श्रीविश्वेशरावो। हा होईल दानपसावो। येणें वरें ज्ञानदेवो। सुखिया झाला १ ऐसें युगीं परी कळीं। आणि महाराष्ट्रमंडळीं। श्रीगोदावरीच्या कूलीं। दक्षिणलिंगीं २ त्रिभुवनैकपवित्र। अनादि पंचक्रोश क्षेत्र। जेथ जगाचें जीवनसूत्र। श्रीमहालया असे ३ तेथ यदुवंशविलासु। जो सकळकळानिवासु। न्यायातें पोषीं क्षितीशु। श्रीरामचंद्र४ तेथ महेशान्वयसंभूतें। श्रीनिवृत्तिनाथसुतें। केलें ज्ञानदेवें गीते। देशीकार लेणें५एवं भारताच्या गांवीं। भीष्मनाम प्रसिद्ध पर्वीं। श्रीकृष्णार्जुनीं बरवी। गोठी जे केली६जें उपनिषदांचें सार। सर्व शास्त्रांचें माहेर। परमहंसीं सरोवर। सेविजे जें७तिये गीतेचा कलशु। संपूर्ण हा अष्टादशु। ह्मणे निवृत्तिदासु। ज्ञानदेवो८पुढती पुढती पुढती। इया ग्रंथ पुण्यसंपत्ती। सर्वसुखीं सर्वभूतीं। संपूर्ण होइजे९शके बाराशतें बारोत्तरें। तैं टीका केली ज्ञानेश्वरें। सच्चिदानंदबाबा आदरें। लेखकु जाहला १८१०

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ समाप्तः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

तीं सर्व तुह्मीं पुरवून मी सुखास पात्र झालों. ८५ हे गुरो, तुह्मी माझ्याकरितां जी गीतार्थरूपी ग्रंथाची नवी सृष्टि केली, ती पाहून आम्हीं विश्वामित्राच्या सृष्टीला हसतों. ८६ कारण, ती नाशवंत सृष्टि त्रिशंकु राजाचे उद्देशानें ब्रह्मदेवास कमीपणा आणावा,या हेतूनें विश्वामित्रांनीं उत्पन्न केली, तशी ही आपण केलेली सृष्टी नाशवंत नसून शाश्वत आहे. ८७ शंकरांनीं आपला भक्त उपमन्यु याच्या ममतेनें त्याच्याकरितां क्षीरसागरही उत्पन्न केला, तो जर या ग्रंथाच्या बरोबर आहे म्हणावें, तर तो विषगर्भ आहे, (समुद्रमंथनाचे वेळेस त्याच्यांतून हालाहल विष निघालें.) ८८ प्राणिमात्राला अंधकार व निशाचर यांची पीडा होऊ नये म्हणून त्यांनीं धांवा केला असतां, सूर्यानें त्यांच्या दुःखाचा आपले तेजानें परिहार केला खरा, परंतु त्याच्या तेजाचे उष्णतेनें जीवमात्राला त्रास होतो; हा त्याच्यांत कमीपणा आहे. ८९तप्त झालेल्या जगास चंद्रानें आपल्या चांदण्यानें शांत केलें, तो चंद्र कलंकानें युक्त आहे;म्हणून त्या दोषयुक्त चंद्रासारखा हा ग्रंथ आहे, असें कसें म्हणावें ! १७९० याकरितां, तुम्हीं संतजनांनीं माझ्याकडून त्रैलोक्याला उपयोग व्हावा म्हणून जो ग्रंथ करविला तो अनुपम आहे.९१ फार काय सांगावें ! तुमच्या कृपेनें धर्मरूप कीर्तन शेवटास गेलें; तर माझें आतां इतकेंच काम राहिलें आहे कीं,आपली सेवा करावी. ९२ आतां, यावर, विश्वस्वरूप सद्गुरु यांनीं माझ्या वाग्यज्ञेंकरून संतुष्ट होऊन मजला हा प्रसाद द्यावा ९३ कीं, दुष्टांचा कुटिलपणा जाऊन त्यांना सत्कर्माची प्रीति उत्पन्न होवो; व जीवमात्रांची एकमेकांवर मैत्री वाढो. ९४ या सर्व विश्वामधील पापरूपी अंधकार नाहींसा होऊन स्वधर्मरूपी सूर्य उगवून त्याचा प्रकाश होवो, आणि प्राणिमात्राच्या ज्या ज्या इच्छा असतील त्या त्या पूर्ण होवोत. ९५ या भूतलावर अखिल मंगलाचा वर्षाव करणाऱ्या भगवद्भक्तांच्या समुदायांची सर्व भूतांना सद्भावेंकरून सर्वोदित भेट होवो.९६ ते भक्तजन कसे आहेत, तर चालतेबोलते कल्पतरूचे बाग, जिवंत चिंतामणींचें गांव, किंवा अमृताचे चालतेबोलते समुद्रच होत. ९७ जे कलंकरहित प्रतिचंद्र, संसाररूपी अंधकार दूर करून शांतिसुख देणारे प्रतिसूर्य असे भगवद्भक्त, ते सकल जीवांना प्रिय होवोत. ९८ फार काय सांगावें ! सर्व त्रैलोक्य सुखानें परिपूर्ण होऊन प्राणिमात्राला हरीचें अखंड भजन करण्याची इच्छा होवो. ९९ आणि या ग्रंथावरच ज्यांचें उपजीवन आहे,त्यांना इहलोकचें व परलोकचें सुख प्राप्त होवो. १८०० तेव्हा सद्गुरु प्रसन्न होऊन ह्मणाले कीं,तुझ्या ह्मणण्याप्रमाणें सर्व होईल. असें वरप्रदान मिळाल्यानें महाराज फार संतोषित झाले.१ याप्रमाणें कलियुगामध्यें,महाराष्ट्र देशांत,श्रीगोदावरीच्या दक्षिण तीरास,त्रैलोक्यांत पवित्र व अनादि पंचक्रोश क्षेत्र नेवासें, ज्या ठिकाणीं सर्व जगताचें जीवनसूत्र श्रीमोहनीराज आहेत, २ त्या क्षेत्रांत, सकळ कलांनीं संपूर्ण, पृथ्वीचा धनी व न्यायानें प्रजेचें पालन करणारा यदुकुलास भूषण देणारा रामराजा राज्य करीत होता, ४ त्या वेळेस ज्या श्रीनिवृत्तिनाथ महाराजांची परंपरा श्रीशंकरांपासून आहे,त्यांचे शिष्य ज्ञानदेव यांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेस मराठी भाषेचें लेणें केलें. ५ याप्रमाणें भारतांतील प्रसिद्ध भीष्मपर्वांत श्रीकृष्णार्जुनांचा जो उत्तम संवाद झाला; ६ जें उपनिषदांचें सार असून सर्व शास्त्रांचें माहेर व परमहंस साधूंचें क्रीडा करण्याचें सरोवरच होय; ७ त्या गीतेचा अठरावा अध्याय हा कळस आहे, असें श्रीनिवृत्तिमहाराजांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात. ८ उत्तरोत्तर या ग्रंथाच्या पुण्यरूप संपत्तीनें जीवमात्राला सर्व सुखाचा पूर्ण लाभ होवो. ९शके १२१२ मध्यें ही टीका ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं करून सच्चिदानंदबाबांनीं अति आदरानें लिहिली.१८१०

श्रीएकनाथ महाराजांनीं ज्ञानेश्वरी ग्रंथ संशोधन केल्यानंतर ज्ञानेश्वरीसंबंधानें केलेल्या ओंव्या.

श्रीशके पंधराशें साहोत्तरीं। तारण-नामसंवत्सरीं। यकाजनार्दन अत्यादरीं। गीता-ज्ञानेश्वरी प्रति शुद्ध केली १ ग्रंथ पूर्वींच अतिशुद्ध। परी पाठांतरीं शुद्ध अबद्ध। तो शोधूनिया एवंविध। प्रति-शुद्ध सिद्धज्ञानेश्वरी २ नमो ज्ञानेश्वरा निष्कळंका। जयाची गीतेची वाचितां टीका। ज्ञान होय लोकां। अतिभावि-कां ग्रंथार्थियां ३ बहुकाळपर्वणी गोमटी। भाद्रपदमास कपिलाषष्ठी। प्रतिष्ठानीं गोदातटीं। लेखनकामाठी संपूर्ण जाली ४ ज्ञानेश्वरीपाठीं। जो ओंवी करील मऱ्हाटी। तेणें अमृताचे ताटीं। जाण नरोटी ठेविली ॥ ५ ॥

शके १५०६ तारण नाम संवत्सरांत जनार्दन-महाराजांचे शिष्य एकनाथ स्वामी यांनीं गीता ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली. १ ग्रंथ मूळचाच अति शुद्ध होता, परंतु लोकांच्या पाठभेदानें कोठें कोठें अबद्ध झाला होता, तो पाहून ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली. २ ज्यांची गीतेवरील टीका वाचली असतां, भाविक वाचणारांला गीतेचें संपूर्ण ज्ञान होतें, त्या निष्कलंक ज्ञानेश्वरमहाराजांस नमस्कार असो. ३ पुष्कळ कालानें प्राप्त होणारा जो उत्तम कपिलाषष्ठीचा योग भाद्रपद वद्य षष्ठी, त्या दिवशीं गोदेच्यातीरीं पैठण क्षेत्रांत ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध करण्याचें काम समाप्त झालें. ४ ज्ञानेश्वरीचे पाठांत जो महाराष्ट्र भाषेंत ओवी करून घालील, त्यानें अमृताचे ताटांत नरोटी ठेवल्याप्रमाणें होईल असें समजावें. ॥ ५ ॥

भाव धरूनियां वाची ज्ञानेश्वरी। कृपा करी हरी तयावरी ॥ १ ॥
स्वमुखें आपण सांगे तो श्रीविष्णु। श्री गीता हा प्रश्नु अर्जुनेंसी ॥ २ ॥
तेंचि ज्ञानेश्वरी वाचे वदतां साचें। भय कळिकाळाचें नाहीं तया ॥ ३ ॥
एका जनार्दनी संशय सांडोनी। दृढ धरी मनीं ज्ञानेश्वरी ॥ ४ ॥

आरती

होतां कृपा तुझी पशु बोले वेद। निर्जिव चाले भिंती महिमा अगाध ॥
भगवद्गीता टीका ज्ञानेश्वरी शुद्ध। करुनी भाविक लोकां केला निजबोध ॥ १ ॥
जयदेव जयदेव जय ज्ञानसिंधु। नामस्मरणें तुमच्या तुटे भवबंधु ॥ ध्रु० ॥
चौदाशें वरूषाचे तप्तीतीरवासी। येउनी चांगदेव लागती चरणांशी ॥
करुनी कृपा देवें अनुग्रहिलें त्यासी। देउनी आत्मज्ञान केलें सहवासी ॥ २ ॥
समाधि समयीं सकल समुदाय। घेउनी सुरवर आले श्रीपंढरीराय ॥
द्वारीं अजानुवृक्ष सुवर्ण पिंपळ असुमाय। जाणुनि महिमा निळा चरणातळीं राहे ॥ ३ ॥

पुंडलीकवरदा हरि विठ्ठल! श्रीज्ञानदेव तुकाराम!!

उपसंहार.

उपसंहार लिहिण्याचें कारण ग्रंथाच्या तात्पर्याचा निश्चय व्हावा हें होय. भगवद्गीतेवर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांनीं भावार्थदीपिका (ज्ञानेश्वरी) नांवानें टीका केली. त्याचें कारण, मूळ ग्रंथांत जो मुख्य भगवान श्रीकृष्ण ह्यांच्या उपदेशाचा अभिप्राय आहे, तो अनेक मूढमती लोक न समजून मूळ ग्रंथाचा विपरीत अर्थ करतील, व त्यामुळें सर्व जगाचें संसारदुःख निवृत्त करावें, हा मुख्य हेतु एका बाजूस राहून गीताशास्त्र निष्फळ होईल तें होऊं नये; म्हणून पुनः भगवान, श्रीज्ञानेश्वरमहाराज ह्या रूपानें अवतीर्ण होऊन, त्यांनीं गीतेचें यथार्थ व्याख्यान भावार्थदीपिकेंत म्हणजे ज्ञानेश्वरींत केलें. निदान देवाचें तसें मनोगत होतें. ह्या व्याख्यानाचे पूर्वीं श्रीमत् परमहंस परिव्राजकाचार्य भगवान श्रीशंकराचार्य यांनीं भाष्य व श्रीमधुसूदन सरस्वती, शंकरानंद वगैरे संस्कृत ग्रंथकारांनींही यथार्थ व्याख्यान केलें आहे, परंतु ते ग्रंथ संस्कृतांत असून त्यांची व्याख्यानपद्धति न्यायघटित आहे, व भाष्यकारांचा दाक्ष तर सांख्य, नैय्यायिक, मीमांसक किंवा विशेषतः शून्यवादी यांचे मतखंडनाकडे विशेष आहे. संस्कृतानभिज्ञ, शास्त्रसंस्कारशून्य, केवळ व्यवहारपरायण लोकांस त्या उत्तम ग्रंथापासूनही कांहीं उपयोग होणार नाहीं. म्हणून त्यांचा संकल्पच असा झाला कीं, गीता सांगण्यांत माझें अंतर्गत मनोगत ज्ञानेश्वरांनीं स्पष्ट करावें. हें आम्ही आपल्या पदरचें म्हणतों असें नाहीं, तर अध्याय १३ श्लोक ११ च्या व्याख्यानांत महाराजांनीं अज्ञान्याचीं अठराही लक्षणें मी कारणावांचून विस्तारेंकरून वर्णन केल्याबद्दल संतांनीं मजवर रागावूं नये, म्हणून प्रार्थना केली:—

एवं इये उपरती । अज्ञानचिन्हें मारुती
अमानित्वादि प्रभृति । वाखाणिली ॥ ८५० ॥
जे ज्ञानपदें अठरा । केलियां येरी मोहरां ।
अज्ञान या आकारा । सहजें येती ॥ ५१ ॥
मागां श्लोकाचेनि अर्धार्धें । ऐसें सांगितलें श्रीमुकुंदें ।
ना उफराटीं इयें ज्ञानपदें । तेंचि अज्ञान ॥ ५२ ॥
म्हणोनि म्या बाहणा । केली न्यां उपलवणी ।
वांचूनि दुधा मेळवि पाणी । कारे कीजे ॥ ५३ ॥
तैसें मी न बडबडीं । पदार्थी कोर न काढीं ।
मूळग्रंथाचिये वाडीं । निमित्त जाहलों ॥ ५४ ॥

ह्याचा भावार्थ मूळ श्लोकांत " अज्ञानं यदतोऽन्यथा " असा ध्वनी आहे. मी पदार्थाची कोर मोडून बोललों असेंही नाहीं, व खरोखर व्याख्यानही मी करीत नाहीं, लोकांत मी व्याख्यान करीत आहें हें निमित्त आहे; (तर भगवानच माझेकडून हें करवीत आहेत,) ह्या महाराजांचे भाषणावर श्रोत्यांनीं उत्तर दिलें कीं,

तंव श्रोते म्हणती राहें । हें परिहारा ठावो आहे ।
विहिलें कां वावें । कविपणाचा ॥ ८५५ ॥

तूतें श्रीमुरारी । म्हणितलें प्रगट करीं ।
जे अभिप्राय गव्हरीं । झांकिले आम्हीं ८५६
तें देवाचें मनोगत । दावित आहासी तूं मूर्त ।
हेंही म्हणतां चित्त । दाटेल तुझें ॥ ८५७ ॥

ह्याचा भावार्थ असा कीं,—सर्व कवींना ज्ञान देऊन पोषण करणारे, ज्ञानेश्वरराया! तुम्ही आहांत; तुम्हांला असा परिहार देण्यास जागाच नाहीं. कारण, भगवान मुरारी जो कृष्ण, ह्यांनीं गीतेमध्यें जे कांहीं अभिप्राय गुप्त ठेविले आहेत, ते प्रगट करण्याविषयीं त्यांनींच तुम्हांस आज्ञा केली आहे; म्हणून तें देवांचें मनोगत जाणून मूढ लोकांना स्पष्ट समजण्याकरतांच तुम्हीं व्याख्यान वाढवीत आहांत, त्यांत दोष असा कांहींच नाहीं. ही तुम्हांस भगवन्मनोगताची आठवण दिली, तर तुम्हांस भगवत्प्रसादाची आठवण होऊन कंठ दाटून येईल. असो. ह्या ग्रंथावरून आम्हीं जें वर विधान केलें आहे कीं, यथार्थ व्याख्यान ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं करावें असें देवाचें मनोगत होतें, त्याची सत्यता ह्यावरून पटते. ज्यांनीं उपनिषदें, ब्रह्मसूत्रें वाचिलीं आहेत त्यांस असें समजून येईल कीं, त्या दोन्हींचेंही तात्पर्य गीतेंत व्यासांनीं आणिलें आहे. सर्व वेदांचें तात्पर्य, जीवब्रह्म ह्यांचें ऐक्य आहे, व तसें जीवब्रह्माचें ऐक्यज्ञान जीवास गुरुद्वारां जेव्हां प्रत्यक्ष होईल तेव्हां तो जन्ममरण व तदंतर्गत सर्व दुःखांपासून मुक्त होईल हें आहे. वेदांचें हेंच तात्पर्य आहे असें जर मानिलें, तर कर्म व उपासनाप्रतिपादक जो वेदभाग तो व्यर्थ होईल; अशी शंका शास्त्रसंस्कारी बहुत लोकांनाही होईल, हें

जाणूनच प्रथम अध्यायाच्या प्रथम पादाचे "तत्तु समन्वयात्" ह्या सूत्रांत सर्व वेदवचनांचा सम्यक् अन्वय साक्षात् किंवा परंपरेनें ब्रह्मप्रतिपादकतामध्येंच होत आहे असें सांगितलें आहे. वेद प्रमाण मानणारे कांहीं लोक असेंही म्हणतात कीं, वेदच द्वैतप्रतिपादन करीत आहे; जीव, ईश्वर, जगत् हे सत्य आहेत. कारण सत्य असल्यावांचून कर्मउपासनाप्रतिपादक वाक्यांची वाट काय ? त्याचें समाधान एवढेंच कीं, परमात्म्याचे अज्ञानकालीं जीवजगदादि सत्य आहेत. ज्ञानकालीं नाहींत. वेद द्वैत प्रतिपादनही करीत नाहीं, किंतु प्रत्यक्ष प्रमाणानें जीवांनीं गृहित जें द्वैत, त्याचें अनुवादपूर्वक खंडन करून अद्वैतच प्रतिपादन करीत आहे. ह्याजविषयीं भगवान् शंकराचार्यांनीं एका ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं—

प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्रतिपादनीय मद्वैतं ।
द्वैतं न प्रतिपाद्यंतस्य स्वयमेव सिद्धत्वात् ॥

भावार्थ असा आहे कीं, प्रत्यक्षादि प्रमाणेंकरून कळत नाहीं असें जें अद्वैततत्त्व, तेंच श्रुतीला प्रतिपाद्य विषय आहे; द्वैत हें प्रतिपादनाला योग्य विषयच नाहीं. कारण, तें स्वतःसिद्ध आहेच, त्याची सिद्धी कशाला करावयाला पाहिजे ? सिद्ध पदार्थाची सिद्धी करून करावयाचें काय ? ऋग्वेदादि हेंच मुख्य शास्त्र होय. शास्त्र शब्दाचा मुख्य अर्थ शासन करणें तें वेदांमध्यें आहे.पहा कीं, ब्राह्मणांनीं संध्यावंदन यज्ञयागादि करावेत, अशा आज्ञा आहेत, ह्मणून ब्राह्मणांचीं संध्यावंदनादि कर्मैं चाललीं आहेत, किंवा निदान मार्गे चालत होतीं, कोणत्याही भूतांचा घात करूं नये, केल्यास प्रायश्चित्त आहे, वगैरे गोष्टी त्यांत आहेत; म्हणून तें शास्त्र होय. शिवाय अज्ञातज्ञापकत्व शास्त्रास असतें. जी गोष्ट जीवांना दुसऱ्या कोणत्याही प्रमाणानें कळत नाहीं, ती त्यांनीं कळवून द्यावयाची. द्वैत जर जीवांना प्रत्यक्ष प्रमाणानें ज्ञात आहे, तर त्याचें प्रतिपादन करणारी श्रुती पाहिजे कशाला; ह्मणून श्रुती जीवांना अज्ञात जें अद्वैततत्त्व तेंच प्रतिपादन करीत आहे व हाच अर्थ वरील " तत्तु समन्वयात् " ह्या सूत्रांत त्याचाच सर्व सूत्रांमध्यें विस्तार आहे. आणि त्या ब्रह्मज्ञानानें जर सर्व दुःखांचा समूळ नाश होतो, तर ज्या वेळीं अर्जुन युद्ध करण्याकरितां आपण होऊन संग्रामांत गेला आणि तेथें उभयपक्षांमध्यें एकगोत्रीच पाहून आपण जर गोत्रवध केला तर महापाप आपले हातून होईल व अनंत जन्मापावेतों दुःख भोगण्याचा प्रसंग येईल. म्हणून युद्धापासून माघारी फिरावें, असें त्याचे मनांत आलें. आपला सह्ञानसलतगार श्रीकृष्ण भगवान जवळच होता, त्यास त्य आपला हेतु कळविला; गोत्रजांचे मोहामुळें अर्जुनास ः निशय दुःख होत आहे, वगैरे सर्व गोष्टी देवांच्याही मनां आल्या; आणि ह्या सर्व अनर्थाचें कारण जें आपल्या रूपाचें अज्ञान तें नाश करणारें ब्रह्मात्मैक्यज्ञानच सां तलें पाहिजे त्यावांचून समूळ दुःखनाश होणार नाहीं, अ विचार करून अध्यात्मविद्या सांगण्यास दुसऱ्या अध्या च्या " अशोच्यानन्वशोचस्त्वं " ह्या ११ वे श्लोकापा ब्रह्मविद्या सांगण्यास प्रारंभ केला. त्या विद्योपदेशाम केवळ अर्जुनाचाच शोक निवृत्त करावा असा हेतु नव्ह तर सर्व जीवांच्या संसारदुःखाचें बीजभूत जे शोकमोह दोष, त्यांनीं बहुतेक सर्व प्राण्यांची विवेकबुद्धि नष्ट झाली असते आणि त्यामुळें स्वाभाविकच स्वधर्मत्याग व रधर्मस्वीकार करण्यास प्रवृत्त होऊन त्यापासून अनर्थ रंपरा ज्यांचेवर ओढवते; अशा सर्व जीवांवर उपकार व ण्याकरितां आर्जुनाचें निमित्त करून ह्या शास्त्रास आ केलेला असून शेवटीं 'आज्ञानापासून उत्पन्न झालेला म नष्ट झाला काय ? ' ह्मणून शेवटचा देवांचा अर्जुनास आहे, व 'आपल्या प्रसादानें माझा मोह नष्ट झाला' अ अर्जुनाचें उत्तर आहे. नाहींतर सर्व जगाच्या बुद्धीचा रक जो श्रीकृष्ण भगवान त्याला अर्जुनास युद्धास प्र करण्याची बुद्धी देण्याचें मोठेसें अवघड नव्हतें. परंतु न करितां सर्व जगाचें नित्य व निरतिशय कल्याण व ण्याचा मुख्य हेतु होता असेंच सिद्ध होतें. ह्यावरून म व त्याचें बीज अज्ञान नष्ट करण्यांतच गीताशास्त्राचें मु तात्पर्य आहे. असा भगवान् शंकराचार्यांचा अभि आहे, व त्याप्रमाणेंच ज्ञानेश्वरमहाराजांचाही अभिप्राय अ

जे गीतार्थाचें चांगावें । मोक्षोपायपर आघवें ।
आन शास्त्रोपाय कीं नव्हे । प्रमाणसिद्ध ॥१२३० ॥
वारा आभाळाचि फेडी । वांचूनि सूर्यातें न घडी ।
कां हातू बाबुळी धाडी । तोय न करी ॥ १२३१ ॥
तैसा आत्मदर्शनीं आडळु । असे अविद्येचा जो मळु ।
तो शास्त्र नाशी येरु निर्मळु । मी प्रकाशें स्वयें ॥
म्हणौनि आघवींचि शास्त्रें । अविद्याविनाशाचीं पात्रें ।
वांचोनि न होतीं स्वतंत्रें । आत्मबोधीं ॥ ३३ ॥
तया अध्यात्मशास्त्रांसीं । जें साचपणाची ये पुसी ।
तें येइजे जया ठायासी । ते हे गीता ॥ ३४ ॥
भानु भूपिता प्राचिया । सतेजा दिशा आघविया ।
तैसी शास्त्रेश्वरा गीताया । सनाथें शास्त्रें ॥ ३५ ॥

हें असो येणें शास्त्रेश्वरें । मागां उपाय बहुवे विस्तारें ।
सांगितला जैसा करें । येवों ये आत्मा ॥ ३६ ॥
परि प्रथमश्रवणासवें । अर्जुना विषयें हें फावे ।
हा भावो सकणवे । धरूनि श्रीहरी ॥ ३७ ॥
तेंचि प्रमेय एक वेळ । शिष्यीं होआवया अढळ ।
सांगतसे मुकुळ । मुद्रा आतां ॥ ३८ ॥
आणि प्रसंगें गीता । ठावोही हा संपतां ।
म्हणौनि दावी आद्यंता । एकार्थत्व ॥ ३९ ॥
जे ग्रंथाच्या मध्यभागीं । नानाअधिकारप्रसंगीं ।
निरूपणा अनेगी । सिद्धांतीं केलें ॥ ४० ॥
तरी तेतुलेहि सिद्धांत । इये शास्त्रीं प्रस्तुत ।
हें पूर्वापार नेणत । कोण्ही जैं मानी ॥ ४१ ॥
तैं महासिद्धांताचा आवांका । सिद्धांतकक्षा अनेका ।
भिडऊनि आरंभु देखा । संपवीतु असे ॥ ४२ ॥

एथ अविद्यानाशु हें स्थळ। तेणें मोक्षोपादान फळ।
या दोन्हीं केवळ । साधन ज्ञान ॥४३॥
हें इतुलेंचि नानापरी । निरूपिलें ग्रंथविस्तारीं ।
तें आतां दोन्हीं अक्षरीं । अनुवादावें ॥ ४४ ॥
म्हणौनि उपेयही हातीं । जाल्या उपाय स्थिति ।
देव प्रवर्तले ते पुढती । येणेंचि भावें १२४५

गीतार्थाचें सामर्थ्य मोक्षाचें साधन प्राप्त करून देण्याचें आहे, हा त्यांत चांगुलपणा आहे. दुसरीं शास्त्रें प्रमाणसिद्ध मोक्षोपाय नाहींत. वाऱ्यानें सूर्याचे आड आलेले ढग दूर होतात, परंतु त्याच्यानें सूर्य उत्पन्न करवत नाहीं; किंवा हातानें पाण्यावरील गोंडाळ दूर करतां येतें, पाणी रितां येत नाहीं, तें स्वतःसिद्धच आहे. त्याप्रमाणें, आत्मदर्शनाचे आड आलेला जो अज्ञानाचा मळ, तो इतर शास्त्रांनीं नाहींसा होतो. त्यांच्यानें निर्मळ असें जें माझें आत्मस्वरूप तें करवत नाहीं; तें स्वतःसिद्धच आहे. ह्मणून सर्व शास्त्रें अज्ञानाचा नाश करण्यास मात्र योग्य आहेत. एऱ्हवीं त्यांच्यानें स्वतःसिद्ध आत्मस्वरूपाचा बोध करवत नाहीं. त्या अध्यात्मशास्त्रांना त्यांच्या सत्यत्वाविषयीं दरडावून विचारलें तर ते आपला खरेपणा दाखविण्याकरितां ज्याच्याकडे जातात, तें हें गीताशास्त्र होय. सूर्यानें पूर्वदिशा अलंकृत केली म्हणजे सर्व दिशा प्रकाशित होतात. त्याप्रमाणें, सर्व शास्त्रांना आधारभूत जी शास्त्रश्रेष्ठ गीता, तिच्यायोगानें सर्व शास्त्रें सनाथ झालीं आहेत. फार काय! परंतु या गीतेनें मागील अध्यायांत पुष्कळ उपाय सांगितले आहेत कीं, ज्या योगानें आत्मा आपले हस्तगत होईल. परंतु प्रथम एकदाच ऐकल्यानें अर्जुनाला हें कळेल किंवा नाहीं हा भाव कळकळीनें श्रीहरींनीं मनांत धरून, तोच अर्थ शिष्याच्या ठिकाणीं दृढ होण्याकरितां मोकळ्या मनानें एक वेळ पुनः सांगतात. आणखी, गीता समाप्त होण्याचा प्रसंग आलेला आहे, ह्मणून आरंभापासून शेवटपर्यंत एकच अर्थ प्रतिपादन केला आहे असें दाखवितात. किंवा ग्रंथाच्या मध्यंतरीं नानाअधिकार प्रसंगानें अनेक सिद्धांत सांगितलेले आहेत, तरी पूर्वापर संबंध मनांत न आणून गीतेमध्यें अनेक सिद्धांत आहेत असें जर कोणी मानील, तर महासिद्धांताचें एकंदर ऐक्य करून त्याच्या पोटांत अनेक सिद्धांत कक्षा (युक्ति) मिळून आरंभिलेली गीता संपवितात. या गीताशास्त्रांत **अविद्येचा नाश ही मुख्य भूमि व मोक्षाचा लाभ हें तिचें फल** या दोन गोष्टी होण्याला **ज्ञानच** हें केवळ **साधन होय.** तेंच ज्ञान नानाप्रकारें ग्रंथांत सांगून ग्रंथाचा विस्तार झाला आहे, तें ज्ञान आतां थोडक्यांत सांगावें, म्हणून उपायानें मिळणारी वस्तु हातांत आली असतांही, केवळ अनुवाद करण्याकरितांच देव प्रवृत्त झाले.

महाराजांचे व्याख्यानावरून आत्मविषयक अज्ञान सर्व संसारदुःखाचें बीज आहे, व त्याचा नाश आत्म्याचे यथार्थ ज्ञानावांचून कदापि होणें नाहीं, व तें अध्यात्मज्ञान सांगण्यांतच गीताशास्त्राचें तात्पर्य आहे, असें उघड दिसतें.

आतां, वरवर ज्ञानेश्वरी वाचणारांस प्रसंगविशेषीं कोठें कर्म, उपासना, योग वगैरेसंबंधानें एकमेकांविरुद्ध अनेक वाक्यें दृष्टीस पडून ग्रंथाविषयीं त्यांचीं अपूज्यबुद्धि उत्पन्न होईल, ह्मणून त्याविषयीं थोडा विचार करण्याची आवश्यकता आहे.

१. कर्मप्रतिपादक वाक्यें:—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ४७

अर्जुना, तूं कर्माचाच अधिकारी आहेस; तूं फलाचा अधिकारी कधींही होऊं नकोस, व कर्माच्या फलाची इच्छा देखील धारण करूं नकोस, आणि कर्म न करण्याविषयींही आग्रह धरूं नकोस. ॥ ४७ ॥

भगवद्गीता, अध्याय २.

म्हणोनि आइकें पार्था । याचिपरि पहातां ।
तुज उचित होय आतां । स्वकर्म हें ॥ २६४ ॥
आम्हीं समस्तही विचारिलें । तंव ऐसेंचि हें मना आलें ।
जे न सांडिजे तुवां आपुलें । विहित कर्म ॥ ६५ ॥

म्हणून, पार्था, ऐक. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून पहातां तुला स्वकर्मच उचित आहे. २६४ आम्हीं सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहिला, तों आमचे मनास असें आलें कीं, आपलें कर्तव्यकर्म सोडूं नये.

ज्ञानेश्वरी, अध्याय २.

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ।

अरे, तूं विहित कर्मांचें आचरण कर. कर्म न करण्यापेक्षां कर्म करणें हेंच श्रेयस्कर आहे. कर्म केल्यावांचून तुझ्या शरीराचा निर्वाह देखील होणार नाहीं. ॥ ८ ॥

भगवद्गीता, अध्याय ३.

म्हणोनि जें जें उचित । आणि अवसरेंकरूनि प्राप्त ।
तें कर्म हेतुरहित । आचरें तूं ॥ ७८ ॥

म्हणून जें जें योग्य व समयानुसार प्राप्त झालेलें कर्म असेल, तें तें तूं निष्कामबुद्धीनें कर. ७८

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ३.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥

ह्या कारणास्तव, फलाची इच्छा टाकून तूं नेहमीं विहित कर्म कर कारण, फलाविषयीं निष्काम असणारा पुरुष (विहित) कर्मांच्या आचरणानें–चित्तशुद्धीमुळें–परमपद प्राप्त करून घेतो. ॥ १९ ॥

भगवद्गीता, अध्याय ३.

म्हणऊनि तूं नियतु । सकळ कामरहितु ।
होऊनियां उचितु । स्वधर्म रहाटें ॥ १५० ॥
जे स्वधर्मे निष्कामता । अनुसरले पार्था ।
ते कैवल्यपद तत्त्वता । पावले जगीं ॥ १५१ ॥

म्हणून, नेहमीं फलाची आशा सोडून देऊन तूं उचित अशा आपल्या धर्माचें आचरण कर १५० पार्था, ह्या जगांत खरोखर ज्यांनीं स्वधर्माचें आचरण निष्कामबुद्धीनें केलें, ते मोक्षपदास गेले. १५१

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ३.

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

पूर्वीच्या मुमुक्षूंनीं पूर्वीच्या काळीं जशीं कर्में केलीं होतीं तशीं कर्में मुमुक्षूंनीं केलीं; म्हणून तूंही तसें कर्म-च कर. ॥ १५ ॥

भगवद्गीता, अध्याय ४.

२. योगप्रतिपादक वाक्यें:—

तपस्विभ्योऽधिको योगी
ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी
तस्माद्योगी भवाऽर्जुन ॥ ४६ ॥

तप करणाऱ्यांहून ज्ञान्यांहून व कर्म करणाऱ्यांहून योगी अधिक श्रेष्ठ आहे; म्हणून, अर्जुना, तूं योगी हो.४६

भगवद्गीता, अध्याय ६.

म्हणोनि याकारणें । तूतें मी सदा म्हणें ।
योगी होईं अंतःकरणें । पंडुकुमरा ॥ ४८१ ॥
अगा योगी जो म्हणिजे । तो देवाचा देव जाणिजे ।
आणि सुख सर्वस्व माझें । चैतन्य तो ॥ ४८२ ॥

म्हणून, अर्जुना, याच कारणास्तव ' तूं योगी हो ' असें मनापासून तुला मी नेहमीं सांगत असतों. ८१ योगी म्हणजे देवांचा देव, माझें सर्व सुखाचें आग आणि केवळ माझा प्राण, असें समज. ८२

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ६.

३. उपासनाप्रतिपादक वाक्यें:—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ३४

हे अर्जुना, तूं माझे ठिकाणीं आपलें मन ठेव; मा भक्त हो; माझें यजन कर; आणि मलाच नमस्कार क ह्याप्रमाणें माझे ठिकाणीं चित्त स्थिर करून मत्परा झालास, म्हणजे मज परमेश्वरासच येऊन मिळशील. ३

भगवद्गीता, अध्याय ९.

अहा कटकटा हें वोखटें । इये मृत्युलोकींचें उफराटें ।
एथ अर्जुना जरी अवचटें । जन्मलासी तूं ॥ ५१५ ॥
तरी झडझडोनि वाहिला निघ । इये भक्तीचिये वाटे लाग
जिया पावसी अव्यंग । निजधाम माझें ॥ ५१६ ॥
तूं मन हें मीचि करीं । माझिया भजनीं प्रेम धरीं ।
सर्वत्र नमस्कारीं । मज एकातें ॥ ५१७ ॥
माझेनि अनुसंधानें देख । संकल्पु जाळणें निःशेष ।
मद्याजी चोख । याचि नांव ॥ ५१८ ॥
ऐसा मियां आथिला होसी । तेथ माझियाचि स्वरूपा पाव
हें अंतःकरणींचें तुजपाशीं । बोलिजत असें ॥ ५१९ ।
अगा आघविया चोरिया आपुलें जें सर्वस्व आम्हीं असे ठेवि
तें पावोनि सुख संचलें । होऊनि ठासी ॥ ५·

अरे अरे अंगावर कांटा येतो ! ! ज्या मृत्युलोक व्यवहार अगदीं उलटा असून वाईट आहे म्हणून के सांगावें ! अर्जुना, अशा मृत्युलोकांत तूं आकस्मित ज पावला आहेस, किती ही वाईट गोष्ट ! या मृत्युलो सर्वच गोष्टी उलटया घडतात ! तर अर्जुना, तूं जरी यदृच्छेनें जन्मला आहेस ५१५ तर झडकर अंग झा वेगळा हो; आणि ज्या योगानें माझ्या अविनाशीपद प्राप्त होशील, त्या भक्तिमार्गाला लवकर लाग. ५१६ आपलें मन मद्रूपी करून माझें भजन करण्याविषयीं धर, आणि सर्व ठिकाणीं मीच आहें असें समजून न स्कार कर. १७ हें पहा मनांतील सर्व संकल्प नाहीं करून जो माझ्याकडेस लक्ष ठेवितो, तोच माझें य करणारा असें नांव पावतो. १८ असा माझ्या योग संपन्न होशील, त्याचवेळेस माझ्या स्वरूपाला पावशी ही माझ्या अंतःकरणांतील गुह्य गोष्ट तुला मीं सांगित आहे. ५१९ अरे, सर्वांना चोरून ठेवलेली अशी आम